ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΦΩΤΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ

ΥΠΟ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1951

ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ

MAXIMUS GRÆCUS

BYZANTINO-RUSSICA

AUCTORE

GREGORIO PAPAMICHAEL

ATHENIS
1950

ΜΑΞΙΜΟΣ ο ΓΡΑΙΚΟΣ

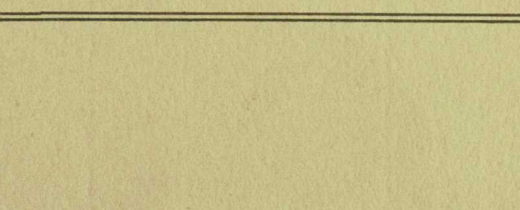
Ο ΠΡΩΤΟΣ ΦΩΤΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ

ΥΠΟ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1950

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΚΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΜΟΥ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΠΟ ΑΡΤΗΣ ΕΙΣ ΜΟΣΧΑΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΦΩΤΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΟΥ

Α'. Ἡ πρώτη ὑποδικία: Αἱ πλεκτάναι. Αἱ ἀνακρίσεις. Ἡ Σύνοδος τοῦ 1525. Ὁ Μάξιμος κατηγορούμενος ἐπὶ αἱρέσει. Οἱ ρῶσοι ἀποσκιρτῶντες ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου: Βυζάντιον καὶ Μόσχα. Ἐπικρίσεις τοῦ Μαξίμου. Ἡ θέσις τῶν ἑλλήνων ἱεραρχῶν ἐν Ρωσίᾳ. «Βυζαντινισμὸς» καὶ «Μοσχοβιτισμός». Ἡ Φλωρεντινὴ οὐνία καὶ ἡ Ἅλωσις. Ὁ Μόσχας Ἰσίδωρος. Αἱ περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου χειραφετήσεως δικαιολογίαι τῶν ρώσων. Ἡ δῆθεν φθορὰ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας. Ἡ Μόσχα–Τρίτη Ρώμη καὶ κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἀπόστ. Ἀνδρέας, τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον καὶ τὰ βυζαντινὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα. Ὁ Μάξιμος κατὰ τῶν ρωσικῶν φαντασιοπληξιῶν. Καταδίκη τοῦ Μαξίμου.: σιδηροδέσμιος εἰς εἱρκτήν.—Β'. Ἡ δευτέρα ὑποδικία (1531): Νέαι σκευωρίαι κατὰ τοῦ Μ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ χειραφέτησις, ὁ Ἰσκέντερ, ἡ μαγεία καὶ Θεοδώρητος ὁ Κύρρου. Οἱ κύριοι λόγοι τῆς νέας ὑποδικίας. Νέα σιδηρᾶ δεσμά. Ὁ Ἐπίσκοπος Τβὲρ Ἀκάκιος. Ἀλληλογραφία τοῦ ἐγκλείστου, Ὁμολογία καὶ Ἀπολογητικά. Διαμαρτυρίαι τοῦ ἀδικουμένου. Ἐπέμβασις τῶν Πατριαρχῶν ὑπὲρ τοῦ Μαξίμου. Ὁ Μ. πρὸς τὸν ἐπίσης ἔγκλειστον Δανιήλ. Αἱ συγγραφαὶ τῆς εἱρκτῆς: ἑρμηνευτικά, διδακτικὴ ἀλληλογραφία, κατὰ τοῦ Λουδοβίκου Βίβες, περὶ τοῦ φύλου τῶν ἀναστησομένων, περὶ τῆς προπτωτικῆς πληθύνσεως τοῦ ἀνθρ. γένους, κατάκρισις τῆς τυπολατρείας, περὶ τοῦ ἁγιορειτικοῦ βίου, ἀπαντήσεις εἰς ἄπορα (περὶ ἀκροστιχίδων, τοῦ πελεκᾶνος, τοῦ Λεβιάθαν, τῶν Σιβυλλῶν, κλπ.). Διδακτικὰ πρὸς τοὺς ἄρχοντας. Ἰβὰν ὁ Τρομερὸς καὶ ὁ Μάξιμος. Ὁ Βισκοβάτυη κατα τοῦ τότε ἐπιχειρηθέντος ἐν Μόσχᾳ εἰκονογραφικοῦ νεωτερισμοῦ. Θάνατος τοῦ Μαξίμου. Σελ. 255—397.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ

Α'. Μιχαὴλ Τριβώλης—Μάξιμος Τριβόλης—Μάξιμος ὁ Γραικός: Οἱ Τριβῶλαι. Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης καὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννησις. Ὁ Μιχαὴλ εἰς ἰταλικὴν μονήν. Ὁ Σαβοναρόλα, ὁ ἄρχων Μιραντούλης Ρὶc καὶ ὁ Μιχαήλ. Ἐπάνοδος τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὰ ὀρθόδοξα Πάτρια. Ὁ Μιχαὴλ ὡς μοναχὸς Μάξιμος ἐν Βατοπεδίῳ. Ἡ ἱεραποστολικὴ ἁγιορείτικη δρᾶσις τοῦ Μαξίμου.—Β'. Ὁ Μάξιμος ὡς συγγραφεύς: Ἡ δημοτικότης τῶν συγγραφῶν του. Τὰ θέματά του: δογματικά, ἑρμηνευτικά, ἠθικά, πίστις καὶ γνῶσις. Ὁ Μ. περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ κῦρος τοῦ Μ. ὡς γραμματικοῦ. Ὁ Μ. ὡς κριτικὸς καὶ ὡς μεταφραστής. Μάξιμος καὶ Σαβοναρόλα. Ὁ Μ. καὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννησις. Ὁ Μ. περὶ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Ὁ Μ. ἐν τῇ ρωσικῇ, τῇ δυτικῇ καὶ τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ.—Γ'. Τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μ: αἱ ἰδεολογικαὶ ζυμώσεις καὶ τὸ περιβάλλον. Ἡ τότε ἐν Ρωσίᾳ κρίσις τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ στροφὴ τῶν ρώσων πρὸς τὴν Δύσιν. Ἡ διακοπὴ τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων. Ἡ μοσχοβιτικὴ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία. Οἱ ρῶσοι ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ. Ὁ ρωσικὸς δυτικισμὸς καὶ ἡ Σοφία Παλαιολογίνα. Ἡ στάσις τοῦ Μαξίμου. Ὁ κύριος λόγος τῆς διώξεως καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μαξίμου καὶ ἡ ἔννοια τῆς καταδίκης του.—Δ'. Ὁ μέγας τῶν ρώσων ἀναμορφωτής: Ἡ Σύνοδος «Στογλὰβ» τοῦ 1551. Τὸ πρῶτον ρωσικὸν τυπογραφεῖον καὶ ὁ Μ. Τὸ πανρωσικὸν κῦρος τοῦ Μ. Οἱ ρασκόλνικοι. Ὁ Μάξιμος πρῶτος μυητὴς τῶν ρώσων εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλασσικισμόν. Ὁ Μ. αἴτιος τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἀποκαταστάσεως τοῦ βυζαντινοῦ κύρους: ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος. Ἀναγνώρισις τοῦ Μαξίμου ὡς ὁσιομάρτυρος καὶ πανρωσικὸς ἑορτασμὸς τῆς μνήμης του. Σελ. 398—509.

Βιβλιογραφία καὶ Σημειώσεις.

ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ

Δυσμενεῖς ὑπῆρξαν αἱ περιστάσεις τῆς συγγραφῆς καὶ ἐκδόσεως τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου.

Ἡ συγγραφή, ἀναληφθεῖσα κατὰ τὸν ἑλληνοϊταλικὸν πόλεμον καὶ τερματισθεῖσα ἐπὶ τῆς Κατοχῆς, ὑπέστη πρῶτον τὴν μακρὰν μαρτυρικὴν δοκιμασίαν τῆς διπλῆς γερμανικῆς λογοκρισίας καὶ δεύτερον τὴν μετέπειτα πολυετῆ μετὰ ἐπανειλημμένων διακοπῶν περιπέτειαν τῆς ἐκτυπώσεως, ὡς μαρτυροῦν αἱ ποικιλίαι τοῦ χάρτου τῶν ἑκάστοτε ἀνωμαλιῶν.

Ὁ συγγραφεὺς πρέπει νὰ εἶνε εὐχαριστημένος ὅτι ἡ ἑπταετὴς ἐκκρεμότης ἔσχε τὸ τέρμα της κατὰ τὸ ἐνεστὼς σωτήριον ἔτος.

Ἰανουάριος 1951

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ ἀνὰ χεῖρας μονογραφία ἐμφανίζεται ὡς ἐκπλήρωσις ὑποσχέσεως, ἣν ἔδωκα πρὸ τριακονταετίας ἐν τῷ ὑπ' ἐμοῦ τότε διευθυνομένῳ «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» Ἀλεξανδρείας (τ. ΙΑ 1913 σ. 316—317) ἐπὶ τῇ ἐκδόσει συντόμου περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ μελετήματός μου ἐν Καΐρῳ. Τὸ θέμα ὅμως τοῦτο μὲ ἀπησχόλει ἤδη ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν μου ἐν Πετρουπόλει σπουδῶν, ἤτοι ἀπὸ τεσσαρακονταετίας καὶ πλέον. Μελετῶν ἐκεῖ εἰδικώτερον τὰς ἱστορικὰς μεταξὺ Ρωσίας καὶ Βυζαντίου σχέσεις, ἀπεκόμισα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐκ πάντων τῶν δι' οἱονδήποτε λόγον ἐπισκεφθέντων τὴν χώραν ἐκείνην καὶ καθ' οἱονδήποτε τρόπον δρασάντων ἐν αὐτῇ Ἑλλήνων, ὑπερεῖχεν ἀσύγκριτον ὅσον ἡ μορφὴ τοῦ ἐξ Ἄρτης βατοπεδινοῦ μοναχοῦ Μαξίμου, τοῦ ἔκτοτε ἐν Ρωσίᾳ γνωστοῦ ὡς Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Μαξὶμ Γρέκ.). Ἀφ' οὗ χρόνου οἱ ρῶσοι παρέλαβον τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ τοῦ Βυζαντίου, ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία ἀπετέλεσε, μέχρι σχεδὸν τῆς χειραφετήσεως αὐτῆς εἰς αὐτοκέφαλον Πατριαρχεῖον, ἐξάρτημα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς ἰδία μητρόπολις τῆς Ἐκκλησίας Κ)πόλεως. Οἱ μητροπολῖται Ρωσίας ἦσαν μέχρι καὶ τοῦ Ἰσιδώρου πάντες σχεδὸν ἕλληνες· ἕλληνες ἦσαν καί τινες τῶν ἐν Ρωσίᾳ ἐπισκόπων, καὶ τὸ κύριον δὲ μητροπολιτικὸν προσωπικὸν ἐπὶ τῶν ἑλλήνων μητροπολιτῶν ἀπετελεῖτο ἐξ ἑλλήνων κληρικῶν. Πλεῖστοι ἕλληνες κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ἐπεσκέπτοντο κατὰ καιροὺς τὴν Ρωσίαν, μάλιστα μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Βυζαντίου· πατριάρχαι τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, μητροπολῖται, ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι, ἰδίᾳ ἐξ Ἁγίου Ὄρους, κληρικοί, κυρίως πρὸς ζήτησιν ἐλεῶν ἀφικνούμενοι εἰς Μόσχαν, παρέμενον ἐκεῖ ἐφ' ἱκανόν, τινὲς δὲ καὶ μονίμως διὰ διαφόρους λόγους. Ἄλλους προσκαλοῦντες αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ἐπωφελοῦντο τῶν θεολογικῶν γνώσεών των, τῶν καθ' ὅλου πνευματικῶν των φώτων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους των διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ τὰς ἐκπαιδευτικὰς τῆς χώρας ἀνάγκας. Ἕλληνες προσέφερον τὰς ὑπηρεσίας των καὶ ὡς διπλωμάται, πολιτικοὶ καὶ ἰατροὶ ἀνακτορικοί, ἑλληνὶς δὲ ἡγεμονὶς ἐγένετο σύζυγος ἑνὸς τῶν ἐνδοξοτέρων ρώσων μοναρχῶν, τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς, Σοφία ἡ Παλαιολογίνα. Οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν εὐηργέτησε τὴν Ρωσίαν ὅσον καὶ ὅπως ὁ Μάξιμος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ οὐδενὸς τὸ ὄνομα κατέχει ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ κοινωνικῇ ἱστορίᾳ, γραμματείᾳ, λογοτεχνίᾳ καὶ τῇ πανρωσικῇ συνειδήσει τόσον περίοπτον θέσιν, ὅσον τὸ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ. Αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ ὁμοφώνως ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἡ ρωσικὴ ἱστορία θὰ ἦτο ἀνεπαρκῶς γνωστὴ ἄνευ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, ἰδίᾳ δ' ὁ ις' αἰὼν αὐτῆς θὰ ἀπέμενεν ἐντελῶς ἄγνωστος. Αἱ ἐν τῇ ρωσικῇ Χρονογραφίᾳ περιεχόμεναι εἰδήσεις τὸ μὲν ἀνάγονται εἰς μόνον σχεδὸν τὸν ια' αἰῶνα, τὸ δὲ περιορίζονται εἰς τὴν

παροχὴν καταλόγων τῶν μητροπολιτῶν, τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν λιθίνων ναῶν, καὶ αὐτῶν ἀτελῶν. Οἱ πρὸ τοῦ ις' αἰῶνος ναοί, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα, εἶχον καταστραφῆ· τὰ ἔργα τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἦσαν ἁπλᾶ ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας δάνεια ἢ ἀτελεῖς βιβλίων ἑλληνικῶν μεταφράσεις. Ἐπὶ πλέον δὲν ὑπάρχει ἐμπεριστατωμένη καὶ ἀκριβὴς βιογραφία τοῦ μόνου ἀξιοσημειώτου ἐκ τῶν κατὰ τὸν ις' αἰῶνα δρασάντων ἐν Ρωσίᾳ προσώπων μητροπολίτου Μόσχας Μακαρίου· ἡ πρώτη μετὰ ἀφθόνων ἱστορικῶν λεπτομερειῶν βιογραφία εἶνε ἡ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος, τοῦ ιζ' αἰῶνος. Ἐξ ἄλλου, ἐνῷ πολλαὶ σύνοδοι συνεκροτήθησαν καὶ ἐν Βλαδιμήρῳ τῷ 1274 καὶ ἐν Μόσχᾳ, ἰδίᾳ τῷ 1503, μία μόνον, ἡ τοῦ 1551 (Στογλὰβ) συνέταξε καὶ κατέλιπε διεξοδικὰ ὁπωσοῦν πρακτικά. Ἄν, λοιπόν, ἔλειπον τὰ συγγράμματα τοῦ Μαξίμου, ἐξ ὧν προκύπτει ἀνάγλυφος ἡ ἐκκλησιαστική, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάστασις τῆς Ρωσίας, μάλιστα κατὰ τὸν διὰ τὴν χώραν ταύτην ἐξαιρετικῶς τραγικὸν καὶ ἀνήσυχον ις' αἰῶνα,—ἐποχὴν ἐντόνων θρησκευτικῶν ἀγώνων καὶ θεολογικῶν ζυμώσεων—, τὰ μεγάλα κενὰ τῆς ρωσικῆς ἱστορίας θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ πληρωθῶσιν ὁθενδήποτε, οὕτω δὲ θὰ ἀπέμενον ἄγνωστοι πᾶσαι αἱ συνταράξασαι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σημαντικώταται πνευματικαὶ κινήσεις. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δέον νὰ προστεθῇ: ὅτι οὐ μόνον ὁλόκληρος ὁ ις' αἰὼν τῆς ρωσικῆς ἱστορίας θὰ ἀπέβαινεν ἀκατανόητος ἄνευ τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ σπουδαιόταται φάσεις τῶν Βυζαντινορωσικῶν σχέσεων, ὡς καὶ ἡ μετὰ τὸν Μάξιμον ἐξέλιξις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Τοῦτο δέ, διότι ἡ ἐπακολουθήσασα πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐν Ρωσίᾳ ἀναγέννησις προῆλθεν ἐν ἀμέσῳ, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, σχέσει πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου προελθοῦσαν πνευματικὴν ἀκτινοβολίαν, ἀντίστοιχον πρὸς τὰς ἐκλάμψεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀφ' ὧν ἐξεπήδησε, μετὰ τὴν πτῶσιν ἰδίᾳ τοῦ Βυζαντίου, ἡ δυτικὴ Ἀναγέννησις. «Les Russes aiment à dire que des Russes seules peuvent écrire sur la Russie», ἔγραφεν ὁ A. Leroy-Beaulieu [a]. Τοῦτο ἐμφανίζεται διαψεύδων πρῶτος καὶ ἰδίως ὁ Μάξιμος.

Ἡ σχέσις τοῦ σοφοῦ ἕλληνος μοναχοῦ πρὸς τὴν Ρωσίαν καὶ ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ φιλολογικῇ αὐτῆς ἱστορίᾳ προνομιοῦχος θέσις του ἔχει τοῦτο τὸ ἀπολύτως μοναδικόν, ὅτι προέκυψεν ἐκ τυχαίου ὅλως συμβάντος, τοῦ ὁποίου ὅμως αἱ συνέπειαι ὑπῆρξαν τραγικαὶ μὲν δι' αὐτὸν προσωπικῶς, ἄκρως ὅμως εὐεργετικαὶ διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν λαὸν τῆς μεγάλης ἐκείνης χώρας. Προσκληθεὶς ἐξ Ἁγίου Ὄρους εἰς Μόσχαν ὑπὸ τοῦ ρώσου μονάρχου Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, υἱοῦ τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας, μόνον ἵνα μεταφράσῃ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν σλαυωνικὴν κείμενον ἡρμηνευμένου Ψαλτῆρος, ἤτοι πρὸς ἐκτέλεσιν ὡρισμένου ἔργου καὶ δι' ὡρισμένον χρόνον, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ εὑρέθη ἀπροσδοκήτως δέσμιος τῶν περιστάσεων ἐν Ρωσίᾳ, ἄκων δὲ παραμείνας ἐν ξένῃ χώρᾳ ἐν μέσῳ ξένου λαοῦ δι' ὅλης

a. L'Emprire des Tsars et les Russes. Paris 1881, I 2.

του τῆς μακρᾶς, ἀλλὰ πολυάθλου ζωῆς, ἐπέδειξεν ἀληθῶς ἀποστολικὴν δρᾶσιν τοιαύτης ἐκτάσεως καὶ σημασίας, ὥστε νὰ δημιουργήσῃ ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ρωσικῶν γραμμάτων καὶ τῆς θρησκευτικῆς, πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐν γένει ζωῆς τῶν ρώσων. Τὸ ἐξαιρετικῶς ὅμως ἰδιάζον τῆς δράσεώς του ταύτης ἦτο τοῦτο, ὅτι, ὡς στέφανος τῶν ὑπὲρ τῶν ρώσων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἄθλων του, τῷ ἐπεκλώσθη νὰ καταστῇ τραγικὸν θῦμα μιᾶς δραματικῆς πλοκῆς περιστατικῶν, κορυφωθείσης εἰς ἀπεριγράπτους σωματικὰς καὶ ψυχικὰς δοκιμασίας, σπανίας εἰς τῶν μαρτυρίων τὰ χρονικά· ἐκ τῶν τριάκοντα καὶ ὀκτὼ ἐτῶν, καθ' ἃ ἐξεβιάσθη νὰ διαβιώσῃ ἐν Ρωσίᾳ μέχρι τῆς τελευτῆς του, τὰς τρεῖς δεκάδας διετέλεσεν ἐγκάθειρκτος, ἐπὶ δεκαεξαετίαν δὲ καὶ σιδηροδέσμιος, ὑπὸ ἀνεκδιηγήτους συνθήκας. Διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐν τῇ ἐφεξῆς ἱστορίᾳ τῆς Ρωσίας ἐφέρετο καὶ φέρεται ὡς ὁ ὅσιος Μάξιμος ὁ Γραικός, ἐπανορθοῦντες δ' οἱ Ρῶσοι τὴν κακίαν τῶν διωκτῶν του, παγκοίνως ἀνομολογοῦσιν αὐτὸν ὡς τὸν μέγαν αὐτῶν ἀναμορφωτὴν καὶ πρῶτον πνευματικόν των χειραγωγόν. Περὶ οὐδενὸς ἕλληνος τόσον πολὺς ἐγένετο ἐν Ρωσίᾳ λόγος, ὅσον περὶ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ.

Ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς σπουδαῖος ἕλλην τόσον ἠγνοήθη παρ' ἡμῖν, ὅσον ὁ εὐρυτάτης εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως ἁγιορείτης οὗτος ἐξ Ἠπείρου μοναχὸς Μάξιμος. Εἶνε ἀπίστευτον ὅτι οὐδὲ νὺξ περὶ αὐτοῦ σώζεταί που τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οὐδ' ἐν αὐτῷ τῷ Βατοπεδίῳ, τῇ μονῇ τῆς ἱερᾶς μετανοίας του. Ἐν αὐτῇ ὁ Μάξιμος ἐμόνασεν ἐπὶ δεκαετίαν ὁλόκληρον, ἀπὸ τῆς ἐξ Ἰταλίας, μετὰ τὸ πέρας τῶν μακροχρονίων σπουδῶν του, ἐπιστροφῆς μέχρι τῆς εἰς Ρωσίαν ἀποδημίας. Ἐκ Μόσχας ἐτήρει ἀλληλογραφίαν οὐ μόνον μετὰ τῆς μονῆς του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ Πρωτάτου· ἐν τούτοις οὐδαμοῦ τοῦ Ἄθω ἢ ἐν ἄλλῃ τινὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, οὐδ' ἐν τοῖς Ἀρχείοις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πρὸς ὃ κατὰ καιροὺς ἔγραφεν, ἀνηνέχθη δὲ καὶ διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς τραγικῆς του περιπετείας, οὔτε προϊόν τι τῆς γραφίδος του περιεσώθη, οὔτε καὶ μνεία τις ἄλλη περὶ αὐτοῦ. [β]. Ἔγγραφα πατριαρχικὰ περὶ τοῦ Μαξίμου καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ κείμενα σχετικὰ φέρονται ἐν τῇ περὶ αὐτοῦ ρωσικῇ βιβλιογραφίᾳ ἐν ρωσικῇ μεταφράσει ἐκ τῶν πρωτοτύπων, ἀποκειμένων ἐν τῷ Συνοδικῷ Ἀρ-

---

β. Χάριτας πολλὰς καὶ ἐνταῦθα ὁμολογῶ πρὸς τοὺς πανοσιολογιωτάτους Ἀρκάδιον καὶ Ἀλέξανδρον Βατοπεδινούς, Ἀθανάσιον Παντοκρατορινὸν καὶ Προηγούμενον Μισαὴλ Ἰβηρίτην, κατὰ παράκλησίν μου εὐγενῶς ἀνερευνήσαντας τὰ Ἀρχεῖα τῆς μονῆς Βατοπεδίου, τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς μονῆς Ἰβήρων. Ἐν τῇ ἀπαντητικῇ του ὁ Ἀρχιμ. Ἀθανάσιος ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι «ὁ Μάξιμος θὰ ἠσκήτευεν ἔν τινι Καθίσματι ἢ κελλίῳ ἢ Σκήτῃ τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ὡς συνέβαινεν εἰς πολλοὺς λογίους (Παλαμᾶς, Ἀγάπιος Λάνδος, Νικόδημος, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος καὶ ἄλλοι, οἵτινες τὰ ἐρημητήρια προὐτίμων μᾶλλον ἢ τὰς μονάς), περὶ ὧν ἐλάχισται πληροφορίαι σώζονται ἡμῖν».

Ἀλλὰ πρῶτον, ὁ Μάξιμος ἐξέλεξε τὴν μονὴν Βατοπεδίου πρὸς μονασμόν, κυρίως διὰ νὰ ἐντρυφᾷ εἰς μελέτας ἐν τῇ πλουσίᾳ βιβλιοθήκῃ της, τὴν πρὸς τοῦτο δ' εὐχέρειαν καὶ ἄνεσιν δὲν θὰ τῷ παρεῖχε πάντως ἡ ἀπ' αὐτῆς ἀπομάκρυνσις. Δεύ-

χείῳ τῆς Μόσχας ἢ τῷ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς αὐτῆς πόλεως. Αἱ περὶ τοῦ Μαξίμου πληροφορίαι ἠντλήθησαν τὸ μὲν ἐξ αὐτῶν τῶν συγγραφῶν του, τὸ δὲ ἐκ τῶν ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὸν θάνατόν του κυκλοφορησάντων «Βίων», ἐκ τῶν σχετικῶν «Διηγήσεων» καὶ ἐκ τῶν περὶ αὐτοῦ γραψάντων συγχρόνων αὐτῷ ἱστορικῶν, ρώσων καὶ ξένων. Μεταξὺ τῶν ρωσικῶν πηγῶν ὅλως ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχουσιν ὅσα περὶ τοῦ Μαξίμου ἀπεμνημόνευσεν ὁ ἐκ τῶν στενωτάτων αὐτοῦ φίλων ἐπιφανὴς πολιτικός, στρατιωτικὸς καὶ συγγραφεὺς πρίγκηψ Ἀνδρέας Κούρμπσκιη ἐν τῷ ἱστορικῷ του περὶ τοῦ μοσχοβιτικοῦ κράτους ἔργῳ. Ἐξαιρετικῶς πολύτιμοι πηγαὶ θὰ ἦσαν τὰ πρακτικὰ τῶν ἐκδικασάντων τὸν Μάξιμον συνοδικῶν δικαστηρίων τῶν ἐτῶν 1525 καὶ 1531, ἂν ταῦτα, ὡς ἔχουν, δὲν ἦσαν ἀναξιόπιστα ἐν τοῖς πλείστοις, ὡς ἀναπτύσσω ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ· ἔμμεσον ὅμως, ἀλλὰ σπουδαίαν πηγὴν ὡς πρὸς τὰς συνεπείας τῆς καθ' ὅλου ἀναμορφωτικῆς καὶ ἀναπλαστικῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου ἐν Ρωσίᾳ, ἀποτελοῦσι τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑκατὸν Κεφάλαια» (Στογλὰβ) τῆς ἐν Μόσχᾳ ὁμωνύμου συνόδου τοῦ 1551 πρακτικά, τὰ πρῶτα γνήσια καὶ αὐθεντικὰ ρωσικῆς συνόδου πρακτικὰ ὑπὸ τύπον ὁριστικῶν πορισμάτων τῶν ἐν ἐπανειλημμέναις συνεδρίαις συζητήσεων. Εἰς τὰς πηγὰς δέον νὰ καταταχθῶσι α) τὰ περὶ τῆς ζωῆς τῶν ρώσων τοῦ ις' αἰῶνος Commentaria ἰδίως τοῦ κατὰ τὸ 1588 ἐπισκεφθέντος τὴν Ρωσίαν Giles Fletcher (†1610), διαφωτιστικὰ διὰ τὴν ρωσικὴν ἱστορίαν τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ις' αἰῶνος· β) τοῦ πολλάκις ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ'

τερον, καθ' ἃ αὐτὸς οὗτος ὁμολογεῖ ἐν ταῖς συγγραφαῖς του, ἡ μονὴ ἐχρησιμοποίει αὐτὸν εἰς διαφόρους ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ τὰς νήσους ἀποστολάς, καθ' ἃς ἐκήρυττε τὸν θεῖον λόγον ἐπὶ οἰκοδομῇ τῶν χριστιανῶν, τοῦτο δὲ ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι ἀπετέλει μέλος τῆς μοναστηριακῆς ἀδελφότητος ἐνεργόν. Τρίτον, τὸ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἐξ ὅσων ἐν ταῖς συγγραφαῖς του ἐκθέτει περὶ τῆς ἐν τῇ μονῇ Βατοπεδίου κρατούσης τάξεως καὶ καθ' ὅλου διαίτης τῶν μοναχῶν. Πρὸς τούτοις, ἐκλιπαρῶν ἄδειαν ἐπιστροφῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος, πολλάκις ἐπαναλαμβάνει ὅτι ζητεῖται ἐπιμόνως ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος τῆς μονῆς του, ὡς ἐχούσης ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν του. Ἐπὶ πλέον, κἂν δεχθῶμεν τὴν σκητικὴν ἢ ἄλλην ἐρημικὴν μόνωσιν τοῦ Μαξίμου, τὸ ζήτημα πάλιν εἶνε τί ἔγειναν αἱ πρὸς τὴν μονήν του καὶ τὸ Πρωτᾶτον ἐκ Μόσχας ἐπιστολαί του, διότι, παρεκτὸς τῆς εἰδικῆς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἁγιορείτας ἀναγγελίας τῆς ἀδίκου διώξεώς του καὶ τῆς παρακλήσεως ὅπως τῇ μεσιτείᾳ αὐτῶν οἱ Πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς μεσολαβήσωσιν ὑπὲρ τῆς ἀπαλλαγῆς του ἐκ τῶν δεινῶν καὶ παροχῆς ἀδείας ἐπιστροφῆς, εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ ἐτήρει τακτικὴν ἀλληλογραφίαν πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος καθ' ὁλόκληρον τὴν τεσσαρακονταετῆ του διαβίωσιν ἐν Ρωσίᾳ· εἶνε δ' ἐξ ἄλλου λογικὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐτήρει ἐνήμερον τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως περὶ τῶν χωριστικῶν ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν κύκλων τῆς Μόσχας. Ὅθεν εὔλογος εἶνε ἡ ἀπορία ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως περιεσώθη ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ προελθὸν ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἐξαιρέτου τούτου ἀνδρός.

Θερμὰς ἐπ' ἴσης εὐχαριστίας ἐκφράζομεν καὶ πρὸς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις ἰσάδελφον φίλον πανοσιολογιώτατον Ἀρχιμ. κ. Κάλλιστον Μηλιαρᾶν, ἀναλαβόντα νὰ ἐξετάσῃ σχετικῶς τοὺς ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ι. Κ. τοῦ Παναγίου Τάφου χειρογράφους κώδικας.

χρησιμοποιηθέντος πρὸς διπλωματικὰς εἰς Ρωσίαν ἀποστολάς, κυρίως πρὸς ἐπίτευξιν οὐνίας, Ἀντωνίου Possevino (1534—1611)· γ) τοῦ ἐπ' ἴσης ἐπανειλημμένως ἀναλαβόντος παρὰ τοῦ Φρειδερίκου Γ' διπλωματικὰς ἀποστολὰς πρὸς τὸν τσάρον Μιχαὴλ Φεόντωροβιτς εἰς Μόσχαν, ἔνθα διέμενεν ἐπὶ μακρόν, σπουδαίου γερμανοῦ περιηγητοῦ καὶ ἐθνογράφου Adam Olearii (γ. 1599)· μάλιστα δὲ δ) τοῦ βαρώνου Σιγισμούνδου Herberstein (1486—1566), σλαυομαθοῦς, δὶς ἐπισκεφθέντος τὴν Ρωσίαν ἐπὶ διπλωματικῇ ἀποστολῇ τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων πρὸς ἐξομάλισιν τῶν ρωσοπολωνικῶν σχέσεων· τὸ περὶ τῶν μοσχοβιτικῶν πραγμάτων, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαξίμου, ἔργον του, διὰ τὰς ποικίλας καὶ λεπτομερεῖς ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως πληροφορίας, ὑπῆρξε τὸ πρῶτον ἐν Εὐρώπῃ ἀξιόπιστον περὶ Ρωσίας σύγγραμμα. Ταῦτά τε καὶ ὅσα ὑπ' ἄλλων ξένων συγγραφέων ἐδημοσιεύθησαν ἀφορῶντα εἰς τὸν ις' ρωσικὸν αἰῶνα, περισυλλεγέντα περιελήφθησαν εἰς εἰδικὰς ἐκδόσεις ὑπὸ τῶν ρώσων Ρουσιτσίνσκιη, Σέμενωφ, Σερεντὴν κ. ἄλ.

Ἐκ τῆς ἐφεξῆς παρατιθεμένης βιβλιογραφίας συνάγεται πόσον πλουσία ἀνεπτύχθη ἡ περὶ τὸν Μάξιμον ρωσικὴ ἰδίως φιλολογία. Τὴν πρώτην ἐν αὐτῇ θέσιν, ὡς ἦτο ἀκόλουθον, κατέχουσιν οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, ἐν οἷς ἐξέχουσιν οἱ Πλάτων, Φιλάρετος, Μακάριος καὶ Γολουμπίνσκιη, διεξοδικῶς τὰ κατ' αὐτὸν ἱστορήσαντες· λεπτομερέστερον μετὰ περισσῆς εὐθυκρισίας καὶ φιλοσοφικωτέρας ἐπιστάσεως εἰκονίζει ὁ τελευταῖος τὴν προσωπικότητα τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ καὶ ἐξονυχίζει τὰ τῆς δράσεως καὶ τῶν περιπετειῶν του ἐν τῷ πολυτόμῳ αὐτοῦ ἔργῳ, ὅπερ κατέχει τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν Ἱστοριῶν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ εὑρέθη καὶ ἔδρασεν ὁ Μάξιμος, πολύτιμος εἶνε ἡ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφρασθεῖσα πολύτομος «Ἱστορία τοῦ Ρωσικοῦ κράτους» τοῦ πολλοῦ ρώσου ἱστορικοῦ Ν. Καραμζήν, τῆς ὁποίας εἶχον ὑπ' ὄψει τὸ πρωτότυπον καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις παρέλιπε τὰς πλείστας τῶν ἐπισημειώσεων, ἐν αἷς παρέχονται πληροφορίαι ἐξ ἀνεκδότων ἀρχειακῶν πηγῶν χρησιμώταται εἰς τὸν μελετητὴν τῆς ρωσικῆς ἱστορίας.

Ἴδιον λόγον ἀφιεροῦσιν εἰς τὸν Μάξιμον ὡς συγγραφέα αἱ ἱστορίαι τῆς ρωσικῆς φιλολογίας καὶ λογοτεχνίας, προσπαθοῦσαι νὰ ὁρίσωσι τὴν ἣν οὗτος κατέχει θέσιν εἰς τὰ ρωσικὰ καθ' ὅλου γράμματα. Ἰδιαζούσης ὅμως προσοχῆς ἀξία εἶνε ἡ Ἱστορία τῆς ρωσικῆς φιλολογίας τοῦ ρώσου ἀκαδημαϊκοῦ Α.Ν. Πύπην, λεπτομερῆ καὶ εὔστοχον παρέχοντος χαρακτηρισμὸν τοῦ «ἰδεώδους ἐπήλυδος ἕλληνος ἐξόχου ἐκπροσώπου τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως».

Τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μαξίμου ἐξητάσθη ἐν τῇ ρωσικῇ γραμματείᾳ ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν καὶ δι' εἰδικῶν πραγματειῶν καὶ μονογραφιῶν, τῶν ὁποίων ἐξέχει ἀναντιρρήτως τὸ σύγγραμμα τοῦ Β. Εἰκόννικωφ. Τὸ ἔργον, εἰ καὶ ὄχι τόσον εὐμέθοδον, εἶνε προϊὸν πολλῆς εὐσυνειδησίας, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ πολυλόγος πολυγνωσία

ἐμφανίζεται ἐν πολλοῖς ἄσχετος πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα θέματα. Καὶ ἡ συγγραφὴ ὅμως αὕτη, ὡς καὶ αἱ περὶ τοῦ Μητροπολίτου Μόσχας Δανιὴλ μεγάλαι μονογραφίαι τῶν Μπελιάγεφ καὶ Ζιμάκην, τὰ ἔργα τοῦ Κάπτερεφ περὶ τῶν μεταξὺ Ρωσίας καὶ ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς σχέσεων, τοῦ Πρεομπραζιένσκιη περὶ τῆς ρωσικῆς κοινωνίας τοῦ ις' αἰῶνος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, τὰ τοῦ Παναμαριὼφ καὶ τοῦ Κοστομάρωφ, ἡ Στεπεννάγια Κνίγα, αἱ ρωσικαὶ Χρονογραφίαι καὶ ἄλλα,—πάντα ταῦτα συντελοῦσι τὰ μάλιστα εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν τῆς πλήρους εἰκόνος τοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ἐνεφανίσθη, ἔδρασε καὶ ἤθλησεν ὁ πολὺς ἕλλην ἁγιορείτης. Τὸ περιβάλλον τοῦτο προσεπάθησα νὰ διαφωτίσω ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, διότι ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ πλαισίου τούτου τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος, τῶν ποικίλων καὶ πολυπλόκων συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ἀνήλωσε τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς ζωῆς του ὁ πολύτλας Ἀρταῖος, θὰ ἀπέβαινεν ἐντελῶς ἀκατάληπτος ἡ ὅλη αὐτοῦ δραματικὴ ἐν ζωῇ περιπέτεια καὶ ἡ μετὰ τὸν θάνατόν του μοναδικὴ θέσις, ἣν μόνη ἐκ τῶν ἑλλήνων κατέλαβεν ἐν τῇ ρωσικῇ ἱστορίᾳ ἡ σπανία αὕτη ἑλληνικὴ προσωπικότης. Ταύτην θὰ ἠδύνατό τις νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν, ἂν μὴ πρῶτος ὁ Σάθας μετέφερεν εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν του τὰ περὶ τοῦ Μαξίμου ὀλίγιστα τοῦ Καραμζὴν ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Thomas καὶ Jauffert γαλλικῆς μεταφράσεως τῆς Ἱστορίας του, τὰ ὁποῖα καὶ κυρίως εἶχον ὑπ' ὄψιν, ὡς τὰ πολλά, οἱ μετ' αὐτὸν ὅλως περιστατικῶς καὶ δι' ὀλιγίστων γραμμῶν ἀναφέροντες τὸν Μάξιμον. Ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τὰ κατ' αὐτὸν ἐπραγματεύθησαν ἐπὶ τῇ βάσει ρωσικῆς βιβλιογραφίας εἰς σύντομα μελετήματα ὁ ἐν Μόσχᾳ ἐφ' ἱκανὰ ἔτη ἐπίτροπος τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀρχιμαν. Ἰάκωβος Δημόπουλος, βατοπεδινός, ὁ Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ὁ Ἀχιλλεὺς Κύρου καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου.

Εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τῶν κατὰ τὸν Μάξιμον εἶχον ἐπιδοθῇ, ὡς εἶπον, κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐν Πετρουπόλει σπουδῶν μου, ἐπὶ τῷ τέλει νὰ καταστήσω εἰς τὸ ἑλληνικὸν γνωστὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν δι' εἰδικῆς μονογραφίας τὸν σπουδαιότατον τοῦτον ἕλληνα. Ἔκτοτε ἐνδελεχῶς παρηκολούθουν τὴν περὶ αὐτοῦ ἔν τε τῇ ρωσικῇ καὶ τῇ εὐρωπαϊκῇ γραμματείᾳ ὁλονὲν πληθυνομένην βιβλιογραφίαν, πάντοτε καραδοκῶν τὴν εὐκαιρίαν ὅπως ἐπιδοθῶ εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου μόλις ὡς ἤθελον ἐπιτύχει ἄνεσίν τινα ἀπὸ τῶν ἀδιαλείπτων ἐπιστημονικῶν καὶ ἄλλων μου ἀσχολιῶν ὡς διευθυντοῦ καὶ συντάκτου θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν περιοδικῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τρεῖς που συνεχεῖς δεκαετηρίδας.

Ἡ ἄνεσις αὕτη ἐφάνη παρεχομένη κατὰ τὰς ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου ἀναγκαστικὰς διακοπὰς τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας. Ἡ ὑποχρεωτικὴ ὅμως αὕτη οἰκουρία ἀπεδείχθη ἥκιστα πρόσφορος πρὸς ἀπρόσκοπτον συγγραφικὴν ἐργασίαν, διότι αὕτη συνετελεῖτο «μετ' ἐμποδίων». Ἐπανειλημμένοι συναγερμοὶ ἐπιβαλλόμενοι διὰ τῶν σειρήνων πολλάκις τοῦ ἡμερονυκτίου διέκοπτον

ἀποτόμως τῆς γραφίδος τὸ ἔργον, διὰ νὰ συνεχίζηται τοῦτο κατὰ τὰς ἐκ τοῦ καταφυγίου ἀνόδους, διασπώμενον, ἐπὶ πλέον, συχνάκις συνεπείᾳ τῶν ἐπανειλημμένων διαλείψεων τοῦ νυκτερινοῦ φωτισμοῦ· ἡ δ᾽ ἔλλειψις θερμάνσεως κατὰ τοὺς πολεμικοὺς χειμῶνας ἠνάγκαζε τὴν χειμετλιῶσαν καὶ ἐγχειρόκτιον δεξιὰν νὰ χειρίζηται τὴν γραφίδα ἐν μεγάλῃ ταλαιπωρίᾳ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, τὸ ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἀναληφθὲν οὐ μόνον πνευματικόν, ἀλλὰ καὶ σωματικὸν π ό ν η μ α *τοῦτο συνετελέσθη, Θεοῦ διδόντος, καὶ παραδίδεται σήμερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν ἐν τῇ ὁλοκληρίᾳ τῆς πρωτοτύπου του μορφῆς ὁ ὄντως ὅσιος μέγας ἀναμορφωτὴς τῶν ρώσσων Μάξιμος ὁ Γραικός.*

Ἀθῆναι
24 Ἀπριλίου 1943
Μέγα Σάββατον

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΠΟ ΑΡΤΗΣ ΕΙΣ ΜΟΣΧΑΝ

Α΄. ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

Αἱ ἐν ταῖς περὶ τοῦ Μαξίμου ἀρχαίαις ρωσικαῖς *Διηγήσεσι* καὶ τοῖς ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν μετέπειτα συνταχθεῖσι *Βίοις* αὐτοῦ βιογραφικαὶ εἰδήσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μέχρι τῆς εἰς Ρωσίαν ἀφίξεώς του περίοδον τῆς ζωῆς του, εἶνε λίαν πενιχραί. Κατὰ τὰς εἰδήσεις ταύτας, ὁ Μάξιμος, κατὰ κόσμον Μακάριος, κατ' ἄλλας δὲ πηγὰς Μιχαὴλ Τριβώλης, ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ ἐκ γονέων Μαουὴλ καὶ Εἰρήνης, τοὺς ὁποίους αἱ *Διηγήσεις* ἀποκαλοῦσι «φιλοσόφους», εἰδικῶς δὲ τὸν πατέρα αὐτοῦ «βοεβόδαν» καὶ τὸν Μάξιμον ἀναφέρουσιν ὡς «υἱὸν βοεβόδα» [1]. Τὸ παράδοξον εἶνε ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ τὸν Μάξιμον ἀσχοληθέντων, καίτοι ἀποκαλοῦσιν αὐτὸν ἕλληνα, ἐπὶ τῇ βάσει, ἄλλως τε, τῆς ἰδίας του ὁμολογίας «ἕλλην εἰμὶ καὶ ἐν ἑλληνικῇ χώρᾳ καὶ ἐγεννήθην καὶ ἀνετράφην καὶ ἐκάρην μοναχός» [2], ἔκτοτε δ' εἶνε πασίγνωστος ἐν Ρωσίᾳ μόνον ὡς «Μαξὶμ Γρέκ», ἐν τούτοις τὴν γενέτειράν του πόλιν τοποθετοῦσιν ἐν Ἀλβανίᾳ [3]. Δοθέντος ὅμως ὅτι «βοεβόδαι» δὲν ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι, αἱ δὲ *Διηγήσεις* φέρουσι τὸν Μάξιμον ὡς ἀπολύσαντα τοὺς δούλους καὶ τὰς δούλας μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων του, διὰ τῶν προσωνυμιῶν τούτων τῶν γεννητόρων τοῦ Μαξίμου οἱ συντάκται τῶν *Διηγήσεων* ἐσκόπουν νὰ ἐξάρωσι τὴν μόρφωσιν, τὴν εὐπορίαν καὶ καθ' ὅλου τὴν ἐξέχουσαν αὐτῶν κοινωνικὴν θέσιν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μάξιμος μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν του ἐν τῇ πατρίδι του ἠδυνήθη νὰ ἀποδημήσῃ εἰς τὴν Δύσιν πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς [4].

Γενικῶς οἱ *Βίοι* τοῦ Μαξίμου ὡς ἔτος γεννήσεως αὐτοῦ σημειοῦσι τὸ 1480, τοῦτο δὲ δέχονται καὶ οἱ πλείονες τῶν περὶ αὐτοῦ συγγραψάντων [5]. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως προσεκτικωτέρων ὑπολογισμῶν ἐγγύτερον μὲν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐπλησίασεν ὁ Γολουμπίνσκιη δεχθεὶς τὸ 1475 [6], ἐγγύτατα δ' ὁ μητροπολίτης Πλάτων συναγαγὼν ὅτι ἀπέθανεν ὑπερογδοηκοντούτης [7] καὶ ὁ Εἰκόννικωφ δεχθεὶς ἐν τῇ β' ἐκδόσει τοῦ ἔργου του τὸ 1470 [8]. Αἱ δυσκολίαι προέκυψαν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἄμεσα καὶ ἄρα ἀπολύτως ἀκριβῆ χρονολογικὰ δεδομένα περὶ τοῦ βίου τοῦ Μαξίμου ἔχομεν μόνον τὰ ἀπὸ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἐγκαταστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἐν Μόσχᾳ θανάτου του· ὁ καθορισμὸς δὲ τῆς μέχρι τῆς ἐξ Ἰταλίας ἀναχωρήσεως ἡλικίας του ἐπι-

χειρεῖται κατὰ τὰς ἐμμέσους πληροφορίας αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου περὶ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σπουδῶν του. Οὕτω κατὰ τὰς εἰδήσεις ταύτας ὁ Μάξιμος ἐλθὼν ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἅγιον Ὅρος καὶ καρεὶς μοναχὸς ἔζησεν ἐν τῇ μονῇ Βατοπεδίου ἀπὸ τοῦ 1506 μέχρι τοῦ 1516, ὅτε ἀναχωρήσας ἀφίκετο εἰς Μόσχαν τῷ 1518, διεβίωσε δ' ἐν αὐτῇ ἐπὶ 38 ἔτη μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπισυμβάντος τῷ 1556. Αὐτὸς ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι ἡ ἐν Ἰταλίᾳ παραδιατριβήτου ὑπῆρξε πολυετής, ὑπάρχουσι δὲ λόγοι νὰ ὑπολογισθῇ δεκαπενταετής[9], ὅτι δ' ἐν Φλωρεντίᾳ ἐγένετο οὐ μόνον ἀκροατὴς τῶν κηρυγμάτων τοῦ Ἱερωνύμου Σαβοναρόλα, ἀλλὰ καὶ αὐτόπτης μάρτυς τοῦ τραγικοῦ του θανάτου (1498)[10]. Ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ δράσεως τοῦ Σαβοναρόλα ἐντυπώσεών του, ἃς ἐν ταῖς συγγραφαῖς του ἐκθέτει, προκύπτει ὅτι εἶχε πλήρη ὡριμότητα ὥστε νὰ κρίνῃ ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ φλογεροῦ δομινικανοῦ, ὅθεν δέον νὰ συναγάγωμεν ὅτι καθ' ὃν χρόνον ἀπεδήμει εἰς Ἰταλίαν πρὸς σπουδὰς θὰ ἦγε πιθανώτατα τοὐλάχιστον τὸ 19ον ἢ το 20ὸν ἔτος. Ἐν Βενετίᾳ, ὅπου διέτριψεν ἐφ' ἱκανόν, διετέλει εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς τὸν διάσημον ἐκδότην Ἄλδον Μανούτση, οὗτινος ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότης ἐσημειώθη, ὡς γνωστόν, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1490—1515. Ἐὰν δὲ ἐπὶ πλέον ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ μαρτυρία τοῦ στενοῦ φίλου τοῦ Μαξίμου πρίγκηπος Α. Μ. Κούρμπσκιη, ἀναφέροντος ὅτι, ἐπισκεφθεὶς τὸν Μάξιμον τριετίαν πρὸ τοῦ θανάτου του, εὗρεν αὐτὸν «λίαν προβεβηκότα τὴν ἡλικίαν θαλερὸν γέροντα»[11], δέον νὰ γείνῃ δεκτὸν τὸ 1470 ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Μαξίμου[12].

Ἵνα ὁ Μάξιμος κορέσῃ τὴν δίψαν ἀνωτέρας μαθήσεως ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Δύσιν, ἐφ' ὅσον, καθ' ἃ ὁ ἴδιος σημειοῖ, ἐνῷ πρότερον ἐν Ἑλλάδι «σφόδρα ἤκμαζον αἱ θύραθεν σπουδαὶ ἀναχθεῖσαι εἰς ὕψος», κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους «αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιστῆμαι ἐσβέσθησαν ἀφεῖσαι τὴν ἐσχάτην πνοήν»[13].

Ὅτι πράγματι ἡ παιδεία εἶχε σφόδρα καταπέσει ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀνεξαρτησίας, πολλῷ δὲ μᾶλλον μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν, καὶ δὴ κατὰ τὰ πρῶτα τῆς δουλείας ἔτη, τὴν πικρίαν τῶν ὁποίων ἐγεύθη ὁ Μάξιμος, πανταχόθεν μαρτυρεῖται[14]. «Ποῦ τὰ παιδευτήρια τῆς σοφίας», γράφει πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον ὁ Ζυγομαλᾶς[15]. «Ὁρῶ νῦν μετοικήσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τόπων καὶ οἰκήσαντα ἐν ὑμῖν, ἥ τε σοφία καὶ αἱ τῶν μαθημάτων ἐπιστῆμαι..., ἡ εὐγένεια.., ἡ παίδευσις καὶ ὁ λοιπὸς τῶν χαρίτων χορός»· ἐμακάριζε δ' ὁ Ζυγομαλᾶς τὸν Κρούσιον καὶ τοὺς συμπατριώτας του ὅτι ἔχουσι βασιλείαν καὶ σοφίαν· ἡμεῖς—προσθέτει—«ἀφ' ὅτου ἐχάσαμεν τὴν βασιλείαν, ἐχάσαμεν καὶ τὴν σοφίαν»[16]. Μεμορφωμένος κρὴς τοῦ τέλους τοῦ ιε' αἰῶνος ἔγραφε πόσον ὀλίγοι πεπαιδευμένοι ἄνδρες ἐσώθησαν παρ' ἡμῖν «ὡς σπινθήρ τις ἐκ τῶν προτέρων εὐτυχῶν χρόνων»[17]. Πρὸς τὸν Ζυγομαλᾶν γράφων ἀπὸ Τυβίγγης Ἰωάννης ὁ Τραχαῖος ἀπέκλαιε τὴν πνευματικὴν τῶν ἑλλήνων πτώχευσιν «...θρηνοῦντες τὴν θειοτάτην ἐκείνην γλῶτταν.... καὶ τὴν τῶν πάλαι ἑλλήνων περίπυστον παιδείαν

οὕτως ἐν τῷ αὐτόθι διεφθάρθαι, ὥστε σχεδὸν οὐδένα τῶν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα ἐχόντων ἐφ' ἡμῶν χρῆσθαι πλὴν ὀλίγων».Ὁ Αἰνείας Σίλβιος, μετέπειτα πάπας Πίος Β' (1458—1464), ἐν τῷ περὶ τῆς ἥττης τῆς ΚΠόλεως λόγῳ αὐτοῦ ἐξέφραζε φόβον μὴ «τώρα, ὅτε οἱ τοῦρκοι κατέκτησαν πᾶν ὅ,τι κατεῖχον οἱ ἕλληνες, ἐπέλθῃ τὸ τέλος τῆς ἑλληνικῆς μορφώσεως»[18]. Αἱ δυσμενεῖς συνθῆκαι τῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας ἐδημιούργουν αἱ διηνεκεῖς τοῦ κράτους ἕνεκα τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων περισπασμοὶ καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας ἀνωμαλίαι, ἑπόμενον ἦτο νὰ χαλαρώσωσι τὸ πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὸν καθ' ὅλου πνευματικὸν βίον διαφέρον τοῦ κράτους. Τούτου ἕνεκα βλέπομεν λογίους ἕλληνας ἤδη καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως ἀναζητοῦντας στάδιον δράσεως ἐν τῇ Δύσει, καὶ ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ. Τὸ ρεῦμα τοῦτο τῆς ἀποδημίας τῆς ἑλληνικῆς Μούσης ἐνετάθη, ὡς ἦτο ἀκόλουθον, κατὰ τὴν ἅλωσιν καὶ μετ' αὐτὴν[19]· οἱ ἕλληνες λόγιοι κατὰ μάζας ὅλας μετηνάστευον κατὰ προτίμησιν εἰς Ἰταλίαν, φεύγοντες τὰ δεινὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τῶν κατακτητῶν[20].

Ἡ εἰς Δύσιν πρὸς σπουδὰς ἀποδημία τοῦ Μαξίμου συνέπεσεν εἰς ἐποχήν, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἐπαύριον σχεδὸν τῆς βυζαντινῆς συμφορᾶς. Πρὸ πολλοῦ οἱ ἄριστοι τῶν βυζαντινῶν λογίων εἶχον διασκορπισθῆ εἰς τὴν Δύσιν, εἰς τὸν σκοτεινὸν δ' αὐτῆς μεσαίωνα μετελαμπάδευσαν διὰ τῆς σοφίας των τὸ φῶς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς γνώσεως. Ἤδη ἀπὸ τοῦ η' αἰ. (750—) λόγιοι μοναχοὶ διὰ τὸ εἰκονόφιλον φεύγοντες ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατέφυγον εἰς Ἰταλίαν, ἔνθα ἀνεζωπύρησαν τὸν ἔρωτα τῶν γραμμάτων καὶ ἐξῆψαν τὴν πρὸς τὰς καλὰς τέχνας ῥοπήν, διασπαρέντες δ' εἰς Ρώμην, Νεάπολιν, Καλαβρίαν καὶ Σικελίαν διέδωκαν τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς, μετέφρασαν καὶ ἐκαλλιγράφησαν πολλὰ τῆς θύραθεν καὶ τῆς χριστιανικῆς σοφίας συγγράμματα, συνέστησαν δὲ μάλιστα καὶ Ἀκαδημίαν ἐν Beneventum τῆς ἰταλικῆς Καμπανίας[21]. Πολλοὶ τῶν πρὸ τῆς ἁλώσεως μεταναστευσάντων καὶ ἐγκατασταθέντων ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ ἢ εἶχον ἱδρύσει ἐκεῖ σχολάς, ἢ ἐδίδασκον τὰ ἑλληνικὰ γράμματα κατ' ἰδίαν, ἄλλοι δὲ ἔκ τε αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἅλωσιν ἀποδημησάντων ἐγένοντο περιζήτητοι ὡς καθηγηταὶ τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας ἐν διαφόροις ἰταλικοῖς πανεπιστημίοις· τόσον δὲ ζωηρὸς ἐγεννήθη ἐκεῖ ὁ πρὸς τὰς ἑλληνικὰς κλασσικὰς σπουδὰς ὀργασμός, ὥστε ὁ διὰ τῶν ἑλλήνων λογίων ἀναγεννηθεὶς «ἀνθρωπισμὸς» νὰ ἀποβῇ αὐτόχρημα πανίσχυρος συρμός, παρασύρας καὶ αὐτὸν τὸν κλῆρον τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἑφεξῆς.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰ. ἡ Ἰταλία ἤρξατο νὰ ἀναδεικνύηται εἰς κέντρον ἐντόνων πνευματικῶν ζυμώσεων, χάρις εἰς τὴν εἰς αὐτὴν ὁλονὲν πυκνουμένην συγκέντρωσιν τῶν χειρογράφων θησαυρῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, ἐνισχυομένην ὑπὸ φιλομούσων κοσμικῶν ἀρχόντων καὶ παπῶν. Πολλαχοῦ ἐν ταῖς κυριωτέραις πόλεσιν ἐπεδεικνύετο μεγάλη ἅμιλλα πρὸς ἵδρυσιν καὶ πλουτισμὸν βιβλιοθηκῶν. Οὕτω, κατὰ τὸ μεταίχμιον τῶν αἰώνων ιε' — ιστ' ἡ Ἰ-

ταλία ἀποβαίνει τὸ σχολεῖον τῆς Εὐρώπης, ἐμφανιζομένη ὡς μοναδικὴ σχεδὸν ἐν τῇ Δύσει χώρα, ἔνθα κυριολεκτικῶς κοχλάζει ἡ πνευματικὴ δρᾶσις, ἐξίκετο δ' εἰς τὸ κατακόρυφον τὸ ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰ. ἰδιαζόντως ἐνισχυθὲν διαφέρον πρὸς σπουδὴν τὴν ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος [22].

Πρῶτος ὑποδαυλίσας τὸν πρὸς ταύτην ἔρωτα καὶ προπαρασκευάσας τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων ἐν Ἰταλίᾳ ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ὁ Φραγκίσκος Petrarca (1304—1374), διδαχθεὶς τὰ ἑλληνικὰ καὶ μυηθεὶς εἰς τὰ κάλλη τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ὑπὸ τοῦ καλαβροῦ μοναχοῦ Βαρλαὰμ καὶ τοῦ δεινοῦ ἑλληνιστοῦ Λεοντίου Πιλάτου. Περὶ τοῦ Petrarca ἐλέχθη ὅτι ab inferis revocavit ad superos humanioras literas, post longa silentia mortuas. Πρῶτος δ' ἀναγνοὺς τὸν Ὅμηρον ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἦτο ὁ παρὰ τῷ αὐτῷ Πιλάτῳ μαθητεύσας Giov. Boccaccio (1313—1375). Ἔκτοτε ἤρξαντο ἐν διαφόροις πόλεσι τῆς Ἰταλίας ἱδρυόμενα Πανεπιστήμια, τινὰ τῶν ὁποίων συνετηροῦντο ἐκ φόρων ἐπὶ τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῶν μονῶν. Ἀλλ' ἡ πρὸς ἀναγέννησιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ὁρμὴ αὕτη ἐνισχύθη ἰδιαζόντως ἀφ' ὅτου μετηνάστευσεν εἰς Εὐρώπην ὁ εἰς πολλὰ δυτικὰ κράτη πρεσβεύσας ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διάσημος ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ἀρετῇ καὶ ὡς homo divinus δοξασθεὶς Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς (1355—1415). Οὗτος, ἐγκατασταθεὶς τὸ πρῶτον ἐν Φλωρεντίᾳ ὡς καθηγητὴς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, εἶτα δὲ ἀπὸ τῶν ἑδρῶν καὶ ἄλλων ἰταλικῶν πανεπιστημίων διδάξας, ἐμόρφωσε πλείστους καὶ διασήμους ἑλληνιστάς, οἵτινες ἐδημιούργησαν τεραστίαν κίνησιν περὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, καθ' ὃν χρόνον πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν εἰργάζοντο καὶ ὅσοι τῶν ἰταλῶν, ὁποῖοι ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος καὶ ὁ Ἰωάννης Aurispa, συνέβη νὰ σπουδάσωσι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Βυζαντίῳ παρ' ἕλλησι διδασκάλοις. Τινὲς τούτων, ἐπιστρέφοντες εἰς Ἰταλίαν, ἀπεκόμιζον πολυάριθμα χειρόγραφα ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων, τηλικαύτη δ' ἐν Ἰταλίᾳ εἶχεν ἀναπτυχθῆ μανία μελέτης τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὀφειλομένη εἰς τὴν ὤθησιν τῶν ἑλλήνων λογίων Λεοντίου Πιλάτου, Ἐμμ. Χρυσολωρᾶ, Δημ. Θεσσαλονικέως, Ἰω. Ἀργυροπούλου, Θεοδώρου Γαζῆ, Γεωργίου Πλήθωνος, καρδιναλίου Βησσαρίωνος, Γεωργ. Τραπεζουντίου, Δημ. Χαλκοκονδύλη, Κωνσταντίνου καὶ Ἰανοῦ τῶν Λασκάρεων, Νικολάου Τομαίου, Μάρκου Μουσούρου καὶ ἄλλων, ὥστε καὶ γυναῖκες ἔτι ἠσμενίζοντο εἰς τὴν μελέτην τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἄρχοντες δὲ καὶ μεγιστάνες καὶ εὐπατρίδαι καὶ εὔποροι οἰκογένειαι καὶ ἰδιῶται πολλοὶ ἡμιλλῶντο ἐν τῇ προστασίᾳ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, πόλεις ἔσπευδον νὰ ἀναδείξωσι τὰ πανεπιστήμιά των διὰ τῆς προσκλήσεως τῶν ἐπιφανεστέρων ἑλλήνων λογίων μεταναστῶν [23], διωργανοῦντο εἰδικαὶ ἀποστολαὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν πρὸς ἀναζήτησιν καὶ προμήθειαν ὡς πλείστων ἀρχαίων χειρογράφων, ἱδρύοντο βιβλιοθῆκαι, ἀκαδημίαι καὶ ἐπιστημονικοὶ σύλλογοι, ὡρίζοντο ἔπαθλα καὶ συντάξεις διὰ τοὺς ἕλληνας ἐπιστήμονας, ὑπεστηρίζοντο ἰδιαζόντως οἱ μεταφρα-

σταὶ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, οἶκοι μεγάλων τυπογραφικῶν ἐπιχειρήσεων ἀνελάμβανον ἐκδόσεις ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων, πλούσιαι ἐπιχορηγήσεις ὑπεστήριζον τὰς τοιαύτας ἐκδόσεις κ.ο.κ. [24]. Τοσαύτης δ' ὑπολήψεως ἀπήλαυον οἱ οὕτω μεταβαλόντες τὴν 'Ιταλίαν εἰς σχολὴν δι' ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην ἕλληνες σοφοί, ὥστε ἠξιοῦντο τῆς ἰδιαιτέρας φιλίας, τιμῆς καὶ προστασίας τῶν ἡγεμόνων καὶ πάντων ἐν γένει τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἐν τῇ ἰταλικῇ πολιτείᾳ καὶ κοινωνίᾳ.

Ἡ τοιαύτη ἐν 'Ιταλίᾳ ἀκμὴ τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν προσείλκυε πολλοὺς καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφιεμένων ἀνωτέρας μορφώσεως, ὡς δ' ἔγραφε τότε ὁ Δαβὶδ Chytraeus πρὸς τὸν Μαρτ. Κρούσιον, τινὲς τῶν ἐν 'Ιταλίᾳ σπουδασάντων ἑλλήνων, ἀνακάμπτοντες εἰς τὰ ἴδια, ἐδίδασκον τὰ ἑλληνικὰ κλασσικὰ τοὺς ὁμοφύλους των ἀπὸ τοῦ πλούτου τῆς ἐκεῖθεν ληφθείσης μορφώσεως. Ὅθεν οὐδὲν ἄπορον ὅτι καὶ ἱκανοὶ τῶν μετέπειτα διαπρεψάντων ἐν τῇ ἑλληνικῇ 'Ανατολῇ ἑλλήνων κληρικῶν ἤντλησαν ἐν 'Ιταλίᾳ τὴν ἀνωτέραν παίδευσιν.

'Εν τοιαύτῃ ἀκριβῶς σπουδῶν ἐν 'Ιταλίᾳ ἀκμῇ μετέβη ἐκεῖσε ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης-Μάξιμος πρὸς ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν.

Λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τῆς ἐν 'Ιταλίᾳ παραμονῆς τοῦ Μαξίμου δὲν ἔχομεν. Ὁ ἴδιος ἐν τοῖς ἔργοις του ἐκ διαφόρων ἀφορμῶν λέγει ὅλως γενικῶς ὅτι ἔζησεν ἐκεῖ «παρ' ἀνδράσι πάσῃ σοφίᾳ πεπυκασμένοις, λίαν νεαρὸς ὤν» [25], «ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη» [26], δυνάμενα, ὡς ἤδη ἐλέχθη, νὰ ὑπολογισθῶσιν εἰς μίαν δεκαπενταετίαν [27], καὶ ὅτι ἔσχε διδασκάλους διασήμους [28], τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν κατονομάζει. 'Αναφέρει μόνον τὰς πόλεις, εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῶν ὁποίων ἐφοίτησεν, ἤτοι τὴν Βενετίαν [29], τὴν Πάδοβαν [30], τὴν Φερράραν [31], τὴν Φλωρεντίαν [32], καὶ τὰ Μεδιόλανα [33].

Ὁ Μάξιμος εἰσῆλθεν εἰς 'Ιταλίαν διὰ τῆς Βενετίας, πιθανῶς περὶ τὸ 1490. 'Απετέλει δὲ ἡ Βενετία κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τὴν κυριωτέραν πόλιν τῆς 'Ιταλίας οὐ μόνον διὰ τοὺς ἐν γένει ἐμπορευομένους ξένους, ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς σημασίας τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς πρὸς σπουδὰς ἐκεῖσε μεταβαίνοντας ἕλληνας, ἐκ λόγων ὅλως εἰδικῶν. Ἄν μὴ μόνον διὰ τὴν 'Ιταλίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου Δύσιν, ἡ Βενετία ἀπό τε πολιτικῆς καὶ ἀπὸ ἐμπορικῆς ἐπόψεως εὑρίσκετο εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς 'Ανατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ὡς ἡ ἀπαραίτητος μὲν διὰ τοὺς δυτικοὺς πρὸς τὴν 'Ανατολὴν ἀφετηρία, ὁ πρῶτος δὲ σταθμὸς τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὴν Δύσιν, διὰ τοὺς Ἕλληνας ἡ Βενετία εἶχε τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀμοιβαία ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῆς 'Ιταλίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς 'Ανατολῆς ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ πηχθῇ καὶ διοργανωθῇ ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης ἐπιφανής, ἀποτελέσασα σημαντικώτατον ἐν ὅλῃ τῇ 'Ιταλίᾳ ἑλληνικὸν κέντρον, συντηροῦν ναὸν λαμπρὸν καὶ ὀνομαστὴν ἑλληνικὴν σχολήν, ἐν ᾗ ἐδίδασκον διαπρεπεῖς καθηγηταὶ πολυαρίθμους ἕλληνας σπουδαστάς. 'Αφ' ἧς ἐποχῆς (1204) χῶραι ἑλληνικαὶ κατεκτήθησαν ὑπὸ τῶν βενετῶν καὶ ἐδημιουργήθησαν νέαι διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἀρτηρίαι, πολλοὶ ἕλληνες, φεύγοντες τὴν τουρκικὴν δουλείαν, εὕρισκον ἄσυλον ἐν Βενετίᾳ.

Τὸ ρεῦμα ὅμως τῶν ἑλλήνων προσφύγων ἀπέβη πυκνότερον ἅμα τῷ διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου πλουτισμῷ τῆς ἐνετικῆς πρωτευούσης. Παρεκτὸς ὅμως τούτου, ἡ Βενετία προσεπάθει νὰ μὴ ὑστερήσῃ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων ἐν τῇ προστασίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ κλασσικισμοῦ. Τὰ κύρια νεῦρα τῆς πόλεως ἦσαν βεβαίως τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, ἴσως δὲ διὰ τοῦτο καὶ ἐκακίσθη ὑπό τινων ἱστορικῶν [34] ὡς ἀδικαιολογήτως ἔναντι τῶν ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων καθυστερήσασα εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν ἐξ ἐλλείψεως τάχα ὑψηλοτέρων διαφερόντων [35]. Δὲν ἀνεδείχθη, βεβαίως, ἡ Βενετία ὡς ἡ Φλωρεντία καὶ ἡ Φερράρα· ὡς ἀντιπροσωπεύσασα ὅμως ἐν Ἰταλίᾳ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, πρώτη ἐκ τῶν ἰταλικῶν πόλεων εἶχε ξενίσει, προστατεύσει καὶ χρησιμοποιήσει τοὺς εἰς αὐτὴν προσφυγόντας κορυφαίους τῶν ἑλλήνων λογίων, καὶ δὴ τοὺς ἐξ αὐτῶν δυναμένους νὰ φανῶσιν ὠφέλιμοι εἰς τὰ δημόσια πράγματα τῆς Δημοκρατίας. Ἐν αὐτῇ ἤχησαν τὸ πρῶτον τὰ κλασσικὰ διδάγματα καὶ ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ πνοὴ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως διὰ τῶν Ἐμμ. Χρυσολωρᾶ, Δημ. Κυδώνη, Ἰω. Ἀργυροπούλου, Γεωργ. Τραπενζουντίου, Γεωργ. Πλήθωνος, Δημ. Χαλκοκονδύλη, Κωνστ. Λασκάρεως, Βησσαρίωνος καὶ ἄλλων. Εἶνε δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος πρῶτος ἐμισθοδοτήθη γενναίως ἐν Βενετίᾳ ὡς καθηγητὴς τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, ἐνταῦθα εἶχε μεταφράσει τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνος, τὴν δὲ *Ρητορικήν* του ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Σενιορίαν [36]. Τὴν ἑστίαν τῆς ἐλευθέρας διανοήσεως Βενετίαν [37] ὁ Βησσαρίων ἀπεκάλει «δεύτερον Βυζάντιον» διὰ τοὺς ἕλληνας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐδώρησεν εἰς αὐτὴν τὴν βιβλιοθήκην του [38], αὐτὴν δὲ προέκρινε νὰ καταστήσῃ κέντρον τῆς θαυμαστῆς ἐκδοτικῆς του δράσεως ὁ Ἄλδος Μανούτση. Οὐδέν, λοιπόν, θαυμαστὸν ὅτι διὰ Βενετίας εἰσῆλθον εἰς Ἰταλίαν οἱ πρὸς συγκρότησιν τῆς συνόδου τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας ἐκκινήσαντες ἐκ Κ)πόλεως ἀντιπρόσωποι τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας, τόσον δ' εὐηρέστησεν ἡ ἐν αὐτῇ εἰκοσαήμερος διατριβὴ τινῶν ἐκ τῶν ἱεραρχῶν, ὥστε, κατὰ τὸν Μυτιλήνης Δωρόθεον, ἐπανακάμπτοντες εἰς τὰ ἴδια διῆλθον πάλιν διὰ Βενετίας, τῆς «ἐπηγγελμένης ταύτης γῆς», ὡς περὶ αὐτῆς ἐξεφράζοντο [39].

Ὁ Μάξιμος ἀφικόμενος εἰς Βενετίαν ἀπεφάσισε νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ ἑλληνικόν της σχολεῖον [40], ἐὰν δὲ ἦνε ἀκριβὴς ἡ ἔν τινι τῶν μεταγενεστέρων *Βίων* αὐτοῦ πληροφορία, μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποφοίτησιν μετέβη εἰς Ἄρτην ἐπὶ τῷ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισυμβάντι θανάτῳ τῶν γονέων του· τακτοποιήσας δὲ τὰς περιουσιακάς του ὑποθέσεις ἐπέστρεψεν εἰς Ἰταλίαν πάλιν διὰ Βενετίας [41]. Ἀφοῦ δὲ παρέμεινεν ἐνταῦθα ἐπὶ μακρόν, κατ' ἀρχὰς μὲν μετέβη πρὸς εὐρυτέρας σπουδὰς εἰς Πάδοβαν, εἶτα δὲ διαδοχικῶς εἰς Φερράραν, Φλωρεντίαν καὶ Μεδιόλανα.

Ἡ Πάδοβα [42], μία τῶν σημαντικωτέρων ἰταλικῶν πόλεων, ἐξαρτωμένη τότε ἐκ τῆς Βενετίας, ἦτο διάσημος διὰ τὸ Πανεπιστήμιόν της, ἐν ᾧ ἐδιδάσκοντο πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἐπιστῆμαι, μάλιστα δ' ἡ Ἰατρικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφία, ἰδίως δ' ἡ περιπατητική. Ταύτης διεκρίνοντο δύο

τάσεις, ἡ τῶν ἀβερροϊκῶν πανθεϊστική, ἀρνουμένη τὴν προσωπικὴν ἀθανασίαν, καὶ ἡ τῶν ἀλεξανδρικῶν—ἀπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως—ἄκρως ὑλιστική, ἀρνουμένη ἀπολύτως τὴν ἀθανασίαν καὶ τὴν θρησκείαν. Καὶ τῆς μὲν πρώτης κύριος ἐκπρόσωπος ἦτο ὁ G. Bruno καὶ βραδύτερον ὁ B. Spinoza, τῆς δὲ δευτέρας ὁ P. Pomponazzi καὶ ὁ L. Vanini. Ἡ Πάδοβα, τασσομένη εἰς λόγον κάλλους τρίτη μετὰ τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Ρώμην, ἦτο ἡ μόνη χρησιμοποιοῦσα μονίμως καὶ μισθοδοτοῦσα γενναιότερον ἕλληνας διδασκάλους, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς λοιπὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, αἵτινες μόνον κατὰ καιροὺς ἐπωφελοῦντο τῶν γνώσεών των [43]. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐν αὐτῇ διδαξάντων ἐπιφανῶν ἑλληνιστῶν ἦσαν ὁ μαθητὴς τοῦ Petrarca Jouan. da Ravenna (Ρητορικήν), οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἐμμ. Χρυσολωρᾶ Paolo Vergerio καὶ Guarino da Verona (ἑλλην. γλῶσσαν καὶ λατιν. Ρητορικήν), ὁ Gasparino da Berzizza (Ρητορικὴν καὶ Ἠθικὴν φιλοσοφίαν), ὁ περιώνυμος ἑλληνιστής, ἀνθρωπιστὴς καὶ ποιητὴς Φραγκ. Φίλελφος, ἐπ' ἴσης μαθητὴς τοῦ Χρυσολωρᾶ, ὁ ἐξ ἴσου περικλεὴς Giov. da Imola, ἁδρότατα ἀμειβόμενος διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, ἕτερος νομομαθὴς Fr. da Ruabarella, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Φλωρεντίας καὶ γνωστὸς ἐκ τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ συνόδου· ἐκ δὲ τῶν ἑλλήνων διαπρεπέστατοι σοφοί, ὁποῖοι οἱ Ἰ. Ἀργυρόπουλος, Δημ. Κυδώνης, Δημ. Χαλκοκονδύλης, Μάρκος Μουσοῦρος καὶ Νικόλ. Τομαῖος. Ὁ τελευταῖος, πρῶτος, κατὰ Σάθαν [44], ἤρξατο διδάσκων τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκ τοῦ γνησίου πρωτοτύπου, ἤτοι τοῦ ἀπηλλαγμένου τῶν ὑπὸ τῶν ἀράβων καὶ τῶν σχολαστικῶν ἐπενεχθεισῶν εἰς τὸ κείμενον ἀλλοιώσεων καὶ παραφθορῶν [45]. Ἐνταῦθα ἐδίδασκε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου χαρακτηριζόμενος ὡς «νεαπολιτανὸς φιλόσοφος» Αὐγουστῖνος Niphus, ὁ ἐκ τῆς γενεθλίου του πόλεως Suessa ἐπικαλούμενος Sessa (Suessanus), ὅστις δριμέως κατεφέρετο κατὰ τῆς ἐκκλησ. διδασκαλίας [46]. Ἐκ τῶν σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας προῆλθον πολλοὶ διαλάμψαντες ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὁποῖοι ὁ Κοπέρνικος, ὁ Γαλιλαῖος καὶ ἄλλοι, εἰς αὐτὸ δ' ὀφείλει τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἐξαιρετικήν του λατινομάθειαν καὶ ὁ Νικαίας Βησσαρίων.

Μετὰ τὴν Πάδοβαν ὁ Μάξιμος μετέβη εἰς Φερράραν ὅπως παρακολουθήσῃ μαθήματα ἐν τῷ περιακούστῳ αὐτῆς Πανεπιστημίῳ, ὅπερ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν κομήτων d'Este ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιε' αἰῶνος προσείλκυε πολλοὺς καὶ ἐκλεκτοὺς διδασκάλους. Εἰς αὐτὸ συνέρρεον πολλοὶ σπουδασταὶ ὡς φημιζόμενον διὰ τὴν πληρεστέραν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς· ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν μάλιστα ἐκοινολεκτεῖτο, ὅτι ἐν Φερράρᾳ ὑπῆρχον τοσοῦτοι λατινισταὶ «ὅσοι καὶ βάτραχοι εἰς τὰ ἕλη της». Ἐκεῖ ἐδίδασκεν ὁ γνωστὸς ἐκ τῶν πρὸς τοὺς ἕλληνας κατὰ τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον συζητήσεων Giov. da Imola, ὁ δημοφιλέστατος εἰς τοὺς κύκλους τῶν σπουδαστῶν Guarino ὁ πρεσβύτερος, μαθητὴς τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἐκ δὲ τῶν ἑλλήνων ὁ ἐπὶ πολυμαθείᾳ καὶ λατινομαθείᾳ διακρινόμενος Νικόλαος Σεκουντῖνος, ὁ διάσημος ἑρμηνευτὴς τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ κατὰ τὸν Βαρθ. Platina

«vir optimus doctrina et eruditia», γενόμενος μάλιστα καὶ πρύτανις· οἱ Νικόλ. Ἀκτιακός, Δημ. Καστρηνός, Παῦλος Σκορδύλιος, Δημ. Μόσχος καὶ ἄλλοι. Ἐθεωρεῖτο σπουδαῖον ὅτι ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Φερράρας ὑπῆρχε Δίων ὁ Κάσσιος, ὅστις μάλιστα ἀνεγινώσκετο ἐν τῇ αὐλῇ καθ' ἑκάστην. Διὰ τὴν Φερράραν μετεφράζοντο ὁ Διόδωρος, ὁ Ἀρριανός, ὁ Προκόπιος, ὁ Ἀμμ. Μαρκελλῖνος κλπ., ἐνταῦθα δ' ἤκμασε καὶ ὁ ποιητὴς Matteo Bojardo, γνωστὸς ἰδίᾳ καὶ ὡς μεταφραστὴς τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἀρχαίων λατινικῶν ἔργων εἰς τὴν ἰταλικήν· οὗτος μάλιστα ἐδραματοποίησε καὶ τὸν *Τίμωνα* ἢ *Μισάνθρωπον* τοῦ Λουκιανοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ Μάξιμος εὗρεν ἐνταῦθα τὸν Guarino τὸν νεώτερον, ἂν τὸ ἔν τινι ἐκτενεῖ *Βίῳ* του ἀναφερόμενον ὄνομα *Γαβρᾶς* ἦνε παραφθορὰ τοῦ Guarino. Μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων θιασωτῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος λογίων ἐν Φερράρᾳ ὁ Μάξιμος ἀναφέρει καί τινα Κομπέζμικ, περὶ οὗ λέγει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ τῶν τάσεων τῶν μεμορφωμένων τῆς πόλεως κύκλων: «Ὦ πόσους ἐγὼ ἐγνώρισα ἐν Ἰταλίᾳ πάσχοντας ἐθνικὴν ἀσέβειαν καὶ τὰ παρ' ἡμῖν τιμιώτατα μυστήρια καθυβρίζοντας, ὧν εἷς ὁ ἐν Φερράρᾳ Κομπέζμικ, ὑπερβάλλων τοὺς λοιποὺς κατὰ τὴν θύραθεν διδασκαλίαν, ὅστις καὶ θνήσκων ἔλεγε πρὸς τοὺς μαθητάς του καὶ φίλους, χαίρετε μετ' ἐμοῦ, ἀγαπητοί μου, αὔριον θὰ ἀναπαυθῶ εἰς τὰ Ἠλύσια πεδία μετὰ τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ πάντων τῶν ἡρώων· μέχρι τοσούτου ἐγοήτευεν ἡ ἐθνική του διδασκαλία». Ὑπάρχουσι, κατά τινας, λόγοι νὰ ὑποτεθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ διασήμου ἰταλοῦ ποιητοῦ Νικολὸ Λαιλίου Κοζμίκο, ποιήματά τινα τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἐπὶ περισσῇ ἀμετροεπείᾳ [48].

Ἐπὶ χρόνον πολὺ μακρότερον ὁ Μάξιμος διέτριψεν ἐν ταῖς νέαις Ἀθήναις τῆς Δύσεως [49], τῇ Φλωρεντίᾳ, ἀπὸ τοῦ ἡμίσεως τοῦ ιδ' αἰ. διαβοηθείσῃ διὰ τὴν μεγάλην ἀκμὴν τῆς παιδείας καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ἔτι καὶ ἔξω τῶν πανεπιστημιακῶν κύκλων. Οἱ διδάσκαλοι ἐν Φλωρεντίᾳ ἀπετέλουν πολυαριθμοτάτην καὶ καλῶς διωργανωμένην συντεχνίαν [50]. Ἡ Φλωρεντία εἶχεν ἀποβῇ τὸ κύριον κέντρον δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ἡ πλουσιωτέρα βιβλιαγορά [51]. Ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ ἰταλικῇ πόλει ἐνεπολιτεύετο τόσον πολυάριθμος ἀνεπτυγμένη ἀριστοκρατία, ὅσον ἐν Φλωρεντίᾳ περὶ τοὺς Salutati, Strozzi, Medici, Sachetti κλπ. Ἐν αὐτῇ διετηρεῖτο τὸ πνεῦμα τοῦ Dante, Petrarca, Boccaccio καὶ Salutati, διόπερ εἶχεν ἀποβῇ ἐκπρεπὴς ἑστία τῶν μουσῶν καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, αὕτη δ' ὑπῆρξε τὸ φιλοστοργότερον καὶ ἐξοχώτερον ἄσυλον τοῦ Ἐμμ. Χρυσολωρᾶ, ὑφ' ὃν ἐμαθήτευσε χορεία ὅλη ἀνδρῶν διαπρεπεστάτων, εἰς αὐτὴν ἐκλήθη νὰ διδάξῃ ὁ εὐφυέστερος τῶν ἐπισκεφθέντων τὴν Ἰταλίαν ἑλλήνων λογίων Ἰω. Ἀργυρόπουλος, ὁ πρῶτος ἑλληνιστὴς τῆς Ἰταλίας, ἐπιφανέστατος ἑρμηνευτὴς τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας καὶ εἰς τὴν λατινικὴν μεταφραστὴς πολλῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἱδρυτὴς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων καὶ ἡγέτης τῆς φλωρεντινῆς νέας Ἀκαδημίας. Τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Φλωρεντίας, χάρις εἰς τὸν ζῆλον τοῦ Collucio Salutati, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν

τοῦ ιε΄ αἰ. κατέστη κέντρον ζωηροτάτης ἀνθρωπιστικῆς ζυμώσεως ἰδίᾳ διὰ τῶν Guarino, Aurispa καὶ Φιλέλφου, ὧν ὁ τελευταῖος προσείλκυε πολυαριθμοτάτους θαυμαστάς, περὶ δὲ τὰ μέσα τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἠρίθμει περὶ τὰς 40 ἕδρας. Μεταξὺ τῶν διαπρεπεστέρων πανεπιστημιακῶν διδασκάλων, ἐν οἷς προέχουσαν ὅλως θέσιν κατεῖχεν ὁ ἐνθουσιώδης θαυμαστὴς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος doctissimus virus καὶ διὰ τὴν κριτικήν του δεινότητα χαρακτηρισθεὶς ὡς «Ἡρακλῆς» τῆς κριτικῆς ἀρχαίων κειμένων Ἄγγελος Politiano [52], ἡ Φλωρεντία εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ τὸν Μαρσίλιον Ficino, ἡγηθέντα τῆς φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὸν Ἀργυρόπουλον, καὶ τοὺς ἐκπρεπεστάτους ἕλληνας Γεώργιον Τραπεζούντιον, δεινὸν ἑλληνιστήν, λατινιστὴν καὶ φιλόσοφον καὶ προσφιλέστατον εἰς τοὺς σπουδαστὰς διδάσκαλον τῆς ἑλληνικῆς Γραμματικῆς, τῆς λατινικῆς Ρητορικῆς, τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Διαλεκτικῆς· τὸν βαθὺν ἀττικὸν φιλόσοφον καὶ—κατὰ τὸν Politiano—«ἀριστοτέχνην πάσης ἀττικῆς κομψότητος» Δημ. Χαλκοκονδύλην· τὸν ἔξοχον ἑρμηνευτὴν τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Θουκιδίδου καὶ τοῦ Δημοσθένους, εἰδικώτατον δὲ ἀνιχνευτὴν ἀρχαίων χειρογράφων Ἰανὸν Λάσκαρην, πρῶτον εἰς τὴν Γαλλίαν φορέα καὶ εἰσηγητὴν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν· βραδύτερον δὲ τὸν Νικόλαον Ἀττικὸν καὶ τὸν Μιχ. Μάρουλλον, διακεκριμένον λατινιστήν. Ὑπὸ τοιούτους διδασκάλους ἐμαθήτευσαν ἄνδρες, ὁποῖοι οἱ Ἔρασμος, Ρουδ. Agricola καὶ Μελάγχθων, εἰς οὓς ὀφείλεται ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐκπαιδευτικὴ ἀναμόρφωσις οὐ μόνον ἐν Ἰταλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου Ἑσπερίᾳ.

Μετὰ τὴν Φλωρεντίαν ὁ Μάξιμος μετέβη εἰς Μεδιόλανα, ἔνθα ἀπὸ τοῦ ιδ΄ αἰῶνος εἶχε σημειωθῇ ἡ πρώτη πνευματικὴ κίνησις διὰ τοῦ Πετράρκα, ἀπὸ δὲ τοῦ ιε΄ αἰῶνος εἶχεν ἱδρυθῇ ἀνωτάτη σχολὴ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου - Μαρία Visconti, δὲν ἐβράδυναν δὲ νὰ ἐμφανισθῶσι διαπρεπεῖς παράγοντες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως ἰταλοί τε καὶ ἕλληνες, ὁποῖοι οἱ Μαν. Χρυσολωρᾶς, Lorenzo Valla, Φραγκίσκος Φίλελφος, Ἰω. Ἀργυρόπουλος, Κωνστ. Λάσκαρις, Δημ. Καστρηνός. Τὸ μεσουράνημα τῆς Ἀναγεννήσεως ἐν Μιλάνῳ ἐσημειώθη ἰδίως τῇ ἐνθύμῳ ὑποστηρίξει τοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου τῶν Sforza, ὧν ἐξεῖχεν ὁ Φραγκίσκος καὶ ὁ Λουδοβίκος il Moro, τὴν ἐποχὴν τῶν ὁποίων ἀνέδειξαν ἐκ μὲν τῶν καλλιτεχνῶν ἰδίᾳ ὁ πολυμερέστατος Leonardo da Vinci, ἐκ δὲ τῶν διδασκάλων ὁ ὑπὸ τῶν συγχρόνων φημιζόμενος ὡς graecorum eruditorum suae aetatis et atticae eloquentiae facile princeps Δημ. Χαλκοκονδύλης [53]. Τὰ Μεδιόλανα ὁ Μάξιμος χαρακτηρίζει «πόλιν τῆς Ἰταλίας λαμπροτάτην καὶ πολυάνθρωπον, ἐξέχουσαν ὑπὲρ πάσας τὰς πόλεις τῆς Λομβαρδίας ἐπὶ φιλοξενίᾳ καὶ ἀφθονίᾳ ἀπείρων ἀγαθῶν διὰ τὴν ζωὴν ἀναγκαίων, ἰδίᾳ δὲ ἀνδρῶν σοφῶν καὶ εὐγενῶν» [54].

Τὴν Ρώμην φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεσκέφθη ὁ Μάξιμος, διότι οὐδαμοῦ τῶν συγγραφῶν του λέγει ὅτι διέτριψεν ἐν αὐτῇ, οὐδὲ ἔνθα ἅπαξ ἀναφέρει τὴν πόλιν [55]. Τοῦτο δέ, διότι ἡ Ρώμη ἐστερεῖτο τῶν ἀνωτάτων σχολῶν, αἵτινες ἐδόξαζον τὰς προμνημονευθείσας ἰταλικὰς πόλεις [56]. Εἶνε γνωστὴ ἡ ρῆσις τοῦ Petrarca «οὐδαμοῦ ἡ Ρώμη ἀγνοεῖται περισσότερον

ἢ ὅσον ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ». Ἐκ τοῦ ὅτι πάπας αὐτῆς ἦτο τότε ὁ Ἀλέξανδρος στ' Βοργίας (1492-1503), ὅστις, κατὰ τὸν Μάξιμον, «ἐπὶ πάσῃ ἀνομίᾳ καὶ κακίᾳ ὑπερηκόντισε πάντα ἐγκληματίαν»[57], ὁ μὲν Ε. Γολουμπίνσκιη πιθανολογεῖ ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἑλκύσῃ ἡ Ρώμη τὸν Μάξιμον[58], ὁ δὲ Εἰκόννικωφ εἰκάζει ὅτι καὶ ὁ κατὰ τοῦ πάπα τούτου φλογερὸς τοῦ Σαβοναρόλα ἀγών, ὡς καὶ ἡ ἔκβασις αὐτοῦ, ἦσαν ἱκανὰ νὰ ἀποτρέψωσι τὸν Μάξιμον τῆς ἐπισκέψεως τῆς ἰταλικῆς πρωτευούσης[59]. Γεγονὸς εἶνε πάντως ὅτι καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, παρὰ τὴν ἐν Ρώμῃ ἀφθονίαν αὐτῶν, καὶ δι' αὐτοὺς ἔτι τοὺς ρωμαίους δὲν ἀπετέλουν ἀφορμὴν ἐνθουσιασμοῦ· τοὐναντίον, μάλιστα, ἐσυνεχίζετο ἡ τάσις πρὸς καταστροφήν των, ἡ δὲ ἀνωτάτη μόρφωσις ἐρρυθμίζετο καὶ τότε ἔτι κατὰ τὰς εὐμεταβλήτους ὀρέξεις τῆς ρωμαϊκῆς κουρίας[60], καίτοι καὶ ἐν Ρώμῃ εἶχον διδάξει κατὰ καιροὺς οἱ γνωστοὶ ἤδη ὑπέροχοι λόγιοι ἕλληνες Γεώργ. Τραπεζούντιος, Θεόδ. Γαζῆς, Μιχ. Ἀποστόλιος, οἱ δύο Λασκάρεις, ὁ Δημ. Χαλκοκονδύλης, ὁ Ἰω. Ἀργυρόπουλος καὶ ἄλλοι[61].

Ὑπάρχουσι πληροφορίαι ὅτι ὁ Μάξιμος ἠκολούθησε σπουδὰς καὶ πέραν τῆς Ἰταλίας, καὶ δὴ γενικώτερον μὲν ἐν Εὐρώπῃ, μερικώτερον δὲ ἐν ἱσπανικοῖς Πανεπιστημίοις καί, μᾶλλον συγκεκριμένως, ἐν Παρισίοις[62]. Ἀλλ' ἂν αἱ περὶ τῶν λοιπῶν χωρῶν εἰδήσεις φαίνονται ὅλως ἀστήρικτοι, ἡ περὶ ἐπισκέψεως τῶν Παρισίων συνήχθη ἐσφαλμένως ἐξ ὅσων αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἀναφέρει περὶ τῆς ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτευούσῃ καταστάσεως τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων, κατέχον τότε τὰ σκῆπτρα ἐν τῇ χορείᾳ τῶν εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων, ἐδοξάζετο ὑπὸ τούτων ὡς ἡ alma mater, κατὰ τὸ πρότυπον δ' αὐτοῦ ἱδρύοντο, διωργανοῦντο καὶ ἐλειτούργουν τὰ λοιπά, ἅτινα ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὸ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «ἐπαρχιακά». Τὰς ἕδρας αὐτοῦ κατεῖχον πάντοτε οἱ ἀριστεῖς ἐν τῇ θεολογίᾳ καὶ τῇ σχολαστικῇ φιλοσοφίᾳ, ἠρίθμει συνήθως περὶ τὰς 20.000 - 30.000 φοιτητῶν, ἦτο δὲ ὀνομαστὸν διὰ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ἀνεξαρτησίαν, διεκδικοῦν ζηλοτύπως τὴν ἐλευθερίαν του ἔναντι τοῦ πάπα καὶ τῶν ἡγεμόνων, ἐπὶ πλέον δὲ μετέχον ἐνεργῶς τῶν τε πολιτικῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

Ἰδοὺ δὲ τί λέγει ὁ Μάξιμος περὶ τῶν Παρισίων καὶ τῶν ἐκεῖ σπουδῶν: «Οἱ Παρίσιοι εἶνε πόλις περιώνυμος καὶ πολυάνθρωπος ἐν Γαλλίαις, αἵτινες καλοῦνται σήμερον Φράνζα, περίδοξος διὰ τὸν πλοῦτον ἀπείρων ἀγαθῶν, ὧν τὸ πρῶτον καὶ ἄριστον εἶνε αἱ θεολογικαὶ καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, δωρεὰν παραδιδόμεναι πρὸς πάντας τοὺς ἐραστὰς τῶν λαμπρῶν ἐκείνων διδασκαλιῶν. Τοῦτο δέ, διότι οἱ καθηγηταὶ αὐτῶν μισθοδοτοῦνται πλουσιοπαρόχως καὶ διὰ παντὸς ἐκ τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν χάρις εἰς τὴν μεγάλην φιλοτιμίαν τῶν ἐκεῖ ἡγεμονευόντων, μεριμνώντων περὶ τῶν φίλων τῆς ρητορικῆς τέχνης, τῆς εὐσεβοῦς θεολογίας καὶ τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ περὶ πάσης θύραθεν διδασκαλίας. Τῶν διδασκαλιῶν δὲ τούτων μέτοχοι γίνονται πάντες οἱ ποθοῦντες νὰ ἀποκτήσωσι τελείαν γνῶσιν, εἶνε δὲ πολυάριθμοι, ὡς ἤκουσα παρά τινων, διότι ἐκ πασῶν τῶν δυτικῶν καὶ τῶν βορείων χωρῶν συνέρχον-

ται εἰς τὴν μεγάλην πόλιν τῶν Παρισίων οἱ διψῶντες τῶν φιλολογικῶν ἐπιστημῶν, οἱ μόνον δὲ τὰ τέκνα τῶν ἁπλουστέρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν βασιλικοῦ ὕψους, τῶν εὐγενῶν καὶ πριγκηπικῆς καταγωγῆς· τῶν μὲν οἱ υἱοί, τῶν δὲ οἱ ἀδελφοί, ἄλλων δ' ἔγγονοι καὶ συγγενεῖς. Οὗτοι μετὰ μακρὰν καὶ ἐπιμελῆ ἄσκησιν ἐν ταῖς διδασκαλίαις ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν χώραν των μεστοὶ πάσης σοφίας καὶ συνέσεως, ἀποτελοῦντες κόσμημα καὶ ἔπαινον τῆς πατρίδος των, ὡς καθιστάμενοι ἀγαθοὶ σύμβουλοι καὶ δεξιοὶ ὑπέρμαχοι εἰς πᾶν ὅ,τι ἂν δεήσῃ»[63].

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Μάξιμος λέγει ρητῶς ὅτι ὅσα περὶ τῶν Παρισίων ἀναφέρει ἤκουσε παρ' ἄλλων, ἐνῷ ἐν οἷς περὶ Φλωρεντίας π.χ. διηγεῖται ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας ἰταλικὰς πόλεις, ὡς θὰ ἴδωμεν, προσθέτει «τὰς ὁποίας ἐγὼ αὐτὸς εἶδον», ἀποβαίνει προφανὲς ὅτι δὲν ἐπεσκέφθη τοὺς Παρισίους. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁσάκις ἔρχεται εἰς λεπτομερείας περὶ τῆς ἐν τῇ Δύσει διατριβῆς αὐτοῦ ἀναφέρει ὀνομαστὶ τὰ πρόσωπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἦλθεν εἰς σχέσεις, παραπέμπει δὲ πάντοτε καὶ εἰς συγκεκριμένα γεγονότα ἐν Ἰταλίᾳ, τὸ αὐτὸ δ' ἄρα θὰ ἔπραττεν ἀσφαλῶς ἔστω καὶ ἅπαξ, ἂν ὄντως διέτριψε καὶ ἐν Παρισίοις. Ὅθεν τὸ παρὰ τοῦ πρίγκηπος Ἀνδρέου Κούρμπσκιη λεγόμενον , ὅτι Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἦτο «μαθητὴς τοῦ διασήμου Ἰανοῦ Λασκάρεως, διδαχθεὶς παρ' αὐτοῦ τὴν φιλοσοφίαν ἐν Παρισίοις»[64] προέρχεται ἐκ συγχύσεως ἀσφαλῶς, διότι ὑπῆρξε μὲν ὄντως ὁ Μάξιμος μαθητὴς τοῦ Λασκάρεως, ἀλλ' ὅταν οὗτος διέτριβεν ἐν Βενετίᾳ. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ μεταγενέστερος διεξοδικὸς *Βίος* τοῦ Μαξίμου ἀναφέρει δύο ταξείδια αὐτοῦ, κατὰ τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων «παρέδωκεν ἑαυτὸν εἰς φιλόσοφόν τινα ὀνομαζόμενον *Φάρσις* (προφανὴς ὑπὸ τῶν ρώσων ἀντιγραφέων παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος *Λάσκαρις*) ἐν τῇ γαλλικῇ χώρᾳ, ἐν τῇ πόλει Παρίσιοι», ἀλλὰ τὸ ταξείδιον τοῦτο, ἂν ὄντως ἐπραγματοποιεῖτο, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γείνει κατὰ τὸν μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σπουδῶν του χρόνον, ὁπότε εἶχε μεταβῇ εἰς Παρισίους ὁ Λάσκαρις, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Β. Εἰκόννικωφ[65].

Καθ' ἃ αὐτὸς ὁ Μάξιμος δηλοῖ, ἡ εἰς Ἰταλίαν μετάβασίς του ὠφείλετο εἰς τὸν πόθον νὰ τύχῃ μορφώσεως παρὰ τοῖς ἀρίστοις τῶν ἐκεῖ διδασκάλων, ὧν τὴν ἀναστροφὴν ἐπεζήτει ὡς «πολλῇ σοφίᾳ πεπυκασμένων»[66]. Οὐδαμοῦ ὅμως τῶν συγγραφῶν του λέγει λεπτομερῶς τίνας ἐπιστήμας ἐσπούδασε. Γενικῶς μόνον σημειοῖ ὅτι καθ' ἅπαντα τὸν χρόνον τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σπουδῶν του «πολλὰ καὶ διάφορα συγγράμματα χριστιανικὰ καὶ τῆς θύραθεν σοφίας ἐμελέτησε καὶ ἱκανὴν ἀπέκτησεν ἐξ αὐτῶν ψυχικὴν ὠφέλειαν»[67]. Πάντως μετ' ἀσφαλείας δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐσπούδασε τὴν κλασσικὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν καὶ τὴν πλατωνικὴν καὶ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ἐπεδόθη καὶ εἰς τῆς θεολογίας τὴν σπουδήν,οὐχὶ βεβαίως ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις, ἀλλὰ κατὰ τὰς κατ' ἰδίαν μελέτας, ἐφ' ὅσον δὲν ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς ἰταλικοῖς Πανεπιστημίοις ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος θεολογία. Τῆς φιλομαθείας του ταύτης καὶ τοῦ ἰδιάζοντος πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἔρωτος τεκμήρια πρόκεινται τὰ

πυκνὰ ἐν ταῖς συγγραφαῖς του χωρία πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὁποῖοι οἱ Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Πυθαγόρας, Πλάτων, Ἐπίκουρος, Διαγόρας, Θουκιδίδης, Πλούταρχος, Μένανδρος, Σουΐδας κλ., οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ ἱστορία τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, ἡ ρωμαϊκὴ ἱστορία κλ. Ἐπ' ἴσης ἐξέμαθε τελείως τὴν λατινικήν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ μνεία λατίνων συγγραφέων, μάλιστα δὲ ἡ μέθοδος τῆς ἐν Ρωσίᾳ μεταφραστικῆς αὐτοῦ δράσεως κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του, περὶ ἧς ἐν τοῖς ἐφεξῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, συμπεραίνοντες ἐξ ὅσων περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν —λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη— «ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν ὅτι, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν ταλάντων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιμελείας, εἶχε καταρτισθῆ εἰς ἐπιστήμονα τοιαύτης ὁλκῆς, ὥστε θὰ ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ μίαν τῶν τιμητικωτάτων θέσεων ἐν τοῖς τότε ἕλλησι φιλολόγοις καὶ φιλοσόφοις, ἐὰν μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του ἔτασσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν χορείαν τῶν διδασκάλων»[68].

Ὅλως ἰδιάζον ἐνδιαφέρον ἐπέδειξεν ὁ Μάξιμος εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, ἥτις τόσον δαψιλῶς ἐθεραπεύετο τότε ἐν τοῖς μεγάλοις μορφωτικοῖς κέντροις τῆς Ἰταλίας, δοθέντος ὅτι ἓν τῶν χαρακτηριστικωτέρων γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς στοιχεῖον ἀναβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλασσικισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἔρως πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Τὸ διαφέρον τοῦτο ἦτο τοσοῦτο ζωηρόν, ὥστε ταχέως ἐδίχασε τοὺς σπουδαστὰς τῆς φιλοσοφίας, οὕτω δ' ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ιε' αἰ. εὑρίσκομεν τοὺς ἀνθρωπιστὰς διῃρημένους εἰς πλατωνικοὺς καὶ ἀριστοτελικούς, τὸν μεταξὺ δ' αὐτῶν ἀνταγωνισμὸν ἐπεκτεινόμενον καὶ εἰς τὰς ἰταλικὰς σχολάς. Τῆς περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη διχογνωμίας ταύτης εἰσηγηταὶ ἐγένοντο οἱ εἰς Ἰταλίαν μεταναστεύσαντες ἕλληνες καὶ δὴ οἱ Γεώργιος Πλήθων καὶ Γεώργιος Τραπενζούντιος. Τούτων ὁ μὲν πρῶτος—ὅστις εἶχε μετάσχει καὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου— ἦτο ἔνθερμος θιασώτης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, τὸν αὐτὸν δ' ἐνθουσιασμὸν εἶχεν ἐμπνεύσει καὶ εἰς τὸν Cosmo Medici. Ἀλλ' ὁ Πλήθων, μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἣν συνέχεε πρὸς τὰς νόθους ζωροαστρικὰς συγγραφὰς καὶ τὰ ἑρμητικά, προέβαινε καὶ εἰς δριμείας κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπικρίσεις. Κατὰ τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ τούτου ὁ Γεώργιος Τρπεζούντιος ἀντεπεξῆλθε δεινὸς κακιστὴς τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἐντεῦθεν δὲ προέκυψαν αἱ ὀξέως πρὸς ἀλλήλας ἀνταγωνιζόμεναι μερίδες τῶν πλατωνικῶν καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν, τὸ ἀμοιβαῖον τῶν ὁποίων μῖσος ἐξετρέπετο εἰς ὑβριστικὰς ἐκφράσεις περισσότερον κατ' αὐτῶν τῶν προσώπων τῶν πρὸ δισχιλίων ἐτῶν ἀκμασάντων δύο φιλοσόφων ἢ κατὰ τῶν φιλοσοφημάτων των. Εἶνε γνωστοὶ οἱ μεταξὺ τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου καὶ τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος φιλοσοφικοὶ διαξιφισμοὶ διὰ τῶν ἔργων των «Σύγκρισις Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος» καὶ «Adversus calomniatoren Platonis (1470). Περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε' αἰ. ἐν Φλωρεντίᾳ συνεστήθη φιλοσοφικὸν σωματεῖον, οὗτινος τὰ μέλη, ἀνήκοντα εἰς τὰς ἀνωτάτας κοινωνικὰς τάξεις, συνήρχοντο κατὰ τακτὰς ἡμέρας πρὸς

φιλοσοφικὰς συζητήσεις ἐν τῷ οἴκῳ τῶν αὐγουστίνων μοναχῶν. Τὸ σωματεῖον τοῦτο ὁ μὲν Cosmo Medici μετέβαλεν εἰς «Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν», ὁ δὲ ἔγγονος αὐτοῦ Lorenzo Medici διηύρυνεν ἐπὶ τῷ σκοπῷ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἐν ταῖς σχολαῖς διδασκομένην ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν διὰ τῆς πλατωνικῆς. Ὁ Μαρσίλιος Ficino, ὁ κυριώτερος τῆς Ἀκαδημίας τούτης στυλοβάτης, ἐνέβλεπεν ἐν τῷ Πλάτωνι ἐκδήλωσιν τοῦ θείου. Πρὸς τιμὴν τοῦ Πλάτωνος εἶχον θεσπισθῆ ἴδιαι ἑορταί, ὧν ἐξῆρχεν ἡ 13 Νοεμβρίου, ἡ ἡμέρα —ὡς ἐπιστεύετο— τῶν γενεθλίων τοῦ Πλάτωνος, εἰς τοὺς πανηγυρικοὺς δὲ τούτους ἑορτασμοὺς συνέρρεον πανταχόθεν οἱ θαυμασταὶ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Ficino συνέγραφε «πλατωνικὴν θεολογίαν» κατὰ τῶν ἀριστοτελικῶν καὶ τῶν ἀβερροϊκῶν, ὁ δὲ Pico della Mirandola ἐν τῷ συγγράμματί του De Ente et Uno ἐπειρᾶτο νὰ συμβιβάσῃ τὸν ὑπ' αὐτοῦ θεοποιούμενον Πλάτωνα πρὸς τὸν Μωϋσέα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὰ μέλη τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Ἀκαδημίας ἤρχισαν μάλιστα νὰ σκέπτωνται περὶ συστάσεως τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας, ἧς θὰ ἦρχον οἱ ἄριστοι καὶ ἐπιφανεῖς, ἐν τῇ γενικῇ δὲ τότε ἠθικῇ ἐκλύσει τῆς ἀριστοκρατίας, τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου οὗτοι προσεπάθουν ν' ἀποτελῶσιν ἐξαίρεσιν διὰ τῆς ἀφοσιώσεως αὐτῶν εἰς τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ δίκαιον καὶ ἐν γένει εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ὑψίστας ἀξίας [69].

Ἡ τοιαύτη φιλοσοφικὴ σύγχυσις καὶ τὰ ἐπὶ τῶν διανοιῶν τῆς τότε κοινωνίας μοιραῖα αὐτῆς ἐπακόλουθα ἀπήρεσκον εἰς τὸν Μάξιμον. «Ὕπαγε νοερῶς—λέγει ἔν τινι τῶν διατριβῶν του—εἰς τὰ ἰταλικὰ ἐκπαιδευτήρια, καὶ θὰ ἴδῃς ἐκεῖ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι πνίγουσι πολλοὺς ὡς ὁρμητικοὶ ποταμοί. Ἐκεῖ οὐδὲν δόγμα θεωρεῖται ἀληθές, οὔτε ἀνθρώπινον, οὔτε θεῖον, ἐὰν δὲν φέρῃ τὴν σφραγῖδα τῶν συλλογισμῶν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐὰν δὲν συνᾴδῃ πρὸς τὴν διδασκαλίαν του, ἢ ἐὰν ἦνε χειρότερον, ἀποκρούεται· ἐὰν δὲ καὶ ἀντιτίθεται, προσαρμόζεται πρὸς αὐτήν, ἢ καὶ ἀντικαθίσταται ὑπ' αὐτῆς. Τί δὲ ἔτι νὰ εἴπω μέχρι τίνος βαθμοῦ παρανομοῦσιν οἱ λατῖνοι, συλαγωγούμενοι, κατὰ τὸν ἀπόστολον, διὰ τῆς φιλοσοφίας, ὡς πρὸς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, τὴν μέλλουσαν μακαριότητα τῶν δικαίων, τὴν κατάστασιν τῶν ἐκ τοῦ ἐνθάδε βίου ἀπερχομένων πιστῶν; Πάντες οὗτοι πάσχουσι τὴν ἀνομίαν ταύτην ὡς ἀσπαζόμενοι τὴν θύραθεν διαλεκτικὴν μᾶλλον ἢ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ θεόσδοτον φιλοσοφίαν» [70]. Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ὁ Μάξιμος τονίζει πόσον οἱ λατῖνοι, παραδοθέντες εἰς τὴν θύραθεν παίδευσιν, ἀπέστησαν τῆς ἀληθείας καὶ κατὰ πᾶσαν αὐτῶν τὴν ζωὴν ἠκολούθησαν μόνον τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς λοιποὺς ἕλληνας σοφούς, δι' αὐτῶν ἀποκλειστικῶς τρεφόμενοι καὶ ἀναπνέοντες. Καὶ ἀπορεῖ λόγων ἵνα παραστήσῃ τὴν ἐντεῦθεν προκύπτουσαν διαφθορὰν τῶν δογμάτων καὶ τὴν ἐν ταῖς διανοίαις τῶν σπουδαστῶν γεννωμένην κακοδοξίαν [71].

Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ διατριβὴ τοῦ Μαξίμου συνέπεσεν ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ ψευδοκλασσικοῦ παραληρήματος: ἡ μανία αὕτη εἶχε πρὸς καιρὸν παρασύρει καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον, ὡς αὐτὸς ὁμολογεῖ, αἱ ἐκδηλώσεις δ' αὐτῆς καὶ τ' ἀποτελέσματα προσέδωκαν ὁριστικὴν τροπὴν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσίν του.

Πράγματι δὲ μόνον ὡς πυρετικὴ παράφορος ἔκστασις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ θάμβος ἐκεῖνο ἔναντι τῶν τὸ πρῶτον ἐν Ἰταλίᾳ ἀποκαλυπτομένων πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου αἱ συνθῆκαι τοῦ βίου εἶχον ἄρδην ἀνατραπῆ. Αἱ ἰδέαι, ἡ θρησκεία, ἡ ἠθικὴ ἔπρεπε ν' ἀναβαπτισθῶσιν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐξ αὐτῆς ν' ἀναγεννηθῇ νέος κόσμος, ὅμοιος κατὰ πάντα πρὸς τὸν κλασσικὸν ἑλληνικὸν ἢ ρωμαϊκόν. Εἰς πάσας τῆς ζωῆς τὰς ἐκφάνσεις ἔπρεπε νὰ δοθῇ περιεχόμενον, χρῶμα καὶ μορφὴ καὶ ὄνομα ὑπομιμνήσκοντα τὸν κλασσικὸν κόσμον. Διὰ τοὺς πλείονας τῶν ἀνθρωπιστῶν ἡ κλασσικὴ ποίησις ἐπεῖχε θέσιν Ἀποκαλύψεως, ὁποία ἡ Ἁγία Γραφή. Οἱ χριστιανοὶ ἅγιοι, καὶ αὐτὸς ὁ Χριστός, συνεχέοντο πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς θεούς. Παρὰ τὸν Χριστόν, τὴν Θεομήτορα καὶ τοὺς ἁγίους ἵσταντο ὁ Ζεύς, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἡρακλῆς, ἡ Ἀφροδίτη, κλ. Ὁ Φίλελφος ἐχαρακτήριζε τὸν Χριστὸν ὡς «δεσπότην τοῦ Ὀλύμπου», ὁ δὲ Ἰω. Τρέστερ συνέκρινεν αὐτὸν πρὸς τὸν Ἡρακλῆ, τὴν δὲ Θεομήτορα πρὸς τὴν Ἀλκμήνην. Ὁ παράδεισος καὶ ὁ ᾅδης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῶν Ἠλυσίων, τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Ἐρέβους· αἱ ψυχαὶ τῶν εὐσεβῶν ἀπεκλήθησαν manes pios· ὁ Βησσαρίων ἐν παραμυθητικῇ ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ πατρός των ἔγραφε «πέπυσμαι τὸν κοινὸν πατέρα τε καὶ καθηγεμόνα, τὸ γεῶδες πᾶν ἀποθέμενον, εἰς οὐρανὸν καὶ τὸν ἀκραιφνῆ μεταστῆναι χῶρον, τὸν μυστικὸν τοῖς ὀλυμπίοις θεοῖς συγχορεύσοντα Ἴακχον» [72]· αἱ μεγάλαι πανηγυρικαὶ ἑορταὶ ὠνομάσθησαν lactisternia· ὁ πάπας προσηγορεύετο «τηρητὴς τοῦ θρόνου τοῦ Διός»· ἡ τιάρα μετεβλήθη εἰς infula romulea· τὸ κονσιστόριον μετωνομάσθη Senatus Latri, ἡ θεία λειτουργία sacra deorum, αἱ εἰκόνες simulacra sacra deorum· αἱ μοναχαὶ «πυθίαι», οἱ καρδινάλιοι «ρωμαῖοι συγκλητικοὶ» καὶ ἡ θεία Πρόνοια «Μοῖρα». Καθηγηταὶ ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἕδρας ἀνεσκεύαζον τὰ ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἐπιχειρήματα καὶ ἀπέκρουον καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ κτήνους διαφορὰν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μανία εἶχε καταλάβει καὶ αὐτὸν τὸν κλῆρον. Οἱ ἱεροκήρυκες ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἀντικαθίστων τὰς χριστιανικὰς ἐκφράσεις δι' ἄλλων τῆς ρωμαϊκῆς εἰδωλολατρείας, ἐν τοῖς ἐπιταφίοις δ' ἐγκωμίοις κοινόχρηστα ἐγίνοντο μυθολογικῶν θεῶν καὶ ἡρώων ὀνόματα. Οἱ πάπαι ἦσαν κατ' ὄνομα μόνον χριστιανοί, διότι ἐν τῇ πραγματικότητι ἦσαν ἡμιεθνικοί, ἀποστολὴν ἔχοντες τὴν ἀποκατάστασιν τῶν μνημείων τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ τέχνης. Τοιοῦτοι δ' ἦσαν οἱ Νικόλαος Ε', Πίος Β' καὶ Ἰούλιος Β'. Διὰ τὸν πάπαν Ἀλέξανδρον Στ' ἐγράφη ἐν ἐπιγραφῇ «Scit venisse suum patria grata Jovem» καὶ διὰ τὸν Λέοντα Ι' «Olim habuit Cypris sua tempora, tempora Mavors olim habuit; sua nunc tempora Pallas habet» [73]. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Carpentras Sadoleto, παραμυθῶν ἐν ἐπιστολῇ τὸν διαπρεπέστατον φιλόλογον Ἰωακεὶμ Camerarius ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς μητρός του, ὑπεμίμνησκε πρὸς μίμησιν τὴν εὐψυχίαν τῶν ἐθνικῶν. Ὁ καρδινάλιος Πέτρος Bembo (1470—1547) ἔλεγε περὶ τοῦ πάπα Λέοντος Ι' ὅτι ἔτυχε τοῦ παπικοῦ ἀξιώματος «κατὰ διάταξιν τῶν ἀθανάτων», ἄλλοτε δ' ὡμί-

λει περὶ προσφορᾶς δώρων εἰς τὴν Ἄρτεμιν· τοὺς καρδινάλίους ἀπεκάλει «αὐγούρους» καὶ τὸ σῶμα αὐτῶν «κολλέγιον τῶν αὐγούρων», ἐν τῷ ὁποίῳ ἠρίθμει 14 ἀπίστους[74]· τὴν θρησκευτικὴν πίστιν μετωνόμαζε persuasio, τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς θείας Μεταλήψεως ἀπέδιδε διὰ τοῦ aquae et igni interdictionem, περὶ δὲ τοῦ ἁγ. Φραγκίσκου ἔλεγεν ὅτι in numerum deorum receptus est. Αὐτὸς ὁ πάπας Λέων Ι′ ἐξώρκιζε τὸν Φραγκίσκον Α′ νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐκστρατείαν κατὰ τῶν τούρκων per deos atque homines. Ἐν τοῖς σχολείοις ἀνεπτύσσοντο μετ' ἐξαιρετικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τὰ μυθολογικὰ γεγονότα καὶ ἐδιδάσκετο ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς μυθολογικοὺς ἥρωας. Ἐν γένει οἱ γράφοντες ἐξελάμβανον ἑαυτοὺς ὡς ἀρχαίους ἕλληνας ἢ ρωμαίους, ἐχρησιμοποίουν τοὺς τρόπους τῶν ἀρχαίων ἐν τῇ πλοκῇ καὶ τῇ καθ' ὅλου διασκοσμήσει τοῦ λόγου. Ἀπετείνοντο πρὸς τὰς Μούσας, παρεισῆγον ὀνόματα θεῶν καὶ θεαινῶν, τὰ δρῶντα πρόσωπα ἐνεφάνιζον προσευχόμενα καὶ ὁρκιζόμενα εἰδωλολατρικῶς, ἀνεβίουν δὲ πάντες οἱ ὀλύμπιοι θεοὶ καὶ ἡμίθεοι, οἱ ἥρωες, αἱ νηρηΐδες, αἱ σειρῆνες καὶ συλλήβδην σύμπασα ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ μυθολογία. Ἐν γένει δέ, ὡς λέγει ὁ Ranke, ἐν Ρώμῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣτ′ αἰῶνος ἐθεωρεῖτο τεκμήριον κοινωνικῆς ἀνωτερότητος ἡ ἀτάρνησις τῶν χριστιανικῶν πεποιθήσεων, κατὰ δὲ τὸν Ἀντώνιον Bandino δὲν ἐλογίζετο ἀνεπτυγμένος ὁ ἐμφανίζων ἑαυτὸν ὡς χριστιανόν. Πᾶς λόγος περὶ χριστιανικῶν δογμάτων, περὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ τῶν μυστηρίων ἐγίνετο ἐν ἀτμοσφαίρᾳ εἰρωνείας καὶ ἀστεϊσμῶν.

Διὰ νὰ ἦνε δὲ ἀρτία ἡ κωμικὴ εἰκὼν τοῦ ψευδοῦς ἐκείνου κλασσικισμοῦ, οἱ ἥρωες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἀναφαίνονται φέροντες στολὰς εὐρωπαϊκάς, λαλοῦντες τὴν ἐξεζητημένην σύγχρονον γλῶσσαν, παρίστανται ὡς ἄγαν φιλόφρονες καὶ εὐπροσήγοροι αὐλικοὶ ἐκδηλοῦντες αἰσθήματα τῆς ἐποχῆς καὶ ἰδέας ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης ἐξειργασμένας, καὶ ἐν γένει τηροῦντες ὅλην τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐθιμοτυπίαν· «ἡ Μοῦσα τοῦ Ronsard —λέγει ὁ Boileau— ὡμίλει λατινιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ εἰς τὴν γαλλικήν»[75]. Ἡ κλασσικομανία ὅμως αὕτη ἀπέβαινε πραγματικὸς ἀρνησιασμὸς ὅταν οἱ ἠθικοὶ ἐκτροχιασμοὶ εὕρισκον τὴν ἀπολογίαν των εἰς παραδείγματα τῶν ἀρχαίων ἀθηναίων καὶ θηβαίων, ἐν αὐτῷ δὲ τῷ ἱερῷ Βήματι τῶν ναῶν ἡ ζωγραφικὴ παρέδιδεν εἰς κοινὴν θέαν σκανδαλώδους γυμνότητος συνθέσεις, εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων οἱ περίεργοι συνέτρεχον ἵνα ἀναγνωρίσωσι διασήμους τῆς πόλεως γυναικείας καλλονάς[76].

Ὁ ἐκτροχιασμὸς οὗτος εἶχε κορυφωθῆ εἰς πλήρη καὶ ἀπροκάλυπτον ἄρνησιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὑπ' αὐτῶν τῶν κορυφαίων λειτουργῶν της καὶ εἰς ἀφάνταστον ἠθῶν ἔκλυσιν. Ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΒ′ (1410—1415) ἐμπηκτύριζε δημοσίᾳ πάντα ἠθικὸν νόμον, μυστικῶς δὲ καὶ τὴν θρησκείαν. Ὁ προμνημονευθεὶς καρδινάλιος Bembo διὰ στίχων ἐξέφραζε τὴν ὑπὲρ τὴν μακαριότητα τῶν ἐν οὐρανοῖς δικαίων ὑπεροχὴν τῆς ἐκ τῆς θέας ἐρωμένης γυναικὸς ἡδονῆς, ἐφ' ᾧ καὶ συνεβούλευε τοὺς νέους μόνον νὰ ἐρῶσι. Δὲν ἐθεωρεῖτο ἀναπτυγμένος ὁ μὴ ἀντίθετα πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν φρονῶν κληρικός.

Ἐν τοῖς παπικοῖς δώμασι περὶ τῶν δογμάτων καὶ τῆς Γραφῆς ὡμίλουν δι' ἀστεϊσμῶν καὶ σαρκάζοντες· τὰ μυστήρια ἐμυκτηρίζοντο· ὁ πάπας παρωτρύνετο εἰς σταυροφορίαν κατὰ τῆς τουρκοκρατουμένης Παλαιστίνης οὐχὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἁγίας Γῆς, ἀλλὰ πρὸς σύλησιν ἀρχαίων χειρογράφων· τὸ Βατικανὸν ἐπεσκέπτοντο οὐχὶ πρὸς προσκύνησιν, ἀλλὰ διὰ νὰ θαυμάσωσι τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Belvedere καὶ τὸν Λαοκόοντα· οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων ἀντὶ εὐχῶν ἐψιθύριζον βλασφημίας. Ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀθέων ἦτο ὁ προμνημονευθεὶς ἱερεὺς Marsilio Ficino. Κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου ΣΤ' ἡ διαβόητος θυγάτηρ αὐτοῦ Λουκρητία, ὑποκαταστήσασα τὸν πρωθιεράρχην ἐν τοῖς παπικοῖς δώμασιν, ἀπεσφράγιζε τὴν παπικὴν ἀλληλογραφίαν καὶ ἐκυβέρνα τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τοῦ κολλεγίου τῶν καρδιναλίων. Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ δημοσιευθῶσι διὰ τοῦ τύπου αἱ λεπτομέρειαι συμποσίου τῆς Λουκρητίας μετὰ πεντήκοντα ἑταιρῶν ἐν τῇ ἀποστολικῇ τραπέζῃ [77]. Κλέπται, ἱερόσυλοι καὶ φονεῖς ἀπεκρύπτοντο ὑπ' αὐτῶν τῶν καρδιναλίων ἐν τοῖς μεγάροις των, ὁ δὲ πάπας ἐφωδίαζε δι' ἀφέσεων ἐγκληματίας ἐπὶ χρήμασιν, ἵνα ἀνέτως περιφέρωνται ἐν τῇ πόλει, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ὁ Θεὸς «οὐ θέλει τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ» [78].

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐσχάτην ταύτην ἐν Ἰταλίᾳ ἔκλυσιν ἀνεπτύσσετο εἰς βαθμὸν λίαν ἐπικίνδυνον τὸ πρὸς τὴν ἀστρολογίαν πάθος. Ἡ δεισιδαιμονία αὕτη ἤδη ἀπὸ τοῦ ιβ' αἰ. ἐθεραπεύετο ἐν ταῖς ἡγεμον.καῖς αὐλαῖς, αἵτινες συνετήρουν μονίμους ἀστρολόγους, ἔργον ἔχοντος τὸν προκαθορισμὸν τῆς ἡμέρας καὶ τῆς ὥρας παντὸς ἐγχειρήματος διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν ἀστέρων. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, καὶ δὴ κατὰ τοὺς αἰῶνας ιδ'—ιστ', οὐ μόνον οἱ μεγιστᾶνες, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ ἀριστοκράται, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκ τῶν εὐπατριδῶν πενέστεροι συνετήρουν εἰδικὸν ἀστρολόγον. Ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων, τῶν σκευῶν κλ. εἰκονίζοντο ἀστερισμοὶ καὶ ἀστρολογικὰ σύμβολα. Ὅθεν οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι ἕνεκα τῆς γενικεύσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ἡ Ἀστρολογία προήχθη εἰς ἐπιστήμην διδασκομένην ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις ἀπὸ ἑδρῶν εἰδικῶν ἰσοδυνάμων πρὸς τὰς ἕδρας τῆς Ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης. Πᾶσα περίπτωσις πολέμου ἢ εἰρήνης, ἡ δεξίωσις ἢ ἀναχώρησις πρεσβευτοῦ, ἡ θεμελίωσις οἴκου καὶ πᾶν ὁπωσδήποτε σπουδαῖον ἢ μὴ διάβημα ἐκανονίζετο μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀστρολόγου μελέτην τῆς θέσεως τῶν ἀστερισμῶν, ἕκαστον δὲ τέκνον τῶν εὐγενῶν εἶχε καὶ ἴδιον ἰσόβιον ὡροσκόπιον. Αὐτοὶ οἱ πάπαι διαρρήδην ἐπεδοκίμαζον καὶ ἐχρησιμοποίουν μάλιστα τὴν ἀστρολογίαν. Λέων ὁ Ι' ἐκαυχᾶτο διὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ ἀκμὴν τῆς ἀστρολογίας, ὁ δὲ Παῦλος Γ' οὐδὲν κονσιστόριον συνεκάλει πρὶν ἢ ἀστρολόγοι ἀποφανθῶσι περὶ τῆς ὥρας [79].

Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Ἰταλίας ἀπὸ ἐπόψεως ἰδεολογικῆς, θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Μάξιμος διήνυε τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ἐν τοῖς ἀκμαιοτέροις τῶν ἰταλικῶν πνευματικῶν κέντρων. Ἡ περίοδος ἐκείνη τῆς ἱστορίας τοῦ ἰταλικοῦ πολιτισμοῦ ἀπετέλει τὴν ἐξάνθησιν τῆς Ἀναγεννήσεως διὰ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου

ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κλασσικισμοῦ, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν κίβδηλον καὶ πνεῦμα διάστροφον, ἐφ' ᾧ καὶ ὀρθῶς χαρακτηρίζεται ὡς ψευδοκλασσικισμός. Ἡ ἐκ τῆς εὐρυτάτης ὅμως διαδόσεως τῆς ψευδοκλασσικῆς ἐκείνης παραφορᾶς ἐσχάτη κατάπτωσις τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κλήρου τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶχε διαφθείρει πάσας τὰς συνειδήσεις. Ποῦ καί που ἠκούετο φωνὴ διαμαρτυρίας ὡς ἡ τοῦ Δομηνίκου Benvieni, θλιβομένου διὰ τὴν κατάστασιν καὶ ἀποδίδοντος αὐτὴν εἰς τὴν ἀπώλειαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως [80]. Καὶ εἶνε ἰδίας ἐξάρσεως ἄξιον, ὅτι ἡ διὰ τὸν ἐκτραχηλισμὸν ἀγανάκτησις καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ ἐξέγερσις προῆλθεν ἐκ τῶν τάξεων αὐτοῦ τοῦ τόσον παρεκτραπέντος ρωμαϊκοῦ κλήρου, καὶ δὴ ἐκ τῶν κόλπων τῆς Φλωρεντίας, ἥτις εἶχεν ὑπερβάλει πᾶσαν ἰταλικὴν πόλιν ὡς πρὸς τὴν ἀσέβειαν καὶ τὴν διαφθοράν. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Giov. Villani, ἡ Φλωρεντία πρότερον διεκρίνετο ἐπὶ ἐξαιρετικῇ νηφαλιότητι καὶ σωφροσύνῃ, ἐδακτυλοδεικτοῦντο δ' οἱ φλωρεντινοὶ διὰ τὴν τιμιότητα, τὴν νομιμοφροσύνην, τὴν σκληραγωγίαν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ τὴν μέχρις ἀπιστεύτου τραχύτητος ἁπλότητα τῶν ἠθῶν. Αἴφνης ὅμως ὑπὸ τὴν πνοὴν τῶν νέων ἰδεῶν εἶχεν ἐπέλθει πρὸς γενικὴν ἔκπληξιν τοιαύτη ἀνατροπή, ὥστε ἡ πόλις μετεβλήθη ἀποτόμως εἰς ἀληθῆ κόλασιν ὡς ἐκ τῆς ἀφαντάστου ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν. Ἡ οἰκογένεια εἶχε διαλυθῆ μέχρι τοσούτου, ὥστε διὰ τὴν ἄκραν σπανιότητα τῶν γάμων ἡ κομμοῦνα τῆς πόλεως προεκήρυττεν ἔπαθλα μὲν διὰ τοὺς συνάπτοντας γάμον ἐντὸς ὡρισμένης προθεσμίας, ποινὰς δὲ διὰ τοὺς πρὸς τὸν γαμικὸν δεσμὸν ἀπροθύμους. Οἱ ἄνδρες ἐπεζήτουν τὰς ἡδονὰς μακρὰν τῆς οἰκογενείας, ὁ δὲ σοδομισμὸς ἔν τε Φλωρεντίᾳ τὸ πρῶτον καὶ ἐν Βενετίᾳ μετέπειτα εἶχε λάβει φρικτὰς διαστάσεις· ὅθεν οὐδεὶς ἐξεπλάγη ἐπὶ τῷ ἀκούσματι ὅτι ἐν Βενετίᾳ αἱ ἑταῖραι παρεπονέθησαν τῷ 1515 πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντώνιον Contarini ὅτι οἱ ἄρρενες στεροῦσιν αὐτὰς τοῦ συνήθους κέρδους, ἐδικαιολογοῦντο δ' οἱ προὔχοντες τῆς Φλωρεντίας ὅτι ηὐνόουν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διαφθορᾶς ὑποστηρίζοντες τὰς ἑταίρας [81]. «Ἄνδρες καὶ γυναῖκες—ἀνέκραζεν ὁ Benvieni—πάντες ἐστράφησαν πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἤθη.....» [82].

Ζωηρὰ διὰ τοῦτο ἤρξατο ἀντίδρασις ἐν Φλωρεντίᾳ διὰ κηρυγμάτων ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος. Ἤδη ὁ Boccaccio μνημονεύει τῶν ἐνθουσιωδῶν κηρυγμάτων θεολόγου τινός, ὅστις ἑρμηνεύων τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου καὶ βεβαιῶν τὸ ἐκκλησίασμα ὅτι οὔτε εἶδέ ποτε, ἀλλ' οὐδὲ καὶ θέλει νὰ ἴδῃ ποιητικὸν ἔργον, ἀνέδιδε—λέγει—φλόγας ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν του καὶ ἡ φωνή του ὡμοίαζε πρὸς βροντήν [83]. Ἄλλος θεολόγος καὶ διαπρεπὴς λαϊκὸς ἱεροκήρυξ, ὁ Giov. Domenico, ἐσφενδόνιζε μύδρους ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος κατὰ τῶν Πετράρχου, Βιργιλίου καὶ Ὀβιδίου, μάλιστα δὲ κατὰ τοῦ Salutati, ὅστις ἐν τῷ διδακτικῷ του ποιήματι De fato et fortuna ἀπετόλμα νὰ διδάσκῃ τὰς ἐπικινδύνους στωικὰς ἀρχὰς συμβιβάζων αὐτὰς πρὸς τὰς χριστιανικάς. Κατὰ τοῦ Salutati βραδύτερον ἐπῆλθε καὶ ὁ Giov. da San Miriato, χαρακτηρίζων τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀρχαίων ποιητῶν ὡς εἰδωλολατρείαν ψυχόλεθρον· ὁ ἐλεγχόμενος δὲ ποιητὴς ἐχαρακτήριζε τὴν ἀγ.

Γραφὴν ὡς κατά τε τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ἐκφράσεις ἁπλῆν ποίησιν, διισχυριζόμενος δὲ πλήρη συμφωνίαν μεταξὺ τῆς ἐμπνεύσεως τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ τῶν θεολογικῶν ἀληθειῶν, ἐθεώρει ἀντίφασιν τὴν ἐπίκρισιν ποιητῶν τινων ἐπὶ ἀκοσμίᾳ ἐφ' ὅσον ἐν αὐτῇ τῇ Γραφῇ ἀπαντῶσι πολλαὶ ἄσεμνοι ἀφηγήσεις[84]. Οὕτω, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν πανεπιστημιακῶν ἑδρῶν εὑρεῖαν διδασκαλίαν τοῦ ψευδοκλασσικοῦ ἀνθρωπισμοῦ βαθμηδὸν ἐχώρει εἰς ἀντιπερισπασμὸν κήρυγμα οὐ μόνον ἐν τοῖς ναοῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς πλατείαις τῆς Φλωρεντίας, ἀκουόμενον μετὰ προσοχῆς ὑπὸ τοῦ λαοῦ, μέχρι τοσούτου δὲ πεῖθον, ὥστε ὁ εὔγλωττος φραγκισκανὸς Bernardino da Siena (1380—1444) κατώρθου νὰ παρασύρῃ ἀκροατὰς εἰς ἐμπρησμὸν τῶν ὀργάνων τῶν τυχηρῶν παιγνίων καὶ εἰς ἐγκλεισμὸν ἐγκληματιῶν καὶ στρατιωτῶν εἰς τὰς φυλακάς.

Τὴν ἐκπληκτικωτέραν ὅμως μεταβολὴν ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπήνεγκεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ Girolamo Savonarola (1452—1498).

Ὡς αὐτὸς ὁμολογεῖ ὁ Savonarola, ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τοῦ ἐλεγκτικοῦ κατὰ τῆς τότε κοινωνικῆς καταστάσεως κηρύγματος μοναχοῦ τινος τοῦ τάγματος τῶν Αὐγουστίνων ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ καταλίπῃ τὸν κόσμον ἐν ἡλικίᾳ 23 ἐτῶν. «Μὲ ὠθοῦν νὰ απομακρυνθῶ τοῦ κόσμου ἡ ἀσέβειά του, αἱ ἀδικίαι, οἱ ἐκβιασμοί, αἱ πορνεῖαι, αἱ ληστεῖαι, ἡ ὑπερηφάνεια, ἡ εἰδωλολατρεία, ἡ βλασφημία· δὲν ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποιοῦντες τὸ ἀγαθόν..»—ἔγραφε πρὸς τὸν πατέρα του. «Δὲν εἰμπορῶ νὰ ὑποφέρω τὴν μεγάλην κακίαν· παντοῦ εἶδα τὴν ἀρετὴν νὰ ποδοπατῆται καὶ τὴν ἁμαρτίαν νὰ θριαμβεύῃ..». Τούτου ἕνεκα λάθρα ἀποδρὰς τοῦ πατρικοῦ οἴκου μετέβη εἰς Βολωνίαν, ἔνθα περιβληθεὶς τὸν μοναχικὸν τρίβωνα ἀπεδύθη ἀμέσως εἰς τὸ κήρυγμα μεταβαίνων ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν· οὕτω ἐκήρυξε διαδοχικῶς ἐν Φερράρᾳ, Μάντουᾳ, Βολωνίᾳ, Ρέτζιο, Μπρέσιᾳ, Παβίᾳ, Γενούῃ, Λομβαρδίᾳ καὶ τελευταῖον ἐν Φλωρεντίᾳ, ἔνθα καὶ κατετάχθη εἰς τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς τῶν Δομινικανῶν τοῦ ἁγ. Μάρκου. Ἡ δύναμις τοῦ Savonarola δὲν ἐνέκειτο εἰς τὸ δῶρον τοῦ λόγου. Ἀπ' ἐναντίας, οὐ μόνον ἡ φωνή του, ἀλλὰ καὶ ἡ προφορὰ καὶ ἡ ρητορικὴ τέχνη ἀπετέλουν τὰ ἀσθενῆ του σημεῖα. Ὅ,τι τὸν ἐπέβαλλεν εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας ἦτο ἡ προσωπική του δύναμις, ἡ ζωηρότης τῆς φαντασίας, ἡ ὀξύτης τῆς διανοίας, ἡ εὐθύτης τοῦ χαρακτῆρος, ἡ ἀσκητική του μορφή, μάλιστα δὲ τὸ πῦρ τῆς καρδίας, ἡ κρυσταλλίνη εἰλικρίνεια καὶ ὁ ζῆλος ὁ ἔνθεος, διὰ τῶν ὁποίων ἐπυράκτου τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν του καὶ ἔπειθε καὶ παρέσυρε τὰ πλήθη ὡς λαῖλαψ. Τοσαύτην ὁ ἴδιος ἀπέδιδε δύναμιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἱεροκήρυκος, ὥστε ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῶν πνευμάτων ἔτασσεν ἀμέσως μετὰ τὸν ἱεροκήρυκα τὸν κατώτερον τῶν ἀγγέλων. Εἰς τὸν πύρινον δὲ ἀκριβῶς τοῦτον ζῆλόν του ὀφείλεται ἡ τοιαύτη ἐκ βάθρων ἀναμόρφωσις τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Μάρκου, τῆς ὁποίας εἶχεν ἐκλεγῆ ἡγούμενος, ὥστε νὰ προσέρχωνται ὡς δόκιμοι εἰς αὐτὴν οἱ υἱοὶ τῶν ἀριστοκρατικωτέρων οἰκογενειῶν καὶ νὰ προσαρμόζωνται πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν αὐτῆς πᾶσαι αἱ ἐν Τοσκάνῃ μοναὶ τῶν δομινικανῶν. Πρὸς προαγωγὴν τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἐν γένει ἱεραποστολικῆς δράσεως εἶχεν ἱδρύσει ὁ Savonarola ἐν τῇ

μονῇ ἕδρας τινὰς θεολογίας καὶ μεταφυσικῆς καὶ σχολὴν τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν.

Τὸ πνεῦμα τῶν φλογερῶν κηρυγμάτων τοῦ Savonarola ἀπετέλει ἡ πεποίθησις ὅτι μόνον ἐν τῇ Χριστοκρατίᾳ εἶνε δυνατὴ ἡ σωτηρία, ὅτι ἡ πᾶσα ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ διαφθορὰ εἶνε ἀπότοκος τοῦ μηδὲν κοινὸν πρὸς τὸν Χριστὸν ἔχοντος ψευδοκλασσικισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. «Οὐκ ἔστι ποιῶν ἀγαθὸν»—διεκήρυττε πρὸς τὰ ἐνώπιόν του συνωθούμενα καὶ ἔμπληκτα ἐκ θαυμασμοῦ πλήθη. «Ἡ ἀρετὴ καθυβρίσθη, ἡ ἁμαρτία ὑπερεξυψώθη· ἓν μόνον ἀπομένει εἰς πάντα τίμιον ἄνθρωπον: νὰ ἀποδράσῃ ἐκ τοῦ ἄντρου τούτου τῆς διαφθορᾶς καὶ τῶν ἐγκλημάτων καὶ νὰ ζήσῃ μακρὰν τῶν ἀνθρώπων ὡς ὂν λογικὸν καὶ οὐχὶ ὡς κτῆνος μεταξὺ χοίρων.. Τί δὲ νὰ εἴπω περὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ κλήρου μας; Ὅλας τὰς ἡμέρας καταναλίσκει εἰς κενὴν φλυαρίαν μὲ τὰς γυναῖκας· καθ' ἑκάστην οἱ κληρικοὶ κάμνουν ἐπισκέψεις εἰς τοὺς συγγενεῖς των· δὲν λείπουν ἀπὸ πουθενά. Γνωρίζοντες σεῖς ὁποίαν ζωὴν ζοῦν, μὴ ἐπιτρέπετε εἰς τὰ τέκνα σας νὰ μένουν μόνα μαζύ των· προφυλάξατέ τα. Συχνὰ ἐθεάθησαν γυναῖκες μὲ ράσα νὰ ὑπηρετοῦν ἀρχιερεῖς μαζὺ μὲ κληρικούς. Μετανόησον, Ρώμη, μετανόησον Βενετία!.. Τάδε ἔφη Κύριος: ὅταν ἔλθω εἰς Ἰταλίαν διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ τὰς ἁμαρτίας της, θὰ ἔλθω εἰς τὴν Ρώμην μὲ τὸ ξίφος εἰς χεῖρας...· εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Πέτρου καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς βασιλεύουν διεφθαρμέναι γυναῖκες: αἱ ἅγιαι τράπεζαι χρησιμεύουν ὡς σταῦλοι διὰ τὰ ἄλογα καὶ τοὺς χοίρους· ἐκεῖ τρώγουν, πίνουν καὶ διαπράττουν παντοειδεῖς ἀκαθάρτους πράξεις...». Ὁ Savonarola οὐδὲ τοῦ προσώπου τοῦ πάπα ἐφείδετο· εἰς ἐπήκοον πάντων ἐκραύγαζεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὅτι ἡ Ἐκκλησία βαίνει εἰς ἀφανισμόν· ὅτι εἶνε ἀπαραίτητος ἡ σύγκλησις συνόδου, ἐνώπιον τῆς ὁποίας θὰ ἤθελε νὰ διακηρύξῃ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶνε ἀκέφαλος καὶ ὅτι ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενος σήμερον οὐ μόνον ἀληθὴς πρωθιεράρχης δὲν εἶνε, ἀλλ' οὐδὲ κἂν χριστιανός. Οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι, μηδὲ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξαιρουμένων, οὐδεμίαν εὕρισκον χάριν, πάντες εὑρίσκονται ἐν τῷ Ἅδῃ· οἱονδήποτε γραΐδιον—ἔλεγε—γνωρίζει περὶ τῆς πίστεως περισσότερα ἢ ὁ Πλάτων, σκόπιμον δὲ θὰ ἦτο διὰ τὴν πίστιν νὰ παρεδίδοντο εἰς τὸ πῦρ πολλὰ βιβλία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, δῆθεν ὠφέλιμα θεωρούμενα. Τὴν ἐπιστήμην ὁ Savonarola ἐθεώρει ἐπιβλαβῆ, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει, ἵνα μὴ ἀπολεσθῇ ἡ παράδοσις τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, εἰς ὀλιγίστους μόνον ἀνθρώπους θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπηται ἡ περὶ αὐτὴν ἀσχολία. Ἐκ τῆς ὅλης φιλοσοφίας τῶν προμνησθέντων φιλοσόφων ὠφελίμους ὑπελάμβανε μόνον τοὺς συλλογισμούς των πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν αἱρετικῶν σοφιστειῶν. Μετ' ἰδιαζούσης δριμύτητος κατεφέρετο κατὰ τῶν ἀθέων ἀστρολόγων, πικρῶς δὲ ἐκάκιζε τὴν ἀτομικὴν κτημοσύνην τῶν μοναχῶν, αἱ περιουσίαι τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε νὰ διανέμωνται εἰς τοὺς ἐνδεεῖς. Γενικῶς δ' εἰπεῖν, ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁ Savonarola τοὺς διαπύρους μύδρους τοῦ λόγου του ἐσφενδόνιζε πλήρεις πάθους κατὰ πάντων τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν συγχρόνων, αὐτὸν δὲ τὸν Πλάτωνα θὰ ἤθελε νὰ ἐξαποστείλῃ «νὰ βασανίζεται εἰς τὸ πῦρ τοῦ κατοικητηρίου τοῦ διαβόλου». «Ὅλη σας

ἡ ζωὴ εἶνε ὕπνος, περίπατοι καὶ νυκτερινὰ ὄργια»—ἐκραύγαζε πρὸς τοὺς Φλωρεντινούς·—«εἶνε ζωὴ ἀκαθάρτων κτηνῶν».

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν κηρυγμάτων τούτων τοῦ Savonarola ἐπῆλθε κεραυνοβόλον. Ἄνδρες καὶ γυναῖκες, γέροντες καὶ νέοι καὶ παιδία ἔτρεχον κατὰ μυριάδας εἰς αὐτὰ ὡς εἰς γαμήλια συμπόσια, διὰ νὰ ἀκούσωσι τοὺς κατὰ τῆς κρατούσης διαφθορᾶς ἱεροὺς βρυχηθμούς του, πάντες δέ, μὲ ὠρθωμένον τὸν τράχηλον πρὸς τὸν ῥήτορα, ἐκράτουν ἀνημμένα κηρία. Οὐ μόνον δ' ἡ πόλις τῆς Φλωρεντίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ἐπαρχία μετεβλήθη εἰς ἀπέραντον μοναστήριον ὑπὸ τὸ κράτος ἐξάλλου θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Οἱ μεταξὺ τῶν χωρίων ὁδοιποροῦντες ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἀντὶ ᾀσμάτων ἔψαλλον θρησκευτικοὺς ὕμνους χωριζόμενοι εἰς χορούς· αἱ μητέρες μετὰ τῶν τέκνων των ἀνεγίνωσκον ἐν ταῖς ὁδοῖς προσευχάς· κατὰ τὰ γεύματα καὶ τὰ δεῖπνα αἱ οἰκογένειαι ἠκροῶντο ἀναγνωσμάτων ἐκ συναξαρίων ἢ ἄλλων ἱερῶν βιβλίων, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῶν λόγων καὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Savonarola. Οἱ γάμοι ἤρχισαν νὰ τελοῦνται μετὰ ἐξομολόγησιν, ἐπεσφραγίζοντο δὲ καὶ διὰ Μεταλήψεως, οἱ δὲ συνεορτασταὶ τῆς γαμηλίου εὐφροσύνης, ἀποτελοῦντες ὁμάδας καὶ ἀπομονούμενοι εἰς προκαθορισθὲν μέρος, ἐπεδίδοντο εἰς ψαλμῳδίας καὶ εὐσεβεῖς συνομιλίας, ἢ ἐλιτάνευον μετὰ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου. Πολύτιμα σκεύη καὶ ἄλλα ἀντικείμενα παρεδίδοντο εἰς τὸ πῦρ ἐν μέσαις ὁδοῖς. Αἱ γυναῖκες βδελυχθεῖσαι τὴν πολυτέλειαν ἐνεδύοντο ἀμφιέσεις σεμνάς. Οἱ πλούσιοι ἐπεδόθησαν ἀθρόως εἰς ἔργα φιλανθρωπίας, τὸ μὲν διοργανοῦντες συσσίτια διὰ τοὺς ἀπόρους, τὸ δέ, ὅτε ἐνέσκηψε λιμός, παρέχοντες τροφὰς καὶ οἶνον ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τοὺς ἀσθενεῖς καὶ ἰδιοχείρως ὁδηγοῦντες αὐτοὺς εἰς τὰ νοσοκομεῖα, ἢ ἀγοράζοντες ἐκ Σικελίας μεγάλας ποσότητας σίτου καὶ πωλοῦντες αὐτὸν εἰς τὸν λαὸν ἀντὶ ὀλιγωτέρου τιμήματος. Ὁ λαὸς ἀδιακρίτως τάξεως ἐπεδόθη εἰς αὐστηρὰν καὶ συνεχῆ νηστείαν, καθ' ἣν τὸ κρέας ἐξηφανίσθη τελείως ἐκ τῆς ἀγορᾶς. Τὰ σμήνη τῶν αἰσχροκερδῶν καὶ τῶν τοκογλύφων ἔγειναν ἄφαντα, ἀντ' αὐτῶν δὲ τῇ προτροπῇ τοῦ Σαβοναρόλα ἱδρύθη ἐνεχυροδανειστήριον δι' ἐράνων. Ἡ τέως ἀναίσχυντος καὶ διεφθαρμένη νεολαία, διοργανώσασα ἐξ ἑαυτῆς ἀστονομίαν ἠθῶν, προέβαινε μέχρις αὐθαιρέτου ἐκ τῶν οἰκιῶν ἀφαιρέσεως παντὸς ἀντικειμένου ὑπομιμνήσκοντος τὴν προτέραν ἔκλυσιν, ἤ, συσπειρουμένη περὶ τὴν οἰκογενειακὴν ἑστίαν, προσηύχετο ἐκκοκίζουσα κομβοσχοίνιον. Ἄνδρες ἐπιφανέστατοι, ὁποῖοι οἱ Pico della Mirandola, Angelo Poliziano, Andrea della Robbia κλ. ἀπέμειναν ἐνεοὶ πρὸ τῆς τοιαύτης μεταβολῆς, εἰς ἣν καὶ αὐτοὶ ἀσυναισθήτως εἶχον παρασυρθῆ. Τούτων ὁ μὲν πρῶτος, ἅπαξ ἀκούσας τὸ κήρυγμα τοῦ Savonarola, δὲν ἀπεφάσισε καὶ ἐκ δευτέρου νὰ παραστῇ, φοβούμενος μὴ συστροβιλισθῇ εἰς τὴν γενικὴν δίνην· ὁ δὲ δεύτερος, ὃν τόσον ἐγοήτευεν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη, ἀνεκήρυξε τὸν δομινικανὸν μοναχὸν ἅγιον ὑπερόχου μορφώσεως· ὁ δὲ τρίτος μετὰ τῶν τριῶν υἱῶν του ἔφερον ἐπὶ τοῦ στήθους τὴν μεταλλίνην εἰκόνα τοῦ Savonarola. Ὁ διαπρεπὴς ἀρχιτέκτων Cronoka μόνον περὶ τοῦ Savonarola ὡμίλει· ὁ γνωστὸς καλλιτέχνης τῆς ζω-

γραφικῆς μικρογραφίας μοναχὸς Βενέδικτος, τέως ἔκδοτος εἰς πᾶσαν διαφθοράν, μετανοήσας ὑπὸ τὴν χάλαζαν τῶν κηρυγμάτων τοῦ Savonarola μετεβλήθη εἰς φανατικὸν ὑπέρμαχον αὐτοῦ ὅταν ἤρχισεν ὁ κατ' αὐτοῦ διωγμός· ὁ ζωγράφος Bacio della Porto πάντα αὐτοῦ τὰ ἔργα παρέδωκεν εἰς τὰς φλόγας. Αὐτὸς ὁ Savonarola κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῶν ἀπόκρεω τοῦ 1497 ἔρριψεν εἰς τὴν πυρὰν λόφους χειρογράφων ἐπὶ περγαμηνῆς, ἔργων ἀνδρῶν ὁποῖος ὁ Petrarca, ὁ Boccaccio κλ., ὡς καὶ πίνακας ζωγραφικῆς πολυτίμους καὶ ὄργανα μουσικὰ παντοῖα καὶ πᾶν ὅ,τι ὑπεμίμνησκε τὸ ὑπὸ τὴν κατάραν του παρελθόν. Ἐν γένει δὲ ἡ ἐπὶ λαμπρότητι καὶ φαιδρότητι διαπρέπουσα πόλις τῶν Μεδίκων προσέλαβεν ὑπὸ τοὺς καταρρακτώδεις καταιονισμοὺς τῆς γλώσσης τοῦ ἀσυμβιβάστου ἱεροκήρυκος ὄψιν μεγάλου μοναστηρίου, ὅπου ἀντὶ τῶν ἀχαλινώτου εὐθυμίας ᾀσμάτων ἠκούοντο θρησκευτικοὶ ὕμνοι καὶ θρῆνοι γυναικῶν καὶ γερόντων.

Εἶνε ὅμως γνωστὸν ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἔκβασις τοῦ τολμηροῦ τούτου ἐγχειρήματος τοῦ τρομεροῦ μεταρρυθμιστοῦ. Ἡ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐκσφενδονισθεῖσα κατὰ τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου πρόκλησις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπομείνῃ ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ τῆς δράσεως ταύτης τοῦ Savonarola προκληθεῖσα ἐν ταῖς οἰκογενείαις ἀπερίγραπτος ἀναστάτωσις συνεπείᾳ τῶν μεταξὺ οἰκείων προκυψασῶν διαφωνιῶν, ἐρίδων, ἀντεγκλήσεων καὶ σχισμάτων ἀπέληξεν εἰς συνωμοσίας ἐνισχυσάσας τὴν κατ' αὐτοῦ παπικὴν ἐκδίκησιν: ὁ ἀθυρόστομος δομινικανὸς κατεδικάσθη τῇ 23 Μαΐου 1498 εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ τὸ σῶμά του ἐρρίφθη εἰς τὴν πυράν [85].

Ὁλόκληρον τὸ περὶ τὸν Savonarola δρᾶμα τοῦτο κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς λεπτομερείας ἐξειλίχθη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Μαξίμου, ὡς δὲ ἤδη ἐλέχθη, ἐπέδρασε μοιραίως ἐπὶ τῆς ὅλης ζωῆς του κατὰ τρόπον ὁλοκληρωτικῶς καθοριστικόν. Μετ' ἀδιαπτώτου ἐνδιαφέροντος παρακολουθήσας τὰ φλογερὰ τοῦ ἐξαιρετικοῦ τούτου λατίνου μοναχοῦ κηρύγματα καὶ αὐτόπτης γενόμενος τῆς δι' αὐτῶν προκληθείσης ἀνατρεπτικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τοῦ τραγικοῦ αὐτῆς τέλους, γράφει τὰ ἑξῆς σχετικά:

«Ἐν Ἰταλίᾳ ὑπάρχει πόλις Φλωρεντία, ὡραιοτάτη καὶ ἀρίστη μεταξὺ τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ὅσας ἐγὼ αὐτὸς εἶδον. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὑπάρχει μοναστήριον ἀποτελοῦν κοινότητα τῶν λατινιστὶ καλουμένων πρεντικατόρων, ἤτοι κηρύκων τοῦ θείου λόγου. Ὁ ναὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου σκηνώματος εἶνε καθιερωμένος ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, τὸν ὁποῖον οἱ ἐν τῇ μονῇ διαβιοῦντες θεωροῦσι προστάτην αὐτῶν καὶ ὑπέρμαχον. Ἐν τῷ μοναστηρίῳ τούτῳ ἡγούμενος ἦτο ἱερομόναχός τις ὀνόματι Ἱερώνυμος, λατῖνος τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν παίδευσιν, ἔμπλεως πάσης σοφίας καὶ συνέσεως ἀπὸ τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν καὶ τῆς θύραθεν γνώσεως, ἤτοι τῆς φιλοσοφίας, μέγας ἀσκητὴς καὶ πολλῷ θείῳ ζήλῳ κατακοσμούμενος. Οὗτος ὁ πλούσιος τὴν γνῶσιν τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν καὶ ἔμπλεως θείου ζήλου ἀνήρ, πληροφορηθεὶς ὅτι ἡ πόλις αὕτη περιέπεσε δεινῶς εἰς δύο θεομισῆ ἁμαρ-

τήματα, ήτοι εἰς τὴν σοδομικὴν ἀνομίαν καὶ τὴν ἄθεον καὶ ἀπάνθρωπον τοκογλυφίαν, θείῳ ζήλῳ ἐκχυθεὶς ἀνέλαβεν ἀγαθὸν καὶ θεάρεστον ἐγχείρημα, ἤτοι ὅπως διὰ διδαχῆς παράσχῃ εἰς τὴν πόλιν βοήθειαν καὶ ὁριστικῶς ἐξαλείψῃ τὰς ἀτιμίας της. Ταύτην λαβὼν τὴν ἀπόφασιν ἤρξατο νουθετῶν διὰ διαφόρων σοφῶν διδασκαλιῶν καὶ ἑρμηνειῶν τῶν Γραφῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ εὐαγγελιστοῦ τὰ πλήθη τῶν εἰς αὐτὸν προσερχομένων ἀκροατῶν ἐκ τῶν εὐγενῶν καὶ εὐθέων κατοίκων τῆς πόλεως ἐκείνης, ἠγαπήθη δὲ ὑπὸ συμπάσης τῆς πόλεως, ἐφ' ᾧ καὶ παρεκλήθη νὰ διδάσκῃ αὐτοὺς τὸν θεῖον λόγον καὶ νόμον ἐν αὐτῷ τῷ καθεδρικῷ ναῷ. Οὗτος εἰσακούσας τὴν παράκλησιν ἀνέλαβε μετὰ ζήλου τὸν ἀγῶνα τοῦτον καὶ ἤρξατο καθ' ἑκάστην Κυριακὴν καὶ ἰδιαιτέραν ἑορτήν, ὡς καὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν τῆς τεσσαρακοστῆς προσερχόμενος εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν καὶ διδάσκων ἀφ' ὑψηλοῦ μέρους ἐπὶ δίωρον καὶ ἐνίοτε ἔτι περισσότερον. Ὁ δὲ λόγος αὐτοῦ εἶχε τοσαύτην δύναμιν, ὥστε τὸ πλεῖστον τῶν πολιτῶν ἠγάπησε τὴν ἰσχυρὰν καὶ σωτήριον διδασκαλίαν του· ἕκαστος δὲ ἀπέσχεν ὁλοσχερῶς ἀπὸ τῆς ἑαυτοῦ πολυχρονίου κακίας καὶ πονηρίας καὶ ἀντὶ πάσης πορνείας καὶ ἐπαισχύντου πράξεως καὶ σαρκικῆς ἀκαθαρσίας ἠσπάσθη τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν ἁγνείαν, ὁ δὲ τέως ἄδικος τοκογλύφος μετεβλήθη εἰς ἐλεήμονα καὶ φιλάνθρωπον, τινὲς δέ, γενόμενοι μιμηταὶ Ζακχαίου τοῦ ἀρχιτελώνου, τοῦ ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἀναφερομένου, ὅσην κακῶς καὶ ἀδίκως συνεσώρευσαν περιουσίαν διεμοίρασαν καλῶς εἰς τοὺς δεομένους διὰ χειρὸς τοῦ διδασκάλου των. Ἀλλ' ἵνα μὴ στενοχωρήσω τοὺς ἀναγνώστας διὰ τῆς λεπτομεροῦς ἀφηγήσεως πασῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἐπανορθώσεων, ἀρκοῦμαι νὰ εἴπω ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ἐκείνης μετέβαλε τρόπον ζωῆς καὶ ἐξ ὀπαδῶν πάσης κακίας κατέστησαν θιασῶται πάσης ἀρετῆς». Ἀφηγηθεὶς ἐν συνεχείᾳ ὁ Μάξιμος χαρακτηριστικὸν περιστατικόν, τεκμηριοῦν τὸ μέγεθος τῆς ἐπελθούσης ἀναπλάσεως τῆς φλωρεντινῆς κοινωνίας [86], ἀναφέρει καὶ πόσην ἐπὶ τῇ μεταβολῇ ταύτῃ θλῖψιν ἐδοκίμασεν ἡ εἰς αὐτὴν ἐναντιωθεῖσα μερίς, πόσας δ' ὁ Σαβοναρόλας ὑπέστη ἀποτροπαίας προσβολὰς καὶ ὕβρεις, πῶς δ' οἱ κατὰ τοῦ πάπα, τῶν καρδιναλίων καὶ τοῦ κλήρου δριμύτατοι δημόσιοι ἔλεγχοί καὶ ὀνειδισμοί του ἐξήγειραν τὴν κατ' αὐτοῦ μῆνιν τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου ΣΤ', πῶς, παρὰ τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ ὡς αἱρετικοῦ καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ κηρύγματος, ὁ Σαβοναρόλας ἐξηκολούθησε τὸ δριμὺ αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος κατηγορητήριον, πῶς δὲ ἕνεκα τούτου ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ πάπα εἰς Φλωρεντίαν ὁ ἡγούμενος τοῦ τάγματος τῶν δομινικανῶν Ἰωακεὶμ καὶ πῶς κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κατ' αὐτοῦ στηθέντος δικαστηρίου ἀπόφασιν ἐπὶ τῇ βάσει ψευδῶν μαρτυριῶν κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον μετ' ἄλλων δύο ὀπαδῶν του· «ἀφοῦ τὸν ἐκρέμασαν, ἥναψαν ὑπ' αὐτὸν πυρὰν καὶ τὸν ἔκαυσαν». Καὶ ἐπιλέγει: «τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῶν τριῶν ἐκείνων ὁσίων μοναχῶν καὶ τοιαύτην ἔλαβον ἀνταπόδοσιν διὰ τὰ κατορθώματα καὶ τὴν εὐσέβειαν αὐτῶν παρὰ τοῦ ἀναξιωτάτου πάπα των Ἀλεξάνδρου, τοῦ ἱσπανοῦ, ὅστις ἐπὶ ἀδικίᾳ καὶ κακίᾳ ὑπερηκόντισε πάντα

ἐγκληματικήν. Ἐγὼ ὅμως—προσθέτει ὁ Μάξιμος—τόσον ἀπέχω τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν ἀδίκων ἐκείνων κριτῶν, ὥστε μετὰ χαρᾶς θὰ κατέτασσον τοὺς ὑπ' αὐτῶν βασκανισθέντας εἰς τοὺς ἀρχαίους ὑπερμάχους τῆς εὐσεβείας, ἂν δὲν ἦσαν λατῖνοι τὸ δόγμα. Διότι τὸν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς σωτηρίας καὶ διορθώσεως τῶν πιστῶν θερμὸν ζῆλον εἶδον ἐκδηλούμενον ὑπὸ τῶν ὁσίων ἐκείνων μοναχῶν, οὐδὲ παρ' ἄλλων ἤκουσα, ἀλλ' αὐτόπτης ὑπῆρξα αὐτῶν καὶ συχνάκις παρευρισκόμην εἰς τὰ κηρύγματά των, εἶδον δ' ἐν τῷ προσώπῳ των οὐ μόνον τὸν αὐτὸν πρὸς τὸν τῶν ἀρχαίων ζῆλον ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτὴν σοφίαν καὶ σύνεσιν καὶ γνῶσιν τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν καὶ τῶν θύραθεν, μάλιστα δ' ἐξ αὐτῶν παρὰ τῷ Ἱερωνύμῳ. Οὗτος ἐπὶ δίωρον, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπὶ μακρότερον ἱστάμενος ἐπὶ τοῦ διδακτικοῦ βήματος, ἀφθόνως ἐξέχεε τοὺς κρουνοὺς τῆς διδασκαλίας· οὐχὶ βιβλίον κρατῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀντλῶν τῶν λόγων του τὰ ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς μεγάλης του μνήμης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἦτο ἀποτεθησαυρισμένη πᾶσα θεοπρεπὴς ἀντίληψις τῶν ἁγίων Γραφῶν. Γράφω δὲ ταῦτα —ἐπιλέγει ὁ Μάξιμος—οὐχὶ ἵνα παραστήσω ὅτι ἡ λατινικὴ πίστις εἶνε καθαρά, τελεία καὶ ἐν παντὶ ὀρθὴ—μή μοι καταγνωστήθω τοιαύτη ἀφροσύνη!— ἀλλ' ἵνα δείξω εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὅτι καὶ οἱ τὰ σφαλερὰ φρονοῦντες λατῖνοι ἐπιδεικνύουσι μέριμναν καὶ ἐπιμέλειαν περὶ τῶν σωτηριωδῶν ἐντολῶν καὶ ζῆλον ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα Χριστὸν πίστεως, καίτοι οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, ὡς λέγει ὁ θεῖος Παῦλος...»[87].

Ἡ παρακολούθησις τῶν κηρυγμάτων τοῦ Savonarola, τὸ καταπληκτικὸν αὐτῶν ἐν τῇ φλωρεντινῇ κοινωνίᾳ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ τόσον τραγικὴ ἔκβασις τοῦ ὅλου περὶ τὸν ἀπτόητον λατῖνον ἱεροκήρυκα δράματος ἐπήνεγκαν τοιοῦτον κλονισμὸν εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ Μαξίμου, ὥστε νὰ διαλυθῇ ἀμέσως ὁ ἀπότοκος τῆς εὐρυτάτης ἐκείνης ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως σκεπτικισμός του καὶ νὰ ἀνακτήσῃ ὁριστικῶς τὴν μικροῦ δεῖν ἐντελῶς ἀπολεσθεῖσαν πίστιν. «Ἐὰν ὁ περὶ τῆς σωτηρίας πάντων μεριμνῶν δὲν ἠλέει με ταχέως καὶ δὲν ἐπεσκέπτετό με διὰ τῆς ἑαυτοῦ χάριτος καὶ δὲν ἐφώτιζέ μου τὴν διάνοιαν διὰ τοῦ φωτός του, πρὸ πολλοῦ θὰ ἐχανόμην μετὰ τῶν ἐκεῖ ἀντιπροσώπων τῆς ἀσεβείας» ἔγραφεν ὁ Μάξιμος, εὐγνωμονῶν πρὸς τὴν θείαν Πρόνοιαν, ἥτις διὰ τῆς δραματικῆς περιπετείας τοῦ λατίνου μεταρρυθμιστοῦ συνετέλεσε τὴν σωτηριώδη τῆς ψυχῆς του μεταστροφήν [88].

Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἰσχυρῶν ἐκείνων ἐντυπώσεων καὶ ἀφοῦ συνεπλήρωσε τὸν κύκλον τῶν φιλολογικῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν του σπουδῶν ὁ Μάξιμος ἀπεφάσισε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα, πάλιν διὰ Βενετίας.

Ὡς εἴδομεν ἐν τοῖς ὄπισθεν, ἡ Βενετία ἀπετέλει τότε σημαντικὸν κέντρον πνευματικῆς κινήσεως, ἧς ἀφετηρία καὶ ἑστία ὑπῆρξε τὸ εὐρὺ ἐκδοτικὸν ἔργον τοῦ διασήμου ἑλληνομαθοῦς καὶ ἑλληνομανοῦς ἰταλοῦ λογίου καὶ τυπογράφου Ἄλδου Μανούτση (1449—1515). Οὗτος, σπουδάσας ἐν Ρώμῃ καὶ Φλωρεντίᾳ καὶ ἐμποτισθεὶς τὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν ἐνθουσιασμὸν ὡς διδά-

σκαλος τοῦ πρίγκηπος Carpi Alberto Pio καὶ παροτρυνόμενος ὑπὸ τῆς οἰκογενείας τῶν Pico della Mirandola, συνέλαβε τὴν μεγαλοπλάγμονα ἰδέαν νὰ καταστήσῃ κοινὸν κτῆμα τοὺς ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ νὰ ἐκλαϊκεύσῃ καὶ τοὺς λατίνους. Πρὸς τοῦτο ἐπωφελούμενος τῆς ἐν Βενετίᾳ συγκεντρώσεως διαπρεπῶν ἑλλήνων λογίων καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος, ἅμα δὲ ἐνθαρρυνόμενος καὶ ὑπὸ τῆς ἐμφανοῦς προστασίας τῶν γραμμάτων ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς δημοκρατίας, ἵδρυσε [89] τὸ ἔκτοτε περιώνυμον καταστὰν τυπογραφεῖόν του, ἐπινοήσας δὲ καὶ ἴδια τυπογραφικὰ στοιχεῖα ἐξέδωκε τῷ 1494 τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ κείμενα [90], τῷ δὲ 1495 τὸ «Ὄργανον», τοῦ Ἀριστοτέλους. Πλὴν τούτων, τῇ συνεργασίᾳ τοῦ κρητὸς τυπογράφου Ἰωάννου Γρηγοροπούλου, ἤδη ἐργαζομένου ἐν τῷ ἐν Βενετίᾳ πρώτῳ ἑλληνικῷ τυπογραφίῳ τῶν Ν. Βλαστοῦ-Ζαχαρία Καλλιέργη, καὶ τοῦ Σκηπίωνος Fortiguerra, τοῦ κατ' ἐξελληνισμὸν αὐτοκληθέντος Καρτερομάχου, συνέστησε τὴν «Νεακαδημίαν» ἐκ θιασωτῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀναδεχθέντων τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὁμιλῶσι μόνον ἑλληνιστὶ καὶ δι' ἰδίου «νόμου» θεσπισάντων διὰ τοὺς παραβάτας χρηματικὰς ποινάς. Διὰ τῶν «τιμημάτων» τούτων ὁ Ἄλδος διωργάνου λόγια τῶν συνθιασωτῶν συμπόσια, καθ' ἃ συνεζητοῦντο διάφορα φιλολογικὰ ζητήματα καὶ καθωρίζοντο τὰ πρὸς ἔκδοσιν κάλλιστα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν χειρογράφων [91]. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Νεακαδημίας ἀναφέρονται οἱ κρῆτες Μάρκος Μουσοῦρος, Δημ. Δούκας, Ἀριστοτέλης Ἀποστόλιος, Ἰωάννης Γρηγορόπουλος, Ἰω. Ρόσος, ὁ ἀθηναῖος Δημ. Χαλκοκονδύλης, ὁ κερκυραῖος Ἰουστῖνος Δεκάδυος, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης ὁ Ρυνδακηνός, ὁ Ἰωάννης Ρόσος, κρὴς ἱερεύς, καὶ ἄλλοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἔρασμος (Desiderius). Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἄλδου εἶχον ἐκδοθῆ μέχρι τοῦ 1514 πλεῖστοι ἕλληνες συγγραφεῖς, ποιηταί, ἱστορικοί, ῥήτορες, φιλόσοφοι, ὡς καί τινες τῶν λατίνων, παραλλήλως δ' ἐλειτούργει καὶ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ κρητὸς Ζαχαρίου Καλλιέργη, ὅπερ μετέπειτα μετεκομίσθη εἰς Ρώμην. «Τοῦρκε, εἰς τί ἐναβρύνεσαι! Σὺ καταστρέφεις τὰ βιβλία ἐν Ἑλλάδι, καὶ αὐτὰ τώρα ἀναγεννῶνται. Κόπτε, λοιπόν, τὰς κεφαλὰς τῆς ὕδρας!»—ἀνεφώνει πλήρης ἐνθουσιασμοῦ ὁ Politiano [92].

Εἶνε ἐνδιαφέροντα ὅσα ὁ Μάξιμος ἀναφέρει περὶ τοῦ Ἄλδου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθείσης ἐν Βενετίᾳ πνευματικῆς κινήσεως. «Ἐν Βενετίᾳ ὑπῆρξε φιλόσοφός τις λίαν εὐφυὴς ὀνόματι Ἄλδους, τὸ ἐπώνυμον Μανούτσιους, ἰταλὸς τὸ γένος, ἐκ Ρώμης, γόνος ἀρχαίας ρωμαϊκῆς οἰκογενείας, λίαν ἐντριβὴς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς φιλολογίας. Εἶδον αὐτὸν καὶ ἐγνώρισα ἐν Βενετίᾳ καὶ συχνάκις ἐφοίτων παρ' αὐτῷ διὰ ζητήματα βιβλίων· ἐγὼ τότε ἤμην νέος, μὲ λαϊκὸν ἔνδυμα. Οὗτος ὁ Ἄλδους Μανούτσιους ἐν τῇ συνέσει αὐτοῦ διενοήθη ἔργον σοφόν, ὑπομιμνήσκων διὰ τοῦ ἐπὶ τῶν βιβλίων ἐμβλήματος εἰς πάντα ἄνθρωπον, εἴτε ἰσχυρόν, εἴτε ἀμαθῆ, πῶς θὰ ἠδύναντο νὰ τύχωσι τῆς αἰωνίου ζωῆς ἐὰν ὄντως τὴν ἐπιθυμοῦσι». Καὶ ἐπεξηγεῖ περαιτέρω τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπὶ τῶν ἐκδόσεών του συμβολικῆς παραστάσεως, ἀποτελουμένης ἐκ

συμπλέγματος ἀγκύρας καὶ δελφῖνος. «Ἡ ἄγκυρα δηλοῖ τὴν ἐμπέδωσιν καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς πίστεως, ὁ δὲ ἰχθὺς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Διδάσκει δὲ ἡμᾶς τὸ ἔμβλημα τοῦτο: ὅπως ἡ σιδηρᾶ ἄγκυρα συγκρατεῖ καὶ συνέχει τὸ πλοῖον ἐν τῇ θαλάσσῃ καὶ σώζει αὐτὸ ἀπὸ πάσης συμφορᾶς θαλασσίων ταλαντεύσεων καὶ τρικυμιῶν, οὕτω καὶ ὁ εἰλικρινὴς φόβος τοῦ Θεοῦ, στερρῶς ἐγκαθιδρυμένος ἐν ταῖς ἀνθρωπίναις ψυχαῖς ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ κατὰ τὰς θείας ἐντολὰς σώζει αὐτὰς ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς καὶ πλεκτάνης τῶν ὁρατῶν καὶ τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν. Ὡς δὲ τὸ πλοῖον ἄνευ ἀγκύρας δὲν δύναται ν' ἀποφύγῃ τὰς θαλασσίας τρικυμίας, συντριβόμενον δὲ βυθίζεται εἰς τὴν ἄβυσσον καὶ ἀπόλλυται, οὕτω καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, ἀποβαλοῦσα τὸν θεῖον φόβον, ὅστις εἶνε κατάπραξις δικαιοσύνης, ἀποβαίνει λεία εὐάλωτος τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ ἀπόλλυται...» [93].

Εἶνε εὐνόητον, ὅτι ὁ Μάξιμος κατὰ τὰς ἐν Βενετίᾳ διατριβάς του ἀνεστράφη καὶ μετὰ τῶν ἀποτελούντων τὴν ἐν λόγῳ Ἀκαδημίαν σοφῶν ἀνδρῶν, ἰδίως δὲ μετὰ τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρεως, ὅστις κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1503—1509 εἶχεν ἐγκατασταθῇ ἐνταῦθα ἐν διπλωματικῇ ὑπηρεσίᾳ ὡς πρέσβυς τοῦ γάλλου βασιλέως Λουδοβίκου ΙΒ', ἐχρησιμοποίησε δὲ πάντως καὶ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βησσαρίωνος. Εἶνε ὅμως ἀξιοσημείωτον ὅτι, καίτοι καὶ ἐν Φερράρᾳ καὶ ἐν Φλωρεντίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκεῖ διατριβῆς τοῦ Μαξίμου θὰ διετηροῦντο ἀσφαλῶς ζωηραὶ αἱ ἐκ τῆς ἑνωτικῆς συνόδου τοῦ 1439 ἀναμνήσεις, εἶχε δ' οὗτος στενὰς σχέσεις πρὸς πολλοὺς τῶν μετ' αὐτὴν προσχωρησάντων εἰς τὸν λατινισμὸν λογίους ἕλληνας, ὡς οἱ Μουσοῦρος, Ἀργυρόπουλος καὶ ἄλλοι [94], οὐδαμοῦ τῶν ἔργων του ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ φλωρεντινοῦ ἐκείνου πραξικοπήματος, ἐνῷ ὁ πρίγκηψ Ἀνδρ. Κούρμπσκιη ἠδυνήθη νὰ συγγράψῃ ἐπίτομον μέν, ἀλλὰ πλήρη ἱστορίαν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου ἐπὶ τῇ βάσει, ὡς βεβαιοῖ, μόνων τῶν μετὰ τοῦ Μαξίμου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου συνδιαλέξεών του· προσθέτει μάλιστα ὁ Κούρμπσκιη, ὅτι ὁ Μάξιμος ἠσπάζετο τὴν θέσιν τοῦ Ἐφέσου Μάρκου [95]. Καὶ ταῦτα, ἐνῷ ἐσυνεχίζετο ἔτι, ὀξεῖα μάλιστα, ἡ μεταξὺ τῶν ἀντιφρονούντων πολεμική, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Μάξιμος διεξῆγεν ἐν Μόσχᾳ, ὡς θὰ ἴδωμεν, σφοδρὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἀποπειρῶν τοῦ παπισμοῦ πρὸς ἕνωσιν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς. Ἀναφέρει ἐπὶ πλέον καὶ τοῦτο ὁ Κούρμπσκιη, ὅτι ὁ Μάξιμος τῷ ἀνεκοίνωσεν ὅτι μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολυάριθμα ἑλληνικὰ χειρόγραφα κομισθέντα εἰς Ἰταλίαν, ἀφοῦ πρότερον σκοπίμως παρεφθάρησαν ὑπὸ τῶν λατίνων, ἐξεδόθησαν τύποις ἐν Βενετίᾳ, διεδόθησαν ἀνὰ σύμπασαν τὴν Εὐρώπην καὶ μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν λατινικήν· ἀφοῦ δὲ τὰ πρωτότυπα παρεδόθησαν εἰς τὸ πῦρ, μετηνέχθη κατόπιν τὸ περιεχόμενόν των παρεφθαρμένον εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀνατολικῶν διδασκάλων. Τὴν εἴδησιν ταύτην ὀρθῶς ὁ Εἰκόννικωφ δὲν ἀποδέχεται ὡς ἀκριβῆ. Ὅτι ὁ Μάξιμος ἐν τῇ διηγήσει τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀναμνήσεών του θὰ ἐξέφρασε θλῖψιν ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ πλείστων ἀρχαίων ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ τῇ διὰ πυρὸς καταστροφῇ ἱκανῶν ἐξ αὐτῶν, εἶνε πιθανώτατον· ὅτι ὅμως καὶ ἀνέφερε παράδοσιν πάντων συλλήβδην τῶν χειρογράφων εἰς τὸ πῦρ, ἢ νοθείαν

καὶ ἔκδοσιν αὐτῶν ὑπὸ τῶν λατίνων, αὐτὸς γενόμενος μάρτυς τοῦ τρόπου τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως πολλῶν ἐκ τῶν πατερικῶν συγγραφῶν, ὀφείλεται πάντως εἰς ὑπερβολὰς τοῦ Κούρμπσκιη, ἀποσκοπούσας ἴσως εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ, ἐν τῇ πρὸς τοὺς ἕλληνας πολεμικῇ του δισχυρισθέντος, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω· ὅτι μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπώλετο δῆθεν ἡ ὀρθοδοξία τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας [96].

Ὁ Μάξιμος, ἐπιστρέφων ἐξ Ἰταλίας, κατελίμπανε τὴν Βενετίαν ἔχων ἤδη ἐντελῶς ἀπηρτισμένον τὸν κύκλον τῶν ἰδεῶν του, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων καὶ ἀπεφάσισε νὰ καθορίσῃ τὴν ἐφεξῆς πολιτείαν του. Ἐμπλακεὶς εἰς τὴν δίνην τοῦ περὶ τὴν ἀναβίωσιν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ὀργασμοῦ, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἀνὰ τὰ ἰταλικὰ Πανεπιστήμια ζωηροτάτων καὶ ἀτελευτήτων φιλοσοφικῶν συζητήσεων, καὶ ῥιπταζόμενος μεταξὺ τῆς Σκύλλης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς Χαρύβδεως τοῦ Ἀριστοτέλους, κατέληξε, τέλος, εἰς ἰδίαν περὶ τούτων γνώμην. «Ἡ φιλοσοφία —λέγει— εἶνε ἱερά, διότι ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ, τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ πάντας ἐξικνουμένης ἀνεξιχνιάστου αὐτοῦ προνοίας. Καίτοι δὲ οὐχὶ ἐν παντὶ ἐπιτυγχάνει, ὡς ἀμοιροῦσα τῆς θεοπνευστίας τῶν προφητῶν, ὅμως δεικνύει τὴν ἀξίαν τῆς ἐγκρατείας, τῆς πραότητος καὶ τῆς σοφίας, καθορίζει τὸ πολίτευμα καὶ ἐν γένει ὡραΐζει τὰ ἤθη δι' ἀγαθῶν κανόνων» [97]. Καλὸν δὲ εἶνε, κατ' αὐτόν, νὰ γνωρίζῃ τις τὰς θύραθεν ἐπιστήμας ἵνα ὁμιλῇ ὀρθῶς, ἀναπτύσσῃ καὶ τελειοποιῇ τὴν διάνοιαν, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ ἵνα ἀρνῆται τὰ θεῖα δόγματα καὶ κρίνῃ αὐτά, διότι «ὑπερβαίνουσι πᾶσαν νόησιν καὶ ὅρασιν, ὡς γινωσκόμενα διὰ τῆς πίστεως» [98]. Τούτου ἕνεκα συνεβούλευε παρὰ μὲν τῶν φιλοσόφων νὰ δανείζηταί τις μόνον ὅ,τι συντελεῖ εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐπιτάσσων τὴν φιλοσοφίαν ὡς θεραπαινίδα τῆς ἀληθείας· τὴν δὲ διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων νὰ ἐνστερνίζηται μόνον ἐὰν συντελῇ εἰς δόξαν Θεοῦ, ἐὰν γεννᾷ πλείονα ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ δὲν ἀντιφάσκῃ πρὸς τὴν ἁγίαν Γραφήν. Αὐτὸς ὁ νοῦς εἶνε τῆς πίστεως προϊόν, ἐκ τῆς πίστεως ἐκπορεύεται. Ἡ ἱστορία ὑφαίνεται διὰ τοῦ θείου δακτύλου: αἱ τύχαι τῶν βασιλέων, οἱ πόλεμοι καὶ αἱ νῖκαι κ.τ.λ. εἶνε ἢ ἐκδήλωσις τῆς θείας εὐμενείας, ἢ τιμωρία διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων. Φιλοσοφία ἐπὶ τῆς φύσεως δὲν ἐπιτρέπεται ἐν ᾗ περιπτώσει ἀντιφάσκει πρὸς τὴν θείαν Γραφήν, ὁπότε εἶνε κενὴ ἀπάτη συλαγωγοῦσα τὸν νοῦν· ἐφ' ᾧ καὶ «δέον νὰ ἐχώμεθα στερρῶς τῆς βίβλου τοῦ Δαμασκηνοῦ· ὅσον δή ποτε δ' ἡ θύραθεν γνῶσις εἶνε ἀγαθὴ καὶ ἀναγκαία διὰ τὴν ζωήν, ἐνέχει ὅμως πολλὰ τὰ ψευδῆ καὶ τ' ἀκάθαρτα, ἕνεκα δὲ τούτου εἶνε ψευδώνυμος γνῶσις, συλῶσα τὸν νοῦν τῶν ἁπλῶν» [99]. Εἰδικώτερον, προκειμένης τῆς συγκριτικῆς ἀξίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Μάξιμος κηρύσσεται ὑπὲρ τοῦ πρώτου ὡς «τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων», «τοῦ πρώτου τῶν φιλοσόφων ὡς πρὸς τὸ φῶς τοῦ ἀρχῆθεν τῇ ἀνθρωπότητι ἐντεθέντος λόγου», διότι ἡ πλατωνικὴ ἰδεολογία τυγχάνει ἐγγυτέρα πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἐννοίας, ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης σφόδρα ἔβλαψε διὰ τῆς διαλεκτικῆς του τὴν χριστιανικὴν δογματικήν [100].

Β'. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΑΠΟΚΟΣΜΙΟΣ

Ὁ Μάξιμος διατρίψας ἐν Ἰταλίᾳ «ἐν λίαν νεαρᾷ ἡλικίᾳ, ὡς λέγει, πλησίον ἀνδρῶν πολλῇ σοφίᾳ κομώντων ἐπὶ ἔτη ἱκανὰ»[101], ὀρφανὸς πλέον ἀμφοτέρων τῶν γονέων καὶ πλήρης ἀπογοητεύσεως οὐ μόνον ἐκ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ὁραθέντων καὶ ἀκουσθέντων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς δεινῆς ὑπὸ τοὺς κατακτητὰς καταστάσεως τῆς πατρίδος, ἅμα δὲ καὶ ἐμπεφορημένος ἀσκητικῶν τάσεων ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ῥοπὴν τοῦ Σαβοναρόλα, ἀπεφάσισεν, ἤδη ἄγων τὸ 36ον ἔτος τῆς ἡλικίας, νὰ διαβιώσῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς ἐν Ἄθῳ, ὅπου καὶ κατηυθύνθη ἀπάρας ἐκ Βενετίας. «Ἐὰν ὁ Μάξιμος ἀπέμενεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἀνελάμβανε μίαν τῶν πανεπιστημιακῶν ἑδρῶν, ἔχομεν τὴν πεποίθησιν—λέγει ὁ Ε. Γολουμπίνσκιη—ὅτι μεταξὺ τῶν τότε ἐν Ἰταλίᾳ δοξασθέντων ἑλλήνων ἐπιστημόνων καὶ καθηγητῶν θὰ κατελάμβανε μίαν τῶν μᾶλλον διακεκριμένων θέσεων. Ἀλλὰ μετ' ἐπιμελείας πλουτίσας ἑαυτὸν διὰ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ᾐσθάνθη ἑαυτὸν προωρισμένον ὄχι δι' αὐτήν. Εἵλκυε τὸν Μάξιμον πρὸς ἑαυτὴν ἡ σοφία ἡ χριστιανική, ἡ ἀποτελεσθεῖσα θεωρητικῶς μὲν ἐκ τῆς μελέτης τῶν πατέρων, πρακτικῶς δὲ ἐν τῷ μοναστηριακῷ ἀσκητισμῷ. Διὸ καὶ μετὰ μακροχρονίους ἐν Ἰταλίᾳ σπουδὰς διηυθύνθη εἰς Ἄθω καὶ ἐκάρη μοναχός»[102].

Ὁ Ἄθως, τὸ κατ' ἐξοχὴν μοναδικὸν τέμενος ἰδιοτύπου μοναστικῆς πολιτείας, ἦτο πασίγνωστος καὶ πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἰς ἣν ἀνῆκε καὶ ἡ Χαλκιδικὴ χερσόνησος, ἐπὶ μιᾶς τῶν γλωσσῶν τῆς ὁποίας ὑψοῦται τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ μονῶν, κελλίων καὶ καθισμάτων. Ὑπ' αὐτῆς τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως καὶ τῆς φυσικῆς διαπλάσεως οἱονεὶ ἀφωρισμένον τοῦ κόσμου τῆς βιωτικῆς τύρβης, λίαν ἐνωρὶς εἶχεν ἀποβῆ τὸ καταφύγιον τῶν θιασωτῶν τῆς ἱερᾶς ἡσυχίας καὶ ἀσκήσεως, παρεκτὸς δὲ τῶν πάσης τάξεως ἀναχωρητῶν ἐνταῦθα ἤσκησαν ἄνδρες εὐρείας μορφώσεως, ἀναδειχθέντες εἰς συγγραφεῖς δοκιμωτάτους ἢ καὶ εἰς τὰ ἀνώτατα ἀναχθέντες ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Καὶ ἀνέκαθεν μὲν ἑκάστη μονὴ εἶχεν ἰδίαν βιβλιοθήκην, ὅσαι δὲ τῶν μονῶν ἐξελέγοντο ὡς καταφύγια καὶ μεγιστάνων τοῦ βασιλείου, διὰ τὰς περιτροπὰς τῆς τύχης ἐλλιμενιζομένων εἰς τὰ ἁγιορειτικὰ ἡσυχαστήρια καὶ ἐπιδιδομένων εἰς μελέτας καὶ συγγραφάς, εὐνόητον ὅτι τὰς βιβλιοθήκας των ἔβλεπον πλουτιζομένας ὑπὸ τῶν ἐπιφανῶν τούτων μοναχῶν, οἷοι, φέρ' εἰπεῖν, ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς κ.λ.π.

Αἱ βιβλιοθῆκαι ὅμως τῶν ἁγειορειτικῶν μονῶν ηὔξησαν τὸν πλοῦτον τῶν χειρογράφων των ἰδίως μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ πλεῖστα αὐτῶν, ὅσα διέφυγον τὴν πανωλεθρίαν, πρὸς μείζονα ἀσφάλειαν ἐφυγαδεύθησαν εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἄθω, ἡ δὲ μονὴ τοῦ Βατοπεδίου ἀπέβη μία τῶν πλουσιωτέρων εἰς χειρόγραφα ἀποκτήματα[103]. Περὶ τοῦ φιλολογικοῦ καὶ πατρολογικοῦ χειρογράφου πλούτου τῆς μονῆς ταύτης ὁ Μάξιμος θὰ εἶχεν ἀποκομίσει πληροφορίας κυρίως παρὰ τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρεως, ὅστις δὶς μέχρι τῶν μέσων

τοῦ 1492 περιοδεύσας ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Λαυρεντίου Medici εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας ἐπὶ ἀναζητήσει καὶ προμηθείᾳ χειρογράφων τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων, εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ Βατοπέδιον[104].

Οὗτος πιθανώτατα εἶνε ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Μάξιμος προέκρινεν ὡς ἡσυχαστήριόν του τὴν μονὴν τοῦ Βατοπεδίου. Ἐγκατασταθεὶς δ' ἐν αὐτῇ ὡς ἁπλοῦς μοναχός[105], ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Ἐκ τῆς μετέπειτα ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων καὶ ἀλλοθρήσκων δράσεως αὐτοῦ ἀποδεικνύεται, ὅτι αἱ μελέται του ἐγένοντο σύντονοι, λιπαραὶ καὶ συστηματικαί, μελετῶν δ' ἐκράτει ἀναμφισβητήτως σημειώσεις περὶ πάντων, εἰ δὲ μή, ἀποβαίνει ἀνεξήγητος ἡ μνεία τοσούτων κειμένων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ ἄλλων συγγραφέων κατὰ τὴν ἐν Ρωσίᾳ συγγραφικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, ἐφ' ὅσον ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχον τότε τοιαῦτα βιβλία, εἰς τὰς σλαυωνικὰς δέ τινων ἐξ αὐτῶν μεταφράσεις οὐδεμίαν ἔτρεφεν ἐμπιστοσύνην, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα. Ἐν τοῖς ρωσικοῖς ἀρχείοις σώζονται ἐπιστολαὶ ἐξ Ἁγίου Ὄρους περὶ τοῦ Μαξίμου, ἐν αἷς ἐξαίρονται αἱ βαθεῖαι αὐτοῦ ἁγιογραφικαὶ γνώσεις καὶ ἡ εὐρυτάτη ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη ἐξ «ἑλληνικῶν βιβλίων», ἤτοι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, πολυμάθεια, διότι «ἐκ νεότητος αὐτοῦ—ὡς λέγεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς— ἐν τοῖς τοιούτοις βιβλίοις ηὐξήθη καὶ ἐσπούδασε μετὰ πάσης ἐπιμελείας, καὶ οὐχί, ὡς ἄλλος τις οἱοσδήτις, ἐξ ἁπλῆς πολυαναγνωσίας»[106].

Ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου συνάγεται ὅτι διὰ τῶν ἐνδελεχῶν αὐτοῦ μελετῶν ἀπεκρυστάλλωσεν ὁριστικῶς ἐν Ἄθῳ τὴν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν αὐτοῦ κοσμοθεωρίαν, τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς ὁποίας ὁρίζει ἐν οἷς ἔγραψε κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις καὶ ἀφορμάς. Κύριον αὐτοῦ χειραγωγὸν ἔχων τὴν θεολογίαν, ὕπατον αὐτῆς μύστην ἐδέχετο τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, ὃν ἔτασσεν «ὑπὲρ τὴν φιλοσοφίαν», διότι ἦτο, κατ' αὐτόν, σοφώτατος καὶ μέγας θεολόγος, αὐτὸ τοῦτο «πατὴρ τῆς θεολογίας», τοῦ συγγράμματος δ' αὐτοῦ «Πηγὴ γνώσεως» ὑπέρτερον δὲν ἐγνώριζε, διότι ὁμοιάζει πρὸς οὐράνιον κάλλος καὶ παραδείσου τροφὴν καὶ εἶνε ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον γλυκύτερον[107]. Οὕτω ὑπὸ τὴν ροπὴν τῶν θεολογικῶν μελετῶν, μάλιστα δὲ τῆς μέχρι τότε γνωστῆς ἀντιρρητικῆς καὶ ἀσκητικῆς φιλολογίας, ἡ προτέρα βαθεῖα πρὸς τὸν Δαμασκηνὸν ὑπόληψις τὰ μάλιστα ἐνισχύθη, ἡ δὲ κατὰ τὰς ἐν Ἰταλίᾳ σπουδὰς συμπάθεια αὐτοῦ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Δαμασκηνοῦ ἤδη μεταβάλλεται εἰς ἄκρατον θαυμασμόν.

Δυστυχῶς περὶ τῶν ἐν τῇ μονῇ ἀσχολιῶν καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐν τῷ Ἄθῳ δράσεως τοῦ Μαξίμου ὀλίγιστα πληροφορούμεθα ἐκ τῶν συγγραφῶν του, ὅπου ἐν παρόδῳ συμβαίνει νὰ εἴπῃ τι περὶ ἑαυτοῦ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἁγιορειτικὴν περίοδον τῆς ζωῆς του. Οὕτω μανθάνομεν ὅτι, κατὰ τὰ τότε ἐν τῇ μονῇ κρατοῦντα, ἐστέλλετο καὶ αὐτὸς ἔξω τοῦ Ἁγίου Ὄρους «κατ' ἐντολὴν τῶν ὁσίων πατέρων» πρὸς λογίαν ὑπὲρ αὐτῆς, ὅτι κατὰ τὰς ἀποδημίας του ταύτας ἐδίδασκε, πολ-

λάκις δὲ συνέβαινε νὰ ὁμιλῇ ἐνώπιον καὶ ἰσχυρῶν μετὰ παρρησίας καὶ εὐθύτητος οὐχὶ ὅλως ἀκινδύνως [108], διότι βαρεῖαι ἦσαν αἱ συνθῆκαι τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τοὺς τούρκους κατὰ τὰς πρώτας μάλιστα ἐκείνας δεκαετηρίδας τῆς τουρκικῆς δεσποτείας. Ὁ Μάξιμος περιώδευε καὶ ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν, ὡς καὶ ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς νήσους, αἵτινες ἐτέλουν τότε ὑπὸ τοὺς ἐνετούς, ἐκεῖ δὲ ἐπελαμβάνετο τῆς εὐκαιρίας νὰ στηρίζῃ τοὺς ὀρθοδόξους ἐν τῇ πίστει προφυλάττων ἀπὸ τῶν ἐπηρειῶν τῆς λατινικῆς προπαγάνδας, ἐρχόμενος δ' ἴσως καὶ εἰς συζητήσεις πρὸς τοὺς προπαγανδιστάς [209].

Καθ' ἃ ὁ ἴδιος ἀναφέρει, ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μέχρι τῆς εἰς Ρωσίαν ἀποδημίας διέτριψεν ἐπὶ δέκα ἔτη «ἐργασθεὶς σωματικῶς καὶ πνευματικῶς» [110]. Ἡ δὲ μετάβασις αὐτοῦ εἰς Ρωσίαν ὀφείλεται εἰς γεγονὸς ἐκ πρώτης μὲν ὄψεως οὐδὲν ἐνέχον τὸ ἰδιάζον, αἱ συνέπειαι δ' ὅμως αὐτοῦ ὑπῆρξαν ἀπροσδοκήτως μὲν σοβαρώταται διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Μαξίμου, τεράστιαι δὲ διὰ τὰ πνευματικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα ἐν Ρωσίᾳ.

Τῇ 15 Μαρτίου 1515 ὁ μέγας δοὺξ—*βελίκιη κνιάζ*—τῆς Μόσχας Βασίλειος Ἰβάνοβιτς, υἱὸς τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας, διεβίβασεν ἐκ Μόσχας πρὸς τὸν Πρῶτον τοῦ Ἁγίου Ὄρους Συμεὼν καὶ τὴν περὶ αὐτὸν Ἱερὰν Σύναξιν δι' εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, τοῦ βογιάρου Βασιλείου Κοπὸλ καὶ τοῦ ἐμπόρου Ἰβὰν Βαραβήν, γράμμα, δι' οὗ παρεκάλει ὅπως τῷ ἀποσταλῇ εἰς Μόσχαν «πρὸς καιρὸν» ὁ μεταφραστὴς βιβλίων μοναχὸς Σάββας τῆς μονῆς Βατοπεδίου ἐπ' ἀμοιβῇ καὶ ταχείᾳ ἐπιστροφῇ. Τὸ ἡγεμονικὸν γράμμα συνωδεύετο ὑπὸ βοηθήματος ἐκ 4.000 ρουβλίων εἰς μνημόσυνον τῶν γονέων τοῦ Βασιλείου μετὰ τῆς παρακλήσεως ὅπως γένηται δέησις ὑπὲρ τεκνοποιήσεως τῆς συζύγου του Σολομωνίας [111].

Ἐν τῷ γράμματι τοῦ τσάρου δὲν ἀνεφέρετο ὁ λόγος τῆς εἰς Ρωσίαν μετακλήσεως μεταφραστοῦ, οὐδὲ καὶ κατονομάζονται τὰ πρὸς μετάφρασιν βιβλία. Ἐξ ἄλλων ὅμως πηγῶν, μάλιστα δὲ ἐξ ὅσων ἀναφέρει αὐτὸς ὁ Μάξιμος, πληροφορούμεθα ὅτι, ὡς ἐκ τῶν ἐν Ρωσίᾳ τότε συνθηκῶν, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, ἐπεβάλλετο ἡ ἄμεσος ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὸ σλαυωνικὸν μετάφρασις ἑρμηνευτικῆς σειρᾶς εἰς τὸν Ψαλτῆρα, γνωστῆς ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ τὸν τίτλον *Τολκοβάγια Ψαλτὴρ*—«Ἑρμηνευμένος Ψαλτήρ»—, δια τὸν λόγον ὅτι ἐν Ρωσίᾳ ἐκυκλοφόρει ἐφθαρμένη σκοπίμως ὑπὸ αἱρετικῶν μετάφρασις τοῦ Ψαλτῆρος, ἐξαιρετικοῦ ὅλως σεβασμοῦ ἀπολαύοντος παρὰ τοῖς ρώσοις διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ καὶ ἄλλην μέν, κυρίως ὅμως θεολογικήν, σημασίαν καὶ τὴν διὰ τοῦτο μεγίστην αὐτοῦ διάδοσιν εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, καὶ αὐτὰ τὰ λαϊκά.

Ἵνα κατανοηθῇ ἡ ἰδιάζουσα αὕτη διὰ τὸν τότε ὀρθόδοξον ρωσικὸν κόσμον σπουδαιότης τῆς ὑπὸ εἰδήμονος ὀρθῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος εἰς τὴν σλαυωνικὴν ἀνάγκη νὰ προταχθῶσί τινα διασαφητικὰ περὶ τῆς θέσεως τοῦ βιβλίου καθ' ὅλου ἐν τῇ Ρωσίᾳ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀπὸ τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσελεύσεω

τῶν ρώσων εἰς τὴν σλαυωνικὴν μεταφρασθέντων ἱερῶν βιβλίων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ ἐν γένει τῆς χρήσεως τοῦ βιβλίου ἐν Ρωσίᾳ συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν εἰς τὴν χώραν εἰσαγωγὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Οἱ ρῶσοι, ἅμα δεχθέντες τὸν Χριστιανισμόν, ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην βιβλίων καὶ σχολείων, ὄντως δὲ καὶ ἀμέσως ἤρξαντο περὶ τούτων μεριμνῶσαι ἥ τε πολιτικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχαί. Καθ' ἃ λεπτομερῶς ἀναφέρουσι τὰ παλαιὰ ρωσικὰ Χρονικά, πολὺς ἀνεπτύσσετο ζῆλος ἀναζητήσεως μεταφραστῶν καὶ ἀντιγραφέων πρὸς μετάφρασιν βιβλίων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ διάδοσιν αὐτῶν δι' ἀντιγραφῆς. Εὐγενεῖς πριγκήπισαι ἀπεδήμουν εἰς Κων)πολιν καὶ Ἱεροσόλυμα πρὸς μελέτην σχολικῶν διοργανισμῶν καὶ ἵδρυσιν σχολείων ἐν ρωσικαῖς μοναῖς. Εἰς μοναχοὺς ἀνετίθετο ἡ ἀντιγραφή, ἡ βιβλιοδέτησις καὶ εἰδικὴ στάχωσις τῶν βιβλίων· ἡγεμόνες δὲ καὶ κληρικοὶ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ συνάγωσι βιβλία πρὸς κατάρτισιν βιβλιοθηκῶν καὶ ἐπίδειξιν πολυμαθείας, μάλιστα ἐξ ἀναγνώσεως ἱερῶν βιβλίων. Πολλοὶ μονῶν ἱδρυταὶ καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς καὶ πλούσιοι μοναχοὶ ἐκληροδότουν εἰς τὰς μονὰς τὰς ἀτομικάς των βιβλιοθήκας, ἄλλοι δ' ἐπεδίδοντο ἰδιοχείρως εἰς τὴν ἀντιγραφὴν βιβλίων, ἅτινα μετὰ τὸν θάνατόν των ἐφυλάσσοντο ἐπιμελῶς ἐν ταῖς μοναῖς. Σὺν τῷ χρόνῳ μάλιστα ἡ καλλιγραφικὴ προσπάθεια μοναχῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν σχολῶν γραφῆς διακρινομένων ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῆς καλλιγραφίας, τοιαύτη δ' ἐγένετο πασίγνωστος ἡ τοῦ Νόβγοροδ, τὸ εἶδος δῆλον ὅτι τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐν Νόβγοροδ ἐπιτηδευθείσης παλαιογραφίας[112].

Τῶν εἰς Ρωσίαν εἰσαγομένων πρὸς μετάφρασιν καὶ ἀντιγραφὴν βιβλίων μέγιστον μέρος ἦσαν, ὡς εἶνε εὐνόητον, ἑλληνικά. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ τοῦ βιβλίου παρὰ τοῖς ρώσοις σημαντικῶς συνέβαλε κατὰ πρῶτον λόγον ἡ Βουλγαρία καὶ ἐν μέρει ἡ Σερβία, ἰδίως ἕνεκα τῆς χρήσεως τῆς σλαυωνικῆς ὡς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης· ἀλλ' εἶνε ἐπ' ἴσης ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ πρώτη καὶ κυρία πηγὴ τῆς χρήσεως καὶ διαδόσεως τοῦ βιβλίου καὶ τῆς γραφῆς καθ' ὅλου ἐγένετο τὸ ἐκχριστιανίσαν τοὺς ρώσους Βυζάντιον διὰ τῶν δύο αὐτοῦ πνευματικῶν κέντρων, τῆς Κων)πόλεως καὶ τοῦ Ἄθω. Ἡ πρώτη ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπὸ ἑλλήνων μετάφρασις, διὰ τὸν ἡγεμόνα Βλαδίμηρον γενομένη, ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Μιχαὴλ Συγκέλλου Ὁμολογία πίστεως. Ἔτι κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ὑπῆρχον ἐν τῇ μονῇ Στουδίου ρῶσοι μοναχοί, ἀπεσταλμένοι ἐκ Ρωσίας εἰδικῶς ὅπως διαβιβάζωσιν ἐκ Κων)πόλεως εἰς τὴν χώραν «πολλὰ βιβλία», κατὰ τὴν φράσιν παλαιᾶς ρωσικῆς *Διηγήσεως*, οἱ αὐτοὶ δὲ διαρκῶς κατεγίνοντο περὶ ἀντιγραφάς. Ἀπὸ τοῦ Ἄθω δὲ ἀδιαλείπτως ἐστέλλοντο εἰς Ρωσίαν ἀντίγραφα ἔργων ἑλλήνων πατέρων καὶ μεταφράσεις ὑπὸ εἰδικῶν καλλιγράφων καὶ μεταφραστῶν[113].

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι τὰ βιβλία, δι' ὧν βαθμηδὸν ἐπλουτίζετο ἡ θρησκευτικὴ ἰδίᾳ ρωσικὴ γραμματεία, ἦσαν ἀποκλειστικῶς τὰ ἱερά, ἤτοι θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά, ὅτι δὲ οὐ μόνον οἱ ἀντιγραφεῖς

καὶ οἱ μεταφρασταί, ἀλλὰ καὶ οἱ χρησιμοποιοῦντες αὐτὰ ἦσαν κληρικοί[114], ἡ ἔννοια τῆς παιδείας καὶ τῆς μορφώσεως ἐστενοῦτο εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἱερῶν μόνων βιβλίων, ὁ εἰς τὴν μελέτην δὲ τῶν Γραφῶν ἀσμενίζων καὶ τρίβων αὐτῶν καθιστάμενος ἐλογίζετο ὡς συντελέσας ὅλον τῆς παιδείας τὸν κύκλον. Οὕτω πρὸς τὴν καθ' ὅλου ἔννοιαν τοῦ βιβλίου συνεδυάσθη ἡ ἔννοια τῆς ἀπολύτου αὐτοῦ ἱερότητος. Κατ' ἀκολουθίαν, «βιβλίον» ἐν τῇ παλαιᾷ Ρωσίᾳ ἐσήμαινε «βιβλίον ἱερόν». Αὐτῆς τῆς Γραμματικῆς ὁ σκοπὸς ὡρίζετο ὡς συνιστάμενος εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς «ἑκάστης λέξεως τῶν ἁγίων Γραφῶν». Τοῦ βιβλίου τὸ περιεχόμενον ἦτο συναφὲς πρὸς τὴν παράστασιν ὑψηλοῦ τινός, ἐκβαίνοντος τοῦ κύκλου τῶν συνήθων ἐννοιῶν καὶ σχέσεων. Ἐν παλαιᾷ ρωσικῇ διδαχῇ λέγεται «καλὸν πρᾶγμα εἶνε, ἀδελφοί, ὁ σεβασμὸς τοῦ βιβλίου... Τὰ βιβλία ὁμοιάζουν πρὸς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης, ἀπὸ τὸν ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι ἀνασύρουν πολύτιμον μαργαρίτην». «Τὰ βιβλία—λέγει παλαιὸς ρῶσος χρονικογράφος—εἶνε ποταμοὶ ποτίζοντες τὴν οἰκουμένην· εἶνε ἔξοδοι σοφίας· εἰς τὰ βιβλία ὑπάρχει ἀπροσμέτρητον βάθος· μὲ αὐτὰ παρηγοροῦμεν τὴν θλῖψίν μας, αὐτὰ ἀποτελοῦν χαλινὸν ἐγκρατείας·.. ἂν ἀναζητήσῃς εἰς τὰ βιβλία σοφίαν, θὰ εὕρῃς μεγάλην ὠφέλειαν διὰ τὴν ψυχήν σου». Ἡ μεγάλη ἀφθονία τῶν παραινέσεων καὶ τῶν προτροπῶν πρὸς τιμὴν τῶν βιβλίων προήρχετο ἀκριβῶς ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὸ βιβλίον, ἐν γένει, εἶνε μέσον σωτηρίας τῆς ψυχῆς. Ἐν Συλλογῇ τοῦ ιε' αἰῶνος ἀναγινώσκεται «ὡς τὸ πλοῖον ἄνευ τοῦ οἰακοστρόφου, ὑπὸ σφοδροῦ ἀνέμου φερόμενον, πλέει εἰς τὸ ἄγνωστον καὶ καταφθάνει εἰς λιμένα πτωχόν, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἄνευ ἀναγνώσεως βιβλίου δὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸν λιμένα, ὡς κλονιζομένη ὑπὸ τῆς τρικυμίας κακῶν λογισμῶν καὶ ὑπὸ τῶν κυμάτων τῆς βιωτικῆς ταραχῆς»[115]. Ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ταύτης ἐννοίας τοῦ βιβλίου εὔκολον ἦτο νὰ προσλάβῃ τοῦτο δογματικὴν αὐτόχρημα σημασίαν ἐν τῇ ἀντιλήψει τοῦ λαοῦ. Τὸ βιβλίον δὲν περιεῖχεν ἁπλῶς γνῶσιν καὶ σοφίαν, ἀλλὰ σοφίαν θείαν, διὰ τοῦτο καὶ οἱ γνωστοὶ ὡς ἐκ πολλῆς ἀναγνώσεως πολυμαθεῖς ἀπεκαλοῦντο «φιλόσοφοι». Τούτου ἕνεκα τὸ βιβλίον ἐν γένει δέον νὰ τηρῆται ἀνέπαφον καὶ ἀμετάβλητον, ὡς ἀλάθητον καθ' ἅπαν αὐτοῦ τὸ περιεχόμενον, μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ γράμματος. Ὅθεν καὶ ἐσταχώνετο πολυτελῶς, πολλάκις δ' ἐκοσμεῖτο καὶ διὰ πολυτίμων λίθων καὶ ἐφυλάσσετο ἐπιμελῶς μετὰ τῶν λοιπῶν οἰκογενειακῶν κειμηλίων[116].

Ἕνεκα τῆς τοιαύτης ἀρχικῆς ἐννοίας καὶ σημασίας τοῦ βιβλίου, ἐπὶ πλέον δὲ ὡς ἐκ τοῦ δυσαποκτήτου τῶν βιβλίων καὶ τῆς δυσκολίας τῆς ἀντιγραφῆς καὶ τῆς μεταφράσεως, τὸ καθαρῶς μηχανικὸν ἔργον τοῦ ἀντιγραφέως καὶ ἡ ἀσχολία τοῦ μεταφραστοῦ ἐλογίζοντο ὑψηλαί, ἀνώτεραι, αὐτόχρημα ἱεραὶ πράξεις, ἄμεσον ἔχουσαι σχέσιν πρὸς αὐτὸ τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας. Οἱ ἐπαγγελματίαι οὗτοι ἐθεωροῦντο πεπροικισμένοι δι' εἰδικοῦ ὑψηλοῦ ταλάντου, ὅπερ ὤφειλον νὰ καλλιεργῶσι, διὰ τοῦτο δὲ τὸ μὴ γράφειν κατελογίζετο εἰς αὐτοὺς ὡς ἐνόρυξις τοῦ θεοδωρήτου ταλάντου των εἰς τὴν γῆν. Αὐτοὶ οὗτοι οἱ γραφεῖς ἐχαρακτήριζον τὸ ἔργον των ὡς θεῖον καὶ θεόπνευστον ἀσχόλημα, διὸ καὶ ἠλα-

ζονεύοντο μάλιστα περισσότερον ἢ αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, ὡς λέγει ὁ Καραμζήν· διότι οἱ μὲν πρῶτοι πάντοτε ἐσημείουν τὸ ὄνομά των εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀντιγράφου, ἐνῷ οἱ δεύτεροι σχεδὸν οὐδέποτε, ἀποκρύπτοντες ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν ἐπαίνων καὶ τῆς κριτικῆς· οὕτω γνωρίζομεν μὲν τὰ συγγράμματα, ἀγνοοῦμεν ὅμως τοὺς συγγραφεῖς [117]. Ἕνεκα τῆς τοιαύτης περιωπῆς τοῦ ἔργου των οἱ ἀντιγραφεῖς καὶ παρὰ τῶν ὁμοτέχνων των ἠξίουν «φόβον Θεοῦ». Τοῦ φόβου τούτου ἔπρεπε νὰ ἐμφορῶνται οἱ ἀντιγραφεῖς ἀδιαλείπτως, ἵνα μὴ ἀφίστανται τῆς ἀκριβείας τῶν πρωτοτύπων, ἡ ἐσφαλμένη τῶν ὁποίων ἀπόδοσις ἐθεωρεῖτο βαρὺ μὲν ἁμάρτημα δι' αὐτούς, μέγα δὲ σκάνδαλον διὰ τοὺς πιστούς.

Παρὰ τὴν ὑψηλὴν ταύτην ὑπόληψιν πρὸς τὸ ἔργον τοῦ ἀντιγραφέως, εἰς τὰ ἀντιγραφόμενα καὶ μεταφραζόμενα κείμενα παρεισεφθείροντο, ὡς ἦτο ἀναπόφευκτον, καὶ πολλὰ καὶ σπουδαῖα σφάλματα, ὀφειλόμενα τὸ μὲν εἰς τὴν σπουδήν, μεθ' ἧς ἀντεγράφοντο τὰ βιβλία, τὸ δὲ εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν ἀντιγραφέων καὶ τῶν μεταφραστῶν, ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ εἰς τὴν σκόπιμον ἀλλοίωσιν τῶν κειμένων ὑπὸ αἱρετικῶν. Ἡ οσημέραι δῆλα δὴ αὐξανομένη ἀνάγκη καὶ ζήτησις ὡς πλείστου ἀριθμοῦ βιβλίων ἐν Ρωσίᾳ ἐπολλαπλασίασε καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς, οἵτινες οὕτω βαθμηδὸν ἀνεπτύχθησαν εἰς ἰδίαν ἐπαγγελματικὴν τάξιν, μόνον πόρον ζωῆς ἔχουσαν τὴν ἀντιγραφήν. Ὅθεν ἑπόμενον ἦτο νὰ ἐπιτηδευθῇ ἡ ταχυγραφία, πρὸς τὴν ὁποίαν τυγχάνει συναφὴς ἡ ἐπιπολαιότης καὶ ἡ ἀπροσεξία, ἐξ ὧν πλεῖσται ὅσαι κῆρες προέκυπτον εἰς τὰ ἀντίγραφα. Οἱ ἀντιγραφεῖς ἐμερίμνων νὰ ἀντιγράφωσιν οὐχὶ ὡς ἀκριβέστερον καὶ ὡς κάλλιον, ἀλλ' ὡς πλεῖστα. Ἐξ ἄλλου, οἱ μεταφρασταί, ἀτελῶς, ὡς τὰ πολλά, γνωρίζοντες τὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων, ὁτὲ μὲν ἐξελάμβανον ἄλλην λέξιν ἀντ' ἄλλης, ὁτὲ δὲ κακῶς ἡρμήνευον λέξεις διπλῆν ἔννοιαν ἢ πολλαπλᾶς σημασίας ἐχούσας· ἄλλοτε ἐπεισῆγον αὐθαιρέτως ἰδίας λέξεις καὶ φράσεις, ἢ παρέθετον διπλῆν μετάφρασιν τῆς αὐτῆς λέξεως ἢ φράσεως ἵνα σαφεστέραν τάχα καταστήσωσι τὴν ἔννοιαν τοῦ πρωτοτύπου, ἢ—ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄλλως τε—μετέφραζον μετὰ τοσαύτης κατὰ λέξιν ἀκριβείας, ὥστε αἱ μεταφράσεις ἀπέβαινον ἀκατάληπτοι καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς μεμορφωμένους. Πολλάκις μάλιστα ἢ ἄφηνον τὰς ἀκαταλήπτους λέξεις ἀμεταφράστους, ἢ καὶ παρέλειπον αὐτὰς ὅλως, ἢ καὶ ἁπλῶς μετέγραφον τὸν ἑλληνικὸν τῆς λέξεως τύπον διὰ σλαυϊκῶν γραμμάτων κ. ο. κ. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσαγάγῃ ἀπειρίαν παραδειγμάτων ἀλλοκοτάτης μεταφράσεως, τέλεον ἀλλοιούσης τοῦ πρωτοτύπου τὴν ἔννοιαν [118]. Ἐπὶ πλέον παρετηρεῖτο ἐν ταῖς μεταφράσεσι καὶ ἀφθονία μίγδην ἀπαντωσῶν ἑλληνικῶν, βουλγαρικῶν καὶ σερβικῶν λέξεων [119].

Ἀλλ' εἰς τὴν φθορὰν τῶν μεταφράσεων συνέβαλλον, ὡς εἴπομεν, τὸ μὲν καὶ αἱρετικοί, τὸ δὲ καὶ πολλοὶ μοναχοὶ ἀντιγραφεῖς. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι πολλὰ ἐκ τῶν πατερικῶν συγγραφῶν ὀβελίζοντες ἀντικαθίστων ἐξ εὐνοήτου φιλοδοξίας δι' ἄλλων ἰδίας ἐπινοίας, ὅπως ταῦτα τιμῶνται ὡς καὶ τῶν μεγάλων πατέρων τὰ ἔργα [120]. Ἐκ τῶν αἱρετικῶν ὅμως οἱ τὰς περισσοτέρας καὶ οὐσιωδεστέρας διαστροφὰς προξε-

νοῦντες εἰς τὰς μεταφράσεις βιβλίων τῆς ἁγ. Γραφῆς, μάλιστα δὲ εἰς τὸν Ψαλτῆρα, ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν οὕτως ἀποκληθέντων «Ἰουδαϊζόντων». Αὕτη, ἐμφανισθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Νόβγοροδ, βαθμηδὸν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Μόσχαν, τὸ κράτος δ᾽ αὐτῆς εἶχε τοσοῦτο ἀναπτυχθῆ, ὥστε πανταχοῦ ἐν τοῖς οἴκοις, ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ ἐν ταῖς ἀγοραῖς οἵ τε μοναχοὶ καὶ ὅσοι περὶ τὰ τῆς πίστεως διηπόρουν, ἐζήτουν στήριξιν «οὐχὶ ἀπὸ τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων πατέρων, ἀλλ᾽ ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν τούτων καὶ ἀποστατῶν» [121]. Ἐκ πάντων δὲ τῶν ἐν Ρωσίᾳ χρησιμοποιουμένων τότε βιβλίων τὴν μείζονα ὑπὸ τῶν ἰουδαϊζόντων φθορὰν ὑφίστατο ὁ Ψαλτήρ, τοῦτο μὲν διὰ τὴν θέσιν, ἣν κατεῖχε τὸ βιβλίον τῶν ψαλμῶν ἐν τῇ καθ᾽ ὅλου πνευματικῇ τῶν ρώσων ζωῇ, τοῦτο δὲ διὰ τὴν σπουδαίαν αὐτοῦ δογματικὴν σημασίαν. Ὁ Ψαλτὴρ ἦτο τὸ πρώτιστον καὶ κυριώτατον διδακτικὸν βιβλίον, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ ρωσόπαιδες ἐμάνθανον τὴν ἀνάγνωσιν, εἰς τὴν ἀνάγνωσιν δὲ τοῦ Ψαλτῆρος κυρίως ἐδοκιμάζοντο οἱ ἐκ τῶν χωρικῶν διὰ τὴν χειροτονίαν ὑποψήφιοι. Οἱ ὁδοιποροῦντες ἢ ὁπωσδήποτε ταξειδεύοντες ἔφερον πάντοτε μεθ᾽ ἑαυτῶν ἀπαραίτητον σύντροφον τὸν Ψαλτῆρα, πολλοὶ δὲ τῶν φιλαναγνωστῶν, καὶ ἰδίως οἱ μοναχοί, ἐγνώριζον ἀπὸ μνήμης ὁλόκληρον τὸν Ψαλτῆρα, ὅστις διὰ τοὺς ὁπωσδήποτε ἀνεπτυγμένους ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς βιωτικῆς σοφίας. Εἴς τινας περιπτώσεις ὁ Ψαλτὴρ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς μέσον μαντείας. Ἕνεκα τῆς πολυχρηστίας ταύτης πολλοὶ στίχοι τῶν ψαλμῶν μετεβάλλοντο εἰς παροιμίας καὶ ἀποφθέγματα κοινόλεκτα εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, συνετάσσοντο δὲ πολλάκις καὶ εἰδικαὶ ὁδηγίαι περὶ τοῦ τρόπου τοῦ ψάλλειν τοὺς ψαλμούς. Ὁ ἐκ παραδόσεως ἐξαιρετικὸς οὗτος πρὸς τὸν Ψαλτῆρα σεβασμὸς ἐξικνεῖτο μέχρι τοσούτου, ὥστε ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ἐπὶ μακρὸν δὲν ἐτόλμα νὰ θίξῃ τὸ κείμενόν του, περιωρίζετο δὲ μόνον εἰς τὴν προσέγγισιν τῆς ἀρκούντως σκοτεινῆς σλαυωνικῆς μεταφράσεώς του εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ δι᾽ ἐλαφρῶν τινων διαλεκτικῶν ἀντικαταστάσεων ἢ τροποποιήσεων τῆς γλώσσης, ἢ καὶ διὰ προσθήκης διασαφητικῶν ὑπομνηματισμῶν εἰς τὸ κείμενον, ὡς τὰ πολλὰ δὲ εἰς τὰς ἐκ τοῦ πολωνικοῦ μεταφράσεις. Ἀλλ᾽ ὁ Ψαλτὴρ ἐθεωρεῖτο κυρίως ὡς ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν βίβλος, ἐφ᾽ ἧς ἡ Ἐκκλησία στηριζομένη προσκυροῖ καὶ κατοχυροῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὗτος δὲ ἦτο ὁ λόγος δι᾽ ὃν οἱ ἰουδαΐζοντες—περὶ ὧν ἐπέκεινα διεξοδικώτερον—διέστρεφον τὸ βιβλίον τοῦτο ἵνα ἀχρηστεύσωσιν αὐτὸ ὡς ὅπλον τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ διασείσωσιν οὕτω τὰς βάσεις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας [122].

Ἡ τοιαύτη τοῦ βιβλίου ἐν γένει θέσις καὶ κατάστασις ἐν Ρωσίᾳ φυσικὸν ἦτο νὰ ἀγάγῃ θᾶττον ἢ βράδιον εἰς τὴν ἰδέαν τῆς διορθώσεως τῶν παλαιῶν μεταφράσεων. Καθ᾽ ἅπαν τὸ ἀπὸ τοῦ ια´—ιγ´ αἰ. διάστημα οὐδαμοῦ τῶν νοτιοσλαυϊκῶν χωρῶν διαφαίνεται συνείδησις τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν ἐν χρήσει ἀντιγράφων καὶ μεταφράσεων. Ταύτην διεῖδον μόλις κατὰ τὸν ιγ´ αἰ. ἐν Βουλγαρίᾳ, ἐκεῖ δὲ τότε καὶ κατεβλήθησαν αἱ πρῶται ἀπόπειραι τῆς διορθώσεως αὐτῶν κατ᾽ ἀντιβολὴν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα, εἶτα δ᾽ ἐπηκολούθησαν καὶ αἱ ἐν

Σερβίᾳ κατὰ τοὺς αἰῶνας ιδ' καὶ ιε'. Ἡ πρώτη πρὸς διόρθωσιν ἀφετηρία ἐν Ρωσίᾳ ἐδόθη ἐκ τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν ἀντιγράφων τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς ἁγ. Γραφῆς. Ἀλλ' αἱ προσπάθειαι τὸ μὲν τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Ἀλεξίου (1293—1378), περὶ τὰ μέσα τοῦ ιδ' αἰ. πρὸς διόρθωσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐργασθέντος ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν τοῦ προκατόχου του ἕλληνος μητροπολίτου Μόσχας Θεογνώστου (1328), τὸ δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ μητροπολίτου Κυπριανοῦ καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγοροδ Γενναδίου περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε' αἰ. πρὸς παρασκευὴν ἀρτίου ὀρθοῦ ἀντιγράφου ὁλοκλήρου τῆς Γραφῆς, δὲν ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας ἕνεκα τῆς πλημμελοῦς γνώσεως τῆς γλώσσης τοῦ πρωτοτύπου, δὸς δ' εἰπεῖν μάλιστα—κατὰ τὰς σωζομένας ἀφθόνους περὶ τούτου μαρτυρίας—καὶ αὐτῆς τῆς σλαυωνικῆς [123]. Ἀκριβῶς δ' ἡ ἐν Ρωσίᾳ μὴ τελεία γνῶσις τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου ὤθησε τὸν τσάρον νὰ μετακαλέσῃ πρὸς μετάφρασιν καὶ ἑρμηνείαν τοῦ Ψαλτῆρος κυρίως, δι' οὓς λόγους ἀνωτέρω εἴπομεν, κατάλληλον πρόσωπον ἐκ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, εἰς τοῦτο δὲ φέρεται προτραπεὶς ὑπὸ τοῦ λίαν προσκειμένου αὐτῷ Δημητρίου Γερασίμωφ [124], πολλάκις μὲν ἀναδεχθέντος διαφόρους πρεσβευτικὰς ἀποστολάς, εἰδικώτερον δ' ἀναμιχθέντος εἰς τὸ ζήτημα τῶν ἰουδαϊζόντων [125], εἰς τὴν κατὰ τῶν ὁποίων ἀντίδρασιν ἀπέβλεπε τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ ρώσου ἡγεμόνος [126]. Ὡς φαίνεται ὅμως, δὲν ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τὴν ἀπόφασιν ταύτην καὶ ἀνώτεροι πολιτικοὶ λόγοι. Διὰ τῆς τοιαύτης περὶ τῶν βιβλίων μερίμνης ὁ τσάρος ἐβουλήθη νὰ ἐμφανίσῃ τὸ κράτος τῆς βασιλείας του μεριμνῶν περὶ τῆς ἀνυψώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ στάθμης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ ἡρμηνευμένος Ψαλτὴρ ἐξελαμβάνετο τότε ἐν Ρωσίᾳ ὡς παμπεριληπτικὸς πάσης γνώσεως κῶδιξ καὶ ἐγκυκλοπαιδεία ὑψίστης σοφίας, φερούσης τὴν σφραγῖδα θείων ἐλλάμψεων καὶ ἐμπνεύσεων [127]. Ἴσως δὲ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ τσάρου περιελαμβάνετο καὶ ἡ ὑπὸ ἐντριβοῦς περὶ τὴν βιβλιογνωσίαν καὶ βιβλιονομίαν ἕλληνος τακτοποίησις τῆς πλουσίας μέν, ἀλλ' ἐν μεγίστῃ ἀταξίᾳ τελούσης ἡγεμονικῆς βιβλιοθήκης, ὡς ἀναφέρουσιν αἱ ἀρχαῖαι ρωσικαὶ *Διηγήσεις* [128].

Κατά τινα τῶν περὶ τοῦ Μαξίμου Διηγήσεων τούτων ὁ τσάρος Βασίλειος Ἰβάνοβιτς τὴν παράκλησίν του περὶ ἀποστολῆς μεταφραστοῦ εἰς Ρωσίαν διεβίβασεν οὐχὶ ἀπ' εὐθείας εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ πρὸς τὸν Πατριάρχην Κων)πόλεως, καὶ δὴ καὶ πρὸς τὸν σουλτᾶνον [129]. Οὕτω ὁ Καραμζὴν ἐπὶ τῇ βάσει «Διηγήσεως περὶ τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου ἁγιορείτου τῆς μονῆς Βατοπεδίου», ἀνηκούσης εἰς τὴν Λαύραν τῆς ἁγ. Τριάδος— ἁγ. Σεργίου, λέγει ὅτι ὁ τσάρος ἀπετάθη πρὸς τὸν Πατριάρχην, οὗτος δὲ ἵνα ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ ἠρεύνησε πρὸς εὕρεσιν τοιούτου «φιλοσόφου» κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν Βουλγαρίᾳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλονίκῃ· διὰ τὴν συνεπείᾳ ὅμως τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ κρατήσασαν ἀμάθειαν, τὴν καταπνίξασαν πάντα τὰ ὑπολείμματα τῆς ἀρχαίας σοφίας, μὴ εὑρὼν τοιοῦτον, μαθὼν δὲ ὅτι ἐν τῇ διασήμῳ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῇ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ, ὑπάρχουσι δύο μοναχοί, Σάββας καὶ Μάξιμος, θεολόγοι ἑλληνομαθεῖς ἅμα καὶ γλωσσομαθεῖς, τούτους καὶ ἀνεζήτησε.

Τοῦ πρώτου δὲ τούτων ἀδυνατοῦντος λόγῳ γήρατος καὶ ἀσθενικῆς κράσεως νὰ ἀναλάβῃ μακρότατον εἰς Ρωσίαν ταξείδιον, ὁ δεύτερος συνήνεσε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος[130].

Ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλου χειρογράφου *Βίου* τοῦ Μαξίμου, ὁ Κιέβου Εὐγένιος (1767—1837), ἄλλην ἀναφέρων αἰτίαν τῆς παρακλήσεως τοῦ τσάρου, διάφορα σημειοῖ καὶ τὰ ὀνόματα. Κατὰ τὴν *Βίον* τοῦτον, ὁ τσάρος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Πατριάρχου εἰδικὸν πρόσωπον πρὸς ταξινόμησιν τῆς βιβλιοθήκης του, ὁ δὲ Πατριάρχης εὑρὼν ἐν Ἄθῳ δύο μοναχοὺς ἐμπείρους, τὸν Δανιὴλ καὶ τὸν Μάξιμον, ἀπέστειλεν εἰς Ρωσίαν τὸν δεύτερον[131]. Κατὰ πληροφορίαν, τέλος, τῶν Χρονικῶν Νίκωνος καὶ Σοφίας, οἱ εἰς Ἅγιον Ὄρος πεμφθέντες Κοπύλ καὶ Βαραβὴν ἀπεστάλησαν πρὸς τὸν σουλτᾶνον (Σελὴμ Α΄) συνοδευόμενοι ὑπὸ τοῦ ἐν Μόσχᾳ πρέσβεως τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ ἐν Κων)πόλει ρώσου πρεσβευτοῦ Βασιλείου Ἀντρέγεφ Καρόμπωφ τῇ 15 Μαρτίου. Εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μετέβη μόνος ὁ Κοπύλ, ὁ δ' ἕτερος παρέμεινεν ἐν Κων)πόλει δι' ὑποθέσεις τοῦ ρώσου ἡγεμόνος[132]. Ὡς δὲ ἀναφέρει ὁ Φιλάρετος, ὁ ρῶσος ἡγεμὼν ἐζήτησεν «ἕλληνα σοφὸν» ἀπ' εὐθείας παρὰ τοῦ σουλτάνου πρὸς τακτοποίησιν τῆς ἡγεμονικῆς βιβλιοθήκης, ὡς τοιοῦτος δ' ὑπεδείχθη ὁ Μάξιμος[133]. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἄμεσος καὶ ρητὴ παρ' αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου σχετικὴ πληροφορία, δὲν ἐπιτρέπεται ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὰ τρία ταῦτα γεγονότα: πρῶτον, ὅτι ἡ παράκλησις τοῦ τσάρου ἀπηυθύνθη δι' εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου καὶ γράμματος πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἤτοι πρὸς τὸν Πρῶτον καὶ τὴν περὶ αὐτὸν Ἱερὰν Κοινότητα· δεύτερον, ὅτι ἐν τῷ ἡγεμονικῷ γράμματι ἀνεφέρετο ρητῶς τὸ ὄνομα τοῦ βατοπεδινοῦ γέροντος Σάββα· καὶ τρίτον, ὅτι ἀντ' αὐτοῦ, ἕνεκα γήρατος ἀποκλίναντος τὴν εἰς Μόσχαν μετάβασιν, ἀπεστάλη ὁ μοναχὸς Μάξιμος[134]. Καθ' ἃ δὲ ἀναφέρει τὸ Χρονικόν, εἰδικοὶ ἀπεσταλμένοι τοῦ τσάρου, ὁ βογιάρος Βασίλειος Κοπύλ καὶ ὁ ἔμπορος Ἰβὰν Βαραβὴν ἐκόμισαν τὴν ἡγεμονικὴν ἐπιστολὴν εἰς Ἅγιον Ὄρος. Τὰ περὶ τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ Πατριάρχου ἐν τοῖς διαφόροις *Βίοις καὶ Διηγήσεσι* λεγόμενα προῆλθον πάντως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι, ἵνα ὁ ζητούμενος μοναχὸς ἀποδημήσῃ εἰς Ρωσίαν, ἀπῃτεῖτο ἡ ἄδεια τῆς τε ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ἀναφέρεται ὅτι οἱ τσαρικοὶ ἀπεσταλμένοι ὑπεχρεώθησαν νὰ μεταβῶσιν εἰς Κων)πολιν[135].

Ὅτι τὸ Ἅγιον Ὄρος ἦτο τότε γνωστὸν ἐν Ρωσίᾳ δῆλον τὸ μὲν ἐκ τῶν καθ' ὅλου στενῶν σχέσεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὴν Ρωσίαν, τὸ δὲ ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἀποστολῶν ἐκεῖσε ἐξ Ἀνατολῆς πρὸς συλλογὴν βοηθημάτων ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τὸν ζυγὸν πολλαχῶς δοκιμαζομένης ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς ἐν Ἄθῳ ὑπάρξεως σλαυϊκῶν μονῶν. Ὡς γνωστόν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μεταδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς ρώσους ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου ἡ ἐν Ρωσίᾳ ἱεραρχία ἐγκαθίστατο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου Κων)λεως δι' ἐκλογῆς τῶν ἱεραρχῶν μεταξὺ τῶν ἑλλήνων κληρικῶν. Μόλις μετὰ τὴν ἐκ Φλωρεντίας εἰς Ρωσίαν ἐπιστροφὴν τοῦ Μόσχας Ἰσιδώρου, ὡς προσχωρήσαντος εἰς τὴν φλωρεντινὴν ψευδένωσιν, ὁ τσάρος ἐκ τῆς ἀφορ-

μῆς ταύτης ἐξησφάλισεν ὑπὲρ τῶν ρώσων ἱεραρχῶν τὸ δικαίωμα τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἐκλογῆς των, ὡς θὰ ἴδωμεν. Καίτοι δ' ἔκτοτε ἀνεκόπη ἡ ἐκ Κων)πόλεως ἐκλογὴ καὶ κατάστασις ἑλλήνων ἱεραρχῶν διὰ τὴν 'Εκκλησίαν τῆς Ρωσίας, οὐχ ἧττον, ἀφ' οὗ χρόνου ἡ ὀρθόδοξος ἐν 'Ανατολῇ 'Εκκλησία ἤρξατο δοκιμάζουσα τὰ γνωστὰ δεινὰ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἠναγκάζετο νὰ ἐπικαλῆται τὴν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρωγὴν τῆς τε πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ρωσίας δι' εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, ὧν τινες ἦσαν ἁγιορεῖται. 'Αλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ἐν 'Αγίῳ Ὄρει μοναὶ ἀπέστελλον ἀπ' εὐθείας εἰς Ρωσίαν ἀντιπροσώπους πρὸς λογίαν ὁσάκις αἱ βαρεῖαι φορολογίαι περιῆγον αὐτὰς εἰς ἀδιέξοδον, φαίνεται δ' ὅτι ἐνωρίτατα στενωτάτας πρὸς τὴν Ρωσίαν σχέσεις εἶχε καλλιεργήσει ἡ ἐν Ἄθῳ μονὴ τοῦ ἁγ. Παντελεήμονος, ἥτις φέρεται ὡς κτίσμα ρώσων ἡγεμόνων ἀπὸ τῶν χρόνων ἔτι τοῦ Βλαδιμήρου [136]. Ἦτο, λοιπόν, λίαν γνωστὸν τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐν Ρωσίᾳ, καθ' ὅσον, μάλιστα, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ Ἄθως ὑπῆρξεν ἡ κυριωτάτη πηγὴ τῆς διαδόσεως τοῦ βιβλίου ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ, οἱ δ' ἁγιορεῖται μοναχοὶ ἐφημίζοντο ὡς οἱ ἄριστοι τῶν μᾶλλον πεφωτισμένων μοναχῶν τῆς ὀρθοδόξου 'Ανατολῆς· τούτου ἕνεκα ὁ Ἄθως ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνωτάτη πνευματικὴ σχολὴ τῆς χριστιανικῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θεολογικῆς μορφώσεως, ὅθεν καὶ εἶχεν ἀποκτήσει μέγα θρησκευτικὸν κῦρος.

Τίς ἦτο ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος βατοπεδινὸς μοναχὸς Σάββας παραμένει ἄγνωστον. Οὗτος ἢ ὑπεδείχθη εἰς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα ὡς ὁ μᾶλλον κατάλληλος διὰ τὸ μεταφραστικὸν ἐν Ρωσίᾳ ἔργον ὑπό τινος τῶν ἐκεῖσε μεταβάντων πρὸς συλλογὴν ἐλεῶν ἁγιορειτῶν [137], ἢ ἦτο ἤδη γνωστὸς ἐκεῖ ἐκ μεταφράσεων αὐτοῦ εἰς τὴν σλαυωνικήν, ἀφοῦ ἐν τῷ ἡγεμονικῷ γράμματι χαρακτηρίζεται ὡς «μεταφραστὴς βιβλίων» [138]. 'Ο Σάββας οὗτος ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῇ εἰς Ρωσίαν, ἀντ' αὐτοῦ δ' ὑπεδείχθη ὁ Μάξιμος, ὅστις, παρά τινας δισταγμούς, ἐδέχθη, τέλος, τὴν ἐν λόγῳ ἀποστολήν.

Προκύπτει ὅμως τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ὁ Μάξιμος ἦτο κατάλληλος διὰ τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν σλαυωνικήν, ὅπερ ἀπῄτει τελείαν γνῶσιν τῆς γλώσσης ταύτης.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν 'Αγίῳ Ὄρει ὑπῆρχον καὶ σλαυϊκαὶ μοναὶ δὲν ἀρκεῖ, βεβαίως, νὰ πείσῃ ὅτι ὁ Μάξιμος ἐκ τῆς μετὰ σλαυοφώνων μοναχῶν τυχὸν ἀναστροφῆς ἐξέμαθε τὴν σλαυϊκήν, οὔτε δὲ καὶ ἡ ἄλλη ἐκείνη εἰκασία εὐσταθεῖ, καθ' ἣν ὁ Μάξιμος, κατὰ τὰς ἐξ 'Αγίου Ὄρους κατ' ἐντολὴν τῆς μετανοίας αὐτοῦ ἀποδημίας ἐρχόμενος εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἐν Μακεδονίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ τυχὸν σλαυϊκὸν στοιχεῖον, ἐξοικειώθη πρὸς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ δύναται νὰ χειρίζηται αὐτὴν καὶ φιλολογικῶς. Τὸ μόνον, ὅπερ μανθάνομεν περὶ τούτου ἔκ τε τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου καὶ ἐκ τῶν συναφῶν εἰδήσεων, εἶνε ὅτι, κατὰ τὴν ἐξ 'Αγίου Ὄρους ἀναχώρησιν ὁ Μάξιμος φαίνεται κεκτημένος στοιχειώδεις τινὰς γνώσεις τῆς σλαυϊκῆς γλώσσης, περιοριζομένας πιθανῶς εἰς κοινάς τινας φράσεις ἀπαραιτήτους πρὸς μικρὰν καὶ πρόχειρον συνεννόησιν. 'Ο ἡγούμενος τῆς μονῆς Βατοπεδίου Ἄνθιμος ἐν τῇ

πρὸς τὸν μητροπολίτην Μόσχας Βαρλαὰμ ἐπιστολῇ του, δι' ἧς ἐφωδίασε τὸν Μάξιμον ἀπερχόμενον, ἔγραφεν ὅτι ὁ πανοσιώτατος πατὴρ ἡμῶν Πρῶτος, ἵνα μὴ ἡ παράκλησις τοῦ μεγάλου δουκὸς ἀπομείνῃ ἀνενεργὴς καὶ ἀνεκτέλεστος, ἐξέλεξε τὸν τιμιώτατον ἀδελφὸν ἡμῶν Μάξιμον, τὸν ἐκ τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπεδίου, ὡς ἐντριβῆ τῆς θείας Γραφῆς καὶ ἱκανὸν εἰς μετάφρασιν οἱωνδήποτε βιβλίων, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν λεγομένων «ἑλληνικῶν» (σημ. γρ. ἐννοεῖ τῶν θύραθεν ἑλλήνων συγγραφέων), ἐφ' ὅσον ἐξ ἁπαλῆς νεότητος ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἐν αὐτοῖς ἐξεπαιδεύθη καὶ ηὐξήθη. Οὗτος γνωρίζει μὲν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικήν, *οὐχὶ δ' ὅμως καὶ τὴν ρωσικήν*, ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι ἕνεκα τῆς φιλολογικῆς αὐτοῦ μορφώσεως καὶ τῶν ἐξαιρέτων δεξιοτήτων του ταχέως θὰ ἐθισθῇ καὶ εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν [139]. Ἐν τῇ περὶ τῆς εἰς Μόσχαν ἀφίξεως τοῦ Μαξίμου *Διηγήσει* λέγεται, ὅτι κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος ὁ Μάξιμος εἶχεν ἀτελεῖς γραμματικὰς γνώσεις τῆς *σλαυϊκῆς* γλώσσης. Αὐτὸς ὁ Μάξιμος λέγει περὶ ἑαυτοῦ ὅτι, καθ' ὃν χρόνον μετέφραζε τὸ Τριῴδιον, εἶχεν ἔτι ἀτελεῖς γνώσεις τῆς ρωσικῆς, ἐφ' ὅσον δὲν ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ λεξικάς τινας διαφοράς, ὁ δ' ἐκ τῶν μαθητῶν του Ζηνόβιος λέγει ὅτι ὁ Μάξιμος, ἀρξάμενος τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος, ὀλίγας μόνον εἶχε γνώσεις τῆς ρωσικῆς [141]. Τὰς γνώσεις ταύτας πιθανώτατα εἶχεν ἀποκτήσει παρὰ τῶν σλαύων μοναχῶν συνοδῶν του κατὰ τὸ μακρὸν μέχρι Μόσχας ταξείδιον, ἤτοι τοῦ βουλγάρου μοναχοῦ Λαυρεντίου καὶ τοῦ προηγουμένου τῆς μονῆς Παντελεήμονος Σάββα, οἵτινες ὡρίσθησαν ὡς συνοδοιπόροι του [142]. Τοῦτο πάντως ἀπὸ σκοποῦ, τῇ ὑποδείξει ἴσως αὐτῶν τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ τσάρου, ἵνα, ἤδη διαρκοῦντος τοῦ ταξειδίου, προσεφοδιασθῇ ὁ Μάξιμος διὰ προκαταρκτικῶν τινων γνώσεων τῆς σλαυϊκῆς· οὕτω κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἐγκαταστάσεως θὰ διηυκολύνετο ὁπωσδήποτε ὁ Μάξιμος εἰς τὰς μετὰ τῶν ρώσων συνεννοήσεις καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ ἐφαρμοσθῇ μεταφραστικὴν μέθοδον. Ἐκ τῶν δύο τούτων συνοδῶν ὁ βούλγαρος μοναχὸς φαίνεται ἐπιδράσας ἰσχυρῶς ἐπ' αὐτοῦ, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου προδίδει μᾶλλον τὸν βουλγαρικὸν τύπον τῆς σλαυωνικῆς ἀπὸ ἐπόψεως οὐ μόνον ἐκφράσεως καὶ διατυπώσεως, ἀλλὰ καὶ γραφικοῦ χαρακτῆρος· αἱ σωζόμεναι τοὐλάχιστον ἰδιόχειροι αὐτοῦ διορθώσεις τοῦ κειμένου τῶν μεταφράσεων τῶν βοηθῶν του ἐμφανίζουσι σαφῶς τὸν τύπον τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις βουλγάροις ἐν χρήσει ταχυγραφίας καὶ βραχυγραφίας [143]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, «ἡ περὶ τοῦ Μαξίμου κρίσις τῶν βατοπεδινῶν ἀποδεικνύει—λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη—ὅτι εἶχον λίαν ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ αὐτοῦ καὶ ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι δὲν θὰ εὑρεθῶσιν ἐκτεθειμένοι πρὸ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος. Πράγματι δὲ—ἐπιλέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς—ἡ πεποίθησις αὐτῶν δὲν διεψεύσθη· ἀλλ' ἂν ὑπῆρχε τρόπος νὰ προϊδωσιν ὁποία τύχη ἀνέμενε παρ' ἡμῖν τὸν πολυμαθῆ ἀδελφόν των, τὸν ὁποῖον μᾶς ἀπέστειλαν μὲ τόσην δι' αὐτὸν ὑπερηφάνειαν!...» [144].

Οἱ ξένοι γενικῶς ἦσαν ἀνεπιθύμητοι ἐν Ρωσίᾳ, ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἡγεμόνων τῆς Μόσχας· ὅθεν διὰ πᾶσαν περίπτωσιν εἰσόδου εἰς τὰ

ρωσικὸν ἔδαφος αἱ ἀρχαὶ τῶν παραμεθορίων ἐπαρχιῶν ὤφειλον νὰ ζητήσωσιν ἄδειαν παρ' αὐτοῦ τοῦ τσάρου [145]. Τοῦ γενικοῦ τούτου κανόνος ἐξῃροῦντο οἱ ἔμποροι, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀμέσου ἐπιστροφῆς μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐμπορικῶν αὐτῶν συναλλαγῶν. Εἰς πάσας τὰς λοιπὰς κατηγορίας τῶν ξένων ἡ εἴσοδος εἰς Ρωσίαν ἐπετρέπετο μόνον μετὰ εἰδικὴν τοῦ ἡγεμόνος Μόσχας ἄδειαν. Διέκρινον δ' αἱ ρωσικαὶ ἀρχαὶ τοιαύτας κατηγορίας ξένων πλὴν τῆς τῶν ἐμπόρων, τρεῖς, ἤτοι τοὺς ἀφικνουμένους διὰ νὰ ἀναλάβωσιν ὑπηρεσίαν παρὰ τῷ τσάρῳ, τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς ταξειδεύοντας δι' ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις. Καὶ οἱ μὲν ἔμποροι εἶχον, ὡς εἴπομεν, ἐλευθέραν τὴν εἴσοδον, ἕνεκα δὲ τούτου πολλοὶ ἐπετύγχανεν ἀκώλυτον εἴσοδον ψευδῶς δηλοῦντες ἐμπορικὴν ἰδιότητα. Οἱ δὲ δεύτεροι εἰσήρχοντο εἰς Ρωσίαν μόνον μετὰ συγκατάθεσιν τῶν ἀρχῶν ὅπως προσληφθῶσιν εἰς δημοσίαν ὑπηρεσίαν. Διὰ τὴν κατηγορίαν τῶν ἐκ τῆς ὀρθοδόξου 'Ανατολῆς ἐρχομένων εἰς Ρωσίαν κληρικῶν ἀπῃτεῖτο εἰδικὴ ἄδεια τοῦ τσάρου· λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψει ὅτι οὗτοι ἤρχοντο ὡς τὰ πολλὰ πρὸς ζήτησιν ἐλεῶν, διὰ τῆς τυχὸν παρεχομένης ἀδείας ἤδη προεξωφλεῖτο ἡ πλήρωσις τοῦ σκοποῦ τῆς ἐλεύσεως, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εὐεξήγητος ἦτο ἡ μετὰ φειδοῦς παροχὴ τῆς ἀδείας [146]. Εἰς ἑτεροδόξους κληρικοὺς παρείχετο ἄδεια μόνον εἴτε ὁσάκις συνώδευον ὅμιλον ὁμοδόξων ἐμπόρων, μεθ' ὧν καὶ ὤφειλον νὰ καταλίπωσι τὴν χώραν ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ των, εἴτε ὅταν ἤρχοντο ὅπως χρησιμοποιηθῶσιν ὡς μόνιμοι ἱερεῖς τῶν ἐν Ρωσίᾳ ἑτεροδόξων κοινοτήτων. Εἰς τὰ πρόσωπα τῆς τετάρτης κατηγορίας ἦτο ἀπολύτως ἀπηγορευμένη ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κράτος, εἰ μὴ εἰς τοὺς εἰδικῶς ἐφωδιασμένους διὰ συστατικῶν γραμμάτων τῶν ἡγεμόνων τῆς χώρας των, καὶ τοῦτο εἰς περιπτώσεις σπανίας, ἕνεκα τῆς καχυποψίας, μεθ' ἧς αἱ ρωσικαὶ ἀρχαὶ ἔβλεπον τὴν εἰς Ρωσίαν ἄφιξιν τοιούτων προσώπων· ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ ἐπιστρέφωσιν οἴκαδε, εἰς δὲ τὰ πρὸς τοὺς ξένους ἀπαντητικὰ αὐτῶν γράμματα ἡγεμόνας οἱ τσάροι εὕρισκον πάντοτε εὐλόγους δικαιολογίας τῆς ἀρνήσεώς των. Παρείχετο ὅμως ἄδεια εἰσόδου εἰς τὰ παιδία τὰ ἀφικνούμενα πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ρωσικῆς γλώσσης [147].

Ὑπῆρχον ὅμως περιπτώσεις, καθ' ἃς αὐτὴ ἡ Ρωσία ηὑρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσκαλῇ ἔξωθεν ξένους και δὴ ἀνήκοντας εἰς ἐπιστημονικὰς καὶ τεχνικὰς εἰδικότητας, δι' ἃς δὲν ὑπῆρχον κατάλληλοι ρῶσοι. Τοὺς εἰδικοὺς τούτους ἢ ἐζήτουν αὐτοὶ οἱ ρῶσοι μονάρχαι παρὰ τῶν ξένων ἡγεμόνων, ἢ περιελάμβανον εἰς τὰς μετὰ διαφόρων κρατῶν συναπτομένας συνθήκας, δεδομένου ὅτι δὲν ἦσαν σπάνιαι αἱ ἀρνήσεις ἐκ μέρους κρατῶν, ἅτινα, φοβούμενα τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς Ρωσίας καὶ τὴν παντοιότροπον ἐνίσχυσίν της, ἐπεδίωκον νὰ ἀνακόπτωσι τὴν πρόοδόν της εἰς ὅ,τι ἐξ αὐτῶν ἐξήρτᾶτο. Οὕτω π. χ. ἀπόπειρα τοῦ τσάρου 'Ιβὰν Δ' Βασίλειεβιτς τοῦ Τρομεροῦ νὰ προσκαλέσῃ ἐκ Γερμανίας εἰς Ρωσίαν τῷ 1547 μέγαν ἀριθμὸν ἐπιστημόνων, καλλιτεχνῶν, μηχανικῶν, τεχνιτῶν, ἰατρῶν, φαρμακοποιῶν, τυπογράφων, γλωσσομαθῶν, ἐπαγγελματιῶν καὶ δὴ καὶ θεολόγων, εἶχε ναυαγήσει. 'Ο αὐτοκράτωρ Κάρολος Ε' ἐδέχθη μὲν νὰ προσληφθῶσιν 120 ἄτομα τῶν εἰδικοτήτων τούτων,

ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως ὅπως αἱ γνώσεις των μὴ χρησιμοποιηθῶσιν ἐπὶ βλάβῃ τῆς Γερμανίας. Ἀλλ' ἡ πολωνικὴ πολιτική, φοβουμένη μὴ οὕτω ἡ Ρωσία καταστῇ ἔτι ἰσχυροτέρα καὶ ἐπιφοβωτέρα διὰ τοὺς γείτονας, ἐπέτυχε παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἀνάκλησιν τῆς ἀδείας. Ὁ Σιγισμοῦνδος τῆς Πολωνίας διεξῆγεν ἐντατικὴν προπαγάνδαν ὑπὲρ ἀπομονώσεως τῆς Ρωσίας ἀπὸ τῆς Εὐρώπης. Εἶνε δὲ χαρακτηριστικαὶ τρεῖς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ (τῶν ἐτῶν 1566, 1568 καὶ 1569) πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τῆς Ἀγγλίας, δι' ὧν προσεπάθει νὰ παραστήσῃ πόσον δὲν συνέφερεν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸν Χριστιανισμὸν νὰ ἐφοδιάσῃ τὴν Μόσχαν διὰ προσωπικοῦ εἰδικοῦ περὶ τὰ ναυτικά, ἤτοι «δι' ὅπλου ἐπικινδύνου εἰς χεῖρας τοιαύτης βαρβάρου χώρας, ἐχθρᾶς πάσης ἐλευθερίας τῆς ὑπ' οὐρανόν... Καὶ γνωρίζομεν ἡμεῖς καλῶς—προσέθετεν ὁ πολωνὸς βασιλεὺς—ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἀγνοῇ ἡ ὑμετέρα Μεγαλειότης πόσον ὁ μοσχοβίτης ἄρχων τυραννεῖ τοὺς ὑπηκόους του καὶ πόσον δουλικὴ εἶνε αὐτῶν ἡ στάσις ἀπέναντί του. Πάντως ἡμεῖς ἐνικῶμεν αὐτὸν μέχρι τοῦδε, διότι ἦτο ἀμαθὴς καὶ ἄγευστος πολιτικῆς»[148].

Ἀλλὰ καὶ οἱ ρῶσοι, ὁσάκις ἐπετύγχανον τὴν προμήθειαν εἰδικῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, προσελάμβανον αὐτοὺς μόνον πρὸς χρησιμοποίησιν εἰς δημοσίας ὑπηρεσίας, καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα προσωπικῶν ὑπαλλήλων τοῦ ἡγεμόνος, οὐχὶ δὲ πρὸς ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος ἢ τῆς ἐπιστήμης των, τὸ μὲν ἐξ ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης, τὸ δὲ πρὸς εὐχερῆ ἀποπομπὴν αὐτῶν μετὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ δι' ὅπερ ἐκλήθησαν ἔργου. Τούτου ἕνεκα ἐπετήρουν αὐτοὺς αὐστηρῶς, ἐχώριζον εἰς ἰδίαν ὁμάδα καὶ ἀπηγόρευον τὰς πρὸς αὐτοὺς σχέσεις τῶν γηγενῶν. Οἱ ἐκ τῶν οὕτω ὅμως προσκαλουμένων εἰς Ρωσίαν ξένων ἐξέχοντες ἐπιστήμονες δὲν ὑπήγοντο εἰς τοιούτους περιορισμοὺς ὡς ἀνώτεροι παρομοίων ὑπονοιῶν, ἡ δὲ κυβέρνησις ἐχρησιμοποίει τὰς ὑπηρεσίας των εἴτε διὰ τὸν κύκλον τῶν προσωπικῶν ἀναγκῶν τοῦ τσάρου, εἴτε πρὸς διοργάνωσιν σχολείων, ἢ πρὸς μετάφρασιν ἁγιογραφικῶν, θεολογικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων, τοιαύτη δ' ἦτο ἡ παροῦσα περίπτωσις τῆς μετακλήσεως τοῦ Μαξίμου[149].

Γ'. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΕΙΣ ΜΟΣΧΑΝ

Μεταφραστὴς καὶ διορθωτής.

Ὁ Μάξιμος ἀποφασίσας τὴν εἰς Ρωσίαν ἀποδημίαν καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν προμνημονευθέντων σλαυομαθῶν ἁγιορειτῶν καὶ τοῦ βατοπεδινοῦ Νεοφύτου, ἀνεχώρησεν ἐξ Ἁγίου Ὄρους κατὰ Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον τοῦ 1516 μετὰ τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ τσάρου εἰς Μόσχαν, διῆλθε δὲ διὰ Κωνσταντινουπόλεως ὅπως λάβῃ τὴν εὐλογίαν τοῦ ἀπὸ Ἰωαννίνων Πατριάρχου Κων)πόλεως Θεολήπτου (1514—1520). Οὗτος, ἐπωφεληθεὶς τῆς εὐκαιρίας ταύτης, πρὸς ταῖς προφορικαῖς ὁδηγίαις ἐφωδίασε τὸν Μάξιμον καὶ δι' ἰδίου πατριαρχικοῦ γράμματος πρὸς τὸν Μόσχας Βαρλαάμ, ὥρισε δὲ καὶ ἐκ μέρους αὐτοῦ συνοδοὺς τὸν Ζίγνης

Γρηγόριον καὶ τὸν διάκονον Διονύσιον πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἐν Ρωσίᾳ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. «Ὡς καὶ ὑμεῖς γνωρίζετε—ἔγραφε κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1516 πρὸς τὸν μητροπολίτην Μόσχας ὁ Πατριάρχης—ἡ μήτηρ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν Ἐκκλησία ὑφίσταται παντοίας στερήσεις καὶ προσβολάς, οὐδαμόθεν δ' ἔχει βοήθειαν εἰ μὴ παρὰ τοῦ Θεοῦ καί, μετ' αὐτόν, παρὰ τῶν οἰκείων τέκνων, ἤτοι τῶν ἀρχιερέων, τῶν ὀρθοδόξων ἡγεμόνων καὶ πάντων τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Εἷς δὲ τῶν οἰκείων τούτων ἀρχιερέων εἶσαι καὶ σύ, ἁγιώτατε. Τούτου ἕνεκα πέμπομέν σοι τὸν μητροπολίτην Ζίχνης Γρηγόριον... μετὰ καὶ τοῦ ἱεροδιακόνου Διονυσίου...», εἰς σὲ δὲ ἀπόκειται νὰ σπεύσῃς εἰς βοήθειαν τῆς μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας καὶ νὰ παρακινήσῃς τὸν ὑψηλότατον καὶ γαληνότατον τσάρον καὶ μέγαν βασιλέα ἁπάσης τῆς μεγάλης Ρωσίας, τοὺς θεοφιλεῖς ἐπισκόπους καὶ τοὺς λοιποὺς δοῦκας ἵνα οὕτω τύχωσιν ἀνταποδόσεως παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἐπαίνου δὲ καὶ εὐχαριστίας καὶ μνημοσύνου παρ' ἡμῶν...»[150]. Κατὰ τὸν Αὔγουστον ἡ συνοδεία ἔφθασεν εἰς τὴν Κάφφαν, ὡς τότε ὑπὸ τῶν ἀποίκων γενουηνσίων ὠνομάζετο ἡ μετέπειτα Θεοδοσία τῆς Ταυρικῆς [151]· συνεχίσαντες δὲ τὴν πορείαν παρέμειναν ἐπί τινα χρόνον ἐν Περεκὸπ [152] δι' ὑποθέσεις τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ τσάρου. Ἐκεῖθεν δέ, συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἐλθόντος εἰς συνάντησίν των μητροπολίτου Ζίχνης Γρηγορίου, κομιστοῦ γράμματος τοῦ πατριάρχου Θεολήπτου πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα τῆς Μόσχας ὑπὸ χρονολογίαν Ἰουλίου 1516 [153], ὡς καὶ ὑπὸ ἐντεταλμένων τῶν βασιλισσῶν τῆς Κριμαίας πρὸς μείζονα ἀσφάλειαν διὰ τοὺς κινδύνους τῶν τότε ταξειδίων, καὶ ἀποτελέσαντες ὁμάδα ἐκ 17 προσώπων, ἀνεχώρησαν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1518 εἰς Μόσχαν, ἔνθα ἀφίκοντο τῇ 4 Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, μεγάλῃ Πέμπτῃ [154].

Τὸ ταξείδιον ὑπῆρξε μακρὸν καὶ λίαν ἐπίπονον, ἐξ ὅσων δὲ ἀφηγεῖται ὁ Μάξιμος φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκειάν του ὑπέφερε σημαντικῶς [155]. Οὐχ ἧττον εὕρισκεν ὁπωσδήποτε καιρὸν νὰ ἀσχολῆται περὶ τὴν ἐκμάθησιν τῆς σλαυωνικῆς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῶν συνοδῶν του ἁγιορειτῶν καὶ τῇ βοηθείᾳ καταλλήλων βιβλίων, δι' ὧν ἐξ Ἁγίου Ὄρους ἐφωδιάσθη. Πλὴν τούτων, ἐκ τῶν συγγραφῶν του συνάγεται ὅτι ἔφερεν ὁ Μάξιμος μεθ' ἑαυτοῦ καὶ ἄλλα ἱκανὰ βιβλία, ὅσα ὑπελάμβανεν ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα διὰ τὸ ἐν Ρωσίᾳ ἔργον του, ἔχων ὑπ' ὄψει ὅτι πιθανῶς δὲν θὰ εὕρισκεν αὐτὰ ἐν Μόσχᾳ, δὲν ἠδύνατο δὲ ἄνευ αὐτῶν νὰ ἐργασθῇ. Οὕτω ὁ Μάξιμος συχνάκις ἀναφέρει ἐν ταῖς συγγραφαῖς του τοὺς Γρηγόριον Θεολόγον, Ἰωάννην Χρυσόστομον, Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, Ἰωάννην Δαμασκηνόν, Ἰσίδωρον Πηλουσιώτην, Φώτιον Κων]πόλεως, μέγαν Ἀθανάσιον, μέγαν Βασίλειον, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, Θεοδώρητον Κύρρου, τὴν Βιβλιοθήκην Φωτίου, Ἰουστῖνον, Τερτυλλιανόν, Αὐγουστῖνον, Ἱερώνυμον, Συμεὼν Μεταφραστήν, Βαλσαμῶνα, Νικηφόρον Κάλλιστον, τὸ Σύνταγμα Ματθαίου Βλαστάρεως, τὸ Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα καὶ ἄλλων πλείστων ἑλλήνων καὶ λατίνων ἔργα χριστιανῶν τε καὶ τῶν θύραθεν, ἰδίως δὲ ἀρχαίων ἱστορικῶν, παρ' ὧν ἠρύετο διαφόρους ἀφηγήσεις [156].

Τὸν Μάξιμον ἀφικόμενον εἰς Μόσχαν ὑπεδέχθησαν φιλοφρονέστατα, μετὰ πολλῆς τιμῆς καὶ εὐνοίας, ὅ τε ἡγεμὼν Βασίλειος Ἰβάνοβιτς καὶ ὁ μητροπολίτης Μόσχας Βαρλαάμ. Καίτοι δὲν ἦτο ἐκτάκτου σπουδαιότητος τὸ δι' ὅπερ ἀφίκετο εἰς Μόσχαν ὁ Μάξιμος ἔργον, οἷον ἡ μετάφρασις μόνου τοῦ Ψαλτῆρος,—λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη—οὐχ ἧττον φαίνεται ὅτι ὁ τσάρος σφόδρα ἱκανοποιήθη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καὶ οἱ ἁγιορεῖται δὲν ἠρνήθησαν νὰ πληρώσωσι τὴν ἐπιθυμίαν του, καὶ ὁ Μάξιμος ἐδέχθη ν' ἀναλάβῃ τόσον μακρὸν καὶ ἄκρως ἐπίπονον ταξείδιον [157]. Ἐξ ἄλλου—λέγει ὁ Καραμζὴν—«δὲν ἦτο δυνατόν, πράγματι, νὰ εὑρεθῇ ἄνθρωπος ἱκανώτερος διὰ τὸ σκοπούμενον ἔργον. Ὁ Μάξιμος, γεννηθεὶς ἐν Ἑλλάδι, ἐκπαιδευθεὶς δὲ ἐν τῇ μεμορφωμένῃ δυτικῇ Εὐρώπῃ, ἐσπούδασεν ἐν Παρισίοις (;) καὶ Φλωρεντίᾳ, ἐταξείδευσε πολύ, ἐγνώριζε διαφόρους γλώσσας, κατεῖχε γνώσεις ἐξαιρετικάς, ἀποκτηθείσας ἐν τοῖς ἀρίστοις Πανεπιστημίοις καὶ ἐν ἀναστροφαῖς μετ' ἀνδρῶν μεγάλης μορφώσεως» [158]. Ὡς κατάλυμα αὐτοῦ ὡρίσθη ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τιμωμένη μονὴ Τσουύντωφ [159], ὁ δ' ἡγεμὼν διέταξεν ὅπως διατρέφηται καὶ ἀπολαμβάνῃ πάντων τῶν ἀναγκαίων ἐκ τῆς βασιλικῆς τραπέζης. Κατὰ τὰς περὶ τοῦ Μαξίμου παλαιὰς *Διηγήσεις*, ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτοῦ ὁ τσάρος ἔσπευσε νὰ τῷ ἐπιδείξῃ τὴν πλουσίαν του βιβλιοθήκην, ὁ δὲ Μάξιμος, ἀφηγηθεὶς εἰς αὐτὸν τὰ ὑπὸ τῶν τούρκων προξενούμενα εἰς τοὺς ἕλληνας δεινὰ καὶ παραστήσας τὴν ἕνεκα τῆς καταστάσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἰς Ἰταλίαν φυγάδευσιν πολλῶν βιβλίων, ἀνέκραξεν «ὀρθόδοξε ἡγεμών, οὐδέποτε εἶδον τόσον μέγα πλῆθος ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὁποῖον μοὶ ἔδειξεν ἡ ὑμετέρα τσαρικὴ μέριμνα περὶ τοῦ θείου θησαυροῦ». Πλὴν τῆς εἰδήσεως ὅμως ταύτης περὶ τῆς τσαρικῆς βιβλιοθήκης ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι λεπτομερέστεραι πληροφορίαι, προερχόμεναι παρὰ ξένου αὐτόπτου αὐτῆς, τοῦ ἐσθονοῦ Ἰωάννου Wettermann, πάστορος τῆς ἐν Μόσχᾳ καὶ ἄλλαις ρωσικαῖς πόλεσι γερμανικῆς κοινότητος, τῆς συγκροτηθείσης ἐκ λεττονῶν αἰχμαλώτων [160]. Οὗτος, ἀπολαύων τῆς ἰδιαιτέρας τιμῆς τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ' τοῦ Τρομεροῦ διὰ τὴν ἐπιστημονικήν του συγκρότησιν, εἶδε τὴν βιβλιοθήκην τῷ 1565. «Τοῦτον (τὸν Βέττερμαν)—λέγει ἓν σύγχρονον *Χρονικὸν*—ὡς μεμορφωμένον ἄνδρα ἐτίμα λίαν ὁ μέγας δούξ, ὅστις μάλιστα διέταξεν ἐν Μόσχᾳ νὰ τῷ ἐπιδειχθῇ ἡ βιβλιοθήκη του, ἀποτελουμένη ἐκ βιβλίων ἑβραϊκῶν, ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν· ταύτην ὁ μέγας δοὺξ εἰς χρόνους παλαιοὺς ἔλαβε παρὰ τοῦ πατριάρχου Κων]πόλεως, ὅταν ὁ μοσχοβίτης ἐδέχθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν κατὰ τὸ ἑλληνικὸν δόγμα. Τὰ βιβλία ταῦτα ὡς πολύτιμος θησαυρὸς ἐφυλάσσοντο ἐγκεκλεισμένα εἰς δύο θολωτὰ ὑπόγεια. Ὁ μέγας δοὺξ ἀκούσας περὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς μαθήσεως τοῦ ἀρίστου καὶ ἐπιστήμονος τούτου ἀνδρὸς πολλὰ τὰ καλά, διέταξε νὰ ἀνοιχθῇ ἡ μεγαλοπρεπὴς αὐτοῦ βιβλιοθήκη, ἥτις διετηρεῖτο κλειστὴ ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν ἔτη, διὰ τοῦ ἀρχιγραμματέως δὲ αὐτοῦ Ἀνδρέου Σολκὰν (γρ. Σιτσιελκαλὼφ) καὶ τῶν Νικήτα Βυσροβάτου (γρ. Βισκοβάτωφ) καὶ Φούνικου (γρ. Φούνικωφ) προσκαλέσας τὸν προμνημονευθέντα Ἰωάννην Βέττερμαν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ ἄλλα τινὰ πρόσωπα

εἰδήμονα τῆς μοσχοβιτικῆς γλώσσης, ἤτοι τοὺς Θωμᾶν Σιρέφφερ, Ἰωακεὶμ Σιρέντερ καὶ Δανιὴλ Μπράκκελ, ἐπὶ παρουσίᾳ του διέταξε νὰ φέρωσι τινὰ ἐκ τῶν βιβλίων τούτων. Τὰ βιβλία ταῦτα παρεδόθησαν εἰς χεῖρας τοῦ μαγίστρου Ἰωάννου Βέττερμαν πρὸς θεώρησιν, οὗτος δὲ εὗρεν ἐν αὐτοῖς πολλὰς καλὰς συγγραφάς, εἰς ἃς παραπέμπουσιν οἱ συγγραφεῖς μας, αἵτινες ὅμως δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν, διότι εἶχον καῆ καὶ καταστραφῆ κατὰ τοὺς πολέμους, ὡς εἶχε συμβῆ καὶ εἰς τὴν πτολεμαϊκὴν βιβλιοθήκην καὶ ἄλλας. Ὁ Βέττερμαν ἐδήλωσεν ὅτι, καίτοι ἦτο πτωχός, θὰ ἔδινεν ὅλην του τὴν περιουσίαν, ἀκόμη καὶ ὅλα του τὰ τέκνα, μόνον ὅπως τὰ βιβλία ταῦτα καταστῶσι κτῆμα τῶν προτεσταντικῶν Πανεπιστημίων, διότι, κατὰ τὴν γνώμην του, θὰ ἔφερον μεγάλην ὠφέλειαν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Οἱ γραμματεῖς τοῦ ἡγεμόνος προέτειναν εἰς τὸν Βέττερμαν ὅπως μεταφράσῃ ἓν ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, ἐὰν δὲ συγκατετίθετο, θὰ ἔθετον εἰς τὴν διαθεσίν του τὰ τρία προμνημονευθέντα πρόσωπα, ἔτι δὲ και ἄλλα ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἡγεμόνος, ὡς καί τινας καλοὺς γραφεῖς. Ἐπὶ πλέον ἐδήλωσαν ὅτι θὰ προσπαθήσωσιν ὅπως ὁ Βέττερμαν καὶ οἱ συνεργάται του λαμβάνωσι παρὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς πλουσιοπάροχον σιτηρέσιον, θὰ δοθῇ δὲ εἰς αὐτοὺς καλὸν οἴκημα καὶ μισθὸς καὶ τιμή, ἐὰν δὲ παραμείνωσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ μεγάλου δουκός, αὐτοὶ θὰ ἦνε εἰς θέσιν νὰ μεριμνήσωσι καὶ περὶ τῶν οἰκείων των. Μετὰ τοῦτο ὁ Βέττερμαν καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ἤρχισαν τὰς πρὸς ἀλλήλους συνεννοήσεις ἀπὸ τῆς ἐπομένης, ἐσκέφθησαν δὲ ὅτι, μόλις ὡς ἤθελον περατώσει ἓν βιβλίον, θὰ τοῖς δοθῇ ἀμέσως πρὸς μετάφρασιν ἄλλο, τοιουτοτρόπως δὲ θὰ ἀναγκασθῶσι νὰ διεξάγωσι παρομοίαν ἐργασίαν μέχρις αὐτῆς τῆς τελευτῆς τῆς ζωῆς των. Πλὴν τούτου, ὁ εὐσεβὴς Βέττερμαν ἔλαβεν ὑπ' ὄψει καὶ τοῦτο, ὅτι, ἂν ἤθελε δεχθῇ τὴν πρότασιν, θὰ ἠναγκάζετο νὰ ἐγκαταλείψῃ καθ' ὁλοκληρίαν τὸ ποίμνιόν του. Τούτων πάντων ἕνεκα ἔλαβον τὴν ἀκόλουθον ἀπόφασιν, ἣν καὶ διεβίβασαν πρὸς τὸν ἡγεμόνα: ὅταν ὁ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας (;) ἀπέστειλεν ἐξ Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν Πτολεμαῖον τοὺς οβ' ἑρμηνευτάς, μετ' αὐτῶν συναπέστειλεν ἀρίστης μορφώσεως ἄνδρας, γνώστας τῆς Γραφῆς καὶ σοφωτάτους· ὅθεν πρὸς ἐπιτυχῆ ἀποπεράτωσιν τῆς μεταφράσεως τῶν βιβλίων ἀνάγκη ὅπως διεξαγάγωσιν αὐτὴν οὐχὶ ἁπλοῖ λαϊκοί, ἀλλ' οἱ μάλιστα σοφοί, οἱ διακρινόμενοι ἐπὶ γνώσει τῆς Γραφῆς καὶ πολυμαθείᾳ. Ταύτην τὴν ἀπάντησιν ἀκούσαντες οἱ Σολκάν, Φούνικα καὶ Βυσροβάτα ἐκίνησαν τὰς κεφαλὰς καὶ ἐσκέφθησαν ὅτι, ἐὰν αὕτη ἡ ἀπάντησις δοθῇ εἰς τὸν ἡγεμόνα, οὗτος δυνατὸν νὰ τοῖς ἀναθέσῃ ἀπ' εὐθείας τὴν ἐργασίαν ταύτην (σ.γρ. νὰ διατάξῃ δῆλα δὴ τὴν παρουσίαν τοιούτων προσώπων κατὰ τὴν μετάφρασιν), ὁπότε οὐδὲν τὸ καλὸν θὰ προέλθῃ ἐκ τούτου· τότε θὰ ἀναγκασθῶσι νὰ ἀποθάνωσιν ἐν τῇ τοιαύτῃ ἐργασίᾳ, ὡσεὶ ἁλυσσόδετοι, ὅπερ καὶ εἶνε πιθανὸν νὰ συμβῇ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπηλλάγησαν τῆς τοιαύτης ὑπηρεσίας. Ὁ Βέττερμαν μετὰ τῶν συντρόφων του παρεκάλεσαν νὰ τοῖς δανεισθῇ ἓν βιβλίον δι' ἓξ ἑβδομάδας· ὁ Σολκὰν ὅμως ἀπήντησεν ὅτι, ὅταν πληροφορηθῇ τοῦτο ὁ ἡγεμών, θὰ ἀποβῇ πρὸς ζημίαν των, διότι θὰ νομίσῃ ὅτι ἀποποιοῦνται τὴν ἐργασίαν. Ταῦτα πάντα—καταλήγει ὁ χρο-

νογράφος—κατόπιν μοὶ διηγήθησαν αὐτοὶ οἱ Θωμᾶς Σιρέφφερ καὶ Ἰωάννης Βέττερμαν. Τὰ βιβλία ἦσαν σφόδρα κονιορτοβριθῆ, τὰ ἔκρυψαν δὲ πάλιν εἰς τὰ ὑπόγεια μὲ τριπλᾶς κλεῖδας». Ὁ Εἰκόννικωφ θεωρεῖ ἀξιόπιστον τὴν διήγησιν ταύτην, λαμβάνων ὑπ' ὄψει τὰ ἐν αὐτῇ δεδομένα, ὁποῖα ἡ ἀφέλεια τῆς ἐκθέσεως, ἡ ἐφθαρμένη ἐκφορὰ τῶν ὀνομάτων τῶν πράγματι τότε (περὶ τὸ 1569—1570) τελούντων ἐν τῇ ἐξουσίᾳ προσώπων, ἡ γωστὴ τάσις τοῦ Ἰβὰν Τρομεροῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ ἰδιαιτέραν εὔνοιαν πρὸς τοὺς ξένους καὶ νὰ καυχᾶται διὰ τὰ κειμήλια καὶ τὰ πλούτη του, ὡς καὶ ἡ ἀπὸ τῆς σχετικῆς ρωσικῆς διηγήσεως ἀνεξαρτησία τῆς ἀφηγήσεως τοῦ ξένου Χρονικοῦ. Θεωρεῖται δὲ λίαν ἐνισχυτικὸν τὸ γεγονός, ὅτι πάντα τὰ ἀναφερόμενα ἐν αὐτῷ πρόσωπα εἶνε ἱστορικά, ἀναντίρρητος δὲ ἡ ταὐτόχρονος παρουσία αὐτῶν ἐν Μόσχᾳ κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχήν [161].

Κατὰ τὸν Καραμζήν, ἀρυσθέντα τὴν πληροφορίαν ἐκ τῆς περὶ τοῦ Μαξίμου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου *Διηγήσεως*, ὅταν ὁ τσάρος ἐπέδειξε τὴν βιβλιοθήκην του εἰς τὸν Μάξιμον, οὗτος ἀνέκραξεν ἔκπληκτος «οὔτε ἡ Ἑλλὰς ὁλόκληρος ἔχει τώρα τοιοῦτον πλοῦτον, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ Ἰταλία, ὅπου ὁ λατινικὸς φανατισμὸς μετέτρεψεν εἰς σποδὸν πολλὰ συγγράμματα τῶν θεολόγων μας, περισωθέντα ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν μου ἀπὸ τῶν βαρβάρων μωαμεθανῶν» [162], ὑποθέτει δ' ὁ ρῶσος ἱστορικὸς ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ἀπηρτίσθη ἐκ βιβλίων ἀποκτηθέντων ὑπὸ τῶν προκατόχων αὐτοῦ, ὡς καὶ κομισθέντων εἰς Μόσχαν ἐκ Ρώμης ὑπὸ τῆς μητρός του Σοφίας. Κατὰ τὸν εἰδικῶς ἀσχοληθέντα περὶ τὸ ζήτημα τῆς βιβλιοθήκης τῶν τσάρων Βασιλείου Ἰβάνοβιτς καὶ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς Τρομεροῦ Φριδ. Clossius, λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιδρομῶν, ἐμπρησμῶν καὶ ἄλλων καταστροφῶν φθορᾶς τῶν ἐν Μόσχᾳ βιβλίων, τὴν μὲν βάσιν τῆς ἡγεμονικῆς βιλβιοθήκης ἔθηκεν ὁ Ἰβὰν Γ', ὁ δὲ ἐπακολουθήσας πλουτισμὸς αὐτῆς ὠφείλετο τὸ μὲν εἰς προμήθειαν ἀφθόνων χειρογράφων ἐκ Κων]πόλεως μετὰ τὴν ἅλωσιν, τὸ δέ, καὶ κυρίως, εἰς τὰ κομισθέντα ὑπὸ τῆς ἑλληνίδος ἡγεμονίδος Σοφίας. Κατὰ τὸν αὐτόν, φαίνεται ὅτι τὴν βιβλιοθήκην ταύτην εἶδε καὶ ἄλλος γερμανός, ἐκ τῶν παρατηρήσεων τοῦ ὁποίου ἐσώθη ἀπόσπασμα ἀναφέρον ὅτι ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον περὶ τὰ 800 χειρόγραφα, ὧν τὰ πλεῖστα ἦσαν ἑλληνικά, καί τινα λατινικά, μνημονεῦον δὲ καὶ τῶν τίτλων τῶν ἐξ αὐτῶν σπανιωτέρων καὶ ἀνηκόντων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν [163].

Τὸ χειρόγραφον τῆς εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνευτικῆς σειρᾶς, διὰ τὴν μετάφρασιν τῆς ὁποίας μετέβη εἰς Ρωσίαν ὁ Μάξιμος, ἦτο ἐκ τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰ λεγόμενα αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου, «ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐφυλάσσοντο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ χωρὶς μηδεμίαν νὰ παρέχωσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὠφέλειαν» [164]. Ἐν Ρωσίᾳ ὑπῆρχον ἤδη ἐν χρήσει ἑρμηνεῖαι εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιον καὶ εἰς τὸν Κύρρου Θεοδώρητον. Ὁ ἐν λόγῳ ὅμως Ψαλτὴρ τῆς ἡγεμονικῆς βιβλιοθήκης εἶχε τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι ἀπετέλει συναγωγὴν—*σειρὰν*—τῶν ἀρίστων ἑρμηνειῶν διαφόρων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστι-

κῶν συγγραφέων τῶν αἰώνων β'—ζ' [165], ἐξ ὅσων δὲ ἀναφέρει ὁ Μάξιμος φαίνεται ὅτι πρὸς τῇ μεταφράσει αὐτῶν ἡ ἐργασία αὐτοῦ ἀπέβλεπε κατ' οὐσίαν οὐχὶ εἰς τὸ ὅλον κείμενον τῆς ἁγ. Γραφῆς, ἀλλ' εἰς τὴν διασάφησιν τμημάτων μόνον αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ εἶχεν ἀνεπαρκῆ γνῶσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σλαυωνικῆς γλώσσης, ὡς βοηθοὶ μὲν αὐτοῦ ὡρίσθησαν δύο, ὁ Δημήτριος Γερασίμωφ καὶ ὁ Βλάσιος, ὡς γραφεῖς δὲ καὶ ἀντιγραφεῖς ὁ μοναχὸς τῆς Λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου Συλβανός, ὁ μετέπειτα μαθητὴς καὶ ὁμότυχος τοῦ Μαξίμου, καὶ ὁ Μιχαὴλ Μεντοβάρτσεφ [166]. Οἱ δύο πρῶτοι ἦσαν ἀπὸ πολλοῦ δεδοκιμασμένοι μεταφρασταί, διὰ τὴν γλωσσομάθειάν των δὲ ἐχρησιμοποιοῦντο δι' ἀποστολὰς τοῦ τσάρου πρὸς ξένους ἡγεμόνας καὶ κατὰ τὰς ἐν Μόσχᾳ ὑποδοχὰς ξένων ὡς διερμηνεῖς. Τῆς λατινομαθείας ἀμφοτέρων εἶχε λάβει ἀνάγκην καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Γεννάδιος κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθεῖσαν τῷ 1489 ἀπόπειραν καταρτίσεως πλήρους σλαυϊκῆς Γραφῆς ἕνεκα φθορᾶς τῶν ἁγιογραφικῶν βιβλίων ὑπὸ αἱρετικῶν καὶ ἐλλείψεως καλῶν ἀντιγράφων τῆς Βίβλου· ὁ δὲ Γεράσιμος μεταξὺ ἄλλων εἶχε μεταφράσει καὶ τὴν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνείαν τοῦ Bruno ἐπισκόπου Würzburg († 1101), ἐν Ρώμῃ δέ ποτε διατρίψας μετέφρασεν εἰς τὴν ρωσικὴν τὴν ἐπίτομον Γραμματικὴν τοῦ Δονάτου [167].

Ἐφ' ὅσον ὁ μὲν Μάξιμος δὲν ἦτο γνώστης τῆς σλαυωνικῆς, οἱ δὲ βοηθοί του ἠγνόουν τὴν ἑλληνικὴν τοῦ πρωτοτύπου, ἡ μετάφρασις κατ' ἀνάγκην διεξήγετο ἐμμέσως: ὁ μὲν Μάξιμος δῆλα δὴ μετέφραζεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικήν, οὗτοι δὲ ἐκ ταύτης εἰς τὴν σλαυωνικήν, εἰργάζοντο δ' ἐκ περιτροπῆς. Τὰ τῆς μεθόδου τῆς μεταφράσεως πληροφορούμεθα καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου [168] καὶ ἐξ ὅσων ἔγραφεν ὁ Γερασίμωφ πρὸς τὸν γραμματέα Μουνέχην, ἕνα τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων τῆς ἐποχῆς, τὴν σημασίαν δὲ τῆς μεταφράσεως παρέστησεν αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἐν ὑπομνήματι αὐτοῦ πρὸς τὸν ἡγεμόνα, ὑποβληθέντι αὐτῷ μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἔργου καὶ ἐπέχοντι θέσιν εἰσαγωγῆς εἰς τὴν μετάφρασιν. «Ἤδη—ἔγραφεν ὁ Γερασίμωφ—Μάξιμος ὁ Γραικὸς μεταφράζει τὸν Ψαλτῆρα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ χάριν τοῦ τσάρου, ἐγὼ δὲ μετὰ τοῦ Βλασίου βοηθοῦμεν αὐτὸν ἐναλλάξ: ἐκεῖνος μεταφράζει εἰς τὴν λατινικήν, ἡμεῖς δὲ ὑπαγορεύομεν εἰς τοὺς γραφεῖς ρωσιστί· περιέχει δὲ ὁ Ψαλτὴρ 24 ἑρμηνείας» [169]. Ὁ δὲ Μάξιμος ἔγραφε περὶ τῆς μεταφράσεως ἐν τῷ ὑπομνήματι πρὸς τὸν τσάρον: «Θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ προτάξω τοῦ βιβλίου τούτου λέξεις τινὰς πρὸς παράστασιν τῆς ἀξίας καὶ σημασίας του, νὰ εἴπω δὲ καὶ περὶ τῶν ἀποτελεσάντων αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τίνες καὶ πόσοι ἦσαν καὶ ὁποία ἡ μέθοδος τῶν ἑρμηνειῶν των, ἵνα πρῶτον μὲν ἡ μεγαλειότης σου, εἶ α δὲ καὶ σύμπαν τὸ πλῆθος τῶν ὀρθοδόξων δυνηθῇ νὰ πληροφορηθῇ πρὸς τίνας ἀποτείνεται καὶ πῶς καὶ περὶ τίνος. Διότι ἂν πρὸς γνῶσιν τῶν εἰς τὰς αἰσθήσεις προσπιπτόντων πραγμάτων καὶ τῶν πράξεων δέον νὰ προσφεύγωμεν εἰς τοὺς τούτων ἐμπείρους καὶ εὐαρέστως τείνομεν τὸ οὖς εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν λεγόμενα, πολλῷ μᾶλλον τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ πράττωμεν προκειμένου περὶ θείων πραγμάτων καὶ νοερῶν, ἐφ' ὅσον τὰ θεῖα εἶνε πολλῷ ὑπέρτερα τῶν ἀνθρω-

πίνων καὶ τὰ νοητὰ τῶν αἰσθητῶν. Ἐπιχειρήσας τὸ ἔργον τοῦτο προσεπάθησα νὰ μιμηθῶ τὸ παράδειγμα τῶν συντελεσάντων μακρότατον καὶ ἀήθη πλοῦν ἢ πεζοπορίαν, οἵτινες μετὰ τὴν ἐπιστροφήν των συνειθίζουσι νὰ διηγῶνται πρὸς τοὺς ἐρωτῶντας περὶ πάντων τῶν ἐξ ὅσων ἤκουσαν ἀξιοθαυμάστων. . .Ἄς μὴ ἐκπλαγῇ δέ τις ἂν φανῶ μακρηγορῶν, διότι ὁ μὲν περὶ ἑνὸς μόνον πράγματος διηγούμενος δύναται καὶ ἐν ὀλίγοις νὰ περιλάβῃ πολλά, ὁ δὲ πολλὰ καὶ ποικίλα ἀφηγούμενος, κἂν ἔτι ἤθελε τὸ αὐτὸ νὰ πράξῃ, δὲν θὰ ἠδύνατο, διότι ἡ διήγησίς του οὔτε αὐτὸν θὰ ἱκανοποίει, οὔτε τοὺς ἀκροατάς, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ἦτο πρόξενος ἀπωλείας ἂν διενοεῖτο διὰ μιᾶς λέξεως νὰ διασαφήσῃ ἄπειρον βασιλικὸν θησαυρόν».

«Τὸ ἱερὸν τοῦτο βιβλίον—ἄρχεται τοῦ περὶ τοῦ Ψαλτῆρος λόγου του ὁ Μάξιμος—κατηρτίσθη ὑπὸ ἀρχαίων ἀνδρῶν πάσῃ σοφίᾳ πεπυκασμένων καὶ διακρινομένων ἐπὶ συνέσει. Τόσον εἶνε πλῆρες θεοπνεύστου σοφίας καὶ ὑψίστων ἐννοιῶν, ὥστε οὐ μόνον ὑπερβαίνει τὰς ἐμὰς ἱκανότητας, ἀλλὰ καὶ κἂν ἔτι παρεδίδετο εἰς ἄλλον τινὰ ἀνώτερον ἐμοῦ, καὶ αὐτὸς οὐχὶ ἄνευ ἱδρώτων καὶ πολλοῦ μόχθου θὰ ἐπετέλει τὸ ἔργον τοῦτο. Λέγω δὲ ταῦτα οὐχὶ ὡς πρὸς τὸ ποσὸν τῶν ἐν αὐτῷ ἑρμηνειῶν, οὐδαμῶς! Διότι οὐχὶ ὁ ὄγκος μόνον καθιστᾷ εὔκολον ἢ δύσκολον τὸ ἐγχείρημα, ἀλλ᾽ ἐνίοτε ἐν τῷ ποιῷ ἔγκειται ἡ ἀποτέλεσις αὐτοῦ. Ὁ ἀδάμας ἀνήκει τῇ ἀληθείᾳ εἰς τοὺς ἐλαχίστους λίθους, ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς τοὺς μεγάλους ἔχει, κατὰ τὴν παροιμίαν, οἷον λόγον ὁ κώνωψ πρὸς τὸν ἐλέφαντα· εἶνε ὅμως ἰσχυρότερος παντὸς ἄκμωνος καὶ σφύρας, ὑπ᾽ ἄλλου δὲ λίθου κρουόμενος θραύει τοῦτον καὶ καταθρύπτει εἰς κόνιν. Τοιαύτη δ᾽ εἶνε ἡ ποικιλία καὶ τὸ βάθος τῶν νοημάτων τῶν ἑρμηνευτῶν (τοῦ βιβλίου τούτου), ὥστε οὐ μόνον δι᾽ ἐμὲ τὸν ὀλιγομαθῆ, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἐπὶ πολυμαθείᾳ ἐγκαυχωμένους δὲν εἶνε εὐδιασάφητα ταῦτα. Διότι οἱ ἱεροὶ οὗτοι ἄνδρες, τελείως ἐγκύψαντες εἰς τὰ βάθη τῆς προφητείας, ἀνῆκον εἰς τοὺς μάλιστα πολυμαθεῖς καὶ τοὺς ἐπὶ ὑψίστῃ σοφίᾳ καὶ ἀντιλήψει διακρινομένους...Τὸ βιβλίον τοῦτο δύναται νὰ ἀποβῇ εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἰσχυρὸν ὅπλον κατὰ τῶν αἱρεσιαρχῶν, διότι χάρις εἰς αὐτὸ εἶνε οὗτοι εἰς θέσιν νὰ ἀνασπῶσιν ἀπὸ ρίζης τὰ ζιζάνιά των καὶ νὰ ρίπτωσιν αὐτὰ εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ. Ἀλλὰ διατί τόσον νὰ ὀχλῶ διὰ λόγων τὴν ἡγεμονικήν σου ἀκοήν. Τὸ βιβλίον εἶνε διδακτικὸν καὶ διὰ τοὺς θεολογοῦντας, διαφωτιστικὸν καὶ διὰ τοὺς φυσιοδίφας, διὰ τοὺς συζητοῦντας ὅπλον, διὰ τοὺς σιωπηλοὺς φρουρός, διὰ τοὺς ἐν τῇ θεωρίᾳ ἀσκουμένους βοήθεια, διὰ τοὺς θλιβομένους παραμυθία, διὰ τοὺς νοσοῦντας τὴν ψυχὴν ἴασις· συντόμως δ᾽ εἰπεῖν, ἐν αὐτῷ οἱ ἐπιθυμοῦντες θὰ εὕρωσι τὸ ὕψιστον ἀγαθόν· εἶνε κῆπος πλήρης ποικίλων καρπῶν, δοχεῖον μεστὸν πνευματικοῦ μέλιτος καὶ παντὸς γλυκασμοῦ, καθηδύνοντος τοὺς γευομένους. Τὸ βιβλίον δὲν ἀπετελέσθη ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν μορφὴν ταύτην, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα συνεκροτήθη ὑφ᾽ ἣν νῦν ἐμφανίζεται τάξιν ὑπὸ εὐσεβοῦς καὶ φιλοπόνου ἀνδρός, συναγαγόντος ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰς ἑρμηνείας θεσόφων ἀνδρῶν..»[170].

Ἐφεξῆς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὁ Μάξιμος, ἔχων ὑπ᾽ ὄψει τὸ μὲν τὴν διαφορὰν τῶν ὑπὸ τῶν ἑρμηνευτῶν ἑκάστων ἐφαρμοσθεισῶν ἑρμηνευτικῶν μεθόδων, τὸ δὲ τὰς ἔν τισι περιπτώσεσι διαφορὰς ἑρμηνείας τῶν αὐτῶν

ψαλμῶν, ἔκρινεν ἐπιβαλλόμενον νὰ παράσχῃ διασαφήσεις περὶ ἑκάστου τῶν ἑρμηνευτῶν.

Οὕτω ὁ Μάξιμος διέκρινε τοὺς ἑρμηνευτὰς τῆς ἐν λόγῳ σειρᾶς εἰς τρεῖς κατηγορίας. Κατ' αὐτόν, οἱ μὲν ἐφήρμωσαν τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, οἱ δὲ τὴν ἀναγωγικὴν ἢ πνευματικήν, καὶ οἱ λοιποὶ τὴν γραμματικήν. Καὶ εἰς μὲν τοὺς πρώτους κατατάσσει τοὺς μέγαν Βασίλειον, Ἰωάννην Χρυσόστομον, μέγαν Ἀθανάσιον, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ Ἡσύχιον· εἰς δὲ τοὺς δευτέρους τοὺς Ὠριγένη, Δίδυμον, Ἀπολλινάριον, Ἀστέριον καὶ Εὐσέβιον· καὶ εἰς τοὺς τρίτους τοὺς Θεοδώρητον, τοὺς δύο Θεοδώρους—Ἀντιοχείας καὶ Μοψουεστίας—καὶ τὸν Διόδωρον. Εἶνε δὲ ἐνδιαφέροντες οἱ τοῦ Μαξίμου χαρακτηρισμοὶ ἑκάστου τῶν ἑρμηνευτῶν. Οὕτω περὶ μὲν τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου λέγει ὅτι θεωρεῖ περιττὸν νὰ ἐπεκταθῇ, τόσον εἶνε ὑπὸ πάντων ἀνεγνωρισμένοι ὡς «σφόδρα ὑπερέχοντες τῶν λοιπῶν τήν τε σοφίαν καὶ τὴν ἁγιότητα, τὴν δύναμιν τοῦ λόγου καὶ τὴν ἑρμηνευτικὴν δεινότητα, δι' ὧν ἐπλήρωσαν πᾶσαν τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὰς νήσους, οὐδεὶς δὲ ὁ μὴ ἀκροασθεὶς τῶν θεοφθόγγων αὐτῶν σαλπίγγων»[171]. Τὸν δὲ Ἀθανάσιον διακρίνει—λέγει—ἀξιέπαινος λακωνικότης, παρομοιάζων δὲ αὐτὸν πρὸς τὸν ἠρέμως ῥέοντα Νεῖλον ἐπάγεται ὅτι ἡ ὀλιγότης τῶν προσαγομένων ἐν τῷ κειμένῳ ἑρμηνειῶν αὐτοῦ ὀφείλεται, πιθανῶς, εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συνθέτης τοῦ βιβλίου δὲν εἶχε παρ' ἑαυτῷ τὰ ἀπαιτούμενα βιβλία. Τὸν Ἡσύχιον χαρακτηρίζων ὡς πνευματικὴν μέλισσαν ἐπαινεῖ ὡς ὀρθοδοξότατον καὶ διδακτικώτατον διὰ τῆς ἀπὸ τῆς προφητείας ἠθικολογίας του καὶ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, προσσημειοῖ δὲ ὅτι ἀγνοεῖ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ καὶ τὸν χρόνον τῆς ἀκμῆς[172]. Περὶ τοῦ Ὠριγένους παρατηρεῖ ὅτι προσωνομάσθη *Ἀδαμάντιος* διὰ τὴν ἀκάματον αὐτοῦ συγγραφικὴν δρᾶσιν, τὴν φιλομάθειαν καὶ τὰς ἑρμηνείας· οὗτος —ἐπιλέγει—ὅσον τὸ κατ' ἀρχὰς ἦτο ἔνδοξος ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ὀρθοδοξίᾳ, τόσον μετὰ ταῦτα ἤγειρε τὸ μῖσος καὶ τὴν ἀποστροφὴν ἕνεκα τῆς ἀποκηρύξεως τῶν ὀρθῶν δογμάτων. «Ἀλλ' ἂς μὴ ταραχθῇ ἡ διάνοια ἡμῶν— ἐπάγεται ὁ Μ.—καὶ ἂς μὴ θεωρῶμεν ψυχοφθόρους τὰς ἑρμηνείας του, διότι ἐγράφησαν πρὸ τῆς εἰς τὸ χεῖρον ἀποκλίσεως, ὅτε ἔτι ἦτο μεστὸς ὑψίστης ἐμπνεύσεως παρὰ τοῦ Παρακλήτου Πνεύματος καὶ κατεφέρετο κατὰ τῶν αἱρετικῶν, γενναίως κατατροπῶν τὰς ὀρδάς των διὰ τῆς ἀμφιστόμου μαχαίρας του καὶ διαλύων τὰς ψευδοδιδασκαλίας αὐτῶν ὡς ἱστὸν ἀράχνης. Ὁ μέγας ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριος τόσον ἐθαύμαζε τὴν σοφίαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου του, ὥστε ἀπεκάλει αὐτὸν «πάντων ἡμῶν ἀκόνην», ἤτοι πάντων τῶν συγχρόνων του τῶν ἐπὶ σοφίᾳ διακρινομένων· εἶτα δέ, ἀναγνοὺς μετὰ τοῦ Βασιλείου πάσας τὰς συγγραφάς του, τῇ συνεργασίᾳ αὐτοῦ κατήρτισεν ἐκλογὴν τῶν μᾶλλον ὑψηλῶν δογματικῶν αὐτοῦ ῥήσεων, ἐξ ὧν ἀπετέλεσε βιβλίον, τὴν «Φιλοκαλίαν», ἥτις σώζεται μέχρι τοῦ νῦν»[173]. Ταῦτα λέγει ὁ Μάξιμος περὶ τοῦ Ὠριγένους· ἐν τῇ μεταφράσει αὐτοῦ ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ Ὠριγένους σπανίως ἀναφέρεται, αἱ εἰς αὐτὸν δ' ἀνήκουσαι ἑρμηνεῖαι συχνάκις παρατίθενται ὑπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Διδύμου ἢ τοῦ Θεοδώρου, ἢ καὶ ἀφήνονται ἀνώ-

νυμοι, ἄγνωστον ὅμως ἂν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα ἐν αὐτῷ τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ, τὸ ὁποῖον ἀπώλετο, ἢ αἱ μεταβολαὶ ὠφείλοντο εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς. Περὶ τοῦ Διδύμου λέγει ὅτι ἀγνοεῖ μὲν τὴν καταγωγήν, τὸ ἀξίωμα καὶ τὸν χρόνον τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ, εὑρίσκει ὅμως αὐτὸν ὀρθόδοξον, σοφόν, λακωνικὸν τὴν φράσιν καὶ βαθύν, οὐδεμίαν δὲ ποιεῖται μνείαν τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν Ὠριγένη [174]. Ὡς πρὸς τὸν Λαοδικείας Ἀπολλινάριον ἀρκεῖται εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἀνδρὸς πλήρους σοφίας καὶ εὐσεβείας κρίσεις τοῦ Φιλοστοργίου, ὅστις, ἀνήκων εἰς τοὺς ἀρειανούς, μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Ἀπολλινάριος ὑπερέβαλον πάντας ἐν τῇ ἀμύνῃ τῆς περὶ τοῦ ὁμοοουσίου διδασκαλίας [175]. Ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἀμασείας Ἀστερίου κρίσει συμφωνεῖ πρὸς τὸν Φώτιον, διακρίνων αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ὁμωνύμου ἀρειανοῦ [176]. Τὸν Καισαρείας Εὐσέβιον, παρὰ τὸν διχασμὸν τῶν περὶ τῆς ὀρθοδοξίας αὐτοῦ κρίσεων, θεωρεῖ οὐχὶ κατώτερον τοῦ Διδύμου ὡς πρός τε τὴν ἑρμηνείαν καὶ ἀπὸ ἄλλων ἐπόψεων, καθ' ὅσον οὐδὲν εὑρίσκει τὸ ἀπᾷδον πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐν οἷς ἔγραψε· τοὐναντίον, ἐν ταῖς ἑρμηνείαις αὐτοῦ πανταχοῦ μαρτυρεῖται θιασώτης τῆς ἀληθείας, ἰδίως δ' ὅταν διακρίνῃ τί ἀνήκει εἰς τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ, τί εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τί εἰς ἀμφοτέρας [177]. Περὶ τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ «σοφωτάτου καὶ διδακτικωτάτου» Θεοδωρήτου Κύρρου, ὃν ἀναφέρει ὡς ἐχθρὸν μὲν τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταδίκης τοῦ Νεστορίου, εἶτα ὅμως ὡς μετ' αὐτοῦ συμβιβασθέντα, παρατηρεῖ ὅτι ἐνίοτε ἀποκλίνει ἀπὸ τῆς γραμματικῆς ἑρμηνείας εἰς τὴν ἀλληγορικὴν πρὸς ἠθικὴν ὠφέλειαν, ἑλληνίζει ὅμως τὸν λόγον καὶ εἶνε σαφέστατος καὶ πλήρης χάριτος καὶ σοφίας [178]. Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἀντιοχείας Θεοδώρου σημειοῖ ὅτι διατρίβει καὶ περὶ τὴν προφητικὴν σημασίαν τῶν ψαλμῶν· περὶ δὲ τοῦ ἄλλου Θεοδώρου—περὶ οὗ γράφει ὅτι ἀγνοεῖ πόθεν κατάγεται, πρόκειται δὲ πάντως περὶ τοῦ Μοψουεστίας—ἀναφέρει ὅτι ἀκολουθεῖ μὲν ἀποκλειστικῶς τὴν γραμματικὴν ἑρμηνείαν, τὰ πάντα δέ, «ἀγνοῶ τί παθών», ἀνάγει εἰς τοὺς ἰουδαίους, τὰ δὲ προφητικὰ λόγια κατὰ τὴν γραμματικὴν ἀνακρίνει [179]. Τὸν Διόδωρον ἀναφέρει ὡς ἀκολουθοῦντα τὴν ἑρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Θεοδωρήτου, καίτοι ἐνίοτε ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἀλληγορίαν, ὁ δὲ λόγος αὐτοῦ εἶνε ἐναργέστερος [180]. Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὑπῆρχον καὶ ἑρμηνεῖαι ἐπ' ὀνόματι Κυρίλλου, ὑποθέτει δ' ὁ Μάξιμος ὅτι εἶνε ὁ Ἱεροσολύμων λόγῳ τῆς, κατ' αὐτόν, ὁμοιότητος τοῦ ὕφους πρὸς τὸ τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν (;) [181]. Ἄξιον σημειώσεως εἶνε ὅτι κατακλείων τὸν περὶ τῶν ἑρμηνευτῶν λόγον—μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρει καί τινας ἄλλους δευτερεύοντας, ὡς τὸν Νύσσης Γρηγόριον, τὸν Ἀλεξανδρείας Ἰωάννην, τοὺς πρεσβυτέρους Βίκτωρα καὶ Νικόλαον, Εὐδόξιον τὸν φιλόσοφον καὶ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν—ἐπανέρχεται εἰς τὸν Χρυσόστομον διὰ νὰ ἐξάρῃ τὴν ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς ψαλμοὺς ἑρμηνείας του «ἀναδιδομένην πλουσιωτάτην καὶ θαυμαστὴν πνευματικὴν εὐωδίαν» μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ὁ θεῖος πατὴρ διδάσκει καὶ διὰ τῆς ἱστορίας διότι, δι' ὧν λέγει ἱστορικῶς ὡς ἀπὸ τοῦ προφήτου πρὸς τοὺς ἰουδαίους καὶ περὶ τῶν ἰουδαίων, νουθετεῖ ἀπὸ τῶν ἀγα-

θῶν ἢ τῶν κακῶν αὐτῶν πράξεων, διηνεκῶς προτρέπων εἰς ἀρετήν. Περὶ τῶν κρίσεων τούτων τοῦ Μαξίμου ἤδη ὀρθῶς παρετηρήθη ὅτι, καίτοι ἡ εἰς κατηγορίας κατάταξις τῶν ἑρμηνευτῶν τοῦ Ψαλτῆρος δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε πρὸς τὴν πραγματικὴν ἑρμηνευτικὴν αὐτῶν μέθοδον, δὲν εἶνε δὲ καὶ σαφὴς παρ' αὐτῷ ἡ μεταξὺ τῆς ἀλληγορικῆς καὶ τῆς ἀναγωγικῆς ἑρμηνείας διάκρισις, οὐχ ἧττον ὅμως δέον νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ὁ Μάξιμος, παρὰ τὰ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πενιχρὰ βοηθήματα, ὀρθῶς καθώρισε τὸν χαρακτῆρα πολλῶν ἐξ αὐτῶν καὶ κατενόησε τὴν συγγένειαν, διὰ τῶν παρατηρήσεών του δὲ παρέσχεν εἰς τοὺς ρώσους ἀναγνώστας ὁδηγίας περὶ τῆς διακρίσεως τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνειῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῶν [182].

Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἐπέδωκεν ὁ Μάξιμος πρὸς τὸν ἡγεμόνα μετὰ τὸ πέρας τῆς μεταφράσεως, ἥτις, ὡς ἐν αὐτῷ ἀναφέρει, διήρκεσεν ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ πέντε μῆνας [183], ὑπῆρξε δὲ «πολύμοχθον ἔργον» [184], κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὁποίου «δὲν εἶχε καιρὸν οὐδὲ ν' ἀναπνεύσῃ» [185]. Πράγματι δὲ αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ ἔργου ἐπέβαλλεν ἐντεταμένην προσοχὴν καὶ καταπονητικὴν προσπάθειαν, διότι ἔπρεπε τὸ μὲν νὰ ἀποδίδηται πιστῶς καὶ ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν εἰς τὴν λατινικήν, τὸ δὲ νὰ διακριβῶται εἶτα ἡ πιστὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ εἰς τὴν σλαυωνικήν, ὅπερ καὶ τὸ δυσχερέστερον, λόγῳ τῆς μὴ πλήρους ἀναπτύξεως τῆς γλώσσης ταύτης, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τοῦ ἀκαταλλήλου αὐτῆς εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ ἀπόδοσιν τῶν λεπτοτήτων τοῦ πρωτοτύπου. Ἐξ ἄλλου, τὸ χειρόγραφον τῆς τσαρικῆς βιβλιοθήκης, ὡς προελθὸν ἐκ παλαιοτέρας ἀτελοῦς καὶ ἐσφαλμένης μεταφράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ψαλτῆρος εἰς ἀτελῆ πάλιν σλαυωνικὴν καὶ ἐξ ἀντιγράφων ἀδαῶν ἀντιγραφέων, ἔβριθε σφαλμάτων, ἅτινα ἔπρεπε νὰ διορθῶνται μετὰ λίαν προσεκτικὴν πρὸς τὸ πρωτότυπον παραβολήν. Ἐπὶ πλέον, ἐφ' ὅσον μεταξὺ τῶν ἑρμηνειῶν ὑπῆρχον καί τινες ὑπόπτου ὀρθότητος ὡς προερχόμεναι παρ' αἱρετικῶν, αἱ δὲ ἀναντιρρήτως ὀρθόδοξοι ἑρμηνεῖαι προήρχοντο ἐκ διαφόρων ἑρμηνευτικῶν μεθόδων, ἕπεται ὅτι καὶ διὰ τούτους τοὺς λόγους ἀπῃτεῖτο μεγάλη ἐφεκτικότης, ὥστε ἀνὰ πᾶν βῆμα νὰ ἐπιτυγχάνηται κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ ὀρθοῦ. Τούτων πάντων ἕνεκα τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μαξίμου ἀπέβη ὄντως «πολύμοχθον», ἐδέησε δὲ ὅπως πρὸς ὅσον τὸ δυνατὸν τελείαν αὐτοῦ συντέλεσιν καταβάλῃ πᾶσαν τὴν θεολογικήν, τὴν φιλολογικὴν καὶ τὴν ἄλλην αὐτοῦ γνῶσιν καὶ τὸ κριτικὸν αὐτοῦ τάλαντον, δι' οὗ ἀναντιρρήτως ἦτο πεπροικισμένος.

Διὰ τοὺς αὐτοὺς ὅμως λόγους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποφευχθῶσι καὶ σφάλματα, τοῦτο δ' ἔσπευσε νὰ ὁμολογήσῃ αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἐν τῷ ὑπομνήματί του. Τὴν αἰσίαν τοῦ ἔργου ἀποπεράτωσιν ἀποδοὺς εἰς τὴν ἀπὸ τῆς θείας χάριτος ἐνίσχυσιν, ἀπέβλεψε πρὸς αὐτὸ ὡς πρὸς θρησκευτικὸν ἐπίτευγμα· «δῶρον Θεοῦ ἐστι καὶ οὐκ ἐμόν· τῆς πανσόφου τοῦ Θεοῦ χάριτος και δυνάμεως καὶ οὐχὶ τῆς ἐμῆς ἀδυναμίας καὶ ἀσθενείας» [186]. «Τούτου ἕνεκα — ἐπάγεται ὁ Μάξιμος — καὶ τοὺς ἐντυγχάνοντας τῷ ἔργῳ ἡμῶν παρακαλῶ ὅπως, εἴ τι ἤθελον διακρίνει ἐν αὐτῷ προελθὸν ἐξ ἀμελείας ἢ λήθης ἢ ἄλλης ἡμῶν ἀτελείας, κρίνωσι τὴν ἔλλειψιν ἡμῶν

μετ' ἐπιεικείας», συνιστᾷ δ' ὅπως τὰ τυχὸν ἐξ ἀβλεψίας ἢ παρεξηγήσεως προελθόντα λάθη διορθωθῶσιν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως ὁ διορθωτὴς κατέχῃ ἄριστα τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν γραμματικὴν καὶ τὸ ἑλληνικὸν λεξιλόγιον [187]. Ἐπειδὴ δὲ διαρκούσης ἔτι τῆς μεταφράσεως τινὲς τῶν μετασχόντων αὐτῆς ἤρξαντο μεμψιμοιροῦντες διὰ τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιφερομένας διορθώσεις, ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι εἰς ταύτας προέβη «οὐχὶ ἐξ αὐθαδείας ἢ ἀλαζονείας, ἀλλ' ἐκ θείου ζήλου καὶ φιλαληθείας» [188]. «Τὸ βιβλίον τοῦτο—προσθέτει ὁ Μάξιμος—τὸ τοσούτων ἀρετῶν μεστὸν θὰ ἔπρεπε νὰ τύχῃ καὶ μεταφραστοῦ ἐμπειροτέρου καὶ ἱκανωτέρου ὡς πρὸς τὴν φιλολογικὴν γνῶσιν, ὅστις θὰ ἠδύνατο οὐ μόνον τὰ βαθύνοα ρήματα τῶν θεοσόφων ἀνδρῶν ἐπαξίως νὰ μεταδώσῃ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀμαυρωθέντα ν' ἀποκαταστήσῃ καὶ τὰ ἐξ ἀμαθείας τῶν ἀντιγραφέων βλαβέντα νὰ διορθώσῃ ἐπὶ τὸ τελειότερον. Διότι ἡμεῖς, καίπερ αὐτοὶ ὄντες ἕλληνες καὶ παρὰ διασήμοις διδασκάλοις σπουδάσαντες, ἀλλ' ὅμως ἔτι ἱστάμεθά που παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Θαβωρίου ὄρους μετὰ τῶν ἐννέα μαθητῶν, ὡς μήπω ἱκανοὶ διὰ παχύτητα διανοίας νὰ μετέχωμεν τῶν ἐκπάγλων ὁραμάτων τοῦ φωτοδότου Ἰησοῦ, ὧν ἀξιοῦνται μόνον οἱ ἐπὶ ὑψηλαῖς ἀρεταῖς διαλάμψαντες. Λέγω δὲ ταῦτα, διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, διὰ τὴν ἀφθονίαν τῶν σημασιῶν τῶν λέξεων καὶ τῶν διαφόρων τρόπων ἐκφράσεως τῶν ὑπὸ τῶν ἐπὶ ρητορικῇ δεινότητι διαλαμψάντων ἐπινοηθέντων, ἐμφανίζει ἀρκούσας δυσκολίας εἰς τὴν μετάφρασιν, πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε νὰ εἴχομεν πολὺν ἔτι χρόνον καὶ νὰ κατεβάλλομεν πολλὰς ἔτι προσπαθείας. Ἐν τούτοις, ὅσον μὲν ἐχάρισεν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἄνωθεν, καὶ ἡμεῖς δ' ἠδυνήθημεν νὰ κατανοήσωμεν, δὲν ἐφείσθημεν κόπων ὅπως τὰ μὲν ὑφ' ἡμῶν λεχθέντα μεταφρασθῶσι σαφῶς, ὀρθῶς καὶ εὐλήπτως, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ γραφέως ἢ τοῦ χρόνου φθαρέντα, ὅπου ἦτο δυνατὸν τῇ βοηθείᾳ τῶν βιβλίων ἢ κατ' ἰδίαν κρίσιν προσεπαθήσαμεν νὰ διορθώσωμεν· ὅπου δὲ οὐδὲν ἠδυνάμεθα νὰ πράξωμεν, ἀφήκαμεν τὰ πράγματα ὡς εἶχον» [189].

Τελευτῶν τὸ ὑπόμνημά του τοῦτο ὁ Μάξιμος παρεκάλει τὸν τσάρον νὰ δεχθῇ τὴν συντελεσθεῖσαν μετάφρασιν τῆς εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνείας μετ' εὐμενείας καὶ καταστήσῃ τὸ βιβλίον κοινὸν κτῆμα τῶν ὑπὸ τὸ σκῆπτρόν του ὀρθοδόξων, «ἵνα μὴ τοιοῦτος θησαυρὸς μείνῃ κεκρυμμένος, ὡς πρότερον, ἀλλ' εἰς πάντας καταλάμψῃ ἡ χάρις τοῦ Παρακλήτου, ἠδυνηθῇ δ' ἐξ αὐτοῦ καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος τῶν ὀρθοδόξων, οὕτω δ' εὐλογῆται τὸ ὄνομα αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα. Συστήσας δ' εἰς αὐτὸν ὅπως εὐδοκήσῃ νὰ μνησθῇ τῶν κόπων τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ, τῶν βοηθῶν, τῶν γραμματέων Βλασίου καὶ Δημητρίου καὶ Μιχαὴλ Μεντοβάρτσεφ καὶ Συλβανοῦ «μοναχοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν», τῶν γραφέων καὶ τῶν ἐλασσόνων ὑπηρετῶν, ἱκέτευσεν ὅπως, συντελεσθείσης ἤδη τῆς ἀποστολῆς του, ἀπολύσῃ αὐτὸν καὶ τοὺς συνοδούς του ἵνα ἀπέλθωσιν εἰς τὰ ἴδια. «Εἰς ἐμὲ δὲ καὶ τοὺς μετ' ἐμοῦ ἀδελφοὺς εὐδόκησον νὰ λυτρώσῃς τῆς ἐπὶ τῷ μακροχρονίῳ χωρισμῷ θλίψεως· ἀπόδος ἡμᾶς καλῶς καὶ ἀκινδύνως εἰς τὴν τιμίαν μονὴν τοῦ Βατοπεδίου, ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἀναμένουσαν ἡμᾶς ἀνὰ πᾶσαν ὥραν, ὡς τὰ στρουθία, ἵνα μὴ στερηθῶσι τῶν κόπων ἡμῶν καὶ ἱδρώ-

των. Δὸς ἡμῖν, ὦ εὐσεβέστατε καὶ οἰκτιρμονέστατε αὐτοκράτορ, ὅπως πληρώσωμεν τὴν ἣν πρὸς Κύριον ἑκουσίως ἐδώκαμεν μοναχικὴν εὐχὴν ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν φοβερῶν ἀγγέλων αὐτοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἡμετέρας κουρᾶς. . . Συνεργάτης Χριστοῦ γενοῦ εἰς τὴν ἡμῶν σωτηρίαν ὡς ἔνθερμος προστάτης τῆς Ἐκκλησίας· μνήσθητι δὲ καὶ τῆς πενίας τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπεδίου, χάριν τῆς ὁποίας καὶ ἀπεστάλην καὶ ἀπείρους δοκιμασίας καὶ μόχθους ἀνεδέχθην οὐχὶ δι' ἐμὲ αὐτόν, ἀλλὰ ἵνα τὴν αὐτῶν καὶ τὴν σὴν ἐντολὴν ἐπιτελέσω. Οὕτω, λοιπόν, ἀπόλυσον ἡμᾶς ὡς τάχιστα ἐν εἰρήνῃ πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν. . . ἵνα καὶ τοῖς ἐκεῖ ὀρθοδόξοις ἐξαγγείλωμεν ὅσα εἴδομεν, ὅπως οἱ ἐκεῖ ταλαιπωρούμενοι χριστιανοὶ πληροφορηθῶσιν ὅτι ἔχουσιν ἀκόμη βασιλέα οὐ μονον ἐπὶ πολυαρίθμων λαῶν ἀνάσσοντα καὶ ἀφθονοῦντα πολλῶν ἄλλων ἀξιοθαυμάστων καὶ ἀξιακούστων, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ πάντας δοξαζόμενον ἐπὶ δικαιοσύνῃ καὶ ὀρθοδοξίᾳ, ὥστε νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὸν Θεοδόσιον, τοὺς μεγάλους, ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ὁποίων βαίνει ἡ μεγαλειότης σου. Τούτοις δὲ κατακολουθῶν εἴθε νὰ βασιλεύσῃς ποτὲ ἡμῶν, λυτρῶν ἡμᾶς τῆς εἰς τοὺς ἀσεβεῖς δουλείας, ὅτι πάντα δυνατὰ καὶ εὐεκτέλεστα τῷ Δεσπότῃ πάντων, ὅστις ἐγείρας ποτὲ ἐκ τῶν ταπεινῶν γάλλων τὸν μέγαν ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντῖνον, ἐλύτρωσε τὴν στενῶς ὑπὸ τοῦ ἀσεβοῦς Μαξεντίου πολιορκουμένην Ρώμην. Οὕτω καὶ νῦν τὴν νέαν Ρώμην, δεινῶς χειμαζομένην ὑπὸ τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν, εὐδοκησάτω νὰ ἀπελευθερώσῃ τῇ δυνάμει τῆς βασιλείας σου καὶ ἐκ τοῦ πατρικοῦ σου θρόνου ἐμφανίσῃ διάδοχον καὶ χαρίσῃ ἡμῖν τοῖς πτωχοῖς διὰ σοῦ τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας, τῇ χάριτι αὐτοῦ καὶ τοῖς οἰκτιρμοῖς» [190].

Ὁ Μάξιμος, περατώσας τὴν μετάφρασιν, ἐπέδωκε τὸ ἔργον μετὰ τοῦ ὑπομνήματος εἰς τὸν ἡγεμόνα, οὗτος δὲ διεβίβασε τὸ χειρόγραφον πρὸς τὸν μητροπολίτην Βαρλαὰμ πρὸς θεώρησιν. Οὔτε ὁ μητροπολίτης, ἀλλ' οὔτε καὶ οἱοσδήποτε ἄλλος ἐν Ρωσίᾳ ἦτο εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ περὶ τῆς πραγματικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου· ἡ ἀφθονία ὅμως τῆς ἐν αὐτῷ διδακτικῆς ὕλης, ἡ σαφήνεια τῆς γλώσσης καὶ ὅ,τι ἐν γένει ἠδύνατο νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη ὑπόληψις, τὴν ὁποίαν οἱ πάντες ἔτρεφον πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Μαξίμου, τὴν σοφίαν καὶ τὰς ἄλλας τοῦ ὁποίου ἀρετὰς εἶχον ἤδη ἐκτιμήσει οἱ ἀνώτεροι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ οἱ ἀνεπτυγμένοι κοινωνικοὶ κύκλοι τῆς Μόσχας κατὰ τὸ μ κρὸν διάστημα τῆς μετ' αὐτοῦ ἀναστροφῆς, πάντα ταῦτα ἦσαν δι' αὐτοὺς ἰσχυρὰ ἐχέγγυα πρὸς ἀπροκάλυπτον ἔγκρισιν τοῦ ἔργου. Ἐφ' ᾧ καὶ μετά τινας ἡμέρας—κατὰ τὴν *Διήγησιν περὶ τοῦ Μαξίμου*—ὁ μητροπολίτης μεθ' ὁλοκλήρου τῆς συνόδου, τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων καὶ τοῦ κλήρου μεταβάντες εἰς τὰ ἀνάκτορα ἐπέδωκαν ἐπισήμως κατὰ τρόπον πανηγυρικὸν πρὸς τὸν τσάρον τὸν χειρόγραφον τόμον τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸν Ψαλτῆρα, πάντες δ' ἐγκωμιάζοντες τὸ πόνημα ἐχαρακτήρισαν αὐτὸ ὡς «πηγὴν εὐσεβείας». Ὁ δὲ τσάρος, «μετὰ χαρᾶς παραλαβὼν τὸ βιβλίον, ἐτίμησε τὸν μοχθήσαντα οὐ μόνον δι' ἐπαίνων, ἀλλὰ καὶ διὰ γενναίας ἀμοιβῆς» [191]. Μεθ' ὃ ὁ ἡγεμὼν ἀπέλυσε τοὺς συνοδοὺς τοῦ Μαξίμου, ἀφοῦ ἐφωδίασεν αὐτοὺς διὰ χρημάτων, εἰκόνων καὶ ἄλλων

χρειωδῶν, ἀπέστειλε δὲ δι' αὐτῶν πρός τε τὸν πατριάρχην Κων]πόλεως καὶ εἰς Ἅγιον Ὄρος «ἱκανὰ ἐλέη». Οὗτοι, κατὰ τὸ *Χρονικὸν Νίκωνος* [192], ἀνεχώρησαν ἐκ Μόσχας τῇ 11 Σεπτεμβρίου 1519.

Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, τὸ πρὸς τὸν τσάρον περὶ τῆς συντελεσθείσης μεταφράσεως ὑπόμνημα αὐτοῦ ὁ Μάξιμος κατέκλειε διὰ θερμοτάτης παρακλήσεως ὅπως ἀπολυθῇ εἰς τὴν ἱεράν του μετάνοιαν, ἀφοῦ ἐπραγματοποιήθη ὁ σκοπὸς τῆς ἐξ Ἁγίου Ὄρους μετακλήσεως εἰς Ρωσίαν. Ὁ ἡγεμὼν ὅμως δὲν ἠθέλησε νὰ τῷ ἐπιτρέψῃ τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπάνοδον. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του ἐν Μόσχᾳ ὁ Μάξιμος ἀπέκτησε φήμην ἀνδρὸς ἐκτάκτου μορφώσεως καὶ βαθείας συνέσεως εἰς πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις, ἀπολαύων δὲ διὰ τοῦτο τῆς ἐξαιρετικῆς εὐνοίας καὶ ὑπολήψεως τοῦ μονάρχου καὶ τῆς ἀμερίστου τιμῆς καὶ πολλοῦ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ μητροπολίτου Μόσχας, ἀνδρὸς μετρίας μὲν μορφώσεως, ἀλλ' ὁσίου βίου, κατέσχεν ἐπίφθονον θέσιν ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ. Τὸ κῦρός του δὲ ὁσημέραι ηὐξάνετο μέχρι τοσούτου, ὥστε ὁ μὲν μητροπολίτης νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῶν συμβουλῶν του εἰς ποικίλας περιστάσεις, οἱ δὲ ὑπὸ δυσμένειαν μεγιστᾶνες νὰ προσφεύγωσι πρὸς αὐτὸν ἐκλιπαροῦντες τὴν παρὰ τῷ τσάρῳ μεσιτείαν τοῦ ἕλληνος ἁγιορείτου, εἰς τὰ φῶτα τοῦ ὁποίου κατέφευγε πολλάκις καὶ ὁ ἀνώτατος ἄρχων. Ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει ὁ Μάξιμος εἶχεν ὑψωθῇ εἰς αὐθεντίαν μοναδικήν, ἱκανὴν νὰ ὑποδεικνύῃ τὰ πρέποντα καὶ τὰ ὀρθὰ εἰς τὰ πράγματα τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας, οἱ πάντες δ' ἀπέβλεπον πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς μέγαν μεταρρυθμιστὴν τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ, ἡ κατάστασις τῆς ὁποίας, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἦτο εἰς ἄκρον δυσάρεστος. Ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ ὑπ' αὐτοῦ συντελεσθὲν ἔργον τῆς μεταφράσεως εἶχεν ἀποδείξει πόσον πολλὰ τὰ ὠφέλιμα ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναμένωσι παρὰ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, διὰ τοῦτο δὲ ὁ ἡγεμὼν κατ' οὐδένα τρόπον συγκατετίθετο νὰ τῷ ἐπιτρέψῃ τὴν εἰς τὴν πατρίδα ἐπάνοδον. Τόσον προσφιλὴ εἰς τὸν ἡγεμόνα κατέστησε τὸν Μάξιμον τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος—λέγει ὁ Καραμζὴν—, ὥστε δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποχωρισθῇ αὐτοῦ, καθ' ἑκάστην δὲ συνδιελέγετο μετ' αὐτοῦ περὶ τῶν πραγμάτων τῆς πίστεως. Ὁ εὐφυὴς ὅμως ἕλλην—προσθέτει ὁ ἱστορικὸς—δὲν ἐτυφλώθη ἐκ τῆς τιμῆς ταύτης. Εὐχαριστήσας τὸν Βασίλειον, ἐπιμόνως παρεκάλει νὰ ἀπολυθῇ εἰς τὴν ἡσυχίαν τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς του... Ἀλλ' ὁ Βασίλειος τῷ ἀπήντα διὰ νέων τεκμηρίων εὐνοίας καὶ ἐκράτησεν αὐτὸν ἐν Μόσχᾳ ἐπὶ ἐννέα ἔτη [193]. Τὰς διαθέσεις ταύτας τοῦ τσάρου φαίνεται ὅτι διῃσθάνετο ὁ Μάξιμος ἤδη πρὸ τῆς περατώσεως τῆς μεταφράσεως, διότι ἄλλως ἀπομένει ἀνεξήγητον τὸ ὕφος τῆς ἐν τῷ ὑπομνήματί του παρακλήσεως, ἥτις ἐλάμβανε τόνον ἐνθέρμου ἱκεσίας καὶ ἐντόνου ἐκλιπαρήσεως μιᾶς χάριτος, ἥτις ἐφαίνετό πως νὰ ὑπάρχῃ λόγος νὰ μὴ δοθῇ. Ἐν τῇ ἱκεσίᾳ ἐκείνῃ ἐνυπῆρχε τὸ ἀνήσυχον συναίσθημα τοῦ φόβου μὴ ὁ Μάξιμος δὲν τύχῃ τοῦ ποθουμένου. Ὁ φόβος δὲ οὗτος δὲν ἦτο ἀβάσιμος, διότι ἡ ἀνυπομονησία τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων ὅπως ἐπωφεληθῶσι τῆς ἐν Μόσχᾳ παρουσίας τοῦ Μαξίμου καὶ δι' ἄλλα μεταφραστικὰ καὶ διορθωτικὰ ἔργα ἤδη εἶχεν ἐκδηλωθῇ ὑπὸ τοῦ μητροπο-

λίτου Βαρλαὰμ διὰ τῆς παρακλήσεως ὅπως, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος, ἐπιχειρήσῃ τὴν συμπλήρωσιν τῆς μεταφράσεως τῆς ἑρμηνείας τῶν *Πράξεων*, ἥτις ὑπῆρχεν ἡμιτελής. Δὲν εἶνε ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Μάξιμος εἶχε λόγους νὰ μὴ ἦνε καὶ τόσον ἐνθουσιασμένος ἐκ τῶν καθ' ὅλου συνθηκῶν τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαβιώσεως, ἐν ταῖς ὁποίαις πιθανὸν νὰ διέβλεπεν ἐγκυμονουμένας οὐχὶ εὐχαρίστους δι' αὐτὸ τὸ ἄτομόν του τροπάς. «Ὁσηδήποτε κἂν ἦτο ἡ ἐν Μόσχᾳ εὐζωΐα τοῦ Μαξίμου, ἀπολαμβάνοντος πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἐκ τῆς βασιλικῆς τραπέζης, δέον νὰ ὑποτεθῇ—λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη—ὅτι ἡ ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος παραμονὴ αὐτοῦ παρὰ τοῖς ρώσοις δὲν διέθεσεν αὐτὸν εὐνοϊκῶς ὑπὲρ τῶν ὁμοδόξων. Ἄνθρωπος πεπροικισμένος δι' ὑψηλῆς μορφώσεως θὰ ἔπρεπε νὰ ᾐσθάνετο ἑαυτὸν ὅλως ξένον καὶ περιττὸν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἄκρως ἀμαθεῖ κοινωνίᾳ. Κατὰ τὴν νεανικήν του ἡλικίαν ζήσας ἐν χώρᾳ ἐλευθέρᾳ, ἐκ φύσεως δὲ φιλελεύθερος καὶ ἀνήκων εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐχόντων συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν κρατοῦσαν ὠμὴν ἐξουσίαν, τὰ μέγιστα συγγενεύουσαν πρὸς πραγματικὸν δεσποτισμόν. Εἶνε ἀληθὲς–ἐξακολουθεῖ ὁ ἱστορικὸς–ὅτι ἐν Τουρκίᾳ ἐκράτησεν ὁ ἐντελῶς γνήσιος δεσποτισμός· ἀλλ' ὁ Ἄθως ἀπετέλει ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ εὐτυχῆ ἐξαίρεσιν, διότι ἐπέτυχε νὰ τηρήσῃ ἔναντι τοῦ τούρκου στάσιν τοιαύτην, ὥστε νὰ τελῇ ἁπλῶς μόνον φόρου ὑποτελής. Ὁ Μάξιμος, παραμείνας παρ' ἡμῖν, δὲν ἠδύνατο νὰ διατελῇ κλειστός· ἔπρεπε νὰ καταστῇ ἄνθρωπος κοινωνικός· ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει θὰ προήρχετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικρίνῃ πάντα τὰ ἡμέτερα· ἡ τοιαύτη ὅμως θέσις αὐτοῦ, ὡς καλῶς ἠδύνατο νὰ ἀντιληφθῇ, ἦτο ἀπροσφορωτάτη καὶ μηδὲν τὸ ἀγαθὸν προμηνύουσα, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ὤφειλε νὰ ἔχῃ συνείδησιν τῆς πρὸς κριτικὴν τάσεώς του. Παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην συνήθως ὑπισχνοῦντο εἰς τοὺς ἐρχομένους δι' ὑπηρεσίαν ξένους ὅτι θὰ ἀπελύοντο ἐλευθέρως ἐκ Ρωσίας ὁπόταν θελήσωσιν, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν ἐτήρουν τὴν ὑπόσχεσίν των...Ὁ ρῶσος ἡγεμών, μετακαλῶν ἐξ Ἄθω τὸν Σάββαν, ἐθεώρησεν ἐπάναγκες νὰ ὑποσχεθῇ ρητῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅτι, πληρουμένης τῆς διὰ τὴν μετάκλησιν ἀνάγκης, θὰ ἀπολυθῇ οἴκαδε. Ἀλλ' ἐν τῷ Μαξίμῳ ὁ τσάρος ἐνεῖδεν ἄνθρωπον ἀναγκαῖον εἰς αὐτόν· λησμονήσας δ' ὁλοτελῶς τὴν ὑπόσχεσίν του, ἀπεφάσισε νὰ μὴ τῷ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπάνοδον, καίτοι ὁ Μάξιμος δὲν ἐπεθύμει νὰ παραμείνῃ» [194]. Λίαν δὲ χαρακτηριστικὴ τυγχάνει σχετικὴ παρατήρησις παλαιοῦ βιογράφου τοῦ Μαξίμου, σχολιάζοντος τὴν ἄρνησιν τοῦ τσάρου· ξένος–λέγει–δὲν ἦτο εὔκολον νὰ καταλίπῃ τὴν Μόσχαν, ὅσον ὅταν εἰσῆλθεν, ἐὰν ἢ τὴν παρουσίαν του αἱ ἀρχαὶ ἐθεώρουν δι' ἑαυτοὺς ὠφέλιμον, ἢ τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπιστροφὴν προεξόφλουν ὡς ἐπιβλαβῆ εἰς τὸ κράτος [195]. Ἐσημειώθη ἤδη τί λέγει ὁ Καραμζὴν περὶ τοῦ πόσον δύσκολον ἦτο νὰ ἐξέλθουν τῆς Ρωσίας οἱ ἅπαξ εἰς αὐτὴν εἰσελθόντες χρήσιμοι ἄνδρες [196].

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ὁ Μάξιμος μετὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ τσάρου ἠναγκάσθη νὰ παρατείνῃ τὴν ἐν Μόσχᾳ διαμονὴν καὶ νὰ ἀναλάβῃ νέας ἐργασίας.

Ἤδη, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ μητροπολίτης Βαρλαὰμ εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν Μάξιμον τὴν συμπλήρωσιν τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν *Πράξεων*. Προὔκειτο περὶ σειρᾶς ἑρμηνειῶν διαφόρων ἑρμηνευτῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, ἧς ἡ μετάφρασις εἶχε διακοπῆ εἰς τὸ τέλος τοῦ ιγ' κεφ. [197]. Ὁ Μάξιμος τὸ μὲν συνεπλήρωσε τὴν μετάφρασιν, τὸ δὲ καὶ ἐξήλεγξε τὸ προμεταφρασθὲν τμῆμα. Διὰ τὴν συμπληρωματικὴν μετάφρασιν φαίνεται ὅτι ἐνιαχοῦ ἐχρησιμοποίησεν ἐπὶ πλέον τὰς ἑρμηνείας τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας. Τὸ ἔργον ἀνελήφθη δαπάναις τοῦ μητροπολίτου τῷ 1519, ἐπερατώθη δὲ τῇ βοηθείᾳ τοῦ Βλασίου τῇ 17 Μαρτίου 1521, πρὶν ἢ συντελεσθῇ ἡ μετάφρασις τοῦ Ψαλτῆρος [198].

Τὸ εἰς τὸν Μάξιμον ἀνατεθὲν νέον ἔργον ἦτο καὶ μεταφραστικὸν καὶ διορθωτικόν. Οὕτω, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ πατριάρχου Ρωσίας Ἰωακεὶμ (1620—1690), ὁ Μάξιμος τῷ 1521 μετέφρασεν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν σλαυωνικὴν τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας καὶ τοὺς κανόνας τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τῶν τοπικῶν συνόδων ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως [199]. Τῷ 1524 ὁ Μάξιμος ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Συλβανοῦ ἐπεράτωσε τὴν μετάφρασιν τῶν ὁμιλιῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰ Εὐαγγέλια Μθ καὶ Ἰω «εὐλογίᾳ, σπουδῇ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ μητροπ. Δανιήλ», ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ διεδέχθη τὸν Βαρλαὰμ [200]. Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως ὁ Μάξιμος ἀναφέρει τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου, προσάγει δὲ καὶ ἄλλας τινὰς εἰσαγωγικὰς γνώσεις περὶ ἀμφοτέρων τῶν εὐαγγελιστῶν, ὡς καὶ περὶ τῶν ἑρμηνευτῶν, σημειῶν ἅμα καὶ τὸν χρόνον τῆς μεταφράσεως (7032 = 1524) [201]. Καὶ μόνη ἡ ἐκλογὴ τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Χρυσοστόμου εἰς Μθ καὶ Ἰω δεικνύει—λέγει ὁ Φιλάρετος—πόσον εἶχεν ὁ Μάξιμος ἀνεπτυγμένην τὴν χριστιανικὴν ὀξυδέρκειαν καὶ ἐκλεκτικότητα καὶ πόσον μεγάλην ὑπηρεσίαν προσήνεγκεν εἰς τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Συλβανὸς ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως δὲν εὑρίσκει λόγους καταλλήλους πρὸς ἐπαξίαν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου τούτου, ὅπερ θὰ παραμείνῃ ἀπαράμιλλον [202]. Ἐλάσσονα ἔργα μετέφρασεν ὁ Μάξιμος τὸν «Βίον τῆς Θεομήτορος» Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ, «Λόγον περὶ θαύματος τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ», περὶ τοῦ Ἀπ. Θωμᾶ, βίον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τὴν ὁμιλίαν τοῦ μ. Βασιλείου εἰς Βαρλαὰμ μάρτυρα, περικοπὰς ἐκ διαφόρων προφητειῶν μεθ' ἑρμηνειῶν, τὰ κεφ. γ' καὶ δ' τοῦ Β' Ἔσδρα, τὰς ὁράσεις Δανιὴλ γ' καὶ η', τὰ περὶ τῆς Σωσάννης καὶ τῆς Ἐσθὴρ καὶ ἄλλα, αὐτὸς δ' ὁ Μάξιμος συνέταξεν ἰδίας ἑρμηνείας εἰς διάφορα κείμενα τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ ἐκκλησιαστικὰς τελετάς [203].

Πρὸς τῇ μεταφραστικῇ ἐργασίᾳ ὁ Μάξιμος εἶχεν ἐντολὴν τοῦ ἡγεμόνος, τῇ ἐγκρίσει πάντως ἢ ὑποδείξει καὶ συστάσει τοῦ μητροπολίτου, ὅπως προβῇ εἰς διόρθωσιν διαφόρων βιβλίων, περὶ ὧν ὑπῆρχεν ὑπόνοια ἢ καὶ βεβαιότης ὅτι εἶχον ὑποστῆ διαφόρους φθοράς. «Κατὰ διαταγὴν τοῦ τσάρου—λέγει ὁ Μάξιμος—καὶ ἄλλα ἱερὰ βιβλία ποικιλαχῶς βεβλαμμένα ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων χάριτι Χριστοῦ καὶ συνεργείᾳ τοῦ Παρακλήτου κάλλιστα διώρθωσα» [204]. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ Μάξιμος οὐχὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας προέβη εἰς τὴν διόρθωσιν

τῶν βιβλίων, ὅτι δὲ δι' αὐτὴν κυρίως ἐκρατήθη ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐν Μόσχᾳ. Φαίνεται ὅτι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὸν τσάρον εἶχον διαφωτίσει περὶ τῶν ἐν τοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις λαθῶν οἱ μετὰ τῆς Σοφίας ἐλθόντες εἰς Μόσχαν καὶ παραμείναντες ἐν ἀνακτορικαῖς ὑπηρεσίαις ἕλληνες. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ ἡγεμὼν ἐξωργίσθη τὰ μέγιστα ἀκούσας παρ' αὐτῶν τὴν τόσον ἀπροσδόκητον, ἀλλ' ἅμα καὶ συγκλονιστικὴν ταύτην ἀνακάλυψιν, ὡς ἀνατρέπουσαν ἤδη ἐρριζωμένας ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ρώσων προλήψεις περὶ καθαρότητος μόνης τῆς παρὰ τοῖς ρώσοις ὀρθοδοξίας μετὰ τὴν φλωρεντινὴν ψευδένωσιν καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κων)πόλεως, περὶ ὧν διεξοδικῶς ἐν τοῖς ἑφεξῆς· ἐξ ὅσων ὅμως ἤκουσε παρὰ τῶν ἑλλήνων, πεισθείς, ὅτι ἐν τοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις ὑπάρχουσι τοὐλάχιστον μὴ αἱρετικὰ λάθη, κατεκράτησε τὸν Μάξιμον ἀποκλειστικῶς πρὸς ἀναθεώρησιν καὶ διόρθωσιν αὐτῶν [205].

Οὕτω βοηθοὺς ἔχων ὁ Μάξιμος οὓς καὶ κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος, πρῶτον μὲν προέβη εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ Τριῳδίου, ἔπειτα δὲ ἠκολούθησεν ἡ τοῦ Ὡρολογίου, τῶν ψαλμῶν, τοῦ λειτουργικοῦ Εὐαγγελίου, τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Ἀποστόλου, ὡς δὲ ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος, ἐν τοῖς λειτουργικοῖς τούτοις βιβλίοις εὗρε σπουδαῖα καὶ οὐσιαστικὰ σφάλματα οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν μεταφραστικὴν ἀκριβῆ ἀπόδοσιν, ἀλλὰ καὶ δογματικά. Τὸ διορθωτικόν του δ' ἔργον διεξῆγεν ὁ Μάξιμος οὐχὶ καθ' ἁπλῆν ἀντιβολὴν διαφόρων σλαυωνικῶν ἀντιγράφων πρὸς ἄλληλα, ἀλλ' ἐκ παραβολῆς τοῦ πρὸς διόρθωσιν σλαυωνικοῦ χειρογράφου πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐπὶ τούτοις δ' ἐχειραγωγεῖτο καὶ ὑπὸ τῆς ἰδίας κρίσεως, διότι οὐδ' εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνεπιστεύετο ἀπολύτως. Πρῶτος δ' αὐτὸς ἀπέδειξεν ὅτι τὰ σφάλματα προῆλθον οὐχὶ παρὰ μόνων τῶν ἀγνοούντων τὰς γραμματικὰς λεπτότητας ἀντιγραφέων, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῶν τῶν παλαιῶν μεταφραστῶν, οὕτω δὲ ἐδικαιολόγει μὲν τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς διορθώσεως ἐπὶ τῇ βάσει μόνῃ τῆς ἀντιβολῆς τῶν χειρογράφων, ὥριζε δὲ καὶ τὰ προσόντα, τὰ ὁποῖα δέον νὰ ἔχωσιν οἱ περὶ τοιοῦτο κριτικὸν ἀσχολούμενοι ἔργον.

Ὁ Μάξιμος, ἀναγκασθεὶς νὰ παρατείνῃ τὴν διαμονήν του ἐν Μόσχᾳ, εἶχε πάντως κατὰ νοῦν νὰ περατώσῃ ὡς τάχιστα τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ μεταφραστικὸν καὶ διορθωτικὸν ἔργον, ἵνα ἐπιταχύνῃ τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπάνοδον. Ἀλλ' ἀποβλέψας εἰς τὸν προταθέντα αὐτῷ ὄγκον ἐργασίας, ὅστις ὁσημέραι ηὐξάνετο, καὶ ἀντιληφθεὶς ὅτι τὸ πρᾶγμα ἐλάμβανε διαστάσεις ἀκαθορίστους, ἠναγκάσθη νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐπ' ἀόριστον παρατάσεως τῆς ἀκουσίας ξενητείας. Οὕτω σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἐκμαθὼν ἀναγκαστικῶς τὴν ρωσικὴν καὶ εὐρύνας τὸν κύκλον τῶν σχέσεών του, δὲν ἠδύνατο, ὡς ἦτο ἀκόλουθον, νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ καθαρῶς φιλολογικὸν ἔργον. Ἡ ρωσικὴ ζωὴ κατὰ πάσας τὰς ἐκδηλώσεις της καὶ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος εἰσέβαλλεν ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὸ ἀπέριττόν του κελλίον, διὰ τῶν φίλων δὲ καὶ τῶν γνωρίμων του καθίστατο γνώστης πασῶν αὐτῆς τῶν λεπτομερειῶν καὶ πάντων τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα συνεκίνουν τοὺς ἐκκλησιαστικούς, κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς κύκλους. Ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τὸ μορφωτι-

κόν του κῦρος ἦτο τόσον μέγα, ὥστε οἱ πάντες ἀπέβλεπον πρὸς αὐτὸν ὡς τὸν μόνον δυνάμενον μετ' αὐθεντίας νὰ ὑποδείξῃ τὰ πρέποντα γενέσθαι εἰς οἱονδήποτε βιωτικὸν τομέα. Τὸ κελλίον του ἀπέβη κέντρον συναντήσεως τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων μοσχοβιτῶν πρὸς συζήτησιν ἐπὶ ἐπικαίρων φιλολογικῶν θεμάτων· πρὸς αὐτὸν ἀπετείνοντο πρὸς λύσιν ποικιλωτάτων ἀποριῶν, πρὸς ἐξαίτησιν συμβουλῶν καὶ ὁδηγιῶν ὅσοι εἰς δυσκόλους περιπτώσεις καὶ εἰς περίπλοκα ζητήματα εἶχον ἀνάγκην χειραγωγίας, πρὸς αὐτὸν δ' ἐκόμιζον διάφορα νέα βιβλία, ἵνα ἀκούσωσι τὴν ἐμβριθῆ καὶ ἀμερόληπτον κρίσιν του. Ἡ εὐρεῖα πολυμάθεια, ἡ ὀξεῖα καὶ ὑγιὴς κρίσις, ἡ εἰλικρίνεια, ἡ εὐθύτης, ἡ ἀνιδιοτέλεια, τὸ ἀνοπισθόβουλον, τὸ πρὸς πάντα καὶ διὰ πάντα τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα, γενικά τε καὶ ἀτομικά, θερμὸν αὐτοῦ διαφέρον, ἡ προσήνεια καὶ τὸ ἄτυφον, συνεκίνουν, ἐγοήτευον καὶ εἵλκυον πρὸς αὐτὸν τοὺς ἀρίστους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς του, πολλοὶ τῶν ὁποίων μετέπειτα ἀπέβησαν ἱστορικαὶ προσωπικότητες τῆς Ρωσίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Μάξιμος δὲν ἐβράδυνεν οὐ μόνον νὰ εἰσαχθῇ ὑπὸ τῶν περὶ αὐτὸν εἰς πάντα τὰ ζητήματα, τὰ τότε συγκινοῦντα τοὺς ἀνεπτυγμένους ἐκκλησιαστικοὺς καὶ κοσμικοὺς κύκλους τῆς ρωσικῆς πρωτευούσης, ἀλλὰ καὶ νὰ μετάσχῃ τῆς κινήσεως κατὰ τὸν μᾶλλον ἐνεργὸν τρόπον. Αἱ ἐπὶ τῶν ἐπικαίρων τούτων ζητημάτων πολυάριθμοι αὐτοῦ ἐπιστάσεις καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ μαρτυροῦσι πόσον ζωηρὰ ὑπῆρξεν ἡ συμμετοχή του εἰς πᾶν ὅ,τι ἐτάρασσε τὰς ψυχὰς τῶν συγχρόνων του ἐν Ρωσίᾳ, διὸ καὶ τὰ πάντα ἀντανεκλῶντο εἰς τὰ γραφόμενά του, ἅτινα διὰ τοῦτο καὶ ἀπετέλεσαν διὰ τοὺς ρώσους ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολόγους πολυτιμότατον πρώτης ὕλης ἱστορικὸν μνημεῖον. Αἱ συγγραφαί του ἀπέβησαν τὸ κάτοπτρον πασῶν τῶν ὄψεων καὶ ἐκφάνσεων τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς ζωῆς πασῶν, ὡς εἴπομεν, τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ πάντων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων μεθ' ὅλων τῶν σκέψεων, τῶν τάσεων, τῶν κατευθύνσεων καὶ τῶν ἀνησυχιῶν των.

Δ'. ΤΟ ΡΩΣΙΚΟΝ ΣΚΟΤΟΣ

Δυστυχῶς δὲ ἡ τότε ρωσικὴ ζωὴ οὐ μόνον οὐδὲν τὸ εὐχάριστον παρουσίαζεν, ἀλλὰ καὶ τόσον ἐντόνους ἐνεφάνιζε τὰς ἀρνητικάς της ὄψεις, ὥστε ὁ Μάξιμος ἀνὰ πᾶν βῆμά του νὰ συναντᾷ φαινόμενα ἄντικρυς ἀντίθετα πρὸς τὰ ἰδανικὰ καὶ τὰς ἀρχάς, τῶν ὁποίων ἦτο ἔνθερμος θιασώτης καὶ κήρυξ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διὰ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ ἐνεργὸς ἀνάμειξις εἰς τὰ φλέγοντα ζητήματα τῆς ρωσικῆς ζωῆς πρὸς κοινὴν διαφώτισιν, διδασκαλίαν καὶ ἀνάπλασιν ἀπετέλεσεν ἕνα τῶν μοιραίων παραγόντων τοῦ ἐπακολουθήσαντος Μαξιμικοῦ δράματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντεῦθεν προκυψάσης κολοσσιαίας ρωσικῆς ἀναγεννήσεως, ἀνάγκη νὰ προταχθῇ σύντομός τις εἰκὼν τῆς τότε ρωσικῆς πραγματικότητος καὶ ἡ ἔναντι αὐτῆς διὰ τῶν συγγραφῶν του κριτικὴ τοῦ Μαξίμου στάσις.

Τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰῶνος, πρὸς τὸ ὁποῖον συμπίπτει ἡ ἐν Ρωσίᾳ δρᾶσις τοῦ Μαξίμου, χαρακτηρίζεται γενικῶς ὑπὸ τῶν ρώσων

καὶ τῶν ξένων ἱστορικῶν ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν σκοτεινὴ περίοδος τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ἐσχάτη ἀμάθεια ἡπλοῦτο καθ' ὅλην τὴν τεραστίαν χώραν εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα μεθ' ὅλων τῶν συμπαρομαρτουσῶν ἀγροίκων πλανῶν, δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων καὶ τῶν παντοίων λειψάνων τῆς προχριστιανικῆς ρωσικῆς εἰδωλολατρείας [206]. Ὠφείλετο δὲ τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν τοῦτο σκότος εἰς τὴν παντελῆ σχεδὸν ἔλλειψιν τῶν μορφωτικῶν μέσων καὶ εἰς τὴν ἀθλιωτάτην κατάστασιν τῶν ὀλίγων ὑφισταμένων. Ὁ Ἀντώνιος Possevinus, ἐπισκεφθεὶς τὴν Ρωσίαν τῷ 1581, ἔγραφεν ὅτι ἐκεῖ οὔτε κολλέγια ὑπῆρχον, οὔτε ἀκαδημίαι, ἀλλὰ μόνον σχολεῖά τινα, ὅπου ἐμάνθανον μόνον ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν [207]. Καὶ ἐνωρίτερον δέ, τῷ 1546, ὁ Joan. Cobencel ἐσημείου, ὅτι ἐν ἁπάσῃ τῇ Μοσχοβίᾳ δὲν ὑπῆρχον σχολεῖα καὶ ἄλλα μέσα πρὸς σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν, εἰ μὴ μόνον ὅ,τι ἠδύνατο νὰ μάθῃ τις εἰς τὰ μοναστήρια [208]. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ Βλαδίμηρος προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν εἰς Ρωσίαν, ἀλλ' ἡ ἀπόπειρά του ἀπέτυχεν· ἡ παιδεία «διῆλθεν ἐκ Ρωσίας ὡς τὸ ὕδωρ ἀπὸ κόσκινον» [209]. Ἡ πνευματικὴ νὺξ ἦτο διηπλωμένη τόσον σταθερῶς ἐν τῇ χώρᾳ, ὥστε κατέστη φυσιολογικὴ κατάστασις [210]. Ὁ Παῦλος Ἰόβιος ὀνειδίζει τοὺς ρώσους ἐπὶ ἐσχάτῃ ἀμαθείᾳ ὡς πρὸς τὰς ἐπιστήμας προσθέτων ὅτι ἀποκαλοῦσιν «ἰατρὸν» πάντα ὁπωσδήποτε γνωρίζοντα θεραπευτικάς τινας ἰδιότητας τῶν φυτῶν [211]. Σποραδικά τινα σχολεῖα ἰδιωτικὰ ὑφίσταντο ἐν οἰκίαις διδασκάλων ἐξ Ἑλλάδος, ἰδίως διὰ τὰ τέκνα τῶν βογιάρων, ὡς καὶ παρὰ τὰς μονὰς ἢ τοὺς ναούς, ὅπου ἐδίδασκον τὰ τέκνα τοῦ λαοῦ ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν μοναχοὶ καὶ ἱερεῖς, τόσον ὅμως ὀλιγογράμματοι καὶ αὐτοί, ὥστε οἱ ἀρχιερεῖς ἐδυσκολεύοντο νὰ εὕρωσι πρὸς χειροτονίαν χωρικοὺς δυναμένους ἁπλῶς νὰ ἀναγινώσκουν τὸν Ἀπόστολον ἢ τὸ Ψαλτήριον [212]. Κατὰ τοὺς χρονογράφους, ὁ Γιαροσλὰβ (ια' αἰ.) ἵδρυσεν ἐν Νόβγοροδ τὸ πρῶτον δημοτικὸν σχολεῖον, ἐν ᾧ 300 παιδία ἐμάνθανον τὰς πρώτας γνώσεις τῆς ἀναγκαίας διὰ τὸ ἱερατικὸν στάδιον καὶ τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν [213]. Καὶ αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες κατ' αὐτὴν τὴν μέσην περίοδον τῆς ρωσικῆς ἱστορίας δὲν διεκρίνοντο ἐπὶ μαθήσει, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν ἦσαν καὶ ὅλως ἀγράμματοι. Ὑπάρχουσιν ἔγγραφα τοῦ ις' αἰῶνος, ἐν οἷς σημειοῦται ὅτι οἱ δοῦκες καὶ τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν δὲν ὑπέγραψαν διότι «δὲν γνωρίζουσι γράμματα». Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ ἀνωτάτων ἀξιωματούχων τῆς Ἐκκλησίας· ὁ σύγχρονος τῷ Μαξίμῳ ἐπίσκοπος Τβέρης Ἀκάκιος «ὀλίγιστα γράμματα ἐγνώριζε». Αὐτὸς ὁ Μάξιμος εὑρέθη ἠναγκασμένος νὰ ἐξηγήσῃ εἰς ρῶσον ἐπίσκοπον τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ὁμοήχων ρωσικῶν λέξεων *μίρ* (μὲ ἰῶτα=κόσμος) καὶ *μήρ* (μὲ ἦτα ρωσικὸν=εἰρήνη), διότι τινὲς ἐνόμιζον, ὅτι ἐν τῷ τῆς *Ἐκτενοῦς* «ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν *εἰρήνης*» (*μήρ*) ἡ δέησις γίνεται ὑπὲρ τοῦ ἄνωθεν *κόσμου* (*μίρ*), τοῦ πνευματικοῦ, τῶν ἀγγέλων· πρὸς λύσιν τῆς ἀπορίας ὁ ἐπίσκοπος κατέφυγεν εἰς τὰ φῶτα τοῦ Μαξίμου [214]. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ἕνα ἔτι αἰῶνα ὁ πατριάρχης Ρωσίας Νίκων ἐγέλα δηκτικῶς οὐχὶ πλέον διὰ τὴν ἀμάθειαν, ἀλλὰ διὰ τὴν παντελῆ ἀγραμματωσύνην τῶν συγχρόνων του ἀρχιερέων

τῆς Μόσχας [215]. Οὐδὲ καὶ ἐδέχοντο οἱ διὰ τὴν ἱερωσύνην ὑποψήφιοι νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὸν κόπον στοιχειώδους γραμματικῆς προπαιδείας· ἐδραπέτευον, μόλις ὡς ἤκουον ὅτι θὰ ὑπεβάλλοντο εἰς τὴν ὄχλησιν τῆς μαθήσεως [216]. Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς μοναῖς σχολεῖα δὲν ηὐδοκίμησαν, διότι οἱ μοναχοὶ ἠρέσκοντο εἰς τὴν ἀμάθειαν, ἦτο δὲ ἀπηγορευμένη, ἄλλως τε, ἡ εἰς τὰς μονὰς φοίτησις παιδίων καὶ ἀγενείων μειρακίων. Δὲν ἦσαν δ' ὀλίγοι καὶ οἱ θεωροῦντες τὴν παιδείαν ἢ ὡς αὐτόχρημα αἵρεσιν, ἢ ὡς ἄγουσαν εἰς τὴν αἵρεσιν, ἢ καὶ εἰς τὴν παραφροσύνην, τὸ τελευταῖον τοῦτο στηρίζοντες ἐπὶ τῶν πρὸς τὸν Ἀπόστ. Παῦλον λόγων τοῦ Φήστου [217]. Τούτου δ' ἕνεκα ὅσοι–ὀλίγιστοι– φιλομαθεῖς, ἠναγκάζοντο νὰ περιορίζωνται εἰς τὴν αὐτομάθειαν [218]. Ὡς μοναδικὸν δὲ σχολεῖον τῆς ἀναλφαβήτου μάζης ἀπέμενεν ὁ ναὸς μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων λειτουργικῶν καὶ ἄλλων ἱεροπραξιῶν. «Ἡ παρ' ἡμῖν λαϊκὴ μᾶζα—λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη—εἶχε τοῦτο τὸ σπουδαιότατον προνόμιον ἔναντι τῆς μάζης τῆς Δύσεως, ὅτι ἤκουε τὴν λειτουργίαν οὐχὶ εἰς γλῶσσαν ξένην, καί, ἑπομένως, ἀκατάληπτον, ἀλλ' εἰς τὴν ἐθνικὴν αὐτῆς γλῶσσαν» [219]. Οὕτω, μὴ ὑφισταμένης δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἀδυνάτου δὲ οὔσης τῆς ὁπωςδήποτε ἄλλως δωρεὰν παρεχομένης διὰ τὰ τέκνα τοῦ λαοῦ, περιωρισμένος μόνον ἀριθμὸς εὐπορούντων ἀριστοκρατῶν ἠδύνατο νὰ παράσχῃ εἰς τὰ τέκνα του τὴν «μόρφωσιν» τῆς ἐποχῆς, καὶ ταύτην συνισταμένην εἰς ἁπλῆν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν [220]. Διὰ τοῦτο αὐτοὶ οἱ διδάσκαλοι ἀπέτρεπον ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως πολλῶν βιβλίων, πολλοὶ δ' ἐφοβοῦντο καὶ νὰ θίξωσι βιβλίον ἵνα μὴ ἐμπέσωσιν εἰς αἵρεσιν [221].

Διὰ τοὺς λόγους τούτους καὶ ὁ κύκλος τῶν πρὸς ἀνάγνωσιν προωρισμένων βιβλίων ἦτο λίαν περιωρισμένος. Ἀπὸ τοῦ ιε' καὶ ἰδίᾳ τοῦ ιστ' αἰ. εἶχον μὲν ἀποκτηθῆ ἐν Ρωσίᾳ ἱκανὰ χειρόγραφα ποικίλου περιεχομένου, ταῦτα ὅμως ἦσαν λίαν ἀνεπαρκῆ, ἀλλὰ καὶ ἀκατάλληλα διὰ τὴν σχολικὴν μάθησιν, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἀπρόσιτα, διότι ἦσαν κατάκλειστα. Εἷς τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων τοῦ ιστ' αἰ., ὁ πρίγκηψ Ἀνδρέας Κούρμπσκιη, ἔλεγεν ἐκφραστικῶς «ἡμεῖς (οἱ Ρῶσοι) φθίνομεν ἐκ πνευματικῆς πείνης» [222]. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ τσάρου, ὡς εἴδομεν, ἦτο κλειστὴ ἐπὶ αἰῶνα ὁλόκληρον, καὶ μονῶν δέ τινων πλούσιαι σχετικῶς βιβλιοθῆκαι [223] ἦσαν ἀνωφελεῖς εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους μοναχούς· ἡ σοφία τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων των διά τε τὸν κλῆρον καὶ τοὺς λαϊκοὺς ἦτο ἐσφραγισμένη, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκ μεταφράσεων χειρόγραφα δὲν ἦσαν περισσότερον προσιτὰ [224]. Ὁ ὀλίγος κόσμος τῶν ἀναγινωσκόντων προετίμα νὰ ἐντρυφᾷ εἰς βιβλία περιέχοντα ἱστορίας, μυθολογήματα καὶ βίους ἁγίων καὶ τρέφοντα μόνον τὴν δεισιδαιμονίαν, τὴν πρόληψιν καὶ τὴν ἀμάθειαν. Τὰ δογματικὰ ἀπεύφευγον οἱ φιλαναγνῶσται ἐκ φόβου μὴ περιπέσωσιν εἰς αἵρεσιν. Οἱ δὲ ὀλιγογράμματοι προετίμων νὰ μὴ ἀναγινώσκωσι τὰ σοβαρὰ βιβλία, παρὰ νὰ τὰ ἀναγινώσκωσι μέν, ἀλλὰ νὰ μὴ ἐννοῶσι τὸ περιεχόμενον [225]. Ἦτο δὲ λίαν στενὸς ὁ κύκλος τῶν «γραμματισμένων», διότι μόνον οἱ εὔποροι ἠδύναντο νὰ ἀποκτῶσι βιβλία, ἕνεκα τῆς μεγάλης των ἀκριβείας. Τὰ βιβλία ἀπετέλουν τοιαύτην πολυ-

τέλειαν, ὥστε οἱ πλεῖστοι τῶν ρωσικῶν ναῶν οὐδὲ αὐτὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἠδύναντο νὰ ἀποκτήσωσιν, ὡς στερούμενοι τῶν πρὸς τοῦτο χρημάτων [226]. Διὰ τὴν μεγάλην ἀγοραστικὴν αὐτῶν ἀξίαν τὰ βιβλία ὑπῆρχον μόνον ἐν ταῖς πόλεσι καὶ ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν πλουσίων, μόνον δ' ἐκεῖθεν οἱ ἱερεῖς τῶν πόλεων ἠδύναντο ὁπωσδήποτε νὰ χρησιμοποιῶσιν αὐτά [227], ἐθεωροῦντο δ' ὡς εἰκὸς πολύτιμα δῶρα προσφερόμενα ὑπὸ ἡγεμόνων καὶ ἡγεμονίδων εἰς ναοὺς καὶ μονὰς εἰς μνημόσυνον. Καὶ ἐν ταῖς μοναῖς δὲ μόνον οἱ ἐκ τῶν μοναχῶν πλούσιοι ἦσαν κάτοχοι βιβλίων [228]. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πλήρης ἡ ἁγ. Γραφὴ δὲν ὑπῆρχεν ἐν χρήσει εἰς σλαυωνικὴν μετάφρασιν μέχρι τῆς προμνημονευθείσης ἀποπείρας τοῦ μητροπολίτου Νόβγοροδ Γενναδίου, ἀλλὰ καὶ μετ' ἐκείνην ὀλίγιστα ἀντίγραφα τοῦ ὅλου κανόνος ἦσαν ἐν χρήσει πρὸ τῆς εἰς Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τῆς τυπογραφίας [229].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλος λόγος συνετέλει εἰς τὴν μεγάλην στενότητα τῆς καὶ ἤδη περιωρισμένης μορφώσεως. Ὡς ἐν τοῖς ὄπισθεν εἴδομεν, τῆς καθ' ὅλου παιδείας ὁ χαρακτὴρ ἦτο ἀποκλειστικῶς θρησκευτικός. Αὐτὰ τὰ πρῶτα πρὸς ἀνάγνωσιν βήματα ἐγίνοντο ἐπὶ τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτῆρος καὶ παιδεία ἦτο καὶ ἐκαλεῖτο ἡ γνῶσις μόνης τῆς ἁγ. Γραφῆς, τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων καὶ πᾶσα ἐν γένει θρησκευτικὴ μάθησις. Ἡ ἱερὰ δὲ αὕτη παιδεία δὲν ἦτο μόνον τὸ μοναδικὸν εἶδος γνώσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦτο γενικῶς ἐθεωρεῖτο ὡς ἁρμόζον εἰς μόνον τὸν κληρικόν, ὅθεν ὁ πολὺς λαϊκὸς κόσμος, ἀποφεύγων ἐξ εὐλαβείας τὴν ἀπὸ τῶν βιβλίων γνῶσιν, ἦτο βεβυθισμένος εἰς ἐσχάτην ἀμάθειαν· καὶ αὐτὴ ἡ ἐν τοῖς γραφείοις καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἐργασία διεξήγετο κατὰ πρακτικὴν συνήθειαν ἄνευ γραμματικῶν καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν στοιχειωδεστάτων ἀριθμητικῶν γνώσεων, ἀφοῦ καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν ἀριθμῶν ἠγνοοῦντο, ἀντικαθιστάμενοι διὰ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ ὀλίγιστοι συγγραφεῖς ἐστρέφοντο διαρκῶς περὶ θέματα θρησκευτικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἰδίως ἀσκητικά, διότι δὲν ἐπέτρεπον εἰς ἑαυτοὺς νὰ σκέπτωνται ἄλλως εἰ μὴ μόνον ἐντὸς τοῦ κύκλου καὶ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ αὐτοτελὴς ἔρευνα καὶ ἡ ἐλευθέρα κρίσις περὶ οἱουδή τινος ἐπικαίρου ζητήματος καὶ αὐτῶν τῶν κοινῶν βιωτικῶν πραγμάτων ἐλάμβανε τὸν χαρακτῆρα τῆς διαφωνίας πρὸς τὰ κοινῶς παραδεδεγμένα καὶ τὰς διαστάσεις αἱρέσεως, διὸ καὶ προὐκάλει τὴν γενικὴν ἐξέγερσιν καὶ κατάκρισιν. Διότι πᾶσα ἰδιογνωμία ἐξελαμβάνετο ὡς ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς αὐθεντίας τῶν πατέρων, συνεπαγομένη μάλιστα καὶ νόμιμον δίωξιν [230].

Ἐξ ἄλλου σημαντικῶς παρεκώλυε τὴν πνευματικὴν τῶν ρώσων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνάπτυξιν καὶ ἡ πρὸς τοὺς ξένους δυσμενὴς διάθεσις, ἥτις μετεβάλλετο εἰς περιφρόνησιν καὶ ἀποστροφήν. Μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ ὑπερορίου της κόσμου ἦτο παρεμβεβλημένον σινικὸν τεῖχος ἀδιαπέραστον ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ πνεύματος. Τοῦ τείχους τούτου τὸν θεμέλιον οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ ἀποδίδουσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν ἑλληνισμόν, ὡς μεταγγίσαντα τὸ πρὸς τὸν λατινισμὸν μῖσός του ὑπὸ μορφὴν ἀπεχθείας πρὸς

πᾶν δυτικόν. Τὸ ἀληθὲς εἶνε ὅτι ἡ ἀνικανότης τῶν ρώσων πρὸς κατανόησιν τῶν πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν δογματικῶν καὶ ἄλλων διαφορῶν μετέτρεπε τὴν θρησκευτικὴν διάστασιν εἰς μῖσος πρὸς πᾶν ἐν γένει δυτικόν, κατ' ἐπέκτασιν τῆς ἐννοίας τοῦ θρησκευτικῶς κακοδόξου λατινικοῦ εἰς πᾶν τὸ μὴ ρωσικὸν καὶ τὸ ξένον καθ' ὅλου. Τὴν ἀποστροφὴν δὲ ταύτην ἐπέτεινον αἱ ὁλονὲν ἐν Ρωσίᾳ ἐπαναλαμβανόμεναι προσπάθειαι τῶν παπῶν πρὸς ἐκλατινισμὸν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν *Συλλογῇ* τοῦ ιστ' αἰ. φέρεται ἀπαγόρευσις εἰς τὸν ὀρθόδοξον ρῶσον νὰ εἰσέρχηται εἰς λατινικὸν ναόν [231], νὰ πίνῃ καὶ νὰ συντρώγῃ μετὰ λατίνου. Τὸν διάβολον παρίστων ὑπὸ μορφὴν καπουκίνου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Γεννάδιος ἀποκαλεῖ τὴν Δύσιν *Ἅδην*. Ταξειδιῶται ρῶσοι ἐπανερχόμενοι ἐξ Εὐρώπης διηγοῦντο ὅτι ἔφθασαν μέχρι τοῦ Ἅδου, εἶδον τὸν ἀκοίμητον σκώληκα καὶ ἤκουσαν τὸν βρυγμὸν τῶν ὀδόντων τῶν ἁμαρτωλῶν! Οὕτω πᾶς μὴ ρῶσος ἦτο μὴ ὀρθόδοξος, ἐθνικὸς δῆλα δὴ καὶ ἀκάθαρτος, πρὸς τὸν ὁποῖον οὐδ' ἁπλοῦς χαιρετισμὸς ἐπετρέπετο. Ὁ τσάρος μετὰ τὰς κατὰ τὰς ἐπισήμους ὑποδοχὰς τῶν ξένων χειραψίας ἔνιπτε τὰς χεῖρας, πρὸς τοῦτο δ' ὑπῆρχε δοχεῖον ὕδατος παρὰ τὸν θρόνον, ὡς ἀναφέρουσι ξένοι συγγραφεῖς. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοιαύτη πρὸς τοὺς ξένους ἀπέχθεια ἐξεδηλοῦτο ἀγροικότερον ὑπὸ τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ, ὅστις ἐθεώρει αὐτοὺς καὶ τῶν κυνῶν χείρονας. Ὁσάκις ὁ λαὸς ἀντελαμβάνετο εἴσοδον ξένου πρεσβευτοῦ εἰς Μόσχαν, ἐσταυροκοπεῖτο, σπεύδων ἅμα νὰ κλείσῃ τὴν θύραν τῆς καλύβης ἢ τῆς οἰκίας του [232].

Καὶ ἡ τοῦ ρωσικοῦ δὲ κλήρου πνευματικὴ στάθμη δὲν ἦτο ἀνωτέρα τῆς τῶν λαϊκῶν. Οὐ μόνον ἦτο ἄμοιρος πάσης μορφώσεως γενικῶς, ἀλλὰ τὸ καθ' ὅλου ἱερατεῖον, προερχόμενον ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἐντελῶς πτωχῶν καὶ ἀγραμμάτων μουζίκων, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἱερατικῶν κυρίως οἰκογενειῶν, μόλις ἠδύνατο νὰ συλλαβίζῃ, λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψει ὅτι ἦτο ἠναγκασμένον νὰ ἀναγινώσκῃ ἐκ χειρογράφων [233]· in (sacerdotibus) omnibus — λέγει ὁ Possevinus — mira interiorum literarum ignoratio est [234]. Ἦτο ζήτημα — λέγει καὶ ὁ Ὀλεάριος — ἂν εἷς ἐπὶ δέκα μοναχῶν ἐγνώριζεν ἐκ στήθους τὴν κυριακὴν προσευχήν [235]. Ὑπῆρχον καὶ ἐντελῶς ἀναλφάβητοι ἱερεῖς, ἀπαγγέλλοντες μόνον ἐκ στήθους παπαγαλιστὶ ὅ,τι ἦτο δυνατὸν νὰ συγκρατῇ ἡ μηχανικὴ μνήμη των [236]. Αἱ ἱεροπραξίαι, λοιπόν, ἐτελοῦντο μηχανικῶς καὶ ἀτελέστατα, ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τῆς ἐννοίας καὶ σημασίας τῶν τελουμένων καὶ τοῦ ἱερατικοῦ λειτουργήματος. Ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ἱεραρχίας ἡ ἀμάθεια ἦτο τοσαύτη, ὥστε οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχιερέων οὐδὲ τὰ στοιχειώδη τῆς πίστεως ἐγνώριζον [237]. Γνώρισμα δὲ μορφώσεως καὶ πολυμαθείας ἐνομίζετο ἡ ἀπὸ μνήμης μηχανικὴ ἀποστήθισις ἑτοίμου γνώσεως ἐκ βιβλίων ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἀφθόνων χωρίων τῆς ἁγ. Γραφῆς, δι' ἁπλῆς παρατάξεως τῶν ὁποίων διεξήγοντο συζητήσεις καὶ ἐλύοντο διάφορα ἐκκλησιαστικὰ καὶ θρησκευτικὰ ζητήματα.

Ἡ τοιαύτη ἀπαιδευσία κλήρου καὶ λαοῦ προῆγε κατὰ φυσικὸν λόγον τὴν θρησκευτικὴν τ υ π ο λ α τ ρ ε ί α ν καὶ τὴν δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ί α ν. Οἱ ρῶσοι, ἀνίκανοι νὰ οἰκειωθῶσι τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας,

τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν αὐτῆς περιεχόμενον, ὡς οὐσιῶδες αὐτῆς συστατικὸν ἐξέλαβον τὸ ἐπουσιῶδες τυπικὸν αὐτῆς μέρος, τοὺς τύπους τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, τὸ τελετουργικόν, οὐ μόνον δὲ ἐταύτισαν τὸν τύπον πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τῆς λατρείας τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν πρὸς τὸ δόγμα, ἀλλὰ καὶ κατήντησαν εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ γράμματος ὑπὲρ τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν μονομερῆ καὶ φανατικὴν προσκόλλησιν εἰς τὸν τελετουργικὸν τύπον, εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν τελεστικὴν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας, τὴν μηχανικὴν ἐξωτερικὴν εὐσέβειαν. Ἐντεῦθεν ἡ πᾶσα προσοχὴ ἐστρέφετο εἰς τὴν οἰκοδομὴν ὡς πλείστων καὶ μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ ναϊδίων, εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν αὐτῶν διὰ πολυαρίθμων εἰκόνων, κωδώνων καὶ πολυτελῶν ἱερῶν σκευῶν, εἰς τὴν ἐπένδυσιν καὶ διακόσμησιν τῶν εἰκόνων δι' ἀφθόνου χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ πολυτίμων λίθων καὶ ἀναθημάτων, εἰς πολύτιμα ἀφιερώματα εἰς ναοὺς καὶ μονάς, εἰς μακρὰς προσευχάς, λιτανείας, παρακλήσεις καὶ ἀγρυπνίας, εἰς προσκυνηματικὰς κοπιώδεις πορείας κ. τ. τ.[238]. Αἱ δὲ τελεταὶ δὲν ἦσαν ἁπλῶς ἐξωτερικοὶ τρόποι ἐκδηλώσεως τῆς λατρείας, ἀλλ' εἶχον διὰ τοὺς ῥώσους σημασίαν σκοποῦ, ἐκ τῆς ἀκριβοῦς δ' ἐκτελέσεως αὐτῶν ἐξηρτᾶτο νὰ εἰσακούσῃ ὁ Θεὸς τῶν προσευχῶν τῶν πιστῶν[239]. Διὰ τὸν ῥῶσον δὲν ἦτο ἀδιάφορον ποσάκις π. χ. θὰ ψαλῆ τὸ *ἀλληλούϊα*· ἔπρεπε νὰ ψαλῆ ἢ δὶς ἢ τρίς, οὐχὶ ὅμως πότε δὶς καὶ πότε τρίς. Ἐὰν ἔκπαλαι παρεδόθη ὅπως τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, δι' οὗ οἱ χριστιανοὶ σφραγίζουσι τὸ στῆθος, σχηματίζεται διὰ δύο ὡρισμένων δακτύλων, ἡ διὰ τριῶν σημείωσις αὐτοῦ ἀπετέλει παράβασιν οὐσιώδους δόγματος, ὀλεθρίαν αἵρεσιν. Ἀσήμαντα ἁπλῆς λειτουργικῆς πράξεως ζητήματα καὶ ἐξωτερικοὶ τύποι, ὁποῖοι, φέρ' εἰπεῖν, ἡ «συμφώνως πρὸς τὸν ἥλιον» ἢ «ἐναντίον τοῦ ἡλίου» κατεύθυνσις τῆς λιτανείας τῶν ἐγκαινίων, ἡ διὰ 5 ἢ δι' 7 προσφορῶν τέλεσις τῆς προσκομιδῆς, τὸ «ὦ Κύριε, ἐλέησον» ἢ τὸ ἄνευ τοῦ ὦ, ἡ γραφὴ τοῦ ὀνόματος *Ἰησοῦς* ἢ ἁπλῶς *Ἰσοῦς*, κ.τ.τ., ἀνήγοντο εἰς προβλήματα ὑψίστης δογματικῆς σημασίας, περὶ τὰ ὁποῖα ἤριζον ἐπὶ αἰῶνας, ἡ τοιαύτη δ' ἢ τοιαύτη λύσις αὐτῶν ἦγεν εἰς τεράστια σχίσματα. Ὁ πατριάρχης Νίκων εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ κῦρος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου εἰς ἐρωτήματα ὁποῖα τὰ ἂν προσήκῃ κατὰ τὰς λειτουργίας νὰ τηρῆται μονοφωνία, κατὰ ποίαν ὥραν πρέπει νὰ ἀρχίζῃ καὶ νὰ περατοῦται ἡ λειτουργία, πότε ὁ λαμπαδάριος δέον νὰ ἀνάπτῃ τὴν λαμπάδα ἵνα προσκαλῇ τοὺς ἱεράρχας εἰς τὸν ναόν, πότε ἀνάγκη νὰ ἀνοίγηται ἡ ὡραία πύλη, ἂν εἶνε δεκτὴ ἡ θυσία ἱερέως, ὅστις καὶ μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τηρῇ ἐν τῇ καρδίᾳ του τὸ σκάνδαλον τῆς μνησικακίας, ποῦ τίθεται μετὰ τὴν λειτουργίαν τὸ ἀντιμήνσιον, ἂν ἡ ἱερατικὴ εὐλογία συντελῆται δι' ἐπαφῆς πρὸς τὸν εὐλογοῦντα ἢ μή[240]. Ὁ αὐτὸς πατριάρχης εἶχε συγκαλέσει τῷ 1655 σύνοδον, ἧς μετέσχον καὶ οἱ τότε ἐν Μόσχᾳ παραδιατρίβοντες πατριάρχαι Ἀντιοχείας Μακάριος καὶ Σερβίας Γαβριήλ, καὶ καθ' ἣν ἐξητάσθησαν μετὰ περισσῆς σοβαρότητος περεμφερῆ ζητήματα λειτουργικῆς πράξεως καὶ τελετουργικῶν τύπων[241]. Διὰ τὸν ῥῶσον τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ἐν ἑκάστῳ τύπῳ λατρείας ὑπὸ τὴν ἅπαξ καθορισθεῖσαν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ μορφὴν περιείχετο ὡρι-

σμένη ἀκριβὴς καὶ ἀμετάβλητος ἔννοια, ἂν δὲ οἱ τύποι οὗτοι ἦσαν διδακτικοί, ἐποικοδομητικοὶ καὶ αὐτόχρημα σωτηριώδεις διὰ τοὺς πιστούς, τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν μετ' ἄκρας εὐλαβείας διατήρησιν αὐτῶν ὑφ' ἣν ἔκπαλαι προῆλθον μορφήν. Ὅταν οἱ ρῶσοι παρέλαβον ἑτοίμην τὴν ἐξωτερικὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν μετὰ πάντων τῶν τύπων λατρείας παρὰ τῶν ἑλλήνων, ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι αὕτη προήρχετο κατὰ πάσας τῶν μορφῶν αὐτῆς τὰς λεπτομερείας ἀμέσως παρ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, ἢ τῶν ἀποστόλων, ἢ τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, ἢ τῶν ἐπὶ μέρους ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἔμπνευσιν τῆς θείας δυνάμεως. Ὡς θείαν, λοιπόν, ἔχοντες τὴν προέλευσιν οἱ τύποι λατρείας ἔδει νὰ τηρῶνται ὑποχρεωτικῶς ἀείποτε ἀμετάβλητοι καὶ ἐν ἁπάσαις ταῖς ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις ὁμοιόμορφοι. Οἱαδήποτε αὐτῶν παραλλαγὴ ἐσήμαινεν αὐτόχρημα νόθευσιν, κιβδήλευσιν καὶ παραχάραξιν θεοσδότων δογμάτων, ἐπέμβασιν τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς εἰς τὰ θεοπαράδοτα, μεταβολὴν αὐτῆς τῆς ἐν τοῖς τύποις ἐννοίας καὶ ἀφαίρεσιν τῆς ἐνούσης ἐν αὐτοῖς σωτηριώδους δυνάμεως, βέβηλον ἀντικατάστασιν τοῦ θείου διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ ἄρα διάπραξιν φρικτῆς ἀσεβείας [242]. Δὲν ἦσαν δῆλα δὴ εἰς θέσιν νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς τῆς λατρείας τύπος δὲν εἶνέ τι ἐφ' ἅπαξ ὁριστικῶς ἀποτετελεσμένον, ἀλλ' ὑφίσταται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν αἰώνων βαθμιαίαν ἐξεργασίαν· ὅτι ἕκαστος λειτουργικὸς ἢ τελετουργικὸς τύπος κέκτηται δύο ὄψεις, τὴν οὐσιώδη, τὴν ἐγκειμένην ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐννοίᾳ τοῦ πυρῆνος αὐτοῦ, καὶ τὴν ἐπουσιώδη, ἤτοι τὸ κέλυφος, τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν, τὴν ὁρατὴν ἔκφρασιν τῆς ἐννοίας· ὅτι διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειαν σπουδαία εἶνε ἡ πρώτη, ὡς συνδεομένη στενῶς πρὸς τῆς χριστιανικῆς πίστεως τὸ περιεχόμενον, ἐνῷ ἡ δευτέρα ὑφίσταται πάντοτε καὶ δύναται νὰ ὑφίσταται διαφόρους μεταβολὰς κατὰ τὰς Ἐκκλησίας ἑκάστας· ὅτι πάντα τὰ τοιαῦτα ζητήματα δύνανται νὰ λύωνται ὑπὸ πάσης ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸ φῶς καὶ τὴν χειραγωγίαν τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν τῶν ἀρχαίων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν· καὶ ὅτι ἄρα, τέλος, δὲν ἀποτελεῖ δυστύχημα τὸ ὅτι ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία ἔν τισι τύποις διαφέρει τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, καὶ τῆς ἑλληνικῆς [243].

Ἡ τοιαύτη περὶ τῶν θρησκευτικῶν τύπων ἀντίληψις φυσικὸν ἦτο νὰ μεταβάλληται εἰς γνήσιον φαρισαϊσμόν. Πρὸς καθησύχασιν τῆς ἐπὶ παρανομίαις ἐξεγειρομένης συνειδήσεως οἱ παραβάται τῶν χριστιανικῶν ἐντολῶν κατέφευγον εἰς τὴν ὅσον ἔνεστι πληρεστέραν τήρησιν θρησκευτικῶν τύπων, βέβαιοι ὅτι οὕτω ἐξιλεοῦσι τὴν θείαν δικαιοσύνην καὶ ἀσφαλίζουσι τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν. Οὕτω ὁ ἐλεγχόμενος δι' ἐκβιασμοὺς καὶ καταπιέσεις κυβερνήτης ἐπιχειρεῖ προσκυνηματικὴν ἀποδημίαν εἰς μακρυνὸν μοναστήριον· ὁ πλεονέκτης δικαστὴς ἀνάπτει ἐν τῷ ναῷ μεγάλην λαμπάδα διὰ τὰ δι' ἀδίκου κρίσεως ἀποκτηθέντα χρήματα· ὁ ἀδίκως πλουτισθεὶς δαπανᾷ εἰς οἰκοδομὴν ναοῦ ἢ εἰς ἀφιέρωσιν μεγάλων κωδώνων κ.ο.κ. [244].

Κλασσικὸν παράδειγμα τῆς ὅλης ἐξωτερικῆς τυπικῆς ταύτης εὐσεβείας, δι' ἧς ἐξελάμβανον οἱ παλαιοὶ ρῶσοι κατασιγαζομένην τῆς συνει-

δήσεως τὴν ἐξέγερσιν καὶ ἐξιλεούμενον τὸν Θεὸν πρόκειται ὁ τσάρος Ἰβὰν Δ' ὁ Τρομερός. Ὁ μονάρχης οὗτος ἦτο τύπος πιστοτάτου καὶ εὐσεβεστάτου τηρητοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων μέχρι σχολαστικῆς ἀκριβείας, παρηκολούθει καθ' ἑκάστην τὰς ἱερὰς ἀκολουθίας, ἐρραντίζετο ἐπιμελῶς δι' ἁγιασμοῦ, ἐσταυροκοπεῖτο ἀνελλιπῶς, ἐπεδίδετο εἰς μακρὰς καὶ θερμὰς προσευχάς, ἐκ τῶν πολλῶν δὲ «μετανοιῶν» εἶχεν ἀποκτήσει εἰς τὰ γόνατα τύλους. Ξένοι παρακολουθήσαντες ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν ζωήν του κατέλιπον περιεργοτάτας λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ παραδοξοτάτου κράματος εὐσεβείας καὶ σκληρότητος τοῦ Τρομεροῦ, τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ὁποίων ἐγένοντο αὐτόπται μάρτυρες. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐστηροτάτης, μοναχικῆς αὐτόχρημα, τυπικῆς εὐσεβείας, ἐξικνουμένης μέχρι καὶ ἰδιοχείρου διανομῆς πρὸς πτωχοὺς τροφῆς ἐκ τῆς τραπέζης τῆς ὑπ' αὐτοῦ συσταθείσης μοναστηριακῆς ἀδελφότητος, ἧς αὐτὸς προΐστατο ὡς ἡγούμενος, καθ' ἑκάστην μεταβαίνων εἰς τὰς φυλακὰς διέτασσε βασανιστήρια κατὰ τῶν κρατουμένων, φαίνεται δέ, ὡς γράφει ὁ σύγχρονος τῷ Τρομερῷ ἐσθονὸς Eilard Kruse [245] (ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν δοῦκα Ketler ἢ τὸν Χέτμαν Χόντκεβιτς), ὅτι «ἡ φύσις του ἦτο τοιαύτη, ὥστε τὸ θέαμα τῶν βασάνων νὰ τὸν εὐφραίνῃ, ἐγὼ δὲ αὐτὸς ὑπῆρξα μάρτυς ὅτι οὐδέποτε εἶχε τόσον εὐφρόσυνον διάθεσιν, ὅσον ὅταν ἦτο παρὼν κατὰ τοὺς βασανισμούς, τοὺς ὁποίους ἀπελάμβανεν ἐπὶ ὀκτὼ ὅλας ὥρας τῆς ἑσπέρας.. Κατ' αὐτὸ τὸ μεσονύκτιον, μετὰ βραχὺν ὕπνον, ἐγειρόμενος, ἔκρουε τοὺς κώδωνας πρὸς προσευχήν... Πάσας τὰς κοσμικὰς ὑποθέσεις ὁ τσάρος διεξάγει ἐν τῷ ναῷ, αὐτόθι δὲ πάλιν ἐξαγγέλλει καταδίκας καὶ ὁρίζει ποινάς, ἐπιτάσσει εἰς τὰ μέλη τῆς μοναστικῆς ἀδελφότητός του τὸν μὲν νὰ πνίξουν εἰς τὸν ποταμόν, τὸν δὲ νὰ ρίψουν εἰς τὴν πυράν..· καὶ αὐτὸς δὲ καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ εἶνε ἐφωδιασμένοι διὰ παχέων ροπάλων ἢ ράβδων μετὰ σιδηρῶν αἰχμῶν ἢ πλατειῶν μαχαιρῶν, δι' ὧν ἐπιτελοῦσι ταχείας ποινάς..». Ὡς ἄγριον θηρίον—λέγει ὁ Μόσχας Μακάριος—ὁ Ἰβὰν ἐδίψα ἀνθρώπινον αἷμα, ηὐφραίνετο ἐκ τῶν βασάνων καὶ τῶν πόνων τῶν δυστυχῶν θυμάτων του, κατεβασάνιζε καὶ κατεσπάρασσε χιλιάδας ἀθῴων, παρεδίδετο εἰς τὴν μᾶλλον ἀχαλίνωτον ἀκρασίαν καὶ διαφθορὰν—ἐνυμφεύθη ἑπτάκις—φλεγόμενος δ' ὑπὸ τοῦ πάθους ἀκορέστου φιλαργυρίας κατελήστευε τοὺς πάντας, καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς μονάς [246].

Οἱ ρῶσοι ἔχοντες οὕτω τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ὅλη τοῦ Χριστιανισμοῦ οὐσία ἔγκειται εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς λατρείας τύπους, μηδένα δέ, ἑπομένως, συνειδότες δεσμὸν τῆς ἠθικῆς πρὸς τὴν τυπικὴν εὐσέβειαν, καὶ ἐφ' ὅσον ἑαυτοὺς κατ' ἐξοχὴν ἐθεώρουν αὐστηροὺς αὐτῶν τηρητάς, ἄρα δὲ καὶ τοὺς πραγματικοὺς χριστιανούς, κύριον χαρακτηριστικὸν εἶχον τὴν μεγάλαυχον κομπορρημοσύνην, ἥτις τόσον κατέπληττε τοὺς ξένους. Θεωροῦντες ἑαυτοὺς μόνους ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν ἅγιον λαὸν καὶ τὴν τοιαύτην θρησκείαν των ὡς τὸν μόνον ἀληθῆ καὶ γνήσιον Χριστιανισμόν, πάντας τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς ἐνόμιζον ἐλάχιστα διαφέροντας καὶ αὐτῶν τῶν τούρκων [247]· «οἱ μοσχοβῖται—λέγει ὁ Herberstein—καυχῶνται ὅτι μόνοι αὐτοὶ εἶνε χριστιανοί» [248].

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἀπαιδευσίας καὶ θρησκευτικῆς παρανοίας οὐδόλως τυγχάνει ἀνεξήγητος ἡ μεγίστη διάδοσις τῶν ἀποκρύφων κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν. Τὰ ἀπόκρυφα εἶχον εἰσαχθῆ εἰς Ρωσίαν μετὰ καὶ ἄλλων γραπτῶν μνημείων τὸ μὲν ἐκ Βυζαντίου ὑπὸ ἑλλήνων ταξειδιωτῶν, ἢ καὶ ὑπὸ ρώσων μεταβαινόντων εἰς Κων]πολιν, τὸ δὲ ἐκ τῶν νοτιοσλαυϊκῶν χωρῶν, μάλιστα δὲ τῆς Βουλγαρίας, καὶ ἰδίως ὑπὸ τῶν βογομίλων, ὅθεν ὁ καὶ ὁ Κούρμπσκιη ἀποκαλεῖ αὐτὰ γενικῶς «βουλγαρικοὺς μύθους»[249]. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἐκομίζοντο καὶ ἐκ τῆς Δύσεως ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἐκ Γερμανίας καὶ Πολωνίας ἐρχομένων εἰς Ρωσίαν ἐμπόρων, ἢ ὑπὸ τῶν μεταβαινόντων εἰς διπλωματικὰς ἀποστολὰς εἰς Εὐρώπην ρώσων. Ἀπήλαυε δ' ἡ ἀπόκρυφος γραμματεία τῆς ἰδιαιτέρας ὑπολήψεως τῶν ἀσμενιζόντων εἰς ἀναγνώσεις ρώσων, κυρίως διότι τὸ περιεχόμενόν των ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον θρησκευτικόν, τινὰ δὲ τῶν ἀποκρύφων ἔφερον ὡς συγγραφεῖς καὶ πατέρας τῆς ἐκκλησίας. Παρὰ τὰς αὐστηρὰς ἀπαγορεύσεις τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀπόκρυφος φιλολογία ἦτο διαδεδομένη εὐρύτατα. Οἱ ρῶσοι τότε ἐν τῇ ἀμαθείᾳ των δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ διακρίνωσι τὰς ἀποκρυφικὰς ἀπιθανότητας καὶ τὰ ἄλλα παραδοξολογήματα καὶ νὰ ἀντιληφθῶσι τὸν παράδοξον συμφυρμὸν χριστιανικῶν ἐννοιῶν καὶ ἐθνικῶν παραστάσεων. Πλὴν τούτου, τὰ ἀπόκρυφα εἶχον διὰ τοὺς ἁπλοϊκοὺς καὶ ἀμορφώτους καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν γνησίαν χριστιανικὴν γραμματείαν, ἅτινα καὶ ἐπέβαλλον αὐτὰ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀφελῶν. Ἡ νομιζομένη ἀλήθειά των ἦτο προσιτωτέρα, εὐπεπτοτέρα καὶ ἄρα ἱκανοποιητικωτέρα τοῦ περιεχομένου οἱουδήποτε ἄλλου βιβλίου, διότι τὰ ἐν αὐτοῖς ἀπετελοῦντο ἐκ φαντασιολογημάτων ἐκτιθεμένων ὑπὸ μορφὴν μυθικήν, ὁ δὲ λαὸς δὲν ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ μεταξὺ ἀληθολογίας καὶ ἀπιθανότητος· ἡ ἁπλότης, ἡ μυθοπλαστία, τὸ νηπιῶδες, αἱ συγκινητικαὶ καὶ ποιητικαὶ εἰκόνες καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἁπλοϊκῆς ἀγροικίας, ἀποτεινόμενα πρὸς τὴν φαντασίαν, εὐηρέστουν ὡς ἱκανοποιοῦντα τό τε θρησκευτικὸν καὶ τὸ ποιητικὸν συναίσθημα ἀνθρώπων, δι' οὓς ἦσαν ἐντελῶς ἀκατάληπτα καὶ αὐτὰ τὰ ἐν τῇ μητρικῇ των γλώσσῃ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ βιβλία, τῶν ὁποίων καὶ τὸ περιεχόμενον ἦτο θεωρητικόν, καὶ ἡ γλῶσσα στρυφνή. Πλὴν τούτου, τὸ ὑλικὸν τῶν ἀποκρύφων ἱκανοποίει καὶ τὴν τολμηροτέραν περιέργειαν καὶ τὴν μᾶλλον ἀπαιτητικὴν φιλομάθειαν, διότι παρεῖχε μετὰ πολλῶν λεπτομερειῶν πληροφορίας ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ βιβλίῳ περιεχομένας, οἷον περὶ τοῦ ἐλάχιστα εἰς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν προσιτοῦ φυσικοῦ κόσμου, περὶ τῆς γῆς, τῶν στοιχείων, περὶ φυσικῶν φαινομένων, πλανητῶν, νήσων, ποταμῶν κλ. Ἐπ' ἴσης ἐπραγματεύοντο περὶ ἠθικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, περιεῖχον δὲ λεπτομερείας περὶ τοῦ ὑπεργείου κόσμου καὶ περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτῆρος. Περὶ πάντων τούτων σιωπᾷ ἡ ἁγ. Γραφὴ καὶ ἡ τότε γνωστὴ ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία· ἀλλ' ἡ λαϊκὴ μᾶζα ἐζήτει περὶ αὐτῶν θετικὴν ἐξήγησιν, τὴν ὁποίαν ἐφαίνετο παρέχουσα μόνον ἡ ἀπόκρυφος γνῶσις, ἥτις διὰ τὸ ἀμόρφωτον πλῆθος συνεπλήρου τὰ κενά, ἐφανέρου τὰ ἀποκεκρυμμένα καὶ μυστηριώδη καὶ σιωπώμενα. Τούτων ἢ τάχα διὰ τῶν ἀποκρυ-

φικῶν ἀφηγήσεων ἀποκάλυψις, ἐκλαμβανομένη ὡς ἡ ζητουμένη ἀλήθεια, ἐπανέπαυε τῶν ἀπαιδεύτων τὴν πνευματικὴν δίψαν. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀποκρύφων ἐνομίζετο κοινῶς ὡς ἀσφαλίζουσα πᾶν ἀγαθόν, καὶ δὴ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν. Οὕτως αἱ ἀπόκρυφοι ἀφηγήσεις, ἀποτελοῦσαι εὐρὺν κύκλον πλουσίου θρησκευτικοῦ ἔπους, ἐν τῷ ὁποίῳ μετὰ ποικίλων πλανῶν, ἀναχρονισμῶν καὶ ἱστορικῶν ἀνακριβειῶν καὶ ἀντιφάσεων ἀπήντων καί τινες σπουδαῖαι ἰδέαι, τολμηραὶ δὲ πρωτοτυπίαι ἐγοήτευον τοὺς ἀναγνώστας διὰ τῶν παραδόξων καὶ περιέργων λεπτομερειῶν, ἦσαν προσφιλῆ ἐντρυφήματα τῶν φιλαναγνωστῶν [250]. Ἐκ τῶν ἀποκρύφων δὲ τὰ προσφιλέστερα καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἀνώτερα ρωσικὰ κοινωνικὰ στρώματα ἦσαν ὁ «Διάλογος τῶν τριῶν ἱεραρχῶν», ἡ «Ἀνακοίνωσις τῆς Εὔας», τὰ περὶ κατακλυσμοῦ, Νῶε, Ἐνώχ, Μελχισεδέκ, Μωϋσέως, Σολομῶντος, κλ., τὰ περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ, μάλιστα δὲ ἡ «Διήγησις Ἀφροδιτιανοῦ περὶ τοῦ ἐν τῇ Περσίδι γῇ θαύματος», ὑπὲρ πάντα δὲ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Lucidarius εἰσκομισθὲν ἐκ Δύσεως ἐπὶ Μαξίμου, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἐφεξῆς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποβαίνει εὐνόητον καὶ τὸ μέγα κράτος τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχήν. Τὰ παλαιὰ ρωσικὰ Χρονικὰ γέμουσιν ἀφηγήσεων περὶ θαυμαστῶν φαινομένων: τὸ ὕδωρ μετεβάλλετο εἰς αἷμα, ὁ οὐρανὸς ἐφλογίζετο ἀναδίδων πολύχρωμα φῶτα, εἰκόνες ἐδάκρυον, θηρία μετεμορφοῦντο κλ. [251]. Πλὴν τοῦ πνευματικοῦ σκότους, εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην συνετέλεσε τὸ μὲν ὁ τρόπος, καθ' ὃν οἱ ρῶσοι ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμόν, τὸ δὲ ὁ χαρακτὴρ τοῦ κατὰ τῆς προχριστιανικῆς ρωσικῆς εἰδωλολατρείας ἀγῶνος τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ρώσων, ἕνεκα τοῦ ἐκβιαστικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος, ἐγένετο ταχὺς καὶ ἀθρόος, διότι ἐπεβλήθη καταναγκαστικῶς ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπειλῆς καὶ τοῦ κνούτου. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ὁ ρωσικὸς λαός, ἀκατήχητος ὅλως καὶ ἀπροπαράσκευος, ἀφώτιστος δὲ ἀφεθεὶς καὶ μετὰ τὸ βάπτισμα, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποβάλῃ διὰ μιᾶς τὰς προτέρας θρησκευτικὰς ἰδέας καὶ ν' ἀπαρνηθῇ τὰς εἰδωλολατρικὰς παραδόσεις, ὅθεν κατ' ἴδιον τρόπον συνεβιβάζετο πρὸς ἐξωτερικόν τινα μηχανικὸν συνδυασμὸν τῆς προτέρας καὶ τῆς νέας θρησκείας. Ὁ ρωσικὸς ἐθνισμὸς ὡς θρησκεία εἶχε βεβαίως γενικῶς ἐγκαταλειφθῆ, τὰ δι' ὧν ὅμως ἐξεφράζετο μέσα, οἷα τὰ ἑόρτια ἔθιμα, αἱ τελεταί, τὰ παίγνια κτλ. ἐξηκολούθουν νὰ ὑφίστανται κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ παρέχηται ἡ ἐντύπωσις ὅτι δὲν ἀντικατεστάθη ὁλοκληρωτικῶς ἡ παλαιὰ θρησκεία διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἁπλῶς οὗτος προσετέθη εἰς ἐκείνην· ὅτι, δῆλα δή, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τοὺς ρώσους δὲν ἐσήμαινε καὶ ἐγκατάλειψιν τῆς προτέρας θρησκείας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συγχωνευθῇ πρὸς τὸν ἐθνισμόν, ὥστε νὰ προέλθῃ ἓν ἐθνικο-χριστιανικὸν θρησκευτικὸν ἀμάλγαμα, ἡ νέα θρησκεία ἁπλῶς προσετέθη ἢ παρετέθη εἰς τὴν παλαιὰν ὡς ἰδία θρησκεία, οὕτω δ' ἡ ρωσικὴ λαϊκὴ μᾶζα ἀπέβη ἐν τῇ πραγματικότητι δίθρησκος, λατρεύουσα δύο κατηγορίας ἢ οἰκογενείας θεῶν [252]. Ἑτέρωθεν, καὶ ἡ κρατικὴ ἀντίδρασις καὶ ἡ

ἐκκλησιαστικὴ ἀραιὰ καὶ ἄτονος πολεμικὴ κατὰ τῶν διαφόρων εἰδωλολατρικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ λαοῦ, περιοριζόμεναι εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μόνον ὄψιν τοῦ προχριστιανικοῦ ρωσικοῦ ἐθνισμοῦ, εἰς τὸ δημοσιώτερον τελετουργικόν, δὲν ἔθιγε τὰς ρίζας καὶ τὴν οὐσίαν τῆς δεισιδαιμονίας, διὰ τοῦτο δὲ ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ρωσίας, καὶ δὴ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἀνώτατα κοινωνικὰ στρώματα, ἐδέσποζον αἱ εἰδωλολατρικαὶ παραδόσεις ἰδίᾳ κατὰ πάσας τὰς λαϊκὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις καὶ τὰ σημαντικώτερα οἰκογενειακὰ γεγονότα, ὁποῖα οἱ χοροί, ὁ τοκετός, ὁ γάμος, ἡ κήδευσις, ἡ ταφή, τὰ μνημόσυνα κ.τ.λ. Αἱ ἑορταὶ μάλιστα τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα ἐστεροῦντο παντελῶς χριστιανικοῦ χαρακτῆρος· ἐν ταῖς ὁδοῖς ὁ ὄχλος ἐμεθύσκετο, ἠσχημόνει, ἐνέπαιζε καὶ ἐσάρκαζε τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων καὶ ἐχλεύαζε τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια τῆς θρησκείας. Ἐνιαχοῦ ἀνόσια παίγνια διωργανοῦντο καθ' ὁλόκληρον τὸ δωδεκαήμερον, ὁπότε χλευαστικῶς ἀνηγορεύοντο ἅγιοι κατὰ τὰς ἑορταστικὰς συγκεντρώσεις, ἐτελοῦντο ἐμπαικτικῶς μυστήρια, ἀνηγορεύοντο ἀρχιμανδρῖται, οἰκονόμοι καὶ μοναχοί, καὶ γυναῖκες δὲ καὶ παρθένοι μετέχουσαι τῶν ἀσχημιῶν «παρέδιδον τὴν παρθενίαν των εἰς τὸν διάβολον»[253]. Τὸ δ' ἔτι χεῖρον, ὑπῆρχον ποιμένες, οἵτινες ὑπεκρίνοντο ἔναντι τοῦ λαοῦ τὸν ἐθνισμόν, διότι καὶ αὐτοὶ κατὰ τὰ αἰσθήματα ἀπέμενον ἐθνικοί, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ὑποκρισίας των ταύτης ἀπεκόμιζον ὠφελήματα παρὰ τῶν ἐθνικῶν τὴν ψυχὴν προβάτων τῆς ποίμνης των[254].

Ὅλως ἐξαιρετικὸν πάθος ἐδείκνυον οἱ ρῶσοι πρὸς τοὺς οἰωνισμοὺς καὶ τὰ μαντεύματα τῶν μάγων καὶ τῶν γοήτων. Ὁλόκληκληρος σχεδὸν ἡ ζωὴ ἑκάστου ρώσου, ἀπὸ ἰδιοσυγκρασίας, ἄλλως τε, ρέποντος πρὸς τὴν μυστικοπάθειαν, ἐκανονίζετο κατὰ τὰ θέσφατα τῶν οἰωνοσκόπων, οἵτινες διὰ τοῦτο καὶ ἀνήγαγον εἰς σύστημα τὴν τέχνην τῆς ἐνοράσεως καὶ τῆς προρρήσεως τῶν μελλόντων. Ὑπῆρχον καὶ ἴδια βιβλία πρὸς χρῆσιν τῶν μάγων, δι' ἕκαστον δὲ εἶδος μαντείας εἰδικὰ βιβλία ἢ κεφάλαια παρεῖχον ὁδηγίας καὶ ἑρμηνείας. Τὰ παλαιὰ ρωσικὰ Χρονικὰ καὶ οἱ *Βίοι* ἀφθονοῦσι σχετικῶν λεπτομερειῶν, ὡς καὶ πληροφοριῶν περὶ τῶν ἑκάστοτε καταβληθεισῶν προσπαθειῶν πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ[255]. Εἰς τοὺς οἰωνισμοὺς ἐπίστευον καὶ αἱ ἀνώταται κοινωνικαὶ τάξεις, καὶ αὐτοὶ οἱ θεωρούμενοι ἐκ τῶν μᾶλλον μεμορφωμένοι χρονογράφοι[256]. Ὁ τσάρος Βασίλειος Ἰβάνοβιτς κατέφευγεν εἰς μάγους ὅπως διὰ τῶν μαγγανειῶν των ἀποκτήσῃ υἱόν. Ὅταν ὁ Ἰβὰν Γ' διενοήθη νὰ ἀνακηρύξῃ διάδοχον τὸν ἔγγονόν του Δημήτριον, ἡ σύζυγός του ἑλληνὶς Σοφία κατέφυγεν εἰς τὰ φῶτα τῶν μάγων πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ θρόνου ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ της, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ἔσχεν ὀδυνηρὰς πολιτικὰς συνεπείας. Καὶ ὁ Ἰβὰν Δ' ὁ Τρομερὸς ἐπίστευεν εἰς τὰς γοητείας[257]. Ὁ διάσημος ἡγούμενος τῆς ἐν Βολοκολάμσκ φερωνύμου μονῆς Ἰωσὴφ Βολότσκιη τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Σίμωνος εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Μόσχας ἐξήγει μόνον ὡς ἀποτέλεσμα μαγγανείας ἀσκηθείσης ἐπὶ τοῦ τσάρου. Ἐνιαχοῦ ἀντὶ τῶν χριστιανῶν ἱερέων ἐκάλουν εἰς τὰς οἰκίας μάγους, τῶν ὁποίων αἱ ἐπῳδαὶ κατὰ τὰ σπουδαιότερα οἰκογενειακὰ γεγονότα προετιμῶντο τῶν χριστιανικῶν εὐχῶν καὶ εὐλογιῶν[258].

Εὐρύτατα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο διαδεδομένη πρὸ πάντων ἡ ἀστρολογία. Αἱ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων ἐπὶ τοῦ γηίνου κόσμου, τῆς ἐν αὐτῷ ζωῆς καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἰδέαι προῆλθον, ὡς γνωστόν, ἐκ τῶν βαβυλωνίων καὶ τῶν χαλδαίων, γνωσθεῖσαι δὲ τὸ κατ' ἀρχὰς παρὰ τοῖς λοιποῖς ἀνατολικοῖς λαοῖς, εἶτα δὲ παρὰ τοῖς ἕλλησι καὶ τοῖς ρωμαίοις, ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐσυστηματοποιήθησαν εἰς ὁλόκληρον ἐπιστήμην, τὴν ἀστρολογίαν, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἴδιαι σχολαὶ εἶχον ἱδρυθῆ. Δι' αὐτῆς ἐμελετῶντο οἱ συνδυασμοὶ τῶν θέσεων καὶ τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ κατεβάλλοντο προσπάθειαι ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων περὶ τῆς ὑποτιθεμένης ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τῶν γηίνων πραγμάτων, ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων. Ἴδιον εἰς τὴν ἀστρολογίαν κῦρος προσέδωκαν, μάλιστα κατὰ τὸν μεσαίωνα, αἱ ἀριστοτελικαὶ περὶ κόσμου ἰδέαι καὶ ἐν γένει ἡ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἀστέρων «ἀπορροίας» διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων, εἰς ἣν ὠφείλετο καὶ ἡ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ θεοποίησις τῶν πλανητῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Γαληνοῦ συστηματικωτέρα ἀνάπτυξις τῶν ἀριστοτελικῶν ἰδεῶν, ἐπιδράσασα ἐπὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν Ἀλεξανδρείας, Ἀθηνῶν καὶ Ρώμης, ἤγαγεν εἰς τὰς τοῦ Πρόκλου ἐν τῇ *Τετραβίβλῳ* του ἀστρολογικὰς διδασκαλίας καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν κλασσικῶν ἀστρολόγων παρὰ τοῖς ἄραψιν, ὁποῖοι οἱ Ἀμποὺ-Μασχὰρ καὶ Ἀμπουαζὲν Γάλη, τὰ μάλιστα διὰ τῶν ἀστρολογικῶν συγγραφῶν των συντελέσαντες εἰς τὴν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ διάδοσιν τῆς ἀστρολογίας[159]· εἰς ταύτην εἶχον τότε παρασυρθῆ καὶ ἄνδρες τῆς περιωπῆς τῶν Πετράρκα καὶ Μαρσιλίου Φίτσην, καὶ δὴ καὶ πάπαι, μηδὲν ἐπιχειροῦντες πρὶν ἢ προβῶσιν εἰς ἀστρολογικὰς παρατηρήσεις. Πασίγνωστος κατέστη ὁ ἐν Παρισίοις οἰωνοσκοπῶν γάλλος ἀστρολόγος Nostradamus (1503-1566), ἀπὸ τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων καταρτίζων ὡροσκόπια διὰ τοὺς νεαροὺς πρίγκηπας, μέχρι δὲ καὶ τοῦ ιζ' αἰ. οὐδεμία σχεδὸν εὐρωπαϊκὴ αὐλὴ ἐστερεῖτο τοῦ ἀστρολόγου της, ἡγεμόνες δὲ καὶ βασιλεῖς ἐπεκαλοῦντο τὰ φῶτα τῶν ἀστρολόγων ἵνα πληροφορῶνται τὸ εἶδος τοῦ θανάτου των, καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες, οἷος ὁ Μακιαβέλη, ὑπελόγιζον συνδυασμοὺς πολιτικῶν ἀνατροπῶν καὶ θρησκευτικῶν κινημάτων κατὰ τὰς διαθέσεις τῶν ἀστέρων.

Ὅθεν οὐδαμῶς εἶνε ἐκπληκτικὸν ὅτι ἡ εἰς τὴν ἀστρολογίαν πίστις εὗρε τόσον πρόσφορον ἔδαφος ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτην περίοδον, ἀφοῦ, ἄλλως τε, καὶ ἐν Βυζαντίῳ αἱ ἀστρολογικαὶ ἰδέαι εἶχον ἀναχθῆ εἰς συρμόν, παρὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας καὶ ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν κύκλων ἀντίδρασιν[260]. Ἤδη αἱ ρωσικαὶ χρονογραφίαι καὶ πολλὰ ἀρχαῖα ρωσικὰ χειρόγραφα περιεῖχον πολλὰ στοιχεῖα πίστεως εἰς τὰς ἀπὸ τῶν ἀστέρων ἐπιδράσεις καὶ τὸ δυνατὸν τοῦ δι' αὐτῶν οἰωνισμοῦ. Εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἀστρολογίας ἰδίως συνετέλουν ἀστρολογικαὶ μελέται αἱρετικῶν καὶ ἑτεροδόξων ξένων ἐν Ρωσίᾳ διαμενόντων. Ἐκ τούτων διαβόητοι ἐγένοντο τὸ μὲν ἑβραῖός τις Σχαρία, τὸ δὲ ὁ προμνημονευθεὶς γερμανὸς ἐν Μόσχᾳ ἰατρὸς Νικόλαος Λιούγεφ, γνωστὸς ὑπὸ τὸ προσωνύμιον *Νιέμτσιην*. Τούτων ὁ μὲν πρῶτος, θρυλούμενος ὡς ἐξέχων μάγος

καὶ ἀστρολόγος, τὴν ἀστρολογικὴν αὐτοῦ εὐφυΐαν δεξιώτατα χρησιμοποιῶν πρὸς διάδοσιν τῆς ἀπ' αὐτοῦ λαβούσης ἀρχὴν αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων, πλείστους προσεταιρίζετο θιασώτας καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν κληρικῶν καὶ τῶν αὐλικῶν κύκλων· ὁ δὲ δεύτερος, ἐν Μόσχᾳ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ ιστ' αἰ. ἐγκατασταθεὶς ὡς ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ ἡγεμόνος, ἀνέπτυξεν ἐντεταμένην δρᾶσιν πρὸς διάδοσιν τῶν ἀστρολογικῶν ἰδεῶν. Ὅλως ἰδιάζουσαν διάδοσιν ἐσημείωσεν ἡ ἀστρολογία ἐν Κιέβῳ, ἕνεκα τῆς ἐγγύτητος καὶ τῶν στενῶν σχέσεων τῆς πόλεως πρὸς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Πολωνίαν, ὁπόθεν εὐκόλως διὰ τῶν ἐμπόρων εἰσήγοντο δυτικὰ χειρόγραφα ἡμερολόγια, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀστρολογικαὶ ἰδέαι εἶχον εἰσπηδήσει ἀπὸ τοῦ ιστ'. αἰ. καὶ ἅτινα, ἀποβάντα ἀπαραίτητα ἐγκόλπια ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *'Αλμανάχη* καὶ εἰς κληρικῶν ἔτι χεῖρας, ἐσημείουν τὰς ἀποφράδας ἡμέρας καὶ τὰς ὑπὸ αἰσίους ἢ ἀπαισίους οἰωνοὺς γεννήσεις καὶ προέλεγον τὴν τύχην καθ' ὅλου τῶν ὑπὸ ὡρισμένους ἀστερισμοὺς γεννωμένων, διὰ δὲ τοὺς περὶ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων ἐνδιαφερομένους προεφήτευον ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν τροπὴν καὶ τὴν ἔκβασιν.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας πνευματικοῦ σκότους ἡ κατάστασις τῆς ρωσικῆς κοινωνίας ἐνεφάνιζεν ἀθλίαν εἰκόνα, ὁ δὲ κλῆρος ἦτο ἀνίκανος νὰ καταστῇ παράγων πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐξυψώσεως τοῦ λαοῦ.

Τὸ κύριον καὶ προέχον χαρακτηριστικὸν τῆς εἰκόνος ταύτης ἀπετέλει τὸ μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ λαοῦ ἀγεφύρωτον χάσμα. Οἱ ἰσχυροὶ κατελήστευον καὶ ἐσφετερίζοντο τὰ κτήματα τῶν ἀδυνάτων καὶ πτωχῶν, κατεδυνάστευον τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ νοσφιζόμενοι τὰς μικράς των περιουσίας, κατεβάρυνον τοὺς χρεωφειλέτας δι' ἀπλήστου τοκογλυφίας· «ὅπως τὰ θηρία διψῶσι νὰ χορτασθῶσι σαρκῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς διαρκῶς βουλιμιῶμεν τοὺς πάντας νὰ ἐξοντώσωμεν καὶ τὴν ἀθλίαν καὶ αἱματόβρεκτον μικροπεριουσίαν τῶν ὀρφανῶν νὰ καταβροχθίσωμεν — ἀνεφώνει ὁ Σεραπίων (ιγ' αἰ.) —. Καὶ τὰ μὲν θηρία χορταίνουν, ἡμεῖς ὅμως εἴμεθα αἰωνίως ἀχόρταγοι». Ὁ Μόσχας Φώτιος ἐν ὁμιλίᾳ του ἔλεγε πρὸς τοὺς συγχρόνους «ἀπὸ τὴν πεῖναν καὶ τὰς στερήσεις ὅλοι φέρονται εἰς ἐσχάτην ἀπώλειαν...., ἡμεῖς ὅμως δὲν πονοῦμεν βλέποντες τοὺς ἀδελφούς μας καταβροχθιζομένους ἀπὸ τὰ πανταχόθεν κατ' αὐτῶν ἐπιπίπτοντα θηρία καὶ σαρκοφάγα ὄρνεα». Καὶ ἐν μνημείῳ τοῦ ιε' αἰ. «πόσον σὰν τρελλοὶ τρέχουν οἱ πλούσιοι ἀπὸ τὸν μὲν νὰ ἁρπάσουν τὸ κτῆμά του, ἀπὸ τὸν ἄλλον νὰ σφετερισθοῦν τὴν περιουσίαν του... ἆρὸς πλουτισμὸν ὑποδουλώνουν καὶ πωλοῦν ἐλευθέρους ἀνθρώπους...» [261]. Ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστος ἐν τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ· ἀντὶ οἴκτου καὶ συμπαθείας πρὸς τὸν πτωχὸν ἐδέσποζεν ἡ ἀναισθησία καὶ ἡ σκληροκαρδία. Ὁσάκις ἐκόμιζον εἰς Μόσχαν ἀπὸ τῶν ταταρικῶν ὀρδῶν αἰχμαλώτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ εὐπατρίδαι καὶ γυναῖκες εὐπατριδῶν, προέτεινον αὐτοὺς πρὸς πώλησιν· ὁσάκις δὲ αὐτοὶ οἱ αἰχμάλωτοι ἐπετύγχανον τὴν λύτρωσίν των δραπετεύοντες ἀπὸ τῶν ταταρων, ἐπιστρέφοντες δ' εἰς Ρωσίαν ἐν ἐσχάτῃ ἀθλιότητι ἤλπιζον εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ὁμοφύλων ἀνακούφισιν, οὐδεμιᾶς προσοχῆς ἠξιοῦντο. Οἱ πτωχοί, ὑπὸ τῶν στερήσεων καὶ τῶν καταπιέσεων

δοκιμαζόμενοι, ἠναγκάζοντο νὰ προσφεύγωσιν εἰς τοὺς πλουσίους προσφέροντες τὴν ὑπηρεσίαν των διὰ μόνην τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἐπιουσίου. Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον οἱ εὐποροῦντες, ἀποκτῶντες πολυαρίθμους ὑπηρέτας, ἐπεφόρτιζον αὐτοὺς δι' ὅλων τῶν δυσβαστάκτων βαρῶν ἐργασίας μοχθηροτάτης, ἣν τόσον περιεφρόνουν, αὐτοὶ διάγοντες βίον ἄκρας ἀπραγμοσύνης, νωχελείας καὶ ὀκνηρίας καὶ ἀφαντάστου συβαριτισμοῦ [262]. Ὁλόκληρος ἡ ζωή των ἦτο χλιδὴ καὶ τρυφηλότης, πολυτελέστατοι συμποσιασμοί, πομπώδης δεσποτικὴ καὶ ἀλαζὼν ἐπίδειξις πολυδαπάνου μεγαλοπρεπείας. Διὰ τὴν γαστριμαργίαν των ἐδαπάνων ὁλοκλήρους περιουσίας. Γεῦμα εὐγενοῦς ἦτο τόσον πολυτελές, ὥστε ἠδύνατο νὰ διαθρέψῃ δεκάδας ἀνθρώπων. Τὸ ἔχειν ὀλίγα φαγητὰ ἐθεωρεῖτο ἀναξιοπρεπές, ὅθεν μεγάλη κατεβάλλετο μέριμνα πρὸς παρασκευὴν ὡς πλείστων καὶ πολυτελῶν ἐδεσμάτων, μέτρον δὲ τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐγενείας ἐθεωρεῖτο τὸ σμῆνος τῶν δούλων, διακρινομένων εἰς κατηγορίας, δι' ἑκάστην τῶν ὁποίων ὑπῆρχε καὶ ἴδιον ἀξίωμα· πάντες δὲ παρελαύνοντες πρὸ τοῦ κυρίου των ἵσταντο εἰς προσοχήν, ἔμφοβοι ἀναμένοντες τὰς διαταγάς του [263]. Κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ «κυρίου», μάλιστα δὲ τῆς «κυρίας», μεγάλη ἐγίνετο κίνησις δούλων, ἡ δὲ ἐξ αὐτῶν τάξις τῶν **ὠκυπόδων** *(σκαραχόντοι)* προεπορεύετο. Οἱ ἵπποι των ἦσαν κατάφορτοι διακόσμων πολυτελεστάτων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ βελούδου καὶ μετάξης, καὶ αὐτοὶ δ' οἱ κύριοί των ἔφερον στολὰς πολυτελεῖς, χρυσοκεντήτους, μαργαροστολίστους καὶ πολυχρώμους, ὑποδήματα χρυσόρραφα καὶ ἀργυρόηλα πέλματα [264]. Τῶν νεαρῶν υἱῶν τῶν εὐγενῶν τοὺς τραχήλους περιέβαλλον μαργαροβριθῆ περιλαίμια, οἱ χιτῶνές των ἦσαν διάστικτοι ἐκ πολυτίμων λίθων, ἰδιαιτέρα προσοχὴ ἐδίδετο εἰς τὴν πολυτέλειαν τῶν ζωνῶν καὶ τῶν πορπῶν, οἱ δὲ δάκτυλοι ἦσαν ἀφανεῖς καὶ δύσκαμπτοι ὑπὸ τὸν ὁρμαθὸν τῶν χρυσῶν καὶ ἀδαμαντοβριθῶν δακτυλίων [265]. Οἱ πλούσιοι οὗτοι νεαροὶ εὐπατρίδαι ἐπιτηδευόμενοι θηλυπρέπειαν ἐψιμύθιζον τὸ πρόσωπον, ἐφόρουν ὑψηλὰ πέλματα καὶ περιεβάλλοντο περιττὰς προσθήκας διὰ νὰ φαίνωνται ὑψηλότεροι, παχύτεροι καὶ βαρύτεροι πρὸς μείζονα ἐπιβολήν, πλήρεις δ' οἰήσεως ἐφέροντο ὑπεροπτικῶς πρὸς τοὺς κατωτέρους, ἡ πρὸς τοὺς ὁποίους καταφρόνησις συνήθως ἐξεδηλοῦτο διὰ λακτισμάτων καὶ ὕβρεων, καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει κατεδέχοντο νὰ ρίψωσιν ἐλεημοσύνην κατὰ τοῦ ἐξευτελιζομένου πτωχοῦ [266]. Οἱ εὐγενεῖς, οἱ εὐπατρίδαι καὶ ἀριστοκράται ἠσχύνοντο νὰ πεζοπορῶσι, ὁσάκις δ' ἐβάδιζον, ἔσυρον βῆμα βραδὺ καὶ βαρὺ ἐπηρμένης ἀγερωχίας, ἀπέφευγον τὴν πρὸς τοὺς κοινοὺς ἀστοὺς γνωριμίαν, περιφρονοῦντες δὲ καὶ ἀπεχθανόμενοι οἱανδήποτε ἀσχολίαν καὶ ἐξευτελιστικὸν ἐκλαμβάνοντες νὰ ὁμιλῶσι περὶ ὑποθέσεων ἱστάμενοι ἢ βαδίζοντες, διῆγον βίον καθεστικὸν ἄκρας ραστώνης καὶ νωχελείας. Καὶ αἱ σύζυγοί των δέ, ἐν μὲν τῷ οἴκῳ ἔζων βίον ἀμεριμνησίας καὶ ἀδρανείας, ἐξερχόμεναι δὲ ἦσαν καταστόλιστοι μὲ ἀμφιέσεις πολυτελεστάτας καὶ κατάφορτοι χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ διακόσμου, ἐπιδεικτικῶς δὲ συνοδευόμεναι ὑπὸ σμήνους προπορευομένων καὶ ἀκολουθούντων οἰκετῶν ἐβάδιζον κατ' εἰδικὸν τελετουργικόν. Ὅθεν οὐδὲν ἄπορον ὅτι ὑπὸ τὰς συνθή-

κας ταύτας τῶν ἄκρων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων ὁ λαὸς ἤχθη εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι οἱ κύριοι καὶ αὐτὸς ἦσαν ἐκ διαφόρου ὕλης πεπλασμένοι[267].

Ἄμεσος συνέπεια τῆς προνομιούχου ταύτης θέσεως τῶν κρατούντων ἦτο ἡ ἐκ σκοπίμου δικονομικῆς ἀοριστίας καὶ συγχύσεως τῶν σχέσεων τῶν ἰσχυρῶν, τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ὑπηκόων ἐντελὴς ἔλλειψις δικαιοσύνης. Ἄκρατος ἦτο ὁ δεσποτισμὸς καὶ ἡ αὐθαιρεσία τῶν κυβερνώντων καὶ ἡ κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις τυραννικωτάτη διοίκησις. Τὰ πάντα ἐθυσιάζοντο εἰς τὸ συμφέρον τοῦ κυβερνήτου καὶ τοῦ ἰσχυροῦ εὐγενοῦς καὶ ἀριστοκράτου. Ὁ λαὸς ἦτο ἄψυχον πρᾶγμα διὰ τὴν ἰδιοβουλίαν καὶ τὴν σκληρότητα τῶν προνομιούχων εὐγενῶν καὶ εὐπατριδῶν, καὶ οὗτοι δὲ ἔναντι τοῦ τσάρου ἐπεῖχον θέσιν χρηματοδοτῶν διὰ τὸ ἡγεμονικὸν ταμεῖον καὶ τὰ ταμεῖα τῶν δουκῶν. Οἱ προνομιοῦχοι οὗτοι δυνάσται ὑπέβαλλον τὸν λαὸν εἰς τὰς ἐσχάτας τῶν ταπεινώσεων καὶ τοὺς χειροτέρους τῶν ἐξευτελισμῶν. Ὁ λαός, ὑφιστάμενος μόνον διὰ τοὺς κυβερνῶντας, εἰς οὓς τὰ πάντα ἦσαν ἐπιτρεπτά, ἐγνώριζε μόνον φόρους καὶ ἀγγαρείας καὶ δουλείας ἀδιαμαρτύρητα· αἱ ποιναί, αἱ μαστιγώσεις καὶ αἱ παντοῖαι βάσανοι ἦσαν τὰ συνήθη καὶ πρόχειρα μέσα τῆς σκληρᾶς καταδυναστεύσεως, ἀσκουμένης καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν δούλων τῶν βογιάρων, οἵτινες εἶχον ἀποβῆ ἀληθεῖς μάστιγες τοῦ λαοῦ, οὐ μόνον τῆς περιουσίας αὐτοῦ σφετερισταί, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς τῶν ὑπηκόων κύριοι. Καὶ μεταξὺ δ' αὐτῶν τῶν μεγιστάνων αἱ ἐν πληθούσῃ ἀγορᾷ μαστιγώσεις, αἱ ἐξορύξεις ὀφθαλμῶν, αἱ δηλητηριάσεις, αἱ ἀποτμήσεις μελῶν, αἱ ἐπὶ τῆς πυρᾶς θανατώσεις, ἦσαν συνήθεις μέθοδοι δικαιοπραξίας[268]. Ὁ Καραμζήν, ἀναμιμνησκόμενος τῆς ἐπὶ τοῦ Γιαροσλαύου εὐτυχοῦς περιόδου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας, μετὰ μελαγχολίας σημειοῖ τὴν ἐπελθοῦσαν τροπὴν πρὸς τὴν φεουδαρχίαν, τὴν τυραννίαν καὶ τὴν αὐθάδειαν τῶν ἰσχυρῶν, τὴν λαϊκὴν δουλείαν, τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν ἀμάθειαν· καθ' ὃν χρόνον—λέγει—ἐπήρχετο παντοία αἰσθητοτάτη βελτίωσις ἐν Εὐρώπῃ, ἡ Ρωσία ἐποτίζετο διὰ τοῦ αἵματος καὶ τῶν δακρύων τοῦ λαοῦ ἐκ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ἡγεμονίσκων. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν μογγόλων ἡ Ρωσία ὡμοίαζε μᾶλλον πρὸς σκοτεινὸν δάσος, παρὰ πρὸς κράτος· ἐδέσποζε τὸ δίκαιον τῆς ἰσχύος· ὁ νοσφισμὸς ἀπέβη γενικὴ τῆς ἰδιοκτησίας πληγή· ἡ σκληρότης τῶν ἠθῶν ὑπῆρξε κληροδότημα τῆς βαρβαρότητος[269]. Ἡ δικαιοσύνη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης—λέγει ὁ αὐτὸς—μὴ ἔχουσα βάσεις ἑδραίας, ὡς τὰ πολλὰ ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ἰδιογνωμίας τῶν δικαστῶν, ἦτο ἐστερημένη τῆς ἀξίας καὶ τῆς δυνάμεως κοινοῦ λαϊκοῦ νομίμου θεσμοῦ. Ἀντ' αὐτοῦ εἰς τοὺς δικαστὰς ἐδίδοντο διατάγματα ἢ δουκικὰ γράμματα συντομώτατα καὶ ἀόριστα[270]. Τὰ παλαιὰ ρωσικὰ Χρονικά, πολλὰ φιλολογικὰ μνημεῖα καὶ ἰδίᾳ οἱ ἔλεγχοι τῆς καταστάσεως περιέχουσιν ἄφθονον ὑλικὸν δεσποτικῶν καταπιέσεων τοῦ λαοῦ. Ἐν τοῖς μνημείοις τούτοις οἱ δικασταὶ ἀποκαλοῦνται «κλέπται», «λησταί», «σφαγεῖς τῶν προβάτων τοῦ Χριστοῦ», ὧν τὸ αἷμα πίνουσι, τὴν σάρκα καταβροχθίζουσι καὶ περιβάλλονται τὴν δοράν· συνεπείᾳ τούτου «πολλοὶ ἄθῳοι κατέστησαν γυμνόποδες, πειναλέοι καὶ τραυματίαι»· ὁ μονάρχης αὐθαιρέτως διέθετε τὰς κληρονομίας τῶν θανόντων, καὶ αὐτῶν

δὲ τῶν ζώντων τὴν περιουσίαν ἐσφετερίζετο [271]. Ἐν τῇ *Διηγήσει περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ καταλήψεως τῆς Κων)πόλεως* οἱ ἕλληνες, ἐπαινοῦντες ἐνώπιον λατίνων τὸ ρωσικὸν κράτος, φέρονται λέγοντες «ἐὰν πρὸς τῇ ἀληθεῖ χριστιανικῇ θρησκείᾳ ὑπῆρχον ἐκεῖ (σ. γρ: ἐν Ρωσίᾳ) καὶ *ἡ τουρκικὴ δικαιοσύνη*, ἄγγελοι θὰ συνωμίλουν μετὰ τῶν ρώσων» [272]. Πᾶσαι αἱ φροντίδες τῶν ἀρχόντων συνεκεντροῦντο εἰς τὴν ἀπόκτησιν πλούτου, τοῦτο δ' ἐπετυγχάνετο διὰ πάσης ἀδικίας, δι' ἀπλήστου τοκογλυφίας, διὰ καταληστεύσεως τῶν ἀνυπερασπίστων, δι' ἀθῳώσεως τῶν ἐνόχων καὶ ἐξοντώσεως τῶν ἀθῴων. «Ἀληθῶς χρυσῆ εἶνε ἡ σημερινὴ ἐποχὴ—ἔγραφεν ὁ σύγχρονος τῷ Μαξίμῳ Κάρπωφ πρὸς τὸν μητροπολίτην Μόσχας Δανιὴλ—· διὰ χρυσοῦ ἐξασφαλίζονται τὰ ἀξιώματα, τὸν χρυσὸν συμβουλεύεται ἡ ἀγάπη, διὰ πάντα ὑπάρχει ὡρισμένη τιμή: ἡ πληρωμὴ δημιουργεῖ φιλίας καὶ ὁ πτωχὸς πανταχοῦ ἀπομένει ἄεργος. Οὐδεμία κακία εἶνε φιλάργυρος» [273]. Περὶ τῆς ἀνοικτίρμονος ὑπὸ τῶν κυβερνώντων καταδουλώσεως τοῦ λαοῦ ὁ Κούρμπσκιη λέγει «οἱ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, καίτοι κατεστάθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἵνα ἄρχωσιν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ πρᾳότητι καὶ ἀγαθότητι, διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἀποκαλύπτονται θηρίων ἀγριώτεροι, ἐφευρέται ἀνηκούστων βασάνων καὶ θανατώσεων.... Ταύτας μὴ ἀνεχόμενοι, ἄλλοι μὲν ἐκπατριζόμενοι ἀφανίζονται ἄγνωστον ποῦ, ἄλλοι δὲ τὰ πτωχὰ τῶν σπλάγχνων αὐτῶν γεννήματα ἀναγκάζονται νὰ πωλῶσιν εἰς ἀτελεύτητα καταναγκαστικὰ ἔργα, καὶ ἄλλοι ἰδίαις χερσὶ τερματίζουσι τὴν ζωήν των εἴτε ριπτόμενοι εἰς ὁρμητικὸν ποταμόν, ἢ ἄλλον τινὰ ἐπινοοῦντες θάνατον» [274]. Ἐν ταῖς *Διηγήσεσι* τοῦ Κούρμπσκιη ἀναφέρονται πλεῖσται περιπτώσεις αὐθαιρεσιῶν καὶ ὠμοτήτων τοῦ Ἰβὰν Τρομεροῦ, καὶ αὐτῶν τῶν βογιάρων τὴν ζωὴν ἀφαιροῦντος [275]. Κατὰ τὴν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, ὡς ἐκ τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ υἱοῦ του, μεσοβασιλείαν, ἡ αὐταρχία τῶν βογιάρων μετέβαλε καὶ αὐτοὺς τοὺς δούλους των εἰς ἀνηλεεῖς μάστιγας· «δάκρυα καὶ θρῆνοι καὶ οἰμωγαὶ πολλαὶ καθ' ἅπασαν τὴν ρωσικὴν γῆν» ἐπιλέγει ὁ λεπτομερῶς τὴν οἰκτρὰν ἐκείνην κατάστασιν εἰκονίζων ρῶσος χρονογράφος [276]. Εἶνε ἄξιον σημειώσεως ὅτι οἱ ξένοι ἐθεώρουν ὡς πλεονέκτημα τῆς ρωσικῆς δικαιοσύνης ὅτι αἱ διαδικασίαι διεξήγοντο ἄνευ ἀναμείξεως δικηγόρων καὶ χρήσεως δικονομικῶν ἑρμηνειῶν, κατέκρινον ὅμως αὐτὴν παρατηροῦντες ὅτι «ὁ πλούσιος σπανιώτερον τοῦ πτωχοῦ ἀπεδεικνύετο ἔνοχος κατὰ τὰς δίκας, οἱ δὲ δικασταὶ οὔτε ᾐσχύνοντο, οὔτε ἐφοβοῦντο ἐκδίδοντες ἀποφάσεις παρὰ συνείδησιν» [277].

Κατ' ἐξοχὴν δ' ἐλυμαίνοντο τότε τήν τε ἀνωτέραν κοινωνίαν καὶ τὰ λαϊκὰ στρώματα δύο κυρίως σφοδρότατα πάθη, ἡ μ έ θ η καὶ ὁ σ ο δ ο μ ι σ μ ό ς. Αἱ λαϊκαὶ τάξεις, μὴ δυνάμεναι νὰ ἀνανήψωσιν ἐκ τῆς ἀσπλάγχνου ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν ἐκμεταλλεύσεως, τῶν χρονίων στερήσεων, τῆς ἀθεραπεύτου ἐνδείας καὶ τῆς ἐξευτελιστικῆς μεταχειρίσεως, καὶ ἀπελπίζοντες οἱανδήποτε βελτίωσιν τῆς θέσεώς των, εἶχον καταντήσει μοιρολάτραι καὶ ἀπαθεῖς, ἀπρόθυμοι πρὸς ἐργασίαν καὶ ὀκνηροί· ἵνα δὲ λησμονῶσι τὰ δεινὰ τῆς ζωῆς των κατέφευγον εἰς τὴν μέθην. Ἐμέθυον δὲ συστηματικῶς καὶ μέχρι πλήρους ἀναισθησίας καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ

παιδία καὶ κορασίδες. Ἡ μέθη εἶχε τὸν χαρακτῆρα ἐνδημικοῦ καὶ πανδήμου πάθους· ἐμέθυον οἱ χωρικοί, οἱ ἐργάται, οἱ ἐπαγγελματίαι, αἱ ἀνώτεραι τάξεις, οἱ ἀξιωματοῦχοι, οἱ εὐγενεῖς, καὶ αὐτοὶ οἱ παρὰ ταῖς ξέναις αὐλαῖς πρεσβευταὶ τοῦ τσάρου [278]. Ὅτι ἡ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν νηφαλιότης δὲν ἀποτελεῖ ρωσικὴν ἀρετὴν—λέγει ὁ Ε. Γολουμπίνσκιη—καὶ ὅτι, ἀπ' ἐναντίας, ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τοῦ νῦν εἴμεθα κατὰ τρόπον θλιβερὸν ἔκδοτοι εἰς τὴν μέθην, εἶνε εἰς πάντας γνωστόν. Ὁ διάσημος καὶ πολυγραφώτατος ρῶσος ἀσιανολόγος καὶ ἀκαδημαϊκὸς Χριστιανὸς Δανιήλοβιτς Φρὲν (1782–1851) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄραψ Ἰμπν-Φοστσλάνο λέγει περὶ τῶν ρώσων κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ι' αἰ. ὅτι «παραδίδονται εἰς τὴν οἰνοποσίαν κατὰ τρόπον ἄφρονα καὶ πίνουσιν ἐπὶ ἡμέρας ὅλας καὶ νύκτας, συχνάκις δὲ συμβαίνει νὰ ἀποθνήσκωσι μὲ τὸ ποτήριον εἰς τὴν χεῖρα». Ἄγνωστος ἕλλην, συντάκτης τῆς ἐν ρωσικῇ Χρονογραφίᾳ περιεχομένης *Διηγήσεως περὶ τοῦ βαπτίσματος τῶν ρώσων*, θέτων εἰς τὸ στόμα τοῦ Βλαδιμήρου τὴν γνωστὴν εἰς τοὺς ρώσους φράσιν «οἱ ρῶσοι εἶνε διασκέδασις-πιοτό, δὲν εἰμποροῦμεν νὰ κάμωμεν χωρὶς αὐτό», θέλει χλευαστικῶς νὰ εἴπῃ ὅτι τὸν οἶνον οἱ ρῶσοι δὲν ἀνταλλάσσουν μὲ οἱανδήποτε θρησκείαν καὶ ὅτι ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν πᾶς μετ' αὐτῶν λόγος περὶ θρησκείας ἀπαγορευούσης τὴν οἰνοποσίαν. Τόσον δὲ ἀπλήστως παρεδίδοντο εἰς αὐτήν, ὥστε, ὡς ἀναφέρει ὁ Θεοδόσιος Πετσιέρσκιη, «ἄλλοι σύρονται μὲ τὰ γόνατα, μὴ δυνάμενοι νὰ σταθῶσιν ἐπὶ τῶν ποδῶν, ἄλλοι δὲ κυλίονται εἰς τὸν βόρβορον καὶ τὴν κόπρον, ἕτοιμοι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἐκπνεύσωσι» [279]. Τὸ πρὸς τὴν μέθην πάθος τῶν ρώσων κατέπληττε τοὺς ξένους. «Τὸ κυριώτατον ἐλάττωμα τῶν ρώσων—λέγει ὁ Contarini—εἶνε ἡ μέθη, ἐπὶ τῇ ὁποίᾳ, ἄλλως τε, καὶ καυχῶνται, ἀποστρέφονται δὲ τοὺς μὴ μιμουμένους τὸ παράδειγμά των» [280]. «Οἱ δυστυχεῖς ἐργάται καὶ ἐπαγγελματίαι—λέγει ὁ Fletcher—συχνάκις ἐκδαπανῶσιν ἐν τοῖς καπηλείοις πᾶν ὅ,τι ἔπρεπε νὰ φέρωσιν εἰς τὰς συζύγους καὶ τὰ τέκνα των. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀποθέτουσιν εἰς τὰς τραπέζας 20,30,40 ρούβλια καὶ πλέον, ὁρκιζόμενοι ὅτι θὰ πίνουν μέχρι πλήρους ἐξαντλήσεως τοῦ ποσοῦ. Πολλάκις πίνουσι μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου ἐνδύματός των καὶ ἀπομένουσι τελείως γυμνοί. Ἕκαστον καπηλεῖον ἔχει εἰσόδημα 800, 900, 1000 καὶ δὴ καὶ 2000 καὶ 3000 ρουβλίων» [281]. Ἐννοεῖται ὅτι εὐκαιρίας πρὸς ἄμετρον οἰνοποσίαν παρεῖχον οἱ κατὰ τοὺς γάμους, τὰς βαπτίσεις καὶ ἄλλας ἑορταστικὰς περιπτώσεις εὔθυμοι συμποσιασμοί [282]. Ὁ Καραμζὴν ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὰς ἐργασίμους ἡμέρας ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς μοσχοβίτας ὁ πότος· μόνον οἱ ὡς μισθωτοὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἡγεμόνος τελοῦντες ξένοι στρατιωτικοὶ εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεριορίστου οἰνοποσίας, ἐφ' ᾧ καὶ ὁ πέραν τοῦ ποταμοῦ Μόσχα ἀποτελούμενος ἐξ αὐτῶν συνοικισμὸς ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν μοσχοβιτῶν *ναλέϊ-κα* (ἐκ τοῦ *ναλιβάϊ=χύνε*, κέρνα). Τούτου ἕνεκα ὁ μ. δοὺξ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς, φοβούμενος τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κακοῦ παραδείγματος, δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ὑπηκόους του νὰ συνοικῶσι μετὰ τῶν ξένων [283].

Ἄμεσα δ' ἐπακόλουθα τῆς καταστάσεως ταύτης ἦσαν ἡ ἀχαλίνωτος

ἀκρασία καὶ ἀκολασία καὶ πᾶσα παρὰ φύσιν διαφθορά, μάλιστα δ' ὁ σ ο δ ο μ ι σ μ ό ς, διαπραττόμενος ἀποκαλύπτως ὡς συνήθης τις κοινόχρηστος εὐαρέστησις εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα. Πόσον ἦτο δυσπολέμητον τὸ πάθος τοῦτο τῆς παιδεραστίας φαίνεται καὶ ἐκ μόνου τοῦ *Ἐρωτήματος Κηρύκου*—μνημείου τοῦ ιβ' αἰ.—, ἔνθα εἰς ἐρώτησιν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Νόβγοροδ Νήφωνα «ὑπὸ τίνα ὅρον δύναται νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἁγία Μετάληψις εἰς τοὺς σοδομιζομένους», ὁ ἱεράρχης ἀπαντᾷ ὅτι ἀρκεῖ νὰ ὑποσχεθῶσιν οὗτοι ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ ἁμαρτήματος ἐπὶ 40 ἡμέρας πρὸ τῆς Μεταλήψεως [284]. Ὁ μοναχὸς τῆς ἐν Ψκὼφ μονῆς Ἐλεαζάρου Φιλόθεος ἱκέτευε τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς νὰ ἀνασπάσῃ ἀπὸ τῆς ρωσικῆς γῆς τὸ «πικρὸν ζιζάνιον» τοῦ σοδομικοῦ ἁμαρτήματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν τόσον ἔκδοτοι οὐ μόνον οἱ λαϊκοί, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, οὓς ἐξ αἰδοῦς ἀποφεύγει νὰ κατονομάσῃ [285]. Εἰδικῶς περὶ τοῦ ζητήματος ἠναγκάσθη νὰ ἀσχοληθῇ ἄνευ περιφράσεων ἡ σύνοδος τῶν Ἑκατὸν κεφαλαίων *(Στογλάβ)* [286], σπανίως δὲ ἀπαντᾷ ἐλεγκτικὸς λόγος τῆς ἐποχῆς μὴ στηλιτεύων καὶ τοῦτο τὸ ἐλάττωμα [287]. Μετὰ ἔτος ἀπὸ τῆς προμνημονευθείσης συνόδου ὁ Μόσχας Μακάριος ἐν ἐπιστολῇ του μέμφεται τοὺς στρατιώτας καὶ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως Σβιγιάζησκ ἐπὶ τῷ ὅτι ἐν τῇ ἀνοίᾳ καὶ παρανομίᾳ των ἀναισχύντως πορνεύουσι μετὰ νέων διαπράττοντες σοδομισμόν, ἀπειλεῖ δὲ αὐτοὺς διὰ φοβερᾶς θείας τιμωρίας, ἀγανακτήσεως τοῦ Τσάρου καὶ ἀφορισμοῦ [288]. Ὁ Μόσχας Δανιὴλ ἐπανειλημμένως καταφέρεται κατὰ τοῦ ἁμαρτήματος, ἕτοιμος μάλιστα νὰ ἐπιτρέψῃ καὶ εὐνουχισμόν, δικαιολογῶν αὐτὸν ἀπὸ παραδειγμάτων τῆς ἀσκητικῆς φιλολογίας, ἐφ' ὅσον οὐδὲν μέτρον ἴσχυε πρὸς περιστολήν του [289]. Ὁ ξένος Schaum (1613) λέγει, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχήν του «οἱ ρῶσοι ἐρρυπαίνοντο ἐν τῷ σοδομικῷ ἁμαρτήματι..., ἦτο δὲ ἀδύνατον νὰ ἀντιληφθῶσι τὸ μέγεθός του...· τινὲς μάλιστα ἐπιδίδονται καὶ εἰς κτηνοβασίαν... Τὸ δὲ ἐκπληκτικώτερον εἶνε, ὅτι παρόμοια ἁμαρτήματα δὲν ἦσαν ἁπλῶς τυχαῖα, ἀλλ' εἶχον ἀποβῇ συνήθεις κοινολογίαι κατὰ τὰ γεύματα, θέμα παιδιᾶς καὶ δὴ καὶ ἱπποτισμοῦ ἐπίδειξις» [290]. «Ἐν Ρωσίᾳ—ἔγραφεν ὀλίγω βραδύτερον ὁ Krijanitch— ἡ βδελυρὰ αὕτη ἀκολασία ἐθεωρεῖτο «παιγνίδι», ἁπλῆ ἀστειότης. Δημοσίᾳ εἰς εὐτραπέλους συνομιλίας ὁ μὲν καυχᾶται διὰ τὸ ἁμάρτημα, ἄλλος ὀνειδίζει καὶ ἄλλος προσκαλεῖ εἰς σύμπραξιν. Δὲν ἀπομένει ἄλλο, παρὰ ἡ ἐν δημοσίῳ τόπῳ διάπραξις τοῦ ἐγκλήματος» [291].

Ἕνεκα τῆς ἀμοιβαίας στενῆς σχέσεως οἰκογενείας καὶ κοινωνίας ἡ κατάστασις τῆς ρωσικῆς οἰκογενείας τὰ μάλιστα συνέβαλλεν εἰς τὰς προεκτεθείσας ἐλλείψεις. Ἡ παλαιὰ ρωσικὴ ο ἰ κ ο γ έ ν ε ι α οὐ μόνον ἐστερεῖτο παντὸς παράγοντος ὀρθῆς διοργανώσεως, ἀλλὰ καί, τοὐναντίον ἅπαν, πολλοὺς εἶχε τοὺς ὑποσκάπτοντας τὰ θεμέλιά της. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸν συγκεντρωτικὸν τῆς οἰκογενείας πυρῆνα ἀποτελεῖ ἡ γυνή, τὸ κυριώτερον αἴτιον τῆς δυσαρέστου καταστάσεως τῆς ρωσικῆς οἰκογενείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο ἡ ἀξιοθρήνητος θέσις τῆς γυναικός. Ἡ γυνὴ ἐτέλει τότε ὑπὸ τὴν κοινὴν περιφρόνησιν, διότι ἐθεωρεῖτο ὂν οὐ μόνον κατώτερον τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνον, ὡς ἔχουσα ἔμφυτον πρὸς τὸ κακὸν

τάσιν, ὕπαρξις πονηρὰ καὶ δολία καὶ σκανδαλοχαρής, σχέσιν ἔχουσα πρὸς τοὺς δαίμονας καὶ ἐξ αὐτῶν τεκνοποιοῦσα. Ἐν ρωσικῷ ἀποκρύφῳ ἐπιγραφομένῳ *Διήγησις περὶ τοῦ βασιλέως Σολομῶντος* ἀναφέρεται ὅτι θέλων ποτὲ ὁ Σολομὼν νὰ μάθῃ πῶς σκέπτονται οἱ ἄνδρες καὶ πῶς αἱ γυναῖκες, προσεκάλεσε τὸν εὐπατρίδην τοῦ Ντεκὴρ καὶ ὑπεσχέθη νὰ τῷ δώσῃ εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα του καὶ τὸ ἥμισυ τῆς βασιλείας του ἐὰν σφάξῃ τὴν σύζυγόν του. Ὁ Ντεκήρ, ἀποποιηθεὶς νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔγκλημα, ἐδέχθη νὰ ὑποστῇ τὴν ὀργὴν τοῦ Σολομῶντος μᾶλλον, ἢ νὰ ἀποστερήσῃ τὰ τέκνα του τῆς μητρός των. Μετὰ ταῦτα ὁ Σολομὼν καλέσας τὴν σύζυγον τοῦ Ντεκὴρ ὑπεσχέθη εἰς αὐτὴν νὰ τὴν ἀναγορεύσῃ βασίλισσαν ἐὰν ἐδέχετο νὰ ἀποκεφαλίσῃ τὸν σύζυγόν της. Ἡ γυνὴ ἀμέσως συγκατετέθη. Μεθ' ὃ ὁ Σολομὼν ἀνέκραξε «μεταξὺ χιλίων ἀνδρῶν εὗρον ἕνα συνετόν, οὐδεμίαν ὅμως γυναῖκα συνετὴν μεταξὺ ἀπείρων γυναικῶν»[292]. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ἀκριβῶς τῆς διηγήσεως ταύτης ἐκφράζεται ἡ περὶ τῆς γυναικὸς ἀντίληψις τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς. Τοιαύτην ἀπεκόμιζον καὶ οἱ ἐκ τῶν ξένων ἐπισκεπτόμενοι τὴν Ρωσίαν, ὧν ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἦτο ὅτι ἡ θέσις τῶν ρωσίδων γυναικῶν δὲν διέφερε τῆς τῶν δούλ ν. Ἦτο ὅμως ἔτι χειροτέρα ἐν τῇ πραγματικότητι. Ὑπὸ τὴν ροπὴν τῶν τότε κρατουσῶν ἄκρων ἀσκητικῶν ἰδεῶν, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, ἡ γυνὴ ἐθεωρεῖτο οὐ μόνον ὡς κακὸν ὄν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ πηγὴ καὶ αἰτία παντὸς κακοῦ. Ἐν διδακτικῷ λόγῳ τῆς ἐποχῆς, πραγματευομένῳ περὶ τοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς τῶν χωρικῶν, συνιστᾶται εἰς τοὺς ἄνδρας νὰ μὴ ἐμβλέπωσιν εἰς πρόσωπον γυναικός, «λέγω δὲ τοῦτο οὐχὶ κατακρίνων τὰς γυναῖκας, ἀλλ' ἵνα σᾶς προφυλάξω ἀπὸ τοῦ διαβόλου τὰ δίκτυα», δικαιολογεῖ τὴν παραίνεσιν ὁ διδάσκαλος. Ἐν παλαιᾷ ρωσικῇ ὁμιλίᾳ ἀναφέρονται οἱ ἀκόλουθοι ὁρισμοὶ τῆς γυναικός: «ἡ γυνὴ εἶνε δίκτυον δελεαστικὸν τῶν ἀνθρώπων εἰς ἐπικράτησιν τοῦ διαβόλου διὰ τοῦ κάλλους τοῦ προσώπου, τῶν νευμάτων τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν θελκτικῶν κινήσεων τῶν ποδῶν, τῶν ἔργων φθορεύς· ἡ γυνὴ πολλοὺς δηλητηριάσασα ἀνέτρεψε, καὶ πολλοὺς χρηστοὺς ἐγγάμους δελεάζουσα πυρπολεῖ.... Τί εἶναι ἡ γυνή; Τῶν ἁγίων ἀπατεών, ὄφεως φωλεά, διαβόλου δολοπλοκία, νόσος ἀνίατος, βασανιστικὸν τήγανον, τοῖς σωζομένοις πειρασμός, κακία ἀμείλικτος, δαιμονικὸν οἰκητήριον»[293].

Ἕνεκα τῶν περὶ γυναικὸς ἰδεῶν τούτων ὁ γάμος ἐθεωρεῖτο οὐ μόνον κατὰ πολὺ κατώτερος τῆς παρθενίας, ἀλλὰ καὶ θεσμὸς ἐφάμαρτος, ὅθεν καὶ συνήπτετο γενικῶς ἢ ἐκ λόγων συμφέροντος, ἢ πρὸς θεραπείαν φιλοδοξιῶν. Οἱ μελλόνυμφοι ἠγνόουν ἀλλήλους πρὸ τοῦ γάμου, δὲν ἦτο δέ τι ἀσύνηθες ἡ κατὰ τὴν τέλεσιν αὐτοῦ ὑποκατάστασις τῆς νύμφης δι' ἄλλης, ἢ ἡ ὑπόθεσις ἀθεάτου σκίμποδος ὑπὸ τοὺς πόδας βραχυσώμου νεάνιδος πρὸς ἐξαπάτησιν τοῦ νυμφίου. Ὁ ἀναφέρων ταῦτα ρῶσος διπλωμάτης Γρηγόριος Κοτοσχίχην (ιζ' αἰ.) ἐν τῷ περὶ Ρωσίας ἔργῳ αὐτοῦ προσθέτει «εἶνε ἀληθὲς ὅτι οὐδαμοῦ τοῦ κόσμου γίνεται τοιαύτη ἐξαπάτησις τῶν νεανίδων, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει»[294]. Ἐν τῇ οἰκογενείᾳ μία μόνη ἐδέσποζε βούλησις, ἡ τοῦ δεσπότου συζύγου καὶ πατρός, ἀσκοῦντος ἀπεριόριστον καὶ σκληρὰν ἐξουσίαν ἐπὶ πάντων,

ὀφειλόντων ἀπόλυτον ὑποταγὴν ἐπὶ ποινῇ ἀνοικτίρμονος μαστιγώσεως. Ἡ σύζυγος οὐδὲ βῆμα ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ ἔξω τοῦ οἴκου ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ ἀνδρός, οὐδὲ πρὸς ἐκκλησιασμὸν ἢ ἐπίσκεψιν συγγενῶν. Κατὰ τὸν *Ντομοστρόϊ*, ὅταν ἡ γυνὴ δὲν ἀκολουθῇ τὰς ὑποδείξεις καὶ διαταγὰς τοῦ συζύγου της, οὗτος ὀφείλει νὰ χρησιμοποιῇ πρὸς σωφρονισμὸν αὐτῆς ἀπειλὰς κατ' ἰδίαν· ἂν δὲ καὶ πάλιν δὲν ὑπακούσῃ, δέον νὰ μαστιγώνῃ αὐτὴν ἀναλόγως τοῦ παραπτώματος[295]. Ἡ μήτηρ ἠσχολεῖτο περὶ μόνα τὰ οἰκιακὰ ὡς πραγματικὴ δούλη καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν θεραπαινίδων, ἀφοῦ οὐχὶ αὗται ἀφύπνιζον τὴν κυρίαν των τὴν πρωΐαν, ἀλλ' εἰς ταύτην ἐπεβάλλετο νὰ ἀφυπνίζῃ τὰς δούλας. Τὰ τέκνα ἀνετρέφοντο ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ διὰ ραβδισμῶν, ἐθεωρεῖτο δ' ἀπρεπὲς ἐνώπιόν των νὰ γελᾷ ὁ πατήρ, πολλῷ δ' ὀλιγώτερον νὰ συμπαίζῃ καὶ ν' ἀστειεύηται. «Παίδευε τὸν υἱόν σου ἐκ μικρᾶς ἡλικίας· μὴ τῷ δίδης ἐξουσίαν ἐφ' ὅσον εἶναι νέος, ἀλλὰ θραῦε τὰς πλευράς του, μέχρις οὗ αὐξηθῇ»—ἦτο ἡ θεμελιώδης εἰς τὸν πατέρα παιδαγωγικὴ συμβουλή. Δὲν ἐπετρέπετο εἰς τὴν μητέρα ν' ἀσχολῆται εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων· τὰ πρὸς αὐτὰ μητρικὰ καθήκοντα περιωρίζοντο εἰς τὴν διατροφὴν καὶ τὴν ἐπένδυσιν· κατὰ τὸν ὑπολειπόμενον χρόνον ἡ μήτηρ ὤφειλε νὰ κατασκευάζῃ ἐργόχειρα. Αὐστηρὸς πρὸς τὴν σύζυγον ὁ οἰκοδεσπότης ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τῆς συζυγικῆς πίστεως, αὐτὸς ἐχρησιμοποίει κατὰ βούλησιν τὰς γυναῖκας τῶν δούλων του ἢ καὶ διέθετε γυναικωνίτην ὁλόκληρον ὀργιάζων ἐν αὐτῇ τῇ οἰκίᾳ του, ἀφοῦ πρῶτον ἐνέκλειε τὴν σύζυγόν του εἰς ἴδιον δωμάτιον ἢ καὶ ἐδηλητηρίαζεν αὐτήν[296]. Σύζυγοι νυμφευθέντες γυναῖκας δυσμόρφους κατεβασάνιζον αὐτὰς μέχρις οὗ τὰς ἠνάγκαζον νὰ ἀσπασθῶσι τὸν μοναχικὸν βίον. Πολλοὶ ἐγκατέλειπον τὰς συζύγους των καὶ ἄνευ αἰτίας[297], συνήθης δ' ἦτο ἡ ἐξ ἄκρων ἀσκητικῶν ἰδεῶν καὶ τάσεων ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτῶν ὡς ἀπὸ διαβολικῶν ὄντων. Τῶν τάσεων τούτων ἀποτέλεσμα ἦτο καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ οἴκου εἰς μικρὸν μοναστήριον, ὅπου ἦσαν ἀπηγορευμένα τὰ ᾄσματα, οἱ χοροί, τὰ παίγνια καὶ ὁ γέλως, πᾶσα ἐν γένει εὐθυμία καὶ διάχυσις ὡς ἔργα τοῦ σατανᾶ καὶ μὴ εὐάρεστα τῷ Θεῷ. Πάντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ὑπεχρεοῦντο νὰ κρατῶσι κομβολόγιον, καθ' ἕκαστον δ' ἐκκοκισμὸν νὰ ἀπαγγέλλωσιν ἐκφώνως τὴν *Εὐχὴν τοῦ Ἰησοῦ*, οἱδὲ δοῦλοι εἰσήρχοντο εἰς ξένην οἰκίαν μόνον ἀφοῦ ἤκουον ἔνδοθεν τὸ *Ἀμήν*. Ἀπαράλλακτα ὡς ἐγίνετο καὶ γίνεται εἰς τὰ μοναστήρια[298].

Ἀνάλογον πρὸς τὴν ὅλην κατάστασιν εἰκόνα παρουσίαζε καὶ ὁ ρωσικὸς κλῆρος. Ἐκ τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς, μάλιστα δ' ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, θλιβερὰ ἐμφανίζεται ἡ κατάστασις τοῦ κλήρου, μηδὲ τῆς ἀνωτάτης ἱεραρχίας ἐξαιρουμένης.

Εἴδομεν ἤδη εἰς πόσην ἀμάθειαν ἦσαν βεβυθισμένοι καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ μητροπολῖται. Καὶ ἡ καθ' ὅλου ὅμως ἱεραρχία ἀπετέλει θέαμα εἰς ἄκρον δυσάρεστον, καθ' ὅσον οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχιερέων οὐ μόνον οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν κλῆσίν των, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ αὐτόχρημα σκανδαλώδους βίου των ἀπέβαινον πρόσκομμα πρὸς πᾶσαν τοῦ λαοῦ βελτίωσιν. Ὁ Μόσχας Ζωσιμᾶς

(1491-1494) ἦτο οὐ μόνον εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων στηλοβατῶν τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων, ἀλλὰ καὶ κοιλιόδουλος καὶ μέθυσος καὶ δοῦλος ἀκατανομάστου ἀκρασίας, διὸ καὶ ἐχαρακτηρίζετο ὡς «δοχεῖον τοῦ Σατανᾶ»[299]. Θεοδόσιός τις μοναχὸς αὐτοχειροτονηθεὶς εἰς ἐπίσκοπον Ροστὼφ αὐθαιρέτως κατέλαβε τὴν ἐπισκοπήν, φιλοχρήματος δὲ ὢν καὶ φαῦλος ἐβασάνιζε τοὺς ὑφ' ἑαυτὸν ἡγουμένους, ἱερεῖς καὶ μοναχούς, ἐξύριζε τὰς κεφαλάς των, ἐξώρυττε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἀπέκοπτε τὰς γλώσσας, διὰ νὰ σφετερίζεται τὰς περιουσίας των. Ἐν Βλαδιμὴρ ἔκλεισε πάντας τοὺς ναούς. Συνεπείᾳ ἐξεγέρσεως τοῦ λαοῦ συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος παρεδόθη εἰς τὸν μητροπολίτην ἵνα δικασθῇ, οὗτος δὲ διέταξε νὰ ἀποκοπῶσιν ἡ γλῶσσα καὶ ἡ δεξιὰ χεὶρ καὶ νὰ ἐξορυχθῶσιν οἱ ὀφθαλμοί του, διότι, ὡς λέγει ὁ χρονογράφος, «ὁ αἱρετικὸς οὗτος ἐβλασφήμησε τὴν Θεοτόκον»[300]. Ἀναφέρονται ἐπίσκοποι τόσον φιλοχρήματοι, κοιλιόδουλοι καὶ μέθυσοι, ὥστε οἱ μητροπολῖται ἠναγκάζοντο νὰ γράφωσι πρὸς αὐτοὺς αὐστηρὰς ἐπιτιμητικὰς ἐπιστολάς. Ἡ εἰς τὸν ἀνώτατον τῆς ἀρχιερωσύνης βαθμὸν προαγωγὴ ἐπεζητεῖτο διὰ παντὸς μέσου οὐχὶ ἐκ ζήλου πρὸς θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν οἰκοδομὴν τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐκ φιλοδοξίας καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν ἀπράγμονος καὶ συβαριτικοῦ βίου. Ἡ φιλοχρηματία ἦτο τὸ κυριώτερον αὐτῶν γνώρισμα, πλείστας δ' ἐπενόουν μεθόδους πρὸς πλουτισμόν. Τὰς ἐνορίας θεωροῦντες ὡς ἰδιοκτησίας των ἐξεμίσθουν αὐτὰς εἰς τοὺς ἱερεῖς, οἵτινες οὕτω ἀπέβαινον φόρου ὑποτελεῖς. Πρὸς τῷ «ἐνοικίῳ» ὅμως τούτῳ οἱ ἐνοριακοὶ ἱερεῖς κατέβαλλον καὶ «ἀποζημιώσεις» διὰ τὴν χειροτονίαν—ὡς ἀπεκαλεῖτο ἐπὶ τὸ εὐφημότερον ἡ σιμωνία—,διὰ τὰς ἐπισκέψεις τῶν ἀρχιερέων, τὰς ἐγκυκλίους, τὰς ἀδείας ταφῆς τῶν ὑφισταμένων στιγμιαῖον θάνατον, τὰ ἀντιμήνσια, τὰ ἐγκαίνια· ἐπὶ πλέον οἱ ἀρχιερεῖς εἰσέπραττον «ἀποζημιώσεις» παρὰ τῶν παρανόμως τικτουσῶν γυναικῶν, ἐπὶ καταστάσει ἡγουμένων, ἐπὶ τῇ ἐγχειρίσει τῆς ἡγουμενικῆς ῥάβδου, ἐπὶ τῶν πράξεων τῶν πνευματικῶν δικαστηρίων κλ. κλ. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ εἰσπράξεις τῶν μητροπολιτῶν ἦσαν ἀφθονώτεραι ἢ αἱ τῶν ἐπισκόπων, διότι οἱ πρῶτοι εἰσέπραττον ἐπὶ πλέον δικαιώματα τὸ μὲν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τῶν δευτέρων, ἅτινα ἦσαν σημαντικώτατα ὡς ἐκ τοῦ ὀλιγαρίθμου τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῆς σπάνεως τῶν χειροτονιῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν ἐφέσεων εἰς τὸ δευτεροβάθμιον πνευματικὸν δικαστήριον, ἐκ φόρου ἐπὶ τοῦ κλήρου καὶ τῶν λαϊκῶν τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας ἀνὰ τριετίαν κλ. Οἱ ἀρχιερεῖς ἀσκοῦντες ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν ἐπαρχιακῶν αὐτῶν ἱερέων διὰ τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐκβιάζοντες ἀπεστράγγιζον αὐτοὺς δι' ἀδίκων δικῶν καὶ ληστρικῶν δωροληψιῶν, τοσοῦτο δὲ κατεπόνουν αὐτούς, ὥστε πολλοὶ ναοὶ ἀπέμενον ἄνευ ἱερέων. Ἐπὶ πλέον ἐλήστευον ἀνοικτιρμόνως τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανά, ἐχειροτόνουν ἀναφανδὸν ἐπὶ χρήμασι[301], ἐσφετερίζοντο τὰ εἰς τοὺς ναοὺς προσφερόμενα ἀφιερώματα, οὕτω δὲ ἀπέκτων κολοσσιαίας περιουσίας[302], ἐνετρύφων εἰς συμπόσια, συνευωχούμενοι μετὰ φίλων καὶ συγγενῶν κατὰ τρόπον ἄσχετον πρὸς τὴν στοιχειώδη εὐπρέπειαν, περιεβάλλοντο πολυτελεῖς στολάς, ἀπέκτων βαρυτιμότατα ἄμφια, κατὰ τὰς ἐξόδους των δὲ συνωδεύοντο πομπωδῶς ὑπὸ πολυαρίθμων ὑπηρετῶν. Ἡ τερα-

στία ἔκτασις τῶν ρωσικῶν ἐπαρχιῶν ἐπέδρα μοιραίως ἐπὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀρχιερέων. Οὗτοι, μὴ δυνάμενοι, ὡς ἦτο φυσικόν, νὰ περιοδεύωσιν ἀνὰ τὰς ἀχανεῖς ἐκτάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῶν δικαιοδοσίας, κατὰ κανόνα δὲ ραθυμοῦντες καὶ ραστωνεύοντες, δὲν ἦσαν κυρίως ποιμένες, ἀλλὰ μόνον ἀνώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ὑπάλληλοι,ἐπαρχιακοὶ προϊστάμενοι τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου [303]. Ἡ ἰδιότης ὅμως αὕτη τῶν προϊσταμένων μετεβάλλετο εἰς δεσποτείαν ἐν τῇ ἀπολυταρχικωτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως· ὅσῳ μεῖζον ἡ ἐπικράτεια, τόσῳ ὁ ἄρχων αὐτῆς ἀποβαίνει δεσποτικώτερος ἑαυτοῦ. Ὁ ἱερεὺς ἐνώπιον τοῦ ἀρχιερέως ἦτο ὑπήκοος ἄνευ δικαίου, ἕρμαιον τῆς δεσποτικῆς ἰδιοτροπίας. Ἰδίως οἱ ἀρχιερεῖς, ἐκ μοναχῶν προερχόμενοι, μείζονα περιφρόνησιν ἐπεδείκνυον πρὸς τοὺς ἀποτελοῦντας τὸν ἐνοριακὸν κλῆρον ἐγγάμους ἱερεῖς ὡς «ἀνθρώπους τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ κόσμου», κατ' ἀκολουθίαν φύσει κατωτέρους, ἀγροίκους καὶ ὑλιστὰς ἐν παραβολῇ πρὸς τοὺς ἀπαρνηθέντας τὰ βιωτικά, τὰ κοσμικὰ καὶ ὑλικὰ μοναχούς, διὸ ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος ἦτο ἁπλῶς ἀνεκτὸς κατὰ συγκατάβασιν [304]. Εἰς τὸν κλῆρόν των δὲ ἦσαν ἀπρόσιτοι· ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ηὐδόκουν νὰ ἐπιτρέψωσι τὴν παρουσίαν ἱερέων ἐνώπιόν των, οὗτοι ἵσταντο πρὸ αὐτῶν ἐν ἄκρᾳ ταπεινώσει, μετὰ φόβου καὶ τρόμου, ὡς δοῦλοι [305]. Οὕτω — λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη — τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα, μετενεχθὲν ἐκ Βυαντίου εἰς Ρωσίαν, ὑπέστη ριζικὴν μεταμόρφωσιν· διότι μεταφέρονται μὲν οἱ θεσμοί, ἄνευ ὅμως τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐννοίας των. Οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς, ἐστερημένοι παραδόσεως τοπικῆς, ἀφέθησαν εἰς ἑαυτούς, ἐντεῦθεν δὲ παρήχθη ἐν Ρωσίᾳ τύπος ἀρχιερέως σημαντικῶς διάφορος τοῦ ἑλληνικοῦ· οἱ ρῶσοι ἱεράρχαι, καταστάντες μεγάλοι ἐξουσιασταὶ καὶ ἐνθρονισθέντες εἰς μέγα ὕψος, ἀπέβησαν κυριολεκτικῶς σκληροὶ τρομοκράται [306]. Ἕνεκα τῆς μεγίστης ἐκτάσεως τῶν ἐπαρχιῶν των ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἀνωτέρους καὶ τῶν Γενικῶν διοικητῶν, ἐφ' ὅσον ἡ εὐρύτης τῆς ἐπισκοπικῆς αὐτῶν δικαιοδοσίας ὑπερέβαινε πλεῖστον ὅσον τὰ ὅρια τῶν πολιτικῶν διοικήσεων. Τούτου ἕνεκα ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων ἐλάμβανον στάσιν ἀλαζονικήν, ἐφέροντο πρὸς αὐτοὺς μετὰ κομπασμοῦ καὶ ὑπεροψίας, ἐπετηδεύοντο μεγαλοπρεπὲς καὶ ἐγέρωχον ὕφος ἀνωτέρας ἐξοχότητος. Διὸ καὶ τὴν δημοσίαν αὐτῶν παράστασιν περιέβαλλον μετ' ἐξεζητημένης λαμπρότητος, πολυτελοῦς καὶ ἐπιβλητικοῦ τελετουργικοῦ [307], ὁ ὑπερφίαλος δ' αὐτῶν τόνος μετεδίδετο καὶ εἰς τὸ λαϊκὸν ὑπηρετικὸν προσωπικόν, τὸ ὁποῖον, ἐγκεκορδυλημένον εἰς πολυτελεῖς στολάς, ἐφέρετο πρὸς τοὺς ἱερεῖς μετὰ βαναυσότητος καὶ αὐθάδους περιφρονήσεως [308], οὐ μόνον τῇ ἀνοχῇ, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐγκρίσει τῶν σεβασμιωτάτων κυρίων των [309]. Οἱ ἔναντι ὅμως πάντων ὑπεροπτικοὶ καὶ δεσποτικοὶ ἱεράρχαι, ἐνώπιον τῶν ἡγεμόνων μετεβάλλοντο εἰς ταπεινοὺς δούλους, ἐκτελοῦντες τὰ πάντα κατὰ τὴν ἀρέσκειαν τῶν ἀρχόντων, καὶ αὐτὰς τὰς ἐν συνόδῳ ἀποφάσεις λαμβάνοντες κατὰ τὰς ὑποδείξεις αὐτῶν καὶ ἐπιταγάς [310].

Ὁ λοιπὸς κλῆρος, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀγράμματος, ἤσκει τὸ λειτούργημά του ἁπλῶς ὡς ἐπάγγελμα, καὶ τοῦτο ἐν ἐσχάτῃ ἀκηδίᾳ καὶ ὀκνηρίᾳ καὶ ὅπου ἔτι ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῶν ἐπισκό-

πων [311]. Ἐν ταῖς πόλεσιν ὑπῆρχον βεβαίως καὶ ἱερεῖς ἱκανὴν κεκτημένοι μόρφωσιν, καὶ ταύτην συνισταμένην εἰς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὀρθὴν ἀνάγνωσιν καὶ κατανόησιν τῶν ἐν σλαυωνικῇ μεταφράσει ἱερῶν βιβλίων. Οὗτοι ἔναντι τοῦ ἐπαρχιακοῦ κλήρου ἀπετέλουν τὴν πνευματικὴν ἱερατικὴν ἀριστοκρατίαν, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν ἠξιοῦντο τῆς ἰδιαιτέρας εὐνοίας καὶ τιμῆς τῶν ἡγεμόνων, ἐχόντων μάλιστα αὐτοὺς καὶ ὁμοτραπέζους. Ἕνεκα τῆς ἰδιαζούσης ταύτης παρὰ τῷ μονάρχῃ θέσεως οἱ ἱερεῖς οὗτοι μετεῖχον καὶ τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων μέχρι τοσούτου, ὥστε νὰ ἀποτελῶσιν ἐμπίστους συμβούλους καὶ αὐτὸ τοῦτο ὑπουργοὺς ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ αὐτῶν τῶν ἐξωτερικῶν [312].

Τὰ κύρια ὅμως χαρακτηριστικὰ τοῦ κλήρου οὐ μόνον τοῦ ἐπαρχιακοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν πόλεων γενικῶς ἦσαν ἡ ἀμάθεια, ἡ φυγοπονία καὶ ἡ ἔλλειψις πάσης ἀντιλήψεως περὶ τῆς ἐννοίας καὶ σημασίας τοῦ λειτουργήματός των. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δ' ἦσαν πτωχοί, κύπτοντες ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἀνάγκης, ὡς εἴδομεν δὲ καὶ φόρου βαρέος ὑποτελεῖς εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἀντικείμενα ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀρχιερατικῶν ὑπαλλήλων. Πολλοὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων προήρχοντο ἐκ χειροτονίας τῶν δούλων τῶν εὐγενῶν, οἵτινες καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν ἐχρησιμοποίουν αὐτοὺς ὡς δούλους [313]. Ἐπὶ πλέον ἦσαν διαρκῆ θύματα τῆς αὐθαιρεσίας τῶν λαϊκῶν ἐνοριτῶν, οἵτινες ἐξέλεγον οὐχὶ τοὺς ἱκανωτέρους, ἀλλὰ τοὺς πλειοδοτοῦντας. Ὅθεν ἡ μεγίστη πλειονότης τῶν ἱερέων ἀποκλειστικὸν αὐτῆς μέλημα εἶχε τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν, ἐκμηδενίζουσαν οὐ μόνον πᾶσαν ἀντίληψιν περὶ τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἀποστολῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλαχίστην συμμόρφωσιν πρὸς αὐτὸ τὸ τυπικὸν μέρος τοῦ ἱερατικοῦ λειτουργήματος, ἔναντι τοῦ ὁποίου ἐπεδείκνυον ἀφάνταστον ὀκνηρίαν [314].

Αἱ ἱεροπραξίαι δέ, πράγματι, ἐτελοῦντο ἀτελέστατα καὶ ἐν ἄκρᾳ ἀταξίᾳ. Οἱ ἱερεῖς ἠγνόουν τὸ Τυπικὸν ἐντελῶς· ἱερεῖς καὶ ψάλται παρέλειπον ἐκ τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν ἀκολουθιῶν ὅ,τι ἤθελον· συνήθης ἦτο ἡ παράλειψις τοῦ ὄρθρου, πλείστων διατάξεων, πολλάκις δὲ καὶ ὁλοκλήρου τῆς λειτουργίας ἐπὶ ἑβδομάδας καὶ ἐπὶ ὅλον ἑξάμηνον. «Ἐπληροφορήθημεν—ἔγραφε τῷ 1274 ὁ ἐναρετώτερος τῶν ἐν Ρωσίᾳ ἑλλήνων μητροπολιτῶν Κύριλλος ὁ Κιέβου (1224—1233)—ὅτι ἱερεῖς τινες τῆς περιφερείας Νόβγοροδ ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς ἑβδομάδος τῶν ἁγίων Πάντων ἐπιδίδονται ἀποκλειστικῶς εἰς συμποσιασμοὺς καὶ διασκεδάσεις, μηδένα βαπτίζοντες καὶ μηδέποτε λειτουργοῦντες· οἱ τοιοῦτοι δέον νὰ διορθωθῶσιν, εἰ δὲ μὴ ἂς καθαιρεθῶσι» [315]. Ἐν χαρακτηριστικωτάτῳ ἐγγράφῳ τοῦ πατριάρχου Ἰωσὴφ (1642—1652) ἀναγινώσκεται ὅτι κατὰ τὰς Κυριακάς, τὰς θεομητορικὰς καὶ τῶν πανηγυριζομένων ἁγίων ἑορτὰς τὴν ἔναρξιν τοῦ ὄρθρου οἱ ἱερεῖς ὥριζον εἰς λίαν προκεχωρημένην ὥραν, διὰ νὰ περατώσωσι δὲ τὴν λειτουργίαν ὡς τάχιστα πολλὰ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ ᾀσμάτων παρέλειπον, πλεῖστα τροπάρια ἁπλῶς ἀνεγίνωσκον καὶ δὴ μετὰ τοσαύτης γοργότητος, ὥστε τὰ λεγόμενα καὶ τελούμενα ἦσαν πλήρη συγχύσεως καὶ ἐντελῶς ἀκατάληπτα. Διὰ νὰ συντομευθῇ δὲ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον ἡ λειτουργία, τὰ πάντα ἐτελοῦντο ταὐτοχρόνως· καθ' ὃν δῆλα δὴ χρόνον ὁ εἷς ἔψαλλεν, ἄλλος ἀνεγίνωσκε, τρίτος

ἔλεγε τὰς εὐχάς, τέταρτος τὰς αἰτήσεις ἢ ἐκφωνήσεις, ἐνῷ δὲ ἀνεγινώσκοντο ὑπὸ πολλῶν συγχρόνως διάφορα κείμενα, ἕκαστος προσεπάθει νὰ ὑπερβάλη τοὺς λοιποὺς καὶ ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα τῆς ἀναγνώσεως καὶ ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς. Ὡς τὰ πολλὰ δὲ οἵ τε ἱερεῖς καὶ οἱ ψάλται καὶ ἀναγνῶσται ἐτέλουν τὰ «καθήκοντά» των ἐν μέθῃ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἥ τε ἀνάγνωσις καὶ ἡ ψαλμῳδία ἦσαν πλήρεις παραναγνώσεων καὶ παραφωνιῶν, δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ μουσικὰ βιβλία ἦσαν πλήρη λαθῶν [316]. Κήρυγμα ἱερὸν ἦτο ἄγνωστον, οὐ μόνον διότι οἱ ἱερεῖς ἐπέσπευδον τὴν ἀπόλυσιν, ἀλλὰ καί, κυρίως, διότι καὶ ὁ λαὸς καὶ αὐτοὶ οἱ ἱεράρχαι ἐθεώρουν αὐτὸ βλάβης μᾶλλον ἢ ὠφελείας πρόξενον. Ὁ ρῶσος πρεσβευτὴς Δημήτριος, ἐν Ρώμῃ εὑρισκόμενος, εἰς συνομιλίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Παύλου Ἰοβίου διηγούμενος περὶ τῶν ἠθῶν τῶν ρώσων ἔλεγε σὺν ἄλλοις, ὅτι οἱ ρῶσοι, ἔκπαλαι εὐσεβεῖς καὶ ἐντρυφῶντες εἰς τὴν ἀνάγνωσιν βιβλίων ψυχωφελῶν, δὲν ἀνέχονται τὰ κηρύγματα ἐν τοῖς ναοῖς, διότι ἐπιθυμοῦσι νὰ ἀκούωσιν ἐν τῇ λειτουργίᾳ αὐτούσιον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ μόνον αὐτόν, ἄνευ ἀναμείξεως μετ' ἀνθρωπίνων σοφισμάτων μὴ συμφώνων πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν ἁπλότητα [317]. Καὶ οἱ κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα δὲ ἐπισκεφθέντες τὴν Ρωσίαν ξένοι ἀναφέρουσι πλήρη ἀπουσίαν τοῦ κηρύγματος. «Οὐδέποτε λέγονται κηρύγματα—λέγει ὁ ἐπὶ Ἰβὰν Τρομεροῦ διατρίψας ἐν Ρωσίᾳ Ἰάκωβος Ulfeldt—.Οἱ ρῶσοι ποιμένες οὔτε τὴν συνήθειαν, οὔτε τὴν δυνατότητα ἔχουσι πρὸς διδασκαλίαν τοῦ ποιμνίου διὰ κηρυγμάτων, διότι σύμπας ὁ κλῆρος εἶνε βεβυθισμένος εἰς βαθεῖαν ἀμάθειαν». Τὸ αὐτὸ παρατηρήσας καὶ ὁ Herberstein, ὡς λόγον τῆς ἐλλείψεως ταύτης φέρει τὴν παρὰ τοῖς ρώσοις ἀντίληψιν, ὅτι «ἀρκεῖ τις νὰ παρίσταται κατὰ τὴν λειτουργίαν καὶ νὰ ἀκούῃ τὸ Εὐαγγέλιον, τὰς Ἐπιστολὰς καὶ τοὺς λόγους τῶν λοιπῶν διδασκάλων, τοὺς ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀναγινωσκομένους ἐν τῇ πατρίῳ γλώσσῃ. Πλὴν τούτου ὅμως—προσθέτει ὁ αὐτὸς—οἱ ρῶσοι φρονοῦσιν ὅτι, παραλείποντες τὸ κήρυγμα, ἀποφεύγουσι παρανοήσεις καὶ κρίσεις, αἵτινες ὡς τὰ πολλὰ προκύπτουσιν ἐκ τῶν κηρυγμάτων [318]. Τὸ ὕδωρ τοῦ Ἁγιασμοῦ ηὐλογεῖτο δι' εἰκόνων καὶ ἱερῶν λειψάνων. Κατὰ τὰς γαμηλίους πομπὰς προηγεῖτο τῆς συνοδείας ὁ ἱερεὺς κρατῶν σταυρὸν καὶ ἠκολουθεῖτο ὑπὸ μουσικῶν ὀργάνων καὶ γελωτοποιῶν. Αἱ προσφοραὶ εἰς τὸν ναὸν συνωδεύοντο καὶ ὑπὸ διαφόρων τροφίμων καὶ μαγειρικῶν παρασκευασμάτων καὶ γλυκυσμάτων. Συνηθέστατα φαινόμενα ἦσαν ἡ ἐν μέθῃ προσέλευσις τῶν ἱερέων εἰς τοὺς ναούς, ἡ ἀπρεπὴς καὶ ἄκοσμος κατὰ τὰς ἱεροπραξίας στάσις των καὶ κίνησις, οἱ μεταξὺ τῶν ἱερέων κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας διαπληκτισμοὶ καὶ μέχρις αἵματος πολλάκις ἀμοιβαῖοι δαρμοί, αἱ ἄνευ ἀδείας ἱερουργίαι, αἱ παρ' ἐνορίαν ἱεροπραξίαι, ἡ αὐτόβουλος ἐγκατάλειψις τῶν ἐνοριῶν πρὸς ἀλητείαν καὶ ζητείας, ἡ συλλογὴ ἐράνων πρὸς ἀνέγερσιν δῆθεν ναῶν ἄνευ ἀρχιερατικῆς ἀδείας κ.τ.λ. Πολλάκις ὑποκρινόμενοι τὸν λαϊκὸν προσήρχοντο ἐκλιπαροῦντες χειροτονίαν, οὕτω δὲ ἐκ δευτέρου χειροτονούμενοι ἐπετύγχανον διορισμὸν εἰς ἐνορίαν

μᾶλλον προσοδοφόρον, Καταγγελλόμενοι εἰς τὸ πνευματικὸν δικαστήριον καὶ προσκαλούμενοι νὰ δικασθῶσι δὲν προσήρχοντο, ἐβίαζον τοὺς χριστιανοὺς νὰ τελῶσιν ἱεροπραξίας πρὸς ἀργυρολογίαν, πολλάκις δὲ οὐδ' ἐτέλουν αὐτὰς καίπερ προαμειφθέντες. Ἱερεῖς τινες ἔθετον ὑπὸ τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἅλας, μεθ' ὡρισμένον δὲ χρόνον ἔδιδον ἐξ αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐνορίτας πρὸς ἴασιν νόσων ἀνθρώπων καὶ κτηνῶν. Ἐπ' ἴσης λαμβάνοντες παρὰ τῶν ἐνοριτῶν σάπωνα, ἐτήρουν ἐπὶ τῆς ἁγ. τραπέζης ἐπὶ 6 ἑβδομάδας, ἐπ' αὐτῆς ἀπέθετον καὶ τὰ σπάργανα, δι' ὧν περιεβάλλετο τὸ νεογνὸν ἅμα τῷ τοκετῷ [319]. Ἕνεκα τῶν ἐν τῷ ναῷ ἀτασθαλιῶν τοῦ κλήρου ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἔπαυσε νὰ ἦνε τόπος ἱερὸς καὶ διὰ τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον. Οἱ λαϊκοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὸν ναὸν ὡς εἰς καπηλεῖον· οὐ μόνον δὲν ἀπεκαλύπτοντο, ἀλλὰ καὶ ἐφλυάρουν, συζητοῦντες ἀντήλασσον ἀστεϊσμούς, σαρκασμοὺς καὶ διασυρμοὺς καὶ δὴ τόσον μεγαλοφώνως, ὥστε κατεπνίγοντο τὰ ἀναγνώσματα καὶ αἱ ψαλμῳδίαι. Σμήνη παιδίων ἔτρεχον, ἠτάκτουν, ἔπαιζον καὶ ἐκραύγαζον ἐν τῷ ναῷ, καὶ ὁμάδες δὲ ἐνηλίκων φιλοσκωμμόνων καὶ θορυβοποιῶν περιεφέροντο μεταξὺ τοῦ ἐκκλησιάσματος ἀλληλοϋβριζόμεναι καὶ γρονθοκοπούμεναι. Πολλάκις εἰς τὸν ναὸν εἰσήλαυνον καὶ ῥοπαλοφόροι λησταὶ ἐκσφενδονίζοντες ἐπὶ τοῦ δαπέδου νομίσματα, ἐντεῦθεν δὲ προεκαλεῖτο ἀπερίγραπτος τάραχος τῶν συνωθουμένων πρὸς ἁρπαγήν [320]. Καὶ ἐν τῷ ἰδιωτικῷ δὲ αὐτῶν βίῳ οἱ ἱερεῖς ἀπετέλουν διαρκὲς σκάνδαλον διὰ τὸν λαόν. Δεισιδαίμονες καὶ προληπτικοί, ῥυπαροὶ καὶ χυδαῖοι, συμμέθυσοι καὶ συμπαῖκται τῶν λαϊκῶν, κατ' οὐδὲν διέφερον τῆς ἀγελαίας λαϊκῆς μάζης. Ἡ μέθη τῶν ἱερέων γενικῶς ἦτο ἔκπαλαι τόσον σύνηθες αὐτῶν ἐλάττωμα, ὥστε ἡ εἰδικῶς περὶ τοῦ θέματος ἀσχοληθεῖσα ἱερὰ σύνοδος τοῦ 1503 εἰς τοῦτο μόνον ἠδυνήθη νὰ καταλήξῃ, κατὰ τίνα δῆλα δὴ τρόπον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ περιορισθῇ ἁπλῶς τὸ κακόν, διότι ἡ πλήρης αὐτοῦ ἐκρίζωσις ἀπεδεικνύετο ἀνέφικτος [321]. Κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 1552 (Στογλάβ) οἱ ἱερεῖς καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικὸν τοῦ ναοῦ εἶνε πάντοτε οἰνόφλυγες, οὐ μόνον δ' ἐκστομίζουν ποικίλας ἀπρεπείας, ἀλλὰ καί τινες ἐξ αὐτῶν πρὸς ταραχὴν καὶ σκάνδαλον καὶ ἀπώλειαν ἐπιδίδονται καὶ εἰς σοδομισμόν, ὅθεν καὶ παρὰ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ξένων ἀκούονται ὀνειδισμοὶ κατ' αὐτῆς τῆς θρησκείας [322].

Τὸ κορύφωμα ὅμως τῆς διαφθορᾶς τοῦ κλήρου ἐξεδηλοῦτο ἐν ταῖς τάξεσι τῶν ἐν χηρείᾳ κληρικῶν, ὁ βίος τῶν ὁποίων, κατὰ τὰς ἐν τοῖς ρωσικοῖς μνημείοις τῆς ἐποχῆς ταύτης παρεχομένας λεπτομερείας, εἶνε δυσπερίγραπτος. Τὸ πλεῖστον αὐτῶν συνέζη μετὰ παλλακίδων ἢ συνῆπτε καὶ δεύτερον γάμον, τόσον δὲ σκανδαλωδῶς, ὥστε οὐ μόνον αὐτοὶ οἱ συνάδελφοί των δὲν ἐδέχοντο τὴν μετ' αὐτῶν συνεργασίαν ἢ καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπηγόρευον εἰς αὐτοὺς νὰ ἱερουργῶσιν, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἠναγκάσθη νὰ θεσπίσῃ μέτρα ἀσυμβίβαστα μὲν πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας, δι' αὐτὸ τοῦτο ὅμως καὶ μαρτυροῦντα τὸ ἀδύνατον τῆς κατ' ἄλλον τρόπον καταπολεμήσεως τοῦ κακοῦ. Οὕτω πρῶτος ὁ Μόσχας Πέτρος (1308—1326) ἐθέσπισεν ὅτι ὁ χηρεύσας

κληρικός, ἂν μὲν θελήσῃ νὰ τηρήσῃ τὴν ἱερωσύνην, ὀφείλει νὰ διαβιώσῃ ἐν μονῇ· ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει ἤθελε προτιμήσει τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ζωήν, στερεῖται τῆς ἱερωσύνης, «ἀπογυμνούμενος τῆς εὐλογίας, αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ κοινωνοῦντες»[323]. Τὴν πρᾶξιν ταύτην τοῦ Πέτρου ἐπεκύρωσαν καὶ οἱ μητροπολῖται Μόσχας Φώτιος, (1408—1431) καὶ Θεοδόσιος (1461—1454)[324], εἶνε δ' ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἕνεκα τῶν λίαν αὐστηρῶν τοῦ τελευταίου μέτρων κατὰ τῶν χήρων κληρικῶν αἱ ἐνορίαι ἀπέμειναν ἄνευ ἱερέων, τούτου δ' ἕνεκα προεκλήθη τοιαύτη τοῦ λαοῦ ἐξέγερσις κατ' αὐτοῦ, ὥστε ἐξηναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ ὑπὸ τὴν γενικὴν καταkραυγήν[325]. Τὸ ἐν λόγῳ μέτρον δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τηρηθῇ μετ' ἀκριβείας καὶ αὐστηρότητος καὶ ἐπὶ τοῦ Μόσχας Φιλίππου (1464—1473), φοβηθέντος τὴν περιπέτειαν τοῦ προκατόχου, ἀπόπειρα δὲ τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου τῆς πόλεως Ψκώφ, ὅπως, παρὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωνᾶ, δι ' αὐτοδικίας βίᾳ ἐπιβληθῇ ἡ διάταξις τοῦ μητροπ. Πέτρου ἐπὶ τῶν χήρων ἱερέων τῆς πόλεως, οἵτινες εἶχον ἐκτραχυνθῆ εἰς ἐσχάτην διαφθορὰν ἐξ ἐπιδράσεως, ὡς ἐλέχθη, τοῦ γειτνιάζοντος ἀγάμου κλήρου τῆς καθολικιζούσης Λεττονίας, ἀπέτυχεν. Αἱ διαστάσεις τοῦ κακοῦ ἐξηνάγκασαν τὴν ἐπὶ τοῦ Μόσχας Σίμωνος (1495—1511) συγκροτηθεῖσαν σύνοδον τοῦ 1503 νὰ ἀσχοληθῇ εἰδικῶς περὶ τὸ ζήτημα, αὕτη δὲ καταλήξασα εἰς τὴν ἐπικύρωσιν τῆς διατάξεως Πέτρου ἀπεφάσισεν ὅπως οἱ μὲν ἀποδεδειγμένως ἢ ἐξ ἰδίας ὁμολογίας συζῶντες μετὰ παλλακίδων καθαιρῶνται περιερχόμενοι εἰς τὴν τάξιν τῶν λαϊκῶν, ἐπιμένοντες δὲ νὰ ἱεροπράττωσι, παραδίδωνται εἰς τὰ πολιτικὰ δικαστήρια· ἐκ τῶν ἀδιαβλήτων δὲ χήρων κληρικῶν οἱ μὲν ἱερεῖς ἐπιτελῶσι μὲν καθήκοντα μόνον ἀναγνώστου, μεταλαμβάνωσι δ' ἐν τῷ ἱερῷ Βήματι φέροντες τὸ ἐπιτραχήλιον, οἱ δὲ διάκονοι φέρωσιν ἁπλῶς τὸ στιχάριον καὶ τὸ ὀράριον· οἱ καταλαμβάνοντες δὲ τὰς θέσεις τῶν οὕτως ἀποκλειομένων τῶν ἱεροπραξιῶν κληρικῶν τῆς τελευταίας κατηγορίας ἀπεφασίσθη νὰ καταβάλλωσιν εἰς αὐτοὺς τὸ τέταρτον ἐκ πασῶν τῶν εἰσπράξεών των. Ὅσοι δ' ἐκ τῶν κληρικῶν τούτων ἤθελον προτιμήσει νὰ ἐγκαταβιώσωσιν ἐν μονῇ, ἐξ ἀποφάσεως τῆς συνόδου ἠδύναντο νὰ ἱεροπράττωσιν, ἀλλὰ μόνον ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς ναοῖς[326]. Τὴν συνοδικὴν ταύτην ἀπόφασιν προσέβαλε δι' ἐγγράφου διαμαρτυρίας ὁ ἐν χηρείᾳ ἱερεὺς τῆς Νόβγοροδ Γεώργιος Σκριπίτσα, ἀποδείξας τὴν ἀντικανονικότητα τοῦ μέτρου καὶ ἄλλως, καὶ ὡς περιλαμβάνοντος ἀδίκως καὶ ἀπανθρώπως σύνολον τὴν τάξιν τῶν χήρων ἱερέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι καὶ πρόσωπα ἀδιάβλητα· οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλ' ἀντιστρέφων τὴν ἐνοχὴν κατ' αὐτῶν τῶν ἱεραρχῶν, κατεδείκνυεν αὐτοὺς ὡς τοὺς κυρίως καὶ ἀρχικοὺς αἰτίους τῆς τοιαύτης διαφθορᾶς, ὡς μηδέποτε ἐν τῇ νωχελείᾳ καὶ τῇ ραστώνῃ των μεριμνήσαντας περὶ τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ἐξυψώσεως τοῦ ὑπ' αὐτοὺς κλήρου[327].

Τέλος, καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου ἡ κατάστασις ἦτο ἀπὸ πάσης ἐπόψεως οἰκτρά.

Ἡ Ρωσία ἠρίθμει πληθώραν μονῶν ἕνεκα τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ρεπόντων πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον. Πρῶτος ὁ Γιαροσλὰβ ἤρξατο ἀνεγείρων μονάς, πρώτη δ' ἱδρύθη ἡ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (1037) ὡς αὐλικὴ καὶ εἶτα ἡ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης. Εἶτα ἠκολούθησεν ἡ ἀνέγερσις τῶν οἰκογενειακῶν λεγομένων μονῶν καὶ ἡ τῶν ἡγεμονικῶν ἐν ἡγεμονικοῖς κτήμασι [328], πρῶτος δ' ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Μακάριος ἵδρυσε κοινόβιον ἐν ταῖς μοναῖς, αἵτινες ἦσαν πρότερον ἰδιόρρυθμοι [329]. Ἀπὸ τοῦ ια' μέχρι τοῦ ιδ' αἰ. ἦσαν γνωστὰ ἐν Ρωσίᾳ μόνον 87 μοναστήρια καὶ ἀναχωρητήρια, κατὰ δὲ τὸν ιδ' αἰ. καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ιε' αἰ. ηὐξήθησαν ταῦτα εἰς 150, ἅτινα κατὰ τὸν ιζ' αἰ. ἀνῆλθον εἰς 220 [330]. Κατὰ τὸν Fletcher, οὐδεμία χώρα εἶχε τὸ πλῆθος τῶν μοναχῶν τῆς Ρωσίας, οἱ δὲ κατὰ τὸν ιστ' αἰ. ἐπισκεφθέντες τὴν χώραν ξένοι ἀπεκάλουν τοὺς ρώσους «φυλὴν μοναστηρίων» [331].

Εἰς τὴν προϊοῦσαν αὔξησιν ταύτην τοῦ πλήθους τῶν μοναχῶν συνέβαλλον οἱ ἀκόλουθοι λόγοι.

Πρώτιστα πάντων ἡ ἔμφυτος τῶν ρώσων μυστικοπάθεια ἐντονώτερον κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἐκδηλουμένη. Ἐνισχύετο δ' ἡ τοιαύτη τάσις τὸ μὲν ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς βυζαντινῆς ἀσκητικῆς γραμματείας, τὸ δὲ ἐκ τῆς μονομεροῦς θρησκευτικῆς παιδεύσεως καὶ ἀγωγῆς τῶν ρώσων, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἐμμόνου ἰδέας αὐτῶν περὶ ἐπικειμένου τέλους τοῦ κόσμου.

Πολλὰ ἀσκητικὰ ἔργα μεταφραζόμενα εἰς τὴν ρωσικὴν διεδίδοντο εὐρύτατα εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα, ἐπέδρασαν δὲ τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ρωσικῆς γραμματείας, δι' ἧς ἐτρέφετο ὁ ρωσικὸς λαός. Ἀπετέλει φαινόμενον σύνηθες ἡ ἀποστήθησις περικοπῶν ὁλοκλήρων ἐκ τῶν ἀσκητικῶν συγγραμμάτων. Ἡ γραμματεία δὲ αὕτη προήρχετο, ὡς ἦτο ἑπόμενον, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν μονῶν, ἐν τοῖς *Βίοις* δὲ ἐξεχόντων ἀναχωρητῶν περιείχοντο ἐνθουσιώδεις ποιητικαὶ περιγραφαὶ τῶν καλλονῶν τῆς φύσεως, ἐν τοῖς κόλποις τῆς ὁποίας ἐτέλουν τὴν ἄσκησίν των οἱ μοναχοί. Εἰς τὰς ὡραίας ἐρημικὰς τοποθεσίας οἱ ἀναχωρηταὶ ἔβλεπον καὶ ἀπελάμβανον εἰκόνας τοῦ παραδείσου, ἦσαν δ' αὗται δι' αὐτοὺς τὰ «ἀγαπητὰ σκηνώματα» καὶ «αἱ αὐλαὶ τοῦ Κυρίου» τοῦ ψαλμῳδοῦ. Κατὰ δὲ τὰς εἰς τὴν Ρωσίαν μεταγγισθείσας βυζαντινὰς ἀντιλήψεις ὁ μοναχισμὸς ἐθεωρεῖτο τὸ ὕψιστον τῆς ζωῆς ἰδεῶδες, ἀνώτερον καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὕψους· διὸ καὶ ἐλέγετο ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐπέχουσιν ἔναντι τῶν λαϊκῶν οἵαν θέσιν οἱ ἄγγελοι ἔναντι τῶν μοναχῶν, ὅθεν καὶ ἐδίδετο ἡ συμβουλὴ «ἀγαπᾶτε τὰ μοναστήρια, εἶνε τῶν ἁγίων ἀναψυχή, τοῦ κόσμου τούτου λιμένες» [332]. Διὰ τὰς θρησκευτικὰς ψυχὰς ὁ μοναχικὸς βίος ἀπέβη τῶν κοινῶν πόθων τὸ κύριον ἀντικείμενον μέχρι τοσούτου, ὥστε πολλοὶ ὑπὸ τὸ κράτος ἄκρως ἀπαισιοδόξων ἰδεῶν πᾶσαν εὐφροσύνην θεωροῦντες σατανικήν, τὰ ᾄσματα δαιμονικά, τὸν χορὸν ψυχοφθόρον καὶ τὰ παίγνια ἐπικατάρατα, ἐν αὐτῇ τῇ κοινωνίᾳ ζῶντες δὲν διέφερον πραγματικῶν ἀσκητῶν, ἄλλοι δέ, μὴ προφθάσαντες νὰ γείνωσι μοναχοί, ἢ ἐζήτουν καὶ ἐλάμβανον τὴν κουρὰν κατὰ τὰς προθα-

νατίους στιγμάς, ἢ παρήγγελλον νὰ περιβληθῇ ὁ νεκρός των τοὐλάχιστον διὰ τοῦ μοναχικοῦ τρίβωνος [334]. ἄλλων δὲ ὁ μυστικισμὸς ἐξικνεῖτο μέχρι τῆς παρακλήσεως νὰ μνημονεύωνται ὑπὸ τῶν ἱερέων ὡς τεθνεῶτες πρὸ τοῦ θανάτου των, εἰς ἔνδειξιν ὅτι καὶ πρὸ τῆς τελευτῆς των ἔπαυσαν νὰ ζῶσι διὰ τὸν κόσμον [335]. Διὰ τὸν φύσει μυστικοπαθῆ ρῶσον ἡ πρὸς τὸν ἀσκητισμὸν τάσις ἐνισχύετο κυρίως ἐκ τῆς ἀπαισιοδόξου, τῆς ἀρνητικῆς περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ζωῆς ἀντιλήψεως, καθ' ἣν οὗτος μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ δοκιμασιῶν ἀποτελεῖ σοβαρὸν πρὸς ψυχικὴν σωτηρίαν κώλυμα, κατ' ἀκολουθίαν δ' αὕτη δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὁ γάμος, ὡς εἴδομεν, ἐταυτίζετο μονονουχὶ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν, ἦτο θεσμὸς ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν ψυχήν, ὅθεν δὲν ἦσαν λίαν σπάνια φαινόμενα ἡ ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐν ἁγνότητι συμβίωσις τῶν συζύγων [336] ἢ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ εἰς τὰς μονὰς καταφυγή [337].

Τὴν κοινὴν δὲ τότε πεποίθησιν περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὡς ἐπικειμένου προῆγον σπουδαίως, πλὴν τῆς ἀπαισιοδόξου περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἀντιλήψεως, καὶ αἱ συντελοῦσαι εἰς ταύτην πολλαὶ καὶ μεγάλαι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κοινωνικαὶ καὶ ἐθνικαὶ τῶν ρώσων συμφοραί [338]. Ἰδίᾳ αἱ ὑπὸ τὸν μογγολικὸν ζυγὸν δειναὶ δοκιμασίαι, αἱ συνεχεῖς ἐπιδρομαὶ φερεοίκων λαῶν τῆς κεντρῴας Ἀσίας, αἱ φυσικαὶ μάστιγες τῶν λιμῶν καὶ λοιμῶν, τοῦ ψύχους καὶ τοῦ πυρός, οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ τῶν ἡγεμονίσκων καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἀναστατώσεις, ἡ ἐσωτερικὴ κακοδιοίκησις, ἡ ἔλλειψις κοινωνικῆς δικαιοσύνης, αἱ καταθλίψεις καὶ αἱ διώξεις, καὶ ἐν γένει ἡ ἔλλειψις πάσης χαρᾶς καὶ τῆς στοιχειώδους ἀναψυχῆς ἐνεφάνιζον τὴν ζωὴν ὑπὸ τὰ μελανώτερα χρώματα καὶ τὸν μεστὸν στερήσεων καὶ πάσης δοκιμασίας καὶ ὀδύνης κόσμον ὡς ἀπέραντον κλαυθμῶνος κοιλάδα, ἀσταθῆ καὶ μηδαμινὸν καὶ ὅλως ἀκατάλληλον πρὸς ψυχικὴν σωτηρίαν [339]. Αἱ θλίψεις αὗται, πιστευόμεναι ὡς ἐκδήλωσις τῆς θείας ὀργῆς διὰ τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ, πλείστους ἐκίνουν πρὸς τὰς μονὰς ὡς πρὸς λιμένας ἀδιαταράκτους ὑπὸ τῶν βιωτικῶν τρικυμιῶν καὶ ἀπηλλαγμένους παρορμήσεων πρὸς ἁμαρτωλὸν βίον. Οἱ αὐτοὶ ὅμως λιμένες δι' ἄλλην κατηγορίαν ἀνθρώπων ἐχρησίμευον ὡς ἀσφαλῆ ἄσυλα, πρὸ τῶν ὁποίων ἀνεκόπτοντο μετὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν αἱ δικαστικαὶ καὶ διοικητικαὶ διώξεις, ἢ ὡς λύτρωσις ἀπὸ τῶν καταδυναστεύσεων, τῶν ἐκβιασμῶν καὶ τῶν παντοίων σκληροτήτων τῶν κρατούντων, ἢ ὡς μετὰ βιωτικὰς ἀποτυχίας τὰ μόνα ἀσφαλῆ καταφύγια. Ἀλλὰ τὸν ἐν ταῖς μοναῖς βίον προέκρινον καὶ οἱ ἐξ ὀκνηρίας ρέποντες πρὸς τὴν συστηματικὴν ἀπραγμοσύνην· τοιοῦτοι δ' ἦσαν, πολλοὶ τῶν εὐπορούντων μέν, ἀλλὰ φίλων τῆς ραθυμίας καὶ τῆς ραστώνης καὶ οἱ ἐκ τῶν εὐγενῶν καὶ εὐπατριδῶν πτωχεύσαντες μέν, ἀλλ' ἐθισθέντες εἰς τὸν ἄσκοπον βίον τῆς ἀπραξίας [340].

Τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐρασταὶ ἦσαν καὶ ἄλλοι ἐπιδιώκοντες ἐξασφάλισιν τῆς διατροφῆς ἢ ἱκανοποίησιν ἀνικανοποιήτου ἐν τῷ κόσμῳ φιλοδοξίας καὶ φιλαρχίας, ἐφ' ὅσον ὑπὸ τὸ ράσον οἱ τέως ἄσημοι καὶ ἀγροῖκοι προσηγορεύοντο «πατέρες» καὶ «εὐχέται» ὑπὸ τῶν ἁμαρτω-

λῶν λαϊκῶν καὶ ἀπελάμβανον τοῦ εὐλαβοῦς σεβασμοῦ τῶν πιστῶν, ἐπὶ πλέον δὲ διὰ μόνης τῆς μεταβολῆς τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς ἀπέβαινον ἐπιθυμητοὶ καὶ σεβάσμιοι ξένοι εἰς τὰς τραπέζας τῶν κοσμικῶν, πρὸς οὓς προέτεινον τὴν χεῖρα πρὸς ἀσπασμόν, Οἱ ἐκ τούτων ἐπιτηδειότεροι σπουδαρχίδαι ἐπετύγχανον ν' ἀναρριχηθῶσι μέχρι καὶ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος, ἐφ' ὅσον μόνον ἐκ τῶν μοναχικῶν τάξεων κατηρτίζετο ἡ ἱεραρχία [341].

'Αλλὰ καὶ ἡ ὑπὸ τὸν ταταρικὸν ζυγὸν στάσις τῶν κατακτητῶν ἔναντι τῶν μονῶν συνετέλει εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν. Ἡ πολιτικὴ τῶν ταταρων, δεινῶς καταθλιπτικὴ διά τε τὰς τάξεις τῶν εὐγενῶν καὶ τὸν λαόν, ἐξεδηλοῦτο ἐξαιρετικῶς εὐμενὴς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν μοναχικὸν θεσμόν· ἡ ταταρικὴ δεσποτεία κατὰ σύστημα συγκατέβαινε πρὸς τὰς ἱκεσίας τῶν ἐπισκόπων ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου, οἱ δὲ χάναι ἐπὶ ποινῇ θανάτου ἀπηγόρευον πᾶσαν ὄχλησιν τῶν μονῶν, τὰς κτήσεις τῶν ὁποίων εἶχον ἀπαλλάξει τῶν φόρων [342]. Τὰς μοναχικὰς τάξεις ἐπύκνουν καὶ ἡγεμόνες, ἐπιζητοῦντες ψυχικὴν εἰρήνην εἰς τὰς μονάς, συντελοῦντες δ' οὕτω εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ μοναχισμοῦ [343], ὡς καὶ οἱ βίᾳ ἐξαναγκαζόμενοι νὰ ἐγκλεισθῶσιν εἰς μονὰς καὶ νὰ περιβληθῶσι τὸ ράσον, ἦσαν δ' οὗτοι οἱ ὑποπίπτοντες εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ μονάρχου δοῦκες, εὐγενεῖς καὶ εὐπατρίδαι, ἀποξενούμενοι διὰ βίου τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας ἵνα μὴ ἀντιπολιτεύωνται πρὸς τοὺς κρατοῦντας. Καὶ γυναῖκες δὲ χῆραι ἢ καὶ ὕπανδροι ἔτι ἐμπεφορημέναι ἀσκητικῶν τάσεων, ἢ συνεπείᾳ ἀπογοητεύσεως ἕνεκα τῆς πρὸς αὐτὰς ἀπανθρώπου διαγωγῆς τῶν συζύγων των, ἢ παρθένοι θυγατέρες ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, βίᾳ ὑφιστάμεναι τὴν μοναχικὴν κουρὰν καὶ καταδικαζόμεναι εἰς ἀναγκαστικὴν παρθενίαν ἐπὶ σκοπῷ μηδενίσεως ὡρισμένου ἀριστοκρατικοῦ γένους ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος, καὶ ἄλλαι δι' ἄλλους λόγους ἐκβιαζόμεναι εἰς ἔγκλειστον μοναχικὴν ζωήν, συνετέλουν εἰς τὴν συμφόρησιν τῶν μοναχικῶν τάξεων [344] καί, ἑπομένως, εἰς τὴν πλήθυνσιν τῶν μονῶν, τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων ηὔξανον καὶ αἱ ὑπὸ πριγκήπων καὶ πλουσίων πρὸς ἰδίαν αὐτῶν ἱκανοποίησιν ἀνεγειρόμεναι [345].

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀσχέτους πρὸς τὸ μοναχικὸν ἰδεῶδες, ἡ συνολικὴ εἰκὼν τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος περιόδου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας ἐνεφανίζετο κυριολεκτικῶς ἀξιοθρήνητος.

Γενικῶς εἰπεῖν, ὁ μοναχικὸς βίος τῆς ἐποχῆς ταύτης οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ πλήρης καὶ πιστὴ ἐν μικρογραφίᾳ ἀντιγραφὴ τῆς τότε συγχρόνου ζωῆς τῶν λαϊκῶν καὶ τῶν κληρικῶν τάξεων. Ἀμάθεια καὶ ἀγροικία, ἄγνοια ἢ καὶ περιφρόνησις πάσης μοναστηριακῆς τάξεως, ἔλλειψις μοναστηριακοῦ κανονισμοῦ, ἀπουσία οἱασδήποτε ἱεραρχικῆς ἐπιβλέψεως, ἐλέγχου καὶ διορθώσεως, δεσποτεία τῶν ἰσχυρῶν καὶ περιφρόνησις καὶ ἐξευτελισμὸς τῶν ἀδυνάτων καὶ ταπεινῶν, σπουδαρχία, φιλοκτημοσύνη, ραστώνη, φιληδονία καὶ μέθη καὶ πᾶσα ἀκοσμία,—ἰδοὺ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ μοναστηριακοῦ καθεστῶτος τοῦ ις' αἰῶ-

νος [346]. Αἱ μοναὶ ἦσαν ἀμέσως προσιταὶ εἰς μόνους σχεδὸν τοὺς ἐπιφανεῖς, τοὺς ἀριστοκράτας καὶ τοὺς πλουσίους· ἡ μοναχικὴ κουρά, ὡς εἴδομεν, ἐπετυγχάνετο ἐπὶ καταβολῇ μεγάλου τιμήματος, ὅσοι δὲ τῶν ἀσημοτέρων συνήντων ἡγουμενικὴν ἀπροθυμίαν, περιεβάλλοντο τὸν μοναχικὸν τρίβωνα μετὰ γενναίαν δωροφορίαν [347]. Τὴν διοίκησιν τῆς μονῆς κατὰ κανόνα ἤσκουν οἱ πλουσιώτεροι, ἐπισημότεροι καὶ ἐπιτηδειότεροι, ἐπιτυγχάνοντες τὴν ἡγουμενείαν δι' ἀρχολιπαρίας, χρημάτων καὶ ἄλλων ἀθεμίτων μέσων, μεθ' ὃ οἱ τέως πολλάκις ἐπὶ μακρὸν παραμείναντες εἰς τοὺς κατωτέρους μοναχικοὺς βαθμοὺς αἴφνης ἐνεφανίζοντο κυριολεκτικῶς θηριόμορφοι πρὸς τοὺς συμμοναστάς, ἐφέροντο πρὸς αὐτοὺς μετὰ βαναύσου αὐστηρότητος, ἐξειλίσσοντο δ' αὐτόχρημα εἰς βασανιστὰς τῶν ἀδελφῶν καὶ ληστὰς τῶν μονῶν [348]. Ἔζων δὲ οἱ ἡγούμενοι καὶ οἱ ἀρχιμανδρῖται καὶ οἱ ἐκ τῶν μοναχῶν πλούσιοι καὶ ἐπιφανεῖς πρὸς γενικὸν τῆς ἀδελφότητος σκανδαλισμὸν ζωὴν μεγάλης πολυτελείας, εὐωχίας καὶ ῥαστώνης [349]. Ἐγκατεστημένοι εἰς πολυτελέστατα διαμερίσματα, περιβεβλημένοι πολυτιμότατα ῥάσα καὶ σισύρας ἐκ τῶν σπανίων, προμηθευόμενοι τὰ ἄριστα τῶν ἐδεσμάτων καὶ τῶν ποτῶν, διῆγον βίον ἄκρας τρυφηλότητος, οἰνοποτοῦντες καὶ κραιπαλῶντες μέχρις ἀναισθησίας καὶ εἰς πᾶσαν ἐκτρεπόμενοι ἀκοσμίαν [350]. Μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὰς ἐν ταῖς μοναῖς συνεχεῖς εὐωχίας συχνάκις εἱστιῶντο ἔξω τῶν μονῶν εἰς τραπέζας λαϊκῶν, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν ὡς προορισμὸν τοῦ μοναστηριακοῦ πλούτου ἐθεώρουν τὴν καταδαπάνησιν αὐτοῦ εἰς συμποσιασμοὺς μετὰ πριγκήπων καὶ εὐπατριδῶν καὶ εἰς δῶρα πολύτιμα πρὸς αὐτούς [351]. Μετέβαινον ἐπ' ἴσης καὶ εἰς τὰ χωρία τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν ἰδιοκτησιῶν, ἐκεῖ δὲ μετὰ ἀξιωματικῆς κυριότητος ἐπεδίδοντο εἰς εὐωχίας καὶ πότους [352]. Κατὰ τὰς ἐκ τῆς μονῆς δὲ ἐξόδους ἐχρησιμοποίουν πολυτελεστάτας ἁμάξας, ἑκατέρωθεν, ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν τῶν ὁποίων συνώδευον πεζῇ πολυάριθμοι δοῦλοι.

Ἐν γένει δὲ διῆγον τόσον τρυφηλὸν βίον, ὥστε καὶ διὰ τὴν ἐλαχίστην ἀδιαθεσίαν ἔσπευδον νὰ καλῶσι πλησίον των τοὺς συγγενεῖς καὶ γνωρίμους, νὰ συνάπτωσι μετ' αὐτῶν συμβούλια, νὰ χρησιμοποιῶσι δὲ καὶ γυναῖκας διὰ τὰς νοσηλευτικὰς περιποιήσεις. Ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ἡγουμένων καὶ ἀρχιμανδριτῶν ἔβαινον καὶ οἱ ἐκ τῶν μοναχῶν ἐπιφανέστεροι καὶ πλουσιώτεροι, ἰδίως δὲ οἱ ἐκ τῶν τάξεων τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν εὐγενῶν, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν «μοναχικὴν ἀριστοκρατίαν». Οὗτοι, μετ' ἐκείνων συγκροτοῦντες τοὺς «ἐν τέλει» τῆς μοναστηριακῆς ἀδελφότητος, αἰσχυνόμενοι νὰ θεωρῶσιν «ἀδελφοὺς» τοὺς πενεστέρους καὶ ἀφανεστέρους, οὐ μόνον ἐφέροντο πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὑπεροψίας καὶ ἔναντι αὐτῶν ἐπηγγέλλοντο τὸν ἅγιον διδάσκαλον καὶ νουθετητήν, ἀλλὰ καὶ δυσφοροῦντες ὅτι ὑπεχρεοῦντο νὰ διαβιῶσι μετ' αὐτῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην, ἐξεδίωκον πολλάκις ἐκ τῶν μονῶν τοὺς παλαιοτέρους ,γηραιοτέρους καὶ εὐτελεστέρους, οἵτινες οὕτω ἠναγκάζοντο νὰ διάγωσι βίον πλάνητος καὶ ἐπαίτου καὶ νὰ σκανδαλίζωσι τοὺς χριστιανοὺς διὰ τῆς καθ' ὅλου αὐτῶν συμπεριφορᾶς [353]. Πολλοὶ μοναχοὶ προσκαλοῦντες τοὺς ἀνεψιούς των ἐκράτουν αὐτοὺς καὶ ἔτρεφον ἐπὶ μακρὸν εἰς βάρος

τῆς μονῆς, ἦτο δὲ συνήθης ἡ παρ' αὐτοῖς διαβίωσις ὁλοκλήρων συγγενικῶν οἰκογενειῶν ἢ φιλικῶν συγκροτημάτων μετὰ γυναικῶν καὶ θυγατέρων καὶ ἄλλων οἰκείων, εἰς τοὺς ὁποίους περιελαμβάνοντο καὶ μοναχαί [354]. Ἤνοιγον μάλιστα οἱ μοναχοὶ πλατείας τὰς πύλας τῶν μονῶν εἰς τὰς μοναχὰς ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι καὶ αὐταὶ δὲν πρέπει νὰ στερῶνται τῶν ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς ναοῖς προσευχῶν καὶ τῶν μετὰ τῶν μοναχῶν διδακτικῶν ἠθηκοθρησκευτικῶν συνδιαλέξεων. Οὕτω αἱ μοναὶ ἀπέβησαν προσιταὶ οὐ μόνον εἰς τὰς πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν ἐπισκεπτομένας αὐτάς, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας κατηγορίας γυναικῶν [355]. Ὅταν δὲ ἱδρύθησαν καὶ γυναικεῖαι μοναί, κατεστάθησαν εἰς αὐτὰς ἡγούμενοι ἄνδρες, μέχρις οὗ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Μακάριος ἐπέτυχε ν' ἀντικαταστήσῃ αὐτοὺς διὰ γυναικῶν [356]. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας οὐδὲν ἄπορον ὅτι ὁ μοναχικὸς βίος διηνύετο ἐν ἄκρᾳ ραθυμίᾳ καὶ ἀμελείᾳ τῶν μοναχικῶν καθηκόντων. Εἰς τὴν κοινὴν μοναστηριακὴν τράπεζαν ὀλίγιστοι προσήρχοντο· οἱ λοιποὶ προετίμων νὰ γευματίζωσιν ἐν τοῖς κελλίοις ἐν πάσῃ ἀνέσει [357]. Αἱ μοναστηριακαὶ ἀκολουθίαι παρημελοῦντο, πολλάκις δὲ καὶ λειτουργίαι δὲν ἐτελοῦντο ἐπὶ ἑξάμηνον ὅλον· παρελείποντο καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν ὑπὲρ ὧν χριστιανοὶ προσέφερον εἰς τὰς μονὰς ἀφιερώματα πλουσιώτατα [358]. Ἄλλοι μοναχοί, βαρυνόμενοι τὴν μονοτονίαν τῆς σιωπηλῆς μονώσεως τοῦ μοναστικοῦ ἡσυχασμοῦ ἐγκατελίμπανον τὴν μετάνοιάν των ἄνευ ἀδείας καὶ ἢ περιεφέροντο ὡς πλανόδιοι τυχοδιῶκται ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, ἤ, ἀπομακρυνόμενοι εἰς ἐρημικὸν μέρος, κατεσκεύαζον καλύβην, ὁσάκις δ' ἀπετέλουν ὁμάδα μικράν, κατήρτιζον ἰδίαν ἀδελφότητα καὶ ἵδρυον μονστήριον· ὅσοι δὲ ἐστεροῦντο τῶν μέσων συντηρήσεως, ἐξαπελύοντο εἰς ζητείας, πολλάκις δὲ τὰς συλλεγομένας ἐλεημοσύνας καὶ τὰ ἀφιερώματα κατεδαπάνων πρὸς ἰδίαν εὐαρέστησιν καὶ κοινὸν σκάνδαλον. Τὸ αὐτὸ δ' ἔπραττον καὶ μοναχαί, ἀλητεύουσαι μετ' εἰκόνων καὶ ἐπαιτοῦσαι [359].

Εἰς τὴν κατάπτωσιν ταύτην τοῦ μοναχικοῦ βίου συνετέλει κυριώτατα ὁ μοναστηριακὸς πλοῦτος, ὅστις συνίστατο ἰδίως ἐκ τεραστίας κτηματικῆς περιουσίας. Ὡς ἤδη εἴδομεν, πλεῖστοι ἀσπαζόμενοι τὴν μοναχικὴν ζωὴν συναπεκόμιζον καὶ τὴν σημαντικὴν αὐτῶν περιουσίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ὑπὸ τὸ ράσον ἐχρησιμοποίουν καθ' οἷον τρόπον καὶ ὡς λαϊκοί [360]. Οἱ εὐπατρίδαι ἰδίως μόνον ἀπὸ τοῦ μοναχικοῦ τρίβωνος ἐφαίνοντο μοναχοί, διότι κατὰ πάντα τὰ ἄλλα διῆγον ἐν ταῖς μοναῖς κοσμικώτατον βίον. Πλὴν τῶν ἀτομικῶν ὅμως τούτων περιουσιῶν, αἵτινες μετὰ τὸν θάνατον τῶν κατόχων των περιήρχοντο εἰς τὰς μονάς, αὗται ἀπέκτων ἔτι μείζονα κτηματικὴν περιουσίαν ἐκ πολυαρίθμων δωρεῶν καὶ ἀφιερώσεων γαιῶν τεραστίων ἐκτάσεων. Εὐσεβεῖς πιστοί, μέγαν τρέφοντες σεβασμὸν πρὸς τὰς μονὰς καὶ τὸν μοναχισμὸν θεωροῦντες ὡς τὸ ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἐξ ἀφορμῆς εὐτυχῶν ἢ ἄλλων βιωτικῶν γεγονότων καὶ πρὸς αἰώνιον μνημόσυνον ἑαυτῶν ἢ οἰκείων των προσέφερον εἰς τὰς μονὰς ἐκ τῶν κτημάτων των «εἰς παραμυθίαν τῶν ἀδελφῶν» ἢ διὰ τὰς οἰκοδομικὰς ἀνάγκας τῶν μονῶν, μάλιστα δὲ πρὸς βοήθειαν τῶν πτωχῶν, ὅπερ καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ἀπετέλει μίαν

τῶν σπουδαιοτέρων ἀποστολῶν τῶν μονῶν. Ἄλλοι δὲ μετεβίβαζον εἰς αὐτὰς καὶ ὁλόκληρα ἰδιόκτητα χωρία περιλαμβανόμενα εἰς τὰς δωρουμένας ἐκτάσεις. Πολλαὶ καὶ σημαντικώταται κτηματικαὶ δωρεαὶ προήρχοντο παρ' ἡγεμόνων καὶ ἡγεμονίδων, εὐπατριδῶν, εὐγενῶν καὶ ἀξιωματούχων, οὓς παντοιοτρόπως ἐκολάκευον οἱ ἡγούμενοι [361]. Ἐπειδὴ δὲ πολλαὶ τῶν εἰς τὰς μονὰς ἀφιερουμένων ἀγροτικῶν ἐκτάσεων ἦσαν ἀκαλλιέργητοι, αὗται παρεχωροῦντο ὑπὸ μεγάλων γαιοκτημόνων, μάλιστα δ' ὑπὸ ἡγεμόνων, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως καλλιεργούμεναι ὑπὸ τῶν μονῶν ἀποβῶσι χρήσιμοι διὰ τοὺς μοναστηριακοὺς σκοπούς.

Πλὴν τῆς οὕτω ἀποκτωμένης περιουσίας αὕτη ὁλονὲν ἐπολλαπλασιάζετο καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν.

α') Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ταταρικοῦ ζυγοῦ πολλοὶ πλούσιοι, διαρκῶς ἀνησυχοῦντες διὰ τὴν περιουσίαν αὐτῶν καὶ ἐπωφελούμενοι τῆς ὑπὸ τὴν ταταρικὴν δοσποτείαν ἀσυδοσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἔσπευδον νὰ κρύπτωνται ἐν ταῖς μοναῖς μετὰ τοῦ κινητοῦ πλούτου των, τὸν ὁποῖον καὶ παρέδιδον εἰς αὐτὰς πρὸς φύλαξιν καὶ ὅστις μετὰ τὸν θάνατόν των περιήρχετο εἰς τὴν κυριότητα τῆς μονῆς. β') Εἰς τὰς μοναχικὰς τάξεις ἦτο τὰ μέγιστα διαδεδομένη ἡ τοκογλυφία· οὐ μόνον οἱ μοναχοὶ τὴν ἀτομικήν των περιουσίαν, ἀλλὰ καὶ αἱ μοναὶ τὴν μοναστηριακὴν ἐδάνειζον ἐπὶ ὑποθήκῃ, διὰ τῶν ἐπακολουθουσῶν δὲ δημεύσεων ηὔξανον καταπληκτικῶς τὴν περιουσίαν των. γ') Πολλοὶ τῶν ἐκ τῶν πλουσίων εὐπατριδῶν ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως ἐγκαταβιούντων ἐν ταῖς μοναῖς, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἔχωσι παρ' αὐτὰς ἴδια οἰκογενειακὰ κοιμητήρια εἴτε λόγῳ τοῦ κοινῶς τότε πιστευομένου ὅτι ὁ ἐν μονῇ θαπτόμενος τυγχάνει τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν του, εἴτε πρὸς ἐπίδειξιν ἀριστοκρατικῆς ἀνωτερότητος, ὑπεχρεοῦντο νὰ ἐξαγοράσωσι τὸ σπάνιον προνόμιον κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ πλεονεκτήματος. ε') Ἡ ὁριστικὴ ἐξασφάλισις τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων καὶ τὰ προνόμια τῆς ἀσυδοσίας καὶ ἀτελείας. στ') Διὰ τοὺς λόγους τούτους πολλοὶ χωρικοὶ καὶ ἄλλοι ἀστοὶ εὐκατάστατοι, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν βαρυτάτων φορολογιῶν καὶ ἄλλων καταναγκαστικῶν ἀφαιμάξεων καὶ ἀγγαρειῶν μετέγραφον τὰ κτήματά των ἐπ' ὀνόματι τῶν μονῶν. ζ') Οἱ ἡγούμενοι καὶ ἄλλοι μοναχοὶ συνάπτοντες σχέσεις μετὰ πλουσίων οἰκογενειῶν ἠδύναντο νὰ ἐκμαιεύωσι σπουδαίας δωρεὰς καὶ ἀφιερώματα. η') Μέγα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τῶν μονῶν προήρχετο ἐκ τῶν πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἀνὰ τὸν κόσμον περιοδειῶν τῶν μοναχῶν. θ') Πρὸς στήριξιν τῶν κατὰ τρίτων ἀπαιτήσεών των οἱ μοναχοὶ προέβαινον εἰς παραποιήσεις ὡρισμένων περικοπῶν συγγραμμάτων πατέρων καὶ ἄλλων ἱερῶν κειμένων, δὲν ἐδίσταζον δὲ νὰ δημιουργῶσι δίκας, νὰ δεκάζωσι τοὺς δικαστὰς καὶ νὰ ἐπιτυγχάνωσι συμφερούσας δικαστικὰς ἀποφάσεις ἢ καὶ νὰ πλαστογραφῶσι δικαστικὰ ἔγγραφα πρὸς σφετερισμὸν ἐπιδίκων τάχα κτημάτων ἀντιδίκων [362].

Διὰ πάντας τούτους τοὺς λόγους αἱ μοναὶ ἀπέκτων κολοσσιαίας περιουσίας ἰδίως εἰς γαίας μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς πολυαρίθμων χωρίων, ἀριθμούντων δεκάδας καὶ ἑκατοντάδας ἔτι χιλιάδων «ψυχῶν» [363]. Κατὰ

τὸν τῷ 1553 περὶ Ρωσίας γράψαντα Cl. Adam, ἡ κτηματικὴ μοναστηριακὴ περιουσία ἀπετέλει τότε τὸ τρίτον τοῦ ὅλου ρωσικοῦ κράτους. «Nam tertiam fundorum partem totius imperii tenent monachi»[364]· τούτου δ' ἕνεκα αἱ μοναὶ ἐκλόνιζον σοβαρῶς τὴν δημοσίαν οἰκονομίαν καὶ εἶχον ἀποβῆ ἰσχυρότατος καὶ ἄρα ἐπίφοβος ἐκκλησιαστικο-πολιτικὸς παράγων[365]. Εἰς τὴν αὐτὴν ὅμως ὑλικὴν ἀκμὴν ὠφείλετο κυριώτατα καὶ ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην θλιβερὰ εἰκὼν τῆς καταπτώσεως τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ, ὡς αὕτη διαζωγραφεῖται ἐν τοῖς μνημείοις τοῦ ιστ' αἰ., μάλιστα δὲ ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ Μαξίμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΦΩΤΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ

Α΄. ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΚΑΚΩΣ ΕΧΟΝΤΩΝ

1. Τυπολατρεία, πλεονεξία, ἀπόκρυφα, ἀστρολογία.

Ἔναντι τῆς θλιβερᾶς ταύτης εἰκόνος τῆς καταστάσεως ἑνὸς μεγάλου λαοῦ, ὅστις ἐφαίνετο τόσον παρεξηγήσας τὴν ἣν παρέλαβε παρὰ τοῦ Βυζαντίου χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ μηδὲν σχεδὸν ὠφεληθεὶς ἐξ αὐτῆς ἐπὶ ἑπτά που ὅλας ἑκατονταετηρίδας, ὁ ἕλλην μοναχός, βαθεῖαν αἰσθανθεὶς ὀδύνην, δὲν ἠδύνατο νὰ παραμείνῃ ἀδιάφορος. Ἐμπεφορημένος τῶν χριστιανικῶν ἰδανικῶν, ὁλοκληρώσας ἤδη ἀπὸ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ μακροχρονίων σπουδῶν του, ὑφ' ἃς συνθήκας γνωρίζομεν, τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν του καὶ καλλιεργήσας τὰς χριστιανικὰς ἀρχὰς ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει τῆς ὀρθοδοξίας, ἐθλίβετο βλέπων τὸν ρωσικὸν λαὸν ἕρμαιον τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς βαρβαρότητος. Ἔβλεπεν ὅτι τὸ μεταφραστικὸν καὶ διορθωτικὸν τῶν ἱερῶν βιβλίων ἔργον του ἦτο ἀνεπαρκὲς διὰ τὴν ἀνάπλασιν τῶν μεγάλων μαζῶν· ὅτι διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν διαφώτισιν καὶ ἀναγέννησιν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ οὗτος εἶχεν ἀνάγκην εὐρυτέρας καὶ πολυμερεστέρας χειραγωγίας, συνειδητοποιήσεως τοῦ ὀρθοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς τὸ γνήσιον πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν μέσων τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνορθώσεως. Ἐπλάτυνε, λοιπόν, ὁ Μάξιμος τὴν ἐν Ρωσίᾳ δρᾶσίν του εἰς πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ρωσικῆς ζωῆς, μηδεμίαν παραλείπων εὐκαιρίαν ὅπως μὴ μόνον προφορικῶς, ἀλλὰ καὶ διὰ συγγραφῶν ἐλέγχῃ θαρραλέως τὰ κακῶς κείμενα καὶ καθοδηγῇ εἰς μίαν ἀνωτέραν ζωὴν ἀκτινοβολοῦσαν τὸν γνήσιον χριστιανικὸν πολιτισμόν.

Τὴν ρίζαν τῶν κακῶν τῆς ρωσικῆς ζωῆς ὁ Μάξιμος ἐνέβλεπεν εἰς δύο θεμελιώδεις ἐλλείψεις, τὸ μὲν δηλ. εἰς τὴν παρεξήγησιν τοῦ πνεύματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, συνισταμένην εἰς τὴν σύγχυσιν οὐσίας καὶ ἐξωτερικῶν τῆς λατρείας τύπων, τὸ δὲ εἰς τὴν μεγάλην μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀντίθεσιν, ἥτις ἐδημιούργει ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλουσίων ἀρχόντων καὶ τῶν ἀδυνάτων καὶ πτωχῶν ἀρχομένων. Τῶν δύο τούτων κεφαλαιωδῶν ἐλλείψεων ἀπότοκα ἦσαν πάντα τὰ μαστίζοντα τὴν ρωσικὴν θρησκευτικήν, πολιτικήν, οἰκογενειακὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν κακά, οἷα ἡ φανατικὴ παχυλὴ προσήλωσις εἰς τὸ νεκρὸν γράμμα καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς λατρείας τύπους, ὁ θρησκευτικὸς φαρισαϊσμός, ἡ εὐρεῖα χρῆσις τῆς ἀποκρύφου γραμματείας, αἱ παντοῖαι δεισιδαιμονίαι καὶ προλήψεις, ἡ παντελὴς ἔλλειψις δικαιοσύνης, ἡ πρὸς τοὺς ἀσθενεστέρους καὶ ταπεινοτέρους ἀπάνθρωπος σκληρότης, ἡ ἀκόρεστος πλεονεξία, ἡ ἀκράτητος σπουδαρ-

χία καὶ ὁ συβαριτικὸς ὑλοζωισμός, πᾶσαι ἐν γένει αἱ ἐν τοῖς ὄπισθεν σκιαγραφηθεῖσαι θλιβεραὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἐξαθλιώσεως τῆς ζωῆς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ.

Οὕτω προκειμένου περὶ τῆς μηχανικῆς τελέσεως τῶν τύπων τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας ἀσχέτως πρὸς τὴν τήρησιν τῶν θείων ἐντολῶν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες τῆς χριστιανικῆς θηρσκείας, ὁ Μάξιμος συχνότατα τονίζει ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ ὅτι ἡ μονομερὴς αὕτη τυπομανία οὐ μόνον δὲν συντελεῖ εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν. ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ λόγον μείζονος κατακρίσεως. «Ἔστω πρὸς γνῶσιν ὑμῶν τῶν εὐσεβῶν —λέγει ὁ Μ.—ὅτι, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθοῦμεν παραβαίνοντες τὰς ἐντολὰς Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, κἂν πάσας τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων καὶ τὰ τροπάρια καὶ τὰ κοντάκια καὶ τοὺς παρακλητικοὺς κανόνας κατὰ πάσας τὰς ἡμέρας καὶ ὥρας λέγωμεν, οὐδὲν ὠφελοῦμεν»[1]. Πᾶσαν τὴν σωτηρίαν ἡμῶν ἀναθέτομεν εἰς μόνην τὴν κατὰ τὰς νηστείας ἀποχὴν ἀπὸ βρώσεως κρεάτων καὶ ἰχθύος καὶ ἐλαίου, ἐνῷ ἀδικοῦμεν καὶ πλεονεκτοῦμεν εἰς βάρος τῶν πτωχῶν οἰκετῶν ἡμῶν σύροντες αὐτοὺς εἰς τὰ δικαστήρια καὶ πᾶσαν πρὸς αὐτοὺς ἐπιδεικνύοντες ἔχθραν. Ἐνῷ ὅ,τι ἐπιβάλλεται εἶνε... καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν ψυχικῶν παθῶν, ἵνα μὴ λεχθῇ περὶ ἡμῶν «οἱ φυλάσσοντες μάταια καὶ ψευδῆ ἔλεον αὐτοῖς ἐγκαταλείπεται». Διότι «βρῶμα οὐ παρίστησιν ἡμᾶς τῷ Θεῷ»[2]. «Εἶνε, τῇ ἀληθείᾳ, σωτήρια καὶ ἡ νηστεία..., ἐστερημένα ὅμως τῆς δικαιοσύνης, τῶν οἰκτιρμῶν καὶ τῆς πρὸς πάντας ἐπιεικείας, λογίζονται εἰς οὐδὲν ὑπὸ τοῦ δικαίου Κριτοῦ»[3]. «Ἄνευ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ὠφελοῦσιν ἡ ἀπὸ βρωμάτων ἀποχὴ καὶ ἡ ἐν προσευχαῖς μακρὰ γυμνασία»[4]. Καυτηριάζων δὲ τὴν ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἀπάνθρωπον ἐπιβάρυνσιν τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα χωρικῶν δι' ὑπερμέτρου σωματικοῦ μόχθου καὶ τὴν διὰ τοκογλυφίας ἐκμετάλλευσιν τῶν πτωχῶν, ἀνακράζει «πῶς θὰ ἀποφύγωμεν τὴν φοβερὰν τοῦ Θεοῦ κρίσιν, ὅταν οὐχὶ διὰ τὰς αὐστηρὰς νηστείας καὶ τὰς ἀγρυπνίας καὶ τὰς μακρὰς ὑμνῳδίας, ἀλλὰ διὰ μόνην τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὸν πρὸς τοὺς πτωχοὺς οἰκτιρμὸν στεφανοῖ τοὺς ἐκ δεξιῶν του..;»[5]. «Δακρύων ἄξια εἶνε—λέγει ὁ Μάξιμος ἀλλαχοῦ—ὅ,τι ἄφρονές τινες πράττουσι· διότι ἐνῷ ἐπιβάλλουσιν εἰς ἑαυτοὺς ἀκρεωφαγίαν κατὰ τὰς Δευτέρας, πρὸς μείζονα σωτηρίαν, ἐξ ἄλλου ἐπιδίδονται εἰς τὴν οἰνοποσίαν κατὰ πάσας τὰς λοιπὰς ἡμέρας, καὶ δὴ μέχρι τοσούτου, ὥστε νὰ ἐκτρέπωνται εἰς πᾶσαν ἀνομίαν..»[6]. «Ὁ φέρων τὸν μοναχικὸν τρίβωνα, ἀλλὰ παραβαίνων τὰς ἐντολὰς τοῦ Σωτῆρος καὶ τὰς παραδόσεις τῶν πατέρων, ἀκόσμως δὲ καὶ ἀναξίως βιῶν, πάντοτε πάροινος, κατακόρως ἀδηφαγῶν, φιλαργυρευόμενος καὶ δι' ἀδικιῶν ἀποκτῶν κτήματα, ὁ τοιοῦτος—λέγει ὁ Μάξιμος ἐλέγχων τοὺς μοναχοὺς—μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν περιβολὴν διαφέρει τοῦ ἀκόσμου λαϊκοῦ...Ἡ χριστιανικὴ εὐσέβεια δὲν ἔγκειται εἰς τὸ ράσον καὶ τὴν ἀπὸ βρωμάτων ἀποχήν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν ἠθῶν καὶ ἀπὸ πάσης κακίας ἀποχήν...»[7]. «Τὸ μέλαν ράσον, μόνον, δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον τοῦ γνησίου μοναχοῦ· ἀπὸ τῶν ἔργων του οὗτος γνωρίζεται· οὐδὲ συλλέγουσιν ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὰς ἢ ἀπὸ τριβόλων σῦκα. Ὅταν τὸ ἐσωτερικὸν ἦνε

ἐστερημένον τοῦ θείου φόβου, πᾶσα περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ μέριμνα εἶνε ἀνωφελής. Ὁ ἐκ τῶν χειρῶν ἀπομάσσων τὸν ἐξωτερικὸν ρύπον δὲν καθαίρεται καὶ ψυχικῶς ἀπὸ τὴν ρυπαίνουσαν τὴν ψυχὴν τοκογλυφίαν. Ὁ τοιοῦτος δὲν θεωρεῖ ὀρθὸν νὰ προσέρχεται εἰς τὴν Μετάληψιν τῶν τιμίων Δώρων ὅταν συμβῇ νὰ αἱματωθῶσιν οἱ ὀδόντες του· δὲν θεωρεῖ ὅμως κώλυμα πρὸς τὴν Μετάληψιν τὴν διὰ κακολογίας ρύπανσιν τῆς γλώσσης του. Βδελύσσεται τὴν τυχὸν ἄκουσαν ὀνείρωξιν, ἀκορέστως ὅμως ἐν ἀκρατείᾳ τρώγει καὶ πίνει ὅσα εἰς αὐτὴν κινοῦσι. Συμμορφούμενος πρὸς τὰς πατερικὰς διατάξεις ἀπέχει βρωμάτων καὶ νηστεύει τὸν οἶνον καὶ τὸ ἔλαιον κατὰ τὰς Τετάρτας καὶ τὰς Παρασκευάς, κατατρώγει ὅμως, χωρὶς φόβον, τῶν ἀνθρώπων τὰς σάρκας διὰ δεινῶν συκοφαντιῶν, ἐνῷ ταὐτοχρόνως προσποιεῖται τὸν φίλον. Τὰ πάντα μεθοδεύεται εἰς τὰ δικαστήρια διὰ νὰ κερδήσῃ ξένον μικρόκτημα. Τίνα πρᾳότητα καὶ ταπείνωσιν δύνασαι νὰ ἐπιδείξῃς ὁ μανιωδῶς ἐρίζων περὶ κτημάτων μετὰ τοῦ χωρικοῦ ἢ τοῦ γείτονος καὶ πρὸς αὐτοὺς ὡς πρὸς ἐχθροὺς φερόμενος; Πῶς δὲ θὰ ἀποθάνῃς ὑπὲρ τοῦ πλησίον, ἀφοῦ καταθλίβεις αὐτὸν κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον; Οὐδεμίαν, λοιπόν, ὠφέλειαν δύνασαι νὰ ἀποκομίσῃς ἐκ τῶν συχνῶν καὶ μακρῶν προσευχῶν καὶ ἐκ τῶν μελανῶν ράσων, τὰ ὁποῖα φορεῖς. Διότι καὶ αἱ προσευχαὶ καὶ τὰ ράσα τότε μόνον εἶνε εὐάρεστοι τῷ Θεῷ, ὅταν ἐπιμελῶς τηρῇς τὰς θείας ἐντολάς, οὐχὶ δ᾽ ὅμως ὡς σὺ ἀντιλαμβάνεσαι τὴν τήρησιν, ἀλλ᾽ ὡς ὁ Κύριος διέταξε καὶ ἐθέσπισεν. Οὐδὲν ἄρα ὠφελοῦσιν αἱ μακραὶ προσευχαὶ ἢ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν βρωμάτων [8]. Ἀπέχωμεν, λοιπόν, ἀπὸ πάσης κακίας, πονηρίας, κολακείας, ἀδικίας, ἀπληστίας, σφετερισμοῦ ἀλλοτρίων ἀγαθῶν, ψεύδους, συκοφαντίας, φθόνου δαιμονικοῦ, ὑπεροψίας, πάσης σαρκικῆς ἀκαθαρσίας· διότι ἡ ἀπ᾽ αὐτῶν ἀποχὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀληθῆ καὶ θεάρεστον νηστείαν. Ἐμμένοντες ὅμως ἐν τῇ κακίᾳ ἡμῶν, οὐ μόνον οὐδεμίαν ἀποκομίζομεν ὠφέλειαν ἐκ τῆς ἀπὸ κρεάτων καὶ ἰχθύων καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου ἀποχῆς, ἀλλὰ καὶ εἴμεθα περισσῶς ἀξιοκατάκριτοι, ὅτι τὴν ἐλπίδα ἡμῶν ἀναθέτομεν εἰς μόνην τὴν περὶ τὰ βρώματα ἐγκράτειαν..» [9]. Ἐν λόγῳ του πρὸς τοὺς πλεονέκτας καὶ «παγκάκους» τοκογλύφους, τοὺς ἐλπίζοντας ὅτι ἀρκοῦσιν αἱ ὑμνῳδίαι διὰ νὰ ἦνε εὐάρεστοι, ἐμφανίζει τὴν Θεοτόκον λέγουσαν «τότε μόνον θὰ μοῦ ἦνε εὐάρεστον τὸ ὑπὸ σοῦ ψαλλόμενον «χαῖρε», ὅταν σε βλέπω ἔργῳ ἐπιτελοῦντα τὰς ἐντολὰς τοῦ ἐξ ἐμοῦ γεννηθέντος καὶ ἀπέχοντα πάσης συλλήβδην κακίας, πορνείας, ψεύδους, ἀλαζονείας, κολακείας καὶ ἀδίκου ξένων κτημάτων σφετερισμοῦ. Ἐφ᾽ ὅσον ὅμως ἐξακολουθεῖς νὰ τὰ κατακρατῇς καὶ εὐφραινόμενος νὰ πίνῃς τὸ αἷμα τῶν ἐνδεῶν, καταβαρύνων αὐτοὺς μὲ τόκους δυσβαστάκτους καὶ μὲ ἀτελευτήτους βαρείας ἐργασίας ἀπορροφῶν τὸν μυελόν των, κατ᾽ οὐδὲν διαφέρεις τοῦ ἀλλοφύλου σκύθου καὶ τῶν χριστοκτόνων ἀνθρώπων, κἂν ἐπὶ τῷ βαπτίσματί σου καυχᾶσαι. Οὐδὲ θά σε εἰσακούσω, κἂν ἀπείρους κανόνας καὶ στιχηρὰ καλλιφώνως μοι ψάλλῃς, διότι «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν» ἀκούεις τὸν Κύριον παρὰ σοῦ ἀξιοῦντα.. Σὺ ὅμως ὡς χοῖρος χορτάζεσαι ἐπαίσχυντα πράττων, καὶ ὡς ἁρπακτικὸς λύκος τοὺς καρποὺς τῶν ξένων μόχθων

ἰδιοποιεῖσαι, τὰς πτωχὰς χήρας ἀδικεῖς.., τὸν θεῖον δὲ φόβον ἀποβαλὼν νομίζεις ὅτι μοὶ εὐαρεστεῖς ψάλλων μοι μεγαλοφώνως πλῆθος κανόνων καὶ στιχηρῶν. Δὲν ἀκούεις τὸν θεῖον λόγον διαπρυσίως φθεγγόμενον ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα ποιοῦντες θὰ κληρονομήσωσιν οὐχὶ τὴν θείαν βασιλείαν, ἀλλὰ τὰς φρικτὰς ἐκείνας ὑποχθονίους αἰωνίας βασάνους; Μὴ αὐταπατᾶσαι, λοιπόν. Διότι εἶνε ἀδύνατον νὰ λυτρωθῇς τῶν βασάνων, μηδὲ νὰ ἀρέσῃς εἰς τὸν φοβερὸν Κριτήν. Ἂν δὲ δὲν ἐνστερνισθῇς τὰς συμβουλάς μου ταύτας, ὦ ἄφρον, καὶ ἐξακολουθῇς νὰ παρανομῇς, τότε μόνον θὰ ἀντιληφθῇς τὴν ἀφροσύνην σου, ὅταν δεθῇς τὰς χεῖρας δι' ἀλύσεων, καὶ ριφθῇς εἰς τὰς ἀτελευτήτους βασάνους τῆς κολάσεως»[10].

Ἀλλ' ἰδιαζόντως δριμεῖαι ὑπῆρξαν αἱ κατὰ τῆς τυπομανοῦς καὶ φαρισαϊκῆς ψευδολατρείας μομφαὶ τοῦ Μαξίμου ἐν τῷ πολυκρότῳ λόγῳ αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον συνέταξεν ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταστρεψάσης τὴν πόλιν Τβὲρ μεγάλης πυρκαϊᾶς. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Ἀκάκιος, ἱεράρχης ἀπαίδευτος μέν, ἀλλ' ἀγαθὸς καὶ εὐσεβὴς τὴν εὐσέβειαν, τὴν εἰς ἀνέγερσιν ναῶν μεγαλοπρεπῶν, εἰς πολύτιμον αὐτῶν διακόσμησιν, διὰ πολυτελῶν σκευῶν πλουτισμὸν καὶ εἰς πομπικὰς τελετουργικὰς ἐπιδείξεις ἐκδηλουμένην, κατελήφθη ὑπὸ βαθυτάτης ἀθυμίας ἐπὶ τῇ μεγάλῃ τῆς πόλεως συμφορᾷ, ἐπὶ μᾶλλον ἐπιτεινομένης ἐκ τῆς ἀπορίας περὶ τοῦ αἰτίου τῆς οὕτως ἐκδηλωθείσης σφοδρᾶς τοῦ Κυρίου ὀργῆς. Ἐμφανίζει, λοιπόν, ἐν τῷ λόγῳ του ὁ Μάξιμος τὸν ἐπίσκοπον διαποροῦντα ἐπὶ τούτῳ καὶ παρακαλοῦντα τὸν Θεὸν νὰ ἀποκαλύψῃ ἕνεκα τίνων ἁμαρτιῶν ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἀκρίθη ἄξιος τῆς θείας ὀργῆς. Διότι τὸ αἴτιον αὐτῆς ἐφαίνετο κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον ἀνεξιχνίαστον, καθ' ὅσον καὶ ὁ ποιμὴν καὶ τὸ ποίμνιον μετὰ πλείστου ζήλου ἐφρόντιζον περὶ τῆς μεγαλοπρεποῦς εὐπρεπείας τῶν ναῶν, τῆς πιστῆς τῶν ἑορτῶν τηρήσεως καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἐν γένει ἐξωτερικῶν τυπικῶν διατάξεων τῆς λατρείας. «Διότι ἐγὼ—λέγει τάχα ὁ ἐπίσκοπος ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ παραπόνῳ πρὸς τὸν Θεὸν—ἐγὼ οὐδέποτε παρέλειψα τὰς θείας ὑμνῳδίας, τὰς πανηγυρικὰς ἱερουργίας, τὰς ἁγίας ἑορτάς, τὰς καλλιφώνους ψαλμῳδίας τῶν εὐπρεπῶν ἱερέων, τὰς εὐήχους κωδωνοκρουσίας, τῶν ποικίλων μύρων τὰς εὐωδίας, κατεκόσμουν δὲ διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ πολυτίμων λίθων τὰς ἱερὰς εἰκόνας τῆς ὑπεραγίας καὶ παναχράντου Μητρός σου· ἐνῷ δὲ ἤλπιζον ὅτι οὕτω σοὶ εὐαρεστῶ, τοὐναντίον εἶδον ὅτι σὲ παρώργισα μᾶλλον, ὅθεν καὶ ἐπειράσθην ὑπὸ τῆς δικαίας ὀργῆς σου. Ὅτι δίκαιος ὤν, πανάγαθος καὶ ἐλεήμων καὶ σφόδρα φιλάνθρωπος, δὲν θὰ κατέστρεφες διὰ παμφάγου πυρὸς πᾶσαν ταύτην τὴν ὡραιότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν, ἐὰν ἡμεῖς δὲν παρωργίζομεν τὴν μεγίστην σου ἀγαθότητα διὰ παραβάσεως τῶν σῶν ἐντολῶν. Τούτου ἕνεκα ἱκετεύομέν σε οἱ δοῦλοί σου, εἰπὲ ἡμῖν ἐν τίνι ἡμάρτομεν ἵνα διὰ μετανοίας ἐπαξίας τῶν ἡμαρτημένων ἵλεών σε ποιήσωμεν, τὸν δίκαιον καὶ φοβερὸν Κριτήν».

Ταῦτα φέρει ὁ Μάξιμος ὡσεὶ εἰπόντα τὸν ἐπίσκοπον πρὸς τὸν Κύριον, εἰς ταῦτα δὲ ὡσεὶ ἀκούοντα τὴν ἑξῆς παρ' αὐτοῦ ἀπάντησιν:

»Ἵνα τί, ὦ ἄνθρωποι, ἀχαρίστως καὶ μάτην συκοφαντεῖτε τὴν δικαίαν μου κρίσιν, ἐνῷ ὀφείλετε νὰ μετανοήσητε δι' ὅσα ἐνώπιόν μου

ἀναιδῶς πάντοτε ἁμαρτάνετε; Ὑμεῖς μᾶλλον μὲ παροργίζετε ψάλλοντές μοι ὕμνους καλλιφώνους καὶ διὰ κωδωνοκρουσιῶν θορυβοῦντες, ἀφιεροῦντές μοι διαλίθους εἰκόνας καὶ κατευθύνοντές μοι εὐωδίας ποικίλων μύρων. Καὶ ἂν μὲν ταῦτα προσφέρωνταί μοι ἐκ νομίμου κτήσεως καὶ πράξεων ἐναρέτων καὶ διαθέσεως ἀγαθῆς, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ παλαιοῦ Ἄβελ, καὶ εὐάρεστά μοι εἶνε καὶ θὰ ἐπιβλέψω ἐπ' αὐτὰ καὶ διὰ θείων δωρεῶν θὰ ἀνταποδώσω. Ὅτι δίκαιος ἐγώ εἰμι ἀνταποδότης καὶ οὐδὲ ποτήριον ψυχροῦ ὕδατος ἀφήνω ἀνανταπόδοτον. Ὅταν ὅμως αἱ προσφοραὶ ὑμῶν προέρχωνται ἐξ ἀδίκου καὶ θεομισήτου τοκογλυφίας, ἐκ πλεονεξίας καὶ διαρπαγῆς ξένων ἀγαθῶν, οὐ μόνον μισεῖ ἡ ψυχή μου ταῦτα ὡς μεμιγμένα μετὰ τῶν δακρύων ὀρφανῶν καὶ χηρῶν καὶ τοῦ αἵματος τῶν πενήτων, ἀλλὰ καὶ παροργίζεται καθ' ὑμῶν ὡς οὐχὶ ἀξίως τῆς δικαιοσύνης καὶ φιλανθρώπου μου διαθέσεως προσφερόντων· ὁπότε ἢ θὰ καταστρέψω ταῦτα διὰ μεγάλου πυρός, ἢ θὰ παραδώσω αὐτὰ λείαν εἰς τοὺς σκύθας (σ. γρ: ἐννοεῖ τοὺς ταταρους), καθ' οἷον τρόπον ἔπραξα καὶ εἰς ἄλλους πολὺ καλλιτέρους ὑμῶν, ἐξ ἴσου δὲ ἀνομοῦντας ἐν μέθαις, ἀλαζονείᾳ, τοκογλυφίᾳ καὶ ἄλλαις πράξεσιν ἐπαισχύντοις». Ἐπεξηγῶν δὲ τὰ τελευταῖα ταῦτα ὁ Μάξιμος φέρει τὸν Θεὸν ἀναφέροντα ὡς παράδειγμα τὸν ὄλεθρον τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας. «Ἡ αἰφνιδία καταστροφὴ τοῦ περιδόξου καὶ παντοδυνάμου ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἡ πρό τινων ἐτῶν ἐπελθοῦσα ἐκ τῆς δικαίας ὀργῆς μου, ἂς διδάξῃ ὑμᾶς νὰ παύσητε νά με παροργίζετε, ἐὰν δὲν θέλετε νὰ πάθετε τὰ αὐτά. Ἐνθυμηθῆτε ὁποῖαι μεγαλοπρεπεῖς ψαλμῳδίαι μετὰ βαρυήχων κωδωνοκρουσιῶν καὶ εὐωδῶν μύρων ἐν ἀφθονίᾳ καθ' ἑκάστην μοι πρεσεφέροντο· πόσαι παννυχίδες κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ μεγαλοπρεπεῖς πανηγυρισμοὶ ἐτελοῦντο· ὁποῖοι λαμπροὶ ναοὶ ἐκεῖ δι' ἐμὲ ἀνηγείροντο, ἐν τοῖς ὁποίοις ἀπεθησαυρίζοντο ἀποστολικὰ καὶ μαρτυρικὰ λείψανα, ἀφθόνους παρέχοντα τῶν ἰάσεων τὰς πηγάς· ὁποῖοι ὑπῆρχον ἐκεῖ θησαυροὶ ὑψίστης σοφίας καὶ πάσης συνέσεως. Εἰς οὐδὲν ὅμως πάντα ταῦτα ὠφέλησαν, διότι περιεφρόνουν τὸν πτωχόν, τὸν ὀρφανὸν καὶ τὸν ξένον καὶ τὴν χήραν ἀπέκτεινον, ὡς ἀναφέρει ἡ ἱστορία...» [11].

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Μαξίμου κατὰ τῶν Ἀποκρύφων εἶνε κατὰ τοῦτο σπουδαία, ὅτι ἐξ ὧν περὶ αὐτῶν γράφει μανθάνομεν τὸ μὲν ποῖα ἀκριβῶς ἀπόκρυφα ἦσαν τότε διαδεδομένα ἐν Ρωσίᾳ, τὸ δὲ ἐνδιαφερούσας λεπτομερείας περὶ τοῦ περιεχομένου των.

Ἐν τῷ ἀποκρύφῳ *Ὁ Ἀδὰμ* ὁ λόγος περὶ τῆς ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ τῆς μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποβολὴν ζωῆς τῶν πρωτοπλάστων καὶ τῆς χειρογράφου εἰς τὸν διάβολον αἰωνίας ὑποδουλώσεως τοῦ Ἀδάμ. Ὁ Θεὸς—λέγεται ἐν αὐτῷ—δημιουργήσας τὸν παράδεισον, ἐνεπιστεύθη τὴν τήρησιν τοῦ μὲν βορειονατολικοῦ χώρου εἰς τὸν Ἀδάμ, τοῦ δὲ δυτικομεσημβρινοῦ εἰς τὴν Εὔαν. Οὗτοι ὅμως πειρασθέντες ὑπὸ τοῦ διαβόλου ἔφαγον ἐκ δένδρου τινὸς παρὰ τὴν ἐναντίαν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔπεσον. Ἅμα τῇ πτώσει, πάντα τὰ δένδρα ἔχασαν τὰ φύλλα των, πλὴν τῆς συκῆς. Οἱ προπάτορες ἔσπευσαν νὰ κατασκευάσωσιν ἐνδύματα ῥάψαντες φύλλα συκῆς. Τότε ἠκούσθη φωνὴ τοῦ ἀρχαγγέλου καλοῦντος ἐξ

οὐρανοῦ τοὺς ἀγγέλους. Κατέβη ὁ Κύριος μετὰ τῶν ἀγγέλων, ἀφοῦ δὲ ἔστησαν τὸν θρόνον ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, ἤρξαντο κρίνοντες καὶ καταδικάζοντες τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν, δεινῶς δ᾽ αὐτοὺς δέροντες ἐξεδίωξαν. Οὗτοι, ἐκδιωχθέντες, ἐκάθησαν ἔναντι τοῦ παραδείσου, κύψαντες δὲ χαμαὶ ἔκλαιον ἐπὶ 15 ἡμέρας. «Εἶμαι κατώδυνος τὴν καρδίαν—ἔλεγεν ὁ Ἀδὰμ πρὸς τὴν Εὔαν—καὶ ἐπιθυμῶ νὰ καταστρέψω τὴν εἰκόνα σου, ἀλλὰ φοβοῦμαι τὸν Θεὸν καὶ θὰ ἀπομείνω μόνος»—. «Βασανίζεται ἡ ψυχή μου ἀπὸ τὴν πεῖναν=εἶπεν ἡ Εὔα—ἂς ἀναζητήσωμεν τροφήν», καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἐδὲμ καὶ ἤρχισαν πάλιν νὰ κλαίουν: «παράδεισέ μου, παράδεισε—ἀνεβόησεν ὁ Ἀδὰμ—θαυμάσιε παράδεισε, κάλλος ἄφατον, δι᾽ ἐμὲ ἐδημιουργήθης, ἕνεκα ὅμως τῆς Εὔας ἐκλείσθης· εὔσπλαγχνε, ἐλέησόν με τὸν πεσόντα». Τότε ὁ Κύριος εὐσπλαγχνισθεὶς ἔπεμψε τὸν ἄγγελον Ἰωήλ, ὅστις καὶ τῷ παρεχώρησε τὸ ἕβδομον τοῦ παραδείσου, ἔφαγον δὲ πρῶτον καρπὸν ἀκάνθινον. Ἔπειτα ἐμφανισθεὶς ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἔφερε σῖτον καὶ μέλι καὶ ἤρχισε νὰ διδάσκῃ τὸν Ἀδὰμ «ἔργα χειρῶν». Ὁ Ἀδὰμ ἤρχισε τότε νὰ σκάπτῃ τὴν γῆν, ἀλλ᾽ αἴφνης ὁ διάβολος ἐπιστὰς εἶπε πρὸς αὐτόν: «οἱ οὐρανοὶ καὶ ὁ παράδεισος ἀνήκουσιν εἰς τὸν Θεόν, ἡ γῆ ὅμως εἶνε ἰδική μου· ἂν θέλῃς νὰ ἀνήκῃς εἰς τὸν Θεόν, ὕπαγε εἰς τὸν παράδεισον· ἂν ὅμως θέλῃς νὰ γείνῃς ἰδικός μου, ἐργάζου τὴν γῆν, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο πρέπει νά μοι δώσῃς «χειρόγραφον». Ὁ Ἀδὰμ εἶπεν: ἀνήκω εἰς ἐκεῖνον εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ἡ γῆ, καὶ ἔδωκε τὸ χειρόγραφον. Ὁ διάβολος λαβὼν τὸ χειρόγραφον ἔκρυψεν αὐτὸ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ὑπὸ λίθον, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὁ Χριστὸς ἐβαπτίσθη. Ἡ ἀπόκρυφος διήγησις ἀναφέρει περαιτέρω πῶς ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα μετενόουν ἐπὶ 40 ἡμέρας, ὁ μὲν ἱστάμενος παρὰ τὸν Ἰορδάνην, ἡ δὲ παρὰ τὸν Τίγριν, πῶς ἔπειτα ἐγκατεστάθησαν ἐν Μαδιάμ, πῶς ἐγεννήθησαν ὁ Κάϊν καὶ ὁ Ἄβελ κτλ. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα συνεσχετίζοντο ὑπὸ πολλῶν πρὸς τὰ ἐν Κολ. β´ 13—14 περὶ τῆς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξαλείψεως τοῦ καθ᾽ ἡμῶν χειρογράφου, κατὰ παρερμηνείαν νοούμενα, ὁ Μάξιμος ἐν τῇ διεξοδικῇ αὐτοῦ διατριβῇ *Περὶ τοῦ ἁμαρτωλοῦ χειρογράφου*[13] μετὰ πολλῆς τῆς ἀγανακτήσεως ἐπικρίνει τὴν τοιαύτην «ἄφρονα σοφιστείαν». Ἐσχάτην τῶν Γραφῶν ἄγνοιαν ὀφλισκάνοντές τινες—λέγει ὁ Μ.—λέγουσιν ὅτι ὁ Ἀδὰμ ἐπέδωκεν εἰς τὸν ἐξαπατήσαντα αὐτὸν διάβολον χειρόγραφον περὶ αἰωνίας εἰς αὐτὸν δουλείας· ἀλλὰ μὴ παντὶ πνεύματι πιστεύετε. Πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ ἔδωκεν ὁ Ἀδὰμ εἰς τὸν διάβολον τοιοῦτο ἔγγραφον, ἀφοῦ ἔχθρα εἶνε τεθειμένη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ διαβόλου; Οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς λόγος γίνεται περὶ τοιούτου ἐγγράφου. Τὸ μόνον περὶ «χειρογράφου» ἀληθὲς εἶνε τὸ ὑπὸ τοῦ ἀπ. Παύλου λεγόμενον ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἄρας ἐκ τοῦ μέσου τὸ καθ᾽ ἡμῶν χειρόγραφον προσήλωσεν αὐτὸ τῷ σταυρῷ[13], καταργήσας οὕτω τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν, λύσας τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ[14] καὶ ἐξαγοράσας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου[15], ὅθεν τὰ ἀρχαῖα παρῆλθε καὶ γέγονε καινὰ τὰ πάντα[16]. Τὸ χειρόγραφον δὲ τοῦτο τῶν ἁμαρτιῶν ὠνομάσθη οὕτω κατ᾽ ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν δούλων πρὸς τοὺς κυρίους των διδομένην ἔγγραφον δήλωσιν ὅτι θὰ δουλεύωσιν

εἰς αὐτοὺς ἐφ' ὅρου ζωῆς. Ταύτης ἀκριβῶς τῆς εἰς τὸν νόμον ὑποδουλώσεως τὸ χειρόγραφον ἔσχισεν ὁ Σωτὴρ διὰ τοῦ σταυροῦ του. Οὕτω διὰ πολλῶν καὶ ἄλλων γραφικῶν μαρτυριῶν ἀναπτύσσων ὁ Μάξιμος τὴν ἔννοιαν τῆς κατὰ τῆς ἁμαρτίας νίκης τοῦ σταυροῦ, διασαφεῖ ὅτι τὸ «χειρόγραφον» τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολῆς ἔχει ἔννοιαν μεταφορικήν.

'Εξ ἀφορμῆς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀποκρύφου *Διάλογοι τῶν τριῶν ἱεραρχῶν* ἐπιστεύετο ἐπιστολὴ ἀποσταλεῖσα ἐξ οὐρανοῦ, περὶ ἧς ὁ Μάξιμος ἔγραψεν ἐπιτομώτατον σημείωμα *'Απάντησις εἰς ἐρωτήσαντα πρὸς τίνα πρῶτον ἐστάλη ἐξ οὐρανοῦ ἐπιστολή*[17]. Θεωρῶν ἀνάξιον νὰ προβῇ εἰς διεξοδικὴν ἀνασκευήν, ἀπαντᾷ ὅτι πρὸς οὐδένα οὐδεμία ἀπεστάλη ἐπιστολή, συμβουλεύει δὲ νὰ μὴ δίδηται προσοχὴ εἰς ψεύδη, διότι τὸ ψεῦδος προέρχεται ἐκ τοῦ διαβόλου, ἡ δὲ ἀλήθεια παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς λέγει ἡ Γραφή, οὐδαμοῦ τῆς ὁποίας ὑπάρχει τι περὶ τοιαύτης ἐπιστολῆς.

Αὐστηρὰν ἐπίκρισιν ὁ Μάξιμος ἔγραψε περὶ τῆς λίαν διαδεδομένης τότε ἐν Ρωσίᾳ ἀποκρύφου γραφῆς «τοῦ κακοδόξου πέρσου 'Αφροδισιανοῦ»[18] Τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο ἦτο ἀπόσπασμα τῆς ἐν πολλοῖς χειρογράφοις σωζομένης διεξοδικῆς *Διηγήσεως περὶ τῶν ἐν Περσίδι γενομένων,* ἐν ᾗ περιέχεται συζήτησις περὶ πίστεως γενομένη τάχα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ πέρσου βασιλέως 'Αρρενάτου μεταξὺ χριστιανῶν, ἐθνικῶν καὶ ἰουδαίων ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πέρσου πρωθιερέως 'Αφροδισιανοῦ. Τὸ σλαυϊκὸν κείμενον τοῦ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματος, οὐδὲν περιλαμβάνον περὶ τῶν συζητήσεων τούτων, περιέχει μόνον τὴν διήγησιν τοῦ 'Αφροδισιανοῦ περὶ θαυμαστῶν σημείων ἐν τῷ περσικῷ εἰδωλείῳ κατὰ τὴν νύκτα τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τῆς ἐπακολουθησάσης ἀποστολῆς τῶν μάγων. Καὶ ἀποβλέπει μὲν ὁ ἐν τῷ ἀποκρύφῳ λόγος τοῦ 'Αφροδισιανοῦ εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐπίκρισιν τῶν εἰς τὰ ἐν τῷ περσικῷ εἰδωλείῳ τελεσθέντα θαύματα ἀπιστούντων, ἀλλὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἐθνικὰ στοιχεῖα τόσον περιπλέκονται πρὸς τὰ χριστιανικὰ γεγονότα καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους, ὥστε ὁ Μάξιμος δὲν ἠδύνατο νὰ παραδράμῃ τὰς συνυφαινομένας περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου κακοδόξους παρερμηνείας.

'Εν τῷ ἀποσπάσματι τούτῳ ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῆς προσκυνήσεως τῶν μάγων. 'Εν Περσίᾳ —λέγεται ἐν αὐτῷ—ὑπῆρχε περιώνυμον εἰδωλεῖον πλῆρες χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν εἰδώλων. Προσελθὼν δέ ποτε ὁ βασιλεὺς εἰς αὐτὸ ἵνα πληροφορηθῇ τὴν ἔννοιαν ἐνυπνίου του, ἤκουσε παρὰ τοῦ ἱερέως Περοὺν ὅτι κατὰ τὴν παρελθοῦσαν νύκτα πάντες οἱ θεοὶ ἐπανηγύριζον λέγοντες ὅτι ἡ Ἥρα ἐφεξῆς θὰ καλῆται Οὐρανία, διότι ἠγάπησεν αὐτὴν ὁ μέγας Ἥλιος, ἐγένετο δὲ ὑπεσχημένη εἰς τέκτονα, ὄνομα δὲ αὐτῇ Μαρία. Ὁ βασιλεὺς παρέμεινεν ἐν τῷ εἰδωλείῳ μέχρις ἑσπέρας, ἐπιστάσης δὲ τῆς νυκτὸς εἶδε, πράγματι, ὅτι τὰ εἴδωλα ἤρχισαν νὰ ᾄδωσι καὶ νὰ παίζωσι, φοβηθεὶς δὲ ἠθέλησε νὰ ἀπέλθῃ, ἀλλ' ὁ ἱερεὺς τῷ εἶπε «μεῖνον, βασιλεῦ, διότι ταχέως θὰ ἴδῃς ὅραμα, ὅπερ ὁ πάντων Θεὸς ηὐδόκησε νὰ ἀποκαλύψῃ εἰς ἡμᾶς». Αἴφνης δὲ ἀνοιγείσης τῆς στέγης τοῦ εἰδωλείου, εἰσῆλθε λαμπρὸς ἀστὴρ καὶ ἔστη ἐπὶ τοῦ «εἰδώλου τῆς πηγῆς». Πάντα τὰ εἴδωλα προσεκύνησαν

πλὴν τοῦ τῆς πηγῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφάνη ὡραῖον διάδημα ἐξ ἄνθρακος καὶ σμαράγδου, ἄνωθεν δ' αὐτοῦ ἦν ὁ ἀστήρ. Οἱ σοφοὶ ἐξηγοῦντες τὸ σημεῖον εἰς τὸν βασιλέα εἶπον ὅτι βασιλεὺς θεῖος ἐγεννήθη ἐν Βηθλεέμ, ἡ προσκύνησις δ' αὐτοῦ ὑπὸ τῶν θεῶν σημαίνει τὸ τέλος τῆς ἧς ἀπήλαυον μέχρι τοῦδε τιμῆς. «Ὅθεν πέμψον εἰς Ἱερουσαλὴμ πρὸς εὕρεσιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Παντοδυνάμου ἐν σώματι κρατουμένου ὑπὸ γυναικείων χειρῶν». Ὁ βασιλεὺς ἀμέσως ἀπέστειλε μάγους μετὰ δώρων, οὗτοι δὲ συνοδευόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀστέρος ἔφθασαν εἰς Ἱερουσαλὴμ καὶ εὗρον τὴν μητέρα μετὰ τοῦ βρέφους, ἐπιστρέψαντες δ' ἐκεῖθεν διηγήθησαν ὅτι εἶδον τὸ παιδίον ὡσεὶ διετὲς καθήμενον χαμαί, ὅτι ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἦτο ὑψηλὴ τὸ ἀνάστημα, στρογγυλοπρόσωπος καὶ μὲ συνεστραμμένην τὴν κόμην, ὅτι ἔφερον τὴν εἰκόνα των καὶ ἀπέθεσαν αὐτὴν ἐν τῷ εἰδωλείῳ, ὅτι προσκυνήσαντες τὸ παιδίον καὶ ἀσπασθέντες προσήνεγκαν αὐτῷ χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν, ὅτι δὲ τὸ παιδίον ἐγέλα καὶ ἐχόρευεν ἀκοῦον τοὺς ἐπαίνους μας. Ταῦτα πάντα οἱ μάγοι ἀνέγραψαν ἐπὶ πινακίδος, ἀφοῦ διηγήθησαν πρὸς τὸν βασιλέα.

Πρὶν ἢ προβῇ ὁ Μάξιμος εἰς τὴν ἀνασκευὴν τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀποκρύφου, κρίνει ἐπάναγκες νὰ διατυπώσῃ ὡρισμένους κανόνας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων δέον νὰ ἀσκῆται ἡ κριτικὴ ἐπὶ κειμένων ἱεροῦ χαρακτῆρος πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ ἀξιοπίστου τῶν ἐν αὐτοῖς πληροφοριῶν. Ἰστέον—λέγει ὁ Μ.—ὅτι πᾶν σύγγραμμα δέον νὰ ἐξετάζηται τριχῶς, ἤτοι πρῶτον μέν, ἂν εἶνε ἔργον συγγραφέως εὐσεβοῦς, γνωστοῦ ὡς τοιούτου εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ διασήμου· δεύτερον δέ, ἂν κατὰ πάντα συμφωνῇ πρὸς τὰ ἀποστολικὰ δόγματα καὶ τὰς παραδόσεις· καὶ τρίτον, ἂν κατὰ πάντα συνᾴδῃ πρὸς ἑαυτὸ καὶ οὐδαμοῦ περιέχῃ ἀντιφάσεις.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κριτικῶν τούτων ἀρχῶν προβαίνων ὁ Μάξιμος εἰς τὴν βάσανον τοῦ ἀποκρύφου ἀποδεικνύει ὅτι οὐδὲ μίαν ἐξ αὐτῶν ἱκανοποιεῖ, διότι οὔτε τὸ ὄνομα, οὔτε τὸ ἀξίωμα τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ εἶνε γνωστὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, οὐδαμοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διηγήσεων ἀναφερόμενον, ψεύδεται δὲ τὸ ἔργον ἐμφανιζόμενον ὡς ἐκ τοῦ περσικοῦ μετάφρασις γενομένη ὑπὸ Φιλίππου, συγκέλλου τάχα Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, διότι οὐδαμοῦ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου γίνεται αὐτοῦ μνεία. Ὅτι δὲ καὶ κακόδοξος εἶνε καὶ ἄπιστος ὁ Ἀφροδισιανὸς οὗτος, δῆλον ἐκ τοῦ ὅτι τὰ δαιμονικὰ εἴδωλα ἀποκαλεῖ ἱερά, τὸ εἰδωλεῖόν των ἐπ' ἴσης ἱερόν, ἱεροὺς δὲ καὶ τοὺς ἀνιέρους ἱερεῖς λειτουργούς του. Ἐξ ἄλλου ψεύδεται λέγων ὅτι ἐπὶ Κύρου βασιλέως τῶν περσῶν ἐστάλησαν εἰς Ἱερουσαλὴμ μάγοι πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ γεννηθέντος παιδίου, οὗτινος εἶδον ἐν Ἀνατολῇ τὸν ἀστέρα. Ὁρμώμενος ὁ Μάξιμος ἀπὸ τῆς προφητείας τοῦ Δανιὴλ (θ' 24) ἀποδεικνύει ὅτι ὅταν ἐπληρώθησαν αἱ 70 ἑβδομάδες οὔτε ὁ Κῦρος, οὔτε ἄλλος τις ἦτο βασιλεύς, ἀλλ' ὁ πάσης τῆς οἰκουμένης μονάρχης Καῖσαρ Αὔγουστος. Ἀκολουθεῖ εἶτα λεπτομερὴς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Γραφῶν καὶ τῆς παραδόσεως ἀνασκευή. Ἐρωτῶμεν—λέγει ὁ Μ.—ποῦ τῶν Γραφῶν ἀναφέρεται ὅτι τὰ εἴδωλα ἔπαιζον καὶ ἐχόρευον ἐπὶ τῇ συλλήψει τῆς Ἥρας, εὐαγγελισθείσης τάχα ἐν ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ὑπὸ ἀστέρος ἐν τῷ περσικῷ εἰδωλείῳ, καὶ

ὅτι αὕτη ἔσχεν ἐν γαστρὶ καὶ ἔτεκε τὴν ζωήν· πόθεν οἱ δαίμονες ἔλαβον τοιαύτην ἀποκάλυψιν, ἀφοῦ τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως ἦτο ἀπὸ πάντων ἀποκεκρυμμένον, ὁ δὲ ἐπὶ Καίσαρος σοφὸς Πλούταρχος λέγει ὅτι τεσσαράκοντα ἔτη πρὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τὰ εἰδωλεῖα ἔπαυσαν λαλοῦντα, ἅτε καταδικασθέντα εἰς σιωπήν· ἀβάσιμα δ' εἶνε καὶ τὰ λεγόμενα ὅτι τὰ ἀγάλματα χαίροντα ἐλάλουν τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως, ἀφοῦ οἱ δαίμονες ἐχθαίρουσι τὸν πάντων Δημιουργόν· ὅτι τὰ γυναικεῖα ἀγάλματα παίζοντα τάχα καὶ ᾄδοντα προσηύχοντο λέγοντα «Καρία πηγὴ ναματοφόρε ἡ οὐρανίου ἀστέρος γενομένη μήτηρ, μνημόνευε τῶν σῶν ἱκετίδων, δέσποινα», ἀποκαλοῦντα, κατὰ Ὠριγένη, τὴν Μαρίαν *Καρίαν*· ὅτι μέγας ὑπέρλαμπρος ἀστὴρ ἐξ οὐρανοῦ κατελθὼν καὶ στὰς ἐπὶ τῆς πηγῆς ἀνεφώνησε «Δέσποινα πηγὴ ὁ μέγας Ἥλιος ἀπέστειλέ με μηνῦσαί σοι τὰ πρὸς τόκον»· ὅτι οἱ ἰουδαῖοι προέτειναν δῶρα εἰς τοὺς μάγους ὅπως παρασιωπήσωσι τὴν γέννησιν τοῦ Μεσσίου, οἱ δὲ μάγοι ἤλεγξαν τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν καὶ τὸν φθόνον· ὅτι ὁ ἄγγελος οὔσης ὀψίας Σαββάτου αἴφνης ἐπιστὰς εὐηγγελίσθη τῇ Παρθένῳ τὴν γέννησιν, αὕτη δὲ ταραχθεῖσα ἀπεκρίθη «μηδαμῶς μοι τοῦτο, Κύριε»· ὅτι οἱ μάγοι προσφέροντες τὰ δῶρα εἰς τὸν ἐνσαρκωθέντα Θεὸν Λόγον εἶπον «σοὶ τὰ σὰ φιλοτιμοῦμεν, δέσποτα Ἰησοῦ»· ὅτι οἱ μάγοι εὗρον τὸν μικρὸν Ἰησοῦν καθήμενον χαμαὶ καὶ παίζοντα καὶ ὅτι «ἐσκίρτα καὶ ἐγέλα ταῖς κολακείαις καὶ τοῖς λόγοις ἡμῶν»· ὅτι οἱ μάγοι, ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν ζωγράφον, ἔγραψαν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ μονογενοῦς αὐτῆς υἱοῦ καὶ ἐκόμισαν αὐτὴν εἰς τὴν χώραν των, ἐνῷ εἶνε γνωστὸν ὅτι ὁ Λουκᾶς εἶνε ὁ γράψας αὐτὴν καὶ προσενεγκὼν εἰς τὴν Θεομήτορα, ἥτις καὶ εἶπεν: ἡ χάρις μου εἴη μετ' αὐτῆς. . . . Τούτων οὕτως ἐχόντων—ἐπιλέγει ὁ Μ.—τίς θὰ πιστεύσῃ τὸν Ἀφροδισιανὸν καὶ δὲν θὰ παραδώσῃ εἰς τὸ πῦρ τὸν πονηρὸν δαίμονα ; Ὅστις θὰ πιστεύσῃ εἰς τοὺς λόγους του θὰ ὑπόκηται καὶ αὐτὸς εἰς τιμωρίαν, διότι αἱρετικὸς ἀποκαλεῖται πᾶς καὶ τὸ ἐλάχιστον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀλλοιῶν, ὁ ἀκολουθῶν δὲ τῷ Ἀφροδισιανῷ παραβαίνει αὐτὸ τῆς σωτηρίας τὸ κεφάλαιον. Ἀποτεινόμενος δὲ πρὸς τοὺς κινδυνεύοντας νὰ παρασυρθῶσιν ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ περιεχομένου τῆς διηγήσεως λέγει «ἂς μάθωσιν οὗτοι ὅτι πάντες οἱ κακόδοξοι αἱρετικοὶ συνειθίζουσι νὰ ἐγκατασπείρωσιν ἐν ταῖς γραφαῖς των καί τινα ὀρθὰ δόγματα, ἵνα τοιουτοτρόπως τὰ βλασφημογραφήματά των φανῶσιν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἀξιόπιστα καὶ εὐπρόσδεκτα. Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δέ εἰσι λύκοι ἅρπαγες· ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς»· συμβουλεύων δὲ νὰ μὴ ἀποδέχωνται πᾶσαν διδασκαλίαν ἄνευ ἀνακρίσεως αὐτῆς, συνιστᾷ νὰ τηρῶσιν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν ζιζανίων καὶ νὰ ἀγαπῶσι μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀλήθειαν.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνασκευῆς τοῦ Μαξίμου τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο κατεγράφη ἐν τῷ πίνακι τῶν ἀπηγορευμένων βιβλίων, ἕνεκα δὲ τούτου παρελείπετο ἐν ταῖς συλλογαῖς τοῦ ιστ' αἰ. Παρὰ ταῦτα ὅμως, οἱ ἐντρυφῶντες εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀποκρύφων ἐξηκολούθουν νὰ ἀντιγράφωσιν αὐτό [19].

Ὀλίγας παρατηρήσεις ἀφιερώνει ὁ Μάξιμος εἰς τὸ ἀπόκρυφον περὶ τοῦ *Πῶς ἐχειροτόνησαν τὸν Χριστόν*[20]. Κατὰ τὴν διήγησιν ταύτην, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἔζη ὁ ἑβραῖος πρίγκηψ Θεοδόσιος, ὅστις, καίτοι εἶχε πεισθῆ ὑπό τινος χριστιανοῦ Φιλίππου νὰ ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν, δὲν ἀπεφάσισεν ὅμως νὰ δεχθῆ τὸ βάπτισμα ἐκ φόβου μὴ στερηθῆ τῆς θέσεώς του· ἐνεπιστεύθη ὅμως εἰς τὸν Φίλιππον ἓν μυστικὸν εἰς τοὺς ἑβραίους μόνον γνωστόν. Κατὰ παλαιὸν ἔθος, δῆλα δή, ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἱεροσολύμων ἀνέκαθεν ἱερούργουν 22 ἱερεῖς· ὅταν δὲ ἐπὶ Ἰησοῦ εἷς ἐξ αὐτῶν ἀπέθανεν, οἱ δὲ ὑπόλοιποι συνῆλθον πρὸς ἐκλογὴν τοῦ ἀντικαταστάτου, προετάθη ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἱερεῖς ἐξελέγοντο ἐκ τῆς φυλῆς Λευΐ, ὁ δὲ Χριστὸς κατήγετο ἐκ τῆς τοῦ Ἰούδα, ὁ προτείνας τὴν ἐκλογὴν τοῦ Χριστοῦ ἐδήλωσεν ὅτι τὸ γένος αὐτοῦ προήρχετο ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν, μεθ' ὃ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐξελέγη. Ἀλλ' ὅταν ἐν τῷ κώδικι ἐδέησε νὰ γραφῶσι τὰ ὀνόματα τῶν γονέων του, ἐδηλώθη ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτο υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος καὶ τῆς Παρθένου Μαρίας. Ταῦτα ἀκούσας ὁ Φίλιππος ἠθέλησε νὰ ἀνακοινώσῃ πρὸς τὸν Ἰουστινιανόν, ἀλλ' ὁ Θεοδόσιος ἔπεισεν αὐτὸν νὰ σιωπήσῃ, διότι θὰ ἠδύνατο ἐκ τούτου νὰ προέλθῃ πόλεμος καὶ αἱματοχυσία. Ὁ Μάξιμος ἐπικρίνων τὴν διήγησιν ἀποδεικνύει αὐτὴν ἀντιφάσκουσαν πρὸς τὴν ἁγ. Γραφήν, μεστὴν δὲ καὶ ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων. Πρῶτον-λέγει-οἱ ἱερεῖς τῆς ΠΔ ἐλαμβάνοντο ἐκ τῆ φυλῆς Λευΐ, ἐνῷ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς προήρχετο ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα· δεύτερον, κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐγένετο ἱερεὺς παρὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ, δὲν ἦτο, λοιπόν, δυνατὸν νὰ καταστῇ ἱερεὺς ἐκ δευτέρου κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρών· τρίτον, τέλος, ἐὰν ὁ Χριστὸς ἦτο ἤδη ἱερεύς, ὡς φέρεται ἐν τῇ διηγήσει, δὲν θὰ ἠρώτων αὐτὸν μετ' ἀγανακτήσεως ἐν τῷ ἱερῷ ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιεῖ[21].

Ἐπὶ τῇ βάσει *ἀμαρτύρου τινὸς γραφῆς*—ὡς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἀπόκρυφός τις διήγησις—ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐπιστεύετο ἐν Ρωσίᾳ ὅτι «καθ' ἅπασαν τὴν διακαινήσιμον ἑβδομάδα μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ ὁ ἥλιος στὰς παρέμενεν ἄδυτος», ἄρα κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν τούτων δὲν ἐγένετο νύξ· ὅθεν «ὁλόκληρον τὴν διακαινήσιμον ἑβδομάδα ὠνόμαζον μίαν ἡμέραν»[22], τοῦτο δὲ ἐδέχοντο καὶ αἱ ἀρχαί. Ὁ Μάξιμος, ἀποδίδων τὴν πίστιν ταύτην εἰς ἄγνοιαν τῶν ἁγίων Γραφῶν, ἐπιχειρεῖ τὴν ἀναίρεσιν ἐκ τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων καὶ ἰδίως ἐκ τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Πράξεων, ἔνθα εἶνε σαφὴς ἡ διαίρεσις τῶν ἡμερῶν καὶ ὁ ἀριθμός των, ἐπ' ἴσης δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων τοῦ κανόνος τοῦ Πάσχα. Τὸ μυθολόγημα τοῦτο—λέγει—ἂς ἐλέγξῃ ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης γράφων «οὔσης ὀψίας τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων» κλπ., ἐξ οὗ δῆλον, ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως ἐγένετο ἑσπέρα, δύσαντος τοῦ ἡλίου· ὅτι δὲ ἡ μία τῶν σαββάτων εἶνε μία ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος μαρτυρεῖ καὶ ὁ εἱρμὸς λέγων «αὕτη ἡ κλητὴ καὶ ἁγία ἡμέρα ἡ μία τῶν σαββάτων». Μετὰ τὴν προσαγωγὴν δὲ καὶ ἄλλων ἁγιογραφικῶν ρήσεων ἐπάγεται ὁ Μάξιμος ὅτι ἐφ' ὅσον ἐν αὐταῖς γίνεται λόγος περὶ ἡμερῶν, ἕπεται ὅτι ἐγένοντο καὶ ἰσάριθμοι νύκτες, ὅπερ ἐπικυροῦσι καὶ αἱ *Πράξεις*, ἔνθα φέρεται ὁ Κύριος

ὀπτανόμενος εἰς τοὺς μαθητὰς μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπὶ 40 ἡμέρας, ὅπερ δὲν θὰ ἐλέγετο ἐὰν ἡ διακαινήσιμος ἦτο μία συνεχὴς ἡμέρα, οὐδ' ὁ Ἰωάννης θὰ ἔλεγε «μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ πάλιν ἦσαν οἱ μαθηταὶ συνηγμένοι..» ἂν ὅλη ἡ ἑβδομὰς ἦτο μία ἡμέρα καὶ οὐχὶ ἡμέραι ἑπτά. »Ἐὰν —ἐπιλέγει ὁ Μ.—οἱ θαυμάσιοι σύγχρονοι ἡμῶν σοφοὶ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐρευνῶσι μετὰ λόγου καὶ γνώσεως τὰς ἀποστολικὰς καὶ εὐαγγελικὰς γραφάς, δὲν θὰ παρεσύροντο τόσον εὐκόλως ὑπὸ οἱασδήποτε ἀμαθοῦς καὶ ἀμαρτύρου γραφῆς.. Μέγα εἶνε τὸ κακὸν τῆς ἀγνοίας τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν καὶ ἡ ἀπρόσεκτος καὶ ἀνόητος μελέτη αὐτῶν»..

Αἱ πενιχραὶ περὶ τοῦ προδότου Ἰούδα εἰδήσεις ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματείαν νὰ δημιουργήσῃ πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς λαϊκῆς περιεργείας φανταστικὰς περιπετείας του. Κατὰ τὴν ἀπόκρυφον περὶ αὐτοῦ καὶ ἐν Ρωσίᾳ διαδεδομένην ἀφήγησιν, ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐκ παίδων κατεχόμενος ὑπὸ τοῦ διαβόλου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὁποίου καὶ διέπραττε μετὰ ταῦτα διάφορα σκοτεινὰ ἐγκλήματα. Οὕτω φέρεται φονεύων πρῶτον τὸν ἀδελφόν του, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κάϊν, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν πατέρα του, καὶ λαμβάνων τὴν μητέρα του ὡς σύζυγον, ὡς ἄλλος Οἰδίπους. Πρὶν ἢ καταστῇ ἀπόστολος ὑπηρετεῖ παρὰ τῷ Πιλάτῳ, μετὰ δὲ τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ τυγχάνει συγγνώμης παρὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρ' οὗ καὶ συναριθμεῖται εἰς τὴν χορείαν τῶν Ἀποστόλων. Αἱ ρωσικαὶ λαϊκαὶ ἀφηγήσεις ἱστοροῦσιν αὐτὸν ἀπαγχονισθέντα ἀπὸ λεύκης, ἐξ οὗ καὶ ὁ διηνεκὴς τῶν φύλλων της τρόμος. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος παρὰ τῷ Μαξίμῳ ἀπόκρυφον [23] καταλήγει περιγράφον τὸν φρικτὸν θάνατον τοῦ Ἰούδα, βεβαιοῖ δὲ ὅτι τὰ 30 ἀργύρια τῆς προδοσίας του ἦσαν δῆθεν τὰ ἀνθ' ὧν ἐπωλήθη ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν του ὁ Ἰωσὴφ χρήματα, ὧν σημειοῦται ἡ μακρὰ περιπέτεια μέχρις οὗ περιέλθωσιν εἰς τὸν Ἰούδαν. Ἡ εἰς τὸν Ἱερώνυμον ἀποδιδομένη διήγησις αὕτη εἶνε γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παπίου, περιλαμβάνεται δ' ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Ἀπολλιναρίου, εἰς ὃν καὶ ἀποδίδεται. Ἐπειδὴ ὁ Μάξιμος «πολλάκις πολλοὺς ἤκουσε σοβαρῶς βεβαιοῦντας τὰ τῆς ἀποκρυφικῆς ἀφηγήσεως — ὡς λέγει ἀρχόμενος τοῦ ἐλέγχου της—καὶ ὅτι ὁ Ἰούδας δὲν ἀπέθανε μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἀργυρίων, ἀλλ' ἔζησεν ἔτι ἐπὶ μακρόν, καὶ ὅτι πάντες εἶδον αὐτὸν «λίαν ἐξῳδηκότα» καὶ ἀποτελοῦντα «παράδοξόν τι καὶ φοβερὸν θέαμα», ἀνέλαβε «νὰ ἐλέγξῃ τὸ ψεῦδός της καὶ τοὺς ἀνεξελέγκτως κλίνοντας τὸ οὖς εἰς τὸ ψεῦδος νὰ ἐπαναγάγῃ εἰς τὴν εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν». Ἂν ὁ Παπίας νομίζῃ ὅτι ὁ Ἰούδας ἔζησεν ἐπὶ πολὺ μετὰ τὴν προδοσίαν, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει— λέγει ὁ Μ.— τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου [24] ψεύδεται, ὁπότε «καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ περιεχομένου εἶνε ἀναξιόπιστον». Ἂν δ' ὁ Ματθαῖος «εἴτε ἐκ λήθης, εἴτε ἐξ ἀγνοίας, ὡς ἄνθρωπος», ἀνακριβείας ἔγραψε περὶ τοῦ Ἰούδα, «πῶς ὁ Ἰωάννης, ὁ υἱὸς τῆς βροντῆς, ὁ μεταφράσας τὸ Μθ ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς εἰς τὴν ἑλληνικήν, παρὰ τοῦ ὁποίου παρέλαβεν, ὡς λέγεται, ὁ Παπίας, δὲν διώρθωσε τὸ σφάλμα τοῦτο τοῦ Μθ, καθ' ὅσον μάλιστα μόνος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ του ἐνεφάνισε τὸν Ἰούδαν ὡς κλέπτην; [25] Καὶ θὰ ἐδέχοντο ἆρά γε οἱ ἰουδαῖοι τὴν ἀφήγησιν τοῦ δι' αὐτοὺς γράψαντος τὸ εὐαγγέλιόν του Μθ,

ἂν ὁ Ἰούδας ἐπὶ μακρὸν ἔζη μετὰ τὴν προδοσίαν, τὸ δὲ Μθ εἶχε γραφῇ μετὰ ὀκταετίαν ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου; Πῶς δὲ θὰ ἐτόλμα ὁ Μθ νὰ λέγῃ τόσον φανερὸν περὶ τοῦ Ἰούδα ψεῦδος ἐνώπιον τῶν γνωριζόντων ἤδη ὅτι οὗτος ἔζη ἀκόμη; Κἂν δὲ δεχθῶμεν ὅτι ὅ τε Μθ καὶ ὁ Ιω, ἀνθρώπινόν τι παθόντες, ἐσφαλμένως παρέδωκαν τὰ περὶ τοῦ Ἰούδα, τί θὰ εἴπητε περὶ τοῦ ἀπ. Πέτρου καὶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ; Διότι ἐν ταῖς Πρξ ὁ Λκ φέρει τὸν Πέτρον λέγοντα περὶ τοῦ Ἰούδα οὐχὶ μετὰ πολλὰ ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως ἔτη, ἀλλὰ μόνον μετὰ 40 ἡμέρας, ὅτι «πρηνὴς γενόμενος ἐλάκησε μέσος καὶ ἐξεχύθη πάντα τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ» μετὰ τῆς προσθήκης ὅτι «γνωστὸν ἐγένετο πᾶσι τοῖς κατοικοῦσιν Ἱερουσαλήμ»[26]. Πῶς, λοιπόν, ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο τότε ζωντανὸς ὁ Ἰούδας; Ὁ εὐαγγελιζόμενος ἐπέκεινα τῶν ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων παραδεδομένων—ἐπιλέγει ὁ Μ.—ὑπόκειται εἰς τὸ ἀνάθεμα, συμβουλεύει δὲ «νὰ μὴ περιφέρωνται παντὶ ἀνέμῳ ξένων διδασκαλιῶν[27], ἀλλὰ νὰ δοκιμάζωσι τὰ πνεύματα εἰ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστιν[28], ἤτοι ἂν εἶνε σύμφωνα πρὸς τὰς εὐαγγελικὰς καὶ ἀποστολικὰς γραφάς».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς τῆς ἐν Μόσχᾳ διατριβῆς τοῦ Μαξίμου ἤρξατο εὐρέως διαδιδόμενον ἐν Ρωσίᾳ εἰς ρωσικὴν μετάφρασιν δυτικῆς προελεύσεως ἀπόκρυφον ὑπὸ τὸν τίτλον *Lucidarius*, ἀποτελούμενον ἐκ συλλογῆς ποικίλης θεολογικῆς , φιλοσοφικῆς, κοσμογραφικῆς καὶ γεωγραφικῆς ὕλης, ἐκτιθεμένης ἐν μορφῇ διαλογικῇ μεταξὺ μαθητοῦ ἐρωτῶντος καὶ διδασκάλου ἀποκρινομένου. Οὕτω περιείχοντο ἐν αὐτῷ ποικίλαι γνώσεις περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, κατακρημνισμοῦ τοῦ διαβόλου καὶ δημιουργίας τοῦ ᾅδου, περὶ παραδείσου καὶ Ἀδὰμ καὶ τῶν τέκνων του, περὶ τριμεροῦς διαιρέσεως τῆς γῆς εἰς Ἀσίαν, Εὐρώπην καὶ Ἀφρικήν, περὶ διαφόρων χωρῶν καὶ θηρίων, περὶ θαλασσῶν καὶ νήσων καὶ σεισμῶν, περὶ ἡλίου, ἀστέρων καὶ κομητῶν, περὶ διαφόρων φυσικῶν φαινομένων—βροντῆς, ἀστραπῆς, βροχῆς, χιόνος-περὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, περὶ ἱερωσύνης, ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν καὶ τοῦ σταυροῦ, περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, τῶν τεθνεώτων, περὶ τῶν αἰωνίων βασάνων, τοῦ ἀντιχρίστου καὶ τῆς φοβερᾶς κρίσεως, περὶ Τριάδος κλπ.,-ἦτο δηλαδὴ ὁλόκληρος ἐγκυκλοπαιδεία παντοίων γνώσεων. Τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο εἶχεν ὡς πρωτότυπόν του τὸ *Elucidarium sive dialogus de summa totius christianae theologiae*, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἄνσελμον Καντερβουρίας ἢ τὸν Ὁνόριον ἐπίσκοπον Autun[29], ἡ ἄφθονος τοῦ ὁποίου θεολογικὴ ὕλη περιωρίσθη σημαντικῶς ἐν τῇ ἀποκρυφικῇ παραλλαγῇ· ἐν αὐτῇ πλεονάζουσιν αἱ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσαι τὸ πολὺ κοινὸν κοσμολογικαί, γεωγραφικαί, ἀνθρωπολογικαὶ καὶ ζωολογικαὶ πληροφορίαι, ἠντλημέναι ἐξ ἀποκρυφικῶν διηγήσεων καὶ ἐκ κοσμογραφικῶν καὶ ἄλλων μεσαιωνικῶν συγγραμμάτων. Ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον εἶχε μεγίστην διάδοσιν, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ τῶν πολυαρίθμων εἰς πάσας σχεδὸν τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας μεταφράσεών του καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀντιγράφων του[30]. Εἰς τὴν τοιαύτην διάδοσιν αὐτοῦ συνετέλουν τὸ μὲν αἱ ἑρμηνεῖαι ἢ λύσεις θρησκευτικῶν τινων ἀποριῶν καὶ ζητηματίων, τὸ δὲ ἡ μεγάλη ποικιλία γνώσεων προκαλουσῶν τὸ διαφέρον τῶν μᾶλλον

ἀνεπτυγμένων στρωμάτων καὶ ἀναφερομένων εἰς τὴν φυσικὴν τάξιν, ἀναμεμιγμένων δὲ μετὰ ἀφθόνων στοιχείων ἐκ λαϊκῶν παραδόσεων καὶ μεσαιωνικῶν διηγήσεων, μάλιστα δὲ ὁ διαλογικὸς τρόπος τῆς μεταδόσεως τῶν γνώσεων τούτων. Ἄλλως τε ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως τῆς συλλογῆς ἐξηγεῖται τὸ ἀξιανάγνωστον τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ὡς περιεχούσης «μεγάλα διδάγματα, ἅτινα εἶνε ἀποτεθησαυρισμένα ἐν διαφόροις βιβλίοις, ὁπόθεν ἕκαστος δύναται νὰ ἀρυσθῇ σοφίαν, διότι ὅ,τι ἐν αὐτοῖς ἐγράφη ἐμπεριστατωμένως, ἐνταῦθα εἶνε συνειλεγμένον».

Τὸ μελέτημα τοῦ Μαξίμου ἐπιγράφεται *Ἐπιστολὴ πρός τινα ἄνδρα διδακτικὴ περὶ γνωμῶν λατίνου τινὸς σοφοῦ*[31], ἐκ τῆς ἐν τῇ πρώτῃ δὲ γραμμῇ προσφωνήσεως «Τιμιώτατε ἀδελφὲ ἐν Κυρίῳ *κὺρ*[32] Γεώργιε» πληροφορούμεθα τὸ ὄνομα τοῦ δι' ὃν ἐγράφη ἡ διατριβή. Καὶ ὁ Μάξιμος ἀκολουθεῖ τὴν διαλογικὴν μέθοδον· προτάσσει δῆλ. τὴν ἐφ' ἑκάστου ζητήματος μεταξὺ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου ἐρωταπόκρισιν τοῦ ὑπὸ ἔλεγχον κειμένου τῆς συλλογῆς, μεθ' ὃ ἐπιφέρει τὴν ἀνασκευὴν τῆς πρὸς τὸν μαθητὴν ἀπαντήσεως τοῦ διδασκάλου, οὕτω: Λουτσιντάριους: Μαθητὴς — διδάσκαλος — Μάξιμος. Ὁ ἐκδότης τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως *Ν. Τυχονράβωφ*[33], δυσκολευόμενος νὰ ἐξακριβώσῃ τίς ἦτο ὁ Γεώργιος οὗτος, ὑποψιάζεται τὸν δοῦκα Γεώργιον Τοκμακώφ, τοποτηρητὴν τοῦ τσάρου ἐν Ψκώφ· ἐπειδὴ ὅμως ὁσάκις ἀποτείνεται πρὸς δοῦκας κατονομάζει αὐτούς, ὁ δὲ Τοκμακὼφ δὲν μνημονεύεται ὡς τοποτηρητὴς πρὸ τοῦ 1570, ἀναφέρεται δῆλ. πολὺ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαξίμου, ὑπὸ τοῦ Εἰκόννικωφ ὀρθῶς ὁ Γεώργιος ταὐτίζεται πρὸς τὸν καὶ ἐν ἄλλῃ ἐπιστολῇ προσαγορευόμενον «κύριον καὶ ἀγαπητὸν ἀδελφὸν Γεώργιον»[34], μεθ' οὗ ἐτέλει εἰς τακτικὴν ἀλληλογραφίαν, διὰ στενῆς φιλίας μετ' αὐτοῦ συνδεόμενος.

Ἡ πρὸς τὸν Γεώργιον ἐπιστολὴ αὕτη προεκλήθη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὗτος ἀπέστειλε πρὸς τὸν Μάξιμον τὴν μόλις ἐκδοθεῖσαν, ἤ, κατ' ἄλλους, ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Γεωργίου μεταφρασθεῖσαν τότε ὑπὸ τὸν τίτλον *Λουτσιντάριους* συλλογήν, ζητῶν τὴν ἐπ' αὐτῆς γνώμην του. «Τιμιώτατε ἀδελφὲ ἐν Κυρίῳ *κὺρ* Γεώργιε — ἀπαντᾷ πρὸς αὐτὸν ὁ Μάξιμος — σὲ παρακαλῶ μὴ δίδῃς σπουδαίαν προσοχὴν εἰς τὸν πρόλογον τοῦ βιβλίου τούτου οὐ μόνον διότι οὐδὲν μᾶς λέγει περισσότερον καὶ καλλίτερον τῶν ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων πατέρων καὶ διδασκάλων λεχθέντων, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν τοῖς πλείστοις ψεύδεται καὶ ἀντίθετα πρὸς τὰς ὀρθοδόξους παραδόσεις καὶ διδασκαλίας γράφει, ὡς θὰ ἀντιληφθῇς ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἀπαντήσεώς μου. Οἱ λατῖνοι, Γεώργιε, σφόδρα παρεσύρθησαν καὶ παρασύρονται ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν διδασκαλιῶν καὶ ὑπὸ τῶν ἑβραϊκῶν καὶ ἀραβικῶν βιβλίων, τούτου δ' ἕνεκα ἀπόφευγε αὐτοὺς πάσῃ δυνάμει καὶ πρόσεχε εἰς μόνους τοὺς ὀρθοδόξους διδασκάλους. Τί καλλίτερον, κύριε, τοῦ βιβλίου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἂν ἤθελεν ὀρθῶς μεταφρασθῇ καὶ διορθωθῇ; Τῇ ἀληθείᾳ ὁμοιάζει πρὸς οὐράνιον κάλλος καὶ παραδείσου τροφὴν καὶ εἶνε πολὺ γλυκύτερον μέλιτος καὶ κηρήθρας.. Ἐνταῦθα (ἐν τῷ ἀποκρύφῳ) διδάσκαλος καὶ μαθητὴς συνδιαλέγονται. Τὸ βιβλίον τοῦτο ὀνομάζεται *Λουτσιντάριους*, ἤτοι

Φωτιστής, τὸ δ' ἐν αὐτῷ περιεχόμενον ἀποκαλεῖται *ἀουρεαγέμμα*, ἤτοι χρυσοῦς μαργαρίτης. Ὁ Μάξιμος ὅμως λέγει οὐχὶ *ἀουρεαγέμμα*, ἀλλὰ μᾶλλον *ἀργεντοπουκκονμιξογο*[35], ἤτοι χαλκὸς μετ' ὀλίγου ἀργύρου ἀνάμικτος, μᾶλλον δὲ *ομπτενεμπράριους* ἤτοι *σκοτιστὴς* καὶ ὄχι *φωτιστής*..».

Χαρακτηρίσας οὕτω μονολεκτικῶς τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ὁ Μάξιμος προβαίνει εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐπὶ διαφόρων θεολογικῶν ζητημάτων ἀπαντήσεων τοῦ διδασκάλου (Lucidarius) πρὸς τὸν ὑποτιθέμενον μαθητήν. Ἐπὶ τῆς εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ μαθητοῦ ἂν ὁ Θεὸς ἦτο μόνος πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπαντήσεως τοῦ διδασκάλου ὅτι δὲν ὑπῆρχε μόνος, ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ συνυφίστατο καὶ ὁ κόσμος, ὁ Μάξιμος παρατηρεῖ «ἡ ἀπάντησις αὕτη εἶνε πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ καὶ οὐχὶ χριστιανική, διότι οἱ φιλόσοφοι οὗτοι δέχονται ὅτι ὁ κόσμος εἶνε συνάναρχος τῷ Θεῷ»· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει—λέγει ὁ Μ.—ὁ Θεὸς δὲν ἦτο εἷς καὶ μόνος, ἀλλὰ συνυφίστατο καὶ ὁ κόσμος, ὅπερ βλάσφημον. Βλάσφημον χαρακτηρίζει ὁ Μάξιμος καὶ τὴν εἰς ἄλλην ἐρώτησιν ἀπάντησιν τοῦ διδασκάλου, ὅτι ἐν τῷ Θεῷ τρεῖς οὐσίαι, λέγων ὅτι ὁ Θεὸς εἶνε μία μὲν οὐσία καὶ μία βασιλεία, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις, ὅσα δὲ λέγει ὁ Lucid. εἶνε οὐχὶ οὐσίαι, ἀλλ' ἰδιώματα. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ποῦ εὑρίσκετο ὁ Θεὸς πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ὁ διδάσκαλος ἐξηγεῖ ὅτι τότε οὐδὲν ὑπῆρχε πλὴν τοῦ σκότους, ὅπερ ἀποκαλεῖται **χάος*[33], διότι τότε ὑπῆρχον τέσσαρα στοιχεῖα συμμιγῆ, τοῦ χάους ἑρμηνευομένου ὡς βάθους, ἢ τάφρου, ἢ σκότους..., ἐν ᾧ τὰ πάντα ἦσαν ἀνάμικτα..., τῶν ἑλλήνων ὑπὸ τὸ χάος νοούντων τὴν οὐσίαν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς συγκεχυμένην. Ὁ Μάξιμος ἀντικρούων ταῦτα χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἐρώτησιν θρασεῖαν, διότι γέγραπται τὰ ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν μὴ ἀνακρίνειν, καὶ τὴν ἀπάντησιν μηδὲν διασαφήσασαν, ἀλλ' ἀποτελοῦσαν σωρείαν μόνον λέξεων ἐξ ἑλληνικῶν βιβλίων, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ **χάους* καὶ **ὕλης*[33], διότι οἱ ἕλληνες λέγουσιν ὅτι πρῶτον ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὴν ὕλην, ἐξ ἧς τὰ πάντα ἐποίησεν, ὡς ὁ κεραμεὺς πρότερον ἑτοιμάζει τὸν πηλὸν καὶ εἶτα διαμορφοῖ ἐξ αὐτῆς διάφορα σκεύη. Ἡ ἱερὰ ὅμως Θεολογία—λέγει ὁ Μ.—δὲν δέχεται ταῦτα, ἀλλὰ διδάσκει ὅτι τὰ πάντα προῆλθον ἐν ἀκαρεῖ ἐκ τοῦ μηδενὸς εἰς τὸ εἶναι. Κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον προχωρῶν ὁ Μάξιμος ἀνασκευάζει σὺν ἄλλοις τὰς γνώμας τοῦ Lucidarius ὅτι ὁ οὐρανὸς διηνεκῶς κινεῖται ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, κατ' ἀντίθετον δὲ διεύθυνσιν ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ οἱ ἀστέρες· ὅτι πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ἡλίου ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε φωτεινὴν νεφέλην, ἐξ ἧς τὸ προηλιακὸν φῶς· ὅτι ὁ Ἀδὰμ διέμεινεν ἐν τῷ παραδείσῳ οὐχὶ πλέον τῶν δύο ὡρῶν· ὅτι ἐν τῷ παραδείσῳ μετὰ τὴν πτῶσιν δὲν ὑπάρχει τροφὴ σαρκική, ἀλλὰ μόνον πνευματική· ὅτι ὁ Ἀδὰμ ζήσας 930 ἔτη ἀπέθανε μετὰ ταῦτα ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐτάφη ἐν Εὐρώπῃ εἰς τὸ μέρος ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ὁπόθεν ἐλήφθη ὁ χοῦς διὰ τὴν πλάσιν του· ὅτι ὁ ἀνακαλύψας τὴν γραφὴν ἦτο ὁ Ἐνώχ· ὅτι ὁ πρῶτος ἄγγελος ὠνομάζετο Σατανιὴλ καὶ ὅτι ἔμεινεν ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἡμίσειαν μόνον ὥραν, ὁ δὲ ᾅδης ἐδημιουργήθη μόλις ὡς ὁ διάβολος διενοήθη τὴν ἀποστασίαν.

Κατὰ τὸν Μάξιμον, αἱ περὶ κινήσεων τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἀστέ-

ρων ἀντιλήψεις τοῦ Lucidarius ἀντιφάσκουσι πρὸς τὴν θεόπνευστον Γραφὴν φέρουσαν τὸν Θεὸν «ἐκτείνοντα τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν» καὶ «στήσαντα καμάραν τὸν οὐρανόν»[86], ἀκίνητον δ' ἄρα δεχομένην τὸν οὐρανόν· ἀλλὰ καὶ πρὸς ἑαυτὰς ἐνέχουσιν ἀντίφασιν ὅταν δέχωνται τὸν μὲν οὐρανὸν διηνεκῶς κινούμενον ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ἀντιθέτως δὲ τοὺς ἀστέρας μετὰ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, διότι ὁ οὐρανὸς εἶνε τόσον ἰσχυρός, ὥστε καὶ τούτους συμπαρασύρει εἰς τὴν πρὸς δυσμὰς κίνησιν. «Πᾶσαι αὗται αἱ ἀπαντήσεις (τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴν) —λέγει ὁ Μ.—παρέχονται ἐκ τῆς θύραθεν σοφίας καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν εὐσεβόφρονα διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν» καὶ προσθέτει «οἱ λατῖνοι, Γεώργιε, σφόδρα ἐπλανήθησαν ὑπὸ τῶν θύραθεν διδασκαλιῶν καὶ δὲν προσήκει νὰ προσέχῃ τις εἰς τὴν διαδασκαλίαν των, οὔτε καὶ νὰ μεταφράζωνται τὰ ἔργα των εἰς τὴν ρωσικήν· φυλάσσεσθε ἀπ' αὐτῶν ὡς ἀπὸ γαγγραίνης καὶ χειρίστης ψώρας, ἂν θέλετε καθαρὸν σῖτον καὶ ὄχι ζιζάνια νὰ ἀποκτήσητε κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ θερισμοῦ». Καὶ ἡ περὶ τοῦ φωτὸς δὲ ἀπάντησις, κατὰ τὸν Μ., δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν ὀρθοδόξων διδασκάλων. Διότι ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῷ η'—ι' λόγῳ του λέγει περὶ τούτου σαφῶς «ἐν ταῖς τρισὶν ἡμέραις ἀναχεομένου καὶ συστελλομένου τοῦ φωτὸς τῷ θείῳ προστάγματι ἥ τε ἡμέρα καὶ ἡ νὺξ ἐγένετο»[87]. «Ἔχου στερρῶς τοῦ βιβλίου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἔσῃ μέγας θεολόγος καὶ φυσιολόγος· μὴ πλανᾶσαι κατὰ τὴν φορὰν ἀλλοτρίων ἀνέμων ἵνα μὴ τὸ πλοῖόν σου ἀνατραπῇ καὶ ἀπολεσθῇ». Ὡς πρὸς τὸν Ἀδὰμ ὁ Μάξιμος φέρει τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον λέγοντα ὅτι 6 ὥρας παρέμεινεν ἐν τῷ παραδείσῳ, διὰ τοῦτο δὲ —ἐπιλέγει— καὶ ὁ νέος Ἀδὰμ Ἰησοῦς Χριστὸς τῇ 6ῃ ὥρᾳ ἐσταυρώθη. Ὁ διδάσκαλος ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ εἰς τίνα εἶνε χρήσιμα τὰ ἐν τῷ παραδείσῳ φυτὰ μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐκδίωξιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀπαντᾷ: διὰ νὰ τρώγωσιν αὐτὰ αἱ ἐν τῷ παραδείσῳ ἄλλαι ψυχαί. Ἀλλ' αἱ σωζόμεναι ψυχαὶ— ἀντιλέγει ὁ Μ.—οὔτε μέχρι τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, οὔτε μετ' αὐτὴν τρώγουσι κηπουρικὰ προϊόντα, διότι μία εἶνε ἡ ἀνεξάντλητος αὐτῶν τροφή: ἡ διηνεκὴς τοῦ θείου κάλλους ἀπόλαυσις καὶ ὁ χορτασμὸς καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς σοφίας τῶν ἀποκεκρυμμένων τοῦ Θεοῦ μυστηρίων κατὰ τὸ τοῦ ψ. ις' 15 καὶ λε' 8–9. Οὕτω καὶ ὁ Δαμασκηνὸς «τινὲς μὲν οὖν αἰσθητὸν τὸν παράδεισον ἐφαντάσθησαν, ἕτεροι δὲ νοητόν. Πλὴν ἔμοιγε δοκεῖ ὅτι ὥσπερ ὁ ἄνθρωπος αἰσθητὸς ἅμα καὶ νοητὸς δεδημιούργηται, οὕτω καὶ τὸ τούτου ἱερώτατον τέμενος αἰσθητὸν ἅμα καὶ νοητὸν καὶ διπλῆν ἔχον τὴν ἔμφασιν· τῷ γὰρ σώματι ἐν τῷ θειοτάτῳ χώρῳ καὶ ὑπερκαλλεῖ, καθὼς ἱστορήσαμεν, αὐλιζόμενος· τῇ δὲ ψυχῇ ἐν ὑπερτέρῳ καὶ περικαλλεστέρῳ τόπῳ διέτριβε, Θεὸν ἔχων οἶκον τὸν ἔνοικον καὶ αὐτὸν ἔχων εὐκλεὲς περιβόλαιον καὶ τὴν αὐτοῦ περιβεβλημένος χάριν καὶ τοῦ μόνου γλυκυτάτου καρποῦ τῆς αὐτοῦ θεωρίας κατατρυφῶν, οἷά τις ἄγγελος ἄλλος, καὶ ταύτῃ τρεφόμενος· ὅπερ δὴ καὶ ξύλον ζωῆς ἀξίως ὠνόμασται. Ζωῆς γὰρ θανάτῳ μὴ διακοπτομένης, ἡ γλυκύτης τῆς θείας μεθέξεως τοῖς μεταλαμβάνουσι μεταδίδωσιν»[88]. Εἶπες—λέγει ὁ Μ. πρὸς τὸν διδάσκαλον—ὅτι ἡ ἐν τῷ παραδείσῳ διὰ τὰς πνευματικὰς ψυχὰς

προοριζομένη τροφὴ εἶνε πνευματική· ἀλλὰ πῶς πάλιν λέγεις ὅτι σήπεται ὡς τὸ ὕδωρ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ἡλίου· τὰ πνευματικὰ εἶνε ἄφθαρτα, ἂν δὲ σήπεται, ἄρα εἶνε ὑλική, ταύτην δὲ ἀνάγκη νὰ καταστρέφουν αἱ ψυχαὶ διὰ νὰ λάβωσιν ἄλλην, ἵνα μὴ πεινῶσιν. «Ὦ ἐσχάτη ἀφροσύνη»! Περὶ δὲ τῆς ἡλικίας τοῦ Ἀδὰμ ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἀπάντησις τοῦ διδασκάλου δὲν εἶνε εἰλημμένη ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ὁ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τῷ περὶ τῶν παθῶν καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος λόγῳ λέγει ὅτι μέχρις ἡμῶν διεσώθη ἀπὸ τῶν προπατόρων παράδοσις ὅτι ἡ κεφαλὴ τοῦ πρωτοπλάστου, διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ Νῶε κατακλυσμοῦ ἐνεχθεῖσα ἀπὸ ἀνατολῶν εἰς τὴν Ἰουδαίαν, θείῳ νεύματι ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ, ἵνα ἁγιασθῇ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ νέου Ἀδάμ [39]. Ἐξ οὗ καθίσταται δῆλον — προσθέτει ὁ Μ. — ὅτι τὸ κατ' ἀρχὰς οἱ ἄνθρωποι πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ἔζων ἐν ταῖς ἀνωτάταις ἀνατολικαῖς χώραις, ἔνθα καὶ ἀπέθνησκον καὶ ἐθάπτοντο. Καὶ ὁ δίκαιος Ἄβελ ἐκεῖ ἐφονεύθη καὶ οὐχὶ ἐν Δαμασκῷ, καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ οὐχὶ ἐν Ἱεροσολύμοις, ὡς λέγει ἐκεῖνος (ὁ Lucid.) ψευδόμενος. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἐνὼχ προφανῶς ψεύδεται — ἐξακολουθεῖ ὁ Μ. — «ὁ σὸς οὐχὶ Lucidarius, ἀλλὰ Obtenebrarius, ἤτοι *σκοτιστὴς* καὶ οὐχὶ *φωτιστής*». Σὴθ ὁ τρίτος υἱὸς τοῦ Ἀδὰμ εἶνε ὁ πρῶτος ἐπινοήσας τὰ γράμματα, ὡς γράφει ὁ ἰουδαῖος Ἰωσήφ· οὗτος λέγει ὅτι ὁ Σὴθ ἀκούσας παρὰ τοῦ πατρός του ὅτι θὰ γείνῃ ἐπὶ τῆς γῆς κατακλυσμὸς διὰ πυρὸς ἢ δι' ὕδατος, ἐποίησε δύο στήλας, λιθίνην καὶ πηλίνην, ἔγραψε δ' ἐπ' αὐτῶν ἑβραϊστὶ τὰ ὀνόματα τῶν ζῳδιακῶν καὶ τῶν πλανητῶν καὶ ἄλλας περὶ τοῦ οὐρανοῦ πληροφορίας κτηθείσας διὰ τῆς σοφίας του, ἔστησε δ' αὐτὰς ἐπὶ μέρους ὑψηλοῦ, ἵνα μετὰ τὸν κατακλυσμὸν λάβωσι γνῶσιν [40]. Τὴν περὶ τοῦ ὀνόματος δὲ τοῦ πρώτου ἀγγέλου γνώμην ἀντικρούων ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι ἡ λέξις *σατανᾶς* εἶχε ἑβραϊκὴ καὶ σημαίνει τὸν ἀποστάτην. Πρὸ τῆς ἀποστασίας ὅμως ὁ πρῶτος ἄγγελος οὔτε *Σατανᾶς* ὠνομάζετο, οὔτε *Σατανιήλ*, ἀλλὰ *Ἑωσφόρος*, κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ Ἡσαΐου, ὅπερ σημαίνει ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ «φορεὺς φωτὸς» διὰ τὴν ἰδιαιτέραν λαμπρότητα, δι' ἧς ἐκόσμησεν αὐτὸν ὁ Δημιουργός. Μόνον μετὰ τὴν ἀποστασίαν ἀπεκλήθη οὗτος *Σατανᾶς*, ἤτοι ἀποστάτης· οὕτω μετέδωκεν εἰς ἡμᾶς ἡ γραπτὴ ἱερὰ παράδοσις, οὐδαμῶς δ' ἀξιέπαινον εἶνε νὰ δεχώμεθά τι ἔξω τῆς γραπτῆς παραδόσεως. Ἐπ' ἴσης οὐδεμία παράδοσις οὔτε θεόπνευστος, οὔτε πατερικὴ γνωρίζει ἂν ὁ πρῶτος ἄγγελος παρέμεινεν ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἡμίωρον, ἢ ἂν ὁ ᾅδης ἐδημιουργήθη ἅμ' ὡς ὁ διάβολος διενοήθη τὴν ἀνταρσίαν...

Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν διαφόρων ἀντιγράφων τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου προκύπτει ὅτι τὸ περὶ τοῦ Lucidarius ἔργον του τοῦτο σώζεται ἐν διαφόροις παραλλαγαῖς, ἐκ τοῦ ὅτι δὲ ἡ ἀνασκευὴ τοῦ Μαξίμου διακόπτεται ἀποτόμως, μὴ συμπληρουμένη δι' ἐπιλόγου, ὡς συνήθως πράττει ὁ Μάξιμος, συνάγεται ὅτι ἡ ἣν εἶχεν ὑπ' ὄψιν παραλλαγὴ δὲν ἦτο τὸ πλῆρες κείμενον, ὅθεν εἰκάζεται ὅτι ὁ ἐν αὐτῷ ἀναφερόμενος Γεώργιος εἶχεν ἀποστείλει πρὸς αὐτὸν μέρος μόνον τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως. Διότι τὸ πλῆρες ἀπόκρυφον περιέχει, ὡς εἴπομεν, καὶ πλείστας ἄλλας πληροφρίας

περὶ ποικιλωτάτων πραγμάτων καὶ δὴ μικρολεπτομερείας, φέρ' εἰπεῖν, περὶ τῶν αἰτίων τῆς βραχυχρονίου ζωῆς, περὶ παιδοποιίας, περὶ κόμης, ὀνύχων καὶ λευκῶν τριχῶν, περὶ τῆς σημασίας τῶν κωδώνων καὶ τοῦ σταυροῦ, περὶ ἀναστάσεως τῶν ἀβαπτίστων ἢ νεκρογεννήτων βρεφῶν κ.τ.δ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει—ὡς, ἄλλως τε, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ προοιμίου τῆς ἐπιστολῆς– ὅτι ὁ Μάξιμος ἔλαβεν ἄκρως ἀρνητικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ ἀποκρύφου τούτου, ὁρμώμενος ἐκ τῆς θεμελιώδους δι' αὐτὸν ἀρχῆς, ὅτι εἶνε ἀπαράδεκτον πᾶν τὸ μὴ ἐκ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως προερχόμενον, ἐφ' ᾧ καὶ συμβουλεύει «ἀπέχειν τῶν ἀλλοτρίων μύθων, ὡς φθειρόντων τὰ χρηστὰ ἤθη». Καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς μὴ κατὰ τὰς ἁγ. Γραφάς, ἀλλὰ καθαρῶς ρωσικὰς ἑρμηνείας τῶν τοῦ φυσικοῦ οὐρανοῦ διατάξεων καὶ κινήσεων ἀποκηρύττει ὡς «ἐπινοίας τῆς θύραθεν ἀνθρωπίνης σοφίας». Ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει, κατὰ τὸν Μάξιμον, νὰ κινῆται μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἁγ. Γραφῆς καὶ τῆς παραδόσεως. Κατὰ τοσοῦτο δὲ μᾶλλον ἐπιβάλλεται ἡ τοιαύτη πρὸς τὸ ὑπ' ὄψιν ἀπόκρυφον στάσις, καθ' ὅσον εἶνε «λατινικὸν» προϊόν, πάντα δὲ τὰ λατινικῆς προελεύσεως ἦσαν δι' αὐτὸν ὕποπτα.

Ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ συχνάκις ὁ Μάξιμος λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ἐλέγξῃ τὰς ἀγροίκους δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις εἰς τὰς ὁποίας ὠφείλετο καὶ ἡ εὐρεῖα δρᾶσις τῶν μάγων καὶ γοήτων εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, καὶ δὴ καὶ κατ' αὐτὰς τὰς ἐπισημοτέρας ἐμφανίσεις τοῦ κράτους. Αἱ οἰωνοσκοπήσεις καὶ οἱ οἰωνισμοὶ ἀπὸ τῶν πτήσεων τῶν πτηνῶν καὶ τῶν κρωγμῶν τῶν ὀρνέων, ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως τῶν νεφῶν, τῶν κινήσεων τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν συναντήσεων καὶ διὰ τῶν σπόρων καὶ τῶν κυάμων χαρακτηρίζονται ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἔργα τοῦ σατανᾶ, «ἐν ᾧ πάσης ἀνομίας τὸ σπέρμα», συμβουλεύει δὲ νὰ μὴ ἐλπίζεται ἡ πρόγνωσις τοῦ μέλλοντος ἐξ αὐτῶν ὡς κατηραμένων ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων, ἡ πρὸς τὰς διδασκαλίας τῶν ὁποίων μὴ συμμόρφωσις ἰσοδυναμεῖ πρὸς αἰωνίαν ἔκπτωσιν ἀπὸ τῆς ζωῆς. Ἰδιαζόντως ζωηρὸν ἀποτροπιασμὸν ὁ Μάξιμος ἐκδηλοῖ ἐπὶ τῇ ἐπισήμῳ χρησιμοποιήσει τῶν μάγων καὶ τῶν μάντεων κατὰ τὰς ἐπὶ δίκαις μονομαχίας τῶν διαδίκων, ἤδη ἀπὸ τοῦ ιε' αἰ. ἀναγνωριζομένας ὡς νομίμους ἐν ἐπισήμοις δικαστικοῖς ἐγγράφοις. Ὁσάκις δῆλον ὅτι ἡ λύσις δικαστικῆς ὑποθέσεως δὲν καθίστατο ἐφικτή, οἱ δικασταὶ διέταττον τοὺς διαδίκους νὰ λύσωσιν αὐτοὶ τὴν διαφορὰν δι' ὅπλων ἢ δι' ὕβρεων ἀμοιβαίων, ἐνίκα δὲ ὁ εἰς ὕβρεις πλειοδοτῶν, κἂν ἦτο ὁ ἀδικῶν, κατὰ τὰς παραδόξους δὲ ταύτας μονομαχίας ὁ τελευταῖος προσεκάλει μάγον ἢ μάντιν ὅπως παράσχῃ τὴν «σατανικήν του βοήθειαν». Οὐδὲ μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἀπίστων –ἀνακράζει ὁ Μ.– οὔτε εἴδομεν, οὔτε ἠκούσαμέν ποτε τοιοῦτο ἀνόητον ἔθος, ἀλλὰ πᾶσα παρ' αὐτοῖς δυσεπίλυτος δίκη λύεται ἢ διὰ μαρτύρων ἢ δι' ὅρκου.... Χριστιανοὶ εἴμεθα, τὸν ζῶντα Θεὸν καὶ φοβερὸν Κριτὴν ὑπηρετοῦμεν, τούτου δ' ἕνεκα ὑπ' αὐτοῦ διετάχθημεν νὰ ρυθμίζωμεν τὰ τῶν ὑπηκόων χριστιανοπρεπῶς καὶ δικαίως, ἵνα οὕτω ἐπαινῆται καὶ δοξάζηται καὶ μὴ ὀνειδίζηται μεταξὺ τῶν ἐθνῶν τὸ ἅγιον καὶ προσκυνητὸν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν ὄνομα. Διότι πόσων δακρύων καὶ θρήνων εἶνε ἄξιον οἱ

μὲν ἄπιστοι νὰ διεξάγωσι σταθερῶς τὰ τῆς δίκης καθ' ἃ ἔκπαλαι διετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡμεῖς δὲ οἱ εὐσεβεῖς νὰ περιφρονῶμεν καὶ νὰ καταπατῶμεν αὐτά. Σφόδρα φοβοῦμαι μὴ λεχθῇ καὶ περὶ ἡμῶν τὸ τοῦ Ἡσαΐου περὶ τῆς παρανομησάσης Ἱερουσαλὴμ[41]... Παρακαλῶ ὑμᾶς, διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Θεοῦ, ἀνεχθῆτέ με μετὰ παρρησίας λέγοντα ταῦτα πρὸς ὑμᾶς τοὺς κυρίους...»[42]

Ἰδίαν διατριβὴν ἠναγκάσθη ὁ Μάξιμος νὰ γράψῃ *κατὰ τῆς ἀνοήτου πλάνης τῶν λεγόντων ὅτι ἡ ταφὴ πνιγέντος ἢ φονευθέντος ἐπιδρᾷ ἐπιβλαβῶς ἐπὶ τῆς εὐφορίας τῆς γῆς*[43]. Ἐν Ρωσίᾳ δηλ. κοινῶς ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ταφὴ τῶν πνιγέντων ἢ ὁπωσδήποτε φονευθέντων παρεκώλυε τὴν καρποφορίαν, τούτου δ' ἕνεκα οὐ μόνον τὰ πτώματα αὐτῶν ἀφήνοντο ἄταφα, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ μικροῦ ταφέντα ἀνορύττοντο καὶ ἐρρίπτοντο μακρὰν τῶν ἐν οἷς εὑρέθησαν ἀγρῶν ἄταφα, ἐὰν συνέβαινε νὰ πνεύσῃ κατὰ τὸ ἔαρ ἄνεμος ψυχρὸς καὶ νὰ μὴ εὐδοκιμήσωσι τὰ σπαρέντα· ἡ ταφὴ των ἐπιστεύετο ὡς τὸ αἴτιον τῆς ἐκ τῆς χειμερινῆς ψήξεως ἀφορίας. «Καὶ ταῦτα πράττουσι χριστιανοὶ—λέγει ὁ Μ.—ἐνῷ οἱ ἕλληνες, καίτοι εἰδωλολάτραι, ἐπεδείκνυον καὶ ἐδίδασκον φιλανθρωπίαν συνιστῶντες τὴν ταφὴν τῶν πτωμάτων». Ἐξεγειρόμενος κατὰ τῆς «ἀφρονεστάτης ταύτης ἀνοησίας καὶ ἀπανθρωποτάτης ἀναισθησίας» ὁ Μάξιμος φέρει παραδείγματα τὸν Τωβίτ, θάψαντα ἐπιμελῶς καὶ φιλανθρώπως τὸ ὑπὸ τῶν ἀσσυρίων εἰς βορὰν τῶν θηρίων καὶ τῶν ὀρνέων ριφθὲν πτῶμα αἰχμαλώτου, ὅθεν καὶ ἠξιώθη τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ἀρχαγγέλου Ραφαὴλ[44]· τὸν Μαγιστριανόν[45], καλύψαντα διὰ τοῦ ἐνδύματός του χαμαὶ κείμενον νεκρόν, ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὸν καθ' ὕπνους· τοὺς ἑβραίους, παρὰ τοῦ Πιλάτου ζητήσαντας καὶ θάψαντας τὰ σώματα τῶν σταυρωθέντων[46]· τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ, φράξαντα διὰ λίθων τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου, εἰς ὃ εἶχε κρύψει τὰ πτώματα τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀπαγχονισθέντων ἐχθρῶν του, ἵνα μὴ γίνωσι βορὰ τῶν θηρίων[47]. Ἵνα δὲ ἐμποιήσῃ ζωηροτέραν ἐντύπωσιν, καταισχύνει τοὺς τὴν πρόληψιν ταύτην συμμεριζομένους διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν δελφίνων. «Ἐντραπῶμεν—λέγει—τὴν φιλανθρωπίαν τῶν οὕτω καλουμένων **δελφίνων*[33], θαλασσίων ζώων, οἵτινες, εὑρόντες πτῶμα πνιγέντος ἐν τῇ θαλάσσῃ μακρὰν τῆς ἀκτῆς ριπταζόμενον ὑπὸ τῶν κυμάτων, σπεύδουσι φιλανθρώπως νὰ κατευθύνωσιν αὐτὸ πρὸς τὰς ἀκτὰς ἵνα ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων του τύχῃ ταφῆς. Δὲν ἀποτελεῖ τοῦτο μεγάλην δι' ἡμᾶς κατάκρισιν ;... Ἡμεῖς καὶ τῶν ἀλόγων δελφίνων ἀποδεικνυόμεθα ἀσεβέστεροι καὶ τῶν ἀθέων τατάρων ἀνοικτιρμονέστεροι. Διότι καὶ οἱ δελφῖνες τοιαύτην παρὰ τοῦ πάντων Δημιουργοῦ φιλάνθρωπον χάριν λαβόντες, οὐ μόνον δὲν ἀμελοῦσιν, ἀλλὰ καὶ ἐπιμελῶς αὐτὴν ἐφαρμόζουσιν· οἱ δὲ τάταροι, καίτοι ξένοι πρὸς τὸν εὐαγγελικὸν καὶ ἀποστολικὸν νόμον καὶ τὴν χριστιανικὴν παίδευσιν, ἀλλ' ὅμως, ὡς ἄνθρωποι λογικοί, θιωροῦσι δίκαιον νὰ ἐπιδεικνύωσι πάντοτε φιλανθρωπίαν πρὸς τοὺς τοιούτους (νεκροὺς) καὶ ἀξιοῦσιν αὐτοὺς ταφῆς· οἱ δὲ χριστιανοί, λαὸς εὐσεβὴς καὶ ἐκλεκτός, διηνεκῶς παιδευόμενοι καὶ νουθετούμενοι ὑπὸ διαφόρων θεοπνεύστων γραφῶν, ὢ αἶσχος ! ἀποδεικνύονται ἀλογώτεροι τῶν δελφίνων καὶ σκληρότεροι τῶν τατάρων. Τίς ἐπαξίως θὰ θρηνήσῃ

βλέπων τὴν θεομίσητον ἀνομίαν καὶ ἀπανθρωπίαν ἐκείνων ἀκριβῶς, οἵτινες ὀφείλουσι νὰ ἦνε διὰ τοὺς λοιποὺς ἀπίστους λαοὺς πρότυπον πάσης φιλανθρωπίας, δικαιοσύνης καὶ ὀρθοφροσύνης; Ἐν τούτοις ἡμεῖς εἴμεθα σήμερον σκάνδαλον διὰ τοὺς ἀπίστους, καὶ διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν βλασφημεῖται ὑπ' αὐτῶν τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ... Αἱ συμφοραὶ—προσθέτει περαιτέρω ὁ Μ.—πλήττουσι τοὺς ἀνθρώπους ὡς τιμωρία διὰ τὴν παράβασιν τῶν θείων ἐντολῶν, φέρων δὲ παραδείγματα ἐκ τοῦ Δευτερονομίου [48], λέγει «τοιαῦται κατάραι καὶ ὀργή, θλίψεις καὶ νόσοι καὶ γῆς ἀφορία καὶ κήπων, ἀνομβρία καὶ παγετοί, παραχωροῦνται ὑπὸ τοῦ δικαίου Κριτοῦ διὰ τοὺς ἀνόμους καὶ ἐν ἀδικίᾳ βιοῦντας.... Ἡ ἄνομος ἡμῶν ζωή, αὐτὴ εἶνε ἡ αἰτία πάσης ἀφορίας, τοῦ συνεχοῦς παγετοῦ καὶ τῆς ἀνομβρίας, καὶ οὐχὶ ἡ ταφὴ τοῦ πνιγέντος ἢ φονευθέντος. Ἕκαστος, ἀδελφοί, διὰ τῶν ἁλύσεων τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν δεδεμένος, θὰ φέρῃ τὸ φορτίον του, καὶ ἕκαστος ὅ,τι σπείρει, τοῦτο καὶ θὰ θερίσῃ».

Δι' ἰδίας ἐπ' ἴσης διαριβῆς [49] ἐπιτίθεται ὁ Μάξιμος καὶ κατ' ἄλλης προλήψεως, ἐχούσης τὸν χαρακτῆρα «κακοδοξίας». Ὑπῆρχον—λέγει—τότε ἐν Ρωσίᾳ «ματαιόδοξοι», ἀσεβῶς φρονοῦντες ὅτι εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ ἡ ἐν τῷ ναῷ παρουσία τοὺς μὴ προφθάσαντας νὰ εὑρεθῶσιν ἐν αὐτῷ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ σημαίνει, κατ' αὐτούς, ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος δὲν μεταβάλλονται εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Λόγου τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγ. Πνεύματος. Χειροτέρα ταύτης βλασφημία—λέγει ὁ Μ.—δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ. «Διότι εἶνε πασίγνωστον, ὅτι οὐχὶ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου καθιερώθη ἐξ ἀρχῆς ἡ τέλεσις τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, ἀλλὰ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν θυσίαν ὥρισαν οἱ πατέρες τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Ὅτι δὲ καὶ ἄνευ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου δύναται νὰ τελεσθῇ ἡ θεία λειτουργία, δῆλον ἐκ τούτου, ὅτι ἐπὶ ὀκταετίαν ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη, ἀφ' ἧς ἐγράφη ἑβραϊστὶ τὸ Μθ, ἡ λειτουργία ἐτελεῖτο καὶ ἄνευ τοῦ Εὐαγγελίου ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ, ἐννοῶ δὲ τοὺς ἐν τῇ ἰουδαίᾳ ναούς, καθ' ὅσον ἐν τοῖς ναοῖς τῶν ἐθνικῶν χωρῶν ἐπὶ ἔτι μακρότερον χρόνον δὲν ἀνεγινώσκετο τὸ Εὐαγγέλιον, διότι μετὰ πολλὰ ἔτη ἔγραψεν ἑλληνιστὶ ὁ μακάριος Ἰωάννης». Ἀναπτύξας εἶτα ὁ Μάξιμος τὸ «τριμερὲς» τῆς λειτουργίας, διασαφεῖ ὅτι τὸ γ' μέρος «ἁγιάζει καὶ σφραγίζει ἡμᾶς διὰ τῆς δυνάμεως τῶν φοβερῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, διὰ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου προσταττομένους νὰ ἀποθέσωμεν πᾶσαν βιωτικὴν μέριμναν, ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι». Κατακρίνων δ' ὡς «ἐσχάτην πάσχοντας ἄνοιαν» τοὺς ἐκλαμβάνοντας τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ὡς ἀνώτερον τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀναπτύσσει ὅτι «τίμιον μὲν εἶνε τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον καὶ προσκυνεῖται ὑπὸ πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἀλλ' ἡ μυστικὴ ἱερουργία τοῦ θείου καὶ προσκυνητοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀπείρως ἀνωτέρα πάσης τιμῆς καὶ εὐλαβείας, διότι εἶνε αὐτὸ ἀληθῶς τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον τιμᾶται καὶ ἀκουόμενον φωτίζει τὰς ψυχὰς ἡμῶν καὶ ποδηγετεῖ εἰς τὴν ὁδὸν τῶν θείων ἐντολῶν· ἀλλὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ἱερουργούμενα καὶ μετα-

λαμβανόμενα ὑφ' ἡμῶν οὐ μόνον φωτίζουσι καὶ ἁγιάζουσιν ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐξαλείφουσι καὶ θεοειδεῖς ἡμᾶς ἀναδεικνύουσι.. Αὐτὸς εἶνε ὁ καρπὸς καὶ τὸ κεφάλαιον καὶ ἡ πνευματικὴ χάρις καὶ ἀπόλαυσις τῆς θείας ἱερουργίας, τῶν ὁποίων στεροῦσιν ἑαυτοὺς οἱ ἀνοήτως φρονοῦντες ὅτι εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ ἡ ὑπόλοιπος λειτουργία τοὺς μὴ προφθάσαντας τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου». Ὅθεν ὑπομιμνήσκων ὁ Μάξιμος τὰ ἐν Μθ κ' 1 ἑξ., προτρέπει τοὺς εἴτε ἐξ ἀρχῆς τῆς λειτουργίας, εἴτε περὶ τὸ μέσον καὶ περὶ αὐτὸ ἔτι τὸ τέλος προσερχομένους εἰς τὸν ναὸν νὰ παρίστανται ἐν αὐτῷ μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ νὰ μὴ φεύγωσι, διότι δὲν ἤκουσαν τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα.

Ἐκ πασῶν ὅμως τῶν ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην προλήψεων ἡ μᾶλλον διαδεδομένη καὶ ἐπικίνδυνος ἦτο ἡ ἀστρολογία. Ἡ ἐν Ρωσίᾳ ἀρχικὴ εἰς αὐτὴν μύησις ὠφείλετο εἰς τοὺς κύκλους τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων, εἰς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ὁποίας ἰδέας ἀνεμιγνύοντο καὶ στοιχεῖα ἐκ τῶν ἀποκρυφικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἀστρολογικαὶ γνώσεις. Ἐπὶ Μαξίμου ὅμως ἡ ἀστρολογικὴ προπαγάνδα διεξήγετο ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων κύκλων καὶ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ ἤδη προμνημονευθέντος ἀνακτορικοῦ ἰατροῦ Νικολάου, ἀμφισβητουμένου μὲν ἐπωνύμου [50], ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ὅμως παρωνυμουμένου *Νιέμτσιην*, ἤτοι ἁπλῶς *γερμανοῦ*, ὑπὸ τὸ προσωνύμιον δὲ τοῦτο καὶ μόνον ἔκτοτε γνωστοῦ ἐν τῇ ρωσικῇ γραμματείᾳ. Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν ἀστρολογίαν παρεσύροντο ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἄνδρες ὑπερτέρας μορφώσεως ἐξ αὐτοῦ τοῦ περὶ τὸν Μάξιμον κύκλου, ἠνάγκασε τοῦτον νὰ ἀφιερώσῃ μέγα μέρος τῆς συγγραφικῆς αὐτοῦ δράσεως εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀστρολογικῶν ἰδεῶν.

Ἐσφαλμένως ὑπό τινων ἐνομίσθη ὅτι τὰ ἀντιαστρολογικὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου ἐγράφησαν κατὰ τοῦ Νικολάου Κοπερνίκου (1473-1543). Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐξηνέχθη ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ Κοπέρνικος, σπουδάσας τὴν ἀστρονομίαν ἐν Κρακοβίᾳ, ἐγένετο κατόπιν συμφοιτητὴς τοῦ Μαξίμου ἐν Παδούῃ [51], καὶ ὅτι ὁ Μάξιμος συνέχεε τάχα τὴν ἀστρονομίαν πρὸς τὴν ἀστρολογίαν. Ἀλλ' εἶνε προφανὲς ὅτι ἡ πλάνη αὕτη προῆλθεν ἐκ τῆς συνωνυμίας τοῦ Νικολάου Κοπερνίκου πρὸς τὸν Νικόλαον Νιέμτσιην, τὸν ὁποῖον ἐν τοῖς συγγράμμασί του ὁ Μάξιμος ὡς τὰ πολλὰ ἀναφέρει μόνον διὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ ὀνόματος. Ὁ ἰατρὸς οὗτος, καταγόμενος ἐκ Lubeck καὶ ὑπηρετῶν παρὰ τῇ παπικῇ αὐλῇ τῆς Ρώμης ὡς ἰατρὸς τοῦ πάπα Ἰουλίου Β', ἀφίκετο εἰς Ρωσίαν τῷ 1508 [52] μετὰ τοῦ ἕλληνος Ἀνδρέου Τραχανιώτου [53], πρεσβευτικῶς ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ τσάρου εἰς Ρώμην τῷ 1506 ὅπως ἀναγγείλῃ τὸν θάνατον τοῦ τσάρου πατρὸς τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς, ἅμα δὲ κομίσῃ μεθ' ἑαυτοῦ ἐπιστρέφων διαφόρους εἰδικοὺς τεχνίτας καὶ ἐπιστήμονας διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ κράτους. Ἡ πρόσκλησις αὐτοῦ εἰς Ρωσίαν, γενομένη ἐπὶ συμβάσει, ὠφείλετο εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, ὡς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς καὶ τῆς γερμανικῆς, ἅμα δὲ καὶ ὡς ἰατρὸς καὶ ἀστρολόγος, κατὰ σύστασιν τοῦ τέως ἐν Μόσχᾳ αὐστριακοῦ πρεσβευτοῦ Φραγκίσκου da-Kollo, ἦτο καὶ διὰ τὴν εὐρυμάθειαν αὐτοῦ χρησιμώτατος διὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ ἡμερο-

λογίου ἕνεκα τοῦ τότε ἐν Ρωσίᾳ ἐγερθέντος ζητήματος περὶ τοῦ πασχαλίου [54]. Καίτοι δὲ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀποστολῆς του ἐν Νόβγοροδ, ὅπου καὶ εἶχε μεταβῆ ἀπ' εὐθείας, ἐζήτησεν ἄδειαν ἐπιστροφῆς εἰς τὰ ἴδια κατὰ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ὑπόσχεσιν, ὅμως δὲν εἰσηκούσθη, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι εἶχεν ἀνάγκην αὐτοῦ ὡς ἰατροῦ ὁ ἡγεμών. Οὕτω, μεταβὰς εἰς Μόσχαν προσελήφθη ὡς ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, ὅστις περιέβαλεν αὐτὸν διὰ πολλῆς εὐνοίας καὶ ἐξαιρετικῶν τιμῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἤσκει μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς σφαίρας τῆς Μόσχας.

Τὰς περὶ ἀστρολογίας ἰδέας αὐτοῦ ὁ Μάξιμος ἐκθέτει εἰδικῶς μὲν ἐν Α XVI, XVII, XVIII, XIX, XX,XXI καὶ XXII, ἐν συναφείᾳ δὲ καὶ πρὸς ἄλλα θέματα ἐν Β I, II, IX καὶ Γ XXVII. Ἐκ τῶν ἀντιαστρολογικῶν δ' αὐτοῦ τούτων ἔργων συνάγεται ὅτι ἡ πολεμικὴ τοῦ Μαξίμου ὑπῆρξε συνεχής, συστηματικὴ καὶ σφοδρά, τὸ μὲν διότι ἡ ἀστρολογία ἐκλόνιζε τὴν πίστιν τῶν ὀρθοδόξων εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν, τὸ δὲ διότι εἰς τὴν διάδοσιν αὐτῆς συνετέλουν τὰ αὐτὰ καὶ διὰ τὴν ἐν Ρωσίᾳ προπαγάνδαν τοῦ λατινισμοῦ πρόσωπα, ὁποῖος ἰδίᾳ ὁ προμνημονευθεὶς Νικόλαος Νιέμτσιην, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Μάξιμος, πρὸς τοῖς εἰδικοῖς αὐτοῦ κατὰ τοῦ λατινισμοῦ ἔργοις, ἐπιτίθεται ὀξέως καὶ ἐν τοῖς ἀστολογικοῖς ἐλέγχοις κατὰ τῶν «λατινοφρόνων γερμανῶν», οἵτινες τοσαύτας καταβάλλουσι προσπαθείας πρὸς διάδοσιν τῆς ἀστρολογικῆς πλάνης μεταξὺ τοῦ ὀρθοδόξου πληθυσμοῦ.

Ὡς ἐν τοῖς ὄπισθεν ἐλέχθη, τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Ρωσίᾳ κυκλοφορούσης ἀστρολογικῆς γραμματείας ἦτο ἤδη γνωστὸν εἰς τὸν Μάξιμον ἐκ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ διατριβῆς του, ἐκ τῶν συγγραφῶν του δὲ ἀρυόμεθα τὰ ἑξῆς περὶ τῆς ἀστρολογίας στοιχεῖα: Οἱ ἀστρολόγοι συνίστων τὴν καθ' οἱανδήποτε βιωτικὴν περίπτωσιν προσφυγὴν εἰς τοὺς *Καζαμίας*—τὰ *Ἀλμανάχη* [55], ὡς τὰ ἀποκαλεῖ—, ἔνθα κατονομάζονται οἱ τὸν ἄνθρωπον εἰς ὡρισμένην παρακινοῦντες ἐνέργειαν πλανῆται· ἕκαστος πλανήτης κέκτηται ἰδίαν εἰδικότητα: οὕτω ἡ Ἀφροδίτη παρακινεῖ εἰς πορνείαν, ὁ Ἄρης εἰς φόνον καὶ λῃστείαν, ὁ Ἑρμῆς εἰς κλοπήν, ὁ Κρόνος εἰς ὀργήν, καὶ ἔχθραν κ.ο.κ. [56], πρὸς τοῖς κακοποιοῖς δὲ πλανήταις ὑπάρχουσι καὶ οἱ ἀγαθοποιοί· ἐξ ἀμφοτέρων ἐξαρτῶνται οὐ μόνον τὸ ποιὸν τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν ὡρῶν, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀγαθαὶ ἢ κακαὶ ἰδιότητες καὶ ροπαὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν γένει δὲ πάντες καὶ πάντα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς θέσεως, τῆς κινήσεως καὶ τῆς συνόδου τῶν ἀστέρων καὶ τῶν ζωδίων τοῦ ζωδιακοῦ, ἐπιδρώντων ἐπὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ θέσεως, τῶν σκέψεων, τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐν γένει ψυχικῆς αὐτοῦ καταστάσεως καὶ τοῦ μέλλοντος. Τούτου ἕνεκα αἱ ἀστρολογικαὶ ἐνδείξεις εὐρύτατα καὶ μετὰ πλείστης προσοχῆς καὶ εὐεξηγήτου ἐνδιαφέροντος παρηκολουθοῦντο καὶ ἐξ αὐτῶν ἐμαντεύοντο τὸν μέλλοντα πλουτισμὸν ἢ τὴν ἔνδειαν, τὴν δόξαν ἢ τὴν ἀδοξίαν, τὴν ἐπιτυχίαν ἢ τὴν ἀποτυχίαν, Οἱ θιασῶται τῆς ἀστρολογίας καθώριζον τὰς ἡμέρας καὶ τὰς ὥρας των κατὰ τὰς ἀστρολογικὰς ἐνδείξεις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν ἐθεωροῦντο αἴσιαι, ἄλλαι δὲ ἀποφράδες· οὕτω π.χ. ἡ

ἑβδόμη ἡμέρα ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸν Κρόνον καὶ ἐλογίζετο ἀποφρὰς «διότι ἐθεωρεῖτο κακή», ἡ τρίτη ἐπ' ἴσης ἀποφράς, ὡς ἀνήκουσα εἰς τὸν Ἄρην [57]. Κατὰ τὰς ἡμέρας δὲ ταύτας «οὔτε νὰ ἀρχίζῃ τις ἐργασίαν πρέπει, οὔτε νὰ ταξιδεύῃ, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ δ' εὐνοϊκὴν περίπτωσιν ἀνάγκη νὰ ἀναμένῃ ἀγαθὸν πλανήτην». Οἱ ἀστρολόγοι παρίστων τὴν τύχην ἐν μορφῇ τυφλῆς γυναικὸς ἱσταμένης ἐπὶ σφαιρικοῦ λίθου, ὑπὲρ αὐτὴν δὲ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν κρατοῦντα λεπτὴν ἅλυσιν ἐκτεινομένην μέχρι τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ τροχοῦ, ὅστις, στρεφόμενος ὑπὸ ταύτης, ἄλλους μὲν τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀνεβίβαζεν, ἄλλους δὲ κατεβίβαζεν ἵνα οὕτω δηλωθῇ ἡ περιστροφὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τὸ ἀσταθὲς τῶν ἑκάστοτε καταστάσεων. Ὁ συνδυασμὸς δὲ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν «τροχὸν τῆς εὐτυχίας» ἐσήμαινεν ὅτι αὐτὸς εἶνε ὁ διευθύνων τὴν τύχην, «τῶν εὐσεβῶν οὕτω ἐξαπατωμένων—λέγει ὁ Μ.—διὰ τῆς θεομισήτου δεισιδαιμονίας τῆς ἀστρολογίας, ἐφ' ὅσον θὰ ἔβλεπον τὴν τύχην κυβερνωμένην ὑπὸ τῆς πανάγνου χειρὸς τοῦ Σωτῆρος»· τὴν τοιαύτην ἐπὶ τροχοῦ παράστασιν τῆς τύχης ὁ Μάξιμος θεωρεῖ δανείαν ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν ἑλλήνων παραστάσεως τῆς Θέμιδος [58]· οὗτοι ἀποκαλοῦσιν αὐτὴν *εἱμαρμένην*, δοξάζουσι δ' αὐτὴν ἀλόγως κυβερνῶσαν τὰ τῶν ἀνθρώπων, ὡς καὶ οἱ ρωμαῖοι, ὀνομάζοντες αὐτὴν *φάτουμ* καὶ *φορτούνα*· «τυφλὴν δὲ—λέγει—ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ ἕλλην σοφὸς ὀνόματι Κέβης, ὅστις παριστᾷ αὐτὴν καθημένην ἐπὶ κυκλοτεροῦς λίθου» εἰς ἔνδειξιν ὅτι «ἀκόσμως, ἀλόγως καὶ ἀνίσως διανέμει εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸν πλοῦτον καὶ τὰ ἀξιώματα, καὶ ὅτι τὰ ἅπερ χαρίζει δῶρα εἶνε ἀσταθῆ, ὡς εὐαφαίρετα καὶ εὐμετάδοτα» [59]. Τὴν γένεσιν τῆς ἀστρολογίας ὁ Μάξιμος ἀνάγει εἰς τὸν Ζωροάστρην καὶ τοὺς «παρὰ πέρσαις ἀρχαίους μάγους», παρ' ὧν παρέλαβον οἱ ἀσσύριοι καὶ οἱ αἰγύπτιοι καὶ παρὰ τῶν τελευταίων οἱ ἕλληνες [60]. Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι — λέγει ὁ Μ.—ἀπέδιδον εἰς τοὺς ἀστέρας παροτρυντικὴν μόνον δύναμιν, οἱ ἕλληνες ὅμως ἐδίδασκον περὶ ἐπιδράσεως τῶν πλανητῶν καὶ τῶν ἀστέρων ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων, τῆς ὑπὸ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν πλανήτην γεννήσεως κατεχούσης τὸ κεντρικὸν τῆς διδασκαλίας ταύτης σημεῖον. Φέρει δὲ ὁ Μάξιμος μεταδόντας τὴν ἀστρολογίαν εἰς τὴν Δύσιν τοὺς ἄραβας, παρ' ὧν ἐδανείσθησαν αὐτὴν «οἱ κακόδοξοι λατῖνοι καὶ οἱ ὑπερφίαλοι γερμανοί».

Χαρακτηρίζει δὲ ὁ Μάξιμος τὴν ἀστρολογίαν ὡς «σατανικὴν πλάνην», εἰς τὴν ὁποίαν ἔτειναν τὸ οὖς καὶ ρήτορες καὶ φιλόσοφοι καὶ ἰσχυροὶ βασιλεῖς, τῆς πλάνης δὲ ταύτης τυγχάνουσι θιασῶται καὶ πάντες οἱ γόητες καὶ οἱ μάγοι καὶ οἱ ἐτασταὶ τῶν πτήσεων τῶν ὀρνέων καὶ οἱ περὶ τὰς γενεαλογίας ἀσχολούμενοι [61]. Ὅθεν διαβολικὰ εἶνε τὰ περὶ τῶν ἀστέρων λεγόμενα ὅτι ἀπ' αὐτῶν ἐξαρτᾶται ὅ,τι ἀγαθὸν ἢ κακόν, διότι οἱ τὰ τοιαῦτα φρονοῦντες ἀπορρίπτουσι τὴν θείαν Πρόνοιαν καὶ δέχονται τὸν Θεὸν ποιητὴν κακοποιῶν ἀστέρων, ἐνῷ εἶνε ποιητὴς μόνον ἀγαθῶν. Διότι δὲν δύναται ἡ αὐτὴ πηγὴ νὰ ἦνε ἡδεῖα ἅμα καὶ πικρά, οὐδὲ ἡ συκῆ φέρει γλυκεῖς ἅμα καὶ πικροὺς καρπούς, οὐδὲ ἡ μέλισσα παράγει καὶ μέλι καὶ χολήν [62]. Ὁ ἄρχων τοῦ ψεύδους, ὁ ὀλέθριος δράκων εἶνε ὁ ἐγείρων καὶ σήμερον κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τοὺς ἀναθέτοντας τὰ πάντα εἰς τὴν

συζυγίαν τῶν ζωδίων καὶ τῶν ἀστέρων, διὰ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἄρεως νέον νόμον ἐπινοοῦντας καὶ αὐτὸν δὲ τὸν Σωτῆρα ἡμῶν παράγοντας ἐκ τῆς περιστροφῆς τῶν πλανητῶν, ὡς διδάσκοντας ὅτι ἐξ ἀνάγκης προσέλαβε σάρκα καὶ σημεῖα ἐποίει καὶ ἐσταυρώθη [63]. Βλασφημοῦσι δὲ οἱ ἐνστερνιζόμενοι τὰς χαλδαϊκὰς ταύτας καὶ αἰγυπτιακὰς παραδόσεις, καθ' ἃς ἡ τύχη διὰ τοῦ ἀστροκινήτου τροχοῦ τινὰς μὲν ἀνάγει εἰς ἐξουσίας καὶ ἀξιώματα, ἄλλους δὲ ἀτιμάζει εἰς ἐσχάτας κατάγουσα συμφοράς [64].

Τὰ κατὰ τῆς ἀστρολογίας βέλη αὐτοῦ ὁ Μάξιμος ἀντλεῖ πρωτίστως ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἶτα δὲ καὶ ἀπὸ τῶν φιλοσόφων, ἐξ ἱστορικῶν παραδειγμάτων καὶ τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς. Διὰ τῶν ἁγιογραφικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποδεικνύων τὴν ἄμεσον ἐπὶ τῆς τύχης ἑκάστου ἐπίδρασιν τῆς θείας βουλῆς, διδάσκει ὅτι ἡ ὀρθὴ διδασκαλία εἶνε ὅ,τι αὐτὸς ὁ δίκαιος Κριτὴς καὶ προνοητὴς πάντων ποιεῖ, τὸν μὲν ἀνυψῶν, τὸν δὲ ταπεινῶν κατ' ἀνεξιχνίαστον δι' ἡμᾶς γνῶσιν, ἣν μόνος κατέχει, οὐχὶ δὲ ἡ μυθολογικὴ τύχη, ἢ ὁ ζωδιακὸς κύκλος, ἢ οἱονδήποτε σύνδρομον ἀστέρων καὶ πλανητῶν. Εἰς πίστωσιν τούτου ὁ Μάξιμος προσάγει τὰ παραδείγματα τῶν Δαβίδ, Γεδεὼν καὶ Ἐζεκίου, πάντοτε προσφευγόντων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ οὐχὶ πρὸς τοὺς ἀστρολόγους· ἐπ' ἴσης τῶν Σαούλ, Δαβὶδ καὶ Ἱεροβοάμ, χρισθέντων εἰς βασιλεῖς κατὰ θείαν ἐπιταγήν· τοῦ Μανασσῆ, ἀξιωθέντος τῆς θείας εὐδοκίας μετὰ τὴν μετάνοιαν· τοῦ Δαβὶδ πάλιν, λυτρωθέντος τῆς διώξεως τοῦ Σαοὺλ θείᾳ συνεργείᾳ· τῶν Ἰωσὴφ καὶ Μωϋσέως, θείᾳ βουλήσει ἐν Αἰγύπτῳ ὑψωθέντων καὶ δοξασθέντων· τοῦ Σαούλ, ἀπολεσθέντος μεθ' ὅλου τοῦ οἴκου του διὰ τὴν πρὸς τὴν ἐγγαστρίμυθον σχέσιν· τοῦ Σολομῶντος, οὗτινος ἡ βασιλεία ἕνεκα τῆς εἰδωλολατρείας παρεδόθη εἰς τὸν Ἱεροβοάμ, καὶ τούτου ἀπολέσαντος τὸν θρόνον καὶ τὸν υἱόν, ὡς διὰ τῶν ἀνομιῶν του παροργίσαντος τὸν Θεόν [65]. Ἐκ τῆς πατερικῆς γραμματείας φέρει κατὰ τῆς ἀστρολογίας γνώμας τῶν μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Γρηγορίου Ἀκραγαντίνων, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Αὐγουστίνου [66]. «Τὴν ψευδώνυμον ὅμως ταύτην γνῶσιν—ἐπιλέγει ὁ Μ.—οὐ μόνον οἱ ὑπέρμαχοι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ δικαίως καταδικάζουσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ὕπατος τῶν φιλοσόφων Πλάτων ἐκδιώκει ἐκ τῆς πολιτικῆς ζωῆς [67], οὐδαμοῦ δὲ τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν θὰ εὕρῃς παρομοίαν ψυχοφθόρον τερθρείαν, καὶ τῶν θύραθεν δὲ φιλοσόφων οὐδεὶς ἐπιδοκιμάζει αὐτήν. Ἐπειδὴ ὅμως τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀποκαλοῦσι τὴν τύχην τυφλὴν καὶ δέχονται τὴν τοῦ κόσμου σύστασιν ἀπρονόητον, ἤτοι ἄνευ θείας Προνοίας, οἱ προειρημένοι συγγραφεῖς ἐπικρίνουσι τὸν φιλόσοφον Ἐπίκουρον ὅτι κακῶς ἐφιλοσόφει καὶ ἐδίδασκε, ἀποδοκιμαστικῶς δ' ἀποκαλοῦντες αὐτὸν ἄθεον λέγουσιν ὅτι ἡ ἐπικούρειος διδασκαλία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἡ πᾶσα κτίσις κυβερνᾶται ὑπό τινος τύχης καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ». Οἱ θιασῶται τῆς ἀστρολογίας εἶνε «ὑπηρέται τοῦ πυθωνείου πνεύματος, ἀντιπρόσωποι πάσης κακοπραξίας, ὀπαδοὶ τῶν χαλδαίων, βαβυλωνίων, αἰγυπτίων, ἀράβων καὶ φοινίκων καὶ τῶν ἔκπαλαι διαβοηθέντων ἐπὶ ἀθεΐᾳ Ἐπικούρου καὶ Διαγόρου [68]· οὔτε ὁ Σωκράτης, οὔτε ὁ Πλάτων, οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ ἐν τοῖς ἕλλησι λογιζόμενοι τιμιώτατοι

καὶ φιλαληθέστατοι, παρεδόθησάν ποτε εἰς τὴν πλάνην τῆς ἀστρολογίας, ὡς ἐκ τῶν συγγραφῶν των καθίσταται δῆλον [69]. Ἐπαρκῶς δ' ἐλέγχει αὐτὴν καὶ σοφός τις, οὗ τὸ ὄνομα Ἡσίοδος, τὴν δόξαν καὶ διασημότητα τῶν μέν, καὶ τὴν ἀδοξίαν καὶ ἀσημότητα τῶν δὲ ἀποδίδων οὐχὶ εἰς τὸν τροχὸν τῆς τύχης, ἀλλ' εἰς τὴν βούλησιν τοῦ μεγάλου Διός, ἤτοι εἰς τὴν ἄρρητον θείαν βουλήν [70]. Κατὰ τοῦ δισχυρισμοῦ τῶν ἀστρολόγων ὅτι οὐδεὶς τῶν ἀρχαίων βασιλέων καὶ στρατarχῶν ἐπεχείρει τι σπουδαῖον ἄνευ τῆς συμβουλῆς τῶν ἀστρολόγων, οὓς διὰ τοῦτο ἐθεώρουν δῆθεν ἀπαραιτήτους, ὁ Μάξιμος ἀντιτάσσει ἄλλους διασήμους στρατηγοὺς καὶ μονάρχας, ἐπιτυχόντας τὰ μεγάλα των κατορθώματα ἄνευ προσφυγῆς εἰς τὴν ἀστρολογίαν, τοιούτους δὲ κατονομάζει Σκηπίωνα τὸν ἀφρικανόν, Ἀννίβαν τὸν καρχηδόνιον, τὸν Ἰούλιον Καίσαρα, Ἀλέξανδρον τὸν μακεδόνα, τὸν Θεμιστοκλέα—περὶ οὗ λέγει «ποῦ τοῦ Θουκιδίδου ἐγράφη ὅτι δι' ἀστρολογικῶν μαντειῶν ἐπεξῆλθε κατὰ τῶν περσῶν»,—, τὸν μ. Κωνσταντῖνον καί τινας ἄλλους ρώσους πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς κατὰ τῶν τατάρων ἡγέτας [71]. Ἐξ ἀντιθέτου, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνος προσάγει παραδείγματα ἀποτυχίας τῶν ἀστρολογικῶν προρρήσεων τοῦ Ἀμβροσίου da Rosate περὶ τοῦ Λουδοβίκου Μόρου [72], ὡς καὶ περὶ τοῦ Οὐάλεντος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν [73], τὴν ὑπὸ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων ἐξορίαν τῶν ἀστρολόγων ἐξ Ἰταλίας καὶ τὴν ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ἀπαγόρευσιν τῆς ἀστρολογίας. Δὲν διστάζει δ' ὁ Μάξιμος νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐπιχειρήματα καὶ ἐκ τῆς ἀποκρύφου γραμματείας, φέρ' εἰπεῖν τὴν ἐν τοῖς ψευδο-Κλημεντείοις μεταξὺ ἀπ. Πέτρου καὶ Φαύστου περὶ εἱμαρμένης καὶ θείας Προνοίας συζήτησιν [74].

Ἀλλ' ὁ Μάξιμος προσάγει κατὰ τῆς ἀστρολογίας καὶ τὴν πλήρη θεολογικῶν, ἠθικῶν καὶ ψυχολογικῶν βελῶν φαρέτραν. Ἐὰν — λέγει—ὁ νοῦς ἡμῶν καὶ ἡ βούλησις διευθύνωνται ὑπὸ τῶν ζωδιακῶν ἐπηρεασμῶν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν, εἶνε μάταιον τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα, μάταιαι καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἡμῶν πεποιθήσεις, περιττὰ ὁ νόμος, τὸ Εὐαγγέλιον καὶ αἱ προσευχαί, διότι εἶνε ὅλως ἀνωφελῆ· διατελοῦμεν ὑπὸ τὴν ἀπεριόριστον ἐξουσίαν δεσποτικῶν τυράννων, διὰ τῆς βίας ἑλκόντων πρὸς τὸ κακόν· μὴ προσπαθῶμεν νὰ ἀσκῶμεν τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ φεύγωμεν τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλ' ἕκαστος, μαθὼν τὸν κλῆρόν του, ἂς θεωρῇ ἑαυτὸν ἀγαθὸν ἐὰν τῷ ἐπεκλώσθη νὰ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἀγαθοῦ κυρίου, ἂς μὴ προσπαθῇ δὲ νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς δεσποτείας τοῦ κυρίου του ἐὰν τῷ ἔλαχε νὰ τελῇ ὑπὸ κακὸν τύραννον, διότι τοῦτο θὰ ἀπέβαινε μάταιον. Οὗτος ἂς μὴ φοβῆται τὰς φοβερὰς ἐκείνας βασάνους τοῦ δικαίου Κριτοῦ, ἐφ' ὅσον ἔχει νὰ δώσῃ ἀπάντησιν ἐπαρκῆ, ἤτοι τὸν καταναγκασμὸν τοῦ κακοῦ δεσπότου, τοῦ ὠθήσαντος αὐτὸν πρὸς τὸ κακὸν ἄκοντα. Ἀλλὰ καὶ ὁ διαλάμψας ἐπ' ἀρεταῖς ἂς μὴ προσδοκᾷ ἀνταπόδοσιν παρὰ τοῦ ἀληθινοῦ Δικαιοκρίτου, διότι αἱ ἀρεταί του δὲν προῆλθον ἐκ τῆς ἀγαθῆς του βουλήσεως, ἀλλ' ἐκ τοῦ τυχαίου γεγονότος ὅτι τῷ ἔλαχεν ὁ κλῆρος ἀγαθοῦ δεσπότου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὁποίου προέκρινε τὴν ἀγαθὴν ὁδὸν ὥς τι ὑποζύγιον κτῆνος. Ἀναπτύσσεται δῆλα δὴ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μία

ὀλεθρία ἠθικὴ ἀδιαφορία, ἀπολήγουσα κατ' ἀνάγκην εἰς ἀπελπισίαν, διότι ἐν περιπτώσει ἐκκλίσεως ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὁ ἄνθρωπος βλέπει ἑαυτὸν ἐστερημένον ἔξωθεν βοηθείας, ἐνῷ, ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπὶ τὴν ἀδυσώπητον ἐπίδρασιν τῶν ἀστέρων πεποίθησις ἐξαναγκάζει αὐτὸν νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὰς περιστάσεις ἄνευ ἀγῶνος. Οὐδὲν ἄλλο, λοιπόν, εἰς αὐτὸν ἀπομένει, —λέγει ὁ Μ.—ἢ νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς τὰ ἄλογα ζῷα, ἱκανοποιῶν κατὰ πάντα τὴν κοιλίαν καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν καὶ ἀμελῶν τῆς μακαριότητος. «Ἂν οἱ ἀστέρες ἦνε αἴτιοι τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν, πῶς λέγεται περὶ τῶν ἀνθρώπων ὅτι οἱ μὲν θὰ κληρονομήσωσι τὴν αἰώνιον ζωήν, οἱ δὲ θὰ καταδικασθῶσιν εἰς τὰς αἰωνίας βασάνους, ἐφ' ὅσον οὐδεὶς εἶνε τῶν πράξεών του ὑπεύθυνος»; [75] Ἡμεῖς αὐτεξούσιοι ἐπλάσθημεν ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, ἄρα εἴμεθα κύριοι τῶν πράξεών μας. Διότι ἂν αὗται γίνωνται κατ' ἀνάγκην, οὔτε ἀγαθαὶ εἶνε, οὔτε κακαί, ἂν δ' οὔτε τὸ ἀγαθόν, οὔτε τὸ κακὸν πράττωμεν, οὔτε ἐπαίνων εἴμεθα ἄξιοι, οὔτε κατακρίσεως καὶ βασάνων, ὅτε θὰ ἀπεδεικνύετο ὅτι καὶ ὁ Θεὸς δὲν εἶνε δίκαιος, τοῖς μὲν ἀγαθὰ παρέχων, τοῖς δὲ λυπηρά, οὐδὲ θὰ ἐκυβέρνα τὸν κόσμον, οὐδὲ τῶν πλασμάτων θὰ ἦτο προνοητής» [76]. Διατί ὁ Θεός, ἐνῷ ἐγίνωσκε βεβαίως τὴν καταναγκαστικὴν τάχα δύναμιν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβολὴν τῶν ἀστέρων, ἐτιμώρησε τοὺς ὑπὸ τοῦ ὄφεως πλανηθέντας πρωτοπλάστους καὶ οὐχὶ τὸν ἀναγκάσαντα αὐτοὺς νὰ παρακούσωσιν Ἑρμῆν, καὶ διατί ἔδωκεν εἰς τοὺς ἑβραίους τὰς δέκα ἐντολάς, ἀφοῦ δὲν ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ τὰς τηρήσωσι»; [77]. «Μὴ αἰτιώμεθα, λοιπόν, τοὺς ἀστέρας καὶ τοὺς πλανήτας, ὅτι παρακινοῦσιν ἡμᾶς εἰς παρανόμους πράξεις. Μὴ προφασιζέσθω ὁ κλέπτης τὸν ἀστέρα Ἑρμῆν, ἢ ὁ ἀκρατὴς τὴν Ἀφροδίτην, ἢ ὁ φονεὺς τὸν Κρόνον καὶ τὸν Ἄρην [78]· μηδὲ τὸν τροχὸν τῆς τύχης φοβώμεθα, ὡς τάχα ἀνάγοντα και κατάγοντα· τῶν χαλδαίων καὶ τῶν ἀράβων ταῦτα εἶνε ἐπίνοιαι.. Οἱ ἄνθρωποι εἶνε αὐτεξούσιοι καὶ αὐτόβουλοι· οἱ δράσται τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν εἴμεθα ἡμεῖς, διὸ καὶ καθ' ἡμῶν παροργίζεται ὁ Θεὸς ὡς παρανόμως βιούντων, ἢ ἱλέως ἐπιβλέπει ἐφ' ἡμᾶς εὐσεβῶς πολιτευομένους» [79]. Ἂν δὲ ὁ θιασώτης τῆς ἀστρολογίας ἀποδεικνύεται οὕτω ὂν ἀνελεύθερον, ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ὠθοῦντες τοὺς ἀνθρώπους εἰς πράξεις κακὰς ἀστέρες ἀποδεικνύονται ὄντες κατ' οὐσίαν κακοί, ὁπότε τοῦ κακοῦ δημιουργὸς ἐμφανίζεται ὁ Θεός, ὅπερ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἁγίας Γραφῆς [80]. Ἀλλ' «ἕνα ἀστέρα ἀπόνηρον γίνωσκε, ὦ ψυχή, τὸν πρὸς ἀγαθὰς πράξεις διευθύνοντά σε, τὸν θεῖον καὶ καθαρὸν φόβον, δι' οὗ ἀποκλίνεις πᾶσαν κακίαν..Τούτου ἔχου στερρῶς ἵνα οὐρία πλέῃς πρὸς τὸν οὐράνιον λιμένα..Καὶ ἕνα μόνον ὀλέθριον πλανήτην γίνωσκε, τὸν πανάθλιον δαίμονα, τὸν πάλαι μὲν διὰ τῆς βρώσεως τοῦ καρποῦ ἐκδιώξαντά σε ἐκ τῆς Ἐδέμ, νῦν δὲ πειρώμενον νά σε ἀποξενώσῃ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ σου διὰ τῆς ὀλεθρίας ἀστρολογικῆς διδασκαλίας..» [81].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἀποδεικνύεται ἀσύστατος ἡ ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως ἐπίδρασις τῶν ἀστέρων, συνεχίζει ὁ Μάξιμος. «Ἂν καὶ ἐκ τῆς ἐλαχίστης ἀφορμῆς καὶ καθ' οἱανδήποτε περίπτωσιν ἐπεμβαίνουσιν οἱ ἀστέρες, καὶ κατὰ τὰς ἀναριθμήτους ἐφαρ-

μονάς των εἰς τὰς ἡμέρας τῶν βασιλικῶν τοκετῶν τελοῦνται παρόμοιοι συνδυασμοί, διατί τότε δὲν γεννῶνται βασιλεῖς κατὰ πάσας τὰς ἡμέρας; Ἢ διατί καθορίζεται ἡ διαδοχὴ τοῦ θρόνου; Τίνι τρόπῳ ὁ Ὀζίας ἐγέννησε τὸν Ἰωνάθαμ, ὁ Ἰωνάθαμ τὸν Ἄχαζ καὶ οὗτος τὸν Ἐζεκίαν; Οὐδεὶς τούτων ὅμως προῆλθεν ἐκ δουλικῆς γεννήσεως»[82]. Ὁ ἀγρὸς δὲν παρέχει συγκομιδὴν εἰς τὸν γεωργὸν ἐὰν ἐλπίζῃ ἐπὶ τὴν τύχην, οὐχὶ δὲ ἐπὶ τὸν ἴδιον μόχθον. Πολλοὶ ἔπαθον ἐκ τῆς εἰς τὴν ἀστρολογίαν πίστεως, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ὁ Μάξιμος φέρει καὶ ἑαυτὸν ὡς ἐπὶ μακρὸν πλανηθέντα ὑπὸ τῆς «ἀστρολογικῆς ἀπάτης»[83]. Καὶ ἀνακράζει κατὰ τῶν παραδεχομένων αἰσίας καὶ ἀποφράδας ἡμέρας: «Ὢ τῆς ἀσεβείας, ὢ τῆς μανίας! Ὁ Δημιουργὸς Θεὸς ἡγίασε τὴν ἑβδόμην ἡμέραν, οἱ δὲ βδελυροὶ ἀστρολόγοι κακολογοῦσι καὶ καθυβρίζουσιν αὐτόν, ὡσεὶ ἀνώτεροι αὐτοῦ καθιστάμενοι.. Διατί ἡ τρίτη ἡμέρα εἶνε κακή; Πόθεν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ; Ἐκ τίνος ἁγίας Γραφῆς; Πῶς δὲ τὸ ὑστεροδημιούργητον δύναται νὰ δεσπόσῃ τοῦ προϋπάρξαντος; Δὲν ἐδημιουργήθησαν τὴν τετάρτην ἡμέραν οἱ μεγάλοι φωστῆρες καὶ οἱ λοιποὶ ἀστέρες; Πῶς, λοιπόν, ὁ μετὰ μίαν ἡμέραν δημιουργηθεὶς Ἄρης ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ κακὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ Δημιουργοῦ ἀγαθὴν ποιηθεῖσαν τρίτην ἡμέραν;»[84].

«Ἂν εἶσθε χριστιανοὶ καὶ ἐπὶ τῷ χριστιανικῷ ὀνόματι ἐναβρύνεσθε,—ἀποτείνεται ὁ Μ. πρὸς τοὺς θιασώτας τῆς ἀστρολογίας—διατί συγχέετε τὰ ἀσύγχυτα, τὰ ἑλληνικὰ φρονοῦντες; Ἂν δὲ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας προκρίνετε τὴν βαβυλώνειον δαιμονοφοβίαν, διατί ἐξακολουθεῖτε νὰ λέγησθε χριστιανοί; Ἀπόθετε, λοιπόν, τὸ πεῖσμα καὶ καταμάθετε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἂν μὴ παρ᾽ ἄλλων, τοὐλάχιστον παρὰ τοῦ μακαριωτάτου πάπα Ρώμης Σιλβέστρου, ὅστις ὡς φωστὴρ σύμπασαν τὴν οἰκουμένην διὰ τῆς λάμψεως τῶν λόγων του κατεφώτισε. Διότι ὁ μακαριώτατος οὗτος, ὡς τὸ περὶ αὐτοῦ ἀφηγεῖται βιβλίον, πάσῃ ἑλληνικῇ καὶ ρωμαϊκῇ σοφίᾳ τελείως κατεκοσμεῖτο, ὅταν δὲ ἠξιώθη τῆς ἀφθάρτου στολῆς καὶ εἶδε τὴν ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ δεσπόζουσαν ἀστρολογικὴν πλάνην καὶ αὐτὴν τὴν ἑβδόμην ἡμέραν πλανήτου ἔχουσαν ὄνομα, ὡς καὶ σήμερον ἔτι ἔθος παρὰ λατίνοις νὰ ὀνομάζηται οὕτω, δι᾽ ἀποστολικῆς καὶ ἀρχιερατικῆς διατάξεως μετωνόμασε τὰς ἡμέρας κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν αὐτῶν τάξιν ἐπὶ τὸ εὐσεβέστερον. Οὕτω τὴν μὲν πρώτην ἡμέραν ἀπεκάλεσεν ἀπὸ τῆς παγκοσμίου ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος **Κυριακήν*[32], ἤτοι ἡμέραν Κυρίου· τὴν δὲ μετ᾽ αὐτὴν ὠνόμασε * *δευτέραν* καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὰς μακαρίας καὶ ἀσωμάτους δυνάμεις, ὡς δευτέρας κατὰ τὸ φῶς μετὰ τὸ πρῶτον, ἄναρχον καὶ ἀκατάληπτον φῶς· τὴν μετ᾽ αὐτὴν ἀπεκάλεσε **τετάρτην*[85], ἣν καὶ ἀνέθηκεν εἰς τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν καὶ τὴν Θεομήτορα· τὴν δὲ ἀκόλουθον ὠνόμασε **πέμπτην*, καθιερωθεῖσαν εἰς τοὺς ἁγίους ἀποστόλους. Τὴν μετ᾽ αὐτὴν ἀπεκάλεσε **παρασκευήν*, ἤτοι προετοιμασίαν, εἶνε δὲ ἡ ἕκτη τῆς ἑβδομάδος, ἀφιερωμένη εἰς τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν καὶ τὴν Θεομήτορα. Τὴν δὲ μετ᾽ αὐτὴν ἑβδόμην, τὸ **σάββατον* ἑβραϊστί, ἤτοι ἀνάπαυσιν, ἀφῆκεν οὕτω νὰ ὀνομάζηται, ἀνέθηκε δ᾽ αὐτὴν εἰς πάντας συλλήβδην τοὺς ἁγίους μάρτυρας, ὅτι διὰ τῶν

ἀγώνων αὐτῶν καὶ τῶν ἁγίων αἱμάτων τὴν ἁγίαν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ Ἐκκλησίαν ἀπὸ τῶν διωγμῶν ἠλευθέρωσαν καὶ ἀνεπαύθησαν ἀπὸ τῶν ἀπείρων αὐτῶν μόχθων καὶ λυπηρῶν..» [86]. Δὲν πρέπει, λοιπὸν—συμπεραίνει ὁ Μ.—νὰ φοβῆταί τις τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀστέρων, ἀλλὰ νὰ ἐπαφίηται καὶ νὰ βασίζηται εἰς τὴν πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ..· ὁ παρὰ τὴν γνησίαν χριστιανικὴν διδασκαλίαν εὐαγγελιζόμενος ὑπόκειται εἰς τὸ ἀποστολικὸν ἀνάθεμα, ὅθεν «καὶ οἱ γερμανοὶ καὶ οἱ λατῖνοι τελοῦσιν ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἀνάθεμα, ὡς ἐμβάλλοντες ὀθνείας διδασκαλίας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν εὐσεβῶν». «Κύριος ὁ Θεὸς εἶνε ὁ ταπεινῶν καὶ ἀνυψῶν, ὁ θανατῶν καὶ ζωοποιῶν.., ὁ ἐκ γῆς ἀνορθῶν πένητα καὶ ἐκ κοπρίας ἀνυψῶν πτωχόν, καὶ οὐχὶ ὁ τροχὸς τῆς τύχης καὶ οἱ ζωδιακοὶ καὶ οἱ πλανῆται, ὡς διδάσκουσι ψευδῶς οἱ ἄθεοι χαλδαῖοι καὶ οἱ αἰγύπτιοι καὶ οἱ ἕλληνες» [87]. «Ἐπαίσχυντος καὶ κατάπτυστος τυγχάνει καὶ ἐσχάτης ἀτιμώσεως εἶνε ἄξιος ὁ τῶν χαλδαίων καὶ τῶν ἑλλήνων ἄθεος καὶ θεομίσητος νομοθέτης καὶ **ψευδοδιδάσκαλος* [32] διάβολος, ὁ παντὶ τρόπῳ ἀδιαλείπτως πειρώμενος διὰ τῆς ἀστρολογικῆς ἀπάτης ν' ἀπαλλοτριώσῃ τῆς θείας πίστεως καὶ ἀγάπης τοὺς εὐσεβεῖς. Χριστιανοὶ εἴμεθα—ἀναφωνεῖ ὁ Μ.—, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν θείων αὐτοῦ μαθητῶν, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν λοιπῶν θεοφόρων πατέρων ἡμῶν καὶ οἰκουμενικῶν διδασκάλων ἄς φρονῶμεν, ἄς διδάσκωμεν καὶ ἄς ἀγαπῶμεν. «Εἰ συνηγέρθητε τῷ Χριστῷ, λέγει ὁ θεῖος Ἀπόστολος, τὰ ἄνω φρονεῖτε, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς· τὰ ἄνω ζητεῖτε, οὗ ὁ Χριστός ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καθήμενος» [88]. «Ἡ δὲ τῶν ἀστρολόγων καὶ **γενεθλιαλόγων* [89] ἀκολασία καὶ ἀτιμία δὲν ἀπεκαλύφθη ἄνωθεν, ἤτοι ἐκ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Παρακλήτου, εἰς τοὺς χαλδαίους καὶ τοὺς ἕλληνας καὶ τοὺς αἰγυπτίους, ἀλλ' ἀπ' αὐτῶν τῶν πονηρῶν καὶ μισανθρώπων δαιμόνων, ἐπὶ ὀλέθρῳ τῶν εἰς αὐτοὺς πιστευόντων· ἡ διδασκαλία ὅμως τῶν θείων προφητῶν καὶ ἀποστόλων καὶ οἰκουμενικῶν διδασκάλων ἄνωθέν ἐστιν ἀποκεκαλυμμένη ἐξ αὐτοῦ τοῦ Παναγίου Παρακλήτου καὶ δεδομένη πρὸς σωτηρίαν τῶν πιστῶν» [90]. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μάξιμος διέβλεπεν ἐνδεχομένην κατηγορίαν τῶν ἀντιφρονούντων ἐπὶ καταφορᾷ κατὰ τῆς «ἐπιστήμης τοῦ οὐρανοῦ», ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπεξηγήσῃ τῶν ἐπικρίσεών του τὴν ἔννοιαν. «Ταῦτα πάντα λέγω οὐχὶ καταφερόμενος κατὰ τῆς οὐρανίας γνώσεως, τῆς διὰ τὴν ζωὴν ἀναγκαίας καὶ ὠφελίμου, οἷον τῆς περιστροφῆς, τῆς ἐμφανίσεως, τῆς ἐξαφανίσεως καὶ τῆς τροχιᾶς τῶν ἀστέρων, δι' ὧν ἐπακριβῶς ὑπολογίζονται οἱ αἰῶνες καὶ τοῦ πασχαλίου ἡ τήρησις· ἀλλ' ἐπικρίνων τὴν γνῶσιν τὴν ὑπερφίαλον.. τὴν περισσῶς πολυπραγμονοῦσαν καὶ πονηρῶς ἀπομακρύνουσαν τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ὑποδείξεως τῆς ἀκριβείας τῶν ἐνδείξεων τῶν ἀστέρων καὶ ἀποφαίνουσαν κακοποιοὺς οὐ μόνον τὰς ἡμέρας καὶ τὰς ὥρας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀποκαλοῦσα αὐτοὺς κακοὺς ἢ ἀγαθοὺς κατ' ἐξάρτησιν ἀπ' αὐτῶν. Τοῦτο μέμφομαι καὶ ἀσέβειαν ὀνομάζω καὶ μισῶ μετὰ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἐν εὐσεβείᾳ διαλαμψάντων μακαρίων ἀνδρῶν... Διότι οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ λάμποντες πλανῆται καὶ ἀστέρες εἶνε ἄψυχοι καὶ κωφοὶ καὶ ἀναίτιοι κακοῦ ἢ ἀγαθοῦ· εἶνε μόνον σημεῖα τῶν μὴ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἡμῶν κειμένων

μεταβολῶν, αἵτινες προέρχονται παρὰ τοῦ τὰ πάντα κρατοῦντος καὶ διευθύνοντος, οἷον τῶν ὑετῶν καὶ τῶν αὐχμῶν, τῆς θερμότητος καὶ τοῦ ψύχους, τῶν ἀνέμων καὶ τῶν παρεμφερῶν φαινομένων, οὐδαμῶς δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων πράξεων»[91]... «Οἱ ἀστέρες δὲν ἐποιήθησαν ἵνα ἄρχωσιν ἡμῶν, ἀλλ' ἵνα φωτίζωσι τὸν *ἀέρα τὸν νύκτωρ ἐσκοτισμένον, ὡς καὶ ἵνα σημαίνωσι τὰς ὥρας τοῦ ἔτους καὶ τὰς ἐποχάς, νὰ ἀσφαλίζωσι τὴν εὔπλοιαν εἰς τοὺς ἐν θαλάσσῃ καὶ διὰ τοὺς γεωργοὺς νὰ σημαίνωσι τὸν χρόνον τῆς ἀρώσεως»[92]. Οὐχὶ ἡ ὅλη ἀστρολογία εἶνε ἀσεβῶν ἐπίνοια—λέγει ὁ Μ. ἀλλαχοῦ—, εἰμὴ μόνον ὅ,τι λέγεται περὶ αὐτῆς ὅτι ἐκ τῶν ἀστέρων ἐξαρτᾶται τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν, ἡ δι' αὐτῶν πρόγνωσις τῶν μελλόντων καὶ ὅτι αἱ ἡμέραι ἢ χρόνοι ἢ ὧραί τινες εἶνε καθ' ἑαυτὰ ἀγαθὰ ἢ κακά[93]... Ἀπὸ τῶν ἀστέρων πολλὴ εἶνε ἡ ὠφέλεια διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωήν.., οἱ ἀστέρες πάντες ἐποιήθησαν πρὸς ἐξυπηρέτησίν σου, διότι διὰ σὲ ἐποιήθησαν πάντα, ἵνα σε ὑπηρετῶσι καὶ οὐχὶ νά σε ἐξουσιάζωσι[94].

Ἰδιαίτερον ὅλως ἐνδιαφέρον προκαλεῖ μία ἐπὶ τῆς ἀστρολογίας ἐπιστολὴ τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν διαπρετῆ στενὸν φίλον αὐτοῦ Θεόδωρον Κάρπωφ[95], ἐπιφανῆ εὐγενῆ, ἀνώτατον ἀνακτορικὸν ἀξιωματοῦχον, πολιτικὸν καὶ διπλωμάτην. Οὗτος, ἀνήκων εἰς τὸν ἐκλεκτὸν περὶ τὸν Μάξιμον φιλικὸν κύκλον τῶν τὰ μάλιστα ἀνεπτυγμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διεκρίνετο διὰ τὴν μεγάλην του φιλομάθειαν καὶ πολυμάθειαν, ἀρεσκόμενος δ' εἰς τὴν μελέτην οὐ μόνον τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ γραμματείας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἁγ. Γραφῶν, κατὰ τὰς προφορικὰς μετὰ τοῦ Μαξίμου ἐντεύξεις συνεζήτει ἐπὶ ζητημάτων ἀνωτέρου πνευματικοῦ διαφέροντος, πολλάκις δὲ δι' ἀλληλογραφίας πρὸς τὸν Μάξιμον ἐζήτει παρ' αὐτοῦ τὴν λύσιν διαφόρων ἀμφιβολιῶν καὶ ἀποριῶν. Ἰδιάζουσαν ἐντύπωσιν ἐνεποίει εἰς τοὺς ἀνωτέρους κύκλους ἡ σύνεσις καὶ ὁ καθ' ὅλου χαρακτὴρ τοῦ ἀνδρός, ὁ δὲ Μάξιμος ἐξαίρων ἐπανειλημμένως ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τὴν ὀρθοφροσύνην καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ, ἀπεκάλει αὐτὸν «θαυμασιώτατον, φίλτατον, τιμιώτατον, φιλομαθέστατον καὶ σοφώτατον Θεόδωρον»[96]. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοδώρου Κάρπωφ διὰ τὴν ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τῶν τότε ἀνεπτυγμένων ἰδεολογικὴν κίνησιν ἀνεδείκνυεν αὐτὸν σπουδαῖον αὐτῆς παράγοντα, διὸ καὶ βλέπομεν αὐτὸν διατελοῦντα εἰς σχέσεις στενὰς πρὸς τὸν προμνημονευθέντα πολυμαθῆ ἰατρὸν ἀστρολόγον Νικόλαον Νιέμτσιην καὶ ἀλληγραφοῦντα μετ' αὐτοῦ περί τε ἀστρολογικῶν θεμάτων καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ρωμαϊκῆς καὶ ὀρθοδόξου, τὴν ὁποίαν ἐντόνως ἐπροπαγάνδιζεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ γερμανὸς ἰατρός[97].

Ἐκ τῶν μετὰ τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην συζητήσεων περὶ ἀστρολογίας ὁ Κάρπωφ, προσηλυτισθεὶς ὑπὲρ αὐτῆς, κατέστη τόσον φανατικὸς αὐτῆς θιασώτης, ὥστε ἐχαρακτήριζεν αὐτὴν ὡς «ἀναγκαίαν τοῖς χριστιανοῖς καὶ σφόδρα ὠφέλιμον»[98]. Τὸν Κάρπωφ εἷλκυε πρὸς τὴν ἀστρολογίαν κυρίως ἡ σταθερὰ τῆς φύσεως τάξις, τὸ κάλλος αὐτῆς καὶ ἡ ἁρμονία, ἅτινα ἐξήρτα ἐκ τῆς φυσικῆς τῶν πλανητῶν ἐπιδράσεως. Ἅπαξ δὲ πεισθεὶς περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἀστρολογίας, γνωρίζων δὲ καὶ τὰς περὶ αὐτῆς

ἰδέας τοῦ Μαξίμου, ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς αὐτὸν οὐ μόνον ἀνέπτυσσε τὰ ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιχειρήματά του καὶ δι' ἁγιογραφικῶν ἔτι μαρτυριῶν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι καὶ κατέκρινε τὸν σεβαστὸν φίλον του ἐπὶ τῷ ὅτι ἐχώριζε δῆθεν τὰ ζητήματα πίστεως καὶ γνώσεως καὶ ἠρνεῖτο τὴν ἀπὸ τῶν ἐπιστημῶν ὠφέλειαν. Εἰς ταύτην ἀκριβῶς τὴν ἐπιστολὴν ἀφορᾷ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μαξίμου.

«Ἀναγνοὺς τὴν πρός με ἐπιστολήν σου, κύριε Θεόδωρε *Κάρπε[98] —γράφει ὁ Μ. ἀρχόμενος τῆς ἀπαντήσεώς του—κατεπλάγην διὰ τὴν διαφωνίαν σου, ἀναξίαν καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς συνέσεώς σου, περὶ ὧν τόσον ἀγαθὴν γνώμην εἶχον. Μὴ ταραχθῇς ὅμως, παρακαλῶ, ἐκ τοῦ τοιούτου ἀσυνήθους προλόγου ταύτης μου τῆς ἐπιστολῆς, διότι διὰ τὰ δεινὰ νοσήματα ἀπαιτοῦνται καὶ ὀδυνηρότατα ἔμπλαστρα». Προχωρῶν ὁ Μάξιμος ἐκφράζει τὴν ἔκπληξίν του ἐπὶ τῷ ὅτι ὁ Κάρπωφ παρερμηνεύσας τὰς κατὰ τῆς ἀστρολογίας μαρτυρίας ἱερῶν ἀνδρῶν, τὰς ὁποίας ἐν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῇ του εἶχεν ἐκθέσει, οὐ μόνον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐννοήσῃ αὐτάς, ἀλλὰ καὶ ἐπετέθη κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας. Ὁ Κάρπωφ ἐν τῇ ἐπιστολῇ του ἀνέφερε καὶ ἱεροὺς ἄνδρας ἀσχοληθέντας περὶ τὰ οὐράνια καὶ πολλὰς περὶ αὐτῶν κεκτημένους γνώσεις· ἀλλ' ὁ Μάξιμος ἀντιπαρατηρεῖ ὅτι θὰ ἔπρεπε πρὸ παντὸς νὰ ἀναλογισθῇ πόσην ἐπιμέλειαν καὶ ἱδρῶτα πρὸς τοῦτο κατέβαλον, ἀλλὰ καὶ πόσον ἐν ταῖς συγγραφαῖς των κατέκριναν τὸ ἐξ αὐτῶν ψεῦδος. Οὐ μόνον Κοσμᾶς (ὁ ἰνδικοπλεύστης)—λέγει ὁ Μ.—ἀλλὰ καὶ Γρηγόριος ὁ Ἀκραγαντῖνος καὶ ὁ Βασίλειος καὶ οἱ δύο Γρηγόριοι καὶ ὁ Χρυσόστομος, συλλήβδην δὲ πάντες οἱ ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ἁγιότητι διαλάμψαντες, οἱ κατὰ τὴν νεανικήν των ἡλικίαν παρασυρθέντες ὑπὸ τῆς θύραθεν σοφίας, ἅμ' ὡς ἠνδρώθησαν ἀπέβαλον τὴν προτέραν πλάνην καὶ οὐ μόνον τὴν ἀστρολογίαν περιεφρόνησαν, ὡς ψευδῆ καὶ πόρρω Θεοῦ βάλλουσαν, ἀλλὰ καὶ ἄλλας πολλὰς βλαβερὰς εἰς τὴν εὐσέβειαν διδασκαλίας. Ἂν δὲ καὶ σὺ ἐγνώριζες πόσον ἐπικίνδυνος εἶνε ἡ ἀστρολογία, πρὸ πολλοῦ θὰ τὴν ἐγκατέλειπες καὶ θὰ ἐνεκολποῦσο τὴν ἀλήθειαν. Ἐκ τῶν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Κάρπωφ ἐκτεθειμένων τόσον ἐξεπλάγη ὁ Μάξιμος, ὥστε ἐνόμισεν ὅτι οὐχὶ ὁ Θεόδωρος ἔγραψεν αὐτήν, «ἀλλ' ἄλλος τις τῆς θύραθεν σοφίας μύστης, εἰς τοσαύτην ὕβριν καὶ προσβολὴν κατὰ τῆς ἀληθείας ἐξετράπης καὶ τοσούτους ἐπαίνους ὑπὲρ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ἐξέφρασας, ἀποκαλῶν αὐτὴν τέχνην τεχνῶν, παρ' ὅσα λέγουσιν ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος». Ἀλλ' ὁποίαν ἐγκράτειαν, ἁγνότητα ἢ δικαιοσύνην καὶ ἀνδρείαν δύναται νὰ διδάξῃ ἡ ἀστρολογικὴ τέχνη—λέγει περαιτέρω ὁ Μ.—ἀφοῦ τοὺς θείους νόμους πάντας διαφθείρει ἀντικαθιστῶσα διὰ τῆς ἀστρονομικῆς δυνάμεως καὶ ἀνάγκης καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ κακίαν ἐξαρτᾷ ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἀστρικῶν μεταβολῶν; Λέγετε, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἀρχαίων βασιλέων καὶ τῶν ἐνδόξων στρατηγῶν κατώρθωσέ τι ἄνευ τῆς ἀστρολογικῆς προγνωστικῆς καὶ ὑποδείξεως. Ἀλλὰ παρατρέχων τὰ κατορθώματα τῶν λακεδαιμονίων, τῶν περσῶν καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀρκοῦμαι νὰ εἴπω τοῦτο μόνον, ὅτι οὔτε ὁ Θεμιστοκλῆς, οὔτε Σκηπίων ὁ Ἀφρικανός, οὔτε ὁ καρχηδόνιος Ἀννίβας, οὔτε ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ ἢ ὁ μ. Κωνσταντῖνος ἐπέτυχον ὅ,τι

κατώρθωσαν, διὰ τῆς ἀστρολογίας, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς ψυχικῆς των ἀνδρείας καὶ τῆς στρατηγικῆς τέχνης καὶ εὐφυΐας, οἱ ἄρχοντες δὲ μάλιστα τῆς Ρώμης, ὡς ὁ Καῖσαρ Κλαύδιος, καὶ ἐξεδίωξαν τοὺς ἀστρολόγους ἐκ τῆς πόλεως, τοὐναντίον δὲ περιεποιήθησαν τὴν φιλοσοφίαν. Τοῦτο δέ, διότι ἡ φιλοσοφία εἶνε λίαν ἱερὰ καὶ αὐτόχρημα θεία, ὡς πραγματευομένη περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς περὶ πάντων προνοίας αὐτοῦ, ἂν δὲ καὶ οὐχὶ εἰς πάντα ἐπιτυγχάνῃ ὡς ἄμοιρος θεοπνευστίας, ἐπαινεῖ ὅμως τὴν ἐγκράτειαν, τὴν σοφίαν, τὴν πρᾳότητα καὶ πᾶν χρηστὸν ἦθος, πᾶσαν ἀρετὴν καὶ χάριν προάγουσα. Ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν ὁ δισχυρισμὸς περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς μαθηματικῆς, ἀφοῦ οἱ βασιλεῖς ἀντ' αὐτῆς περιποιοῦνται μᾶλλον τὴν Γεωμετρίαν· ἂν δὲ θέλῃς νὰ μάθῃς τίνες εἶνε οἱ σπουδασταὶ τῆς μαθηματικῆς, ἄκουσον τὸν ἑρμηνευτὴν τῶν ἱερῶν κανόνων Ματθαῖον τὸν Βλάσταριν λέγοντα περὶ αὐτῶν ὡς δεχομένων τὴν ἐπὶ πάσης τῆς κτίσεως καὶ τῶν πράξεων ἡμῶν δεσποτείαν τῶν οὐρανίων σωμάτων, ὡς καὶ τὸν λς' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου, τοὺς ἀστρολόγους καταδικάζοντα [100]. Δὲν κατηγορεῖ βεβαίως ὁ Βλάσταρις πάντα τὰ μαθηματικά, ἅτινα καὶ κατονομάζει—Ἀριθμητικήν, Μουσικήν, Γεωμετρίαν καὶ Ἀστρονομίαν—, ἀλλὰ μόνον τὰ χρησιμοποιούμενα πρὸς στήριξιν τῆς ἐμπιστοσύνης εἰς τὰς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων πρὸς διαφθορὰν τῶν ἀνθρώπων· τοῦτο δὲ πράττουσιν οἱ ἀστρολόγοι, οἱ κατὰ τοὺς δαίμονας καὶ τοὺς ἀστέρας μαντευόμενοι [101]. Ἂν δὲ ὑπῆρξαν βασιλεῖς χρησιμοποιήσαντες ἀστρολόγους, οἱ διάδοχοι ὅμως αὐτῶν δὲν ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμά των, οἱ νῦν δ' εὐσεβῶς ἀνάσσοντες δὲν προσήκει νὰ προσαρμόζωνται πρὸς τὰ ἀποκήρυκτα τῶν παλαιῶν ἔθιμα, μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τοῦ μ. Θεοδοσίου. «Ἐκ τῆς πρὸς σὲ πνευματικῆς ἀγάπης κινούμενος ἔγραψα—λέγει περατῶν τὴν μακροτάτην ἐπιστολήν του ὁ Μ.—ἀρυσθεὶς μαρτυρίας ἐκ τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν· ὡς δὲ καὶ τὴν προτέραν μου πρός σε ἐπιστολήν, οὕτω καὶ ταύτην ἔγραψα οὐχὶ πρὸς ἐπίδειξιν περισσῆς τάχα σοφίας μου ἢ ἵνα σε ἀποσπάσω ἀπὸ τὴν θύραθεν γνῶσιν. Μακρὰν ἀπ' ἐμοῦ τοιαύτη ἀνοησία. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐπληροφορήθην ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον παρεσύρθης ὑπὸ τῆς ἀστρολογίας, ἐθεώρησα ἄδικον νὰ παρέλθω τὸ πρᾶγμα ἐν σιγῇ. Ὑμεῖς ὅμως ἀγνοῶ τί παθόντες δυσμενῶς διετέθητε πρὸς τὰς ἐπιστολάς μου, *δὲν ὠκνήσατε* δὲ νὰ μὲ συκοφαντήσητε ἀδίκως ὡς τάχα πειραθέντα νὰ ἀποσπάσω ὑμᾶς ἀπὸ τῆς μελέτης ἀγαθῶν διδαχῶν, μετὰ πολλῆς δὲ ἀγανακτήσεως καὶ ἀφροσύνης μὲ μέμφεσθε δι' ὅλης σας τῆς ἐπιστολῆς, ἐν ᾗ ἀξιοῦτε νὰ προσέξω σοβαρώτερον εἰς τὰ ἱερά σας ἐπιχειρήματα. Ἂν βεβαίως ἐλέγετέ τι ὀρθὸν καὶ ἀρεστὸν τοῖς ἁγίοις, τῇ ἀληθείᾳ θὰ εἴμεθα εὐγνώμονες νὰ σᾶς ὑπακούσωμεν, καὶ δὲν θὰ ἀπηξιοῦμεν νὰ διδαχθῶμεν παρ' ὑμῶν. Δυστυχῶς ὅμως τὰ ὑπὸ τῶν ἁγίων ὀρθῶς λεγόμενα καὶ ἐσφαλμένως ἀντιλαμβάνεσθε καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν εἰς ὑμᾶς διαφθείρετε, οὕτω δὲ νομίζετε ὅτι δικαιολογεῖτε τὴν πλάνην σας, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπαρηγορήτως θὰ θρηνήσητε, ὅταν ἀνανήψητε. Ἐγὼ ὅμως καθαρός εἰμι ἀπὸ τοῦ αἵματός σας, ὅτι ἐποίησα τὸ ἐμόν, καὶ τοῦ λοιποῦ κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω. Χαῖρε ἐν Κυρίῳ καὶ ἐπιγίνωσκε τὴν ἀλήθειαν».

Ὡς κατακλεὶς τῆς ἀντιαστρολογικῆς κατὰ τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην πολεμικῆς τοῦ Μαξίμου δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αἱ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ γερμανοῦ ἰατροῦ γραφεῖσαι ἀκόλουθοι γραμμαί [102]. «Ὑπείκων, ὦ Νικόλαε, εἰς τὰ ἄστρα, ἔσπευδες νὰ προαγγέλλῃς τὰ τοῦ κόσμου· τὴν τῆς σῆς ζωῆς ὅμως καταστροφὴν νὰ προείπῃς οὔτε ἠδυνήθης, οὔτε προεῖδες. Τί, λοιπόν, ἀνοητότερον τῆς ἀνοίας σου. Διότι τῇ ἀληθείᾳ ματαίας σοφίας τυγχάνετε διδάσκαλοι ὅσοι φαντάζεσθε τὰ πάντα κυβερνώμενα ὑπὸ τῶν ἀστέρων, τὴν ὑμετέραν δὲ ἀτυχίαν δὲν δύνασθε νὰ προγινώσκητε, καθ' ἅ, ἄλλως τε, καὶ ὁ Λεωνίδας (;) λέγει: μάγοι, ὅσοι παρατηρεῖτε τὴν ἀστρικὴν πορείαν, θὰ ἀφανισθῆτε, ματαίας σοφίας ὄντες ψευδοδιδάσκαλοι· ὑμᾶς τὸ θράσος ἐγέννησε καὶ ἡ ἄνοια ἀνέθρεψεν, ἀφοῦ οὐδὲ τὴν ὑμετέραν ἀτυχίαν δύνασθε νὰ προΐδητε».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ κεντρικὴ καὶ θεμελιώδης ἰδέα τῆς κατὰ τῆς ἀστρολογίας πολεμικῆς τοῦ Μαξίμου εἶνε ὅτι ἡ πρόληψις αὕτη ὑπονομεύει τὴν πεποίθησιν τῶν πιστῶν ἐπὶ τὴν θείαν Πρόνοιαν καὶ αἴρει τὴν περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου ὀρθόδοξον διδασκαλίαν. «Εἷς Θεός, δεσπότης καὶ προνοητής, κυβερνήτης καὶ ἐμπνευστὴς τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν ἔργων καὶ στοχασμῶν· ἕτερον πλὴν αὐτοῦ ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν οὔτε γνωρίζομεν, οὔτε δεχόμεθα, κἂν ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ εὐηγγελίζετο αὐτὸν καὶ ἐδίδασκε, κἂν ἔτι πάντες ὁμοῦ οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου ἐρευνηταὶ ἐβεβαίουν ὅ,τι καὶ ἐκεῖνοι (οἱ ἀστρολόγοι).. Οὐχὶ ἐκ τῶν ἀστέρων καὶ τῶν ζωδιακῶν, ἀλλ' εὐδοκίᾳ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων ἄνωθεν ἐκπηγάζει πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐὰν πιστῶς καὶ συνετῶς ἐν ἁγιότητι καὶ δικαιοσύνῃ δουλεύωσι τῷ Ὑψίστῳ Δεσπότῃ, τηροῦντες τὰς ἁγίας τούτου ἐντολάς.. Μία μόνη ὑπάρχει ἀναγκαιοτάτη ἀστρολογία, ἡ ὀρθόδοξος πίστις εἰς τὴν ἁγίαν καὶ ζωαρχικὴν Τριάδα καὶ ἐπὶ ταύτης τῆς ἀσφαλοῦς βάσεως ἡ θεάρεστος οἰκοδομεῖται ζωή· εἷς ἀστὴρ ἀπλανής, ὁ φόβος Θεοῦ». Ἡ πρόνοια ὅμως τοῦ Θεοῦ αὐτὴ δὲν αἴρει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις, ὡς ἠθικὸν ὄν, ὀφείλει νὰ ἀγωνίζηται κατὰ τῶν κινούντων αὐτὸν πρὸς τὸ κακὸν παθῶν, τοῦ δαίμονος καὶ τῆς φαύλης βουλήσεως καὶ ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἀγαθοῦ διὰ βουλήσεως ἀγαθῆς.

Πρὸς τὴν ἀστρολογίαν συνδυασθεῖσαι συνεκίνησαν κατ' εεκεῖνον τὸν χρόνον τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν δύο ἄλλαι σπουδαῖαι προλήψεις: ἡ περὶ τῆς ἐπικειμένης συντελείας τοῦ κόσμου καὶ ἡ περὶ λίαν προσεχοῦς νέου κατακλυσμοῦ.

Ἡ περὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ἰδέα ἦτο, ὡς γνωστόν, παλαιά, κατέστη δὲ γνωστὴ ἐν Ρωσίᾳ ἀπό τε τῶν ἐν τῇ ΚΔ ὑπαινιγμῶν [103], ἀπὸ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας [104], ἀπὸ ἀποκρύφων, πασχαλίων καὶ ἄλλων χειρογράφων συλλογῶν. Ὁ χρονολογικὸς ὅμως καθορισμὸς τῆς συντελείας ἐπεκρίθη ὑπὸ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πάροδον τῆς προϋποτεθείσης ἑξακισχιλίου ὑποστάσεως τοῦ κόσμου καὶ τὴν οὕτω διαψευσθεῖσαν πρόρρησιν, ἔν τε τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ ἐξηκολούθησε δεσπόζουσα ἡ προσδοκία τῆς συντελείας, ἀπὸ δὲ τοῦ θ' καὶ τοῦ ι' αἰ.

αἱ προαγγελίαι αὗται συνεδυάσθησαν πρὸς τὴν ἀστρολογίαν. Διάφοροι γνωστοὶ ἀστρολόγοι, ὁρίζοντες ἐπακριβῶς τὸ ἔτος τῆς συντελείας, διέσπειρον πραγματικὸν πανικὸν ἐπὶ τῷ ἐγγίζοντι ἀφανισμῷ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἅμα τῇ συμπληρώσει ἑπτακισχιλίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς δημιουργίας.

Ἡ ἀπὸ τῆς ἑξακισχιλιετοῦς διαρκείας τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου εἰς τὴν ἑπτακισχιλιετῆ εἶχε διαδοθῇ ἰδίως ἐν Ἀνατολῇ, ἐντεῦθεν δὲ διὰ τῶν ἀποκρύφων, διὰ βίων ἁγίων καὶ ἄλλης βυζαντινῆς γραμματείας [105], μάλιστα δὲ διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ νόθου ἔργου τοῦ Ἱππολύτου «Περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου καὶ εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» [106] καὶ ἄλλων πραγματειῶν, ἐν αἷς ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀντιχρίστου καὶ τῶν ἐσχάτων, ἐπιστεύθη εὐρύτατα ἐν Ρωσίᾳ ἡ ἐγγύτης τῆς συντελείας. Ἡ ἰδέα αὕτη ἔτι μᾶλλον ἐνισχύθη ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς πτώσεως τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς συμπληρώσεως τῶν ἑλληνικῶν Πασχαλίων, τὸ ἐκτενέστερον τῶν ὁποίων δὲν ἐχώρει πέραν τοῦ 7.000 ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, οἷον τὸ προμνημονευθὲν τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Ἦτο δὲ ἤδη γνωστὸν χειρόγραφον ἑλληνικὸν παρέχον τὴν συμβουλὴν νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ εἰς κοσμοϊστορικὰ γεγονότα ὡς σημεῖα τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου, καὶ ἰδίως εἰς τυχὸν ἀπειλούσας τὴν ΚΠολιν συμφοράς. Ρωσικὸν Χρονικόν, πραγματευόμενον περὶ τῆς ταχείας ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, ἐφίστα τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν εἰς τὸ ὅτι «ἐπέστη ἤδη ὁ Ἰσμαήλ» [107]. Ἐν τῷ Βίῳ τοῦ ρώσου ἁγίου Στεφάνου Πέρμσκιη ὁ Μάρτιος φέρεται θεωρούμενος μοιραῖος μήν· κατὰ Μάρτιον ἀνεμένετο τὸ τέλος τοῦ κόσμου, διότι τῇ 21 Μαρτίου ἐλέγετο ἰδὼν τὸ φῶς ὁ Ἀδάμ, κατὰ Μάρτιον οἱ ἰσραηλῖται ἠλευθερώθησαν τῆς αἰγυπτίας δουλείας, Μαρτίῳ μηνὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ μῆνα ἐγένετο ὅ τε εὐαγγελισμὸς τῆς Παρθένου Μαρίας καὶ ἡ σταύρωσις τοῦ Κυρίου [108]. Ἐν γένει δὲ ἡ ἰδέα αὕτη εἰσεχώρησεν εὐρύτατα εἰς τὴν παλαιὰν ρωσικὴν θρησκευτικὴν γραμματείαν.

Τὴν μυστικὴν ταύτην προσδοκίαν συνέβη νὰ ἐνισχύσωσιν ἐπὶ Μαξίμου τὸ μὲν ὁ ἤδη γνωστὸς ἐκ τῆς ἀστρολογικῆς αὐτοῦ δράσεως Νικόλαος Νιέμτσιην, τὸ δὲ τὸ κυκλοφοροῦν *Ἀλμανὰχ* καί τι χειρόγραφον, ἐν ᾧ προελέγετο ἡ πτῶσις τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἐμφάνισις νέας καταστάσεως πραγμάτων. Ἐν ρωσικῇ Χρονογραφίᾳ ἀναφέρεται ὅτι «ὁ Νικόλαος Νιέμτσιην ἔγραψε πρὸς τὸν (ἐκ Ψκὼφ γραμματέα) Μισιοὺρ Μιχ. Μουνέχην ἐπιστολὴν τῷ 7032 (1524) ὅτι κατ' ἐκεῖνο τὸ θέρος θὰ συμβῇ ἀφεύκτως μεταβολὴ εἰς πάσας τὰς χώρας τῆς οἰκουμένης, εἰς τὰ βασίλεια, τὰς περιφερείας, τὰς πόλεις, τὰ ἤθη, τὰ ἀξιώματα, τὰ ζῶα, τὰ θαλάσσια κήτη καὶ ἐν γένει εἰς πάντα τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Κατὰ τὸ θέρος ἐκεῖνο ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη θὰ καταστῶσιν ἀόρατοι, ἐνέργειαι ὅμως τῶν διαττόντων ἀστέρων ἀξιοθαύμαστοι θὰ συμβῶσι, τῇ δὲ 20 Φεβρουαρίου θὰ ἐπέλθωσι μεγάλαι συγκλύσεις ὑδάτων, ἐξ ὧν θὰ ἐπακολουθήσῃ ὑδάτινον γεγονὸς μέλλον νὰ ἐπενέγκῃ τηλικαύτην μεταβολήν, ὁποία ἀπὸ πολλῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν χρονικογράφων καὶ τῶν παλαιῶν γενεῶν δὲν ἠκούσθη». Καὶ προσετίθετο εἰς ταῦτα, ὅτι ὁ

Νικόλαος οὗτος ἐπεκαλεῖτο ὑπὲρ τῆς προρρήσεώς του λατίνους ἀστρολόγους. Τὰ αὐτὰ δὲ προέλεγε καὶ τὸ *'Αλμανὰχ*[109].

Ὡς ἦτο ἑπόμενον, τὸ ρωσικὸν κοινὸν ἤρχισε σοβαρῶς νὰ ἀδημονῇ κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ Νικόλαος Νιέμτσιην εἶχεν ἀποκτήσει μέγα κῦρος ἐν τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ, καὶ διὰ τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν σοβαρότητά του ἐλογίζετο ἐξαιρετικὴ αὐθεντία. 'Αλλ' αἱ προρρήσεις του αὗται προσαπέκτων βαρύτητα ἔτι μείζονα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συνέπιπτον ἀπολύτως πρὸς τὰς τότε συγχρόνως ἐξαγγελθείσας περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου, ὡς μάλιστα ἐπιστάντος, προρρήσεις τοῦ 'Ιωάννου Stoffler, καταραξάντος ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην ἐκ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἔτους 1524 ὡς ἔτους τῆς ὁριστικῆς συντελείας.

Περὶ τὸ τέλος δῆλον ὅτι τοῦ ιε' αἰ. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιστ'—ὡς λέγει ὁ Henry Thomas Buckle (1821—1862) ἐν τῇ ἑαυτοῦ History of civilisation[110]—ὁ Stoffler, διάσημος ἀστρονόμος καὶ καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Τυβίγγης, διδάσκαλος τοῦ Μελάγχθονος, πολλὰς καὶ σπουδαίας παρασχὼν ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην, εἷς δ' ἐκ τῶν πρώτων ὑποδείξας τὸν τρόπον τῆς διορθώσεως τῶν σφαλμάτων τοῦ ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου, παρὰ τὰς γνώσεις καὶ τὴν ἱκανότητα αὐτοῦ ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, προέβη τῷ 1524 εἰς δημοσίευσιν τῶν πορισμάτων ἐσφαλμένων του πολυχρονίων ὑπολογισμῶν, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ὑπεστήριξεν ὅτι κατ' αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ἔτος ὁ κόσμος θὰ καταστραφῇ ὑπὸ νέου κατακλυσμοῦ. Τοιαύτη ἀνακοίνωσις—προσθέτει ὁ Buckle—γενομένη μετὰ τοιαύτης πεποιθήσεως ὑπὸ τόσον σπουδαίου ἀνδρός, οὗτινος τὰ ἡμερολόγια κατὰ τὰ πρῶτα 36 ἔτη τοῦ ιστ' αἰ. ἦσαν δημοφιλέστατα ἐν Εὐρώπῃ, τάχιστα μεταδοθεῖσα, προὐξένησε παγκόσμιον πανικόν. In Gallia–λέγει ὁ Naudé–parum affuit quin ad insaniam non paucos periculi metu [diluvium] adegerit. Πάντες ἐν Εὐρώπῃ ἤρχισαν νὰ ἐπινοῶσι μέτρα σωτηρίας ἐκ τῆς καταστροφῆς. Οἱ παρὰ τὰς ἀκτὰς ἐγκατεστημένοι ἐγκατελίμπανον τὰς οἰκίας των. Ἄλλοι, λαμβάνοντες δραστηριώτερα μέτρα, συνίστων ὅπως ὁ αὐτοκράτωρ Κάρολος Ε' διορίσῃ ἐπιθεωρητὰς ὅπως ἐπισημειώσωσι τὰς περιοχὰς τῆς χώρας τὰς ὀλιγώτερον ὑποκειμένας εἰς τὰς συγκλύσεις τῶν ὑδάτων, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς καταφύγια τοῦ λαοῦ, καίτοι ἦτο ἄγνωστον μέχρι τίνος θὰ ὑψοῦντο τὰ ὕδατα. Τὸ σχέδιον ὅμως ἀπῄτει χρόνον πολύν, ἐνῷ ἡ μοιραία ἡμέρα προσήγγιζεν, οὐδὲν δ' ἐγίνετο πρὸς ἀντίστασιν κατὰ τῶν ὑδάτων. 'Εκ τῶν προταθέντων πολλῶν σχεδίων ἓν εἶνε ἄξιον μνείας, διότι ἐν τῇ γενικῇ νευρικότητι ἐτέθη ἀμέσως εἰς ἐφαρμογήν. Θεολόγος τις Auriol, καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Τουλούζης, τῇ βοηθείᾳ τῶν εἰς τοὺς λόγους του πεισθέντων κατοίκων τῆς πόλεως κατεσκεύασε κιβωτόν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐσώζετο μερίς τις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ θὰ ἐπανῳκίζετο ἡ γῆ μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ὑδάτων. 'Εὰν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἐποχὴν (1523—1524) συνέβησαν ἰσχυροὶ σεισμοὶ καὶ πλήμμυραι, ἐξ ὧν κατεστράφησαν πολλαὶ πόλεις, ἰδίως ἐν 'Ιταλίᾳ καὶ Οὐγ-

γαρίᾳ, ἕκαστος ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔκτασιν τοῦ τρόμου, ὅστις εἶχε μεταδοθῆ καὶ εἰς τὴν Ρωσίαν, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον οἱ προοιωνισμοὶ τοῦ τε Stoffer καὶ τοῦ Νιέμτσιην συνέπιπτον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ 1524 ὡς ἔτους τῆς ἐκ τοῦ νέου κατακλυσμοῦ γενικῆς καταστροφῆς.

Κατὰ τῆς ἐπικινδύνου ταύτης καταστάσεως θεωρήσας ἐπιβεβλημένον νὰ ἀντιδράσῃ ὁ Μάξιμος, ἀποφεύγει μὲν νὰ ἀνασκευάσῃ ἀπ' εὐθείας καὶ ρητῶς τὴν κρατοῦσαν γενικῶς περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου ἰδέαν ὡς ἐπικειμένης, συνεχίζει δ' ὅμως καὶ ἐκ τῆς ἀφορμῆς ταύτης τὸ αὐτὸ θέμα τῆς ἀντιαστρολογικῆς του πολεμικῆς καὶ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ἐμπεδώσεως τῆς εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν πίστεως. Ἐν τούτῳ συγκεντρώνει ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν του εἰς τὴν ἀνασκευὴν τοῦ ἀστρολογικοῦ προοιωνισμοῦ τῆς διὰ ἐπικειμένου νέου κατακλυσμοῦ καταστροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὸ ἀβάσιμον τοῦ ὁποίου ἐλέγχει ὑπομιμνήσκων τὴν ρητὴν τοῦ Θεοῦ μετὰ τὸν ἐπὶ τοῦ Νῶε κατακλυσμὸν διαθήκην [111]. Ἐὰν πιστεύετε εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν—λέγει ὁ Μ.—διατί τὰς εἰς τὸν δίκαιον Νῶε δοθείσας ἐπαγγελίας περιφρονοῦντες ἀσπάζεσθε τὰς ἀστρολογικὰς πλάνας κηρύττοντες μεταβολὴν καὶ ἀνατροπὴν πάντων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ; Ἢ ἀπιστεῖτε εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν, ἢ περιορίζετε αὐτὴν εἰς μόνον τὰ οὐράνια, πάντα δὲ τὰ γήινα φρονεῖτε κυβερνώμενα ὑπὸ τῶν πλανητῶν καὶ τῆς τύχης. Ἀλλ' ἀμφότερα εἶνε ἐξ ἴσου ἀντίθεα. Ἐὰν οἱ πλανῆται εἶχον δύναμιν ὁποίαν νομίζετε, πρὸ πολλοῦ ταῦτα θὰ εἶχον ἀφανισθεῖ ὑπὸ τῶν ἀναποφεύκτων ἀπὸ τῶν ἀστέρων ἐπιρροῶν, ἂν οὐχὶ διὰ νεύματος θείου, ἀλλὰ διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ἀστέρων συντελοῦνται τοιαῦται καταστροφαί. Ἂν ὅμως ὑπάρχῃ θεία Πρόνοια, πῶς εἶνε δυνατὸν τὰ ζῴδια καὶ οἱ πλανῆται νὰ ἐπαγάγωσιν εἰς τὰ θεῖα κτίσματα τοιαύτην (διὰ κατακλυσμοῦ) καταστροφήν, ἀφοῦ ὁ Θεὸς συνέχει καὶ προφυλάττει αὐτὰ διὰ τῆς δημιουργικῆς του παλάμης ; Ὑπομιμνήσκων δὲ τὸν ἐπὶ τοῦ Νῶε κατακλυσμὸν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θείας ὀργῆς, ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν θείαν φράσιν «ἐγὼ δὲ ἰδοὺ ἐπάγω τὸν κατακλυσμόν» [112], ἥν—λέγει ὁ Μ.—εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἀστρολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι ἦτο τότε σφόδρα διαδεδομένη ἡ ἀστρολογικὴ πλάνη, ἀπὸ τοῦ Σήθ, καθ' ἃ ὁ Ἰώσηπος ἀναγράφει [113]. Ταῦτα—λέγει ὁ Μ.—ἐγὼ κατακρίνω καὶ ἀποκαλῶ ἀσέβειαν μετὰ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἐν εὐσεβείᾳ διαλαμψάντων μακαρίων ἀνδρῶν, ὅτι πλανῶνται οἱ πιστεύοντες τὸν κακόπιστον ἀλμανάχον προκηρύττοντα ταχὺν καὶ τρομερώτερον πάντων τῶν ποτε γενομένων κατακλυσμὸν ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ ὡς ἐκ τῆς συζυγίας τοῦ Ὑδροχόου μετ' ἄλλων ἀστέρων. Ἀλλ' εἶνε ἤδη καιρὸς νὰ ἀναφωνήσω πρὸς ὑμᾶς τὸ τοῦ μακαρίου Παύλου πρὸς τοὺς Γαλάτας : ὦ ἀνόητοι λατῖνοι, τίς ὑμᾶς ἐβάσκανε τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι [114], ἀλλὰ μῆνας καὶ χρόνους καὶ καιροὺς τηρεῖν ; Ὡς φαίνεται ὅμως—συνεχίζει ὁ Μ.—συμβαίνει καὶ εἰς ὑμᾶς ὅ,τι ὁ αὐτὸς ἀπόστολος ἔλεγε πρὸς τοὺς Κολοσσαεῖς, ὅτι δηλ. συλαγωγεῖσθε διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν [115]. Ἀλλ' οὐδὲν θαυμαστόν· διότι πολλοὶ παρ' ὑμῖν ὑπάρχουσι Σταγειρῖται, πλα-

νῶντες ὑμᾶς καὶ ἐπὶ μᾶλλον καταποντίζοντες εἰς περιπατητικοὺς συλλογισμοὺς καὶ κωλύοντες ὑμᾶς νὰ ἐννοῆτε ὀρθῶς τὰ ὑπὸ τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων λεγόμενα περὶ τοῦ ὑψίστου μυστηρίου τῆς ἁγ. Τριάδος, ἂν δὲν διορθώσητε τὸ δόγμα διὰ σοφιστικῶν συλλογισμῶν καὶ περιπατητικῆς πονηρολογίας... Μηδὲ νομίσητε ὅτι, δι' ὧν λέγω, κατακρίνω τὴν θύραθεν παιδείαν, ὠφέλιμον οὖσαν καὶ ὡς τοιαύτην μαρτυρουμένην ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν ἐν εὐσεβείᾳ διαλαμψάντων. Δὲν εἶμαι τόσον ἀχάριστος αὐτῆς μαθητής. Καίτοι δὲ οὐδὲ εἰς τὰ πρόθυρα αὐτῆς ἐφ' ἱκανὸν διετέλεσα, ἀλλ' ὅμως ἀποδοκιμάζω τοὺς ὑπερμέτρως εἰς αὐτὴν παραδιδομένους...[116]. Ἐκ τίνων, ὦ ἄνδρες, προφητικῶν ἢ ἀποστολικῶν προρρήσεων ἐπληροφορήθητε τοιαύτην βλάσφημον περὶ τῆς οἰκουμένης ἐπίνοιαν; Πόθεν τὸ ἀποτρόπαιον τοῦτο ἀποκύημα ἦλθεν εἰς φῶς, ἐνῷ σκότους μόνον εἶνε ἄξιον; Μήτοι ἀπὸ Τροφωνίων ἄντρων..., ἀφοῦ οὐδὲν τοιοῦτον ὑπάρχει ἐν οἷς εἶπον καὶ ἔγραψαν οἱ προφῆται καὶ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς διδάσκαλοι;...[117].

Ἡ μὴ ἀπροκάλυπτος ἐπίκρισις τῆς ἰδέας τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὀφείλεται πάντως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Μάξιμος συνεμερίζετο τὴν πίστιν ὅτι δὲν ἀπέχει ἡ συντέλεια τῶν πάντων, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐν ἄλλαις αὐτοῦ συγγραφαῖς σχετικῶν ἐκφράσεων. Οὕτω ἐν τῷ Α VII λόγῳ αὐτοῦ *Κατὰ τοῦ θεομάχου Μωάμεθ καὶ περὶ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου* λέγει ὅτι ὁ ἀντίχριστος δὲν ἀπέχει πολύ, ἀλλ' ἵσταται ἐπὶ θύραις, ὡς διδάσκει ἡμᾶς ἡ θεία Γραφή, σαφῶς λέγουσα ὅτι κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα θὰ συμβῇ τῶν πάντων ἡ συντέλεια, ἤτοι καὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας τὸ τέλος, καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν βασάνων τοῦ θεομάχου ἀντιχρίστου καὶ ἡ δευτέρα φοβερὰ ἐπὶ τῆς γῆς ἔλευσις τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Ὅτι δὲ ταῦτα εἶνε ἐγγύς, –λέγει ὁ Μ.– δῆλον μὲν καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν σαφεστάτων γραπτῶν ἐνδείξεων καὶ παραδόσεων, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐξ ὅσων ὁ μακάριος ἀπόστολος Παῦλος γράφει πρὸς Θεσσαλονικεῖς...» (β' 3–4) κλπ.[118]. Τεκμήρια τῆς ταχείας συντελείας τοῦ κόσμου ὁ Μάξιμος ἔβλεπε καὶ εἰς τὰς διαφόρους αἱρέσεις, τὴν «χριστομάχον ἀπιστίαν τῶν ἀγαρηνῶν, τὴν ἔκλειψιν τῆς εὐαγγελικῆς πολιτείας τῶν ἀρχαίων ἀναχωρητῶν, τὴν ἀφάνειαν τοῦ κάλλους, τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξης τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Λιβύης, τὴν ἀμαύρωσιν τῆς λαμπρότητος τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπὶ ὀρθοδοξίᾳ Ἐκκλησίας τῆς ἀρχαίας Ρώμης»,... «τί δὲ νὰ εἴπω καὶ περὶ τῶν πάντα τά ποτε ἐπὶ τῆς γῆς ὑπερβάντων ἀκουσμάτων καὶ θεαμάτων; Ποῦ τὸ ὕψος καὶ ἡ ἀνυπέρβλητος δόξα, ἡ ἐπὶ σοφίᾳ καὶ πάσῃ ἀρετῇ καὶ νομιμοφροσύνῃ καὶ ὀρθοδοξίᾳ τῆς βασιλείας τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν βασιλέων, τῶν βασιλευσάντων ἐν τῇ πανενδόξῳ καὶ εὐδαίμονι πόλει τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου; Ποῦ εἶνε τὸ παγκόσμιον ἐκεῖνο φῶς τῆς ὀρθοδοξίας της, ὅπερ ὡς ὁ ἥλιος κατηύγαζε σύμπασαν τὴν οἰκουμένην διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχιερατευσάντων ἰσαποστόλων ἱεραρχῶν; Δὲν ὑπεδουλώθη αὕτη ἤδη ἀπό τινων ἐτῶν εἰς τὸν Ἰσμαήλ; Καὶ οὐδαμόθεν ἡμῖν ἡ σωτηρία... Ἂς ἀναλογισθῶμεν εἰς ὁποίαν κακοτυχίαν περιῆλθον τὰ καθ' ἡμᾶς, τοὺς πτωχοὺς ἕλληνας· πῶς οἱ ποτὲ κά-

τοχοι πάντων συλλήβδην ἐκείνων τῶν ἀγαθῶν ἐσμικρύνθημεν ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐγενόμεθα εἰς χλευασμὸν τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, κατὰ τὸ γραφικόν. Ποῦ εἶνε τὰ πάντα νοῦν ὑπερέχοντα θαύματα τῆς Θεομήτορος, τὰ λυτρώσαντα ἡμᾶς τῶν συχνῶν τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῶν ; Διατί πάντα ταῦτα σήμερον ἠφανίσθησαν ; Διατί δὲν ἐγείρεται σήμερον ἡ ὑπέρμαχος τῆς πόλεως Δέσποινα εἰς ὑπεράσπισιν ἡμῶν καὶ σωτηρίαν ;... Διότι οὐχὶ μακράν, ἀλλ' ἐγγὺς κεῖται ἡ τῶν πάντων συντέλεια, ἤτοι τὸ ἀναμενόμενον τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου, ὁ δὲ ἐναγὴς Μωάμεθ εἶνε ὁ ὑπὸ τῆς θείας 'Αποκαλύψεως ἀναφερόμενος *ψευδοπροφήτης καὶ τοῦ θεομάχου ἀντιχρίστου πρόδρομος».. [119]. Ταῦτα τὰ σημεῖα ὁ Μάξιμος ταὐτίζει πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἐν Μθ κδ' ἀναφερόμενα [120].

Κατὰ ταῦτα, ὁ Μάξιμος, συμμεριζόμενος τὴν παλαιὰν μυστικὴν καὶ ἀποκαλυπτικὴν ἰδέαν περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὡς ἐπικειμένου κατὰ τὰ διάφορα «σημεῖα» τῆς ἐποχῆς, ἐν τῇ κατὰ τῆς ἀστρολογικῆς προπαγάνδας τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην πολεμικῇ περιωρίσθη εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς συσχετίσεως τῶν προοιωνισμῶν τούτων πρὸς τὰς ἀστρολογικὰς ἐνδείξεις καὶ τῆς διὰ νέου κατακλυσμοῦ συντελείας τοῦ κόσμου. Ταύτας ἀνασκευάζων ἐπέμενεν εἰς τὸ ἀπὸ θρησκευτικῆς ἐπόψεως ἐπιβλαβὲς τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀστρολογίαν καὶ προῆγε τὴν ἀπολογητικὴν στήριξιν τῆς πίστεως εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν. «Τὰ κατὰ τῆς ἀστρολογίας πονήματα τοῦ Μαξίμου κατὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν –λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη– εἶνε εἰς ἄκρον πειστικά, δικαιότατα δὲ δύνανται νὰ ἀποκληθῶσι θαυμάσια, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι προὐξένησαν μεγίστην ὠφέλειαν εἰς τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν» [121], ὡς, ἄλλως τε, καὶ πάντα τὰ κατὰ τῶν δεισιδαιμονιῶν, τῶν προλήψεων καὶ τῆς ἀποκρυφικῆς γραμματείας ἔργα αὐτοῦ».

2. 'Αρχόντων σκληρότης καὶ ἀδικία.

Τὰς ρίζας τοῦ διαχύτου κοινωνικοῦ κακοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ Μάξιμος καθίστατο ἐν Ρωσίᾳ μάρτυς, διέβλεπεν οὗτος εἰς τὰς προσωπικὰς ἐλλείψεις τῶν ἀρχόντων τῆς χώρας καὶ τῶν ἐν γένει λόγῳ θέσεως ἢ ἀξιώματος ἢ πλούτου περιβεβλημένων ἰσχὺν καὶ ἀσκούντων ἐξουσίαν ἢ ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ λαοῦ. 'Η ἐν Ρωσίᾳ ζωὴ τοῦ Μαξίμου συνέπεσε πρὸς ἐποχήν, καθ' ἣν ἐξειλίσσοντο ἐκεῖ μεγάλα πολιτικὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ πολιτικὰ γεγονότα, ἡ δὲ μόνιμος αὐτοῦ διαβίωσις ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ τοῦ κράτους, καὶ δὴ ἐγγὺς τοῦ διοικητικοῦ κέντρου καὶ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὸ ἀνακτορικὸν περιβάλλον καὶ τοὺς κυρίους παράγοντας τῆς πολιτικῆς ζωῆς, καθίστα ἄμεσον τὴν παρατήρησιν τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων τῶν μεταξὺ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων σχέσεων. 'Η συναίσθησις τοῦ καθήκοντος νὰ συμβάλῃ τὸ καθ' ἑαυτὸν εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων, τὸ ἀνιδιοτελὲς τῶν προθέσεων αὐτοῦ ὡς ξένου ἀπὸ ἐπόψεως ἐκμεταλλεύσεως ὡρισμένων πολιτικῶν μερίδων πρὸς ἴδιον ὄφελος, ἡ εἰλικρίνεια, ἡ εὐθύτης καὶ τὸ εὐπαρρησίαστον, ὤθησαν τὸν Μάξιμον, ὁρμώμενον ἀπὸ τῶν συγκεκριμένων γεγονότων τῆς τότε ρωσικῆς

πραγματικότητος, ὅπως δι' ἀπ' εὐθείας πρὸς αὐτοὺς τοὺς ρώσους μονάρχας ὑπομνημάτων καὶ ἐπιστολῶν τὸ μὲν ἐκθέσῃ τὴν τσαρικὴν δεοντολογίαν καὶ παράσχῃ συμβουλὰς ἀγαθῆς κυβερνήσεως, τὸ δὲ στιγματίσῃ ἀδιστάκτως τὰς ἐγκληματικὰς τῶν ἀρχόντων παρεκτροπάς, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων τόσον ἔπασχεν ὁ ρωσικὸς λαός.

Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἰδίας προσοχῆς ἄξια εἶνε τὰ Β VIII, Β XXVII, Β XXVI καὶ Β XXVIII.

Ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ἔργων τούτων ἐπιγραφομένῳ *Κεφάλαια διδακτικὰ διὰ τοὺς εὐσεβεῖς ἄρχοντας* [122] ὁ Μάξιμος παρέχει τὸ πρότυπον τοῦ γνησίου τσάρου. Ἀποτεινόμενος ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἡγεμόνα διδάσκει αὐτὸν νὰ θεωρῇ ἀληθῆ τσάρον καὶ αὐτοκράτορα ἐκεῖνον, ὅστις μεριμνᾷ τὸ μὲν νὰ ρυθμίζῃ τὴν ζωὴν τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ διὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς εὐνομίας, τὸ δὲ νὰ νικᾷ τὰ ἄλογα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ πάθη, ἤτοι τὴν κακίαν, τὴν ὀργὴν καὶ τὰς ἀνόμους σαρκικὰς ἐπιθυμίας, διότι ὁ εἰς αὐτὰς δουλεύων δὲν δύναται νὰ ὀνομάζηται ἔμψυχος εἰκὼν τοῦ οὐρανίου Δεσπότου, εἰ μὴ μόνον ἀνθρωπόμορφον ὁμοίωμα ἀλόγου ὄντος. Περαιτέρω ὁ Μάξιμος ὑποδεικνύων τὸν προορισμὸν τοῦ νοῦ, ὅστις κατακοσμεῖ τὸν ἄνθρωπον διὰ σοφίας, πρᾳότητος καὶ δικαιοσύνης, προσθέτει ὅτι ὁ νοῦς καὶ τὸν ἐξωτερικὸν ἔτι ἄνθρωπον δύναται νὰ χαλιναγωγῇ. Οὕτω «τοὺς μὲν ὀφθαλμοὺς ἀποτρέπει τῆς πορνικῆς θέας τῶν ξένων καλλονῶν, τὸ δὲ οὖς ἀπὸ τοῦ νὰ κλίνῃ εὐήκοον εἰς ἐπαίσχυντα ᾄσματα, εἰς ψυχοφθόρους τῶν γελωτοποιῶν χλευασμοὺς τῶν ἱερῶν καὶ ὁσίων καὶ εἰς τὰς ἐκ φθόνου συκοφαντίας· ἐπ' ἴσης τὴν γλῶσσαν κωλύει νὰ κινῆται πρὸς κακολογίας καὶ ἄκοσμα ρήματα, δὲν ἐπιτρέπει δ' εἰς τὴν χεῖρα νὰ ὁπλίζηται κατὰ τῶν ἀθώων καὶ νὰ διαρπάζῃ τὴν ξένην κτηματικὴν περιουσίαν... [123]. Ὅ,τι πρωτίστως ἀναγκαιοῖ εἰς τὸν τσάρον εἶνε ἡ δικαιοσύνη... «Ἡμεῖς—συνεχίζει ὁ Μ.— τὴν πᾶσαν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἀναθέτομεν εἰς μόνην τὴν ἀποχὴν ἀπὸ κρεάτων καὶ ἰχθύων καὶ ἐλαίου κατὰ τὰς ἱερὰς νηστείας, ἐξακολουθοῦμεν ὅμως νὰ ἀδικῶμεν καὶ νὰ πλεονεκτῶμεν εἰς βάρος τῶν πτωχῶν ὑπηρετῶν μας, νὰ τοὺς σύρωμεν εἰς τὰ δικαστήρια καὶ παντοιοτρόπως νὰ λυπῶμεν αὐτούς»... Ὑπομιμνήσκων δ' εἶτα εἰς τὸν τσάρον ὅτι μόνον τὸ ψυχικὸν κάλλος, δῆλα δὴ ἡ δικαιοσύνη, ἔχει σημασίαν, ἐνῷ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ σωματικὸν εἶνε πρόσκαιρον και ψευδές, σκοτίζει δὲ τὴν ψυχὴν καὶ καθιστᾷ αὐτὴν βδελυράν, ὑπαγορεύει εἰς αὐτὸν νὰ μεριμνήσῃ ὅπως ἀποκτήσῃ «λογικὴν ἀγαθότητα ψυχῆς», ἥτις, ἄφθαρτος οὖσα, τοὺς κεκτημένους αὐτὴν ποιεῖ ἀληθεῖς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ. Ὁ λαμπρότερος τῶν πλανητῶν εἶνε ὁ ἥλιος, διότι μόνον αὐτὸς φωτίζει τὴν οἰκουμένην, πρὸς αὐτὸν δ' ὁμοιάζει ἡ ψυχὴ τοῦ τσάρου, ἡ κοσμουμένη διὰ δικαιοσύνης, πρᾳότητος, ἁγνότητος καὶ ἐλευθεριότητος. Ὁ ἀγαθὸς τσάρος διὰ τοῦ παραδείγματός του ἕλκει πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ τοὺς ὑπηκόους του καθ' οἷον τρόπον ὁ ἥλιος διὰ τῆς θερμότητός του γονιμοποιεῖ τὴν γῆν. Ὅπως ὅμως τὸ μικρὸν νέφος, ὅταν παρεμπέσῃ πρὸ τοῦ ἡλίου, στερεῖ τὴν γῆν τοῦ προτέρου φωτός, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ τσάρου, ὑποταχθεῖσα εἰς τὰ πάθη, σκοτίζεται, πᾶν δὲ τὸ εἰς αὐτὸν ὑπεξούσιον κλονίζεται καὶ ταράσσεται ὑπὸ τῆς λαίλαπος τῶν συχνῶν συγκινήσεων. Ὁ νοῦς τοῦ τσάρου ἔχει

ἀνάγκην πολλῆς νηφαλιότητος ἵνα θεαρέστως κυβερνᾷ τὸ ἐμπεπιστευμένον αὐτῷ βασίλειον... Δὲν ἁρμόζει εἰς τὸν συνετὸν τσάρον νὰ ἐποφθαλμιᾷ τὰς ξένας περιουσίας.. Ὀφείλει οὗτος νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς διεφθαρμένους συμβούλους.., διὰ τῆς πρὸς τοὺς ὑποχειρίους δὲ ἀγαθότητος καὶ πρᾳότητος νὰ ἀποκτᾷ οὐρανίους θησαυροὺς καὶ οὐχὶ γηίνους σφετεριζόμενος ξένα κτήματα καὶ ἀλλότρια ἀγαθά... «Πεφωτισμένος καὶ ἔνδοξος τσάρος ὤν, κραταίωσον σεαυτὸν θεαρέστως, ἵνα μὴ ἡττᾶσαι ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς ἰουδαϊκῆς θομισήτου καὶ δουλοπρεποῦς φιλαργυρίας, διότι τὸν τοιοῦτον ὁ ἀπ. Παῦλος ἀποκαλεῖ εἰδωλολάτρην.. Οὐδὲν ἄλλο τόσον κρατύνει τὸ τσαρικὸν σκῆπτρον, ὅσον ἡ περὶ τῶν πτωχῶν ἐν Θεῷ μέριμνα καὶ ἡ εὐσπλαγχνία..». Ἀναλύων ἐφεξῆς ὁ Μάξιμος τὰ ἀνθρώπινα πάθη λέγει ὅτι ἡ ψυχή, μάλιστα δὲ ἡ τοῦ τσάρου, συνταράσσεται ὑπὸ τριῶν κυρίως παθῶν: τῆς φιληδονίας, τῆς φιλοδοξίας καὶ τῆς φιλαργυρίας, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα εἶνε λίαν καταστρεπτικά. Καὶ ἡ μὲν φιληδονία ἔγκειται εἰς τὴν ἀκόρεστον κοιλιοδουλείαν καὶ τὴν διὰ πάσης τροφῆς τέρψιν τοῦ λάρυγγος καὶ τῆς ὑπὸ τὴν κοιλίαν κτηνώδους ἀσελγείας. Οἱ δὲ φιλόδοξοι τὰ πάντα μηχανῶνται ὅπως ἀρέσκωσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ὅταν μὲν ἱκανοποιῆται ἡ ἐπιθυμία των τοὺς πάντας εὐεργετοῦσιν· ὅταν δὲ ἀντιληφθῶσιν ὅτι χλευάζονται, τότε προβαίνουσιν εἰς ἐκδικήσεις κατὰ τρόπον οἱουδήτινος θηρίου χείρονα. Ἡ ρίζα ὅμως παντὸς κακοῦ εἶνε ἡ φιλοχρηματία, «ἡ θησαύρισις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ ἄλλων πολλῶν ἐκ παντὸς τρόπου: δι' ἁρπαγῆς, ἀδικίας, τοκογλυφίας, συκοφαντιῶν καὶ ὕβρεων, καὶ ἡ ἀπόκρυψις αὐτῶν»· ὁ φιλάργυρος τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἐλπίδα ἀναθέτει εἰς τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ εἰς τὸν Θεόν. Τὸν τὰ τρία ταῦτα πάθη νικῶντα ὁ Μάξιμος θεωρεῖ εὐάρεστον τῇ Τριάδι, τὸν τοιοῦτον δὲ τσάρον ἀληθῆ αὐτοκράτορα. Εἶτα δ' ἐν ἀποστροφῇ πρὸς τὸν τσάρον ἐπάγεται: «τί δὲ δύναται νὰ ἦνε μᾶλλον ἀξιοκατάκριτον, ἵνα μὴ εἴπω ἀθλιώτερον, τοῦ γεγονότος, καθ' ὃ ὁ θεωρῶν ἑαυτὸν κύριον ἐνδόξου πόλεως καὶ δυσαριθμήτων ἐθνῶν κατέχεται καὶ διευθύνεται ὑπὸ τῶν ἀλόγων παθῶν καὶ καλεῖται δοῦλος διὰ τοῦ ἁγίου στόματος τοῦ Σωτῆρος; Ὁ νοῶν νοείτω τὰ σαφῶς λεγόμενα»...

Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου τούτου προστίθεται ἡ ἀκόλουθος παράγραφος:

«Μενάνδρου τοῦ φιλοσόφου (;): Τρεῖς ἀρεταὶ ἀπεργάζονται τὴν γηίνην ὀρθόδοξον βασιλείαν ὡς μάλιστα ἔνδοξον καὶ μακροχρόνιον: ἡ δικαιοσύνη, ἤτοι ἡ δικαία κρίσις, ἡ μὴ εἰς πρόσωπον τῶν διαδίκων ἀποβλέπουσα, μηδὲ δῶρα δεχομένη· δευτέρα, ἡ ἐγκράτεια, ἤτοι ἡ ἁγνὴ συμβίωσις, ἡ μετὰ θεαρέστου σωφροσύνης χαλινοῦσα τὰς φυσικὰς ὁρμάς· καὶ τρίτη, ἡ πρᾳότης μεμιγμένη μετὰ τῆς ἡγεμονικῆς ἀπειλῆς πρὸς διόρθωσιν, οὐχὶ δὲ πρὸς ὄλεθρον. Ὁ διὰ τῶν τριῶν τούτων ἀρετῶν κυβερνῶν τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν εἶνε ὄντως βασιλεὺς ὀρθόδοξος, ἔμψυχος εἰκὼν τοῦ οὐρανίου βασιλέως»[124].

Διὰ τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς ἐγράφη καὶ ἡ Β XXVII *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς ἄρχοντας περὶ διορθώσεως: κρίνετε θεαρέστως*

καὶ φιλανθρώπως. Ἡ γηίνη ἐξουσία—λέγει ἐν αὐτῇ ὁ Μ.—τότε μόνον εἶνε ἀξία ἐπαίνου καὶ εὐσεβής, ὅταν ἀσκῆται ὑπὸ βασιλέως εὐσεβοῦς ἅμα καὶ δικαίου καὶ πρᾴου, μεριμνῶντος περὶ τῶν ὑπηκόων καὶ πάντα προάγοντος πρὸς τὸ βέλτιον. Τότε καὶ οἱ περὶ αὐτὸν γείτονες θὰ ἀγαπῶσι καὶ θὰ σέβωνται καὶ θὰ λογίζωνται περὶ πολλοῦ τὸ τοιοῦτο κράτος, μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἐν ὁμονοίᾳ μετὰ τοῦ τσάρου συγκυβερνώντων βογιάρων καὶ ἀδεκάστων δικαστῶν, θὰ ἐπιθυμῶσι δὲ νὰ εἰρηνεύωσι πάντοτε μετ' αὐτοῦ. Ὅπου αὗται αἱ ἀρεταὶ πολλαπλασιάζονται, ὁ Θεὸς βοηθεῖ τοὺς τοιούτους ἄρχοντας δωρούμενος νίκας κατὰ τῶν ὑπεναντίων. Φέρων εἶτα ὁ Μάξιμος ὡς παραδείγματα τὸν Δαβίδ, τὸν Μωϋσῆ μετὰ τοῦ Ἀαρών, τὸν Ἐζεκίαν καὶ τὸν Γεδεών, διαπιστοῖ πόσον ὁ Ὕψιστος βοηθεῖ τοὺς ἐπὶ εὐσεβείᾳ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ οἰκτιρμοῖς πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς καὶ προστασίᾳ τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν διακρινομένους ἄρχοντας.. Ὅταν ὅμως οὗτοι ἐπιδεικνύωσιν ἀντίθετον πολιτείαν, τότε ὁ Κύριος, τείνων κατ' αὐτῶν ἀνοικτιρμόνως καὶ ἀμειλίκτως τὸ φοβερὸν αὐτοῦ τόξον, ἐξαντλεῖ τὰ βέλη του «ἐπιβρέχων ἐπὶ ἁμαρτωλοὺς παγίδας, πῦρ καὶ θεῖον καὶ πνεῦμα καταιγίδος ἡ μερὶς τοῦ σωτηρίου αὐτῶν» [125], ὡς ἀποδεικνύει ἡ περίπτωσις τῶν νινευϊτῶν, μετὰ τὴν μετάνοιαν αὐτῶν παροργισάντων πάλιν τὸν Θεόν, διὸ καὶ ἡ χώρα αὐτῶν ἠρημώθη [126]. «Κεφάλαιον δὲ τῶν εἰρημένων—ἐπάγεται ὁ Μ.— : Οὐδὲν καθιστᾷ τοὺς βασιλεῖς ἰσχυροτέρους ὅσον ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλπίς.. καὶ ἡ ἐμπράγματος ἐπιτέλεσις τῶν θείων ἐντολῶν..Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἔγραψά σοι, ὦ ἀγαθώτατε Βασίλειε, εὐγενοῦς ῥίζης εὐγενὲς βλαστέ. Διότι γνωρίζω ὅτι πολλὰ ἐδιδάχθης καὶ εἶσαι σφόδρα νουνεχὴς καὶ δὲν ἀπαιτοῦνται πολλὰ πρὸς ὑπόμνησιν τῶν δυναμένων νὰ παρορμήσωσι πρὸς ἐπιτέλεσιν πάσης δικαιοσύνης ἔνθερμον αὐτῆς ζηλωτήν, ὁποῖος σὺ εἶσαι. Ὑγίαινε ἐν Κυρίῳ».

Τὰς αὐτὰς ὑποθήκας καὶ συστάσεις περὶ δικαίας καὶ φιλανθρώπου πρὸς τοὺς ὑπηκόους συμπεριφορᾶς τῶν ἡγεμόνων μετ' ἀγαθότητος, πρᾳότητος καὶ προστασίας τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν καὶ ἐνδεῶν καὶ ἀδικουμένων ἀναπτύσσει καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ *πρὸς τὸν εὐσεβῆ τσάρον καὶ μέγαν δοῦκα πάσης Ρωσίας Ἰβὰν Βασίλειεβιτς* (τὸν Τρομερὸν) [127], ἧς ἄρχεται διὰ τῆς προσφωνήσεως «Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ θεοφιλεῖ τσάρῳ καὶ αὐτοκράτορι πάσης Ρωσίας, ἐνδόξῳ ἡγεμόνι μεγάλῳ δουκὶ Ἰωάννῃ Βασίλειεβιτς, ὁ σὸς ταπεινὸς πρὸς Θεὸν εὐχέτης ἐξ Ἁγίου Ὄρους μοναχὸς Μάξιμος, θαρρῶν καὶ μὴ θαρρῶν ταπεινὴν ἀπονέμει προσκύνησιν». Ἂν οἱ εἰς διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ ἐπιτηδεύματα ἀσχολούμενοι καὶ ποικίλα κατέχοντες ἀξιώματα ἀποβλέπουσιν εἰς πρότυπα ἐκ τῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι διαπρεψάντων ἀνδρῶν, ἵνα, ἐκείνους μιμούμενοι, τύχωσι καὶ αὐτοὶ παρομοίων ἐπαίνων, σὺ -λέγει ὁ Μ.- πρέπον εἶνε νὰ ἀποβλέπῃς πρὸς μόνον τὸν ἐν οὐρανοῖς βασιλεύοντα τηρῶν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, διότι μόνος αὐτός, φοβερὸς ὢν καὶ παντοδύναμος, ἀνάγει βασιλεῖς καὶ κατάγει· ὁπότε θὰ εἶσαι ὄντως μακάριος οὐ μόνον ἐν τῷ μέλλοντι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ παρόντι, ἀπολαύων εἰρήνης ὑγείας, δόξης καὶ εὐλογίας. Διότι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς οὐδὲν

τόσον εὐαρεστεῖται, ὅσον εἰς τὴν δικαιοσύνην, τὴν δικαίαν κρίσιν, τὸν οἶκτον καὶ τὴν πρὸς πάντας πρᾳότητα. Ὁ Μάξιμος, γνωρίζων τὴν φανατικὴν τοῦ τσάρου τούτου προσήλωσιν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς λατρείας τύπους καὶ τὴν μηχανικὴν εὐσέβειαν, ἅμα δὲ καὶ τὴν ψυχικὴν σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπίαν, τονίζει πόσον μάταιοι εἶνε οἱ ἄνευ πραγματικῶν ἀρετῶν θρησκευτικοὶ τύποι· «καλὰ καὶ σωτήρια εἶνε τῇ ἀληθείᾳ ἡ προσευχὴ καὶ ἡ νηστεία..., ἀλλὰ κεχωρισμέναι τῶν προειρημένων ἀρετῶν, εἰς οὐδὲν λογίζονται παρὰ τοῦ δικαίου Κριτοῦ..., διότι ὁ βασιλεὺς οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ζῶσα καὶ ἔμψυχος εἰκὼν αὐτοῦ τοῦ οὐρανίου βασιλέως.., εἰς ὃν ἂν ποθῇς νὰ ἀρέσκῃς κατὰ πάντα, ἀναγίνωσκε συχνότερον τὴν τοῦ μακαρίου πατριάρχου ΚΠόλεως Φωτίου πρὸς τὸν βούλγαρον βασιλέα Μιχαὴλ ἐπιστολήν [128], ἐξ ἧς θὰ ἀρυσθῇς πολλὴν τὴν σοφίαν καὶ τὴν ὠφέλειαν..». Καὶ προσθέτει παραδειγματικῶς ὁ Μάξιμος: «Εὐσεβέστατε βασιλεῦ καὶ αὐτοκράτορ! Ἐπίτρεψόν μοι νὰ εἴπω πρὸς τὴν βασιλείαν σου τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν: δι' οὐδεμίαν ἄλλην ἐνοχὴν ἐταπεινώθησαν ὑπὸ τοῦ πάντων Δεσπότου καὶ Δημιουργοῦ οἱ παρ' ἡμῖν τοῖς ἕλλησι τελευταῖοι βασιλεῖς καὶ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν ἀπώλεσαν, ὅσον διὰ τὴν ὑπέρμετρον αὐτῶν ἀλαζονείαν καὶ ὑπερφροσύνην καὶ ἰουδαϊκὴν φιλαργυρίαν καὶ ἀπληστίαν· τούτων ἥττονες γενόμενοι διήρπαζον ἀδίκως τὰ κτήματα τῶν ὑπηκόων, περιεφρόνουν τοὺς εὐπατρίδας των καταδικάζοντες αὐτοὺς εἰς ἔνδειαν καὶ στέρησιν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, ἠδίκουν τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ καὶ τοὺς πτωχοὺς μὴ ἐκδικοῦντες αὐτοὺς κατὰ τῶν ἀδικούντων. Τούτων πάντων ἕνεκα ἡ ὀργὴ τοῦ δικαίου Κριτοῦ ἐπῆλθεν ἐπὶ τοὺς ταλαιπώρους ἡμᾶς, καὶ νῦν ἐσμεν ἐγκαταλελειμμένοι, πεινῶντες καὶ διψῶντες καὶ γυμνητεύοντες καὶ παρὰ πάντων δυσφημούμενοι καὶ διωκόμενοι. Δικαίως δὲ ταῦτα ὑφιστάμεθα, κατὰ τὸ ψαλμικὸν «πλὴν διὰ τὰς δολιότητας ἔθου αὐτοῖς, κατέβαλες αὐτοὺς ἐν τῷ ἐπαρθῆναι, πῶς ἐγένοντο εἰς ἐρήμωσιν; Ἐξάπινα ἐξέλιπον, ἀπώλοντο διὰ τὴν ἀνομίαν αὐτῶν, ὡσεὶ ἐνώπιον ἐξεγειρομένου» [129]. Τοιοῦτο ἔσχομεν τὸ τέλος οἱ ταλαίπωροι ἕνεκα τῶν ἀνομιῶν μας. Σὺ ὅμως, ὦ εὐσεβέστατε βασιλεῦ καὶ αὐτοκράτορ, μὴ κατ' αὐτούς, ἀλλ' ὡς ἐδιδάχθης παρ' αὐτοῦ τοῦ Ὑψίστου καὶ τοῦ σωτηριώδους νόμου αὐτοῦ καὶ τῶν ἐντολῶν, οὕτω τὰ ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμα τοῖς ὑπηκόοις οἰκονόμει, ὥστε νὰ διέπωνται ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ καὶ ἀγαθότητι καὶ βασιλικῇ συνέσει». Προτρέπων ἐν συνεχείᾳ ὁ Μάξιμος τὸν τσάρον νὰ μεριμνᾷ περὶ τῶν χηρῶν, τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἀδικουμένων καὶ νὰ μὴ περιφρονῇ αὐτοὺς στενάζοντας καὶ πικρὰ χύνοντας δάκρυα ἐνώπιον τοῦ πατρὸς καὶ προστάτου τῶν ἀσθενῶν, τονίζει ὅτι οὐδεμία ἁμαρτία ἡμῶν τόσον παροργίζει τὸν Ὕψιστον καὶ ἐγείρει πρὸς ἐκδίκησιν τῶν ἀδικουμένων, ὅσον οἱ στεναγμοὶ αὐτῶν καὶ τὰ δάκρυα..», κατακλείων δὲ τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ παρακαλεῖ τὸν τσάρον νὰ τῷ συγχωρήσῃ τὴν παρρησίαν του ταύτην. «Εὐσεβέστατε τσάρε! Παρακαλῶ τὸ ὑπερένδοξον κράτος τῆς εὐσεβείας σου, σύγγνωθί μοι ὅτι ἀπεριστρόφως λαλῶ τὰ κατάλληλα πρὸς ἑδραίωσιν τῆς θεοφυλάκτου σου βασιλείας.. Διότι πράττω τοῦτο κατ' ὀφειλήν, τὸ μὲν φοβούμενος τὴν κατὰ τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον πονηροῦ δούλου ἀπειλήν, τὸ δὲ μιμνησκόμενος τῆς

πλείστης μερίμνης καὶ τιμῆς, ὧν ἠξίωσέ με ἐπὶ ἐννέα ὅλα ἔτη ὁ ἀείμνηστος πατήρ σου μέγας δοὺξ καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ρωσίας Βασίλειος Ἰωάννοβιτς..»

Ἂν ὅμως ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμβουλευτικῶν πρὸς τοὺς ἀνωτάτους ἄρχοντας ἔργων ἐμμέσως ὁ Μάξιμος ὑποδεικνύει τὰ τρωτὰ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ἐν ἄλλῳ αὐτοῦ ἔργῳ, ἀναφερομένῳ εἰς τὴν ταραχωδεστάτην περίοδον τῆς ἕνεκα τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Ἰβὰν Δ΄ Τρομεροῦ διακυβερνήσεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν ἐριζόντων πρὸς ἀλλήλους εὐπατριδῶν, μετ' ἐξαιρετικῆς ζωηρότητος παριστᾷ τὴν ἀφάνταστον ἀκαταστασίαν, τὴν αὐθαιρεσίαν, τὰς διαπαργάς, τὴν σκληρότητα, τοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ τὰ λοιπὰ εἰς βάρος τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ὄργια τῶν ἰσχυρῶν. Τὸ ἔργον εἶνε διεξοδικώτατον, φέρει δὲ τὸν τίτλον *Λόγος διεξοδικώτερον ἐκθέτων μετὰ πόνου τὰς ἀνωμαλίας καὶ τὰς ταραχὰς τῶν βασιλέων καὶ ἀρχόντων τῶν τελευταίων χρόνων* καὶ ἔχει ἀλληγορικὸν χαρακτῆρα [130].

Πορευόμενος –λέγει ὁ Μ.– δύσβατον καὶ θλιβερὰν ὁδόν, εἶδον γυναῖκα καθημένην ἐν μέσῃ ὁδῷ μὲ κεκλιμένην τὴν κεφαλήν, πικρῶς θρηνοῦσαν καὶ ἀπαραμυθήτως κλαίουσαν καὶ πενθηφοροῦσαν ὅπως αἱ χῆραι, περὶ αὐτὴν δὲ πλῆθος θηρίων : λέοντας, ἄρκτους, λύκους, θῶας. Καίπερ πτοηθεὶς ἐπὶ τῷ παραδόξῳ καὶ ἀπροσδοκήτῳ συναντήματι τούτῳ, ὅμως ἐτόλμησα νὰ πλησιάσω πρὸς τὴν γυναῖκα καὶ νὰ ἐρωτήσω αὐτὴν ποία εἶνε, πῶς ὀνομάζεται καὶ διατί κάθηται εἰς τοῦτον τὸν ἐρημικὸν δρόμον καὶ κλαίει. Ἡ ἐκπληκτικὴ γυνή, βαθέως στενάξασα, ἐπὶ μακρὸν ἠρνεῖτο νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἐδήλωσεν ὅτι αἱ δοκιμασίαι της εἶνε ἀνεκδιήγητοι, οὐδεμίαν δ' ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιδέχονται θεραπείαν· ἄλλως τε δὲ –προσέθηκεν– οὐ μόνον οὐδεμία ὠφέλεια θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἀνακοινώσεώς των, ἀλλὰ καί, τοὐναντίον, σφόδρα θὰ δυσφορήσῃς μανθάνων τὴν πολλὴν τῶν κυβερνώντων σκληρότητα, διότι, ἂν παραδώσῃς αὐτὰ διὰ γραφῆς, θὰ ὑποστῇς διωγμὸν παρὰ τῶν ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν, ἐντεῦθεν δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ προκύψῃ ὄλεθρος πάσης ἀνθρωπίνης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας. Ἐνδοῦσα ὅμως, τέλος, εἰς τας θερμὰς καὶ ἐπιμόνους παρακλήσεις μου ἀπήντησεν «Ἐγώ, ὦ διαβάτα, εἶμαι μία τῶν εὐγενῶν καὶ ἐνδόξων θυγατέρων τοῦ πάντων Ποιητοῦ καὶ Δεσπότου, ὀνομάζομαι δὲ **βασιλεία*. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἔλαβον παρὰ τοῦ Ὑψίστου εἰς ἔνδειξιν ὅτι οἱ κάτοχοι αὐτοῦ ὀφείλουσι νὰ ἦνε τεῖχος καὶ ὀχύρωμα τῶν ὑπηκόων αὐτῶν καὶ οὐχὶ ἀπώλεια καὶ διηνεκὴς ταραχή· οὕτω ἑρμηνεύεται ἑλληνιστὶ τῆς **βασιλείας* τὸ ὄνομα». Εἰς ἐρώτησιν εἶτα τοῦ Μαξίμου περὶ τοῦ αἰτίου τῆς θλίψεώς της καὶ τῆς ἐν τῇ ἐρημικῇ ὁδῷ θέσεώς της, ἡ γυνὴ ἀπήντησεν «Ἐμέ, ὦ διαβάτα, θυγατέρα οὖσαν τοῦ πάντων Βασιλέως, προσπαθοῦσι μὲν νὰ ἀποκτήσωσιν ὅσοι φιλόδοξοι καὶ ἀρχομανεῖς, ὀλίγιστοι ὅμως εἶνε οἱ ὄντως κατ' ἀξίαν ζητοῦντές με. Οἱ πλεῖστοι εἶνε αἰχμάλωτοι τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς πλεονεξίας, δεινῶς βασανίζοντες τοὺς ὑπηκόους διὰ νὰ ἀνεγείρωσι μεγαλοπρεπῆ μέγαρα καὶ νὰ ἱκανοποιῶσι τὰ ἄνομα αὐτῶν πάθη. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀρχαίους ζηλωτάς μου, ὧν προεῖχεν ὁ μακάριος ἐκεῖνος βασιλεὺς Μελχισεδέκ, ὅστις ἑρμηνεύεται βασιλεὺς

δικαιοσύνης καὶ εἰρήνης[131] ὡς προτάξας τῆς εἰρήνης τὴν δικαιοσύνην, ἐφ' ὅσον ὅπου δικαιοσύνη, ἐκεῖ καὶ εἰρήνη, οὗτοι ἀποδεικνύονται ἐκβιασταὶ τῶν ὑπηκόων, κατατρώγοντες αὐτοὺς διὰ τῆς πλεονεξίας καὶ τῶν παντοίων καταπιέσεων, ἀδικοπραγιῶν καὶ ἀκρασιῶν, ἐκ τῆς ἀδίκου δὲ ὀργῆς καὶ θηριώδους μανίας των διαβρόχους τοὺς πόδας των ἔχοντες ἐκ τοῦ αἵματος τῶν ἀθώων. Παντὸς θείου φόβου γυμνοὶ ἐπιδίδονται εἰς ὀργιώδη συμπόσια, ἴδια τῶν ἀπίστων καὶ ἀγνοούντων τὸν Θεὸν ἐθνικῶν καὶ μὴ διαφέροντα τῶν πλήρων μέθης καὶ μιαιφονίας συμποσίων τοῦ Ἡρώδου, ἐντελῶς ἐπιλήσμονες τοῦ θανάτου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αἰωνίων βασάνων, τοῦ κλήρου τῶν ἀσεβῶν καὶ ἁμαρτωλῶν..». Ἀλλὰ διατί—ἐρωτᾷ περαιτέρω ὁ Μ.—κάθησαι ἐν τῇ ἐρημικῇ ταύτῃ ὁδῷ καὶ περιβάλλεσαι ὑπὸ ἀγρίων θηρίων; Καὶ ἡ γυνή: «Ἡ ὁδὸς αὕτη, ὦ διαβάτα, εἰκονίζει τὴν τελευταίαν ταύτην ἀθλίαν ἐποχήν, τὴν ἀμοιροῦσαν βασιλέων σωφρονούντων καὶ ζηλωτῶν τοῦ οὐρανίου Πατρός μου, μεστὴν ὅμως ἀνθρώπων ἐπιζητούντων νὰ εὐρύνωσι τὰ ὅρια τῶν κρατῶν των, διεξαγόντων ἐμφύλιον κατ' ἀλλήλων πόλεμον, ἀλληλοσυκοφαντουμένων, ὡς ἄγρια θηρία κατ' ἀλλήλων μηκωμένων καὶ παντοίας πλεκόντων πλεκτάνας. Πῶς, λοιπόν, ἡ τρισκατάρατος ἐποχὴ αὕτη νὰ μὴ ὁμοιάζῃ πρὸς ὁδὸν ἔρημον καὶ ἐγὼ πρὸς χήραν περικυκλουμένην ὑπ' ἀγρίων θηρίων καὶ ὑπ' αὐτῶν σπαρασσομένην, μεθ' ὅσα ὀλίγα σοι εἶπον, μηδένα δ' ἔχουσαν ὑπερασπιστήν; ..Δὲν ἔχω Σαμουὴλ τὸν μέγαν. τοὺς ζηλωτὰς Ἠλίαν καὶ Ἐλισαῖον, Ἀμβρόσιον τὸν θαυμάσιον, τὸν καταπτοήσαντα τὸν Οὐάλεντα μέγαν Βασίλειον, τὸν ἐλεγκτὴν τῆς Εὐδοξίας χρυσοῦν τὴν γλῶτταν Ἰωάννην.. Δὲν εἶνε τὰ δεινὰ ταῦτα, ὦ διαβάτα, τῶν ἐμῶν θρήνων ἄξια; ..Σὺ δέ, ἀκούσας ταῦτα, ἀπαύστως εὔχου τῷ πάντων Βασιλεῖ καὶ Δεσπότῃ, ὅπως κατὰ τὴν πολλὴν αὐτοῦ φιλανθρωπίαν καὶ ἄμετρον ἀγαθότητα εὐδοκήσῃ νὰ ἀνοίξῃ εἰς αὐτοὺς τὰ φιλάνθρωπα τῆς ἑαυτοῦ ἀγαθότητος σπλάγχνα, ἵνα ἐνστερνισθῶσι τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸν πρὸς τὸ ὑπήκοον οἰκτιρμὸν καὶ ἀποστῶσι πάσης κακίας καὶ ἀδικίας..».

Εἰς ἄλλο δὲ βραχὺ σημείωμά του ὁ Μάξιμος ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐλέου*[132] λέγει περὶ τῆς τσαρικῆς δεοντολογίας: «Ὡς ὁ ἥλιος εἶνε κόσμημα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ σελήνη τῆς νυκτός, οὕτω καὶ τοῦ εὐσεβοῦς τσάρου διάκοσμος ἐμπρεπὴς καὶ στέφανος φωτεινὸς εἶνε ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης Ἰησοῦς Χριστός, ὁ φωτίζων τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ τσάρου δι' ἀκτίνων ἐλέου καὶ πάσης δικαιοσύνης καὶ πρᾳότητος, δι' ἃς καὶ παρὰ πάντων τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ ἐπαινεῖται καὶ ἀγαπᾶται ὡς ὑπὸ τῶν τέκνων του ὁ πατήρ, διὰ δὲ τῶν πρὸς τὸν Ὕψιστον ὑπὲρ αὐτοῦ προσευχῶν ἐνισχύεται.. Καὶ τί τούτων κρεῖττον καὶ ἀναγκαιότερον τῷ πιστῷ βασιλεῖ καὶ ἡγεμόνι; Τοιοῦτον ὡραῖον καὶ σωτήριον στέφανον ποθήσατε πάντες οἱ ἐν ἐξουσίαις καὶ ὅσοι εἰς βασιλικὰ ἀνήχθητε ὕψη, ἵνα καὶ τῆς ἄνω ἀτελευτήτου τύχητε βασιλείας».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὁποῖοι ἦσαν οἱ ἄρχοντες ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὰς ἀμέσους ἐκ τῆς τότε πραγματικότητος ἐντυπώσεις τοῦ Μαξίμου. Ἡ πᾶσα αὐτῶν φροντὶς κατηναλίσκετο εἰς τὴν διὰ παντὸς ἀθεμί-

του μέσου ἀπόκτησιν ὡς πλείστου πλούτου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηγείροντο πολυτελέστατα μέγαρα, ἐθεράπευον τὴν φιληδονίαν αὐτῶν καὶ γαστριμαργίαν, παρεδίδοντο εἰς μέθας, διεσκέδαζον ἐν τυμπάνοις καὶ ἀγροίκοις παιγνίοις, ἐξετρέποντο εἰς παντοίας ἀσχημοσύνας καὶ ἀκρασίας. Ὁ Μάξιμος ἦτο πρόθυμος νὰ συγχωρήσῃ τὰς εὐωχίας, ἐὰν αὗται περιωρίζοντο εἰς ὡρισμένας τοὐλάχιστον περιπτώσεις, οἷον κατὰ τὰς ἑορτὰς ἢ κατὰ τὰς ἐπισκέψεις φίλων ἢ συγγενῶν, ὁπότε, –λέγει ὁ Μ. – θὰ ἠδύνατο νὰ ἦνε συγγνωστὴ «ἀναψυχή τις καὶ βιωτικὴ εὐφροσύνη». Ἀλλὰ τὸ κακὸν ἦτο συνεχὲς καὶ ἀδιάκοπον : αἱ τοιαῦται κραιπάλαι ἐπανελαμβάνοντο καθ' ἑκάστην, ἀπετέλουν τὸ μοναδικὸν καὶ μόνιμον μέλημα, διήρκουν δι' ὅλης τῆς ζωῆς, μέχρι καὶ τοῦ θανάτου.

Ὡς ἦτο ἀκόλουθον, τὴν αὐτὴν διαγωγὴν ἐδείκνυον καὶ οἱ ἐγγὺς πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἱστάμενοι, οἱ τὴν διοίκησιν τῶν ἐπαρχιῶν ἐμπεπιστευμένοι καὶ ἐν γένει οἱ ἀνώτατοι τοῦ κράτους λειτουργοὶ καὶ οἱ ἑκασταχοῦ οἱονδήποτε ἀσκοῦντες δημόσιον λειτούργημα. Δύναταί τις μάλιστα νὰ φαντασθῇ ὁποία ἔφοδος ἐγίνετο κατὰ τοῦ λαοῦ ὑπὸ τῶν ἐκ τοῦ κέντρου εἰς τὰς περιφερείας ἀποστελλομένων διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ὀργάνων, ἐὰν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτοι, μὴ μισθοδοτούμενοι ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου, ἠμείβοντο διὰ τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν εἰς βάρος τῶν κατοίκων τοῦ τμήματος, οὗτινος ἀνελάμβανον τὴν διοίκησιν. Ἡ ἀσυνείδητος καταλήστευσις τοῦ λαοῦ δὲν εἶχεν ὅρια. Αὐτὸς ὁ Ἰβὰν Δ' ἔλεγε περὶ τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν ὅτι ἦσαν διὰ τὸν λαὸν λύκοι, διῶκται καὶ καταστροφεῖς [133]. Καθ' ἃ λέγει περὶ τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ὁ Μάξιμος, οὗτοι συχνάκις διέδιδον ὅτι ὁ ὑπόδικος δύναται καὶ νὰ ἀθωωθῇ καὶ νὰ καταδικασθῇ, ἡ ἐλπὶς δῆλα δὴ ἐπὶ δικαιοσύνην ἢ ὁ φόβος τιμωρίας εἶνε λέξεις κεναί· δικαιοῦται ὁ καταβάλλων τὰ περισσότερα. «Ὅσοι ἡμῶν ἐν τῇ ἐξουσίᾳ καὶ ταῖς ἀρχαῖς, δὲν εἴμεθα τάχα ἄξιοι τῶν αὐτῶν καὶ πρὸς τοὺς γραμματεῖς καὶ τοὺς φαρισαίους ὀνειδισμῶν τοῦ Κυρίου, ἀφοῦ οὔτε ἔλεον ἐπιδεικνύομεν πρὸς τοὺς ἀδικουμένους καὶ βοηθείας δεομένους, ἀλλ' εἰσακούομεν τοὺς πλειοδοτοῦντας εἰς δωροδοκίας, ἀνεξαρτήτως ἂν εἶνε ἀδικοῦντες ἢ ἀδικούμενοι; Καὶ ἵνα μὴ εἴπω πλείονα καὶ δριμύτερα, τόσον οἱ εἰς τὰς πόλεις ὑπὸ τοῦ βασιλέως διοριζόμενοι δικασταὶ καὶ **ἀνθύπατοι* κατακυριεύονται ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς ἰουδαϊκῆς φιλοχρηματίας, ὥστε πᾶσαν πρᾶξιν ἐπιτρέπουσιν εἰς τοὺς ὑφισταμένους των : κρύφα, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς νὰ ἐπιβουλεύωνται τοὺς ἰδιοκτήτας εἴτε ρίπτοντες νύκτωρ εἰς τὰς οἰκίας των πράγματα ἀπηγορευμένα, εἴτε –ὢ τοῦ μεγέθους τῆς ἀσεβείας των!– ἀνθρώπινον πτῶμα κομίζοντες καὶ ρίπτοντες εἰς διασταύρωσιν δημοσίας ὁδοῦ ἐπὶ τῷ τέλει νὰ ἐνοχοποιηθῇ καὶ καταδικασθῇ ἐπὶ φόνῳ οὐχὶ μία μόνη ὁδός, ἀλλ' ὁλόκληρον τὸ τμῆμα τῆς πόλεως, διὰ νὰ πορισθῶσιν ὡς πλεῖστα χρήματα παρὰ πλειόνων οἱ πλεονέκται, ἄδικοι καὶ θεομίσητοι δικασταί. Τίς ποτε ἤκουσε τοιαύτην πλεονεξίας μέθοδον τολμουμένην μεταξὺ καὶ ἀπίστων λαῶν, ὁποίαν σήμερον δολιεύονται οἱ ἡμέτεροι ἄρχοντες; Ποῦ νῦν ὁ μεγαλοφωνότατος Ἡσαΐας ἵνα κατακραυγάσῃ ἐπαξίως τῆς ἐξ ἑβραϊκῆς φιλοχρηματίας αὐθάδους ταύτης ἀδικίας;.. Χριστιανοὶ εὐσεβεῖς, κατάμεστοι πλούτου καὶ πλείστων κτημάτων ἰδιοκτῆται, μόλις ὡς

ἀναλάβωσιν ἐξουσίαν.. διακαίονται ὑπὸ ἔτι μᾶλλον ἀκορέστου φιλαργυρίας, ὅθεν καὶ ἀδικοῦσι, τοκογλυφοῦσιν, ἁρπάζουσι τὰ κτήματα καὶ τὰς περιουσίας χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, παντοῖα κατὰ τῶν ἀθώων σοφιστεύονται ἐγκλήματα, μήτε τὸν Θεὸν φοβούμενοι, μήτε τοὺς ἀνθρώπους αἰδούμενοι, τοὺς ἀλλοδόξους περιοίκους λέγω, οἵτινες, καίτοι λατῖνοι αἱρετικοί, ἀλλ' ὅμως μετὰ πάσης δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας διοικοῦσι τοὺς ὑπηκόους των κατὰ τοὺς καθεστῶτας τοῦ κράτους των νόμους..Ποῦ τῶν λατινοφρόνων ἐκείνων ἀκούεται τοιοῦτος τρόπος ἀδίκου δίκης, ὁποία σήμερον παρ' ἡμῖν τοῖς ὀρθοδόξοις ἀποτολμᾶται;.. Οἱ παρ' ἡμῖν ἄρχοντες καὶ δικασταὶ τόσον κατακυριεύονται ὑπὸ τῆς πλεονεξίας, ὥστε, κἂν ἔτι ἡ ὅλη πόλις ἐξεγερθῇ κατὰ τοῦ ἀδικοῦντος, οὐδεμίαν παρέχουσι προσοχήν· τοὐναντίον δέ, διατάσσουσι τὸν δι' ὅπλων καὶ πλείστων ἀμοιβαίων ὕβρεων συναγωνισμόν, καὶ ἀποδίδουσι τὸ δίκαιον εἰς τὸν διὰ πλειόνων ὕβρεων ἀποδειχθησόμενον νικητήν, κἂν οὗτος εἶνε ὁ ἀδικῶν...» [134]. Συνεπείᾳ τῆς σκληρότητος καὶ ἀπανθρωπίας, τῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ τῶν βιαιοτήτων τούτων τῆς ἀνωτάτης διοικούσης τάξεως οὐδὲν ἄπορον ὅτι, ὡς λέγει ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς τοῦ ρωσικοῦ ιστ' αἰ. Giles Fletcher [135], ἠρημοῦντο πόλεις καὶ χωρία ἐξ ὁλοκλήρου, τοῦ λαοῦ ἀναγκαζομένου νὰ δραπετεύῃ εἰς ἄλλας περιφερείας, φεύγων τὰς ληστείας, τοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ τὰς καταπιέσεις τῶν διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ἐξουσιῶν. Ἕνεκα δ' ἀκριβῶς τῆς αὐθαιρεσίας, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς καθ' ὅλου ἀπανθρωπίας τῶν κυβερνώντων ἐγένετο ἀφ' ἑαυτῆς αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ἰδιοτύπου ἐκείνης ἀμύνης, ἥτις, ὡς ἀσκουμένη ἔξω τῶν νομίμων μέτρων, εἶχε μὲν τὸν χαρακτῆρα τοῦ τυχαίου, ἀνήγετο ὅμως εἰς θεσμὸν ἐμμέσου αὐτοπροστασίας διὰ προσφυγῆς τῶν ἀδικουμένων ἀδυνάτων εἰς τὴν ὑπὲρ αὐτῶν πρὸς τὸν τσάρον μεσολάβησιν, μάλιστα τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχήν, καθ' ἥν, ὡς ἀναφέρουσι τὰ σύγχρονα ρωσικὰ ἱστορικὰ μνημεῖα , «οἱ ποιμένες ἐσίγων ἐκ φόβου μὴ στερηθῶσι τῆς ματαίας των δόξης καὶ μὴ διὰ τὰς πράξεις των ἐλεγχθῶσι» [136], ὁ Μάξιμος, καίτοι ξένος, ἢ μᾶλλον, διότι ἀκριβῶς ἦτο ξένος καὶ ἠδύνατο καὶ νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ μετὰ παρρησίας ὡς ἐκ τῆς παρὰ τῷ τσάρῳ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσεως αὐτοῦ, οὐ μόνον τοὺς μητροπολίτας Μόσχας καὶ ἄλλους πρὸς τὸν ἡγεμόνα προσκειμένους παρεκίνει πρὸς μεσιτείαν ὑπὲρ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοπροσώπως πολλάκις ἐμεσολάβει ὑπὲρ τῶν ἐπικαλουμένων τὴν ἀρωγήν του, ὡς εἴδομεν δέ, καὶ εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ἐλέγχους του ἐμφανίζεται θαρραλέος ὑπερασπιστὴς τοῦ δικαίου τῶν ἀδυνάτων, ἀνεξαρτήτως τῆς ὑψηλῆς τῶν ἀδικούντων θέσεως [137].

Ἡ πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς ἀδυνάτους ἀπάνθρωπος συμπεριφορὰ τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἡ σκληρὰ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἐκμετάλλευσις ἦτο τόσον γενική, ὥστε ὁ Μάξιμος πάσης ἐπελαμβάνετο εὐκαιρίας ὅπως στιγματίζῃ κατὰ τὸν δριμύτερον τρόπον τὴν ἀντικοινωνικὴν ταύτην ἀναισθησίαν ὁθενδήποτε ἐκδηλουμένην. Ἵνα δὲ ἐπὶ τὸ ζωηρότερον παραστήσῃ τὸ μέγεθος τῆς ἁμαρτίας τῆς πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἀνοικτιρμοσύνης, ἐξαίρει μὲν τὴν θέσιν τοῦ πρὸς τοὺς πάσχοντας οἴκτου μεταξὺ τῶν κυριωτάτων ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, ἐπανειλημμένως δ' ὑπομιμνήσκει

ὅτι ἡ μετὰ θάνατον τύχη τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς τηρήσεως ἢ μὴ τῆς ἀρετῆς τῆς φιλοπτωχείας, ὡς τῆς κορυφαίας πασῶν τῶν ἀρετῶν. Οὐδεμία πρᾶξις ἡμῶν ἀγαθὴ ἰσχύει τόσον νὰ κινήσῃ ὑπὲρ ἡμῶν τὸν θεῖον ἔλεον-λέγει ὁ Μ.-, ὅσον ἡ πρὸς τοὺς πάντας καὶ τοὺς θλιβομένους φιλανθρωπία, ὁ οἶκτος καὶ ἡ συμπάθεια. Κατὰ τὴν ἐσχάτην κρίσιν ὁ Κύριος στεφανοῖ τοὺς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ οὐχὶ διὰ τὴν αὐστηρὰν νηστείαν καὶ τὰς ὑμνῳδίας καὶ ἀγρυπνίας, ἀλλὰ διὰ μόνην τὴν πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἐπιδειχθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν φιλανθρωπίαν· τοὺς δ' ἐξ εὐωνύμων καταδικάζει οὐχὶ διὰ τὴν μὴ τήρησιν τῶν νηστειῶν καὶ τῶν μακρῶν ἀγρυπνιῶν, ἢ διότι δὲν ἐξύμνησαν αὐτὸν διὰ παρατεταμένων ψαλμῳδιῶν, ἀλλὰ διότι οὐδεμίαν ἐπέδειξαν φιλανθρωπίαν πρὸς τοὺς πτωχούς, τοὺς ὁποίους καὶ δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλῇ ἀδελφούς του. «Παρασιωπᾷ, λοιπὸν, τὰ λοιπὰ ἔργα καὶ ἐννοῶ τὰς νηστείας τὰς πολλὰς καὶ τὰς προσευχὰς καὶ τὰς παννυχίους ὀρθοστασίας καὶ τὰς μακρὰς προσκυνηματικὰς ἀνὰ τὰς ἐρήμους ὁδοιπορίας.. Πάντα ταῦτα εἶνε ἀνωφελῆ καὶ οὐδενὸς λόγου παρ' αὐτῷ ἄξια, ὅτι λέγει «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν, καὶ ἐπίγνωσιν Θεοῦ ἢ ὁλοκαυτώματα»[138], ἤτοι μεταβαίνεις μήπως εἰς τὸν ναὸν διὰ νὰ προσευχηθῇς εἰς ἐμὲ καί μοι προσφέρῃς θυσίαν τινά, καθ' ὁδὸν δὲ συνήντησας πένητα ζητοῦντα βοήθειαν ἢ ἐλεημοσύνην; Ὅ,τι ἐσκόπεις νὰ προσφέρῃς εἰς τὸν ἱερέα μου διὰ παράκλησιν ἢ ἱεροπραξίαν, δὸς τῷ ζητήσαντι πτωχῷ καὶ μὴ παρίδῃς τὴν ἣν ἔχει ἀνάγκην [139].

Τὴν πρὸς τοὺς ἀποκλήρους ὠμότητα ταύτην ὁ Μάξιμος ἀποδίδει κυριώτατα εἰς τὴν φιλοχρηματίαν, διὸ καὶ διαρκῶς καυτηριάζει τὸ πάθος τῆς φυλαργυρίας. Τρία εἶνε -λέγει-τὰ κύρια τοῦ ἀνθρώπου πάθη, τὰ ὁποῖα δέον, κατὰ τοὺς πατέρας, ἀπαύστως νὰ καταπολεμῶμεν: ἡ φιληδονία, ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ φιλαργυρία, πάντων ὅμως τῶν κακῶν ρίζα εἶνε ἡ τελευταία, ὡς ἡ αἰτία τῆς πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἀνοικτίρμονος συμπεριφορᾶς. Τούτου ἕνεκα ἐπαναλαμβάνει: μὴ θησαύριζε ἀφρόνως, ἀλλὰ δίδε ἀφειδῶς εἰς τοὺς πτωχούς, ἂν θέλῃς νὰ ἔχῃς αἰωνίως τὸν οὐράνιον θησαυρόν. Προτίμα νὰ πένεσαι μᾶλλον, ἢ νὰ ἔχῃς ἄφθονον ἄργυρον, μηδὲ ἐκ φιλαργυρίας νὰ τρέφεσαι διὰ τοῦ αἵματος τῶν πενήτων.. [140]. Ἀλλαχοῦ τὴν φιλαργυρίαν παράγει ἐκ τῆς ἀγνοίας. Δύο εἶνε —λέγει— τὰ πάθη, ἐξ ὧν πάντα προέρχονται τὰ δεινά: ἡ λήθη καὶ ἡ ἄγνοια, ὑφ' ἣν ἐννοεῖ τὴν ἀγροῖκον ἀμάθειαν. Καὶ τῆς μὲν λήθης τῆς θείας δόξης ἀποτέλεσμα εἶνε ἡ φιλοδοξία, τῆς γηίνης δόξης ὁ πόθος , ἐξ ἧς οἱ ἄνθρωποι ἀλαζονεύονται καὶ ὑπεραίρονται ὡς αἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου. Ἡ ματαιοδοξία, λοιπόν, καὶ ἡ ὀργή, καὶ ὁ ὀλέθριος φθόνος καὶ ἡ οἴησις, τῆς λήθης ἐκβλαστήματα εἶνε. Τῆς δὲ ἀγνοίας καρπὸς εἶνε ἡ πάντων τῶν κακῶν ρίζα φιλαργυρία, ἐξ ἧς ἡ τοκογλυφία καὶ τῶν ξένων ἀγαθῶν ὁ σφετερισμός.. Ὡς ὁ οἰνόληπτος ἐν τῇ οἰνοφλυγίᾳ του ἀσχημονεῖ ἐκτρεπόμενος εἰς ἄφρονας παροινίας, οὕτω καὶ ἐξ ἀγνοίας τοῦ ἀγαθοῦ τυφλούμεθα τὸν νοῦν ὑπὸ τῆς λαίλαπος τῶν φθοροποιῶν παθῶν καὶ ὁτὲ μὲν μαινόμεθα ὀργιζόμενοι, ὁτὲ δὲ παρασυρόμενοι ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς σαρκὸς ἀσχημονοῦμεν [141].

Ἡ ἀσχημοσύνη δὲ αὕτη ἐξεδηλοῦτο διὰ τῆς συβαριτικῆς πολυτελείας, τῆς μέθης καὶ ἀκατανομάστων παθῶν. Μέγαν πλοῦτον ἐσώρευον οἱ πλούσιοι «μεμιγμένον μὲ δάκρυα ὀρφανῶν καὶ χηρῶν»—λέγει ὁ Μ.—διὰ νὰ ζῶσι ζωὴν μεγαλοπρεπῶς πολυδάπανον, νὰ εὐωχῶνται καὶ νὰ ἐπιδεικνύωσι τοὺς πολυτελεῖς των ἱματισμοὺς καὶ τὸ πλῆθος τῶν δούλων· ἀποφεύγοντες τὴν στενὴν καὶ τεθλιμμένην ὁδόν, τὴν εἰσάγουσαν εἰς τὴν ζωὴν δι' ἐγκρατείας καὶ δακρύων καὶ δοκιμασιῶν, προκρίνουσι τὴν εὐρύχωρον τῆς ἐν παντοίᾳ ἐπαισχύντῳ εὐφροσύνῃ κραιπάλης [142]. Δὲν εἶνε δακρύων ἄξιον τὸ ὑπό τινων ἀλογίστως πραττόμενον, νὰ ἀπέχωσι μὲν κρεωφαγίας κατὰ τὴν Δευτέραν, πρὸς μείζονα τάχα σωτηρίαν, νὰ οἰνοποτῶσιν ὅμως δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ταύτης, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς νὰ διαπυνθάνωνται ποῦ ὑπάρχει συνευωχία, διὰ νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς πότον μέχρι μέθης καὶ νὰ ἀσχημονῶσι παντοιοτρόπως, νὰ μὴ ἀπέρχωνται δ' ἐκεῖθεν ἄνευ βωμολόχων φιλονεικιῶν, διότι ἡ οἰνοποσία παντὸς κακοῦ ἀποβαίνει αἴτιον; καὶ ἔριδες καὶ διαπληκτισμοὶ καὶ φόνοι καὶ πᾶσα θεομίσητος ἀκολασία προέρχονται ἐξ αὐτῆς καὶ καταρρυπαίνουσιν ἡμᾶς, ἐνῷ ἐκ τῆς κρεωφαγίας οὐδὲν τοιοῦτον συμβαίνει [143].

Μεθ' ὅλως ἰδιαιτέρας ἀγανακτήσεως ὁ Μάξιμος ἐξηγείρετο κατὰ τοῦ σφόδρα διαδεδομένου πάθους τοῦ σοδομισμοῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου καὶ πολλάκις μὲν καταφέρεται ἐν ταῖς συγγραφαῖς του, ᾐσθάνθη ὅμως τὴν ἀνάγκην νὰ γράψῃ εἰδικὸν *Λόγον κατὰ τῶν ἀφρόνως καταποντιζομένων καὶ ἐν αἰωνίαις βασάνοις ἀπολλυμένων διὰ τῆς ἀποτροπαίας σοδομικῆς ἁμαρτίας* [144]. Ὑπομνήσας ἐν ἀρχῇ τοὺς παλαιοὺς σοδομίτας, καθ' ὧν ἐξερράγη ἡ θεία ὀργή, ἥτις κατέστρεψε τεφρώσασα διὰ πυρὸς καὶ θείου καὶ αὐτοὺς καὶ τὴν πόλιν των πρὸς παραδειγματισμὸν τῶν τυχὸν «μελλόντων ἀσεβεῖν» [145], συνιστᾷ οὐ μόνον τὴν πρὸς τὸ τοιοῦτο ἁμάρτημα ἐντελῆ βδελυγμίαν, ἀλλὰ καὶ αὐστηροτάτην τὴν τιμωρίαν τῶν παρεκτρεπομένων. Εἰς ἡμᾶς—λέγει—, χριστιανοὺς ὄντας καὶ τόσον φοβερὰν τῆς θείας ὀργῆς ἐκδήλωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντας, προσήκει καὶ νὰ μυσαττώμεθα τοιαύτην θεομίσητον βδελυγμίαν, ὡς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀνομίαν παροργίζουσαν τὸν Κύριον, καὶ τοὺς ταύτην διαπράττοντας καὶ μὴ συναισθανομένους τὴν ἐνοχήν των νὰ καταδικάζωμεν εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον καὶ νὰ παραδίδωμεν εἰς τὸ αἰώνιον ἀνάθεμα ὡς ἐξάπτοντας τὴν ἀνύποιστον θείαν ὀργὴν κατὰ τῶν ἀσεβῶν καὶ ὡς ἀπὸ Θεοῦ καταράτους [146]. . . . Γνῶτε, ὦ ἄθλιοι—ἀνακράζει ὁ Μ.—τίνος ἐπαισχύντου ἡδονῆς ἐστε ζηλωταί. . Ὦ τῆς ἀναισθησίας ὑμῶν καὶ ἀθλιότητος. . , ὅτι καὶ τῶν ἀλόγων κτηνῶν καταδεικνύεσθε ἀλογώτεροι. . , διότι οὐδὲ ἐν τοῖς κτήνεσιν ὁρᾶται τὸ διαπραττόμενον ὑφ' ὑμῶν. Πάντως οἱ τοιοῦτοι θὰ παραδοθῶσιν εἰς βασάνους ἔτι φρικτοτέρας ἢ οἱ παλαιοὶ σοδομῖται—προσθέτει ὁ Μ.—, ἐφ' ὅσον δι' ἐκείνους μέν, ὡς ἔξω τοῦ νόμου τελοῦντας, δὲν ὑπῆρχεν ἀπαγορευτικὴ τῆς βδελυρᾶς ταύτης αἰσχρουργίας ἐντολή, ὅθεν καὶ ἐξ ἀγνοίας ἠσέβουν· οἱ νῦν ὅμως ταύτην ἀποτολμῶντες παρανομοῦσιν οὐχὶ ἐξ ἀγνοίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν πολλὴν αὐτῶν ἀναισθησίαν καὶ ἀφροσύνην. . Ἐπαινῶν ἐφεξῆς ὁ Μάξιμος τὸν «ἀρχαῖον ἀείμνηστον αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν τὸν μέγαν», διότι ἐκ θείου ζήλου κατεδίκαζε

τοὺς ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ τὴν κακοήθειαν ταύτην διαπράττοντας, τοῦ αὐτοῦ μακαρισμοῦ ἄξιον κρίνει καί τινα δοῦκα τῆς «περιωνύμου Βενετίας», ὅστις θείῳ ζήλῳ ἐπ' ἴσης κινούμενος πολλοὺς τοιούτους ἐξωλόθρευσε διὰ τῆς πυρᾶς, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ τὸν ἴδιόν του υἱὸν διὰ χρυσῆς ἁλύσεως ἀπηγχόνισε συκοφαντηθέντα ὑπὸ βιασθέντος ἐφήβου. Ἀλλὰ δὲν θὰ σιωπήσω—προσθέτει ὁ Μ.—καὶ τὸ περὶ τῶν χριστομάχων ἀγαρηνῶν λεγόμενον, ἀξιοπιστότατον, ἐφ' ὅσον προέρχεται παρ' ἐχθρῶν. Καίτοι δῆλα δὴ ἡ ἀχρειότης αὕτη εἶνε παρ' αὐτοῖς λίαν διαδεδομένη, ἐν τούτοις οἱ ἐξ αὐτῶν σωφρονέστεροι λέγονται φρονοῦντες ὅτι οἱ ταύτην διαπράττοντες οὐκ ὄψονται Θεοῦ πρόσωπον, ἄκριτοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καταδικαζόμενοι εἰς ἀπώλειαν. «Ἀκούσατε, ἄφρονες, καὶ αἰσχύνθητε ὅσοι ἀθῷαν νομίζετε τὴν θεομίσητον σοδομικὴν βδελυγμίαν καὶ κυλίεσθε ἐν αὐτῇ ὡς οἱ ἀκάθαρτοι χοῖροι ἐν τῷ βορβόρῳ.., χειρότερον τῶν χριστιανομάχων ἀγαρηνῶν θὰ τιμωρηθῆτε.. Καὶ πάλιν λέγω καὶ δὲν θὰ παύσω πρὸς ὑμᾶς ἐπαναλαμβάνων : Μισήσατε ἐξ ὅλης ψυχῆς τὴν ἀτιμίαν ταύτην καὶ μὴ γίνεσθε τέκνα κατάρας καὶ ἀπωλείας ἀτελευτήτου..... Χριστιανοὶ εἶσθε καὶ ὀνομάζεσθε, παρὰ Χριστοῦ τοῦ παναμώμου καὶ παναγίου Θεοῦ τὴν ἐξαιρετικὴν κλῆσιν ἔχοντες ταύτην· ἀξίως αὐτοῦ πορεύεσθε ἐν πάσῃ ἐγκρατείᾳ καὶ ἁγιότητι, πεοισριζόμενοι εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ παναγάθου Δημιουργοῦ δωρηθεῖσαν ὑμῖν φυσικὴν γυναικείαν μορφὴν καὶ μὴ ὁμοιούμενοι πρὸς τοὺς ἐκ τῆς δούλης Ἄγαρ ἀσεβεῖς Ἰσμαηλίτας»..

Πολλαχοῦ τῶν συγγραφῶν του ὁ Μάξιμος θίγει καὶ θέματα ἐκ τῆς συγχρόνου καταστάσεως τῆς οἰκογενειακῆς τῶν ρώσων ζωῆς, ἐξαίρων τὴν ἁγιότητα τοῦ γάμου καὶ συνιστῶν τὴν κατὰ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ρύθμισιν τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας. Ἡ ἐν τοῖς ὄπισθεν διὰ βραχέων εἰκονισθεῖσα ζωὴ τῆς ρωσικῆς οἰκογενείας ἐβασίζετο ἐπὶ τοῦ περιλαλήτου ρωσικοῦ μνημείου τοῦ ιστ' αἰ., τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ντομοστρόη*, ἀποτελέσαντος ἐπὶ αἰῶνας τὸν μόνιμον Καταστατικὸν χάρτην, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ οἰκογενειακοῦ καθεστῶτος τῶν ρώσων, τὸ σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον οἰκογενειακὸν Πηδάλιον[147].. Ἡ ἄγαν λεπτολόγος, μικρολόγος, περιπτωσιολόγος καὶ ἄκρως φορτικὴ ἠθικολογία τῶν ἐν αὐτῷ κανονιστικῶν εἰσηγήσεων καὶ διατάξεων, αἵτινες ἀπεσκόπουν εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν οἰκογενειακῶν μελῶν, εἶχον τόσον βαθέως ριζωθῆ εἰς τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν, ὡς ἐκ τῆς γενικῆς ἀγροικίας τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ὥστε δυσκολώτατον ἦτο νὰ καταπολεμηθῇ κυρίως ἡ σκληρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἐν τῷ οἴκῳ δεσποτεία καὶ ἡ εὐτελὴς θέσις τῆς γυναικός. Ἴδιον ὅμως λόγον ποιεῖται ὁ Μάξιμος περὶ τῶν ἐγκαταλιμπανόντων τὰς ἑαυτῶν συζύγους διὰ νὰ ἐγκαταβιώσωσιν ἐφεξῆς μέχρι τῆς τελευτῆς ἐν μονῇ, ἐν διατριβῇ ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος πρὸς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ἐγκαταλίπωσιν ἀναιτίως τὰς ἑαυτῶν συζύγους καὶ ν' ἀσπασθῶσι τὸν μοναχικὸν βιον.*[148] Ὁρίζων ἐν ἀρχῇ ὁ Μάξιμος τρεῖς θεμελιώδεις ἀρετὰς ὡς ἀπαραιτήτους πρὸς ἠθικὴν τελείωσιν, ἤτοι τὴν πίστιν, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸν ἔλεον, συμβουλεύει νὰ μὴ ἀπογινώσκωσι τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν οἱ μετὰ γυναικῶν νομίμως συμβιοῦντες καὶ ἀνατρέφοντες τέκνα καὶ νὰ μὴ ἐπιδιώκωσι

τὴν ἀπ' αὐτῶν ἀπαλλαγήν, διότι ὁ μετὰ γυναικὸς δεδεμένος δὲν πρέπει νὰ ζητῇ, κατὰ τὸν ἀπόστολον, λύσιν, «τίμιος γὰρ ὁ γάμος καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος». Ἂν ὅμως –ἐπιλέγει ὁ Μ.–πράγματι ἐπιδιώκετε μείζονα σωτηρίαν, διακόψατε ὑμεῖς αὐτοὶ πᾶσαν σχέσιν πρὸς πᾶσαν κακίαν : ἀδικίαν, ψεῦδος, πονηρίαν, ἀπληστίαν, φιλοκτημοσύνην, ξένων περιουσιῶν σφετερισμόν, συκοφαντίαν, φθόνον, χαιρεκακίαν καὶ πᾶσαν ἀπανθρωπίαν, ἀγαπήσατε δὲ τὴν ἀλήθειαν, τὴν δικαιοσύνην, τὸν ἔλεον, τὴν φιλανθρωπίαν, καὶ ἀρκεῖσθε εἰς τὰς συζύγους σας μὴ ἐπιθυμοῦντες τὰς ξένας, διότι οἱ πόρνοι καὶ οἱ τῶν ξένων γυναικῶν ἐρασταὶ καταδικάζονται εἰς τὰς αἰωνίους βασάνους μετὰ τῶν σοδομιτῶν καὶ τῶν γομορρ ιτῶν.. Ἂν δέ τις ἐξ ὑμῶν ἐξ ἐπιπολαιότητος σκέπτεται νὰ ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον ἀπολύων τὴν σύζυγόν του, ἂς δοκιμάσῃ ἑαυτὸν πρότερον ἐν τῇ κοσμικῇ ζωῇ ἂν δύναται νὰ ἐφαρμώσῃ τὰς προειρημένας ἀρετὰς ἐν φόβῳ Θεοῦ. Ἂν δὲ ἐπιτυγχάνῃ, καὶ πάλιν δὲν πρέπει νὰ χωρισθῇ τῆς συζύγου του, ἀλλά, εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ, ὀφείλει νὰ ἐμμένῃ εἰς τὸν ἔγγαμον βίον πράττων ἔργα ἀγαθὰ καὶ ἐπιμελῶς προσευχόμενος.. Ἐπὶ τούτοις –προσθέτει ὁ Μ.– καταμάθετε, ὅτι ὁ τόσον ποθούμενος μοναχικὸς βίος οὐδὲν ἄλλο εἶνε, ἢ ἐπιμελὴς τήρησις τῶν σωτηριωδῶν ἐντολῶν τοῦ Εὐαγγελίου...., ὁ δὲ καὶ ἐν τῇ κοσμικῇ ζωῇ τηρῶν θεαρέστως ταύτας δὲν ἀπέχει τῆς μοναχικῆς πολιτείας καὶ μακαριότητος· ὡς καὶ ὁ τὸν μοναχικὸν μὲν τρίβωνα φέρων, ἀλλὰ παραβαίνων τὰς ἐντολὰς τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν πατέρων τὰς παραδόσεις καὶ ἀκόσμως καὶ ἀναξίως βιῶν, διαρκῶς μεθυσκόμενος,λαιμαργῶν,φιλαργυρευόμενος καὶ φιλοκτημονῶν, μόνον κατὰ τὸ ράσον διαφέρει τοῦ παρεκτρεπομένου κοσμικοῦ.. Ὁ τηρῶν ὅμως τὰς θείας ἐντολὰς θὰ ἦνε καὶ θὰ λέγηται μοναχός, καὶ λαϊκὸς ἔτι ὤν, διότι ἡ ἀληθινὴ χριστιανικὴ πίστις δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ἐνδύματος καὶ τὴν ἀπὸ βρωμάτων ἀποχήν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀποφυγὴν πάσης κακίας καὶ τῶν ψυχοφθόρων παθῶν..Ἐν γένει δ' ὁ ἄξων τῆς ἠθικολογίας τοῦ Μαξίμου εἶνε ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ διηνεκὴς ὑπόμνησις τῶν αἰωνίων βασάνων. «Κτῆσαι τὸν καθαρὸν τοῦ Θεοῦ φόβον»· «ἕνα ἀστέρα γίνωσκε ἀπόνηρον, τὸν θεῖον καὶ ἀεὶ καθαρὸν φόβον, δι' οὗ πᾶσαν ἀποκλείεις κακίαν.., ἵνα οὔριον πλέῃς πρὸς τὸν οὐράνιον λιμένα.....». «Ὀρθῶς λέγεται ὅτι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ εἶνε ἀρχὴ σοφίας, ἤτοι ἀρχὴ ψυχικῆς σωτηρίας εἶνε ἡ τήρησις καὶ πλήρωσις τῶν θείων ἐντολῶν, κατὰ τὸ ψαλμικὸν » (λγ' 12).. «Μέμνησο ἀεὶ τῶν βασάνων τοῦ Ἅδου καὶ βάδιζε εὐθέως τὴν ὁδὸν τῆς εὐσεβείας».. «Καὶ οἱ ἀρχαῖοι μαρτυροῦσιν ὅτι οὐδεὶς θὰ διαφύγῃ τὴν μέλλουσαν κρίσιν. Ὁ πολύμητις Ὀδυσσεύς, κατελθὼν εἰς τὸν Ἅδην, ἄλλους μὲν εἶδεν ἀπολαύοντας εὐφροσύνου φωτὸς ἐν τοῖς Ἠλυσίοις, ἄλλους δὲ ἐν φρικτοῖς βασανιζομένους βασάνοις. Τοῦτο βεβαιοῦσι καὶ ὁ Μίνως καὶ ὁ Ραδάμανθυς, οἱ ὑπὸ τῆς μυθολογίας ἀναφερόμενοι ἐν τῷ Ἅδῃ κριταί, καὶ ὁ Κοκκυτὸς καὶ ὁ Ἀχέρων, οἱ πύρινοι ποταμοί, ἐντὸς τῶν ὁποίων βασανίζονται πάντες οἱ ἐξ ἀσεβείας παρανομοῦντες»...., κλ. [149]

3. Ἡ διαστροφὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου.

Ἀλλ', ὡς ἦτο ἑπόμενον, ὁ Μάξιμος φυσικὸν ἦτο νὰ στρέψῃ ἔτι περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ρωσικοῦ μοναχικοῦ βίου, ὅθεν περὶ αὐτοῦ οὐ μόνον πλεισταχοῦ τῶν ἔργων του ὁμιλεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐν εἰδικαῖς καὶ πολλαῖς συγγραφαῖς διεξοδικῶς πραγματεύεται.

Ἐκ τῆς ἐν τοῖς ὄπισθεν παρασταθείσης εἰκόνος τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ εὐεξήγητος ἀποβαίνει ἡ ἀρνητικὴ τοῦ Μαξίμου στάσις ἔναντι τῶν περὶ τῆς μοναχικῆς ζωῆς ἀντιλήψεων τῶν ρώσων τῆς ἐποχῆς του. Οἱ ρῶσοι γενικῶς εἶχον τὴν πεποίθησιν ὅτι πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ψυχικῆς σωτηρίας ἤρκουν ἡ κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν ἀπαγγελία τῶν μοναχικῶν εὐχῶν καὶ ἡ περιβολὴ τοῦ ράσου. Δι' αὐτῶν ὁ μοναχὸς οἱονεὶ αὐτομάτως διεκρίθη τῆς τάξεως τῶν κοινῶν λαϊκῶν χριστιανῶν καὶ χωρεῖ ἀσφαλῶς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς σωτηρίας. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, οἱ ὀρθόδοξοι διακρίνονται εἰς δύο ἐντελῶς ἀπ' ἀλλήλων διαφερούσας τάξεις, τὴν περιφρονουμένην κατωτάτην τῶν λαϊκῶν, ὧν κλῆρος ἡ ἁμαρτία καὶ αἱ αἰώνιαι βάσανοι, καὶ τὴν ἀξίαν παντὸς σεβασμοῦ καὶ τιμῆς τελειοτάτην τῶν μοναχῶν, οἵτινες, φεύγοντες τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακὸν καὶ ἐν ταῖς μοναῖς διὰ τῶν προσευχῶν καὶ ἄλλων ἀσκήσεων μεριμνῶντες περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἑαυτῶν ψυχῆς, βέβαιον κλῆρον ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ ἔχουσι τὴν τῶν δικαίων μακαριότητα. Ἄβυσσος, λοιπόν, χωρίζει τὰς δύο ταύτας τῶν ὀρθοδόξων κατηγορίας· ὅθεν οἱ ἐπιθυμοῦντες τὴν ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν ὡς μόνην διέξοδον ἔχουσι τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ κόσμου, τὴν ἀναχώρησιν εἰς μονὴν καὶ τὴν περιβολὴν τοῦ μοναχικοῦ τρίβωνος. Ἐντεῦθεν ἡ περὶ ἑαυτῶν ἰδέα τῶν μοναχῶν ὡς τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ, προνομιοῦχον κατεχόντων θέσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ὀρθοδόξων.

Ἕνεκα τῆς οὐσιώδους σημασίας, τὴν ὁποίαν οἱ ρῶσοι ἀπέδιδον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μηχανικὴν εὐσέβειαν, καί, ἑπομένως, εἰς τὴν μοναχικὴν εὐχὴν καὶ ἀμφίεσιν, καθ' ἑαυτάς, ἑπόμενον ἦτο νὰ μὴ ἔχωσιν ὑψηλοτέρας καὶ οὐσιαστικωτέρας ἀπαιτήσεις παρὰ τῶν μοναχῶν. Ἀφοῦ ἅπαξ ὁ ἀποταξάμενος τῷ κόσμῳ καὶ ἀσπασθεὶς τὸν μοναχικὸν βίον εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν καὶ προσεύχεται ἐνδελεχῶς καὶ νηστεύει καὶ ἀναγινώσκει καὶ ψάλλει, ἤδη δι' αὐτῶν τούτων ἔχει ἐξησφαλισμένην τὴν σωτηρίαν· ἂν δέ, ἐπὶ πλέον, ἀσκῆται ἐν μέρει ἐρημικῷ, καταπονῶν τὴν σάρκα καὶ βασανίζων ἑαυτὸν διὰ ποικίλων στερήσεων, ἀναγνωρίζεται καὶ τιμᾶται ὡς ἅγιος. Αἱ νηστεῖαι, αἱ προσευχαὶ καὶ αἱ ἄλλαι ἀσκήσεις, καθ' ἑαυτάς, ἤτοι ὡς ἁπλοῖ ἐξωτερικοὶ τύποι, μηχανικῶς συναποτελοῦσι τὴν ἁγιότητα, ὅθεν ἡ ἁγιότης καὶ ἡ χάρις ἐνδιαιτῶνται μόνον ἐν ταῖς μοναῖς, ἔξω τοῦ λοιποῦ ἐφαμάρτου κόσμου, ὅπου μόνη ἡ κακία ἐλευθέρως σοβεῖ.

Ταύτην ἀκριβῶς τὴν ἀντίληψιν ὁ Μάξιμος θεωρεῖ ὡς ρίζαν πάντων τῶν κακῶν τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ, διὸ καὶ καταφέρεται κατ' αὐτῆς ἐπανειλημμένως καὶ μετ' ἐξαιρετικῆς αὐστηρότητος. Κατὰ τὸν Μάξιμον, ὁ γνήσιος καὶ ἀληθὴς μοναχισμὸς δὲν ἔγκειται εἰς τὰ ράσα, τὰς νηστείας, τὰς παρατεταμένας προσευχάς, τὰς παννυχίους ὀρθοστασίας, τὰς μακρὰς καὶ κοπιώδεις προσκυνηματικὰς ὁδοιπορίας, τὴν τήρησιν τῆς

παρθενίας, τὰς νεκρωτικὰς τοῦ σώματος ἐρημικὰς ἀσκήσεις καὶ τὴν ἀποκλειστικὴν περὶ τῆς ἀτομικῆς σιωτηρίας φροντίδα, καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ κυριώτατα καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὴν ἐμπράγματον τήρησιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν διηνεκῆ ἐνεργὸν ἐκδήλωσιν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἐλέου, ἄνευ τῶν ὁποίων οὐδεὶς δύναται σωθῆναι. Μόνον αἱ ἐξωτερικαὶ τυπικαὶ μοναστικαὶ κατορθώσεις δὲν ἰσχύουσι διὰ τὴν ἐσωτερικὴν βελτίωσιν τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἀκολουθίαν δὲ εἰς ὁσασδήποτε μετανοίας καὶ προσευχὰς καὶ ἀναγνώσεις καὶ ἄλλας σωματικὰς στερήσεις καὶ καταπονήσεις κἂν ἐξαντλῆται ὁ μοναχός, ἐνῷ ταὐτοχρόνως εἶνε ἐγωϊστής, ἀγροῖκος, διεφθαρμένος καὶ κακός, οὐδὲν ἐπιτυγχάνει. Διότι τὰ μοναστικὰ ἐπιτεύγματα ταῦτα δὲν εἶνε τὰ γενεσιουργὰ τῆς ὑψηλῆς ἠθικῆς διαθέσεως καὶ τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ ἀγαθῷ προκοπῆς, ἀλλὰ τοὐναντίον, ταύτης εἶνε ἐκδηλώσεις καὶ ἀποτελέσματα. Ὡς ἐκ τούτου, καὶ πᾶς λαϊκός, ἐφ' ὅσον πολιτεύεται ἐν τῷ κοσμικῷ βίῳ κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, δύναται νὰ τύχῃ τῆς σωτηρίας· ὅπως, ἐξ ἄλλου, καὶ οἱοσδήποτε λαϊκὸς δύναται νὰ τηρῇ πιστῶς τὰς νηστείας, νὰ φοιτᾷ τακτικῶς εἰς τὸν ναόν, νὰ προσεύχεται κατ' ἰδίαν καί, ἐν γένει, νὰ τελῇ μηχανικῶς ὅ,τι καὶ ὁ τηρητὴς τῶν ἐξωτερικῶν μόνον τύπων μοναχός, ὥστε ὁ τελευταῖος νὰ μὴ ἀξιοῖ ἰδίαν παρὰ τῷ Θεῷ προνομιοῦχον θέσιν ἔναντι τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ βιοῦντος χριστιανοῦ [151]. Ὑπομιμνήσκων τὴν ὑπὸ τοῦ Κυρίου κατάκρισιν τῶν λεγόντων μόνον καὶ μὴ πραττόντων, πικρῶς ταλανίζει ὁ Μάξιμος τοὺς τοιούτους τυπομανεῖς· «οὐαὶ ὑμῖν, ὅτι ματαίως κοπιᾶτε ἀπέχοντες βρωμάτων, μακρὰ προσευχόμενοι καὶ ἀγρυπνοῦντες, νομίζοντες ὅτι οὕτω σώζεσθε· οὐ γάρ ἐστιν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρῶσις καὶ πόσις, ἀλλὰ δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη καὶ χαρὰ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶνε εἰ μὴ πᾶσα δικαιοσύνη καὶ ἀγάπη τελεία καὶ ἁγιότης καὶ ἔλεος καὶ γενναιοδωρία πρὸς πάντας τοὺς ἐν ἐνδείαις καὶ δοκιμασίαις βιοῦντας». «Διὰ πάντα τὰ ἀγαθὰ ἔργα, ἅτινα ἐπιτελοῦνται πρὸς τοὺς πτωχούς, ὁ Δίκαιος στεφανοῖ τοὺς δικαίους καὶ τοὺς ἐλεήμονας ὁ ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπος..· αἱ πολλαὶ νηστεῖαι καὶ αἱ εἰς τὴν ἔρημον ἀναχωρήσεις, ἀπόντων τοῦ ἐλέου καὶ τῆς φιλανθρωπίας, εἶνε ἀνωφελῆ καὶ οὐδενὸς παρ' Αὐτῷ ἄξια..Ὑπὸ τὰς μωρὰς παρθένους τῆς περὶ τῶν δέκα παρθένων παραβολῆς –λέγει ὁ Μ.– ὁ Κύριος νοεῖ τὰς ψυχὰς τῶν εὐσεβῶν ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, οἵτινες νομίζουσιν ὅτι διὰ τῶν παννυχίων προσευχῶν καὶ τῶν πολλῶν νηστειῶν καθαρίζουσιν ἑαυτοὺς παντὸς σωματικοῦ καὶ ψυχικοῦ ῥύπου· ὡς ἀμελήσαντες ὅμως τοῦ ἐλέου, ἤτοι τῆς πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ πεφορτισμένους εὐσπλαγχνίας καὶ συμπαθείας, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εἰσέλθωσι μετὰ τῶν φρονίμων παρθένων εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νυμφίου [152].

Τὰς περὶ τῆς ἀπαξίας τῆς μονομεροῦς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας ἀντιλήψεις αὐτοῦ ὁ Μάξιμος διαρκῶς ἐπαναλαμβάνει, ἐπιμένων εἰς τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς τηρήσεως τῶν θείων ἐντολῶν· «μὴ ἀσκήσασα τὰς ἀρετὰς –λέγει ὁ νοῦς πρὸς τὴν ψυχὴν– ἐν πυκνῷ σκότει διὰ παντὸς ἐνοικεῖς, παρεδόθης εἰς τὰς αἰωνίας βασάνους, μηδὲν ὠφεληθεῖσα ἐκ τῶν συχνῶν καὶ μακρῶν προσευχῶν καὶ τῶν δι' ὧν περιεβλήθης μελανῶν

ράσων. Διότι αἱ προσευχαὶ καὶ τὰ μαῦρα ράσα τότε μόνον εἶνε εὐάρεστα καὶ τίμια τῷ Θεῷ, ὅταν μετ' ἐπιμελείας τηρῶνται πᾶσαι αἱ ἐντολαὶ αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ ὡς σὺ νομίζεις, ἀλλ' ὡς ὁ Κύριός σου διέταξε· οὐδὲν ἄλλο ὠφελεῖ, εἰ μὴ μόνον ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν.. Πρὸς τήρησιν αὐτῶν ἀκριβῶς ἐθεσπίσθησαν αἱ προσευχαί, αἱ νηστεῖαι καὶ αἱ ἀγρυπνίαι, ἐπ' αὐταῖς δὲ μὴ καυχᾶσαι, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπιμελεῖσαι τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν· ἀλλ' ἐπὶ μᾶλλον μερίμνα πρῶτον νὰ κατορθώσῃς πᾶσαν ἀρετήν.. Τῇ ἀληθείᾳ οἰκτρῶς πλανᾶσαι καὶ ἀφίστασαι τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἄμμου οἰκοδομεῖς.., ἐὰν δὲν ἐφαρμόζῃς ἐν τῇ πράξει πάσας τοῦ Σωτῆρος τὰς ἐντολάς».. [153].

Ὁ τοιοῦτος μηχανικὸς ὅμως μοναχισμός, ἀποτελῶν διαστροφὴν τοῦ ἀληθοῦς καὶ γνησίου μοναχικοῦ βίου, οὐδένα κέκτηται ἀνώτερον προορισμὸν καὶ δι' οὐδεμίαν ὑψηλὴν ἀποστολὴν εἶνε χρήσιμος. Τοὐναντίον, ὁ ἀπαρεξήγητος καὶ ἀδιάφθορος χριστιανικὸς μοναχισμὸς ἀσκεῖ, κατὰ τὸν Μάξιμον, εὐεργετικὴν ἐπὶ τῆς κοινωνίας ροπήν, τοιοῦτος δ' εἶνε ὁ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων ἐν αὐταπαρνήσει μέχρις αὐτοθυσίας ἐκδηλῶν τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, ὁ πραγματοποιῶν τὸν ἔλεον καὶ προάγων τὴν δικαιοσύνην. Οἱ ἀληθεῖς μοναχοὶ –λέγει ὁ Μ.– ἔμπλεοι θερμῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως καὶ ζήλου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως καὶ κατισχύσεως τῆς ἀρετῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, μετὰ θάρρους ἐξορμοῦσιν εἰς τὸν πλήρη ἁμαρτίας κόσμον πρὸς διάδοσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ παρόρμησιν πρὸς ἀρετοπραξίαν, αὐτοὶ ἑαυτοὺς προβάλλοντες παράδειγμα πρὸς μίμησιν. Εἶνε παρόντες πανταχοῦ ὅπου βρίθει τὸ κακόν, τὸ ἔγκλημα καὶ ἡ ἁμαρτία, ὅπου αἱ ἁμαρτίαι ἀπειλοῦσιν ὁριστικὸν θρίαμβον κατὰ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀληθείας ὡς ἀτρόμητοι ὑπὲρ αὐτῶν ἀγωνισταὶ καὶ ἐπικριταὶ πάσης ἀδικίας, κακίας καὶ ἀσεβείας, πρόθυμοι δὲ καὶ ἀφειδεῖς ἀρωγοὶ ὅπου βοᾷ ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἀνέχεια. Οὕτω οἱ γνήσιοι μοναχοί, ὡς ἀληθεῖς τοῦ Χριστοῦ στρατιῶται, εἶνε εἰς τὸν κόσμον φορεῖς παντὸς ὅ,τι ἅγιον, ὑψηλόν, ἀληθὲς καὶ ἀγαθόν, ἀποβαίνοντες οὕτω ἀληθεῖς εὐεργέται καὶ ὑπέρμαχοι τῶν ἐνδεῶν καὶ τῶν δυστυχῶν.

Πρὸς κατόρθωσιν ὅμως τούτων ὁ μοναχὸς δέον νὰ ἦνε πεπροικισμένος δι' ὑψηλῶν πνευματικῶν χαρισμάτων, ἅτινα βαθμηδὸν ἀποκτῶνται ἐν ἀδιαλείπτῳ προσπαθείᾳ πρὸς ἠθικὴν τελείωσιν. Ὁ μαναχός, ἀπαρνούμενος τὸν κόσμον καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ δεσμούς, ἀναχωρεῖ εἰς τὴν μονὴν ἵνα, ἐλεύθερος πάσης κοσμικῆς μερίμνης, ἐπιδοθῇ εἰς τὴν αὐτομελέτην καὶ αὐτοτελείωσιν ἐν τελείᾳ αὐταπαρνήσει, ὅτε καὶ ἀποβαίνει κατάλληλος διὰ τὴν μεγάλην καὶ ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολήν. Ἡ προσευχή, ἡ νηστεία, ἡ μελέτη τῶν Γραφῶν, ἡ αὐτοεμβάθυνσις καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν ἐφαμάρτων ὀρέξεων τῆς σαρκὸς καὶ τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀνάπτυξις ὑψηλοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος ἀποτελοῦσι τὸ ἀδιάκοπον αὐτοῦ ἐν τῇ μονώσει μέλημα. Μόνον οὕτω ἐκπυρώσας ἑαυτὸν ἵνα ζῇ διὰ μόνον τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ πλησίον ἐν τελείᾳ αὐταπαρνήσει, καταλείπει ὁ μοναχὸς τὴν ἔρημον καὶ ἐπιστρέφων εἰς τὸν κόσμον, διδάσκει, διορθοῖ, ἐπανάγει τοὺς πλανωμένους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς ἐπιδιδόμενος ἐν ταὐτῷ καὶ εἰς τὰς εἰ-

δικὰς μοναχικάς του ἀσκήσεις, συνδυάζων οὕτω τὸ κοινωνικὸν αὐτοῦ λειτούργημα πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς προσωπικῆς αὐτοτελειώσεως.

Δύο εἶνε, λοιπόν, κατὰ τὸν Μάξιμον, τὰ στοιχεῖα, ἅτινα συνιστῶσι τὸν ἀληθῆ μοναχισμόν : ὁ ἀγὼν τῆς προσωπικῆς τελειοποιήσεως καὶ ὁ μόχθος ὑπὲρ τοῦ κοινωνικοῦ ἀγαθοῦ, ἀπαραίτητον συναποτελοῦντα ἑνότητα, διότι οὐδέτερον δύναται νὰ εὐοδωθῇ ἄνευ τοῦ ἑτέρου. Τὸ πρῶτον εἶνε τὸ βάθρον καὶ ὁ θεμέλιος , οὐχὶ δ' ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ οἰκοδομή· ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ δεύτερον, ἤτοι ἡ προσπάθεια πρὸς σωτηρίαν τοῦ πλησίον ἄνευ τοῦ πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτοτελείωσιν ἀγῶνος, εἶνε οἰκοδομὴ ἐγειρομένη ἐπὶ τῆς ἄμμου.

Τοιαύτην νοῶν ὁ Μάξιμος τὴν μοναχικὴν δεοντολογίαν, ὡς ἐξέχον παράδειγμα πρὸς μίμησιν προβάλλει διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὴν εἰκόνα τοῦ λατινικοῦ μοναχισμοῦ, ἀφ' ὧν ἀπεκόμισεν ἐντυπώσεων ἐκ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ μακρᾶς αὐτοῦ διατριβῆς. Μετὰ τὴν ἀφήγησιν τῶν θαυμαστῶν περὶ τὸν νεκρὸν τοῦ Ραϊμόνδου Διόκρου ἐπεισοδίων [154] ὁ Μάξιμος ἐπάγεται τὰ ἀκόλουθα περὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἐπισκόπου Bruno καὶ τῶν μαθητῶν του ἀποτελέσματος αὐτῶν : «Ἔκτοτε οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, καίπερ ὄντες νεαροί, πολυάριθμοι καὶ εὐγενεῖς καὶ ὑπέρπλουτοι, περιφρονήσαντες τὸ πρόσκαιρα ἀγαθὰ τοῦ ματαίου τούτου βίου καὶ τὴν ὑπερβολικὴν πρὸς τὰς ἐπιστήμας ῥοπὴν καὶ τὴν ἀπ' αὐτῶν ματαιοδοξίαν, ὁμοφώνως ἀπηρνήθησαν πάσας τὰς βιωτικὰς θλίψεις, διαδόντες δὲ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς ἐνδεεῖς, κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν ἐντολήν, ἀπεχώρησαν ὁμοψύχως μακράν, ἔνθα ἐγείραντες μονὴν καὶ ὀλίγα τινὰ ἐφοδιασθέντες πρὸς διατροφήν, ἠσπάσθησαν τὴν μοναχικὴν πολιτείαν θεσπίσαντες ἑαυτοῖς κανόνα δυσκόλως δυνάμενον νὰ τηρηθῇ ὑπὸ οἱουδήποτε, ἤτοι ἐν τῷ κελλίῳ μόνωσιν καὶ ἀπόλυτον σιωπὴν οὐ μόνον κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἐν τῷ ναῷ συνάξεις, ὥστε οὐδὲν βιωτικὸν ἔλεγον πρὸς ἀλλήλους· τὸ γεῦμά των ἐκόμιζε πρὸς αὐτοὺς ὁ κοινὸς ὑπηρέτης, δὲν παρέδιδε δὲ αὐτὸ διὰ τῆς θύρας, ἀλλ' ἀπέθετεν εἰς τὸ παρ' αὐτὴν παράθυρον, ὅθεν καὶ λαμβάνων ὁ μοναχὸς ἐγευμάτιζε μόνος ἐν τῷ κελλίῳ. Ἦτο δὲ ἡ τροφὴ οὐχὶ κατὰ τὴν ἑκάστου ἀρέσκειαν, ἀλλ' ὁποίαν ὁ ἡγούμενος διέταττεν εἰς τὸν οἰκονόμον, εἰς κοινὴν δὲ τράπεζαν συνήρχοντο ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος καὶ καθ' ὡρισμένας ἑορτάς. Παρ' ἕκαστον κελλίον ὑπῆρχε κηπάριον ὑπὸ τὸ παράθυρον, ὅθεν διὰ καλάθου ἐλαμβάνοντο τὰ χρειώδη ,ἐν τοῖς κελλίοις δὲ οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρχεν ἢ ὀλίγα βιβλία καὶ τὰ ἅπερ ἕκαστος ἐφόρει ἐνδύματα. Ποῦ νὰ ἔχωσιν ἰδίαν τινὰ ποθητὴν τροφήν, ἢ πόσιν ἢ καρπόν, ἤ τι ἄλλο τερψιλαρύγγιον ! Ποῦ μέριμνα περὶ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ! Ποῦ ἀργολογία, ἢ αἰσχρολογία, ἢ ἄκαιρος καὶ ἀπρεπὴς γέλως ! Μέθη δὲ καὶ περιττὰ ἡδύσματα οὐδ' ἀκουστὰ ἦσαν, βδελυρὸν δὲ καὶ κατάρατον καὶ τὸ ἁπλοῦν ἔτι περὶ φιλοχρηματίας καὶ ἀπληστίας καὶ τόκου καὶ πονηροῦ ἤθους ἄκουσμα· αἱ δ' ἐνδυμασίαι των ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου μάλλιναι καὶ λευκαί, τὴν ἁγνότητα τῆς ζωῆς αὐτῶν συμβολίζουσαι, τὸ ψεῦδος δὲ καὶ ἡ παρακοὴ καὶ ἡ ἀντιλογία εἶχον ἐντελῶς ἐξαφανισθῆ παρ' αὐτοῖς. Ποῦ παράβασις τῶν κατὰ τὴν κουράν των τῷ Θεῷ δοθεισῶν εὐχῶν ! Οὐδὲ καὶ γνωρίζουσιν ἀλλαγὴν μονῆς συχνήν, ὡς

ἡμεῖς ἀσυστόλως καὶ παρὰ τὴν εὐχὴν ἡμῶν πράττομεν ἐξαλλάσσοντες ἐξ ἐπιπολαιότητος μονάς, κατὰ παρακοὴν τοῦ θείου προστάγματος, ὁμοιάζοντες τῷ μωρῷ ἀνδρὶ τοῦ Εὐαγγελίου [155].

Ἀλλ' ἀκούσωμεν καὶ ἄλλην αὐτῶν διάταξιν σφόδρα θεάρεστον καὶ σωτηριώδη διὰ τοὺς ἀσπασθέντας τὸν μοναχικὸν βίον : παρὰ λατίνοις ὑπάρχουσι πολλαὶ μοναὶ πλήρεις μοναχῶν, ἱερέων καὶ διακόνων, ὡς καὶ διάφορα μοναχικὰ τάγματα, ὧν ἕκαστον κέκτηται ἴδιον προϊστάμενον. Ὁ ἀνώτερος αὐτῶν ἀρχηγός, παρ' αὐτοῖς καλούμενος *γενεράλος*, διατάττει τὴν ἐν ὡρισμένῃ πόλει σύνοδον πάντων τῶν ἡγουμένων καὶ προϊσταμένων τῶν ὁπουδήποτε ὑπαρχόντων μοναστηρίων πρὸς ἐπισκόπησιν καὶ διόρθωσιν τῶν τε μονῶν καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ἀσκουμένων μοναχῶν, οὕτω δὲ συνέρχονται πάντες ἄνευ ἀντιλογίας εἰς τὴν ὁρισθεῖσαν πόλιν, ἥτις καὶ διατρέφει αὐτοὺς καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἐν αὐτῇ διατριβῆς, ἀνερχομένους εἰς χιλίους, ἐνίοτε δὲ καὶ πλείονας. Οὗτοι, ἔμπλεοι πάσης φιλοσοφίας καὶ συνέσεως καὶ γνώσεως τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν, καθ' ἑκάστην συνερχόμενοι ἐπὶ τὸ αὐτὸ μελετῶσι τὰ τῆς ἐν Θεῷ διορθώσεως τῶν μονῶν, ἂν δὲ ἤθελε παρατηρηθῇ ἐν οἱαδήτινι ἐξ αὐτῶν σπάνις ἱερέων καὶ διακόνων καὶ ἁπλῶν μοναχῶν, λαμβάνουσιν ἐξ ἄλλης πολυανθρώπου μονῆς καὶ ἀποστέλλουσιν εἰς αὐτὴν μετὰ ἐγγράφου τῆς κοινῆς συνάξεως. Οὔτε ἡ ἐξ ἧς παραλαμβάνονται οὗτοι μονὴ θλίβεται διὰ τοῦτο ἢ ἀνθίσταται, οὐδὲ καὶ ἡ εἰς ἣν ἀποστέλλονται δυνασχετεῖ διὰ τὴν πρᾶξιν τῆς συνάξεως, ἀλλ' ἀμφότεραι μετὰ χαρᾶς καὶ εὐπειθῶς ὑπακούουσιν εἰς αὐτήν, ἡ μέν, προπέμπουσα αὐτοὺς ἐν εἰρήνῃ, ἡ δέ, δεχομένη μετὰ πάσης φιλαδελφίας ὡς ἴδια αὐτῆς μέλη, ὑπ' ὄψιν ἔχουσαι τὸ ψαλμικὸν «ὅτι πάροικός εἰμι ἐν γῇ καὶ παρεπίδημος, καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου» [156]. Τοιαύτη παρ' αὐτοῖς τελεία φιλαδελφία καὶ εὐπείθεια εἰς τοὺς ἡγουμένους : οὐδὲν κέκτηνται ἴδιον, ἀλλὰ πάντα κοινά, ἀσκοῦσι δὲ τὴν ἀκτημοσύνην ὡς μέγα πνευματικὸν ἀγαθόν. . Ἐξ ἴσου ἡ συνέλευσις αὐτῶν ἐξετάζει καὶ διορθοῖ τὰ τῶν μοναστηριακῶν ἡγουμένων, τοὺς δὲ τυχὸν ἀκόσμως καὶ παρὰ τοὺς κανόνας διάγοντας ἡγουμένους καθαιροῦσι καὶ τὰ προσήκοντα ἐπιτίμια εἰς αὐτοὺς ἐπιβάλλουσι, ἄλλους δ' ἐκλέξαντες ἀπολύουσι μετὰ γραμμάτων τῆς συνάξεως εἰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτοῖς μονάς. Ταῦτα καὶ ἄλλα παρόμοια καλῶς καὶ θεαρέστως κοινῇ θεωρήσαντες καὶ ἐπανορθώσαντες διαλύονται καὶ ἕκαστος σπεύδει εἰς τὴν μονήν του. Ὁ δὲ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως προεκλεγεὶς *γενεράλος*, ὑπ' αὐτῆς κατασταθεὶς ἐπιθεωρητὴς καὶ ἐπισκέπτης πασῶν συλλήβδην τῶν μονῶν τοῦ τάγματος αὐτοῦ, ἀδιακόπως περιοδεύων ἐπισκέπτεται τοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν πρὸς ἔλεγχον τῆς διοικήσεως αὐτῶν, καὶ τοὺς μὲν εὐτάκτως καὶ θεαρέστως διοικοῦντας ἐπαινεῖ καὶ ἐνισχύει, εἰς δὲ τοὺς μὴ τοιούτους ἐπιβάλλει ἐπιτίμια ἢ ἀντικαθιστᾷ αὐτοὺς δι' ἄλλων. . Οὕτω προσήκει νὰ ρυθμίζωνται καὶ παρ' ἡμῖν τοῖς ὀρθοδόξοις τὰ τῶν μοναχῶν καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν ἱερῶν μονῶν νὰ ἐκλέγωνται ὑπὸ συνελεύσεων τῶν πατέρων, οὐχὶ δὲ νὰ ἐπιτυγχάνωσι τὴν ἡγουμενείαν διὰ χρηματικῶν δώρων πρὸς τὸν λαϊκὸν γραμματέα οἱ γλιχόμενοι τῆς ἡγουμενικῆς ἐξουσίας, ἄνθρωποι ξένοι πρὸς τὰ θεῖα καὶ

ἐπαισχύντου διαγωγῆς, μέθυσοι καὶ κοιλιόδουλοι, σωματικῶς κακοῦντες τοὺς ὑπεξουσίους μοναχούς, πνευματικῶς δὲ μηδαμῶς μεριμνῶντες περὶ αὐτῶν, οἵτινες οὕτω διατελοῦσιν ὡς πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα..

Ἐπειδὴ δέ τινες ὑπὸ φιλαυτίας τυφλούμενοι ἐρωτῶσι πῶς καὶ πόθεν τρέφονται, ἐφ' ὅσον ἀσπάζονται τὴν τελείαν ἀκτημοσύνην, ἐγὼ καὶ τοῦτο θὰ ἐκθέσω, ἵνα μὴ ἑκόντες κλείωσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν.. [157]. Ταύτην τὴν σωτηριώδη ἐντολὴν καὶ διδασκαλίαν τηροῦντες δὲν μεριμνῶσι πῶς νὰ ἀποκτήσωσιν ἄφθονα κτήματα καὶ ποίμνια διαφόρων κτηνῶν, οὐδὲ μεγάλους θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς, χρυσὸν καὶ ἄργυρον· ἀλλὰ περὶ μιᾶς μόνης κτήσεως καὶ ἀνεξαντλήτου θησαυροῦ : τῆς ἐπιμελεστάτης τηρήσεως πασῶν τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν, δι' ὧν πραγματοποιοῦσι τὸ κεφάλαιον τῶν ἀρετῶν, τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον, δι' ἣν ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐντρυφῶσιν ἐν ταῖς ἁγίαις Γραφαῖς. Ἐξ αὐτῶν φωτιζόμενοι ἐπὶ μᾶλλον ἐξάπτουσι τοὺς ἄνθρακας τῶν θείων πόθων, ὑπ' αὐτῶν δὲ παρακινούμενοι καὶ διδασκόμενοι δὲν ἀνέχονται νὰ σιωπῶσι τὸν σωτηριώδη λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπαύστως διδάσκουσιν ἐν τοῖς ναοῖς τὸ μὲν περὶ τῆς ἀμέτρου φιλανθρωπίας καὶ ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς κατὰ Θεὸν ζῶντας καὶ ἐν φόβῳ τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἀπεργαζομένους, τὸ δὲ περὶ τῆς ἀνυποίστου θείας ὀργῆς κατὰ τῶν διηνεκῶς παροργιζόντων τὴν ἄφατον αὐτοῦ μακροθυμίαν διὰ παντοίων ἀνομιῶν, ἀδικιῶν καὶ ἀκολασιῶν. Τοιούτους παρέχοντες πάντοτε ἑαυτοὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὡς πατέρες φιλότεκνοι μεριμνῶντες περὶ τῆς σωτηρίας πολλῶν, ὑπὸ πάντων ὁμοῦ τιμῶνται καὶ ἀγαπῶνται, τούτου δ' ἕνεκα καὶ μετὰ πολλῆς εὐγνωμοσύνης καὶ ἀγαθῆς προαιρέσεως προμηθεύουσιν αὐτοῖς παντοίαν τροφὴν καὶ εἴ τι χρειῶδες πρὸς τὴν ζωήν.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλην, οὐχ ἧττον ἀγαθήν, ἀπόδειξιν τῆς ταπεινοφροσύνης αὐτῶν παρέχουσι. Καθ' ἑκάστην ὁ ἡγούμενος ἀπολύει δύο μοναχούς, ὧν ἕκαστος φέρει σάκκον εἰς τὸν ἀριστερὸν ὦμον ἀνηρτημένον. Οὗτοι, εἰσερχόμενοι εἰς τὴν πόλιν, περιέρχονται τὰς οἰκίας μιᾶς ὁδοῦ καὶ ζητοῦσιν ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἄρτον διὰ τὴν ἀδελφότητα, πληρώσαντες δὲ τοὺς σάκκους σιτίνου καθαροῦ ἄρτου, ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν μονήν των. Οὕτω καθ' ἑκάστην προμηθεύονται τὴν καθημερινὴν τροφὴν περιερχόμενοι τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως καὶ ζητοῦντες, ποῖοι ; οἱ τέως εὐγενεῖς καὶ ὑπέρπλουτοι, κατὰ μίμησιν τῆς πενίας τοῦ Κυρίου ἑκουσίως πτωχεύοντες καὶ μὴ αἰσχυνόμενοι νὰ ἐξυπηρετῶσι τὰς ἀνάγκας τῆς μονῆς των ἀγογγύστως καὶ ἀνυποκρίτως. Καὶ οἱ ἡγούμενοι δὲ διακρίνονται διὰ τὴν μεγάλην αὐτῶν ταπεινοφροσύνην· οὔτε ἐντὸς τῆς μονῆς, οὔτε ἐκτὸς αὐτῆς, οὐδὲ κατὰ τὰς θείας ὑμνῳδίας κρατοῦσι ράβδον, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τὴν περιβολὴν διακρίνονται τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν. Εἰσερχόμενοι δ' εἰς τὴν τράπεζαν, μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» κάθηνται εἰς τὴν σειρὰν ἡσύχως καὶ εὐτάκτως, ὁ δὲ παρετιθέμενος δι' αὐτοὺς ἄρτος δὲν τίθεται εἰς τὸ μέσον τῆς τραπέζης, ὡς παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ἔμπροσθεν αὐτῶν, ὡς καὶ ἑνὸς ἑκάστου, εἰς τὸ ἄκρον τῆς τραπέζης πλήρης ἀρτίσκος, παρ' αὐτὸν δὲ μάχαιρα καὶ κοχλιάριον καὶ κενὸν ποτήριον,

οὐδεὶς δὲ τολμᾷ νὰ θίξῃ τὸν ἄρτον ἐνωρίτερον τοῦ ἡγουμένου. Εἶτα εἰσέρχονται δύο νεαροὶ μνοαχοὶ κρατοῦντες δίσκον, περιέχοντα τρυβλία ἐκ κασσιτέρου πλήρη φαγητοῦ, ἀρχόμενοι δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων προτείνουσι τὸν δίσκον ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἕκαστος λαμβάνει τὸ τρυβλίον, ὕστερος δὲ πάντων ὁ ἡγούμενος· οὐδεὶς τολμᾷ νὰ θίξῃ τὸν ἄρτον πρὶν ἢ ὁ τεταγμένος μοναχὸς ἀρχίσῃ τὴν ἀνάγνωσιν. Τούτου γενομένου ὁ ἡγούμενος κροτεῖ τρὶς τὸν πρὸ αὐτοῦ κρεμάμενον κωδωνίσκον, ἀφοῦ δὲ ἀναλάβῃ τὸν ἐνώπιόν του ἄρτον, ἀκολουθοῦσι τὸ αὐτὸ πράττοντες καὶ οἱ λοιποί. Ἐν τῷ μεταξὺ εἰσέρχεται ὁ οἰνοχόος, ὅστις ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ τελευταίου πληροῖ οἴνου τὰ ποτήρια ἐπ' ἴσης κατὰ σειράν, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ τάξιν διανέμεται καὶ εἴ τι ἄλλο ἔδεσμα ἤθελε κομισθῇ. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ γεύματος οἱ μοναχοὶ ὄρθιοι ψάλλουσιν εὐχαριστηρίους ὕμνους, οὕτω δ' ἐξέρχονται τῆς τραπέζης ἀνὰ δύο εὐτάκτως καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν ναὸν προσεύχονται.

Ἀκούσωμεν ὅμως καὶ ἄλλην θεάρεστον καὶ σωτηριώδη παρ' αὐτοῖς τάξιν, ἐπινοηθεῖσαν πρὸς πλήρη ἐκρίζωσιν πάσης κακῆς αὐτῶν ἕξεως. Κατ' ἐντολὴν τοῦ ἡγουμένου οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι ἐποπτεύουσι πάντας δι' ὅλης τῆς ἑβδομάδος, ὅταν δὲ ἀντιληφθῶσί τινα λόγῳ ἢ ἔργῳ παρεκτρεπόμενον, ἀναφέρουσι τὸ πρᾶγμα πρὸς τὸν ἡγούμενον. Κατὰ τὴν ἑσπέραν δὲ τοῦ Σαββάτου ὁ ἡγούμενος συγκαλῶν πάντας πρῶτον ἀποτείνει πρὸς αὐτοὺς διδαχήν, εἶτα δὲ ἀπολύει ἕκαστον εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ ἐν ἄκρᾳ σιωπῇ· οἱ παραμείναντες δὲ παρ' αὐτῷ ἱερεῖς καὶ διάκονοι διατασσόμενοι ἀνακοινοῦσιν αὐτῷ ἕκαστος ἄν τινα εἶδον παρεκτραπέντα ἢ διὰ λόγου ἢ δι' ἀκόσμου γέλωτος, ἢ ἐν ὀργῇ, ἢ ἄλλως, εἰς δὲ τοὺς κατὰ τὴν ἑβδομάδα ἁμαρτήσαντας ἐπιβάλλει ἐπιτίμια ὁ ἡγούμενος πρὸς διόρθωσιν. Οὕτω, ἀφοῦ διατάξῃ αὐτοὺς νὰ γονυπετήσωσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἀπογυμνώσωσι τὸν δεξιὸν ὦμον, εἷς μοναχός, κρατῶν ἐν τῇ δεξιᾷ ραβδίον σχήματος σαρώθρου, διατάττοντος τοῦ ἡγουμένου τύπτει ἕκαστον κατὰ σειρὰν εἰς τὸν γυμνὸν ὦμον, ἀπαγγελλομένου τοῦ ν' ψαλμοῦ. Μεθ' ὃ λαμβάνοντες εὐλογίαν ἀπολύονται εἰς τὰ κελλία των.

Πληροφορηθέντες ἤδη πῶς καὶ πόθεν πορίζονται τοὺς καθημερινοὺς των ἄρτους, ἀκούσωμεν τώρα καὶ πόθεν προέρχονται τὰ λοιπὰ ἀναγκαῖα τρόφιμα κατὰ θείαν πρόνοιαν. Κάτοικοι τῆς πόλεως, ἐξ εὐλαβείας καὶ ἀγάπης πρὸς αὐτοὺς διὰ τὴν θεάρεστον αὐτῶν πολιτείαν, στέλλουσι πρὸς αὐτοὺς ἐκ τῶν περισσευμάτων των ἄλλος μὲν βυτίον οἴνου, ἄλλος δὲ ἐλαίου, ἕτερος ἰχθεῖς καὶ ἄλλος τυρὸν ἢ ᾠά, ἐξ αὐτῶν δὲ πάλιν ὁ τυχὸν περιπεσὼν εἰς οἱανδήποτε συμφορὰν κομίζει πρὸς αὐτοὺς τροφήν, παρακαλῶν τὸν ἡγούμενον ὅπως διατάξῃ τοὺς ἀδελφοὺς νὰ προσευχηθῶσι πρὸς τὸν Κύριον ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς αὐτοῦ ἀπὸ τῆς συνεχούσης αὐτὸν δοκιμασίας. Κατὰ δὲ τὸ γεῦμα ὁ ἡγούμενος ἀνακοινοῖ εἰς ἐπήκοον ὅτι ὁ διαθρέψας ἡμᾶς σήμερον σᾶς παρακαλεῖ νὰ προσευχηθῆτε ὅπως λυτρώσῃ αὐτὸν ὁ Κύριος τῆς συνεχούσης αὐτὸν ἀνάγκης καὶ θλίψεως· ὅθεν προσευχήθητε ὑπὲρ αὐτοῦ ἕκαστος ἐν τῷ κελλίῳ του. Ο δὲ διὰ τῶν προσευχῶν αὐτῶν λυτρωθεὶς τῆς θλίψεως ἔτι ἀφθονώτερον συντρέχει εἰς τὰς ἀνάγκας [158]....».

Ἐξ ἄλλου, κλασικὸν τύπον μοναχοῦ, πιστοῦ τηρητοῦ τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν, φλεγομένου ὑπὸ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπης, νυχθημερὸν ἐγκύπτοντος εἰς τὴν μελέτην τῶν ἁγίων Γραφῶν, τρίβωνος δὲ καὶ τῆς θύραθεν ἐπιστήμης, διὰ τοῦ πυκνοῦ καὶ φλογεροῦ κηρύγματος ἐξάπτοντος τὰς καρδίας, μεριμνῶντος δ' οὐ μόνον περὶ τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τοῦ λαοῦ, ἐπὶ πλέον δὲ διὰ τοὺς ἀτρύτους κατά τε τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν κακῶν ἀγῶνας αὐτοῦ ἐπισφραγίσαντος τὴν ζωήν του διὰ θανάτου μαρτυρικοῦ,—τοιούτου μοναχοῦ πρότυπον ὁ Μάξιμος ἐνεῖδεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ λατίνου Ἱερωνύμου Σαβοναρόλα κατὰ τὰς ἐν Φλωρεντίᾳ διατριβάς του. Τοῦτον, ὡς εἴδομεν, ἀναφέρει μετὰ θαυμασμοῦ, αὐτόπτης μάρτυς γενόμενος τῆς θερμουργοῦ αὐτοῦ δράσεως καὶ τῶν καταπληκτικῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων. Μετὰ τὴν ἀφήγησιν δὲ τῶν ἀξιομνημονεύτων καὶ ἀξιομιμήτων τούτων πράξεων τοῦ Σαβοναρόλα ὁ Μάξιμος ἐπάγεται συμπερασματικῶς περὶ τῆς ἀξιοθαυμάστου δράσεως αὐτοῦ ὡς μοναχοῦ [159]:

«Ταῦτα γράφω οὐχὶ ἵνα παραστήσω ὅτι ἡ λατινικὴ πίστις εἶνε καθαρά, τελεία καὶ κατὰ πάντα ὀρθὴ –μή μοι καταγνωσθήτω τοιαύτη ἀφροσύνη–, ἀλλ' ἵνα δείξω εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὅτι καὶ οἱ τὰ σφαλερὰ φρονοῦντες λατῖνοι ἐπιδεικνύουσι μέριμναν καὶ ἐπιμέλειαν περὶ τῶν σωτηριωδῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν καὶ ζῆλον ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα Χριστὸν πίστεως, καίτοι οὐχὶ κατ' ἐπίγνωσιν, ὡς λέγει ὁ θεῖος Παῦλος περὶ τῶν ἀπειθῶν ἰουδαίων «μαρτυρῶ γὰρ αὐτοῖς ὅτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν» [160]. Οὕτω καὶ οἱ λατῖνοι· καίτοι ἐν πολλοῖς ἐπλανήθησαν, ξένας τινὰς καὶ παραδόξους διδασκαλίας ἐκφέροντες, ὑπὸ τῆς παρ' αὐτοῖς πολυσόφου ἑλληνικῆς παιδείας παρασυρόμενοι, ἀλλ' οὐχὶ ἐξ ὁλοκλήρου ἐξέπεσαν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ τῷ Σωτῆρι, ὅθεν οἱ παρ' αὐτοῖς μοναχοὶ ἐπιμελῶς ἔχονται τῶν θείων ἐντολῶν ἐν τῇ μοναχικῇ πολιτείᾳ. Τούτους, ὁλοψύχως καὶ φιλαδέλφως καὶ ἀκτημόνως καὶ ἐν σιωπῇ καὶ ἀλύπως μεριμνῶντας περὶ τῆς σωτηρίας τῶν πολλῶν, προσήκει καὶ ἡμεῖς νὰ μιμούμεθα. Τοῦτο δὲ λέγω ὡς πρὸς τὴν ἐπιμελῆ ἐφαρμογὴν τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν.., διότι οὐδὲ ἡμᾶς τελειοποιεῖ μόνη ἡ ὀρθόδοξος πίστις ἐὰν ταὐτοχρόνως καὶ αὐτὰς δὲν τηρῶμεν. Διότι αὐτὸς ὁ Κύριος κραυγάζει πρὸς τοὺς παραβάτας αὐτῶν «τί με καλεῖτε Κύριε, Κύριε, καὶ οὐ ποιεῖτε ἃ λέγω ;» [161] ὅ ἐστι προσευχὰς συχνὰς καὶ ἄλλας ὀφειλάς μοι προσφέρετε, τὰς ἐντολάς μου ὅμως περιφρονοῦντες δὲν ἐφαρμόζετε ἐν τῇ πράξει..» [162].

Τοιαύτην περὶ τοῦ μοναχισμοῦ ἀντίληψιν δὲν εὗρεν ὁ Μάξιμος ἐν Ρωσίᾳ. Στενόν, μονομερὲς καὶ δὴ καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν γνησίαν χριστιανικὴν διδασκαλίαν εἶχον τὸ μοναχικὸν ἰδεῶδες οἱ ρῶσοι μοναχοὶ τοῦ ιστ' αἰῶνος. Οὗτοι ἐτήρουν ἐντελῶς ἀδιάφορον στάσιν πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ δεσποτείαν τοῦ κακοῦ. Φρονοῦντες γενικῶς ὅτι ἡ τήρησις τῶν θείων ἐντολῶν εἶνε ἀνέφικτος ἐν τῷ κόσμῳ, κατὰ παράδοξον ἀντινομίαν οἱ ρῶσοι ἐξελάμβανον αὐτὰς δυναμένας νὰ ἐφαρμοσθῶσι μόνον διὰ τῆς ἐγωιστικῆς ἐκ τοῦ κόσμου φυγῆς, ἐπεζήτουν δῆλα δὴ τὴν πλήρωσιν κατ' ἐξοχὴν κοινωνικῶν ἀρετῶν ἔξω τῆς κοινωνίας καὶ μακρὰν αὐτῆς. Διὰ τῆς ἀπαρνή-

σεως τοῦ κόσμου ὁ ρῶσος ἀποδεικνύων ἑαυτὸν ἀνίσχυρον καὶ δειλὸν ἔναντι τοῦ ἐν αὐτῷ κακοῦ, ἀντὶ νὰ καταγωνισθῇ αὐτὸ θαρραλέως ἐν αὐτῇ τῇ κοινωνίᾳ, καταφεύγει εἰς τὴν μονὴν ὡς εἰς ἄσυλον χρήσιμον διὰ μόνην τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν, καὶ ταύτην νομίζων ἐπιτυγαχνομένην ἀποκλειστικῶς διὰ τῆς μηχανικῆς τηρήσεως τῶν ἐξωτερικῶν θρησκευτικῶν τύπων. Οὕτω αἱ μοναί, ἀντὶ νὰ ὑφίστανται ὡς φροντιστήρια ἀγωγῆς στρατιωτῶν τοῦ Χριστοῦ πρὸς πόλεμον κατὰ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ σοβούσης ἁμαρτίας, καὶ νὰ τελῶσιν, ἑπομένως, ἐν ἀδιαλείπτῳ δεσμῷ πρὸς τὴν κοινωνίαν, ἐχρησίμευον ἁπλῶς ὡς ἡσυχαστικὰ καταφύγια διὰ τοὺς ὀρρωδοῦντας πρὸ τοῦ κοινωνικοῦ κακοῦ φυγάδας τοῦ κόσμου. Ἐντεῦθεν ἡ ἄκρα ἀρνητικὴ στάσις τοῦ Μαξίμου πρὸς τὰς τότε κρατούσας ἐν Ρωσίᾳ περὶ τοῦ μοναχισμοῦ ἀντιλήψεις.

Ἀλλ' ἡ ρωσικὴ ἀντινομία ἐξεδηλοῦτο ὑπὸ ἔτι χείρονα ὄψιν. Αἱ τότε δῆλα δὴ ρωσικαὶ μοναὶ οὐδὲ ἁπλᾶ ἦσαν ἄσυλα διὰ τοὺς δραπέτας τοῦ κόσμου. Αὗται, ὡς εἴδομεν, εἶχον ἀναπτυχθῆ εἰς τεραστίους οἰκονομικοὺς ὀργανισμούς. Οἱ ἑκάστοτε ἐν ταῖς μοναῖς κρατοῦντες, συγκεντροῦντες τὴν πᾶσαν αὐτῶν προσοχὴν οὐχὶ εἰς τοὺς μοναχοὺς καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτῶν προκοπήν, ἀλλ' εἰς μόνην τὴν μονὴν ὡς οἰκοδομικὸν ἵδρυμα καὶ πλουτοπαραγωγικὴν ἐπιχείρησιν, ἐφρόντιζον ἀποκλειστικῶς περὶ τῆς οἰκονομικῆς αὐτῆς εὐρωστίας. Ἡ τοιαύτη ἐκτροπὴ τῶν μονῶν ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ αὐτῶν προορισμοῦ ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Μαξίμου καὶ προὐκάλει δριμείας τὰς ἐπικρίσεις του. «Ἐὰν—λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν ρῶσον μοναχόν—ἐὰν μετὰ τὴν ἀναχώρησίν σου ἀπὸ τοῦ κόσμου ἐξακολουθῇς νὰ ἀποκτᾷς χωρία καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃς ἀπληστίαν διὰ τῆς ἐμπλοκῆς σου εἰς βιωτικὰς πάλιν μερίμνας πρὸς θεραπείαν τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν σου παθῶν, ἐφαρμόζεται ἐπὶ σὲ τὸ τῆς σοφῆς παροιμίας περὶ τοῦ εἰς τὸν ἑαυτοῦ ἔμετον ἐπανερχομένου κυνός [163]· ὁ δὲ Κύριος εἶπεν «οὐδεὶς ἐπιβαλὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ ἄροτρον καὶ βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω εὔθετός ἐστιν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» [164]. «Εἶδον ἀσυνετοῦντας καὶ ἐξετηκόμην, ὅτι τὰ λόγιά σου οὐκ ἐφυλάξαντο» [165], ἀνακράζει ὁ Μάξιμος. Διὰ τοῦτο ἄς μή με μεφθῇ τις ὅτι ἐξανίσταμαι κατά τινων ἀδελφῶν μου ἀσχημονούντων καὶ παρὰ τὰς μοναχικὰς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχὰς καὶ διαλογιζομένων καὶ ζώντων» [166]. «Ἀφοῦ αὐτοπροαιρέτως πάσῃ ἀπεταξάμεθα ματαιότητι καὶ ᾑρετισάμεθα τὴν μοναχικὴν ὁσιότητα καὶ τελείαν βιοτὴν εἰς τελείωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου καὶ προπαρασκευὴν διὰ τὴν αἰωνίαν ζωήν, συνετισθῶμεν καὶ προσέχωμεν μὴ οἰκοδομοῦμεν ἐπὶ τὴν ἄμμον καὶ οὐχὶ ἐπὶ τὴν πέτραν» [167]. «Τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν ἄρσιν τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῷ Χριστῷ ἐφαρμόζει ὁ τελείως ἀπαρνηθεὶς τὴν κτημοσύνην αὐτοῦ καὶ τὰς ἀκάνθας τῆς ματαίας ταύτης ζωῆς καὶ πάντα τῆς σαρκὸς τὰ πάθη. Ἂν ὅμως μετὰ τὴν ἀπάρνησιν ταύτην ὁ μοναχὸς πάλιν ἐπιδίδεται εἰς ἀπόκτησιν χωρίων καὶ πλούτου καὶ ἐμπλέκηται εἰς τὰς παρομαρτούσας βιωτικὰς καὶ κοσμικὰς πραγματείας, τότε αἱ ροπαὶ τῆς σαρκὸς καὶ τὰ ψυχικὰ πάθη κατακυριεύουσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ καὶ παντοιοτρόπως δηλητηριάζουσιν αὐτήν.. Φθείρει τὰ μάλιστα ὁ ἄργυρος καὶ ὁ

χρυσὸς τὸν κατὰ τὴν κουρὰν αὐτοῦ ἀπαρνηθέντα τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ μοναχόν, τὸν δόντα εἰς τὸν ἐν ὑψηλοῖς Δεσπότην εὐχὴν ὅτι θὰ ζήσῃ ἀποστολικῶς ἐν πάσῃ ἀκτημοσύνῃ καὶ πτωχείᾳ καὶ σιωπῇ, τὰς θείας τηρῶν ἐντολάς... Παραβαίνοντες ὅμως τὸν κανόνα τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ ἀκόσμως βιοῦντες, τί ἄλλο ἀναμένομεν, εἰ μὴ τὴν ἡμετέραν ἀπώλειαν; [168] «Ἢ μήπως δὲν εἶνε κατάδηλος ἡ ἐσχάτη ἡμῶν ἀφιλανθρωπία καὶ ἀδικία ὅταν, ἐνῷ ἀπηρνήθημεν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐκλεκτῶν ἀγγέλων αὐτοῦ πᾶσαν γαστριμαργίαν καὶ σωματικὴν ἄνεσιν, ἐπιλαθόμενοι τῶν ἡμετέρων εὐχῶν πᾶσαν ἀσκοῦμεν φιλοκτημοσύνην καὶ ποίμνια κτηνῶν ἀποκτῶμεν καὶ εἰς τὴν ἀδηφαγίαν κατὰ κόρον ἐπιδιδόμεθα ἐκ τοῦ ἱδρῶτος τῶν ὑφ' ἡμᾶς χωρικῶν;..»

«...Αὐτὸ τὸ μέλαν ράσον θρήνου καὶ νεκρᾶς ζωῆς εἶνε ἔνδειξις,παρακινοῦν ἡμᾶς νὰ βλέπωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς νεκροὺς τὴν βούλησιν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ἤτοι ὅλῃ ψυχῇ μισοῦντας τὰς σαρκικὰς ἀπολαύσεις καὶ τοὺς βιωτικοὺς θορύβους, ζῶντας δὲ ἐν ἀκτημοσύνῃ ὁσίως διὰ τῶν ἰδίων ἐργασιῶν. Ἂν ὅμως κυριευώμεθα πάλιν ὑπὸ πλεονεξίας, ἂν θηρεύωμεν δόξαν καὶ ἐκδιδώμεθα ἀφρόνως εἰς μέθας καὶ σαρκικὰς ἀκρασίας, φωρώμεθα ψευσθέντες εἰς τὸν Χριστόν, τί δὲ εἶνε τούτου χεῖρον; Κάλλιον θὰ ἦτο, ὡς λέγει ἡ θεία σοφία, νὰ μὴ ὑπισχνούμεθα, παρά, ὑποσχεθέντες, νὰ ψευδώμεθα, ἀπόλλυνται δὲ οἱ λαλοῦντες τὸ ψεῦδος [169], ὡς λέγει ὁ ψαλμῳδός. Οὔτε ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τῆς καταστάσεως, οὔτε διὰ τῶν ράσων ἀρέσκομεν τῷ Χριστῷ, ἀλλὰ διὰ τῆς τιμίας βιοτῆς καὶ τῆς καταπράξεως πάσης ἀρετῆς [170]»... Περὶ τοῦ τρόπου δὲ καθ' ὃν σπουδαρχίδαι μοναχοὶ ἐπεδίωκον νὰ ἀναρριχηθῶσιν εἰς τὴν ἡγουμενείαν ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι προσεπάθουν νὰ ἀποκτήσουν ἐκκλησιαστικοὺς βαθμοὺς οὐ μόνον ὑποκρινόμενοι βίον εὐσεβῆ καὶ φιλίαν πρὸς τοὺς ἐν τοῖς πράγμασιν ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς ἄλλως εὐαρεστοῦντες, θωπεύοντες καὶ κολακεύοντες καὶ πολλὰ δῶρα προσφέροντες ἢ ὑπισχνούμενοι μέχρις οὗ ἐπιτύχωσι τοῦ ποθουμένου. «Ἐπιτυχόντες δὲ βαθμόν τινα ἐκ φιλοδοξίας καὶ ὑπεροψίας, πόσων θρήνων εἴμεθα ἄξιοι ἀρεσκόμενοι εἰς ἐγκώμια καὶ θωπείας, ὑπὸ γελωτοποιῶν περιστοιχούμενοι καὶ μεταξίνας πολυτελεῖς περιβαλλόμενοι ἀμφιέσεις καὶ διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κατακοσμούμενοι» ; [171], Οἱ οὕτω δὲ καθιστάμενοι ἡγούμενοι ἄγουσι—προσθέτει ὁ Μ.— βίον ἐπίμεμπτον, διότι, ἐπιδιδόμενοι εἰς εὐωχίας, ἀμελοῦσι παντελῶς τῆς ὑπ' αὐτοὺς ἀδελφότητος, ἥτις, οὕτω περιφρονουμένη, ἀποτελεῖ ἀγέλην προβάτων ἀποίμαντον [172]. «Ὡς τὸ πῦρ, ὅταν εἰς ὀλίγα καὶ οὐχὶ καλὰ ξύλα πέσῃ, ἅπτεται ἡσύχως καὶ ἀθορύβως, εἰς πολλὰ δὲ καὶ παχέα τεθὲν ὑψοῦται καὶ σφόδρα θορυβεῖ, οὕτω καὶ σὺ καὶ ἐγώ, ἐν ἀκρασίᾳ ὑπερπληρώσαντες τὴν κοιλίαν, ἀγριαίνομεν καὶ ὡς ἀνήμερον θηρίον ὀργιζόμεθα κατὰ παντὸς καὶ ἐν κραυγαῖς μανιωδῶς ἐπιπίπτομεν ...» [173]. «Πῶς ὅμως θὰ νεκρωθῶσι τὰ πάθη ἡμῶν ἀφοῦ ἐπιδιδόμεθα εἰς ἀτελευτήτους τρυφὰς ἔχοντες συνοίκους τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον, τὴν δόξαν καὶ τὰς τιμάς, δι' ὧν ἀφθόνως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καταπλουτιζόμεθα....;» [174] Γράφων εἰδικῶς κατὰ τῆς κοιλιοδουλείας τῶν μοναχῶν, ἀνακράζει ὁ Μάξιμος :

«Ὦ κοιλία ἀναιδὴς καὶ οὐδέποτε χορταζομένη..., ἐξ αἰτίας σου αἱ ἀκάθαρτοι πλεονεξίαι, οἱ ψυχικοὶ θάνατοι, αἱ παραβάσεις τῶν ἐντολῶν καὶ αἱ ἄπειροι θλίψεις... Ὦ ἀναιδὴς κοιλία, χάριν τῆς ὁποίας οἱ ἄφρονες μοναχοὶ ἐμπίπτομεν εἰς τὸν βυθὸν τῆς ὀλεθρίας κοιλίας τοῦ ᾅδου... Εἰς σὲ ὑποτασσόμενοι μεταβαλλόμεθα εἰς δούλους κακοὺς καὶ σοῦ καὶ τῶν ἐκ σοῦ γεννωμένων παθῶν καὶ ὁμοιούμεθα τοῖς ἀλόγοις κτήνεσιν, ἡμεῖς, οἱ διὰ τῆς ἁγίας θείας χειρὸς πλασθέντες κατὰ τὴν θείαν εἰκόνα» [175]. Πολλαχοῦ ἐπικρίνει τὴν ἔκδοσιν τῶν μοναχῶν εἰς ἄμετρον οἰνοποσίαν· «εἶνε δυνατὸν–λέγει–νὰ ἴδῃ τις θέαμα ἀθλιώτερον χριστιανοῦ μοναχοῦ, ἱερέως, τὴν αἰώνιον ζωὴν κλῆρον ἔχοντος καὶ τὴν φοβερὰν προσδοκῶντος κρίσιν, συχνάκις ἐν μέθῃ βαδίζοντος, κατερύθρου, χαμαὶ κυλιομένου καὶ ἀκόσμως ἀδολεσχοῦντος;» [176] Ἐν εἰδικῇ πρὸς διάκονον Γρηγόριον ἐπιστολῇ, ἐπιτιμητικῇ διὰ τὴν συστηματικήν του οἰνοφλυγίαν, ἐκφράζων τὴν βαθεῖάν του θλῖψιν ὅτι «εἰς τοιαύτας μάλιστα ἡμέρας ἐγκαταλιπὼν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια εὐωχεῖται δουλεύων εἰς τὸν λάρυγγα καὶ εἰς τὴν κοιλίαν», ὑπομιμνήσκει εἰς αὐτὸν ὅτι «μέθυσοι βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν», ἐφιστᾷ δὲ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ «μήποτε βαρυνθῇ αὐτοῦ ἡ καρδία ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ καὶ αἰφνίδιος ἐπ' αὐτὸν ἐπιστῇ ἡ ἡμέρα ἐκείνη» [177]. Ἐπειδὴ δὲ τὴν παρεκτροπὴν αὐτῶν ταύτην οἱ μοναχοὶ ἐδικαιολόγουν ἐκ τῶν πρὸς αὐτοὺς «ἐπισκέψεων τῶν φίλων» καὶ «τῆς ἕνεκεν τῶν ἑορτῶν ἀνάγκης νὰ προσκαλῶσι παρ' ἑαυτοῖς τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς γείτονας» [178], ὁ Μάξιμος γράφει ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Γρηγόριον «Μὴ εἴπῃς δὲ ὅτι καὶ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι εἰς τοῦτό με ἐξωθοῦσι. Μήτοι δὲν εἶνε ἀγαθὸς ὁ Χριστός, ὁ διὰ πασῶν τῶν Γραφῶν καλῶν σε εἰς τὸ συμπόσιον τὸ οὐράνιον; Ἂν σοι ἀπέμεινε καὶ μόριον χριστιανοπρεποῦς νοῦ, ἀναλογίσθητι τί εἶνε ἀναγκαιότερον δι' ἡμᾶς: ὁ Χριστὸς καὶ πάντες οἱ ἅγιοι αὐτοῦ καὶ τὸ οὐράνιον συμπόσιον, ἢ οἱ ἄνθρωποι οἱ θνητοὶ καὶ τὰ συμπόσια τὰ σατανικά;» [179]. Ἐπικρίνων τοὺς μοναχοὺς ὡς δαπανῶντας τὰς εἰς τὰς μονὰς προσφορὰς οὐ μόνον «εἰς ὑπερβολικὰς αὐτῶν ἀνάγκας», ἀλλὰ καὶ εἰς «ἄφθονον πλουτισμὸν τῶν ἀνεψιῶν καὶ τῶν συγγενῶν των», μέμφεται αὐτοὺς διὰ τὸ πρὸς τὴν ἐξεζητημένην πολυτέλειαν πάθος των καὶ δριμύτατα καυτηριάζει τὴν πρὸς τοὺς ὑποχειρίους χωρικοὺς σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπίαν των. «Ἐνδύεσθε μαλακὰ μετάξινα ράσα καὶ ἐμφανίζεσθε καταστόλιστοι ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ μαργαριτῶν, ἀμελοῦντες τῆς θείας διδασκαλίας καὶ ὡς ἀσπίς τις κωφὴ βύοντες τὰ ὦτα, λησμονεῖτε δὲ ἀνοικτιρμόνως νὰ ἐκτείνητε τὴν χεῖρα πρὸς ἐλεημοσύνην τῶν δυστυχούντων, μᾶλλον δὲ στεροῦντες αὐτοὺς τῆς ἐλευθερίας καὶ μεταβάλλοντες εἰς δούλους, σφετεριζόμενοι τὰ ὑπάρχοντά των καὶ διὰ παντοίων μόχθων καταπονοῦντες, διὰ κλοιοῦ δὲ δεσμεύοντες τοὺς πόδας των ὅταν σφάλλωσι [180]. Φεῦγε τὰ τέρποντα τὸν λάρυγγα ποτά, τὰς ἡδυγεύστους τροφὰς καὶ τὰς μαλακὰς στρωμνάς... Ἕως πότε θὰ δουλεύωμεν εἰς τὰς σαρκικὰς ἡδονάς, ὧν τέλος ὁ σκώληξ καὶ τὸ ἀτελεύτητον πῦρ;...Ἕως πότε θὰ θηρεύωμεν τὰς ἡδυφαγίας..., ἕως πότε θὰ διαθρύπτῃ ἡμᾶς ἡ δόξα, θὰ ἡδύνῃ ὁ χρυσὸς καὶ θὰ μολύνῃ

ἡ ἀκρασία; [181] Οἱ κατὰ τοῦ πλούτου καὶ τῆς χλιδῆς τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου σχετλιασμοὶ [182] εἰς ἡμᾶς ἀφορῶσι, διότι, ἐνῷ σωρεύομεν πολλὰ κτήματα, οὐδὲν εἰς τοὺς πτωχοὺς δίδομεν, καίτοι δὲ προσπίπτουσι καὶ μετὰ δακρύων καθικετεύουσιν, οὐδὲ βλέμματος αὐτοὺς ἀξιοῦμεν [183]. Τίνες δὲ εἶνε αἱ σαρκικαὶ ἡμῶν ἀκρασίαι;.. Τῇ ἀληθείᾳ ἐλεειναὶ καὶ ποικίλαι...Διότι οὐ μόνον ἐκ τῆς θέας γυναικὸς καὶ ὡραίου νεανίου σκανδαλιζόμεθα, ἀλλὰ καὶ ἐκ μόνης τῆς φωνῆς των καθηδυνόμεθα καὶ ἐκ μόνης τῆς ἐπαφῆς τοῦ ἐνδύματός των...Καὶ τί λέγω ἡ φωνὴ καὶ τὸ ἔνδυμα; Καὶ μόνη ἡ ἀνάμνησίς των πορνικῶς ἐξεγείρουσα ἐξανάπτει αἴφνης τὸ σαρκικὸν πάθος.. καὶ εἰς μανίαν μᾶς περιάγει...» [184].

Ὑπὲρ πᾶσαν ὅμως παρεκτροπὴν τῶν μοναχῶν ὁ Μάξιμος μετ' ἀσυγκρατήτου ἀγανακτήσεως ἐστιγμάτιζε τὴν ὑπ' αὐτῶν συστηματικῶς ἀσκουμένην τοκογλυφίαν, ἐπανειλημμένως φέρων εἰς αὐτὴν τὸν λόγον. «Ποῦ εἶνε γεγραμμένον περὶ τῶν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰώβ κλ. ὅτι τὸν δικαίως ὑπ' αὐτῶν κτηθέντα πλοῦτον ἐδάνειζον, ἢ ὅτι τόκον παρὰ τῶν πτωχῶν ἠξίωσαν καὶ ὅτι τοὺς μὴ δυνηθέντας νὰ ἀποδώσωσι τὸ χρέος ἕνεκα τῆς διὰ τῶν πολυχρονίων τόκων ὑπεραυξήσεώς του κατελήστευσαν ἁρπάσαντες τὰ δι' ἐσχάτην πενίαν ἐξαθλιωθέντα οἰκήματά των, ὡς σήμερον τολμῶμεν ἡμεῖς κατὰ τῶν πτωχῶν χωρικῶν τοκογλυφοῦντες καὶ σφετεριζόμενοι τὰ ὑπάρχοντά των, ὡς μὴ δυναμένων ν' ἀποδώσωσι τὸ δάνειον;... Οὐδαμοῦ. Καὶ ἐκεῖνοι μέν, ἔξω τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου ζήσαντες, εὐαγγελικῶς ὡς πρὸς τοῦτο ἐπολιτεύθησαν. Ἡμεῖς ὅμως οἱ λεγόμενοι μαθηταὶ τοῦ Εὐαγγελίου, οἱ ὀφείλοντες νὰ ἐπιδιώκωμεν τὴν τελειότητα ἐν τῇ κατὰ Χριστὸν βιοτῇ, δι' ἣν ἑκουσίως ἀπηρνήθημεν πάντα τὰ τοῦ ματαίου τούτου κόσμου τερπνὰ καὶ ὑπεσχέθημεν εἰς τὸν Θεὸν ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ νὰ καταρτίσωμεν τὸν ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνον κατὰ τὰς ἁγίας ἐντολάς.., τούτων ἐπιλαθόμενοι, πάλιν ἀγωνιζόμεθα, ὡς καὶ πρότερον, νὰ σωρεύωμεν χρυσὸν καὶ ἄργυρον διὰ πάσης ἀδικοπραγίας καὶ παρανόμου τοκογλυφίας» [185].

Ἀλλὰ τὴν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ διαγωγῇ τῶν μοναχῶν ὀργὴν τοῦ Μαξίμου ἔτι μᾶλλον ἐπέτεινε τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτοι δικαιολογοῦντες τὰς μεθόδους τῆς ἀπανθρώπου ταύτης κερδοσκοπίας, ἐξῆρον ταύτην ὡς τὴν ὑψίστην ἀρετήν, διότι ἐχαρακτήριζον αὐτὴν ὡς αὐτόχρημα ἄσκησιν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης· «παραμυθοῦμεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἀνεχείᾳ των», ἔλεγον οἱ μοναχοί. «Μεγάλην φιλανθρωπίαν καὶ ἔλεον θεωρεῖς ὅτι δανείζεις ἐπὶ τόκῳ τὸ χρῆμά σου πρὸς τοὺς πτωχοὺς χωρικούς, διισχυριζόμενος ὅτι τοιουτοτρόπως βοηθεῖς αὐτοὺς ἐν τῇ ἀνεχείᾳ των· ἐγὼ ὅμως σοὶ λέγω, ὅτι οὐχὶ ὀλίγης παραμυθίας θὰ ἀπέβαινες πρόξενος ἐὰν τὸ χρῆμά σου ἐδάνειζες ἀτόκως, ὡς ἡ θεία παρακελεύεται ἐντολή, ἐνῷ τώρα οὐ μόνον ἀφαιρεῖς ἀπ' αὐτοῦ τὸ μικρόν του κτῆμα, ἀλλὰ καί, ὢ τῆς ἀπανθρωπίας! καὶ αὐτὸν μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν τέκνων του ἐκδιώκεις ἐκ τοῦ χωρίου του, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμόχθησε μὲ τὰς τυλώδεις του χεῖρας καταδεδικασμένος εἰς αἰωνίαν δουλείαν, ὁποία ἡ εἰς ἣν

εἶχον καταδικάσει τοὺς ἀρχαίους ἰσραηλίτας οἱ βασανισταὶ αὐτῶν Φαραώ. Ἀλλὰ τί τούτου ἀπεχθέστερον καὶ ἀπανθρωπότερον, ἀδελφέ μου; Προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ μὴ δώσῃς παντάπασι δάνειον, ἤ, ἀφοῦ ἐδάνεισας, ἀπανθρώπως νὰ βασανίζῃς...» [186]. «Ἐπικατάρατον κηρύττει ἡ ἁγία Γραφὴ τὸν ἐπὶ ὑπερόγκῳ τόκῳ δανείζοντα εἰς τὸν πλησίον...Ἡμεῖς ὅμως ἀπομένομεν ἀνάλγητοι πρὸς τὴν θλῖψιν αὐτοῦ καὶ τὰ δάκρυα, καίτοι καθ' ἑκάστην ἀκούομεν, ὅτι «ἡ κρίσις ἀνέλεος τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος». Τῇ ἀληθείᾳ ὡμοιώθημεν ἀσπίδι κωφῇ βυούσῃ τὰ ὦτα αὐτῆς· ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία ἡμῶν, ὡς εἶπεν Ἡσαΐας περὶ τοῦ ἀρχαίου σκληροκαρδίου Ἰσραήλ, καὶ τοῖς ὠσὶν ἡμῶν βαρέως ἀκούομεν..» [187]. Ἐλεεινολογῶν ὁ Μάξιμος τὴν μεγάλην ἔνδειαν τῶν πτωχῶν χωρικῶν ὀφειλετῶν τῶν μονῶν, μέμφεται τοὺς μοναχοὺς ὅτι οὐ μόνον δὲν ἀνακουφίζουσι τὴν πικράν των μοῖραν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτείνουσι τὴν ἀθλιότητα αὐτῶν διὰ τῆς ἀπλήστου τοκογλυφίας των, καταδικάζοντες αὐτοὺς εἰς ἐσχάτην πτωχείαν δι' ἀπανθρώπου νοσφισμοῦ καὶ τοῦ τελευταίου τεμαχίου γῆς καὶ ἀποπομπῆς ἐκ τῶν χωρίων των. Ἀκόρεστοι πλούτου σωρεύουσιν «ἰουδαϊκῶς» εἰς τὰς ἀποθήκας των σῖτον, παντοειδεῖς τροφὰς καὶ ποτά, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἰς περιπτώσεις λιμοῦ πωλοῦσιν ὑπερτιμημένα, ἀναισχύντως τὴν πεῖναν τοῦ λαοῦ ἐκμεταλλευόμενοι [188]. Τὴν αὐτὴν τάσιν πρὸς πλουτισμὸν διὰ τοκογλυφίας παρετήρησεν ὁ Μάξιμος καὶ εἰς τὰς γυναικείας μονάς, ὅθεν καὶ τὰς μοναχὰς μέμφεται μετὰ τῆς αὐτῆς αὐστηρότητος [189].

Ἀλλὰ καὶ τῆς ἱεραρχίας ὁ Μάξιμος δὲν ἐφείδετο. Ἐλέγχων τοὺς ἀρχιερεῖς ὅτι ἐλάτρευον τὸν Θεὸν «δι' εὐφώνων μελῳδιῶν, εὐήχων κωδώνων, μύρων καὶ εἰκόνων κατακοσμήτων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ πολυτίμων λίθων», ἅτινα ὅμως πάντα προήρχοντο «ἐκ τῶν ἀδίκων καὶ θεομισῶν νοσφισμῶν καὶ ἁρπαγῶν ξένων κτημάτων» [190], ὠνείδιζεν αὐτοὺς διὰ τὰς μεγαλοπρεπεῖς καθημερινάς των κραιπάλας καὶ τὴν ἀνοικτίρμονα καταλήστευσιν τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν χηρῶν [191]. «Ἐνῷ ἐγὼ—ὡσεὶ λέγει ὁ Κύριος πρὸς τοὺς τοιούτους ἱεράρχας—ἐνῷ ἐγὼ αὐστηρῶς καὶ δεσποτικῶς ἐντέλλομαι, ὅταν ποιῆτε δεῖπνον, νὰ μὴ φωνῆτε γείτονας πλουσίους, μηδὲ τοὺς συγγενεῖς, μηδὲ τοὺς φίλους ὑμῶν, ἀλλὰ τοὺς τυφλούς, τοὺς ξηρούς, τοὺς χωλοὺς καὶ τοὺς ἐνδεεῖς καὶ πάντας τοὺς πενομένους [192], ὑμεῖς, καὶ ταύτην μου τὴν ἐντολὴν καταπατοῦντες, μετὰ τῶν ὑπερπλούτων πάντοτε λαμπρῶς καὶ πολυτελῶς συμποσιάζετε καὶ δωρεῖτε πρὸς αὐτοὺς ἄφθονα τὰ κτήματα τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν, ἐμὲ δέ, ὑπὸ τοῦ ψύχους καὶ τῆς πείνης τηκόμενον καὶ ἔξω τῶν πυλῶν σας ἱστάμενον καὶ πικρῶς τὴν ἐμὴν πτωχείαν θρηνοῦντα, ἀφοῦ πρότερον ὀνειδίσητε πικρῶς, ἀποπέμπετε ρίπτοντες τεμάχιον εὐρωτιῶντος ἄρτου...». Αὐτοὶ παντοιοτρόπως εὐφραινόμενοι, ἐν πολυτίμοις σισύραις ἐγκεκορδυλημένοι, καὶ ὑπὸ πολυαρίθμων δούλων καὶ θεραπόντων περιστοιχούμενοι, περιφρονεῖτε τοὺς ὑπὸ τοῦ ψύχους καὶ τῆς πείνης δοκιμαζομένους πτωχούς, ὡσεὶ ἐπίτηδες ἀντιστρατευόμενοι πρὸς τὸν θεῖον νόμον, τὸν ἐντελλόμενον νὰ τρέφωμεν τὰς χήρας, τὰ ὀρφανὰ καὶ τοὺς ἐνδεεῖς. «Σὺ δέ, τρισάθλιε—ἀποτείνεται ἐν ἀγανακτήσει πρὸς τὸν ἄσπλαγχνον ἱεράρχην ὁ

Μάξιμος—ἀνηλεῶς ροφήσας τῶν πενήτων τὸ αἷμα διὰ τοκογλυφιῶν καὶ πάσης ἀδικίας παρασκευάζεις πάντα τὰ ἀρεστά σοι, ὁσάκις δὲ ἐπιθυμήσῃς ἐξέρχεσαι ἀνὰ τὴν πόλιν ἐφ' ἁμάξης συρομένης ὑπὸ εὐγενῶν ἵππων, συνοδευόμενος ὑπὸ πολυαρίθμου ἀκολουθίας, ἄλλων μὲν ἑπομένων, ἄλλων δὲ προβαδιζόντων καὶ διὰ κραυγῶν καὶ μαστίγων διωκόντων τοὺς συναντωμένους ἢ στενοχωροῦντάς σε διαβάτας, φρονεῖς δὲ οὕτω ὅτι διὰ τῶν μακρῶν σου προσευχῶν καὶ τῆς μαύρης μαλλίνης περιβολῆς σου ἀρέσκεις εἰς τὸν Χριστόν τὸν προτιμῶντα τῆς θυσίας τὸν ἔλεον καὶ κατακρίνοντα πάντα μισόπτωχον». Τόσον νικῶνται ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλοχρηματίας οἱ κατέχοντες τὰ ἀνώτατα ἱερατικὰ ἀξιώματα, «ὥστε οὐ μόνον ἐπὶ χρήμασιν ἀθωοῦσι πάντα ἀδικοῦντα, ἀλλὰ καὶ διὰ χειροτονίας ἀναδεικνύουσι διδασκάλους τοὺς ἀναξίους, διότι πλειοδοτοῦσιν εἰς χρηματικὰς παροχάς.. Ἐνῶ δὲ ἐπανειλημμένως μακαρίζω τοὺς ζηλωτὰς τῆς εἰρήνης καὶ ἀποκαλῶ αὐτοὺς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ, ὑμεῖς, φθονοῦντες ἀλλήλους, ὡς ἄγρια θηρία λυσσωδῶς ἐπιτίθεσθε κατ' ἀλλήλων, ἐν τούτοις καλούμενοι ἱερωμένοι καὶ τοῦ ἐμοῦ νέου Ἰσραὴλ διδάσκαλοι» [193]. «Ἀντὶ νὰ παραδειγματίζητε τὸν λαὸν δι' ἀντιστοίχου πρὸς τὴν κλῆσιν ὑμῶν πολιτείας, τρώγετε καὶ πίνετε κατὰ κόρον, ἐκ τῆς ὑπερμέτρου δ' οἰνοποσίας ὡσεὶ μαινόμενοι ἐρίζετε πρὸς ἀλλήλους καὶ δὴ κατ' αὐτὰς τὰς ἁγίας ἡμέρας τῶν ἑορτῶν μου, καθ' ἃς ὀφείλετε νὰ ἦσθε νηφαλιώτεροι καὶ κοσμιώτεροι πρὸς παραδειγματισμὸν καὶ τῶν ἄλλων· ἀντὶ τούτου, κατ' αὐτὰς ἀκριβῶς τὰς εἰς δόξαν μὲν καὶ τιμὴν ἐμήν, εἰς ἄσκησιν δὲ ἁγιωτέρας ὑμῶν ζωῆς καθωρισμένας ἑορτάς, ἔτι μᾶλλον παραδίδεσθε εἰς μέθας καὶ ἀσχημοσύνας.. Ἡ πίστις ἡ ἐμὴ καὶ ἡ θεία δόξα εἰς γέλωτα ἄπλετον ἐγενήθη τοῖς ἔθνεσι, βλέπουσι τὰ ἤθη ὑμῶν καὶ τὴν ζωὴν οὐχὶ κατὰ τὰς ἐντολάς μου ρυθμιζομένην....». Καὶ οἱονεὶ ἐπωμίζων ἐπὶ τὴν ἱεραρχίαν τὴν ὅλην εὐθύνην τῆς εἰκόνος τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς του ἐν Ρωσίᾳ ὁ Μάξιμος ἀνακράζει: «Οὐδὲ εἷς ὑπάρχει ὁ ἐπιμελῶς διδάσκων, ἢ τιμωρῶν τοὺς ἀτακτοῦντας, ὁ παραμυθῶν τοὺς ὀλιγοψύχους· οὐδεὶς ὑπερασπίζεται τοὺς ἀδυνάτους, οὐδεὶς ἐλέγχει τοὺς πολεμίους τῆς εὐσεβείας, οὐδεὶς ὁ ἐπιτιμῶν τοὺς ἀναισχύντους, οὐδεὶς ἐπιστρέφει τοὺς ἀπὸ τῆς ἀληθείας πλανωμένους καὶ ἀπὸ τῆς τιμίας χριστιανικῆς βιοτῆς ἐκτρεπομένους, οὐδεὶς ἐκ ταπεινοφροσύνης ἀποφεύγει τὰ ἱερατικὰ ἀξιώματα οὐδὲ ἐκ θείου ζήλου δέχεται αὐτά, ἵνα διορθοῖ τοὺς ἀνομοῦντας καὶ ἀκολασταίνοντας. Μᾶλλον τοὐναντίον σήμερον βλέπεις : πάντες εἶνε ἕτοιμοι νὰ τὰ ἀγοράσωσι διὰ δώρων διὰ νὰ ζῶσι διηνεκῶς βίον εὐφροσύνης καὶ δόξης καὶ πάσης ραστώνης.. Πάντες ἐξέκλιναν τῆς σωτηριώδους ὁδοῦ τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν, τῶν ἀποστολικῶν καὶ πατερικῶν παραδόσεων καὶ ἀποβαίνουσι λόγῳ καὶ ἔργῳ ἄχρηστοι εἰς τὴν ζωήν, τί δὲ ἐκ τούτου ἀκολουθεῖ, παρατρέχω ἐν σιγῇ, φειδόμενος τῶν ἐκ ζήλου ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἀγανακτούντων. Ὢ, τίς ἀξίως θὰ κλαύσῃ ἐπὶ τῷ καταλαβόντι τὸ σύγχρονον γένος σκότει !.. Οἱ ποιμένες ἡμῶν ἀποδεικνύονται ἀναισθητότεροι λίθων.., φορεῖς δὲ αὐτοὶ τοῦ ὑψίστου ἱεροῦ ἀξιώματος, ἐμφανίζονται διδάσκαλοι πάσης ἀκοσμίας, εἰς σκάνδαλον τῶν τε πιστῶν καὶ τῶν ἀπίστων, καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν ἀναισχύντων..» [194].

Ἐκ τῶν περὶ τοῦ ρωσικοῦ μοναχικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς τοῦ Μαξίμου εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ δριμὺς ὄντως ὑπ' αὐτοῦ ἔλεγχος τῆς ἀρνητικῆς αὐτοῦ ὄψεως ἀπέβλεπε γενικῶς εἰς τὴν θετικὴν ἀναστήλωσιν τριῶν θεμελιωδῶν μοναχικῶν ἀρετῶν : τῆς φιλοπονίας, τῆς ἐν αὐταπαρνήσει ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον καὶ τῆς ἀκτημοσύνης. «Ἡ μοναχικὴ ζωὴ—ἐδίδασκεν ὁ Μ.—ὁμοιάζει σιτοφόρον ἀγρὸν πολλὴν ἀπαιτοῦντα τὴν φιλοπονίαν. Οὐδὲν ὀλεθριώτερον τῆς ὀκνηρίας· αὐτὴ ἀκριβῶς ἐπεσώρευσεν ἐπὶ τὸ ἄθλιον ἡμῶν γένος πᾶσαν κακίαν» [195]. «Μὴ ἐξομοιοῦσαι πρὸς τὸν * *κηφῆνα*, τὸν διὰ ξένου μόχθου τὴν κοιλίαν πληροῦντα. Ἀλλὰ ζήλου τὴν δικαιοτάτην ἐργασίαν τῆς συνετῆς μελίσσης..» [196]. «Ἀπόθες πᾶσαν νωχέλειαν ἐφ' ὅσον ἔχεις ἔφορον τῶν ἔργων σου τὸν Χριστόν, ἐκτείνοντα φιλανθρώπως τὴν χεῖρά του ἄνωθεν εἰς βοήθειαν» [197]. Προσπάθει νὰ ὑπερβαίνῃς τὴν δικαιοσύνην τῶν φαρισαίων καὶ γραμματέων, διότι ὁ μοναχικὸς βίος οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἡ ἐπιμελὴς ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴ τῶν ἐντολῶν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, ἤτοι πάσης δικαιοσύνης, ἐλέου καὶ οἰκτιρμοῦ καὶ ἀγάπης ἀπροσωπολήπτου· ἀγάπησον τὸν πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἔλεον, πρὸς πάντα ἐνδεᾶ παρέχων τὸν ἄρτον σου καὶ διὰ τοῦ ἀργύρου σου ἀφειδῶς πληρῶν τὰς ἀνάγκας τῶν πενήτων, παντοιοτρόπως βοηθῶν τοὺς θλιβομένους καὶ ἀδικουμένους καὶ οἰκτείρων τὰ ὀρφανὰ καὶ τὰς χήρας· οὐδεμία ἄλλη πρᾶξις ἡμῶν τῶν εὐτυχούντων ἐπισπᾶται τὸν ἔλεον τοῦ πάντων Δημιουργοῦ τόσον, ὅσον ἡ πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς ἐν δοκιμασίαις καὶ θλίψεσι ζῶντας φιλανθρωπία καὶ οἶκτος καὶ συμπάθεια· μία σκέψις: ἡ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ὑπερθείας δόξης μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ θανάτου· εἷς εἰδικὸς ἀγών, μία ὑπερτάτη χαρά, μία ἀψευδὴς καὶ ἑδραία ἐλπίς : ἡ δι' ὅλης τῆς ζωῆς κατάπραξις τῶν θείων ἀρετῶν· αὕτη εἶνε ἡ μόνη σοφία καὶ ἀληθὴς τέχνη, ἡ ἐκνίκησις τῶν παθῶν· ὁ μοναδικὸς πλοῦτος, ὁ ψυχικός, ὃν δωρεῖται Χριστὸς ὁ βασιλεὺς εἰς τοὺς φίλους του· πάντα δὲ τὰ λοιπά, γέλως.. [198]. Ἐν ταῖς μοναχικαῖς ἀρεταῖς μίαν τῶν κυρίων θέσεων κατέχει ἡ ἀκτημοσύνη.., εἶνε δὲ ἡ ἀκτημοσύνη ἡ σιωπή, ὁ ἀμέριμνος βίος, ἡ ἀφιλαργυρία, ὁ μὴ ἐπὶ τόκῳ τοκογλυφικὸς δανεισμός..Ἄσκει πᾶσαν νηστείαν καὶ ἐσχάτην πτωχείαν, ἄπεχε τῶν τερψιλαρυγγίων ποτῶν καὶ βρωμάτων, τῆς μαλακῆς κλίνης καὶ τῆς νωχελοῦς ζωῆς, ἀγάπησον τὴν εὐτέλειαν τῆς περιβολῆς, μίσησον τὸν ἐν εὐφροσύναις τερπόμενον πλούσιον, μιμοῦ δὲ ὅλῃ καρδίᾳ τὸν συνετὸν Λάζαρον, ἵνα σε δεχθῶσιν οἱ κόλποι τοῦ Ἀβραάμ· προτίμα νὰ πένεσαι μᾶλλον ἢ νὰ ἀφθονῇς πλούτου, τρεφόμενος ἐκ φιλαργυρίας ἐκ τοῦ αἵματος τῶν πενήτων...» [199].

Τοιαύτην ἀπήχησιν εὗρεν ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ Μαξίμου ἡ θλιβερὰ κατάστασις τῆς τότε ρωσικῆς κοινωνίας κατὰ πάντας αὐτῆς τοὺς τομεῖς. «Ἡ εὐρύτης τῶν θεμάτων—λέγει ὁ Β. Εἰκόννικωφ— ἡ ποικιλία τῶν ἀφορμῶν καὶ τὸ καίριον τῶν ἐπιθέσεων παρέχει ἐνίοτε τὸ δικαίωμα νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τῆς ἐπικοδιδακτικῆς καὶ σατυρικῆς ποιήσεως τῆς γερμανικῆς φιλολογίας τοῦ ιστ' αἰ. διδάκτορα τοῦ δικαίου Johann Fischart, συγγραφέα πολλῶν πεζῶν καὶ ἐμμέτρων ἔργων, ἐν οἷς μετὰ καυστικῆς σατύρας καί πως ἀγροίκου μέθους ἐπι-

κρίνει τὰς ὡς τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης ἀπείρους ἐλλείψεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, τὰ σύγχρονα ἤθη, τὴν ἀνατροφήν, τὸ πάθος πρὸς τὰς γενεαλογίας, τὴν ἀστρολογίαν, τὰ προγνωστικά, τὰ μαντεύματα, τὰς ἀκρασίας, τὴν μέθην, τὴν πολυτέλειαν, τὴν ὑπεροπτικὴν μόρφωσιν, ἰδίᾳ δὲ τὸν κλῆρον,—τοὺς φραγκισκανούς, τοὺς δομινικανοὺς καὶ τοὺς ἰησουΐτας» [200].

Β'. ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΕΤΕΡΟΘΡΗΣΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΤΕΡΟΔΟΞΩΝ

1. Κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων.

Μέγα μέρος τῆς ἐν Ρωσίᾳ δράσεώς του ὁ Μάξιμος ἀφιέρωσεν εἰς τὸν κατὰ τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ τῶν ἑτεροδόξων ἀγῶνα. Οἱ ρῶσοι εἴχοντο βεβαίως ἔκπαλαι στερρῶς τῆς ὀρθοδοξίας. Δύο ὅμως ἰσχυροὶ λόγοι παρώθησαν τὸν Μάξιμον εἰς τὴν κατὰ τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν ἀντίδρασιν· πρῶτον μέν, ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ὅλως παθητικῆς καὶ ἀδιαφωτίστου εἰς τὰ ἁπλῶς παραδεδομένα ἐμμονῆς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ συνειδητοῦ ἐνστερνισμοῦ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἵνα οἱ πιστοὶ ἀποβαίνωσιν ἱκανοὶ μὴ μόνον νὰ δίδωσι λόγον περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεών των, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐλέγχωσι τοὺς ἀντιδοξοῦντας [201]· δεύτερον δέ, ὁ κίνδυνος νὰ παρασυρθῶσιν, ὡς ἐκ τούτου, ἔστω καὶ εὐάριθμοι ὑπὸ τῶν σοβουσῶν τότε ἀνὰ τὴν χώραν προπαγανδῶν, ἡ ἐπιτηδεία τῶν ὁποίων δρᾶσις δὲν ἀπέβαινεν ἄκαρπος ὑπὸ τὰς τόσον δυσμενεῖς πνευματικὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης [202]. Οὕτω βλέπομεν τὸν Μάξιμον ἀσκοῦντα εὐρεῖαν καὶ ὀξεῖαν πολεμικὴν κατὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ μωαμεθανισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου κατὰ τοῦ λατινισμοῦ καὶ τοῦ ἀρμενικοῦ μονοφυσιτισμοῦ.

Ὡς ἦτο ἀκόλουθον, ὁ Μάξιμος ἔστρεψε πρῶτον τὴν προσοχὴν αὑτοῦ πρὸς τὴν ἐν Ρωσίᾳ δρᾶσιν τῆς αἱρέσεως τῶν λεγομένων «ἰουδαϊζόντων». Πάντως οὐ μόνον οἱ εἰς Ἅγιον Ὄρος ἀπεσταλμένοι τοῦ ρώσου ἡγεμόνος πρὸς μετάκλησιν μεταφραστοῦ εἰς Ρωσίαν θὰ εἶχον ἐκθέσει πρὸς τὸν Μάξιμον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους καθίστατο ἐκεῖ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, μεταξὺ δὲ αὐτῶν θὰ ἀνέφερον καὶ τὴν σχετικὴν δρᾶσιν τῆς ἐν λόγῳ αἱρέσεως· ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν εἰς Μόσχαν ἄφιξίν του θὰ διεφωτίσθη πληρέστερον περὶ αὐτῆς ὁ Μάξιμος καὶ παρὰ τοῦ τσάρου, μάλιστα δὲ παρὰ τοῦ Μόσχας Βαρλαάμ, ἐφ' ὅσον ὡς μοναδικὸν μεταφραστικὸν ἔργον τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ εἶχεν ὁρισθῆ ὁ Ψαλτήρ, ἀκριβῶς διότι εἶχεν ἀποβῆ ὁ κύριος στόχος τῆς ἰουδαϊκῆς προπαγάνδας.

Ἑβραῖοι ὑπῆρχον ἐν Λιθουανίᾳ καὶ ἐν Κριμαίᾳ, διεξάγοντες, ἰδίως ἐκ τῆς τελευταίας, μετὰ πανσπερμίας καὶ ἄλλων ἐμπόρων, εὐρὺ ἐμπόριον μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κιέβου. Ὁ ἰουδαϊσμὸς μετὰ καὶ τοῦ βογομιλισμοῦ καὶ τοῦ παυλικιανισμοῦ εἰσέδυσαν εἰς Ρωσίαν πιθανώτατα ἐκ Βουλγαρίας. Εἰς Κίεβον οἱ ἑβραῖοι τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθησαν ἤδη πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ρωσικοῦ κράτους, ὅταν τῆς νοτίου Ρωσίας ἐδέσποζον οἱ

Χαζάροι, μετὰ τὴν σύμπηξιν δὲ τοῦ κράτους ἡ ἀποικία αὐτῶν ἀπετελέσθη ἐκ μετοίκων ἐκ Κριμαίας, ἔνθα ἐπλεόναζε τὸ ἑβραϊκὸν στοιχεῖον. Ἡ ἐν Κιέβῳ ἑβραϊκὴ παροικία φαίνεται ὅτι ἦτο σημαντική, ἀφοῦ ἐκ τοῦ ἐν ᾧ οἱ ἑβραῖοι διεβίουν τμήματος τῆς πόλεως ἐδόθη τὸ ὄνομα εἰς μίαν τῶν πυλῶν αὐτῆς, ἔκτοτε γνωστῆς ὡς «ἑβραϊκῆς πύλης». Ἀπήλαυον δὲ καὶ οἱ ἑβραῖοι ἀνεξιθρησκείας σημαντικῆς ἐκ μέρους τῆς τε πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, δοθέντος ὅτι τὴν τελευταίαν ἀνεῖχον ἕλληνες μητροτροπολῖται, ἐφαρμόζοντες καὶ ἐν Ρωσίᾳ οἵαν πολιτικὴν ἤσκει πρός τε τοὺς ἑβραίους καὶ ἐν γένει πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς καὶ τοὺς ἑτεροδόξους καὶ ἡ ἐν Βυζαντίῳ Ἐκκλησία[208]. Ἐν Κριμαίᾳ εἶχεν ἐκδηλωθῇ παρὰ τοῖς ἑβραίοις ἀξιοσημείωτος πνευματικὴ κίνησις, εἰς ἣν εἶχε ζωηρῶς ἀναμειχθῇ καί τις προμνημονευθεὶς ἀγχίνους καὶ στομύλος ἑβραῖος Σχαρίγια, διεξάγων μετ᾽ ἄλλων ὁμοφύλων ἐμπόριον πρὸς τὸ Κίεβον, ὅπερ ὡς ἐκ τούτου συχνάκις ἐπεσκέπτετο. Ὁ Σχαρίγια οὗτος, ἀποτελέσας ποτὲ μέλος τῆς συνοδείας τοῦ δουκὸς Μιχαὴλ Ἀλεξάνδροβιτς ἢ Ὀλέλιικοβιτς, ταξειδεύοντος ἐκ Κιέβου εἰς Νόβγοροδ (1470), τῇ συνεργείᾳ καὶ δύο ἄλλων ἐκ Λιθουανίας ἑβραίων Ἰωσὴφ Σιμόϊλο–Σκοργιαβέϊ καὶ Μϋωσέως Χάνουμ, ἐπέτυχε διὰ τῆς ἁγιογραφικῆς αὐτοῦ πολυμαθείας, τῆς ἀστρολογικῆς πολυγνωσίας καὶ τῆς δεινῆς διαλεκτικότητος νὰ προσηλυτίσῃ μυστικῶς εἰς τὸν ἰουδαϊσμὸν ἱκανοὺς κληρικοὺς καὶ λαϊκούς, ἰδίᾳ δὲ δύο ἐκ τῶν μᾶλλον ἐπὶ μορφώσει καὶ εὐφυΐᾳ διακρινομένων ἱερέων τοῦ κλήρου τοῦ Νόβγοροδ, Διονύσιον καὶ Ἀλέξιον, εἰς τοὺς ὁποίους κυριώτατα ὀφείλεται ἡ ἐν Ρωσίᾳ ἐξάπλωσις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ἰδίως μεταξὺ τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων. Ὁ δεύτερος μάλιστα τοσοῦτον εἶχε φανατισθῇ ὑπὲρ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ὥστε ἑαυτὸν μὲν μετωνόμασεν Ἀβραάμ, τὴν δὲ πρεσβυτέραν του Σάρραν, ἀμφότεροι δὲ προσηλύτισαν πολλοὺς κληρικοὺς καὶ λαϊκούς, ἐν οἷς καὶ τὸν πρωθιερέα τοῦ ναοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας Γαβριήλ, ὡς καὶ ἱκανοὺς τῶν προκρίτων καὶ τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων. Τοὺς δύο τούτους ἱερεῖς γνωρίσας ὁ Ἰβὰν Γ΄ Βασίλειεβιτς κατά τινα ἐπίσκεψίν του εἰς Νόβγοροδ (1479) ἐσαγηνεύθη τόσον ἐκ τῆς μετ᾽ αὐτῶν ἀναστροφῆς, ὥστε κατὰ τὴν εἰς Μόσχαν ἐπάνοδον (1480) παραλαβὼν αὐτοὺς διώρισε τὸν μὲν Διονύσιον εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀρχαγγέλων, τὸν δὲ Ἀλέξιον εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὡς πρωθιερεῖς, περιέβαλε δ᾽ ἀμφοτέρους, μάλιστα δὲ τὸν κατὰ πολὺ ἀνώτερον τοῦ ἑτέρου Ἀλέξιον, διὰ πλείστης εὐνοίας.

Οἱ ἱερεῖς οὗτοι, καταλαβόντες ἐξεχούσας ἱερατικὰς θέσεις ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ καὶ ἀπολαύοντες τῆς ἀμερίστου ἐμπιστοσύνης τοῦ ἀνυπόπτου ἡγεμόνος, ἐπεδόθησαν ἀμέσως ἀπὸ τοῦ ἀσφαλοῦς εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν προπαγάνδαν, μεταξὺ δὲ τῶν προσηλύτων ἐπέτυχον νὰ κερδήσωσι δύο σπουδαιοτάτους παράγοντας ἐν τῷ κλήρῳ καὶ τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ, τὸν ἀρχιμανδρίτην τῆς μονῆς Σίμωνος Ζωσιμᾶν καὶ τὸν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος πολλάκις χρησιμοποιούμενον εἰς ἐμπίστους ἀποστολὰς παντοδύναμον γραμματέα αὐτοῦ Θεόδωρον Βασίλειεβιτς Κουρίτσην, ὡς καὶ ἄλλους τινὰς αὐλικούς. Ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι οὗτοι κατώρθωσαν εἶτα νὰ προσηλυτίσουν εἰς τὴν αἵρεσιν καὶ τὴν ἐπὶ τῷ πρεσβυτέρῳ υἱῷ Ἰωάννῃ νύμ-

φην τοῦ ἡγεμόνος Ἑλένην Στεφάνοβναν Βολοσjάνκαν, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι τῆς αἱρέσεως ἡ μυστικὴ φωλεά, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξεπορεύετο τεχνηέντως κατὰ τὸν μᾶλλον ἀπόρρητον τρόπον ἡ προπαγάνδα, εὑρίσκετο ἐν αὐτῇ τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ.

Ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη ἡ προπαγάνδα εἰργάζετο μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας, τοιαύτη δ' ἦτο ἡ μυστικότης, μεθ' ἧς διεξῆγε τὸ ἔργον της, ὥστε οὔτε ὁ ἡγεμών, οὔτε οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι ἐπληροφορήθησαν περι τῶν συμβαινόντων. Ἡ ὕπαρξις καὶ διάδοσις τῆς αἱρέσεως ἀνεκαλύφθη μόλις τῷ 1487 ἐξ ἀκριτομυθίας δύο ἐρισάντων πρὸς ἀλλήλους ἐν καταστάσει μέθης προσηλύτων τῆς αἱρέσεως ἱερέων τοῦ Νόβγοροδ. Τοῦτο πληροφορηθεὶς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Γεννάδιος καὶ προβὰς εἰς ἀνακρίσεις ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ τὸ πόρισμα αὐτοῦ πρὸς τὰς ἐν Μόσχᾳ ἐκκλησιαστικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχάς. Ἕνεκα τῆς πείσμονος κρυψινοίας τῶν ἀνακριθέντων ὁ Γεννάδιος ἠδυνήθη νὰ συλλάβῃ τέσσαρας μόνον, δύο κληρικοὺς καὶ δύο λαϊκούς, οἵτινες ὅμως κατώρθωσαν νὰ προσφύγωσιν εἰς Μόσχαν, ἐλπίζοντες προστασίαν παρὰ τῶν ἐκεῖ ἰσχυρῶν ὁμοφρόνων. Καὶ συνελήφθησαν μὲν οὗτοι καὶ ἐδικάσθησαν ὑπὸ συνόδου (1488), τρεῖς δ' ἐξ αὐτῶν ὑπέστησαν τὴν ποινὴν τῆς δημοσίας διὰ κνούτου μαστιγώσεως ἐν πλατείᾳ τῆς πόλεως· ἀλλ' οἱ ἐπίσημοι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ κύκλοι ἐπέδειξαν τοιοῦτον ὄκνον ἔναντι τῆς ὁλονὲν ἐπεκτεινομένης ἐν Μόσχᾳ προπαγάνδας, ἕνεκα τῶν ἐνεργειῶν τῶν κορυφαίων τῆς πρωτευούσης, ὥστε μετὰ τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθόντα θάνατον τοῦ Μόσχας Γεροντίου (28 Μαΐου 1489) οἱ ἰσχυρότατοι οὗτοι ἡγέται καὶ πρόμαχοι τῶν ἰουδαϊζόντων, ὑπὲρ πάντας δ' ὁ πρωθιερεὺς Ἀλέξιος, ἴσχυσαν νὰ ἀναβιβάσωσιν εἰς τὸν θρόνον τὸν ἐκ τῶν μυστικῶν ὁμοφρόνων των προμνημονευθέντα ἀρχιμανδρίτην Ζωσιμᾶν (26 Σεπτ. 1490) [304]. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ ἡ προπαγάνδα τῶν ἰουδαϊζόντων, λαβοῦσα μεγάλας διαστάσεις, ἀπέβη δημόσιον σκάνδαλον ἕνεκα τῆς ἀπροκαλύπτου θρασύτητος τῆς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πολεμικῆς, τῇ ἐπιμονῇ τοῦ Γενναδίου ἡ ἐκλέξασα τὸν νέον μητροπολίτην σύνοδος, ἀποτελουμένη ἐκ πάντων τῶν ἐπισκόπων, τῶν ἀρχιμανδριτῶν καὶ ἡγουμένων τῆς μητροπόλεως Μόσχας, μοναχῶν τινων διασήμων, ὁποῖοι ὁ Παΐσιος Γjαροσλάβωφ καὶ ὁ Νεῖλος Σόρσκιη, πασίγνωστοι ἡγέται τῶν ζαβολγείων ἐρημιτῶν–περὶ ὧν ἐν τοῖς ἑφεξῆς–καὶ τοῦ λοιποῦ κλήρου τῆς μητροπόλεως, συνελθοῦσα τῇ 17 Ὀκτωβρίου 1490, ἤτοι τὴν 21ην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ζωσιμᾶ, προέβη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὅλου ζητήματος τῶν ἰουδαϊζόντων ὑπὸ τὴν προεδρείαν αὐτοῦ τοῦ ἐκ τῶν πρωτίστων μυστικῶν μυστῶν τῆς αἱρέσεως. Ἡ σύνοδος αὕτη ἐνέχει καὶ ταύτην τὴν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν, ὅτι νῦν τὸ πρῶτον προῆλθεν ἐπίσημος διχογνωμία εἰς σπουδαῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ζήτημα ἀρχῆς, ὁποῖον ἦτο ἡ καθ' ὅλου στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν αἱρετικῶν. Διότι ὁ μὲν Νόβγοροδ Γεννάδιος καὶ ὁ περιώνυμος ἡγούμενος τῆς μονῆς Βολοκολάμης Ἰωσὴφ Βολότσκιη, ὀπαδοὶ τῆς ἀνηλεοῦς πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς αὐστηρότητος, ἐπέμενον ἀξιοῦντες τὸν διὰ πυρᾶς ἢ ἀγχόνης θάνατον πάντων ἐν γένει τῶν αἱρετικῶν, καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν μετανοούντων, ὡς ὑποκριτικῶς μεταγινω-

σκόντων [305], οἱ δὲ προμνημονευθέντες Παΐσιος καὶ Νεῖλος μετὰ σθένους ἐκηρύχθησαν κατὰ τῆς θανατικῆς ποινῆς καὶ ὑπὲρ παροχῆς ἐκκλησιαστικῆς συγγνώμης εἰς τοὺς ἐκ τῶν αἱρετικῶν μετανοοῦντας καὶ ἀποπτύοντας τὴν πλάνην των. Καὶ ἡ μὲν σύνοδος, καταδικάσασα τὸν ἱερέα Διονύσιον, τὸν μοναχὸν Ζαχαρίαν καὶ τοὺς ὁμόφρονας, ἐφαίνετο ὁριστικῶς ἀποκλίνουσα πρὸς τὴν γνώμην τῶν πρώτων· ὁ μητροπολίτης ὅμως καὶ οἱ αὐλικοὶ ἰσχυρότατοι προστάται τῶν αἱρετικῶν ἴσχυσαν νὰ ἀποφασισθῇ ἰσόβιος μὲν ἐγκάρθειρξις τινῶν ἐξ αὐτῶν ἐν μοναῖς, ἀποστολὴ δὲ τῶν εἰς ἐλαφροτέρας ποινὰς καταδικασθέντων πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Γεννάδιον εἰς Νόβγοροδ, ὅπως τιμωρηθῶσιν ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ δοκοῦν. «Ἡμεῖς–ἔλεγεν ἐν τῇ συνόδῳ ὁ μητροπολίτης Ζωσιμᾶς–ἐτάχθημεν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὐχὶ νὰ καταδικάζωμεν εἰς θάνατον, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέφωμεν τοὺς μετανοοῦντας».

Καὶ ὁ μὲν Γεννάδιος, παραλαβὼν τοὺς πρὸς αὐτὸν ἀποσταλέντας, διεπόμπευσεν αὐτοὺς ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τοῦ Νόβγοροδ ἐπικαθήσας ἐπὶ ἀχαμνοόντων μὲ τὴν ἐνδυμασίαν των ἀνεστραμμένην καὶ τὸ σῶμα ἐστραμμένον πρὸς τὴν οὐράν· κράνη ἀχύρινα κωνοειδῆ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν των ἔφερον τὴν ἐπιγραφὴν «ἰδοὺ τὸ στράτευμα τοῦ σατανᾶ». Τὰ πλήθη πτύοντα κατὰ πρόσωπον αὐτῶν, ἐφώνουν «Νὰ οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστοῦ». Μετὰ τὸν θεατρισμὸν τοῦτον ἐντολῇ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἐτέθη πῦρ εἰς τὰ κράνη, ἅτινα ἔπρεπε νὰ καῶσιν ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν αἱρετικῶν. Ἡ αἵρεσις ὅμως δὲν ἐξηλείφετο διὰ τοιούτων μεθόδων, ἐφ' ὅσον εἷς μὲν τῶν αἱρεσιαρχῶν κατεῖχεν αὐτὸν τὸν πρωθιεραρχικὸν θρόνον τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, ἐν δὲ τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ ἦτο πανίσχυρος ὁ ἐκ τῶν λαϊκῶν φανατικώτερος θιασώτης τοῦ ἰουδαϊσμοῦ Κουρίτσην.

Ἀλλ' εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἰουδαϊκῆς προπαγάνδας συνετέλεσε σημαντικῶς καὶ ἓν σύμβαμα, ὅπερ οἱ ἰουδαΐζοντες ἔσπευσαν νὰ ἐκμεταλλευθῶσιν εὐφυῶς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀπ' αὐτῆς δῆλον ὅτι τῆς εἰς Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶχε μεταδοθῇ εἰς τοὺς ρώσους καὶ ἡ πίστις ὅτι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου θὰ συμπέσῃ πρὸς τὴν λῆξιν τῆς ἑβδόμης ἀπὸ κτίσεως κόσμου χιλιετηρίδος, μέχρι τῆς ὁποίας, ἄλλως τε, ἐξικνεῖτο καὶ τὸ παρὰ τοῖς ρώσοις ἐν χρήσει Πασχάλιον. Ἐνῷ δὲ τὴν πίστιν ταύτην συνεμερίζοντο καὶ οἱ ἑβραῖοι, κατὰ μὲν τὴν ἑβραϊκὴν χρονολόγησιν ἡ συμπλήρωσις τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος προθεσμίας ἀπεῖχεν ἔτι πολύ, ἐνῷ κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὕτη θὰ ἔληγεν ἀκριβῶς κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1492, ὅτι καὶ θὰ ἐπήρχετο τὸ τέλος τοῦ κόσμου (5.508 + 1492=7.000). Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο δὲν ἐπῆλθεν ἐπὶ τῇ συμπληρώσει καὶ τοῦ ἔτους καὶ τοῦ μηνός, οἱ ἰουδαΐζοντες θριαμβολογοῦντες ἔφερον καὶ τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα εἰς ἀπόδειξιν ἐπὶ πλέον τοῦ δῆθεν ἀσυστάτου τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὅθεν ἡ προπαγάνδα ἐνισχύετο ἔτι μᾶλλον. Τῇ ἐπιμονῇ μάλιστα τῶν ἐν τῇ αὐλῇ ὁ ἡγεμὼν καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Γεννάδιον εἶχεν ἀποστείλει κακόν τινα ὁμόφρονα τῶν αἱρετικῶν κληρικὸν ὀνόματι Κασσιανόν, ἀξιῶν τὸν διορισμὸν αὐτοῦ ὡς ἡγουμένου τῆς μεγάλης μονῆς Γιοῦργεφ. Καὶ κατὰ σύστασιν μὲν τῆς συνόδου ὁ Γεννάδιος προέβη εἰς τὴν κατὰ 70 ἔτη ἐπέκτασιν τοῦ Πασχαλίου πρὸς ἐκρίζωσιν τῆς περὶ τοῦ ἐπὶ

θύραις τάχα τέλους τοῦ κόσμου προλήψεως· ἵνα δὲ καὶ ἄλλως πολεμηθῇ ἡ αἵρεσις, τὸ μὲν ἐμερίμνησε περὶ μεταφράσεως τῶν ἀντιεβραϊκῶν ἔργων τοῦ μαγίστρου Νικολάου Ντεμὲρ καὶ τοῦ διδασκάλου Σαμουὴλ Ἑβρέην, τὸ δὲ ἀνέθηκεν εἰς τὸν ἐκ τῶν μᾶλλον τότε πολυμαθῶν κληρικῶν ἀρχιμ. Ἰωσὴφ τῆς Βολοκολάμης τὴν συγγραφὴν εἰδικῆς κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων πραγματείας, ἥτις κατόπιν ἐξεδόθη ὑπὸ τὸν τίτλον *Προσβιετίτελι (Διαφωτιστής)*, ἐσημείωσε δὲ σταθμὸν ἐν τῇ ρωσικῇ πολεμικῇ θεολογίᾳ.

Συνεπείᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Ἰωσὴφ ἐπιχειρηθείσης ἐξονυχιστικῆς ἐρεύνης τῶν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ αἵρεσιν, ἀποκαλυφθέντος διὰ πρώτην φορὰν ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ μητροπολίτης Μόσχας Ζωσιμᾶς ἦτο θιασώτης αὐτῆς, οὗτος μετῆλθε πᾶν μέσον πρὸς ἀμείλικτον δίωξιν τῶν «συκοφαντούντων τὸ ὑψηλὸν πρόσωπον τοῦ πρωθιεράρχου»–ἀφορισμούς, καθαιρέσεις, συκοφαντίας πρὸς τὸν ἡγεμόνα, φυλακίσεις, δεσμά, δημεύσεις κ. τ. τ.–· ἐπειδὴ ὅμως ἦτο ἔκδοτος εἰς τὴν μέθην καὶ εἰς ἀκόλαστον βίον, ἐξεδιώχθη τοῦ θρόνου (17 Μαΐου 1494), εἰς ὃν διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἡγούμενος τῆς τοῦ Σεργίου Λαύρας τῆς ἁγ. Τριάδος Σίμων. Ἡ ἐκθρόνισις ὅμως τοῦ Ζωσιμᾶ κατ' οὐδὲν ἐκώλυσε τὴν ἐπέκτασιν τῶν πλοκάμων τῆς αἱρέσεως, ἐφ' ὅσον ὁ Κουρίτσην διεβουκόλει τὸν ἡγεμόνα πείθων αὐτὸν ὅτι αἱ περὶ αἱρετικῶν διαδόσεις εἶνε ἀβάσιμοι, διότι μετὰ τὰς ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ 1490 ἐπιβληθείσας ποινὰς οἱ αἱρετικοὶ περιωρίσθησαν εἰς τὴν ἀστρολογίαν, τὸ μόνον δῆθεν ἀπὸ τῶν ἑβραίων προερχόμενον στοιχεῖον, συμπαθῶς δὲ εἶχε πρὸς τὰς ἀστρολογικὰς ἐρεύνας ὁ ἡγεμών.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας οὔτε ὁ μητροπολίτης Σίμων, οὔτε ὁ Νόβγοροδ Γεννάδιος ἠδύναντο νὰ πράξωσί τι ἐπὶ πλέον κατὰ τῆς ὁλονὲν ἐντεινομένης προπαγάνδας, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον τῷ 1498 ἐν τῇ αὐλῇ εἶχεν ὁριστικῶς δεσπόσει ἡ Ἑλένη καὶ ὁ διάδοχος Δημήτριος, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἡ ἀρχὴ εἶχεν οὐσιαστικῶς περιέλθει εἰς τὸν Κουρίτσην καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἰουδαΐζοντας.

Ἀνατραπείσης ὅμως μετά τινα χρόνον τῆς ἐν τῇ αὐλῇ κρατησάσης μερίδος διὰ τῆς ὑπερισχύσεως τῆς πριγκηπίσης Σοφίας καὶ τοῦ Βασιλείου, ἀποθανόντος δ' ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τοῦ Κουρίτσην, ἤρξατο συστηματικὴ κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων πολεμική. Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν παρὰ τῷ τσάρῳ διαφωτιστικῶν ἐνεργειῶν τοῦ μητροπολίτου σπουδαίως συνετέλεσαν αἱ ἐκ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Ἰωσὴφ ἀποκαλύψεις, ἀποδείξαντος ὅτι αἱ ἀστρολογικαὶ ἐνασχολήσεις τῶν ἰουδαϊζόντων ἦσαν ἁπλούστατα προκάλυμμα τῆς πραγματικῆς αὐτῶν κακοδοξίας. Ἀφοῦ δ' ἐπὶ τέλους ὁ ἡγεμὼν ἐπείσθη περὶ τῆς ὑποστάσεως καὶ τῆς ὑφῆς τῆς αἱρέσεως καὶ συγκατετέθη εἰς τὴν λῆψιν ριζικῶν πρὸς ἐξάλειψιν αὐτῆς μέτρων, τῷ 1503 συνεκλήθη σύνοδος, ἥτις μετὰ μακρὰν πάλιν συζήτησιν ἐπὶ τῶν ἀντικρουομένων περὶ τῆς εἰς τοὺς αἱρετικοὺς ἐπιβλητέας ποινῆς γνωμῶν, παρὰ τὰς ἐρρωμένας ἀντιρρήσεις τῶν Παϊσίου καὶ Νείλου, διὰ μεγίστης πλειοψηφίας, συναινοῦντος καὶ τοῦ τσάρου, ἀπεφάσισε τὴν ἐπιβολὴν τοῦ διὰ πυρᾶς θανάτου· ὅτε δὲ μετὰ ἔτος (1504) συνῆλθε πρὸς διεξαγωγὴν τῆς δίκης τῶν ἐν τῷ μεταξὺ μετὰ μακρὰς ἀνὰ τὰς πόλεις ἐρεύνας συλλη-

φθέντων, τοὺς μὲν αἱρεσιάρχας Ἰβὰν Βὸλκ -ἀδελφὸν τοῦ Κουρίτσην-, Ἰβὰν Μαξίμωφ -γαμβρὸν τοῦ πρωθιερέως Ἀλεξίου-, τὸν Δημήτριον Καναπλιώφ καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτην Κασσιανὸν μετὰ καὶ ἄλλων τινῶν κατεδίκασεν εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον, ὅστις καὶ ἐξετελέσθη ἐν Νόβγοροδ, ἀφοῦ πρότερον τῶν δύο ἐξ αὐτῶν ἀπεκόπη ἡ γλῶσσα· εἰς πολλοὺς δὲ ἄλλους ἐπέβαλε τὴν διὰ κνούτου δημοσίᾳ μαστίγωσιν, πάντων δὲ τῶν λοιπῶν διέταξε τὸν περιορισμὸν ἐν μοναστηριακαῖς φυλακαῖς. Μετὰ τὴν σύνοδον ταύτην ἡ αἵρεσις, ὡς συντεταγμένον συγκρότημα, ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ, τὰ δὲ διαφυγόντα λείψανα αὐτῆς ἠδυνήθησαν νὰ εὕρωσιν ἄσυλον παρὰ τοῖς περὶ τὸν μοναχὸν Νεῖλον ἐν Μπιελο-Ὄζερο ἐρημίταις τῆς ζαβολγείου περιοχῆς.

Ἕνεκα τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας σπουδαίας θέσεως τῆς αἱρέσεως ταύτης τῶν ἰουδαϊζόντων, περὶ αὐτὴν ἠσχολήθη ἐντατικῶς ἡ ρωσικὴ θεολογικὴ γραμματεία, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὅμως δὲν ἐπετεύχθη ὁμογνωμοσύνη ὡς πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς. Ἡ διαφορὰ δὲ τῶν ἀνιλήψεων ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν δηλώσεων τῶν ἑκάστοτε ἀνακρινομένων θιασωτῶν της, τὸ δὲ εἰς τὴν κρυψίνοιαν αὐτῶν, τὴν ἀοριστίαν τῆς γραμματείας των καὶ τὴν παρὰ πολλοῖς σύγκρασιν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν μετὰ ἀστρολογικῶν καὶ μαγικῶν στοιχείων. Οὕτω, κατ' ἄλλους μὲν ἡ αἵρεσις ἦτο καθαρὸς ἰουδαϊσμός, κατ' ἄλλους δὲ σχετίζεται πρὸς αὐτὸν μόνον ἐν μέρει· ἄλλοι συνδυάζουσιν αὐτὴν πρὸς τὸν δυτικὸν ὀρθολογισμόν· ἕτεροι γνωματεύουσιν ὅτι συνεδέετο ἀποκλειστικῶς ἢ κατά τι πρὸς τὸν βογομιλισμὸν ἢ τὸν ἀρειανισμόν. Κατὰ τὸν πρῶτον καὶ κυριώτατον ἐρευνητὴν καὶ θεωρητικὸν ἀνασκευαστὴν τῆς αἱρέσεως Ἰωσήφ, οἱ ἰουδαΐζοντες δὲν ἀπετέλουν κυρίως αἵρεσιν, ἀλλὰ πλήρη ἄρνησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὁριστικὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀποστασίαν [206]· κατὰ δὲ τὸν μεταγενεστέρως ἐγκύψαντα εἰς τὴν μελέτην τῆς αἱρέσεως Νικ. Ροῦντνεφ, αὕτη δέον νὰ ὁρισθῇ ὡς ἰδιότυπον κρᾶμα ἰουδαϊσμοῦ καὶ χριστιανικοῦ ὀρθολογισμοῦ· βραδύτερον ὁ Πάνωφ καὶ ὁ Βιλίμσκιη [207] διετύπωσαν τὴν γνώμην ὅτι ὁ ὅρος «αἵρεσις» ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἰουδαϊζόντων ἐσήμαινε «σύστημα ὅλον ψευδοδιδασκαλιῶν καὶ οὐχὶ ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰς πλάνας»· τέλος, ἕτερος σύγχρονος μελετητὴς τοῦ ζητήματος οὐδ' ἓν στοιχεῖον αἱρετικῆς φύσεως εὗρεν ἐν οἱῳδήτινι τῶν μνημείων τῆς γραμματείας τῶν ἰουδαϊζόντων [208].

Ἐκ τῆς ἐπισταμένης τοῦ ζητήματος μελέτης ἤχθην εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ἡ πολυγνωμία αὕτη ὀφείλεται κυριώτατα εἰς τὴν ὄντως εὐφυᾶ μέθοδον, μεθ' ἧς διεξῆγε τὴν προπαγάνδαν αὐτοῦ ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐν Ρωσίᾳ Σχαρίγια. Ἡ παρὰ τὴν ἔκπαλαι ἐρριζωμένην βαθεῖαν πρὸς πᾶν τὸ ἰουδαϊκὸν ἀντιπάθειαν τῶν ἐκχριστιανισθέντων ρώσων ἐπιτυχία τῆς προπαγάνδας ὠφείλετο εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ παμπόνηρος οὗτος ἑβραῖος εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ συνδυάζῃ ἐν ἑαυτῷ εὐρεῖαν μάθησιν, πλήρη γνῶσιν τοῦ ἑβραϊσμοῦ, τελείαν ἀντίληψιν τῶν συνθηκῶν τῆς πνευματικῆς, θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ περιβάλλοντος, βαθεῖαν τοῦ ρώσου ψυχολογίαν, μεγάλη ἐνημερότητα ἐν τῇ ἀστρολογίᾳ καὶ ταῖς ἀποκρύφοις ἐπιστήμαις, ἐπὶ πᾶσι δὲ δεινὴν διαλεκτικήν, δι' ἧς

κατώρθου νὰ μεταβάλλῃ τὴν πρὸς τοὺς ἑβραίους ρωσικὴν ἀποστροφὴν εἰς αὐτὸ τοῦτο φανατικὴν συμπάθειαν. Ἡ πᾶσα αὐτοῦ ἐπιχειρηματολογία ἔτεινε πρὸ παντὸς εἰς τὴν διάσεισιν τῆς πίστεως εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα: εἷς εἶνε ὁ Θεός, ὡς διδάσκει ἡ ΠΔ, καὶ εἶνε ἀσύλληπτον ὅτι αὐτὸς ὁ Θεὸς κατῆλθεν ἐξ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν καὶ ἐνεσαρκώθη. Ἐντεῦθεν ἐπηκολούθει ἡ ἄρνησις τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς μεσσιακῆς αὐτοῦ ἰδιότητος· ὁ Ἰησοῦς ἦτο ἁπλῶς υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατὰ χάριν μόνον, ὡς καὶ ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆται. ὅθεν ἀποκήρυξις τῆς ΚΔ, τῆς Θεοτόκου, τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τῶν ἁγίων, τῶν εἰκόνων κλ., ἡ χλεύη, τὰ σκώμματα καὶ οἱ σαρκασμοὶ πρὸς τὸν σταυρὸν καὶ πάντα τὰ χριστιανικὰ σύμβολα. Τὸ ἀποτελεσματικώτερον ὅμως τοῦ Σχαρίγ᾽α δέλεαρ, δι᾽ οὗ εὐκολώτερον ἐζώγρει τοὺς προσηλύτους, ἦσαν αἱ ἀστρολογικαί, ἀποκρυφικαὶ καὶ μαγικαὶ αὐτοῦ γνώσεις καὶ ὁ πρὸς αὐτὰς συνδυασμὸς τῆς μεταγενεστέρας μυστικοθεοσοφικῆς διδασκαλίας τῶν ραββίνων, τῆς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Καββάλα (Kabbalah). Εἶνε γνωστὸν ὁποίαν ροπὴν κατὰ τὸν μεσαίωνα εἶχον —ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἔχουσι—τὰ στοιχεῖα ταῦτα οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἀμαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλῶν ἐκ τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων, δι᾽ αὐτῶν δὲ κυρίως ὁ Σχαρίγ᾽α ἐπέτυχε τὸν προσηλυτισμὸν τῶν προμνημονευθέντων δύο εὐφυῶν, ἄλλως τε, ἱερέων τοῦ Νόβγοροδ, γοητευθέντων ἐκ τῆς βεβαιότητος ὅτι θὰ ἠξιοῦντο τῆς εἰς τὰ μυστήρια τοῦ ἀγνώστου κόσμου μυήσεως. Οἱ ἀκροαταὶ τοῦ Σχαρίγ᾽α ἐπείθοντο, ὅτι ἡ Καββάλα εἶνε ἅμα καὶ ἱερὰ μαγεία, ἱερὰ μυστικὴ ἐπιστήμη, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐνεπιστεύθη εἰς μόνους τοὺς ἑβραίους ὡς μυστήριον θαυματουργικῆς ἐπιτυχίας θείων πρὸς τοὺς ἀνθρώπους εὐεργεσιῶν καὶ παντοίας εὐδαιμονίας, ὅτι δὲ καὶ ἡ ἀστρολογία ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸν τῶν ἑβραίων κτῆμα, μόνον αὐτῶν κατεχόντων τὸ μυστικὸν τῆς ὑπὸ τῶν οὐρανίων ἀστέρων εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐξασφαλίσεως τῆς εὐδαιμονίας. Οἱ καββαλισταὶ ἐκαυχῶντο εἰς τοὺς ρώσους—λέγει ὁ Καραμζὴν—ὅτι ἦσαν κάτοχοι τῶν ἀπὸ Μωϋσέως ἀρχαίων παραδόσεων· ὅτι εἶχον βιβλίον ληφθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀδὰμ παρὰ τοῦ Θεοῦ· ὅτι γνωρίζουσι πάντα τὰ μυστήρια τῆς φύσεως· ὅτι δύνανται νὰ ἑρμηνεύωσι τὰ ἐνύπνια, νὰ προμαντεύωσι τὰ μέλλοντα καὶ νὰ διατάττωσι τὰ πνεύματα· ὅτι διὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐθριάμβευσε κατὰ τῶν αἰγυπτίων ὁ Μωϋσῆς, ὁ Ἠλιοὺ ἦρχε τοῦ οὐρανίου πυρὸς καὶ ὁ Δανιὴλ ἔφραξε τῶν λεόντων τὰ στόματα· ὅτι ἡ ΠΔ εἶνε πλήρης βαθειῶν ἀλληγοριῶν, ὧν τὴν κλεῖδα μόνον ἡ Καββάλα κατέχει, κλ. Ἂν, λοιπόν, ἄνδρες τῆς βαθείας μορφώσεως ἑνὸς Pico della Mirandola ἀνεζήτουν ἐν αὐτῇ τὴν λύσιν πάντων τῶν σπουδαιοτέρων διανοητικῶν αἰνιγμάτων, οὐδαμῶς θαυμαστὸν ὅτι αἱ διδασκαλίαι αὗται παρῆγον ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν εἰς ἀσθενεῖς διανοίας [209]. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐπετυγχάνετο ὁ προσηλυτισμὸς πρῶτον μὲν εἰς ἓν εἶδος ἡμιιουδαϊσμοῦ διὰ τῆς ἐνέσεως ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὸ βάσιμον τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, εἶτα δὲ εἰς τὸν καθαρὸν καὶ κυρίως ἰουδαϊσμόν, ἤτοι τὴν πλήρη ἄρνησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις οἱ προσήλυτοι δὲν προέβαινον πέραν τοῦ πρώτου σταδίου, ἡ κατηγορία δ᾽ αὕτη ἀπετέλεσε

τὸν ρωσικὸν ὀρθολογισμὸν ἢ προτεσταντισμόν, ἐμφανισθέντα ἐν Ρωσίᾳ ἐνωρίτερον ἢ ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα τὸ ἔδαφος ἐπὶ μακρὸν παρεσκευάζετο. Ὁ ὀρθολογιστικὸς οὗτος ρωσικὸς προτεσταντισμὸς ἐνεφανίζετο κυρίως ὡς ἄρνησις τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς ἱεραρχίας αὐτῆς. τῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, ὡς ἀντίδρασις κατὰ τοῦ τελετουργικοῦ τυπικισμοῦ, συνδεθεὶς οὕτω πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰ. ἐμφανισθεῖσαν αἵρεσιν τῶν Στριγολνίκων, συνισταμένην εἰς τὴν ἐπίκρισιν τοῦ καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ ἐν Ρωσίᾳ καθεστῶτος καὶ τὴν διὰ μεταρρυθμίσεως αὐτοῦ πνευματοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς [210].

Οὕτως εἶχον τὰ τῶν ἰουδαϊζόντων ἐν Μόσχᾳ, ὅτε ὁ Μάξιμος ἀπεδύθη εἰς τὴν κατ' αὐτῶν πολεμικὴν διὰ πέντε διατριβῶν. Τούτων ἡ πρώτη φέρει τίτλον *Λόγος περὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν ταὐτῷ δὲ καὶ κατὰ τῶν ἰουδαίων* [211], ἀφορᾷ δ' εἰς τὴν ἀνασκευὴν τῆς ὑπὸ τῶν ἰουδαίων ἀρνήσεως τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς προσδοκίας ἑτέρου Μεσσίου, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος πάθους τοῦ Κυρίου. Τὴν ὑπερθαύμαστον γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ—λέγει ὁ Μ.—προεφήτευσεν ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ Ἠσαΐας.., ἂν δ' ὁ Κύριος ὑπέμεινε πάθος, ἔπαθεν οὐχὶ ἡ θεότης αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης, τὴν δ' ἀνθρωπίνην σάρκα προσέλαβεν ἐκ τῆς μεγάλης αὐτοῦ πρὸς τὸ ἴδιον πλάσμα ἀγάπης ἵνα σώσῃ αὐτό. Ἂν δὲν ἠγάπα καὶ δὲν ἐτίμα αὐτό, οὐδὲ καὶ θὰ ἐδημιούργει αὐτὸ κατὰ τὴν ἰδίαν εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν, οὐδὲ καὶ θὰ ἐφείδετο αὐτοῦ ἁμαρτόντος, ἀλλ' ἢ θὰ κατέστρεφεν, ἢ θὰ ἐνέκλειεν ἐν τοῖς ἀλύτοις δεσμοῖς τῶν βασάνων τοῦ ᾅδου, οὐδὲ θὰ ἐκάθαιρε πᾶσαν τὴν γῆν διὰ τῶν ὑδάτων χάριν αὐτοῦ, οὐδὲ τὴν Αἴγυπτον θὰ ἔπληττε διὰ θανατηφόρων πληγῶν, οὐδὲ τὰ ἄπειρα καὶ ὑπερθαύμαστα σημεῖα θὰ ἐποίει δι' ἡμᾶς...Διὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς, λοιπόν, ἀγάπην ὁ Θεὸς ἔλαβεν ἀνθρωπίνην μορφὴν καὶ ὑπέμεινε θάνατον καὶ ταφήν, ὅθεν τὸ ἑκούσιον αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ πάθος εἶνε πάνσοφον αὐτοῦ ἔργον, διότι διὰ τοῦ θανάτου τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ φύσεως καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως κατέδειξε τὴν θείαν αὐτοῦ φύσιν. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, διὰ τοῦ σταυρικοῦ πάθους παρέσχεν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς ἡμᾶς ὑπόδειγμα τελείας βιοτῆς, δεικνύων ὅτι ἡ αἰώνιος ζωὴ καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν κερδαίνονται ἄλλως, εἰ μὴ διὰ πολλῶν πόνων καὶ ἱδρώτων...Ὑμᾶς τοὺς ἑβραίους—λέγει περαιτέρω ὁ Μ.—θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγάγῃ εἰς θεογνωσίαν ἂν μή τι ἄλλο, τοὐλάχιστον ἡ καθ' ὑμῶν πολυχρόνιος θεία ὀργή, ἕνεκα τῆς ὁποίας εἶσθε διεσπαρμένοι ἀνὰ πάντα τὰ ἔθνη, ἀφοῦ ὑμεῖς αὐτοὶ ἐλάβετε τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπὶ τὰς ἰδίας κεφαλὰς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα σας...Ἡ ἀτιμία ἐκείνη ἔπληξε καὶ ὑμᾶς καὶ τὴν πατρίδα σας καὶ ἐστερήθητε καὶ τοῦ κράτους καὶ τοῦ περιπύστου ναοῦ σας... Ἂν ὁ Χριστὸς ἦτο πλάνος καὶ οὐχὶ Θεός, ὡς ὑμεῖς βλασφημεῖτε, οὔτε αἱ περὶ αὐτοῦ προφητεῖαι θὰ ἐπληροῦντο, οὔτε ὁ ναὸς καὶ ἡ πόλις ὑμῶν θὰ κατεστρέφοντο, οὐδὲ ἡ σκοτόμαινα τῶν εἰδώλων θὰ διελύετο... Χριστὸς ὅμως ὁ ἐμὸς βασιλεύς, καὶ διωκόμενος καὶ φεύγων καὶ κατακρινόμενος καὶ θνήσκων, μετὰ μόνων 12 ἀγραμμάτων ἀνθρώπων, γινωσκόντων μόνον τῶν ἰχθύων τὴν ἁλιείαν, οὐ μόνον ἓν ἔθνος ἢ δύο, ἀλλὰ πᾶσαν

τὴν ὑπὸ τὸν ἥλιον καὶ ὑπὸ τῶν ὠκεανῶν περιλαμβανομένην γῆν ἄνευ ξίφους ἢ ἀκοντίου ἢ ἀσπίδος ἢ πανοπλίας καὶ μόνον δι' ἁπλῶν ρημάτων καὶ ὑπερθαυμάστων σημείων ἤγαγεν ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ τῆς κακίας εἰς τὸ φῶς τῆς εὐσεβείας καὶ τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης...Τὸ δὲ δὴ θαυμαστότερον, ὅτι, καίπερ τοῖς παραβάταις ἀπειλῶν ἄσβεστον πῦρ καὶ αἰωνίας βασάνους, ὅμως οὐ μόνον δὲν κατεπτόησεν αὐτούς, ἀλλὰ καὶ εὐπειθεῖς εἰς τὰς ἐντολάς του κατέστησε. Καὶ ἦν τότε ἰδεῖν θέαμα ἄκρως συγκινητικὸν καὶ ἀξιοθαύμαστον: τοὺς μὲν χριστομάχους ὡς θῆρας ἐπιπίπτοντας κατὰ τῶν πιστῶν, τοὺς πάσης δ' ἡλικίας καὶ γένους πιστοὺς καὶ αὐτὰς τὰς παρθένους καὶ τὰ παιδία ὑπομένοντας τὰς βασάνους καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον ἐν ἀφοσιώσει πρὸς τὸν Χριστόν. Ταῦτα—ἐπιλέγει ὁ Μ.— ἀπομένουσιν ἀνεξήγητα ἂν δὲν ἦτο παντοδύναμος ὁ Χριστός. Διότι πῶς ἄλλως ὁ τέως μισητὸς σταυρὸς θὰ μετεβάλλετο εἰς ζωηφόρον καὶ μυρίων ἀγαθῶν πηγήν, ἀφοῦ τὸ σημεῖον αὐτοῦ καὶ νεκροὺς ἀνιστᾷ καὶ νοσοῦντας ἰᾶται καὶ δαίμονας διώκει καὶ ὅπλον ἀήττητον ἐν ταῖς μάχαις καθίσταται, διόπερ καὶ ἐπ' αὐτῶν φέρεται τῶν βασιλικῶν κεφαλῶν ;... Ὑμνείσθω, λοιπόν, ὁ Χριστὸς ὡς τέλειος Θεὸς καὶ ἅμα τέλειος ἄνθρωπος.

Ἡ δευτέρα διατριβὴ εἶνε βραχεῖα, ἐκ τοῦ τίτλου δ' αὐτῆς. *Τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, συμβουλὴ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον σύνοδον κατὰ Ἰσαὰκ τοῦ ἰουδαίου μάγου καὶ γόητος καὶ ἀπατεῶνος* [312], συνάγεται ὅτι, τοῦ Ἰσαὰκ τούτου παραπλανήσαντός τινας τῶν πιστῶν διὰ τῶν ἰουδαϊκῶν διδασκαλιῶν, συνεκροτήθη κατ' αὐτοῦ νέα σύνοδος περὶ τὸ 1520 ἐπὶ Βραλαάμ, τὴν ὁποίαν ὁ Μάξιμος ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐνισχύσῃ πρὸς αὐστηρὰν αὐτοῦ καταδίκην [313]. Γράφει, λοιπόν, ὁ Μάξιμος πρὸς τὴν σύνοδον ὑποδεικνύων ὁποία δέον νὰ ἦνε ἡ στάσις αὐτῆς ἔναντι τοῦ Ἰσαὰκ τούτου: πρὸς πάντας ἐν γένει τοὺς πιστοὺς —λέγει ὁ Μ.—ὀφείλει τις νὰ ἦνε πρᾶος καὶ ἥμερος καὶ ἀνεκτικός, μάλιστα δὲ οἱ ἱερεῖς τοῦ Ὑψίστου· κατὰ τῶν καταφρονητῶν ὅμως τῆς εὐσεβείας ἐπιβάλλεται νὰ ἐπιδεικνύηται ζῆλος κατὰ Θεὸν καὶ πρὸς τοὺς μισοῦντας αὐτὸν ὁλόψυχον μῖσος..Οὐδεὶς ἦτο πρᾳότερος τοῦ Μωϋσέως· ὁσάκις ὅμως οὗτος ἔβλεπεν ἀνόμους παροργίζοντας τὸν Ὕψιστον, οὐδὲ γέροντος, οὐδὲ νέων ἐφείδετο, ἀλλ' ἄνευ οἴκτου διέτασσε τοὺς ζηλωτὰς τοῦ νόμου λευΐτας νὰ φονεύωσιν οἱονδήποτε ἐπιλανθανόμενον τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων θείων εὐεργεσιῶν καὶ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν ἐκκλίνοντα..Ὁ αὐτὸς ζῆλος διέκρινε καὶ τὸν Φινεὲς ὅταν «ἀπεκέντα» διὰ «σειρομάστου» τὸν Ζαμβρὶ καὶ τὴν μαδιανίτιδα· ζηλωταὶ ἀνεδείχθησαν καὶ ὁ Ἠλιοὺ καὶ ὁ Ἐλισαιέ, ὡς ἐπ' ἴσης καὶ Λέων ὁ Κατάνης ὅταν ἁρπάσας ἐκ τοῦ τραχήλου τὸν ἔτι ἱερουργοῦντα ἀχρεῖον μάγον Ἡλιόδωρον σὺν αὐτῷ τῷ *ὠμοφόρῳ* ἔρριψεν εἰς τὴν πυράν...Τούτους ἀκριβῶς τοὺς συμμύστας καὶ τῶν αὐτῶν μυστηρίων λειτουργοὺς μιμούμενοι καὶ ὑμεῖς ὁλοψύχως —συμβουλεύει ὁ Μ.—μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου τὸν αὐτὸν ἀναλάβετε ἀγῶνα, μηδὲ διστάσητε, ἀλλ' ἀποστολικῶς καὶ ὁμογνωμόνως μετὰ τῆς προσηκούσης εἰς ὀρθοδόξους ἱεράρχας τόλμης παράδοτε πρὸς τιμωρίαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν τὸν ἀναστατώσαντα τὸ ποίμνιον τοῦ Σωτῆρος, ἵνα καὶ ἄλλοι μὴ διανοηθῶσι νὰ ταράξωσι τὴν ὀρθόδοξον ὑμῶν χώραν...

Τηρήσατε τὴν χώραν ὑμῶν καθαρὰν καὶ ἀσινῆ ἀπὸ τῶν τοιούτων δαιμονώντων κυνῶν..».

Τὸ πόνημα τοῦτο εἶνε κατὰ τοῦτο ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ Μάξιμος διαρρήδην ἀσπάζεται τὴν ἄκραν πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς αὐστηρότητα, ἐφ' ὅσον συμβουλεύει τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν αὐτῶν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὅπερ ἐσήμαινεν ἐπιβολὴν πολιτικῆς ποινῆς, ἥτις ἠδύνατο νὰ ἦνε καὶ οἱαδήποτε πήρωσις, ἢ καὶ διὰ πυρᾶς θάνατος.

Τρίτον ἀνθεβραϊκὸν πονημάτιον τοῦ Μαξίμου φέρει τὸν τίτλον: *Λόγοι κατὰ τῶν κεφαλαίων τοῦ ἑβραίου Σαμουὴλ* [214]. Ὁ Σαμουὴλ ἦτο χριστιανὸς ἐξ ἑβραίων φερόμενος ὡς βαπτισθεὶς ἐν Ἱσπανίᾳ περὶ τὸ 993. Οὗτος συνέγραψε κατὰ τῶν ἑβραίων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προφητικῶν βιβλίων τῆς ΠΔ -βιβλίον συγκείμενον ἐξ 25 κεφαλαίων, ὅπερ ἐν Ἱσπανίᾳ γραφὲν εἰς τὴν ἀραβικὴν εἶχε μεταφρασθῇ ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν λατινικήν, ἐκ τῆς λατινικῆς δὲ μετέφρασεν εἰς τὴν ρωσικὴν ὁ Γερασίμωφ κατ' ἐντολὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγοροδ Γενναδίου εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων ἀγῶνός του. Εἰς μετάφρασιν τοῦ αὐτοῦ βιβλίου προέβη μετὰ ταῦτα καὶ ὁ ἰατρὸς τοῦ ἡγεμόνος Νικόλαος Νιέμτσιην πρὸς σκοποὺς ἀμυντικοὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπειδὴ ὅμως ἐν αὐτῷ ὁ Σαμουὴλ ἐξῆρε μετ' ἐμφάσεως ὅτι ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς εἶνε λαὸς τοῦ Θεοῦ, οἱ ἰουδαΐζοντες τούτου ἀκριβῶς τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐδράττοντο πρὸς ἰδιαίτερον τονισμὸν τῆς ἀξίας τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ὁμολογουμένης τάχα ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν διωκτῶν των.

Οὗτος κυρίως ἦτο ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Μάξιμος προέβη εἰς τὴν ἀνασκευὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Σαμουήλ, ἐν ὀκτὼ κεφαλαίοις ἀποδεικνύων οὐ μόνον ὅτι καταχρηστικῶς οἱ ἑβραῖοι ἐμφανίζουσιν ἑαυτοὺς ὡς ἐκλεκτὸν τοῦ Θεοῦ λαόν, ἀλλὰ καὶ ὅτι καὶ ἄλλας ψευδολογίας περιέχει τὸ βιβλίον ἀσυμβιβάστους πρὸς τὰ ἐν τῇ ΠΔ δεδομένα, ὅθεν δὲν ἦτο ἄξιον μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Νιέμτσιην πρὸς σκοποὺς τάχα ἀπολογητικοὺς κατὰ τοῦ ἑβραϊσμοῦ. Τότε μόνον θὰ γίνετε τοῦ Θεοῦ ἄνθρωποι καὶ θὰ σωθῆτε ὑπ' αὐτοῦ—λέγει ὁ Μ. πρὸς τοὺς ἑβραίους—ὅταν, ἀποκηρύξαντες τὰς κακοδοξίας σας, τὸ πεῖσμα καὶ τὴν ἀπείθειαν, μετὰ πίστεως κα ἰαγάπης ἀναφωνήσητε «εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος.., Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν» καὶ βαπτισθῆτε εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος. Ὑμεῖς ὅμως τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀρνεῖσθε ἀνακράξαντες ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου ὅτι οὐκ ἔχετε βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα, καὶ «τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν». «Πῶς, λοιπόν, λέγετε ὅτι εἶσθε λαὸς τοῦ Θεοῦ;» Δὲν εἶσθε λαὸς τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον εἶσθε ἐχθροὶ καὶ φονεῖς του, τελεῖτε δὲ ὑπὸ τὴν ὀργήν του. Ψεύδεσθε ἐπικαλούμενοι τὸν Μωϋσέα καὶ τοὺς προφήτας, διότι, ἐνῷ ἐκεῖνοι ἐτήρουν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, προσεδόκων τὸν Μεσσίαν καὶ προεφήτευον περὶ αὐτοῦ, ὑμεῖς οὔτε τὰς ἐντολὰς τηρεῖτε, καὶ κατὰ τῶν προφητειῶν των ἐναντιοῦσθε.. «Κύριε Σαμουὴλ —λέγει ὁ Μ. ἀρχόμενος τοῦ ζ' κεφαλαίου του—μὴ ταύτιζε τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν εἰς οὐρανοὺς μετάθεσιν τοῦ Ἐνὼχ [215] καὶ τὴν ἐφ' ἅρματος καὶ ἵππων πυρὸς ἀνάληψιν τοῦ Ἠλιοὺ «ὡς εἰς τὸν οὐρανόν» [216] διότι οὗτοι μὲν οὐχὶ ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' ὡς δίκαιοι ἄνδρες ἀνηνέχθησαν

ὑπ' ἀγγέλου ἢ δι' ἅρματος.., ἐνῷ ὁ Χριστός, «Θεὸς ὢν ἐν σαρκὶ καὶ τῶν πάντων δημιουργὸς καὶ Κύριος τῶν Ἐνώχ, Ἠλιοὺ καὶ Μωϋσέως, οὐχὶ διὰ τῆς *ἀερίνης ἐλαφρότητος, ἀλλὰ θείᾳ δυνάμει ἀνελήφθη ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ οὐχὶ *ὡς εἰς τὸν οὐρανόν*, ὡς ὁ Ἠλιού». Οὐδαμοῦ δὲ ἡ Γραφὴ μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ σοῦ λεγόμενον ὅτι ἀνελήφθησαν τάχα καὶ ὁ Μαθουσάλας καὶ ὁ Μωϋσῆς, διότι περὶ μὲν τοῦ πρώτου λέγει ὅτι «ἀπέθανε» [217], περὶ δὲ τοῦ δευτέρου ὅτι «ἐτελεύτησε.. καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν Γαΐ.. καὶ οὔτε εἶδεν οὐδεὶς τὴν ταφὴν αὐτοῦ ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης» [218]. Διαφωνεῖς δὲ πρὸς τὴν Γραφὴν καὶ ἐν οἷς λέγεις περὶ τῆς διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης διαβάσεως τῶν ἰσραηλιτῶν, ὅτι τάχα ὑπὸ τῶν ὑδάτων οὗτοι φερόμενοι διεπεραιώθησαν ἐξ Αἰγύπτου εἰς τὴν ἀντίπεραν ἀκτήν, ἐνῷ ἡ Γραφὴ λέγει ὅτι τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης σχισθὲν ἐσχημάτισεν ἑκατέρωθεν τείχη «καὶ εἰσῆλθον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ εἰς μέσον τῆς θαλάσσης κατὰ τὸ ξηρόν» [219], οὐχὶ δέ, ὡς σὺ λέγεις, φερόμενοι ὑπὸ τῶν ὑδάτων..»· καὶ καταλήγει λέγων ἐν κεφ. η' ὁ Μάξιμος: «Ἐφ' ὅσον δὲν ὁμολογεῖτε τὸν Χριστὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ δὲν ἀποβάλλετε τὴν ἀπιστίαν ὑμῶν, οὔτε ἡ προσευχή σας εἶνε εὐάρεστος τῷ Θεῷ, οὔτε ἡ νηστεία, οὔτε ἡ θυσία, οὔτε ἡ περιτομή, οὔτε τὰ σάββατα, διότι πάντα ταῦτα μισεῖ ἡ ψυχή μου, ὡς λέγει ὁ προφήτης Ἡσαΐας...» [220].

2. Κατὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ;

Μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου ὑπάρχουσι καὶ δύο, ἅτινα κατ' ἄλλους μὲν ἐγράφησαν κατὰ τῶν διαμαρτυρομένων [221], κατ' ἄλλους δὲ ἀνήκουσι καὶ ταῦτα εἰς τὴν κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων πολεμικήν του [222]. Τὰ πονήματα ταῦτα φέρουσι τοὺς τίτλους *Λόγος κατὰ τοῦ Λουθήρου* [223] καὶ *Λόγος κατὰ τῶν βλασφημούντων τὴν πανάχραντον Θεομήτορα* [224]. Ἡ διαφωνία προέκυψεν ἐκ τούτου, ὅτι τὸ μὲν πρῶτον φέρεται ἐν τοῖς χειρογράφοις ὑπὸ τοὺς τίτλους *Λόγος κατὰ τοῦ Λουθήρου*, καὶ *Λόγος περὶ προσκυνήσεως τῶν ἱερῶν εἰκόνων γραφεὶς κατὰ τῶν αἱρετικῶν* καὶ *Λόγος περὶ προσκυνήσεως τῶν ἱερῶν εἰκόνων κατὰ τοῦ ἀπὸ τῶν γερμανῶν ἐμφανισθέντος εἰκονομάχου Λουθήρου*· τὸ δὲ δεύτερον, ἐν ἀρχῇ πραγματευόμενον περὶ τῆς πρὸς τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τιμῆς, ἐφεξῆς ἀνασκευάζει τὴν γνώμην τῶν φρονούντων ὅτι ἡ Θεοτόκος ἦτο ἁγία μόνον ἐφ' ὅσον χρόνον ἔφερεν ἐν ἑαυτῇ τὸν Ἰησοῦν. Ἀμφοτέρων δῆλον ὅτι τῶν πονημάτων τὸ περιεχόμενον σχετίζεται πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τῶν ἰουδαϊζόντων, κατακρινόντων τὴν παρὰ τοῖς χριστιανοῖς χρῆσιν εἰκόνων ἱερῶν προσώπων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δευτέρας ἐντολῆς τοῦ δεκαλόγου, καὶ πρὸς τὰς περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἁγίους καὶ τὰς εἰκόνας αὐτῶν τιμῆς ἀντιλήψεις τῶν διαμαρτυρομένων. Ἐσωτερικοὶ λόγοι δὲν βοηθοῦσι πρὸς ἀκριβῆ χαρακτηρισμὸν τῶν πονημάτων. Ἡ ἔν τινι χειρογράφῳ ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου *Λόγος κατὰ αἱρετικῶν* ἀντὶ *κατὰ τοῦ Λουθήρου*, ἡ ἐν αὐτῷ φράσις «οἱ αἱρετικοὶ λέγουσιν» ἀντὶ «ὁ Λούθηρος» ἢ «οἱ Λουθηρανοὶ λέγουσιν», καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου χρῆσις ἐπιχειρημάτων ἀπὸ μόνης σχεδὸν τῆς ΠΔ, πείθουσι καὶ ἐμὲ ὅτι ἀμφότερα τὰ ἔργα ἀνήκουσιν

εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς ἀντιιουδαϊκῆς πολεμικῆς τοῦ Μαξίμου, τοῦ δευτέρου ἐξ αὐτῶν ἀποτελοῦντος οἱονεὶ συνέχειαν τοῦ πρώτου [225].

Ἡ διαφωνία ὅμως αὕτη συνδέεται καὶ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσον ὁ λουθηρανισμὸς ἠδυνήθη νὰ ἐμφανισθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Ρωσίᾳ καὶ δὴ οὕτως ἀπειλητικῶς, ὥστε νὰ ἀναγκασθῇ ὁ Μάξιμος νὰ ἀποδυθῇ εἰς ἐπίκρισιν διδασκαλιῶν αὐτοῦ θιγουσῶν ζητήματα λατρείας. Τὰ ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις πονήμασι θέματα τῶν εἰκόνων καὶ τῆς Θεοτόκου δὲν περιελαμβάνοντο εἰς τὸν κύκλον μόνης τῆς διαμαρτυρήσεως· ἀρνητικῶς πρὸς αὐτὰ εἶχον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οὐ μόνον οἱ ἰουδαΐζοντες, ἀλλά, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, καὶ ἄλλαι ἐν Ρωσίᾳ ὀρθολογιστικαὶ κινήσεις, καθαρῶς γηγενεῖς, διὰ τοῦτο δὲ καὶ περισσότερον ἐπικίνδυνοι· δὲν ἦτο δ' ἄρα ἀπίθανον σὺν τῇ ἀπὸ τῶν ἰουδαϊζόντων πολεμικῇ καὶ ταύτας νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Μάξιμος. Διότι, ἂν εἰς τὰς λουθηρανικὰς διδασκαλίας εἶχεν ἀποβλέψει, δὲν ἐξηγεῖται διατί περιωρίσθη εἰς μόνα τὰ ἐν λόγῳ δύο θέματα λατρείας, οὐδὲν δὲ δογματικὸν ζήτημα ἔθιξε, καὶ ἰδίως τὸ ἀντιτριαδικόν [226], ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ βλαβερώτερον διὰ τὴν ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν· ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἐκ τοῦ ὅλου θεωρητικοῦ καὶ ἀφῃρημένου θεολογικοῦ συστήματος τοῦ λουθηρανισμοῦ αἱ ρωσικαὶ λαϊκαὶ μᾶζαι ἠδύναντο νὰ ἐπηρεασθῶσι περισσότερον εἰς ζητήματα μᾶλλον συγκεκριμένα, ὁποῖα ἦσαν τὰ τῆς τιμῆς τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ τῆς Θεομήτορος. Μέχρις αὐτοῦ τοῦ ιη' αἰῶνος ὀλίγιστα ἀντιλουθηρανικὰ συγγράμματα ἐνεφανίσθησαν ἐν τῇ ρωσικῇ θεολογίᾳ, πρότερον δ' εἶνε γνωσταὶ μόλις δύο ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Ρωσίας Ἰωσήφ (1642—1652), ἐν αἷς ἠλέγχοντο αἱ πλάναι τῶν λουθηρανῶν καὶ δι' ὧν οὗτος προσεπάθει νὰ πείσῃ τὸν διαμαρτυρόμενον πρίγκηπα Βολντεμάρ, ἐπὶ τῷ μετὰ τῆς βασιλόπαιδος Εἰρήνης Μιχάηλοβνας συνοικεσίῳ του, νὰ δεχθῇ τὴν ὀρθοδοξίαν· εἰς τὸ ζήτημα δὲ τοῦτο τῆς ἀντιλουθηρανικῆς τοῦ πατριάρχου πολεμικῆς ζωηρὸν διαφέρον εἶχεν ἐπιδείξει καὶ ὁ μοσχοβιτικὸς αὐλικὸς κύκλος [227].

Ἡ πρώτη διατριβὴ ἄρχεται οὕτω: «Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Μωϋσεῖ: οὐ ποιήσεις σεαυτῷ παντὸς ὁμοίωμα· δὲν εἶπεν οὐ ποιήσεις *οὐδενὸς* ὁμοίωμα, ἀλλὰ *παντός*, διότι οἱ *ἕλληνες* (δηλ. οἱ εἰδωλολάτραι) ποιοῦσιν ὁμοιώματα μάγων καὶ πόρνων καὶ φονέων καὶ θηρίων καὶ ἑρπετῶν..., ἅτινα καὶ ἀποκαλοῦντες θεοὺς προσκυνοῦσι. Δὲν ἁμαρτάνεις ὅμως ποιῶν ὁμοίωμα ἐπάξιον πρὸς τιμὴν καὶ δόξαν τοῦ Θεοῦ». Ὅτι δὲ αὕτη ἡ ἐξήγησις εἶνε ἡ ὀρθὴ—ἐπάγεται ὁ Μ.—ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὸς ὁ εἰπὼν «οὐ ποιήσεις παντὸς ὁμοίωμα» διέταξε μετὰ ταῦτα τοὺς ἑβραίους νὰ κατασκευάσωσι πολλὰ ὁμοιώματα, ὁποῖα ὁ ναὸς—ἡ σκηνὴ τῆς διαθήκης τοῦ Κυρίου—, τὰ ἐν αὐτῷ ὁμοιώματα τῶν οὐρανίων—τὰ «χρυσοτορευτὰ χερουβείμ»—καὶ ἄλλα [228]. Τὸ τιμᾶν τὰς πρὸς τὰ πρωτότυπα ὁμοιαζούσας εἰκόνας καὶ προσκυνεῖν αὐτὰς εἶνε ἀγαθὸν καὶ θεάρεστον ἔργον, ἐφ' ὅσον δὲν θεοποιοῦμεν αὐτὰς λέγοντες ἰδοὺ ὁ θεὸς ἡμῶν· εἶνε εἰκὼν ὁμοιώματος σαρκικῆς ὄψεως, εἰκὼν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἡλιοῦ ἢ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Εἰς ἀναίρεσιν δὲ τῆς ἀντιρρήσεως ὅτι ἡ προσκύνησις ἁρμόζει εἰς μόνον τὸν Θεόν, ὁ Μάξιμος ὑπομιμνήσκει ὅτι

πάντα τὰ ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου χειροποίητα ἐτίμων καὶ προσεκύνουν οἱ μεγάλοι δίκαιοι τῆς ΠΔ, ἤτοι ὁ Μωϋσῆς, ὁ Δαβίδ, ὁ Ἰωνᾶς, ὁ Μωϋσῆς, ὁ Ἔσδρας, ἂν δὲ τοσαύτης τιμῆς ἠξιοῦντο ἐκεῖνα, πόσῳ μείζονος ἄξια εἶνε τὰ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἀπείρως ἐκείνων ὑπεροχώτερα. Ἐν τῷ χριστιανικῷ ναῷ αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐνοικεῖ, ὅπου δὲ Θεοῦ παρουσία, τίς δὲν προσκυνεῖ, καὶ πῶς νὰ μὴ προσκυνῆται ἡ εἰκὼν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ καὶ πάντα τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα, δι' ἅπερ καὶ ἡγιάσθη ἡ Ἐκκλησία;.. Πλὴν ὅμως τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ὁ Μάξιμος ἀποφαίνει ὠφέλιμον καὶ τὴν πρὸς τὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἀγγέλων, τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων, τῶν ἱεραρχῶν, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ὁσίων τιμήν, διότι τὴν μὲν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀτενίζοντες πληρούμεθα πνευματικῆς χαρᾶς..., εἰς τὰς εἰκόνας δὲ τῶν λοιπῶν ἀποβλέποντες τιμῶμεν τοὺς φρουροὺς ἡμῶν καὶ καθοδηγοὺς καὶ τῆς πίστεως κήρυκας καὶ κατὰ πάντα θεάρεστον βίον ζήσαντας... Ἀλλ' οἱ αἱρετικοὶ πάλιν λέγουσιν ὅτι ὁ Θεὸς ἀπηγόρευσε τὴν κατασκευὴν χρυσοτεύκτων θεῶν: «οὐ ποιήσητε ὑμῖν αὐτοῖς θεοὺς ἀργυροῦς καὶ θεοὺς χρυσοῦς οὐ ποιήσητε ὑμῖν αὐτοῖς» [229]. Τοῦτο ὅμως—λέγει ὁ Μ.—ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ἰουδαίους, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ποιήσαντας ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸν χρυσοῦν μόσχον, δι' ὃν εἶπον «οὗτοι οἱ θεοί σου, Ἰσραήλ» [230], ἔπειτα δὲ λατρεύσαντας τὸν Βεελφεγώρ, ἐπὶ Ἀχαὰβ τὸν Βάαλ, ἤτοι τὸν Κρόνον, ἐπὶ Μανασσῆ τὸν Δία καὶ ἐπὶ Ἱεροβαὰμ καὶ Ναβουχοδονόσορος χρυσᾶς εἰκόνας, ἃς καὶ προσεκύνουν ἀντὶ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ἡμεῖς ὅμως οὔτε εἴδωλα ποιοῦμεν, οὔτε μόσχους, ἀλλὰ λατρεύομεν τὸν ζῶντα Θεὸν καὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ· οὐδεὶς ἀγαπῶν τὸν βασιλέα ἀτιμάζει τὸ σκῆπτρόν του...

Ἀποδείξας οὕτω ὁ Μάξιμος ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀπαγορευτικοὶ λόγοι τοῦ Θεοῦ δὲν ἐφαρμόζονται ἐπὶ τῶν ἱερῶν εἰκόνων, προβαίνει εἶτα εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ἀξίας καὶ αὐτῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν ἀντικειμένων ὡς μέσων τῆς σωτηρίας ἡμῶν. Τὸν Νῶε—λέγει—ὁ Θεὸς ἠδύνατο νὰ σώσῃ καὶ ἄνευ τῆς κιβωτοῦ· ἐποίησεν ὅμως αὐτῷ τὴν σωτηρίαν διὰ τοῦ ἀψύχου καὶ χειροποιήτου τούτου πράγματος· καὶ τοὺς ἑβραίους ἠδύνατο νὰ σώσῃ ἀπὸ τοῦ δήγματος τοῦ ὄφεως καὶ ἄνευ τοῦ χαλκοῦ ὁμοιώματος· οὕτω καὶ νῦν διὰ τῶν ὁρατῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ τῶν λοιπῶν θείων πραγμάτων ἀπεργάζεται ἡμῖν σωτηρίαν. Οὕτω, διέταξε καὶ ἐπὶ σινδόνος ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ν' ἀποτυπωθῇ καὶ νὰ μετενεχθῇ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, εἶτα δὲ καὶ ὁ Λουκᾶς κατὰ θείαν ἐντολὴν ἔγραψε τὴν παναγίαν αὐτοῦ μορφὴν ἵνα προσκυνῆται ἡ θεωθεῖσα ἀνθρωπότης αὐτοῦ, πρὸς δὲ καὶ τὴν τῆς ὑπεραγίας αὐτοῦ μητρός, τῆς ἀληθῶς Θεοτόκου. Καὶ καταλήγει: «ὦ ἀνόητοι, διαβόλου κέρδος, ἁμαρτίας ἔκγονοι, τῆς πλάνης τροφή, ἀτιμίας σκότος, κληρονόμοι γεέννης., αὐτὸ εἶνε τὸ ὑμέτερον ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων φῶς; Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶνε φῶς, ἀλλὰ σκότος. Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι εἶνε ὄντως ἀνόητοι. Διότι ἐτύφλωσεν αὐτοὺς ἡ κακία καὶ βλέποντες δὲν βλέπουσι καὶ ἀκούοντες δὲν ἀκούουσι. Λέγει δὲ ἡ Γραφή, ἄν τις ἀντιπίπτῃ πρὸς τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἀποστόλων καὶ τὰς γραφὰς τῶν ὀρθοδόξων, «μὴ λαμβάνετε αὐτὸν εἰς οἰκίαν καὶ

χαίρειν αὐτῷ μὴ λέγετε· ὁ γὰρ λέγων αὐτῷ χαίρειν κοινωνεῖ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ τοῖς πονηροῖς»[281].

Ἡ δευτέρα διατριβὴ τοῦ Μαξίμου ἔχει τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι, ἐνῷ μικρὸν αὐτῆς ἀρχικὸν τμῆμα ἀποτελεῖ ἐπίτομον ἀνακεφαλαίωσιν τῶν ἐν τῇ πρώτῃ περὶ τοῦ ὀρθοῦ τῆς εἰς τὰς ἱερὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων, ὡς καὶ τῆς εἰς τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ἀπονεμομένης τιμῆς, ὁ λόγος ἐφεξῆς σχεδὸν ἀσυνδέτως στρέφεται περὶ τὴν συνεχῆ καὶ μόνιμον ἁγιότητα τῆς Θεομήτορος κατὰ τῶν φρονούντων ὅτι αὐτη ἦτο ἁγία καὶ ὑπερένδοξος μόνον ἐφ' ὅσον ἔφερεν ἐν ἑαυτῇ τὸν Ἐμμανουήλ, μετὰ τὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου διὰ τῆς γεννήσεως ἀποχωρισμὸν περιέστη εἰς ἣν καὶ αἱ λοιπαὶ γυναῖκες κατάστασιν. «Οἴμοι τῆς θεομάχου γνώμης καὶ γλώσσης των! Οἴμοι τῆς ἀφροσύνης καὶ ἀπιστίας! Οἴμοι τῆς ἐσχάτης αὐτῶν ἀγροικίας καὶ τῆς ἐν ταῖς θεοπνεύστοις Γραφαῖς ἀμαθείας, ἀφοῦ λέγεται ρητῶς ἐν αὐταῖς «παρέστη» ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν μου ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ περιβεβλημένη, πεποικιλμένη»[282]. Ἀποδεικνύων περαιτέρω ὁ Μάξιμος τὴν διὰ τὰς ὑπερόχους τῆς Θεομήτορος ἀρετὰς ἀσύγκριτον ὑπὲρ πάσας τὰς γυναῖκας—οἷαι αἱ Σάρρα, Ρεβέκκα, Λεία, Ραχήλ, Μαριάμ, Ἐσθήρ, Ἰουδίθ, Ἄννα, Σωσσάννα, Ἰαὴλ—ὑπεροχὴν αὐτῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προφητειῶν καὶ τῶν προεικονισμάτων τῆς ΠΔ, ἀνασκευάζει τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος γνώμην τῶν μετὰ τοῦ εἰκονομάχου Κοπρωνύμου ἀποτολμώντων τὴν μείωσιν τῆς ἀξίας αὐτῆς καὶ ἐρωτᾷ «Εἴπατέ μοι, ὦ ἀνόητοι, ποία γηίνη βασίλισσα, ἀφοῦ γεννήσῃ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς υἱοὺς καὶ θυγατέρας , παύεται οὖσα καὶ ὀνομαζομένη βασίλισσα καὶ στερεῖται τῆς ἐξουσίας καθ' ὅλην τὴν τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς βασιλείαν; Πᾶν τοὐναντίον· οὐ μόνον ἐφ' ὅσον ζῇ ὁ ἀνήρ της εἶνε καὶ καλεῖται βασίλισσα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ τιμᾶται, νὰ θεραπεύεται καὶ νὰ ἀγαπᾶται ὑπὸ συμπάσης τῆς *συγκλήτου*, ἐὰν δὲ συμβῇ νὰ τελευτήσῃ εἴτε πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνδρὸς της ἢ καὶ μετ' αὐτόν, ἐνταφιάζεται βασιλικῶς, καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ πάντων καλεῖται βασίλισσα. Ἄν, λοιπόν, ἐπὶ τῶν προσκαίρων καὶ φθαρτῶν βασιλέων ἡ καλὴ αὐτη τάξις τηρεῖται, πῶς ἡ πασῶν τῶν γενεῶν ἐκλεκτὴ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τιμιωτάτην ἐγκατοίκησιν τοῦ πάντων βασιλέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ προορισθεῖσα, ἡ καὶ μετὰ τὸν τόκον παρθένος καὶ μετὰ θάνατον ζῶσα, ἀπομένει ὡς μία τῶν λοιπῶν γυναικῶν, κατὰ τὸ ἀσεβὲς τῶν θεομάχων φρόνημα;» Ἵνα δὲ δείξῃ ὁ Μάξιμος τὴν ἀσύγκριτον τῆς Θεομήτορος ὑπεροχὴν ἀναφέρει ἐκ τῆς περὶ τῆς κοιμήσεως αὐτῆς παραδόσεως τὴν ἐπὶ νεφελῶν συνδρομὴν τῶν ἀποστόλων περὶ τὸ σκῆνος αὐτῆς καὶ τὴν μετάστασιν, τὰς ἐν τῇ ΠΔ προεικονίσεις ἐν τῇ κλίμακι τοῦ Ἰακώβ, τῇ ἀφλέκτῳ βάτῳ, τῇ παρὰ τῷ Δανιὴλ ἀποσχίσει λίθου ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν, τῇ ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαὶ ράβδῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτῆς ἄνθει. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν τελευταίαν προεικόνισιν ἐπεξηγεῖ ἐφεξῆς ὅτι «ὁ τόκος αὐτῆς καλεῖται ἄσπορος ἀκριβῶς διὰ τὴν ἁγνότητα καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ καθάπερ *κρῖνον* ἐξανθήσαντος ἐξ αὐτῆς Θεοῦ Λόγου, ὅπερ καὶ ὁ εἱρμός τῆς γ΄ ᾠδῆς τοῦ β΄ ἤχου ἐκφράζει λέγων «ἐξήνθησεν ἡ ἔρημος ὡσεὶ *κρῖνον*, Κύριε, ἡ τῶν ἐθνῶν στειρεύουσα ἐκκλησία τῇ παρουσίᾳ σου, ἐν ᾗ ἐστε-

ρεώθη ἡ καρδία μου».Διατί δὲν εἶπεν: ἐξήνθησεν ἡ ἔρημος ὡς *ῥόδον, ἀλλὰ ὡς *κρῖνος; Διότι καὶ τὸ *ῥόδον μὲν εὐωδέστατον εἶνε καὶ ὡραῖον ἰδέσθαι, ἀλλὰ ὁ *κρῖνος, πρὸς τῇ γλυκυτάτῃ εὐωδίᾳ, διὰ τῶν τριῶν αὐτοῦ φύλλων συμβολίζει τὰς τρεῖς θεαρχικὰς ὑποστάσεις τῆς ἁγίας Τριάδος, εἰς τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων τελεῖται τὸ θεῖον λουτρόν, τὸ θεῖον, λέγω, βάπτισμα, ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ ἡ τέως ἔρημος,ἤτοι ἡ ἐξ ἐθνῶν συγκληθεῖσα Ἐκκλησία, ἀνακαθαρθεῖσα, ἐξήνθησεν, ἤτοι ἀνεκαινίσθη ὡς τὸ *κρῖνον. Τὸ δὲ *ῥόδον-ἐξακολουθεῖ ὁ Μ.-εἶνε μὲν καὶ αὐτὸ εὐῶδες καὶ ὡραῖον, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰκὼν τῆς ἁγίας Τριάδος, διότι καὶ πολύφυλλον εἶνε καὶ ἀκανθῶδες, διὸ καὶ δὲν προσήκει εἰς δήλωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἁγ. Τριάδος, τῆς ἀκάνθης ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ συμβολιζούσης τὴν ἁμαρτίαν... Ὅθεν καὶ συμβουλεύω ὑμᾶς, ἀδελφοί, βδελύχθητε τὴν πικροτάτην ταύτην ἄκανθαν τῆς ἀθλίας βλασφημίας τοῦ Κοπρωνύμου, σκληροτάτου διώκτου τῶν ὀρθοδόξων.

Ὡς καὶ ὑπ' ἄλλων παρετηρήθη, τὸ θέμα τοῦ μείζονος τούτου τμήματος τοῦ ἀνωτέρω πονήματος τοῦ Μαξίμου φαίνεται στηρίζον τὴν γνώμην, ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐγράφη κατὰ τῶν λουθηρανῶν. Οὔτε ὁ Λούθηρος, οὔτε οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι ἐδίδαξάν ποτε περὶ τῆς Θεοτόκου ὅ,τι ἐκθέτει ἐνταῦθα ὁ Μάξιμος. Ὁ Λούθηρος κατεφέρετο κατὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας κυρίως ὡς ἀποδιδούσης εἰς τὴν Θεομήτορα ὑπερβολικὴν μετοχὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ συντελεσθείσης ἀπολυτρώσεως καὶ τιμώσης αὐτὴν ἴσα Θεῷ, δὲν ἀπέρριπτεν ὅμως τὴν ἁγιότητα αὐτῆς, τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμήν,. «Βεβαίως —λέγει ὁ Λούθηρος— ἡ Θεομήτωρ ἦτο ἁγνὴ καὶ ἁγία παρθένος, εὐλογημένη ἐν γυναιξίν..., ἡμεῖς δὲ μεγάλως αὐτὴν σεβόμεθα..· ἀλλὰ δὲν ἔπαθεν αὕτη ὑπὲρ ἡμῶν καὶ δὲν ἐσταυρώθη· ὁ Χριστὸς εἶνε ὁ ἐξαγοράσας ἡμᾶς διὰ τῶν παθῶν του καὶ προσευχηθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Οἱ παπισταὶ —προσθέτει ὁ Λούθηρος- ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν παθῶν ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ Χριστοῦ ἔλεγον περὶ τῆς Θεοτόκου ὡς ὑπ' αὐτοῦ δωρηθείσης μητρὸς εἰς πᾶσαν τὴν ἀνθρωπότητα»[283]. Τὸ αὐτὸ καὶ οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι, περὶ τῆς Θεοτόκου φρονοῦντες ὅτι καὶ αὕτη, ὥσπερ καὶ οἱ λοιποὶ ἅγιοι, non sunt religiose, suppliciter et fiducialiter invocandi aut adorandi[284].

3 Κατὰ τοῦ Εθνισμοῦ.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Μαξίμου κατὰ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἐθνισμοῦ συνεδέετο κυρίως πρὸς τὴν μυθολογικὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας γοητείαν εἴτε τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως δι' ὑποθέσεις τοῦ κράτους ἐπισκεφθέντων τὴν Ἰταλίαν ῥώσων, εἴτε τῶν ἐκ τῶν θιασωτῶν τῶν ἰδεῶν τῆς Ἀναγεννήσεως ἐρχομένων εἰς Ῥωσίαν, ἰδίως ἐξ Ἰταλίας, καλλιτεχνῶν, ἐπιστημόνων ἢ ἐμπόρων, εἴτε καὶ τῶν ἐκ μελετῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος κινδυνευόντων νὰ παρασυρθῶσιν εἰς τὴν «ἑλληνικὴν πλάνην». Θὰ ἔφθανον πάντως μέχρι Μόσχας ἔστω καὶ ἀσθενεῖς καὶ σποραδικαὶ ἀπηχήσεις ἀποπειρῶν ὁποία ἡ τοῦ Πλήθωνος περὶ ὑποκαταστάσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας διὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἢ τῶν ἐν Βυζαντίῳ ἢ Ἰταλίᾳ ὀξυ-

τάτων συζητήσεων μεταξύ τῶν πλατωνικῶν καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν, καθ' ἃς διημείβοντο ζωηραὶ θρησκευτικαὶ ἀντεγκλήσεις. Ἐν ἀρχαίαις ρωσικαῖς συλλογαῖς καὶ χρονογραφίαις πολλάκις περιελαμβάνοντο μυθολογικαὶ διηγήσεις ἢ ρήσεις ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων· ἔν τισι ναοῖς τῆς Μόσχας ἐζωγραφίζοντο καὶ εἰκόνες ἑλλήνων φιλοσόφων κρατούντων εἰλητὰ περιλαμβάνοντα ἀποφθέγματα· εἴς τινας δὲ κύκλους ἀνεπτυγμένων ἐν εἴδει συρμοῦ ἐγίνετο καὶ ὑπὸ κληρικῶν ἔτι ἐπίδειξις ἑλληνογνωσίας εἴτε διὰ διηγήσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, εἴτε διὰ μνείας ὁμηρικῶν ἡρώων καὶ στίχων, εἴτε καὶ δι' ἐγκωμίων τοῦ ὕφους τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Συγγραφεὺς βιογραφίας τινὸς λέγει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά : «Ἤκουσά ποτε πῶς ἀνεγίνωσκον περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας βιβλίον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπλέκοντο πολλὰ ἐγκώμια εἰς τοὺς ἕλληνας ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ Ὀβιδίου. Διὰ μόνην τὴν πολεμικήν των ἀνδρείαν ἠξιώθησαν οὗτοι τοιούτων ἐπαίνων, ὥστε νὰ μὴ ἀπαλειφθῇ ἡ μνήμη των ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Καίτοι ὅμως ὁ Ἡρακλῆς ἦτο ἀνδρεῖος, ἀλλ' ὅμως ἦτο βεβυθισμένος εἰς ἀπιστίαν καὶ ἐτίμα τὸ ποίημα ὑπὲρ τὸν Ποιητήν. Ἀνδρεῖοι ἐπ' ἴσης ἦσαν ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ βασιλέως τῆς Τροίας, ἐφ' ᾧ καὶ ἐξυμνοῦντο ὑπὸ τῶν ἑλλήνων καὶ μεγάλην ἀπέκτησαν δόξαν. Πόσῳ μᾶλλον ἡμεῖς ὀφείλομεν νὰ τιμῶμεν καὶ δοξάζωμεν τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς μεγάλους θαυματουργούς, οἵτινες τηλικαύτην νίκην κατήνεγκαν κατὰ τῶν ἐχθρῶν καὶ τοσαύτης παρὰ τοῦ Θεοῦ ἠξιώθησαν χάριτος, ὥστε οὐ μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄγγελοι τιμῶσιν αὐτοὺς καὶ δοξάζουσι. Καὶ δὲν θὰ διηγώμεθα τὰ θαύματά των ἡμεῖς;» Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Χουτύνσκη, μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ, Θεοδόσιος λέγει περί τινος πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Μακαρίου ὅτι «ἦτο ἐνισχυμένη διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὁμήρου καὶ δι' ἀθηναϊκῆς εὐεπείας διηνθισμένη». Ἰβὰν ὁ Τρομερὸς ἐν ἐπιστολῇ ἐπιτιμητικῇ πρὸς τὸν πρίγκηπα Κούρμπσκιη ἔγραφε «....καὶ οὐχὶ ὡς σὺ ψεύδεσαι, ὅπως ὁ Ἀντήνωρ μετὰ τοῦ Αἰνείου, προδότου τρωός». Ὁ Κάρπωφ γράφων πρὸς τὸν μοναχὸν Φιλόθεον, λέγει ὅτι ἐπιδοκιμάζει πᾶν ὅ,τι ἐγράφη «ὁμηριστί, κατὰ τρόπον ρητορικόν, καὶ οὐχὶ βαρβαρικῶς καὶ ἀμαθῶς, ἀλλὰ κατ' ὀρθὸν γραμματικὸν τρόπον». Ὁ αὐτὸς ἔγραφε πρὸς τὸν σεβαστὸν φίλον του Μάξιμον «αἰσθάνομαι διανοητικὴν κατάπτωσιν περιπεσὼν εἰς βαθεῖαν ἀμφιβολίαν· παρακαλῶ σε καὶ ἐλπίζω νὰ μοι παράσχῃς τι θεραπευτικὸν πρὸς καταπραΰνσιν τῶν διαλογισμῶν μου. Καίτοι ἐντρέπομαι νά σε ἀνησυχήσω, ἀλλὰ καὶ νὰ σιωπήσω στενοχωροῦμαι, διότι δὲν δύναται νὰ σιγᾷ ἡ ἐρευνητική μου διάνοια· ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ ὅ,τι δὲν κατέχει, προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ ὅ,τι ἔχασε, σκέπτεται νὰ ἀναγνώσῃ ὅ,τι δὲν ἔμαθε, θέλει νὰ νικήσῃ τὸ ἀήττητον». Εἶνε προφανές, ὅτι κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἀκαταλήπτων εἰς αὐτὸν μερῶν τῆς Γραφῆς ἐβασανίζετο ὑπὸ ἀμφιβολιῶν ἕνεκα τῆς εἰσβολῆς νέων ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων ἐκ τῶν διαφόρων ἀναγνώσεων καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων, αἵτινες ἐτάρασσον τὰς διανοίας τῶν τότε ἀνεπτυγμένων κύκλων τῆς Μόσχας. Ἐπὶ τῷ τέλει, λοιπόν, ν' ἀναστείλῃ τὴν εἰς τὴν ἀρχαίαν «ἑλληνικὴν πλάνην» παρατηρηθεῖσαν φορὰν ὡς ἐπικίνδυνον εἰς τὰς χριστια-

νικὰς πεποιθήσεις καὶ δὴ ἀνδρῶν ἀνωτέρας μορφώσεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἐνεθυμεῖτο πόσον καὶ ὁ ἴδιος εἶχε παρασυρθῇ ἐν Ἰταλίᾳ, ὁ Μ. ἔγραψε τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἑλληνικῆς πλάνης*[395] διατριβήν, ἐν ᾗ ἐλέγχων τὰ μυθολογήματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας ἀποδεικνύει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρῶτον ἐκ τῆς εἰρηνικῆς καὶ ἀνιοδιοτελοῦς διαδόσεώς του, δεύτερον ἐκ τῆς εἰς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ἐμμονῆς παρὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὰς βασάνους, τρίτον ἐκ τῆς διὰ τοῦ κηρύγματος ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων ἐξαπλώσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἐκ τοῦ ἀνυπερβλήτου ὕψους τῆς ἠθικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

«Ἐλέγξαντες ἤδη τῇ θείᾳ συναρωγῇ τὴν ἰουδαϊκὴν κατὰ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ δαιμονοπληξίαν, —λέγει ἀρχόμενος τοῦ λόγου ὁ Μάξιμος—στραφῶμεν ἐφεξῆς, ὦ ψυχή, κατὰ τῆς ἑλληνικῆς κακοδοξίας καὶ θρασυλογίας, διότι οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν ἰουδαίων μεγάλην βλασφημίαν τοξεύουσι κατὰ τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως. Ἐρωτώμενοι οὗτοι διατί, ὦ ἄνδρες, τόσον σφοδρῶς μισεῖτε τὴν πάντιμον χριστιανικὴν πίστιν καὶ ὑβρίζετε, πτύοντες ὡσεὶ κατὰ πρόσωπον.., οἱ ὑβρισταὶ ἀπαντῶσιν ὅτι ὀνειδίζουν τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θάνατον (τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ) ὡς ἐνδείξεις τῆς μεγίστης ἀδυναμίας τοῦ Θεοῦ ἡμῶν...». Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει—ἀντικρούει ὁ Μ.—πῶς ἠδυνήθη νὰ ταπεινώσῃ τὴν ἀλαζονείαν καὶ θρασύτητα τῶν περιωνύμων θεῶν σας καὶ νὰ καταστρέψῃ καθ' ὁλοκληρίαν τοὺς ἁπανταχοῦ ναούς των, καὶ δὴ ἄνευ ὅπλων καὶ κεραυνῶν, ἀλλὰ μόνον διὰ πρᾳείας διδασκαλίας, οὐδὲ δι' ὑποσχέσεων γηίνης δόξης καὶ ἄλλων τῆς παρούσης ζωῆς ἀγαθῶν, μᾶλλον δέ, τοὐναντίον, ἐφ' ὅσον μόνον θλίψεις καὶ παντοίας διοκιμασίας θὰ ὑπέμενον καὶ θανάτους ἐν πυρὶ καὶ σιδήρῳ οἱ ὀπαδοί του; Τίς ποτε θεός σας ἢ ἰσχυρὸς βασιλεὺς ἢ ῥήτωρ ἢ σοφὸς νομοθέτης ἴσχυσε νὰ πράξῃ ἔστω καὶ ὑπὲρ μόνων τῶν ὁμοεθνῶν του ὅσα ὁ Χριστὸς ὑπὲρ πάσης τῆς ἀνθρωπότητος;.. Τὸ δὲ μεγάλου θαυμασμοῦ ἄξιον εἶνε τοῦτο, ὅτι, παρὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὰς βασάνους τῶν διωκτῶν καὶ τὰς ἀτελευτήτους ἀπὸ τῶν αἱρέσεων διαταραχάς, ἡ πίστις ἡμῶν διατελεῖ ἀκλόνητος ὡς ἀκίνητος βράχος. Ὥστε ἡ διὰ τῶν ἀτιμωτικῶν παθῶν καὶ τοῦ θανάτου, ἅτινα ὁ Χριστὸς ὑπέστη ἑκών, συντέλεσις τόσων μεγάλων καὶ ὑπερθαυμάστων ἔργων ἀνὰ πᾶσαν τὴν γῆν μαρτυρεῖ ὅτι εἶνε Θεός.. Ἐκέρδησε δὲ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ φῶς τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως οὐχὶ διὰ φλογερῶν κεραυνῶν ἢ δι' ἐνόπλου δυνάμεως, οὐδὲ διὰ κολακευτικῶν φαντασιοπληξιῶν ἢ ἐκφοβιστικῶν ἀπειλῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς πρᾳότητος.. Δὲν εἶνε, λοιπόν, ὁ σταυρὸς ἀδυναμίας τεκμήριον, ἀλλὰ θείας παντοδυναμίας φανέρωσις... Ὅθεν οὐδὲν παράδοξον ὅτι τὰ ἡμέτερα μυστήρια ὀνειδίζετε, ἀφοῦ ἄμετρον ἄνοιαν ὀφλισκάνετε· οὔτε ὁ ἀπαίδευτος ἀκούων διδασκαλίαν σοφὴν δύναται νὰ τὴν ἀντιληφθῇ, οὔτε ὁ καρκῖνος νὰ διδαχθῇ τὴν εὐθυπορίαν —κατὰ τὴν ἰδικήν σας, μάλιστα, ἑλληνικὴν παροιμίαν—,οὔτε ὁ μαῦρος νὰ λευκανθῇ, ὁσονδήποτε κἂν πλυθῇ...Τῆς χριστιανικῆς πίστεως γνώρισμα εἶνε ἡ ἁγνότης: οὐδὲν ἐν αὐτῇ βλάσφημον καὶ ῥυπαρόν, ἄξιον ὀνειδισμοῦ καὶ ἀποστροφῆς. Οὔτε *Ζεὺς* ἐν αὐτῇ ὑπάρχει ἐκ πορνικοῦ πάθους εἰς κύκνον καὶ ἀετὸν καὶ χρυσὸν μετασχηματιζόμενος λάθρα πρὸς διαφθορὰν

ξένων γυναικῶν, ἢ πρὸς ἁρπαγὴν ἐρωμένου μείρακος οἰνοχόου· οὔτε γέννησις **Παλλάδος* ἐκ τῆς κεφαλῆς, οὔτε **Σεμέλης* κατακεραύνωσις, οὔτε **Φοῖβος* ἀκερσεκόμης τὸν ἐρώμενον ἄκων διὰ δίσκου φονεύων, οὔτε θεαὶ ἐρίζουσαι περὶ χρυσοῦν μῆλον, οὔτε **Ἀφροδίτη* μοιχευομένη μετὰ τοῦ **Ἄρεως*, οὔτε θεοὶ ἐρίζοντες πρὸς ἀλλήλους καὶ κατ᾽ ἀλλήλων κινοῦντες ἀκόντια, οὐδ᾽ ἄλλο τι τοιοῦτο ὑπάρχει ἐν πάσαις ταῖς χριστιανικαῖς διδασκαλίαις. Ἀλλ᾽ εἷς Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι.. σφόδρα μισῶν τοὺς ἀσεβεῖς, τοὺς ἀδίκους τοκογλύφους, τοὺς φαυλοβίους καὶ πάντας τοὺς ὑπερόπτας.., ἐπαινῶν δὲ τοὺς εὐσεβεῖς καὶ τοὺς πάσης ἀρετῆς ζηλωτάς, μάλιστα δὲ τοὺς ἐπικλωμένους εἰς τὰ δάκρυα τῶν πτωχῶν..». Ἐκθέτων κατόπιν ὁ Μάξιμος ἐν συντόμῳ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ ἐσχάτην παράστασιν τῶν ψυχῶν μετὰ τῶν ἀφθάρτων αὐτῶν σωμάτων «καὶ οὐχὶ ὡς φλυαρεῖ ἡ μυθολογικὴ **Καλλιόπη*», συνιστᾷ νὰ μὴ περιφρονῶνται τὰ περιέχοντα ταύτην Εὐαγγέλια ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν διακρίνονται ἐπὶ «ἀθηναϊκῇ καλλιλογίᾳ»· ταῦτα εἶνε ἁπλᾶ, διότι εἶνε θεῖα καὶ ἀψευδῆ καὶ σοφά· ἡ ἄφθονος εὐφράδεια καὶ ἡ ἡδυλογία καὶ ἡ ἐκ στήθους ἀπομνημόνευσις ἀπείρων ῥήσεων ἐνδόξων ἀρχαίων ἀνδρῶν δὲν ἀποτελοῦσι τὴν τελειότητα τοῦ σοφοῦ· πάντα ταῦτα ἀφανίζονται ἅμα τῇ τελευτῇ ὡς μαραίνονται πάντα τὰ ὡραῖα· παραμόνιμα εἶνε τὸ τίμιον ἦθος καὶ ἡ ἐν ἐγκρατείᾳ τρισμακαρία τελειότης.. «Τὴν καλλιέπειαν ἐξύμνησαν ὡς τὴν μοναδικὴν ἀρετὴν ὁ Χρύσιππος καὶ ὁ Ἐπίκουρος καὶ ὅσοι ἄλλοι διαπρεπεῖς παρ᾽ ὑμῖν ἄνδρες, ὧν ὅμως τὰ συγγράμματα περιέχουσι πᾶσαν ἀναισχυντίαν.. Καλλίτερον θὰ ἦτο ἂν ἀπήρχοντο τῆς ζωῆς ταύτης χωρὶς νὰ ἀφήσωσι καμμίαν διδασκαλίαν, παρά, πολλὰ μαθόντες, νὰ γείνωσι διδάσκαλοι πάσης κακίας, διότι, δι᾽ ὅσων ἔγραψαν, ἀπείρους παρέσυραν εἰς τὴν ἄβυσσον τῆ. ἀπωλείας. Καλόν, λίαν καλὸν εἶνε, ὦ ἄνδρες, νὰ σοφισθῶμεν διὰ πάσης συνέσεως καὶ γνώσεως καὶ ἱερᾶς σοφίας· προσήκει ὅμως νὰ εἴμεθα πλήρεις πίστεως καὶ νὰ κατακοσμώμεθα δι᾽ ἐντίμου ἤθους, οὐχὶ δὲ πρὸς ἀνθρωπαρέσκειαν, οὐδὲ πρὸς ἐπαινοθηρίαν καὶ ματαιοδοξίαν καὶ ἰδιοτέλειαν.. Ἡ ὑψίστη τελειότης διὰ τὸν ζηλωτὴν τῆς ἱερᾶς σοφίας ἔγκειται εἰς τὴν δι᾽ ἐπιμελοῦς τηρήσεως τῶν θεοπνεύστων ἐντολῶν κτῆσιν τοῦ ἀκροτάτου τῶν ποθουμένων ἀγαθῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ἐνστερνισμὸν πορνικῶν καὶ ἑώλων μύθων καὶ εἰς ἐπὶ ἀκαδημαϊκῇ εὐφραδείᾳ ὑψηλοφροσύνην καὶ αὐτάρεσκον **κεκροπίδειον* εὐέπειαν..».

4. Κατὰ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ.

Πλὴν τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ ἀρχαίου μυθολογικοῦ ἑλληνισμοῦ ὁ Μάξιμος περιέλαβεν εἰς τὸν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπολογητικὸν αὐτοῦ ἀγῶνα καὶ τὸν μωαμεθανισμόν. Ἀπὸ τῶν πρώτων σελίδων τῆς ρωσικῆς χρονογραφίας τὸ σλαυϊκὸν στοιχεῖον ἐμφανίζεται συγκρουόμενον πρὸς τὸν μουσουλμανικὸν κόσμον, αἱ δὲ περὶ τοῦ Μωάμεθ πληροφορίαι καὶ περὶ τοῦ ἰσλαμισμοῦ παρατηρήσεις τοῦ χρονογράφου φαίνονται ἠντλημέναι ἐκ τῆς σχετικῆς βυζαντινῆς γραμματείας, μάλιστα δὲ ἐκ τῆς Χρο-

νογραφίας τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (Ἁμαρτωλοῦ)[236] καὶ τῶν πρὸς τοὺς τούρκους διαλέξεων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, αἵτινες ἐδέησε νὰ μεταφρασθῶσιν εἰς τὴν ρωσικήν. Ἡ ὑπὸ τῶν τούρκων ἅλωσις τῆς ΚΠόλεως καὶ κατάλυσις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὡς δεινὰ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πλήγματα ἐπὶ μᾶλλον παρώξυναν τὸν ἀντιμωαμεθανισμὸν τῶν ρώσων, μάλιστα μετὰ τὴν εἰς Ρωσίαν προσφυγὴν ἑλλήνων φυγάδων, ἀσφαλῶς δὲ τὸ πρὸς τοὺς μωαμεθανοὺς μῖσος ἤχθη εἰς τὸ κατακόρυφον μετὰ τὴν εἰς τοὺς ταττάρους μακρὰν ὑποδούλωσιν τῆς Ρωσίας καὶ κατὰ τοὺς ἐναντίον τοῦ Καζὰν καὶ τῆς Κριμαίας ἀγῶνας. Ἤδη ἐν τοῖς μηναίοις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγοροδ Μακαρίου περιέχεται *Διήγησις περὶ τῆς πίστεως τῶν σαρακηνῶν*, περὶ ἧς σημειοῦται ἡ παρατήρησις «ἡ ἀρχὴ τῆς βίβλου ταύτης συνετάχθη ὑπὸ τοῦ λατίνου Ρικλάδου, διδασκάλου ποτὲ τῆς σαρακηνῆς θρησκείας καὶ ἐπανελθόντος εἰς τὴν λατινικὴν αὐτοῦ πίστιν». Ἡ διήγησις αὕτη μετεφράσθη ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη φιλοπονηθείσης εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Ρικάρδου[237]. Καὶ μετὰ ταῦτα δὲ κατὰ τοὺς αἰῶνας ιε΄ καὶ ις΄ συνεγράφησαν ἐν Ρωσίᾳ διάφοροι καὶ ἐξ ἄλλων μεταφράσεων διατριβαὶ περὶ τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν τούρκων[238]. Κατὰ ταῦτα, οἱ ρῶσοι εἶχον καὶ ἐγγυτέρας καὶ ἀμέσους, ἀλλὰ καὶ γενικωτέρας ἀφορμὰς νὰ ὦσι δυσμενῶς διατεθειμένοι κατὰ τοῦ μωαμεθανισμοῦ, ἀνεξαρτήτως δὲ τῶν ἐπισήμων πολιτικῶν πρὸς τὴν Τουρκίαν σχέσεων ἐλευθέρως ἔκρινον τὴν θρησκείαν τῶν «ἀγαρηνῶν» εἰς διαφώτισιν τοῦ πολλοῦ λαοῦ, ἐκ τοῦ πρὸς τοὺς ταττάρους στενοῦ συγχρωτισμοῦ πληροφορουμένου τὰ τοῦ μωαμεθανισμοῦ καὶ ἔχοντος ἀνάγκην ἀπολογητικῆς στηρίξεως τῶν χριστιανικῶν αὐτοῦ πεποιθήσεων. Ταύτην ἀκριβῶς τὴν στήριξιν ἠθέλησε νὰ ἐνισχύσῃ ὁ Μάξιμος διὰ τῆς κατὰ τῆς «ἀγαρηνῆς πλάνης» καὶ τοῦ πρώτου αὐτῆς εἰσηγητοῦ Μωάμεθ ἀντισλαμικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἐντόνως ἐκ τῆς ἀφορμῆς ταύτης χρωματιζομένης ὑπὸ τῆς βαρείας ἐντυπώσεως ἀπὸ τῶν ὑπὸ τῶν ὑποδούλων ὁμοφύλων του βιουμένων δεινῶν δοκιμασιῶν. Διὰ τῆς ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ ζωηρᾶς παραστάσεως τῶν συμφορῶν τῆς ποτε μεγάλης καὶ ἐνδόξου πατρίδος του διεγείρων ἐντονώτερον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα καὶ συγκινῶν βαθύτερον τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν τῶν ὁμοδόξων ἐν Ρωσίᾳ ἀναγνωστῶν του, ἐκέρδαινεν ἀσφαλέστερον τὴν δημοσίαν γνώμην ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως, ἥτις ἀπετέλει ἓν τῶν προσφιλεστέρων του μελημάτων κατὰ τὴν ἐν Ρωσίᾳ διαμονήν του, ὡς περαιτέρω θὰ ἴδωμεν[239].

Κατὰ τῶν ἀγαρηνῶν καὶ τοῦ Μωάμεθ ὁ Μάξιμος ἔγραψε τρεῖς διατριβάς. Τούτων ἡ πρώτη, ἡ καὶ διεξοδικωτέρα, φέρει τὸν τίτλον *Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἀγαρηνῆς πλάνης καὶ τοῦ ἐπινοήσαντος αὐτὴν ἀπεχθοῦς κυνὸς Μωάμεθ*[240]. «Ἀφοῦ ἠλέγξαμεν ἤδη—λέγει ἀρχόμενος τοῦ λόγου ὁ Μάξιμος—τὴν ἰουδαϊκὴν κακοπιστίαν, τὴν ἑλληνικὴν ἀσέβειαν καὶ τὰς λατινικὰς αἱρέσεις...[241], τίς θά μας ἐπαινέσῃ ἐὰν ἀφήσωμεν ἄνευ ἐλέγχου τὴν πολυποίκιλον ἀσέβειαν καὶ τὴν δαιμονικὴν πλάνην τῶν θεοστυγῶν ἀγαρηνῶν, μᾶλλον δὲ τίς δὲν θὰ μεμφθῇ ἡμᾶς ἐπὶ ἐσχάτῃ ἀμελείᾳ καὶ ἐλλείψει ζήλου θείου ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας;»... Τρία εἶνε, κατὰ τὸν Μάξιμον,

τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα στοιχεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων τεκμηριοῦται ἡ ἀλήθεια, τὸ ἄμωμον καὶ τὸ σωτηριῶδες τῆς εὐσεβείας· πρῶτον, ἂν ὁ αὐτὸς Δημιουργὸς καὶ πάντων Δεσπότης ἐνομοθέτησε τὴν οἱανδήποτε θρησκείαν· δεύτερον, ἂν ὁ δι' οὗ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν εἰσήγαγε τὴν θρησκείαν ὁ Δημιουργὸς καὶ Δεσπότης Θεὸς εἶνε δίκαιος καὶ εὐσεβὴς καὶ ὅσιος καὶ πάσης σοφίας καὶ συνέσεως ἔμπλεως, καὶ τρίτον, ἂν τὰ θεσπίσματα (τῆς θρησκείας) εἶνε κατὰ πάντα σύμφωνα πρὸς τὰ δόγματα καὶ τὰς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων θεοπνεύστων προφητῶν καὶ ἀποστόλων καὶ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ διδασκάλων. Ὅτι πρὸς ταῦτα ἀνταποκρίνονται καὶ οἱ προφῆται τῆς ΠΔ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, μαρτυροῦσι—λέγει ὁ Μ.—καὶ ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Μωϋσῆς καὶ πάντες οἱ θεῖοι προφῆται καὶ αὐτὸς ὁ Χριστός. Καὶ εἰς μὲν τὸν Ἀβραάμ, ἐπιγνόντα τὸν ἕνα Θεὸν ἐκ τῆς ἀγαθότητος τῶν κτισμάτων, αὐτὸς ἑαυτὸν ὁ Θεὸς ἐφανέρωσεν ἐν μορφῇ τριῶν ἀνδρῶν, ἐπαγγελθεὶς δὲ τὸν πολλαπλασιασμὸν τοῦ σπέρματος αὐτοῦ παρέδωκεν εἰς αὐτὸν τὸν ἄγραφον τῆς περιτομῆς νόμον. Εἰς δὲ τὸν Μωϋσῆ ὁ Θεὸς ἐνεφανίσθη ἐν βάτῳ καιομένῃ καὶ μὴ φλεγομένῃ, δι' αὐτοῦ δ' ἐξήγαγε τὸν Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἀβρόχοις ποσίν, ἐπὶ δὲ τοῦ Σινᾶ ἔδωκεν αὐτῷ τὰς δέκα ἐντολάς. Περὶ δὲ τοῦ Χριστοῦ ὁ Μάξιμος θεωρεῖ περιττὸν νὰ ἐπεκταθῇ ἐφ' ὅσον τά τε ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα ἐπληρώθησαν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος,.. Τὴν ἀτέλειαν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου ἦλθε νὰ συμπληρώσῃ ὁ τῆς ΚΔ εὐαγγελικὸς νόμος .. «Ἀλλ' ἀφήνοντες ἤδη τὸν περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν εὐσεβείας λόγον, ἐπιχειρήσωμεν σὺν Θεῷ τὸν ἔλεγχον τῆς ἀσεβείας τοῦ ἐλεεινοῦ Μωάμεθ».

«Τριῶν ὄντων, ὡς ἀρχόμενοι εἴπομεν, τῶν ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα ἀναγκαιοτάτων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὴν ἐν Θεῷ σωτηριώδη καὶ ἀμώμητον εὐσέβειαν—συνεχίζει ὁ Μ.— τὴν τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου ἐξέτασιν νῦν παρατρέχοντες, ἂς ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὸ δεύτερον, διότι, τούτου ἐλεγχομένου, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀνατρέπονται». Ἵνα, λοιπόν, ὁ Μάξιμος ἀποδείξῃ τὸν «ἀποτρόπαιον τοῦτον ἀπατεῶνα καὶ πρόδρομον αὐτοῦ τοῦ ἀσεβεστάτου ἀντιχρίστου», τὸν Μωάμεθ, πάσης εὐσεβείας καὶ σοφίας γυμνόν, μεταδίδει ἀφήγησιν περὶ αὐτοῦ ἣν ἤκουσε «παρ' ἀνθρώπων ἀξιοπίστων, γνωριζόντων τὰ κατ' αὐτόν». Ἀναφέρει οὕτω ὁ Μάξιμος, ὅτι τοῦ Μωάμεθ χρηματίσαντος ὑπηρέτου πλουσίου τινὸς ἰσμαηλίτου τῆς Ἀραβίας, ἠράσθη ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ὅθεν καὶ προσλαβοῦσα ὡς συμβίον, κατέστησε κληρονόμον ἁπάσης τῆς περιουσίας της. Διανοηθεὶς εἶτα ὁ Μωάμεθ νὰ καταστῇ νομοθέτης νέας τινὸς θρησκείας, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμαθήτευσε παρά τινι ἰουδαίῳ ὀνόματι Ἠλιοῦ· οὗτος, ἐξορισθεὶς ὑπὸ τῶν ἱεροσολυμιτῶν ἰουδαίων ἐπὶ αἱρέσει, ἐγένετο εὐπρόσδεκτος ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ, ὅστις ἐξέμαθε παρ' αὐτοῦ πᾶσαν ἰουδαϊκὴν κακοδοξίαν καὶ αἵρεσιν, ὡς καὶ τὴν ἀπὸ χοιρείου κρέατος ἀποχήν, τοὺς συχνοὺς καθαρμούς, τὴν πολυγαμίαν καὶ ὅ τι ἄλλο ἰουδαϊκόν. Εἶτα δὲ ἀποκτήσας δεύτερον διδάσκαλον τῆς κακοδόξου ἀρειανικῆς αἱρέσεως μοναχόν τινα ἐξόριστον ἐκ ΚΠόλεως, ἐδιδάχθη παρ' αὐτοῦ τὸν μὲν Χριστὸν νὰ δέχεται ὡς δοῦλον καὶ κτίσμα τοῦ Θεοῦ, τὰ δὲ ἱερὰ Εὐαγγέλια νὰ σέβεται

καὶ νὰ ἀσπάζεται ὡς οὐρανόπεμπτα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μωάμεθ ἐπεδαψίλευε πλείονας τιμὰς εἰς τοῦτον τὸν μοναχόν, ὁ ἰουδαῖος φθονήσας ἐπεβουλεύθη τὴν ζωὴν τοῦ τελευταίου, ἐπέτυχε δὲ τὸν φόνον του κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον, ὡς ἀφηγεῖται ὁ Μάξιμος. Ἐξῆλθέ ποτε εἰς περίπατον ὁ Μωάμεθ συνοδευόμενος ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν διδασκάλων του. Μεθ' ἱκανὴν πορείαν ἐκάθισαν ἵνα γευματίσουν· ἐπειδὴ δὲ ἔπιον οἶνον, κατεκλίθησαν πρὸς ὕπνον· οἱ διδάσκαλοι κατεκλίθησαν ἑκατέρωθεν τοῦ μαθητοῦ. Καὶ ὁ μὲν Μωάμεθ καὶ ὁ μοναχὸς ἐκοιμήθησαν ὕπνον βαθύν· ὁ ἑβραῖος ὅμως δὲν ἐκοιμήθη, ἀλλ' ἐγερθεὶς ἐφόνευσε τὸν μοναχὸν διὰ τοῦ ξίφους τοῦ Μωάμεθ, μεθ' ὃ κατακλιθεὶς προσεποιήθη τὸν κοιμώμενον. Μετ' ὀλίγον ὁ Μωάμεθ ἀφυπνισθεὶς καὶ ἰδὼν τὸν παρ' αὐτῷ κοιμώμενον μοναχὸν νεκρὸν κατεταράχθη, ἀφυπνίσας δὲ τὸν ἑβραῖον ἀπέδωκεν εἰς αὐτὸν τὸν φόνον τοῦ μοναχοῦ. Ὁ ἰουδαῖος σφόδρα διαμαρτυρόμενος «ἄς ἴδωμεν—εἶπε— τίνος τὸ ξίφος εἶνε αἱματωμένον, ὁπότε καὶ θὰ ἀντιληφθῶμεν τίς τὸν ἀπεκεφάλισε». Γυμνωθέντων δ' ἀμφοτέρων τῶν ξιφῶν, αἱματωμένον ἀπεδείχθη τὸ τοῦ Μωάμεθ. «Ἰδού, λοιπὸν—ἀνέκραξεν ὁ ἑβραῖος—πῶς τὸ ἰδικόν σου ξίφος λύει τὴν ἀμφιβολίαν, ὥστε ἀπεδείχθη ὅτι καθαρὸς εἶμι ἀπὸ τοῦ αἵματος τούτου». Ἡ διήγησις προσθέτει—ἐπάγεται ὁ Μ.—, ὅτι σφόδρα λυπηθεὶς ὁ Μωάμεθ ἐνομοθέτησε τὴν ἀπὸ τοῦ οἴνου ἀποχήν, ὡς αἰτίου φόνου.

Τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Μωάμεθ ὡς προφήτου καὶ νομοθέτου ἀποδίδει ὁ Μάξιμος εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος μοναχόν, διαβουκολήσαντα τὴν σύζυγον τοῦ Μωάμεθ κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον.

Αὕτη εἶχε περιπέσει εἰς βαθεῖαν μελαγχολίαν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ σύζυγος αὐτῆς κατὰ πᾶσαν νουμηνίαν σεληνιαζόμενος ἐξεμεῖ ἀφρούς, πίπτει χαμαὶ καὶ βασανίζεται ὑπὸ πονηροῦ πνεύματος. Ταῦτα ὁ Μωάμεθ ἀποκαλύψας εἰς τὸν μοναχὸν ἐπεκαλέσθη τὴν ἀρωγήν του, ὁ δὲ μοναχὸς καθησυχάσας αὐτὸν ὑπεσχέθη ὅτι θὰ ἀπαλλάξῃ τὴν σύζυγόν του τῆς θλίψεως, ἀρκεῖ οὗτος νὰ τὸν διευκολύνῃ ὅπως συναντηθῇ μετ' αὐτῆς. Τούτου γενομένου, ὁ μοναχὸς ὡμίλησε πρὸς αὐτὴν περὶ προφητῶν, περὶ ἀποκαλύψεων τοῦ Θεοῦ δι' ἀγγελικῶν ἐπιφοιτήσεων, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ πρὸς οὓς οἱ ἄγγελοι ἐμφανίζονται καταλαμβάνονται ὑπὸ φόβου, πολλάκις πίπτουσι κατὰ γῆς καὶ γίνονται φοβεροί. Τοιοῦτό τι—προσέθηκεν ὁ μοναχὸς—συμβαίνει καὶ εἰς τὸν σύζυγόν σου ὅταν ἐξ οὐρανοῦ κατέρχεται πρὸς αὐτὸν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ἀποκαλύπτων εἰς αὐτὸν θείας βουλὰς καὶ ἐντολάς. Πρέπει, λοιπὸν νὰ χαίρῃς, κυρία, καὶ νὰ καυχᾶσαι ὅτι ἀξιοῦσαι νὰ συμβιοῖς μετὰ τοιούτου ἁγίου ἀνδρός. «Ἔκτοτε—ἐπάγεται ὁ Μ.—ἡ σύζυγος τοῦ Μωάμεθ ἐνεφάνισεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἄραβας ὡς προφήτην καὶ ἑαυτὴν ὡς σύζυγον προφήτου [242], ὅστις, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ διαβόλου κατεχόμενος, προέβη εἰς τὴν παναθλίαν νομοθεσίαν, βάσις τῆς ὁποίας εἶνε ἡ ἡδονή, ὡς δῆλον ἐκ τῶν μετὰ θάνατον ἀπολαύσεων τῶν τριῶν ποταμῶν τοῦ μέλιτος, τοῦ οἴνου καὶ τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ πλήθους τῶν ὡραίων παρθένων. Διδάξας ὁ Μωάμεθ οἰκόσιτον περιστερὰν νὰ λαμβάνῃ τροφὴν τεθειμένην εἰς τὸ οὖς του, ἐδήλου ὅτι διδάσκεται οὕτω ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος νὰ νομοθετῇ καὶ νὰ διδάσκῃ τὰ ὠφέλιμα. Ὅταν

δὲ ἠρωτήθη ποῖα θαύματα τελεῖ πρὸς πίστωσιν ὅτι εἶνε διδάσκαλος θεόπεμπτος νουθετῶν τὰ πρὸς σωτηρίαν, ἀπήντησε σοβαρῶς ὅτι ὁ μὲν Μωϋσῆς καὶ οἱ ἄλλοι προφῆται καὶ αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἀπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νὰ ποιῶσι διάφορα θαύματα καὶ σημεῖα, αὐτὸς δὲ ἐπέμφθη ἔχων ἐντολὴν νὰ φονεύῃ διὰ τοῦ ξίφους τοὺς μὴ εἰς τοὺς λόγους του ὑποτασσομένους. Ἀλλὰ—ἀντιλέγει ὁ Μ.—εἶνε προφανὲς ὅτι οὗτος οὐχὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπεστάλη, διότι οὐδένα ὁ Πανάγαθος ἐξαναγκάζει, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ θεομάχου καὶ μισανθρώπου διαβόλου, πρὸς αἰωνίαν ἀπώλειαν τῶν εἰς αὐτὸν πειθομένων.

Προβαίνων εἶτα ὁ Μάξιμος εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς διδασκαλίας τοῦ Μωάμεθ, ἀποφαίνει τὸν νόμον καὶ τὰ δόγματα αὐτοῦ οὐ μόνον ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων, ἀλλὰ καὶ διαστρέφοντα τὸ Εὐαγγέλιον, καίτοι ἐν τῷ Κορανίῳ πολλαχοῦ ἐπαινεῖται τοῦτο ὡς δίκαια καὶ ὀρθὰ διδάσκον.[343]. Ἀλλ' οὐδὲν θαυμαστὸν—ἐπιλέγει ὁ Μ. —ὅτι ὑπερεπαινεῖται λόγῳ τὸ Εὐαγγέλιον, διότι ὁ ἐν τῷ Κορανίῳ ἐμφωλεύων παμπόνηρος διάβολος γινώσκει καλῶς, ὅτι, ἄλλως, δὲν θὰ ἀπεδέχοντο οἱ ἄνθρωποι τὴν νέαν ἀσεβῆ αὐτοῦ νομοθεσίαν. Ἄκον, λοιπὸν , τὸ Κοράνιον ἐξαίρει τὸ Εὐαγγέλιον ὡς οὐρανόπεμπτον. Ἀλλὰ —ἐλέγχει ὁ Μ.—«εἰπέ μοι, ὦ ἐσκοτισμένε καὶ τῶν ἀλόγων ζώων ἀνοητότερε.., ἂν ὄντως πιστεύεις ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον ἔχει τὴν προέλευσιν οὐρανόθεν καὶ διδάσκει τὰ ὀρθά, ὡς πολλαχοῦ λέγεις, παῦσε νὰ ὑβρίζῃς τὸν Χριστὸν λέγων αὐτὸν ἄνθρωπον δημιουργηθέντα.., ὁμολόγει δὲ αὐτὸν τέλειον Θεόν.. ἐκ σπέρματος Δαβὶδ ἐρχόμενον καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μωϋσέως Μαριάμ, ὡς σὺ ἐκ τῆς πολλῆς σου ἀμαθείας καὶ ἀγροικίας ἐπινοεῖς, τρισκατάρατε..».Ἐκθέτει μετὰ ταῦτα ὁ Μάξιμος τὴν περὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν, προσάγων ματυρίας ἀπὸ τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Ἱερεμίου, τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ Δαβὶδ περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐλέγχων τὸν Μωάμεθ ὡς «ἀπατεῶνα καὶ λύκον φέροντα προβάτου δοράν, θεομάχον καὶ πρόδρομον τοῦ ἀντιχρίστου», «εἰπέ μοι—ἐπάγεται—ὦ ἀσεβῶν ἀσεβέστατε, ἀφοῦ τόσον πολὺ ἐπαινεῖς τὴν ἱερὰν τοῦ Εὐαγγελίου βίβλον, διατί δὲν διατάσσεις τοὺς ὀπαδούς σου νὰ βαπτισθῶσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.., ἀλλὰ ἐπιβάλλεις εἰς αὐτοὺς τὰς δι' ὕδατος ἐπανειλημμένας νίψεις; Τίς εἶσαι σύ, ἀσεβέστατε, ἢ τίνα σεαυτὸν ἐκλαμβάνεις, τολμῶν νὰ διαστρέφῃς τὴν δευτέραν ταύτην εὐαγγελικὴν ἐντολήν; Μὴ εἶσαι πλεῖον Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὅστις ἀπεστάλη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ὑψίστου νὰ κηρύξῃ εἰς τὸ ἔθνος τῶν ἑβραίων τὸ βάπτισμα μετανοίας, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν;.. Παρὰ τίνος σὺ ἀπεστάλης , εἰ μὴ παρ' αὐτοῦ τοῦ διαβόλου πρὸς διαστροφὴν τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας...Ἀφοῦ δὲ τὸ βάπτισμα τοῦ πάντων τῶν προφητῶν μείζονος καὶ θεοπέμπτου Ἰωάννου, διὰ μόνου ὕδατος τελούμενον, δὲν παρεῖχεν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.., πῶς σύ, ἀσεβέστατε, φρονεῖς ὅτι διὰ μόνου τοῦ ἀνισχύρου ὕδατος καθαίρονται αἱ καρδίαι σοῦ καὶ τῶν ὀπαδῶν σου;..Ἂν δέχεσαι τὸ Εὐαγγέλιον οὐρανόπεμπτον[344] καὶ τὰ δίκαια καὶ ὀρθὰ διδάσκον, πῶς ὑπισχνεῖσαι εἰς τοὺς θιασώτας σου πλῆθος

παγκάλων κορασίων[245], ἀφοῦ ἐκεῖνο φέρει τὸν Ἰησοῦν λέγοντα πρὸς τοὺς σαδδουκαίους ὅτι ἐν τῇ ἀναστάσει οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίζονται, ἀλλ' ὡς ἄγγελοι Θεοῦ ἐν τῷ οὐρανῷ εἰσί;[246] Ἐνῷ δὲ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐντέλλεται μὴ ὀμόσαι ὅλως..[247], σύ, ἀσεβέστατε, διατάσσεις τοὺς ὀπαδούς σου νὰ μὴ ἀρνοῦνται οἱονδήποτε ὅρκον καὶ νὰ ψεύδωνται πρὸς τοὺς χριστιανούς; ..Πολλὴ καὶ ποικίλη εἶνε ἡ πονηρία σου, ἄν δέ τις θελήσῃ νὰ ἀποκαλύψῃ καὶ νὰ ἐλέγξῃ αὐτήν, θὰ δεήσῃ νὰ συντάξῃ πολυσέλιδον ὅλον βιβλίον..»

Παρὰ ταῦτα, ὁ Μάξιμος συνεχίζων τὸν λόγον ὀνειδίζει «τὸν ὑπὲρ πάντας τοὺς παλαιοὺς θεομισήτους αἱρετικοὺς ἀσεβέστατον καὶ ἀπεχθέστατον», ὡς δισχυρισθέντα ὅτι ἀνέβη εἰς τὸν οὐρανὸν[248], φέρει δὲ πάλιν τὸν λόγον εἰς τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Αὐτὸς ὁ Δεσπότης πάντων καὶ Θεὸς λέγει ὅτι οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν[249], σὺ ὅμως διαστρέφων τοῦτο λέγεις ὅτι ὁ ἴδιος ἀνέβης εἰς τὸν οὐρανόν. Εἶσαι, λοιπόν, τάχα σὺ μείζων τοῦ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, αὐτοῦ τοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ Ἀαρών, τοῦ Ἠλιοὺ καὶ τοῦ Ἐλισαίου καὶ τῶν μετ' αὐτοὺς θεοπνεύστων προφητῶν, ἐξ ὧν οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν; Καὶ διὰ ποίαν ἀρετήν σου, ἢ εὐσέβειαν ἢ δικαιοσύνην ἢ ἀλήθειαν καὶ διὰ τίνα ὑπὲρ τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας ζῆλον ἠξιώθης παρὰ τοῦ Θεοῦ τῆς εἰς οὐρανὸν ἀναβάσεως; Ὢ τῆς βλασφημίας καὶ ἀσεβείας σου! Ἐκεῖνοι, καίπερ ἐκ σπέρματος Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ γεννηθέντες καὶ ἐν τοῖς ἁγίοις τοῦ Θεοῦ συναριθμούμενοι καὶ ἄσπιλον βίον ζήσαντες, δὲν ἐκαυχήθησαν ὅτι ἀνέβησαν εἰς τὸν οὐρανόν· σὺ δέ, ἔκγονος τοῦ κατὰ θείαν διαταγὴν διωχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀβραὰμ Ἰσμαήλ, υἱοῦ τῆς δούλης Ἄγαρ, καὶ ἐκ τῆς θεομισοῦς φυλῆς τοῦ Ἡσαῦ ἕλκων τὸ γένος.., λέγεις ὅτι ἀναβέβηκας εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἑώρακας τὸν Θεόν, ὃν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε..; Ἀληθῶς μαθητὴς καὶ μιμητὴς εἶσαι τοῦ διαβόλου, σκότος εἶσαι καὶ λύκος κακὸς καὶ ψυχώλεθρος, ἔνσαρκος δαίμων, ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ παραπλάνησιν τῶν ἀνθρώπων..». «Περὶ δὲ τῆς θεότητος τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ—συνεχίζει περαιτέρω ὁ Μ.—μαρτυροῦσιν οὐ μόνον ἡ θεόπνευστος Γραφὴ καὶ τὰ προφητικὰ καὶ ἱστορικὰ βιβλία, ἀλλ' ἔτι καὶ πολλοὶ τῶν ἑλλήνων σοφῶν, κατὰ θείαν ἀποκάλυψιν»· καὶ ἀναφέρει ὁ Μάξιμος τὸν Ὀρφέα καὶ τὰς Σιβύλλας· ἐνῷ «περὶ σοῦ, ὦ ἀσεβέστατε, τί καὶ πότε ἡ Γραφὴ ἀναφέρει; ..Δὲν εἶσαι προφανῶς πρόδρομος καὶ * *ψευδοπροφήτης* τοῦ ἀντιχρίστου;.. Ἂν τῇ ἀληθείᾳ καὶ οὐχὶ καθ' ὑπόκρισιν καὶ διαβολικὴν πονηρίαν ὑπερεπαινῇς τὸ Εὐαγγέλιον, τὸ σαφέστατα ἀφηγούμενον τὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστολῆς τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ εἰς Ναζαρὲτ πρὸς τὴν παρθένον.., πῶς λέγεις, ἀθλιώτατε, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν ἀγανακτήσει ἠρώτησε τὸν Χριστὸν μετὰ τὴν εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνάληψίν του ἂν κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωήν του ἀπεκάλεσεν ἑαυτὸν Θεόν.., καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπήντησεν ἔμφοβος ὅτι οὐδὲν τοιοῦτο ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ[250] καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐψεύσθησαν περὶ αὐτοῦ; Ὁ πατὴρ καὶ διδάσκαλός σου διάβολος ὁμολογεῖ αὐτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ.., σὺ δέ, ἀσεβέστατε, ἀποκηρύττεις τὴν θεότητά του.. Ἂν δέ, ὡς λέγεις, πάντες οἱ ὁμολογοῦντες τὴν θεότητα αὐτοῦ ψεύδωνται, πῶς τότε τὸ Εὐαγγέλιον

εἶνε θεῖον καὶ δίκαιον καὶ εὐθὲς καὶ οὐρανόπεμπτον, ὡς πολλάκις καὶ σὺ ἐδήλωσας καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν..; Πίστευσον, τοὐλάχιστον, εἰς τὸν πατέρα σου διάβολον, τὸν ὁμολογοῦντα αὐτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Θεόν.. Ἂν δὲ μηδὲ εἰς αὐτὸν πείθεσαι, τί ἄλλο νὰ λεχθῇ περὶ σοῦ, εἰ μὴ ὅτι καὶ αὐτῶν τῶν δαιμόνων ἀσεβέστερος εἶσαι καὶ τῶν ἀλόγων κτηνῶν ἀλογώτερος..; Ἀλλὰ θὰ συντριβῇς ποτε ἐντελῶς καὶ σύ, καὶ τὸ ὄνομά σου θὰ ἀφανισθῇ μετ' ἤχου, ὡς καὶ τὸ τῶν πρὸ σοῦ διωκτῶν ἀπηνεστάτων ἰουδαίων καὶ ρωμαίων καὶ ἑλλήνων».

Ἐν τῇ δευτέρᾳ διατριβῇ του ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος περὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς κατὰ τοῦ θεομάχου κυνὸς Μωάμεθ καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου* [251] ὁ Μάξιμος ἀποτείνεται ταύτην τὴν φορὰν πρὸς τοὺς πιστούς, «οὐχὶ ὅμως ὡς διδάσκαλός τις καθ' ὑπεροχὴν ἢ ὡς ἄνωθεν ὑπὲρ αὐτοῦ τεταγμένος, ἀλλ' ὡς ἐλάχιστος ἀδελφός των καὶ τῆς αὐτῆς πίστεως μέτοχος». Ἀνασκοπῶν ὁ Μάξιμος τὴν τότε κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητος διαπιστοῖ ὅτι οὐδέποτε ἄλλοτε ἐπεκράτησεν ἐπὶ τῆς γῆς τόσον σκότος, τὴν ἐξάπλωσιν δ' αὐτοῦ ἀποδίδει εἰς τὴν ὑπὸ τῶν χριστιανομάχων ἰσμαηλιτῶν πολλαπλασιαζομένην ἀσέβειαν. Οὕτω, διεξερχόμενος τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου μέχρι τῶν ἡμερῶν του πείθεται ὅτι ὁ ἀντίχριστος «δὲν ἀπέχει πολύ, ἀλλὰ μάλιστα ἵσταται ἐπὶ θύραις» [252] ἐφ' ὅσον βλέπει πληρούμενα τὰ ὑπὸ τοῦ ἀπ. Παύλου ἀναφερόμενα σημεῖα τῆς ἀποστασίας ὡς προηγούμενα τῆς δευτέρας τοῦ Κυρίου παρουσίας, ἤτοι τὴν διαστροφὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὑπὸ τῶν αἱρέσεων καὶ τὴν χριστομάχον ἀπιστίαν τῶν ἀγαρηνῶν. «Ποῦ εἶνε—λέγει—τὸ κάλλος καὶ ἡ δόξα τῶν ποτε ἐπὶ εὐσεβείᾳ διαλαμψάντων πιστῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Λιβύης καὶ τῆς Ἀντιοχείας; Ποῦ εἶνε ἡ ζέσις καὶ ὁ ζῆλος τῶν διαπρεψάντων ἐν νηστείᾳ ἀναχωρητῶν τῆς Θηβαΐδος..., ἡ διὰ τὴν εὐσέβειαν ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη ὑμνηθεῖσα ἁγία, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς ἀρχαίας Ρώμης; Δὲν βλέπομεν σήμερον πάσας τὰς χώρας ταύτας κατεχομένας καὶ ἠρημωμένας ὑπὸ τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν;... Ὕπαγε νοερῶς, ψυχή μου, εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ τὴν Αἰθιοπίαν..διὰ νὰ ἴδῃς καὶ ἐκεῖ πᾶσαν αἱρετικὴν ἀκοσμίαν...Ποῦ εἶνε τὸ ὕψος καὶ ἡ δόξα τοῦ ποτε ἐπὶ σοφίᾳ καὶ πάσῃ ἀρετῇ καὶ εὐνομίᾳ καὶ ὀρθοδοξίᾳ περιβοήτου βασιλείου τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν βασιλέων τῆς πόλεως τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ παγκοσμίου ἐκείνου φωτὸς τῆς ὀρθοδοξίας, τοῦ καταφωτίσαντος πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχιερατευσάντων ἰσαγγέλων ἱεραρχῶν; Δὲν εἶνε ἤδη ἀφ' ἱκανῶν ἐτῶν ὅλη ὑπόδουλος καὶ ὑποχείριος τῶν ἰσμαηλιτῶν; Καὶ οὐδαμόθεν σωτηρία ἡμῖν ὑπάρχει...Κατανοήσωμεν εἰς ὁποίαν κακοτυχίαν περιῆλθον τὰ πράγματα παρ' ἡμῖν, τοῖς πτωχοῖς ἕλλησι, πῶς πάντων συλλήβδην τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν ἐστερήθημεν καὶ ἐσμικρύνθημεν ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐγενόμεθα ὄνειδος τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, μηκτυρισμὸς καὶ κατάγελως τοῖς κύκλῳ ἡμῶν [253]. Ποῦ εἶνε τώρα τὰ ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον τότε τελούμενα ἐν αὐτῇ (τῇ

ΚΠόλει) ὑπὸ τῆς Θεομήτορος θαύματα, τὰ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα λυτρώσαντα αὐτὴν ἐκ τῶν πυκνῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων; Διατί πάντα ταῦτα ἐσβέσθησαν σήμερον; Διατί σήμερον δὲν ἐγείρεται ἡ πολιοῦχος Δέσποινα αὐτῆς ὑπέρμαχος καὶ λυτρωτής»;... «Ἀλλ' ἄς παύσωμεν νὰ κλαίωμεν—ἐξακολουθεῖ ὁ Μ.—καὶ ἄς κατανοήσωμεν ὅτι εἶνε ἐγγὺς τὸ τέλος τοῦ κόσμου [254], ὁ δὲ ἐλεινὸς Μωάμεθ εἶνε ὁ ψευδοπροφήτης τῆς Ἀποκαλύψεως, ὁ πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου, καθ' ἅ, ἄλλως τε, προήγγειλεν αὐτὸς ὁ Χριστός.....». [255]

«Ἀπὸ τῶν χρόνων, λοιπόν, τοῦ Ἡρακλείου-συνεχίζει ὁ Μ.—ὁ ἀγαρηνὸς πλείστας, καὶ δὴ τὰς ἀρίστας, χώρας τῆς οἰκουμένης ὑπέταξε, κατὰ τὰς ἀνεξερευνήτους βουλὰς τοῦ Ὑψίστου, καὶ τὸ βασίλειον τῶν ὀρθοδόξων βασιλέων κατεκερμάτισεν, ἐφ' ἱκανὰ δὲ ἔτη τοῦτο ὑπὸ τῶν ἀγαρηνῶν καταστρεφόμενον οὐδαμόθεν ἠξιώθη διορθώσεως. Πᾶν τοὐναντίον· ἀφοῦ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς πολλὰ ἐχθρικὰ πρὸς ἄλληλα καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν εὐρωπαίων ἀλληλομαχόμενα βασίλεια καὶ κράτη διῃρέθη, οἱ ἕλληνες καὶ βούλγαροι καὶ σέρβοι βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες πάντες ἐξωντώθησαν ὑπὸ τοῦ ἄνωθεν καθ' ἡμῶν ἐξαπολυθέντος ἀγαρηνοῦ. Καὶ ἐπληρώθη οὕτω τὸ ἀποστολικὸν «εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε», ὡς εἶπε δὲ καὶ τὸ θεῖον τοῦ Κυρίου στόμα, «πᾶσα βασιλεία, μερισθεῖσα καθ' ἑαυτήν, ἐρημοῦται» [256]... Δὲν πρέπει ὅμως-συμβουλεύει ὁ Μ.— νὰ ἀπολέσωμεν πᾶσαν σωτηρίας καὶ ἀποκαταστάσεως ἐλπίδα· θὰ ἔλθῃ καιρὸς νὰ ἀνασυγκροτηθῇ τὸ βασίλειον κράτος ἐν τῇ πόλει τοῦ Κωνσταντίνου, «ἐὰν ἀποσείσωμεν πᾶσαν ἀδυναμίαν καὶ ἀμέλειαν, ἐγειρόμενοι ἐκ τοῦ μακροχρονίου ὕπνου»...Διὰ τῶν πνευματικῶν ὅπλων τῆς ἐγκρατείας, τῆς πρᾳότητος, τῆς ταπεινοφροσύνης, τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς ἀγάπης καθοπλισθέντες, ἐξορμήσωμεν κατὰ τῆς ἀσεβείας τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν, ὧν ὁ Μωάμεθ ἡγέτης, μηδὲ δειλιάσωμεν πρὸ τῶν λαμπρῶν του νικῶν καὶ κατορθωμάτων. «Πολὺ ἐνδοξότεροι καὶ θαυμαστότεροι αὐτῶν ἐν εὐτυχίαις καὶ νίκαις ὑπῆρξαν Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν καὶ ὁ Αὔγουστος Καῖσαρ, οἵτινες ὁλοκλήρου τῆς οἰκουμένης ἐδέσποσαν, οὐχὶ ὅμως διότι ἦσαν εὐσεβεῖς, ἀφοῦ ἐδούλευον εἰς τοὺς δαίμονας καὶ τὰ εἴδωλά των καὶ τοῦ Χριστοῦ θηριώδεις διῶκται ἐγένοντο, ὡς ὁ σημερινὸς ἄθλιος Μωάμεθ, ἀλλὰ διὰ τὰς πολλὰς ἡμῶν ἁμαρτίας, κατὰ τὰς ἀνεξιχνιάστους τοῦ Ὑψίστου βουλάς....Ἀλλ' ἄς μὴ φοβούμεθα διὰ τοῦτο, δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μηδὲ θλιβώμεθα ὅτι ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη τελοῦμεν ὑπὸ δουλείαν καὶ οὐδαμόθεν βοήθειαν ἔχομεν... Διότι καὶ οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, καίτοι ὑπεδουλοῦντο καὶ ἐδιώκοντο καὶ παντοιοτρόπως ἐκακοποιοῦντο ὑπὸ τῶν χριστιανομάχων διωκτῶν, ἤτοι τῶν ἑλλήνων, τῶν ρωμαίων καὶ τῶν ἰουδαίων, ὅμως δὲν κατεθλίβοντο οὐδὲ ἐλιποψύχουν, ἀλλὰ μᾶλλον ἔχαιρον διὰ Χριστόν.... Καὶ ἡμεῖς, ἀδελφοί,-παροτρύνει ὁ Μ.—, ὡς ἔκγονοι τῶν μακαρίων ἐκείνων καὶ κληρονόμοι τῆς εἰς Χριστόν, τὸν ἀληθῆ Θεὸν ἡμῶν, πίστεως, τῶν αὐτῶν καὶ ἐκεῖνοι συμμέτοχοι ὀνειδισμῶν καὶ θλίψεων, μὴ μεμψιμοιρῶμεν καὶ

ὀλιγοψυχῶμεν διωκόμενοι ὑπὸ τῶν ἀσεβῶν καὶ παντοιοτρόπως ὑβριζόμενοι διὰ τὴν πίστιν· «εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, μακάριοι, ὅτι τὸ τῆς δόξης καὶ δυνάμεως καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται».... [257]. Δὲν ἀπέχομεν πολὺ τῶν μαρτυρικῶν κατορθωμάτων καὶ στεφάνων, ἀλλ' ἱστάμεθα ἐν αὐτῷ τῷ σταδίῳ τῆς ὁμολογίας, ἐὰν ὀρθῶς λογιζώμεθα, «ὅτι διὰ πολλῶν θλίψεων δεῖ ἡμᾶς εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» καὶ «οὐδεὶς στεφανοῦται ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ» [258].

Τὸ τρίτον κατὰ τοῦ μωαμεθανισμοῦ πόνημα τοῦ Μαξίμου φέρει τὸν τίτλον *Ἀπαντήσεις χριστιανοῦ κατὰ τῶν ἀγαρηνῶν βλασφημούντων τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν ἡμῶν πίστιν* [259]. Ἐν αὐτῷ ἐπιχειρεῖται ἀνασκευὴ τριῶν ἀντιρρήσεων τῶν «ἀγαρηνῶν» κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἤτοι κατὰ τῆς θείας υἱότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κατὰ τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ κατὰ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ κύριον καὶ γενικὸν καθ' οἱασδήποτε ἐνστάσεως τῶν ἀγαρηνῶν ἐπιχείρημα τοῦ Μαξίμου εἶνε καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐκ τῆς εἰς ἣν περιπίπτουσιν ἀντιφάσεως, παραδεχόμενοι μὲν τὸ Εὐαγγέλιον ὡς οὐρανόπεμπτον καὶ διδάσκον ὅ,τι δίκαιον καὶ ὀρθὸν καὶ ἅγιον, ἀποκηρύσσοντες ὅμως τὰς περιεχομένας ἐν αὐτῷ ἀληθείας [260]. Οὕτω, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ προλόγου τοῦ Ιω ὁ Μάξιμος ἀποδεικνύει διὰ μακρῶν τὸν εὐαγγελιστὴν βεβαιοῦντα ὅτι ὁ Χριστὸς εἶνε ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἀγαπητὸς Υἱὸς τοῦ Πατρός..· «διατί, λοιπόν, ὑμεῖς οἱ ἀγαρηνοὶ ἀρνεῖσθε τὴν υἱότητα καὶ θεότητα αὐτοῦ καὶ ὀνειδίζετε ἡμᾶς ὡς δεχομένους αὐτὸν Υἱὸν ἅμα καὶ Θεόν ; Ἐφ' ὅσον δέχεσθε τὸ Εὐαγγέλιον ὡς δίκαιον καὶ ἀληθές, πιστεύσατε καὶ ὑμεῖς εἰς ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενόν του καὶ συνομολογήσατε μεθ' ἡμῶν ὅτι οὗτος ὁ ἀληθῶς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἶνε καὶ ὀνομάζεται Χριστός. Ἀφοῦ ἡ μαρτυρία αὕτη προέρχεται παρ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ εἶνε ἐξ οὐρανοῦ, ὀρθῶς ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ ὁμολογοῦμεν αὐτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Χριστόν, καὶ οὐχὶ δοῦλον, οὐδὲ ἁπλοῦν ἄνθρωπον, ὡς ὑμεῖς». Προσάγων εἶτα ὁ Μάξιμος τὴν περὶ τούτου μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐν οἷς λέγει πρὸς τὸν Νικόδημον, ὡς καὶ τὴν τοῦ βαπτιστοῦ Ἰωάννου [261], ἐπάγεται «τόσον μεγάλας καὶ ἰσχυρὰς ἔχοντες ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ μαρτυρίας πιστεύομεν.. καὶ βαπτιζόμενοι καθαριζόμεθα ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν.., ὑμεῖς δὲ οἱ ἀγαρηνοί, ἂν ἀληθῶς καὶ οὐχὶ καθ' ὑπόκρισιν ἐπαινῆτε τὸ Εὐαγγέλιον λέγοντες **ἰντζὶλ* **χὰκκ* [262], ὡς οὐρανόπεμπτον, διατί τοσαύτας ἰσχυρὰς μαρτυρίας.. ἔχοντες δὲν παραδέχεσθε τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ;..Καὶ ἐν τίνι ἄλλῳ ἐλπίζετε νὰ σωθῆτε ;..Πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ἴσχυεν ἡ περιτομή..· ἀφ' ἧς ὅμως ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ἐδίδαξε, παρῆλθεν ἡ σκιὰ τοῦ νόμου..Κἂν ἔτι καθ' ἁπάσας τὰς ἡμέρας νίπτετε δι' ὕδατος τὰ ὦτά σας, δὲν καθαίρονται αἱ ψυχαί σας ἀπὸ τῶν σαρκικῶν ὑμῶν ἀκαθαρσιῶν, ὡς δὲ οὔτε οἱ κύνες καθαρίζονται ἀπὸ τοῦ ἀποτροπαίου ῥύπου των κἂν λείχωσι τοὺς πρωκτοὺς καὶ τὰ αἰσχρά των μέλη, ἀλλὰ παραμένουσι βδελυροὶ καὶ ἀκάθαρτοι, οὕτω καὶ ὑμεῖς δὲν θὰ λάβετε ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν σας διὰ τῆς πλύσεως τῶν **ἀφεδρώνων* καὶ τῶν αἰσχρῶν σας

μελῶν [263]. Τὸ ἔξω τοῦ ποτηρίου καὶ τῆς παροψίδος καθαρίζετε, ἔσωθεν ὅμως ταῦτα γέμουσι πάσης ἀκαθαρσίας [264]. Καθαρίσατε τὸ ἐντὸς τοῦ ποτηρίου, ἤτοι τὴν ψυχήν σας, διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος τοῦ τελουμένου εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τότε ἡ ψυχὴ καὶ ἡ καρδία ὑμῶν θὰ ἀποβῶσι καθαρά. .».

Μεταβαίνων εἶτα ὁ Μάξιμος εἰς τὴν κατὰ τῆς ἁγίας Τριάδος ἀντίρρησιν τῶν «ἰσμαηλιτῶν», λεγόντων ὅτι οἱ χριστιανοὶ δέχονται τρεῖς θεούς [265], διακηρύττει ὅτι «ἡμεῖς ἕνα Θεὸν γινώσκομεν Δημιουργὸν καὶ Ποιητὴν τῶν πάντων, ἔχοντα δὲ τὸν Λόγον καὶ τὸ Πνεῦμα ἰσοτίμους καὶ ἰσοθέους καὶ συνανάρχους καὶ συναιωνίους». Πρὸς διασάφησιν δὲ τῆς θείας τριαδικότητος προβαίνει εἰς ἀναλογίας: «Ὅπως λέγομεν ὅτι ὁ νοῦς, ὁ λόγος καὶ τὸ πνεῦμα ἀποτελοῦσι μίαν ψυχὴν καὶ οὐχὶ τρεῖς, καὶ ὅτι ὁ *δίσκος (τοῦ ἡλίου), τὸ φῶς καὶ ἡ ἀκτὶς εἶνε σύντρια εἷς ἥλιος καὶ οὐχὶ τρεῖς ἥλιοι, οὕτω καὶ ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας Τριάδος: ὅταν λέγωμεν Θεὸς Πατήρ, Θεὸς Υἱὸς καὶ Λόγος αὐτοῦ, Θεὸς τὸ Πανάγιον Πνεῦμα, οἱ τρεῖς οὗτοι δὲν εἶνε τρεῖς Θεοί, ἀλλ' εἷς Θεὸς ἄναρχος καὶ αἰώνιος. Καὶ ἄλλην εἰκόνα ἀκούσατε: Ὁ τριόροφος οἶκος, καίπερ εἰς τρία διαιρούμενος, ἕκαστος δ' αὐτοῦ ὄροφος εἶνε καὶ ὀνομάζεται οὕτω, ἐν τούτοις εἶνε εἷς οἶκος καὶ οὐχὶ τρεῖς. Καὶ ἐπὶ τοῦ δένδρου· ἔχει ρίζαν, κορμὸν καὶ κλάδους, ἀλλὰ τὰ τρία ταῦτα ἓν δένδρον ἀποτελοῦσι καὶ οὐχὶ τρία. Οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἡμέρας· ἡμέρα λέγεται καὶ τὸ ἀπὸ τῆς πρωΐας μέχρι τοῦ γεύματος, καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ γεύματος μέχρι τῆς μεταμεσημβρίας, καὶ τὸ ἐντεῦθεν μέχρι τῆς ἑσπέρας διάστημα· δὲν εἶνε ὅμως ἡμέραι τρεῖς, ἀλλὰ μία. .Ἀλλ' ἐγὼ—προσθέτει ὁ Μ.—δύναμαι νὰ ἀποδείξω ὅτι καὶ ὑμεῖς ἀκουσίως ὁμολογεῖτε ἕνα Θεὸν τρισυπόστατον. Εἰπέτε μοι· ὅταν ὁμολογῆτε τὴν κακοδοξίαν σας διατί ὑψοῦτε οὐχὶ τὸν μέγαν δάκτυλον, ἀλλὰ τὸν *λιχανόν [266]; Προφανῶς διότι ὁ μὲν πρῶτος σύγκειται ἐκ δύο ἁρμῶν καὶ διὰ τοῦτο εἶνε ἀκατάλληλος πρὸς δήλωσιν τῶν τριῶν θείων ὑποστάσεων. Ἐνῷ ὁ *λιχανὸς ἔχει ἁρμοὺς τρεῖς, ἐνῷ δὲ ἕκαστος αὐτῶν καλεῖται δάκτυλος, ὅμως δὲν εἶνε τρεῖς δάκτυλοι, ἀλλὰ εἷς. Ἄκοντες, λοιπόν, καὶ ἀπρονοήτως διὰ τῆς ὑψώσεως τοῦ *λιχανοῦ ὁμολογεῖτε τρισυπόστατον τὸν ἕνα Θεόν, ἤτοι τὴν ἁγίαν Τριάδα. Εἰς αὐτήν, λοιπόν, θελήσατε καὶ ὑμεῖς νὰ βαπτισθῆτε, ἵνα ὁμοιωθῆτε πρὸς τὸν γνήσιον υἱὸν τῆς Σάρρας, τῆς ἐλευθέρας τοῦ πατριάρχου Ἀβραὰμ γυναικός. Εἰ δὲ μή,. .εἶσθε τῆς δούλης Ἄγαρ τέκνα παράνομα καὶ ξένα καὶ ἀπόβλητα τῆς κληρονομίας τοῦ δικαίου Ἀβραάμ, μηδεμίαν ἔχοντες μετοχὴν μετὰ τοῦ ἐλευθέρου υἱοῦ Ἰσαάκ. Ἔχομεν καὶ ἄλλας πολλὰς καὶ ἰσχυρὰς μαρτυρίας καὶ ἀποδείξεις νὰ προτείνωμεν πρὸς ὑμᾶς ἐκ τῶν μωσαϊκῶν καὶ τῶν προφητικῶν βιβλίων» —προσθέτει ὁ Μ.—, ἀλλὰ περιορίζεται εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, «ἵνα μὴ ἔχητε νὰ λέγητε, ὅτι σεῖς οἱ χριστιανοὶ ψευδεῖς μαρτυρίας καὶ ἀποδείξεις ἐπινοεῖτε»...

Τέλος ὁ Μάξιμος ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς κατὰ τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [267] ἀντιρρήσεως. Ἐὰν—λέγουσιν οἱ ἀγαρηνοὶ—Θεὸς ἦτο ὁ Χριστός σας, διατί οἱ ἰουδαῖοι, ἄνθρωποι ὄντες, ἠδυνήθησαν νὰ κακο-

ποιήσωσι καὶ ἐξοντώσωσιν αὐτὸν δι' ἀτίμου θανάτου; Τὴν ἔνστασιν ταύτην ὁ Μάξιμος χαρακτηρίζει ἀνόητον καὶ θεομάχον. «Καὶ ὅτι μὲν—λέγει—ὁ Χριστὸς εἶνε Θεὸς παντοκράτωρ καὶ Δημιουργὸς τῶν πάντων, ἀπεδείξαμεν ἤδη δι' ὅσων ἐμνημονεύσαμεν εὐαγγελικῶν μαρτυριῶν. Ὅτι δὲ ἑκὼν παρέδωκεν ἑαυτὸν εἰς θάνατον καὶ οὐχὶ ἐξ ἀδυναμίας τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ οἱ ἰουδαῖοι ἐθανάτωσαν αὐτόν, καὶ ὅτι εἶχε τὴν δύναμιν μὴ μόνον τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἀπειθεῖς ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἁπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πάντας ὁμοῦ ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ νὰ ἀφανίσῃ, θὰ ἀποδείξωμεν ἐκ τῶν αὐτῶν Εὐαγγελίων». Διὰ μακρῶν ἀκολούθως ἐκθέτων ὁ Μάξιμος τὰς σχετικὰς μαρτυρίας, ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἑκούσια πάθη καὶ τὸν ἑκούσιον θάνατον ὑπέστη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, ἐφ' ᾧ καὶ ἀποτελοῦσι δόξαν δι' αὐτὸν καὶ οὐχὶ ἀτιμίαν, «ὡς ὑμεῖς ἐκ κακίας φλυαρεῖτε»... «Ἀπόστητε, λοιπόν, τῆς σατανικῆς ὑμῶν ἀπιστίας καὶ ἐν πλήρει μετανοίᾳ προσέλθετε πρὸς τὸν Σωτῆρα Χριστὸν καὶ πάντων Θεόν...Ἂν δὲ πράγματι ἐπαινῆτε καὶ δέχεσθε τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ὡς δίκαιον καὶ ὀρθόν, φροντίσατε νὰ τηρῆτε τὰς ἐν αὐτῷ ἐντολὰς καὶ τὰ δόγματα»...

5. Κατὰ τῶν Λατίνων.

Παπικαὶ οὐνιτικαὶ ὀχλήσεις.

Μετὰ τὴν κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων πολεμικήν, δευτέραν κατὰ σπουδαιότητα ἔτασσεν ὁ Μάξιμος τὴν κατὰ τῶν λατίνων ἀντίδρασιν, ἀφορμὴν μὲν λαβὼν ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπὸ δραστηρίων παραγόντων ἀσκουμένης προπαγάνδας ὑπὲρ ἑνώσεως τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν παπικήν, ἀλλὰ καὶ ὡς γνωρίζων τὴν μακρὰν ἱστορίαν τῶν ἀπ' αὐτῆς τῆς εἰς τὴν Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπανειλημμένων ἀποπειρῶν τῶν παπῶν πρὸς ὑποδούλωσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ρωσικῆς οὐνίας ἤδη ἀπὸ τοῦ μεσαίωνος λατινικαὶ διηγήσεις φέρουσι τοὺς ρώσους προσελθόντας εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τῇ ἐνεργείᾳ λατίνων ἱεραποστόλων, καὶ δὴ τοῦ εἰς Ρωσίαν παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ὄθωνος Γ' ἀποσταλέντος γερμανοῦ ἱεραποστόλου τῶν ἀρχῶν τοῦ ια' αἰ. ἀρχιεπισκόπου in partibus infidelium Brun ἢ Bruno, ἤ, κατὰ τὸ μοναχικὸν αὐτοῦ ὄνομα, Βονιφατίου· αἱ διηγήσεις ἀναφέρουσιν ὅτι μετὰ ταῦτα οἱ ρῶσοι, παραπεισθέντες ὑπὸ τοῦ εἰς Ρωσίαν ἀφιχθέντος ἕλληνος ἱεράρχου, προέδωκαν τὸν πάπαν καὶ μετέστησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὀρθοδοξίαν. Τοῦ μυθολογήματος τούτου δράσται ὑπῆρξαν δύο παλαιοὶ λατῖνοι συγγραφεῖς, ὁ Petrus Damianus, ἐκ τῶν μοναχῶν καὶ ἡγουμένων τῆς μονῆς τῆς μέσης Ἰταλίας Fontis Avellani, ἐπίσκοπος Ὀστίας καὶ καρδινάλιος (†1072), καὶ ὁ πιθανῶς κατὰ τὸν ιβ' αἰ. ζήσας ἄγνωστος διασκευαστὴς τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ γάλλου μοναχοῦ Ademar [368]. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διηγήσεων τούτων τινὲς τῶν παπικῶν συγγραφέων δὲν διστάζουσι νὰ ἀνακηρύττωσι τοὺς ρώσους ὡς ἀρχῆθεν ρωμαιοκαθολικούς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὁμῆλιξ, συμμαθητὴς καὶ συγγενὴς τοῦ Bruno, Titmar, ἐπίσκοπος Merscburg, ἐν τῷ

Χρονικῷ αὐτοῦ ὁμιλῶν περὶ τοῦ βαπτίσματος τῶν ρώσων λέγει ρητῶς ὅτι ὁ Βλαδίμηρος παρέλαβε τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ τῶν ἑλλήνων [269].

Ἀλλ' ἂν δὲν ἦνε ἀκριβὲς ὅτι οἱ ρῶσοι ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ τῶν λατίνων, ἀκριβὲς ὅμως εἶνε ὅτι, κατὰ τὸ *Χρονικὸν Νίκωνος*, ὁ πάπας ἀπεπειράθη νὰ προσελκύσῃ τοὺς ρώσους εἰς τὸν παπισμὸν ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον διάβημα ἐγένετο δι' ἀποστολῆς λεγάτων πρὸς τὸν ἡγεμόνα Κιέβου Γιαροπόλκ ἐκ Ρώμης, τὸ δὲ δεύτερον τῷ 988 πρὸς τὸν τότε ἐν Κορσοὺν εὑρισκόμενον Βλαδίμηρον διὰ λεγάτων κομιζόντων πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ ἱερὰ λείψανα. Ἡ ἀπόπειρα ἐπανελήφθη καὶ μετὰ ταῦτα δίς, τῷ 991 καὶ 1000, τῇ συμπράξει τῶν πολωνῶν, τσέχων καὶ οὔγγρων βασιλέων, ἀντιπρόσωποι τῶν ὁποίων συνώδευον τοὺς παπικοὺς ἀπεσταλμένους. Καὶ αὐτοὺς μὲν ὁ Βλαδίμηρος ἐδέχθη λίαν εὐμενῶς· μόλις δ' ὅμως ὡς ἀνεχώρησαν, ὑπεδέχετο τοὺς πρώτους ἐκ ΚΠόλεως ἕλληνας ἐπισκόπους, ὧν ἡγεῖτο ὁ πρῶτος τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας μητροπολίτης Λέων, ὅστις, ἐξ ἀφορμῆς ἀκριβῶς τῶν παπικῶν τούτων διαβημάτων, προέβη εἰς συγγραφὴν ἔργου κατὰ τῶν λατίνων. Τὸ *Χρονικὸν Νίκωνος* προσθέτει, ὅτι μετ' οὐ πολὺ ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως ἔγραφε πρός τε τὸν Βλαδίμηρον καὶ τὸν Λέοντα συνιστῶν ν' ἀπέχωσι πάσης σχέσεως πρὸς τὸν πάπαν καὶ νὰ προσέχωσι τὴν κακοδοξίαν τῶν λατίνων, ὡς κακῶς φρονούντων περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νηστευόντων τὰ Σάββατα, καθαγιαζόντων ἄζυμα ἀντὶ ἄρτου καὶ θεωρούντων τὸν πάπαν ἀλάθητον [270].

Μετὰ τὴν ὁριστικὴν διαίρεσιν τῶν Ἐκκλησιῶν καθ' ἅπασαν τὴν προμογγολικὴν περίοδον τῆς ρωσικῆς ἱστορίας αἱ ἀπόπειραι τῶν παπῶν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς οὐνίας τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν σχετικῶς ὀλίγαι. Πρῶται ἀναφέρονται ἡ τῷ 1075 ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου Στ' ἀποστολὴ εἰς Ρωσίαν λεγάτων καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1084-1089 ὑπὸ τοῦ ἀντίπαπα Κλήμεντος Γ' πρὸς τὸν μητροπολίτην Ἰωάννην Β'. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ οὐνίας προτάσεων τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων εἷς τῶν ἐπισκόπων τοῦ μητροπολίτου προέβη εἰς σύνταξιν ἀπαντήσεως πρὸς τὸν πάπαν, ἐν ᾗ, μετὰ περισσῆς εὐπρεπείας ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ, ἐπεχείρησεν ἔλεγχον τῶν πλανῶν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, συνίστα δ' εἰς τὸν ρωμαῖον ποντίφηκα ὅπως ἀποταθῇ πρὸς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως καὶ τὴν περὶ αὐτὸν σύνοδον τῶν μητροπολιτῶν, οἵτινες «δυνατοί εἰσι» νὰ ἐξετάσωσι τὰ τοιαῦτα ζητήματα. Ἄλλοι παπικοὶ λεγάται ἦλθον μετὰ ταῦτα εἰς Ρωσίαν τῷ 1091 ἐπὶ Οὐρβανοῦ Β' [271], τῷ 1155 ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ διασήμου ἐπισκόπου Κρακοβίας Ματθαίου ὁ ἀββᾶς Μπερνάρδος [272], τῷ 1169 ἔπεμψεν ἀπεσταλμένους ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Γ' καὶ τῷ 1207 ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ'. Οὗτος ἐν ἐπιστολῇ ἀπευθυνθείσῃ archiepiscopis, episcopis et universis tam clericis quam laicis per Rutheniam constitutis ἐπενείρει νὰ πείσῃ τοὺς ρώσους νὰ ἐπιστραφῶσιν εἰς τὴν ἀφ' ἧς ἐξέκλιναν ὁδὸν τῆς ἀληθείας. Εἰς τὸν λεγάτον τοῦ Ἰννοκεντίου, προσπαθοῦντα νὰ ἀποδείξῃ πρὸς τὸν

ρῶσον ἡγεμόνα τὴν ὑπεροχὴν τῆς λατινικῆς θρησκείας καὶ δηλώσαντα, τέλος, ὅτι ὁ πάπας δύναται νὰ τῷ παραχωρήσῃ πόλεις πολλὰς καὶ νὰ ἀναδείξῃ αὐτὸν μέγαν βασιλέα διὰ τοῦ ξίφους τοῦ ἁγίου Πέτρου, ὁ Ρωμανός, ἐπιτήδειος εἰς θεολογικὰς συζητήσεις, ἀφοῦ ἀνεσκεύασε τὸν συνομιλητήν, ἀνασπάσας τὸ ξίφος προσέθηκεν «ἔχει τοιοῦτο ξίφος ὁ πάπας; Ἐφ' ὅσον τὸ φέρω εἰς τὸ πλευρόν μου, δὲν ἔχω ἄλλου ἀνάγκην, τὰς δὲ πόλεις κατακτῶ δι' αἵματος, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν προγόνων μου»[273]. Περὶ τὸ τέλος τῆς προμογγολικῆς περιόδου ἀπόπειρα προῆλθεν ἐκ τῶν ἀδελφῶν τοῦ ἐν Πολωνίᾳ νεοσυστάτου τότε (1216) τάγματος τῶν δομινικανῶν (Fratres Praedicatores), ἤρξατο δὲ περὶ τὸ 1228, ἐν Κιέβῳ, ἔνθα οὗτοι εἶχον ἱδρύσει ἴδιον ναὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Μαρίας (Sancta Maria). Παρόμοιον διάβημα ἐπεχείρησεν ἐφεξῆς ὁ πάπας Ὁνόριος ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμμαχίας τῶν ρώσων μετὰ τοῦ λιθουανικοῦ τάγματος, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ περισωθείσης ἐπιστολῆς γραφείσης τῷ 1227 καὶ ἀπευθυνθείσης ad universos reges Russiae. Ἐν αὐτῇ ὁ πάπας, ὑπισχνούμενος εἰρήνην καὶ εὐημερίαν ἐν τοῖς κόλποις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἔγραφε πρὸς τοὺς ρώσους ἡγεμόνας: «Αἱ πλάναι ὑμῶν ἐν τῇ πίστει ὀξοργίζουσι τὸν οὐρανὸν καὶ ἀποβαίνουσιν αἰτίαι πάντων τῶν ἐν Ρωσίᾳ κακῶν· φοβήθητε ἔτι περισσότερα, ἐὰν δὲν ἐπιστραφῆτε εἰς τὴν ἀλήθειαν. Συμβουλεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν ὅπως δηλώσητε πρὸς ἡμᾶς ἐγγράφως τὴν ὑμετέραν βούλησιν». Ἄγνωστον ὅμως εἶνε ἂν ἡ ἐπιστολὴ ἔφθασεν εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον[274]. Τέλος, τῷ 1232 ὁ πάπας Γρηγόριος Θ' εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἐν Ρωσίᾳ προπαγάνδας τῶν δομινικανῶν τοῦ Κιέβου παρέσχεν εἰς αὐτοὺς διὰ βούλας δικαιώματα ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὰς ἀφέσεις, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ δρᾶσις τῶν προπαγανδιστῶν περιέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν κυβερνώντων, διετάχθη τῷ 1233 ἡ ὁριστικὴ ἐξορία αὐτῶν ἐκ Κιέβου. Οὐδεμία ὅμως τῶν ἀποπειρῶν τούτων ἔσχε τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας ταύτας ἀποτυχίας, ὡς καὶ τὴν ματαίωσιν τῆς εἰς τὸν λατινισμὸν προσελκύσεως τῆς ρωσικῆς Γαλικίας ὑπὸ τῶν οὔγγρων βασιλέων, οἱ πάπαι Ρώμης δὲν ἀπηλπίσθησαν. Οὕτω, ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Δ', ἀποφασίσας νὰ ἐξαποστείλῃ τῷ 1245 πληρεξουσίους πρὸς τὸν μέγαν μογγόλον Χάνον Γουγιούκ, ἀνέθηκεν εἰς αὐτούς, διερχομένους διὰ Γαλικίας, νὰ προέλθωσι πρότερον εἰς διαπραγματεύσεις ἐπὶ τῆς οὐνίας μετὰ τοῦ ἄρχοντος τῆς Γαλικίας πρίγκηπος Δανιὴλ Ρωμάνοβιτς. Οὗτος, κολακευθεὶς ἐκ τῆς παπικῆς ὑποσχέσεως τοῦ βασιλικοῦ στέμματος, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐδέχθη νὰ ὑπαγάγῃ ἑαυτὸν καὶ τὴν ἐπικράτειάν του ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἁγ. Πέτρου καὶ τοῦ πάπα, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς τηρήσεως τοῦ ἐνζύμου ἄρτου διὰ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν καὶ τῶν λατρευτικῶν τύπων τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ἐδέχθη ὁ πάπας. Ὅταν ὅμως ὁ παπικὸς λεγάτος ἀρχιεπίσκοπος Πρωσίας ἀφίκετο εἰς Γαλικίαν πρὸς συντέλεσιν τῆς οὐνίας καὶ προσφορὰν τοῦ βασιλικοῦ διαδήματος, ὁ Δανιὴλ αἴφνης ἀντέταξεν ἄρνησιν ἐπὶ τῇ προφάσει μὲν ὅτι, ὡς ἐκ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐπιδεινώσεως τῶν πρὸς τοὺς τατάρους σχέσεών του, εἶχεν ἀνάγκην βοηθείας μᾶλλον

παρὰ τοῦ πάπα καὶ οὐχὶ βασιλικοῦ διαδήματος, πράγματι δ' ὅμως διὰ τὸν λόγον ὅτι μετεμελήθη διὰ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν. Ἐν τούτοις ὁ Ἰννοκέντιος, ἐπαναλαβὼν τὴν ἀπόπειραν τῷ 1253, συνοδευομένην μεθ' ὑποσχέσεως νὰ βοηθήσῃ αὐτὸν κατὰ τῶν τατάρων, ἐπέτυχε νὰ ἀναγορεύσῃ αὐτὸν βασιλέα τῆς ἱερᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πιεσθέντα καὶ ὑπὸ τοῦ πολωνοῦ βασιλέως, τῶν βογιάρων καὶ τῆς ἐκ ρωμαιοκατολίκων ἑλκούσης τὸ γένος μητρός του. Φαίνεται ὅμως ὅτι συνεπείᾳ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ μητροπολίτου Κυρίλλου Γ' ὁ Δανιὴλ δὲν προέβη μέχρι πραγματοποιήσεως τῆς οὐνίας, ὑποσχεθεὶς μόνον ὅτι θὰ ἔπραττε τοῦτο ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ πάπας ἐπετύγχανε τὴν ἕνωσιν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[375]. Ὁ αὐτὸς Ἰννοκέντιος εἶχεν ἀποστείλει λεγάτους καὶ πρὸς τὸν διὰ τὸν ἡρωϊσμόν του γενόμενον καὶ ἐν Εὐρώπῃ γνωστὸν πρίγκηπα τοῦ Νόβγοροδ Ἀλέξανδρον Νιέβσκιη (1220–1263), ὑπομιμνήσκων ὑπόσχεσιν τοῦ ἀποθανόντος πατρός του Γιαροσλὰβ πρὸς ἕνωσιν μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἣν καὶ θὰ ἐπραγματοποίει ἂν δὲν κατελάμβανεν αὐτὸν ὁ θάνατος· προέτρεπε δὲ τὴν ἐκτέλεσιν ὑπὸ τοῦ υἱοῦ, ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ποθῇ εἰλικρινῶς τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν καὶ τὴν γηΐνην εὐδαιμονίαν. Εἰς ἀπάντησιν ὅμως ὁ Νιέβσκιη ἔγραφε πρὸς τὸν πάπαν «ἡμεῖς γνωρίζομεν ποία εἶνε ἡ ἀληθὴς διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας· ὅθεν οὐ μόνον δὲν ἀποδεχόμεθα τὴν διδασκαλίαν τὴν ὑμετέραν, ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἐπιθυμοῦμεν νὰ τὴν γνωρίσωμεν». Ὁ Ἀλέξανδρος περιωρίσθη μόνον εἰς ἔκδοσιν ἀδείας πρὸς ἀνέγερσιν λατινικοῦ ναοῦ ἐν Ψκώφ[376].

Ἐπὶ ἕνα ὅλον μετὰ ταῦτα αἰῶνα οὐδεμία γίνεται μνεία ἄλλου οὐνιτικοῦ διαβήματος. Μόλις τῷ 1348 ἡ ρωσικὴ χρονογραφία ἀναφέρει μίαν ἀπὸ τῆς ἄγαν λατινόφρονος Σουηδίας πρόκλησιν πρὸς δημοσίαν θεολογικὴν συζήτησιν μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ λατίνων ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως τὸ ἡττηθησόμενον μέρος προσχωρήσῃ εἰς τὴν ἐκ τῶν δύο θρησκειῶν ἀποδειχθησομένην κρείσσονα. Ὅθεν παλλαϊκὴ συνέλευσις διασκεφθεῖσα ἐπὶ τῆς προτάσεως ἐν Νόβγοροδ, ἀπήντησε πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Σουηδίας Magnus, «ἂν θέλῃς νὰ μάθῃς τίνος θρησκεία εἶνε καλλιτέρα, ἡ ἰδική μας ἢ ἡ ἰδική σας, στεῖλε εἰς τὴν ΚΠολιν πρὸς τὸν πατριάρχην, ἐφ' ὅσον παρὰ τῶν ἑλλήνων παρελάβομεν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, διότι δὲν ἐννοοῦμεν νὰ συζητήσωμεν μετὰ σοῦ περὶ πίστεως». Τὸ Χρονικὸν ἀναφέρει ὅτι ὁ σουηδὸς βασιλεύς, προσβληθεὶς ἐκ τῆς ἀπαντήσεως, προέβη εἰς ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ρωσίας, ἥτις ὅμως ἔσχε δυσμενῆ διὰ τοὺς σουηδοὺς ἔκβασιν[377]. Κατὰ τὸ αὐτὸ Χρονικόν, τῷ 1388 παρὰ τοῦ ἐν Ρώμῃ πάπα Οὐρβανοῦ[377], ἐπωφεληθέντος τῆς ἐν Ρωσίᾳ πολιτικῆς ἀναστατώσεως, ἀπεστάλη πρεσβεία πρὸς ἀνακίνησιν τοῦ ζητήματος τῆς οὐνίας, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἄνευ ἀποτελέσματος.

Πολὺ συβαρώτεραι τῶν μέχρι τοῦδε ἀπόπειραι πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς οὐνίας ἐγένοντο τὸ μὲν διὰ τοῦ Μόσχας Ἰσιδώρου, τὸ δὲ διὰ τοῦ γάμου τῆς Ζωῆς–Σοφίας Παλαιολογίνας μετὰ τοῦ ρώσου μονάρχου Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς.

Ὁ Ρωσίας Ἰσίδωρος.

Καθ' ἃ ἀφηγεῖται ὁ Καραμζήν, ὅταν ὁ ἡγεμὼν Μόσχας Βασίλειος Βασίλειεβιτς ὁ Σκοτεινὸς (*Τιόμνιη*, 1425—1462) ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἑτοιμάζεται νὰ ἀπέλθῃ εἰς Ἰταλίαν ὅπως μετάσχῃ τῆς συνόδου τῆς μελλούσης νὰ ἀποφασίσῃ περὶ ἑνώσεως τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς, ἐξέφρασεν ἔκπληξιν, ἐπὶ τέλους ὅμως ὑπείξας εἰς τὴν εὐφραδῆ ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου ἀνάπτυξιν τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκεῖ παρουσίας του, μετὰ δυσκολίας συγκατετέθη εἰπὼν «οἱ πάπποι καὶ οἱ πατέρες μας οὐδὲ νὰ ἀκούσουν ἤθελον περὶ ἑνώσεως τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας, ὅθεν καὶ ἐγὼ δὲν θέλω· ἀλλ ἐὰν σὺ σκέπτεσαι ἄλλως, πήγαινε, δέν σε ἐμποδίζω. Νὰ ἐνθυμῆσαι μόνον τὴν ἁγνήν μας πίστιν καὶ νὰ τὴν φέρῃς ἐπιστρέφων μεθ' ἑαυτοῦ» [279]. Ὁ Ἰσίδωρος—προσθέτει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς—ὁρκισθεὶς νὰ μὴ προδώσῃ τὴν ὀρθοδοξίαν, τῇ 8 Σεπτεμβρίου τοῦ 1437 ἀνεχώρησε συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Σουζδάλης Ἀβραμίου —ἀκολουθουμένου ὑπὸ τοῦ μετέπειτα συγγράψαντος περιγραφὴν τῶν κατὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον ἱερέως Συμεὼν—καὶ πολυαρίθμου ἀκολουθίας, ἀποτελουμένης ἐξ ἑκατὸν περίπου προσώπων. Ἡ πρὸς τὴν Ἰταλίαν πορεία διήρκεσε πλέον τοῦ ἔτους, ἡ δὲ μεγαλοπρέπεια αὐτῆς ὑπῆρξεν ἀνάλογος πρὸς τὸ ἀξίωμα, τὸ πλῆθος καὶ τὴν προέλευσιν τῆς πομπῆς. Ἡ συνοδεία, ἐφωδιασμένη διὰ 200 ἵππων καὶ ἁμαξῶν καὶ διελθοῦσα διὰ Τβέρ, Νόβγοροδ, Ψκώφ, Ρήγας, Λυμπέκ, Λιούνεμπουργ, Μπράουνσιβάϊν, Λειψίας, Ἐρφούρτης, Μπάμπεργ, Ντούρεμπεργ, Ἄουγκσμπουργ καὶ Τυρόλου, ἔφθασεν εἰς Φερράραν τῇ 18 Αὐγούστου 1438.

Εἶνε γνωστὴ ἡ κατὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον στάσις τοῦ Ἰσιδώρου καὶ ὁλοπρόθυμος προσχώρησις αὐτοῦ εἰς τὴν φλωρεντινὴν οὐνίαν (5 Ἰουλίου 1439). Φέρων τὸν τίτλον καρδιναλίου πρεσβυτέρου καὶ ἀποστολικοῦ λεγάτου «de latere apostolicae Sedis» διὰ τὰς ἐπαρχίας Λιθουανίας, Λιβονίας καὶ πάσης Ρωσίας, ὡς καὶ διὰ τὰς ἐπαρχίας τῆς Πολωνίας καὶ Γαλικίας [281], ἀνεχώρησεν ἐκ Φλωρεντίας τῇ 6 Σεπτεμβρίου 1439, καὶ διὰ Βενετίας, Ἀδριατικῆς, Δαλματίας καὶ Κροατίας τῇ 5 Μαρτίου 1440 ἀφίκετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Οὑγγαρίας. Ἐκεῖθεν ἀπέλυσε πρὸς ὁλόκληρον τὴν περιφέρειαν τοῦ λεγάτου του καὶ «πρὸς πᾶσαν τὴν Ρωσίαν τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανισμοῦ» ποιμαντορικὴν ἐγκύκλιον, δι' ἧς εὐηγγελίζετο πρὸς τὸ ποίμνιόν του τὸ συντελεσθὲν μέγα γεγονὸς τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, παρακαλέσας δὲ πάντας, τούς τε ὀρθοδόξους δῆλον ὅτι καὶ τοὺς λατίνους, νὰ καταπαύσωσι πᾶσαν πρὸς ἀλλήλους διαμάχην, «ὅτι πάντες δοῦλοί ἐσμεν τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν», προέτρεψε τοὺς μὲν λατίνους νὰ μὴ δυσπιστῶσι πρὸς τοὺς τῆς ἑλληνικῆς πίστεως, ἐφ' ὅσον τὸ βάπτισμα αὐτῶν εἶνε ἅγιον καὶ ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀμφοτέρους δέ, τούς τε ἕλληνας καὶ τοὺς λατίνους, νὰ φοιτῶσιν ἀδιακρίτως εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ τοὺς λατινικοὺς ναοὺς μεταλαμβάνοντες τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵμα-

τος τοῦ Κυρίου, ὅτι οὕτω ἐνέκρινεν ἡ «μεγάλη οἰκουμενικὴ σύνοδος» τῆς Φλωρεντίας μετὰ μακρὰν ἔρευναν τῶν θείων Γραφῶν.

Τελέσας εἶτα ὁ Ἰσίδωρος τὰ ἐγκαίνια ρωμαιοκατολικοῦ ναοῦ τῆς πολίχνης Ταρνὼφ ἐν συλλειτουργίᾳ μετὰ λατίνου ἐπισκόπου, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκ Κρακοβίας προχωρήσας διὰ Περεμύσλ καὶ Λβὼφ ἐστάθμευσεν ἐν Κιέβῳ, ἔνθα ὁ κλῆρος ὑπεδέχθη αὐτὸν ὡς τὸν μοναδικὸν μητροπολίτην πασῶν τῶν ρωσικῶν ἐπαρχιῶν· εἶτα δὲ κατευθυνθεὶς εἰς Βίλνο παρέμεινεν ἐφ' ἱκανὸν ἐν Λιθουανίᾳ, μὴ σπεύδων νὰ φθάσῃ εἰς Μόσχαν, ἵνα δοθῇ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος εἰς τοὺς ἐν τῇ πρωτευούσῃ ὅπως συμβιβασθῶσι πρὸς τὰ γενόμενα, οὕτω δὲ τύχῃ τῆς προσηκούσης ὑποδοχῆς. Ὄντως δ' οἱ ἐν Μόσχᾳ ἐπληροφορήθησαν περὶ τῶν ἐν Φλωρεντίᾳ συντελεσθέντων καὶ τῆς στάσεως τοῦ Ἰσιδώρου παρὰ τῶν ἐκ Βενετίας πρὸ τῆς ἐκκινήσεως τοῦ μητροπολίτου ἐπισπευσάντων τὴν εἰς Ρωσίαν ἐπάνοδον ἐπισκόπου Ἀβραμίου, ἱερομονάχου Συμεὼν καὶ τοῦ μετασχόντος τῆς εἰς Ἰταλίαν συνοδείας τσαρικοῦ ἀπεσταλμένου Θωμᾶ. Ἐν Λιθουανίᾳ οἱ ἐπιχώριοι πρίγκηπες ἀνεγνώρισαν μὲν τὸν Ἰσίδωρον ὡς ρῶσον μητροπολίτην, οὐχὶ ὅμως καὶ ὡς παπικὸν λεγάτον· οὗτος ὅμως κατὰ τὴν πρὸς τὴν Μόσχαν ὁδοιπορίαν ἐξηκολούθει νὰ ἱερουργῇ ἀδιακρίτως ἔν τε ὀρθοδόξοις καὶ ἐν λατινικοῖς ναοῖς. Μετὰ ἐτησίαν περίπου ἐν Λιθουανίᾳ παραμονὴν ὁ Ἰσίδωρος ἔφθασεν εἰς Μόσχαν τῇ 19 Μαρτίου 1441, ἤτοι μετὰ τέσσαρα ἀκριβῶς ἔτη ἀπὸ τῆς εἰς Ἰταλίαν ἀναχωρήσεως. Εἰς τὴν πόλιν εἰσῆλθεν οὐχὶ ὡς ὀρθόδοξος μητροπολίτης, ἀλλ' ὡς παπικὸς λεγάτος καὶ καρδινάλιος, προηγουμένων τοῦ ἐσταυρωμένου λατινικοῦ τύπου καὶ τριῶν ἀργυρῶν ποιμαντορικῶν ράβδων–σκήπτρων. Κατευθυνθεὶς δὲ εὐθὺς μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ πρὸς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ἀνέμενεν αὐτὸν ὁ ἡγεμὼν μετὰ τῶν μεγιστάνων καὶ ἀξιωματούχων καὶ μέγα λαοῦ πλῆθος καταπλήκτου διὰ τὰς πρωτοφανεῖς δι' αὐτὸν τελετουργικὰς καινοτομίας, ἐτέλεσε δοξολογίαν καὶ μετ' αὐτὴν τὴν θείαν λειτουργίαν, καθ' ἣν «ἐν πρώτοις» ἐμνημόνευσε τοῦ πάπα Εὐγενίου, ἀντὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, μετ' αὐτὴν δὲ κατὰ διαταγήν του ὁ ἀρχιδιάκονος ἀνελθὼν τὸν ἄμβωνα ἀνέγνω τὴν γνωστὴν ἑνωτικὴν Πρᾶξιν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, εἶτα δ' ἐπέδωκεν ἰδιοχείρως πρὸς τὸν ἡγεμόνα ἐπίσημον γράμμα τοῦ πάπα, δι' οὗ οὗτος, ἀγγέλλων πρὸς τὸν τσάρον τὴν συντελεσθεῖσαν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, παρεκάλει αὐτὸν νὰ βοηθήσῃ μετὰ ζήλου εἰς τὸ ἔργον τῆς οὐνίας «τὸν τόσον ἐνθέρμως μοχθήσαντα ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως τιμιώτατον ἀδελφὸν ἡμῶν Ἰσίδωρον, τὸν σὸν μητροπολίτην Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας καὶ ἀπὸ τοῦ ἀποτολικοῦ θρόνου λεγάτον». Πάντες ἐν τῷ ναῷ, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, κατάπληκτοι ἠτένιζον ἀλλήλους ἀποροῦντες ἐπὶ τοῖς ἀκουομένοις καὶ ὁρωμένοις, «ἄφωνοι δὲ –λέγει ὁ Καραμζὴν– ἤκουον ὀγδόην οἰκουμενικὴν σύνοδον, τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου καὶ τὴν εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς συνόδου ταύτης συγκατάθεσιν τῶν διασημοτέρων ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν τῆς Ἑλλάδος, τῶν ἔκπαλαι ἡμετέρων διδασκάλων». Καὶ ἐπιλέγει μὲν καὶ ὁ ρῶσος χρονογράφος ὅτι ἡ τοιαύτη τοῦ Ἰσιδώρου διαγωγὴ προεκάλεσε μεγίστην σύγχυσιν καὶ ταραχὴν τοῦ τε ἡγεμόνος, τῶν ἐπι-

σκόπων καὶ πάντων τῶν εἰς ὑπάντησιν τοῦ μητροπολίτου συνελθόντων εἰς Μόσχαν βογιάρων, καὶ ὅτι ὁ μονάρχης μετὰ τριήμερον σκέψιν διέταξε τὴν σύλληψιν τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τὴν ὑπὸ τῆς συνόδου καταδίκην αὐτοῦ ὡς αἱρετικοῦ, πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόφασις αὕτη εἶχε ληφθῆ πρὸ τῆς εἰς Μόσχαν ἀφίξεως τοῦ Ἰσιδώρου, διότι, ὡς εἴπομεν, εἶχεν ἤδη ἐκεῖ γνωσθῆ τὸ φλωρεντινὸν πραξικόπημα, εἰς μεγάλην δ' ἀπορίαν περὶ τοῦ πρακτέου περιῆλθον οἱ ἐν Μόσχᾳ ἐκ τῶν ἄκρως δυσαρέστων ἀκουσμάτων καταγανακτήσαντες· τοῦτο, ἄλλως τε, τεκμηριοῦται καὶ ἐκ τῆς σχετικῆς πρὸς τοὺς ἁγιορείτας ἐπιστολῆς τοῦ ρώσου ἡγεμόνος. Παρελθούσης ὅμως τῆς ἐκ τῆς πρώτης ἐντυπώσεως ἀμηχανίας ἐλήφθη πιθανώτατα ἡ ἀπόφασις περὶ τῶν δεόντων γενέσθαι, μετὰ τὰς πληροφορίας μάλιστα τῶν παρακολουθησάντων τὰ τῆς συνόδου συνοδῶν τοῦ μητροπολίτου, διηγηθέντων πόσον ὀλίγοι ἐκ τῶν ἑλλήνων ἀρχιερέων προσεχώρησαν εἰλικρινῶς εἰς τὴν ἕνωσιν, πῶς δέ τινες ἐξ αὐτῶν, ὁποῖος ὁ Ἐφέσου Μάρκος, ἐντονώτατα κατ' αὐτῆς διεμαρτυρήθησαν. Δὲν εἶνε ἐπ' ἴσης ἀπίθανον, ὅτι ταῦτα μαθὼν ὁ ἡγεμὼν ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ πληροφορίας καὶ ἐκ ΚΠόλεως, ὁπόθεν θὰ ἐβεβαιώθη ὅτι καὶ τῶν ἀρχιερέων ἡ πλειονότης καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐν μεγάλῃ ὀργῇ διὰ τὰ γενόμενα ἐχαρακτήρισαν τὴν ἀποδοχὴν τῆς οὐνίας ὡς προδοσίαν τῆς ὀρθοδοξίας, ὅτι οἱ ὑπογράψαντες αὐτὴν ἔσπευσαν νὰ δηλώσωσι μετάνοιαν καὶ ὅτι ἐνέμειναν εἰς αὐτὴν μόνον ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἄλλοι τινὲς ὀλίγιστοι, καὶ τοῦτο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς γνωστῆς καιρικῆς ἀνάγκης, ὅτι δὲ καὶ ὁ κόσμος τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετὰ βδελυγμίας ἐστιγμάτιζον τοὺς προσχωρήσαντας εἰς τὴν εἰς σύμπαντα τὸν ὀρθόδοξον κόσμον μισητὴν οὐνίαν. Οὕτως ὁ Ἰσίδωρος εὗρεν ἐν Μόσχᾳ τὰ πνεύματα τῶν ἐπισήμων τοὐλάχιστον κύκλων ἕτοιμα πρὸς λῆψιν ἄκρων κατ' αὐτοῦ ἀποφάσεων. Πράγματι, μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του συλληφθεὶς περιωρίσθη ὑπὸ φρουρὰν ἐν τῇ μητροπολιτικῇ μονῇ Τσιούντοβο, σύνοδος δ' ἐκ τῶν ἐπισκόπων, τῶν ἀρχιμανδριτῶν, τῶν ἡγουμένων καὶ παντὸς τοῦ κλήρου τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀφοῦ ἤλεγξε τὸν Ἰσίδωρον ἐπὶ αἱρέσει, προσεπάθησε νὰ πείσῃ αὐτὸν ὅπως ἀποπτύσῃ αὐτὴν ἵνα τύχῃ ἐλέου· ἐπειδὴ ὅμως καὶ μετὰ δεύτερον καὶ τρίτον διάβημα ἠρνήθη νὰ ὑπακούσῃ, ἐχρησιμοποιήθη κατ' αὐτοῦ ἡ ἀπειλὴ συγκλήσεως νέας μεγάλης συνόδου, ἥτις ἴσως θὰ κατεδίκαζεν αὐτὸν εἰς τὸν ἐπὶ πυρᾶς θάνατον ἢ καὶ εἰς ταφὴν αὐτοῦ ζῶντος. Ὁ Ἰσίδωρος, φοβηθείς, κατώρθωσε νὰ δραπετεύσῃ ἐκ τῆς εἱρκτῆς, κατέφυγε δὲ πρῶτον μὲν εἰς Τβέρ, εἶτα δὲ πρὸς τὸν ἡγεμόνα Καζιμὶρ εἰς Νόβγοροδ, ὁπόθεν μετὰ βραχεῖαν διαμονὴν προσέφυγε πρὸς τὸν πάπαν εἰς Ρώμην [283]. Τόσον μεγάλη ἀδοξία καὶ τοιαύτη ἐλπίδων διάψευσις ἐπεσφράγισε τὴν τόσον ἔνδοξον ἐκ Μόσχας εἰς Ἰταλίαν μετάβασιν καὶ ἐκ Φλωρεντίας ἐλπιδοφόρον εἰς Ρωσίαν ἐπιστροφήν [284].

Τὸ συνοικέσιον Σοφίας Παλαιολογίνας.

Ἀνάλογος εἰς σπουδαιότητα καὶ ἐξ ἴσου πολλὰ ὑπισχνουμένη ἀπόπειρα ρυμουλκήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ρωσίας πρὸς τὴν Ὄστιαν τοῦ παπικοῦ Λατίου ἐπεχειρήθη μετὰ τριακοντίαν διὰ τοῦ ἐν Ρώμῃ

ὑπὸ τοῦ ἤδη καρδιναλίου Βησσαρίωνος καὶ τοῦ πάπα συλληφθέντος καὶ πραγματοποιηθέντος συνοικεσίου τῆς θυγατρὸς τοῦ δεσπότου Πελοπονήσου Θωμᾶ Ζωῆς καὶ τοῦ τσάρου Μόσχας Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς.

Ὡς γνωστόν, ὁ δεσπότης τοῦ Μωρέως, ἀδελφὸς τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, Ἰωάννου Η' καὶ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγων, Θωμᾶς, φεύγων τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων κατάληψιν τῆς Πελοπονήσου, προσέφυγε πρὸς τὸν πάπαν Πίον Β' ἀφοῦ πρότερον ἀφῆκεν ἐν Κερκύρᾳ τὴν οἰκογένειάν του ἀποτελουμένην ἐκ τῆς συζύγου αὐτοῦ Αἰκατερίνης καὶ τῶν τέκνων των Ἀνδρέου, Μανουήλ, Ἑλένης καὶ Ζωῆς. Συνηγοροῦντος καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὁ πάπας δεχθεὶς τὸν βασιλικὸν πρόσφυγα ἀνεδέχθη καὶ τὴν συντήρησιν αὐτοῦ, τὸ αὐτὸ δὲ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θωμᾶ (1465) ἔπραξε καὶ διὰ τὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπολέσαντα καὶ τὴν μητέρα των τέκνα του, μερίμνῃ τοῦ Βησσαρίωνος ὁδηγηθέντα εἰς Ρώμην ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ των. Περὶ τῆς ἀνατροφῆς, ἥτις ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ Βησσαρίωνος ἐδίδετο εἰς αὐτὰ ὑπὸ τὴν παπικὴν αἰγίδα, εἶνε λίαν διαφωτιστικὴ πρὸς τὸν παιδαγωγόν των ἐπιστολή του. Ἀναγγέλλων δι' αὐτῆς ὅτι ὁ πάπας «ἔταξε νὰ δίδῃ κάθε μῆνα στὰ αὐθεντόπουλα δουκάτα τριακόσια» γράφει περαιτέρω τὰ ἑξῆς: «Ἐμένα γοῦν προηγουμένως φαίνεταί μοι ἀναγκαιότατον, ὅπου δὲν εἰμπορεῖ νὰ λείψῃ, πρῶτον ὁ ἰατρός, δεύτερον ὁ διδάσκαλος ἕλλην, τρίτον ὁ διδάσκαλος λατῖνος, τέταρτον ὁ δραγουμάνος. Οὗτοι γοῦν εἰσιν ἀναγκαιότατοι καὶ δὲν εἰμπορεῖ νὰ λείψωσιν. Ἔτι δὲ εἷς ἢ δύο παπάδες λατῖνοι διὰ νὰ ψάλλωσι λειτουργίαν λατινικὴν συνεχῶς, εἶνε γάρ χρεία νὰ ζῶσι τὰ παιδία λατινικῶς, ὥσπερ ἐβούλετο καὶ ὁ μακαρίτης πατήρ των· καὶ οἱ ἄρχοντες ὅπου θέλουσιν εἶσθαι μετ' ἐκείνους, εἶναι χρεία νὰ προσέχωσιν εἰς τοῦτο, νὰ μηδὲν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα, ὡσὰν τὸ ἐποίησαν εἰς τὴν στράταν ὁποῦ ἤρχεσθε, διότι ἄν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἶναι χρεία νὰ φεύγωσι καὶ ἀπὸ τὴν Φραγκίαν· οὐδέ τινας γὰρ θέλει ἄνθρωπον ὁποῦ τὸν ὀνομάζει ἄπιστον καὶ αἱρετικόν, καὶ ἀποστρέφεταί τον φανερά. Μὲ τὸν μακαρίτην τὸν αὐθέντην τὸν παρέτα τους ἐσυντύχαμεν περὶ τούτου. Καὶ ἐκεῖνος ἐβούλετο νὰ τὰ ἐνδύσῃ καὶ νὰ ποιήσῃ νὰ ζοῦν φράγκικα παντελῶς, ἤγουν νὰ ἀκολουθοῦσι τὴν ἐκκλησίαν κατὰ πάντα ὡσὰν λατῖνοι, καὶ ὄχι ἀλλέως, νὰ ἐνδύωνται λατινικῶς, νὰ μάθουν νὰ γονατίζουν τοὺς ὑπερέχοντας καὶ πάππαν καὶ καρδιναλίους καὶ τοὺς ἄλλους αὐθέντας, νὰ ἀποσκευάζωνται τὰς κεφαλάς τους... Ἄς μάθῃ ὁ καθεὶς ἀπ' αὐτοὺς ἐκ στήθους ἕνα προσφώνημα τὸ πλέον μικρὸν εἰς τὸν πάππαν, νὰ τὸ εἴπωσιν εἰς τὸν πάππαν γονατιστοὶ καὶ ἀποσκέπαστοι ὅταν ἔλθωσιν ἐδῶ.... Ὅταν σεβαίνουν εἰς ἐκκλησίαν λατινικήν, ἄς γονατίζουν καὶ ἂς εὔχωνται ὥσπερ οἱ λατῖνοι.. Ἄν οὕτως ποιῶσι θέλουσι βοηθηθεῖν, θέλουν ἔχειν τιμὴν παρὰ πάντας, θέλω δυνηθεῖν καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς συνεργῶ. Εἰ δὲ τἀναντία ποιοῦσιν, ἐγὼ δὲν θέλω δυνηθεῖν νὰ τοὺς βοηθήσω οὐδὲ ὅλως, οἱ ἄνθρωποι θέλουν τοὺς ἀποστραφεῖν, καὶ τινὰς δὲν θέλει τοὺς τιμήσειν οὐδὲ ποσῶς» [285].

Ὅταν ἡ οὕτω ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ πάπα Παύλου Β' κηδεμονευομένη αὐθεντοπούλα Ζωὴ Παλαιολογίνα ἔφθασεν εἰς ὥραν

γάμου, ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην περὶ συνοικεσίου πρότασιν [286] προέκριναν τὸ μετὰ τοῦ νεαροῦ ἡγεμόνος τῆς Μόσχας Ἰβὰν Γ', τοῦ ὁποίου τὰ εὐθὺς μετὰ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνάρρησιν κατορθώματα ἀνεδείκνυον αὐτὸν εἰς μέγαν μονάρχην. Δὲν συμπίπτουσιν αἱ γνῶμαι περὶ τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν προθέσεων τῶν ὑπὸ τῶν προστατῶν τῆς μικρᾶς πριγκηπίσσης ἐπιδιωκομένων διὰ τοῦ σχεδίου τούτου· ἀσφαλῶς ὅμως, ἂν ὁ Βησσαρίων, ὅπως φαίνεται βεβαιότερον, ἐνδομύχως ἀπέβλεπε κυριώτατα εἰς τὴν διὰ τοῦ γάμου τούτου προσέλκυσιν τῆς μεγάλης ρωσικῆς ὀρθοδόξου δυνάμεως εἰς τὴν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ μεγάλην ὑπόθεσιν [287], ὑπὲρ ἧς τόσον ἐμμόνους, ὡς γνωστόν, ἀγῶνας κατέβαλλεν ἐν Εὐρώπῃ, ὁ γάμος οὗτος διὰ τὴν γνωστὴν ψύχωσιν τοῦ Βατικανοῦ πολλὰ ὑπισχνεῖτο περὶ ὁριστικῆς ἐπιτυχίας τῆς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν οὐνιτικῆς προσαρτήσεως τῆς ρωσικῆς διὰ τῆς κατὰ πάντα λατινιστὶ ἐν Ρώμῃ ἀνατραφείσης ἑλληνίδος αὐθεντοπούλας. Ὁ Reinald ἐν τοῖς ἑαυτοῦ Annales ecclesiastici ὑπὸ τὸ ἔτος 1470 γράφων περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Πάπα τεκταινομένων λέγει «ὁ πάπας ἐκολακεύετο ἐλπίζων ὅτι ἡ κόρη θὰ κερδήσῃ τὸν σύζυγον ὑπὲρ τοῦ δόγματος τῆς ρωμαιοκατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν ᾧ καὶ ἀνετράφη αὕτη παρὰ τὸν ἀποστολικὸν θρόνον».

Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Ψκώφ, τὴν πρότασιν ἐκόμισεν εἰς Μόσχαν πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα ἐκ μέρους τοῦ Βησσαρίωνος ὁ ἕλλην Γιούριη (Γεώργιος Ταρχανιώτης ἐκ τῶν τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας τῆς πριγκηπίσσης). Ὁ Ἰβὰν διετέθη ἀμέσως εὐνοϊκῶς πρὸς τὴν πρότασιν· ἀλλὰ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος (1464—1473) καὶ οἱ πρόκριτοι τῶν εὐπατριδῶν, εἰς τοὺς ὁποίους αὕτη ἀνεκοινώθη, ἐπεδοκίμασαν τὸν γάμον φρονοῦντες ὅτι ἡ ἕνωσις μετὰ «βλαστοῦ δένδρου βασιλικοῦ, ἐπισκιάσαντός ποτε σύμπαν τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα», θὰ καταστήσῃ τὴν Μόσχαν νέον Βυζάντιον, μεταβιβάζουσα εἰς τοὺς ρώσους μονάρχας τὰ δικαιώματα καὶ τὰ προνόμια τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων. Ἐπιθυμῶν ὅμως ὁ ἡγεμὼν νὰ ἔχῃ πλείονας καὶ θετικωτέρας πληροφορίας περὶ τῶν προσωπικῶν προσόντων τῆς ἑλληνίδος πριγκηπίσσης, ἀπέστειλεν εἰς Ρώμην τὸν ἔμπιστον αὐτοῦ Ἰωάννην Φριάζην, ἰταλὸν νομισματοκόπον παρὰ τῇ αὐλῇ του, «ὡς γνώστην τῶν ἰταλικῶν ἠθῶν» [288]. Οὗτος, συναντηθεὶς μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος, γενόμενος δὲ δεκτὸς καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ δι' ὃν ἀπεστάλη σκοποῦ ὑπεκρίθη τὸν λατινόφρονα κατὰ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ εἰς τὰς λατινικὰς ἱεροτελεστίας [289], ἀφοῦ δὲ εἶδε καὶ τὴν αὐθεντοπούλαν καὶ συνέλεξε τὰς ἀπαιτουμένας πληροφορίας, ἐπέστρεψεν εἰς Μόσχαν, ἔνθα ἐξέθηκε πρὸς τὸν ἡγεμόνα τὰς ἐκ τῆς ἀποστολῆς ἐντυπώσεις του, αἵτινες ἦσαν εὐνοϊκαί. Ἀποφασίσας μετὰ τοῦτο ὁ Ἰβὰν ὁριστικῶς τὴν σύναψιν τοῦ γάμου, ἀπέστειλεν ἐκ δευτέρου (17 Ἰουν. 1472) τὸν Φριάζην εἰς Ρώμην μετὰ πολυαρίθμου ἀκολουθίας, ἥτις θὰ ἀπετέλει τὴν τιμητικὴν συνοδείαν τῆς νύμφης κατὰ τὴν εἰς Μόσχαν μετάβασιν αὐτῆς, ἐφωδίασε δὲ αὐτὸν καὶ δι' ἐπιστολῆς «πρὸς τὸν πάπαν Κάλλιστον», ὅστις διεδέχθη τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποβιώσαντα Παῦλον. Οἱ ἀπεσταλ-

μένοι ὅμως πληροφορηθέντες καθ' ὁδὸν ὅτι ὁ νέος πάπας ἐκαλεῖτο Σίξτος, ἵνα μὴ ἀναγκασθῶσι νὰ ἐπανακάμψωσιν εἰς Μόσχαν πρὸς παραλαβὴν νέων ἡγεμονικῶν γραμμάτων, αὐτοὶ προέβησαν εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἐν τῷ ἐγγράφῳ παπικοῦ ὀνόματος.

Τοὺς ἀπεσταλμένους ὑπεδέχθησαν ὁ Βησσαρίων, ὁ πάπας καὶ οἱ ἀδελφοὶ τῆς Ζωῆς μετὰ μεγάλων τιμῶν, τῇ δὲ 22 Μαΐου ὁ ποντίφηξ ἀνεκοίνωσεν ἐπισήμως πρὸς τὸ κολλέγιον τῶν καρδιναλίων τὰ τῆς πρεσβείας καὶ τοῦ μέλλοντος γάμου τοῦ ρώσου μονάρχου μετὰ τῆς ἑλληνίδος πριγκηπίσσης. Ἐπειδὴ δὲ δυσαρέστως οἱ καρδινάλιοι ἤκουσαν τὸ συνοικέσιον μετὰ μονάρχου ἀνήκοντος εἰς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ὁ πάπας ἐπεξήγησεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ξενίζωνται διὰ τοῦτο, ἐφ' ὅσον «οἱ ρῶσοι μετέσχον ἤδη τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, ἐπὶ πλέον δ' ἐδέχθησαν μητροπολίτην παρὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, τώρα δὲ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἔχωσι λεγάτον ρωμαῖον δυνάμενον νὰ ἐξετάζῃ τὰ τῆς λατρείας των ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ὑποδεικνύῃ εἰς τοὺς πλανωμένους τὴν ἀληθῆ ὁδόν· ἄλλως τε διὰ θωπειῶν, πρᾳότητος καὶ συγκαταβάσεως δέον νὰ ἐπιστρέφωνται τὰ τέκνα τῶν τετυφλωμένων εἰς τὴν τρυφερὰν μητέρα Ἐκκλησίαν, καὶ ὁ νόμος δὲ δὲν ἀντιτάσσεται εἰς τὸν γάμον τοῦτον». Μετὰ τριήμερον οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἰβὰν εἰσαχθέντες εἰς τὸ παπικὸν μυστικοσυμβούλιον, παρόντων καὶ ἀπεσταλμένων ἐκ Μεδιολάνων, Φλωρεντίας, Φερράρας, Νεαπόλεως καὶ Βενετίας, ἐνεχείρισαν εἰς τὸν πάπαν τὸ γράμμα τοῦ ρώσου μονάρχου γεγραμμένον ρωσιστὶ καὶ χρυσῇ σφραγίδι ἐσφραγισμένον, προσήνεγκαν δὲ καὶ δῶρα 60 πολυτίμους σισύρας. Τοῦ γράμματος ἡ προσφώνησις εἶχεν οὕτω: «Σίξτῳ τῷ παναγιωτάτῳ Ρώμης Ἰωάννης μέγας δοὺξ τῆς Λευκῆς Ρωσίας προσκυνεῖ καὶ παρακαλεῖ νὰ πιστευθῶσιν οἱ ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ». Οὗτοι προσεφώνησαν τὸν πάπαν, ἀπαντῶν δ' ποντίφηξ ἐπῄνεσε τὸν Ἰωάννην διότι, ὡς ἀγαθὸς χριστιανός, τὸ μὲν δὲν ἀποκηρύττει τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας καὶ δὲν δέχεται μητροπολίτας παρὰ τῶν πατριαρχῶν ΚΠόλεως ἐκλεγομένους ὑπὸ τῶν τούρκων· τὸ δὲ ἐπιθυμεῖ νὰ συνάψῃ γάμον μετὰ χριστιανῆς ἀνατραφείσης ἐν τῇ ἀποστολικῇ πρωτευούσῃ καὶ διαδηλοῖ ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ γάμος [299] ἐτελέσθη τῇ 1 Ἰουνίου μεγαλοπρεπῶς ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου, τοῦ Ἰβὰν ἀντιπροσωπευθέντος ὑπὸ τοῦ ἡγέτου τῆς ἐκ Μόσχας ἀποστολῆς Ἰβὰν Φρʒάζην.

Τὰ προμνημονευθέντα ρωμαϊκὰ ἐκκλησιαστικὰ *Χρονικὰ* συνεχίζοντα τὴν περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἀφήγησιν προσθέτουσιν, ὅτι τῇ 12 Ἰουνίου οἱ καρδινάλιοι συνελθόντες διεσκέφθησαν περὶ περαιτέρω συνεννοήσεων μετὰ τῶν ἐκ Ρωσίας ἀπεσταλμένων, οἵτινες φέρονται διαβεβαιώσαντες τὸν πάπαν περὶ τοῦ ζήλου τοῦ μονάρχου αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εὐλογητῆς ἑνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Τὰς πληροφορίας ταύτας σχολιάζων ὁ Καραμζὴν θεωρεῖ ἀδύνατον νὰ διευκρινηθῇ ἡ ἐν τῷ κολλεγίῳ τῶν καρδιναλίων φερομένη ὡς ἀκουσθεῖσα πρωτοβουλία τῶν ρώσων περὶ ἀποδοχῆς τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου. Ἦτο ἄρά γε—λέγει—ὑπόσχεσις τοῦ ρώσου μονάρχου πρὸς τὸν πάπαν,

ἢ μήπως ὁ Ἰβὰν Φρ̮άζην ψευδῶς παρέστησε τὸν ἡγεμόνα ὡς τοιαύτας δῆθεν τρέφοντα διαθέσεις, ἢ εἶνε πλάσματα τῆς φαντασίας τῶν ρωμαιοκατολίκων χρονικογράφων; Τὸ πρᾶγμα —ἐπιλέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς— ἀπέμεινε μυστήριον ἀνεξιχνίαστον.

Ἡ βασιλικὴ νύμφη, μετονομασθεῖσα κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ γάμου εἰς Σοφίαν [301], καὶ ἐφοδιασθεῖσα παρὰ τοῦ πάπα διὰ πλουσίας φερνῆς καὶ ἄλλων πολυτίμων δώρων, ἀνεχώρησεν ἐκ Ρώμης τῇ 24 Ἰουνίου μετὰ πολυαρίθμου ἀκολουθίας. Πλὴν τῆς προσωπικῆς αὐτῆς αὐλῆς, ἀποτελουμένης ἐξ ἀξιωματούχων καὶ θεραπόντων, συνώδευσαν αὐτὴν καὶ ἄλλοι ἕλληνες σκοποῦντες νὰ ἀποκατασταθῶσιν ἐν Μόσχᾳ ὁριστικῶς. Οἱ ἀδελφοὶ αὐτῆς ἀντεπροσωπεύθησαν ὑπὸ τοῦ ἕλληνος Δημητρίου [302], ὁ δὲ πάπας συναπέστειλεν ὡς ἐπίσημον ἐκπρόσωπον αὐτοῦ λεγάτον τὸν καρδινάλιον Ἀντώνιον Bonumbre [303] καὶ ὑπὸ ἄλλων ρωμαίων περιστοιχούμενον, οὐ μόνον δ' ἐμερίμνησεν ὅπως τὸ εἰς Ρωσίαν ταξείδιον διανυθῇ ἀκινδύνως, ἀλλὰ καὶ διέταξε νὰ ὑπαντηθῇ πανταχοῦ ἡ βασιλικὴ νύμφη μετὰ τῶν προσηκουσῶν τιμῶν, ἐφοδιαζομένη διὰ πάντων τῶν ἀναγκαίων, τροφῶν, ἵππων καὶ συνοδῶν ἔν τε Ἰταλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ μέχρι τῶν συνόρων τῶν περιφερειῶν Μόσχας. Οὕτω ἡ Σοφία τῇ μὲν 1 Σεπτ. ἔφθασεν ἐν Lübeck, ἐκεῖθεν δὲ τῇ 10 διηυθύνθη ἐπὶ τοῦ μεγαλοπρεστέρου πλοίου εἰς Ρέβελ, ὅπου φθάσασα τῇ 21 παρέμεινεν ἐπὶ δεκαήμερον. Ἐκεῖθεν ταχυδρόμος τοῦ Φρ̮άζην ἀποσταλεὶς διὰ Ψκὼφ καὶ Νόβγοροδ εἰς Μόσχαν ἀνήγγειλε πρὸς τὸν ἡγεμόνα τὸν αἴσιον διάπλουν τῆς θαλάσσης, ἀπεσταλμένος δ' ἐκ Μόσχας ὑπήντησεν αὐτὴν ἐν Derpt (ρωσ. Γ̮ιοῦργεφ) τῆς Ἐσθονίας καὶ προσηγόρευσεν ἐκ προσώπου τοῦ μονάρχου. Ἐν Ψκὼφ μεγάλαι προετοιμασίαι ἐγένοντο πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἐπισήμου νύμφης, ἣν ἐπὶ διακοσμήτων λέμβων οἱ ἐπίσημοι καὶ οἱ εὐγενεῖς τῆς πόλεως ὑπήντησαν εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἔμπαχ. Ἐκεῖθεν παραλαβόντες τὴν συνοδείαν καὶ ἐπὶ διήμερον διαπλεύσαντες τὴν λίμνην Τσ̮ούντσκογε (Πέϊπους) ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὸν ἐπὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Τσ̮ερέχα Ἅγιον Νικόλαον, τῇ δὲ 13 Ὀκτ. κατέλυσαν ἐν τῇ μονῇ τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ἐδεξιώθησαν αὐτὴν ὁ ἡγούμενος μετὰ τῶν μοναχῶν. Ἡ ἐπίσημος ξένη περιβληθεῖσα βασιλικὴν στολὴν καὶ ὑπαντηθεῖσα ὑπὸ τοῦ κλήρου τοῦ Ψκὼφ εἰς τὰς πύλας τῆς πόλεως, διηυθύνθη εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν, ἔνθα ἐψάλη δοξολογία. Κατὰ τὸ ἀφηγούμενον ταῦτα *Χρονικὸν τοῦ Ψκὼφ*, ὁ ἐν τῷ ναῷ λαὸς μετὰ περιεργείας ἠτένιζε πρὸς τὸν συνοδὸν τῆς νύμφης παπικὸν λεγάτον Ἀντώνιον, περιεργαζόμενος τὸ πορφυροῦν αὐτοῦ ἔνδυμα, τὸν καρδιναλικὸν πῖλον, τὰ χειρόκτια καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ φερόμενον ἀργυροῦν ἐσταυρωμένον. Ὁ λεγάτος, εἰσελθὼν εἰς τὸν ναόν, δὲν ἠσπάσθη τὰς εἰκόνας, ὅπερ ἐσκανδάλισε τοὺς ὀρθοδόξους. Ἡ ἡγεμονίς, ἀντιληφθεῖσα τὴν γενικὴν ἀγανάκτησιν, διέταξεν αὐτὸν νὰ ἀσπασθῇ τὴν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος [304]. Ἀντιθέτως ὁ λαὸς κατεγοητεύθη ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς τῆς νύμφης, ἥτις μετὰ περισσοῦ ζήλου προσηύχετο τηροῦσα πάντα τὰ ἔθιμα τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Τῆς τελετῆς περατωθείσης ἡ Σοφία ὡδηγήθη εἰς τὰ

ἀνάκτορα, ἔνθα, κατὰ τὰ εἰωθότα, προσηνέχθησαν πρὸς αὐτὴν δῶρα, ἀπερχομένη δ' ἐκεῖθεν εἶπε πρὸς τοὺς Ψκοβείους «σπεύδω πρὸς τὸν ἰδικόν μου καὶ ἰδικόν σας ἡγεμόνα, εὐχαριστῶ τοὺς μεγιστάνας, τοὺς εὐπατρίδας καὶ σύμπασαν τὴν μεγάλην πόλιν σας διὰ τὴν δεξίωσιν, ἀσμένως δὲ θὰ μεσιτεύω ὑπὲρ ὑμῶν ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ». Τῆς αὐτῆς ὑποδοχῆς ἔτυχεν ἡ πομπὴ καὶ ἐν Νόβγοροδ, ὁπόθεν ἐγένετο ἡ ἐκκίνησις πρὸς τὴν Μόσχαν.

Ὁ λεγάτος Ἀντώνιος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πρὸς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν ταξειδίου ἤλαυνε μετὰ τῆς πομπικῆς λατινικῆς ἐπισημότητος: ἐπὶ ἰδίας ἁμάξης προηγεῖτο αὐτοῦ μεγαλοπρεπὴς ἀργυροῦς ἐσταυρωμένος λατινικοῦ τύπου ἐφ' ὑψηλοῦ κοντοῦ [295]. Ὅταν ἡ συνοδεία ἐπλησίαζε πρὸς τὴν Μόσχαν καὶ προειδοποιήθη ὁ ἡγεμὼν ὑπὸ τοῦ προδραμόντος Φρἰάζην περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐνεφανίζετο ὁ καρδινάλιος, ὁ Ἰβὰν φοβηθεὶς μὴ οἱ μοσχοβῖται σκανδαλισθῶσιν ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς ἑτεροδόξου ταύτης ἐπισημότητος, καὶ δὴ εἰς τοιαύτας στιγμάς, προέβη ἀμέσως εἰς σύσκεψιν μετὰ τῆς μητρός, τῶν ἀδελφῶν του καὶ τῶν βογἰάρων περὶ τοῦ ἂν πρέπῃ νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸν καρδινάλιον ἡ εἰς Μόσχαν εἴσοδος ἐν τοιαύτῃ πομπῇ. Καὶ τινὲς μὲν συνεφώνησαν πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Φρἰάζην ὅτι δὲν εἶνε πρέπον νὰ ἀπαγορευθῇ ἡ τοιαύτη εἰς τὴν Μόσχαν εἴσοδος τοῦ καρδιναλίου ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸν πάπαν· ἄλλοι δ' ὅμως ἀντεῖπον ὅτι οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ἐπεδείχθησαν ἐν Ρωσίᾳ τοιαῦται τιμαὶ πρὸς τὴν λατινικὴν θρησκείαν, προσέθηκαν δὲ ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰσιδώρου ἐν τῇ κοινῇ μνήμῃ εἶνε ἔτι νωπόν. Ἀλλὰ τὴν ὁριστικὴν λύσιν ἔδωκεν ὁ μητροπολίτης Φίλιππος. Οὗτος ἐρωτηθεὶς δι' ἀπεσταλμένου ἀπήντησεν ὅτι δὲν πρέπει οὐ μόνον νὰ ἐπιτραπῇ ἡ τοιαύτη τοῦ παπικοῦ λεγάτου μετὰ τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ εἴσοδος εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ νὰ πλησιάσῃ πρὸς αὐτὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον· εἰ δὲ μὴ—παρήγγειλεν ἀπειλητικῶς ὁ μητροπολίτης νὰ ἀνακοινωθῇ πρὸς τὸν τσάρον—ὅταν αὐτὸς θὰ εἰσέρχηται εἰς τὰς πύλας τῆς πόλεως, ἐγώ, ὁ πατήρ σου (ὁ πνευματικός), θὰ ἐξέρχωμαι ἐκ τῶν ἄλλων πυλῶν της· οὐ μόνον νὰ ἴδωμεν τοῦτο εἶνε ἀπρεπές, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ ἀκούσωμεν, διότι τὸ τιμᾶν ἀλλοτρίαν θρησκείαν εἶνε ἴσον πρὸς τὸ εὐτελίζειν τὴν ἑαυτοῦ». Μετὰ τὴν ἀπάντησιν ταύτην ὁ ἡγεμὼν διὰ τοῦ ἀπεσταλμένου του βογἰάρου Θεοδώρου Δαβίδοβιτς διέταξε τοὺς τῆς συνοδείας, ἀπεχούσης 15 βέρστια ἔξω τῆς πόλεως, ὅπως ἀποκρυβῇ ὁ σταυρὸς τοῦ καρδιναλίου ἐντὸς τῆς ἁμάξης.

Διευθετηθέντος οὕτω τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θὰ ἐνεφανίζετο εἰς Μόσχαν ὁ καρδινάλιος, ἡ Σοφία εἰσῆλθεν οὕτω πανηγυρικῶς εἰς τὴν πόλιν λίαν πρωῒ τῆς 12 Νοεμβρίου ἐν μεγίστῳ λαοῦ συνωστισμῷ, ὑπεδέχθη δ' αὐτὴν ὁ μητροπολίτης ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ἀνέμενεν ὁ μονάρχης περιστοιχούμενος ὑπὸ τῆς μητρός, τοῦ υἱοῦ καὶ τῶν ἀδελφῶν του καὶ πλήθους πριγκήπων καὶ εὐπατριδῶν. Ἡ Σοφία εἰσελθοῦσα ἠσπάσθη τὴν χεῖρα τοῦ μητροπολίτου, εἶτα δ' ἐπλησίασε πρὸς τὴν μητέρα τοῦ Ἰβάν, πλησίον τῆς ὁποίας ἵστατο οὗτος, εἶδον δ' ἀλλήλους οἱ νεόνυμφοι διὰ πρώτην φοράν. Τελεσθέντων δ' ἀμέσως τῶν ἀρραβώνων,

μετὰ τὸ πέρας τῆς λειτουργίας ἐπηκολούθησεν ἡ τελετὴ τοῦ γάμου [296].

Περὶ τῆς στάσεως, τὴν ὁποίαν ἐτήρησε κατὰ τὴν ὀλιγοχρόνιον ἐν Μόσχᾳ διατριβήν του ὁ παπικὸς λεγάτος Ἀντώνιος [297] οὐδὲν λέγουσι τὰ ρωσικὰ Χρονικὰ ἢ ἄλλα ἐπίσημα μνημεῖα. Κἂν ἔτι εἶχεν ὁδηγίας παρὰ τοῦ πάπα—ἀσφαλῶς δὲ θὰ εἶχε—νὰ ἀνακινήσῃ τὸ ούνιτικὸν ζήτημα, οὗτος, ἔκ τε τοῦ περὶ τὸν σταυρὸν ἐπεισοδίου καὶ ἐξ ὅσων πάντως διεφωτίσθη παρὰ τῶν ἐκ Μόσχας εἰς Derpt πρὸς προϋπάντησιν τῆς νύμφης ἡγεμονικῶν ἀπεσταλμένων ὡς πρὸς τὰς ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ σχετικὰς διαθέσεις, θὰ ἐπληροφορήθη ὅτι οὔτε ἡ ὑπὸ τοῦ μονάρχου μὴ ἀναγνώρισις τῆς προτέρας ἐξουσίας τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως ἐπὶ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας σημαίνει καὶ ἀναγνώρισιν καὶ ἀποδοχὴν τῆς παπικῆς ἐξουσίας ἐξ εὐμενῶν τάχα πρὸς τὴν ούνίαν διαθέσεων, οὔτε καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι καὶ ἡ δημοσία γνώμη θὰ ἠνείχοντο παρομοίας τάσεις [298]. Διὰ τοῦτο, ὅταν ὁ μητροπολίτης Φίλιππος, προπαρασκευασθεὶς δι᾽ ἐνδεχομένην μετὰ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ πάπα συζήτησιν ἐπὶ τοῦ ἑνωτικοῦ ζητήματος, προέτεινεν εἰς αὐτὸν τοιαύτην ἐπίσημον συνάντησιν, ὁ Ἀντώνιος, φρονίμως ποιῶν, ἀπέκλινεν αὐτὴν προφασισθεὶς ὅτι δὲν εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τὰ ἀναγκαιοῦντα βιβλία, ἐδόθη ὅμως ἐκ τούτου λαβὴ εἰς ρώσους σχολιαστὰς νὰ ἀποδώσωσι τὴν ἄρνησιν εἰς ἀδυναμίαν ὑπερασπίσεως τῆς λατινικῆς θέσεως. Ὅθεν δὲν φαίνεται ἀκριβολογῶν ὁ Καραμζὴν ἱστορῶν ὅτι ὁ παπικὸς λεγάτος, συμμορφούμενος πρὸς τὰς ὁδηγίας τοῦ πάπα, προσεπάθει νὰ πείσῃ τοὺς ρώσους πρὸς ἀποδοχὴν τῆς φλωρεντινῆς ούνίας. Αἱ περὶ τῆς διαγωγῆς ὅμως τοῦ Ἰβὰν πιθανολογίαι αὐτοῦ δὲν εἶνε ὅλως ἀπόβλητοι. Ἴσως—λέγει—ὁ Ἰβάν, ἐφ᾽ ὅσον μὲν διεξήγοντο αἱ περὶ τοῦ συνοικεσίου διαπραγματεύσεις παρεῖχεν εἰς τοὺς ἐν Ρώμῃ ἐλπίδας διὰ διφορουμένων ἐκφράσεων, ἵνα ἔχῃ τὴν εὔνοιαν τοῦ πάπα· γενόμενος ὅμως σύζυγος τῆς Σοφίας, οὐδὲ νὰ ἀκούσῃ περὶ τοῦ ἑνωτικοῦ ζητήματος ἔστεργεν [299], πάντως ἐνισχυόμενος καὶ ὑπὸ τῶν διαθέσεων τῆς νέας συζύγου του, ἥτις διὰ τοῦ γάμου της χειραφετηθεῖσα ἀπὸ τῆς βαρέως φερομένης λατινικῆς κηδεμονίας τῶν κύκλων τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἀποδοθεῖσα εἰς ἑαυτήν, διέψευσεν ὁλοκληρωτικῶς τὰς ἐπ᾽ αὐτὴν ἀνατεθείσας ἐλπίδας τῶν ρωμαϊκῶν κύκλων, ἐπανευροῦσα δὲ τὴν ὀρθόδοξον ἀτμόσφαιραν ἐν χώρᾳ ὀρθοδόξῳ καὶ παρὰ τὸ πλευρὸν ὀρθοδόξου συζύγου καὶ μονάρχου, οὐ μόνον ᾐσθάνθη ἐλευθέραν τὴν γνησίαν αὐτῆς θρησκευτικὴν συνείδησιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ ψυχολογικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἀσκηθείσης ἐπ᾽ αὐτῆς ἐν Ἰταλίᾳ πιέσεως, ἀφωσιώθη μετὰ μείζονος ζήλου εἰς τὰς ὀρθοδόξους τοῦ γένους αὐτῆς παραδόσεις, ἐνισχύουσα τὸ κῦρος τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας [300].

Ὁ ἀντιλατινισμὸς τῶν ἡγεμόνων.

Τὴν πρὸς τὸν λατινισμὸν ἀποστροφὴν αὐτοῦ καὶ τὴν εἰς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα ἀφοσίωσιν ἔσχεν ἀφορμὴν νὰ ἐκδηλώσῃ ὁ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς ἰδίᾳ ἐν τῷ ζητήματι τοῦ συνοικεσίου τῆς θυγατρός του μετὰ ἡγεμόνος εἰς τὸ ρωμαιοκατολικὸν ἀνήκοντος δόγμα. Ὅταν ὁ βασιλεὺς τῆς Ρώμης ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ νυμφευθῇ τὴν θυγατέρα του, ὁ Ἰβὰν ἠθέλησε πρῶτον νὰ βεβαιωθῇ ὅτι αὕτη θὰ διετήρει τὸ θρήσκευμά

της καὶ θὰ εἶχεν ἴδιον «ἑλληνικὸν» ναόν καὶ ἱερεῖς ὁμοδόξους. Προπέμπων δὲ τὴν μελλόνυμφον ἀπερχομένην εἰς Πολωνίαν πρὸς τέλεσιν τοῦ γάμου της μετὰ τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου, ἐνεχείρισεν αὐτῇ σημείωμα, ἐν ᾧ παρήγγελλεν «εἰς ναὸν λατινικὸν νὰ μὴ εἰσέρχησαι, ἀλλὰ νὰ μεταβαίνῃς εἰς τὸν ἑλληνικὸν ναόν· ἐκ περιεργείας δύνασαι νὰ ἴδῃς τὸν πρῶτον ἢ λατινικὸν μοναστήριον, ἀλλὰ ἅπαξ ἢ δίς. Ἐὰν ἡ πενθερά σου εὑρεθῇ ἐν Βίλνᾳ καί σε διατάξῃ νὰ μεταβῇς μετ' αὐτῆς εἰς λατινικὸν ναόν, συνόδευσέ την μέχρι τῶν πυλῶν καὶ εἰπὲ εὐσεβάστως ὅτι πηγαίνεις εἰς τὴν ἰδικήν σου ἐκκλησίαν». Ὁ συνοδεύσας αὐτὴν μετὰ καὶ ἄλλων εὐπατριδῶν καὶ τῶν συζύγων των πρίγκηψ Συμεὼν Ριαπολόβσκιη ἔλαβεν ἐντολὴν παρὰ τοῦ πατρός της νὰ ἀξιώσῃ ὅπως οἱ γάμοι τελεσθῶσιν ἐν ἑλληνικῷ ναῷ, τῆς ἡγεμονίδος φερούσης ρωσικὸν ἔνδυμα· ὅταν δὲ θὰ ἐρωτηθῇ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἂν ἀγαπᾷ τὸν Ἀλέξανδρον, νὰ ἀπαντήσῃ «μοὶ εἶνε ἀγαπητὸς καὶ δὲν θὰ τὸν ἐγκαταλίπω ἐφ' ὅρου ζωῆς δι' οὐδεμίαν ἀσθένειαν, παρεκτὸς τῆς θρησκείας μου· θὰ διατηρήσω τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, αὐτὸς δὲ δὲν θά με ἀναγκάσῃ νὰ ἀσπασθῶ τὴν ρωμαϊκήν». Ἐπὶ πλέον ὁ Ἰβὰν ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὴν θυγατέρα προέτρεπεν αὐτὴν ὅπως μὴ ἀνέχηται παρ' ἑαυτῇ μήτε ὑπαλλήλους, μήτε ὑπηρέτας λατίνους. Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως ἀπεδείχθη σκαιὸς καὶ ἀγροῖκος, παρὰ τὴν ὑπόσχεσίν του δὲ παρέβη τὰς περὶ τῆς θρησκείας τῆς συζύγου του συμφωνίας. Πρῶτον μὲν ἐξεδίωξεν ἐκ Βίλνας τὸν πνευματικὸν τῆς συζύγου του ἱερέα Θωμᾶν, ἔπειτα δὲ ἐξήγειρεν ἐν Λιθουανίᾳ διωγμὸν κατὰ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῷ 1499, ἐβίαζε δὲ παντοιοτρόπως τὴν σύζυγόν του νὰ ἀποστατήσῃ ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας διὰ νὰ φανῇ εὐάρεστος εἰς τὸν πάπαν. Ταῦτα πληροφορηθεὶς ὁ Ἰβὰν πλήρης ἀγανακτήσεως ἔσπευσε νὰ ἀποστείλῃ εἰς Βίλναν τὸν εὐπατρίδην Μαμόνωφ συνιστῶν εἰς τὴν θυγατέρα νὰ τηρήσῃ παντὶ σθένει τὴν καθαρότητα τῆς πίστεως, περιφρονοῦσα τοὺς κολακευτικοὺς λόγους καὶ αὐτὰς τὰς βασάνους τοῦ συζύγου. Πράγματι δὲ αὕτη ἐπέδειξε σταθερότητα, διότι ἀπεστρέφετο τὴν λατινικὴν θρησκείαν κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν τῶν πολωνῶν ἱστορικῶν[801].

Ὁ λεγάτος Ἀντώνιος, ἐπιστρέψας εἰς Ρώμην, κατὰ τὴν πρὸς τὸν πάπαν ἔκθεσιν τῶν ἐκ Ρωσίας ἐντυπώσεών του πάντως θὰ ἐξήγησεν εἰς αὐτὸν πόσον ἄκαιρος ἔν γε τῷ παρόντι εἶνε πᾶς περὶ τῆς ἑνωτικῆς ὑποθέσεως λόγος. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Μόσχας ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς πάπας ἐτήρουν τόσον διφορουμένην καὶ ἐπαμφοτερίζουσαν στάσιν, ὥστε οὗτοι δὲν ἀπήλπιζον ὁριστικῶς. Καίτοι δῆλα δὴ εἰς τὰ ἐπίσημα ἢ καὶ ἁπλῶς ἐμφανῆ ἑνωτικὰ τῶν παπῶν διαβήματα ἀπήντων κατηγορηματικῶς ὅτι ἔχονται στερρῶς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἐν τούτοις διὰ τῆς καθ' ὅλου ἄλλης διαγωγῆς των ἐφαίνοντο ὑποδαυλίζοντες καὶ στηρίζοντες ἐλπίδα τινὰ εὐνοϊκῆς ἐκβάσεως τῶν παπικῶν ἀποπειρῶν. Ἐξακολουθοῦντες τὰς πρὸς τοὺς πάπας διπλωματικὰς σχέσεις ἐμερίμνων ἑκάστοτε νὰ ἐνισχύωσιν αὐτὰς διὰ δηλώσεων ἐξιδιασμένης πρὸς αὐτοὺς φιλίας, οὕτω δέ, ἐνῷ ἡ φιλοτιμία αὐτῶν ἐκολακεύετο ἐπὶ τῷ ὅτι ἠξιοῦντο προσοχῆς καὶ εὐνοίας τῆς κεφαλῆς τοῦ δυτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ

κόσμου, ἐξ ἄλλου ἐθεράπευον καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ρωσικῆς ἐπικρατείας διὰ τῆς ἐξ Εὐρώπης μετακλήσεως ἐπιστημόνων καὶ καλλιτεχνῶν καὶ εἰδικῶν τεχνιτῶν, τὴν εἰς Ρωσίαν μετάβασιν τῶν ὁποίων ἄλλως ἠδύναντο οἱ πάπαι νὰ παρακωλύωσιν. Ἡ χρησιμοποίησις δὲ τῶν τοιούτων ξένων, ἰδίως ἐξ Ἰταλίας, ὧν τοσαύτην εἶχον ἀνάγκην τότε οἱ ρῶσοι, ἐσημειώθη κυρίως ἀπὸ τοῦ γάμου τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς μετὰ τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας[302], εἰς τὸν γάμον δὲ τοῦτον ὠφείλετο καὶ ἡ ζωηροτέρα τόνωσις τῶν σχέσεων τῶν ρώσων ἡγεμόνων πρὸς τοὺς πάπας, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ ὀνείρου τῶν παπῶν ἀναζωογόνησις, ἰδίως καθ' ἃ. περιπτώσεις οἱ πάπαι ἐξελιπάρουν τὴν συμμετοχὴν τῆς Ρωσίας εἰς τὸν πάντοτε μὲν μελετώμενον, ἀλλὰ οὐδέποτε πραγματοποιούμενον πόλεμον κατὰ τῶν τούρκων διὰ τοῦ κατ' αὐτῶν συνασπισμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν.

Τῷ 1488 ὁ ἐπιφανὴς ἱππότης Νικόλαος Poppel ἐλθὼν εἰς Μόσχαν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Φριδερίκου Γ' καὶ τοῦ υἱοῦ του βασιλέως Ρώμης, καὶ κατὰ παράκλησίν του γενόμενος δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν Γ' εἰς μυστικὴν ἀκρόασιν «ἵνα μὴ οἱ ἐχθροί σου μάθωσι τί μέλλω νὰ εἴπω καὶ ἐκ τούτου κινδυνεύσῃ ἡ ζωή μου»—ὡς διεμήνυσε πρὸς τὸν ἡγεμόνα,—εἶπε πρὸς αὐτὸν «ἠκούσαμεν, μεγαλειότατε, ὅτι ἐζήτησας παρὰ τοῦ πάπα τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα· ἀλλὰ μάθε ὅτι οὐχὶ ὁ πάπας, ἀλλὰ μόνον ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγορεύει βασιλεῖς, πρίγκηπας καὶ ἱππότας· ἂν ἐπιθυμῇς νὰ γείνῃς βασιλεύς, σοὶ προτείνω τὰς ὑπηρεσίας μου». Οἱ περὶ τὸν Ἰβὰν ὅμως βογιάροι ἀπήντησαν—ὡς λέγει ὁ Καραμζὴν—ἀξιοπρεπῶς, ὅτι ὁ μέγας δοὺξ χάριτι θείᾳ ἐκληρονόμησε τὸ ρωσικὸν κράτος παρὰ τῶν προγόνων του καὶ κατεστάθη ἄρχων τῆς Ρωσίας παρὰ τοῦ Θεοῦ.., οὔτε δὲ ἠθέλησεν, οὔτε καὶ θέλει νὰ λάβῃ παρ' ἄλλου ἐξουσίαν»[303].

Οὐχὶ πολὺ μετὰ τὴν εἰς Μόσχαν ἄφιξιν τοῦ Μαξίμου τῷ 1519 ἦλθεν εἰς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα Λέοντος Ι' ὁ δομινικανὸς μοναχὸς Νικόλαος Schomberg, μετέπειτα (1520) ἀρχιεπίσκοπος Καπούης καὶ εἶτα, ἐπὶ Παύλου Γ', καρδινάλιος. Σκοπὸς δὲ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ ἦτο νὰ πείσῃ τὸν τότε ἡγεμόνα Βασίλειον Ἰβάνοβιτς ὅπως συμβιβασθῇ μὲν μετὰ τῆς Λιθουανίας ἵνα ἐν συμμαχίᾳ καὶ μετ' ἄλλων κρατῶν ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν ἀπειλούντων τότε ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην τούρκων, συγκατατεθῇ δ' εἰς τὴν ἕνωσιν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς· δὲν θὰ ἦτο πρέπον—παρήγγελλεν ὁ πάπας—ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία νὰ δέχηται ὡς ἀρχηγὸν πατριάρχην ὑπόδουλον εἰς τοὺς ἀπίστους, ἡ δὲ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία θὰ ἐδέχετο τοὺς ὀρθοδόξους ρώσους εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς μετὰ τῶν νομίμων καὶ τῶν ἐθῶν των ἀμεταβλήτων, καὶ εἰς μὲν τὸν ἡγεμόνα θὰ παρεῖχε τὸ βασιλικὸν στέμμα, τὸν δὲ μητροπολίτην θὰ ἀνηγόρευε πατριάρχην. Καὶ ἐβεβαίωσε μὲν ὁ ρῶσος μονάρχης τὸν παπικὸν ἀπεσταλμένον ὅτι ἡ ἐπιθυμία του εἶνε νὰ τελῇ πάντοτε εἰς φιλικὰς σχέσεις πρὸς τὸν πάπαν προκειμένου περὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων, ἐδήλου ὅμως συγχρόνως ὅτι ἡ Ρωσία «τῇ βοη-

θεία τοῦ Θεοῦ θὰ διακρατῆ καὶ ἐφεξῆς τὴν παρὰ τῶν προγόνων κληροδοτηθεῖσαν ἑλληνικὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἐν ὅλῃ της τῇ καθαρότητι καὶ ἀκεραιότητι»[304].

Αἱ περὶ συνεκστρατείας κατὰ τῶν τούρκων αἰτήσεις τῶν παπῶν πρὸς τοὺς ρώσους ἡγεμόνας ἐπανελαμβάνοντο συνεχῶς. Τῷ 1503[305] ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας Σιγισμοῦνδος Σαντάη ἀφίκετο εἰς Μόσχαν κομίζων γράμματα τοῦ πάπα καὶ τοῦ καρδιναλίου Ρέγγιους πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα , παρακαλούμενον νὰ συνάψῃ εἰρήνην πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Οὐγγαρίας, μόνους ἀρνουμένους νὰ συμμαχήσωσι μετὰ τῶν λοιπῶν εὐρωπαίων ἡγεμόνων κατὰ τῶν τούρκων, οἵτινες διὰ τῶν κατακτήσεών των διέσπειραν τὴν φρίκην εἰς σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον· ἤδη ὁ σουλτάνος ἐκυρίευσε δύο πόλεις τῆς Βενετικῆς δημοκρατίας, τὴν Μεθώνην καὶ τὴν Κορώνην, ἤρχισαν δ' ἀπειλοῦντες τὴν Ἰταλίαν· παρεκάλουν δὲ ὅπως καὶ αὐτὸς συμπολεμήσῃ κατὰ τῆς Πύλης[306]. Τῷ 1517 ἡ αὐλὴ τῆς Βιέννης ἀπέστειλεν εἰς Μόσχαν τὸν σοφὸν καὶ συνετὸν βαρῶνον Herberstein πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Οὗτος παρουσιασθεὶς πρὸς τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς παρέστησε μετὰ θερμῆς εὐγλωττίας τὰ δεινὰ τῶν ἐν τῇ χριστιανικῇ Εὐρώπῃ ἐμφυλίων μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων ἐρίδων καὶ τὸν θρίαμβον τῶν κακοδόξων σουλτάνων , οἵτινες , ἐπωφελούμενοι τῶν διαμαχῶν τούτων ἁρπάζουσι χώρας καὶ βασίλεια[307]. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν νέοι τοῦ Μαξιμιλιανοῦ πρεσβευταί, ὁ Φραγκίσκος ντα-Κόλλο καὶ ὁ Ἀντώνιος ντε-Κόντη. Ἀφικόμενοι τῷ 1518 εἰς Μόσχαν ἐχρησιμοποίησαν πᾶσαν τὴν εὐφράδειάν των ὅπως παραστήσωσι τὴν εἰκόνα τῶν ὀθωμανικῶν κατακτήσεων ἀπὸ τοῦ θρᾳκικοῦ Βοσπόρου μέχρι καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐρήμων, τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Βενετίας· περιέγραψαν τὴν δουλείαν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, τῆς μητρὸς τοῦ ρωσικοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν ἣν ὑπέστησαν ὁ τάφος τοῦ Σωτῆρος, ἡ Ναζαρέτ, ἡ Βηθλεὲμ καὶ τὸ Σινᾶ ταπείνωσιν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν μωαμεθανῶν· ἐξήγησαν, ὅτι ἡ Πύλη, ἐφ' ὅσον συνορεύει πρὸς τὴν Ταυρίδα, δύναται νὰ θέσῃ ταχέως χεῖρα καὶ ἐπὶ τῆς Ρωσίας· παρεκάλεσαν δὲ ἐν τέλει τὸν Βασίλειον, ὡς «διασημότατον βασιλέα τῶν πιστῶν», νὰ συνεκστρατεύσῃ μετὰ τοῦ λαβάρου τοῦ Ἰησοῦ[308]. Καὶ τῷ 1519 δὲ ὁ πάπας Λέων Ι' διὰ τοῦ ἀπεσταλμένου του παρεκίνει τὸν Βασίλειον διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὡς υἱὸς ἑλληνίδος εἶνε ὁ νόμιμος κληρονόμος τῆς ΚΠόλεως, διὰ τῆς συμμετοχῆς του δὲ εἰς τὸν κατὰ τῆς Τουρκίας ἀγῶνα θὰ ἀνυψώσῃ ἔτι μᾶλλον τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρωσίας, προαγομένης οὕτω εἰς εὐρωπαϊκὴν δύναμιν πρώτης τάξεως[309].

Μετὰ διετίαν γενουήνσιος περιηγητὴς ὀνόματι Παῦλος Τσεντουριόνε ἐκόμιζε πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα φιλικὰς ἐπιστολὰς τοῦ τε πάπα καὶ τοῦ γερμανοῦ μαγίστρου Ἀλμπρέχτου, εἶχε δ' ἐντολὴν νὰ ἀποπειραθῇ νὰ διανοίξῃ νέαν διὰ Ρωσίας πρὸς τὰς Ἰνδίας ἐμπορικὴν ὁδόν. Ἀποτυχὼν ὅμως τοῦ σκοποῦ καὶ ἐπιστρέψας εἰς Ρώμην μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ἐνεχείρισεν εἰς τὸν διάδοχον αὐτοῦ πάπαν Ἀδριανὸν τὴν ἀπάντησιν τοῦ Βασιλείου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀδριανοῦ ὁ Τσεντουριόνε ἔπεισε τὸν Κλήμεντα Ε' ὅτι, ἐξ ὅσων ἀντελήφθη κατὰ τὴν ἐν Μόσχᾳ διατριβήν του,

δὲν εἶνε ἀδύνατος ἡ ἕνωσις τῶν ρώσων μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησας, ὅθεν ἐφοδιασθεὶς διὰ παπικῶν πρὸς τὸν ρῶσον μονάρχην γραμμάτων ἀπὸ 25 Μαΐου 1524 ἐνεφανίσθη καὶ πάλιν εἰς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν καὶ ἐξέθηκε καὶ προφορικῶς τὰ παπικὰ ὑπὲρ τῆς οὐνίας ἐπιχειρήματα. «Tui legati —ἔγραφε σὺν ἄλλοις ὁ Κλήμης—componendarum rerum causa in urbe Roma versarentur, sed nihil fuisse conclusum». ὅθεν συνάγεται ὅτι οἱ ἐπὶ τοῦ προκατόχου αὐτοῦ ἀφικόμενοι δι' ὑποθέσεις εἰς Ρώμην ἀπεσταλμένοι τοῦ Βασιλείου διεπραγματεύοντο καὶ περὶ προσχωρήσεως αὐτοῦ εἰς τὴν κατὰ τῶν τούρκων συμμαχίαν. Τὴν περὶ τούτου παράκλησιν ὁ πάπας ἐπαναλαμβάνων δὲν παρέλιπε καὶ αὐτὸς καὶ τὴν τετριμμένην πλέον καταστᾶσαν ὑπόσχεσιν περὶ τοῦ παπικοῦ βασιλικοῦ στέμματος εἰς ἀντάλλαγμα τῆς μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας οὐνίας. Ὁ Βασίλειος, ἀφοῦ ἐπὶ δίμηνον μετὰ πολλῆς φιλοφροσύνης περιεποιήθη τὸν παπικὸν ἀπεσταλμένον, συναπέστειλε μετ' αὐτοῦ ἐπιστρέφοντος εἰς Ρώμην τὸν ἔμπιστον αὐτοῦ Δημήτριον Γερασίμωφ κομιστὴν τῆς πρὸς τὸν πάπαν ἀπαντήσεως, ἐν ᾗ ὅμως οὐδὲν ὑπῆρχε περὶ οὐνίας καὶ στέμματος. «Ἀπεστείλατε πρὸς ἡμᾶς—ἔγραφεν ὁ Βασίλειος—τὸν καπιτὰν Παῦλον...μετ' ἐπιστολῆς, ἐν ᾗ γράφετε ὅπως εὐδοκήσωμεν νὰ διατελῶμεν μεθ' ὑμῶν τε καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων ἐν συμμαχίᾳ κατὰ τῶν ἀπίστων καὶ ὅπως ἀμοιβαῖοι ἀμφοτέρωθεν ἀπεσταλμένοι δύνανται νὰ γνωρίζωσι τὰ καθ' ἡμᾶς. Ἀλλ' ἡμεῖς, ὡς καὶ πρότερον, θείᾳ χάριτι οὕτω καὶ νῦν ὑποστηρίζομεν τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τῶν ἀπίστων, κατὰ τὴν παρὰ τοῦ οἰκτίρμονος Κυρίου παρεχομένην ἡμῖν βοήθειαν. Μεθ' ὑμῶν δέ, ὡς καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων, ἐπιθυμοῦμεν νὰ τηρῶμεν σύνδεσμον, συμφωνοῦμεν δ' ἐπ' ἴσης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβαίαν ἀνταλλαγὴν πρεσβευτῶν πρὸς γνῶσιν τῶν καθ' ἡμᾶς». Προσέθετε δ' ἐν τέλει: «Ὅταν εὐαρεστηθῆτε νὰ ἀπολύσητε πρὸς ἡμᾶς τὸν ὑμέτερον πρεσβευτήν, παρακαλῶ γνωστοποιήσατε ἡμῖν δι' ἐπιστολῆς τὸ ὑμέτερον σχέδιον τῆς μεθ' ἡμῶν καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων ἀντιδράσεως κατὰ τῶν ἀπίστων καὶ τί ἀπεφασίσατε περὶ τούτου». Οὐδὲ λέξιν, λοιπόν, —προσθέτει ὁ Καραμζὴν—ἀνέφερεν ὁ Βασίλειος ἐν σχέσει πρὸς τὴν περὶ βασιλικοῦ στέμματος πρότασιν, «παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν ξένων μυθολογούμενα, οἵτινες ἐνόμιζον ὅτι οἱ ἡμέτεροι ἡγεμόνες ἔκπαλαι ἐπεδίωκον τὸν βασιλικὸν τίτλον» [310].

Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσι πόσον μεγάλην ἔτρεφον οἱ ρῶσοι πρὸς τὸ λατινικὸν δόγμα ἀποστροφήν [311]. Ὁ Μόσχας Φίλιππος, γράφων ποτὲ πρὸς τὸν λαὸν τῆς Νόβγοροδ, προσωμοίαζε τὴν «λατινικὴν πλάνην» πρὸς «ὄφιν, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ἀποφεύγητε ὡς τὴν ἁμαρτίαν», διότι «σᾶς παγιδεύει. Μήτοι τὸ παράδειγμα τῆς ΚΠόλεως δὲν ἀπέδειξε τὰ ὀλέθρια ἔργα του; Οἱ ἕλληνες ἐβασίλευον, ἦσαν διάσημοι ἐπὶ εὐσεβείᾳ· ἀλλὰ μόλις ὡς ἡνώθησαν μετὰ τῆς Ρώμης, σήμερον δουλεύουσιν εἰς τοὺς τούρκους» [312]. Τὰς διαθέσεις των ταύτας οἱ ρῶσοι ἐξέφραζον καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ξένους. Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ ἡγεμόνος Δημήτριος συνομιλῶν ποτε ἐν Ρώμῃ μετὰ τοῦ προμνημονευθέντος ἱστορικοῦ Παύλου Ἰοβίου περὶ τῶν ἠθῶν τῆς πατρίδος του, ἔλεγε μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ἡμεῖς οἱ ρῶσοι

δὲν ἀγαπῶμεν τοὺς ρωμαιοκατολικούς, τοὺς δὲ ἑβραίους βδελυττόμεθα καὶ δὲν ἐπιτρέπομεν εἰς αὐτοὺς τὴν εἰς Ρωσίαν εἴσοδον»[313].

Λατινικαὶ ἐπιδράσεις.

Ἡ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως αὐτάρεσκος ὑπὸ τῶν ρώσων ἔξαρσις τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας, περὶ ἧς λεπτομερῶς ἐν τοῖς ἔπειτα, ἑπόμενον ἦτο νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς ἔτι δυσπιστοτέρους πρὸς τὸν λατινισμόν. Ἐν τούτοις εἶνε χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπὶ τοῦ σλαυϊκοῦ ἰδίᾳ κανόνος τῆς ἁγίας Γραφῆς λατινικὴ ἐπίδρασις, ἥτις ὅμως ὑπῆρξε τεχνητή, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπὶ τῆς Ρωσίας λατινικῆς πιέσεως.

Κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν βυζαντινῶν, οἱ ρῶσοι ἐχρησιμοποίουν τὴν ἁγίαν Γραφὴν οὐχὶ ἐν τῷ συνόλῳ ὡς ἀποτετελεσμένον κώδικα, ἀλλὰ κατὰ βιβλία, τμηματικῶς. Παρὰ ταῦτα, ἐκράτει παρ' αὐτοῖς ἤδη ἀπὸ τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ κανονικὴ παράδοσις τῆς παραδοχῆς μόνων τῶν κανονικῶν βιβλίων τῆς Βίβλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τάσιν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας νὰ εὐρύνῃ τὸν παλαιὸν παραδεδεγμένον κανόνα αὐτῆς διὰ μεταγενεστέρας προσθήκης καὶ ἄλλων βιβλίων.

Τὴν παλαιὰν ὀρθόδοξον συντηρητικὴν παράδοσιν ἦλθε νὰ διακόψῃ τὸ περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε' αἰῶνος ἀναληφθὲν ἐγχείρημα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγοροδ Γενναδίου (†1506), ἀναλαβόντος τὸν ἀπαρτισμὸν πλήρους σλαυϊκοῦ κανόνος τῆς ἁγίας Γραφῆς διὰ προσφυγῆς εἰς λατινικὴν βοήθειαν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γενναδίου καταρτισθεῖσα πρὸς τοῦτο ἐπιτροπὴ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἀποτελέσῃ πλήρη σχεδὸν τὸν κανόνα τῆς σλαυϊκῆς Βίβλου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ἐν σλαυϊκῇ μεταφράσει κειμένων διὰ τῆς προσθήκης μόνων τῶν δύο βιβλίων τῶν Παραλειπομένων, τὰ ὁποῖα θὰ μετεφράζοντο ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Οὐ μόνον ὅμως τὰ δύο ταῦτα βιβλία μετεφράσθησαν ἐκ τῆς λατινικῆς Βίβλου, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγιογραφικῶν βιβλίων αἱ σλαυϊκαὶ μεταφράσεις παρεβλήθησαν πρὸς τὰ λατινικὰ κείμενα, ἐπὶ πλέον δὲ ἐγένοντο ἐξ αὐτῶν καὶ οὐσιώδεις συμπληρώσεις, τὸ δὲ τολμηρότερον, μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ λατινικοῦ καὶ τὰ μὴ κανονικὰ βιβλία, ἤτοι τὰ τρία τοῦ Ἔσδρα, ὁ Τωβίτ, ἡ Ἰουδίθ, ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ τὰ δύο Μακκαβαίων, ἅτινα καὶ περιελήφθησαν εἰς τὸν σλαυϊκὸν κανόνα. Ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν λατινικὴν ταύτην βοήθειαν διότι ἦτο προχειροτέρα δι' αὐτὴν ἡ λατινικὴ Βίβλος, διέθετε δὲ ἑτοίμους καὶ τοὺς λατινομαθεῖς, ἐνῷ οὔτε τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἐστερεῖτο, ἠδύνατο δὲ νὰ εὕρῃ καὶ ἑλληνομαθεῖς, δὲν δικαιολογεῖ τὸ τόσον σοβαρὸν διὰ τὴν συντηρητικωτάτην ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν διάβημα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς μεταφραστὴς ἐκ τῆς λατινικῆς Βουλγάτας ἐχρησιμοποιήθη οὐχὶ ὀρθόδοξος λόγιος τοῦ Νόβγοροδ, ἀλλ' ὁ δομινικανὸς ἱερομόναχος Βενιαμίν, ἔξωθεν μετακληθείς, μαρτυρεῖ ὅτι, προκειμένου περὶ τόσον σπουδαίου ἔργου ἐν τῇ καθ' ὅλου ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἠδύνατο κάλλιστα νὰ μετακληθῇ ἕλλην, νὰ προσκομισθῇ δὲ καὶ ὁλόκληρος ὁ πρωτότυπος ἑλληνικὸς

κανὼν τῆς Γραφῆς. Τὸ ὅλως ἀπροσδόκητον τοῦτο διὰ τὴν σλαυϊκὴν Βίβλον κατὰ τὸν ιε΄ αἰῶνα φαινόμενον τῆς προσθήκης εἰς τὸν τὸ πρῶτον καταρτιζόμενον κανόνα αὐτῆς τῶν μὴ κανονικῶν βιβλίων δὲν ἐξηγεῖται ἄλλως, εἰ μὴ διὰ τῆς πιέσεως τῆς ρωμαϊκῆς προπαγάνδας.

Αἱ ἐπὶ τῆς Ρωσίας ρωμαιοκατολικαὶ πιέσεις εἶχον ἤδη σημειωθῆ ἀπὸ τοῦ ιγ΄ αἰῶνος, ὅτε ἐγένετο ἀπόπειρα ἱδρύσεως ἐν Ψκὼφ λατινικῆς ἐπισκοπῆς. Τῷ 1439 ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας ἐτέθη, κατὰ τοὺς λατίνους, καὶ ἡ νομικὴ βάσις τῶν ἀξιώσεων τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας περὶ ὑποταγῆς τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὸ ρωμαιοκατολικὸν δόγμα. Ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ μεταξὺ ἄλλων ζωηρῶς προεβλήθη τὸ ζήτημα τῆς δῆθεν κανονικότητος μὴ κανονικῶν βιβλίων, καθ' ὅσον παρὰ τοῖς λατίνοις ἀνεπτύσσοντο δογματικὰ ρεύματα, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ Ρώμη ἐπεδίωκε μόνον εἰς αὐτὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἐρείσματα. Καὶ δὲν ἐδέχοντο μὲν τὴν κανονικότητα τῶν βιβλίων τούτων τὰ ὀρθόδοξα τῆς συνόδου μέλη, ἀλλ' οἱ λατῖνοι ἐπέμενον εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ ἀποδείξωσι τὴν θεοπνευστίαν αὐτῶν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους. Ὑπόδειγμα δὲ τῆς ὑπὸ τῶν λατίνων ἐφαρμοσθείσης τακτικῆς δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἀρχή, ἣν ἡ ρωμαιοκατολικὴ Ἐκκλησία ἐφήρμωσεν ἔναντι τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς πράξεως. Τῷ 1526 δῆλα δὴ ἐγένετο ἐν Ρώμῃ ἀνεξεργασία καὶ ἔκδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ Εὐχολογίου κατὰ τὸν λατινικὸν ρυθμόν, ἐπιδεξίως δὲ προσεδόθη εἰς αὐτὸ ἀξία πρωτοτύπου διὰ τὰς ἐν Βενετίᾳ ἐπακολουθησάσας ἑλληνικὰς ἐκδόσεις αὐτοῦ ἐν τυπογραφείοις, ἅτινα μυστικῶς ἐτέλουν εἰς χεῖρας λατινικάς. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ ρωμαϊκὴ διορθωτικὴ λογοκριτικὴ ὑπηρεσία ἐκ τῶν προτέρων ἐφωδίαζε διὰ τῶν λειτουργικῶν τούτων ἐκδόσεων τοὺς ἕλληνας, δι' αὐτῶν δὲ καὶ τοὺς ρώσους, ἐφ' ὅσον αὗται, θεωρούμεναι ὡς γνησίως ἑλληνικαί, ἐχρησίμευον δι' αὐτοὺς ὡς βάσεις τῶν ρωσικῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τοῦ ιζ΄ αἰῶνος. Ἀνάλογόν τι πιθανῶς ἐγένετο καὶ διὰ τὴν ἁγίαΓραφήν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ κανονισμοῦ τῶν μὴ καν νονικῶν βιβλίων αὐτῆς σπουδαίως ἐμελετᾶτο ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς κουρίας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου μέχρι καὶ τῆς λύσεως αὐτοῦ ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ Τριδέντου τῷ 1516, ἔτι δὲ μᾶλλον ὅτι ἡ ἀπροσδόκητος πρακτικὴ αὐτοῦ λύσις ἐν τῇ σλαυωνικῇ Βίβλῳ σχετίζεται πρὸς τὴν περὶ τὸν Γεννάδιον σχηματισθεῖσαν λατινικὴν ἀτμόσφαιραν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ὁποίας τὰ μὴ κανονικὰ βιβλία περιελήφθησαν εἰς τὰ κανονικὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ καταρτισθέντος σλαυϊκοῦ ἁγιογραφικοῦ κανόνος.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας ἀκριβῶς ταύτας ὁ δομινικανὸς σλαῦος Βενιαμὶν μετέσχε τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγιογραφικῶν βιβλίων, ὡς προκύπτει δὲ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθέντων ἐν τῇ μεταφράσει σερβικῶγλωσσικῶν τύπων καὶ συντάξεως καὶ ἐκ τῆς πλήρους ἀπουσίας πολωνισμῶν καὶ τσεχισμῶν, ἦτο χορβατικῆς καταγωγῆς, γνώστης τέλειος τῆς λειτουργικῆς σλαυωνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς, φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἦτο ἄμοιρος καὶ τῆς ἑλληνικῆς, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς διὰ γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἀντικαταστάσεως ἐνιαχοῦ λατινικῶν γραμμάτων. Ἦτο, λοιπόν, ὁ ξένος οὗτος ἐξωπλισμένος διὰ πάντων τῶν ἐφοδίων, ἅτινα ἀπη-

νοῦντο διὰ τὸ ἔργον τοῦ Γενναδίου καὶ ἐξυπηρέτουν τὰς κατὰ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας λατινικὰς ἐφόδους.

Ἡ ἔντεχνος αὕτη λαθραία νίκη τοῦ λατινικοῦ ἁγιογραφικοῦ κανόνος κατὰ τοῦ παλαιοῦ ἑλληνικοῦ ἐν Ρωσίᾳ κατέστη δυνατὴ χάρις εἰς τὴν ἀμέλειαν τῶν διεπόντων τότε τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι τῆς Μόσχας, ἐνησχολημένοι εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν «αἱρετικῶν» τῆς ἐποχῆς, ὁποῖοι ἦσαν οἱ ἰουδαΐζοντες καὶ οἱ πολέμιοι τῆς μοναστηριακῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀκινήτου περιουσίας, παρημέλησαν ἐντελῶς τὸ καθῆκον τῆς ἐπαγρυπνήσεως ἐπὶ τῆς καθαρότητος καὶ τοῦ ἀνοθεύτου τῶν πηγῶν τῆς πίστεως. Οὕτω τὸ ἔργον τοῦτο ἐπαφέθη εἰς ἰδιωτικὴν μέριμναν, ὁποία ἡ τοῦ Γενναδίου, ὅταν δὲ αὕτη ἐπήνεγκεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ριζικὴν ἀναστάτωσιν εἰς τὰς ἐν λόγῳ πηγάς, ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία, παραλαβοῦσα τὸ ἰδιωτικὸν τοῦτο ἔργον ὡς εἶχεν, ἀνεξελέγκτως, μετὰ 164 ἔτη, ἐξέδωκεν αὐτὸ ἐξ ἰδίου ὀνόματος καὶ διὰ τοῦ ἐπισήμου αὐτῆς περιέβαλε κύρους. Τὰ πράγματα εἶχον οὕτω μέχρι τοῦ ιζ′ αἰ., ὁπότε μόνον ἐπῆλθεν ἀντίδρασίς τις καὶ κριτικὴ τῆς λατινικῆς ταύτης εἰσβολῆς εἰς τὸν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις ρώσοις ἁγιογραφικὸν κανόνα, ἀποτέλεσμα δὲ ταύτης ὑπῆρξε τὸ σπουδαιότατον διάταγμα τοῦ μεγάλου Πέτρου περὶ ἐπανόδου τῆς σλαυωνικῆς Βίβλου εἰς τὸ ἔκπαλαι ἐν Ρωσίᾳ δεσπόζον ἑλληνικὸν τῶν Ο′ κείμενον.

Ἐξ ἴσου, ἂν μὴ καὶ περισσότερον, ἐπιτυχὴς ὑπῆρξεν ἡ λατινικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν σλαυϊκῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Ἦτο δ' αὕτη τόσον ἐμφανής, ὥστε ἐδέησε νὰ προκληθῇ μεγάλη κίνησις κατὰ τὸν ιζ′ αἰ. ὅπως τεθῇ τέρμα εἰς τὴν σπουδαίαν ταύτην λατινικὴν ἐν Ρωσίᾳ κατάκτησιν. Ἡ κίνησις αὕτη εἶνε γνωστὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὡς σχίσμα τῶν θιασωτῶν τῆς παλαιᾶς πίστεως (*σταροβιέροι*). Ὑπῆρχον βεβαίως καὶ ἄλλοι παράγοντες τοῦ σχίσματος ἐκείνου· δὲν συνετέλεσεν ὅμως ὀλίγον καὶ ἡ ἐπὶ Νίκωνος ἐπιχειρηθεῖσα διόρθωσις τῶν παλαιῶν σλαυϊκῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Κιέβῳ ἐκδόσεων τοῦ Μογίλα καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐντύπων κειμένων, δι' ὧν πάντων ἐλέγετο διελθοῦσα λατινικὴ δορθωτικὴ χείρ[314].

Ἡ ἐν Νόβγοροδ ἐκδηλωθεῖσα τάσις προσεγγίσεως τῆς σλαυωνικῆς Βίβλου πρὸς τὴν λατινικὴν ἐξηκολούθησε καὶ ἐν Μόσχᾳ, εἰ καὶ κατὰ βραδὺν ρυθμόν, διότι ἡ οὐσιωδεστέρα ἐργασία ἤδη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Γενναδίου. Πλὴν τῶν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ εἰσαγωγικῶν εἰς τὴν ἁγ. Γραφὴν ὑπομνημάτων, ἰδίας μνείας ἀξία εἶνε ἡ ἐκ τοῦ λατινικοῦ μετάφρασις τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνειῶν τοῦ ἐπισκόπου Ἑρμπιπόλεως Brunon, γενομένη τῷ 1536 ὑπὸ τοῦ ἤδη γνωστοῦ ἐκ Νόβγοροδ γλωσσομαθοῦς μεταφραστοῦ Δημ. Γερασίμωφ τῇ ἀξιώσει τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγοροδ Μακαρίου. Εἰς τὰς ἑρμηνείας τοῦ Brunon προσετίθεντο εἰσαγωγικὰ ὑπομνήματα, ὧν τινα κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς λατινικῆς, παρέχοντα πληροφορίας περὶ τῶν ψαλμῶν καὶ τοῦ Ψαλτῆρος, περὶ τῶν δυτικῶν ἑρμηνευτῶν αὐτοῦ, περὶ τῶν μέχρι τοῦ Ἱερωνύμου μεταφράσεων τῆς ἁγ. Γραφῆς, περὶ τῶν ἑρμηνευτικῶν μεθόδων καὶ τῶν μεσσιακῶν ψαλμῶν· πρὸς τούτοις ἠκο-

λούθουν ὑπομνηματισμοὶ εἴς τινα βιβλικὰ ᾄσματα, εἰς τὴν κυριακὴν προσευχήν, τὸ ἀποστολικὸν σύμβολον καὶ τὸ ἀθανασιανόν. Εὔλογος δ' εἶνε ἡ ἀπορία ὡς πρὸς τοὺς προκαλέσαντας τὴν λατινικὴν ταύτην ἑρμηνευτικὴν δρᾶσιν λόγους ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν ἦτο ἤδη συντετελεσμένη καὶ ἐν χρήσει ἡ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας φιλοπονηθεῖσα μετάφρασις τῶν σειρῶν τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνειῶν τῶν ἀνατολικῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λοιπῶν ἑλλήνων ἑρμηνευτῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς.

Πλὴν τῶν μεταφράσεων τούτων, κατὰ τὸν αὐτὸν ιστ' αἰ. εἶχον συντελεσθῆ καὶ ἄλλαι μεταφράσεις καὶ ἀποδόσεις τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων, οὐχὶ ὅμως ἐν Νόβγοροδ καὶ Μόσχᾳ, ἀλλὰ ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ καὶ μάλιστα ἐν τῇ δυτικῇ Ρωσίᾳ. Διέφερον δ' αὗται ἀπὸ τῶν μεταφράσεων τῆς ἀνατολικῆς Ρωσίας κατὰ τοῦτο, ὅτι αὗται μὲν ὡς πρὸς τὸ κείμενον καὶ τὴν γλῶσσαν ἦσαν συντηρητικαί, ὡς τηροῦσαι τὴν παλαιὰν νοτιοσλαυϊκὴν παράδοσιν, διότι ἀπέμενον πισταὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἁγιογραφικὴν βάσιν· ἐνῷ ἐκείνας διακρίνει ἡ προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τῶν κειμένων διὰ τοῦ τοπικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος καὶ ἡ σαφὴς ἀπόκλισις πρὸς τὴν λατινο-πολωνικὴν τάσιν. Τῶν δύο κατευθύνσεων συνδυασμὸς ἐπῆλθεν ὁριστικῶς ἐν τῷ καταρτισμῷ τῆς περιπύστου Βίβλου τοῦ Ὀστρὸγ *(Ὀστρόζισκαγια Μπίμπλιγια)*, ἥτις ἀπετέλεσε νέον τύπον τῆς ἁγ. Γραφῆς, σημειώσαντα περιφανῆ σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς σλαυϊκῆς Βίβλου.

Πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν κατὰ τὸν ιστ' αἰ. ἐν χρήσει ἁγιογραφικῶν κειμένων τῆς δυτικῆς Ρωσίας δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ κύριον γνώρισμα τῆς ἐν τῇ ρωσικῇ ταύτῃ περιοχῇ ὀρθοδοξίας κατὰ τοὺς αἰῶνας ιε' καὶ ιστ' ἦτο ἡ σύγκρουσις αὐτῆς πρὸς τὸ πολωνικὸν στοιχεῖον. Ἕνεκα τῆς ἀπουσίας μονίμου καὶ σταθεροῦ πανρωσικοῦ κέντρου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ τῆς δεσποτείας τῶν τατάρων, δὲν καθίστατο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῶσιν ἰσχυροὶ κρατικοὶ δεσμοὶ καὶ σχέσεις ἑνιαίου πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγάλων τμημάτων τῆς Ρωσίας, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ. Ἡ μόνη ὑπάρχουσα ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης βαθμηδὸν ἐξησθένει, μέχρις οὗ τῷ 1416 οἱ ἡγεμόνες τῆς Λιθουανίας ἐκ λόγων πολιτικῶν ἐπέτυχον τὴν πλήρη διάσπασιν αὐτῆς διὰ τῆς καταστάσεως ἰδίου διὰ τὴν δυτικὴν Ρωσίαν μητροπολίτου, τοῦ γνωστοῦ Γρηγορίου Τσαμπλάκ.

Ἡ τοιαύτη ἀποξένωσις τῆς δυτικῆς Ρωσίας ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἤγαγε κατὰ φυσικὸν λόγον εἰς τὴν στενωτέραν προσέγγισιν πρὸς τοὺς δυτικοὺς γείτονας, μάλιστα δὲ πρὸς τὴν λατινόφρονα Πολωνίαν. Ἡ δυτικὴ Ρωσία ὑφίστατο ἰσχυρὰν τὴν πολωνικὴν ἐπιρροὴν μέχρι καὶ τῆς χρήσεως τῆς πολωνικῆς γλώσσης ὡς μᾶλλον κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον προσηρμοσμένης εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν νέων εὐρωπαϊκῶν βιωτικῶν ἀναγκῶν. Οὕτω κατ' ὀλίγον ἡ ἐκκλησιαστικὴ σλαυωνικὴ γλῶσσα ἀπέβαινεν ἐλάχιστα καταληπτὴ οὐ μόνον εἰς τὸν ἁπλοῦν λαὸν καὶ τὸν κλῆρον τῆς ὑπαίθρου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλειονότητα τοῦ ἀνωτέρου κλήρου, ὅστις οὕτω ἀπέβαινεν ὁσημέραι ἀδιαφορώτερος

πρὸς τὰς παλαιὰς ρωσικὰς παραδόσεις. Ἐντεῦθεν συνετελέσθη πλήρης ὁ ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς Ρωσίας ἀποχωρισμὸς κατὰ πάντα, κατά τε τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἤθη. Διὰ τοὺς λόγους τούτους πᾶν ὅ,τι συνετελεῖτο περὶ τὴν ἁγ. Γραφὴν ἔφερε κατ' ἀνάγκην τὴν σφραγίδα τῆς πολωνικῆς, ἤτοι τῆς λατινικῆς ἐπιδράσεως. Αὕτη δ' ἐξικνεῖτο μέχρι καὶ τοῦ βιαίου ἐκτοπισμοῦ τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος, τοσούτῳ μᾶλλον ἀσ αθεστέρου ἀποβαίνοντος ἐν τῇ γεωγραφικῇ ταύτῃ περιοχῇ ὅσῳ ὑφίστατο τὴν ἐπήρειαν τῶν ρευμάτων τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀποτόκου τοῦ ἐν Εὐρώπῃ τότε ἀναγεννωμένου ψευδοκλασσικισμοῦ καὶ οὐμανισμοῦ. Ἑκάστη δὲ μορφὴ τοῦ ὀρθολογιστικοῦ ἐκείνου ρεύματος—ἰουδαϊσμός, οὐσιτισμός, λουθηρανισμός, καλβινισμός, σωκινισμὸς—ἔφερεν εἰς τὴν δυτικὴν Ρωσίαν τὴν ἰδικήν του, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πλήρη, μετάφρασιν τῆς Βίβλου, διὰ τοῦτο δὲ μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ ιστ' αἰ. ἐσωρεύθησαν τοσαῦται νέαι μεταφράσεις ἢ ἀποδόσεις αὐτῆς, ὅσαι ἐν οὐδεμιᾷ περιόδῳ τῆς ἱστορίας τῆς δυτικῆς Ρωσίας.

Ἦσαν δὲ ταῦτα τὰ κείμενα τὰ ἀκόλουθα :

α') τὸ ἀρχαῖον σλαυωνικόν, διαφέρον τοῦ τότε ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ρωσίᾳ μόνον κατὰ τὴν χρῆσιν τοπικῶν τινων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων.

β') παλαιὰ βουλγαρικὴ μετάφρασις, διακρινομένη διὰ τὴν βουλγαρικὴν γλωσσικὴν βάσιν καὶ ἀξιοσημείωτος κατὰ τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι περιελάμβανεν ἐν τοῖς διδακτικοῖς βιβλίοις τῶν Παροιμιῶν, τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τοῦ Σειρὰχ καὶ ἔργον τοῦ Μενάνδρου (γ' π. Χ. αἰ·). Καίτοι δὲ δὲν εἶνε σαφὴς ὁ λόγος τῆς παραδόξου ταύτης εἰς τὰ μὴ κανονικὰ ἁγιογραφικὰ βιβλία ἐνσφηνώσεως ἔργου θύραθεν συγγραφέως, καὶ δὴ ἐθνικοῦ, δύναται ὅμως ὁπωσδήποτε νὰ ἀνιχνευθῇ ἡ ὁδὸς τῆς τοιαύτης ἀνυψώσεως τοῦ ἕλληνος γνωμικοῦ. Ἀνέκαθεν ὁ Μένανδρος περιελαμβάνετο εἰς τὰς σλαυϊκὰς Μελίσσας μετὰ τῶν λοιπῶν διδακτικῶν τῆς Γραφῆς βιβλίων, οὐχὶ βεβαίως ἐν ἐννοίᾳ ἐξισώσεώς του πρὸς αὐτά· ὅταν ὅμως μετὰ ταῦτα ἐκ τῆς συναγωγῆς ταύτης τῶν Μελισσῶν ἀπεχωρίσθησαν, αἱ Παροιμίαι καὶ ὁ Μένανδρος ἐνεφανίσθησαν αὐτοτελῶς. Καίτοι δὲ ἡ συσχέτισις αὕτη τοῦ Μενάνδρου πρὸς τὰ εἰρημένα βιβλία δὲν συνετέλεσεν εἰς τὴν περίληψιν καὶ αὐτοῦ εἰς τὸν κανόνα τῆς ΠΔ, ἐφ' ὅσον ζήτημα καταρτισμοῦ κανόνος δὲν εἶχεν ἔτι ἀντιμετωπισθῇ κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα, ἡ ἐν τῇ θύραθεν ὅμως ἠθικῇ γραμματείᾳ θέσις αὐτοῦ, ἀναγνωριζομένη καὶ ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως, συνετέλει οὐ μόνον εἰς τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τῶν γνωμῶν τοῦ ἕλληνος κωμικοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παραχώρησιν τιμητικῆς θέσεως παρὰ τὰ ἁγιογραφικὰ βιβλία, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ εἰκονοστασίων ναῶν γραφὴν τῆς εἰκόνος τοῦ Μενάνδρου παρὰ τὰς εἰκόνας τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Πλάτωνος, καὶ τῶν ρωμαίων σιβυλλῶν[315]. Περὶ τοῦ Μενάνδρου καὶ τῶν σιβυλλῶν ἔγραψε καὶ ὁ Μάξιμος, τοῦτο δ' ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον ἔνδειξιν τῆς δημοτικότητος, ἧς ὁ ἕλλην γνωμικὸς ἀπήλαυεν ἰδίως παρὰ τῇ ἀνεπτυγμένῃ μερίδι τῆς ρωσικῆς κοινωνίας ἐν τῇ γνωμολογικῇ γραμματείᾳ.

γ΄) Δυτικο-ρωσικαὶ μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ, γενόμεναι ὑπὸ ἑβραίων τῆς λιθουανικῆς Ρωσίας. Αἱ μεταφράσεις αὗται ἔχουσιν ἀναντίρρητον σχέσιν πρὸς τὴν προπαγάνδαν τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων, ὡς τεκμηριοῦται τὸ μὲν ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος εἰς αὐτοὺς γλωσσικοῦ ἰδιώματος, τὸ δὲ ἐκ τῆς τροποποιήσεως τῶν κυρίων ὀνομάτων τῆς Πεντατεύχου κατὰ τὴν παρὰ τοῖς ἰουδαΐζουσιν ὀνοματολογίαν, ἰδίως δὲ ἐκ τῆς ἰουδαϊζούσης ἑρμηνείας τῶν ἐν τοῖς ἁγιογραφικοῖς βιβλίοις μεσσιακῶν χωρίων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας διεξῆγον τὴν ἀντορθόδοξον προπαγάνδαν οἱ ἰουδαΐζοντες. Ἰδιάζουσαν ἐπιμέλειαν ἐπέδειξαν οὗτοι εἰς τὴν μεταφραστικὴν διαστροφὴν τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν προφητειῶν πρὸς διάσεισιν τῆς ἐν τῇ ΠΔ βάσεως τῆς ΚΔ, ἐκ τῶν προφητῶν δὲ μάλιστα τῆς περὶ τῶν ἑβδομήκοντα ἑβδομάδων περικοπῆς τοῦ Δανιήλ.

δ΄) Δυτικο-ρωσικὴ μετάφρασις τοῦ Σκορινᾶ. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ δόκτορος Φραγκίσκου, γενόμενον ἐκ τῆς τσεχικῆς Βίβλου τοῦ 1506 τῇ βοηθείᾳ τοῦ σλαυωνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κειμένου καὶ τῶν σχολίων τοῦ Νικολάου de Lyra, ἀπετέλεσε μεγάλης σπουδαιότητος ἐγχείρημα ἐν τῇ δυτικῇ Ρωσίᾳ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ιστ΄ αἰῶνος, θεωρεῖται δὲ μοναδικὸν πρότυπον πασῶν τῶν ἐν τῇ νοτίῳ καὶ δυτικῇ Ρωσίᾳ ἐπιχειρηθεισῶν μεταφράσεων τῆς ἁγ. Γραφῆς. Ἡ μετάφρασις αὐτὴ περιέλαβε πάντα τὰ βιβλία τῆς ΠΔ. Ἐκ τῆς διεξοδικῆς ἐν τῇ περὶ τῆς ἁγ. Γραφῆς ρωσικῇ γραμματείᾳ συζητήσεως περὶ τῶν ἐλατηρίων καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς μεταφράσεως ταύτης, δεδομένης τῆς ἀντιγνωμίας περὶ τοῦ ἂν ὁ Σκορινᾶ ἦτο ὀρθόδοξος ἢ λατῖνος ἢ διαμαρτυρόμενος, συνάγεται τελικῶς, ὅτι οὗτος ἀνῆκεν εἰς τοὺς τσέχους οὐνίτας μεταρρυθμιστάς, συνετέλεσε δὲ τὸ ἔργον πρὸς προαγωγὴν τῆς προπαγάνδας ταύτης παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις ρώσοις τῆς δυτικῆς Ρωσίας.

ε΄) Αἱ λοιπαὶ μεταφράσεις περιωρίσθησαν εἰς ἐπὶ μέρους βιβλία τῆς ἁγίας Γραφῆς, οἷον εἰς τὰ Εὐαγγέλια, τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων κλπ., ὑπὲρ πάντα ὅμως μείζονος καὶ γενικωτέρας προσοχῆς ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ ἠξιώθη ὁ Ψαλτὴρ διὰ τὴν εὐρεῖαν λειτουργικὴν αὐτοῦ χρῆσιν. Αἱ μεταφράσεις αὐτοῦ καὶ τῶν ἑρμηνειῶν του ἐγίνοντο ἐκ τοῦ πολωνικοῦ καὶ δὴ εἰς τὴν μᾶλλον δημοτικὴν γλῶσσαν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Ρωσίας, εἰς ἣν ἀνεμιγνύοντο ἄφθονοι πολωνισμοί. Ἐνιαχοῦ τῶν μεταφράσεων τῶν ἑρμηνειῶν παρενεβάλλοντο καὶ ἐκφράσεις σκοπίμως διαστρέφουσαι τὸ ἀρχικὸν κείμενον πρὸς προπαγανδισμὸν ἀντορθοδόξων ἰδεῶν, οἷον ἡ ἄρνησις τῆς πρὸς τὰς εἰκόνας τιμῆς κλ.

Ἡ προπαγανδιστικὴ αὐτὴ μεταφραστικὴ δρᾶσις δὲν ἀπέμεινεν ἄνευ ἀντιδράσεως. Ταὐτοχρόνως πρὸς τὰς ἐν λόγῳ μεταφράσεις διεδίδετο ἐν τῇ αὐτῇ ρωσικῇ περιοχῇ ἀπολογητικὴ ἁγιογραφικὴ ἑρμηνευτικὴ φιλολογία, βασιζομένη ἐπὶ τῶν παλαιῶν σλαυωνικῶν μεταφράσεων καὶ προσαρμοζομένη μὲν γλωσσικῶς πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀποφεύγουσα ὅμως ἐπιμελῶς νὰ παρασυρθῇ εἰς τὸ πολωνικὸν ρεῦμα. Ἦτο πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος, τοῦ ἔκπαλαι διακρίνοντος τὴν ρωσικὴν συντηρητικότητα, ἐν Μόσχᾳ δὲ τελικῶς κορυφωθέντος ἐν τῇ δράσει τοῦ Μαξίμου. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὸν ἀπολογητικὸν αὐτῆς

χαρακτῆρα ἡ ἐν λόγῳ ἑρμηνευτικὴ φιλολογία, πολὺ ὀλίγην προσοχὴν παρέχουσα εἰς τὸ ἁγιογραφικὸν κείμενον, ἐμερίμνησε κυρίως περὶ τῆς ἀμύνης τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς καταπολεμήσεως τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν τῆς προπαγανδιστικῆς μεταφραστικῆς φιλολογίας. Μεταξὺ δὲ τῶν ἔργων τῆς ἀπολογητικῆς ταύτης φιλολογίας ἰδιαζόντως ἐξέχουσιν ὁ ἡρμηνευμένος Ψαλτὴρ τοῦ πρίγκηπος Κούρμπσκιη καὶ ἡ Βίβλος Ὀστρόζισκαγια, περιφανεῖς σταθμοὶ ἐν τῇ ρωσικῇ ἁγιογραφικῇ γραμματείᾳ.

Ὁ πρίγκηψ Κούρμπσκιη, ἐπιφανὴς πολιτικὸς καὶ ἔξοχος στρατιωτικὸς-βοεβόδας, διεκρίνετο ἐπὶ σπανίᾳ διὰ τὴν τότε ἐποχὴν θεολογικῇ πολυμαθείᾳ καὶ συγγραφικῇ γονιμότητι. Ἀναγκασθεὶς διὰ λόγους πολιτικοὺς νὰ δραπετεύσῃ εἰς Λιθουανίαν (1563) πρὸς τὸν βασιλέα Σιγισμοῦνδον-Αὔγουστον τῆς Πολωνίας μακρὰν τοῦ ἀπεχθοῦς δι' αὐτὸν μοσχοβιτικοῦ περιβάλλοντος, ἀφωσιώθη ἐκεῖ εἰς συντόνους θεολογικὰς μελέτας καὶ ζωηροτάτην συγγραφικὴν ἀπολογητικὴν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας δρᾶσιν. Εἰλικρινὴς καὶ βαθὺς θαυμαστὴς τοῦ Μαξίμου καὶ πιστὸς φορεὺς τῆς γνησίας παλαιᾶς ὀρθοδόξου ἐν Ρωσίᾳ παραδόσεως, κατήρτισεν ἐπιμελεστάτας συλλογὰς ἁγιογραφικῶν ἑρμηνειῶν, ἐν αἷς προέχει ἰδιαίτατα ὁ ἡρμηνευμένος Ψαλτήρ, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ Μαξίμου. Τὸ ἔργον τοῦτο, συντελεσθὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1564—1577 κυρίως πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν αἱρετικῶν δοξῶν τῶν σοκινιανῶν, αἵτινες διήκουσι δι' ὅλης σχεδὸν τῆς ἐν τῷ τμήματι τούτῳ τῆς Ρωσίας προπαγανδιστικῆς ἁγιογραφικῆς δράσεως, ἀποτελεῖ σπουδαιότατον καρπὸν πολυμαθείας καὶ τῆς πλήρους ἀντιλήψεως τοῦ βάθους τῆς ὀρθοδοξίας. Πρὸς διασάφησιν τοῦ Ψαλτῆρος ὁ Κούρμπσκιη συνήθροισεν ἐν τῷ ἑρμηνευτικῷ αὐτοῦ ὑπομνήματι τοσοῦτο πλῆθος αὐθεντιῶν τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἄλλων ἑρμηνευτῶν, ὥστε τὸ ἔργον τοῦτο νὰ ἀποβῇ μοναδικὸν καύχημα τῆς ἀρχαίας ρωσικῆς ἁγιογραφικῆς γραμματείας. Λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ὀρθολογιστικὴ σοκινιανὴ προπαγάνδα, ἡ ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης εἰσδύσασα εἰς τὴν Πολωνίαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ις' αἰῶνος, ὑποστηρίζουσα τὴν περὶ ἑνότητος τοῦ Θεοῦ αὐστηρῶς μονοθεϊκὴν διδασκαλίαν τῶν ἰουδαϊζόντων, ἀπεσκόπει εἰς τὴν προσβολὴν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος, ὁ Ψαλτὴρ οὗτος τοῦ Κούρμπσκιη ἐπέμεινεν ἰδίως εἰς τὴν διασάφησιν τῆς περὶ θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας, τῆς ἰσότητος καὶ ὁμοουσιότητος αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τῶν συναφῶν, ἀποτελῶν οὕτω πλήρη καὶ ἐνθουσιώδη ἀπολογίαν τῆς χριστιανικῆ διδασκαλίας κατὰ τῶν πολεμίων τῆς ὀρθοδοξίας [316].

Ἔτι σπουδαιοτέραν καὶ μονιμωτέραν σημασίαν οὐ μόνον διὰ τὴν ἐν τῇ νοτιο-δυτικῇ Ρωσίᾳ ἄμυναν τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ὑπόστασιν αὐτῆς, ἔσχεν ἡ ἐν τῇ πόλει Ὀστρὸγ τῷ 1581 ἔκδοσις τοῦ πλήρους κανόνος τῆς ἁγ. Γραφῆς, ὀφειλομένη εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἀγώνων τῆς ὀρθοδοξίας ἐν Ρωσίᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ ις' αἱ. ἀποκτήσαντος διάσημον ὄνομα πρίγκηπος Κωνσταντίνου Κωνσταντίνοβιτς Ὀστρόζισκιη. Ὁ ἐπιφανέστατος οὗτος μεγιστὰν βοεβόδας Κιέβου καὶ ἰδιοκτήτης τοῦ Ὀστρόγ, μέγας δὲ ζηλωτῆς τῶν παλαιῶν παραδόσεων τῆς ὀρθοδοξίας, ἱδρύσας ἴδιον τυπο-

γραφεῖον προέβη σὺν ἄλλοις καὶ εἰς τὴν περιώνυμον καὶ φερώνυμον ἔκδοσιν τῆς πλήρους σλαυωνικῆς Βίβλου εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς σοβούσης ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος ρωσικῇ περιοχῇ ἀντορθοδόξου προπαγάνδας. Βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Κούρμπσκιη, διὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ ἔργου ἐπεχείρησεν ἐπιμελεστάτην ἀντιβολὴν πλείστων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων τῆς ἁγ. Γραφῆς, ἅτινα ἀνεζήτησεν ἐν Εὐρώπῃ, ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς νήσοις καὶ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς , σερβικαῖς καὶ βουλγαρικαῖς μοναῖς, εἰς τοῦτο δ' ἔτυχεν ἐπικουρίας παρὰ τοῦ «τιμιωτάτου Ἱερεμίου, ἀρχιεπισκόπου Κ)Πόλεως..» καὶ τοῦ τσάρου Μόσχας Ἰβὰν Βασίλειεβιτς, δ' ὧν ἐζήτησε «τελείως διωρθωμένα καὶ ἄμεμπτα ἑλληνικὰ καὶ σλαυωνικὰ χειρόγραφα», ὡς λέγει ὁ ἴδιος ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεώς του. Ὁ Ὀστρόζ̱σκιη ἔλαβεν ὑπ' ὄψει καὶ ἔντυπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ γερμανικαὶ ἐκδόσεις καὶ ἡ Βουλγάτα, συνέκρινε δὲ τὴν ὅλην Βίβλον καὶ πρὸς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον. Θεμελιώδη σημασίαν εἶχε δι' αὐτὸν ὁ γνωστὸς ἤδη κανὼν τοῦ Γενναδίου, τοῦ ὁποίου ὅμως αἱ ἐκ τοῦ λατινικοῦ μεταφράσεις ἀντικατεστάθησαν ἢ διωρθώθησαν κατὰ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον. Οὐδεμία τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κυκλοφορουσῶν ἐν τῇ δυτικῇ καὶ τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ ἐκδόσεων περιελάμβανε πάντα τά τε κανονικὰ καὶ τὰ μή, βιβλία, ἅτινα συμπεριέλαβεν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Βίβλος τοῦ Ὀστρόγ. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἀπέκτησε κολοσσιαίαν, αὐτόχρημα δεσπόζουσαν σημασίαν οὐ μόνον ἐν Ρωσίᾳ, ἀλλὰ καὶ διὰ σύμπαντα τὸν σλαυϊκὸν κόσμον, διότι οὐδεμία σερβική, βουλγαρική, μολδαυϊκὴ ἢ ἄλλη νοτιοδυτικὴ ρωσικὴ ἔκδοσις ἠδύνατο νὰ παραβληθῇ πρὸς αὐτήν. Ἀφ' ὅτου δὲ κατέκτησεν ἐν Μόσχᾳ θέσιν προτύπου ἁγιογραφικοῦ κειμένου, καὶ ἡ γλῶσσα δὲ αὐτῆς ἀνεγνωρίσθη ὡς γνώμων τῆς ἐκκλησιαστικῆς σλαυωνικῆς γλώσσης, πᾶσαι ἀνεξαιρέτως αἱ λοιπαὶ σλαυϊκαὶ ἐκδόσεις ὑπεχώρησαν εἰς τὸν ρωσικὸν τοῦτον τύπον κειμένου καὶ γλώσσης, οὕτω δὲ ἡ *Ὀστρόζ̱σκάγ̱α Μπίπλιγ̱α* ἀπέβη ὁ πρῶτος καὶ κυριώτερος ἐξαγγελεὺς καὶ φορεὺς τοῦ ρωσικοῦ πρωτείου μεταξὺ τοῦ ὅλου σλαυϊκοῦ κόσμου, ὅστις ἔκτοτε καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰ. ἐλάμβανεν ἐκ Ρωσίας πάντα τὰ λειτουργικὰ βιβλία, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς χειρόγραφα, μετέπειτα δὲ εἰς ἔντυπα. Τούτου ἕνεκα ἡ ἔκδοσις αὕτη χαρακτηρίζεται ἐν τῇ ρωσικῇ ἁγιογραφικῇ φιλολογίᾳ ὡς μέγα ἐκκλησιαστικὸν καὶ ἐθνικὸν μνημεῖον, δημιουργῆσαν ὁλόκληρον ἐποχὴν διὰ σύνολον τὸν σλαυϊκὸν κόσμον, καὶ ὡς θησαυρὸς καὶ προπύργιον τῆς σλαυϊκῆς γλώσσης καὶ τοῦ σλαυϊκοῦ πνεύματος δι' ὁλοκλήρους ἑκατονταετηρίδας καὶ χώρας[317].

Πόσον ἰσχυρὰ ὑπῆρξεν ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα ἡ λατινικὴ ἐπιρροὴ καὶ πόσον, ὡς ἐκ τούτου, βαθμηδὸν ὑπεχώρει ἡ ἐπίδρασις τοῦ Βυζαντίου, μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γνῶσις τῆς λατινικῆς γλώσσης ἦτο τότε διαδεδομένη περισσότερον ἢ ἡ τῆς ἑλληνικῆς. Ἀκριβῶς δ' ἡ πρόσκλησις τοῦ ἕλληνος ἁγιορείτου εἰς Μόσχαν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ δὲν εὑρίσκετο γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, ὡς εἴδομεν δέ, αἱ πρῶται μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου ἀγνοοῦντος τὴν ρωσικὴν ἐγένοντο τῇ βοηθείᾳ λατινομαθῶν μεταφραζόντων ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὴν ρωσικήν. Ἤδη πρότερον ὁ Νόβγοροδ Γεννάδιος, καταρτίζων τὸν κανόνα

τῆς ρωσικῆς Βίβλου, ἐχρησιμοποίει, ὡς εἴδομεν, λατινικὰ κείμενα καὶ λατινομαθεῖς μεταφραστάς [381].

Ἔναντι τῆς λατινικῆς ταύτης προπαγανδιστικῆς δραστηριότητος δὲν ἔμενον ὅλως ἀπαθεῖς ἐν Ρωσίᾳ. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἰόβιος, Ὀλεάριος καὶ Mayerberg ὡς αἰτίους τοῦ κατὰ τῆς Ρώμης ρωσικοῦ μίσους φέρουσι τοὺς ἕλληνας [319] ἀποδεικνύει πρῶτον μὲν ὅτι οἱ βυζαντινοί, μεταδίδοντες εἰς τοὺς ρώσους τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἐφίστων ταὐτοχρόνως τὴν προσοχήν των ἐπὶ τῶν κακοδοξιῶν τῶν λατίνων καὶ διεφώτιζον αὐτοὺς περὶ τῆς πραγματικῆς θέσεως τῆς ρωμαιοκατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ καθ' ὅλου Χριστιανισμῷ· δεύτερον δέ, ὅτι οἱ ἐν Ρωσίᾳ καθιστάμενοι ἕλληνες ἱεράρχαι διεφώτιζον τοὺς ρώσους περὶ τῶν μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς παπικῆς διαφορῶν εἴτε διὰ προφορικῆς διδασκαλίας, εἴτε καὶ διὰ συγγραφῶν ἢ μεταφράσεων ἐκ τῆς σχετικῆς βυζαντινῆς γραμματείας.

Τὴν ἐν Ρωσίᾳ γραπτὴν κατὰ τῶν λατίνων πολεμικὴν ἐνεκαίνισαν οἱ πρῶτοι ἕλληνες μητροπολῖται Ρωσίας. Οὕτω ὁ πρῶτος μητροπολίτης Λέων (ἢ Λεόντιος, 992–1008) συνέγραψε πραγματείαν *Περὶ τῶν ἀζύμων* [320], μετ' αὐτὸν δ' οἱ Γεώργιος (†1079), Ἰωάννης Β' (†1089) καὶ Νικηφόρος Α' (1103–1123) ἔγραψαν περὶ τῶν δογματικῶν διαφορῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ σχετικὰς ἐπιστολάς· τὰ Πηδάλια δέ, τὰ Εὐχολόγια, αἱ διάφοροι Συλλογαί, αἱ Χρονογραφίαι, αἱ Πανδέκται καὶ τὰ ποικίλα Τακτικὰ εἰς τοὺς εἰσαγωγικούς των προλόγους πρὸς τοὺς ἀναγνώστας περιελάμβανον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διεξοδικὰς διαπραγματεύσεις περὶ τῶν καινοτομιῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἐκ παραλλήλου μετεφράζοντο διάφορα πολεμικὰ κατὰ τῶν λατίνων ἔργα βυζαντινῶν συγγραφέων, οἷον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τοῦ Νείλου Καβάσιλα καὶ αἱ ἐν τῷ Συντάγματι τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως ἀπαντήσεις τοῦ Ἰωάννου Κύπρου. Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος ἔδωκεν, ἐξ ἄλλου, ἀφορμὴν εἰς ἐπίσημον ἀντιλατινικὴν φιλολογίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνονται ἔργα τοῦ μητροπολίτου Κιέβου Τσαμπλάκ, τοῦ Μόσχας Φωτίου καὶ τοῦ Μόσχας Ἰωνᾶ. Ἡ πολεμικὴ δὲ αὕτη ἑπόμενον ἦτο νὰ διεξάγηται καθ' ἣν μέθοδον καὶ τόνον καὶ ἡ ἐξ ἧς ἐξηρτᾶτο ἀντιρρητικὴ τῶν βυζαντινῶν. Ἠσπάσθησαν, λοιπόν, οἱ ρῶσοι ἀντιλατινισταὶ τὴν «θλιβερωτάτην ἀκρότητα» τῶν ἑλλήνων, τῶν κηρυξάντων τοὺς λατίνους ὡς τοὺς χειρίστους πάντων τῶν καθ' ὅλου αἱρετικῶν καὶ διαφημισάντων αὐτοὺς ὡς δοχεῖα πασῶν τῶν ἀρχαίων αἱρέσεων [321]. Κατάλογος τοῦ ια' αἰῶνος ἀνῆγε τὰς λατινικὰς αἱρέσεις εἰς 28, ἄλλος δὲ τοῦ ιβ' αἰῶνος εἰς 32, συγκαταριθμουμένων εἰς ταύτας καὶ ἁπλουστάτων τῆς λατρείας τύπων καὶ ἱεροτελεστικῶν ἐθίμων [322] καὶ δὴ καὶ ἀνυποστάτων ὅλως δῆθεν παρεκτροπῶν. Ὑπῆρχον, βεβαίως, μεταξὺ τῶν ἑλλήνων καὶ συνετοὶ καὶ ψύχραιμοι καὶ μεμετρημένοι εἰς τὰς περὶ τῶν λατίνων κρίσεις [323], ἀλλ' οὗτοι, μὴ ἔχοντες ἔφεσιν νὰ ἀναμιχθῶσιν εἰς τὴν συστηματικὴν ἀντιλατινικὴν πολεμικήν, περιωρίζοντο νὰ ἐκφράζωσι τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν περιστατικῶς ἐρωτώμενοι, οὕτω δὲ τὸ πεδίον τῆς διαμάχης κατεῖχον οἱ ὀξεῖς πολεμισταὶ τῆς ἄκρας ἀντιλατινικῆς ἀριστερᾶς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία δὲν εἶχεν

ἀνακηρύξει ἐπισήμως τὴν λατινικὴν ὡς αἱρετικὴν («οὐδ' αὐτοὶ [οἱ λατῖνοι] ὡς αἱρεσιῶται ἀπόβλητοι δημοσίᾳ γεγόνασι» [324]), ἀλλ' ἐγνώρισεν αὐτὴν μόνον ὡς σχισματικὴν καὶ διέκοψε τὴν μετ' αὐτῆς ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν.

Οὕτω τὰ ἐν Ρωσίᾳ συγγραφέντα κατὰ τῶν λατίνων ἔργα ἀνῆκον μᾶλλον εἰς τὴν περὶ τοῦ λατινισμοῦ ἀντίληψιν ὡς θρησκείας μεστῆς πληθώρας πλανῶν καὶ ἄρα ἀγούσης εἰς πλήρη ἀπώλειαν, ἐξεῖχον δ' ἐν τῇ κατευθύνσει ταύτῃ οἱ ἕλληνες μητροπολῖται Γεώργιος καὶ Νικηφόρος Α' καὶ ἰδιαίτατα ὁ ἕλλην μοναχὸς Θεοδόσιος († 1074) [325]. Τὴν ἀκρότητα τῆς πρὸς τοὺς λατίνους βαθείας ἀποστροφῆς καὶ αὐτῶν τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων, ὡς ἐκφραστῶν τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ἐμφαίνει ἡ πρὸς τὸν λατινισμὸν στάσις αὐτοῦ τούτου τοῦ Μαξίμου, ὅστις, ἀναφέρων τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Σαβοναρόλα καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μοναχῶν, ἐνῷ ἐξαίρει τὴν ὁσιότητα αὐτῶν καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ διακαέστατον ζῆλόν των, ἐθεώρησεν ἐπιβαλλόμενον, ὡς εἴδομεν, νὰ προσθέσῃ ἀμέσως ὅτι μετὰ χαρᾶς θὰ κατέτασσεν αὐτοὺς μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ὑπερμάχων τῆς χριστιανικῆς πίστεως «ἐὰν δὲν ἦσαν λατῖνοι τὸ θρήσκευμα». Ἐκ παραλλήλου ὅμως καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀντιλατινικὴν ἀκρότητα τῶν προμνημονευθέντων μητροπολιτῶν, ὑφίστατο καὶ μετριοπαθεστέρα στάσις ἔναντι τῶν λατίνων, ταύτης δὲ ἐκπρόσωπος ἦτο ὁ προμνημονευθεὶς Κιέβου Ἰωάννης Β'. Οὗτος, ἀπαγορεύων τὴν συμμετάληψιν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὴν συλλειτουργίαν μετὰ τῶν χρησιμοποιούντων τὰ ἄζυμα, κρεωφαγούντων κατὰ τὴν τυρινὴν ἑβδομάδα καὶ τρωγόντων αἷμα καὶ πνικτά, ἐγνωμάτευεν ἀφ' ἑτέρου, ὅτι «οὐ πάνυ ἐστὶν ἀποτρόπαιον» τὸ ἐν ἀνάγκῃ συγγευματίζειν μετὰ τῶν λατίνων, ἵνα μὴ ἐντείνηται ἡ ἀμοιβαία ἐχθρότης καὶ μνησικακία, δὲν ἀποτελεῖ δὲ πάντως τεκμήριον ἄκρας μισαλλοδοξίας τὸ ὅτι ἀπεδοκίμαζε τὴν ἔκδοσιν ὀρθοδόξων ρωσίδων ἡγεμονίδων εἰς γάμον μεθ' ἑτεροδόξων [326]. Ὅταν, βραδύτερον, μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον, οἱ ρῶσοι ἀντελήφθησαν ὅτι οἱ ἕλληνες δὲν ἔτρεφον πρὸς τοὺς λατίνους τὴν ἄκραν τῶν παλαιοτέρων ἀντιλατινιστῶν μισαλλοδοξίαν, ἐξέλαβον αὐτοὺς οὐ μόνον ἁπλῶς ὡς ἀνακολούθους, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο ὡς ἐκπεσόντας τῆς ὀρθοδοξίας καὶ προσκλίναντας πρὸς τὸν λατινισμόν [327].

Παρὰ ταῦτα, ἐν τῇ βιωτικῇ πράξει σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεδεικνύετο πρὸς τοὺς λατίνους κοινωνικὴ ἀνεξιθρησκεία μὴ συμπίπτουσα πρὸς τὴν ἄκραν θεωρητικὴν μισαλλοδοξίαν τῆς ἀντιλατινικῆς φιλολογίας. Τοῦτο δέ, διότι ἀπὸ τῶν ρώσων ἔλειπε τὸ πρὸς τοὺς λατίνους ἕνεκα τῶν γνωστῶν ἱστορικῶν καὶ ψυχολογικῶν λόγων ἐκτραφὲν ἄμεσον καὶ ὀξὺ πρὸς τοὺς δυτικοὺς μῖσος τῶν ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τόσον μέγα ὤρυξε χάσμα μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς καὶ τῆς λατινικῆς Δύσεως. Οὐ μόνον δὲ τοιαύτη διάστασις δὲν παρετηρήθη ἐν τῇ ρωσικῇ ζωῇ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπελθοῦσα διακοπὴ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ΚΠόλεως καὶ Ρώμης δὲν ἴσχυσε νὰ ἐπηρεάσῃ τὰς μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ρωσίας καὶ τῶν ἑτεροδόξων εὐρωπαϊκῶν λαῶν σχέσεις, μάλιστα δὲ τὰς πρὸς τοὺς γειτνιάζοντας πολωνοὺς καὶ οὔγγρους. Συνέβη μάλιστα πᾶν τοὐναντίον· ἡ ἐκ

τῆς γειτονίας ἀναπτυχθεῖσα ἄμεσος βιωτικὴ γνωριμία καὶ σχέσις εἶχον παραλύσει πᾶν πρὸς αὐτοὺς αἴσθημα θρησκευτικῆς ἐχθρότητος καθ' ὅλην τὴν προμογγολικὴν περίοδον, οὕτω δὲ τὸ πλεῖστον τῆς ρωσικῆς κοινωνίας καὶ ἰδίως οἱ κοσμικοὶ κύκλοι τῆς Μόσχας, ἐπεδείκνυον πρὸς τοὺς λατίνους ἀξιοσημείωτον ἀνεξιθρησκείαν. Ἡ ἀνεξιθρησκεία μάλιστα αὕτη ἐξικνεῖτο καὶ μέχρις ἀμοιβαίων ἐπιγαμιῶν, αἵτινες ἐπεξετάθησαν καὶ μεταξὺ ὀρθοδόξων ρωσικῶν καὶ ξένων ἐμπορικῶν ἐν Ρωσίᾳ μονίμως ἐγκατεστημένων οἰκογενειῶν [328].

Ἡ ἀντιλατινικὴ δρᾶσις τοῦ Μαξίμου.

Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ὁ Μάξιμος ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἐν Μόσχᾳ ἐγκαταστάσεώς του ἐγένετο μάρτυς τῶν ἐπανειλημμένων καὶ ζωηρῶν ἀποπειρῶν τῶν παπῶν Λέοντος καὶ Κλήμεντος ὅπως διὰ τῶν εἰς Ρωσίαν ἀπεσταλμένων των καὶ τῶν γνωστῶν περὶ βασιλικοῦ στέμματος καὶ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος ὑποσχέσεων παρασύρωσι τὴν Ρωσίαν εἰς τὴν οὐνίαν μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τῶν στενῶν αὐτοῦ πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα σχέσεων, δὲν παρέλειπε βεβαίως νὰ διαφωτίζῃ αὐτὸν περὶ τοῦ ἐκ τῶν παπικῶν σχεδίων κινδύνου τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας, ἐκ παραλλήλου ὅμως ἐπεδίδετο καὶ διὰ συγγραφῶν εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς ρωσικῆς κοινωνίας περὶ τῶν δογματικῶν κυρίως καινοτομιῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἀφορμὴν δὲ πρὸς τὴν συγγραφικὴν ταύτην δρᾶσιν ἔδωκεν ὁ ἐκ τῶν προηγουμένων γνωστὸς ἤδη ἐν Μόσχᾳ ἀπὸ τοῦ 1508 διαβιῶν γερμανὸς τοῦ ἡγεμόνος ἰατρὸς Νικόλαος Ν̲ιέμτσ̲ιην.

Εἴδομεν ἤδη τοῦτον προπαγανδίζοντα τὴν ἀστρολογίαν ἐν Μόσχᾳ μετὰ τοσαύτης ἐπιτυχίας, ὥστε νὰ παρασύρῃ καὶ ἄνδρας τῆς μορφώσεως τοῦ εἰς τὸν ἀνώτερον φιλικὸν τοῦ Μαξίμου κύκλον ἀνήκοντος Θεοδώρου Κάρπωφ. Τοῦ Ν̲ιέμτσ̲ιην ὅμως ἡ προπαγανδιστικὴ δρᾶσις ἐξικνεῖτο καὶ εἰς ἄλλο, οὐσιαστικώτερον τοῦτο, πεδίον. Ὁ πάπας Ἰούλιος Β' (1503—1513), γνωρίζων τὸ ζωηρὸν αὐτοῦ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὰ συμφέροντα τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἐπωφελούμενος τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαμονῆς του καὶ ἀπολαύων τῆς εὐνοίας τοῦ ρώσου ἡγεμόνος ὡς ἰδιαίτερος αὐτοῦ ἔμπιστος ἰατρός [329], θὰ ἠδύνατο διὰ τῶν σχέσεών του, τῆς μορφώσεως καὶ τῆς νοημοσύνης του νὰ συνδράμῃ εἰς τὸ ἀπὸ τόσων χρόνων καὶ μετὰ τοσαύτης ἐπιμονῆς ἐπιδιωκόμενον ἔργον τῆς οὐνίας τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Ν̲ιέμτσ̲ιην δὲν διέψευσε τὰς παπικὰς ἐλπίδας, διότι, ἀφ' ὅτου ἀφίκετο εἰς Ρωσίαν, μάλιστα δ' ἅμα τῇ ἐν Μόσχα ἐγκαταστάσει του, κύριον ἔργον κατέστησε τὴν δημιουργίαν συμπαθειῶν πρὸς τὸ ἔργον τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ρωσικῆς καὶ παπικῆς, κυρίως διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θέσεως ὅτι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία, παρὰ τὰς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας διαφοράς της, εἶνε καὶ αὕτη ὀρθόδοξος, ὡς τηροῦσα ἀκεραίαν καὶ ἀμόλυντον τὴν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων παραδοθεῖσαν εἰς αὐτὴν πίστιν· κατ' ἀκολουθίαν, αἱ φερόμεναι ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διαφοραὶ εἶνε τόσον ἀσήμαντοι, ὥστε δὲν πρέπει νὰ παρεμβάλλωνται ὡς

πρόσκομμα πρὸς τὴν ἕνωσιν. Ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν τότε τὰ μέγιστα ἰσχύοντα ἐν Μόσχᾳ καὶ κατέχοντα τὴν δευτέραν μετὰ τὸν μητροπολίτην Σίμωνα (1495—1511) θέσιν ἐν τῇ ρωσικῇ ἱεραρχίᾳ ἀρχιεπίσκοπον Ροστὸφ Βασσιανόν, ἀδελφὸν τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ Ἰωσὴφ Βολότσκιη, ὁ ἄγνωστος αὐτῆς συγγραφεὺς φέρει τὸν Νιέμτσιην προσπαθοῦντα νὰ καταδείξῃ τὴν εἰς τὰ θεμελιώδη δόγματα συμφωνίαν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ρωσικήν, τὴν προπαγάνδαν του δὲ ταύτην διεξάγοντα ἐν πνεύματι συμβιβαστικῷ, ἄνευ ἐπιθέσεων κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰργάζετο δὲ πρὸς τοῦτο δι' ἐπιστολιμαίων διατριβῶν ἀπευθυνομένων πρὸς διάφορα ἐξέχοντα πρόσωπα, ὁ δὲ ἤπιος τόνος τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ, ἐνῷ ἐφαίνετο εὑρίσκων ἀπήχησιν εἰς τοὺς κύκλους τοῦ πρᾴου καὶ μετριοπαθοῦς μητροπολίτου Σίμωνος, δὲν ἐκώλυσε τὸν προμνημονευθέντα ἄγνωστον νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτοῦ διὰ δριμυτάτης ἐπιστολῆς, ἐν ᾗ ἐμέμφετο τοὺς λατίνους σὺν ἄλλοις καὶ ὡς αὐτόχρημα ἰουδαΐζοντας [880].

Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Νιέμτσιην ζωγρηθέντων ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως προσώπων ἦτο καὶ ὁ φίλος τοῦ Μαξίμου Θεόδωρος Κάρπωφ. Ἀνὴρ σοβαρὸς καὶ φιλομαθέστατος, ἀνώτερα τρέφων πνευματικὰ διαφέροντα, ἔχων εἰς μέγαν βαθμὸν ἀνεπτυγμένην τὴν τάσιν τῆς λύσεως τῶν ἔξωθεν προκαλουμένων ἀμφιβολιῶν δι' ἀνεξαρτήτου καὶ ἀνεπηρεάστου μελέτης τῶν πηγῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Κάρπωφ ἀπετάθη δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Μάξιμον ὡς τὸν πάντων ἁρμοδιώτερον, παρακαλῶν νὰ εἴπῃ τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ τῶν ἑνωτικῶν προσπαθειῶν τοῦ Νιέμτσιην, τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ὁποίου ἔκρινε κατ' ἀρχὴν βάσιμα. Ὁ Κάρπωφ, ὡς ἐκ τῆς διπλωματικῆς του σταδιοδρομίας τελων εἰς συχνὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν Δύσιν, ὑφίστατο τὰς ἐκεῖθεν ἐπιρροάς, εἴδομεν δὲ αὐτὸν σαγηνευθέντα ὑπὸ τῆς ἀστρολογικῆς πολυμαθείας τοῦ γερμανοῦ ἰατροῦ, δι' ἧς ἐξήρετο ἡ σταθερὰ τῆς φύσεως τάξις ὡς συνάρτησις τῆς ἐπιδράσεως τῶν πλανητῶν καὶ ὡς παράγων τοῦ φυσικοῦ κάλλους.

Ἵνα ὁ Μάξιμος ἔχῃ πρὸ αὐτοῦ σαφεῖς καὶ πλήρεις τὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀντιλήψεις τοῦ Νιέμτσιην—πρὸς τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι δὲν ἦλθεν εἰς προσωπικὴν σχέσιν—, κατὰ πρότασιν τοῦ Κάρπωφ ὁ γερμανὸς ἔγραψεν ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν, ἥτις καὶ ἐπεδόθη πρὸς τὸν Μάξιμον ἵνα ἐκφέρῃ τὰς κρίσεις του. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μάξιμος ἦτο ὁλοψύχως ἐπιδεδομένος εἰς τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος, φλεγόμενος ὅμως ὑπὸ τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ζήλου ἀνέλαβε τὴν ἀντιλατινικὴν πολεμικήν. «Μέγα βάρος μὲ ἐπιφορτίζεις, παμφλιτάτη μοι κεφαλὴ —ἔγραφεν ὁ Μάξιμος πρὸς τὸν Κάρπωφ—παρακινῶν εἰς ἀναίρεσιν τῶν ἐν τῇ πραγματείᾳ (τοῦ Νιέμτσιην) περιεχομένων κεφαλαίων. Λέγω δὲ τοῦτο ὄχι διότι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Νικολάου ἔχουν τινὰ βαρύτητα, διότι εἶνε καὶ ἀσήμαντα καὶ ἀσθενῆ, ὡς ἀράχνης ἱστός, ἀλλὰ διότι οὔτε νὰ ἀναπνεύσω ἔχω ἄνεσιν, ὅλος ἐνησχολημένος εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος, χάριν τῆς ὁποίας θὰ παρέβλεπον τὴν παράκλησίν σου ἂν δὲν με παρεκίνει ὁ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ζῆλος ὁ ἐν ἐμοὶ φλέγων καὶ μὴ ἐπιτρέπων ἀνάπαυσιν, ἵνα μὴ τὸ ψεῦδος ἐκλαμβάνηται ὡς ἀλήθεια καὶ τὸ σκότος καυχᾶται κατὰ τοῦ

φωτός, καὶ ἵνα καὶ σὺ καὶ οἱ λοιποὶ γνωρίσητε καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ ὅτι ὁ Μάξιμος οὐ μόνον δὲν χωλαίνει περὶ τὴν θεολογίαν τῶν θεοφόρων πατέρων, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον μισεῖ τὴν ἀσέβειαν καὶ ἀπεχθάνεται πάσας τὰς αἱρετικὰς σοφιστείας καὶ τὰς ὀψίμους λατινικὰς καινοτομίας καὶ ματαιολογίας..[331]».

Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη ζωηρὰ ἐπιστολιμαία συζήτησις μεταξὺ τῶν τριῶν—τοῦ Νιέμτσιην, τοῦ Κάρπωφ καὶ τοῦ Μαξίμου—,ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἀντιλατινικῶν τοῦ τελευταίου διατριβῶν. Ὁ Μάξιμος, ἀνταποκρινόμενος εἰς τὴν παράκλησιν τοῦ Κάρπωφ, ἔγραψε μακρὰν πραγματείαν περὶ τῆς κυριωτέρας τῶν λατίνων καινοτομίας, ἤτοι τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος κατὰ λατίνων ὅτι οὐδαμῶς εἰς οὐδένα ἐπιτρέπεται νὰ προσθέτῃ τι εἰς τὸ θεῖον σύμβολον τῆς ἀμωμήτου χριστιανικῆς πίστεως ἢ ν' ἀφαιρῇ ἀπ' αὐτοῦ*[332]. Ταύτην λαβὼν παρὰ τοῦ Κάρπωφ ὁ Νιέμτσιην διετύπωσεν ἐν τρισὶν ἐπιστολαῖς[333] διάφορα ζητήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντῶν ὁ Μάξιμος ἐνδιατρίβει μὲν πάλιν περὶ τὸ αὐτὸ δόγμα, συνανασκευάζει ὅμως καὶ ἄλλας λατινικὰς καινοτομίας, ὁποῖαι ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου, ἡ ἀγαμία τοῦ κλήρου καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἀζύμων[334]. Ἐν συνόλῳ ὁ Μάξιμος ἔγραψε κατὰ τοῦ Νιέμτσιην καὶ τῶν λατίνων ἑπτὰ ἐπιστολιμαίας διατριβάς: α) «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τοὺς ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον, ἐν ᾧ καὶ ἔλεγχος τῶν τριῶν μεγάλων λατινικῶν αἱρέσεων, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ καθαρτηρίου, τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ τῶν ἀζύμων». β) «Κατὰ τῆς πλάνου συγγραφῆς τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην περὶ ἑνώσεως τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ τῶν λατίνων», ἔνθα περὶ τῆς εἰς τὸ Σύμβολον περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος προσθήκης καὶ περὶ τοῦ καθαρτηρίου[335]. γ) Ἡ προμνησθεῖσα κατὰ τῶν λατίνων περὶ τοῦ ἀναλλοιώτου τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, περὶ τῶν ἰδιωμάτων τῶν τριῶν θείων ὑποστάσεων καὶ γενικώτερον περὶ τῆς ἁγ. Τριάδος. δ) «Πρὸς τὸν λατῖνον Νικόλαον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος», μόνον. ε) «Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πολύσοφον Νικόλαον Νιέμτσιην», ἐν ᾗ ἀναπτύσσονται πάλιν τὰ τῶν ἰδιωμάτων τῶν τριῶν ὑποστάσεων καὶ ἀνασκευάζεται ἡ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγ. Πνεύματος. στ) «Λόγος ἐν μέρει ἐλεγκτικὸς τῆς λατινικῆς κακολογίας...»· ἐν αὐτῷ ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς εἰς τοὺς ἁπλουστέρους ὑπὸ τῶν λατίνων ὡς φόβητρον προβαλλομένης παρὰ τοῦ Πέτρου τάχα ληφθείσης ἐξουσίας τῶν παπῶν. ζ) «Ἀπαντητικὴ τῷ Νικολάῳ Νιέμτσιην», πραγματευομένη πάλιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ὡς καὶ περὶ τῆς παρὰ λατίνοις νηστείας τοῦ Σαββάτου, περὶ τῶν ἀζύμων καὶ περὶ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου[336].

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην γραφομένων καὶ τῆς τελείας γνώσεως τοῦ ὅλου ζητήματος τῆς μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν διαστάσεως ὁ Μάξιμος ἐν τοῖς κατὰ τοῦ λατινισμοῦ ἀντιρρητικοῖς του στρέφεται κυρίως περὶ τὴν ἐπίκρισιν τῶν τριῶν λατινικῶν καινοτομιῶν, ἃς χαρακτηρίζει «ὡς μεγάλας λατινικὰς αἱρέσεις», ἤτοι τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ τῆς χρήσεως τῶν ἀζύμων. «Ἂν κατὰ ἀλήθειαν καὶ οὐχὶ καθ' ὑπόκρισιν ποθῆτε τὴν μεθ' ἡμῶν ἑνω-

σιν—λέγει ὁ Μ. κατακλείων μίαν τῶν πραγματειῶν του—,ἄρατε τοὺς μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν φραγμούς, καὶ ἐννοῶ τὴν περιττὴν βλάσφημον προσθήκην (τοῦ filioque), ἀπορρίψατε τὰ προσφερόμενα εἰς τὴν μυστικὴν θυσίαν ἄζυμα τῆς ἀπολλιναρείου αἱρέσεως καὶ ἀπόστητε τῆς ὀλεθρίας ὠριγενείου αἱρέσεως, καθ' ἣν δῆθεν καθαρτήριον πῦρ, μετὰ πάροδον ἐτῶν πολλῶν, καθαίρει τὰς μεστὰς παντοίων ἁμαρτημάτων ψυχάς, οὕτω δ' ἐκεῖθεν διαπέμπει αὐτὰς εἰς τὴν αἰώνιον ζωήν» [337]. «Θὰ ἐπεθύμουν—προσθέτει περαιτέρω ὁ Μ.—νὰ ἐλέγξω καὶ τὰς λοιπὰς ἐγκληματικὰς ὑμῶν καινοτομίας, ὅσας ἐπενοήσατε εἰς τὰ ἅγια μυστήρια, τὴν ἱερωσύνην καὶ τοὺς λοιποὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ ὅσα σοφιστεύεσθε καὶ πράττετε παρὰ τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας καὶ τὰς διατάξεις τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων· ἀλλὰ τὰ παρατρέχω ἑκὼν ὡς γνωστὰ εἰς πάντας τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανοὺς καὶ ἤδη ἐλεγχθέντα ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων» [338].

Τὴν λεπτομερεστέραν , διεξοδικωτέραν καὶ σχεδὸν αὐτόχρημα ἐξαντλητικὴν αὐτοῦ πολεμικὴν ὁ Μάξιμος διεξήγαγε κατὰ τῆς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος προσθήκης εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, θεωρῶν αὐτὴν «ὡς τὴν κορωνίδα τῶν κακῶν», κατὰ τὸν μέγαν Φώτιον, καὶ πασῶν τῶν περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος καινοτομιῶν καὶ τῶν λοιπῶν κακῶν ἔρεισμα» [339]. Κατὰ τὸν Μάξιμον, τὸ λατινικὸν τοῦτο δόγμα εἰσάγει διὰ τὸ ἅγ. Πνεῦμα δύο ἀρχὰς ἢ πηγάς, δι' ὧν αἴρονται τὰ ἰδιώματα τῶν προσώπων τῆς ἁγ. Τριάδος, περὶ τὰ ὁποῖα διατρίβει διὰ μακρῶν [340]. Τὸ ἀπὸ τοῦ Ἰω κ 22 προσαγόμενον ἐπιχείρημα τῶν λατίνων δὲν ἀναγνωρίζει ὡς εὐσταθοῦν, διότι ἡ περίπτωσις αὐτη σημαίνει ἁπλῶς «ἔμπνευσιν» («ἐνεφύσησεν», «λάβετε Πνεῦμα ἅγιον»), εἰ δὲ μὴ —λέγει— καὶ τὸ αὐτὸ εἰς τὸν Ἀδὰμ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ γενόμενον (Γεν. β 7 «ἐνεφύσησε.. πνοὴν ζωῆς») θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθῇ ἐκπορευθὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Τὸ «λάβετε Πνεῦμα ἅγιον» δὲν εἶνε ἴσον τῇ ἐκπορεύσει· ἄλλο ἔμπνευσις καὶ ἄλλο ἐκπόρευσις [341]. Διαφέρουσιν ἀλλήλων τὸ χάρισμα τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἡ ἐκπόρευσις, ὡς, ἄλλως τε, δείκνυται καὶ ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ μέλλοντος «πέμψει» καὶ τοῦ ἐνεστῶτος «ἐκπορεύεται». Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς καινοτομίας διδάσκουσιν ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἀποστόλους, τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως πρὸς τὴν Γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον, καθ' ἣν ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος ἀνεθεμάτισε τοὺς τ' ἀντίθετα πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῆς δεδογμένα δοξάζοντας [342]. Φέρει δὲ ὁ Μάξιμος μαρτυρίας ἀπό τε τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Διονυσίου ἀρεοπαγίτου, ὡς καὶ ἐκ τῶν πρὸς τὸν Φώτιον ἐπιστολῶν τῶν παπῶν Ἰωάννου καὶ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Λέοντος, ἀπὸ τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πάπα ἐν δυσὶ πλαξὶ χαραχθέντος ἑλληνικοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ἀπὸ τῆς 88ης ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὸ Ιω, ἀπὸ τῶν λόγων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ [343]. Εἰς τὴν δήλωσιν τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην ὅτι διὰ τοῦ δόγματος τούτου δὲν εἰσάγεται διάκρισις προσώπων, ἀλλ' ἐφ' ὅσον αἱ δύο ὑποστάσεις εἶνε ἡνωμέναι ἀποβαίνει δεκτὴ ἡ ἐξ αὐτῶν ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς προερχομένη, ὁ Μάξιμος ἀντι-

λέγει ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ γνωστέον εἶνε ἂν ὁ Νικόλαος ἑνώνῃ τὰς δύο ὑποστάσεις κατὰ τὴν οὐσίαν ἢ κατὰ τὴν ὑπόστασιν. Ἂν τὸ πρῶτον, τότε καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὡς ὁμοούσιον πρός τε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ ἀχώριστον ἀπ' αὐτῶν, συνεκπορεύει μετ' αὐτῶν καὶ ἑαυτό, κατ' ἀκολουθίαν δὲ συγγεννᾷ τὸν Υἱόν, ἀποβαῖνον οὕτω Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς, συνεκπορεῦον ἅμα καὶ ἑαυτό, ἐφ' ὅσον κατὰ πάντα καὶ ἐν παντὶ εἶνε ἴσον τῷ τε Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ. Ἂν δὲ τὸ δεύτερον, ἀνεμφανίζεται προφανῶς ἡ αἵρεσις τοῦ ἐπαράτου Σαβελλίου, ὅστις ἐν τῇ τρισυποστάτῳ κυριότητι ἐδέχετο μίαν τριώνυμον ὑπόστασιν. Ἀλλὰ —λέγει ὁ Μ.—πῶς εἶνε δυνατὴ ἡ ἕνωσις μετὰ τοῦ νοουμένου ὡς ἀσυγχύτως ὑφισταμένου, ἤτοι μετὰ ὑποστάσεων; Ἂν δὲ λεχθῇ ὅτι αἱ ὑποστάσεις τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶνε ἡνωμέναι προαιωνίως, προκύπτει ὅτι ἡ μία αὐτη ὑπόστασις εἶνε κατ' ἀνάγκην σύνθετος, ὁπότε λαμβάνεται πλέον οὐχὶ Τριάς, ἀλλὰ ἄνισος Δυάς.. Ἐὰν δὲ ὁ Νικόλαος εἴπῃ ὅτι ἡ ἕνωσις αὐτη ἐγένετο ἐν χρόνῳ, πάλιν ἐλέγχεται ἀσέβεια. Κἂν δὲ κατ' ἀνάγκην ἑνοῦται ἡ ὑπόστασις τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὴν τοῦ Πατρὸς διὰ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, εἰσάγεται εἰς τὸν Πατέρα ἀδυναμία, διότι προδίδεται οὗτος ἀδυνατῶν νὰ ἐκπορεύσῃ τὸ Πνεῦμα ἄνευ τῆς ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ συνεργείας, ὅτε ὁ Πατὴρ παρομοιάζεται πρὸς τὸν πυρῖτιν λίθον, ὅστις δὲν ἐκπέμπει σπινθῆρας ἂν δὲν προστριβῇ πρὸς σίδηρον. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος δὲν γίνεται προαιωνίως, ἀλλ' ἐν χρόνῳ. Πρὸς τούτοις, ἐὰν αἱ δύο ὑποστάσεις ἑνοῦνται πρὸς παραγωγὴν μιᾶς, συνάγεται ὅτι ἡ ὑπόστασις τοῦ Πνεύματος ὑφίσταταί που ἔξω καὶ κεχωρισμένως αὐτῶν, ὁπότε προκύπτει τὸ ζήτημα ποῦ κατευθύνεται τὸ ἐξ αὐτῶν προελθὸν Πνεῦμα; Ὁ Νικόλαος εἶπεν ὅτι κατευθύνεται πρὸς τὸν Υἱόν, καίπερ προελθὸν ἐξ ἀμφοτέρων, τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς καθ' ὑπόστασιν ἡνωμένης. Ἀλλὰ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ Πνεῦμα παραμένει ἔξω αὐτῶν καὶ κεχωρισμένως, πῶς δύναται νὰ πιστευθῇ ἡ αἰώνιος μετ' αὐτῶν ἕνωσις αὐτοῦ, ἀφοῦ κατ' οὐσίαν αἱ ὑποστάσεις εἶνε ἡνωμέναι καὶ ἴσαι πρὸς ἀλλήλας [344];

Ἵνα ὁ Νιέμτσιην παραστήσῃ τὴν πρὸς ἀλλήλας ἰσότητα τῶν ὑποστάσεων χρησιμοποιεῖ τὴν εἰκόνα ἰσοπλεύρου τριγώνου ἐγγεγραμμένου εἰς κύκλον, καὶ εἰς μὲν τὴν γωνίαν τῆς κορυφῆς τοποθετεῖ τὸν Πατέρα, εἰς δὲ τὰς τῆς βάσεως τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, διὰ τοῦ κύκλου ἐμφαίνων τὸ ἄχρονον καὶ ἄπειρον τῆς θείας οὐσίας, ἐφ' ὅσον ὁ κύκλος οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος ἔχει. Πρὸς τὸν κύκλον προσομοιάζει τὸ Πνεῦμα ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι, ὡς ὁ κύκλος διαγράφεται διὰ περιστροφῆς ἀπὸ δεδομένου σημείου, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα, προερχόμενον ἐκ τοῦ Πατρὸς καταλήγει εἰς τὸν Υἱόν, ἂν δὲ εἰς τοῦτον μόνον σταθῇ χωρὶς νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ὑπόστασιν τοῦ Πατρός, θὰ π οκύψῃ Τριὰς ἀτελής. «Αὕτη εἶνε ἡ πᾶσα σοφία τοῦ θαυμαστοῦ Νικολάου»—ἐπιλέγει ὁ Μάξιμος—«ἣν ἀφοῦ πρότερον ἐπαινέσω, ὡς διὰ τῆς εἰκόνος ταύτης παριστῶσαν τὸ ἄναρχον καὶ ἀτελεύτητον τοῦ Θεοῦ, αὐτὸς ἐγὼ πάλιν θὰ κατακρίνω ἀποκαλῶν αὐτὴν δικαιότατα παιδαριώδη, ὡς ἀξίαν οὐχὶ φιλοσοφούντων, ἀλλὰ παιζόντων». Τὸ ἰσόπλευρον τοῦτο τρίγωνον—λέγει ὁ Μ.—ἔχει, κατὰ τὸν πυθαγόρειον φιλόσοφον, οἵαν ἰσχὺν καὶ ὁ ἀριθμὸς τρία: ἀμφότερα παριστῶσι τὴν Τριάδα εἰς

ἀριθμοὺς ἐν εἰκόνι ἰσοπλεύρου τριγώνου ὡς σύνθεσιν τοῦ ὅλου ὄντος, διὰ τοῦτο δὲ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ τριγώνου οἱ πυθαγόρειοι θέτουσι τὴν ἀρχὴν τοῦ παντός. Ἡ ἀρχὴ εἶνε μία, διὸ καὶ ἡ μονὰς ἐτέθη ἐπὶ τῆς ἄνω γωνίας τοῦ τριγώνου. Τίνος ἕνεκεν, λοιπόν, λυπεῖς τὴν γωνίαν τοῦ τριγώνου σου, τὰς κάτω γωνίας ἀντιστρέφων πρὸς τὰ ἄνω καὶ τἀνάπαλιν;... Τί σε ἀναγκάζει νὰ δέχεσαι ὅτι τὸ Πνεῦμα, προερχόμενον ἐκ τοῦ Πατρός, ἔρχεται πρὸς τὸν Υἱόν, καὶ ἐξ αὐτοῦ πάλιν προελθὸν ἐπιστρέφει πρὸς τὸν Πατέρα; Δὲν βλέπεις ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Πατὴρ ἀπομένει ἄνευ τοῦ Πνεύματος;...Ἀλλ' ἐπὶ πλέον εἶνε γνωστόν, ὅτι ἐν τοῖς ἀριθμοῖς τὸ ἓν παράγει τὸ δύο, τὸ δὲ δύο τὸ τέσσαρα καὶ οὐχὶ τὸ ἕν. Πῶς, λοιπόν, δύνασαι νὰ λέγῃς ὅτι τὰ δύο παράγουσι τὸ ἕν; Καὶ ὁποία ἔσται ἰσότης διὰ τὰς τρεῖς θεαρχικὰς ὑποστάσεις;... Μάτην ἐπινοεῖς ὅτι τὸ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, πρὸς τὸν Υἱὸν ἔρχεται, ἐξ αὐτοῦ δὲ πάλιν ἐπιστρέφει πρὸς τὸν Πατέρα, κυκλικῶς δὲ οὕτω κινούμενον ἀποτελεῖ τὴν Τριάδα, ἣν δὲν ἐφοβήθης νὰ προσομοιάσῃς πρὸς κύκλον.,. Οὕτω κατὰ σὲ προκύπτει πρῶτον μέν, ὅτι ὑφίσταται τοπικὴ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν θείων ὑποστάσεων· δεύτερον δέ, ὅτι τὸ Πνεῦμα, ἀποχωριζόμενον τοῦ Πατρός, ἐκτελεῖ μεγάλην πρὸς τὸν Υἱὸν κίνησιν, ὁπότε ὁ Πατὴρ ἀπομένει ἄνευ τοῦ Πνεύματος· καὶ τρίτον, ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν ἑνοῦται μετὰ τοῦ Πατρὸς κατ' οὐσίαν, ἀφοῦ ὑφίσταται ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ πρὸς αὐτόν, πρότερον μὴ ὢν μετ' αὐτοῦ. «Ὦ τῆς πλάνης τῶν ἀτόπων ἐπινοιῶν!—ἀνακράζει, τέλος, ὁ Μάξιμος—δὲν προσήκει τοιαῦτα νὰ σοφιστεύεσαι καὶ ἐφευρίσκῃς περὶ τῆς ὑψίστης δόξης, ὦ ἀγαθὲ Νικόλαε. Εἶνε θρασύτης ἡ διὰ γεωμετρικῶν σχημάτων ἔρευνα τῶν ἀπροσίτων. Ἀλλὰ κατανοήσας τὴν διαφορὰν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ τοῦ ἀκατανοήτου καὶ ἀνεξερευνήτου θείου μεγαλείου καὶ τῆς ἀδυναμίας ἡμῶν, οἵτινες ὡς οἱ μύρμηκες κινούμεθα ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὡς οἱ κώνωπες σίζομεν, παντὶ μὲν σθένει τὴν σωτηρίαν δέον νὰ ἐπιζητῇς, σιγῇ δὲ τὰ θεῖα νὰ δέχησαι καὶ ἀκέραια αὐτὰ νὰ τηρῇς ὡς παρελάβομεν παρὰ τῶν θείων ἀποστόλων καὶ τῶν θεοπνεύστων πατέρων ἡμῶν» [845]. Τὸ ἀνεξερεύνητον τῶν θείων μυστηρίων ἐπανειλημμένως τονίζει ὁ Μάξιμος, κακίζει δὲ ὡς αὐθάδη τόλμην πᾶσαν κατασκευὴν ἐπέκεινα τῶν διὰ τῆς Γραφῆς παραδεδομένων· «οὐαὶ τῇ αὐθάδει ἡμῶν ἀναισχυντίᾳ, τολμώντων νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὰ θεῖα μυστήρια, ἅτινα καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀγγέλους εἶνε ἀκατάληπτα» [846]· «δὲν πρέπει νὰ τολμῶμεν νὰ ἐκβαίνωμεν τῶν γεγραμμένων, διότι, ἄλλως, περιπίπτομεν εἰς πλάνας ὡς μὴ ὑπακούοντες εἰς τὰς ἁγίας Γραφάς» [847]· «ὁ Θεὸς εἶνε ὁ μόνος ἀπερίγραπτος καὶ ἀπρόσιτος» [848].

Τὴν παρὰ τοῖς λατίνοις χρῆσιν τῶν ἀ ζ ύ μ ω ν ἀποδίδων εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀπολλιναρίου ἀποκρούει ὡς ἰουδαϊκήν. Ἀκολουθῶν τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ λέγει ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ ἄρτος, ἀποτελῶν σύγκραμα ζύμης καὶ ἅλατος, συμβολιζόντων τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, εἰκονίζει τὴν τελείαν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἡ μὴ χρῆσις τῶν συστατικῶν του ἐν τῇ διὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας προσφερομένῃ θυσίᾳ σημαίνει στέρησιν τῆς ἑτέρας τῶν δύο τοῦ Θεανθρώπου φύσεων ἐν τῇ πληρότητι, ἀρτιότητι καὶ τελειότητι αὐτῆς. Ἡ ὑπὸ τοῦ μεγ. Βασιλείου κατάκρισις τῶν ἀζύμων τεκμηριοῦ

—λέγει ὁ Μ.—τὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐποχῇ πανταχοῦ κρατοῦσαν χρῆσιν τοῦ ἐνζύμου ἄρτου, ἀφ' ἧς, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, τὰ ἀρχαῖα παρῆλθε καὶ γέγονε τὰ πάντα καινά· ἐκεῖ κιβωτός, ἐνταῦθα Παρθένος· ἐκεῖ σκῆπτρον, ἐνταῦθα σταυρός· ἐκεῖ ἄζυμα, ἐνταῦθα ἄρτος [349].

Τέλος, τὴν περὶ καθαρτηρίου πυρὸς λατινικὴν διδασκαλίαν ὁ Μάξιμος ἀνασκευάζων ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀπὸ τῶν ψαλμῶν, ἀποδεικνύει πόσον καὶ παράλογος εἶνε καὶ ὀλεθρία καὶ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν. Θὰ ἦτο— λέγει— περιττὴ αὐτὴ ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ ἐὰν ἡ σωτηρία καθίστατο ἐφικτὴ διὰ τοῦ καθαρτηρίου, εἶνε δὲ ἠθικῶς ἀδύνατον νὰ ἀπαλείψωσι τὰς κακουργίας των δι' αὐτοῦ ὁ ληστὴς καὶ ὁ τοκογλύφος. Οἱ παρανόμως βιοῦντες δι' ὅλης των τῆς ζωῆς θὰ παραδίδωνται εἰς πᾶσαν ἀναισχυντίαν, ἐφ' ὅσον θὰ ἐλπίζωσιν ὅτι μετὰ θάνατον θὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν ἀνομιῶν των διὰ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, οὐδὲ θὰ σκεφθῶσί ποτε περὶ μετανοίας, οὐδὲ σποδὸν θὰ φάγωσιν ἀντὶ ἄρτου, ἢ θὰ ἀναμείξωσι μετὰ δακρύων τὸ πόμα των, οὐδὲ θὰ περιβληθῶσι σάκκον .., οὐδὲ τοὺς παναχράντους πόδας θὰ νίψωσι διὰ δακρύων κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς παλαιᾶς πόρνης· ἀλλὰ διὰ παντοίων θεομισῶν τρόπων σωρεύσαντες ἄπειρον χρυσὸν καὶ ἄργυρον, δὲν θὰ μιμηθῶσι τὸν ἀποδόντα εἰς τοὺς πτωχοὺς τετραπλοῦν καὶ κραυγάσαντα **κούλπα μέα, κούλπα μέα*.. Οὕτω ἡ διδασκαλία αὐτη δημιουργεῖ πολλοὺς ὀκνηροὺς περὶ τὴν διόρθωσιν τῶν ἁμαρτημάτων των, ἀφοῦ ἐλπίζουσι καὶ προσδοκῶσι τὴν διὰ τοῦ καθαρτηρίου ἀθώωσίν των. Ἀλλὰ διὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης διαστρέφεται καὶ ὁ περὶ τῆς ἐσχάτης δικαίας κρίσεως λόγος. Διότι, ἂν οἱ ἐν ἁμαρτίᾳ ζήσαντες χριστιανοί, μετὰ τὴν διὰ τοῦ καθαρτηρίου κάθαρσιν μεταβαίνουσιν εἰς τὴν αἰωνίαν ζωήν, κατὰ τὸν Ὠριγένη καὶ καθ' ὑμᾶς, τίνες θὰ σταθῶσιν ἐξ εὐωνύμων τοῦ δικαιοκρίτου διὰ νὰ ἀκούσωσι τὸ «πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι..; Οἱ τὰ φαῦλα πράξαντες— προσθέτει ὁ Μ.— οὐχὶ εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, ἀλλ' εἰς ἀνάστασιν κρίσεως θὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τῶν τάφων, καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ καθαρτηρίου πυρός. Τοὺς παρανόμως ζήσαντας δὲν θὰ ἀνταμείψῃ ὁ δίκαιος Κριτὴς διὰ θείας δόξης μετὰ τὴν διὰ τοῦ καθαρτηρίου κάθαρσιν, πρὸ τῆς κρίσεως, ἀλλὰ θὰ καταδικάσῃ εἰς τὸ ἄσβεστον πῦρ· ἄλλως τε δέ, ἐφ' ὅσον τὰ ἀγαθὰ πράττονται ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ ὑπὸ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς συνεργαζομένων, ἕπεται ὅτι καὶ τὰ τῆς μελλούσης ζωῆς ἀγαθὰ ἐπιφυλάσσονται εἰς μόνους τοὺς ἐναρέτους, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τοὺς διὰ τοῦ καθαρτηρίου καθαιρομένους... «Φοβερὰ εἶνε αὕτη ἡ πλάνη καὶ ἄβυσσος τελεία καὶ τῆς ὠριγενείου κακοδοξίας ἀπαύγασμα [350].

Ἐν τῇ κατὰ τοῦ Νιέμτσιην Α ΧΙ πραγματείᾳ αὐτοῦ ὁ Μάξιμος χαρακτηρίζει αὐτὸν «πλάνον» ὡς διισχυριζόμενον ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει οὐσιώδης δογματικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν ὀρθοδόξου καὶ ρωμαϊκῆς καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἕνωσις αὐτῶν ἐπιβάλλεται. Ὁ κύριος καὶ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς—λέγει ὁ Μ.— πρὸς ταῖς λοιπαῖς ἐντολαῖς, δι' ὧν ἡμᾶς τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας νουθετεῖ ὁδηγῶν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς συνέσεως, εἶπε καὶ τοῦτο «προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν

δέ εἰσι λύκοι ἅρπαγες». Διδάσκων δὲ ἡμᾶς πῶς θὰ ἐπιγινώσκωμεν αὐτοὺς καὶ θὰ προφυλαττώμεθα ἀπ' αὐτῶν, προσέθεσεν «ἀπὸ τῶν καρπῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς», ἤτοι τοὺς ψευδοπροφήτας καὶ ψευδοδιδασκάλους, δῆλ. τοὺς αἱρετικούς, τοὺς ἐκ τῆς ἑαυτῶν κοιλίας λαλοῦντας [351] καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν νομοθεσίαν καὶ θεολογίαν, καὶ οὕτω πλανῶντας τῶν ἁπλῶν τὰς καρδίας. Τοὺς τοιούτους ὁ ἀπ. Παῦλος ἀποκαλεῖ «ψευδαποστόλους», διότι ἀπατηλῶς μετασχηματίζονται εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ [352]. «Τοιοῦτον ἐπιγνώσκω καὶ τὸν πλάνον Νικόλαον Νιέμτσιην—λέγει ὁ Μ.—, ὅστις ἐφ' ἱκανὰ ἔτη ζῶν μεταξὺ τοῦ εὐσεβοῦς ρωσικοῦ ἔθνους, παντοιοτρόπως πειρᾶται νὰ ἀποπλανήσῃ τοὺς ρώσους ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τῆς ὑπὸ τῶν πατέρων αὐτοῖς παραδεδομένης, μεταξὺ δὲ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ πονηριῶν συνέγραψε καὶ λόγον περὶ ἑνώσεως δῆθεν τῶν ρώσων καὶ τῶν λατίνων, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι τάχα τὴν αὐτὴν ἀμφότεροι πρεσβεύουσι πίστιν. Διότι, λέγει, ἀμφότεροι ὁμολογοῦσι τὸν Χριστὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸν ἀληθινόν, τὸ αὐτὸ βάπτισμα ἐν τρισὶ καταδύσεσι τελοῦσιν ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἐν ὕδατι, οὐχὶ δὲ ἐν ἄλλῳ τινὶ πράγματι, καὶ τὴν αὐτὴν ὁμολογίαν πίστεως δέχονται. Εἶνε περιττόν, λοιπόν, λέγει (ὁ Νιέμτσιην) νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἐν παντὶ τηρεῖ τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας, ἤτοι τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ὡς παρέλαβεν αὐτὰ παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν θεοφόρων πατέρων μηδὲν μηδαμῶς μεταβαλοῦσα. Ἂν, βεβαίως, τῇ ἀληθείᾳ οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, ὡς ὁ πλάνος σοφιστὴς Νιέμτσιην βεβαιοῖ, θὰ ἐπεβάλλετο—λέγει ὁ Μ.— νὰ ἑνωθῶμεν ἀδελφικῶς, πᾶσαν ἔριδα καὶ φιλονεικίαν καταπαύοντες καὶ τὴν εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν ἀσπαζόμενοι. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν πολλοῖς ὁ Νιέμτσιην φωρᾶται ψευδόμενος, μάλιστα δ' ἐν οἷς λέγει ὅτι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία τηρεῖ ἀμετάβλητα πάντα τὰ ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ θεοπνεύστων πατέρων παραδοθέντα θεολογικὰ δόγματα καὶ μυστήρια, δεῦτε, σὺν Θεῷ ἀρωγῷ, ἀνασκοπήσωμεν καὶ κατανοήσωμεν τὴν σοφιστικὴν τοῦ Νικολάου δικαιολογίαν ἐλεγχομένην ψευδῆ ὑπὸ τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας... Λίαν καλὴ καὶ σωτηριώδης εἶνε, ὦ Νικόλαε, ἡ ἕνωσις ὑμῶν καὶ ἡμῶν, ἀλλά, ὦ σοφώτατε Νικόλαε, ἂν τῇ ἀληθείᾳ ποθῆτε νὰ ἑνωθῶμεν μεθ' ὑμῶν, ἑνωθῆτε πρότερον ὑμεῖς μετὰ τῶν θεηγόρων ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων τῶν θεσπισασῶν τὸ ἀποστολικὸν δόγμα τῆς αἰωνίας ἐκπορεύσεως τοῦ θείου Παρακλήτου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπενοήσατε τὴν εἰς τὸ ἱερὸν Σύμβολον προσθήκην «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» παρὰ πάντας συλλήβδην τοὺς ἀνατολικοὺς θεοπνεύστους θεολόγους καὶ αὐτοὺς τοὺς ἁγίους ἀποστόλους... Πῶς λέγετε, λοιπόν., ὅτι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία τηρεῖ ἐπιμελῶς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν;.. Ποῖος ἀπόστολος ἢ εὐαγγελιστὴς παρέδωκε τοῦτο.., πολλῷ δ' ἧττον ἡ Γ' σύνοδος, ἧς ἡγέτης ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.. καὶ ἥτις ἀπηγόρευσε πᾶσαν προσθήκην καὶ μεταβολὴν ἐπὶ ποινῇ ἀναθέματος ... Ὑμεῖς οἱ λατῖνοι, οἱ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἱερὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις διαστρέψαντες καὶ διαφθείραντες, ἄξιοι εἶσθε νὰ ἀποκαλῆσθε οὐ μόνον σχισματικοί, ἀλλὰ ἀπό τινος ἐπόψεως καὶ αἱρετικοί, ὡς ἐγκληματήσαντες κατὰ τῶν ἀπο-

στολικῶν καὶ πατερικῶν κανόνων καὶ παραδόσεων.. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα παρενομήσατε, πῶς νὰ κοινωνῶμεν μεθ' ὑμῶν, μετὰ ζήλου ἐν ταῖς παρανομίαις σας ἐμμενόντων ἀδιαλείπτως;.. Ἡμεῖς οἱ ἕλληνες, οἱ ρῶσοι, οἱ ἴβηρες καὶ οἱ βούλγαροι καὶ οἱ σέρβοι καὶ οἱ βλάχοι καὶ ἄλλοι λαοὶ διιστάμεθα ὑμῶν τῶν λατίνων κατὰ ζῆλον Θεοῦ καὶ οὐχὶ ἐκ φαρισαϊκῆς ἀλαζονείας καὶ ματαιοδοξίας, ὡς συκοφαντεῖς ἡμᾶς διὰ τῆς πολυπλόκου καὶ πολυεπιβούλου συγγραφῆς σου.. Λέγεις ὅτι οἱ ἀπόστολοι συνελθόντες συνέταξαν τὸ σύμβολον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἑκάστου ἀνὰ ἓν διατυπώσαντος ἄρθρον· δὲν διασαφεῖς ὅμως ἐν ποίᾳ πόλει ἢ χώρᾳ καὶ πότε καὶ ποῖον περιέχον ταῦτα θεόπνευστον βιβλίον σᾶς παρεδόθη.., ἐνῷ εἶνε πασίγνωστον πῶς συνετάχθη τὸ Σύμβολον». Ἐκθέσας εἶτα ὁ Μάξιμος τὸ περιεχόμενον τοῦ Συμβόλου καὶ θεολογήσας ἰδίᾳ περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ἐπάγεται «ἂν τῇ ἀληθείᾳ καὶ οὐχὶ καθ' ὑπόκρισιν ποθῆτε τὴν μεθ' ἡμῶν ἕνωσιν, ἄρατε τὸ ἀφ' ἡμῶν ἀποχωρίζον ὑμᾶς μεσότοιχον, τὴν ἐν τῷ Συμβόλῳ βλάσφημον, λέγω, προσθήκην ταύτην... [353].

Τὸν χαρακτῆρα τῆς μεταξὺ τοῦ Νιέμτσιην καὶ τοῦ Μαξίμου ἀντιρρητικῆς ταύτης ἀλληλογραφίας ἀντιλαμβάνεταί τις ἰδίᾳ ἐκ τοῦ Α XXV *Λόγου ἀπαντητικοῦ τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν Νικόλαον Νιέμτσιην*. «Πρότινων ἡμερῶν—ἄρχεται λέγων ὁ Μ.—μᾶς ἠρώτησας πότε καὶ πῶς οἱ λατῖνοι ἀπεσχίσθησαν τῶν ἑλλήνων καὶ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καὶ πῶς ἐπενόησαν ἑαυτοῖς νέαν θρησκείαν καὶ πῶς ἐχρησιμοποίησαν τὰ ἄζυμα καὶ ἐβλασφήμησαν κατὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, καὶ παρεκάλεσας νὰ ἐκθέσω ταῦτα γραπτῶς. Ἐγὼ δὲ ἐν ὀνόματι τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ καὶ κατὰ δύναμιν εὐχαρίστως θὰ προσπαθήσω νὰ ἐκθέσω, καίτοι μέγα βάρος ἐπὶ τῶν ὤμων μου ἔθηκας». Ἐπαγγέλλεται εἶτα ὁ Μάξιμος ὅτι θὰ ἐκθέσῃ πρῶτον μὲν πῶς ἐπίστευον οἱ λατῖνοι πρὸ τοῦ σχίσματος, εἶτα δὲ πῶς μετ' αὐτὸ διέστρεψαν τὴν ἀλήθειαν, ὅτι δ' εἰς τοῦτο θὰ προβῇ θείῳ ζήλῳ κινούμενος ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ἀνακράζων μετὰ τοῦ Δαβὶδ «υἱοὶ ἀνθρώπων ἕως πότε βαρυκάρδιοι; ἵνα τί ἀγαπᾶτε ματαιότητα καὶ ζητεῖτε ψεῦδος »; Ὅ,τι θὰ ἐκθέσω—λέγει ὁ Μ.—δὲν εἶνε ἰδικόν μου, ἀλλὰ ρήματα μακαρίων ἀνδρῶν καὶ ἀποστολικῆς ἀληθείας, διαλυούσης τὸ «ψηλαφητὸν καὶ βαρὺ αἰγυπτιακὸν σκότος» τῆς πλάνης, συνισταμένης δ' οὐχὶ εἰς ἀριστοτελικὰ φιλοσοφήματα καὶ ἐπινοίας ψευδεῖς καὶ γεωμετρικὰ σχήματα, ἅτινα μακρὰν τῆς ἀληθείας πλανῶσιν, ἀλλὰ εἰς δόγματα τίμια καὶ εἰς ἀληθῆ εὐσέβειαν. Οὕτω, ἄρχεται ἐκθέτων τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, «ὡς ἦτο τέως γνωστὸν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ, τῇ ἡγέτιδι τῆς ἑτεροδιδασκαλίας, καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἰταλίᾳ καὶ ταῖς ὑπεραλπείοις καὶ ὑπερπυρεναίαις χώραις μέχρι καὶ τῶν Γαδείρων, ὅπου ἡ ἀποστολικὴ ἠκούσθη φωνή» [354]. Ἀπὸ τῆς «πίστεως ταύτης τῶν παλαιῶν ἡμῶν προπατόρων» μάτην ἀπέστησαν οἱ λατῖνοι—ἐπιλέγει ὁ Μ.—, δοξάσαντες τὴν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ὀρύξαντες οὕτω ἄβυσσον βαθεῖαν μεταξὺ τῆς προσθήκης ταύτης καὶ τῆς ἀρχαίας πίστεως. Ἐπαναλαμβάνων δ' ἐν τούτῳ ὁ Μάξιμος ὅσα περὶ τοῦ ζητήματος ἐξέθηκεν ἐν

ἄλλῳ λόγῳ κατὰ λατίνων [865], πρὸς ἅτινα συμπίπτουσιν αἱ τοῦ λόγου τούτου σελίδες 410—413, ἐλέγχει αὐτοὺς ἐν συνεχείᾳ ὡς παραβάτας ὁρισμῶν τῶν οἰκουμ. συνόδων, τῶν «στύλων τούτων τῆς θείας σοφίας», ἐφ' ὧν «τὸ ἅγ. Πνεῦμα καλῶς ᾠκοδόμησε τὸν ἑαυτοῦ οἶκον». Ταῖς συνόδοις ταύταις—λέγει ὁ Μ.—ὁμοφώνως κατηκολούθησαν πάντες οἱ ἄξιοι τῆς καθέδρας τοῦ Πέτρου πάπαι «καὶ οὐχὶ ὅπως οἱ σύγχρονοι πάπαι ὑμῶν, οἱ πωλοῦντες τὰ ἅγια ἀντὶ χρυσοῦ καὶ τὴν διδασκαλίαν ἀντὶ ἀργυρίου». Ἐντεῦθεν ἐπαινεῖ τοὺς ἐλθόντας εἰς σχέσιν πρὸς τὰς οἰκουμ. συνόδους πάπας Σίλβεστρον (Α' οἰκ. σύν.), Δημᾶν (Β'), Κελεστῖνον (Γ'), Λέοντα (Δ'), Βιγίλιον (Ε'), Ἀγάθωνα (ΣΤ') καὶ Ἀνδρέαν (Ζ'), οἵτινες πάντες ὁμοθυμαδὸν ἐβοήθησαν τὴν ὀρθοδοξίαν «ὡσεὶ πτερωτοὶ ἀετοὶ ὑψιπέται μεγαλοφωνήσαντες τὴν εὐσέβειαν», ἐξαγγείλαντες τὴν ὁμολογίαν τῆς εὐσεβοῦς πίστεως καὶ διὰ φοβερωτάτων ἀρῶν ἀπειλήσαντες πᾶσαν ἀπόπειραν διαστροφῆς τῶν συνοδικῶς δεδογμένων. «Ἐνταῦθα —λέγει ὁ Μ.— κατακλείω συντόμως τὸ πρῶτον μέρος» τῆς πραγματείας, ἐν ᾗ ὁ λόγος περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος.

Μεταβαίνων ἐφεξῆς, εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν λοιπῶν λατινικῶν καινοτομιῶν ἐρωτᾷ «πόθεν παρελάβετε τὴν νηστείαν τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν τῶν Σαββάτων τῶν 14 ἡμερῶν τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς; Διότι ἡ τοιαύτη νηστεία ἀπαγορεύεται ὑπὸ τοῦ ξστ' ἀποστολικοῦ κανόνος, ἐπιτρέποντος τὴν νηστείαν μόνου τοῦ μεγάλου Σαββάτου», ἀναφέρει δ' ὁ Μάξιμος καὶ μαρτυρίας τοῦ πάπα Ἀγάθωνος καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἀκράγαντος Γρηγορίου. «Τίς δὲ παρέδωκεν εἰς ὑμᾶς— ἐρωτᾷ περαιτέρω ὁ Μ.— τὴν ἀγαμίαν τοῦ ἱερέως; Τίς ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων παρέδωκεν ὑμῖν ταύτην τὴν πλάνην; Ὅτι διαπράττετε παρανομίαν λύοντες τὸν πρὸ τῆς χειροτονίας συναφθέντα καὶ ἁγνῶς καὶ σωφρόνως βιούμενον γάμον, μαρτυροῦσιν αἱ ἐντολαὶ τῶν ἀποστόλων, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ιζ' κεφ. τοῦ ΣΤ' βιβλίου τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ ἐκ τοῦ ε' Κανόνος τῶν ἀποστόλων, ὡς καὶ τοῦ ιγ' κανόνος τῆς Στ' οἰκουμ. συνόδου, συναινοῦντος τοῦ πάπα Ἀγάθωνος». Τὴν αὐτὴν ἐρώτησιν διατυποῖ ὁ Μάξιμος περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῶν ἀζύμων, ἣν ἀποκαλεῖ ἰουδαϊκὴν καὶ ἄγνωστον εἰς τὰς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας· «οὐδεμία τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῶν ἐν τοῖς ἁγίοις πατριαρχείοις ΚΠόλεως, Ἀλεξανδρείας, μεγάλης Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων λειτουργεῖ δι' ἀζύμων, μόνον δ' οἱ ἰουδαῖοι καὶ οἱ κατάρατοι ἀρμένιοι χρησιμοποιοῦσιν αὐτά, οἷς κατακολουθοῦσι καὶ οἱ λατῖνοι». Ἀπαγορεύουσιν αὐτὰ ὁ ο' ἀποστολικὸς κανών, ὁ λη' τῆς Λαοδικείας, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ ἀπ. Παύλου παραδοθέντα, ὅταν ὁ Κύριος συνίστα τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἔνθα ὁ ἀπόστολος λέγει «ἔλαβεν (ὁ Κύριος) ἄρτον» [866], εἰ δὲ μὴ θὰ ἔλεγεν «ἔλαβεν ἄζυμα», ὅθεν «καὶ σήμερον ἐν Ἱεροσολύμοις δι' ἄρτου τελεῖται ἡ λειτουργία». Τὸ αὐτὸ —λέγει— καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἀφ' ἧς ὁ κορυφαῖος ἀπ. Πέτρος, ἐξ Ἱεροσολύμων εἰς Ἀντιόχειαν ἐλθών, κατέστησεν αὐτόθι «πρῶτον πατριάρχην τὸν Εὔοδον». Οὕτω δὲ καὶ ὅπου

οἱ ἀπόστολοι ἐκήρυξαν «ὁ ἀδελφόθεος Ἰάκωβος καὶ ὁ Κλεόπας ἐν Ἱεροσολύμοις, ὁ Μάρκος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὁ Θαδδαῖος ἐν Συρίᾳ, ὁ Θωμᾶς ἐν Περσίδι καὶ Ἰνδίαις, ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐν Ἐφέσῳ, ὁ Βαρθολομαῖος ἐν Κύπρῳ, ὁ Φίλιππος ἐν Νικομηδείᾳ, Σίμων ὁ κανανίτης ἐν Ἀραβίᾳ καὶ οἱ λοιποὶ ἐκ τῶν 12 καὶ οἱ ἄλλοι 72 διασκορπισθέντες ἀνὰ τὴν οἰκουμένην καὶ κηρύξαντες, δι' ἄρτου πλήρους παρέδωκαν νὰ τελῆται τῆς Μεταλήψεως τὸ μυστήριον. Ὅθεν καὶ πάντα τὰ λοιπὰ ἔθνη τῶν βασιλείων τῆς ἀνατολῆς, τοῦ βορρᾶ, τῆς δύσεως καὶ τοῦ νότου καὶ οἱ τέσσαρες πατριάρχαι δι' ἄρτου λειτουργοῦσιν ἔκπαλαι καὶ ἄχρι τοῦ νῦν, ὅ,τε τῶν Ἱεροσολύμων καὶ οἱ τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος ΚΠόλεως, ἐξαιρουμένου τοῦ πάπα Ρώμης καὶ τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ, παραλαβόντων παρὰ τῶν καταράτων ἀρμενίων τὴν ἐνοχήν, τούτων δὲ πάλιν παρὰ τοῦ αἱρετικοῦ Ἀπολλιναρίου....». «Καὶ τίς ἡ ἀνάγκη νὰ πολυλογῶ—ἐπάγεται ὁ Μ.—ἀφοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ φιμωθῇ τὸ στόμα τῶν κατὰ τῆς ἀληθείας μαχομένων· διότι οὔτε χθές, οὔτε προχθὲς καὶ ἐν γωνίᾳ καὶ παραβύστῳ τὰ ρηθέντα ἐτελέσθησαν. Οὐχὶ ἐν αὐτῇ τῇ παλαιᾷ Ρώμῃ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ βασιλευούσῃ ἐνώπιον τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν διδασκάλων ταῦτα ἐτελοῦντο, ἐν χρόνοις ἐξανθήσεως πάσης θεοπνεύστου φιλοσοφίας καὶ ἁγιότητος καὶ ἐγκρατείας καὶ ἡμερότητος πνευματικῆς καὶ ἀκμῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ νόμου;...Ἀλλὰ πρὸς τί νὰ κοπιάζω ὑπεραπολογούμενος τῆς θείας ταύτης ἐντολῆς πρὸς ἀνθρώπους σκληροκαρδίους· ἔχουσι τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας καὶ τὰς γραφὰς τῶν συνόδων, πάντα ὑπὲρ αὐτῆς φωνὴν ἀφιέντα· ἐφ' ὅσον δὲ ἀποκλίνουσιν αὐτῶν, πόσῳ μᾶλλον θὰ ἀποκηρύξωσι τὰ γραφόμενά μου. Δεῖ καὶ αἱρέσεις εἶναι, ἀλλὰ οὐαὶ τῷ ἀφ' οὗ ἡ αἵρεσις». Διότι αἱρετικὸς εἶνε ὁ τῆς ἑαυτοῦ ψευδοῦς δόξης στερρῶς ἐχόμενος καὶ ἐνσυνειδήτως κατὰ τῆς ἀληθείας λαλῶν ἄνευ ἐλπίδος διορθώσεως. Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς περὶ ἑαυτοῦ εἶπε: νὰ πλανηθῶ δύναμαι· αἱρετικὸς ὅμως δὲν θὰ ἦμαι.....

Στρέφων εἶτα ὁ Μάξιμος τὸν λόγον εἰς τὸ ζήτημα «τῆς ἀπὸ τῶν ἑλλήνων ἀποσχίσεως τῶν λατίνων» ἀναφέρει ἁπλῶς ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης, χάριν συντομίας παραλείπων τὰς λεπτομερείας, θεωρεῖ δὲ ἀνωφελῆ καὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν αἰτίων τῆς ἀποσχίσεως· ἄλλως τε—λέγει πρὸς τὸν Νικόλαον—«οὐχὶ ἐγώ εἰμὶ ὁ λαλῶν, ἀλλ' ἡ Γραφή, τὴν ὁποίαν πολλάκις ἀνέγνως· οὐ γὰρ ὑμεῖς ἐστε οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ πατρὸς ὑμῶν τὸ λαλοῦν ἐν ὑμῖν [357]· ἂν δὲ δὲν λαλήσῃ ἐν ὑμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ματαίως ἡ γλῶσσα τοῦ γράφοντος ἀγωνίζεται».. «Ἐγὼ—προσθέτει ὁ Μ.—ὑπέδειξα τὴν πλάνην ὑμῶν κατὰ τὴν δοθεῖσαν εἰς τὸν λόγον μου ὑπὸ τοῦ Κυρίου τοῦ εὐαγγελιζομένου δύναμιν, φοβούμενος τὸν εἰπόντα διὰ τοῦ Ἰεζεκιὴλ «ἐν τῷ λέγειν με τῷ ἀνόμῳ θανάτῳ θανατωθήσῃ, καὶ οὐ διεστείλω τῷ ἀνόμῳ τοῦ ἀποστρέψαι ἀπὸ τῶν ὁδῶν αὐτοῦ,... τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐκ τῆς χειρός σου ἐκζητήσω», καὶ τὸ τοῦ Ἠσαΐου «οὐαί μοι ἐὰν σιωπήσω» [358]. Καὶ ἔχω μὲν ἔτι πολλὰ νά σοι εἴπω..., ἀλλ' οὐ

δύνασαι βαστάζειν ἄρτι, ὅταν δὲ φωτισθῇ ἡ διάνοιά σου, ἐρώτησον περὶ αὐτοῦ τὸν κύριον καὶ διδάσκαλον μητροπολίτην πάσης Ρωσίας Δανιήλ, ὅστις καὶ θά σε διδάξῃ πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν· διότι ἐγὼ μὲν ἀνεπιστημόνως καὶ ἀτέχνως καὶ ἐν γλώσσῃ βαρβάρῳ καὶ ἀνειμένῃ ἔγραψα· ἐκεῖνος δὲ θά σε φωτίσῃ συνετίζων διὰ τῆς διδασκαλίας του.. Ὅταν δὲ αὐτοῦ ἀκούσῃς, «σύγγνωθι, τίμιε φίλε, τὴν ὀλιγολογίαν τῶν γραφομένων μου..». Τελευτῶν ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι ἀναβάλλει δι' εὐθετώτερον χρόνον τὴν διεξοδικωτέραν διαπραγμάτευσιν, ἄλλως τε—προσθέτει—«τὸ ὕψος τῶν χωριζουσῶν ἡμᾶς λατινικῶν πλανῶν καὶ ἡ ὀλεθρία αὐτῶν διδασκαλία τόσον ἀπέχουσιν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ὥστε μόνον θεόθεν εἶνε δυνατὴ ἡ διόρθωσις..».

Ὡς ἐκ τῶν ἐκτεθέντων συνάγεται, τὰ κατὰ τῶν λατίνων ἀντιρρητικὰ τοῦ Μαξίμου ἔργα εἶνε καθαρῶς δογματικά, ἡ δὲ δι' ὅλης τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτοῦ διήκουσα ἰδέα εἶνε τὸ ἀμετάβλητον μὲν τῶν ἐπὶ τῆς ἁγ. Γραφῆς, τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐρειδομένων δογμάτων, τὸ ἀνεξερεύνητον δὲ τῶν εἰς τὸν νοῦν ἀπροσίτων θείων μυστηρίων. Πᾶσα παρέκκλισις ἀπὸ τοῦ ἅπαξ κατασταθέντος καὶ ἀνοθεύτου καὶ ἀπαραχαράκτου παραληφθέντος δόγματος ἄγει, κατὰ τὸν Μάξιμον, εἰς τὴν ἀπώλειαν· ἡ μεταβολὴ ἢ ἀπόρριψις καὶ τοῦ ἐλαχίστου τῆς διδασκαλίας τῆς πίστεως ἰσοῦται πρὸς ἄρνησιν τῆς αἰωνίου ζωῆς καὶ τὴν ὑπ' αὐτῆς ἀπόπτωσιν. Ἡ προσπάθεια δὲ τῆς εἰσδύσεως εἰς τὸ μυστηριῶδες τοῦ δόγματος σκότος ἀπαιτεῖ φόβον πολύν, μεγάλην ἐγκράτειαν, ἀφαίρεσιν ἀπὸ τοῦ σαρκικοῦ τούτου περιβλήματος, πλήρη ἔξοδον ἐκ τῶν πενταπύλων αἰσθήσεων· ἐπειδὴ δὲ οὐ παντὸς τὸ τοιοῦτο, ὁ Μάξιμος συμβουλεύει νὰ μὴ ἐπιχειρῇ τις τὸ πρᾶγμα, διότι τοῦτο εἶνε θρασύτης παρασύρουσα εἰς τάσιν ἀκράτου ἐρεύνης τῶν ὑπὲρ νοῦν, ἀλαζονικὴ ἐπὶ τὴν ἰδίαν σοφίαν πεποίθησις, συλαγωγοῦσα «διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κενῆς ἀπάτης, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν»· ὁ παρ' ὃ εὐηγγελίσαντο οἱ ἀπόστολοι εὐαγγελιζόμενος ὑπόκειται εἰς τὸ ἀνάθεμα [359].

Πλὴν τῶν δογματικῶν καινοτομιῶν τῶν λατίνων ὁ Μάξιμος φέρει ὡς κώλυμα πρὸς τὴν ἕνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν *φιλαρχίαν τῶν παπῶν*, «τοὺς ὁποίους προβάλλετε ὡς θείους καὶ δὲν παύετε κακῶς ἐπισείοντες εἰς τοὺς ἁπλουστέρους τὴν τῷ κορυφαίῳ Πέτρῳ δοθεῖσαν ἐξουσίαν ὥς τι φόβητρον». Ἀλλ' ἡ εἰς τὸν κορυφαῖον δοθεῖσα ἐξουσία τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν ἐδόθη ἐπ' ἴσης καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς μαθητάς....[360]. «Οἱ πάπαι σας ὅμως κομπάζοντες ἐπὶ τούτῳ καυχῶνται συνάμα ἐπὶ τῷ μεγαλείῳ τῆς Ρώμης»· ἀλλὰ «τὸ μεγαλεῖον δὲν ἔγκειται εἰς τὰς πόλεις καὶ τοὺς θρόνους καὶ τὰς περιοχάς, ἀλλ' εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ εἰς τὴν πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ καὶ τὰς διδασκαλίας τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων συμμόρφωσιν», τὰς ὁποίας ὅμως παραβαίνουσιν οἱ πάπαι, καίτοι μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξε καὶ σειρὰ ὅλη παπῶν, οἵτινες ἠξίουν τὴν τήρησιν τῶν διατάξεων τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων..[361].

Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Γολουμπίνσκιη, ἡ κατὰ τῆς προπαγάνδας τοῦ Νικολάου Ν͜ιέμτσ͜ιην περὶ ούνίας τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς πολεμικὴ τοῦ Μαξίμου διεξήχθη κυρίως ἐκ λόγων ἐξωτερικῶν, ἤτοι συνεπείᾳ τῆς γνωστῆς πρὸς τὸν Μάξιμον παρακλήσεως τοῦ Θεοδώρου Κάρπωφ, ὅπως διαφωτισθῇ πληρέστερον καὶ ἐγκυρότερον περὶ τῆς ἰσχύος τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ γερμανοῦ ἰατροῦ. Δὲν ὤθησαν, λοιπόν, τὸν Μάξιμον ἐσωτερικοὶ λόγοι, προφυλάξεως δῆλα δὴ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ἀπὸ τῆς ουνιτικῆς προπαγάνδας. Οἱ ρῶσοι–λέγει ὁ ρῶσος ἱστορικός–, κληρονομήσαντες παρὰ τῶν ἑλλήνων τὴν πρὸς τοὺς λατίνους ἀποστροφήν, οὐδεμίαν προσοχὴν παρεῖχον ὥς τε Ἐκκλησία καὶ ὡς λαὸς πρὸς τὴν προπαγάνδαν τοῦ ξένου λατίνου. Ἐκφραστικῶς δὲ λίαν ἐλέχθη ὅτι, ἂν ὁ Μάξιμος δι' ὅσων ἔγραψεν ἀνεσκεύασεν εὐαρίθμους τινὰς λατινικὰς καινοτομίας, μὴ ὑπερβαινούσας τὰς πέντε, οἱ ρῶσοι ἐπίστευον ὅτι αἱ λατινικαὶ «αἱρέσεις» ἀνήρχοντο τοὐλάχιστον εἰς 32[362], καὶ δή, καί, ὡς εἴδομεν, εἰς 41.

6. Κατὰ τῶν Ἀρμενίων.

Ἐν τοῖς ἀντιρρητικοῖς τοῦ Μαξίμου ὑπάρχει καὶ εἷς *Λόγος κατὰ τῆς ἀρμενικῆς κακοδοξίας* [363]. Κατὰ τὸ ΡΡ, ἐν Κιέβῳ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ ια' αἰ. ἀρμενικὴ παροικία ἐπὶ Βσεβολὸντ Γ͜ιαροσλάβιτς ἀποτελουμένη ἰδίως ἐξ ἐμπόρων, ἱκανοὶ ὅμως ἀρμένιοι ἤσκουν τὴν ἰατρικήν, τῶν ὑπηρεσιῶν δὲ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὡς πρακτόρων καὶ ὡς διερμηνέων καὶ μεταφραστῶν ἐπωφελεῖτο καὶ αὐτὴ ἡ κυβέρνησις Μόσχας. Ἅπαξ δ' ἐπιτραπείσης τῆς ἐγκαταστάσεως ἀρμενίων ἐν Ρωσίᾳ, ἐπεδεικνύετο πρὸς αὐτοὺς σημαντικὴ ἀνεξιθρησκεία, ἐν ᾧ μέτρῳ τοὐλάχιστον ἀπήλαυον αὐτῆς οἱ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει διαβιοῦντες ἀρμένιοι, ὡς ἦσαν εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωσιν οἱ ἐν Ρωσίᾳ ἐκ Βυζαντίου καθιστάμενοι κατὰ τὴν προμογγολικὴν περίοδον ἕλληνες ἱεράρχαι. Περὶ τῶν ἐν τῇ βυζαντινῇ δ' αὐτοκρατορίᾳ κρατούντων ὡς πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους καὶ ἀλλοθρήσκους ἔχομεν εἰδήσεις ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Κίτρους Ἰωάννου πρὸς τὸν Δυρραχίου Κωνσταντῖνον Καβάσιλαν, καθ' ἃς ἐπετρέπετο μὲν εἰς αὐτοὺς νὰ συμβιῶσι μετὰ τῶν ὀρθοδόξων, ἀλλὰ κεχωρισμένως ἐν ὡρισμένῃ ἀκτῖνι ἐντὸς τῶν πόλεων ἢ ἔξω αὐτῶν, νὰ ἐγείρωσι δὲ οἴκους προσευχῆς ἐν τοῖς συνοικισμοῖς των, τῶν ὁρίων τῶν ὁποίων πᾶσα ὑπέρβασις συνεπήγετο ἀπαγόρευσιν ἐγκαταστάσεως καὶ κατεδάφισιν τῶν οἰκημάτων [364]. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἀρμένιοι δὲν ἐδίσταζον νὰ διεξάγωσιν ἣν καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ πρότερον θρησκευτικὴν ὑπὲρ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ προπαγάνδαν, διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ὅτι ἰδίᾳ οἱ ἐκ τῶν ρώσων ἄγαν ζηλωταὶ ἐξ ἀρχῆς ἐπέδειξαν πρὸς αὐτοὺς ἀδιάλλακτον μισαλλοδοξίαν. Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Ἀγαπητοῦ, ἀναχωρητοῦ τῆς ἐν Κιέβῳ λαύρας Πετσ͜ιέρσκιη, λέγεται ὅτι μόλις ὡς παρὰ τοῦ νοσηλεύοντος αὐτὸν ἰατροῦ ἐπληροφορήθη ὅτι εἶνε ἀρμένιος, ἀποσύρας βιαίως τὴν χεῖρά του, ἣν ὁ ἰατρὸς ἐκράτει πρὸς παρακολούθησιν τοῦ σφυγμοῦ του, ἀνέκραξε «πῶς ἐτόλμησας νὰ ἔλθῃς καὶ νὰ μολύνῃς τὸ κελλίον μου καὶ νὰ κρατήσῃς τὴν χεῖρά μου;

ἔξω, ἀλλόθρησκε καὶ ἀσεβῆ!». Ὁ μητροπολίτης Κυπριανὸς (†1406) ἐν ταῖς πρὸς τὸν ἡγούμενον Ἀθανάσιον κανονικαῖς αὐτοῦ ἀπαντήσεσιν ἔγραφεν «ἡ δὲ ἀρμενικὴ αἵρεσις εἶνε ἡ πασῶν ἀποτροπαιοτέρα, τούτου δ' ἕνεκα οὐδεμίαν κοινωνίαν προσήκει νὰ ἔχῃ πρὸς αὐτοὺς ὁ ὀρθόδοξος χωρικός, οὐδὲ κατὰ τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας». Οἱ ἐπίσκοποι ἀπηγόρευον εἰς τοὺς ἱερεῖς νὰ εὐλογῶσι γάμους μετ' ἀρμενίων καὶ νὰ ἐπιτρέπωσι παρανύμφους ἀρμενίους ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως. Ἐν τῷ ρωσικῷ Πηδαλίῳ ὑπῆρχον χυδαῖαι περὶ τῶν ἀρμενίων ἀφηγήσεις, παρεδίδοντο δὲ ἐν γένει εἰς τὸ ἀνάθεμα μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν αἱρετικῶν. Καὶ ἐν ταῖς ρωσικαῖς χρονογραφίαις ἠσκεῖτο διεξοδικὴ πολεμικὴ κατὰ τῶν ἀρμενίων, οἵτινες συνεδυάζοντο πρὸς τοὺς μανιχαίους. Κατὰ τῶν ἀρμενίων ἔγραφε καὶ ὁ Μόσχας Δανιὴλ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρὸς Ζαχαρίαν τὸν Καθολικὸν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας λόγου τοῦ Νικαίας Ἰωάννου περὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ [365] ἢ τῶν κατὰ ἀρμενίων στηλιτευτικῶν λόγων τοῦ Καθολικοῦ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας Ἰσαὰκ [366], ἐλέγχοντος αὐτοὺς ἐπὶ εὐτυχιανισμῷ καὶ θεωροῦντος ἀξίους λιθοβολισμοῦ. Μέχρι τοῦ μ. Πέτρου δὲν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς ἀρμενίους νὰ ἱερουργῶσιν, ὁσάκις δὲ ἐπεζήτουν νὰ μετάσχωσιν ὀρθοδόξου λειτουργίας ἀνεβαπτίζοντο [367].

Τῆς «ἀρμενικῆς κακοδοξίας» ἀποτελουμένης, κατὰ τὸν Μάξιμον, ἐκ διαφόρων αἱρέσεων, τρεῖς ἐξ αὐτῶν ἐξαίρει οὗτος ὡς τὰς κατ' ἐξοχὴν ἀσεβεῖς καὶ βδελυκτάς. Τούτων «πρώτην καὶ χειρίστην» θεωρεῖ τὴν δοξάζουσαν ὅτι θάνατον ἀνθρώπινον ὑπέστη (κατὰ λέξιν: **ἐγεύθη**) ἡ ἀπαθὴς τοῦ Θεοῦ Λόγου θεότης κατὰ τὰ σωτήρια πάθη· δευτέραν φέρει τὴν δεχομένην ὅτι ὁ ἐνανθρωπήσας Θεὸς Λόγος κατὰ τὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν αὐτοῦ συναπήνεγκε καὶ τὴν ἐκ τῶν πανάγνων αἱμάτων τῆς Θεοτόκου προσληφθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ θείαν σάρκα· καὶ τρίτην ἀριθμεῖ τὴν εἰς μίαν φύσιν κρᾶσιν τῶν ἐν Χριστῷ δύο ἀσυγχύτων καὶ ἀτρέπτων εἰς ἀλλήλας φύσεων, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης.

Ὁ Μάξιμος θεωρεῖ περιττὸν νὰ προσαγάγῃ πάσας τὰς κατὰ τῆς πρώτης αἱρέσεως μαρτυρίας, ὧν βρίθουσι, λέγει, αἱ ἅγιαι Γραφαὶ καὶ αὐτὰ τὰ τῶν θύραθεν φιλοσόφων καὶ ρητόρων συγγράμματα, «μεγαληγόρως ἐξυμνούντων τὸ μεγαλεῖον τῆς αἰωνίας θείας ἀθανασίας», ἀντιθέτως πρὸς ὅσα λέγουσιν «οἱ ἐπάρατοι ἀρμένιοι μετὰ τοῦ τρισκαταράτου Διοσκόρου». Ἀφοῦ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου-ἐξηγεῖ ὁ Μ.-ἡ δημιουργηθεῖσα λογικὴ καὶ ἀθάνατος, δὲν δύναται ν' ἀποθάνῃ, πῶς ἡ ζωὴ τῶν πάντων, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν καὶ ἐν φωτὶ ἀπροσίτῳ ζῶν ἀπέθανεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ κατὰ τὴν ἀθανατόν του θεότητα;

Ὅτι δὲ ἡ βλάσφημος καὶ θεοστυγὴς αὕτη αἵρεσις εἶνε ἄκρως ψευδής, λίαν σοφῶς-λέγει ὁ Μ.-ἀπέδειξεν ὁ ἰσμαηλίτης πρίγκηψ Ἀλαμουντάρ, ὁ ἐπιγνοὺς τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν πίστιν καὶ βαπτισθεὶς μεθ' ὅλου τοῦ οἴκου καὶ τοῦ γένους του. Καὶ διηγεῖται ὁ Μάξιμος ὅτι, πληροφορηθεὶς ὁ Σεβῆρος τὴν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσέλευσίν του, ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν ὁμόφρονά τινα ἐπίσκοπον ἵνα τὸν ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν προτέραν του αἵρεσιν. «Ἀφοῦ δὲ ἤκουσεν αὐτὸν πολλὰ εἰπόντα περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σεβήρου, ἀπήντησεν ὅτι θὰ τὸν ἀκούσῃ καὶ

αὔριον. Ἀποχωρήσαντος δὲ τοῦ ἐπισκόπου ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς πιστόν τού τινα ὑπηρέτην, ὅταν ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Σεβήρου ἐπανέλθῃ καὶ ὁμιλήσῃ πάλιν περὶ τῆς αἱρέσεως, νὰ πλησιάσῃ πρὸς αὐτὸν καὶ νὰ ψιθυρίσῃ εἰς τὸ οὖς του ὅτι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἀπέθανε. Τούτου γενομένου, ὁ Ἀλαμουντάρ προσεποιήθη τὸν τεθλιμμένον, κλίνας δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ στῆθος, ἐκάθητο σιωπῶν καὶ μὴ προσέχων εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου λεγόμενα. Ὅταν δὲ ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου περὶ τοῦ αἰτίου τῆς μεγάλης του θλίψεως, ἀπήντησεν ὅτι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἀπέθανε καὶ πῶς νὰ μὴ λυπηθῇ τοιούτου φύλακος στερηθείς. Τοῦτο ἀκούσας ὁ ἐπίσκοπος ἀνέκραξεν, ὅτι δὲν πρέπει ὁ ἔνδοξος πρίγκηψ νὰ δίδῃ πίστιν εἰς τοιαύτην ψευδῆ εἴδησιν, διότι ἡ ἀγγελικὴ φύσις δὲν ὑπόκειται εἰς θάνατον, ἀφοῦ ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τῶν πάντων ἐδημιουργήθη ἀθάνατος. Ἀλλ' εἰπέτε μοι, παρακαλῶ,–εἶπεν ὁ Ἀλαμουντάρ–ἂν ἡ ἀγγελικὴ φύσις, ὡς δημιουργηθεῖσα ἀθάνατος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστῇ θάνατον, πῶς ὁ ἄναρχος καὶ αἰώνιος, ὁ μόνος κατ' οὐσίαν ἔχων ἀθανασίαν καὶ οἰκῶν ἀπρόσιτον φῶς, ἀπέθανε κατὰ τὴν ἀθανατόν του θεότητα ἐν τῷ καιρῷ τοῦ σωτηρίου του πάθους; Σφόδρα, λοιπόν, πλανᾶσθε καὶ μακρὰν τῆς ἀληθείας ἀφίστασθε μετὰ τοῦ διδασκάλου σας. Διὰ ταύτης τῆς σοφῆς ἀπαντήσεως–ἐπιλέγει ὁ Μ.–ὁ νεοφώτιστος ἰσμαηλίτης ἐφίμωσε τὸ στόμα τοῦ συνομιλητοῦ του καὶ τὸν κατήσχυνε».

Ἐπάγεται εἶτα ὁ Μάξιμος τὴν ἀφήγησιν περὶ ἄλλου θαύματος, ἐξ οὐρανοῦ τούτου συντελεσθέντος πρὸς στήριξιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἔλεγχον τῆς ἀρμενικῆς αἱρέσεως. Τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως Πρόκλου μετὰ τοῦ κλήρου καὶ πολλοῦ λαοῦ ἐν ὑπαίθρῳ ποτὲ λιτανεύοντος καὶ ἱκετεύοντος τὸν Θεὸν νὰ καταπαύσῃ τοὺς συχνοὺς καὶ φοβεροὺς σεισμούς, αἴφνης–λέγει ὁ Μ.–νεανίας τις ἐκ τοῦ πλήθους ἡρπάγη εἰς τὸν οὐρανόν. Ἐνῷ δὲ οἱ πιστοὶ κατάπληκτοι ἠτένιζον καὶ ἀνέκραζον «Κύριε ἐλέησον», ὁ νεανίσκος ἀποκαθίστατο εἰς τὴν θέσιν του ἀβλαβής, ἐρωτηθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Πρόκλου τί εἶδε καὶ τί ἤκουσεν ἐκεῖ, ἀπήντησεν ὅτι οἱ ἅγιοι ἄγγελοι ψάλλουσι τὸν τρισάγιον ὕμνον ἄνευ τῆς προσθήκης, ὡς ἡ ἁγία, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ψάλλει αὐτὸν ἐπὶ γῆς· ταῦτα δὲ εἰπὼν ἐτελεύτησεν. Παρὰ ταῦτα – συνεχίζει ὁ Μ.–ὁ κακόδοξος Σεβῆρος παρέδωκεν εἰς τοὺς ὀπαδούς του νὰ ψάλλωσι τὸν τρισάγιον μετὰ τῆς προσθήκης «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς», δηλῶν οὕτω ὅτι καὶ ἡ θεότης τοῦ Χριστοῦ ἔπαθεν· ὅθεν ἕπεται ὅτι καὶ ἡ ὅλη ἁγία Τριὰς ἔπαθεν, ἤτοι ἀπέθανεν, ἐφ' ὅσον μία καὶ ἀδιαίρετος εἶνε ἡ θεότης καὶ ἡ οὐσία καὶ ἡ φύσις καὶ τῶν τριῶν.

Ἀλλὰ καὶ τρίτην διήγησιν προσθέτει ὁ Μάξιμος εἰς ἔλεγχον τῆς ἀρμενικῆς κακοδοξίας. Μεγάλης–λέγει–ἀμφισβητήσεως ἐγερθείσης ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος μεταξὺ τῶν πατέρων τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνελθούσης τετάρτης οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ τῶν αἱρετικῶν, ἀμφότεροι συνεφώνησαν νὰ ἀναθέσωσι τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας εἰς τὴν πάντιμον μάρτυρα Εὐφημίαν. Οὕτω, γράψαντες ἑκάτεροι ἐν ἰδίαις διφθέραις τὴν ἑαυτῶν πίστιν, ἀπέθηκαν αὐτὰς εἰς τὰς χεῖρας τοῦ λειψάνου, τῶν ὀρθοδόξων λεγόντων «σύ, Κύριε καρδιογνῶστα, διὰ προσευχῶν τῆς πανευ-

φήμου μάρτυρος γνώρισον τοῖς ἐναντιουμένοις τῇ ἀληθείᾳ σου». Εἶτα καλύψαντες καὶ σφραγίσαντες τὴν λάρνακα ἀπῆλθον εἰς τὰ ἴδια. Ὅταν δὲ μετά τινας ἡμέρας συνῆλθον, κατὰ τὰ συμπεφωνημένα, καὶ ἀποσφραγίσαντες ἤνοιξαν τὴν λάρνακα, «–ὢ τῶν ὑπὲρ νοῦν θαυμάτων σου, πανάγαθε καὶ φιλάνθρωπε Δέσποτα!–τὸ μὲν εἰλητὸν τῶν ὀρθοδόξων εὑρέθη στερρῶς κρατούμενον ἐν τῇ ἁγίᾳ χειρὶ τῆς μάρτυρος, τὸ δὲ τῶν αἱρετικῶν μακρὰν τῶνἱ ερῶν της ποδῶν, ὡς θεομισήτου βλασφημίας πεπληρωμένον. Τί πλέον τῆς μαρτυρίας ταύτης πρὸς καταισχύνην τῆς αἱρέσεως;»– ἀνακράζει ὁ Μάξιμος.

Τέλος ὁ Μάξιμος προσάγει καὶ τετάρτην ἀπόδειξιν, ταύτην ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. «Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ σκότους τῆς εἰδωλολατρείας–ἀφηγεῖται ὁ Μ.–ὑπῆρχε μαγικὴ τοποθεσία ἐν Ἑλλάδι καλουμένη Πυθία, ἔνθα ἦτο ἐκτισμένον ὡραιότατον εἰδωλεῖον, ἐν ᾧ ἐτιμᾶτο ὑπὸ πάντων τῶν ἀπίστων ἐθνικῶν διάσημον εἴδωλον τοῦ θεοῦ των Ἀπόλλωνος. Εἰς τοὺς πανταχόθεν συρρέοντας ἐκεῖ ἀπίστους ἐθνικοὺς καὶ ἐρωτῶντας τὴν μάντιδα, αὕτη ἔδιδεν ἀπάντησιν ἐκ δαιμονικῆς πονηρίας, διὸ καὶ μεγάλης τιμῆς ἠξιοῦτο παρὰ πᾶσι τοῖς ἐθνικοῖς. Μετὰ τὸ σωτήριον δὲ πάθος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν αὐτοῦ, τοῦ φωτὸς τῆς ἀληθείας καταυγάσαντος πᾶσαν τὴν ὑφήλιον καὶ τῶν μὲν ἐν χαρᾷ ἀποδεχομένων τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα καὶ βαπτιζομένων, τῶν δὲ ἀνθισταμένων καὶ ἰσχυρῶς ἀντιλεγόντων, καὶ πολλῆς ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἐμφυλίου ἀναταραχῆς καὶ ἔριδος γενομένης, εἷς τῶν ἱερέων τοῦ Ἀπόλλωνος, βλέπων τὴν καταλαβοῦσαν πᾶσαν τὴν οἰκουμένην σύγχυσιν καὶ ἐπιθυμῶν νὰ πληροφορηθῇ παρὰ τοῦ θεοῦ του Ἀπόλλωνος τί ἐστι τὸ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην φερόμενον περὶ τοῦ νεοφανέντος θεοῦ, τοῦ λεγομένου Ἰησοῦς Χριστός, νέον κήρυγμα, ἐτόλμησε νὰ ἐρωτήσῃ τὸ εἴδωλον τοῦ θεοῦ του Ἀπόλλωνος. Ὁ δαίμων ὅμως, δυσμενῶς ἔχων πρὸς τὸ μυστήριον τῆς τοῦ Χριστοῦ εὐσεβείας καὶ ὀργισθεὶς ἐπὶ τῷ ἐρωτήματι τοῦ οἰκέτου του δὲν ἐπήνεσεν αὐτόν, ἀλλ' ἀπήντησεν «εἴθε νὰ μή με ἠρώτας διόλου περὶ αὐτοῦ, ὦ ἐλεεινὲ οἰκέτα μου»! Ὑπὸ τῆς θείας ὅμως δυνάμεως βιαζόμενος εἶπεν ἄκων καὶ λακωνικῶς πρὸς τὸν οἰκέτην του τὸ φοβερὸν μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ πάθους, προσθεὶς ὡς τελευταῖον λόγον «καὶ ὁ παθὼν εἶνε Θεός, ἀλλ' ἡ θεότης αὐτοῦ ἀπαθὴς διέμεινε». Τί εἰς τοῦτο λέγει ὁ ἄδοξος Σεβῆρος καὶ οἱ ὀπαδοί του τρισκατάρατοι ἀρμένιοι–ἐρωτᾷ ὁ Μ.–, οἱ λέγοντες παθοῦσαν τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ; Οὗτος ὅμως, ὁ ἐν πολλοῖς ἄλλοις ψευδολόγος μάντις Ἀπόλλων, ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως βιαζόμενος, ἄκων ὡμολόγησε τὸν Σωτῆρα Χριστὸν καὶ παθόντα καὶ μὴ παθόντα, παθόντα μὲν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἐφ' ὅσον ἦτο τέλειος ἄνθρωπος, ἀπαθῆ δὲ κατὰ τὴν θεότητα...».

Γ'. ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗΣ ΚΤΗΜΟΣΥΝΗΣ

1. Ἰωσήφ, Παΐσιος, Νεῖλος, Βασσιανός.

Εἴδομεν ἐν τοῖς ὄπισθεν μετὰ πόσης δριμύτητος ὁ Μάξιμος ἐκάκιζε τὴν ἄπληστον πρὸς πλουτισμὸν τάσιν τῶν μοναχῶν, ἐκδηλουμένην ἰδίως εἰς τὴν μοναστηριακὴν φιλοκτημοσύνην, ἕνεκα τῆς ὁποίας αἱ μοναὶ ἀπέκτων τεραστίας γαίας μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς ἐγκατεστημένων καὶ ἐργαζομένων αὐτὰς χωρικῶν, περιερχομένων οὕτω εἰς θέσιν μοναστηριακῶν δουλοπαροίκων, ἀθλίαν διαβιούντων ζωὴν ὑπὸ τὴν σκληρὰν δεσποτείαν τῶν διοικούντων τὰς μονάς.

Ἤδη καὶ πολὺ πρὸ τῆς εἰς Ρωσίαν ἀφίξεως τοῦ Μαξίμου ἠγείροντο δημοσίᾳ φωναί τινες κατὰ τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὡς κύριον τῆς ὁποίας αἴτιον ὡμολογεῖτο ὁ μέγας οὗτος κτηματικὸς πλοῦτος τῶν μονῶν, διὰ τὴν διαχείρισιν τοῦ ὁποίου οἱ μοναχοί, λησμονοῦντες τὰς κατὰ τὴν κουράν των εὐχάς, ἐπανήρχοντο εἰς τὰς μερίμνας τῆς κοσμικῆς ζωῆς καὶ ἐξωλίσθαινον εἰς τὰς συναφεῖς πρὸς τὸν πλοῦτον παρεκτροπάς. Ἡ ἀρνητικὴ αὕτη ὄψις τοῦ ρωσικοῦ καθ' ὅλου κλήρου καὶ ἰδιαίτατα τῆς μοναχικῆς ζωῆς εἶχεν ἀποβῆ τοσοῦτο ἐξώφθαλμος, ὥστε τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Μόσχας Σίμωνος (1495–1511) καὶ τοῦ ἡγεμόνος Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς (1462–1505) συνεκλήθη ἐν Μόσχᾳ τῷ 1503 μεγάλη σύνοδος, ἥτις, μεταξὺ ἄλλων ζητημάτων, ὧν τὰ κυριώτερα ἦσαν τὸ τῆς σιμωνίας, τῆς ὑπὸ τῶν μεθύσων ἐγγάμων ἱερέων καὶ διακόνων τελέσεως τῆς λειτουργίας τῇ ἑπομένῃ τῆς οἰνοπληξίας, τὸ τῶν ἐν χηρείᾳ κληρικῶν καὶ τὸ τῆς ἐν ταῖς αὐταῖς μοναῖς συμβιώσεως τῶν μοναχῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἐνησχολήθη καὶ περὶ τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτηματικῆς περιουσίας, κατὰ τῆς ὁποίας εἶχε δημιουργηθῆ ἐξ αὐτῶν τῶν τάξεων τῶν μοναχῶν λίαν ἐντατικὴ κίνησις.

Ὁ τοιουτότροπος τῶν μονῶν πλουτισμὸς ὡμολογεῖτο ὡς ἄτοπος ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐν Ρωσίᾳ καταβολῆς αὐτῶν, ὡς δῆλον ἐξ ὅσων λέγει ὁ χρονογράφος Νέστωρ (1056–1114) [368], κατὰ δὲ τὸν ιδ' αἰ. ὁ Μόσχας Κυπριανὸς (1381–1382) ἔγραφε «δὲν παρεδόθη εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων νὰ κτῶνται οἱ μοναχοὶ χωρία καὶ ἀνθρώπους· πῶς εἶνε δυνατὸν ὁ ἀπαρνηθεὶς τὸν κόσμον καὶ τὰ κοσμικὰ ἀγαθὰ νὰ περιπλακῇ πάλιν εἰς τὰ ἐγκόσμια, ὅ,τι δὲ ἅπαξ κατέλυσε, τοῦτο πάλιν νὰ οἰκοδομῇ καὶ νὰ συνιστᾷ ἑαυτὸν παραβάτην, κατὰ τὸν ἀπόστολον» [369]. Ταὐτοχρόνως ὅμως ἤρξατο καὶ θετικὴ κατὰ τῆς μοναστηριακῆς γεωκτησίας κίνησις ἐν Νόβγοροδ ἐξ ἀφορμῆς τῆς αἱρέσεως τῶν Στριγολνίκων, ἥτις διεκρίνετο διὰ τὸν ἀντιιεραρχικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Κατὰ τῆς κινήσεως ταύτης ἀντέδρασαν οἱ ἀρχιεπίσκοποι τοῦ Νόβγοροδ καὶ τοῦ Ψκώφ, ἐξαίροντες τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ προορισμὸν τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων, ὡς ἀφιερουμένων διὰ τὰ ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν τεθνεώτων μνημόσυνα, χαρακτηρίζοντες τὴν ἀφαίρεσιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν μονῶν ὡς «ὕβριν κατὰ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας» καὶ «μέγα ἁμάρτημα» καὶ ἀπειλοῦντες ἐκκλησιαστικοὺς ἀφορισμοὺς κατὰ τῶν ἀντιφρονούντων. Τῷ 1477 ὁ

Ἰβὰν Γ', καταλαβὼν τὸ Νόβγοροδ, ἀφήρεσεν οὐ μόνον τὰς μοναστηριακάς, ἀλλὰ καὶ τὰς εἰς τὰς ἀρχιεπισκοπὰς ἀνηκούσας γαίας καὶ παρέδωκεν αὐτὰς εἰς τὸ οἰκετικὸν προσωπικὸν τῶν βογιάρων διὰ τὰς πρὸς αὐτοὺς ὑπηρεσίας του. Τῶν διὰ τοῦ πολέμου κατακτηθεισῶν ἐκτάσεων μὴ ἐπαρκεσασῶν πρὸς διανομὴν εἰς τοὺς ἀκτήμονας πολεμιστάς, ὁ ἡγεμών, ἐπιβαλὼν χεῖρα καὶ ἐπὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, ἠθέλησε νὰ θεραπεύσῃ ἐπείγουσαν πολιτειακὴν καὶ κοινωνικὴν ἀνάγκην, διὰ τὴν πλήρωσιν τῆς ὁποίας δὲν εὑρίσκετο ἄλλο μέσον. Ἵνα ὅμως ἡ λύσις αὕτη περιβληθῇ καὶ τὸ κῦρος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἡγεμὼν εἰσήγαγε τὸ ὅλον ζήτημα, ὡς ζήτημα ἀρχῆς, εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν ἱερὰν σύνοδον.

Ὁ Ε. Γολουμπίνσκιη διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀνακίνησις τοῦ μοναστηριακοῦ κτηματικοῦ ζητήματος ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ ὑπῆρξεν αἰφνιδιαστική, δὲν ὠφείλετο δὲ εἰς τὴν πολιτικὴν ἀρχήν, καί, ἑπομένως, εἰς λόγους κρατικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ προεκλήθη ὑπὸ δύο διαπρεπεστάτων μελῶν τῆς συνόδου, τῶν διασήμων καὶ μέγα κεκτημένων κῦρος μοναχῶν Παϊσίου Γιαροσλάβωφ καὶ Νείλου Σόρσκιη, θερμῶν ὑπερμάχων τῆς μοναστηριακῆς ἀκτημοσύνης πρὸς ἐξυγίανσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου [370]. Ἐκ τῆς ὅλης ὅμως ἱστορίας τοῦ ζητήματος τούτου, ὅπερ ἔσχε μοιραίαν μὲν ἐξέλιξιν ἐν τῇ καθ' ὅλου ζωῇ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, ὡς σοβαρώτατα καὶ ἐπὶ μακρὸν συγκλονῆσαν αὐτήν, παρέσχε δὲ τὴν πρώτην ἀφορμὴν τῆς δραματικῆς τοῦ Μαξίμου ἐν Ρωσίᾳ περιπετείας, συνάγεται ὅτι οὐ μόνον τῇ συγκαταθέσει, ἀλλὰ καὶ τῇ ὑποκινήσει μάλιστα τοῦ μονάρχου ἐτέθη τὸ ζήτημα ἐν τῇ συνόδῳ, πάντως δ' ἐκ προσυνεννοήσεως μετὰ τῶν προμνημονευθέντων δύο μοναχῶν, εἰ καὶ ἐκ διαφόρων ἑκατέρωθεν ἐλατηρίων καὶ πρὸς διαφόρους σκοπούς.

Τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης ἀπετέλει σημεῖον ἀντιλεγόμενον μεταξὺ δύο μοναστικῶν παρατάξεων πρεσβευουσῶν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους ἀρχὰς οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ μοναχισμοῦ ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ ὡς βάσεις ἰδεολογικὰς γενικωτέρας κοσμοθεωρίας. Τῶν παρατάξεων τούτων ὁ ἰδεολογικὸς ἀνταγωνισμὸς ἐσημείωσε τὴν ἀκμήν του ἀκριβῶς κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 1503, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξερράγη εἰς ὁριστικὴν σύγκρουσιν ἀπολήξασαν εἰς τὴν πρακτικὴν τοῦ ἀγῶνος ἔκβασιν. Ἡγέται δὲ τῶν παρατάξεων τούτων ἦσαν ὁ ἀρχιμ. Ἰωσὴφ Βολοκολάμσκιη καὶ οἱ μοναχοὶ Παΐσιος καὶ Νεῖλος.

Ὁ Ἰωσὴφ (1340-1515) ὑπῆρξε μία ἐξέχουσα φυσιογνωμία τοῦ ις' αἰῶνος ἐν τῇ ρωσικῇ Ἐκκλησίᾳ λόγῳ οὐ μόνον τῆς πολυγνωσίας αὐτοῦ-ἐν τῇ τότε ἐννοίᾳ τῆς λέξεως-καὶ τῆς πλουσίας συγγραφικῆς γονιμότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ ρωσικῷ μοναχισμῷ ἰδίως ὡς φορέως ἰδίας μοναστικῆς ἰδεολογίας, ἀσκησάσης μεγίστην καὶ μόνιμον ροπὴν ἐν τῇ ζωῇ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Διαβιώσας ἐπὶ εἰκοσαετίαν περίπου ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παφνουτίου Μπορόβσκιη, διακρινομένου διὰ τὴν εἰς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Μόσχας ἔνθερμον ἀφοσίωσίν του, κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Ἰβὰν Γ' διεδέχθη αὐτὸν ἀποθανόντα (†1477), ἐπιδιώκων ὅμως νὰ ἐφαρμόσῃ ἐξ ὑπαρχῆς τὰς ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ Παφνουτίου ἀποκρυσταλλωθείσας μοναστικάς του ἀρχάς, ἵδρυσε τῷ

1479 ἰδίαν μονὴν οὐ μακρὰν τῆς Βολοκολάμσκ (ΒΔ τῆς Μόσχας ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ποταμίσκου Σπιρόβκα), ταχέως καταστᾶσαν διάσημον οὐ μόνον διὰ τὸν μέγαν αὐτῆς κτηματικὸν καὶ ἄλλον πλοῦτον, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς θέσεώς της ἔναντι τῆς ἱεραρχικοῦ σώματος τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, οὗτινος ἀπέβη τὸ κυριώτερον φυτώριον. Τρέφων ἄκρως συντηρητικὰς ἀρχὰς ὑπῆρξεν ὀπαδός, εἰσηγητὴς καὶ ἐκφραστὴς τῆς τυπικῆς ἐξωτερικῆς μηχανικῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀκράτου μοναρχικῆς ἀπολυταρχίας. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων συνέταξε τὸν κανονισμὸν τῆς μονῆς, ρυθμίζοντα τὸν βίον τῶν μοναχῶν της ἐν πνεύματι ἀτέγκτου αὐστηρότητος καὶ λεπτομερεστάτης περιπτωσεωλογίας. Ὁ ἡγούμενος ἦτο ἀπόλυτος ἄρχων τῶν μοναχῶν, ὀφειλόντων εἰς αὐτὸν δουλικὴν αὐτόχρημα ὑπακοήν. Διαιρέσας τοὺς μοναχοὺς εἰς τρεῖς τάξεις, διακρινομένας ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὰς ἀσχολίας, τὴν στολὴν καὶ τὴν τροφήν, καθώριζε διὰ δρακοντείων διατάξεων καὶ τὴν ἐλαχίστην ἑκάστου μοναχοῦ κίνησιν, μέχρι καὶ τῆς σημειώσεως τῆς θύρας τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου αὐτοῦ καὶ ἐξόδου καὶ τῆς θέσεως καὶ στάσεως ἐν αὐτῷ. Ἔνθερμος θιασώτης τοῦ θρησκευτικοῦ ἐξωτερισμοῦ, ἀπέδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τοὺς θρησκευτικοὺς τύπους καὶ τὴν φαινομενικὴν ἐπιβλητικότητα, ὅθεν καὶ ἐθήρευε τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεγαλοπρέπειαν, τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα τῶν ναῶν, τὰς πομπικὰς τελετάς, τὸν πλοῦτον, τὴν ἀφθονίαν καὶ τὴν πολυτέλειαν τῶν ἱερῶν ἐμφανίσεων. Κατ' ἐξοχὴν ὑπέρμαχος τῆς μοναστηριακῆς κτηματικῆς περιουσίας κατέστησε τὴν μονὴν αὐτοῦ πλουσιωτάτην, φρονῶν ὅτι ἡ πτωχεία τῶν μονῶν δὲν θὰ εἵλκυε πρὸς αὐτὰς τιμίους καὶ εὐγενεῖς μοναχούς, ἐν ἐλλείψει δὲ τοιούτων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ καταρτισθῇ εὐπρεπὲς ἱεραρχικὸν σῶμα ἐὰν αἱ πλούσιαι μοναὶ δὲν ἀπέβαινον κατάλληλα φυτώρια ἐκλεξίμων διὰ τὴν ἀρχιερωσύνην. Θιασώτης τῆς ἀμειλίκτου αὐστηρότητος, εἰς τὸ τότε ἐγερθὲν ζήτημα τῆς στάσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν αἱρετικῶν εἰσηγεῖτο, ὡς εἴδομεν, μετ' ἐπιμονῆς τὴν ἐπιβολὴν μὲν τοῦ διὰ τῆς πυρᾶς θανάτου τῶν ἐμμενόντων εἰς τὰς αἱρετικὰς αὐτῶν δοξασίας, τὸν εἰς φυλακὰς δὲ αὐστηρὸν περιορισμὸν τῶν μετανοούντων. Τὴν αὐτὴν σκληρότητα ἐπέδειξε καὶ ἐν τῷ ζητήματι τῶν ἐν χηρείᾳ κληρικῶν· κατ' αὐτόν, οἱ χῆροι κληρικοί, ὡς ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀκάθαρτοι, δέον ἀμέσως μετὰ τὴν χηρείαν νὰ περιορίζωνται εἰς τὰς μονάς, ἐφ' ὅσον ὅμως προτιμῶσι νὰ παραμένωσιν ἐν τῷ κόσμῳ, πρέπει νὰ στερῶνται τοῦ δικαιώματος τοῦ ἱερουργεῖν. Τέλος, ὁ Ἰωσήφ, ὡς ἐκ τῶν ἀπολυταρχικῶν του ἀρχῶν, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος θεωρητικὸς ἀρνητὴς τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ πάσης ἐλευθερίας καὶ ὑποστηρικτὴς τῆς ἀπολύτου καὶ ἀπεριορίστου μοναρχικῆς αὐταρχίας ἐν Ρωσίᾳ. Κατὰ τὸν Ἰωσήφ, ὁ Θεὸς εἶνε ὁ πάντων δεσπότης, ἐν τῇ γῇ ἔχων «τοποτηρητὴν» τὸν τσάρον, ὅστις εἶνε «κεφαλὴ καὶ τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας», διότι, ἂν κατὰ τὴν φύσιν εἶνε ὅμοιος πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, κατὰ τὴν ἐξουσίαν ὅμως ὁμοιάζει πρὸς τὸν Θεὸν [371], διὸ καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ Ἰωσὴφ ἱερὰν σημασίαν· ὅθεν καὶ ὀφείλει ὁ μονάρχης νὰ προστατεύῃ παντοιοτρόπως καὶ νὰ φρουρῇ τὴν ὀρθοδοξίαν. Οἱ μοναχοὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης μονῆς Βολοκολάμσκ

καὶ πάντες σχεδὸν οἱ θιασῶται τῆς ἰδεολογίας αὐτοῦ ἀπεκλήθησαν–καὶ εἶνε οὕτω γνωστοὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας–ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἡγέτου αὐτῶν *ἰωσηφῖται (ἰωσηφλ̃ιάνε)*.

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος ἦτο ἡ ἰδεολογία τῶν ἄλλων δύο μοναχῶν, Παϊσίου καὶ Νείλου. Ὁ Παΐσιος Γι̃αροσλαύωφ ἦτο μοναχὸς τῆς ὑπὸ τοῦ ὁσίου Κυρίλλου Μπι̃ελοζέρσκιη (1337–1427) ἱδρυθείσης περὶ τὰ τέλη τοῦ ιδ' αἰῶνος παρὰ τὴν λίμνην Μπι̃ελοόζερο ὁμωνύμου μονῆς. Τοῦτον ὁ Ἰβὰν Γ' ματαίως ἐπεχείρησέ ποτε ἄκοντα νὰ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Μόσχας, ἀσθενοῦντος τοῦ ὑπὸ δυσμένειαν τελοῦντος μητροπολίτου Γεροντίου (1473–1489). Ὁ δὲ Νεῖλος Σόρσκιη, τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν μοναχὸς τῆς αὐτῆς τοῦ ὁσίου Κυρίλλου μονῆς, εἶτα δ' ἡγούμενος τῆς ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Σόρκα παρ' αὐτὴν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης σκήτης, ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Παϊσίου, ὑφ' οὗ καὶ ἐκάρη, ἦτο δὲ γνώστης τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς ὡς ταξειδεύσας εἰς ΚΠολιν καὶ εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἔνθα ἐγοητεύθη ἐκ τῆς ἀναχωρητικῆς ἀσκητικῆς ζωῆς καὶ ἰδίως τοῦ σκητικοῦ τύπου. Ἀμφότεροι οἱ μοναχοί, ὅ,τε διδάσκαλος καὶ ὁ μαθητής, μεγάλως ἐτιμῶντο ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ μέγα ἐν τῷ μοναχικῷ κόσμῳ κῦρος.

Οἱ διαπρεπεῖς οὗτοι μοναχοὶ ἠκολούθουν τὴν παράδοσιν τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς φερωνύμου τοῦ ὁσίου Κυρίλλου Κυριλλο-Μπι̃ελοζέρσκιη μονῆς, ἐνισχυθεῖσαν τὰ μάλιστα ἀπὸ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἀποκομισθεισῶν ὑπὸ τοῦ Νείλου ἰδεῶν περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἡ ἰδεολογία αὐτῶν ὡρμᾶτο ἀπὸ τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶνε θρησκεία πνεύματος, ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης. Κατὰ ταῦτα, αἱ ἐξωτερικαὶ τυπικαὶ καὶ μηχανικαὶ θρησκευτικαὶ ἐκδηλώσεις, καθ' ἑαυτάς, εἶνέ τι δευτερεῦον καὶ ἐπουσιῶδες, κτῶνται δὲ σημασίαν καὶ ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον εἶνε ἐκφράσεις γνησίας καὶ πραγματικῆς ἐσωτερικῆς διαθέσεως. Κατ' ἀκολουθίαν, καὶ τῆς μοναχικῆς ζωῆς ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις, οἱ διάφοροι τῶν ἀσκήσεων τύποι, ὁποῖαι αἱ αὐστηραὶ καὶ παρατεταμέναι νηστεῖαι, αἱ πολλαὶ μετάνοιαι, αἱ ὀρθοστασίαι καὶ αἱ ἀγρυπνίαι κττ., ἂν δὲν ἐκφράζωσιν ἀληθινὸν ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τῆς ψυχῆς, οὐ μόνον εἶνε ἄνευ ἀξίας, ἀλλὰ καὶ καταντῶσιν εἰς ἀνάπτυξιν καὶ ἐπίδειξιν κατακρίτου φαρισαϊκοῦ πνεύματος. Ὅθεν κύριον τοῦ μοναχοῦ μέλημα δέον νὰ ἦνε ἡ ἐπαγρύπνησις ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἰδίᾳ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῶν διανοημάτων, τῶν συναισθημάτων, τῶν ἐφέσεων καὶ τῶν τάσεων, τῶν ἐσωτερικῶν δῆλ. κινήσεων τῆς ψυχῆς, κατευθυνομένων πρὸς τὴν πλήρωσιν τῶν θείων ἐντολῶν κατ' ἐπίγνωσιν τοῦ εὐαγγελικοῦ πνεύματος. Ἡ προσευχὴ ἔχει ἀξίαν κυρίως ὡς ἐσωτερική, ὡς νοερὰ πρὸς τὸν Θεὸν ἀνάτασις καὶ ἀναφορά, ὁ δὲ μόνον διὰ τῶν χειλέων προσευχόμενος μάτην κοπιᾷ, διότι ὁ Θεὸς εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν διάθεσιν καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτοσυγκέντρωσιν κυρίως προσέχει. Κατὰ ταῦτα, ἡ οὐσία καὶ ἀξία τοῦ μοναχισμοῦ δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ τελετουργικοῦ, τὸν πολυτελῆ καὶ πομπώδη ἐξωτερισμὸν καὶ τὴν καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικὴν τυπικὴν μεγαλοπρέπειαν, ἀλλ' εἰς τὸν πλοῦτον τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικότητος, ἡ ἄσκησις τοῦ μοναχοῦ εἶνε θεωρία, ψυ-

χικὴ συγκέντρωσις εἰς πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ διαφέροντα, ὅθεν ἡ μονὴ ὀφείλει νὰ ἦνε θησαυρὸς πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν χαρισμάτων, φυτώριον καὶ παιδευτήριον πνευματικῶν ὑπηρετῶν τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν τῆς κοινωνίας ἀναγκῶν διὰ τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ διαφωτισμοῦ. Ὅθεν ἐκηρύχθησαν ἀπεριφράστως ὑπὲρ τοῦ ἀνενδεοῦς ἀσκητισμοῦ καὶ κατὰ πάσης μοναχικῆς καὶ μοναστηριακῆς κτημοσύνης, τῶν μοναχῶν ὀφειλόντων νὰ συντηρῶνται ἐκ τῶν ἔργων τῶν ἰδίων των χειρῶν, εἰ δυνατὸν δὲ ἐξ αὐτῶν νὰ εὐεργετῶσι καὶ τοὺς ἐνδεεῖς. Ἡ κτημοσύνη, κατὰ τὸν Νεῖλον, εἶνε δηλητήριον διὰ τὸν μοναχισμόν, διότι οἱ μοναχοί, ἐπιλανθανόμενοι τῆς ἀληθοῦς κλήσεώς των, ἐμπλέκονται εἰς τὰς ἃς προαπηρνήθησαν βιωτικὰς πραγματείας καὶ ἀφροντιστοῦσι περὶ τῆς ἠθικῆς αὐτῶν τελειώσεως. Οὕτω ὁ μοναχισμὸς δέον νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ ἰδεῶδες καὶ τὸν ἀνενδεᾶ ἀσκητισμόν, καθ' ὃν οἱ μοναχοὶ νὰ ἦνε ἀποχειροβίωτοι, ἀμεριμνῶντες περὶ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν τοῦ κοσμικοῦ βίου. Ἡ μεταρρύθμισις δὲ αὕτη, κατὰ τὸν Νεῖλον, θὰ καταστῇ ἐφικτὴ διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ μοναστηριακοῦ κοινοβίου ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου σκητικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ ἀπηλλαγμένου τῶν λεπτομερῶν διατάξεων ἐπαχθοῦς περιπτωσεολογίας, δεσμευούσης τὴν πνευματικὴν ἐλευθερίαν καὶ δουλούσης τὴν ψυχὴν εἰς τὸ γράμμα καὶ εἰς τοὺς τύπους. Τούτου ἕνεκα, ἐπανακάμψας ἐκ τῆς Ἀνατολῆς εἰς Ρωσίαν ὁ Νεῖλος, πρῶτος προήγαγε καὶ ἀνέπτυξε τὸν ἀσκητικὸν μοναστικὸν τύπον, ἀσθενέστατα πρὸ αὐτοῦ ὑφιστάμενον. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ ἵδρυσις σκητῶν, ὧν ἑκάστη περιελάμβανε 3–4 μοναχούς, ἐλευθέρως ὑποδεικνύοντας τὸν ἡγούμενον, ὅστις ἦτο ἁπλοῦς χειραγωγὸς καὶ καθοδηγητὴς τῆς μικρᾶς ἀδελφότητος, οὐχὶ δὲ ἀπόλυτος αὐτῆς ἄρχων. Ὁ Νεῖλος ἀπέδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν πνευματικῶν πτήσεων καὶ τὸ ἀδούλωτον τῆς συνειδήσεως, διὸ καὶ ἦτο θιασώτης τῆς ἐλευθέρας κριτικῆς, τῆς δι' ἐλευθέρας ἐρεύνης ἐξακριβώσεως τῆς ἀληθείας, διὸ καὶ εἰσηγεῖτο τὸν ἔλεγχον τῶν διαφόρων βίων ἁγίων καὶ τὸν σκεπτικισμὸν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐν αὐτοῖς ἀναφερομένας θαυματουργίας, ἰδίᾳ τοῦ νεωτέρου ρωσικοῦ ἁγιολογίου. Κατ' αὐτόν, πολλὰ μὲν εἶνε τὰ βιβλία, δὲν εἶνε ὅμως πάντα θεῖα, ὡς ἐδέχετο ἡ κοινὴ ἀντίληψις, ὅθεν ἐπιβάλλεται ἡ λογικὴ αὐτῶν μελέτη καὶ κριτική, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς ΚΔ καὶ τῆς ἀπὸ τῶν πατέρων ἱερᾶς παραδόσεως. Εἰς τὴν φιλελευθέραν δ' αὐτοῦ ἰδεολογίαν ὠφείλετο ἡ στάσις αὐτοῦ εἰς τὸ ζήτημα τῆς πολιτείας τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν αἱρετικῶν, ὅθεν καὶ ἐκηρύχθη κατὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐπιβολῆς τῆς θανατικῆς ποινῆς καὶ ὑπὲρ τῆς παροχῆς ἐκκλησιαστικῆς συγγνώμης εἰς τοὺς εἰλικρινῶς μετανοοῦντας καὶ τοῦ μὴ βασανιστικοῦ ἐκβιασμοῦ τῆς συνειδήσεως τῶν ἐνδομύχως ἐχομένων μὲν αἱρετικῶν δοξασιῶν, μὴ προπαγανδιζόντων ὅμως τὰς ἑαυτῶν κακοδοξίας. Εἰς τὰς φιλελευθέρας αὐτοῦ ἀρχὰς ὠφείλετο καὶ ἡ κατὰ τῆς μοναρχικῆς ἀπολυταρχίας ἀντίθεσίς του. Ἡ κοσμικὴ ἐξουσία οὐδὲν ἔχει, κατ' αὐτόν, δικαίωμα νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας, πολλῷ δ' ἧττον νὰ ἐμφανίζηται ὡς ἄρχων καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὁ πολιτικὸς ἡγεμών, καθ' ὅσον μάλιστα ἡ ἱερωσύνη κέκτηται ἡγέτιδα ἀξίαν ἔναντι τῆς βασιλείας ὡς ἀνωτέρα αὐτῆς [373].

Τοιαύτη ἦτο ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ ἰδεολογία τῶν δύο τούτων διαπρεπῶν μοναχῶν καὶ τῶν ὧν οὗτοι ἡγοῦντο ζαβολγείων ἀναχωρητῶν [374], μὴ περιοριζόμενοι δ' οὗτοι εἰς τὴν θεωρίαν, ἀνέλαβον εὐθαρσῶς νὰ ἐφαρμόσωσι τὰς ἀρχάς τωνκαὶ ἐν τῇ πράξει, οὕτω δ' ἀπεδύθησαν εἰς τὸν τραχὺν ἀγῶνα τῆς ἀναπλάσεως τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ διὰ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ εἰς τὸν γνήσιον μοναχικὸν βίον. Ὕψωσαν, λοιπόν, φωνὴν κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, ὁ δὲ δεύτερος αὐτῶν, ὁ καὶ θερμουργότερος, ὁ Νεῖλος, ἐπεχείρησε καὶ διὰ συγγραφῶν νὰ καυτηριάσῃ τὸν πλουτομανῆ μοναχισμόν, χαρακτηρίζων ὡς ἀποτροπαίαν βδελυγμίαν τὴν τοιαύτην ἀπὸ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κηρυσσομένου ἰδεώδους ἐκτροπήν.

Ὅταν ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1503 ἀνεκινήθη τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, πρῶτος ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Νεῖλος, ὅστις, ὑποστηριζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἐν τῇ συνόδῳ ἀναχωρητῶν τῆς ὁμάδος τῶν Μπιελοζέρσκιγε, ἀνέπτυξε διὰ μακρῶν τὴν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ρωσικοῦ μοναχικοῦ βίου. Εἶπε δῆλον ὅτι ὁ Νεῖλος, ὅτι ὁ μοναχισμὸς δέον νὰ καταστῇ ὅ,τι πράγματι εἶνε, τοῦτο δὲ θὰ ἐπιτευχθῇ ἐὰν ἀφαιρεθῶσιν αἱ εἰς τὰς μονὰς ἀνήκουσαι γαῖαι μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς χωρίων καὶ χωρικῶν, οἱ δὲ μοναχοὶ ζῶσιν ἐφεξῆς ἐκ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν των καὶ ἐκ τῆς ἰδιοχείρου καλλιεργείας τῆς γῆς, ἐν περιπτώσει δ' ἀνεπαρκείας τῶν ἐντεῦθεν προκυπτόντων μέσων συντηρήσεως τὸ ἐλλεῖπον δύνανται νὰ ἀναπληρῶσι τὰ ἐλέη τῶν χριστιανῶν καὶ δὴ ὅσα μόνον ἐπαρκοῦσι διὰ τὰς πραγματικάς των ἀνάγκας καὶ οὐχὶ καὶ ὑπὲρ αὐτάς.

Κατὰ τῆς γνωματεύσεως ταύτης τῶν ζαβολγείων ἀντεπεξῆλθεν ὁ ἐξ ἴσου μέγα κεκτημένος κῦρος Ἰωσὴφ Βολοκολάμσκιη, ἔχων συμφρονοῦντας πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς λοιποὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, ἤτοι τὴν παμψηφίαν σχεδὸν τῆς συνόδου. Ὁ Ἰωσὴφ εἴχετο τῆς ἰδέας, ὅτι ἡ ἀληθὴς μοναχικὴ ἀκτημοσύνη συνίσταται μὲν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἀπόταξιν ἀπὸ πάσης, ἣν εἶχον ἐν τῷ κόσμῳ, κτήσεως καὶ εἰς τὴν ἐκ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν των καθ' ὅλον τὸν βίον συντήρησιν, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ τοιουτότροπος βίος εἶνε λίαν τραχὺς καὶ βαρύς, τὴν ἀτομικὴν μοναχικὴν ἀκτημοσύνην δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ ἡ κοινὴ μοναστηριακὴ κτημοσύνη, ἐκ τῶν προσόδων τῆς ὁποίας ἐξασφαλίζεται ἡ διατροφὴ καὶ ἡ λοιπὴ τῶν μοναχῶν συντήρησις. Οὕτω οἱ μοναχοί, παραμένοντες ἀκτήμονες, τηροῦσι τὴν μοναχικὴν εὐχὴν τῆς ἀτομικῆς ἀκτημοσύνης, συντηρούμενοι δὲ διὰ τῆς κοινῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, δύνανται νὰ διάγωσιν ἀφροντίστως αὐστηρὸν κοινοβιακὸν βίον ἐν πλήρει πρὸς ἀλλήλους ἰσότητι. Τὴν ἔποψιν δ' αὐτοῦ ταύτην ὁ Ἰωσὴφ ὑπεστήριξεν ἐπικαλεσθεὶς τὰ παραδείγματα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου, Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ καὶ ἄλλων διασήμων τῆς ἀρχαιότητος μοναχῶν. [375]

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι, πλὴν τῶν εὐαρίθμων ἐν τῇ συνόδῳ ζαβολγείων, ὁλόκληρος αὕτη ἀπετελεῖτο ἐξ ἱεραρχῶν καὶ μοναχῶν προερχομένων ἐκ πλουσίων μονῶν, ὅτι δέ, ἐὰν ἡ πρότασις τοῦ Νείλου ἐγίνετο ἀποδεκτή, ἠπειλεῖτο ἡ ἀφαίρεσις καὶ τῶν εἰς τὰς μητροπόλεις, τὰς

ἀρχιεπισκοπὰς καὶ τὰς ἐπισκοπὰς ἀνηκουσῶν πλουσίων γαιῶν μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς δουλοπαροίκων χωρικῶν, καὶ ὅτι, ἐξ ἄλλου, τὸ πρωτότυπον τοῦ Ἰωσὴφ ἐπιχείρημα περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς προσελεύσεως εἰς τὸν μοναχισμὸν τιμίων καὶ εὐγενῶν ἀνθρώπων καὶ περὶ τοῦ ἐντεῦθεν ἐπακολουθήσοντος κλονισμοῦ περὶ τὴν πίστιν [376], ἐν περιπτώσει τελείας μοναστηριακῆς ἀκτημοσύνης καὶ ὑποχρεώσεως τῶν μοναχῶν εἰς ἀποχειροβίωτον συντήρησιν, ἤχησεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, λίαν εὐαρέστως εἰς τὰς ἀκοὰς τῆς μεγίστης πλειονότητος τῶν μελῶν τῆς συνόδου, αὕτη ἀπέρριψεν ἀμέσως τὴν περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν μονῶν εἰσήγησιν τοῦ Νείλου. Δὲν διέφευγε, βεβαίως, τὴν προσοχὴν τῆς συνόδου, ὅτι ὄπισθεν τῶν ζαβογλείων ἀναχωρητῶν ἐνήργει αὐτὸς ὁ μονάρχης, ὑποστηρικτὴς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, πάντως οὐχὶ ἐξ ἐνδιαφέροντος πρὸς βελτίωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀλλ' ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ προσωπικῆς φύσεως. Ἐπὶ τοῦ Ἰβὰν Γ' εἶχε μεγάλως κορυφωθῆ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πληθυνθέντων ἀκτημόνων δημοσίων ὑπαλλήλων, ἦτο δέ, ἐξ ἄλλου, γνωστὸν τὸ πάθος αὐτοῦ πρὸς ἴδιον πλουτισμόν. Οὕτω αἱ μεταρρυθμιστικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Παϊσίου ὑπῆρξαν δι' αὐτὸν ἀνέλπιστος ἐπικουρία πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ποθουμένου. Διότι, ἐὰν ἐπετύγχανεν ἡ προσπάθεια τῶν δύο μοναχῶν, ὁ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς, μὴ περιοριζόμενος εἰς τὴν δήμευσιν τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν, θὰ ἐπέβαλλε χεῖρα καὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν, εἰς ἃς περιελαμβάνοντο καὶ αἱ εἰς τὰς ἐνορίας καὶ τὸν κλῆρον ἀνήκουσαι. Διὰ τούτους τοὺς λόγους ὁ Ἰβὰν ἐξεδηλώθη ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῶν μεταρρυθμιστικῶν καὶ ἀναμορφωτικῶν τοῦ μοναχισμοῦ ἐπόψεων τῶν μοναχῶν Μπιελοζέρσκιη, ἐδήλωσε δὲ εἰς τὴν σύνοδον ὅτι οἱ πατέρες Νεῖλος καὶ Παΐσιος ὀρθῶς καταφέρονται κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, διότι εἶνε ἄτοπον νὰ ἦνε ἰδιοκτῆται γαιῶν καὶ χωρίων καὶ χωρικῶν τὰ μοναστήρια.

Παρὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον ἠπειλοῦντο τόσον θεμελιώδη συμφέροντα ὁλοκλήρου τοῦ μοναχικοῦ καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου διεκυβεύετο σοβαρώτατα τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, διότι θὰ κατεδικάζετο εἰς ἀνέχειαν καὶ εἰς τὸν ἐπίμοχθον βίον τῆς δι' ἰδίας ἐργασίας αὐτοσυντηρήσεως, ἡ σύνοδος ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ ἀρκετὸν σθένος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν κινδυνευόντων κτητορικῶν δικαίων τῆς Ἐκκλησίας. Οὐδὲ ἠδύνατο ὁ ἄρχων νὰ ἐλπίζῃ εἰς ἐκδήλωσιν τῶν ἀρχιερέων κατὰ τῶν μοναχῶν, ἀφοῦ καὶ οἱ ἱεράρχαι προήρχοντο ἐκ τῆς τάξεως τῶν τελευταίων, οἱ πλεῖστοι δ' αὐτῶν ὑπῆρξαν τρόφιμοι τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ, ἤτοι ἰωσηφῖται, καὶ τὰ ὑλικὰ συμφέροντα ἦσαν κοινά. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ διεξαχθεῖσα ἄμυνα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης θὰ ἔσωζε καὶ τὰ ἀρχιερατικὰ κτήματα. «Οὕτω διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν πράξεών των ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ—λέγει ὁ Ν. Κάπτερεφ—οἱ τότε ἱεράρχαι σαφῶς κατέδειξαν, ὅτι δι' αὐτοὺς τὰ ἀτομικὰ ὑλικὰ συμφέροντα ἦσαν ἀνώτερα καὶ σπουδαιότερα τῆς ὀρθῆς θέσεως τῆς ζωῆς τοῦ τότε μοναχισμοῦ» [377].

Ἡ ὅλη τοῦ κεφαλαιώδους τούτου διὰ τὰς μοναχικὰς καὶ τὰς ἱεραρχικὰς τάξεις ζητήματος ἀνακίνησις ἔπεισε τοὺς ἀπαρτίζοντας τὴν σύνοδον, ὅτι τὸ μόνον μέσον ἀποτροπῆς τοῦ κινδύνου ἦτο ὁ χαρακτη-

ρισμὸς τῆς ἀπειλουμένης περιουσίας ὡς αὐτόχρημα θείας, ὅτι δέ, κατ' ἀκολουθίαν, πᾶσα κατ' αὐτῆς ἐπιβουλὴ θὰ διέσειεν αὐτὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τὰ θεμέλια, ἔναντι δὲ τοιούτου τινὸς ἐνδεχομένου δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ παραμείνῃ ἀδιάφορος ἡ Ἐκκλησία.

Οὕτω ἡ σύνοδος ἠδυνήθη νὰ ἀπαντήσῃ πρὸς τὸν μονάρχην, ὅτι, »κατὰ τὰς θείας διατάξεις τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῶν ἰσαποστόλων φιλοχρίστων βασιλέων καὶ πασῶν τῶν ἁγίων ἑλληνικῶν συνόδων, ὡς καὶ τῶν ἡμετέρων ρωσικῶν, οἱ ἱεράρχαι καὶ αἱ μοναὶ εἶχον καὶ ἔχουσιν ὡς ἰδιοκτησίαν γαίας, δὲν τολμῶσι δέ, οὐδὲ καὶ συγκατατίθενται, νὰ παραχωρήσωσιν αὐτάς, ἐφ' ὅσον πᾶσαι αἱ τοιαῦται ἐκκλησιαστικαὶ κτήσεις εἶνε θεῖαι, ὡς ἀφιερωμέναι καὶ παραδεδομέναι εἰς τὸν Θεόν, οὔτε δ' ἄρα πωλοῦνται καὶ προσφέρονται ἢ ἀφαιροῦνται οὐδέποτε καὶ ὑπ' οὐδενὸς εἰς αἰῶνας αἰώνων ἀπαραβάτως.., καὶ ἡμεῖς δ' οἱ ταπεινοὶ ταῦτα ἐπευλογοῦμεν καὶ ἐπαινοῦμεν καὶ διακρατοῦμεν» [378]. Καίτοι, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ζητήματος καὶ τῶν συνδεομένων πρὸς αὐτὸ θεσμῶν καὶ ἠθῶν καὶ προσώπων, ὁ Ἰβὰν Γ' ἀντελαμβάνετο ὅτι τὸ σχέδιόν του ὡμοίαζε πρὸς χίμαιραν, οὐχ ἧττον, ἐπειδὴ ἐνίοτε ὅλως ἀπροσδοκήτως καὶ τὰ μᾶλλον χιμαιρικὰ ὄνειρα πραγματοποιοῦνται, ὑπεχρέωσε τὴν σύνοδον νὰ ἀνακοινώσῃ πρὸς αὐτὸν τὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἀπόφασιν αὐτῆς γραπτῶς καὶ τρὶς κατ' ἐπανάληψιν, ἐλπίζων ἴσως ἢ ὅτι θὰ ἐξηναγκάζετο κατὰ διάλειμμά τι εἰς ὑποχωρητικὴν ἀνασκόπησιν, ἢ ὅτι θὰ ὑπεχώρει ἐν μέρει εἰς τὸν ἔμμεσον, ἀλλ' ἔμμονον τοῦ ἄρχοντος ἐκβιασμόν [379].

Ἡ ἀπόφασις ὅμως αὕτη τῆς συνόδου δὲν ἔθηκε τέρμα εἰς τὸ ζήτημα, ὡς πρὸς καιρὸν εἶχον νομίσει οἱ μοναχικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι. Πᾶν τοὐναντίον· ἐσημείωσε μόνον τὴν ἔναρξιν μιᾶς κυριολεκτικῶς δραματικῆς συνεχείας, εἰς τὴν ὁποίαν μοιραίως ἐνεπλάκη καὶ ὁ ἡμέτερος Μάξιμος. Διότι, καίτοι οἱ ἐν τῇ συνόδῳ ἡττηθέντες Νεῖλος καὶ Παΐσιος, σιγήσαντες μετὰ τὴν ἀπόφασιν, ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ἐρημητήριά των, οἱ ὀλιγάριθμοι ὀπαδοί των ἐξηκολούθουν νὰ ἐμμένωσιν εἰς τὰς πεποιθήσεις των περὶ τῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης τῆς ριζικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν δύο μεγάλων γερόντων των, μὴ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὸν ἐκ τῆς παρατάξεως τῶν ἀρχιερέων κηρυχθέντα κατ' αὐτῶν διωγμὸν καὶ τὴν τάσιν αὐτῶν νὰ χαρακτηρίσωσιν ὡς αἱρετικοὺς τοὺς ἀντιφρονοῦντας [380]. Ἀκριβῶς δ' ἐκ τῶν τάξεων τῶν ζαβολγείων τούτων προῆλθε μία ζωηροτάτη προώθησις τοῦ ζητήματος διὰ τῆς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σκηνὴν ἐμφανίσεως ἑνὸς ἰσχυροῦ μοναχοῦ, τοῦ Βασσιανοῦ Κοσόη, κατὰ κόσμον Βασιλείου Ἰβάνοβιτς Πατρικέγεφ, ἀναλαβόντος τὸν κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης ἀπροκάλυπτον ἀγῶνα μετὰ πείσμονος συγγραφικῆς δραστηριότητος.

Ὁ Βασσιανὸς ἀνῆκεν εἰς πολιτικῶς ἰσχυροτάτην πριγκηπικὴν οἰκογένειαν, συνεδέετο δὲ διὰ συγγενείας πρὸς τὸν οἶκον τοῦ μονάρχου [381]. Διαφωνήσας πρὸς αὐτὸν εἰς τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου ὡς ταχθεὶς εἰς τὴν μερίδα τὴν κηρυχθεῖσαν ὑπὲρ τοῦ ἐγγόνου τοῦ Ἰβὰν

Γ' Δημητρίου καὶ κατὰ τοῦ υἱοῦ του Βασιλείου, ἕνεκα δὲ τούτου περιπεσὼν εἰς δυσμένειαν, ἐξηναγκάσθη βίᾳ ν' ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον, προτιμήσας δὲ νὰ μονάσῃ παρὰ τῷ γέροντι Νείλῳ ἐν τῇ σκήτῃ του τῆς ζαβογλείου περιοχῆς καὶ ἐνστερνισθεὶς τὰς περὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀρχάς του καὶ τὴν καθ' ὅλου ἰδεολογίαν του, ἦλθε μετ' αὐτοῦ εἰς Μόσχαν διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐν τῇ συνόδῳ ἐξέλιξιν τοῦ ζητήματος τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νείλου (†1508) ὁ Βασσιανὸς ἐθεώρησε καθῆκόν του, παραμένων ἐν Μόσχᾳ, νὰ συνεχίσῃ λόγῳ τε καὶ ἔργῳ τὸν κατὰ τῶν μοναστηριακῶν κτήσεων ἀγῶνα παρὰ τὴν ὑπὲρ αὐτῶν συνοδικὴν ἀπόφασιν, καθ' ἧς οὐδ' ὁ ἡγεμὼν ἐθεώρησε φρόνιμον ν' ἀντιστῇ.

Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ ζητήματι τῆς διαδοχῆς, ὅπερ εἶχε διχάσει τὸν κόσμον τῆς αὐλῆς καὶ τοὺς βογιάρους εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, ὁ Βασσιανὸς ἐξεδηλώθη κατὰ τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, ὅταν οὗτος διεδέχθη τὸν ἀποθανόντα πατέρα του (†1505), οὐ μόνον ἐκράτησε τὸν Βασσιανὸν ἐν Μόσχᾳ εἰς διαρκῆ διαμονήν, ἀλλὰ καὶ κατέστησεν αὐτὸν ἕνα τῶν τοῦ ἐγγυτάτου ἡγεμονικοῦ περιβάλλοντος, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ὀξείας πολεμικῆς του στάσεως κατὰ τῶν ὑπερμάχων τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, διότι ἡ πρὸς τοὺς μοναστικοὺς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους ἀντίθεσίς του αὕτη ἦτο σφόδρα ἐξυπηρετικὴ τῶν προθέσεων τοῦ Βασιλείου ὅπως τρομοκρατῇ τὸν κλῆρον ἵνα ἔχῃ αὐτὸν ὑποχείριον. Ὁ Βασσιανός, ἐξ ἄλλου, ἐπωφελούμενος τῆς παρὰ τῷ μονάρχῃ προνομιούχου ταύτης θέσεώς του, οὐ μόνον προσεπάθει παντοιοτρόπως νὰ ἐνισχύσῃ παρ' αὐτῷ καὶ τοῖς κύκλοις τῶν βογιάρων τὴν ἀντίληψιν, ὅτι πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ γνησίου μοναχικοῦ βίου δέον νὰ ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τῶν μονῶν αἱ γαῖαι, ἀλλὰ καὶ ἀνέλαβεν ὑπὲρ τῆς ἰδεολογίας αὐτοῦ κρατερὸν συγγραφικὸν ἀγῶνα, ὅν διεξῆγε μετὰ πολλῆς τῆς εὐφυΐας καὶ ἀκρατήτου ὁρμητικότητος. Φορεὺς εἰλικρινὴς ὁλοκλήρου τῆς ἰδεολογίας τοῦ διδασκάλου του Νείλου, δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν τότε μοναστηριακὴν κατάστασιν, καθ' ἣν τὸ τρίτον τῶν ἐν τῇ τότε Ρωσίᾳ γαιῶν ἦτο ἰδιοκτησία τῶν μονῶν, ὅπερ ἐθεώρει ἄντικρυς ἀντικείμενον πρὸς τὸ γνήσιον μοναστικὸν χριστιανικὸν ἰδεῶδες. Κατ' αὐτόν, ἡ ρίζα τοῦ ὅλου κακοῦ τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ ἔκειτο ἐν τῇ λήθῃ τοῦ εὐαγγελικοῦ θεμελίου τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἡ τελειοτάτη ἔκφρασις τῆς ὁποίας δέον νὰ ἦνε ἀκριβῶς ὁ μοναχικὸς βίος, ἤτοι ἐν τῇ λήθῃ ἀκριβῶς τῆς ἰδέας τῆς τελείας ἀκτημοσύνης καὶ τῆς αὐστηρᾶς ἀπαρνήσεως παντὸς ὅ,τι ὑπομιμνήσκει τὴν κοσμικὴν ζωήν. Οὕτω ἀμέσως ἀποδυθεὶς ὁ Βασσιανὸς εἰς τὸν κατὰ τῆς μοναστηριακῆς ἰδιοκτησίας ἀγῶνα, διὰ τριῶν συγγραφῶν ἐπεχείρησε νὰ ἀναπτύξῃ πρῶτον, ὅτι ἡ ἀναχωρητικὴ ζωὴ εἶνε αὐτὴ ἡ τελεία εὐαγγελικὴ ζωή, περὶ ἧς ὁ Σωτὴρ εἶπεν «εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς», ἤτοι πλήρης τοῦ κόσμου ἀπάρνησις ἐν ἑκουσίᾳ ἀπολύτῳ πτωχείᾳ· κατ' ἀκολουθίαν, ἡ ἀξίωσις τῶν μοναχῶν νὰ κτῶνται ἀκίνητον περιουσίαν ἀποτελεῖ παράβασιν τῆς εὐαγγελικῆς ἐντολῆς περὶ τελείας ἀκτημοσύνης, τὴν ὁποίαν καὶ κατὰ τὴν κουράν των ὑπεσχέθησαν ὅτι θὰ τηρήσωσιν.

Οὕτω, κατ' αὐτόν, οἱ μοναχοὶ φωρῶνται ἀποστάται καὶ ὑπόκεινται εἰς τὸ ἀνάθεμα. Δεύτερον, ὅτι ἡ κτῆσις περιουσίας ἀναπτύσσει ἐν τοῖς μοναχοῖς τὸ πάθος τῆς φιλαργυρίας, ἥτις εἶνε, κατὰ τὸν ἀπόστολον, «ῥίζα πάντων τῶν κακῶν», ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε διαγωγῆς τῶν μοναχῶν. Οὗτοι–λέγει ὁ Βασσιανὸς–διηνεκῶς ἀλητεύοντες ἀνὰ τὰς πόλεις, διὰ κολακειῶν δουλοπρεπῶς ἐπαιτοῦσι παρὰ τῶν πλουσίων γαίας καὶ χωρία, καταληστεύουσι, ταπεινοῦσιν, ἐξευτελίζουσι καὶ ἀνοικτιρμόνως μαστίζουσι τοὺς χριστιανοὺς ἀδελφοὺς των χωρικούς, δανείζουσι χρήματα ἐπὶ ὑπερόγκοις τόκοις, συχνάζουσιν εἰς τὰ δικαστήρια διαγκωνιζόμενοι μετ' ἀντιδίκων ἀνθρώπων πτωχῶν, κ.τ.τ. Τρίτον, τέλος, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι πατέρες, ἕλληνές τε καὶ ρῶσοι, δὲν διετήρουν γαίας παρὰ τὰς μονάς, οὐδὲ καὶ ἐδέχοντο παραχωρουμένας, ἀλλά, ζῶντες εὐαγγελικῶς, οὕτω καὶ ἐδίδασκον τοὺς μαθητάς των. Ἂς μὴ λέγωσι δ' ἐνιστάμενοι οἱ ἀντιφρονοῦντες–ἐπιλέγει ὁ Βασσιανὸς–ὅτι τὰ μοναστηριακὰ κτήματα εἶνε ἀφιερώματα εὐσεβῶν ἡγεμόνων ὑπὲρ τῶν ψυχῶν των καὶ ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ θὰ κατεδίκαζε τὰς μονὰς εἰς ἐρήμωσιν. Διότι ἡ ἀποδοχὴ τοιούτων ἀφιερωμάτων ἀποτελεῖ παράβασιν τῶν εὐαγγελικῶν, ἀποστολικῶν καὶ πατερικῶν ἐντολῶν καὶ διατάξεων, ἐφ' ὅσον αἱ δωρεαὶ τῶν ἡγεμόνων σκοπὸν εἶχον οὐχὶ τὸν πλουτισμὸν τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν μονῶν διὰ τῶν μέσων συντηρήσεως τῶν μοναχῶν, ἵνα οὗτοι ἀπερίσπαστοι ἐπιδίδωνται εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν ἄλλην θεοφιλῆ ἄσκησιν καὶ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων ἔρχωνται ἀρωγοὶ εἰς τοὺς πένητας. Ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἡ περὶ ἐρημώσεως τῶν μονῶν ἀντιλογία εὐσταθεῖ–κατὰ τὸν Βασσιανόν–, διότι τῆς ἀκτημοσύνης σκοπὸς εἶνε ἡ ἐπιστροφὴ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν μονῶν εἰς τὸ πρότερον πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν κάλλος, ὅτε οἱ ἀρχαῖοι πατέρες ἐτρέφοντο ἐκ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν των, συντελοῦντες διὰ τοῦ θεοπρεποῦς βίου των εἰς τὴν γνωστὴν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐξάνθησιν τοῦ μοναχικοῦ βίου.

Αἱ τρεῖς αὗται θέσεις ἀπετέλουν τὸν κύριον ὁπλισμὸν τῆς φιλολογικῆς πολεμικῆς τοῦ Βασσιανοῦ κατὰ τῶν ὑπερμάχων τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης. Ἡ θεμελιώδης ἰδέα τῆς μοναχικῆς ἰδεολογίας τοῦ Νείλου καὶ τῶν ζαβολγείων ἦτο ὅτι μονασμὸς σημαίνει πλήρη ἀπάρνησιν τῶν τοῦ κόσμου, ἡ ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἄρα κατοχὴ γαιῶν ἀποτελεῖ παράβασιν αὐτῆς τῆς ἐννοίας καὶ τῆς βάσεως τῆς μοναχικῆς ἀναχωρήσεως, ἥτις ἐκφράζεται καὶ διαδηλοῦται ἐν τῇ κατὰ τὴν κουρὰν εὐχῇ τοῦ φεύγοντος τὸν κόσμον καὶ τὰ τοῦ κόσμου. Οὐχὶ πολὺ ὅμως μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ μοναχισμοῦ ἐχώρησεν ἡ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν συγκατάβασις, καθ' ἥν, ἐνῷ ἐτηρήθη καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἰσχὺν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀκτημοσύνης διὰ τοὺς ἐπὶ μέρους μοναχούς, ἐπετράπη ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία, δηλ. ἡ κατοχὴ γαιῶν, εἰς τὰς μονὰς ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ τηρῆται ἐν αὐταῖς αὐστηρότατον κοινόβιον. Ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ τῶν δύο παρατάξεων πολεμικῇ οἱ μὲν βολοκολαμικοὶ ἰωσηφίται διισχυρίζοντο ὅτι οἱ ἀρχαῖοι πατέρες ἦσαν γαιοκτήμονες, καθ' ἃς ἐκ τῶν *Βίων* των μαρτυρεῖται, οἱ δὲ περὶ τὸν Νεῖλον ζαβόλγειοι ἠρνοῦντο τὴν ὕπαρξιν τοιούτων μαρτυριῶν, ὑπαρχούσας δὲ που ἐν τοῖς *Βίοις* ἐξεσύριττον ὡς μεταγενεστέρας ἐμβολὰς τῶν

θιασωτῶν τῆς μοναχικῆς φιλοκτημοσύνης. Ἀλλ' οἱ ἰωσηφῖται ἐπεκαλοῦντο καὶ ἄλλην, θετικωτέραν νομιζομένην, ἀπόδειξιν τῶν ἐπόψεών των ἐκ τῶν ἐν τῷ Πηδαλίῳ συνοδικῶν κανόνων καὶ τῶν διατάξεων τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, ἐξ ὧν προέκυπτεν ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τοὺς μοναχοὺς ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία. Ὁ Βασσιανὸς, φρονῶν, ὅτι οἱ κανόνες 3 καὶ 4 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ὁ 11 καὶ ὁ 17 τῆς Ζ' καὶ ὁ 2 τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου ἀπαγορεύουσι τὴν εἰς τὰ κοσμικὰ ἐμπλοκὴν τῶν μοναχῶν, οἱ δ' εἰς οὓς οἱ ἀντίπαλοι παραπέμπουσι κανόνες εἶνε μεταγενέστεροι καὶ νόθοι, περιέχουσι δὲ καὶ οὐκ ὀλίγας ἀντιφάσεις, οὐ μόνον ἐπεδόθη εἰς τὴν λεπτομερῆ κριτικὴν ἔρευναν τοῦ ρωσικοῦ Πηδαλίου ὡς πρὸς τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα, ἀλλὰ καὶ ἀνέλαβε τὴν παρασκευὴν ἰδίας, διωρθωμένης, ἐκδόσεώς του, ἥτις θὰ περιεῖχε τοὺς ἱεροὺς κανόνας ἀνακεκαθαρμένους ἀπὸ τῶν, κατ' αὐτόν, μεταγενεστέρων παραποιήσεων καὶ προσθηκῶν.

Πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἐγχειρήματος τούτου ὁ Βασσιανὸς ἔλαβεν ὡς βάσιν τὸ ἐν τῇ ἡγεμονικῇ βιβλιοθήκῃ ἀρχαιότατον τῶν ἐν Ρωσίᾳ σλαυικῶν χειρογράφων τοῦ Πηδαλίου, ἀναγόμενον εἰς τὸν ιγ' αἰῶνα καὶ θεωρούμενον ὑπ' αὐτοῦ ἄθικτον παρὰ τῶν ἀντιφρονούντων. Ἡ σύγκρισις ὅμως αὐτοῦ πρὸς τὰ μεταγενέστερα ἀντίγραφα ἀπέδειξεν, ὅτι οἱ ἐν αὐτῷ κανόνες ἦσαν ἀπαράλλακτοι πρὸς τοὺς ἐν τοῖς λοιποῖς χειρογράφοις. Μίαν μόνον ἀνακάλυψιν ἐπέτυχεν ὑπὲρ τῶν ἐπόψεών του: τὴν ἐν τῷ ἀρχαίῳ Πηδαλίῳ ἀπουσίαν τοῦ ἐν τοῖς μεταγενεστέροις περιλαμβανομένου «κανόνος τῶν 165 ἁγίων πατέρων τῆς Ε' (Οἰκουμενικῆς) συνόδου κατὰ τῶν ὑβριζόντων τὰς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καὶ τοὺς ἱεροὺς αὐτῶν ἄρχοντας», ἀπειλοῦντος αὐστηρὰς πολιτικὰς ποινὰς κατὰ τῶν ἀποτολμώντων ἐπιβουλὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιουσιῶν καὶ παντὸς δικαιώματος καὶ προνομίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου. Τοῦτον ἀκριβῶς τὸν κανόνα εἶχεν ἐπικαλεσθῆ ἡ σύνοδος τοῦ 1503 ἐν τῇ ἀποφάσει της καὶ τῇ περὶ τοῦ ζητήματος ἀνακοινώσει πρὸς τὸν Ἰβὰν Γ'. Τοῦτον, λοιπόν, τὸν κανόνα, ὡς μὴ ὑπάρχοντα ἐν τῷ ἀρχαίῳ χειρογράφῳ, δὲν περιέλαβεν ὁ Βασσιανὸς ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἐκδόσει τοῦ Πηδαλίου ὡς παρέμβλητον καὶ νόθον, ὡς καὶ πράγματι ἦτο. Ἐπίσης ἀπέκλεισεν ἀπ' αὐτῆς καὶ τὰς περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεις τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, εἰς ἃς δὲν ἀνεγνώριζεν ὑποχρεωτικὸν κῦρος. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὡς τελικὸν κατάντημα τῆς περὶ τὸ Πηδάλιον ἐργώδους αὐτοῦ προσπαθείας προῆλθε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως ἐδικαιοῦντο, πρὸς λύπην του, οἱ ἀντίπαλοί του ἰωσηφῖται [382].

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε μετὰ ἓν ἔτος ἀπὸ τῆς περατώσεως τῆς ἐπὶ τοῦ νέου Πηδαλίου ἐργασίας τοῦ Βασσιανοῦ (1517) ἀφίκετο εἰς Μόσχαν ὁ Μάξιμος (1518).

Ὁ Βασσιανός, συνάψας ἀμέσως στενὴν φιλίαν μετὰ τοῦ σοφοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ παρ' αὐτοῦ πληροφορίας περὶ τῶν ἐπιτρεπόντων τὴν γαιοκτημοσύνην εἰς τὰς μονὰς κανόνων καὶ δὴ τοῦ 24 τῆς Δ' καὶ τῶν 12 καὶ 18 τῆς Ζ' Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς δὲ τῆς σλαυωνικῆς αὐτῶν μεταφράσεως πρὸς τὸ ἑλληνικὸν

πρωτότυπον ἀπεδείχθη αὐτη ἀνακριβής. Οὕτω αἱ ἐν τῷ 12 κανόνι ἀναφερόμεναι ὡς ἀνήκουσαι εἰς τοὺς ἐπισκόπους ἢ τὰ μοναστήρια ἀκίνητοι ἰδιοκτησίαι καλοῦνται ἑλληνιστὶ *ἀγρός*, ὅπερ εἰς τὴν σλαυωνικὴν μετεφράσθη, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *πόλε*, εἰς *σελὸ* (=χωρίον), ὅπερ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐρίδων τούτων ἐνεῖχε τὴν ἔννοιαν τοῦ συνοικισμοῦ. Ἐξ ἄλλου, αἱ αὐταὶ ἰδιοκτησίαι ἐν τῷ 18 κανόνι ὁρίζονται διὰ τῆς λέξεως *προάστεια*, τὴν ὁποίαν ὁ Μάξιμος ἀπέδωκε διὰ τοῦ σλαυικοῦ *πριγράντιε σέλινοε* (=ἀγροτικὸν προάστειον), ὑπὸ τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Βασσιανοῦ, νοητέον ἀγροὺς καὶ ἀμπελῶνας καὶ οὐχὶ *χωρία (=σελά)*, ἤτοι συνοικισμούς, ἐνῷ ὁ Βαλσαμών, ἐν τῇ διὰ τὸν Βασσιανὸν μεταφρασθείσῃ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἑρμηνείᾳ τοῦ κανόνος, λέγει ὅτι ὑπὸ τὰ προάστεια δέον νὰ νοηθῶσιν οὐ μόνον ἀγροὶ καὶ ἀμπελῶνες, οὓς ἰδιοχείρως θὰ ἐκαλλιέργουν οἱ μοναχοί, ἀλλὰ καὶ ἀγροτικαὶ ἐπαύλεις μετὰ τῶν ἐν ταῖς ἀγροτικαῖς ἐκτάσεσι συνῳκισμένων καὶ καλλιεργούντων αὐτὰς χωρικῶν [383]. Ἐν τούτοις ὁ Βασσιανός, ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν οἱ κανόνες νὰ ἐπιτρέπωσι τὴν ἰδιοκτησίαν κατῳκημένων ἐκτάσεων εἰς τὰς μονάς, ἐπέμενεν ἐπικαλούμενος τοὺς προμνημονευθέντας κανόνας ὑπὲρ τῶν ἐπόψεών του, διισχυρίζετο δὲ ὅτι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, σκοπίμως παρεποιήθησαν οἱ ἐν τῷ ρωσικῷ Πηδαλίῳ κανόνες ὑπὸ ὀπαδοῦ τινος τῆς ἀντιφρονούσης παρατάξεως. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τὸ Πηδάλιον τοῦ Βασσιανοῦ ἐνέκρινε καὶ ὁ τὸν μητροπολίτην Σίμωνα (†1511) διαδεχθεὶς μητροπολίτης Μόσχας Βαρλαάμ (1511–1521), ἀνέγνωσε δὲ καὶ ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς [384].

Ὁ Βασσιανός, ὡς ἤδη ἐλέχθη, δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν διὰ γραφῆς πολεμικήν, ἀλλὰ διεξῆγεν αὐτὴν καὶ προφορικῶς κατὰ τὰς ἐν τοῖς κύκλοις τῶν βογιάρων καὶ τῶν ἐν γένει ἀξιωματούχων ἀναστροφάς. Καὶ ἐχαρακτήριζε μὲν ὡς συκοφάντας τοὺς ἐκ τῶν ἀντιπάλων του διαδίδοντας ὅτι εἰσηγεῖτο εἰς τὸν ἡγεμόνα τὴν ἀφαίρεσιν οὐχὶ μόνον τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἤτοι τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς καὶ τὰς ἐπισκοπάς, ἀφιστάμενος οὕτω τῶν ἀρχῶν τοῦ γέροντος Νείλου, ὅστις περιωρίζετο εἰς τὰς πρώτας, τὸ γεγονὸς ὅμως εἶνε ὅτι ὁ Βασσιανὸς ὑπεστήριζεν ὅτι καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιουσιῶν ἡ διαχείρισις δέον νὰ ἀνατεθῇ εἰς οἰκονόμους καὶ ὅτι οἱ ἐπίσκοποι ὀφείλουσιν ἐκ τῶν προσόδων αὐτῶν νὰ χρησιμοποιῶσι μικρὸν μόνον μέρος, τὸ δὲ περισσεῦον νὰ διαθέτωσιν εἰς βοήθειαν τοῦ κατωτέρου κλήρου, τῶν πενήτων, τῶν χηρῶν, τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν εὐσεβῶν περιοδευτῶν, ὡς καὶ πρὸς ἐξαγορὰν αἰχμαλώτων. Φύσει δὲ ὀξὺς καὶ εἰς τὸ ἔπακρον ἀμετροεπὴς καὶ δηκτικός, διεξῆγε τὸν κατὰ τῆς ἀντιθέτου μερίδος ἀγῶνα μετ' ἀγροίκου εὐθύτητος καὶ ἀποκρουστικῆς ἀγανακτήσεως, μαστίζων αὐτοὺς διὰ καυστικῶν ἐλέγχων καὶ τόσον ἀγοραίων ὕβρεων, ὅσον μετὰ δυσφορίας ἠδύναντο νὰ ἀνεχθῶσι τὰ ὦτα τῶν καθ' ὧν ἡ ἐπίθεσις. «...Ἡττημένοι ἡμεῖς ὑπὸ τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς ἀπληστίας –ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων ὁ Β.–, παντοιοτρόπως ὑβρίζομεν τοὺς ἐν τοῖς χωρίοις μας διαβιοῦντας πτωχοὺς ἀδελφούς μας, καταθλίβοντες αὐτοὺς διὰ τοκογλυφίας ἐπὶ τοκογλυφίας, οὐδαμοῦ ἐπιδεικνύοντες

οἶκτον, ὥστε, ἐάν τις ἀδυνατῇ νὰ καταβάλῃ τοὺς τόκους, ἀνοικτιρμόνως ἁρπάζομεν ἀπ' αὐτῶν ὅ,τι ἔχουν, τὴν ἀγελάδα καὶ τὸν ἵππον, αὐτοὺς δὲ μετὰ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν τέκνων των ἐκδιώκομεν ὡς ἀκαθάρτους ἐκ τῶν κτημάτων μας, ἄλλους δὲ καὶ παραδίδομεν εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐξουσίας διὰ νὰ τοὺς καταδικάσωμεν εἰς τελείαν ἐξόντωσιν. Ἔχομεν ἐντολὴν καὶ τὰ ἴδια ἔτι νὰ διαδίδωμεν εἰς τοὺς πτωχοὺς πρὸς τελείωσιν ἐν τῇ ἀρετῇ· ἡμεῖς ὅμως, ὡσεὶ ἐχθροὶ τῶν ἐντολῶν, ἀδικοῦμεν, ληστεύομεν καὶ πωλοῦμεν τοὺς χωρικοὺς ἀδελφούς μας, ἀμειλίκτως δὲ βασανίζομεν αὐτοὺς μαστιγοῦντες καὶ ὡς τὰ ἄγρια θηρία κατ' αὐτῶν ἐφορμῶντες. Ὁποίαν ὠφέλειαν ἀποκομίζουν οἱ τὰ κτήματά των ἀφιεροῦντες εἰς τὰς μονὰς εὐσεβεῖς ἡγεμόνες, ὅταν μετὰ τόσης ἀδικίας καὶ τοκογλυφίας τὰ διαχειρίζεσθε; Οἱ ἴδιοι ἀμέτρως πλουτοῦντες καὶ ὑπὲρ πᾶσαν μοναχικὴν ἀνάγκην ἀδηφαγοῦντες, τοὺς χάριν ὑμῶν ἐν τοῖς χωρίοις σας μοχθοῦντας ἀδελφοὺς χωρικοὺς καταδικάζετε εἰς ἐσχάτην ἔνδειαν, ὅταν δὲ δὲν ἱκανοποιοῦν τὰς ἰδιοτροπίας σας, ἢ δὲν ἦνε εἰς θέσιν νὰ σᾶς καταβάλουν τόκους, οἴμοι! ἐκδιώκονται ἐκ τῶν χωρίων γυμνοὶ καὶ συντετριμμένοι. . . Ἐξ ἀνοίας, φιλαυτίας καὶ ἀχαριστίας πρὸς τοὺς ἀφιερωτὰς ἡγεμόνας πάσας τὰς προσόδους σφετερίζεσθε δι' ἑαυτούς, μέρος δ' αὐτῶν μετατρέπετε εἰς χρῆμα πρὸς δανεισμόν, ἄλλο δὲ φυλάττετε ἵνα ἐν καιρῷ στερήσεων πωλῆτε μὲ ὑπερτίμησιν..». «Οἱ σημερινοὶ ἱεράρχαι–ἔγραφε κατὰ τῶν ἀρχιερέων ὁ Β.–, κάτοχοι τόσων κτημάτων καὶ πλούτου, μεριμνῶσι μόνον πῶς νὰ ἔχουν ἀφθόνους ἐνδυμασίας καὶ τροφάς, οὐδεμίαν δὲ φροντίδα ἐπιδεικνύουν περὶ τῶν ἀδελφῶν των χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποθνήσκουν ἐκ τοῦ ψύχους καὶ τῆς πείνης... Διότι ποῖος εἶνε εἰς θέσιν νὰ παραστήσῃ τὴν πολυτέλειαν καὶ τὰ στολίδια τῶν σημερινῶν ἀρχιερέων;... Πόσοι δὲ πλουσίως ἐνδεδυμένοι δοῦλοι ἵστανται ἐνώπιόν των ἕτοιμοι εἰς πᾶν νεῦμα τῶν δεσποτῶν των; Καὶ πόσοι ἐπὶ πλέον ἔχουν πλῆθος ραβδούχων, δερόντων, βασανιζόντων καὶ παντοιοτρόπως ὑβριζόντων ἱερεῖς καὶ λαϊκοὺς ἐκλιπαροῦντας παρὰ τῶν δεσποτῶν των δικαιοσύνην»;...[385]

Ὀλίγιστα ταῦτα δείγματα ἐκ τῶν ὀλιγώτερον καυστικῶν ἐλέγχων τοῦ Βασσιανοῦ.

Πρὸς τοὺς ἐλέγχους τούτους οἱ περὶ τὸν Ἰωσὴφ ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ τηρῶσι σιωπὴν διὰ τὸ ἀντίπαλον δέος, ἐφ' ὅσον ὁ πολέμιός των ἐπεξήρχετο κατὰ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀρχιερέων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ἡγεμόνος, τοῦ ὁποίου ἐγνώριζον τὰς διαθέσεις ὡς πρὸς τὸ ἐπίμαχον ζήτημα. Καὶ ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸ δὲ στάσεως τοῦ μητροπολίτου Βαρλαὰμ συνῆγον ὅτι οὗτος συνεπάθει μᾶλλον πρὸς τὰς περὶ τοῦ μοναχισμοῦ ἀντιλήψεις τῶν περὶ τὸν Νεῖλον καὶ τὸν Βασσιανὸν ζαβολγείων[386].

Ὁ Μάξιμος ἀφίκετο εἰς Μόσχαν κατὰ τὴν ἀκμὴν ἀκριβῶς τῆς πολεμικῆς ταύτης τοῦ Βασσιανοῦ, ὅστις, ὡς εἴδομεν, σπεύσας νὰ συνάψῃ στενὴν μετ' αὐτοῦ γνωριμίαν, ἐξέθηκε τὰς περὶ τοῦ ζητήματος ἀντιλήψεις του καὶ ἐζήτησε νὰ μάθῃ τὰς τοῦ Μαξίμου. Οὗτος, ἀνὴρ ὡρισμένων αὐστηρῶν ἀρχῶν ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν τοῦ μοναχισμοῦ, ἀπολύτως δὲ φιλαλήθης, εἰλικρινὴς καὶ εὐθύς, ἐθεώρει καθῆκον ἐπιβαλ-

λόμενον νὰ λέγῃ εὐπαρρησιάστως τὸν λόγον τῆς ἀληθείας εἰς ζητήματα τῆς ἁρμοδιότητός του· «μηδεὶς δὲ ἂς μή με μεμφθῇ–λέγει ἔν τινι περὶ διορθώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου πονήματί του–ἄν, ὑπακούων εἰς τὴν θείαν διδασκαλίαν, γράφω θρασύτερον, ἐκ θείου δὲ ζήλου ἐξανίσταμαι εἰς μομφὰς κατά τινων ἀδελφῶν μου ἀκόσμως φερομένων καὶ παραβαινόντων τὴν πρὸς τὸν Θεὸν δοθεῖσαν εὐχὴν» [387]. Καίτοι, λοιπόν, ἀντελαμβάνετο ἴσως ὅτι δὲν θὰ ἦτο συνετὸν νὰ ἀναμιχθῇ ὁπωσδήποτε εἰς μίαν ἔριδα οὐ μόνον ὀξεῖαν, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνον, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπὸ τοῦ Βασσιανοῦ ἀσκουμένη πολεμικὴ διεξήγετο καὶ κατὰ τῆς ρωσικῆς ἱεραρχίας, οὐχ ἧττον δὲν ἐκωλύθη νὰ ἐπιδοκιμάσῃ ἀπροκαλύπτως τὰς ἀρχάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἠγωνίζετο τὸν ὑπὲρ τοῦ γνησίου μοναχισμοῦ ἀγῶνα ὁ Βασσιανός. Ὁ ἀπὸ καθαρῶς πρακτικῆς ὅμως ἐπόψεως κρίνων τὰ πράγματα θὰ ἐχαρακτήριζεν ὡς ἐσχάτην ἀπρονοησίαν τὴν τοιαύτην τοῦ Μαξίμου ἐκδήλωσιν, ἥτις ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῶν μετὰ τοῦ Βασσιανοῦ σχέσεών του ἤρχισεν ἀσυναισθήτως καὶ μοιραίως σωρεύουσα ἄνθρακας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἕλληνος ξένου.

Ὁ Μάξιμος, ὀπαδὸς τῆς ὀλιγοδείας, ἤθελε τοὺς μοναχοὺς ἀποχειροβιώτους, ἐφρόνει ὅμως ὅτι τὸ κυριώτερον μέσον τῆς συντηρήσεως αὐτῶν δέον νὰ προέρχηται ἐξ ἐλεημοσύνης τῶν χριστιανῶν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως μεταβληθῇ ριζικῶς ἡ πρὸς αὐτοὺς σχέσις τῶν ρώσων μοναχῶν κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς [388]. Τὰς ἐν γένει ἀντιλήψεις αὐτοῦ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς κτημοσύνης τῶν μοναχῶν καὶ τῶν μονῶν ὁ Μάξιμος ἐξέφραζε πολλαχοῦ τῶν συγγραφῶν του ἀφορμῆς διδομένης, εἰδικώτερον ὅμως διετύπωσεν ἐν ἰδίᾳ πραγματείᾳ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου μεταξὺ Φιλοκτήμονος καὶ Ἀκτήμονος, λίαν χαρακτηριστικοῦ οὐ μόνον τῶν σχετικῶν ἰδεῶν τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὲρ τῆς μοναστηριακῆς ἰδιοκτησίας περιελθόντων εἰς γνῶσιν αὐτοῦ σοφιστικωτάτων ἐπιχειρημάτων τοῦ τότε φιλοκτήμονος ρωσικοῦ μοναχικοῦ κόσμου. Ὁ διάλογος οὗτος φέρει τὸν τίτλον ***Συζήτησις περὶ τοῦ πρέποντος μοναχικοῦ βίου, τὰ συζητοῦντα δὲ πρόσωπα εἶνε ὁ * Φιλοκτήμων καὶ ὁ * Ἀκτήμων*** [389]. Ἕνεκα τοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπερ προκαλεῖ ὁ τρόπος τῆς συζητήσεως τῶν διαλεγομένων προσώπων, παρατίθενται ἐνταῦθα ἐν δυνατῇ συντομίᾳ τὰ κύρια σημεῖα τοῦ διαλόγου.

Οὗτος δ' ἄρχεται ὡς ἑξῆς: «Ἀρχίζει ὁ **** Φιλοκτήμων.*** Εἰπέ μοι σὺ ὁ ὑμνητὴς τῆς ἀκτημοσύνης, ὁ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν περιερχόμενος πρὸς ζήτησιν ἐλεημοσύνης, τί εἶνε καλλίτερον, νὰ ἔχῃ τις ἐπαρκῆ κτήματα, νὰ ζῇ διαρκῶς ἐντὸς τῆς μονῆς, καὶ νὰ ἀσχολῆται εἰς ὕμνους καὶ δεήσεις καὶ προσευχάς, ἢ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀναγκαίας τροφῆς νὰ πλανᾶται πάντοτε ἔξω τῆς μονῆς, καὶ ὁσάκις μὲν λαμβάνει, χαίρων νὰ δοξολογῇ τοὺς ἐλεοῦντας, μὴ λαμβάνων δὲ νὰ λυπῆται, νὰ ὀργίζεται καὶ νὰ τοὺς κακολογῇ ὡς ἀνοικτίρμονας;» Ὁ **** Ἀκτήμων*** ἀπαντῶν χαρακτηρίζει ὡς κακολογίαν τὴν παράβασιν ταύτην τῆς περὶ ἀκτημοσύνης εὐαγγελικῆς ἐντολῆς, ἀποφαίνεται δ' οὐ μόνον ἀναπόδεικτον ἁγιογραφικῶς τὴν φιλοκτημοσύνην τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ κατάκριτον ὑπὸ τῆς Γραφῆς, ὡς ἀπάγουσαν ἀπὸ τοῦ μοναχικοῦ προορισμοῦ καὶ ἀποδεικνύουσαν τοὺς

μοναχοὺς παραβάτας τῶν περὶ ἑκουσίας πτωχείας εὐχῶν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Φιλοκτήμων ὑπὲρ τῆς ἐπόψεώς του προσάγει τὸ ἐν Μθ ιθ 29 «ἑκατονταπλασίονα λήψεται» ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι «ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσει», ὁ Ἀκτήμων εἰς ἀπόδειξιν, ὅτι οὐχὶ τοῦτο ἐννοεῖ τὸ ρηθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἀντιφέρει τὸ Λκ θ 62, ἔνθα ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατακρίνει τὸν μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς χειρὸς ἐπ' ἄροτρον βλέποντα εἰς τὰ ὀπίσω, ἄρα δὲ καὶ τὸν ἐπιστρέφοντα εἰς τὰ ἅπερ προηρνήθη κοσμικὰ μοναχόν, ἤτοι τὰς πολυωδύνους θλίψεις, τὴν περὶ τὸ πλουτεῖν ἀπληστίαν καὶ τὰ παρεπόμενα κακά. Ἐγὼ ὅμως βλέπω–λέγει ὁ Φιλοκτήμων–ἐσμὸν ὅλον πλουσίων ἐκ τῶν δικαίων πατριαρχῶν καὶ ἄλλων τῆς Γραφῆς, ὁποῖοι οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰώβ, Δαβὶδ καὶ Σαμουήλ, οἵτινες δὲν θὰ ἦσαν εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ἂν ὁ πλοῦτός των ἄνωθεν ἐθεωρεῖτο ὥς τι κακόν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν–κατὰ τὸν Ἀκτήμονα–τὰ πρόσωπα ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὸν παλαιὸν νόμον, ἐνῷ τὸ θέμα τῆς συζητήσεως στρέφεται ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου, τοῦ κατακρίνοντος τὴν κερδομανίαν καὶ ἐντελλομένου τὴν βοήθειαν τῶν πενήτων· δεύτερον δέ, οἱ τῆς ΠΔ ἄνδρες ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν μοναχοί, ἀλλ' εἶχον οἰκογένειαν, ὅθεν ἡ πρὸς κτηματικὴν ἰδιοκτησίαν τάσις των δὲν ἦτο ἀξιοκατάκριτος, ἐπὶ πλέον δὲ οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς λέγεται ὅτι τὸν μὲν δικαίως ὑπ' αὐτῶν κτηθέντα πλοῦτον ἐδάνειζον ἐπὶ τόκῳ, τοὺς δὲ ἀδυνατοῦντας νὰ ἀποδώσωσι τὰ ὀφειλόμενα ἀνοικτιρμόνως κατεβασάνιζον ἐν ἐσχάτῃ ἀπανθρωπίᾳ. «Καὶ αὐτοὶ μὲν–προσθέτει ὁ Ἀκτήμων–ἔξω τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου ζήσαντες, εὐαγγελικῶς ἐπολιτεύθησαν. Ἡμεῖς ὅμως οἱ λεγόμενοι μαθηταὶ τοῦ Εὐαγγελίου, οἱ ὀφείλοντες νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν τελειότητα ἐν τῇ κατὰ Θεὸν βιοτῇ, δι' ἣν ἑκουσίως ἀπηρνήθημεν πάντα τὰ τοῦ κόσμου τερπνὰ καὶ ὑπεσχέθημεν εἰς τὸν Θεὸν νὰ καταρτίσωμεν τὸν ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνον κατὰ τὰς ἁγίας ἐντολάς, τούτων ἐπιλαθόμενοι ἀγωνιζόμεθα πάλιν νὰ ἀποκτήσωμεν ποίμνια καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ κτήματα, καὶ δὴ μετὰ πάσης ἀδικίας καὶ ἀπληστίας καὶ τοκογλυφίας.., ἐμπλεκόμενοι οὕτω ἐκ νέου εἰς τὰς βιοτικὰς μερίμνας...· τὸ δὲ ἄξιον ἀφθόνων δακρύων εἶνε ὅτι, τοιαῦτα ἀποτολμῶντες, οὐ μόνον δὲν ἔχομεν συναίσθησιν τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα δισχυριζόμενοι ὅτι ὀρθὸν καὶ δίκαιον ἔργον ἐπιτελοῦμεν...». Ἀπαντῶν ὅμως ὁ Φιλοκτήμων ἐλέγχει τὸν συνομιλητὴν ὡς κακῶς τὰ γραφικὰ ἑρμηνεύοντα, διότι ὁ σκοπὸς τῆς ἐλεύσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ ἡ ἀπώλεια (Μθ θ 56 καὶ Μθ κ 28), ὅπερ ὅμως ὁ Ἀκτήμων χαρακτηρίζει ὡς διαστροφὴν τῆς πραγματικότητος, ἀφοῦ ἡ Γραφὴ φέρει τὰς μωρὰς παρθένους ἀποκλειομένας τῆς βασιλείας, ὡς καὶ τὸν μὴ ἔχοντα ἔνδυμα γάμου, μετὰ τῶν ἐργατῶν δὲ τῆς ἀνομίας συναριθμουμένους καὶ πολλοὺς τῶν ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ Κυρίου θαυματουργικῶς ἐκβαλόντας δαιμόνια. Ταῦτα σημαίνουσιν ὅτι «οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε, Κύριε» εἰσελεύσεται εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν, ἀλλὰ μόνον οἱ ἐν ὀρθῇ πίστει ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς ὡς πρὸς τὴν εἰς τοὺς πτωχοὺς ὀφειλομένην ἀγάπην. Ταύτην ἀκριβῶς τὴν περὶ φιλοπτωχείας ἐντολὴν παραβαίνοντες ἡμεῖς καὶ ἀφιλανθρωπότατοι πρὸς τοὺς ἐλαχίστους ἀδελφοὺς

ἀποδεικνυόμενοι-ἐξακολουθεῖ ὁ Ἀκτήμων-πῶς θὰ ἀποφύγωμεν τὴν φοβερὰν κρίσιν τοῦ Θεοῦ;... Ἀλλὰ διατί τότε-ἐρωτᾷ ὁ Φιλοκτήμων-εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ λευΐτας τῆς ΠΔ ἐδόθησαν πρὸς διατροφὴν ἀγροὶ καὶ αἱ δεκάται ἐκ πάντων τῶν τροφίμων μέχρι καὶ τοῦ ἀνήθου, τοῦ κυμίνου καὶ τοῦ πηγάνου (Μθ ιγ 23, Λκ ια 42), ὀνείδισε δ' ὁ Χριστὸς τοὺς φαρισαίους ὅτι ἀποδεκατοῦσι μὲν τὸ ἡδύοσμον καὶ τὸ ἄνηθον.., παρημέλησαν δὲ τὸν ἔλεον., ἐνῷ «καὶ ταῦτα ἔδει ποιῆσαι κἀκεῖνα μὴ ἀφιέναι»; Ἀφοῦ, λοιπόν, καὶ κτήματα καὶ δεκάται παρεχωρήθησαν εἰς τοὺς ὑπὸ νόμον, πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς οἱ μὴ ὑπὸ νόμον, ἀλλ' ὑπὸ χάριν τελοῦντες δικαιούμεθα νὰ ἔχωμεν τὰ αὐτὰ καὶ πλείονα.-«Ἀκριβῶς ὅμως διότι τελεῖς ὑπὸ χάριν-ἀντιλέγει ὁ Ἀκτήμων-θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερακοντίσῃς τὴν δικαιοσύνην τῶν φαρισαίων καὶ τῶν γραμματέων κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Παύλου τοῦ Θηβαίου, Ἀντωνίου καὶ Παχωμίου καὶ Εὐθυμίου καὶ Σάββα καὶ τῶν λοιπῶν ὁσίων ἡγετῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἡμεῖς ὅμως οὐ μόνον δὲν ἀποδεκατοῦμεν τὰς κτήσεις μας ὑπὲρ τῶν πτωχῶν, ἐνῷ ἔχομεν ἐντολὴν τὰ πάντα νὰ διαδώσωμεν εἰς αὐτούς, ἀλλὰ καὶ ἀδικοῦμεν αὐτοὺς καὶ καταληστεύομεν καὶ τοκογλυφοῦμεν. Εἰς αὐτούς, ὡς βιοῦντας μετὰ γυναικὸς καὶ τέκνων, ὁ νόμος δὲν ἀπαγορεύει νὰ ἔχωσι κτήματα καὶ νὰ ἀποκτῶσι χρήματα καὶ πᾶν τὸ πρὸς τὸ ζῆν ἀπαραίτητον· εἰς ἡμᾶς ὅμως τοὺς μοναχούς, τοὺς προκρίναντας τὴν ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Σωτῆρος ἄγουσαν, ἀπαγορεύονται πάντα ταῦτα, πλὴν τῆς ἀπὸ δικαίας ἐργασίας προμηθείας τῶν ἐπιτηδείων. Εἰ δὲ μή, κατὰ τί διαφέρομεν τῶν κοσμικῶν, ὅταν πάλιν ἐμπλεκώμεθα εἰς μερίμνας βιωτικὰς ὡς γαιοκτήμονες καὶ κερδοσκόποι καὶ τοκογλύφοι καὶ ἅρπαγες καὶ φιλάργυροι... Ἂν δι' ὅσα προσφιλῆ ἐγκατέλειψας ἕνεκεν τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, δίκαιον ὑπολαμβάνῃς νὰ λάβῃς ἑκατονταπλασίονα κτήματα καὶ ἄλλα κέρδη, κατὰ τὴν ἑρμηνείαν σου (Μθ ιθ 29), ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀντὶ τῆς μιᾶς γυναικὸς τὴν ὁποίαν ἀφῆκέ τις θὰ ἔπρεπε ν' ἀποκτήσῃ πολλὰς καὶ τέκνα περισσότερα τῶν ὅσα πρότερον εἶχε. Ἀντιλαμβάνεσαι, ἆρά γε, εἰς ποίαν βλασφημίαν καὶ ἀφροσύνην περιπίπτει ὁ κατὰ σὲ ἑρμηνεύων ταῦτα; «Ὑπερηφάνῳ ὀφθαλμῷ καὶ ἀπλήστῳ καρδίᾳ, τούτῳ οὐ συνήσθιον» λέγει ὁ ψαλμῳδὸς (ρ 5). Τίνος δὲ ὀφθαλμὸς εἶνε τόσον ὑπερήφανος καὶ τόσον ἄπληστος ἡ καρδία, εἰμὴ τοῦ ὑβριστοῦ καὶ τοῦ τοκογλύφου.., διότι οὐδέποτε γνωρίζει χορτασμὸν ἡ σώρευσις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.., εἶνε δ' ἡ φιλαργυρία ῥίζα πάντων τῶν κακῶν. Πόσῳ σωτηριωδέστερον εἶνε ἡ διὰ Χριστὸν πτωχεία καὶ ἡ περιόδευσις ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, ὅπου δὲ ἤθελέ τίς τυχον ὑβρισθῇ καὶ ἀτιμασθῇ, νὰ ὑπομένῃ μετ' εὐχαριστίας τὴν ἐντολὴν τοῦ Σωτῆρος..» -Φιλοκτήμων: «Ἀλλὰ παῦσε, λοιπόν, ὦ ἄνθρωπε, τὴν φλυαρίαν σου· οὐδεμιᾶς κατακρίσεως εἴμεθα ἄξιοι διότι ἀποκτῶμεν καὶ κατέχομεν γαίας καὶ χωρία, ἐφ' ὅσον ἐξ ὅσων ἀποκτῶμεν οὐδὲν εἰς οὐδένα ὡς ἰδιοκτησία ἀνήκει, οὐδ' ἐπιτρέπεται νὰ λάβῃ τις ὡς ἴδιον ὅ,τι δήποτε, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἴμεθα ἄξιοι νὰ ἀποκαλούμεθα ἀκτήμονες, ἀφοῦ οὐδεὶς μὲν ἐξ ἡμῶν ἔχει τι ἴδιον, ὅσα δὲ ἔχομεν εἶνε πάντα κοινά».--Ἀκτήμων: «Γελοῖον εἶνε ὅ,τι μοὶ λέγεις. Διότι κατὰ τί τοῦτο διαφέρει τῆς περιπτώσεως, καθ' ἥν, ὅταν πολλοὶ συζῶσι μετὰ τῆς αὐτῆς πόρνης

καὶ ἐλέγχωνται διὰ τοῦτο, ἕκαστος ἀρχίζῃ νὰ λέγῃ: ἐγὼ διόλου δὲν ἁμαρτάνω, διότι αὕτη ἀνήκει εἰς ὅλους· ἢ ὅταν τις ἐξελθὼν πρὸς διαρπαγὴν ὡς σύντροφος σπείρας ληστῶν καὶ μετ' αὐτῶν διαπράξας ληστείαν, συλληφθῇ καὶ βασανιζόμενος δικαιολογῆται λέγων: ἐγὼ εἶμαι ὅλως ἀθῷος· ὅ,τι ἐκλέψαμεν τὸ ἔχουν οἱ ἄλλοι· ἐγὼ δὲν ἔλαβα τίποτε... Θὰ ἐπεθύμουν νά σοι φέρω καὶ ἄλλας ἰσχυρὰς παρὰ πολλῶν ἀρχαίων θεοπνεύστων ἀνδρῶν μαρτυρίας.., διὰ νά σοι ἀποδείξω πόσον παράνομον εἶνε διὰ μοναχὸν νὰ ρίπτεται πάλιν εἰς βιωτικὰς μερίμνας καὶ ἔριδας καὶ μάχας..., ἀλλὰ ἀρκοῦμαι εἰς ὅ,τι λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος «οὐδεὶς στρατευόμενος ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ [390]». Διότι ἄν ὑπάρχουσιν οἱ μετὰ γυναικὸς καὶ τέκνων ζῶντες καὶ ἀποφεύγοντες τὴν εἰς περιττὰς μερίμνας περὶ τῆς παρούσης ζωῆς ἐμπλοκήν, ὡς ὁλοψύχως ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν εὐσέβειαν, πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς οἱ μοναχοὶ ὀφείλομεν νὰ ὑπακούωμεν εἰς τὸν τρισμακάριστον ἐκεῖνον διδάσκαλον καὶ ὅλῃ ψυχῇ καὶ καρδίᾳ νὰ ἐχώμεθα τοῦ μοναχικοῦ καὶ ἀγγελικοῦ βίου...»[391].

Οὕτω, ἐν τῷ ζητήματι τοῦ πότερος τῶν τρόπων συντηρήσεως τῶν μοναχῶν εὐσταθεῖ ἀπὸ ἐπόψεως γνησίως χριστιανικῆς ὡς ἰδιάζων περισσότερον πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν τοῦ μοναχισμοῦ, ἤτοι ἡ δι' ἀποστολῆς ἀδελφῶν ὑπὸ τῆς μονῆς πρὸς ζήτησιν ἐλεῶν, ὡς τοῦτο ἐγίνετο ἐν Ἑλλάδι, ἢ δι' ἀποκτήσεως γαιῶν μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς χωρίων, τῶν χωρικῶν των χρησιμοποιουμένων ὑπὸ τῶν μονῶν ὡς δουλοπαροίκων, ὡς ἐγίνετο ἐν Ρωσίᾳ, ὁ Μάξιμος, κηρυχθεὶς ὑπὲρ τοῦ πρώτου, κατέκρινεν αὐστηρῶς τὸν δεύτερον, οἱ δὲ συλλογισμοί του συνέπιπτον κατ' οὐσίαν πρὸς τοὺς τοῦ Βασσιανοῦ. Ἡ μόνη μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰ περιωρίζετο εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου καθ' ὅλου διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος εἶνε ἀσυγκρίτως ρητορικωτέρα καὶ δεξιωτέρα τῆς τοῦ Βασσιανοῦ, οὗτινος εἶνε προφανὴς ἡ ἀποδεικτικὴ ἀνεπάρκεια καὶ ἡ περὶ τὸ ἐκθέτειν ἀνικανότης, ἐξ ὧν προκύπτει ἡ ἔλλειψις σαφηνείας, ἀκριβολογίας, ἰσορροπίας καὶ ἀκολουθίας τῶν ἰδεῶν [392]. Ἐνῷ ὅμως ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς συντηρήσεως τῶν μοναχῶν ὁ Μάξιμος συνίστα τὸ παράδειγμα τῶν ἑλλήνων μοναχῶν, προκειμένου περὶ τῆς πρὸς τοὺς λαϊκοὺς συμπεριφορᾶς αὐτῶν ἐθεώρει ἀξιομίμητον τὴν πολιτείαν τῶν λατίνων μοναχῶν. Ἵνα ἔχωσιν οἱ μοναχοὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλῶνται τὴν βοήθειαν τῶν χριστιανῶν, πρέπει, κατὰ τὸν Μάξιμον, νὰ ἀποδεικνύωσιν ὅτι εἶνε ἄξιοι αὐτῆς, ἡ ἐλεημοσύνη δῆλα δὴ ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθῇ ὡς ἀνταπόδομα, ὡς ἐκδήλωσις συμπαθείας διὰ τὴν ὑπὸ τῶν μοναχῶν τεκμηριουμένην πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην. Τὸ θέμα τοῦτο, ὡς εἴδομεν, ὁ Μάξιμος ἀναπτύσσει ἐν τῇ πραγματείᾳ τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον ***Διήγησις φοβερὰ καὶ ἀξιομνημόνευτος περὶ τοῦ τελείου μοναχικοῦ βίου*** [393], ἔνθα ἐξαίρεται ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη τῶν μοναχῶν τοῦ λατινικοῦ τάγματος τῶν καρτουσιανῶν, ἐφαρμοζομένη ἐν τῷ ἔργῳ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ παντοιοτρόπου ποδηγετήσεως τῶν λαϊκῶν. «Ἐφ' ὅσον, λοιπόν,–συμπεραίνει ὁ Μάξιμος–τοιούτους ἀδιαλείπτως παρέχουσιν ἑαυτοὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους οἱ λατῖνοι μοναχοὶ καὶ ὡς φιλάνθρωποι πατέρες διαρκῶς μεριμνῶσι περὶ

τῆς σωτηρίας τῶν πολλῶν, ὑπὸ πάντων τιμῶνται καὶ ἀγαπῶνται, διὸ καὶ μετ' εὐγνωμοσύνης καὶ προθυμίας παρέχεται εἰς αὐτοὺς καθ' ἑκάστην ἡ διατροφὴ καὶ εἴ τι ἄλλο πρὸς ζωάρκειαν ἀναγκαῖον, ὡς, ἄλλως τε, καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ παραδείγματος τοῦ Σαβοναρόλα, τὰ τῆς ὑπὲρ τοῦ λαοῦ θερμουργοῦ δράσεως τοῦ ὁποίου προσθέτει ὁ Μάξιμος εἰς ἐπίρρωσιν τῶν περὶ τοῦ μοναχισμοῦ ἀντιλήψεών του.

Ἡ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τοῦ Βασσιανοῦ ἀνακάλυψις τοιούτου συμμάχου ἐπῆλθεν ὡς σπουδαιοτάτη ἐνίσχυσις τοῦ ὑπὲρ τῆς μοναστηριακῆς ἀκτημοσύνης καὶ τῆς ἐν γένει μεταρρυθμίσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀγῶνός του. Διότι, ὡς καὶ ἐν τοῖς ὄπισθεν ἐσημειώθη, ὁ νέηλυς εἰς Ρωσίαν ἕλλην μοναχὸς ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς εἰς Μόσχαν ἀφίξεώς του ἐπεβλήθη ἀμέσως ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας καὶ τοῦ κλήρου διὰ τῆς ὑπερόχου μορφώσεως, τῆς ἐμβριθείας, τῆς σοβαρότητος καὶ τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κύρους του, διὰ τοῦτο δ', ἄλλως τε, εἶχε κερδήσει καὶ τὴν ἰδιάζουσαν τοῦ ἡγεμόνος εὔνοιαν, πολλαχῶς καὶ εἰς πᾶσαν περίστασιν πρὸς αὐτὸν ἐπιδεικνυομένην. Τὸ κελλίον τοῦ Μαξίμου τάχιστα μετεβλήθη εἰς κοινὸν περιζήτητον ἐντευκτήριον τῶν διαπρεπεστέρων ἐκ τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀνωτέρων κοινωνιῶν στρωμάτων παραγόντων τῆς Μόσχας, ἔνθα διεξήγοντο συζητήσεις θεολογικαὶ καὶ φιλολογικαί, διημείβοντο δὲ σκέψεις περὶ ποικίλων κοινωνικῶν ζητημάτων, ἐπειδὴ δὲ ἐσύχναζον καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες διαπρεπεῖς, δὲν ἔλειπον καὶ αἱ πολιτικαὶ συνομιλίαι. Μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπισκεπτῶν τοῦ ἕλληνος σοφοῦ ἀναφέρονται τακτικῶς θαμίζοντες εἰς τὸ κελλίον του καὶ οἱ δοῦκες Ἰβὰν Τοκμακὼφ καὶ Πιότρ Σ̰ούϊσκιη, οἱ Βασ. Τουτσ̰κώφ, Ἰβ. Σαμπούρωφ, Γιούρ. Τ̰ούτην, Ἀνδρ. Χόλμσκιη, Ἰβ. Νικήτην Μπεκλεμέσ̰εφ–Μπέρσεν̰, Θεόδ. Κάρπωφ, Δημ. Γερασίμωφ, Ζ̰άρενιη καὶ ἄλλαι ἐξέχουσαι προσωπικότητες [394]. Ὡς δ' ἦτο ἑπόμενον, ἡ πρὸς αὐτὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐγγύτης τοῦ Βασσιανοῦ καὶ ἡ οἱονεὶ ἐπικύρωσις οὐ μόνον τῶν περὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου ἰδεῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς καθ' ὅλου ἰδεολογίας τῶν ζαβολγείων ὑπ' ἀνδρὸς τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς περιωπῆς τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, συνετέλεσαν ὥστε οἱ πυκνότερον παρὰ τῷ Μαξίμῳ φοιτῶντες καὶ μετ' αὐτοῦ ἀνταλλάσσοντες σκέψεις ἐπὶ τῶν προσφιλῶν εἰς αὐτοὺς θεμάτων ἦσαν οἱ περὶ τὸν Βασσιανὸν ἐκ τῶν ἀναστημάτων τῆς μονῆς τοῦ Νείλου ἐκπρεπέστεροι κληρονόμοι τῶν παραδόσεων αὐτοῦ.

2. Ἡ δέσις τοῦ δράματος.

Ἡ κίνησις αὕτη ἐσυνεχίζετο πάντοτε ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς καθαρᾶς ἰδεολογίας, ὅτε ἀπροσδόκητον ὅλως γεγονὸς μετέστρεψε τὸν φιλολογικὸν ἀγῶνα τοῦ Βασσιανοῦ πρὸς ἐξέλιξιν κυριολεκτικῶς καταστροφικήν. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο, ὅπερ ἐσημείωσε τὴν ἔναρξιν τῆς δέσεως τοῦ δράματος τοῦ Μαξίμου, ἦτο ὁ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν τῆς Μόσχας θρόνον διορισμὸς τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ Δανιήλ. Ὁ ἡγεμὼν Βασίλειος Ἰβάνοβιτς, μὴ δυνηθεὶς νὰ κάμψῃ πρὸς ἰδίους σκοποὺς τὴν εὐθύτητα,

τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὸ ἀστεμφὲς τῆς γνώμης τοῦ μητροπολίτου Βαρλαάμ, ἐξέβαλεν αὐτὸν βίᾳ τοῦ θρόνου καὶ ἐφυλάκισε (Δεκ. 1521), διώρισε δ' αὐθαιρέτως ἀπ' εὐθείας ἄνευ κανονικῆς ἐκλογῆς μητροπολίτην Μόσχας τὸν Δανιὴλ (Φεβρ. 1522) ὡς ἄνθρωπον δουλικῶς ὑποτασσόμενον εἰς τὰς ἡγεμονικὰς ἰδιοτροπίας.

Ὁ Δανιὴλ [395] ἦτο ἐκ τῶν δοξομανῶν ἐκείνων σπουδαρχιδῶν τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ, οἵτινες τὰ πάντα μετήρχοντο ὅπως κερδήσωσι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς των, διότι δι' αὐτοῦ ἐξησφαλίζετο ἡ ἀναρρίχησις εἰς τὸ ἀνώτατον ἱεραρχικὸν ἀξίωμα. «Αἱ ἡγουμενικαὶ θέσεις–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–ἐπετυγχάνοντο ὑπὸ τῶν φιλοδόξων μοναχῶν διττῶς: ἂν ὁ σπουδαρχίδης ἦτο πλούσιος, ἠγόραζε τὴν θέσιν ἢ παρὰ τοῦ ἀρχιερέως, ἢ παρὰ τῶν ἀρχιερατικῶν ἢ τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, ἀναλόγως τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγορᾶς ἢ τοῦ ἀφ' οὗ ὁ διορισμὸς ἐξηρτᾶτο· ἂν δὲ ἦτο πτωχός, ἡ προσπάθειά του κατέτεινεν εἰς τὸ νὰ προωθήσῃ ἑαυτὸν ἐκ τοῦ συνόλου τῶν μοναχῶν κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ μέχρις οὗ οἱ μοναχοὶ ἄλλης τινὸς μονῆς προσλάβωσιν αὐτὸν ὡς ἡγούμενόν των. Καὶ ἔχομεν λόγους νὰ φρονῶμεν–ἐπιλέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς–ὅτι ὁ Δανιὴλ ἀνῆκεν εἰς τὴν δευτέραν ταύτην κατηγορίαν τῶν μοναχῶν» [396].

Πράγματι, ὁ Δανιήλ, μοναχὸς ἐπιτηδειότατος εἰς τὸ ἐπιδεικνύεσθαι καὶ ἀρέσκειν, κατώρθωσεν οὐχὶ ἁπλῶς νὰ προτιμηθῇ ὑπὸ ἄλλης μονῆς, ἀλλὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἡγουμενείαν αὐτῆς τῆς εἰς ἣν ἀνῆκε περιφανοῦς μονῆς Βολοκολάμσκ εἰς διαδοχὴν τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ἡγουμένου αὐτῆς διασήμου Ἰωσὴφ (†1515), καὶ δὴ μόλις τριακοντούτης. Κεκτημένος μόρφωσιν ἀρκούντως ἀνωτέραν τῆς μέσης στάθμης τῶν ἐγγραμμάτων μοναχῶν καὶ μετὰ σπανίας φιλεργίας χρησιμοποιῶν τὴν πλουσίαν τῆς μονῆς βιβλιοθήκην, εἶχεν ἐπιδοθῇ εἰς συντόνους μελέτας, ἐξ ὧν ἐκαρπώθη σημαντικὴν πολυμάθειαν, τὴν γνωστὴν πολυγνωσίαν τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν ἐφιλοτιμήθη νὰ ἀποθησαυρίσῃ εἰς πολλὰς συγγραφάς. Καίτοι ἐν ταύταις ἀπουσιάζει ἡ, ἄλλως τε, ξένη γενικῶς πρὸς τοὺς ρώσους τῶν χρόνων ἐκείνων συγγραφεῖς πρωτοτυπία, καὶ ὡς ἁπλοῦς δὲ ἀντιγραφεὺς καὶ συμπιλητὴς τοῦ ὑπὸ τὴν μελέτην αὐτοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ ἐμφανίζει πολλὴν τὴν ἀσυναρτησίαν, οὐχ ἧττον ὅμως εἰς τεκμήριον τῆς πολυαναγνωσίας αὐτοῦ ἀναφέρει, πολλάκις ἀκαίρως, ὀνόματα πολλῶν συγγραφέων καὶ εἰς ἐπίρρωσιν γνωμῶν του παραθέτει μετὰ προφανοῦς ἐπιδεικτιάσεως πολλὰς ξένας μαρτυρίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ «ἕλληνος σοφοῦ Σωκράτους» καὶ «Ἀριστοτέλους τοῦ φιλοσόφου» ἔκ τινος «ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα». Ἡ συγγραφικὴ τοῦ Δανιὴλ φιλοπονία ἦτο τοιαύτη, ὥστε, ὡς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἠθικῶν ἰδίᾳ, κοινωνικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν θεμάτων, ἅτινα διεπραγματεύθη, τὰ συγγράμματα αὐτοῦ διὰ τὴν τότε ἐποχὴν ἐχρησίμευον, κατά τινας μαρτυρίας, αὐτόχρημα ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, ἐφ' ὅσον ἡ καθ' ὅλου ρωσικὴ φιλολογία ἦτο τότε τόσον πενιχρά.

Μέγα εὐτύχημα διὰ τὸν Δανιὴλ ὑπῆρξεν ὅτι ὁ ἡγεμών, ἐξερχόμενος πρὸς θήραν συχνάκις, προετίμα τὴν περὶ τὴν μονὴν Βολοκολάμσκ πε-

ριοχήν, εκάστοτε δ' επισκεπτόμενος αυτήν οικειότερον διετέθη προς τον ηγούμενον Δανιήλ, κατά τοσούτο μάλλον, καθ' όσον ούτος διά της κολακικής προς τον μονάρχην και της καθ' όλου δουλοπρεπούς αυτού διαγωγής προσεπάθει να κερδήση την εύνοιάν του. Ούτω, όταν ο Βασίλειος Ἰβάνοβιτς προσέκρουσε προς ακλόνητον αντίστασιν του μητροπολίτου Βαρλαάμ, δεν εδίστασε να προβή εις βιαίαν έξωσιν αυτού εκ του θρόνου και εις αυταρχικήν εγκαθίδρυσιν του Δανιήλ εις τον πρωθιεραρχικόν της Ρωσίας θρόνον, ακριβώς διότι εγνώρισεν αυτόν ως τον μάλλον δουλόφρονα και άρα κατάλληλον διά τους υστεροβούλους σκοπούς του.

Όντως δέ, ο Δανιήλ ανταπεκρίθη πλήρως προς τας προσδοκίας του μονάρχου, και λόγω της ιδεολογίας του προκατόχου του, ης ήτο θιασώτης και συνεχιστής, αλλά και ως ανήρ έρημος ηθικού έρματος, ένεκα της ασταθείας του χαρακτήρος και του εξ ιδιοτελείας ευπροσαρμόστου προς τα πρόσωπα και τας περιστάσεις. Ἐκ των αρχών της ιδεολογίας των ιωσηφιτών ως ιδιαζόντως ενδιαφέρουσα τον Βασίλειον Ἰβάνοβιτς ήτο η της απολύτου μοναρχίας. Ὁ Ἰωσήφ, αρνούμενος, ως είδομεν, κατ' αρχήν οιονδήποτε δικαίωμα και ελευθερίαν εις το άτομον και ασπαζόμενος το επί πάντων κράτος μιας μόνον βουλήσεως, υπήρξεν ο πρώτος εν Ρωσία θεωρητικός εισηγητής και υποστηρικτής της απεριορίστου μοναρχίας, ην και έθηκεν ως την κυρίαν και θεμελιώδη αρχήν του διοργανισμού της υπ' αυτού ιδρυθείσης μονής. Τον ηγεμόνα απεκάλει εν τοις συγγράμμασί του «κεφαλήν της πολιτείας και της Ἐκκλησίας», «τοποτηρητήν του Θεού επί της γης», «όμοιον προς τον Θεόν κατά την εξουσίαν». Ὁποίαν δ' ένδειαν ηθικών αρχών απέδειξεν ο Δανιήλ άμα επιβληθείς επί της μητροπόλεως Μόσχας, εμαρτύρησεν ου μόνον η καθ' όλου πολιτεία αυτού ως μητροπολίτου, αλλά ιδιαίτατα το γεγονός ότι διετέλεσε σιγών μεν μάρτυς πολλών του ηγεμόνος ανομιών, εις τινας δε παρανομίας και συνεργός. Ζωηροτάτην π.χ. αγανάκτησιν εξήγειρε το γεγονός ότι διά της δολίας και προδοτικής διαγωγής αυτού συνετέλεσεν εις την διά λόγους πολιτικούς κατά διαταγήν του ηγεμόνος άδικον σύλληψιν και εγκάθειρξιν (1523) του ως προδότου χαρακτηρισθέντος εχθρού αυτού πρίγκηπος Βασιλείου Σεμιάτσιτς (†1529). Ἐπίσης φέρει ιδιαζόντως δριμεῖαν την κατάκρισιν της ρωσικής ιστορίας επί τω ότι παρανόμως, αντικανονικώς και απανθρώπως, παρά την ειδικώς προκληθεῖσαν γνωμάτευσιν των πατριαρχών της ορθοδόξου ελληνικής Ἀνατολής και του Ἁγίου Ὄρους, επέτρεψε και ενέκρινε (1525) λόγω ατεκνίας το διαζύγιον του Βασιλείου Ἰβάνοβιτς από της συζύγου αυτού Σολομωνίας μετά εικοσαετή συζυγικόν βίον, επεδοκίμασε και ετέλεσε την βιαίαν αυτής μοναχικήν κουράν και τον αυστηρόν εν μονή περιορισμόν και ηυλόγησε τον δεύτερον του μονάρχου γάμον μετά της Ἑλένης Γλίνσκαγιας (21 Ἰαν. 1526) προς μέγιστον κοινωνικόν σκάνδαλον. Διότι το πραξικόπημα τούτο του Δανιήλ εξήγειρε την γενικήν αγανάκτησιν και των βογιάρων και του λαού, χαρακτηριζόντων τον μεν δεύτερον τούτον γάμον του ηγεμόνος ως μοιχείαν, τον δε μητροπολίτην ως παραβάτην και προδότην των ιερών κανόνων της Ἐκκλησίας. Και επεχείρησε

μὲν ὁ Δανιὴλ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πρᾶξιν λέγων καὶ γράφων ὅτι, καίτοι ἀπολύτως ἀποκρούει ἐν γένει τὸ διαζύγιον καὶ τὸν μετ᾽ αὐτὸ δεύτερον γάμον, ἡ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὅμως διατάξεων χάριν πολιτικῆς σκοπιμότητος ἐπιτραπεῖσα ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀπόκλισις δὲν δύναται νὰ λογισθῇ ὡς παράβασις τῶν κανόνων, ὡς θὰ ἦτο πράγματι τοιαύτη προκειμένου περὶ ἰδιωτῶν· ἀλλ᾽ οἱ ζηλωταὶ τῶν κανόνων, ἐν οἷς κυριώτατα ὁ Βασσιανός, ὁ πρίγκηψ Συμεὼν Κούρμπσκιη καὶ ἄλλοι, οὐ μόνον ἀπέκρουον τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ἀλλὰ καὶ δριμύτατα ἐκάκιζον τὴν δουλοπρεπῆ τοῦ μητροπολίτου ὑποχωρητικότητα εἰς τὰς ὀρέξεις τοῦ ἡγεμόνος[397]. Οὕτω–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–ὁ Δανιὴλ ὡς ἠθικὴ προσωπικότης παρουσιάζεται ἐλάχιστα ἑλκυστική: φιλόδοξος, σπουδαρχίδης, ἀντὶ μητροπολίτου ταπεινὸς θεράπων καὶ δοῦλος τοῦ μονάρχου, ἀμνημονῶν τελείως τῶν καθηκόντων του, ἱκανὸς εἰς τοιαύτας πράξεις ἀνθρωπαρεσκείας, δι᾽ ἧς ἀπῃτεῖτο δολία ἐπιορκία, ἔμπλεως ἀνηλεοῦς φθόνου πρὸς τοὺς ἐχθρούς του καὶ ἕτοιμος εἰς χρησιμοποίησιν παντὸς μέσου πρὸς ἐξόντωσίν των, τέλος δὲ καὶ ἐν τῇ ἰδιωτικῇ του ζωῇ ἀνήκων εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν συβαριτῶν καὶ πλεονεκτῶν»[398]. «ἐν γένει, ὡς παράγοντα καὶ ἠθικὸν πρόσωπον τὸν Δανιὴλ γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τῆς χειροτέρας καὶ ἀποκρουστικωτέρας πλευρᾶς[399]». Διότι, πράγματι, ἀφ᾽ ἧς ἀνῆλθε τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον ἐπέδειξεν ἑαυτὸν ἄντικρυς ἀνακόλουθον καὶ σκανδαλωδῶς ἀντιφατικὸν πρὸς ὅ,τι ἀνέπτυσσε καὶ ἐδίδασκεν ἐν ταῖς συγγραφαῖς του, ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς ὡς ἄνθρωπος ἐξεδήλωσε πλεονασμὸν κακίας καὶ μοχθηρίας.

Πιστὸς ὀπαδὸς τῆς ἰωσηφικῆς ἰδεολογίας καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ κτητορικοῦ δικαιώματος τῶν μονῶν, οὐ μόνον ὡς ἡγούμενος εἶχε μεριμνήσει περὶ ὡς πλείστου πλουτισμοῦ τῆς μονῆς του δι᾽ ἀγορᾶς νέων γαιῶν καὶ δι᾽ ἐκμαιεύσεως πλουσίων ἀφιερωμάτων, ἀλλὰ καὶ μητροπολίτης γενόμενος ἐξηκολούθησε τὴν περὶ αὐξήσεως τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας μέριμναν, μετὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ ζήλου ἐπεδόθη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς περιουσίας καὶ τῆς μητροπόλεως δι᾽ ἀγορᾶς γαιῶν, διὰ κατασχέσεως πολλάκις κτημάτων μεθ᾽ ὁλοκλήρων ἐν αὐτοῖς χωρίων ἔναντι ἀνεξοφλήτων χρεῶν, ὡς καὶ διὰ τῆς δι᾽ ἡγεμονικῶν ἐγγράφων κατοχυρώσεως τῶν κτημάτων τούτων ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως Μόσχας. Ἐξ ἄλλου ἐν τῷ ἰδιωτικῷ αὐτοῦ βίῳ ἐνεφανίζετο ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὸ μοναστικὸν ἰδεῶδες, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε πρόμαχος ἐν οἷς ἄλλοτε ἔγραφε. Ὡς μητροπολίτης διῆγε βίον ἄκρας τρυφηλότητος καὶ χλιδῆς. Ἐνδυόμενος πολυτελέστατα καὶ ἀσμενίζων εἰς γεύματα πλουσιώτατα ὡς μέγας τρυφητὴς καὶ γαστρόδουλος, τὰς ἐφ᾽ ἁμάξης πομπικὰς ἐξόδους του διωργάνου ἐπιδεικτικῶς μετὰ κομπαστικῆς μεγαλοπρεπείας, καὶ ἐν τούτῳ πιστὸς θιασώτης τῆς ἀρχῆς τοῦ διδασκάλου του Ἰωσήφ, ἐραστοῦ τῆς ἐπιβλητικῆς ἐξωτερικῆς λαμπρότητος τῆς λατρείας ἐν γένει καὶ τῆς πολυτελοῦς ἐμφανίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων. Ὡς ἐκ τοῦ μαλθακοῦ αὐτοῦ βίου, προέδιδε πληθωρικὴν εὐζωΐαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ συγχρόνου αὐτοῦ Herberstein ὁ Δανιὴλ ἦτο εὔρωστος καὶ ὀγκώδης (robustus et obesus) μὲ αἱματῶδες τὸ πρόσωπον[400].

Ἐπιδιώξας νὰ ἀποκτήσῃ κληρικὰ στελέχη ἐξ ἀφωσιωμένων ὁμοφρόνων, ἀνέδειξεν εἰς ἐπισκόπους τῶν κυριωτέρων ἐπισκοπῶν ἀδελφοὺς καὶ ἀνεψιοὺς καὶ ἀναστήματα τοῦ γέροντος Ἰωσήφ, ἐκλέγων καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ἐκείνους, οἵτινες ἤσκουν σημαντικὴν ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος ῥοπὴν καὶ ἀπήλαυον τῆς εὐνοίας του. Ὁ σκοπὸς δὲ τῆς ἅμα τῇ ἀναλήψει τῆς ἀρχῆς προσπαθείας αὐτοῦ ταύτης ἀπέβλεπεν ἰδιαίτατα εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκβάσεως τῆς μελετωμένης κατὰ τῆς ἀντιφρονούσης παρατάξεως μάχης εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν φλέγον τότε ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, ὅπερ ὁλονὲν ζωηρότερον ὑπεδαύλιζεν ἡ ὀξεῖα τοῦ Βασσιανοῦ πολεμική.

Ὁ Δανιήλ, βαρέως φέρων τὴν ὁσημέραι μᾶλλον ἐπιτεινομένην πολεμικὴν ταύτην, παρὰ τὴν περὶ τοῦ ζητήματος τῆς μοναστηριακῆς γαιοκτημοσύνης ἀπόφασιν τῆς συνόδου, καθ' ἣν ἐξενίκησεν ἡ ἰωσηφικὴ παράταξις, ἔτρεφε κατὰ τοῦ Βασσιανοῦ ἄσπονδον μῖσος, διότι, ἐνῷ ὁ ἡγέτης τῆς ἀντιθέτου μερίδος Νεῖλος ἔκτοτε εἶχε σιγήσει, οὗτος οὐ μόνον ἐξηκολούθει τὴν ἀντίδρασιν, ἀλλὰ καὶ προσεπάθει διὰ τῆς ἀσιγήτου του κριτικῆς νὰ ἐξεγείρῃ τὴν κοινὴν γνώμην κατὰ τῶν μοναστηρίων, ἐξ ἄλλου δὲ ἐπεχείρει παντὶ τρόπῳ νὰ παραπείσῃ τοὺς περὶ τὸν μονάρχην βογιάρους νὰ ἐπιτύχωσι δι' αὐτοῦ βιαίαν δήμευσιν τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων. Εἶχεν ὅμως καὶ καθαρῶς προσωπικοὺς λόγους τὸ κατὰ τοῦ Βασσιανοῦ μῖσος τοῦ Δανιήλ, αἵτινες μᾶλλον ἦσαν τὸ κύριον αἴτιον τῆς μητροπολιτικῆς ἀγανακτήσεως· πρόκειται περὶ τῶν ὀξειῶν κατ' αὐτοῦ τοῦ προσώπου τοῦ Δανιὴλ ἐπικρίσεων καὶ τῶν δριμέων ὀνειδισμῶν, τοὺς ὁποίους μετὰ περισσῆς ἀθυροστομίας προφορικῶς καὶ γραπτῶς δημοσίᾳ ἐξεσφενδόνιζεν ὁ Βασσιανός, διαπομπεύων τὴν καθ' ὅλου πολιτείαν αὐτοῦ ὡς πρωθιεραρχοῦντος τῆς ῥωσικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως, ὁσονδήποτε ἀξιοκατάκριτος κἂν ἦτο ἡ διαγωγὴ τοῦ Δανιὴλ ὡς ἀνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ ἄρχοντος, ὁ κατ' αὐτοῦ ἐμπαθὴς τοῦ Βασσιανοῦ πόλεμος εἶχε τὰς ῥίζας του κυριώτατα εἰς τὸ διὰ τοῦ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Μόσχας διορισμοῦ του κατὰ τῶν ζαβολγείων κατενεχθὲν βαρὺ πλῆγμα, οὐ μόνον διότι ἡγέτης τῶν ἰωσηφιτῶν κατελάμβανε τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ καὶ διότι οὗτος κατεῖχεν ἰσχυρὰν ἐν τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ θέσιν ὡς εὐνοούμενος τοῦ μονάρχου. Οὕτω, ἐν τῷ ὀξεῖ μεταξὺ τοῦ Βασσιανοῦ καὶ τοῦ Δανιὴλ ἀνταγωνισμῷ, καίτοι τὸ ἐπίμαχον ζήτημα ἦτο, κατὰ τὴν δημοσίαν αὐτοῦ ἐμφάνισιν, καθαρῶς θεωρητικόν, εἰς ἀμφοτέρους ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεσις ἐχρησίμευεν ὡς προπέτασμα, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἐκόχλαζον προσωπικὰ πάθη [401].

Ἡ ὀργίλη ὅμως τοῦ Δανιὴλ δυσμένεια δὲν περιωρίζετο εἰς μόνον τὸ πρόσωπον τοῦ Βασσιανοῦ. Τούτου ὁμόφρονα ἐν τῷ μοναστικῷ ζητήματι ἐνεφάνισεν ἑαυτόν, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ Μάξιμος, διὰ τὸν μητροπολίτην δὲ ὁ ξένος οὗτος ἰδεολογικὸς σύμμαχος τοῦ συμπατριώτου ἀντιπάλου ἦτο ἐχθρὸς πολὺ τοῦ ὁμοεθνοῦς μοναχοῦ ἐπιφοβώτερος, διότι ἐκ τοῦ μεγάλου ἀκριβῶς ἐπιστημονικοῦ καὶ ἠθικοῦ κύρους τοῦ Μαξίμου ἤντλει ὁ Βασσιανὸς τὸ θράσος πρὸς ἐντονωτέρας ἐπικρίσεις τῶν ἀντιπάλων του. Ὁ Βασσιανός, βιβλιόφιλος ἀναγνώστης μᾶλλον ἢ κάτοχος θεολογικῆς μορ-

φώσεως, ἔναντι τοῦ πολυμαθοῦς καὶ ἐπιστήμονος θεολόγου, οἷος ὁ ἕλλην μοναχός, ἀναγνωρίζων τὴν ἀδυναμίαν του εὗρεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μαξίμου τὸν διδάσκαλον καὶ φωτιστὴν καὶ χειραγωγόν, διὸ καὶ προσεκολλήθη πρὸς αὐτὸν ὁλοψύχως, ἵνα ἐκ τῶν γνώσεων καὶ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ ἀρυσθῇ ὡς πλεῖστα καὶ ἰσχυρὰ ὅπλα διὰ τοὺς πολεμικούς του σκοπούς. Ὁ Μάξιμος, λοιπόν, ὑπῆρξε διὰ τὸν Βασσιανὸν τὸ κύριον ἔρεισμα τοῦ ἀγῶνός του· τῇ βοηθείᾳ αὐτοῦ ὁ Βασσιανὸς συνέγραψε κανονικὴν πραγματείαν κατὰ τοῦ κτητορικοῦ δικαίου τῶν μονῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δ' αὐτοῦ ἐπείσθη ὁριστικῶς περὶ τῆς φθορᾶς τῶν ρωσικῶν βιβλίων διὰ νὰ κηρύττῃ τὸ πρᾶγμα μετὰ μείζονος παρρησίας. «Τὰ ἐδῶ βιβλία–διισχυρίζετο ὁ Βασσιανὸς–εἶνε ὅλα ψευδῆ, ἐγράφησαν ἀπὸ τὸν διάβολον καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα· μέχρι τοῦ Μαξίμου μὲ τὰ βιβλία αὐτὰ ὑβρίζον τὸν Θεὸν καὶ ὄχι τὸν ἐδόξαζον ἢ τὸν ἱκέτευον· μόνον τώρα ἐγνωρίσαμεν τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Μαξίμου». Ἐξ ἄλλου δὲ καὶ ὁ Μάξιμος παρὰ τοῦ Βασσιανοῦ κυρίως ἐπληροφορήθη περὶ τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως τοῦ ἐν Ρωσίᾳ μοναχικοῦ κόσμου, ὅθεν καὶ ἐνισχύθη ἔτι μᾶλλον εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων, ἑνώνων οὕτω τὴν φωνήν του πρὸς τὴν τοῦ Βασσιανοῦ.

Ἡ τοιαύτη ὅμως τοῦ Μαξίμου στάσις ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματι ἦτο καθαρῶς ἰδεολογική, οὐδὲν δῆλα δὴ κοινὸν εἶχε πρὸς τὰ προσωπικὰ ἐλατήρια τῶν διαμαχομένων. Ὁ Μάξιμος, «ξένος πρὸς τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς μοσχοβιτικῆς πολιτικῆς» [402], ἀπέβλεπεν εἰς τὸ θέμα τῆς μοναστικῆς κτημοσύνης ἀπὸ ἐπόψεως θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς μοναχικῆς δεοντολογίας καὶ μόνον [403]. Ἄν, λοιπόν, ἐνεφανίσθη διαφωνῶν πρὸς τὸν μητροπολίτην Δανιὴλ εἰς ζήτημα ἀρχῆς, οὐδένα λόγον εἶχε νὰ τρέφῃ πρὸς αὐτὸν αἰσθήματα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Βασσιανοῦ. Ἐν τούτοις, τοῦτο μὲν ἡ στενὴ ἀναστροφὴ τοῦ Μαξίμου μετὰ τοῦ Βασσιανοῦ καὶ τῶν θιασωτῶν τῆς αὐτῆς ἰδεολογίας, τοῦτο δὲ ἡ αὐθόρμητος αὐτοῦ ἑτοιμότης πρὸς κριτικήν, καθ' ἣν ἡ ἔμφυτος αὐτοῦ εὐθύτης, ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ φιλαλήθεια ἀπέκλειον οἱανδήποτε προφυλακτικὴν ἐφεκτικότητα, ἐξ ἄλλου δὲ ἡ ἀφελὴς ἄγνοια τοῦ μεστοῦ ραδιουργιῶν, δολοπλοκιῶν καὶ πλεκτανῶν αὐλικοῦ περιβάλλοντος, ἐν τῷ ὁποίῳ εὑρέθη ξένος αὐτὸς μεταξὺ ἀγνώστων καὶ ἄπειρος, παρέσυραν, φαίνεται, αὐτὸν εἰς ἐπικρίσεις θιγούσας καὶ τὸν μητροπολίτην· περὶ τοῦ Δανιὴλ δ' ἔλεγεν ὁ Βασσιανὸς ὅτι διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ μὲν τὴν ἡγουμενείαν ὑπεκρίνετο τὸν νηστευτὴν καὶ τὸν ἐγκρατῆ, ὅταν ὅμως ἐπέτυχε καὶ τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον, ἐξεδόθη εἰς ζωὴν τρυφῆς καὶ εὐφροσύνης, ὁσάκις δ' ὁ Βασσιανὸς ἐκάκιζε τοὺς συγχρόνους ρώσους ἀρχιερεῖς ὅτι ἐνησχολοῦντο μόνον εἰς τὴν ἀπόκτησιν χωρίων, εἰς συμπόσια καὶ χορούς καὶ γέλωτας, ὁ τρυφηλὸς μητροπολίτης περιελαμβάνετο ἐν τοῖς πρώτοις [404].

Οὐδέν, λοιπόν, παράδοξον ὅτι, εἰ καὶ μεταξὺ τοῦ μητροπολίτου καὶ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ δὲν ὑφίσταντο τὸ κατ' ἀρχάς προηγούμενα ἀνάλογα πρὸς τὰς σχέσεις τοῦ πρώτου πρὸς τὸν Βασσιανὸν καὶ ἐτηροῦντο ἐπί τινα χρόνον ἑκατέρωθεν τὰ ἐξωτερικὰ προσχήματα, ἡ ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων ἐπῆλθε τοιαύτη, ὥστε ἡ κατὰ τοῦ Μαξίμου μῆνις τοῦ Δανιὴλ

νὰ ἐκδηλωθῇ ἰσχυροτέρα καὶ ὁ μισητὸς ξένος νὰ ἀποβῇ ὁ πρῶτος καὶ κύριος στόχος τῆς μητροπολιτικῆς ἐκδικήσεως[405]. Ἡ ἀπ' εὐθείας ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Βασσιανοῦ ἐνεῖχε τὰς δυσκολίας της, διότι οὗτος ἦτο περισσότερον συνδεδεμένος πρὸς τὸν μονάρχην, ὅστις, εἴς τε τοῦτον καὶ τὸν μητροπολίτην ἐπιδαψιλεύων τὴν εὔνοιάν του, ἐξεμεταλλεύετο ἀμφοτέρους τοὺς πρὸς ἀλλήλους ἀντιφρονοῦντας πρὸς ἴδια τέλη. Καὶ ὁ Μάξιμος, βεβαίως, ὡς εἴδομεν, ἀπήλαυε τῶν ἡγεμονικῶν συμπαθειῶν καὶ ἐξιδιασμένης τιμῆς, ἀλλ' ὁ μητροπολίτης διεγίνωσκεν εὐχερεστέραν τὴν εὕρεσιν τῶν μέσων, δι' ὧν θὰ ἠδύνατο νὰ στερήσῃ τὸν ἐπικίνδυνον ξένον τοῦ κυρίου αὐτοῦ ἐρείσματος.

Πρὶν ἢ ὅμως ὁ Δανιὴλ ἐπιχειρήσῃ τὴν ὁριστικὴν κατὰ τοῦ Μαξίμου ἔφοδον προέβη εἰς δύο πρὸς αὐτὸν διαβήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀπέβλεπε νὰ ἑλκύσῃ αὐτὸν πρὸς ἑαυτόν, ἢ ἴσως καὶ νὰ ἀποκοιμίσῃ τὸν Μάξιμον, τὸ δὲ δεύτερον ὅπως χρησιμοποιήσῃ αὐτὰς τὰς χεῖρας τοῦ μισητοῦ μοναχοῦ πρὸς ἴδιον ὄφελος. Τῷ 1523 δῆλα δὴ ὁ γραμματεὺς τοῦ Μαξίμου Σελιβάν, ἐκμαθὼν παρ' αὐτῷ τὴν ἑλληνικήν, ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ διδασκάλου του συνετέλεσε τὴν εἰς τὴν σλαυωνικὴν μετάφρασιν τῶν εἰς τὸν Ἰωάννην ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως ὁ Σελιβὰν μετ' ἐμφάσεως καὶ ἐπανειλημμένως ἀνέφερεν ὅτι αὕτη ἐξεπονήθη δαπάναις καὶ μερίμνῃ τοῦ μητροπολίτου, θέλων διὰ τούτου νὰ τονίσῃ ὅτι αὐτός τε καὶ ὁ Μάξιμος ἠμείφθησαν διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην μετὰ περισσῆς ἐλευθεριότητος, ἡ ἐλευθεριότης δ' αὕτη ἠδύνατο ν' ἀποβλέπῃ εἴς τινα τῶν προσημειωθέντων σκοπῶν. Μετὰ ταῦτα ὁ Δανιήλ, ἔχων τὴν πληροφορίαν ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ Θεοδωρήτου τοῦ Κύρου περιέχονται μαρτυρίαι ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τοὺς ἕλληνας μοναχοὺς νὰ ἔχωσι κτήματα, οὐχὶ ἅπαξ καὶ μετ' ἰδιαζούσης ἐπιμονῆς παρεκάλεσε τὸν Μάξιμον νὰ μεταφράσῃ τὸ ἔργον χάριν αὐτοῦ χωρὶς νὰ δηλώσῃ, βεβαίως, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἐπιθυμίας του. Ἀλλ' ὁ Μάξιμος, φοβούμενος μὴ ἡ μετάφρασις κειμένου περιέχοντος ἐπιστολὰς αἱρεσιαρχῶν καὶ ἄλλας περὶ αἱρέσεων πληροφορίας ἀποβῇ ἐπιβλαβὴς εἰς πολλοὺς τῶν ἀκαταρτίστων ρώσων ὀρθοδόξων, ἠρνήθη νὰ πληρώσῃ τὸν πόθον τοῦ μητροπολίτου, χωρὶς καὶ οὗτος νὰ ἐξηγήσῃ τὸν λόγον τῆς ἀρνήσεως, ἥτις προὐκάλεσε μεγάλην τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Δανιήλ, διότι, ἐπὶ τέλους, ἁπλοῦς αὐτὸς μοναχός, ἐτόλμα νὰ ἀντιτάξῃ ἄρνησιν πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ ἀνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ ἄρχοντος. Ἀκριβῶς δ' ἡ ἄρνησίς του αὕτη, τρὶς μάλιστα ἐπαναληφθεῖσα εἰς τρισσὴν τοῦ μητροπολίτου παράκλησιν, ἐγένετο καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς ἐκδικητικῆς ἀποφάσεως πρὸς ἐξόντωσίν του. Ἡ συντριβὴ δὲ τοῦ Μαξίμου θὰ ἐπήρχετο ἀσφαλής, ἐὰν ἐπετυγχάνετο νὰ προκληθῇ κατ' αὐτοῦ ἡ δυσμένεια τοῦ μονάρχου, πρὸς ὃ καὶ ἔστρεψε πᾶσαν τὴν προσπάθειάν του ὁ Δανιήλ[406].

Διετυπώθη ἡ γνώμη ὅτι αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἐξήγειρε καθ' ἑαυτοῦ τὴν ὀργὴν τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ὡς διαμαρτυρηθεὶς τάχα κατὰ τοῦ διαζυγίου καὶ τοῦ δευτέρου του γάμου καὶ ὅτι ἡ ἐναντίωσίς του αὕτη ὑπῆρξεν ὁ κύριος λόγος τῆς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐπακολουθησάσης ἀπηνοῦς διώξεως. Τὰ ἐν ταῖς σχετικαῖς ὅμως πηγαῖς δεδομένα δὲν δικαιοῦσι τὴν

ἀντίληψιν ταύτην. Ὅ,τι ἐξ αὐτῶν συνάγεται εἶνε, ὅτι ὁ Μάξιμος, ὡς ἦτο, ἄλλως τε, ἑπόμενον, δὲν ἐπεδοκίμαζε τὸ μελετώμενον ὑπὸ τοῦ Βασιλείου διαζύγιον, οὐχὶ ὅμως καὶ ὅτι διεμαρτυρήθη κατ' αὐτοῦ. Τὸ μόνον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἦτο νὰ εἰσηγηθῇ πρὸς τὸν ἡγεμόνα νὰ ζητήσῃ τὴν γνώμην τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Ἁγιορειτῶν πατέρων. Ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ Μαξίμου, ὁσονδήποτε καὶ ἂν οὗτος ἐστήριζεν αὐτὴν ἐπὶ τῆς ἀντικανονικότητος τῆς πράξεως, προκαλούμενος ὑπὸ τοῦ μονάρχου νὰ ἐκφράσῃ γνώμην, ἠδύνατο ἁπλῶς νὰ δυσαρεστήσῃ τοῦτον, οὐχὶ ὅμως καὶ νὰ προκαλέσῃ ἀμείλικτον κατ' αὐτοῦ διωγμόν. Ἐκ τῆς καὶ μετὰ τὸν δεύτερον δὲ γάμον τοῦ Βασιλείου συνεχίσεως τῆς εὐνοίας του πρὸς τὸν ἐπ' ἴσης ἀποδοκιμάσαντα καὶ τὸ διαζύγιον καὶ τὸν γάμον τοῦτον καὶ δριμύτατα ἐπικρίναντα τὸν μητροπολίτην διὰ τὴν ἔγκρισιν ἀμφοτέρων Βασσιανόν, οὐδὲ οὗτος φέρεται καταδιωχθεὶς διὰ τοῦτο μέχρι τοῦ 1531 [407].

Ἄλλον λόγον ἀγανακτήσεως τοῦ ἡγεμόνος κατὰ τοῦ Μαξίμου ὑποθέτει ὁ Γολουμπίνσκιη αὐτὴν τὴν διόρθωσιν τῶν ρωσικῶν βιβλίων, δι' ἣν καὶ ἐκρατήθη οὗτος ἐν Μόσχᾳ. Ὁ ἐπίσημος λόγος-λέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς-δι' ὃν ὁ Μάξιμος ἐκρατήθη ἐν Μόσχᾳ ἦτο ἡ εἰς αὐτὸν ἀνάθεσις τῆς διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Φαίνεται, ὅτι οὐχὶ πολὺ πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Μαξίμου οἱ παρὰ τῷ ἡγεμόνι παραμείναντες μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρός του Σοφίας Παλαιολογίνας ἕλληνες εἶχον ἀνακαλύψει, ὅτι τὰ σλαυωνικὰ λειτουργικὰ βιβλία βρίθουσιν αἱρετικῶν σφαλμάτων, τοῦτο δὲ καὶ κατέστησαν γνωστὸν εἰς τὸν μονάρχην. Οὗτος ἠδυνάτει νὰ παραθεωρήσῃ τόσον σπουδαῖον ζήτημα, τὸ μέν, διότι, κατὰ τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ καὶ τῶν τότε ρώσων, θὰ ἔπρεπε νὰ γείνῃ δεκτὸν ὅτι οἱ χρησιμοποιήσαντες τὰ βιβλία ταῦτα ρῶσοι θαυματουργοὶ δὲν εἶνε ἅγιοι· τὸ δέ, διότι τότε εἶχε μεταβληθῇ εἰς δόγμα ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς παρὰ τοῖς ἕλλησι διαστροφῆς τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ἐν ὅλῃ τῇ ἁγνότητι αὐτῆς διατηρήσεως μόνον παρὰ τοῖς ρώσοις. Διὰ τῆς ἀποδοχῆς ὅμως τοῦ δογματικῶς ἐσφαλμένου τῶν ρωσικῶν βιβλίων τὸ δόγμα τοῦτο κατέπιπτεν ἀφ' ἑαυτοῦ. Τούτων πάντων ἕνεκα – λέγει ὁ ἱστορικὸς–μεγάλως ἐξωργίσθη ὁ ἡγεμὼν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ τῶν ἑλλήνων πρὸς αὐτὸν ἀνακοινώσει. Ὑπολαβὼν ὅμως ὅτι τὰ σφάλματα ταῦτα δὲν εἶνε κυρίως αἱρετικά, ἀπεφάσισε νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἀναθεώρησιν τῶν βιβλίων εἰς τὸν Μάξιμον. Ὅταν ὅμως οὗτος μετὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν ἐπεβεβαίωσε μεθ' ὅλου τοῦ ἀνεγνωρισμένου κύρους του τὴν περὶ αὐτῶν γνώμην τῶν ἑλλήνων, οὐ μόνον δὲν ἔτυχε τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἡγεμόνος διὰ τὸ ἔργον του, ἀλλὰ καὶ προὐκάλεσεν ἔντονον καθ' ἑαυτοῦ μῆνιν [408].

Ἀλλὰ καὶ ἄνευ τῆς ἔναντι τοῦ διαζυγίου στάσεώς του καὶ τῆς πιθανολογουμένης ταύτης δυσαρεσκείας τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ὁ Μάξιμος παρεῖχεν εὐπρόσβλητον δι' ἐπίθεσιν κακοβούλου ἐχθροῦ πλευράν. Ἡ εἰκὼν τῆς θρησκευτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως, ἣν εὗρεν ἐν Ρωσίᾳ ὁ Μάξιμος, ἦτο ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὰ ἰδεώδη του, εἴδομεν δὲ μετὰ πόσης παρρησίας ἐκάκιζε τὰ κακῶς ἔχοντα εἰς πάντας τοὺς τομεῖς τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Ὅ,τι ὅμως ἐνδιέφερεν

ἰδιαιτέρως τὸν Δανιὴλ ἦτο ὅτι δὲν ἐξηρεῖτο τῶν ἐπικρίσεών του πρὸς τῇ ρωσσικῇ ἱεραρχίᾳ καὶ ἡ αὐθαιρεσία, ἡ ἀπανθρωπία καὶ ἡ ἄλλη κακότης τοῦ μοναχικοῦ ἐν Ρωσίᾳ καθεστῶτος, ὅπερ οὐδαμῶς συνεβιβάζετο πρὸς τὰς φιλελευθέρας ἀρχάς του· ἡ σκληρότης τῶν ἀρχόντων καὶ αἱ ποικίλαι περὶ τὴν ἐξουσίαν ἀσχημίαι προὐκάλουν βαθεῖαν τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Μαξίμου. Εὔκολον δ' ἦτο νὰ ἐκληφθῶσιν αἱ μομφαί του ὡς στρεφόμεναι καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνος προσωπικῶς ἐφ' ὅσον ἐστιγματίζοντο ὑπ' αὐτοῦ αἱ ἰδιότητες τοῦ κακοῦ ἄρχοντος, ὑφίστατο δὲ μεγάλη μερὶς δυσηρεστημένων κατὰ τοῦ ἀκράτου δεσποτισμοῦ τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς καὶ τῆς ἀπηνοῦς αὐτοῦ αὐταρχίας, ἐκδηλουμένης εἰς πολλὰς ἀδικοπραγίας. Ὁ κατὰ τοῦ ἡγεμόνος δυσφορῶν κύκλος τῶν παρὰ τῷ Μαξίμῳ θαμιζόντων περιελάμβανεν εἰς τὰς κοινὰς συνομιλίας καὶ τοῦτο τὸ θέμα, ἐφ' ὅσον μάλιστα μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν καὶ θύματα τῆς ἀδικίας τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος. Ἐν ταῖς περὶ τούτων κοινολογίαις ὁ Μάξιμος ἀπεδοκίμαζε ζωηρῶς καὶ τὴν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀσκουμένην πολιτικὴν δεσποτείαν, ἥτις μετέβαλλε τοὺς ἱεράρχας εἰς δούλους τοῦ ἡγεμόνος. Εὔκολον ἦτο, λοιπόν, διὰ τὸν Δανιὴλ νὰ παραστήσῃ τὸν Μάξιμον πρὸς τὸν Βασίλειον οὐ μόνον ὡς θρασὺν καὶ ἀσεβῆ καὶ ἀγνώμονα τοῦ μονάρχου τιμητήν, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποκινητὴν τῶν ρώσων κατὰ τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος. Πράγματι, ἓν τῶν σημείων τῆς κατὰ τοῦ Μαξίμου κατηγορίας ἦτο, ὅτι «τὸν ἡγεμόνα ἀπεκάλει ἀσεβῆ διώκτην καὶ τύραννον, ὅμοιον πρὸς τοὺς ἀρχαίους διώκτας καὶ βασανιστάς». Ὁ Δανιὴλ ὀρθῶς διέγνω ὅτι μόνον μία τοιαύτη κατηγορία ἦτο δυνατὴ νὰ προκαλέσῃ οὐχὶ ἁπλῶς τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ μονάρχου, ἀλλὰ καὶ τὸ βαθύτατον κατὰ τοῦ Μαξίμου μῖσος. Ὄντως δὲ τοιαύτην ἀποστροφὴν ᾐσθάνθη ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς πρὸς αὐτόν, ὥστε ἀπεφάσισεν ὁριστικῶς τὴν ἐξόντωσίν του. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐπίσημος δίωξις καὶ καταδίκη τοῦ Μαξίμου διὰ δυσμενεῖς περὶ αὐτοῦ κρίσεις γενομένας ἐν ἰδιωτικαῖς συνομιλίαις καὶ μόνον διὰ διαβολῶν γνωσθείσας ἦτο προφανῶς ἀσύμφορος διὰ τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα, διότι ἁπλῶς θὰ ἐπεβεβαιοῦτο ἡ βάσις των, ἀπεφασίσθη νὰ ἐξευρεθῶσιν ὁπωσδήποτε ἄλλαι ἐγκλήσεις, τούτου δὲ καὶ ὄντως ἐπιτευχθέντος ὁ ἡγεμὼν διέταξε κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Φεβρουαρίου 1525 τὴν σύλληψιν καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦ Μαξίμου, μετὰ τὰς διεξαχθείσας δὲ ἀνακρίσεις, καὶ τὴν παραπομπήν του εἰς δίκην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΟΥ

Α΄. Η ΠΡΩΤΗ ΥΠΟΔΙΚΙΑ (1925)

1. Αἱ Πλεκτάναι.

Κατὰ τὸ μέχρι τοῦδε ἑπταετὲς διάστημα τῆς ἐν Μόσχᾳ διατριβῆς αὐτοῦ ὁ Μάξιμος δὲν ἀπέκτησε φίλους μόνον καὶ θαυμαστάς· ὑπῆρξαν καὶ οἱ δυσμενῶς κατ᾿ αὐτοῦ διατεθέντες. Ἦσαν δὲ οὗτοι, τὸ μὲν οἱ κατ᾿ ἀρχὴν κεκηρυγμένοι κατὰ πάσης διορθώσεως τῶν σλαυωνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἣν ἐξελάμβανον ὡς θρασεῖαν καὶ ἀσεβῆ βεβήλωσιν θεοπνεύστων κειμένων, τὸ δὲ τὸ πλεῖστον τοῦ μοναχικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱεραρχίας, ἕνεκα τῆς ἀρνητικῆς αὐτοῦ ἐν τῷ ζητήματι τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης στάσεως, δι᾿ ἧς ἐνισχύετο ἡ ἀντιπολίτευσις τοῦ Βασσιανοῦ. Ὑπῆρχον ὅμως καὶ οἱ ἐν γένει δυσαρεστούμενοι διὰ τὰς ἐπικρίσεις, δι᾿ ὧν μετὰ ἀγνώστου εἰς τοὺς ρώσους ἀνεξαρτησίας φρονήματος ἐκακίζοντο ὑπ᾿ αὐτοῦ τὰ ἐν Ρωσίᾳ κακῶς ἔχοντα, μάλιστα δ᾿ ἡ πολιτεία τῶν ρώσων ἱεραρχῶν, καὶ οἱ δυσφορήσαντες ὅτι ὁ ξένος μοναχὸς κατέλαβε παρὰ τῷ ἡγεμόνι θέσιν τόσον ἐπίφθονον. Καὶ ἐφ᾿ ὅσον μὲν ὁ Μάξιμος ἐξηκολούθει ἐργαζόμενος ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ἡγεμόνος· οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ καταστήσῃ αὐτὸν στόχον ἐπιθέσεως ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς· ἀλλὰ μόλις ὡς ἐγνώσθη ἡ ἡγεμονικὴ δυσμένεια καὶ ὁ περιορισμός του, ἡ τέως ψιθυριστὶ διεξαγομένη κακολογία τῶν ὑποβλεπόντων αὐτὸν ἐμεγαλύνθη εἰς φωνήεσσαν ἐπίκρισιν, δὲν ἔλειψαν δὲ καὶ οἱ ἐκ τῶν κατασκοπευόντων τὰς κινήσεις του πρόθυμοι πρὸς ποικίλας ραδιουργίας καὶ συκοφαντίας. Καὶ ὁποῖαι μὲν ἦσαν αἱ κατ᾿ αὐτοῦ αἰτιάσεις, θὰ ἴδωμεν ἐκ τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατ᾿ αὐτοῦ διεξαχθείσης δίκης. Τὸ γεγονὸς δέ, τὸ παρασχὸν τὴν ὑπό τε τοῦ Δανιὴλ καὶ τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς τόσον συντόνως ἐπιζητουμένην πρὸς δίωξιν τοῦ Μαξίμου ἀφορμήν, ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὰς ἀνακρίσεις γνωστῶν κατηγορουμένων, καταστάντων ὑπόπτων ἐκ διαβολῶν τόσον συνήθων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀνακάλυψις ἐπιληψίμων δῆθεν μετ᾿ αὐτῶν σχέσεων τοῦ Μαξίμου. Ἦσαν δ᾿ οἱ κατηγορούμενοι οὗτοι δύο ὑπὸ τὴν δυσμένειαν τοῦ ἡγεμόνος τελοῦντες βογιάροι, ἤτοι ὁ Ἰβὰν Νικήτιτς Μπεκλεμέσιεφ-Μπέρσενι καὶ ὁ ἀνακτορικὸς γραμματεὺς Φεντὸρ Ζιάρενυη.

Ὁ Μπέρσενι, υἱὸς διπλωμάτου καὶ ἐκ τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων βογιάρων, ἐπὶ Ἰβὰν Γ΄ Βασίλειεβιτς ἀνῆκεν εἰς τὴν ἡγεμονικὴν ἀκολουθίαν, μετεῖχεν ἐκστρατειῶν μετ᾿ αὐτοῦ καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπ᾿ αὐτοῦ τε καὶ τοῦ υἱοῦ του Βασιλείου εἰς διαφόρους διπλωματικὰς ἀποστολὰς ὡς πρεσβευτής. Θιασώτης ἔνθερμος τῶν παλαιῶν βογιαρικῶν παραδόσεων,

ἔχων ἀφορμὰς δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ ἡγεμόνος ὡς καταπονοῦντος μὲν αὐτὸν διὰ λίαν βαρειῶν καὶ πολυδαπάνων ὑπηρεσιῶν, ἀπαξιοῦντος δ' εὐμενοῦς τινος προσοχῆς, ἀπεδοκίμαζε τὴν κατὰ τῆς πόλεως Σμολένσκ ἐκστρατείαν καὶ τὰς διαρκεῖς στρατιωτικὰς ἐμπλοκάς, μετὰ τῶν παρὰ τῷ Μαξίμῳ δὲ συναντωμένων προσώπων ἐξέφραζεν ἀπογοήτευσιν διὰ τὴν ἐν Ρωσίᾳ γενικὴν κατάστασιν καὶ ἀντήλλασσε γνώμας περὶ τῶν δυνατῶν τρόπων διορθώσεως τῶν κακῶς κειμένων. Καταμηνυθεὶς δὲ μετὰ τοῦ ἐπ' ἴσης παρὰ τῷ Μαξίμῳ συχνάζοντος Ζ̆άρενυη ἐπὶ ἐπικρίσεσι τῆς πολιτείας τοῦ ἄρχοντος, ὑπεβλήθη μετ' αὐτοῦ εἰς ἀνάκρισιν, καθ' ἣν ὁ ἕλλην ὑπηρέτης τοῦ Μαξίμου Ἀθανάσιος Γρέκωφ· κατέθεσεν, ὅτι, πλὴν τῶν προσώπων, ἅτινα ἐπεσκέπτοντο τὸν κύριόν του καὶ συνεζήτουν «διὰ πράγματα σχετικὰ μὲ βιβλία», ἤρχετο καὶ ὁ Μπέρσενῐ. Καὶ ὅταν μὲν ἤρχοντο εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ Μαξίμου ὁ πρίγκηψ Ἰβὰν Τοκμάκ, ὁ Σαμπούρωφ, ὁ πρίγκηψ Ἀνδρέας Χόλμσκιη καὶ ὁ Γ̆ιούριη Γ̆ιούτην, ὁ Μάξιμος δὲν μᾶς ἔβγαζεν ἔξω· ὅταν ὅμως ἤρχετο ὁ Μπέρσενῐ, μᾶς ἔβγαζεν ὅλους ἔξω, μὲ τὸν Μπέρσενῐ δὲ ἐκάθητο πολλὴν ὥραν μόνος». Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ λεπτομέρεια, ὅτι εἰς σπουδαίας, ὡς φαίνεται, περιπτώσεις ὁ Μάξιμος ἐξέβαλλε τοῦ κελλίου του τοὺς θεράποντάς του ἢ καὶ ἄλλους ἐπισκέπτας διὰ νὰ συνομιλήσῃ κατ' ἰδίαν μετὰ προσώπου ἐκ τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας, οὗτινος αἱ μεμψιμοιρίαι ἦσαν ἴσως γνωσταί, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς ψιθυρισμοὺς καὶ σχόλια, ἅτινα βαθμηδὸν διαδιδόμενα ἤγειρον κατ' αὐτοῦ ὑπονοίας[2].

Αἱ κατὰ μόνας συνομιλίαι αὗται Μπέρσενῐ – Μαξίμου περιεστρέφοντο πάντως περὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ἀμφοτέρους θέματα. Ὁ Μπέρσενῐ, τρέφων ἀπεριόριστον σεβασμὸν καὶ ἐμπιστοσύνην πρὸς τὸν Μάξιμον, ἐνεπιστεύετο εἰς αὐτὸν τὰ προσωπικά του ζητήματα, παρεπονεῖτο διὰ τὰς ἃς παρὰ τοῦ μονάρχου ὑφίστατο προσβολάς, δυσμενῶς ἐξεφράζετο περί τε αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ μητροπολίτου, ἐπέκρινε τὴν ἐν Ρωσίᾳ γενικὴν κατάστασιν, πληροφορούμενος δὲ παρὰ τοῦ Μαξίμου περὶ τῶν πραγμάτων τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, προέβαινεν εἰς μελαγχολικὰς συγκρίσεις· «μολονότι–ἔλεγε–σεῖς ἔχετε κακοὺς βασιλεῖς–ἐννοῶν τοὺς τούρκους σουλτάνους–, αὐτοὶ ὅμως τοὐλάχιστον πολιτεύονται ὡς νὰ ἔχετε Θεόν..», τάσσων οὕτω τὴν διακυβέρνησιν τῶν ἀπίστων τούρκων εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῆς τοῦ ὀρθοδόξου τσάρου.

Ὁ Μάξιμος, ἐρωτώμενος κατὰ τὴν ἀνάκρισιν περὶ τίνων πραγμάτων συνωμίλει μετὰ τοῦ Μπέρσενῐ, ἀπήντα ὅτι οὗτος τῷ ἐξέφραζε παράπονα· «κύτταξε–ἔλεγεν–ἀπὸ παντοῦ σήμερον φιλονεικίαι, μὲ κανένα δὲν εἰρηνεύομεν, οὔτε μὲ τοὺς λιθουανούς, οὔτε μὲ τὴν Κριμαίαν, οὔτε μὲ τὸ Καζάν· ὅλοι εἶνε ἐχθροί μας, καὶ τὰ ἰδικά μας δὲν πηγαίνουν καλά. Ἐρωτηθεὶς τί σημαίνει ἡ τελευταία φράσις, ἀπήντησεν «ὑποθέτω, ὅτι τὰ πράγματα διευθύνονται ἄνευ συμβούλων (δηλ. αὐθαιρέτως) καὶ ἀλαζονικῶς». Προστίθεται ὅτι ὁ Μάξιμος κατέθετεν ὅτι συνίστα πρὸς τὸν συνομιλητήν του «νὰ μὴ ἐκπλήττεται ἐπὶ τῷ ὅτι μᾶς περιστοιχίζουν πανταχόθεν ἐχθροί, διότι οἱ μὲν εἶνε ἐθνικοὶ (ἄπιστοι), οἱ δὲ αἱρετικοί, καὶ δὲν πρέπει νὰ τοὺς φοβούμεθα, ἐφ' ὅσον εἶνε μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός, ὁ δὲ

σημερινὸς τσάρος ὁμοιάζει πρὸς τὸν Δαβίδ, τὸν ὁποῖον σώζει ὁ Θεὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀλλοφύλους: ὅτι δ' εἰς ταῦτα ὁ Μπέρσενι ἀπήντησεν «ἀκριβῶς εἰς τὸν Θεὸν καὶ μόνον ἐλπίζομεν». «Ἠρώτησα τὸν Μπέρσενι -προσέθεσεν ὁ Μ.- κύριε Ἰβάν, διατί ὁ τσάρος δέν σε εὐνοεῖ, ἄνθρωπον τόσον συνετόν; ὁ δὲ Μπέρσενι μοὶ ἀπήντησεν ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας του τὸν ἐσυκοφάντησαν, δὲν ἐνθυμοῦμαι ὅμως εἰς τί· ἐνθυμοῦμαι μόνον ὅτι μοῦ ἀνέφερε τὴν ἀντίρρησιν τοῦ ἡγεμόνος ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Σμολένσκ· ὁ τσάρος ἠγανακτημένος τοῦ εἶπε: κρημνίσου, παλῃάνθρωπε, δὲν σε χρειάζομαι».

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μάξιμος, συμμεριζόμενος τὰς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ συνομιλητοῦ του, ἐλευθέρως ἐξέθετε τὰς περὶ τῶν ἐν Ρωσίᾳ πραγμάτων ἀντιλήψεις αὐτοῦ, ἀμφότεροι δὲ κατέληγον εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα. Ἑπόμενον δὲ ἦτο ὅτι, παρὰ τὰς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐπιδαψιλευομένας πρὸς αὐτὸν περιποιήσεις, θὰ προσέθετε μετὰ πικρίας καὶ τὴν ἰδικήν του δυσφορίαν, διότι ὁ ἄρχων, κατακρατῶν αὐτὸν ἄκοντα ἐν Μόσχᾳ, δὲν τῷ ἐπέτρεπε τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπάνοδον.

Ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνακρίσεων τούτων ἐφέρετο προκύψασα καὶ μία ἄλλη σπουδαιοτάτη ἀποκάλυψις, ὅτι δηλ. οἱ δύο οὗτοι συνομιληταὶ συνεζήτουν καὶ περὶ ἄλλων γενικωτέρων πολιτικῶν πραγμάτων κατὰ τρόπον γεννῶντα σοβαρὰς ὑποψίας περὶ δῆθεν ἀναμείξεως αὐτῶν εἰς λίαν ἐπικινδύνους πολιτικὰς ῥᾳδιουργίας. Τοιοῦτο δὲ ζήτημα ἦτο τὸ τῶν μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας σχέσεων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Μόσχα κατέβαλλε προσπαθείας ὅπως ἐξασθενίσῃ τὴν ἐπὶ τῆς ΚΠόλεως ἐπιρροὴν τοῦ χάνου τῆς Κριμαίας. Πρὸς τοῦτο ἀφίκετο ἀπεσταλμένος ἐκ ΚΠόλεως εἰς Μόσχαν τρὶς κατ' ἐπανάληψιν (1522-1526) ὁ πρίγκηψ ἢ δούξ (Κνιάζ) τοῦ Μανγοὺπ Σκέντερ [3], ἐκ Μόσχας δ' ἐπέμπετο εἰς ΚΠολιν ὁ Ι. Σ. Μορόζωφ, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος. Οἱ ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας χειριζόμενοι τὸ ζήτημα—ἐν μὲν ΚΠόλει ὁ ἕλλην ταμίας τοῦ σουλτάνου Ἀβεσσαλὼμ καὶ ὁ στενῶς πρὸς αὐτὸν συνδεδεμένος ἐπ' ἴσης ἕλλην Ἀδριανός, ἐν Μόσχᾳ δὲ ὁ Σκέντερ—δὲν ηὐνόουν τὰς ρωσικὰς ἐπιδιώξεις, τὸ μέν, ὡς λέγει ὁ Καραμζήν, ὡς ἀξιοῦντες δῶρα πολλά, τὸ δέ, ἐπικαλούμενοι τὰ ἐπὶ τοῦ Καζὰν δικαιώματα τοῦ σουλτάνου· ἐπὶ πλέον οὗτοι ἀνέφερον καὶ τὴν δυσμενῆ ὑποδοχήν, ἧς ἔτυχεν ἐν Μόσχᾳ ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Τουρκίας, ὡς καὶ τὴν ἐπὶ τῇ κατὰ τῶν τούρκων νίκῃ τοῦ οὔγγρου βασιλέως ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ χαράν· ἠπείλουν μάλιστα καὶ πιθανὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσίας. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐν Μόσχᾳ ὑπῆρχον οἱ κεκηρυγμένοι ὑπὲρ ἀποφασιστικωτέρας πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, εἰς τοῦτο δ' ἀποδίδεται ἡ δυσαρέσκεια τοῦ Μαξίμου, ἐκφρασθέντος ἀνενδοιάστως ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τοῦ Βυζαντίου ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ διὰ τῆς Ρωσίας καὶ εὐχομένου νὰ ἴδῃ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου ἕνα ἐκ τῶν ρώσων πριγκήπων, ὡς εἴδομεν ἐν τῷ πρὸς τὸν ἡγεμόνα προσφωνητικῷ αὐτοῦ ὑπομνήματι μετὰ τὴν συντέλεσιν τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος [4]. Εἶνε δὲ λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ Μάξιμος ἐτήρει ἐν Μόσχᾳ στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ ἕλληνος Γιούριη (Γεωργίου) Τραχανιώτου, ὅστις, ὡς εἴδομεν,

ἀφικόμενος εἰς Μόσχαν ἐξ Ἰταλίας μετὰ τῆς Σοφίας τῷ 1472, παρέμενεν ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ παρὰ τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ χρησιμοποιούμενος ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς εἰς διαφόρους διπλωματικὰς ἀποστολὰς πρὸς ξένας αὐλάς, ἤσκει δὲ μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τοὺς ἀνακτορικοὺς κύκλους καὶ ἐθεωρεῖτο ἐν ΚΠόλει ὡς προστάτης τῶν ἑλλήνων, ὡς καὶ ὁ ἄλλος ἕλλην αὐλικὸς ἰατρὸς Μάρκος.

Κατὰ τὰς ἀνακρίσεις ἐπὶ τῶν μεταξὺ Μαξίμου καὶ Μπέρσενι σχέσεων ὁ Μάξιμος φέρεται ἐκθέσας τὸν ἑξῆς πρὸς ἀλλήλους σχετικὸν διάλογον:

Μπέρσενι. Διὰ ποίαν ὑπόθεσιν ἦλθεν ἐδῶ ὁ τοῦρκος πρεσβευτὴς Ἰσκάντερ;

Μάξιμος. Δὲν γνωρίζω, κύριε· ἀκούω ὅμως ὅτι ἔφερε χρήματα ἀπὸ τὸν σουλτᾶνον διὰ νὰ ἀγοράσῃ παραγγελίας.

Μπέρσενι. Τί μᾶς ὠφελεῖ ἡ φιλία του; Τὸ καλλίτερον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἔχωμεν φιλίες μαζύ του. Ὁ μέγας δοὺξ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς πάσης Ρωσίας ἔστειλε τὸν πρεσβευτήν του πρὸς τὸν σουλτᾶνον, αὐτὸς δὲ μὲ τὸν πρεσβευτήν του ἀπήντησε: εἰπὲ εἰς τὸν ἡγεμόνα σου ὅτι ζῇ πολὺ μακρὰν ἀπὸ ἐμέ, καμμιὰ δουλειὰ δὲν ἔχει μαζύ μου, ἐὰν δὲ προκύψῃ καμμία ὑπόθεσις, ὁ υἱός μου (ἐννοῶν τὸν χάνον τῆς Κριμαίας) ζῇ εἰς τὴν Κάφαν (Θεοδοσίαν), καὶ ἂς στείλῃ εἰς αὐτόν.

Χαρακτὴρ πολιτικῶν ραδιουργιῶν ἀπεδόθη καὶ εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Μαξίμου μετὰ τοῦ ἐν Μόσχᾳ ἕλληνος ἀρχιμανδρίτου Σάββα, τῆς μονῆς Νοβοσπάσσκιη· ἀμφότεροι κατηγορήθησαν ὅτι διεβίβαζον γράμματα πρὸς τοὺς τούρκους πασάδες καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν σουλτᾶνον, δι' ὧν προσεπάθουν δῆθεν νὰ ἐξεγείρωσι τοῦτον κατὰ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος, προεξοφλοῦντες ἧτταν τοῦ τελευταίου ἐν τῷ τότε κατὰ τοῦ Καζὰν διεξαγομένῳ πολέμῳ[5].

Κατὰ τὰς μετὰ τοῦ Μπέρσενι συνομιλίας λόγος ἐγίνετο καὶ περὶ τοῦ ματροπολίτου Δανιήλ. Κατὰ τὴν ἀνάκρισιν ὁ Μάξιμος ἀναφέρεται καταθέσας τὸν ἀκόλουθον μεταξὺ αὐτῶν διάλογον:

Μάξιμος. Ἦλθεν ὁ Μπέρσενι πλησίον μου, ὅταν ἤδη εἶχα περιπέσει εἰς δυσμένειαν, σχεδὸν πρὸ ἔτους, δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς πότε. Καὶ τὸν ἠρώτησα: ἦσουν σήμερον εἰς τὸν μητροπολίτην;

Μπέρσενι. Δὲν εἰξεύρω ἂν ὑπάρχῃ μητροπολίτης ἐν Μόσχᾳ.

Μάξιμος. Πῶς δὲν ὑπάρχει μητροπολίτης; Μητροπολίτης ἐν Μόσχᾳ εἶνε ὁ Δανιήλ.

Μπέρσενι. Δὲν γνωρίζω, μητροπολίτης εἶνε, ἢ ἁπλοῦς ρασοφόρος· οὔτε διδάσκει, οὔτε μεσιτεύει εἰς τὸν ἡγεμόνα ὑπὲρ οὐδενός, ἐνῷ οἱ προκάτοχοί του ἱεράρχαι ἐκάθηντο μὲ τὸν μανδύαν εἰς τὰς θέσεις των καὶ ἐμεσολάβουν εἰς τὸν ἡγεμόνα δι' ὅλον τὸν κόσμον. Πάρε παράδειγμα τὸν ἑαυτόν σου· σὲ ἐπῆραν ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ τί ὠφελήθησαν ἀπὸ σέ;

Μάξιμος. Κύριε, τί εἶμαι ἐγώ; τί ὠφέλεια εἰμπορεῖ νὰ προκύψῃ ἀπὸ ἐμέ;

Μπέρσενι. Σὺ εἶσαι ἄνθρωπος μὲ νοῦν καὶ εἰμπορεῖς νὰ μᾶς ὠφελήσῃς καὶ μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ σὲ συμβουλευθῶμεν πῶς ὁ ἡγεμὼν θὰ εἰμποροῦσε νὰ κυβερνᾷ τὸ κράτος του καὶ νὰ μεταχειρίζεται τοὺς ἀνθρώπους.

Μάξιμος. Ἀλλὰ σεῖς, κύριε, ἔχετε βιβλία, ἔχετε νόμους καὶ εἰμπορεῖτε νὰ τακτοποιηθῆτε.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐρωτηθεὶς ὁ Μάξιμος ὑπὸ τοῦ ἀνακριτοῦ τί ἐνόει ὁ Μπέρσενι, ἀπήντησε:

Περὶ τοῦ ἡγεμόνος τὰ εἶπε καὶ ὅτι εἰς αὐτὰ εἶχε προσθέσει ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Βασιλείου μέγας δοὺξ Ἰβὰν ἦτο καλός, καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἦτο φιλόφρων καὶ

ὁσάκις ἔστελλεν ἀνθρώπους δι' ὑποθέσεις ἔλεγε πάντοτε: ὁ Θεὸς μαζύ σας· ὁ σημερινὸς ὅμως ἡγεμὼν δὲν εἶνε τὸ ἴδιο· πολὺ ὀλίγην προσήνειαν δεικνύει εἰς τοὺς ἀνθρώπους. 'Αφ' ὅτου ἦλθον ἐδῶ οἱ ἕλληνες, ἡ χώρα μας ἔγεινεν ἀνάστατος, ἐνῷ προηγουμένως οἱ ρῶσοι ἐζούσαμεν ἥσυχα καὶ εἰρηνικά· τὰ ἔλεγε δὲ αὐτὰ–ἐπεξήγει ὁ Μ.– περὶ τῆς ἡγεμονίδος Σοφίας. 'Αφ' ὅτου ἦλθεν ἐδῶ ἡ μητέρα τοῦ ἡγεμόνος Σοφία μὲ τοὺς ἕλληνάς σας, ἡ χώρας μας ἔγεινεν ἄνω κάτω, μᾶς ἦλθαν μεγάλαι ἀνωμαλίαι, ὅπως σὲ σᾶς εἰς τὴν ΚΠολιν, εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν αὐτοκρατόρων σας.

Καὶ ἐγὼ εἶπον εἰς τὸν Μπέρσενι:

Κύριε, ἡ μετέρα τοῦ μεγάλου δουκὸς μεγάλη δούκισα Σοφία καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἦτο εὐγενοῦς καταγωγῆς· ἐκ πατρὸς κατήγετο ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς ΚΠόλεως καὶ ἐκ μητρὸς ἀπὸ τὸν μέγαν δοῦκα τῆς Φερράρας τῆς 'Ιταλίας.

Μ π έ ρ σ ε ν ι. 'Εγώ, κύριε, δὲν γνωρίζω τίνος κόρη εἶνε ἡ μεγάλη δούκισα Σοφία.

Μ ά ξ ι μ ο ς. 'Η μεγάλη δούκισα Σοφία ἐκ πατρὸς μὲν εἶνε χριστιανὴ (ὀρθόδοξος), ἐκ μητρὸς δὲ λατινίς [6].

Μ π έ ρ σ ε ν ι. Κύριε, ὅ,τι δήποτε καὶ ἄν εἶνε, τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἦλθεν ἐδῶ πρὸς κακόν μας [7].

Εἰς ταῦτα προσέθετε πρὸς τὸν ἀνακριτὴν ὁ Μάξιμος:

Ἤρχετο εἰς ἐμὲ ὁ Μπέρσενι καὶ συνωμίλει περὶ βιβλίων καὶ περὶ τῶν ἐν ΚΠόλει πραγμάτων. Ἔλεγε: τώρα σεῖς ἔχετε βασιλεῖς ἀλλοθρήσκους καὶ ζῆτε ἄσχημα χρόνια· πῶς τὰ περνᾶτε μαζύ τους; Καὶ ἐγὼ τοῦ εἶπα ὅτι οἱ βασιλεῖς μας εἶνε ἀσεβεῖς, ἀλλὰ οἱ πατριάρχαι καὶ οἱ μητροπολῖται δὲν δικάζονται εἰς τὰ δικαστήριά των. 'Ο δὲ Μπέρσενι μοῦ εἶπε: μολονότι ἔχετε βασιλεῖς ἀσεβεῖς, μὲ τὸ ὅτι ὅμως σᾶς φέρονται ἔτσι, θὰ πῇ ὅτι ἔχετε ἀκόμη Θεόν. Κύριε Μάξιμε, καὶ σὺ γνωρίζεις καὶ ἀπὸ σοφοὺς ἀνθρώπους ἠκούσαμεν ὅτι ὅποια χώρα μεταβάλλει τὰ ἔθη της, δὲν βαστᾷ πολύ, ἐδῶ δὲ ὁ ἡγεμὼν ἤλλαξε τὰ παλαιὰ ἔθη, καὶ τί καλὸν εἰμποροῦμεν νὰ περιμένωμεν. 'Εγὼ δὲ ἀπήντησα «κύριε, ὅποια χώρα παραβαίνει τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπὸ τὸν Θεὸν θὰ τιμωρηθῇ· ἀλλ' ὅταν οἱ ἡγεμόνες μεταβάλλουν τὰ ἔθη τὰ βασιλικὰ καὶ τῆς χώρας, διὰ τὸ κράτος εἶνε καλλίτερον. 'Ο Μπέρσενι τότε εἶπεν: ἐν τούτοις τὸ καλλίτερον εἶνε νὰ τηροῦνται τὰ παλαιά, νὰ ἐπιδεικνύεται προσήνεια πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἀπονέμεται σεβασμὸς πρὸς τοὺς παλαιοτέρους· τώρα ὅμως ὁ ἡγεμών μας ἐξαπλωμένος εἰς τὸ κρεββάτι, καὶ κατάκλειστος μὲ ἕνα ἢ δύο, διεκπεραιώνει ὅλας τὰς ὑποθέσεις. Καὶ παρεπονεῖτο ὁ Μπέρσενι κατὰ τοῦ ἡγεμόνος διότι τοῦ ἀφήρεσεν ἕνα ἀκίνητόν του, ἐδίωξεν ὅλους ἀπὸ τὸ Νίζνη–Νόβγοροδ καὶ ἀφῆκεν ἐκεῖ μόνον τὸν υἱόν του.

Προσέθηκεν εἶτα ὁ Μάξιμος:

Μὲ ἠρώτησεν ὁ Μπέρσενι:

Μ π έ ρ σ ε ν ι. Θέλει ὁ ἡγεμὼν νά σε ἀπολύσῃ διὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος;

Μ ά ξ ι μ ο ς. Πολὺ τὸν παρεκάλεσα νά με ἐξαποστείλῃ, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησε.

Μ π έ ρ σ ε ν ι. Καὶ οὔτε θὰ τὸ ἐπιτύχῃς νὰ φύγῃς ἀπὸ ἡμᾶς.

Μ ά ξ ι μ ο ς. Διατί νὰ μὴ με ἀφήσῃ νὰ φύγω; 'Ο ἡγεμὼν μὲ παρέλαβεν ἀπὸ τὴν ἀδελφότητά μου ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θά με ἀφήσῃ νὰ ἐπιστρέψω.

Μ π έ ρ σ ε ν ι. 'Ο ἡγεμὼν φρονεῖ περὶ σοῦ ὅτι, ἀφοῦ ἅπαξ ἦλθες ἐδῶ καί, εὐφυὴς ὅπως εἶσαι, ἔμαθες τὰ καλά μας καὶ τὰ κακά μας, ὅταν ἐπιστρέψῃς θὰ τὰ καταστήσῃς ὅλα γνωστά.

'Ο Μάξιμος περαιτέρω ἐδήλωσε κατὰ τὰς ἀνακρίσεις ὅτι δὲν ἐνθυμεῖται ὅλας τὰς συνομιλίας, προσέθηκεν ὅμως ὅτι ὁ Μπέρσενι πολλὰ ἔλεγε περὶ τοῦ ἡγεμόνος ὅτι εἶνε πείσμων, δὲν ἀνέχεται ἀντιρρήσεις καὶ κατὰ τῶν ἀντιφρονούντων γίνεται μανιώδης, ἐνῷ ὁ πατήρ του ἠρέσκετο νὰ ἀκούῃ τοὺς ἀντιφρονοῦντας, ἐπιδεικνύων μάλιστα ἰδιαιτέραν εὐμένειαν πρὸς τοὺς ἀντιλέγοντας, καὶ ὅτι ὁ Μπέρσενι τὸν παρεκάλει νὰ τηρήσῃ μυστικὰς τὰς συνομιλίας των ταύτας.

Ὡς ἔχουσιν αἱ περὶ τῶν ἀνακρίσεων τούτων διασωθεῖσαι σημειώσεις ὑπὸ τύπον πρακτικῶν, ἀποβαίνει κατάδηλον ὅτι συνετάχθησαν οὐ μόνον συγκεκομμέναι κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀλλὰ καὶ φέρουσαι τὰς καταθέσεις τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῶν ἐνδιαφερομένων νὰ καταδικασθῶσιν ὁπωςδήποτε οἱ ὑπόδικοι.

Ἡ ἐκ τῶν ἀνακρίσεων τούτων ἀνακάλυψις σχέσεων τοῦ Μαξίμου μετὰ τῶν δύο αὐτῶν ὑπόπτων, ἡ κατὰ τὰς μετ' αὐτῶν συνομιλίας ἐκδηλωθεῖσα δυσφορία κατὰ τοῦ ἡγεμόνος καὶ αἱ ἐπικρίσεις τῆς πολιτείας του ἐξώργισαν αὐτὸν τόσον, ὥστε, ὑποπτεύων ὅτι ὑπῆρχον ἐν ταῖς σχέσεσι ταύταις καὶ ἄλλα μὴ ὁμολογηθέντα, ἀπέστειλε πρὸς τὸν Μάξιμον μυστικῶς τὸν ἡγούμενον τῆς παρὰ τὴν Μόσχαν λαύρας Σεργίου τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀρσένιον μετὰ τῆς ἐντολῆς νὰ ἐκμαιεύσῃ «τὴν πᾶσαν περὶ τοῦ Μαξίμου ἀλήθειαν». Ὁ Μπέρσενῒ ἀνακρινόμενος κατέθεσεν ὅτι, καθ' ἃ τῷ εἶχεν ἀνακοινώσει ὁ Ζῒάρενυϊ, ὁ ἡγεμὼν εἶπε πρὸς τὸν ἡγούμενον «μόνον πές μου ψέμματα περὶ τοῦ Μαξίμου, καὶ ἐγὼ θά σε ἀνταμείψω». Καὶ διεμαρτυρήθη μὲν ὁ Ζῒάρενυϊ ἀνακρινόμενος κατ' ἀντιμωλίαν μετὰ τοῦ Μπέρσενῒ, εἰπὼν ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τοῦτον λεχθέντα ἦσαν ὅλως διόλου διάφορα, ἤτοι ὅτι ὁ ἡγεμὼν ἀπέστειλε τὸν ἡγούμενον διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν πᾶσαν περὶ τοῦ Μαξίμου ἀλήθειαν, ἀλλ', ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη, πιθανώτερα εἶνε τὰ κατατεθέντα ὑπὸ τοῦ Μπέρσενῒ[8].

2. Ἡ Σύνοδος τοῦ 1525.

Καὶ αἱ μὲν πρὸς τὰ προμνημονευθέντα πρόσωπα σχέσεις τοῦ Μαξίμου ἐχρησίμευσαν ὡς ἡ κυρία ἀφορμὴ τῆς συλλήψεως καὶ τοῦ περιορισμοῦ του[9]. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αἱ σχέσεις αὗται καὶ αἱ ἐν τῷ μεταξὺ σωρευθεῖσαι κατ' αὐτοῦ συκοφαντίαι ἐλάχιστα ἐσχετίζοντο πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικά, ἤτοι οὐδὲν τὸ ἐκκλησιαστικῶς ἐπιλήψιμον εἶχον, ἐδέησε νὰ ἐξευρεθῶσιν αἰτιάσεις δυνάμεναι νὰ φέρωσιν αὐτὸν ὑπόδικον εἰς ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον. Ὄντως δὲ δὲν κατέστη δύσκολον νὰ συγκροτηθῇ ὁπλοστάσιον ὅλον κατηγοριῶν κατὰ τοῦ ἀτυχοῦς ἁγειορίτου περιλαμβάνον αἱρέσεις, σκόπιμον διαστροφὴν καὶ φθορὰν τῶν ρωσικῶν βιβλίων, ἐξύβρισιν τῶν ρώσων ἁγίων, ἐπικρίσεις τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, πολιτικὰς συνομιλίας, ἐγκλήματα καθοσιώσεως κλπ. Οὕτω ὁ ἡγεμὼν ἠδυνήθη νὰ παραδώσῃ τὸν Μάξιμον εἰς τὸν Δανιὴλ ἵνα δικασθῇ ὑπὸ τῆς συνόδου, ἥτις καὶ συνεκλήθη μετὰ δίμηνον, ἤτοι τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1525. Διωργανώθη δὲ τὸ δικαστήριον τοῦτο κατὰ διαταγὴν τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς κατὰ τὸν μᾶλλον ἐπιβλητικὸν τρόπον, ἵνα καὶ ἡ προασφαλισθεῖσα καταδίκη τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ ἀποβῇ ὅσον τὸ δυνατὸν πανηγυρικωτέρα, καὶ ἐμποιήσῃ ἐντύπωσιν ἀνάλογον πρὸς τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν ὕψος, τὸ ὁποῖον κατέκτησεν ἡ προσωπικότης τοῦ Μαξίμου κατὰ τὸ μέχρι τοῦδε χρονικὸν διάστημα ἐν Ρωσίᾳ. Ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ συνῆλθον πάντες οἱ ἀρχιεπίσκοποι, οἱ ἐπίσκοποι, πλεῖστοι ἀρχιμανδρῖται καὶ ἡγούμενοι καὶ γέροντες πολλῶν μονῶν μοναχοί, κατὰ δὲ τὴν πρώτην συνεδρίαν, συγκροτηθεῖσαν ἐν τοῖς τσαρικοῖς ἀνακτόροις,

παρέστη καὶ ὁ μονάρχης μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν αὐτοῦ Γιούρι καὶ Ἀνδρέου καὶ ἄλλων πριγκήπων, ἀρχόντων, βογιάρων καὶ βοεβοδῶν [10]. Ἐγένοντο δὲ καὶ ἐφεξῆς ἐπὶ δίμηνον ὅλον ἐπανειλημμέναι συνεδρίαι «ἵνα διὰ τῆς σκοπίμου παρατάσεως τῆς δίκης καταδειχθῇ τὸ πλῆθος καὶ ἡ σοβαρότης τῶν κατὰ τοῦ ἐπιφανοῦς κατηγορουμένου αἰτιάσεων καὶ ἡ δῆθεν πολυμερὴς ἐνοχή του» [11].

Ὁ Μάξιμος, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐκρίθη καὶ κατεδικάσθη δὶς ὑπὸ δύο συνόδων, τῷ 1525 καὶ τῷ 1531, καίτοι δὲ ἐσώθησαν περὶ ἀμφοτέρων *Διηγήσεις*, ἀλλ' ὅμως αὗται οὐ μόνον δὲν εἶνε τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῶν δικῶν, εἰ μὴ μόνον ἰδιωτικὰ ἱστορικὰ σημειώματα, προελθόντα κατὰ πᾶσαν βεβαιότητα ἐκ τῆς χειρὸς αὐτοῦ τοῦ Δανιὴλ [12], ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοῦτο εἶνε συντεταγμένα κατὰ τρόπον ἀποκλείοντα τὴν ἀξιοπιστίαν τοὐλάχιστον ὡς πρὸς ὅσα τίθενται εἰς τὸ στόμα τοῦ Μαξίμου. Εἰς τὰ πλεῖστα τῶν σημείων τῆς ἐπὶ συνόδου ἀκροαματικῆς διαδικασίας δὲν παρατίθενται αἱ εἰς τὰς αἰτιάσεις ἀπαντήσεις του, ὁσάκις δὲ ἀναφέρονται, οὐδεμία ἐγγύησις χωρεῖ περὶ τῆς γνησιότητος καὶ τῆς ἀκριβείας τῶν ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντων. Πλὴν τούτου, τοσαύτη σύγχυσις παρατηρεῖται κατὰ τὴν διαδικασίαν, ὥστε δὲν ἀποβαίνει σαφὲς διὰ τίνας κατηγορίας ἐδικάζετο ὑπὸ τῆς πρώτης συνόδου καὶ διὰ τίνας ὑπὸ τῆς δευτέρας. Διότι ἡ μὲν περὶ τῶν τῆς πρώτης ἀφήγησις εἶνε λίαν ἐλλιπής, περὶ τῶν κατ' αὐτὴν δ' ἐξετασθεισῶν ἐγκλήσεων ὑποχρεούμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν περὶ τῆς πρώτης συνόδου λεγομένων ἐν τῇ περὶ τῆς δευτέρας διηγήσει, διότι ἐν ταύτῃ λόγος γίνεται περὶ ἀμφοτέρων καὶ κατὰ τρόπον συγκεχυμένον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ἐκ τῆς ἐπισταμένης μελέτης τῶν οὕτω περιπεπλεγμένων δεδομένων δυνατὸς κατὰ προσέγγισιν προσανατολισμὸς φαίνεται καταλήγων εἰς τοῦτο, ὅτι κατὰ μὲν τὴν σύνοδον τοῦ 1525 ἡ κυρία καταγορία ἦτο ἐπὶ αἱρέσει· καθ' ὅσον δὲ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς περὶ τῶν τῆς συνόδου τοῦ 1531 διηγήσεως, πρὸς τῇ ἐγκλήσει ἐπὶ αἱρέσει ὁ Μάξιμος κατηγορήθη ἐπὶ κατακρίσει τῆς ὑπὸ τῶν ρώσων ἀντικανονικῆς διακοπῆς τῶν πρὸς τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως ἔκπαλαι ὑφισταμένων σχέσεων, ὡς καὶ ἐπὶ πολιτικῇ συνωμοσίᾳ καὶ ἐπὶ ἐγκλήματι καθοσιώσεως.

Οὕτω ὁ Μάξιμος, κατάφορτος δεινῶν συκοφαντικῶν αἰτιάσεων, πάσης προστασίας ἔρημος, ἐγκαταλελειμμένος ὑπὸ τῶν φίλων καὶ τῶν θαυμαστῶν του, θῦμα τῆς μήνιος τοῦ ἡγεμόνος, προσήχθη εἰς τὰ ἀνάκτορα ὡς ὁ ἔσχατος τῶν ἐγκληματιῶν, βορὰ τῆς λυσσώδους ἐκδικήσεως τοῦ μένεα πνέοντος κατ' αὐτοῦ μητροπολίτου Δανιήλ, εἰσαγγελεύοντος ἐν μέσῳ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐκείνης συνοφρυώσεως πολυαρίθμων ἀξιωματούχων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν μεγιστάνων.

Ὁ Μάξιμος προσήχθη εἰς τὴν σύνοδον κατηγορούμενος κυρίως ἐπὶ αἱρέσει ὡς πρὸς τὴν μετὰ τὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς «καθέδραν» αὐτοῦ. Ἀναλαβὼν ὁ Μάξιμος κατ' ἐντολὴν τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς τὴν διόρθωσιν τῶν ρωσικῶν λειτουργικῶν βιβλίων μήπω τελειοποιηθεὶς εἰς τὴν ρωσικὴν–σλαυωνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ Τριῳδίου, περιέπεσεν εἰς γραμματικὸν

διωρθωτικὸν σφάλμα κατὰ τὴν διόρθωσιν τῆς ἐν τῷ Πεντηκοσταρίῳ ᾀσματικῆς ἀκολουθίας τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως. Ὅπου δῆλ. ἐν τῷ κειμένῳ ὑπῆρχεν ἡ λέξις ***καθίσας, ἐκάθισας-σεντέ, σεντȝάϊ***-ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, ὁ Μάξιμος διώρθωσε ***σεντὲλ [γεσί], σεντέβ, σεντέβσȝιη*** ἐκ δεξιῶν.., νομίσας ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ ὀρθόν. Ἐν τῷ περισωθέντι ἀποσπάσματι τοῦ θέσιν πρακτικοῦ τῆς δίκης ἐπέχοντος σημειώματος ἡ κατηγορία διατυποῦται οὕτω: «Ὁ ἁγιορείτης μοναχὸς Μάξιμος ἔλεγε καὶ ἐδίδασκε πολλοὺς καὶ ἔγραφε περὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρα τοῦ Χριστοῦ ἦτο στιγμιαία καὶ προσωρινή· ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῷ παραδείσῳ παραμονὴ τοῦ Ἀδάμ καὶ ἡ κατέναντι αὐτοῦ πρόσκαιρος στάσις του (***ἐκάθισεν*** Ἀδάμ ἀπέναντι τοῦ Παραδείσου), τοιαύτη ἐγένετο καὶ ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρα τοῦ Χριστοῦ, ὄχι διαρκής. Ὅπου ἐν τοῖς βιβλίοις ἡμῶν ὑπῆρχεν: ***ὁ Χριστὸς ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ σεντὲ ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς ἢ σ ε ν τ ȝ ά ϊ*** (ἐνεστὼς) ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, αὐτὸς ἄλλο μὲν διέγραψεν, ἄλλο δὲ ἀπέξεσεν, ἀντ' αὐτοῦ δ' ἔγραψε ***σ ε ν τ ὲ β*** καὶ ***σ ε ν τ έ β σ ȝ α γ ο*** (ἀόριστος) ***ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός***, ἀλλαχοῦ δὲ ***σ ε ν τ ὲ λ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός***». Ἡ κατηγορία ὅτι ὁ Μάξιμος καὶ ἐδέχετο ἐν τούτῳ καὶ ἐκήρυττεν αἵρεσιν, πρεσβεύων δῆθεν, ὅτι ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἦτο παροδική, ἀποτελεῖ, προφανέστατα, ὡς λέγει καὶ ὁ Γολουμπίνσκιη, «ἐσχάτην ἀνοησίαν»[13]. Ὁ Μάξιμος, ἀτελῶς ἔτι γινώσκων τὴν σλαυωνικὴν καὶ τὴν ρωσικήν, ἔχων δὲ ὑπ' ὄψιν τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον, ἔνθα ἐν ταῖς περὶ ὧν ὁ λόγος ἐκφράσεσι κεῖται ἀόριστος ***ἐκάθισας, ἐκάθισεν, καθίσας***, ἐνόμισεν ὅτι οὗτος πιστότερον καὶ ὀρθότερον δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν σλαυωνικὴν οὐχὶ διὰ παρατατικοῦ καὶ ἐνεστῶτος, ἀλλὰ δι' ἀορίστου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐλεγχόμενος ὡς κακῶς μεταφράσας ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἔποψίν του, ἐφ' ᾧ καί, ὅταν τῷ ἀνεγνώσθη ἡ κατηγορία, ἀπήντησεν ὅτι οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ κειμένου (ἐν τῷ ἐνεστῶτι) καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ διορθώσεως (διὰ τοῦ ἀορίστου), ἀφοῦ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κεῖται ἀόριστος[14]. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, παρὰ πᾶσαν τὴν ἀφθονίαν τῶν ὑπὸ τοῦ συνέδρου Δοσιθέου, ἐπισκόπου Σόρσκιη καὶ Ποντόνσκιη, προσαχθέντων ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων κειμένων-προφανῶς προσυλλεχθέντων ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ[15],- ὁ Μάξιμος εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ὀρθῶς ἀπέδωκε τὸ πρωτότυπον, ὡς μὴ ἐννοῶν τὴν μεταξὺ τοῦ ***σεντὲ*** καὶ ***σεντὲλ*** διαφοράν, ὅθεν καὶ ἐξεπλήττετο διὰ τὴν ἐπὶ αἱρέσει κατηγορίαν, εἶνε λίαν ἀμφίβολος ἡ πληροφορία τοῦ «πρακτικοῦ» ὅτι, ὁμολογήσας τὸ σφάλμα του, ὅπερ ἀπέδωκεν εἰς ἄγνοιαν τῆς διαφορᾶς τῶν ἐκφράσεων καὶ δι' ὅπερ κατέστησε τάχα ὑπευθύνους τοὺς βοηθούς του, μεθ' ὧν ἐξηγεῖτο λατινιστί, ἐζήτησε παρὰ τῆς συνόδου συγγνώμην. Ἀλλὰ κἂν ἔτι τοῦτο πράγματι συνέβη, δι' οὐδένα ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μάξιμος ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὑπερήσπιζεν οὐχὶ αἵρεσιν, ἀλλ' ἁπλῶς ἐσφαλμένην μετάφρασιν, διότι ταύτην ἀκριβῶς ἐξελάμβανεν ὡς ὀρθήν, ὡς ὀρθῶς συνάγει ὁ αὐτὸς ρῶσος ἱστορικός. Κἄν, λοιπόν, τὰ πράγματα συνέβησαν ὡς ἐκθέτει αὐτὰ ἡ περὶ τῆς δίκης διήγησις, τὸ σφάλμα τοῦ Μαξίμου συνίστατο οὐχὶ εἰς

ὑποστήριξιν αἱρέσεως, ἀλλ' εἰς ὑποστήριξιν ἐσφαλμένης μεταφράσεως. «'Αλλ' ὡς εἶνε φανερόν, διὰ τούτου μόνον τοῦ μέσου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ αἱρετικός, ἤτοι τοῦ qui pro quo, νὰ χαρακτηρισθῇ δῆλα δὴ τὸ ἀκούσιον μεταφραστικὸν σφάλμα ὡς αἵρεσις. Ταύτης ἀκριβῶς τῆς δυνατότητος ἐπωφελήθη ὁ μητροπολίτης: κατὰ τοῦ Μαξίμου ἀπηγγέλθη κατηγορία· οὗτος ἐπέμεινεν ἐπὶ τοῦ ὀρθοῦ τῆς μεταφράσεως· τοῦτο σκοπίμως ἐξελήφθη ὡς ἐπιμονὴ εἰς αἱρετικὴν δόξαν, ἣν περιεῖχεν ἡ δῆθεν ὀρθὴ μετάφρασις,–καὶ ἀνεκήρυξαν, λοιπόν, αὐτὸν αἱρετικόν»[16]. Τὸ γεγονὸς εἶνε, ὅτι μόνον μετὰ πάροδον ἐτῶν, ὅτε πλέον ὁ Μάξιμος εἶχεν ἐκμάθει τὴν γλῶσσαν, ἀντελήφθη καὶ ἀνεγνώρισε τὸ μεταφραστικόν του τοῦτο σφάλμα, ἐφ' ᾧ καὶ ἐν τῇ ἑαυτοῦ μετὰ πολὺν χρόνον γραφείσῃ *'Ομολογίᾳ πίστεως* ἔλεγεν: «'Επειδὴ δέ τινες, κινούμενοι ἐξ ἐχθρότητος πρός με, προβάλλονται πρὸς κατασυκοφάντησίν μου γραφήν μού τινα κατὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην μετάφρασιν τοῦ Τριῳδίου (γρ. Πεντηκοσταρίου), δι' ἧς ἐπιδιώκουσι νά με ἐμφανίσωσιν ὡς αἱρετικόν, ἔκρινα ἐπάναγκες νὰ διασαφήσω δι' ὀλίγων τὰ κατ' ἐμέ, ἵνα μὴ καὶ ἄλλοι περιπέσωσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἁμάρτημα τῶν ἀδίκως ἀθῷον ἄνθρωπον καταδικασάντων. 'Εν τοῖς στιχηροῖς, δῆλον ὅτι, τῆς ὑπερφυοῦς ἐν σαρκὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ οἱ συκοφάνται μου εὑρόντες ἄστοχόν τινα λέξιν *σεντέλ γεσὶ* καὶ ἄλλην *σεντέβ,* εἶπον: ἰδοὺ ὁ Μάξιμος σαφῶς ἀποκρούει ὅτι ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καθέδρα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἶνε σύνθρονος καὶ συναιώνιος, ἐφ' ὅσον τὰ *σεντέλ γεσὶ* καὶ *σεντὲβ* εἶνε χρόνου παρῳχημένου καὶ οὐχὶ ἐνεστῶτος καὶ διαρκοῦς· ἐλέγχεται οὕτω ὁ Μάξιμος ἀπὸ τοῦδε φρονῶν τὸν Μονογενῆ ἐκβεβλημένον τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καθέδρας. Ταῦτα, λοιπόν, εἶνε, κατὰ τοὺς συκοφάντας μου, τὰ φρονήματα καὶ ἡ ἐνοχή μου. 'Εγὼ ὅμως ἐπὶ μάρτυρι αὐτῷ τῷ μόνῳ καρδιογνώστῃ Θεῷ, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἀποκρύπτεται, ὁμολογῶ ὑμῖν τοῖς θεοφιλέσιν ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ, ὅτι οὔτε τότε ἐφρόνουν τὰ βλάσφημα ταῦτα, οὔτε νῦν φρονῶ, οὐδὲ καὶ ἐφεξῆς θὰ φρονῶ περὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ, ὡς οἱ συκοφάνται μου ἀδίκως διαβάλλουσι· μὴ δῴη μοι Κύριος καταξιωθῆναι τῆς μελλούσης μετὰ τῶν εὐσεβῶν κοινωνίας καὶ τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ φοβεροῦ Κριτοῦ παραστάσεως, ὅταν ἔλθῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, ἀλλ' ἐκβληθείην τῆς αἰωνίας αὐτῶν δόξης καὶ χαρᾶς καὶ μετὰ τοῦ κακοδόξου 'Αρείου κατακριθείην εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον. 'Εγὼ μετὰ τοῦ θείου ἀποστόλου Παύλου διαρρήδην κηρύττω καὶ ὅλῃ ψυχῇ καὶ γλώσσῃ φθέγγομαι: «Ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς καὶ χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, δι' ἑαυτοῦ καθαρισμὸν ποιησάμενος τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν *ἐκάθισεν* (*σεδὲ*) ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς» καὶ τὰ λοιπά[17]. οὕτω ἐπὶ πάσας τὰς ἡμέρας καὶ τὰς νύκτας ψάλλω καὶ ἐξαγγέλλω μετὰ πάντων τῶν πιστῶν: «καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον (*σεντιάσιτσια*)[18] ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός», κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἐν τῇ καθημερινῇ δοξολογίᾳ ψάλλω, εὐλογῶ, δοξολογῶ καὶ λέγω «Κύριε ὁ Θεός, ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρός, ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου, ἐλέη-

σον ἡμᾶς, ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου· πρόσδεξαι τὴν δέησιν ἡμῶν ὁ καθήμενος *(σεντἰάϊ)* ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καὶ ἐλέησον ἡμᾶς» κτλ. Ἐπὶ τούτοις δ' ἔστω γνωστὸν ὑμῖν τοῖς θεοφιλέσιν ἐπισκόποις καὶ ἐκλαμπροτάτοις πρίγκηψιν καὶ βογἰάροις, ὅτι κατὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ διεξαγωγὴν τῆς διορθώσεως τοῦ Τριῳδίου (γρ. Πεντηκοσταρίου) λατινιστὶ ἐγὼ ὑπηγόρευον εἰς τοὺς ὑμετέρους μεταφραστὰς Δημήτριον καὶ Βλάσιον λόγῳ μὴ τελείας τότε ὑπ' ἐμοῦ ἐκμαθήσεως τῆς ὑμετέρας γλώσσης· ἄν δέ τι φαίνεται εἰς ὑμᾶς βλάσφημον εἰς τὰς λέξεις ἐκείνας *σεντὲλ γἰεσί, σεντέβ,* δίκαιον εἶνε νὰ ἀποδώσητε αὐτὰς οὐχὶ εἰς ἐμέ, ἀλλ' εἰς ἄτοπον παρανόησιν· διότι, ἄν εἶχον γνῶσιν τοῦ πράγματος, δὲν θὰ ἐσιώπων, ἀλλὰ θὰ διώρθουν τὴν τοιαύτην ἀνόητον γραφήν. Διότι τί με ὠφελοῦσι τὰ μαῦρα αὐτὰ ράσα καὶ αἱ προσευχαὶ καὶ ἡ μοναχικὴ ζωὴ καὶ αἱ πολυχρόνιοι αὗται θλίψεις μου[19], ὅταν ἐκφέρω βλασφημίας κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρός μου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὃν ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων ἐλπίζω;»[20]

Ἐκ τοῦ πρακτικοῦ τῆς συνόδου τοῦ 1531 συνάγεται, ὅτι ὁ Μάξιμος ἐν τῇ παρούσῃ συνόδῳ κατηγορήθη καὶ δι' ἄλλην μεταφραστικὴν «αὐθαιρεσίαν», περὶ ἧς ὅμως σιωπᾷ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν «πρακτικοῦ», ἴσως διότι εἰς αὐτὴν δὲν ἀπεδόθη πρωτεύουσα σημασία, ὡς τοῦτο ἐγένετο μετὰ ταῦτα[21]. Ταύτης μνεία γίνεται καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Ζηνοβίου Ὀτένσκιη, μαθητοῦ, συναγωνιστοῦ καὶ ὁμοτύχου τοῦ Μαξίμου. Κατηγορήθη δῆλον ὅτι ὁ Μάξιμος ὅτι συνίστα ὅπως εἰς τὸ ια' ἄρθρον τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως μὴ λέγηται «*τσἰαγἰοὺ* (=ἐλπίζω) ἀνάστασιν νεκρῶν»», ἀλλὰ *ζἰντοῦ* (=προσδοκῶ), διότι τὸ μὲν ἐλπίζειν δὲν ἐνέχει βεβαιότητα περὶ τῶν μελλόντων, ἐνῷ διὰ τοῦ προσδοκᾶν ἀναμένεται τὸ ἀσφαλῶς συμβησόμενον. Ὁ Ζηνόβιος ἀναφέρων ταῦτα προσθέτει «ὁ Μάξιμος Γραικὸς εἶνε πολυμαθέστατος καὶ ἐντριβὴς περὶ τὴν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μετάφρασιν εἰς τὴν λατινικήν. Ὅταν ἦλθεν ἐξ Ἁγίου Ὄρους καὶ ὁ μέγας δοὺξ τὸν διέταξε νὰ μεταφράσῃ τὸν ἡρμηνευμένον Ψαλτῆρα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρωσικήν, ἀνεζήτησεν ἑρμηνευτὰς λατινομαθεῖς, καὶ αὐτὸς μὲν μετέφραζε τὸν Ψαλτῆρα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικήν, οἱ δὲ λατινομαθεῖς μεταφρασταὶ ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ρωσικήν, διότι ὁ Μάξιμος ἐλάχιστα ἐνόει τὴν ρωσικήν. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ υἱοῦ του Βασιλείου ἀνεφάνη μία αἵρεσις ἄθεος, πολλοὶ δὲ τῶν ἐν τέλει καὶ δημόσιοι ἄνδρες παρεσύρθησαν εἰς αὐτὴν[22]. Τότε οἱ μεγάλοι δοῦκες, καὶ ἰδίως ὁ Βασίλειος, ἔστησαν κατὰ τῆς ἀσεβείας δίκην καὶ ἐξωλόθρευσαν τοὺς βλασφήμους διὰ πυρᾶς, πολλοὶ δὲ τῶν ἀρχόντων ἐκ φόβου πρὸ τοῦ ἡγεμόνος ἀπέπτυσαν τὴν ἀσέβειαν, ἀλλὰ πρὸς τὸ θεαθῆναι μόνον, καὶ οὐχὶ εἰλικρινῶς, αὐτοὶ δὲ εἶνε καὶ οἱ ἐπινοήσαντες δολιότητα κατὰ τοῦ ἱεροῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ἐκλόνησαν τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰσήγαγον καινοτομίαν λέγοντες, ὅτι ἡ λέξις *τσἰαγἰοὺ* ἔχει ἀόριστον ἔννοιαν, ὁ δὲ Μάξιμος παρέλαβε τοῦτο παρὰ τῶν μεγιστάνων. Ἐγὼ νομίζω–ἐπιλέγει ὁ Ζηνόβιος–ὅτι καὶ τοῦτο εἶνε δολία ἐπίνοια ἀνθρώπων ἀγροίκων τὸν νοῦν, εἰσαγόντων εἰς τὰ κείμενα τῶν βιβλίων λαϊκὰς ἐκφράσεις, ἐνῷ, κατ' ἐμέ, μᾶλλον προσήκει διὰ τῆς γλώσσης τῶν βιβλίων

νὰ διορθοῦται ἡ κοινὴ λαϊκὴ γλῶσσα, ἢ νὰ εὐτελίζωνται τὰ κείμενα διὰ λαϊκῶν λέξεων»[23].

3. Βυζάντιον καὶ Μόσχα.

Ἄλλη κεφαλαιώδους σημασίας κατηγορία ἀπηγγέλθη κατὰ τοῦ Μαξίμου ὡς κατακρίνοντος τοὺς ρώσους διὰ τήν, παρὰ τὴν ἔκπαλαι κρατοῦσαν τάξιν, αὐτογνώμονα αὐτῶν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως ὡς τελοῦντος ὑπὸ τοὺς τούρκους, καὶ διὰ τὴν ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀποσιώπησιν τοῦ μνημοσύνου αὐτοῦ. «Ἔπειτα σύ, Μάξιμε-λέγεται ἐν τῷ πρακτικῷ-πρὸς πολλοὺς ἐδῶ ἐν Μόσχᾳ ἔλεγες ὅτι διὰ τὸν μέγαν δοῦκα καὶ τὸν μητροπολίτην ψάλλουν πολυχρόνιον καὶ τοὺς αἱρετικοὺς ἀναθεματίζουν, τοῦτο ὅμως πράττουν οὔτε κατὰ τὴν Γραφήν, οὔτε κατὰ τοὺς κανόνας, καὶ ὅτι ὁ μητροπολίτης καθίσταται ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ἐν Μόσχᾳ καὶ οὐχὶ ἐν ΚΠόλει ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου». Τὴν ἀσάφειαν τῆς φράσεως «τοὺς αἱρετικοὺς ἀναθεματίζουν» ἐπιχειρῶν νὰ διαλευκάνῃ ὁ Γολουμπίνσκιη, λέγει ὅτι ἢ αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ νοεῖται δι' αὐτῆς ἡ ὑπὸ τῶν ρώσων ἀπομάκρυνσις ἀπ' αὐτοῦ ὡς αἱρετικοῦ, ἢ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετ' αὐτὴν παρελείφθησαν αἱ λέξεις «καὶ τὸν Πατριάρχην δὲν μνημονεύουν».

Πράγματι, ὁ Μάξιμος ἐν πραγματείᾳ γραφείσῃ πρός τινα κληρικὸν ἔθετεν ἀπροκαλύπτως τὸ ζήτημα: διὰ ποῖον λόγον ἀποκηρύττετε τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως; Ἡ πραγματεία ἐπιγράφεται *Πρὸς τοὺς ἀρνουμένους τὴν κατάστασιν* (τῶν μητροπολιτῶν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως) *καὶ ἐνυπογράφως ὁρκιζομένους ἐνώπιον τοῦ ρώσου μητροπολίτου καὶ συμπάσης τῆς ἱερᾶς συνόδου νὰ μὴ δέχωνται κατάστασιν εἰς τὴν μητρόπολιν καὶ εἰς ἐπισκοπὴν παρὰ τοῦ Πάπα Ρώμης τοῦ λατινικοῦ δόγματος καὶ παρὰ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως ὡς τελοῦντος ἐν χώρᾳ ὑπεξουσίᾳ εἰς τὸν ἐθνικὸν βασιλέα τῶν ἀθέων τούρκων, τὸν καθιστάμενον δ' ὑπ' αὐτῶν νὰ μὴ δέχωνται*[24]. Τὸν Πάπαν Ρώμης-λέγει ὁ Μ.-ὡς ἐκπεσόντα τῆς χορείας τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, ἄξιον καὶ δίκαιον καὶ σφόδρα ἀναγκαῖον εἶνε νὰ ἀποστρέφεσθε καὶ ἀποκηρύττετε· τὸν ἐν ΚΠόλει ὅμως Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ἐμμένοντα ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ καὶ τῷ θείῳ νόμῳ καὶ τηροῦντα μέχρι τοῦν νῦν τὴν χάριν τῆς χειροτονίας, διὰ ποίαν ἐνοχὴν ἀποκηρύττετε, ὦ θαυμάσιοι, ἀφοῦ μάλιστα προεπαγγέλλεσθε ἐνυπογράφως ὅτι θὰ τηρῆτε πιστῶς τοὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνας, ἀφ' ὧν διδασκόμεθα νὰ μὴ ἀποχωριζώμεθα τοῦ πατριάρχου μας ἐφ' ὅσον ὀρθοδόξως προΐσταται τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλασίας; Ἂν δέ, κατὰ δικαίαν τοῦ Θεοῦ κρίσιν, ἀπωλέσθησαν οἱ ὀρθόδοξοι βασιλεῖς καὶ ἀντ' αὐτῶν παρεχωρήθη νὰ βασιλεύσωσιν ἄπιστοι βασανισταὶ καὶ διῶκται τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τοῦτον δὲ τὸν λόγον ἀπεχθάνεσθε τὴν ἀπὸ ΚΠόλεως χειροτονίαν, πρώτιστα πάντων μάθετε ὅτι τὰ ἅγια οὐδαμῶς μολύνονται ἐκ τῆς δεσποτείας τῶν ἀσεβῶν, ὡς τοῦτο εἶνε φανερὸν ἐκ τῆς ἐπὶ 300 ἔτη μετὰ τὴν Ἀνάληψιν μέχρι τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου κυριαρχίας τῶν ἀσεβῶν διωκτῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ συμπάσης τῆς οἰκουμένης. Ἡ Ἐκκλησία-δια-

πιστοῖ περαιτέρω ὁ Μ.–ὡς ὁ ἥλιος ἔλαμπεν ἐν μέσῳ τῆς ἀσεβείας, δι' ἀπείρων θαυμάτων καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος κατακοσμουμένη, οὐδὲν δ' ἔθνος ἀπέστη αὐτῆς, ὡς τάχα μολυνθείσης ἐκ τῆς ἐπικυριαρχίας τῶν ἀσεβῶν, ὡς κακῶς φρονεῖς. Ἔπειτα δὲ διδαχθήτω ἡ ὁσιότης σου, ὅτι ἡ ἱερωσύνη εἶνε ἡ καὶ τὸν βασιλέα χρίουσα καὶ στέφουσα καὶ καθιστῶσα καὶ οὐχὶ ἡ βασιλεία τοὺς ἱεράρχας, διὸ καὶ τὴν χεῖρα τῶν ἱεραρχῶν εὐλαβῶς ἀσπάζονται οἱ βασιλεῖς ὡς ἡγιασμένην παρὰ Θεοῦ καὶ τὴν κεφαλὴν προσκλίνουν, ὡς καὶ ὁ λοιπὸς λαός, ὅταν διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ εὐλογοῦνται· διότι ἡ ἱερωσύνη πλεῖόν ἐστι τῆς γηΐνης βασιλείας, χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται [25]. Ὥστε κἂν ἡ θεία δίκη ἐκδιώκῃ τοὺς κοσμικοὺς βασιλεῖς, ὅμως οἱ πνευματικῶς ἄρχοντες δὲν ἀποβάλλουσι τὴν θείαν χάριν, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐν αὐτῇ καὶ κραταιοῦνται, τηρούμενοι ἐν πάσῃ ὀρθοδοξίᾳ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀσεβῶν. Ὅσῳ δὲ εἶνε ἀξιέπαινον τὸ ἀποστρέφεσθαι τοὺς αἱρετικούς, τόσῳ ἀξιόμεμπτον καὶ ἀπάγον τῆς σωτηρίας τὸ ἀποσχοινίζεσθαι ἀπὸ τῶν ὀρθοδόξως ἀρχιερατευόντων.

Ἡ τῶν ρώσων ἀντίληψις αὕτη περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἐπὶ ὀρθοδόξου λαοῦ ἐξουσία ἀπίστων συνεπάγεται καὶ φθορὰν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως εἶχε ρίζας τόσον βαθείας, ὥστε ὁ Μάξιμος ἐθεώρησεν ἐπάναγκες νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ θέμα διὰ πλειόνων ἐπιχειρημάτων. Ἡ σχετικὴ πραγματεία του ἐπιγράφεται ***Περὶ τοῦ ὅτι οὐδαμῶς μολύνονται τὰ ἅγια κἂν ἐπὶ πολλὰ ἔτη κατέχωνται ὑπὸ τῶν ἀγαρηνῶν***[26], κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα ἐγράφη διὰ τὸν αὐτὸν κληρικόν. «Πρό τινων ἡμερῶν μοὶ ἔλεγες–γράφει ὁ Μ.–ὅτι ἰδίως σήμερον Ἱερουσαλὴμ εἶνε καὶ θὰ λέγεται ἡ βασιλεύουσα πόλις τῆς εὐσεβοῦς Ρωσίας μεγαλώνυμος Μόσχα, διότι ἡ παλαιὰ Ἱερουσαλὴμ ἠχρηστεύθη, ἐφ' ὅσον ἐπὶ πολλὰ ἔτη κατέχεται ὑπὸ τῶν ἀσεβῶν σαρακηνῶν· περὶ τούτου δ' ἐπιθυμῶ νὰ εἴπω τινὰ πρὸς τὴν σὴν ὁσιότητα, τιμιώτατε πάτερ, διότι δὲν θεωρῶ ὀρθὸν νὰ μὴ ἐκριζώσω ἀπὸ τὸν νοῦν σου τὴν ἐσφαλμένην ταύτην ἀντίληψιν. Πράττω δὲ τοῦτο–λέγει ὁ Μ.–οὐχὶ φθονῶν διὰ τὴν τοιαύτην ὀνομασίαν τῆς ἐνδοξοτάτης πόλεως Μόσχας–μή μοι γένοιτο τοιαύτη ἀσέβεια, διότι ἐγὼ ἐξ ἀρχῆς ἠγάπησα καὶ ἐξετίμησα τὴν ἔνδοξον πόλιν Μόσχαν καὶ πάντοτε ἀγαπῶ αὐτὴν καὶ ἐν μεγάλῃ ἔχω τιμῇ καὶ πάντοτε ὑπὲρ αὐτῆς εὔχομαι–.'Αλλὰ ἐπιθυμῶ νά σοι ὑπομνήσω, ὅτι τὰ ἅγια δὲν ἀποβάλλουσι τὴν ἁγιότητά των κἂν ἔτι κατέχωνται αἱ πόλεις κατὰ τὴν ἀνεξιχνίαστον τοῦ Κυρίου βουλήν, «ἀμετάκλητα γὰρ τὰ χαρίσματα καὶ ἡ κλῆσις τοῦ Θεοῦ» [27]. Κατὰ τοὺς πατέρας μάλιστα, μείζονα ἀξίαν ἔχει τὸ τιμᾶν ἄνθρωπον ἢ πόλιν ἢ χώραν, ὅταν θλῖψιν μᾶλλον ἢ δόξαν καὶ ἔπαινον προκαλῇ ἡ κατάστασίς των, διότι δὲν ἀφανίζονται τὰ ἐν αὐταῖς ἅγια. Ὡς ἄνθρωπος τρίβων τῶν Γραφῶν θὰ ὤφειλες νὰ γνωρίζῃς, ὅτι, καίτοι ἐπὶ πολλὰ ἔτη μετὰ τὸν Σολομῶντα καὶ μέχρι τῆς αἰχμαλωσίας Βαβυλῶνος καὶ αὐτῆς τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ποικιλοτρόπως ἐμολύνθη ὁ ἱερὸς ναὸς καὶ ὑπὸ πολλῶν ἰουδαίων βασιλέων δι' εἰδώλων καὶ εἰδωλοθύτων, μάλιστα δὲ ὑπὸ τοῦ διαβοήτου ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἀλλὰ καὶ θερμοτάτῃ μετανοίᾳ, Μανασσῆ, ἐν τούτοις οὐδαμῶς ἐμειώθησαν τὰ θαύματα· μάρτυρες ὁ Ἡσαΐας καὶ ὁ Ἱερε-

μίας. Καὶ ἐν Σαμαρείᾳ ἑλληνικὰ ἐστήθησαν εἴδωλα, ἀλλ' οὔτε τοῦτο ἐκώλυσε τὴν θείαν χάριν, οὐδ' ἠφανίσθη ἀπ' αὐτῶν τὸ προφητικὸν χάρισμα· μάρτυρες ὁ 'Ηλιού, ὁ 'Ελισαιέ, ὁ Μιχαίας καὶ οἱ ἄλλοι προφῆται. Καὶ μετὰ τὴν ἐρήμωσιν δὲ τῆς χώρας ἐκείνης καὶ τὴν διασπορὰν τῶν κατοίκων της, ἡ θεία χάρις δὲν ἐξέλιπεν, ἀλλ' ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται ἐν αὐτῇ, οὐ μόνον δὲ ἐπὶ τῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ Γῇ παρανομούντων ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ὅταν οὗτοι ἦσαν αἰχμάλωτοι ἐν ξένῃ χώρᾳ.., διότι καὶ ἐκεῖ οἱ προφῆται καὶ οἱ νομοδιδάσκαλοι ἐπεσκέπτοντο αὐτοὺς καὶ παρεμύθουν, στηρίζοντες ἐν τῇ σωτηρίῳ πίστει. Τὸ αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν σαρακηνῶν κατάκτησιν τῆς 'Ιερουσαλήμ· ἡ χάρις τοῦ ἐκεῖ σταυρωθέντος καὶ ταφέντος Σωτῆρος δὲν ἀπέλιπε τὸν ναὸν τῆς 'Αναστάσεως, ἀλλὰ παρέμενεν ἁγιάζουσα καὶ δοξάζουσα αὐτὴν διὰ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἔργων θεοφόρων πατέρων, ἀρχιερέων, ἱερέων καὶ ὁσίων μοναχῶν. Καὶ μαρτυρεῖ ἡ ἐπὶ Σωφρονίου ἐν 'Ιεροσολύμοις σύνοδος καὶ ἄλλη κατὰ τῶν εἰκονομάχων αὐτόθι, ὡς καὶ τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ «χαῖρε, Σὼν ἁγία, Μῆτερ τῶν 'Εκκλησιῶν, Θεοῦ κατοικητήριον, σὺ γὰρ ἐδέξω πρώτη ἄφεσιν ἁμαρτιῶν διὰ τῆς 'Αναστάσεως»... Γνώριζε, ὅτι τότε μόνον μολύνονται αἱ πόλεις τῶν πιστῶν καὶ τὰ ἐν αὐταῖς ἅγια, ὅταν οἱ ἐν αὐταῖς ζῶντες ἀπομακρύνωνται ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ. 'Εφ' ὅσον ὅμως ἔχονται τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως καὶ δι' αὐτὴν ὑφίστανται κρατερῶς πᾶσαν θλῖψιν καὶ προσβολὰς ἀπὸ τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν ἢ τῶν κακοδόξων αἱρετικῶν, τὰς πόλεις αὐτῶν μεταβαλλόντων εἰς φυλακάς, ἐν αἷς ἐγκλείονται οἱ θεοφόροι μάρτυρες, ἐφαρμόζεται ὁ περὶ τῶν ἕνεκεν δικαιοσύνης δεδιωγμένων μακαρισμός... Καὶ τοῦτο ἀκόμη ἐνθυμήθητι–προσθέτει ὁ Μ.– πόσων αἱμάτων μαρτυρικῶν ἐπλήρωσαν οἱ διῶκται πόλεις καὶ χώρας πάσης τῆς οἰκουμένης, διὰ πόσων δ' εἰδώλων καὶ εἰδωλοθύτων τὰς ἐμόλυναν· παρὰ ταῦτα, ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀήττητος αὐτοῦ δύναμις δὲν ἐγκατέλιπε τοὺς διωκομένους, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπλήρου αὐτοὺς θαυμάτων καὶ ἄλλων πνευματικῶν χαρισμάτων. Μὴ ὑποτίμα, λοιπόν, τὴν 'Ιερουσαλήμ–συμβουλεύει ὁ Μ.– ἣν ᾑρετίσατο ὁ Κύριος κατοικητήριον ἑαυτῷ· τὸ ἅγιον φῶς ἐξακολουθεῖ κατὰ τὸ μέγα Σάββατον νὰ ἀνάπτῃ τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Σωτῆρος κανδήλαν· «ἐπὶ τῆς γῆς μία ὑπάρχει καὶ εἶνε ἡ 'Ιερουσαλήμ, καὶ μία εἶνε ἡ ἰουδαϊκὴ γῆ, ἡ ἐν ᾗ ὁ Χριστὸς ἐγεννήθη καὶ ἐν 'Ιορδάνῃ ἐβαπτίσθη καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Θαβὼρ μετεμορφώθη καὶ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἐσταυρώθη καὶ ἐτάφη ἐκεῖ που πλησίον καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀνέστη καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἡμέρᾳ μετὰ τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν ἀπὸ τοῦ "Ορους τῶν ἐλαιῶν εἰς οὐρανοὺς ἀνελήφθη, ὅθεν καὶ ἔπεμψεν, ὡς ἐπηγγείλατο, τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐπὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ μαθητάς».

'Η πᾶσα, λοιπόν, ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἐνοχὴ τοῦ Μαξίμου, κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ κατηγορητηρίου, συνίστατο ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ὅτι ἐτόλμα νὰ λέγῃ πρὸς τοὺς ρώσους δυσάρεστον δι' αὐτοὺς ἀλήθειαν, πρὸς ἀνασκευὴν τῆς ὁποίας οἱ κατήγοροι καὶ οἱ κριταὶ αὐτοῦ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ προσαγάγωσιν ἱκανοποιητικὰ ἐπιχειρήματα, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐξ ὅσων περὶ τοῦ ζητήματος τῶν σχέσεων πρὸς τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως εἶπεν ὁ Μάξιμος ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1531, διότι ἐν τῇ περὶ τῆς συνόδου

τοῦ 1525 δηλώσει δὲν ἀναφέρεται τί ἀπελογήθη μετὰ τὴν διατύπωσιν τῆς ἐν λόγῳ κατηγορίας [28].

Ἵνα κατανοηθῇ ἡ τοιαύτη τοῦ Μαξίμου θέσις ἐν τῷ ζητήματι τῶν μεταξὺ τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου σχέσεων, διαφωτιστικὴ τυγχάνει σύντομος ἀνασκόπησις τῆς ἱστορίας αὐτῶν ἀφ' ἧς οἱ ρῶσοι ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ τοῦ Βυζαντίου.

Κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν αὐτῶν χρόνους οἱ ρῶσοι, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν, κηδεμονείαν καὶ χειραγωγίαν τῶν φωτιστῶν των, τῶν ὁποίων καὶ ἄλλως ἀνεγνώριζον τὴν ἀσύγκριτον ὑπεροχὴν εἰς γνῶσιν, ἐμπειρίαν, μόρφωσιν καὶ παντοῖον πολιτισμόν. Τούτου ἕνεκα τὸν ἕλληνα ἐδέχοντο ὡς διδάσκαλον καὶ καθοδηγὸν καὶ εἶχον ἐν παντὶ ὡς πρότυπον ἐνώπιόν των πρὸς μίμησιν. Τὸ ἑλληνικὸν κῦρος καὶ ἡ αὐθεντία ἐπεξετείνετο εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν τῆς ζωῆς· πᾶσαι αἱ λεπτομέρειαι τοῦ θρησκευτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἔτι βίου, πᾶσα τάξις, πᾶς θεσμὸς καὶ νόμος, πᾶν ὅ,τι συνετέλεσεν εἰς θεμελίωσιν ἀληθοῦς ἱστορικῆς ζωῆς, ἐπετεύχθη ὑπὸ τὴν ἄμεσον τῶν ἑλλήνων χειραγωγίαν. Ἕλληνες ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι μητροπολῖται, ἐπίσκοποι καὶ διδάσκαλοι τῶν ρώσων, καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ πρῶτοι τὰς τέχνας εἰσαγαγόντες καὶ διδάξαντες. Ὀρθῶς δ' ἐλέχθη ὅτι οὐδεὶς οὐδέποτε λαὸς εὐηργετήθη οὕτως ὑπ' ἄλλου λαοῦ, ὡς ὁ ρωσικὸς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ [29]. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ὅπου ἐντονώτερον καὶ πλατύτερον ἐξεδηλοῦτο ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις, ἦτο ἡ περιοχὴ τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Ἐπί τινας αἰῶνας ἡ Ρωσία ἀπὸ ἐπόψεως διοικητικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἦτο ἁπλῶς τμῆμα τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως· οἱ μητροπολῖται - πρωθιεράρχαι τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐξελέγοντο καὶ ἐγκαθιδρύοντο ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου· πάντα τὰ ἐν Ρωσίᾳ προκύπτοντα ζητήματα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, αἱ ἀπορίαι, αἱ ἀμφισβητήσεις καὶ αἱ ἔριδες, ἐλάμβανον τὴν ἔγκυρον αὐτῶν λύσιν ἐν ΚΠόλει ὑπὸ τῶν ἀνεχόντων τὴν ἀνωτάτην ἐπὶ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐποπτείαν Πατριαρχῶν, διὰ γραμμάτων ἢ καὶ ἀπεσταλμένων ρυθμιζόντων αὐτὰ πρωθιεραρχικῶς καὶ τελεσιδίκως. Πρὸς τοὺς Πατριάρχας δ' ἀπηυθύνοντο οὐ μόνον οἱ μητροπολῖται καὶ οἱ ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες, ὅθεν καὶ οἱ Πατριάρχαι ἀπ' εὐθείας πρὸς αὐτοὺς ἔγραφον [30].

Ἀπὸ τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσελεύσεως τῶν ρώσων [31], καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ πρώτου πρωθιεράρχου τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας Λέοντος (991 ἢ 992) μέχρι καὶ τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Ἰσιδώρου (1437-1441) πάντες σχεδὸν οἱ ἐν Ρωσίᾳ (Κιέβῳ καὶ Μόσχᾳ) κατασταθέντες μητροπολῖται, πλὴν ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, δικαιολογηθεισῶν ὑπὸ τῶν περιστάσεων, ἦσαν ἕλληνες, ἐκλεγόμενοι καὶ χειροτονούμενοι ἐν ΚΠόλει καὶ καθιστάμενοι ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἰς ὃ καὶ εἶχον τὴν ἀναφοράν [31α]. Ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ρῶσοι κληρικοὶ ὑπεδεικνύοντο ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων ὡς ὑποψήφιοι μητροπολῖται, ἀπεστέλλοντο εἰς ΚΠολιν πρὸς ἐκλογὴν καὶ χειροτονίαν καὶ ἐπανήρχοντο μετὰ ἐνθρο-

νιστηρίων πατριαρχικῶν γραμμάτων πρὸς κανονικὴν ἐνθρόνισιν. Ἕνεκα ὅμως διαφόρων περιστατικῶν οὐ μόνον διεκόπη ἡ τοιαύτη ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐξάρτησις, ἀλλὰ καὶ ἡ καθ' ὅλου πρὸς τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως σχέσις μετεβλήθη ἄρδην ἐκ λόγων καὶ πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν.

Κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ προϊοῦσα ἀνάπτυξις τῆς πολιτικῆς ἰσχύος τῶν ρώσων, ἰδίως μετὰ τὴν κατίσχυσιν τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μόσχας ἐπὶ τῶν διεσπασμένων καὶ ἀνταγωνιζομένων πρὸς ἄλληλα ρωσικῶν πριγκηπάτων καὶ τὴν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ συγκέντρωσιν τῆς ὅλης πολιτικῆς ἰσχύος. Ἡ συχνὴ κατάτμησις τῆς χώρας εἰς πριγκηπάτα ἢ δουκάτα διὰ τοῦ κληρονομικοῦ καταμερισμοῦ τοῦ πατρικοῦ πριγκηπάτου καθίστα δύσκολον τὴν ἀνάπτυξιν ἑνιαίας ἐθνικῆς συνειδήσεως ἐν Ρωσίᾳ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ὅμως τοῦ ταταρικοῦ ζυγοῦ πριγκηπάτα τινὰ ἤρξαντο συσπειρούμενα περὶ τὴν Μόσχαν, εἰς τὴν συγκέντρωσιν δὲ ταύτην πολὺ συνετέλεσαν οἱ μητροπολῖται Πέτρος, Ἀλέξιος καὶ Ἰωνᾶς. Πρῶτος ὁ Πέτρος μετέθηκε τὴν μητροπολιτικὴν αὐτοῦ ἕδραν εἰς Μόσχαν ἡγεμονεύοντος αὐτῆς τοῦ Ἰβὰν Δανήλοβιτς Καλίτα, ὅστις τῇ συμβουλῇ τοῦ μητροπολίτου ἀνήγειρεν ἐν αὐτῇ τὸν πρῶτον λιθόκτιστον ναὸν εἰς τιμὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ὅταν δὲ καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Πέτρου ἕλλην μητροπολίτης Θεόγνωστος, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ προκατόχου του, ἀνεκήρυξεν ὁριστικώτερον ὡς ἕδραν αὐτοῦ τὴν Μόσχαν, ἠδυνήθη ὁ τοῦ Ἰβὰν διάδοχος Συμεών, ὁ ἐπικληθεὶς Ὑπερήφανος (1340-1353), πρῶτος νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτὸν «μέγαν δοῦκα *πάσης Ρωσίας*», κυρίως διότι εἶχε παρ' ἑαυτὸν τὸν πρωθιεράρχην τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας[32]. Οὕτως, ἀφ' οὗ χρόνου οἱ μεγάλοι δοῦκες τῆς Μόσχας ἀπέκτησαν συνείδησιν τῆς δυνάμεώς των ταύτης, ἤρξαντο αἰσθανόμενοι ἐπαχθῆ τὴν ἐκ ΚΠόλεως ἐκκλησιαστικὴν ἐξάρτησιν καὶ ἐκδηλοῦντες τὴν δυσφορίαν των ἐν τῇ τάσει τῆς ὑπ' αὐτῶν τούτων ἐκλογῆς τῶν πρωθιεραρχῶν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ρωσία βαθμηδὸν συνεκροτήθη εἰς κράτος ἑνιαῖον ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔχουσαν ἕδραν καὶ κέντρον τὴν Μόσχαν, ἡ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξουσία τοῦ μεγάλου δουκὸς ἀπέκτησε πανρωσικὴν σημασίαν καὶ ἔκτασιν[33]. Ἐκ παραλλήλου ὅμως πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως συνηυξάνετο ἐν στενῷ πρὸς αὐτὴν συνδέσμῳ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτοσυνείδησις· ὅ,τε πολιτικὸς δῆλα δὴ κόσμος τῆς Ρωσίας καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἤρξαντο ἐκλαμβάνοντες τὴν πολιτικὴν ἀκμὴν ὡς πλήρη θρησκευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν εὐρωστίαν καὶ ὡριμότητα. Εἰδικώτερον μάλιστα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι, παρεξηγοῦντες ὡρισμένα ἱστορικὰ γενονότα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου ζωῆς, δὲν ἐδίστασαν νὰ καταλήξωσι καὶ εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι οὐ μόνον κατ' οὐδὲν οἱ ρῶσοι εἶνε κατώτεροι τῶν ἑλλήνων καί, ἑπομένως, δὲν χρῄζουσι πλέον τῆς κηδεμονίας καὶ χειραγωγίας των, ἀλλὰ καὶ πολλῷ ἀνώτεροι ὡς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, καὶ ὅτι ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία εἶνε προωρισμένη νὰ ἀποτελέσῃ εἰς τὸ διηνεκὲς τὴν μόνιμον ἕδραν καὶ τὸ ὁριστικὸν τῆς οἰκουμενικῆς ὀρθοδοξίας κέντρον, ἀπὸ τοῦδε μάλιστα ἀντικαθιστῶσα τὴν ἐν τῇ «Νέᾳ Ρώμῃ» κεφαλὴν τῆς ὀρθοδοξίας.

Εἶνε εἰς ἄκρον ἐνδιαφέρουσα ἡ πορεία τῶν γεγονότων, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην.

Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ἐκ τῶν ἐν Ρωσίᾳ μητροπολιτῶν τῆς προμογγολικῆς περιόδου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας δύο μόνον ἦσαν ρῶσοι, ὁ Ἱλαρίων καὶ ὁ Κλήμης, καὶ μόνον οὗτοι ἐξελέγησαν καὶ κατεστάθησαν ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ συνόδου ἐπισκόπων ἄνευ ἀναμείξεως τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐπεβλήθη ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς Γ̮ιαροσλὰβ Βλαδιμήροβιτς τοῦ μεγάλου (1019–1054), τὸ μὲν ἕνεκα τῶν μεταξὺ Κιέβου καὶ Βυζαντίου ὑφισταμένων τότε ἐχθρικῶν σχέσεων, τὸ δὲ ἕνεκα τῶν ἐξαιρετικῶν προσόντων καὶ τῆς καθ' ὅλου ἀρετῆς τοῦ κληρικοῦ τούτου, ὅστις διὰ τοῦτο ἀπήλαυε τῆς μεγάλης τοῦ ἄρχοντος τιμῆς[84]· ὁ δὲ δεύτερος κατ' ἀξίωσιν τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἰζγ̮ιασλὰβ Μστισλάβιτς (1146–1149), ἀποκαμόντος νὰ ἀναμένῃ πλήρωσιν τῆς μητροπολιτικῆς ἕδρας Κιέβου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς θέσεως ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μιχαήλ, συγκρουσθέντος πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ ἀποχωρήσαντος εἰς ΚΠολιν. Ἐπεβραδύνετο δ' ἡ ἀποστολὴ ἱεράρχου ἐκ Βυζαντίου ἕνεκα τῶν περὶ τὴν διαδοχὴν τοῦ ἐκθρονισθέντος Πατριάρχου Μιχαὴλ Κουρκούα ἢ Ὀξείτου (1143–1146) προκυψασῶν ἀνωμαλιῶν, αἵτινες ἀπέληξαν, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Νικολάου Α' Μουζάλωνος (1147–1151). Ἀλλ' ἡ κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἀπόκλισις ἀπὸ τῶν κεκανονισμένων οὐδαμῶς ἐσήμαινε τάσιν τῶν ἐν Ρωσίᾳ πρὸς αὐτόβουλον ρύθμισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῆς πραγμάτων διὰ ρήξεως τῶν ἐξ ὑπαρχῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ὑφισταμένων δεσμῶν, ἀλλ' ἐπρόκειτο περὶ μεμονωμένων ὅλως πράξεων, ὀφειλομένων εἰς ἔκτακτα περιστατικά, ὡς διὰ μακρῶν ἀναπτύσσει ὁ Γολουμπίνσκιη[85]. Ἀλλ' οὔτε καὶ ἐξεδηλώθη ποτὲ ἐπ' αὐταῖς διαμαρτυρία ἢ καὶ ἁπλῶς δυσφορία ἐκ ΚΠόλεως· τοὐναντίον, κατὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Κλήμεντος δύο ἐκ τῶν πρὸς ἀπαρτισμὸν τῆς ἐκλογικῆς συνόδου προσκληθέντων ἐπισκόπων, ὁ τοῦ Σμολένσκ Μανουὴλ καὶ ὁ τοῦ Νόβγοροδ Νήφων, ἠρνήθησαν νὰ προσέλθωσι, διαμαρτυρόμενοι διὰ τὴν αὐθαίρετον ταύτην ἐκλογὴν καὶ δηλοῦντες ὅτι ἡ εὐλογία τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως τυγχάνει ἀπαραίτητος, ὅτι ἡ παράβασις τῆς ἀρχαίας ταύτης πράξεως ἀποτελεῖ παρέκκλισιν ἀπὸ τῶν θεσμίων τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅτι ἡ ἄνευ τοῦ μητροπολίτου ἱεροπραξία ἐπισκόπων ἐν τῷ ναῷ ἦτο ἀπηγορευμένη· ὁ δεύτερος μάλιστα τῶν διαμαρτυρηθέντων ἦτο ρῶσος, ὡς δ' ἦτο ἑπόμενον, τούτου ἡ διαμαρτυρία ἐνεῖχε περισσοτέραν βαρύτητα[86].

Ὅταν περὶ τὰ μέσα τοῦ 1354 ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως συγκατετέθη εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἐπισκοπῆς Βλαδιμήρου μετάθεσιν τοῦ ρώσου ἐπισκόπου Ἀλεξίου εἰς τὴν μητρόπολιν Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας συνεπείᾳ ἐνθέρμων συστάσεων τοῦ ἕλληνος μητροπολίτου Κιέβου Θεογνώστου καὶ ἐπισήμων παρακλήσεων τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἰβὰν Β' Ἰβάνοβτις (1353–1359) πρός τε τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως Φιλόθεον καὶ τὸν αὐτοκράτορα, ἐν τῇ ἐγκριτικῇ τῆς μεταθέσεως συνοδικῇ πράξει ἐλέγετο ρητῶς ὅτι ὅλως ἐξαιρετικῶς καὶ διὰ μόνον τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀλεξίου παραχωρεῖται

ἡ εἰς τὴν ρωσικὴν μητρόπολιν κατάστασις ρώσου μητροπολίτου, ἀναφέρονται δὲ καὶ οἱ λόγοι τῆς τε παραχωρήσεως ταύτης καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκ ΚΠόλεως «κατὰ τὸ σύνηθες» ἀποστολῆς ἑλλήνων ἱεραρχῶν διὰ τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν. «Ἡμεῖς – λέγεται ἐν τῷ συνοδικῷ ἐγγράφῳ– εἰ καὶ οὐδὲν ἦν σύνηθες διόλου οὐδὲ ἀσφαλὲς τοῦτο τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅμως διὰ τὰς ἀξιοπίστους καὶ συστατικὰς ταύτας μαρτυρίας καὶ τὴν ἐνάρετον καὶ θεάρεστον αὐτοῦ ἀγωγὴν διεκρίναμεν τοῦτο γενέσθαι, πλὴν εἰς αὐτὸν δὴ τοῦτον καὶ μόνον τὸν κῦρ Ἀλέξιον, οὐ μὴν δὴ παραχωροῦμεν, οὐδὲ ἐνδιδόαμεν ὅλως ἕτερόν τινα εἰς τὸ ἑξῆς ἀπὸ τῆς Ρωσίας ὁρμώμενον ἀρχιερέα ἐκεῖσε γενέσθαι, ἀλλὰ ἀπὸ ταύτης τῆς θεοδοξάστου καὶ θεομεγαλύντου καὶ εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως ἀρετῇ τε καὶ ἀγαθοῖς τρόποις καὶ πείρᾳ τῶν νομίμων τῆς Ἐκκλησίας ἐγνωσμένον καὶ ἐντεθραμμένων... ἐπὶ τῷ συμφερόντως καὶ μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ κανονικὴν παρατήρησιν τά τε παρεμπίπτοντα κανονικὰ ζητήματα διεξάγειν καὶ τὸν ἐκεῖ χριστώνυμον λαὸν ἐπὶ νομὰς σωτηριώδεις ἐνάγειν, ἑαυτῷ ἀρκοῦντα καὶ μηδενὸς ἑτέρωθεν προσδεόμενον, ὃ δὴ καὶ τοὺς μεθ' ἡμᾶς πατριαρχεύοντας ἀξιοῦμεν οὕτως ἀποπληροῦν, ὡς καλῶς ἔχον καὶ τὰ μέγιστα συμβαλλόμενον εἰς οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ· ὅθεν καὶ συνδιασκεψαμένη ἡ μετριότης ἡμῶν.. κατέστησεν ἀρτίως τοῦτον διὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ ἀρετὴν καὶ τὰ λοιπὰ πνευματικὰ προτερήματα..., πέμπεται οὗτος δή... ὡσπερεὶ ἀπὸ τῶν ἐνταῦθα ἦν καὶ ἐξελέγη ἐκεῖσε ἀρχιερεύς» [37].

Διάχυτος ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστοριογραφίᾳ ἐκράτησεν ἡ γνώμη, ὅτι οἱ ρῶσοι τῆς προμογγολικῆς περιόδου ἐδυσφόρουν διὰ τὴν ἐν Ρωσίᾳ ἐξουσίαν τῶν ἑλλήνων μητροπολιτῶν, ὡς δυσμενῶς ἐν γένει πρὸς τοὺς ἕλληνας ὡς λαὸν διακείμενοι διὰ ἀποκρουστικά τινα αὐτῶν δῆθεν ἰδιώματα, ἐπηρεαζόμενοι ἐκ τῶν εἰς ρωσικάς τινας χρονογραφίας παρεμβεβλημένων κακοφήμων χαρακτηρισμῶν [38]. Κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Γολουμπίνσκιη, συντελεῖται ἐν τούτῳ ἄδικος γενίκευσις: τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἑλλήνων, ἅτινα προεκάλουν τὴν ἀποστροφὴν τῶν ρώσων, οὐδαμῶς ἐκώλυον τοὺς ἕλληνας μητροπολίτας νὰ ἦνε καλοὶ κυβερνῆται, ἡ πρὸς τὰς ἰδιότητας δὲ ταύτας ἀντιπάθεια τῶν ρώσων, καθ' ἑαυτήν, ἀδίκως ὅλως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκλαμβάνηται ὡς ἀπόδειξις δυσαρεσκείας διὰ τὴν κακὴν τάχα αὐτῶν ἐκκλησιαστικὴν διακυβέρνησιν. Ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν ἄλλην γνώμην, καθ' ἣν ἡ δῆθεν ἀπαρέσκεια τῶν ρώσων θὰ πρέπῃ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν πόθον των νὰ χειραφετηθῇ ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τῆς προσβλητικῆς διὰ τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν φιλοτιμίαν ἐξαρτήσεως ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, δέχεται εὐσταθοῦσαν ὁ αὐτὸς ἱστορικός, ἐφ' ὅσον–λέγει–ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία ἐξηκολούθει ἀγογγύστως νὰ ἀναγνωρίζῃ ἑαυτὴν ὡς μητρόπολιν τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως, κατ' ἀκολουθίαν δ' ὡς ἀπολύτως νόμιμον τὸ δικαίωμα νὰ καθιστᾷ ἐν αὐτῇ τοὺς μητροπολίτας της [39]. Πλανωμένους ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς θεωρεῖ καὶ τοὺς ἐκ τῶν συντηρητικωτέρων ρώσων ἱστοριογράφων θεωροῦντας τοὺς ἕλληνας ὡς ἀποδιοπομπαίους τράγους τῆς ρωσικῆς ἱστορίας ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ἡ ἐν Ρωσίᾳ κυριαρχικὴ αὐτῶν θέσις ἔβλαψε τὸν ρωσικὸν λαόν. Ἀποδοκι-

μάζων τὴν ἐπὶ τῶν ἑλλήνων φόρτωσιν πάντων τῶν ἐν Ρωσίᾳ κακῶν, ἀποφαίνει ἀπολύτως ἄδικον τὸν περιφρονητικὸν διὰ τοῦ ὅρου «βυζαντινισμὸς» χαρακτηρισμὸν εἴτε τῆς ἄκρως ἐξωτερικῆς καὶ τυπικῆς παρὰ τοῖς ρώσοις ἀντιλήψεως τῆς θρησκείας, εἴτε τοῦ τρόπου τοῦ σταυροκοπήματος τῶν ρώσων, εἴτε τῆς κατὰ τὰς ἐδαφιαίας μετανοίας τύψεως τοῦ μετώπου ἐπὶ τοῦ δαπέδου, εἴτε τῆς πρὸ τοῦ ἀρχιερέως ἐντρόμου καὶ δουλικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἱερέως, εἴτε τῆς κραυγάσου βαθυφωνικῆς ἐκφωνήσεως τῶν «εἰρηνικῶν» ὑπὸ τῶν διακόνων, εἴτε τῆς ἀσχημίας τῶν τύπων τῆς ρωσικῆς εἰκονογραφίας κτλ. Εἶχον, βεβαίως,-λέγει-ἐλλείψεις καὶ ἀτελείας οἱ ἕλληνες τῶν μέσων χρόνων, αἵτινες ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «βυζαντινισμός», δὲν ἀνάγονται ὅμως εἰς αὐτὰς αἱ ἡμέτεραι. «Ὑπὸ πάντων ὁ ις' αἰὼν τῆς ρωσικῆς ἱστορίας θεωρεῖται ἐποχή, καθ' ἣν τὰ σπέρματα τοῦ βυζαντινισμοῦ εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἀναχθῆ εἰς τὴν πλήρη αὐτῶν ἐξάνθησιν· ὅταν ὅμως ὁ γνωστὸς διάσημος Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἀφίκετο εἰς Μόσχαν, ἐν τῇ Ρωσίᾳ μας τόσον ἐλάχιστα ἀνεγνώρισε τὸ Βυζάντιόν του, ὥστε ἐνεφανίσθη δι' αὐτὴν ὡς ἄνθρωπος ἐλθὼν ἐξ ὅλως διαφόρου κόσμου... Τὸ ἀληθὲς εἶνε, ὅτι παρεκτὸς τοῦ «βυζαντινισμοῦ» ὑπάρχει καὶ ὁ ἡμέτερος «μοσχοβιτισμός», τὸν ὁποῖον εἰς οὐδένα ὀφείλομεν εἰ μὴ εἰς μόνους ἡμᾶς αὐτούς, καὶ ἀδίκως τὸν συγχέομεν πρὸς τὸν πρῶτον, κακίζοντες δι'αὐτὸν τοὺς ἕλληνας... Πταίουν ὄχι τὰ σπέρματα, ἀλλὰ τὸ ἔδαφος, καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη». Ὑπεστήριξάν τινες, ὅτι οἱ ἕλληνες ἐν Ρωσίᾳ μητροπολῖται ἀπεδείχθησαν δι' αὐτὴν μέγα κακόν, καὶ ὅτι, ἐὰν ἀντ' αὐτῶν ἐκυβέρνων τὴν Ἐκκλησίαν ρῶσοι, τὰ πράγματα θὰ ἦσαν διάφορα. «Ἀλλ' ἀπό τινων ἐπόψεων-λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη-οἱ ἕλληνες μητροπολῖται ὑπῆρξαν μέγιστον ἀγαθόν, καὶ δὴ τόσον μέγιστον, ὥστε ἡμεῖς ὀφείλομεν μὴ μόνον νὰ συμβιβασθῶμεν πρὸς τὴν ὅλως ἀβάσιμον ἀξίωσιν τῶν ἑλλήνων νὰ ὑποτάξωσιν ἐκκλησιαστικῶς τοὺς λοιποὺς ὀρθοδόξους λαούς, ἀλλὰ καὶ νὰ εὐχαριστήσωμεν τὸν Θεὸν διὰ τὴν τοιαύτην των τάσιν». Τὴν γνώμην δ' αὐτοῦ ταύτην διὰ μακρῶν δικαιολογῶν ὁ ρῶσος ἱστορικός, θεωρεῖ εὐτύχημα ὅτι ὑπὸ τὸ τότε σύστημα τῆς διαδοχῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ ἐν Ρωσίᾳ θρόνου, καθ' ἣν ἐνεφιλοχώρουν διηνεκεῖς ἐμφύλιοι διαμάχαι, ἕλληνες ἦσαν οἱ μητροπολῖται· διότι, ἐὰν ἦσαν ρῶσοι, ἡ ἀλλεπάλληλος ἐν τῷ θρόνῳ ἐναλλαγὴ ἐχθρῶν πρὸς ἀλλήλους ἡγεμόνων θὰ ἐπέφερε μοιραίως χάος καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιοχὴν δι' ἀναλόγου ἀλληλοϋποσκελίσεως τῶν πρωθιεραρχῶν, ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἐν ΚΠόλει ἐξάρθρωσιν τῶν περὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον μετὰ τὴν ἅλωσιν. Ἀλλὰ κἂν ἔτι ἡ ἐν Ρωσίᾳ διοίκησις τῶν ἑλλήνων μητροπολιτῶν μὴ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀπόλυτον ἀγαθὸν «ἐφ' ὅσον τοιοῦτο δὲν δύναται νὰ ἦνε ἡ κυριαρχία ξένων», κατ' οὐδένα ὅμως τρόπον ἦτο καὶ μέγα κακόν, ἀπό τινων δ' ἐπόψεων ἦτο θετικὸν καὶ μέγιστον ἀγαθόν, διότι προεφύλαξαν τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ κινδύνου μεγάλων κακῶν. Οἱ μητροπολῖται οὗτοι ἐκυβέρνησαν τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν συνεχῶς ἐπὶ διακόσια πεντήκοντα ἔτη, καὶ δὴ κατὰ τὴν περίοδον τῆς διαμορφώσεως καὶ συγκροτήσεως αὐτῆς· διὰ τοῦτο δὲ «κατὰ πᾶν δίκαιον δέον νὰ μνημονεύωνται ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἱστορίᾳ μὲ κάποιον καλὸν λόγον»[40].

4. Χωριστικαὶ τάσεις.

Ἡ Φλωρεντινὴ σὺνία καὶ ἡ Ἅλωσις.

Ἡ πρώτη ἐκδήλωσις ἐντόνου δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου διὰ τὸ μητροπολιτικὸν ζήτημα ἐγένετο ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ τὴν διαδοχὴν τοῦ Μόσχας Ἀλεξίου (1354–1378) ἐπισυμβάντων ἐκτρόπων. Ὁ μέγας δούξ Δημήτριος Ἰβάνοβιτς Ντανσκόη (1362–1389), τρέφων μεγάλην ἐκτίμησιν πρὸς τὸν ρῶσον ἀρχιμανδρίτην Μιχαὴλ Μητζάη καὶ προορίζων αὐτὸν εἰς διαδοχὴν τοῦ Ἀλεξίου τῇ συγκαταθέσει τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως Νείλου (1380–1388), ἀνέθηκεν εἰς αὐτὸν οὐ μόνον ὡς ὑποψήφιον, ἀλλὰ καὶ ὡς –τάχα–ἐψηφισμένον Μόσχας, τὴν διοίκησιν τῆς μητροπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου χειροτονίας καὶ ὁριστικῆς αὐτοῦ καταστάσεως. Ἀλλ' ὁ Κιέβου Κυπριανός, ἀποπειραθεὶς νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον διὰ πραξικοπήματος καὶ ἀποτυχών, διεμαρτυρήθη διὰ τὴν ἀντικανονικὴν ταύτην ἐν τῇ μητροπόλει ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Μιχαήλ. Καὶ ἐκλήθη μὲν οὗτος ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου εἰς ΚΠολιν πρὸς χειροτονίαν, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μέγας δούξ ἀπεφάσισε καὶ ὁ Μιχαὴλ ἐδέχθη ὅπως χειροτονηθῇ ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ ρώσων ἐπισκόπων, παρὰ τὰ ἀνέκαθεν ἐν ταῖς σχέσεσι ΚΠόλεως καὶ Ρωσίας κρατοῦντα. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σουζντὰλ Διονύσιος, διεκδικῶν καὶ οὗτος τὸν θρόνον, διεμαρτυρήθη ἐντόνως καὶ δημοσίᾳ διὰ τὸ περὶ τὸν Μιχαὴλ μελετώμενον «πραξικόπημα», ἠναγκάσθη οὗτος νὰ ἀπέλθῃ εἰς ΚΠολιν (1379) ἀκολουθούμενος ὑπὸ πολυαριθμοτάτης καὶ πολυτελοῦς συνοδείας καὶ ἐφωδιασμένος δι' οἰκονομικῆς πληρεξουσιότητος τοῦ ἡγεμόνος ἐν λευκῷ· ταὐτοχρόνως διηυθύνθη εἰς ΚΠολιν καὶ ὁ Διονύσιος, ἐλπίζων νὰ ἐξασφαλίσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν προτίμησιν τοῦ Πατριάρχου. Τοῦ Μιχαὴλ ὅμως τελευτήσαντος καθ' ὁδὸν παρὰ τὸν Βόσπορον, οἱ ἐκ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ τρεῖς ἀρχιμανδρῖται ἀπεφάσισαν νὰ ὑποδείξωσιν εἰς τὸν Πατριάρχην ἐξ ἑαυτῶν ὑποψήφιον. Περιελθόντες ἐν τούτοις εἰς ἔριδας περὶ τοῦ προσώπου, ἐν τέλει συνεφώνησαν ὅπως ἀναδειχθῇ ἐκ τῶν τριῶν ὁ ἐκ τῆς μονῆς Περεγιασλάβσκιη Γορίτσκη ἀρχιμανδρίτης Ποιμὴν δι' ἐξαπατήσεως τῶν ἐν ΚΠόλει καὶ ἀφθόνου δαπάνης χρημάτων, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπλαστογράφησαν τὴν πρὸς τὸν Πατριάρχην συστατικὴν τοῦ ἡγεμόνος ἐπιστολήν, ἀντικαταστήσαντες τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ποιμένος. Καὶ ἐξελέγη μὲν ὄντως οὗτος (1380) καὶ χειροτονηθεὶς ἐπανέκαμψεν εἰς Ρωσίαν, ἀλλὰ συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ ἐξορισθείς, ἐγένετο, ἐπὶ τέλους, δεκτὸς ὑπ' αὐτοῦ τῇ μεσολαβήσει τοῦ Πατριάρχου, ἵνα ἀποφύγῃ τὸν ἐπιμόνως ἐπιδιώξαντα τὸν θρόνον Κυπριανόν. Ὅταν ὅμως ὁ ἡγεμὼν ἐπληροφορήθη ἐπακριβῶς τὰς ἐν ΚΠόλει δολοπλοκίας παρὰ τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπανελθόντος ἐκεῖθεν Διονυσίου, ἀπέστειλε τοῦτον εἰς ΚΠολιν ἀξιῶν παρὰ τοῦ Πατριάρχου τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ποιμένος καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Διονυσίου. Ἀλλ' ἵνα τὸ Πατριαρχεῖον ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ πρακτέου μετὰ πλήρη διαφώτισιν ἐπὶ τῶν συμβάντων, ἔπεμψε δύο τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου εἰς Ρωσίαν πρὸς ἐνέργειαν ἀνα-

κρίσεων ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Ποιμένος, ἐνῷ δὲ ὁ ἡγεμὼν ἐπέμενε ζητῶν τὸν διορισμὸν ἄλλου μητροπολίτου, ὁ Ποιμὴν ἐπανέρχεται πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν δικαιωμάτων του εἰς ΚΠολιν, ὅπου ὅμως ταὐτοχρόνως ἐξαπεστάλη ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς ὁ ἀρχιμανδρίτης Θεόδωρος πρὸς ἀντίδρασιν. Τοῦ ζητήματος ὅμως λυθέντος ἐν ΚΠόλει ὑπὲρ τοῦ ἐπ' ἴσης ἐκεῖ ἐνεργοῦντος Κυπριανοῦ, ὁ μὲν Ποιμὴν καὶ ὁ ἐν τῷ μεταξὺ συμμαχήσας μετ' αὐτοῦ Θεόδωρος κατέφυγον πρὸς τοὺς τούρκους, ἐξυβρίζοντες καὶ πατριάρχην καὶ αὐτοκράτορα καὶ ζητοῦντες τὴν συνδρομήν των, ὁ δὲ πατριάρχης καθαιρέσας τὸν Ποιμένα ἀνεκήρυξεν ὁριστικῶς μητροπολίτην Μόσχας τὸν Κυπριανὸν (1387-1388). Καὶ ἀπῆλθε μὲν καὶ πάλιν ὁ Ποιμὴν εἰς Μόσχαν (1388) καὶ ἐγένετο εὐπρόσδεκτος ἀντὶ τοῦ Κυπριανοῦ ὑπὸ τοῦ διὰ τὴν ὅλην ταύτην περιπλοκὴν σφόδρα ἠγανακτημένου Δημητρίου 'Ιβάνοβιτς, ἀλλ' ὅταν ὁ Ποιμήν, παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἡγεμόνος, μετέβη πάλιν μετὰ ἔτος εἰς ΚΠολιν ἐπὶ πατριάρχου 'Αντωνίου Δ' (1389) ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν ἄρσιν τῆς καθαιρέσεως, ἡ σύνοδος, ἀνεξετάτασα τὴν ὅλην περιπετειώδη ταύτην ὑπόθεσιν καὶ λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν ταὐτοχρόνως ἐπελθόντα θάνατον (1389) τοῦ Ποιμένος, ἐκύρωσε τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κυπριανοῦ, ὅστις καὶ ἐγένετο δεκτὸς (1390) ὑπὸ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Δημήτριον υἱοῦ του Βασιλείου Δημήτριεβτις[41].

'Η σκανδαλώδης αὕτη ὑπερδεκαετὴς περιπέτεια τοῦ Ποιμένος, σφόδρα ἐξοργίσασα τοὺς ἐν Ρωσίᾳ, ἐγένετο ἡ πρώτη ἀφορμὴ δυσμενεστάτων διαθέσεων κατὰ τῶν ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους ἤρξαντο θεωροῦντες ὡς ὑποστάντας βαθεῖαν ἠθικὴν πτῶσιν, συνεπικουρούσης καὶ τῆς παρὰ τοῖς ρώσοις βαθμηδὸν ριζωθείσης πεποιθήσεως περὶ ἀποκλίσεως αὐτῶν ἀπὸ τῆς καθαρᾶς ὀρθοδοξίας τῶν ἀρχαίων πατέρων των, ὡς θὰ ἴδωμεν παρακατιόντες. 'Ο Βασίλειος Δημήτριεβιτς ἀπροκαλύπτως ἐξέφραζε τὴν περιφρόνησίν του πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ τὸν αὐτοκράτορα ΚΠόλεως, ἠξίου δὲ παρὰ τοῦ μητροπολίτου Μόσχας νὰ μὴ μνημονεύῃ τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως τοῦ Βυζαντίου ἐν τοῖς διπτύχοις. 'Ο ΚΠόλεως 'Αντώνιος Δ' (1391-1397, τὸ β') πληροφορηθεὶς παρὰ τοῦ ἕλληνος «ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητοῦ ἀδελφοῦ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κῦρ Δημητρίου τοῦ 'Αθηναίου» τὰ κατ' αὐτοῦ καὶ τοῦ βασιλέως λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος, ἔγραφε πρὸς τὸν Βασίλειον Δημήτριεβιτς (1393) παραπονούμενος καὶ ἐλέγχων: «Διατί περιφρονεῖς ἐμὲ τὸν πατριάρχην καὶ οὐδὲν ἀνταποδίδως τιμήν, ἣν ἐδίδουν οἱ πρόγονοί σου μεγάλοι ρῆγες, ἀλλὰ περιφρονεῖς καὶ ἐμὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, οὓς πέμπω αὐτόθι, καὶ οὐδὲν ἔχουσι τιμὴν καὶ τὸν τόπον ὃν εἶχον πάντοτε οἱ τοῦ πατριάρχου ἄνθρωποι; Οὐ γινώσκεις ὅτι ὁ πατριάρχης τὸν τόπον ἔχει τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐπ' αὐτοῦ κάθηται τοῦ θρόνου τοῦ δεσποτικοῦ;.. 'Αλλὰ καὶ περὶ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος καὶ βασιλέως ἀκούω λόγους τινὰς λαλουμένους... καὶ λυποῦμαι· ἐμποδίζεις γάρ, ὡς λέγουσι, τὸν μητροπολίτην ἵνα μνημονεύῃ τοῦ θείου ὀνόματος τοῦ βασιλέως ἐν τοῖς διπτύχοις, πρᾶγμα γενέσθαι ποτὲ ἀδύνατον, καὶ ὅτι λέγεις ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν ἡμεῖς, βασιλέα δὲ οὔτε ἔχομεν, οὔτε λογιζόμεθα, καὶ οὐδὲν ἔνι ταῦτα καλά· ὁ βασιλεὺς ὁ ἅγιος πολὺν τόπον ἔχει εἰς τὴν ἐκκλησίαν... Εἰ γὰρ καί, συγχω-

ρήσει Θεοῦ, τὰ ἔθνη περιεκύκλωσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ βασιλέως καὶ τὸν τόπον, ἀλλὰ μέχρι τῆς σήμερον τὴν αὐτὴν χειροτονίαν ἔχει ὁ βασιλεὺς παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ τὰς αὐτὰς εὐχάς..»[42].

Παρὰ τὰς δυσμενεῖς ταύτας πρὸς τοὺς ἕλληνας διαθέσεις του ὁ Βασίλειος Δημήτριεβιτς διὰ λόγους ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἀντιζηλιῶν παρεκάλεσε δι' ἀπεσταλμένων τὸν πατριάρχην καὶ τὸν αὐτοκράτορα ὅπως ἐκλέξαντες πέμψωσιν εἰς Μόσχαν εἰς διαδοχὴν τοῦ Κυπριανοῦ (†1406) μητροπολίτην «κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος», οὕτω δ' ἐξελέγη καὶ ἐχειροτονήθη ἐν ΚΠόλει (1408) μητροπολίτης Μόσχας καὶ πάσης Ρωσίας ὁ ἐκ Μονεμβασίας διαπρεπὴς κληρικὸς Φώτιος, «φίλος γνησιώτατος» τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Συνέπεσεν ὅμως ἐπὶ τῆς μητροπολιτείας αὐτοῦ τούτου τοῦ Φωτίου μία ἔτι περίπτωσις καταστάσεως μητροπολίτου ἐν Ρωσίᾳ, παρὰ τὴν ἀντίθετον στάσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἐσθονίας Βιτόβτ, περιελθὼν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν γαμβρόν του ἡγεμόνα τῆς Μόσχας Βασίλειον Δημήτριεβιτς, ἐπεχείρησε νὰ ἀποσπάσῃ ἐκκλησιαστικῶς τὴν Λιθουανίαν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Μόσχας, πρὸς τοῦτο δ' ἀπέστειλε πρεσβείαν εἰς ΚΠολιν, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ τὸν ὑποψήφιόν του, ὅστις ἦτο ὁ ἕλλην ἀρχιεπίσκοπος Πολότσκης Θεοδόσιος. Ὁ πατριάρχης ὅμως, δεχθεὶς τοὺς ταὐτοχρόνως ἀφικομένους ἀπεσταλμένους τοῦ Βασιλείου καὶ εὔλογον κρίνας νὰ μὴ ἀθετήσῃ τὸ ὑφιστάμενον ἔκπαλαι καθεστώς, ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὴν παράκλησιν τοῦ Βιτόβτ ὁρίσας ἑνιαῖον δι' ἀμφοτέρας τὰς περιφερείας μητροπολίτην τὸν Φώτιον, ὡς μητροπολίτην Μόσχας καὶ Λιθουανίας. Τὰ τῆς ἐναντιότητος ὅμως μεταξὺ Μόσχας καὶ Βιτὸβτ εἶχον περιπλακῆ εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε οὗτος, ἐξοργισθεὶς σφοδρῶς κατὰ τοῦ Φωτίου, ἀπεφάσισεν ὁριστικῶς νὰ ἀποσπάσῃ τὴν Λιθουανίαν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Μόσχας, πρὸς τοῦτο δὲ ἐξεβίασε καὶ τοὺς ἐπισκόπους Λιθουανίας νὰ ἀποκηρύξωσι τὸν μητροπολίτην των. Ἐπωφεληθεὶς δὲ τῆς διὰ Λιθουανίας διελεύσεως τοῦ ἐκ Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας ἡγουμένου τῆς παρὰ τὴν ΚΠολιν μονῆς Πλυναρίου Γρηγορίου Τσαμπλάκ, κατευθυνομένου μὲν εἰς Μόσχαν τῇ προσκλήσει τοῦ θείου του Μόσχας Κυπριανοῦ, ἀναστείλαντος δὲ ἐν Λιθουανίᾳ τὴν περαιτέρω πορείαν ἕνεκα τοῦ ἐπισυμβάντος θανάτου τοῦ θείου του, ἀπέστειλεν αὐτὸν εἰς ΚΠολιν πρὸς χειροτονίαν (1414). Παρὰ τὰ κομισθέντα ὅμως δικαιολογητικὰ τοῦ διαβήματος τούτου γράμματα τοῦ τε Βιτὸβτ καὶ τῶν ἐπισκόπων, οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Φωτίου ἐκθέσαντες τὰ πράγματα πρὸς τὸν πατριάρχην Εὐθύμιον (1410–1416) ἐπέτυχον οὐ μόνον τὴν ἀποτροπὴν τῆς διχοτομήσεως τῆς μητροπόλεως Μόσχας, ἀλλὰ καὶ τὴν καθαίρεσιν τοῦ Γρηγορίου διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ προξενηθεῖσαν μεγάλην ἐκκλησιαστικὴν διαταραχήν. Ὁ Βιτὸβτ ἐξοργισθεὶς διὰ τοῦτο ἀπέστειλεν ἐκ δευτέρου πρὸς τὸν Πατριάρχην ἀξιῶν τελεσιγραφικῶς τὴν ἀνάδειξιν ἰδίου διὰ τὴν Λιθουανίαν μητροπολίτου· ἐπειδὴ δὲ παρῆλθεν ἡ προθεσμία ἄνευ ἀποτελέσματος, διέταξε τοὺς ἐπισκόπους νὰ ἐκλέξωσιν αὐτοὶ μητροπολίτην Λιθουανίας τὸν Γρηγόριον (1415–1419) ἔχοντα ἕδραν τὸ Κίεβον. Οἱ ἐπίσκοποι, δικαιολογοῦντες τὴν αὐθαίρετον πρᾶξιν ἐν ἐγκυκλίῳ πρὸς τὸ ποίμνιον,

ἐπεκαλέσθησαν καὶ ἄλλα μὲν ἀσύστατα ἐπιχειρήματα, μάλιστα δ' ὅπερ ἐξελάμβανον ὡς τὸ ἰσχυρότερον, ὅτι δηλ. ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐνεργεῖ ἐξ ἴσου ἐν πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις ἐπισκόποις, ἐπιπροσθέτοντες ὅτι ἀποστρέφονται, οὐδ' ὑπομένουσιν ἄσκησιν βίας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ μέρους τοῦ βασιλέως (ΚΠόλεως Μανουὴλ) καὶ ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ ἡ ἱερὰ σύνοδος ΚΠόλεως ἀδυνατοῦσι νὰ καταστήσωσι μητροπολίτην κατὰ τοὺς κανόνας εἰ μὴ μόνον ὅν τινα ἤθελε διατάξει ὁ αὐτοκράτωρ, ἀγοραζομένης οὕτω τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος· κατέκλειον δὲ τὴν ἐγκύκλιον διὰ τοῦ συμπεράσματος: «ὅθεν ἰδόντες καὶ διασκεψάμενοι ἐκρίναμεν ὅτι ἄδικον εἶνε νὰ δεχώμεθα τοιούτους μητροπολίτας ἀγοραζομένους παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνθρώπου λαϊκοῦ, καὶ οὐχὶ ἐκ θελήσεως τοῦ πατριάρχου καὶ κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἀποστολικῆς συνόδου καθισταμένους». Ἀνάλογον ἐγκύκλιον ἀπέλυσε καὶ ὁ ἡγεμών, ὅστις, προσθετέον, ἦτο λατῖνος τὸ θρήσκευμα. «Κατὰ τῆς κακοβούλου ταύτης δολοπλοκίας–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–ἀντεπεξῆλθεν ἀμέσως ὁ Φώτιος δι' ἀπεσταλμένων πρὸς τὸν πατριάρχην, παρακαλῶν ὅπως κηρυχθῇ παράνομος ὁ Γρηγόριος, ὅστις ὄντως καὶ καθῃρέθη ὑπὸ τῆς συνόδου καὶ ἀνεθεματίσθη, τὴν ἀπόφασιν δὲ ταύτην ἐκύρωσε καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Εὐθύμιον Ἰωσὴφ Β' (1416-1439)[43].

Καὶ αὗται μὲν ὑπῆρξαν μεμονωμέναι περιπτώσεις ὀφειλόμεναι εἰς λόγους καιρικοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ κυρίως πολιτικούς. Ἀλλ' ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ἐκ παραλλήλου παρὰ τοῖς ρώσοις βαθμηδὸν ἐνισχύετο ἡ ἰδέα οὐ μόνον τῆς καταστάσεως μητροπολιτῶν ἀποκλειστικῶς ρώσων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκλογῆς αὐτῶν ἐφεξῆς ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ τῶν ρώσων ἐπισκόπων, ἐντελῶς καὶ ὁριστικῶς διακοπτομένης τῆς ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως ἐξαρτήσεως. Καὶ εἶνε λίαν χαρακτηριστικὰ πρακτικά τινα ἀναφέροντα δύο πράξεις καταστάσεως ἐπισκόπων τῶν ἐτῶν 1423 καὶ 1424, ἐν αἷς ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὑποψήφιος ἐπίσκοπος ἐν τῇ ὁμολογίᾳ πίστεως αὐτοῦ παρέχει τὴν ὑπόσχεσιν «ἔτι ὑπιχνοῦμαι ὅτι θὰ ἀρνηθῶ νὰ δεχθῶ μητροπολίτην ἕτερον παρὰ τὸν ἀπὸ ΚΠόλεως καθιστάμενον κατὰ τὰ ἔκπαλαι παρ' ἡμῖν κρατοῦντα»[44]. περιελήφθη δῆλα δὴ ἡ ὑπόσχεσις αὕτη εἰς τὴν ὁμολογίαν πίστεως τῶν ὑπὸ χειροτονίαν ἐπισκόπων πρὸς ἀποφυγὴν ἀποφάσεως τῶν ρώσων περὶ καταστάσεως μητροπολιτῶν ἐν Ρωσίᾳ ἄνευ ἀναμείξεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καίτοι οὐδεμία ὑπάρχει ἔνδειξις περὶ τῆς ἐπὶ Φωτίου ἢ Κυπριανοῦ προσθήκης τῆς ὑποσχέσεως ταύτης, πιθανολογεῖται ὅμως τὸ πρᾶγμα, ὡς αἴτιον δ' αὐτῆς φέρεται ἡ ἐπὶ μακρὸν ἢ βραχὺν χρόνον παρὰ τοῖς ρώσοις ἐνίσχυσις τοῦ πόθου τῆς ἀποκτήσεως ἐθνικῆς ἱεραρχίας διὰ πλήρους ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου χειραφετήσεως. Παρὰ τὴν οὕτως ἐπισήμως ὅμως θεσπισθεῖσαν ὑπόσχεσιν, αὐτὰ τὰ πράγματα ἦγον εἰς τὴν ἀθέτησιν αὐτῆς, διότι ὁ τέως ἁπλοῦς πόθος δὲν ἐβράδυνε νὰ πραγματοποιηθῇ ἐκ συνδρομῆς δύο σπουδαίων ἱστορικῶν γεγονότων. ἦσαν δὲ ταῦτα τὸ μὲν ἡ τραγικὴ περιπέτεια τοῦ διαδεχθέντος τὸν Φίλιππον Ἰσιδώρου, τὸ δὲ ἡ ὑπὸ τῶν τούρκων κατάλυσις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μόσχας Φωτίου (1431) ὁ διαδεχθεὶς τὸν

Βασίλειον Δημήτριεβιτς δεκαεξαέτης υἱός του Βασίλειος Βασίλειεβιτς τῇ εἰσηγήσει τῶν συμβούλων του ἀπεφάσισε «νὰ ἐπαναστρέψῃ εἰς τὸ ἤδη ἀρξάμενον νὰ ἐφαρμόζηται ἔθος τῆς καταστάσεως μητροπολίτου ἐκ γηγενῶν ρώσων» [45], ἐξελέγη δὲ Μόσχας καὶ πάσης Ρωσίας ὁ ἐπίσκοπος Ριαζὰν καὶ Μουρόμσκ Ἰωνᾶς. Δικαιολογῶν τὸ πρᾶγμα ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως ὁ ἡγεμὼν ἔλεγεν, ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἐτελέσθη ἐξ ἀποφάσεως κοινῆς τῶν μεγάλων δουκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἡγεμονίσκων, ὡς καὶ ἐκ συμφώνου γνώμης τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἐσθονίας, τῶν ἱεραρχῶν τῆς χώρας, πάντων τῶν ἱερέων καὶ τοῦ λοιποῦ κλήρου, τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀναχωρητῶν, τῶν ἁγίων γερόντων καὶ τῶν βογιάρων καὶ σύμπαντος τοῦ ἐν Ρωσίᾳ ὀρθοδόξου πληρώματος. Ἀνέφερε δὲ τὸ ἡγεμονικὸν ἔγγραφον οὕτω πανηγυρικὴν τὴν ἐκλογὴν ὡς τάχα κοινῇ βοῇ γενομένην, ἢ διότι ἐφοβεῖτο ἐνδεχομένην ἀποδοκιμασίαν τοῦ Πατριάρχου καὶ ἄρνησιν τῆς κυρώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, ἢ ἵνα ἐξαρθῇ ὁ ὁριστικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀποφάσεως περὶ τοιουτοτρόπου καὶ ἐφεξῆς ἐκλογῆς τῶν πρωθιεραρχῶν τῆς Ρωσίας, τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἰωνᾶ ἀποτελούσης ἐπίσημον, παγίαν καὶ ἀμετάκλητον διὰ τὸ μέλλον ἀφετηρίαν. Εἴτε ὅμως διότι ἐμεσολάβησαν θλιβεραὶ ἐν Μόσχᾳ περὶ τὸν θρόνον ἔριδες τῶν ἡγεμόνων, εἴτε καὶ διότι παρενεβλήθη ὁ γάμος τοῦ Βασιλείου, εἴτε δι' ἄλλους λόγους, ὁ Ἰωνᾶς ἠναγκάσθη νὰ ἀναβάλῃ τὴν εἰς ΚΠολιν μετάβασιν πρὸς πατριαρχικὴν κύρωσιν τῆς ἐκλογῆς καὶ ἐφοδιασμὸν διὰ τῶν κανονικῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, φοβούμενος μή, ἐπιστρέφων ἐκεῖθεν, εὕρῃ ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ ἄλλον ἡγεμόνα ἐπὶ τοῦ θρόνου, δι' ὃν θὰ ἦτο ἀνεπιθύμητος. Μόλις μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1435 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1436 ἠδυνήθη ν' ἀπέλθῃ εἰς ΚΠολιν, μετὰ τὴν ὁριστικὴν δῆλα δὴ ἐπικράτησιν τοῦ Βασιλείου ἐν Μόσχᾳ. Τὸ ταξείδιον ὅμως τοῦτο ἀπεδείχθη μάταιον, διότι ἤδη μικρὸν πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἰωνᾶ εἰς ΚΠολιν (1436) εἶχεν ἐκλεγῆ ἕλλην μητροπολίτης Μόσχας, ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν ΚΠόλει μονῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου Ἰσίδωρος, τοῦ ὁποίου ὁ Ἰωνᾶς ἠναγκάσθη πλέον νὰ καταστῇ ἁπλοῦς συνοδὸς κατὰ τὴν εἰς Ρωσίαν ἐπιστροφήν του.

Ἡ μετὰ πενταετίαν δὲ ὅλην πλήρωσις τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου Μόσχας ὠφείλετο καὶ εἰς τὰς ἐκεῖ μὲν πολιτικὰς ἔριδας, ὧν ἡ κατάπαυσις ἀνεμένετο, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πάντοτε σχεδὸν ἐπιδεικνυομένην ἐν ΚΠόλει εἰς παρομοίας περιπτώσεις βραδύτητα, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τὰς τότε διεξαγομένας μετὰ τῆς Δύσεως συντόνους διαπραγματεύσεις περὶ ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἀπερρόφουν τὴν προσοχὴν πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας. Τούτων περατωθεισῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1435 καὶ ἀποφασισθείσης τῆς συγκλήσεως συνόδου ἐν Φερράρᾳ, ἐκρίθη ἐπείγουσα ἡ πλήρωσις τῆς μητροπόλεως Μόσχας, ἵνα μὴ ἐκ τῆς συνόδου ἀπουσιάσῃ καὶ ὁ πρωτοκάθεδρος τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας. Ὁ Ἰσίδωρος ἔφθασεν εἰς Μόσχαν τῷ 1437· καίτοι δ' ὁ Βασίλειος τὸ κατ' ἀρχὰς εἶχεν ἀποφασίσει νὰ μὴ δεχθῇ αὐτὸν ὡς μητροπολίτην, ἐν τούτοις μετέγνω, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἐπέδειξε πρὸς αὐτὸν πολλὴν τὴν ἡγεμονικὴν φιλοφροσύνην εἴτε ἵνα μὴ περιέλθῃ εἰς ρῆξιν πρὸς τὸν πατριάρχην, εἴτε ὑποχωρήσας εἰς τὰς παρακλήσεις καὶ συστάσεις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου, εἴτε καὶ

διότι ὁ Ἰσίδωρος, ὡς κάτοχος τῆς σλαυωνικῆς, ἠδυνήθη νὰ συνεννοηθῇ ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ ἡγεμόνος καὶ νὰ μεταστρέψῃ τὴν δυσμένειαν εἰς συμπάθειαν ἄνευ μεσολαβήσεως διερμηνέως, ὡς δὲν συνέβαινεν εἰς τὰς μετὰ τῶν ἑλλήνων ἱεραρχῶν πρώτας σχέσεις τῶν ρώσων ἡγεμόνων [46].

Εἶνε γνωστὴ ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὄπισθεν ἱστορηθέντων ἡ τραγικὴ τοῦ Ἰσιδώρου περιπέτεια μετὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας εἰς Μόσχαν ἐπιστροφήν. Ἡ προσχώρησις τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὴν οὐνίαν τῆς φλωρεντικῆς συνόδου, ἔτι δὲ πλέον, τὸ ὅλον κατάντημα τῶν εἰς τὴν σύνοδον ἐκείνην καταληξασῶν μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς καὶ τῆς παπικῆς Δύσεως ἑνωτικῶν διαπραγματεύσεων, προὐξένησε τοιαύτην ἀπογοήτευσιν εἰς τοὺς ἐν Ρωσίᾳ, ὥστε νὰ ἀποβῇ μοιραῖον εἰς τὰς μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Μόσχας σχέσεις. Καὶ εἶνε λίαν ἐνδιαφέροντα τὰ μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ Ἰσιδώρου μέχρι τῆς εἰς τὴν μητρόπολιν Μόσχας ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Ἰωνᾶ ἐπακολουθήσαντα. Διὰ τοὺς ρώσους ὁ μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον καταστaθεὶς ἐν ΚΠόλει πατριάρχης Μητροφάνης Β' (1440-1443) ἦτο οὐνίτης, ὅθεν διελογίζοντο περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποκτήσωσιν ὀρθόδοξον μητροπολίτην ἐν Μόσχᾳ χωρὶς νὰ ἀποσείσωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τὴν ἐξουσίαν πατριάρχου οὐνίτου, ὡς καὶ πῶς θὰ ἠδύναντο νὰ παραμείνωσιν ὀρθόδοξοι ἄνευ διαρρήξεως τοῦ πρὸς τὸν πατριάρχην τοῦτον δεσμοῦ. Ἐκ τῆς δυσκολίας ταύτης εὗρον διέξοδον διὰ τῆς ἐκλογῆς ρώσου μητροπολίτου ἐν αὐτῇ τῇ Ρωσίᾳ, ἄνευ ἀναμείξεως τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως· οὕτω δὲν θὰ διέσπων μὲν τυπικῶς τὸν πρὸς τὸν οὐνίτην πατριάρχην δεσμόν, ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως δὲν θὰ ἐπεκοινώνουν πρὸς αὐτόν. Ἐξ ἄλλου ὁ οὕτως ἐκλεγόμενος καὶ ἐνθρονιζόμενος μητροπολίτης θὰ ἦτο κατὰ πάντα ὀρθόδοξος· καὶ ἐφ' ὅσον μὲν θὰ ἀνεγνώριζεν ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀποστάτου πατριάρχου, θὰ καθίστατο οὐσιαστικῶς μέτοχος τῆς ἀποστασίας· ἐπειδὴ ὅμως δὲν θὰ διετέλει ἐν πραγματικῇ πρὸς αὐτὸν κοινωνίᾳ, οἱ ρῶσοι ἐξελάμβανον τοῦτο ἐπαρκὲς ὥστε νὰ θεωρῶσιν αὐτὸν ἐντελῶς ὀρθόδοξον. Οἱ ρῶσοι καλῶς ἐνόουν βεβαίως ὅτι οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι ἀπετέλουν οὐχὶ ἠθικὴν συμπαιγνίαν· ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία αὐτῶν νὰ μὴ διακόψωσιν ἀναφανδὸν καὶ ἐπισήμως τοὺς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ἐκκλησιαστικοὺς δεσμοὺς ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ ἀνέχωνται τὴν ἐπὶ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ψιλὴν ἐξουσίαν τοῦ οὐνίτου πατριάρχου. Ἵνα ὅμως ἐπιτευχθῇ ἡ μὴ πραγματικὴ πρὸς αὐτὸν κοινωνία, θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσωσι παρ' αὐτοῦ τὴν ἄδειαν νὰ καταστήσωσιν αὐτοὶ τὸν μητροπολίτην των. Τὴν δυσκολίαν δὲ ταύτην ἐνόμισαν ὅτι θὰ παρέκαμπτον ἐὰν ἀπετείνοντο πρὸς τὸν πατριάρχην ὡς πρὸς ὀρθόδοξον δῆθεν καί, καταγγέλλοντες τὰ κατὰ τὸν Ἰσίδωρον καὶ τὴν ὑπὸ τῶν ρώσων ἐπισκόπων ἀποκήρυξιν καὶ καταδίκην αὐτοῦ, ἐδικαιολόγουν τὸ διάβημά των οὐχὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπεθύμουν νὰ δεχθῶσι παρ' αὐτοῦ νέον μητροπολίτην, ἀλλ' ἐξ ἄλλων λόγων.

Τούτων οὕτω ἀποφασισθέντων, ὁ Βασίλειος Βασίλειεβιτς ἔγραψε πρὸς τὸν πατριάρχην παρακαλῶν νὰ τῷ ἐπιτραπῇ νὰ καταστήσῃ εἰς διαδοχὴν τοῦ Ἰσιδώρου μητροπολίτην ἐξ ἐκλογῆς τῶν ρώσων ἐπισκόπων. Ἐκθέτων ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πῶς μὲν ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ πίστις

τὸ κατ' ἀρχὰς ἐξάλαμψε καὶ ἥπλοῦτο ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, πῶς δ' εἶτα ἔφερεν αὐτὴν καὶ εἰς Ρωσίαν ὁ ἅγιος ἰσαπόστολος Βλαδίμηρος καὶ πῶς ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μόσχας Φωτίου οἱ ρῶσοι εἴχοντο αὐτῆς στερρῶς, ἀφηγεῖτο μετὰ ταῦτα τὰ τῆς εἰς Ρωσίαν ἀπροσδοκήτου ἀποστολῆς τοῦ Ἰσιδώρου, ὅστις, ἀποδειχθεὶς προδότης τῆς ὀρθοδοξίας, ἐπεχείρησε νὰ ὑπαγάγῃ ὑπὸ τὸν ἀποστάτην πάπαν καὶ τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν. Προσέθετεν εἶτα ὁ ἡγεμὼν πῶς ἐξ ἀρχῆς δὲν ἤθελε νὰ δεχθῇ αὐτόν, πῶς ἀπέτρεπεν αὐτὸν νὰ μετάσχῃ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, πῶς δέ, ἀποτυχών, ἐξώρκιζε νὰ μὴ φέρῃ τοὐλάχιστον ἐκεῖθέν τι ξένον πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, καὶ πῶς, τέλος, ὁ μητροπολίτης, ἐπανελθὼν ὡς λεγάτος πλέον τοῦ Πάπα, κατεδικάσθη ὑπὸ σύμπαντος τοῦ ρωσικοῦ κλήρου καὶ τοῦ ὀρθοδόξου ἐν Ρωσίᾳ πληρώματος, ἀποδειχθέντος ὅτι «ἡ ὅλη ὑπόθεσις τοῦ Ἰσιδώρου καὶ ἡ ἐνταῦθα ἔλευσις αὐτοῦ ξένη τυγχάνει καὶ ἀλλοτρία τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων». Τούτου ἕνεκα-ἐπάγεται ὁ Βασίλειος-πέμπομεν τοὺς ἡμετέρους ἀπεσταλμένους πρὸς τὸν ἅγιον βασιλέα καὶ τὴν ἁγιωτάτην σου κυριότητα καὶ πρὸς σύμπασαν τὴν ἁγίαν καὶ ἱερὰν σύνοδον καὶ παρακαλοῦμεν πάντας ὑμᾶς ὅπως «ἰδόντες τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς ὑμῶν ἑλληνικοὺς κανόνας καὶ κρίναντες ἐπὶ τοῦ μήκους καὶ τῶν δυσχερειῶν τοῦ ταξειδίου, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοὺς ἀθέους ἀγαρηνοὺς ὑποτελείας τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν χώρας καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ μέρους τῶν γειτονικῶν ἡμῶν χωρῶν ἀνωμαλιῶν καὶ στάσεων καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἡγεμονίσκων, ἐλευθέραν ὁρίσητε τὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ κατάστασιν τοῦ μητροπολίτου, ἀναγκαίαν καὶ διὰ τὰ εἰς ἕκαστον ὀρθόδοξον χριστιανὸν ἀφορῶντα πνευματικὰ καὶ διὰ τὰ ἴδια ἡμῶν σπουδαῖα κρατικὰ μυστικά, ἅτινα ἄλλως δύσκολον νὰ τηρῶνται. Τούτων πάντων ἕνεκεν παρακαλοῦμεν τὴν παναγιότητά σου, ἀποστείλατε ἡμῖν τιμιώτατον ὑμῶν γράμμα ἀνακοινοῦν ἡμῖν ὅτι τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ καὶ τῇ χάριτι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐπινεύσει τοῦ ἁγίου αὐτοκράτορος καὶ εὐλογίᾳ τῆς Παναγιότητός σου καὶ τῆς ἱερᾶς συνόδου συνελθόντες κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας οἱ θεοφιλεῖς ἐπίσκοποι τῆς ἡμετέρας πατρίδος ἐν Ρωσίᾳ καὶ τῇ χάριτι τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκλέξαντες ἄνδρα ἀγαθόν, πνευματικὸν καὶ ὀρθόδοξον τὴν πίστιν, καταστήτωσαν ἡμῖν ἐν Ρωσίᾳ μητροπολίτην, ἐφ' ὅσον καὶ πρότερον λόγῳ ἀνάγκης τοιαύτη κατάστασις μητροπολίτου ἐγένετο»[47].

Ὁ κύριος λόγος τοῦ διαβήματος τούτου τοῦ ἡγεμόνος ἦτο ἡ ὁριστικὴ ἀπαλλαγὴ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ «ουνίτου» πατριάρχου ἄνευ ἐπισήμου καὶ τυπικῆς διαρρήξεως τῆς πρὸς αὐτὸν κοινωνίας. Ἵνα ὅμως ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ὁ Βασίλειος ἠναγκάσθη, ὡς λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη, νὰ ἐνεργήσῃ ἰησουϊτικῶς, προσθέτων εἰς τ'ἀνωτέρω τὴν βεβαίωσιν «ἡμεῖς δὲ διὰ ταῦτα χάριτι θείᾳ, κατὰ τὰ ἀπὸ τῆς παρ' ἡμῖν καταβολῆς τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας κρατοῦντα, κοινωνίαν καὶ παράκλησιν καὶ ἀγάπην θὰ ἔχωμεν πρὸς τὸν ἅγιον αὐτοκράτορα καὶ τὴν ἁγίαν σου εὐλογίαν καὶ εὐχὴν θὰ ποθῶμεν καὶ θὰ ἐξαιτώμεθα, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εὐδοκεῖ καὶ ἡ χώρα ἡμῶν ἵσταται, οὐδὲν δὲ θὰ χωρίσῃ ἀφ' ὑμῶν τὸν ὀρθόδοξον ἡμῶν χριστιανισμὸν εἰς τὸν αἰῶνα».

Ἡ πρὸς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Βασιλείου φέρει χρονολογίαν 1441, ἀλλ' ἐν τοῖς ρωσικοῖς ἀρχείοις δὲν ὑπάρχει ἀπάντησις τοῦ πατριάρχου, οὐδὲ γίνεταί που περὶ αὐτῆς λόγος. Γνωσθέντος ὅμως ἐξ ὑστέρου ὅτι δὲν συγκατετέθη ὁ Πατριάρχης εἰς τὴν προταθεῖσαν διευθέτησιν τῶν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας,[48], συνήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου ἐγράφη μέν, ἀλλὰ δὲν ἀπεστάλη, ἢ ὅτι σταλεῖσα ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ. Ὅθεν οἱ ἐν Μόσχᾳ θὰ ἔπρεπεν ἢ νὰ διακόψωσιν ἐπισήμως πᾶσαν πρὸς τὸν πατριάρχην κοινωνίαν, ἢ νὰ προβῶσιν αὐτοβούλως εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ μητροπολίτου. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶχον τὸ σθένος νὰ προβῶσιν εἰς τὸ πρῶτον, προέκριναν τὴν δευτέραν διέξοδον, ἀλλ' ἕνεκα τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ἰδίως δὲ τῆς διστακτικῆς ἐφεκτικότητος, ὑφ' ἧς ἐπὶ μακρὸν κατείχοντο, ὡς πρὸς τὴν κανονικότητα τοῦ ἀποφασισθέντος διαβήματος, προέβησαν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ μητροπολίτου μόλις τῷ 1448. Οἱ περὶ τὸν ἡγεμόνα ἐπὶ πολὺ ἀμφέβαλλον ἂν εἶχον ἐκ τῶν κανόνων τὸ δικαίωμα νὰ προβῶσιν εἰς τὴν ἐπὶ τόπου ἐκλογὴν λόγῳ τῆς ὑπάρξεως ἐν ΚΠόλει «οὐνίτου» πατριάρχου, ὃν ἐθεώρουν αἱρετικόν. Ἰδίως ἐδίσταζεν αὐτὸς ὁ Βασίλειος, μὴ τολμῶν μόνος νὰ ἐπωμισθῇ τὴν εὐθύνην· ὅθεν ἀπεφάσισε τὴν ἐκλογὴν–κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἐκλεγέντος Ἰωνᾶ[49] —μετὰ μακρὰς συσκέψεις μετὰ τῶν ἐπισκόπων, τῶν ἀρχιμανδριτῶν, τῶν ἡγουμένων καὶ πολλῶν ἄλλων κληρικῶν, καὶ αὐτῶν τῶν ὀρθοδόξων ἡγεμόνων τῆς Ἐσθονίας. Οὕτω μόνον μετὰ πολλὰς ταλαντεύσεις προέβησαν εἰς τὴν ἐκλογὴν οὐχὶ ὡς εὑρόντες αὐτὴν ἀπὸ τῶν κανόνων δικαιολογουμένην, ἀλλὰ ὡς βιαζόμενοι ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, ἥτις non habet legem. Μόνον δὲ μετὰ τὴν συντέλεσιν τῆς ἐκλογῆς ᾐσθάνθησαν τὴν ὑποχρέωσιν καὶ τῆς διὰ κανόνων κατοχυρώσεως τῶν γενομένων. Οὕτω, ὁ μὲν Βασίλειος, ἀνακοινῶν ταῦτα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, ἔγραφεν «ἰδόντες τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς κανόνας τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων θεοφόρων πατέρων, εὕρομεν αὐτοὺς διὰ τὴν ἀνάγκην μὴ ἐλέγχοντας, ἀλλ' ἐπιτάσσοντας τοῖς ἐπισκόποις νὰ καθιστῶσι τὸν πρωθιεράρχην»· ὁ δὲ ἐκλεγεὶς Μόσχας Ἰωνᾶς ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ βεβαιοῖ, ὅτι κατεστάθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ α' κανόνος τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ δ' τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τὴν ἐκλογὴν δὲν ἀνεκοίνωσαν καὶ πρὸς τὸν πατριάρχην, προτιμήσαντες νὰ δικαιολογήσωσιν αὐτὴν μόνον ἐὰν παρ' αὐτοῦ ἠρωτῶντο. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰωνᾶ ἐγένετο μετὰ 7 1)2 μῆνας ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (†31 Ὀκτ. 1448), ἤτοι τῇ 15 Δεκ.εμβρίου τοῦ 1448, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν Κωνσταντῖνος (1449–1453) ἐκηρύχθη ἀμέσως κατὰ τῆς φλωρεντικῆς οὐνίας, ἐξέβαλε δὲ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Γρηγόριον Μάμμαν (1446–1451), ἡ ἀνακοίνωσις ἐγένετο ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

Ὁ Βασίλειος ἔγραψε πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1452. Μετὰ τὴν ἔκφρασιν συγχαρητηρίων ἐπὶ τῇ εἰς τὸν θρόνον τῆς βασιλευούσης ἀναρρήσει αὐτοῦ ὁ Βασίλειος ἐξέθηκε τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκλογῆς καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰσιδώρου μέχρι τῆς ἐπὶ κακοδοξίᾳ ἀποπομπῆς του ἐκ Μόσχας, μεθ' ὃ–προσέθηκεν–ἡμεῖς ἐπὶ μακρὸν καὶ πάν-

τοτε ἐπεθυμοῦμεν νὰ πέμψωμεν ἀπεσταλμένους εἰς ΚΠολιν περὶ καταστάσεως μητροπολίτου, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθημεν νὰ πράξωμεν τοῦτο, τὸ μὲν «διότι ἠκούομεν ὅτι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ τὴν ἐν τῷ ὑμετέρῳ κράτει ἐνεφιλοχώρησαν διαφωνίαι», τὸ δὲ ἕνεκα τοῦ ἐπικινδύνου τῆς μέχρι ΚΠόλεως ὁδοιπορίας διὰ τοὺς κακούργους καὶ τοὺς λῃστάς, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς εἰς ἡμᾶς εἰσβολῆς τῶν ἀγαρηνῶν καὶ τῶν ἐμφυλίων ἡμῶν πολέμων καὶ ἐρίδων. Διὰ πάντα ταῦτα–ἐπάγεται περαιτέρω ὁ Βασίλειος–ἰδόντες τοὺς θείους κανόνας.. κατεστήσαμεν διὰ τῶν ἡμετέρων ρώσων ἐπισκόπων μητροπολίτην τὸν προμνημονευθέντα Ἰωνᾶν». Ἐκτίθεται εἶτα ὁ σκοπὸς τῆς ἐπιστολῆς, ἤτοι αἴτησις συγγνώμης διὰ τὴν ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ὑπαγορευθεῖσαν αὐθαίρετον ταύτην πρᾶξιν καὶ παρέχεται βεβαίωσις περὶ τῆς ἀδιαλείπτου ἀναγνωρίσεως τῆς ἐξουσίας τοῦ πατριάρχου: «καὶ παρακαλοῦμεν τὴν ἁγίαν σου βασιλείαν ὅπως μὴ θεωρήσῃ τοῦτο διαπραχθὲν ὑφ' ἡμῶν ἐξ αὐθαδείας.., ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης.., ὅτι ἡμεῖς εὐσεβοῦμεν κατὰ τὴν ἔκπαλαι δοθεῖσαν ἡμῖν ὀρθοδοξίαν, ὡς πρότερον, οὕτω καὶ νῦν καὶ ἑξῆς ἐσόμεθα ἐφ' ὅρου ζωῆς ἡμῶν καὶ μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων καὶ ἡ ρωσικὴ ἡμῶν Ἐκκλησία, ἡ ἁγιωτάτη ρωσικὴ μητρόπολις, παρὰ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ οἰκουμενικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ΚΠόλεως εὐλογίαν ἀξιοῖ καὶ αἰτεῖται καὶ ἐν παντὶ κατὰ τὴν παλαιὰν εὐσέβειαν ὑποταγὴν ἕξει, καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν οὗτος, ὁ Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας κύρ Ἰωνᾶς, κατὰ τὸ αὐτὸ παντοιοτρόπως ἀξιοῖ ἐφεξῆς καὶ εὐλογίαν καὶ διευθέτησιν τῶν νῦν ἀναφανεισῶν διαφωνιῶν». Παρακαλεῖ δ' ἐν τέλει τὴν ἁγίαν βασιλείαν «ὅπως ἀγαθὴν προαίρεσιν ἐπιδείξῃ ἐν παντὶ πρὸς τὸν πατέρα τοῦτον ἡμῶν μητροπολίτην Ἰωνᾶν..», ἐπιπροσθέτων ὅτι θὰ ἔγραφε καὶ πρὸς τὸν πατριάρχην, ἀλλ' ἀγνοεῖ ἂν ὑπάρχῃ τοιοῦτος ἐν ΚΠόλει, διότι δὲν ἤκουσέ τι σχετικόν, ἂν δὲ ὑπάρχει, δὲν γνωρίζει πῶς ὀνομάζεται [50].

Ὡς σημειοῦται ἔν τινι τῶν σωθέντων ἀντιγράφων τοῦ γράμματος, δὲν ἐστάλη τοῦτο εἰς ΚΠολιν, ὡς ὀρθῶς δὲ συμπεραίνεται, αἴτιον τῆς μὴ ἀποστολῆς ὑπῆρξεν ἡ ὑπὲρ τῆς ούνίας μεταστροφὴ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ αἱ ἐπελθοῦσαι τότε ἐν ΚΠόλει γνωσταὶ ἐκκλησιαστικαὶ μεταβολαί. Ἐπηκολούθησεν ἀμέσως ἡ ἅλωσις τῆς ΚΠόλεως, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο, μοιραίως ἐκτοπίσαν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ρώσων τὸ πρόσχημα τῆς φλωρεντινῆς ούνίας, ἐχρησίμευσε δι' αὐτοὺς τὸ ὁριστικὸν πλῆγμα κατὰ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Διὰ τοὺς ρώσους ὁ «ρύπος» τῆς τουρκικῆς ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ Ἐκκλησίας δεσποτείας κατεμόλυνε καὶ τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως, χειροτονία δὲ καὶ κατάστασις μητροπολίτου παρὰ τοιούτου πατριάρχου θὰ μετέδιδεν οὐ μόνον τὸ μίασμα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν δουλείαν καὶ εἰς τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ εἰς τοὺς τούρκους ὑποδούλωσις τῆς ΚΠόλεως ἔβλαψε, κατ' αὐτούς, τὴν καθαρότητα τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τρόπον πολὺ χείρονα ἢ ἡ φλωρεντινὴ ούνία, δὲν ἦτο δ' ἄρα ἐπιτετραμμένον νὰ συνεχισθῇ κοινωνία πρὸς Ἐκκλησίαν, ἥτις ἔπαυσε πλέον νὰ ἦνε ὀρθόδοξος. Δὲν εἶνε ἀπίθανον –λέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς–ὅτι οἱ ρῶσοι, προσπαθοῦντες νὰ δικαιολογήσωσι τὴν ἀντίληψίν των περὶ τῆς παρὰ τοῖς

ἕλλησι διαφθορᾶς τάχα τῆς ὀρθοδοξίας, σκοπίμως προέβαλον ὡς γενεσιουργὸν αὐτῆς αἴτιον ἀντὶ τῆς φλωρεντινῆς συνόδου τὴν εἰς τοὺς τούρκους ὑποδούλωσιν αὐτῶν. Δὲν εἶνε ὅμως ἀδύνατον–προσθέτει ὁ αὐτὸς–ὅτι καὶ πράγματι ὁπωςδήποτε ἐφρόνουν, ὅτι ἡ τουρκικὴ δουλεία παρέβλαψε τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν ἑλλήνων. Ἐφ' ὅσον ὡς καθαρὰν ὀρθοδοξίαν οἱ τότε ρῶσοι ἐξελάμβανον τὴν ὡς πλείστην μεγαλοπρέπειαν τῶν ναῶν καὶ τῆς λειτουργίας, ἡ δὲ ἅλωσις τῆς ΚΠόλεως ἐπήνεγκε τὸν ἀφανισμὸν τῆς γνωστῆς λατρευτικῆς λαμπρότητος οὐ μόνον ἐν τῇ βασιλευούσῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ τέως βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ· ἔτι πλέον λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τουρκικὴ κατάκτησις μετέτρεψε πολλοὺς ναούς, καὶ δὴ καὶ αὐτὸν τὸν περικαλλέστατον καὶ μνημειώδη ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, εἰς τεμένη, ἀπηγόρευσε δὲ τὴν χρῆσιν σταυρῶν ἐπὶ τῶν τρούλλων τῶν ναῶν καὶ τὰς κωδωνοκρουσίας, ἦτο διὰ τοὺς ρώσους λίαν δεδικαιολογημένον τὸ ἔν τινι τῶν γραμμάτων τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς εἰλικρινὲς δι' αὐτὸν συμπέρασμα, ὅτι «ἡ ὀρθοδοξία τῶν ἑλλήνων ἤδη κατέρρευσε»[51]. Ἄλλως τε καὶ ἔν τινι ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νόβγοροντ Ἰωνᾶν ὁ αὐτὸς ἔγραφεν ὅτι τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων διαφθορὰν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ὡμολόγουν καὶ αὐτοὶ οἱ πατριάρχαι ΚΠόλεως, πρὸς βεβαίωσιν δὲ ἔφερε τὸν πατριάρχην Συμεὼν (τὸ β' 1482–1486), ὅστις ἠρνήθη νὰ κυρώσῃ τὴν ἄνευ ἀδείας τοῦ Πατριαρχείου ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Γρηγορίου ὡς μητροπολίτου Ἐσθονίας ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι «ἐγὼ αὐτὸς ζῶ ἐν πενίᾳ, ὑποχείριος τῶν τούρκων, ὑπὸ δουλείαν εἰς τοὺς ἀλλοτρίους, ἡ δὲ ἡμετέρα ὀρθοδοξία κατέρρευσε»[52]. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, εἴτε ἔδωκαν, εἴτε δὲν ἔδωκαν οἱ πατριάρχαι ΚΠόλεως τὴν ἄδειαν τῆς ἐφεξῆς ἄνευ ἀναμείξεως αὐτῶν ἐκλογῆς καὶ ἐγκαθιδρύσεως τῶν μητροπολιτῶν ἐν Ρωσίᾳ, δὲν διεμαρτυρήθησαν κατ' αὐτῆς ἐπισήμως. Ἔκτοτε ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία κατέστησε καὶ οὐσιαστικὴν τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πατριάρχαι ΚΠόλεως ἐξηκολούθουν νὰ ἦνε ὀρθόδοξοι. Καὶ ὁ μὲν Ἰωνᾶς κατεστάθη ἐν τῇ μητροπόλει Μόσχας λόγῳ δῆθεν τῆς οὐνίας τῶν πατριαρχῶν ΚΠόλεως, ὡς πρὸς δὲ τοὺς διαδόχους αὐτοῦ ἀπεφασίσθη νὰ φέρηται ὡς λόγος ἡ ὑπὸ τῶν τούρκων κατάληψις τῆς ΚΠόλεως. Ἂν δὲ ἀπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἰωνᾶ ἄρχεται νέα περίοδος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον σχέσεων τῶν ρώσων μητροπολιτῶν, ἡ πραγματικὴ ἀνεξαρτησία τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὡς ὄντως αὐτοκεφάλου ἐγκαινίζεται κυρίως ἀπὸ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ἰωνᾶν Θεοδοσίου (1461–1464), ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, οὗτινος ἡ ἐκλογὴ καὶ ἐγκαθίδρυσις ἔλαβε τὴν ὑψίστην κύρωσιν ἀπ' εὐθείας παρ' αὐτοῦ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος Βασιλείου Βασίλειεβιτς, ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ ἰδιότητί του ὡς διαδόχου τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων.

Ὁ Καραμζὴν ἀναφέρει, ὅτι ὅταν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠόλεως ὁ σουλτᾶνος, θελήσας νὰ ἀσκήσῃ τὸ δικαίωμα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὡς πρὸς τὸν διορισμὸν τῶν διὰ τὴν Ρωσίαν ἐκλεγομένων μητροπολιτῶν, διέταξε νὰ κατασταθῇ μητροπολίτης Μόσχας καὶ πάσης Ρωσίας ὁ Σπυρίδων, ὁ ἐπικαλούμενος Σατανᾶς, οὗτος δὲν ἐγένετο δεκτὸς ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Μόσχας[53]. Μετὰ ταῦτα δὲ εἰς τὴν

κατὰ τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου ἀπαγγελλομένην ὁμολογίαν οἱ ρῶσοι παρενέβαλον ἐπίσημον τοῦ ὑποψηφίου ὑπόσχεσιν, ὅτι δὲν θὰ δεχθῇ μητροπολίτας καθισταμένους ἐκ ΚΠόλεως, τοῦ πατριάρχου αὐτῆς τελοῦντος «ἐν τῷ κράτει τοῦ μιαροῦ βασιλέως τῶν τούρκων»[54].

Δὲν συμφωνοῦσιν οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ ὡς πρὸς τὸ κύριον αἴτιον τῆς ριζικῆς ταύτης μεταβολῆς τῆς περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν ἑλλήνων ὑπολήψεως τῶν ρώσων. Κατὰ τὸν Ν. Κάπτερεφ, ἐφ' ὅσον οἱ ἕλληνες ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας ὅλας ἐβεβαίουν τοὺς μαθητὰς αὐτῶν ρώσους ὅτι ἐκ πάντων τῶν αἱρετικῶν ἀποτροπαιότεροι ἦσαν οἱ λατῖνοι, τούτου δ' ἕνεκα οἱ ὀρθόδοξοι εἰς οὐδεμίαν ἔπρεπε νὰ ἔρχωνται πρὸς αὐτοὺς σχέσιν, οἱ ρῶσοι, ἀπόλυτον τρέφοντες πρὸς τοὺς διδασκάλους των πίστιν, ἐθεώρουν τοὺς λατίνους ὡς κακίστους καὶ ἄκρως ἐπικινδύνους. Οὐδέν, λοιπόν, κατ' αὐτόν, ἄπορον ὅτι συγκλονιστικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐντύπωσις ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αὐτοὶ οἱ τέως διδάσκαλοί των, διὰ τῆς προσχωρήσεως αὐτῶν εἰς τὴν ουνίαν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, ἀναφανδὸν προὔδωκαν τὴν ὀρθοδοξίαν, μετὰ βδελυγμίας δ' ἀπεῖδον πρὸς τὸ πραξικόπημα τοῦ Ἰσιδώρου ὡς πρὸς εἰδεχθῆ ἀπόπειραν νὰ παρασύρωσιν εἰς τὴν αἵρεσιν καὶ τὴν ἁγίαν Ρωσίαν[55].

Ὁ Γολουμπίνσκιη, ἐξ ἄλλου, τὴν περὶ τῆς φθορᾶς τῆς ὀρθοδοξίας τῶν ἑλλήνων ἀντίληψιν τῶν ρώσων θεωρεῖ τόσον ἀβάσιμον, ὅσον ἀπίθανος φαίνεται εἰς αὐτὸν ἡ γένεσίς της ἐκ τῆς φλωρεντινῆς ουνίας. Εἶνε γεγονὸς–λέγει–ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος καὶ ὁ λαός, καταγανακτήσαντες διὰ τὰ ἐν Φλωρεντίᾳ διαδραματισθέντα, ἀπεκήρυξαν τὴν ουνίαν ἐκείνην, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ πλειονότης τῶν ὑπογραψάντων αὐτὴν ἀρχιερέων μετεμελήθη πικρῶς διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ὑποχώρησιν. Ἐπ' ἴσης ἀληθὲς εἶνε, ὅτι ὅ τε ἐξ ὑπαρχῆς ὑπέρμαχος τῆς ουνίας Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ ὁ ἐν ἀρχῇ μὲν ζηλωτὴς τῆς ὀρθοδοξίας, εἶτα ὅμως προσχωρήσας πρὸς τὴν ουνίαν Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ηὐνόησαν τὴν πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν ἕνωσιν μόνον ἐξ ἀδηρίτου πολιτικῆς ἀνάγκης, παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς ἀντέταξαν ἀπόλυτον ἄρνησιν καὶ ἀκλόνητον ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ ἐμμονήν. Ἀναντίρρητον εἶνε, ἐξ ἄλλου, ὅτι καὶ ὅταν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠόλεως ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔπαυσεν ὑφισταμένη, οὐ μόνον οὐδὲ ἴχνος ουνίας ὑπῆρξεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ πᾶν τοὐναντίον, μόνον ἔχθρα βαθεῖα καὶ ἄσπονδον μῖσος ἐπεδεικνύετο πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ ἀποστροφὴ πρὸς πᾶν τὸ λατινικόν. Ὅθεν–λέγει ὁ ἱστορικὸς–εἰς οὐδενὸς ἀπολύτως τὴν κεφαλὴν ἠδύνατο νὰ εἰσχωρήσῃ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ουνία ἐκείνη καὶ ἐπ' ἐλάχιστον παρέβλαψε τὴν καθαρότητα τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας. Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον διεσαλπίσθη ἐν Ρωσίᾳ, ὅτι ἡ ουνία τόσον παρέφθειρε παρὰ τοῖς ἕλλησι τὴν ἁγνότητα τῆς ὀρθοδοξίας, ὥστε ἀπεκρυσταλλώθη ὡς ἀκράδαντος πεποίθησις ὅτι ἔκτοτε ἡ καθαρὰ ὀρθοδοξία ἀπέμεινε μόνον παρὰ τοῖς ρώσοις, ἐκράτησε δ' ἡ βεβαιότης αὕτη μέχρι σχεδὸν καὶ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος, ἐπὶ πλέον δὲ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ πατριάρχου τῆς Ρωσίας τούτου γένεσιν τοῦ σχίσματος τῶν παλαιοπίστων.

Εἰς τὸ αἴνιγμα τοῦτο τῆς ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπροσδοκήτου καὶ ἀκατανοήτου μεταστροφῆς ὁ Γολουμπίνσκιη παρέχει ἄλλην ἐξήγησιν. Ἡ περὶ τῶν ἑλλήνων ἀντίληψις αὕτη τῶν ρώσων ἔχει μὲν – λέγει– τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῆς φλωρεντινῆς οὐνίας, αὕτη ὅμως δὲν εἶνε τὸ πραγματικὸν αὐτῆς αἴτιον, ἀλλὰ τυχαίως ὅλως παρουσιάσθη διὰ τοὺς ρώσους ὡς ἀφορμὴ ὥστε νὰ ἐκληφθῇ ὡς τοιοῦτο. Κατ' αὐτόν, ἡ ἀληθὴς αἰτία ἀναζητητέα εἰς τὴν περὶ τῆς οὐσίας τῆς καθαρᾶς ὀρθοδοξίας ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῶν ρώσων, ἥτις, ἐνῷ ἀφ' ἑνὸς ἤγαγεν αὐτοὺς εἰς τοιαύτην σύγχυσιν, ὥστε νὰ αἰσθανθῶσιν ἑαυτοὺς ὑποχρεωμένους νὰ κατηγορήσωσιν ἐπὶ ἀποκλίσει ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἢ τοὺς ἕλληνας ἢ ἑαυτούς, ἐξ ἄλλου ὅμως παρεῖχεν εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσωσιν ἀποστάτας ἀκριβῶς τοὺς ἕλληνας. Πρόκειται περὶ τῆς ἀναπτυχθείσης ἤδη ἐν τοῖς ὄπισθεν πεποιθήσεως τῶν ρώσων περὶ τῆς σημασίας τῶν ἐξωτερικῶν τῆς λατρείας τύπων.

Οἱ ρῶσοι, παραλαβόντες παρὰ τῶν ἑλλήνων μετὰ τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν λατρευτικῶν τύπων, ἕνεκα τῆς τότε πνευματικῆς αὐτῶν καταστάσεως ἀπέδωκαν δογματικὴν αὐτόχρημα σημασίαν οὐ μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν ποικιλίαν τῶν ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεων τῆς εὐσεβείας. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις ἀνεπτύχθη οὐ μόνον τάχιστα, ἀλλ' ἐξίχθη καὶ εἰς τὰ ἄκρα μετὰ τὴν μογγολικὴν ἐπιδρομήν, ὁπότε οἱ ρῶσοι, ἀπομονωθέντες ἀπὸ τῶν κέντρων τῆς χώρας, ἀπεξενώθησαν τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἑλλήνων καὶ οἱασδήποτε ὁθενδήποτε ἄλλης ἐπιρροῆς. Ἕνεκα ὅμως τῆς πολυμορφίας τῶν θρησκευτικῶν τύπων οἱ ρῶσοι ἤρξαντο θεωροῦντες ἀδύνατον τὴν ἐμφάνισιν τοῦ αὐτοῦ τύπου ὑπὸ πλείονας τῆς μιᾶς μορφάς, ἀμηχανοῦντες δὲ νὰ ἐπιφέρωσιν εἰς αὐτὰς ἑνότητα, κατέληξαν εἰς τὸ μόνον δυνατὸν δι' αὐτοὺς συμπέρασμα, ὅτι μία μόνον μορφὴ εἶνε ὀρθόδοξος, πᾶσαι δ' αἱ λοιπαὶ ἐσφαλμέναι καὶ μὴ ὀρθόδοξοι, ἑπομένως αἱρετικαί. Κατὰ ταῦτα, ὅταν μορφαί τινες τοῦ αὐτοῦ τύπου ἤρξαντο σὺν τῷ χρόνῳ ἐπικρατοῦσαι παρὰ τοῖς ἕλλησιν, αὗται ἐξελήφθησαν ὑπὸ τῶν ρώσων ὡς αἱρετικαί. Οὕτω, ἐνῷ ἀρχῆθεν οἱ ρῶσοι παρέλαβον τὴν τέλεσιν τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ καὶ διὰ δύο καὶ διὰ τριῶν δακτύλων, ὅταν μετὰ ταῦτα ἐπεκράτησεν ὁ τριδάκτυλος τύπος, ἐθεωρήθη οὗτος ὡς μὴ ὀρθόδοξος, κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον μόνον τὸ δισσοῦν ἀλληλούϊα ἐθεωρήθη ὀρθόδοξον. Ἐντεῦθεν δὲν εἶχε διὰ τοὺς ρώσους θέσιν δυσκόλου διλήμματος ἡ ἀπορία περὶ τοῦ ἂν οἱ ἕλληνες ἢ οἱ ρῶσοι ἐξέκλιναν τῆς ὀρθοδοξίας, ἐφ' ὅσον οἱ δεύτεροι ἦσαν οἱ πρὸς τοὺς λατρευτικοὺς τύπους καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν ἐξωτερικὴν θρησκευτικὴν ἐκδήλωσιν ἐπιδεικνύοντες σεβασμὸν καὶ εὐλάβειαν ἀσυγκρίτως πλείονα ἢ οἱ πρῶτοι. Τοιοῦτο ζήτημα, λοιπόν, δὲν ὑπῆρχε διὰ τοὺς ρώσους.

Τῆς τοιαύτης εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τυπικὴν εὐσέβειαν προσκολλήσεως τῶν ρώσων τινὲς τῶν νεωτέρων ρώσων ἱστοριογράφων αἰτίους θεωροῦσι τοὺς ἕλληνας. Οἱ ρῶσοι ἐπίσκοποι –λέγουσι–φυσικὸν ἦτο νὰ οἰκειωθῶσι τὰς ἀντιλήψεις, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ πνεῦμα καθ' ὅλου τῶν μητροπολιτῶν των, οἱ ὁποῖοι καθ' ὅλην τὴν προμογγολικὴν περίοδον ἦσαν ἕλληνες,

ὡς ἕλληνες ἦσαν καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ μητροπολιτικοὶ ὑπάλληλοι. Ὑπὸ τὴν ἄμεσον διδακτικήν, πνευματικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἐν γένει καθοδήγησιν καὶ χειραγωγίαν τῶν μητροπολιτῶν ἐτέλουν καὶ οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ βογιάροι. Ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ ἐν Κιέβῳ διαβιοῦντες λαϊκοὶ ἕλληνες πάντως τὴν αὐτὴν ἤσκουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοὺς πρὸς αὐτοὺς καθ' οἱονδήποτε τρόπον σχετιζομένους. Κατὰ τὸν αὐτόν, ἄλλως τε, τρόπον διαρκούσης τῆς μογγολοκρατίας οἱ ρῶσοι πολὺ ἐνεποτίσθησαν τὸ ταταρικὸν πνεῦμα.

Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ Γολουμπίνσκιη θεωρεῖ ἐσφαλμένην καὶ ἄδικον, ἀποδίδει δ' αὐτὴν εἰς παρεξήγησιν προελθοῦσαν κατ' ἀναλογίαν τῶν περὶ τῶν ἑλλήνων ἀντιλήψεων τῶν προτεσταντῶν καὶ τῶν ὀρθολογιστῶν συγγραφέων.

Οὗτοι–λέγει ὁ ρῶσος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς–ὁρμώμενοι ἐκ τῆς εἰς τὰς ἱερὰς εἰκόνας καὶ τὰ ἱερὰ λείψανα ἀποδιδομένης ὑπὸ τῶν ἑλλήνων τιμῆς, χαρακτηρίζουσιν αὐτὴν ὡς ἀπότοκον τῆς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν θεοσέβειαν τάσεως, ἑλκούσης τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς εἰδωλολατρείας καὶ γενικῶς χαρακτηριζομένης ὡς Abgötterei. Τὴν τοιαύτην, ἀκριβῶς, κατὰ τῶν ἑλλήνων μομφὴν συνδέουσιν οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς πρὸς τὴν ρωσικὴν τυπολατρείαν, ὡς αὐτὴ ἐμφανίζεται κατὰ τὸν ις' αἰῶνα.

Ὑπάρχει ὅμως μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῆς χρήσεως καὶ τῆς καταχρήσεως. Ἐὰν οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς ὅλως ἀδίκως μέμφωνται τοὺς ἕλληνας διὰ τὴν χρῆσιν, τοῦτο οὐδαμῶς σημαίνει ὅτι οὗτοι εὐθύνονται καὶ διὰ τὴν ἰδικήν μας κατάχρησιν–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–. Δὲν πρέπει νὰ λέγηται περὶ τῶν ἑλλήνων, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἐμειοῦτο ἡ μόρφωσίς των, δὲν ἐθολοῦτο παρ' αὐτοῖς καὶ ἡ καθαρότης τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων καὶ ὅτι δὲν προσέκλινάν πως πρὸς τὴν μὴ δικαιοῦσαν δικαιοσύνην. Κατὰ τὴν ἰδικήν μας προμογγολικὴν περίοδον ὑφίστατο ἔθος, καθ' ὃ οἱ μελλοθάνατοι ἐλάμβανον τὴν μοναχικὴν κουρὰν πρὸ τῆς τελευτῆς των· ματαία, βεβαίως, θὰ ἦτο πᾶσα ἐλπὶς ἀμοιβῆς διὰ ἀνύπαρκτον μοναχικὴν ἄσκησιν κατὰ τὸ βραχὺ χρονικὸν διάστημα τοιαύτης μοναχοποιήσεως. Ἀλλὰ τὸ ἔθος τοῦτο προῆλθε πιθανώτατα οὐχὶ ἐκ τοιαύτης ἐλπίδος, ἀλλ' ἐκ τῆς περὶ τοῦ μοναχισμοῦ διαμορφωθείσης παρ' ἡμῖν ἀντιλήψεως ὡς περὶ μυστηρίου ἐξισουμένου πρὸς δεύτερον βάπτισμα. Ὥστε τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τοῦ ἔθους ἀπετέλει ὁ πόθος καὶ ἡ ἐλπὶς ἀπαλείψεως τῶν ἁμαρτιῶν τῆς κοσμικῆς ζωῆς εἰς οἷον βαθμὸν καὶ κατὰ τὸ βάπτισμα. Οἱ ἕλληνες ὅμως οὐδέποτε ἐξικνοῦντο εἰς οἵαν καὶ οἱ ρῶσοι ἀκρότητα, ἤτοι μέχρι τοιαύτης διαστροφῆς τῆς ἐννοίας τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας, ὥστε νὰ ἐμβάλλωσιν εἰς αὐτὴν ὁλόκληρον τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν οὐσίαν, θεωροῦντες αὐτὴν ὑποκατάστατον τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Οὐδέποτε παρὰ τοῖς ἕλλησιν εὑρίσκομέν τι ὅμοιον πρὸς ὅ,τι ἐμφανίζει ἡ ρωσικὴ ζωὴ τοῦ ις' αἰῶνος. Ὁ Μάξιμος ὅταν τὴν ἠτένισεν, ᾐσθάνθη ἑαυτὸν εὑρεθέντα εἰς ὅλως ἄλλον ἐθνικὸν κόσμον,–τόσον μεγάλη ὑπῆρχεν ἡ μεταξὺ τῶν τότε ρώσων καὶ ἑλλήνων διαφορά. Ἴσως ἤθελε νομισθῆ, ὅτι ὁ Μάξιμος μαστίζει τὴν ἄκραν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν εὐσέβειαν προσκόλ-

λησιν τῶν ρώσων οὐχὶ διότι αὕτη τὸν ἐτάραττεν ὡς ἕλληνα, ἀλλὰ διότι αὐτὸς οὗτος ἦτο ἄνθρωπος ἐξαιρετικός, ἀνώτερος τῆς συγχρόνου αὐτῷ κοινωνίας, καὶ ὅτι, ἐὰν παρέμενεν ἐν Ἑλλάδι, θὰ ἐπέκρινεν αὐτὴν ἐν ἴσῳ καὶ ἐν Ρωσίᾳ βαθμῷ. Ἀλλά, πρῶτον μὲν—ἐπάγεται ὁ αὐτὸς—ἂν οἱ ἕλληνες περιέπιπτον εἰς ὃ καὶ ἡμεῖς ἄκρον, θὰ εἶχον καὶ ἄνευ τοῦ Μαξίμου τοὺς ἐλεγκτάς των, τοιούτους ὅμως ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν. Δεύτερον δέ, τεκμήρια τῆς ἐν τούτῳ διαφορᾶς μεταξὺ ἑλλήνων καὶ ρώσων εὑρίσκομεν παρ' αὐτοῖς τοῖς συγχρόνοις ἡμῖν ρώσοις καὶ ἕλλησι. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἀποβαίνει πρόδηλος ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῆς τῆς ἐν τοῖς ναοῖς στάσεώς των: παρ' ἡμῖν οἱ ἁπλοῖ ἄνθρωποι προσπαθοῦσι νὰ προσέρχωνται μεθ' ὅσον τὸ δυνατὸν μείζονος ζήλου, ἐκδηλουμένου εἰς ἀκατάπαυστα σταυροκοπήματα καὶ συνεχεῖς «μετανοίας», ἐνῷ οἱ ἕλληνες περιορίζονται εἰς ὀλίγους μόνον σταυροὺς κατὰ τὴν εἰς τὸν ναὸν εἴσοδον καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἱεροπραξιῶν εἰς ὡρισμένας μόνον στιγμάς, καὶ τοῦτο οὐχὶ κατὰ τὴν ἄκραν τῶν ρώσων μηχανικότητα· τοῦτο διὰ τὸν ρῶσον θὰ ἐσήμαινε βεβαίως ἀπόπτωσιν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εὐσεβείας, ἐνῷ τοιοῦτό τι δὲν συμβαίνει, διότι οἱ ἕλληνες ἁπλούστατα ἐξακολουθοῦσι τηροῦντες τὸ ἀρχαῖόν των τυπικόν. Δὲν συμπίπτει, λοιπόν, ἡ περὶ τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας ἀντίληψις ἀμφοτέρων, κατ' ἀκολουθίαν δὲ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ ρῶσοι ἐδανείσθησαν τὴν περὶ αὐτῆς ἀντίληψιν παρὰ τῶν ἑλλήνων [56].

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τὸ ζήτημα διὰ τοὺς ρώσους δὲν ἦτο πότεροι, αὐτοὶ ἢ οἱ ἕλληνες, χωλαίνουσι περὶ τὴν ὀρθοδοξίαν, διότι ἦσαν πεπεισμένοι περὶ τοῦ δευτέρου. Τὸ ζήτημα, δι' αὐτούς, ἦτο ἄλλο, καὶ εἶχεν ἐγερθῇ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον: πῶς δῆλα δὴ καὶ πότε οἱ ἕλληνες ἀπέστησαν τῆς ὀρθοδοξίας· καὶ ὡς ἀπάντησις ἐπῆλθεν ἡ οὐνιτικὴ σύνοδος. Ὅτι δὲ οὐχὶ αὕτη ὑπῆρξε τὸ ἀρχικὸν καὶ κύριον αἴτιον τῆς περὶ τῆς φθορᾶς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας πεποιθήσεως τῶν ρώσων, προκύπτει ἐκ τοῦ γεγονότος-λέγει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς-ὅτι, ταχέως λησμονήσαντες τὴν φλωρεντινὴν σύνοδον, ἀπέδωκαν τὴν ἀποστασίαν τῶν ἑλλήνων εἰς τὴν συνεπείᾳ τῆς μετ' οὐ πολὺ ἐπελθούσης πτώσεως τῆς ΚΠόλεως παραφθορὰν τάχα τῶν ὀρθοδόξων λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῶν τούρκων καὶ τῶν λατίνων. Σοβαρῶς μάλιστα ἐπιστεύετο ἐν Μόσχᾳ ὅτι μετὰ τὴν ἅλωσιν πάντα τὰ ἑλληνικὰ βιβλία συνηθροίσθησαν καὶ ἐκάησαν, ὕστερον δ' ἐν ταῖς λατινικαῖς χώραις ἐτυπώθησαν ἄλλα βιβλία διαφθείροντα τὴν ὀρθόδοξον εὐσέβειαν [57].

5. Ἡ Μόσχα — «Τρίτη Ρώμη».

Ὁ μοναχὸς Φιλόθεος καὶ ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ.

Οἱ ρῶσοι ὅμως δὲν περιωρίσθησαν εἰς ταύτην τὴν περὶ τῶν ἑλλήνων ἀντίληψιν. Δὲν παρῆλθε πολὺς μετὰ τὴν φλωρεντινὴν σύνοδον χρόνος ὅτε ἡ περὶ τῆς φθορᾶς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ἀντίληψις αὐτῶν προεβιβάσθη εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐν Ρωσίᾳ ὑπάρχει ὀρθοδοξία περισσοτέρα καὶ ἀνωτέρα ἢ ἐν Ἑλλάδι καὶ ὅτι, ἄρα, οἱ ρῶσοι εἶνε λαὸς καλλίτερος καὶ εὐσεβέστερος ἢ οἱ ἕλληνες. Εἰς τοῦτο δὲ ἀκριβῶς συνετέ-

λεσε τὸ ἄλλο μέγα γεγονὸς τῆς ἁλώσεως τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ διὰ τῆς πρὸς τὰ δόγματα ἐξισώσεως τῶν μορφῶν τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας ἀπόδοσις εἰς αὐτὰ οὐσιαστικῆς σημασίας ἤγαγε τοὺς ρώσους εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς μεγαλοπρεποῦς ναοδομίας καὶ τὴν σπάταλον πολυτέλειαν τῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων. ταῦτα δ' ἐκλαμβάνοντες ὡς τὴν γνησίαν καὶ καθαρὰν ὀρθοδοξίαν δὲν ἐδίστασαν νὰ φαντασθῶσιν ἑαυτοὺς «φαρισαϊκῶς»–ὡς λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–ὡς τὸν μοναδικὸν ὀρθόδοξον ἐν τῷ κόσμῳ λαόν, ὑπερέχοντα τῶν ἑλλήνων κατὰ τὴν καθαρότητα τῆς πίστεως. Κατὰ τοὺς τότε ρώσους, ἡ ΚΠολις ἔπεσε, διότι οἱ ἕλληνες ἐξέπεσαν τῆς ὀρθοδοξίας, ἢ καὶ τἀνάπαλιν, ἐκπεσόντες οὗτοι τῆς ὀρθοδοξίας ἕνεκα τῆς οὐνίας, διὰ τὴν ἁμαρτίαν των ταύτην ἀπώλεσαν τὴν ὀρθόδοξον ἡγεμονία[58]· ἐὰν δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γνωστοῦ ὁράματος τοῦ προφήτου Δανιὴλ περὶ τῶν τεσσάρων βασιλειῶν ἐκράτει ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ βασιλεία θὰ διατηρηθῇ μέχρι τῆς συντελείας τοῦ κόσμου ὡς πρόμαχος καὶ φύλαξ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας, ἡ πραγματικότης ἀπέδειξεν ὅτι τῆς αἰωνίας ταύτης βασιλείας κοιτὶς δὲν ἐπέπρωτο νὰ ἦνε διὰ παντὸς ἡ κυρία καὶ πραγματικὴ Ρώμη. Προωρισμένον ἦτο ὅπως ἡ βασιλεία αὕτη μεταλλάσσῃ τόπον: μετὰ αἰῶνας ἑπτὰ ἀπὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἡ παλαιὰ Ρώμη, δελεασθεῖσα ὑπὸ τοῦ μεγάλου Καρόλου, περιέπεσε τάχα εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀπολλιναρίου[59]· διὸ καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς ὡς ὀρθοδόξου Ρώμης κατέλαβεν ἡ ΚΠολις ὡς *νέα δευτέρα (ὀρθόδοξος) Ρώμη*· μετὰ τὴν ἅλωσιν δὲ ταύτης ὑπὸ τῶν τούρκων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθῇ *τρίτη ὀρθόδοξος Ρώμη*. Ἐφ' ὅσον ὅμως κατὰ τὴν εἰς τοὺς τούρκους ὑποδούλωσιν τῆς δευτέρας Ρώμης «πάντα τὰ χριστιανικὰ (ὀρθόδοξα) βασίλεια κατηργήθησαν καὶ συνεχωνεύθησαν εἰς ἕν, τὸ τοῦ ἡμετέρου (ρώσου) ἡγεμόνος», οἱ ρῶσοι ἀπέκτησαν τὴν πεποίθησιν ὅτι ὡς *τρίτη* ὀρθόδοξος Ρώμη προωρίσθη νὰ καταστῇ ἡ *Μόσχα*, ἡ πεποίθησις δ' αὕτη διετυπώθη πλέον καὶ ὡς ἀξίωσις σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως[60].

Οὐ πολὺ μετὰ τὴν ἅλωσιν, τῷ 1461–1462, ἐξ ἀφορμῆς τῆς μετὰ τὸν Ἰωνᾶν ἀναδείξεως τοῦ Θεοδοσίου εἰς μητροπολίτην Μόσχας ὑπ' αὐτῶν τῶν ρώσων, ἐκυκλοφόρησε συναγωγὴ *Διηγήσεων* ἀναφερομένων εἰς τὴν φλωρεντινὴν σύνοδον ὑπὸ τὸν τίτλον «Λόγος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγίων Γραφῶν κατὰ λατίνων καὶ διήγησις περὶ τῆς συγκλήσεως τῆς ὀγδόης λατινικῆς συνόδου καὶ περὶ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ πλάνου Ἰσιδώρου καὶ περὶ καταστάσεως τῶν μητροπολιτῶν ἐν τῇ ρωσικῇ χώρᾳ, ἔτι δὲ καὶ ἐγκώμιον τοῦ εὐσεβεστάτου μεγάλου δουκὸς Βασιλείου Βασίλειεβιτς πάσης Ρωσίας». Ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ περιέχονται α') Διήγησις Συμεὼν (ἱερομονάχου Σουζδάλης, συνοδοῦ τοῦ Ἰσιδώρου εἰς Ἰταλίαν) περὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου μετὰ ἐπιμέτρου περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Βασίλειεβιτς καταστάσεως τοῦ ἁγίου Ἰωνᾶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἰσιδώρου... β') Διήγησις περὶ τῆς ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἐκπτώσεως τῶν λατίνων μετ' ἀναγραφῆς τῶν αἱρέσεών των. γ') Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν δοῦκα Βασίλειον Βασίλειεβιτς ὡς ἀκλόνητον ὑπέρμαχον καὶ φρουρὸν τῆς ὀρθοδο-

ξίας, μετὰ ἀφηγήσεως περὶ καταστάσεως τοῦ Θεοδοσίου ἐν τῇ μητροπόλει Μόσχας ζῶντος ἔτι τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ἰσίδωρον μητροπολίτου Ἰωνᾶ. Πᾶσαι αὗται αἱ διηγήσεις, ἔχουσαι ἀσφαλῶς ἐπίσημον ἢ ἡμιεπίσημον τὴν προέλευσιν, ἐγράφησαν ἀκριβῶς πρὸς δικαίωσιν τῆς ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ μόνων τῶν ρώσων καταστάσεως τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος δύο μητροπολιτῶν κατὰ παρέκκλισιν ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν ρώσων κρατούσης πατριαρχικῆς τάξεως καὶ πρὸς ὑπόδειξιν ὅτι ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία νομίμως καὶ ἐκ λόγων σοβαρῶν εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς χειραφετήσεως καὶ ἀνεξαρτησίας. Ἀλλ' ἡ δημοσίευσις τῶν ἐν λόγῳ διηγήσεων ἀπέβλεπε καὶ εἰς ἄλλον σκοπόν· ἐν αὐταῖς διαδηλοῦται ὅτι ὁ ρῶσος ἡγεμὼν κέκληται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν αὐτοκράτορα ΚΠόλεως καὶ ὅτι οἱ ρῶσοι, προωρισμένοι ὄντες νὰ καταλάβωσιν ἐφεξῆς τὴν προέχουσαν μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν θέσιν ἀντὶ τῶν ἑλλήνων, εἶνε χριστιανοὶ καλλίτεροι αὐτῶν. Ἂν δὲ δὲν λέγεται ἀκόμη ἐν αὐταῖς ἀπεριφράστως ὅτι ἡ Μόσχα ἤδη ἀντικατέστησε τὴν ΚΠολιν ὡς τρίτη Ρώμη, ὅμως ὁ μέγας δοὺξ Βασίλειος Βασίλειεβιτς μετ' ἐμφάσεως ἀποκαλεῖται τσάρος (=αὐτοκράτωρ) εὐσεβέστατος καὶ θεόστεπτος, ὡς τοιοῦτος δ' ἐξαίρεται ὡς ὑπέρμαχος καὶ φρουρὸς τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐπὶ τούτοις, λόγος γίνεται καὶ περὶ τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαλαμψάσης εὐσεβείας. ὅτι «ἐκ τῶν ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ καὶ ὑπὸ τὸν ἥλιον χωρῶν, εἰς τὴν Ρωσίαν προσήκει νὰ χαίρῃ ἐπὶ τῷ ὅτι κατηυγάσθη ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς εὐσεβείας καὶ ἐπληρώθη ἀνθέων πολυτρόπως ἀνθούντων, ἤτοι ναῶν τοῦ Θεοῦ, ὡς ἡλίων καταλαμπρυνόντων τὰς ἁγίας ἐκκλησίας, διὰ πάσης μεγαλοπρεπείας καλλυνομένων καὶ δι' ἱερῶν ὑμνῳδιῶν μεγαλυνομένων»· καὶ ὅτι, τέλος, ἐν Ρωσίᾳ ὑφίσταται περισσοτέρα ὀρθοδοξία καὶ ἀνώτερος Χριστιανισμός. Εἶνε πρόδηλα τό τε διὰ τῆς τοιαύτης φρασεολογίας ἐκφραζόμενον πνεῦμα καὶ ἡ τάσις τῶν διηγήσεων [61].

Ἡ τάσις αὕτη ἐκορυφώθη εἰς πεποίθησιν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰῶνος, ἀκριβῶς δῆλα δὴ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαβιώσεως τοῦ Μαξίμου. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν ἑλλήνων ἀπώλειαν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων μόλυνσιν τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, ἐν τῇ ρωσικῇ συνειδήσει ἤδη ἀνθρώσκει ἡ Μόσχα ὡς «Τρίτη Ρώμη», ἀντικαταστάτις τῆς δυσάσης πλέον «Νέας (Δευτέρας) Ρώμης»–ΚΠόλεως. Διάχυτος κατέστη ἡ πίστις ὅτι, μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὀρθοδοξία καὶ ἡ Ἐκκλησία, περιελθοῦσαι ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δεσποτείαν, ἐδεσμεύθησαν καὶ ἐνοθεύθησαν· ἐφ' ὅσον δὲ καὶ πάντες οἱ περὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τῆς ΚΠόλεως κέντρον ὀρθόδοξοι λαοὶ κατέστησαν ὑποχείριοι τῶν ἀγαρηνῶν, μόνοι δ' ἐλεύθεροι ἀπέμειναν οἱ ρῶσοι καὶ μόνον αὐτῶν τὸ ὀρθόδοξον κράτος ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται ἀδούλωτον καὶ ἀνεξάρτητον, πασίδηλον ἀπέβη ὅτι ἡ Ρωσία προωρίσθη ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας νὰ γένηται κληρονόμος τῆς πεσούσης ἑλληνικῆς βασιλείας καὶ ἡ Μόσχα νὰ ἀναδεχθῇ τὴν διάσωσιν, τὴν διατήρησιν καὶ τὴν προστασίαν τῆς ὀρθοδοξίας ὡς διάδοχος καὶ ἀντικαταστάτις τῆς δευτέρας «Νέας Ρώμης», ἄρα ὡς «τρίτη Ρώμη». Ἔχει δὲ πρὸς τοῦτο ἡ Μόσχα πάντα τὰ δικαιώματα ὡς πρωτεύουσα τοῦ ὁλονὲν αὐξανομένου καὶ μεγαλυνομένου ρω-

σικοῦ κράτους, κράτους αὐστηρῶς ὀρθοδόξου, ὡς ἔκπαλαι τηρήσαντος ἀσινῆ καὶ ἀμόλυντον τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, καὶ μετ' αὐτὴν ἔτι τὴν μοιραίαν ἀπόπειραν τῶν ἑλλήνων πρὸς ἕνωσιν μετὰ τῶν λατίνων. Ὁ ἐκ τῶν συνοδῶν τοῦ Ἰσιδώρου παραστὰς κατὰ τὰς συνεδρίας τῆς φλωρεντινῆς συνόδου ἐπίσκοπος Σουζδάλης Συμεών, ἀφηγούμενος τὰ κατ' αὐτὴν ἀναφέρει ὅτι, μήπω ἀφικομένου τοῦ Ἰσιδώρου κατὰ τὴν σύγκλησιν τῆς πρώτης συνεδρίας, ὁ ἕλλην αὐτοκράτωρ παρεκάλεσε τὸν πάπαν νὰ ἀναβάλῃ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν, «διότι –εἶπε τάχα πρὸς δικαιολογίαν– αἱ ἀνατολικαὶ χῶραι εἶνε ρωσικαί, ἐν αὐταῖς δὲ περισσοτέρα ὑπάρχει ὀρθοδοξία καὶ ἀνώτερος ὁ ἐν τῇ λευκῇ Ρωσίᾳ Χριστιανισμός, ἀδελφός (=συνάδελφός) μου δὲ εἶνε ὁ Βασίλειος Βασίλειεβιτς, εἰσακούεται δὲ παρὰ τοῖς βασιλεῦσι τῆς Ἀνατολῆς, οἱ δὲ μεγάλοι δοῦκες μετὰ τῶν χωρῶν των εἰς αὐτὸν ὑπείκουσι. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ἐκ ταπεινοφροσύνης, μεγαλοψυχίας καὶ εὐσεβείας δὲν ἀποκαλεῖται τσάρος (=αὐτοκράτωρ), ἀλλὰ μέγας δοὺξ τῶν ρώσων τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν του» [62]. Ἐξ ἄλλου, ὁ Μόσχας Θεοδόσιος ἐν ἐγκυκλίῳ πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Νόβγοροντ καὶ τοῦ Ψκὼφ (1464) γράφων περὶ παροχῆς βοηθείας εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον, ἔλεγεν «ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἀκούσας περὶ τῆς ἀληθοῦς ἡμῶν ἁγίας καὶ ἀμώμου πίστεως, ἥτις ἤδη ἀπὸ τοῦ θεοφωτίστου Βλαδιμήρου ἐν ταῖς ρωσικαῖς χώραις διέλαμψε..»· καὶ ὁ περιγράφων δὲ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως ρῶσος χρονογράφος (1512) ἀποδίδων τὴν ὑπὸ τῶν ἀθέων τούρκων αἰχμαλωσίαν τῶν ὀρθοδόξων βασιλέων εἰς Θεοῦ παραχώρησιν διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, προσέθετεν «ἡ ἡμετέρα ὅμως ρωσικὴ (βασιλεία) ἐλέῳ Θεοῦ, τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν θαυματουργῶν ἁγίων αὐξάνεται καὶ ἀκμάζει καὶ ἐξυψοῦται, δῴης δέ, οἰκτίρμον Χριστέ, νὰ αὐξάνηται, νὰ ἀκμάζῃ καὶ νὰ πλατύνηται μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων» [63]. Ἔτι σαφέστερον καὶ μᾶλλον ἀπεριφράστως, κυριολεκτικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἀποφθεγματικὸν καὶ δογματικὸν ἡ φιλολογικὴ ἔκφρασις τῆς περὶ ἰδιαζούσης κλήσεως τῆς Μόσχας πεποιθήσεως ταύτης διετυπώθη τὸ πρῶτον ἐν οἷς ἔγραψεν ὁ γνωστὸς εἰς τὴν ρωσικὴν γραμματείαν μοναχὸς τῆς ἐν Ψκὼφ μονῆς Ἐλεαζάρου Φιλόθεος (ιε'–ις' αἰῶνος) ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα Βασίλειον Ἰβάνοβιτς. Μεγαλύνων αὐτὸν ὡς τὸν «ἐκλαμπρότατον καὶ ὑψηλοθρονώτατον ὀρθόδοξον χριστιανὸν μονάρχην καὶ τσάρον καὶ δεσπότην πάντων καὶ ἡνιοῦχον τῶν ἁγίων θείων θρόνων τῆς ἁγίας οἰκουμενικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς τιμίας καὶ ἐνδόξου κοιμήσεως τῆς Παναγίας Θεοτόκου, τῆς, ἀντὶ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διαλαμψάσης», ἐπάγεται: «Διότι τῆς μὲν παλαιᾶς Ρώμης αἱ ἐκκλησίαι ἔπεσον ἕνεκα τῆς ἀπιστίας τῆς ἀπολλιναρείου αἱρέσεως· τὰς πύλας δὲ τῶν ναῶν τῆς δευτέρας Ρώμης Κωνσταντινουπόλεως οἱ ἀγαρηνοὶ διὰ πελέκεων καὶ ἀξινῶν κατεκερμάτισαν. Αὕτη δὲ νῦν τῆς τρίτης νέας Ρώμης τῆς κραταιᾶς σου βασιλείας ἡ ἁγία καθολικὴ ἀποστολικὴ ἐκκλησία, ἡ μέχρι συντελείας τῆς οἰκουμένης ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ χριστιανικῇ πίστει ἑστῶσα, ἐν πάσῃ τῇ ὑπ' οὐρανὸν ὑπὲρ τὸν ἥλιον καταλάμπει. Γινωσκέτω

δὲ τὸ σὸν κράτος, εὐσεβέστατε τσάρε, ὅτι πάντα τὰ ὀρθόδοξα χριστιανικὰ βασίλεια εἰς τὸ σὸν ἡνώθησαν ἑνιαῖον βασίλειον, καὶ ὅτι σὺ μόνος ἐν πάσῃ τῇ ὑπ' οὐρανὸν εἶσαι χριστιανὸς βασιλεύς.. Μὴ παράβαινε, βασιλεῦ, τὰς ἐντολάς, ἅσπερ ἔθηκαν οἱ πρόπαπποί σου μέγας Κωνσταντῖνος καὶ μακάριος Βλαδίμηρος καὶ ὁ μέγας θεόλεκτος Γι̮αροσλάβος καὶ οἱ λοιποὶ μακάριοι ἅγιοι, ὧν ἡ ρίζα μέχρι καὶ σοῦ ἐξικνεῖται.. Τήρει ἐν νῷ, εὐσεβέστατε τσάρε, ὅτι πάντα τὰ χριστιανικὰ βασίλεια συνεχωνεύθησαν εἰς τὸ σὸν ἕν, ὅτι αἱ δύο Ρῶμαι ἔπεσαν, ἡ τρίτη ὅμως ἵσταται, τετάρτη δὲ δὲν θὰ ὑπάρξῃ..» (όμπα Ρήμα πάντοσι̮α, α τρέτι η στοήτ, α τσι̮ετ βι̮όρτομου νι̮ὲ μπύτη)[64] — ἀπόφθεγμα κλασσικόν, καταστὰν ἔκτοτε περιλάλητον ἐν τῇ ρωσικῇ γραμματείᾳ καὶ περιάκουστον ἀνὰ τὴν Ρωσίαν, τυπικῶς δὲ κατὰ λέξιν ἐπαναλαμβανόμενον[65], ὡς ἐν τῇ λακωνικότητί του αὐθεντικῶς ἐκφράζον ἐν ὅλῳ αὐτῆς τῷ βάθει τὴν περὶ τῆς τύχης τῆς ὀρθοδοξίας καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς τῆς Ρωσίας ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς.

Ὁμολογουμένως τὸ γεγονὸς τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπῆρξε τόσον τρομερόν, ὥστε νὰ δικαιολογῆται καὶ ὁ ἐν τῇ Δύσει γεννηθεὶς φόβος ὅτι μετὰ τῆς βασιλείας οἱ ἕλληνες συναπώλεσαν καὶ τὴν πίστιν, κυρίως διότι τοῦρκοι ἦσαν οἱ πορθηταὶ καὶ κατακτηταί. Ἐξ ὅσων καὶ «περιηγηταὶ ἐπιπόλαιοι, τὰς καθ' ἡμᾶς χώρας περιηγούμενοι μετὰ τὴν τοῦ γένους κάκωσιν, πολλὰ καθ' ἡμῶν ἀνὰ τὴν Δύσιν διὰ τῶν χρησμῶν των κατεψεύδοντο»[66], ἀλλὰ καὶ ἐξ' ὅσων παρ' ἑλλήνων ἠκούοντο σχετλιασμῶν περὶ «ἀπωλείας τῆς βασιλείας τῶν ρωμαίων καὶ τῆς εὐγενείας καὶ τοῦ λόγου καὶ παντὸς ἀγαθοῦ»[67], ἑπόμενον ἦτο νὰ συναγάγωσιν οἱ ἐν Εὐρώπῃ ὅτι δὲν ἦτο ἀπίθανον καὶ ἡ θρησκεία τῶν ἑλλήνων νὰ ὑπέστη τὸν αὐτὸν κλῆρον, τούτου δ' ἕνεκα, βεβαιούμενοι περὶ τοὐναντίου, ἐθαύμαζον «εἰ ἔτι σώζεται χριστιανισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ὁ ἀντίχριστος ἐπικρατεῖ καὶ τοῦτον διώκει»[68] καὶ παρεμυθοῦντο «ὅτι θαυμαστῶς ἔτι σώζει ὁ Θεὸς ἐκκλησίαν οὐκ ὀλίγην ἐν.. Ἑλλάδι» καὶ ηὐχαρίστουν τῷ Θεῷ «ὅτι κραταιᾷ χειρὶ ἐν τοσούτῳ πλήθει ἀσεβῶν καὶ θεοστυγῶν ἐχθρῶν σῴζει ποίμνιον αὐτοῦ, ὃ τὸν Υἱὸν αὐτοῦ Ἰησοῦν Χριστὸν ὀρθῶς τιμᾷ καὶ ἐπικαλεῖται»[69]. «Πρὸ πλειόνων ἐγὼ νομίσας ἐτῶν οὐκέτι τὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐν τοῖς περὶ ὑμᾶς τόποις χώραν ἔχειν–ἔγραφεν ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος πρὸς Ἱερεμίαν Β' ΚΠόλεως ὕστερον ἔμαθον ὅτι ζώπυρον Χριστοῦ ἐκκλησίας οὐκ εὐκαταφρόνητον αὐτόθι λοιπὸν εἶναι.. καὶ συγχαίροιμι ὑμῖν τοῖς ἕλλησιν ἐπὶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ὅτι τὰ τοῦ Χριστοῦ δόγματα κατέχειν ἔτι καὶ νῦν δύνασθε.. Τὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔτι παρὰ τοῖς ἕλλησιν (ὡς καὶ πρὸ πολλοῦ ἀκηκοὼς ἦν) ἰσχύειν, τῇ ὑμῶν σπουδῇ ἐπιμελῶς τηρούμενα.. διὰ ταῦτα μεγάλως χαίρων καὶ .. συγχαίρων..»[70]. Καὶ ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος «ἀεὶ γὰρ καὶ ἐν τοῖς σωματικοῖς δυσπραγοῦμεν, ἀλλ' ἐν οἷς ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν οἰκείωσις, χάρις σοι, Κύριε, ὅτι τούτων οὐδ' ὁτιοῦν ἀπεβάλομεν. Καὶ τῶν πόλεων γὰρ ἡμῖν τοῖς ἀθέοις ἔθνεσιν ἁλουσῶν, ἡ ἐκκλησία τὸ ἑαυτῆς ἀμετάβλητον ἀποσώζει σχῆμα. καὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς καὶ διάκονοι

ἐν μέσοις ἔθνεσι τὰ τοῦ βαθμοῦ ἀκωλύτως ἀνύουσι καὶ ἑκασταχοῦ τὰ θεῖα ἱερουργεῖται μυστήρια» [70α]. Τὴν πλάνην ἀκριβῶς ταύτην ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ Ἱερεμίας ἔγραφε πρὸς τὸν Δαβὶδ Χυτραῖον «ηὐφράνθης ὅτι καὶ ἔτι σώζονται ἄνθρωποι τὴν ἁγίαν Τριάδα καὶ ἐννοοῦντες καὶ γινώσκοντες ἐν τόποις τοιούτοις καὶ δόξαν ἔχοντες εὐσεβῆ· ἴσθι δὲ περὶ τούτου ὅτι, εἰ καὶ δουλείᾳ τὸ γένος ἡμῶν ὑπέπεσεν, ἀλλ' ἀσεβείας ἀνένευσε καὶ μένει κηρύττον τὴν εὐσέβειαν..» [71]· ὁ δὲ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἔλεγεν ἐν τῷ πανηγυρικῷ αὐτοῦ πρὸς τοὺς τῆς ἀλτορφικῆς ἀκαδημίας τῶν Νωρικῶν περὶ «δυσφημίας τινὸς ἀδίκου καὶ βλασφημίας δυσμενῶν καὶ φιλαύτων ἀνθρώπων» λεγόντων ὅτι «οἱ νῦν ἕλληνες, ὑπὸ ζυγὸν τυραννίδος ὄντες καὶ τὴν πίστιν τῇ βασιλείᾳ συναπέβαλον.. Ἡ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία οὐκ ἀπέβαλε τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν, ἀλλὰ μένει καὶ μενεῖ ἐν αὐτῇ ἕως συντελείας τοῦ αἰῶνος. Ἑπομένη τε τοῖς ἀποστολικοῖς ἴχνεσι κατὰ πάντα, τὰς παρ' ἄλλοις ἐπιπολαζούσας δεισιδαιμονίας παντελῶς ἀποπτύει» [72].

Ἐνῷ ὅμως εἰς διάψευσιν τῆς παρὰ τοῖς δυτικοῖς σπερμολογηθείσης «δυσφημίας» ταύτης οἱ ἡμέτεροι ἐξηγέρθησαν, οὐ μόνον δὲν ἀντέδρασαν κατὰ τῆς καὶ ἐν Ρωσίᾳ εὐρύτατα υἱοθετηθείσης πλάνης, ἀλλὰ καὶ πᾶν τοὐναντίον, οἱ ρῶσοι ἔβλεπον ὅτι δι' ὅσων ἀνώτατοι ἕλληνες κληρικοὶ ἔλεγον καὶ ἔγραφον, ἐνίσχυον μᾶλλον τὴν ρωσικὴν φαντασίωσιν περὶ μειώσεως τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δεσποτείαν καὶ περὶ τῆς θρησκευτικῆς τῶν ρώσων ὑπεροχῆς. Ἐν *Πηδαλίῳ* ἐκτυπωθέντι ἐν Μόσχᾳ οἱ πατριάρχαι ΚΠλεως Ἱερεμίας Β' καὶ Ἱεροσολύμων Θεοφάνης ἐφέροντο (φύλλα 15 καὶ 26) ὁμολογοῦντες τὴν ἐν ΚΠόλει καὶ Ἱεροσολύμοις πλήρη ἐξόντωσιν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς πίστεως ὑπὸ τῶν ἀγαρηνῶν καὶ ὅτι ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ εἷς μόνος ὑπάρχει δεσπότης καὶ τηρητὴς τῆς ἀμώμου χριστιανικῆς πίστεως, ὁ μέγας αὐτοκράτωρ καὶ τσάρος, ὑπερέχων πάντας κατὰ τὴν εὐσέβειαν, καὶ ὅτι ἡ πᾶσα εὐσέβεια εἰς τὸ μοναδικὸν ρωσικὸν κράτος συνηνώθη καὶ ἡ μοσχοβιτικὴ βασιλεία Τ ρ ί τ η Ρ ώ μ η ἀπεκλήθη [73]. Πατριάρχαι, ἀρχιερεῖς καὶ ἡγούμενοι μονῶν ἐν ταῖς πρὸς τοὺς ρώσους ἡγεμόνας ἐπιστολαῖς αὐτῶν, διὰ μελανῶν χρωμάτων παριστῶντες τὴν ὑπὸ τοὺς τούρκους κατάστασιν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, οὐ μόνον ἔφερον τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν κινδυνευούσας νὰ ἀφανισθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀπίστων, ἀλλὰ καὶ ἱκέτευον τὴν προστασίαν τῶν ρώσων, ἐξῆρον καὶ ἐμακάριζον τὸ ἀκίνδυνον καὶ ἀσφαλὲς τῆς ἐν Ρωσίᾳ ὀρθοδοξίας καὶ ἐβεβαίουν τοὺς ρώσους μονάρχας ὅτι ἄνευ τῆς βοηθείας των ἡ ὀρθοδοξία καὶ ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως θὰ διέτρεχον τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων [74]. Ὁ ἀπειλῶν τὴν ἐν Ἀνατολῇ ὀρθοδοξίαν κίνδυνος ἦτο, βεβαίως, ὅλως ἐξωτερικός, ὡς μὴ θίγων αὐτὸ τῆς πίστεως τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν οὐσίαν· ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς ὑποδουλώσεως ἐπελθοῦσα κατάπτωσις τῆς παιδείας καὶ ἡ πρὸς μόρφωσιν καταφυγὴ τῶν ἑλλήνων εἰς τὴν Δύσιν ἐγέννων τὸν φόβον τῆς ὑπὸ τὴν δυτικὴν ἐπιρροὴν ἀπωλείας, ἤ, τοὐλάχιστον, διαστροφῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἐν ταῖς ἑτεροδόξοις σχολαῖς. Ὁ αὐτὸς φόβος ἐξεφράζετο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐν τυπογραφείοις τῆς λατινικῆς Δύσεως

ἐκτύπωσιν τῶν ἱερῶν ἑλληνικῶν βιβλίων. Πάντα ταῦτα οἱ ἐν Ρωσίᾳ ἐγνώριζον ἐξ ὁμολογιῶν αὐτῶν τούτων τῶν ἑλλήνων, τινὲς μάλιστα τῶν ὁποίων παρεκάλουν τοὺς ρώσους νὰ ἱδρυθῇ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον ἐν Ρωσίᾳ πρὸς ἔκδοσιν τῶν βιβλίων τούτων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας. «Γνωστὸν ἔστω σοι, κραταιότατε τσάρε,–ἔγραφεν ἐν μακρᾷ ἐπιστολῇ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνης πρὸς τὸν Μιχαὴλ Φεόντοροβιτς τῷ 1645–ὅτι σήμερον μεγάλην ἀδυναμίαν ὑφίσταται ὁλόκληρον τῶν ὀρθοδόξων τὸ γένος καὶ ἀγῶνα ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν, διότι οἱ παπισταὶ καὶ οἱ λουθηρανοί, ἔχοντες ἑλληνικὴν τυπογραφίαν, καθ' ἑκάστην ἐκτυποῦσι τὰ θεολογικὰ βιβλία τῶν ἁγίων πατέρων καὶ εἰς αὐτὰ ἐμβάλλουσι πολλὰ τὰ δεινὰ τῶν ἀθλίων αὐτῶν αἱρέσεων....· ταῦτα ἀναγινώσκοντες οἱ χριστιανιοὶ καὶ νομίζοντες ὅτι οὕτω ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων, ἐμπίπτουσιν εἰς τὴν πλάνην καὶ ἀπόλλυνται... Εἴθε ὁ Θεὸς λαλήσειεν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ μεγάλου καὶ κραταιοῦ κράτους σου πρὸς πλήρωσιν τῆς ἀνάγκης τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν· διαταξάτω νὰ ἱδρυθῇ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον καὶ ἕλληνες διδάσκαλοι ἐλθόντες νὰ διδάσκωσι τοὺς ρώσους φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν ἑλληνιστὶ καὶ ρωσιστί, καὶ νὰ μεταφράζωσι πολλὰ ἑλληνικὰ βιβλία εἰς τὴν ρωσικήν, ὁπότε μεγάλη ὠφέλεια θὰ προέλθῃ εἰς ἀμφοτέρους.. καὶ οἱ ἕλληνες θὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς πλάνης τῶν αἱρετικῶν..»[75]. Πολλάκις δὲ ἕλληνες ἱεράρχαι, ἐρχόμενοι εἰς Μόσχαν, διὰ νὰ κινήσωσι τὸν οἶκτον τῶν ρώσων ἀπεθαύμαζον πᾶν τὸ ρωσικόν, ὑπερβαλλόντως δὲ κατέκρινον πᾶν ὅ,τι ἑλληνικόν[76]. Ὅθεν οὐδόλως παράδοξον, ὅτι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον οἱ ρῶσοι ἐπὶ μᾶλλον ἐδικαιοῦντο ἐν τῇ ἀντιλήψει ὅτι ἕ λ λ η ν καὶ ὀ ρ θ ο δ ο ξ ί α δὲν εἶνε πλέον ταυτόσημοι ἔννοιαι καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι βάσιμος εἶνε πᾶσα μὲν καχυποψία πρὸς πᾶν τὸ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς 'Ανατολῆς προερχόμενον, ἀλλὰ καὶ πᾶσα βεβαιότης περὶ τῆς μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως θέσεως καὶ κλήσεως τῆς Μόσχας, ἀφοῦ μάλιστα λέγεται προσκυρῶν τὸ πρᾶγμα καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης κατὰ τὸν μᾶλλον ἐπίσημον τρόπον. Διότι ἐν τῷ μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Μόσχας 'Ιὼβ ὡς πατριάρχου Ρωσίας ὑπὸ συνόδου ρώσων καὶ ἑλλήνων ἱεραρχῶν συνταχθέντι ἐπισήμῳ καταστατικῷ ἐγγράφῳ (1589) ὁ κύριος συντελεστὴς τοῦ γεγονότος Ἱερεμίας Β' ΚΠόλεως φέρεται πανηγυρικῶς ἀναγνωρίσας τὴν Μόσχαν ὡς «τρίτην Ρώμην», κέντρον καὶ φρουρὸν τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας καὶ ὀρθοδοξίας. «Τῆς παλαιᾶς Ρώμης ἐκπεσούσης ἕνεκα τῆς ἀπολλιναρείου αἱρέσεως–φέρεται ἐν τῷ ἐγγράφῳ εἰπὼν ὁ Ἱερεμίας–, τῆς δὲ δευτέρας Ρώμης, ἤτοι τῆς ΚΠόλεως, τελούσης ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν ἀθέων τούρκων, τὸ σὸν μέγα ρωσικὸν κράτος, εὐσεβέστατε τσάρε, ἡ Τ ρ ί τ η Ρ ώ μ η, ὑ π ε ρ έ β η τ ῇ ε ὐ σ ε β ε ί ᾳ π ά ν τ α τ ὰ π ρ ό τ ε ρ α β α σ ί λ ε ι α, πάντα δὲ τὰ εὐσεβῆ κράτη συνηνώθησαν εἰς τὸ σὸν βασίλειον, νῦν δὲ μόνος σὺ καλεῖσαι χριστιανὸς τσάρος ἐν ἁπάσῃ τῇ οἰκουμένῃ...». Κἂν ἡ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου ὑπογραφεῖσα δήλωσις αὐτοῦ αὕτη δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς κατὰ πάντα γνησία, ἀπέμεινεν ὅμως ἔκτοτε οὕτω διατυπουμένη ἐν τῷ ἱδρυτικῷ τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου ἐγγράφῳ, εἶνε δὲ χαρακτηριστικὴ τῆς τάσεως τῶν τότε ρώσων πρὸς παντοιό-

τροπον κατοχύρωσιν τῆς ἰσχύος τοῦ κλασικοῦ ἀποφθέγματος τοῦ μοναχοῦ Φιλοθέου [77].

Τὴν δῆθεν κατάπτωσιν τῆς ἑλληνικῆς εὐσεβείας ἐβεβαίουν καὶ οἱ εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν ταξειδεύσαντες ρῶσοι, ὡς ἀντιληφθέντες αὐτὴν κατὰ τοὺς δισχυρισμούς των-ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων. Ὡς πρὸς τοῦτο ὅλως ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος τυγχάνει ὁ περιλάλητος καὶ ἐξάκουστος καὶ ἀνεκδιήγητος ἱερομόναχος τῆς παρὰ τὴν Μόσχαν Λαύρας τῆς ἁγίας Τριάδος-ἁγ. Σεργίου Ἀρσένιος Σουχάνωφ (†1668), ἐπισήμως ὑπὸ τῶν ρωσικῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἐνταλεὶς ὅπως, μεταβὰς εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν (1649-1650), ἐπιμελῶς καὶ παμμερῶς μελετήσῃ καὶ ἀκριβῶς καὶ ἀμερολήπτως περιγράψῃ τὴν ἐν ταῖς ὀρθοδόξοις ἐκκλησίαις κατάστασιν, ἀνακοινώσῃ δὲ μετ' εὐσυνειδησίας τὰ πορίσματα τῶν ἐντυπώσεων αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐντολεῖς του. Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον οἱ ρῶσοι ἐπεδίωκον τὴν ὁριστικὴν καὶ ἔγκυρον λύσιν τοῦ ἀνέκαθεν προκειμένου πρὸ αὐτῶν σπουδαιοτάτου προβλήματος ἂν ὄντως, τέλος πάντων, οἱ ἕλληνες ὡς πρὸς τὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας δὲν ἐνέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν γνησίαν ὀρθοδοξίαν, ἢ μήτοι αἱ περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεις τῶν ρώσων εἶνε πεπλανημέναι, ὡς μὴ ἀνταποκρινόμεναι τυχὸν πρὸς τὴν πραγματικότητα. Πράγματι, ὁ Σουχάνωφ ἀναχωρήσας ἐκ Μόσχας ἐπὶ πατριάρχου Ἰωσὴφ μετὰ τοῦ ἐπιστρέφοντος ἐκ Ρωσίας Ἱεροσολύμων Παϊσίου καὶ ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Χίον καὶ τὴν Ρόδον, καὶ συνάψας πολυκρότους συζητήσεις μετὰ πατριαρχῶν, ἀρχιερέων καὶ ἄλλων προσώπων περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἕλλησι κρατούντων ὡς πρὸς τὸ τελετουργικὸν καὶ τὴν καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, δι' ὅσων ἀνεκοίνωσε πρὸς τοὺς ἁρμοδίους ὡς πορισμάτων τῶν λεπτομερῶν ἐρευνῶν του ἐπεκύρωσε πλήρως τὰς εἰς βάρος τῶν ἑλλήνων ἀντιλήψεις τῶν ρώσων, αὐτὸς προσωπικῶς ὢν ἔνθερμος θιασώτης τῆς ἀρχαιότητος, ὀρθότητος, γνησιότητος καὶ καθ' ὅλου ὑπεροχῆς τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς λατρευτικῆς πράξεως, τὴν ὁποίαν ἐταύτιζε πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ὀρθοδοξίας. Τὰς ἐντυπώσεις αὐτοῦ ὁ Σουχάνωφ κατέγραψεν ἐν δυσὶ βιβλίοις [78], ἅτινα ἀποτελοῦσι σπουδαῖον καὶ λίαν ἐνδιαφέρον ἱστορικὸν μνημεῖον τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν ρώσων μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἡμίσεως τοῦ ιζ' αἰῶνος, ὡς καὶ τῶν μεταξὺ τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν ρώσων ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μετέβη τὸ δεύτερον εἰς τὴν Ἀνατολὴν (1651-1653), ἐπεσκέφθη δὲ πάλιν τὴν ΚΠολιν, τὴν Χίον, τὴν Ρόδον καὶ ἄλλας νήσους τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχιπελάγους, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, ἐκεῖθεν δὲ διὰ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τοῦ Καυκάσου ἐπανῆλθε κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1653, ὑπέβαλε δ' εἰς τὸν τσάρον νέαν ἔκθεσιν ὑπὸ τὸν τίτλον *Προσκυνητάριον* [79].

Δὲν θὰ εἴπωμεν διὰ πόσον μελανῶν χρωμάτων περιέγραψεν ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ τὴν κατάστασιν τοῦ κλήρου τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ μόνον ὅτι, ἀντὶ νὰ θλιβῇ διὰ τὴν τύχην τῶν χριστιανῶν αὐτῆς, μετὰ πολλῆς τῆς χαιρεκακίας παρατηρεῖ πόσον «διεφθάρη» ἡ πίστις τῶν ὑποδούλων καὶ πόσον ὑπεροχωτέρα εἶνε ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἡ ρωσικὴ καθαρὰ ὀρ-

θοδοξία. Ἵνα δὲ κατανοηθῇ ὁ τρόπος καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἃς διεξήγαγε συζητήσεων «περὶ τῶν τῆς πίστεως», ὡς καὶ τὸ ἐκ τῶν συζητήσεων πόρισμα, ἀρκοῦσι τὰ ἀκόλουθα ὀλίγιστα.

Ὁ Ἀρσένιος ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ ὀρθὸς τρόπος τοῦ ἐπὶ τοῦ στήθους σημειουμένου σταυροῦ εἶνε ὁ ἐν Μόσχᾳ τηρούμενος διδάκτυλος, ὁ δὲ παρὰ τοῖς ἕλλησι τριδάκτυλος ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν καινοτομίαν ἀσύμφωνον πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Εἰς τὴν ἀντιλογίαν τῶν ἑλλήνων ὅτι οὗτοι γνωρίζουσι τὴν παράδοσιν καλλίτερον τῶν ρώσων, ὡς παραλαβόντες αὐτὴν παρ' αὐτῶν τῶν ἀποστόλων, ἐνῷ οἱ ρῶσοι ἐβαπτίσθησαν πολὺ βραδύτερον, καὶ ὑπὸ τῶν ἑλλήνων, ὁ Ἀρσένιος ἀπήντησεν ὅτι οἱ ρῶσοι τὸν χριστιανισμὸν ἐδέχθησαν παρὰ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, ὅθεν ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἐπ' ἴσης ἀποστολική, ἰσοῦται πρὸς τὴν ἑλληνικήν, κατ' ἀκολουθίαν οἱ ἕλληνες οὐδεμίαν ὡς πρὸς τοῦτο κέκτηνται ἔναντι τῶν ρώσων ὑπεροχήν. Ἂν τὸν διὰ τῶν δακτύλων σχηματισμὸν τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ οἱ ἕλληνες δισχυρίζονται ὅτι παρέλαβον παρὰ τῶν ἀποστόλων, τὸ αὐτὸ ἐπιχείρημα προβάλλονται καὶ οἱ ρῶσοι. Ἐν γένει, οἱ ἕλληνες κατ' οὐδὲν ὑπὲρ τοὺς ρώσους πλεονεκτοῦσιν, ὥστε νὰ ἐπιτρέπηται εἰς αὐτοὺς νὰ ψέγωσι τοὺς ρωσικοὺς τῆς λατρείας τύπους καὶ νὰ ἀξιῶσι τὴν κατὰ τοὺς ἑαυτῶν τύπους διόρθωσιν τῶν ρωσικῶν. Κἂν ἔτι ἦτο ἀληθὲς ὅτι τὸν χριστιανισμὸν οἱ ρῶσοι παρέλαβον παρὰ τῶν ἑλλήνων, οἱ τότε βαπτίσαντες αὐτοὺς ἕλληνες «ἐτήρουν ἁγνοὺς τοὺς κανόνας τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐνῷ, οἱ νῦν ἀφίστανται αὐτῶν· κατὰ τὸ βάπτισμα ραντίζονται καὶ περιχύνονται καὶ δὲν βυθίζονται εἰς τὴν κολυμβήθραν· δὲν ἔχουσιν ἴδια βιβλία καὶ ἰδίαν ἐπιστήμην, ἀλλὰ λαμβάνουσιν αὐτὰ παρὰ τῶν γερμανῶν (=τῶν ξένων). Ὅταν δὲ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης συνέστησεν εἰς τὸν Ἀρσένιον νὰ συνομιλήσῃ μετὰ τῶν εἰδικῶν ἑλλήνων ἐπιστημόνων περὶ τοῦ ἄλλου ἐπ' ἴσης ἀπόρου ζητήματος τῆς προελεύσεως τῆς μεταξὺ τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν ρώσων διαφορᾶς τῆς χρονολογήσεως, ὁ Ἀρσένιος ἠρνήθη προβαλὼν τὸ ἀκατάλληλον τῶν ἑλλήνων ἐπιστημόνων, διότι «οὗτοι δὲν μεριμνῶσι περὶ ἐρεύνης καὶ εὑρέσεως τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ μόνον προσπαθοῦσι διὰ τῆς πολυλογίας των νὰ συμπνίξωσιν αὐτήν· ἡ ἐπιστήμη των εἶνε ἰησουϊτική, ἐφ' ὅσον οὔτε βιβλία, οὔτε ἐπιστήμην ἰδικά των ἔχουσιν. Εἰς τὴν δήλωσιν τοῦ πατριάρχου ὅτι ἐσφαλμένη εἶνε ἡ παρὰ τοῖς ρώσοις χρονολόγησις, διότι καὶ οἱ τέσσαρες πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ὁμοφώνως τὴν αὐτὴν χρονολόγησιν τηροῦσιν, εἶνε δὲ ἀδύνατον νὰ σφάλλωνται, ὁ Ἀρσένιος ἀπήντησεν «ἅγιε Δέσποτα, γνωρίζω ὅτι τὰ παρ' ὑμῖν εἶνε σφαλερά, ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων κατάληψιν τῆς ΚΠόλεως οἱ λατῖνοι ἠγόρασαν πάντα τὰ βιβλία σας καὶ ἀφοῦ τὰ ἐνόθευσαν, τὰ ἐτύπωσαν ἑλληνιστὶ καὶ σᾶς τὰ διέδωκαν». Εἶνε δὲ δυνατὸν νὰ ἐσφάλησαν οἱ πατριάρχαι, διότι καὶ ὁ Ἰούδας ἦτο ἀπόστολος καὶ ὁ Πέτρος ἠρνήθη τὸν Χριστὸν τρὶς καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Ρώμῃ πολλαὶ ἀνεφάνησαν αἱρέσεις καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐν ΚΠόλει οἱ ἕλληνες τοὺς πατριάρχας ἐκθρονίζουν, πνίγουν καὶ καίουν, καὶ τώρα δὲ οἱ ἕλληνες ἔχετε τέσσαρας πατριάρχας. Εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ πατριάρχου ὅτι ἡ πίστις «ἐκ Σιὼν

προῆλθε, ὅ,τι δ' ὑπάρχει ἀγαθόν, ἐξ ἡμῶν ἐξεπορεύθη, ἡμεῖς εἴμεθα ἡ ρίζα καὶ ἡ πηγὴ πάσης τῆς πίστεως, καὶ αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι παρ' ἡμῖν συνεκλήθησαν», ὁ Σουχάνωφ ἀντεῖπεν «ἅγιε δέσποτα, ἀλήθειαν μὲν λέγεις ὅτι ὁ νόμος ἐκ Σιὼν προῆλθε καὶ παρ' ὑμῖν αἱ σύνοδοι συνεκλήθησαν, καὶ ἡμεῖς δὲ ταύτην τὴν πίστιν διακρατοῦμεν καὶ κηρύττομεν, τὴν ἐκ Σιὼν ἐκπηγάσασαν καὶ διὰ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων κατοχυρωθεῖσαν. ἀλλ' ὑμεῖς οἱ ἕλληνες δὲν ἔχεσθε τῆς ἐκ Σιὼν πίστεως, ἀλλὰ μόνον λόγῳ ἰσχυρίζεσθε τοῦτο». Ἔναντι δὲ τοῦ παρὰ τοῖς ἕλλησι «μειονεκτήματος» τῆς πατριαρχικῆς ἱεραρχίας ὁ Ἀρσένιος γαυριῶν ἐξῆρε τὸ πλεονέκτημα τῶν ρώσων «ὅτι ἐν Μόσχᾳ ἔχουσιν ἕνα εὐσεβῆ τσάρον, μοναδικὸν ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδόξασε τὴν παρ' αὐτοῖς χριστιανικὴν βασιλείαν, ὅτι ὁ τσάρος ἀντὶ πάπα κατέστησεν ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει Μόσχᾳ πατριάρχην, ἀντὶ δὲ τῶν ἰδικῶν σας τεσσάρων πατριαρχῶν τέσσαρας μητροπολίτας, καὶ ὅτι ὁ τσάρος δύναται νὰ τηρῇ τὴν θρησκείαν καὶ ἄνευ τῶν ὑμετέρων τεσσάρων πατριαρχῶν... Ὅ,τι παρ' ὑμῖν ὑπῆρχε καλὸν τοῦτο περιῆλθεν ἤδη εἰς τὴν Μόσχαν καὶ πᾶσα δὲ ἀρχή σας εἰς ἡμᾶς περιῆλθε». Ἐρωτηθεὶς δ' ὁ Σουχάνωφ ποῖα ἀκριβῶς εἶνε τὰ εἰς τοὺς ρώσους περιελθόντα ἑλληνικά, εἶπεν «εἴχετέ ποτε εὐσεβῆ αὐτοκράτορα, σήμερον ὅμως δὲν ἔχετε, διότι ἀντ' αὐτοῦ ὁ Θεὸς ὕψωσεν ἐν Μόσχᾳ εὐσεβῆ αὐτοκράτορα... Ἀντὶ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως ἔχομεν ἐν Μόσχᾳ πατριάρχην μεγαλυνόμενον οὐ μόνον ὡς ὁ τῆς δευτέρας Ρώμης, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ τῆς πρώτης.., ἀφοῦ φέρει καὶ τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον τοῦ πρώτου πάπα Σιλβέστρου.. Σεῖς εἴχετε ἄλλοτε πολλὰ μοναστήρια καὶ ἀναριθμήτους μοναχούς, τώρα ὅμως ἴχνη μόνον αὐτῶν ἀπομένουν, πολλοὺς δὲ ναούς σας κατέχουν οἱ μουσουλμάνοι μεταβαλόντες εἰς τεμένη, καὶ πολλοὶ δὲ χριστιανοὶ ἐξετουρκίσθησαν. Καὶ λείψανα εἴχετε πολλὰ καὶ τὰ περιήγετε εἰς πολλοὺς τόπους· τώρα ὅμως σεῖς μὲν δὲν τὰ ἔχετε, ἡμεῖς ὅμως ἀπεκτήσαμεν πολλά, καὶ ἐν τῇ πατρίδι μας πολλοὺς ὁ Θεὸς ἐδόξασεν ἁγίους καὶ τὰ λείψανά των ἀπόκεινται ἄφθαρτα καὶ θαύματα ἐπιτελοῦσι, καὶ ὁ χιτὼν τοῦ Σωτῆρος παρ' ἡμῖν εὑρίσκεται» κλπ. κλπ.

Ἐν γένει, ἔκ τε τῶν λεπτομερειῶν καὶ ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο μετὰ τοσαύτης φανατικῆς καὶ ὑπερφιάλου θρασύτητος διεξαχθεισῶν ἐν Ἀνατολῇ συζητήσεων τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ προκύπτει, ὅτι τὰς ἀντιλήψεις τῶν ρώσων περὶ τῆς καταπτώσεως τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς κατὰ πάντα ὑπὸ τῶν ρώσων ἀντικαταστάσεως τοῦ προτέρου θρησκευτικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ μεγαλείου τῶν ἑλλήνων πρῶτος αὐτὸς κατήρτισεν εἰς ἄρτιον σύστημα διὰ τῆς ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ «ἀκριβοῦς καὶ ἀμεροληπτου» ἐκτιμήσεως καὶ ἐκθέσεως τῆς παρὰ τοῖς ἕλλησιν εὐσεβείας καὶ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως [80].

Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον καὶ τὰ βυζαντινὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα.

Αἱ τόσον κολακεύουσαι τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν τῶν ρώσων παραστάσεις αὗται, εἰσδύουσαι σὺν τῷ χρόνῳ βαθύτερον

εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν, ἔσχον τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν εἰς σκόπιμον φιλολογικὴν διασκευὴν *Διηγήσεών* τινων, ἐπιδιώκουσαν τὴν ἐπὶ πλέον ἐμπέδωσιν τῆς πεποιθήσεως περὶ τῆς ὁριστικῆς καὶ δεδικαιωμένης εἰς τὴν Μόσχαν μεταστάσεως τῶν πρωτείων καὶ τῆς ἐπὶ σύμπαντος τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου πολιτικῆς, θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῆς καταλυθείσης βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰς διηγήσεις ταύτας ἀνήκουσιν αἱ παραδόσεις περὶ ἀφίξεως τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς Ρωσίαν, περὶ τοῦ λευκοῦ ἐπανωκαλυμαυχίου, τῶν διασήμων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ περὶ τῆς εἰκόνος τῆς Θεομήτορος τῆς μονῆς Τηχβίνσκι.

Κατὰ τὴν περὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου διήγησιν, οὗτος, κηρύττων τὸ Εὐαγγέλιον ἀνὰ τὰς χώρας τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἦλθέ ποτε ἐκ Σινώπης εἰς τὴν Ταυρίδα (Κορσούνι), ἀνερχόμενος δὲ τὸν Δνείπερον ἵνα κατευθυνθῇ εἰς Ρώμην (;) διενυκτέρευσεν ὑπὸ τὰ ὄρη, ἔνθα νῦν τὸ Κίεβον. Ἀφυπνισθεὶς τὴν πρωΐαν προεφήτευσε τὸ ἔνδοξον χριστιανικὸν μέλλον τοῦ μέρους ἐκείνου, μεθ' ὃ μετέβη πρὸς τοὺς «σλαύους», ἔνθα μετέπειτα ἐκτίσθη τὸ Νόβγοροντ, ἐκεῖθεν δὲ φθάσας εἰς Ρώμην ἐπανῆλθε καὶ πάλιν εἰς Σινώπην. Ἀφετηρία τῆς διαμορφώσεως τῆς διηγήσεως φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν αἱ βραχεῖαι διηγήσεις περὶ ἐπισκέψεως τῆς Σκυθίας ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου αἱ ἀπαντῶσαι παρ' Ὠριγένει, Δωροθέῳ Τύρου, Εὐσεβίῳ Καισαρείας, Ἐπιφανίῳ Κύπρου, ἀγνώστῳ παρ' Ἱππολύτῳ Ρώμης, Νικήτᾳ, Δαυῒδ Παφλαγῶνι, ἐν τῷ Μηνολογίῳ τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, παρ' Οἰκουμενίῳ Τρίκκης καὶ Νικηφόρῳ Καλλίστῳ. Ἐξ αὐτῶν εἶχον μεταφρασθῆ εἰς τὴν σλαυωνικὴν ἡ τοῦ ἀγνώστου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱππολύτου «περὶ τῶν δώδεκα ἀποστόλων», ἡ ἐν τῷ Μηνολογίῳ τοῦ Βασιλείου, τὸ τοῦ Δωροθέου περὶ τῶν 12 ἀποστόλων καὶ τὸ τοῦ Ἐπιφανίου. Μόνον ἡ κατεύθυνσις τοῦ πρὸς τὴν Ρώμην ταξειδίου τοῦ ἀποστ. Ἀνδρέου ἐκ Ταυρίδος διὰ Ρωσίας ἀρκεῖ νὰ προδώσῃ τὸ ἀνυπόστατον αὐτοῦ καὶ τὸ σκόπιμον τοῦ κατασκευάσματος. Ἡ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς πηγαῖς ἀναφερομένη Σκυθία δὲν ἦτο τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ μόνον αἱ νότιαι τῆς Ρωσίας ἀκταί, ἤτοι αἱ βόρειοι τοῦ Εὐξείνου μετὰ τῶν κατὰ μῆκος αὐτῶν κατεσπαρμένων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἀποστόλων ἡ Ρωσία ἔκειτο ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τοῦ γνωστοῦ κόσμου· ἦτο ἄγνωστος ἐρημικὴ ἔκτασις, φόβον ἐμπνέουσα διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἐπικίνδυνον ἀγριότητα. Ἐν τῇ ρωσικῇ δ' ἱστοριογραφίᾳ βεβαιοῦται ὅτι ἡ ἀρχικὴ διήγησις προῆλθεν ἐκ τῆς Μικρορρωσίας (Μαλορώσιγια)· κατὰ τὴν παλαιὰν ἐποχήν, ὅταν αἱ διάφοροι ἀντίζηλοι περιφέρειαι τῆς Ρωσίας ἠρέσκοντο νὰ ἐκτοξεύωσι κατ' ἀλλήλων ποικίλας πειρακτικὰς εἰρωνείας, ἡ μὲν τοῦ Κιέβου μικρορρωσικὴ ἐνηβρύνετο, εἰς πεῖσμα τῆς μεγαλορρωσικῆς τοῦ Νόβγοροντ, ἐπὶ τῇ πρώτῃ τάχα ἐπισκέψει τοῦ ἀποστ. Ἀνδρέου, ὑψώσαντος τὸν σταυρὸν τὸ πρῶτον ἐπὶ τῶν ὀρέων Κιέβου, οἱ δὲ τοῦ Νόβγοροντ μεγαλορρῶσοι (βελικορώσιγια) ἀντεκαυχῶντο ὅτι ὁ ἀπόστ. Ἀνδρέας ἀφῆκεν ἐκεῖ εἰς εὐλογίαν τὴν ράβδον του. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διηγήσεων τούτων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ις' αἰῶνος οἱ ρῶσοι, σοβαρῶς πιστεύοντες ὡς πρῶτον

εἰς τὴν Ρωσίαν εἰσηγητὴν τοῦ χριστιανισμοῦ τὸν ἀπόστ. Ἀνδρέαν, ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ ἐπεκαλοῦντο τὸ πρᾶγμα ὡς ἀναντίρρητον γεγονός. Οὕτω π.χ. ὅταν ὁ τῷ 1581 ἀποσταλεὶς εἰς Ρωσίαν μετὰ προτάσεων περὶ ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ρωσικῆς καὶ ρωμαϊκῆς παπικὸς λεγάτος ἰησουΐτης Ἀντώνιος Possevino (1534-1611) ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ πείσῃ τὸν Ἰβάν Δ´ Τρομερὸν ἐπεκαλέσθη τὸ παράδειγμα τῶν ἑλλήνων τῆς φλωρεντινῆς συνόδου, ἔλαβε παρὰ τοῦ ρώσου μονάρχου τὴν ἀπάντησιν «οἱ ἕλληνες δι' ἡμᾶς δὲν εἶνε τὸ Εὐαγγέλιον· ἡμεῖς πιστεύομεν οὐχὶ εἰς τοὺς ἕλληνας, ἀλλ' εἰς τὸν Χριστόν· ἡμεῖς ἐλάβομεν τὴν χριστιανικὴν πίστιν ὅταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀποστ. Πέτρου Ἀνδρέας ἦλθεν εἰς αὐτὰς τὰς χώρας διὰ νὰ διαβῇ εἰς τὴν Ρώμην· ὥστε ἡμεῖς ἐν Μόσχᾳ ἐδέχθημεν τὴν χριστιανικὴν πίστιν καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον καὶ ὑμεῖς ἐν Ἰταλίᾳ, ἔκτοτε δὲ καὶ μέχρι σήμερον διακρατοῦμεν αὐτὴν ἀπαράβατον» [81]. Τὸν ἀπόστ. Ἀνδρέαν ὡς φωτιστὴν τῆς Ρωσίας ἐπεκαλέσθη, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ κατὰ τὰς ἐν Ἀνατολῇ συζητήσεις του· «εἰς μάτην καυχᾶσθε–ἔλεγεν αὐταρέσκως πρὸς τοὺς ἕλληνας–ὅτι ἡμεῖς ἐλάβομεν τὸ βάπτισμα ἀπὸ σᾶς· ἡμεῖς τὸ ἐλάβομεν ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν ὅταν.. διὰ τῆς Μαύρης θαλάσσης ἦλθε μέχρι Δνειπέρου καὶ δι' αὐτοῦ μέχρι τοῦ Κιέβου καὶ ἔπειτα μέχρι Νόβγοροντ...· τὴν πίστιν ἐξ ἀρχῆς καὶ σεῖς ἐλάβετε παρὰ τοῦ ἀποστ. Ἀνδρέου, ὡς καὶ ἡμεῖς» [82].

Αἱ ὑπόλοιποι ἐπ' ἴσης σκοπίμως διεσκευασμέναι διηγήσεις κατατείνουσιν εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως τὰ σύμβολα τοῦ ἀνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πρωθιεραρχικοῦ μεγαλείου ὡς καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος μετηνάστευσαν ἐκ τῆς βασιλευούσης εἰς τὴν Ρωσίαν. Οὕτω, τὸ «λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον» (μπιέλυϊ κλόμπουκ), ὅπερ προνομιακῶς φέρουσιν ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ μόνον οἱ μητροπολῖται, διάφοροι τῆς διηγήσεως παραλλαγαὶ φέρουσιν οὐχὶ τὴν αὐτὴν ἔχον προέλευσιν. Κατὰ τὴν μέν, ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἀπένειμεν αὐτὸ εἰς τὸν πάπαν Σιλβέστρον, ἀλλ' εἶτα οἱ πάπαι, ἐκπεσόντες τῆς εὐσεβείας, ᾐσθάνθησαν πρὸς αὐτὸ ἀπέχθειαν καὶ ἐπεχείρησαν νὰ τὸ κρύψωσιν ἢ τὸ ἀφανίσωσιν, ἠναγκάσθησαν ὅμως νὰ τὸ ἀποστείλωσιν εἰς ΚΠολιν. Ἐπειδὴ ὅμως «καὶ ἀπ' αὐτῆς ἀπέστη ἡ θεία χάρις μετὰ τὴν ἅλωσιν, ὅτε καὶ πάντα τὰ ἅγια παρεχωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν μεγάλην ρωσικὴν χώραν»–ὡς λέγει ἡ διήγησις–, ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως Φιλόθεος, ὅστις εἶχε λάβει αὐτὸ ἐκ Ρώμης, κατ' ἀποκάλυψιν ἄνωθεν διετάχθη νὰ τὸ ἀποστείλῃ εἰς τὴν Ρωσίαν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νόβγοροντ Βασίλειον [83]. Ἄλλη δὲ διήγησις ἀναφέρει τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ λεγόμενα περὶ τοῦ ΚΠόλεως Ἰωάννου Γλυκέως (1316–1320), ὅστις, ὡς μὴ προερχόμενος ἐκ μοναχῶν, ἔφερε «τὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλύπτραν ὀθόνῃ λευκῇ περιειλημμένην», ἔκτοτε δ' ἔφερον δῆθεν αὐτὴν οἱ μὴ ἀπὸ μοναχῶν πατριάρχαι [84].

Τὴν μεταβίβασιν τῶν πολιτικῶν προνομίων ἐκ Βυζαντίου εἰς τὴν Μόσχαν διαπιστοῖ ἄλλη διήγησις περὶ τῆς τύχης τῶν αὐτοκρατορικῶν διασήμων Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042–1054). Κατὰ τὰς ρωσικὰς παραδόσεις, ὅταν ὁ Βλαδίμηρος Βσεβολόντοβιτς (1114–1125) ὁ

Μονομάχος κατέκτησε διὰ τοῦ υἱοῦ του Μστισλαύου τὴν Θράκην[85] καὶ ἄλλας τινὰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς (1081-1118) περιδεὴς ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν εἰς Κίεβον δῶρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ διάσημα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος, ἀποτελούμενα ἐκ τοῦ διαδήματος, τῆς χρυσῆς ἁλύσεως καὶ τῶν ἐπωμίδων, ἀποκαλούμενα ρωσιστὶ μ π ά ρ μ υ[86]. Ταῦτα ἐκόμισε πρὸς τὸν Βλαδίμηρον ὁ Ἐφέσου Νεόφυτος συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μυτιλήνης, δι' αὐτῶν δ' ὁ Νεόφυτος στέψας τὸν Βλαδίμηρον ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τοῦ Κιέβου ἀνηγόρευσεν αὐτὸν πρῶτον τσάρον τῆς Ρωσίας. Ἐν ταῖς ρωσικαῖς παραδόσεσι τὰ διάσημα ταῦτα τὸ πρῶτον μνημονεύονται τῷ 1216 μετὰ τῆς λεπτομερείας ὅτι αἱ ἐπωμίδες ἢ τὸ ἐπώμιον χρυσοκέντητον φέρεται ὑπὸ τῶν πριγκήπων, ἴσως δὲ καὶ ὑπὸ ἀξιωματούχων κατὰ τὰς πανηγυρικὰς αὐτῶν ἐξόδους. Ὅταν ἀπέθνησκεν ὁ Βλαδίμηρος, συγκαλέσας περὶ ἑαυτὸν τοὺς ἀρχιερεῖς, τοὺς βογιάρους καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς, παρήγγειλεν ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του μηδεὶς στεφθῇ τσάρος διὰ τῶν διασήμων τούτων, διότι ἐκ φθόνου πρὸς τὸν στεφθησόμενον θὰ προκληθῇ ἔχθρα μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων, ἥτις θὰ συνεπαγάγῃ τὴν ἀπώλειαν τοῦ κράτους. Οὕτω, ἐγχειρίσας τὰ κειμήλια εἰς τὸν ἕκτον υἱὸν αὐτοῦ Γεώργιον, διέταξε νὰ φυλάττωνται ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ καὶ νὰ μεταβιβάζωνται διὰ τῶν γενεῶν μέχρις οὗ ἐγείρῃ ὁ Θεὸς τσάρον, ἀληθῆ αὐτοκράτορα, ἐν τῷ ρωσικῷ κράτει. Μετὰ τὴν στέψιν τοῦ Βλαδιμήρου τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ διάσημα κατὰ τὴν στέψιν τοῦ νεαροῦ Δημητρίου (1498) ἐγγόνου τοῦ Ἰβὰν Γ', ἀπὸ δὲ τοῦ Ἰωάννου Δ' τοῦ τρομεροῦ ἐξηκολούθησεν ἡ δι' αὐτῶν στέψις τῶν τσάρων μέχρι τοῦ ιη' αἰῶνος, ὅτε ταὐτά τε καὶ τὰς λοιπὰς τσαρικὰς στολὰς ἀντικατέστησεν ἡ αὐτοκρατορικὴ πορφύρα καὶ ἡ μεγάλη ἅλυσις τοῦ παρασήμου τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου, τὸ δὲ στέμμα τοῦ Μονομάχου τὸ αὐτοκρατορικὸν διάδημα[87].

Καὶ ἄλλη, τέλος, διήγησις περὶ τῆς ἐν τῇ μονῇ Τιχβίνσκιη (Μ π ο γ ο ρ ο ν τ ί η σ κ ι η Τ ι χ β ί ν σ κ ι η μ ο ν α σ τ ύ ρ) εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, ὡς διὰ θαύματος μετενεχθείσης ἐκ ΚΠόλεως εἰς Ρωσίαν ἕνεκα τῆς ἐγγιζούσης πτώσεως τῆς βασιλευούσης, εἰς τὸ αὐτὸ ἀποσκοπεῖ, ἤτοι εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι καὶ τὰ ἱερὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς κειμήλια ἔσχον τὴν καταφυγὴν εἰς Ρωσίαν μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐκεῖ συμφοράν[88].

Τοιοῦτος ἦτο ὁ κύκλος τῶν παραδόσεων, τὸν ὁποῖον εὗρεν ἐν Μόσχᾳ ὁ Μάξιμος σκοπίμως διεσκευασμένον καὶ καλλιεργούμενον ὑπὸ κύκλου φαντασιοπλήκτων, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλους μὲν ἐθάμβωνε τὸ ὁλονὲν αὐξανόμενον μεγαλεῖον τῆς Μόσχας καὶ ἡ τάσις πρὸς πολιτικὴν ὑπεροχήν, ἄλλους δὲ παρέσυρεν ἡ ἐκ τῆς παχυλῆς ἀμαθείας αὐτάρεσκος θρησκευτικὴ τυπομανία. Ὅθεν οὐδόλως ἄπορον ὅτι ἡ πρώτην μάλιστα φορὰν ἀκουομένη κατὰ τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων διαμαρτυρία αὐτοῦ καὶ ἡ διὰ συγγραφῶν ἀνασκευὴ ἤρκεσαν ὅπως κατηγορηθῇ ὡς ἔνοχος βλασφημίας κατὰ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ δὲ πολιτικὰ ἐγκλήματα, ἐφ' οἷς ἐνεκαλεῖτο ὁ Μάξιμος, ἦσαν τὸ μὲν αἱ ἐκ συστάσεως δῆθεν μετὰ τοῦ ἕλληνος ἀρχιμανδρίτου Σάββα παρὰ τῷ σουλτάνῳ τῆς Τουρκίας ραδιουργίαι πρὸς ὑποκίνησιν αὐτοῦ

κατὰ τοῦ ρώσου μονάρχου, τὸ δὲ ὅτι, ἐνῷ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Σάββας ἐγνώριζον τάχα τὰς κατὰ τοῦ ρώσου ἡγεμόνος μηχανορραφίας τοῦ ἐν Μόσχᾳ τούρκου πρεσβευτοῦ, δὲν κατήγγειλαν αὐτὰς πρὸς τὸν τσάρον. Τὸ κατηγορητήριον ἔλεγεν ὅτι κακὸν ἀντὶ ἀγαθοῦ διανοηθέντες κατὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Σάββας, διεβίβαζον γράμματα πρὸς τοὺς πασάδες καὶ πρὸς αὐτὸν ἔτι τὸν σουλτᾶνον ἐπὶ τῷ τέλει νὰ προκαλέσωσιν ἐχθρικὰς ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Ρωσίας, ἔλεγον δὲ ὅτι ὁ μέγας δοὺξ δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ὑπερισχύσῃ ἐν τῷ κατὰ τοῦ Καζὰν διεξαγομένῳ πολέμῳ, διότι τοῦτο δὲν θὰ ἀνεχθῇ ὁ σουλτᾶνος.

Τὸ ἔγκλημα, τέλος, καθοσιώσεως τὸ προσαπτόμενον εἰς τὸν Μάξιμον συνίστατο πρῶτον μὲν εἰς τὸ ὅτι δῆθεν ἔλεγε πρὸς πολλοὺς ὅτι θὰ προετίμα νὰ κατελάμβανε τὴν Ρωσίαν ὁ σουλτᾶνος, καὶ τοῦτο ἐκ μίσους τάχα πρὸς τοὺς συγγενεῖς τῶν τέως ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, εἰς οὓς περιελαμβάνετο καὶ ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς ὡς ἔγγονος τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου· δεύτερον δὲ εἰς τὸ ὅτι ἀπεκάλει τὸν ἡγεμόνα διώκτην καὶ ἀσεβῆ βασανιστήν, παρομοιάζων αὐτὸν πρὸς τοὺς ἀρχαίους διώκτας καὶ τυράννους· καὶ τρίτον, ὅτι κατέκρινε τὸν μονάρχην ὅτι, παραδοὺς τὴν Ρωσίαν εἰς τὸν χάνον τῆς Κριμαίας ἐκ φόβου, ὑπεχώρησεν ἀπέναντι τοῦ σουλτάνου.

Κατά τινα γνώμην, φαίνεται ὅτι ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ ἐθίχθη καὶ τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, διὰ τὴν ἐν τῷ ὁποίῳ στάσιν τοῦ Μαξίμου κυρίως καὶ ἐδημιουργήθη ἡ ὅλη αὕτη κατὰ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ πλεκτάνη.

«Ἐκτὸς τούτου, σύ, Μάξιμε-εἶπον οἱ δικασταὶ-ψέγεις καὶ ἐπικρίνεις τὰς ἁγίας τοῦ Θεοῦ συνοδικὰς καὶ ἀποστολικὰς ἐκκλησίας καὶ μονὰς ὅτι ἔχουν κτήματα καὶ ἀνθρώπους καὶ χωρία καὶ προσόδους, ἐνῷ καὶ τὰ ἰδικά σας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀλλαχοῦ μοναστήρια καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἔχουν χωρία, καὶ ἐν τοῖς πατερικοῖς δὲ συγγράμμασι γέγραπται ὅτι διατέτακται ὅπως αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ μοναὶ κτῶνται αὐτά. Πρὸς τούτοις σύ, Μάξιμε, κατηγορεῖς καὶ κατακρίνεις τοὺς ἁγίους θαυματουργοὺς Σέργιον, Βαρλαάμ, Κύριλλον, Παφνούτιον καὶ Μακάριον λέγων ὅτι, ἐφ' ὅσον ἐκέκτηντο πόλεις, χωρία καὶ ἀνθρώπους καὶ ἔκρινον καὶ ἐπλήρωνον δασμοὺς καὶ ἐλάμβανον φόρους καὶ κατεῖχον πλοῦτον πολύν, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἦνε θαυματουργοί»[30].

Ἐννοεῖται ὅτι οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀπιθανώτερον τοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατὰ τοῦ Μαξίμου σκευωριῶν παραδόξου τούτου πολιτικοῦ κατηγορητηρίου. Διότι, ὡς λέγει καὶ ὁ Γολουμπίνσκιη-ἦτο τελείως ἀκατανόητον ὅτι δύο ἕλληνες μοναχοί, ζῶντες ἐν Μόσχᾳ, ἐβυσσοδόμουν διὰ γραμμάτων πρὸς πασάδες καὶ τὸν σουλτᾶνον πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσίας. Διότι οὔτε ὠφέλειάν τινα ἠδύναντο οὗτοι νὰ πορισθῶσιν ἐκ τοῦ τοιούτου πολέμου, οὔτε δὲ καὶ μία ἔστω ὑπῆρχεν ἐν Εὐρώπῃ ψυχὴ ἐπιθυμοῦσα κατάκτησιν οἱασδήποτε χώρας ὑπὸ τῶν τούρκων, οὐδὲ καὶ αἱ γεωγραφικαὶ συνθῆκαι ηὐνόουν τοιοῦτο ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας ἐγχείρημα, ἀλλὰ καὶ αἱ τότε τοῦ ρώσου μονάρχου πρὸς τὸν σουλτᾶνον σχέσεις ἦσαν

τοιαῦται, ὥστε μόλις ὡς ἐλαμβάνοντο τὰ δῆθεν γράμματα τῶν δύο μοναχῶν ἐν Τουρκίᾳ θὰ διεβιβάζοντο ἀμέσως εἰς Μόσχαν. Ἀλλὰ καὶ σκιὰν ἀληθείας ἂν περιεῖχεν ἡ ἐν λόγῳ συκοφαντία, ἡ βαρύτης τῆς κατηγορίας ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε οἱ κατηγορούμενοι θὰ ἐξαπεστέλλοντο δέσμιοι εἰς τὰ κακουργοδικεῖα καὶ θὰ κατεδικάζοντο ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν. Οὐδ' αὐτοί, λοιπόν, οἱ ἐν τῇ συνόδῳ δικασταὶ τοῦ Μαξίμου ἐπίστευον εἰς τὴν διαβολήν, ἀλλ'–ὡς συνάγει καὶ ὁ ρῶσος ἱστορικὸς–«ἡ κωμῳδία τῆς δίκης ἀπῄτει κατηγορίας, ἐφ' ᾧ καὶ ἔσπευσαν νὰ εἴπουν: ἂς προστεθῇ καὶ αὐτὴ ἡ κατηγορία. ὅσῳ φοβερωτέρα εἶνε, τόσῳ τὸ καλλίτερον» [90]. Ὡς πρὸς τὰ περὶ τοῦ Ἰσκέντερ λεχθέντα, φαίνεται ὅτι οὗτος, πολλάκις πεμφθεὶς εἰς Μόσχαν ἐπὶ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς πρὸς προμήθειαν ρωσικῶν ἐμπορευμάτων, δὲν ἐπεδείκνυεν ἄψογον διαγωγήν, ἴσως δὲ καὶ ἐκαυχησιολόγει ὅτι ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐπιφέρῃ ρῆξιν μεταξὺ τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ ρώσου μονάρχου [91]. Δὲν εἶνε μετὰ βεβαιότητος γνωστὸν ἂν ὁ Μάξιμος ἐγνώριζε τὰς μεγαλορρημοσύνας ταύτας τοῦ σουλτανικοῦ ἀπεσταλμένου, ἀναμφιβόλως ὅμως ὁ Βασίλειος θὰ εἶχε πληροφορίας περὶ τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ κατηγορία ἦτο, ὅτι ὁ Μάξιμος δὲν τὸν κατήγγειλεν ὅπου ἔδει. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη διαβολὴ ἀπετέλει πλήρη ἀντιστροφὴν τῶν σκέψεων καὶ διαθέσεων τοῦ θερμοῦ ἕλληνος πατριώτου, οἷος ἦτο ὁ Μάξιμος, ὅστις ἴσως, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου καταβαλλομένων συντόνων προσπαθειῶν πρὸς σύναψιν στενῆς μετὰ τοῦ σουλτάνου συμμαχίας, θὰ ἐξεφράζετο ἀκριβῶς κατὰ τρόπον ἀντίθετον τοῦ κατηγορητηρίου, ἤτοι ὅτι ματαίως ὁ ρῶσος ἡγεμὼν ἐπιδιώκει αὐτὴν ἐφ' ὅσον μεταξὺ αὐτοῦ, ὡς συγγενοῦς τῶν τέως βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, διεκδικοῦντος δικαιώματα κληρονόμου τοῦ κράτους των, καὶ τοῦ σουλτάνου, δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ εἰλικρινὴς φιλία. Ἡ περὶ παραδόσεως τῆς χώρας εἰς τὸν χάνον κατηγορία σχετίζεται πάντως πρὸς τὴν τῷ 1521 αἰφνιδίαν καὶ φοβερὰν κατὰ τῆς Μόσχας ἐπιδρομὴν τοῦ Μεχμέτ–Γιρέϊ [92], ὁπότε ὁ Βασίλειος ἔσπευσε νὰ ἀπομακρυνθῇ τῆς Μόσχας εἰς τὸ Βολοκολὰμσκ καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν εἰρήνην διὰ καταβολῆς φόρου ὑποτελείας, δὲν ἦτο δὲ ἀπίθανον νὰ ἐξέφρασε διὰ τὸ πρᾶγμα ὁ Μάξιμος δυσμενές τι σχόλιον. Σπουδαιοτέρα διὰ τὸ ὅλον περὶ τὸν Μάξιμον δρᾶμα ἦτο ἡ ἀφορῶσα τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἡγεμόνος ὡς διώκτου καὶ βασανιστοῦ κατηγορία, ἥτις καὶ ὑπῆρξεν ἡ ἀληθὴς καὶ μοναδικὴ αἰτία τῆς μεταβολῆς τῆς πρὸς τὸν Μάξιμον εὐμενείας αὐτοῦ εἰς ἄσπονδον μῖσος ἐκσπάσαν εἰς τὴν ἀμείλικτον δίωξίν του. Εἶνε γνωστὸς ὁ αὐταρχικὸς δεσποτισμὸς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, ἀλλὰ καὶ ἡ βαθεῖα καὶ δυσσυγκράτητος τοῦ Μαξίμου ἀποστροφὴ πρὸς τὴν τυραννικὴν ἀκαμψίαν καὶ βλοσυρότητα· ὡς δὲ ἡ ἀμείλικτος σκληρότης οὐδὲ τὴν παραμικρὰν ἀνέχεται κριτικήν, οὕτως καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν ἀντιπάθεια φύσεων οἵα ἡ τοῦ Μαξίμου ἐκδηλοῦται αὐθόρμητος ὡς ἀποδοκιμασία ἀνυποίστου διαγωγῆς. Πρὸς τὸν μονάρχην διεβλήθη ὁ Μάξιμος ὅτι αὐθαδῶς δυσφημεῖ αὐτὸν καὶ κακολογεῖ, μόλις δ' ὡς ἐκεῖνος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπείσθη περὶ τοῦ βασίμου τῆς καταγγελίας, ᾐσθάνθη κατὰ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ ἀχαλίνωτον ἀγανάκτησιν, κορυφουμένην ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι

ὁ ξένος οὗτος σοφὸς ἐφέρετο μεταβαλὼν τὸ κελλίον του εἰς ἐντευκτήριον τῶν δυσηρεστημένων κατ' αὐτοῦ θυμάτων τῆς ἀκράτου του δεσποτείας.

6. Σιδηροδέσμιος εἰς εἱρκτήν.

Ἡ περὶ τοῦ Μαξίμου ἀπόφασις τῆς συνόδου ὑπῆρξε καταδικαστική, ὁποία δῆλα δὴ ἐκ τῶν προτέρων παρεσκευάσθη ὑπό τε τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ καὶ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς. Ἐκ τῶν προσυνοδικῶν ἀνακρίσεων καὶ ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας ἡ σύνοδος συνήγαγεν ὅτι ὁ Μάξιμος μετεῖχεν ἐνεργῶς τοῦ κύκλου τῶν ἐπικριτῶν τῶν ἀνωτάτων ἀρχόντων τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι στενῶς συνεδέετο πρὸς τὸν ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ρωσίαν διακείμενον τοῦρκον πρεσβευτήν. Οὐ μόνον, λοιπόν, ἐπεβάλλετο νὰ στερηθῇ τῆς προτέρας ἡγεμονικῆς προστασίας, ἀλλὰ καὶ νὰ καταδικασθῇ κατὰ τὸν ἁρμόζονα εἰς ἐχθρὸν τοῦ καθεστῶτος σκληρὸν τρόπον. Ἐν τούτῳ ἡ σύνοδος ἐπέδειξε κατάδηλον ἀνακολουθίαν. Διότι, ἐνῷ οἱ τῶν αὐτῶν ἐγκλημάτων θεωρηθέντες ἐκ τῶν ἀνακρίσεων ἔνοχοι Μπέρσενι καὶ Ζιάρενυϊ κατεδικάσθησαν εἰς σκληρὰς ποινάς, εἰς τὸν Μάξιμον ἐπεβλήθη ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας καὶ τῆς ἰσοβίου ἐγκαθείρξεως εἰς μονὴν ὡς κριθέντα ἔνοχον κυρίως αἱρέσεως. Ἐκ πολιτικῶν ὑπολογισμῶν ἐκρίθη ἐπικίνδυνον νὰ ἀναμείξωσι τὸν Μάξιμον εἰς ὑπόθεσιν σχετιζομένην καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον ξένου πρεσβευτοῦ ἄνευ πραγματικῶν ἀποδείξεων, ἐφ' ὅσον μάλιστα οὗτος εὑρίσκετο ἐν Μόσχᾳ. Ἐπειδὴ ὅμως ἔπρεπεν ὁπωσδήποτε νὰ καταδικασθῇ δι' εὔλογον αἰτίαν, ἐκρίθη σκοπιμώτερον νὰ παρασταθῇ ὡς ἔνοχος ἐκκλησιαστικῶς, ὡς περὶ τὴν ὀρθοδοξίαν χωλαίνων. Τὸ ὁπλοστάσιον δὲ τῶν κατηγοριῶν ἦτο ἤδη πλῆρες καὶ ἕτοιμον νὰ ἐξαπολυθῇ κατ' αὐτοῦ. Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σύνοδον πατέρες πολλὰς κατέβαλον προσπαθείας πρὸς σώρευσιν ὡς πλείστων κατηγοριῶν ἐκ παντὸς τρόπου· ἀνίχνευσαν σφάλματα αὐτοῦ διορθωτικὰ καὶ μεταφραστικά· ἀνεζήτησαν ἀκροατὰς λόγων του ἐν συνομιλίαις ἰδιωτικαῖς μετὰ διαφόρων προσώπων· λέξεις καὶ σκέψεις καὶ ἰδέαι του ἐμεγαλοποιοῦντο καὶ διεστρέφοντο τόσον, ὥστε νὰ ἀποβαίνωσιν ἀγνώριστοι· ἐκφράσεις ἐν τοῖς συγγράμμασί του ἀπεχωρίζοντο ἀπὸ τῶν συμφραζομένων διὰ νὰ ἐμφανισθῶσιν ὡς κακοδοξίαι, προσβλητικαὶ καὶ ὕποπτοι. Οὕτω ἡ ὀρθὴ τοῦ Μαξίμου γνώμη περὶ τῶν ἐν πολλοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις παλαιῶν μεταφραστικῶν σφαλμάτων ἐκηρύχθη ὑπὸ τῶν συνοδικῶν συνέδρων ὡς βλασφημία κατὰ πάντων τῶν ἱερῶν βιβλίων, συκοφαντικῶς δὲ παρίστατο ὑπ' αὐτῶν ὡς διακηρύττων ὅτι ἐν Ρωσίᾳ οὔτε Εὐαγγέλιον, οὔτε Ἀπόστολος, οὔτε Κανόνες, οὔτε Κανονισμοὶ ὑπάρχουν. Μάτην διεμαρτύρετο ὁ Μάξιμος κατὰ τῶν τοιούτων διαστροφῶν, ἐκθέτων τὰ πράγματα ὡς ἀληθῶς εἶχον· οἱ συνοδικοί, ἐξάρχοντος, ὡς ἦτο ἑπόμενον, τοῦ μητροπολίτου, ἐπέμενον εἰς τὴν δῆθεν εἰλικρίνειαν τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων· τὰ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου λεγόμενα ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς «βλασφημία» καὶ «κακόνοια», ἐφ' ὅσον δέ, ὡς ἦτο ἀκόλουθον, ἐβάρυνε περισσότερον ἡ ἐπὶ αἱρέσει συκοφαντία, ὁ Δανιὴλ ἐκήρυξεν αὐτὸν αἱρετικόν, καὶ κατεδικάσθη ὁ Μάξιμος εἰς ἰσόβιον εἱρκτὴν ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ «πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν καὶ διόρθωσιν»,

ἀπαγορευθέντος εἰς αὐτὸν νὰ διδάσκῃ ὁπωσδήποτε, νὰ γράφῃ καὶ νὰ ἀλληλογραφῇ πρὸς οἱονδήποτε καὶ νὰ ἔχῃ παρ' ἑαυτῷ τὰ ἅπερ εἶχε φέρει ἐξ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικὰ βιβλία. Ὥρισε δὲ ὁ Δανιὴλ ὡς τόπον περιορισμοῦ τοῦ Μαξίμου ἀπὸ σκοποῦ τὴν ἐν λόγῳ μονὴν διὰ νὰ παραδώσῃ αὐτὸν εἰς τοὺς ἴσα πρὸς τὸν μητροπολίτην μισοῦντας τὸν ἕλληνα μοναχὸν ἐκδικητικοὺς τέως συμμοναστὰς τοῦ πρωθιεράρχου, οἵτινες θὰ καθίσταντο ἄγρυπνοι ἐπιτηρηταὶ πασῶν τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ των. Ὡς καταλληλότεροι δὲ ἐκ τῶν μοναχῶν διὰ τὴν σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπίαν των φρουροὶ τοῦ Μαξίμου ἐκρίθησαν ὁ μοναχὸς Τύχων Λένκωφ, ἀπολαύων τῆς ἰδιαιτέρας εὐνοίας καὶ προστασίας τοῦ ἡγεμόνος, καὶ ὁ ἱερομόναχος Ἰωνᾶς, ἀμφότεροι πειθήνια ὄργανα τοῦ μητροπολίτου Δανιήλ. Εἴτε κατ' ἐντολήν, εἴτε ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας οἱ κέρβεροι οὗτοι κατεβασάνιζον τὸν κατάδικον ἐπὶ ὁλόκληρον ἑξαετίαν ἄνευ οἰκτιρμοῦ· ὡς αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἐβεβαίου γράφων βραδύτερον πρὸς τὸν Μόσχας Μακάριον, «ἐτηρεῖτο ἐγκάθειρκτος ἐν δεσμοῖς καὶ ἐθανατοῦτο διὰ τοῦ ψύχους, τοῦ καπνοῦ καὶ τῆς πείνης»[93]. «πολλὰ ὑπέστη ἐκ τῶν ἐπαχθῶν δεσμῶν καὶ τῆς πολυχρονίου ἐν φρικτοτάταις φυλακαῖς ἐγκαθείρξεως» λέγει ὁ Κούρμπσκιη[94]. Ἕνεκα τῶν βασάνων τούτων πολλάκις ὁ Μάξιμος περιέπιπτεν εἰς πλήρη ἀπώλειαν τῶν αἰσθήσεων, μέχρι νεκρώσεως. Τὴν ἐπὶ ταῖς βασάνοις δὲ ταύταις θλῖψιν θέλων νὰ ἐνσχύσῃ ποτέ, ἔγραψε ***Κανόνα εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα*** δι' ἄνθρακος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς φυλακῆς, ὡς στερούμενος χάρτου. Παραθέτομεν τὰ τέσσαρα πρῶτα τροπάρια τῆς α' ᾠδῆς:

«Ὁ τῷ μάννα ποτὲ ἐν ἐρήμῳ διαθρέψας τὸν Ἰσραήλ, καὶ τὴν ψυχήν μου, Δέσποτα, ἔμπλησον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἵνα θεαρέστως δουλεύω σοι».

»Ἀεὶ τρικυμίαις ὀλεθρίαις τῶν παθῶν ταρασσόμενος τὴν ψυχήν, σοὶ τῷ παμμακαρίῳ Παρακλήτῳ τὴν ἐμὴν σωτηρίαν ὡς Θεῷ ἀνατίθημι».

»Σὺν τοῖς ἀσωμάτοις Σου λειτουργοῖς ᾄδω σοι κἀγώ, γῆ ὢν καὶ χοῦς, τὸν τρισάγιον ὕμνον, Τριὰς καὶ Μονὰς ὑπεράγαθε».

»Ὑπὸ παντοίων ἀνόμων σκοτιζόμενος λογισμῶν ἱκετεύω Σε εὐδόκησον λυτρῶσαί με τοῦ ὀλεθρίου τούτου πάθους».

Περὶ ἑαυτοῦ ἀναφέρει καὶ ἐν τοῖς ἀκολούθοις τροπαρίοις:

Ὠδὴ δ', βον τροπάριον.

»Τὸν τῇ τοῦ ἀρχεκάκου ἀπάτῃ πεσόντα ἄνθρωπον ἀναζητήσας ἔσωσας καὶ ἐδόξασας, ἁγία Τριάς· καὶ τὴν ἐμὴν τῇ θλίψει ἀσθενοῦσαν ψυχὴν τῇ ἄνωθεν δυνάμει σου στήριξον».

Ὠδὴ ϛ', Καὶ νῦν·

»Τὰς κατ' ἐμοῦ ὀλεθρίας προσβολὰς τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν μου ἀπότρεψον, Παρθένε, ἐκ τῆς ψυχῆς μου, τῇ ἀηττήτῳ θείᾳ δυνάμει σου καὶ δίδου μοι κατ' αὐτῶν πνευματικὴν πανοπλίαν καὶ σύνεσιν».

Ἐν τῇ «Εὐχῇ εἰς τὸ Πανάγιον Πνεῦμα»·

»..τὴν ἐμὴν ταπεινὴν δέξαι δέησιν ἀνδρὸς ἁμαρτωλοῦ καὶ κατακεκριμένου..»
»Δόξα σοι, Θεοῦ Μῆτερ, τῶν παθῶν τὸ καταφύγιον, ἡ σωτηρία τῶν ὑπὸ κακῶν ὀχλουμένων καὶ τῆς ἐμῆς ψυχῆς παραμύθιον»[95].

Β'. Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΥΠΟΔΙΚΙΑ (1531)

1. Νέαι Σκευωρίαι.

Σωρείτης αἱρέσεων.

Μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κατὰ τοῦ μισητοῦ ἐπήλυδος ἕλληνος μοναχοῦ σκευωρίας ταύτης θὰ ἀνέμενέ τις ὅπως ὁ μητροπολίτης Δανιὴλ μὴ ἀσχοληθῇ πλέον περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Μαξίμου. Ἀλλ' εἴτε διότι, συνεπείᾳ τῶν ἀδιακόπων διαμαρτυριῶν τοῦ ἐγκαθείρκτου ἐπὶ ἀδίκῳ καταδίκῃ, ἐφοβεῖτο μὴ διὰ καταλλήλων ἐνεργειῶν οἱ φίλοι τούτου, παραστήσαντες εἰς τὸν ἡγεμόνα τὴν διαπραχθεῖσαν κατάφωρον ἀδικίαν, μετατρέψωσι τὴν γνώμην αὐτοῦ καὶ ἀποκατασταθῇ μὲν ἡ πρὸς τὸν Μάξιμον προτέρα εὐμένεια, κλονισθῇ δὲ ἡ ἁρμοδιότης καὶ τὸ κῦρος τῆς συνόδου ὡς καὶ ἡ πρὸς τὸν Δανιὴλ ἡγεμονικὴ ἐμπιστοσύνη, εἴτε διότι νέαι πλείονες καὶ βαρύτεραι κατὰ τοῦ Μαξίμου κατηγορίαι καὶ δευτέρα, κατ' ἀκολουθίαν, καταδίκη θὰ καθίστων ἀσφαλεστέραν καὶ ὁριστικωτέραν τὴν ἐξόντωσίν του, ἀπεφάσισε νὰ διοργανώσῃ νέον κατ' αὐτοῦ κριτήριον πρὸς ἀμετάκλητον συντριβὴν τοῦ ἐπαχθοῦς ἐχθροῦ. Καὶ ἐπειδὴ τοῦτο θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς διώξεως καὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀντιφρονούντων ὡς πρὸς τὸ κυριώτατα ἐνδιαφέρον αὐτὸν περιλάλητον ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, κατώρθωσε διὰ παντὸς τρόπου νὰ πείσῃ τὸν ἡγεμόνα περὶ τῆς ἐνοχῆς καὶ τοῦ Βασσιανοῦ καὶ νὰ συγκατατεθῇ ὅπως καὶ αὐτὸς δικασθῇ ἐπὶ τῇ βάσει βαρυνουσῶν αὐτὸν σπουδαίων κατηγοριῶν. Ἄλλως τε ὁλόκληρον τὸ ἐπέχον θέσιν πρακτικοῦ τῆς διαδικασίας τῆς συνόδου τοῦ 1531 σημείωμα πράγματι μαρτυρεῖ πόσον τὸ κατὰ τοῦ Μαξίμου μῖσος τοῦ Δανιὴλ ἦτο ἀδυσώπητον καὶ ἀμείλικτον. Εἰς τοῦτο δ' ἀσφαλῶς συνετέλεσαν καὶ αἱ ἐν τῇ εἱρκτῇ συνεχεῖς διαμαρτυρίαι τοῦ πρώτου ὅτι εἶνε ἀθῷος τῶν ἐφ' αἷς κατεδικάσθη κατηγοριῶν. Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Μαξίμου ἔλεγον ὅτι ὁ Μάξιμος, προβάλλων τὴν μόρφωσίν του, ἠγανάκτει κατὰ τοῦ ἀμαθοῦς καὶ ἀγροίκου περιβάλλοντος, διότι οὐ μόνον δὲν ἤθελεν ἢ δὲν ἦτο ἱκανὸν νὰ ἐκτιμήσῃ αὐτὸν κατ' ἀξίαν, ἀλλὰ καὶ ἠξίωσε νὰ κατακρίνῃ αὐτὸν ὡς αἱρετικόν. Πόσον δ' αἱ τοιαῦται ὀνειδιστικαὶ διὰ τοὺς ἐχθρούς του καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸν μητροπολίτην πληροφορίαι ἠρέθιζον ἐπὶ μᾶλλον τὸν Δανιήλ, καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ πρῶτον δικαιολογητικὸν τῆς νέας ὑποδικίας του ἐν τῇ ἐν λόγῳ συνόδῳ ἀνέφερεν, ὅτι ὁ Μάξιμος, ἐνῷ ἐνεκλείσθη ἐν φυλακῇ τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ πρὸς διόρθωσιν, οὐ μόνον «οὐδεμίαν ἐπέδειξε μετάνοιαν, ἀλλὰ καὶ διισχυρίζετο ὅτι εἶνε ἀθῷος, ἐνέμενεν εἰς τὰς κατακριθείσας πλάνας καὶ ἔγραφεν ἐπιστολάς». «Σύ, Μάξιμε,–εἶπεν ἐπιτιμῶν αὐτὸν ὁ Δανιὴλ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην δίκην–διαρκῶς ἀποδίδεις δίκαιον εἰς τὸν ἑαυτόν σου, τὸν ὁποῖον ἐξαίρεις καὶ ἐπαινεῖς, καὶ λέγεις ὅτι καμμιᾶς ἁμαρτίας ἐκ κοιλίας μητρὸς δὲν εἶσαι ἔνοχος... Καυχᾶσαι διὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἰουδαϊκήν σου σοφίαν, διὰ τὰς μαγικάς σου πονηρίας καὶ γοητείας, τὰς ὁποίας πάσας ἀποκηρύττει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία...» [96].

Ὁ ἐξευτελισθείς, λοιπόν, ἐχθρὸς οὐ μόνον δὲν ἐταπεινώθη, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἐπὶ ἀθῳότητι καὶ ἀδίκῳ κατακρίσει διαμαρτυριῶν αὐτοῦ

ἐπέκρινε τὸν μητροπολίτην καὶ ὁλόκληρον τὴν δικάσασαν αὐτὸν σύνοδον. Ἀλλ' ὁ Δανιὴλ εἶχε τώρα εἰς τὴν διάθεσίν του νέον, βαρύτερον καὶ συντριπτικώτερον διὰ τὸν ἐχθρὸν ὁπλοστάσιον. Ἠρευνήθησαν καὶ ἀνεψηλαφήθησαν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπιμελέστατα πᾶσαι τοῦ Μαξίμου αἱ εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία διορθώσεις καὶ αἱ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταφράσεις, καὶ δὲν ἀπέβη ὁ κόπος μάταιος. Ἡλιεύθησαν μετὰ προσοχῆς τὰ σημεῖα, ἐφ' ὧν ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ νέα κατηγορία ἐπὶ κακοδοξίᾳ, ἀνεκαλύφθη καὶ νέα αἵρεσις, ὅταν δὲ ὁ Δανιὴλ ἐξησφάλισε τὴν ὑποδικίαν καὶ τοῦ Βασσιανοῦ, συνεκάλεσε τῷ 1531 νέαν σύνοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐσύρθησαν ὑπόδικοι ἀμφότεροι οἱ ἐχθροί του.

Πρῶτος ἐδικάσθη ὁ Μάξιμος. Ἐν τῷ περὶ τοῦ συνοδικοῦ κατηγορητηρίου σημειώματι λέγεται. ὅτι ἐν ταῖς μεταφράσεσί του ἀνεκαλύφθησαν «βλασφημίαι κατὰ τοῦ Κυρίου Θεοῦ καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, κατὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων καὶ νόμων, κατὰ τῶν ἁγίων θαυματουργῶν, κατὰ τῶν ἱερῶν μονῶν, καὶ ἄλλα». Τούτου ἕνεκα «προσαγαγόντες τὸν Μάξιμον ἐκ Βολὸκ εἰς Μόσχαν παρέστησαν ἐνώπιον τοῦ Δανιήλ, μητροπολίτου πάσης Ρωσίας, καὶ πρὸ τῶν ἀρχιεπισκόπων, τῶν ἐπισκόπων, καὶ συμπάσης τῆς ἱερᾶς συνόδου». Ἐννοεῖται, ὅτι τὰ κύρια δρῶντα πρόσωπα καὶ ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ ἦσαν ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κρουτίτσκιη Δοσίθεος, ὁ καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ μητροπολίτου εἰσαγγελεύων, κατά τινα δὲ πληροφορίαν τὰ ἀπαραίτητα περὶ τῆς ἐν τῇ μονῇ Τσ̱ούντοβο μεταφραστικῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου εἶχε συλλέξει κατ' ἐντολὴν τοῦ μητροπολίτου ὁ τῆς αὐτῆς μονῆς ἀρχιμανδρίτης Ἰωνᾶς.

Κατὰ τὴν νέαν ταύτην ὑποδικίαν τοῦ Μαξίμου τὸ σπουδαιότερον τῆς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας στοιχεῖον ἀπετέλεσε μία «κακόδοξος» μεταφραστικὴ ἀπόδοσις φράσεώς τινος τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου. Τῷ 1521 δῆλα δή, ὅτε ὁ Μάξιμος ἀτελῆ ἔτι εἶχε γνῶσιν τῆς σλαυωνικῆς, κατ' ἐντολὴν τοῦ ἡγεμόνος ἢ τοῦ μητροπολίτου Βαρλαὰμ μεταφράσας τὸ ἔργον τοῦτο, ἐνιαχοῦ ἀπέδωκε τὸ πρωτότυπον ἐσφαλμένως διὰ φράσεων ἐνεχουσῶν κακόδοξον ἔννοιαν. Οὕτω, τὴν ἐκφράζουσαν τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ τηρηθεῖσαν παρθενίαν τῆς Μαρίας φράσιν *ἡ δὲ συνάφεια μέχρι μνηστείας ἦν* ὁ Μάξιμος μετέφρασε διὰ τοῦ σλαυωνικοῦ *σοβοκουπλένιγε ζ̱ε ντο ομπρουτσ̱ένιγ̱α μπέ.* Ἡ μετάφρασις ἐγένετο κατὰ λέξιν, καὶ ὡς τοιαύτη εἶνε ὀρθή· ἀλλὰ ἐκ τῆς ἀποδόσεως τῆς λέξεως *συνάφεια* διὰ τοῦ διφορουμένου *σοβοκουπλένιγε* σημαίνοντος καὶ (σαρκικὴν) *συνουσίαν,* ὡς καὶ ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ *μέχρι* διὰ τοῦ *ντο* (=πρὸ) προέκυπτεν ἐν τῇ μεταφράσει ἡ ἔννοια *ἡ δὲ συνουσία πρὸ τῆς μνηστείας ἐγένετο,* ἐνῷ τὸ πρωτότυπον θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡ πρὸς τὴν Μαρίαν σχέσις τοῦ Ἰωσὴφ περιωρίζετο εἰς μόνην τὴν μνηστείαν, χωρὶς νὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ γάμος, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὁ Ἰωσὴφ ἐτήρησεν ὄντως τὴν παρθενίαν αὐτῆς. Ἄλλο μεταφραστικὸν σφάλμα προέκυψεν ἐκ τῆς ἀνεπιτυχοῦς ἀποδόσεως τοῦ *ὅτι* τῆς φράσεως τοῦ πρωτοτύπου *ὅτι σπέρματος ἀνδρὸς οὐδαμῶς ἐκοινώνει* διὰ τοῦ *ακι = ὡσεί,* ἀντὶ τοῦ *γ̱άκο = διότι.* Τὸ αὐτὸ μεταφραστικὸν ἀτύχημα προῆλθεν ἐκ τῆς μεταφράσεως τῆς πρώτης λέξεως τῆς φρά-

σεως *ἅ τ ε* *οὕτω δίκαιος ὢν διὰ τοῦ-α κ ι* ἀντὶ τοῦ *γιάκο = ἐπειδὴ* [97]. Ὅταν ὁ Δανιὴλ ἠρώτησε τὸν Μάξιμον ἂν αὐτὸς μετέφρασε τὸν λόγον τοῦ Συμεών, οὗτος ἀπήντησε καταφατικῶς· μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐπιληψίμων φράσεων ἀνέκραξεν «αὐτό, δέσποτα, εἶνε αἵρεσις ἰουδαϊκή, ἐγὼ δὲ δὲν μετέφρασα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, οὐδὲ διέταξα τοιαύτην γραφήν· τὸ περὶ ἐμοῦ λεχθὲν εἶνε ψεῦδος· ἐγὼ οὔτε λέγω οὔτε γράφω τοιαῦτα· ἐὰν τοιαύτην βλασφημίαν διενοήθην ἢ ἔγραψα νὰ ἦμαι ἐπικατάρατος». Ὁ μητροπολίτης τῷ παρετήρησεν ὅτι, ἐνῷ πρότερον ὡμολόγησεν ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ μεταφραστής, μόλις τῷ ἐπεδείχθησαν τὰ ἐν τῇ φράσει βλάσφημα σπεύδει νὰ ἀρνηθῇ. Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν ἀνακρίσεων καὶ τῆς κατ' ἀντιμωλίαν ἐξετάσεως διαφόρων μαρτύρων προῆλθε περίεργος σύγχυσις. Κατὰ τὴν ἀνάκρισιν προέκυψεν ὅτι, ὅταν μετὰ τὸ πέρας τῆς μεταφράσεως ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ τοῦ Μαξίμου ἐπὶ τὸ σφαλερὸν τῆς ἀποδόσεως τῶν ἐν λόγῳ ἐκφράσεων, οὗτος ἀπήντα ὅτι ὀρθῶς ἔχει ἡ μετάφρασις. Ὁ Μάξιμος ἐρωτηθεὶς ἐπὶ τούτου εἶπεν ὅτι μετέφραζε μετὰ τοῦ Μεντοβάρτσεφ καὶ τοῦ Σιλβανοῦ, ὅτι τὴν μετάφρασιν ἀντέγραψεν ὁ πρῶτος δι' ἑαυτὸν καὶ ὁ καλλιγράφος Ἰσαὰκ Σαμπάκα διὰ τὸν Βασσιανόν, οὗτος δὲ ἐπέδωκεν ἀμφότερα τὰ ἀντίγραφα εἰς τὸν ἡγεμόνα. Ἐκ τοῦ ἐναντίου, ὁ Μεντοβάρτσεφ ἀνακρινόμενος ἐβεβαίου ὅτι δὲν ἦτο καὶ αὐτὸς συμμεταφραστὴς τοῦ Βίου, ἀλλὰ μόνος ὁ Σιλβανός, ὅταν δὲ αὐτὸς ἔλαβε παρ' ἄλλου τὴν μετάφρασιν καὶ ἤκουσε τὰς κατ' αὐτῆς ἐπικρίσεις, ἔσπευσε νὰ διορθώσῃ τὰ κατακριθέντα σημεῖα. Ἐπιτιμώμενος δ' ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου διότι, ἐνῷ ἐγνώριζεν ὅτι ὁ Μάξιμος «φθείρει τὰ βιβλία καὶ συντάσσει συγγράμματα αἱρετικά, εἰς τὸν λαὸν δὲ διαδίδει διδασκαλίας ἰουδαϊκὰς καὶ ἑλληνικὰς καὶ αἱρέσεις ἀρειανικὰς καὶ μακεδονείους καὶ ὅτι συμφρονῶν τὸν ἀπέκρυπτεν», ὁ Μεντοβάρτσεφ δικαιολογούμενος ἀπήντησεν ὅτι ἐγκαίρως ὑπέδειξεν εἰς τὸν Μάξιμον καὶ τὸν Βασσιανὸν τὰ ἐσφαλμένα, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἀπήντησαν «δὲν εἶνε δική σου δουλειά· μόνον γράφε· ἔτσι πρέπει, αὐτὰ εἶνε τὰ σωστά»· καὶ ὅταν ἠθέλησε νὰ ἀναφέρῃ περὶ τῶν ἐν λόγῳ σημείων τῆς μεταφράσεως πρὸς τὸν μητροπολίτην καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, καὶ ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Βασσιανὸς τῷ ἔλεγον «νὰ μὴ τοὺς πῇς τίποτε· αὐτοὶ ἀπὸ αὐτὰ δὲν καταλαμβάνουν· ἐκεῖνο ποὺ ξεύρουν εἶνε ὅτι τοὺς χρειάζονται συμπόσια καὶ χωρία, νὰ πηδοῦν καὶ νὰ γελοῦν μὲ τοὺς κλέπτας».

Τὸ ζήτημα ἦτο ἁπλοῦν. Ὁ Μάξιμος εἶχε μεταφράσει τὸ ἔργον τοῦ Συμεὼν πρὸ δεκαετίας, ὅτε ἀτελῶς ἐγίνωσκε τὴν σλαυωνικήν, τῶν ἐπιμάχων δὲ φράσεων ἡ μετάφρασις ἐγένετο κατὰ λέξιν, τὸ δὲ σφάλμα ἐνέκειτο εἰς τὴν ἀπόδοσιν λέξεών τινων τοῦ πρωτοτύπου διὰ σλαυωνικῶν λέξεων ἐχουσῶν διφορουμένας ἐννοίας, οὕτω δὲ προῆλθον ἐκφράσεις κακόδοξοι. Ἑπόμενον ἦτο ὁ Μάξιμος νὰ ἀντιληφθῇ τὸ αἱρετικὸν αὐτῶν περιεχόμενον μετὰ πάροδον τοσούτων ἐτῶν, ὅτε ἦτο ἤδη ἐντριβὴς τῆς σλαυωνικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν Δανιὴλ συνέφερε νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν μόνον ἡ ἀρχικὴ ἐπιμονὴ τοῦ Μαξίμου εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς μεταφράσεως, ἡ δὲ ἐν τῇ συνόδῳ ἀποδοκιμασία τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κακοδοξιῶν ὑπὸ

τοῦ Μαξίμου καὶ ἡ ἐπὶ τῇ σφαλερᾷ μεταφράσει μετάγνωσις αὐτοῦ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀνειλικρινεῖς, ὁ κατηγορούμενος ἐκρίθη ἔνοχος τῶν ἐν τῇ μεταφράσει αἱρέσεων [98].

Οὐχ ἧττον σπουδαία κατηγορία ἦτο καὶ ὅτι ὁ Μάξιμος πρῶτον προέβη εἰς ὀβελισμὸν ὡρισμένων περικοπῶν ἐκ τοῦ κειμένου τῶν σλαυωνικῶν μεταφράσεων λειτουργικῶν βιβλίων, καὶ δεύτερον ἐπεχείρησεν ὡρισμένας φραστικὰς διορθώσεις εἰς τὰς ὑφισταμένας μεταφράσεις. Οὕτω, ἀφήρεσεν ἐκ τῆς μεταφράσεως τὸ Πρξ η 37 ὡς μὴ περιεχόμενον ἐν τῷ παρ' αὐτῷ πρωτοτύπῳ ἑλληνικῷ κειμένῳ· διὰ τὸν αὐτὸν λόγον παρέλειψε τὴν ἐν τῇ μεταφράσει φράσιν «ταῦτα ὁ Ἰησοῦς λέγων ἐφώνει· ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω», δι' ἧς ἔληγε τὸ Λκ η 15, ἣν δὲν περιεῖχε τὸ ἑλληνικὸν κείμενον· ἐπ' ἴσης ἐξέθλιψε τὴν λέξιν τὸ *ἀληθινὸν* ἐκ τοῦ η' ἄρθρου τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, (..τὸ ζωοποιόν, *τὸ ἀληθινόν*..)[99], ἀφῄρεσε δὲ καὶ τὴν μεγάλην Ἀπόλυσιν ἐκ τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἐπίσης, ὅπου μὲν ἐν τοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις ὑπῆρχεν ἡ φράσις *μπεζστράστνο μποζζεστβὸ (ἀπαθὴς θεότης)* ὁ Μάξιμος διώρθωσεν ἀλλαχοῦ μὲν *νζεστράσζνο μποζζεστβό, (οὐ φοβερὰ* θεότης), ἀλλαχοῦ δὲ *μπεζστράσζνο (ἄφοβος)*[100] καί τινα ἄλλα.

Εἰς τὴν ἐκ τῶν *Πράξεων* ἀφαίρεσιν τοῦ η 37 ἀπέδωκαν οἱ δικασταὶ τοῦ Μαξίμου ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἐν τῇ ἐρωτήσει τοῦ Φιλίππου καὶ τῇ ἀπαντήσει τοῦ εὐνούχου περιείχετο πίστις εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ Μάξιμος, παραλείπων τὸ χωρίον, ἐνεφανίζετο ὡς ἀρνούμενος «τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν». Ἐρωτηθεὶς ὁ Μάξιμος ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ διατί προέβη εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ταύτην, ἀπήντησεν ὅτι τοῦτο ἔπραξεν ὁ Μεντοβάρτσεφ, οὗτος δὲ ἐδήλωσεν ὅτι πταίει ὁ Βασσιανός, ὅστις συνέστησεν εἰς αὐτὸν νὰ ὑπακούῃ κατὰ πάντα εἰς τὸν Μάξιμον, διατάξαντα νὰ παραλίπῃ τὸ χωρίον. Ὁ Μεντοβάρτσεφ μάλιστα προσέθηκεν ὅτι, ὅταν ἀντεῖπεν εἰς τὸν Βασσιανὸν ὅτι τὰ ρωσικὰ βιβλία ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἶνε μεταφρασμένα, τὰ δ' ἑλληνικὰ πρωτότυπα ἐγράφησαν κατ' ἔμπνευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὁ Βασσιανὸς τῷ παρετήρησεν «ἀπὸ τὸν διάβολον ἐγράφησαν (τὰ ρωσικὰ βιβλία) καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· σὺ δὲ ἄκουε τί σοῦ λέγομεν ἐγὼ καὶ ὁ Μάξιμος· τὰ ἐδῶ βιβλία εἶνε ὅλα ψεύτικα καὶ οἱ ἐδῶ κανόνες εἶνε *στρεβλῶνες* καὶ ὄχι *κανόνες*[101]· μέχρι τοῦ Μαξίμου μὲ αὐτὰ τὰ βιβλία ἐβλασφήμουν τὸν Θεὸν καὶ ὄχι ἐδόξαζον, μόλις δὲ τώρα ἀπὸ τὸν Μάξιμον καὶ τὴν διδασκαλίαν του ἐγνωρίσαμεν τὸν Θεόν». Ὁ Μάξιμος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διεμαρτυρήθη ἐπιτιμητικῶς πρὸς τὸν Βασσιανόν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν δὲ τοῦ μητροπολίτου διατί μέχρι σήμερον ἐτήρησε σιωπὴν δι' αὐτά, ὁ Μεντοβάρτσεφ ἀπήντησεν «ἐγώ, δέσποτα, ἐφυλαττόμην τὸν πάτερ Βασσιανὸν καὶ δὲν τὰ ἀνεκοίνουν φοβούμενος μήπως μὲ ἐξοντώσῃ· ὁμολογῶ ὅτι πταίω διότι ἀφῄρεσα τὸ χωρίον ἐκ φόβου πρὸς τὸν Βασσιανόν» [102].

Τὸ περιέχον τὰ τῆς διαδικασίας ταύτης συνοδικὸν σημείωμα ἀναφέρει περαιτέρω ὅτι ὁ Μάξιμος, ἐλεγχόμενος διὰ τὴν ἐκ τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος παράλειψιν τῆς μεγάλης Ἀπολύσεως, ἐνοχοποίησε πάλιν τὸν Μεντοβάρτσεφ, οὗτος ὅμως ἐξήγησεν ὅτι ὁ Μά-

ξιμος διέταξε τὴν ἀφαίρεσιν, αὐτὸς ὅμως διστάσας ἀντέταξε «δὲν εἰμπορῶ νὰ τὴν ἀφαιρέσω», προσέθηκε δὲ ὅτι ἀκούσας τὴν τοιαύτην τοῦ Μαξίμου ἀξίωσιν ᾐσθάνθη ρῖγος καὶ κατελήφθη ὑπὸ φρίκης, ὁπότε αὐτὸς ὁ Μάξιμος προέβη εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ὁλοκλήρου τῆς Ἀπολύσεως. Ὁ Μάξιμος δικαιολογούμενος ἔλεγεν ὅτι τὴν ἀφαίρεσιν εἶχε διατάξει ὁ (προκάτοχος τοῦ Δανιὴλ) μητροπολίτης Βαρλαάμ, συμφωνούντων καὶ ἄλλων ἀρχιερέων καὶ τοῦ Βασσιανοῦ, ὅτι δὲ μάρτυς τοῦ πράγματος ἦτο καὶ ὁ Μεντοβάρτσεφ· οὗτος ὅμως ἀντεῖπεν ὅτι τοιοῦτό τι δὲν ἤκουσε παρ' αὐτῶν, συνεφώνησε δὲ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Δοσίθεος ἐρωτηθεὶς παρὰ τοῦ μητροπολίτου, ἀκούσαντος καὶ αὐτὸν φερόμενον ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ὡς μάρτυρα. Ἐπανέλαβε δ' εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Μεντοβάρτσεφ ὅτι κατὰ διαταγὴν τοῦ Βασσιανοῦ ὑπήκουεν ἐν πᾶσιν εἰς τὸν Μάξιμον, διότι ἐφοβεῖτο «ἐφ' ὅσον ὁ Βασσιανὸς ἦτο ὁ ἰσχυρὸς τῆς ἡμέρας ὡς στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὸν μέγαν δοῦκα, τὸν ἐφοβούμην μάλιστα καὶ τὸν ἐφυλαττόμην περισσότερον ἀπὸ τὸν μ. δοῦκα»[103]. Διὰ τὴν ἐκ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἐξαίρεσιν τῆς λέξεως τ ὸ ἀ λ η θ ὲ ς ὁ Μεντοβάρτσεφ εἶπεν ὅτι ταύτην ἀπῄτησεν ὁ Μάξιμος ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἡ λέξις εἰς τὰ ἑλληνικὰ βιβλία». Ὡς αἱρέσεις κατελογίσθησαν εἰς τὸν Μάξιμον καὶ ἁπλαῖ παραλείψεις λέξεων ὀφειλόμεναι εἰς ἀπροσεξίαν τῶν ἀντιγραφέων. Ἐν τῇ φράσει π.χ. τῶν ἀναθεματισμῶν τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου «εἴ τις ο ὐ λέγει ὑπέραγνον τὴν Θεοτόκον Παρθένον Μαρίαν ἀνάθεμα ἔστω», κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῆς μεταφράσεως παρελήφθη τὸ ο ὐ (ν ι̰ ὲ), οὕτω δὲ ἐν τῷ Πηδαλίῳ τοῦ Βασσιανοῦ ἡ φράσις προῆλθεν ἔχουσα τὸ ἀντίθετον κακόδοξον νόημα «εἴ τις λέγει (ά σ ι̰ τ σ ι̰ ε κ τ ο ν α ρ ι τ σ ά γ ε τ, ἀντὶ ά σ ι̰ τ σ ι̰ ε κ τ ο ν ι̰ ε ν α ρ ι τ σ ά γ ε τ) ὑπέραγνον... ἀνάθεμα ἔστω». Ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαφόρους παραλείψεις ὁ Μάξιμος ἐδήλου ὅτι πασῶν τούτων ἐλάμβανε γνῶσιν ὁ μητροπολίτης Βαρλαάμ, πρὸς ὃν ἐξήγει αὐτάς, ἄλλως τε δὲ—προσέθετεν—ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ μεταφράσεις αὐτοῦ καὶ αἱ διορθώσεις δὲν ἐτίθεντο ὑπ' αὐτοῦ εἰς κυκλοφορίαν, ἀλλά, συντελούμεναι κατ' ἀνωτέραν ἐντολήν, παρεδίδοντο εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς, εἰς αὐτὰς δ' ἀπέκειτο ἡ χρησιμοποίησις αὐτῶν ὡς εἶχον ἢ μή. Διὰ τὰς ἀνεπιτυχεῖς δὲ γλωσσικὰς διορθώσεις ὁ Μάξιμος ἐζήτησε συγγνώμην.

Εἰς τὸν Μάξιμον προσήφθη καὶ ἄλλη αἵρεσις. Ὁ Δοσίθεος ἠρώτησεν αὐτὸν «διατί συχνὰ ἔλεγε πρὸς πολλοὺς ὅτι ὁ Χριστὸς ἀνελήφθη μὲν εἰς τοὺς οὐρανούς, ἀλλὰ τὸ σῶμά του ἀφῆκεν ἐπὶ τῆς γῆς νὰ περιπλανᾶται ἀνὰ τὰ ὄρη εἰς μέρη ἐρημικά, τόσον δὲ ἀπὸ τὸν ἥλιον εἶχε πυρακτωθῆ, ὥστε ἐμαύρισεν ὡς δαυλός». Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ Μάξιμος ἠρνήθη τὸ πρᾶγμα—λέγει τὸ πρακτικὸν—· ὅταν ὅμως οἱ Μεντοβάρτσεφ καὶ ἄλλοι τινὲς ἐβεβαίωσαν τὴν κατηγορίαν, ὁ Μάξιμος ἐξήγησεν ὅτι ὄντως εἶπέ τι παρόμοιον κατά τινα ὁμιλίαν, ἀλλ' ὅτι ἀνέφερε τοῦτο ἀποδοκιμαστικῶς ὡς λεχθὲν ὑπὸ ἀπίστων ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ ὡς ἰδίαν γνώμην[104].

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ χειραφέτησις, ὁ Ἰσκέντερ, ἡ μαγεία καὶ ὁ Θεοδώρητος.

Κατηγορήθη ἐπ' ἴσης ὁ Μάξιμος ὅτι κατὰ τὰς μετὰ πολλῶν συνομιλίας του κατέκρινε τὴν ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στάσιν τῶν ἐν Ρωσίᾳ. Τὸ κατηγορητήριον ἔλεγεν «ὁ Μάξιμος ἔλεγε πρὸς πολλούς, ὅτι ἐδῶ ἐν Μόσχᾳ ὁ μητροπολίτης ἐκλέγεται καὶ ἐγκαθίσταται ὑπὸ τῶν ἰδικῶν των ρώσων ἐπισκόπων ἄνευ τῆς εὐλογίας τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως, πάντες δ' ὅσοι ἐξ ἀλαζονείας δὲν λαμβάνουν τὴν πατριαρχικὴν εὐλογίαν ἐνθρονίζονται αὐθαιρέτως καὶ ἔξω πάσης κανονικῆς τάξεως». Ὁ Μάξιμος ἀπαντῶν εἶπεν «ἠρώτων διατί οἱ ρῶσοι μητροπολῖται δὲν καθίστανται, ὡς τὸ πρότερον, κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔθος, ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως, καί μοι εἶπον ὅτι ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως ἔδωκε πρὸς τοὺς ρώσους μητροπολίτας ἔγγραφον εὐλογίαν νὰ καθίστανται ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν ἐν Ρωσίᾳ ἐπισκόπων των, ἀλλ' ἐγὼ μέχρι τοῦδε δὲν εἶδον τὸ ἔγγραφον τοῦτο, παρὰ τὰς πολλάς μου ἐρεύνας». Κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Μαξίμου, «ἐὰν-λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη-ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν εἶχε δοθῆ ἡ ἄδεια, θὰ εἶχον οἱ ρῶσοι τὸ ἔγγραφον· ἐὰν δὲ ὑπῆρχε τὸ ἔγγραφον, δι' αὐτοῦ θὰ ἐκλείετο τὸ στόμα τοῦ Μαξίμου καὶ θὰ ἔπαυε τοὺς ὀνειδισμούς του» [105]. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο τοῦ ἐγγράφου ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἀναφέρει ὅτι διεσώθη ἀπόσπασμα γράμματος ἀγνώστου μητροπολίτου πρὸς ἄγνωστον πατριάρχην, ὅπερ ἐπιθανολογήθη ὡς ἀνῆκον εἰς ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ἰωνᾶ πρὸς τὸν πρῶτον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠόλεως πατριάρχην Γεννάδιον. Κατὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, ὁ μητροπολίτης ἔγραφε πρὸς τὸν πατριάρχην ὅτι ὁ μέγας δούξ, συμμορφούμενος πρὸς τὴν ἐπιστολήν του, πέμπει πρὸς αὐτὸν ἀπεσταλμένον του μετὰ χρηματικῆς προσφορᾶς ἐπὶ μνημοσύνῳ καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ ἐπιδείξῃ πρὸς τοὺς ἐν Ρωσίᾳ τὴν πνευματικήν του ἀγάπην· «διὰ τοῦ ἀπεσταλμένου πέμψον τίμιον γράμμα σου πρὸς τὸν (πνευματικὸν) υἱόν μου μέγαν δοῦκα περὶ πάντων καὶ περὶ ἐπικυρώσεως, ἐπὶ ψυχικῇ ὠφελείᾳ, χάριν τῆς μεγάλης ἡμῶν ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἱεραρχικῆς ἡμῶν τιμῆς» [106]. Ὁ ἱστορικὸς ἐπεξηγεῖ ὅτι πάντως ὁ λόγος ἐνταῦθα ἀφεώρα εἰς συνεννόησιν μεταξὺ πατριάρχου, μεγάλου δουκὸς καὶ μητροπολίτου περὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀλλ' οὐδὲν λέγει τὸ ἀπόσπασμα ἂν ταῦτα ἦσαν ὑποθέσεις ἑλληνικαὶ ἢ ρωσικαί. Ἀνεξακρίβωτον ἐπ' ἴσης ἀπομένει ἂν ἡ ζητουμένη παρὰ τοῦ πατριάρχου ἐπικύρωσις ἀφεώρα εἰς τὴν νομιμοποίησιν τῆς ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως τοῦ Ἰωνᾶ εἰδικῶς, ἢ καὶ πάντων συλλήβδην τῶν μετ' αὐτὸν μητροπολιτῶν. Διὰ τὸν Μάξιμον, λοιπόν, τὸ παρέχον τὴν ἄδειαν καταστάσεως τῶν ρώσων μητροπολιτῶν δι' ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας ἐν Ρωσίᾳ ἦτο ἀνύπαρκτον, ἡ δ' ἀπάντησις αὐτοῦ εἰς τὸ κατηγορητήριον ἀπετέλει βάσιμον διαμαρτυρίαν κατὰ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθαιρεσίας καὶ δεδικαιολογημένον ἔλεγχον, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ μάλιστα οἱ ρῶσοι διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἐν λόγῳ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ὡμολόγουν ὅτι ἄνευ τῆς πατριαρχικῆς εὐλογίας δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς αὐταρχικῆς καταστάσεως τῶν μητροπολιτῶν.

Διὰ τὴν τοιαύτην του στάσιν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὑπὸ τοῦ Εἰκόννικωφ χαρακτηρίζεται ὁ Μάξιμος ὡς φανατικὸς ὑπέρμαχος τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως οὐχὶ ἀπὸ ἐπόψεως ἰδεολογικῆς, ἀλλ' ἀπὸ καθαρῶς συμφεροντολογικῆς. Δι' ὅσων καὶ ἔλεγε καὶ ἔγραψε καὶ κατὰ τὴν δίκην ταύτην ὑπεστήριζε, προσεπάθει νὰ παρασταθῇ ἡ πρᾶξις τῶν ρώσων ὡς αὐθαιρεσία ἀντιβαίνουσα εἰς τὴν κανονικὴν τάξιν, ἀγωνιζόμενος τάχα μὴ ἐκφύγῃ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ΚΠόλεως μία τόσον μεγάλη καὶ πλουσία ἐκκλησία. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας–λέγει ὁ Εἰκόννικωφ–οἱ πάπαι, διαρκῶς ὑπισχνούμενοι τὴν ἐκδίωξιν τῶν τούρκων ἐκ τῆς 'Ανατολῆς, ἐστρέφοντο πρὸς τὴν Ρωσίαν, πάντοτε ὅμως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ προσφιλὲς εἰς αὐτοὺς ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς οὐνίας. Ἤδη μικρὸν πρὸ τῆς προσκλήσεως μεταφραστοῦ εἰς Ρωσίαν εἶχε πεμφθῇ εἰς Μόσχαν (1513) ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλέως τῆς Δανίας Ἰωάννου μετὰ τῆς ἐντολῆς ὅπως πείσῃ τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν νὰ δεχθῇ τὴν μετὰ τῆς Ρώμης ἕνωσιν. Ὁ πάπας μάλιστα προέβη τῷ 1519 καὶ εἰς ὑπόσχεσιν τὸν μὲν ρῶσον μητροπολίτην νὰ προαγάγῃ εἰς πατριάρχην, εἰς δὲ τὸν μέγαν δοῦκα νὰ χαρίσῃ τὸ βασιλικὸν στέμμα. Οὕτω διὰ τὸν παρακολουθοῦντα τὰς ἐνεργείας ταύτας πατριάρχην προέκυπτε κίνδυνος ἀπωλείας τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας καί, ἑπομένως, ζήτημα ἀποκαταστάσεως τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ, αὐτὸς δὲ εἶνε ὁ λόγος–κατὰ τὸν ἐν λόγῳ ἱστορικὸν–δι' ὃν τόσον σπουδαίαν θέσιν καταλαμβάνει ἡ κατὰ τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας πολεμικὴ τοῦ Μαξίμου ἐν τοῖς συγγράμμασί του, ἐφ' ὅσον μάλιστα καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας ἦτο γνώστης βαθὺς καὶ τὴν κατάστασιν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν πολιτικὴν τῶν παπῶν καὶ τὰ καθ' ὅλου ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἑλλάδι πράγματα ἐγνώριζεν ἄριστα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Μάξιμος, ἐπιδοθεὶς μετὰ τοσούτου ζήλου εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πατριαρχικοῦ ἐγγράφου, ἀδιαφορῶν πόσον ὕποπτον καὶ προσβλητικὸν διὰ τοὺς ρώσους ἤθελε φανῆ τὸ διάβημά του, καὶ ὁμιλῶν μετ' ἀπεριφράστου ἀποδοκιμασίας περὶ τῆς διακοπῆς τῶν μεταξὺ Ρωσίας καὶ πατριαρχείου σχέσεων ἐν ἐποχῇ μάλιστα, καθ' ἥν, ὡς εἴδομεν, εἶχε πλέον ἀποκρυσταλλωθῇ ἡ περὶ τῆς Μόσχας γνώμη ὡς περὶ «τρίτης Ρώμης», διαδεχθείσης καὶ ἀντικαταστησάσης οὐ μόνον τὴν δευτέραν–Νέαν Ρώμην, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλήμ, καθίστατο ἀπεχθὴς καὶ ἐχαρακτηρίζετο ὑβριστικὸς ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν πολιτικῶν κύκλων. Διότι εἶχε τὴν τόλμην νὰ ἐκφρασθῇ οὕτω: «Ἐφ' ὅσον ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν ἔγγραφα παρὰ τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως καὶ ἐν τῇ ἀλαζονείᾳ των δὲν καθίστανται ὡς τὸ πρότερον καὶ κατὰ τὰ παλαιόθεν κεκανονισμένα παρὰ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως, οὐδὲν εἰς ἐμὲ ἀπομένει ἢ νὰ θρηνῶ τὸν θρῆνον Ἱερεμίου, τὸν ὁποῖον ἐθρήνει ἐπὶ τὸν ποταμὸν Βαβυλῶνος, ἀλλ' οἱ θρηνοῦντες αἰχμάλωτοι οὔτε μετενόησαν, οὔτε συγχωρήσεως ἔτυχον. Ἀλλ' ἐγὼ ἐπιθυμῶ νὰ ἀκούω λογικά· διότι σήμερον βλέπομεν αἱρετικὴν ἀποστασίαν· διότι Βαβυλὼν σημαίνει ἀποστασίαν, ὁ δὲ ποταμὸς Βαβυλῶνος εἶνε ἡ αἱρετικὴ διδασκαλία καὶ αἱ ἁμαρτίαι μας... Καὶ ἡ ἰτέα δὲ καὶ τὸ ὄργανον εἶνε ἀλληγορία· ὅπως ἡ ἰτέα εἶνε ἄκαρπος, ἔτσι καὶ οἱ ἑβραῖοι εἶνε ἀνόη-

τοι καὶ οἱ αἱρετικοὶ χωρὶς καθαρὰν πίστιν· ὅπως τὰ ὄργανα κρέμανται ἀπὸ τὰς ἰτέας, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ ψυχὴ ἐκρεμάσθη ἀπὸ τὸ σῶμά μας γυμνὴ πάσης ἀρετῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμεῖς οἱ δεχθέντες τὸ ἅγιον βάπτισμα καὶ ἔχοντες τὴν ὀρθὴν καὶ ἁγίαν καὶ τιμίαν πίστιν δὲν ποιοῦμεν καρπὸν καλόν». «Καὶ εἶνε εὐνόητον—ἐπιλέγει ὁ Εἰκόννικωφ—πῶς ἔπρεπε νὰ ἐπιδράσωσιν αἱ ὀνειδιστικαὶ αὗται φράσεις, ἐκσφενδονισθεῖσαι κατὰ πρόσωπον τῆς συνόδου καὶ λεχθεῖσαι, πιθανῶς, μετὰ τῆς ἰδιαζούσης εἰς τοὺς ἕλληνας ἐμφάσεως» [107].

Ἐν τῇ παρούσῃ συνόδῳ ἐπίκαιρον ἐκρίθη νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἡ περὶ τῶν ὑπόπτων δῆθεν πολιτικῶν σχέσεων τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν ἐν Μόσχᾳ ἀπεσταλμένον τῆς Τουρκίας Ἰσκέντερ, δοθέντος τοῦ ἀκινδύνου νῦν τῆς ἀνακινήσεως τοῦ ζητήματος, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ μεταξὺ (1530) εἶχεν ἀποθάνει οὗτος ἐν τῇ ρωσικῇ πρωτευούσῃ κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἀποστολὴν (1526) ἐκ ΚΠόλεως εἰς Ρωσίαν. Δὲν θεωρεῖται ἀπίθανον ὅτι μετὰ τὸν θάνατόν του εὑρέθησαν ἐν τῇ κατοικίᾳ του ἔγγραφα, ἐξ ὧν διεπιστοῦντο ἐχθρικαὶ διαθέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα, δυνατὸν δὲ νὰ ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἔγγραφα σχετιζόμενα ἀμέσως πρὸς τὸν Μάξιμον. Ὁ Μάξιμος δῆλα δὴ ἠδύνατο νὰ γράφῃ πρὸς τὸν τοῦρκον πρεσβευτὴν ἐκ τῆς εἱρκτῆς του—καίτοι εἶχεν ἀπαγορευθῇ εἰς αὐτὸν νὰ γράφῃ—[108] ἔστω καὶ μόνον ὅπως οὗτος διευκολύνῃ τὴν εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφήν του διὰ μεσολαβήσεως τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως παρὰ τῷ ρώσῳ μονάρχῃ, γνωρίζων, ἄλλως τε, ὅτι διὰ τοῦ αὐτοῦ σουλτανικοῦ ἀντιπροσώπου ὁ σουλτᾶνος εἶχε πρότερον διαβιβάσει παράκλησιν περὶ ἀπολύσεως τοῦ ἕλληνος ἰατροῦ Μάρκου, καὶ αὐτοῦ καταδικασθέντος ἐπὶ αἱρέσει [109]. Μετὰ τοῦ Μαξίμου συγκατηγορεῖτο, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ ἕλλην ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς Σπάσσκιη Σάββας, καὶ αὐτός, μετὰ τὴν πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς συνόδου τοῦ 1525 γενομένην ἀνάκρισιν περιορισθεὶς ἐν τῇ μονῇ Βοζμίσκιη τῆς Βολοκολάμσκ, ἕνεκα τῶν σχέσεών του πρὸς τὸν Ἰσκέντερ. Ἦτο φυσικὸν οἱ ὀλίγοι ἐν Μόσχᾳ ἕλληνες νὰ ἔχωσιν οἰκείας πρὸς ἀλλήλους σχέσεις, δεδομένου δ' ὅτι καὶ ὁ Ἰσκέντερ ἦτο ἕλλην, ἐμπιστευτικὴν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ ἔχων θέσιν, συνηντῶντο πάντως καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ ἀντήλλασσόν σκέψεις, ὁ δὲ Μάξιμος ἰδιαιτέρως, βαρέως μετὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος φέρων τὴν βίᾳ κατακράτησιν αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ, ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ εἰς τελεσφόρον ἐπίσημον ἐκ ΚΠόλεως ἐπέμβασιν, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἡ ἄδεια τῆς εἰς τὴν μονήν του ἐπιστροφῆς. Ἐπειδὴ δὲ φαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν ἄγνωστοι αἱ πρὸς τὴν Ρωσίαν οὐχὶ εὐμενεῖς διαθέσεις τοῦ Ἰσκέντερ, ὑπετίθετο ὅτι θὰ ἐπλέκοντο καὶ πολιτικαὶ σκευωρίαι κατὰ τὰς μετ' αὐτοῦ συνομιλίας. Ὡς ἐκ τῆς ὑπονοίας ταύτης ὁ Δανιὴλ διετύπωσε πρὸς τὸν Μάξιμον καὶ τὸν Σάββαν τὴν ἑξῆς κατηγορίαν:

«Σεῖς ἤλθετε ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ τουρκικοῦ κράτους πρὸς τὸν εὐσεβῆ καὶ φιλόχριστον ἡγεμόνα καὶ μέγαν δοῦκα Βασίλειον Ἰβάνοβιτς δι' ἐ λ ε η μ ο σ ύ ν η ν (!), ὁ δὲ ἡγεμὼν σᾶς ἐφιλοδώρησε μὲ ἐλεημοσύνας καὶ πᾶσαν ἀφθονίαν, καὶ πολλὰ δῶρα ἔστειλεν εἰς τὸ μοναστήριόν σας καὶ μὲ μεγάλην τιμὴν σᾶς περιέβαλεν. Ἐνῷ δὲ εἴχετε κα-

θῆκον νὰ παρακαλῆτε τὸν Θεὸν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ὅλης τῆς χώρας του, ὑπὲρ τῆς ὑγείας του καὶ σωτηρίας καὶ νίκης κατὰ τῶν ἐχθρῶν του, μαζὺ μὲ τὸν Σάββαν ἀντὶ ἀγαθοῦ ἐπεβουλεύθητε κακόν, συνεννοεῖσθε διὰ γραμμάτων μὲ τοὺς τούρκους πασάδες καὶ μὲ αὐτὸν τὸν σουλτᾶνον ἐξεγείροντες αὐτὸν κατὰ τοῦ εὐσεβοῦς καὶ φιλοχρίστου ἡγεμόνος καὶ μεγάλου δουκὸς Βασιλείου Ἰβάνοβιτς πάσης Ρωσίας καὶ κατὰ πάσης τῆς εὐσεβοῦς ἐπικρατείας. Καὶ ἐλέγετε: πολεμεῖ ὁ μέγας δοὺξ τὸ Καζὰν, ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπιτύχῃ, καὶ ὁ τοῦρκος σουλτᾶνος δὲν θὰ ὑποστῇ καταισχύνην. Ἔπειτα σεῖς ἐγνωρίζετε τὰς σκευωρίας καὶ τὰς κομπορρημοσύνας τοῦ τούρκου πρεσβευτοῦ Ἰσκέντερ, ὁ ὁποῖος ἐπεθύμει νὰ ἐξεγείρῃ τὸν τοῦρκον μονάρχην κατὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ ὅλου τοῦ κράτους του.. Αὐτὸ σύ, Μάξιμε, τὸ εἶξευρες, καὶ ὅμως δὲν τὸ εἶπες εἰς τὸν μέγαν δοῦκα καὶ τοὺς βογιάρους του. Σὺ ὁ ἴδιος ἔλεγες πρὸς πολλοὺς νὰ καταλάβῃ τὴν Ρωσίαν ὁ τοῦρκος σουλτᾶνος, διότι δὲν ἀγαπᾷ τοὺς συγγενεῖς τῶν αὐτοκρατόρων τῆς βασιλευούσης, ὁ δὲ μέγας δοὺξ Βασίλειος εἶνε ἔγγονος τοῦ Θωμᾶ τοῦ (δεσπότου) Μωρέως...» [110].

Ὁ Μάξιμος ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ κατηγορήθη καὶ ἐπὶ μαγείᾳ. Οἱ δύο ἀμείλικτοι καὶ καχύποπτοι ἐπιτηρηταί του κατήγγειλαν ὅτι ἔλεγεν «ἐγὼ ὅλα παντοῦ τὰ γνωρίζω, τί καὶ ποῦ γίνεται», τὴν τοιαύτην δὲ «παντογνωσίαν» ἐχαρακτήρισαν ὡς «μαγείαν» οἱ δικασταί του, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ κατήγοροί του προσέθετον ὅτι ὁ Μάξιμος ἐκαυχᾶτο ἐπὶ γνώσει τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἑβραϊκῶν πανουργιῶν καὶ νεκρομαντικῶν μαγγανειῶν καὶ ὅτι γράφων μυστηριώδεις γραφὰς εἰς τὰς παλάμας του ἐξέτεινεν αὐτὰς ἔπειτα πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ μεγάλου δουκός, καὶ πολλοὺς δὲ χριστιανοὺς διὰ τῶν τοιούτων γοητειῶν του κατέστρεφε». «Σύ, Μάξιμε, μαγικὰς πανουργίας ἑλληνικὰς ἔγραφες εἰς τὰς παλάμας σου καὶ τὰς ἐξέτεινες κατὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ κατὰ πολλῶν ἄλλων ἀσχολούμενος μὲ τὴν μαγείαν», ἔλεγεν ὁ κατήγορος πρόεδρος. Τίνας λόγους καὶ κινήσεις τοῦ Μαξίμου κατώρθωσαν νὰ ἑρμηνεύσωσιν ὡς μαγείας οἱ φρουροί του παραμένει ἀνεξιχνίαστον· ἀλλ', ὡς λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη, «ἡ βλακώδης αὕτη κατηγορία ἀποδεικνύει τί ἦτο ἱκανὸς νὰ βυσσοδομῇ κατὰ τοῦ Μαξίμου ὁ μητροπολίτης Δανιήλ, ἐπιδοκιμάζοντος καὶ τοῦ μεγάλου δουκός, καὶ κατὰ πόσον εἶνε ἀξιόπιστοι καὶ αἱ ἄλλαι κατηγορίαι» [111].

Οἱ σπουδαιότεροι, βεβαίως, λόγοι, δι' οὓς καὶ πάλιν ὁ Μάξιμος ἐσύρθη εἰς τὸ δικαστήριον, ἦσαν αἱ συστηματικαὶ καὶ δριμεῖαι ἐπικρίσεις τοῦ πλήθους τῶν μεταφραστικῶν λαθῶν τῶν ρωσικῶν βιβλίων, ὁ πλοῦτος τῶν ρωσικῶν μονῶν καὶ ἡ ἐκ τούτου ἔκλυσις τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁ συβαριτισμὸς τῶν ἀρχιερέων καὶ ἡ περιφρονητικὴ στάσις τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων πρὸς τὸ πατριαρχεῖον ΚΠόλεως. Ὑπὲρ πάντας ὅμως εἰς τὴν πλάστιγγα τοῦ μίσους τοῦ Δανιὴλ ἐβάρυνεν ἡ γνωστὴ ἤδη στάσις αὐτοῦ εἰς τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς ἀγροκτημοσύνης. Ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1525 ὁ Δανιὴλ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνακινήσῃ αὐτό, διότι, ὡς ἐσημειώθη, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε συγκατηγορούμενος καὶ ὁ κύριος καὶ ἐπίσημος πολέμιος αὐτῆς Βασσιανός, ὅστις ὅμως ἀπήλαυεν ἔτι τότε τῆς εὐνοίας τοῦ ἡγεμόνος. Κατὰ τὴν παροῦσαν ὅμως περίπτωσιν ἡ ἁρπάγη τοῦ Δανιὴλ

εἶχεν ἐπιτύχει, ὡς εἴδομεν, τὴν σύλληψιν καὶ αὐτοῦ, μόνον δὲ μετ' αὐτὴν εὗρε δυνατὴν τὴν σύγκλησιν τοῦ νέου συνοδικοῦ δικαστηρίου, ὅτε εὑρέθη ὑπεξούσιος καὶ ὁ Βασσιανὸς καὶ θὰ καθίστατο ἐφικτὴ ἡ διὰ μιᾶς καὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐξόντωσις τῆς ἐχθίστης δυάδος. Εἶχεν ἐπιστῆ, λοιπόν, ὁ καιρὸς τῆς κατὰ μέτωπον ἐπιθέσεως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο.

«Ἔπειτα σύ, Μάξιμε,–λέγει τὸ κατηγορητήριον–τὰς ἁγίας τοῦ Θεοῦ καθολικὰς καὶ ἀποστολικὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια ἐπικρίνεις καὶ βλασφημεῖς λέγων, ὅτι ἀποκτοῦν κτήματα, καὶ ἀνθρώπους καὶ εἰσοδήματα καὶ χωρία ἔχουν· τὰ ἰδικά σας ὅμως ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀλλαχοῦ τῆς πατρίδος σας μοναστήρια καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἔχουν χωρία, τὰ πατερικὰ συγγράμματα γράφουν ὅτι διατέτακται νὰ ἔχουν τοιαύτας κτήσεις αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ μοναί· ἐν τούτοις σύ, Μάξιμε, τοὺς ἁγίους θαυματουργοὺς Πέτρον καὶ Ἀλέξιον καὶ Ἰωνᾶν μητροπολίτας πάσης Ρωσίας καὶ τοὺς ὁσίους θαυματουργοὺς Σέργιον καὶ Βαρλαὰμ καὶ Κύριλλον καὶ Παφνούτιον καὶ Μακάριον ὀνειδίζεις καὶ βλασφημεῖς λέγων ὅτι, ἐφ' ὅσον κατεῖχον πόλεις καὶ περιοχὰς καὶ χωρία καὶ ἀνθρώπους καὶ ἐδίκαζον καὶ ἐλάμβανον δασμοὺς καὶ ἐνέχυρα καὶ φόρους ἐπέβαλλον καὶ πολὺν εἶχον πλοῦτον, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἦσαν θαυματουργοί».

Ἐν τῇ ἐπεχούσῃ θέσιν πρακτικῶν ἐκθέσει δὲν λέγεται τί εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Μάξιμος· ἁπλῶς μόνον σημειοῦται ὅτι εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἀσυστάτου τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ καὶ τῶν συμφρονούντων ἀνεγνώσθησαν ἐπὶ συνόδου μαρτυρίαι ἐκ τῶν θείων Γραφῶν περὶ τοῦ ἐναντίου, ἵνα ἐπιγνῶσι τὴν πλάνην των καὶ διορθωθῶσι. Πάντως δὲν εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ Μάξιμος ἐπολέμει τὴν ἀκίνητον ἰδιοκτησίαν καὶ τῶν ναῶν· ἀπεδοκίμαζε μόνον τὴν τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα ὑφ' ἣν μορφὴν ὑφίστατο ἐν Ρωσίᾳ. Ἀλλ' ἀνακριβὲς εἶνε καὶ ὅτι δὲν ἀνεγνώριζεν ὡς θαυματουργοὺς τοὺς ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ μνημονευθέντας ρώσους ἁγίους· τοῦτο–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–ἢ εἶνε ἀτομικὸν τοῦ μητροπολίτου συμπέρασμα ἐκ τῆς κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης πολεμικῆς τοῦ Μαξίμου, ἢ ἀπόδοσις εἰς αὐτὸν τῆς εἰς τὸν Βασσιανὸν ἁρμοζούσης μομφῆς· ὁ Μάξιμος ἦτο βεβαίως ὀξὺς καὶ δριμύς, ἀλλὰ δὲν ἐξικνεῖτο εἰς τὰς ἀβασίμους ἀκρότητας τοῦ ρώσου φίλου του Βασσιανοῦ. Ὁ μητροπολίτης ὅμως εἶχεν ἀνάγκην τῆς ὑπερβολῆς ἵνα εἰς τὴν κατὰ τῆς κτημοσύνης πολεμικὴν προσδοθῇ χαρακτὴρ κακουργήματος [112].

Ἡ ἔκθεσις δὲν ἀναφέρει ὁποία ἀπηγγέλθη ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ ἀπόφασις τῆς συνόδου. Ἐκ πασῶν τῶν κατὰ τοῦ Μαξίμου κατηγοριῶν ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα τὸν μητροπολίτην καὶ τοὺς συνέδρους ἦτο, ὡς εἴρηται, ἡ ἀπροκάλυπτος τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ ἀποδοκιμασία τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης. Τὸ διὰ τὸν Μάξιμον, τὸν Βασσιανὸν καὶ τὴν παράταξιν τῶν ζαβολγείων μοναχῶν ζήτημα ἀρχῆς ἀπέβαινε διὰ τοὺς κριτάς των προσωπικόν, διότι οὐ μόνον ἐπολεμεῖτο τὸ μέσον, δι' οὗ αἱ μοναὶ ἀπέβαινον ἰσχυροὶ παράγοντες ἐν τῇ καθ' ὅλου ρωσικῇ ζωῇ, ἀλλὰ καὶ διεσύρετο ἡ διὰ τοῦ πλούτου διευκολυνομένη ἀναρρίχησις εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ἡ πολύυλος ἀπόλαυσις τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀρχιερέων, μεταξὺ δὲ τῶν τελευταίων ἦτο καὶ ὁ Δανιήλ. Ἔθιγε, λοιπόν,

ἀμέσως καὶ σοβαρώτατα τὰ προσωπικὰ συμφέροντα πάντων τῶν κριτῶν τοῦ Μαξίμου, οἵτινες ἀπετέλουν τὴν παράταξιν τῶν ἰωσηφιτῶν. Πόσον δὲ καὶ ἡ νέα αὕτη ὑποδικία τοῦ Μαξίμου προεδίδετο ὑπὸ τῶν κριτῶν του ὡς θεώρησις «προσωπικῶν λογαριασμῶν», ἰδίᾳ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Δανιήλ, καταφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ τραχυτάτου τρόπου τῆς ὑπὸ τοῦ τελευταίου διατυπώσεως τῶν διαφόρων κατηγοριῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐκδικητικότητος μεθ' ἧς ὁ Δανιὴλ ὑπέμνησεν εἰς τὸν Μάξιμον τὴν ἄρνησιν νὰ μεταφράσῃ δι' αὐτὸν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Θεοδωρήτου, καίτοι ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου δὶς καὶ τρὶς παρεκλήθη, ὡς καὶ ἐκ τῆς μεγίστης σκληρότητος τῆς ἐπιβληθείσης εἰς αὐτὸν ποινῆς. «Σὲ εὑρῆκαν αἱ ἁμαρτίαι σου, ἄθλιε, – ἀνεφώνησεν ἔμπλεως ὀργῆς ὁ μητροπολίτης– ποὺ ἠρνήθης νὰ μοῦ μεταφράσῃς τὸ ἱερὸν βιβλίον τοῦ μακαρίου Θεοδωρήτου» [113]. «Τόσον καιρὸν–εἶπεν ὁ Δανιὴλ ἐπιτιμητικῶς ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν παρόντα κατὰ τὴν δίκην Μεντοβάρτσεφ– τόσον καιρὸν ἀπέκρυπτες τὸν ἕλληνα μοναχὸν Μάξιμον, ἄνθρωπον ἄγνωστον, νεόφερτον ἀπὸ τουρκικὰ μέρη, μεταφράσαντα βιβλία καὶ συντάξαντα συγγράμματα βλάσφημα καὶ αἱρετικὰ καὶ εἰς πολλοὺς ἀνθρώπους καὶ πλήθη διασπείραντα ἰουδαϊκὰς καὶ ἑλληνικὰς διδασκαλίας καὶ ἀρειανικὰς καὶ μακεδονικὰς καὶ ἄλλας ὀλεθρίας κακοδοξίας» [114].

Ἐκ τῆς περὶ τῆς διαδικασίας ἐκθέσεως, ἀποδιδομένης, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν μητροπολίτην Δανιὴλ καὶ διὰ τοῦτο οὐ μόνον παρασιωπώσης τὴν πραγματικὴν δι' ἑκάστην κατηγορίαν ἀπολογίαν τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ σκοπίμως διαστρεφούσης τοὺς λόγους καὶ τὴν καθ' ὅλου στάσιν τῶν συγκατηγορουμένων ἢ συνανακρινομένων προσώπων, ἀποβαίνει κατάδηλον ὅτι ἡ καταδίκη τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ εἶχε προαποφασισθῆ, ὡς, ἄλλως τε, προκύπτει ἐξ αὐτοῦ τοῦ κατηγορητηρίου καὶ τῆς ὅλης πορείας τῆς δίκης. Ὁ μναδικὸς λόγος, δι' ὃν ὁ Δανιήλ, θανασίμως μισήσας τὸν Μάξιμον, ἐπεδίωξε τὴν ἐξόντωσίν του, ἦτο, ὡς εἴπομεν, ἡ ἐνίσχυσις τῆς ἀκάμπτου στάσεως τοῦ Βασσιανοῦ ἐν τῷ ζητήματι τῆς μοναστηριακῆς γαιοκτημοσύνης, ὁ ὅλος δὲ σκανδαλουργὸς θόρυβος περὶ τὰς αἱρέτικὰς τάχα πλάνας τοῦ ἐχθροῦ του ὑπῆρξε προσχηματικός, διὰ τὴν ἐπιφανειακὴν δικαιολογίαν τῆς ἐκ τῶν προτέρων ἀσφαλοῦς καταδίκης. Διὰ τὴν ἐπὶ συνόδου δὲ αἱρεσιολογίαν ταύτην ἐπίκουροι προσῆλθον καὶ ἐπίτηδες ἀναζητηθέντες καὶ αὐτόκλητοι κατήγοροι ἐκ τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀπροσβλήτου θεωρουμένης ἱερότητος τοῦ γράμματος τῶν παλαιῶν σλαυωνικῶν μεταφράσεων. Ὁ Μάξιμος, διορθῶν τὰ σλαυωνικὰ λειτουργικὰ βιβλία δι' ἐμμέσου μεταφράσεως ἐκ τοῦ πρωτοτύπου, ὡς ἀτελῶς ἔτι γινώσκων τὴν σλαυωνικήν, περιέπεσεν εἴς τινα μεταφραστικὰ λάθη. Ἐξ ἄλλου, ἐν ταῖς παλαιαῖς μεταφράσεσιν εὑρίσκων σημαντικὰ σφάλματα κατέκρινεν αὐτὰς ὡς μὴ ὀρθῶς γενομένας. Κατὰ τὴν κρατήσασαν ὅμως ἤδη ἐν Ρωσίᾳ ἀντίληψιν περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι οἱ ρῶσοι θαυματουργοὶ δι' αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν βιβλίων, ὡς ταῦτα πρὸ τῆς μαξιμείου διορθώσεως εἶχον, ἐπέτυχον τῆς σωτηρίας καὶ ἐδοξάσθησαν, οἱ ρῶσοι κατ' οὐδένα τρόπον ἔστεργον νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα ἦσαν σφαλερά,

πᾶσα δὲ ἐπίκρισις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἐξελαμβάνετο ὡς ψόγος κατ' αὐτῆς τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ Μάξιμος ἐνεφανίζετο ὡς ἔνοχος ἐνώπιον ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς κοινῆς ἐν Ρωσίᾳ γνώμης [115]. Κατηγγέλθη μάλιστα ὁ Μάξιμος ὅτι ἐπέκρινε τὰ ρωσικὰ βιβλία λέγων, ὅτι ἐν Ρωσίᾳ οὔτε Εὐαγγέλιον ὑπάρχει, οὔτε Ἀπόστολος, οὔτε Ψαλτήριον, οὔτε Κανόνες, οὔτε πατερικοὶ καὶ προφητικοὶ κανονισμοὶ καὶ διατάξεις, ἄλλαις λέξεσιν, ὅτι λείπουν καθ' ὁλοκληρίαν τὰ μέσα τῆς σωτηρίας, ἐνῷ ἔλεγε μόνον ὅτι τὰ βιβλία ἐν Ρωσίᾳ δὲν εἶναι ὀρθῶς μεταπεφρασμένα καὶ ὅτι ἀνάγκη νὰ γείνῃ ἐκ νέου ὀρθοτέρα αὐτῶν μετάφρασις. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀπέβαινε καταφανὴς ἡ ἀντίφασις, εἰς ἣν περιέπιπτον καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι καὶ αὐτὸς ὁ ἄρχων τῆς χώρας. Διότι αὐτὴ ἡ ὑπ' αὐτῶν πρόσκλησις τοῦ Μαξίμου πρὸς νέας μεταφράσεις καὶ ἡ παράκλησις πρὸς διόρθωσιν τῶν ὑφισταμένων μεταφράσεων, δι' ἣν ἐπίτηδες καὶ ἐκβιαστικῶς ἐκρατήθη ὁ Μάξιμος ἐν Μόσχᾳ, ἀπετέλει καθ' ἑαυτὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἐσφαλμένου τῶν βιβλίων των, κατ' ἀκολουθίαν δὲ αὐτοὶ οὗτοι ἀπέβαινον κατήγοροι αὐτῶν διὰ τῆς τοιαύτης ἀποδοκιμασίας των καὶ διὰ τῆς μεγάλης τιμῆς, δι' ἧς περιέβαλλον τὸν διορθωτὴν των. «Ἀναθέτουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον–λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη–τὴν διόρθωσιν τῶν βιβλίων, εὑρίσκει οὗτος ἐν αὐτοῖς σφάλματα, καὶ ἔπειτα αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν θέλουσι νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐν αὐτοῖς λαθῶν, εἰ δὲ μὴ τὸν θεωροῦν ἔνοχον» [116]. Εἶνε δ' ἐξ ἄλλου προφανὴς ἡ ἐξεζητημένη κατηγορία κατὰ τοῦ Μαξίμου ὡς αἱρετικοῦ καὶ ὡς.. μάγου. Ἀπέδιδον εἰς τὸν ὀρθοδοξότατον ἄνδρα ἄρνησιν τάχα τῆς πίστεως εἰς τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἄρνησιν τῆς ἀειπαρθενίας τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλων σπουδαίων δογμάτων, διότι εἴτε αἱ ὑπ' αὐτοῦ παραλειφθεῖσαι περικοπαὶ ἢ φράσεις περιεῖχον αὐτά, εἴτε παρελείποντο λέξεις ἐξ ἀβλεψίας τῶν ἀντιγραφέων, εἴτε ἐτίθεντο ἄλλαι ἀντ' ἄλλων λέξεις δυσδιακρίτου διὰ τὸν Μάξιμον διαφορᾶς ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τῆς σλαυωνικῆς, εἴτε καὶ σκοπίμως ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν κατηγόρων αὐτοῦ τὰ κείμενα ἢ τὰ ὑπ' αὐτοῦ εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις λεγόμενα διεστρέφοντο. Κατὰ ταῦτα, ὁ Μάξιμος ὑπερησπίζετο ἐν τῇ συνόδῳ οὐχὶ αἵρεσιν, ἀλλ' ἐσφαλμένην μέν, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ ὀρθὴν νομιζομένην μετάφρασιν, πάντως δὲ αἱ μεταφράσεις καὶ διορθώσεις του ἐτίθεντο εἰς κοινὴν χρῆσιν μόνον μετ' ἔγκρισιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παρεδίδοντο καὶ περὶ ὧν παρεῖχε τὰς προσηκούσας διασαφήσεις καὶ εἰσηγήσεις ὁ Μάξιμος. Οὔτε ὅμως ταῦτα, οὔτε καὶ ἡ ἐπίκλησις τῶν κειμένων τῶν πρωτοτύπων ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ἐρείσματα τῆς ἀπολογίας τοῦ Μαξίμου ὑπὸ δικαστῶν, προδικαστικῶς ἀποφασισάντων τὴν καταδίκην του. Τοὐναντίον, πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ κατηγορητηρίου ἐπήρχοντο ἐνισχυτικὰ τῆς ἀποφάσεως. Ἐν ἀτμοσφαίρᾳ πλήρει αὐταρέσκου οἰήσεως ἐπὶ ὀρθοδοξίᾳ, τὴν ὁποίαν δῆθεν προὔδωκε καὶ κατεῖχε μεμολυσμένην ὑπὸ τῶν ἀπίστων τὸ Βυζάντιον, ἐπικρίσεις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, ὡς ἀποσκυβαλισάσης τὸ κῦρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἤχουν τοὐλάχιστον παραδόξως εἰς τὰ ὦτα οὐ μόνον τῶν αὐτοχειραφέτων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς, ἥτις ἐφιλοδόξει νὰ ἐμφανίζηται ὡς διάδοχος τῆς αἴγλης

τῆς ἐκλιπούσης βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος. Τί δὲ νὰ εἴπῃ τις διὰ τὴν ἐπὶ μαγείᾳ κατηγορίαν! Κατηγορήθη ὑπὸ τῶν ἐν τῇ μονῇ ἐπιτηρητῶν του ὡς γόης, διότι, παραπονούμενος διὰ τὴν ἄδικον καταδίκην του, διεμαρτύρετο ὅτι κατεκρίθη ὡς αἱρετικὸς ἄνθρωπος ἀνωτάτης θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς μορφώσεως καὶ ὀρθοδοξότατος, τὸ δὲ δὴ σπουδαιότατον, γράψας εἰδικῶς κατὰ τῆς μαγείας· ἂν δὲ κατὰ τὸν ις' αἰῶνα ἦτο εὔκολον νὰ θεωρηθῇ τις μάντης, πάντως τοιαύτης εὐπιστίας θῦμα δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ περιπέσῃ μητροπολίτης οἷος ὁ Δανιήλ, καὶ μόνον δὲ τὸ γεγονός, ὅτι σοβαρῶς ἐγένετο δεκτὴ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῆς συνόδου τοιαύτη κατὰ τοῦ Μαξίμου κατηγορία ἀποδεικνύει τί κατεδέχετο ὁ Δανιὴλ νὰ ἐπινοῇ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ του «τῇ ἐπινεύσει καὶ τοῦ μεγάλου δουκός»[117]. Ἀσφαλῶς δὲ καὶ αἱ πολύλεκτοι σχέσεις τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν σουλτανικὸν ἐν Μόσχᾳ πρεσβευτὴν δὲν ἦσαν οἷαι κατεβλήθη προσπάθεια νὰ παρασταθῶσιν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου, διότι, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, καὶ τὸ ἐλάχιστον στοιχεῖον μηχανορραφίας πρὸς ἐξέγερσιν τάχα τῆς Τουρκίας κατὰ τῆς Ρωσίας θὰ ἔφερε τὸν κατηγορούμενον καὶ τοὺς λοιποὺς συνομότας ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν ἀγχόνην. Ὁ ὅλος περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο θόρυβος, ὡς καὶ οἱ ἔλεγχοι ἐπὶ τῶν κρίσεων τοῦ Μαξίμου περὶ κυβερνητικῆς δεοντολογίας, σκοπὸν ἄμεσον εἶχον τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀγανακτήσεως τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς κατὰ τοῦ δῆθεν ἐπικινδύνου διὰ τὸ κράτος καὶ δι' αὐτὸν προσωπικῶς ξένου μοναχοῦ καὶ τὴν ὁλοκληρωτικὴν αὐτοῦ συντριβήν. Διότι μόνον οὕτω θὰ ἐτίθετο ὁριστικῶς ἐκποδὼν ὁ τόσον μισητὸς πολέμιος τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας. Τὸ ζήτημα τοῦτο διὰ τὸν Μάξιμον καὶ τὸν Βασσιανὸν ἦτο, ὡς εἴπομεν, ζήτημα ἀρχῆς, τὸ μέγα δὲ ἐνδιαφέρον αὐτῶν περὶ τοῦ γνησίου μοναχικοῦ βίου ἐπέδειξαν δι' ὧν ἔγραψαν πρὸς ἀνόρθωσιν αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ, ὅπου ὁ μοναχισμὸς εἶχε περιέλθει εἰς ἐσχάτην κατάπτωσιν, διὰ τοῦτο δὲ τὸ μῖσος τῶν ἰωσηφιτῶν τῆς Βολοκολάμσκ, μάλιστα δὲ τοῦ Δανιήλ, ἐξεδηλοῦτο κατ' ἀμφοτέρων. Ἀλλ' ἐνῷ ἥ τε γραπτὴ καὶ ἡ προφορικὴ πολεμικὴ τοῦ Βασσιανοῦ ἐξετρέπετο εἰς ἄκρως ὀξεῖαν ἀμετροέπειαν, ὁ Μάξιμος, παρὰ πᾶσαν τὴν δηκτικότητα καὶ ὁρμητικότητα, μεθ' ὧν διὰ μελανῶν χρωμάτων παρίστα τὴν ζωὴν τῶν ρώσων μοναχῶν καὶ αὐτῆς τῆς ἱεραρχίας, ἤσκει λεπτοτέραν καὶ εὐπρεπεστέραν τὴν κριτικήν του. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματι ἐνεφανίσθη ὡς σύμμαχος τοῦ Βασσιανοῦ, πολλαὶ μὲν τούτου ἀθυροστομίαι ἀπεδίδοντο καὶ εἰς αὐτόν, ἐθεωρεῖτο δὲ ὁ ἕλλην ἐπικινδυνότερος τοῦ ρώσου ὁμόφρονος ἕνεκα τοῦ μεγάλου ἐν Ρωσίᾳ κύρους του ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀφίκετο εἰς Μόσχαν, ἔνθα ἀμέσως ἐπεβλήθη ὡς ὑψίστη θεολογικὴ αὐθεντία. Τὸ δεινότερον δ' ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει ἦτο, ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἀσκούμενος δηκτικὸς ἔλεγχος τῆς ἀτασθάλου ζωῆς τοῦ ἀνωτάτου ρωσικοῦ κλήρου ἐξελαμβάνετο ὑπὸ τῶν συνοδικῶν συνέδρων, ἀρχιερέων καὶ ἡγουμένων, οὐ μόνον ὡς ἐξύβρισις τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων περὶ τοῦ κτητορικοῦ δικαίου τῶν μονῶν ἐπὶ γαιῶν καὶ χωρίων καὶ χωρικῶν καὶ ὡς περιφρόνησις πρὸς πάντας τοὺς ἐκ τῶν πλουσίων μονῶν προελθόντας ἁγίους καὶ θαυματουργοὺς μοναστάς[118], ἀλλὰ καὶ ὡς διεξαγόμενος προσωπικῶς

κατ' αὐτῶν, ὡρισμέναι δ' ἐκφράσεις τοῦ Μαξίμου ἐξελαμβάνοντο καὶ ὡς ὑπαινιγμοὶ ἀφορῶντες εἰς αὐτὸ τοῦ Δανιὴλ τὸ πρόσωπον. Τὸν ἔλεγχον δὲ τοῦτον ὁ πρόεδρος τῆς συνόδου ᾐσθάνετο καυστικώτερον καὶ ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς ἀντιφάσεως τῆς μητροπολιτικῆς αὐτοῦ πολιτείας πρὸς τὰ πρὸ τῆς ἐπισκοποποιήσεώς του γραφόμενα ἐν ταῖς συγγραφαῖς του, δι' ὧν ὁ ἴδιος δριμύτατα κατέκρινε τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἐπισκόπους ἐπὶ τῇ ὑπερβολικῇ αὐτῶν προσκολλήσει εἰς τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, τῶν ὁποίων ὅμως φανατικὸς θιασώτης καὶ ἐραστὴς ἀπέδειξεν ἑαυτὸν ἅμ' ὡς ἀνεδείχθη μητροπολίτης. Ἀρκεῖ ἓν μόνον δεῖγμα ἐξ ὅσων ἔγραφεν ἔν τινι τῶν διδακτικῶν του ὁμιλιῶν: «Ἀλλοίμονον! Ὑπερβολικὴν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ των ἐπέδειξαν μέριμναν, διηύρυναν τὰς κοιλίας των ἐκ τῆς πολυφαγίας καὶ τῆς οἰνοπληξίας· ἐξέκλιναν μόνον πρὸς τὴν δόξαν καὶ τὰς τιμὰς διὰ τὴν ἰδίαν των ἄνεσιν, διὰ νὰ τρώγουν ὅ,τι ἡδύ, ἀκριβὸν καὶ ἄριστον, μεστοὶ φιλοδοξίας, ὑπεροψίας καὶ διαφθορᾶς.. Διατί, ἀδελφέ, ἀλαζονευόμεθα τόσον καὶ ὑπεραιρόμεθα ὅταν κατέχωμεν τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἡγουμένου καὶ τοῦ ἐπισκόπου; Διότι τὰ ἐπιτυγχάνομεν (δηλαδὴ τὰ ἀξιώματα ταῦτα) κινούμενοι ὑπὸ τῶν παθῶν καὶ τῶν ἀδυναμιῶν μας. Μεριμνῶμεν νὰ τρώγωμεν καὶ νὰ πίνωμεν ποικίλα, ἀκριβὰ καὶ ἐξεζητημένα ἐδέσματα καὶ ποτά, νὰ σωρεύωμεν χρυσόν, ἄργυρν, πλοῦτον πολὺν καὶ γαίας, διὰ νὰ διασκεδάζωμεν καὶ νὰ εὐφραινώμεθα, νὰ προσκαλῶμεν εἰς τὰ γεύματα τοὺς ἐξέχοντας καὶ τοὺς πλουσίους καὶ νὰ ἐκδαπανῶμεν ματαίως τὰς ἐκκλησιαστικὰς προσόδους ὑπὲρ τῶν παρασίτων, περιφρονοῦντες τοὺς ἐνδεεῖς καὶ τοὺς ὁδοιπόρους..» [119]. Οὕτω ἐν τοῖς ὀνειδισμοῖς τοῦ Μαξίμου κατοπτρίζων αὐτὸς ἑαυτὸν δι' ὅσων ὁ ἴδιος ἄλλοτε τόσον παραστατικῶς ἔγραφε, διεπειρᾶτο ὑπὸ σφοδροτέρας κατὰ τοῦ Μαξίμου ὀργῆς. Ἡ ὀργὴ δὲ αὐτη προσέλαβεν ἀπροκαλύπτως τὸν χαρακτῆρα ἐμπαθεστάτης μνησικακίας καὶ προσωπικῆς ἐκδικήσεως, ὅταν ἐν πλήρει τῇ συνεδρίᾳ τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ὁ Δανιήλ, ἐκμεταλλευόμενος τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνυπερασπίστου ἐχθροῦ του ἰσχύν, ἀσυγκράτητος ἐξέχυσε τὸ πάθος αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὑποδίκου καὶ ἤλεγξε χαιρεκάκως τὸ θῦμά του διὰ τὴν προμνημονευθεῖσαν ἄρνησίν του νὰ μεταφράσῃ τὸ ἔργον τοῦ Θεοδωρήτου παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας του παρακλήσεις [120].

2. Νέα σιδηρὰ δεσμά.

Ὄντως δὲ τὸ συνοδικὸν δικαστήριον, μετὰ τὴν φενάκην τῆς τόσον σοβαροφανοῦς διαδικασίας κρῖναν δευτέραν ταύτην φορὰν τὸν Μάξιμον ἔνοχον πάντων τῶν ἐγκλημάτων τοῦ νέου κατηγορητηρίου, τῇ ἐπινεύσει καὶ τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, παρ' οὗ κυρίως ἐξήρτᾶτο ἡ τύχη του, ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν ποινὴν πολλῷ δεινοτέραν τῆς προηγουμένης, διότι τὸν κατεδίκασεν εἰς ἰσόβιον σιδηροδέσμιον ἐγκάθειρξιν ἐν τῇ μονῇ Ὀτρότσῃ τῆς πόλεως Τβὲρ καὶ εἰς ἰσόβιον στέρησιν τῆς θείας Μεταλήψεως ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ ἐπισκόπου Τβὲρ Ἀκακίου, ἰωσηφίτου καὶ αὐτοῦ τῆς σχολῆς Βολοκολάμσκ, ὡς προερχομένου ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ ὁμόφρονος τῷ Δανιήλ. Ὁ Μάξιμος, ἀντιληφθεὶς ἤδη καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς διαδικασίας τὰς διαθέσεις τοῦ μητροπολίτου καὶ τῆς συνόδου,

ἐπείσθη ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει διαφυγή· ἀλλὰ ταλαιπωρηθεὶς εἰς τὸ ἔπακρον καὶ ἀνοικτιρμόνως βασανισθεὶς σωματικῶς τε καὶ ψυχικῶς ὑπὸ ἀφορήτων δοκιμασιῶν ἑξαετοῦς ἐν δεσμοῖς σιδηροῖς εἱρκτῆς καὶ ἀπωλέσας τὸ θάρρος του, ἐν μεγάλῃ συντριβῇ ἐξελιπάρησεν ἐπανειλημμένως συγγνώμην διὰ τὰς εἰς ἃς περιέπεσεν ἀνεπιτυχεῖς «μικρὰς παραλείψεις» καὶ διορθώσεις καὶ τὰ οἱαδήποτε «ἐλαφρὰ μεταφραστικὰ λάθη», διαβεβαιῶν ὅτι ταῦτα διέπραξεν «οὐχὶ ἐξ αἱρετικῶν διαθέσεων ἢ ἐκ δολίας προαιρέσεως, ἀλλ' ἐξ ἀγνοίας καὶ «τυχαίως ἐκ λήθης ἢ θλίψεως ἐπισκοτισάσης τότε τὸν νοῦν μου, ἢ συνεπείᾳ πλείονος τοῦ δέοντος οἰνοποσίας, βυθισάσης με τότε εἰς λησμοσύνην», ὡς ἔγραφε βραδύτερον πρὸς τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἐκπεσόντα τοῦ θρόνου Δανιήλ. Ἐννοεῖται, ὅτι εἰς οὐδὲν ὠφέλησεν ἡ συντριβὴ αὕτη τοῦ μισητοῦ ἕλληνος· «ἀλλ' ἡ σεβασμιότης σας ἀντὶ συγγνώμης καὶ καλωσύνης μοὶ ἔδωκε πάλιν ἁλύσεις, καὶ πάλιν ἐρρίφθην εἰς τὴν εἱρκτὴν καὶ πολλαχῶς ἐκακοποιήθην» [121]. Ὁ ἑξαετὴς ἐν σιδηροῖς δεσμοῖς καὶ ἐν στερήσει τῶν πάντων περιορισμὸς τοῦ Μαξίμου ἴσχυσε -λέγει ὁ Ζιμάκην- νὰ ἐπιθέσῃ ἰσχυρὰν τὴν σφραγίδα ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ χαρακτῆρός του καὶ νὰ ἐξασθενίσῃ σπουδαίως τὰς φυσικάς του δυνάμεις. Εἰς τὸ ἔπακρον σωματικῶς καταπονηθεὶς καὶ ψυχικῶς ἀποκαμών, μόνον τώρα ἀντελήφθη σαφέστερον τὴν περὶ αὐτὸν κοινωνίαν καὶ τὰς αἰτίας τῆς κακοδαιμονίας, ἧς δὲν ἦτο ἄξιος. Αἱ διορθώσεις τῶν βιβλίων, διὰ τὰς ὁποίας καὶ περισσότερον ἔπασχε, μόνον κατὰ τὰς στιγμὰς ταύτας τῆς ὑποδικίας του ἀπεκάλυψαν εἰς αὐτὸν ὅτι ἀντιμετώπιζεν ἀνθρώπους κατωτέρας διανοήσεως καὶ μορφώσεως καὶ διὰ τοῦτο μόνον τώρα ἐπείθετο, ὅτι πᾶσα προσπάθεια πρὸς ἀπόδειξιν ἐπιστημονικὴν τοῦ ὀρθοῦ τῶν ἐν γένει διορθώσεών του διὰ παραπομπῶν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα εἶνε ἐντελῶς ἄσκοπος. Μεταξὺ τῶν κριτῶν του οὐδεὶς ἦτο ὁπωσδήποτε ἱκανὸς εἰς τοιαύτας ἐργασίας, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν, μάλιστα δ' ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συνόδου μητροπολίτης, οὐ μόνον ἐκ λόγων προσωπικῶν ἦσαν προδιατεθειμένοι κατ' αὐτοῦ, κἂν ἔτι ἤθελον πεισθῇ περὶ τοῦ ὀρθοῦ τῶν ἐξηγήσεών του, ἀλλὰ καὶ ἀκατάλληλοι πρὸς κριτικὴν μελέτην τῶν ἔργων του, ὡς ἐκλαμβάνοντες πᾶσαν τοῦ γράμματος μεταβολὴν ὡς ἀσέβειαν πρὸς τὴν ἱερότητα τῶν κειμένων, ὡς βεβήλωσιν τῶν θείων καὶ ὕβριν πρὸς τὰ ἱερὰ κειμήλια. Τοῦτο ἀντιληφθεὶς ὁ Μάξιμος ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς διαδικασίας, ἐλάχιστα ἐπικαλεῖτο ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα σχετικὰ πρὸς τὰ πρωτότυπα κείμενα [122]. «Τοιαύτη ὑπῆρξεν-ἐπιλέγει ὁ Γολουμπίνσκιη-ἐν Ῥωσίᾳ ἡ μοῖρα τοῦ Μαξίμου, ὅστις ἦλθε πρὸς ἡμᾶς πρὸς ἐκτέλεσιν μιᾶς μεταφραστικῆς ἐντολῆς περιωρισμένης χρονικῆς διαρκείας, ἵνα, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτῆς πλουσιοπαρόχως ἀμειβόμενος παρὰ τοῦ μεγάλου δουκός, ἀνακάμψῃ εἰς τὰ ἴδια! Εἶνε ἀδύνατον νὰ φαντασθῇ τις τραγικώτερον τούτου. Βεβαίως, τὸ τραγικὸν εἶνε ἡ μοῖρα τῶν ὁμοίων πρὸς τὸν Μάξιμον φύσεων· ἂν ἔχῃς τόλμην καί, ἐκφράζων ἀπροκαλύπτως τὰς πεποιθήσεις σου, δημιουργῇς ἐχθρούς, ἔσο ἕτοιμος καὶ νὰ πάσχῃς. Ἀλλ' οὐχὶ πάντες οἱ διὰ τῆς τόλμης δημιουργούμενοι ἐχθροὶ εἶνε ἱκανοὶ νὰ μισοῦν τὸ αὐτὸ μῖσος: κατὰ βούλησιν τῆς θείας Προνοίας ἀτύχημα διὰ τὸν Μάξιμον ἦτο ὅτι τὴν μη-

τροπολιτικὴν ἕδραν κατεῖχεν ἐχθρός του ἱκανὸς νὰ τρέφῃ μῖσος τόσον σκληρὸν καὶ ἀδιάλλακτον, ὅσον ὁ Δανιήλ» [123].

Μετὰ τοῦ Μαξίμου συγκατεδικάσθησαν καὶ ὁ ἕλλην ἀρχιμανδρίτης Σάββας καὶ ὁ ἐν ταῖς μεταφραστικαῖς ἐργασίαις βοηθὸς αὐτοῦ Μεντοβάρτσεφ. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐτιμωρήθη διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν δῆθεν ἐνόχων αὐτοῦ σχέσεων μετὰ τῆς Τουρκίας, ἐφυλακίσθη δ' ἐν τῇ κατὰ τὴν Ζωσιμαίαν ἔρημον τῆς περιοχῆς Βολογὸντσκ Βολοκολαμικῇ μονῇ Βοζμίτσκιη· ὁ δὲ δεύτερος ἐξωρίσθη εἰς Κολόμναν καὶ ἐφυλακίσθη διὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀπόκρυψιν τῶν μεταφραστικῶν ἐγκλημάτων, δι' ἅπερ κατεδικάσθησαν ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Βασσιανός [124].

Διότι ἀμέσως μετὰ τὴν λῆξιν τῆς κατὰ τοῦ Μαξίμου δίκης προσήχθη κατηγορούμενος καὶ ὁ Βασσιανός, οὗτινος ἡ δίκη ἤρξατο τῇ 11 Μαΐου. Ἡ συντριβὴ τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ φιλολογικοῦ συμμάχου τοῦ Βασσιανοῦ προεδίκαζεν ἤδη καὶ τούτου τὴν ἐκμηδένισιν, ἀφοῦ ὁ Δανιὴλ εἶχε κατορθώσει νὰ ἐπισύρῃ καὶ κατ' αὐτοῦ τὴν δυσμένειαν τοῦ ἡγεμόνος. Ἡ ἐπιτυχία δ' αὕτη τοῦ μητροπολίτου ὑπῆρξε πολὺ ἀνωτέρα, διότι, ἐνῷ ὁ Μάξιμος ἦτο ἔπηλυς ξένος καὶ ἄνευ ἰσχυρῶν καὶ δυσκλονήτων ἐρεισμάτων ἐν Μόσχᾳ πλὴν τῆς ἀπὸ τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος ἐπιβολῆς, ὁ Βασσιανὸς ἦτο ὁμογενὴς καὶ ἐκ τῶν ἐπιφανῶν βογιάρων, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ συγγενὴς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, εἶχε δ' ἄρα ἐν τῷ περὶ τὸν ἡγεμόνα κύκλῳ ῥίζας βαθείας, ὥστε δὲν ἦτο εὔκολος ἡ καταδίωξις αὐτοῦ. Διὰ τοῦτον τὸν λόγον ἐξηκολούθει νὰ ἀπολαύῃ τῆς εὐνοίας καὶ ἐμπιστοσύνης τοῦ ἡγεμόνος καὶ μετὰ τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ διαζυγίου καὶ τοῦ β' γάμου αὐτοῦ, καὶ μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Μαξίμου [125]. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐπιτυχίας ταύτης τοῦ Δανιὴλ δὲν στερεῖται βασιμότητος ἡ πιθανολογία, ὅτι ὁ μέγας δοὺξ ἐκράτει παρ' ἑαυτῷ τὸν Βασσιανὸν οὐχὶ ἐξ εἰλικρινοῦς διαθέσεως, ἀλλὰ μόνον ἐκ συμφέροντος, ὡς μέσον πρὸς ἐκφοβισμὸν καὶ κάμψιν τῆς ἰσχυρογνωμοσύνης τῶν μοναχῶν ἐν τῷ ζητήματι τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης. Ἀλλ' ὁ Δανιὴλ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ τοσοῦτον εὐτελῆ δουλοπρέπειαν ἐπέδειξε πρὸς τὸν μονάρχην, ὥστε ἠδυνήθη νὰ κερδήσῃ τὴν εὔνοιάν του μέχρι τοῦ βαθμοῦ νὰ ἐμπήξῃ τοὺς ὄνυχάς του εἰς τὰς σάρκας καὶ τοῦ ἀσπονδοτέρου ἐχθροῦ του [126]. Ἴσως ὅμως, καίπερ ἐνδομύχως μνησικακῶν κατὰ τοῦ Βασσιανοῦ ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς διὰ τὸ ζήτημα τοῦ διαζυγίου, δὲν ἀπεφάσιζε νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν δυσμένειάν του ἐπιτρέπων τὴν δίωξιν καὶ αὐτοῦ, συγχρόνως τῇ τοῦ Μαξίμου, ἵνα μὴ παράσχῃ ἀφορμὴν σκανδαλισμοῦ εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν· «ὁ διωγμὸς τοιούτων προσώπων, ὁποῖοι ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Βασσιανός, θὰ ἐχρησίμευεν εἰς τὴν κοινωνίαν ὡς νέα τροφὴ πρὸς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς διὰ τὴν μεγάλην ἀδικίαν, ἥτις θὰ ἐδόξαζε τοὺς ἀθώους μάρτυρας» [127]. Ἄλλως τε ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς οὐδὲν πλέον ἤλπιζε παρὰ τοῦ Βασσιανοῦ ἐν τῷ ζητήματι τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη λάβει δυσμενῆ δι' αὐτὸν τροπήν, ὡς ἐφαίνετο δὲ διὰ χρόνον μακρόν. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ὁ Δανιὴλ κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν ἡεμόνα περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς

παραπομπῆς καὶ τοῦ Βασσιανοῦ εἰς τὴν σύνοδον πρὸς ἐκδίκασιν αὐτοῦ διὰ σοβαρᾶς κατηγορίας.

Ὁ Βασσιανὸς ἦτο, ὡς εἴδομεν, ὁ ἰδεολογικὸς ἀντίπους τῶν ἰωσηφιτῶν, τῶν ὁποίων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωσὴφ προΐστατο ὁ Δανιήλ, οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, ἀλλὰ καὶ ὡς θιασώτης τῶν καθ' ὅλου ἀρχῶν τοῦ Νείλου καὶ τῶν ζαβολγείων, ἤτοι ἦτο κεκηρυγμένος κατὰ τῆς βιαίας διώξεως τῶν αἱρετικῶν, τῆς πομπώδους μεγαλοπρεπείας τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας καὶ τῆς ἐπιδεικτικῶς πολυτελοῦς ἐμφανίσεως τῶν ἀρχιερέων, κατέκρινε τὰς ἰδέας τῶν ἰωσηφιτῶν περὶ τῶν σχέσεων ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, περὶ τῶν χήρων ἱερέων, κλπ. Ὅσον δὲ ἐθεωρεῖτο ἐπικίνδυνος εἰς τοὺς ἀντιπάλους του ἕνεκα τῶν οἰκείων του σχέσεων πρὸς τὸν μονάρχην, τόσον ἀπέβαινε καὶ σφόδρα ἀντιπαθὴς ὡς ἐκ τῆς ἄκρας τραχύτητος τῶν τε προφορικῶν καὶ τῶν διὰ γραφῆς ἐπιθέσεων κατὰ τῶν ἀντιφρονούντων, ὅθεν καὶ δεινῶς ὑπ' αὐτῶν ἐμισεῖτο. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτοῦ ἡ τύχη ἦτο προδεδικασμένη. Κατ' αὐτοῦ εἶχε διατυπωθῆ σωρεία κατηγοριῶν: ὅτι σκοπίμως ἐπεβουλεύθη τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ ἐξέδωκε τὸ *Πηδάλιον* ἄνευ τῶν ἐκκλησιαστικῶν νόμων τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, ὅτι εἰς τὰς ἐκδόσεις του παραλλήλως πρὸς τὰς ῥήσεις τῶν ἁγίων πατέρων παρέθετε καὶ γνώμας ἑλλήνων, οἷον τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Πλάτωνος· ὅτι τοὺς ῥώσους θαυματουργοὺς ἀπεκάλει ταραχοποιούς· ὅτι ἐδημοσίευσε τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ἐλλιπές· ὅτι ὑπερεμάχει μετὰ τοῦ Μαξίμου αἱρετικῶν ἰδεῶν· ὅτι τὰ ῥωσικὰ λειτουργικὰ βιβλία ἐχαρακτήριζεν ὡς ψευδῆ, λέγων ὅτι μόνον τώρα διὰ τοῦ Μαξίμου καὶ τῆς διδασκαλίας του ἔγνωμεν τὸν Θεόν· ὅτι δὲν παρεδέχετο τὴν ἀειπαρθενίαν τῆς Θεοτόκου· ὅτι ἠρνεῖτο τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δεχόμενος αὐτὸν ὡς κτίσμα καὶ ὅτι ἔλεγε τὴν σάρκα τοῦ Κυρίου ἄφθαρτον πρὸ τῆς ἀναστάσεως. Κατὰ τὴν διαδικασίαν ὁ Βασσιανὸς ἐπέδειξεν οὐ μόνον ἐλευθερίαν, παρρησίαν καὶ εὐστάθειαν, ἀλλὰ καὶ ἐπιθετικὸν κατὰ τῶν κατηγόρων καὶ τῶν κριτῶν του πνεῦμα, ἀπαντῶν μετὰ πολλῆς ἀνευλαβείας, ἰταμότητος καὶ προκλητικότητος εἰς τὰς ἐρωτήσεις τοῦ μητροπολίτου [128] παρὰ τὴν βεβαιότητα περὶ τῶν ἐκδικητικῶν διαθέσεων τῶν κριτῶν του. Δὲν ἠδύνατο δὲ νὰ ὑπάρξῃ καταδίκη δεινοτέρα τῆς παραδόσεώς του εἰς τοὺς ἀσπονδοτέρους ἐχθρούς του. Διότι κατεδικάσθη εἰς φυλάκισιν ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ τῶν ἰωσηφιτῶν καὶ παρεδόθη εἰς τὴν ἀνοικτίρμονα ἐπιτήρησιν τῶν διὰ τὰς ἱεροεξεταστικὰς αὐτῶν διαθέσεις γνωστῶν καὶ ἐκ τῶν δοκιμασιῶν τοῦ Μαξίμου μοναχῶν [129]. Οὕτω, διὰ τῆς ἐξοντώσεως τῶν δύο τούτων σημαντικωτέρων ἀντιπάλων του ὁ Δανιὴλ ἐπέτυχε τὸν θρίαμβον τῆς παρατάξεως τῶν ἰωσηφιτῶν, τὸν ὁποῖον ὅμως τόσον ἤδη πρὸ τῆς δίκης ἐθεώρει βέβαιον, ὥστε ἡμέρας μόνον τινὰς πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς συνόδου, καὶ δὴ τῇ 1 Μαΐου τοῦ 1531, δὲν ἐδίστασε νὰ προβῇ εἰς τὸν πανηγυρικὸν κανονισμὸν τοῦ Παφνουτίου Μπορόβσκιη, διδασκάλου καὶ χειραγωγοῦ τοῦ προκατόχου του ἐν τῇ ἡγουμενείᾳ τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ Ἰωσὴφ Βολότσκιη, εἰς τοὺς ὁσίους τῆς ῥωσικῆς ἐκκλησίας [130].

3. Συγγραφεὺς τῆς εἱρκτῆς.

Ὁ Ἐπίσκοπος Τβὲρ Ἀκάκιος.

Ὁ Μάξιμος διετέλεσεν ἔγκλειστος ἐν τῇ εἱρκτῇ τῆς ἐν Τβὲρ μονῆς μέχρι τοῦ 1551, ἤτοι ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς εἱρκτῆς ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ ὁ Δανιὴλ προετοίμαζε τόπον διὰ τὸν ἄλλον ἐχθρόν, τὸν Βασσιανόν, ὁ δ' ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ περιορισμὸς ἀμφοτέρων τῶν καταδίκων θὰ καθίστα τὴν συμφοράν των οὐχὶ τόσον βαρεῖαν, ὅσον ἐπεδίωκεν ὁ ἐκδικητικὸς μητροπολίτης[131]. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν κατεῖχε τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον ὁ Δανιήλ, ἤτοι μέχρι τοῦ 1539, ὁ περιορισμὸς τοῦ Μαξίμου ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὸ ἀκοίμητον μῖσός του. Ἐπειδὴ ὅμως κατ' εὐτυχίαν τοῦ Μαξίμου ὁ ἐπίσκοπος τῆς Τβὲρ Ἀκάκιος, καίτοι «ἰωσηφίτης», δὲν ἀνῆκεν ὅμως εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «παγκάκων» μοναχῶν τῆς Βολοκολάμσκ, ἀλλ' ἦτο ἄνθρωπος ἥμερος καὶ καλοκάγαθος, ἐπέδειξε συμπάθειαν πρὸς τὸν πόνον τοῦ καταδίκου, ἐφ' ᾧ καὶ τὰ βαρέα σιδηρᾶ δεσμὰ τοῦ Μαξίμου δὲν ἦσαν ὅσον ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπα. Καθ' ἃ αὐτὸς ὁ Μάξιμος εὐγνωμονῶν ἀφηγεῖται, ὁ Ἀκάκιος ἐπισκεπτόμενος αὐτὸν ἐν τῇ φυλακῇ οὐ μόνον ἐπεδείκνυε πρὸς αὐτὸν περισσὴν προσήνειαν καὶ παρεμύθει ἐφ' οἷς ἔπασχεν, ἀλλὰ καὶ ἐτίμα αὐτόν, ἐνίοτε δὲ καὶ συνέτρωγε μετ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πινακίου. «Μὲ ἐλυπεῖτο ὁ δεσπότης καὶ μὲ ἀνεκούφιζε μὲ πᾶσαν ἐπάρκειαν ἐπὶ ἔτη πολλὰ καὶ μέχρι τέλους ἐφρόντιζε περὶ ἐμοῦ ἐν Θεῷ, διὸ καὶ ἔσχεν ἀνταπόδοσιν παρ' αὐτοῦ. Μετάδος, παρακαλῶ, τὸν φόρον μου τοῦτον πρὸς τὸν σεβασμιώτατον μετὰ τῆς ἐδαφιαίας μου προσκυνήσεως. Ἐγὼ πάντοτε τηρῶ τὴν πρὸς τὴν αὐτοῦ σεβασμιότητα πνευματικὴν ἀγάπην καὶ τὸν πολυχρονῶ καὶ ἀδυνατῶ νὰ λησμονήσω τὰς εὐεργεσίας του· δὲν εἶμαι τόσον ἄφρων καὶ ἀχάριστος»,–ἔγραφεν ὁ Μάξιμος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν διάκονον τοῦ Ἀκακίου Γρηγόριον[132]. Ὁ Ἀκάκιος ἐπρομήθευεν εἰς αὐτὸν χάρτην καὶ μελάνην καὶ ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ συγγράφῃ. Κατὰ τὴν εἰς Μόσχαν μετάβασίν του ἐμεσίτευσε πρὸς τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς ἐν ὀνόματι τοῦ νεογεννήτου υἱοῦ του Ἰβὰν νὰ ἐπιδείξῃ οἶκτον πρὸς τὸν ἔγκλειστον, ἀπαλλάσσων αὐτὸν τῶν ἁλύσεων καὶ ἀνακουφίζων τὴν θέσιν του[133]. Ἄμοιρος παιδεύσεως ὁ ἴδιος, ἐτίμα ἐν τῷ Μαξίμῳ τὸν πολυμαθῆ θεολόγον, διὸ καὶ πολλάκις εἴτε κατὰ τὰς ἐν τῇ φυλακῇ ἐντεύξεις ἐπεζήτει παρ' αὐτοῦ λύσεις διαφόρων ἀποριῶν καὶ ηὐφραίνετο διδασκόμενος, εἴτε διὰ τοῦ διακόνου του ἀπετείνετο πρὸς αὐτόν, παρεῖχε δ' οὕτω εἰς τὸν Μάξιμον ἀφορμὰς πρὸς συγγραφὴν ποικίλων πραγματειῶν. Οἱ ρῶσοι θεωροῦσι τὸν Ἀκάκιον ἄξιον ὑψίστης εὐγνωμοσύνης διότι ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Μάξιμον νὰ συγγράφῃ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐν Τβὲρ περιορισμοῦ του. Διότι ἂν παρεῖχε τὴν ἄδειαν ταύτην μόνον μετὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Δανιὴλ (1539), ἐπὶ τῶν διαδόχων τούτου Ἰωάσαφ (1539–1541) ἢ τοῦ Μακαρίου (1542–1563), «θὰ ἐστερούμεθα σημαντικοῦ μέρους τῶν συγγραφῶν τοῦ διασήμου ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως»[134]. Ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸν τὸν Μάξιμον οὐδεμία εὐεργεσία ἠδύνατο νὰ ἦνε ἀνωτέρα καὶ εὐπροσδεκτοτέρα ἐκείνης, ἥτις τῷ ἐπέτρεπεν

ἐν τῇ εἱρκτῇ τὰς πνευματικὰς ἐνασχολήσεις, διὰ τῶν ὁποίων καὶ τὴν ψυχικήν του δίψαν κατηύναζε καὶ εἰς λήθην ἔρριπτε τὰ ἀφόρητα δεινὰ τῶν δεσμῶν. Οὕτω ὁ Μάξιμος ἠδυνήθη οὐ μόνον νὰ καταρτίσῃ τὴν συναγωγὴν τῶν μέχρι τοῦ νῦν συγγραφῶν του, ἀλλὰ καὶ νὰ προβῇ εἰς τὴν σύνταξιν νέων ἔργων. Ἐσώθησαν τὰ ἅπαντα αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου συντεθέντα, ἐν τῷ προλόγῳ δὲ τοῦ σώματος λέγει ὅτι ἤρξατο τῆς συμπήξεώς των ἀπὸ τοῦ 1532, ἤτοι ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς ἐν Τβὲρ ἐγκαθείρξεώς του. Ἐξ ἄλλου αἱ πλεῖσται τῶν συγγραφῶν του ἀνάγονται ἀκριβῶς εἰς ταύτην τὴν ἐποχήν. Ἐν τῇ εἱκρκτῇ συνεγράφη ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ σειρὰ τῶν ἠθικοδιδακτικῶν πονημάτων, αἱ ἑρμηνευτικαὶ πραγματεῖαι, ἐπιστολιμαῖαι διατριβαὶ ἐπὶ ποικίλων θεμάτων καὶ λύσεις ἀποριῶν, καὶ ἐν γένει πάντα περίπου τὰ ἐν τοῖς τόμοις Β′ καὶ Γ′ περιλαμβανόμενα. Ὁ Μάξιμος ἐν τῇ εἱρκτῇ οὐ μόνον τοὺς παλαιοὺς φίλους δὲν ἐλησμόνει, ἀλλὰ συνῆπτε καὶ νέους δεσμούς. Πρὸς αὐτοὺς προθύμως παρεῖχε τὰ χειρόγραφα τῆς συναγωγῆς τῶν ἔργων του πρὸς ἀντιγραφήν, διά τινας δ᾽ ὁ ἴδιος προέβαινεν εἰς ἀντιγραφήν, ὑπείκων δ᾽ εἰς τὰς παρακλήσεις διαφόρων καὶ ἄλλων προσώπων ἀπέστελλε πρὸς αὐτοὺς καὶ παλαιὰς καὶ νέας πραγματείας, τοσοῦτο δ᾽ ἦτο τὸ πλῆθος τῶν αἰτούντων, ὥστε δὲν ἐπρόφθανε νὰ ἱκανοποιῇ πάντας [135]. Πρὸς τοὺς θαυμαστάς του ἀπαντῶν ἔγραφεν ὅτι ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν δι᾽ αὐτὸν χαρὰν νὰ ἐπικοινωνῇ πρὸς αὐτούς, εὕρισκε δ᾽ ἀφορμὴν νὰ παραπονῆται διὰ τὴν ἐπώδυνον ἐν ἀσθενείαις ζωήν του καὶ ἐζήτει συγγνώμην διὰ παραταθεῖσαν σιωπήν. «Μὴ νομίσῃς ὅτι ἐξ ἀμελείας ἢ περιφρονήσεως ἢ ὀργῆς ἐπὶ μακρὸν δέν σοι ἔγραψα—ἔγραφε πρὸς τὸν «κύριον καὶ ἀδελφὸν Γεώργιον»—. Τοὐναντίον, εὐχαριστοῦμαι νὰ συνδιαλέγωμαι μετὰ σοῦ οὐ μόνον διὰ μελάνης καὶ χάρτου, ἀλλὰ καὶ διὰ στόματος πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Ἀκουσίως ἐσιώπησα, διότι μέγα μέρος τῆς ζωῆς μου τὸ διάγω ἐν ἀσθενείαις». Στέλλων δὲ πρὸς αὐτὸν ὡρισμένα ἔργα του ζητεῖ συγγνώμην διότι δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀντιγράψῃ ἄλλα καὶ δι᾽ ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλὰ καὶ ὡς στερούμενος καλῆς μελάνης καὶ κινναβάρεως, ὅθεν παρακαλεῖ νὰ τὰ ἀντιγράψῃ ὁ ἴδιος «ὅπως σοὶ ἀρέσει, καὶ μή με μεμφθῇς σὲ παρακαλῶ» [136]. Πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ πρίγκηπος Πέτρου Σ̆ούισκιη Μιχαὴλ γράφων λέγει ὅτι ζῇ ἀκόμη, καίπερ ὑφιστάμενος παντοίας ἀσθενείας [137]. Πρὸς αὐτὸν δὲ τὸν «πολυπόθητον» πρίγκηπα Πέτρον Σ̆ούισκιη ἐπιστέλλων παρακαλεῖ νὰ τῷ ἀποδώσουν «τὰ ἅπερ κατὰ τὴν ἐνταῦθα ἄφιξίν μου ἐκόμισα μετ᾽ ἐμαυτοῦ ἑλληνικὰ βιβλία· ἐπιδείξατε καὶ εἰς ἐμὲ χριστιανικὸν οἶκτον, ὡς τὸ πράττετε καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους» [138]. Τὸν Ἀντάσ̆εφ παρακαλεῖ δι᾽ ἐπιστολῆς «σᾶς ἱκετεύω, δι᾽ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, στείλετέ μοι πρὸς στήριξιν τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον μὲ τὴν ἑρμηνείαν, δι᾽ ὄνομα τοῦ Θεοῦ στείλετέ μοί το». Ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ συνιστῶν εἰς τὸν φίλον του νὰ βοηθήσῃ τὸν πιστὸν πτωχὸν ὑπηρέτην του Ἀνδρέαν «ὅπως ὁ Θεὸς λαλήσῃ εἰς τὴν καρδίαν σου», παρακαλεῖ νὰ τῷ σταλῇ νέος μοναχικὸς σκοῦφος, διότι ὁ ἰδικός του δὲν εἶνε εἰς καλὴν κατάστασιν [139].

Ὁμολογία καὶ Ἀπολογητικά.

Τὸ μέγα καὶ βαθύτατον παράπονον τοῦ ἐγκλείστου ἦτο, ὅτι ὑπέστη ἀδίκως τὴν τρομερὰν περιπέτειαν συκοφαντηθεὶς ὑπὸ ἀντιζήλων καὶ ψευδαδέλφων ὅτι ἦτο αἱρετικὸς καὶ ἐχθρὸς τοῦ ρωσικοῦ κράτους. Τούτου ἕνεκα ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ συντάξῃ ἐν τῇ φυλακῇ του ὁμολογίαν τῆς πίστεώς του, ἥτις καὶ δημοσιεύεται πρώτη ἐν τῷ περιέχοντι τὰ πλεῖστα σχεδὸν τῶν δογματικῶν του πονημάτων τόμῳ [140]. Ἡ ὁμολογία, προωρισμένη διὰ τὸ κατὰ τὴν ἀνηλικότητα τοῦ Ἰβὰν Δ' Τρομεροῦ λειτουργοῦν συμβούλιον τῶν βογιάρων, φέρει τὸν τίτλον *Ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ ἐξ Ἁγίου Ὄρους μοναχοῦ Μαξίμου, δι' ἧς πληροφορεῖ πάντα ὀρθόξον ἱερέα καὶ ἐπίσκοπον (ἀξιωματοῦχον) περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι εἶνε κατὰ πάντα γνησιώτατος ὀρθόδοξος, τηρῶν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν πλήρη καὶ ἀκεραίαν καὶ ἄσπιλον.*

Ὁ Μάξιμος, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐντολῆς ὅπως οἱ πιστοὶ γίνωνται «ἀπρόσκοποι καὶ ἰουδαίοις καὶ ἕλλησι καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ» [141] οὐ μόνον κατὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πίστιν, ἵνα οὕτω ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀμφότερα ἦνε τέλειος [142], ἐν προοιμίῳ παραπονεῖται ὅτι τινές, «οὐκ οἶδα τί παθόντες, δὲν φοβοῦνται ἀποκαλοῦντες τὸν ἀθῷον ἐμὲ αἱρετικὸν καὶ ἐχθρὸν καὶ προδότην τοῦ θεοφρουρήτου ρωσικοῦ κράτους», κατασυκοφαντοῦντες οὕτω αὐτόν, ἐνῷ εἶνε ὀρθόδοξος χριστιανὸς κατὰ πάντα καὶ τῷ θεοφρουρήτῳ ρωσικῷ κράτει εὔνους καὶ ἔνθερμος ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς Θεὸν ἱκέτης. Ὅθεν παρακαλεῖ νὰ ἀκουσθῇ ἀπροκαταλήπτως καὶ ἐν πνεύματι πραότητος καὶ ἀοργησίας ἡ ἀπάντησίς του, διότι ὅπου ὀργὴ καὶ μανία, ἐκεῖ σύγχυσις καὶ ἀταξία καὶ ἀκοσμία καταλαμβάνουσι τὸν καὶ ἤδη ὑπὸ τῆς τρικυμιώδους ὀργῆς τετυφλωμένον καὶ ἐσκτισμένον νοῦν. «Ἄλλως τε, κἂν ἔτι ὁπωσδήποτε εἴτε ἐξ ἀνοησίας ἢ λήθης ἢ πνευματικῆς ἀνεπαρκείας ἀπέκλινα τυχὸν τῆς ὀρθοδοξίας, προσήκει νὰ ἐπανορθωθῶ ἐν πνεύματι πραότητος, οὐδὲ θὰ ἠσχυνόμην ἐπὶ τῇ διορθώσει, ἀλλὰ τοὐναντίον σφόδρα αὐτὴν ἐπιθυμῶ».

Προβαίνων εἶτα ὁ Μάξιμος εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ὁμολογίας, ἐξαγγέλλει τὴν πίστιν του πρῶτον μὲν εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν, ὃν δέχεται ἕνα ἅμα καὶ τρισυπόστατον, δεύτερον δὲ εἰς τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, ὃν ὁμολογεῖ τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον, διπλοῦν μὲ τὴν φύσιν, ἀλλ' οὐ τὴν ὑπόστασιν, διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σταυρὸν καὶ πάθος καὶ θάνατον καὶ τριήμερον ταφὴν ὑπομείναντα καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς αὐτοῦ, καὶ πάλιν ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς καὶ ἀποδοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἐπ' ἴσης ὁ Μάξιμος πιστεύει καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ἐκ μόνου τοῦ Πατρός. «Ἐπέκεινα τοῦ ἱεροῦ τούτου μυστηρίου οὔτε σοφίζομαι, οὔτε διδάσκω τινά, ἀλλ' ὁλοψύχως ἔχομαι πάντων τῶν θεολογικῶν δογμάτων καὶ πασῶν τῶν διδασκαλιῶν, τῶν παραδεδομένων ἡμῖν ὑπὸ τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῶν παρ' αὐτῶν λαβουσῶν αὐτὰς οἰκουμενικῶν συνόδων τῶν θεοπνεύστων πατέρων, μηδαμῶς προσθέτων ἢ ἀφαιρῶν τι ἢ καὶ ἓν ἰῶτα ἢ γράμμα μεταβάλλων, ἀλλὰ πᾶσαν

τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ θεολογίαν τηρῶν ἐν τῇ ἐμῇ καρδίᾳ πλήρη καὶ ἀμετάβλητον». Τὸ αὐτὸ ὁ Μάξιμος βεβαιοῖ καὶ ὡς πρὸς τὰς ἱερὰς παραδόσεις, οἷον περὶ τῆς προσκυνήσεως τῶν τιμίων εἰκόνων, περὶ τῆς μοναχικῆς πολιτείας καὶ περὶ ὧν ὡς πρὸς τὰ θεῖα ᾄσματα παρέδωκεν ἡ ἁγία ἀποστολικὴ καὶ καθολικὴ ἐκκλησία. Ἐπὶ τούτοις ὁμολογεῖ καὶ τὰ περὶ τῆς Θεοτόκου παραδεδομένα ὡς ἀσπίλου καὶ ἀειπαρθένου, πρό τε τῆς θείας καὶ ἀσπόρου γεννήσεως, κατά τε τὴν γέννησιν καὶ μετ' αὐτὴν τηρηθείσης ἁγνῆς παρθένου, οὔτε πρὸ τῆς ἀσπόρου συλλήψεως τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀνδρικοῦ πειρασμοῦ πεῖραν λαβούσης, οὔτε μετὰ τὴν αὐτοῦ γέννησιν.

Ταῦτα συντόμως ἐκθεὶς ὁ Μάξιμος, βεβαιοῖ ὅτι καὶ κατέχει ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ διὰ γλώσσης ὁμολογεῖ καὶ οὕτω φρονεῖ περὶ τῆς ἁγίας καὶ ἀμώμου χριστιανικῆς πίστεως. Διατί, λοιπόν, δὲν φοβοῦνταί τινες ἀποκαλοῦντες αὐτὸν αἱρετικόν· ἂς ὑποδείξωσι τὰ σφάλματά του, τοὺς δὲ ἐλέγχους καὶ τὰς διορθώσεις δὲν θὰ ἀποκρούσῃ ἐφ' ὅσον προέρχονται ἐξ ἀγάπης πατρικῆς καὶ λέγονται ἐν πνεύματι πραότητος. «Ἐγὼ χάριτι Χριστοῦ διὰ πασῶν τῶν συγγραφῶν μου καὶ δι' ὅσων μετέφρασα καὶ διώρθωσα ἐν τοῖς θείοις ὑμῶν βιβλίοις διδάσκω πάντας τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ ἐνσαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου δόξαν, νὰ μὴ λέγωσι δῆλα δὴ περὶ αὐτοῦ ὅτι εἶνε μόνον ἄνθρωπος, ὡς τοῦτο γίνεται ἐν τοῖς ὑμετέροις *Ὡρολογίοις*, ἀλλὰ νὰ ὁμολογῶσιν αὐτὸν τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον ἐν μιᾷ ὑποστάσει τὸν αὐτὸν ἕνα Θεάνθρωπον, ἀναστάντα ἐκ τῶν νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, οὐχὶ δὲ ὑποστάντα αἰώνιον θάνατον, ὡς φθέγγονται πανταχοῦ τὰ παρ' ὑμῖν *ἡρμηνευμένα Εὐαγγέλια*. Ἐγὼ διδάσκω αὐτὸν ἄκτιστον τὴν θεότητα, οὐχὶ δὲ κτίσμα καὶ δημιούργημα ὡς ὁ κακόδοξος Ἄρειος ἐβλασφήμει καὶ ὡς κηρύττουσιν αὐτὸν πανταχοῦ τὰ *Τριῴδιά* σας, τὴν διόρθωσιν τῶν ὁποίων τόσον παραμελεῖτε». Τὰ αὐτὰ βιβλία τῶν ρώσων ἐλέγχει ὁ Μάξιμος περαιτέρω καὶ ἐπὶ τῷ ὅτι τὴν ἰδιότητα τοῦ Υἱοῦ ὡς πρὸ αἰώνων γεννηθέντος ἀμήτορος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀποδίδουσι καὶ εἰς τὸν Πατέρα, ὄντα ἄναρχον καὶ ἀγέννητον. «Ὁ Πατὴρ οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς καλεῖται ἀμήτωρ.., τὰ *Ὡρολόγιά* σας ὅμως κηρύττουσιν αὐτὸν ἀμήτορα, ὑμεῖς δὲ εἰς τὴν τοιαύτην βλασφημίαν οὐδεμίαν παρέχετε προσοχήν.. Ἐγὼ διὰ τῶν συγγραφῶν μου πᾶσαν λατινικὴν αἵρεσιν καὶ ἰουδαϊκὴν καὶ ἐθνικὴν βλασφημίαν ἐλέγχω καὶ ἐκσυρίττω, δι' ὅσων δ' ἔγραψα, καὶ ἐμὲ αὐτὸν καὶ πάντα εὐσεβῆ μοναχὸν παραινῶ νὰ ρυθμίζῃ τὴν ζωὴν κατὰ τὰς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐντολὰς καὶ τὰς παραδόσεις καὶ τοὺς κανόνας τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων.. Κρίνατε, λοιπόν, ἂν ἦνε δίκαιον νὰ πάσχω καὶ νὰ ἀκούω ταῦτα παρ' ὑμῶν, μὴ ὢν ἔνοχος περὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν ἰδιωτικόν μου βίον, οὐδεὶς εἶνε ἁμαρτωλότερος ἐμοῦ. Μάρτυς μου ὅμως ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἀληθὴς Θεός, ὅτι, ἐξαιρέσει τῶν πολλῶν μου ἁμαρτιῶν, οὐδὲν καταγινώσκω ἐμαυτοῦ βλάσφημον ὡς πρὸς τὴν ἄμωμον χριστιανικὴν πίστιν, οὐδὲ πονηρόν τί ποτε διενοήθην..». Ἀναφέρει κατόπιν ὁ Μάξιμος πῶς τινὲς ἐξ ἐχθρότητος πρὸς αὐτόν, διὰ νὰ τὸν ἐμφανίσωσιν ὡς αἱρετικὸν πρὸς κατασυκοφάν-

τησίν του ἐξεμεταλλεύθησαν μεταφρασικήν τινα λεπτομέρειαν ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρας τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν. Συνίστατο δὲ-λέγει-τῆς μεταφράσεως τὸ ἀτύχημα εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ Μάξιμος ἐχρησιμοποίησε τὸν παρῳχημένον χρόνον τῆς σλαυωνικῆς *σεντὲλ γεσὶ* καὶ *σεντὲβ* ἀντὶ τοῦ ἐνεστῶτος καὶ διαρκοῦς· «ἰδοὺ—εἶπον—ὁ Μάξιμος σαφῶς ἀποκρούει ὅτι ἡ ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καθέδρα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἶνε σύνθρονος καὶ συναιώνιος, ὅθεν ἐλέγχεται ἀπὸ τοῦδε δεχόμενος τὸν Υἱὸν δεδιωγμένον τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καθέδρας». «Αὐτή, λοιπόν, εἶνε ἡ ἐμὴ κατὰ τοὺς συκοφάντας μου ἐνοχή». Ἀλλ' ὁ Μάξιμος, μαρτυρόμενος τὸν Θεόν, ἀποκρούει ὅτι τοιαῦτα ἐφρόνει, ἢ νῦν φρονεῖ, ἢ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ φρονῇ περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀποκαλεῖ δὲ τοῦτο καθαρὰν κατ' αὐτοῦ συκοφαντίαν, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπικαλεῖται τὸ τοῦ ἀποστόλου ἐν Ἑβρ. α' 3 καὶ διακηρύττει ὅτι ἡμέρας καὶ νυκτὸς ψάλλει καὶ ἐξαγγέλλει μετὰ πάντων τῶν εὐσεβῶν τὸ «καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ κ α θ ε ζ ό μ ε ν ο ν ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς» καὶ τὰ ὅπου ἀλλαχοῦ τῶν ὑμνῳδιῶν καὶ τῶν εὐχῶν ἀντίστοιχα. «Ἐπὶ τούτοις δ' ἔστω ὑμῖν γνωστὸν-προσθέτει ὁ Μάξιμος-ὅτι κατὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ διεξαγωγὴν τῆς διορθώσεως τοῦ Τρῳδίου ἐγὼ μετέφραζον εἰς τοὺς ὑμετέρους Δημήτριον καὶ Βλάσιον λατινιστὶ λόγῳ μὴ τελείας ἐκμαθήσεως τῆς ὑμετέρας γλώσσης· ἂν δέ τι φαίνεται εἰς ὑμᾶς βλάσφημον εἰς τὰς ἐκφράσεις ἐκείνας, πρέπον εἶνε νὰ ἀποδώσητε αὐτὰς εἰς ἀπρονόητον παράλειψιν καὶ οὐχὶ εἰς ἐμέ· διότι, ἄν τὸ ἐγνώριζον, δὲν θὰ ἐσιώπων (ἐννοεῖ: κατὰ τὴν ἐπὶ συνόδου διαδικασίαν), ἀλλὰ θὰ διώρθουν τὴν τοιαύτην ἀνόητον γραφήν. Διότι τί ὠφελοῦμαι ἀπὸ τὰ μαῦρα αὐτὰ ράσα καὶ τὰς προσευχὰς καὶ τὴν μοναχικὴν ζωὴν καὶ τὰς πολυχρονίους μου ταύτας δοκιμασίας, ὅταν ἐκφέρω βλασφημίας κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρός μου Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ὃν ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων ἐλπίζω;»

Τούτου ἕνεκα παρακαλεῖ ὁ Μάξιμος νὰ μὴ παρέχηται προσοχὴ εἰς τοὺς ἀδίκους συκοφάντας αὐτοῦ, ἀλλὰ «νὰ ἐπιδειχθῇ ἐπιείκεια εἰς ἐμὲ τὸν πτωχὸν εὐχέτην σας». Διαμαρτυρόμενος δὲ καὶ ἐπὶ τῷ ὅτι ἐπίσης συκοφαντικῶς χαρακτηρίζεται ὑπό τινων ὡς προδότης καὶ ἐχθρὸς τοῦ ρωσικοῦ κράτους, εὔχεται ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς μὴ στήσῃ αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην. Διότι εἶνε ἀξιοκατάκριτον καὶ ἀπρεπὲς νὰ ἄγωνται λειτουργοὶ τοῦ Κυρίου ὑπὸ ἐμπαθοῦς ὀργῆς, νὰ ἀποβαίνωσι θύματα μνησικακίας, νὰ μισῶσιν ἀδίκως καὶ νὰ διώκωσιν ἀθῴους, καὶ δὴ τοὺς ὑπὲρ τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας καὶ τῆς εὐπρεποῦς μοναχικῆς πολιτείας ἀγωνιζομένους. «Ἂν δὲ ἀπαρέσκῃ εἰς ὑμᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς θείας ἀληθείας ἐμὸς ζῆλος καὶ ἡ παρρησία, διατί μὲ κρατεῖτε ἐδῶ διὰ τῆς βίας; Ἢ τίς διὰ τῆς βίας σᾶς ἐξαναγκάζει εἰς τί; Ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ἐνεργεῖτε. Ἡμεῖς ὅμως ὀφείλομεν νὰ κηρύττωμεν ἀσιγήτῳ στόματι τὰς θείας ἐντολὰς καὶ νὰ πληροφορῶμεν τοὺς ἐρωτῶντας ἡμᾶς περὶ τῆς εὐαγγελικῆς καὶ τῆς ἀποστολικῆς καὶ πατροπαραδότου ἀληθείας περὶ τῆς μοναχικῆς ζωῆς καὶ πολιτείας, φθεγγόμενοι εἰς τὸ φῶς καὶ κηρύττοντες ἐπὶ τῶν δωμάτων «ὃ εἰς τὸ οὖς ἀκούομεν». Πρὸς τί δὲ καὶ μὲ ἐκαλέσατε ἐξ Ἁγίου

Ὄρους; Διατί δὲ καὶ μὲ κρατεῖτε ἐδῶ διὰ τῆς βίας, ἀφοῦ δὲν ἔχετε ἀνάγκην τῶν περὶ τὰς ἁγίας Γραφὰς γνώσεών μου; Ἀλλά, παρακαλῶ, μὴ ξενισθῆτε, ὅτι λέγω ὅτι διὰ τῆς βίας ὑφ' ὑμῶν κρατοῦμαι. Λέγω τοῦτο διὰ τοὺς ὀρθοδόξους δικαστὰς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους. Διότι γνωρίζετε πάντως καὶ ὑμεῖς καλῶς τὸν κανόνα τῆς μεγάλης Α' ἐν Νικαίᾳ συνόδου τὸν διακελευόμενον αὐστηρῶς ὅπως οἱ ἑκασταχοῦ ἱεράρχαι μὴ δικάζωσιν εἰ μὴ μόνον τοὺς ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς εἰς αὐτοὺς ὑπαγομένης περιφερείας. Ἂν, λοιπόν, ἐγὼ ὀρθῶς ἔχω περὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἢ σφάλλωμαι, ὑπόκειμαι εἰς τὴν κρίσιν καὶ τὸ δικαστήριον τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, οὐχὶ δὲ τοῦ ἱεράρχου τῆς εὐσεβοῦς ρωσικῆς ἐπικρατείας. Διότι ἐγὼ εἶμαι ἕλλην καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ χώρᾳ καὶ ἐγεννήθην καὶ ἀνετράφην καὶ ἐκάρην μοναχός. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὑπόκειμαι εἰς τὸν ἱεράρχην τῆς ἑλληνικῆς χώρας κατὰ τοὺς θείους κανόνας καὶ τὰς διατάξεις τῶν ἁγίων συνόδων. Προσήκει, λοιπόν, εἰς ὑμᾶς, ὀρθοδόξους ὄντας, νὰ συμμορφωθῆτε πρὸς αὐτούς, ἵνα ἐν παντὶ ἀποδεικνύησθε ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὀρθῶς φρονοῦντες, ἐνώπιον δὲ τῶν ἀνθρώπων ἔχητε ἔπαινον καὶ τιμήν. Ἂν δὲ ἐφάνην ἐνταῦθα ἀδικήσας τινὰ ἢ φαῦλα διανοηθεὶς κατὰ τοῦ εὐσεβοῦς καὶ ἐνδόξου ρώσου μεγάλου δουκός, καταγγείλωσι δὲ τοῦτο οἱ συκοφάνται μου, δέχομαι οἱανδήποτε θανατικὴν καταδίκην καί, τῇ ἀληθείᾳ, χαίρων θὰ ὑπομείνω οἱανδήποτε ποινήν, ἵνα ἀξιωθῶ τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν αἰωνίων βασάνων. Ἀλλὰ πέποιθα εἰς τοὺς ἀφάτους τοῦ Θεοῦ οἰκτιρμοὺς ὅτι ἐν πᾶσι μοῦ κατεψεύσθησαν οἱ τότε συκοφαντήσαντές με, οἵτινες δήποτε δὲ κἂν ἦνε, ὁ Θεὸς ἂν τοὺς συγχωρήσῃ.. Ἐγὼ δέ, εἰ καὶ οὐκ εἰμὶ μέγας τὴν διάνοιαν καὶ τὴν περὶ τὰς θείας Γραφὰς γνῶσιν, ὅμως ἐστάλην ἐνταῦθα ἐξ Ἁγίου Ὄρους κατὰ ἔγγραφον παράκλησιν τοῦ εὐσεβοῦς καὶ ἀειμνήστου μεγάλου δουκὸς Βασιλείου Ἰβάνοβιτς πάσης Ρωσίας, παρ' αὐτῷ δὲ ἔτυχον ὑπεραφθόνου τιμῆς ἐπὶ ἔτη ἐννέα, εἰς διαταγὴν δ' αὐτοῦ ὑπείκων οὐ μόνον μετέφρασα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρωσικὴν τὸν ἡρμηνευμένον Ψαλτῆρα, ἔργον ὑπέροχον καὶ πάσης πνευματικῆς ὠφελείας καὶ γλυκασμοῦ ἔμπλεων, ἀλλὰ καὶ ἄλλα θεόπνευστα βιβλία, ποικιλαχῶς ἐφθαρμένα ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων, χάριτι Χριστοῦ καὶ συνεργείᾳ τοῦ ἁγίου Παρακλήτου κάλλιστα διώρθωσα, ὡς ἐλπίζω ὅτι καὶ εἰς ὑμᾶς τοὺς ἐμοὺς αὐθέντας εἶνε γνωστόν. Ἂν δὲ πού τι εἴτε ἐκ λήθης, εἴτε ἐξ ἄλλου τινὸς λόγου, παρεωράθη ὑπ' ἐμοῦ καὶ νομίζετε ὅτι οὐχὶ καλῶς ἔχει μεταφρασθῆ, διότι πολλὰ εἶνε τὰ κατὰ πᾶσαν ὥραν συμβαίνονται εἰς τὸν ἀτελῆ ἀνθρώπινον νοῦν, καθότι καὶ ἡ λήθη συσκοτίζει αὐτὸν καὶ ἡ θλῖψις ταράττει, ἔστι δ' ὅτε καὶ ἡ παραφορὰ καὶ ἡ ὀργὴ καὶ ἡ μέθη θολοῦσι..., δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττεταί τις καὶ νὰ ταράσσηται, οὐδὲ νὰ κατακρίνῃ ἐπὶ αἱρέσει, ἀλλὰ μᾶλλον δίκαιον εἶνε νὰ φανῇ γενναιόφρων.. καὶ νὰ διορθοῖ τὰ ἐσφαλμένα ἐν κοινῇ συνεργασίᾳ, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων ἐπροικίσθη διὰ τελειότητος, ἀλλὰ πάντες ὑποκείμεθα εἰς τὴν λήθην καὶ τὴν ἄγνοιαν, οἱ μὲν πλεῖον, οἱ δ' ἔλαττον, πάντες δὲ χρῄζομεν τῆς συμβουλῆς καὶ τῆς βοηθείας ἀλλήλων..».

Καταλήγων ὁ Μάξιμος ἱκετεύει ἔτι ἅπαξ νὰ καταλυθῇ «ἡ κατὰ τοῦ ταλαιπώρου ἐμοῦ πολυχρόνιος ἀποστροφή, ἵνα μὴ εἴπω ἔχθρα», καὶ νὰ ἐπιδειχθῇ πρὸς αὐτὸν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ πραότης Χριστοῦ..

Τὰ ἐπὶ ταῖς κατ' αὐτοῦ συκοφαντίαις ὡς δῆθεν αἱρετικοῦ παράπονα αὐτοῦ ὁ Μάξιμος ἐξέφραζεν ἐπανειλημμένως ἐν ἐπιστολαῖς του ἐκ τῆς εἱρκτῆς πρὸς πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των ἠδύναντο, ὡς ἐνόμιζε, νὰ ἐπανορθώσωσι τὸ πρὸς αὐτὸν μέγιστον ἀδίκημα. Οὕτω γράφων πρὸς τὸν «πολυαγαπημένον» φίλον του πρίγκηπα Πέτρον Σ[illegible]ούισκιη ἐκφράζει τὸ παράπονόν του διὰ τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ἕνεκα τῶν πολλῶν του ἁμαρτιῶν περιπέτειαν συνεπείᾳ ἀδίκων κατ' αὐτοῦ συκοφαντιῶν, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ὑπῆρξε νὰ πωληθῇ ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν του ὡς κακός τις δοῦλος καὶ νὰ ἐγκλεισθῇ ἐν φυλακῇ δέσμιος. Γράφει—λέγει—τὴν ἐπιστολὴν ταύτην διὰ νὰ παραστήσῃ εἰς τὸν πρίγκηπα ὅτι ἀθῷος ὢν ἐγένετο θῦμα τῆς ὀργῆς τοῦ τσάρου καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν φυλακὴν ἀδίκως [143]. Πρὸς τὸν διαδεχθέντα τὸν Δανιὴλ μητροπολίτην Μακάριον ἔγραφε:. «Μάρτυς μου πρὸς τὴν σὴν σεβασμιότητα αὐτὸς ὁ μόνος καρδιογνώστης.. ὅτι οὐδὲν πονηρὸν ἢ βλάσφημον περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.. οὔτε ἔγραψα ποτέ, οὔτε ἐλάλησα, ὥς τινες κατεψεύσθησάν μου. Πᾶν τοὐναντίον, πανιερώτατε δέσποτα, ἂν ἐπιμελῶς ἐρευνήσῃς, θά με εὕρῃς φιλοπονώτατα ἀθλήσαντα ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, οὐ μόνον δὲ παρ' ὑμῖν ἐνταῦθα, ἔνθα συνέγραψα ἱκανοὺς λόγους κατὰ τῶν μεγάλων αἱρέσεων, λέγω δὲ τῶν ἰουδαίων καὶ τῶν ἀγαρηνῶν καὶ κατ' αὐτῶν τῶν ἑλλήνων, ὡς καὶ κατὰ τῶν πλανώντων πολλοὺς τῶν ὀρθοδόξων ψευδολόγων ἀστρολόγων, τοὺς ὁποίους πρέπει τις νὰ βδελύσσηται ἀπέχων αὐτῶν ὡς ψωριώντων καὶ λεπρῶν τὰς φρένας, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον αὐτῶν τῶν λεγομένων μεγιστάνων, πρὸ τῶν ὁποίων λαμπρῶς καὶ παρρησίᾳ ἐκήρυξα τὴν ὀρθόδοξον ἡμῶν πίστιν χάριτι τοῦ προσκυνητοῦ θείου Παρακλήτου φωτισθεὶς καὶ ἐνισχυθείς. Συνελόντι δ' εἰπεῖν—ἐξακολουθεῖ ὁ Μάξιμος—ὁπουδήποτε εἶχον πεμφθῇ ὑπὸ τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπεδίου κατ' ἐντολὴν τῶν ὁσίων πατέρων μου πρὸς συλλογὴν ἐλεῶν, πανταχοῦ.. λαμπρῶς ἐκήρυξα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ μετὰ τιμῆς πάλιν ἀπελύθην εἰς Ἅγιον Ὄρος, οὐδαμοῦ δὲ περιέπεσα εἰς δεσμά, οὐδ' δ' ἐν φυλακῇ ἐνεκλείσθην, οὐδὲ διὰ τοῦ ψύχους καὶ τοῦ καπνοῦ καὶ τῆς πείνης ἐθανατώθην, ὡς συνέβη μοι ἐνταῦθα.. διὰ τὰς πολλοτάτας μου πάντως ἁμαρτίας, οὐχὶ δ' ὅμως δι' οἱανδήποτε αἵρεσιν. Πέποιθα ἐπὶ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Κυρίου μου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἡ καρδία μου ἦτο καὶ εἶνε καὶ ἔσται μέχρι τέλους καθαρὰ ἀπὸ πάσης αἱρετικῆς βλασφημίας. Ἂν δὲ εἴς τι ἐσφάλην πρὸς τὴν ὑμετέραν εὐσέβειαν διὰ τοῦ συγγραφικοῦ μου ἔργου, ἢ νῦν σφάλλωμαι, ἢ ἄλλα μὲν ἔχω κατὰ φρένα, ἄλλα δὲ λαλῶ ἢ γράφω πρὸς ὑμᾶς, παραχωρείη μοι ὁ δίκαιος Κριτὴς τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τοῦ Ἀρείου τὸν θάνατον. Οὐαί μοι τῷ ἀθλίῳ εἰς ποίαν ἀνάγκην ὅρκου κατήντησα! Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος καὶ ἰσχυρὸς καὶ μακρόθυμος Κριτής, αὐτὸς ἀποδότω ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.. Ἐξορκίζω τὴν σεβασμιότητά σας.. Εἴπατε καὶ ὑμεῖς καθ' ἑαυτὸν ἐν τῇ εὐσεβείᾳ σας..: οὐδὲν τὸ ἄξιον θανάτου καὶ δεσμῶν διέπραξεν ὁ ἄνθρωπος οὗτος καὶ «ἀπολελύσθαι ἠδύνατο ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἰ μὴ ἐπεκέκλητο Καίσαρα». Ἐγὼ ὅμως οὐχὶ Καίσαρα θνητὸν καὶ ἀσεβῆ γήινον ἄρχοντα, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Δημιουργὸν καὶ Δεσπότην πάντων Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν μόνον καρδιογνώστην, ἐπικαλοῦμαι

μάρτυρα ὑμῖν τοῖς κυρίοις μου.., ὅτι καθαρός εἰμι ἀπὸ πάντων ἅτινα κατελάλησάν μου οἱ ἀντίζηλοι, ὧν κριτὴς ὁ Θεός, ἔκπαλαι δὲ καὶ ἄχρι τῆς νῦν ὥρας εὔνους εὐχέτης τοῦ εὐσεβοῦς ὑμῶν κράτους καὶ ἤμην καὶ εἶμαι καὶ ἔσομαι μέχρι τέλους καὶ ἐνταῦθα καὶ πανταχοῦ..»[144]. Ἐν ἐπιστολῇ του δὲ πρὸς τὸν στενὸν φίλον του καὶ φίλον τοῦ μητροπολίτου Ἀντάσιεφ συνιστᾷ εἰς αὐτὸν νὰ ἀναγνώσῃ τὴν πρὸς τὸν μητροπολίτην ἐπιστολήν του ταύτην· «παρακαλῶ σε ἀνάγνωθι καὶ αὐτὸς τὸ ἐπιστόλιόν μου, ὅπερ ἐχάραξα διὰ τὸν πανιερώτατον, ἵνα ἐννοήσῃ τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν περὶ τῶν συκοφαντούντων με, ὧν ἔστω Κριτὴς ὁ Θεὸς καὶ μὴ στήτω αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην»[145]. Γράφων περὶ ἄλλου θέματος πρὸς τὸν τσάρον Ἰβὰν Βασίλειεβτις τὸν Τρομερόν, εὐγνωμόνως μνημονεύει τῆς «πλείστης μερίμνης καὶ τιμῆς, ἧς ἠξίωσέ με ἐπὶ ἐννέα ἔτη ὁ κύριός μου καὶ ἀείμνηστος πατήρ σου μέγας δοὺξ μονάρχης πάσης Ρωσίας Βασίλειος Ἰβάνοβιτς, ὅστις καὶ μείζονος τιμῆς καὶ μετέπειτα θά με ἠξίου ἂν διὰ τὰς ἁμαρτίας μου δέν με ἐσυκοφάντουν.. ἀφιλάδελφοί τινες, ὧν ὁ Κύριος Κριτής»[146].

Διὰ νὰ καταδείξῃ ὅμως τὴν κακοβουλίαν τῶν συκοφαντῶν αὐτοῦ καὶ ἀποδείξῃ ὅτι οὐχὶ αὐτὸς διὰ τῶν διορθώσεών του ἔφθειρε τὰ ρωσικὰ βιβλία, ἀλλ' ὅτι ταῦτα ἦσαν ἤδη ἐφθαρμένα ἐκ κακῆς μεταφράσεως ἢ ἀντιγραφῆς, εἰσαγαγουσῶν εἰς αὐτὰ σπουδαίας δογματικὰς πλάνας, ἀπὸ τῶν ὁποίων αὐτὸς ἀπεκάθηρεν αὐτὰ διὰ τῶν διορθώσεών του, ἔγραψεν ἐν τῇ φυλακῇ δύο «ἀπολογητικοὺς λόγους», ἐν οἷς καὶ προσάγει παραδείγματα τῆς καταστάσεως τῶν ρωσικῶν βιβλίων. Τούτων ὁ πρῶτος γραφεὶς διὰ τοὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς διευθύνοντας τὰ κοινὰ πρίγκηπας καὶ βογιάρους, τοὺς συγκροτοῦντας τὴν βογιαρικὴν Δούμαν (Μπογιάρσκαγια Ντούμα), φέρει τὸν τίτλον ***Λόγος ἀπολογητικὸς***[147] ***περὶ τῆς διορθώσεως τῶν ρωσικῶν βιβλίων, ἐν ᾧ καὶ κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἦτο ἀπερίγραπτος***[148]. «Θεὸς ὁ πάντων δημιουργὸς καὶ Κύριος—λέγει ἀρχόμενος ὁ Μάξιμος—ὁ μόνος καρδιογνώστης, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου οὐδὲν τὸ κρυπτόν, εἶνε μάρτυς ὑμῖν τοῖς εὐσεβέσιν ὅτι ἐγὼ ὁ ἀνάξιος ἁγειορείτης Μάξιμος οὐδὲν οὔτε κατὰ προσωποληψίαν, οὔτε κατὰ παράβασιν τῶν ὑπὸ τῶν θεοπνεύστων πατέρων τεθεσπισμένων οὔτε λέγω πρὸς τὴν ὑμετέραν εὐσέβειαν, οὔτε καὶ κολακεύων ὑμᾶς ἐπιζητῶ δόξαν τὴν πρόσκαιρον καὶ ἀνακούφισιν ἐκ τῶν δεινῶν, ἅτινα ἐπὶ 18 ἤδη ἔτη ὑφίσταμαι. Ἀλλ' ἕνεκα τοῦ ὑφ' οὗ φλέγομαι θείου ζήλου τελῶ ὑπὸ ἀπαγόρευσιν νὰ ὑπηρετῶ εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς ὑμᾶς καθ' ἣν ἔχω δύναμιν χάριτι Χριστοῦ, καὶ ἐννοῶ τὴν μετάφρασιν καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν βιβλίων. Διὰ τὸ ἔργον μου τοῦτο οὐκ ὀλίγα ὑπέστην. Διότι τινές, ἀγνοῶ τί παθόντες, ἐχθρικῶς διετέθησαν πρός με, ἐφ' ᾧ καὶ αἱρετικὸν μὲ ἀποκαλοῦσι καὶ τῶν θεοπνεύστων βιβλίων φθορέα καὶ οὐχὶ διορθωτήν· οὗτοι λόγον ἀποδώσουσι τῷ Κυρίῳ, διότι οὐ μόνον παρακωλύουσι τὸ θεάρεστον τοῦτο ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλέον, ἐμὲ τὸν πτωχόν, ἀθῷον ὄντα, συκοφαντοῦσι καὶ μισοῦσιν ὡς αἱρετικὸν καὶ παρὰ πάντα χριστιανικὸν νόμον μὲ ἀπείργουν τῆς μεταλήψεως τῶν τιμίων Δώρων τοῦ Χρι-

στου». Προβαίνει κατόπιν ὁ Μάξιμος εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι δὲν εἶνε αὐτὸς ὁ φθείρων τὰ ἱερὰ βιβλία, ἀλλ' ὅτι ταῦτα ἦσαν ἤδη ἐφθαρμένα ἢ ὑπὸ ἀντιγραφέων ἀμορφώτων καὶ ἀδαῶν τοῦ νοήματος τῶν κειμένων καὶ τῆς γραμματικῆς τοῦ ἕλληνος λόγου πλοκῆς, ἢ ὑπ' αὐτῶν τῶν πρώτων μεταφραστῶν. Διότι ἡ ἑλληνικὴ λέξις—λέγει ὁ Μάξιμος—ἐνέχει πολλάκις διαφόρους ἐννοίας, ἡ μὴ κατανόησις τῶν ὁποίων ἄγει εἰς σφάλματα· ὁ δὲ ἀτελεῖς ἔχων γνώσεις γραμματικῆς, ποιήσεως καὶ ῥητορικῆς καὶ ἀνεπαρκῆ φιλοσοφικὴν κατάρτισιν ἀδυνατεῖ νὰ ἐννοήσῃ τὰ γραφόμενα ὥστε καὶ νὰ μεταφράσῃ αὐτὰ ὀρθῶς.

Πρὸς ἀπόδειξιν τῶν λεγομένων του ἀναφέρει ὡρισμένας περιπτώσεις μεταφραστικῆς ἀποτυχίας τῶν πρώτων μεταφραστῶν τῶν ρωσικῶν βιβλίων. Οὕτω, ἐν τῷ β' μετὰ τὸν εἱρμὸν τῆς θ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τῆς μεγάλης Πέμπτης τροπαρίῳ ὁ Λόγος φέρεται «κτιστὸς ὢν φύσει», ἐνῷ τὸ πρωτότυπον ἔχει «ἄκτιστος ὢν φύσει», ἐκφέρεται, λοιπόν, ἐν τῇ μεταφράσει ἀρειανικὴ αἵρεσις [149].—Ἐντεῦθεν ὁρμώμενος ἐξηγεῖ τὸ τροπάριον ὁ Μάξιμος καὶ ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν τὴν σχετικὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἁγιογραφικῶν ῥήσεων καὶ ἐπάγεται «τίς ὑπῆρξεν ὁ αἴτιος τῶν τοιούτων σοβαρῶν ἐν τῷ μεταφρανθέντι Τριῳδίῳ λαθῶν εἶνε ἄγνωστον· μόνος ὁ Θεὸς τὸν γνωρίζει· ἐγὼ δὲν τὸν κρίνω, ἄς τὸν κρίνῃ ὁ Θεός· ἐγὼ διορθώσας ἀποκατέστησα τὸ ὀρθόν». Προσάγει εἶτα ὁ Μάξιμος καὶ ἄλλο ἀνάλογον σφάλμα ἐν τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ τροπαρίῳ τῆς αὐτῆς ᾠδῆς, ἔνθα ὁ μεταφραστὴς τὴν λέξιν δ ι ὁ τῆς φράσεως «Χριστὸν ἕνα διό με γνῶτε» ἀπέδωκε διὰ τοῦ δ ύ ο [150], «περιπίπτων οὕτω εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστορίου, διαιροῦντος εἰς δύο τοῦ Χριστοῦ τὴν μίαν ὑπόστασιν, ἄλλον λέγοντος τὸν ἐκ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας γεννηθέντα Ἐμμανουὴλ καὶ ἄλλον τὸν ἐξ οὐρανοῦ κατελθόντα Θεὸν Λόγον..». Ἐμπεριστατωμένως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θεολογῶν ὁ Μάξιμος ἀναφέρει καὶ ἄλλο παρεμφερὲς δογματικὸν σφάλμα ἐν τῇ γ' ᾠδῇ τοῦ κανόνος τῆς ἑβδομάδος τοῦ Θωμᾶ, ἔνθα ὁ μεταφραστὴς ἀποκαλεῖ περιγραπτὴν τὴν θεότητα, «ἐνῷ ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος τούτου Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ εἰς ἄκρον πάσης φιλοσοφίας καὶ θεολογίας ἐληλακώς», καλῶς γινώσκων μόνην τὴν θεότητα ἄκτιστον καὶ ἀμετάβλητον, μόνην αὐτὴν καὶ ἀπερίγραπτον καὶ ἀπρόσιτον ἀποφαίνεται, τὰ κτίσματα δὲ περιγραπτὰ καὶ μεταβλητά. Καὶ ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἀφορμῆς ὁ Μάξιμος θεολογῶν ἀπερίγραπτον μὲν διδάσκει τὸν Χριστὸν ὡς ἀληθῆ Θεόν, κατὰ τὴν θεότητα, περιγραπτὸν δὲ πάλιν ὡς ἀληθῆ ἄνθρωπον, κατὰ σάρκα· ὅθεν καὶ ἐν τάφῳ τεθεὶς περιγραπτὸς μὲν ἦν τῇ σαρκί, ἀπερίγραπτος δὲ τῇ θεότητι. Τινὲς ὅμως—λέγει—τῶν νῦν ματαιοδόξων ἀντὶ περιγραπτοῦ τῇ σαρκί, ὅλως αὐθαδῶς καὶ ἀτιμωρήτως ἐν τοῖς Τριῳδίοις γράφουσιν αὐτὸν ἀπερίγραπτον καὶ ἐρωτώμενοι, διατί, ὦ θαυμάσιοι, τοιαῦτα γράφετε καὶ ψάλλετε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀπαντῶσιν ὅτι μετὰ τὴν ἐκ τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἐθεώθη καὶ ἄρα ἐστὶν ἀπερίγραπτος. Ἀλλ' ἐντεῦθεν—συμπεραίνει ὁ Μάξιμος—προκύπτουσι δύο ἀπερίγραπτα, ὁ Θεὸς ὁ φύσει ἄκτιστος καὶ ἀμετάβλητος καὶ ἡ κτιστὴ ἁγία σὰρξ τοῦ Ἐμμανουήλ· ἐφ' ὅσον δὲ καὶ αὐτὴ εἶνε ἀπε-

ρίγραπτος, ἕπεται ὅτι μετεβλήθη εἰς Θεόν, ὁπότε ὁ Κύριος ἡμῶν μετὰ τὴν ἀνάστασιν παύεται ὢν καὶ ἄνθρωπος, ἀπομένων μόνον Θεός, τῆς ἁγίας αὐτοῦ σαρκὸς καταποθείσης ὑπὸ τῆς θεότητος. Ἀλλὰ τοῦτο–λέγει ὁ Μάξιμος–εἶνε αἵρεσις τοῦ Σεβήρου καὶ τοῦ Εὐτυχοῦς. Ἀλλὰ καὶ οἱ θεολόγοι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἀπερίγραπτον ἀποκαλοῦσι πᾶν τὸ ἀχώρητον καὶ ἀπερίβλητον καὶ μὴ ὁριστόν, περιγραπτὰ δὲ πάντα συλλήβδην τὰ κτιστά. ἡ θεότης ἄρα, ὡς μόνη ἄκτιστος, εἶνε διὰ τοῦτο καὶ ἀπερίγραπτος, διότι καὶ ἄσαρκος, ἐνῷ ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου, ὡς κτιστή, εἶνε ἄρα περιγραπτὴ καὶ πρὸ τοῦ πάθους καὶ μετ' αὐτό. Περὶ τούτου–λέγει ὁ Μάξιμος–πάντες οἱ θεολόγοι συμμαρτυροῦσι, μάλιστα δὲ τὸ δοξαστικὸν τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου τοῦ γ' ἤχου, ἔνθα θεολογεῖται ἡ Θεοτόκος τεκοῦσα «ἀπάτορα υἱὸν ἐν σαρκί, τὸν πρὸ αἰώνων ἐκ πατρὸς γεννηθέντα ἀμήτορα, μηδαμῶς ὑπομείναντα τροπὴν ἢ φυρμὸν ἢ διαίρεσιν, ἀλλ' ἑκατέρας οὐσίας τὴν ἰδιότητα σῴαν φυλάξαντα». «Αἰσχυνθήτωσαν, λοιπόν, οἱ λέγοντες τὴν σάρκα τοῦ Κυρίου μετὰ θάνατον καταποθεῖσαν..., ἐνῷ ἐτηρήθη ἡ ἰδιότης ἀμφοτέρων τῶν οὐσιῶν πλήρης καὶ ἀκεραία..» Ἐκ τῆς ἀφορμῆς δὲ ταύτης ὁ Μάξιμος φιλοσοφῶν ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας λέγει ὅτι «οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι εἰς τοιαύτας πλάνας περιέπεσαν οἱ παλαιοὶ μεταφρασταί, ἀφοῦ ἦσαν ἐντελῶς ἄπειροι τοῦ τοιούτου μυστηρίου τῆς φιλοσοφίας τῶν θεολόγων, ὡς ἀναγινώσκοντες τὰς Γραφὰς μόνον κατ' ἐπιπολήν»[151]. Ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας εἶνέ τι αὐτοτελές, ἀπροσδεὲς ἄλλου τινὸς συστατικοῦ· οὕτω αἱ ἔννοιαι ψυχή, σῶμα, λίθος, κηρίον, χαλκός, ὡς ταῦτα οἱ φιλόσοφοι ἀναπτύσσουν· ὡς δὲ πᾶσα οὐσία κέκτηται ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἰδιότητα, οὕτω τῆς θείας οὐσίας ἰδιότης εἶνε τὸ ἄκτιστον, αἰώνιον, ἀθάνατον, ἀμετάβλητον, ἀπερίγραπτον, ἀπαθές.. Ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἡ θεότης οὔτε ἔπαθεν, οὔτε ἀπέθανεν, οὔτε μετεβλήθη εἰς ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ἔμεινεν ἡ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀμετάβλητος καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀθάνατος καὶ ἄφθαρτος καὶ ἀπερίγραπτος. Ἐνῷ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἰδιότης εἶνε τὸ κτιστόν, θνητόν, σωματικόν, μεταβλητόν, περιγραπτόν, χωρητόν.., ἐφ' ὅσον δὲ ἡ δίψα, ἡ πεῖνα, ἡ κόπωσις, ἡ θλῖψις ἰδιάζουσιν εἰς τὴν ἀσθενῆ ἡμῶν φύσιν, ταῦτα πάντα ἐκέκτητο καὶ ὁ μονογενὴς πρὸ τοῦ πάθους ὡς τέλειος ἄνθρωπος, πλὴν τῶν ἐπιμέμπτων παθῶν, διὸ καὶ ἐπείνα καὶ ἐδίψα καὶ ἐθλίβετο καὶ ἐκοπία κατὰ σάρκα καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν θεότητα. Μετὰ τὴν ἀνάστασιν πάντα ταῦτα ἀπέβαλεν, ἤτοι τὴν φθοράν, τὴν νέκρωσιν, τὴν μεταβολήν, τὴν δίψαν, τὴν πεῖναν, τὴν κόπωσιν, τὴν θλῖψιν, τὸν φόβον τοῦ ποτηρίου τοῦ θανάτου. Διότι ἐθεώθη ἡ ἁγία του σάρξ, ὡς λέγουσιν οἱ θεολόγοι, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μεταβληθῇ εἰς θείαν φύσιν καὶ οὐσίαν, ἀλλὰ ὡς ἀποβαλοῦσα πάντα ὁμοῦ τὰ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης ἀσθενείας καὶ καταστᾶσα σὰρξ ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος καὶ ἀπαθής, οὐχὶ ὅμως καὶ ἄκτιστος καὶ ἀπερίγραπτος, διότι ταῦτα δὲν εἶνε πάθη, ἀλλ' ἰδιότητες παντὸς κτιστοῦ ποιήματος. Ἂν ἡ σὰρξ ἦτο ἄκτιστος, θὰ εἶχε μεταβληθῇ εἰς θεότητα, ὁπότε ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν ἀνάστασιν δὲν θὰ ἦτο τέλειος ἄνθρωπος, ἀλλὰ μόνον Θεός. Τοῦτο ὅμως εἶνε βλασφημία τοῦ Σευήρου, μυθολογία καὶ οὐχὶ θεολογία. Τοιαῦτα ὅμως δὲν διδάσκει

ὁ Δαμασκηνός, οὗτινος τὴν διδασκαλίαν ἐκθέτει ἐφεξῆς ὁ Μάξιμος. Οὕτω καὶ τὸ σχετικὸν τροπάριον «Ἐν τάφῳ σωματικῶς, ἐν ᾅδου δὲ μετὰ ψυχῆς, ἐν παραδείσῳ δὲ μετὰ λῃστοῦ, καὶ ἐν θρόνῳ ὑπῆρχες, Χριστέ, μετὰ Πατρὸς καὶ Πνεύματος, πάντα πληρῶν ὁ ἀπερίγραπτος». Καινοφανεῖς φιλοσόφους χαρακτηρίζει ὁ Μάξιμος τοὺς τἀναντία φρονοῦντας, διότι δὲν ἀρύονται ταῦτα ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν, ἀλλ' ἐπινοοῦσιν ἐκ τῆς ἰδίας γαστρός. «Διότι–ἐπάγεται–ποῦ ποτε τὰ γελοῖα ταῦτα εἶπέ τις τῶν θεοπνεύστων πατέρων; Ἂν δεχθῶμεν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἀπερίγραπτον μετὰ τὴν ἀνάστασιν, τότε ἡ μὲν μία τῶν χειρῶν του θὰ ἐξετείνετο καὶ πέραν τοῦ βορείου οὐρανίου πέρατος, ἡ δ' ἑτέρα πέραν τοῦ νοτίου, διὰ τὸ ἄπειρον μῆκός των· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ ρίς του θὰ ἔπρεπε νὰ ἐσύρετο ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἡ κεφαλή του νὰ ὑψοῦτο ὑπὲρ τοὺς οὐρανούς, καὶ ὁ ὄγκος του δὲ θὰ ἦτο ἀχώρητος εἰς τὸν περιγραπτὸν θρόνον του. Διότι πῶς ἡ κατ' αὐτοὺς ἀπερίγραπτος σάρξ του θὰ ἦτο περιγραπτὴ ἀφοῦ θὰ ἦτο ἀπειρομεγέθης καὶ χωρητὴ ἐν τῷ περιγραπτῷ καὶ ὡρισμένων διαστάσεων θρόνῳ, ἀφοῦ, ὡς γνωρίζομεν, πᾶς θρόνος, ὡς περιγραπτός, τίθεται ἐν τόπῳ. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, τὰ σοφίσματα ταῦτα εἶνε γελοῖα καὶ βλάσφημα, ἂς παύσωσι τοιαῦτα ἀνοηταίνοντες..». Εἰς μείζονα ἐπίρρωσιν τῶν λεγομένων του– ἐπιλέγει ὁ Μ.–θὰ ἠδύνατο νὰ προσαγάγῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐν τῷ λγ' κεφαλαίῳ θεολογούμενα περὶ τοῦ ζητήματος τῆς σαρκὸς τοῦ Μονογενοῦς, «ἀλλ' ἐφ' ὅσον τὰ παρ' ὑμῖν ἱερὰ βιβλία ἔχουσιν ὑποστῆ παντοίας φθοράς.. θὰ σᾶς τὰ προσαγάγω ὅταν λάβω τὸ ἑλληνικὸν κείμενον..».

Ὁ δεύτερος ἀπολογητικὸς τιτλοφορεῖται *Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς διορθώσεως τῶν βιβλίων* [152], ἐγράφη δὲ καὶ ἀπεστάλη πρὸς ἀρχιερέα, ὅστις πιθανώτατα ἦτο ὁ διαδεχθεὶς τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἐκβληθέντα τοῦ θρόνου μητροπολίτην Ἰωάσαφ μητροπολίτης Μακάριος.

Διὰ τοῦ ἀπολογητικοῦ αὐτοῦ τούτου ὁ Μάξιμος ἀνέλαβε νὰ ἀποδείξῃ τρία τινά· πρῶτον, ὅτι τὰ πρὸς διόρθωσιν δοθέντα αὐτῷ βιβλία περιεῖχον χονδροειδέστατα μεταφραστικὰ σφάλματα· δεύτερον, ὅτι ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὴν ἣν οἱ παλαιοὶ μεταφρασταὶ εἶχον ἀτελεστάτην γνῶσιν τῆς γλώσσης τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων· καὶ τρίτον, ὅτι αὐτός, ὡς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, ὀρθῶς ἐπήνεγκε τὰς διορθώσεις, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἀδίκως κατηγορεῖται ὅτι διέφθειρε τὰ ρωσικὰ βιβλία. «Ὡς πρὸς τὰς πράξεις μου τὰς ἀτόπους–λέγει ὁ Μ.–εἶμαι ὑπὲρ πάντας τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἁμαρτωλός· ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, καθ' ὅσον ὁ δοτὴρ τῶν ἀγαθῶν πανάγιος Παράκλητος μὲ ἠξίωσε, δηλῶ ὅτι ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ μετέφρασα καὶ διώρθωσα· διότι πρέπει τοῦτο νὰ γνωρίζετε, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶνε δυσκολωτάτη, οὐχὶ δὲ πᾶς τις δύναται νὰ καταστῇ τέλειος αὐτῆς κάτοχος καὶ ἐὰν δὲν διδαχθῇ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ὑπὸ εἰδικῶν διδασκάλων, ἀλλὰ μόνον ἕλλην καὶ τὴν καταγωγὴν καὶ ὀξὺς τὴν διάνοιαν· ἂν δὲν ἦνε τοιοῦτος, ἢ διδαχθῇ ὀλίγα μόνον καὶ ἀτελῶς, θὰ περιπίπτῃ εἰς σφάλματα, ὅπως συνέβη εἰς τοὺς ἀειμνήστους μεταφραστὰς τῶν Γραφῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν σλαυωνικήν, εἰς πολλὰς

περιπτώσεις». Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τῶν λεγομένων του ὁ Μάξιμος φέρει τινὰ παραδείγματα.

Παρ' ἡμῖν–λέγει–ὑπάρχει ἡ λέξις *ὑ ψ η λ ὸ ς καὶ ἄλλη *ψ ι λ ό ς, ἥτις σημαίνει γ υ μ ν ό ς. Ταύτην τὴν λέξιν χρησιμοποιοῦσιν οἱ αἱρετικοὶ ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ ἵνα σημάνωσιν ὅτι ἦτο μόνον ἄνθρωπος, οὐχὶ δὲ καὶ Θεός. Ὅταν, λοιπόν, οἱ ἱεροὶ θεολόγοι, πολεμοῦντες τοὺς αἱρετικούς, ἀναφέρωσι τὴν λέξιν *ψ ι λ ὸ ς ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ, λέγουσιν ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἦτο *ψ ι λ ὸ ς ἄνθρωπος, ἤτοι γ υ μ ν ὸ ς οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι δὲν ἐφόρει ἐνδύματα, ἀλλὰ ὅτι ἦτο γυμνὸς θεότητος, ἐβεβαίουν δῆλα δὴ ὅτι ἦτο καὶ Θεὸς ἀληθής. Ἐν τούτοις οἱ μεταφρασταί, παρανοοῦντες τὴν λέξιν, ἐξέλαβον τὸ *ψ ι λ ὸ ς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ *ὑ ψ η λ ὸ ς καί, συγχέοντες τὰς λέξεις, πανταχοῦ ἐχαρακτήρισαν τὸν Χριστὸν *ὑ ψ η λ ό ν, ὅπερ εἶνε ψευδὲς καὶ ἄτοπον θεολογικῶς, διότι οἱ αἱρετικοὶ διεφέροντο πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους οὐχὶ περὶ τοῦ ὕψους ἢ τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ περὶ τῆς θεότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

Παρόμοιόν τι συνέβη–ἐξακολουθεῖ ὁ Μ.–καὶ ὡς πρὸς τὰς ὁμοίας που πρὸς ἀλλήλας λέξεις *ἐ κ κ λ η σ ί α καὶ *ἐ κ κ λ ε ῖ σ α ι, ὅπερ σημαίνει ἀποκλεισμὸν ἀπὸ τοῦ ναοῦ, ἀφορισμόν, καὶ ἀναφέρεται ἐν Γαλ δ' 17 «ζηλοῦσιν ὑμᾶς οὐ καλῶς, ἀλλ' ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς θέλουσιν». Οἱ παλαιοὶ μεταφρασταί, παρασυρόμενοι ὑπὸ τῆς ὁμοιότητος τῶν λέξεων, μετέφρασαν «ἀλλ' *ἐ κ κ λ η σ ί α ν ὑμᾶς θέλουσιν», μὴ προσσχόντες εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς φράσεως καὶ τὴν διαφορὰν τῶν λέξεων. Καὶ ἐξηγεῖ περαιτέρω ὁ Μάξιμος ὁλόκληρον τοῦ χωρίου τὴν ἔννοιαν.

Ἀνάλογα συνέβησαν καὶ εἰς τὸ β' μετὰ τὸν εἱρμὸν τροπάριον τῆς η' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ [153]. Αἱ δύο ἑλληνικαὶ λέξεις *ε ἶ δ ο ν καὶ *ἦ δ ο ν ὁμοιάζουσι μὲν ἠχητικῶς –λέγει ὁ Μ.– ὡς πρὸς τὴν προφοράν, διαφέρουσιν ὅμως κατὰ τὴν ὀρθογραφίαν. Τούτων ἡ μὲν πρώτη δηλοῖ τὴν ὅρασιν, ἡ δὲ δευτέρα τὸ ᾆσμα. Τὸ κείμενον ἔχει *ο ὐ γ ά ρ ἦ δ ο ν, ὅπερ ὁ παλαιὸς μεταφραστὴς παρανοήσας ἀπέδωκε διὰ τοῦ *ο ὐ γ ά ρ ε ἶ δ ο ν, ἀστόχου καὶ ὀρθογραφικῶς καὶ κατ' ἔννοιαν, πρὸς διασάφησιν δὲ τοῦ πράγματος ἐπάγεται ὁ Μάξιμος λεπτομερῆ τὴν ἐξήγησιν τοῦ τροπαρίου, δι' ἧς καθίσταται ἐμφανὴς ἡ ὑπὸ τῶν παλαιῶν μεταφραστῶν ἀτελὴς γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς, ἢ ἀποδεικνύεται ὅτι «ἄλλοι πάλιν μετ' αὐτοὺς ἐπιχειρήσαντες τὴν διόρθωσιν, ἔφθειραν ἐπὶ μᾶλλον τὸ κείμενον».

Δύο ἔτι παραδείγματα συγχύσεως λέξεων καὶ ἐννοιῶν προσθέτει ὁ Μάξιμος, τὴν μετάφρασιν τοῦ *Ἀ ρ ε ί ο υ Π ά γ ο υ (Πρξ ιζ 19) εἰς ἄ ρ ε ι ο ν π α γ ω μ έ ν ο ν καὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς λέξεως *δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ε σ τ έ ρ ο υ ς (22) διὰ τοῦ ἐ μ π ε ι ρ ο τ έ ρ ο υ ς, ἐνῷ ὁ Λουκᾶς ἠθέλησε νὰ σημάνῃ τοὺς μ ᾶ λ λ ο ν θ ε ο φ ο β ο υ μ έ ν ο υ ς, «διότι *δ ε ῖ σ ι ς σημαίνει φ ό β ο ν, δ α ί μ ο ν ε ς δὲ εἶνε τὰ (πονηρὰ) πνεύματα [154]· ὁ εὐαγγελιστὴς δὲν ἔγραψεν *ἐ π ι σ τ ή μ ο ν α ς οὔτε *τ ε χ ν ι κ ο ὺ ς οὔτε *σ ο φ ο ὺ ς ἢ γ ν ω σ τ ι κ ο ύ ς, αἵτινες εἶνε λέξεις ἐπαινετικαί, ἐνῷ ὁ Παῦλος ἐκ θείου ζήλου μετὰ θεοπρεποῦς παρρησίας ὀνειδίζει αὐτοὺς ὡς ὑπερμέτρως εἰδωλολατροῦντας, χωρὶς νὰ ἐντραπῇ τὴν ἐξουσίαν

ἢ τὴν σοφίαν των, ἢ νὰ φοβηθῇ τὴν μανίαν καὶ τὴν κακίαν των, μεθ' ὧν οἱ ἐπικούρειοι καὶ οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι ἁρπάσαντες αὐτὸν ἤγαγον ἐνώπιον τῶν ἀρεοπαγιτῶν κριτῶν, θέλοντες νὰ κατηγορήσωσι καὶ ἀπολέσωσιν αὐτόν»[155].

«Καὶ δι' ἄλλων πολλῶν τοιούτων παραδειγμάτων τῶν παλαιῶν μεταφραστῶν, ἐπιμελοῦς διορθώσεως δεομένων, ἤθελον νὰ καταστήσω γνωστὸν πρὸς τὴν ὑμετέραν ἁγιόλεκτον σεβασμιότητα πόσον ἀληθεύω λέγων ταῦτα πρὸς ὑμᾶς τοὺς κυρίους μου—ἐπάγεται ὁ Μ.—, ἀλλὰ περιορίζομαι εἰς τὰ ἐκτεθέντα ἵνα μὴ διὰ μακρηγορίας φανῶ φορτικὸς εἰς τὰς ἱεραρχικὰς ὑμῶν ἀκοάς[156]. Ταῦτα δὲ ἔγραψα οὐχὶ ἵνα ἐμφανίσω ἐμαυτὸν νικητὴν—μή μοι γένοιτο τοιαύτη ἀσέβεια—, ἀλλ' ἵνα ἐμαυτὸν ἀπαλλάξω πάσης ἀδίκου γνώμης ἀφιλαδέλφων τινῶν, οὓς ὁ Θεὸς συγγνώτω, καὶ ἵνα μὴ κατακριθῶ ὡς ὁ ἐν τῇ γῇ κρύψας τὸ τάλαντον τοῦ κυρίου του. Ὑπὸ τὸ τάλαντον δὲ νοοῦμεν, ἅγιε δέσποτα, τὴν παρὰ τοῦ θείου Παρακλήτου παρεχομένην τινὶ πνευματικὴν δωρεὰν εἰς δόξαν πρὸ παντὸς αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς ὠφέλειαν τῶν λαμβανόντων αὐτὸ πιστῶν· ὑπὸ τὴν κρύψιν δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ γῇ νοοῦμεν τὴν φθονερὰν καὶ ἐγωιστικὴν καὶ ὀκνηρὰν διάθεσιν τοῦ κακοῦ δοχέως τῆς δωρεᾶς ταύτης, τοῦ μὴ θέλοντος δι' αὐτοῦ νὰ ὠφελήσῃ καὶ ἄλλους...».

«Τί λοιπὸν ἔχουσι νὰ εἴπωσιν εἰς ταῦτα οἱ κακῶς καὶ ἀνεπιτηδείως συκοφαντοῦντές με ὡς φθορέα τῶν ἱερῶν γραφῶν; Ποῦ καὶ εἰς τί φαίνομαι φθείρων αὐτάς; Ἐγὼ καλῶς καὶ ὀρθῶς διορθῶ, οὐχὶ ὅμως τὰς γραφάς, ἀλλὰ τὰ ἐν αὐταῖς διεσπαρμένα ἀξιοκατάκριτα λάθη, ὧν ἄλλα μὲν προῆλθον ἐξ ἀγνοίας ἢ ἀμελείας ἢ λάθους τῶν παλαιῶν ἀειμνήστων μεταφραστῶν, ἀλλὰ δὲ ἐκ τῆς ὑπερβαλλούσης ἀγροικίας καὶ ἀκηδίας τῶν ἀντιγραφέων των. Ἄς παύσουν πλέον νὰ κακολογοῦν ἀδίκως τὸν πλησίον των,.. εἰς δόξαν τοῦ Κυρίου καὶ πρὸς ὠφέλειαν παντὸς φρονίμου καὶ εὐσεβοῦς ἀδελφοῦ μου ἐργαζόμενον..».

«Ἀλλ' ἴσως τινὲς ἐνιστάμενοι εἴπωσιν—ἐπιλέγει ὁ Μ.— ὅτι μεγάλην θλῖψιν, ὦ ἄνθρωπε, διὰ τοῦ ἔργου σου τούτου προξενεῖς εἰς τοὺς ἐν τῇ πατρίδι μας διαλάμψαντας ὁσιωτάτους θαυματουργούς, ἐφ' ὅσον οὗτοι διὰ τούτων ἀκριβῶς τῶν παρ' ἡμῖν ἱερῶν γραφῶν εὐηρέστησαν τῷ Θεῷ, καὶ ζῶντες καὶ μετὰ θάνατον ἐδοξάσθησαν.. Ἀλλ' εἰς ταῦτα οὐχὶ ἐγώ, ἀλλ' ὁ μακάριος Παῦλος ἀποκριθήτω καὶ διδαξάτω δι' ὧν λέγει ἐν Α Κορ ιβ 7—11, ἐξ ὧν ἀποβαίνει δῆλον ὅτι οὐχὶ παντὶ πάντα ὁμοῦ τὰ πνευματικὰ χαρίσματα δίδονται. Ἂν δὲ οἱ ἅγιοι ρῶσοι θαυματουργοὶ κατὰ ἄνωθεν δωρεὰν διέλαμψαν ἐν τῇ εὐσεβεῖ ρωσικῇ χώρᾳ, ἦσαν ὄντως καὶ εἶνε θεοφόροι πατέρες, καὶ ἐγὼ τὸ δέχομαι καὶ τοὺς προσκυνῶ ὡς πιστῶς τῷ Θεῷ εὐαρεστήσαντας· οὗτοι ὅμως δὲν ἔλαβον ἄνωθεν καὶ τὴν γλωσσογνωσίαν· ὥστε οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι, ἐφ' ὅσον ἦσαν τοιοῦτοι, ἤτοι ἐφ' ὅσον ἠγνόουν τὰς γλώσσας, ἔμενεν εἰς αὐτοὺς ἄγνωστος ἡ νῦν ὑπ' ἐμοῦ γενομένη διόρθωσις τῶν λαθῶν. Διότι εἰς αὐτοὺς μὲν ἐδόθησαν χαρίσματα ἰαμάτων καὶ θαυματουργίας χάρις εἰς τὴν ἀποστολικὴν αὐτῶν ταπεινοφροσύνην καὶ πρᾳότητα καὶ τὸν ἁγιοπρεπῆ βίον· εἰς ἄλλους δέ, καίτοι ἁμαρτωλοὺς ὑπὲρ πάντας τοὺς γηγενεῖς, ἐδόθη ἡ τῶν γλωσσῶν γνῶσις·

καὶ οὐδὲν θαυμαστόν, ἀφοῦ καὶ ἄλογον ζῶον, θείᾳ συνάρσει, ἠδυνήθη νὰ σοφίσῃ πολύπειρον γέροντα..»· ἐξακολουθεῖ δ' ὁ Μάξιμος παρατάσσων καὶ ἄλλα σχετικὰ ἐκ τῆς ἁγ. Γραφῆς παραδείγματα.

«Ἀλλὰ ταῦτα ἀρκοῦσι—λέγει τελευτῶν ὁ Μ.—ἐφ' ὅσον ἀποτείνομαι πρὸς δίκαιον καὶ συνετὸν ἀρχιερέα τοῦ Ὑψίστου κατὰ τῶν ἀδίκως συκοφαντούντων με. Καὶ ἂν μὲν ἀποδειχθῇ ὅτι καλῶς καὶ ὀρθῶς εἶπον, τῷ Θεῷ δόξα..· ἂν δὲ οὐχί, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν σχίσας τὸ χειρόγραφον ρίψον εἰς τὸ πῦρ, ἐμὲ δὲ τὸν δύσνουν δίδαξον ἱεραρχικῶς καὶ πατρικῶς! Θὰ χαρῶ διὰ τὴν διόρθωσιν· δὲν ἀποδυσπετῶ διὰ τὰς μομφάς, τὰς ἐκ πνευματικῆς ἀγάπης προερχομένας».

4. Ἐπέμβασις τῶν Πατριαρχῶν.

Ὁ Μάξιμος ὑπὸ τὸ βάρος τῶν λαχουσῶν αὐτῷ συμφορῶν βαρέως ἔφερε δύο πράγματα· τὸ μέν, ὅτι ἐκρατεῖτο διὰ τῆς βίας ἐν Ρωσίᾳ, ἐνῷ κατέστη τόσον ἀνεπιθύμητος· τὸ δέ, διότι τῷ ἀπηγορεύθη ἡ θεία Μετάληψις, διὸ καὶ διαρκῶς ἱκέτευε δι' ἀμφότερα. Ἐκ πείρας πικρᾶς γινώσκων πόσον δύσκολον ἦτο νὰ ἐπιτύχῃ ἄδειαν ἐπιστροφῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος διὰ μόνων τῶν ἐπὶ τόπου προσπαθειῶν, ἔγραψε πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύναξιν παρακαλῶν νὰ μεσολαβήσῃ παρὰ τῷ πατριάρχῃ ὅπως ἐκ ΚΠόλεως ζητηθῇ ἡ ἀνάκλησίς του. Πράγματι δὲ ὁ νεοεκλεγεὶς τότε Πατριάρχης Διονύσιος (1545 τὸ β') δι' ἐπιστολῆς αὐτοῦ (Ἰούν. Ἰνδικτ. δ' 1546) πρὸς τὸν τσάρον Ἰβὰν Βασίλειεβιτς ἀνακοινῶν τὴν ἐκλογήν του καὶ ἐπιδαψιλεύων εἰς τὴν βασιλείαν του τὰς πατριαρχικάς του εὐχάς, ἐδράξατο τῆς εὐκαιρίας νὰ ὑπομνήσῃ εἰς τὸν μονάρχην τὴν ἐν Μόσχᾳ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν παραμονὴν τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου καὶ νὰ παρακαλέσῃ καὶ ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἐκ προσώπου τοῦ ἐν ΚΠόλει τότε εὑρισκομένου πατριάρχου Ἱεροσολύμων Γερμανοῦ (1543—1579) [157] ὡς καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς ἱερᾶς συνόδου τῆς ἐκκλησίας ΚΠόλεως ὅπως ἀπολύσῃ τὸν Μάξιμον. «...Ἱκετεύομεν περὶ αὐτοῦ τὴν Μεγαλειότητα σου ἐγώ τε καὶ ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ, ἐνταῦθα κατὰ συγκυρίαν σωματικῶς εὑρισκόμενος, ἡμέτερος ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς κὺρ Γερμανός, καὶ σύμπασα ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῶν σεβασμιωτάτων μητροπολιτῶν, τῶν νῦν ἐν τῇ βασιλευούσῃ διὰ τὴν ἡμετέραν ἐγκαθίδρυσιν συνελθόντων 70 τὸν ἀριθμόν, καὶ τῶν θεοφιλῶν ἐπισκόπων καὶ πολλῶν πανοσιωτάτων ἡγουμένων. Πάντες ὁμοῦ εὐλογοῦντες τὸ σὸν ὕψος παρακαλοῦμεν δι' ἀγάπην Θεοῦ καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν ταύτην πατρικὴν καὶ πνευματικὴν ἱκεσίαν ὅπως ἐλεῶν ἀπολύσῃς τὸν πτωχόν.... ξένον μοναχὸν Μάξιμον, εἰς γῆρας ἤδη ἐληλακότα καὶ ἐγγὺς τῶν πυλῶν τοῦ θανάτου τελοῦντα· ἀξιωθήτω οὗτος νὰ ἀνακάμψῃ εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ καὶ νὰ ταφῇ ἐν τῇ μετανοίᾳ τῆς κουρᾶς του, τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος, κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν μοναχικὴν εὐχήν. Ἐὰν συγκαταβαίνων μὴ παρίδῃς ταύτην ἡμῶν τὴν δέησιν, πρώτιστα μὲν εὐφρανεῖς τὸν ὕψιστον καὶ παντοδύναμον Θεόν, τὸν δόντα σοι ταύτην τὴν εὐσεβῆ ἐπικράτειαν, αὐτὸς δὲ διὰ παντὸς εἴθε ἀνυψοῖ ἐν εἰρήνῃ, εἶτα δὲ καὶ ἡμᾶς τοὺς εὐχέτας σου Πατριάρχας καὶ μη-

τροπολίτας μεγάλως πληρώσεις χαρᾶς. Μὴ παρίδῃς ταύτην ἡμῶν τὴν παράκλησιν δι' ἀγάπην Θεοῦ, ἵνα μὴ καὶ αὐτὸν παροργίσῃς καὶ τοὺς τοσούτους ἡμᾶς ἱκέτας σου καταθλίψῃς παρακούων ἡμῶν..» [158]. Εἰς παρόμοιον διάβημα εἶχεν ἤδη προβῆ (4 'Απριλ. 1545) καὶ ὁ ὑπέργηρως πατριάρχης 'Αλεξανδρείας 'Ιωακεὶμ «ὁ Πάνυ» (1487—1567). Εἶνε λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ διδακτικὸν καὶ ἐπιτιμητικὸν ὕφος τῆς πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς. «'Ιωακεὶμ ἐλέῳ Θεοῦ Πάπας καὶ Πατριάρχης τῆς μεγάλης πόλεως 'Αλεξανδρείας καὶ Κριτὴς τῆς Οἰκουμένης. 'Υψηλότατε, ἐκλαμπρότατε καὶ ἀξιοτιμότατε Κύριε καὶ υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος 'Ιβὰν Βασιλείεβιτς μεγάλε Ρὴξ τῆς μεγάλης Ρωσίας. Χάρις εἴη σοι καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ. 'Αδιαλείπτως ἱκετεύω τὸν Θεὸν καὶ μνημονεύω τῆς σῆς βασιλείας, ὅπως ὁ Θεὸς χαρίζῃ σοι δύναμιν καὶ σύνεσιν ὡς τῷ Σαμψών, καὶ νίκην κατὰ τῶν ἐχθρῶν σου, ὡς τῷ μεγάλῳ ἐν τοῖς βασιλεῦσι καὶ τοῖς προφήταις Δαβὶδ καὶ μετ' αὐτὸν τῷ Κωνσταντίνῳ, ἵνα ἐν ἡσυχίᾳ καὶ εἰρήνῃ διαβιῶσι πάντες οἱ ἐν τῷ κράτει σου ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὅτι ὁ βασιλεὺς ὅμοιός ἐστι τῷ ἐρωδιῷ, πρὸς ὃν πάντα καταφεύγουσι τὰ πετεινὰ καὶ εὐφραίνονται ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερύγων αὐτοῦ, ὅταν μάλιστα ὁ βασιλεὺς ᾖ οἰκτίρμων, ὡς ἀκούομεν περὶ τῆς σῆς βασιλείας, ὅτι περιάκουστος εἶ ἐν πάσῃ τῇ γῇ ὡς κραταιὸς καὶ συνετὸς ἐν Θεῷ, νικῶν μὲν τοὺς ὑπεναντίους, ἐλεῶν δὲ τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς δεομένους, τῇ ἀληθείᾳ γὰρ στέφανος καὶ διάδημα τῷ βασιλεῖ τυγχάνουσιν ἡ πραότης καὶ ὁ οἰκτιρμός. Τούτων ἔχου καὶ ταῦτα τήρει ἄχρι τέλους ἐν τῇ ἀγαθῇ σου καρδίᾳ εἰς κτῆσιν τῆς θείας βασιλείας, καθάπερ καὶ οἱ πρὸ σοῦ βασιλεύσαντες ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ πολλοῖς τοῖς οἰκτιρμοῖς καὶ πάσῃ πραότητι, οἱ νῦν μετὰ τῶν δικαίων τασσόμενοι καὶ ἰσότιμοι τοῖς ἀγγέλοις γενόμενοι. Ὅτι ὁ κόσμος οὗτος παράγεται καὶ ἡ ἐπιθυμία αὐτοῦ, ὡς λέγει ὁ μέγας ἐν τοῖς ἀποστόλοις 'Ιωάννης. Ὅθεν ἀδιαλείπτως μερίμνα περὶ τῆς σῆς σωτηρίας ὑπὲρ πάντας τοὺς ἐπὶ γῆς, ὅπως χαρίζῃ σοι ὁ Θεὸς συνέσεως νοῦν καὶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποτάσσῃ ὑπὸ τοὺς πόδας σου, ἵνα καὶ ἡμεῖς, τὰς νίκας καὶ τὴν ἀγαθὴν πολιτείαν τῆς σῆς βασιλείας ἀκούοντες, χαίρωμεν καὶ δοξάζωμεν τὸν ἀγαθοδότην Θεόν.

«Λόγον ἔχομεν μικρᾶς παρακλήσεως πρὸς τὴν σὴν βασιλείαν, δεόμεθα δ' ὅπως παράσχῃς ἡμῖν εὐήκοον οὖς. 'Εν τῷ βασιλείῳ σου εὕρηται μοναχός τις ἐξ 'Αγίου Ὄρους Ἄθω, διδάσκαλος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ὀνόματι Μάξιμος. Οὗτος ἐνεργείᾳ τοῦ διαβόλου καὶ συνεπείᾳ διαβολῶν ἀνθρώπων κακῶν περιέπεσεν εἰς δεινὴν δυσμένειαν τῆς μεγαλειότητός σου, διὸ καὶ κατεδικάσθη εἰς εἱρκτὴν καὶ ἄλυτα δεσμά, οὕτω δὲ ἀδυνατεῖ παντάπασι νὰ κινηθῇ καὶ νὰ διδάσκῃ τὸν θεῖον λόγον κατὰ τὴν ἣν παρὰ τοῦ Θεοῦ παρέλαβε δωρεάν. 'Ημεῖς περὶ αὐτοῦ ἐπληροφορήθημεν παρὰ πολλῶν καὶ σημαινόντων αὐτόθεν ἀνδρῶν καὶ ἐξ 'Αγίου Ὄρους ἐλάβομεν ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα ὅτι ἀδίκως συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ σοῦ κράτους τελεῖ ἐν δεσμοῖς... Πρὸς πτωχόν, καὶ δὴ μοναχόν, δὲν φέρονται οὕτω ὀρθόδοξοι χριστιανοί, πολλῷ δ' ἧττον ἡγεμόνες, ἠξιωμένοι μεγάλης κατανοήσεως καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατασταθέντες ὡς δίκαιοι κριταί, ἀλλ' ὀφείλουσι νὰ

ἔχωσιν ἀνοικτὴν τὴν ἑαυτῶν θύραν εἰς πάντα προσερχόμενον. Ὀρθὸν εἶνε νὰ φυλακίζῃς τοὺς μὴ φοβουμένους καὶ παροργίζοντάς σε καὶ νὰ ἐπιβάλλῃς δεσμὰ εἰς τοὺς βυσσοδομοῦντάς σοι κακά· τοὺς πτωχοὺς ὅμως, καὶ δὴ τοὺς διδασκάλους, ὁποῖος ὁ ταλαίπωρος οὗτος Μάξιμος, ὅστις ἐδίδασκε καὶ ὠφέλει πολλοὺς χριστιανοὺς ἐν τῷ κράτει σου καὶ ἀλλαχοῦ ὅπου συνέβαινε νὰ εὑρίσκηται, δὲν εἶνε καλὸν καὶ δίκαιον νὰ κρατῇς διὰ τῆς βίας καὶ νὰ ὑβρίζῃς, ὅτι οἱ στεναγμοὶ τῶν πτωχῶν οὐκ ἀπολοῦνται εἰς τέλος, πολλῷ δ' ἧττον οἱ τῶν μοναχῶν. Οὐδὲ προσήκει εἰς τὴν σὴν μεγαλειότητα ἀνεξελέγκτως καὶ ἀβασανίστως νὰ παρέχῃ πίστιν εἰς πάντα λόγον καὶ πᾶσαν γραφήν.. Τούτου ἕνεκα παρακαλοῦμεν τὴν μεγαλειότητά σου ὅπως ἅμα τῇ λήψει τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀποδώσῃς τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὸν εἰρημένον ἐξ Ἁγίου Ὄρους μοναχὸν Μάξιμον ὅπως ἀπέλθῃ ὅπου ἂν θελήσῃ, μάλιστα δὲ εἰς τὸν τόπον τῆς κουρᾶς του, τὸ Ἅγιον Ὄρος. Βοήθησον καὶ συνέργησον αὐτῷ, ὅσον ὁ Θεὸς κινήσῃ τὴν σὴν καρδίαν, καθ' ἃ εἴωθεν ἡ ἀξιέπαινος βασιλεία σου, καὶ μὴ καταισχύνῃς ἡμᾶς ἐν τούτῳ. Ἐὰν εἰσακούσῃς τοὺς λόγους μου, ἕξεις ἔπαινον μὲν παρὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχὴν καὶ εὐλογίαν. Οὐδέποτε ἔγραψα πρὸς σὲ αἰτούμενος οἱονδήποτε παρὰ σοῦ παραμύθημα· ὅθεν μὴ με θλίψῃς ἐν τούτῳ καὶ μὴ με ἀναγκάσῃς νὰ γράψω ἄλλην γραφὴν πρὸς τὸ κράτος σου, δευτέραν παράκλησιν καὶ ἱκεσίαν ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν εἰσακουσθῶ ὑπὸ τῆς βασιλείας σου καὶ δέν μοι χαρίσῃς τὸν ἄνθρωπον τοῦτον..»[159].

Πρὸς τὸν τσάρον ἔγραψε περὶ τοῦ Μαξίμου καὶ ἡ μονὴ Βατοπεδίου.[160].

Μάταιαι ἱκεσίαι.

«Εὐδοκήσατε δι' ὄνομα τοῦ Κυρίου—ἔγραφεν ὁ Μάξιμος πρὸς τὸν μητροπολίτην Μακάριον—νὰ δείξητε οἶκτον πρὸς ἐμὲ τὸν πτωχόν. Δότε μοι νὰ ἴδω τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ πάσης τῆς οἰκουμένης εὐκτήριον· ἀπόδοτέ με εἰς τοὺς εὐχέτας ὑμῶν ὁσίους πατέρας καὶ ἀδελφούς μου· κάμφθητε χριστιανοπρεπῶς εἰς τὰς ὑπὲρ ἐμοῦ παρακλήσεις των καὶ τὰ δάκρυα· μὴ θελήσητε νὰ φανῆτε παρήκοοι εἰς τὸν εὐχέτην ἡμῶν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἱκετεύοντα ὑμᾶς περὶ ἐμοῦ· δίκαιος εἶνε καὶ θεοτίμητος ἀρχιερεύς, ὡς καὶ ὑμεῖς πάντες, μετὰ θάρρους δὲ θὰ ἀπεκάλουν αὐτὸν ὁμολογητὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι καθ' ἡμέραν ἀπείρους δοκιμασίας καὶ ὕβρεις ὑπομένει γενναίως παρὰ τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν μετὰ πάσης ἀγαθῆς ἐλπίδος καὶ πεποιθήσεως ἐπὶ τὴν δόξαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Πρέπον εἶνε καὶ δίκαιον ὅπως καὶ ὑμεῖς, ὁ ἐπὶ ἀμωμήτῳ εὐσεβείᾳ διακρινόμενος, ὡς καὶ ἄλλοι πολλοὶ ὀρθόδοξοι ἄρχοντες, εἰσακούητε τοιούτου ἱεράρχου τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντος ὑμᾶς περὶ τοῦ ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ποίμνης πλανηθέντος προβάτου, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀποδειχθῆτε ὑπείκοντες τῷ διδασκάλῳ τῷ μυστικῶς διακελεύοντι «ἀδελφοί, πείθεσθε τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν καὶ ὑπείκετε, αὐτοὶ γὰρ ἀγρυπνοῦσιν ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν» καὶ τὰ λοιπά, καὶ ἐπάγοντι «ἵνα μετὰ χαρᾶς τοῦτο ποιῶσι καὶ μὴ στενάζοντες, ἀλυσιτελὲς γὰρ ὑμῖν τοῦτο»[161]. Πρὸς τὴν βογιαρικὴν δοῦμαν γράφων ἔλεγε «Κρίνατε, παρακαλῶ, ἂν ἦμαι ἄξιος

μίσους δι' ὅσα ὀρθῶς διώρθωσα καὶ ἂν δικαίως ἐσυκοφαντήθην ὡς αἱρετικὸς ὑπό τινων καὶ ἀφωρίσθην τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν καὶ τῶν θείων Δώρων ἐπὶ τόσα ἔτη.. Ἂν, λοιπόν, ὀρθὰ καὶ ἀξιόπιστα λέγω, ἐπιδείξατέ μοι τῷ πτωχῷ ἀγαθότητα καὶ ἔλεον, ὡς εὐσεβεῖς καὶ ἀμερόληπτοι κριταί, καὶ ἀπαλλάξατέ με τῶν ἀδίκων συκοφαντιῶν καὶ τῶν δεινῶν τούτων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ πολλὰ ἤδη ἔτη πάσχω.. Ἂν δὲ ἄδικα καὶ ἄτοπα λαλῶ, ἱκετεύω ὑμᾶς μὴ με παρίδητε πλανηθέντα μακρὰν τῆς ὁδοῦ καὶ ἐκ τῆς ἀνοησίας μου ἀπολλύμενον· ἀλλὰ μετὰ τῆς προσηκούσης ἐπιμελείας ποιήσατε τὴν διόρθωσιν καὶ σωτηρίαν μου καὶ χαρίσατέ μοι, ἱκετεύω τὴν εὐσέβειάν σας, τὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφήν, ὅπου ἐκ νεότητός μου πολλὰ καὶ διάφορα πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ἐμόχθησα ἐπ' ἐλπίδι σωτηρίας, ἵνα ἐκεῖ καὶ τὰ ὀστᾶ μου ἐν εἰρήνῃ ἀποθέσω. Πληρώσατέ μου, δι' ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, τὴν δικαίαν ταύτην παράκλησιν καὶ μή με παρίδητε τὸν πτωχόν, βιοῦντα ἐν ἀδιαλείπτῳ θλίψει καὶ πικρότατα διανύοντα τὴν βραχεῖαν ταύτην ζωήν. Διότι, διατί κρατοῦμαι ἐδῶ; Δι' οὐδὲν ἄλλο εἶμαι εἰς ὑμᾶς ἀπαραίτητος. Αὐτεξούσιον ἐξ ἀρχῆς ὁ Δημιουργὸς ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον ἵνα ἐλευθέρως ἐκλέγῃ τὸ ἀγαθόν, τοῦτο δὲ ποιῶν τύχῃ τῆς αἰωνίου ζωῆς.. Δότε μοι καὶ ὑμεῖς τὸ ἀγαθὸν τοῦτο (τὴν ἐλευθερίαν) ἵνα καὶ ἐγὼ ἐκλέξω τὸ ἀγαθόν.. Πόσον δὲ ἀρεστὸν εἶνε εἰς αὐτὸν τοῦτο, ἀκούσατε τὸν ἴδιον ἐπιτάττοντα ἡμῖν τοῖς μοναχοῖς: εἰς οἱανδήποτε μονὴν κἂν εἰσέλθητε, ἐν αὐτῇ παραμένετε καὶ μὴ μεταβαίνετε ἀπὸ μονῆς εἰς μονήν.. Ὑμεῖς ἐκεῖθεν μὲ ἐκαλέσατε νὰ σᾶς ἐξυπηρετήσω πρὸς καιρὸν εἰς ὅ,τι εἴχετε ἀνάγκην, τῇ χάριτι δὲ Χριστοῦ.. πιστῶς ὑπηρέτησα τῇ μοναρχικῇ σας διαταγῇ ἐπὶ ἔτη πολλά. Νῦν, λοιπόν, δίκαιον εἶνε ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων καὶ ὠφέλιμον εἰς τὴν ὑμετέραν εὐσέβειαν νά μοι χαρισθῇ ἡ χάρις αὐτὴ ἔναντι πάντων τῶν προτέρων μου μόχθων καὶ τῆς πολυχρονίου δοκιμασίας ταύτης, ἣν ἂν δικαίως ἢ ἀδίκως ὑπέστην ὁ δίκαιος γινώσκει Κριτής, ὅστις καὶ ἀνταποδότω ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα του» [162]. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν τσάρον Ἰβὰν Βασίλειεβιτς Τρομερὸν γράφων—μετὰ τὴν ἐπίσημον ἀναγόρευσίν του εἰς τσάρον καὶ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας (16 Ἰαν. 1547)—τὴν αὐτὴν ἐπανελάμβανε θερμὴν παράκλησιν· «τολμῶ νὰ πέσω εἰς τοὺς αὐτοκρατορικούς σου πόδας ἵνα καθικετεύσω τὸ εὐσεβές σου κράτος ὅπως θεραπεύσῃ τὴν πολυχρόνιον τῆς ἀθλίας ψυχῆς μου ἀσθένειαν, ὅτι ἐστερήθην τῆς γαληναίας καὶ σωτηριώδους ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διαμονῆς, ἔνθα ἐπὶ δεκαετίαν ἐπόνησα σωματικῶς καὶ ψυχικῶς ἐπὶ τῇ ἐλπίδι νὰ ἀφήσω ἐκεῖ τὰ ἄθλιά μου ὀστᾶ. Ἄλλως τε δι' οὐδὲν ἄλλο εἶμαι ἀναγκαῖος τῇ εὐσεβεῖ καὶ διασήμῳ Μόσχᾳ· ὅ,τι ἐπεθύμει νὰ λάβῃ παρ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, τὸ ἔλαβεν ἤδη, τὸν σωτηριώδη, λέγω, καὶ ἀκένωτον θησαυρόν, τὴν εἰς τοὺς ρν' ψαλμοὺς σειρὰν ἑρμηνειῶν. Εὐδοκησάτω, λοιπόν, τὸ εὐσεβές σου κράτος νὰ ἀνταμείψῃ οὓς ὑπέστην κατὰ τὴν ἐνταῦθα διατριβήν μου πόνους διὰ τῆς λύσεως τῆς πολυχρονίου καὶ ἐπιβεβλημένης ἐνταῦθα παρακρατήσεώς μου, ἐπιτρέπων τὴν εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφήν. Ὅτι δίκαιον εἶνε καὶ προσῆκον καὶ σφόδρα ὠφέλιμον εἰς τὸ εὐσεβές σου κράτος νά μοι ἐπιδείξῃ ἔλεον καὶ με ἀφήσῃ νὰ ἀπέλθω ἐν εἰρήνῃ ὅθεν καὶ μὲ παρέλαβε δι' ἐπιστολῆς του ὁ

μονάρχης πατήρ σου καὶ κύριός μου μέγας δοὺξ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς πάσης Ρωσίας..· διότι πολὺ ἐκοπίασα καὶ πολλὰ ὑπέστην κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν μου μέχρις οὗ φθάσω ἐνταῦθα· ἐὰν δὲ συγκαταβαίνων μὲ ἀφίσῃς νὰ ἀπέλθω πρὸς τοὺς εὐχέτας σου πατέρας καὶ ἀδελφούς μου, πολλάς, πλείστας καὶ ἀρίστας εὐχὰς παρ' αὐτῶν θὰ καρπωθῇ τὸ εὐσεβὲς τῆς σῆς βασιλείας κράτος, ὅπερ ὁ πάντων βασιλεὺς καὶ Κύριος τηρείη εἰς ἀτελευτήτους αἰῶνας ἐν πάσῃ εἰρήνῃ καὶ ἰσχύϊ καὶ νίκαις ἐκλάμπροις κατὰ παντὸς ἐχθροῦ καὶ ὑπεναντίου..» [163].

Καὶ ἐν ἄλλῃ πρὸς τὸν αὐτὸν ἐπιστολῇ ἐπανελάμβανε τὴν παράκλησιν. Ὑπομιμνήσκων πρὸς τὸν νεαρὸν τσάρον ὅτι ἴδια γνωρίσματα τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ θεαρέστως βασιλευσάντων ὑπῆρξαν ἡ πρᾳότης, ἡ μακροθυμία, ἡ περὶ τῶν ὑπηκόων μέριμνα, ἡ εὐμένεια, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀγαθότης, ἡ εὐσπλαγχνία καὶ τῶν ἀδικουμένων ἡ φιλάνθρωπος προστασία, ὡς μαρτυροῦσι τὰ παραδείγματα τῶν Δαβὶδ μὲν καὶ Ἐζεκίου καὶ Ἰωσίου ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ μεγάλου δὲ Κωνσταντίνου, τοῦ Θεοδοσίου καὶ τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ Θεοδοσίου ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης, παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ τῷ χαρίσῃ τὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφήν· «χάρισαί μοι τῷ σῷ δούλῳ καὶ πτωχῷ πρὸς Θεὸν εὐχέτῃ σου τὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπάνοδον· διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Χριστοῦ ἀπόλυσόν με ἐν εἰρήνῃ ἐντεῦθεν, ἵνα καὶ ἐκεῖθεν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ φαιδρᾷ τῇ καρδίᾳ διακηρύττω καὶ ἀνυμνῶ τὴν ὑπερβάλλουσαν δόξαν τοῦ εὐσεβοῦς σου κράτους καὶ διανοίᾳ καθαρωτάτῃ καὶ γηθόμενος δεήσεις ἀναπέμπω ὑπὲρ τοῦ κραταιοῦ σου κράτους πρὸς τὸν οὐράνιον βασιλέα Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Θεόν σου. Ἄλλως τε εἰς οὐδὲν ἄλλο εἶμαι ἀναγκαῖος τῇ θεοφρουρήτῳ ρωσικῇ χώρᾳ, διότι ὅ,τι ἀπήτησε παρ' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου καὶ εὐτελοῦς, ἤδη ἔλαβεν. Ἄς λάβω, λοιπόν, καὶ ἐγὼ παρὰ τοῦ εὐσεβοῦς σου κράτους ὅ,τι ἐπιποθῶ· ἐπὶ πολλὰ ἤδη δυσάρεστα ἔτη κρατοῦμαι ἐνταῦθα καὶ στεροῦμαι τῶν ἐμῶν πατέρων καὶ ἀδελφῶν, παρ' οἷς ἐκ νεότητος ἐπόνησα καὶ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, ἵνα ἐκεῖ ἀποθέσω τὰ ὀστᾶ μου. Ἀπόδος με, εὐσεβέστατε τσάρε, τῇ τιμίᾳ μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βατοπεδίου· φαίδρυνον πνευματικῶς τοὺς ἐν αὐτῇ διαβιοῦντας ὁσίους μοναχούς, δούλους σου καὶ διαπύρους εὐχέτας· μὴ θελήσῃς ἐπὶ μᾶλλον νὰ καταθλίβῃς αὐτούς. Ἐκεῖ, εὐσεβέστατε αὐτοκράτορ, μεγάλη νῦν ὑπάρχει ἀνάγκη πολλῶν χρησίμων πρὸς κατάρτισιν καὶ διοργάνωσιν τῆς πολυανθρώπου μονῆς, ὅθεν καὶ ἀπαραίτητος τυγχάνει τοῖς ἐκεῖ ἡ ἐμὴ ἀναξιότης. Χάρισαί μοι αὐτοῖς, ἐπὶ πολλὰ ἤδη ἔτη ποθοῦσί με· πρόσδεξαι τὰς συγκινητικὰς αὐτῶν περὶ ἐμοῦ ἱκεσίας πρὸς τὸ σὸν θεοφρούρητον κράτος· πλήρωσον αὐτῶν τὴν δικαίαν ταύτην παράκλησιν, ἵνα καὶ αὐτῶν αἱ ὑπὲρ σοῦ πρὸς τὸν Ὕψιστον ἐκτενεῖς ἱκεσίαι εἰσακουσθῶσιν» [164].

Ἐκ παραλλήλου ὁ Μάξιμος παρεκάλει νὰ ἀρθῇ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς μεταλήψεως τῶν τιμίων Δώρων. «Ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου, ἅγιε δέσποτα —ἔγραφε πρὸς τὸν μητροπολίτην Μακάριον—ἀγαθύνθητι νά μοι παρασχεθῇ τῷ ἀχρείῳ δούλῳ σου τὸ δῶρον τῆς Μεταλήψεως, οὗτινος, ἀγνοῶ διατί, ἐστερήθην ἐπὶ δέκα καὶ ἑπτὰ ἤδη ἔτη..» [165]. Καὶ πρὸς τὸν Ἀντάσιεφ «ἐμὲ δέ, δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μὴ ἀφήσετε ἄνευ τῆς Μεταλήψεως· δὲν

ἐζήτησα κρίσιν· δὲν ζητῶ· ἔλεον ζητῶ· ἐπιδείξατε ἔλεον, ἵνα καὶ ὑμεῖς τὴν αὐτὴν χάριν λάβητε παρὰ τοῦ Σωτῆρος· κρίσις ἀνοικτίρμων ἔσται τοῖς μὴ ποιοῦσιν ἔλεον· αὐτὸ παρακαλῶ παρ' ὑμῶν»[166]. Ἀντιληφθεὶς ὅμως ὁ Μάξιμος ὅτι μάταιαι ἀποβαίνουσιν αἱ περὶ ἐπιστροφῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος παρακλήσεις του, ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ ἐφεξῆς εἰς τὴν περὶ ἄρσεως τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς Μεταλήψεως ἱκεσίαν· «δὲν ζητῶ πλέον νὰ ἀπολυθῶ εἰς τὸ τίμιον καὶ πολυπόθητον εἰς πάντας τοὺς ὀρθοδόξους Ἅγιον Ὄρος—ἔγραφε πρὸς τὸν φίλον του πρίγκηπα Πέτρον Σ̌ούισκιη— διότι γνωρίζω ὅτι ἡ παράκλησίς μου αὐτη δέν σας εἶνε εὐάρεστος· ἀλλὰ ζητῶ νά με ἀξιώσητε τῆς Μεταλήψεως τῶν παναχράντων καὶ ζωοποιῶν τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων, τῶν ὁποίων ἀπεκλείσθην ἤδη ἐπὶ 31 ἔτη, ἐκ τῆς πολυχρονίου δὲ στερήσεως αὐτῶν πᾶς ἀπρεπὴς διαλογισμὸς καὶ πᾶσα ἐπίθεσις τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν ἐπιβουλεύεται καὶ πολεμεῖ καὶ μολύνει διηνεκῶς τὸν ἔσω ἄνθρωπον.. Δότε μοι, σᾶς ἱκετεύω, ταύτην τὴν χάριν.., σώσατε ἀπολλυμένην ψυχήν.., δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ κτήσατε ἀνταπόδοσιν καὶ εὐλογίαν παρὰ Θεοῦ, ἄφετε τὴν κρίσιν τῷ πάντας δικαίως κρίνοντι..»[167].

Ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ λίαν διαφωτιστικὴ ἐπιστολή, τὴν ὁποίαν ὁ Μάξιμος ἀπέστειλεν ἐκ τῆς εἱρκτῆς του πρὸς τὸν ἐπ' ἴσης ἤδη περιωρισμένον ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ τέως Μόσχας Δανιήλ, ἐκδιωχθέντα τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου μετὰ τὸν θάνατον τῆς μεγάλης δουκίσης Ἑλένης (†1538) κατὰ τὰς περὶ τὸν θρόνον μεταξὺ τῶν πριγκήπων Ἰβὰν Μπιέλ̌σκιη καὶ Πέτρου Σ̌ούισκιη ἐμφυλίους διαμάχας. Ὁ Δανιήλ, προσκολληθεὶς εἰς τὴν μερίδα τοῦ πρώτου, ἐξεθρονίσθη βίᾳ ὑπὸ τῆς ἐπικρατησάσης μερίδος τοῦ δευτέρου καὶ ἐνεκλείσθη ἐξόριστος (2 II 1539) ἐν ᾗ εἱρκτῇ εἶχεν ὁ ἴδιος φυλακίσει τὸν Μάξιμον, ἐμπεσὼν εἰς ὃν δι' ἀμφοτέρους τοὺς ἐχθρούς του εἰργάσατο βόθρον, ἐν ᾧ καὶ διεβίωσε μέχρι τῆς τελευτῆς του (†1547). Ὁ μητροπολίτης Μακάριος, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὴν περὶ τῆς θείας Μεταλήψεως παράκλησιν τοῦ Μαξίμου, ἔγραφε πρὸς αὐτὸν διὰ τοῦ πρωτοσυγκέλλου του μοναχοῦ Ἀλεξίου, μεθ' οὗ καὶ χρηματικὸν ἀπέστειλε βοήθημα, «ἀσπαζόμεθα τὰ δεσμά σου ὡς ἑνὸς τῶν ἁγίων, ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ βοηθήσωμεν», διότι ὁ δήσας αὐτὸν Δανιὴλ εὑρίσκεται ἔτι ἐν τοῖς ζῶσι, μόνος δ' αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ νὰ λύσῃ[168]. Τούτου ἕνεκα ὁ Μάξιμος εἴτε ἐξ ἑαυτοῦ, εἴτε τῇ ὑποδείξει τοῦ Μακαρίου, ἀπεφάσισε νὰ γράψῃ πρὸς τὸν Δανιὴλ παρακαλῶν νὰ ἄρῃ τὴν ἀδίκως ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ ἀπαγόρευσιν, ἐλπίζων ὅτι ἡ πλήξασα καὶ αὐτὸν δοκιμασία θὰ εἶχεν ἁπαλύνει τὴν σκληροκαρδίαν τοῦ ἀμειλίκτου διώκτου του, θὰ ἐπετυγχάνετο δὲ ἡ συνδιαλλαγὴ καὶ θὰ ἤρετο τὸ μόνον ἐπιπροσθοῦν κώλυμα. Ἡ ἀπόπειρα ὅμως ἀπέβη ματαία, διότι ὁ Δανιὴλ ἀπήντησε πρὸς αὐτὸν μετ' ἀγανακτήσεως «οὐχὶ δι' ἀνυπακοήν τινα[169] σοὶ ἀπηγόρευσα τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, ἀλλὰ διὰ τὴν φθορὰν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων καὶ τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας, ὡς βλάσφημον, θείῳ ζήλῳ κινούμενος». Ὅθεν ὁ Μάξιμος, σφόδρα θλιβεὶς διὰ τὴν ἀπάνθρωπον ἀκαμψίαν τοῦ ἀδυσωπήτου διώκτου του, ἔγραψε πρὸς αὐτὸν τὸ δεύτερον, βεβαιῶν μὲν αὐτὸν περὶ τῆς ἑαυτοῦ ὀρθοδοξίας, παρα-

πέμπων δὲ εἰς τοῦ ἀδεκάστου Κριτοῦ τὴν κρίσιν, ἐὰν ἐξακολουθῇ νὰ τρέφῃ κατ' αὐτοῦ τὸ αὐτὸ ἀσίγητον πάθος τῆς ἐκδικήσεως. 'Εντολὴν ἔχομεν πάντες ὅσοι ὀφείλομεν νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς τὸν Θεὸν καὶ Σωτῆρα ἡμῶν 'Ιησοῦν Χριστὸν–ἔγραφεν ὁ Μάξιμος πρὸς τὸν ἐπ' ἴσης ἐγκάθειρκτον Δανιὴλ–νὰ εἰρηνεύωμεν πρὸς ἀλλήλους, οὐδὲ τὸ δῶρον δὲ δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἄν μὴ πρότερον διαλλαγῶμεν πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν, εἴρηται δὲ ὅτι μετὰ τῶν μισούντων ἤμην εἰρηνικός, καί, εἰ δυνατόν, μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύετε[170]. «Εἰς τούτους καὶ τοὺς τοιούτους λόγους ὑπείκων κἀγὼ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, ὡς χριστιανὸς εὐσεβὴς καὶ ἐξ εὐσεβῶν γεννηθεὶς γονέων καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ταύτης τῆς εὐσεβείας πολλὰ πολλάκις ἀγωνισθεὶς καὶ ὑποστάς, ὡς καὶ πᾶς ὀφθαλμὸς ἰδὼν γινώσκει, ἔκρινα δίκαιον νὰ πειράσω δι' ἀγαπητῶν μοι προσώπων τὴν σὴν σεβασμιότητα, ἁγιώτατε πάτερ καὶ δέσποτα κύριε Δανιήλ, ἵνα πληροφορηθῶ τί φρονεῖς περὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ. Ὅθεν πληροφορηθεὶς παρ' αὐτῶν ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ μηνύῃ κατ' ἐμοῦ ἡ ἱερά σου ψυχή, γράφω τὴν σύντομον ταύτην ἐπιστολὴν ὅπως θεραπεύσω τὴν βλαβερὰν διὰ τὴν ψυχήν σου πολυχρόνιον ταύτην οὐκ ἀγαθὴν περὶ ἐμοῦ γνώμην.. Καὶ χαρακτηρίζω αὐτὴν οὐχὶ ἀγαθὴν–ἐπεξηγεῖ περαιτέρω ὁ Μ.–διότι, ὡς οἶδεν ὁ μόνος καρδιογνώστης, οὐδὲν πονηρὸν ἢ βλάσφημον περὶ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως οὔτε διενοήθην, οὔτε ἔγραψα ἢ ἐδίδαξα, ὥστε νά με καταδικάσητε ὡς φθορέα τῶν ἱερῶν γραφῶν διά τινα μικρὰ λάθη μου, εὑρεθέντα ἐν μεταφράσει ὑπ' ἐμοῦ γενομένῃ· περὶ αὐτῶν, ἄλλως τε, ἤδη ἔδωκα ἐξήγησιν εἰς τὴν ἱερὰν ὑμῶν σύνοδον, ὅτι ταῦτα προῆλθον οὐχὶ ἐξ αἱρέσεως, οὔτε ἐκ δολιότητος–μάρτυς μου ὁ Θεός–, ἀλλ' ἐξ ἄλλης τινὸς αἰτίας, ἐκ λήθης δῆλα δή, ἢ ἐκ θλίψεως, ταραξάσης τότε τὸν νοῦν μου, ἢ καὶ ἐξ ὑπερβαλλούσης ἴσως οἰνοποσίας.. Οὐ μόνον δὲ ἀπήντησα τότε ἁπλῶς, ἀλλὰ καὶ τρὶς προσπεσὼν ἐνώπιον τῆς ἁγίας ὑμῶν συνόδου ἐζήτησα συγγνώμην διὰ τὰ ἐξ ἀγνοίας λάθη ἐκεῖνα. 'Η σεβασμιότης σας ὅμως, ἀγνοῶ κατ' εἰσήγησιν τίνος, ἀντὶ συγγνώμης καὶ ἐλέου, πάλιν δεσμά μοι κατέγνω, καὶ πάλιν ἐνεκλείσθην ἐν φυλακῇ καὶ εἰς παντοίας ὑπεβλήθην κακώσεις. 'Ο δίκαιος Κριτής, ὁ θέλων πάντας ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, ὁ παραχωρήσας μοι θλίψεις τοιαύτας διὰ τὰς πολλὰς καὶ μεγάλας μου ἁμαρτίας καὶ οὐχὶ δι' αἵρεσιν ἢ βλασφημίαν τινά, γινώσκει, ὡς παντογνώστης καὶ μόνος καρδιογνώστης, ὅτι δὲν ψεύδομαι ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ ὑμῶν τῶν κυρίων μου. Χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ καὶ ἀγαθότητι αὐτοῦ τηρῶ καὶ ἄχρι τῆς σήμερον ἐτήρησα τὰ ὀρθὰ αὐτοῦ δόγματα τῆς πατροπαραδότου ἡμῶν πίστεως, αὐτὸς δὲ ἀξιῶσαι με καὶ μέχρις ἐσχάτης μου ἀναπνοῆς νὰ τηρήσω αὐτὰ ἐν τῇ πίστει ἐμμένων.. Διὰ τὴν τήρησιν δ' ἀκριβῶς τῆς πίστεως πολλάκις πολλαχοῦ ἠγωνίσθην καὶ οὐδαμῶς ἠτιμάσθην, καὶ δὴ ἀντιταχθείς, κατὰ τῶν λατίνων, δεινῶν τὴν γνῶσιν τῶν Γραφῶν καὶ τὴν θύραθεν. Μάρτυρες τῆς ἀντιλατινικῆς μου δράσεως πρόκεινται τὰ συγγράμματά μου, οὐ μόνον δὲ κατὰ τῶν λατίνων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν κακοδόξων καὶ ἀπειθῶν ἑβραίων καὶ κατ' αὐτῶν τῶν τέως, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ νῦν, διδασκάλων μου ἑλλήνων, ὡς καὶ κατὰ τῆς ἀσεβεστάτης καὶ δαιμονικῆς πλάνης τοῦ ἐπονειδίστου

Μωάμεθ, αἱρεσιάρχου τῶν ἰσραηλιτῶν. Ἐκ τῶν ἔργων μου τούτων εὔκολον εἶνε νὰ πληροφορηθῆτε τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων μου, ὅτι οὐδὲν εἶπον βλάσφημον κατὰ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς θρησκείας.

«Ἄλλως τε τίνα θὰ ἤλπιζον σωτηρίαν ἐκ τῶν πολλῶν μου θλίψεων τούτων καὶ τῶν μοναχικῶν ράσων καὶ ἀγώνων, ἐὰν ἐφωρώμην μυστικῶς τοιαῦτά τινα φρονῶν, ἐξομοιούμενος πρὸς τὸν μωρὸν ἐκεῖνον, ὅστις ᾠκοδόμησε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἄμμον [171], καὶ ἦν ἡ πτῶσις αὐτῆς μεγάλη, ἢ πρὸς τὸν σωρεύσαντα ξύλα, ἄχυρα καὶ καλάμην ἐπὶ θεμελίων σοφοῦ ἀρχιτέκτονος, ἵνα τὸ ἔργον μου ἀναλωθῇ ὑπὸ τοῦ πυρὸς καὶ οὕτω τύχω τῆς αἰωνίου καταδίκης, ἐκπίπτων τοῦ θριάμβου τῶν ὀρθοδόξων καὶ λεία τῶν ἀλωπέκων γενόμενος. Ἀλλὰ παρακαλῶ τὴν ἄπειρόν σου ἀγαθότητα, φιλάνθρωπε Δέσποτα,.. μή μοι παραχωρήσῃς τοῦτο, ἀλλ' ὡς ἐπέτρεψας .. μέχρι καὶ τοῦ νῦν νὰ διατελῶ ἐντὸς τοῦ θριγκοῦ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως, οὕτω ἀξίωσον ἕως ἐσχάτων νὰ παραμένω ἐν αὐτῇ ἀκλόνητος.. Διότι σὺ γινώσκεις, Δέσποτα, πόσον ἐκ νεότητός μου ἠγάπησα αὐτὴν καὶ ἀγαπῶ ἐξ ὅλης μου ψυχῆς.. Πρὸς τὴν σὴν δὲ σεβασμιότητα τοῦτο λέγω: παρακαλῶ σε, τιμιώτατε πάτερ, εὐδόκησον νὰ ἐνωτισθῇς τοῦ ἐπιτάττοντος —«μηδενὶ κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀποδιδόναι» καὶ πάλιν «μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ νίκα ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακόν» [172]. Γινώσκω καὶ ἐνθυμοῦμαι καλῶς, πόσον ἐλύπησα τὴν ἱεράν σου ψυχήν, δὶς καὶ τρὶς μὴ ὑπακούσας σοι ὅταν τότε μὲ διέτασσες, διὸ καὶ ἡ σεβασμιότης σου μοὶ ὑπέμνησε τοῦτο μετ' ἀγανακτήσεως ὑπὸ σοῦ κρινομένῳ ἐπὶ συνόδου. Διότι τότε μοὶ εἶπες «σὲ εὗρηκαν αἱ ἁμαρτίαι σου, ἄθλιε, διότι ἠρνήθης νὰ μοῦ μεταφράσῃς τὸ ἱερὸν βιβλίον τοῦ μακαρίου Θεοδωρήτου». Περὶ τῆς παρακοῆς μου ταύτης ἀπαντῶ ἐν ἀληθείᾳ πρὸς τὴν σὴν σεβασμιότητα, ὅτι δι' οὐδένα ἄλλον λόγον σὲ παρήκουσα, εἰ μὴ μόνον διότι ἡ τοιαύτη μετάφρασις θὰ ἀπέβαινε πρόσκομμα καὶ σκάνδαλον εἴς τινας ὀρθοδόξους ἀπὸ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἐπιστολῶν τοῦ ἡγέτου τῶν ἀρειανῶν καὶ μακεδονιανῶν καὶ ἄλλων αἱρεσιαρχῶν πρὸς ὁμόφρονας αὐτῶν, ἐν αἷς ἐξαίρεται ἡ ἀσεβὴς αὐτῶν ἐπίνοια, δυσφημεῖται δὲ καὶ ὑποτιμᾶται τὸ εὐσεβὲς καὶ ὀρθὸν δόγμα τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς πίστεως. Διὰ τοῦτο σὲ παρήκουσα τότε, φοβηθεὶς τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν ἀσθένειαν ἐνίων εὐσεβῶν ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν τῶν οἱωνδήποτε γραφομένων, μὴ γένωμαι δ' οὕτω πρόξενος σκανδάλου διὰ τῆς μεταφράσεως καὶ ἀντὶ εὐλογίας περιπέσω εἰς αἰωνίαν κατάκρισιν, οὐαὶ γὰρ τῷ ἀνθρώπῳ, δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται [173]. Σὺ ὅμως, ὡς διδάσκαλος μυστηρίων καὶ οἰκονόμος τῶν μυστηρίων τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ζηλωτὴς τῶν οὐρανίων σκηνωμάτων καὶ μαθητὴς τοῦ γλυκυτάτου Ἰησοῦ, τοῦ λέγοντος «μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ» [174], λῦσον τὴν πολυχρόνιον κατ' ἐμοῦ ὀργὴν καὶ δεῖξόν μοι τῷ πτωχῷ τὴν ἱερὰν ἀγάπην, στοιχῶν τῷ ὑψίστῳ Κριτῇ τῷ εἰπόντι «οὐ λέγω σοι ἕως ἑπτάκις, ἀλλ' ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτά» [175], καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ «οὕτω καὶ ὁ Πατήρ μου ὁ ἐπουράνιος ποιήσει ὑμῖν, ἐὰν μὴ ἀφῆτε ἕκαστος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν καρδιῶν ὑμῶν τὰ παραπτώματα αὐτῶν» [176]. Φοβερὸς ὁ λόγος οὗτος καὶ ἡ ἀπάντησις, τιμιώτατε πάτερ

καὶ δέσποτα, καὶ ἄξιος πάσης ὑφ' ἡμῶν τηρήσεως. Ἐάν, λοιπόν, ἥμαρτόν σοι ἐκ παρακοῆς, καὶ περὶ αὐτοῦ μετάνοιάν σοι προσάγω, συγχώρησόν μοι, δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἵνα καὶ σὺ αὐτὸς τῆς αὐτῆς ἀξιωθῇς χάριτος καὶ εὐλογίας, ἐφ' ὅσον καὶ σύ, ὡς ἄνθρωπος, ἔνοχος εἴς τι πάντως τυγχάνεις ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, «οὐδεὶς γὰρ καθαρὸς ἀπὸ ρύπου», λέγει ἡ Γραφή, «ἐὰν καὶ μία ἡμέρα ὁ βίος αὐτοῦ» [177]. Ἂν δὲ ἡ σεβασμιότης σου ἀγανακτοῦσα κατ' ἐμοῦ λέγῃ: οὐχὶ δι' ἀνυπακοήν τινα, ἀλλὰ διὰ φθορὰν ἐκκλησιαστικῆς τινος λέξεως καὶ τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας, κατὰ ζῆλον Θεοῦ, σὲ ἀπέκλεισα τῆς μεταλήψεως τῶν παναχράντων θείων Μυστηρίων ὡς βλάσφημον, εἰς ταῦτα, ἅγιε δέσποτα, ἀποκρίνομαι καὶ πάλιν πρὸς τὴν σεβασμιότητα σου: μάρτυς ὑμῖν καὶ ἐμοὶ αὐτὸς ὁ πάντων ἀδέκαστος Κριτής, ὅτι, ὡς καὶ προεῖπον, οὐδὲν οὐδαμῶς ὑπ' ἐμοῦ τοιοῦτό τι ἐτολμήθη ἐκ πονηρίας, οὔτε τότε, οὔτε καὶ νῦν, καὶ ἐρρέτω ἀπ' ἐμοῦ τοιαύτη κακόνοια. Ἀνάγνωτε μετὰ χριστομιμήτου πραότητος τὴν ἣν ἔγραψα ἀπάντησιν περὶ τῆς ἐν ἐμοὶ ζώσης ὀρθοδόξου πίστεως καί, πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν κατανοήσαντες, λύσατε τὴν κατ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ πολυχρόνιον ὀργήν· ἂν δέ, καίπερ κατανοήσαντες πᾶσαν τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀλήθειαν, μὴ ἀγαθυνθῆτε νά μοι ἐπιδείξητε ἱερὰν ἀγάπην, ἀλλ' ἐξακολουθῆτε νά με κρατῆτε ἀποκεκλεισμένον τῶν θείων Μυστηρίων, ἐγὼ πλέον θὰ σιωπήσω, ἂς ἠχήσῃ δὲ ἀδιστάκτως ἡ θεία φωνὴ «ὁ μὴ ὢν μετ' ἐμοῦ, κατ' ἐμοῦ ἐστιν, καὶ ὁ μὴ συνάγων μετ' ἐμοῦ, σκορπίζει» [178]. Τίς δὲ ὁ σκορπίζων, εἰ μὴ ὁ ἀφρόνως ἀφορίζων τοῦ Χριστοῦ τοὺς πιστοὺς αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόγνωσιν καὶ ἄβυσσον ἀπωλείας ἐξωθῶν αὐτούς, ὑπὲρ ὧν Χριστὸς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσῃ; [179] Ἂν δέ τις ἐξ ὑπερβολικῆς σκληροκαρδίας, ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς αὐταρεσκείας ἡττώμενος, ἀφορίζῃ ἀπ' αὐτοῦ τοὺς εἰς αὐτὸν ὀρθῶς πιστεύοντας καὶ ἐλπίζοντας τῇ χάριτί του σωθῆναι, τί ἄλλο θὰ ἀκούσῃ τότε παρ' αὐτοῦ, εἰ μὴ τὸ «δοῦλε πονηρέ, πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφῆκά σοι, ἐπεὶ παρεκάλεσάς με· οὐκ ἔδει καὶ σὲ ἐλεῆσαι τὸν σύνδουλόν σου, ὡς καὶ ἐγὼ σὲ ἠλέησα; Καὶ ὀργισθεὶς ὁ κύριος αὐτοῦ παρέδωκεν αὐτὸν τοῖς βασανισταῖς, ἕως οὗ ἀποδῷ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ» [180]. Καὶ ἐγὼ μὲν ἐπετέλεσα τὸ διαταχθὲν ἡμῖν ὑπὸ πασῶν τῶν ἁγίων Γραφῶν, εἰρηνεύσας ἐμαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ σοῦ ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ ἐν λόγοις ἀληθείας, ὡς μόνος ὁ καρδιογνώστης γινώσκει· σὺ δέ, κατηγορῶν με, ὀργίζεσαι κατ' ἐμοῦ ματαίως, ὡς αὐτός, δέσποτά μου, θὰ ἴδῃς, ὅταν σταθῶμεν ἀμφότεροι ἐνώπιον τοῦ φοβεροῦ καὶ ἀδεκάστου Κριτοῦ, λόγον ἀποδώσοντες ἑκάτερος περὶ ἑαυτοῦ. Σοὶ λέγω ὅμως περὶ τούτου ὅτι μάτην μὲ κατέκρινας ἐπὶ αἱρέσει καὶ μὲ ἀπέκλεισας τῆς μεταλήψεως τῶν θείων Μυστηρίων. Ὡς πρὸς δὲ τὰ λοιπά μου πολλὰ καὶ ἀμέτρητα ἁμαρτήματα, οὐδὲ τὸ στόμα μου δύναμαι νὰ ἀνοίξω· δὲν πρέπει ὅμως ν' ἀπελπισθῶ, ἀλλ' ἐλπίζω εἰς τὸ ἄμετρον τοῦ Θεοῦ ἔλεος νὰ πράττω πάντοτε τὸ ἀγαθόν, εἴη δὲ αὐτοῦ τὸ ἔλεος ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀμήν. [Σὲ δὲ τὸν ἐμὸν δεσπότην ἐδαφιαίως προσκυνῶ ὁ ἁμαρτωλότατος μοναχὸς Μάξιμος ἁγιορείτης] [181].

Ἀλλ' οὔτε τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ Μαξίμου ἔφερεν ἀποτέλεσμα [182],

ὡς δ' εἰκάζεται, οὐδὲ μετὰ τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ ἐγκαθείρκτου Βασσιανοῦ συνεφιλιώθη ὁ ἄτεγκτος μητροπολίτης, παρὰ τὴν καὶ αὐτὸν πλήξασαν συμφοράν. Φαίνεται ὅτι ὁ Δανιήλ, φοβηθεὶς μή, μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς θείας Μεταλήψεως, ὁ Μάξιμος ἀναθαρρήσας ἀξιώσῃ ἀναθεώρησιν τῆς δίκης, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἐνδεχόμενον ἦτο νὰ δικαιωθῇ ἐν τῇ μετὰ τὴν ἐκθρόνισίν του νέα καταστάσει πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, κατ' ἀκολουθίαν δὲ νὰ ἀποδοκιμασθῇ ἢ καὶ ἐνοχοποιηθῇ αὐτὸς οὗτος ὁ Δανιήλ, ἠρνήθη νὰ ἐπιδείξῃ συγκατάβασιν, ὑπέδειξε δ' εἰς τὸν Μάξιμον ὅτι πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ποθουμένου οὐδὲν ἄλλο ἀπομένει ἢ νὰ ὑποκριθῇ τὸν βαρέως νοσοῦντα, ὁπότε κανονικῶς ἐπιβάλλεται ἡ παροχὴ τῆς θείας Μεταλήψεως[183]. Ὁ Μάξιμος, ἀποτυχὼν καὶ ταύτην τὴν φορὰν νὰ κάμψῃ τὸν σκληροτράχηλον ἀρχιερέα, ἀπηυθύνθη πάλιν πρὸς τὸν Μακάριον· «διατί—λέγει—μοὶ ἀπαγορεύουν τὴν Μετάληψιν φανερῶς καὶ ἐνώπιον πάντων τῶν ἀνθρώπων, ἐπιτρέπουν δὲ αὐτὴν μυστικὰ καὶ προφάσει ψευδοῦς ἀσθενείας· ἐγὼ ὅμως παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν ὁσίων πατέρων δὲν ἐδιδάχθην νὰ μεταλαμβάνω τῶν θείων Μυστηρίων λάθρα καὶ ψευδῶς»· ἐδήλωσε δ' ὅτι δὲν ζητεῖ (νέαν) δίκην, ἀλλ' εὐσπλαγχνίαν καὶ ὅτι, ἂν τὸν κατὰ Θεὸν καὶ κατὰ ἀλήθειαν δεθέντα δὲν δύναται νὰ λύσῃ ἐφ' ὅσον ἔτι ὁ δήσας ζῇ, τὸν ἀδίκως ὅμως καὶ ἐξ ἐμπαθείας καὶ ἀλόγου ὀργῆς δεθέντα οὐ μόνον νὰ λύσῃ δύναται, ἀλλὰ καὶ οὐδὲ δύναμιν ἔχει νὰ δέσῃ[184]· ὑποβάλλων δ' εὐχαριστίας πρὸς τὸν Μακάριον ὡς πληροφορηθεὶς πόσον ἐπαινεῖ τὰ συγγράμματά του καὶ παρακαλῶν νὰ τῷ τὰ ἀποστείλῃ, δηλοῖ ὅτι πράττει τοῦτο εὐχαρίστως, ὡς, ἄλλως τε, προσφέρει τὰ ἔργα του πρὸς πάντας τοὺς ζητοῦντας αὐτά, προσθέτει δὲ ὅτι στέλλει πρὸς αὐτὸν δέκα τετράδια δογματικοῦ καὶ ψυχωφελοῦς περιεχομένου διὰ τοῦ ὑπηρέτου τοῦ μητροπολίτου Ἀνδρέου. Ἐκφράζων δ' εἶτα τὴν λύπην του διότι δὲν τῷ ἐπετράπη ἡ εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπάνοδος καὶ τὸν ἐστέρησαν τῶν βιβλίων του, ὡς καὶ διὰ τὰς ἃς ὑφίσταται ἄλλας βιωτικὰς στερήσεις, ἐκπλήττεται ἐπὶ τῷ ὅτι ὁ Μακάριος, ὁ τοσαύτην κεκτημένος ἐξουσίαν καὶ τοσούτων ἐγκαθείρκτων τὴν ἀπόλυσιν ἐπιτυχών, δὲν δύναται νὰ τὸν βοηθήσῃ. «Δέσποτά μου—γράφει ὁ Μ.—γενηθήτω τὸ θέλημα Κυρίου τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ σόν. Ἐγὼ δὲν ζητῶ τὴν εἰς Μόσχαν ἐπιστροφὴν καὶ ἐκεῖ ἐγκαταβίωσιν· ἡ φροντίς μου εἶνε περὶ τῆς Μεταλήψεως, ἥτις τοῖς πᾶσιν ἁπλῶς παρέχεται· οὐδὲ σύνοδον ζητῶ, ἀλλὰ μόνον οἶκτον καὶ φιλανθρωπίαν»· μνησθεὶς δὲ σειρᾶς ὅλως παραδειγμάτων ἐκ τῆς ζωῆς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καταλήγει: «τοιουτοτρόπως καὶ ἐγὼ ἐδοκιμάσθην, πεσὼν ἐκ τῆς ἀδίκου ὀργῆς τοῦ Δανιήλ· μὴ στησάτω αὐτῷ ὁ Θεὸς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην»· ἀναφέρων δὲ περιπτώσεις μεσιτείας κληρικῶν ἐνώπιον τῶν βασιλέων, παρακινεῖ τὸν Μακάριον νὰ μιμηθῇ τὸ παράδειγμά των. Πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλον δὲ τοῦ Μακαρίου Ἀλέξιον γράφων, παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ ἀναγνώσῃ τὴν πρὸς τὸν μητροπολίτην ἐπιστολήν του, ἀνακοινοῖ ὅτι ἀπέστειλε πρὸς τὸν μέγαν κυριάρχην (:τὸν μέγαν δοῦκα) τετράδιον ἐξ 27 κεφαλαίων «ἐπιμελῶς ὑπ' ἐμοῦ γραφέν», παρακαλεῖ πάλιν περὶ τῆς Μεταλήψεως καὶ περὶ ἀποστολῆς αὐτῷ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου Γρη-

γορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ τῆς ἑρμηνείας, εὐχαριστεῖ τὸν διάκονον Βασσιανὸν διὰ τὸ ἀποσταλὲν πρὸς αὐτὸν βοήθημα, ἀναφέρει λεπτομέρειαν περὶ τοῦ μοναχικοῦ του σκούφου καὶ θεωρεῖ ἐπάναγκες νὰ προσθέσῃ καὶ πρὸς αὐτὸν «δίκην οὔτε ἐζήτησα, οὔτε ζητῶ, ἔλεον ζητῶ, ἔλεον δείξατέ μοι, ἵνα καὶ ὑμεῖς παρὰ τοῦ Σωτῆρος τῆς αὐτῆς τύχετε χάριτος..» [186].

Παρὰ τὰς δυσκολίας ταύτας, φαίνεται ὅτι, ἐπὶ τέλους, εἴτε ὁ Δανιὴλ πιεσθεὶς ὑπὸ τοῦ Μακαρίου ἦρε τὴν ἀπαγόρευσιν, εἴτε ὁ Μακάριος προέβη εἰς τὸ διάβημα τοῦτο ἐξ ἑαυτοῦ, οὕτω δ' ὁ Μάξιμος χαίρων μετελάμβανε τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων μεθ' ὁλόκληρον δωδεκαετίαν (1543). Ὁ ἕτερος ὅμως τῶν πόθων τοῦ Μαξίμου ἐπέπρωτο νὰ μὴ ἱκανοποιηθῇ, παρὰ τὰς κολοσσιαίας αὐτοῦ προσπαθείας. Εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν αἱ τόσον συγκινητικαὶ αὐτοῦ πρὸς τὸν τσάρον, τὸν μητροπολίτην καὶ τὴν βογιαρικὴν δούμαν ἀναφοραὶ καὶ τῶν πατριαρχῶν ἡ τόσον ἰσχυρὰ μεσολάβησις· ἡ γνωστὴ ρωσικὴ τότε πολιτικὴ τῆς ἐκ παντὸς τρόπου καὶ κατὰ κατάφωρον ἀντίφασιν πρὸς ρητὰς ἡγεμονικὰς περὶ τοῦ ἐναντίου διαβεβαιώσεις αὐθαιρέτου κατακρατήσεως τῶν ὁπωσδήποτε ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἐν Ρωσίᾳ διαβιωσάντων πολλῷ μάλιστα κατίσχυεν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Μαξίμου. Ἡ ἱστορία τῶν κατὰ καιροὺς εὑρεθέντων ἐν Ρωσίᾳ ξένων ἀναφέρει ἱκανὰ παρόμοια παραδείγματα [186], ἀλλ', ὡς ἤδη καὶ ἐν τοῖς ὄπισθεν ἐσημειώθη, ἡ περίπτωσις τοῦ Μαξίμου συνέβη νὰ ἦνε ἡ περισσότερον τῶν λοιπῶν διὰ τοὺς ρώσους ἐπίφοβος. Τοῦτο δέ, διότι ἐν Ρωσίᾳ ἐγνωρίσθη ὡς πρόσωπον ἐξαιρετικῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀξίας, μάλιστα δὲ μετὰ τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ τόσον θερμὸν διαφέρον τεκμηριοῦσαν μεσολάβησιν τῶν πατριαρχῶν καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἥτις προσέδιδεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Μαξίμου σημασίαν ἔτι μεγαλειτέραν· ἐξ ἄλλου δέ, κρατηθεὶς ὁ Μάξιμος ἐπὶ τόσον πολλὰ ἔτη ἐν Ρωσίᾳ, ὡς ἐκ τῆς ὅλως εἰδικῆς θέσεως καὶ ἀποστολῆς του εἰσέδυσε βαθύτατα εἰς αὐτὰ τὰ ἄδυτα τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ρωσικῆς ζωῆς καὶ ἀνέγνωσεν εἰς αὐτὰς τὰς μυχίους πτυχὰς τῶν παραγόντων πάσης ἐν αὐτῇ κινήσεως· ἐπὶ πᾶσιν ὅμως τούτοις—τὸ καὶ σπουδαιότατον—ὑπέστη ἀδίκως μαρτύρια ἀφόρητα παρ' αὐτῶν τῶν ἰθυνόντων τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας, ἀνάλογα πρὸς τὰς βασάνους τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Ἀπέμεινε, λοιπόν, ὁ Μάξιμος ἐν Ρωσίᾳ ἰσόβιος ἐν δεσμοῖς νοσταλγός. Διότι, «ἀλλοίμονον!. Ἂν ἤδη τῷ 1525 εἶχεν ἀποφασισθῇ νὰ μὴ ἐπιτραπῇ ἡ ἀναχώρησις αὐτοῦ ἐκ Ρωσίας, διότι, «ὡς ἄνθρωπος ἔξυπνος, μαθὼν τὰ καλά μας καὶ τὰ κακά μας, ὅταν φθάσῃ ἐκεῖ (εἰς Ἑλλάδα) θὰ εἴπῃ τὰ πάντα», ἔτι μᾶλλον δὲν θὰ ἐπετύγχανε τὴν ἐπιστροφὴν ἀφοῦ εἶχε ζήσει ἐν Ρωσίᾳ ἐπὶ εἴκοσιν ἔτι ἔτη διὰ νὰ πληροφορηθῇ ἐντελέστατα περὶ πάντων τῶν κακῶν, καὶ ἀφοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τί ἦσαν δι' αὐτὸν αὐτὰ τὰ 20 ἔτη, ὑπῆρχε πᾶς πλήρως δεδικαιολογημένος φόβος πάντα τὰ κακὰ ταῦτα νὰ διακηρύξῃ πρὸς αἶσχος ὅλου τοῦ κόσμου» [187]. Τόσον ἦσαν πεπεισμένοι περὶ τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐν Ρωσίᾳ πρόσωπα καὶ πράγματα ἄγαν πικρᾶς πείρας, ἣν ὁ Μάξιμος ἀπεκόμισεν ἐκ τῆς τραγικῆς του ταύτης περιπετείας. Ὅθεν ἀναγκασθεὶς νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν θλιβερὰν αὐτοῦ μοῖραν, περιωρίζετο νὰ παραμυθῇ ὁ Μάξιμος ἑαυτὸν γράφων «μὴ

λυπῆσαι, μὴ θλίβεσαι καὶ μὴ στενοχωρῆσαι δι' αὐτοὺς (: τοὺς ρώσους) φίλη ψυχή, πάσχουσα ἀδίκως· μᾶλλον σοὶ προσήκει νὰ δεχθῆς τὰ παρ' αὐτῶν ἀγαθά, διότι ὠφελήθης παραθεῖσα εἰς αὐτοὺς τράπεζαν πλήρη ἁγίου Πνεύματος· τὴν πατερικήν, λέγω, ἑρμηνείαν τῶν θεοπνεύστων ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ, μεταφράσας αὐτὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρωσικήν, ὡς καὶ ἄλλα βιβλία ψυχωφελῆ· τούτων ἄλλα μὲν μετέφρασας, ἄλλα δέ, παρὰ πολλὰ περιέχοντα ψεύδη, ἐστερέωσας δι' ἄλλων φράσεων ἐν κάλλει καὶ ἀληθείᾳ. Μᾶλλον εὐχαρίστει τὸν Δεσπότην σου καὶ αἴνει καὶ δόξαζε αὐτὸν συνετῶς, ὅτι χάριν αὐτοῦ ἠξιώθης διὰ τῶν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ μικρῶν τούτων θλίψεων νὰ ἀποδώσῃς σὺν τόκῳ τὸ ὅλον χρέος καὶ πολλά, ὅσα ὤφειλες εἰς αὐτούς, τάλαντα. Πρόσεχε μὴ μνησικακήσῃς, ἀλλὰ μᾶλλον ἐμπλήσθητι θείας χαρᾶς, ἵνα μὴ δι' ὑπερβάλλουσαν ματαιότητα βασανίζησαι καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· μᾶλλον χαῖρε καὶ προσπάθει νὰ ἔχῃς εἰρηνικὴν καὶ εὐγνώμονα καὶ τιμίαν ζωήν, δι' ἧς δοξάζεται ἡ οὐράνιος βασιλεία, ἧς ἰσαξία οὐδὲν ὑπάρχει. Ἂν οὕτω καθοπλίζεσαι πάντοτε καὶ πειρᾶσαι νὰ εὐαρεστῇς τῷ Δεσπότῃ σου, χαῖρε καὶ ἀγάλλου, ὡς ὁ Κύριός σου ἐντέλλεται, τὸ δὲ ἀνταπόδομά σου ἔσται μέγα ἐν οὐρανοῖς» [188].

Μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Δανιὴλ ὁ Μάξιμος διεβίου ἐγκάθειρκτος καὶ ἁλυσόδετος ἐν τῇ φυλακῇ τῆς μονῆς Ὀτρότσι τῆς Τβέρ, εἶτα δ' εὑρίσκομεν αὐτὸν λελυμένον τῶν ἁλύσεων καὶ κινούμενον ἐλευθέρως, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς τῆς μονῆς ὡς καὶ οἱ λοιποὶ αὐτῆς μοναχοὶ καὶ πάντοτε ἀπροΐτον ἐκ τοῦ περιβόλου της. Καίτοι οὐδαμόθεν ἐσώθη πληροφορία περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς ἐπιτραπείσης εἰς αὐτὸν μεγάλης ταύτης ἀνακουφίσεως, ἐν τούτοις ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν τῇ πρὸς τὸν πρίγκηπα Πέτρον Σιούισκιη γραφείσῃ τῷ 1542 ἐπιστολῇ κατ' αὐτοὺς τοὺς πρώτους μῆνας τῆς μητροπολιτείας τοῦ Μακαρίου (1542) οὐδεμίαν διατυποῖ παράκλησιν περὶ ἀπαλλαγῆς αὐτοῦ ἀπὸ τῆς εἱρκτῆς, συνάγεται μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἡ ἐλευθερία αὕτη τῷ παρεχωρήθη ἀμέσως μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ Δανιήλ, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ μητροπολίτου Ἰωάσαφ (1539–1541), ὅστις οὔτε εἰς τοὺς ἰωσηφίτας ἀνῆκε, καὶ εἰς τοὺς θαυμαστὰς τοῦ Μαξίμου συγκατελέγετο. Βαθὺν σεβασμὸν καὶ συμπάθειαν πρὸς τὸν Μάξιμον ἐπέδειξε καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν ὑπὸ τῶν διαμαχομένων τῆς πολιτικῆς κονίστρας ἐκβληθέντα τοῦ θρόνου Ἰωάσαφ Μακάριος (1542–1563), πολλάκις, ὡς εἴδομεν, ἐπικοινωνήσας πρὸς αὐτὸν καὶ ἐντρυφήσας ἐν ταῖς συγγραφαῖς του, ὧν ἄλλας μὲν ἤδη ἐγίνωσκε [189], καὶ τὰς νεωτέρας δ' ἐζήτει παρ' αὐτοῦ διὰ τοῦ πρωτοσυγκέλλου του Ἀλεξίου, δι' οὗ τῷ ἀπέστελλε καὶ χρηματικὰ βοηθήματα, ἐσημειώσαμεν δὲ ἤδη πόσην εὐμένειαν ἐπεδαψίλευσεν εἰς τὸν Μάξιμον καὶ ὁ ὑφ' ὃν ἐτέλει ἡ μονὴ ἐπίσκοπος Ἀκάκιος, πρὸς ὃν πάντοτε διὰ τοῦτο ὡμολόγει βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην. «Μὲ εὐηργέτησεν ὁ δεσπότης (Ἀκάκιος)–ἔγραφε πρὸς τὸν ἐκ προσώπου καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀκακίου ἐπισκέπτην ἔμπιστον διάκονόν του «ἀδελφὸν Γρηγόριον»–μὲ ἀνεκούφιζε μετὰ πάσης ἐπαρκείας ἐπὶ ἔτη πολλά, ἄς με εὐεργετῇ καί με σκέπῃ μέχρι τέλους ἐν Θεῷ, ἵνα καὶ αὐτὸς τύχῃ ἀνταποδόσεως» [190]. Πρὸς δὲ τὸν Μακάριον γράφων

ἅμα τῇ ἀναρρήσει του εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Μόσχας, παρεκάλει νὰ μὴ ἐκλάβῃ ὡς κολακείαν ὅσα ἐγκωμαστικὰ λέγει περὶ αὐτοῦ ὡς «ζηλωτοῦ τῶν θεοπνεύστων καὶ.. ἰσαποστόλων ἱεραρχῶν», «διὸ καὶ παρ' ἄλλων μὲν πολλῶν ἤκουσα καὶ ἀκούω τοιούτους περὶ τῆς σεβασμιότητός σου ἐπαίνους, μάλιστα δὲ παρ' αὐτοῦ τοῦ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου Τβέρης προστάτου μου 'Ακακίου, διαπρυσίου τῶν ἀρετῶν σου κήρυκος..· οὐδέποτε δὲ θὰ παύσω εὐγνωμονῶν τὴν σεβασμιότητά σου διὰ τὴν ἄπειρόν σου πρὸς ἐμὲ ἀγαθότητα..» [191].

Τοιαύτης τυχὼν ἀνέσεως ἠδύνατο ὁ Μάξιμος νὰ ἐπιδίδηται εἰς τὸ συγγραφικὸν ἔργον καὶ νὰ ἀνταποκρίνηται πληρέστερον πρὸς τὰς παρακλήσεις τῶν πρὸς αὐτὸν ἀποτεινομένων πρὸς ἐπίλυσιν παντοίων ἀπόρων ἢ ἐξαίτησιν ποικίλης πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς στηρίξεως καὶ βοηθείας.

5. Αἱ συγγραφαὶ τῆς εἱρκτῆς.

Ἑρμηνευτικά.

Οὕτω κατὰ τὴν περίοδον ἀκριβῶς ταύτην ἐγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ ἱκανὰ ἔργα ἑρμηνευτικὰ εἰς ἁγιογραφικὰς ῥήσεις ἐνιαχοῦ μετὰ κριτικῶν ἐπὶ τοῦ κειμένου παρατηρήσεων. Πρὸς τὸν «συνετὸν καὶ πιστὸν φίλον» κύριον 'Ιβάν, παρακαλέσαντα νὰ τῷ λύσῃ ἀπορίας τινὰς περὶ ἁγιογραφικῶν ῥήσεων δυσνοήτων ἢ «οὐχὶ ὀρθῶς νοουμένων» [192] ἀπαντᾷ διὰ μακρᾶς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς, ἐν ᾗ:

α) Διαπιστοῖ, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις μεταξὺ τοῦ Ψ α 4–5 καὶ τοῦ Μθ κε 32. Κατὰ τὸν Μάξιμον, οἱ ἀσεβεῖς καὶ ἁμαρτωλοὶ ἀναστήσονται μέν, οὐχὶ ὅμως εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, ἀλλ' εἰς ἀνάστασιν κρίσεως, ἤτοι θὰ καταδικασθῶσι κατὰ τὸ Μ θ κε 41 καὶ Ψ 0 18, συνάγει δ' ἐντεῦθεν δύο δόγματα· πρῶτον, ὅτι καὶ μέχρι τῆς κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν κρίσεως αἱ ψυχαὶ τῶν ἁμαρτωλῶν κρατοῦνται ἐν τῷ ᾅδῃ· καὶ δεύτερον, ὅτι μετὰ τὴν ἐσχάτην κρίσιν πάλιν ἐκεῖ ἐπιστρέφουσιν ἵνα βασανίζωνται αἰωνίως. «Ποῦ, λοιπόν, εἶνε οἱ ἀνοήτως λέγοντες ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἁμαρτωλῶν διὰ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς μεταβαίνουσιν εἰς τὴν αἰώνιον ζωήν; Διότι οὔτε πρὸ τῆς κρίσεως δύνανται νὰ καθαρισθῶσιν, οὔτε μετὰ τὴν εἰς τὸν ᾅδην ἐπιστροφὴν θὰ τύχωσι καθάρσεως, ἀφοῦ θὰ πορευθῶσιν οὐχὶ εἰς πρόσκαιρον καθαρτήριον, ἀλλ' εἰς αἰωνίαν βάσανον· οἱ δὲ δίκαιοι θὰ πορευθῶσιν ἀπ' εὐθείας εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ οὐχὶ διὰ καθαρτηρίου πυρός, ὡς ἡ λατινικὴ ἐρεσχελία διατείνεται, ἀκολουθοῦσα τὸν ἕλληνα φιλόσοφον Πλάτωνα καὶ τὸν αἱρεσιάρχην 'Ωριγένη».

β) 'Η ἐν Ψ β 6 φράσις ἐκφέρεται, κατὰ τὸν Μάξιμον, ὑπὸ τοῦ Δαβὶδ ὡς ἐκ προσώπου τοῦ Μονογενοῦς εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐν Ψβ 3 ἐγκαυχήσεων τῶν ἀρνουμένων τὴν τιμὴν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, πορίζεται δ' ἐντεῦθεν δύο τινά: πρῶτον, τὸ συνάναρχον καὶ ὁμοούσιον τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα· δεύτερον, ὅτι ὁ Υἱὸς λαμβάνει παρὰ τοῦ Πατρὸς ὡς κληρονομίαν πάντα τὰ ἔθνη, καὶ δὴ καὶ ὡς ἄνθρωπος πολλὰ καμὼν καὶ ἀγωνισθεὶς ἐπὶ τῆς γῆς μέχρι θανάτου πρὸς σωτηρίαν

τῶν ἀνθρώπων. Παρέχων δ' ἐξηγήσεις περὶ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ ἀναφερομένης Σιών, ὀρθοτέραν ἀνάγνωσιν θεωρεῖ τὴν ἔχουσαν στίξιν εἰς τὸ αὐτοῦ, καὶ ἑρμηνεύει: «ἐγὼ δέ, ὡς ὑπάρξας τέλειος ἄνθρωπος, κατεστάθην βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ Πατρός μου, λαβὼν ὡς κληρονομίαν πᾶσαν τὴν ὑφήλιον, οὐχὶ δὲ μόνην τὴν ἰουδαϊκὴν χώραν. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ τεθῇ τελεία στιγμή, μεθ' ἣν νέα ἀρχή: Ἐπὶ Σιὼν ὄρος τὸ ἅγιον αὐτοῦ, διαγγέλλων τὸ πρόσταγμα Κυρίου, ἤτοι ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός μου διδάσκων τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθνος.. κατὰ τὸ Ἰω ιβ 49».

γ') Ἐν Ψ γ 7 ὁ Δαβὶδ δὲν ὁμιλεῖ, ἐγκαυχώμενος, περὶ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὡς ἐκ προσώπου τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ, καθ' οὗ οὐχὶ δύο βασιλεῖς, ὡς ὁ Σαοὺλ καὶ ὁ Ἀβεσαλώμ, ἀλλ' οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες ἐθνῶν καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐξανέστησαν πρὸς καταστροφήν του, ἤ, μᾶλλον, οὐχὶ αὐτοῦ ἐν σώματι ὄντος—τοῦτο ἤδη εἶχον πράξει οἱ ἰουδαῖοι σταυρώσαντες αὐτὸν—ἀλλὰ πάντων τῶν εἰς αὐτὸν πιστευσάντων, οὓς εἰς παντοίας βασάνους ὑπέβαλον, κατὰ τὰ Ψ ριζ 12 καὶ Ψ γ 8. Ὅτι δὲ καλῶς ἐπάγεται καὶ τὰ γ 4 καὶ 9.

δ) Διὰ τὸ Ψ κε 12 ἐρωτᾶται ὁποῖον ἀγαθὸν ἀποκομίζει ὁ προφήτης ἐκ τοῦ ὅτι σωματικῶς ἔστη ἐπὶ μέρους ὁμαλοῦ, ἐφ' ὅσον εἶνε ἀδιάφορος ὁ φύσις τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ στηριζόμεθα. Ἀλλ' ἡ μυστικὴ ἔννοια τοῦ στίχου, κατὰ τὸν Μ., περιέχεται ἐν τῷ ὅλῳ ψαλμῷ, ἐν ᾧ ἐκτίθεται ἡ πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ συμμόρφωσις τοῦ λαλοῦντος καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιμελὴς ἀποφυγὴ σχέσεως πρὸς τοὺς ἀνόμους, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπάγεται τὸ 8, ἔνθα νοεῖται ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, περὶ ἧς ἐν Εβρ ιβ 22–23· διὸ καὶ λέγει τὸ 9, οἱ «ἀσεβεῖς καὶ οἱ ἄνδρες αἱμάτων» τοῦ ὁποίου εἶνε οἱ ἐν 10 «ὧν ἐν χερσὶν ἀνομίαι καὶ ἡ δεξιὰ αὐτοῦ ἐπλήσθη δώρων», εἶνε δὲ οὗτοι—ἐξηγεῖ ὁ Μ.— «οἱ ὑβρισταὶ καὶ οἱ ἄπληστοι καὶ ἅρπαγες ξένων κτημάτων, οἱ ἀπλήστως πλεονεκτοῦντες διὰ σφετερισμοῦ τῶν ἀγαθῶν τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν καὶ οἱ πλεκτάνας καὶ συκοφαντίας κατὰ ἀθῴων κατασκευάζοντες καὶ τὰ κτήματά των καταληστεύοντες...».

ε) Διετυπώθη ἀμφιβολία ἂν τὸ Ψ λγ 11 ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ οὔτε ὁ Ἀβραάμ, οὔτε ὁ Ἰσαὰκ ἢ ὁ Ἰακώβ, οὐδ' αὐτὸς ὁ λαλῶν (Δαβίδ), πλούσιοι ὄντες, «ἐπτώχευσαν»· πᾶν τοὐναντίον ἔπλεον ἐν ὠκεανῷ ἀφθονίας· ἐπ' ἴσης δὲ οὐδὲ πάντες «οἱ ἐκζητοῦντες τὸν Κύριον» ἐπλήσθησαν ἀγαθῶν· τοὐναντίον, «ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας καὶ πεινῶμεν καὶ διψῶμεν καὶ γυμνητεύομεν καὶ ἀστατοῦμεν» (Α Κορ δ 11–12). Ἀλλὰ πνευματικῶς δέον νὰ νοηθῶσι ταῦτα, ἐξηγεῖ ὁ Μ. Νοοῦνται ἐνταῦθα οἱ τέως πλούσιοι ἐν πνευματικαῖς δωρεαῖς ἰουδαῖοι, ὡς πλουτοῦντες εἰς δόγματα καὶ χάριν προφητικήν, ὧν ὅμως ἀπεγυμνώθησαν μετὰ τὰ κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἀποτολμηθέντα.. Ὑπὸ δὲ τοὺς ἐκζητοῦντας τὸν Κύριον ...νοητέον τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύσαντας δικαίους, τοὺς διὰ τῆς καθόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πλησθέντας παντοίων δωρεῶν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως, —προσθέτει ὁ Μ.—. Ὑπὸ τοὺς πλουσίους νοητέον τοὺς ἀθροίζοντας πολλοὺς θησαυροὺς ἐξ ἁρπαγῶν καὶ ἀδικίας καὶ πάσης ἀπολαύοντας εὐφροσύνης, ἐν τῷ μέλλοντι ὅμως στερηθησομένους αὐτῶν καὶ μέλλοντας νὰ ἔχωσιν ὡς κλῆρον τὰς αἰωνίους βασάνους, κατὰ τὸ Λκ ς 24· οἱ δὲ ἐκζητοῦντες

τὸν Κύριον.. εἶνε οἱ τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου ἑκουσίως καταφρονοῦντες χάριν τῶν ἐν οὐρανοῖς, ἃ ὀ φ θ α λ μ ὸ ς ο ὐ κ ε ἶ δ ε Α Κορ β 9.

ϛ) Ἐν Ψ λα 4 πρόκειται περὶ τῆς μετανοίας τοῦ Δαβίδ μετὰ τὸ πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ Οὐρίου ἁμάρτημά του· μετανοῶν ἐξομολογεῖται, ὡς καὶ ἐν λζ 7 καὶ ϛ 7. «Αὐτὴ εἶνε ἡ θεάρεστος μετάνοια, ὦ ἀγαθέ, ἡ μὴ ἀναμένουσα τὴν σωτηρίαν ἐκ μόνης τῆς ἐγκρατείας καὶ ἀποχῆς ἀπὸ τροφῶν καὶ ποτῶν μόνον, ἀλλ' εἰς ταῦτα προσθέτουσα καὶ θερμὰ δάκρυα καὶ διαρκῆ αὐτοταλαιπωρίαν». Πρὸς ἄ κ α ν θ ρ α ν δὲ παρομοιάζει τὴν ἁμαρτίαν του διὰ τὴν εἰς αὐτὸν προξενηθεῖσαν ὀξεῖαν ὀδύνην, διὸ καὶ ἐπάγεται τὸ 5–6, πρὸς ἃ σχετίζεται καὶ τὸ Ησ μθ 8 καὶ ἡ ἐν Λκ ις 19–31 παραβολή. Τὸ δὲ ἐφεξῆς 6 π λ ὴ ν ἐ ν κ α τ α κ λ υ σ μ ῷ ὑ δ ά τ ω ν π ο λ λ ῶ ν π ρ ὸ ς α ὐ τ ὸ ν ο ὐ κ ἐ γ γ ι ο ῦ σ ι σαφῶς ἐλέγχει, λέγει ὁ Μ., τὴν μεγάλην ἀφροσύνην τῶν νομιζόντων ὅτι τὴν ἁμαρτίαν των ἐξαλείφουσι διὰ πλύσεων πολλῶν ἐν λουτροῖς, ἐνῷ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ποτηρίου εἶνε τὸ δεόμενον καθαρμοῦ διὰ θερμῶν δακρύων καὶ διηνεκοῦς μετανοίας..

ζ) Τὸ ἐν Ψ ρμα 4 λέγεται ὡς ἐκ προσώπου παντὸς δικαίου, τοῦ ἀεὶ μὲν κατὰ τὰς θείας ἐντολὰς πορευομένου, δι' ὃν ὅμως οἱ δαίμονες στήνουσι παγίδας πρὸς ἐκτροπὴν ἀπὸ τῆς εὐθείας. Διὸ λέγει τὸ 5, ἀλλ' οἱ τηροῦντες τὰς ἐντολὰς εἶνε ἀήττητοι. «Τοὐναντίον, ἀλλοίμονον εἰς τοὺς βλέποντας ἀριστερὰ καὶ ὅλῃ ψυχῇ ἀκολουθοῦντας τοὺς κακοὺς καὶ σφετεριζομένους τὰ ἀγαθὰ τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν χηρῶν.. διὰ διαφόρων δολιοτήτων καὶ συκοφαντιῶν καὶ ἀκαθαρσιῶν ὡς χοῖροι..».

«Ταῦτα παρ' ἐμοῦ, ὦ ἀγαθώτατε φίλε.. * Ὑ γ ί α ι ν ε, ὅ ἐστι ζ ν τ ρ ά σ τ β ο υ ϊ».

Ἐν ἄλλῳ ἑρμηνευτικῷ σημειώματι [193] ἐξηγῶν τὸν Ψ ρβ 5 λέγει, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν τελείωσιν πάσης μακαριότητος, ἣν προσδοκῶσιν οἱ δίκαιοι, κατὰ τὸ Φιλ γ 20–21 καὶ Α Κορ ιε 41, ἐξ ὧν πάντων τεκμηριοῦται ὅτι τὰ σώματα τῶν δικαίων θὰ ἀναστηθῶσιν ὅμοια πρὸς τὸ σῶμα τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, τοῦ λογικοῦ ἀ ε τ ο ῦ, κατὰ τὸ Απ ιβ 14, διότι μ έ γ α ς ἀ ε τ ὸ ς εἶνε ὁ Χριστός, αἱ δὲ δύο πτέρυγες αὐτοῦ εἶνε ἡ ΠΔ καὶ ἡ ΚΔ, δι' ὧν ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ὑψοῦται καὶ ὑποβοηθεῖται, πετομένει ὑπεράνω πάσης διαβολικῆς πλεκτάνης..

Ὑπὸ ἄλλου μὴ κατονομαζομένου παρακληθεὶς ἐκθέτει ἑρμηνευτικά τινα εἰς χωρία τοῦ Ψ ιη [194]. Κατὰ τὸν Μάξιμον, ὁ ψαλμὸς οὗτος δύο τινὰ προαγγέλλει· πρῶτον, τὸ μέλλον νὰ κηρυχθῇ εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην εὐαγγελικὸν κήρυγμα τῶν ἀποστόλων· καὶ δεύτερον, τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδραν. Ὑπὸ τοὺς ο ὐ ρ α ν ο ὺ ς τοῦ 1, οἵτινες εἶνε οἱ ἀπόστολοι, οἱ πανταχοῦ ἀκτινοβολήσαντες τὸ φῶς τοῦ νοητοῦ ἡλίου τῆς δικαιοσύνης (5), νοητέον νῦν–λέγει ὁ Μ.– τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, περὶ ἧς ὁ Παῦλος ἐν Α Τιμ γ 14 καὶ ἥτις ἐξαγγέλλει τὴν διὰ τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου καταστροφὴν τῶν εἰδώλων. Τὸ δὲ ἐν 6 σ κ ή ν ω μ α εἶνε ἡ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καθέδρα ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, ἥ λ ι ο ς δ' εἶνε οὐχὶ ὁ αἰσθητός, «ὡς οἱ αἱρετικοὶ ἀρμένιοι φλυαροῦσιν», ἀλλ' ὁ ἄναρχος καὶ ὁμοούσιος τῷ Πατρί

του, ὁ ὡ ς ν υ μ φ ί ο ς ἐ κ π ο ρ ε υ ό μ ε ν ο ς ἐ κ π α σ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, ὅθεν καὶ ἡ ἀγαλλίασις τῶν ἁγίων ψυχῶν. Γ ί γ α ς δὲ εἶνε οὐχὶ θηρίον τι φοβερόν, , «ὡς τινες ἀνοήτως νομίζουσι, διότι οἱ γίγαντες ἦσαν -κατὰ τὸν Μωϋσέα-μέγιστοι ἄνδρες, ὑ π ε ρ μ ή κ ε ι ς, παχεῖς καὶ ὠκύποδες [195] , ὑπὸ τὴν ταχυποδίαν δ' αὐτῶν νόει τὴν δύναμιν καὶ ταχύτητα τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος», ὡς ἐμφαίνεται ἐν 7· ἂν δὲ οὐχὶ πάντες ἐπίστευσαν, οὐδὲν θαυμαστόν, διότι καὶ τῆς θερμότητος τοῦ ἡλίου οὐχὶ πάντες ἀπολαύουσι, διὰ βλάβην τῶν ὀφθαλμῶν.

Θέλεις ἔπειτα νὰ μάθῃς—συνεχίζει ὁ Μ.—τὴν ἔννοιαν τοῦ Ψ ογ 14. Τὸν στίχον τοῦτον φέρει ὁ Δαβὶδ ὡς συνέπειαν τῆς διὰ τῶν προηγουμένων προφητείας περὶ τῆς μετὰ τὸ πάθος διὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου νίκης κατὰ τοῦ διαβόλου. Α ἱ κ ε φ α λ α ὶ τ ῶ ν δ ρ α κ ό ν τ ω ν εἶνε αἱ διάφοροι πονηραὶ πράξεις τῶν δαιμόνων, ὧν τὰς πλεκτάνας σ υ ν έ τ ρ ι ψ α ς ἐ π ὶ τ ο ῦ ὕ δ α τ ο ς, ἤτοι διὰ τοῦ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ βαπτίσματος, αὐτὸν δὲ τοῦτον τὸν σατανᾶν ἔ δ ω κ α ς β ρ ῶ μ α, δηλαδὴ πρὸς καταστροφήν, λ α ο ῖ ς τ ο ῖ ς α ἰ θ ί ο ψ ι ν, εἶνε δὲ οὗτοι οὐ μόνον οἱ ἐν τῇ Αἰθιοπίᾳ πιστεύσαντες, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ τῷ πυρὶ τῆς θείας ἀγάπης κατακαυθέντες εὐσεβεῖς. «Ἡ ἑλληνικὴ αὕτη λέξις *Α ἰ θ ι ο π ί α ἑρμηνεύεται εἰς τὴν γλῶσσάν σας κεκαυμένη χώρα, διότι ὅσοι καίονται τὴν ψυχήν, φλέγονται ὑπὸ τοῦ ἀφθάρτου πυρὸς τῆς θείας ἀγάπης καὶ τῶν διηνεκῶν προσευχῶν καὶ καθαίρονται διὰ τῆς ἀγρυπνίας, τῆς νηστείας καὶ τῆς ἱερᾶς σιωπῆς· εἰς αὐτοὺς ἐδόθη νὰ καταπατοῦν τὸν ἀρχέκακον δράκοντα· διὰ τοὺς ὀκνηροὺς ὅμως, τοὺς αἰσχροὺς καὶ τοὺς φιλοσάρκους οὗτος εἶνε ὡς λέων ὠρυόμενος τί νὰ καταπίῃ».

Συνεχίζων ὁ Μάξιμος ἑρμηνεύει καὶ τοὺς στίχους Ψ ργ 20—41, εἰς τοὺς ὁποίους, λέγει, τινὲς ἔδωκαν παιδαριώδη ἑρμηνείαν. «Γνῶθι ὅμως, τιμιώτατε πάτερ, ὅτι ὁ ὅλος οὗτος ψαλμὸς εἶνε ὕμνος πρὸς τὸν Δημιουργὸν τῶν τε ὁρατῶν καὶ τῶν ἀοράτων, διδάσκει δ' ἅμα πρὸς ποῖον σκοπὸν ἕκαστον ἐποιήθη τῶν ποιημάτων»· καὶ τὸ σ κ ό τ ο ς, λοιπόν, ἔχει τὸν σκοπόν του. Οὕτω ἀφόβως δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ζῇ, μὴ φοβούμενος τὰ ἐν νυκτὶ κυκλοφοροῦντα θηρία, ὅθεν καὶ ἐπάγεται ὁ ψαλμῳδὸς ἀ ν έ τ ε ι λ ε ν ὁ ἥ λ ι ο ς κ α ὶ σ υ ν ή χ θ η σ α ν.. ἐ ξ ε λ ε ύ σ ε τ α ι ἄ ν θ ρ ω π ο ς ἐ π ὶ τ ὸ ἔ ρ γ ο ν α ὐ τ ο ῦ. «Τινὲς γελοίως ὑπὸ τοὺς σ κ ύ μ ν ο υ ς καὶ τὰ θ η ρ ί α τ ο ῦ ἀ γ ρ ο ῦ ἐνόησαν τοὺς προφήτας καὶ τοὺς δικαίους, οὓς ὁ Χριστὸς καταβὰς εἰς τὸν ᾅδην ἠλευθέρωσε. Παιδαριώδες καὶ λίαν γελοία ἡ ἑρμηνεία, διότι οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς ὑπάρχει τοιαύτη παρομοίωσις. Ὑπὸ τὰ θ η ρ ί α δὲν νοεῖται ὁ λ έ ω ν, ὡς τινες παιδαριωδῶς καὶ γελοίως ἑρμηνεύουσι· διότι ὁ *λ έ ω ν πάντοτε οὕτω λέγεται ἑλληνιστί, δὲν μεταβάλλει τὸ ὄνομά του· τὸ δὲ *σ κ ύ μ ν ο ι ἑλληνιστὶ σημαίνει οὐ μόνον τοὺς μικροὺς λέοντας, ἀλλὰ καὶ πᾶν νεαρὸν θηρίον *σ κ ύ μ ν ο ς λέγεται ἑλληνιστί, οὕτω δὲ καὶ ἐν τῇ Γραφῇ. Καὶ οὗτοι ἐξέρχονται νυκτὸς ζητοῦντες τροφὴν ἐξ ἀνάγκης, διότι δὲν τοὺς τρέφουν οἱ γεννήτορές των».

Ἴδιον ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα ἔγραψεν ὁ Μάξιμος διὰ τὸ Ἡσ κστ 20 [196], ὅπερ ὁρίζει ὡς ἀπάντησιν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἐν 12—13 παράκλη-

σιν τοῦ προφήτου. Τὸ βάδιζε σημαίνει οὐχὶ περιπάτει, ἀλλ' ἐξ ἀρετῆς εἰς ἀρετὴν πρόοδον, κατὰ τὸ Ιω ιβ 35 καὶ Ψ ρκε 6. Ἀπαιτουμένης δὲ μείζονος προσοχῆς διὰ τὸ βάδισμα τοῦτο, ἐπάγεται ἀπόκλεισον τὴν θύραν σου, ἤτοι συγκεντρώσατε τὰς σκέψεις σας, προφυλάξετε τὰς πέντε αἰσθήσεις σας, δι' ὧν εἰσβάλλει ὁ θάνατος τοῦ νοῦ καὶ φονεύει τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον,.. ἀποκρύβητε ἀπὸ τὰς ματαιότητας τοῦ παρόντος βίου ἕως ἂν παρέλθῃ ἡ ὀργὴ Κυρίου. Ἐπάγεται εἶτα ὁ Μάξιμος τὴν ἑρμηνείαν τοῦ κστ 14, ὑπὸ τοὺς νεκροὺς τοῦ ὁποίου ἐννοεῖ τὰ τέως ἄθεα ἔθνη, ὑπὸ δὲ τοὺς ἰατροὺς τοὺς εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἀποσταλέντας ἀποστόλους ἵνα ἀναστήσωσι τὰς ὑπὸ τῆς θανατηφόρου εἰδωλολατρείας νεκρωθείσας ψυχάς.

Ἄλλο ἑρμηνευτικὸν σημείωμα [197] ἀφιέρωσεν ὁ Μάξιμος διὰ τὸ Ιω κα 25, ὅπερ τινὲς ἐξέλαβον ὡς μὴ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Συνειθίζει—λέγει—ἡ Γραφὴ νὰ χρησιμοποιῇ εἰς τινας περιπτώσεις τὴν ὑπερβολὴν διὰ νὰ σημάνῃ ὁτὲ μὲν τὸ μέγα πλῆθος τῶν θείων εὐεργεσιῶν, ὁτὲ δὲ τὴν ὀλιγότητα, φέρει δὲ παράλληλα διὰ μὲν τὸ πρῶτον τὰ Ἐξ λβ 13, Γεν ιγ 16 καὶ Ψ ρλθ 17, διὰ δὲ τὴν δευτέραν τὸ Ψ νβ 4 καὶ ἄλλα. Καὶ ἐνταῦθα, λοιπόν, πρόκειται περὶ παραστάσεως τοῦ μεγάλου πλήθους, καί, ἑπομένως, δὲν ψεύδεται ὁ εὐαγγελιστής. «Οὕτω μανθάνει τις πῶς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ τῆς Γραφῆς, κατὰ τὸ Δευτ λβ 7· διότι δὲν εἶνε ἐντροπὴ ἐρωτῶν τις νὰ μανθάνῃ παρ' ἄλλων, ἀλλ' αἰσχρὸν τῷ ἀμαθεῖ νὰ νομίζῃ ὅτι γνωρίζει».

Ἑτέραν ἑρμηνευτικὴν διατριβὴν συνέταξε πρὸς διασάφησιν ὡρισμένων χωρίων τῆς ΠΔ καὶ τῆς ΚΔ. [198]. Εἰς τὴν ἐξ ἀφορμῆς του Ψ ριζ 24 ἀπορίαν: ἀφοῦ ἐν Λκ θ 22 αὐτὸς ὁ Κύριος λέγει ὅτι ἀναστήσεται τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, διατί ἡ Κυριακὴ λέγεται ὀγδόη, ὁ Μάξιμος ἀπαντῶν λέγει, ὅτι ἡ τρίτη μὲν λέγεται ὡς λογιζομένη ἀπὸ τοῦ πάθους καὶ τοῦ σταυροῦ, ὀγδόη δὲ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, «διότι ἡ ἀρχὴ τοῦ φαινομένου κόσμου ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ ἐγένετο καὶ τὸ ἀληθὲς φῶς τοῦ Χριστοῦ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἀνέστη».

Διὰ τοὺς βλέποντας ὑστερόπρωτον ἐν Α Κορ ιβ 28 ἐπεξηγεῖ ὅτι, πράγματι, οἱ ἀπόστολοι ἦσαν πρῶτοι διὰ τὸ πλῆθος τῶν πρὸς διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἀγώνων, τελευταῖοι δὲ ἐξελέγησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ καταστῶσι πρῶτοι κατὰ τὸ τέλος τῶν αἰώνων, ὁμοιάσαντες οὕτω πρὸς τὸν Διδάσκαλόν των, δι' ὃν τὸ ἐν Απ α 8 δηλοῖ ὅτι ἐγένετο πρῶτος τὴν θεότητα καὶ ἔσχατος τὴν ἀνθρωπότητα..—Ὑπὸ τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως τοῦ Μθ κδ 15 ὁ Μάξιμος νοεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅστις μετωνόμασε τὴν Ἱερουσαλὴμ Αἰλίαν· δυνατὸν ὅμως νὰ νοηθῇ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἐν τοῖς Ἁγίοις τῶν Ἁγίων στηθὲν εἴδωλον, ἐξ οὗ μετέβαλε τὸν ναὸν εἰς ἱερὸν τοῦ ὀλυμπίου Διός.—Ἑρμηνεύων τὸ Α Κορ β 14 λέγει, ὅτι, ὅταν ὁ ἄνθρωπος πράττῃ τὰ εὐάρεστα τῷ Θεῷ, ἀποκαλεῖται πνευματικὸς καὶ οὐχὶ ψυχικός, διότι ἡ ψυχὴ ἀδυνατεῖ νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθὸν ἄνευ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος βοηθείας, ὡς σωματικὸς δὲ χαρακτηρίζεται ὁ εἰς τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας δουλεύων. Ἐνταῦθα δ' ὁ ἀπόστολος

ψυχικὸν καλεῖ τὸν ἔχοντα πονηροὺς λογισμοὺς καὶ μὴ δεχόμενον τὰς τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐνεργείας. «Καὶ ἄλλως· ὅταν ποιῶμεν τὴν ἀρετὴν καλούμεθα πνευματικοί, ὅταν δὲ ἁμαρτάνωμεν ὀνομαζόμεθα γήινοι, κατὰ τὸ Ἡσ ια 4, ἔνθα γῆ εἶνε αἱ ἁμαρτίαι, καὶ Γεν ια 1 καὶ ιη 27, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῶν ἁμαρτωλῶν.–Τέλος, διὰ τὸ Γεν ιη 20 λέγει, ὅτι μετὰ τὸ ἀποτροπαιότατον παρὰ φύσιν ἁμάρτημα τῶν σοδομιτῶν ὡσεὶ φωνή τις κραυγάζουσα τὸ μέγεθος τῆς ἀσεβείας ἀνεδίδετο εἰς τὰ ὦτα Σαβαώθ, ὅστις ὅμως μετὰ μακροθυμίαν αὐτοῦ ἐπήνεγκε τὴν δικαίαν κατ' αὐτῶν τιμωρίαν..

Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν διάκονον τοῦ Ἀκακίου «ἀδελφὸν Γρηγόριον» πληροφορούμεθα, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος, παρεξηγήσας ἑρμηνείαν του εἰς τὸ Ψ πθ 2 ἐξέλαβεν αὐτὸν δεχόμενον ὅτι «οὐδεμίαν ἔχομεν καταφυγὴν πρὸς τὸν Θεόν». Ἔμαθον ἐξωδίκως–γράφει ὁ Μ.– ὅτι ὁ δεσπότης καὶ κύριός μας ἐπίσκοπος Τβὲρ θυρυβεῖται ἐξ αἰτίας μου διὰ τὴν ῥῆσιν ταύτην καὶ ἀδίκως μὲ νομίζει τοιαύτην ἀποδίδοντα εἰς αὐτὴν ἔννοιαν. «Ἀλλ' ὁ Θεὸς νά με φυλάξῃ ἀπὸ τοιαύτας βλασφημίας, ὁ δὲ διδάσκων τοιαῦτα ἀνάθεμα ἔστω εἰς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν. Τὸ ἐγενήθης δὲν μᾶς ἀλλοτριοῖ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν καταφυγῆς, ὡς νομίζει ὁ δεσπότης, ἀλλ' ἐπὶ πλέον ἐμφανίζει τὴν περὶ ἡμῶν θείαν πρόνοιαν, δεικνύον σαφῶς ὅτι οὐ μόνον νῦν εἶσαι καταφυγὴ ἡμῶν, Κύριε, ἀλλὰ καὶ ἔκπαλαι σύμπαντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐγένεσο καταφυγή, ἤτοι ἐξ ἀρχῆς καὶ νῦν εἶσαι καταφυγὴ καὶ μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος θὰ ἦσαι.. Ὥστε μάτην ταράσσεται κατ' ἐμοῦ ὁ καλὸς δεσπότης ἡμῶν ἐκ τῆς ῥήσεως ταύτης. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ: ὅταν ἡ ῥῆσις ἐκφέρεται εἰς β' πρόσωπον.. λέγομεν Κύριε, καταφυγὴ ἐγενήθης ἡμῖν..· ἐπὶ γ' ὅμως προσώπου, ὁπότε πρόκειται περὶ παρελθούσης πρὸς ἡμᾶς εὐεργεσίας, λέγομεν: Κύριος καταφυγὴ ἐγένετο ἡμῖν, βοηθὸς (ἰσχύς μου) καὶ σκεπαστὴς (δόξα) ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (Ἐξ ιε 2). Ὅτι δὲ τὸ ἐγένετο τίθεται ἐν τῇ Γραφῇ οὐχὶ ἀντὶ τοῦ πάντοτε, ὡς ἑρμηνεύει ὁ δεσπότης, σαφῶς φαίνεται ἐκ τοῦ Ἰω α 3, ἔνθα ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἐγένετο καὶ τοῦ γέγονε. Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μὴ μάτην ἀνησυχῆτε περὶ ἐμοῦ. Μὲ εὐηργέτησεν ὁ δεσπότης μὲ πᾶσαν ἐπάρκειαν ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἄς με εὐεργετῇ καὶ σκέπῃ μέχρι τέλους ἐν Θεῷ..Εἰπέ, παρακαλῶ, ἀφόβως ταῦτα πρὸς τὸν δεσπότην, ὡς καὶ τὴν ἐδαφιαίαν μου προσκύνησιν. Ἐγὼ πάντοτε τὸν περιβάλλω δι' ἀγάπης πνευματικῆς καὶ τὸν πολυχρονῶ καὶ δὲν δύναμαι νὰ λησμονήσω τὰς εὐεργεσίας του. Δὲν εἶμαι τόσον ἄφρων καὶ ἀχάριστος. Θὰ ἔγραφον διεξοδικωτέραν τὴν ἀπάντησιν περὶ τῆς ῥήσεως ταύτης, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησα διὰ νὰ μὴ ῥηθῇ καὶ περὶ ἐμοῦ τὸ προφητικὸν ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ' ἐμὲ πτερνισμόν»[200].

Λαβὼν ὁ Μάξιμος παρὰ τοῦ πρωτοσυγκέλλου τῆς μητροπόλεως Ἀλεξίου τὸ ζητηθὲν βιβλίον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου παρέχει γεωγραφικὰς καὶ ἱστορικάς τινας διασαφήσεις εἰς χωρία, ἐπὶ τῶν ὁποίων τῷ διεβιβάσθησαν ἀπορίαι[201]. Οὕτω ἐξηγεῖ τίνα ἦσαν τὰ ὄργια τῶν

Θρακῶν, παρέχει πληροφορίας περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς πόλεως Μένδης καὶ τῆς ἐν αὐτῇ λατρείας τράγων καὶ πληροφορεῖ τί εἶνε ἡ Μέμφις, ὁ Ἄπις καὶ ὁ Νεῖλος[203]. Διασαφῶν τὴν φράσιν τὸ ἐπέκεινα Γαδείρων οὐ περατὸν[204] ἀναπτύσσει πῶς οἱ ἕλληνες σοφοὶ θέτουσιν εἰς τὰ Γάδειρα τὸ δυτικὸν τῆς γῆς τέρμα, ἔνθα ἡ θάλασσα στενοῦται ὡς ποταμὸς ταχύρρους, ἑκατέρωθεν ὑψουμένων ὑψηλοτάτων ὀρέων· ταῦτα ἀποτελοῦσι τὰς ἡρακλείους στήλας, διότι ὁ Ἡρακλῆς, διάσημος μεταξὺ τῶν ἑλλήνων ἐπὶ ἀνδρείᾳ, καθαίρων δὲ ἁπανταχοῦ τὴν οἰκουμένην ἀπὸ τῶν ἀγρίων θηρίων, τῶν ληστῶν καὶ τῶν κακοποιῶν, ἔφθασε μέχρι τούτου τοῦ μέρους. Οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες—προσθέτει ὁ Μ.— δὲν ἐγνώριζον ἢ δὲν ἐτόλμων νὰ πλεύσωσιν ἐπέκεινα τῶν Γαδείρων· οἱ σημερινοὶ ὅμως πορτογάλλοι καὶ ἱσπανοὶ ἤρχισαν νὰ ἐκπλέουν διὰ μεγάλων πλοίων ἐπικινδύνως οὐχὶ πρὸ πολλοῦ, πρὸ 40 ἢ 50 ἐτῶν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἑβδόμης χιλιετηρίδος, εὗρον δὲ πολλὰς νήσους, τινὰς μὲν κατοικουμένας, ἄλλας δ' ἀκατοικήτους, ὡς καί τινα ξηρὰν ὀνομαζομένην Κούβαν, τῆς ὁποίας τὰ πέρατα ἀγνοοῦσιν οἱ ἐκεῖ κατοικοῦντες. Περιπλεύσαντες δὲ πᾶσαν τὴν νότιον χώραν μέχρι καὶ τῶν ἀνατολῶν τοῦ χειμερικοῦ ἡλίου πρὸς τὰς Ἰνδίας, εὗρον ἑπτὰ νήσους καλουμένας Μιλουκίδας, ἐν αἷς φύονται ἡ κανέλλα, τὸ μοσχοκάρυον καὶ ἄλλα εὐώδη *ἀρώματα, τέως ἄγνωστα εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, νῦν δὲ πασίγνωστα ἐν Ἱσπανίᾳ καὶ Πορτογαλλίᾳ· τούτων οἱ κάτοικοι τοὺς τέως ἀγνοοῦντας τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ λατρεύοντας τὴν κτίσιν παρὰ τὸν κτίσαντα ἐδίδαξαν τὴν θρησκείαν των, ἤτοι τὴν λατινικήν, ἀπέστειλαν δὲ πρὸς αὐτοὺς ἐπισκόπους καὶ διδασκάλους καὶ ἱερεῖς καὶ διαφόρους ἐπαγγελματίας καὶ σπόρους, ὅθεν τανῦν ὑπάρχει ἐκεῖ νέος κόσμος καὶ νέα ἀνθρωπίνη κοινωνία[205].

Παρέχει κατόπιν ὁ Μάξιμος ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῶν περιεχομένων ἐν τῇ φράσει τοῦ Γρηγορίου ἑπτάπυλοι Θῆβαι, καὶ αἰγύπτιοι, καὶ τείχη βαβυλώνια, καὶ Μαυσώλου καρικὸς τάφος, καὶ πυραμίδες καὶ Κολοσσοῦ χαλκὸς ἄμετρος[206]. Ὁρίζων τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν δύο Θηβῶν, περὶ τῶν ἑκατονταπύλων αἰγυπτίων λέγει ὅτι οἱ ἕλληνες ἱστοροῦσιν αὐτὴν τόσον πολυάνθρωπον, ὥστε ἐξ ἑκάστης τῶν πυλῶν της ἐξήρχοντο πρὸς δρᾶσιν πολεμικὴν 500 ἄνδρες ἔνοπλοι. Ἐπαγόμενος εἶτα λεπτομερείας καὶ περὶ τῶν βαβυλωνείων τειχῶν, τοῦ τάφου τοῦ Μαυσώλου, τῆς Ρόδου καὶ τοῦ κολοσσοῦ ὀνομάζει τὴν Μεσόγειον Λευκὴν θάλασσαν, περὶ δὲ τῶν πυραμίδων λέγει ὅτι τὴν ἐκ τῶν τριῶν μείζονα κατεσκεύασεν ὁ Σεζογχότ[207], ἀρχαιότατος αἰγύπτιος βασιλεύς, τὰς δὲ λοιπὰς δύο ἐλάσσονας ἄλλοι βασιλεῖς, «ὧν τὰ ὀνόματα ἐλησμόνησα»· περιγράφει αὐτὰς καὶ ὁρίζει τὰς διαστάσεις τῆς μείζονος εἰς ρωσικὰ μέτρα· «ἔχει δὲ βαθμίδας πολυαρίθμους, δὲν δύναμαι ὅμως νὰ εἴπω πόσας, διότι τὰς ἐλησμόνησα»· ταύτας—προσθέτει— οὐδεὶς νὰ ἀναβῇ δύναται ἐκτὸς ἂν ἔχῃ λίαν ἰσχυρὸν σῶμα· «ὅταν δὲ θελήσῃ νὰ καταβῇ πρέπει νὰ ἀτενίζῃ διαρκῶς τὰς βαθμίδας, μὲ τὰς χεῖρας δὲ στηριζομένας πρὸς τὰ ἄνω νὰ ὀλισθαίνῃ βραδέως καὶ μετὰ φόβου, διότι τὸ ὕψος εἶνε

παμμέγιστον, ὁ δὲ ὄγκος τῶν βαθμίδων φέρει σκοτοδινίασιν εἰς τὸν νοῦν καὶ τοὺς ὀφθαλμούς». Ἀναφέρει μετὰ ταῦτα ἐν λεπτομερείᾳ τὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ δράματος Ἀγαμέμνονος–Κλυσταιμνήστρας–Αἰγίσθου–Ὀρέστου–Ἠλέκτρας, τὴν φυγὴν τοῦ Ὀρέστου εἰς Ὄδρυσαν τῆς Θρᾴκης, ἔνθα ἔκτισε πόλιν, ἣν ἀπεκέλεσεν Ὀρεστιάδα, «αὕτη δὲ εἶνε ἡ νῦν καλουμένη Ἀδριανούπολις» ἀπέχουσα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τετραήμερον. τελευτῶν δὲ διηγεῖται πῶς κατὰ τὸν μεταξὺ Ῥώμης καὶ Καρθαγένης ἀνταγωνισμὸν εὐπατρίδης νέος, λάθρα ἐκ Ῥώμης ἀφικόμενος εἰς Καρθαγένην, ἐξηπάτησε τὸν ἄρχοντα αὐτῆς παραστήσας ἑαυτὸν ἐξόριστον τάχα τῶν ρωμαίων, κερδήσας δὲ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν καρχηδονίων ἀνηγορεύθη ὑπ' αὐτοῦ στρατηγὸς διὰ τὸν κατὰ τῶν ρωμαίων ἀγῶνα, καὶ πῶς μετὰ ταῦτα ἔπεμψε τὸν ὑπηρέτην του πρὸς τὸν πατέρα του ἀγγέλλων τὰ γενόμενα καὶ ἐρωτῶν τί νὰ πράξῃ κτἑ·[208].

Διδακτικὴ ἀλληλογραφία.

Πρὸς «φίλον προσφιλῆ» ἐρωτήσαντα πῶς πρέπει νὰ τηρῆται ἡ ὁμολογία (τὸ Σύμβολον) τῆς ὀρθοδόξου πίστεως[208] ὁ Μάξιμος ἀπαντῶν «ἀποκρίνομαί σοι ταῦτα καὶ διὰ σοῦ παντὶ ὀρθοδόξῳ», ἐκθέτει τὴν ἔννοιαν τοῦ συμβόλου καὶ τὴν ἱστορίαν του καὶ πῶς κατὰ τῶν οἱανδήποτε προσθήκην εἰς αὐτὸ ἢ ἀφαίρεσιν ἀποτολμώντων ἀπηγγέλθη συνοδικὸν *ἀνάθεμα. «μὴ λεγέτω τις, λοιπόν, ὅτι εἶνε μικρὰ καὶ ἀσήμαντος ἡ διαφορά». «Εἰς τὸ αὐτὸ ὅμως—λέγει—ἀνάθεμα ὑπόκεισθε καὶ ὑμεῖς οἱ ἀντὶ τοῦ ἐκ Μαρίας (ο τ Μαρίη) λέγοντες ἀπὸ Μαρίας (ι ζ Μαρίη) καὶ προσδοκῶμεν ἀντὶ τοῦ προσδοκῶ, ἀντὶ δὲ τοῦ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος λέγοντες ζωὴν μέλλουσαν εἰς αἰῶνας. Σᾶς εἶνε ἀρκετὸν—προσθέτει ὁ Μ —ὅτι γνωρίζετε νὰ ρυθμίζετε τὰ στρατιωτικὰ πράγματα· ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ἅγ. Πνεῦμα, ἀφήσατέ τα ὅπως ἔχουν, οὐ δύνασθε δυσὶ κυρίοις δουλεύειν..· πόσον ἱκέτευσε τὴν Ε' σύνοδον ὁ Ἰουστινιανὸς νὰ τῷ ἐπιτραπῇ ὅπως προσθέσῃ εἰς τὸ ἱερὸν σύμβολον τὴν μικρὰν λέξιν ἀει εἰς τὴν λέξιν παρθένος, ἀλλ' οἱ τρισμακάριστοι ἐκεῖνοι πατέρες ἠρνήθησαν, καίτοι οὐδεμία ἐξ αὐτοῦ προήρχετο βλάβη, μᾶλλον δὲ εἰς μείζονα ἔπαινον καὶ δόξαν τῆς Θεοτόκου θὰ συνετέλει. ὅθεν ὁ βασιλεὺς προέβη ὁ ἴδιος εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ.. καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἀτρέπτως ἐνανθρωπήσας..».Ἐπειδὴ δὲ οἱ ρῶσοι λέγοντες ἀντὶ τοῦ ο τ Μαρίη τὸ ι ζ Μαρίη, ἔν τε τῇ προφορᾷ καὶ τῇ γραφῇ ἀπεχώριζον τὸ ζ τῆς προθέσεως κατὰ τρόπον ὥστε νὰ προστίθηται εἰς τὸ ὄνομα Μαρίη οὕτω: ι ζ Μαρίη, ὁ Μάξιμος διορθῶν ἐξηγεῖ τί εἶνε τὸ ι ζ καὶ πῶς διὰ τοῦ ἀτοπήματος τούτου ἡ μὲν πρόθεσις ι ζ μεταβάλλεται εἰς τὸν συμπλεκτικὸν σύνδεσμον ι (=καὶ), τὸ δὲ ὄνομα Μαρίας μετατρέπεται εἰς Ζμαρίας! Οὕτω λέγεται ὅτι ὁ Πρόδρομος ἐγεννήθη ο τ Ζαχαρίη ι Ελισαβέτη, καὶ οὐχὶ ι ζ Ελισαβέτη· ὅταν δὲ λέγεται ὅτι ὁ Κύριος ἐσαρκώθη ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου σημαίνεται διὰ τούτου ὅτι ἡ Παρθένος τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ Ἁγ. Πνεύματος συλλαβοῦσα ἔτεκε

τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ οὐχὶ μόνη καὶ ἐξ ἑαυτῆς..Κακῶς δὲ λέγετε καὶ προσδοκῶμεν ἀντὶ προσδοκῶ· «προσέχετε μὴ ἐκ τῶν μικρῶν τούτων παραβάσεων καταντήσητε εἰς μεγαλειτέρας· ἐφ' ὅσον δὲ λέγετε προσδοκῶμεν, θὰ ἔπρεπε νὰ λέγετε καὶ πιστεύομεν ἀντὶ τοῦ πιστεύω καὶ ὁμολογοῦμεν ἀντὶ ὁμολογῶ. Μὴ ἐπινοῆτε..». Τὸ αὐτὸ—λέγει ὁ Μ.— ρητέον καὶ διὰ τὸ ἑνδέκατον ἄρθρον, ὅπου ἑλληνιστὶ λέγομεν προσδοκῶ ἀντὶ τοῦ ἐλπίζω, τοῦ πρώτου σημαίνοντος ὅτι διὰ σταθερᾶς καὶ βεβαίας πίστεως ἐλπίζω λαβεῖν τὴν ζωήν, ἐνῶ διὰ τοῦ δευτέρου ἐκφράζεται ἁπλῆ ἀναμονή. Εἰς στήριξιν δὲ τῶν λεγομένων ἐπικαλεῖται μαρτυρίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου καὶ συμβουλεύει νὰ παύσωσι τὰς τοιαύτας ἐπινοίας, αἵτινες σκανδαλίζουσι τοὺς χριστιανούς. «Ταῦτα ἐγώ, ὑπείκων τῷ βασιλεῖ καὶ προφήτῃ λέγοντι «καὶ ἐλάλουν ἐν τοῖς μαρτυρίοις σου ἐναντίον βασιλέων καὶ οὐκ ᾐσχυνόμην» [210], ἐξαγγέλλω ὑμῖν τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν..».

Πρός τινα ἐπιθυμοῦντα μὲν ν' ἀπαρνηθῇ τὸν κόσμον καὶ ν' ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον, ἀλλ' ἀναβάλλοντα [211], φέρει ὡς παραδείγματα τὸν «πολυύμνητον ἄνδρα Ἰωάννην», ὅστις, ἐνῷ πάσῃ γνώσει κατεκοσμεῖτο ὑπὲρ πάντας τοὺς ὁμήλικάς του, πάντα ἀπέπτυσε μόλις ὡς σπινθὴρ τοῦ θείου φωτὸς ἤγγισε τὴν καρδίαν του. Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ Ἀρεοπαγίτης Διονύσιος· καὶ αὐτὸς ἐγκαταλιπὼν τὴν πλατωνικὴν καὶ τὴν ἀριστοτελικὴν σοφίαν, ἠκολούθησε τὴν μοναδικὴν διδασκαλίαν τοῦ θείου κήρυκος, ὡς ἀμνὸς παρὰ τὴν μητέρα του βαίνων.—Πρὸς φίλον του φυλακισμένον ἐρωτήσαντα πῶς δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ νύκτωρ πειράζοντος πειρασμοῦ [212], ὁ Μάξιμος ἀπαντῶν λέγει πόθεν καὶ πῶς δύναμαι νά σε βοηθήσω, αὐτὸς μᾶλλον δεόμενος θεραπείας; Τὸ κακόν, κατ' αὐτόν, ὀφείλεται ἢ εἰς ὑπερβολικὴν θερμότητα, ἢ εἰς πολυφαγίαν, ἢ εἰς προτέραν ἕξιν, ἢ καὶ εἰς ἀλαζονείαν, μεθ' ἧς κατακρίνομεν τὸν πλησίον, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἰς δαιμονικὴν ἐπίδρασιν, ἐξάπτουσαν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὸ κτηνῶδες πάθος. Ὅθεν συμβουλεύων ἀποχὴν ἀπὸ βρωμάτων καὶ ὑπερβολικοῦ ὕπνου, παραπέμπει εἰς τὰ Ψ λδ 13, λα 4 καὶ λζ 7 καὶ συνιστᾷ πρὸς τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ ἀγρυπνίᾳ παντοίας πνευματικὰς ἀσκήσεις καὶ καθαρὰν προσευχήν.—Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τοῦτο χαρακτηριστικὸν εἶνε τὸ περὶ ἑαυτοῦ γραφὲν περὶ τῶν εὐαρέστων ὀνειρώξεων [213]: «Διατί ὦ κάκιστε καὶ ὀλέθριε ἐχθρὲ τῆς ψυχῆς καὶ πάσης ἀνομίας ἐφευρέτα, διαρκῶς μὲ ταράττεις διὰ νυκτερινῶν φαντασιῶν, ἄλλων μὲν θλιβερῶν, ἐνίοτε δ' εὐαρέστων; Ἐξαφανίσθητι, ἄθλιε, ἀπ' ἐμοῦ. Χριστὸς ἐμοὶ Σωτὴρ καὶ φῶς καὶ χαρὰ καὶ καύχημα καὶ δόξα καὶ ἀήττητος βοήθεια καὶ τεῖχος ἀκλόνητον.. Ἐξ ἀρχῆς σε ἐπέγνων φθονοῦντα τὴν ζωήν μου καὶ ὀλέθριον σύμβουλον.. Διότι ἐκ σοῦ πᾶν σπέρμα ἀνομίας, ᾧ θεομίσητε.., καὶ σοῦ ἔργον εἶνε ἡ παραπλάνησις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς διὰ τῶν ἀστέρων.. καὶ τῶν διὰ τῶν πτήσεων τῶν πτηνῶν οἰωνοσκοπιῶν καὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν νεφῶν καὶ τῶν διὰ κριθῆς καὶ ἀλεύρου καὶ κυάμων καὶ κινήσεων τῶν ὀφθαλμῶν μαντευμάτων. . Ἄλλους ἐπιχείρησον νὰ πλανήσῃς, τοὺς μὴ γνωρίζοντας τὴν κακίαν σου, τοὺς χαλδαίους, ἤγουν τοὺς ἀθέους, τοὺς ὑπερφιάλους ἰταλοὺς καὶ γερμανούς, οἵτινες κατὰ πάντα ὑποτάσσονται

εἰς τὰς ἐπινοίας σου...».— Πολλοὶ ἀπετείνοντο πρὸς αὐτὸν ζητοῦντες παραμυθίαν εἰς τὰς ἐπὶ ἀπωλείᾳ οἰκείων θλίψεις. Ἐν παραμυθητικῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν πρίγκηπα Δημήτριον ἀποδίδει τὸν σωματικὸν θάνατον εἰς τὸν μισόκαλον διάβολον, εἰς ὃν ὀφείλεται καὶ τοῦ Κάϊν ὁ φόνος καὶ ὁ διὰ κατακλυσμοῦ πνιγμὸς τοῦ «πρώτου κόσμου» καὶ ἡ γλωσσικὴ διάσπασις καὶ τοῦ Ἰωσὴφ ἡ πώλησις καὶ ἡ ἐξαθλίωσις του Ἰώβ, ὡς καὶ ὁ ἀποκεφαλισμὸς τοῦ Προδρόμου καὶ ἡ αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ κατ' ἄνθρωπον προσήλωσις ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ ὁ θάνατος καὶ πάντα τῶν μαρτύρων τὰ αἵματα. «Τοιοῦτον, λοιπόν, ἔχοντες ἐχθρὸν καὶ διώκτην, μὴ ἐκπληττώμεθα διὰ τὰ συμβαίνοντα ἡμῖν ἀτυχήματα, ὅτι ἀδύνατον εἰς οἱονδήποτε ἄνθρωπον νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς πολυπόνου ταύτης ζωῆς ἄνευ θλίψεως. Ἀφοῦ δὲ καὶ οἱ δίκαιοι ὑπομένουν θλίψεις, πῶς ἐγὼ ὁ πλήρης ἁμαρτιῶν, θὰ ἐγκαταλίπω τὸν κόσμον ἄγευστος λύπης; Ὁ δίκαιος ὅμως Κριτὴς τὰ πάντα οἰκοδομεῖ πρὸς ψυχικὴν ἡμῶν ὠφέλειαν. Ὥστε μὴ θλιβώμεθα ὑπερμέτρως καὶ μὴ ἀπελπιζώμεθα, ἀλλ' ὑπομένωμεν παιδείαν, κατὰ τὸ Ἑβρ ιβ 7–8, 11.. Σύγγνωθι, εὐγενέστατε κύριέ μου πρίγκηψ Δημήτριε, —καταλήγει ὁ Μ.— ὅτι ἐτόλμησα νὰ γράψω τὴν βραχεῖαν ταύτην παραμυθίαν πρὸς τὴν εὐγένειάν σου, ὅτι καὶ ἐγὼ παθὼν ἐπὶ ἱκανὰ ἤδη ἔτη, ἐδιδάχθην καὶ εἰς τοὺς ἄλλους νὰ συμβουλεύω τὴν αὐτὴν καρτερίαν.. Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μὴ θλίβεσαι, ἀλλ' ἀνδρίζου».—Παρεμφερῆ ἐπιστολὴν ἔγραψε καὶ πρός τινα μοναχήν [215]. «Ἐγὼ αὐτὸς ἐν θλίψει σωματικῇ καὶ ψυχικῇ, ἀκούω ὅτι καὶ σὺ τὰ αὐτὰ πάσχεις καὶ σφόδρα θλίβεσαι καὶ παρὰ πάντων ζητεῖς πᾶσαν παραμυθίαν. Ἀλλὰ πῶς μὲν θὰ ἐπιτύχω νὰ λυτρώσω τῆς θλίψεως ἐμαυτόν, καὶ γνωρίζω καὶ δύναμαι, διότι ἐν τῇ θελήσει μου κεῖται καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν.. Τὸν ἑαυτόν μου βοηθῶ, καὶ παρηγορῶ τὴν θλῖψίν μου· ἀλλὰ τὴν ἰδικήν σου ἁγίαν ψυχήν, τόσον βαθέως τεθλιμμένην, πῶς νὰ παραμυθήσω, εἰ μὴ δι' ὅσων λέγει ὁ Παῦλος Α Θσσ δ 13—14; τούτων δὲ ἡ δύναμις εἶνε τοιαύτη: τὸ μυστήριον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἔγκειται εἰς τὰ τρία ταῦτα: τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τὴν κατ' ἄνθρωπον γεῦσιν τοῦ θανάτου καὶ τὴν δι' αὐτοῦ ζωὴν τῶν βαπτιζομένων εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος καί, τρίτον, τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν». Ταῦτα ἀναπτύσσων ὁ Μάξιμος λεπτομερῶς καὶ διὰ γραφικῶν χωρίων ἀποδεικνύων, ὅτι οἱ ταῦτα μὲν κατέχοντες καὶ πιστεύοντες, ἀλλ' ὑπερμέτρως θλιβόμενοι, φωρῶνται τῇ γλώσσῃ μόνον ὁμολογοῦντες τὴν πίστιν, οὐχὶ δὲ καὶ καρδίᾳ καὶ διανοίᾳ, προτρέπει εἰς ἀποβολὴν πάσης μικροψυχίας καὶ διακοπὴν τῶν πρὸς τὰ πρόσκαιρα εὐάρεστα τοῦ ματαίου τούτου κόσμου δεσμῶν καὶ ὑπομιμνήσκει εἰς τὴν πρὸς ἣν γράφει «ὁσιωτάτην μητέρα» τὴν θείαν ἐπιταγὴν τῆς εἰσόδου διὰ τῆς στενῆς πύλης, ἥτις εἶνε ἡ τιμία καὶ ὁσία ζωή, ἡ ἀρκουμένη εἰς τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα, ἣν ἠγάπησεν ἄπειρος ἀριθμὸς ὁσίων καὶ θεοφόρων ἀνδρῶν ἐν ταῖς ἀπωτάταις ἐρήμοις ζώντων, ὡς καὶ εὐγενῶν καὶ τιμίων γυναικῶν, ὁποῖαι ἡ *Εὐκλητικία (γρ. Συγκλητικία;), ἡ Μελάνη καὶ ἡ Διονυσία, ἃς καὶ προβάλλει εἰς μίμησιν.

Πρὸς μοναχάς τινας, αἵτινες ἐπέδειξαν πρὸς αὐτὸν μεγάλην φιλανθρωπίαν διὰ τὰ δεινοπαθήματα του, εἰς ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης

ἀποστέλλων «ἀναμνηστικὸν τετράδιον»[216] παρακαλεῖ νὰ δεχθῶσι «τὸ μικρὸν τοῦτο ἐνθύμιον μετὰ τῆς συνήθους ὑμῖν πνευματικῆς ἀγάπης καὶ πρᾳότητος καὶ ἄν που φαίνωμαι σκληρότερόν πως ὁμιλῶν (ἐν αὐτῷ), μὴ ἐκπλαγῆτε καὶ ταραχθῆτε, διότι λέγω ταῦτα φοβούμενος τὸν Ἠσαΐαν». καὶ ἀναφέρει τὸ Ἠσ ε 20.. «Διότι, καίτοι εἶμαι ἁμαρτωλὸς ὑπὲρ πάντας, ἀλλ' ὅμως εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ κηρύττω πρὸς οἱονδήποτε τὴν εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν καὶ στόματι καὶ καρδίᾳ καὶ ὅλῃ ψυχῇ· ἂν δέ τις ὀργισθῇ διὰ τὴν παρρησίαν τοῦ τετραδίου μου τούτου, θὰ ἴδῃ ὁ ἴδιος πόσον θὰ φέρῃ τὸ βάρος του κατὰ τὸ θεῖον λόγιον «ὃ γὰρ ἐὰν σπείρῃ, τοῦτο καὶ θερίσῃ»[217]. Τὸ ἐπισυναπτόμενον τῇ ἐπιστολῇ τετράδιον φέρει τὸν τίτλον *Λόγος ὑπομνηστικὸς διορθώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου πρός τινας τιμίας μοναχὰς καὶ ὅτι ἡ τήρησις τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν εἶνε τῇ ἀληθείᾳ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ*. Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ ὁ Μάξιμος ἀναπτύσσων τὴν ἔννοιαν τῆς ῥήσεως τῶν Παροιμ α 7 διδάσκει ὅτι σ ο φ ί α μὲν δὲν εἶνε πλησμονὴ γνώσεως, ἀλλὰ τῶν θείων ἐντολῶν τήρησις, ὀρθῶς δὲ λέγεται ὁ φόβος Κυρίου ἀ ρ χ ὴ σ ο φ ί α ς, ἤτοι ἀρχὴ ψυχικῆς σωτηρίας. Ἀναφέρων δὲ κατόπιν τὰς δύο θεμελιώδεις ἐντολὰς τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπης, ὁρίζει μερικώτερον τὴν μοναχικὴν δεοντολογίαν, ἰδιαιτέρως ἐπιμένων εἰς τὸ προσφιλὲς αὐτῷ θέμα τῆς μοναχικῆς ἀκτησίας· «διότι ὁποία σωτηρία εἶνε δυνατὴ εἰς τούς, παρὰ τὴν δοθεῖσαν εὐχήν, πάλιν μεριμνῶντας περὶ κτημάτων καὶ θησαυρῶν ὑπερπερισσῶν ἐπὶ τῆς γῆς,.. ἐξ ὧν ἄπειροι προκύπτουν ἀταξίαι καὶ ἀνωμαλίαι καὶ παντοειδεῖς διαλογισμοὶ καὶ κοσμικαὶ μέριμναι.., ἕνεκα τῶν ὁποίων εἰς μάτην διὰ τῆς κουρᾶς καὶ τοῦ ράσου διαφέρομεν τῶν λαϊκῶν..». Ὁ λόγος βρίθει ἁγιογραφικῶν μαρτυριῶν, δι' ὧν κατοχυροῦνται τὰ λεγόμενα.

Μεταξὺ τῶν πολεμικῶν τοῦ Μαξίμου ἔργων δέον νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ χάριν κληρικοῦ τινος γραφὲν ἐξ ἀφορμῆς τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὴν ρωσικὴν μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Αὐγουστίνου De civitate Dei ὑπὸ τοῦ διασήμου ἱσπανοῦ ἀνθρωπιστοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ Ἰωάννου Λουδοβίδου Vives (1492–1540), ἣν οὗτος ἐπεχείρησε κατὰ προτροπὴν τοῦ Ἐράσμου καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Ἑρρῖκον Η'. Ἡ πραγματεία αὕτη τοῦ Μαξίμου φέρει τὸν τίτλον ***Κατὰ τοῦ Ἰωάννου Λουδοβίκου, ἑρμηνευτοῦ τοῦ ἱεροῦ βιβλίου τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ἐπισκόπου Ἱππῶνος***[218]. Ὁ Λουδοβίκος οὗτος, συμμεριζόμενος τὴν τότε λίαν διαδεδομένην πίστιν εἰς τὴν ἀστρολογίαν, ἰδιαζόντως ἠρέσκετο νὰ προβαίνῃ εἰς συγκρίσεις τῶν εὐαγγελικῶν γεγονότων πρὸς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, ἔνθερμος δ' ὢν ζηλωτὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Γαλλίᾳ συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ταὐτοχρόνως ὅμως μέχρι τοσούτου τιμῶν καὶ τὸν Πλάτωνα, ὥστε νὰ ἀποκαλῇ αὐτὸν «ἁγιώτατον». Ἐν γένει δὲ ὁ Λουδοβίκος ἦτο εἷς τῶν πολεμίων τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τῶν σημαντικῶν θιασωτῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως. Οὕτω, ἐμφορούμενος τοῦ πνεύ-

ματος τῆς ἐποχῆς του, ἀντέβαλλεν ἐν τοῖς ἔργοις του τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὴν τῆς Παλλάδος ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός, τὸν παράδεισον ἔφερε ποιηθέντα πρὸ πάντων τῶν κτισμάτων, τὴν καταστρεπτικὴν δύναμιν τοῦ πυρὸς τοῦ Ἅδου παρῆγεν ἐκ τοῦ ἀέρος ἢ ἐκ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου, ὡς ἀληθῆ καὶ γνήσια βιβλία τῆς ἁγίας Γραφῆς ἐδέχετο μόνον τὰ ἑβραϊκά, κατεφέρετο κατὰ τοῦ γάμου, ἔγραφε περὶ τοῦ φύλου τῶν μετὰ θάνατον ἀναστηθησομένων, ἰδιαιτέρως δ' ἐνησχολήθη περὶ τὸ ζήτημα τοῦ πιθανοῦ τρόπου τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν ᾗ περιπτώσει οἱ πρωτόπλαστοι δὲν ἡμάρτανον.

«Ἵνα τί, ὦ Λουδοβίκε,-λέγει ἀρχόμενος ὁ Μ.-τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλωτῖνον καὶ ἄλλους ἀσεβεῖς ἕλληνας, μηδὲν ἀρεστὸν τῷ Θεῷ φιλοσοφήσαντας καὶ ἐν πλείστοις πρὸς ἀλλήλους ἀντιφάσκοντας, προσάγεις ὡς ἀξιοπίστους μάρτυρας εἰς ὑποστήριξιν τοῦ ὑπὸ τῶν ἀστέρων καθορισμοῦ τῆς εὐτυχίας..;» Ἐκθέτων περαιτέρω καὶ ἐνταῦθα τὰ κατὰ τῆς ἀστρολογίας ἐπιχειρήματά του, στρέφει εἶτα τὸν λόγον κατὰ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας· «τίνα ὠφέλειαν, ὦ Λουδοβίκε, προξενεῖς εἰς τοὺς εὐσεβεῖς προτείνων τόσον δυσώδη βόρβορον εὐρωτιώντων γραωδῶν μύθων;... Ὁ Ζεὺς θὰ ἔκειτο μέχρι τέλους ἀσθενὴς ἂν ὁ Ἥφαιστος δὲν ἔσχιζε τὴν κεφαλὴν τοῦ Διός σου δι' ἀμφιστόμου πελέκεως... Δὲν τολμῶ νά σε ἀποκαλέσω θεολόγον καὶ εὐσεβῆ, διότι ὁ τοιοῦτος δὲν ἐρευνᾷ τὰ ὑπὲρ νοῦν, ἀλλ' ἀρκεῖται εἰς τὰ ὑπὸ τῶν θεοπνεύστων προφητῶν ἀποκαλυφθέντα ἐν τῇ Γραφῇ τῶν Ο' περὶ τῆς συντελέσεως τῆς δημιουργίας τῶν πάντων εἰς ἓξ ἡμέρας. Σὺ ὅμως, οὐκ οἶδα τί παθών,.. προσέχεις μᾶλλον εἰς τὸν Σύμμαχον, τὸν Ἀκύλαν καὶ τὸν Θεοδοτίωνα, τὴν γηίνην σοφίαν λαλοῦντας, καὶ λέγεις τὸν παράδεισον ποιηθέντα πρὸ τῆς δημιουργίας. Ποῦ τὸν ἐδημιούργησεν, ἀφοῦ δὲν εἶχον ἀκόμη δημιουργηθῇ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ οἱονδήποτε τῶν τεσσάρων στοιχείων; Ἀλλὰ οὔτε χριστιανὸν φιλόσοφον δύναμαι νά σε ὀνομάσω, ἀφοῦ ἀκολουθεῖς τὸν ἐπικατάρατον Ὠριγένη, τὸν Ἀλβέρτον, τὸν σκοτώνυμον Σκῶτον καὶ τὸν Ἐρατοσθένη, λαλοῦντας σοφίαν γηίνην καὶ οὐχὶ τὴν ἐξ ἁγίου Πνεύματος.. Ὁ Χρυσόστομος λέγει αἰσχυνθήτωσαν οἱ αὐτοσόφως λέγοντες ὅτι ὁ παράδεισος εἶνε ἐν τῷ οὐρανῷ, διότι εἶνε πνευματικός, ὁ δὲ Δαμασκηνὸς τοποθετεῖ αὐτὸν ἐν Ἐδέμ..[219]. Τὸ δὲ ζήτημα τοῦ τρόπου τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ προπάτωρ ἐτήρει τὴν θείαν ἐντολήν, ὁ Μάξιμος θεωρεῖ ἀπολυπραγμόνητον· «ἂς ἀφήσωμεν εἰς μόνον τὸν πάνσοφον καὶ ἰσχυρὸν Δημιουργόν, μὲ ἓν νεῦμα δυνάμενον νὰ δημιουργήσῃ ἀπείρους λογικὰς στρατιάς.. Ἄς ἐπιδιώξωμεν μᾶλλον τὸ πῶς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀνακτήσωμεν τὴν πρὸ τῆς πτώσεως τιμὴν ἡμῶν καὶ τὸ θεοειδὲς κάλλος». Ἐπειδὴ δὲ ὁ Λουδοβίκος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ γάμου ἐπικαλεῖτο τὸν Ἱερώνυμον, «ὁ Ἱερώνυμός σου,-λέγει ὁ Μ.- ἀδεξίως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πρώτου γάμου», προσάγει δὲ μαρτυρίας ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς[220]. καὶ τὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, παραστάντος εἰς τὸν ἐν Κανᾶ γάμον. Ἐλέγχων τὸν Λουδοβίκον ὅτι καταφέρεται κατὰ τῶν μεταφράσεων τῶν οβ' ἑρμηνευτῶν καὶ προτιμᾷ τὴν ἑβραϊκὴν Γραφήν, ὁ Μάξιμος, ἀποκηρύττων τὰ ἑβραϊκὰ βιβλία

αὐτῆς ὡς ἀπὸ σκοποῦ ὑπὸ τῶν ἑβραίων παρεφθαρμένα πρὸς διαστροφὴν τῶν ἐν αὐτῆς προφητικῶν περὶ τοῦ Χριστοῦ ρήσεων, μόνον τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' δέχεται ὡς θεόπνευστον, ἐπικρίνει τὸν Λουδοβίκον φρονοῦντα ὅτι πολλὰ τῆς Γραφῆς μέρη κακῶς μετέφρασαν οὗτοι, καταφέρεται κατὰ τοῦ Ἱερωνύμου δι' ὅσα λέγει περὶ τῶν μεταφραστῶν, ἐκ τῆς ἀφορμῆς δὲ ταύτης τὴν ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἰωνᾶ φράσιν «ἔτι μ' ἡμέραι καὶ Νινευΐ καταστραφήσεται» διορθοῖ εἰς «ἔτι γ' ἡμέραι..», διότι–λέγει– «δὲν ἦτο δυνατὸν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ὁ βασιλεύς, περιβεβλημένος σάκκον, νὰ κάθηται ἐπὶ σποδοῦ κατὰ γῆς καὶ τὰ θηλάζοντα βρέφη νὰ στερῶνται γάλακτος καὶ τὰ ζῷα ὕδατος καὶ τροφῆς». Ἐπειδὴ δὲ τὸ χωρίον τοῦτο ἐφέρετο ὡς μομφὴ κατὰ τῶν Ο' ἑρμηνευτῶν, ἐσφαλμένως τάχα μεταφρασάντων τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, ὁ Μάξιμος ἀποδίδει τὸ σφάλμα εἰς τὸν ἀντιγραφέα. «Παύσατε, λοιπόν, νὰ ἐπαινῆτε τὴν ἀλήθειαν τὴν ἑβραϊκὴν καὶ νὰ ἀποκαλῆτε ἱερὰν πηγὴν τὰ ἑβραϊκὰ βιβλία.. Σὺ δέ, ὦ Λακτάντιε, καὶ εἴ τις ὅμοιός σου, σφόδρα πλανᾶσθε καὶ κατ' οὐδέν μοι φαίνεσθε διαφέροντες τοῦ πλάνου Μωάμεθ τὰ αὐτὰ νομοθετοῦντος. Τὸ παντοιοτρόπως ματαίως ἐρευνᾶν τὴν ἄρρητον οὐσίαν τῶν θείων μυστηρίων, ὦ Λουδοβίκε, εἶνε ὠριγενικὸν θράσος».. Ἐπιτίθεται ὁ Μάξιμος κατ' αὐτοῦ καὶ δι' ὅσα λέγει περὶ τοῦ αἰωνίου πυρός, περὶ τοῦ ὁποίου φθέγγεται ὅτι εἶνε ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κεκρυμμένον ὑπὸ τὴν γῆν, εἶνε ἄσβεστον, ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ καὶ πρὸς βάσανον τῶν ἀσεβῶν, ὅτι δὲ εἶνε ὑποχθόνιον μαρτυρεῖ τὸ *αἰτναῖον πῦρ..[221].

Μεταβαίνων εἶτα ὁ Μάξιμος εἰς τὸ ζήτημα τοῦ φύλου τῶν μελλόντων νὰ ἀναστῶσιν, ἔναντι τῶν φρονούντων ὅτι πάντες θὰ ἦνε γένους ἀρσενικοῦ ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς μόνον τὸν ἄνδρα ἔπλασεν ἀρχικῶς, τὴν δὲ γυναῖκα ὑστεροχρόνως καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδρός, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι ὀρθοτέρα εἶνε ἡ γνώμη τῶν δεχομένων ὅτι θὰ ἀναστῶσιν ἀμφότερα τὰ φῦλα, δὲν θὰ ὑφίσταται δὲ σαρκικὸς πόθος εἰς τὰ ἀναστησόμενα σώματα. «Ἐγὼ δὲ εἰς ταῦτα λέγω–προσθέτει ὁ Μ.–καὶ τίς ἡ περαιτέρω ἀνάγκη, τιμιώτατε πάτερ, τῶν κτηνωδῶν τούτων μελῶν εἰς σώματα μηδὲ τροφῆς δεόμενα, μηδὲ παιδοποιίας ; Διότι, ὡς γνωρίζομεν, τὰ μέλη ταῦτα ἐπο.ίησεν ἡ σοφία τοῦ Δημιουργοῦ, τὸ μὲν ἵνα δι' αὐτῶν πληθύνηται τὸ ἀνθρώπινον γένος, τὸ δὲ ἵνα τὸ περιττόν των ἀπεκφορῆται. Ὅτι δὲ τὰ κτηνώδη ταῦτα μέλη οὐδαμῶς προσήκουσιν εἰς τὸ λογικὸν ὄν, κατ' εἰκόνα πλασθὲν καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, δῆλον ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς Γραφῆς λεγομένων ὅτι «παρασυνεβλήθη τοῖς κτήνεσι» κατὰ φθορὰν θνητοῦ, ἐφ' ὅσον πρὸ τῆς ἁμαρτίας ἦσαν ἀθάνατοι, καὶ «ὡμοιώθη αὐτοῖς»[222] κατὰ τὸν τρόπον τῆς συνουσίας. Διότι προγινώσκων ὁ Δημιουργὸς τὴν πτῶσιν τοῦ πρωτοπλάστου ἐποίησεν αὐτῷ «βοηθόν», ἵνα πληθυνθῇ καὶ διατηρῆται τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ μὴ εἰς τέλος ἐξαντληθῇ. Τοῦτο δὲ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γείνῃ διὰ μόνου τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου. Μετὰ τὴν ἀνάστασιν ὅμως τῶν σωμάτων, ἀφθάρτων ὄντων, ἄχρηστα εἶνε τὰ κτηνώδη ταῦτα μέλη εἰς τοὺς ἐπιστρέψαντας εἰς τὴν ἀγγελικὴν τάξιν. Ὅτι δὲ καὶ τὰ γυναικεῖα σώματα θὰ ἀναστηθῶσιν ἐν μορφῇ ἀνδρικῶν καὶ δὲν θὰ διακρίνωνται τὰ κτηνώδη μέλη, μαρτυροῦσι–λέγει–τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ

Δημιουργοῦ λεγόμενα ἐν Μθ κβ 30, ὡς καὶ τὰ ἐν Γαλ γ 26, ἔνθα οἱ ἀναστησόμενοι πάντες ἀποκαλοῦνται «υ ἱ ο ὶ Θεοῦ», οὐχὶ δὲ καὶ θυγατέρες, ἀφοῦ «οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ, πάντες γὰρ ὑμεῖς ε ἷ ς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ».. Ἐὰν δὲ δὲν ἦτο ἀπρεπὲς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν νὰ ἔχῃ τοιαῦτα μέλη, δὲν θὰ ἐχαρακτήριζεν αὐτὰ αὐτὸς ὁ Θεὸς ὡς «ἀσχημοσύνην».. [223]· πῶς, λοιπόν, θὰ ἦνε ταῦτα ἐκτεθειμένα μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἀφοῦ εἰς οὐδὲν θὰ εἶνε χρήσιμα; Ὅθεν–ἐπιλέγει ὁ Μ.–καλὸν εἶνε νὰ ἀκούωμεν τὸν σοφὸν ἀρχιερέα λέγοντα ὅτι τὰ μὴ ὑπὸ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων γιγραμμένα δὲν πρέπει νὰ πολυπραγμονῶμεν.

Τὸ αὐτὸ θέμα ἐθεώρησεν ἐπάναγκες ὁ Μάξιμος νὰ πραγματευθῇ καὶ ἐν εἰδικῇ διατριβῇ ὑπὸ τὸν τίτλον: *Διήγησις κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι διὰ σαρκικῆς συνουσίας καὶ γεννήσεως θὰ ἐπληθύνετο τὸ ἀνθρώπινον γένος ἂν οἱ προπάτορες δὲν ἡμάρτανον...»* [224]. Ἐπειδὴ–λέγει–ἤκουσά τινας λέγοντας, ὅτι κτλ.., ταῦτα δὲ ἀποφαίνονται οὐχὶ ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν, ἀλλὰ ἀγόμενοι ἐξ ἀνθρωπίνων λογισμῶν τῆς ἐξωτερικῆς πολυμαθείας, ἔκρινα καλὸν νὰ ὁμιλήσω πρὸς αὐτοὺς οὐχὶ ἀποφθεγματικῶς καὶ διδακτικῶς, ἀλλὰ λογικῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἐρεύνης.. Εἴπατε ἡμῖν, ὦ ἀγαθώτατοι,–ἐρωτᾷ ὁ Μάξιμος χρησιμοποιῶν τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον–ἀφθάρτους καὶ ἀθανάτους φρονεῖτε δημιουργηθέντας τοὺς γενάρχας ἡμῶν, ἢ εἰς φθορὰν ὑποκειμένους καὶ θάνατον; Ἂν εἴπωσι τὸ δεύτερον, φανερὸν ὅτι ἐλέγχονται ὑπὸ τοῦ θείου λόγου ψευδόμενοι [225]. Ἀθανάτους, λοιπόν, ἔπλασεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ τοιοῦτοι θὰ παρέμενον μέχρι τέλους, ἐὰν ἐτήρουν τὴν ἁγίαν αὐτοῦ ἐντολήν..». Προσάγων δὲ καὶ ἄλλας περὶ τούτου ἁγιογραφικὰς μαρτυρίας, ἐπαναλαμβάνων δὲ τὰ αὐτὰ καὶ ἐνταῦθα ἐπιχειρήματα, συμπεραίνει ὅτι «τούτου ἕνεκα ὁ πάνσοφος Δημιουργὸς προσεδημιούργησε τὰ κτηνώδη ταῦτα ὄργανα καὶ ἐνέβαλεν εἰς αὐτὰ ζωώδεις ἐπιθυμίας, ἵνα καὶ ἄκοντες συνέρχωνται καὶ παιδοποιῶσι. Εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἤθελον νὰ συνέρχωνται, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς πολλὰς καὶ ἀνυποίστους ὀδύνας τὰς ἐκ τῆς παιδοποιίας καὶ τῆς ἀνατροφῆς: τὸ μὲν γυναικεῖον φῦλον ἐνθυμούμενον τὸ ἐννεάμηνον βαρύτατον φορτίον καὶ τὰς συναφεῖς ἀποτροπαίους ὠδῖνας καὶ τὰς μετὰ τὸν τοκετὸν ἀρρήτους θλίψεις τῶν περὶ τοῦ βρέφους μεριμνῶν μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως αὐτοῦ, ὁ δὲ πατὴρ μιμνησκόμενος καὶ αὐτὸς τῶν ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ περὶ τῆς χρηστῆς ἀνατροφῆς φροντίδων καὶ περὶ ἐκζητήσεως γυναικῶν μὲν διὰ τοὺς υἱούς, ἀνδρῶν δὲ διὰ τὰς θυγατέρας. Ἐντεῦθεν προκύπτει σαφῶς– συμπεραίνει ὁ Μ.–ὅτι δι' ἄλλου τινὸς τρόπου ὑψηλοτέρου καὶ ὑπερβαίνοντος τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν, ἀναλόγου δὲ πρὸς τὸν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ πλασθέντα ἐβουλήθη ὁ πάνσοφος Δημιουργὸς νὰ πληθύνῃ τὸ ἡμέτερον γένος ἐὰν οἱ γενάρχαι ἐτήρουν τὴν θείαν ἐντολήν, οὐδεμία δὲ θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ συνδυάσῃ πρὸς τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα τοιαύτην ἐπαίσχυντον κτηνώδη ἀπρέπειαν καὶ ἀκάθαρτον μεῖξιν· διότι ὅπου κτηνώδης συνουσία, ἐκεῖ καὶ πᾶσα ἀκαθαρσία καὶ φθορὰ καὶ πάθος.. Πᾶν δὲ τὸ ἐκ φθορᾶς, εἰς φθορὰν πάλιν ὑπόκειται καὶ εἰς θάνατον. Ἀλλὰ κἂν διὰ τρόπου θαυμασιωτάτου θὰ ἔπρεπε νὰ πληθύνηται τὸ ἀνθρώπινον γένος–κατακλείει ὁ Μ.–δὲν πρέπει νὰ πολυπραγμονῇ τις ματαίως περὶ

πραγμάτων ὑπερβαινόντων τὴν ἡμετέραν διάνοιαν· διότι «τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου ;.. Δὲν θὰ ἠδύνατο τάχα ὁ μόνος Παντοδύναμος δι' ἑνὸς νεύματος νὰ πληθύνῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος ;..»[226].

Πολύκροτος ἐγένετο ὁ μακρὸς λόγος, τὸν ὁποῖον ὁ Μάξιμος συνέγραψεν ἐν τῇ εἱρκτῇ ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταστρεψάσης τὴν Τβὲρ πυρκαϊᾶς διὰ τὴν δριμύτητα τῶν ἐν αὐτῷ ἐλέγχων τῆς τότε φαρισαϊκῆς τυπομανίας τῶν ρώσων καὶ τὸν τρόπον τῆς διατυπώσεως τῶν ἰδεῶν. Ὁ λόγος φέρει τὸν τίτλον *Τίνας ἂν εἴποι λόγους πρὸς τὸν πάντων Δημιουργὸν ὁ ἐπίσκοπος Τβὲρ ἐπὶ τῇ ἀποτεφρώσει τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καὶ πάσης τῆς ἐπισκοπῆς, τῶν κτημάτων τῆς πόλεως, ὡς καὶ πολλῶν ἄλλων ναῶν... καὶ ἀνθρώπων ἐκ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ.., καὶ πῶς ἂν ἀποκρίνοιτο αὐτῷ θεοπρεπῶς ὁ πάντων Κύριος..*[227]. Ὁ Μάξιμος, ὡς εἴδομεν, φέρει τὸν ἐπίσκοπον τῆς πόλεως Ἀκάκιον ἐν καταπλήξει ὀδυνηρᾷ διαποροῦντα διὰ τὴν συμφορὰν καὶ ἐρωτῶντα τὸν Θεὸν περὶ τοῦ αἰτίου τῆς ὀργῆς αὐτοῦ ταύτης κατὰ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως, οἵτινες, ἐν τούτοις, οὐδὲν εἶχον παραμελήσει ἐκ τῶν συντελούντων εἰς τὴν εὐπρέπειαν τῆς λατρείας καὶ τὴν τελετουργικὴν μεγαλοπρέπειαν.

Εἰς ταῦτα προσάγεται ὁ Θεὸς ἀπαντῶν διὰ καυστικωτάτης ἐπικρίσεως τῆς διὰ τῶν ἐξωτερικῶν μόνον τούτων τύπων ἐκδηλώσεως τῆς πρὸς αὐτὸν τάχα ἀφοσιώσεως, ἐν ᾧ χρόνῳ πλεονεκτοῦντες ἀδικοῦσι τὰς χήρας, τὰ ὀρφανὰ καὶ τοὺς ἐνδεεῖς καὶ παντοιοτρόπως παρανομοῦσι. «Νομίζετε ὅτι μοὶ εἶσθε ἐνάρετοι—ἐξακολουθεῖ ὁ Θεὸς— ἐκ τοῦ ὅτι μὲ ζωγραφίζετε μὲ χρυσοῦν φωτοστέφανον, ἐνῷ ἐγὼ ζωντανὸς χάνομαι ἀπὸ τὴν πεῖναν καὶ τὸ ψῦχος, ὑμῶν ἐντρυφώντων εἰς γεύματα καὶ πολυτελεῖς ἀμφιέσεις; Δὲν ζητῶ παρὰ σοῦ χρυσοῦν στέφανον, διότι χρυσῆ διακόσμησίς μου εἶνε ὁ στέφανος ὁ ἀκάνθινος, τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀσθενῶν ἡ ἐπίσκεψις, ἡ διατροφὴ καὶ ἡ πλήρωσις τῶν κατεπειγουσῶν ἀναγκῶν των. Θλίβομαι μᾶλλον ἀκούων τὰς καλλιφώνους μελῳδίας, τὰς ὁποίας βροντοφωνεῖτε ἐν τοῖς ναοῖς μου.. καθ' ὃν χρόνον ἠχοῦσιν οἱ κοπετοὶ καὶ οἱ στεναγμοὶ τῶν πεινώντων καὶ πρός με κραυγαζόντων πτωχῶν μου.. Οὐχὶ εὐήχους κώδωνας καὶ ὑμνολογίας καὶ μῦρα πολύτιμα ἀπαιτῶν συγκατέβην, ὦ ἄνθρωπε, εἰς τὴν γῆν καὶ ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου ἐφανερώθην..· ὕμνοι καὶ αἶνοι θαυμαστοὶ ἀδιαλείπτως ἠχοῦσι περὶ τὸν θρόνον μου ἀπὸ τῶν στομάτων πολυαρίθμων ἀσωμάτων ὑμνῳδῶν· ἀλλὰ διὰ τὴν ὑμετέραν σωτηρίαν, ἧς οὐδὲν ἐμοὶ τιμιώτερον, πάντα ὑπέμεινα· καὶ ἐν βιβλίοις ὥρισα νὰ γραφῶσιν αἱ ἐντολαὶ καὶ διδασκαλίαι καὶ παραινέσεις μου, ἵνα δύνασθε νὰ ἀντιλαμβάνεσθε πῶς πρέπει νά μοι γίνεσθε εὐάρεστοι. Ὑμεῖς ὅμως τὸ βιβλίον τῶν διδαχῶν μου ἔσωθέν τε καὶ ἔξωθεν ὑπερπερισσῶς κατακοσμεῖτε διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, οὐ μόνον δὲ δὲν ἐκτελεῖτε τὰ περιεχόμενα, ἀλλὰ καὶ ὀνειδίζετε ὡς ματαίας τὰς διατάξεις μου. Ἐνῷ ἐγὼ ἐντέλλομαι νὰ βαίνητε τὴν στενὴν καὶ τεθλιμμένην ὁδὸν τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς ὑπομονῆς, ὑμεῖς προκρίνετε τὴν εὐρεῖαν τῶν βαρβάρων ἐθνῶν, καθ' ἑκάστην συμποσιάζοντες, εἰς μέθας ἐκδιδόμενοι καὶ εἰς γέλωτας.. καὶ ἐν τυμπάνοις καὶ αὐλοῖς εὐφραινόμενοι καθάπερ οἱ ἐθνικοί, ἀμετανοήτως.. Ἐνῷ δὲ ἐγὼ μακαρίζω τοὺς εἰρηνοποιούς, ὑμεῖς φθονοῦντες ἀλλήλους,

ὡς ἄγρια θηρία ἀλληλομαχεῖτε, καὶ δὴ οἱ καλούμενοι ἱερεῖς καὶ τοῦ ἐμοῦ νέου Ἰσραὴλ διδάσκαλοι· καίπερ κεκλημένοι νὰ ἦσθε φῶς καὶ ἅλας καὶ εἰκὼν ἐγκρατοῦς ζωῆς τοῖς πιστοῖς, ὑμεῖς,—ὢ τῆς ἀρρήτου αἰσχύνης!—πρόκεισθε διδάσκαλοι πάσης ἀνομίας καὶ πρόσκομμα καὶ σκάνδαλον εἴς τε τοὺς πιστοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀπίστους..." Αν, λοιπόν, σᾶς ἦνε ἀρεστὸν νὰ πλήττεσθε ὑπ' ἐμοῦ, τοῦ δικαίου κριτοῦ, διὰ διαφόρων πληγῶν, ἐξακολουθεῖτε τὰ συνήθη σας ἁμαρτήματα· ἂν ὅμως πονῆτε πληττόμενοι, παύσατε παρανομοῦντες... Τί εἰς ταῦτα δύνασθε ν' ἀπαντήσητε, ὅταν σταθῆτε γυμνοὶ καὶ τρέμοντες ἐνώπιόν μου..; ἢ μήπως ἐλπίζετε ὅτι θὰ δικαιωθῆτε διότι ἁπλῶς πιστεύετε εἰς ἐμὲ καὶ βαπτίζεσθε καὶ περιβάλλεσθε μέλαν ράσον κατὰ τὰς ἐπιθανατίους στιγμάς..; Ταῦτα δὲν θὰ σᾶς σώσουν, διότι εἶνε γυμνὰ ἔργων ἀγαθῶν...'Ηκούσατε τὴν αἰτίαν τῆς δικαίας μου καθ' ὑμῶν ὀργῆς.. Ἐὰν ὅμως ἐξακολουθῆτε ἐμμένοντες ἐν ταῖς κακίαις ὑμῶν.., θὰ ἀποστρέψω καὶ ἐγὼ τὸ πρόσωπόν μου ἀφ' ὑμῶν.., διότι, ὅσῳ ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπός εἰμι κατ' οὐσίαν, τόσῳ καὶ φοβερώτατός εἰμι κριτής, οὔτε πρόσωπα ὑπ' ὄψιν λαμβάνων, οὔτε ράσα.. "Οθεν σύνετε καὶ φοβήθητε, ὦ ἄφρονες..».

Ὁ μόλις κατορθώσας νὰ σωθῇ ἐκ τῆς πυρκαιᾶς Ἀκάκιος, ταχέως μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐπιληφθεὶς τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ πυρποληθέντος καθεδρικοῦ ναοῦ, δὲν ἐφείσθη μὲν μόχθων καὶ δαπανῶν πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτοῦ εἰς τὴν προτέραν λαμπρότητα, ὡς ἔνθερμος θιασώτης τῆς σχολῆς τῶν θιασωτῶν τῆς ἐξωτερικῆς λατρευτικῆς μεγαλοπρεπείας, δὲν ἀπέκρυπτε δὲ καὶ τὴν βαθεῖάν του δυσαρέσκειαν διὰ τὴν τόσον ἀπροκάλυπτον ὑπὸ τοῦ πολλαχῶς ὑπ' αὐτοῦ εὐεργετηθέντος καταδίκου ἐπίκρισιν τῶν τοιούτων περὶ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας ἀντιλήψεών του. Καίτοι ὅμως μετὰ τὰς παρασχεθείσας ἐξηγήσεις τὸ ἐπεισόδιον δὲν ἐβράδυνε νὰ διευθετηθῇ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν μετέπειτα ἐγκαρδίων ἀμοιβαίων σχέσεων Ἀκακίου–Μαξίμου, οὐχ ἧττον ἠκούσθησαν κατακρίσεις κατὰ τοῦ Μαξίμου διὰ τὴν ἣν προσέδωκεν εἰς τὸν λόγον του τοῦτον μορφήν, φέρων ἀτόπως αὐτὸν τὸν Σωτῆρα διατυποῦντα πρὸς τοὺς πιστοὺς τοιούτους ἐλέγχους. Τούτου ἕνεκα ὁ Μάξιμος, θεωρήσας ἐπιβεβλημένον νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰς «συκοφαντίας» ταύτας, ἔγραψε *Σύντομον ἔκθεσιν περὶ τῆς γενομένης ἐν Τβέρῃ πυρκαϊᾶς, ἐν ᾗ καὶ ἔπαινος τῆς ὑπὸ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Τβέρης Ἀκακίου ἀνακαινίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακοσμήσεως* [228]. "Αληστος παραμένει ἐν τῇ ἱστορίᾳ–λέγει ὁ Μ.– τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν βασιλέων ἡ μέριμνα περὶ τῶν εἰς δόξαν καὶ τιμὴν τοῦ Θεοῦ συντελούντων καὶ διὰ τοὺς ἐπιγιγνομένους πρόκειται εἰς παράδειγμα· ὅθεν δίκαιον θεωρῶ νὰ μὴ παραδώσω εἰς λήθην, ἀλλὰ διὰ βραχέων νὰ περιγράψω τί συνετελέσθη ἐν τῇ ἐνδόξῳ πόλει τῆς Τβέρης ἐπὶ τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἰβὰν Βασίλειεβιτς καὶ τοῦ Ἀκακίου, ἐπισκόπου καλῶς καὶ τιμίως κρατήσαντος τοὺς οἴακας τῆς ἐπισκοπῆς Τβέρης. Ἀφηγούμενος κατόπιν ὁ Μάξιμος τὰ τῆς αἰφνιδίας ἐξάψεως τοῦ πυρός, τὴν ὑπὸ σφοδροῦ ἀνέμου ἐξάπλωσιν αὐτοῦ μέχρις αὐτῶν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, τὴν παρανάλωσιν πάντων τῶν ναῶν μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς ἱερῶν εἰκόνων καὶ πολυτίμων σκευῶν καὶ τὴν πολλῶν

ἀνθρώπων ἀπανθράκωσιν, ἀπομένει ἐνεὸς πρὸ τῶν ἀνεξιχνιάστων τοῦ Κυρίου βουλῶν διὰ τὴν ἕνεκα παραβάσεων τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ καὶ πρὸς τιμωρίαν τῶν παρεκτρεπομένων ἐκδήλωσιν τηλικαύτης ὀργῆς, ἥτις οὐδὲ τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ εἰκόνων ἐφείσθη «ἵνα ἐπιγνῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὰ ἁμαρτήματα ἡμῶν καὶ μετανοήσωμεν ἀξίως τῶν παρηνομημένων», ἐκφράζει δ᾽ ἅμα ἐν συνεχείᾳ εὐχαριστίας διὰ τὴν οὕτω ἐκδηλωθεῖσαν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα, «ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἀρχιερέα σου, τὸν ποιμένα ἡμῶν καὶ πατέρα ᾽Ακάκιον. Τοῦτο δέ, διότι οὗτος, πλήρης πάντοτε ἀγαθότητος καὶ ὑπὸ τῆς χάριτός σου ἐνισχυόμενος, καίπερ ὑπὸ τοσούτων στενοχωρούμενος λυπηρῶν, ἐμερίμνησε μετὰ πολλοῦ του ζήλου περὶ διακοσμήσεως καὶ εὐπρεπείας τῶν ἱερῶν σου εἰκόνων καὶ περὶ πάντων τῶν διὰ τὴν θείαν μυσταγωγίαν ἀναγκαίων ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων.. καὶ περὶ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ πυρποληθέντος ναοῦ καὶ περὶ ἱστορήσεως ἀρίστων εἰκόνων ὑπὸ ἐκλεκτῶν ζωγράφων καὶ κατακοσμήσεως αὐτῶν διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ὑπέρκαλλον τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν εὐσεβῶν θέαμα.. κινοῦν πρὸς δοξολογίαν καὶ εὐχαριστίαν.. Ὅθεν–καταλήγει ὁ Μ.–παριδὼν τὴν μεγάλην ἡμῶν κακίαν, καὶ πάλιν ἐλέησον ἡμᾶς· ἂν δὲ ἐν τῇ δικαίᾳ σου ὀργῇ ἠφάνισας τὴν προτέραν μεγαλοπρέπειαν τοῦ ναοῦ σου, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπέδωκας αὐτὸν ἡμῖν οὐχὶ χείρονα διὰ τῆς μερίμνης τοῦ πιστοῦ σου ἐπισκόπου ἡμῶν ᾽Ακακίου, ἡμῶν δὲ ποιμενάρχου καὶ φιλτάτου πατρός, ὅστις μετὰ τὴν ἐκ τῶν τῇδε ἐκδημίαν συναριθμητήτω μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν σου πρωθιεραρχῶν..». ᾽Επὶ πλέον ὁ Μάξιμος ἐποίησε διὰ τὸν ἄμβωνα τοῦ ὑπὸ τοῦ ᾽Ακακίου ἀνεγερθέντος ναοῦ δύο ἐπιγραφάς.. Τούτων ἡ μὲν πρώτη, διατυπωθεῖσα ἐν μορφῇ λόγων αὐτοῦ τοῦ ἄμβωνος πρὸς τοὺς ἀνερχομένους αὐτὸν ἱερεῖς καὶ διακόνους, ἔχει οὕτω: «Ἄμβων εἰμὶ κατακόσμητος δι᾽ ἀνθέων παντοίων καὶ ἄλλων σχεδιαγραφημάτων καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἱδρυμένος εἰς ἐξαγγελίαν τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους. Οἱ ἀνερχόμενοι εἰς ἐμὲ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ προσέχετε πῶς ἀναβαίνετε: ἐὰν ἀξίως εἶσθε πρὸς τὸ κήρυγμα παρεσκευασμένοι, τοῦτο μεγαλοφώνως κηρύττετε, ἵνα, ὡς ἐκτελεσταὶ τῶν θείων προσταγμάτων, λάβητε παρὰ Θεοῦ τὸν ἀμάραντον στέφανον ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ» [229]. Ἡ δὲ δευτέρα ἐπέχει ἐγκώμιον τοῦ ἄμβωνος ὡς ἔργου τοῦ ᾽Ακακίου: «Πρὸς τοῖς λοιποῖς λαμπροῖς κοσμήμασι τοῦ θείου τούτου ναοῦ, ἅτινα συνέλαβεν ἡ διάνοια τοῦ θαυμαστοῦ ἐπισκόπου Τβέρης ᾽Ακακίου, διὰ τούτου τοῦ ὑπερκάλου δομήματος δεινὴν ὑπέστητε ἧτταν, ὦ θεόπτα προφῆτα καὶ σὺ Βεσελεήλ, πρῶτε κατασκευαστὰ τῆς Σκηνῆς» [230].«Ἄλλως τε–σχολιάζει συμπερασματικῶς ὁ Εἰκόννικωφ–ὁ Μάξιμος Γραικὸς ἔπρεπεν ἔτι ἅπαξ νὰ ἐννοήσῃ πόσον ἐπικίνδυνον ἦτο τότε ἐν Ρωσίᾳ νὰ πλέῃ τις μεταξὺ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νόμου» [231].

᾽Εν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν «πάσῃ ἀρετῇ περικοσμούμενον καὶ περὶ τὰς Γραφὰς ἐντριβέστατον», παντοδύναμον δὲ τότε παρὰ τῷ νεαρῷ τσάρῳ ᾽Ιβὰν Βασίλειεβιτς ἱερέα Σίλβεστρον [232], πρὸς ὃν ὁ Μάξιμος εἶχε λόγους νὰ εὐγνωμονῇ, γράφει ὅτι τῷ ἀποστέλλει λόγους του, παρακαλεῖ δὲ αὐτὸν νὰ δεχθῇ αὐτοὺς καὶ ἀναγνώσῃ μετ᾽ ἀγάπης· καὶ ἂν μὲν τῷ φανῶσιν

ἄξιοι λόγου, ὁ ἔπαινος ὀφείλεται εἰς τὸν φωτίσαντα αὐτὸν Κύριον· εἰ δὲ μή, ἄς προβῇ εἰς διόρθωσίν των· ἀφοῦ ὁ Παῦλος, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὑπέβαλλεν εἰς τὴν κρίσιν τῶν γαλατῶν τὸ εἰς τὰ ἔθνη κηρυχθὲν εὐαγγέλιόν του[233], πολλῷ μᾶλλον-λέγει-ἐγὼ ὁ ἄσοφος καὶ δύσνους ὀφείλω νὰ ζητῶ κρίσιν παρὰ σοῦ, τοῦ τόσον πολυμαθοῦς, ὡς παρὰ πάντων ἀκούω. Συγχρόνως παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ ὑπομνήσῃ εἰς τὸν τσάρον τὴν δυσάρεστον θέσιν τῶν ὀρφανῶν τέκνων τοῦ μακαρίτου Νικήτα Μπορίσοβιτς, ἵνα ἀγαθυνθῇ νὰ εὐεργετήσῃ αὐτά, τελοῦντα ἐν μεγάλῃ ἐνδείᾳ· εἶνε δὲ ταῦτα ἀδελφαὶ τρεῖς, δὲν ὑπάρχουν δὲ οἱ πρὸς οὓς νὰ ἐκδοθῶσιν εἰς γάμον. Ὅθεν ὁ Μάξιμος ἱκετεύει θερμότατα νὰ ἐπιδειχθῇ ὑπὸ τοῦ μονάρχου ἔλεος πρὸς τὴν χήραν καὶ τὰ ὀρφανά, ἀποβαίνοντος οὕτω πατρὸς προστάτου των.

Ἰδιαίτερον διαφέρον προκαλεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν πολλαχῶς ἐπιδείξαντα πρὸς αὐτὸν τὴν συμπάθειάν του φίλον του Ἀλέξιον Ἀντάσ̃εφ, μέγαν αὐλικὸν ἀξιωματοῦχον[234], κυρίως διὰ τὸ ἐν αὐτῇ θιγόμενον ζήτημα τῆς ὑπὸ ρώσων τότε χρησιμοποιήσεως τουρκικῶν καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς. Προσαγορεύων αὐτὸν ὁ Μάξιμος ὡς «ἀγαπητὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ», «θεῖον ἄνδρα», «ὁσιώτατον πατέρα καὶ ἀγαπητὸν ἀδελφὸν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν» καὶ ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτὸν διὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ χαιρετισμοῦ *«ἔρρωσο καὶ χαῖρε πάντοτε», εὐχαριστεῖ διὰ τὴν ἔργῳ πρὸς αὐτὸν ἐκδηλουμένην φιλάδελφον διάθεσιν καὶ τῷ ἀγγέλλει ὅτι, συμμορφούμενος πρὸς τὴν ἐπιστολήν του, ἡτοίμασε τὰ παραγγελθέντα τετράδια, ἅτινα καὶ ἀποστέλλει πρὸς τὸν μητροπολίτην «ὡς ὅπλον ἰσχυρὸν κατὰ τῆς λατινικῆς αἱρέσεως, τοῦ κακοδόξου ἑβραϊκοῦ πείσματος, κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης καὶ τῆς ἀστρολογίας», παρακαλῶν δὲ νὰ ἀναγνώσῃ καὶ αὐτὸς τὸ διὰ τὸν μητροπολίτην γραφὲν ἐπιστόλιόν του διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν πᾶσαν περὶ τῶν συκοφαντούντων αὐτὸν ἀλήθειαν, μεταβαίνει εἰς τὸ κύριον θέμα. »Γνῶθι-λέγει-ὅτι καὶ ἐγὼ συμμερίζομαι τὴν ἀντίληψιν τοῦ σεβ. μητροπολίτου περὶ τῶν τάφιγ̃α[235] καὶ τὰ ἀποστρέφομαι, ὅταν τὰ βλέπω ἐπὶ τῶν ἐξυρημένων κεφαλῶν ὀρθοδόξων, ἐκ βάθους δὲ καρδίας στενάζω τῇ ἀληθείᾳ ἐπὶ τῷ ὅτι χριστιανοὶ παρομοιάζουν ἑαυτοὺς πρὸς τοὺς χριστιανομάχους τούρκους, οὐ μόνον αὐτὰ χρησιμοποιοῦντες, ἀλλὰ καὶ ὑποδήματα ἐπ' ἴσης τουρκόσχημα τόσον, ὥστε δὲν δύνασαι νὰ ἀντιληφθῇς ἄν ἦνε χριστιανοί, εἰ μὴ μόνον ἐκ τοῦ ὅτι ποιοῦσι τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Οἱ ἀδελφοί μου ἕλληνες- προσθέτει ὁ Μ.-ἐπὶ πολλὰ ἤδη ἔτη τελοῦσιν ὑπὸ τοὺς τούρκους καὶ μεταξὺ αὐτῶν ζῶμεν, τοιοῦτο ὅμως ἔθος μᾶς εἶνε ἄγνωστον. Φοβοῦμαι, πάτερ Ἀλέξιε, μήπως κατόπιν θελήσουν νὰ φορέσουν καὶ σαρίκι. Ἀποτρόπαιον καὶ βδελυρὸν τὸ πρᾶγμα, Ἀλέξιε, καὶ ὅλως ἀλλότριον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους..». Ὅθεν ὁ Μάξιμος συμβουλεύει νὰ ληφθῶσιν ἀπαγορευτικὰ μέτρα κατὰ τῶν χρησιμοποιούντων αὐτά, νὰ διαταχθῶσι δὲ μὴ μόνον νὰ παύσωσι μιμούμενοι τοὺς τούρκους, ἀλλὰ καὶ νὰ κατασκευάζωσι τοιαῦτα. «Ἐὰν δὲ παρακούσωσι, νὰ ἐνταλθῶσιν οἱ ἐνοριακοὶ ἱερεῖς νὰ μὴ μεταδίδωσι μήτε εἰς αὐτούς, μήτε εἰς τὰς οἰκογενείας των τὴν θείαν Μετάληψιν, νὰ ἀπαγορεύσωσι δ' εἰς αὐτοὺς καὶ τὴν εἰς τοὺς

ναοὺς εἴσοδον, οἱ δὲ ἀρμένιοι καὶ οἱ λοιποὶ ξένοι νὰ μὴ εἰσάγωσιν εἰς Ρωσίαν τοιοῦτο ἐμπόρευμα, εἰ δὲ μή, νὰ μαστιγῶνται δημοσίᾳ διὰ κνούτου καὶ νὰ ἀφαιρῆται ἀπ' αὐτῶν τὸ ἐμπόρευμα..». Πρὸ τῆς ἀπειλῆς ὅμως ταύτης ὁ Μάξιμος συμβουλεύει νὰ διδάσκωνται μετὰ παρακλήσεως καὶ ἀγάπης, ἀποφευγομένων τῶν ὕβρεων καὶ τῶν προσβολῶν... Τὴν ἐπιστολὴν καταλήγει οὕτω: «Τὸν τίμιον ἱεροδιάκονον Βασσιανὸν *ἀσπάζομαι ὁλοψύχως*, ἐπάγεται δὲ καὶ τὴν σλαυωνικὴν μετάφρασιν τῆς φράσεως. «Ἡ προσφορά του περιῆλθεν εἰς χεῖράς μου πλήρης. Ὁ Σωτὴρ νὰ τοῦ τὸ πληρώσῃ». Προφανῶς πρόκειται περὶ χρηματικοῦ βοηθήματος.

Ἴσως πρὸς τὸν αὐτὸν τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς Βασσιανὸν ἀπηυθύνθη ἐπιστολὴ τοῦ Μαξίμου [236], ἐν ᾗ ἐκτίθεται ἐν συντόμῳ ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μοναστηριακὴ ζωή. Τρεῖς εἶνε αἱ μορφαὶ τοῦ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει μοναχικοῦ βίου—γράφει ὁ Μ.– ἡ κοινοβιακή, ἡ λαυρεωτικὴ καὶ ἡ σκητική. Ἐν ταῖς κοινοβιακαῖς μοναῖς κοινὰ εἶνε εἰς πάντας αἵ τε ἔσω καὶ ἔξω αὐτῶν ἀσχολίαι, ἡ κτῆσις, ἡ τροφὴ καὶ τὰ λοιπά. Ἐν ταῖς λαύραις τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τοῦ Βατοπεδίου ἡ ἐργασία γίνεται κατὰ κρίσιν καὶ ἀξίαν, τὰ δὲ προσφερόμενα ἐλέη εἰσάγονται εἰς τὸ ταμεῖον καὶ χρησιμοποιοῦνται διὰ πᾶσαν μοναστηριακὴν ἀνάγκην, ὡς καὶ διὰ τοὺς ξένους, μετὰ πάσης οἰκονομίας. Εἰς τοὺς ἀδελφοὺς παρέχονται καθ' ἑκάστην μὲν ἀνὰ δύο ἄρτοι, κατὰ τετάρτην δὲ καὶ παρασκευὴν ἀνὰ εἷς ἄρτος εἰς τὰ κελλία των, παρὰ τῆς μονῆς δὲ λαμβάνουσι τὰ ἀναγκαῖα καὶ οἱ ὑπηρέται. Ὁσάκις ὁλόκληρος ἡ ἀδελφότης ἐνασχολῆται εἰς μοναστηριακὴν ὑπηρεσίαν, ἡ τροφὴ παρέχεται δὶς τῆς ἡμέρας. κατὰ δὲ τὰς ἑορτὰς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Πεντηκοστῆς, τῶν Ἀποστόλων, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανείων καὶ τὴν δὶς τοῦ ἔτους μνείαν τῶν κτιτόρων, σύμπασα ἡ ἀδελφότης γευματίζει ἐν τραπέζῃ κοινῇ. Ὁ ἡγούμενος τῶν κοινοβιακῶν μονῶν καὶ τῶν λαυρῶν ἀναδείκνυται δι' ἐκλογῆς, οὐδὲν δὲ ποιεῖ μόνος, ἀλλὰ συνεργάζεται μετὰ τῆς ἀδελφότητος. Κατὰ γενικὸν ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει κρατοῦντα κανόνα, δὲν γίνεται κουρὰ ἀγενείων. Λαϊκοὶ δ' ὑπηρέται δὲν ὑπάρχουσιν, εἰ μὴ μόνον εἷς ἢ δύο ὡς ζωηλάται. Ἑορταὶ δὲ εἶνε ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, ἡ Περιτομή, τὰ Θεοφάνεια, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ἡ εἰς Ἱεροσόλυμα εἴσοδος τοῦ Κυρίου, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Σταύρωσις, ἡ Ἀνάστασις, ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ἡ Κάθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ Κοίμησις καὶ αἱ λοιπαὶ «ὡς ἐνταῦθα» (ἐν Ρωσίᾳ).

Ἔργα του ὁ Μάξιμος ἀπέστειλε καὶ πρὸς τὸν «κύριον καὶ ἀδελφὸν Γεώργιον», τὸν ὁποῖον δι' ἐπιστολῆς [237] παρακαλεῖ νὰ δεχθῇ ὡς μικρὸν ἀναμνηστικὸν «λογύδρια τινά», ἤτοι τὸ ὑπόλοιπον τοῦ πρώτου λόγου κατὰ τῆς πλάνης τῶν ἀγαρηνῶν καὶ τὸν δεύτερον λόγον περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς. ἐν ᾧ καί τινα «περὶ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου». Προσθέτει ὅτι ἓν τετράδιον εἶνε ἰδιόγραφον ἰδικόν του, ὡς καὶ τὰ πλήρη ἀληθείας κατὰ τοῦ ἑβραίου Σαμουὴλ κεφάλαια, τὰ δὲ λοιπὰ τετράδια καὶ ὡρισμένα φύλλα ἀντέγραψεν ὁ Γρηγόριος, πιθανῶς ὁ διάκονος τοῦ Ἀκακίου, τὰ ἄλλα δὲ παρακαλεῖ ν' ἀντιγράψῃ ὁ ἴδιος, διότι αὐτὸς στερεῖται καλῆς μελάνης καὶ κινναβάρεως.

Πληροφορηθεὶς ὅτι ὁ προειρημένος διάκονος Γρηγόριος ἐγένετο ἔκδοτος εἰς τὴν μέθην, ἐν ἐπιστολῇ ἐπιτιμᾷ αὐτὸν ὅτι εἰς τοιαύτας ἡμέρας, ἀφεὶς τὰ ἱερὰ καὶ τὰ θεῖα, εὐωχεῖται δουλεύων εἰς τὸν λάρυγγα καὶ εἰς τὴν κοιλίαν [238].

Ἡ πρὸ πολλοῦ πασίγνωστος πλέον καταστᾶσα ἐγκυκλοπαιδικὴ πολυγνωσία τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ ὤθει πολλοὺς νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὰ φῶτά του καὶ κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον τῶν δεσμῶν του πρὸς ἐπίλυσιν διαφόρων ἀποριῶν. Καὶ ἔχομεν μεταξὺ τῶν ἔργων πολλὰς σχετικὰς ἀπαντήσεις τοῦ Μαξίμου εἰς ποικίλα καὶ περίεργα ἐρωτήματα. Πρὸς τὸν νεαρὸν υἱὸν τοῦ πρίγκηπος Πέτρου Σ̌ούισκιη Μιχαὴλ ἐπὶ ἐρωτήσεώς του περὶ τοῦ μάρτυρος Χριστοφόρου λέγει [239] ὅτι ὑπάρχει εἰς τὰς ἀγρίας χώρας εἷς λαὸς *κυνοκεφάλων, ὅστις κατὰ τὰς ἀνεξιχνιάστους βουλὰς τοῦ Θεοῦ φωτισθεὶς ἔγνω τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας· εἷς εἰς τὸ ἔθνος τοῦτο ἀνήκων, ὑποστὰς τὸ μαρτύριον μετωνομάσθη Χριστοφόρος, ὅπερ ἑρμηνεύεται «ὁ φέρων τὸν Χριστὸν» ἢ «ὁ φερόμενος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ»· οὗτος πρότερον εὐκαλεῖτο Ρεπρέβ [240]. Πολλοὶ κληρικοί, συγχέοντες, ὡς εἴδομεν, τὴν λέξιν μηρ (εἰρήνη) τῶν «εἰρηνικῶν» (ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης) πρὸς τὸ μιρ (κόσμος), ἐνόμιζον ὅτι ἡ δέησις γίνεται ὑπὲρ τοῦ ἄνωθεν κόσμου, ὑφ' ὃν ὑπελάμβανον τὰ ἀγγελικὰ τάγματα. Ὁ Μάξιμος, ἀπαντῶν πρός τινα ἐπίσκοπον ὑποβαλόντα εἰς αὐτὸν τὴν ἀπορίαν πρὸς λύσιν, «ἔστω πρὸς γνῶσίν σου, ἀπαντᾷ [241], ὅτι ἡ λέξις τῆς γλώσσης σας αὕτη ἔχει δύο ἐννοίας, ἤτοι σημαίνει ἢ τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα δημιουργήματα (μίρ), ἢ τὸν σύνδεσμον τῆς ἀγάπης, δι' οὗ τηρεῖται ἡ εἰρήνη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὴν μὲν πρώτην ἔννοιαν ἐκφράζει ἡ λέξις *κόσμος, τὴν δὲ δευτέραν ἡ λέξις *εἰρήνη. Ἐν τοῖς εἰρηνικοῖς, λοιπόν, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι παρ' ἡμῖν δὲν λέγουν *ὑπὲρ τοῦ ἄνωθεν [242] κόσμου, ἤτοι ὑπὲρ τῶν ἐν οὐρανοῖς ποιημάτων ὁποῖοι οἱ ἄγγελοι, ἀλλὰ *ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης, ἤτοι ὑπὲρ τοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις συνδέσμου τῆς ἀγάπης καὶ ἡσυχίας, ὑπὲρ ἐκείνου, δῆλα δή, τὸ ὁποῖον πολλάκις ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἔδωκεν εἰς τοὺς μαθητάς του λέγων «εἰρήνη ὑμῖν», «εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν», «εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις», ἤτοι σύνδεσμον ἀγάπης ἔχετε πρὸς ἀλλήλους. Περὶ ταύτης τῆς εἰρήνης ὁ λόγος καὶ παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ, καὶ ἐν τοῖς ψαλμοῖς καὶ τοῖς ᾄσμασι· δὲν πρόκειται, λοιπόν, περὶ τοῦ ἄνωθεν κόσμου, δῆλα δὴ τῶν ἀγγέλων, «ὡς ἀμαθῶς τινες φλυαροῦσιν». Οἱ ἄγγελοι ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ὑπάρχουσι μεταξὺ ἡμῶν, ἐπικαλούμεθα δὲ τὰς ὑπὲρ ἡμῶν προσευχὰς καὶ τὴν μεσιτείαν των, διότι εἶνε φύλακες ἡμῶν καὶ χειραγωγοί, ὡς τοῦτο μαρτυρεῖται ὑφ' ὁλοκλήρου τῆς Γραφῆς καὶ τῶν κατὰ τὰς Δευτέρας ᾀσμάτων τῆς *'*Οκτωήχου* «ποιημάτων Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου καὶ οὐχὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ».. Ὥστε ἡμεῖς εἴμεθα οἱ ζητοῦντες παρ' αὐτῶν θεραπείαν καὶ οὐχὶ αὐτοὶ παρ' ἡμῶν· ἄλλως τε, τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀδαῶν, καθ' ἣν ἐν τῷ εἰρηνικῷ τούτῳ ἡ ἐκκλησία δέεται ὑπὲρ τῶν ἀγγέλων, δὲν εἶνε οὔτε τοῦ Χρυσοστόμου, οὔτε τοῦ Βασιλείου, οὔτε τοῦ Δαμασκηνοῦ· τὴν ἱερὰν λειτουργίαν ἡρμήνευσε μόνος ὁ ἐπίσκοπος *Καβασιλαδυρ-

ρ α χ ί ο υ Νεῖλος, αὐτὸν δὲ πρέπει νὰ συμβουλευώμεθα, διότι εἶνε οὐ μόνον θαυμασιώτατος ἑρμηνευτὴς πάντων τῶν μυστηρίων τῆ. θείας λειτουργίας, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀμφίστομος κατὰ τῶν λατίνων πέλεκυς.. Ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ ὁ Μάξιμος προβαίνει καὶ εἰς τὴν διόρθωσιν δογματικοῦ σφάλματος ἀφορῶντος εἰς τὴν ἀειπαρθενίαν τῆς Θεοτόκου καὶ ἀπαντῶντος ἐν τοῖς ρωσικοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις.

Ἐρωτηθεὶς ὁ Μάξιμος ὑπό τινων «διατί τῇ τρίτῃ ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἡμέρᾳ μέχρι τοῦ Σαββάτου τοῦ Θωμᾶ δὲν ὑψοῦσι τὸ ὑπεράγιον ἀρτίδιον, ἀλλὰ μόνον τὸν ἄρτον, ὁ δὲ διάκονος λέγει «Χριστὸς ἀνέστη» τρὶς καὶ χρησιμοποιοῦν αὐτὸν τῷ Σαββάτῳ τοῦ Θωμᾶ; [243] «Ἔστω ὑμῖν γνωστόν,–ἀπαντᾷ– ὅτι πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ παρεδόθησαν ἡμῖν καὶ ἀγράφως». Εἰς ταῦτα δὲ καταλέγεται καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ μετὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Ἀναστάσεως ἑβδομὰς μέχρι τοῦ Σαββάτου τοῦ Θωμᾶ λογίζεται ὡς μία ἡμέρα. Οἱ θεῖοι ἀπόστολοι μετὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἐκυκλοφόρουν καὶ φανερῶς καὶ μυστικῶς ἐν Ἱεροσολύμοις, ὁσάκις δ' ἐγευμάτιζον ἐτήρουν τὸν τόπον τοῦ Χριστοῦ κενόν, εἰς αὐτὸν δὲ ἔθετον προσκεφάλαιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τμῆμα ἄρτου «εἰς μοῖραν Χριστοῦ». Μετὰ τὸ ἄριστον ὁ Πέτρος ἐγειρόμενος καὶ λαμβάνων αὐτό, ὕψου λέγων «Χριστὸς ἀνέστη», οἱ ἀπόστολοι δ'ἀπεκρίνοντο «Ἀληθῶς ἀνέστη». Τοῦτο ἐγίνετο τρίς. Τὴν τάξιν ταύτην οἱ ἀπόστολοι ἐτήρουν μέχρι τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ καὶ μετὰ τὴν εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Συρίας μετάβασίν των. Τῆς τρισσῆς ἐκφωνήσεως γενομένης ἐνεφανίζετο ἡ Θεοτόκος μετὰ τὴν μετάστασίν της καὶ περιέβαλλεν αὐτοὺς διὰ τῆς χάριτός της ὡς διὰ φωτεινῆς νεφέλης, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει δ'αὐτῆς ἐκεῖνοι ἀνέκραζον «Παναγία Θεοτόκε, βοήθει ἡμῖν» [244]. Πρὸ τῆς μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου οἱ ἀπόστολοι εἶχον διασπαρῆ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην πρὸς τὸ κήρυγμα, μεθ' ὃ ἐπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλὴμ ἵνα προκυνήσωσι τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἀδελφόθεον Ἰάκωβον. Ἡ Θεοτόκος τότε μετέβη μετὰ τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπὶ πλοίου, ἀφοῦ δὲ πρῶτον προσωρμίσθησαν εἰς ὃν τόπον νῦν εὕρηται ἡ μονὴ Ἰβήρων, ἐκεῖθεν μετέβησαν πεζῇ ἔνθα σήμερον μὲν ὑπάρχει ἡ μονὴ Βατοπεδίου, τότε δὲ ἔζων ἕλληνες ἀβάπτιστοι. Οὗτοι, μαθόντες παρὰ τοῦ Ἰωάννου ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ συνοδευομένη γυνὴ εἶνε ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ, προσεκύνησαν αὐτὴν καὶ ἔπειτα ἐβαπτίσθησαν. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἀνήγειρε μονὴν ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, τὴν ὁποίαν ὅμως κατόπιν κατέστρεψεν ὁ ἀποστάτης Ἰουλιανός, ἀλλὰ ἀνῳκοδόμησαν ἔπειτα ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ἕνεκα δὲ τῶν ἐκεῖ ὑπὸ τῆς Θεοτόκου τελεσθέντων θαυμάτων ὠνόμασαν τὴν μονὴν ὑπεράγιον Βατοπέδιον. Ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ Ἰωάννου ἐξ Ἁγίου Ὄρους ἀπῆλθον εἰς Κύπρον πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς τετραημέρου Λαζάρου, ἐν τῇ ἐν Ἀμμοχώστῳ δὲ μονῇ τῶν Ἰβήρων ἔκτοτε ἀπόκειται τὸ ἰδιοχείρως ὑπὸ τῆς Θεοτόκου κατασκευασθὲν ἔνδυμα αὐτῆς. Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν δὲ τῶν ἀποστόλων ἐν Ἀντιοχείᾳ, πολλῶν τελεσθέντων θαυμάτων πλεῖστοι ἐβαπτίσθησαν, ἔκτοτε δι' οὗτοι μὲν ὠνομάσθησαν «χριστιανοί» (κ ρ ε σ τ ι ά ν ο ι), ἡ δὲ Ἀντιόχεια «μεγάλη Θεούπολις». «Πανταχοῦ τῆς γῆς–προσθέτει ἐνταῦθα ὁ Μ.–τρεῖς λαοὶ τρώγουν ἐπὶ

τραπέζης: οἱ ἕλληνες, οἱ σέρβοι καὶ οἱ ρῶσσοι, οἱ δύο τελευταῖοι ἀποτελοῦντες ἓν ἔθνος, καὶ οἱ ἐν Εὐρώπῃ ζῶντες λατῖνοι, οἱ παλαιστινοὶ ὅμως, οἱ σῦροι, οἱ αἰγύπτιοι, οἱ ἄραβες, οἱ πέρσαι, οἱ αἰθίοπες, οἱ ἴβηρες καὶ οἱ μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς τρώγουσι κατὰ γῆς· τὸ δ' ἔθος τοῦ Σωτῆρος τῆς περὶ τράπεζαν ἑστιάσεως διεδόθη καθ' ὅλην τὴν γῆν. Μέχρι καὶ τῆς σήμερον ὑπάρχει ἐν Ἱεροσολύμοις τὸ ὑπερῷον, ἔνθα ὁ Κύριος ἔφαγε τὸ Πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν του, ἐντὸς δ' αὐτοῦ οὔτε πρατήρια ὑπάρχουν ἢ ἄλλο τι».

Ἐπειδὴ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐγένετο μνεία τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ὁ Μάξιμος ἐν συνεχείᾳ ἐθεώρησε καλὸν νὰ ἀναφέρῃ καὶ ἄλλας περὶ αὐτῆς παραδόσεις. Ἐν Ἰβηρίᾳ-λέγει-ἐπὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Φάσιος ὑπῆρχε πόλις καλουμένη Φάσις (Θ ά σ ᶾ ε), ὑπὲρ τὰς πύλας τῆς ὁποίας ἦτο ἐν κιβωτιδίῳ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ὡραιοτάτη καὶ πρὸ αὐτῆς καιομένη λαμπάς. Ἕνεκα τῶν ἁμαρτιῶν τῶν κατοίκων της ἡ πόλις αὕτη, ὡς ἐξομοιωθεῖσα πρὸς τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορα, καταποντισθεῖσα ἐξηφανίσθη, πρὸ τούτου ὅμως ἠφανίσθη ἡ εἰκὼν ἄγνωστον ποῦ. Μεγάλη ὑπρῆξεν ἐκ τούτου ἡ θλῖψις τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως καὶ τῶν χριστιανῶν, μετὰ χρόνον δ' ὅμως ἐγνώσθη ὅτι ἡ εἰκὼν μετὰ καὶ τῆς λαμπάδος, καιομένης, ἐνεφανίσθη εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἡ ἀπόστασις δὲ μεταξὺ Φάσιος καὶ Ἁγίου Ὄρους εἶνε 3.000 βέρστια. Τοῦτο πληροφορηθεὶς ὁ βασιλεὺς χαίρων ἀπέστειλεν εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον πολλὰ ἀφιερώματα, ἀνήγειρε δὲ περιφανεστάτην καὶ τιμίαν ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου μονὴν ἐπονομασθεῖσαν τῆς Πορταϊτίσης (*Π ο ρ τ ι γ ᶾ ά τ ι ς). Ταύτην μετά τινα χρόνον θείᾳ διαταγῇ ἐκυρίευσαν οἱ Ἄραβες.

Ἀναφέρει εἶτα ὁ Μάξιμος καὶ δευτέραν παράδοσιν. «Ἄλλη διήγησις. Ἕτερον θαῦμα θὰ σᾶς ἀφηγηθῶ περὶ τῆς αὐτῆς λαμπρᾶς θαυματουργοῦ εἰκόνος». Ἐν ΚΠόλει—λέγει—ἄτεκνός τις βασιλεὺς εἶχεν ἀδελφὸν βασιλέα ἱσπανικῆς πόλεως. Οὗτος προσκληθεὶς μετὰ τοῦ υἱοῦ του ἐκ τῆς βασιλευούσης μετέβη ἐπὶ πλοίων καὶ γαλερῶν, ἠγκυροβόλησε δὲ τὸ πρῶτον ἐν ᾧ μέρει ὑπῆρχε μοναστήριον ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου. Ὁ βασιλεὺς μετὰ τοῦ υἱοῦ καὶ τῆς συνοδείας του ἐξελθόντες εἰς τὴν ξηρὰν ἤρξαντο εὐωχούμενοι, ὁ δὲ μικρὸς βασιλόπαις ἐνῶ ἔδρεπεν ἄνθη τῇδε κακεῖσε ἀπεμακρύνετο βαθμηδὸν τοῦ πατρὸς καὶ τῆς συνοδείας. Μετὰ τὴν εὐωχίαν πάντες περιῆλθον εἰς εὐθυμίαν, εἶτα δ' εἰσελθόντες εἰς τὰ πλοῖα ἀπέπλευσαν πρὸς ΚΠολιν χωρὶς νὰ προσέξωσιν ὅτι δὲν συμπαρέλαβον καὶ τὸ παιδίον. Τὴν ἀπουσίαν τοῦ τέκνου ἀντιληφθεὶς κατὰ τὸν πλοῦν ὁ πατὴρ ἐνόμισεν ὅτι εὑρίσκετο μετὰ τῶν συνοδῶν, οἱ ὁποῖοι πάλιν ὑπελάμβανον ὅτι συνοδεύει τὸν πατέρα του· ὅταν ὅμως ἀντελήφθησαν πάντες ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ πλοίου, μεγάλως ἐθλίβησαν πεισθέντες ὅτι ἔπεσεν εἰς τὴν θάλασσαν. Ὁ βασιλεὺς ΚΠόλεως μετὰ ἔτος ἀπέλυσε τὸν ἀδελφὸν εἰς τὰ ἴδια, οὗτος δὲ ἀποπλεύσας ἐνελιμενίσθη πάλιν εἰς ὃ μέρος εἶχε λησμονηθῇ τὸ μειράκιον, τὸ ὁποῖον αἴφνης κατὰ τὴν ἔξοδόν του ἀνεῦρε παῖζον παρὰ τὴν ἀκτήν. Ἐρωτήσας δὲ τὸν υἱὸν ποῦ ἦτο ἐπὶ τόσον χρόνον καὶ μετὰ τίνος, ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι ἔζη ἐκεῖ μετὰ τῆς μητρός του. Τὸ παιδίον δῆλα δὴ εὑρὸν κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς συνοδείας ἀπο-

μάκρυνσίν του θαμνῶνα καὶ εἰσελθὸν εἰς αὐτόν, εὗρε καθημένην γυναῖκα φέρουσαν ἐρυθρὸν ἐπενδύτην, τὴν ὁποίαν ἐξέλαβεν ὡς τὴν μητέρα του. Ἡ γυνὴ ἠγάπησεν αὐτὸ καὶ τὸ ἐκράτησε παρ' ἑαυτῇ. Ὁ πατὴρ ζητήσας παρὰ τοῦ υἱοῦ νὰ τῷ δείξῃ τὸ μέρος ὅπου εὑρίσκετο ἡ μήτηρ του ὡδηγήθη εἰς τὸν θαμνῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ μὲν μικρὸς εἰσῆλθε συρόμενος διὰ τῶν γονάτων, ὁ πατὴρ ὅμως καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εἰσέλθωσιν ἕνεκα τῆς πολλῆς του πυκνότητος. Κόπτοντες ὅμως τοὺς κλάδους καὶ προχωροῦντες εὗρον ἐν τῷ θαμνῶνι μίαν ἐξαισίαν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος καὶ πρὸ αὐτῆς λαμπάδα καιομένην καὶ τὸ παιδίον ἱστάμενον. Πλήρης χαρᾶς ὁ βασιλεὺς προσκυνήσας τὴν εἰκόνα ἀπέστειλεν ἀμέσως πλοῖον εἰς τὴν πόλιν, ἧς ἐβασίλευεν, ὅπερ ἐπαναπλεῦσαν ἐκόμισε τὸ βασιλικὸν ταμεῖον, δαπάναις τοῦ ὁποίου ἀνήγειρεν ἐκεῖ μονὴν ὡραιοτάτην, ἣν ἐπωνόμασε Βατοπέδιον, ὅπερ ρωσιστὶ σημαίνει πεδίον βάτων, ἐν αὐτῇ δὲ ἔστησε τὴν εἰκόνα καὶ πρὸ ταύτης τὴν λαμπάδα, ἀμφότεραι δὲ ὑπάρχουσι μέχρι καὶ τοῦδε ἐν τῇ μονῇ. Ὁ δὲ πατὴρ μετὰ τοῦ υἱοῦ ἐκάρησαν ἐν αὐτῇ καὶ ἐτελεύτησαν. «Τῷ Θεῷ δόξα πάντοτε καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»[245].

Ἐξηγῶν πρὸς διαποροῦντα περὶ τῆς σημασίας τῶν ἐν τῷ φωτοστεφάνῳ τῆς εἰκόνος τοῦ Σωτῆρος λέξεων Ο ΩΝ καὶ τῆς Θεομήτορος ΜΡ ΘΥ, γράφει ὁ Μάξιμος[246], ὅτι ἀμφότεραι εἶνε ἑλληνικαί. Καὶ αἱ μὲν πρῶται, εἰλημμέναι ἐκ τοῦ ἐν Ἐξόδ γ 14 πρὸς τὸν Μωϋσέα λαληθέντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, σημαίνουσιν ὅτι μόνος ὁ Θεὸς κατ' οὐσίαν ἐστί, μήτε ἀρχήν, μήτε τέλος ἔχων, περιλαμβάνων πάντα, τά τε παρελθόντα, τά τε ὄντα, τὰ τ' ἐσόμενα, ὅθεν καὶ αἰώνιος προσαγορεύεται· ἐνῷ πάντα τὰ λοιπά, ὁρατά τε καὶ ἀόρατα, εἶνε αὐτοῦ ποιήματα ὡς ἐξ αὐτοῦ ἔχοντα τὴν ὕπαρξιν καὶ ζῶντα καὶ κινούμενα καὶ ὄντα κατὰ χάριν, αὐτοῦ ἀπ' οὐδενὸς προελθόντος ἢ προελευσομένου, ἀλλὰ προαιωνίως αὐθυπάρκτου καὶ ἀνάρχου καὶ ἀθανάτου καὶ ἀπείρου κατὰ τὴν οὐσίαν. Αἱ δὲ ἐν τῷ φωτοστεφάνῳ τῆς Θεοτόκου σημαίνουσι *Μήτηρ Θεοῦ[247] καὶ οὐχὶ Μάρθα, ἢ Μάρθου[248] ὥς τινες ματαιολογοῦσιν ἐξ ἀγνοίας τῆς ἑλληνικῆς. Τὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου εἶνε Μαρία καὶ οὐχὶ Μάρθα, οὔτε Μάρθου.

Εἰς ἐρώτησιν περὶ τῆς ἐννοίας τῶν κατὰ τὸ μυστήριον τοῦ γάμου ἐπιτιθεμένων ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν νεονύμφων στεφάνων ἀπαντᾷ ὅτι, καίτοι δὲν γνωρίζει ἂν ὑπάρχῃ γραπτὴ περὶ τοῦ πράγματος πληροφορία, παρέχει ὅμως ἐξ ἑαυτοῦ τὴν ἐξήγησιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ψ' ρκζ 3. Ἐπειδὴ —λέγει— ἐκ τῆς ἀμπέλου γεννῶνται αἱ σταφυλαί, οἱ ἅγιοι πατέρες ἐθέσπισαν νὰ τελῆται τὸ στεφάνωμα μὲ κλάδους ἀμπέλου καὶ οὐχὶ σημύδας ἢ χρυσοῦς, διὰ νὰ σημαίνεται οὕτω ἡ ἐν Θεῷ ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς καρποφορία καὶ ἡ εὐτεκνία, ἅμα δὲ καὶ ἡ πνευματικὴ εὐφροσύνη, διότι ἐκ τῆς σταφυλῆς προέρχεται ὁ οἶνος ὁ εὐφραίνων τὴν καρδίαν τῶν ἐν μέτρῳ καὶ οὐχὶ μέχρι μέθης καὶ ἐθνικῆς ἐγκεφαλικῆς παρακρούσεως πινόντων αὐτόν.

«Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματός σου (περὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν Θεοφανείων) -γράφει πρὸς ἄλλον-[249] θὰ εἴπω πρὸς τὴν σὴν εὐλάβειαν ὀλίγα τινὰ οὐχὶ

κατ' ἐμὴν εἰκασίαν ἢ φιλοτιμίαν ὅπως τάχα φανῶ σοφώτερος ἄλλων -μακρὰν ἀφ' ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν τοιαύτη ἐθνικὴ λογομανία-ἀλλ' ἐξ ὅσων ἐγὼ αὐτὸς ἰδίοις ὀφθαλμοῖς εἶδον ἐν ταῖς τιμίαις μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους τελούμενα καὶ εὗρον ἐν ταῖς ἑρμηνείαις τῶν ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν κανόνων γεγραμμένα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου ἑρμηνευτοῦ αὐτῶν Βαλσαμῶνος..». Ἔστω σοι, λοιπὸν γνωστὸν-λέγει ὁ Μ.-ὅτι ἡ κατὰ τὸν ὄρθρον τῶν ἁγίων Θεοφανείων ἔξοδος εἰς τὸν ποταμὸν δὲν τελεῖται οὔτε πρὸς δεύτερον βάπτισμα τοῦ Κυρίου, οὔτε πρὸς παλλαϊκὴν συνάθροισιν τῶν χριστιανῶν, ὥς τινες νομίζουν, διότι οὔτε ὁ Σωτὴρ ἐβαπτίσθη τὸ δεύτερον, οὔτε οἱ χριστιανοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν κατὰ τὸν ἑσπερινὸν τῶν Θεοφανείων τελούμενον ἁγιασμόν, ἀλλὰ διὰ τὸν ἑξῆς λόγον, ὡς λέγει ὁ Βαλσαμών. Καὶ ἀφηγεῖται ὁ Μάξιμος ὅτι ἐπὶ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ὁ πατριάρχης Φώτιος, βλέπων ὅτι ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐξακολουθοῦσι νὰ τηρῶνται ἔτι πολλὰ λείψανα ἐθνικῶν ἐθίμων, ἐνετείλατο συνοδικῶς πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἐπισκόπους ὅπως κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα ἑκάστου μηνὸς συγκαλῶσι τοὺς χριστιανοὺς εἰς τοὺς ναούς, τελῶσιν ἁγιασμὸν τοῦ ὕδατος καὶ ἁγιάζωσιν αὐτούς, ἵνα διὰ τῆς τελετῆς ταύτης ἐκκοπῇ τὸ κατὰ τὰς νουμηνίας συνεχιζόμενον ἔθος τῆς ἑλληνικῆς πλάνης, καθ' ὃ πρὸ τῶν θυρῶν τῶν οἰκιῶν ἥπτοντο πυραί, ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἐπήδων· οὕτω χάριτι Χριστοῦ ἐξηλείφθη ἡ πλάνη ἐκείνη [250]. Τὸ συνοδικὸν ἐκεῖνο θέσπισμα ἐξακολουθεῖ τηρούμενον μέχρι καὶ τοῦ νῦν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους-συνεχίζει ὁ Μ.-. Κατὰ τὴν πρώτην δῆλα δὴ ἑβδομάδα ἑκάστου μηνὸς ἐκφέρεται ἐκ τοῦ ἱεροῦ βήματος ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος μετὰ τοῦ τιμίου σταυροῦ, τοποθετοῦνται πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ, ἁπλοῦται πρὸ αὐτοῦ τάπης, ἅπτονται δύο μεγάλαι λαμπάδες ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος, ὁ δ' ἡγούμενος μετὰ τῶν ἱερέων καὶ τοῦ χοροῦ, ἔχοντες αὐτὴν ἐν τῷ μέσῳ, ποιοῦσι τὴν τελετὴν τοῦ ἁγιασμοῦ. Ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐνδεδυμένου τὰ ἱερὰ ἄμφια καὶ συμπαραστατουμένου ὑπὸ τοῦ διακόνου βυθίζεται τρὶς ὁ σταυρὸς εἰς τὸ ὕδωρ ψαλλομένου τρὶς τοῦ τροπαρίου «Τῶν σῶν δωρεῶν..», μεθ' ὃ εἰσέρχονται εἰς τὸν ναὸν φέροντες ἐν ἀργυρᾷ λεκάνῃ τὸ ἡγιασμένον ὕδωρ, δι' οὗ ὁ ἱερεὺς ραντίζει σταυροειδῶς τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ ὅλον τὸν ναὸν πανταχοῦ, εἶτα δὲ τὴν ἀδελφότητα καὶ πάντα προσερχόμενον πρὸς αὐτὸν ἱστάμενον ἐπὶ μέρους ὑψηλοῦ, τοῦ διακόνου κρατοῦντος τὴν λεκάνην τοῦ ἁγιασμοῦ. Μετὰ ταῦτα δύο μοναχοί, λαβόντες μετ' εὐλαβείας τὴν εἰκόνα ἐὰν συμβῇ νὰ ἦνε βαρεῖα, καὶ ἀκολουθούντων τοῦ ἡγουμένου, τοῦ ἱερέως, τοῦ διακόνου καὶ πάσης τῆς Ἀδελφότητος, καὶ διαφόρων τροπαρίων ψαλλομένων φέρουσιν αὐτὴν ἀνὰ τὴν μονὴν μέχρι καὶ τῶν πυλῶν, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ ποιοῦνται διάφοροι στάσεις. Καθ' ὃν δὲ χρόνον οἱ πάντες ἵστανται καὶ ψάλλουσι πρὸ τῶν πυλῶν τῆς μονῆς, ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ διάκονος εἰσέρχονται εἰς τὸ παρακείμενον κηπάριον καὶ ἁγιάζουσι τὸν λαχανόκηπον, ἵνα τὰ ἐν αὐτῷ τηρῶνται ἀβλαβῆ ἀπὸ τῶν σκωλήκων καὶ τῶν καμπῶν. Εἰσέρχονται εἶτα εἰς τὴν μονὴν ψάλλοντες καὶ ἀποθέτουσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ τὴν εἰκόνα, ἑκατέρωθεν δὲ αὐτῆς ἱστάμενοι ψάλλουσι τὸ «Ἄξιον ἐστίν», μετὰ μακρὰν δ' ἐκτενῆ καὶ τὴν ἀπόλυσιν εἰσάγουσιν αὐτὴν εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα καὶ ἀποθέτουσιν εἰς τὴν θέσιν

της. Τοιαύτη–καταλήγει ὁ Μ.–εἶνε ἡ τελετὴ ἡ τελουμένη τὴν ἑβδομάδα ἑκάστου μηνός, πλὴν τοῦ Ἰανουαρίου, διότι τότε ἀναβάλλουσιν αὐτὴν εἰς τὸν ὄρθρον τῆς ἡμέρας τῶν Θεοφανείων, καθ' ἣν μετὰ εἰκόνων καὶ λαπάδων μεταβαίνουσι ψάλλοντες εἰς παρακείμεον ποταμόν, ὡς εἰς πηγήν.

Λύων ἀπορίαν ἀρχιερέως περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Σωτῆρος[251], ἣν οἱ μὲν ρῶσοι τότε ἀπεκάλουν ἐσφαλμένως ἀ θ υ μ ί α ν (ο ὐ ν ί ν ι γ ε), ἐνῷ ρωμαϊστὶ λέγεται *p i e t a s[252], «ἤτοι ρωσιστὶ ε ὐ σ π λ α γ χ ν ί α ἢ ε ὐ σ έ β ε ι α», ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι αὐτη δὲν εἶνε ἀνθρώπινον ἐπινόημα, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ὑπεδείχθη εἰς τὸν ἁγιώτατον Πάπαν Ρώμης Γρηγόριον, συγγραφέα ψυχωφελῶν ὁμιλιῶν. Οὗτος δῆλ. λειτουργῶν ποτε, καθ' ἣν στιγμὴν ἔρριπτεν εἰς τὸ ποτήριον τὴν τετάρτην μερίδα τοῦ ἁγίου καὶ προσκυνητοῦ ἀμνοῦ, εἶδε τὴν ἀχειροποίητον ταύτην παράστασιν, ἔκθαμβος δὲ καὶ πλήρης δακρύων ἐπὶ τῷ ὁράματι παρέστησεν αὐτὴν εἰς τοὺς ζωγράφους καὶ ἔκτοτε ζωγραφεῖται εἰς πάντας τοὺς ναούς. Ταύτην τὴν διήγησιν–λέγει ὁ Μ.– παρέλαβον ἐγὼ παρ' ἀξιοπίστων ἰταλῶν, παρ' οἷς νέος ἔτι ὢν καὶ λαϊκὸς ἔζησα ἐπὶ χρόνον ἱκανόν, ὅπως δὲ τὴν ἤκουσα, οὕτω καὶ μεταδίδω αὐτὴν εἰς τὴν σὴν πανιερότητα..

Ἐξηγῶν ὁ Μάξιμος[253] τὴν ὑπὸ τὴν βάσιν τῶν ἐν τοῖς ναοῖς σταυρῶν ἐν σχήματι τοῦ ἑλληνικοῦ γράμματος υ μηνοειδῆ παράστασιν, γράφει πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα, ὅτι τοῦτο τὸ υ εἶνε ἑλληνικὸν γράμμα καὶ ὄνομα αὐτῷ *ὖ ψ ι λ ο ν. Τοῦτο–λέγει–ὥρισαν οἱ πατέρες νὰ γράφεται ὑπὸ τὸν σταυρὸν διὰ δύο λόγους, ὡς δύναμαι νὰ εἰκάσω. Ἢ ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου λεχθέντων περὶ τῆς εἰς τὸν σταυρὸν ὑψώσεως αὐτοῦ (Ιω η 28, γ 14, ιβ 32) οἱ πατέρες, θέλοντες νὰ δηλώσωσι τὸ ὕψος τοῦ σταυροῦ ὡς σημαῖνον τὸ ὕψος καὶ τὴν δόξαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἔθεσαν συμβολικῶς ὑπ' αὐτὸν τὸ γράμμα υ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *ὕ ψ ο ς[254], ἤ, ἄλλως, τοῦ ἑλληνικοῦ γράμματος υ ἀριθμητικῶς σημαίνοντος τὸ 400, τούτου δὲ ἀποτελουμένου ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ 4, διὰ μὲν τοῦ 4 δηλοῦνται τὰ ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος διὰ τοῦ Σταυροῦ φωτισθέντα 4 μέρη τοῦ κόσμου, διὰ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ γράμματος ρ (4×ρ) σημαίνονται τὰ 100 πρόβατα, ἅτινα ὁ καλὸς ποιμὴν ἀφεὶς ἀνεῦρε διὰ τοῦ σταυροῦ τὸ ἀπολωλὸς ἕν. «Τόσον ὁ ἀσθενής μου νοῦς ἠδυνήθη νὰ ἀντιληφθῇ–λέγει ὁ Μ. κλείων τὴν ἐπιστολήν–, ὁ δὲ πλείονα τούτων δυνάμενος, ἄς μᾶς φωτίσῃ».

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἂν πρέπῃ αἱ ζυμώτριαι νὰ κρεωφαγῶσιν ἀπαντῶν ὁ Μάξιμος[255] λέγει ὅτι ἀτόπως ἐπεκράτησε νὰ μὴ τρώγωσι κρέας, ὡς παρασκευάζουσαι τοὺς διὰ τὴν ἁγίαν πρόθεσιν ἄρτους, διότι οὐ τὰ εἰσερχόμενα κοινοῦσι.. κατὰ τὸ Μθ ιε 11 καὶ Α Τιμ δ 14. Ἀλλ' ὡς διὰ τὸν κρατοῦντα ἐν ταῖς χερσὶ τὸ τίμιον σῶμα ἱερέα δὲν καταλογίζεται εἰς ἁμαρτίαν ἡ κρεωφαγία, οὕτω καὶ ἡ ζυμώτρια δὲν ἁμαρτάνει κρεωφαγοῦσα, ἀφοῦ ἁπλῆν ζύμην ζυμοῖ.

Φίλος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Μαξίμου τὴν λύσιν τριῶν ἀποριῶν: πρῶτον, ἂν οἱ ὑπὸ ἀπίστων ἐν πολέμῳ φονευόμενοι τυγχάνουσι τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Δεύτερον, τί εἶνε αἱ ἀκροστιχίδες τῶν κανόνων. Καὶ τρίτον' ἂν ἐπιτρέπεται ἡ βρῶσις χοιρείου κρέατος[256].

Καὶ περὶ μὲν τῆς πρώτης ὁ Μάξιμος ἀπαντᾷ ὅτι καλὸν βεβαίως εἶνε νὰ κρατῇ εἰρήνη καὶ νὰ μὴ ἄρχεσθε ὑμεῖς[257] πολέμου κατ' ἄλλων, ἔστω καὶ ἀπίστων, κατὰ τὸ Ψ ριθ 6· ἀλλ' ἐφ' ὅσον τὰ σκάνδαλα εἶνε ἀναπόφευκτα (Μθ ιη 7), ἀνάγκη μεγίστη νὰ ἦνέ τις ἕτοιμος πρὸς ἀντίστασιν κατὰ τῶν βαρβάρων, φέρει δὲ ἄφθονα παραδείγματα ἐκ τῆς ΠΔ καὶ ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Πάντες, λοιπόν, οἱ ἐν πολέμῳ φονευόμενοι, ὡς ὑπὲρ δικαίας ὑποθέσεως πεσόντες, εἶνε ἅγιοι καὶ καλοῦνται δίκαιοι, κατὰ τὰ ἐν Ἑβρ. α 33 καὶ Ἰω ιε 13, ὅπερ ὀρθῶς ἐφαρμόζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως χυνόντων τὸ αἷμά των. Ἂν ὁ Ἄβελ γνωρίζεται δίκαιος ὡς θυσιάσας ἀμνόν, πόσῳ μᾶλλον οἱ ὑπὲρ τοῦ Ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ θυσιαζόμενοι ὑπὸ τῶν σκυθῶν καὶ τῶν ἰσμαηλιτῶν. Εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἐνεφανίζετο κατ' ὄναρ εἰς τὸν βασιλέα Μαυρίκιον ὁ φοβερὸς Κριτής, ὅστις, ἕνεκα τῶν ζητούντων ἐκδίκησιν, ἠρώτησεν αὐτόν: ποῦ θέλεις νά σοι ἀνταποδώσω κατὰ τὴν ἁμαρτίαν σου, ἐνταῦθα, ἢ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ; Αὐτοῦ δὲ προτιμήσαντος τὸ πρῶτον, διετάχθη ἡ παράδοσίς του εἰς τὸν στρατηγὸν-βασιλέα Φωκᾶν, ὅστις καὶ ἐφόνευσε τότε τὸν Μαυρίκιον, ὡς καὶ τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα του.

Τὴν γένεσιν δὲ τῶν ἀκροστιχίδων ὁ Μάξιμος ἀποδίδει εἰς τὴν τάσιν κενοδόξων τινῶν, οἵτινες λογοκλοποῦντες σφετερίζονται τὴν συγγραφὴν κανόνων ποιηθέντων ὑπ' ἄλλων. Τούτου ἕνεκα—λέγει— οἱ ποιηταὶ κανόνων ἐπενόησαν τὴν *ἀκροστιχίδα, ποιουμένην ἢ κατ' ἀλφάβητον ἢ κατὰ μέτρον *ἰαμβικόν, δηλοῦσαν δὲ εἴτε τὴν ἔννοιαν τοῦ κανόνος, εἴτε ἐγκώμιον εἰς τὸν ἑορταζόμενον ἅγιον. Φέρει δὲ καὶ παραδείγματα ἀλφαβητικῆς ἀκροστιχίδος ἐκ τοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παραθέτων αὐτὰς ἑλληνιστὶ διὰ ρωσικῶν στοιχείων: α *Αντέτω σοι ντέσποινα, β *Βοῶ σοι γηθόμενος, γ *Γνωσθήτω μοι, ντ *ντολίως μεκλ. Ἤ: *χαρᾶς δοχεῖον σοὶ πρέπει χαίρειν μόνῃ, ἐκ τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου, κλ. Τοιαύτας ἀκροστιχίδας—λέγει— ποιεῖ εἰς πάντας τοὺς κανόνας του ὁ μακάριος Ἰωσὴφ συνθέτων τὸ ὄνομά του.

Τέλος, περὶ τοῦ χοιρείου κρέατος λέγει ὅτι ἀπηγόρευσε μὲν τὴν βρῶσιν αὐτοῦ, ὡς καὶ ἄλλων ζώων καὶ ἰχθύων, ὁ Μωϋσῆς εἰς τοὺς ἐξ Αἰγύπτου ἐξελθόντας ἰσραηλίτας, ἀλλά, προκειμένου περὶ ἡμῶν τῶν πιστευόντων, οὐδαμοῦ τῆς ΚΔ ὑπάρχει ἀπαγόρευσις, κατὰ τὰ Μθ ιε 11, Πρξ ι 15, Ρμ ιδ 14, Τιτ α 14-15, Α Τιμ δ 4, Α Κορ η 8, Ρμ ιδ 17-18. Προσθέτων δὲ καὶ τὴν τούτων ἑρμηνείαν ὑπὸ τοῦ Θεδοωρήτου, φέρει μαρτυρίας καὶ ἀπὸ τῶν Νηστευτικῶν του μ. Βασιλείου καὶ ἀπὸ τῶν τοῦ Παχωμίου. Ἀπέχωμεν, λοιπόν—ἐπιλέγει—πάσης κακίας, πονηρίας, κολακείας, ἀδικίας, ἁρπαγῆς, ψεύδους, συκοφαντίας, φθόνου, ὑπεροψίας, πάσης σαρκικῆς ἀκαθαρσίας, διότι ἡ ἀπ' αὐτῶν ἀποχὴ εἶνε ἡ ἀληθὴς καὶ θεάρεστος νηστεία. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἐμμένομεν ἐν τῇ κακίᾳ ἡμῶν, οὐ μόνον οὐδεμίαν ὠφέλειαν ἀποκομίζομεν ἐκ τῆς ἀπὸ βρωμάτων ἀποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἔτι μᾶλλον ἀξιοκατάκριτοι γινόμεθα, ἀναθέτοντες τὴν ἐλπίδα ἡμῶν εἰς μόνην τὴν τοιαύτην νηστείαν.

Πρὸς τὸν Γρηγόριον, ἐρωτήσαντα κατὰ πόσον εἶνε βάσιμος ἡ γνώμη ὅτι ὁ Υἱὸς ἐγεννήθη μετὰ τὴν δημιουργίαν τῶν ἀσωμάτων οὐρανίων δυνάμεων, ἀπαντῶν ὁ Μάξιμος ἠναγκάσθη νὰ συντάξῃ ὁλόκληρον δογματικὴν ἐπιστολήν [258], ἐν ᾗ ἀναπτύσσει ὅτι σύντρια τὰ τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος εἶνε συνάναρχα καὶ συναιώνια, οὐχὶ τρεῖς ἄναρχοι θεοί, ἀλλ' εἷς ἄναρχος Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἢ προσώποις, ἐφ' ᾧ καὶ ψάλλομεν «τὸν συνάναρχον λόγον Πατρὶ καὶ Πνεύματι..».. «Μὴ πρόσεχε, λοιπόν,—συμβουλεύει ὁ Μ.— εἰς τοιαύτην βλάσφημον διδασκαλίαν.., ἀλλὰ λάμβανε ὑπ' ὄψιν ἂν συμφωνῇ πρὸς τὸ ἀποστολικὸν καὶ πατερικὸν δόγμα, διότι πολλοὶ ἀντιγράφοντες τὰ κείμενα φθείρουσιν αὐτὰ καὶ τὰ ἑαυτῶν ἀποδίδουσιν εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἢ τὸν Ἀθανάσιον ἢ τὸν Χρυσόστομον, ἵνα διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων ἁγίων διδασκάλων πλανῶσι τοὺς ἁπλουστέρους..».

Πρὸς τὸν αὐτὸν Γρηγόριον γράφων ὁ Μάξιμος περὶ τῶν ἐν τοῖς νήσοις Σολοβιέτσκιη τῆς Λευκῆς θαλάσσης ἀσκησάντων ὁσίων θαυματουργῶν Ζωσιμᾶ καὶ Σαββατίου [259], οἵτινες διὰ τοῦ ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ζήλου των κατώρθωσαν νὰ προσελκύσωσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν τοὺς ἐν ἀγρίᾳ καταστάσει περιοίκους μουρμάνους, ἵνα δείξῃ τὴν ἔναντι τῆς κενολόγου φιλοσοφίας ὑπεροχὴν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας παραβάλλει τὴν μὲν πρώτην πρὸς τὴν ἄγονον κυπάρισσον, τὴν δὲ δευτέραν πρὸς τὴν ἡδύκαρπον συκῆν· «ἡ κυπάρισσος ἀνατείνεται μὲν πρὸς τὰ ὕψη, ἀλλὰ παρέχῃ ἀπόλαυσιν εἰς μόνους τοὺς ὀφθαλμούς· ἐνῷ ἡ συκῆ χαμηλοὺς μὲν ἐκτείνει τοὺς κλάδους, εὐφραίνει ὅμως τὸν οὐρανίσκον μὲ τοὺς γλυκεῖς της καρπούς. Οὕτω καὶ τῶν φιλοσοφικῶν λόγων ἡ ματαία διδασκαλία· διότι πραγματεύονται μὲν περὶ τῶν θείων, ἀλλὰ ἀσχολοῦνται περὶ ἃ οὐδὲ λέγειν ἔξεστι· πληροῦσι διὰ λόγων τὸν ἀέρα, οὐδεὶς δ' ἐξ αὐτῶν τυγχάνει εὐάρεστος τῷ Θεῷ οὐδὲ ἐπαινετὸς τοῖς ἁγίοις, ἢ ὠφέλιμος τοῖς ἀνθρώποις πρὸς σωτηρίαν, ἀλλὰ φθέγγονται πάντα μάταια καὶ διεφθαρμένα..».

Ἐρωτηθεὶς ὁ Μάξιμος περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὑπὸ τὸν πολυέλαιον τοῦ ναοῦ ἀναρτωμένου μικροῦ ὁμοιώματος *στρουθοκαμήλου λέγει [260] ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ διακοσμητικὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ συμβάλλει πρὸς διδασκαλίαν. Ὅπως δῆλα δὴ τὸ πτηνὸν τοῦτο, ἀφοῦ θέσῃ ἔναντί του τὸ ὠόν του, ἀτενίζει πρὸς αὐτὸ διαρκῶς ἀσκαρδαμικτί, μέχρις οὗ διὰ τοῦ βλέμματός του τὸ καταστήσῃ γόνιμον, ἂν δὲ τυχαίως ἀποστρέψῃ τὸ βλέμμα του, τὸ ὠὸν σήπεται καὶ καθίσταται ἄγονον, οὕτω καὶ οἱ πιστοὶ ἐν τῷ ναῷ δέον νὰ ἔχωμεν ἀδιαλείπτως τὸν νοῦν ἐστραμμένον πρὸς τὸν Δημιουργὸν Θεόν, ἂν θέλωμεν νὰ καταστῇ ἡ ψυχὴ ἡμῶν καρποφόρος.

Ἐν ἄλλῃ ἐπιστολῇ ἐξηγεῖ τί συμβολίζει ὁ πελεκάν [261]. Τὸ πτηνὸν τοῦτο—λέγει—ὁμοιάζει πρὸς γέρανον, τρέφεται δὲ δι' ὄφεων καὶ κατασκευάζει τὴν φωλεάν του ἐπὶ βράχων ἢ στύλων ἢ δένδρων, διὰ νὰ προφυλάττῃ τοὺς νεοσσούς του ἀπὸ τοὺς ὄφεις, οἵτινες ἐκ φύσεως τοὺς ἐχθαίρουν. Ὅταν οἱ γονεῖς των ἀπομακρύνωνται ἐκ τῆς φωλεᾶς πρὸς ἀναζήτησιν τροφῆς, ὁ ἰοβόλος ὄφις εἰσερχόμενος τὰ φονεύει· ὁσάκις δὲ ἀδυνατεῖ νὰ εἰσερπύσῃ εἰς τὴν φωλεάν, ἀναρριχώμενος εἰς δένδρον ἢ εἰς

ὑψηλὸν παρ' αὐτὴν μέρος, διὰ τῆς ἀναπνοῆς του δηλητηριάζει τὴν ἀτμόσφαιραν καὶ δι' αὐτῆς τὰ πτηνά. Ὁ πατὴρ ἢ ἡ μήτηρ, βλέποντες αὐτὰ νεκρὰ ἵστανται ἄνωθεν αὐτῶν, ἔχοντες δὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας νύττουσι τὴν πλευράν των μέχρις αἵματος, διὰ τῶν σταγόνων δὲ αὐτοῦ ἀναζωογονοῦσι τοὺς νεοσσούς. Ὁ πελεκὰν–συνεχίζει ὁ Μ.–συμβολίζει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, διὰ τοῦ αἵματος τῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου κατὰ τὸ πάθος ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ σταυροῦ ἀνακαινίζεται ὁ δηλητηριασθεὶς ὑπὸ τῆς γλώσσης τοῦ εἰς ὄφιν μετασχηματισθέντος διαβόλου πρωτόπλαστος. Εἰς τὸ πάθος τοῦτο τοῦ Σωτῆρος πιστεύοντες ἀναβοῶμεν τὸ τοῦ Ἡσ νγ 5..

Ἐν μακρᾷ πρὸς τὸν Μάξιμον ἐπιστολῇ του ὁ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων φίλων αὐτοῦ Θεόδωρος Κάρπωφ, μετὰ διεξοδικὸν πρόλογον μεστὸν εὐλαβείας πρὸς τὸν ἕλληνα μοναχόν, παρακαλεῖ νὰ τὸν διαφωτίσῃ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν ἐν Γ' (γραπτέον: Δ') Ἔσδρα ς 42 λεγομένων περὶ συγκεντρώσεως τῶν ὑδάτων εἰς τὸ ἕβδομον τμῆμα τῆς γῆς, καὶ περὶ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ 47–54 ἀναφερομένων ὡς ἐκ τοῦ ὕδατος προελθόντων ζώων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἐνὼχ (γράφε: Βεεμώθ) καὶ ὁ Λεβιάθαν.. «Περὶ αὐτῶν, πάτερ, παρακαλῶ τὴν τιμιότητά σου νά με πληροφορήσῃς: περὶ τοῦ ὕδατος καὶ τῆς γῆς καὶ περὶ τοῦ Ἐνὼχ (γράφε: Βεεμώθ) καὶ τοῦ Λεβιάθαν καὶ ἂν ὁ Ἔσδρας συναριθμεῖται εἰς τοὺς προφήτας, διότι περὶ τοῦ Χριστοῦ γράφει ἀπ' εὐθείας καὶ ὄχι εἰκονικῶς..»[262]. Ὁ Μάξιμος ἀπαντῶν περιορίζεται εἰς πληροφορίας περὶ μόνου τοῦ Λεβιάθαν, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ ἐπιστολή του φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τοῦ Λεβιάθαν»[263]. Κατὰ τὸν Μάξιμον, Λεβιάθαν εἶνε ὁ διάβολος, εἰς ὃν ἀναφέρονται τὰ ἐν Λκ ι 18 καὶ Ἰὼβ μ–μα, «ὁ δὲ Ἰσίδωρος[264] ἐν τῷ *Ἐ τ υ μ ο λ ο γ ά ρ ο υ μ[265] λέγει ὅτι οἱ ἑβραῖοι ἀποκαλοῦσιν αὐτὸν β ε ε μ ό τ[266], ὅπερ ρωσιστὶ σημαίνει ἄλογον ζῶον, διότι εἶνε πνεῦμα πονηρόν, πλῆρες ἀκαθαρσίας καὶ λέπρας, διὸ καὶ ὁ Θεὸς μετέβαλεν αὐτὸ ἀπὸ τῆς πτώσεώς του εἰς ζῶον ἄλογον, ἤτοι εἰς ὄφιν ἕρποντα, ἐπειδὴ δὲ εἶνε ὑπερμέγεθες, ἀπεκλήθη *δ ρ ά κ ω ν, περὶ οὗ ὁ Δαβὶδ ἐν Ψ ργ 25–26. Ὁ Λεβιάθαν οὗτος εἶνε ὄφις τῶν ὑδάτων..· ὅταν ἐταξείδευεν ἀνὰ τὸν *ὠ κ ε α ν ὸ ν εἶδε τὸ τεράστιον αὐτοῦ μῆκος καὶ πλάτος ἐν τῷ πυθμένι, ἔνθα ἐνεκλείσθη τῇ διαταγῇ τοῦ Θεοῦ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως. Οὗτος ὁ Λεβιάθαν εἶνε ὁ ὄφις ὁ φθονήσας τῶν προπατόρων ἡμῶν τὴν δόξαν, ἐφ' ᾧ καὶ τολμήσας νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸν παράδεισον ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ, ἐπείρασε τοὺς προπάτορας ἡμῶν καὶ ἐσκότισε δι' ἐγκληματικοῦ πάθους.. ἐκλέξας πρὸς ἐξαπάτησίν των εἶδος ὄφεως ἔχον μορφὴν παρθένου καὶ ἀνθρωπίνην φωνήν.., ὡς καθ' ἑκάστην ὁ διάβολος ὁμιλεῖ ἀναιδῆ καὶ δαιμονικὰ πρὸς ἀνθρώπους ἀνυπόπτους καὶ κατέχει τὰ σώματα αὐτῶν..»

Ἀποκρινόμενος εἰς ἐρώτησίν τινος περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Σιβυλλῶν λέγει[267] ὅτι ἦσαν δέκα καὶ ἀνῆκον εἰς διαφόρους χώρας· πρώτην ἀναφέρει τὴν Σαμβίφην, ἥτις ἐκαλεῖτο καὶ Ἑβραία καὶ Περσὶς ἢ Χαλδαία, κατήγετο δ' ἐκ τῆς ρίζης Νῶε καὶ προεφήτευσε τὰς κατακτήσεις Ἀλεξάνδρου τοῦ μακεδόνος· περὶ αὐτῆς ἀναφέρει ὁ συντάκτης τοῦ βίου τοῦ

Ἀλεξάνδρου Νικάνωρ ὅτι ἔγραψε προφητικῶς περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐλεύσεώς του πολλά. Ἕπονται αἱ Λίβυσα, Δέλφισα, Ἰταλίησα, Ἐρυθραία, ἡ καὶ προφητεύσασα τὸν τρωικὸν πόλεμον, ἡ Σαμία, ἡ καὶ Φυτὼ ὀνομαζομένη, περὶ ἧς ἔγραψεν ὁ Ἐρατοσθένης, ἡ Κυμαία, ἡ καὶ Ἀμάλθεια καὶ Ἐριφρήλη[268] ἀποκληθεῖσα, ἡ Ἑλλησποντική, ἡ Φρυγία, ἡ Τιμπουρτία ἡ καὶ Ἀλβουναία. Οὐδεμία ἐξ αὐτῶν-προσθέτει ὁ Μ.-κατήγετο ἐκ τοῦ νότου, ἤτοι ἦτο αἰθιοπίς, πάντα δὲ τὰ βιβλία των εἶνε γεγραμμένα ἑλληνιστί. Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ Σολομῶντος βασίλισσα νότου δὲν ὠνομάζετο Σίβυλλα, οὐδ' ἔγραψε βιβλία προφητικά, πάντως δ' ἐψεύσθη ὁ εἰπὼν ὅτι ἔγραψε τὴν ἀρχὴν τοῦ τροπαρίου «ὦ τρισμακάριστον ξύλον..», ὅπερ εἶνε ἔργον τοῦ μακαρίου Κοσμᾶ, συγγραφέως τοῦ εἰς τὸν τίμιον σταυρὸν κανόνος· ἀπεκάλεσε δ' οὗτος τὸν σταυρὸν «τρισμακάριστον» τὸ μὲν διὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ νίκας, ὡς κατατροπώσαντος πᾶσαν τὴν δύναμιν καὶ τὴν πλάνην τοῦ ἐχθροῦ καὶ νεκρώσαντος τὸν θάνατον, τὸ δὲ ἐπειδὴ εἷς τῶν τῆς ἁγίας Τριάδος προσηλώθη σαρκὶ ἐπ' αὐτοῦ. Καὶ ἐπιλέγει: «ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρείτω καὶ ἂς μὴ σκανδαλίζεται περὶ ἐμοῦ, διότι καὶ ἐγὼ αὐτὸς κηρύττω τὴν ἀλήθειαν τῶν καθολικῶν καὶ θεοπνεύστων γραφῶν καὶ αὐτῶν ἔχομαι καὶ ἀγαπῶ αὐτὰς καὶ ἐπαινῶ καὶ δέχομαι, ὅ,τι δὲ δὲν περιέχεται ἐν αὐταῖς καὶ δὲν διδάσκεται σαφῶς, δὲν τολμῶ νὰ δεχθῶ, ὑποτασσόμενος εἰς τὸ ἐν Ἑβρ. ιγ' 9..».

Τὸ τῆς πρός τινα δοῦκα ἐπιστολῆς θέμα περὶ τῆς νηστείας τῆς Δευτέρας ὁ Μάξιμος θίγει καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις, ἐπικρίνων τοὺς νηστεύοντας μέν, μὴ ἀπέχοντας ὅμως οἰνοποσίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Ἡ νηστεία-λέγει-τότε μόνον εἶνε πραγματικὴ καὶ σκόπιμος, «ὅταν ἦνε ἀληθῶς χριστιανικὴ καὶ οὐχὶ φαρισαϊκῶς ὑποκριτική· ἔχει, λοιπόν, σημασίαν μόνον ὅταν καὶ οἴνου καὶ παντὸς σικέρου ἀπέχωμεν». Ὥρισαν δ' οἱ παλαιοὶ τὴν νηστείαν κατὰ τὴν Δευτέραν ἵνα οἱ μοναχοί, ὡς ὑπερέχοντες τῶν φαρισαίων ἐν πάσῃ ἀρετῇ, καὶ κατὰ τὴν νηστείαν ἐξέχωσιν. Ἂν οἱ φαρισαῖοι ἐνήστευον δὶς τοῦ Σαββάτου, οἱ μοναχοὶ ὀφείλουσι νὰ νηστεύωσι τρίς· τοῦτο δὲ δύνανται νὰ πράττωσι καὶ οἱ λαϊκοί, ἐὰν θέλωσι. Προσθέτει δ' ὁ Μάξιμος ὅτι τὸ ἔθος τοῦτο ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ του, ἤτοι συντελεῖ εἰς σωτηρίαν, ἐὰν συνδυάζεται καὶ πρὸς τὴν ἀγαθοεργίαν.

Τὸ δὲ περὶ τοῦ ᾠοῦ σημείωμα τοῦ Μαξίμου ἀποτελεῖ παραλλαγὴν τοῦ ἐπ' ἴσης συντόμου σημειώματος αὐτοῦ περὶ τῆς τηρήσεως τοῦ νοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποίου διαφέρει κατὰ τὸ ὅτι δὲν ἀναφέρονται ἐν αὐτῷ αἱ περὶ τῆς στρουθοκαμήλου πληροφορίαι, παρατηρεῖται δὲ διάφορος διάταξις τῆς ὕλης καὶ εὐρυτέρα διαπραγμάτευσις[269].

Ὡραῖον *Εὐχαριστήριον λόγον πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν* συνέταξεν ὁ Μάξιμος τῷ 1541 «ἐπὶ τῇ πανενδόξῳ κατὰ τοῦ Κριμαϊκοῦ κυνὸς νίκῃ τῇ προστασίᾳ τῆς Δεσποίνης ἡμῶν Παναγίας Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ εὐσεβοῦς μεγάλου δουκὸς Ἰωάννου Βασίλειεβιτς πάσης Ρωσίας κατὰ τὸ ἔτος μθ' τῆς ὀγδόης χιλιετηρίδος»[270]. «Τίς λαλήσει τὰς δυναστείας Κυρίου, ἀκουστὰς ποιήσει πάσας τὰς αἰνέσεις αὐτοῦ;»[271] οὕτως ἄρχεται ὁ Μάξιμος τοῦ πανηγυρικοῦ του, ἐν ᾧ παρακελεύεται εἰς δοξολογίαν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τὰς ἀδιαλείπτους εὐεργεσίας τῆς

φιλανθρωπίας αὐτοῦ, καθ' ἃ ἔκπαλαι ἐποίησαν οἱ Μωυσῆς, Δανιήλ, Ἡσαΐας, Ἱερεμίας καὶ ἄλλοι προφῆται, ὡς καὶ ἐν τῇ ΚΔ οἱ ἐπὶ ἁγιότητι διαλάμψαντες. Ὁ Θεὸς-Πατὴρ περὶ τῶν τέκνων του προνοεῖ οὐχὶ ὡς οἱ γήινοι πατέρες, οἵτινες πολλάκις ἀπεχθάνονται καὶ ἀγνοοῦσιν ἡμᾶς παρεκτραπέντας. Διότι ὁ πλάσας ἡμᾶς οὔτε ἀποκηρύττει, οὔτε παύεται εὐεργετῶν παραβαίνοντας τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, ἀλλὰ παντοιοτρόπως οἰκονομεῖ τὰ καθ' ἡμᾶς πρὸς τὴν ἡμετέραν διόρθωσιν. Ἐπαξίως, λοιπόν, εὐχαριστήσωμεν αὐτῷ διὰ τὴν σήμερον ἀπεργασθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἔνδοξον λύτρωσιν ἐκ τῆς χειρὸς τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀθέων σκυθῶν, οὓς τρέψας εἰς φυγὴν ἔσωσε τὴν βασιλίδα τῶν ρωσικῶν πόλεων Μόσχαν ἀπὸ τῶν φοβερῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καθ' ὃν τρόπον καὶ τὴν εὐσεβῆ ΚΠολιν πολλάκις, καὶ ἐπεσκέφθη τὸν εὐσεβῆ βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα πάσης Ρωσίας μέγαν δοῦκα Ἰωάννην Βασίλειεβιτς, εὐσεβῶς ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει Μόσχᾳ ἀνάσσοντα. Οὗτος ἐν βραχεῖ συγκαλέσας τοὺς στρατάρχας καὶ πολεμιστὰς καὶ ὁπλίσας διὰ ζήλου ἀντέταξεν αὐτοὺς κατὰ τοῦ νέου χαγάνου καὶ διέλυσεν ὡς ἱστὸν ἀράχνης τὴν ἀκράτητον αὐτοῦ ὁρμὴν καὶ μανίαν.. Τοσοῦτον μεγάλη ἐγένετο ἡ προστασία ἡμῶν ὑπὸ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἐπ' αὐτῇ δὲ ἀγαλλόμεθα οὐχὶ ὀλιγώτερον ἢ ἡ πόλις τοῦ Κωνσταντίνου, διότι ὅ,τι τὸ πάλαι ἐπετελέσθη ἐκεῖ ὑπ' αὐτῆς θαυμαστόν, τὸ αὐτὸ καὶ νῦν δι' ἡμᾶς ἐτελεσφορήθη, ὡς καὶ ἐφεξῆς, ἐὰν ὁλοψύχως ἐπιτελῶμεν τὰς σωτηρίους ἐντολὰς τοῦ Κυρίου, μὴ ἀποβλέποντες εἰς πρόσωπον καὶ δωροληπτοῦντες, ἀλλ' εὐσπλαγχνίαν δεικνύοντες πρὸς τοὺς δοκιμαζομένους καὶ ἐνδεεῖς.. Κοσμήσωμεν, λοιπόν, ἡμᾶς αὐτοὺς δι' ἔργων ἀγαθῶν.. ὑπείκοντες εἰς τὸν θεοφιλέστατον τσάρον.. Ἰωάννην Βασίλειεβιτς καὶ τὸν ἁγιάζοντα ἡμᾶς διὰ τῶν ὁσίων αὐτοῦ εὐχῶν πανιερώτατον μητροπολίτην πάσης Ρωσίας Μακάριον.. Δεῦτε καὶ ἡμεῖς.. μετ' εὐχαριστίας πολλῆς εἴπωμεν μετὰ τοῦ προφήτου Δαβὶδ τὰ Ψ ρκγ 6 καὶ κατὰ τὸ ἐν Ψ ιθ 8–10 ἱκετεύσωμεν τὸν Κύριον ὑπὲρ τοῦ ἡγεμόνος ἡμῶν.. ὅπως τηρῇ αὐτόν τε καὶ τοὺς ἐκλαμπροτάτους πρίγκηπας καὶ βογιάρους καὶ ἀξιωματούχους καὶ πάντα τὸν εὐσεβῆ στρατόν, ᾄδοντας τὸ ἐν Ψ ριζ 16...

Ὅλως ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχουσιν ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ Μαξίμου τὰ ἀποτεινόμενα ἀπ' εὐθείας πρὸς τοὺς ἡγεμόνας καὶ ἐν γένει πρὸς τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας τῆς ἐποχῆς του διδακτικὰ καὶ συμβουλευτικὰ ἔργα, ἅτινα διακρίνει μία εὐλαβὴς μέν, ἀλλ' εὐθαρσὴς παρρησία, ἀπότοκος τοῦ μεγάλου κύρους, ὅπερ καὶ οἱ τὰ ὕπατα τῶν ἀξιωμάτων κατέχοντες ἀνεγνώριζον εἰς τὸν ἕλληνα μοναχόν. Καὶ τινὰ μὲν τούτων ἐγράφησαν πρὸ τῆς τραγικῆς αὐτοῦ περιπετείας, ἄλλα ὅμως ὁ Μάξιμος ἔγραψεν ἐστερημένος τῆς σωματικῆς ἐλευθερίας. Ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς εἱρκτῆς γραφέντων ἐλεγκτικῶν καὶ διδακτικῶν ἰδίας μνείας ἄξια εἶνε ὁ ἤδη προμνημονευθεὶς[272] ***Λόγος περὶ τῶν κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς ἀτασθαλιῶν τῶν ἀρχόντων***[273], ἐν ᾧ ὁ Μάξιμος συμβολίζει τὴν Ρωσίαν ἐν τῷ προσώπῳ γυναικὸς πενθούσης ἐν ἐρήμῳ καὶ δυσβάτῳ ὁδῷ, καὶ τὰ ***Κεφάλαια διδακτικὰ πρὸς τοὺς εὐσεβῶς ἄρχοντας***»[274]. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ὁ Μάξιμος ἐλέγχει καὶ θρηνεῖ τὴν αὐτόχρημα

ληστρικὴν διοίκησιν τῶν μετὰ τὸν θάνατον τῆς μεγάλης δουκίσης Ἑλένης (3 Ἀπρ. 1538) κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ διαδόχου Ἰβὰν Βασίλειεβιτς (Τρομεροῦ) ὀργιαζόντων καὶ ἀλληλοσπαρασσομένων περὶ τὸν θρόνον πριγκήπων καὶ βογιάρων· ἐν δὲ τοῖς δευτέροις, ἅτινα ἐγράφησαν δι' αὐτὸν τὸν Τρομερὸν μετὰ τὴν στέψιν καὶ τὴν ἀναγόρευσιν αὐτοῦ ὡς «τσάρου», παρέχει πρὸς αὐτὸν ὑποθήκας περὶ τῆς ἡγεμονικῆς δεοντολογίας, διδάσκων ὁποῖος πρέπει νὰ ἦνε ὁ ὄντως χρηστὸς ἡγεμὼν καὶ εἰς τί δέον νὰ ἀφιεροῖ τὰς μερίμνας του. Τὸ ἔργον τοῦτο διακρίνει τόσον ἀσυνήθης τόλμη, ὥστε «ἄκων ἐμβλέπεις ἐν τῷ Μαξίμῳ παλαιὸν προφήτην, Ἡσαΐαν τινὰ ἢ Ἀμώς, τὸ παράδειγμα τῶν ὁποίων, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, τὸν ἐμψυχοῖ» [275]. Τοιαύτας δὲ διδακτικὰς ἀρετὰς περιέχουν τὰ Κεφάλαια ταῦτα, ἰδίως διὰ τὸ ἐκτάκτως ἀδεὲς καὶ ἀνεπιφύλακτον τῆς ἐκφράσεως, «ὥστε ὑπ' αὐτὰ θὰ ὑπέγραφεν εὐχαρίστως ὁ ἄριστος πολιτικὸς ἀνὴρ οἱασδήποτε ἐποχῆς. Ἐν γένει δὲ-προσθέτει ὁ Γολουμπίνσκιη-αἱ δύο αὗται συγγραφαὶ τοῦ Μαξίμου εἶνε τοιαύτης σημασίας καὶ σπουδαιότητος, ὥστε αὐταὶ καὶ μόνον θὰ ἦσαν ἱκαναὶ νὰ ἀποτελέσωσι τὴν μᾶλλον τιμητικὴν δι' ἄνθρωπον δόξαν. Ἔχομεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι μετὰ τὸν Ἰβὰν Βασίλειεβιτς Τρομερὸν εἰς οὐδένα τῶν ἡγεμόνων μας ἐδόθη τι παρεμφερὲς πρὸς τὰ διδακτικὰ Κεφάλαια, ἅτινα ὁ Μάξιμος ἀπηύθυνε πρὸς αὐτόν» [276]. Παραθέτομεν ἐνταῦθα τὸ ἐνδιαφέρον τέλος τῶν Κεφαλαίων, ἔνθα ὁ Μάξιμος ποιεῖται ὑπαινιγμοὺς ἀφορῶντας εἰς τὴν ἀτομικήν του περίπτωσιν τῆς βίᾳ κατακρατήσεώς του ἐν Μόσχᾳ.«..Ὑπὲρ πάσας ὅμως τὰς ἀρετὰς τῶν βασιλέων-λέγει-ὠφελιμωτέραν καὶ ἀναγκαιοτάτην θεωρῶ τὴν ἄσκησιν τῆς φιλοξενίας, ἤτοι τὴν φιλάνθρωπον καὶ πρᾳεῖαν συμπεριφορὰν πρὸς τοὺς ἐπήλυδας ξένους, εἴτε ἔμποροι εἶνε οὗτοι, εἴτε προσεκλήθησαν ὑπ' αὐτῶν, ὡς καὶ τὴν πρόνοιαν περὶ τῆς καλῆς αὐτῶν διαμονῆς, ἵνα μὴ ἀδικῶνται ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν, μήτε βίᾳ κατακρατῶνται κωλυόμενοι νὰ ἐπανακάμψωσιν οἴκαδε. Δέον προθύμως νὰ γίνωνται δεκτοὶ καὶ πάλιν ἀπρόσβλητοι νὰ ἐπανέρχωνται, ἀπολυόμενοι μετὰ πάσης φρουρήσεως, εἰρήνης καὶ τιμῆς. Ἁπλοῦς λόγος λέγει «τιμὴ διὰ τὸν φιλοξενούμενον εἶνε ἡ ἐλευθερία· ὅπου αὕτη δὲν παρέχεται εἰς τὸν ξένον, οὗτος εἶνε αἰχμάλωτος καὶ οὐχὶ ξένος». Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον γινόμενοι δεκτοὶ καὶ προστατευόμενοι καὶ πάλιν ἀφιέμενοι ἐλεύθεροι, θὰ ἀπέρχωνται μετ' εὐμενῶν αἰσθημάτων καὶ φιλίως θὰ διάκηνται πρὸς ἡμᾶς, μετ' ἐπαίνων δὲ καὶ τιμῆς θὰ διηγῶνται πρὸς πάντας τὰς βασιλικὰς ἀρετάς, τὴν δικαιοσύνην, τὴν πρᾳότητα καὶ τὴν πρόνοιαν περὶ πάντων συλλήβδην τῶν ξένων, τῶν ἀφικνουμένων εἰς τὸ θεοφρούρητον αὐτῶν κράτος. Τί δὲ δύναται νὰ ἦνε ὠφελιμώτερον τοῖς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ βασιλεῦσι; Διότι πάντες οἱ ἀκροαταὶ τῶν ἐπαίνων καὶ τῆς πρὸς τοὺς ξένους εὐμενοῦς συμπεριφορᾶς θὰ εὔχωνται ὑπὲρ αὐτῶν.., ἕκαστος δὲ θὰ προσπαθῇ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν χώραν των καὶ νὰ καταστῇ αὐτόπτης τῆς ἀγαθωσύνης των.. Ἐὰν ὅμως ἀδικῶσιν, ἀτιμάζωσιν ἢ περιφρονῶσι τοὺς ξένους, δὲν τολμῶ νὰ εἴπω πόσον θὰ κακολογῶνται ὑπὸ τῶν ξένων καὶ ὁποία ἐντεῦθεν θὰ προκύψῃ ἐντροπή.. Πᾶς ὀρθοφρονῶν οὐδὲ νὰ ἀκούσῃ θὰ ἀνεχθῇ τὰ τοιαῦτα. Οὐδὲ πρέπει νὰ φανῶμεν ἀφρονέστεροι τῶν

συλλαμβανόντων περιστερὰν χωρικῶν· οὗτοι, ἐπιδιώκοντες νὰ συλλάβωσι σμῆνος περιστερῶν, ἐγχύσαντες εἰς τὸν φάρυγγα οἰκοσίτου περιστερᾶς εὐῶδές τι μῦρον καλούμενον *μόσχος, ἀφήνουσιν αὐτὴν ἐλευθέραν· αὕτη, συναντῶσα τὸ σμῆνος τῶν ἀγρίων περιστερῶν, ἠδύνει αὐτὰς διὰ τοῦ ἐν τῷ φάρυγγι μόσχου οὕτως, ὥστε ἀκολουθουμένη ὑπ' αὐτῶν τὰς ὁδηγεῖ εἰς τὴν κατοικίαν τῶν κυρίων της[276 α]. Τούτων τῶν θηρευτῶν τὴν νοημοσύνην ἂς μιμῶνται καὶ οἱ εὐσεβεῖς βασιλεῖς καὶ μετ' ἀγαθῆς προαιρέσεως καὶ τιμῆς ἂς ἀπολύωσι τοὺς εἰς τὴν χώραν των ἀφικνουμένους, ἂν θέλωσι νὰ καθηδύνωνται πάντοτε διὰ τοῦ ἀρώματος καὶ τῆς φιλίας πάντων τῶν λαῶν, ἡ δὲ πόλις των νὰ κοσμῆται καὶ νὰ πλουτῆ ἀνδρῶν πάσης σοφίας μεστῶν καὶ διακρινομένων διὰ χαρίσματα τοῦ λόγου καὶ βιωτικὴν ἐπιτηδειότητα. Διότι ἀποτελεῖ ἔθος κοινὸν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους νὰ προσπαθῶσι νὰ μεταβαίνωσιν ἐκεῖ ὅπου ἀκούουσιν ἀκμάζουσαν τὴν τέχνην τοῦ λόγου καὶ ἐν τιμῇ λογιζομένην τὴν πρὸς τὴν ζωὴν ἱκανότητα».

Ἐν τῇ εἱρκτῇ ἐγράφη καὶ ὁ θαυμάσιος ἑλληνικὸς Ψαλτὴρ μετὰ τῆς ἰδιοχείρου διὰ κινναβάρεως ἐπιγραφῆς δηλούσης ὅτι «ἐγράφη τὸ παρὸν Ψαλτήριον ἐν πόλει Τφέρῃ χειρὶ καὶ πόνῳ μοναχοῦ τινος ἁγιορείτου βατοπεδίου μαξίμου τοὔνομα..» ἐπὶ ἐπισκόπου Τβέρης Ἀκακίου τῷ 1540[277]. Εἰς τὸ 1542 δ' ἀνάγεται καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ φιλοπονηθεῖσα μετάφρασις τῆς περὶ ἐξόδου ψυχῆς καὶ δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας μελέτης[278].

Ἐκ τῶν λοιπῶν ὀλιγοστίχων ἐπιστολίων ἢ βραχέων αὐτοσχεδίων στοχασμῶν, ἐκ ποικίλων προκαλουμένων ἀφορμῶν, ἰδίας μνείας ἀξία εἶνε ἀφήγησις τοῦ Μαξίμου περὶ τοῦ μαρτυρίου νεομάρτυρός τινος ἕλληνος, ὅπερ ἤκουσε παρ' αὐτόπτου[279]. Νεανίας τις χριστιανός—λέγει ὁ Μ.— ἀγράμματος μέν, ἀλλὰ διὰ πολλῶν φυσικῶν καὶ ψυχικῶν χαρισμάτων πεπροικισμένος, εἰργάζετο παρά τινι ὑπερπλούτῳ ποιμαίνων τὰ ποίμνιά του εἰς εὐφόρους λειμῶνας. Τούτου ἠράσθη σφοδρῶς ἡ θυγάτηρ τοῦ κυρίου του, ἀλλ' ἀπεκρούετο ὁ ἐμμανὴς αὐτῆς ἔρως ὑπὸ τοῦ νέου, διότι ἡ κόρη ἦτο μωαμεθανίς, ὤμωσε δὲ νὰ μὴ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῆς ἂν μὴ πρότερον καθαρθεῖσα διὰ τοῦ χριστιανικοῦ λουτροῦ γείνῃ χριστιανή. Αὕτη συγκατατεθεῖσα ἐδραπέτευσε μετ' αὐτοῦ, ἀμφότεροι δ' ἀφῆκαν καὶ γονεῖς καὶ πατρίδα. Ὁ διὰ βασκάνου ὅμως ὀφθαλμοῦ βλέπων πάντα τὰ ἀγαθὰ ἐξέτεινε τὰ φθονερὰ αὐτοῦ δίκτυα, οὕτω δὲ παρεκίνησε τὸν πατέρα τῆς κόρης εἰς ἀναζήτησιν. Οὗτος, ἐκδραμὼν ὡς θηρίον ἐπὶ τὴν λείαν, μετ' ἐπιπόνους ἐρεύνας ἀνεῦρεν ἐπὶ τέλους αὐτοὺς ἐντὸς δάσους, ὡς ἀκάκους μόσχους ἀπὸ τοῦ θηρίου ἀποκρυβέντας. Περιδέσας δ' αὐτοὺς καὶ ἀπαγαγὼν οἴκαδε, τὴν μὲν θυγατέρα εὗρεν ἀμόλυντον, ἐθαύμασε δὲ τοῦ νέου τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν ἐγκράτειαν. Ὅθεν αὐθωρεὶ μεταβαλὼν εἰς πραότητα τὴν ὀργίλην μανίαν, ἤρξατο παραπείθων τὸν νέον διὰ λόγων ἡδέων νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν ἑαυτοῦ πίστιν καὶ ν' ἀσπασθῇ τὴν μωαμεθανικήν, ὅτε καὶ θὰ πληρώσῃ τὸν πόθον του καθιστῶν ἅμα αὐτὸν κληρονόμον πάσης τῆς πατρικῆς, τῆς κόρης περιουσίας. Ὁ νέος ὅμως, Πνεύματος ἁγίου πλησθείς, ἀπήντησεν ἐν θερμῇ πρὸς τὸν Θεὸν

ἀγάπη: ἔρρετε καὶ σὺ καὶ ἡ θυγάτηρ σου καὶ ὁ πλοῦτός σου, ὀλεθρίων δαιμόνων δοχεῖον! Καὶ τὴν μὲν ἐμὴν πίστιν καθαρὰν ἐγὼ θὰ τηρήσω ὅση μοι δύναμις, πτύω δὲ εἰς σὲ καὶ τὸν πλοῦτόν σου καὶ τὴν θυγατέρα σου καὶ τὴν πίστιν σου καὶ εἰς Μωάμεθ τὸν ἄθεον. Ταῦτα ἀκούσας ὁ τοῦρκος ἐπετέθη μετὰ μανίας κατὰ τοῦ νεανίου, πὺξ δὲ καὶ λὰξ πατάσσων αὐτὸν ἄνευ οἴκτου ἔδεσε καὶ ἔσυρεν εἰς τὸ δικαστήριον ὡς κλέπτην καὶ ἅρπαγα τῆς θυγατρός, ὡς ὑβριστὴν τοῦ Μωάμεθ καὶ πολλὰ ἄλλα κατηγορῶν. Παρὰ πάσας ὅμως τὰς κολακευτικὰς παρακελεύσεις τοῦ δικαστοῦ καὶ τὰς παντοίας ὑποσχέσεις ὁ νέος ἀπέμεινεν ὡς ἀδάμας, διὸ καὶ γυμνώσαντες αὐτὸν ἐξαπέλυσαν κατ' αὐτοῦ ὄφιν, ὅστις περιέβαλε τὸν τράχηλόν του, προέτρεπον δὲ νὰ φεισθῇ τῆς νεότητός του καὶ μὴ ἀφεθῇ ν' ἀποθάνῃ ἄτιμον θάνατον. Ὁ νεανίας ὅμως τρὶς ὑπομείνας τὴν πίεσιν τοῦ ὄφεως καὶ τῶν δικαστῶν καὶ ἀναφωνῶν «Χριστὸς ἐμοὶ Θεὸς καὶ βασιλεύς», παρέδωκε τὸ πνεῦμα. Τῇ ἀληθείᾳ—ἐπιλέγει ὁ Μ.— ὁ θαυμαστὸς οὗτος νεανίας εἶνε πανένδοξος μάρτυς τῆς εὐσεβείας ὡς τῶν πάντων καταφρονήσας μεγαλοψύχως καὶ τὴν ζωήν του αὐτὴν καὶ τὴν σαρκικὴν ἀπόλαυσιν θυσιάσας διὰ τὴν θείαν του ἀγάπην πρὸς τὸν Χριστόν..

6. Εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἁγίου Σεργίου.

Οὕτω εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν πρὸς φίλους καὶ θαυμαστὰς ἐπικοινωνίαν εὑρίσκων ψυχικὴν ἀνακούφισιν ὁ Μάξιμος διεβίωσεν ἐν τῇ μονῇ Ὀτρὸτσῃ τῆς Τβέρης μέχρι τοῦ 1551, ἤτοι ἐπὶ 20 ὅλα ἔτη, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δέκα ἀλυσσόδετος δεσμώτης! Τὸ θλιβερώτερον δὲ διά τε τὸν Μάξιμον καὶ τὸν ἀπὸ τοῦ 1542 γενόμενον μητροπολίτην Μόσχας Μακάριον ἦτο, ὅτι ὁ ρῶσος πρωθιεράρχης, παρ' ὅλον τὸ κῦρος τῆς ἐξαιρετικῆς του προσωπικότητος, τὸν μέγαν πρὸς τὸν σοφὸν ἕλληνα μοναχὸν σεβασμὸν καὶ τὴν βαθεῖαν πρὸς τὰς ἀφορήτους αὐτοῦ δοκιμασίας συμπάθειαν, δὲν ἠδυνήθη νὰ τῷ φανῇ ἀρωγός, διότι, εὑρεθεὶς ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐν Μόσχᾳ ἀρχιερατείας του ἐν μέσῳ ἐσωτερικοῦ πολιτικοῦ χάους, στάσεων, ταραχῶν, δολοπλοκιῶν, δολοφονιῶν καὶ παντοίων ἐμφυλίων ἀναστατώσεων τῶν ὀρδῶν τῶν περὶ τὸν ἀνήλικον Ἰβὰν Βασίλειεβιτς θορυβούντων πολιτικῶν σπουδαρχιδῶν, δὲν ἐτόλμα νὰ προβῇ εἰς ἀποφασιστικὸν ὑπὲρ τοῦ Μαξίμου διάβημα, ἵνα μὴ διεγείρῃ ἐπικινδύνως καθ' ἑαυτοῦ τοὺς καὶ ποικιλαχῶς ἄλλως ἐν ταῖς πολιτικαῖς καὶ ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς σφαίραις κραιπαλῶντας πρίγκηπας καὶ βογιάρους.

Ὅ,τι ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ πράξῃ ὁ Μακάριος οὐχὶ πλέον πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφῆς τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ πρὸς ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ τόσον καταπονήσαντος αὐτὸν περιορισμοῦ, ἐπέτυχεν ἄλλος θαυμαστὴς τοῦ ἕλληνος ἁγιορείτου, ὁ ἡγούμενος τῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος τιμωμένης παρὰ τὴν Μόσχαν Λαύρας τοῦ ἁγίου Σεργίου ἐρημίτης Ἀρτέμιος. Οὗτος, ἐκ Ψκὼφ καταγόμενος καὶ ἀσπασθεὶς τὸν μοναχικὸν βίον, διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν ὡς ἀναχωρητὴς ἐν τῇ μονῇ τῆς ζαβολγείου ἐρήμου τῇ ἐπιλεγομένῃ τοῦ Πορφυρίου, ἐνστερνισθεὶς δ' ἐκεῖ τὰς φιλελευθέρας τάσεις τῶν ἀναχωρητῶν

μετῴκησεν εἶτα εἰς τὴν μονὴν Πετσιόρσκιη τοῦ Ψκώφ, ἔνθα ἐπεδόθη εἰς ἐνδελεχεῖς μελέτας τῆς πατερικῆς φιλολογίας τῆς πλουσίας μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης. Εὑρεθεὶς δ' ἐν περιβάλλοντι πλήρει διαφόρων θρησκευτικῶν ζυμώσεων καὶ ἐπιθυμῶν νὰ πληροφορηθῇ τὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ δόγματος ἐντελέστερον, μετέβη εἰς τὴν παρακειμένην Neuhausen, μεθ' ὃ ἐπανελθὼν ἐγκατεστάθη ἐν τῇ ζαβολγείῳ ἐρήμῳ, ἔνθα ὁριστικῶς προσεχώρησεν εἰς τὴν ἰδεολογίαν τοῦ Νείλου Σόρσκιη. Ἐνταῦθα μεταξὺ ἄλλων ἐγνώρισε καὶ τὰ εὐρύτατα κυκλοφοροῦντα ἔργα τοῦ Μαξίμου [280]. Ἕνεκα τοῦ αὐστηροῦ ἀσκητικοῦ αὐτοῦ βίου καὶ τῆς θεολογικῆς πολυμαθείας παρεκλήθη ν' ἀναλάβῃ τὴν ἡγουμενείαν τῆς μονῆς Κορνηλίου, ὅταν δ' ἡ φήμη αὐτοῦ ἔφθασε μέχρι Μόσχας ἐδέχθη τὴν ἡγουμενείαν τῆς προειρημένης μεγαλωνύμου λαύρας. Ὁ Ἀρτέμιος, ἀπολαύων τῆς ἰδιαιτέρας εὐνοίας τοῦ τσάρου καὶ κατασταθεὶς ὑπ' αὐτοῦ ἡγούμενος τῆς λαύρας, ὡς κληρικὸς εὐρυτέρων διανοητικῶν ὁριζόντων, πολέμιος τοῦ γράμματος καὶ τῶν τύπων καὶ ἐκτιμητὴς τῆς οὐσίας, μόλις ὡς ἀνέλαβε τὴν ἡγουμενείαν ἔσπευσε νὰ προσλάβῃ τὸν μέγα ὑπ' αὐτοῦ τιμώμενον Μάξιμον εἰς τὴν λαύραν, ἔνθα οὗτος ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ καλοῦ ἡγουμένου ἠδύνατο νὰ ἀναπνέῃ ἀνετώτερον τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας [281].

Ἡ τοιαύτη ὑπὲρ τοῦ Μαξίμου πρόνοια τοῦ Ἀρτεμίου θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ ἐὰν δὲν ἐβοήθει εἰς τοῦτο ἡ ἐν τῷ μεταξὺ δημιουργηθεῖσα εὐνοϊκὴ περὶ τὸν ἀναξιοπαθοῦντα διαπρεπῆ ἕλληνα μοναχὸν ἀτμόσφαιρα τῶν ἀνωτάτων κύκλων τῆς Μόσχας. ἐν οἷς κύριοι ἐγένοντο παράγοντες ὁ μητροπολίτης Μακάριος, ὁ Ἀλέξιος Ἀντάσιεφ, ὁ Ἀρτέμιος καὶ ὁ πρωτοπρεσβύτερος Σίλβεστρος.

Γνωρίζομεν ἤδη πόσον ἐτίμα τὸν Μάξιμον ὁ Μόσχας Μακάριος, πολλάκις ζητήσας τὰς συγγραφὰς καὶ τὰς ἐπὶ διαφόρων ἀπόρων γνώμας του. Ἐδόθη δ', ἐξ ἄλλου, ἐν τοῖς ὄπισθεν ἀφορμὴ νὰ ἐξαρθῶσιν ἡ ἐξέχουσα ἐν τοῖς ἀνακτορικοῖς κύκλοις θέσις τοῦ Ἀλεξίου Ἀντάσιεφ καὶ οἱ μετὰ τοῦ Μαξίμου φιλικώτατοι αὐτοῦ δεσμοί. Ὁ πάντων ὅμως ἰσχυρότερος ἐκ τῶν περὶ τὸν νεαρὸν τσάρον κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς ἡγεμονείας αὐτοῦ, ἤτοι κατὰ τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1547 καὶ 1553 περίοδον, ἦτο ὁ Σίλβεστρος. Οὗτος ἐκ Νόβγοροδ καταγόμενος καὶ ἱερατεύσας ἐκεῖ τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Μακάριον, ὅταν οὗτος ἀνεδείχθη μητροπολίτης Μόσχας μετεκλήθη εἰς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν (1543) καὶ διωρίσθη πρωθιερεὺς τοῦ ἐν Κρεμλίνῳ ἀνακτορικοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἡ πρὸς τοὺς αὐλικοὺς κύκλους ἐγγύτης αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἡ ἐν Μόσχᾳ ἐκραγεῖσα τῷ 1547 μεγάλη πυρκαϊά, ἡ ἐπακολουθήσασα κατὰ τῶν ἐκ μητρὸς συγγενῶν τοῦ δεκαεπταετοῦς τσάρου στάσις τοῦ λαοῦ καὶ οἱ κατ' αὐτὴν διαπραχθέντες φόνοι ἔφερον τὸν Σίλβεστρον εἰς τοιαύτην ἔναντι τοῦ ἡγεμονίδου θέσιν, ὥστε νὰ ἀναλάβῃ πρόσωπον κηδεμόνος αὐτοῦ καὶ Μέντορος, κανονίζοντος τὴν ζωὴν τοῦ νεανίου μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν· οὕτω ὁ Σίλβεστρος εὑρέθη οἱονεὶ αὐτομάτως ἐν τῇ ἡγεσίᾳ τοῦ περὶ τὸν νεαρὸν τσάρον «κύκλου τῶν ἐκλεκτῶν» [282]. Ἀποκτήσας ὁ Σίλβεστρος ἀπεριόριστον τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ ἄρχοντος ἀπέβη κυριολεκτικῶς παντοδύναμος ἐν τῷ κράτει, διὰ τὸ

ἀσκούμενον δ' ὑπ' αὐτοῦ ἀπόλυτον κῦρος, τὴν ἀμφιλαφῆ μόρφωσιν καὶ τὸν ὑπέροχον ἠθικὸν χαρακτῆρα πάντες ὑπήκουον εἰς αὐτὸν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἀντιλέξῃ εἴτε ἐκ τῶν τοῦ κλήρου, εἴτε καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν κύκλων τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατία [283].

Τοιαῦται ὑπῆρξαν αἱ συνθῆκαι, ὑφ' ἃς ὁ 'Αρτέμιος, μόλις ὡς ἀνέλαβε τῇ εἰσηγήσει τοῦ Σιλβέστρου τὴν ἡγουμενείαν τῆς λαύρας, ἠδυνήθη νὰ παραλάβῃ παρ' ἑαυτῷ τὸν Μάξιμον. Ἔν τινι μάλιστα τῶν περὶ τοῦ Μαξίμου *Διηγήσεων* ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι αὐτὸς ὁ τσάρος ὑπέδειξεν ὡς ἡσύχιον τόπον ἐγκαταστάσεως τοῦ Μαξίμου τὴν λαύραν «παρὰ τῷ ἀγαπητῷ αὐτοῦ φίλῳ 'Αρτεμίῳ, παρ' ᾧ ἔζη ἐν μεγάλῃ τιμῇ καὶ σεβασμῷ» [284]. Διότι καὶ ὁ 'Ιβὰν Βασίλειεβιτς μεγάλην ἔτρεφεν ὑπόληψιν πρὸς τὸν Μάξιμον. Εἴδομεν ἤδη, ὅτι οὐχὶ ἅπαξ ἔγραφεν ὁ Μάξιμος πρὸς αὐτὸν εἴτε παρακαλῶν νὰ τῷ ἐπιτραπῇ ἡ εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐπάνοδος, εἴτε καὶ ὑποδεικνύων εἰς τὸν νεαρὸν ἡγεμόνα δι' ὁποίων ἀρετῶν δέον νὰ κοσμῆται ὁ ἀγαθὸς ἄρχων, εἴτε καὶ ἀποστέλλων πρὸς αὐτὸν διάφορα ἔργα του, τὰ ὁποῖα μετ' ἐνδιαφέροντος ὁ 'Ιβὰν ἀνεγίνωσκε [285]. 'Αναφέρεται ὅτι ὁ 'Ιβὰν Δ' ἐδώρησε τῷ Σιλβέστρῳ συλλογὴν ἔργων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε καὶ λόγος τοῦ Μαξίμου κατὰ λατίνων [283].

'Ιβὰν Δ' ὁ Τρομερὸς καὶ ὁ Μάξιμος.

Ὅ,τι ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναδεικνύει τὴν θέσιν τοῦ Μαξίμου ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ τῶν τότε ἐκκλησιαστικῶν ζυμώσεων, εἶνε ἡ κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τῆς μεταφορᾶς αὐτοῦ εἰς τὴν λαύραν σύγκλησις ἐν Μόσχᾳ τῆς περιλαλήτου καὶ ὅλως μοναδικῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ της ρωσικῆς ἐκκλησίας συνόδου, τῆς ἀποκληθείσης «Τῶν 100 κεφαλαίων» (Σ τ ο γ ᾶ β) καὶ ἡ ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς μεγίστη ἐπίδρασις τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ.

Ὁ 'Αρτέμιος, ἐπιτυχὼν τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Μαξίμου ἐν τῇ λαύρᾳ, ἀπέβλεπε καὶ εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ βοήθειαν εἰς τὸ δυσχερὲς ἔργον τῆς διοικήσεως αὐτῆς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἐρημίτης αὐτὸς καὶ τοῦ ἀσκητικοῦ βίου θιασώτης, ἐθεώρει ἑαυτὸν ἥκιστα κατάλληλον δι' ἡγουμενείαν ἐν μονῇ οὐ μόνον λίαν μεγάλῃ καὶ πολυανθρώπῳ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοῦ σημαντικῶς ἀποκλινάσῃ ἀπὸ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ κοινοβιακοῦ ρυθμοῦ πρὸς τὴν δίνην τῶν καιρικῶν διαφερόντων, εἰς τὰ ὁποῖα τὴν κατέσυρον οἱ ἡμέρας κα νυκτὸς θαμίζοντες εἰς αὐτὴν κοσμικοὶ ἐπισκέπται [287]. Διὰ τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς μοναστικῆς ἰδεολογίας καὶ τοῦ χαρακτῆρός του πρὸς τὸ ἀδιόρθωτον τοῦτο τῆς λαύρας καθεστὼς ὁ 'Αρτέμιος προύτίμησε νὰ καταλίπῃ ταχέως τὴν ἡγουμενείαν, παρὰ τὴν ἐναντίαν ἐπιθυμίαν τοῦ τσάρου, καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ἔρημον· ὁ Μάξιμος ὅμως, ἐγκατασταθεὶς ὁριστικῶς ἐν τῇ λαύρᾳ, ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν πρὸς πολλὰ νέα καὶ σημαντικὰ πρόσωπα, ἅτινα ἐνεργῶς ἀνεμειγνύοντο εἰς τὴν ζωηρὰν τότε ἐν Μόσχᾳ θρησκευτικὴν καὶ ἄλλην κίνησιν καὶ ἦσκουν ἐπὶ τῶν ἐπικαίρων ζητημάτων μεγάλην ροπήν. 'Εκ τῶν προσώπων τούτων ἰδίας μνείας ἄξια εἶνε ὁ τέως μητροπολίτης Μόσχας 'Ιωάσαφ, ὁ μοναχὸς Νεῖλος Κουρλιάτεφ καὶ ὁ πρίγκηψ 'Ανδρέας Κούρμπσκιη.

Ὁ Ἰωάσαφ ὑπῆρξεν ὁ τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ἐπικρατήσαντος ἐν τῇ περὶ τὸν θρόνον διαμάχῃ πρίγκηπος Σ̮ούισκιη μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ Δανιὴλ ἀναδειχθεὶς πρωθιεράρχης πάσης Ρωσίας τῷ 1539. Ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους ὑποστηρίξας τὸν ἀντίπαλον τοῦ Σ̮ούισκιη βογ̮άρον καὶ βοεβόνδαν Μπ̮έλ̮σκιη, ὃν ἐθεώρει ἀξιώτερον καὶ εὐπρεπέστερον τοῦ ἅρπαγος τῆς ἐξουσίας Βασιλείου Σ̮ούισκιη, μετὰ τριετῆ δὲ ἀρχιερατείαν συλληφθεὶς μετὰ τοῦ Μπ̮έλ̮σκιη ὑπὸ τοῦ τελικῶς ἐπικρατήσαντος Σ̮ούισκιη, ἐξεδιώχθη τοῦ θρόνου καὶ ἐξωρίσθη εἰς τὴν μονὴν Μπελοζέρσκιη τοῦ ἁγ. Κυρίλλου (1541), ὁπόθεν μετὰ ἑξαετίαν μετηνέχθη εἰς τὴν λαύραν τοῦ ἁγ. Σεργίου. Ὁ Ἰωάσαφ ἦτο ὁμοϊδεάτης τοῦ Ἀρτεμίου καὶ τοῦ Μαξίμου, φανατικὸς φιλαναγνώστης καὶ βιβλιόφιλος, διεκρίνετο δὲ διὰ τὸ πάθος του πρὸς τὰ ὡραῖα καὶ καλλιγραφημένα χειρόγραφα καὶ τὰς πολυτελεῖς σταχώσεις. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν μετὰ τὸν Ἰσίδωρον καὶ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως σχέσεων τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ΚΠόλεως καὶ τὴν ἑλληνικὴν ὀρθοδοξίαν ὁ Ἰωάσαφ κατέχει ἀξιοσημείωτον θέσιν, διότι μόνος αὐτὸς κατὰ τὴν τελετὴν τῆς εἰς τὸν πρωθιεραρχικὸν θρόνον τῆς Ρωσίας ἐγκαθιδρύσεώς του οὐ μόνον παρέλειψε τὴν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ τῆς πίστεώς του τόσον δυσάρεστον εἰς τὸν Μάξιμον ἐπίσημον ἀπάρνησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ ἀντ' αὐτῆς ἔσχε τὸ θάρρος νὰ διακηρύξῃ εἰς ἐπήκοον πάντων κατὰ τὸν ἐπισημότερον τρόπον τὴν εἰς αὐτὸν ἀφοσίωσιν [288]. «Ἐν παντὶ ἀκολουθῶ–εἶπεν–καὶ κατὰ τὰ ἔκπαλαι κρατοῦντα συντίθημι τῷ Οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, ὅστις ὀρθοδόξως διακρατεῖ τὴν ἀληθῆ καὶ ἄμωμον χριστιανικὴν πίστιν, τὴν ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων κατασταθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῶν θεοφόρων πατέρων παραδοθεῖσαν, οὐχὶ δ' ὡς ὁ Ἰσίδωρος ἐκ τῆς ἀνιέρου λατινικῆς συνόδου ἐκόμισε.» [289]. Ὁποῖαι ὑπῆρξαν αἱ πρὸς τὸν Μάξιμον διαθέσεις τοῦ Ἰωάσαφ μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς αὐτὸν ὀφείλεται, ὡς εἴπομεν, ἡ ἐκ τῶν σιδηρῶν δεσμῶν τῆς εἱρκτῆς τῆς Τβέρης ἀπαλλαγὴ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, αὐτὸς δ' ἐφιλοτέχνησεν ἓν τῶν ἀρίστων ἀντιγράφων τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου μετὰ προλόγου αὐτογράφου τούτου, ὅτε ἐν τῇ εἱρκτῇ κατήρτιζε τὴν συλλογὴν τῶν συγγραφῶν του. Εἶνε δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἄξιον σημειώσεως, διότι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ις' αἰῶνος τὰ συγγράμματα τοῦ Μαξίμου καὶ αἱ μεταφράσεις αὐτοῦ οὐ μόνον δὲν ἦσαν ἀρεστὰ ἐν τῇ λαύρᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐλογίζοντο ἀπηγορευμένα [290].

Ἐν τῇ αὐτῇ λαύρᾳ ὁ Μάξιμος συνεδέθη στενῶς καὶ πρὸς τὸν μοναχὸν Νεῖλον Κουρλ̮άτεφ, ἐκ τῆς ὑπὸ δυσμένειαν τελούσης ὁμωνύμου πριγκηπικῆς οἰκογενείας, τὰ μέλη τῆς ὁποίας βίᾳ εἶχον καρῆ μοναχοὶ καὶ τεθῆ ὑπὸ περιορισμὸν ἐπὶ Ἰβὰν Τρομεροῦ. Παρακληθεὶς ὁ Μάξιμος ἐδίδασκεν αὐτὸν τὴν ἑλληνικήν, τοσαύτην δὲ πρόοδον ἐπέδειξεν ὁ μαθητής, ὥστε ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀντιγράφῃ τὸν ἑλληνικὸν Ψαλτῆρα, ὁ δὲ Μάξιμος ὑπηγόρευεν εἰς αὐτὸν τὴν ρωσικὴν μετάφρασιν τῶν ψαλμῶν. Καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Κουρλ̮άτεφ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην «ὁ Μάξιμος ἐξέμαθεν ἐπαρκῶς τὴν γλῶσσάν μας», περὶ ἑαυτοῦ δὲ λέγει ὅτι ἔγραφε τὰ ἑλληνικὰ «καλῶς, κατὰ τάξιν, ὁμαλῶς καὶ ἄνευ διακοσμήσεων». Ὁ

αὐτὸς περὶ τῶν παλαιοτέρων μεταφραστῶν ἀποφαίνεται ὅτι δὲν ἐγνώριζον καλῶς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, εἰς τὰς μεταφράσεις δὲ ἀνεμείγνυον ἑλληνικά, σλαυϊκά, σερβικὰ καὶ βουλγαρικά, διὸ καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς μεταφράσεις εἰς τὴν ρωσικήν· ἐν ἀντιθέσει, καυχᾶται ὅτι εἰς τὰς ἰδικάς του μεταφράσεις οὔτε σερβικά, οὔτε βουλγαρικὰ ὑπάρχουσιν, ἀλλὰ γνήσια ρωσικὰ καὶ πάντοτε ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων [291].

Εἰς τὸν κύκλον τῶν παρὰ τῷ Μαξίμῳ θαμιζόντων ἐπιφανῶν θαυμαστῶν του καὶ συζητούντων οὐ μόνον περὶ θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων συγκατελέγετο καὶ ὁ διαπρεπὴς βογιάρος Β. Μ. Τουτσιικώφ-Μορόζωφ, ἀνήκων εἰς τοὺς αὐλικοὺς κύκλους. Ἐκ παίδων ἐθισθεὶς εἰς τὴν μελέτην τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ ἰδιαίτερον τρέφων διαφέρον πρὸς τὴν θρησκευτικὴν γραμματείαν, ἐπεσκέπτετο συχνάκις τὸν Μάξιμον καὶ συνδιελέγετο μετ' αὐτοῦ περὶ σχετικῶν πρὸς αὐτὴν ζητημάτων. Χάριν αὐτοῦ ὁ Μάξιμος μετέφρασε διηγήσεις τινὰς τοῦ Σουΐδα, διεσάφησε μέρη τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἔγραψε δὲ καὶ ἀπαντήσεις εἴς τινας ἀπορίας του, ὡς π.χ. περὶ τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, περὶ τοῦ διαβόλου, ἑρμηνείαν τῆς παροιμίας περὶ ψυχῆς ἐν μορφῇ κόρης, φαίνεται δὲ ὅτι χάριν αὐτοῦ ἡρμήνευσε καὶ τὴν ἔννοιαν τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου Μανούτση. Πρὸς αὐτὸν πάντως ἀπεστάλη καὶ ἡ περὶ διοικητικῆς δεοντολογίας ἐπιστολή [292], περὶ δὲ τῶν δι' αὐτὸν γραφέντων ὁ Μάξιμος ἐσημείου ἐκ τῆς εἱρκτῆς «ἐὰν θέλῃς, ἄρχον Βασίλειε Μιχάηλοβιτς, διάταξε νὰ ἀντιγραφῶσι ταῦτα εἰς τὸ καθαρόν, τὰ δὲ πρόχειρα χειρόγραφα ἐπίστρεψόν μοι, θερμῶς παρακαλῶ, διότι καὶ ἄλλοι μὲ ἐρωτῶσι περὶ αὐτῶν· ἐγὼ δὲ πολλάς σοι, τῷ ἄρχοντί μου, χάριτας ὁμολογῶ διὰ πάντα τὰ ἀγαθά σου, ὅτι δέν με λησμονεῖς» [293]. Φαίνεται, ὅτι πρὸ τῆς καταδίκης καὶ ἐξορίας του ὁ Μάξιμος συνῆψε γνωριμίαν καὶ μετὰ τοῦ Πρίγκηπος Π. Σιούισκιη, ζωηρῶς, ὡς προείπομεν, ἀναμειχθέντος εἰς τὰς κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ Ἰβὰν Τρομεροῦ πολιτικὰς διαμάχας. Οὗτος ἐπισκεφθεὶς τὸν Μάξιμον ἐν τῇ φυλακῇ ἐπέδειξε πρὸς αὐτὸν μεγάλην συμπάθειαν, ὅθεν ὁ ἔγκλειστος ἠδυνήθη νὰ παρακαλέσῃ αὐτὸν δι' ἐπιστολῆς ὅπως μεσιτεύσῃ ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς ἐκ τῶν δεσμῶν καὶ ἐπιστροφῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος [294].

Στενώταται καὶ πολὺ μεγαλυτέρας σημασίας σχέσεις κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ λαύρᾳ διαβιώσεως τοῦ Μαξίμου ἀνεπτύχθησαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἑνὸς τῶν τότε διαπρεπεστέρων εἰς μόρφωσιν, εὐγένειαν καὶ πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἀρετὰς ἀριστοκρατῶν, τοῦ πρίγκηπος Ἀνδρέου Μιχάηλοβιτς Κούρμπσκιη (1528–1583). Ὑπὲρ πάντας θερμότερος θαυμαστὴς τοῦ Μαξίμου συχνότατα ἐπεσκέπτετο αὐτὸν ἐν τῇ λαύρᾳ, ἑκάστοτε δὲ παρέμενε παρ' αὐτῷ ἐπὶ μακρὸν ἀνταλλάσσων σκέψεις καὶ εὐφραινόμενος ἐν τῇ μετ' αὐτοῦ ἀναστροφῇ. Διὰ τὰς πολλὰς καὶ περιφανεῖς νίκας του κατὰ τὰς ἐναντίον τῶν τατάρων ἐκστρατείας προήχθη εἰς ἀνώτατα στρατιωτικὰ ἀξιώματα, διὰ τὰ ἡρωικά του δὲ κατορθώματα ἔτυχε μεγάλων διακρίσεων καὶ ἐπιβραβεύσεων. Μὴ ἀνεχόμενος ὅμως

τὴν τυραννικότητα τοῦ Ἰβὰν Τρομεροῦ καὶ ὑποπτεύσας μὴ συμπεριλάβῃ καὶ αὐτὸν ἡ δυσμένεια τοῦ τσάρου κατὰ τοῦ Σιλβέστρου-Ἀντάσι̯εφ καὶ τοῦ περὶ αὐτοὺς κύκλου, εἰς ὃν καὶ ὁ Κούρμπσκιη ἀνῆκεν ἰδεολογικῶς, ἐγκατέλιπε τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὴν Ρωσίαν καὶ κατέφυγεν (1563) εἰς Γι̯οῦργεφ (Dorpat) τῆς Λιβονίας, ἔνθα καὶ διεβίωσε μέχρι τῆς τελευτῆς, συνδεθεὶς πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Πολωνίας Σιγισμοῦνδον-Αὔγουστον. Ἐκεῖ ἐπιδοθεὶς εἰς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων τῆς ἐν ᾗ ἔζη χώρας, μετέφραζε συγγράμματα πατέρων, συνέγραψε δὲ μεστὰ πάθους ἀπομνημονεύματα περὶ τῶν ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει συγχρόνων αὐτῷ προσώπων καὶ γεγονότων, ἔργον μεγάλης πνοῆς, ἀποτελοῦν οὐ μόνον μίαν τῶν σπουδαιοτέρν πηγῶν διὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον τῆς ρωσικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ πρῶτον χρονολογικῶς μνημεῖον ρωσικῆς ἱστορίας μεθοδικώτατον, συγγραφὲν κατὰ μίμησιν τῶν καλῶν βυζαντινῶν προτύπων. Ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τούτοις, ὡς καὶ ἐν ταῖς μεταφράσεσί του, ὁ Κούρμπσκιη ἀφιέρωσε σειρὰν ἀναμνήσεων εἰς τὸν Μάξιμον, ἐν τῇ κατὰ τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν δὲ πολεμικῇ του πολλάκις ἀναφέρει αὐτὸν ὡς διδάσκαλον καὶ ἡγέτην του ἀποκαλῶν αὐτὸν «ὁμολογητήν», ἐπωφελεῖται τῶν συγγραφῶν του καὶ ἀποκαλύπτεται πρὸ τοῦ μεγάλου του κύρους, ἐπανειλημμένως ἀναφέρων ὅτι ἠρύσθη παρὰ τοῦ Μαξίμου ὡς πλείστας ὠφελείας καὶ διδασκαλίας καὶ ὁδηγίας· «πολλάκις-λέγει-μὲ ἐφωδίαζεν ὡς διά τινων ὡραιοτάτων καὶ εὐωδεστάτων ἀνθέων, ἐκ τῆς μνήμης τῆς μακαρίας αὐτοῦ ψυχῆς μεταδίδων καὶ νουθετῶν». Ἰδίως πολλὰ ἠρύσθη ὁ Κούρμπσκιη ἐκ τῶν μετὰ τοῦ Μαξίμου συνομιλιῶν διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ συγγραφεῖσαν ἱστορίαν τῆς φλωρεντινῆς συνόδου, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀντιλατινικῶν αὐτοῦ συγγραφῶν διὰ τὸν κατὰ τοῦ λατινισμοῦ ἀγῶνα. Τὸν Μάξιμον, ὡς ἐγνώρισεν αὐτὸν ὁ Κούρμπσκιη ἐν τῇ λαύρᾳ, χαρακτηρίζει ὡς «ἐξέχοντα ἐπὶ θαλερῷ γήρατι καὶ κεκοσμημένον δι' ὑπομονῆς ὁμολογητήν, διότι πολλὰ ἀδίκως ἔπαθε παρὰ τοῦ πατρὸς τοῦ τσάρου βληθεὶς εἰς δεσμὰ καὶ εἰς φρικτοτάτην φυλακὴν καὶ ἄλλας ὑπέστη βασάνους ἐκ φθόνου τοῦ ὑπερφιάλου καὶ σκληροτραχήλου μητροπολίτου Δανιὴλ καὶ τῶν παμπονήρων ἰωσηφιτῶν μοναχῶν· αὐτὸς ὅμως (:ἐννοεῖ τὸν Ἰβὰν Τρομερὸν) ἀπήλλαξε τὸν Μάξιμον τῆς εἱρκτῆς κατ' εἰσήγησίν τινων ἐκ τῶν συμβούλων του, οἵτινες παρέστησαν εἰς αὐτὸν ὅτι ἀδίκως πάσχει ὁ τοιοῦτος μακάριος ἄνθρωπος [295]».

Ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἱστορικοῖς ἀπομνημονεύμασι τοῦ Κούρμπσκιη περὶ τοῦ Μαξίμου πληροφοριῶν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν κέκτηται ἀφήγησις ἐπεισοδίου τινὸς μεταξὺ τοῦ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς Τρομεροῦ καὶ τοῦ Μαξίμου, ἰδίως διὰ τὴν ἐπὶ τῆς ζωῆς του πρώτου ἐπίδρασιν. Ἀφηγεῖται δῆλα δὴ ὁ Κούρμπσκιη, ὅτι μικρὸν μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἀπὸ τῆς κατὰ τοῦ Καζὰν ἐκστρατείας ὁ τσάρος βαρέως ἠσθένησε, φοβηθεὶς δ' ἐπικείμενον θάνατον ἠνάγκασε τὸν ἐξάδελφόν του Βλαδίμηρον Ἀνδρέγεβιτς καὶ τοὺς βογι̯άρους νὰ ὁρκισθῶσιν (11 Μαρτ. 1553) εἰς τὸ ὄνομα τοῦ βρέφους υἱοῦ του Δημητρίου. Ὅταν ὅμως ἀνέρρωσεν, ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Θεὸν ἔταξε νὰ ἐκτελέσῃ προσκυνηματικὸν ταξείδιον εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου. Πρὶν δ' ἢ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἱερὰν ἀποδημίαν

ἐπισκεφθεὶς τὴν λαύραν τοῦ ἁγ. Σεργίου συνέτυχεν ἐκεῖ τῷ Μαξίμῳ, πρὸς ὃν καὶ ἀνεκοίνωσε τὴν περὶ τοῦ τάμματος ἀπόφασιν. Ὁ Μάξιμος ὅμως συνεβούλευσε τὸν τσάρον νὰ μὴ ἐπιχειρήσῃ τόσον μακρὰν πορείαν, καὶ δὴ μετὰ τῆς συζύγου καὶ τοῦ νεογεννήτου υἱοῦ. «Ἂν δὲ ἔδωκες ὑπόσχεσιν νὰ μεταβῇς εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου–προσέθηκεν ὁ Μάξιμος, κατὰ τὴν ἀφήγησιν πάντοτε τοῦ Κούρμπσκιη, ἀκούσαντος βεβαίως τὰ κατὰ τὸ ἐπεισόδιον παρὰ τοῦ Μαξίμου–, διὰ νὰ κινήσῃς τὸν ἅγιον Κύριλλον νὰ μεσιτεύσῃ ὑπὲρ σοῦ πρὸς τὸν Θεόν, τοιαῦτα τάμματα δὲν εἶνε λογικά, καὶ ἰδοὺ διατί. Κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Καζὰν ἔπεσαν πολλοὶ χριστιανοὶ στρατιῶται· αἱ χῆραί των, τὰ ὀρφανά, αἱ στερηθεῖσαι τῶν τέκνων των μητέρες κλαίουν καὶ θρηνοῦν· εἶνε, λοιπόν, πολὺ καλλίτερον διὰ σὲ νὰ ἐπιδείξῃς πρὸς αὐτὰς εὐμένειαν, νὰ τὰς διευθετήσῃς, νὰ τὰς παρηγορήσῃς εἰς τὴν δυστυχίαν των.., παρὰ νὰ ἐκτελέσῃς ἀνόητον ὑπόσχεσιν. Ὁ Θεὸς εἶνε πανταχοῦ παρών, τὰ πάντα πληροῖ καὶ ἐποπτεύει μὲ ἀνύστακτον ὀφθαλμόν. Καὶ οἱ ἅγιοι δὲ δὲν εἰσακούουν τὰς προσευχάς μας εἰς ὡρισμένους τόπους, ἀλλὰ κατὰ τὴν καλήν μας θέλησιν καὶ τὴν αὐτοκυριαρχίαν μας. Ἐάν με ἀκούσῃς, θὰ ἔχῃς ὑγείαν καὶ θὰ πολυχρονίσῃς μαζὺ μὲ τὴν σύζυγον καὶ τὸ βρέφος σου». Αἱ νουθεσίαι ὅμως αὗται δὲν ἔπεισαν τὸν τσάρον νὰ μεταβάλῃ γνώμην καὶ ἀπεφάσισε νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ προσκύνημα. Τοῦτο πληροφορηθεὶς ὁ Μάξιμος διεμήνυσε πρὸς τὸν τσάρον διὰ τῶν ἐγγυτέρων πρὸς αὐτὸν προσώπων, ἤτοι τοῦ πνευματικοῦ Ἀνδρέου, τοῦ πρίγκηπος Ἰβὰν Μοτισλάβσκιη, τοῦ Ἀλεξίου Ἀντάσ̱εφ καὶ τοῦ πρίγκηπος Κούρμπσικη: «Ἐὰν δέν με ἀκούσῃς συμβουλεύοντά σε κατὰ Θεόν, λησμονήσῃς τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων, τῶν φονευθέντων ὑπὸ τῶν ἀπίστων ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, περιφρονήσῃς τὰ δάκρυα τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν χηρῶν καὶ ἐπιμένῃς νὰ ἀναχωρήσῃς, μάθε ὅτι καθ᾽ ὁδὸν ὁ υἱός σου θὰ ἀποθάνῃ». Ὁ τσάρος ὅμως, ἀποδίδων περισσοτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ «τάμματος» ἢ εἰς τὴν περὶ τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν μέριμναν, ἀνέλαβε τὸ ταξείδιον. «Καὶ πρὶν ἢ φθάσῃ εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου–προσθέτει ὁ Κούρμπσκιη,–ἐνῷ ἔπλεεν ἀκόμη τὸν ποταμὸν Σ̱εξνά [296], ὁ υἱός του [297], κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ ἁγίου, ἀπέθανε.. Καὶ ἐκεῖθεν ἔφθασεν εἰς τὴν μονὴν ἐκείνην τοῦ Κυρίλλου ἐν θλίψει μεγάλῃ, ἐπέστρεψε δ᾽ εἰς Μόσχαν κατώδυνος» [298]. «Ὁ Μάξιμος Γραικὸς–ἐπιλέγει σχολιάζων πολὺ ὀρθῶς τὴν ἀφήγησιν ὁ Εἰκόννικωφ–ἠδύνατο νὰ ὁμιλῇ ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα μετὰ τοῦ Ἰβὰν Δ', μὴ ἀποδίδων σημασίαν εἰς τὰς ἐπισκέψεις τῶν μονῶν, τὰ ἀπερίσκεπτα τάμματα... ὡς, ἄλλως τε, πιστοποιοῦσι καὶ τὰ ἴδιά του συγγράμματα. Ἠδύνατο νὰ συνιστᾷ εἰς τὸν τσάρον ὅπως μεριμνήσῃ περὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν πεσόντων πολεμιστῶν, ὡς ἐπανειλημμένως τῷ ὑπεμίμνησκε περὶ τούτου ἰδίᾳ μετὰ τὴν εὐτυχῆ νίκην κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ χριστιανισμοῦ μωαμεθανῶν.. Ἀλλὰ εἶνε ἀπίθανον ὅτι τοιαύτην ἀπειλὴν ἐξέφρασε πρὸς τὸν τσάρον μὲ τόσον μάλιστα ἀποφασιστικὴν καὶ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν διδασκαλίαν του πρόρρησιν».

Ἡ Σύνοδος τοῦ 1553. Μπάσχκην καὶ Ἀρτέμιος.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Μάξιμος, καίπερ περιωρισμένος καὶ πάλιν ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σεργίου, ἀπήλαυεν ὅμως σχετικῆς ἀνέσεως καὶ ἠδύνατο ἀκωλύτως νὰ ἀναστρέφηται μετὰ τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του, τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας ἤρξαντο ταράσσουσαι καινοφανεῖς τινες θρησκευτικαὶ ζυμώσεις. Αὗται ἐνεφανίσθησαν εἴτε ὡς προέκτασις δειλοτέρων τινῶν προγενεστέρων τάσεων, εἴτε καὶ ὡς ὡρίμανσις ἰδεῶν, αἵτινες ἐφαίνοντο γεννηθεῖσαι ἐν τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ τὸ μὲν ἐκ τῆς γνωστῆς ἰδεολογικῆς μεταξὺ τῶν ἰωσηφιτῶν καὶ τῶν ζαβολγείων συγκρούσεως, τὸ δὲ ἐκ τῆς διαδόσεως τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου. Τὰ ρεύματα ταῦτα γενικῶς μὲν ἔφερον τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀνεφέροντο δὲ ἄλλα μὲν εἰς τὴν ἠθικὴν σφαῖραν, ἄλλα δὲ εἰς τὴν λατρείαν, ἔνια δὲ ἔθιγον καὶ τὴν δογματικὴν περιοχήν. Ἡγέται δὲ τῶν ρευμάτων τούτων, τὰ ὁποῖα τόσον συνετάραξαν τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ κατέστησαν αὐτοὺς ὀνομαστοὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, ἦσαν οἱ Ματθαῖος Μπάσχκην, Θεόδωρος Κοσόη καὶ Ἰβὰν Βισκοβάτιη.

Ὁ Ματθαῖος Μπάσχκην, πλούσιος λαϊκός, μανιώδης τῶν θρησκευτικῶν ἰδίᾳ βιβλίων φιλαναγνώστης, κατά τινα ἐξομολόγησίν του πρὸς τὸν πνευματικόν του Συμεὼν ἤρξατο διατυπῶν πρὸς αὐτὸν ἐρωτήσεις καὶ ἐκφράζων ἀπορίας ἐπὶ ἠθικῶν θεμάτων τοιαύτας, ὥστε εἰς τὸν πνευματικὸν ἐνεφανίσθη ὡς ἄνθρωπος παράδοξος καὶ ἀσυνήθης κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ἐφάνη «οὐχὶ ὀρθῶς ἐννοῶν τὴν ἁγίαν Γραφήν». Τὸ ἔργον σας–ἔλεγε πρὸς τὸν πνευματικόν–εἶνε μέγα· ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται: μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ. Καὶ σεῖς θέτετε τὴν ψυχήν σας ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἀγρυπνεῖτε ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν ὡς λόγον ἀποδόσοντες ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως.. Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ὠφέλησόν με ψυχικῶς· πρέπει κανεὶς νὰ ἀναγινώσκῃ ὅ,τι γράφεται εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, νὰ μὴ περιορίζεται ὅμως εἰς τὰ γραφόμενα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόζῃ ἐν τῇ πράξει. Τὸ πᾶν ὅμως ἀπὸ σᾶς ἐξαρτᾶται. Σεῖς οἱ ἱερεῖς πρέπει πρῶτον νὰ μᾶς δεικνύετε τὴν ἀρχὴν καὶ νὰ μᾶς διδάσκετε. Μάθετε ἀπ' ἐμοῦ–γράφει τὸ Εὐαγγέλιον–ὅτι πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ.., ὁ γάρ ζυγός μου χρηστὸς καὶ τὸ φορτίον μου ἐλαφρόν ἐστιν. Διότι τί εἶνε ἀναγκαιότερον εἰς τὸν ἄνθρωπον εἰ μὴ νὰ ἦνε ταπεινὸς καὶ πρᾶος καὶ εἰρηνικός; Αὐτὸ ὅμως εἶνε ἰδικόν σας καθῆκον· πρὸ παντὸς ὀφείλετε νὰ πράττετε, καὶ ἔπειτα νὰ μᾶς διδάσκετε.. Εἰς τὸν *Ἀπόστολον* γράφεται, ὅτι ὁ πᾶς νόμος ἐν ἑνὶ πληροῦται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν· εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε· καὶ ὅμως ἡμεῖς τοὺς δούλους τοῦ Χριστοῦ καταδυναστεύομεν. Ὁ Χριστὸς ὅλους καλεῖ ἀδελφούς· ἡμεῖς ὅμως ἔχομεν δούλους... Ἐγώ, δόξα τῷ Θεῷ, ἀφίνω τοὺς δούλους μου νὰ ζοῦν ἐλευθέρως· ἂν τοὺς ἀρέσῃ νὰ μένουν, μένουν. ἂν δὲν τοὺς ἀρέσῃ, πηγαίνουν ὅπου θέλουν. Σεῖς ὅμως οἱ πατέρες πρέπει νὰ μᾶς ἐπισκέπτεσθε συχνότερα καὶ νὰ μᾶς νουθετῆτε περὶ ὅλων.., πῶς νὰ ζῶμεν καὶ πῶς νὰ μὴ παραβαρύνωμεν τοὺς ἀνθρώπους μας· ἐγὼ τὰ

εἶδα αὐτὰ εἰς τοὺς κανόνας καὶ μοῦ ἄρεσαν».. Ὁ Μπάσ̌κην ἔφερε μεθ ἑαυτοῦ τὸν *Ἀπόστολον*, ὅπου εἶχεν ἐπισημάνει πλεῖστα μέρη τοῦ κειμένου, περὶ ὧν εἶχεν ἀπορίας, καὶ ἐζήτει τὴν λύσιν των παρὰ τοῦ πνευματικοῦ, οὗτος ὅμως εἴτε δι' ἄγνοιαν, εἴτε δι' ἄλλον λόγον, ἀπήντα ὅτι δὲν γνωρίζει. «Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει–εἶπεν ὁ Μπάσ̌κην–ἐρώτησε τὸν Σίλβεστρον, καὶ αὐτὸς θά σου δώσῃ ἐξηγήσεις διὰ νὰ ὠφελήσῃς τὴν ψυχήν μου· γνωρίζω ὅτι δὲν ἔχεις καιρὸν νὰ μανθάνῃς αὐτὰ τὰ πράγματα ὅπως εἶσαι βυθισμένος εἰς τὴν κοσμικὴν ματαιότητα· ἡμέραν καὶ νύκτα δὲν ἔχεις ἡσυχίαν..».

Ἡ συμπεριφορὰ αὕτη τοῦ Μπάσ̌κην ἐφάνη εἰς τὸν πνευματικὸν ὄχι μόνον ἀσυνήθης, ἀλλὰ καὶ ὕποπτος· πρώτην φορὰν συνέβη νὰ συναντήσῃ ἄνθρωπον λαϊκὸν διατυποῦντα ἐρωτήσεις ἀμηχάνους ἐπὶ τοιούτων ζητημάτων, ἐκφράζοντα γνώμας «παραδόξους» περὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἑρμηνεύοντα τὸν *Ἀπόστολον* «ὄχι ὀρθῶς», ἐπὶ πλέον δὲ τολμῶντα οὐ μόνον νὰ κρίνῃ ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχῃ τὸ «θράσος» νὰ διδάσκῃ αὐτὸν τὸν πνευματικόν του. Τούτου ἕνεκα ὑποπτεύσας τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν στοχασμῶν τούτων τοῦ Μπάσ̌κην ὁ Συμεὼν ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ τὸ πρᾶγμα λεπτομερῶς πρὸς τὸν Σίλβεστρον μετὰ τῆς προσθήκης ὅτι, ἐνῷ ὁ Μπάσ̌κην προσῆθε πρὸς αὐτὸν ἐξαιτούμενος διδασκαλίαν, ἀνέλαβεν ἔργον διδασκάλου αὐτός. Ὁ Σίλβεστρος, καὶ πρότερον ἀκούσας ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶχε καταστῆ ὕποπτος ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικά του φρονήματα, ἀνέφερε τὰ τοῦ ἐπεισοδίου πρὸς τὸν τσάρον, ὅστις καὶ ἀμέσως διέταξε τὴν σύλληψιν τοῦ Μπάσ̌κην καὶ τὴν παράδοσιν αὐτοῦ εἰς δύο μοναχοὺς τῆς μονῆς Βολοκολάμσκ πρὸς ἀνάκρισιν. Κατὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Συμεὼν ἐξομολόγησιν ὁ Μπάσ̌κην εἶχε δηλώσει ὅτι εἶνε χριστιανὸς πιστεύων εἰς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, παραδεχόμενος τὴν Θεοτόκον καὶ πάντας τοὺς ἁγίους· ὑπὸ τὴν πίεσιν ὅμως παρατεταμένης καὶ καταπονητικῆς ἀνακρίσεως περιελθὼν εἰς ψυχικὴν ἀγωνίαν ἐδήλωσε μετάνοιαν προφορικῶς καὶ γραπτῶς, ἐφανέρωσε δὲ ὡς πηγὴν τῶν κακοδοξιῶν του δύο ἐν Μόσχᾳ «λατινόφρονας» ρώσους τῆς Λιθουανίας [299] ἢ Πολωνίας καὶ ἐδήλωσεν ὅτι πρὸς τὰ φρονήματα αὐτοῦ διέκειντο συμπαθῶς καὶ οἱ ζαβόλγειοι μοναχοί, μεθ' ὧν εἶχε στενῶς συνδεθῆ κατὰ τὴν παρ' αὐτοῖς διατριβήν. Αἱ πηγαὶ [300] φέρουσιν αὐτὸν ἀρνούμενον τὴν ὁμοουσιότητα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸ περὶ ἐκκλησίας δόγμα, τὰ μυστήρια, τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους, τὴν τιμὴν τῶν εἰκόνων, τὴν ἁγ. Γραφὴν κλ. Δῆλον ὅμως ἐντεῦθεν, ὅτι οὔτε λατινικῆς προελεύσεως εἶνε ταῦτα, οὔτε καὶ ταὐτίζονται πρὸς τὴν «λουθήρειον αἵρεσιν», ὡς θέλει ὁ Κούρμπσκιη, ἀλλὰ μᾶλλον συγγενεύουσι πρὸς τὴν ἔτι καὶ τότε σοβοῦσαν ἀνὰ τὴν Ρωσίαν ὀρθολογίζουσαν αἵρεσιν τῶν ἰουδαϊζόντων. Ἐν τούτοις, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μπάσ̌κην ἐδήλωσε μετάνοιαν καὶ ἐπάνοδον εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐντολῇ τοῦ τσάρου συνεκλήθη σύνοδος (1553), εἰς ἣν καὶ παρεπέμφθη μετὰ δύο ὁμοφρόνων νὰ δικασθῇ [301].

Ἐξ ὅσων φέρεται ὁ Μπάσ̌κην εἰπὼν κατὰ τὴν ἐξαγόρευσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν πνευματικὸν Συμεὼν οὐδὲν βεβαίως ἀνεκοίνωσε τὸ «αἱρετικόν», ἂν δὲ ἐπὶ τῇ βάσει μόνων αὐτῶν κατηγγέλθη, ὁ ἐξαγορευτὴς ἐξέλαβεν ὡς αἵρεσιν τὸ ἀλλότροπον τῆς πρὸς αὐτὸν συμπεριφορᾶς τοῦ χριστιανοῦ του. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι μετὰ τὴν συνέντευξιν ἐπῆλθε μεταβολή τις εἰς τὰς θρησκευτικὰς τούτου πεποιθήσεις ἐξ ἐπιδράσεως ὀρθολογιστικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς, ὡς δὲ λέγει ὁ Γρούνσκιη, δυνατὸν μὲν νὰ ἐξέφραζεν αἱρετικάς τινας ἰδέας, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ ποιὸν δὲν ἀντελαμβάνετο πλήρως, διὸ καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν αὐτὸν ἐν τῇ κυριολεξίᾳ αἱρετικόν [302].

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ σύνοδος αὕτη ἐπέπρωτο νὰ λάβῃ μεγάλας διαστάσεις, τὸ μὲν ἕνεκα τῆς ἐνεργοῦ ἀναμείξεως αὐτοῦ τοῦ τσάρου εἰς τὰς περὶ τῶν αἱρετικῶν συζητήσεις, τὸ δὲ συνεπείᾳ πάλιν τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τῶν ζαβολγείων μοναχῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Μπάσ̌κην ἀνέφερεν ὡς μονονουχὶ ὁμοϊδεάτας. Ὁ τσάρος Ἰβάν, ἐκ παίδων ἐπὶ μακρὸν τελέσας ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς νοοτροπίας ἰδίᾳ τοῦ περιωνύμου Σιλβέστρου, εἶχεν ἐθισθῆ εἰς τὸν κύκλον τῶν θρησκευτικῶν διαφερόντων ἐκ πυκνῶν μελετῶν, σὺν τῷ χρόνῳ δ' εἶχεν ἀποκτήσει τοσαύτας γνώσεις, ὥστε οὐ μόνον ἀπέβη ἱκανός, ἀλλὰ καὶ ἠρέσκετο νὰ συζητῇ εὐδοκίμως περὶ θεολογικῶν ζητημάτων. Μετασχών, λοιπόν, τῆς ἐξετάσεως τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος αἱρετικῶν, ἀντελήφθη ὅτι πρὸς ἐγκυροτέραν διασάφησιν τῶν πραγμάτων θὰ ἔπρεπε νὰ κληθῇ ὁ εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἔμπειρος περὶ τὰ τοιαῦτα πολυμαθὴς φίλος αὐτοῦ τέως ἡγούμενος τῆς λαύρας Ἀρτέμιος, ἵνα, συζητήσας μετὰ τοῦ Μπάσ̌κην καὶ ἐλέγξας τὰ φρονήματά του «ἐπὶ τῇ βάσει τῶν βιβλίων», ἐπακριβέστερον εἰσηγηθῇ τὰ τῆς κακοδοξίας τοῦ ὑποδίκου εἰς τὸ συνοδικὸν δικαστήριον.

Ἡ ἀνάμειξις ὅμως αὕτη τοῦ Ἀρτεμίου ἔδωκεν ἀπροσδόκητον τροπὴν εἰς τὴν ὅλην ὑπόθεσιν. Διότι ὁ Μπάσ̌κην κατὰ τὴν ἐπὶ συνόδου συζήτησιν ἤρξατο αὐτὸς καταγγέλλων τὸν Ἀρτέμιον ὅτι «κακοδοξεῖ περὶ τὴν χριστιανικὴν πίστιν». Ὁ Ἀρτέμιος ἀποδυσπετῶν ἕνεκα τῶν καταγγελιῶν τούτων ἀνέκαμψε λάθρα εἰς τὴν ζαβόλγειον ἔρημον· μετακληθεὶς ὅμως ἐκ δευτέρου καί, πρὶν ἢ ἐπανέλθῃ εἰς Μόσχαν, πληροφορηθεὶς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ὑπὸ τῆς συνόδου καταδίκην τοῦ Μπάσ̌κην εἰς ἐγκάθειρξιν ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμης, εἶπε «δὲν γνωρίζουν τί εἶνε αἵρεσις· εἶχαν καύσει (τῷ 1504) τὸν Κουρίτσην καὶ τὸν Ρουκάβιη, καὶ ὅμως ἕως τώρα ἀκόμη δὲν εἰξεύρουν διὰ ποῖον λόγον τοὺς ἔκαυσαν». Ἐλθὼν δὲ εἰς Μόσχαν καὶ ἐμφανισθεὶς ἐνώπιον τῆς συνόδου, ταύτην ὅμως τὴν φορὰν ὡς κατηγορούμενος πλέον ἕνεκα τῶν καταγγελιῶν τοῦ Μπάσ̌κην, ἐδήλωσεν ὅτι αἱρετικοὶ δὲν ὑπάρχουν, οὐδὲ καὶ γνωρίζει ἂν ὑφίσταται συζήτησις περὶ πίστεως. Ἐν τῇ συνόδῳ πολλὰ κατεμαρτυρήθησαν περὶ «κακοδοξιῶν» τοῦ Ἀρτεμίου ὑπό τε τοῦ Μπάσ̌κην καί τινων μοναχῶν: ὅτι ἔγραψε καὶ ἔλεγε πολλὰ βλάσφημα περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ περὶ μὴ τηρήσεως τῆς πατερικῆς παραδόσεως· ὅτι ἔλεγεν ὅτι ἐσφαλμένως ὁ Ἰωσὴφ Βολό-

τσκιη ἔγραψεν ἐν τῷ περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος βιβλίῳ του ὅτι ὁ Θεὸς ἐξαπέστειλεν εἰς Σόδομα δύο ἀγγέλους, ἤτοι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· ὅτι δὲν ἀναθεματίζει τοὺς αἱρετικοὺς καὶ τοὺς λατίνους καὶ δὲν τηρεῖ τὰς νηστείας· ὅτι καταφέρεται κατὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ λέγων ὅτι, ἐνῷ πρότερον ἐσημείουν αὐτὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου, τώρα αὐθαιρέτως τὸ μετεποίησαν εἰς μεγάλα σταυροκοπήματα· ὅτι δὲν ὠφελοῦν τὰ ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων μνημόσυνα, διότι δὲν θὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὰς βασάνους· ὅτι ἐμπαίζει τοὺς ψάλλοντας «Ἰησοῦ γλυκύτατε» καὶ τὸ «χαῖρε» καὶ «χαῖρε» τοῦ Ἀκαθίστου καὶ τοὺς περιοριζομένους μόνον εἰς τὰς κραυγὰς καὶ τὴν ἐξωτερικὴν εὐσέβειαν, μὴ ζῶντας δὲ κατὰ ἀλήθειαν ἐν ἐφαρμογῇ τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ· ὅτι δὲν γνωρίζουν τί εἶνε αἵρεσις καὶ ὅμως καταδικάζουν τοὺς αἱρετικοὺς εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον [303]. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ μητροπολίτης Μακάριος κατηγόρησε τὸν Ἀρτέμιον ὅτι κατὰ τὴν δίκην τοῦ Μπάσ̌κην ἐχαρακτήρισε τὴν αἵρεσιν τούτου ὡς ἁπλᾶς ἀνοησίας, προσθέτων ὅτι αἱρετικοὶ δὲν ὑπάρχουν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐπιβάλλωνται εἰς αὐτοὺς οἷαι ἀποφασίζονται ὑπὸ τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ποιναί.

Ὁ Ἀρτέμιος ἀπαντῶν ἠρνεῖτο ὅτι ἦτο ἔνοχος τῶν προσαπτομένων αὐτῷ κακοδοξιῶν, ἀναιρῶν δὲ τὰς κατηγορίας ἐβεβαίου, ὅτι παρεξηγοῦντο οἱ λόγοι του, ὅθεν καὶ συνήγοντο ἐξ αὐτῶν ἄδικα συμπεράσματα περὶ τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ πεποιθήσεων. Ἀλλ' ἡ ἐξ ἀφορμῆς τῆς κατὰ τοῦ Μπάσ̌κην δίκης τροπὴ τῶν πραγμάτων εἰς βάρος τοῦ Ἀρτεμίου ὀφείλεται ἁπλούστατα εἰς τὸ γεγονός, ὅτι, ὁσονδήποτε κἂν οὗτος ἔδειξέ ποτε τάσεις κινούσας πρὸς σχόλια περὶ τῆς σταθερότητος τῆς ὀρθοδοξίας του, καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ κύριος λόγος τῆς διὰ συκοφαντιῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐπιδιώξεως τῆς καταδίκης αὐτοῦ ἦτο πάλιν τὸ ἀκοίμητον τῶν ἰωσηφιτῶν ζήτημα τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης. Κατὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς συνόδου τοῦ 1551 τῶν «Ἑκατὸν κεφαλαίων» προσκληθεὶς εἰς Μόσχαν ὑπὸ τοῦ τσάρου πρὸς ἀνάληψιν τῆς ἡγουμενείας τῆς λαύρας, ὁ Ἀρτέμιος πολλάκις ἐκοινολόγησε μυστικῶς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου μετὰ τοῦ τσάρου, γνωρίζοντος μὲν τὰς κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης ἰδέας αὐτοῦ ὡς πιστοῦ θιασώτου τῆς ἰδεολογίας τοῦ Νείλου Σόρσκιη καὶ τῶν ζαβολγείων ἀναχωρητῶν, ἐπιδιώκοντος δὲ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων δι' εἰδικοῦ θεσπίσματος τῆς ἐπικειμένης συνόδου. Ἴσως μάλιστα τὸ ζήτημα τοῦτο ὑπῆρξεν ὁ κρύφιος λόγος τῆς εἰς Μόσχαν προσκλήσεως τοῦ Ἀρτεμίου, προωρισμένου, ἄλλως τε, νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ὡς εἷς τῶν κυριωτέρων συμβούλων εἰς τὸ γενικὸν ἔργον τῆς συνόδου, συνιστάμενον εἰς τὴν ἄρδην ἀνακαίνισιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας διὰ θεσμοθετήσεως νέου καταστατικοῦ κώδικος, ρυθμίζοντος ἐν λεπτομερείᾳ πάσας τῆς ἀτομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τὰς ἐκφάνσεις. Ὅτι δὲ μεταξὺ τοῦ τσάρου καὶ τοῦ Ἀρτεμίου συνεφωνήθη ὅπως ἀπομείνῃ μυστικὴ ἡ περὶ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης συνεργασία αὕτη, προκύπτει ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρτεμίου πρὸς τὸν τσάρον, γραφείσης καθ' ὃν χρόνον εἶχε προσκληθῇ ὑπ' αὐτοῦ εἰς Μόσχαν ὅπως συζητήσῃ

«ἀπὸ τῶν βιβλίων» μετὰ τοῦ Μπάσ̌κην. Ἔγραφε, λοιπόν, ὁ Ἀρτέμιος πρὸς τὸν τσάρον, παραπονούμενος καὶ δικαιολογούμενος διὰ τὰ κατ' αὐτοῦ σπερμολογούμενα, ὅτι «ὅλοι ὡς ἀπὸ συμφώνου μὲ ἐχθρεύονται ἐπὶ τῷ λόγῳ δῆθεν ὅτι σοὶ ἔλεγον καὶ σοὶ ἔγραφον νὰ ἀφαιρέσῃς τὰ χωρία ἀπὸ τὰ μοναστήρια, ἐνῷ ἐγὼ δὲν τοῖς εἶπον τίποτε περὶ τούτου, οὐδὲ καὶ σοὶ ἔλεγον ὅπως αὐτοὶ διαδίδουν..», νὰ προβῇ δῆλα δὴ ὁ τσάρος εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων διὰ τῆς βίας. Κατὰ τὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἰδιαιτέρας κοινολογίας ὁ Ἀρτέμιος ἐξέθετε τὰς ἰδέας του ἐπὶ τῆς ρυθμίσεως τοῦ βίου τῶν μοναχῶν «κατὰ τὰ ἐν τοῖς βιβλίοις γεγραμμένα.., ὅπως οἱ ἅγιοι πατέρες ἐθέσπισαν νὰ ζῶσιν οἱ μοναχοί, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον.., ἤτοι διὰ τῶν ἐργοχείρων, καὶ οὐχὶ διὰ ζητειῶν παρὰ τῶν λαϊκῶν. Αὐτὰ ἐγὼ σοὶ ἔλεγον καὶ σοὶ ἔγραφον περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀδιαβλήτου ὁδοῦ τῶν χριστιανικῶν ἐντολῶν καὶ σὲ ἐξώρκιζον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ νὰ μὴ σπεύσῃς, ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη καιρός, ὅτε θά σε φωτίσῃ ὁ Κύριος νὰ ἐννοήσῃς τὰ πράγματα ἐὰν ἐπικαλεσθῇς ἐξ ὅλης καρδίας τὴν βούλησίν του..» [304]. Εἴτε, λοιπόν, ἐξ ἀκριτομυθίας τοῦ τσάρου, εἴτε διότι οἱ ἰωσηφῖται, γνωρίζοντες τὸν Ἀρτέμιον ὡς διάδοχον τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Βασσιανοῦ, ὑπώπτευον αὐτὸν ὡς εἰσηγούμενον τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μοναστηριακῶν γαιῶν εἰς τὸν τσάρον, τοῦ ὁποίου ἦσαν γνωσταὶ αἱ ἁρπακτικαὶ τάσεις, πάντες οἱ τῆς ἀντιθέτου παρατάξεως διετέθησαν ἐχθρικῶς πρὸς τὸν Ἀρτέμιον. Ὁ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς οὐ μόνον ἐκ λόγων κρατικοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τοῦ Ἀρτεμίου, ὡς καὶ ἐξ ὅσων εἶχεν ἀναπτύξει ὁ Μάξιμος ἐν ταῖς συγγραφαῖς του περὶ τῆς συνεπείᾳ τοῦ πλούτου τούτου τῶν μονῶν καταπτώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἦτο εἰλικρινῶς πεπεισμένος ὅτι, ἐὰν ἐπετύγχανε τὴν ἀπογύμνωσιν τῶν μονῶν ἀπὸ τῶν μέσων τῆς διαφθορᾶς, θὰ συνετέλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ. Ἀντιληφθεὶς ὅμως τὴν ἀκλόνητον ἐμμονὴν καὶ τὴν ἐμμανῆ ἀντίδρασιν τῆς κολοσσιαίας πλειονότητος τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ εἰς τὴν αὐτὴν μερίδα τῶν ἰωσηφιτῶν ἀνήκοντος μητροπολίτου Μακαρίου, οὐδὲ νὰ ἐκφράσῃ παρομοίαν σκέψιν πρὸς τὴν σύνοδον τοῦ 1551 διεκινδύνευσεν, ἀναβαλὼν νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὰ σχέδιά του βραδύτερον, ὅπως ὄντως καὶ ἔπραξε. Καίτοι ὅμως οὐδὲν εἶχε προέλθει κατὰ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ κύκλου τῶν ἰωσηφιτῶν ὑποπτευθείσης συνεργασίας Ἀρτεμίου καὶ τσάρου, ἐν τούτοις, ἀφ' ἧς ὁ τέως ἡγούμενος εἶχε καταστῇ ὕποπτος, παρουσιάσθη δ' ἐν τῇ δικαζούσῃ τὸν Μπάσ̌κην συνόδῳ τοῦ 1553 εὐκαιρία ἐκδικήσεως, τὸ ἐξ ἰωσηφιτῶν ἀποκλειστικῶς ἀποτελούμενον συνοδικὸν δικαστήριον, παρὰ τὰς ὑπὲρ τοῦ Ἀρτεμίου καταθέσεις ἄλλων μαρτύρων, κατεδίκασεν αὐτὸν ἐπὶ αἱρέσει εἰς ἐγκάθειρξιν ἐν τῇ μονῇ Σολοβ̌ιέτσκιη [305].

Πολὺς λόγος γίνεται παρὰ τοῖς ρώσοις ἱστορικοῖς περὶ τῆς κατὰ τοῦ Ἀρτεμίου ἀποφάσεως ταύτης τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου, δοθείσης τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτοῦ προσωπικότητος, διακριθείσης ἐπὶ σπανίᾳ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκκλησιαστικῇ πολυμαθείᾳ καὶ αὐστηρᾷ ἀσκητικῇ βιοτῇ [306]. Ἐκ τῶν περὶ τῆς δίκης αὐτοῦ σωζομένων στοιχείων συνάγεται

ὅτι ὁ Ἀρτέμιος δὲν ἦτο «αἱρετικός», ἀλλ', ὡς εἴπομεν, θῦμα τῆς μέγα ἰσχυούσης μερίδος τῶν ἰωσηφιτῶν τῆς Βολοκολάμης. Ἤδη ἀφ' ἧς ὑπὸ τοῦ τσάρου μετακληθεὶς ἐγκατεστάθη ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σεργίου ὡς ἡγούμενος αὐτῆς, οἱ ἰωσηφῖται, διιδόντες κίνδυνον ἐν τῇ στενῇ ἐγγύτητι πρὸς τὸν τσάρον τοῦ ἀπομείναντος κυρίου διαδόχου καὶ φορέως τῆς ἀντιθέτου ἰδεολογίας καί, ἑπομένως, δεδηλωμένου ἰδεολογικοῦ ἀντιπάλου, ἤρξαντο σπερμολογοῦντες κατ' αὐτοῦ τὰς συνήθεις περὶ μὴ καθαρᾶς ὀρθοδοξίας συκοφαντίας, ἔρεισμα ταύτην τὴν φορὰν ἔχοντες τὴν εἰς Νοϋχάουζεν τῆς Λιθουανίας μετάβασιν τοῦ Ἀρτεμίου. Οἱ ψιθυρισμοὶ οὗτοι εἶχον φθάσει μέχρι τῆς ἀκοῆς τοῦ Ἀρτεμίου, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μετὰ ἑξάμηνον μόλις παραίτησιν ἀπὸ τῆς ἡγουμενείας καὶ ἐπάνοδον εἰς τὴν ἔρημον, παρὰ τὴν ἐκ τούτου προκληθεῖσαν δυσαρέσκειαν τοῦ τσάρου. Εἶνε δὲ λίαν πιθανὴ ἡ γνώμη, ὅτι ὁ κύριος συκοφάντης ὑπῆρξεν ὁ Μπάσ̆κην, παρακινηθεὶς εἰς τοῦτο ὑπὸ τῶν δύο μοναχῶν τῆς μονῆς Βολοκολάμης, εἰς τοὺς ὁποίους οὗτος εἶχε παραδοθῇ πρὸς ἀνάκρισιν καὶ ἐπιτήρησιν καὶ οἵτινες ἐνεφανίσθησαν ἐν τῇ συνόδῳ ὡς οἱ αὐθεντικοὶ κατήγοροι τοῦ Ἀρτεμίου μετὰ καὶ ἄλλων ὁμοφρόνων μοναχῶν ἄλλων μονῶν καὶ αὐτῆς τῆς λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου [307].

Ἡ σύνοδος αὕτη μετὰ τῶν ὑποδίκων καὶ τῆς αἱρεσιολογίας αὐτῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς γενικῆς αὐτῆς σημασίας ἐν ταῖς ἐν Ρωσίᾳ θρησκευτικαῖς ζυμώσεσι τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς, ἐνέχει διὰ τὸ θέμα ἡμῶν ταύτην τὴν εἰδικὴν σπουδαιότητα, ὅτι σχετίζεται καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Μαξίμου καὶ πρὸς τὴν ὅλην περὶ αὐτὸν κίνησιν.

Ὁ Τσάρος δῆλον ὅτι Ἰβὰν Βασίλειεβιτς, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν ἐξ ἀρχιερέων, ἀρχιμανδριτῶν, ἡγουμένων καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν μοναχῶν ἀποτελουμένην σύνοδον ταύτην ὅσον τὸ δυνατὸν μεῖζον κῦρος, προσεκάλεσε καὶ τὸν Μάξιμον νὰ μετάσχῃ τοῦ δικαστικοῦ αὐτῆς ἔργου. Ἐπειδὴ ὅμως οὗτος ἀπέκλινε τὴν τιμήν, ὁ τσάρος, ὑπολαβὼν ὅτι ἐφοβήθη μὴ ἐμπλακῇ εἰς συνυποδικίαν μετὰ τοῦ Μπάσ̆κην, κατὰ τοὺς οὐχὶ ἀσυνήθεις αἰφνιδιασμοὺς τῆς τότε ἐκκλησιαστικῆς ἐν Ρωσίᾳ ζωῆς, ἔγραψε πρὸς αὐτόν, ὅτι ἀδίκως ὑποπτεύει τοιοῦτό τι. »Ἠκούσαμεν ἔγραφεν ὁ τσάρος—ὅτι προσεβλήθης (: ἐκ τῆς προσκλήσεως) ὑποθέσας ὅτι σὲ θεωροῦμεν ὅπως τὸν Ματθαῖον (: τὸν Μπάσ̆κην), ἀλλὰ ἀπόβαλε τὴν ὑπόνοιαν». Ἵνα δὲ πείσῃ αὐτὸν πόσον ἀναγκαίαν θεωρεῖ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἐν τῇ συνόδῳ, χάριν τῆς ὀρθοδοξίας, μετὰ θεολογικὸν πρόλογον καὶ ἀπαρίθμησιν τῶν ἀναιρουσῶν ὁλόκληρον τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν αἱρετικῶν κακοδοξιῶν, ἐκθέτει πόσον ἐταράχθη ψυχικῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τοιαύτη κακοδοξία εἰσήλασεν εἰς τὴν ρωσικὴν πατρίδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς συγχρόνου «ἀσθενοῦς» ἐποχῆς καὶ παρακαλεῖ τὸν Μάξιμον νὰ προσέλθῃ «ἵνα καὶ σὺ γείνῃς ὑπέρμαχος τῆς ὀρθοδοξίας· ὡς καὶ οἱ πρῶτοι (: οἱ παλαιοὶ) θεοφόροι πατέρες, οὕτω καὶ σὺ θὰ ἀποδειχθῇς ζηλωτὴς τῆς εὐσεβείας, τὰ οὐράνια δὲ σκηνώματα θὰ δεχθῶσι καὶ σέ, ὥσπερ ἐκείνους, ὡς ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀγωνισθέντα». Ἐπαναλαμβάνων δ' ἐν τέλει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ φοβηθῇ μὴ τυχὸν καταστῇ ἐν τῇ συνόδῳ ὁμότυχος τῷ Μπάσ̆κην, παρακαλεῖ ὅπως διὰ τῆς εἰς τὸ ἔργον

τῆς συνόδου συμμετοχῆς του πολλαπλασιάσῃ τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθὲν αὐτῷ τάλαντον, μὴ ἀφήσῃ δὲ αὐτὸν ἄνευ ἀπαντήσεως· «ἔσο αὐτῶν (: τῶν πατέρων) θιασώτης καὶ ζηλωτὴς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸ παρὰ Θεοῦ δοθὲν σοι τάλαντον πολλαπλασίασον καὶ γράψον μοι περὶ τῆς παρούσης κακουργίας» [308]. Δὲν διεσώθη, δυστυχῶς, ἡ πρὸς τὸν τσάρον ἀπάντησις τοῦ Μαξίμου· ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδαμοῦ ἐν τοῖς περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν λόγῳ συνόδου πραγματευομένοις μνημείοις οὐδὲ νύξις ὑπάρχει περὶ παρουσίας ἐν αὐτῇ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, καὶ ἄλλοθεν δὲ οὐδαμόθεν παρέχεται τοιοῦτος ὑπαινιγμός, συνάγεται ἀσφαλῶς ὅτι ὁ Μάξιμος δὲν παρέστη, προφασισθεὶς πιθανῶς τὸ γῆρας καὶ τὸ φιλάσθενον.

Ἀλλὰ θὰ ὠφλίσκανεν ὁ Μάξιμος ἐσχάτην ἀφέλειαν ἐὰν ἐδέχετο τὴν παράκλησιν τοῦ μονάρχου μεθ' ὅσα φρικτὰ ἐδοκίμασε δεινὰ καὶ ὑφίστατο ἔτι ἐν μέσῳ περιβάλλοντος, ἐν τῷ ὁποίῳ τόσον ἀπροσδοκήτως κατεδικάσθη νὰ ἐκδαπανήσῃ μαρτυρικῶς ὁλόκληρον τὴν ζωήν του. Τοῦτο, ἄλλως τε, προκύπτει καὶ ἐκ τῆς περιπετείας τοῦ φίλου του Ἀρτεμίου, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Μπάσ̌κην. Ὁ Ἀρτέμιος, προσκληθεὶς τὸ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν σύνοδον ὡς «θεολογικὸς πραγματογνώμων» διὰ τὰς δοξασίας τοῦ Μπάσ̌κην, ἐξαίφνης εὑρέθη καὶ αὐτὸς ὢν αἱρετικός, καὶ τοῦ Μπάσ̌κην δὲ αἱ περὶ ἠθικῶν ζητημάτων ἀπορίαι ἐθεωρήθησαν ὡς αἱρετικῆς φύσεως ἀνησυχίαι ἑνὸς προπετοῦς λαϊκοῦ, αὐθαδῶς σφετεριζομένου ἀποκλειστικὰ δικαιώματα κληρικῶν. Διὰ τὴν ὑπὸ ἔρευναν περίοδον τῆς ρωσικῆς ἱστορίας ἦτο ἀσφαλῶς μοναδικὸν τὸ παράδειγμά του, παρέχοντος ἐλευθερίαν εἰς τοὺς δούλους του. Τοιούτων θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν τάσεων ἄνθρωπος θὰ ἔτεινεν εὐήκοον οὖς εἰς τὸ κατὰ τοῦ τυπικοῦ καὶ νεκροῦ ἐξωτερικοῦ χριστιανισμοῦ κήρυγμα τῶν ζαβολγείων, πρὸς τοὺς ὁποίους, ὡς εἴδομεν, εἶχεν ἔλθει εἰς ἐπαφήν, διὰ τοὺς ἰωσηφίτας δὲ τῆς συνόδου τοῦτο πάντως ἀπετέλει τὸν κύριον λόγον τῆς ἐπὶ κακοδοξίᾳ ἐγκλήσεως, ἂν μὴ καὶ τὴν κυριωτέραν αἵρεσιν. Ἄλλως τε, μετὰ τῶν σὺν τῷ Ἀρτεμίῳ καταδικασθέντων ὑπὸ τῆς συνόδου μαθητῶν του, ἀθῴων, κατὰ τὸν Κούρμπσκιη, συνηριθμήθη καὶ εἷς συνοδικὸς σύνεδρος, ἀρχιερεὺς αὐτός, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρ̌ιαζὰν Κασσιανός, ἐκ τῶν ὀλίγων βιβλιοφίλων ἱεραρχῶν, διότι, ὑπερασπίζων κατὰ τὴν διαδικασίαν τοὺς «αἱρετικούς», ἰδίᾳ δὲ τὸν συγκατηγορούμενον ἐπὶ αἱρέσει πνευματικόν του γέροντα μοναχὸν Ἰσαὰκ Μπ̌ελομπάγεφ, ἀπετόλμησε νὰ ἐπικρίνῃ τὸ ὑπὸ τῆς συνόδου χρησιμοποιούμενον πρὸς ἔλεγχον τῶν ὑποδίκων ὑπὸ τὸν τίτλον «Φωτιστής» σύγγραμμα τοῦ ἡγέτου τῶν ἰωσηφιτῶν, τοῦ ὑπὸ τῆς συνόδου μεγαλυνομένου ὡς «φωστῆρος τῆς ὀρθοδοξίας» Ἰωσὴφ Βολότσκιη, χαρακτηρίσας μαρτυρίας τού τινας ὡς μὴ γνησίας. Ὁ Κασσιανός, μόλις ἀκούσας τὴν ἀπροσδόκητον καταδίκην του, «ἔχασε τὴν χεῖρα, τὸν πόδα καὶ τὴν γλῶσσαν», ἔπαθε δῆλα δὴ ἡμιπληγίαν, τοῦτο δ' ἀναφέρεται ἐν τῇ συνοδικῇ πράξει ὡς ἄνωθεν τιμωρία! [309]

Ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ρωσικὴ αὐτὴ «αἱρεσιολογία» ὠφείλετο εἰς τὴν διάχυτον σύγχυσιν τῶν ἐννοιῶν ὀρθοδοξία, αἵρεσις, θρησκεία, ἠθική, λατρεία, θεολογία, δόγμα, θεολογούμενα κτ.λ. Καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ποικίλων αἱρετικῶν δοξασιῶν δὲν ἐγίνετο ὀρθὴ διάκρισις· ἡ αὐτὴ κακο-

δοξία ὑπὸ τῶν μὲν ἐχαρακτηρίζετο ὡς «λατινισμός», ὑπ' ἄλλων δὲ ὡς «λουθηρανισμός». Τὸ σπουδαιότερον ὅμως ἦτο ὅτι, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ζωῇ ἐδέσποζον οἱ τῆς σχολῆς τῶν ἰωσηφιτῶν, οἱ ὡς βάσιν καὶ οὐσίαν καὶ τεκμήριον τῆς ὀρθοδοξίας λογιζόμενοι τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐξωτερικῆς τυπικῆς λατρείας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ θεμελιῶδες δι' αὐτοὺς «δόγμα» τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης καὶ τῆς θεοπνευστίας τοῦ γράμματος τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, πᾶσα ἀντίθετος γνώμη ἢ ἐλευθερία γνώμης ἐπὶ θρησκευτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κακοδοξία, ἀξία τῆς αὐστηροτέρας συνοδικῆς καταδίκης, ἥτις, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἰωσηφιτῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦνε ὁ ἐπὶ τῆς πυρᾶς θάνατος καὶ αὐτῶν ἔτι, ὡς εἴδομεν, τῶν μετανοούντων[310].

Ἔναντι τῶν ἀντιλήψεων τούτων τῶν ἰωσηφιτῶν ἑπόμενον ἦτο νὰ χρωματίζεται ὡς ἀντορθόδοξος ὀρθολογισμὸς ἡ ἄκρως ἀντίθετος φιλεελευθέρα ἰδεολογία τῆς σχολῆς τῶν ζαβογλείων ἢ μπ̆ελοοζέρσκιη τοῦ Νείλου Σόρσκιη ἐν τῇ συνειδήσει τῆς κρατούσης μερίδος. Αἱ κατὰ βάσιν ἀπολύτως ὀρθόδοξοι φιλελεύθεραι αὗται τάσεις ἀναχωρητῶν, ἐχομένων τῆς αὐστηρότητος τοῦ γνησίου ἀσκητικοῦ βίου, κηρύκων τῆς μοναχικῆς ἀκτησίας, πολεμίων τοῦ πλουτισμοῦ τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν μοναχῶν, θιασωτῶν τῆς οὐσίας τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας τοῦ πνεύματος, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης καὶ ἐχθρῶν τοῦ γράμματος καὶ τοῦ τύπου, αἱ τάσεις, λέγω, αὗται ἐγοήτευον τοὺς ἐκ τῶν ρώσων στοχαστῶν μὴ ἱκανοποιουμένους ψυχικῶς ἐκ τῆς περὶ αὐτοὺς κρατούσης πνευματικῆς ἀτμοσφαίρας· ἡ προσφυγὴ δὲ πρὸς τὴν κοινότητα τῶν ἐν λόγῳ ἐρημιτῶν ἐδοκιμάζετο ὑπ' αὐτῶν ὡς ψυχικὴ λύτρωσις καὶ ἐλευθέρα ἀναπνοὴ ἔξω τοῦ πνιγηροῦ μηχανικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐπισήμου ἐκκλησιαστικῆς Μόσχας. Δὲν ἦτο ὅμως καὶ ὅλως ἀκίνδυνος ἡ πρὸς ἐλευθερώτερον ὁρίζοντα πτῆσις αὕτη. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔλλειψις ἐπιστημονικῆς θεολογικῆς μορφώσεως καὶ ἀσφαλῶν καθοδηγητῶν ἐν τοῖς τῆς θρησκείας, τὸ ἀπὸ τῆς ὀρθῆς χριστιανικῆς φιλελευθερίας βῆμα πρὸς ὀρθολογιστικὰς ἀντιλήψεις δὲν ἦτο δύσκολον ἀνεπαισθήτως νὰ πραγματοποιηθῇ· οὕτω ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενον τοῦ τόσον θρυλλουμένου «ὀρθολογισμοῦ» τῶν ζαβολγείων ἐρημιτῶν καὶ ἡ συμπάθεια αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀπὸ τῶν ἐπισήμως τεθεσπισμένων καὶ δεδομένων ἀποπηδῶντας. Τοιοῦτος—αἱρετικὸς—ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τῆς συνόδου τοῦ 1553 καὶ ὁ Μπάσ̆κην, ὡς ἐνστερνισθεὶς τὸν «ὀρθολογισμὸν» τῶν ζαβολγείων, ὡς τοιοῦτος δὲ κατεβλήθη προσπάθεια νὰ παρασταθῇ καὶ ὁ Ἀρτέμιος, ἀπροκαλύπτως δ' ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν αἱρετικὸν ἄλλος, περιβόητος διὰ τοῦτο καταστάς, ζαβόλγειος μοναχός, ὁ Θεοδόσιος Κοσόη, προσκομισθεὶς καὶ αὐτὸς νὰ δικασθῇ ἐνώπιον τῆς αὐτῆς συνόδου μετὰ τὸν Μπάσ̆κην καὶ τὸν Ἀρτέμιον.

Θεοδόσιος Κοσόη

Ἐν τῇ καθ' ὅλου θρησκευτικῇ ζυμώσει τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ὁ Κοσόη κατέχει ἰδιάζουσαν θέσιν, διότι δὲν ἦτο ἁπλῶς εἷς τῶν αἱρετικῶν, ἀλλ' ἐνεφανίσθη ὡς αὐτόχρημα αἱρεσιάρχης ἐκ τῶν μᾶλλον ἐπικινδύνων. Ὁ

Κοσόη προῆλθεν ἐκ τοῦ ἤδη ἐν τοῖς ὄπισθεν μνημονευθέντος προτεσταντίζοντος κλάδου τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων, διὰ τοὺς εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκοντας καταλληλότατον καταφύγιον ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ μόνη ἡ ἔρημος τῶν ζαβολγείων μοναχῶν, τῶν ὁποίων ἦτο γνωστὴ ἡ κατὰ τῆς μονομεροῦς ἐξωτερικῆς τυπικῆς λατρείας ἀντιπάθεια, ἡ πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς φιλάνθρωπος ἀνεκτικότης καὶ ἡ καθ' ὅλου ἰδεολογικὴ ἀντίθεσις πρὸς τὴν κρατοῦσαν μοναστικὴν καὶ τοῦ ὅλου κλήρου, μάλιστα δὲ τῆς ἱεραρχίας, κατάστασιν. Παρεῖχον δὲ προθύμως εἰς τοὺς πρόσφυγας τούτους ἄσυλον μέχρι καὶ σκανδαλώδους προστασίας οἱ ζαβόλγειοι, ἀποκρύπτοντες αὐτοὺς καὶ ἐξασφαλίζοντες πλήρη ἐλευθερίαν ἐκ λόγων ἐκδικήσεως διὰ τὴν ἣν ὑπέστησαν ὑπὸ τῶν ἰωσηφιτῶν ἧτταν ἐν τῇ γνωστῇ ἰδεολογικῇ πρὸς αὐτοὺς συγκρούσει [311]. Ὑφίστατο οὕτω συγγένεια, ἤ, μᾶλλον, ταὐτότης ἐλατηρίων μεταξὺ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν ἰουδαϊζόντων τούτων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδεολογίας τῶν ζαβολγείων. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐγγύτης καὶ ὁ συγχρωτισμὸς ἤγαγε μοιραίως τὸ μὲν εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ἁγνῆς χριστιανικῆς ἰδεολογίας τινῶν ἐκ τῶν μοναχῶν εἰς καθαρὸν χριστιανικὸν ὀρθολογισμόν, τὸ δὲ εἰς τὴν ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου παρὰ τῇ κοινῇ ἐκκλησιαστικῇ γνώμῃ σχηματισθεῖσαν πεποίθησιν, ὅτι πάντες οἱ ζαβόλγειοι θρησκευτικῶς ἐλευθεριάζουσιν, εἶνε δῆλα δὴ ὀρθολογισταί, προτεστάνται, αἱρετικοί. Τοιοῦτος ἀκριβῶς αἱρετικὸς ἐξεπήδησεν ἐκ τῆς ἐρήμου ἐκείνης ὁ Θεοδόσιος Κοσόη [312].

Οὗτος ἦτο δοῦλος ἑνὸς τῶν αὐλικῶν μεγιστάνων τῆς Μόσχας. Φύσει ὅμως στοχαστικός, δὲν ἐκωλύετο ἐκ τῆς κοινωνικῆς του θέσεως νὰ χορτάζῃ τὴν ἀναγνωστικήν του δίψαν, ζητῶν ἀπλήστως εἰς τὰ βιβλία λύσιν τῶν θρησκευτικῶν του ἀποριῶν, οὕτω δέ, ἁπλοῦς δοῦλος αὐτός, κατώρθωσε διὰ τῆς αὐτομαθείας νὰ ἀποκτήσῃ ἀξιοσημείωτον μόρφωσιν ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν καὶ πρίγκηπες ἦσαν ἀγράμματοι, καὶ κληρικοὶ μόλις ἠδύναντο νὰ συλλαβίζωσιν. Εἶνε λίαν πιθανόν, ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ ἐμφύτου πρὸς τὰ μεγάλα πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ ζητήματα διαφέροντός του, παρηκολούθει ἐγγύτατα τοὺς ἀνεπτυγμένους κύκλους, ἐπληροφορεῖτο περὶ τῶν ἀξιαναγνώστων βιβλίων, ἐβυθίζετο εἰς τὴν μελέτην τῶν εὐρύτατα κυκλοφορουσῶν καὶ τοσαύτας κρίσεις καὶ σχόλια προκαλουσῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, ἰδίως δ' ἐκείνων, ἐν αἷς κατωπτρίζετο τόσον ζωηρῶς ἡ θλιβερὰ κατάστασις τοῦ κλήρου καὶ ἡ ἀντίθεσις τοῦ μοναστικοῦ καὶ τοῦ καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος πρὸς τὸ εὐαγγελικὸν ἰδεῶδες. Κλέψας ποτὲ τὸν κύριόν του ἐδραπέτευσεν εἰς Μπ̄ελοόζερο, ἔνθα, καρεὶς μοναχός, ἀπήλαυεν ἐπί τινα χρόνον τῆς εὐνοίας τοῦ Ἀρτεμίου. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως κατατρυχόμενος ὑπὸ τῶν ἐκ τῶν μελετῶν ἐγειρομένων ἐν τῇ ψυχῇ του προβλημάτων, ἀχθεὶς εἰς ὡρισμένας σκέψεις καὶ ἐκλαβὼν ἑαυτὸν ὥριμον πρὸς ἐξαγγελίαν νέας διδασκαλίας, δι' ἧς θὰ ἐθεραπεύετο, κατ' αὐτόν, ἡ εἰς τοσαῦτα κακὰ ἀγαγοῦσα πλάνη, μετέβη εἰς Νοβοόζερο, ἐκεῖ δὲ ἤρξατο διαδίδων τὴν «νέαν», ὡς ἐχαρακτήριζεν αὐτήν, διδασκαλίαν του, ἐν ᾗ ἀκριβῶς ἀκτῖνι διεξήγετο ἐπὶ μακρὸν θρησκευτικὴ ζύμωσις, ἐξ ἧς εἶχον προέλθει διάφοροι αἱρετικαὶ ἀποχρώσεις. Συνεπείᾳ καταγγελίας ἢ τοῦ Μπάσ̄κην, ἢ τῶν σὺν αὐτῷ δικαζο-

μένων ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ 1553, συλληφθεὶς προσήχθη εἰς Μόσχαν, ἔνθα καὶ ἐφυλακίσθη ἔν τινι μονῇ, μεθ' ὃ ἐδικάσθη. Εἴτε ὅμως πρὸ τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως, εἴτε μετ' αὐτήν, ἐπέτυχε νὰ δραπετεύσῃ ἐκ τῆς φυλακῆς καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς Λιθουανίαν, ἔνθα συνῆψε σχέσεις πρὸς τοὺς αὐτόθι ἀντιτριαδικούς[313], ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος τῆς διδασκαλίας.

Δὲν διεσώθη ἡ περὶ τῆς καταδίκης τοῦ Κοσόη συναδικὴ πρᾶξις, ἀλλὰ τὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ μανθάνομεν ἐκ δύο ἄλλων πηγῶν, τοῦ μοναχοῦ Ζηνοβίου τῆς μονῆς Ὀτένσκιη, ἑνὸς τῶν μᾶλλον ἐπὶ μορφώσει διακριθέντων ἀνδρῶν τοῦ ις' αἰῶνος, καὶ ἄλλου τινὸς ἀγνώστου μοναχοῦ. Ὁ Ζηνόβιος[314], ὑπείκων εἰς παράκλησιν διαπορούντων ὅπως εἴπῃ τὴν γνώμην του περὶ τῆς αἱρέσεως, ἔγραψεν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον ***Ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας πρὸς ἐρωτήσαντας περὶ τῆς νέας διδασκαλίας***[315], ὁ δ' ἄγνωστος μοναχὸς συνέταξε ***Διεξοδικὴν ἐπιστολήν***[316], δι' ἧς ἀνασκευάζει κατάλογον ὅλον αἱρετικῶν διδασκαλιῶν τοῦ Κοσόη, προσκομισθέντα πρὸς αὐτὸν ὑπὸ ἐνδιαφερομένων. Κατὰ τὰς πηγὰς ταύτας, ὁ Κοσόη ἦτο ἀντιτριαδικός, μοναρχιανός, κατ' ἀκολουθίαν δὲν παρεδέχετο τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐδίδασκε δὲ ὅτι ὁ Θεὸς δέον νὰ λατρεύηται μόνον ἐν πνεύματι καὶ οὐχὶ δι' ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων. Ἠρνεῖτο, λοιπόν, τὴν ἐκκλησίαν, τὴν ἱεραρχίαν, τὰ μυστήρια, τὰς ἱερουργίας, τοὺς ναούς, τὰς προσευχάς, τὰς νηστείας καὶ πᾶσαν ἐν γένει τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν· πάντα ταῦτα, κατ' αὐτόν, ἀποτελοῦσι μεταγενεστέρας ἀνθρωπίνας ἐπινοίας. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς εἶνε ἱερεῖς εἰδώλων, ἀπατεῶνες καὶ μανιακοί, καὶ οἱ ναοὶ εἰδωλεῖα· ὅθεν συνίστα εἰς τοὺς ἀκροατάς του νὰ μὴ προσέρχωνται πρὸς τοὺς ἱερεῖς, νὰ μὴ ζητῶσι παρ' αὐτῶν ἱεροπραξίας, νὰ μὴ ἐξομολογῶνται καὶ μεταλαμβάνωσι, νὰ μὴ κηδεύωνται ὑπὸ κληρικῶν καὶ νὰ μὴ μνημονεύωνται μετὰ θάνατον, νὰ μὴ ἐπικαλῶνται τοὺς ἁγίους, νὰ μὴ προσκυνῶσι τὰς εἰκόνας καὶ τὰ λείψανα, νὰ μὴ ἀναγινώσκωσι τὰ πλήρη μυθοπλαστιῶν συγγράμματα τῶν πατέρων, νὰ μὴ σέβωνται τὰς μονὰς καὶ τοὺς κανονισμούς των.. Διότι ὁ ἀληθὴς χριστιανισμὸς συνίσταται οὐχὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ εὐσεβείᾳ, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ τηρήσει τῆς ἐντολῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐφρόνει, ὅτι ἦτο ποίημα, ἀλλὰ ἀνώτερον τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, ὡς πεπροικισμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δι' ὑπερφυσικῶν χαρισμάτων. Ἐπικαλούμενος τὰ ἐν Πρξ ι 34–35 καὶ Γαλ γ 28 ἐκήρυττε θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν ἀδιαφορίαν ἀποφαινόμενος ὅτι πᾶσαι αἱ θρησκεῖαι εἶνε ἴσαι, οὐδ' ὑπάρχει διάκρισις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διαφόρων ἐθνῶν, ἐβάσιζε δὲ τὴν διδασκαλίαν του ἐπὶ ὡρισμένων χωρίων τῆς ἁγ. Γραφῆς καὶ πατέρων τῆς ἐκκλησίας, πάντοτε ὅμως τὴν αὐστηρὰν μονοθεΐαν ἀρυόμενος ἐκ τῆς ΠΔ, εἰς ἣν καὶ ἔδιδε τὴν προτίμησιν. Δὲν ἐξεσύριττε τὴν ΚΔ, ἀλλ' ἑρμηνεύων αὐτὴν κατὰ τὸ δοκοῦν ἐδίδασκεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀντικατέστησε τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς πνευματικῆς, ὁ Θεὸς δ' οὗτος εἶνε αὐτὸς ὁ τῆς ΠΔ. Οἵ τε ἰουδαῖοι καὶ οἱ χριστιανοὶ δέχονται τὰ μωσαϊκὰ βιβλία ὡς θεόπνευστα, ἐν αὐτοῖς ὅμως ὁ Θεὸς σαφῶς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν ὡς

ἕνα, ὁ οὕτω δὲ διὰ τοῦ Μωϋσέως φανερούμενος Θεὸς δὲν ἠδύνατο μετὰ ταῦτα νὰ καταστῆ τριαδικός. Ἡ ΚΔ εἶνε ἐξ ἴσου ἀποδεκτή, ἀντικατέστησε δὲ τὴν ΠΔ ὡς ἀσυγκρίτως τελειοτέρα κυρίως διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἐντολὴν τῆς πρὸς τὸν πλησίον ὡς πρὸς ἑαυτὸν ἀγάπης.

Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ὅλης ἀντιχριστιανικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Κοσόη, ταύτην μὲν ἐδανείσθη πλήρη καὶ ἑτοίμην παρὰ τῶν πρὸς τοὺς ζαβολγείους προσφυγόντων ἰουδαϊζόντων, οἵτινες πάλιν εἶχον ἀντλήσει αὐτὴν ἐκ τῆς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ πολεμικῆς τοῦ παλαιοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ἐχειρίσθη δ' αὐτὴν κατὰ τρόπον ἐμφανίζοντα τὴν αἵρεσιν αὐτοῦ ὡς τροποποίησιν τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων εἰς ὀρθολογιστικὸν χριστιανισμόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μάξιμος ἐφέρετο ὡς μία τῶν σπουδαιοτέρων αὐθεντιῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ὁ Κοσόη ἠρύετο ἰδίως τὰ κατὰ τοῦ τότε ρωσικοῦ μοναχισμοῦ ἐπιχειρήματά του, οἱ δ' ὀπαδοί του διισχυρίζοντο ὅτι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοὐλάχιστον τῆς μοναστηριακῆς φιλοκτημοσύνης ὁ πάτρων των οὐδὲν τάχα λέγει πλέον τῶν ὅσα διδάσκει ὁ Μάξιμος. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως ὁ Κοσόη ἐχώρει πολὺ πέραν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, διότι εἶχε καταντήσει εἰς πλήρη ἄρνησιν τῶν μοναστηρίων καὶ εἰς ἐντελῆ ἀποκήρυξιν τοῦ κλήρου καὶ τῆς λατρείας καθ' ὅλου, ὡς εἴδομεν. «Τὰ μοναστήρια–ἔλεγεν–εἶνε δημιουργήματα καθαρῶς ἀνθρώπινα· οἱ μοναστηριακοὶ κανόνες εἶνε αὐτόβουλα κατασκευάσματα, ἐφ' ὅσον οὐδὲν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ λέγεται περὶ μοναστικῶν θεσμῶν καὶ κανονισμῶν». «Δὲν ἔχετε σύμπνοιαν–ἔγραφεν ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν κλῆρον–. Δὲν τηρεῖτε τὸν σύνδεσμον τῆς εἰρήνης, ὡς ἐπιτάσσει ὁ μέγας Βασίλειος. Δὲν ἔχετε δύναμιν πνεύματος, διαρκῶς ἀλληλομαχοῦντες, ἐρίζοντες καὶ φθονοῦντες· ἀποτελεῖ μέγα θράσος νὰ αὐτοκαλῆσθε μέλη τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ ἐκλαμβάνετε ἑαυτοὺς ὡς τάχα θεοπροβλήτους εἰς τὰ ἅπερ κατέχετε ἀξιώματα. Σαρκικὴ μόνον πονηρία διακρίνει τοὺς ἡγουμένους, τοὺς ἐπισκόπους καὶ τὸν μητροπολίτην σας. Δὲν ἔχουν πνεῦμα πραότητος, ὅθεν καὶ μᾶς καταδιώκουν, μᾶς φυλακίζουν καὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μάθωμεν τὴν ἀλήθειαν, ἐπιβάλλοντες βίᾳ τὰς ἰδικάς των παραδόσεις..». Ἐσημείου δὲ μεγάλην ἐπίδοσιν ἡ προπαγάνδα τοῦ Κασόη, διὰ δύο λόγους· τὸ μέν, διότι ἕνεκα τῆς πολυμαθείας του ἐχειρίζετο μετὰ πολλῆς τῆς δεξιότητος τὰ ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα· τὸ δέ, διότι εἰς τὴν διδασκαλίαν του προσέδιδε τοσαύτην σαφήνειαν, ὥστε νὰ ἀποβαίνῃ καὶ εἰς τοὺς ἁπλουστέρους καταληπτός. Οἱ ὀπαδοί του ἐδήλουν ὅτι προετίμων τὴν διδασκαλίαν του διότι ἦτο «ἀνοικτή», ἤτοι σαφὴς καὶ εἰς τοὺς μὴ ἀνεπτυγμένους, ἐνῷ τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν ἐχαρακτήριζον ὡς ἀκατανόητον. Ἔλεγον ἐπ' ἴσης ὅτι ὁ Κοσόη ἐδίδασκεν «ἀπὸ τὰ βιβλία», τὰ ὁποῖα καὶ εἰς ἄλλους ἔδιδε πρὸς ἀνάγνωσιν διὰ νὰ πείθωνται, ἐνῷ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ «παπάδες» ἐδίδασκον «ἀπ' ἔξω». Τόσον δ' ἐγοητεύοντο ἐκ τῆς διδασκαλίας του, ὥστε διετείνοντο ὅτι παρομοία δὲν εἶχε φανῆ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, οὐδεὶς δὲ κατενόησε τὴν ἀλήθειαν ὡς ὁ Κοσόη, διότι μόνος αὐτὸς ἀπεδείχθη «προικισμένος μὲ ὑγιᾶ νοῦν». Εἰς τὴν αἵρεσίν του ὁ Κοσόη ἐπέτυχε νὰ προσελκύσῃ ἱκανοὺς καὶ ἐκ τῶν ζαβολγείων ἐρημιτῶν [317].

Ἡ αὐτὴ σύνοδος ἠσχολήθη καὶ περὶ ἓν ἄλλο ζήτημα, μὴ ἔχον μὲν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν, λίαν χαρακτηριστικὸν ὅμως τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῆς ρωσικῆς ζωῆς.

Ὁ εἰκονογραφικὸς νεωτερισμὸς καὶ ὁ Ἰβὰν Βισκοβάτυη. Θάνατος τοῦ Μαξίμου.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1547 μεγάλη πυρκαϊὰ ἐν Μόσχᾳ κατέστρεψε καὶ τὸν ἐν Κρεμλίνῳ ἀνακτορικὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου μετὰ πασῶν τῶν ἐν αὐτῷ εἰκόνων. Ἡ γραφὴ τῶν εἰκόνων διὰ τὸν νέον ναὸν εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς εἰκονογράφους τοῦ Νόβγοροντ καὶ τοῦ Ψκώφ, ἡ δ' ἐπ' αὐτῆς ἐπιστασία εἰς τὸν γνωστὸν ἤδη πρωθιερέα τοῦ ναοῦ Σίλβεστρον. Ὅταν αἱ εἰκόνες, τοποθετηθεῖσαι εἰς τὰς θέσεις των, ἐξετέθησαν εἰς θέαν τοῦ κοινοῦ, εἷς τῶν ἐπισκεπτῶν, ὁ ἀνακτορικὸς γραμματεὺς Ἰβὰν Βισκοβάτυη, ἐκ τῆς κατηγορίας τῶν δημοσίων ἐκείνων ρώσων ὑπαλλήλων, οἵτινες, «παρεκτὸς τῶν καθηκόντων τῆς ὑπηρεσίας των, ἀρέσκονται νὰ θεολογῶσι μέχρι τοσούτου, ὥστε νὰ μεταβάλλωσι τὸν θεολογικόν των ἐρασιτεχνισμὸν εἰς κύριον ἔργον» [318], ἐσκανδαλίσθη ἀνακαλύψας ἐν αὐταῖς εἰκονογραφικὴν καινοτομίαν «ἀντίθετον πρὸς τὰς διατάξεις τῶν συνόδων». Κατὰ τὸν Βισκοβάτυη, ἡ ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀπηγόρευσε τὴν δι' ἱερῶν εἰκόνων παράστασιν μὴ ἱστορικῶν προσώπων καὶ γεγονότων, οὐδὲν δ' ἄρα ἐπέτρεπε νὰ ἱστορῆται διὰ τῆς εἰκονογραφίας παρεκτὸς τῆς εἰκόνος τοῦ Σωτῆρος κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοῦ μορφήν, τῆς σταυρώσεως αὐτοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων [319]. Ὁ εἰκονογραφικὸς ὅμως κύκλος τῆς νέας διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διεκρίνετο διὰ τὸν καλλ.τεχνικώτερον καὶ συμβολικώτερον χαρακτῆρά του, διότι περιελάμβανε παραστάσεις ἀφηρημένας καὶ ἀλληγορικάς. Οὕτω, μεταξὺ τῶν εἰκόνων ἦσαν ἀπεικονίσεις τοῦ Θεοῦ Πατρὸς κατὰ τὸ ὅραμα τοῦ προφήτου Δανιὴλ ὡς Σαββαὼθ φέροντος πλούσιον μακρὸν λευκὸν πώγωνα, τῆς ἁγίας Τριάδος ἐν μορφῇ τῶν εἰς τὸν Ἀβραὰμ ἐμφανισθέντων τριῶν ἀγγέλων, τοῦ Σωτῆρος ὑπὸ διαφόρους συμβολικὰς μορφὰς καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς περιστερᾶς· ἐπ' ἴσης ὑπῆρχον προσωποπεποιημέναι παραστάσεις τοῦ προαιωνίου φωτός, τοῦ «κατέπαυσεν (ὁ Θεὸς) τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ..», τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ «δεῦτε προσκυνήσωμεν», τοῦ «Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν», φράσεων διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων κλπ. Τοιαῦται συμβολικαὶ προσωποποιήσεις ἀφηρημένων ἐννοιῶν ἦσαν ἤδη ἐν χρήσει ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τοῦ Νόβγοροντ καὶ τοῦ Ψκώφ, ἔχομεν δὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ Μάξιμος ἐρωτηθεὶς ποτε σχετικῶς ἀπήντησεν ὅτι τοιαύτας παραστάσεις δὲν εἶδεν, ἀλλ' ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ζωγραφῆται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπὸ διαφόρους μορφὰς ἐν τῇ αὐτῇ εἰκόνι καὶ ὅτι τὰ σεραφείμ, ὡς ἀσώματα, δὲν πρέπει νὰ εἰκονίζωνται ἀνάγλυφα καὶ νὰ προσηλῶνται [320]. Εἰς τὰς πόλεις ταύτας τὸ πρῶτον εἶχεν εἰσαχθῆ ἐκ ξενικῆς ἐπιρροῆς καὶ ἡ χρῆσις ἀναγλύφων παραστάσεων ἐν τοῖς ναοῖς, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας δέ τινων, χαρακτηρισάντων αὐτὰς ὡς «εἰδωλολατρικάς», ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροντ

Μακάριος (ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Μόσχας) διέταξε ν' ἀποδίδηται καὶ εἰς αὐτὰς ἡ εἰς τὰς ἱερὰς εἰκόνας προσφερομένη τιμή. Οὕτω ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τοῦ μεσαίωνος ζωγραφικῆς καὶ πλαστικῆς βαθμηδὸν ἐδημιουργήθη ἐκεῖ ἰδία ζωγραφικὴ σχολή, ὑποστηριχθεῖσα ἐκθύμως ὑπὸ τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ Σιλβέστρου, οἵτινες, μετὰ τὴν ἐν Μόσχᾳ ἐγκατάστασίν των, συνέτεινον εἰς τὴν καὶ ἐνταῦθα εἰσαγωγὴν τῆς εἰκονογραφικῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας διὰ τῆς προσκλήσεως ζωγράφων ἐκ τῶν εἰρημένων πόλεων.

Ὅταν ὁ Βισκοβάτυη εἶδε τὰς εἰκόνας ταύτας, ἤρξατο οὐ μόνον ἁπλῶς ἐπικρίνων, ἀλλὰ καὶ ἀποστρεφόμενος πρὸς τὰ ἐπισκεπτόμενα τὸν ναὸν πλήθη, διὰ κραυγῶν καταβοῶν καὶ ἐξεγείρων τὴν κοινὴν γνώμην κατὰ τῶν τολμητιῶν τῆς ἀσεβείας ταύτης. Τὴν κατακραυγὴν ταύτην ἐξηκολούθησεν ὁ Βισκοβάτυη ἐπὶ ὁλόκληρον τριετίαν, ὑπάρχουσι δὲ λόγοι νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι διὰ τῆς διαγωγῆς του προσεπάθει νὰ κινήσῃ τὸ δημόσιον φρόνημα κατὰ τοῦ πρωθιερέως τοῦ ναοῦ Σιλβέστρου, ὃν ὑπώπτευε συμμεριζόμενον τὰς αἱρετικὰς δοξασίας τῶν φίλων του Μπάσ̈κην καὶ Ἀρτεμίου καὶ ἐπιχειρήσαντα νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὰς δολίως διὰ τῶν νέων εἰκόνων: ἡ παράστασις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δι' ἀγγέλου ἐσήμαινε, δι' αὐτόν, ἄρνησιν τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, ἡ δὲ τοῦ ἐσταυρωμένου μετὰ συνεσφιγμένων τῶν παλαμῶν ὑπέκρυπτε διδασκαλίαν περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἁπλοῦ ἀνθρώπου, μὴ καθάραντος τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πεποιθήσεων τούτων ὁ Βισκοβάτυη, ἅμα τῇ συγκλήσει τῆς κατὰ τοῦ Μπάσ̈κην συνόδου, ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ, πρώτην ταύτην φορὰν ἐπισήμως τὴν εἰκονογραφικὴν ταύτην καινοτομίαν. Καὶ ὁ μὲν μητροπολίτης, ἐπιθυμῶν νὰ παρακάμψῃ τὴν δημοσίᾳ ἐπὶ συνόδῳ ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος, ἀπήντησε πρὸς αὐτὸν ὅτι πλανᾶται τοιαῦτα φρονῶν περὶ τῶν ἐν λόγῳ εἰκόνων, διότι αὗται ἐγράφησαν κατὰ τὰ παλαιὰ πρότυπα καὶ τὴν παράδοσιν τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων, ἠπείλησε δ' αὐτὸν ὅτι δέον νὰ προσέχῃ μή, ἐπιμένων νὰ χαρακτηρίζῃ τὰς εἰκόνας ὡς αἵρεσιν, αὐτὸς φωραθῇ αἱρετικός. Ἀλλ' ὁ Βισκοβάτυη δὲν ἐταράχθη ἐκ τούτου. Μετά τινα χρόνον προσελθὼν ἐπέδωκεν εἰς τὸν μητροπολίτην ὑπόμνημα ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐξομολόγησις*, ἐν ᾧ ἐξέθετε μὲν τοὺς λόγους τῶν περὶ τῶν νέων εἰκόνων ἀμφιβολιῶν του, κατήγγελλε δ' ὡς ἐνόχους τῶν ἀνιέρων νεωτερισμῶν τὸν Σίλβεστρον καὶ τὸν συμπρεσβύτερον τούτου Συμεών, καὶ παρεκάλει τὴν σύνοδον νὰ διασκεφθῇ ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν συγχωρήσῃ ἐφ' οἷς τυχὸν ἔπταισεν. Ἡ σύνοδος, λαβοῦσα καὶ τὴν γνώμην τοῦ εἰς πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀναμειγνυομένου τσάρου, συνέταξε διεξοδικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν *Ἐξομολόγησιν*, κατὰ Ἰανουάριον δὲ τοῦ 1554 κατεδίκασε τὸν Βισκοβάτυη ἐπὶ τῷ ὅτι ἐπὶ τριετίαν ὅλην συνετάρασσε τοὺς ὀρθοδόξους διὰ τῶν κατὰ τῶν νέων εἰκόνων κατακραυγῶν του ἰδιοποιούμενος ἀξίωμα διδασκάλου περὶ τῶν θείων, παρὰ τὸν ξδ' κανόνα τῆς ς' οἰκουμενικῆς συνόδου διαγορεύοντα ὅτι «οὐ χρὴ δημοσίᾳ λαϊκὸν λόγον κινεῖν ἢ διδάσκειν, ἀξίωμα ἑαυτὸν διδασκαλικὸν ἐντεῦθεν περιποιούμενον..». Καὶ ἐδέχθη μὲν ἡ σύνοδος ὑποδείξεις τινὰς αὐτοῦ, καθ' ἃς καὶ διέταξε τὴν

κατὰ ἑλληνικὰ πρότυπα διόρθωσιν εἰκόνων τινῶν, προφανῶς γραφεισῶν κατὰ λατινικὰ ὑποδείγματα, οὐχ ἧττον ὅμως, δυσηρεστημένη σφόδρα διότι διὰ τῶν δημοσίων ἐλέγχων του προσέβαλε τὴν φιλαυτίαν τῶν ἱεραρχῶν, δὲν ἐδίστασε νὰ κατακρίνῃ ὡς αἵρεσιν τὴν ἀντίληψιν τοῦ Βισκοβάτυη, ἥτις ὅμως ἦτο ὀρθὴ ὡς συνᾴδουσα πρός τε τὴν μερικὴν διάταξιν καὶ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς ς' οἰκουμενικῆς συνόδου, τὴν συνιστῶσαν τὴν ἀντικατάστασιν τῶν κατὰ τοὺς «παλαιοὺς τύπους καὶ τὰς σκιὰς» γραφῶν τῶν σεπτῶν εἰκόνων, διὰ τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀληθείας τοῦ «πληρώματος τοῦ νόμου», ἤτοι τῆς εἰκονογραφικῆς ἱστορήσεως τοῦ Χριστοῦ «κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα»[321]. Ἱστορικήν, λοιπόν, τὴν εἰκονογράφησιν ὥριζεν ἥ τε προμνημονευθεῖσα οἰκουμενικὴ σύνοδος καὶ ἡ μετέπειτα ἀντιεικονομαχικὴ τῆς ἐκκλησίας πρᾶξις, καθ' ἣν αἱ ἱεραὶ εἰκόνες δέον νὰ ἀναπαριστῶσι πραγματικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα, ἄλλαις λέξεσιν, ἡ εἰκονογραφία πρέπει νὰ ἦνε ἱστορία διὰ χρωμάτων. Καὶ ἀνέφερε μὲν ἐν τῇ πρὸς τὸν Βισκοβάτυη ἀπαντήσει ὁ μητροπολίτης Μακάριος, ὅτι καὶ οἱ ἕλληνες, πρὸ πολλοῦ διασπάσαντες τὰ στενὰ πλαίσια τῆς παραδόσεως ταύτης, ἤσκησαν ποιάν τινα ἐλευθερίαν ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ μητροπολίτης–ὅστις ἦτο ὁ ἴδιος μύστης τῆς ζωγραφικῆς τέχνης–δὲν ἠδυνήθη νὰ παρουσιάσῃ πρότυπά τινων ἐκ τῶν εἰκόνων τούτων, αἵτινες ἀπεδείχθησαν γραφεῖσαι κατὰ δυτικοὺς τύπους, ἐκληφθέντας ὡς ἑλληνικούς, προέκυψεν ὅτι αἱ διαμαρτυρίαι τοῦ Βισκοβάτυη δὲν ἦσαν ἐστερημέναι βάσεως. Παρὰ ταῦτα, ἡ σκοπιμότης ἀπῄτει καὶ κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην νὰ τιμωρηθῇ ὁ «ἔνοχος»· ὅθεν ἡ σύνοδος ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν ἐπιτίμιον τριετοῦς διαρκείας· καὶ κατὰ μὲν τὸ πρῶτον ἔτος ὁ ἔνοχος ὤφειλε νὰ τελῇ ἐν τῇ τάξει τῶν «προσκλαιόντων», ἤτοι νὰ κλαίῃ ἔξωθεν τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ, ἐξομολογούμενος τὰς ἁμαρτίας του πρὸς τοὺς εἰσερχομένους καὶ παρακαλῶν αὐτοὺς νὰ προσευχηθῶσιν ὑπὲρ αὐτοῦ· κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἐτάχθη εἰς τὴν τάξιν τῶν «κατηχουμένων», ἐξήρχετο δῆλ. τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν ὄρθρον· καὶ κατὰ τὸ τρίτον, ἐπετράπη μὲν νὰ ἵσταται ἐν τῷ ναῷ μετὰ τῶν πιστῶν, ἀλλὰ τῷ ἀπηγορεύθη ἡ μετάληψις τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων[322].

Τὸ ἔργον τοῦ διωγμοῦ δὲν περιωρίσθη εἰς τοὺς ἤδη κατονομασθέντας. Ἐκ τῶν ἀποσπασματικῶς διασωθεισῶν εἰδήσεων πληροφορούμεθα, ὅτι καὶ ἄλλαι εἰδικαὶ σύνοδοι, συγκληθεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1555 καὶ 1556, κατεδίκασαν διαφόρους μαθητὰς τοῦ Ἀρτεμίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν φίλον τοῦ Μαξίμου μοναχὸν Νεῖλον Κουρλιάτεφ..

Οὕτως, ὁ πολύτλας ἕλλην ἁγιορείτης μοναχός, τέλεον ἀπογυμνωθεὶς τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του καὶ εὑρεθεὶς ἐν περιβάλλοντι πλήρει καχυποψίας καὶ δυσμενείας, οὐ μόνον ἐν πικρίᾳ διήνυσε καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σεργίου πενταετοῦς διαβιώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ζωῆς του ἔτος ὑπῆρξε σφόδρα ὀδυνηρόν, ἐξ οὗ καὶ ἐτελεύτησε τῇ 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1556, ἄγων τὸ 85ον ἢ 86ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, «πλήρης βαθείας εἰς τὴν κλῆσιν καὶ τὸ καθῆκόν του πίστεως, ἥτις ἐπλήρου ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξίν του καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνέμεινε πιστὸς μέχρι τέλους»[323].

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ ΤΡΙΒΩΛΗΣ—ΜΑΞΙΜΟΣ ΤΡΙΒΟΛΗΣ—ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ

Ἡ ὀλιγότης καὶ ὁ ἐν πολλοῖς θρυλικὸς χαρακτὴρ τῶν ἐν ταῖς ρωσικαῖς πηγαῖς *(Βίοις καὶ Διηγήσεσιν)* εἰδήσεων περὶ τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς τοῖς συγγράμμασί του σπάνις βιογραφικῶν πληροφοριῶν, ἀφήνουσι πολλὰ καὶ σπουδαιότατα κενά, τὰ ὁποῖα μέχρις ἐσχάτων δὲν ἠδυνήθη νὰ πληρώσῃ ἡ τόσον, ἄλλως τε, εὐρεῖα μαξιμικὴ φιλολογία. Οὕτω, ἐνῷ τυγχάνουσιν ἐπαρκέστατα ἐξηκριβωμένα τὰ κατὰ τὸν Μάξιμον ἀπὸ τῆς εἰς Ρωσίαν μεταβάσεώς του (1516) μέχρι τοῦ θανάτου του (1556), παρέμειναν ἐντελῶς σχεδὸν ἄγνωστα τὸ μὲν ἡ οἰκογενειακὴ τοῦ Μαξίμου καταγωγὴ καὶ συνεπῶς ἡ πατρωνυμία αὐτοῦ, τὸ δὲ ἡ καθ' ὅλου διαβίωσις αὐτοῦ ἐπὶ δωδεκαετίαν ἐν Ἰταλίᾳ καί, τέλος, αἱ ἐπὶ δεκαετίαν ὅλην ἀσχολίαι τοῦ Μαξίμου ἐν Ἁγίῳ Ὄρει πρὸ τῆς εἰς Ρωσίαν ἀναχωρήσεως. Δὲν θὰ ἠδύνατο, λοιπόν, νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε μαξιμικῆς γραμματείας προέκυψεν ἀρτία ἡ προσωπικότης τοῦ Μαξίμου, καὶ δὴ πεφωτισμένη ἀπὸ τῶν πλευρῶν ἀκριβῶς ἐκείνων, αἵτινες ἀποτελοῦσιν οὐσιώδη προϋπόθεσιν τῆς κατανοήσεως τῆς μοσχοβιτικῆς του δράσεως καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς πολυμερεῖς ἐκδηλώσεις, δοθέντος ὅτι ὁ Μάξιμος σχεδὸν πεντηκοντούτης ἀφίκετο εἰς Ρωσίαν.

Οὕτως εἶχον τὰ κατὰ τὸν Μάξιμον ὅτε, μετὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ περὶ αὐτοῦ ἔργου μου, ἐξ ἀναγνώσεως εἰδήσεως βραχέος κριτικοῦ σημειώματος ἐν φύλλῳ τῆς ἐν Βερολίνῳ τότε ἐκδιδομένης ρωσικῆς ἐφημερίδος «Νοβογε Σλόβο» [1] ἐλάμβανον γνῶσιν ὅτι ἐκ προσφάτων ὅλως ἐρευνῶν ἀπεκαλύπτετο ἐν συγγράμματι ἐκδοθέντι τότε (1943) ἐν Βελγίῳ ὑπὸ Elie Denissoff ὅτι ὁ ἁγιορείτης μοναχὸς Μάξιμος ὠνομάζετο κατὰ κόσμον Μιχαὴλ Τριβώλης. Καὶ ἔσπευσα μὲν εἰς τινας διακριβώσεις [1], ἀλλ' ἕνεκα τῶν ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῆς ξενικῆς κατοχῆς περιορισμῶν δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ συνεχισθῶσιν αὗται, μόλις δὲ ὅτε ἡ ἐκτύπωσις τοῦ ἔργου εἶχε προχωρήσει μέχρι τοῦ σημείου τούτου, μετὰ τετραετεῖς συντόνους προσπαθείας ἠδυνήθην νὰ ἀποκτήσω τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Maxime grec et l'Occident» ἔργον του Denissoff.

Αἱ πρὸς διαλεύκανσιν τῶν προμνημονευθέντων κενῶν τῆς βιοτῆς τοῦ Μαξίμου ὑπομονητικώταται ὄντως ἔρευναι τοῦ Denissoff ἀπετέλεσαν σημαντικωτάτην ἀποκάλυψιν, διότι ἐπέχυσαν οὐ μόνον νέον, ἀλλὰ καὶ πλῆρες φῶς ἐπὶ τὴν προσωπικότητα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ καὶ συνετέλεσαν οὕτω εἰς τὴν ἐντελῆ κατανόησιν τῆς μοσχοβιτικῆς ἱστορίας του. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ὀλιγίστων μέν, ἀλλὰ θετικῶν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Μαξίμου πληροφοριῶν περὶ ὡρισμένων προσώπων, σχέσεων καὶ συμ-

βάντων τῆς ἰταλικῆς περιόδου τῆς ζωῆς του καὶ ἡ ἀντιβολὴ αὐτῶν πρὸς συναφεῖς ἐκ ρωσικῶν πηγῶν λεπτομερείας, ἤγαγον εἰς εἰδικὰς ἀναζητήσεις καὶ συσχετίσεις ἐν τοῖς ἰταλικοῖς κέντροις, ἐν Ἄρτῃ, Κερκύρᾳ καὶ Ἁγίῳ Ὄρει, καρπὸς δὲ τῶν ἐπιτοπίων τούτων ἐρευνῶν ὑπῆρξεν ἡ ὁριστικὴ διακρίβωσις τῆς πατρωνυμίας τοῦ Μαξίμου, ἥτις καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς μίτος τοῦ ὅλου προ-ρωσικοῦ βίου του

Κατὰ τὰς ἐρεύνας ταύτας, Μάξιμος ὁ Γραικὸς εἶνε ὁ αὐτός, ὃν ἀνευρίσκομεν ἐν Ἄρτῃ μέν, Κερκύρᾳ καὶ Ἰταλίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ *Μιχαὴλ Τριβώλη*, ἐν Ἄθῳ δὲ ὑπὸ τὸ τοῦ *Μαξίμου Τριβόλη*. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, νέος φιλόλογος ἄγνωστος, τοῦ ὁποίου κατέχομεν ἐπιστολὰς τινάς, ἐξηφανίσθη ἐνωρὶς ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τῶν ἰταλῶν καὶ ἑλλήνων ἀνθρωπιστῶν τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ δὲ δεύτερος, ἁγιορείτης μοναχὸς καὶ ποιητής, εἶνε συγγραφεὺς εὐαρίθμων τινῶν ἐπιγραμμάτων καὶ ἑνὸς *Κανόνος* εἰς Ἰωάννην τὸν Βαπτιστήν. Πρώτην ταύτην φορὰν συσχετίζονται τὰ δύο ταῦτα πρόσωπα, ἐν ἀμφοτέροις δὲ ἀναγνωρίζεται ὁ τῆς Ρωσίας *Μάξιμος ὁ Γραικός*·[2]

Τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἱστορικῇ γραμματείᾳ τῷ 1875, ὅτε οἱ Firmin—Didot καὶ Emile Legrand ἐδημοσίευσαν ἐπιστολάς του τινάς. Τούτων ἡ μὲν πρώτη πρὸς τὸν πρεσβύτερον Νικόλαον Taresso (;), κανονικὸν τῆς Vercelli[3], φέρει χρονολογίαν «Ἀπὸ Μιραντούλης μαρτίου 29» (τοῦ 1498) καὶ ὑπογραφὴν «Ὁ σὸς κατὰ πάντα Μιχαήλ». Ἡ δὲ «τῷ ἐπιεικεῖ καὶ πεπαιδευμένῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Γρηγοροπούλῳ, ἑταίρῳ προσφιλεστάτῳ, Ἑνετίησιν» χρονολογεῖται «Μηνὸς Μαρτίου οὐκ οἶδα πόσαις», πάντως τοῦ 1500, καὶ ὑπογράφεται «ὁ σὸς Δωρίλεως ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαιμόνιος»[4]. Ὁ Legrand ἐδημοσίευσεν[5] ἑτέρας δύο πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον ἐπιστολὰς τοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ ἀπὸ 29 Μαρτίου 1498 καὶ 26 «τοῦ ἐνεστῶτος» [;] 1499· τούτων ἡ τελευταία «Μιραντόληθεν» ὑπογράφεται «Ὁ σὸς Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης». Ἄλλαι δύο ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ «τῷ πεπαιδευμένῳ καὶ λογίῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Σκηπίωνι τῷ Καρτερομάχῳ», γραφεῖσαι «ἀπὸ Φλωρεντίας ἀπριλλίου κα καὶ κδ» τοῦ 1504, «ὁ σὸς κατὰ πάντα Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης» ἐσημειώθησαν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ὑπὸ τοῦ Pierre de Nolhac τῷ 1887[6]· ταύτας ἐμνημόνευσεν εἶτα ὁ Chiti[7]. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἀναφέρει τὸν ἐρευνητὴν τῶν κερκυραϊκῶν Ἀρχείων Λαυρέντιον Βροκίνην ἀνακοινώσαντα εἰς αὐτὸν ὅτι τῷ 1490 ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Τριβώλη συμμετέσχε πρῶτος τοῦ Μεγάλου Συμβουλίου τῶν Εὐγενῶν[8], τοῦτο δ' ἐπανελήφθη καὶ ὑπὸ τοῦ Ρίζου Ραγκαβῆ[9]. Τὴν πληροφορίαν ὅμως ταύτην νεωτέρα ἔρευνα τῶν ἐκλογικῶν Πρακτικῶν τῆς Κερκύρας ἀπέδειξεν ἀνακριβῆ, διότι ἀναφέρεται μὲν ἐν αὐτοῖς τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη (Michali Trivoli), ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀποτυχόντων ὑποψηφίων[10]. Τῷ 1909 οἱ Marie Vogel καὶ Victor Gardthausen ἐσημείωσαν δύο ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, μετὰ τῆς προσθήκης ὅτι δὲν ὑφίσταται ἄλλο ἴχνος αὐτοῦ, ἀγνοοῦντες τὰς ὑπὸ τῶν Firmin-Didot καὶ Legrand δημοσιευθείσας ἐπιστολάς του[11]. Ἐν τῇ περὶ τοῦ Πατριάρ-

χου Νήφωνος διατριβῇ αὐτοῦ τῷ 1924 ὁ Νικόλαος Popescu μνημονεύσας τὸν μοναχὸν ποιητὴν Μάξιμον Τριβώλην τοῦ Ἄθω, δὲν πιστεύει ὅτι ὑφίσταται συγγένεια μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ ποιητοῦ Ἰακώβου Τριβώλη, συγγραφέως τῆς ἱστορίας τοῦ Ταγιαπιέρα [12].

Δυσκολίαν παρουσιάζει ἡ ἐν τῇ προμνησθείσῃ πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον ἐπιστολῇ τοῦ 1500 ὑπογραφὴ «Δωρίλεως ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαιμόνιος». Ἐγείρεται δῆλ. τὸ ζήτημα: ἐὰν καὶ ἐνταῦθα πρόκηται περὶ τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, τίνα ἔννοιαν ἔχει τὸ «Δωρίλεως» καὶ πῶς φέρει οὗτος ἑαυτὸν ὡς Λακεδαιμόνιον ἐκ Σπάρτης, ἐνῷ εἶνε θετικῶς γνωστὸν ὅτι ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ;

Ὅτι πράγματι ἡ οἰκογένεια τῶν Τριβώλη κατήγετο ἐκ Σπάρτης προκύπτει ἐκ πολλῶν δεδομένων, ὡς θὰ ἀποδειχθῇ ἐν τοῖς ἐφεξῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὸ «Δωρίλεως» ὁ Denissoff εἰκάζει ἀνάγνωσιν «Δωρίκλεος», δι' οὗ ὁ Μιχαὴλ θὰ ἤθελε νὰ ὑπαινιχθῇ τὴν ἔνδοξον δωρικήν του καταγωγήν, ἐμφαινομένην διὰ τοῦ αὐτοχαρακτηρισμοῦ του ὡς «Λακεδαιμονίου, ἐκ Σπάρτης». Ὡς ἐκ Σπάρτης καταγόμενον ἐγνώριζον αὐτὸν καὶ οἱ μεθ' ὧν ἐν Ἰταλίᾳ εἶχε σχετισθῆ. Οὕτω ἐν ἐπιστολῇ του ἐκ Βολωνίας εἰς Βενετίαν πρὸς τὸν Βαπτιστὴν Palmieri τῆς 15 Ἀπριλίου 1498 ὁ Ἀντώνιος Urceo Codro, ἀναφέρων τὸν Μιχαὴλ χαρακτηρίζει αὐτὸν «νέον μακροτράχηλον καταγόμενον ἐκ Σπάρτης» [13]. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, ἐφ' ὅσον ὁ Codro ἀναφέρει σχέσεις τούτου πρὸς τὸν Ἄλδον Μανούτση, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Μιχαὴλ ποιεῖται λόγον ἔν τε τῇ πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον ἐπιστολῇ του τοῦ 1500 καὶ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Σκηπίωνα Καρτερομάχον τῆς 21 καὶ 24 Ἀπριλ. τοῦ 1504.

Ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ζηνόβιον Acciajuoli ἐκ Μιραντούλης τῆς 13 Σεπτεμβρίου ὁ Giofrancesco Pico della Mirandola λόγον ποιούμενος περὶ ἀντιθέσεών τινων μεταξὺ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, τερματίζει αὐτὴν διὰ τῆς φράσεως «Michael te salutat». Δοθέντος ὅτι ἐν τῷ τότε περιβάλλοντι τοῦ Pic δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος Μιχαὴλ πλὴν τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, συνάγεται ὅτι πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τούτου, τὸν ὁποῖον ὁ Acciajuoli ἐγνώρισεν ἐν Βενετίᾳ ἐργαζόμενον παρὰ τῷ Ἄλδῳ εἰς μετάφρασιν ἔργων ἑλλήνων πατέρων, καὶ ὅστις τότε ἠσχολεῖτο εἰς παρομοίας μεταφραστικὰς ἐργασίας παρὰ τῷ Pic.

Μεγίστην σπουδαιότητα κέτηται ἡ περὶ τοῦ ἡμετέρου Μιχαὴλ ἀπροσδόκητος ὅλως πληροφορία, ἣν παρέχουσι τὰ Χρονικὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ρωμαιοκαθολικῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Μάρκου. Ἐν αὐτοῖς ὑπὸ τὸ ἔτος 1502 ἀναγράφεται ὅτι ὁ ἀδελφὸς Μιχαήλ, υἱὸς τοῦ Ἐμμανουὴλ ἐξ Ἄρτης, τὸ αὐτὸ καὶ ὡς λαϊκὸς τέως φέρων ὄνομα, περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα διὰ χειρὸς τοῦ ἀδελφοῦ Ματθαίου Marci τῇ 14 Ἰουνίου, περὶ τὴν πρώτην ὥραν τῆς νυκτός, ἔτει 1502: «Frater Michael Emmanuelis de civitate Arta, codem nomine prius in seculo dictus, accepit habitum a venerabili Fratre Matteo Marci, die quartadecima Junii circa horam primam noctis anno Domini 1502». Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπικυροῦται ἐκ τῆς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ὑπάρξεως δύο ἐκ Φλωρεντίας ἐπιστολῶν

τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη «Σκηπίωνι τῷ Καρτερομάχῳ», σωζομένων ἐν συλλογῇ χειρογράφων ἐπιστολῶν ἀνθρωπιστῶν τοῦ ιστ′ αἰ. τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, δημοσιευομένων νῦν τὸ πρῶτον μετὰ τῶν φωτοτυπιῶν των ὑπὸ Denissoff. Φέρουσιν αὗται χρονολογίαν 21 καὶ 24 Ἀπριλίου, μεμαρτυρημένως δὲ τοῦ 1504. Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ σὺν ἄλλοις λέγεται: «..Ἄλλως τε καὶ χρόνου σπανίζω καὶ ἠρεμίας ψυχῆς καὶ διανοίας τῷ μήπω μόνον παρά τινι τῶν ἐνταῦθα εὑρηκέναι με, ἀλλ᾽ ἄνω καὶ κάτω ὡς ὑπὸ ποικίλων ἀνέμων ἐν μέσῳ θαλάσσης σαλευομένη ναῦς περιπλανᾶσθαί με, διά τοι τοῦτο πλατύτερον οὐ γράφω σοι ἐπὶ τοῦ παρόντος, τοῦτο δὲ μόνον, ὡς ἀπεταξάμην τῷ μονήρει βίῳ διὰ τὰς ἐπιγιγνομένας μοι πολλὰς ἀσθενείας καὶ οὐδ᾽ ἄλλην τινὰ αἰτίαν..» ·ὑπογραφὴ «Ὁ σὸς κατὰ πάντα Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης. Ἀπὸ Φλωρεντίας, ἀπριλίου κα». Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ μνεία γίνεται τοῦ Πέτρου Candido [14], καὶ ὑπογράφεται «Ἀπὸ Φλωρεντίας, ἀπριλίου κδῃ Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης».

Ἐν χειρογράφῳ συλλογῇ τῶν αἰ. ιέ καὶ ιστ′ τῆς Ἀμβροσιανῆς βιβλιοθήκης ὑπάρχει ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως Ἰωακεὶμ Α′, τελευτήσαντα τῷ 1505 καὶ ταφέντα τῇ 8 Μαΐου, φέρον ποιητὴν Μάξιμον Τριβώλην:

Κυροῦ Μαξίμου Τριβόλη.

Ὁ γλυκὺς Ἰωακεὶμ καὶ μείλιχος ἠδ᾽ ἐλεήμων,
Πατριάρχης γεγαὼς Βυζαντίδος εὐρυαγυίης,
ὀγδοάτῃ μαΐου, ἐφ᾽ ὅρτια Βροντογένοιο,
τῇδ᾽ ἐτέθη, ᾽ρ᾽ εἰδώλοιο τυχὼν κληρέων βοεβόντα.

Ἐν ἑτέρῳ χειρογράφῳ τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης ἀναγινώσκεται ἐπίγραμμα «Μανουὴλ τῷ Μεγάλῳ Ῥήτορι καὶ φιλοσόφῳ Μάξιμος ὁ μοναχός», δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ Σπ. Λάμπρου. Οὗτος, ἀποκλείων ὡς συγγραφέα τοῦ ἐπιγράμματος τὸν Πατριάρχην Μάξιμον, ὡς θανόντα τῷ 1497, ἐνῷ ὁ Μανουὴλ ὠνομάσθη Μέγας Ῥήτωρ μόνον τῷ 1505, διέγνω ὡς ποιητὴν αὐτοῦ τὸν ἐξ Ἄρτης λόγιον Μάξιμον τὸν Ἁγιορείτην, ὅστις ἐκ τοῦ Ἄθω ἐπὶ τῇ προσκλήσει τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας Βασιλείου τοῦ Ἰβάνοβιτς μεταβὰς εἰς Μόσχαν τῷ 1518 διεκρίθη ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπὶ τῇ παιδείᾳ αὐτοῦ [15]. Τὴν γνώμην ταύτην δὲν συνεμερίσθη ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, διϊσχυρισθεὶς ὅτι οὗτος ἐν Μοσχοβίᾳ οὐδέποτε ἔγραψεν ἑλληνιστί, ἐνῷ εἶνε γνωστὸν τὸ κείμενον ἐπιστολῆς του ἑλληνικῆς πρὸς τὸν ρῶσον πρίγκηπα Σλούϊσκιη, πιθανολογεῖται δὲ ὅτι ὁ Μάξιμος ἢ συνέτασσεν ἑλληνιστὶ τὰ πρόχειρα καὶ εἶτα ἀπέδιδεν αὐτὰ εἰς τὴν παλαιὰν σλαυωνικήν, ἢ καὶ ἀπ᾽ εὐθείας ἐπέστελλε πρὸς ὡρισμένα πρόσωπα ἑλληνιστί [16].

Τὸ πρῶτον νῦν δημοσιεύεται ὑπὸ Denissoff ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος καὶ ἕτερον ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως Νήφωνα Β′, θανόντα τῇ 11 Αὐγ. 1508:

Κυροῦ Μαξίμου Τριβόλη

Ἀρχιερεὺς ὁ μέγας Βυζαντίδος ἐνθάδε Νηφῶν
κεῖται, ἀποστολικαῖς λαμπόμενος χάρισιν,
ὃς δίφρῳ ἐπιβὰς ἀρετῶν, ὧν οἷα τις ἄλλος
Ἠλίας, εἰς αὐλὰς ἔφθασεν αἰωνίους.

Εἰς τὸν αὐτὸν Νήφωνα ὁ αὐτὸς Μάξιμος Τριβόλης ἀφιέρωσεν ἕτερα δύο ἐπιγράμματα, περιεχόμενα ἐν χειρογράφῳ συλλογῇ τοῦ ιστ' αἰ. τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς Διονυσίου (ἀρθ. 282 nº 58 fol. 125²), δημοσιευθέντα ὑπὸ Σπ. Λάμπρου (Κατάλ. Ι, 402 nº 3816) καὶ ἀναδημοσιευθέντα ὑπὸ Popescu [17] καὶ Denissoff [18]. Τούτων τὸ μὲν πρῶτον φέρει τὸν τίτλον «ἐπίγραμμα εἰς τὴν πολυτελεστάτην ἀργυρόχρυσον λάρνακα τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου Νήφωνος. Κυρίου Μαξίμου Τριβόλη»· τὸ δὲ δεύτερον φέρει «Ἕτερον εἰς τὴν αὐτὴν» [λάναρκα]. Ἀμφότερα ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1512 καὶ 1515, ἐφ' ὅσον ἐν μὲν τῷ πρώτῳ μνεία γίνεται τοῦ βοεβόδα τῆς Βλαχίας Νάγγοε, ὡς δωρητοῦ τῆς θήκης, τὸ δὲ ἔτος 1515 εἶνε κεχαραγμένον ἐπὶ τῆς ἐν τῇ μονῇ Διονυσίου σωζομένης λάρνακος.

Τέλος, εἰς πολλὰ ἀντίγραφα τῶν μονῶν Ἰβήρων, Λαύρας καὶ Βατοπεδίου τοῦ ιη' αἰ. σώζεται «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν παμμέγιστον τοῦ Σωτῆρος Πρόδρομον καὶ Βαπτιστὴν Ἰωάννην, ἀναγινωσκόμενος οἵαν ὥραν τῷ βουλομένῳ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος, μεταποιηθεὶς ἐκ τοῦ Πολλοῖς συνεχόμενος πειρασμοῖς, παρακλητικοῦ κανόνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, παρὰ Κῦρ Μαξίμου τοῦ Τριβόλη». Ὁ κανὼν δημοσιεύεται τὸ πρῶτον ὑπὸ Denissoff [19].

Πάντα ταῦτα τὰ ἐκ τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν συναχθέντα δεδομένα, συνδυαζόμενα καὶ πρὸς τὰς ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου καὶ τῶν ρωσικῶν πηγῶν πληροφορίας, πρὸς φιλολογικὰς ἀναλογίας καὶ χαρακτῆρα γραφῆς χειρογράφων ἐξ ἐπιμεμελημένης ἀντιβολῆς, ἀποδεικνύουσι κατὰ τὸν μᾶλλον περίτρανον τρόπον τὴν ταὐτότητα: Μιχαὴλ Τριβώλης—Μάξιμος ὁ Τριβόλης—Μάξιμος ὁ Γραικός.

Β. ΟΙ ΤΡΙΒΩΛΑΙ

Ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ Denissoff, ἡ ἀναζήτησις τῶν δεσμῶν συγγενείας Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἀποτελεῖ ἀπόδοσιν δικαιοσύνης εἰς μίαν ἐξόχως διακριθεῖσαν οἰκογένειαν ἐπὶ μακρὸν μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν παραγνωρισθεῖσαν.

Αἱ ἱστορικαὶ ἔρευναι ἀποδεικνύουσιν, ὅτι τὸ ὅπερ ἔφερεν ὁ Μιχαὴλ ὡς λαϊκὸς ὄνομα Τριβώλης ἀνῆκεν εἰς μεγάλας τοῦ Βυζαντίου οἰκογενείας. Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Β' (1391—1435) ἐτέλει εἰς φιλικὰς σχέσεις πρὸς ἕνα Τριβώλην, τότε εὑρισκόμενον ἐν Πελοποννήσῳ εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ δεσπότου τοῦ Μιστρᾶ Θεοδώρου Α' (1393—1407) [20]. Φαίνεται δὲ ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν Τριβώλην, εὑρισκόμενον ἐν ΚΠόλει, ὁ Δημήτριος Κυδώνης περὶ τὸ 1380 ἀποδίδει τὴν συμφιλίωσιν τῶν δύο τούτων συγγενῶν πρὸς ἀλλήλους ἡγεμόνων. Ἄλλος Τριβώλης, ὁ ΚΠόλεως Κάλλιστος Α' (1350—1363) ὑπῆρξε φίλος καὶ σύμβουλος τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Καλλίστου ἡ οἰκογένεια τῶν Τριβώλη περιλαμβάνει ἕνα ἅγιον τῆς ὀρθοδ. Ἐκκλησίας. Τοῦτο ὅμως ἀμφισβητεῖται.

Τῆς εἰς τὴν Δύσιν ὁμαδικῆς ἐξ Ἑλλάδος μεταναστεύσεως μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν μετέσχον καὶ μέλη τῆς οἰκογενείας Τριβώλη, εἰς αὐτὴν δ' ὀφείλεται ὅτι κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ιε' αἰ. εὑρίσκομεν Τρι-

βώλας ἐν Κερκύρᾳ, τότε τελούσῃ ὑπὸ τὴν βενετικὴν δημοκρατίαν. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν ὁ φιλόβιβλος καὶ κωδικογράφος Δημήτριος Τριβώλης καὶ μετ' αὐτὸν Μιχαὴλ ὁ Τριβώλης, ὁ μέλλων Μάξιμος ὁ Γραικός. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιστ΄ αἰ. ἐν Κερκύρᾳ ζῶσιν οἱ Στάμος καὶ Ἰάκωβος Τριβῶλαι, ἐκ τῶν πρώτων μονίμως ἐκεῖ ἐγκατασταθέντες· τούτων ὁ δεύτερος μάλιστα λέγει ἑαυτὸν αὐτόχρημα «κερκυραῖον». Καὶ βραδύτερον δὲ οἱ Τριβῶλαι διεκρίθησαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Κερκύρας· τῷ 1770 ὁ δόγης Βενετίας Alviso Mocenigo ἀπένειμεν εἰς αὐτοὺς τὸν τίτλον τοῦ Κόμιτος.

Ὁ Δημήτριος Τριβώλης, σύγχρονος καὶ πρεσβύτερος τοῦ Μιχαήλ, εἶνε γνωστὸς ὡς σοφὸς φιλόβιβλος καὶ ἀντιγραφεὺς κωδίκων, ἠρέσκετο δὲ νὰ προσονομάζηται «Σπαρτιάτης» ἢ «Πελοποννήσιος ἐκ Σπάρτης», ὅπερ σημαίνει συγγένειαν πρὸς τοὺς Τριβώλας τοῦ Μιστρᾶ. Κατεῖχε, λοιπόν, ἡ οἰκογένεια αὕτη σημαντικὴν μόρφωσιν, συνεχισθεῖσαν καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους. Αἱ τοῦ Δημητρίου τοὐλάχιστον παρατηρήσεις εἰς χειρόγραφά τινα ἀρχαίων συγγραφέων μαρτυροῦσι καὶ πνευματικὴν ὀξύνοιαν καὶ φιλολογικὰς γνώσεις, σχετιζούσας αὐτὸν πρὸς τὸν ἰταλικὸν ἀνθρωπισμόν. Αἱ σχέσεις τῶν Τριβώλη πρὸς τοὺς Παλαιολόγους διαπιστοῦνται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Δημήτριος ἠκολούθησε τοὺς τελευταίους Παλαιολόγους εἰς τὴν ἐξορίαν. Τὸν Δημήτριον εὑρίσκομεν ἐφεξῆς προστατευόμενον τοῦ Βησσαρίωνος ἐν Ρώμῃ, ἔνθα τῷ 1469 ἀντιγράφει τὴν Ὀδύσσειαν καὶ τῷ 1471 – 1472 τὴν Ἀνθολογίαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραμμάτων, παρῆν δὲ κατὰ τοὺς ἀρραβῶνας τῆς Ζωῆς–Σοφίας Παλαιολογίνας μετὰ τοῦ Ἰβὰν Γ΄ (1 Ἰουνίου 1472). Κατόπιν ἐπανῆλθεν εἰς Κέρκυραν, ὅπου ἐγκατεστάθη ὁριστικῶς. Ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις ὅτι οἱ Στάμος καὶ Ἰάκωβος Τριβῶλαι ἦσαν υἱοί του· καὶ ὁ μὲν πρῶτος, πρεσβύτερος, ἐγεννήθη πάντως περὶ τὸ 1489, ἀφοῦ τῷ 1509 ἦτο μέλος τοῦ Μεγάλου Κερκυραϊκοῦ Συμβουλίου, ὅτε ἔπρεπε νὰ ἦνε τοὐλάχιστον εἰκοσαέτης· ὁ δὲ Ἰάκωβος, ἀναδειχθεὶς ποιητής, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Εὐγενῶν τῷ 1520 καὶ προήχθη εἰς σύνδικον τῷ 1541 καὶ εἰς δικαστὴν τῷ 1545. Ὅταν ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ἐπεσκέφθη κατὰ Μάϊον καὶ Ἰούνιον τοῦ 1491 τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Ἄρταν πρὸς ἀναζήτησιν χειρογράφων, κατέγραψε δύο καταλόγους σημαντικῶν βιβλίων τῶν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς πόλεσι πλουσίων βιβλιοθηκῶν τοῦ Δημητρίου, ἐξ οὗ καὶ συνάγεται πόσον ἐμμανὴς βιβλιοσυλλέκτης ὑπῆρξεν οὗτος, ὡς ἦτο καὶ ὁ Λάσκαρις.

Ἡ ἐν Ἄρτῃ ὕπαρξις ἑνὸς Μανουὴλ Τριβώλη ἀποδεικνύει σχέσεις στενὰς μεταξὺ Κερκύρας καὶ Ἄρτης, δοθέντος ὅτι ἡ μὲν δευτέρα ἦτο διὰ τὴν πρώτην τὸ πλησιέστερον ἐμπορικὸν κέντρον, ἡ δὲ Κέρκυρα ὁ πρῶτος ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Ὀτράντον καὶ τὴν Βενετίαν διπλῆς θαλασσίας ὁδοῦ ἀποβατικὸς λιμήν. Ἐξ ἄλλου δ' ἐὰν ἡ Ἄρτα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δεσποτῶν Tocco ἐχρημάτισεν ἕδρα αὐλῆς συγκειμένης ἐξ ἑλλήνων καὶ τὰ βλέμματα τῶν κερκυραίων ἦσαν πρὸς αὐτὴν ἐστραμμένα, ἡ Κέρκυρα ἀπετέλει οἱονεὶ ἰσχυρὸν διὰ τὴν Βενετίαν φρούριον καὶ οἱ Tocco ἐξηρτῶντο κατά τι μέτρον ἐκ τῆς ἑνετικῆς δημοκρατίας.

Ἐκ τῶν εἰρημένων, λοιπόν, συνάγεται μετὰ θετικότητος, ὅτι οἱ Τριβῶλαι ἦσαν μετανάσται ἐκ τοῦ Μωρέως εἰς Κέρκυραν, ἐξ ὅσων δὲ

γνωρίζομεν ἤδη περὶ τοῦ Δημητρίου Τριβώλη προκύπτει, ὅτι ὑφίστατο συγγένεια μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Μιχαήλ: ἀμφότεροι ἀρέσκονται νὰ ἐπικαλοῦνται σπαρτιατικὴν καταγωγήν, ἐξ ἴσου δὲ σχετίζονται πρὸς τὸν Λάσκαριν. Ὁ Δημήτριος, καίπερ μονίμως διαβιῶν ἐν Κερκύρᾳ, πρὸς τῇ ἐν αὐτῇ βιβλιοθήκῃ του κατέχει καὶ ἄλλην ἐν Ἄρτῃ, ὁ δὲ Μιχαήλ, καίτοι ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ, εὑρίσκεται ὡς ἔφηβος ἐν Κερκύρᾳ· ἐνῷ δ' ὁ πρῶτος, μεγάλην τρέφων συμπάθειαν πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλωτῖνον, ἠρέσκετο νὰ ἀντιγράφῃ ἀμφοτέρων τὰ ἔργα, καὶ ὁ Μιχαήλ, ὡς ἐκτεθήσεται ἐν τοῖς ἔπειτα, ὑπῆρξε θερμὸς θιασώτης ἀμφοτέρων τῶν φιλοσόφων. Ὅθεν εἶνε πιθανωτάτη ἡ εἰκασία ὅτι ὁ Δημήτριος ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Μανουὴλ τῆς Ἄρτης καὶ ἄρα θεῖος τοῦ Μιχαήλ, φαίνεται δ' ὅτι ὁ πατὴρ τῶν Δημητρίου καὶ Μανουήλ, καταλιπὼν τὸν Μιστρᾶν, ἦλθε πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασιν εἰς Ἄρταν, ὅθεν καὶ ἐξηγεῖται ἡ ὕπαρξις δύο κατοικιῶν τῶν Τριβώλη, ἐν Ἄρτῃ καὶ ἐν Κερκύρᾳ.

Περὶ τοῦ Μανουὴλ ὅμως δὲν ἔχομεν πληροφορίας περισσοτέρας τῆς γνώσεως τοῦ ὀνόματός του ἔκ τε τῶν ρωσικῶν καὶ τῶν δυτικῶν πηγῶν. Τὸ μόνον περὶ αὐτοῦ, ἤ, μᾶλλον, ἀπ' αὐτοῦ ἴχνος βασίμως εἰκάζεται ἓν «μονοκονδύλιον» πλήρους ὑπογραφῆς του ὑπὸ χειρόγραφον τῆς Abbazia Florentina [21]. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, αἱ ρωσικαὶ πηγαὶ χαρακτηρίζουσι τοὺς γονεῖς τοῦ Μιχαὴλ «φιλοσόφους», ἤτοι ἀνθρώπους ἀνωτέρας μορφώσεως, ὡς, ἄλλως τε, δῆλον ἐκ τῆς παρ' αὐτοῖς συλλογῆς πολλῶν χειρογράφων. Σημασίαν ἔχει τὸ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου λεγόμενον περὶ τῶν γονέων του ὡς «γνησίων πιστῶν», ἤτοι ἀκραιφνῶν ὀρθοδόξων, εἰς διαστολὴν τοῦ ἀντιλατινισμοῦ των ἀπὸ τῶν πρὸς τὴν Ρώμην συμπαθειῶν τοῦ ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ ρωμαίου Πάπα διατρίψαντος Δημητρίου. Τοῦτο κυροῦται ἔκ τε τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου λεγομένων περὶ τῶν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀγώνων του κατὰ τὴν ἁγιορειτικὴν τῆς ζωῆς του περίοδον, καὶ ἐκ τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἀντιλατινικῆς συγγραφικῆς δράσεώς του. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐν Κερκύρᾳ τότε ἐκλατινισμένας θρησκευτικὰς τῶν ὀρθοδόξων συνθήκας, περὶ ὧν μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου δημοσιευθὲν [22] καὶ παρὰ Denissoff πληρέστερον ἀναδημοσιευόμενον [23] περιεργότατον ἔγγραφον ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ σφάλματα καὶ αἰτιάματα τῶν κερκυραίων ἤγουν κορφιατῶν δι' ἃ αὐτοὺς ἀποστρεφόμεθα», τὸ περιβάλλον τῆς Ἄρτης ὅλως ἀντιθέτως εἴχετο στερρῶς τῶν ἀνοθεύτων πατρίων. Ὅτι δὲ ὁ Μάξιμος ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ, τυγχάνει ἀναμφισβήτητον, ὁ δ' αὐτοχαρακτηρισμὸς τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη ὡς «Λακεδαιμονίου ἐκ Σπάρτης» οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ νεανικὴ αὐτάρεσκος ἐγκαύχησις ὅτι ἡ Λακωνία ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῆς οἰκογενείας του. Ἐφ' ὅσον δὲ οἱ ἐκλογικοὶ κατάλογοι τῆς Κερκύρας σημειοῦσι τὸ ὄνομά του εἰς τὸ ἔτος 1490, ὡς συμπληροῦν τὴν εἰκοσαετῆ ἡλικίαν, συνάγεται ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἐγεννήθη οὐχὶ μετὰ τὸ 1470, εἶνε δὲ λίαν πιθανὸν ὅτι κατέλιπε τὴν γενέτειραν καὶ μετέβη εἰς Κέρκυραν μετὰ τὸ 1479, ὅτε εἶχε περατωθῆ ὁ μεταξὺ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τῆς Ἐνετικῆς δημοκρατίας πόλεμος. Ἐν Κερκύρᾳ ὁ Μιχαὴλ παρέμεινε μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεώς του, ἀφοῦ ὑπῆρξεν ὑποψήφιος εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1490. Ἐκεῖ ἀπέκτησε

διδάσκαλον τὸν πρεσβύτην Ἰωάννην Μόσχον, ῥήτορα καὶ φιλόσοφον καὶ ἀντιγραφέα χειρογράφων, ἐκ ΚΠόλεως καταφυγόντα τὸ πρῶτον εἰς Μιστρᾶν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κέρκυραν. Ὁ Μόσχος ἦτο ἀδιάλλακτος ἀντιλατινιστής, ὡς ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ τὸ περὶ τοῦ «μακαρίου μεγάλου πρίγκηπος Λουκᾶ Νοταρᾶ» δεινοῦ μισολατίνου ἔργον του [24].

Γ. ΜΙΧΑΗΛ Ο ΤΡΙΒΩΛΗΣ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

Ἡ πρὸς σπουδὰς μετάβασις τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὴν Ἰταλίαν, τότε εἰς τὴν νέαν γενεὰν ἐμφανιζομένην ὡς Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τὸν τῷ 1491 ἐπισκεφθέντα τὴν Ἄρταν καὶ τὴν Κέρκυραν καὶ ἐλθόντα εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν οἰκογένειαν τῶν Τριβώλη Ἰανὸν Λάσκαριν, ἐκθειάσαντα τὴν ἐν Ἰταλίᾳ μεγάλην ἀνθρωπιστικὴν κίνησιν, ἧς ἦτο ἐκ τῶν πρώτων ἐνθουσιώδης παράγων. Ἡ ἐξ Ἑλλάδος εἰς Ἰταλίαν ἐπιστροφή του συμπίπτει ἀκριβῶς περὶ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1492, ἀφετηρίαν τοῦ ἰταλικοῦ σταδίου τοῦ Μιχαήλ. Ἦτο δὲ φυσικὸν ὁ Μιχαὴλ νὰ ἐπισκεφθῇ πρῶτον τὴν Φλωρεντίαν, ἐν τῷ Studium τῆς ὁποίας ὁ ἔνθερμος προστάτης τῆς σπουδαζούσης νεολαίας καὶ εὐεργέτης τῶν συμπατριωτῶν του Λάσκαρις, διαδεχθεὶς τὸν Δημ. Χαλκοκονδύλην, ἐδίδασκεν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Ὁ Μιχαήλ, χρηματίσας μαθητὴς καὶ ἅμα προστατευόμενος τοῦ Λασκάρεως, ἀντέγραψε δι' αὐτὸν σὺν ἄλλοις καὶ τὰ *Γεωπονικά*, εἰς τὸ τέλος τῶν ὁποίων ἔγραψεν ἰδιοχείρως κάτωθεν τῆς ὑπογραφῆς του «Μιχαήλ»:

> *Δὶς δέκα καὶ δὶς τέσσαρσιν ἐν ἤμασι τοῦτο τὸ ἔργον,*
> *Λασκάρει Μιχαήλ, γράφει Γεηπονίης* [25].

Ἐκεῖ ἐδίδασκε καὶ ὁ Μαρσίλιος Ficino, εἶνε δὲ πιθανώτατον ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἐγένετο μάρτυς τῆς μεταξὺ Λασκάρεως καὶ τοῦ Ἀγγέλου Poliziano φιλολογικῆς μονομαχίας ἐπὶ τῆς καλλιτέρας μεθόδου μεταφράσεως τοῦ *Ἑρμαφροδίτου* τοῦ Pulei ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὴν ἑλληνικήν· εἶνε δὲ γνωστὸν πόσον ὁ νικητὴς Poliziano ἐκακομεταχειρίσθη τοὺς ἕλληνας. Ἐν τῷ Studium ἀμφότεροι οὗτοι οἱ διδάσκαλοι ἐμύησαν τὸν Μιχαὴλ τόσον εἰς τὰς λεπτότητας καὶ τὰς ἄλλας γοητείας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὥστε νὰ ἐξηγῆται τὸ μὲν ἡ ἐν τοῖς ἔργοις του μαρτυρουμένη πολυμάθεια ἐκ τῆς μνείας ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων, τὸ δὲ ἡ πολλαχῶς ἔν τε τῇ μοσχοβιτικῇ συγγραφικῇ του δράσει καὶ τῇ καθ' ὅλου νοοτροπίᾳ του ἐκδηλουμένη ἰσχυρὰ ἐπ' αὐτοῦ ῥοπὴ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τοῦ Ficino.

Πρὸς τῷ ἰδεολογικῷ πλουτισμῷ ὁ Μιχαὴλ ἀπεκόμισεν ἐκ Φλωρεντίας καὶ σπουδαιότατα ἠθικὰ κεφάλαια, κυριώτατα ἐκ τῆς φλογερᾶς κηρυκτικῆς δράσεως τοῦ ὁρμητικοῦ Σαβοναρόλα. Ἐκ τῆς ἑπταετοῦς ἐκείνης ἀνακαινιστικῆς κοινωνικῆς κινήσεως τοῦ ἀκατασχέτου δομινικανοῦ μοναχοῦ (1491-1498) ὁ Μάξ μος μνημονεύει ἐν τοῖς ἔργοις του μόνον τὴν τελευταίαν πενταετίαν, ὅθεν προκύπτει ὅτι τὸν Σαβοναρόλα ἐγνώρισε μόνον μετὰ τὸ 1493, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1494. Οὐδαμόθεν ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις περὶ προσωπικῶν σχέσεων τοῦ Μιχαὴλ πρὸς τὸν Σαβοναρόλα· αἱ πρόσφατοι ἔρευναι τοῦτο τὸ σπουδαῖον ἤγαγον εἰς φῶς, ὅτι τόσον

ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτοῦ τὰ περιπαθῆ κηρύγματα καὶ ἡ ἐν γένει ἰσχυροτάτη ἠθικὴ ἀναπλαστικὴ κοινωνικὴ τοῦ Σαβοναρόλα δραστηριότης, ὥστε, τέως παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ νεο-παγανισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀνέκτησε τὰς χριστιανικάς του πεποιθήσεις, ἡ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν δ' ἐπιστροφή του ὑπῆρξε τόσον βαθεῖα καὶ ριζική, ὥστε, ἀποταξάμενος τῷ κοσμικῷ βίῳ, ἔσπευσεν, ὡς ἐν τοῖς ὄπισθεν ἐσημειώθη, νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν ράσον εἰς τὴν λατινικὴν μονὴν τῶν δομινικανῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Ὁ Μιχαὴλ κατέλιπε πιθανῶς τὴν Φλωρεντίαν κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1495-1496. Ἐκεῖθεν αἱ νεώτεραι ἔρευναι εὑρίσκουσιν αὐτὸν κατευθυνθέντα εἰς Βολωνίαν, τὸ Πανεπιστήμιον τῆς ὁποίας ἦτο ἓν τῶν ἐξοχωτέρων τῆς Εὐρώπης πνευματικῶν κέντρων, διὸ καὶ εἷλκυε φοιτητὰς πανταχόθεν τῆς Εὐρώπης. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς προμνημονευθείσης ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ (1498) πρὸς τὸν Βαπτιστὴν Palmieri, ἐν Βολωνίᾳ εὑρίσκομεν αὐτὸν εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἀρίστου τῶν ἑλληνιστῶν τοῦ Πανεπιστημίου Urceo Codro κατὰ τὸ 1496, φαίνεται δ' ὅτι, ἀπολαύων προστασίας τοῦ διδασκάλου του τούτου, εἰργάσθη δι' αὐτὸν εἰς μεταφράσεις χειρογράφων. Ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἔργοις του ἐπικρίσεων τῆς σχολαστικῆς ὁ Μάξιμος φαίνεται ἀσπαζόμενος τὴν ὀνοματοκρατίαν, ἣν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τούτῳ ἐδίδασκεν ὁ καθηγητὴς τῆς φιλολογίας φραγκισκανὸς «Doctor singularis et invincibilis» William of Occam. Ἐξ ὅσων δ' ὁ Μιχαὴλ ἔγραφε κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔν τινι τῶν πρὸς τὸν φίλον του Ἰω. Γρηγορόπουλον ἐπιστολῶν, φαίνεται ὅτι οἰκονομικοὶ λόγοι καὶ ἄλλαι δυσχέρειαι διαβιώσεως ἐκώλυον αὐτὸν νὰ παρατείνῃ ἐκεῖ τὴν διαμονήν του, ὅθεν μετέβη εἰς Βενετίαν παρὰ τῷ Ἄλδῳ [26].

Ἐκ τῶν λοιπῶν τῆς Ἀναγεννήσεως παραγόντων ὁ Μάξιμος ἀναφέρει τὸν Αὐγουστῖνον Nifo τῆς Πάδοβας [27], τὸν Νικόλαον Λέλιον Cosmico [28] τῆς Φερράρας καὶ τὸν Ἀμβρόσιον Varese da Rosate τοῦ Μιλάνου. Ὁ πρῶτος ἐδίδασκεν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἄραβος σχολιαστοῦ Ἀβερρόη. Καὶ οὐδαμοῦ μὲν ὁ Μάξιμος ἀναφέρει τὸν ἀβερροϊσμόν. ἀλλ' ὁσάκις ὁμιλεῖ περὶ «περιπατητικῶν συλλογισμῶν» καὶ «περιπατητικῆς τέχνης» ὡς ἀντιτιθεμένων πρὸς τὴν «ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς», ὑποφαίνεται ὑπαινιγμὸς εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Nifo ὑποστηριζομένας ἀβερροϊκὰς ἀρχάς.

Αἱ σπουδαὶ τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη εἰς τόσα ὀνομαστὰ πνευματικὰ κέντρα καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τοσούτους κορυφαίους ἀνθρωπιστὰς τῆς ἀκμῆς τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ἡ καθ' ὅλου δὲ ἐπὶ δωδεκαετίαν ὅλην εἰσπνοὴ τοῦ ὅλου πνεύματος αὐτῆς φυσικὸν ἦτο νὰ ἀπεργασθῶσιν ἐν αὐτῷ γνήσιον τέκνον τῆς εὐρείας ἐκείνης ζυμώσεως, θιασώτην καὶ μέτοχον τῶν θεμελιωδῶν αὐτῆς γνωρισμάτων, ὁποῖα πρῶτον μὲν ὁ ἐκφραζόμενος εἰς ἀνεπιφύλακτον θαυμασμὸν πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ τὰ ἀπαράμιλλα ἐπιτεύγματά του ἄκρατος ἑλληνισμός, δεύτερον δὲ τὸ ἰδίᾳ ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἀστρολογίαν γενικῇ ροπῇ ἐκδηλούμενον φυσιολατρικὸν πνεῦμα, καὶ τρίτον τὸ κράτος τῆς ἠθικῆς ἀδιαφορίας (amoralismus) ἢ ὁ ἐνστερνισμὸς τοῦ ἠθικοῦ τῆς ἀρχαιότητος κλίματος [29].

Ἡ περίοδος ὅμως τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σπουδῶν οὐ μόνον ἀνέδειξεν ὅλως ἰδιαιτέρως τὸν Μιχαὴλ ὑπὲρ τὸ πλῆθος τῶν λοιπῶν φοιτητῶν, ἀλλά, τὸ καὶ σπουδαιότερον, ἐνεφάνισεν αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἐνεργῶν συντελεστῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῶν κορυφαίων παραγόντων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀναμιγνύεται κατὰ καιροὺς δραστηρίως εἰς τὰς γνωστὰς ἐκείνας ἐκδοτικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἄλδου Μανούτση· συνεργάζεται συντόνως εἰς τὸν τυπογραφικὸν οἶκον τῶν Ζαχαρίου Καλλιέργη καὶ Νικολάου Βλαστοῦ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ καὶ ἐν Μεδιολάνοις εἰς τὴν τυπογραφίαν τοῦ Ἰω. Bissoli καὶ Ben. Mansi πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Σουΐδα· ἐν Βερκέλλαις ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἐκ Capo d'Istria ἕλληνος μὲν τὸ γένος, λατίνου δὲ «κανονικοῦ» καὶ ἐξαιρέτου ἑλληνιστοῦ καὶ λατινιστοῦ Νικολάου Taresso ἐργάζεται πρὸς προπαρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φαλάριδος, τοῦ Ἀπολλωνίου Τυανέως καὶ τοῦ Βρούτου· ἐκεῖ δὲ συναντᾷ καὶ τὸν κόμιτα τῆς Δεκιανῆς ἔνθερμον ἐραστὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ φανατικὸν φιλόβιβλον Λουδοβῖκον Ticionum [30]. Ἐν Βενετίᾳ αἱ πρὸς τοὺς διαπρεπεῖς λογίους σχέσεις του ἀποτελοῦσιν ὁλόκληρον δίκτυον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἰδίως περιλαμβάνονται οἱ στενώτερον πρὸς τὸ ἐν Ἰταλίᾳ στάδιόν του συνδεθέντες Μάρκος Μουσοῦρος, Σκηπίων Καρτερομάχος καὶ Ἰω. Γρηγορόπουλος, καθίσταται περιζήτητος εἰς τοὺς περὶ τοὺς ἰταλοὺς ἡγεμόνας αὐλικοὺς τῶν μᾶλλον ἐξεχόντων λογίων κύκλους, ἀπαραίτητος δ' ἀποβαίνει συνεργάτης τοῦ διαπρεπεστάτου ποιητοῦ, ἐλευθεριωτάτου Μαικήνα «ἑλληνομαθοῦς καὶ φιλοτιμοτάτου»–ὡς τὸν χαρακτηρίζει ὁ Μιχαὴλ–καί, παρὰ τὴν νεαρωτάτην του ἡλικίαν, πολυμαθεστάτου ὁμήλικός του Jov. Fr. Pico della Mirandola, ἰδίως κατὰ τὴν τετραετίαν 1498–1502 [31].

Κατὰ τὸ 1499 ὁ Μιχαὴλ διακόπτει τὸ ἐν Μιρανδούλῃ παρὰ τῷ Pic ἔργον του, ἀναγκαζόμενος ὑπὸ τῶν περιστάσεων νὰ μεταβῇ εἰς Κέρκυραν καὶ Ἄρταν. Ἦτο ἐποχὴ μεγάλων ἐν τῇ βορείῳ Ἰταλίᾳ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν: συμμαχία Βενετίας καὶ Γαλλίας κατὰ τῶν Μεδιολάνων καὶ προπαρασκευὴ τῆς Τουρκίας πρὸς κατάληψιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Ἰονίῳ πελάγει βενετικῶν κτήσεων. Ὅθεν ἔγραφεν ὁ Μιχαὴλ «Μιραντύληθεν» κατὰ Μάρτιον τοῦ 1499 πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ Γρηγορόπουλον «δηλοῦ μοι ὡς ἐν βραχεῖ εἰ τοῦτο τὸ θέρος ὁ τῆς ἀσεβείας προστάτης (ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Βαγιαζήτ Β') βούλεται ἐκπέμπειν στόλον διὰ θαλάσσης ἢ οὔ, καὶ εἰ ὁ Ἀδρίας ἐστὶν ὀχυρὸς εἰς κατάπλουν ἢ οὔ· ἔστι γάρ τις τῶν ἐνταῦθα φίλων (ἐννοῶν τὸν ἑαυτόν του) ὅς, βουλόμενος ἕως εἰς Κέρκυραν καταπλεῦσαι, βούλοιτο εἰδέναι εἰ ὀχυρὰ εἴη αὐτῷ τὰ τῆς ὁδοῦ, ἢ οὔ· ταῦτά ἐστιν ἃ θέλω σε δηλώσειν μοι· μὴ ἀμελήσῃς, δέομαί σου, φίλτατε» [33]. Ἡ ἀπουσία του αὕτη διήρκεσε περὶ τοὺς 9 μῆνας, ἤτοι ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1499 μέχρι τοῦ Μαρτίου 1500. Καὶ ἐπέστρεψε μὲν εἰς Μιραντούλην ἐγκαίρως, διότι ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἐπῆλθε σύγκρουσις μεταξὺ Βενετίας καὶ Τουρκίας, προκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Sforza, ὡς αὐτὸς λέγει ὁ Μάξιμος ἐν οἷς κατὰ τῆς Ἀστρολογίας γράφει, ἀλλὰ μόλις ὡς ἀνέλαβε τὴν παρὰ τῷ Pic διακοπεῖσαν ἐργασίαν, καὶ πάλιν αὕτη ἀνεστάλη, τοῦ Pic σπεύσαντος εἰς Γερμανίαν παρὰ τῷ Μαξιμι-

λιανῷ ἕνεκεν ἀναμίξεως τῆς Μιραντούλης εἰς τὰ γαλλο-μιλανικὰ πολεμικὰ γεγονότα (1499-1500). Τῆς ἀπουσίας τοῦ Pic διαρκεσάσης ἐπὶ 2-3 μόνον μῆνας, οὗτος ἀνέκαμψεν εἰς τὰ ἴδια, ὅπου ἡ μετὰ τοῦ Μιχαὴλ συνεργασία διήρκεσεν ἀδιακόπως μέχρι τοῦ 1502.

Τὸ κύριον ἀμφοτέρων ἐν Μιραντούλῃ ἀσχόλημα ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασις ἔργων ἑλλήνων Πατέρων. Ἐξ ὅσων δ' ὁ Μιχαὴλ γράφει περὶ τοῦ παρ' ᾧ εἰργάζετο ἄρχοντος τῆς Μιραντούλης ἐν ταῖς πρὸς τοὺς φίλους του ἐπιστολαῖς του, ἀμφοτέρους συνέδεεν οὐ μόνον ἀμοιβαία ἀγάπη καὶ ἐκτίμησις, ἀλλὰ καὶ πλήρης σύμπτωσις φιλοσοφικῆς ἰδεολογίας, θεολογικῶν ἀντιλήψεων, ἀνθρωπιστικῶν πεποιθήσεων καὶ γενικῆς κοσμοθεωρίας. Ἦτο ἡ περίοδος τῆς ζωῆς, καθ' ἥν, μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἰταλικοῖς Πανεπιστημίοις σπουδαστικὴν προπαρασκευήν, τὴν ἐν Βενετίᾳ μορφωτικὴν ἄνδρωσιν καὶ τὸν ἐν Μεδιολάνοις καὶ Σαβοΐᾳ ἐπιστημονικὸν πλατυσμόν, ὁ Μιχαὴλ ἐν Μιραντούλῃ ἐπιτυγχάνει πλέον τὴν ἐντελῆ ὡριμότητα, καθ' ἣν ἐν πλήρει ἰδεολογικῇ ἀποκρυσταλλώσει καὶ ψυχικῇ ἀρτιότητι σταθερῶς κρατεῖται τὸ πηδάλιον τῆς ἐφεξῆς ζωῆς καὶ στρέφεται πρὸς ὡρισμένην κατεύθυνσιν [34].

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μεσολαβεῖ, κατὰ τὸ φαινόμενον ὅλως ἀπροσδοκήτως, ἓν γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀπέμεινε μὲν ἀπόρρητον δι' ὅλης του τῆς ζωῆς, ὅπερ ὅμως ἀποτελεῖ σήμερον, χάρις εἰς τὰς προσφάτους ἐρεύνας, τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κλεῖδα πολλῶν ἀνεξηγήτων ἄλλως περιστατικῶν τῆς τε ἁγιορειτικῆς ζωῆς τοῦ Μαξίμου καί τινων ἐν τοῖς συγγράμμασί του ἀπόρων.

Ἡ παρὰ τῷ Pic δηλονότι διαμονὴ τοῦ Μιχαὴλ ἀπέληξεν ὅλως αἰφνιδίως εἰς ἀπόφασιν ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος: ὁ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τῶν ἐτῶν 1498—1502 ἐξιχθεὶς εἰς τὸ ἀπόγαιον τοῦ ψευδοκλασσικοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδεώδους τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὁλοκληρωθεὶς εἰς συντετελεσμένον παγανιστήν, ὑπὸ τὸ κράτος ἐντόνου μυστικῆς ψυχικῆς ζυμώσεως μεταμορφοῦται ἐξ ἀπροόπτου εἰς χριστιανικὸν ἀνθρωπιστὴν καὶ ἄγεται εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον, πραγματοποιεῖ δ' αὐτὴν εἰσερχόμενος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν παρὰ τὴν Φλωρεντίαν μονὴν τῶν Predicatorum τοῦ ἁγ. Μάρκου, ἧς ἀδελφὸς καὶ ἡγούμενος διετέλεσε καὶ ὁ Σαβοναρόλα. Ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς ἀκράτου φοιτητικῆς ἐλευθερίας, τοῦ κοσμικοῦ ἐπικουρισμοῦ καὶ τοῦ ἀνέτου ριπτασμοῦ εἰς τὰ διάφορα κέντρα τῆς ἐμμανοῦς πολυμαθείας ἐκσφεδονίζει ἑαυτὸν ὁ Μιχαὴλ εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῶν στενωτάτων ὁρίων τοῦ μοναχικοῦ περιορισμοῦ. Ὁ αἰφνιδιασμὸς οὗτος εἶχε βεβαίως τοὺς μυστικούς του παράγοντας, καὶ δὴ ἐν αὐτῷ τῷ περιβάλλοντι τῶν παρὰ τῷ Pic ἐν Μιραντούλῃ ἀσχολιῶν. Πρῶτον, εἰς τὸ ὑποσυνείδητον τοῦ Μιχαὴλ ἐξηκολούθουν νὰ λανθάνωσιν αἱ ἀπὸ τῆς κηρυκτικῆς δράσεως τοῦ Σαβοναρόλα βαθύταται ἐντυπώσεις, ζωογονούμεναι διαρκῶς καὶ ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν δομινικανὸν θαυμασμοῦ τῆς οἰκογενείας τῶν Pic. Δεύτερον, αἱ περὶ τὰ ἔκπαγλα συγγράμματα τῶν μεγάλων ἑλλήνων Πατέρων μεταφραστικαὶ ἐν Μιραντούλῃ ἀσχολίαι του ἀπεκάλυπτον τὸ πρῶτον εἰς τὸν Μιχαὴλ ἕνα κόσμον ἐκ διαμέτρου διάφορον τοῦ ἀνατρεπτικοῦ τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς

κόσμου τοῦ φυσιοκρατικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ βλέμμα τοῦ Μιχαὴλ παρετήρει πόσον θερμὸν ὁ Pic ἐδείκνυεν ἐνδιαφέρον πρὸς τὰς πατερικὰς συγγραφάς· μελετῶν οὗτος τὰ χειρόγραφα τῶν ἑλλήνων Πατέρων, ἀναλύων τὰς ἰδέας αὐτῶν καὶ μεταφράζων εἰς τὴν λατινικήν, ἀπὸ φανατικοῦ ἐραστοῦ τῶν ἑλλήνων κλασσικῶν μεταμορφοῦται εἰς γνήσιον «πατρολόγον». Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἑλληνικὴ συνείδησις τοῦ Μιχαὴλ συνεκεντρώθη εἰς τῶν αὐτῶν Πατέρων τὰ ἔργα, τὰ τόσον γόνιμα εἰς πνευματικοὺς καὶ ἠθικοὺς θησαυρούς. «Βεβαίως—λέγει ὁ Denissoff— καὶ πολὺ πρότερον ὁ Μιχαὴλ εἶχε λαβὼν γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν ἔργων ἐν τῷ ἑλληνικῷ περιβάλλοντι τῆς Κερκύρας, κατὰ τὰς μετὰ τοῦ Ficin σχέσεις ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ τὰς παρὰ τῷ Ἄλδῳ ἐνασχολήσεις του· ἀλλ' οὐδέποτε ἡ χριστιανικὴ ἑλληνικὴ φιλολογία ἀπερρόφησε τὰς προσπαθείας του τόσον, ὅσον παρὰ τῷ Pic, ὁλοκληρωτικῶς μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀφωσιωμένῳ εἰς τὴν πατερικὴν φιλολογίαν. Οὕτω, ἐξελθὼν τῆς τροχιᾶς τῆς παγανιστικῆς πνοῆς τῶν ἰταλικῶν Πανεπιστημίων καὶ εἰσελθὼν εἰς τὰ καθαρῶς θρησκευτικὰ διαφέροντα, εἶδε τὴν τέως εἰς τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν ὁδηγήσαντα αὐτὸν φιλολογίαν ὠθοῦσαν νῦν αὐτὸν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν.. Ἂν δὲ πρότερον ὁ Σαβοναρόλα ἔρριψεν εἰς τὴν ψυχήν του σπόρους θρησκευτικοῦ ζήλου, ἡ πατερικὴ τώρα ἐνασχόλησις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναβλάστησιν καὶ ἐξάνθησίν των ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀπὸ τοῦ κλίματος τῆς Μιραντούλης δρόσου»[34]. Κατὰ σύμπτωσιν δὲ ἐν Φλωρεντίᾳ ἐδραματουργεῖτο ἡ δίκη καὶ ἡ εἰς θάνατον καταδίκη τοῦ Σαβοναρόλα καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον ὁ Μιχαὴλ εἰργάζετο ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Pic, ὥστε ἔζησε τὰς ἐναγωνίους ἐκείνας στιγμὰς τῆς ἡγεμονικῆς οἰκογενείας, ὑφιστάμενος βαθυτάτην τὴν ἐπίδρασιν τῆς διαπύρου αὐτῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν προσφιλῆ δομινικανόν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου ὁ Pic ἔγραφε διὰ τὸν «ἀδελφὸν Ἱερώνυμον» «multi ex inimicis amici facti sunt», ἀμφότεροι δέ, ὅ τε Μιχαὴλ ὡς Μάξιμος πλέον καὶ ὁ Pic, συνέκρινον τὸν Σαβοναρόλα πρὸς τὸν Χριστόν[35].

Ἰδού, λοιπόν, πῶς ἐξηγεῖται ἥ τε ἀπόφασις τοῦ Μιχαὴλ νὰ ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἡ πραγματοποίησις αὐτῆς εἰς λατινικὸν μοναστήριον διὰ μεταστάσεως εἰς τὸν λατινισμόν. «Une infiltration lente des eaux chrétiennes jaillit soudain en torrent, causant un fossé entre lui et ses contemporains humanistes, qui professaient le syncrétisme religieux»[36]. Οὕτω, ἂν ἡ πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ 1500 ἦτο πλήρης ἐπικουρισμοῦ («σὺ δ', ὦ ἑταῖρε, εὐθύμει καὶ τοῦ καιροῦ μέμνησο ἀπολαύειν, μεμνημένος τοῦ σοφοῦ λέγοντος *τῆς ὥρας ἀπόλαυε, παρακμάζει ταχὺ πάντα*»[37], τῷ 1501 ἡ ψυχολογία τοῦ ἑλληνιστοῦ Μιχαὴλ ὅλως ἀποτόμως ἐμφανίζεται ριζικῶς μεταβεβλημένη, διὰ νὰ ἀντικατασταθῇ πρὸς καιρὸν μὲν ὑπὸ τοῦ ράσου τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ, ἐφεξῆς δὲ μονίμως πλέον μέχρι καὶ τῆς τελευτῆς ὑπὸ τοῦ ἁγιορειτικοῦ μοναχικοῦ τρίβωνος.

Ἐφ' ὅσον ἔζη ὁ Σαβοναρόλα, ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Μάρκου ἐσημείου τὸ ἀπόγειον τῆς δόξης της ὡς σύμβολον εὔγλωττον τῆς ὑπ' αὐτοῦ τελεσιουργηθείσης ἐν αὐτῇ τε καὶ ἐν συμπάσῃ τῇ Φλωρεντίᾳ θρησκευτικῆς

ἀναγεννήσεως. Ἀφ᾽ ἧς ὅμως ἐσβέσθη ἡ φωνὴ τοῦ Σαβοναρόλα, ἤρξατο ραγδαία ἡ παρακμή της, καταστάσης ἀντικείμενον διωγμῶν κα. παντοίων ταπεινώσεων ὑπό τε τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Κατὰ ταύτην ἀκριβῶς τὴν ἔναρξιν τῆς καταπτώσεως τῆς μονῆς εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν ὁ Μιχαήλ, ὅπερ μαρτυρεῖ ποιόν τι διὰ τοιοῦτο διάβημα θάρρος, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Denissoff [38]. Δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ παραμείνῃ ἐπὶ πολὺ ἐν αὐτῇ, εἰς τὸ διηνεκὲς ἐμμένων εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἀποστασίαν. Ἐκ τῶν ἀπὸ 21 καὶ 24 Ἀπριλίου 1504 πρὸς τὸν Καρτερομάχον ἐπιστολῶν του συνάγεται, ὅτι ἡ δομινικανὴ ἐκείνη παρένθεσις τῆς ζωῆς του δὲν διήρκεσε πέραν τῆς διετίας· «τὸ μὰ δὲ οἷον ἔσχηκε τέλος–ἔγραφεν ἐν τῇ πρώτῃ–ἀκήκοας δήπου, ἀκριβῶς τοῦ χρηστοῦ Πέτρου [39] ταῦτα δηλωσαμένου σοι, διὸ καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος περιττόν μοι ἔδοξε ταῦτα δηλῶσαί σοι. Ἄλλως τε καὶ χρόνου σπανίζω καὶ ἠρεμίας ψυχῆς καὶ διανοίας τῷ μήπω μόνον παρά τινι τῶν ἐνταῦθα εὑρηκέναι με, ἀλλ᾽ ἄνω καὶ κάτω ὡς ὑπὸ ποικίλων ἀνέμων ἐν μέσῳ θαλάσσης σαλευομένη ναῦς περιπλανᾶσθαί με, διά τοι τοῦτο πλατύτερον οὐ γράφω σοι ἐπὶ τοῦ παρόντος, τοῦτο δὲ μόνον ὡς ἀπετεξάμην τῷ μονήρει βίῳ διὰ τὰς ἐπιγιγνομένας μοι πολλὰς ἀσθενείας καὶ οὐδ᾽ ἄλλην τινὰ αἰτίαν».

Ἡ ἀπὸ ἀσθενειῶν ὅμως δικαιολογία αὐτὴ δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ πραγματικὸν καὶ κύριον αἴτιον τῆς ἀποφάσεώς του. Τὰ καθ᾽ ὅλου περιστατικὰ τῆς περιπετείας τοῦ Μιχαὴλ ταύτης ἄγουσιν εἰς τὴν βάσιμον ὑπόνοιαν, ὅτι ἀπέκρυψε τοὺς ἀληθεῖς παράγοντας τοῦ νέου του σοβαροῦ διαβήματος. Ἡ μετὰ τὸν τραγικὸν θάνατον τοῦ Σαβοναρόλα ἀτμόσφαιρα τῆς μονῆς ριζικῶς μετεβλήθη συνεπείᾳ οὐ μόνον τῶν ἔξωθεν ἐπιβουλῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν διχοστασιῶν, ἦτο δὲ γνωστὸν εἰς τοὺς μισοῦντας τὸν τεθέντα ἐκποδὼν Ἱερώνυμον πόσον θαυμασμὸν ἔτρεφεν ὁ Μιχαὴλ πρὸς αὐτόν· ἡ ἐν τῇ μονῇ ἄρα θέσις του ἦτο εἰς τὸ ἔπακρον δυσχερής. Ἐξ ἄλλου αἱ πρόσφατοι ἐντεταμέναι πατερικαί του μελέται, δι᾽ ὧν ἀνεπτύσσετο πρὸ τοῦ πνεύματος του ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, ἀφύπνιζον ἐν τῇ συνειδήσει του ὡς τύψιν τὴν εἰς τὸν λατινισμὸν προσχώρησίν του, ἐμφανιζομένην ὡς προδοσίαν τῶν θρησκευτικῶν πατρίων. Ἂν δ᾽ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς τέως μέχρι «μποεμισμοῦ» ἐλευθερίας ἀπότομον μετάπτωσιν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς μοναστηριακῆς ἐγκαθείρξεως, τῆς συνεπαγομένης τὴν ἄνευ ἀντιρρήσεων ὑποταγὴν εἰς τοὺς ἀναριθμήτους καὶ αὐστηροὺς κανόνας τῆς μικροπεριπτωσιακῆς λατινικῆς ἠθικῆς, ἀσφαλῶς διαγινώσκονται τὰ πραγματικὰ αἴτια τῆς ἀπὸ τῆς μονῆς φυγῆς. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἔρριπτε φῶς ἡ τοῦ Πέτρου Candida πρὸς τὸν Καρτερομάχον μέχρι τοῦ νῦν ἀγνοουμένη ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Μιχαήλ, ὡς Μάξιμος, ἐνῷ διὰ μακρῶν ἐκθέτει τὰ τοῦ τάγματος ἐκείνου τῶν δομινικανῶν τῆς ἐν λόγῳ μονῆς, ἀπέκρυψεν ἐπιμελῶς ὅτι καὶ αὐτὸς ἐχρημάτισεν «ἀδελφός» των, μόλις δὲ σήμερον, διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν ἀποκαλύπτεται τὸ ἐπὶ τέσσαρας ὁλοκλήρους αἰῶνας σιωπηθὲν σπουδαῖον μυστικὸν τοῦτο. Βεβαίως, μία προσεκτικὴ ἐπανάγνωσις τῶν περὶ

τῆς μονῆς ταύτης καὶ τῶν μοναχῶν αὐτῆς λεπτομερειῶν τοῦ Μαξίμου [40] παράγει τὴν ἐντύπωσιν περὶ γνώσεως τῶν κατ' αὐτὴν ἐξ ἀμέσου προσωπικῆς γνωριμίας, ἀλλ' εἰς οὐδενὸς τὴν διάνοιαν οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ὑποψία ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦσιν αὐτόχρημα αὐτοβιογραφίαν αὐτοῦ τοῦ ἀφηγητοῦ.

Ὁ Μιχαὴλ «ἀπετάξατο μὲν τῷ μονήρει βίῳ» διὰ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς λατινικῆς μονῆς, ἀλλὰ καίτοι ἐπανῆλθεν εἰς τὸν κοσμικὸν βίον, δὲν ἠσθάνετο πλέον ἑαυτὸν ὁποῖος ἦτο πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν εἰσόδου. Ἐν αὐτῷ εἶχεν ἀποθάνει ὁ τέως διάθερμος θιασώτης τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ πίστις αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπερτονισθεῖσαν ἀξίαν τῆς θύραθεν ἐπιστήμης. Τὸν παλαιὸν Μιχαὴλ ἀντικατέστησεν ὁ Μιχαὴλ τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὁ πολέμιος τῆς τότε κρατησάσης σχολαστικῆς ὀνοματοκρατίας τῶν ἰταλικῶν Πανεπιστημίων. Ἀλλ' ἡ περιπέτειά του αὕτη ἔσχε καὶ ἄλλην, ὑλικωτέραν συνέπειαν: εὑρέθη ἄεργος καὶ ἠναγκασμένος νὰ ἐκλιπαρῇ παρὰ τῶν φίλων βοήθειαν. «Δέομαι οὖν σου πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος–ἔγραφε πρὸς τὸν Καρτερομάχον ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ του–ἀντιλαβοῦ τῶν ἐμῶν ὥσπερ ἤρξω καὶ ἐξελοῦ με τῆς παρούσης θλίψεως καὶ οἱῳδήποτε τρόπῳ δύναιο ἕλκυσόν με παρ' ὑμῖν, ἰδοὺ γὰρ δίδωμί σοι διαθεῖναι περὶ τῶν ἐμῶν ὡς σοὶ αὐτῷ δόξοι ἐμοί τε χρήσιμον ἑλομένῳ ἔσεσθαι καὶ σοὶ φερέτιμον. Τοῦτο ἴσθε ὡς ἐπὶ τοῦ παρόντος πάντα μοι εὐπρόσδεκτα κατὰ τὴν ἐπικειμένην ἀνάγκην. Ἔρρωσο καὶ ξύνστησόν με τῷ χρηστῷ Ἄλδῳ..». Καὶ ἐν τῇ ἀμέσως μετὰ τριήμερον πρὸς τὸν αὐτὸν ἐπιστολῇ: «..ἐγὼ δὲ πρὸς ἃ περὶ ἐμοῦ ἔγραψας, οὐδὲν ἄλλο γράφω σοι εἰ μὴ ὅπερ καὶ πρώην ἐν τῇ πρὸ ταύτης μου γέγραφά σοι, ἔχειν σε δηλονότι διοικεῖν τὰ ἐμὰ ἧπερ ἂν σοι δοκοῖ καὶ ὡς βούλοιο· ὥρα οὖν σοι ἐξουσιάζειν ἐν τοῖς ἐμοῖς καὶ τοιούτῳ χρῆσθαί μοι ᾗ σοι δοκοῖ..»[41].

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης οὐδὲν ἴχνος τοῦ Μιχαὴλ εὑρέθη ἐν Ἰταλίᾳ καὶ οὐδὲν σχετικὸν μνημεῖον μεταγενέστερον τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1504.

Ἡ πρὸς τὸν Καρτερομάχον παράκλησις τοῦ Μιχαὴλ νὰ τὸν συστήσῃ πρὸς τὸν χρηστὸν Ἄλδον, ὃν χαρακτηρίζει «κοινὸν εὐεργέτην» ὅπως ἐξασφαλίσῃ παρ' αὐτῷ ἐργασίαν δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ἐτελεσφόρησε καὶ νὰ μετέβη ὁ Μιχαὴλ ἐκ Φλωρεντίας εἰς Βενετίαν. Δοθέντος ὁπωσδήποτε ὅτι μετ' οὐ πολὺ εὑρίσκεται ὁ Μιχαὴλ ὡς Μάξιμος πλέον ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, πάντως εἰς τὴν Ἑλλάδα μετέβη ἐκ Βενετίας· ὅ,τι ὅμως παραμένει ἄγνωστον εἶνε ἂν εὑρίσκετο ἀκόμη ἐν αὐτῇ ὅταν τῇ 22 Νοεμβρίου τοῦ 1504 ὁ παλαιός του διδάσκαλος Λάσκαρις εἶχεν ἀφιχθῇ ἐκεῖσε ὡς πρεσβευτὴς τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΒ' πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας διὰ τὸ προσφιλὲς εἰς τὸν ἕλληνα τοῦτον σχέδιον σταυροφορίας κατὰ τῶν τούρκων. Ἂν ἐπραγματοποιήθη ἡ συνάντησίς των δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ὠφείλετο εἰς τὰς συσκέψεις των ἡ ἀπόφασις τοῦ Μιχαὴλ νὰ κατευθυνθῇ εἰς τὸν Ἄθω διὰ νὰ ἐγκαταβιώσῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου. Τὸ σοβαρώτατον τοῦτο διάβημα τοῦ Μιχαὴλ ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἐν αὐτῷ τελεσιουργηθεῖσαν ριζικὴν μεταβολήν, ἡ δ' ἀπόφασις τῆς ἐκ τοῦ κόσμου ὁριστικῆς ἀναχωρήσεως

ἁπλῶς ἐπηκολούθησεν ὡς εἰλικρινὲς καὶ μόνιμον ἐπισφράγισμα τῆς πραγματικῆς του κλήσεως εἰς ἐξυπηρέτησιν τοῦ χριστιανικοῦ ἐν τοῖς κόλποις τῆς ὀρθοδοξίας ἀνθρωπισμοῦ [42].

Δ. ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΤΡΙΒΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΘΩ

Ἄκρως ἐνδιαφέροντα εἶνε καὶ ὅσα αἱ πρόσφατοι περὶ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ζωῆς τοῦ Μαξίμου ἔρευναι ἤγαγον εἰς φῶς, ὥστε νὰ πληρωθῶσιν ὁπωσδήποτε τὰ κενὰ τῆς δεκαετοῦς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου διαβιώσεως.

Ὁ Μιχαὴλ ἀφίκετο εἰς τὸν Ἄθω περὶ τὰ τέλη τοῦ 1505 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1506, ἄγνωστον δὲ μόνον ἀπομένει ἂν ἔφθασεν ἐκεῖσε ἀπ' εὐθείας ἐξ Ἰταλίας, ἢ ἀφοῦ πρότερον ἐπεσκέφθη τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Ἄρταν. Ἡ ἀμετάκλητος ἀπόφασίς του νὰ μονάσῃ ὡς Μάξιμος ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἀποδεικνύει ὅτι εὗρεν ἐν τῇ μοναστικῇ αὐτοῦ πολιτείᾳ τὸ πρόσφορον δι' ἑαυτὸν ψυχικὸν κλῖμα. Ἡ ἐκλογὴ δὲ τῆς μονῆς Βατοπεδίου ὠφείλετο πάντως καὶ εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἐφημίζετο ὡς κατέχουσα τὴν πλουσιωτέραν συλλογὴν χειρογράφων τῆς πατερικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας, πιθανολογεῖται ὅμως ὅτι εἰς αὐτὴν συνέτεινε καὶ ἡ σχέσις τῆς μονῆς πρὸς τοὺς μεθ' ὧν πρόγονοί του Τριβῶλαι εἶχον φιλίαν Παλαιολόγους, καθ' ὅσον τὸ Βατοπέδιον εἶχεν ἐπισκευασθῇ καὶ μεγεθυνθῇ ὑπὸ τῶν Ἰωάννου καὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγων, ὅθεν καὶ ἀπεκαλεῖτο βασιλικὴ μονή [43].

Ἤδη ἐμνημονεύθησαν ἐν τοῖς ὄπισθεν εὐάριθμά τινα γραπτὰ ἴχνη τῆς ἁγιορειτικῆς περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ Μαξίμου· εἶνε ἓν ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὸν ΚΠόλεως Ἰωακεὶμ Α' «κυροῦ Μαξίμου τοῦ Τριβόλη», ἓν «Μανουὴλ τῷ Μεγάλῳ Ῥήτορι καὶ φιλοσόφῳ Μάξιμος ὁ μοναχός», ἓν εἰς τὸν ΚΠόλεως Νήφωνα Β' «Κυροῦ Μαξίμου τοῦ Τριβόλη», δύο εἰς τὴν λάρνακα τῶν λειψάνων τοῦ αὐτοῦ «Κυροῦ Μαξίμου Τριβόλη» καὶ εἷς Κανὼν Παρακλητικὸς εἰς τὸν Πρόδρομον «Κῦρ Μαξίμου τοῦ Τριβόλη» [44]. Ὡς πρὸς τὰ ἐπιγράμματα ἄξιον σημειώσεως τυγχάνει, ὅτι Μάξιμος ὁ Τριβόλης, ὡς ποιητής, δὲν εἶχεν ἐντελῶς λησμονήσει τὸν νεοπαγανιστὴν τῆς Ἀναγεννήσεως Μιχαὴλ Τριβώλην , ἐξακολουθοῦντα νὰ ὑπολανθάνῃ καὶ ὑπὸ τὸν ἁγιορειτικὸν τρίβωνα, ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον τοὐλάχιστον, ὅπερ καὶ ἐν τῷ μοναχικῷ κελλίῳ ἀντλεῖ ἐκ τῆς θύραθεν φρασεολογίας. Τοιοῦτο εἶνε σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ εἰς τὸν Ἰωακεὶμ ἐπίγραμμα :

> **Ὁ γλυκὺς Ἰωακεὶμ** *καὶ μείλιχος ἠδ' ἐλεήμων,*
> *πατριάρχης γεγαὼς* ***Βυζαντίδος*** *εὐρυαγυίης,*
> *ὀγδοάτῃ Μαΐου,* **ἐφ' ὄρτια Βροντογένοιο,**
> *τῇδ' ἐτέθη, 'ρ' εἰδώλοιο τυχὼν* **κληρέων βοεβόντα.**

Χαρακτηριστικοὶ εἶνε καὶ οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ εἰς τὸν Μανουὴλ ἐπιγράμματος :

> *Ῥητῆρος Μεγάλου* **τὰ μυρίπνοα ᾄσματα ταῦτα**
> **Μοισῶν καὶ Χαρίτων ἔκγονα καὶ σοφίης·**

Μοῖσαι ἐμμελίην γάρ, ἀτὰρ Χάριτες πολύολβοι
εὐεπίην, πειθὼ τῷδ' ἔπορε σοφίη.
Μὴ μῆκος δ' ὦνερ ἐπιδίζεο, ἀλλ' ἐνὶ τυτθοῖς
γράμμασι τὰν αὐτοῦ θαύμασον ἠνορέην.
Εἰ δ' ὁπόθεν καὶ ὅπως κικλήσκετο, τῷ δὲ Μανουὴλ
οὔνομ' ἀτὰρ πάτρη 'Ισθμιάς ἐστι πόλις.

Ἡ ἱστορία τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ παρέχει εἰς τὸν Μάξιμον διὰ τὸν πατριάρχην Νήφωνα τὴν εἰκόνα *δίφρου ἀρετῶν*:

*Ἀρχιερεὺς ὁ μέγας **Βυζαντίδος** ἐνθάδε **Νηφῶν***
κεῖται, ἀποστολικαῖς λαμπόμενος χάρισιν,
ὃς δίφρῳ ἐπιβὰς ἀρετῶν, *ὧν οἷα τις ἄλλος*
Ἠλίας, εἰς αὐλὰς ἔφθασεν οὐρανίους,

Ἰδοὺ δὲ καὶ τὸ εἰς τὴν λάρνακα τῶν λειψάνων τοῦ Νήφωνος ἐπίγραμμα:

Ἀργυρίου χρυσίου τε φαάντερον ἠδ' ἐριτίμων
συλλήβδην λιθάκων τὸν λάμψαντ' ἀρχιερῆα
Νήφων' ὃν θεράποντα Θεὸς μέγας ἔνθεν ἄραντα
θήκῃ τῇδ' ἐκύδην' ἐριτίμῳ Νάγγοε **θεῖον**
Μοισῶν εὐπτολέμων μέγαν ὄρχαμον *ἐς τόδε θῆξας,*
ἔργον ἐῷ θεράποντι ὅπως κλέος ἄφθιτον εἴη·
ἀλλά, Πάτερ μέγα, χαῖρε μονὴν τ' ἐπιμνέεο τήνδε
λιταῖς σαῖς πρὸς ἄνακτα διαμπερὲς ἔμπεδα τηρεῖν,
αὐτῷ θ' ἡγεμόνι κράτος ἀρραγὲς ἠδ' ὑγίειαν
ζῶντι μάκαρ παρέχειν ἀτὰρ μετὰ γαῖαν ἀφέντα
αὐτὰ **ἐνιδρῦσαι ἀνάκτορα θεῖα Ὀλύμπου.**

Εἶνε, ὁμολογουμένως, ἐκπληκτικόν, ὅτι ὁ ἁγιορείτης μοναχός, ἐν μοναχικῷ κελλίῳ ἐπιτύμβια γράφων εἰς πατριάρχας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους, οὐδὲ μίαν ποιεῖται μνείαν τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου. Γνήσιον ὅμως χριστιανικὸν πνεῦμα χαρακτηρίζει τὴν ὅλην φρασεολογίαν τοῦ εἰς τὸν Βαπτιστὴν Παρακλητικοῦ Κανόνος.

Ἓν ἐκ τῶν σκοτεινῶν σημείων τῆς ἁγιορειτικῆς ζωῆς τοῦ Μαξίμου παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀδιαφώτιστον, ἤτοι ἡ ἐπὶ δκεαετίαν ὅλην μὴ προαγωγὴ αὐτοῦ εἰς ἀνώτερα ἀξιώματα τῆς μοναστηριακῆς ἱεραρχίας, παρὰ τὴν ἔξοχον αὐτοῦ μόρφωσιν, δι' ἧς ὑπερεῖχε πάντων τῶν ἀδελφῶν οὐ μόνον τοῦ Βατοπεδίου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων μονῶν. Σήμερον ὅμως, μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἐν Ἰταλίᾳ περιπετειῶν του, ἡ στασιμότης του αὔτη δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τοὺς ἁγιορειτικοὺς κύκλους δὲν παρέμειναν ἄγνωστοι τὸ μὲν τὰ ἀνὰ τοὺς λειμῶνας τῆς ἰταλικῆς νεοπαγανιστικῆς Ἀναγεννήσεως βοσκήματα τοῦ διαπρεποῦς ἀδελφοῦ, τὸ δὲ ἡ διὰ τοὺς βαθύτατα συντηρητικοὺς ἁγιορείτας ἀποτρόπαιος δομινικανὴ παρένθεσις τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Μάρκου. Τὸ δεύτερον ἰδίως εὐλόγως ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ σοβαρώτατον κώλυμα προαγωγῆς τοῦ τέως ἐξωμότου εἰς τὰ ἀνώτερα μοναστικὰ ἀξιώματα.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἀσχολημάτων τοῦ Μαξίμου περισσότερον διελευκάνθη. Ὁ Μιχαήλ, ἐνταχθεὶς εἰς τὴν μοναχικὴν πολιτείαν ὡς *Μάξιμος* μετὰ τὴν ἣν ἀπέκτησε πεῖραν τῆς μονα-

χικῆς ζωῆς ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγ. Μάρκου, δὲν ἠδύνατο νὰ ἦνε εὐχαριστημένος ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἁγιορειτικῆς ἀσκήσεως. Πρῶτον, ἕνεκα τῆς ἐπακολουθησάσης τὴν πρόσφατον τουρκικὴν κατάκτησιν κρίσεως τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Ἄθῳ, ὁ Μάξιμος εὗρεν ἐν ταῖς ἁγιορειτικαῖς μοναῖς κλονηθὲν τὸ κῦρος τῆς ἀναχωρητικῆς τάξεως καὶ τὴν πειθαρχίαν ἐν παρακμῇ. Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ μοναστηριακοῦ κοινοβίου διὰ τῆς ἰδιορρυθμίας ἦτο δι' αὐτὸν τὸ κυριώτερον τεκμήριον τῆς καταπτώσεως τοῦ μοναστηριακοῦ ἰδεώδους. Δεύτερον, ὁ Μάξιμος δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸ ἁγιορειτικὸν ἰδεῶδες τῆς ἐντελοῦς ἀπὸ τοῦ κόσμου ἀναχωρήσεως διὰ τῆς ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Ἄθῳ πλήρους ἀπομονώσεως, καθ' ὃν χρόνον ἡ χριστιανικὴ κοινωνία τοσαύτην ἔχει ἀνάγκην πνευματικῶν ὁδηγῶν καὶ θρησκευτικῶν κατηχητῶν, μάλιστα ὑπὸ τὰς θλιβερὰς ἐκείνας συνθήκας τῆς τουρκικῆς δεσποτείας, ὑφ' ἣν ἐδεῖτο παραμυθητῶν καὶ ἐμψυχωτῶν ὁ ὀρθόδοξος ἑλληνικὸς λαός. Εἶνε ἀληθές, ὅτι, ὅπου ἐν τοῖς μέχρι πρό τινος γνωστοῖς ἐκδεδομένοις ἔργοις του ὁμιλεῖ περὶ τῆς μοναχικῆς δεοντολογίας, ἀποφεύγει νὰ ἐπικρίνῃ τὰ τρωτὰ τῆς ἁγιορειτικῆς μοναστικῆς πολιτείας· ἀλλ' ἐνῷ θὰ ἀνέμενέ τις παρ' ἕλληνος ἁγιορείτου, ἐλέγχοντος ἐνώπιον τῶν ρώσων μετὰ πεπαρρησιασμένης δριμύτητος τὴν ἐν Ρωσίᾳ μοναχικὴν ζωήν, νὰ ἐμφανίσῃ κατ' ἀντίθεσιν ὡς μοναχικὸν ὑπόδειγμα τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ νὰ πλέξῃ τὸν πανηγυρικόν του, ὡς τοιοῦτο παρουσιάζει τὴν ζωὴν λατινικοῦ τάγματος, ὁσονδήποτε δὲ κἂν ἡ προβολὴ αὐτοῦ ὡς προτύπου ὀρθοῦ μοναχισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πλαγία ἐπίκρισις τοῦ ἁγιορειτισμοῦ, διὰ τοὺς ἀναγνώστας τῶν ἔργων του ἐσήμαινεν ἐκδηλοτάτην κατάκρισιν. Ἐν τούτοις, ἐν ἐσχάτως δημοσιευθείσῃ τὸ πρῶτον ἀνεκδότῳ ἐπιστολῇ τοῦ Μαξίμου πρὸς Ἐπίσκοπον, ἐν τῇ ὁποίᾳ πραγματεύεται μᾶλλον ἐμπεριστατωμένως περὶ τοῦ Ἄθω [45], ὁμιλῶν περὶ τῶν διαφόρων τῶν ἁγιορειτῶν ἀσχολιῶν, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ καί τινα τρωτὰ τῆς ἁγιορειτικῆς ζωῆς. Οἱ ἁγιορεῖται μοναχοὶ–λέγει ὁ Μάξιμος–«ρίπτουν δίκτυα εἰς τὴν θάλασσαν πρὸς ἄγραν ἰχθύων, ἐργάζονται εἰς τὰς παρὰ τὰς μονὰς ἀμπέλους, διότι ἕκαστον κελλίον ἔχει τὴν ἄμπελόν του, ἐκ τῆς ὁποίας προμηθεύονται οἶνον ἄφθονον διὰ τοὺς ἀδελφούς, ὡς καὶ ἕνα λαχανόκηπον». Ἐν τούτοις «εἰς τὰ κελλία των οὐδὲν ἄλλο εὑρίσκει τις εἰμὴ ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα, ἓν βιβλίον δι' ἐκεῖνον ὅστις γνωρίζει ἀνάγνωσιν, οὐδὲν ὅμως τρόφιμον ἢ καρπόν... Οἱ ἴδιοι εἶνε ξυλουργοί, σιδηρουργοί, ράπται, ὑποδηματοποιοί, βυρσοδέψαι. Δὲν ὑπάρχουν λαϊκοὶ εἰς ὅλον τὸ Ἅγιον Ὄρος, παρεκτὸς ὀλίγων διὰ τὴν περιποίησιν τῶν ἵππων καὶ τῶν βοῶν». Ἡ ἐργασία δὲ αὕτη–προσθέτει ὁ Μάξιμος–ἐξικνεῖται καὶ πέραν τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, εἰς τὴν ἤπειρον καὶ τὰς ἑλληνικὰς νήσους, ὅπου οἱ μοναχοὶ ἱδρύουν μετόχια ἐν εἴδει μικροεπαύλεων, ὁπόθεν μεταφέρουν τὸν σῖτον δι' ἀτμοπλοίων μὲ κίνδυνον νὰ διαρπαγῇ ὑπὸ τῶν πειρατῶν. Ἐκ παραλλήλου ὅμως δὲν ἀπαξιοῖ νὰ σημειώσῃ ἐπὶ κατακρίσει τῆς ἰδιορρυθμίας πῶς οἱ ἐκ τῶν μοναχῶν πλούσιοι ἐπιζητοῦν τὴν ραστώνην καὶ τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐργάζωνται ἢ νὰ μὴ ἐργάζωνται, ἤτοι νὰ ζῶσι κατὰ

βούλησιν, χρησιμοποιοῦντες «πρὸς προσωπικὴν ἐξυπηρέτησιν» ἀδελφούς, ὁ πλούσιος μοναχὸς καταβάλλει «σεβαστὸν ποσὸν εἰς τὴν μονήν, ἔναντι δ' αὐτοῦ λαμβάνει ἓν καλὸν κελλίον μετὰ προθαλάμου, ὡς καὶ μίαν γόνιμον ἄμπελον, προμηθεύεται ἕνα ἢ δύο μοναχοὺς ὑπηρέτας ἐπ' ἀμοιβῇ, οὕτω δὲ αὐτὸς μὲν ζῇ ἐν ἀνέσει, ἐνῷ ὁ εἷς τῶν ὑπηρετῶν ἀσχολεῖται εἰς τὰς ἐργασίας τῆς μονῆς μετὰ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν, ὁ δ' ἕτερος ἐξυπηρετεῖ τὸν ἴδιον». Οὕτω, κατὰ τὸν Μάξιμον, οἱ ἰδιόρρυθμοι εἶνε ἁπλῶς ἡμι–μοναχοί, διότι ἐκ τῶν τεσσάρων μοναχικῶν ἀρετῶν, τῆς ἁγνότητος, τῆς ἐγκρατείας, τῆς πενίας καὶ τῆς ὑπακοῆς, ἐφαρμόζουν μόνον τὰς δύο πρώτας.

Μὴ δυνάμενος νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸν εἰρηνικὸν καὶ ἀπράγμονα ρυθμὸν τῆς ζωῆς τῶν ἁγιορειτῶν ὁ θαυμαστὴς τῆς θερμουργοῦ ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος τοῦ Σαβοναρόλα καὶ τῶν δομινικανῶν θιασωτῶν του, τὰς κατὰ τὸ ἁγιορειτικὸν ἔθος ἔξω τοῦ Ὄρους ἀποστολὰς πρὸς ζητείαν ὁ Μάξιμος ἐχρησιμοποίει εἰς ἔντονον κηρυκτικὴν δρᾶσιν, τὸ μὲν ὑπὲρ ἠθικῆς ἀναπλάσεως τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, τὸ δὲ εἰς καταπολέμησιν τῆς ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας σοβούσης λατινικῆς προπαγάνδας, συμμεριζόμενος ἐν τούτῳ πληρέστατα τὸν βατοπεδινὸν ἀντιλατινισμόν. Ἐκ τοῦ προμνημονευθέντος χαρακτηριστικωτάτου τῶν «σφαλμάτων καὶ αἰτιαμάτων τῶν κορφιατῶν» ἁγιορειτικοῦ ἐγγράφου [46] πληροφορούμεθα περὶ τῆς ἐν Ἄθῳ καὶ Κερκύρᾳ θρησκευτικῆς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μαξίμου ἀτμοσφαίρας, ἣν ἐδημιούργει ἡ μεταξὺ τῶν ἐπιφανεστέρων μονῶν, τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῆς Λαύρας, ἀντίθεσις ὡς πρὸς τὴν ἔναντι τοῦ λατινισμοῦ τηρητέαν πολιτικήν. Οὐδεμία δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Μάξιμος θὰ μετεῖχε ζωηρῶς τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἁγιορειτικῶν συζητήσεων, τασσόμενος ὑπὲρ τῶν ὑπερμάχων τῆς αὐστηρᾶς καὶ ἀνοθεύτου ὀρθοδοξίας.

Ἐξ ὅσων λέγει ἐν ταῖς συγγραφαῖς του περὶ τῶν κατὰ τὰς ἔξω τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀποστολάς του ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀγώνων του, τινὲς τῶν ρώσων ἱστορικῶν, ὑπ' ὄψιν ἔχοντες καὶ τὴν ἐν Ρωσίᾳ ζωηρὰν ἀντιλατινικὴν συγγραφικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, συνήγαγον ὅτι ὁ Μάξιμος εἶχεν ἀγωνισθῆ κατὰ τῶν λατίνων εἰς τὰς ὑπὸ τοὺς βενετοὺς τότε τελούσας ἑλληνικὰς ἐπαρχίας. Ὀρθοτέραν ὅμως εὑρίσκω τὴν γνώμην τοῦ Denissoff, φρονοῦντος ὅτι μία ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς σταυροφορία κατὰ τῶν λατίνων θὰ ἦτο τότε δυσχερεστάτη εἰς τὰς ἐν λόγῳ λατινοκρατουμένας περιοχάς, ἐνῷ, τοὐναντίον, αἱ ἐν ταῖς ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν ἑλληνικαῖς χώραις συνθῆκαι ἦσαν πολὺ εὐμενέστεραι διὰ πόλεμον κατὰ τῶν μισουμένων ὑπὸ τῶν τούρκων λατίνων. Αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ δὲν θὰ ἠνείχοντο ἁγιορείτας μοναχοὺς περιφερομένους καὶ ὑποκινοῦντας τοὺς ὀρθοδόξους ἕλληνας νὰ ἀποστρέφωνται τὸ λατινικὸν δόγμα καὶ τοὺς λατινόφρονας.

Μία λεπτομέρεια τοῦ εἰς τὴν λάρνακα τῶν λειψάνων τοῦ πατριάρχου Νήφωνος ἐπιγράμματος τοῦ Μαξίμου παρέχει σπουδαίαν πληροφορίαν περὶ τῆς ἐξωαγιορειτικῆς ἱεραποστολικῆς αὐτοῦ δράσεως. Ἡ ἐν αὐτῷ μνεία τοῦ δωρητοῦ τῆς λάρνακος Ἰωάννου Νάγγοε (Neagoe)

Βασαράβα Δ', βοεβόδα τῆς Βλαχίας ἀπὸ τοῦ 1512 καὶ πνευματικοῦ τοῦ Νήφωνος υἱοῦ, ἡ πρὸς τοῦτον προσωπικὴ σχέσις τοῦ Μαξίμου ὥστε νὰ ἀφιερώσῃ εἰς αὐτὸν τοιοῦτο ἐπίγραμμα καὶ τὰ συναφῆ πρὸς τὰ λείψανα τοῦ Πατριάρχου περιστατικὰ πείθουσιν, ὅτι ὁ Μάξιμος μετεῖχε τῆς εἰς Βλαχίαν τιμητικῆς διὰ τὸν Πατριάρχην ἁγιορειτικῆς ἀποστολῆς[47]. Ἡ χώρα αὕτη, οὖσα τότε ἡμιλατινικὴ καὶ ἡμιορθόδοξος, παρεῖχεν εἰς τὸν Μάξιμον εὐρὺ στάδιον δι' ἱεραποστολικὸν ἔργον, τὸ γεγονός δ' ὅτι ἐπανῆλθεν ἐκεῖθεν εἰς Ἅγιον Ὄρος μεστὸς πλουσίων πρός τε τὴν μετάνοιάν του καὶ τὰς ἄλλας μονὰς δώρων ἐκ μέρους τοῦ Βασαράβα ἀποδεικνύει ἡγεμονικὴν εὐαρέσκειαν ἐκ τῆς ἐκεῖ καρποφόρου ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας δραστηριότητος τοῦ Μαξίμου. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο διεξήγαγεν οὐ μόνον ἀνὰ τὰς βαλκανικὰς χώρας καὶ τὰς ἑλληνικὰς νήσους, ὅπου ἐξαπελύετο ὑπὸ τῆς μονῆς του, ἀλλὰ καὶ πολὺ πέραν τῆς καθαρῶς ἑλληνικῆς περιοχῆς, εἰς τὰς κατὰ Ἀνατολὰς πατριαρχικὰς ἐκκλησίας. Ἀρκούντως τοὐλάχιστον σαφεῖς ἐνδείξεις παρέχουσι καί τινες τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ περιστατικά τινα τῆς ἐν Ρωσίᾳ περιπετείας του. Αἱ περὶ τῶν αἰγυπτιακῶν π. χ. πυραμίδων παρεχόμεναι ὑπ' αὐτοῦ λεπτομέρειαι, μόνον ἐκ βεβαιωμένων προσωπικῶν ἐπὶ τόπου ἐντυπώσεων δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν, ἡ δ' ὑπὲρ αὐτοῦ, δεσμίου, πρὸς τὸν τσάρον Ἰβὰν Τρομερὸν ἐπέμβασις τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωακεὶμ τοῦ Πάνυ, γράφοντος περὶ τοῦ Μαξίμου ὅτι «ἐδίδαξε καὶ ἐξυπηρέτησε πολλοὺς χριστιανοὺς ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ μεταβῇ», φαίνεται προερχομένη ἐξ ἀκριβοῦς προσωπικῆς γνώσεως τοῦ Πατριάρχου περὶ ἐπιτοπίου δράσεως τοῦ ἁγιορείτου ἱεραποστόλου. Καὶ ἐπιθανολογήθη μὲν ὅτι ὡς ἴχνος τῆς διὰ τῆς Αἰγύπτου διαβάσεως τοῦ Μαξίμου θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐν τῇ πατριαρχικῇ βιβλιοθήκῃ Ἀλεξανδρείας ὕπαρξις χειρογράφου ἑνὸς ἐκ τῶν ἔργων του, περὶ ἧς ἀναφέρουσιν οἱ Vogel-Gardthausen[48], ἀλλ' ὡς μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ βιβλιοθηκάριος τῆς ἐν λόγῳ βιβλιοθήκης Θ. Μοσχονᾶς, ὁ ὑπ' αὐτῶν ἀναφερόμενος ἀχρονολόγητος κῶδιξ 285, κατὰ δὲ τὴν νέαν ἀρίθμησιν 182[49] οὐδὲν ἀντίγραφον ἔργον τοῦ Μαξίμου περιλαμβάνει. Εἶνε ἰδιόγραφον Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου, ἀρχιδιακόνου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ.

«Ἐν τούτοις-λέγει ὀρθῶς ὁ Denissoff-ἐξ ἁπασῶν τῶν ἀποστολῶν του, αἵτινες προσεπόρισαν εἰς αὐτὸν τὴν φήμην ἀποστόλου, ἡ τῆς Μόσχας προὔκειτο νὰ ἀποκαλυφθῇ ὡς ἡ σπουδαιοτάτη, διότι αὐτὴ κυρίως προώριστο νὰ ἀναδείξῃ τὸν ἡμέτερον ἁγιορείτην μίαν προσωπικότητα πρώτου μεγέθους ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ις' αἰῶνα»[50].

Ε. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΩΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

1. Ἡ δημοτικότης τῶν συγγραφῶν του

Αἱ φρικταὶ ὄντως δοκιμασίαι, τῆς ὁποίας ἐπὶ τριάκοντα καὶ πλέον συνεχῆ ἔτη ὁ Μάξιμος ὑφίστατο ἐν Ρωσίᾳ, ἠδύναντο νὰ ἐξωθήσωσιν αὐτὸν νὰ γράφῃ ὅ,τι ἀρεστὸν εἰς τοὺς ρώσους διὰ νὰ κερδήσῃ τὴν συγκατάβασιν αὐτῶν καὶ εὐμένειαν πρὸς πλήρωσιν τοῦ διακαοῦς πόθου του,

τῆς λυτρώσεως καὶ ἐπιστροφῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀλλ' ὁ Μάξιμος δὲν ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν εὐεπιφόρων εἰς ἰδιοτελεῖς συμβιβασμοὺς φύσεων. Ὁ Μάξιμος εἶχεν ἐπίγνωσιν σαφῆ καὶ βαθεῖαν τῆς ἀνωτέρας ἀποστολῆς του· ἐφ' ὅσον δὲ ἐν Ρωσίᾳ εὑρέθη ἐν μέσῳ λαοῦ τελοῦντος ἐν ἐσχάτῃ ἀμαθείᾳ καὶ ἀγροικίᾳ καὶ μαστιζομένου ὑπὸ τοσούτων καὶ τηλικούτων θρησκευτικῶν, ἠθικῶν, ἐκκλησιαστικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν νόσων, πλανῶν, προλήψεων καὶ ἐλλείψεων, καὶ ἐγκάθειρκτος καὶ ἀλυσσόδετος ἔτι δὲν ἐσκέπτετο περὶ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ μόνον πῶς θὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἀποστολήν του ὡς ἐξαγγελέως τῆς ἀληθοῦς χριστιανικῆς δεοντολογίας. Τούτου ἕνεκα, ὑπείκων εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἱεραποστολικῆς του συνειδήσεως, εἶχεν ἐπιδοθῆ μετὰ ζήλου εἰς τὸ κήρυγμα τῆς ἐξυγιάνσεως τῆς ρωσικῆς ζωῆς, ἀψηφῶν καὶ τὰς ἀτομικάς του κακουχίας καὶ τὴν ἐκ τῶν ἐλέγχων του προκληθησομένην δυσαρέστησιν. Ὅθεν δικαίως οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ ἐκφράζουσι μεγάλην εὐγνωμοσύνην εἰς τὸν καλὸν ἐπίσκοπον Τβέρης Ἀκάκιον διότι ἐπέτρεψεν εἰς τὸν ἐγκάθειρκτον ἕλληνα μοναχὸν νὰ γράφῃ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς εἰς τὴν μονὴν Τβέρης μεταφορᾶς του[51].

Παρὰ τὰς δῆθεν ἐπὶ αἱρέσεσι καὶ ἄλλοις τάχα ἐγκλήμασιν ἐπισήμους ἐκκλησιαστικὰς καταδίκας καὶ τὸ σχετικῶς ἀνώμαλον τοῦ ὕφους τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, ἅτινα διὰ τοῦτο μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου ἀναγινώσκονται, οὐδεὶς τῶν ἀρχαίων ρώσων συγγραφέων ἀπήλαυεν ἔτι ζῶν τοσαύτης δημοτικότητος καὶ τοσαύτην ἀπέκτησε σημασίαν ἐν τῇ ρωσικῇ θρησκευτικῇ γραμματείᾳ, ὅσον ὁ Μάξιμος. Εἶνε λίαν χαρακτηριστικὸν ὅτι, ἐνῷ τὰ συγγράμματα τῶν ρώσων μοσχοβιτῶν συγγραφέων οὐδέποτε ἐξικνοῦντο μέχρι τῆς νοτιοδυτικῆς Ρωσίας, ἐξαίρεσις ἐγίνετο μόνον διὰ τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἰδίως χάρις εἰς τοὺς ἐκ Μόσχας δραπέτας, μάλιστα δ' εἰς τὸν Κούρμπσκιη καὶ τὸν Ἀρτέμιον, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος περιέλαβε καὶ τὰς μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου εἰς τὰς συλλογάς του καὶ μάλιστα συνετέλει εἰς τὴν διάδοσίν των. Εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὀφείλεται ἡ ἐμφάνισις τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου εἰς διαφόρους δυτικορωσικὰς ἐκδόσεις, οὕτω δ' ἐξηγοῦνται καὶ αἱ πυκναὶ εἰς αὐτὰ παραπομπαὶ συγγραφέων τῆς περιοχῆς ταύτης. Μετὰ τὸν θάνατον δὲ τοῦ Μαξίμου οὐ μόνον τάχιστα ἐλησμονήθη ἡ τόσον ἐπίσημος καὶ ἐπίμονος ἐκείνη ὑπὸ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας δίωξις καὶ κατάκρισις, ἀλλὰ καὶ ἀπεδοκιμάσθη ὑπὸ τῆς κοινῆς ρωσικῆς συνειδήσεως ὡς κατάφωρος ἀδικία κατὰ ἀνδρὸς οὐ μόνον ἀδιαβλήτου, ἀλλὰ καὶ μέγιστα εὐεργετήσαντος τὴν Ρωσίαν διὰ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς πνευματικῶν πόνων. Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν ταύτην τῆς μεγάλης ἀξίας τῆς προσωπικότητος τοῦ Μαξίμου ὀφείλονται ἡ μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ ἀναπτυχθεῖσα σπουδὴ καὶ ὁ ζῆλος τῆς πυκνῆς ἀντιγραφῆς τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν περισωθέντων κωδίκων· τινὰ μάλιστα τῶν ἀντιγράφων ἐπὶ μέρους ἔργων αὐτοῦ εἶνε σύγχρονα τοῦ Μαξίμου. Ἡ μόνη περιοχή, ἔνθα τὰ συγγράμματα τοῦ Μαξίμου οὐ μόνον δὲν ἦσαν ἀρεστά, ἀλλὰ καὶ ἐτέλουν ὑπὸ ἀπαγόρευσιν, ἦτο, ὡς εἴδομεν, ἡ λαύρα τοῦ ἁγίου Σεργίου, αὐτὴ δῆλα δὴ ἐκείνη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Μάξιμος διήνυσε τὴν τε-

λευταίαν τῆς ζωῆς του πενταετίαν. Ἡ μοναστηριακὴ ἀδελφότης δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐν τῷ ναῷ τῆς λαύρας ἀνάγνωσιν αὐτῶν κατὰ τὰς πανηγυρικὰς ἑορτάς, καθ' ἃς εἰθίζετο ἡ ἀνάγνωσις ψυχωφελῶν βιβλίων εἰς ἐπήκοον τοῦ ἐκκλησιάσματος. Ὅθεν συνάγεται ὅτι ὁ Μάξιμος ἐν τῇ λαύρᾳ ἦτο ἀνεπιθύμητος. Τοῦτο ὅμως διήρκεσε μόνον μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ ὁσίου ἀρχιμανδρίτου Διονυσίου (Ζομπνινόβιτς, † 1632) ἀναλήψεως τῆς ἡγουμενείας τῆς λαύρας (1610). Ἐν *Βίῳ* τοῦ Μαξίμου ἀναφέρεται (κεφ. 30) ὅτι «μέχρι τοῦ Διονυσίου ἐν τῇ λαύρᾳ Σεργίου τοῦ θαυματουργοῦ ἐλάχιστα ἠγάπων τὰ βιβλία Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ.., ἐθεώρουν αὐτὰ ἀνάξια προσοχῆς καὶ ἐν τῷ ναῷ κατὰ τὰς πανηγύρεις οἱ πρωτοψάλται δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀνάγνωσίν των». Ὁ Διονύσιος, ἔνθερμος θαυμαστὴς τοῦ Μαξίμου, κατενόει καὶ ἐπεδοκίμαζε τὰς ὑπ' αὐτοῦ φιλοπονηθείσας ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταφράσεις καὶ τὰς εἰς τὰ παλαιὰ σλαυωνικὰ κείμενα διορθώσεις, διό καί, μόλις ἀναλαβὼν τὴν ἡγουμενείαν τῆς λαύρας, διέταξεν οὐ μόνον τὴν τακτικὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ «θαυμασίου τούτου φιλοσόφου» μεταφρασθεισῶν ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντιγραφὴν πολλῶν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, πᾶσαν δὲ κατέβαλλε προσπάθειαν πρὸς διάδοσιν αὐτῶν εἰς πλείστας μονὰς καὶ ναούς [52]. Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἀπέδιδεν εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Μαξίμου καὶ ἄλλος παράγων τῆς αὐτῆς ταραχώδους ἐποχῆς, ὁ γνωστὸς θρησκευτικὸς συγγραφεὺς βοεβόδας Σ. Σιαχοβσκόη. Ὁ πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου σεβασμὸς ἐξικνεῖτο μέχρι τοσούτου, ὥστε νὰ ἀφιερῶνται εἰς μονὰς καὶ ναοὺς εἰς μνημόσυνον. Τῷ 1600 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βολόγδας Ἰωνᾶς Ντούμην προσέφερεν εἰς τὴν ἐν Βλαδιμήρῳ μονὴν τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου κώδικα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μαξίμου εἰς μνημόσυνον ἑαυτοῦ καὶ τῶν γονέων του. Ὁ μοναχὸς τῆς λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου Ἀρσένιος Γλουχόη ἐγκωμιάζει τὸν Μάξιμον δι' ἀφθόνων ἐπαίνων ἐπὶ συνέσει καὶ φιλοσοφίᾳ «ὡς μαρτυροῦσι τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ συγγράμματα αὐτοῦ». Ὁ πατριάρχης Ρωσίας Φιλάρετος ἐτήρει ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἅτινα καὶ εἶχε παραδώσει πρὸς ἀντιγραφὴν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Σουζντάλης Ἰωσήφ, ὡς καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα πρόσωπα. Πλήρη καὶ καλὴν συλλογὴν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μαξίμου κατεῖχε καὶ ὁ πατριάρχης Ρωσίας Νίκων, μέγαν τρέφων σεβασμὸν πρὸς τὸν ἕλληνα μοναχόν.

Εἰς 250 ἀνέρχονται οἱ κώδικες τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου ἀποκείμενοι ἐν 45 δημοσίαις, μοναστηριακαῖς καὶ ἰδιωτικαῖς βιβλιοθήκαις, τινὰ δὲ τῶν χειρογράφων περιέχουσι καὶ *Βίους* καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ. Συλλογὴ 52 ἔργων τοῦ Μαξίμου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Μόσχᾳ Θεολογικῆς Ἀκαδημίας (ἀρθ. 153) λογίζεται αὐτόγραφος αὐτοῦ, ἰδιόγραφος δὲ ἑλληνικὸς Ψαλτήρ, γραφεὶς τῷ 1540 ἐν τῇ εἱρκτῇ τῆς μονῆς τῆς Τβέρης εὕρητο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Πετρουπόλει Θεολογικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ ἡρμηνευμένος Ψαλτὴρ ἐσώθη ἐν ἀντιγράφοις τῶν ἐτῶν 1520, 1549, 1550–1551 καὶ 1555–1560· αἱ ὁμιλίαι Χρυσοστόμου εἰς Ιω ἐν ἀντιγράφῳ τοῦ 1545· ἡ ἑρμηνεία τῶν Πρξ ἐν ἀντιγράφῳ τοῦ 1550· αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου εἰς Μθ μετὰ προλόγου τοῦ Σιλβανοῦ καὶ ἄλλα ἐν ἀντιγράφῳ τοῦ 1553 κ.ο.κ. Κῶδιξ τοῦ 1563 περιέχει μεταφράσεις τινὰς καὶ ἄλλα

ἔργα περιληφθέντα εἰς τὸ σῶμα τῶν μηναίων τοῦ Μόσχας Μακαρίου.- Ἰδίας σημειώσεως ἄξιον εἶνε ὅτι αἱ καλλίτεραι καὶ πληρέστεραι συλλογαὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ἀνήκουσιν εἰς δύο παλαιοπίστους (σταροβηέρυ), τοὺς Α. Χλουντὼφ καὶ Τ.Μπολησιακώφ,τούτων δ'ὁ πρῶτος ἀσχοληθεὶς ἐπὶ ἔτη περὶ τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου συνέλεξε 216 τίτλους. Κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα ρῶσος βιβλιολόγος ἀριθμεῖ 72 ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἅτινα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιθ' αἰῶνος περιορίζονται εἰς 40, ὁ Σαχάρωφ ὅμως ἀναβιβάζει αὐτὰ εἰς 140. Οὐχὶ πάντα τὰ χειρόγραφα περιέχουσι πάντα τὰ ἔργα, ἀλλ' ἄλλα μὲν 10, ἄλλα δὲ 40, 47, 51, 77, 112, 115, 121 καὶ 164, εἰ καὶ μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονταί τινα μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν Μάξιμον. Τὴν πληρεστέραν συλλογὴν κατέχει ἡ ἐν Μόσχᾳ «Χλουντόβσκαγηα» βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, χρονολογεῖται δ' αὕτη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιθ' αἰῶνος.

Ὁ πολυμαθέστατος καὶ πολυγραφώτατος μητροπολίτης Κιέβου Εὐγένιος (1767–1837) ἐν ἐπιστολῇ του τῷ 1818 ἐξέφραζε τὴν θλῖψίν του ὅτι ἔμενον ἔτι τότε ἀνέκδοτα τὰ ἐν τῷ Λεξικῷ αὐτοῦ ἀναφερόμενα σπουδαιότερα χειρόγραφα, ηὔχετο δὲ νὰ ἐξεδίδετο, πρὸ παντός, τοὐλάχιστον ὁ Μάξιμος Γραικός, «ὅστις ἤδη ἐπὶ δέκα ἔτη κυλίεται ἐν τοῖς γραφείοις τῆς ἐν Μόσχᾳ ἐκκλησιαστικῆς λογοκρισίας, ληφθεὶς ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐν Νόβγοροντ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας». Ἐπὶ μέρους ὅμως συγγράμματα τοῦ Μαξίμου ἤρξαντο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1618 ἐκδιδόμενα τύποις. Οὕτω πρῶτος ἐξεδόθη ὁ «Εἰς τοὺς ἁγίους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον ἐγκωμιαστικὸς μετὰ ἐλέγχου τῶν τριῶν μεγάλων λατινικῶν αἱρέσεων» (Αχ) ἐν Ποτσιάγεφ τῷ 1618· ἐπηκολούθησεν ἡ δημοσίευσις μεμονωμένων πραγματειῶν ἐν βιβλίοις καὶ περιοδικοῖς κατὰ τὰ ἔτη 1620, 1625, 1643, 1656, 1739, 1834 καὶ 1842, ἐν Κιέβῳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Μόσχᾳ. Τὰ *Ἅπαντα* τοῦ Μαξίμου ἐξεδόθησαν ἐν πρωτοτύπῳ τῷ 1859–1862 μερίμνῃ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζὰν εἰς τρεῖς τόμους μετ' εἰκόνων τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῇ βάσει τεσσάρων χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν λόγῳ Ἀκαδημίας ὑπὸ τὸν τίτλον ***Αἱ συγγραφαὶ τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. (Σοτσινιένιγια πρεποντομπναβο Μαξίμα Γκρέκα).*** Τοῦ Α' καὶ τοῦ Γ' τόμων τῆς συλλογῆς ταύτης ἐγένετο β' ἔκδοσις τῷ 1895 καὶ 1897. Τῷ 1909 ἐδημοσιεύθησαν δύο ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν Θεόδωρον Κάρπωφ ὑπὸ Ν. Ν ι κ ό λ ι σ κ ι η ἐν τῷ θεολογικῷ περιοδικῷ τῆς ἐν Πετρουπόλει Θεολογικῆς Ἀκαδημίας «Χριστιανικὸν Ἀνάγνωσμα» (Τ. ΙΙ 14–17), τέσσαρα δὲ ἄλλα μελετήματα ***(Περὶ τῆς ἀρχιερωσύνης τοῦ Ἰησοῦ, Περὶ τῆς νηστείας τῆς Δευτέρας, Περὶ τῆς ξυρίσεως τοῦ πώγωνος καὶ περὶ τοῦ ᾠοῦ)*** ὑπὸ τῆς Σ. Α. Σιτσιεγλόβαγια ἐν τῷ «Ρωσικῷ Φιλολογικῷ Κήρυκι» τοῦ 1911. Τῷ 1910–1911 ἐγένετο μετάφρασις τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου ἐκ τῆς σλαυωνικῆς εἰς τὴν ρωσικὴν ὑπὸ Μ α τ θ α ί ο υ, δοκίμου τῆς λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου, ὑφ' ἧς καὶ ἐξεδόθη [53]. Καὶ ἐκ τῶν μεταφράσεων δὲ τοῦ Μαξίμου τινὲς ἐξεδόθησαν κατὰ τοὺς αἰῶνας ιζ' καὶ ιη'. Αἱ πλήρεις χειρόγραφοι συλλογαὶ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου φέρουσιν ὡς τὰ πολλὰ τὸν τίτλον ***Τὰ βιβλία***

Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Κνίγη Μαξίμα Γκρέκα), τεθειμένον πάντως ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων, ἐφοδιάζονται δ' ὑπὸ προλόγου τοῦ συλλογέως, ἐν ᾧ ἀναφέρεται τὸ εἶδος καὶ ὁ σκοπὸς τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, ἐξαίρεται ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια καὶ τονίζεται ἰδιαζόντως ἡ αὐστηρότης τῶν ἐλέγχων αὐτοῦ κατὰ πάσης κακίας «καὶ δὴ καὶ αἱ πρὸς τοὺς τσάρους, τοὺς πρίγκηπας καὶ τοὺς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ὄντως θαυμασταὶ αὐτοῦ νουθεσίαι». Μετὰ τὸν πρόλογον ἀκολουθεῖ κατὰ κεφάλαια τὸ περιεχόμενον τῆς συλλογῆς, ἡ τάξις ὅμως τῶν ἔργων δὲν εἶνε ἡ αὐτὴ ἐν πάσαις ταῖς συλλογαῖς. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν παραλλάσσει· οὕτω, οἱ πλήρεις κώδικες περιέχουσι τίτλους 134, ἐνῷ οἱ λοιποὶ μόνον 40. Ἡ διαφορὰ αὕτη ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ πρῶτοι περιλαμβάνουσι καὶ ἔργα μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν Μάξιμον, ὡς π.χ. ἡ αὐτοῦ τοῦ Μ. *Διήγησις* καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' ΚΠπόλεως ἐκδοθὲν ἐν Μόσχᾳ αἱρετικὸν γράμμα [54].

Ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, τῶν Ἁπάντων τοῦ Μαξίμου μία μόνη ἐγένετο μέχρι σήμερον ἔκδοσις, ἡ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζάν. Καθ' ἃ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Α' αὐτῆς τόμου δηλοῦται [55], οἱ ἐξ ὧν ἐγένετο ἡ δημοσίευσις τέσσαρες κώδικες εἶνε οἱ ὑπ' ἀριθ. 494, 495, 496 καὶ 497. Τούτων ὁ μὲν πρῶτος ἀνήκει εἰς τὸν ις' αἰῶνα, οἱ δὲ λοιποὶ εἰς τὸν ιζ', ὁ πληρέστερος δ' αὐτῶν, ὡς περιλαμβάνων πάντα τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, εἶνε ὁ δεύτερος, τοῦ ἔτους 1660. Ἡ ἔκδοσις δὲν περιλαμβάνει τὰς προδημοσιευθείσας συγγραφὰς τοῦ Μαξίμου [56]. Καὶ ὁ μὲν Α' τόμος αὐτῆς (ἔκδ. β', Καζὰν 1895) περιέχει τὰ δογματικο-πολεμικὰ (τίτλοι I–XXVIII, σελ. 1–435+IV), ὁ δὲ Β' (ἔκδ. α', Καζὰν 1860) τὰ ἠθικο-διδακτικὰ (τίτλοι I–XLIX σελ. 1–460) καὶ ὁ Γ' (ἔκδ. β', Καζὰν 1897) διάφορα (τίτλοι LIII, σελ. 1–234+IV).

Δυστυχῶς ἡ μοναδικὴ αὕτη τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ἔκδοσις ἐγένετο ἀτελεστάτη, ὡς περιορισθεῖσα εἰς ἁπλῆν δημοσίευσιν τοῦ κειμένου, καὶ δὴ ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῶν τεσσάρων κωδίκων τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζάν., ὧν μάλιστα εἷς μόνον ἀνήκει εἰς τὸν ις' αἰῶνα, καίτοι καὶ τοῦτο ἀμφισβητεῖται [57], ἐνῷ ὑπῆρχον ἱκανοὶ κώδικες ἀναγόμενοι εἰς τὸν ις' αἰῶνα, ἐγγύτατοι τῷ Μαξίμῳ [58]. Ἀλλὰ καὶ τῶν ὀλίγων τούτων χειρογράφων δὲν ἐσημειώθησαν αἱ παραλλαγαί. Δὲν περιλαμβάνει δ' ἡ ἔκδοσις ἅπαντα τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἐφ' ὅσον ἐλλείπουσιν ἐξ αὐτῆς οὐ μόνον τὰ σποραδικῶς προδημοσιευθέντα, ἅτινα μάλιστα ἐγένοντο δυσεύρετα, ἀλλὰ καὶ αἱ μεταφράσεις. Εἰς τὸ τέλος τοῦ Γ' τόμου ἐν παρατηρήσει οἱ ἐκδόται δηλοῦσιν ὅτι εἰς τὸ σῶμα τῆς ἐκδόσεως δὲν περιελήφθησαν μόνον 1) αἱ μεταφράσεις τοῦ Ψαλτῆρος, τῶν ἑρμηνειῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα καὶ τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων καὶ τῶν εἰς Μθ καὶ Ιω ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου· 2) μὴ πρωτότυπά τινα ἀποσπάσματα ἐκ συλλογῆς διαφόρων χωρίων τῆς Ἁγ. Γραφῆς (ἐκ τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν προφητειῶν καὶ ἑρμηνειῶν αὐτῶν), ὡς καὶ ἐκ μικρῶν μεταφραστικῶν ἀρθριδίων· 3) ὁ ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν κυρίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ὀνομάτων· καὶ 4) δύο διατριβαὶ περὶ τοῦ διπλοῦ ἀ λ λ η λ ο ύ ι α καὶ τοῦ σ η μ ε ί ο υ τοῦ σ τ α υ ρ ο ῦ, αἵτινες δὲν δύνανται μὲν νὰ ἀποδο-

θῶσιν εἰς τὸν Μάξιμον, ἔν τισιν ὅμως χειρογράφοις περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν ἔργων αὐτοῦ». Δέον ὅμως νὰ σημειωθῶσι καὶ ἄλλαι τῆς ἐκδόσεως ἐλλείψεις. Δὲν ἀναγράφονται ἐν αὐτῇ αἱ παραπομπαὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς, ὧν ἄφθονος μνεία γίνεται ἐν τῷ κειμένῳ, ἐνιαχοῦ δὲ μόνον σημειοῦνται ὀλίγα τινὰ χωρία τῆς ἁγ. Γραφῆς ἐκ τῶν πλείστων ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένων. Ἀπουσιάζουσι διασαφήσεις πολλῶν δυσλήπτων ἐκφράσεων, δυσχεραινουσῶν τὴν κατάληψιν τοῦ κειμένου, ὡς ἐπ' ἴσης τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ὕφους τοῦ Μαξίμου λεξιλόγιον, ἰδίως τῶν μεταφράσεων αὐτοῦ, ἀπαραίτητον πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ μεταφραστοῦ περὶ διαφόρων πραγμάτων καὶ πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ βαθμοῦ τῆς μορφώσεώς του, διότι ὁ Μάξιμος θίγει ποικιλώτατα ζητήματα. Εἰς τὴν ἔκδοσιν θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθῶσι καὶ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν Θεόδωρον Κάρπωφ, χαρακτηριστικαὶ τῆς ἐνάρξεως τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων, ἀνακαλυφθεῖσαι δὲ καὶ ἐκδοθεῖσαι τῷ 1909 ὑπὸ N. K. Νικόλ̤σκιη[59], ὡς καὶ τέσσαρα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔργα ἀνευρεθέντα καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Σ. Α. Σ̤ιτσ̤εγλώφ[60], εἶνε δὲ ταῦτα Ἔλεγχος τοῦ ἀποκρύφου Περὶ τῆς ἱερωσύνης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· Ἐπιστολὴ πρός τινα πρίγκηπα ἐρωτήσαντα αὐτὸν περὶ τοῦ αἰτίου τῆς νηστείας τῆς Δευτέρας· Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα Ἰβὰν Βασίλειεβιτς περὶ τοῦ μὴ δεῖν ξυρᾶσθαι τὸν πώγωνα, καὶ Περὶ τοῦ ᾠοῦ. Οὕτω ἡ ρωσικὴ γραμματεία ἀπὸ πολλοῦ ἀναμένει κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, ἕνεκα τῆς περιόπτου θέσεως, ἣν ὁ ἕλλην ἁγιορείτης κατέλαβεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Ἕνεκα δ' ἀκριβῶς τῆς ἐλλείψεως ταύτης τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου ἐξητάσθησαν μέχρι τοῦδε μόνον ἀπὸ θεολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπόψεως, τῶν ἐρευνητῶν ἐνδιαφερθέντων ἢ περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ, ἢ περὶ τοῦ πῶς ἐν ταῖς συγγραφαῖς του κατωπτρίσθη ἡ ρωσικὴ πραγματικότης τοῦ ις' αἰῶνος· δὲν ἐπεχειρήθη καὶ ἱστορικο-φιλολογικὴ αὐτῶν ἐξέτασις[61].

Αἱ συγγραφαὶ τοῦ Μαξίμου εἶνε καὶ πολυάριθμοι καὶ ποικίλαι, δὲν εἶνε ὅμως ἐκτεταμέναι· αἱ ἐξ αὐτῶν διεξοδικώτεραι εἶνε αἱ B I (σελίδες 47), A XIII (σ. $44^1/_2$) καὶ A VI (σ. 43), ἐγράφησαν δ' εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σλαυωνικὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν γραφίδα του ὅμως αὕτη ἀποβαίνει δύστροπος καὶ στρυφνή, διὸ καὶ μετὰ κόπου ἀναγινώσκονται τὰ γραφόμενά του. Πολλαχοῦ ἀφορήτως μακρηγορεῖ, ἐνιαχοῦ περιπίπτει εἰς ἐπαναλήψεις, συχνάκις χρησιμοποιεῖ σχοινοτενεῖς καὶ λίαν περιπλόκους περιόδους καταλαμβανούσας σελίδα ὁλόκληρον, ἕνεκα δὲ τούτου προκαλεῖται δυσφορία τοῦ ἀναγνώστου. Πολλαχοῦ γράφει ἑλληνικὰς λέξεις καὶ φράσεις διὰ ρωσικῶν χαρακτήρων, μεθ' ἑρμηνειῶν καὶ διασαφήσεων· οὕτω ἀναφέρει ἑλληνιστὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος, ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας (π. χ. Ἑρμῆς ἀντὶ τοῦ παρὰ τοῖς ρώσοις Γερμές, Ἄρης ἀντὶ Μερκούριη, Ζεὺς ἀντὶ Γ̤ουπίτερ, Φοῖβ(ος), κλ. Καλλιόπιγ̤α κλ.), ἐπ' ἴσης

γράφει διὰ ρωσικῶν γραμμάτων ἑλληνικὰς λέξεις, οἷον εἱρμός, κρίνον, ρόδον, ἐλλεβόρ, κηφήν, ὑδροχόϊ, εἱμαρμένιγ̰ια, νέκταρ, ψήν, ὄλυνφ (ὄλυνθος), ἐρινεός, ζέφυρ, κυπαρίς, ἀέρα, ἴκτερ, γάγραινα, κίμεν (κύμινον), πήγαν[ον], μόσχος, Ἄριεβ Πάγ[ος], κυνοκέφαλος, ἔρρωσο, ἀσπάζομαι ὁλοψύχως, ὑγίαινε, δεισιδαιμονεστέρους, δύσις, ἐπιστήμονας, τεχνικούς, σοφούς, γνωστικούς, ξενοτομῆσαι, χάος, ὕλη, στρεπτοί, ψέλλια, στρουφοκομήλ,- ἀκροστιχίς, ᾳντέτω σοι Δέσποινα, βοῶ σοι γηθόμενος, γνωσφήτω μοι, ντολίως (δολίως) με, χαρᾶς δοχεῖον σοὶ πρέπει χαίρειν μόνη κλ.

Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐνέχουσιν ἱκανὴν ἀλήθειαν ὅσα, ἐν τούτοις οὐχὶ ἄνευ τινὸς ὑπερβολῆς, ὁ Μακάριος λέγει περὶ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου: «ταῦτα δὲν ἀποτελοῦσιν ἐπιστημονικάς τινας πραγματείας καὶ μελέτας, ἀλλὰ σειρὰν ἄρθρων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐλαφρῶν, ἐνίοτε ἀρκούντως διεξοδικῶν, ὡς τὰ πολλὰ ὅμως συντόμων, μάλιστα δὲ καὶ λίαν συντόμων. Ἐκτίθενται δὲ ἐν μορφῇ σκέψεων ἢ ἐκκλησιαστικῶν λόγων καὶ ὁμιλιῶν, ἢ ἐπιστολῶν, διαλόγων, ἱστορικῶν διηγήσεων, προσευχῶν καὶ ἱερῶν ᾀσμάτων, ἀποσπασμάτων, ἀφορισμῶν, παρατηρήσεων, ἐνίοτε δὲ εἰς ὀλιγίστας γραμμάς. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσιν ἔργα λίαν ἱκανοποιητικὰ ὡς πρὸς τὴν ἑνότητα τοῦ περιεχομένου, τὸ βάσιμον τῶν ἰδεῶν, τὴν διάρθρωσιν καὶ τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν, τὴν δύναμιν τῆς πεποιθήσεως καὶ τῆς διδακτικότητος· ταῦτα ὅμως εἶνε ὀλίγα.. Τὰ πλεῖστα εἶνε ἀσθενῆ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἔκθεσιν· ἄλλα διακρίνει πλαδαρότης καὶ πολυλογία· ἄλλα εἶνε ἄνευ εἱρμοῦ καὶ ἀκολουθίας· ἄλλα προδίδουσι μονομέρειαν θέματος, ἢ ἐπιπολαιότητα· πολλὰ δέ, ὡς ἐκ τῆς συντομίας των, μόλις θίγουσι τὸ δι᾿ὅπερ ἐγράφησαν θέμα, ἐμφανιζόμενα οὕτω ὡσεὶ ἄνευ περιεχομένου. Καὶ τὸ ὕφος δὲ τοῦ Μαξίμου οὔτε ὡς καθαρόν, οὔτε ὡς ὁμαλὸν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ..Πολλαχοῦ ἀπαντῶσι λέξεις ἑλληνικαί, λατινικαί, καὶ δὴ καὶ ἰταλικαί, συχνότερον ρωσικαὶ καὶ σλαυωνικαί, ἀλλὰ καὶ ἀνεπιτυχῶς χρησιμοποιοῦνται, ἢ ἐκφέρονται ἐφθαρμέναι, ἢ κακῶς νοοῦνται, ἢ καὶ ἀκατάληπτοι παραμένουσι. Συχνότατα ἀπαντῶσιν οὐ μόνον ἐκφράσεις μεμονωμέναι, ἀλλὰ καὶ συντάξεις ὅλαι λόγου ἐντελῶς ἑλληνότροποι, πρὸς δὲ καὶ πλῆθος ἁμαρτάδων κατὰ τῆς ρωσικῆς γλώσσης, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὅλος λόγος ἀποβαίνει τόσον σκοτεινός, ὥστε νὰ καθίσταται ἀκατάληπτος» [62]. Ὁ Εἰκόννικωφ, τὸ ἱστορικὸν διαφέρον τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ἐμβλέπων τὸ μὲν εἰς τὴν ἐν αὐταῖς ἀπεικόνισιν πασῶν τῶν ἐκφάνσεων τῆς ζωῆς τῆς τότε Ρωσίας, τὸ δὲ εἰς τὴν προσωπικὴν πολυχρόνιον καὶ δραματικὴν ἐν Ρωσίᾳ περιπέτειάν του, τὰ ἐν αὐτοῖς μειονεκτήματα ἀποδίδει ἔνθεν μὲν εἰς τὴν μὴ πλήρη γνῶσιν τῆς ρωσικῆς γλώσσης, ἔνθεν δὲ εἰς τὴν μήπω τότε κατασταθεῖσαν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν, καί, ἐπὶ πλέον, εἰς τὰς δυσμενεῖς περιστάσεις, ὑφ᾿ ἃς συνέβη εἰς αὐτὸν νὰ συγγράφῃ ἔγκλειστος ἐν φυλακῇ κατὰ διαλείμματα μακρὰν τῆς κοινωνίας καὶ ἐστερημένος

βιβλίων· τούτων τὴν πρὸς αὐτὸν ἀποστολὴν συνήθως ἀνέμενε παρὰ φίλων, πολλάκις δ᾽ἔγραφεν ἀπὸ μνήμης, κατ᾽ εἰκασίαν, ἢ πυνθανόμενος παρ᾽ ἐπισκεπτῶν. Πάντα ταῦτα φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπιδράσωσι δυσμενῶς καὶ ἐπὶ τὸ περιεχόμενον καὶ ἐπὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκθέσεως [63]. Τὰ συγγράμματα, λοιπόν, τοῦ Μαξίμου–λέγει καὶ ὁ Φιλάρετος–δέον νὰ κρίνωνται πάντοτε ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὰς συνθήκας, ὑφ᾽ ἃς ἔτυχε νὰ δράσῃ ἐν Ρωσίᾳ, πρὸς τὴν ἐποχήν του καὶ πρὸς τὸν προσωπικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα [64]. Ὁ Μάξιμος ἀπεφάσισε νὰ γράψῃ σλαυωνιστὶ–παρατηρεῖ ὁ Α. Σαμπαλέβσκι η–μόνον ἀφοῦ ἔζησε χρόνον τινὰ ἐν Μόσχᾳ καὶ ἔμαθε τὴν φιλολογικὴν αὐτῆς γλῶσσαν. Οὐδέποτε ὅμως ἠδυνήθη νὰ καταστῇ τέλειος αὐτῆς κάτοχος,διὸ καὶ αὐτῶν τῶν τελευταίων του ἔργων ἡ γλῶσσα περιέχει ἰδιοτύπους λέξεις καὶ ἀσυνήθεις συντακτικοὺς συνδυασμούς, ὀφειλομένους εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς ἢ τῆς βουλγαρικῆς ἐπίδρασιν, εἶνε δὲ βαρεῖα ἡ φραστικὴ κατασκευή [65]. «Ἴσως τινὰ τῶν πρωτοτύπων αὐτοῦ ἔργων τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐν Ρωσίᾳ δράσεως (ἤτοι μέχρι τοῦ 1525) ἐγράφησαν ὑπ᾽ αὐτοῦ λατινιστί, εἶτα δὲ μετεφράσθησαν εἰς τὴν σλαυωνικὴν ὑπὸ τῶν βοηθῶν του ἢ ἄλλου τινός. Εἶνε ὅμως λυπηρὸν ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ ἡρμηνευμένου Ψαλτῆρος καὶ τῶν λοιπῶν σοβαρῶν μεταφραστικῶν τοῦ Μαξίμου ἔργων παραμένει ἔτι ἀνεξερεύνητος» [66]. Ἐξ ἄλλου ὁ Ι. Γιάγιτση, κρίνων τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς, λέγει ὅτι «ἀρκεῖ νὰ συγκρίνῃ τις τὴν γλῶσσαν τῶν ἔργων του, τῶν ἱκανῶς μετὰ τὴν εἰς Ρωσίαν ἄφιξιν αὐτοῦ συγγραφέντων, ὅτε ἀναντιρρήτως κατεῖχεν ἐλευθέρως τὴν ρωσικήν, πρὸς τὴν πολυλόγον, στομφώδη καὶ ἄκρως συγκεχυμένην γλῶσσαν τοῦ Κωνσταντίνου, διὰ νὰ ἴδῃ τὴν κολοσσιαίαν διαφοράν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τοὺς χωρίζει ὁλόκληρος σχεδὸν ἑκατονταετία. Αἱ ἑρμηνεῖαι τοῦ Μαξίμου, ὅπου ἀποδεικνύεται ἡ ἑλληνικὴ πηγὴ καὶ παρέχεται ἀνάλυσις τοῦ λόγου καὶ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς σημασίας, ἦσαν διὰ τὴν τεραστίαν πλειονότητα τῶν ἀναγνωστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνήκουστόν τι νέον, ἀπόδειξις σπουδαιοτάτης μορφώσεως» [67].

2) Τὰ θέματα τοῦ Μαξίμου.

Δογματικά, Πίστις καὶ Γνῶσις, Ἠθικά, Ἑρμηνευτικά.

Αἱ συγγραφαὶ τοῦ Μαξίμου ἀναφέρονται εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς κλάδους τῆς χριστιανικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ρωσικὴ πραγματικότης παρέσχεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ γράψῃ καὶ δογματικὰ καὶ ἀντιρρητικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ καὶ ἠθικοδιδακτικά, καὶ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἔργα καὶ ἄλλα ποικίλης ὕλης ἐν ἐπιστολαῖς πρὸς διαφόρους, μαρτυροῦντα ἐξαιρετικὴν διὰ τὴν ἐποχήν του πολυμάθειαν. Ἡ πολυγνωσία του δὲ τεκμηριοῦται ἐκ τῆς ἐν τοῖς ἔργοις του μνείας πλείστων χριστιανῶν καὶ ἀρχαίων ἑλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων, ὧν τὰ συγγράμματα, ὡς εἴδομεν, εἶχε φέρει μεθ᾽ ἑαυτοῦ εἰς Ρωσίαν [68], ἄλλους δὲ ἀναφέρει ἀπὸ μνήμης. Πλὴν τῶν βιβλίων τούτων ὁ Μάξιμος πάντως ἐχρησιμοποίει καὶ

ὑπαρχούσας ἐν Μόσχᾳ σλαυωνικὰς μεταφράσεις ἑλληνικῶν συγγραμμάτων. Τὴν πολυμάθειαν τοῦ Μαξίμου ἐσημείουν καὶ τὰ περὶ αὐτοῦ ἁγιορειτικὰ συστατικὰ πρὸς τοὺς ἐν Ρωσίᾳ γράμματα, ἐξαίροντα τὰς ἁγιογραφικὰς αὐτοῦ γνώσεις καὶ τὴν μεταφραστικὴν δεξιότητα, «διότι ἐκ νεαρωτάτης ἡλικίας ἐν αὐτοῖς (τοῖς ἑλληνικοῖς ἐκκλησιαστικοῖς καὶ τοῖς θύραθεν) ηὐξήθη καὶ ἐπαιδεύθη μετὰ πάσης ἐπιμελείας, ὡς οὐδεὶς ἕτερος [69]. Τούτου ἕνεκα ἐν οἷς ἔγραψεν, ὡς ἐν κατόπτρῳ ἀπεικονίζεται οὐ μόνον ὁλόκληρος ἡ σύγχρονος αὐτῷ θρησκευτική, ἐκκλησιαστική, πνευματική, κοινωνικὴ καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Μάξιμος ἐν ταῖς ἀπροσδοκήτοις περιπετείαις τῆς τραγικῆς του μοίρας, ὁ ψυχικός του κόσμος, τὰ ἰδανικὰ καὶ αἱ ἐπιδιώξεις του. Ἡ εὐρύτης αὐτὴ τῶν θεμάτων του ὀφείλεται εἰς αὐτὰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τοῦ ἐν ᾧ εὑρέθη ὁ Μάξιμος περιβάλλοντος καὶ εἰς τὴν συναίσθησιν ὅτι δὲν τῷ ἐπιτρέπεται ἀδιαφορία ἔναντι ἑνὸς λαοῦ ὄχι ἁπλῶς ἀκαθοδηγήτου, ἀλλὰ μάλιστα πρὸς πλήρη διαφθορὰν καὶ ἐξουθένωσιν ἐξωθουμένου ὑπὸ ἀμαθῶν, ἀγροίκων καὶ διεστραμμένων ἡγετῶν. Οὕτω αἰσθανθεὶς ὁ Μάξιμος βαθέως τὸ καθῆκον τῆς διαφωτίσεως, καίτοι ξένος, ἤλεγξε μετ' εὐτόλμου παρρησίας τὰς ἐλλείψεις, τὰς ἀτελείας καὶ τὰς κακίας ἀδιακρίτως, ὅπου τὰς εὕρισκε, κυριολεκτικῶς δὲ καταπλήσσουσιν ἡ ποικιλία τῶν ἐλατηρίων, ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ φρονήματος καὶ τὸ καίριον τῶν ἐλέγχων του. Τὰ βέλη τῶν ἐπικρίσεών του ἐξετοξεύθησαν πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις, ἔπληξαν πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις, καθεστῶτα, θεσμούς, ἤθη καὶ ἔθιμα. Ὁλόκληρος ἡ ζωὴ τῶν ρώσων τοῦ ις' αἰῶνος διελαύνει ἐν τοῖς ἔργοις του ὡς ἐν κοχλασμῷ, ἡ δραματικὴ δὲ ἐξεικιόνισις τῆς ζωντανῆς ρωσικῆς πραγματικότητος ἀνέδειξε τὸν Μάξιμον εἰς προσωπικότητα τὰ μάλιστα ἐξέχουσαν ἐν τῇ ρωσικῇ ἱστορίᾳ.

Ἀφορμὴν πρὸς διατύπωσιν δογματικῶν διδασκαλιῶν ὁ Μάξιμος ἐλάμβανεν ἐν τοῖς κατὰ τῶν ἑτεροδόξων καὶ ἀλλοθρήσκων πολεμικοῖς αὐτοῦ ἔργοις. Ἐν αὐτοῖς τὴν κεντρικὴν θέσιν κατεῖχε τὸ δόγμα τῆς ἁγίας Τριάδος, ἤτοι τὸ τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἰδιωμάτων τῶν θείων ὑποστάσεων καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα σχέσις τῶν τριῶν προσώπων. Τὸ δόγμα τοῦτο ἀναπτύσσει ὁ Μάξιμος ἐπανειλημμένως καὶ διεξοδικώτερον ἢ οἱονδήποτε ἄλλο. Ἐνδιαφέροντα εἶνε ἡ πρὸς διασάφησιν τῆς ὁμοουσιότητος τῶν τριῶν ὑποστάσεων χρησιμοποίησις τῆς εἰκόνος τοῦ τριγώνου (Α 238–240) καὶ ὁ διὰ τοῦ τριφύλλου κρίνου συμβολισμὸς (Α 404–405), τὰ περὶ τοῦ ἀπεριγράπτου τῆς σαρκὸς τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν ἀνάστασιν, τὰ περὶ τῆς φύσεως τοῦ αἰωνίου πυρὸς (Γ 179) καὶ τὰ περὶ τοῦ φύλου τῶν κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου ἀναστησομένων σωμάτων (Γ 181–183). Ἐν τῷ κατὰ τῆς ἑτεροδοξίας ἀγῶνι αὐτοῦ ὁ Μάξιμος ὡς βάσιν τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας ἐξαίρει τὸ ὀρθὸν τοῦ δόγματος, τὴν ὀρθοδοξίαν· αὐτὴ εἶνε ἡ ἀποτελοῦσα τὸ ἀποστολικὸν μεγαλεῖον, οὐχὶ δὲ τὸ μέγεθος τῶν πόλεων καὶ τὸ ὕψος τῶν θρόνων (Α 207). Τρία δὲ εἶνε τὰ οὐσιώδη τοῦ «μυστηρίου τῆς ὀρθοδόξου πίστεως»: α) ἡ κατὰ σάρκα γέννησις τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καθ' ἣν ὁ ἄσαρκος καὶ

ἄαπτος Θεὸς κατὰ τὴν πολλὴν αὐτοῦ ἀγαθότητα ηὐδόκησε νὰ περιβληθῇ σάρκα ἀνθρωπίνην, καθιστάμενος οὕτω ἄνθρωπος ὁρατός, προσιτὸς καὶ ψηλαφητός· β) ἡ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοῦ φύσιν γεῦσις θανάτου ἵνα διὰ τούτου ζωοποιηθῶσιν εἰς τὸν αἰῶνα πάντες οἱ εἰς τὸ ὄνομα τῆς Τριάδος βαπτιζόμενοι· καὶ γ) ἡ τῇ τρίτῃ μετὰ τὸν θάνατον ἡμέρᾳ ἀνάστασις αὐτοῦ ἐκ νεκρῶν, καθ' ἣν ἀπέβαλε τὴν φθορὰν τοῦ θνητοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἐν τοῖς ἀντιαστρολογικοῖς αὐτοῦ ἔργοις ὁ Μάξιμος δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἀναπτύξῃ τὸ περὶ θείας Προνοίας καὶ περὶ ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου δόγμα εἰς ἀνασκευὴν τῆς πίστεως εἰς τὴν εἱμαρμένην. Ἐν γένει ὅμως, ὡς πρὸς τὴν τάσιν τῆς καταλήψεως τῶν μυστηριωδῶν δογματικῶν ἀληθειῶν ὁ Μάξιμος ἔχεται τῆς ἀρχῆς ὅτι τὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας, ὡς ὑπὲρ νοῦν, εἶνε λογικῶς ἀνεξιχνίαστα καὶ ὑπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀγγέλων ἀνεξερεύνητα, ὅθεν προσλαμβάνονται διὰ μόνης τῆς πίστεως (Β 437–438), κατ' ἀκολουθίαν δὲ δὲν πρέπει νὰ ἀποτολμᾶται αὐθάδης ἔρευνα τῶν ὑπὲρ λόγον (Α 198–199), ἀλλὰ νὰ γίνωνται ταῦτα δεκτὰ «ἐν θείᾳ σιωπῇ» ἀπαραλλάκτως ὡς παρελήφθησαν παρὰ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων (Α 242, Γ 172, 179, 183, 185) ἄνευ οἱασδήτινος μεταβολῆς (Γ 45–50 κλ.).

Θεωρῶν ἀναγκαίαν τὴν μεταξὺ π ί σ τ ε ω ς καὶ γ ν ώ σ ε ω ς διάκρισιν συμβουλεύει νὰ ἀποστρεφώμεθα τὴν περὶ γραώδεις μύθους ἀσχολουμένην θύραθεν σοφίαν, ἀφ' ὧν οὐδεμία προκύπτει ὠφέλεια, ἀλλὰ μᾶλλον βλάβη (Γ168–169), δέχεται δ' ὅμως ὅτι ὑπάρχει καὶ εὐπρόσδεκτος ἀπὸ τῶν θύραθεν γνῶσις, εἶνε δ' αὕτη ἡ εἰς τὴν παρόξυνσιν τοῦ νοῦ συντελοῦσα καὶ καθαίρουσα αὐτόν, οὐχὶ δ' ἡ περὶ τῶν θείων δογμάτων πολυπραγμονοῦσα καὶ νέα δόγματα ἐπινοοῦσα (Α 198). Καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν δὲν τρέφει ὁ Μάξιμος συμπάθειαν, θεωρῶν αὐτὴν ματαιολογίαν, ἐφ' ὅσον οἱ φιλοσοφοῦντες δὲν ἔχουσιν ὑποκείμενον τῆς μελέτης αὐτῶν τὰ θεῖα, ἀλλὰ καταγίνονται περὶ ἃ οὐδὲ νὰ λέγηται εἶνε προσῆκον, κενολογοῦντες, μηδὲν ἀληθὲς καὶ τῷ Θεῷ ἀρεστὸν φιλοσοφήσαντες καὶ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων φθεγγόμενοι (Γ 214, XXVII). Ἡ γνῶσις τῶν θύραθεν σοφιστῶν εἶνε ψευδώνυμος (Β 444), μάλιστα δὲ ἡ σοφιστικὴ διαλεκτικὴ τῶν ἀριστοτελείων συλλογισμῶν, καθ' ἧς ἐπανειλημμένως ὁ Μάξιμος ἐν πολλοῖς ἔργοις του καταφέρεται (Α 197–199, 208–209, 214, 275, 369 κλ.). Ἐν τούτοις εὑρίσκει ἀλλαχοῦ ἀφορμὴν νὰ ἐπαινέσῃ τὴν φιλοσοφίαν χαρακτηρίζων αὐτὴν «ἱερὰν σφόδρα καὶ τῇ ἀληθείᾳ θείαν», ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον φθέγγεται περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνεξιχνιάστου αὐτοῦ παμπεριληπτικῆς προνοίας. Καίτοι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀμέτοχος τῆς θείας τῶν προφητῶν ἐμπνεύσεως, οὐχ ἧττον ἐπαινεῖ τὴν σωφροσύνην, τὴν σοφίαν καὶ τὴν πραότητα, συμφρονεῖ δ' ὁ Μάξιμος τῷ ἐκ τῶν ἀρχαίων εἰπόντι ὅτι ὠφελιμώτερος διὰ τὴν ζωὴν εἶνε φιλόσοφος ἀνὴρ ἢ ἀγαθὸς βασιλεύς (Α 285–286). Ἐπείγεται ὅμως νὰ ἐπεξηγήσῃ ὅτι δι' ὅσων περὶ τῆς θύραθεν σοφίας ἐν γένει λέγει δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ νομισθῇ ὅτι εἶνε πολέμιος αὐτῆς. Ἀναγνωρίζει εἰς αὐτὴν ὠφέλειαν καὶ ὅτι πολλοὶ αὐτῆς θιασῶται διέλαμψαν ἐπὶ εὐσεβείᾳ. «Δὲν ἵεμαι καὶ τόσον ἀχάριστος αὐτῆς μαθητής»· ὅ,τι κατακρίνει εἶνε ἡ ὑπὲρ

τὸ μέτρον προσπάθεια τῆς διὰ τοῦ λογικοῦ εἰσδύσεως εἰς τὰ ὑπὲρ νοῦν (Α 369).

Διὰ τὸν Μάξιμον ἐν τοῖς τῆς πίστεως ὑψίστη αὐθεντία εἶνε Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὡς εἰς ἄκρον φιλοσοφίας καὶ θεολογίας ἐληλακὼς (Γ 55), ὁ ὑπέρσοφος (Γ 131,189), ὁ μακάριος καὶ ἔνδοξος φωτιστὴς τῆς οἰκουμένης, ἡ δόξα τῆς ἐκκλησίας, ἡ ἡδύφθογγος σάλπιγξ τοῦ Παναγίου Πνεύματος (Α 208). Ὅθεν πολλάκις ἐπικαλεῖται τὰς μαρτυρίας του καὶ ἐξαίρει τὰ συγγράμματά του· «τί κρεῖττον τῶν βιβλίων τοῦ Δαμασκηνοῦ; τῇ ἀληθείᾳ ὁμοιάζουσι πρὸς θεῖον κάλλος καὶ παραδεισίαν τροφὴν καὶ εἶνε γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον» (Γ184). Ὅθεν συμβουλεύει «ἔχου στερρῶς τῶν βιβλίων τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἔσει μέγας θεολόγος καὶ φυσιολόγος».. (Γ 189).

Ἡ ὅλη ἠ θ ι κ ὴ δ ι δ α σ κ α λ ί α τοῦ Μαξίμου στρέφεται περὶ κύριον κέντρον τὴν ἐμπράκτως ἐκδηλουμένην πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην. Ἡ φιλανθρωπία εἶνε ἡ πρώτη καὶ ὑψίστη τῶν ἐντολῶν καὶ ἡ φιλοπτωχία ἡ κορυφαία τῶν ἀρετῶν (Β 98-99, 407). Εὐσπλαγχνίαν, λοιπόν, καὶ ἔλεον καὶ δικαιοσύνην πρὸς τοὺς ἐλαχίστους, τοὺς πάσχοντας, τοὺς ἀδυνάτους, τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ συνιστᾷ εὐκαίρως, ἀκαίρως, πάσης ἐπιλαμβανόμενος περιστάσεως. Τοιαύτας δ' ἀφορμὰς παρεῖχεν εἰς αὐτὸν τὸ περὶ αὐτὸν μόνιμον περιβάλλον τῆς φιλαργυρίας, φιληδονίας, ματαιοδοξίας καὶ ὑπεροψίας τῶν δεσποζουσῶν λαϊκῶν καὶ κληρικῶν τάξεων, αἵτινες ἐν σπατάλῃ καὶ ἀκολασίᾳ κατεσώτευον τὸν ἐκθέσμως κτώμενον πλοῦτον εἰς βίον ἡδυπαθείας, μεγίστην ἀναλγησίαν, σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπίαν πρὸς τοὺς ὑποδεεστέρους ἐπιδεικνύοντες. Ἔχων δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἄκρως δυσάρεστον κατάστασιν τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ, τοὺς μύδρους τῶν ἐλέγχων του διευθύνει κυρίως τὸ μὲν κατὰ τῆς πλεονεξίας τῶν κατ' ἀθέτησιν τῶν μοναχικῶν εὐχῶν των τοκογλυφούντων μοναχῶν, τὸ δὲ κατὰ τῆς φαρισαϊκῆς ψευδευλαβείας τῶν ἀμελούντων τῆς οὐσίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τὴν πᾶσαν δικαιοσύνην περιοριζόντων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς εὐσεβείας τύπους, δι' ὧν νομίζουσιν ἀσφαλιζομένην τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν. Κατὰ τῶν τοιούτων ὁ Μάξιμος δὲν παύεται ὑπομιμνήσκων τὴν ἐσχάτην κρίσιν καὶ ἐπισείων τὴν ἀπειλὴν τῶν ἐν τῷ ᾅδῃ αἰωνίων βασάνων. Γνήσιος μοναχὸς ὁ Μάξιμος κατέχεται ὑπὸ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδεώδους, θαυμάζει τὴν ψυχικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνδρείαν τοῦ ἀληθοῦς μοναχικοῦ βίου (Β XLV) καὶ ἐγκωμιάζει τὴν σωφροσύνην καὶ ἐγκράτειαν μαρτύρων ὁποῖαι ἡ Θωμαΐς (Β XLVI), ἡ Ποταμία (Β XLVII) καὶ ὁ παρὰ τῷ Παύλῳ Θηβαίῳ ἀνώνυμος ἀρχαῖος μάρτυς, ὁ διὰ τῶν ἰδίων ὀδόντων ἀποτεμὼν καὶ πτύσας τὴν γλῶσσάν του κατὰ πρόσωπον τῆς προκαλούσης αὐτὸν ἐκμανοῦς νέας, ἀναδειχθεὶς δ' οὕτω ὑπέρτερος καὶ τῆς Σωσάνης καὶ τοῦ Ἰωσὴφ (Β XLVIII). Καίτοι δὲ ἐν ἄκρᾳ συντηρητικότητι κατακρίνει καὶ τὴν διὰ τῶν ἀθωοτέρων κοσμικῶν φαιδροτήτων ἀναψυχήν, οὐχ ἧττον δὲν ἀποκλείει τῆς σωτηρίας καὶ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ ἀναστρεφομένους τηρητὰς τῶν θείων ἐντολῶν (Β XIV). Τὴν πρὸς τὰ σαρκικὰ καὶ τὰ γήινα ῥοπὴν τῶν μοναχῶν θέλων νὰ ἐκκόψῃ, φέρει εἰς δύο ἔργα του (Β I, II) τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ

μοναχοῦ διαλεγομένους περὶ τοῦ θέματος διὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν μοναχικὴν δεοντολογίαν τῆς προτιμήσεως τῆς στενῆς ὁδοῦ διὰ τοῦ δαμασμοῦ τῶν ψυχοφθόρων ἐφέσεων, τῆς διηνεκοῦς τηρήσεως τῶν θείων ἐντολῶν «μέχρι καὶ τοῦ ἑνὸς ἰῶτα» (ντὸ γεντίναβο ἰότη, (Β 28), ἰδιαίτατα δὲ τῆς φιλοπτωχίας, ἄνευ τῶν ὁποίων οὐδὲν ὠφελοῦσιν αἱ νηστεῖαι, αἱ μακραὶ προσευχαὶ καὶ τὰ ράσα. Εἴδομεν δὲ καὶ πῶς ἠξιολόγει τὴν ἱερωσύνην καὶ τὴν βασιλείαν. Θείαν δεχόμενος τὴν καταγωγὴν καὶ τῆς δευτέρας, ἀμφοτέρας ἐχαρακτήριζεν ὡς τὰ μέγιστα τῶν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον δωρημάτων. Διότι, ἄν διὰ τῆς ἱερωσύνης ὁ πάντων Δεσπότης ἱλάσκεται τῶν ἀνθρώπων τὰς ἁμαρτίας, διὰ τῆς βασιλείας ἀσκεῖται πατρικὴ πρόνοια περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον προκοπῆς τῶν ὑπὸ τὸ βασιλικὸν σκῆπτρον. Οὕτω ἡ ἀμοιβαία αὐτῶν ἁρμονικὴ σχέσις σπουδαῖα ἀπεργάζεται αὐτὰς διὰ τοὺς ἀνθρώπους εὐεργετήματα. Θεωρεῖ ὅμως ἐπάναγκες ὁ Μάξιμος νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἡ ἱερωσύνη εἶνε κατὰ πολὺ ὑπερτέρα τῆς βασιλείας, διότι αὐτὴ εἶνε ἡ τὸν βασιλέα χρίουσα καὶ στέφουσα, οὐχὶ δὲ τἀνάπαλιν· ὅθεν καὶ ἀσπάζονται τὴν χρίουσαν χεῖρα οἱ βασιλεῖς καὶ προσκλίνουσι τὴν κεφαλὴν πρὸ τοῦ ἱεράρχου μετὰ καὶ τοῦ ἐπιλοίπου λαοῦ, ὅταν ὑπ' αὐτοῦ διὰ τοῦ σταυροῦ εὐλογῶνται, διότι «τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται». Τούτου ἕνεκα, κἄν ἡ θεία δύναμις ἐκδιώκῃ τοὺς κοσμικοὺς βασιλεῖς, οἱ πνευματικοὶ ὅμως ἄρχοντες ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἀποβάλλονται τὴν θείαν χάριν [70].

Τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς σλαυϊκῆς Βίβλου, πρὸς τὸ κείμενον αὐτῆς μᾶλλον ἢ πρὸς τὸν ἑρμηνευτικὸν αὐτῆς ὑπομνηματισμόν, παρεκτὸς ὡρισμένων περιπτώσεων. Οὕτω, πλὴν τῆς, δι' ἣν καὶ κυρίως ἐκλήθη, μεταφράσεως τῆς σειρᾶς τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνειῶν, ἧς τὴν σημασίαν ὁ Μάξιμος ἐξέθηκεν ἐν τῷ πρὸς τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς ὑπομνήματί του, ἐπετέλεσε καὶ τὰς ἀκολούθους ἁγιογραφικὰς ἐργασίας. :

α) Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μετάφρασιν τῆς ἑρμηνείας εἰς τὰς Πρξ, ἀναληφθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ κατὰ παράκλησιν τοῦ Μόσχας Βαρλαὰμ τῷ 1519. Ὑπῆρχεν ἤδη μετάφρασις τῶν πρώτων 13 κεφαλαίων, ὁ δὲ Μάξιμος συνεπλήρωσε τὸ ἔργον μεταφράσας μὲν τὴν ὑπόλοιπον ὕλην ἐκ τῶν αὐτῶν ἑρμηνευτικῶν Σειρῶν τῆς ἐκδόσεως Cramer, χρησιμοποιήσας δ' ἐν ταὐτῷ καὶ τὰς ἑρμηνείας τοῦ Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου, διορθώσας δ' ἅμα καὶ τὴν παλαιὰν μετάφρασιν τῆς ἑρμηνείας τῶν προηγουμένων κεφαλαίων [71].

β) Μετάφρασιν τῶν ὁμιλιῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς Μθ καὶ Ιω, γενομένην τῷ 1524. Ἐν τοῖς προλεγομένοις ὁ Μάξιμος ἐκθέτων τὸ περιεχόμενον παρέχει πληροφορίας περὶ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἑρμηνευτῶν.

γ) Διόρθωσιν τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτῆρος, γενομένην τῷ 1552 κατὰ παράκλησιν τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Νείλου Κουρλιάτεφ. Ἡ ὑπάρχουσα τότε μετάφρασις ἦτο σκοτεινή, ἕνεκα τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κυπριανοῦ εἰσαχθεισῶν εἰς αὐτὴν πολλῶν σερβικῶν λέξεων, συνεπείᾳ τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τῆς τε ἑλληνικῆς καὶ τῆς σλαυωνικῆς. Ὁ Μά-

ξιμος ἡπλούστευσε τὸ σλαυωνικὸν κείμενον κατὰ τὴν τότε ἐν χρήσει μορφὴν τῆς γλώσσης.

Καθαρῶς ἑρμηνευτικὰ εἰς ἐπὶ μέρους χωρία εἶνε, ὡς εἴδομεν, τὰ ἐν Γ I–VII εἰς Μθ ιε 72, κδ 15, Ιω κα 25, Α Κορ. β 14, Γεν. ιη 20, Ψ β 6, γ 7, κε 12, λα 4, λγ 11, ργ 20–21, ριζ 24, ρμα 4, Ησ. κς 20, καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ σποράδην.

Ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Μαξίμου συνάπτονται πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ ἄλλα μεταφραστικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ ἔργα εἰς τὴν ἁγ. Γραφήν, ἐν τῇ ρωσικῇ γραμματείᾳ θεωρούμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀμφιβαλλόμενα. Οὕτω, εἰς τὸν Μάξιμον ἀποδίδονται 1) μετάφρασις ἑρμηνειῶν τοῦ μεγ. Βασιλείου εἰς τοὺς ψαλμούς· 2) ἐπιτομὴ ἑρμηνειῶν εἰς τὰς προφητείας. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶνε ἐκ τῶν τὰ μάλιστα ἀμφιβαλλομένων, ἀποδίδεται δὲ μᾶλλον εἰς τὸν ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ συνεχιστὴν τοῦ ἔργου τοῦ Μαξίμου καὶ θαυμαστὴν αὐτοῦ πρίγκηπα Κούρμπσκιη· 3) μετάφρασις τμημάτων τινῶν τῆς Α' Βασιλειῶν. Ἡ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως προδίδει μεταφραστὴν ἐκ τῆς δυτικῆς Ρωσίας· 4) μετάφρασις τοῦ Δ Μακκαβαίων ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰωσήπου τοῦ ἰουδαίου λόγος περὶ τοῦ πῶς ἡ εὐσεβὴς διάνοια κρατεῖ τῶν παθῶν, ὡς δῆλον ἐκ τῆς ἐν ταῖς φρικταῖς βασάνοις τῶν Μακκαβαίων, τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου βασανισθέντων, ὑπερφυσικῆς καρτερίας». Εἰς τὸν Μάξιμον ἀποδίδεται καὶ σειρὰ ὁλόκληρος ἐλασσόνων ἑρμηνειῶν εἰς ἐπὶ μέρους ἁγιογραφικὰ κείμενα, οἷον εἰς τὴν προσευχὴν τῆς Σωσάνης, τὸ τρίτον καὶ τὸ ὄγδοον ὁράματα Δανιὴλ καὶ εἰς τὴν Ἐσθήρ [12].

Αἱ ἁγιογραφικαὶ μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου ἀπέβλεπον κυρίως εἰς τὴν πρακτικὴν λειτουργικὴν χρῆσιν διὰ τὰ κατὰ τὰς Κυριακάς, τὰς ἑορτὰς καὶ τὰς περιόδους τοῦ Τριῳδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα· κατ' ἀκολουθίαν, ὡς κείμεναι ἔξω αὐτοῦ τοῦ κανόνος τῆς ἁγ. Γραφῆς, δὲν ἐπέδρασαν ἀμέσως ἐπ' αὐτοῦ, ἤτοι δὲν ἔθιξαν τὸν χαρακτῆρα τοῦ σλαυωνικοῦ αὐτῆς κειμένου. Κατὰ τὰς ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος ὅμως γενομένας διορθώσεις τῶν παλαιῶν μεταφράσεων ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν πᾶσαι αὗται αἱ μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου.

Ὡς ἑρμηνευτὴς ὁ Μάξιμος ἀρέσκεται εἰς τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Ὅπου προκαλεῖται ἡ γνώμη του ἐπὶ ἁγιογραφικῶν ἀπόρων, πανταχοῦ σχεδὸν ἀνακαλύπτει μυστικὰς ἐννοίας, μεταφορὰς καὶ ἀλληγορίας, διδάσκων ὅτι τὰ ἐν τῇ Γραφῇ πρέπει νὰ νοῶνται πνευματικῶς (Γ 13). Ἐνιαχοῦ προσάγει ἑρμηνείας τοῦ αὐτοῦ κειμένου πλείονας τῆς μιᾶς (Γ 14), εἰσηγεῖται ὀρθοτέρας ἀναγνώσεις καὶ στίξεις διὰ γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν παρατηρήσεων (Γ 10, 41), ἄλλας ἑρμηνείας χαρακτηρίζει «παιδαριώδεις» καὶ «γελοίας» (Γ 27), παρέχει ἑρμηνείας ἑλληνικῶν λέξεων καὶ ὅρων (Γ 28) καὶ ἀφθόνους ἱστορικάς, γεωγραφικὰς καὶ μυθολογικὰς πληροφορίας καὶ ἐπεξηγήσεις (Γ VI). Τὸν κόσμον δέχεται δημιουργηθέντα ἐν ἀκαρεῖ ἕτοιμον, ὡς ἔχει (Γ 185). Ἀποκηρύσσων τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον τῆς ΠΔ, ὡς ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν ἑβραίων διαστραφέν, ἰδίως εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητικὰς προρρήσεις, θεωρεῖ ὡς ἀξιόπιστον μόνον τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' (Γ

174–178). Ἀναφέρων τὸν λόγον τῆς γενέσεως τῶν ψευδεπιγράφων ἀποκρύφων (Γ 213) εἰσηγεῖται ἀρχὰς τῆς ἱερᾶς κριτικῆς πρὸς διαπίστωσιν τῆς γνησιότητος καὶ ἀξιοπιστίας τῶν ἱερῶν κειμένων (Γ 104 ἑξ., 120), συνιστᾷ δ' ἐνθέρμως τὴν γνῶσιν τῶν ἁγ. Γραφῶν, ὧν τὴν ἄγνοιαν χαρακτηρίζει ὡς «μέγα κακόν»· «ὅσον μέγα καὶ σωτηριῶδες ἀγαθὸν εἶνε ἡ γνῶσις καὶ κατανόησις τῶν ἁγ. Γραφῶν, τόσον ὑπέρμεγα κακὸν εἶνε καὶ πολλῆς ἀσεβείας αἴτιον ἡ ἄγνοια αὐτῶν» (Γ 134).

Ἀποδίδων τὰ ἐν ταῖς ἀρχαίαις ρωσικαῖς μεταφράσεσι τῶν ἱερῶν βιβλίων ποικίλα, πολλάκις δὲ καὶ σοβαρώτατα σφάλματα, εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ρώσων μεταφραστῶν καὶ ἀντιγραφέων ἀτελῆ γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν πρωτοτύπων, λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ τονίσῃ τὸ δυσμάθητον αὐτῆς ὡς δυσκολωτάτης καὶ δι' αὐτοὺς ἔτι τοὺς παρ' εἰδικοῖς διδασκάλοις καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη σπουδάζοντας αὐτὴν ἕλληνας. Ἡ δυσκολία δ' αὕτη, κατὰ τὸν Μάξιμον, ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς τὸ πολυσήμαντον τῶν αὐτῶν λέξεων, τὸ δὲ εἰς τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν μορφῶν τοῦ ἕλληνος λόγου, διὸ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ–λέγει–οἱ ἕλληνες χρῄζομεν καὶ χρόνου μακροῦ καὶ ἱδρώτων πολλῶν μέχρις οὗ καταστῶμεν τέλεον ἐντριβεῖς τῆς γλώσσης (Β 312). Ὁ ἕλλην λόγος εἶνε βαθὺς καὶ πρὸς κατάληψιν αὐτοῦ ἀπαιτεῖται γνῶσις τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς δυνάμεως (Β 315). Ὅθεν, οὐχὶ πᾶς τις δύναται νὰ ἐκμάθῃ τὴν ἑλληνικήν, ἐὰν δὲν διδαχθῇ αὐτὴν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ὑπὸ εἰδικῶν διδασκάλων καὶ ἂν δὲν εἶνε ἕλλην τὸ γένος καὶ ὀξὺς τὸν νοῦν (Γ 66). Ὅστις ἀνεπαρκῶς καὶ ἀτελῶς ἔμαθε τὴν γραμματικήν, τὴν ποίησιν, τὴν ρητορικὴν καὶ αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν, ἀδυνατεῖ νὰ ἐννοήσῃ τὰ γραφόμενα τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων, πολλῷ δὲ ὀλιγώτερον νὰ μεταδώσῃ αὐτὰ εἰς ξένην γλῶσσαν (Γ 51). Τούτου ἕνεκα, διὰ νὰ ἀποφεύγωνται ἐφεξῆς μεταφραστικὰ λάθη ὁ Μάξιμος ἐν εἰδικῷ ὑπομνηματίῳ *Περὶ τῶν εἰς Ρωσίαν ἀφικνουμένων λογίων* (Γ LI 231–232) εἰσηγεῖται εἰδικὴν αὐτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν δοκιμασίαν. «Ἐπειδὴ πολλοὶ–γράφει ὁ Μ.–περιέρχονται πόλεις καὶ χώρας εἴτε πρὸς ἐμπορίαν, εἴτε ὡς ἐπαγγελματίαι καὶ τεχνίται ἢ καὶ λόγιοι, ἕλληνες ἢ λατῖνοι, καὶ ἄλλοι μὲν εἶνε τέλειοι κατὰ πάντα, ἄλλοι δὲ οὐδ' ἐγεύθησαν φιλολογικῆς γνώσεως ἐξ ἐπόψεως γραμματικῆ.ς καὶ ρητορικῆς καὶ ἄλλης ἐν γένει ἑλληνικῆς μαθήσεως, παρὰ ταῦτα ὅμως πάντες καυχῶνται ἐπ' αὐτῇ ἐκ πλεονεξίας ἢ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς τροφῆς, ἔκρινα καλὸν νὰ ἀφήσω εἰς ὑμᾶς τοὺς κυρίους μου ὀλίγας γραμμὰς γραφείσας ὑπ' ἐμοῦ ἐν καλῇ (: ἀρχαίᾳ) ἑλληνικῇ γλώσσῃ πρὸς δοκιμασίαν παντὸς αὐτεπαινουμένου. Ἂν τυχὸν μετὰ τὸν θάνατόν μου ἤθελε συμβῇ νὰ ἔλθῃ τις πρὸς ὑμᾶς καὶ δυνηθῇ νὰ μεταφράσῃ τὰς γραμμὰς ταύτας ὅπως μεταφράζω αὐτὰς ἐγώ, δεχθῆτε αὐτὸν μετ' ἐμπιστοσύνης ὡς καλὸν καὶ ἱκανόν· εἰ δὲ μή, μὴ ἐμπιστευθῆτε εἰς αὐτὸν ὅσον δή ποτε κἂν ἤθελε καυχηθῆ. Καὶ πρώτιστα ἐρωτήσατε αὐτὸν εἰς ποῖον μέτρον ἐποιήθησαν αἱ γραμμαὶ αὗται· ἂν δ' ἀπαντήσῃ εἰς ἡρωϊκὸν καὶ ἐλεγειακόν, ἀληθῆ λέγει. Ἔπειτα ἐρωτήσατε πόσους πόδας περιέχει ἑκάτερος· ἐὰν ἀπαντήσῃ ὅτι ὁ μὲν ἡρωϊκὸς ἔχει 6, ὁ δ' ἐλεγειακὸς 5, μὴ ἀμφιβάλλετε περὶ αὐτοῦ·

εἶνε ἄριστος, καὶ δεχθῆτε αὐτὸν μετ' ἀγάπης καὶ τιμῆς, ἐφ' ὅσον δὲ χρόνον ἤθελε μείνει παρ' ὑμῖν, ἀφειδῶς ἀμείβετε αὐτόν· ὅταν δὲ θελήσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ οἴκαδε, ἀφήσατέ τον ἐν εἰρήνῃ, μὴ κρατῆτε διὰ τῆς βίας παρ' ὑμῖν τοὺς τοιούτους· διότι οὔτε ἀξιέπαινον, οὔτε δίκαιον εἶνε, ἀλλὰ καὶ οὐδαμῶς ὠφέλιμον διὰ τὴν πατρίδα σας, ὡς λέγει ὁ τὰ τῆς φιλοξενίας σοφώτατα καθορίζων Ὅμηρος·

Χρὴ ξεῖνον παρεόντα φιλεῖν, ἐθέλοντα δὲ πέμπειν[73].

Τὸ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου συνταχθὲν καὶ πρὸς μετάφρασιν εἰς τὴν ρωσικὴν προτεινόμενον ὑπ' αὐτοῦ ἔμμετρον ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ποίημα ἐπὶ τοῦ θέματος «πῶς δεῖ εἰσέρχεσθαι εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς τοῦ Θεοῦ»[74] περιέχεται τελευταῖον ἐν τῷ Γ' τόμῳ τῶν συγγραφῶν του ἐν μεταφράσει εἰς τὴν σλαυωνικήν, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

«Ὅταν εἰσέρχεσαι εἰς τὸν θεῖον τοῦτον ναόν, ὦ ἐὰν ἦσαι ζηλωτὴς τῆς θείας καὶ ἀμωμήτου εὐσεβείας! Μνήσθητι ὅτι εἰσέρχεσαι εἰς αὐτὰ τὰ πανάγια ἀνάκτορα τοῦ Ὑψίστου, ἐν οἷς ἀδιαλείπτως ᾄδεται ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος. Πρόσεχε, λοιπόν, πῶς εἰσέρχεσαι, ἤτοι ἂν ἡ ψυχή σου ἦνε ἐντελῶς ἀπηλλαγμένη ψεύδους καὶ φθόνου καὶ μνησικακίας καὶ ἀνόμων σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν, ἁγίασον δὲ σεαυτὸν ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ ἀγάπῃ καὶ κατακοσμήθητι χριστιανοπρεπῶς ἐν περιβολῇ πρᾳότητος, ἀποστρεφόμενος ἐκ ψυχῆς πᾶσαν ἐθνικὴν περιβολήν. Ἂν οὕτω μεριμνήσῃς νὰ εἰσέλθῃς, μακάριος εἶ καὶ ἔσει μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς σῆς ζωῆς. Ἐν ἐναντίᾳ ὅμως περιπτώσει, ματαίως εἰσέρχεσαι, καὶ θὰ ἐξέλθῃς ὁποῖος καὶ εἰσῆλθες, ὅτε οὐδὲν ἐποίησας. Ὅτι καὶ ὁ παρακούων διαπρεπῆ ἰατρὸν συμβουλεύοντα οὐδέποτε θὰ καταστῇ ὑγιής».

3. Τὸ κῦρος τοῦ Μαξίμου ὡς γραμματικοῦ.

Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν καθ' ὅλου ἑλληνομάθειαν ὁ Μάξιμος ὡς βάσιν τῶν γνώσεων ἐδέχετο τὴν Γραμματικήν, τὴν ὁποίαν ἀποκαλεῖ «ἀρχὴν τῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν[75] εἰσόδου». Διὰ τὴν ἐκμάθησιν ὅμως αὐτῆς, ἣν θεωρεῖ δύσκολον, λέγει ὅτι «πρέπει νὰ διατρίψῃ τις παρὰ διδασκάλῳ ἓν ὁλόκληρον ἔτος, ἐντελῶς ἀπηλλαγμένος πάσης βιωτικῆς μερίμνης καὶ στενοχωρίας, πάντοτε νηφάλιος, ἀμέτοχος ἀναπαύσεως καὶ περιττοῦ ὕπνου καὶ οἰνοποσίας. Ἡ παρ' ἡμῖν διδασκαλία αὐτῆς –ἐξακολουθεῖ ὁ Μ.–γίνεται τελειοτάτη καὶ οὐχὶ ὅπως παρ' ὑμῖν· διότι ἔκπαλαι εἴχομεν μεγάλους καὶ σοφοὺς φιλοσόφους (: ἐπιστήμονας), οἵτινες ἐξειργάσθησαν θαυμάσιον λόγον, κεκοσμημένον διὰ ρήσεων καὶ εἰς ἡμᾶς ἔτι τοὺς ἕλληνας δυσλήπτων. Τούτου δ' ἕνεκα καὶ ἡμεῖς οἱ ἕλληνες ἀναγκαζόμεθα νὰ ἔχωμεν ἐμπείρους διδασκάλους καὶ νὰ καταβάλλωμεν πολλοὺς κόπους καὶ νὰ ὑφιστάμεθα ραβδισμοὺς μέχρις οὗ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν διάνοιάν μας ἡ γνῶσις».

Μὴ ἀρκεσθεὶς δὲ εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς σημασίας τῆς Γραμματικῆς διὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συνέγραψεν ὁ ἴδιος δύο μελέτας *Περὶ τῆς Γραμματικῆς* καὶ *Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς Γραμματικῆς*[76].

Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ τὰ μέρη τοῦ λόγου ὥριζεν εἰς 8, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ἐξέθετε λεπτομερῶς τὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν κλίσιν τῶν λέξεων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ λεξιλογίου τῆς Κυριακῆς προσευχῆς καὶ τοῦ «Βασιλεῦ οὐράνιε». Ἔναντι τῆς πρὸ αὐτοῦ ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ρώσοις λεπτολόγου, ξηρᾶς καὶ καθαρῶς τυπικῆς γραμματικῆς μεθόδου ὁ Μάξιμος πρῶτος εἰσήγαγε καὶ ἐφήρμωσε τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν καὶ ἑρμηνείαν τῶν κειμένων καὶ τὴν κριτικήν, τέλειος κάτοχος τῶν θεωρητικῶν γνώσεων τῆς ἑλληνικῆς Γραμματικῆς, ἣν ἐξέμαθε μὲν τὸ πρῶτον ἐν τῇ γενετείρᾳ του, διηύρυνε δὲ καὶ ἐτελειοποίησεν ἀπὸ ἐπόψεως φιλολογικῆς κριτικῆς ἐν Ἰταλίᾳ, ἰδίως ἐν τοῖς κύκλοις τοῦ Λασκάρεως καὶ τοῦ Ἄλδου Μανούτση. Καίτοι ἕνεκα τῶν βιωτικῶν αὐτοῦ περιπετειῶν δὲν προέβη εἰς τὴν σύνταξιν Γραμματικῆς τῆς ρωσικῆς γλώσσης διὰ τοὺς ρώσους, ἐν τούτοις τὰς γραμματικὰς αὐτοῦ γνώσεις καὶ τὴν φιλολογικὴν ὀξύνοιαν ἐφήρμοσεν ἐν ταῖς μεθόδοις τῆς ἀντιρρητικῆς του, τῇ μορφῇ τῆς καθ' ὅλου ἐκθέσεως καὶ τῇ ποικιλίᾳ τῆς ἐκφράσεως. Τούτου ἕνεκα καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἀπέβη αὐθεντία διὰ τοὺς ρώσους λογίους, οἵτινες παρ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον ἐμυήθησαν εἰς τὴν γενικὴν κατὰ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς καὶ εὐρέως διδασκομένην γραμματικὴν θεωρίαν, ὁποία προῆλθεν ἐκ τῶν Γραμματικῶν Διονυσίου Θρᾳκός, Θεοδώρου Γαζῆ, Μανουὴλ Μοσχοπούλου, Κ. Λασκάρεως καὶ ἐκ τῶν Ἐρωτημάτων τοῦ Διονυσίου. Μέχρι καὶ τοῦ ιζ' αἰῶνος ἔτι τὸ κῦρος τοῦ Μαξίμου διετηρεῖτο τόσον μέγα, ὥστε πρὸς τὸ ὄνομά του συνεδέθησαν δύο μελετήματα, ὧν τὸ μέν, ἀσφαλῶς μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀπεσκόπει εἰς τὴν καθοδήγησιν τῶν νέων πρὸς σπουδὴν τῆς Γραμματικῆς, τὸ δὲ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου πραγματεύεται περὶ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς σημασίας τῆς Γραμματικῆς, τῆς Ρητορικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Εἰς τὰ ζητήματα τῆς Γραμματικῆς τὸ ὄνομά του ἵστατο ἐν Ρωσίᾳ τόσον ὑψηλά, ὥστε εἰς αὐτὸν παρέπεμπον οὐ μόνον οἱ ἐκκλησιαστικοὶ σχολικοὶ κύκλοι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ρωσικὴ Ἀκαδημία. Αὕτη, προβαίνουσα τῷ 1794 εἰς τὴν ἔκδοσιν ρωσικῆς Γραμματικῆς, ὡς κυριωτέρους χειραγωγοὺς ὥρισε τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ τοῦ διασήμου ρώσου ἀκαδημαϊκοῦ γραμματικοῦ, φιλολόγου καὶ ποιητοῦ Μιχ. Λομονόσωφ (1712–1765)[77]. Ἐπιπροσθέτως ὁ Μάξιμος μετέφρασεν εἰς τὴν ρωσικὴν λεξιλόγιον ὑπὸ τὸν ἑλληνικὸν καὶ διὰ ρωσικῶν γραμμάτων σημειούμενον τίτλον *Λέξις*, κατήρτισε δὲ Λεξικὸν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κυρίων ὀνομάτων μετὰ τῶν ἑρμηνευτῶν αὐτῶν ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀλφαβήτ*, διότι ἔταξε ταῦτα κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Πλὴν τῶν ὀνομάτων παρέθηκε καὶ ὀνομασίας πραγμάτων τινῶν καὶ ἐννοιῶν, ἐν ὅλῳ 272 λέξεις. Πολλάκις σημειοῦται ἡ γλῶσσα, ἐξ ἧς ἡ λέξις προέρχεται, τὰ δὲ ρωμαϊκὰ ὀνόματα μεταφράζονται εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἔν τισι δὲ περιπτώσεσιν ὁμολογεῖται ἡ ἄγνοια τῆς σημασίας των[78]. Τὸ Λεξικὸν συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου τοῦ Σουΐδα, ἴσως δ' εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Μάξιμος καὶ χειρόγραφον λατινο-ἑλληνικὸν Λεξικόν, κομισθὲν ἐξ Ἰταλίας. Ἐφ' ὅσον δὲ ἑρμηνεῖαί τινες ὀνομάτων μαρτυροῦσι πλήρη γνῶσιν τῆς ρωσικῆς, συνάγεται ὅτι τὸ Λεξικὸν συνέταξεν ὁ Μάξιμος οὐχὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς

ἐν Ρωσίᾳ διαβιώσεως. Ἄξιον σημειώσεως τυγχάνει ὅτι τὸ Λεξικὸν τοῦτο τοῦ Μαξίμου χρησιμεύει ὡς μία τῶν πηγῶν τῶν ἔκτοτε συνταχθέντων ρωσικῶν Ἀλφαβηταρίων, αἵ τε δὲ περὶ τῆς Γραμματικῆς μελέται καὶ τὸ Λεξικὸν τὰ μάλιστα διηυκόλυναν τὰ γραμματικὰ καὶ λεξικογραφικὰ ἔργα τῶν ἐξοχωτέρων ρώσων φιλολόγων καὶ γραμματικῶν Θεοδ. Πολυκάρπωφ (†1731) καὶ Μελετίου Σματρίτσκιη (1578–1633)· ἐν τῇ πρώτῃ μάλιστα ἐν Μόσχᾳ ἐκδόσει τῆς Γραμματικῆς τοῦ τελευταίου (1648) περιελήφθησαν καὶ αἱ περὶ Γραμματικῆς μελέται τοῦ Μαξίμου, ἐν τῷ προλόγῳ δ' αὐτῆς πολλὰ πλέκονται εἰς αὐτὸν ἐγκώμια διὰ τὰς ὑπ' αὐτοῦ γενομένας εἰς τὰ ρωσικὰ βιβλία διορθώσεις [79].

Ἐν τῇ ρητορικῇ ἐξετάσει τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου προκαλοῦσιν ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν αἱ παρομοιώσεις του. Τὴν ἀνεπίδεκτον τῶν ἀκτίνων τοῦ θείου φωτὸς ὡς εἰς τὰ σαρκικὰ πάθη δουλεύουσαν ψυχὴν παρομοιάζει πρὸς τὸ μὴ λάμπον εἰς τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας πλῆρες ρύπου κάτοπτρον (Β 11).–«Μὴ ἐξομοιοῦσαι πρὸς τὸν κηφῆνα τὸν τὴν κοιλίαν διὰ ξένων μόχθων πληροῦντα, ἀλλὰ μᾶλλον ζήλου τὴν δικαιοτάτην ἐργασίαν τῆς σοφῆς μελίσσης, χορτάζων τοὺς ἀγαθοὺς» (Α 20).–Τοὺς μὴ συγκινουμένους ἐκ τῶν στοναχῶν τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν, τοὺς κωφεύοντας εἰς τὰς θείας περὶ τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων ἐντολὰς καὶ μὴ προσέχοντας εἰς τὰς ἀπειλὰς καὶ ἀπαγορεύσεις τῶν Γραφῶν καὶ τὰς παραινέσεις τῶν πολυπείρων μοναχῶν προσομοιάζει ἐπανειλημμένως πρὸς «ἀσπίδα κωφὴν καὶ τὰ ὦτα βύουσαν» (Β 101, 267, Α 334).–Παροτρύνει τὸν μοναχὸν εἰς τὴν μίμησιν τοῦ «θείου ψηνὸς» πρὸς διασφάλισιν τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ ἔργων· ὁ *ψὴν τοῦ ἐρινεοῦ, εἰσερχόμενος εἰς τὸν καρπὸν τῆς «καλῆς συκῆς», ἐνισχύει αὐτὸν ὥστε νὰ μὴ ἀποπέσῃ (Β 49–50).–Ἐπὶ τῶν βουλομένων νὰ μὴ ἀφήνωσι τὰ θεῖα ρήματα νὰ φθάνωσι μέχρι τῶν ἄκρων μόνον τῶν ὤτων, ἀλλὰ νὰ ἀρύωνται ὠφέλειαν ἐκ τῆς μελέτης τῶν Γραφῶν συγκρίνει πρὸς ἀλλήλας τὴν κυπάρισσον καὶ τὴν συκῆν· ἡ πρώτη ἀνατείνεται μὲν εὐθυτενὴς εἰς ὕψος μέγα, ἀλλὰ εὐαρεστεῖ εἰς μόνους τοὺς ὀφθαλμούς· ἐνῷ ἡ συκῆ, χαμηλοὺς μὲν καὶ κυρτοὺς ἔχει τοὺς κλάδους, εὐφραίνει ὅμως τὸν οὐρανίσκον δι' ἡδέων καρπῶν (Β 51–52).–Ὡς ὁ οἰνοπότης ἐν τῇ οἰνοληψίᾳ του ἀσχημονεῖ ἐκτρεπόμενος εἰς παροινίας καὶ ἀφρονευόμενος, οὕτω καὶ ἐγὼ καὶ σὺ ἐξ ἀγνοίας τοῦ ἀληθοῦς ἀγαθοῦ τυφλούμεθα τὸν νοῦν ὑπὸ τῆς λαίλαπος τῶν φθοροποιῶν παθῶν (Β 57). – Οἱ ἐκ τῶν παθῶν πολλὴν δοκιμάζοντες τὴν θλῖψιν καὶ παντοίας ὑφιστάμενοι συμφορὰς παρομοιάζονται πρὸς τὸ ἀπολέσαν τοὺς ἱστοὺς καὶ τὸ πηδάλιον πλοῖον, τὸ ὑπὸ τῶν ὁρμητικῶν κυμάτων ἀπαύστως πληττόμενον, εἰς πέτρας προσκροῦσαν καὶ βυθιζόμενον (Β. 58).–Τὸ πῦρ, ὅταν μὲν εἰς ὀλίγα καὶ οὐχὶ καλὰ ξύλα πέσῃ, ἀθόρυβον καὶ ἤρεμον ἅπτεται, εἰς πολλὰ δ' ὅμως καὶ παχέα τεθέν, ὑψοῦται καὶ θορυβεῖ· οὕτω καὶ σὺ καὶ ἐγώ, ἐν ἀκρασίᾳ ὑπερπληρώσαντες τὴν κοιλίαν ἀγριαίνομεν, ὡς τὸ ἀνήμερον θηρίον ὀργιζόμεθα κατὰ πάντων καὶ ἐν κραυγαῖς κατ' αὐτῶν ἐπιπίπτομεν (Β 69).–Οἱ παρὰ τὰς κατὰ τὴν κουρὰν των εὐχὰς περὶ ἑκουσίας πτωχείας καὶ ἀπαρνήσεως τῶν τοῦ κόσμου ἐκ νέου ἐπιδιδόμενοι εἰς πλουτισμὸν καὶ κοσμικὰς

μερίμνας μοναχοὶ ὁμοιάζουσι πρὸς τὸν ἐπὶ τὸν ἴδιον ἔμετον ἐπιστρέφοντα κύνα (Β 122, 148 κλ.).–Ὡς λαμπρότερος τοῦ ἡλίου ἀστὴρ δὲν ὁρᾶται ἐν τῷ στερεώματι, διότι μόνος αὐτὸς καταυγάζει πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ εὐσεβοῦς τσάρου, ὅταν κοσμῆται ὑπὸ πραότητος καὶ δικαιοσύνης καὶ εἶνε καθαρὰ καὶ γενναιόφρων, λαμπρύνει καὶ τὸ ὑπήκοον καὶ τοὺς γείτονας (Β 164). –Ὅταν ὅμως ἐπιπροσθῇ τῆς ψυχῆς τοῦ τσάρου τὸ νέφος τῶν κτηνωδῶν παθῶν, τῆς ἀκαίρου ὀργῆς καὶ μανίας, τῆς μέθης καὶ τῆς φιληδονίας, σκοτίζεται καὶ ἀσχημίζεται σύμπαν τὸ ὑπήκοον ἐκ τῶν προξενουμένων εἰς αὐτὸ παντοίων κακώσεων, τῆς ταραχῆς καὶ ἀκαταστασίας· οὕτω νέφος ἐπιπροσθοῦν τοῦ ἡλίου στερεῖ τὴν οἰκουμένην τοῦ φωτὸς καὶ τῆς λαμπρότητος (Β 165).–Οἱ ἐν Ρωσίᾳ τυχόντες εὐμενείας τσαρικῆς ξένοι ποιοῦσιν οἷον ἔργον καὶ αἱ ἐν τῷ λάρυγγί των ἔχουσαι μόσχον περιστεραί, δι' οὗ προσελκύουσι τὰς ἀγρίας περιστερὰς εἰς τὸν ἀφ' οὗ ὡρμήθησαν οἶκον (Β 183–184).–Μὴ ἐξομοιούμεθα πρὸς τὸν ἵππον καὶ τὸν ἡμίονον, ἐν τῇ μανίᾳ τῆς ὀργῆς καταδάκνοντες τοὺς χαλινοὺς καὶ θραύοντες οὕτω τὰς σιαγόνας (Β 209).–Ὁ μοναχικὸς βίος ὁμοιάζει πρὸς σιτοφόρον ἀγρὸν πολλῆς δεόμενον τῆς φιλοπονίας (Β 20). ., κλ.

4. Ὁ Μάξιμος ὡς Κριτικός.

Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ μέθοδος, ἣν ὁ Μάξιμος ἐφήρμωσεν εἰς τὸ μεταφραστικόν, διορθωτικὸν καὶ συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον, ἐνεφάνισεν αὐτὸν πρῶτον παρὰ τοῖς ρώσοις εἰσηγητὴν τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, εἰς τὴν διὰ τῶν διορθώσεων αὐτοῦ ἀποκατάστασιν τῶν κειμένων δὲν προέβαινεν ἐπὶ τῇ βάσει μόνης τῆς πρὸς ἄλληλα ἀντιβολῆς τῶν διαφόρων σλαυϊκῶν ἀντιγράφων, ὡς ἔπραττον μέχρις αὐτοῦ οἱ παλαιοὶ ρῶσοι ἀντιγραφεῖς, ἀλλὰ κυρίως μετὰ σύγκρισιν τοῦ ὑπὸ διόρθωσιν χειρογράφου πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐξ οὗ ἡ ἀρχικὴ μετάφρασις. Μὴ ἀρκούμενος ὅμως καὶ εἰς τοῦτο, ὑπέβαλλε τὰ πάντα εἰς τὴν βάσανον τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ κριτικῆς, ἐφόδιον ἔχων τὰς πλουσίας φιλολογικὰς αὐτοῦ γνώσεις. Πρῶτος αὐτὸς ὑπέδειξεν ὅτι τὰ σφάλματα τῶν χειρογράφων προήρχοντο οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀγεύστων γραμματικῶν γνώσεων ἀντιγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀτελῶς γινωσκόντων τὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων παλαιῶν μεταφραστῶν. Ἀκριβῶς δὲ διότι καὶ αὐτὸς ἐνίοτε προσέκρουε πρὸς δυσκολίας, καὶ τὸ ἴδιον κριτικὸν ἔργον δὲν ἐθεώρει εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἀπολύτως τέλειον, ἐφ' ᾧ καὶ ὡμολόγει ὅτι «ἐν αἷς περιπτώσεσιν οὔτε ἐκ τῶν βιβλίων, οὔτε ἐξ ἑαυτῶν ἠδυνήθημεν νὰ διορθώσωμεν, ἀφήκαμεν ὡς εἶχον τὸ πρότερον» [80], ἐξέφραζε δὲ τὴν εὐχὴν νὰ εὑρεθῶσιν οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπανορθώσωσιν ὅ,τι αὐτὸς δὲν ἐπέτυχεν, ἐφιστῶν ἅμα τὴν προσοχὴν εἰς τὰς δυσκολίας τῆς κριτικῆς, «ἵνα καταστήσω προσεκτικωτέρους τοὺς μεθ' ἡμᾶς μέλλοντας νὰ ἀσχοληθῶσι περὶ τὴν διόρθωσιν» [81] καὶ προτείνων μέθοδον δοκιμασίας τῶν τυχὸν ἐμφανιζομένων ὡς ἐμπείρων μεταφραστῶν. Εἴδομεν ἐπ' ἴσης, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς κατὰ τῆς ἀποκρύφου γραμμα-

τείας κενολόγους τῶν πρὸ αὐτοῦ ἀπαγορεύσεις καὶ ἀπειλάς, ὁ Μάξιμος ἐχρησιμοποίει κριτικὰς μεθόδους καὶ ἀρχάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἀπεδείκνυε τὸ ἀσύστατον τοῦ περιεχομένου των. Παραδόξως ὅμως δὲν ἐφήρμωζε πάντοτε τοὺς κριτικούς του κανόνας. Οὕτω, ἐνῷ ὁδηγοὺς ἔχων τούτους ἐξεσύριττε τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς περὶ τοῦ Ἀφροδισιανοῦ ἀποκρύφου διηγήσεως, κρίνων τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Lucidarius ἀπόκρυφον συλλογὴν περιορίζεται εἰς τὸν ἔλεγχον μόνων τῶν ἐν αὐτῇ ἀντιφάσεων, δι' ἄλλα δ' ἀπόκρυφα φέρει λογικὰ μόνον ἐπιχειρήματα, πάντα δὲ καθ' ὅλου τὰ ἀπόκρυφα ἀποφαίνει ἀναληθῆ ὡς ἐκ τῆς μὴ συμφωνίας αὐτῶν πρὸς τὴν ἁγ. Γραφήν. Ἡ περὶ τοῦ Lucidarius μάλιστα κριτική του ἤγαγέ τινας εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μάξιμος ἐστερεῖτο κριτικοῦ πνεύματος, ὡς τοὐλάχιστον προκύπτει ἐκ τῶν ἐν τῷ κριτικῷ του ἐλέγχῳ ἐκφραζομένων γνωμῶν του περὶ φυσικῶν καὶ ἀστρολογικῶν ζητημάτων [82]. Πάντως ὅμως θὰ ἦτο ὑπερβολικὴ ἀπαίτησις νὰ ζητῆται παρὰ τοῦ Μαξίμου συγχρονισμὸς πρὸς ζητήματα τῆς φυσικῆς, τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς γεωγραφίας, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν οὐ μόνον πόσον βραδέως–σχεδὸν μάλιστα κατὰ κανόνα–γίνονται ἀποδεκταὶ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων αἱ ἑκάστοτε ἀνακαλύψεις, ἀλλὰ καὶ πόσην ἀδιαφορίαν καὶ ἀντιδράσεις καὶ εἰρωνείας ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων ἀντιμετωπίζουσιν ἅμα τὸ πρῶτον ἐξαγγελλόμεναι. Εἶνε γνωστὸν ὅτι πολὺ μάλιστα μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος τοῦ Κοπερνίκου [83] ἐπέκριναν τοῦτο ὁ Joh. Müller ἐν Königsberg, ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Bacon, ὅστις μετὰ περιφρονήσεως ἀνεσκεύαζε καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ Γαλιλαίου, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ αὐτοῦ Milton σκεπτικῶς εἶχε. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι καθ' ὃν χρόνον ὁ Γαλιλαῖος ἐπεδείκνυεν ἐν Φλωρεντίᾳ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπινοηθὲν τηλεσκόπιον διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἐνάστρου οὐρανοῦ, ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐξεσφενδονίζοντο κατ' αὐτοῦ μύδροι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐν ταῖς Πρξ ρήσεως «ἄνδρες γαλιλαῖοι, τί ἑστήκατε ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν;» Ἐσημείωσα δ', ἐξ ἄλλου, καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ Μάξιμος ὑπεμνημάτιζε περικοπάς τινας ἑνὸς τῶν λόγων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου παρέχων μυθολογικάς, ἱστορικὰς καὶ γεωγραφικὰς διασαφήσεις καὶ ἄλλας πληροφορίας, ἐξ ὧν μάλιστα φαίνεται πρῶτος αὐτὸς ἀνακοινῶν εἰς τοὺς ἐν Ρωσίᾳ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ νέου κόσμου. Τὸ κριτικὸν αὐτοῦ ὅμως πνεῦμα, ὅπερ κατ' ἐξοχὴν ἐξαίρεται ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ρωσικῇ κριτικῇ γραμματείᾳ, ὁ Μάξιμος ἐν τῇ βαθείᾳ του συντηρητικότητι δὲν ἐπέτρεψεν εἰς ἑαυτὸν νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ εἰς θρησκευτικάς τινας παραδόσεις, ἐπιδείξας πρὸς αὐτὰς ἣν καὶ ἡ καθ' ὅλου ὀρθόδοξος συνείδησις εὐλάβειαν. Οὕτω, ἐκθέτει ὡς καὶ παρέλαβε τὴν περὶ τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου παράδοσιν ἐν συσχετίσει πρὸς τὴν περὶ τῆς Κοιμήσεως καὶ Μεταστάσεως αὐτῆς (Γ XIII, Α 401), τὰς περὶ ὑψώσεως τοῦ τμήματος ἄρτου τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν Διακαινήσιμον καὶ περὶ τῆς μονῆς Βατοπεδίου, (Γ XIV), τὴν περὶ τοῦ Λουκᾶ ὡς ἱστορήσαντος τὴν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος (Γ 118, Α 397–398), δέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ «υἱοῦ τῆς βροντῆς Ἰωάννου» μετάφρασιν τοῦ Μθ ἐκ τοῦ ἑβραικοῦ κλ.

5. Ὁ Μάξιμος ὡς μεταφραστής.

Περὶ τῶν μεταφράσεων τοῦ Μαξίμου οὐδὲν δυστυχῶς δύναται νὰ εχθῇ, διότι ἀπέμειναν ἀνέκδοτοι. Αὐτὸ τοῦτο ὅμως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ιάξιμος, ἐνῷ ἠγνόει τὴν σλαυωνικήν, ἀνεδέχθη κατ' ἀρχὴν τὸ ἔργον τῆς εταφράσεως σπουδαίων μάλιστα ἑλληνικῶν κειμένων εἰς τὴν σλαυωνιήν, ἀνέλαβε δ' ἐν ἐπιγνώσει τὴν εὐθύνην τῆς ἐμμέσου διὰ τῆς λατινικῆς ποδόσεως αὐτῶν εἰς ἄγνωστον αὐτῷ γλῶσσαν, εὐλόγως ἐξένισε ρώσους ριτικούς, ὅθεν δὲν δύναταί τις νὰ θεωρήσῃ ὅλως ἀβασίμους τὰς ἀπορίας ων. «Ἐν τῇ τύχῃ τοῦ Μαξίμου–λέγει ὁ Γ. Φλορόβσκιη–ὑπάρχει μία αρακτηριστικὴ ἀντίφασις. Προσεκάλεσαν αὐτὸν ὡς ἕλληνα ἐμπειρογνώμονα εἰδικὸν διὰ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν μεταφράσεων. ὐστηρῶς εἰπεῖν ὅμως, μετὰ δυσκολίας μόνον ἠδυνήθησαν νὰ ἐπωφεηθῶσι τῆς ἐμπειρογνωμοσύνης του. Διότι αὐτὸς μὲν ὁ ἴδιος ἐν ἀρχῇ γνόει παντελῶς τὴν ρωσικήν, γνῶσται δὲ τῆς ἑλληνικῆς δὲν εὑρέθησαν Μόσχᾳ. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται σχεδὸν ἀπίθανον· ἐν τούτοις ἐν τῇ πραγατικότητι ὁ μὲν Μάξιμος μετέφραζεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινιήν, ἑρμηνεῖς δ' ἄλλοι μετέφραζον ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ρωσικήν» [34]. Ἀλλ' ὁποίου εἴδους μεταφράσεις ἦσαν αἱ τοῦ Μαξίμου;–διερωτᾶται αὶ ὁ Μακάριος–. Ὅταν οὗτος ἀνελάμβανεν αὐτάς, οὔτε τὴν ρωσικὴν γνώριζεν, οὔτε τὴν σλαυωνικήν, εἰ μὴ μόνον τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ατινικήν. Καὶ αὐτὸς μὲν ἐξετέλει τὸ ἥμισυ τοῦ ἔργου, εἰς τοὺς βοηθούς ου δὲ ἀνῆκεν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ἕτερον ἥμισυ. Ὁ Μάξιμος δῆλα δὴ παεσκεύαζε τὴν λατινικὴν μετάφρασιν, ἥτις ἀπέμεινεν ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς, ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὅμως σλαυωνικὴ μετάφρασις, ἥτις καὶ ἐχρησιμοποιήθη Ρωσίᾳ μετὰ ταῦτα ἐπὶ αἰῶνας, οὐδαμῶς εἶνε μετάφρασις αὐτοῦ τοῦ Ιαξίμου, ἀλλὰ προῆλθεν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν συνεργατῶν του, καίτοι, εβαίως, ἄνευ τοῦ Μαξίμου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμφανισθῇ. Ταῦτα, τούάχιστον, δύνανται νὰ λεχθῶσι περὶ τῶν περισσοτέρων εἰς τὸν Μάξιμον ποδιδομένων μεταφράσεων.. Αὐτὸς οὗτος ὁ Μάξιμος ἠδύνατο νὰ ἐγγυηῇ μόνον περὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ὀρθῆς εἰς τὴν λατινικὴν ἀποδόσεως τῆς ἐνοίας τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ἠδυνάτει ὅμως νὰ πράξῃ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ οὺς συνεργάτας του, ἤτοι ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐπ' ἴσης πιστῶς ἀπέδωκαν εἰς ὴν ρωσικὴν τὴν λατινικὴν μετάφρασιν. Τὸ αὐτὸ ρητέον καὶ περὶ τῶν υνεργατῶν τοῦ Μαξίμου· καὶ αὐτοὶ δῆλα δὴ ἠδύναντο νὰ ἐγγυηθῶσι όνον τὴν πρὸς τὸ λατινικὸν ἀντιστοιχίαν τῆς μεταφράσεώς των, δὲν σαν ὅμως εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωσι κατὰ πόσον τὰ οὕτω εἰς τὴν ρωσικὴν τοδιδόμενα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸ πρωτότυπον. Ἀλλὰ τὸ ἐκπληκτικώρον εἶνε τοῦτο–προσθέτει ὁ Μακάριος– ὅτι ὁ Μάξιμος, ἀγνοῶν σχεδὸν ὴν ρωσικήν, ἐτόλμησε νὰ προβῇ εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ιῶν βιβλίων. Ἐὰν κατὰ τὰς μεταφράσεις δὲν ἀπαιτῆται καὶ μεγάλη ιρίβεια καὶ αὐστηρὰ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ πρωτότυπον, ἀρκεῖ νὰ μεταδηται ὀρθῶς ἡ ἔννοια αὐτοῦ, κατὰ τὴν διόρθωσιν ὅμως ἐκ μεταφράσεως βλίων, ὁποῖα μάλιστα τὰ λειτουργικά, ἔνθα ἑκάστη φράσις εἶνε προσλὴς εἰς τοὺς πιστούς, εἶνε ἀπαραίτητος ἡ πληρεστάτη, καὶ δὴ ἡ κατὰ

λέξιν ἀκρίβεια. Ὁ Μάξιμος δὲν ἠδύνατο ἀναμφιβόλως ἐξ ἰδίων τότε νὰ ἴδῃ καὶ ἀντιληφθῇ τὰ ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις διάφορα σφάλματα, κατ' ἀκολουθίαν δὲ θὰ μετέδιδον αὐτὰ πρὸς αὐτὸν λατινιστὶ οἱ ρῶσοι συνεργάται του.. Ἀλλὰ τίς ἠδύνατο νὰ ἐλέγξῃ καὶ ἐξακριβώσῃ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν τοιούτων διορθώσεων; Προφανῶς τὸ ἐγχείρημα δὲν ὑπελογίσθη ἐπαρκῶς, φυσικὸν δὲ ἦτο νὰ μὴ ἐπιτύχῃ. Οὐχ ἧττον μετ' ἐπαρκοῦς βασιμότητος ὁ Μάξιμος ἀπέδειξεν ὅτι τὰ βιβλία τῶν ρώσων περιέχουσι σφάλματα, ὧν αἴτιοι ἦσαν οὐ μόνον οἱ ἀντιγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι μεταφρασταί, καὶ ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ διόρθωσις αὐτῶν οὐχὶ ὅμως διὰ μόνης τῆς πρὸς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα ἀντιπαραθέσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, καθ' ὅσον δὲ ἦτο εἰς αὐτὸν δυνατὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν μέλλουσαν διόρθωσίν των..»[85].

Ὁμολογουμένως τὸ σκοτεινότερον σημεῖον τῆς ἱστορίας ταύτης τοῦ Μαξίμου εἶνε ἡ ἀποδοχὴ τῆς εἰς Ρωσίαν ἀποστολῆς δι' ἔργον, διὰ τὸ ὁποῖον πρώτιστα πάντων ἀπῃτεῖτο ἡ πλήρης γνῶσις τῆς σλαυωνικῆς γλώσσης, καὶ ἑπομένως δὲν ἦτο αὐτὸς ὁ ἐνδεδειγμένος νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν μετάφρασιν τοῦ δι' ὅπερ ἐκαλεῖτο εἰς Ρωσίαν κειμένου. Δυστυχῶς περὶ τούτου οὐδαμοῦ οὐδὲ νύξις ὑπάρχει. Ὅτι μετὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ γέροντος Σάββα αὐτὸς ὑπεδείχθη ὡς ὁ πάντων καταλληλότερος ὑπό τε τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου ἐπαρκὴς λόγος νὰ ἀναλάβῃ ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἐξέθετε καὶ αὐτὸν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐνώπιον μάλιστα τοῦ ρώσου μονάρχου καὶ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ μεγάλου δουκὸς ἐφοβήθησαν ἆρά γε νὰ ἐπιστρέψωσιν ἄπρακτοι, αὐτοὶ δ' ἔπεισαν τὸν Μάξιμον νὰ ἀναδεχθῇ τὸ ἔργον ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ὑπῆρχον ἐν Μόσχᾳ καλοὶ λατινισταί, ὅτι θὰ τῷ παρείχετο πᾶσα πρὸς συντέλεσιν τῆς μεταφράσεως βοήθεια, ὅτι ἡ εἰς Μόσχαν ἐμφάνισίς του θὰ ηὐχαρίστει πολὺ τὸν ἡγεμόνα καὶ ὅτι δὲν θὰ ἀπῃτεῖτο πολὺς χρόνος ὅπως ἐκμάθῃ τὴν σλαυωνικὴν ἐὰν προεπονεῖτο κατὰ τὸ ταξείδιον ὑπὸ συνοδῶν σλαυομαθῶν; Ἢ οἱ ἁγιορεῖται, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ μὴ διαφύγῃ αὐτοὺς ἡ εὐκαιρία ἐξασφαλίσεως σημαντικῶν ἐκ Ρωσίας βοηθημάτων, προὐθυμοποιήθησαν νὰ φανῶσιν ἀρεστοὶ εἰς τὸν μέγαν δοῦκα, ὅθεν καὶ ἐπίεσαν τὸν Μάξιμον νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸ μέγα ταξείδιον ἐν τῇ πεποιθήσει, ὅτι ἔστελλον εἰς Ρωσίαν τὸν λόγῳ τῆς μεγάλης μαθήσεως καταλληλότερον ἐκ τῶν ἀδελφῶν; Ἢ μήπως καὶ αὐτὸς ὁ Μάξιμος, αἰσθανθεὶς διαθρυπτομένην τὴν φιλοτιμίαν του, ἐνόμισεν ὅτι θὰ κατώρθου νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος, ταὐτοχρόνως δ' ἐνέβλεπεν εἰς τὴν εὐκαιρίαν ταύτην μίαν εὐπρόσδεκτον ἀφορμὴν νὰ γνωρίσῃ ἕνα νέον κόσμον, νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἡγεμονικὴν βιβλιοθήκην καὶ εἴ τινα ἄλλα ἐκεῖ πνευματικὰ μνημεῖα, ἴσως δὲ καὶ νὰ ἐκμαιεύσῃ εἴτε τὴν βοήθειαν τῆς μεγάλης ὀρθοδόξου δυνάμεως πρὸς ἀπολύτρωσιν τῆς πατρίδος ἐκ τῆς τουρκικῆς τυραννίδος, ἤ, τοὐλάχιστον, μίαν οἱανδήποτε σοβαρὰν ἀνακούφισιν ἀπὸ τῶν δεινῶν τῆς δουλείας; Οὐδὲν μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ Μαξίμου. Ὡς πρὸς τὸ

εὔστοχον ὅμως ἢ μὴ τῶν γενομένων ὑπ' αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ μεταφράσεων καὶ διορθώσεων δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ ἑξῆς: Πρῶτον, ὅτι κατὰ τὴν ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὸ σλαυωνικὸν ὑπὸ τῶν βοηθῶν του ἀπόδοσιν τῆς ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὴν λατινικὴν μεταφράσεως τοῦ ἡρμηνευμένου Ψαλτῆρος ὁ Μάξιμος φαίνεται ὅτι ἦτο ὁπωςδήποτε εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθῇ ἔστω καὶ οὐχὶ ἐντελῶς τὴν πρὸς τὸ πρωτότυπον ἀντιστοιχίαν, ἐφ' ὅσον, ὡς εἴδομεν, καθ' ὅλον τὸ εἰς Μόσχαν ἐπὶ διετίαν που διαρκέσαν ταξείδιον ἠσκεῖτο εἰς τὴν σπουδὴν τῆς σλαυωνικῆς ὑπὸ ἐμπείρων σλαυομαθῶν, ἐπίτηδες συναποσταλέντων μετ' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Δεύτερον, τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα ἐπιδοθέντι ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ὑπομνήματί του μετὰ τὸ πέρας τῆς μεταφράσεως ὁ ἴδιος ὡμολόγει ὅτι, ὡς ἐκ τῶν συναφῶν πρὸς τοιαύτην μετάφρασιν δυσκολιῶν, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀποφευχθῶσι καὶ σφάλματα, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Μάξιμος εἶχεν ἀρκούντως σαφῆ ἀντίληψιν τῆς καταστάσεως τῆς εἰς τὸ σλαυωνικὸν μεταφράσεως, ὥστε νὰ διακρίνῃ τί ἦτο τὸ πιθανῶς σφαλερὸν ἐν αὐτῇ. Ἐξ ἄλλου, ὁσονδήποτε καὶ ἂν οἱ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου ἐστεροῦντο τῆς ἱκανότητος νὰ ἐξακριβώσωσι τὴν πλήρη ὀρθότητα τῆς μεταφράσεως, ἡ ἐπίσημος ταύτης ὑπὸ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἔγκρισις ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρξεν ἐντελῶς τυφλή, ἄρα δὲ ἡ ἀνάληψις τῆς εὐθύνης εἶχε τὰ ἀποχρῶντα ἐρείσματα.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς σειρᾶς τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνειῶν. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν μετ' αὐτὴν ἄλλων μεταφράσεων τοῦ Μαξίμου, οὗτος προέβη εἰς αὐτὰς ἤδη ἐπαρκῆ ἔχων τῆς σλαυωνικῆς γνῶσιν. Ἐβοηθεῖτο μὲν καὶ εἰς αὐτὰς ὑπὸ τῶν μονίμων συνεργατῶν του, ἠδύνατο ὅμως νὰ ἐλέγχῃ τὴν ἀκρίβειαν τῆς εἰς τὸ σλαυωνικὸν ἀποδόσεως, κατὰ τὰς ἐνίοτε δὲ προκυπτούσας συζητήσεις πρὸς αὐτοὺς ἐπὶ παρατηρήσεών των ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐμμένῃ εἰς τὰς ἰδίας του ἀντιλήψεις καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ αὐτάς, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν λεπτομερειῶν τῆς μετὰ τὰς σχετικὰς καταγγελίας διαδικασίας. Τὸ ἄκρως εὐάριθμον τῶν μεταφραστικῶν καὶ διορθωτικῶν του σφαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἤχθησαν εἰς γνῶσιν τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του τεκμηριοῖ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ ὅλου μεταφραστικοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖον ὁλόκληρον θὰ ἐκηρύσσετο ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου ἀπόβλητον, ἐὰν μετὰ τὴν ἀσφαλῶς λεπτολογωτάτην ὑπὸ τῆς ἐκδικητικῆς μανίας ἔρευναν ἐξηκριβοῦτο ὡς ἀποτυχόν. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαξίμου οὐ μόνον δὲν ἀπεκηρύχθη τὸ μεταφραστικὸν καὶ τὸ διορθωτικὸν αὐτοῦ ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἐτίθετο ἑκάστοτε ὡς βάσις τῆς συνολικῆς διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν καὶ ἄλλων ρωσικῶν βιβλίων, ἀποτελεῖ ἕνα ἐπὶ πλέον λόγον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἄγαν ὑπερβολικαὶ αἱ προεκτεθεῖσαι ἀνησυχίαι τοῦ Μακαρίου, ἐπεκτεινόμεναι εἰς ὁλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ.

Β. ΜΑΞΙΜΟΣ ΚΑΙ ΣΑΒΟΝΑΡΟΛΑ

Ὅπου τῶν συγγραφῶν του ὁ Μάξιμος φέρει τὸν λόγον εἰς τὰς ἐν Ἰταλίᾳ διατριβάς του, ἐν ταῖς ἀναμνήσεσί του τὴν πρώτην θέσιν

κατέχουσι τρία κυρίως πρόσωπα, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ὁ Ἄλδος Μανούτση, μάλιστα δὲ ὁ Ἱερώνυμος Σαβοναρόλα. Διότι εἰς μὲν τὸν πρῶτον ὁ Μάξιμος ἀποδίδει τὴν ἐν αὐτῷ ἐμπέδωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἐκείνων αἰσθημάτων καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιδιώξεων, δι' ὧν θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ἀναγέννησις τῆς δουλωθείσης πατρίδος· ὁ δὲ δεύτερος μετὰ τοῦ περὶ αὐτὸν φιλολογικοῦ κύκλου εἰσήγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ πεδίον τῶν ἐπιστημονικῶν, φιλολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν διαφερόντων, εἰς ὃν ἐμύουν αὐτὸν αἱ σπουδαὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐξ ὧν τόσον πλουσίας ἀπεκόμισε γνώσεις καὶ τόσον ηὐρύνθησαν οἱ πνευματικοί του ὁρίζοντες, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν συγγραφῶν του· ὁ δὲ Σαβοναρόλα τοσαύτην ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ψυχήν του ῥοπήν, ὥστε νὰ ἀποθέσῃ βαθεῖαν καὶ μόνιμον τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς του, ἀποβὰς οὕτω ὁ μοναδικὸς καὶ ἀποφασιστικὸς ὁριστὴς τῆς μετέπειτα πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτοῦ δράσεως.

Εἴδομεν ἤδη ἐν τοῖς ὄπισθεν πῶς ἀναφέρει ὁ Μάξιμος τὰ κατὰ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ λατίνου μοναχοῦ, ὡς καὶ τὴν τραγικὴν ἔκβασιν τοῦ ἠθικοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του ἀγῶνος. Ἡ ἀφήγησις αὕτη ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα, διότι ὁ Μάξιμος ἐγένετο μάρτυς τῶν φλογερῶν τοῦ θερμουργοῦ ἐκείνου ἱεροκήρυκος κηρυγμάτων καὶ ἄμεσος καθ' ὅλου μάρτυς τῆς τραγικῆς αὐτοῦ τύχης. Τούτων μάρτυς ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἔρασμος, ὅστις παρέσχε θαυμάσιον χαρακτηρισμὸν τοῦ τρόπου τοῦ κηρύγματος τοῦ Σαβοναρόλα ζωηρῶς χειρονομοῦντος, μορφάζοντος καὶ ἀναταρασσομένου ἰδίως ὅταν ὁ λόγος ἐγίνετο περὶ τῆς Ῥώμης, «τῆς φοβερᾶς ταύτης καὶ ἀνοικονομήτου ὕδρας», ἀπροσκοδήτως ποῦ καὶ που διακόπτοντος τὸν λόγον, καὶ διὰ τῶν σχημάτων τῆς ἀλαλίας, καὶ τῶν ἀποτόμως ἐναλλασσομένων χρωμάτων τῆς φωνῆς καὶ τῶν κινήσεων ἀσκοῦντος ἐπὶ τοῦ ἀκροατηρίου τεραστίαν ἐντύπωσιν [86]. Θὰ ἦσαν ἴσως παρόντες καὶ ἄλλοι ἕλληνες· ἀλλ' ὁ Μάξιμος εἶνε ὁ μόνος ἕλλην, ὅστις ἐξ αὐτοψίας καὶ αὐτηκοΐας παρέδωκεν ἡμῖν τὰ κατὰ τὸ ὄντως μοναδικὸν ἐκεῖνο φλωρεντινὸν γεγονός [87]. Τὸ δρᾶμα ἐκεῖνο τόσον ἰσχυρῶς συνεκλόνησε τὸν ψυχικὸν τοῦ Μαξίμου κόσμον, ὥστε οὐ μόνον νὰ δημιουργήσῃ ἀπότομον εἰς τὴν ζωήν του καμπήν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδείξῃ αὐτὸν ὥς τινα ἄλλον Σαβοναρόλα διὰ τὴν ῥωσικὴν κοινωνίαν, ἕλληνα τοῦτον καὶ διὰ ξένον λαόν, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἔλαχεν εἰς αὐτὸν ὁ κλῆρος νὰ δράσῃ, διότι, ὁμολογουμένως, ἡ πᾶσα τοῦ Μαξίμου δρᾶσις ἀπετέλεσεν ἀπαύγασμα τῆς ἰσχυρᾶς θρησκευτικῆς προσωπικότητος καὶ τῶν ἰδεωδῶν τοῦ Σαβοναρόλα.

Διάφοροι, βεβαίως, ὑπῆρξαν αἱ βιωτικαὶ συνθῆκαι, ὑφ' ἃς ἑκάτερος ἔδρασεν, ὡς ἀνόμοια ἦσαν καὶ τὸ περιβάλλον καὶ τῆς δράσεώς των ὁ χαρακτήρ· ἀμφότεροι ὅμως ἀπὸ τῶν αὐτῶν ὡρμῶντο ἀρχῶν, τὰς αὐτὰς εἶχον τάσεις καὶ ἀξιώσεις, καὶ τῶν αὐτῶν ἰδεωδῶν τὴν πραγμάτωσιν ἐπεζήτουν. Ὁ Σαβοναρόλα, φύσις φλογερὰ καὶ ὁρμητική, πλήρης ζήλου ἐνθέου ὑπὲρ ῥιζικῆς ἠθικῆς ἀναπλάσεως μιᾶς κοινωνίας σφόδρα μὲν ἀνεπτυγμένης καὶ ἄγαν ἀπαιτητικῆς, ἀλλ' εἰς ἄκρον διεφθαρμένης, καὶ ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος ἐντελῶς ἐκτραπέντος τοῦ πραγματικοῦ του

προορισμοῦ, ἐξώρμησεν εἰς τὴν δημοσίαν δρᾶσιν ὡς ἠθικὸς καὶ ἐκκλησιαστικός, ἀλλ' ἅμα καὶ ὡς πολιτικὸς ἔτι μεταρρυθμιστής, διὰ κηρυγμάτων ἐξ ὑπογυίου ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος μεστῶν πάθους ἀσυγκρατήτου καὶ ρητορικοῦ μένους· ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἀσκηθεὶς δριμύτατος τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἐκλύσεως ἔλεγχος καὶ αἱ εἰς μετάνοιαν πυρφόροι αὐτοῦ ἐκκλήσεις, συνοδευόμεναι ὑπὸ ἐκστατικῆς προφητικῆς διαθέσεως καὶ ὑπὸ ζωηροτάτων εἰκόνων καὶ ὀργίλων ἀπειλῶν, ἀνεστάτωσαν καὶ κυριολεκτικῶς ἀνέτρεψαν ἐκ βάθρων τὸ κοινωνικὸν καθεστώς. Ἐκ παραλλήλου ὁ Σαβοναρόλα, παρὰ τὸ βραχὺ τῆς ζωῆς του–ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 45 ἐτῶν–, ἠδυνήθη νὰ συγγράψῃ ἐπὶ θεμάτων θεολογικῶν, πολιτικῶν καὶ ἄλλων πλεῖστα ἔργα, πληρώσαντα εἴκοσιν ὅλους τόμους. Ἐξ ἄλλου ὁ Μάξιμος, κληθεὶς δι' ὡρισμένον κύκλον φιλολογικῆς δράσεως εἰς ξένην χώραν, εὑρέθη ὅλως τυχαίως ἐν περιβάλλοντι ἐντελῶς ἀλλοτρίῳ τῶν πραγματικῶν πνευματικῶν του ἐπιδιώξεων, ἄκων δὲ ἀνασπασθεὶς ἀπὸ τοῦ κορμοῦ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κλήσεως καὶ καταναγκασθεὶς νὰ ἀποκλεισθῇ διὰ βίου ἐν Ρωσίᾳ, ὑπεχρεώθη νὰ μάθῃ, νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ εἰς ξένην γλῶσσαν· ἐμπλακεὶς δ' εἰς τὸ θολὸν ἐκεῖνο ρεῦμα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος, τὸ πλεῖστον τῆς μακρᾶς του ζωῆς διεβίωσεν ὑπὸ συνθήκας δυσμενεστάτας διωκόμενος καὶ βασανιζόμενος εἰς ἀδίκους ὑποδικίας καὶ σκληρὰς δεσμεύσεις τῆς προσωπικῆς του ἐλευθερίας, ἐν μέσῳ δὲ τοσούτων μοιραίων δυσχερειῶν παλαίων ἠδυνήθη νὰ συγγράψῃ ὀλίγα μέν, ἀλλ' ἐπαρκῶς ἐξυπηρετικὰ τῶν βλέψεών του ἐν σχέσει πρὸς τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν θρησκευτικὴν διαφώτισιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀνάπλασιν καὶ ἀναμόρφωσιν τῆς ρωσικῆς κοινωνίας.

Παρὰ τὰς διαφορὰς ὅμως ταύτας, περιοριζομένας, ἄλλως τε, εἰς τὰς ὅλως ἐξωτερικὰς βιωτικὰς ἀμφοτέρων συνθήκας, ἡ ἰδεολογικὴ μεταξὺ τοῦ Σαβοναρόλα καὶ τοῦ Μαξίμου συγγένεια εἶνε πλήρης. Τῆς αὐτῆς τυχόντες μορφώσεως ἐν τοῖς αὐτοῖς ἰταλικοῖς Πανεπιστημίοις καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν τοῦ ἰδεολογικοῦ κατακλυσμοῦ, τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα ἰταλικὴ ἀναγέννησις καὶ ἀνθρωπισμός, τὴν αὐτὴν ἐτήρησαν ἔναντι τοῦ πνεύματος αὐτοῦ στάσιν. Τῶν αὐτῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐχόμενοι ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ τὴν τούτου διδασκαλίαν ἐξεργασθέντος Θωμᾶ Ἀκουΐνου, τὴν μὲν φιλοσοφίαν νοοῦσι μόνον ὡς θεραπαινίδα τῆς θρησκείας, τὴν δὲ κλασσικὴν γραμματείαν καὶ τὴν καθ' ὅλου θύραθεν ἐπιστήμην θεωροῦσιν ὠφέλιμον μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἁγ. Γραφὴν καὶ δὲν διασείει τὰ θεμελιώδη δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἀμφοτέρους διέκρινεν ἡ αὐτὴ ἰσχυρὰ ροπὴ πρὸς τὸν μυστικισμὸν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ὅθεν καὶ ἀδιστάκτως ἠσπάσθησαν τὴν μοναχικὴν πολιτείαν χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐθεώρουν τὸν ἔγγαμον βίον ὡς ἀπάγοντα τῆς σωτηρίας. Τὴν ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως τῆς κοινωνίας δρᾶσιν αὐτῶν ἐθεώρουν ὡς ἐκπλήρωσιν ἄνωθεν εἰς αὐτοὺς ἐπιβεβλημένου καθήκοντος, ἀνεξαρτήτως τῶν οἱωνδήποτε πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένων θυσιῶν, διὸ καὶ ἀδιαφορήσαντες πρὸς τοὺς κινδύνους, ἤλεγχον ἐν ὠμῇ παρρησίᾳ τὰς παρεκτροπὰς καὶ τὰς ἀδικίας

τῶν τε ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων [88], ὅθεν ἀμφοτέρων ἡ ζωὴ ὑπῆρξε διὰ τοῦτο δραματική, διότι ὁ μὲν λατῖνος μοναχὸς ἐτελεύτησε τὸν βίον διὰ τῆς ἀγχόνης καὶ ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἂν δὲ ὁ ἕλλην ὀρθόδοξος μοναχὸς δὲν ὑπέστη τὸν αὐτὸν βίαιον θάνατον δι' ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς Ρωσίας, ἀλλ' ὅμως τὸ φρικτὸν ψυχικὸν καὶ σωματικὸν ἐπὶ τρεῖς ὅλας συνεχεῖς δεκαετηρίδας μαρτύριον ἀπηνεστάτου διωγμοῦ ἰσοδυνάμει πρὸς μυρίους θανάτους. Βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τῆς καθ' ὅλου δράσεώς των εἶχον τὴν ΚΔ· ἀλλ' ἐν τοῖς ἐλέγχοις των ἤντλουν τὰ παραδείγματα ἀποστασίας ἀπὸ τῶν θείων ἐντολῶν, τῶν παραβάσεων τοῦ θείου νόμου καὶ τῶν κολασμῶν ἀπὸ τῆς ΠΔ, διὸ καὶ βλέπομεν τὸν μὲν Σαβοναρόλα ρίπτοντα εἰς τὸ πῦρ πᾶν ὅ,τι ἐθεώρει ἀσυμβίβαστον πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς αὐστηρᾶς ἠθικῆς, τὸν δὲ Μάξιμον κατακρίνοντα τοὺς χορούς καὶ τὰ παίγνια καὶ συνιστῶντα τὸν ὑπὸ τῆς πολιτείας αὐστηρότατον κολασμὸν τῶν αἱρετικῶν. Ὁ Μάξιμος, βίᾳ κωλυθεὶς νὰ ἀνακάμψῃ πρὸς τὸν ἡσύχιον τοῦ Ἁγίου Ὄρους λιμένα, ἀπέθανεν ἰσόβιος νοσταλγὸς ἐν τῇ ξένῃ· ἀλλὰ καὶ ὁ Σαβοναρόλα δύο πράγματα ποθῶν ν' ἀποκτήσῃ ἐν τῇ μονῇ, ἧς ἦτο μοναχὸς καὶ ἡγούμενος, τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, οὐδ' ἑτέρου ἐπέτυχεν. Ἐξ ἄλλου, ἰδιαζόντως χαρακτηριστικὴ εἶνε ἡ πλήρης σύμπτωσις τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν ὡς πρὸς δύο ἀρχὰς τῆς ἰδεολογίας τοῦ Μαξίμου, αἵτινες τόσον κεντρικὴν θέσιν κατέχουσιν ἐν τῇ δράσει του. Καὶ ἐννοοῦμεν τὴν σημασίαν τῶν τύπων τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας καὶ τὰς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μοναστηριακοῦ πλούτου. Διότι, ὡς ὁ Μάξιμος, οὕτω καὶ ὁ Σαβοναρόλα, ἀποδίδων σημασίαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν θρησκείαν μείζονα ἢ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους, κατέκρινε δριμύτατα τοὺς ἐπιβάλλοντας ὡρισμένον ἀριθμὸν προσευχῶν, διότι ὁ Κύριος θέλει οὐχὶ πλῆθος λέξεων καὶ τελετῶν, ἀλλὰ θερμότητα πνεύματος καὶ καρδίας καὶ ἐσωτερικὴν λειτουργίαν [89], ἐλεεινολόγει δὲ τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὴν θλιβερὰν κατάπτωσιν τοῦ κλήρου, μάλιστα δὲ τοῦ μοναχικοῦ, τὸν ὁποῖον ἤθελεν ἐντελῶς ἄσκευον, ἀπέριττον καὶ ἀκτήμονα [90].

Γ. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

Ἡ τοιαύτη πρὸς τὸν Σαβοναρόλα σχέσις τοῦ Μαξίμου εὐλόγως ἐγείρει τὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσον ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτὸν τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐν γένει αἱ ὑπ' αὐτῆς προβληθεῖσαι νέαι ἀνθρωπιστικαὶ ἰδέαι, πρὸς τὴν τόσον ζωηρὰν ἐξάνθησιν τῶν ὁποίων συνέπεσεν ἡ ἐν Ἰταλίᾳ μακρὰ τοῦ Μαξίμου διατριβή.

Κυρίως εἰπεῖν, ἐφ' ὅσον αἱ ἀντιλήψεις καὶ αἱ τάσεις τοῦ Μαξίμου κρίνονται ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῶν συγγραφῶν του, τὰ ἐν αὐταῖς στοιχεῖα, ὡς ἀκριβῶς ἔχουσι, δὲν φαίνονται ἀπολύτως ἐπαρκῆ καὶ φέρεγγυα πρὸς ἀκριβοδικαίαν ἐκτίμησιν τῆς πνευματικῆς του προσωπικότητος. Τὸ περιεχόμενον δῆλα δὴ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, ὡς ἀπαύγασμα προσαρμογῆς πρὸς τὰς συνθήκας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἐποχῆς, ὑφ' ἃς ἐγράφησαν ἐν Ρωσίᾳ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκφράζον σύνολον τὸν πνευματικὸν πλοῦτον τοῦ συγγραφέως, ὅστις, κατὰ πάντα τὰ τεκμήρια

τῆς κατὰ τὰς μακρὰς αὐτοῦ ἐν Ἰταλίᾳ σπουδὰς πνευματικῆς καλλιεργείας, ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς πολὺ ἀφθονώτερος, εὐρύτερος καὶ οὐσιαστικώτερος τοῦ διὰ τῆς γραφίδος του ἐκδηλωθέντος. «Μέχρι τίνος βαθμοῦ ὁ Μάξιμος διὰ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ μακρῶν καὶ εὐρειῶν σπουδῶν του κατέστη τέλειος ἐπιστήμων, οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν θετικὸν–λέγει πολὺ ὀρθῶς καὶ ὁ Γολουμπίνσκιη–διότι παρ' ἡμῖν ἐν Ρωσίᾳ ἡ φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ αὐτοῦ μόρφωσις παρέμεινεν ὑπὸ τὸν μόδιον, μὴ εὑροῦσα εὐκαιρίαν ἢ κατάλληλον ἔδαφος νὰ ἐκδηλωθῇ» [91]. Ἡ δυσμένεια καὶ ἡ ἀποστροφὴ τοῦ περιβάλλοντος πρὸς πᾶσαν καινοτομίαν, τὸ ἐξ ἐσχάτης ἀμαθείας ἀνέτοιμον πρὸς προσδοχὴν ὑψηλῶν ἐννοιῶν, ἡ πνευματικὴ ἀνικανότης καὶ τῆς μᾶλλον ἀνεπτυγμένης κοινωνίας πρὸς κατανόησιν τοῦ βάθους τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, πάντα ταῦτα ἐξηγοῦσι τὸν τρόπον τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου, ἀναγκαζομένου νὰ συγκαταβαίνῃ πρὸς τὴν στάθμην τοῦ περιβάλλοντος. Οὕτω ὁ Μάξιμος περιορίζεται π. χ. εἰς ἁπλῆν καὶ ὅλως γενικὴν μνείαν ὀνομάτων συγγραφέων ἄνευ ἄλλης ὑποδείξεως καὶ διασαφήσεως, ἐξ ὧν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κριθῇ ὁ βαθμὸς τῆς εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν ἐμβαθύνσεως. Ἐπ' ἴσης δ' οὐδαμοῦ παρέχει ἀνασκευὴν τῶν γνωμῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένων φιλοσόφων καὶ συγγραφέων, οὔτε καὶ ἔκθεσίν τινα τῶν φιλοσοφημάτων ἢ ἀντιλήψεών των, ἀρκούμενος εἰς περιφρονητικὴν αὐτῶν μνείαν ἢ χρησιμοποιῶν τὰ ὀνόματά των μόνον πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἰδικῶν του χριστιανικῶν ἀντιλήψεων ἐφ' ὅσον συνέπιπτον πρὸς αὐτάς. Οὕτω, ἀναφέρει τὸν Πυθαγόραν, πολλάκις τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ἐπίκουρον, τὸν Διαγόραν, τὸν Σωκράτη, τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον, τὸν Πλούταρχον, τὸν Μένανδρον κ ἄ. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὁ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγγραφῶν του καθορισμὸς τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸν τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν φαίνεται νὰ ἀφίσταται πολὺ τῆς πραγματικότητος.

Ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως [91α] διακρίνομεν αὐτὸν εἰς τὸν ἀρχικὸν ἀνθρωπισμὸν τῶν παραγόντων τῆς πρώτης γενεᾶς αὐτῆς, ἤτοι τοῦ Πετράρκα καὶ τοῦ Μποκκάτσιο, εἰς τὸν τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς δευτέρας περιόδου, ὁποῖος ὁ τοῦ Coll. Salutati, καὶ εἰς τὸν κυρίως ἀνθρωπισμὸν τῆς ἀκμῆς τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ ὁποίου εἰσέπνεεν ὁ Μάξιμος κατὰ τὴν ἰταλικὴν τῆς ζωῆς του περίοδον. Δεδομένου ὅτι οἱ παράγοντες τῶν δύο πρώτων γενεῶν ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς καὶ τὰς φιλοσοφικὰς αὐτῶν ἀντιλήψεις ἀνῆκον ἀκόμη κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς τὸν παλαιόν, τὸν μεσαιωνικὸν κόσμον, ἐξηγεῖται ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων ἐπόψεων τοῦ Μαξίμου ποιά τις συγγένεια· οὕτω, τοιαύτη ὑφίσταται, φέρ' εἰπεῖν, εἰς τὰ ζητήματα τῆς πρὸς τὸν κόσμον σχέσεως τοῦ Δημιουργοῦ, τῆς θείας Προνοίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἰδίως ἐν σχέσει πρὸς ἐπικρινομένας ὡς ἐπικινδύνους ἀστρολογικὰς ἰδέας, τῆς σημασίας τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ μοναχισμοῦ, τῆς ἁμαρτωλότητος τοῦ κόσμου, τοῦ ἐν μόνοις τοῖς ὁρίοις τῆς ἐκκλησίας δυνατοῦ τῆς ψυχικῆς σωτηρίας (ἰδίως ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Salutati De fato et Fortuna καὶ De seculo et re-

ligione). Παρὰ τὴν συγγένειαν ὅμως ταύτην, ὑπάρχουσι πολλὰ τὰ χωρίζοντα τὰς ἄλλας αὐτῶν ἀντιλήψεις. Ὁ Πετράρκα, ὁσονδήποτε κἂν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀνῆκεν εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἰδεολογίαν, ὡς πρὸς τὰ ἐπιστημονικὰ διαφέροντα περιλαμβάνεται εἰς τοὺς νέους τῆς Ἀναγεννήσεως ὁρίζοντας. Τὰ πεζὰ αὐτοῦ ἔργα ἀποτελοῦσιν ἀπόπειραν δημιουργίας νέας κοσμοθεωρίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔχει μὲν ὁ χριστιανισμὸς τὴν θέσιν του, ἀλλ' ἀποσκορακίζονται αἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ καταρτισθεῖσαι φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, οὕτω δὲ αἱ ἐν λόγῳ συγγραφαὶ τοῦ Πετράρκα ἐπέχουσι θέσιν εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ νέου πολιτισμοῦ [92]. Ὁ πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἔρως τοῦ Πετράρκα εἶνε τόσον ἰσχυρός, ὥστε ἔν τινι ἐπιστολῇ του ἐκφράζει τὸν πόθον νὰ παραταθῇ ἡ ζωή του μόνον διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τὴν ἐπιστήμην, ἀλλαχοῦ δ' εὔχεται τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τοὺς φίλους του. Ὡς σκοπὸν τῆς ἐπιστήμης θεωρῶν τὴν αὐτοσυνείδησιν, ἀρνεῖται τὴν θεολογίαν ὡς ἀπρόσιτον εἰς τὴν διάνοιαν, ἀντ' αὐτῆς δὲ προτιμᾷ τὴν ποίησιν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν, ὡς καθιστώσας ἐφικτὴν τὴν γνῶσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Salutati παραλλήλως πρὸς τὴν ἀφοσίωσίν του εἰς τὸν ρωμαιοκαθολικισμὸν καὶ τὰς ἀσκητικὰς περὶ τῆς ζωῆς ἀντιλήψεις του τρέφει μέγα διαφέρον πρὸς τὸν κλασσικὸν κόσμον, τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ καὶ τὴν ποίησιν, ὡς καὶ πρὸς τὰ σπέρματα τοῦ οὐμανιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὅθεν ἦτο ἑπόμενον νὰ ἀναμένηται ἐντελῶς ἀρνητικὴ στάσις τοῦ Μαξίμου ἔναντι τῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τῆς κυρίως Ἀναγεννήσεως· πρὸς μὲν τὰς ἀρνητικὰς αὐτῆς ὄψεις ᾐσθάνετο ἀποστροφήν, αἱ δὲ θετικαὶ τῷ ἀπέμειναν σχεδὸν ὅλως ξέναι, διότι καὶ τὴν ἣν ᾐσθάνθη πρὸς στιγμὴν ἐλαφρὰν πρὸς τοὺς κλασσικοὺς ἕλξιν ἀνέστειλε καὶ ἐξουδετέρωσιν ἀμέσως τὸ κήρυγμα τοῦ Σαβοναρόλα.

Παρὰ πᾶσαν τὴν πολυγνωμίαν ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς κινήσεως τῆς Ἀναγεννήσεως εἶνε ἀναντίρρητον, ὅτι τὰ κυριώτατα αὐτῆς χαρακτηριστικὰ ἦσαν τὸ μὲν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀτομισμοῦ, τὸ δὲ τὸ μανιῶδες διαφέρον πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Πλήρης διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ χειραφέτησις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ πάσης δεσμεύσεως, συνείδησις τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τάσις πρὸς ἀκώλυτον αὐθορισμόν, ἐλευθέρα πρὸς τὰς οἱασδήποτε πηγὰς πάσης γνώσεως κριτικὴ στάσις, ἐπαναφορὰ τοῦ πνεύματος τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ τὴν διεστραμμένην μορφὴν τοῦ ψευδοκλασσικισμοῦ, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ ἀρχαία αἰσθητικὴ ἐξάνθησις μετετράπη εἰς καθαρὰν αἰσθησιοκρατίαν ἐν τῇ ἀχαλινώτῳ ἀπολαύσει τῆς κοσμικῆς ζωῆς, τὸ δὲ γνήσιον κλασσικὸν πνεῦμα ἀνεβίωσεν ὡς καθαρὸς «παγανισμός».

Πρὸς ἐκτίμησιν τῆς σχέσεως τοῦ Μαξίμου πρὸς τὴν ἰδεολογίαν τῆς Ἀναγεννήσεως βοηθεῖ μία ἐπισκόπησις τῆς δράσεως αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὡς αὕτη διαδηλοῦται ἐν ταῖς συγγραφαῖς του.

Ἡ περὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἀντίληψις αὐτοῦ ἐμφανίζεται διττή. Κατὰ τὸν Μάξιμον, ἡ φιλοσοφία δὲν κέκτηται αὐτοτελῆ σημασίαν· εἶνε καὶ δι' αὐτὸν ἁπλῶς ἡ ancilla theologiae τοῦ μεσαίωνος,

προοριζομένη νὰ ὑπακούῃ ὡς θεραπαινὶς τοῦ Εὐαγγελίου. Κατὰ ταῦτα εἶνε ἱερά, ἐφ' ὅσον πραγματεύεται περὶ τοῦ Θεοῦ, τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ καὶ τῆς εἰς πάντα διηκούσης ἀκαταλήπτου θείας Προνοίας. Καίτοι δὲ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἐπιτυγχάνει ὡς στερουμένη θείας ἐμπνεύσεως, ἧς οἱ θεῖοι προφῆται μετεῖχον, ἀλλ' ὅμως ἐπαινεῖ τὴν σωφροσύνην, τὴν σοφίαν καὶ τὴν πραότητα καὶ πᾶσαν εὐκοσμίαν τοῦ ἤθους καὶ τὴν πολιτικότητα νομοθετεῖ, ἑνὶ δὲ λόγῳ πᾶσαν ἀρετὴν καὶ χάριν εἰς πάντα τὸν κόσμον εἰσάγει. Ἀπὸ τῆς θύραθεν διαλεκτικῆς γνώσεως ὁ Μάξιμος διακρίνει τὴν «ἔσωθεν ἐκκλησιαστικὴν καὶ θεοδώρητον φιλοσοφίαν», εἰς μόνην δ' αὐτὴν παρέχει δικαίωμα αὐθυπαρξίας, διότι «ἀγαθὸν μὲν καὶ ἀξιέραστον εἶνε ἡ τῶν θύραθεν γραμμάτων γνῶσις, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον αὕτη χρησιμεύει εἰς τὴν ὀρθὴν τοῦ λόγου σύνθεσιν, εἰς τὴν ἐξύψωσιν, τὴν φιλαλήθειαν, τὴν ὄξυνσιν τῆς διανοίας καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν νοημάτων, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς πολυπραγμοσύνην καὶ κρίσιν περὶ τῶν ὑπὲρ τὸν νοῦν καὶ τὴν ὅρασιν θείων δογμάτων, γινωσκομένων διὰ μόνης τῆς πίστεως»· ὅθεν συνεβούλευε νὰ δανείζηταί τις παρὰ τῶν φιλοσόφων μόνον ὅ,τι συντελεῖ «εἰς ἐμπέδωσιν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως». Ἀλλαχοῦ ἀνεπιφυλάκτως ὁμιλεῖ ὑπὲρ τῆς θύραθεν σοφίας· «μὴ ζητεῖτε παρ' ἐμοῦ νὰ κατακρίνω τὴν θύραθεν παιδείαν, διότι εἶνε ὠφέλιμος, ὡς μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ διαπρεψάντων ἐν εὐσεβείᾳ· δὲν εἶμαι τόσον ἀχάριστος αὐτῆς μαθητής». Ἐξαίρει τοὺς Παρισίους διὰ τὸ εἰς τοὺς πολλοὺς εὐπρόσιτον τῶν Πανεπιστημίων των καὶ διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν κοσμικῶν ἐπιστημῶν ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν θεολογίαν, θεωρεῖ δ' ὡς ἓν τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ Σαβοναρόλα ὅτι «ἦτο μύστης τῆς θύραθεν παιδείας, ἤγουν τῆς φιλοσοφίας». Πόσον ἀπαραίτητον λογίζεται ὁ Μάξιμος τὴν πολυμερῆ μόρφωσιν συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι παρὰ τοῦ ἀναλαμβάνοντος τὴν μετάφρασιν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπαιτεῖ τὴν γνῶσιν οὐ μόνον τῆς γραμματικῆς, τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς ποιητικῆς, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Συντασσόμενος μετὰ τῶν θεωρούντων τὸν Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «τιμιωτάτους καὶ φιλαληθεστάτους τῶν ἑλλήνων φιλοσόφων», προτιμᾷ ἐκ πάντων τὸν Πλάτωνα, ὡς «τὸν ὕπατον τῶν θύραθεν φιλοσόφων» καὶ ἔκπαλαι πρῶτον κατασταθέντα διὰ τὴν φωτεινήν του διάνοιαν, ἐν ταῖς περὶ τῆς συγκριτικῆς ἀξίας αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους συζητήσεσι [93] συμπαθῶν πρὸς τοὺς διαδηλοῦντας τὴν προτίμησίν των ὑπὲρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος ὡς τῆς μᾶλλον πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἐννοίας συγγενεστέρας.

Ἡ εὐμενὴς ὅμως αὕτη διάθεσις πρὸς τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν καὶ γνῶσιν καθ' ὅλου μετεβάλλετο ἀλλαχοῦ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου εἰς ἀπροκάλυπτον δυσμένειαν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε δι' αὐτὸν ὅ,τι καὶ παρὰ τῷ ἀπ. Παύλῳ «ἡ κενὴ ἀπάτη», ἡ «συλαγωγοῦσα» τῶν ἁπλῶν τὸν νοῦν «κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων». Τὴν φιλοσοφίαν παρομοιάζων, ὡς εἴδομεν, πρὸς τὴν κυπάρισσον, ἥτις, εἰς ὕψος ἐκτεινομένη, ματαίαν μόνον εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς παρέχει ἐντρύφησιν, ἀνωφελῆ ἀποφαίνει καὶ τὴν ἀπὸ τῶν φιλοσοφημάτων παιδείαν, διότι ταῦτα «οὔτε περὶ τῶν θείων διαγορεύονται, οὔτε σοφίαν λαλοῦσιν, ἀλλ' ἁπλῶς εἰς ἄσκησίν τινα χρησι-

μοποιοῦνται, περὶ ἧς καὶ λέγειν ἀνόητον, διότι τὸν ἀέρα μόνον πληροῦσι λόγων, οὐδ' ἓν δ' ἐξ αὐτῶν τυγχάνει τῷ Θεῷ ἀρεστόν, οὐδ' αἰνετὸν τοῖς ἁγίοις, οὐδὲ τοῖς ἀνθρώποις σωτήριον, ἀλλὰ πάντα ματαιότης καὶ διαφθορά». Διὸ καὶ ἐπαινῶν τὸν Ἀρεοπαγίτην Διονύσιον, διότι, «πάντα τὰ πρότερον ὑπ' αὐτοῦ μελετηθέντα σοφὰ πάντων συλλήβδην τῶν φιλοσόφων καὶ ρητόρων συγγράμματα ἀποπτύσας, ἠκολούθησε μόνον τὸ πρᾷον κήρυγμα τοῦ θείου κήρυκος» (Παύλου), συμβουλεύει τοὺς χριστιανοὺς νὰ μελετῶσι μόνον τὰς θείας Γραφὰς καὶ νὰ ἀποστρέφωνται τὴν θύραθεν γνῶσιν. Αἱ θύραθεν ἐπιστῆμαι εἶνε μὲν καλαὶ καὶ ἀναγκαῖαι εἰς τὴν ζωήν, «ἀλλὰ καὶ πολλὰ τὰ βλαβερὰ καὶ ὀλέθρια κρύπτονται ἐν αὐταῖς,ὥστε, ἐὰν θελήσωμεν ν' ἀριθμήσωμεν αὐτὰ καθ' ἕν, θὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ συγγράψωμεν βιβλίον ὁλόκληρον. τόσον πολλὰ εἶνε τὰ ἐν αὐταῖς ψευδῆ καὶ ἀκάθαρτα». Ὅθεν δὲν διστάζει ὁ Μάξιμος νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν θύραθεν σοφίαν ὡς «ψευδώνυμον» ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν θεολογίαν, προτείνων δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν θείων Γραφῶν συνιστᾷ τὸ μυσάττεσθαι τὰς θύραθεν συγγραφάς. Ἰδιάζουσαν ὁ Μάξιμος αἰσθάνεται ἀποστροφὴν πρὸς τὸν δι' αὐτὸν πάντων τῶν φιλοσόφων ἀσυμπαθέστατον Ἀριστοτέλη, ὃν ἐν τούτοις κατατάσσει εἰς τοὺς «χρηστοὺς καὶ θαυμαστοὺς ἄνδρας» κατὰ τὰς σφοδρὰς ἐναντίον τῆς ἀστρολογίας ἐπιθέσεις του διαμαρτυρόμενος κατὰ τῶν θεωρούντων θιασώτην αὐτῆς τὸν Ἀριστοτέλη [94]. Τὴν πρὸς τοῦτον δυσμένειαν ἐξεδήλου κυρίως ὁ Μάξιμος ἕνεκα τῶν «ἀριστοτελικῶν λεπτολόγων συλλογισμῶν», τῶν «περιπατητικῶν πανουργιῶν» καὶ τῆς «ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς», τὰ «ἀποτρόπαια σοφίσματα» τῶν ὁποίων εἶνε, κατ' αὐτόν, ὅλως ἀπρόσφορα πρὸς κατανόησιν τῶν ἱερῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, καὶ βλαβερὰ διὰ τὰ χριστιανικὰ δόγματα [95]. Παραδόξως ὅμως ἡ πρὸς τὸν ἀριστοτελισμὸν αὕτη ἀντιπάθεια τοῦ Μαξίμου δὲν ἐκώλυεν αὐτὸν νὰ κηρύττηται, ὡς εἴδομεν, θαυμαστὴς τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀριστοτελικοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ ἐνσυνειδήτως εἰσαγαγόντος τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν Θεολογίαν τῶν μέσων χρόνων [96]. Ἐν τῇ κατὰ τῶν λατίνων πολεμικῇ του μέμφεται αὐτοὺς ὅτι, μονονουχὶ ἐξισοῦντες τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σταγειρίτου πρὸς τὴν θείαν τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίαν, οὐδὲν δέχονται τὸ μὴ εἰς τὴν διαλεκτικὴν ὑπαγόμενον, ἐνῷ τὰ περὶ ἀγάπης μεταξὺ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ οὐδεμίαν πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τέχνην ἔχουσι σχέσιν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀγάπη οὔτε ὑπόστασις εἶνε, οὔτε οὐσία. Ὑπαινισσόμενος τὰς ἐν τοῖς πανεπιστημιακοῖς τῆς Ἰταλίας κύκλοις ἐμπαθεστάτας φιλοσοφικὰς συζητήσεις περὶ τὰ πλατωνικὰ καὶ τὰ ἀριστοτελικὰ φιλοσοφήματα, «ὕπαγε–λέγει–νοερῶς εἰς τὰς ἰταλικὰς σχολὰς καὶ θὰ ἴδῃς ἐκεῖ ὁρμητικὰ ρεύματα πνίγοντα τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς σὺν αὐτοῖς· οὐδὲν δόγμα, οὔτε ἀνθρώπινον, οὔτε θεῖον, λογίζεται παρ' αὐτοῖς σταθερὸν καὶ ἰσχυρόν, ἂν δὲν κατοχυροῦται διὰ συλλογισμῶν..· εἶνε ὀπαδοὶ τῆς θύραθεν διαλεκτικῆς γνώσεως μᾶλλον ἢ τῆς ἔσω θεοσδότου σοφίας, εὐκόλως σχίζοντες διὰ τῶν τοῦ Σταγειρίτου συλλογισμῶν τὸν χιτῶνα τῆς ἐκκλησίας, τὸν ὑφανθέντα ἐκ τῆς οὐρανίας θεολογίας». Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων ἐλάμβανε τὰς τιμὰς τῆς αὐτῆς δυσμενείας, ὅταν ὁ

Μάξιμος ἐμέμφετο τὸν ἐν Γαλλίᾳ διαδόντα τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ μεταφραστὴν τοῦ Αὐγουστινείου De Civitate Dei Ἰωάννην Λουδοβῖκον Βιβές, διότι ἀπεκάλει τὸν Πλάτωνα «ἁγιώτατον» καὶ συχνάκις παρέπεμπεν εἰς τὰς πλατωνικὰς συγγραφάς· ὁ Μάξιμος πάντως ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σαβοναρόλα, ὅστις εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος κηρύγματά του καὶ τὸν Πλάτωνα ἐκρήμνιζεν εἰς τὸν ᾅδην «νὰ βασανίζηται εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἐνδιαιτήματος τοῦ διαβόλου» [97].

Καὶ τοιαύτη μὲν παρουσιάζεται ἡ στάσις τοῦ Μαξίμου ἔναντι τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Πρὸς τὸ ἕτερον ὅμως ἐπ' ἴσης θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸν ἀτομισμόν, ἐφάνη ἐντελῶς ἀσυγκίνητος. Ἡ κυριωτάτη τοῦ ἀτομισμοῦ τούτου ἔκφρασις εἶνε, ὡς γνωστόν, ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεριορίστου ἀναπτύξεως πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων ἱκανοτήτων καὶ ἡ ἀνάδειξις τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος εἰς ὑψηλὴν καὶ πλήρως αὐταρχικὴν ὀντότητα. Ἐντεῦθεν προέκυψεν ἔνθεν μὲν τὸ πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου διαφέρον, ἐξ οὗ προῆλθεν ἡ εὐρεῖα ἀνάπτυξις τῆς εἰς τὸν γήινον ἄνθρωπον ἀφορώσης ἠθικῆς φιλοσοφίας εἰς βάρος τῆς μεταφυσικῆς, ἔνθεν δὲ ἡ παμμερὴς διανοητικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πρὸς τὴν περὶ τὸν ἄνθρωπον πραγματικότητα κριτικὴ στάσις.

Ἤδη ὁ πρῶτος ἀνθρωπιστὴς Πετράρκα ἐξεδήλωσεν εὐρυτάτας ἀτομιστικὰς τάσεις καὶ εἰς αὐτὰς ἔτι τὰς περὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ ἀντιλήψεις του. Τὴν ἀληθῆ μοναχικὴν ζωὴν ἐμβλέπει οὐχὶ εἰς τοὺς ἀσκητικοὺς ἀγῶνας, ἀλλ' εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ τοῦ διασπῶντος τὴν προσοχὴν ἔργου, εἰς τὴν θεωρίαν, τὴν πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον στροφήν [98]. Τὴν τοιαύτην εἰς τὸν ἔσω ἑαυτὸν προσοχὴν μαρτυροῦσι καὶ αἱ Canzoniere αὐτοῦ καὶ τὸ Secretum suum, ὡς ὁ ἴδιος ἀπεκάλεσε τὸ De contemptu mundi, ὧν αἱ μὲν χαρακτηρίζονται ὡς χρονικὸν τῆς καρδίας του, τὸ δὲ ὡς ἐσωτερικὴ ἱστορία· καὶ αἱ ἐπιστολαί του εἶνε αὐτοβιογραφία του (Rerum familiarum, Rerum senilium, Rerum variarum καὶ Sine titulo). Εὐρεῖαν κριτικὴν ὁ Πετράρκα ἤσκησε καὶ ἐπὶ τῶν κλασσικῶν συγγραφέων, διεκρίθη δὲ διὰ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν πολυγνωσίαν. Τὰ αὐτὰ γνωρίσματα ἐν πολὺ μείζονι βαθμῷ χαρακτηρίζουσι τοὺς ἀνθρωπιστὰς ἐν γένει, μάλιστα δὲ τὸν Bruni Leonardo, γνωστότερον ὡς Leonardo Aretino (1369–1444), τὸν Lorenzo Valla (1407–1457), τὸν Machiavelli (1469–1527) κ. ἄλλ.

Ἐὰν στρέψωμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὰ ἠθικὰ ἐλεγκτικὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τινὰ τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ οὐμανιστικοῦ ἀτομισμοῦ δὲν τῷ εἶνε ἐντελῶς ξένα. Ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις τοῦ Μαξίμου βλέπομεν αὐτὸν ζωηρῶς ἐξεγειρόμενον κατὰ τῶν πολλῶν καὶ σοβαρῶν ἀνωμαλιῶν τῆς περὶ αὐτὸν ρωσικῆς πραγματικότητος· οἱ ἔλεγχοι αὐτοῦ ἀποτελοῦσιν ἀληθεῖς μαστιγώσεις κατὰ τῆς ἐξωτερικῆς τυπολατρείας, τῆς εὐρύτατα διαδεδομένης δεισιδαιμονίας, τῆς ἀδικίας τῶν κυβερνώντων, τῆς διαφθορᾶς τοῦ κλήρου, τῆς ἀπανθρώπου ἐκμεταλλεύσεως καὶ καταπιέσεως τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων. Οἱ λόγοι του, στρεφόμενοι μετὰ κατα-

πληκτικῆς παρρησίας καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας, ἀποπνέουσιν ἐλευθερίαν καὶ πηγαίαν εἰλικρίνειαν αἰχμαλωτιζούσας καὶ τὸν σύγχρονον ἀναγνώστην, αἱ κατακρίσεις δὲ καὶ αἱ ἀπειλαί του, ἰδίως κατὰ τῶν φαρισαϊκῶς ἀσκούντων τὴν ἐξωτερικὴν τυπικὴν εὐσέβειαν, εἶνε πλήρεις τοῦ πάθους τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ, ὃν ἐνίοτε φέρει αὐτοπροσώπως ἐλέγχοντα αὐτούς.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἔν τε τοῖς ἐλεγκτικοῖς καὶ τοῖς πολεμικοῖς αὐτοῦ ἔργοις ὁ Μάξιμος διαδηλοῖ μεγάλην ἀνεξαρτησίαν χαρακτῆρος, ἠθικὸν ὕψος καὶ εὐρεῖαν μόρφωσιν, δι' ὧν ἀναδεικνύεται πλουσία πνευματικὴ προσωπικότης· ἡ ἀτομικότης του ὅμως αὕτη εἶνε ἐντελῶς διάφορος τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἀτομισμοῦ τῆς 'Αναγεννήσεως. Τὰ ἠθικὰ ζητήματα συγκινοῦσιν αὐτὸν ἰσχυρῶς, ἀλλὰ ὁ χαρακτὴρ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ διακρίνεται οὐσιωδῶς τῶν περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεων τῶν παραγόντων τῆς 'Αναγεννήσεως. 'Ενῷ δῆλα δὴ δι' αὐτοὺς τὰ ζητήματα τῆς ἠθικῆς περιωρίζοντο εἰς τὴν ἀτομικὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν ἐγωιστικὴν αὐτοτελείωσιν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν τοῦ ἀτόμου ἠθικῶν σπερμάτων, διὰ τὸν Μάξιμον ταῦτα ἦσαν ζητήματα καθαρᾶς φιλαλληλίας, ἐρειδομένης ἐπὶ τῆς εὐαγγελικῆς ἐντολῆς τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Τὸ κήρυγμά του ὑπὲρ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐλέου πρὸς τὰς καταθλιβομένας λαϊκὰς μάζας ἔφερε κοινωνικὸν χαρακτῆρα, τὸ γνησίως δὲ δημοκρατικὸν τοῦτο πνεῦμα τοῦ φιλολαϊσμοῦ του ἀπετέλει ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐγωιστικῶς ἀτομικὴν καὶ ἀριστοκρατικὴν ἠθικὴν τῶν ἀνθρωπιστῶν. Οὕτω, ἡ ἐλεγκτικὴ αὐτοῦ πολιτικὴ εἶχε κατ' οὐσίαν χαρακτῆρα θρησκευτικόν, ἐνῷ αἱ ἀταξίαι, αἱ ἀνωμαλίαι καὶ αἱ ἐλλείψεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς οὐδαμῶς ἔθιγον τὸ θρησκευτικὸν διαφέρον τῶν ἀνθρωπιστῶν· ὁσάκις οὗτοι ἤγειρον φωνὴν διαμαρτυρίας κατὰ τῶν ἀρνητικῶν φαινομένων τῆς περὶ αὐτοὺς ζωῆς, ἡ φωνὴ αὕτη ἐξέφραζε μᾶλλον αἴσθημα ἀποστροφῆς τῆς ἀνεπτυγμένης προσωπικῆς αὐτῶν συνειδήσεως, ἀλλότριον τῆς ψυχικῆς ταραχῆς, ἣν ἔπασχεν ἡ θρησκευτικὴ ψυχὴ τοῦ Μαξίμου. 'Ο Μάξιμος, διὰ τὸν ις' αἰῶνα τῶν ρώσων, ὑπομιμνήσκει τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον τοῦ ιβ' βυζαντινοῦ αἰῶνος καὶ τὸν Σαβοναρόλα τῆς συγχρόνου ἀμφοτέροις ἰταλικῆς πραγματικότητος [99]. 'Εξ ἄλλου, ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψις τοῦ Μαξίμου εἶνε ἀσκητική. Κατ' αὐτόν, ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶνε ἁμαρτωλὸς κατ' οὐσίαν, διὸ καὶ ἀπαιτεῖται διηνεκὴς ἀγὼν κατὰ τῶν παθῶν καὶ τῆς πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ροπῆς. Τὰ παίγνια καὶ τὰ ᾄσματα τὰ σατανικὰ συνεπάγονται, κατ' αὐτόν, κοινωνικὰς συμφορὰς ὡς προκαλοῦντα τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ· ἡ παροῦσα ζωὴ εἶνε ἀσταθής, οὐδὲν ἐν αὐτῇ βέβαιον, τὰ πάντα πλήρη θλίψεων καὶ ἀπάτης. 'Η δόξα, ὁ πλοῦτος, τὸ κάλλος ἀφανίζονται ὡς ἄνθος ἐαρινόν· τὰ γήινα ἀγαθὰ ἄγουσιν εἰς ἀπώλειαν· ὅ,τι εὐάρεστον ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς εἶνε σῆψις, ψεῦδος καὶ ματαιότης. 'Η παροῦσα ζωὴ ἔχει ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον προπαρασκευάζει τὸν ἄνθρωπον διὰ τὴν μέλλουσαν. 'Εν γένει οὐδὲν τὸ εὐάρεστον εὑρίσκει ἐν τῇ κατὰ κόσμον ζωῇ ὁ ἀπαισιόδοξος τοῦ Μαξίμου ἀσκητισμός. Πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον ὁ Μάξιμος δὲν τρέφει ἣν οἱ νοησιαρχικοὶ

ἀνθρωπισταὶ ἐμπιστοσύνην, δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον περὶ τὰ θεῖα δόγματα πολυπραγμοσύνην, πολλῷ δ' ἧττον ἀναγνωρίζει εἰς αὐτὸν δύναμιν ἐμβαθύνσεως εἰς αὐτά, ἱστάμενος ἐφ' οὗ καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ἐπιπέδου. Πᾶσαν τοιαύτην διανοητικὴν τάσιν εἶνε ἕτοιμος νὰ χαλιναγωγήσῃ καὶ ἀναστείλῃ, ἀρνούμενος εἰς τὸν νοῦν νὰ χωρήσῃ ἐπέκεινα τῶν ὁρίων, ἅτινα κατεστάθησαν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἱερῶν δογμάτων. Καὶ ὑπεραμύνεται μὲν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, πιστὸς εἰς τὸ χριστιανικὸν δόγμα περὶ τῆς ἐφ' οἷς οὗτος ἁμαρτάνει εὐθύνης, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον ὡς ἀρχικὸν εἰς τὴν ἁμαρτίαν ὑποκινητὴν θεωρεῖ τὸν διάβολον, διιστάμενος οὕτω ριζικῶς πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸν τῶν ἀνθρωπιστῶν.

Ὅ,τι ἴσως δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν τῆς Ἀναγεννήσεως εἶνε τὸ πνεῦμα, αἱ ἀρχαὶ καὶ αἱ μέθοδοι τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ἣν εἴδομεν τὸν Μάξιμον ἀσκοῦντα ἰδίως ἐπὶ τῶν ἀποκρύφων διηγήσεων. Πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου χρησιμοποιεῖ λεκτικὰ καὶ γραμματικὰ ἐπιχειρήματα, τὸ αὐτὸ δὲ πράττει καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ διαφόρων ρήσεων τῆς ἁγίας Γραφῆς. Αἱ κριτικαὶ αὗται μέθοδοι τοῦ Μαξίμου ὑπό τινων χαρακτηρίζονται τόσον στοιχειώδεις, ὥστε νὰ μὴ δικαιολογῆται ἡ προέλευσις αὐτῶν ἐξ ἐπιδράσεως τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐφ' ὅσον ἤδη ἐν Βυζαντίῳ ἦσαν πολὺ πρὸ τοῦ ιε' αἰῶνος ἀνεπτυγμέναι ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐντόνων περὶ θρησκευτικά, φιλοσοφικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα συζητήσεων. Αὐτὸς, ἄλλως τε, ὁ Μάξιμος ὁμολογεῖ ἑαυτὸν ἐν τούτῳ μαθητὴν οὐχὶ τῶν ἰταλῶν, ἀλλὰ τῶν ἑλλήνων, εἰς τὴν μελέτην τῶν ὁποίων ἐπὶ δεκαετίαν ὅλην εἶχεν ἐγκύψει ἐν Ἁγίῳ Ὄρει [100].
Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖται, κἂν ἔτι ἀναγνωρίσωμεν ἐν τούτῳ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως ἐπίδρασιν, αὕτη δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ σπουδαία, διότι τὸ κριτικὸν πνεῦμα, καθ' ἑαυτό, ἄνευ δῆλ. τῆς ἐφαρμογῆς του εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔχον ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ λόγος τῆς ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ αὐτῆς ἀναπτύξεως τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς παρὰ τοῖς ἀνθρωπισταῖς ὀφείλεται εἰς τὴν εὐρεῖαν καὶ ἐπισταμένην μελέτην τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, οὐδὲν δ' ἄρα ἐνεῖχε τὸ εἰδικῶς ἀνθρωπιστικόν, ὡς ἀποτελοῦσα καθαρῶς ἐξωτερικὴν τεχνικήν. Ἄλλως τε, ὡς λέγει ὁ A. Farrar, learning had been directed since the Renaissance rather to the acquisition of stores of information concerning ancient literature, than reflective examination of the authenticity and critical value of the sources (157).

ΣΤ. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΕΝ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

1. Τῇ ρωσικῇ.

Ὁ θάνατος τοῦ Μαξίμου ἔθηκε τέρμα εἰς τὸ συνεχὲς ἐκεῖνο τριακονταετὲς μαρτύριον τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ, ταὐτοχρόνως ὅμως ἐσημείωσε τὴν ἔναρξιν τῆς μεγάλης καὶ γενικῆς αὐτοῦ δικαιώσεως ἐν τῇ πανρωσικῇ συνειδήσει. Ἡ δικαίωσις δ' αὕτη οὐ μόνον ἐξεδηλώθη ὡς

ἄμεσος ἀποκατάστασις τοῦ κύρους αὐτοῦ, ὅπερ ἠγωνίσθη νὰ κλονήσῃ καὶ ἀμαυρώσῃ ἡ ἐπίσημος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἱεραρχικὴ καὶ μοναχικὴ μοχθηρία, ἀλλὰ καὶ ὡς μετάμελος συναίσθησις ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ξένου ἐκείνου σοφοῦ ἡ Ρωσία ἔσχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἀποκτήσῃ ἐν τῇ τότε τόσον ἔτι σκοτεινῇ περιόδῳ τῆς ρωσικῆς ἱστορίας ἕνα θεόπεμπτον Νέστορα, διὰ τῶν πνευματικῶν τοῦ ὁποίου καμάτων νέος ἄνεμος ἀναγεννήσεως καὶ ἀναπλάσεως ἔπνευσεν ἀνὰ τὴν πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ἀπεξηραμένην μεγάλην ἐκείνην χώραν. Ὅλως τυχαίως ἐμφανισθεὶς εἰς τὸν οὐρανὸν τῆς Ρωσίας κατηύγασεν αὐτὴν ὡς λαμπρὸν μετέωρον ἐπὶ τέσσαρας ὅλας δεκαετηρίδας, καίτοι δὲ τὰς ἐξ αὐτῶν τρεῖς διήνυσεν ἐν σκληροῖς δεσμοῖς, οἱονεὶ τεθαμμένος ὑπὸ τὴν ἄδικον καταδίκην, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ πραγματικὴ καὶ κυρίως ζωή του ἀρχίζει διὰ τὴν Ρωσίαν τὴν ἐπιοῦσαν τοῦ σωματικοῦ του θανάτου, διότι μόνον μετὰ τοῦτον τὸ ὄνομά του ἔτυχε τῆς δικαίας ἀθανασίας ἐν ταῖς δέλτοις τῆς ρωσικῆς ἱστορίας, ἐκκλησίας καὶ φιλολογίας. Οὕτω, ὁ ἰθαγενὴς τῆς ἑλληνικῆς Ἠπείρου, ὁ ἐπὶ μακρὸν ἕλλην τρόφιμος τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημίων καὶ εἶτα ἁγιορείτης ἀναχωρητὴς Μάξιμος, ὁ κατὰ παράδοξον τῶν περιστάσεων συνδρομὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐκσφενδονισθεὶς εἰς τὸν ἀπώτατον ρωσικὸν Βορρᾶν καὶ ἐκεῖ γενόμενος πασίγνωστος ὡς «Μάξιμος ὁ Γραικός», μετεμοσχεύθη εἰς ὁριστικόν, μόνιμον, ἀναπόσπαστον καὶ ἅμα ἐπιφανέστατον κτῆμα τῆς ρωσικῆς γραμματείας. Εἰς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ ἀφιερώθη πλουσία καὶ πολυμερὴς φιλολογία, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ πλουτισθῇ ἔτι μᾶλλον μετὰ τὴν εἰς τὴν ἐλευθερίαν χειραφέτησιν τοῦ ρωσικοῦ πνεύματος.

Ὁ Μάξιμος ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Ρωσίαν τοῦ ιϛ′ αἰῶνος ὡς μοναδικὸν φαινόμενον οὐ μόνον πολυμεροῦς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, ὡς τοιοῦτος δὲ ἐξετιμήθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ρώσων λογίων καὶ ὑπὸ τῆς ρωσικῆς ἱστοριογραφίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συγγραφικῆς του δράσεως. Ὡς ἤδη εἴδομεν, οἱ ἐν Μόσχᾳ πλησιάσαντες πρὸς αὐτὸν μεμορφωμένοι ἀπεῖδον πρὸς αὐτὸν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπαφῆς ὡς πρὸς πηγὴν εὐρυτάτων καὶ ποικιλωτάτων ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων, ὅθεν καὶ ταχέως ἀπηρτίσθη περὶ αὐτὸν εὐρὺς κύκλος ἐκλεκτὸς φιλομαθῶν θαυμαστῶν καὶ μαθητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ βογιάροι καὶ εὐγενεῖς καὶ πρίγκηπες ἦσαν τακτικοὶ τοῦ κελλίου του θαμῶνες. Πάντες δ' ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς τὸν μᾶλλον μεμορφωμένον τῆς ρωσικῆς ἐποχῆς του καὶ αὐτόχρημα σοφώτατον. Ὡς συγγραφεὺς ἐγκωμιάζεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων, τὴν εὐρεῖαν πολυμάθειαν καὶ τὴν δριμύτητα τῶν ἐλέγχων καὶ τῆς πολεμικῆς του. Ὁ Μάξιμος ἐμφανίζεται ταὐτοχρόνως καὶ ὡς θεολόγος καὶ ὡς φιλόσοφος καὶ ὡς φιλόλογος καὶ ὡς ἱστορικός, ποιητὴς ἅμα καὶ ρήτωρ, ἐν πᾶσι δὲ προέχει ὁ βαθύς, σοφὸς καὶ φλογερὸς κριτικός [101]. Ὅσῳ δὲ μᾶλλον ἐφεξῆς ηὐξάνετο ἡ προσοχὴ τῆς ρωσικῆς ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ, τόσῳ πληρεστέρα ἀπέβαινεν ἡ ἐκτίμησις τῆς μεγάλης αὐτοῦ συμβολῆς εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ἐκ τῆς βαθυτέρας μελέτης τοῦ ἐσωτερικοῦ

κόσμου τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ καὶ τῆς ἣν κατέλιπε διὰ τὴν Ρωσίαν πνευματικῆς κληρονομίας. Οὕτως ἔχομεν εἰδικὰς περὶ τοῦ Μαξίμου κρίσεις τῶν διαπρεπεστέρων ρώσων ἱστορικῶν τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, ἐξ ὧν συνάγεται ἡ μεγάλη σπουδαιότης τοῦ ἕλληνος ἁγιορείτου διὰ τὸν ρωσικὸν πνευματικὸν πολιτισμόν, ἐξαίρονται δ' ὑπ' αὐτῶν ἰδίως τὸ ἦθος καὶ ὁ χαρακτὴρ αὐτοῦ, ἡ εὐρεῖα παιδεία, ἡ συγγραφική του δρᾶσις καὶ αἱ εἰς τὴν Ρωσίαν παρασχεθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ σπουδαῖαι ὑπηρεσίαι.

«Ἡ ἐποχὴ τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαφωτιστικῆς δράσεως τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ–λέγεται ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζὰν ἐκδόσεως τῶν ἔργων αὐτοῦ–[102] ἦτο πλήρης διαφόρων θλιβερῶν ἀνωμαλιῶν, προελθουσῶν τὸ μὲν ἐκ ποικίλων ἀλλοφύλων ἐπιρροῶν, τὸ δὲ καὶ οἴκοθεν.. Εἰς τοιαύτην δυσχερῆ ἐποχὴν ἀφίκετο εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἐξ Ἑλλάδος ὁ διάσημος οὗτος καὶ πεφωτισμένος ἀνήρ. Ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἡ ὀρθόδοξος Ἑλλὰς παρέσχεν εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν τὴν μᾶλλον ἐπίκαιρον βοήθειαν ὑπὲρ τῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν παρέδωκεν εἰς αὐτὴν καὶ ἥτις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἤρξατο κινδυνεύουσα.. Ὁ Μάξιμος ἐξέμαθε τὴν ρωσικὴν καὶ τὴν σλαυωνικήν, ἐγνώρισε τὴν θρησκευτικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῆς Ρωσίας καὶ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς, μετὰ προσοχῆς παρηκολούθει πάντα τὰ ἐν αὐτῇ συμβαίνοντα, περὶ παντὸς δὲ σημαντικοῦ γεγονότος ἐξέφερε τὴν πεφωτισμένην του κρίσιν. Ὑπερήσπιζε τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν κατὰ τῶν ἀξιώσεων τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἔγραφε κατὰ τῶν ὀρθολογιστικῶν διδασκαλιῶν τῆς δυτικῆς μεταρρυθμίσεως, κατὰ τῶν ἰουδαίων, τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν μωαμεθανῶν, διώρθου τὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἡρμήνευε τὰς λειτουργικὰς διατάξεις, ἀνεσκεύαζε διαφόρους παρὰ τῷ λαῷ διαδεδομένας ψευδεῖς διηγήσεις καὶ προλήψεις, ἐνουθέτει εἰς τὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς πάντα ζητοῦντα τὰς συμβουλάς του, μετέφραζε πατερικὰ συγγράμματα, οὕτω δὲ πολιτευόμενος ἐμόρφωσε πολλοὺς δυναμένους μετὰ τὸν θάνατόν του νὰ συνεχίσωσιν ἐν Ρωσίᾳ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀρξάμενον μέγα ἔργον τῆς πνευματικῆς διαφωτίσεως. Οἱ σύγχρονοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκτιμήσωσι τὰς ὑπηρεσίας ταύτας τοῦ Μαξίμου. Διὰ τοὺς ἐκ τῆς ἀμαθείας ἐσκοτισμένους ὀφθαλμούς των ὑπῆρξεν ἀπότομον τῆς ἀληθείας τὸ φῶς, μεθ' οὗ ἀπεκάλυπτε πρὸ αὐτῶν τὰς πλάνας καὶ τὰς ἐλλείψεις των. Διὰ τὰ μεγάλα του ἔργα τὸν ἀντήμειψαν διὰ δεινῶν διωγμῶν καὶ μακροχρονίου μοναστηριακῆς ἐγκαθείρξεως. Δι' ἡμᾶς ὅμως τόσῳ πολυτιμότερα καθίστανται τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ἐν τοῖς ὁποίοις πλήρως ἀνεκλάσθησαν ἡ ὑψηλὴ καὶ φωτεινὴ αὐτοῦ προσωπικότης καὶ τὰ σκοτεινὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς του».

I. Preobrajenskii [103]: «Τὸ γεγονὸς ὅτι Μάξιμος ὁ Γραικὸς δὲν ἦτο τέκνον τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ τυχαῖος κάτοικος ἐν αὐτῇ, οὐ μόνον οὐδαμῶς μειοῖ τὸ κῦρος αὐτοῦ ὡς κυριωτάτου χειραγωγοῦ εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῆς ρωσικῆς κοινωνίας κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ις' αἰῶνος, ἀλλὰ καί, τοὐναντίον ὅλως, ἔτι μᾶλλον τὸ ἐξυψοῖ. Πρὸς τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ μορφώσει ὁ Μάξιμος ἔτρεφεν ἰδιαιτέραν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ διεκρίνετο διὰ τὸν διάπυρόν του

ζῆλον πρὸς δόξαν Θεοῦ καὶ τὴν ὅλως ἀσυνήθη εὐαισθησίαν πρὸς πάντα τὰ φαινόμενα τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς κοινωνίας. Δὲν ἐσιώπα ὅπου ἀπητοῦντο ἡ παραίνεσις καὶ ἡ διδασκαλία του, τὸ δὲ κυριώτερον, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνέχηται ὅ,τι ἀξιοκατάκριτον καὶ ἀξιόμεμπτον, ἀκριβῶς δὲ τούτου ἕνεκα ἐνεφανίζετο ἐπίμονος καὶ ἀμειλικτότατος κριτικὸς καὶ ἐλεγκτής.. Εἰς τὴν δρᾶσίν του ἀπέβλεπεν ἀπὸ θρησκευτικῆς ἐπόψεως, θεωρῶν αὐτὴν ὡς θρησκευτικὸν καθῆκον.. Καὶ ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει οἱ ἔλεγχοί του δὲν ἐτελεσφόρουν, ἐλογίζετο ἑαυτὸν καθαρὸν ἔναντι τῆς συνειδήσεώς του, λέγων «ἐὰν μὲν ὁ λόγος ἐπιτύχῃ τοῦ σκοπουμένου, δόξα τῷ Θεῷ τῷ πρὸς τὸν σκοπὸν κατευθύναντι· ἂν δὲ ἀποτύχῃ, καὶ πάλιν δόξα τῷ Θεῷ, τῷ κινήσαντι ἡμᾶς πρὸς διόρθωσιν».. Ἀλλὰ αἱ συγγραφαὶ τοῦ Μαξίμου εἶνε σπουδαιόταται ὡς πρὸς τὴν σπουδὴν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας κυρίως διὰ τὸν λόγον ὅτι, οὗτος ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ἐξ ἄλλης χώρας, καλλίτερον ἢ αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὴν ζωὴν ταύτην. Οἱ ρῶσοι παρατηρηταὶ τῶν ἠθῶν ἔβλεπον πρὸ αὐτῶν μόνον τὸ παράδειγμα τῶν προγόνων, ἐφ' ᾧ ἡ ζωή των παρουσιάζετο ὡς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐφικτῆς τελειότητος· οὐδέποτε ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι τὸ ἰδεῶδες τοῦτο δύναται νὰ παλαιωθῇ, διότι ἐνώπιόν των δὲν εἶχον ἄλλο ἰδεῶδες πρὸς τὸ ὁποῖον νὰ τὸ συγκρίνουν. Μάξιμος ὁ Γραικός, τοὐναντίον, ἐπισκεφθεὶς τὰ μᾶλλον μεμορφωμένα εὐρωπαϊκὰ κέντρα καὶ σχὼν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ διάφορα πρότυπα διοργανώσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὰς σχέσεις τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἠδύνατο νὰ ἀτενίσῃ πρὸς τὴν ρωσικὴν ζωὴν μὲ ἄλλο βλέμμα καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ αὐτὴν οὐχὶ καθ' ὃν τρόπον εἶχον συνειθίσει νὰ κρίνωσι περὶ αὐτῆς οἱ ἰδικοί μας ἠθικολόγοι.. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἀποκαλυφθῶσιν αἱ ἠθικαὶ πληγαὶ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, αὐτὴ ἡ ἠθικὴ ἀσχημία, ὅταν ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ διαλύηται τὸ πυκνὸν ἐκεῖνο σκότος τῆς ἀμαθείας, ὅπερ ἐκώλυε τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ὡραίου καὶ τοῦ ἀσχήμου.. Ἀλησμόνητος πρέπει νὰ μένῃ διὰ τὸν ρωσικὸν λαὸν ὁ ἄθῳος μάρτυς ὅσιος Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ ζωηρότερον τῶν λοιπῶν καταυγάσας τὴν φοβερὰν ταύτην ἄβυσσον καὶ τορώτερον αὐτῶν ἐκκαλέσας ἐξ αὐτῆς τοὺς ἀτυχεῖς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας. Καίτοι ἀκριβὰ ἐπλήρωσεν ὁ Μάξιμος τὴν φλογερὰν αὐτοῦ ἀγάπην πρὸς τὴν ἀλήθειαν, τὸν θερμουργόν του ζῆλον ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀμείλικτον ἔχθραν του κατὰ τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν κακιῶν, παρὰ ταῦτα, ἐν τούτοις, ὁ ὑπ' αὐτοῦ ριφθεὶς σπόρος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμπνιγῇ ὁριστικῶς καὶ ἐντελῶς νὰ ἀπολεσθῇ. Ἀπόδειξις τὰ μέχρις ἡμῶν σωθέντα διάφορα χειρόγραφα εἰς πλῆθος οὐχὶ ὀλιγώτερον πάντων συλλήβδην τῶν μνημείων τῶν προηγουμένων αἰώνων, ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῶν 100 Κεφαλαίων, καὶ ἐν γένει, ἡ ἀφύπνισις τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τῆς Ρωσίας, ἡ ὀφθαλμοφανὴς ἀνάπτυξις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ἐκκλησίας,—ἅτινα πάντα συμπίπτουσι πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν παραμονὴν τοῦ Ἁγιορείτου..».

Th. Nelidoff [104]: «Ἡ φιλολογικὴ δρᾶσις τοῦ Μαξίμου ἐν ταῖς ἀρίσταις ἱστορικοφιλολογικαῖς μελέταις τῶν τελευταίων ἐτῶν

ἐξετάζεται ἀπὸ δύο ἐπόψεων: ὡς ἀνὴρ μὲν θεολογικῶς καὶ φιλολογικῶς μεμορφωμένος ὁ Μάξιμος ἵσταται ἀπείρως ὑψηλότερον τῶν ἐγγραμμάτων μοσχοβιτῶν ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων καὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἐν δὲ τοῖς σχετικοῖς συγγράμμασί του ἐμφανίζεται ὡς φιλοπρόοδος συγγραφεύς, καθοδηγὸς νέας ὑποδεικνύων ὁδούς. Ἀπὸ ἐπόψεως δὲ κοσμικῆς δράσεως καὶ κοσμικῶν γνώσεων ὁ Μάξιμος, ὡς μοναχός, εἰς πολλὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς ἠτένιζε κατὰ τὸν τρόπον τῶν παλαιῶν ρώσων ἐγγραμμάτων.. Ἡ λαχοῦσα εἰς τὸν Μάξιμον ἐν Ρωσίᾳ θλιβερὰ μοῖρα εἶνε διδακτική, διότι μαρτυρεῖ περὶ τοῦ ἐντελῶς ἀσυστάτου τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου μοσχοβιτικοῦ καθεστῶτος, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου τόσον ἐκόπτοντο οἱ ὀπαδοί του κατὰ τὸν ις′ αἰῶνα. Οὗτοι, ἐν τῷ προσώπῳ τῶν ἰσχυροτέρων αὐτοῦ ἀντιπροσώπων ὁποῖοι οἱ Γεννάδιος, Ἰωσὴφ καὶ Δανιήλ, ἀντιληφθέντες τὸν ἀπὸ τῆς συγκρούσεως πρὸς τὰς νέας ἰδέας καὶ λογικὰς ἀξιώσεις κίνδυνον, ἐγνώριζον νὰ ἀντιδρῶσι μόνον διὰ διωγμῶν, φυλακίσεων καὶ ποινῶν· ἄλλα μέσα εἰς τὴν διάθεσίν των δὲν εἶχον. Ἐν τῇ τυφλώσει των συχνάκις δὲν ἠδύναντο νὰ διακρίνωσιν ἐν τῷ δῆθεν ἐχθρῷ των τὸν ὁμοϊδεάτην των. Τοῦτο ἀκριβῶς καὶ συνέβη εἰς τὸν ἀτυχῆ ἁγιορείτην. Ἀνὴρ κριτικὸν κεκτημένος πνεῦμα, εὐγενῆ χαρακτῆρος εὐθύτητα ὠθοῦσαν αὐτὸν νὰ ἐκφράζηται, θὰ ἔπρεπε νὰ φανῇ εἰς τοὺς ἀνεπτυγμένους μοσχοβίτας ἐπικίνδυνος ἄνθρωπος, ὡς οἱοςδήποτε ἔχων ἰδίαν γνώμην καὶ ἐκφράζων αὐτήν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ πάθῃ ὅπως καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔπαθον.. Εἷς τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωσὴφ ἀποφαίνεται: «Ἡ ἰδιογνωμία εἶνε μήτηρ πάσης δυστυχίας». Ἡ θλιβερὰ τοῦ Μαξίμου μοῖρα ἦτο κοινὴ μοῖρα τῶν ἀρίστων τῆς ἐποχῆς. Εἶνε ἡ πραγματικὴ μοῖρα τῶν ἐχόντων ἰδίαν γνώμην κατὰ τὸν ις′ αἰῶνα».

Makarii [195]: «Μάξιμος ὁ Γραικὸς εἰσήνεγκεν εἰς τὴν θεολογικὴν ἡμῶν φιλολογίαν νέον στοιχεῖον, τὸ στοιχεῖον τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ πολυμεροῦς μορφώσεως. Μέχρις αὐτοῦ πάντες οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς, καὶ αὐτοὶ οἱ εὐφυέστεροι καὶ μᾶλλον μεμορφωμένοι, οὐδὲν πλέον ἦσαν ἢ ἁπλοῖ ἐγγράμματοι καὶ φιλαναγνῶσται, ἐντελῶς ἀδαεῖς τῆς ἐπιστήμης· ἂν δ' ἐνίοτε ἐκέκτηντο γνώσεις εὐρείας, αὗται ἦσαν ἀποκλειστικῶς θεολογικαί.. Πρῶτος Μάξιμος ὁ Γραικὸς παρουσιάσθη παρ' ἡμῖν κεκτημένος ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν καὶ μέγαν πλοῦτον γνώσεων οὐ μόνον θεολογικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστημῶν, ὅσαι τότε ὑπῆρχον.. Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μαξίμου πρώτην φορὰν εἰσέδυσε πρὸς ἡμᾶς ἡ ἤδη τότε ἀρξαμένη εὐρωπαϊκὴ μόρφωσις καὶ ἔρριψε τὰς ἔστω καὶ ἀσθενεῖς της ἔτι ἀκτῖνας εἰς τὸ περιβάλλον τὴν Ρωσίαν πυκνὸν σκότος τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν. Ὅθεν εἶνε λίαν φυσικὸν ὅτι τὸν Μάξιμον οἱ ἡμέτεροι ἐθεώρησαν ὡς εὐφυᾶ καὶ ἐπιστήμονα, ὅτι συνήρχοντο παρ' αὐτῷ ἄνθρωποι τῶν βιβλίων διὰ νὰ κοινολογήσωσι πρὸς αὐτὸν περὶ τῶν περιεχομένων των, ὅτι πρὸς αὐτὸν ἀπετείνοντο ὅπως ἀκούσωσι συμβουλὰς καὶ λάβωσι λύσεις ἀποριῶν, καὶ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ ἱεράρχαι καὶ δὴ καὶ ὁ τσάρος ἐζήτουν ἐνίοτε τὰς γνώμας τοῦ Μαξίμου ἐπὶ διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων.

Τὰ συγγράμματά του ἀποτελοῦσι κάτοπτρον, ἐν ᾧ ἀνεκλάσθησαν ἔν τινι μέτρῳ καὶ ἡ σύγχρονος αὐτῷ Ρωσία ἀπὸ ἠθικῆς ἐπόψεως καὶ ἡ ἰδία αὐτοῦ τύχη. Ὁ Μάξιμος ἀπὸ φύσεως καὶ πεποιθήσεων ἦτο τόσον εὐαίσθητος, ὥστε δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ αἰσθανθῇ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ περὶ αὐτὸν σημαντικὰ φαινόμενα. Αἱ δὲ βιωτικαὶ αὐτοῦ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται, ὥστε καὶ ἄκοντα ἠνάγκαζον αὐτὸν νὰ ὁπλισθῇ διὰ τῆς γραφίδος πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ «ζητήματός του..»

Philaret[106]: «Ἐν τοῖς πολυαρίθμοις συγγράμμασι τοῦ ὁσίου Μαξίμου δὲν δύναταί τις νὰ μὴ θαυμάσῃ τὴν ποικιλίαν τῶν γνώσεων καὶ τῶν ταλάντων του· εἶνε φιλόλογος ἅμα καὶ ἱστορικός, ποιητὴς καὶ ρήτωρ, φιλόσοφος καὶ θεολόγος. Τὸ ἐξοχώτερον ὅμως τῶν λοιπῶν πλεονεκτημάτων του εἶνε τὸ δῶρον τῆς κριτικῆς. Πανταχοῦ καὶ ἐν παντὶ εἶνε κριτικός· εἴτε δόγμα ἐκθέτει, εἴτε ἠθικὴν διδασκαλίαν, εἴτε τὴν Γραφὴν ἐξηγεῖ, εἴτε διήγησίν τινα ἀναφέρει.., τὰ πάντα κριτικῶς ἀνακρίνει· ὀλίγιστα εἶνε τὰ θέματα, ὧν ἐπιλαμβάνεται ἀποκλειστικῶς ὡς θετικὸς διδάσκαλος.. Θείῳ ζήλῳ κινούμενος καὶ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ πλησίον μεριμνῶν, κατεθλίβετο βλέπων τὸ κράτος τῶν ἐλλείψεων καὶ τῆς ἀμαθείας, διὸ καὶ ἔσπευδε νὰ παρέχῃ τὰ πρὸς θεραπείαν φάρμακα, ὁποῖα δύναται νὰ ἀνευρίσκῃ ἡ ὑπὲρ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον ζηλοῦσα ἀγάπη.. Ἡ ἐπὶ τῶν σλαυωνικῶν βιβλίων ἐργασία τοῦ Μαξίμου κατέταξεν αὐτὸν μεταξὺ τῶν ὀλίγων ἐκείνων, οἵτινες διὰ τῆς ἰσχυρᾶς των θελήσεως καὶ τῶν διανοητικῶν των προσόντων ὑψοῦνται ὑπὲρ τοὺς συγχρόνους καὶ προκαλοῦσι τὸν θαυμασμὸν εἰς τοὺς αἰῶνας. Ὁ Μάξιμος εἶνε ἡ λαμπὰς τῆς ἀμώμου πίστεως, ὁ ἐλεγκτὴς τῆς ἀμαθείας, ὁ ἐραστὴς τῆς ἀληθείας, ἀποστρεφόμενος τὴν κολακείαν καὶ τὰς προλήψεις..».

V. Ikonnikoff[107]: «Τὸ ὄνομα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἵσταται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ις' αἰῶνος· τὰ συγγράμματα αὐτοῦ οὐδεμίαν ὄψιν τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀφήνουσιν ἀνεξέταστον, αὐτὸς δ' ὁ συγγραφεύς των ἐσχημάτισε περὶ ἑαυτὸν μέγαν κύκλον μαθητῶν καὶ ὀπαδῶν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ προσωπικότης τοῦ Μαξίμου καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἀποκτῶσι σπουδαιοτάτην ἱστορικὴν σημασίαν. Τοιαύτην δὲ θέσιν κατέλαβεν ὁ Μάξιμος χάρις εἰς τὴν εὐρεῖάν του μόρφωσιν καὶ τὴν ἔκτακτον εὐαισθησίαν πρὸς τὰ περὶ αὐτὸν φαινόμενα καὶ γεγονότα. Ἀποσπασθεὶς τυχαίως ἐκ τοῦ οἰκείου αὐτῷ περιβάλλοντος ἐρρίφθη εἰς ἄλλο, ὅπερ ἠδύνατο νὰ παραθεωρήσῃ, διὰ νὰ τὸ ἐννοήσῃ ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ μελετήσῃ αὐτὸ παμμερῶς ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς γλώσσης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἤρχισε νὰ γράφῃ, καὶ μάλιστα πολλά. Διὰ τοιοῦτον παρατηρητήν, ἕκαστον νέον φαινόμενον ἀπετέλει ἤδη ὑλικόν, ἔναντι τοῦ ὁποίου ἐθεώρει ἐπιβεβλημένον νὰ λαμβάνῃ τὴν προσήκουσαν στάσιν. Τοῦτο δὲ τοσοῦτο μᾶλλον εἶνε προσοχῆς ἄξιον, καθ' ὅσον αὐτὴ αὕτη ἡ ἐμφάνισις τοῦ Μαξίμου ἐν Ρωσίᾳ εἶχε καθορισθῇ δι' ὡρισμένην σφαῖραν δράσεως. Ἀλλὰ τὸ πέρας τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ ἡ μετ' αὐτὸν ἐποχὴ ἦτο ἐποχὴ κοινωνικῆς κινήσεως ἐν τῇ Δύσει καὶ ἐν Ρωσίᾳ. Μαθητὴς τῆς ἐποχῆς τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ σύγχρονος τῆς τότε θρησκευτικῆς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τῇ δυτικῇ ἐν γένει Εὐρώπῃ ζυμώσεως, ὁ Μάξιμος

δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ εἰσαγάγῃ τὸ πνεῦμα τὸ ἀγωνιστικὸν ὑπὲρ ὡρισμένων ἰδεωδῶν καὶ τὸ τῆς ἠθικῆς μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ παρετήρει ἀνάλογα ἰδιότυπα φαινόμενα. Καὶ ἐμφανίζεται ἐν Ρωσίᾳ ὁτὲ μὲν ἐλεγκτής, ὁτὲ δὲ φορεὺς νέων ἰδεῶν καὶ τάσεων, πάντοτε ὅμως παραμένων πιστὸς εἰς τὸν κύριον θρησκευτικόν του σκοπόν. Ὑπῆρξε μεταρρυθμιστής, ἀλλ' ἀποκλειστικῶς τῆς ἠθικῆς πλευρᾶς τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς· ἐγένετο καινοτόμος–νεωτεριστὴς ἐν τῇ σφαίρᾳ τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον αἱ τάσεις αὗται δὲν ἀντέβαινον πρὸς τὰς θρησκευτικάς του ἰδέας. Διελθὼν ὁ ἴδιος τὴν σχολὴν τῆς ἀρνήσεως, κατέστη περισσότερον συντηρητικὸς ὅπου ἡ ἄρνησις ἔτεινε νὰ κλονήσῃ τὰς πεποιθήσεις του. Οὕτω δὲ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ σφαίρᾳ καὶ ἐν τῇ προσωπικῇ αὐτοῦ δράσει εὑρίσκομεν πολλὰς ὁμοιότητας μεταξὺ τῶν φαινομένων καὶ τῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ις' αἰῶνος, ἔν τε τῇ Ρωσίᾳ καὶ ἐν τῇ Δύσει..».

N. Rounkevitch[108]: «Βαθέα ἴχνη κατέλιπεν ὁ Μάξιμος καὶ ἐν τῇ ἀμέσῳ συνειδήσει τῆς ρωσικῆς κοινωνίας περιλαβὼν διὰ τῶν ἐλέγχων του πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις. Ἡ εὐρύτης τῶν θεμάτων, ἡ ποικιλία τῶν ἐλατηρίων καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν ἐπιθέσεων αὐτοῦ ὁμολογουμένως καταπλήττουσιν. Ἐν τοῖς ἐλέγχοις του ὁ Μάξιμος περιελάμβανεν οὐ μόνον τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπιτοπίους συνθήκας τῆς ζωῆς, τῆς διοικήσεως, τῆς δικαιοσύνης τῶν δικαστηρίων, τῶν ἠθῶν. Ἡ σφύζουσα πραγματικότης κατέστησε τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ περίοπτον εἰς τὸν ὁρίζοντα τῆς ρωσικῆς ζωῆς.. Αὐτόχθων καὶ κάτοικος τοῦ εὐλογημένου νότου, ριφθεὶς ὑπὸ τῆς τύχης εἰς τὸν μεμακρυσμένον δριμὺν βορρᾶν, ὅπου ἐπέπρωτο εἰς αὐτὸν νὰ ὑποστῇ μακρὰν καὶ καταθλιπτικὴν ἐγκάθειρξιν, ὁ Μάξιμος παρὰ ταῦτα ἔζησε μέχρι βαθέος γήρατος χάρις εἰς τὸν ἰσχυρόν του ὀργανισμὸν καὶ τὴν βαθεῖάν του πίστιν εἰς τὴν ἀποστολήν του καὶ τὸ καθῆκόν του, ἥτις διῆκε δι' ὅλης του τῆς ὑπάρξεως καὶ εἰς ἣν ἀπέμεινε πιστὸς μέχρι τέλους.. Ἡ πᾶσα δρᾶσις τοῦ Μαξίμου ἦτο ὡσεὶ ἀνάκλασις τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς ἐκείνης ἰδεολογίας, ὑπὲρ ἧς μετὰ τοσαύτης αὐταπαρνήσεως ἠγωνίσθη ὁ Σαβοναρόλα. Εἰς τὸν ροῦν τῆς ρωσικῆς ζωῆς ὁ Μάξιμος ἐνεφανίσθη τυχαίως, ὠνειρεύετο διαρκῶς τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὸν τόπον τῆς προτέρας του διαμονῆς, ἀλλ' ἕνεκα ἀτυχοῦς περιπλοκῆς περιστάσεων παρασυρθεὶς εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος ἠναγκάσθη νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ εἰς ξένην δι' αὐτὸν γλῶσσαν καὶ κατὰ τὰς παραδεδεγμένας φιλολογικὰς μεθόδους. Πεπροικισμένος ὅμως διὰ ζωντανῆς καὶ εὐαισθήτου φύσεως ἔδωκε σειρὰν χαρακτηρισμῶν τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ πέραν τούτου δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ ἕνεκα τῆς θέσεώς του καὶ τῶν περιστάσεων ὑφ' ἃς συνέβη νὰ δράσῃ. Παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς διπλῆς συνοδικῆς καταδίκης του ὡς αἱρετικοῦ, τῆς στερήσεως τῆς θείας Μεταλήψεως καὶ τῆς ἐγκαθειρξεώς του, τοῦτο ἀκριβῶς ὡσεὶ ἔτι μᾶλλον ἐφείλκυσε τὴν πρὸς αὐτὸν προσοχὴν μετὰ τὸν θάνατόν του.. καὶ τῷ ἐδημιούργησαν φωτοστέφανον μάρτυρος. Παρὰ τὰς ἀτελείας δ', ἐξ ἄλλου, τῶν

μεταφραστικῶν καὶ τῶν πρωτοτύπων ἔργων του, δυσκόλως ἀναγινωσκομένων, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οὐδεὶς συγγραφεὺς τῆς ἀρχαίας Ρωσίας ἀπήλαυσεν ἔτι ζῶν τοσούτου σεβασμοῦ καὶ τοσαύτης σημασίας, ὡς ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός. Αἱ ἐπιγενόμεναι γενεαὶ ἐλησμόνησαν τὴν καταδίκην αὐτοῦ, τὸ δὲ κῦρός του ὡς συγγραφέως ἔτι μᾶλλον ἐξυψώθη..».

A. Sinaïskii[109]: «Ὁ ὅσιος Μάξιμος ὁ Γραικὸς-ἁγιορείτης ἐν τῇ ζωῇ καὶ τῇ δράσει του παρουσιάζει σπουδαιότατον φαινόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς κοινωνίας τοῦ ις' αἰῶνος, ἐποχῆς συνεχοῦς μὲν ζυμώσεως, ἀμφιρρόπων τάσεων καὶ ἀγῶνος νέων θρησκευτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἰδεῶν καὶ ἀλλοτρίων ἐπιρροῶν κατὰ τῆς κρατούσης ἀμαθείας, ἀλλ' ἅμα καὶ συναισθήσεως τῆς ἀνάγκης ἀποκαθάρσεως ἀπὸ τῶν ἀπαρχαιωθεισῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἐλλείψεων. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ τὸ μὲν ἀκούεται ἡ ἰδανικὴ διάτορος φωνὴ ἑνὸς ἐν αὐταπαρνήσει δρῶντος καὶ ἀθώου μάρτυρος, τὸ δὲ ἀποκαλύπτεται ἡ ἄκρα ἀδυναμία μεμονωμένων προσπαθειῶν ὅπως ἐπιδράσωσι ταχέως ἐπὶ ἔκπαλαι ριζωθεισῶν ἐν τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ ἀντιλήψεων. Ταὐτοχρόνως ὅμως ὁ Μάξιμος ἀποτελεῖ τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν τελείωσιν τῆς ἐπὶ τῆς Ρωσίας ἑλληνοβυζαντινῆς ἐκείνης ἐπιδράσεως, ἣν αὕτη ἐδέχετο κατὰ τοὺς παρελθόντας χρόνους διὰ τῶν ζωντανῶν πρὸς τοὺς ἕλληνας σχέσεων καὶ τοῦ ἐνστερνισμοῦ τοῦ πλούτου τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ φιλολογικὰ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔργα τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐγένετο ὁ περιφανέστερος καὶ ἰδεωδέστερος ἐν Ρωσίᾳ ἀντιπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου μορφώσεως, ὁ ἀνιδιοτελὴς καὶ ταπεινός, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀτυχέστατος, ἂν δύναταί τις νὰ θεωρήσῃ ἀτύχημα ὅσα, ἀθῷος ὤν, ἐν μεγαλοψυχίᾳ ὑπέστη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ τῶν πεποιθήσεών του βασανιστήρια. Ἡ σπουδαιοτέρα καὶ ἀναμφισβήτητος σημασία τοῦ ὁσίου Μαξίμου Γραικοῦ ἀπὸ ἐκκλησιαστικοϊστορικῆς ἐπόψεως ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι πρῶτος αὐτὸς μετ' ἀποφασιστικότητος ὑπέδειξε πόσον ἡ Ρωσία ἀπέχει τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ ἰδεώδους, ἐπὶ τῇ μονομερεῖ καὶ ἐσφαλμένῃ τοῦ ὁποίου πραγματοποιήσει οὐ μόνον ἠρκεῖτο, ἀλλὰ καὶ ἐνηβρύνετο. Ἐν τούτῳ δ' ἀκριβῶς αἱ ὑπηρεσίαι Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ εἶνε καὶ ὁμολογοῦνται μοναδικαί, διότι κατὰ τὴν μακρὰν αὐτοῦ παρ' ἡμῖν διατριβὴν περιέγραψε τὴν ρωσικὴν κοινωνίαν τόσον χαρακτηριστικῶς καὶ πιστῶς, ὅσον ἦτο ἀδύνατον νὰ παρασταθῇ αὕτη ἐν πάσαις ταῖς λοιπαῖς ἀξιοπίστοις πηγαῖς, ὁμοῦ λαμβανομέναις. Ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ Μαξίμου οὐ μόνον ἀπεικονίζονται αἱ ἐλλείψεις καὶ αἱ λοιπαὶ ἰδιότητες τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ παρέχονται ἐξηγήσεις τινῶν λίαν σπουδαίων γεγονότων καὶ φαινομένων, ἅτινα μετὰ ταῦτα προέκυψαν καὶ ἀνεπτύχθησαν ἀκριβῶς ἐκ τῆς παρατηρητικότητος ταύτης τοῦ ὁσίου ἁγιορείτου.. Διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ἦτο ἐστερημένος ἐλευθερίας ὡς ἐγκάθειρκτος, κατ' ἀκολουθίαν δὲ συνέταττεν αὐτὰ ὑπὸ τὰς δυσμενεστέρας τῶν συνθηκῶν. Ἡ προσωπικότης καὶ αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, ἐπαρκῶς ἐκτιμηθεῖσαι ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ φι-

λολογίᾳ, εἶνε ἄξιαι νὰ τύχωσι μείζονος προσοχῆς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐπιστημόνων, παρ' ὅσον τοῦτο ἐγένετο μέχρι σήμερον. Ἡ σύγχρονος κατάστασις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ αἱ αὐστηραὶ ἐπιστημονικαὶ ἀξιώσεις δὲν ἱκανοποιοῦνται πλέον ἐξ ὅσων μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ Μαξίμου ἐγράφησαν ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι τοῦ 1860, ὅτε ἐξεδόθησαν τὰ ἔργα αὐτοῦ ὑπὸ τῆς ἐν Καζὰν Θεολογικῆς Ἀκαδημίας. Ἐν γένει δέον νὰ ὁμολογηθῇ ἡ μεγάλη σημασία τῆς δράσεως Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ὡς διδασκάλου, ἐλεγκτοῦ καὶ διορθωτοῦ τῶν ἐλλείψεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας τοῦ ις' αἰῶνος. Ἡ κυριωτέρα δὲ σημασία του συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι, καίτοι ἦτο ξένος καὶ αἱ συνθῆκαι τῆς ἐν Ρωσίᾳ διαβιώσεώς του ἦσαν ἐξαιρετικῶς βαρεῖαι, ἐν τούτοις ἐγένετο δημιουργὸς μιᾶς ἔτι μᾶλλον διευρυνθείσης καὶ σαφέστερον καθορισθείσης κατευθύνσεως πρὸς ρύθμισιν τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἡ στενὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἀντίληψις καὶ ἐκδήλωσις τῆς ὁποίας ἀπέκρυπτε πολλὰς ἰδεώδεις πλευρὰς τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐνῷ ταὐτοχρόνως ἀπετέλει τὴν αὐτάρεσκον ἐγκαύχησιν τῶν ρώσων ἐπὶ ὑπεροχῇ τάχα αὐτῶν ὑπὲρ πάντας τοὺς λοιποὺς γείτονάς τε καὶ μὴ λαούς, χριστιανικοὺς καὶ μὴ χριστιανικούς».

E. Goloubinskii[110]: «Ὁ ὅσιος Μάξιμος εἶνε ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ πρόσωπον ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅλως τυχαῖον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅσον διάσημον ἐν αὐτῇ ταύτῃ, τόσον καὶ σπουδαῖον ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμην της. Ὁ μέγας δοὺξ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς καὶ ὁ μητροπολίτης Βαρλαὰμ ἠθέλησαν νὰ ἔχωσιν ἓν ἑλληνικὸν βιβλίον ἐν σλαυωνικῇ μεταφράσει. Ἐν Μόσχᾳ τότε δὲν εἴχομεν ἀνθρώπους δυναμένους νὰ ἐκτελέσωσι τὴν μετάφρασιν καὶ διὰ τοῦτο ἐζήτησαν μεταφραστὴν ἐξ Ἄθωνος, ὅθεν καὶ ἀπεστάλη ἐκεῖθεν ὁ Μάξιμος. Ἐὰν οὗτος ἀμέσως μετὰ τὴν συντέλεσιν τῆς μεταφράσεως ἐπέστρεφεν οἴκαδε, ὡς καὶ προϋπετίθετο, οὐδεμίαν ἀπολύτως θὰ εἶχε σημασίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας. Ἐν τῷ προλόγῳ ἢ τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ μεταφρασθέντος βιβλίου θὰ ἀνεγινώσκετο, ὅτι τοῦτο μετεφράσθη κατὰ τὸ δεῖνα ἔτος ὑπὸ τοῦ δεῖνος ἀθωίτου μοναχοῦ, καὶ οὐδὲν πλέον. Ἀλλὰ μετὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ βιβλίου ὁ Μάξιμος ἐκρατήθη ἐν Μόσχᾳ, καὶ κατόπιν δὲ παρέμεινε παρ' ἡμῖν διὰ παντός, οὕτω δὲ κατέστη ἡμέτερος ἐκκλησιαστικο-ἱστορικὸς παράγων. Ἀνὴρ πεπροικισμένος δι' ἐξόχων ταλάντων καὶ μεγάλης μορφώσεως ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, εἶχεν εἰδικὴν ἔμφυτον κλίσιν πρὸς προφητικὴν ἢ δημοσιολογικὴν ἐλεγκτικὴν δρᾶσιν, ἡ διασημότης δ' αὐτοῦ ὡς ἡμετέρου παράγοντος ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἐν μέσῳ τῆς πολυτρόπου διδακτικῆς αὐτοῦ δράσεως προέκυψεν ἀπτόητος καὶ δριμὺς ἐλεγκτὴς καὶ μαστιγωτὴς τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἐλαττωμάτων τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς κοινωνίας καὶ ὅτι ἐνεφανίσθη παρ' ἡμῖν κήρυξ τοῦ ἀληθοῦς χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ φαρισαϊσμοῦ τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας, ὃν εὗρεν ἐνταῦθα. Διὰ τὴν ἐπιστήμην δὲ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὁ Μάξιμος εἶνε λίαν σπουδαῖος κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐν τοῖς ἐλεγκτικοῖς αὐτοῦ συγγράμμασι τόσον ζωηρῶς διε-

ζωγράφησε τὴν ἠθικὴν φυσιογνωμίαν τῆς συγχρόνου αὐτῷ ρωσικῆς κοινωνίας, ὁποίαν εἰς μάτην θὰ ἀνεζητοῦμεν εἰς τοὺς γηγενεῖς ρώσους συγγραφεῖς. Οὐδεὶς καθίσταται αὐτοπαρατηρητὴς τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἰδιοτήτων, διὸ καὶ οἱ συγγραφεῖς οὗτοι δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθῶσι τὰ ἠθικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συγχρόνου αὐτοῖς ρωσικῆς κοινωνίας. Διὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἀπητεῖτο ξένος ἱκανὸς παρατηρητής, τοιοῦτος δ' ἀκριβῶς ὑπῆρξεν ὁ ὅσιος Μάξιμος, παρατηρητὴς εἰς τὸ ἔπακρον ἱκανός.. Συμπεραίνοντες ἐξ ὅσων περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν ἀγόμεθα κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν σκέψιν ὅτι, πεπροικισμένος διὰ ταλάντων καὶ ἐπιμελείας, ἀπέβη ἐπιστήμων τοιοῦτος, ὥστε θὰ ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ μίαν τῶν τιμητικωτάτων θέσεων μεταξὺ τῶν ἑλλήνων φιλολόγων καὶ φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του, ἐὰν μετὰ τὰς σπουδάς του ἠκολούθει τὸ παράδειγμά των ὡς διδάσκαλος.. Ἐὰν παρέμενεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ κατελάμβανεν ἐκεῖ μίαν τῶν πανεπιστημιακῶν ἑδρῶν, ἔχομεν τὴν βεβαιότητα ὅτι μεταξὺ τῶν τότε δοξασθέντων ἐν Ἰταλίᾳ ἑλλήνων σοφῶν καὶ καθηγητῶν θὰ κατελάμβανε μίαν τῶν μᾶλλον ἐξεχουσῶν θέσεων. Καίτοι ὅμως δι' ἐπιμελῶν σπουδῶν ἐπλουτίσθη τὴν θύραθεν ἑλληνικὴν σοφίαν, ᾐσθάνθη ἑαυτὸν οὐχὶ διὰ ταύτην προωρισμένον. Εἵλκυεν αὐτὸν ἡ χριστιανικὴ σοφία, θεωρητικῶς μὲν συνισταμένη εἰς τὴν μελέτην τῶν πατέρων, πρακτικῶς δ' εἰς τὸν μοναχικὸν ἀσκητισμόν. Διὸ καὶ μετὰ μακρὰς ἐν Ἰταλίᾳ σπουδὰς διηυθύνθη πρὸς τὸν Ἄθω, ὅπου καὶ ἐκάρη μοναχός.. Ὑπῆρξε συγγραφεὺς ὀξυνούστατος καὶ πολεμιστὴς καυστικώτατος, καίτοι τὸ ἅλας τῆς εὐφυΐας του καὶ ἡ δηκτικότης τῶν ἐλέγχων του πολλάκις σημαντικῶς παραβλάπτονται ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκοῦς γνώσεως τῆς ρωσικῆς, εἴτε ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ του, εἴτε καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου..»

A. Nikolskii[111]: «Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἦτο ἀνὴρ σοφώτατος, ὁ μᾶλλον μεμορφωμένος τῆς ἐποχῆς του, ἔξοχος θεολόγος καὶ αὐστηρὸς ζηλωτὴς τῆς ὀρθοδοξίας».

N. Karamzin[112]: «Ἀνὴρ περικλεὴς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ.., μεταξὺ τῶν διασήμων, ἐνόχων ἢ ἀθῴων, μαρτύρων τῆς ἐποχῆς ταύτης» [τοῦ ις' αἰῶνος].

N. Goudzii[113]: «Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἦτο εἷς τῶν σπουδαιοτάτων παρ' ἡμῖν ἀνδρῶν τοῦ ις' αἰῶνος.. Ἡ εὐθύτης ἐν τῇ δράσει αὐτοῦ ὡς μεταφραστοῦ, διορθωτοῦ, ἐλεγκτοῦ καὶ διδασκάλου δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβάζηται πρὸς τὴν τότε ρωσικὴν θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν νοοτροπίαν..».

V. Rodnikoft[114]: «Μάξιμος ὁ Γραικὸς τὰ μάλιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς Ρωσίας σύνδεσιν πρὸς τὴν Δύσιν.. Ἐν Μόσχᾳ πρὸς αὐτὸν ἀπέβλεπον ὡς πρὸς πηγὴν γνώσεως, διὸ καὶ ἐθάμιζον παρ' αὐτῷ οἱ ἐκ τῶν βογιάρων φιλομαθεῖς καὶ συνδιελέγοντο μετ' αὐτοῦ.. Ἀφύπνισε διανοητικῶς τοὺς τότε μοσχοβίτας ἐξαναγκάζων αὐτοὺς νὰ πλουτίζωσι τὰς γνώσεις των καὶ ἄλλως καὶ διὰ μεταφράσεων ἐκ τῆς Δύσεως..».

Evgenii: «Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἔσχε τὴν κοινὴν εἰς πάντας τοὺς διασήμους ἄνδρας τύχην τόσον ὡς πρὸς τὸν διωγμόν, ὅσον καὶ ἐν

τῷ ὅτι μετὰ τὸν θάνατόν του αὐτοὶ οἱ ἐχθροί του ἐκήρυξαν αὐτὸν ἀθῷον καὶ δίκαιον καὶ μόνον ὡς δικαιολογίαν των ἀπέδωκαν εἰς αὐτὸν τὰς ἰδικάς των πλάνας.

Ὁ Μόσχας Πλάτων ἀναφέρει τὸν Μάξιμον «τιμώμενον ὡς ἄνδρα διάσημον ἐπὶ ἁγιότητι». Ὁ Σαλαβιώφ τάττει τὸν Μάξιμον μεταξὺ τῶν πρώτων προδρόμων τῆς προσεγγίσεως τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν Δύσιν. Ἡ δὲ μεταγενεστέρα καὶ νεωτάτη κριτικὴ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μαξίμου διακρίνει τὸν «μοναδικὸν ἐπιστήμονα τῆς μοσχοβιτικῆς Ρωσίας», τὸν «κήρυκα τοῦ ἀληθοῦς χριστιανισμοῦ καὶ τὸν βαθὺν κριτικὸν ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως», τὸν «γνήσιον ἕλληνα διαλεκτικόν», τὸν «ἕλληνα ἀνθρωπιστὴν» καί, τέλος, τὸν «ἰδεώδη ἀγωνιστήν, τὸν πεσόντα θῦμα τῶν πεποιθήσεών του» [115].

2. Τῇ Δυτικῇ.

Ἐκ τῶν συγχρόνων τῷ Μαξίμῳ ξένων μνείαν αὐτοῦ ποιοῦνται ὁ Herberstein καὶ ὁ Ἀντ. Possevino. Ὁ τελευταῖος τὰς περὶ τοῦ Μαξίμου πληροφορίας εἶχεν ἐν Ντίσνα παρὰ τοῦ φλωρεντινοῦ ἐμπόρου Jov. Tedaldi, πολλάκις ἐπισκεφθέντος τὴν Ρωσίαν, ἀναφέρει δὲ τὰ ἑξῆς:

«Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον ὁ πατὴρ τοῦ σημερινοῦ ἡγεμόνος προσεκάλεσεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τοῦ ἐκεῖ πατριάρχου ὁ Tedaldi οὐδὲν ἠδυνήθη νά μοι ἀνακοινώσῃ. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς ὅσα βεβαιοῖ ὁ βαρῶνος Herberstein ἐν τῷ περὶ τῶν μοσχοβιτικῶν πραγμάτων βιβλίῳ του, ὁ λιθουανὸς καθολικὸς καὶ γραμματεὺς τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος τοῦ νῦν ἀνάσσοντος πολωνοῦ βασιλέως Γ̮ιασίνσκιη μοὶ ἔλεγεν, ὅτι, ἀπ' ἐναντίας, τὸν ἐκράτουν αἰχμάλωτον ἐπὶ 30 ἔτη, ἤτοι μέχρις αὐτοῦ τοῦ θανάτου του, τὸ μὲν διότι, ἐνῷ ἐνεπιστεύοντο εἰς αὐτὸν εἰς θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ ὡς πρὸς τὸ τελετουργικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, αὐτός, προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, ἦλθεν εἰς Ρωσίαν ἄνευ διαβατηρίου, τὸ δὲ καὶ διότι (τὴν τελευταίαν δὲ ταύτην αἰτίαν ἀναφέρει ὁ Herberstein) ἀπεκαλύφθησαν πολλὰ ἄτοπα εἰς μοσχοβιτικὰ ζητήματα περὶ ἐκκλησιαστικῶν τύπων λατρείας, διὸ καὶ δὲν ἐπετράπη εἰς αὐτὸν νὰ ἐπιστρέψῃ πρὸς τὸν πατριάρχην του» [116].

Ὁ περιώνυμος διὰ τὴν φανατικὴν συγγραφικὴν καὶ ἄλλην δρᾶσίν του ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδέας τοῦ πανσλαυϊσμοῦ μὲ κέντρον τὴν Ρωσίαν σοφὸς χορβάτης Γ̮ιούριη Κρίζ̮ανιτς (1617–1686) γράφων ἐμπαθῶς περὶ τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πρὸς τοὺς ἕλληνας ἐν γένει μίσους του, συγκαταλέγει αὐτὸν μεταξὺ τῶν εἰς Μόσχαν ἐρχομένων πρὸς χρηματισμὸν καὶ ἐπιτίθεται κατ' αὐτοῦ διὰ τὰς περὶ τῶν δυσκολιῶν τῆς ἐκμαθήσεως τῆς Γραμματικῆς γνώμας του [117] καὶ διὰ τὴν (οὐχὶ ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ Κούρμπσκιη μεταδοθεῖσαν) γνώμην αὐτοῦ περὶ καταστροφῆς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ὑπὸ τῶν λατίνων, ἐκφέρει δὲ κατ' αὐτοῦ τὴν συκοφαντίαν ὅτι ἀποκαλεῖ τὸν Δασμασκηνὸν αἱρετικόν· πάντα δὲ ταῦτα–κατὰ τὸν Εἰκόννικωφ–ἐκ λόγων συμφέροντος τῆς λατινικῆς προπαγάνδας.

Δὲν ἀπηξίωσεν ὅμως ὁ Κρίζανιτς νὰ μεταφράσῃ τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔργον τοῦ Μαξίμου, κατὰ δὲ τὰς μετὰ τῶν ρασκολνίκων συζητήσεις αὐτοῦ ἐδικαίου τόν τε Μάξιμον καὶ τὸν πατριάρχην Νίκωνα διὰ τὰς ὑπ' αὐτῶν γενομένας διορθώσεις τῶν ρωσικῶν βιβλίων, χαρακτηρίζει δὲ μάλιστα τὸ περὶ τοῦ *'Αλληλούϊα* ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μαξίμου φερόμενον ποίημα ὡς νόθον, ἔργον τῶν ρασκολνίκων [118].

'Ο Αὔγ. Schlözer (+1809) ἐγνώριζε τὰ συγγράμματα τοῦ Μαξίμου, ἐν τῇ ἐρεύνῃ δὲ τῶν ρωσικῶν χρονογραφιῶν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἣν οὗτος μετήρχετο μέθοδον διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων [119].

Vl. Zaboughin [120] : «Certo, i meriti del monaco greco sono grandissimi. Egli fece per la coltura russa, in proporzioni assai maggiori, quello che un secolo prima Poggio Bracciolini aveva fatto per quella inglese; per la riforma del clero russo egli tentò di fare quello, cui non riuscirono neppure i maggiori patriarchi del secolo XVII. Alla società russa, intorpidita in un'autocontemplazione ammirata ed inerte, egli porse uno specchio ideale, ov'essa poteva mirarsi com'era; egli le scoprì ora con calma oggettiva, ora con corruccio savonaroliano i suoi difetti, l'unica via che le restava per emendarsi, per diventare degna della propria missione storica, per salvare la patria politicamente e moralmente. Che la sua predicazione non fosse inutile, dice la terribile prova, attraversata dalla Russia negli «anni torbidi», quando la giovane nazione, appena sorta ad unità politica, appena gustate le dolcezze del sentirsi una grande potenza, rimase ad un tratto senza dinastia, senza governo, invasa da due potenti ed ingordi vicini, sconnessa e malconcia quale nave in tempesta.

Massimo personifica il punto culminante dell'influsso nella coltura russa. Un secolo dopo di lui, Nicone anela ancora verso l'ellenismo, e paga assai cara codesta sua passione; ma l'entrata in azione prima degli ecclesiastici «piccoli russi» formati all'Accademia di Kiev, poi del clero tedeschizzato e luteranizzato, nutrito in grembo a Pietro il grande, sposta violentemente verso Occidente il centro di gravità delle aspirazioni intellettuali russe.. Massimo stesso, educato in Italia, imbevuto di molte idee occidentali, almeno nel campo della disciplina ecclesiastica, è antesignato di tale graduale rivolgimento nell'anima di una Chiesa, quanto mai gelosa delle patrie tradizioni ed intollerante di ogni infiltrazione straniera. Che il povero Viscovatyi, che allibiva al conspetto di iconi all'italiana, se potesse entrare nel barocchissimo ed italianissimo templo di S. Andrea a Kiev; se udisse la teatrale musica polifonica dell'odierna liturgia russa, che è tutto fuorchè nazionale e tradizionale, se vedesse le infelici scimmiottature pseudo-bramantesche e pseudo-michelangiolesche nell'architettura del maggior tempio di Pietrogrado..»

M. Jujie [121]: «Maxime ne se bornait pas à ce rôle scientifique. Il se posa aussi en réformateur de toute la société moscovite, alors en pleine décadence morale. Il s'en prit aussi bien aux vices des grands qu'aux défauts des clercs et des moines et aux superstitions populaires... Persécuté de son vivant par les russes, Maxime s'est vu auréolé par eux, après sa mort. Les historiens ecclésiastiques et profanes de la Russie saluent en lui un saint et un grand homme, un précurseur des réformes nécessaires de Nicon, un martyr de la civilisation, un des éducateurs du peuple russe.. Lui qui passa une grande partie de sa vie dans les prisons monastiques pour crime d'hérésie est regardé maintenant comme un grand défenseur de l'Orthodoxie et il figure dans la liste des saints russes, au 21 Janvier.. Malgré le peu de valeur intrinsèque de ces productions, Maxime exerça une réelle influence sur les Russes, qu'il dépassait beaucoup par sa culture. Tout en le condamnant et en le persécutant, ces derniers lui empruntèrent plus d'une idée.. On peut regretter que ce grec, qui connaissait l'Occident catholique et en avait reçu le meilleur de son savoir, ait entretenu chez les moscovites ce violent esprit d'hostilité à l'égard du catholicisme, qui leur avait été dejà infusé par les Byzantins dans la période précédente».

Ὁ αὐτὸς [122]: «..Maximo cum honore a Russis primum exceptus, postea ut hereticus Basilio denuntiatus est, quia libros liturgicos russiae Ecclesiae corrigere tentaverat; unde in diversa monasteria inclusus vitam degit, donec in monasterio s. Trinitatis, anno 1556, animan efflavit. Quem vero tanquam haereticum prius Russi damnaverant, postea in album Sanctorum retulerunt. Caeterum, hic graecus nefarium influxum in Russos habuit, eisque odium in catholicam Ecclessiam quum suis operum graecorum versionibus tam propriis elucubrationibus instillavit».

G[eorgio] V[ernadskij]-E[ttore] [Lo] G[atto] [123]: «.. Da principio Massimo il Greco acquistô con la sua dottrina e il suo rigido carattere grande influenza in Russia participando alle contese ecclesiastiche del tempo..».

Ὁ βαρῶνος M. de Taube ἐν μελέτῃ περὶ τῆς πολιτικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ρωσίας ἐν Recucil des Cours 1926 I 11 de la Collection de l'Académie de droit International (Paris 1927 σ. 479) ἐσημείωσεν ὅτι ἡ τύχη ἠθέλησεν ὅπως ὁ εἰρηνισμὸς ἐν τῇ ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ τοῦ ις' αἰῶνος ἀντιπροσωπευθῇ κατὰ τὴν ἐν Μόσχᾳ συνάντησιν ἑνὸς ἕλληνος μοναχοῦ, μαθητοῦ φλωρεντίνου μοναχοῦ, μετὰ ρώσου ἡγεμόνος, μαθητοῦ-ἐν ἀγνοίᾳ του-ἑτέρου ἐνδόξου φλωρεντίνου, τοῦ Μακιαβέλη [124].

Erdmann Hanisch [125]: «..Von seinem Leben verbrachte er drei jahrzehnte als Opfer des geistigen Kampfes in harter Haft... so dass Mängel und Fehler seiner Ubersetzung kirchlicher

Schriften, die mehr seinen Helfern als ihm zur Last fielen, als Vorwand seiner Verurteilung durch das geistliche Gericht (1525) dienen konnten. Seine Forderungen kamen trotz alledem im Stoglaw zur Geltung..».

Elie Denissoff[125α] «Maxime le Grec, moine du mont Athos, du convent de Vatopédi, écrivain religieux russe du XVIe siècle, a mené une vie longue dans le temps et sinueuse dans l'espace. Vie de pérégrinations qui s'étend de 1470 à 1556, pour le conduire successivement de Grèce en Italie, d'Italie à l'Athos, de l' Athos en Moscovie, si l'on tient aux directions essentielles de ses voyages.. En Russie, sa ferveur et son zèle s'exercèrent en prédications et controverses, affrontant la dure épreuve des procès, puis des geôles et de la réclusion, où s'écoulèrent de longues années de son existence sans que fût brisée la fermeté résolue de ses opinions. Là, en un mot, fut le champs où il combattit, où il souffrit, le sol qui connut son premier triomphe suivi de son martyre, enfin l'efflorescence posthume de ses conceptions. La célébrité l'y accueillit finalement et son souvenir s'y prepétue dans la mémoire des générations.. Arrivé en Russie à l'âge de près de cinquant ans, la cristallisation des habitudes acquises a imprimé à ses inclinations une pente constante et la maturité de son esprit a porté des fruits d'une saveur à tout jamais déterminée.. Avec Maxime, au dire de l'historien de l'Eglise, le métropolite Macaire, l'instruction européenne pénètre pour la première fois en Moscovie.. De fait, il participe de trois cultures: en Moscovie, il a été l'apôtre et le dispensateur des lumières; Grec, il appartenait aussi à «Byzance après Byzance», au monde grec de l'émigration; enfin, formé aux écoles d'Italie à la grande époque de Quattrocento, il est fils de la Renaissance italienne.. Maxime le grec, dont le nom tient une large place dans les fastes de l'histoire moscovite, est l'objet aujourd'hui d' une admiration unanime émanant des milieux savants autant que des cercles religieux russes.. Dès la fin du XVIe siècle, ses écrits étaient qualifiés de «saints» et reconnus «d'inspiration divine». C'est par le livre que cet inconnu, arrivé du lointain mont Athos, a conquis la Moscovie.. Esprit encyelopédique, ouvert, curieux de tout, critique, comme un homme qui a beaucoup vu et beaucoup comparé, son oeuvre se fait l'écho de tous les phénomènes les plus saillants de la vie de l'époque.. Il a joué inontestablement le rôle d'un guide spirituel et d'un maître vénéré qui aida l'élite de la société russe d'alors à mener avec succès la lutte qui devait la conduire à une renovation... L'ensemble de ses principaux écrits nous fait prendre contact pour la première fois en langue russe avec une pensée abstraite, originale, qui se possède... Il n'est pas un humaniste de second ordre dans l'aréopage des humanistes de la Renaissance, un simple satellite de quelque personnalité plus marquante, ni seu-

lement un docte philologue, qui va retenir notre attention, mais, en terre slave, un astre d'érudition et un foyer dispensateur des lumières de l'humanisme chrétien.. C'est essentiellement au titre d'apôtre et de propagateur de l'humanisme chrétien dans la Russie de XVIe siècle que Maxime le grec mérite la place qu'il occupe dans l'histoire de la civilisation.. Le trésor d'humanisme chrétien qu'il apportait avec lui tomba en Russie sur un terrain vierge,.. et il y fructifia de façon remarquable.. Sur le fond des XVIe et XVIIe siècles, Maxime le Grec apparait comme un astre fugitif, dont le rapide passage projette une vive lumière et qui ne disparaît point sans laisser derrière lui une traînée brillante, qui persiste et éclaire à son tour le ciel spirituel de la Russie.. La Moscovie compléta ses titres en lui conférant la sainteté. Ce renom, jailli de la ferveur populaire, lui fut acquis par son long martyre sur ce sol qu'il était venu défricher et par la patience héroique avec laquelle il y accepta sa destinée...».

3. Τῇ ἑλληνικῇ.

Ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ πρῶτος ὁ Μ. Παρανίκας εἰς ὀλιγίστας γραμμὰς ἀναφέρει περὶ τοῦ Μαξίμου γνώμην «διασήμου ρώσου» περὶ πλείστων καὶ μεγάλων αὐτοῦ ὑπηρεσιῶν εἰς τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν, δι' ὅσων δ' ἠγωνίσθη ὑπὲρ αὐτῆς «ἐμόρφωσε πολλοὺς ἄνδρας, οἵτινες ἠδύναντο νὰ ἐξακολουθήσωσι μετὰ θάνατον τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀρξάμενον ἔργον». Ἐν ὑποσημειώσει δὲ παραθέτει μικρὸν τμῆμα ἐκ τῶν προλεγομένων εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου κατὰ μετάφρασιν Ἰω. Παραπαντοπούλου [126]. Ὁ Κ. Σάθας ἀναπαράγει ὅσα σύντομα ἀναφέρει περὶ τοῦ Μαξίμου ὁ Ν. Καραμζὴν ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Thomas καὶ Jauffret μεταφράσεως τῆς Ἱστορίας του εἰς τὴν γαλλικήν, προσθέτων καὶ ὅσα παρὰ Παρανίκᾳ λέγονται περὶ τοῦ Μαξίμου [127].

Ὁ Γ. Ζαβίρας ἀναγράφει συντομώτατά τινα περὶ τοῦ Μαξίμου παραλαμβάνων ἐκ τοῦ βίου τοῦ πατριάρχου Νίκωνος «γεγραμμένου λίαν διεξοδικῶς γερμανιστὶ παρὰ τοῦ πὰκ μάϊστερ σελ. 163» [128]. Ὁ Χασιώτης σημειοῖ ἁπλῶς «l'influence qu'exerça en Russie, depuis 1518, Maximos Agioritis d'Arta, appelé spécialement l' Hellène (ὁ Ἕλλην), traducteur de livres ecclésiastiques en langue slavone et défenseur zélé de l'Eglise grecque.» [129]. Ὁ Ἄρτης Σεραφείμ ἐν τῷ περὶ τῆς Ἄρτης ἔργῳ του, λέγων ὅτι ἐξ ἀρχαιοτάτων ἐτῶν ἐν αὐτῇ «ἐκαλλιεργεῖτο τὸ τῆς παιδείας δένδρον διὰ τῶν λογίων αὐτῆς μητροπολιτῶν», ἀναφέρει ὅτι «ὁ πολὺς ἐκεῖνος καὶ ζηλωτὴς τῆς εὐσεβείας, ὁ πολλὰς καὶ σημαντικὰς προσενεγκὼν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ ὑπηρεσίας Μάξιμος ὁ ἕλλην, ἁγιορείτης ἐπωνυμούμενος, ἤκουσε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἐν τῇ αὐτοῦ πατρίδι Ἄρτῃ..» [130]. Ὁ Μ. Γεδεὼν ἐν τῇ μνείᾳ τῆς πατριαρχείας τοῦ ΚΠόλεως Θεολήπτου ἐπάγεται ὅτι «ἐπ' αὐτοῦ ἀφίκετο τῷ 1518 εἰς Ρωσίαν ὁ ἐξ Ἄρτης μοναχὸς Μάξιμος, οὗ τὴν φωτιστικὴν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ ταύτῃ ἐνέργειαν ὁμολογοῦσιν οἱ ρῶσοι», καὶ παραπέμπει εἰς τὰς παρὰ Παρανίκᾳ ἀναφερομένας ρωσικὰς πηγὰς [131].

Ὁ Ἀ ν. Δ ι ο μ ή δ η ς Κ υ ρ ι α κ ὸ ς ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ του λέγει μόνον, ὅτι «Μάξιμος ὁ ἁγιορείτης περὶ τὸ 1518 ἀκμάσας ἐγένετο διδάσκαλος τῶν ρώσων ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Ἰβάνοβιτς, συνέγραψε δὲ κατὰ λατίνων, λουθηρανῶν, ἐθνικῶν καὶ μωαμεθανῶν»[132]. Ὁ Ν. Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ εἰς ἑπτὰ σελίδας μεταφέρει ἐν περιλήψει τὰ περὶ τοῦ Μαξίμου ἐκτιθέμενα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας τοῦ Φιλαρέτου ἀρχιεπισκόπου Τσερνίγωφ[133]. Ὁ Θ ε ό δ ω ρ ο ς Β ε λ λ ι α ν ί τ η ς ἐν τῇ μεταφράσει τῆς Ἱστορίας τῆς ρωσικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Α. Σ κ α μ π ι τ σ ι έ β σ κ ι η μεταδίδει εἰς δύο σελίδας τὰ παρὰ τούτῳ ὀλίγα περὶ Μαξίμου, ὅστις «καὶ ὡς συγγραφεὺς καὶ ὡς διδάσκαλος ὑπῆρξε νεωτεριστής, εἰσήγαγε δὲ εἰς Μόσχαν καὶ τὴν τυπογραφίαν, ἀκριβῶς ὅμως διὰ τοῦτο (sic) ἐκρίθη ὡς αἱρετικός·.. ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀπέβη εἰς ἄκρον καρποφόρος, ἐδόθη ὤθησις εἰς τὴν πνευματικὴν μόρφωσιν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνεξαρτησίαν, ἐμορφώθη δ' οὕτω σχολὴ ἰδία»[134]. Ὀλίγιστα ἀναγράφει καὶ ὁ Φ ι λ ά ρ ε τ ο ς Β α φ ε ί δ η ς ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ αὐτοῦ Ἱστορίᾳ, προσθέτων ὅτι «οἱ ρῶσοι σήμερον ἀναγνωρίζοντες τὴν ἀθῳότητα αὐτοῦ, μετ' ἐπαίνου καὶ εὐγνωμοσύνης μνημονεύουσιν αὐτοῦ», ἀνακριβῶς δὲ ἀναφέρει τὸν Μάξιμον ἀναιροῦντα τὰ συγγράμματα τοῦ Schomberg[135] περὶ τῆς ἑνότητος τῶν ἐκκλησιῶν..[136]. Εἰς δύο ἐπ' ἴσης σελίδας λέγει τινὰ περὶ τοῦ Μαξίμου καὶ ὁ Ν. Κ α ζ α ν τ ζ ά κ η ς ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, χαρακτηρίζων αὐτὸν ὡς «τολμηρὸ στὴ σκέψη, ἄφοβο στὴν ἔκφραση..» καὶ προσθέτων ὅτι «ἐδημιούργησε σχολὴ μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ φωτίσῃ τὸ ρωσικὸ λαὸ καὶ νὰ ὑψώσῃ τὸ ἐπίπεδο τῶν πνευματικῶν του ἀρχηγῶν· οἱ καλίτεροι ρῶσοι τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν μαθηταὶ καὶ ὀπαδοὶ τοῦ μεγάλου τούτου ἕλληνα ἀνακαινιστή»[137]. Ὁ Τ ρ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς μνημονεύων τῆς παρακμῆς τῆς σχολῆς τῆς Ἄρτης, σημειοῖ ἁπλῶς ὅτι «ἐξ αὐτῆς ἐξῆλθεν ὁ πολὺς Μάξιμος ὁ Ἕλλην (Γραικός), ὁ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς Ρωσίαν μεταλαμπαδεύσας»[138]. Ὁ Ν. Α. Β [έ η ς] ἐν ὀλιγογράμμῳ σημειώματι λέγει, ὅτι «δικαίως τάσσεται εἰς τοὺς προδρόμους τοῦ πνευματισμοῦ τῶν ρώσσων καθ' οὓς χρόνους ἡ ὀρθοδοξία αὐτῶν ἐκινδύνευε» καὶ ὅτι ὑπὸ τῆς ρωσσικῆς ἐκκλησίας ἐτάχθη μεταξὺ τῶν ἁγίων αὐτῆς[139]. Διεξοδικώτερόν πως ἔγραψαν περὶ τοῦ Μαξίμου οἱ Ἰ ά κ ω β ο ς Δ η μ ό π ο υ λ ο ς[140], Κ. Β α φ ε ί δ η ς[141], Α[χ ι λ λ ε ὺ ς] Α. Κ[ύ ρ ο υ][142] καὶ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς Π α π α δ ό π ο υ λ ο ς[143]. Τούτων οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἀναφέρουσι χρονογραφικῶς καὶ ἐπιτόμως τὴν ἐλεγκτικὴν καὶ συγγραφικὴν δρᾶσιν τοῦ Μαξίμου καὶ τὴν συνεπείᾳ ραδιουργιῶν καταδίκην του· ὁ δὲ τρίτος, λεπτομερέστερόν πως ἀναφέρων τὰ κατὰ τὸν Μάξιμον καὶ τὴν ἐν Ρωσίᾳ δρᾶσίν του, χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς «ἐπιφανῆ ἕλληνα προσενεγκόντα ἀλησμονήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ρωσσικὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν» καὶ «μέγαν ἀναμορφωτὴν τῆς ρωσσικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας», ὡς ἐκ τούτου δὲ «ὑπῆρξεν ἀληθῶς ἀνεκτίμητον δῶρον διὰ τὴν Ρωσσίαν ἡ ἄφιξις Μαξίμου τοῦ ἕλληνος». Ὁ δὲ τέταρτος, γνωρίζων τὰ κατὰ τὸν Μάξιμον ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν καὶ τῆς εὐρείας περὶ αὐτοῦ ρωσικῆς φιλολογίας, ἐξαίρει τὴν ἐμφάνισιν

«τοιούτου σοφοῦ ἀνδρὸς ἐν τῇ ἡμιβαρβάρῳ τότε Ρωσίᾳ» ὡς «μέγα ἱστορικὸν γεγονός», διαπιστοῖ δὲ ὅτι «διὰ τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς του δράσεως ὡδήγησε καὶ ἄκουσαν τὴν Ρωσίαν πρὸς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἐνίσχυσεν ἐν αὐτῇ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν· οὐδεὶς συγγραφεὺς ἐν τῇ Ρωσίᾳ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπέκτησε τοιοῦτο ὅσον ὁ Μάξιμος κῦρος, οἱ δὲ νεώτεροι ρῶσοι ἱστορικοὶ ἐξύμνησαν τὸν «μοναδικὸν σοφὸν ἄνδρα τῆς μοσχοβιτικῆς Ρωσίας, τὸν κήρυκα τοῦ ἀληθοῦς χριστιανισμοῦ, τὸν κάτοχον τῆς ἀληθοῦς διαλεκτικῆς, τὸν ἕλληνα ἀνθρωπιστήν, τὸν ἰδεώδη μαχητήν, πεσόντα θῦμα τῶν πεποιθήσεών του».

«Εἰδικὸν περὶ τοῦ Μαξίμου τευχείδιον ἐξέδωκεν ὁ γράφων πρὸ τριακονταετίας [144], ἀνέφερε δὲ κεφαλαιωδῶς τὰ κατ' αὐτὸν καὶ ἐν τῇ Μ Ε Ε [145].

Ταῦτα τὰ περὶ τοῦ Μαξίμου ὀλίγιστα ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ.

Ε· ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟΝ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ

1. Αἱ ἰδεολογικαὶ ζυμώσεις.

Διὰ νὰ κατανοηθῇ πληρέστερον καὶ βαθύτερον τὸ δρᾶμα, τοῦ ὁποίου τραγικὸν θῦμα ἐγένετο ὁ ἕλλην ἁγιορείτης ἐν Ρωσίᾳ, ἀνάγκη νὰ φωτισθῇ ἡ εἰκὼν τοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνέπεσεν ἡ ὅλως τυχαία ἐκεῖ δρᾶσίς του κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰῶνος.

Ὁ Μάξιμος εὑρέθη ἐν Ρωσίᾳ ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς λεγομένης «μοσχοβιτικῆς περιόδου» τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ἡ περίοδος αὕτη, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ διαρκέσασα μέχρι καὶ μέρους τῶν ἀρχῶν τοῦ ιζ' αἰῶνος, κύρια χαρακτηριστικὰ εἶχε τὴν ἐσχάτην πνευματικὴν κατάπτωσιν, τὸν ἄκρον ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν δεσποτισμὸν καὶ τὴν ἀπεριόριστον ἔπαρσιν. Ἡ ἐκ τοῦ ἄχθους τῆς ὑπὸ τὸν μογγολικὸν ζυγὸν δουλείας (1224–1480) βαρυθυμία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ὡς μόνον μέσον λυτρώσεως εὕρισκεν ἐν τῇ συντόνῳ ἐπιδόσει εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς θρησκευτικοὺς τύπους. Διαρκούσης ἔτι τῆς ταταρικῆς δεσποτείας, τὰ μὲν παλαιὰ πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐρημούμενα ἐκενοῦντο, ἤρξατο δὲ βαθμηδὸν ἀναδεικνυομένη ἡ ἄνευ ἀρχαίων παραδόσεων Μόσχα, τῆς ὁποίας οἱ πρίγκηπες, τυγχάνοντες τῶν ἰδιαιτέρων περιποιήσεων τῶν χάνων τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς, ἀπέβαινον σὺν τῷ χρόνῳ δεσποτικοὶ πρὸς τοὺς ὑποτελεῖς των, κατὰ μίμησιν τῶν κατακτητῶν. Ἐκ παραλλήλου τὸ πνεῦμα τοῦ δεσποτισμοῦ, διαποτίσαν καὶ τὸν κλῆρον, ἐδημιούργησεν ἕνα τυραννικώτατον κληρικαλισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον περίφοβος ἐδούλευεν ἡ λαϊκὴ μυστικοπάθεια, καταπεπονημένη ὑπὸ τὴν εἰς τοὺς ἀλλοφύλους καὶ ἀλλοθρήσκους βαρεῖαν καὶ πολυχρόνιον δουλείαν καὶ τὴν ἀπὸ τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμοδόξων μεγιστάνων κατάθλιψιν. Ὅθεν οὐδόλως ἄπορον, ὅτι ὁλόκληρον τὴν σκοτεινὴν περίοδον ταύτην τοῦ ταταρικοῦ ζυγοῦ πληροῦσιν ἄθλιαί τινες ξηραὶ χρονογραφίαι, πολυάριθμοι βίοι ἁγίων, φιλολογία ὁλόκληρος ἀποκρύφων καὶ προσκυνηματικὴ γραμματεία, πάντα δὲ τὰ πνευματικὰ προϊόντα τῆς ἐποχῆς

ἀποτελοῦσι μνημεῖα ἐσχάτης ἀμαθείας καὶ αὐτῶν τῶν ἱεραρχῶν τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας.

Ἡ μετὰ τὴν ἀπόσεισιν τοῦ μογγολικοῦ ζυγοῦ ἀνάκτησις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας φυσικὸν ἦτο νὰ γεννήσῃ τὴν ἔφεσιν τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, εἰς τὴν τάσιν δὲ ταύτην ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ ἐν τῇ ρωσικῇ ἱστορίᾳ καὶ γραμματείᾳ ἐμφάνισις τῶν δύο μεγάλων ἀντιπάλων ἰδεολογικῶν ρευμάτων τοῦ πρώτου αἰῶνος τῆς ἀπελευθερωθείσης μοσχοβιτικῆς Ρωσίας, καὶ ἐννοοῦμεν τὰς ἀντιμαχομένας ἰδεολογίας τῶν ζαβολγείων ὑπὸ τοὺς Παΐσιον, Νεῖλον Σόρσκιη, Βασσιανὸν καὶ Ἀρτέμιον, καὶ τῶν ἰωσηφιτῶν τῆς μονῆς Βολοκολάμης ὑπὸ τὸν καθηγεμόνα των Ἰωσὴφ Βολότσκιη. Ὁλόκληρος ἡ δογματικὴ τῆς ἰδεολογίας τῆς σχολῆς τοῦ Ἰωσὴφ περιλαμβάνεται εἰς τὸ ἔργον του *Ὁ Φωτιστής (Προσβ1ετίτελ1)*, τοῦ ὁποίου ἡ κυρία καὶ κεντρικὴ θέσις εἶνε ἡ ἐν τῷ ἑνιαίῳ συνδέσμῳ κράτους καὶ ἐκκλησίας μονοδεσποτεία τοῦ πρώτου. Μονάρχης ἐν τῷ πολιτικοεκκλησιαστικῷ ὀργανισμῷ εἶνε ὁ ἡγεμών· αὐτὸς προφυλάττει τὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, τῶν ψευδοδιδασκαλιῶν καὶ πάσης κριτικῆς· αὐτὸς συγκαλεῖ τὰς συνόδους, ὑποδεικνύει, συνιστᾷ, ἐγκρίνει καὶ καθιστᾷ τοὺς ἱεράρχας, μεριμνᾷ περὶ τῆς ἀσφαλείας αὐτῶν καὶ παρέχει εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμιν τὴν ἀπαιτουμένην πρὸς κατάπνιξιν πάσης ἀπειθαρχίας. Ἔναντι τῆς προστασίας ταύτης τοῦ μονάρχου ἡ ἐκκλησία ὀφείλει νὰ ὑποστηρίζῃ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ συμβουλεύουσα ὑποταγὴν εἰς τὰ κελεύσματα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀναθεματίζουσα πᾶσαν κατὰ τοῦ ἡγεμόνος ἐπιβουλὴν καὶ ἀνταρσίαν, διὰ τῶν προσευχῶν δ' αὐτῆς μεσιτεύουσα πρὸς τὸν ὕψιστον ὑπὲρ εὐοδώσεως τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἄρχοντος. Περὶ τὴν θεμελιώδη ταύτην θέσιν τῆς ἐν λόγῳ σχολῆς συμπλέκονται, ὡς εἴδομεν, ἡ ἱερότης τοῦ γράμματος, ἡ ἄκρα μισαλλοδοξία, ἡ ἀπαγόρευσις πάσης ἰδιογνωμίας, τὸ ἔναντι πάσης γνώσεως δέος, ἡ δογματικὴ σημασία τῆς ἐξωτερικῆς μηχανικῆς εὐσεβείας, ἡ πολυτελὴς λειτουργικὴ καὶ ἱεραρχικὴ μεγαλοπρέπεια, ἡ περίσσεια νέων θαυματουργῶν, καί, τὸ κεφάλαιον τούτων, ὁ ἐκ μεγάλης μοναστηριακῆς γαιοκτησίας πλοῦτος. Οὕτω, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰωσὴφ ἐμφανίζεται ὁ πρῶτος φιλολογικὸς συστηματικὸς καὶ κατοχυρωτὴς τοῦ πολιτικο-κληρικαλικοῦ δεσποτισμοῦ τῆς μογγολοκρατίας.

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος ἐξεδηλώθη ἡ περὶ τὸν Νεῖλον Σόρσκιη ἰδεολογικὴ κίνησις τῶν ζαβολγείων. Τὸ θεμελιῶδες τῆς σχολῆς ταύτης δόγμα ἦτο ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία. Ἐχθρὰ τῆς συγχωνεύσεως κράτους καὶ ἐκκλησίας, ἐν τῇ ἐννοίᾳ μάλιστα τῆς ὑπερεχούσης ἐπιβολῆς τοῦ πρώτου ἐπὶ τῆς δευτέρας, ἠξίου τὸν ἀπ' ἀλλήλων αὐστηρὸν διαχωρισμὸν καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἀνεξαρτησίαν, πάντοτε λαμβανομένης ὡς βάσεως τῆς ὑπὲρ τὴν βασιλείαν ἐξοχότητος τῆς ἱερωσύνης. Πνευματικὴ ζωή, ἔξαρσις τῆς πνευματικότητος τοῦ χριστιανισμοῦ, προσοχὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν οὐσίαν καὶ τὸν πυρῆνα, ἀνεξιθρησκεία καὶ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἰδιογνωμίαν, ἀπέχθεια πρὸς πάντα δεσποτισμόν, μάλιστα δὲ πρὸς τὰς ἱεροεξεταστικὰς μεθόδους, ἄσκησις τῆς πειθοῦς εἰς περιπτώσεις ἑτεροδιδασκαλιῶν, μοναχικὴ ἀκτησία καὶ ἀφιλοκέρδεια, ἀποδοκιμασία τῆς

πρὸς νέας ἁγιοποιήσεις τάσεως, –τοιοῦτο ἦτο τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδεολογίας τῶν ζαβολγείων.

Ἐκ τῶν δύο τούτων ρευμάτων τὴν ἀνιοῦσαν πρὸς ὁριστικὴν ἐπικράτησιν τάσιν εἶχε προφανῶς ἡ σχολὴ τῶν ἰωσηφιτῶν, ὡς ὅλως συγγενὴς πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ κρατούντων· διότι οὐ μόνον συνεχίζει τὸν ἀπὸ τῆς δουλείας κερδηθέντα δεσποτισμόν, ἀλλὰ καί, τὸ καὶ κυριώτερον, συνετέλεσε τὴν θεωρητικὴν αὐτοῦ δικαίωσιν καὶ ἑδραίωσιν. Ἡ ἰδεολογία, λοιπόν, αὕτη εἶχεν ἔναντι τῆς τῶν ζαβολγείων τοῦτο τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἦτό τι ἤδη ἐκ παλαιοῦ ὑφιστάμενον καὶ ὁσημέραι ἐνισχυόμενον χάρις εἰς τὸ ἐξ αὐτῆς συμφέρον τῶν ἰσχυρῶν, λόγῳ δὲ καὶ τῆς καθολικῆς ἀμαθείας, τῆς διανοητικῆς ἀδρανείας καὶ τῆς μοιρολατρικῆς παθητικότητος τῶν λαϊκῶν μαζῶν θεωρούμενον ὥς τι φυσικὸν καθεστώς. Ἐνῷ ἡ ζαβόλγειος ἰδεολογία προέκυψεν ὡς νέα κατεύθυνσις εἰσηγουμένη δαιμόνια καινὰ περὶ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, περὶ ἀγνώστου τέως πνευματικοῦ χριστιανισμοῦ, περὶ κριτικῆς ἔναντι τοῦ γράμματος στάσεως καὶ τῶν λοιπῶν, ἅτινα ἠδυνάτουν νὰ βαστάσωσιν οἱ ρωσικοὶ ὦμοι, ὡς οὐ μόνον ἀκατάληπτα, ἀλλὰ καὶ τολμήματα ἀνιέρου ἐπιβουλῆς. Ἀργαλέος, λοιπόν, ἀπέβαινεν ὁ ἀγὼν τῶν ζαβολγείων πρὸς τοὺς ἰωσηφίτας καθ' ὅλον τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰῶνος, ἐφ' ὅσον ὑφίστατο ἔτι ἐλπίς τις πρὸς διάσεισιν τῶν βάσεων τῆς δεσποζούσης ἰδεολογίας. Τὴν ἐλπίδα ταύτην εἶδον οὗτοι ἐξασθενοῦσαν ἐκ τῆς ἐκβάσεως τῆς ἐν τῇ κρινάσῃ τοὺς ἰουδαΐζοντας συνόδῳ συγκρούσεως τῶν δύο ρευμάτων· εἶχεν ἐκνικήσει ἡ περὶ τῆς ἐπιβλητέας εἰς τοὺς αἱρετικοὺς ἐν γένει ποινῆς θέσις τῶν ἰωσηφιτῶν. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἠτόνησεν ἡ ἐπὶ τὴν νίκην ἐλπὶς ἐκ τῶν σχέσεων τῶν ζαβολγείων πρὸς τοὺς ὀρθολογιστὰς καὶ τῆς φανερᾶς αὐτῶν ἀντιθέσεως πρὸς τὴν προϊοῦσαν αὔξησιν τῆς τυραννικῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Μόσχας. Ὁ Νεῖλος δὲν ἐπέζησεν ὅπως καταστῇ μάρτυς τῆς ὁριστικῆς τοῦ ἀγῶνος ἀποτυχίας. Τὴν συνέχισιν αὐτοῦ ἀνέλαβεν, ὅπως εἴδομεν, ὁ Βασσιανός, κατὰ τὴν ἀκμὴν δ' ἀκριβῶς τῆς διεξαγωγῆς τῆς πρὸς τοὺς ἰωσηφίτας πάλης αὐτοῦ ἐνεφανίσθη ἐν Μόσχᾳ ὁ Μάξιμος.

Δὲν συμμερίζομαι τὴν γνώμην τοῦ V. Jmakin φρονοῦντος ὅτι ὁ Μάξιμος ἔπεσε θῦμα τοῦ Βασσιανοῦ. Οὗτος–λέγει–ἀπὸ τῶν πρώτων ἔτι ἡμερῶν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μαξίμου μετέβαλεν αὐτὸν ἀσυναισθήτως ἀπὸ ξένου καὶ ἀμερολήπτου εἰς ἄνθρωπον κόμματος, «τὸν ἐχρωμάτισε», καταστήσας κοινὰ τὰ ἴδιά του συμφέροντα, ὡς ἦτο δ' ἀκόλουθον, κοινὴν καὶ τὴν τύχην, διότι συγκατέστρεψε καὶ τὸν Μάξιμον [146]. Ἀλλ' ἀνὴρ τῆς προελεύσεως, τῆς μορφώσεως, τῶν παραδόσεων, τῆς ἰδεολογίας καὶ τοῦ ἤθους τοῦ Μαξίμου δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ ἐγκρίνῃ, ὑποστηρίξῃ καὶ προαγάγῃ τὰς ἀντιλήψεις τῶν ζαβολγείων ἀναχωρητῶν, ὁ κορυφαῖος μάλιστα τῶν ὁποίων Νεῖλος εἶχε τὰ μέγιστα ἐνισχυθῆ εἰς τὰς ἰδέας του ἐκ τῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Τὸ μέγα ὅμως κῦρος τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ θὰ ἠδύνατο ἀσφαλῶς νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν νίκην τοῦ πνεύματος, ἂν μὴ ἐπήρχετο ἡ στραγγαλιστικὴ ὑλικὴ βία τοῦ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Μόσχας διορισθέντος Δανιήλ,

ὅστις μετὰ καὶ τοῦ κατόπιν ἀνελθόντος τὸν αὐτὸν θρόνον Μακαρίου καὶ τῶν ἄλλων ἐκ τῆς μονῆς Βολοκολάμης ὁμοφρόνων κατώρθωσε νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν ἀντίδρασιν καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐπὶ μακρὸν πρακτικῶς τε καὶ θεωρητικῶς τὴν δεσποτείαν τοῦ καισαροπαπισμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τυραννίαν. Ὁλόκληρος ἡ γραμματεία τῆς ἐποχῆς, ὁ ***Φωτιστής***, τοῦ Ἰωσήφ, ἡ ***Στεπεννάγια Κνίγα*** καὶ τὰ ***Μηναῖα*** τοῦ Μακαρίου, ὁ ***Ντομοστρόη*** τοῦ Σιλβέστρου, αἱ πρὸς τοὺς τύπους τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας καὶ τῆς τελετουργικῆς πράξεως σχετιζόμεναι ἀποφάσεις τῆς συνόδου Στογλὰβ καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἰωσηφιτῶν πολεμικὰ ἔργα ἀποτελοῦσιν ἓν σύνολον, ἐν τῷ ὁποίῳ κρατεῖ τὸ πνεῦμα τῆς περιπτωσιολογικῆς μηχανικῆς τυποποιήσεως τῆς ὅλης ζωῆς μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν, τῆς ἐμπεδώσεως τῆς ἐννοίας τοῦ κανόνος, τῆς δεσποτικῆς αὐτοῦ ἐπιβολῆς, τῆς ἀπεριορίστου ἐξουσίας, τῆς αὐθεντίας καὶ τοῦ κύρους τῶν μὲν καὶ τῆς ὁλοκληρωτικῆς στερήσεως ἐλευθερίας καὶ δικαιώματος τῶν δέ· ἂν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ φιλολογικὰ ταῦτα μνημεῖα εἶνε πλήρη καὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ μεστὰ ἀμαθείας καὶ φανατικῆς μισαλλοδοξίας, ἔχει πρὸ αὐτοῦ ἀρτίαν τὴν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς μοσχοβιτικῆς περιόδου.

2. Ἡ κρίσις τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Δύσιν.

Ἀλλ' ἡ περίοδος αὕτη εἶνε καὶ κατὰ τοῦτο ἰδιαζόντως ἀξιοσημείωτος, ὅτι κατ' αὐτὴν συνετελεῖτο μία ριζικὴ καμπὴ τοῦ ρωσικοῦ πνεύματος πρὸς νέας κατευθύνσεις καὶ νέους ὁρίζοντας. Ἡ ἀποφασιστικὴ αὕτη στροφὴ ἐπῆλθεν ὡς συνέπεια σημαντικωτάτης κρίσεως ἐν τῷ ρωσικῷ πνευματικῷ πολιτισμῷ, ἐκδηλωθείσης ὡς διακοπὴ τῶν παρὰ τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς διὰ τοῦ βαπτίσματος παραληφθεισῶν βυζαντινῶν παραδόσεων καὶ ἀπάρνησις τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις μέχρι τοῦ ις' αἰῶνος ἐζωογόνει τὴν ρωσικὴν ψυχήν.

Ἡ ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος τῶν ρώσων, δι' οὗ ἐπῆλθεν οὐσιαστικὴ διάσπασις τῶν δεσμῶν αὐτῶν πρὸς τὴν προχριστιανικὴν ἐθνικὴν αὐτῶν παράδοσιν. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι, ὡς ἐκ τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς ρωσικῆς μάζης, ἐν τῷ ὑποσυνειδήτῳ αὐτῆς ἐξηκολούθει ἐπὶ μακροὺς ἔτι αἰῶνας νὰ ὑπολανθάνῃ τὸ ἐθνικὸν παρελθόν, πολλαχῶς, ὡς εἴδομεν, ἐκδηλούμενον ἐν τῇ ρωσικῇ ζωῇ, ἀλλὰ ὁ εἰς τοὺς ρώσους ἐγκεντρισθεὶς βυζαντινὸς χριστιανικὸς πολιτισμὸς εἶχεν ἐμποτίσει τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν μᾶλλον ἀνεπτυγμένην ρωσικὴν μειονότητα. Ὁσονδήποτε δὲ καὶ ἂν προηγήθησαν τοῦ βαπτίσματος θρησκευτικαὶ καὶ πολιτιστικαὶ σχέσεις τοῦ Κιέβου πρὸς τὴν Βουλγαρίαν τοῦ Συμεὼν ἢ καί, πιθανῶς, πρὸς τὴν Μοραβίαν, δι' αὐτῶν δ' ἐσημειώθη ἡ πρώτη εἴσοδος τῶν ρώσων εἰς τὴν κληρονομίαν τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, πάντως ὁ ἄμεσος καὶ ἰσχυρὸς ὁριστὴς τῆς νέας πολιτιστικῆς κατευθύνσεως τῆς Ρωσίας ἐγένετο τὸ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου βάπτισμα. Τὸ ρωσικὸν πνεῦμα, ἀφυπνισθὲν αἰφνιδίως διὰ τοῦ λουτροῦ τῆς βυζαντινῆς ὀρθοδοξίας, εἶδε μίαν θύραν ἀνοικτὴν εἰς νέον κύκλον

δεῶν, χειραφετηθὲν δὲ ἀπὸ τῆς «ποιητικῆς» ὀνειροπολήσεως τοῦ εἰδωλολατρικοῦ παρελθόντος εἰσῆλθεν ἀμέσως εἰς ἀπηρτισμένον πνευματικὸν κύκλον ἑνὸς ζωντανοῦ καὶ δημιουργικοῦ πολιτισμοῦ.

Τοῦ πολιτισμοῦ τούτου φορεὺς καὶ προαγωγὸς ὑπῆρξεν ἡ χριστιανικὴ καὶ ἡ ἄλλη βυζαντινὴ γραμματεία διὰ τῆς εἰς τὴν ρωσικὴν μεταφράσεως τῆς τε ἁγίας Γραφῆς καὶ ἄλλων προϊόντων τοῦ πνευματικοῦ πλούτου τοῦ χριστιανικοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ μεταφραστικὸν τοῦτο ἔργον οὐ μόνον εἰσήγαγε τὸ ρωσικὸν πνεῦμα εἰς τὸν ἑλληνικὸν χριστιανικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσεν εἰς τὸν διὰ τῶν χριστιανικῶν ἐννοιῶν πλουτισμὸν τῆς σλαυωνικῆς γλώσσης, εἰς τὴν ἀναγωγὴν αὐτῆς εἰς γλῶσσαν ἐκκλησιαστικὴν καὶ εἰς τὴν ὁριστικὴν αὐτῆς σταθεροποίησιν, μετεμόρφωσε δῆλα δὴ αὐτὸν τοῦτον τὸν σλαυϊκὸν στοχασμὸν καὶ τὸν σλαυϊκὸν «λόγον», αὐτὴν τὴν σλαυϊκὴν ψυχήν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σλαυωνικὴ γλῶσσα ἐτέλεσεν ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ροπὴν τῆς ἑλληνικῆς καὶ κατηρτίσθη καὶ ἡδραιώθη ἐν τῷ ρωσικῷ σχολείῳ καὶ δι' αὐτοῦ, ἐνεφάνισε μίαν ζύμωσιν οὐχὶ ἁπλῶς φραστικήν, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο διανοητικήν, διότι ἀπέβη παράγων νεοτρόπου στοχαστικότητος. Ἡ μεταφραστικὴ αὕτη ἀνάγκη τῆς ἐκχριστιανισθείσης Ρωσίας, γεννήσασα ὁλόκληρον κύκλον μεταφραστῶν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἐργάτας τῆς κινήσεως ταύτης νὰ συνάψωσι στενοὺς δεσμοὺς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πνευματικὰ κέντρα: τὴν ΚΠολιν, τὸν Ἄθω καὶ αὐτὴν τὴν μεμακρυσμένην Παλαιστίνην, ἡ ἐντεῦθεν δὲ δημιουργηθεῖσα ζωντανοτέρα πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα συνετέλεσεν εἰς μείζονα ἐμπέδωσιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς ἑλληνοβυζαντινῆς γραμματείας, ἐν τῷ πνεύματι τῆς ὁποίας ἀνετράφησαν οἱ πρῶτοι ρῶσοι χρονογράφοι, ἁγιολόγοι, ἐκκλησιολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι τῆς νέας χριστιανικῆς Ρωσίας. Ἡ κίνησις αὕτη ἔβαινε προϊοῦσα εἰς ἔκτασιν καὶ ἐκλεκτικότητα μάλιστα κατὰ τοὺς αἰῶνας ιδ' καὶ ιε', καθ' οὓς ἕνεκα τούτου ὁ ρωσικὸς πολιτισμὸς ἐσημείωσε ζωηροτέραν τὴν ἔφοδον τῶν βυζαντινῶν ἐπιδράσεων. Διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξεδηλώθη ἐντονώτερος ὁ μεταφραστικὸς ὀργασμὸς διὰ τῆς μεταγλωττίσεως ἀσκητικῶν καὶ μυστικῶν ἰδίως ἔργων τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Ὁ ιδ' αἰὼν μάλιστα χαρακτηρίζεται ὡς ἐποχὴ τῆς ἀναχωρητικῆς καὶ μοναχικῆς ἀναγεννήσεως [147].

Τόσον δὲ παμμερὴς ἐγένετο ἡ ἐπὶ τῆς Ρωσίας βυζαντινὴ ροπή, ὥστε μόνον ὡς παραδοξολογία δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ δισχυρισμὸς τοῦ Ν. Ζερνὼφ ὅτι ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία δὲν ἐγένετο ἁπλοῦν ἀντίγραφον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας καὶ παθητικὸς τοῦ Βυζαντίου θιασώτης καὶ μιμητής, ἀλλ' ἱδρύθη ἐπὶ τῆς ἰδικῆς της παραδόσεως [148]. Ἤδη ὁ Γιαροσλὰβ τόσον εἶχεν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου, ὥστε ἐγείρας τείχη περὶ τὸ Κίεβον, κατὰ μίμησιν τῆς ΚΠόλεως, ὠνόμασε «Χρυσῆν Πύλην» τὴν κυρίαν του πύλην, τὸν δὲ ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγερθέντα ναὸν «Ἁγίαν Σοφίαν Μητροπολιτικήν», ἣν καὶ κατεκόσμησε διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ μουσειωμάτων καὶ ἐφωδίασε διὰ πολυτίμων σκευῶν [149]. Διὰ τῆς ἀνεγέρσεως δὲ μονῶν, τῆς πυκνώσεως καὶ οἰκονομικῆς ἐξασφαλίσεως τῶν τάξεων τοῦ κλήρου, τῆς μερίμνης περὶ μεταφράσεως τῶν ἑλληνικῶν

ἱερῶν βιβλίων καὶ τῆς μετακλήσεως ἑλλήνων καλλιτεχνῶν πρὸς πλουσίαν διακόσμησιν τῶν ναῶν ἐπεδίωξε νὰ ἀναδείξῃ τὸ Κίεβον κατὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν ἂν οὐχὶ ἐφάμιλλον τῆς ἑλληνικῆς βασιλευούσης, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἄξιον νὰ ὀνομάζηται δευτέρα βασιλεύουσα [150]. Ἡ παρὰ τοῖς ρώσοις ἀναστροφὴ τῶν ἐκ Βυζαντίου μητροπολιτῶν καὶ τῆς ἐξ ἑλλήνων κληρικῶν ἀκολουθίας των εἶχεν ἐπιδράσει σπουδαίως ἐπὶ τοὺς ὁπωσδήποτε ἐξ αὐτῶν μεμορφωμένους, τόσον δ' ἠρέσκοντο οὗτοι ἀκούοντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὥστε ὁ ρῶσος μητροπολίτης Ἀλέξιος εἰς τὰς ρωσιστὶ συντασσομένας ἐπιστολάς του νὰ ὑπογράφῃ τὸ ὄνομά του ἑλληνιστί [151]. Ἐπιγαμίαι ἐγίνοντο μεταξὺ τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων Ρωσίας καὶ Βυζαντίου, ἀρξάμεναι ἰδίως ἀπὸ τῶν γάμων τῆς θυγατρὸς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς Ἄννας (1414) [152]. Οἱ καθῃρημένοι ἱερεῖς, παραπεμπόμενοι ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Γεροντίου εἰς τὰ πολιτικὰ δικαστήρια, ἐδικάζοντο κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, κατὰ τοὺς «βασιλικοὺς νόμους» ἢ κατὰ «τοὺς νόμους τῶν ἑλλήνων βασιλέων», τοὺς περιλαμβανομένους ἐν τῷ Πηδαλίῳ, ὅπερ διὰ τοὺς ρώσους ἐχρησίμευεν ὡς νομικὸς κῶδιξ κατὰ τὰς μὴ ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ δικαίου προβλεπομένας περιπτώσεις [153]. «Ἡ Ἑλλὰς μέχρις αὐτῆς τῆς πτώσεώς της–λέγει ὁ Καραμζὴν–δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς Ρωσίας: ἐλάμβανε παρ' ἡμῶν ἄργυρον, ἀλλὰ ἀνταπέδιδε καὶ λείψανα καὶ βιβλία. Ἡ γνωστὴ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν Εὐρώπην μοσχοβιτικὴ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη ἦτο μητροπολιτική, ἱδρυθεῖσα ἐπὶ τῆς δεσποτείας τῶν χάνων καὶ πλουσία οὐ μόνον εἰς ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀρχαιότατα ἔργα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἡ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς ἀπετέλει τεκμήριον μορφώσεως.. Οὕτω ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ἐξάρτησις.. συνέβαλλεν εἰς τὴν παρ' ἡμῖν παιδείαν, τοὐλάχιστον διὰ τὸν κλῆρον. Οἱ φιλομαθεῖς λαϊκοὶ ἀνεζήτουν γνώσεις ἐν ταῖς μοναῖς.., διότι ἐκεῖ ἔζη ἡ ρωσικὴ ἱστορία. Ὁ χρονογράφος τῆς Βολύνης προσῆγε χωρία ἐκ τοῦ Ὁμήρου· ὁ μοσχοβίτης μνημονεύει τοῦ Πυθαγόρου καὶ τοῦ Πλάτωνος. Πλὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἢ τῶν ψυχωφελῶν βιβλίων εἴχομεν παρὰ τῶν ἑλλήνων καὶ παγκόσμια χρονικὰ καὶ διάφορα ἱστορικά, ἠθικὰ καὶ ἄλλα βιλία, μυθολογικὰς διηγήσεις π. χ. περὶ τῆς ἀνδρείας Ἀλεξάνδρου τοῦ μακεδόνος, μετάφρασιν τοῦ Ἀρριανοῦ, περὶ τοῦ σουλτάνου Σιναγρὶπ [157], περὶ τῶν ἡρώων τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ πλούτου τῶν Ἰνδιῶν κλ» [155].

Καὶ εἶνε εὐεξήγητος ἡ ἐπιρροὴ αὕτη τοῦ Βυζαντίου καθ' ὅσον ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ρώσων καὶ αἱ πρῶται ἑκατονταετηρίδες τῶν πολιτιστικῶν αὐτῶν σχέσεων πρὸς τὸ Βυζάντιον συνέπεσαν ἀκριβῶς πρὸς τὴν περίοδον τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἀκμῆς. Ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὴν Δύσιν, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν ι' αἰῶνα τὸ Βυζάντιον ἦτο ἡ μοναδικὴ ἀληθῶς πεπολιτισμένη χώρα ἐν ὅλῳ τῷ λεγομένῳ εὐρωπαϊκῷ κόσμῳ. Ἀλλὰ καὶ πολὺ βραδύτερον τὸ Βυζάντιον παραμένει ἡ ζωντανὴ ἑστία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δὲ δημιουργική του ἔντασις οὐδὲ κατ' αὐτὰς τὰς παραμονὰς τῆς πολιτικῆς του πτώσεως ἀτονεῖ. Τοὐναντίον, ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ θρησκευτικότης ἐπιδεικνύουσι νέαν ἔξαρσιν, ἡ λάμψις τῆς ὁποίας καταγαύζει καὶ ὁλόκληρον τὴν ἰταλικὴν ἀναγέννησιν. Ἐκ πασῶν μάλιστα

τῶν ἀπωτέρων ἐνεργειῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ τὴν μεγίστην ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ σημασίαν ἔχει– λέγει ὁ Krumbacher–ἡ ἐπὶ τῶν σλαυϊκῶν ἐθνῶν ἀνυπολόγιστος ἐπίδρασις. Ἡ νοτιοσλαυϊκὴ καὶ ρωσικὴ ἐκπολίτισις ἔν τε τῷ καθόλου αὐτῆς χαρακτῆρι καὶ ἐν ἀναριθμήτοις λεπτομερείαις στηρίζεται ἐπὶ βυζαντινῶν θεμελίων. Ὅθεν εἶνε βέβαιον γεγονὸς ὅτι ὁ χαρακτὴρ τοῦ σλαυϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶνε βυζαντινός [156]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει–ὡς λέγει ὁ Φλορόβσκιη–ὁ ἐντερνισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκλείσῃ καὶ ἀπομονώσῃ τὴν ἀρχαίαν Ρωσίαν ἀπὸ τῶν «μεγάλων οἰκογενειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους», ὥς τινες διισχυρίσθησαν. Αἱ δυσκολίαι τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀρχαίας Ρωσίας δὲν δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ἐκ τῆς ἐλλείψεως πολιτισμοῦ, ἀλλ' εἶνε ἀποτέλεσμα καὶ ἔκφρασις ἐσωτερικῶν δυσχερειῶν, ὀφειλομένων ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐν αὐτῇ τῇ Ρωσίᾳ κρίσιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ τὴν μᾶλλον ἀποφασιστικὴν δῆλα δὴ στιγμὴν τοῦ ἐθνικοῦ ρωσικοῦ αὐθορισμοῦ διεκόπησαν ἐν Ρωσίᾳ αἱ βυζαντιναὶ παραδόσεις καὶ σχεδὸν ἐντελῶς ἐλησμονήθη ἡ βυζαντινὴ κληρονομία. Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀποκήρυξιν τῶν ἑλλήνων ἔγκειται–κατὰ τὸν αὐτὸν ἱστορικὸν–ἡ οὐσία τῆς κρίσεως τοῦ μοσχοβιτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰῶνος ἤρξατο ὑποβόσκουσα τάσις πρὸς διάσπασιν τῶν πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἔκπαλαι ὑφισταμένων στενωτάτων δεσμῶν θρησκευτικοῦ καὶ καθ' ὅλου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ προϊοῦσα πολιτικὴ αὔξησις καὶ ἀνάδειξις τῆς Μόσχας ἤρξατο ἐπὶ μᾶλλον ἐνισχύουσα καὶ διαμορφοῦσα τὴν ἐθνικὴν ρωσικὴν πολιτικὴν συνείδησιν, ἐκδηλουμένην εἰς ὁλοὲν ζωηροτέραν τάσιν πρὸς χειραφέτησιν ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς κηδεμονίας καὶ θραῦσιν τῶν πρὸς τὸ Βυζάντιον συνδεόντων τὴν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν Ρωσίαν δεσμῶν. Ἡ κρίσις αὕτη, πρὸ παντὸς ἐθνικὴ καὶ πολιτική, διαρκοῦντος τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐνεφανίζετο πολλάκις μετὰ ὀξύτητος κατὰ χρονικὰ διαστήματα εἰς τὰς μεταξὺ Μόσχας καὶ ΚΠόλεως ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις, ἐξερράγη ὅμως ὡς πλήρης αὐτῶν διάρρηξις, ὡς εἴδομεν, μεσοῦντος τοῦ ιε' αἰῶνος μετὰ τὴν φλωρεντινὴν σύνοδον καὶ τὸ πραξικόπημα τοῦ Ἰσιδώρου. Ἡ ρῆξις αὕτη τῆς θυγατρὸς πρὸς τὴν μητέρα, ἐπελθοῦσα ὡς ἐκκλησιαστικὴ κυρίως πρᾶξις, ἔσχε μοιραίας συνεπείας καὶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ρωσικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, διότι ἔτρεψε τὰ πολιτιστικὰ τῶν ρώσων διαφέροντα πρὸς ἄλλην κατεύθυνσιν: ἕνεκα τῆς ἀμφιβολίας, τῆς μετὰ τὴν φλωρεντινὴν τραγῳδίαν γεννηθείσης ὡς πρὸς τὸ ἀνόθευτον τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας, ἡ προσοχὴ ἐφεξῆς ἐστράφη ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴν ἑτερόδοξον Δύσιν. Τὴν τροπὴν δὲ ταύτην ἦλθε νὰ ἐνισχύσῃ ἐπὶ μᾶλλον ἡ μετ' οὐ πολὺ ἐπελθοῦσα πτῶσις τῆς ΚΠόλεως, ὑπὸ τὸ κράτος δὲ τοῦ προσδοθέντος εἰς αὐτὴν ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτῆρος ἤρξαντο διαγραφόμεναι αἱ πρῶται γραμμαὶ τῆς περὶ τῆς Μόσχας θεωρίας ὡς «Τρίτης Ρώμης» [157]. Τὸ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Φιλοθέου διατυπωθὲν γνωστὸν τοῦτο περὶ τῆς τριπλῆς Ρώμης σχῆμα εἶχε χαρακτῆρα ἐσχατολογικόν, συνδυάζεται δὲ πρὸς τὸ σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀποκαλυπτικὴν διάγραμμα τῆς ἐναλλαγῆς τῶν βασιλειῶν, ἢ πρὸς τὴν εἰκόνα

τῆς περιπλανωμένης βασιλείας, ἢ τῆς ἐν ἀλητείᾳ τελούσης Πόλεως, μέχρις οὗ ἐπέλθῃ ἡ ὥρα τῆς εἰς ἔρημον φυγῆς. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο, τὴν εἰκόνα τῆς Τρίτης Ρώμης–Μόσχας ἡ ἀποκαλυπτικὴ προοπτικὴ διαγράφει εἰς τὸ βάθος τοῦ ἐγγίζοντος τέλους: ἐὰν ἡ Μόσχα ἦνε ἡ Τρίτη Ρώμη, ἄρα εἶνε καὶ ἡ τελευταία γηΐνη βασιλεία· τὸ τέλος ἐγγύς, μᾶλλον δ' ἤδη ἐπέστη. Οὕτω ὁ ρῶσος τσάρος δὲν εἶνε μόνον ὁ τελευταῖος καὶ μοναδικός, ἀλλὰ καὶ ὁ παγκόσμιος, ὁ «οἰκουμενικὸς» ὀρθόδοξος αὐτοκράτωρ, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴν περὶ τῆς Τρίτης Ρώμης θεωρίαν, «τετάρτη Ρώμη δὲν θὰ ὑπάρξῃ». Ἡ Τρίτη Ρώμη δὲ αὕτη δὲν διαδέχεται ἁπλῶς τὴν Δευτέραν Ρώμην ὡς «συνέχισις» αὐτῆς, ἀλλ' αὐτόχρημα ὡς «ἀντικατάστασις»· ἡ προτέρα Ρώμη «ἔπεσεν», ἐκρημνίσθη, κατέρρευσεν, ἀντ' αὐτῆς δὲ καὶ ἐν τῇ κενωθείσῃ θέσει της οἰκοδομεῖται «νέα» Ρώμη, ἡ «Τρίτη». Ἄλλαις λέξεσι, διὰ τῆς πτώσεως τῆς ΚΠόλεως ἐπῆλθε διάσπασις καὶ ἀνακοπὴ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως καὶ δημιουργία καὶ ἔναρξις νέων προσανατολισμῶν ἐν τῇ κληρονομίᾳ τῆς βυζαντινῆς βασιλείας. «Οἱ τσάροι τῆς Μόσχας–λέγει προσφυῶς ὁ Ν. Κάπτερεφ–ἠθέλησαν νὰ γείνωσι κληρονόμοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων χωρὶς νὰ ἐξέλθωσι τῆς Μόσχας καὶ χωρὶς νὰ εἰσέλθωσιν εἰς ΚΠολιν». Ἡ ὑπὸ τῶν ἡγετικῶν δὲ ρωσικῶν κύκλων αὐτάρεσκος ἀναγωγὴ τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἐγκαταστάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν μαρτυρεῖ μέχρι τίνος βαθμοῦ ἐξίχθη ἡ τάσις πρὸς ἄρνησιν καὶ ὁριστικὴν θραῦσιν τοῦ θυγατρικοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιον δεσμοῦ τῆς χριστιανικῆς Ρωσίας καὶ ἡ ὁρμὴ πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς οἰκουμενικῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως διὰ παραδόσεως ἀμιγῶς τοπικῆς καὶ ἐθνικῆς, ὁρμή, ἣν ὁ Βλαδίμηρος Σαλαβιώφ εὐστόχως εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «προτεσταντισμὸν τῆς ἐπιτοπίου παραδόσεως» [158].

Ὁ E. Chmourlo [159] ὡς θεμελιώδη ἰδέαν τῆς περὶ Μόσχας–Γ' Ρώμης θεωρίας ὑπολαμβάνων ὀρθῶς τὴν αὐτάρεσκον αὐθυποβολὴν περὶ διαδοχῆς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ μεγαλείου καὶ κύρους ὑπὸ τῶν ρώσων ἡγεμόνων, διακρίνει τρία τὰ στάδια τῆς ἱστορικῆς τῆς ἰδέας ταύτης πορείας, τὸ ρωμαϊκὸν–πολιτικόν, τὸ βυζαντινὸν–θρησκευτικὸν καὶ τὸ τελικὸν μοσχοβιτικὸν πολιτικο–θρησκευτικόν. Ἀρχικῶς ἀναδεικνύεται τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἐκδηλούμενον ἐν μοναρχίᾳ, περιλαμβανούσῃ πάσας τὰς τότε γνωστὰς χώρας καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς λαούς, ἐν ὑψηλῷ βαθμῷ πολιτισμοῦ καὶ ἐν τῇ ἐπιτυχίᾳ τοῦ ἐκρωμαϊσμοῦ· πάντα ταῦτα παρήγαγον ἐν τοῖς συγχρόνοις τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς τελειότητος καὶ τοῦ ἀκλονήτου τῆς κατασταθείσης τάξεως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ρώμης, ἥτις ἐνεφανίζετο ὡς urbs aeterna. Ὁ χριστιανισμός, κατόπιν, παραλαβὼν παρὰ τῆς ἐθνικῆς Ρώμης τὴν ἰδέαν τῆς μιᾶς αἰωνίας αὐτοκρατορίας, ἀνέπτυξεν αὐτὴν ἔτι περαιτέρω· πλὴν τῶν πολιτικῶν σκοπῶν, ἡ νέα χριστιανικὴ αὐτοκρατορία, ὡς ἐπὶ τῆς γῆς κατοπτρισμὸς τῆς οὐρανίας βασιλείας, ἔθηκε καὶ θρησκευτικοὺς σκοπούς· ἀντὶ τοῦ ἑνὸς ἡγεμόνος ἐνεφανίσθησαν δύο, ὁ κοσμικὸς καὶ ὁ πνευματικὸς-ἐκκλησιαστικός. Ἀμφότεροι συνδέονται πρὸς ἀλλήλους ὀργανικῶς καὶ ἀρρήκτως, ἑκατέρου συμπληροῦντος τὸν ἕτερον. Ἐν τῇ τοιαύτῃ νέᾳ μορφῇ τῆς ἱερᾶς ρωμαϊκῆς

αὐτοκρατορίας ἀνεγεννήθη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἡ ἰδέα τοῦ ἀρχαίου κόσμου· ὁ ἐθνικὸς orbis terrarum μεταβάλλεται εἰς tota christianitas. Ὡς πρὸς τὸ εἰς τίνα ὅμως ἀνήκει τὸ δικαίωμα νὰ ἦνε φορεὺς τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας προέκυψε διαφωνία· ἐν μὲν τῇ δυτικῇ δῆλ. Εὐρώπῃ ὡς τοιούτους ἀνεγνώριζον τὸν ρωμαῖον (γερμανὸν) αὐτοκράτορα καὶ τὸν πάπαν, ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχην, ἤ, ἀκριβέστερον, τὴν περὶ αὐτὸν σύνοδον.

Αἱ ὀνομασίαι δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ αὐτοκρατορίαι εἶνε ἁπλῶς σημαντικαὶ πραγματικῶν γεγονότων καὶ καταστάσεων, οὐχὶ δὲ ἰδεολογικῶν ρευμάτων, διότι ἑκατέρα ἐθεώρει ἑαυτὴν παγκόσμιον δύναμιν ἀποκλείουσαν πᾶσαν ἄλλην. Ἐκ τούτου ἀκριβῶς, κατὰ τὸν αὐτὸν ἱστορικόν, προῆλθε τὸ πολιτικὸν καὶ ἐκκλησιασικὸν σχίσμα, ὡς ἀντίθεσις τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς πρὸς τὴν λατινικὴν Δύσιν. Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐνέβλεπον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου Καρόλου ἕνα αὐθάδη ἐπαναστάτην καὶ ἅρπαγα, οὕτω δ' ἐθεώρουν καὶ τὸν Ὄθωνα καὶ τοὺς Hohenstauffen, μὲ τὸ αὐτὸ δὲ νόμισμα ἐπλήρωνε τοὺς ἀνατολικοὺς καὶ ὁ γερμανορωμαϊκὸς κόσμος. Ἐκ παραλλήλου ἑκατέρα τῶν ἐκκλησιῶν ἀνεθεμάτιζε τὴν ἑτέραν. Ἀμφότερα τὰ μέρη εἰλικρινῶς ἐπίστευον εἰς τὸ ἴδιον ἑαυτῶν δίκαιον. Οὕτω, οἱ μὲν ρωμαιοκαθολικοὶ λαοὶ εἶχον τὴν πεποίθησιν ὅτι «ἡ ἱερὰ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους» μὲ τὸν πάπαν καὶ τὸν αὐτοκράτορα ἐπὶ κεφαλῆς εἶνε ἡ πραγματικὴ νόμιμος ἀντιπρόσωπος τῆς ἀληθοῦς βασιλείας ἐπὶ τῆς γῆς· οἱ δὲ ὀρθόδοξοι λαοί, τοὐναντίον, ἐν τῷ βυζαντινῷ αὐτοκράτορι ἐνέβλεπον τὸν ἑαυτῶν ἀνώτατον ἄρχοντα, ἐν δὲ τῷ πατριάρχῃ ΚΠόλεως τὸν ἀληθῆ ἀντιπρόσωπον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα ἀκριβῶς τούτων τῶν ἀντιλήψεων ἀνετράφη καὶ ἡ Ρωσία. Μέχρι τοῦ ιε' αἰῶνος ἐθεώρει ἑαυτὴν πειθήνιον θυγατέρα τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως, εἰς τὸ πρόσωπον δὲ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἔβλεπε τὸν ἀνώτατον ἐπόπτην καὶ τηρητὴν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἡ ΚΠολις κατέστη διὰ τοὺς ρώσους δευτέρα Ρώμη.

Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ὅμως ἡμίσεως τοῦ ιε' αἰῶνος εἰς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τῶν ρώσων ἐπῆλθε σημαντικὴ μεταβολή. Ἡ φλωρεντινὴ οὐνία ἐκλόνησεν ἐκ βάθρων τὸ κῦρος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ ρωσικῇ συνειδήσει. Ἡ γοητεία τοῦ Βυζαντίου, ὡς θεματοφύλακος τῶν παραδόσεων τῆς ὀρθοδοξίας, ἠτόνησε μέχρι πλήρους ἀφανισμοῦ, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ τὸ δικαίωμα τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας. Ἡ μετ' ὀλίγον δ' ἐπελθοῦσα πτῶσις τῆς ΚΠόλεως, ἐκληφθεῖσα ὡς θεία τιμωρία διὰ τὴν ἀπὸ τῆς πίστεως ἀπόπτωσιν, ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυσε τὴν νέαν ταύτην ἀντίληψιν.

Ἀλλ' ἂν ἡ δευτέρα Ρώμη ἀπώλετο ὡς ἡ πρώτη, δὲν συναπώλετο ὅμως καὶ ἡ ὀρθόδοξος βασιλεία, διότι αὐτὴ οὐδέποτε δύναται νὰ ἀφανισθῇ. Ἐκ τοῦ ὅτι τὸ μυροδοχεῖον ἐθραύσθη, δὲν ἀκολουθεῖ ὅτι καὶ τὸ περιεχόμενον ἐχάθη· ἡ ἐν αὐτῷ ἀλήθεια εἶνε ἀθάνατος. Ὁ Θεὸς ἠδύνατο νὰ παραχωρήσῃ εἰς τοὺς ἀπίστους νὰ ὑποτάξωσι τοὺς ἕλληνας, ἀλλ' οὐδέποτε θὰ ἐπιτρέψῃ τὸν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς ἀφανισμὸν τῆς ἀληθοῦς πίστεως καὶ τὸν κατ' αὐτῆς θρίαμβον τῶν λατίνων καὶ τῶν ἰσμαηλιτῶν. Ἡ ὀρθό-

δοξος πίστις εἶνε ἀθάνατος, αἰωνία· ἡ ἔκλειψίς της θὰ σημάνῃ τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος ὅμως ὑφίσταται ἔτι, ὅθεν καὶ τὸ θραυσθὲν δοχεῖον θὰ ἀντικατασταθῇ διὰ νέου, ἵνα περιλάβῃ τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν καὶ δώσῃ εἰς αὐτὴν ἐκ νέου τὰς ἐξωτερικὰς μορφὰς τῆς ὑπάρξεώς της. Ἡ ἀπόσεισις τοῦ ταταρικοῦ ζυγοῦ, ἡ συνένωσις τῶν κατατετμημένων μικρῶν δουκάτων εἰς τὸ μέγα μοσχοβιτικὸν κράτος, ὁ γάμος τοῦ Ἰβὰν Γ' μετὰ τῆς Σοφίας Παλαιολόγου, ἀνεψιᾶς καὶ οἱονεὶ διαδόχου τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, τὰ πολιτικὰ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ρωσίᾳ ἐπιτεύγματα τῆς κατακτήσεως τῶν ἡγεμονειῶν τοῦ Καζὰν καὶ τοῦ Ἀστραχάν,– πάντα ταῦτα ἐδικαίουν πρὸ τῶν συγχρόνων ρώσων τὴν ἀξίωσιν τῆς Μόσχας ἐπὶ τῆς διαδοχῆς, ἢ μᾶλλον τῆς ἀντικαταστάσεως, τῆς δευτέρας Ρώμης. Ἀκριβῶς δ' ἐπὶ ταύτης τῆς ἀντιλήψεως ἐστηρίχθη τὸ ἔθος τῆς στέψεως τῶν μοσχοβιτῶν ἡγεμόνων, ἡ πρόσκτησις τοῦ τίτλου τοῦ τσάρου καὶ ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ θυρεοῦ, ἡ μετὰ ταῦτα ἵδρυσις τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ γένεσις τῶν σχετικῶν θρύλων περὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν διασήμων, τοῦ λευκοῦ ἐπανωκαλυμαύχου κλ. καὶ τῆς ὑπὸ τῆς Μόσχας-Τρίτης Ρώμης ἀντικαταστάσεως τῶν ἀφανισθεισῶν πρώτης καὶ δευτέας Ρώμης, ἡ τελευταία δ' αὕτη ἰδέα εὗρεν, ὡς εἴδομεν, τὴν φιλολογικὴν αὐτῆς ἔκφρασιν παρὰ τῷ μοναχῷ τῆς μονῆς Ἐλεαζάρου Φιλοθέῳ ἐν ταῖς πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα Βασίλειον Γ', τὸν γραμματέα Μισγ̱ιοὺρ Μουνέχην καὶ τὸν Ἰβὰν Δ' Τρομερὸν ἐπιστολαῖς του.

Ἡ περὶ τῆς Τρίτης Ρώμης θεωρία αὕτη μέχρι τοῦ ιζ' αἰῶνος δὲν ἐξήρχετο τοῦ κύκλου τῶν ἀφῃρημένων ζητημάτων, καὶ βραδύτερον δὲ οὐδέποτε προσέλαβε χαρακτῆρα ὡρισμένου πολιτικοῦ προγράμματος, καίτοι ἀνάκλασίς τις αὐτῆς ἐγένετο αἰσθητὴ ἀσθενέστερον μὲν ἐν ταῖς κυβερνητικαῖς δηλώσεσι κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς τῆς Ρωσίας ἐν τῇ βαλκανικῇ χερσονήσῳ πολέμους κατὰ τῆς Τουρκίας, ἰσχυρότερον δὲ ἐν ταῖς ἀντιλήψεσι τῶν πανσλαυϊστῶν.

Ἡ μετὰ τὴν πτῶσιν ὅμως τῆς ΚΠόλεως καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν ρώσων ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ νέα αὕτη ἔκτακτος προνομιοῦχος θέσις ἑπόμενον ἦτο-λέγει ὁ Ν. Κάπτερεφ [160]-νὰ ἐπιβάλῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ἴδια ἐξαιρετικὰ πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν καθήκοντα, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ἀξιούμενα παρ' αὐτῶν πρωτεῖα. Ἂν τὰ πρωτεῖα ταῦτα κατεῖχον τέως οἱ ἕλληνες, τοῦτο ὠφείλετο πρῶτον μὲν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ ἦσαν οἱ πρωτόβουλοι θρησκευτικοὶ φωτισταὶ ἄλλων λαῶν, δεύτερον δὲ ὅτι ἦσαν κάτοχοι ὑπερτέρου πολιτισμοῦ. Πράγματι, ἡ πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους δὲν ἦτο θρησκευτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν μόνον κέντρον πάντων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἑστία πολιτικὴ καὶ τῆς τότε ὑψίστης ἐπιστημονικῆς καὶ καθ' ὅλου πνευματικῆς ζωῆς, διὰ τῆς πνευματικῆς δὲ ταύτης ἀκμῆς καὶ ὑπεροχῆς τὸ Βυζάντιον ἀπέβη ὁ χειραγωγὸς καὶ ποδηγέτης τῶν ὀρθοδόξων. Κατὰ ταῦτα, ἵνα ὁ βεβαιῶν ὅτι ἀντικατέστησε κατὰ πάντα τοὺς ἕλληνας ρωσικὸς λαὸς μετὰ λόγου ἀναλάβῃ τὰ ἀξιούμενα ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ πρωτεῖα, ἔδει νὰ ἐμφανίσῃ ἂν μὴ ἀνώτερον, ἴσον, τοὐλάχιστον, πρὸς τὸν τοῦ Βυζαντίου πνευματικὸν πολιτισμόν. Ἀλλ' οἱ ρῶσοι τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς οὐ μόνον ἐστεροῦντο ἀνεκτῆς ὁπωσ-

δήποτε παιδείας, ἀλλ' οὐδὲ καὶ εἶχον συνείδησίν τινα τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς μᾶλλον στοιχειώδους πνευματικῆς καλλιεργείας, πολλῷ δ' ἧττον ἀνωτέρας ἐπιστήμης. Ἦτο ἀρκετὸν δ' αὐτοὺς ὅτι ἠδύναντο νὰ ἀναγινώσκωσιν ἁπλῶς τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ πνευματικοὶ ποιμένες.

Μὴ δυνάμενοι οὕτω οἱ ρῶσοι νὰ στηρίξωσι τὰς περὶ τῶν πρωτείων τούτων ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ ἀνυπάρκτου δι' αὐτοὺς ἐρείσματος πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, προσέφυγον εἰς τὸν θρησκευτικὸν παράγοντα, ἤτοι τὴν μονοπώλησιν τῆς ἀνοθεύτου ὀρθοδοξίας. Δυνατόν, κατ' αὐτούς, οἱ ἕλληνες νὰ ἦνε μᾶλλον τῶν ρώσων πνευματικῶς ἀνεπτυγμένοι καὶ προηγμένοι εἰς τὸν πολιτισμόν· μόνον ὅμως οἱ ρῶσοι ἔχονται στερρῶς τῆς ὀρθῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ μόνον παρ' αὐτοῖς ἐτηρήθη ἡ ἀληθὴς εὐσέβεια. Ἐντεῦθεν ἀκολουθοῦσι δύο σπουδαῖα καὶ θεμελιώδη καθήκοντα αὐτῶν πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἤτοι τὸ μὲν ἡ ἐκ παντὸς τρόπου διατήρησις καθαρᾶς τῆς κληροδοτηθείσης εἰς αὐτοὺς ὀρθοδόξου πίστεως, τὸ δὲ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ «ρωσικοῦ» εἰς γνώμονα, πρὸς ὃν δέον νὰ προσμετρῆται πᾶν ὅ,τι ἐμφανίζεται ὡς ὀρθόδοξον, εἰς λυδίαν λίθον τῆς διαγνώσεως τοῦ ὄντως ὀρθοδόξου, τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ εὐσεβοῦς ἀπὸ τοῦ κακοδόξου, τοῦ ψευδοῦς καὶ τοῦ ἀσεβοῦς. Οὕτω ὁ γνωστὸς μοναχὸς Φιλόθεος, εἰσηγούμενος τὰ μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς ἐν μόνῃ τῇ Ρωσίᾳ διατηρήσεως τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀνατεθειμένα εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς μοναδικῆς ὀρθοδόξου δυνάμεως καθήκοντα, παραινεῖ αὐτὸν «νὰ μὴ παραβαίνῃς τὰς ὑπὸ τῶν προπάππων σου μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ μακαρίου Βλαδιμήρου καὶ μεγάλου Γιαροσλαύου καὶ τῶν μακαρίων ἁγίων ἀνατεθείσας σοι ἐντολάς· αἱ δύο Ρῶμαι ἔπεσαν, ἵσταται ὅμως ἡ τρίτη, καὶ τετάρτη δὲν θὰ ὑπάρξῃ· ἐπέκεινα τοῦ σοῦ χριστιανικοῦ κράτους ἄλλο κράτος δὲν θὰ σταθῇ». Ἰδοὺ διατί μεγάλην ἐπωμίσθησαν οἱ ρῶσοι εὐθύνην: νὰ διατηρῶσιν ἀσινῆ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἀγρυπνοῦντες μή τι ἐξ αὐτῆς ἀπολεσθῇ. Ὅθεν ὀφείλουσι μηδεμίαν, μηδὲ τὴν ἐλαχίστην, νὰ ἐπιτρέπωσιν ἐν αὐτῇ μεταβολὴν ἢ τροποποίησιν, μηδὲ μιᾶς λέξεως προσθήκην ἢ ἀφαίρεσιν, ὑπὸ φρίκης δὲ δέον νὰ καταλαμβάνωνται ὁσάκις τυχὸν ἤθελε συμβῇ οἱαδήποτε ἀλλοίωσις ἐν τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις. Πᾶσα τοιαύτη ἐπέμβασις ἔδει νὰ θεωρῆται αὐτόχρημα ὡς προσβολὴ καὶ παραποίησις θεμελιώδους δόγματος, ὄντως δὲ ἀνήγετο εἰς δεινὴν αἵρεσιν, ἀξίαν τῆς αὐστηροτέρας ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως τοῦ πρὸς τὴν ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν καθήκοντος προῆλθεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιε' αἰῶνος ὁ καταλαμβάνων τοὺς ρώσους φόβος καὶ πρὸ τῶν ἀσημαντοτέρων μεταβολῶν τοῦ κειμένου τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ ὁ μετὰ τῆς φανατικωτέρας εὐλαβείας σεβασμὸς πρὸς πᾶσαν λεπτομέρειαν τῆς ἐξωτερικῆς τυπικῆς λατρείας. Τὸ δὲ δὴ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι τὸ καθῆκον τοῦτο ἐξελήφθη οὐ μόνον ὡς θρησκευτικόν, ἀλλὰ καὶ ὡς πολιτικόν. Ἡ μὴ προφύλαξις δῆλον ὅτι τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἀπὸ οἱασδήποτε διαστροφῆς θὰ συνεπήγετο οὐ μόνον τὴν ματαίωσιν τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀποστολῆς τῆς Μόσχας ὡς τρίτης Ρώμης, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴν πτῶσιν καὶ ἐξουδένωσιν αὐτῆς τῆς Ρωσίας ὡς

ὀρθοδόξου κράτους τελευταίου διαδόχου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, διότι, μετ' αὐτό, καθ' ἃ προφητικῶς ἐξηγγέλθη, τετάρτη Ρώμη δὲν θὰ ὑπάρξῃ, κατ' ἀκολουθίαν δέ, τῆς Μόσχας πεσούσης θὰ συνηφανίζετο καὶ ἡ πᾶσα ὀρθοδοξία ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ. Ἰδοὺ διατί εἶχε παρὰ τοῖς ρώσοις κραταιωθῆ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἄμυνα τοῦ γραμματικοῦ ἐν τῇ ρωσσικῇ ὀρθοδοξίᾳ καθεστῶτος δι' ἕκαστον ρῶσον ἔδει νὰ ἐξιχθῇ μέχρι θυσίας καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς, ἵνα ἀποφευχθῇ ὁ ὁριστικὸς ὄλεθρος καὶ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς ὀρθοδοξίας.

Καίτοι ὅμως ἡ τυφλὴ αὕτη συντηρητικότης τῶν ρώσων δὲν ὠφείλετο τόσον εἰς τὴν ἀμάθειαν, ὅσον εἰς τὸν φόβον τοῦτον τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀφανισμοῦ, ἐν τούτοις σπουδαίως συνέβαλεν εἰς τὴν τόσον παρ' αὐτοῖς ἀναπτυχθεῖσαν θρησκευτικὴν ἐξωτερικὴν τυπομανίαν. Διότι καὶ τὴν στοιχειώδη μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἂν εἶχον, θὰ ἠδύναντο νὰ διακρίνωσι τὸ οὐσιῶδες ἀπὸ τοῦ ἐπουσιώδους, τὸ ἐσωτερικὸν ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὸν πυρῆνα ἀπὸ τοῦ κελύφους. Τοσοῦτο ὅμως ἦτο τὸ πνευματικὸν τῶν ρώσων σκότος τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς, ὥστε ὁλόκληρος ἡ προσοχή των συνεκεντροῦτο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, εἰς τὸ τυπικὸν λατρευτικὸν αὐτῆς μέρος, ὅπερ καὶ μόνον προσέπιπτεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀμαθοῦς λαοῦ, τοῦτο δὲ καὶ ἐξελάμβανεν ὡς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας του. Ἂν ἡ ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ ἐκκλησία, ἐνστερνισθεῖσα πρότερον τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ ἐμβαθύνασα εἰς τὸ δόγμα καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπεξειργάσθη εἶτα δευτεροβαθμίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θείων ἀληθειῶν τὸ ὅλον σύστημα τῆς λατρείας, δι' οὗ ἐξέφραζε καὶ ἐξωτερικῶς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας περιεχόμενον, εἰς τοὺς ρώσους συνέβη τἀνάπαλιν· τὸν χριστιανισμὸν ἐγνώρισαν οὗτοι πρωτοβαθμίως ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, τοὺς τύπους αὐτῆς παρέλαβον παρὰ τῶν ἑλλήνων ἑτοίμους καὶ κατὰ πρῶτον λόγον, ὁ λόγος τῆς βαθμιαίας διαμορφώσεως αὐτῶν παρέμενε δι' αὐτοὺς ἐπὶ μακρότατον ἄγνωστος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐξέλαβον αὐτοὺς ὡς ἀποτελοῦντας αὐτὴν ταύτην τὴν θρησκείαν. Τούτου ἕνεκα πᾶσα τῆς λατρείας μεταβολὴ ἰσοῦτο δι' αὐτοὺς πρὸς προδοσίαν αὐτοῦ τοῦ δόγματος. Ὁ ρῶσος οὐχὶ διὰ τῆς διδασκαλίας ἐξηκρίβου τὴν ὀρθότητα τῆς λατρείας· δι' αὐτὸν ὁ ἐξωτερικὸς τύπος ἀπετέλει τὴν λυδίαν λίθον τῆς ὀρθοδοξίας, ὅθεν ὡς τήρησιν τῆς πίστεως ἐξελάμβανε τὴν μόνιμον τῶν τύπων μορφήν, ἐπειδὴ δὲ ἦτο ὅλως ἀκατάληπτον εἰς τοὺς ρώσους τὸ σύστημα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀσχέτως πρὸς τὴν λατρείαν, ἡ πᾶσα αὐτῶν μέριμνα συνεκεντροῦτο, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἰς τὴν προφύλαξιν τῆς λατρείας ἀπὸ πάσης μεταβολῆς καὶ τῆς ἐλαχίστης λεπτομερείας, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ γράμματος. Ἐντεῦθεν προῆλθε παρ' αὐτοῖς ἡ συνείδησις ὅτι γνησίως ὀρθόδοξον εἶνε μόνον ὅ,τι συμφωνεῖ πρὸς τὴν ρωσικὴν λατρευτικὴν πρᾶξιν, πρὸς ἣν δέον νὰ συμμορφωθῇ πᾶς ὁ θέλων νὰ λογίζηται ἀληθῶς ὀρθόδοξος. Οὕτω ἔκτοτε διεμορφώθη ἡ αὐτοπεποίθησις περὶ τῆς ἐξαιρέτου αὐτῶν θέσεως ἐν τοῖς λαοῖς τῆς οἰκουμένης ὡς ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, νέου τινὸς Ἰσραήλ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τ' ἀνωτέρω τινὲς ἐξέλαβον τὸν γάμον τοῦ Ἰβὰν

Γ' μετὰ τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας ὡς ἔτι μείζονα ἐπὶ τῆς Μόσχας ἐνίσχυσιν τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην, βασιζομένην ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνίδος πριγκηπίσης, ὀρθῶς ὁ Φλορόβσκιη θεωρεῖ ἄρδην ἐσφαλμένην. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἐκ πρωτοβουλίας τῆς Σοφίας εἰσήχθη εἰς τὴν ρωσικὴν αὐλὴν ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐθιμοτυπία τῆς βυζαντινῆς «βασιλείου τάξεως» μετὰ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ καὶ ἄλλων τινῶν χαρακτηριστικῶν τῆς βυζαντινῆς βασιλοπρεπείας. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι ἡ Σοφία ἦτο μὲν βυζαντινὴ βασιλόπαις, ἐτήρησε δὲ καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν της, ἀλλ' ἀνετράφη κυρίως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Βατικανοῦ ὑπὸ κηδεμόνα τὸν γνωστῶν φρονημάτων ἤδη καρδινάλιον Βησσαρίωνα, μαρτυρεῖ περὶ ὅλως διαφόρου σημασίας τοῦ ἐν λόγῳ συνοικεσίου.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ιε' αἰῶνος ἤρξαντο ἀναπτυσσόμενοι δεσμοὶ τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν Δύσιν, περὶ τὸ τέλος δ' αὐτοῦ ἡ γοητεία τῆς Δύσεως τείνει ν' ἀντικαταστήσῃ ὁριστικῶς τοὺς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν δεσμούς. Ὁ Ἰβὰν Γ' ἔτρεφεν ἰσχυρὰν πρὸς τὴν Ἰταλίαν συμπάθειαν. Ἐν τοιαύτῃ ἀτμοσφαίρᾳ ἡ ἄφιξις τῆς Σοφίας εἰς Μόσχαν ἐσήμανε τὴν ὁριστικὴν ἀπαρχὴν τοῦ ρωσικοῦ «δυτικισμοῦ»· ὁ Ἰβὰν Γ' διὰ τοῦ γάμου του τούτου «ἔσχισε τὴν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῆς Εὐρώπης αὐλαίαν», κατὰ τὴν παραστατικὴν ἔκφρασιν τοῦ Καραμζήν. Ἔτι δυτικομανέστερος ἀπεδείχθη ὁ υἱὸς τῆς «γοητευτικῆς ἑλληνίδος» καὶ διάδοχος τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασίλειος Γ' Ἰβάνοβιτς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τόσον ἐντόνως ὑπὲρ τῆς οὐνίας, ὡς εἴδομεν, ἔδρασεν ὁ ἰατρός του Νικόλαος Νῆέμτσῆην. Ἡ διὰ μικρογραφιῶν εἰκονογράφησις τῶν σλαυϊκῶν ἁγιογραφικῶν χειρογράφων ἀποτελεῖ ἀνατίρρητον τεκμήριον τῆς ὁλονὲν κραταιουμένης ἐν Ρωσίᾳ δυτικῆς ἐπιδράσεως. Ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Νόβγοροντ καὶ τῆς Μόσχας εἶνε καταφανὴς ἡ ἐπίδρασις τῆς γερμανικῆς χαρακτικῆς, τὸ αὐτὸ δὲ ρητέον καὶ περὶ τῶν πρώτων ἐντύπων τῆς Μόσχας. Αὐτὴ ἡ πρώτη ἐγκατάστασις τυπογραφίας ἐν Μόσχᾳ φέρεται συνδεομένη πρὸς γερμανικὴν ἐπίδρασιν ἀπὸ τοῦ Νόβγοροντ [161]. Ἰδιαζόντως δ' ἐκφραστικὴ τῆς πρὸς τὴν Δύσιν στροφῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Βισκοβάτυη προκληθεῖσα ἐν Μόσχᾳ περὶ εἰκονογραφίας ἔρις, ὀρθῶς δ' ἐτονίσθη ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆς εἶνε πολὺ εὐρυτέρα καὶ βαθυτέρα ἢ ὅσον νομίζεται [162]. Ἡ εὐθαρσὴς δημοσίᾳ ἐξέγερσις τοῦ Βισκοβάτυη κατὰ τῶν ἐν τοῖς ναοῖς τοῦ Κρεμλίνου εἰκονογραφιῶν τῆς δυτικῆς τεχνοτροπίας τῶν εἰκονογράφων τοῦ Ψκὼφ καὶ τοῦ Νόβγοροντ διεδηλώθη ὡς ὀργίλη διαμαρτυρία κατὰ νεωτερισμοῦ, ἀποτελοῦντος ἄρνησιν τῆς ἀνέκαθεν συνδεούσης τὸ ρωσικὸν πνεῦμα πρὸς τὸ τῆς βυζαντινῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἡ διαμαρτυρία ἔφερε χροιὰν θρησκευτικήν, διότι ὁ ἀπομακρυνθεὶς ἀπὸ τοῦ ἱερατικοῦ ρεαλισμοῦ διακοσμητικὸς συμβολισμὸς καὶ ὁ ἀλληγορισμὸς τῆς νέας τεχνοτροπίας μετέβαλλε τὴν θρησκευτικὴν βυζαντινὴν εἰκόνα εἰς φιλολογικήν, ἐφ' ὅσον παρίστα ἰδέας μᾶλλον ἢ πρόσωπα, οὕτω δὲ τὸ θρησκευτικὸν τῆς εἰκόνος βάθος ἠφανίζετο ὑπὸ τὴν καλλιτεχνικὴν δεξιοτεχνίαν καὶ τὰς διακοσμήσεις τῶν μορφῶν. Ἡ ρωσικὴ εἰκὼν τῆς ἐποχῆς ταύτης συχνάκις οὐδὲν ἄλλο

εἶνε, ἡ ἀπεικόνισις θεμάτων φιλολογικῶν κειμένων, ἐνίοτε ἁγιογραφικῶν, ἄλλοτε τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ δὴ καὶ ἀποκρυφικῶν. Λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἐξετάσασα τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα σύνοδος κατεδίκασε τὸν Βισκοβάτυη διὰ τὴν ἐπὶ τῇ καινοτομίᾳ ταύτῃ διαμαρτυρίαν του ἐπὶ ἀπειθείᾳ καὶ «αἱρέσει», ἀποβαίνει πρόδηλον πόσον ὁριστική, ριζικὴ καὶ βαθεῖα εἶχεν ἐπέλθει ἡ πρὸς τὴν Δύσιν στροφή. Τοῦτο ἐμφανέστερον κατεδείχθη ἐπὶ τοῦ Ἰβὰν Δ' Τρομεροῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου «οἱ ἄνθρωποι τῆς δυτικῆς πίστεως» κατεπλημμύρισαν κυριολεκτικῶς τὴν Ρωσίαν. Τοσαύτη ἦτο ἡ συμπάθεια αὐτοῦ πρὸς τοὺς δυτικούς, ὥστε, ἀπαρνούμενος πᾶσαν ἀπὸ τῶν ἑλλήνων ἐξάρτησιν καὶ ἀδιαφορῶν πρὸς ὅ,τι ἑλληνικόν, εἶχέ ποτε ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀπαντήσει πρὸς τὸν παπικὸν λεγάτον Ἀντ. Ποσσεβίνο (1534–1611), ἐλθόντα εἰς Μόσχαν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς οὐνίας τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, «ἡ πίστις μας εἶνε χριστιανικὴ καὶ ὄχι ἑλληνική»[168].

3. Ἡ στάσις τοῦ Μαξίμου.

Πρὸς τὴν ὀξυτέραν δ' ἀκριβῶς φάσιν τῆς κρίσεως ταύτης συνέπεσεν ἡ ἐν Μόσχᾳ παρουσία τοῦ Μαξίμου. Ἤδη εἶχε λάβει τὰς μᾶλλον τερατώδεις μορφὰς ἡ μοσχοβιτικὴ αὐτάρεσκος οἴησις. Ὁ συνδέων τὴν Μόσχαν πρὸς τὸ Βυζάντιον κρίκος εἶχε θραυσθῆ, ἡ ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία ἐθεωρεῖτο μολυνθεῖσα καὶ διαστραφεῖσα ὑπὸ τοῦ τούρκου κατακτητοῦ, ἡ πρωτεύουσα τῶν τσάρων ἐκλασαυχενίζετο ὡς «Τρίτη Ρώμη», οἱ τσάροι τῆς Μόσχας ἐλογίζοντο ἑαυτοὺς φυσικοὺς διαδόχους τῶν ἀφανισθέντων βυζαντινῶν βασιλέων, ἀνῆγον δὲ τὴν καταγωγήν των διὰ τοῦ Ριούρικ μέχρι καὶ τοῦ καίσαρος Αὐγούστου. Ἡ δεσπόζουσα μοναρχικὴ θεωρία ἤθελεν αὐτοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, πᾶσαν δὲ ἀντίρρησιν ἢ παρακοὴν εἰς τὸ θέλημα αὐτῶν ἐθεώρει οὐ μόνον ὡς ἔγκλημα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἁμαρτίαν κατὰ τοῦ «χριστοῦ» τοῦ Κυρίου. Ἡ περὶ τοῦ τσάρου, ὡς τοιούτου, καὶ περὶ τῆς ἐκκλησίας ὡς κατόχου τῆς ἀληθείας κριτικὴ ἦτο ἀπαράδεκτος καὶ ἀπηγορευμένη ἰδιογνωμία, διότι, κατὰ τὸν σχετικὸν τῆς θεωρίας ταύτης δογματισμόν, «ἡ ἰδία γνώμη εἶνε μήτηρ πάντων τῶν παθῶν», «ἡ ἰδιογνωμία εἶνε δευτέρα πτῶσις»...

Ὡς ἦτο ἀκόλουθον, πρὸς τὴν τοιαύτην ἐν Ρωσίᾳ ἀτμόσφαιραν ὁ Μάξιμος δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ, ὅθεν καὶ αἱ ἐπικρίσεις του κατὰ τῆς δῆθεν νοθεύσεως τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς διαρρήξεως τῶν μετὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δεσμῶν. Ἡ ὀξεῖα δὲ καὶ ἀπεριφράστως ἀρνητικὴ στάσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ἔν τε τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ καὶ μεταξὺ τῶν ἰθυνόντων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων δεσπόζον πνεῦμα τῶν ρωσικῶν ἀξιώσεων καὶ ἐπιδιώξεων ἑπόμενον ἦτο νὰ προκαλέσῃ ἔντονον τὴν ἀντιπάθειαν τοῦ ρωσικοῦ κέντρου.

Τὴν ἀντιπάθειαν ταύτην προήγαγεν εἰς ἀμείλικτον ἔχθραν ἡ στάσις τοῦ Μαξίμου ἐν τῷ ζητήματι τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ ὁποίου, ὡς εἴδομεν, συνέπεσεν ἡ εἰς Μόσχαν ἄφιξις αὐτοῦ. Ἡ μεταξὺ τῶν ἰωσηφιτῶν καὶ τῶν ζαβολγείων ὀξυτάτη ἐκείνη ἔρις, ἐξ

ἐπιπολῆς θεωρουμένη, ἐνεφανίζετο ὡς ἀγὼν περὶ τοῦ ἂν προσήκῃ εἰς τὰς μονὰς νὰ κατέχωσιν ἀκίνητον περιουσίαν ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν μορφὴν μεγάλων γεωκτησιῶν μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς χωρίων καὶ δουλοπαροίκων χωρικῶν. Κατὰ βάθος ὅμως καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν θεωρουμένη, ἦτο σύγκρουσις δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων ἀρχῶν, ἐκφραζουσῶν δύο ἀσυμβιβάστους πρὸς ἀλλήλας ἀντιλήψεις περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ μοναχισμοῦ. Ἐνῷ δῆλα δὴ ὁ Ἰωσὴφ καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ βολοκολαμῖται ἔβλεπον ἐν τῷ μονασμῷ τὴν ἀλήθειαν τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ἐκκλησίας, διὰ τοὺς περὶ τὸν Παΐσιον καὶ τὸν Νεῖλον ζαβολγείους ἡ μοναστικὴ ἀλήθεια συνίστατο εἰς τὴν ἐν τῷ θεωρητικῷ μονασμῷ πλήρη ἀπὸ τοῦ κόσμου ἀπόταξιν, εἰς τὴν διὰ τῆς ἀναχωρήσεως δημιουργίαν σχολῆς πνευματικῆς νηφαλιότητος, ἀγούσης εἰς τὴν δημιουργικὴν πρὸς τὴν θεωρίαν ὁδόν, εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς θεολογικῆς συνειδήσεως. Τῶν ἰωσηφιτῶν τὸ ἰδεῶδες ἦτο ἡ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἐξυπηρέτησις τοῦ λαοῦ, ἡ εἴσοδος τῆς ἐκκλησίας εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, ἡ διὰ τοῦ ἐλέου καὶ τῆς φιλανθρωπίας πραγμάτωσις τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ἀποστολῆς. Ἐφ' ὅσον δέ, κατὰ τὴν ἰωσηφικὴν ἰδεολογίαν, αἱ μοναὶ θὰ ὤφειλον νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς φυτώρια, ἀπὸ τῶν ὁποίων, ὡς ἀπὸ προπονητηρίων, ἔδει νὰ προέρχωνται τὰ ἐκκλησιαστικὰ στελέχη, κατ' ἀνάγκην ἀναπόδραστον ὤφειλον νὰ διαθέτωσι πλουσίους τοὺς πόρους πρὸς ἐπικουρίαν τῶν ἐνδεῶν.

Ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπεδείχθη, ἡ κατὰ θεωρίαν ὀρθὴ περὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς ἐκκλησίας ἀντίληψις αὕτη ἐνεῖχεν ἐν ἑαυτῇ ἄμεσον τὸν κίνδυνον τῆς διαστροφῆς της ἐπὶ ἀνυπολογίστῳ βλάβῃ τοῦ λαοῦ, ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου τοσοῦτο κρατεροὶ ἀγῶνες διεξήγοντο πρὸς αὔξησιν καὶ διατήρησιν τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας. Οἱ ἄφθονοι μοναστηριακοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἔτι πόροι οὐ μόνον δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὲρ ἀνακουφίσεως τῶν πτωχῶν, ἀλλὰ καὶ πᾶν τοὐναντίον, κατεδαπανῶντο πρὸς διαφθορὰν τοῦ μοναστικοῦ βίου, ἀνεπτύχθη εἰς τὸ ἔπακρον ἡ ἀπληστία, ἡ πρὸς τοὺς ἀδυνάτους σκληρότης, ἡ πολυτέλεια καὶ ὁ συβαριτισμὸς ἐντός τε καὶ ἐκτὸς τῶν μοναστηριακῶν τειχῶν· ἡ κομψεία, ἡ λαμπρότης, ἡ μεγαλοπρέπεια, ἡ πομπικὴ ἐπίδειξις καὶ ἡ καθ' ὅλου ὑπερπλουσία διακοσμητικὴ εἰσήλασεν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῆς ἱεραρχίας καὶ εἰς αὐτὴν τὴν λατρείαν, ἐν τῇ ἀξιομέμπτῳ δὲ ταύτῃ μοναστικῇ ἐξωστρεφείᾳ ἠμελήθη ἐντελῶς ὅ τε κοινωνικὸς προορισμὸς τῆς ἐκκλησίας καὶ ὁ πνευματικός, ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμός, ἡ ἐσωτερικὴ καλλιέργεια, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὸν θεωρητικὸν στοχασμὸν καὶ τὴν θεολογικὴν δημιουργίαν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐν τῇ ἰωσηφικῇ ἰδεολογίᾳ ἔναντι τῆς ἐκκλησίας ἡγετικὴ καὶ κηδεμονικὴ θέσις τοῦ μονάρχου ἤγαγεν εἰς τὴν ὅλως ἐξευτελιστικὴν ὑποδούλωσιν τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν δεσποτισμὸν τοῦ κοσμικοῦ ἄρχοντος. Καὶ ὅταν ἔτι ἀνεστάλη πᾶσα τῶν ἑλλήνων ἀνάμειξις εἰς τὰ ρωσικὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ οἱ ρῶσοι μητροπολῖται ἐξελέγοντο καὶ καθίσταντο ἐν Ρωσίᾳ ὑπὸ μόνων τῶν ρώσων, καίτοι οὗτοι ἠδύναντο νὰ ἐκδηλῶσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἐθνικὴν αὐτῶν δημιουργικότητα καὶ ἀνεξαρτησίαν, ὅμως οὐδὲν τοιοῦτο συνέβη, διότι ἐστεροῦντο τῶν πρὸς δημιουργίαν ἀναγκαίων δυνάμεων καὶ μέσων,

ἐφ' ᾧ καὶ τὰ πάντα ἀνέμενον ἐκ τῆς μοναρχικῆς προστατευτικῆς καὶ καθοδηγητικῆς πρωτοβουλίας, ἔναντι τῆς ὁποίας ἐπεδείκνυον εὐτελέστατον δουλισμόν. Οἱ ἐπίσκοποι, ἐξακολουθοῦντες νὰ εἶνε ἀγράμματοι καὶ ἀμόρφωτοι, ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην ξένης χειραγωγίας καὶ ὑποταγῆς εἰς ἀνωτέραν αὐθεντίαν, ταύτην δ' εὕρισκον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν μοναρχῶν, οἵτινες, ὡς γνῶσται τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἐθεώρουν ὡς μίαν τῶν κυριωτέρων ὑποχρεώσεών των νὰ ἐπαγρυπνῶσιν ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ νὰ κατευθύνωσιν αὐτὴν κατὰ βούλησιν, οὕτω δ' ἑκάστοτε προσέδιδον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα οἵαν αὐτοὶ ἔκρινον κατεύθυνσιν, εἰς δὲ τοὺς ἀρχιερεῖς ἀπέμενε μόνον ἡ κατάνευσις εἰς τὰ κελεύσματα τοῦ ἄρχοντος καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἡγεμονικῶν ὁδηγιῶν καὶ διαταγῶν. Αἱ σύνοδοι πᾶσαι τοῦ ις' καὶ ιζ' αἰῶνος συνεκαλοῦντο καὶ συνεκροτοῦντο ἐκ πρωτοβουλίας καὶ κελεύσματι τοῦ τσάρου, ὁ τσάρος προπαρεσκεύαζε τὰ θέματα τῶν συνόδων, αὐτὸς καθώριζε τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν των, παρηκολούθει αὐτοπροσώπως τὰς συζητήσεις, τὰς γνώμας καὶ τὴν δρᾶσιν ἑκάστου, προσέδιδεν εἰς αὐτὰς ἣν αὐτὸς ἤθελε τροπήν, διώρθου ἢ καὶ ἠλλοίου μάλιστα αὐτὰς τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδιωκομένους σκοπούς, ἐνίοτε δὲ καὶ παρέδιδε πρὸς τελικὴν ἐπικύρωσιν εἰς τὸ συμβούλιον τῶν βογιάρων. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἐν γένει τὰ συνοδικὰ μέλη, εὑρισκόμενοι πρὸ ἐξειργασμένου ὑπὸ προσυνοδικῆς ἐπιτροπῆς ὑλικοῦ καὶ χειραγωγούμενοι ὑπὸ προσώπων προκαθωρισμένων ὑπὸ τοῦ τσάρου, δὲν ἐτόλμων νὰ ὑποκινήσωσιν ἐν τῇ συνόδῳ νέα, ἰδικά των ζητήματα, ἀλλ' οὐδὲ καὶ νὰ εὐρύνωσι τὰ πλαίσια τῶν ἤδη ἑτοίμων· αἱ συζητήσεις καὶ κρίσεις ἔδει νὰ περιορίζωνται εἰς αὐστηρῶς προδιαγεγραμμένα ὅρια, ἐν γένει δ' ἡ ὅλη συνοδικὴ δρᾶσις ἐτέλει ὑπὸ τὸν ἄγρυπνον τοῦ μονάρχου ἢ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ὁρισθέντων προσώπων ἔλεγχον. Πᾶσα διάταξις τῆς συνόδου, ὑπαγομένη εἰς τὸ μοναρχικὸν veto, ἵνα καταστῇ ἐκτελεστὴ ἔδει νὰ περιβληθῇ τὸ ἡγεμονικὸν κῦρος. Κατὰ ταῦτα, αἱ ἐν λόγῳ σύνοδοι δὲν ἦσαν ἀνεξάρτητοι καὶ αὐτόνομοι ἐκκλησιαστικοὶ θεσμοί, ἀλλ' ἁπλῶς συμβουλευτικὰ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παρὰ τῷ τσάρῳ ὄργανα. Τούτων πάντων ἕνεκα, ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς συνόδου οὐδέποτε προσεδίδετο εἰς τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀμεταβλήτου καὶ ἀλαθήτου, ἐφ' ὅσον δὲν ἔβλεπον ἐν αὐταῖς ἄμεσον ἐπενέργειαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῶν συνόδων μεταβαλλομένων εἰς ἁπλᾶς ἐμπειρογνωμόνων περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ συνελεύσεις. Οὕτω, οἱ ἀρχιερεῖς τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ἐν τῇ ἰδιότητι συνοδικῶν παραγόντων ἦσαν ἐντελῶς ἀπρόσωποι καὶ ἄβουλοι ἀνθρωπάρεσκοι ἐνώπιον τῆς μοναρχικῆς ἰδιοβουλίας, ἥτις, δημιουργήσασα δι' αὐτοὺς ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα, τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν οἰκονομικὴν περίσσειαν ἐξαιρετικὴν ὅλως θέσιν ἐν τῷ ρωσικῷ κράτει, καταστήσασα αὐτοὺς πλουσίους, σπουδαίους καὶ ἐξουσιαστικοὺς ἀξιωματούχους τοῦ κράτους, ἀντ' αὐτῶν πάντων ἀπῄτει παρ' αὐτῶν πλήρη ὑπακοὴν καὶ πρόθυμον καὶ ἀναντίρρητον ἐξυπηρέτησιν τῶν σκοπῶν της [164].

Ὅλως ἀντίθετον ἐνόουν οἱ ζαβόλγειοι τὸ μοναστικὸν ἰδεῶδες. Ἐχόμενοι στενώτερον τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐπέμενον εἰς τὴν

ἰδέαν τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἀναγεννήσεως, συνεχίσεως καὶ ἐμπεδώσεως τοῦ θεωρητικοῦ μονασμοῦ. Ἡ πνευματικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐν τῷ βυζαντινῷ μονασμῷ κίνησις, τὸ κατ' ἀρχὰς ἀποτελοῦσα ζήτησιν τῆς σιωπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας, σὺν τῷ χρόνῳ ἐξεδηλώθη εἰς ἀναχώρησιν ἐκ τοῦ κόσμου, εἰς ἔξοδον ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐγκατάλειψιν τῶν ἐγκοσμίων, εἰς κατάπνιξιν πάσης πρὸς τὸν κόσμον ροπῆς. Ἐντεῦθεν ἡ τάσις πρὸς τὸν ἀσκητικὸν βίον τῆς ἐρημικῆς μονώσεως, βάσις τῆς ὁποίας ἦτο ἡ μοναστικὴ ἀκτημοσύνη. Περιττὸν νὰ σημειωθῇ,ὅτι καὶ ἐν τῇ κινήσει ταύτῃ ἡ μὴ αὐστηρὰ τήρησις τῆς ἀρχῆς της, ἡ κατανίκησις τῶν κοσμικῶν παθῶν καὶ τῆς φιλοκοσμίας καθ' ὅλου ἐκινδύνευε νὰ ἐκτραπῇ οὐχὶ μόνον εἰς λήθην τῆς ματαιότητος τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀπαθῆ ἀδιαφορίαν πρὸς αὐτὰς τὰς ἐλλείψεις, τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἀσθενείας του· ἡ ἀπόταξις δῆλα δὴ ἠδύνατο νὰ μεταβληθῇ εἰς πλήρη ἄγνοιαν, ἡ ἰδεολογία νὰ ἀποβῇ ἐντελῶς ἀρνητική. Πάντως ὅμως ἡ κίνησις αὕτη τῶν ζαβολγείων χαρακτηρίζεται ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ τῶν ζωηρῶν ἐν Ρωσίᾳ ἰδεολογικῶν ζυμώσεων ὡς ἐκδήλωσις πολιτιστικῆς δημιουργίας, ὡς ἀσύγκριτος σχολὴ πνευματικῆς νηφαλιότητος πρὸς καλλιέργειαν ἀνωτέρων ἠθικῶν προσωπικοτήτων, ἅμα δὲ καὶ ὡς δημιουργικὴ θεωρητικὴ προπόνησις πρὸς πλουτισμὸν τῆς ἀσκητικῆς καὶ μυστικῆς ρωσικῆς θεολογίας.

Ὁ Μάξιμος, ὡς εἴδομεν, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν τότε συγκλονοῦσαν τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν μεγάλην ἐκείνην ἰδεολογικὴν κίνησιν, ἀναμιχθεὶς δ' εἰς αὐτὴν ὅλως ἀνοπισθοβούλως ἐτάχθη ἀνενδοιάστως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν θιασωτῶν τοῦ θεωρητικοῦ μονασμοῦ οὐ μόνον ὡς τρόφιμος τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ διότι, κατ' ἀρχήν, τὴν ἀλήθειαν τοῦ γνησίου μονασμοῦ ἐνέβλεπεν ἐν τῇ μοναστηριακῇ ἀκτημοσύνῃ. Ὡς εἶχον τότε τὰ πράγματα ἐν Ρωσίᾳ, μοιραῖον ἦτο νὰ ὑπερισχύσωσιν οἱ ἰωσηφῖται. Τὸ δυστύχημα ἦτο ὅτι ἡ νίκη αὐτῶν δὲν ἐπῆλθεν ὡς νίκη ἀρχῶν, ἀλλ' ὡς θρίαμβος τῆς διαστροφῆς τῶν ἀρχῶν, ὡς ἐκνίκησις τῆς περιουσιακῆς ἀπληστείας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς μοναχικῆς τρυφηλότητος. Ἀκριβῶς δ' ἡ πρὸς τὴν τοιαύτην ἐκτροπὴν ἀντίθεσις τοῦ Μαξίμου παρώξυνεν ἐπὶ τοσοῦτον τὴν κατ' αὐτοῦ ἀντιπάθειαν, ὥστε τὸ ἐντεῦθεν κατ' αὐτοῦ ἀκοίμητον μῖσος τοῦ ἐκ τῶν ἰωσηφιτῶν ἰσχυροτάτου μητροπολίτου Δανιὴλ νὰ πλέξῃ μετὰ τοσαύτης ἀσφαλείας τὸ περὶ αὐτὸν δρᾶμα. Ἡ νίκη τῶν ἰωσηφιτῶν καὶ ἡ καταδίκη καὶ ἀμείλικτος μέχρι θανάτου καταδίωξις τοῦ Μαξίμου ἐσήμαναν τὴν ὁριστικὴν ἀπάρνησιν τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως καὶ τὴν ἀποκήρυξιν τῆς δημιουργικῆς ἐν Ρωσίᾳ συνεχίσεώς της. Ἂν διὰ τὸν Μάξιμον ἡ Πόλις «ταξειδεύει», κατὰ τὴν ὑπὸ τοὺς ἀγαρηνοὺς δὲ περιπέτειαν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἡ βυζαντινὴ βασιλεία ὑπὸ τὴν μορφὴν γυναικὸς μελανειμονούσης θρηνεῖ κυκλουμένη ὑπὸ θηρίων ἐν ἐρήμῳ ὁδῷ, εἰκονιζούσῃ τὸν ἀσεβῆ ἐκεῖνον αἰῶνα, διὰ τοὺς ἰωσηφίτας ἀνέτειλεν ἡ Μόσχα ὡς «Τρίτη Ρώμη», καὶ ἠγείρετο ἐν αὐτῇ ἡ ἀντικαταστάτις τῆς βυζαντινῆς βασιλείας νέα καὶ μεγάλη οἰκουμενικὴ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία...[165].

Κατὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω θεωρῶ μὴ εὐσταθοῦσαν τὴν γνώμην τῶν Μπ. Ντουνάγεφ καὶ Γ. Φλορόβσκιη ὅτι ἡ δίωξις καὶ καταδίκη τοῦ

Μαξίμου ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς ἢ ἔστω καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς λόγους πολιτικούς. Ὁ Ντουνάγεφ στηρίζει τὸ συμπέρασμά του ἐπὶ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἐν τῷ Ἀρχείῳ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Μόσχας ὑπ' ἀριθ. 1 φακέλλου τῶν «τουρκικῶν ὑποθέσεων» (φ. 206–337), ἅτινα καὶ συνδημοσιεύει ἐν Παραρτήματι τῆς περὶ τοῦ Μαξίμου πραγματείας αὐτοῦ. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐκ τῶν ἐγγράφων τούτων διαφωτίζεται ἡ σχετικῶς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς μεταξὺ Μόσχας καὶ Τουρκίας κατὰ τὸν ις' αἰῶνα συμμαχίας δρᾶσις τῶν ἀπὸ τῆς ἐλεύσεως τῆς Σοφίας ἐγκατασταθέντων ἐν Μόσχᾳ ἑλλήνων, ὁποῖοι οἱ καὶ ὑπὸ τοῦ Herberstein μνημονευόμενοι ἰατρὸς Μᾶρκος καὶ Γ̮ιούριη Τραχανιώτης, ἀλλ' ὅτι οὗτοι, μετὰ καὶ τοῦ ἕλληνος ἀρχιμανδρίτου τῆς μονῆς Νοβοσπάσσκιη Σάββα καὶ τοῦ Μαξίμου, ἀπετέλουν ἐκεῖ «πολιτικὸν κόμμα», ἐπιτυχὸν μάλιστα τὴν διάλυσιν τῆς ἐν λόγῳ συμμαχίας, ἀποτελεῖ ἄκρως ἀπίθανον συμπέρασμα. Ὁ Ντουνάγεφ φέρει τοὺς ἕλληνας μισουμένους ἐν Μόσχᾳ ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς προσβολῆς, ἣν τῷ 1525 ὑπέστησαν ἐν ΚΠόλει οἱ ρῶσοι ἀπεσταλμένοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξ αἰτίας τῶν εὑρεθέντων, μετὰ τὸν ἐν Μόσχᾳ θάνατον τοῦ ἕλληνος πρεσβευτοῦ τῆς Τουρκίας Σκέντερ, ἐγγράφων, ἅτινα ἐξέθετον τοὺς ἕλληνας· ἡ ἐντεῦθεν ὀργὴ–λέγει– τῆς μοσχοβιτικῆς διπλωματίας καὶ κοινωνίας ἐξερράγη εἰς συνοδικὴν καταδίκην τοῦ ἐξ αὐτῶν ἐπιφανεστέρου Μαξίμου. «Ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ κατεδίκασαν πάντας τοὺς πραγματοποιήσαντας μέγα πολιτικὸν ἐγχείρημα ἕλληνας». Ἀνάμειξιν ἄμεσον τοῦ Μαξίμου εἰς πολιτικὰ σχέδια δέχεται καὶ ὁ Φλορόβσκιη, συνδυάζων αὐτὴν πρὸς τὰ περὶ ἀπελευθερώσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους πατριωτικὰ αὐτοῦ ὀνειροπολήματα· καθ' ὃν χρόνον – λέγει–οἱ ἐν Μόσχᾳ ἐσχεδίαζον εἰρήνην καὶ δὴ καὶ συμμαχίαν μετὰ τῆς Τουρκίας, ὁ Μάξιμος προσεπάθει νὰ ἐξεγείρῃ κατ' αὐτῆς τὴν Ρωσίαν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀπολυτρωτικῶν του σκοπῶν. Κατ' ἀμφοτέρους, λοιπόν, εἰς πολιτικοὺς λόγους ὀφείλεται ἡ δίωξις τοῦ Μαξίμου.

Ὅτι ὁ Μάξιμος, ἐνδιαφερόμενος ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἐμμόνως προῆγε τὴν ἰδέαν ταύτην ἐν Ρωσίᾳ, γνωρίζομεν ἤδη καὶ ἐξ ὅσων σχετικῶν ἔγραφεν ἐν τοῖς κατὰ τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας πολεμικοῖς του, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ἀπ' εὐθείας ἀπηυθύνετο πρὸς τοὺς ρώσους μονάρχας. Ἡ ἀντιμωαμεθανική του πολεμικὴ παρεῖχεν εἰς αὐτὸν κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλῇ περὶ τῶν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν συμφορῶν τῶν ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησίας. Ἐπὶ τῇ συντελέσει τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος ἔγραφε πρὸς τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς σὺν ἄλλοις «ὦ ἂν καὶ ἡμεῖς ἠξιούμεθά ποτε νὰ ἐλευθερωθῶμεν διὰ σοῦ ἀπὸ τῆς εἰς τὸν ἀσεβῆ δουλείας!..· τὴν νέαν Ρώμην σκληρῶς κλυδωνιζομένην ὑπὸ τῶν ἀθέων ἀγαρηνῶν εὐδοκησάτω (ὁ Θεὸς) νὰ ἐλευθερώσῃ διὰ τοῦ εὐσεβοῦς κράτους τῆς βασιλείας σου καὶ φανερωσάτω ἡμῖν ἐκ τοῦ πατρικοῦ σου θρόνου διάδοχον καὶ δωρησάτω ἡμῖν τοῖς πτωχοῖς τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας διὰ σοῦ..». Ἐδίδασκεν ὅτι εἰς τὰ πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ τελούμενα ἔργα ἀνάγεται καὶ ἡ «ἀντίστασις κατὰ τῶν ἐμφανῶς ἐπιδιωκόντων τὸν ἀφανισμὸν τῆς θείας πί-

στεως»· κατηγόρει τούς ρώσους ὅτι σκέπτονται ἰδιοτελῶς περὶ μόνων τῶν ἰδίων των συμφερόντων καὶ οὐχὶ περὶ τοῦ «τί ἀνήκει εἰς τὸν Ὕψιστον Θεὸν» καὶ ὅτι οὐδαμῶς μεριμνῶσι περὶ τῆς «ὑπὸ τῶν ἰσμαηλιτῶν σπαρασσομένης ἐκκλησίας» [166]. Βλέπων τὰς ἐλπίδας αὐτοῦ μεταιουμένας, ἐναγωνίως προέτρεπε τὴν ρωσικὴν ψυχὴν νὰ ἀποσείσῃ τὸν πολυετῆ ὕπνον τῆς ἀκηδίας· ἐν ἰδιωτικαῖς συνομιλίαις κατειρωνεύετο τοῦ φόβου τοῦ ρώσου ἡγεμόνος νὰ ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ ἐχθροῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐν γένει δὲ ζωηρῶς ἐνδιεφέρετο περὶ τῆς ἐκδιώξεως τῶν τούρκων καὶ ἐξ ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης. Ἐὰν κρίνῃ τις ἐξ ὅσων ἐν τοῖς ἔργοις του λέγει περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἑλλήνων καὶ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, πιθανῶς θὰ ἐπίστευεν εἰς τὸ ἐνδεχόμενον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σχεδίου τούτου, ὑπὲρ οὗ, ὡς γνωστόν, καὶ ἄλλοι ἕλληνες ἠγωνίζοντο ἐν τῇ Δύσει, μάλιστα δὲ ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Ἰσίδωρος, ἴσως δ' ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἐξηγεῖται ἡ ἐν τοῖς συγγράμμασί του πλήρης σιωπὴ περὶ τῶν ἑλλήνων, τῶν διὰ λόγους πολιτικοὺς ἢ ἐξ ἀνάγκης δεχθέντων τὴν οὐνίαν καὶ προσχωρησάντων εἰς τοὺς κόλπους τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, ἐνῷ ἀλλαχοῦ ὁμιλεῖ μετὰ περιφρονήσεως περὶ τῶν προδόντων τὴν πατρίδα των «ἀντὶ πολλῶν δώρων καὶ λαμπρῶν ἀξιωμάτων» [167].

Παρρησίᾳ, λοιπόν, ὁ Μάξιμος διετράνου τοὺς πατριωτικούς του πόθους, ὅθεν δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ προσπαθῇ διὰ συνωμοσιῶν καὶ μυστικῶν ραδιουργιῶν νὰ κινήσῃ τάχα τὴν Ρωσίαν κατὰ τῆς Τουρκίας. Ἂν πράγματι ἐκ τῶν ἐγγράφων τοῦ Σκέντερ ἀνεκαλύπτετο τοιαύτη πολιτικὴ πλεκτάνη, τοῦτο θὰ ἀπετέλει πραγματικὴν προδοσίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ὅ τε Μάξιμος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δῆθεν συνωμοτοῦντες θὰ κατεδικάζοντο ἀμελητὶ εἰς θάνατον, οὐδ' ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ ἐκμαιευθῶσιν αἱ τοσαῦται ἐπὶ αἱρέσει αἰτιάσεις καὶ νὰ στηθῇ κατ' αὐτοῦ τὸ ἐπίπονον ἐκεῖνο συνοδικὸν δικαστήριον. Ὁ κύριος λόγος τῆς περὶ τὸν Μάξιμον τραγῳδίας ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς τὸ εἰς τὴν παράταξιν τῶν ζαβολγείων προσδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ κῦρος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐγεννᾶτο εὐλόγως ὁ φόβος μὴ ἡ πλάστιγξ κλίνῃ ὑπὲρ αὐτῶν ἐν ζητήματι ὑψίστης διὰ τοὺς ἡγέτας τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τὴν ἱεραρχίαν σημασίας, ὁποῖον ἦτο ὁ κίνδυνος τῆς μοναστηριακῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, τὴν ὁποίαν μάλιστα ἐπωφθαλμίων αὐτοὶ οἱ μονάρχαι. Τὸ κῦρος τοῦτο θὰ ἦτο δυνατὸν ἀσφαλῶς νὰ ὑποστῇ τὴν ἐσχάτην ταπείνωσιν μόνον ἐν ᾗ περιπτώσει πρῶτον μὲν προσεβάλλετο ἡ περιάκουστος ὀρθόδοξος αὐθεντία τοῦ βυζαντινοῦ θεολόγου, δεύτερον δὲ ἀπεγυμνοῦτο οὗτος τῆς προστατευούσης αὐτὸν ἡγεμονικῆς εὐνοίας. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον θὰ ἐπετύγχανεν ὁ μητροπολίτης Δανιὴλ προσάπτων εἰς τὸν Μάξιμον ἐπισήμως τὸ στίγμα τῆς αἱρέσεως, διὰ δὲ τὸ δεύτερον θὰ ἤρκει ἡ ἐπὶ πολιτικῇ συνωμοσίᾳ μετὰ τοῦ ἐν Μόσχᾳ ἕλληνος τὸ γένος πρεσβευτοῦ τοῦ σουλτάνου συκοφαντία. «Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Μαξίμου δὲν ἔχανον τὸν καιρόν των—λέγει ὀρθότατα ὁ Νελίντωφ—. Ψίθυροι καὶ σπερμολογίαι, προσφιλεῖς ἀφηγήσεις τῶν μοσχοβιτῶν ἐνίοτε μετεβάλλοντο εἰς ἀσφαλὲς μέσον δηλητηριάσεως τῆς κοινῆς γνώμης πρὸς νοθείαν τῆς κοινῆς ὑπολήψεως. Διὰ τούτου ἀκριβῶς τοῦ μέσου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐπέτυχον νὰ ρίψωσι σκιὰν ὑπονοίας εἰς τὰς

σχέσεις τοῦ Μαξίμου μετὰ τοῦ τούρκου πρεσβευτοῦ Σκέντερ. Αὐτὸς τοὐλάχιστον ὁ Μάξιμος λέγει, ὅτι ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς Μόσχας διεσπείροντο φῆμαι περὶ προδοσίας τῆς Ρωσίας ἐκ μέρους του καὶ ὅτι πολλοὶ τῶν γνωρίμων του ἀπεριφράστως ὡμίλουν πρὸς αὐτὸν περὶ τούτου. Ἡ γνωριμία του μετὰ τοῦ Σκέντερ ἐσημειώθη τῷ 1522, ὅτε τὸ πρῶτον οὗτος ἀφίκετο εἰς Μόσχαν· μετὰ διετίαν ἦλθε τὸ δεύτερον. Αἱ μετ' αὐτοῦ συναντήσεις τοῦ Μαξίμου, συχναὶ ἴσως, οὐδὲν ἐνέχουν τὸ ἐκπληκτικόν. Ὁ Μάξιμος ἦτο ἔνθερμος πατριώτης, τὸν ἐνδιέφερε δ' ἀσφαλῶς ὅ,τι ἐγίνετο ἐν τῇ πατρίδι του. Ἐν τῷ προσώπῳ δὲ τοῦ Σκέντερ ἔβλεπεν ἕνα συμπατριώτην του ἕλληνα, νοσταλγῶν δὲ τὴν εἰς τὴν πατρίδα ἐπιστροφὴν ἴσως ἤλπιζε τῇ μεσολαβήσει του νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ ποθουμένου. Αὐταὶ εἶνε–ἐπιλέγει ὁ Νελίντωφ–αἱ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν δεκταὶ προϋποθέσεις πρὸς ἐξήγησιν τῶν δεσμῶν τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν τοῦρκον πρεσβευτήν, οὐδεὶς δὲ λόγος ὑπάρχει ὅπως νομισθῇ φανταζόμενος ἐξέγερσιν τοῦ σουλτάνου κατὰ τῆς Ρωσίας. Οἱ ἐχθροὶ εἶχον τὸν σκοπόν των: νὰ τὸν παρουσιάσωσιν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ μονάρχου ὡς πονηρόν, δόλιον καὶ ἄκρως ἐπικίνδυνον καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα καὶ διὰ τὸ κράτος του. Καὶ τὸ ἐπέτυχον», ἐπικυροῦντος καὶ τοῦ γεγονότος, ὡς λέγει ὁ Καραμζήν, ὅτι ἦσαν γνωστὰ τὰ πρὸς τὴν Ρωσίαν ἐχθρικὰ αἰσθήματα τοῦ τούρκου πρεσβευτοῦ [168].

ΣΤ΄ Ο ΜΕΓΑΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΗΣ

1. Ἡ σύνοδος «Στογλάβ».

Παρὰ πᾶσαν τὴν σκληρὰν προσπάθειαν πρὸς ἐντελῆ συντριβὴν τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ καὶ ἐκμηδένισιν τοῦ μεγάλου του κύρους, ὁ ὑπ' αὐτοῦ διὰ τῶν συγγραφῶν του σπαρεὶς εἰς τὸν χέρσον ἀγρὸν τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος σπόρος ἄφθονον ἀπέδωκε τὴν βλάστησιν οὐ μόνον μετὰ θάνατον, ὅτε, ἐκλιπόντων τῶν διωκτῶν, τὰ πάθη θὰ ὑφίσταντο ὕφεσιν, ἀλλὰ καὶ ζῶντος ἔτι αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὸν περιορισμὸν τελοῦντος, ὡς περιφανέστατα ἐτεκμηριώθη ἐκ τοῦ ἔργου τῆς τῷ 1551 συγκληθείσης ἐν Μόσχᾳ συνόδου, τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας γνωστοτάτης ὑπὸ τὸ ὄνομα *Στογλάβ*, ἤτοι «τῶν 100 κεφαλαίων».

Τῇ 23 Φεβρουαρίου τοῦ 1551 ἐκ φανερᾶς μὲν πρωτοβουλίας τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ΄ Βασίλειεβιτς τοῦ Τρομεροῦ, τῇ οὐσιαστικῇ ὅμως ὑποκινήσει τοῦ Μόσχας Μακαρίου, ἐν τοῖς ἀνακτόροις συνεκαλεῖτο μεγάλη σύνοδος ἐκ τῶν ἐπισκόπων, τῶν ἀρχιμανδριτῶν, τῶν ἡγουμένων, ἐρημιτῶν, μοναχῶν, πρωθιερέων καὶ ἱερέων τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ τσάρου καὶ τοῦ μητροπολίτου, σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ πλήρης ἀνακαίνισις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας διὰ τῆς ἀνακαθάρσεως αὐτῆς ἀπὸ πασῶν τῶν ἐλλείψεων καὶ ἀπὸ τῶν ἀτόπων, τῶν ἐκδηλουμένων εἰς πάσας τὰς σφαίρας τῆς τε δημοσίας καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, πρὸς ἀναγέννησιν αὐτῶν εἰς ζωὴν κατὰ πάντα κρείσσονα. Τὰ θέματα, περὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἠσχολεῖτο ἡ σύνοδος, προὐτάθησαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ τσάρου ἐν καταλόγῳ ὑπὸ μορφὴν ἐρωτημάτων, ἐπὶ

ἑκάστου τῶν ὁποίων προὐκαλεῖτο ἡ σύνοδος νὰ διασκεφθῇ, τὰς ἀποφάσεις δ' αὐτῆς νὰ διατυπώσῃ εἰς ἀντιστοίχους ἀπαντήσεις. Δοθέντος τοῦ ἀμέσου προσωπικοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ μονάρχου, ἡ σύνοδος μετὰ τετράμηνον σύντονον ἐργασίαν διετύπωσε τὰς ἀπαντήσεις ἐν πρακτικῷ ἐξ *100 κεφαλαίων* (*στὸ γλάβ*), ὅθεν ἔκτοτε ἡ σύνοδος αὕτη εἶνε γνωστὴ ὡς *σύνοδος Στογλάβ*. Οὕτω προῆλθεν ἡ ἐν τοῖς χρονικοῖς τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας περιώνυμος *Κανονικὴ συλλογὴ Στογλάβ*, ἤτοι ὁ νομοθετικὸς κῶδιξ ὁ περιέχων τὴν νέαν ἐκκλησιαστικὴν νομολογίαν, καθ' ἣν θὰ ἔδει νὰ ρυθμισθῇ ὁ ὅλος ἐκκλησιαστικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος τῶν ρώσων. Ἕνεκα τῆς μεγίστης σπουδαιότητος τῶν θεμάτων καὶ τῆς εὐρυτάτης προοπτικῆς τῆς πρωτοβουλίας, ἡ σύνοδος αὕτη, σημειώσασα πρωτοφανῆ σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, ἐγένετο ἡ διασημοτέρα πασῶν τῶν ἐν Κιέβῳ, Βλαδιμήρῳ καὶ Μόσχᾳ συγκροτηθεισῶν συνόδων, εἶνε δὲ περίεργον ὅτι, ἂν δὲν ἐσῴζοντο τὰ πρακτικὰ–*Κεφάλαια* αὐτῆς–ἅτινα εἶνε καὶ τὰ μόνα ἐν γένει γνήσια πρακτικὰ ρωσικῆς συνόδου διασωθέντα πλήρη–θὰ παρέμενεν ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι κατὰ παράδοξον τρόπον οὐδὲ λέξιν περὶ αὐτῆς ἀναφέρουσιν οἱ σύγχρονοι ρῶσοι χρονογράφο [169].

Παρὰ τὴν μεγίστην σοβαρότητα τοῦ ἐγχειρήματος, διὰ τὸ ὁποῖον αἱ δυνάμεις τῆς τότε ρωσικῆς ἐκκλησίας ἦσαν ἀσφαλῶς ἀνεπαρκεῖς, αὕτη–λέγει ὁ Ν. Κάπτερεφ–οὐδεμίαν ἐπεκαλέσθη ξένην βοήθειαν· ἐπεχείρησε τὴν διόρθωσιν τῶν ἀτελειῶν της «διὰ ρωσικῶν ἀποκλειστικῶς δυνάμεων καὶ μέσων, μηδαμῶς διανοηθεῖσα νὰ ἀπευθυνθῇ πρὸς τοὺς ἕλληνας εἰς ἐξαίτησιν συμβουλῶν, χειραγωγίας καὶ ὑποδείξεων οἱωνδήποτε, ἢ καὶ πρὸς κύρωσιν τῶν ληφθεισῶν ἀποφάσεων. Ἐπ' ἴσης εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ σύνοδος τῶν 100 κεφαλαίων προέβη εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἐπενεκτέων εἰς τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν μεταρρυθμίσεων καὶ βελτιώσεων ἄνευ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τὸ σπουδαῖον ὅμως εἶνε τοῦτο–προσθέτει ὁ ἱστορικὸς–ὅτι τὴν ἀνάγκην τῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις συνῃσθάνθη μόνον χάρις εἰς τὴν ἐν Ρωσίᾳ πολυμερῆ δρᾶσιν τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ, τόσον, ὥστε δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν θὰ συνεκροτεῖτο ἡ σύνοδος αὕτη ἂν δὲν προηγεῖτο ὁ Μάξιμος. Πάντα σχεδὸν τὰ ὑπ' αὐτῆς θεσπισθέντα ἐπανορθωτικὰ τῆς ὅλης ρωσικῆς ζωῆς κεφάλαια ὑπῆρξαν ἀπόρροια τῶν θεμάτων, περὶ ἃ ἐν ταῖς συγγραφαῖς του προησχολήθη ὁ Μάξιμος [170].

Οὕτω, ἐν ταῖς πρὸς τὰ τεθέντα ἐρωτήματα ἀπαντήσεσιν ἡ σύνοδος ἐθέσπισεν :

ὡς πρὸς μὲν τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν ὅπως ἐφεξῆς πᾶσαι αἱ ἱεροτελεστίαι τελῶνται ἀκέραιαι, ὀρθῶς καὶ ὁμοιομόρφως, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Τυπικοῦ, τηρῆται δ' ἐν τοῖς ναοῖς εὐταξία ὑπό τε τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἱεροψαλτῶν καὶ οἱ προσευχόμενοι ἵστανται μετὰ πάσης εὐκοσμίας· ὅπως τὰ ἀναγνώσματα ὦσιν ἀνακεκαθαρμένα ἀπὸ λαθῶν· ὅπως τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἦνε κατὰ τὸ δυνατὸν ἀπηλλαγμένα τῶν σφαλμάτων τῶν ἀντιγραφέων· ὅπως αἱ ἱεραὶ εἰκόνες γράφωνται

ὑπὸ εἰδικῶν ἐμπείρων εἰκονογράφων· ὅπως ἡ ἁγία Τράπεζα διατηρῆται καθαρὰ καὶ προσηκόντως εὐπρεπισμένη, κλπ.

ὡς πρὸς τὸν κλῆρον δὲ ἡ σύνοδος ποιεῖται ἔκκλησιν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀρχιερέων ὅπως μεριμνῶσι περὶ εὐσχημοσύνης ἐν τῇ καθ' ὅλου διοικήσει τῆς ἐκκλησίας· ὅπως ἡ διοίκησις ἀσκῆται δι' ὀργάνων καταλλήλων πρὸς ἐποπτείαν ἐπὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου· ὅπως φροντίσωσι περὶ ἱδρύσεως σχολείων πρὸς μόρφωσιν αὐτοῦ, τηρῆται δὲ μείζων αὐστηρότης ἐν τῇ ἐκλογῇ ἱερέων καὶ διακόνων· θεσπίζονται διατάξεις περιοριστικαὶ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ὑπαλλήλων καὶ τῆς σιμωνίας· ἀπαγορεύεται ὁ ἐκβιασμὸς τῶν κληρικῶν ὑπὸ τῶν μελῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καὶ τῶν λαϊκῶν δικαστικῶν ὑπαλλήλων· αἱ περὶ τῶν μονῶν δὲ καὶ τῶν μοναχῶν διατάξεις προβλέπουσι τὴν πρόληψιν καὶ τὴν περιστολὴν τῶν εἰς βάρος τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας καταχρήσεων ὑπὸ τῶν προϊσταμένων καὶ ἔλεγχον τῆς διαχειρίσεως· ἐξοστρακίζεται ἐκ τῶν μονῶν ἡ μέθη καὶ ἡ ἄλλη ἐν αὐταῖς διαφθορά· στιγματίζεται ἡ σπουδαρχία τῶν φιλοδόξων μοναχῶν, ἡ δωροληψία καὶ ἡ τοκογλυφία· νομοθετεῖται ἀπαγόρευσις τῆς ἐν τοῖς κελλίοις ἰδιοφαγίας καὶ λαθροφαγίας τῶν ἡγουμένων ὡς καὶ τῶν ἀνὰ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα περιοδειῶν αὐτῶν· καταστέλλεται ὁ ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ συμμονασμὸς μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν· ἀπαγορεύεται ἡ ἐν τοῖς ναοῖς ὑπηρεσία μοναζουσῶν ὡς προσφοροπαρασκευαστριῶν καὶ ἡ ἀνὰ τὸν κόσμον ἀλητεία μοναχῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κλπ.

καὶ περὶ τῶν ἠθικῶν δὲ παρεκτροπῶν τῶν λαϊκῶν ἐν εἰδικοῖς κεφαλαίοις λαμβάνεται πρόνοια· ἀπαγορεύονται μετὰ κυρώσεων ὁ κατὰ τὰς δίκας ἐν τοῖς δικαστηρίοις ὑποκριτικὸς ἀσπασμὸς τοῦ σταυροῦ, ἡ ἐν τοῖς βαλανείοις σύλλουσις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὁ σοδομισμός, ἡ μαγγανεία, τὰ τυχηρὰ παίγνια, διάφορα εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα καὶ δεισιδαιμονίαι κτλ., κτλ.

Ἄλλαις λέξεσιν, ἐν ταῖς ἀπαντήσεσι τῆς συνόδου ταύτης, αἵτινες ἐν μορφῇ ἀποφάσεων ἀποτελοῦσι τὰ 100 κεφάλαια τοῦ μοναδικοῦ τούτου εἰς τὰ χρονικὰ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας μνημείου, οἷος ὁ μεταρρυθμιστικὸς τοῦ ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κοινωνικοῦ καθεστῶτος τοῦ ις' αἰῶνος νομοθετικὸς κῶδιξ *Στογλάβ*, ἥ τε πολιτεία καὶ ἡ ἐκκλησία ἀναγνωρίζουσι, δέχονται καὶ ὁμολογοῦσι κατὰ τὸν ἐπισημότερον τρόπον ὅτι πρώτην ταύτην φορὰν ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ καὶ κοινωνίᾳ κρατοῦσαν φαυλότητα, ὅτι εἰς τοῦτο ἐφωτίσθησαν νῦν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ γραικοῦ μοναχοῦ ἐλέγχων, ὅτι οἱ ἔλεγχοι οὗτοι ὑπῆρξαν καὶ δίκαιοι καὶ σωτήριοι, ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου κακισθεῖσαι ἐλλείψεις ἀνάγκη νὰ διορθωθῶσι, καὶ ὅτι μόνον κατὰ τὰς ὑποδείξεις αὐτοῦ θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ ἡ ἀναγέννησις τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ Ρωσία, ἀφοῦ ἐπὶ δεκαετηρίδας ὅλας κατεβασάνισε τὸν ἕλληνα μοναχὸν ὡς τάχα αἱρετικὸν διότι διώρθωσε τὰ παλαιὰ ρωσικὰ ἱερὰ βιβλία, ἀνομολογεῖ τώρα διαρρήδην ὅτι ὄντως ταῦτα ἦσαν μεστὰ σοβαρῶν σφαλμάτων προελθόντων ἔκ τε τῶν ἀντιγραφέων καὶ τῶν μεταφραστῶν, θε-

σπίζει ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι οἱ ἀντιγραφεῖς ὀφείλουσι νὰ ἀντιγράφωσιν ἐκ διωρθωμένων μεταφράσεων, μόνον δὲ ὀρθὰ ἀντίγραφα νὰ πωλῶσι, καὶ ὁρίζει κυρώσεις κατὰ τῶν παραβατῶν καὶ τῶν καταχρήσεων [171]. Αἱ δριμύταται τοῦ Μαξίμου ἐπιθέσεις κατὰ τῆς ὑπὸ τῶν μοναχῶν εὐρύτατα ἀσκουμένης βαρυτάτης τοκογλυφίας εἰς βάρος τῶν πτωχῶν χωρικῶν ἐξαναγκάζουσι νῦν τὴν ἐκκλησίαν νὰ στιγματίσῃ τὸ ἄτοπον, δι' εἰδικῶν δὲ διατάξεων νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς ἱεράρχας, τοὺς ἀρχιμανδρίτας καὶ τοὺς ἡγουμένους νὰ δανείζωσι μὲν πρὸς τοὺς χωρικούς,ἀλλ' ἀτόκως[172]. Χάρις εἰς τὰς ἀποκαλύψεις τοῦ Μαξίμου περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀδυνάτους ἀστοργίας, τῆς σκληρᾶς καὶ ἀπανθρώπου ἐκμεταλλεύσεως τῶν πτωχῶν, τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν, νῦν τὸ πρῶτον συναισθάνεται ἡ ἐκκλησία τὴν ἀνάγκην τῆς λήψεως προστατευτικῶν ὑπὲρ τῶν ἐνδεῶν μέτρων, προτείνει δ' εἰς τὸν τσάρον τὴν ἵδρυσιν πτωχοκομείων καὶ ἄλλων ἀσύλων [173]. Ὑπὸ τῶν ἐλέγχων τοῦ Μαξίμου κινουμένη ἐκφωνεῖ ἀναθεματισμοὺς κατὰ τοῦ σοδομικοῦ ἐγκλήματος, τῆς ἐπὶ δικαστηρίου μονομαχίας τῶν διαδίκων, τῶν ἀστρολογούντων, τῶν χρησιμοποιούντων μαγικὰ καὶ ἐν γένει ἀπηγορευμένα βιβλία [174], στιγματίζει τοὺς ἐκ ταταρομανίας μογγολίζοντας (ὅρα καὶ *ταφιγλά*) [175], διὰ μακρῶν ἀσχολεῖται περὶ τὸ εἰς πάσας τὰς τάξεις δεσπόζον πάθος τῆς μέθης, κλλ. [176].

Ὁ Μάξιμος δὲν ἐκλήθη νὰ μετάσχῃ τῆς συνόδου ταύτης, καθ' ὅλην δὲ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς οὐδὲ εἷς τῶν συνέδρων προέφερε τὸ ὄνομα ἐκείνου, ἀπὸ τοῦ μόχθου τοῦ ὁποίου ἡ Στογλὰβ ἤντλησε τὸν λόγον τῆς συστάσεως καὶ τοῦ ἔργου της. Ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ ἄλλως, ἐφ' ὅσον, κατὰ εἰρωνικήν τινα ἀντινομίαν, ὁ ἀφανὴς δημιουργός της ἐτέλει ἔτι ὑπὸ περιορισμόν, φέρων τὸ βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης. «Πᾶς ὅμως ἀναγινώσκων τὰς συγγραφὰς τοῦ θαυμαστοῦ τούτου ἀνδρός, ἔπειτα δὲ τὰς διατάξεις τῆς συνόδου Στογλάβ– λέγει ὁ Ι. Β. Μπελιάγεφ–δὲν δύναται νὰ μὴ παρατηρήσῃ τὴν ἐπίδρασιν οὐ μόνον τῶν ἰδεῶν, ἀλλ' ἐνιαχοῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ φραστικοῦ ὕφους Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἐπὶ τῶν σκέψεων καὶ τῶν ἐκφράσεων τοῦ τσάρου Ἰβὰν ἐν τοῖς εἰς τὴν σύνοδον τεθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ ἐρωτήμασι, πόση δὲ ὁμοιότης παρατηρεῖται ἰδίως ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν κλῆρον καὶ τὰς μονὰς μεταξὺ τῶν λεγομένων τοῦ Μαξίμου καὶ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Στογλάβ» [177]. Τὸ πρᾶγμα δὲ λαμβάνει ἀπείρως μείζονα σημασίαν ὅταν ὑπομνησθῇ, ὅτι ἡ σύνοδος αὕτη ὑπὸ τῶν ρώσων ἱστορικῶν χαρακτηρίζεται ὡς ἡ πασῶν τῶν ρωσικῶν ἐκκλησιαστικῶν συνόδων σημαντικωτέρα, μᾶλλον ἀξιομνημόνευτος καὶ ἐνδοξοτέρα [178].

2. Τὸ πρῶτον ρωσικὸν Τυπογραφεῖον. ✓

Ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν παλαιῶν ρωσικῶν βιβλίων διορθωτικὴ κριτικὴ τοῦ Μαξίμου, ἀναγνωρισθεῖσα πανηγυρικῶς ζῶντος ἔτι αὐτοῦ ὑπὸ τῆς συνόδου Στογλάβ, οὐ μόνον ἐξηνάγκασεν αὐτὴν νὰ ἀνομολογήσῃ τὴν ἐν τοῖς χειρογράφοις παντοίαν φθοράν, ἀλλὰ καὶ νὰ προβῇ εἰς τὴν κατὰ τὸ ἐνὸν ἀναθεώρησιν αὐτῶν, καὶ δὴ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τυπογραφίας

εἰς τὴν Ρωσίαν, δι' ἧς θὰ ἐτίθετο ὁριστικὸν τέρμα εἰς τὰ προϊόντα τῆς ἀμαθείας τῶν ἀντιγραφέων. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξ ἀποφάσεως τῆς συνόδου ἀνετέθη εἰς τοὺς πρωθιερεῖς τῆς Μόσχας ἡ ἀντιβολὴ τῶν ἐν χρήσει λειτουργικῶν βιβλίων πρὸς καλὰς μεταφράσεις. Ταχέως ὅμως διεπιστώθη, ὅτι οὐ μόνον δὲν ὑπῆρχον ὀρθαὶ μεταφράσεις, ἀλλὰ καὶ τὸ εἰς τοὺς πρωθιερεῖς ἀνατεθὲν ἔργον ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις των. Ἐπὶ πλέον, ὅταν μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς νέας ἐπαρχίας Καζὰν διετάχθη ἡ διὰ τοὺς νεοδμήτους αὐτῆς ναοὺς προμήθεια λειτουργικῶν βιβλίων ἐκ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἀντιγραφέων, ἐξηκριβώθη ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ πρὸς πώλησιν ἀντίγραφα ἔγεμον ἀντιγραφικῶν σφαλμάτων. Ὁποῖα δ' ἦσαν τὰ διαστρέφοντα αὐτῆς τῆς Γραφῆς τὸ κείμενον λάθη, μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἑξῆς τότε ἀποκαλυφθὲν καὶ τὴν σύνοδον ἐπασχολῆσαν γεγονός. Ἐν τῇ μονῇ Σουπράλισκιη ὁ ἄλλως διακεκριμένος ἀρχιμανδρίτης αὐτῆς Σέργιος Κιμπάρ [179], ξενιζόμενος ἐκ τῶν ἀκαταλήπτων εἰς αὐτὸν ἑβραϊκῶν καὶ ἑλληνικῶν λέξεων, ὁποῖαι αἱ *ὠσαννά, κορβάν, Κηφάς, Βαριωνᾶ* κλ. τὰς ὁποίας ἐξελάμβανεν ὡς σλαυϊκὰς μέν, ἀλλὰ παραμορφωθείσας ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων, ἐπενόει πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτῶν ἄλλας, ρωσικάς, λέξεις, τὰς ὁποίας, ὡς ἐκ τῆς συνηχήσεως, ἐξελάμβανεν ὡς τὰς ἀρχικῶς ἐν τῷ κειμένῳ ὀρθάς. Οὕτω π.χ. τὴν φράσιν τοῦ Κυρίου «μακάριος εἶ, Σίμων *Βαριωνᾶ*» διώρθου εἰς «μακάριος εἶ, Σίμων, *γαβαρὶ ο νὶχ*»=«λέγε περὶ αὐτῶν», ἤτοι «προσεύχου [, Σίμων,] ὑπὲρ αὐτῶν [τῶν λοιπῶν ἀποστόλων]»! Τὸ δ' ἔτι περιεργότερον, οἱ μοναχοὶ πάντες ἦσαν κατενθουσιασμένοι ἐκ τῶν τοιούτων «διορθώσεων» καὶ ἐξεθείαζον τὸν Κιμπὰρ ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν εὐφυᾶ διορθωτὴν τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων.. Ἐπειδὴ ὅμως Ἀρσένιός τις μοναχός, μόνος ἐκ πάντων, διαφωνῶν ὡς πρὸς τὴν τολμηρὰν ταύτην διορθωτικὴν μέθοδον, ἐξηγείρετο κατὰ τοῦ Σεργίου καὶ συνεβούλευε νὰ ἀφήσῃ ἡσύχους τὰς ἁγίας Γραφάς, οὗτος ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ πρὸς τὸν μητροπολίτην Μακάριον τὸν ἐνοχλητικὸν συμμοναστήν, ὅταν δὲ τὸ πρᾶγμα περιῆλθεν εἰς γνῶσιν τῆς συνόδου, ὁ Κιμπὰρ κληθεὶς καὶ διαφωτισθεὶς ἀνέστειλε τὰς διορθωτικάς του αὐθαιρεσίας.

Πάντα ταῦτα ἠνάγκασαν τὸν τσάρον καὶ τὸν μητροπολίτην νὰ ἀναγνωρίσωσιν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἱδρύσεως τυπογραφίας ἐν Μόσχᾳ, κυριώτατα πρὸς διασφάλισιν τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων. Τὴν ἀπόφασιν δὲ ταύτην ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυσεν ὁ Μάξιμος διὰ τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐπιδείξεως ἐκδόσεων τοῦ διασήμου Ἄλδου Μανούτση, ἃς εἶχε φέρει μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Ρωσίαν καὶ δι' ὧν, κινήσας ἤδη τὸ διαφέρον τῶν ἐν Μόσχᾳ φιλοβίβλων, προσεπάθει νὰ διαθρύψῃ τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἀρχόντων, ὅπως καὶ ἡ Ρωσία ἀποκτήσῃ τὸν πολυτιμότατον τοῦτον παράγοντα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὸς μεγίστην ἱκανοποίησιν τοῦ Μαξίμου ἡ περὶ ἱδρύσεως τῆς τυπογραφίας ἀπόφασις ἐλήφθη ὁριστικῶς τῷ 1553, ἀλλ' ἐπραγματοποιήθη μόνον μετὰ τετραετίαν ἀπὸ τοῦ θανάτου του, ἤτοι τῷ 1560. Τὸ τυπογραφεῖον ἱδρύθη ἐν τῷ Κρεμλίνῳ. Καὶ πρῶτον μὲν βιβλίον φέρεται ἐκδοθεὶς ὁ *Ἀπόστολος* [180], οὗ ἡ ἐκτύπωσις ἤρξατο τῇ 19 Ἀπριλίου

1563 καὶ ἐπερατώθη τῇ 1 Μαρτίου 1564· δεύτερον δὲ ἐξεδόθη τὸ *Ὡρολόγιον,* μετὰ διετίαν [181].

Δὲν κατέστη ὅμως δυνατὸν νὰ συνεχισθῇ ἡ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου. Οἱ ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς τυπογραφίας ζημιωθέντες ἐπαγγελματίαι ἀντιγραφεῖς, ἑνωθέντες μετὰ τῶν ἐξ ἀμαθείας ἐξεγερθέντων κατὰ τῆς διὰ τῆς τυπογραφίας ἀσεβοῦς βεβηλώσεως τοῦ ἱεροῦ χειρογράφου βιβλίου φανατικῶν μοναχῶν, ἀρχιμανδριτῶν, ἡγουμένων καὶ ἐπισκόπων ἔτι, κατηγόρησαν ἐπὶ ἀνυπάρκτῳ αἱρέσει τοὺς τυπογράφους, ἐπυρπόλησαν διὰ νυκτὸς τὸ τυπογραφεῖον μετὰ τῶν πιεστηρίων καὶ τῶν στοιχείων του, οἱ δὲ τυπογράφοι, φοβηθέντες τὴν γνωστὴν τύχην τῶν ἐπὶ αἱρέσει καταδικαζομένων, ἠναγκάσθησαν νὰ δραπετεύσωσιν εἰς Λιθουανίαν· ἐκεῖ προσήνεγκαν τὴν περιζήτητον τότε τεχνικήν των ὑπηρεσίαν εἰς τὸν λιθουανὸν ἡγεμόνα Γ. Χουντκέβιτς, ἵνα μετὰ ταῦτα καταλήξωσιν ὁριστικῶς εἰς Ὀστρόγ, ἔνθα καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ πρίγκηπος Ὀστρόζσκιη πρὸς ἐκτύπωσιν τῆς φερωνύμου πλήρους σλαυϊκῆς Βίβλου [182]. Ὁ λαὸς ἐξεγερθεὶς ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐνέπρησε τὸ τυπογραφεῖον, οὕτω δὲ ἀνεκόπη ἡ τυπογραφία ἐν Ρωσίᾳ μέχρι τῆς τῷ 1587 ἀνασυστάσεως τοῦ τυπογραφείου ἐν Μόσχᾳ.. [183]. Τὸ ἔργον τῆς τυπογραφίας ἐσυνέχισαν κατόπιν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς οἰκογενείας τῶν Νιεβέζιην ἐπὶ ὁλόκληρον τεσσαρακονταετίαν, ἀλλ' εἰς τὰς ἐκδόσεις των εἰσήγαγον ἄπειρα σφάλματα· οὐ μόνον οὐδεμίαν ἐπέφερον διόρθωσιν, ἀλλὰ καὶ διέστρεφον τὸ νόημα τῶν εὐχῶν καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδοξίας, δι' ἀστόχων λέξεων μετεβάλλετο ἡ ἔννοια τοῦ λόγου, εἰσήγοντο φράσεις αἱρετικοῦ περιεχομένου κττ.

3. Τὸ πανρωσικὸν κῦρος τοῦ Μαξίμου καὶ οἱ Ρασκόλνικοι

Μεταξὺ τῶν ἐπιμάχων ζητημάτων τῆς ἐποχῆς ἦτο καὶ τὸ τοῦ διὰ τῶν δακτύλων σχηματισμοῦ τοῦ σταυροῦ, τὸ τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ἀλληλούϊα καὶ τὸ τοῦ πώγωνος. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰ δύο πρῶτα ὑφίστατο ὀξυτάτη διχογνωμία ἂν ὁ ἀρχαιότερος καὶ ἄρα ὀρθότερος ἦτο ὁ τριδάκτυλος ἢ ὁ διδάκτυλος σταυρός [183α], ἢ τὸ δισσὸν ἢ τρισσὸν ἀλληλούϊα· ἡ δὲ ξύρησις τοῦ πώγωνος ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἄκρων συντηρητικῶν ὡς ἀσέβεια πρὸς τὴν θεόπλαστον μορφὴν τοῦ ἀνδρός, ἐφ' ὅσον καὶ περὶ τοῦ πλάσματος αὐτοῦ τούτου ὁ Δημιουργὸς ἀπεφάνθη ὅτι εἶνε «καλὸν» ὑφ' οἵαν μορφὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐποιήθη. Ἡ σύνοδος Στογλάβ, ἐπιθυμοῦσα νὰ τεθῇ τέρμα εἰς τὰς ἐπὶ τῶν ζητημάτων τούτων διαιωνιζομένας ἀμφισβητήσεις, ἐκήρυξεν ὁριστικῶς ὡς μόνα ὀρθὰ τὴν διδακτυλίαν καὶ τὸ δισσὸν ἀλληλούϊα, ἀπηγόρευσε δὲ αὐστηρῶς τὸν τριδάκτυλον σταυρόν, τὸ τρισσὸν ἀλληλούϊα καὶ τὴν ξύρησιν τοῦ πώγωνος.

Ἐν τῇ ρωσικῇ γραμματείᾳ καὶ τὰ θέματα ταῦτα ἐσχετίσθησαν πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου, ἐξελήφθη δ' ὑπὸ πολλῶν ὅτι καὶ αἱ περὶ αὐτῶν ἀποφάνσεις τῆς συνόδου τῶν 100 κεφαλαίων ἐπηρεάσθησαν ὑπὸ

τῶν ἰδεῶν τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ. Πράγματι, μεταξὺ τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ἔν τισι κώδιξι φέρονται ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ διατριβαί, ἐν αἷς οὗτος ἐμφανίζεται περὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἀποφαινόμενος ὑφ' ὃ ἀκριβῶς πνεῦμα ὕστερον καὶ ἡ σύνοδος Στογλάβ.

Καὶ τὸ μὲν περὶ διδακτυλίας πόνημα εὕρηται ἐν τῷ ἐν Μόσχᾳ Μουσείῳ Ρουμιάντσεφ ὑπ' ἀριθ. 2.224, οἱ δὲ τοῦ Κιέβου βιβλιογράφοι φέρουσιν αὐτὸ ἐκδοθὲν τῷ 1584 ὑπὸ τὸν τίτλον «Μαξίμου μοναχοῦ Πῶς προσήκει σφραγίζεσθαι διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ»· τὸ αὐτὸ περιελήφθη καὶ ἐν τῷ λεγομένῳ «Κυριλλικῷ βιβλίῳ» (Κυρίλλοβαγια Κνίγα), συλλογῇ διαφόρων δογματικο-πολεμικῶν ἄρθρων κατὰ τῶν λατίνων, τῶν λουθηρανῶν καὶ τῶν ἀρμενίων, λαβούσῃ τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ πρώτου ἄρθρου, ὅπερ εἶνε ἑρμηνεία τοῦ ιε' κατηχητικοῦ λόγου τοῦ Ἱεροσολύμων Κυρίλλου συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐκ τῆς νοτιοδυτικῆς Ρωσίας γνωστοῦ ρώσου θεολόγου Στεφάνου Ζιζανίου (ις' αἰῶνος) [184]. Ἐν αὐτῷ λέγεται ὅτι «διὰ μὲν τοῦ συνδυασμοῦ τῶν τριῶν δακτύλων, ἤτοι τοῦ μεγάλου, τοῦ μέσου καὶ τοῦ μικροῦ, ὁμολογοῦμεν τὸ μυστήριον τῶν τριῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων, τοῦ Πατρός, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἕνα Θεὸν ἐν τρισὶ προσώποις· διὰ τῆς προεκτάσεως δὲ τοῦ μακροῦ καὶ τοῦ μέσου τὴν ἐν Χριστῷ ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων, ἤτοι αὐτὸν τὸν Σωτῆρα Χριστὸν ὁμολογοῦμεν τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον ἐν δυσὶ φύσεσι πιστευόμενον καὶ γινωσκόμενον».

Περὶ τὸ ἔργον τοῦτο μακρὰ καὶ ζωηροτάτη συνήφθη ἐριστικὴ συζήτησις μεταξὺ τῶν καθηγητῶν Ν. Σουμπότην καὶ Ν. Κάπτερεφ, τοῦ πρώτου ἀμφισβητήσαντος τὴν γνησιότητα αὐτοῦ, ἧς ὑπερημύνθη ὁ δεύτερος. Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ἀντιγράφων τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ὑπάρχουσι δύο τοῦ ις' αἰῶνος ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐν Μόσχᾳ Θεολογικὴν Ἀκαδημίαν ὑπ' ἀριθ. 42 καὶ 153, τούτων δὲ τὸ πρῶτον ἀνῆκεν εἰς τὸν Μόσχας Ἰωάσαφ. Ἐν ἀμφοτέροις ὁ περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ λόγος ἀποτελεῖ τὸ 33ον κεφάλαιον. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 42 ἀντίγραφον φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν φύλλων διὰ κινναβάρεως τὴν φράσιν «τὸ βιβλίον τοῦτο τῆς τοῦ ἁγ. Σεργίου μονῆς τῆς ἁγ. Τριάδος τοῦ μητροπολίτου Ἰωάσαφ». Ἡ σπουδαιότης τοῦ χειρογράφου τούτου προκύπτει ἐκ τῶν στενῶν σχέσεων τοῦ Ἰωάσαφ πρὸς τὸν Μάξιμον. Ὁ Ἰωάσαφ ἐξελέγη καὶ κατεστάθη μητροπολίτης Μόσχας ἀπὸ ἡγουμένου τῆς λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου τῷ 1539, τῷ δὲ 1542 ἐξεθρονίσθη, ὡς εἴδομεν, ὑπὸ τοῦ Πρίγκηπος Σιούϊσκιη καὶ τῶν ὀπαδῶν του, καὶ τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξωρίσθη εἰς τὸ ἐν Μπιελοόζερο μοναστήριον τοῦ ἁγ. Κυρίλλου, ἐκεῖθεν δ' εἶτα μετηνέχθη εἰς τὴν λαύραν τοῦ ἁγ. Σεργίου ἐν ᾗ καὶ ἀπέθανε τῇ 17 Ἰουλίου 1555, ἤτοι ἓν ἔτος πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ εἰς τὴν αὐτὴν λαύραν ἀπὸ τοῦ 1551 μετενεχθέντος ἀπὸ Τβέρης ἡμετέρου Μαξίμου. Ἀμφότεροι, λοιπόν, ἔζων ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τὰ τελευταῖα των ἔτη, ἐτήρουν δὲ στενὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις, τοῦ Ἰωάσαφ ἀνήκοντος εἰς τοὺς θαυμαστὰς τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ. Ὁ Ἰωάσαφ, ζῶν μετὰ τοῦ Μαξίμου ἐν τῇ λαύρᾳ, ἔγραψεν ἀντίγραφον τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου, ὅπερ μετὰ τὸν θάνατόν του κατέστη κτῆμα τῆς βιβλιοθήκης τῆς λαύρας, ἐξ ἧς καὶ μετηνέχθη εἶτα

εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς γειτνιαζούσης Θεολογικῆς Ἀκαδημίας. Ταῦτα λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὁ Κάπτερεφ συνάγει ὡς αὐτονόητον, ὅτι τὸ ἀντίγραφον τοῦτο θὰ ἔτυχεν ἀσφαλῶς τῆς ἐπιθεωρήσεως καὶ ἐγκρίσεως αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου, πιθανολογεῖ δὲ ὅτι θὰ εἶχε γείνει ἐκ τῶν γνησίων ἔργων αὐτοῦ κατ' ἀκολουθίαν δ' ὁ Μάξιμος ἠδύνατο νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἀντιγραφῆς. Ὑπὸ τοιαύτας, λοιπόν, συνθήκας-λέγει ὁ Κάπτερεφ-εἶνε προφανὲς ὅτι μὴ γνήσιον τοῦ Μαξίμου ἔργον ἀδύνατον νὰ εἶχε περιληφθῇ εἰς τὸ χειρόγραφον Ἰωάσαφ, ἐν τῷ ὁποίῳ (φ. 314) εὕρηται ἡ «ὑφήγησις περὶ τοῦ πῶς δεῖ σφραγίζεσθαι διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ».

Ὡς πρὸς τὸ ἄλλο δὲ χειρόγραφον τῆς Ἀκαδημίας ὁ Ἀρχιμ. Λεωνίδας ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσῃ «Περιγραφῇ τῶν χειρογράφων» τῶν περιελθόντων ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς λαύρας εἰς τὴν τῆς Ἀκαδημίας, παρατηρεῖ[185] «ὑποθέτουσιν, ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐγράφη διὰ χειρὸς αὐτοῦ τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ». Καὶ ἐν τούτῳ τῷ χειρογράφῳ, κατὰ πάντα ὁμοίῳ πρὸς τὸ πρῶτον, εὕρηται τὸ προμνημονευθὲν πόνημα ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον. Εἶνε δὲ ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως-λέγει ὁ Κάπτερεφ-ὅτι ὁ Μάξιμος εἶχε παρ' ἑαυτῷ τὴν συλλογὴν τῶν ἔργων του, διότι περὶ αὐτῶν ζωηρῶς ἐνδιεφέροντο οἱ θαυμασταί του καὶ πολλάκις ἐζήτουν αὐτὰ πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ ἀντιγραφήν. Ὁ Μακάριος ἐν τῇ ἑαυτοῦ «Ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας» παρατηρεῖ «ὁ Ἀλέξιος Ἀντάσιεφ ἐτήρει φιλικὴν ἀλληλογραφίαν μετὰ τοῦ Μαξίμου καὶ ἐλάμβανε παρ' αὐτοῦ πρὸς ἀνάγνωσιν τὰ συγγράμματά του· αὐτὸς ὁ μητροπολίτης Μακάριος ἐπιμόνως παρεκάλει τὸν Μάξιμον νὰ τῷ στέλλῃ ταῦτα, ἅτινα καὶ ἐλάμβανε πραγματικῶς καὶ πολὺ τὰ ἐπῄνει»[186]. Καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν ὅπως τὸ γνήσιον τοῦτο αὐτόγραφον τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου παραμείνῃ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς λαύρας, ὅθεν κατόπιν περιῆλθεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας. Κἂν ὅμως ἔτι σφάλλωνται οἱ θεωροῦντες αὐτὸ ὡς ἰδιόγραφον τοῦ Μαξίμου, πάντως εἶνε ἀναντίρρητον-λέγει ὁ αὐτὸς-ὅτι ἐγράφη ἐν τῇ λαύρᾳ ζῶντος ἔτι αὐτοῦ καὶ ἐξ αὐτογράφου, πιθανῶς δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπεθεωρήθη. Καὶ ἐν τῷ χειρογράφῳ, λοιπόν, τούτῳ μὴ γνήσιον τοῦ Μαξίμου ἔργον ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχε περιληφθῇ, συμπεραίνει ὁ Κάπτερεφ.

Παρὰ ταῦτα, ὁ Σουμπότην διισχυρίζετο, ὅτι ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πόνημα εὑρέθη ἐν ἀντιγράφοις συγχρόνοις τῷ Μαξίμῳ δὲν δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ἀναμφισβήτητον αὐτοῦ γνησιότητα. Ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου πιθανὸν νὰ εἶχε μὲν γείνει ζῶντος ἔτι αὐτοῦ, ἀναντιρρήτως ὅμως οὐχὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου· ὁ πρῶτος μάλιστα συλλογεὺς αὐτῶν, σύγχρονος τῆς συνόδου Στογλάβ, ὅτε οἱ ὑπὲρ τῆς διδακτυλίας συνέλεγον μαρτυρίας πρὸς στήριξιν τῆς ἐπόψεώς των, ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἐνσφηνώσῃ εἰς συλλογὴν ἔργων τοῦ ἕλληνος μοναχοῦ ξένον περὶ αὐτῆς πόνημα, διὰ νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν διδακτυλίαν τὸ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ Μαξίμου κῦρος. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀποκρούων ὁ Κάπτερεφ διισχυρίζεται ὅτι ζῶντος τοῦ Μαξίμου οἱ ὀπαδοὶ τῆς διδακτυλίας ἀδύνατον ἦτο νὰ συγγράψωσι καὶ ἐντάξωσιν εἰς συλλογὴν ἔργων

αὐτοῦ ψευδεπίγραφον διατριβήν· τοῦτο δέ, διότι ὁ Μάξιμος διὰ τὴν μεγίστην πλειονότητα τῶν συγχρόνων του ἦτο εἷς κατηγορηθεὶς ἐπὶ αἱρέσει καὶ ὑπὸ εἰδικῶν συνόδων ἐλεγχθεὶς ὡς ἄνθρωπος μὴ ὀρθοδοξῶν, «ὡς βλάσφημος δὲ καὶ φθορεὺς τῶν Γραφῶν» καταδικασθεὶς εἰς στέρησιν τῆς θείας Μεταλήψεως καὶ εἰς δεσμὰ ἐν εἱρκτῇ «πρὸς διόρθωσιν καὶ μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφὴν» καὶ εἰς ἐπιμελῆ ἐπιτήρησιν ὅπως μὴ διδάσκῃ ἢ γράφῃ ἢ ἀλληλογραφῇ. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας–λέγει ὁ Κάπτερεφ–τίς τῶν συγχρόνων ἤθελε τολμήσει νὰ γράψῃ ὑποβολιμαῖον ἔργον καὶ νὰ παρουσιάσῃ αὐτὸ ὡς πόνημα τοῦ Μαξίμου; Τοιοῦτο ἔργον οὐ μόνον οὐδεμίαν ὠφέλειαν θὰ προσεπόριζεν εἰς τοὺς διδακτυλικούς, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον θὰ ἔβλαπτεν αὐτοὺς εἰς τὰ ὄμματα τῆς μεγίστης πλειονότητος τῆς ρωσικῆς κοινωνίας. Παραπομπὴ εἰς μαρτυρίαν πασιγνώστου αἱρετικοῦ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὀρθοῦ τῆς διδακτυλίας μᾶλλον θὰ ἀπέβαινε πρὸς βλάβην τῆς θέσεως τῶν θιασωτῶν αὐτῆς. Γνωστὸν δὲ εἶνε–ἐπιλέγει ὁ αὐτὸς–ὅτι τὸ κῦρος τοῦ ὁσίου Μαξίμου καὶ ὁ πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ σεβασμὸς ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ἐξεδηλώθησαν μόνον μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐνῷ ἐφ' ὅσον ἔζη ἀπήλαυε τῆς εὐμενείας καὶ τοῦ σεβασμοῦ ὀλίγων μόνον προσώπων, ἅτινα μόλις μετὰ τὴν σύνοδον Στογλάβ ἐπέτυχον νὰ τῷ δοθῇ ἄδεια ὅπως τύχῃ τῆς θείας Μεταλήψεως. Εἶνε δὲ φανερόν, ὅτι οἱ διδακτυλικοί, τρέφοντες μάλιστα καὶ ἀνθελληνικὰ αἰσθήματα καὶ ἀντιλήψεις, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἤθελον διανοηθῇ νὰ ἐνισχύσωσι τὴν θέσιν των δι' ἐπικλήσεως ὑποβολιμαίου ἔργου, φέροντος ψευδῶς τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου. Καὶ ἀντεῖπε μὲν ὁ Σουμπότην ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ συγγράψῃ ὁ Μάξιμος στηρικτικὸν τῆς διδακτυλίας ἔργον, αὐτὸς ἐκ παίδων διδαχθεὶς τὸν τριδάκτυλον σταυρὸν καὶ δι' αὐτοῦ σημειούμενος, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ιε' αἰῶνος ἐν Ἑλλάδι ἐκράτει ἡ τριδακτυλία, ἀλλὰ–κατὰ τὸν Κάπτερεφ–καὶ αὐτὸς ὁ Μάξιμος ἠδύνατο νὰ τηρῇ τὴν διδακτυλίαν καθ' ὅσον ἐγνώριζε καὶ ἔβλεπεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι οὐχὶ ὀλίγοι ἐτήρουν αὐτὴν ὡς ἀρχαιοπαράδοτον ὀρθόδοξον συνήθειαν, ὅταν δὲ συνήντησεν αὐτὴν παρὰ τοῖς ρώσοις δὲν εἶχε λόγους νὰ ἀντιταχθῇ κατ' αὐτῆς ἢ νὰ ἀποφύγῃ τὴν εὐκαιρίαν ὅπως ἐξηγήσῃ λεπτομερῶς εἰς τοὺς ρώσους τὴν ἔννοιάν της· ἐγνώριζεν ὁ Μάξιμος κάλλιστα ὅτι ἡ ρωσικὴ διδακτυλία εἶνε ἐπ' ἴσης ἔθος ἑλληνικὸν καὶ ἀρχαῖον καὶ ὀρθόδοξον [187]. Τὸ περίεργον ἐν τούτοις εἶνε, ὅτι, ταῦτα λέγων ὁ Κάπτερεφ, ἐφαίνετο λησμονῶν ὅτι ἐν προηγουμένῃ σελίδι (66) τοῦ αὐτοῦ ἔργου του ἐδήλου ὅτι «ἐν τῇ πραγματικότητι τοῦτο (τὸ περὶ οὗ ἡ συζήτησις ἔργον) δὲν εἶνε λόγος Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἔργον ἀγνώστου συγγραφέως, καίτοι ἐν αὐτῷ ἡ περὶ συνθέσεως τῶν δακτύλων διδασκαλία ἐκτίθεται κατὰ τὸν Μάξιμον».

Τὸ δὲ περὶ τοῦ ἀλληλούϊα ἔργον ὁ μὲν Κρίζανιτς θεωρεῖ νόθον, συγγραφὲν πάντως ὑπὸ ρασκολνίκων [188], ὁ δὲ Μόσχας Πλάτων [189] ἀποδίδει μὲν εἰς τὸν Μάξιμον, ὑποθέτει ὅμως ὅτι ἐγράφη κατὰ προσαρμογὴν πρὸς τὴν τότε παρὰ τοῖς ρώσοις κρατοῦσαν γνώμην, «διδαχθεὶς νὰ ἦνε προσεκτικώτερος, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὸ ζήτημα ἦτο τόσον ἀσήμαντον».

Τέλος, περὶ τοῦ πώγωνος λόγος γίνεται ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα Ἰβὰν Βασίλειεβτις, ἀνακαλυφθείσῃ καὶ δημοσιευθείσῃ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σ. Α. Σιτσιεγλὼφ [190] καὶ φερούσῃ τὸν τίτλον «Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα Ἰβὰν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ», τοῦ κειμένου τῆς ὁποίας προτάσσεται ἡ προσφώνησις «Τῷ εὐσεβεῖ τσάρῳ καὶ αὐτοκράτορι πάσης Ρωσίας μεγαλειοτάτῳ μεγάλῳ δουκὶ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς, ταπεινὴν προσκύνησιν» [191]. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ λόγος περὶ τοῦ διατί δὲν πρέπει νὰ ξυρῆται ὁ πώγων. Εἰς τὸν μύστακα καὶ τὸν πώγωνα κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν μεγάλη παρὰ τοῖς ρώσοις ἀπεδίδετο σημασία, διότι ἐθεωροῦντο οὐ μόνον τὰ πρώτιστα καὶ ἀναγκαιότατα κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ ἀνδρός, ἀπεδίδετο δ' εἰς αὐτὰ αὐτόχρημα θρησκευτικὴ ἔννοια, τῆς ἀφαιρέσεως αὐτῶν ἐξισουμένης πρὸς παράβασιν δόγματος. Ὁ πώγων προσέδιδε σοβαρότητα καὶ ἀξιοπρέπειαν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν τοῦ ἀνδρός, ἡ μεγαλοπρέπεια δὲ καὶ ἡ ἐπιβλητικότης αὐτοῦ ἦτο κατ' εὐθεῖαν ἀνάλογος πρὸς τὸ μῆκος τῆς γενειάδος. Ἐπὶ πλέον ἐξελαμβάνετο ὡς τεκμήριον τῆς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ δὴ ὡς διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ ὀρθοδόξου ἔναντι τοῦ ἐξυρημένου λατίνου τῆς Δύσεως. Τούτου ἕνεκα ὁ ἐκ φύσεως ἀγένειος ἀνὴρ ἐλογίζετο ὡς ἀνάξιος προσοχῆς, ἀναξιοπρεπής, προὐκάλει δυσπιστίαν καὶ ἀποστροφήν, δυσαρέστως δ' εἶδον οἱ ρῶσοι τὸν πατέρα τοῦ Ἰβὰν Δ' Βασίλειον Ἰβάνοβτις ἐξυρημένον, ἤτοι, κατ' αὐτούς, ἀφιστάμενον τοῦ ἀρχαίου «χριστιανοπρεποῦς» ἔθους καὶ μιμούμενον τοὺς μὴ ὀρθοδόξους δυτικούς. Γνωσταὶ δ' εἶνε αἱ μετὰ ταῦτα ἐν Ρωσίᾳ ἐξελιχθεῖσαι ἱλαροτραγῳδίαι ἐκ τῆς βίᾳ ὑπὸ τοῦ μ. Πέτρου ἐπιβολῆς τῆς ξυρήσεως τοῦ πώγωνος.

Ἡ ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιστολῇ ἄμυνα τῆς πωγωνοφορίας στηρίζεται πρώτιστα πάντων ἐπὶ τῆς ἁγ. Γραφῆς, ὁμολογούσης πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ ποιηθέντα καλὰ καὶ σοφά· καὶ τὰ μέλη ἄρα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος εἶνε σοφῶς κατεσκευασμένα ὡς ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὸν δι' ὃν ἐποιήθησαν σκοπόν. Εἰδικῶς δὲ προκειμένου περὶ τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ μύστακος σημειοῦται ὅτι ταῦτα χρησιμεύουσι πρὸς διάκρισιν τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν γυναικῶν καὶ πρὸς ἔξαρσιν τῆς ἀνδρικῆς εὐπρεπείας. Εἰς ταῦτα προστίθεται ὅτι ἡ ξύρησις τοῦ πώγωνος ἀπηγορεύθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Μωϋσῆν, ἐφ' ᾧ καὶ οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἐξυροῦντο, θεωροῦντες τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ πώγωνος ὡς βδελυρόν τι καὶ ἀποτρόπαιον [192]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλος λόγος φέρεται συνηγορῶν ὑπὲρ τοῦ πώγωνος· ἡ διάκρισις ἀπὸ τῶν λατίνων, ξυρούντων τὸν πώγωνα, θεωρούμενον ὡς γνώρισμα ματαιοδοξίας. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει—λέγεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ—θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκόπτωσιν οἱ λατῖνοι καὶ πολλὰ ἄλλα μέλη τοῦ σώματός των, καίτοι καὶ οὕτω δὲν θὰ ἐπετύγχανον τοῦ σκοποῦ. Προτιμότερον θὰ ἦτο—λέγεται ἐν συνεχείᾳ—νὰ ἀγωνίζωνται ἐν ταπεινοφροσύνῃ, κατὰ τοσοῦτο δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ πάπας, παρὰ τὴν ξύρησιν τοῦ πώγωνος, πολλὴν πάσχει τὴν ματαιοδοξίαν. Ὅτι πρέπει νὰ τηρῆται ὁ πώγων ἀποδεικνύει ὁ Θεὸς καὶ δι' αὐτῶν τῶν ἀλόγων ζώων.

Ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιστολῆς δέχεται τὴν γνησιότητα αὐτῆς διὰ δύο

λόγους: πρῶτον, διότι ἡ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πωγωνοφορίας χρησιμοποίησις ἐπιχειρημάτων ἀπὸ τῆς ἁγ. Γραφῆς ἀποτελεῖ τὴν συνήθη εἰς τὸν Μάξιμον ἀποδεικτικὴν τῆς ὀρθότητος τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ μέθοδον, καὶ δεύτερον, διότι ἐπιτίθεται κατὰ τῶν λατίνων, ὅπερ πράττει συχνότατα ἐν τοῖς ἔργοις του. Ἐπὶ πλέον καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐπιστολῆς συμπίπτει πρὸς τὴν ἣν γράφει ὁ Μάξιμος, καὶ σχέσιν τινὰ ἔχει αὕτη πρὸς ὅσα, ὡς εἴδομεν, ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀντάσ̌εφ περὶ τῆς ταταρικῆς πιλοφορίας τῶν ρώσων, ἔνθα κατακρίνει αὐτοὺς διὰ τὴν μίμησιν ταταρικοῦ ἔθους, ἐξομοιοῦντος αὐτοὺς πρὸς τὸν «χριστιανομάχον τοῦρκον». Οὕτω καὶ διὰ τὴν ξύρησιν τοῦ πώγωνος ἀποδοκιμάζει τὸν ἐν τούτῳ λατινισμὸν τῶν ὀρθοδόξων ρώσων [193].

Καίτοι ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματείᾳ δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τῶν πονηματίων τούτων [194], σήμερον ὅμως θεωρεῖται ἐξηκριβωμένον, ὅτι καὶ τὰ ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων θεσπισθέντα ὑπὸ τῆς συνόδου Στογλὰβ μᾶλλον δέον νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Μαξίμου, κοινῶς θεωρουμένου ὡς συγγραφέως αὐτῶν, οὗ τὸ κῦρος εἶχε μεγάλην σημασίαν διά τε τὸν πρόεδρον αὐτῆς Μόσχας Μακάριον καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς συνοδικούς, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Μάξιμος ἦτο φορεὺς ἀρχαίας παραδόσεως τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους [195]. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὴν ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις ἐμφάνισιν τοῦ Μαξίμου ὡς ἀνδρὸς συντηρητικοῦ, στερρῶς ἐχομένου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος, ὁ ἕλλην ἁγιορείτης ἐγένετο ἰδιαζόντως συμπαθὴς εἰς τοὺς μετέπειτα, ἐπὶ Νίκωνος, ἀγωνισθέντας ὑπὲρ τῆς «παλαιᾶς πίστεως» ρασκολνίκους. Οὕτω ὁ ἐκ τῶν φανατικωτέρων ἡγετῶν τῆς μερίδος τῶν ἀντιτιθεμένων κατὰ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ πατριάρχου Νίκωνος Νέρονωφ, διδαχθεὶς παρὰ τοῦ ἡγουμένου τῆς λαύρας τοῦ ἁγίου Σεργίου Διονυσίου, θαυμαστοῦ ἐνθέρμου τοῦ Μαξίμου, νὰ τιμᾷ ἰδιαζόντως τὰς συγγραφὰς αὐτοῦ, ἐπικαλεῖται ὑπὲρ τῆς διδακτυλίας μαρτυρίαν τοῦ Μαξίμου [196], τὸ αὐτὸ δ' ἔπραττον οἱ παλαιόπιστοι (σταροβ̌έροι) ρασκόλνικοι πρὸς στήριξιν καὶ τοῦ δισσοῦ ἀλληλούϊα καὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ πώγωνος. Ἐννοεῖται, ὅτι, ἂν πράγματι ἔγραψεν ὑπὲρ τούτων τῶν τύπων ὁ Μάξιμος, ἀπέβλεπε πρὸς αὐτοὺς ἁπλῶς ὡς πρὸς ἀδιάφορα παλαιὰ ἀξιοσέβαστα ἔθη [197], ἐνῷ οἱ ρασκόλνικοι, ἀποδίδοντες εἰς αὐτὰ μονονουχὶ δογματικὴν σημασίαν, ἠγωνίζοντο ὑπὲρ τῆς διατηρήσεώς των ὡς ἀπολύτως ἀμεταβλήτων. Ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ, ὅστις, ὡς γνωστόν, κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχου Νίκωνος ἐπεσκέφθη τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν (1654-1665), ἐν ταῖς πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους συζητήσεσί του περὶ τῆς διδακτυλίας καὶ ἄλλων ἐπεκαλεῖτο τὸ κῦρος τοῦ Μαξίμου ὑπὲρ τῶν ἐπόψεών του εἰς ἀναίρεσιν τῶν κατ' αὐτῶν ἀντιρρήσεων τῶν ἀνατολικῶν [198]. Εἰς τὴν περὶ τοῦ Μαξίμου ὑψηλὴν τῶν ρασκολνίκων ἰδέαν ὡς περὶ στύλου τῆς ὀρθοδοξίας ὀφείλεται ἡ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν πληθὺς τῶν εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ παραπομπῶν, ἡ παρὰ τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων τῆς ἐκκλησίας πατέρων συναρίθμησίς του καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ ὡς «μακαρίου» καὶ «ἁγίου» [199]. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ πράττουσι καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ρῶσοι συγγραφεῖς· οὕτω ὁ ἐκ τῶν διαπρεπῶν

ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ ιζ΄ αἰῶνος μοναχὸς τῆς μονῆς Τσιούντοβο Εὐθύμιος ἐν ταῖς ἐπὶ Νίκωνος συζητήσεσι περὶ τοῦ χρόνου τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων Δώρων καὶ περὶ τῆς γραφῆς τῶν ἱερῶν εἰκόνων τὰς σχετικὰς γνώμας τοῦ Μαξίμου θεωρεῖ ἰσοκύρους πρὸς τὰς τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ὁ τελευταῖος ρῶσος πατριάρχης Ἀδριανὸς (1690–1700) ἐχαρακτήριζε τὰς μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου ὡς ὑποδειγματικάς, κ ο κ. [200]. Καίτοι δὲ αἱ ἐν ταῖς περὶ τῶν τόσον προσφιλῶν εἰς τοὺς ρασκολνίκους ζητημάτων τούτων ὀξυτάταις συζητήσεσι παραπομπαὶ αὐτῶν εἰς τὰς γνώμας τοῦ Μαξίμου ὑπὸ πολλῶν θεωροῦνται ἀνεπιτυχεῖς, οὐχ ἧττον αὐτὴ αὕτη ἡ πρὸς στήριξιν τῶν ἀντιλήψεών των ἐπίκλησις τῶν γνωμῶν αὐτοῦ μαρτυρεῖ τὸ μέγα τοῦ Μαξίμου καὶ καθολικὸν παρὰ τοῖς ρώσοις κῦρος ὡς ἀνδρὸς οὐ μόνον σοφοῦ, ἀλλὰ καὶ ὀρθοτομοῦντος καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς τόσον συνταράξασι τὴν Ρωσίαν ζητήμασιν, ὑπερμάχου τῆς πολιᾶς παραδόσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐν λόγῳ πονήματα ἐνεφανίσθησαν ὁπωςδήποτε φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου ἀρκεῖ ἵνα διαπιστωθῇ πόσον ὁ ἕλλην μοναχὸς ἐρήμην καὶ ἄκων ἐνίσχυσε τὸν ἀγῶνα τῶν κατὰ τὸν ιζ΄ αἰῶνα συνταραξάντων τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ μοιραίως προελθὸν ἐν Ρωσίᾳ μέγα ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα [201].

4. Ὁ πρῶτος μυητὴς τῶν Ρώσων εἰς τὴν ἑλληνικὸν κλασσικισμόν.

Ἀλλ᾽ ὁ Μάξιμος διὰ τῆς συγγραφικῆς του ἐν Ρωσίᾳ δράσεως ἐγένετο οὐ μόνον ἡ κυρία καὶ ἰσχυρὰ ἀφετηρία, ἀλλὰ καὶ ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν φωτεινὸς ὁδηγὸς τῆς μετέπειτα ρωσικῆς φιλολογικῆς δημιουργίας, διότι ἀπ᾽ αὐτοῦ καὶ δι᾽ αὐτοῦ πρώτου ἔσχε τὴν ἀρχὴν ἡ εὐρυτάτη λεωφόρος τῆς ἐπὶ τῆς ρωσικῆς γραμματείας ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς φιλολογίας.

Αἱ ἀρχαὶ τῆς ρωσικῆς γραμματείας σημειοῦνται κυρίως ἀπὸ τῆς εἰς τὴν Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς ἦτο δ᾽ ἑπόμενον, ἡ νεαρὰ τότε γραμματεία τῶν ρώσων οὐδὲν ἄλλο ἠδύνατο νὰ ἦνε ἢ ὠχρὰ ἀπομίμησις τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν, βίων ἁγίων, λειτουργικῶν καὶ ἠθικοδιδακτικῶν ἑλληνικῶν βιβλίων καὶ διαφόρων ἀποκρύφων, εἰσκομιζομένων εἰς Ρωσίαν ὑπὸ κληρικῶν καὶ ἄλλων προσώπων, ἅτινα ἠκολούθουν τοὺς ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ΚΠόλεως καθισταμένους ἐν τῇ νέᾳ ἐκκλησίᾳ ἕλληνας ἱεράρχας. Μεταξὺ τῶν τῆς ἀκολουθίας τῶν ἀρχιερέων τούτων ἡ ρωσικὴ χρονογραφία ἀναφέρει καὶ πρόσωπα, ἅτινα, πλὴν τῶν ἀπὸ τῶν ἱερῶν βιβλίων γνώσεων, κατεῖχον καὶ ἀγνώστους τότε εἰς τοὺς ρώσους γνώσεις ἐκ τοῦ Ὁμήρου καὶ ἐξ ἄλλων «ρητορικῶν» βιβλίων, εἰς τὰ ὁποῖα «εἶχον μαθητεύσει ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων». Σὺν τῷ χρόνῳ αἱ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταφράσεις ἐπληθύνοντο, μέχρι τοσούτου δ᾽ ηὐξάνετο ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότης, ὥστε οἱ περιγράψαντες τὴν ἐν Μόσχᾳ «συνοδικὴν βιβλιοθήκην» εὗρον αὐτὴν μεστὴν μεταφράσεων οὐ μόνον

ἐκ πατερικῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραμμάτων τῆς θύραθεν ἑλληνικῆς φιλολογίας. Καὶ τῆς ἐκ παραλλήλου δὲ βραδύτατα μέν, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἀναπτυσσομένης ἀνεξαρτήτου ρωσικῆς γραμματείας τό τε περιεχόμενον καὶ ἡ μέθοδος ἔφερον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν βυζαντινὴν σφραγῖδα.

Μετὰ τοὺς ἐπὶ τοὺς ρώσους ὅμως μέχρι τοῦ ις' αἰῶνος ἀσκήσαντας ποιάν τινα πνευματικὴν ἐπιρροὴν ἐξέχει ἰδιαζόντως ὁ Μάξιμος, ὅστις διὰ μὲν τῆς εὐρείας μεταφραστικῆς δράσεώς του ἐγνώρισεν εἰς τοὺς ρώσους ἀγνώστους τέως εἰς αὐτοὺς ἑλληνικοὺς πνευματικοὺς θησαυρούς, διὰ δὲ τοῦ διορθωτικοῦ του ἔργου, ὡς καὶ διὰ τῆς κατὰ τῆς ἀποκρύφου φιλολογίας ἀσκηθείσης πολεμικῆς, πρῶτος οὐ μόνον ἐδίδαξε τοὺς ρώσους τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν μέθοδον, ἀλλὰ καὶ διωχέτευσεν ἰσχυρὰν καὶ εὐρεῖαν τὴν ροπὴν τῆς καθ' ὅλου ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐπὶ τὴν ἔκτοτε ἀναπτυχθεῖσαν ρωσικὴν γραμματείαν. Τὸν ἕλληνα ἁγιορείτην ἀφιχθέντα εἰς Μόσχαν οἱ ἀνεπτυγμένοι κύκλοι δὲν εἶδον μόνον ὡς τὸν ἁπλοῦν μεταφραστὴν ἑνὸς ἱεροῦ βιβλίου ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλ' ὡς συμπυκνωτὴν τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ὡς φαινόμενον ἀμφιλαφοῦς μορφώσεως ἠντλημένης ἐκ τοῦ ἀκενώτου ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ, ὡς ἐμπράγματον καὶ ἀρίδηλον ἔνδειξιν ὅτι ἡ πνευματικὴ πρόοδος καὶ ἀνάδειξις ἐπιτυγχάνεται κυριώτατα διὰ τῆς οἰκειώσεως τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Οὕτω χάρις εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Μαξίμου καὶ τὸ καθ' ὅλου ἔργον αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ ἤρχισαν οἱ ρῶσοι νὰ καλῶσι μετέπειτα δεδοκιμασμένους ἑλληνογνώστας πρὸς ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν μεταφράσεων, ἑκατοντάδες ἀρχαίων ἑλληνικῶν χειρογράφων οὐ μόνον θεολογικῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν «ἐθνικῆς» φιλολογίας εἰσεκομίσθησαν εἰς Ρωσίαν, ἕλληνες διδάσκαλοι μετεκαλοῦντο ἐκ τῆς ἑλληνικῆς 'Ανατολῆς πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἵδρυσιν σχολείων διὰ τοὺς ρωσόπαιδας [202], ζωηραὶ συζητήσεις προέκυπτον περὶ τῆς συγκριτικῆς ἀξίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς, τὸν τερματισμὸν τῶν ὁποίων ἐσημείωσεν ἡ νίκη τῶν ἐξαιρόντων τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, ἐγκωμιαζόντων τὴν ἀσύγκριτον ἀξίαν τοῦ 'Αριστοτέλους ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῇ ἀστρονομίᾳ, τοῦ Εὐκλείδου ἐν τῇ γεωμετρίᾳ, τοῦ Δημοσθένους ἐν τῇ ρητορικῇ, τοῦ 'Ιπποκράτους καὶ τοῦ Γαληνοῦ ἐν τῇ ἰατρικῇ, τοῦ 'Ομήρου ἐν τῇ ποιήσει, κ.ο.κ. «Ποῖος δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τοὺς ἕλληνας –λέγει τὸ ἀναφέρον τὰς ἐν λόγῳ φιλολογικὰς συζητήσεις παλαιὸν ρωσικὸν μνημεῖον– τοὺς ὁποίους αὐτοὶ οἱ λατῖνοι εἰς ὅλας των τὰς 'Ακαδημίας μέχρι καὶ σήμερον θέτουν ὡς βάσιν των, καὶ ὅλοι των δὲ ὁμοῦ σπουδάζουν καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετὰ τῆς λατινικῆς;..»

Ἔκτοτε ἡ ἐπὶ τῆς ρωσικῆς γραμματείας ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐξεδηλώθη ἐν τῇ πνευματικῇ δημιουργίᾳ καὶ τῆς νεωτέρας ρωσικῆς λογοτεχνίας. 'Ο πρῶτος ταύτης δημιουργὸς Μιχ. Λομονόσωφ (1712-1765) ἐκμαθὼν τὴν ἑλληνικὴν βυθίζεται εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ τῶν λοιπῶν προϊόντων τῆς κλασικῆς 'Ελλάδος, τῶν ὁποίων τὴν μορφὴν καὶ τὸ ὕφος ἀπετύπωσεν εἴς τε τὰ πεζὰ καὶ τὰ ἔμμετρα αὐτοῦ ἔργα. 'Επειδὴ δὲ ταῦτα ὡς προϊόντα τοῦ μεγαλοφυεστέρου

τῶν ρώσων φιλολόγων ἐχρησίμευσαν ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ πολλῶν ρωσικῶν γενεῶν, δι' αὐτῶν ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία ἀπετύπωσε ζωηρὰν τὴν σφραγῖδά της ἐπὶ τῆς νέας ρωσικῆς λογοτεχνίας τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἱστορίας της. Ἐπηκολούθησεν ἡ περίοδος τῆς Αἰκατερίνης Β', καθ' ἣν οὐ μόνον σειρὰ ὅλη μεταφράσεων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἐσημειώθη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ αὐτοκράτειρα ἐνεργῶς μετεῖχε τῆς κινήσεως ταύτης. Ὁ προστάτης τῆς ἀρχαίας φιλολογίας «κουράτωρ» τοῦ Πανεπιστημίου Μόσχας Μιχ. Μουραβιώφ (1757-1807) ἤρξατο ἐκδίδων τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Ἐφημερίδες» περιοδικὴν ἐκ κλασσικῶν ἑλληνικῶν ἔργων συλλογήν, ἐκ παραλλήλου δὲ παρώτρυνε τὸν φιλόλογον καθηγητὴν τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου Α. Θ. Μερζλιακὼφ (1778-1830) νὰ μεταφράζῃ ἀρχαίους ἕλληνας ποιητὰς διοργανῶν ἅμα καὶ δημοσίας διαλέξεις περὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας. Τῇ εἰσηγήσει τοῦ προστάτου τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαιότητος ὑπουργοῦ τῶν ἐσωτερικῶν κόμητος Ν. Ρουμιάντσεφ (1754-1826) καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν κόμητος Ἰωάν. Καποδιστρίου ἐντολῇ τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' διετάχθη ἡ δαπάναις τοῦ κράτους δημοσίευσις τῆς ὑπὸ τοῦ ἕλληνος καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Πετρουπόλεως (ἀπὸ τοῦ 1867-1879) καὶ διερμηνέως ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν ἐξωτερικῶν Γαβριὴλ Δεστούνη ἐκπονηθείσης μεταφράσεως τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου. Οἱ καὶ ἐν Ρωσίᾳ γνωστότατοι ἐπὶ γενναιοδωρίᾳ ἠπειρῶται ἀδελφοὶ Ζωσιμάδαι τὰ μάλιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης διὰ τῆς ἰδίαις δαπάναις ἱδρύσεως «ἑλληνικῆς τάξεως» ἐν τῷ γυμνασίῳ Μόσχας καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς ἐν τῇ πρακτικῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν τῆς αὐτῆς πόλεως.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιη' αἰῶνος ρῶσοι ἐπιστήμονες ἐπιδίδονται εἰς τὴν συστηματικωτέραν μετάφρασιν τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔξοχον κατέχει θέσιν ὁ ἀκάματος φιλόλογος Μαρτύνωφ (1771-1833), ὅστις τῷ μὲν 1796 ἵδρυσε τὸ ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν «Μοῦσα» (ρωσ. «Μούζα»), μετέφρασε δὲ καὶ ἐξέδωκεν εἰς 26 τόμους τοὺς Ὅμηρον, Ἀνακρέοντα, Πίνδαρον, Καλλίμαχον, Αἴσωπον, Σοφοκλῆ, Ἡρόδοτον, Λογγῖνον καὶ μέρος τοῦ Πλουτάρχου· τὸν Ὅμηρον μάλιστα μετέφρασε δίς, τῆς πρώτης μεταφράσεως ἀπολεσθείσης κατὰ τὴν πλήμμυραν τῆς Πετρουπόλεως τοῦ 1824. Κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς μεγάλης ἐκείνης καταστροφῆς ὁ Μαρτύνωφ πικρῶς ἀστεϊζόμενος ἔγραφεν «ὑπὲρ πάντας ἔπαθεν εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Νέβα ὁ ἀτυχὴς Ὅμηρος, ὁ καὶ ἄνευ τοῦ πνιγμοῦ του αὐτοῦ ἱκανὰ παθὼν κατὰ τὴν ζωήν του». Ἄλλος μεταφραστὴς τοῦ πολυπαθοῦς Ὁμήρου ἐνεφανίσθη μετὰ ταῦτα ὁ πολὺς ποιητὴς Ν. Γνιέντιτς (1784-1833), ἐπὶ εἰκοσαετίαν ὅλην ἐργασθεὶς διὰ τὴν ἔμμετρον τῆς Ἰλιάδος μετάφρασιν, γνωστοτάτην διὰ τὴν μεγάλην ποιητικὴν καὶ καθ' ὅλου λογοτεχνικὴν αὐτῆς ἀξίαν. Τὴν μετάφρασιν ταύτην ἀναγινώσκων ὁ αὐτοκράτωρ Νικόλαος ἐν ἡμέρᾳ μεγάλης ἐν τοῖς ἀνακτόροις χορευτικῆς ἑσπερίδος τόσον ἐγοητεύθη, ὥστε παρασυρθεὶς ἐλησμόνησε τὴν ὥραν τῆς ἐνάρξεως τοῦ χοροῦ καὶ ἐνεφανίσθη

εἰς τὴν αἴθουσαν πολὺ μετ' αὐτὴν ἐντελῶς ἀφῃρημένος ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀναγνώσεως. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο μάλιστα ἐνέπνευσεν εἰς τὸν μετασχόντα τοῦ χοροῦ μέγαν ρῶσον ποιητὴν Πούσ̆κην ἰδίαν μεγαλοπρεπῆ ᾠδήν:

Μὲ τὸν Ὅμηρον ἐπὶ πολὺ μόνος συνωμίλεις·
Ἐπὶ μακρὸν σὲ ἀνεμένομεν·
καὶ φωτεινὸς κατέβης Σὺ ἀπὸ τὰ μυστηρώδη ὕψη.

Τὸν ἆθλον τῆς συμπληρώσεως τῆς μεταφράσεως τοῦ Ὁμήρου ἐσυνέχισεν ἄλλος μετὰ ταῦτα, ὁ διαπρεπὴς ποιητὴς Β. Ζ̆ουκόβσκιη (1810-1864) κατ' αὐτὴν τὴν ἀκμὴν τῆς ποιητικῆς του δόξης. Τὴν διὰ τὸν ρωσικὸν λαὸν θρησκευτικὴν σημασίαν τῆς Ὀδυσσείας συνεῖδεν ὁ διάσημος Ν. Γόγολ̆, ὡς ἀναπτύσσει αὐτὴν ἐν τῷ ἔργῳ του «Ἀλληλογραφία πρὸς φίλους («Περεπίσκα σ ντρουζ̆άμη»), εἶνε δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Ζ̆ουκόβσκιη ἀφωσιώθη εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ὁμήρου καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον εἰργάζετο ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ Περιπλανωμένου Ἰουδαίου. Ἐν τῇ ποιήσει τοῦ Ὁμήρου διαβλέπων διάχυτον μελαγχολίαν ἐξηγεῖ αὐτὴν ἐκ τῆς ἐν τῇ ἐθνικῇ θρησκείᾳ ἀπουσίας πίστεως εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.. Μεταξὺ τῶν ρώσων ποιητῶν ἔτι βαθύτερος καὶ εὐφυέστερος ἑλληνιστὴς ἀνεδείχθη ὁ ἀρίσταρχος τῆς ρωσικῆς ποιήσεως Ἀλέξανδρος Πούσ̆κην, οὗτινος ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοσμοθεωρίαν ἐμβάθυνσις συμπίπτει πρὸς τὴν ὁριστικὴν στροφήν του πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀρχάς. Ἀγάπην πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κλασσικισμὸν ὁ Πούσ̆κην ἤρχισε νὰ ἐκδηλοῖ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων νεανικῶν του στίχων. Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ διαπρεπὴς ρῶσος κριτικὸς Ἀπόλλων Γρηγόρ̆εφ (1822-1864), μόνον ἀπὸ τοῦ τριακοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας του ὁ Πούσ̆κην ἐμφανίζεται συναισθανόμενος τὴν ἀνάγκην νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπαφήν, ὅθεν καὶ ἀντλεῖ πλέον ἐκ τῆς γνησίας πηγῆς τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως γνωστὰ ποιήματα τῆς ἀνθολογίας του, ἐνῷ τέως ἐτέλει ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ ψευδοκλασσικισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς ποιήσεως, παρασυρθεὶς ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἐρωτικῆς τοῦ ιη' αἰῶνος τοῦ Parny καὶ τοῦ Βολταίρου. Τῆς δημιουργικῆς ὡριμότητός του τὰ ἀνθολογικὰ ταῦτα ποιήματα κρίνονται ὡς τὰ τελειότατα οὐ μόνον τῆς ρωσικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθολογίας· ἐν αὐτοῖς ὁ Πούσ̆κην ἐκφαίνεται κατὰ πολὺ γνησιώτερος καὶ πιστότερος εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος ἢ ὁ Goethe ἐν τοῖς ἀντιστοίχοις ποιήμασί του, διότι οἱ στίχοι τοῦ γερμανοῦ ποιητοῦ οὐ μόνον δὲν τεκμηριοῦν ἄμεσον καθαρῶς καλλιτεχνικὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ καθίστανται ἀγωγοὶ φιλοσοφικῆς μᾶλλον κοσμοθεωρίας, καὶ μετρικῶς δὲ εἶνε ὑποδεέστεροι τῶν τοῦ ρώσου ποιητοῦ, ὡς ἤδη ἔχει πρὸ πολλοῦ παρατηρήσει ὁ ἄριστος γνώστης τῆς ἀρχαίας Μετρικῆς Th. E. Korsch. Οὐ μόνον ὅμως ἐν τοῖς ἀνθολογικοῖς του στίχοις ὁ Πούσ̆κην, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις ποιήμασί του καὶ ἐν τοῖς πεζογραφήμασί του ἔτι ἀποπνέει καθαρῶς ἑλληνικὴν διάθεσιν, εἰσδύει εἰς τοὺς νόμους τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ μέτρου καὶ ἐπιτυγχάνει ἀμίμητον πλαστικότητα εἰκόνων. Πόσον δὲ καὶ ἐφεξῆς ἀνῆλθεν ἐν Ρωσίᾳ ἡ στάθμη τῆς ἐνδελεχοῦς σπουδῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλλη-

νικοῦ κόσμου καὶ πρὸ τῆς εἰς τὴν μέσην ρωσικὴν ἐκπαίδευσιν εἰσαγωγῆς τῆς κλασσικῆς παιδείας, μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Προπύλαια» γνωστὸν εἰς τὸν ρωσικὸν κόσμον τῶν γραμμάτων περιοδικὸν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Μόσχας καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας Π. Λεόντιεφ καὶ τοῦ ἐγκυκλοπαιδικωτάτου δημοσιολόγου Μιχ. Κάτκωφ, ἐν ᾧ ἐδημοσιεύοντο σοβαρώταται μελέται περὶ τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ μεταφράσεις ἑλλήνων κλασσικῶν ὑπὸ ἐπιστημόνων ἱσταμένων εἰς τὸ ὕψος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Ἐκ παραλλήλου ἀνεδείχθησαν διαπρεπέστατοι λογοτέχναι ἐμπεφορημένοι τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος· οὕτω, πλὴν τοῦ Ἀλεξ. Πούσ̌κην, ἀξιοσημείωτοι εἶνε ὁ ἐπιστήθιος αὐτοῦ φίλος καὶ ποιητὴς Ἀντὼν Ντέλ̌βιχ (1798–1831), οἱ Κ. Μπάτ̌ουσ̌κωφ (1787–1855) ἐκδότης τῆς «Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας», Νικόλαος Σ̌τσ̌ερμπινὰ (1821–1869), ἐκ μητρὸς ἑλληνίδος, ποιητὴς τῆς «Σαπφοῦς» καὶ «Ἑλληνικῶν Ποιημάτων» μεστῶν ζωηροῦ ἑλληνικοῦ χρώματος καὶ συνεργάτης τοῦ ὑπὸ τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Πάνθεον» λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ τῆς Πετρουπόλεως, Ἀπόλλων Μάϊκωφ (1821–1897), ὑπέροχος αἰσθητικὸς καὶ βυζαντινολάτρης, μεταγενέστερον δ' οἱ Δ. Μερεζ̌κόφσκιη, Ἀμφιτεάτρωφ, Μπαλ̌μόντ κλ. Αὐτὸς ὁ κόμης Λέων Τολστόη τόσον βαθέως ᾐσθάνετο τὸ ἐκ τῆς ἀγνοίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κενόν, ὥστε ἐπεδόθη εἰς τὴν σπουδήν της ἐν ἀνδρικῇ πλέον ἡλικίᾳ, μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου του «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη». Ἐξ ἀφορμῆς μάλιστα τῶν ἐντεταμένων τούτων ἑλληνικῶν σπουδῶν του ἔγραφε τῷ 1870 πρὸς τὸν ποιητὴν Α. Σ̌ένσ̌ην Φέτ: «Ἀπὸ πρωΐας μέχρι νυκτὸς μανθάνω ἑλληνικά.. Πόσον εἶμαι εὐτυχής, ὅτι ὁ Θεὸς μὲ ἔπληξε μὲ αὐτὴν τὴν μανίαν. Πρῶτον, ἀπολαμβάνω· δεύτερον ἐπείσθην ὅτι ἀπὸ ὅ,τι ὑπάρχει ἀληθῶς ἁπλοῦν καὶ ὡραῖον ἐξ ὅσων παρήγαγεν ὁ ἀνθρώπινος λόγος, τίποτε ἕως τώρα δὲν ἐγνώριζα. Ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς, μόρφωσις δὲν ὑπάρχει» [208].

5. Ἀποκατάστασις τοῦ Βυζαντινοῦ κύρους. Ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ ἄκρος φιλελληνισμὸς τοῦ Νίκωνος.

Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως ἐπίδρασις τοῦ Μαξίμου ὑπῆρξεν ἡ ἀφύπνισις τῶν πνευμάτων ἐκ τῆς ὑπερφιάλου φαντασιώσεως τῆς ρωσικῆς μονορθοδοξίας. Τὰ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα μαρτυροῦσιν ὅτι αἱ πικραὶ αὐτοῦ ἐπικρίσεις διὰ τὴν αὐθαίρετον ὑπὸ τῶν ρώσων διάρρηξιν τῶν πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν ἔκπαλαι συνδεόντων τὴν θυγατέρα πρὸς τὴν μητέρα στενῶν δεσμῶν καὶ διὰ τὴν δῆθεν βλάβην τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας λόγῳ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως ἐνεποίησαν βαθεῖαν ἐντύπωσιν. Μετὰ διετίαν μόλις ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μαξίμου βλέπομεν ἀποστελλόμενον εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν τὸν ἀρχιδιάκονον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Νόβγοροντ Γεννάδιον ἐν συνοδείᾳ τοῦ ἐμπόρου Βασιλείου Ποζν̌ακὼφ ἐπὶ τῷ ἐμφανεῖ μὲν τέλει νὰ κομίσωσι βοηθείας εἰς τὰ ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, μετὰ τῆς ἰδιαιτέρας ὅμως ἐντολῆς

νὰ μελετήσωσι τὰ ἤθη τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Ἄγνωστον ἀπέμεινεν ἂν ὁ Γεννάδιος ἔγραψέ τι περὶ τῆς ἀποστολῆς του, διότι ἀπέθανε κατὰ τὸ ταξείδιον. Ὑποτίθεται ὅμως -λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη-ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς ἦτο ἡ διαπίστωσις «μέχρι τίνος βαθμοῦ εἶνε βάσιμος ἡ ριζωθεῖσα παρὰ τοῖς ρώσοις ἰδέα ὅτι εἶχε βλαβῆ ἡ καθαρότης τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας παρὰ τοῖς ἕλλησι»[204]. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι, ὁσονδήποτε κἂν ἡ ἰδέα αὕτη καὶ ἡ περὶ Μόσχας-Τρίτης Ρώμης θεωρία ἦσαν εὐρύτατα διαδεδομέναι, οὐχ ἧττον ἡ ἐπίσημος ρωσικὴ ἐκκλησία, κἂν ἔτι ὠνειρεύετο τὴν ἐπαλήθευσίν της, δὲν ἐτόλμα νὰ υἱοθετήσῃ αὐτὴν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς. Ὑπῆρξαν μάλιστα περιπτώσεις, καθ' ἃς ρῶσοι ἱεράρχαι κάλλιστα ἐγνώριζον, ὅτι ἡ φλωρεντινὴ οὐνία ἦτο ἔργον κυρίως ἢ καὶ ἀποκλειστικῶς πολιτικῶν ὑπολογισμῶν, ὅτι δ' ὁ ὀρθόδοξος ἑλληνικὸς λαός, μὴ συμμεριζόμενος αὐτήν, ἀπεκήρυξε τὸ φλωρεντινὸν πραξικόπημα. Οὕτω, αὐτὸς ὁ πρῶτος ρωσοκατάστατος μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον μητροπολίτης Μόσχας Ἰωνᾶς (1448-1461) ἔγραφε πρὸς τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Ἀλέξανδρον Βλαδίμηροβιτς «σὺ αὐτὸς γνωρίζεις τί ἀπέμεινεν ἐν ΚΠόλει ἐν τῇ βασιλείᾳ καὶ τῇ πατριαρχείᾳ.. Ἐν μὲν τῷ καθεδρικῷ ναῷ καὶ τοῖς βασιλικοῖς ἀνακτόροις μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ πάπα, ἐνῷ οὔτε ἐν ταῖς μοναῖς, οὔτε ἐν οἱᾳδήποτε τῶν ἐν ΚΠόλει καὶ ἐν ὅλῳ τῷ Ἁγίῳ Ὄρει ναῶν τοῦτο γίνεται, ἀλλὰ πάντες ἔχονται τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ». Ἐμέμφετο δῆλα δὴ ὁ Ἰωνᾶς ἐπὶ λατινισμῷ μόνον τὸν βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχην. Ὁ Μόσχας Θεοδόσιος (1461-1464), προτρέπων τὸν λαὸν τῆς Νόβγοροντ καὶ τοῦ Ψκὼφ νὰ προσφέρωσιν ὑπὲρ τοῦ ἁγίου Τάφου, ἔγραφε τῷ 1464 ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων «ὁ ἴδιος θὰ ἤρχετο εἰς τὴν χώραν μας, ἐπιθυμῶν, κατὰ τὴν ἄνωθεν δοθεῖσαν αὐτῷ δύναμιν, νὰ μᾶς ἀξιώσῃ τῆς εὐλογίας του ἰδίαις χερσὶ καὶ νὰ παράσχῃ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν εἰς τοὺς μετὰ πίστεως ἐξαγορευομένους», ἀλλ' ἕνεκα τῶν περιστάσεων δὲν ἠδυνήθη νὰ πληρώσῃ τὸν πόθον του, ἐφ' ᾧ καὶ ἀπέστειλε τὸν πρωτοσύγκελλόν του Ἰωσὴφ διὰ νὰ χειροτονηθῇ ἐν Μόσχᾳ μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Φιλίππου..».. Ὁ γνωστὸς ρῶσος περιηγητὴς τοῦ ις' αἰῶνος Τρύφων Καραμπέϊνικωφ, περιγράφων τὸ εἰς τοὺς ἁγίους τόπους ταξείδιόν του, πολλὰ τὰ εὔφημα ἔλεγε περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς[205]. Ρῶσος χρονογράφος ἀφηγεῖται, ὅτι οἱ τέσσαρες πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς, ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κινηθέντες, πρὸς θεραπείαν τῆς χηρείας τῆς Μόσχας ἀπεφάσισαν νὰ ἀποστείλωσιν εἰς αὐτὴν τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Θεοφάνη (1608-1644 τὸ γ'), ὅστις πράγματι ἐλθὼν κατέστησε τῇ συναινέσει τοῦ τσάρου πατριάρχην τὸν Φιλάρετον Νικήτιτς (1619-1633). Ἡ ἐπίσκεψις μάλιστα αὕτη τοῦ Θεοφάνους ὑπῆρξε τόσον σπουδαία διὰ τὰς μεταξὺ Ρωσίας καὶ ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς σχέσεις, ὥστε «διεχάραξε νέαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπανήγαγεν αὐτὴν εἰς ὀρθοτέραν ἐκτίμησιν πολλῶν ζητημάτων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Διήνοιξε τὴν ὁδὸν εἰς ἐγκατάστασιν μεμορφωμένων ἑλλήνων ἐν Μόσχᾳ.. Οἱ ἕλληνες καθίσταντο ἔκτοτε ἀπαραίτητοι ἐν Ρωσίᾳ, ἧς ἡ κυβέρνησις ἤρξατο εὐρύτατα ἐπωφελουμένη τῶν ἐκδουλεύσεών των. Οἱ ἕλληνες

ἐκαλοῦντο ἔτι ἅπαξ νὰ ἀναγεννήσωσι τὴν Ρωσίαν, ἕλληνες ἱεράρχαι καθίστανται χειραγωγοὶ αὐτῆς πρὸς τὸ μεγαλεῖον. Αὐτόδηλον δὲ ὅτι ἡ δεινὴ τῶν ρώσων προκατάληψις περὶ τῶν ἑλλήνων, ὡς ἀπωλεσάντων τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ τὴν εὐσέβειαν, νῦν κατερρίπτετο, τὸ δὲ κῦρος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ἤρξατο ὡς κῦρος ἀπολύτου ἀξίας ἀναγνωριζόμενον ἀπὸ τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς ὁ Θεοφάνης εὑρίσκετο ἐν Μόσχᾳ» [206]. Ἐν παλαιαῖς ρωσικαῖς κοσμογραφίαις λόγος γίνεται περὶ τῆς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει ἐμμονῆς τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ ὅτι οἱ ἕλληνες, καίπερ τελοῦντες ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ὅμως «εἶνε ὡς τὸ πρότερον ὀρθόδοξοι, καὶ αἱ μοναί των δὲ καὶ οἱ ναοὶ τηροῦσι τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν ἀπαρεγκλίτως»[207]. Παρὰ πᾶσαν τῶν περιστάσεων τὴν δυσμένειαν, οἱ ἕλληνες λίαν ἐνωρὶς ἤρξαντο ἀναπτυσσόμενοι πνευματικῶς καὶ ἐπιβαλλόμενοι ἐπὶ τῶν ρώσων, οὓς μάλιστα καὶ ἤλεγχον διὰ τὴν περὶ εὐσεβείας ἀντίληψίν των. Λεληθότως δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ὑπήγοντο βαθμηδὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν μεμονωμένων ἑλλήνων, ἀναγνωρίζοντες τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὸ κῦρός των καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν ἠθικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν συνδρομήν των. Ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ ις' αἰῶνος (1585) ὁ Ἀλεξανδρείας Σίλβεστρος (1566–1590), βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ πρωτοσυγκέλλου αὐτοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἐν ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν τσάρον Θεόδωρον ἔγραφεν «ἵδρυσον δὲ διδασκαλεῖον καὶ ὅρισον διδάσκαλον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἵνα οἱ παῖδες ἐκ πολλῶν θείων βιβλίων διδάσκωνται ἐν πάσῃ τοῦ Θεοῦ σοφίᾳ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν». Οἱ τῷ 1593 συνελθόντες ἐν ΚΠόλει πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς ἱδρύσεως πατριαρχείου ἐν Μόσχᾳ, ὡς καθῆκον παντὸς ρώσου ἐπισκόπου ὥρισαν τὴν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ἑκάστου ἵδρυσιν σχολείων, τῷ αὐτῷ δ' ἔτει ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἔγραφε πρὸς τὸν τσάρον Θεόδωρον «κατάστησον παρὰ σοί, βασιλεῦ, φροντιστήριον μαθημάτων ἑλληνικῶν, ζώπυρον τῆς σοφίας τῆς ἱερᾶς..» [208].

Σπουδαιοτέρα ὅμως τῶν ἀτομικῶν τούτων ἀντιλήψεων ἐμφανίζεται ἡ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐπίσημος στάσις τῆς ρωσικῆς πολιτείας καὶ ἐκκλησίας. Οἱ ἡγεμόνες Μόσχας, μετ' αὐτοὺς δὲ καὶ οἱ τσάροι, ἐξακολουθοῦσιν ἀποστέλλοντες τακτικῶς πρός τε τοὺς τέσσαρας πατριάρχας, εἰς τὸ Ἅγιον καὶ τὸ Σίναιον ὄρη, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ὀνομαστὰς μονὰς βοηθήματα καὶ ἐλέη πρὸς στήριξιν τῆς ὀρθοδοξίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ πρὸς μνημόσυνον αὐτῶν. Ὁ Ἰβὰν Δ' Τρομερὸς ἐθεώρησε τὴν στέψιν του ἐστερημένην τοῦ προσήκοντος κύρους καὶ τῆς πρεπούσης αἴγλης ἂν μὴ αὐτὴ ἀνεγνωρίζετο καὶ ἐπεκυροῦτο ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ΚΠόλεως (1557). Ἡ ἐπικύρωσις τῇ παρακλήσει αὐτοῦ ἐγένετο τῷ 1561 καὶ ἀνεκοινώθη πρὸς αὐτὸν μετὰ ἔτος. Ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία, τηροῦσα ἀδιάλειπτον κοινωνίαν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς, ἀνεγνώριζε τὸ ἀνώτερον αὐτῆς ἐν τῇ καθ' ὅλου ὀρθοδοξίᾳ κῦρος, ὡς, ἄλλως τε, ἀποβαίνει δῆλον ἐκ τῶν περιστατικῶν τῆς ἱδρύσεως τοῦ ρωσικοῦ Πατριαρχείου. Ὁ πρῶτος πατριάρχης Ρωσίας Ἰὼβ κατεστάθη (1589) ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' ΚΠόλεως, ἐκυρώθη δ' ἡ κατάστασις ὑπὸ τῆς ἐν ΚΠόλει συνόδου τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς (1593). Ἐν ταῖς ρωσικαῖς λειτουργίαις

ἐμνημονεύοντο ἀνελλιπῶς οἱ πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς. Ἐν Μόσχᾳ κατεστάθη ποτὲ πατριάρχης δὶς (1605 καὶ 1611) ὁ ἕλλην Ἰγνάτιος, τέως ἐπίσκοπος Κύπρου ἐπὶ βενετοκρατίας[209]. Ὁ Ροστοβίου Φιλάρετος, ἐγκαθιδρυόμενος ὡς πατριάρχης Ρωσίας, ἐν τῷ πρὸς τὸν (υἱόν του) τσάρον Μιχαὴλ Φεόντοροβιτς προσφωνήματί του ἔλεγε σὺν ἄλλοις «ὑπόσχομαι.. μνημονεύειν τε καὶ τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν, τῶν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν τῆς ἡμῶν μετριότητος, Τιμοθέου ΚΠόλεως, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἀθανασίου Ἀντιοχείας καὶ Θεοφάνους Ἱεροσολύμων, οὓς ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία φιλοφρόνως ἐτίμησεν. Εἴ τι στέργουν, κἀγὼ στέργω καὶ ἀποδέχομαι, εἴ τι δὲ ἀποστρέφονται, κἀγὼ ἀποστρέφομαι»[210]. Ἐπὶ πατριαρχείας μάλιστα Ἰωσὴφ (1642–1652) ἐσημειώθη ὁριστικὴ ὑπὲρ τῶν ἑλλήνων στροφὴ οὐ μόνον διὰ τῆς ἀπεριφράστου καὶ ἐπισήμου ὁμολογίας τῶν ἐν τοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις σφαλμάτων ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ κύρους τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ διὰ θετικῆς ἐπιχειρήσεως τῆς διορθώσεως αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων. Ἡ προτέρα τῶν ρώσων ἀντίληψις περὶ τῆς ἀποκλίσεως τῶν ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἤρξατο ὑποχωροῦσα εἰς τὴν ὁριστικῶς πλέον ἐμπεδουμένην πεποίθησιν, ὅτι ἐν παντὶ οὗτοι ἔχονται αὐστηρῶς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ ὅτι ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν πίστιν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῆς λατρείας ὀφείλει ἀπαρεγκλίτως νὰ τελῇ ἐν ἑνότητι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν. Τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ ταύτην ὁ Ἰωσὴφ ἐξέφραζεν ἀπερικαλύπτως ἐν ταῖς πρὸς τὸν διάδοχον τῆς Δανίας Βολντεμὰρ ἐπιστολαῖς του καὶ μετ' ἰδιαζούσης δυνάμεως ἐν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσι περιωνύμοις βιβλίοις ***Κυριλλικὸν Βιβλίον (Κυρίλλοβαγια Κνίγα)*** καὶ ***Βιβλίον περὶ τῆς πίστεως (Κνίγα ο βΐερε)***, ἐν οἷς ἐπισημότατα ἐδηλοῦτο ὅτι οἱ ἕλληνες κατὰ πάντα ὀρθοδοξοῦσιν, ὅτι ὁ τουρκικὸς ζυγὸς οὐδαμῶς παρέβλαψε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν εὐσέβειαν, ὥστε οἱ ἕλληνες μέχρι καὶ τοῦ νῦν κρατοῦσιν ἀπαραχάρακτον οὐ μόνον τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαίαν λειτουργικὴν τάξιν καὶ πρᾶξιν. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν τούτων αὐτὸς ὁ Ἰωσὴφ ἀπετάθη πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον παρακαλῶν λύσιν ὡρισμένων ζητημάτων τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἔργῳ καταδεικνύων ὅτι ἡ φωνὴ τῆς ἐκκλησίας ΚΠόλεως δέον νὰ ἔχῃ χειραγωγικὴν καὶ αὐτόχρημα ἀποφασιστικὴν σημασίαν διὰ τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν, ἡ δὲ κυβέρνησις μετεκάλει τῷ 1649 ἐκ Κιέβου τοὺς γνωστοὺς ἑλληνομαθεῖς καὶ λατινομαθεῖς Ἐπιφάνιον καὶ Ἀρσένιον Σατανόβσκιη, τῷ δὲ 1650 τὸν Δαμασκηνὸν Πτίτσκιη ὅπως ἀναλάβωσι τὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου. Συγχρόνως ἀποφασισθείσης τῆς ἐν Μόσχᾳ ἱδρύσεως σχολῆς πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς, ὁ τῷ αὐτῷ ἔτει ἀφικόμενος πατριάρχης Ἱεροσολύμων Παΐσιος ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν ἕλληνα διδάσκαλον Ἀρσένιον, ὅστις καὶ ἵδρυσε πράγματι τὴν σχολήν, ἐν ᾗ ἐδίδασκε τὴν ἑλληνικήν, τῷ δὲ 1652 ἀπέστειλεν ὁ αὐτὸς πατριάρχης τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου Γαβριὴλ πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς, «ὅτι αὕτη ἐστὶν ἀρχαιοτέρα τῶν λοιπῶν γλωσσῶν, ὡς ρίζα αὐτῶν καὶ πηγή»[211]. Ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς

τὴν ἵδρυσιν σχολείων ἐν Μόσχᾳ πολύκροτον ἀνεφάνη ζήτημα περὶ τοῦ εἰς τίνα γλῶσσαν θὰ διεξήγετο ἡ διδασκαλία, τῶν μὲν περὶ τὸν Ἐπιφάνιον Σλαβινϊέτσκιη κηρυχθέντων ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς, τῶν δὲ περὶ τὸν λατινόφρονα Συμεὼν Πολότσκιη ἐπιμενόντων εἰς τὴν λατινικήν. Διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἱεροσολύμων Δοσιθέου τὸ ζήτημα ἐλύθη ὑπὲρ τῶν πρώτων, οὕτω δὲ τῷ 1681 ἱδρύθη ἑλληνικὴ σχολή, ἐφ' ὅσον «εἰς τοὺς ἕλληνας ὀφείλει ἡ Ρωσία τὴν ἀποδοχὴν τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ φωτὸς τῆς παιδείας» [212]. Ἀλλ' οἱ ρῶσοι ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην τῆς βοηθείας τῶν ἑλλήνων καὶ διὰ τὸ κήρυγμα, ὅπερ, ὡς ἤδη ἐσημειώθη ἐν τοῖς ὄπισθεν, οὐδαμοῦ ἠκούετο ἐν Ρωσίᾳ. Τούτου ἕνεκα τῷ 1650 ἀφίκετο εἰς Μόσχαν ὁ Ναζαρὲτ Γαβριήλ, ὅστις καὶ ἤρξατο κηρύττων τακτικῶς ἐν τῇ μονῇ τῶν Θεοφανείων, μνημονεύεται δ' ἐν ταῖς ρωσικαῖς πηγαῖς ὡς ἰδίας προσοχῆς καὶ λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1651 λεχθὲν ὑπ' αὐτοῦ κήρυγμα, περιστραφὲν περὶ τὰς ἐκφάνσεις τῆς τότε ρωσικῆς ζωῆς. Ἐν τῷ κηρύγματι ἐκείνῳ ὁ ἕλλην ἀρχιερεὺς ἔψεγε τοὺς ρώσους βογϊάρους διὰ τὴν αὐτάρεσκον αὐτῶν ἀλαζονείαν καὶ τὴν πρὸς τοὺς ἐλαχίστους ἀδελφοὺς αὐτῶν περιφρόνησιν, ὡς καὶ διὰ τὴν ὑπεροπτικὴν πρὸς τοὺς ἱερεῖς ὡς πρὸς δούλους συμπεριφοράν· ἐκάκιζεν αὐτοὺς ὡς ἐκδότους εἰς τὴν μέθην, τὴν φιλαργυρίαν, τὴν ἀκρασίαν καὶ τὴν κοιλιοδουλείαν· ἀπέτεινε παραινέσεις πρὸς τοὺς ἄρχοντας συνιστῶν νὰ κυβερνῶσι τὸν λαὸν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ νὰ τιμωρῶσι τοὺς φαύλους· συνεβούλευε τοὺς μὲν ἀρχιερεῖς νὰ ἦνε προσηνεῖς, μὴ ὑπερόπται καὶ χριστέμποροι, καὶ νὰ τιμωρῶσιν αὐστηρῶς τοὺς παρεκτρεπομένους κληρικούς, τοὺς δὲ ἱερεῖς νὰ παρέχωσι διὰ τῆς διαγωγῆς των τὸ καλὸν παράδειγμα καὶ τοὺς μοναχοὺς νὰ ἀποφεύγωσι τὴν μέθην, τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν ἀπειθαρχίαν, νὰ μὴ θεωρῶσιν ἴδια τὰ κοινά, διαμοιράζοντες αὐτὰ εἰς τοὺς συγγενεῖς των, νὰ μὴ κολακεύωσι τοὺς ἰσχυροὺς κλπ. Αὐτοὶ οἱ ρῶσοι σημειοῦσιν ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦτο τοῦ ἕλληνος μητροπολίτου ἐν μέσῃ Μόσχᾳ ἀποτελεῖ τὸ τρανώτερον τῶν τεκμηρίων, ὅτι ἡ πρὸς τοὺς ἕλληνας σχέσις εἶχε ριζικῶς μεταβληθῆ. Τῷ 1652 μάλιστα ὁ τσάρος διέταξε νὰ συμπολυχρονίζωνται μετὰ τοῦ πατριάρχου Μόσχας οἱ πατριάρχαι ΚΠόλεως [213]. Ἔτι χαρακτηριστικώτεραι εἶνε αἱ περιπτώσεις ἐγκαταστάσεως ἑλλήνων ἱεραρχῶν εἰς ρωσικὰς ἐπαρχίας. Αὐτὸς ὁ Ἱερεμίας μικροῦ δεῖν ἐνεθρονίζετο πατριάρχης Ρωσίας κατ' ἐπιθυμίαν τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἂν ἐδέχετο τοὺς πρὸς τοῦτο πρὸς αὐτὸν προβληθέντας ὅρους. Ὁ μετὰ τοῦ Ἱερεμίου ἐλθὼν εἰς Ρωσίαν Ἐλασσῶνος Ἀρσένιος παρέμεινεν ἐκεῖ ὁριστικῶς, ἀναδεχθεὶς τὴν ἐπαρχίαν Σουζδάλης. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Νεκτάριος ἀναλαμβάνει τὴν ἐπαρχίαν Βολογόντσκ, ὁ δὲ προμνημονευθεὶς τέως Κύπρου Ἰγνάτιος πρὶν ἢ διορισθῇ πατριάρχης Μόσχας ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Ρϊαζάν. Ὁ ἔνθερμος ζηλωτὴς τῆς ὀρθοδοξίας πατριάρχης Φιλάρετος, κατασταθείς, ὡς εἴπομεν, ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Θεοφάνους, εὐρύνει τὰς πρὸς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς σχέσεις του, ἐκθύμως δὲ περιποιεῖται τοὺς ἐρχομένους εἰς Μόσχαν ἕλληνας ἀρχιερεῖς, ζωηρῶς μετέχοντας τῶν ρωσικῶν ἱερουργιῶν καὶ τελετῶν. Γενικῶς δ' εἰπεῖν,

πᾶσαι αἱ κατὰ τῶν τότε ἑλλήνων προκαταλήψεις ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ις' αἰῶνος ἤρξαντο ὁριστικῶς ἀτονοῦσαι, ἀντικαθιστάμεναι ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ κλῆρος εἶνε ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξοι, ὡς οἱ ρῶσοι, παρά τινας διαφορὰς εἰς ἀσημάντους τύπους[214].

Συνέβη μάλιστα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν νὰ λάβωσι τὰ πράγματα ἀπροσδοκήτως ἄκρως ἀντίστροφον ἐν σχέσει πρὸς τὰς προτέρας δυσμενεῖς περὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ρωσικὰς ἰδέας τροπήν. Οὐ μόνον δῆλα δὴ ἀνεγνωρίσθησαν αὗται ὡς ἐσφαλμέναι καὶ ἄδικοι, ἀλλὰ καὶ ὡμολογεῖτο ὅτι μόνον παρὰ τοῖς ἕλλησι διετηρήθη ἡ ὀρθοδοξία ἀλώβητος, τοὐναντίον δὲ διεστράφη αὕτη παρὰ τοῖς ρώσοις ἕνεκα τῶν εἰς τὴν ρωσικὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν εἰσχωρησασῶν καινοτομιῶν, ὅτι δ' ἄρα ἡ χρῄζουσα διορθώσεως εἶνε ἡ ρωσικὴ ὀρθοδοξία. Οἱ ἕλληνες –λέγει ὁ Κάπτερεφ– κατ' οὐδένα τρόπον ἐδέχοντο νὰ συμβιβασθῶσι πρὸς τὴν περὶ τῆς φθορᾶς τῆς ὀρθοδοξίας αὐτῶν γνώμην τῶν ρώσων· ἂν δὲ ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἐν Ρωσίᾳ γράμμασί των ἐζήτουν τὴν βοήθειαν καὶ τὴν προστασίαν των, ταύτην ἐνόουν καθαρῶς ὑλικήν, δὸς δ' εἰπεῖν καὶ πολιτικήν, πρὸς ἀπολύτρωσίν των ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ἀποβάλλωσι τὴν περὶ τῶν ρώσων ὑπόληψιν ὡς λαοῦ ἀγροίκου, ἀμαθοῦς καὶ ἀπολιτίστου, χρῄζοντος τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς αὐτῶν κηδεμονείας. «Ὁ θέλων νὰ συντομεύσῃ τὴν ζωήν του κατὰ 5–10 ἔτη–ἔλεγον οἱ τὴν Μόσχαν ἐπισκεφθέντες ἕλληνες πρὸς τὸν ἐκ Χαλεπίου ἀντιοχέα διάκονον Παῦλον–ἂς ὑπάγῃ εἰς τὴν Μοσχοβίαν, ὅπου τυπικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοὐλάχιστον θὰ γείνῃ εὐσεβής, διότι θὰ τηρῇ πάντοτε τὰς νηστείας καὶ τὰς προσευχάς, θὰ ἀναγινώσκῃ τὰ ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας, θὰ συνειθίσῃ νὰ ἐγείρεται κατὰ τὸ μεσονύκτιον διὰ νὰ προσευχηθῇ, θὰ ἀπέχῃ δὲ ταὐτοχρόνως πάσης ἐκδηλώσεως χαρᾶς καὶ φαιδρότητος, καὶ οὔτε θὰ γελᾷ, οὔτε κἂν θὰ μειδιᾷ..». Ὁ Γάζης Νεόφυτος ἐπισκεφθεὶς τὴν Μόσχαν τῷ 1628 ἔγραφεν, ὅτι ἡ ὅλη πίστις τῶν ρώσων περιορίζεται εἰς ἀδιαλείπτους κωδωνοκρουσίας, ηὔχετο δὲ νὰ τὸν λυτρώσῃ ὁ Θεὸς «ἀπὸ τὸν ἀγριωπὸν τοῦτον καὶ βάρβαρον μοσχοβιτικὸν λαόν...., αὐτοὶ δὲν εἶνε ὀρθόδοξοι χριστιανοί». Ὁ κληρικὸς τῆς μονῆς Τσ̌ούντοβο Παχώμιος κατήγγειλε πρὸς τὸν τσάρον, ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ εἰς διαφόρους ἁγιορειτικὰς μονὰς ἀποστελλόμενα λειτουργικὰ βιβλία περιφρονοῦνται ἐκεῖ, διότι εὑρίσκουσιν ἐν αὐτοῖς αἱρετικὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ διὰ τῶν δακτύλων σχηματιζομένου σταυροῦ, αἱ δὲ ἐπ' ἴσης ὑπ' αὐτοῦ δωρούμεναι εἰκόνες δὲν ἀποτίθενται ἐν τοῖς ναοῖς, ἀλλὰ πωλοῦνται. Ὅπου εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς τύπους παρετηρεῖτο διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς πράξεως, οἱ μὲν ρῶσοι ἐθεώρουν ἐσφαλμένους τοὺς ἑλληνικούς, οἱ δ' ἕλληνες τοὺς ρωσικούς, χαρακτηρίζοντες τούτους ὡς διαστροφὴν τῶν γνησίων, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν ρώσων. Σχετικῶς καὶ ὁ Ὀλεάριος ἔγραφεν «οἱ ρῶσοι εἰς πολλά, ἔτι καὶ ὡς πρὸς τὰ θεμελιώδη τῆς πίστεως καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθη καὶ τὰ τῆς λατρείας, ἀπέκλιναν ἀπὸ τῶν ἑλλήνων, ὥστε οἱ τελευταῖοι οὗτοι θεωροῦσιν αὐτοὺς σχισματικούς, καίτοι δὲν τολμῶσι νὰ τὸ λέγωσιν ἀπεριφράστως λόγῳ τῶν κατ' ἔτος λαμβανομένων παρ' αὐτῶν σημαντικῶν δωρεῶν».

Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἐξεδηλώθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τρόπον μαρτυροῦντα τὸ ἄκρως ἀσυμβίβαστον τῶν διισταμένων ἐπόψεων, διὰ τῆς ὑπὸ τῶν ἑλλήνων δῆλα δὴ μοναχῶν καύσεως τῶν ρωσικῶν βιβλίων. Ὅταν ἐν Μόσχᾳ ἀνεπτύχθη ζωηρῶς ἡ τυπογραφικὴ δρᾶσις καὶ ἤρξαντο ἐκδιδόμενα τὰ ἱερὰ σλαυωνικὰ βιβλία, ταῦτα ἀπεστέλλοντο καὶ εἰς τὴν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ρωσικὴν μονήν, ἔκτοτε δ' οἱ μοναχοὶ αὐτῆς ἐθεώρησαν προσῆκον νὰ τελῶσι τὰ τῆς λατρείας κατὰ τὴν ἐν τοῖς βιβλίοις τούτοις ὁριζομένην τάξιν καὶ τοὺς ἐν Ρωσίᾳ παραδεδεγμένους τύπους. Ἐπειδὴ δὲ αἱ διαφοραὶ ὑπέπεσαν ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἑλλήνων μοναχῶν καὶ ἐκ τούτου προέκυψαν ζωηρότατα σχόλια καὶ συζητήσεις περὶ τῆς προελεύσεως τῶν διαφορῶν καὶ περὶ τοῦ τίνες ἀφίστανται τῆς ἀρχαίας καὶ γνησίας πράξεως, οἱ ρῶσοι ἢ οἱ ἕλληνες, ὁ μοναχικὸς κόσμος τοῦ Ἄθω διηρέθη εἰς δύο ἐχθρικὰς παρατάξεις. Τούτων ἡ μὲν πολυαριθμοτέρα, ἡ ἑλληνική, ᾐτιᾶτο τοὺς ρώσους ὡς νεωτεριστὰς καὶ ἐξεσύριττε τὰ σλαυωνικὰ λειτουργικὰ βιβλία ὡς αἱρετικὰ καὶ ἄξια νὰ ριφθῶσιν εἰς τὴν πυράν, τοὺς δὲ χρησιμοποιοῦντας αὐτὰ ἐκήρυττεν ὑποκειμένους εἰς τὸ ἀνάθεμα· ἡ δὲ ἑτέρα, ἡ σλαυϊκή, διαδηλοῦσα ὅτι, τοὐναντίον, τὰ ἑλληνικὰ βιβλία εἶνε τὰ ὑποστάντα τὴν νοθείαν, διότι οἱ ἕλληνες πρὸ πολλοῦ ἀπώλεσαν τὴν ἀληθῆ εὐσέβειαν, ἠμύνετο τῆς ρωσικῆς πράξεως ἔκ τε λόγων ἐθνικῶν καὶ ἐπὶ τῷ τέλει «νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ βαρέως ζυγοῦ τῶν ἑλλήνων». Μέγα δ' ὑπῆρξε τὸ σκάνδαλον ὅταν οἱ σλαῦοι μοναχοὶ ἤρξαντο «σταυροκοπούμενοι μοσχοβιστί», ἤτοι διὰ συνδυασμοῦ τῶν δύο μόνον δακτύλων καὶ οὐχὶ διὰ τῶν τριῶν, καὶ ἐνστερνιζόμενοι καὶ τὰς λοιπὰς ρωσικὰς λειτουργικὰς λεπτομερείας. Τὴν λύσιν αὐτῆς ἡ διένεξις εὗρεν εἰς τὴν παρότρυνσιν τοῦ τότε ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διατρίβοντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν Δανιὴλ νὰ καταδικασθῶσιν ὑπὸ τῆς Συνάξεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὰ ἐν λόγῳ βιβλία ἐπισήμως ὡς αἱρετικὰ καὶ νὰ ριφθῶσιν εἰς τὴν πυράν. Οὕτω, πράγματι, καὶ ἐγένετο. Τὰ τοῦ ἐπεισοδίου τούτου δὲν ἐβράδυναν νὰ γνωσθῶσιν ἐν Μολδαυΐᾳ, τῇ συνήθει τότε κοινῇ ἀφετηρίᾳ τῶν εἰς Ρωσίαν ταξειδευόντων παντοίων ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς, καὶ δὴ ἐξ ἀφηγήσεων αὐτοπτῶν. Ὅταν ὁ συνοδεύσας τὸν ἀπερχόμενον ἐκ Ρωσίας πατριάρχην Ἱεροσολύμων Παΐσιον γνωστὸς ἡμῖν Ἀρσένιος Σουχάνωφ ἐπέστρεψεν εἰς Μολδαυΐαν ἐκ Μόσχας, ὅπου εἶχεν ἀποσταλῆ ὑπὸ τοῦ Παϊσίου μετ' εἰδικῆς ἐντολῆς, καὶ κατέλυσεν ἐν τῷ μετοχίῳ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Ζωγράφου, ὁ ἐκ τῶν μοναχῶν τοῦ μετοχίου γέρων Ἀμφιλόχιος, αὐτόπτης γενόμενος τῆς ἐν λόγῳ ἁγιορειτικῆς σκηνῆς, διηγήθη τὰ κατ' αὐτὴν ἐνώπιον τοῦ τε πατριάρχου καὶ τοῦ Σουχάνωφ. Ἕνεκα τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς παραθέτομεν τὴν διήγησιν ὡς ἔχει ἐν ταῖς ρωσικαῖς πηγαῖς·

«Συνῆλθον—εἶπεν ὁ Ἀμφιλόχιος—οἱ ἁγιορεῖται γέροντες πάντες, φορέσαντες δὲ τὰ ἐπιτραχήλια προσήγαγον γέροντα μοναχὸν κρατοῦντα τὰ μοσχοβιτικὰ βιβλία, καὶ ἀφοῦ τὸν ἐνέδυσαν τὰ ἄμφια, τὸν ἐτοποθέτησαν εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας, καὶ αὐτὸν μὲν ἀπεκάλουν αἱρετικόν, τὰ ἅπερ δὲ ἐκράτει βιβλία αἱρετικά, καὶ τὸν ὠνείδιζον ὅτι σταυροκοπεῖται ὄχι κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον, ἠθέλησαν δὲ νὰ τὸν καύσουν μὲ

τὰ βιβλία· προσεκλήθησαν δὲ καὶ παρίσταντο καὶ τοῦρκοι. Ἀφοῦ δὲ πολλαχῶς ἠτίμασαν τὸν γέροντα, διέταξαν αὐτὸν νὰ ρίψῃ ὁ ἴδιος τὰ μοσχοβιτικὰ βιβλία εἰς τὴν πυράν, αὐτὸς ὅμως ἐπὶ μακρὸν ἠρνεῖτο νὰ τὰ ρίψῃ· ἀλλ' ἐπιμόνως ἐξαναγκασθείς, κλαίων τὰ ἔρριψε, φοβηθεὶς μὴ καὶ ὁ ἴδιος παραδοθῇ εἰς τὸ πῦρ. Ἔκαυσαν, λοιπόν, τὰ μοσχοβιτικὰ βιβλία, δύο ἐκ δώδεκα φύλλων, καὶ τὸ ἥμισυ τρίτου, τὰ δὲ ἄλλα δὲν ἐνθυμοῦμαι πόσα. Ἔπειτα ὥρκισαν τὸν γέροντα ἐφεξῆς νὰ μὴ ποιῇ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ νὰ μὴ διδάσκῃ κανένα, τὸν παρέδωκαν δὲ εἰς τὸν τοῦρκον καὶ ὁ τοῦρκος τὸν ἔθεσεν ὑπὸ κράτησιν σιδηροδέσμιον ἐπὶ πολύ, λαβὼν δὲ φιλοδώρημα τὸν ἀπέλυσε. Ἄλλος τοιοῦτος γέρων δὲν ὑπάρχει εἰς ὅλον τὸ Ὄρος Ἄθω: ἡ γενειάς του φθάνει μέχρις αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους ὅπως ἡ τοῦ Μακαρίου τοῦ μεγάλου, τὴν φέρει δὲ συνεστραμμένην εἰς σακκίδιον, τὸ ὁποῖον μαζὺ μὲ τὴν γενειάδα προσδένει εἰς τὴν ζώνην, ὀνομάζεται δὲ Δαμασκηνὸς καὶ εἶνε ἀνὴρ πνευματικὸς καὶ λίαν μεμορφωμένος. Ἔπραξαν δὲ τοῦτο οἱ ἕλληνες ἐκ μίσους, διότι ὁ γέρων αὐτὸς ὑπὸ πάντων τιμᾶται, εἶνε δὲ σέρβος καὶ ὄχι ἕλλην, οἱ δὲ ἕλληνες ἐπιθυμοῦν αὐτοὶ νὰ ἦνε κυρίαρχοι πάντων».

Ἡ διήγησις ἀναφέρει ὅτι τότε εὑρίσκετο ἐν Μολδαυΐᾳ καὶ ὁ Ἀχριδῶν Δανιήλ, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀμφιλόχιος ἔφερεν ὡς τὸν κύριον δράστην τῆς πυρπολήσεως τῶν βιβλίων. Ὁ Δανιήλ, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου νὰ δώσῃ ἐξηγήσεις περὶ τοῦ πράγματος ἐνώπιον καὶ τῶν αὐτοπτῶν καὶ τοῦ Σουχάνωφ, ἐξέθηκε τὰ κατὰ τὸ ἐπεισόδιον εἰπὼν—κατὰ τὴν ρωσικὴν διήγησιν—ὅτι «τὸ πρᾶγμα ἔγεινεν ὡς ἑξῆς: Συνῆλθον οἱ μοναχοὶ κατὰ τοῦ σέρβου μοναχοῦ, ὀνόματι Δαμασκηνοῦ, (κατηγοροῦντες αὐτὸν) ὅτι σταυροκοπεῖται ὄχι ἑλληνιστὶ καὶ ὅτι καὶ ἄλλους τὸ αὐτὸ διδάσκει· καὶ ὅτι τὸν μοναχὸν ἐκεῖνον παραστήσαντες ἐνώπιον τῆς Συνάξεως ἠρώτησαν πόθεν τὰ ἔμαθεν αὐτά· καὶ ὅτι αὐτὸς ἐπέδειξε σερβικὸν χειρόγραφον βιβλίον, ὅπου ἐγράφετο ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πρέπει νὰ σημειοῦται ὁ σταυρός· καὶ ὅτι, ἀφοῦ ἔλαβον τὸ βιβλίον, τὸ ἔκαυσαν, ἦτο δὲ παλαιὸν σερβικόν, γραφὲν πρὸ 130 ἐτῶν..» [215]. Ὁ Δανιὴλ ἀρνηθεὶς πᾶσαν ἀνάμειξιν εἰς τὸ ζήτημα προσέθηκεν ὅτι ἠρκέσθη μόνον νὰ συμβουλεύσῃ τοὺς ἁγιορείτας νὰ καύσωσι μόνον τὸ παλαιὸν σερβικὸν βιβλίον, ἐν ᾧ ὁ περὶ τῆς διὰ δύο μόνον δακτύλων σχηματισμὸς τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ λεπτομερείας λόγος, περὶ δὲ τῆς καύσεως μοσχοβιτικῶν βιβλίων οὐδὲν γνωρίζει. Ὁ πατριάρχης Παΐσιος, ἀποδοκιμάσας τὴν πρᾶξιν τῶν ἁγιορειτῶν, δὲν ἐδίστασε μετὰ καὶ τῶν ἄλλων παρόντων ἑλλήνων νὰ δηλώσῃ ἀπεριφράστως πρὸς τὸν καταγανακτήσαντα διὰ τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει συμβάντα καὶ προελθόντα εἰς ὀξεῖαν περὶ τῆς πίστεως τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν ρώσων συζήτησιν Ἀρσένιον Σουχάνωφ, ὅτι οἱ ρῶσοι ἀκριβῶς εἶνε οἱ σφαλλόμενοι περὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς τύπους καὶ τὰ τῆς λατρείας, ἅτινα ἐν ὅλῃ των τῇ καθαρότητι ἐσώθησαν μόνον παρὰ τοῖς ἕλλησι, τοὺς ὁποίους οἱ ρῶσοι ὀφείλουσι νὰ ἀναγνωρίζωσιν ὡς διδασκάλους καὶ χειραγωγούς των ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικήν των ζωήν.

Ὁ Σουχάνωφ θιγεὶς βαθύτατα ἐκ τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει συμβάντων ἔσπευσε νὰ ἀνακοινώσῃ ταῦτα πρός τε τὸν τσάρον καὶ τὸν πατριάρχην

Μόσχας. «Δύσκολον ἦτο νὰ καταφέρωσι κατὰ τῶν ρώσων οἱ ἕλληνες ὕβριν δεινοτέραν καὶ αἱματηροτέραν τῆς ἀνακηρύξεως τῶν λειτουργικῶν των βιβλίων ὡς αἱρετικῶν καὶ ἀξίων ἐμπρησμοῦ, τῆς δὲ λειτουργικῆς των πράξεως καὶ τῶν λατρευτικῶν τύπων ὡς ἀσυμφώνων πρὸς τὰς γνησίας ὀρθοδόξους—λέγει ὁ Κάπτερεφ—. Τὸ πρᾶγμα ἐσήμαινεν οὐ μόνον ἐκδήλωσιν καχυποψίας εἰς ἐπήκοον ὁλοκλήρου τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς κατὰ τῆς καθαρότητος τῆς ὀρθοδοξίας τῶν ρώσων καὶ φανερὸν χαρακτηρισμόν των σχεδὸν ὡς αἱρετικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐμφάνισιν αὐτῶν ὡς διαφθορέων πάντων τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων λαῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπέστελλον τὰ λειτουργικά των βιβλία.. Ἦτο ἀδύνατον νὰ διανοηθῶσιν ὅτι ἡ Μόσχα, ἡ πάντοτε τόσον εὐαίσθητος διὰ τὴν ὑπόληψίν της ὡς μοναδικῆς πλέον ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ φρουροῦ καὶ ἐκπροσώπου τῆς καθαρᾶς καὶ ὅλως ἀσινοῦς ὀρθοδοξίας, ἤθελεν ἐπιδείξει πρὸς τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀδιαφορίαν καὶ συγκατάβασιν καὶ νὰ μὴ ἀμυνθῇ ὑπὲρ τῆς τιμῆς της, τῆς τόσον ἀπροκαλύπτως καταπατηθείσης ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων τῶν ἁγιορειτῶν, οἵτινες ἐν Μόσχᾳ πάντοτε διεκήρυττον ὅτι ἡ Ρωσία εἶνε τὸ στήριγμα καὶ ἡ προστάτις συμπάσης τῆς οἰκουμενικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὅτι τὸ Ἅγιον Ὄρος διακρατεῖται μόνον χάρις εἰς τὴν ρωσικὴν ἐλεημοσύνην.. Πράγματι δέ, ἐφαίνετο ἀδύνατον ὅτι ὁ τσάρος τῆς Μόσχας, «ὁ δεύτερος αὐτὸς Κωνσταντῖνος καὶ Θεοδόσιος..», ὁ «φωταυγὴς φωστὴρ πάντων τῶν ὀρθοδόξων», ὡς πάντοτε ἐμεγάλυνον αὐτὸν αὐτοὶ οἱ ἁγιορεῖται ἐν τοῖς παρακλητικοῖς περὶ ἐλεημοσύνης γράμμασί των, θὰ ἀνεγνώριζεν αἴφνης ἑαυτὸν ὡς αἱρετικόν, τὰ λειτουργικὰ τῆς ἐκκλησίας του βιβλία ὡς ἄξια ἐμπρησμοῦ καὶ τὴν λειτουργικὴν καὶ λατρευτικήν της πρᾶξιν ὡς ἀσυμφώνους πρὸς τὰς ἀληθῶς ὀρθοδόξους...»[216].

Ἐν τούτοις, ὁσονδήποτε κἂν οἱ ἐν Ρωσίᾳ ἤθελον νὰ μονοπωλήσωσι τὴν καθαρὰν ὀρθοδοξίαν, κατὰ βάθος συνησθάνοντο ὅτι τὸ ἀξιούμενον ὑπ' αὐτῶν θρησκευτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν πρωτεῖον ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ ἦτο ὅλως ἐξωτερικόν, ὑλικὸν καὶ συμβατικόν, καὶ ὅτι οἱ ἕλληνες, ὡς ἀπείρως ἀνώτεροι αὐτῶν κατὰ τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν ἐξηκολούθουν νὰ ἦνε οἱ κύριοι ρυθμισταὶ τῶν ζητημάτων, ἅτινα ἀπῄτουν γνῶσιν, ἐμπειρίαν, μόρφωσιν καὶ ἐπιστήμην· εἰς τὰς περιστάσεις ταύτας οἱ ρῶσοι ἑκόντες ἄκοντες ἔβλεπον ἑαυτοὺς παραγκωνιζομένους καὶ ὑποχωροῦντας ἔναντι τῶν μεμορφωμένων ἑλλήνων. Τούτου ἕνεκα, παρὰ τὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν εὐσέβειαν δυσπιστίαν καὶ τὴν συνείδησιν τῆς ἑαυτῶν ὑπεροχῆς, ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος τελοῦντες εἰς συνεχεῖς καὶ ζωηρὰς πρὸς τοὺς ἕλληνας σχέσεις, ὅλως ἀκουσίως καὶ λεληθότως ἤρξαντο στενώτερον πρὸς αὐτοὺς συνδεόμενοι καὶ ὑφιστάμενοι τὴν ἐπιρροήν των. Οἱ ἕλληνες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης οὐ μόνον ἐγκαθίστανται ἐν Μόσχᾳ μονίμως, ἀλλὰ καὶ ἀποκτῶσιν ἐν τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ ἰδιαζόντως ἐκπρεπῆ θέσιν, ὁσημέραι καθιστάμενοι ἐπιθυμητότεροι ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς οἱουσδήποτε λοιποὺς ξένους, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ προήγετο δι' αὐτῶν σημαντικῶς ἡ ἑλληνικὴ ἐν Ρωσίᾳ πνευματικὴ ὑπεροχὴ καὶ ἐπιβολή. Αὐτὴ ἡ κυβέρνησις αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν διαφόρων ἑλλήνων, προσλαμβάνει αὐτοὺς εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ ἀκούει καὶ ἐκτιμᾷ

τὰς εἰσηγήσεις των. Ἡ καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῆς Ρωσίας ζωὴν ἐπιρροὴ αὐτῶν ἀποβαίνει ὁσημέραι αἰσθητοτέρα, τῶν ρώσων ἀναγκασθέντων νὰ ὁμολογήσωσιν ὅτι καὶ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ κύκλῳ δὲν δύνανται νὰ ὀρθοποδήσωσιν ἄνευ τῆς ἑλληνικῆς βοηθείας, ἐφ' ὅσον διὰ μόνων τῶν πενιχρῶν πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν των δυνάμεων οὐδὲ τὰ μᾶλλον ἀσήμαντα τῆς λατρευτικῆς πράξεως ἦσαν ἱκανοὶ νὰ διευθετήσωσι.

Ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων τροπὴ ἐξεδηλώθη κατὰ τὸν μᾶλλον περιφανῆ τρόπον ἀφ' ἧς πατριάρχης Μόσχας ἀνεδείχθη ὁ Νίκων (1652–1667) καθ' ὃν περίπου χρόνον ἐκαίοντο τὰ σλαυϊκὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, ἐκεῖ δὲ καὶ ἐν Μολδαυΐᾳ ὀξεῖαι διεξήγοντο συζητήσεις περὶ τῆς πίστεως τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν ρώσων. Εἰς τὸν Νίκωνα ἀκριβῶς ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ λύσῃ τὸ τόσον περιμάχητον καὶ πολυχρόνιον τοῦτο ζήτημα, οὗτος δὲ οὐ μόνον ἔλυσεν αὐτό, καὶ δὴ κατὰ τὸν πανηγυρικώτερον τρόπον, ὑπὲρ τῶν ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀναγνωρίσας τὰ τῆς ρωσικῆς λεγομένης ὀρθοδοξίας ὡς νεωτεριστικὰ καὶ ἐσφαλμένα καὶ διὰ τοῦτο προσαρμώσας ταῦτα ὁλοσχερῶς πρὸς τὰ ἑλληνικά, κατηγορήθη διὰ τοῦτο καὶ ὑπό τινων ἐκ τῶν συγχρόνων ρώσων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν ἐπὶ «ἀμέτρῳ φιλελληνισμῷ». Ὁ ἴδιος, ἄλλως τε, διεκήρυττεν: «εἰ καὶ ρῶσος τὴν καταγωγήν, εἰμὶ ἕλλην τὴν πίστιν καὶ τὰς πεποιθήσεις»· «ἀληθῶς δὲ–λέγει ὁ Ν. Κάπτερεφ–τοιοῦτος φιλέλλην οὐδέποτε ἄλλοτε ὑπῆρξεν ἐν Ρωσίᾳ»[217]. Ὁ Νίκων, δεχόμενος ὅτι ἡ τέως τῷ ἐπισκόπῳ Ρώμης ἀνήκουσα τιμὴ περιῆλθεν εἰς τὴν Νέαν Ρώμην καὶ ὅτι ἡ ἐκκλησία ΚΠόλεως προΐστατο τιμητικῶς τῶν ἴσων πρωθιεραρχῶν, ἔχουσα τὴν πρωτοβουλίαν ἐν ταῖς ὀρθοδόξοις ἐκκλησίαις, ἠρνεῖτο διαρρήδην ὅτι τὸ προνόμιον τοῦτο θὰ μετεπήδα εἰς τὸν ἐπίσκοπον τῆς δῆθεν «Τρίτης Ρώμης–Μόσχας». Κατ' αὐτόν, ἡ ἄσκησις τοῦ προνομίου τούτου δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λαμπρᾶς θέσεως τῶν πολιτικῶν πρωτευουσῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν κανονικῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων. Τὴν ἐθνικὴν περιπέτειαν τῶν ἑλλήνων ὁ Νίκων δὲν ἐθεώρει τεκμήριον θρησκευτικῆς αὐτῶν καταπτώσεως, τουτου δ' ἕνεκα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δυσμενῆ περὶ αὐτῶν ἐν Ρωσίᾳ γνώμην, οὐδαμῶς ἀμφέβαλλε περὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας. Πᾶν τοὐναντίον· πρὸς τοὺς ἕλληνας προσέφευγεν ὡς πρὸς αὐθεντίας ἀναντιρρήτους διὰ τὰς λειτουργικὰς αὐτοῦ μεταρρυθμίσεις, ταύτας δὲ συνετέλεσε τῇ βοηθείᾳ μόνων τῶν ἑλλήνων καὶ κατὰ τὰς ὑποδείξεις των, συναινοῦντος καὶ τοῦ τσάρου Ἀλεξίου Μιχάηλοβιτς. Τὴν περὶ Τρίτης Ρώμης θεωρίαν ὑπελάμβανεν οὐχὶ ὡς τὶ ἤδη πραγματωθὲν καὶ πολεμητέον, ἀλλ' ὡς ἰδιεῶδες ἐπιδιωκτέον, διὰ τοῦτο δὲ καί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀρσένιον Σουχάνωφ, ὑποστηρίζοντα τότε ὅτι, τῶν πατριαρχῶν ΚΠόλεως μὴ δυναμένων νὰ κρατήσωσι τὸ ἀξίωμά των εἰς τὸ ὕψος τῶν πατριαρχῶν Μόσχας, ὁ ταύτης πατριάρχης δὲν εἶνε μόνον ὁ δεύτερος κατὰ τὴν τιμήν, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ὁ πρῶτος, ὡς ὁ τῆς Ρώμης, διεκήρυττεν ὅτι ὁ Μόσχας εἶνε ὁ τελευταῖος ἐν τῇ τάξει τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν, ἤτοι ὁ πέμπτος[218]. Οὕτω ἡ ὑπὸ τοῦ Νίκωνος ἐπενεχθεῖσα μεγάλη καὶ ριζικὴ αὕτη ἐκκλησιαστικὴ

μεταρρύθμισις κατήνεγκε θανάσιμον πλῆγμα εἰς τὴν περὶ τῆς Τρίτης Ρώμης–Μόσχας θεωρίαν [219] καὶ εἰς τὴν συναφῆ τῶν ρώσων ἀντίληψιν περὶ τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ὑπεροχῆς ὑπὲρ πάντας τοὺς λοιποὺς ὀρθοδόξους, μάλιστα δὲ τοὺς ἕλληνας, ἐπελθοῦσα ὡς πλήρης, ἀπερίφραστος καὶ ἐπισημοτάτη διάλυσις πάντων τῶν ὀνείρων καὶ πασῶν τῶν ἐλπίδων, «δι' ὧν μέχρι τοῦ Νίκωνος ἔζη ἡ Ρωσία καὶ καθ' ἃς ἐρρύθμιζεν αὕτη τήν τε ἐσωτερικήν της ζωὴν καὶ τὰς πρὸς τοὺς λοιποὺς λαοὺς σχέσεις, καὶ ἐν αἷς ἐνέβλεπε τὴν κυριωτέραν αὐτῆς ὑπηρεσίαν καὶ δόξαν ἐνώπιον πάντων τῶν λοιπῶν λαῶν» [220]. Τὸ ἔτος 1667, καθ' ὃ ἡ ἐν Μόσχᾳ συγκληθεῖσα ρωσικὴ ἱεραρχία πανηγυρικῶς διεκήρυξε τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Νίκωνος ὡς νόμιμον καὶ ὀρθήν, καταδικάσασα δὲ τοὺς ρασκολνίκους ἐξέδωκε καὶ 54 κανόνας πρὸς διόρθωσιν τῶν διαφόρων ἔν τε τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ ἐκκλησιαστικῷ βίῳ ἀτοπημάτων [221], χαρακτηρίζεται ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστοριογραφίᾳ ὡς «ἔκλαμπρος νίκη τῶν ἑλλήνων κατὰ τῶν ὑπερφιάλων ἀξιώσεων τῶν ρώσων ἐπὶ ἡγεσίᾳ καὶ πρωτείῳ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ, προκυψασῶν καὶ ἀναπτυχθεισῶν λόγῳ τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῆς ταπεινώσεως τῶν ἑλλήνων, πάντοτε δὲ ὑπὸ τούτων θεωρουμένων μισητῶν καὶ ὑβριστικῶν δι' αὐτούς» [222]. Κατὰ τὰς συζητήσεις τῆς συνόδου ταύτης ὁ ἐν Μόσχᾳ ἀντιπρόσωπος τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων Διονύσιος διεκήρυξεν ὅτι οὐχὶ ἡ ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία ἀνετράπη μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ΚΠόλεως, ἀλλ' ἡ ρωσική, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς διακοπῆς τῆς ἀπὸ ΚΠόλεως καταστάσεως τῶν μητροπολιτῶν ἐν Ρωσίᾳ. Μόνον ἔκτοτε ἤρξαντο ἐμφανιζόμεναι αἱ πλάναι τῶν παλαιοπίστων καὶ ἄλλαι ἤδη πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τῶν ἑλλήνων ἀναθεματισθεῖσαι ἑτεροδιδασκαλίαι, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἐνοθεύθη ἐν Ρωσίᾳ ἡ ἀληθὴς καὶ καθαρὰ ὀρθοδοξία [223]. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀπομάκρυνσιν τοῦ Νίκωνος ἡ συνέχισις τοῦ ὅλου ἔργου ἐπαφέθη εἰς τοὺς εἰς Μόσχαν ἀφικομένους ἕλληνας [224], οἵτινες οὕτω κατ' ἀρέσκειαν ἐρρύθμιζον τὰ ἐκ τῆς ἐπελθούσης μεταξὺ τοῦ τσάρου καὶ τοῦ πατριάρχου προστριβῆς περιπλακέντα ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, μόνον δ' εἰς τὴν καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ρώσων συναίσθησιν τῆς ἑαυτῶν κατωτερότητος ἔναντι τῶν ἑλλήνων ὀφείλεται τὸ ὅτι ἠδύνατο ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1669–1707), φέρ' εἰπεῖν, νὰ ἐλέγχῃ ἐπιτιμητικῶς τὸν ρῶσον πατριάρχην Ἀδριανὸν (1620–1700) ἐπὶ τῷ ὅτι «παρ' ὑμῖν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἀρχιμανδρῖται φέρουσι μίτραν, ὁμοίως τοῖς πατριάρχαις, τοῦτο δ' εἶνε παράνομον», καὶ ὅτι «ἀρχιερεῖς τινες ἐν τῇ αὐτῇ λειτουργίᾳ χειροτονοῦσι πολλοὺς διακόνους καὶ ἱερεῖς· διατί δὲν ἐλέγχετε τὴν πρᾶξιν ταύτην ὡς ἄφρονα;» Καὶ ἐφάνη τότε ὅτι ἡ μοσχοβιτικὴ Ρωσία ὁριστικῶς προσεχώρησε πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ὡς πρὸς ἀσφαλὲς καὶ ἀδιάσειστον ἔρεισμα διὰ τὴν ἐφεξῆς ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς ζωὴν [225]. Ἡ πρώτη δὲ ὤθησις τῆς ριζικῆς ταύτης μεταστροφῆς ὀφείλεται ἀναντιρρήτως εἰς τοῦ Μαξίμου τὴν θαρραλέαν κριτικὴν τῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας μετὰ τὴν Φλωρεντίαν καὶ τὴν ἅλωσιν ρωσικῶν ἀντιλήψεων.

Εὐθὺς μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ ἰσοβίου βατοπεδινοῦ ἀποδήμου ἡ ρωσικὴ συνείδησις ἀφυπνισθεῖσα ἀντελήφθη τὴν εἰς τὸν

πολύτιμον τοῦτον διὰ τὴν Ρωσίαν ἄνδρα προσγενομένην μεγίστην ἀδικίαν. Ὁ Μάξιμος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐν Ρωσίᾳ μαρτυρήσας ὑπὲρ τῆς ἰδέας. Ὡς τοιοῦτος ὑψώθη ὁ ἕλλην οὗτος ἁγιορείτης ἐν τῇ ψυχῇ τῆς μετα-μαξικῆς Ρωσίας, ἀναγνωρισάσης ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Βυζαντίου τὸν πρῶτον σοφὸν καὶ θερμουργὸν ἱεραπόστολον τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ὅστις καὶ ἐλεύθερος καὶ ὑπὸ τὰ τριακονταετῆ δεσμά του δὲν ἔπαυσε διὰ τῶν πνευματικῶν του ἱδρώτων ποτίζων τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ αὐχμῶντι ρωσικῷ ἀγρῷ φυτευθὲν δένδρον τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς, ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, ὡς γνήσιος χριστιανὸς ἀνθρωπιστής.

Ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ις' αἰῶνος ἤρξαντο συντασσόμενοι *Βίοι τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ* ὑπὸ τὴν μορφὴν ἐπιτόμων διηγήσεων, ἐκ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ δὲ βαθμιαίας συμπληρώσεως διὰ τῶν περὶ τῆς ζωῆς αὐτοῦ πληροφοριῶν διεμορφώθησαν δύο κατηγορίαι *Διηγήσεων*, σύντομος καὶ λεπτομερής, καταχωριζόμεναι ἐν διαφόροις *Συλλογαῖς* ὡς καὶ ἔν τισι τῶν κωδίκων τῶν συγγραφῶν του, καὶ δὴ καὶ ἐν μηναίοις. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μετά τινος ἐπιμονῆς ἐμφανίζονται καὶ διηγήσεις περὶ θαυμάτων τοῦ Μαξίμου, περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ ιζ' αἰῶνος τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀναγράφεται καὶ ἐν τῷ ἁγιολογίῳ τῶν ἐτησίων ρωσικῶν ἡμερολογίων, γράφονται δὲ καὶ εἰκόνες αὐτοῦ. Τροπάρια ἐπ' ἴσης ἐποιήθησαν ἐξυμνοῦντα τὰς ἀρετάς του καὶ ἐξαίροντα τὸ γεγονὸς ὅτι «ἦλθεν ἐξ ἀνατολῶν εἰς τὸν βορρᾶν καταυγάζων τὴν ὁμίχλην καὶ παντοιοτρόπως καταφωτίζων τὴν ἐρεβώδη σκοτόμαιναν». Ἀναφέρεται μάλιστα ἐν ρωσικῷ ἁγιορειτικῷ ἁγιολογίῳ ὅτι ἐν Ἄθῳ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου εἰσήχθη εἰς τὸ ἁγιορειτικὸν ἁγιολόγιον. Ὁ Μάξιμος ἐτάφη ἐν τῇ ἐν ᾗ καὶ ἐτελεύτησε λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σεργίου, τῇ τιμωμένῃ ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος, παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, ἀνεγερθέντα ὑπὸ τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ' Βασίλειεβιτς εἰς ἀνάμνησιν τῆς καταλήψεως τοῦ Καζάν, ἐπὶ τοῦ τάφου του δὲ ὁ Μόσχας Πλάτων (†1812) ἀνήγειρε τῷ 1796 σηκὸν καὶ παρεκκλήσιον, ὅπερ τῷ 1833 συνεπλήρωσεν ὁ ἡγούμενος τῆς λαύρας ἀρχιμ. Ἀντώνιος. Καθ' ἃ δ' ἀναφέρει ὁ Φιλάρετος, οἱ ἐν Μόσχᾳ ἐθεώρησαν καθῆκον συνειδήσεως νὰ παρακαλέσωσι τὸν ΚΠόλεως Ἱερεμίαν κατὰ τὴν ἐκεῖ διατριβήν του ὅπως ἀναγνώσῃ ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀφετικὴν εὐχήν. Οἱ πρὸς προσκύνησιν προσερχόμενοι εἰς τὴν λαύραν ἵστανται πρὸ τοῦ τάφου του μετ' εὐγνώμονος εὐλαβείας, πολλοὶ δὲ τιμῶντες τὴν μνήμην του τελοῦσι κατὰ καιροὺς πρὸ αὐτοῦ παννυχίδας, ψάλλοντες τὸ ἀκόλουθον τροπάριον (ἐννοεῖται σλαυωνιστί).

Τῇ τοῦ Πνεύματος καταλαμπρυνθεὶς αἴγλῃ, τῆς σοφίας τῶν θεοσόφως ρητορευόντων ἠξίωσαι. Τῷ φωτὶ δὲ τῆς εὐσεβείας καταυγάζων τὰς ἐν τῷ σκότει τῆς ἀγνοίας τελούσας καρδίας τῶν ἀνθρώπων, πάμφωτος ἐφάνης τῆς ὀρθοδοξίας φωστήρ, Μάξιμε ὅσιε. Ἐκ ζήλου δ' ἐνθέου ἀποξενωθεὶς τῆς πατρίδος, μήτοικος ἐγένου εἰς τὰς χώρας τὰς ρωσικάς, ἔνθα ἡ τοῦ Ὑψίστου δεξιὰ ἐστεφάνωσέ σε ἐν βασάνοις δεσμῶν καὶ φυλακῆς καὶ ἐδόξασέ σε ἐν θαύμασι. Πρέσβευε ἀπαύστως ὑπὲρ ἡμῶν, τῶν ἐν ἀγάπῃ τιμώντων τὴν μνήμην σου.

Καίτοι δὲν εἶνε ἐπακριβῶς μεμαρτυρημένη ἡ ἡμέρα καὶ ὁ μὴν τοῦ θανάτου του, οὐδὲ καὶ φέρεται κανονισθεὶς ἐπισήμως ὑπὸ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἐν τοῖς ἁγίοις της, ἡ μνήμη αὐτοῦ ἑορτάζεται τῇ 21 Ἰανουαρίου [226].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adam Cl. Rerum moscovitarum commentarii. 1553.
Adelung F. Kritisch-literarische Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700. SP 1846.—Καὶ ρωσ. μετάφρ. ὑπὸ Κλεβάνωφ, 1864.
Afonskii Paterik (Ἁγιολόγιον τοῦ Ἄθω, ἤτοι βίοι τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διαλαμψάντων ἁγίων· Μέρ. Α' καὶ Β', ἐκδ. ζ') Μόσχα 1897.—Περιλαμβάνει τοὺς βίους τῶν διασημοτέρων καὶ ἐνδοξοτέρων ἀναχωρητῶν τοῦ Ἄθω. Ἀριθμοῦνται 46 βίοι καὶ διηγήσεις. Ἐν τῷ Α' μέρει ὑπ' ἀρθ. 9 φέρεται «Βίος τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (ις' αἰ.) εἰλημμένος ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Χαραλάμπους συνταχθείσης βιογραφίας αὐτοῦ (Πετρούπ. 1386).
Akti istoritcheskiye (Ἱστορικὰ Πρακτικά).
Antreyef N. O dyélye dyáka Viscovatago (Περὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ γραμματέως Βισκοβάτιη). Ἐν SK. Institut Kondakov, Praha, 1936.
[1] *Arhanguelskii A. S.* K istórii drevne-roúskago Loutsidáriouça (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ παλαιο-ρωσσικοῦ Lucidarius). Καζὰν 1899.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Nil Sórskii i Vassián Patrikéyef (Ὁ Νεῖλος Σόρσκιη καὶ ὁ Βασιανὸς Πατρικέγεφ). SP.1882.
Arnaldo della Torre Storia dell' Academia Platonica di Firenze. Firenze 1902.
[1] *Bantich - Kámenskii N. N.* Vípiska iz vsyeh dyel proischodívchih méjdou rossíiskomou i tourétskomou impériyami s 1512 po 1700 (Ἀπόσμασμα ἐκ πασῶν τῶν μεταξὺ τῶν αὐτοκρατοριῶν ρωσικῆς καὶ τουρκικῆς ὑποθέσεων κατὰ τὰ ἔτη 1512—1600). SP 1770.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Sokrachtchénnoïe diplomatitcheskoïe izvéstiye o vzaïmnih perepiskah rossíiskago dvorá s inostránnimi (Ἐπίτομον διπλωματικὸν ὑπόμνημα περὶ τῆς μεταξὺ τῆς ρωσικῆς αὐλῆς καὶ τῶν ξένων ἀλληλογραφίας). Τόμοι 4 SP 1800—1804.
[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Obzór vnyèchnih snochénii Rossii (Ἀνασκόπησις τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας).

Barberini Rafael Poutechéstviye v Moscoviyou v 1565 (Ταξείδιον εἰς Μόσχαν τῷ 1565). Μετάφρ. Διούμποβιτσ—Ρωμάνοβιτσ. SP 1843.
Bársof T. B. Konstantinópol'skii patriárh i ego vlast' nad roússkoïou tsérkoviou Ὁ Πατριάρχης Κπόλεως καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἐξουσία αὐτοῦ). SP 1878.
Bassárof Die russische orthodoxe Kirche. Stuttgardt 1873.
Bedrjitskii L. Literatoúrnaya déyatel'nost' jidóvstvouyouchtchih (Ἡ φιλολογικὴ δρᾶσις τῶν Ἰουδαϊζόντων) ἐν JMNP 1912, III 106—122.
[1] *Belokoúrof S. A.* O yeréssi jidóvstvouyouchtchih (Περὶ τῆς αἱρέσεως τῶν Ἰουδαϊζόντων). Μόσχα 1902.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Prénija s grékami Arséniya Souhánova (Αἱ μετὰ τῶν ἑλλήνων συζητήσεις τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ). Ἐν HT 1883 II 670—721.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* O biblioteke moscóvskih goçoudárei v XVI st. (Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἡγεμόνων Μόσχας κατὰ τὸν ις' αἰ.). Μόσχα 1902². Πρβλ. Α. Ι. Σομπολέβσκη ἐν VAI XIII 280—1.

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Arsénii Souhánof (Ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ). Μόσχα 1881 καὶ 1894.

[1] *Belpaire Th.* (Dom), Moscou, troisième Rome (à propos d'un ouvrage récent [τῆς Mlle Hildegard Srader]). Ἐν «Irénikon» 1932 σ. 169—175.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Russes et Occidentaux. Αὐτόθι τ. VIII (1931) 641—666.

Belyáïef Daniil mitropolit moscóvskii i ego Sbórnik (Ὁ μητροπολίτης Μόσχας Δανιὴλ καὶ ἡ Συλλογὴ αὐτοῦ) ἐν IAN 1856—1857.

Benson A. C. καὶ *Tatham H. F.* «Men of Might», Series 1923.

Bernhardy G. Grundriss der griechischen Literatur, 1836—45.

Bibliotéka inostrannih piçateleï o Rossii (Βιβλιοθήκη τῶν περὶ Ρωσίας γραψάντων ξένων συγγραφέων).

Bodyánskii Razsoujdéniye inóka Vassiána o nyeprilitchii vladyét' monastiryàm vottchínami (Κρίσις τοῦ μοναχοῦ Βασσιανοῦ περὶ τοῦ ὅτι εἶνε ἀνάρμοστον εἰς τὰς μονὰς νὰ κατέχωσι πατρογον. γαίας). SP 1859.

Boissonade J. F. Analecta Graeca I. Paris 1829

Bokadórof N. K. Istóriya zapadnoïevropéiskoï literatouri epóhi vozrojdéniya (Ἱστορία τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως δυτικο-εὐρωπαϊκῆς φιλολογίας).

Böringer G. Die vorreformatoren. 2. Häfte.

Borozdin A. Silvéstr (Ὁ Σίλβεστρος). Ἐν ES XXIXA 889—890.

Boulgácof P. Prep. Iocif Volocolamskii (Ὁ ὅσιος Ἰωσὴφ τῆς Βολοκολάμης). 1865.

Boulqákof Makárii [mitropolit moscóvskii], Istóriya roùskoï tsérkvi (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας). SP 1878 [τόμοι I—III 1857, IV—VI 1865, VII—IX 1874 καὶ 1878]. Περὶ Μαξίμου ἐν VII 265—309.

Bousláïef Otcherki (Διατριβαὶ [περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Σαβοναρόλα πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης II 340—342. Περὶ τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Σαβον. κατὰ τῶν ψευδοκομμώσεων καὶ τῶν κατόπτρων 336—341]).

[1] *Brückner A.* Zur Geschichte der Ausländer in Russland. Russische Rcvue, XXVI 1886.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* The europaïsierung Russlands Land und Volk. 1888.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Geschichte der russischen Literatur. Leipzig 1905.

[1] *Burckhardt J.* Die Kultur der Renaissance in Italien. Basel 1885⁴. Καὶ ἐν ρωσ. μεταφράσει. Ἀγγλικὴ μετάφρασις ἐξεδόθη οὐ πρὸ πολλοῦ ὑπὸ S. G. C. Midlemore (The civilisation of the Renaissance in Italy. The Phaidon Press, Vienna. George Allen und Unwin, London).

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Geschichte der Renaissance in Italien. Stuttgart 1891³.

[1] *Cantu Cesare* Storia Universale. Turino 1837.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Storia degli italiani. Turino 1854.

Chyrtraei D. Oratio de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Boëmia etc. Frankfurti 1580.

Clark Savonarola, his life aud times. London 1878.
Crusius Martin Turco-Graeciae libri octo. Bâle 1584.

Denissoff Elie Maxime le Grec et l'Occident. Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis. Louvain 1943.
Didot Ambroise Firmin Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise. Paris 1875.
Denissof Ya. A. Znatchèniye istórii grétcheskoï literatoúri ('Η σημασία τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Χάρκωφ 1913.
Dmitriévskii A. A. O venetsiánskih izdániyah grétcheskago Efhológiya XVI—XVII v. (Περὶ τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ Εὐχολογίου κατὰ τοὺς αἰῶνας ις'—ιζ'). 'Ανακοίνωσις ἐν τῇ Αὐτοκρατορ. 'Εταιρείᾳ τῶν φίλων τῶν γραπτῶν μνημείων τῇ 11 Φεβρ. 1911.
[1] *Dounáïef B. I.* Prepod. Maxim Grec i grétcheskaïa idéïa na roússi v XVI v. Istorítcheskoïe izslédovaniye s prilogéniyem tékstof diplomatitcheskih snochénii Rossii s Toúrtsieï v natchale XVI st. po dokumentam mosc. arhiva ministérstva inostánnih dél ('Ο ὅσιος Μάξιμος ὁ Γραικὸς καὶ ἡ ἐν Ρωσίᾳ ἑλληνικὴ ἰδέα κατὰ τὸν ις' αἰ. 'Ιστορικὴ πραγματεία μετὰ προσθήκης κειμένων τῶν διπλωματικῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μετὰ τῆς Τουρκίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ις' αἰ., κατὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ 'Αρχείου τοῦ ἐν Μόσχᾳ 'Υπουργείου 'Εξωτερικῶν. 'Εν «Drevnosti» ('Αρχαιότητες, περιοδ.) καὶ αὐτοτελῶς, Μόσχα 1916. Πρβλ. A. Nikifórof ἐν JMNP 1917, Σεπτ. 113—118.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Maxim Grec v Moskvé po uóvim dokouméntam (Μάξιμος ὁ Γραικὸς ἐν Μόσχᾳ κατὰ νέα ἔγγραφα). 'Εν ΤΙΑΟ IV I 58—59.
Duchesne (Père) [Jacques René Hebert] Le Stoglav ou les Cent Chapitres. Paris 1920
[1] *Dyâkonof A.* Le pouvoir du souverain moscovite. Esquisse des idées politiques dans l' ancienne Russie jusqu' à la fin du XVI s. SP 1889.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Tsar moscóvskii ('Ο τσάρος τῆς Μόσχας). 'Εν ES XXXVII^A 838 ἑξ.
Dyelà tourétskiya (Τουρκικαὶ ὑποθέσεις). Συλλογὴ ἐπισήμων ἐγγράφων ἐκ τοῦ εἰδικοῦ φακέλλου τοῦ ρωσ. ὑπουργείου τῶν 'Εξωτερικῶν, Μόσχας).

Every George Professor Toynbee on Russia and Byzantium, «Guardian» 29 Oct. 1948.
Evgénii mitrop. Kievskii, Slovár istoritcheskii o bivchih u Rossii Piçátelyah douhóvnago tchina ('Ιστορικὸν Λεξικὸν περὶ τῶν ἐν Ρωσίᾳ χρηματισάντων κληρικῶν συγγραφέων) SP 1818. Πρβλ. καὶ Α. Λοτότσκιη ἐν PBE Δ 188—191.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Istoritcheskiya izslédovaniya o Maxime Grekom ('Ιστορικαὶ ἐπιστάσεις περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). 'Εν VE 1813 ἀρθ. 21—23.
[1] *Evseyef I.* Otcherki po istorii slavyanskago perevoda Biblii (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σλαυϊκῆς μεταφράσεως τῆς Βίβλου). 'Εν HT 1912 1261—1285, 1342—1374, 1913 192—213, 350—373, 469—493, 1329—1340.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Tcherti bitovóï istorii slavyánskoï Biblii v XVI—XVII v.

(Χαρακτηριστικὰ τῆς ἱστορίας τῆς σλαυϊκῆς Βίβλου κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). Ἐν HT 1915 304—333.

Farrar Storey Adam A critical history of Free-Thought.. Johen Murray, London 1862.

Fletcher Giles Of the Russe Common Wealth or manner of government by the Russe Empereur commonly called the Empereur of Moscovia with the manners of fashions of the people of that country, 1591. Ἡ καλλιτέρα ἔκδοσις τοῦ ἔργου περιελήφθη ὑπὸ τοῦ Bond ἐν τῇ συλλογῇ «Russia at the close of the sixteenth century».

Floróvskii Georgii Pouti roússkago bogoslóviya (Ἡ ἐξέλιξις τῆς ρωσικῆς θεολογίας). Παρίσιοι 1937.

Fromman Th. Kritische Beiträge zur geschichte der florentiner Kircheneinigung. Halle a/s 1872.

Gamel I, Anglitcháne v Rossii v XVI i XVII stoletiyah. (Οἱ ἄγγλοι ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'.—Παράρτημα τοῦ η' τόμου τοῦ περιοδικοῦ τῆς Αὐτοκρατορ. Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν). SP 1865.

Gardhausen Marie Vogel-Victor Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Leipzig 1909.

Grerardi A. Nuovi documenti e studi intorno a G. Savonarola. Florent. 1887².

[1] *Gloubokóvskii N.* Sv. Kyprián mitropolit vseyà Rossíi (Ὁ μητροπολίτης πάσης Ρωσίας Κυπριανός). Ἐν PBE X 41-59.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Blagénnii Feodorit ep. Kirrskii (Ὁ μακάριος Θεοδώρητος ἐπίσκοπος Κύρρου). SP 1892.

[1] *Goloubinskii E.* Istóriya roússkoï tsérkvi (Ἱστορία τῆς ρωσσικῆς ἐκκλησίας). Μόσχα. Τόμ. Α τμ. I 1901², τμ. II 1904². Τόμ. Β τμ. I 1900.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Otcherk istorii prosvechtchéniya ou grekof ot zavoevániya Konstantinópolya toúrkami do nastoïáchtchago vrémeni (Δοκίμιον ἱστορίας τῆς παιδείας παρὰ τοῖς ἕλλησιν ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν τούρκων ἁλώσεως τῆς ΚΠόλεως μέχρι τοῦ νῦν). Ἐν PA 1872, I καὶ II, τεῦχ. 5.

[1] *Górskii A. V.* Maxim Grek Svyatogórets (Ὁ ἁγιορείτης Μάξιμος ὁ Γραικός). Ἐν PTSA τμ. XVIII, ἔτ. XVII, τόμ. II, 2. Μόσχα 1859, 144—192.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* O snochéniyah rousskoï tsérkvi so svyatogórskimi obítelyami (Περὶ τῶν πρὸς τὰς ἁγιορειτικὰς μονὰς σχέσεων τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας). Ἐν PTSA VI 1848

Górskii S. Jizn i istorítcheskoïe znatchéniye knyázya Koúrbskago (Βίος καὶ ἱστορικὴ σημασία τοῦ πρίγκηπος Κούρμπσκιη). SP.

Górskii i Novostroúyef. Opiçániye roukopiceï Sinodál'noï bibliotéki (Περιγραφὴ τῶν χειρογράφων τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης).—Ἐν αὐτῇ «Διήγησις περὶ τῆς εἰς Ρωσίαν ἐλεύσεως Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ».

Gortchakóf M. O zemél'nih vladéniyah mitropolita, patriarha i sv. sinóda (Περὶ τῶν γαιοκτημάτων τοῦ μητροπολίτου, τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς ἱερᾶς συνόδου). SP 1871.

Goúdzii N. K. Maxim Grek i yego otnochéniye k epóhe italiánskago vozrojdéniya (Μάξιμος ὁ Γραικὸς καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως). Ἐν KOI 1911 ἀρθ. 7. Καὶ αὐτοτελῶς, Κίεβον 1911.
Grétchef Prep. Nil Sórskii i Zavóljskiye startsi-poublitsísti (Ὁ ὁσ. Νεῖλος Σόρσκιη καὶ οἱ δημοσιογραφοῦντες ζαβόλγειοι μοναχοί). Ἐν BV 1906—1909.
Grigorovitch Perepiska pap s rousskimi goçoudáryami v XVI v. (Ἡ μετὰ τῶν ρώσων ἡγεμόνων ἀλληλογραφία τῶν παπῶν κατὰ τὸν ις' αἰ.). SP 1834.
Groúnskii N. K. K naoútchnoï razrabótke roússkoï literatoúri XVI vyéka (Συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξεργασίαν τῆς ρωσικῆς φιλολογίας τοῦ ις' αἰ.). Ἐν JMNP 1908, Ἰαν. σ. 138—174.

[1] *Hallam Henri* The view of the state of Europe during the Middle Ages. 1884.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Introduction of the literature of Europe during the XV, XVI and XVII centuries. 1882².
Hanisch Erdmann Geschichte Russlands. Freiburg I 1940.
Hase K. Neue Propheten. Leipzig 1893.
Hefele Die russische Kirche in Beiträgen f. Kirchengeschichte. Tùbingen 1864.
Helladius Al. Status praesens ecclesiae Graecae. Altorfi 1714.
Herberstein Sig. (baron), Rerum moscovitarum commentarii. Wien 1549. Καὶ ρωσ. μετάφρ. ὑπὸ Α. Ἀντώνωφ ὑπὸ τὸν τίτλον Zapiski o Moscovii (Ἀπομνημονεύματα περὶ Μόσχας). SP 1866.
Hrépovitch - Bouténef Gr. Floréntsiya i Rim v svyazì s dvoumyà sobitiyami iz roússkoï istòrii (Ἡ Φλωρεντία καὶ ἡ Ρώμη ἐν σχέσει πρὸς δύο γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας). Μόσχα 1909.

I. A. C. Nicon de Russie. Ἐν IR XIV (1937) 285—293.
[1] *Ikonnikof V. S.* Mcxím Grek (Μάξιμος ὁ Γραικός). Ἐν KOÏ A (1865), B (1866), Κίεβον.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Maxim Grek i ego vrémya. Istoritcheskoïe izslédovaniye (Μάξιμος ὁ Γραικὸς καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ. Ἱστορικὴ πραγματεία). Κίεβον 1915².
[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Opit izslédovoniya o koul'toúrnom znatchénii Vizantíi v roússkoï istórii (Δοκίμιον περὶ τῆς ἐν τῇ ρωσικῇ ἱστορία πολιτιστικῆς σημασίας τοῦ Βυζαντίου). Κίεβον 1869.
[4] *Τοῦ αὐτοῦ* O istorítcheskom znatchénii Vizantíi v roússkoï istórii (Περὶ τῆς ἐν τῇ ρωσικῇ ἱστορίᾳ ἱστορικῆς σημασίας τοῦ Βυζαντίου). Κίεβον 1869.
[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Roússkiye obchtchéstvenniye déyateli XVI v. (Οἱ κατὰ τὸν ις' αἰ. ρωσικοὶ κοινωνικοὶ παράγοντες). Ἐν KOÏ 1886 ἀρθ. 1—2.
[6] *Τοῦ αὐτοῦ* Kak vozník i razvílsya v Rossíi vostótchnii voprόs (Πῶς προῆλθε καὶ ἀνεπτύχθη ἐν Ρωσίᾳ τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα). SP 1887.
Ilinskii G. A. Znatchéniye Afona v istorii slavyánskoï písmennosti (Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς σλαυϊκῆς γραμματείας σημασία τοῦ Ἄθω). Ἐν JMNP 1909. Νοέμβριος.

Istin V. M. Otcherk istórii drevneroússkoï literatoúri do-mongól'skago perioda [11—13 v.]. (Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ρωσικῆς φιλολογίας τῆς προμογγολικῆς περιόδου [11—13 αἰ.]). SP 1932.

Jitiyé Prepod. ottsà náchego Maxima Gréka. S prilogéniem ego dvouh douchespacítel'nih slov i kanona sv. Paraklíta (Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Μετὰ προσθήκης δύο ψυχοσωτηρίων αὐτοῦ λόγων καὶ τοῦ εἰς τὸν ἅγ. Παράκλητον κανόνος αὐτοῦ). Ἐν τῇ Λαύρᾳ τῆς ἁγ. Τριάδος—Σεργίου. 1909.

[1] *Jmakin V.* Mitropolít Daniil i ego sotchinéniya (Ὁ μητροπολίτης Δανιὴλ καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ). Μόσχα 1881.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Pámyatniki roússkoï protivokatolítcheskoï polémiki XVI. v. (Μνημεῖα τῆς ἀντικατολικῆς ρωσικῆς πολεμικῆς τοῦ ις' αἰ.). Ἐν JMNP 1880, Ὀκτώβριος.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Tchertí sovreménnosti po sotchinéniyam mitropolita Daniila (Χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ κατὰ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ). Ἐν HT 1882.

[1] *Jugie M.* Theologìa dogmatica christianorum orientalium ab ecclesia catholica dissidentium. I. Parisiis 1926.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Maxime l'Aghiorite, dit le Grec. Ἐν DTC X 460—463.

Kadloubovskii Otnochéniye inókof Kyrillo - Belozérskago i Iossifofskago monastiréï v XVI v. (Αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τῶν μονῶν Κυριλλο - Μπελοόζεροκ καὶ Ἰωσηφικῆς κατὰ τὸν ις' αἰ.). Ἐν PTSO.

[1] *Kápteref N.* Harákter otnochénii Rossii k pravoslavnomou Vostókou v XVI i XVII stol. (Ὁ χαρακτὴρ τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν κατὰ τὸν ις' καὶ ιζ' αἰ.). Σέργιεφ - Ποσάδ· 1914².

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Patriárh Nikon i tsar Alexéï Miháïlovitch (Ὁ Πατριάρχης Νίκων καὶ ὁ τσάρος Ἀλέξιος Μιχάηλοβιτς). Σέργιεφ - Ποσάδ· A 1909, B 1912.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Patriárh Nikon i ego protívniki v dele ispravléniya tserkóvnih óbryadof (Ὁ Πατριάρχης Νίκων καὶ οἱ ἀντίθετοι αὐτοῦ εἰς τὸ ζήτημα τῆς διορθώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν τύπων). Σέργιεφ - Ποσάδ. 1913².

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Otnochèniya ierousalímskih patriarhof k roússkomou natchál'stvou ot polovini XVI st. do kontsá XVIII st. (Αἱ πρὸς τὰς ρωσικὰς ἀρχὰς σχέσεις τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ις' μέχρι τοῦ ιη' αἰ.):

[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Priyézd v Moskvoú patriárhof Vostóka i synodàl'noïe oçoujdéniye Nikona (Ἡ εἰς Μόσχαν ἄφιξις τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ συνοδικὴ καταδίκη τοῦ Νίκωνος). Ἐν BV Δεκ. 1910, 599—622.

[6] *Τοῦ αὐτοῦ* V tchóm sostoït istinnoie monáchestvo po vozzréniyam prepod. Maxima Greka (Ἐν τίνι συνίσταται ὁ ἀληθὴς μοναχισμὸς κατὰ τὰς ἀντιλήψεις Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν BV 1903, Ἰαν., 114—171.

[7] *Τοῦ αὐτοῦ* Snochéniya ieroussalimskago patriárha Docifèya s roússkim pravítel'stvom 1669—1707 (Αἱ σχέσεις τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύ-

μων Δοσιθέου μετὰ τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως κατὰ τὰ ἔτη 1669—1707). Μόσχα 1891.

[8] *Τοῦ αὐτοῦ* Slédstvennoe délo ob Arséniye gréke i ssilka yego v Solovetskii monastír (Ἡ ὑποδικία τοῦ ἕλληνος Ἀρσενίου καὶ ἡ ἐξορία αὐτοῦ εἰς τὴν μονὴν Σολοβέτσκιη). Ἐν TOL 1881.

[9] *Τοῦ αὐτοῦ* O greko - latinskih chkolah v Moskvé do otkrítiya slavyano - latinskoï Akademii (Περὶ τῶν ἐν Μόσχᾳ ἑλληνο - λατινιαῶν σχολῶν μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς σλαβο - λατινικῆς Ἀκαδημίας). Ἐν PTSO 1889.

[10] *Τοῦ αὐτοῦ* Tsar i moskóvskie tserkóvnie sobóri XVI i XVII stolétii (Ὁ τσάρος καὶ αἱ ἐν Μόσχα ἐκκλησιαστικαὶ σύνοδοι κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). Ἐν BV 1906 X 326—360, XI 467—502, XII 631—682.

Karamzin N. Istóriya goçoudárstva rossiiskago (Ἱστορία τοῦ ρωσσικοῦ κράτους). Τόμοι Α—ΙΒ. SP 1830—1833. Καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσίας» ὑπὸ Κ ω ν σ τ. Κ ρ ο κ ι δ ᾶ καὶ Π. Ρ ο μ π ό τ η, ἐπ' ἴσης εἰς 12 τόμους. Ἀθ. 1856—59. [Ὁ Σπ. Ζαμπέλιος ἀτόπως μεταγράφει τὸ ὄνομα εἰς *Καραμψὶν*].

Karelin M. Rànnii italiánskii humanism i ego istoriográfiya (Ὁ ἀρχικὸς ἰταλικὸς ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ ἱστοριογραφία αὐτοῦ).

[1] *Kartachof A.* Ko vselènskomou sobórou (Πρὸς οἰκουμενικὴν σύνοδον)· YMCA Press, Paris.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Tserkof v yeyà istorítcheskom ispolnenii (Ἡ ἐκκλησία ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς πραγματώσει). Ἐν [ρωσ.] περιοδ. [Παρισίων] «Πούτ'» (=Ὁδός).

Kelly M. V. St.Gregory of Nyssa and Paradise. Ἐν Ecclesiastical Review IV (LVXXXIV) 1931 No 4, 337—359.

Keyser G. Abriss der russischen Kirche. Erfurt 1788.

Kirpitchnikof A. Knyâz Andréï Mihâïlovitch Koúrbskii (Ὁ πρίγκηψ Ἀνδρέας Μιχάηλοβιτσ Κούρμπσκιη). Ἐν ES XVII 64—66.

Klóssious F. Biblotéka v. k. Vassíliya i tsaryà Ioanna (Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μεγ. δουκὸς Βασιλείου καὶ τοῦ τσάρου Ἰβάν). Ἐν JMNP 1834 Αὐγ.

Klostermann R. Maxim in der Legende. Dissert. Leipzig 1934. Πρβλ. «Zeitschrift für Kirchengeschichte». Bd 53, 3.

Kolosof V. I. Maxim Grek, yego juzn' i troudí (Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ). Μόσχα 1896. Ἐκ τοῦ BV.

[1] *Kostomárof N. I.* Velikorossiiskiye religiózniye vol'nodoúmtsi XVI v. Báchkin i Kossóï (Οἱ βελικορῶσοι θρησκευτικοὶ ὀρθολογισταὶ τοῦ ις' αἰ. Μπάσκιην καὶ Κοσόη). SP 1862.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Otcherk domáchneï jizni i nrávof velikoroúskago naróda v. XVI—XVII stolétiyah (Δοκίμιον περὶ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ βελικορωσικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς αἰ. ις'—ιζ'). SP 1887[2].

Koúrbskii Andréï (knyaz) Jstóriya knyázya vélikago moscovskago o déleh yáje slichahom ou dostovérnih mougéï i yaje videhom ótchimi náchimi (Ἱστορία τοῦ μεγάλου μοσχοβιτικοῦ δουκάτου, περὶ ὅσων παρ' ἀξιοπίστων ἀνδρῶν ἠκούσαμεν καὶ ἰδίοις εἴδομεν ὀφθαλμοῖς). Ἐκδ. Ν. Ο ὐ σ τ ρ ι - ά λ ω φ 1833, 1842 καὶ 1868.

Krumbacher K. Ἱστορία τῆς βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας. Μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου Ἀθ., Α 1897, Β καὶ Γ 1900.
Kyrillof I. O. Trétii Rim (Ἡ Τρίτη Ρώμη). SP 1914.

Lahtïn M. Meditsína i vratchi v moskóvskom goçoudárstve (Ἡ ἰατρικὴ καὶ οἱ ἰατροὶ ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει). Ἐν ΤΙΕΜ 1906.
Lappo-Danilévskii Inozémtsi v tsàrstvovaniye Mihaïla Feódorovitsa (Οἱ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Θεόδωροβιτσ ξένοι). Ἐν JMNP 1885. Σεπτ.
Leib B. Rome, Kiev et Byzance à la fin du XVI siècle. SP 1924
[1] *Lebedef A. P.* Istóriya grekovostótchnoï tsérkvi pod vlástyou toúrok (Ἱστορία τῆς ἑλληνοανατολικῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν τούρκων). SP 1903².
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Otcherki po istórii vizantiiskoï vostótchnoï tsérkvi (Συμβοβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας).
Legrand Emile Bibliographie Hellénique I, II. Paris 1885.
Lihatsef N. Bibliotéka i Arhiv moskóvskih goçoudáreï v XVI stol. (Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ἀρχεῖον τῶν ἡγεμόνων Μόσχας κατὰ τὸν ιϛʹ αἰῶνα). SP 1894.
Liliane C. (Dom], Rite, Spiritualité et union. Ἐν IR XII [1935) 151-178.
Lioúbovitch N. Italiánskiya bibliotéki (Αἱ Ἰταλικαὶ Βιβλιοθῆκαι) SP.
[1] *Lo Gatto E.* Storia della letteratura russa. Roma 1927.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Massimo il Greco. Ἐν EI, Roma MCMXXXIV—XII, τ. XXII 532.

Makatii mitropolit Isfóriya roússkoï tsérkvi (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας). SP 1878.
Malinin V. Staréts Eleazárovskago monastiryà Filoféï i yego poslániya (Ὁ γέρων [μοναχὸς] τῆς μονῆς Ἐλεαζάρου Φιλόθεος καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ). Κίεβον 1901.
Malichévskii Melétii Pigàs patr. Alexandriiskii (Ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς). Κίεβον 1872.
Mansvétof I. D. Mitropolit Kyprian v yego literatoúrnoï déyatel'nosti (Ὁ μητροπολίτης Κυπριανὸς ἐν τῇ φιλολογικῇ αὐτοῦ δράσει). 1882.
Marjeret (kapitan). Sostoyániye rossiiskoï derjávi i velikago knyájestva moscóvskago s priçovokoupléniyem izvéstii o dostopámyatnih sobitiyah sloutchivchihsya v pravléniye tchetiryóh goçoudáreï v 1590 góda po Sentyábr 1606 (Κατάστασις τοῦ ρωσικοῦ κράτους καὶ τοῦ μεγάλου δουκάτου Μόσχας μετὰ προσθήκης πληροφοριῶν περὶ τῶν ἀξιομνημονεύτων γεγονότων τῶν συμβάντων ἐπὶ τῆς ἡγεμονείας τεσσάρων μοναρχῶν ἀπὸ τοῦ 1590 μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1606). Μετάφρ. ἐκ τοῦ γαλλ. 1830.
Maxim Grek Sotchinéniya (Συγγραφαί). Τόμοι 3: Α (δογματικο-πολεμικά), Καζὰν 1895². Β (ἠθικο-διδακτικά), Καζὰν 1860. Γ (Διάφορα), Καζὰν 1897². Ἅπαντα εἰς τὴν παλαιὰν σλαυωνικήν.
Miklosich—Müller Acta et Diplomata graeca medii aevi. Vindobonae MDCCCLXII.

Miller Vs. Lutsidarious (Ὁ Lucidarius). Ἐν ES XVIII, 112.
Mohler Lud. Kardinal Bessarion. Paderborn. A 1923, B 1927.
Monuments diplomatiques de l' ancienne Russie. SP 1860—1862, τόμοι 4.
[1] *Moulyoúkin A.* Inostrántsi svobódnih proféssii v moskóvskom goçoudárstve (Οἱ ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων ξένοι ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει). Ἐν JMNP 1908, Ὀκτ. 308—352.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* O svobódc priyézda inostrantsef v moskóvskoïe goçoudárstvo (Περὶ τῆς εἰς τὸ μοσχοβιτικὸν κράτος ἐλευθέρας εἰσόδου τῶν ξένων). Ἐν JMNP 1908, Μάϊος, 57—81.
[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Priyézd inostránnih v drévnyouyou Rous (Ἡ εἰς τὴν παλαιὰν Ρωσίαν ἄφιξις ξένων). Ἐν JMNP 1907, Νοέμβρ.
Mouratof P. Roùsskaïa jívopis do sredini XVII st (Ἡ ρωσικὴ ζωγραφικὴ μέχρι τοῦ ιζ' αἰ,). Ἐν «Ἱστορίᾳ τῆς Τέχνης». SP VI.
Mouravyéf A. Snochéniya Rossii s Vostókom po delàm tserkóvnim (Αἱ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς σχέσεις τῆς Ρωσίας δι' ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις). SP.

Nelidof Th. Maxim Grek (Μάξιμος ὁ Γραικός). Ἐν τῇ Συλλογῇ «Décyat tchténii po literatoúre (Δέκα φιλολογικαὶ διαλέξεις). Μόσχα 1909[8], 25—64.
Nicolaïevskii P. Roússkaïa própoved v XV i XVI v. (Τὸ ρωσικὸν κήρυγμα κατὰ τοὺς ιε' καὶ ις' αἰῶνας). Ἐν JMNP 1868, 2 καὶ 4.
Nikol'skii A. O nyékotorih troudah Maxima Greka (Περί τινων ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν TKDA 1864, Ἰαν. 5—30.
Nikól'skii P. Th. Roússkaïa própoved' v XV i XVI v. (Τὸ ρωσικὸν κήρυγμα κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). Ἐν JMNP 1868, CXXXVII—CXXXVIII 299—389, 12—177.
Nikonowskaja Ljetopis (Χρονικὸν Νίκωνος).
Nil'skii Iv. Prepodobnii Maxim Grek kak propovednik prosfechtchéniya na Roussi v XVI v. (Μάξιμος ὁ Γραικὸς ὡς κήρυξ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τὸν ις' αἰ.). Ἐν HT 1862, I, Μάρτ., 313 ἑξ.
Novostroúef K. I. O sostáve Biblii v drévneï Roússi (Περὶ τῆς συνθέσεως τῆς Βίβλου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρωσίᾳ).

Olearii Adam Ausfürliche Beschreibung der kundbaren Reise nach Mossow und Persien. Schleswig 1663. Καὶ ἐν ρωσ. μεταφρ. ὑπὸ Π. Μπάρσωφ ὑπὸ τὸν τίτλον «Λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ ταξειδίου τῆς χολστεϊνικῆς ἀποστολῆς εἰς Μοσχοβίαν καὶ Περσίαν κατὰ τὰ 1663 καὶ 1639. 1870.
Oçokin N. Savonarola i Floréntsiya (Ὁ Σαβοναρόλα καὶ ἡ Φλωρεντία). Καζὰν 1865.
Ostrooumof Istóriya florentiiskago sobora (Ἱστορία τῆς φλωρεντινῆς συνόδου). Μόσχα 1847.
Ouspenskii Porphyrii Alexandriiskaya Patriarhiya (Τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας). SP σ. LIII.
Ouspenskii Th. M. Otcherk po istórii vizantiiskoï obrazóvannosti (Δοκίμιον ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς μορφώσεως). SP 1882.
Palmieri A. Un' opera polemika di Massimo il Greco (XVI secolo) tra-

dotta in latino da Giorgio Krijanitch. Ἐν BSS Serie III, vol. IX (1912) fasc. 119 καὶ 121—122, 45—59, 379—384.

Ponomarief P. Bit monasfiréï XVI veka (Ἡ ζωὴ τῶν μοναστηρίων τοῦ ις' αἰ.). Πρβλ. καὶ ΗΤ Πρακτικὰ τῆς ἐν Πετρουπόλει Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ ἀκαδημ. ἔτους 1909—1910, 599—602.

Pavel Alepskii Poutechéstviye antiohiiskago patriárha Makariya v Rossiyou v pérvoï polovine XVII veka (Τὸ εἰς Ρωσίαν ταξείδιον τοῦ Πατριάρχου Ἀντιοχείας Μακαρίου κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ιζ' αἰ.). Μετάφρ. ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ ὑπὸ Γ. Μοῦρκος ἐν TOID, καὶ ἀνάτυπον. Μόσχα 1900 καὶ SP 1902[2].

[1] *Pavlof A.* Istoritcheskii otcherk sekoulyarizátsii tserkóvnih zemél v Rossii (Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ δημεύσεως ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν ἐν Ρωσίᾳ). Ὀδησσὸς 1871.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Tserkóvnoe Právo (Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον).

Perelom v drevneroússkom bogoslóvii (Καμπὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ρωσικῇ θεολογίᾳ). Ἐν VT Δ (1927) ἀρθ. 39, 483 ἑξ.

Perrens F. T. Jérome Savonarole. sa vie, ses prédications, ses écrits. Paris 1853.

[1] *Philaret Goumilevskii Thernigovskii* Maxim Grek (Μάξιμος ὁ Γραικός). Ἐν MSK VI 1842, 11, 45—69.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Istóriya Roùsskoï Tsérkvi (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας). SP 1884[6].

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Obzór roùsskoï douhóvnoï literatoúri (Ἀνασκόπησις τῆς ρωσικῆς θεολογικῆς φιλολογίας). SP 1884[3].

[1] *Pierling P.* La Russíe et le Saint-Siège. Paris 1866. Καὶ ρωσ. μετάφρ. 1912.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Un nonce du pape en Moscovie. Paris 1890.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* La Russie et l'Orient. Mariage d'un tzar au Vatican. Paris 1891.

Platon, mitrop. moskóvskii Krátkaïa tserkòvnaya rossiiskaya istórïya (Ἐπίτομος ρωσικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία). Μόσχα 1829[2].

Pokróvskii A. Odin iz gretcheskih istotchnikov sotchinenii M. Greka (Μία τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν τῶν συγγραφῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν Troudi Slav. Komissii M. Arh. O., τόμ. III.

Polonoïe sobranie roússkih létopiceï (Πλήρης συλλογὴ τῶν ρωσικῶν Χρονογραφιῶν). Τόμοι 30. SP 1853.

Ponomarioff F. Monastirskaja jizn v XVI veke (Ἡ κατὰ τὸν ις' αἰ. μοναστηριακὴ ζωὴ) ἐν ΗΤ 599—602).

[1] *Popof A. S.* Istorico-literatoúrnii obzór drevneroússkih polemitcheskih sotchinénii prótiv latinyán v. XI—XV v. (Ἱστορικο-φιλολογικὴ ἀνασκόπησις τῶν κατὰ τῶν λατίνων ἀρχαίων ρωσικῶν πολεμικῶν ἔργων τῶν αἰ. ια'—ιε'). Μόσχα 1875.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Krititsheskiye opiti po istórii drevneïcheï greco—slavyánskoï polémiki protiv latinyán (Κριτικαὶ ἐπιστάσεις ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιοτάτης ἑλληνο-σλαυϊκῆς κατὰ τῶν λατίνων πολεμικῆς). SP 1878.

Porfyrief Apokryfitcheskiya skazániya o novozavetnih litsah i sobitiyah (Ἀπόκρυφοι διηγήσεις περὶ προσώπων καὶ γεγονότων τῆς ΚΔ). SP 1890.
Porfirief I. Istóriya roússkoï slovesnosti (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας). I 509—535.
Portigliotti G. Un grand monomane Fra Girolamo Savonarola (Archivo di Psichiatria 1902).
Possevino Ant. Commentarii de rebus moscovitícis. Vilno 1586.
Pouchkareff Le rôle de l'Eglise orthodoxe dans l'histoire de la Russie. «Renovation Russe» N° 3, Fevr. 1939.
Préniye Daniila mitropolita moskóvskago i vseyà Roùssi s inokom Maximom svyatogórtsem (Ἡ τοῦ μητροπολίτου Μόσχας καὶ πάσης Ρωσίας Δανιὴλ φιλονεικία μετὰ τοῦ ἁγιορείτου μοναχοῦ Μαξίμου). Ἐν ΤΜΟΙ ἀρθ. 7. Καὶ αὐτοτελῶς, Μόσχα 1847.
[1] *Preobrajenskii I.* Nrávstvennoïe sostoïániye roússkago óbchtchestva v XVI v. po Sotchinéniyam Maxima Greka j soyreménnim yemoû pamyatnikam [Ἡ ἠθικὴ κατάστασις τῆς ρωσικῆς κοινωνίας κατὰ τὸν ιϛ' αἰ. κατὰ τὰ συγγράμματα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ καὶ τὰ σύγχρονα αὐτῷ μνημεῖα). Μόσχα 1881.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Literatoúrnaïa borbá iossiflyán s zavólztsami (Ὁ φιλολογικὸς ἀγὼν τῶν ἰωσηφιτῶν μετὰ τῶν ζαβολγείων). SP 1893.
Prinz Daniil Natchálo i vozvichéniye Moscovii (Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἀνύψωσις τῆς Μοσχοβίας). Μετάφρ. ἐκ τοῦ Λατιν. ὑπὸ Ι. Α. Τυχομίρωφ SP 1876.
Pueh Aimé Histoire de la literature grecque chrétienne. .Paris 1928.
[1] *Pypin A. N.* Istóriya rousskoï literatouri (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς φιλολογίας) SP 1902², II 120—148.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Moscóvskaïa stariná (Οἱ παλαιοὶ χρόνοι τῆς Μόσχας). Ἐν VE 1885, Ἰαν. καὶ Φεβρ.
[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Drévneye prosvechtchéniye (Ἡ παλαιὰ ἐκπαίδευσις). Ἐν VE 1894, Φεβρ.
[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Vopróci drevneroússkoï pismennosti (Ζητήματα τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς γραμματείας). Ἐν VE 1884 Ἰούν. Ἰούλ.

Rangabé Rizo E. Livre d'or de la noblesse ionienne. Athénes 1925.
Ranke Leopold, von Die römischen Päpste, 1836
Regel N. Analecta byzantinorussica. Petropoli 1891.
Renan E. Averroès et l' Averroisme. Paris 1886.
Rocholl R. Bessarion. Leipzig 1904.
Rodnikof V. Dva tyómnih mestà v nácheï pedagoguitcheskoï lfteratoúre XVI—XVII v. (Δύο σκοτεινὰ σημεῖα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ παιδαγωγικῇ φιλολογίᾳ τοῦ αἰ. ιϛ'—ιζ'). Ἐν TKDA 1913 Ἰούν. 231—245.
Rjiga B. Opiti po istorii russkoï poublitsistiki XVI veka, Maxim Grec kak poublitsist (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ρωσικῆς δημοσιογραφίας τοῦ ιϛ' αἰῶνος. Μάξιμος ὁ Γραικὸς ὡς δημοσιογράφος). Ἐν Troudì déla drevnerouskoï literatouri, A. H. I 1984 σ. 5—120.
Rouchtchinskii L. P. Religiógnii bit rousskih po svédeniyam inostránnih

piçáteleï XVI i XVII v. (Ἡ θρησκευτικὴ τῶν ρώσων ζωὴ κατὰ τὰς πληροφορίας ξένων συγγραφέων τῶν αἰ. ις' καὶ ιζ'). SP 1871.

Roudnef Nic. Razsoujdéníyc o erésyah i raskólah bivchih v rousskoï tsèrkvi (Ἐπὶ τῶν ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ ἐμφανισθεισῶν αἱρέσεων καὶ σχισμάτων). 1838.

Rounkevitch N. G. Maxim Grek, yego jízn i déyatel'nost' (Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ βίος αὐτοῦ καὶ ἡ δρᾶσις). Ἐν PT ἀρθ. 24, Φεβρ., 922—930, ἀρθ. 26 1015—1022.

Rousseau O. (Dom), Russes et occidentaux. Ἐν IR VIII (1931) 641—653.

Runsiman St. La eivilisation byzantine. Paris 1934.

Saharof V. Echatologítcheskiya sotchinéniya i skazániya v drevneroússkoï pismennosti (Ἐσχατολογικὰ συγγράμματα καὶ διηγήσεις ἐν τῇ παλαιᾷ ρωσικῇ γραμματείᾳ). Τούλα 1872.

Savva B. Moscovskie tsari i vizantiiskie vassilévsi (Οἱ τσάροι τῆς Μόσχας καὶ οἱ βυζαντινοὶ βασιλεῖς). Χάρκοβ 1901.

[1] *Sedel'nikof A.* Drevnyaya kievskaya legenda ob ap. Andreye (Ὁ παλαιὸς θρῦλος τοῦ Κιέβου περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέου). Slavia III 1924.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Otcherki katolitcheskago vliyániya v Nóvgorode v XV—XVI v. (Δοκίμιον περὶ τῆς ἐν Νόβγοροδ κατολικῆς ἐπιρροῆς κατὰ τοὺς αἰ. ιε' καὶ ις'). SP 1929-

Semenof V. Biblioteka inostránnih piçáteleï o Rossii (Βιβλιοθήκη τῶν περὶ Ρωσίας γραψάντων ξένων).

Seredonin S. M. Angliiskiya izvéstiya o Rossii vo ftoróï polovine XVI v. (Ἀγγλικαὶ περὶ Ρωσίας πληροφορίαι κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ις' αἰ.). SP 1884.

[1] *Sináïskij A.* Kratkii otcherk tserkovno-obchtchéstvennoï déyatel'nosti prep. Maxima Greka po tchasti oblitchéniya i ispravléniya zabloujdénii, nedostatkof i porókof roùsskago óbchtchestva XVI st. [1518—1556] (Ἐπίτομον σχεδίασμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως τοῦ ὁσ. Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἀπὸ ἐπόψεως ἐλέγχου καὶ διορθώσεως τῶν πλανῶν, τῶν ἐλλείψεων καὶ τῶν ἀτελειῶν τῆς ρωσικῆς κοινωνίας τοῦ ις' αἰ.). SP 1898.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Kratkoïe opiçániye jizni i déyatel'nosti prep. Maxima Greka (Ἐπίτομος ἀναγραφὴ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ὁσ. Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). SP 1902[2].

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Otnoshéniya drevne-roússkoï tserkvi i obchtchectva k latinskomou Západou v X—XV v. (Σχέσεις τῆς ἀρχαίας ρωσικῆς ἐκκλησίας καὶ κοινωνίας πρὸς τὴν λατινικὴν Δύσιν κατὰ τοὺς αἰ. ι'—ιε').

Skazániya (Διηγήσεις [περὶ τοῦ Μαξίμου]: 1. Skazanie o Maximom Greke (Διήγησις περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ), χειρόγραφον τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης Μόσχας ἀρθ. 167.—2. Skazaniye o Maximom filosofe ije zde postradà dovólna léta za istinou (Διήγησις περὶ Μαξίμου τοῦ φιλοσόφου, ὅστις ἐνταῦθα ἔπαθεν ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας), χειρόγρ. τῆς Συλλογῆς τοῦ κόμητος Τολστόη (III, 74) ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Νόβγοροδ.—3. Skazánie o pri-

hóde na Rous Maxima Greka (Διήγησις περὶ τῆς εἰς Ρωσίαν ἐλεύσεως Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ).—Πᾶσαι αἱ περὶ τοῦ Μαξίμου διηγήσεις περιλαμβάνονται ἐν Παραρτήματι (I—LXXXII I) τοῦ Belokoúrof [3].

Schlosser Fr. Christ Die morgenländische orthodoxe russische Kirche. Heidelberg 1853.

Schmith Kritische Geschichte d. neugr. und russische Kirche Mainz 1840.

Schnitzer Quellen und Forschungen zur Geschichte Savonarolas 1902.

Smentsowskli Mich. Bratja Lichoudi (Οἱ ἀδελφοὶ Λιχοῦδαι). SP 1899.

Sobolévskii A. I. Materiáli i izslédovaniya v óblasti slavyánskoï filológii (Ὕλη καὶ ἔρευναι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς σλαυϊκῆς φιλολογίας). SP 1910. Ἐν σ. 208—213 κριτικὴ ἐπίστασις ἐπὶ τῶν «Βίων» Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ.

Sokól'skii S. La part due au clergé séculier et régulier dans la centralisation et le développment de l' autocratie moscovite à la fin du XVI S. Kiev 1903.

Sokolof Iv. Otnochéniye Protestantízma k Rossii v XVI i XVII v. (Ἡ σχέσις τοῦ προτεσταντισμοῦ πρὸς τὴν Ρωσίαν κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). SP 1880. 53—57.

Sokolof P. Roússkii archiereï iz Vizantii (Ρῶσος ἀρχιερεὺς ἐκ Βυζαντίου). Κίεβον 1913.

Solovief S. Ellinizm i Hristiánstvo (Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμός). Ἐν BV 1913.

[1] *Chmurlò E.* Trétii Rim (Ἡ τρίτη Ρώμη). Ἐν ES XXXIII^A 789—791.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Baron Sig. Herberstein 1486—1566. Ἐν ES VIII, 455.

Chpakof A. Goçoudárstvo i tsérkof v ih vzaïmnih otnocheniyah v moscóvscom gossoudárstve. (Αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις κράτους καὶ ἐκκλησίας ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει). Κίεβον 1903.

Chtcheglóf S. A. K istórii izoutchéniya sotchinénii prep. Maxíma Gréka (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μελέτης τῶν συγγραφῶν τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Βαρσοβία 1911.

Schtcherbin A. D. Literatoúrnaïa istóriya roússkih skazánii o Florénskoï oûnii (Ἡ φιλολογικὴ ἱστορία τῶν περὶ τῆς Φλωρεντινῆς οὐνίας ρωσικῶν διηγήσεων). Ὀδησσός 1902.

Schrader Hildegard Moscau das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt 1). Osteuropäische Studien, hrsg. vom Osteuropäische Seminar der hamburgischen Universität. Hamburg, De Gruyter, 1929.

Stepennáya Kniga (Βαθμολογικὴ Βίβλος): Συλλογὴ Χρονικῶν τοῦ ιϚ' αἰ. ἀποδιδομένη εἰς τοὺς μητροπολίτας Μόσχας Κυπριανὸν καὶ Μακάριον, ἐν ᾗ τὰ γεγονότα ἐκτίθενται κατὰ τοὺς γενεαλογικοὺς βαθμοὺς τῶν ἡγεμόνων τῆς πόλεως ἐπὶ τῇ βάσει χρονογραφιῶν, χρονογράφων καὶ Βίων· ἀποτελεῖ δὲ τὴν πρώτην ἀπόπειραν ἐξεργασίας τῶν ρωσ. χρονογραφικῶν εἰδήσεων. Α' ἐκδ. ἐν Μόσχᾳ 1775.

Tarountáef D. O dogmatítcheskih sotchinéniyah Maxima Greka (Περὶ τῶν δογματικῶν συγγραφῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν HT 1896 ἀρθ. 2—3.

Tatichtchef V. Istóriya Rossii (Ἱστορία τῆς Ρωσίας). IV—V.

[1] *Tchernof S. N.* Zamétkï o slédstvii po delou Maxima Greka. (Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δίκης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν τῇ Συλλογῇ μελετῶν ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Α. Σ. Ὀρλώφ. SP 1914, 465—474.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* K outchónim neçogláciyam o soùde nad Maximom Grekom (Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν διαφωνιῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατὰ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ δίκην). Ἐν τῇ Συλλογῇ μελετῶν ἀναγομένων εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ρωσίας, ἀφιερωμένων τῷ Σ. Φ. Πλατόνωφ. Λένινγραδ 1922.

Tchistovitch I. A. Istoriya drevnyago perevóda Biblii na roússkom yaziké (Ἱστορία τῆς ἀρχαίας μεταφράσεως τῆς Βίβλου εἰς τὴν ρωσικήν). SP 1899².

Terechtchenko G. O troudàh Maxima Greka (Περὶ τῶν συγγραφῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ). Ἐν JMNP III 1884 243—278.

Ternovskii Izoutchéniye vizantiiskoï istoriï i eyà tendentsióznoe prílogéniye k drévneï Roussi (Ἡ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Ρωσίας βεβιασμένη αὐτῆς ἐφαρμογή). Κίεβον 1876.

Tihonravof N. Ļétopici roússkoï literatoúri (Χρονικὰ τῆς ρωσ. φιλολογίας). Μόσχα 1859.

Tiraboschi Jer. Storia della litteratura italiana. Modena 1772—82. Milano 1826.

Toffanin G. Storia del' Umanesimo. Napoïi 1934.

Tremer D. Ed. Biblioteka I. Groznago (Ἡ βιβλιοθήκη Ἰβὰν τοῦ Τρομεροῦ). Ἐν MV 1891 ἀρθ. 315, 334. Καὶ αὐτοτελῶς Μόσχα 1891.

Troïtskii S. Brak do Gryehá (Ὁ πρὸ τῆς ἁμαρτίας γάμος). Ἐν PO 3—38.

[1] *Tsvctáyef D.* Protestantstvo v Rossii v pravleniye Sofii (Ὁ Προτεσταντισμὸς ἐν Ρωσίᾳ ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῆς Σοφίας). Ἐν RV 1883.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Iz istorii inostránnih ispovédanii v Rossii v XVI i XVII v. (Ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἐν Ρωσίᾳ ξένων θρησκευτικῶν ὁμολογιῶν κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). SP 1886.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Veroispovédnoïe pologénie protestántskih koupsóf (Ἡ θρησκευτικὴ θέσις τῶν προτεσταντῶν ἐμπόρων).

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Obrousséniye inozémtsef-protestántof v moscóvskom goçoudárstve (Ὁ ἐν τῷ μοσχοβιτικῷ κράτει ἐκρωσισμὸς τῶν ἀλλοδαπῶν προτεσταντῶν). Ἐν RV 1889. Αὔγ.

[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Pretastántsvo i protestanti v Rossii do epóhi preobrazovánii (Ὁ προτεσταντισμὸς καὶ οἱ προτεστάνται ἐν Ρωσίᾳ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν μεταρρυθμίσεων). SP 1890.

[6] *Τοῦ αὐτοῦ* Polojéniye protestantof v Rossii do Petrà velikago (Ἡ ἐν Ρωσίᾳ θέσις τῶν προτεσταντῶν μέχρι τοῦ μεγ. Πέτρου). Ἐν JMNP 1883, Σεπτ.—Ὀκτ.

[7] *Τοῦ αὐτοῦ* Inostrántsi v Rossii v XVI i XVII v. (Οἱ ξένοι ἐν Ρωσίᾳ κατὰ τοὺς αἰ. ις' καὶ ιζ'). Ἐν RV 1887.

Tsvetkóf P. Islamizm (Ὁ Ἰσλαμισμός). Ἀσχαμπάδ· Τόμ. Α: ὁ Μωάμεθ καὶ τὸ Κοράνιον 1912.—Β: ἡ πίστις τοῦ Ἰσλὰμ 1913.—Γ: Τὰ πρακτικὰ καθήκοντα τοῦ Ἰσλαμισμοῦ 1913.—Δ: τὸ Ἰσλὰμ καὶ αἱ αἱρέσεις αὐτοῦ 1913.

Vast Henri Le cardinal Bessarion. Paris 1878.
V[ernadskii] G[eorgio] Massimo il Greco. Ἐν EI XXII 532.
Veceloskii A. N. Protivorétchiya italyánskago vozrojdéniya (Αἱ ἀντιφάσεις τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως). Ἐν JMNP 1877 ἀρθ. 12.
Vilinskii S. G. Posláníya startsá Artémiya (Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ μοναχοῦ Ἀρτεμίου). Ὀδησσὸς 1906.
Villani G. Historie Florentine. Triest 1858.
[1] *Villari P. καὶ Casanova E.* Scelta di prediche e scritti di Fra Gerolamo Savonarola con nuovi documenti intorno alla sua víta. Florentia 1898.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* La storia di G. Savonarola e de suoi tempi. Firenze 1888. Καὶ ρωσ. μετάφρ. SP 1913.
Voigt G. Die Viederbelegung des klassischen Altertums. I, II. Leipzig 1859.
Waldenberg V. Les anciennes conceptions russes sur la llmite du pouvoir des Tsars. SP 1906. Annales Russes, Collection complètc publiée depuis 1846.

[1] *Yachtchimirskii G. A.* Grigorii Tsamblák (Ὁ Γρηγόριος Τσαμπλάκ). SP 1904.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* O snochéniyah roùsskoï tserkvi so svyatogórskimi obitelyami (Περὶ τῶν σχέσεων τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν). Ἐν PTSA VI 1848.

Zaboughin Vl. Un monaco umahista greco alla corte di Basilio III e di Ivan IV di Russia (Massimo il Greco). Ἐν RO VI (1916) N⁰ 67-69, 70—72 καὶ VII (1917) N⁰ 73—75.
Zaqoskin N. P. Vratchí i vratchébnoe délo v starínnoï Rossii (Οἱ ἰατροὶ καὶ τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα ἐν τῇ παλαιᾷ Ρωσίᾳ). SP 1891.
Zernow N. Moscow the Third Rome. London, S. P. C. K. 1937. — Πρβλ. καὶ «The Times Literary Supplement» 2 Ὀκτ. 1937· «Theology» κριτ. F. N. Heazell 1937 255—256· καὶ «Church Quarterly Review» 1935 July, 1936 Jan. καὶ July.
Ziegler A. Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche. Coll. Das östliche Christentum, herausg. von G. Wunderle. Wurzbourg, Rita—Verlag 1938.
Zieqler Dr Isidore de Kiev, apôtre de l'Union florentine. Ἐν IR XIII (1936) 394—410.
Zinovii Oténskii Istini pokazániye (Ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας). Ἐν PS 1683 καὶ 1684.
Zyzykin V. Patriarh Nícon, yego goçoudárstyenniya i kanonitcheskíya ideï. II Outchéniye patriarha Nikona o priróde vlasti goçoudárstvennoï i tserkóvnoï i íh vzaïmootnochenii (Ὁ Πατριάρχης Νίκων, αἱ πολιτικαὶ καὶ κανονικαὶ αὐτοῦ ἰδέαι. Β' Ἡ διδασκαλία τοῦ Πατρ. Νίκωνος περὶ τῆς φύσεως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν σχέσεως). Βαρσοβία 1934.

Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου Περὶ τῶν λογίων ἁγιορειτῶν. Ἐν ΕΑ Γ' 1882.
Ἀφθονίδου Γερμανοῦ Περὶ τοῦ σχίσματος τῶν ρασκολνίκων καὶ περί τινων αἱρέσεων ἐν Ρωσσίᾳ. ΚΠολις 1870.

[1] *Βαβαρέτου Γ.* Οἱ ἕλληνες καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας: Χαλκοκονδύλης, Μουσοῦρος, Στρατηγός, Ζωγράφος. «Ἔθνος» 16 Δεκ. 1949.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Κερκυραῖοι σοφοὶ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας. «Ἔθνος» 20 Δεκ. 1949.
Βαλέτα Γ. Τὰ «Ἄνθη εὐλαβείας καὶ ἡ θρησκευτικὴ σχολὴ τῆς Βενετίας». Ἐν ΑΣΝ Α (1938).
Βαφείδου Κ. Σύγχρονα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Ἐν ΕΑ Γ (1883) 1—5, 49—54, 177—183, 1883 293—298.
Βαφείδου Φιλαρέτου Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β 304. Γ α'. ΚΠολις 1912.
Βελούδου Ἰω. Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Βενετία 1872.
Βλαστάρεως Ματθαίου Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριεχομένων ἁπασῶν ὑποθέσεων ἐν τοῖς ἱεροῖς..κανόσι. MG 114, 997.
Βρετοῦ Α. Παπαδοπούλου Νεοελλ. Φιλολ. 1854.
Βρυεννίου Ἰωσὴφ Τὰ εὑρεθέντα. Ἔκδ. Εὐγενίου Βουλγάρεως. Λειψία 1768.

[1] *Γεδεὼν Μ.* Χρονικὰ πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. ΚΠολις ͵αωπγ'.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Πατριαρχικοὶ πίνακες. ΚΠολις.
[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες. Ἀθῆναι 1938.
[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἄθως. ΚΠολις 1885.
Γούδα Α. Βίοι παράλληλοι. Β 285.

Δημητρακοπούλου Ἀνδρον. Ὀρθόδοξος Ἑλλάς. Λειψία 1872.
Δήμιτσα Μαργ. Ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ διάδοσις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ λοιπὴν Εὐρώπην κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, ἡ πρὸ αὐτῆς πνευματικὴ κατάστασις τῆς Εὐρώπης καὶ βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων καὶ οἱ συντελεσταὶ αὐτῆς φυγάδες λόγιοι ἕλληνες. Ἀθῆναι 1900.
[1] *Δημοπούλου Ἰακώβου*, βατοπεδινοῦ, Βραχέα τινὰ περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Ἐν ΕΑ ΙΕ 180—183.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Τὸ ἐν Μόσχᾳ συνοδικὸν Σκευοφυλάκιον. Ἀθ. 1900.
Διομήδους Κυριακοῦ Ἀν. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Β Ἀθ. 1881 325. Γ Ἀθῆναι 1898 136.
Δοσιθέου Ἱεροσολύμων Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων
Δυοβουνιώτου Κ. Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος Γραμματικὴ τῆς ἁπλῆς ἑλληνικῆς. Ἐν ΕΘΣ Α (1924).

[1] *Εὐαγγελίδου Τρύφωνος* Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως. Ἀθ. 1933.
[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου. Α'. Ἀθ. 1936.
Εὐσταθίου Ν. Ἡ ρωσσικὴ γλῶσσα ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ αὐτῆς. Ἀθ. 1904. [Τὰ περὶ τοῦ Μ. ἐν σ. 111—118 εἶνε ἠντλημένα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Φιλαρέτου ἐπ. Τσερνίγωφ, 1895 § 27 σ. 190 ἑξ.].

Ζαβίρα Γ. 'Ιω. Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον. Ἔκδ. ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου Ἀθ. 1872.

Ζαμπελίου Σπ. Καθίδρυσις Πατριαρχείου ἐν Ρωσσίᾳ. Ἔκδ. Ν. Δραγούμη. Ἀθ.1859.

Θεοτόκη Σπυρ. Μάρκου Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, ἐκδιδόμενον δαπάνῃ τῶν ἐπὶ τοῦ πανηγυριομοῦ τῆς Πεντηκονταετηρίδος τῆς ἑνώσεως Ἐπιτροπῶν Κεντρικῆς καὶ Κερκυραϊκῆς. Μέρος Α' Ἐνετοκρατία. Ἐν Κερκύρᾳ 1914.

Καζαντζάκη Ν. Ἱστορία τῆς ρωσσικῆς λογοτεχνίας. Α. Ἀθ. 1930,

Καιροφύλα Κ. Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ Ἄρτης. Ἐν ΗΧ 1929.

Καλλινίκου Κωνστ. Ν. Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἱερὸν Ψαλτῆρα. Α—Β. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1929.

Καλογερᾶ Νικηφ. Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ καρδινάλις εὐθύνας ὡς πολιτικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἡγέται τῇ Ἱστορίᾳ διδόντες. Ἀθ. 1893.

Καμπούρογλου Γρηγ. Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Ἀθῆναι 1926.

[1] *Καρμίρη 'Ιω.* Μητροφάνης Κριτόπουλος. Ἀθ. 1937.

]2] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἀνέκδοτος ὁμιλία Παχωμίου Ρουσάνου. Ἀθ. 1936.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός. Α 1937.

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου Summa Theologica. Α' Ἀθ. 1935.

[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα αὐτοῦ δογματικὰ ἔργα. Ἀθ. 1935.

Κιγάλα 'Ιωσὴφ δὲ Σχεδίασμα κατόπτρου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας (1550-1878). Ἑρμούπολις 1846.

Κοραῆ 'Αδ. Πλουτάρχου Βίοι παράλληλοι. Α. Παρίσιοι.

[1] *Κουκουλὲ Φαίδωνος* Βασιλέων καὶ δεσποτῶν γάμοι. Ἐν ΕΒΣ Β (1925).

[2[*Τοῦ αὐτοῦ* Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ γάμου παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς κεφάλαιον. Ἐν ΕΒΣ Γ (1926).

[1] *Κύρου 'Αχιλλέως Α.* Οἱ ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Ἀθ. 1938.

[2] *Κ[ύρου] Α. Α.* Ζωὴ—Σοφία—Παλαιολογίνα ἡ σύζυγος τοῦ ρώσσου Ἰβὰν Γ'. «Ἑστία» 1938, Ὀκτ. 16, 23, 30, Νοέμβρ 6, 13.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Σαβοναρόλα καὶ Μάξιμος ὁ Ἁγιορείτης. «Ἑστία» 1938 Σεπτ. 18, 25, Ὀκτ, 2.

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἰσίδωρος μητροπολίτης Κιέβου. «Ἑστία» 1939 Ἰαν. 8. 15, 22.

[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἰσίδωρος καρδινάλιος καὶ πατριάρχης «Ἑστία» 15 Ἰαν. 1939.

[6] *Τοῦ αὐτοῦ* Τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Πετράρχου καὶ ὁ διδάσκαλός του Βαρλαάμ. «Ἑστία» 4 Ἀπρ. 1939, Ὁ καλόγηρος Βαρλαὰμ καὶ ὁ μεγαλοφυὴς μαθητής του. «Ἑστία» 28 Μαΐου 1939.

[7] *Τοῦ αὐτοῦ* Ὁ Ι. Βοκκάκιος καὶ ὁ Λεόντιος Πιλάτος· «Ἑστία» 11 Ἰουν. 1939.

[8] *Τοῦ αὐτοῦ* Τί ὀφείλει ἡ Μόσχα εἰς μίαν ἑλληνίδα «Ἑστία» 11 Σεπτ. 1947.

[1] *Λάμπρου Σπυρ.* Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά. Β. Ἀθ. 1912—1914. Δ 1930.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* «Νέος Ἑλληνομνήμων».

Λασκάρεως 'Αλεξάνδρου (μητροπ. Σισανίου), Ἱστορικὴ ἔποψις περὶ τῆς ἐν Μόσχᾳ

ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὸν ιζ' καὶ ιη' αἰ., ἤτοι περὶ τῶν ἀδελφῶν Λειχουδῶν Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου. Ἐν ΠΦΣΚ Β'.

Λάσκαρη Μιχ. Θ. Αἱ βυζαντιναὶ χρονογραφίαι ἐν τῇ παλαιοσλαβικῇ λογοτεχνίᾳ, Ἐν ΕΒΣ Β' 330—341.

Λογοθέτου Κωνστ. Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος. Β'. Ἀθ. 1934.

Μελετίου Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα. Βενετία. Α' 1807.

Οἰκονόμου Σοφοκλ. Κ. Βίοι Γρηγορίου μητροπολίτου Εἰρηνουπόλεως καὶ Βατοπαιδίου. Ἀθ. αωξ'.

Παπαδοπούλου-Κεραμέως Ἀθ. Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Α'.

[1] *Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου Α.* Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν ιζ' αἰ. Ἱεροσόλυμα 1907.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἰωακεὶμ «ὁ πάνυ» ἐξ Ἀθηνῶν, πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἐν ΕΒΣ Ζ (1930). Καὶ αὐτοτελῶς Ἀθ. 1930.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Περὶ τῆς ἑλληνικῆς χρονογραφίας τοῦ ις' αἰ. Ἀλεξάνδρεια 1912.

[4] *Τοῦ αὐτοῦ* Κύριλλος Λούκαρις, ἐπιμελείᾳ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ἀθ. 1939².

[5] *Τοῦ αὐτοῦ* Περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς τῆς ἐπεμβάσεως τῶν ρώσων εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἀνατολῆς. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ΙΒ (1937) 156—167.

[6] *Τοῦ αὐτοῦ* Δοσίθεος πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Ἱεροσόλυμα 1907.

[7] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. Ἱερουσαλὴμ—Ἀλεξάνδρεια 1910.

[8] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους. Ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1935.

[9] *Τοῦ αὐτοῦ* Ἑλλήνων ἐπιστολαὶ πρὸς τοὺς ρώσους κατὰ τὸν ις' καὶ ιζ' αἰ. «Ἐκκλησ. Φάρος» ΚΒ' (1923).

[1] *Παπαμιχαὴλ Γρηγορίου* Μάξιμος ὁ ἕλλην. Κάϊρον 1913. Ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου τοῦ Αἰγυπτιώτου Ἑλληνισμοῦ» (1913).

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Μάξιμος ὁ ἕλλην. Ἐν ΜΕΕ ΙΓ 659.

Παπαρρηγοπούλου Κ. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἔκδ. Ἐλευθερουδάκη 1932.

Παρανίκα Ματθαίου Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως ΚΠόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ιθ') ἑκατονταετηρίδος. ΚΠολις 1867.

Ράλλη Γ. καὶ Ποτλῆ Μ. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων Α—ΣΤ. Ἀθ. 1852—1859.

[1] *Σάθα Κ.* Νεοελληνικὴ φιλολογία. Ἀθ. 1868.

[2] *Τοῦ αὐτοῦ* Βιογραφικὸν σχεδίασμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' [Τρανοῦ] (1572 - 1594). Ἀθ. 1870.

[3] *Τοῦ αὐτοῦ* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. Βενετία 1872—1876.

Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] Βυζαντίου μητροπ. Ἄρτης, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περι-

λήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης. Ἀθ. 1884.

Σχολαρίου Γενναδίου Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα, δημοσιευόμενα ὑπὸ τῶν Louis Petit, X. A. Siderides καὶ Martin Jugie. III. Paris. Maison de la Bonne Presse. 1930.

Σκαμπιτσέβσκη Α.—Βελλιανίτου Θ. Ἱστορία τῆς ρωσσικῆς λογοτεχνίας (ΒΜ). Ἀθ. 1905.

Σμυρνάκη Γεῳ. Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθ. 1903.

Τσιτσέλη Ἠλία Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, Ἀθ. Α 1904.

Τυπάλδου Γ. Ε. Οἱ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου ἕλληνες σπουδασταί. Ἐν ΕΒΣ Στ 369—374.

Φερρίνη Μάριο Ἰταλοὶ ἀρχιτέκτονες ἔκτισαν τὴν Μόσχαν καὶ τὴν Πετρούπολιν. «Βῆμα» 8 Νοεμβρ. 1941.

Φραντζῆ Γ. Χρονικόν. Ἐν Migne 156, 531.

Chassiotis G. L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours. Paris 1881.

Χρυσάνθου μητροπ. Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος. Ἀθ. 1936.

Ἄλλα τινὰ ἔργα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συμβάλλοντα εἰς τὸ θέμα ἀναφέρονται ἐν ταῖς σημειώσεσι.

Πρὸς οἰκονομίαν χώρου, ἐν ταῖς παραπομπαῖς τῶν σημειώσεων δὲν ἐπαναλαμβάνονται οἱ τίτλοι τῶν συγγραμμάτων, ἐφ' ὅσον ἤδη ἀναγράφονται ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ· σημειοῦνται μόνον τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων καὶ αἱ σελίδες.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

AI=Akti Istoritcheskiye (Ἱστορικαὶ Πράξεις: ἐπίσημα ἱστορικὰ ἔγγραφα).
AS=Apokrifitcheskiya Skazaniya (Ἀπόκρυφοι Διηγήσεις).
ΑΣΝ=Ἁγία Σιὼν (περιοδικὸν Ἁγιάσου Λέσβου).
BSS=Bessarione. Roma.
BE=Bol'cháya Entsyklopediya (Μεγάλη Ἐγκυκλοπαιδεία).
BM=Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ.
BV=Bogoslovskii Vestnik (Θεολογικὸς Ἀγγελιαφόρος· θεολογικὸν περιοδικὸν τῆς ἐν Μόσχᾳ Θεολογικῆς Ἀκαδημίας). Σέργιεφ—Ποσάντ.
BZ=Byzantinische Zeitschrift. München.
DNR=Drevnyeye i Novoïe Rossii (Παλαιὰ καὶ Νέα τῆς Ρωσίας).
DTC=Dictionnaire de Théologie Cafholique. Paris.
ΕΑ=Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια. ΚΠολις.
ΕΒΣ=Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθῆναι.
ΕΘΣ=Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι.
EI=Enciclopedia Italiana. Roma.
ΕΛΕ=Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη. Ἀθ.
ΕΣΤ=Ἑστία. Ἀθ.
ES=Entsyklopeditcheskii Slovár (Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Φ. Α. Μπροκχάους καὶ Ι. Α. Εφρών). Πετρούπολις.
ΕΦ=Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος. Ἀλεξάνδρεια.
HT=Hristianskoye Tchténiye (Χριστιανικὸν Ἀνάγνωσμα ι θεολογ. Περιοδικὸν τῆς ἐν Πετρουπόλει Θεολογ. Ἀκαδημίας). Πετρούπολις.
ΗΧ=Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, Μητροπόλεως Ἰωαννίνων. Ἰωάννινα.
ΘΡ=Θρᾳκικά. Ἀθ.
IAN=Izvéstiya Akademii Naoùk (Εἰδήσεις τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν). Πετρούπολις.
IR=Irenikon. Bruxelles.
JMNP=Journal Ministerstva Narodnago Prosfechtcheniya (Περιοδικὸν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως). Πετρούπολις.
KOV=Kievskiya Ouniversitetskiya Vedomosti (Εἰδήσεις Πανεπιστημίου Κιέβου). Κίεβον.
MG=Migne Patrologiae Cursus Completus.
MSK=Moskvityanín (Μοσχοβίτης· περιοδ.). Μόσχα.
ΜΕΕ=Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία. Ἀθ.
ΜΣ=Μαξίμου Συγγραφαί.
MV=Moskovskiya Vedomosti (Μοσχοβιτικαὶ Εἰδήσεις). Μόσχα.
PO=Pravoslavnoïe Obozreniye (Ὀρθόδοξος Ἐπιθεώρησις). Πετρούπολις.
PBE=Pravoslavnaya Bogoslovskaya Entsiklopediya (Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία). Πετρούπολις.

PU=Pout' (Ὁδός· ρωσ. θεολογ. καὶ φιλοσοφ. περιοδικόν). Παρίσιοι.
ΠΝΤ=Πάνταινος. Ἀλεξάνδρεια.
PP=Petcherskii Paterik (Ἁγιολόγιον τῆς ἐν Κιέβῳ ὁμωνύμου λαύρας). Κίεβον.
PS=Pravoslavnii Sobecednik (Ὀρθόδοξος Συνομιλητής: θεολογικὸν περιοδικὸν τῆς ἐν Καζὰν Θεολογ. Ἀκαδημίας). Καζάν.
PSRL=Polnoye Sobraniye rousskih Létopiceï (Πλήρης Συλλογὴ τῶν ρωσικῶν Χρονογραφιῶν).
PT=Prihodskoye Tchteniye (Ἐνοριακὸν Ἀνάγνωσμα). Ὄργανον τῆς ρωσ. Ἱερᾶς Συνόδου. Πετρούπολις.
PTSO=Pribavleniya k Tvoreniyam Svyatih Ottsof (Παράρτημα τῶν «Ἔργων τῶν Ἁγίων Πατέρων»: θεολογικὸν περιοδικὸν τῆς ἐν Μόσχᾳ Θεολογ. Ἀκαδημίας). Σέργιεφ-Ποσάντ.
ΠΦΣΚ=Περιοδικὸν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ΚΠόλεως. ΚΠολις.
RB=Rouskaya Beceda ((Ρωσικὴ Συνομιλία, περιοδ.). Πετρούπολις.
RDM=Revue des Deux Mondes. Paris.
RE=Real—Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Leipzig.
RO=Roma e l'Orieute. Roma.
RR=Renovation Russe Paris.
RV=Rousskii Vestnik (Ρωσικὸς Ἀγγελιαφόρος). Πετρούπολις.
SK=Seminarium Kondakovianum.
SP=Sanct Petersbourg (Πετρούπολις).
TL=Theology. London.
TIAO=Troudi Imperatorskago Arheologitcheskago Obchtchestva (Ἔργα τῆς αὐτοκρατορ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας). Πετρούπολις.
TIEM=Troudi kafedri Istorii i Entsiklopedii Meditsini (Ἔργα τῆς ἕδρας τῆς Ἱστορίας καὶ Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Ἰατρικῆς [τοῦ Πανεπιστημίου Μόσχας]). Μόσχα.
TMOI=Tchteniya Moscovskago Obchtchestva Istorii (Ἀναγνώσματα τῆς ἐν Μόσχᾳ Ἱστορικῆς Ἑταιρείας). Μόσχα.
TOID=Tchteniya Obchtchestva Istorii i Drevnosteï rossiiskih (Ἀναγνώσματα τῆς Ἑταιρείας ρωσικῆς Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιοτήτων). Μόσχα.
TOL Tchteniya v Obchtchetve Lyoubiteleï douhovnago Prosfechtcheniya (Ἀναγνώσματα τῆς Ἑταιρείας τῶν φίλων τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως). SP.
TSK=Troudi Slavyanskoï Komissii moskovskago Arheologitcheskago Obchtchestva (Ἔργα τῆς Σλαυϊκῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἐν Μόσχα Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας). Μόσχα.
VAI=Vestnik Arcbeologii i Istorrì (Ἀγγελιαφόρος τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας).
VE=Vestnik Evropi (Εὐρωπαϊκὸς Ἀγγελιαφόρος). SP.
VOID=Vremennik Obchtchestva Istorii i Drevnosteï rossiiskih (Χρονικὰ τῆς Ἑταιρείας Ἱστορίας καὶ ρωσικῶν ἀρχαιοτήτων).
VT=Voskresnoye Tchteniye (Κυριακὸν Ἀνάγνωσμα· περιοδ. τῆς ὀρθοδόξου μητροπόλεως Βαρσοβίας) Βαρσοβία.

VV=Vizantiiskii Vremennik (Βυζαντινὰ Χρονικά· περιοδ. τῆς ἐν Πετρουπόλει -Ακαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν). SP.
WWKL=Weltzer und Welt's Kirchenlexikon.
ZKO=Zapiski Kazanskago Ouniversiteta (Δημοσιεύματα τοῦ ἐν Καζὰν Πανεπιστημίου). Καζάν.
ZRAN=Zapiski Rousskoï Akademii Naouk (Δημοσιεύματα τῆς ρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν). SP.

Αἱ ἐν τῷ κειμένῳ διὰ πλαγίων γραμμάτων ἢ μετ' ἀστερίσκου ἐν ἀρχῇ σημειούμεναι λέξεις φέρονται ἐν τῷ σλαυωνικῷ κειμένῳ τοῦ Μαξίμου ἀπαραλλάκτως ἑλληνιστὶ διὰ σλαυϊκῶν γραμμάτων.

Κατὰ τὴν δι' ἑλληνικῶν γραμμάτων μεταγραφὴν σλαυϊκῶν λέξεων τὰ

ντ	προφέρ.	ὡς	τὸ	γαλλ.	d
μπ	»	»	»	»	b
σ̌	»	»	»	»	ch (ἐν τῇ λέξει chat).
σ̌τσ̌	»	»	»	»	chtch ἢ τὸ γερμ. schtsch.
ν̌α	»	»	»	»	gna (ἐν τῇ λέξει cognac).
ζ̌α	»	»	»	»	ja (ἐν τῇ λέξει jardin).
τσ̌α	»	»	»	»	tcha ἢ τὸ γερμ. tscha.
γκ	»	»	»	»	g (ἐν τῇ λέξει gomme).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

1) Τὸ ὄνομα *Μακάριος*, ὡς τὸ κατὰ κόσμον κύριον ὄνομα τοῦ Μαξίμου, ἀναφέρουσιν αἱ ρωσικαὶ πηγαί, ἐνῷ δὲ οὐδαμοῦ ἐν αὐταῖς γίνεται μνεία τοῦ πατρωνυμικοῦ ἐπιθέτου, πρόσφατοι ὅλως ἔρευναι ἔφερον αὐτὸν ὀνομαζόμενον Μιχαὴλ Τριβόλην, ὡς μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν 14 πρώτων τυπογραφικῶν φύλλων τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου ἐπληροφορούμην ἐκ τῆς ἐν Βερολίνῳ τότε ἐκδιδομένης ρωσικῆς ἐφημερίδος «Νόβογε Σλόβο» (11 Ἀπριλ. 1943 ἀριθ. 29 [515] σ. 7) ἀνακοινούσης τὴν ἐν Βελγίῳ ὑπὸ Elie Denissoff ἔκδοσιν συγγραφῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Maxime le Grec et l' Occident». Δοθέντος ὅτι ὁ Μάξιμος ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ, ἔσπευσα νὰ ἐρωτήσω δι᾿ ἐπιστολῆς τὸν τότε (1943) δήμαρχον Ἀρταίων κ. Ἰω. Ζαχαρῆν, ἂν εὐχρηστῇ ἐν Ἄρτῃ τὸ ὄνομα Τριβώλης, ἔλαβον δὲ τὴν ἀπάντησιν ὅτι οὐδὲ κἂν ἀναφέρεταί που ἐκεῖ τοιοῦτο ὄνομα. Ὁ ἑπτανήσιος ὅμως φίλος Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Βασ. Μακρῆς, εἰς σχετικὴν ὁμιλίαν μοὶ εἶχεν ἀνακοινώσει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι κερκυραϊκόν· ὅτι ἐν τῷ Καταλόγῳ τῶν οἰκογενειῶν Κερκύρας, αἵτινες μετεῖχον τοῦ Μεγάλου Συμβουλίου τῆς Ἐνετικῆς Διοικήσεως ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἦσαν ἐγγεγραμμέναι ἐν τῇ Χρυσῇ Βίβλῳ τῆς νήσου, εὗρε τὴν οἰκογένειαν Τριβώλη ἐγγεγραμμένην ἐν αὐτῇ ὑπὸ τὸ ἔτος 1474. Πράγματι δ' ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ εὐγενῶς ἀποσταλέντι μοι «Ἀναμνηστικῷ τεύχει..» τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη (σ. 36) ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος Καταλόγῳ ἀναγράφεται «Τριβώλη 1474», ἐν δὲ τῷ Καταλόγῳ τῶν τιτλούχων τῆς Ἀνατολῆς (σ. 49) φέρεται «Τριβώλης 1770, Κέρκυρα». Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς ἐνετοκρατίας ἐν Ἑπτανήσῳ διακριθέντων ἐν τοῖς γράμμασιν ἀνδρῶν, ἐν τοῖς πρώτοις καταλέγεται ὁ Ἰάκωβος Τριβώλης, κερκυραῖος σατυρικὸς ποιητής, ὅστις ἐξέδωκεν εἰς τὴν δημοτικὴν μετὰ πολλῶν ξενισμῶν δύο ποιητικὰ ἔργα: τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ταγιαπιέρα καὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ ρὲ τῆς Σκότζιας μὲ τὴν ρήγισσαν τῆς Ἐγγλιτέρας· περὶ αὐτοῦ ἰδὲ καὶ *Κ. Σάθα* Νεοελλ. Φιλολογίαν (Αθ. 1868 σ. 138—139). Τριβώλη γίνεται μνεία καὶ ἐν Χρυσοβούλλῳ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου· περὶ οὗ ἐν Μεσαιων. Βιβλιοθήκῃ τοῦ αὐτοῦ (Α 217). Ἐρευνήσας ἐφεξῆς εὗρον παρὰ τῷ *Firmin-Didot* δύο ἐπιστολάς, ὧν ἡ μέν, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἰωάννην Γρηγορόπουλον φέρει τὴν ὑπογραφὴν «Δωρίλεως ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαίμονος» (σ. 538), ἡ δέ, γεγραμμένη «ἀπὸ Μιραντούλης Μαρτίου 29» καὶ ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Nicolao Taresso, Canonico, ἔχει ὑπογραφὴν «ὁ σὸς κατὰ πάντα Μιχαήλ», παρὰ τὸ ὄνομα δὲ ὁ Didot προσθέτει [Triboles (?)], (Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise, Paris 1875 σ. 540—1). Ὁ αὐτὸς Didot ἐπάγεται (σ. 543), ὅτι κατέχει καὶ ἄλλην ἐπιστολὴν ἀνέκδοτον, ἑλληνιστὶ ἐπίσης γεγραμμένην, «ἀπὸ Μιραντούλης» ὡσαύτως, φέρουσαν τὴν ὑπογραφὴν *Μιχαὴλ Τριβώλης* καὶ ἀπευθυνομένην πρὸς ὃν καὶ ἡ τοῦ Δωριλαίου Τριβώλη. Ὁ Didot δὲν εἶνε βέβαιος ἂν αἱ ἀπὸ Μιραντούλης τρεῖς αὗται ἐπιστολαὶ προέρχωνται παρὰ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἢ παρὰ δύο μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, διαμενούσης ἐν Μιρανδόλῃ. σημειοῦται ὅμως, ὅτι, καίτοι διάφοροι εἶνε αἱ ὑπογραφαί, ἡ ὁμοιότης τῆς γραφῆς

φαίνεται μαρτυροῦσα τὴν αὐτὴν χεῖρα. Ἐκ τοῦ κειμένου τῆς πρὸς τὸν Taresso ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ συνάγεται, ὅτι ὁ Taresso τῷ προέτεινε μίαν θέσιν παρὰ τῷ ἄρχοντι τῆς Δεκιανῆς, ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ ἀπήντησεν ὅτι ὑπηρετεῖ ἤδη παρὰ τῷ ἄρχοντι τῆς Μιραντούλης (πρόκειται περὶ τοῦ διασήμου «ἑλληνομανοῦς»—ὡς τὸν χαρακτηρίζει ὁ Δωρίλεος—Francesco Pico della Mirandola (1469—1533) ἐπὶ μισθῷ, καὶ διὰ τοῦτο ἀδυνατεῖ νὰ δεχθῇ τὴν προσφοράν· συνιστᾷ ὅμως ἄλλον νέον «οὐχ ἧττον ἐμοῦ πεπαιδευμένον, Κρῆτα», εὐχαριστεῖ δὲ αὐτὸν «ὅτι φροντίζει ἡμῶν καὶ ἀπόντων καὶ οὐ παύῃ εὖ πράττων ἡμᾶς». Ταῦτα μόνον ἠδυνήθην τότε νὰ διακριβώσω περὶ τοῦ Τριβώλη, μὴ δυνηθεὶς, ὡς ἐκ τῶν περι-στάσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, νὰ ἐπεκτείνω τὰς σχετικὰς ἐρεύνας.—Ὁ λίαν προσκείμενος τῷ Μαξίμῳ κατὰ τὴν ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σεργίου διαβίωσίν του Νεῖλος Κουρλιάτεφ ἀποκαλεῖ αὐτὸν «υἱὸν ββεβοδῶν» ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς δι' αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Μαξίμου διορθωθείσης μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος· *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 666—67. *A. Gorskii* 145. *S. Belokourof* [3] I—V. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πατήρ του ἐξεῖχεν ὡς τιτλοῦχος ἐν Ἄρτῃ προσκυροῖ πάντως τὴν ἐν Κερκύρᾳ προνομιοῦχον θέσιν τῆς οἰκογενείας του. Ἡ προέχουσα θέσις τοῦ πατρὸς τοῦ Μαξίμου τεκμηριοῦται βεβαίως καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ οἰκογένειά του, ἐπιδιώξασα νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ δι' ἀνωτέρας μορφώσεως, ἠδυνήθη νὰ τὸν ἀποστείλῃ εἰς Ἰταλίαν πρὸς περαιτέρω σπουδὰς ἐφ' ἱκανὰ ἔτη. *2)* ΜΣ Α Ι 80.

3) Οὕτω οἱ *A. Gorskii* [1] «ἐξ Ἄρτης, χώρας τῶν ἐμπειροπολέμων ἀρναουτῶν Ἀλβανίας» (σ. 144)· *N. K. Goudzii* «πρωτευούσῃ (!) τῆς Ἀλβανίας Ἄρτῃ» (σ. 2)· *A. Sinaïskii* «ἕλλην ἐξ Ἀλβανίας» (σ. 8)· *Jitiyė* «ἐν Ἄρτῃ Ἀλβανίας παρὰ τὴν Ἤπειρον» (σ. 6). Ὁ *P. A. Palmieri*, μὴ ἀποφασίζων νὰ τοποθετήσῃ τὴν Ἄρτην ἐν Ἀλβανίᾳ, βλέπων ὅμως καὶ τὴν ἐπιμονὴν τῶν ἀγεωγραφήτων ῥώσων, γράφει διστακτικῶς «nato in (Albania)». Οὕτω καὶ οἱ *G. V[ernadskii]* καὶ *E. L. G[atto]* ἐν ΕΙ XXII 532. Ἀλλὰ τί παθὼν καὶ ὁ ἕλλην *N. Εὐσταθίου* γράφει «ἐξ Ἀλβανίας [Ἠπείρου]» ; (σ. 111). Ἐν τοῖς χειρογράφοις ἀναγινώσκεται παρατήρησις περὶ τῆς πατρίδος καὶ τῶν γονέων τοῦ Μαξίμου γραφεῖσα ὑπὸ ἀγνώστου συγχρόνου καὶ εἰσαχθεῖσα εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ *Διηγήσεις*: «Γέννησις Μαξίμου Γραικοῦ ἐκ τῆς πόλεως Ἄρτης, πατρὸς Μανουὴλ καὶ Εἰρήνης, χριστιανῶν ἑλλήνων φιλοσόφων»· πρβλ. *S. Belokourof* [3], Παραρτήματα CCXXXVIII.

4) Ἡ Ἄρτα, τὸ πάλαι *Ἀμφιλόχιον Ἄργος*, ἦτο πόλις τῆς Ἠπείρου μεγάλη καὶ ἐπιφανής, διὸ καὶ ἐν αὐτῇ εἶχον τὴν ἕδραν των οἱ δεσπόται τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν τούρκων κατακτήσεως αὐτῆς (24 Μαρτ. 1449), ἀπὸ τῆς ιγ' δὲ ἑκατονταετηρίδος ἀναφέρεται ὡς ἕδρα μητροπολίτου, ἔχοντος ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του καὶ τὴν Ναύπακτον. Οἱ ἱεράρχαι Ἄρτης ἦσαν ἀνέκαθεν τῶν κληρικῶν οἱ λογιώτεροι. Ἡ πόλις εἶχε μεγαλοπρεπεῖς δημοσίας καὶ ἰδιωτικὰς οἰκοδομάς, ἐχαρακτηρίζετο δ' ὡς λαμπρὰ καὶ ἔνδοξος παρὰ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος Κυριακοῦ. Καὶ μετὰ τὴν τουρκοκρατίαν δέ, κατέχουσα τὰ δευτερεῖα μετὰ τὰ Ἰωάννινα, ἤκμαζεν ἐπὶ πλούτῳ καὶ κάλλει, ὡς διεξάγουσα σημαντικώτατον ἐμπόριον, ἰδίως διὰ γάλλων καὶ ἐνετῶν. Ὅθεν ἑπόμενον ἦτο νὰ ἔχῃ καὶ γυμνάσιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Μάξιμος ἠδυνήθη νὰ ἀκούσῃ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Πρβλ. *Μελετίου* Γεωγρ. Β 285. *Σεραφεὶμ* 5—6, 207—8. *Τρύφ. Εὐαγγελίδου* [2] 168. *Μ. Παρανίκα* 73. *N. Goloubinskii* [1] Β Ι 667_2.

5) Οὕτω οἱ *Gorskii*, *Sinaïskii*, *Nelidof*, *Palmieri*, τὸ *Jitiyè*, ὁ *Ikonnikof* [1], ὁ *Ν. Α. Β[έης]* ἐν ΕΛΕ, καὶ ἐγὼ [1]. *6)* [1] Β Ι 667.
7) *S. Belokourof* [3] CCCLIII. *8)* [2] 80—81.
9) Γ XVIII 101, XXVI 145. Ὑπολογίζεται δεκαπενταετής, *N. Goudzii* 3.
10) Αὐτόθι 158—164. *11)* Παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 80.
12) Κατὰ ταῦτα, ἡ πιθανωτέρα χρονολόγησις τῶν κυριωτέρων σταδίων τῆς ζωῆς τοῦ Μαξίμου δύναται νὰ ὁρισθῇ οὕτω: γέννησις 1470, μετάβασις εἰς Ἰταλίαν 1492, παραμονὴ ἐν Ἰταλίᾳ μέχρι τοῦ 1505 ἢ 1506, ἐγκατάστασις ἐν Ἄθῳ 1506. ἀναχώρησις εἰς Ρωσίαν 1516, ἄφιξις εἰς Μόσχαν 1518, θάνατος 1556. Πρβλ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 667—8. *V. Ikonnikof* [2] ἔνθ' ἀν. Οἱ διεξοδικώτεροι τῶν *Βίων* τοῦ Μαξίμου ἐπινοοῦσι περὶ αὐτοῦ σὺν ἄλλοις καὶ τοῦτο, ὅτι ἔζησεν 108 ἔτη, 2 μῆνας καὶ 13 ἡμέρας, ὅθεν συνάγεται ὅτι ἐγεννήθη τῷ 1448!
13) Α XVI 291.
14) Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν τῇ τουρκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι ἰδὲ *Μ. Παρανίκαν*, *Τρύφ. Εὐαγγελίδην* [2], *Μ. Γεδεὼν* [1], *G. Chassiotis*, *E. Goloubinskii* [2], *A. P. Lebedef* [1] 377—501: «Αἱ ἑλληνικαὶ ἐγκυκλοπαιδικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ σχολαὶ ἐν τῷ Πατριαρχείῳ ΚΠόλεως κατὰ τὴν τουρκικὴν περίοδον», ἔνθα σημειοῦται πρὸς τῇ ἄλλῃ καὶ ἡ ἑλληνικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.
15) *Mart. Crusii* 100. *16)* Αὐτόθι 94. VII 443.
17) Αὐτόθι 492. *18)* *M. Malichevskii* 52.
19) Τίνες ἐπιφανεῖς ἕλληνες ἀπεδήμησαν εἰς Ἰταλίαν πρὸ τῆς ἁλώσεως καὶ μετ' αὐτὴν ἰδὲ *Μ. Δήμιτσαν* 35 ἑξ.
20) Τὰ περὶ τελείας πνευματικῆς ἐρημώσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει δὲν δύνανται βεβαίως νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς λεγόμενα ἀπολύτως. Ὅτι «γράμματα καὶ ἐπιστῆμαι, καταλιποῦσαι τὰς ἑστίας αὐτῶν, εἰς φιλοξένους κατέφυγον χώρας, μόλις μετὰ φειδοῦς ἔν τισι τῶν μοναστηρίων καὶ τοῖς κελλίοις τῶν ἱερέων καλλιεργούμεναι, ὡς ζώπυρον τῆς παλιγγενεσίας» (*Φιλαρ. Βαφείδου* Γ α' 2) δὲν ἀμφισβητεῖται μέν, ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς πνευματικῆς ἀναζωογονήσεως, ἥτις ἐν Βυζαντίῳ ἐσημειώθη μετὰ τὸ προσωρινὸν βασίλειον τῆς Νικαίας, «οἱ βυζαντινοὶ τοῦ ιδ' καὶ ιε' αἰ,. πολιορκημένοι ὑπὸ φροντίδων, ἀντιμετωπίζοντες μέλλον σκοτεινόν, ἐστράφησαν—λέγει ὁ *Runciman*—μετὰ μείζονος πάθους εἰς τὰς δόξας τοῦ παρελθόντος» (σ. 244), καθ' ὃν δὲ χρόνον ἡ Δύσις εἶχεν ἀποξενωθῇ τῆς κλασσικῆς μορφώσεως κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ βυθισθῇ εἰς τὸ σκότος, «τὸ Βυζάντιον—λέγει ὁ *G. Voigt*— κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ ἀνέπαφον ὁλόκληρον τὴν κληρονομίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ νὰ κρατήσῃ αὐτὴν ζωντανὴν οὕτως, ὥστε νὰ καταστῇ ἱκανὸν νὰ ἀποστείλῃ κατὰ τὴν κατάλληλον στιγμὴν εἰς Δύσιν ἕνα Χρυσολωρᾶν, ἕνα Τραπεζούντιον, ἕνα Γαζῆν, ἕνα Βησσαρίωνα, ἕνα Λάσκαριν, ἀνθρώπους κεκτημένους πάντα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ» (II 103). Πρβλ. καὶ *G. Chassiotis VIII-IX*. *Α. Κύρου* [1] 19, 27. Καίριον κατὰ τῆς παιδείας πλῆγμα κατήνεγκεν ἰδίᾳ ἡ τουρκικὴ κατάκτησις, ὅσον δὲ καὶ ἂν ὁ *D. Chytraeus* ηὐφράνθη εὑρὼν κατὰ τὸν ις' αἰ. ἐν Ἑλλάδι ἄνδρας λογίους, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Ἱερεμίας Β' ΚΠόλεως ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς αὐτὸν (παρὰ *Σοφ. Οἰκονόμῳ* Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου, Ἀθ. 1843 σ. 5 *Μ. Παρανίκα* 2_1), τὸ γεγονὸς εἶνε ὅτι ἰδίως κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τὴν ἅλωσιν ἑκατονταετηρίδα ἐπῆλθε μέγας πνευματικὸς μαρασμός· *Μ. Πα-*

ρανίκα 5-6, 40-41. *G. Chassiotis* 3. «Ὃ δὲ ἐποίησαν οἱ δυσμενεῖς, τοῦτό ἐστιν— ἔγραφεν ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν *M. Bernegger*—ὅτι ἡμᾶς τῆς πατρίου φωνῆς ἀπεξένωσαν τῷ τε κωλύειν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα ἑλνιστὶ παραδίδοσθαι καὶ τῷ τὰς βίβλους ἡμῶν ἀφανίσαι τε καὶ κατακρύψαι... Ἐκ μέσου ἐποιήσαντο πάσας ἑλληνικὰς ἀναγνώσεις, τῶν βίβλων ἡμῶν τὰς μὲν ἠφάνισαν ὅλως, τὰς δὲ ἐν παραβύστῳ φέροντες κατέκλεισαν μήτ' αὐτοὶ χρώμενοι, μήτ' ἄλλοις τὴν χρῆσιν ἐπιτρέποντες, κύνες ἐν φάτνῃ ἄντικρυς καὶ ὄντες καὶ λεγόμενοι, κατὰ τὴν παροιμίαν, τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀνὰ κράτος ἀφανίσαι ἠβουλήθησαν καὶ δὴ ἐποίησαν, τό γε εἰς αὐτοὺς ἧκον, ταύτην τε τοσοῦτον ἀφ' ἡμῶν ἀπήγαγον, ὡς μακροῦ χρόνου δεῖσθαι τοὺς τῶν ἑλλήνων παῖδας ἐν γνώσει ταύτης ὁπωσοῦν γενέσθαι ἐν σχολαῖς καὶ γυμνασίοις διδασκομένους φεῦ τὴν πάτριον ὡς ἀλλοτρίαν». Τὴν ἐξαφάνισιν τῆς παιδείας ἐθρήνει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης ΚΠόλεως *Γεννάδιος Σχολάριος*. Ὁ *Κ. Κούμας* ἔγραφεν ὅτι ὀλίγοι ἀναφαινόμενοι λόγιοι ἄνδρες ἦσαν «ἀμυδρὰ λυχνάρια, κείμενα μεταξὺ παχυτάτου σκότους» (Ἱστ. ἀνθρ. πράξεων ΙΒ', 554). Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς δουλείας οἱ κατακτηταὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἐλευθέραν ἵδρυσιν δημοσίων σχολῶν ἐκτὸς τῶν ναῶν καὶ τῶν μοναστηρίων. Μόνον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιστ' αἰ. ἤρξαντο ἱδρυόμενα «Ἑλληνικὰ σχολεῖα», «Μουσεῖα», «Ἑλληνομουσεῖα», ἅτινα καὶ «Γυμνάσια» βραδύτερον ἐκαλοῦντο (*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [8] 33-35. *Κ. Δυοβουνιώτου* ἐν ΕΘΣ Α ι 102, 106-107, καὶ ἰδιαιτέρως Αθ. 1924 σ. 6, 20-11. Πρβλ. καὶ *Ἰ. Καρμίρη* [1] 81. *21) Μ. Παρανίκα* ἔνθ' ἀν. 5-6, 186-188.

22) Περὶ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ κινήσεως ταύτης ἔπιθι ἰδίᾳ τὰ ἔργα τῶν *G. Voigt, M. Karelin, G. Toffanin, J. Burckhardt, Μ. Δήμιτσα, Α. Κύρου, Ἰ. Σκαλτσούνη, N. Goudjii, Nelidof. A. Sinaïskii, A. S. Farrar* κλπ.

23) Ἑκάστη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σημαντικὴ πόλις εἶχεν ἴδιον προστάτην τῶν ἐπιστημῶν. Οἱ Sforza προσεκάλουν ἐπιφανεῖς ἕλληνας λογίους εἰς Μιλᾶνον καὶ διώριζον αὐτοὺς εἰς δημοσίας θέσεις, ἐπροστάτευον δὲ τοὺς ἐκ τῶν ἰταλῶν περὶ τὰς ἐπιστήμας ἀσχολουμένους· ἐξ αὐτῶν μάλιστα ὁ τυραννικὸς Λουδοβῖκος il Moro ἀνεγίνωσκεν ὑποχρεωτικῶς καθ ἑκάστην σελίδας τινὰς ἀρχαίου συγγραφέως. Καὶ αὐταὶ αἱ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Sforza γυναῖκες, ὁποῖαι ἡ Καμίλη καὶ ἡ Ἱππολύτη, ὑπῆρξαν ἐκ τῶν διασημοτέρων παραγόντων καὶ ὑποστηρικτῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ οἱ Strozzi καὶ οἱ Medici διὰ τὴν Φλωρεντίαν, οἱ Gonzagua διὰ τὴν Μάντουαν, ὁ Ἀλφόνσος Α' Ἀραγώνιος διὰ τὴν Νεάπολιν, ὁ Giovani Pico διὰ τὴν μικροσκοπικὴν Mirandola, διὰ τὴν Φερράραν οἱ d' Este, ἐν οἷς μάλιστα διαπρέπει ἡ τοῦ δουκὸς Hercole Β' σύζυγος Renata (ἢ Renée)-Εἰρηναία, ὡς ἠρέσκετο νὰ αὐτοκαλῆται, οἱ Carrara διὰ τὴν Πάδοβαν κλ. Πρβλ. τὰ ἔργα τῶν *G. Voigt*, F. *Schlosser*, *V. Ikonnikof* [2], *Α. Κύρου* [1], Κ. Παπαρρηγοπούλου Ζ' 26-27 κλ.

24) Ὁ Cosmo Medici ἵδρυσε παρὰ τὴν Φλωρεντίαν δύο βιβλιοθήκας, σειρὰν δὲ βιβλιοθηκῶν ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγ. Μάρκου καὶ ἄλλαις. Ἠγόραζεν ἀντὶ 250 καὶ 400 δουκάτων χειρόγραφα, ἅτινα ἐπρομηθεύετο ἐκ Ἑλλάδος, ὁ δὲ μεγαλοπρεπὴς Λαυρέντιος Medici ἀπέστελλε τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν πρὸς τὸν σουλτᾶνον Βαγιαζὴτ Β' παρακαλῶν νὰ τῷ δοθῇ ἄδεια ὅπως περιέλθῃ τὴν Ἑλλάδα πρὸς προμήθειαν χειρογράφων. Ὁ φλωρεντινὸς ἀνθρωπιστὴς Nicolo Niccoli μόνος εἶχεν 800

χειρόγραφα, μετὰ ταῦτα περιελθόντα εἰς τὴν ἐν Βενετίᾳ βιβλιοθήκην τοῦ ἁγ. Μάρκου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως Ἀλφόνσος Α' ὥρισεν ἔπαθλα καὶ ὑποτροφίας διὰ τοὺς ἐπιστήμονας καὶ ἵδρυσε φιλολογικὴν Ἀκαδημίαν. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε' ἵδρυσεν ἐν τῷ Βατικανῷ βιβλιοθήκην τῶν κλασσικῶν, ἣν ἐπλούτισε διὰ 5000 χειρογράφων, ἀπέλυσε διαφόρους βιβλιογνώστας εἰς Γερμανίαν, Γαλλίαν, Ἀγγλίαν, ἰδίως δὲ εἰς Ἑλλάδα πρὸς ἀνακάλυψιν ἀπολεσθέντων χειρογράφων καὶ ἐπροστάτευε μεταφραστὰς ἀρχαίων ἔργων, γενναίως αὐτοὺς ἀμείβων. Οὕτω τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ μετεφράσθησαν οἱ Διόδωρος, Θουκυδίδης, Στράβων, Πολύβιος, Ἡρόδοτος, Ἀππιανός, Πτολεμαῖος, Πλάτων, Θεόφραστος, Ἀριστοτέλης, ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Κύρου Παιδεία. Τὸ παράδειγμα τοῦ Νικολάου ἐμιμήθη καὶ ὁ πάπας Σίξτος Δ', καταστήσας προσιτὴν εἰς τὸ κοινὸν τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, εἰς ἔκφρασιν εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν δημοκρατίαν τῆς Βενετίας διὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς παρεχομένην εἰς τοὺς ἕλληνας μετανάστας καὶ πρόσφυγας προστασίαν, ἐδώρησεν εἰς τὴν πόλιν τὴν πλουσιωτάτην βιβλιοθήκην του, ἧς ἡ ἀξία ἀνήρχετο εἰς 30.000 χρυσᾶ σκοῦδα. Ὁ Ἄλδος Μανούτση, ἱδρύσας ἐν Βενετίᾳ τὴν διάσημον τυπογραφίαν του, ἐδαπάνησε διὰ τὸ τεράστιον ἐκδοτικόν του ἔργον ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν του, ἐδέησε δὲ νὰ τῷ ἔλθῃ ἐπίκουρος ὁ G. Rico della Mirandola. Κατὰ τὴν τριακονταετίαν 1470—1500 ἐν μόνῃ τῇ Ἰταλίᾳ ἐξεδόθησαν τοὐλάχιστον 5.400 ἔργα ἀρχαίων· πρβλ. *G. Voigt, Fr. Schlosser, Herni Hallam, Ces. Cantu, V. Ikonnikof, A. Κύρου.*

25) Γ XXVI 145. *26)* Αὐτόθι, «ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον» 101.
27) N. Goudzii 3. *28)* ΜΣ Β XXV 315.
29) Α XXII 370. *30)* Αὐτόθι. *31)* Αὐτόθι.
32) Αὐτόθι Γ XXVI 168. *33)* Α XVIII 341-2.
34) G. Voigt, J. Burchardt. *35) Α. Κύρου* [1] 125-6.

36) Ἰω. Βελούδου 1-2. Κατὰ τὸ 1478 οἱ ἐν Βενετίᾳ ἐγκατασταθέντες ἕλληνες ἀνήρχοντο εἰς 5.000, ἱερουργοῦντο δὲ ἐν διαφόροις λατινικοῖς ναοῖς τῆς πόλεως, οἱ δὲ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς ἱερούργουν ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις, προσπαθοῦντες νὰ μένωσιν ἀπαρατήρητοι, διότι κατεδιώκοντο ὑπὸ τῆς διοικήσεως ὡς αἱρετικοί. Καὶ εἶχε μὲν παράσχει ἀπὸ τοῦ 1456 ἡ Γερουσία ἄδειαν ἀνεγέρσεως ὀρθοδόξου ναοῦ χάρις εἰς τὰς παρακλήσεις τοῦ Μόσχας Ἰσιδώρου, παρεχωρήθη δὲ τῷ 1470 γωνία τις ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Βλασίου in Castello πρὸς τέλεσιν τῶν ὀρθοδόξων ἱεροπραξιῶν, ἀλλὰ μόλις τῷ 1498 ἔλαβον οἱ ἕλληνες ἄδειαν νὰ συστήσωσι φιλανθρωπικὴν Ἀδελφότητα. Τῷ 1511 ἐπετράπη νὰ ἀγοράσωσι γήπεδον πρὸς ἀνέγερσιν ἰδίου ναοῦ, μετὰ τριετίαν δὲ ἔλαβον τὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν παρὰ τοῦ πάπα Λέοντος Ι'. Τῷ 1517 ἡ Ἀδελφότης ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὡς αὐτόνομος ὀργανισμὸς ἔχων τὸ δικαίωμα νὰ ἐκπροσωπῇ τὴν ἑλληνικὴν ἐν Βενετίᾳ παροικίαν καὶ νὰ κέκτηται ἴδιον ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγ. Γεωργίου. Μετὰ τριετίαν ὁ πάπας Κλήμης Ζ' ἐπεκύρωσε τὴν ὑπὸ τοῦ Λέοντος παραχωρηθεῖσαν ἄδειαν ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ μετ' ἰδίου κωδωνοστασίου καὶ κοιμητηρίου καὶ ἐλευθέρας τελέσεως τῶν τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. Ἡ πρώτη ἱερουργία ἐτελέσθη ἐν τῷ ναῷ τούτῳ τῇ 4 Μαρτίου 1527 (Αὐτόθι 4-21). Αἱ δὲ πρῶται ἀρχαιρεσίαι τῆς Κοινότητος φέρονται γενόμεναι τῷ 1558· πρβλ. *Γ. Βαβαρέτου* Ἡ ἑλλην. Κοινότης Βενετίας καὶ ὁ ἱστορικὸς ναός της, ἐφημ. «Ἔθνος» 28 Ὀκτ. 1949. Ἰδὲ καὶ *Μ. Χ. Κωνσταντοπούλου* περὶ τοῦ

ναοῦ τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐν «Καθημερινῇ» (4 Φεβρ. 1949), *Σπύρου Ῥαθ* «Ἀποκατάστασις τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Βενετίας» ἐν «Τὸ Βῆμα» (22 Φεβρ. 1949) καὶ *Ἀγγ. Γ. Προκοπίου* «Ὁ ἅγ. Γεώργιος τῆς Βενετίας» ἐν «Καθημερινῇ» (5 Φεβρ. 1949).

37) Venise était en quelque sorte la Hollande d' Italie λέγει ὁ *E. Renan*—' la liberté de penser y était exploitée comme une branche de commerce très productive : tous les livres protestants venaient de là (415).

38) «.. Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum praecipue Graeci, qui suis provinciis navigio venientes, Venetiis primum descenderunt: ea propterea vobiscum necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem, quasi alterum Byzantium introire videantur (ὁ Βησσαρίων ἐν τῷ πρὸς τὸν Principem καὶ τὴν Γερουσίαν τῶν βενετῶν δωρητηρίῳ τῆς βιβλιοθήκης του ἐγγράφῳ· MG 161, 702).

39) Ostrooumof 44, 182—3. *V. Ikonnikof* [2] 104—5.

40) Ὁ *Γ. Βαλέτας* εὑρίσκει ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν Βενετίᾳ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιϛ' αἰ. (σ. 171), ἀλλ' ὁ *Ἀχ. Κύρου* βεβαιοῖ ὅτι ἐν Βενετίᾳ ὑπῆρχεν ἑλληνικὸν σχολεῖον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἔτι τοῦ ιϛ' αἰ. (Τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, ἐν «Νέῳ Κράτει» Α' 6 Φεβρ. 1938 σ. 161). Ἀλλ' ἂν οἱ κατὰ τὸ 1478 ἐν Βενετίᾳ ἐγκατεστημένοι ἕλληνες ἀνήρχοντο εἰς 5.000, ὡς βεβαιοῖ ὁ Βελοῦδος, μετὰ λόγου δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι διὰ τὰ τέκνα των θὰ εἶχον φροντίσει νὰ ἔχωσι σχολεῖον καὶ ἐνωρίτερον ἀκόμη τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙϚ' αἰ. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν φαίνεται ὅλως ἀβάσιμος ἡ πληροφορία τοῦ ρωσικοῦ *Βίου* τοῦ Μαξίμου περὶ φοιτήσεως αὐτοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον Βενετίας. Οὐδόλως δ' ἀπίθανον ὅτι ἐδίδασκον ἐν αὐτῷ οἱ ἀπὸ τοῦ 1478 μέχρι τοῦ 1499 διατρίβοντες ἐν Βενετίᾳ λόγιοι ἕλληνες Δημ. Μόσχος, Ἰουστ. Δεκάδιος, Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης καὶ οἱ κρῆτες Δημ. Δούκας καὶ Ἰω. Ἀργυρόπουλος. Ὁ *V. Ikonnikof* μάλιστα βεβαιοῖ ὅτι ἐν Βενετίᾳ ἔκπαλαι ὑφίστατο ἑλληνικὴ σχολή, ἥτις ὅμως ἐκλείσθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιϛ' αἰ., ἐν αὐτῇ δ' ἐδίδασκον πολλοὶ περιώνυμοι καθηγηταὶ πολυαρίθμους μαθητάς, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα—προσθέτει—ἐν αὐτῇ κατ' ἀρχὰς ἐσπούδασεν ὁ Μάξιμος ([2] 109]. Περὶ τῆς ἐν Βενετίᾳ ζωηροτάτης φιλολογικῆς κινήσεως κατὰ τοὺς αἰῶνας ιϛ' καὶ ιζ' ἰδὲ «Vizantiiskii Vremennik» Πετρουπόλεως 1895 III 452—4. *E. Renan* 415. Πρβλ. καὶ *G. Chassiotis* 83. *A. Κύρου* [1] 125 ἑξ., 129—130 κλ. *41) S. Belokourof* [3] XLIX—XLV.

42) Padoua, Πάδουα, Παδούη, Πατάβιον, Πατάυϊον, Πατάουϊον.

43) J. Burckhardt ρωσ. μετ. σ. 276. Πρβλ. καὶ ἐν σ. 123—4 τὸν πανηγυρικὸν τῆς πόλεως ὑπὸ Μιχέλε Savonarola, M. Karelin 937.

44) Σελ. 92. *45)* Β ι 669.

46) ΜΣ Α ΧΧΙΙ 370. Ὁ Σέσσα, φανατικὸς ἀβερροϊκός, ἦτο ἀντίπαλος τοῦ Pomponatus· τὸ σύγγραμμά του De intellectu et daemonibus μικροῦ δεῖν ἔφερεν αὐτὸν πρὸ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐσώθη διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ἐπισκόπου Παδούης Πιέτρου Μπαράτση. Περὶ τοῦ Σέσσα ἄλλα ἐνδιαφέροντα παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 112. *47)* ΜΣ Α ΧΧΙΙ 370.

48) Ὁ Κοζμίκο ἀπέθανε τῷ 1500 ὀγδοηκοντούτης· ἰδὲ καὶ *Jer. Tiraboschi* VI, 3 σ. 1386—7. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 113—4. *49) Μ. Παρανίκα* 5.

50) *J. Burckhardt* 67. *G. Voigt* A 152—3. *Hülmann* IV 4.

51) *G. Voigt* I 151 ἑξ., 268, 314—342, 364—377. II 410. *E. Goloubinskii* [1] B I 669—670.

52) Περὶ τοῦ Politiano ὁ Μάξιμος ἐκφράζεται δυσμενῶς: «Τίς ἀγνοεῖ τὸν ἐν Φλωρεντίᾳ ζήσαντα καὶ ἐν πάσῃ ἀσεβείᾳ διαλάμψαντα, ἀκαθάρτως δὲ καὶ κακῶς ἐκπνεύσαντα» (A XXII 370); Ὁ Poliziano φέρεται πιστὸς τηρητὴς τῶν διατάξεων τῆς ἐκκλησίας, ἔγραφε θρησκευτικοὺς ὕμνους καὶ κηρύγματα· ὡς καταφερόμενος ὅμως κατὰ τῶν μοναχῶν καὶ ἰδίως κατὰ τοῦ Σαβοναρόλα, διότι ἐξεφόβιζον τὸν λαὸν δι' ἀπειλῶν τῆς κολάσεως καὶ κατέκρινον πᾶσαν βιωτικὴν χαράν, ὡς μετέχων δὲ διασκεδαστικῶν κατὰ τὰς ἑορτὰς ἐκδρομῶν, ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ περὶ τὸν Σαβαναρόλα ὡς ἄθεος. Ἄλλως τε ἐλέγετο περὶ αὐτοῦ ὅτι, ἐρωτηθεὶς ποτε ἂν ἀνέγνω τὴν ἁγ. Γραφήν, ἀπήντησεν ὅτι τοῦτο τῷ συνέβη ἅπαξ καὶ ὅτι οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησε τὸν καιρόν του κατὰ χειρότερον τρόπον. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ δυσμενὴς τοῦ Μαξίμου περὶ αὐτοῦ γνώμη. Ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ φράσεως ταύτης ὁ *Ikonnikof* πιθανολογεῖ (]2] 117) ὅτι ὁ Μάξιμος ἀφίκετο εἰς Φλωρεντίαν ζῶντος ἔτι τοῦ Poliziano († 1494), ὁ δὲ *Vecelowskii* (ES τ. 47 319—320) φρονεῖ ὅτι συνῆψε μάλιστα μετ' αὐτοῦ καὶ στενὴν γνωριμίαν· ὁ *E. Goloubinskii* ὅμως ἀποκλίνει ὑπὲρ τοῦ ὅτι δὲν εὗρεν αὐτὸν ἐν τοῖς ζῶσι ([1] B I 669_8). Πιθανωτέραν εὑρίσκω τὴν εἰκασίαν τῶν δύο πρώτων. Πρβλ. *Fr. Ot. Meucken* Hist. vitae et in literas meritorum Angeli Politiani, Lipsiae 1736.

53) Οἱ *Schlosser* (XX 423). *Tiraboscі* (VII 296) καὶ *Ikonnikof* ([2] 124) ἀναφέρουσιν ὡς προσκληθέντας εἰς Μιλᾶνον πρὸς διδασκαλίαν καὶ τοὺς Γεώργ. Μάρουλον καὶ Ἀλέξανδρον Μινούκιον (;). *54)* ΜΣ Α XVIII 341

55) A XII 191. *56)* *G. Voigt* I 506. *Katelin* 597.

57) Γ XXVI 164. *58)* B I 670. *59)* [2] 123_2.

60) Αὐτόθι 123—4. *G. Voigt* I 54, 247—9, 256. *Burckhardt* 145—153. *Karelin* 597. *61)* Πρβλ. *E. Legrand* I LXXI–LXXVIII. *Ἀχ. Κύρου* [1] 35—89.

62) JMNP 1884 Αὐγ. σ. 243. *N. Karamzin* Z 199. *Πλάτωνος Μόσχας* II 36. *Φιλαρέτου Τσερνιγ.* [1], [2[§ 27, 190 ἑξ. *Φιλαρέτου Βαφείδου* Γ α' 142—3. *A. Palmieri* 57. *63)* Γ. XXVII 146.

64) II 217. Πάντως εἴτε δὲν εἶχεν ἐννοήσει καλῶς ἐν τούτῳ τὸν Μάξιμον ὁ Κούρμπσκη, εἴτε εἶχε λησμονήσει τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀναμνήσεών του κατὰ τὰς πρὸ πολλοῦ κοινάς των συνεντεύξεις· πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] B II 670_1. *Ὁ Φιλάρετος Τσερνίγωφ*, ἀκολουθῶν ἐν τούτῳ τὸν Κούρμπσκιη, βασίζει τὴν ἐκδοχήν του ἐπὶ φράσεως τοῦ προλόγου τῆς ἐν λόγῳ διηγήσεως τοῦ Μαξίμου (Γ XXVI 145), ἐκ τῆς ὁποίας—φράσεως («ἤκουσα παρ' ἀξιοπίστων ἀνδρῶν»)—συνάγει ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς διαμονὴν τοῦ Μαξίμου ἐν Παρισίοις. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένον ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὅλου προοιμίου τῆς διηγήσεως, ἥτις φέρει τὸν τίτλον «Διήγησις φοβερὰ καὶ ἀξιομνημόνευτος καὶ περὶ τῆς τελείας μοναχικῆς ζωῆς». Τὸ προοίμιον τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς ἀνακοινώσω μίαν φοβερὰν διήγησιν, ἀλλὰ παρακαλῶ τοὺς ἀναγινώσκοντας αὐτὴν νὰ μὴ νομίσωσιν ὅτι ἀναφέρω ὑπερβολικὰ ψεύδη· μάρτυς μου ὁ Θεός· ὁ πάντα γινώσκων τὰ μυστικά, ὅτι γράφω τὴν ἀλήθειαν. Τὴν διήγησιν ταύτην οὐ μόνον εἶδον γεγραμμένην καὶ ἀνέγνων, ἀλλὰ καὶ *ἤκουσα παρὰ πολλῶν ἀξιοπίστων ἀνδρῶν, παρ'*

οἷς, λίαν νεαρὸς ἔτι ὤν, ἔζησα ἐπὶ χρόνον μακρόν. Ἀλλ' ἂς μὴ γεννήσῃ ἀμφιβολίαν καὶ τοῦτο, ὅτι δηλ. τὸ θαῦμα τοῦτο (ἤτοι περὶ οὗ ἐφεξῆς ἡ διήγησις τοῦ Μαξίμου) συνέβη μεταξὺ ἀνθρώπων ἀκολουθούντων τὸ λατινικὸν δόγμα· διότι εἶνε ἴδιον τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, βουλομένου πάντας σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν, νὰ δαψιλεύῃ πανταχοῦ καὶ πρὸς πάντας τοὺς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἀνθρώπους τὰ ἄρρητα αὐτοῦ δωρήματα καὶ τῶν οἰκτιρμῶν αὐτοῦ τὰς εὐεργεσίας, οὕτω φανερῶν ἑαυτὸν καὶ εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφων πάντα τὰ πλάσματά του, τὸν ἥλιον ἀνατέλλων ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχων ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους.. Ἤδη δὲ καιρὸς νὰ ἀρχίσω τὴν διήγησιν. Οἱ Παρίσιοι εἶνε πόλις περιώνυμος καὶ πολυάνθρωπος ἐν Γαλλίαις... *ὡς ἤκουσα παρά τινων...*», μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ ἡ διήγησις. Ἀλλαχοῦ ἄλλην διήγησιν ἀναφέρων ὁ Μάξιμος (Γ' XVIII 100-101) «περὶ τῆς ἱερᾶς εἰκόνος τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τῆς οὕτω καλουμένης «*Οὐνίνιγε*» λέγει: «τὴν διήγησιν ταύτην *παρέλαβον παρ' ἀνδρῶν ἰταλῶν ἀξιοπίστων*, ζῶν παρ' αὐτοῖς χρόνον ἱκανὸν νέος ἔτι ὢν καὶ λαϊκός». Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν δύο τούτων ἐκφράσεων καθίσταται προφανὲς τὸ ταυτόσημον αὐτῶν, ἤτοι ὅτι ἀμφότεραι αἱ διηγήσεις εἶνε ἠντλημέναι *ἐκ τῆς αὐτῆς ἰταλικῆς πηγῆς*. Ἐπὶ πλέον παρατηρητέον καὶ τοῦτο: ἐν τῇ περὶ ἧς ἐνταῦθα ὁ λόγος διηγήσει ὁ Μάξιμος, ἐνῷ ὁμιλεῖ περὶ θαύματοςγενομένου εἰς τὸν ἱδρυτὴν τοῦ τάγματος τῶν Καρτεσιανῶν (Karthäuserordens) καὶ περὶ τῆς ἱδρύσεως καὶ τῆς διοργανώσεως τοῦ τάγματος τούτου, ἐν τούτοις οὔτε αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀναφέρει («τούτου τὸ ὄνομα δὲν ἔμαθον, οὐδὲ καὶ ἤκουσα παρά τινος» σ. 147), οὔτε τὸ τοῦ ἱδρυτοῦ του. Ὡς γνωστόν, τὸ τάγμα τοῦτο ἱδρύθη τῷ 1086 ἐν Chartreuse παρὰ τὴν Γρενόβλην ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἑρμπιπόλεως (Herbipolis, σήμερον Würzburg) ἁγίου Bruno († 1101). Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἐπισκόπου τούτου ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο μάρτυς καταπληκτικοῦ φαινομένου κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ διασήμου καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων Ραϊμούνδου Διόκρου, χρηματίσαντος παιδαγωγοῦ του καὶ ἀρεσκομένου κατὰ τὰς ὁμιλίας του εἰς συχνὰς βλασφημίας. Καθ' ἣν στιγμὴν δηλ. ἡτοιμάζοντο νὰ ἐκκομίσωσιν εἰς τὸν τάφον τὸν νεκρόν, οὗτος εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ τελεταρχοῦντος ἀπαγγελθείσας λέξεις responde mihi, ἀνακαθήσας ἀνεκραύγασε justo Dei judicio adcusatus sum, μεθ' ὃ ἐπανέπεσε νεκρός. Τῆς κηδείας ἕνεκα τούτου ἀναβληθείσης διὰ τὴν ἐπαύριον, πλῆθος πολὺ ἦλθε κατ' αὐτὴν νὰ ἴδῃ τὸν νεκρόν, ὅστις ἀνυψώσας πάλιν τὴν κεφαλήν του ἀνέκραξεν ὀλοφυρόμενος justo Dei judicio judicatus sum, μεθ' ὃ καὶ πάλιν ἐξέψυξε. Τὸ αὐτὸ ἐπανελήφθη καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν, καθ' ἣν ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ πόλις ἐκ περιεργείας συνέρρευσεν· ὁ νεκρὸς ἀνεγερθεὶς πάλιν ἅμα τῇ ψαύσει τοῦ φερέτρου ἐφώνησε justo Dei judicio damnatus sum. Τὰ ἐπεισόδια ταῦτα τόσον κατέπληξαν τὸν Bruno, ὥστε ἀπῆλθε μετὰ ὁμοφρόνων εἰς τὴν ἔρημον τῆς Chartreuse, ἔνθα ἔπηξαν κοινόβιον ἐπὶ τῇ βάσει αὐστηροῦ κανονισμοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ Μάξιμος παραθέτει τὰς διατάξεις (σ. 149). Ἡ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου τούτου συνδεδεμένη περὶ τῶν θαυμαστῶν ἐπεισοδίων τούτων παράδοσις, καταχωρισθεῖσα λεπτομερῶς μετὰ 150 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του ἐν τῷ Χρονικῷ τῶν πέντε πρώτων ἡγουμένων τοῦ τάγματος καὶ περιληφθεῖσα εἶτα εἰς τοὺς βίους ἁγίων, ἦτο πασίγνωστος· ὁ Bruno ἦτο ἐξέχουσα ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία τῆς ια' ἑκατονταετηρίδος διὰ τὴν ἐξαίρετον εὐφυΐαν καὶ τὴν εὐρυμάθειαν, ἦτο δὲ γνωστὸς καὶ ὡς συγγραφεὺς ὑπομνημάτων εἰς τοὺς ψαλμοὺς καὶ τὰς παυλείους ἐπι-

στολάς (πρβλ. WWK 2, 1356-1364. *N. Karamzin* B' 411-413. *V. Ikonnikof* [2] 106-107), αὐτὸς δὲ ὁ Μάξιμος λέγει ρητῶς περὶ αὐτοῦ ὅτι ἦτο «τῆς θύραθεν σοφίας καὶ τῆς ἱερᾶς θεολογίας διδάσκαλος μέγας καὶ πρῶτος τῶν ἐκεῖ κηρύκων τοῦ θείου λόγου.., καὶ ἀνὴρ θαυμαστὸς καὶ περιώνυμος» (σ. 147). Ἀλλ' ἦτο δυνατὸν ὁ Μάξιμος νὰ ἀγνοῇ τὸ ὄνομα τοῦ τόσον πασιγνώστου ἐν Παρισίοις ἀνδρὸς τούτου, ὡς καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀνωτέρω θαυμαστῶν ἐπεισοδίων ἱδρυθὲν μοναχικὸν τάγμα, ἐὰν διέτριψεν ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῶν Γαλλιῶν, ὅπου εὐκόλως ἠδύνατο νὰ τὰ μάθῃ; Ἀσφαλῶς, λοιπόν, πρόκειται περὶ πληροφοριῶν, ὧν ἔλαβε γνῶσιν ἐν Ἰταλίᾳ παρ' ἰταλῶν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τὰ περὶ Παρισίων λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ δὲν μαρτυροῦσι περὶ μεταβάσεώς του ἐκεῖσε. Εἰς τὴν περὶ τῶν ἐν Παρισίοις σπουδῶν τοῦ Μαξίμου γνώμην του ὁ Κούρμπσκιη παρέσυρε πάντας σχεδὸν τούς τε ρώσους, τοὺς εὐρωπαίους καὶ τοὺς ἕλληνας.

65) [2] 108. Ὁ Λάσκαρις διέτριψεν ἐν Παρισίοις ἀπὸ τοῦ 1494 μέχρι τοῦ 1503, ὅτε ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ' ἐστάλη πρεσβευτὴς εἰς Βενετίαν, ὁπόθεν ἐπέστρεψε τῷ 1509.

66) B XXV 301-302, 315. *67)* AV 374, 377.

68) [1] B I 671 *69)* Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 88—90.

70) A XII 197-198, XV 275, XXII 369. *71)* Αὐτόθι, καὶ XXV 407.

72) MG 161, 696. Χαρακτηρισμὸν τοῦ Βησσαρίωνος ἴδε ἐν *Γενναδίου Σχολαρίου* Ἅπαντα Γ 100-116 καὶ ἰδίᾳ 109 ἑξ.

73) Παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 90_2. *74) A. Alexander* Πλήθωνος νόμων τὰ σωζόμενα. Paris 1858, Préliminaire σ. LXXXVII. *Gieseler* Lehrbuch der Kirchengeschichte II 4 507-9. *Gorskii* 156. *Nelidof* 27-28. *Jitiyé* 7-8. *75) N. Εὐσταθίου* 157-8.

76) C. Cantu [2] VII 207, 422-424. *V. Ikonnikof* [2] 90-91.

77) C. Cantu ἔνθ' ἀν. VII 201-203, 212-214. *78)* Αὐτόθι 202-203.

79) V. Ikonnikof [2] 94-95, 126. *E. Goloubinskii* [1] B I 670-672.

80) G. *Böringer* 766. *V. Ikonnikof* [2] 93-94.

81) A. N. Vesselowskii IV 1, 318-320. *82) G. Böringer* ἔνθ' ἀν.

83) De genealogia deorum. *84) G. Voigt* I 193-5, II 418-421.

85) Τὰ εἰς τὸν Savonarola ἀναφερόμενα κυριώτερα ἔργα ἐσημειώθησαν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ· ἀλλ' ἔπιθι καὶ *V. Ikonnikof* [2] 96 ἑξ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] B I 672-673.

86) Ἡ περὶ τοῦ περιστατικοῦ τούτου ἀφήγησις τοῦ Μαξίμου ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ὁ υἱὸς μιᾶς πτωχῆς φλωρεντινῆς χήρας εὑρὼν καθ' ὁδὸν βαλάντιον περιέχον 500 χρυσᾶ τὸ παρέδωκεν εἰς τὴν μητέρα του. Αὕτη ὅμως ἀντὶ νὰ χαρῇ ὅτι διὰ τοῦ εὑρήματος τούτου ἠδύνατο νὰ θεραπεύσῃ τὰς ἀνάγκας της, δὲν τὸ ἀπέκρυψεν, ἀλλὰ τὸ ἐκόμισε πρὸς τὸν ἱεροκήρυκα καὶ εἶπεν: Ἰδού, διδάσκαλε, ἓν βαλάντιον, τὸ ὁποῖον εὗρεν ὁ υἱός μου· λάβε το καὶ ἀπόδος πρὸς τὸν ἀπολέσαντα, διὰ νὰ μὴ λυπῆται δι' αὐτό. Ὁ Σαβοναρόλα, θαυμάσας τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἤθους τῆς χήρας καὶ εὐλογήσας ἀπέλυσεν αὐτήν. Ἡμέραν δέ τινα, μετὰ τὸ πέρας τοῦ κηρύγματος ἐν τῷ ναῷ, ὁ Σαβοναρόλας ἀνέκραξεν: ἄν τις ἔχασε περιουσίαν τινά, ἔξελθε εἰς τὸ μέσον καὶ δήλωσε τὸ ποσὸν τοῦ ἀπολεσθέντος καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ βαλαντίου, ὡς καὶ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν τὸ ἀπώλεσες, καὶ λάβε το. Καὶ ὁ ἀπολέσας

προελθὼν εἶπε πότε τὸ ἔχασε καὶ πόσα ἦσαν καὶ περιέγραψε τὸ βαλάντιον. Ὁ δὲ Σαβοναρόλα, ἀποδίδων αὐτὸ εἰς τὸν ἰδιοκτήτην τῷ εἶπε: λάβε, νέε, τὸ κτῆμά σου καὶ παραμύθησον τὴν πτωχὴν χήραν, κατὰ τὴν ἀρέσκειάν σου, διότι σὲ ἀπήλλαξε μεγάλης θλίψεως· ἐκεῖνος δὲ ἔδωκεν 100 χρυσᾶ μετὰ μεγάλης χαρᾶς. Τὴν χήραν ταύτην—ἐπιλέγει ὁ Μάξιμος—δύναταί τις νὰ παραβάλῃ πρὸς τὴν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἐπαινουμένην διὰ τὰ δύο λεπτά· διότι ἐκείνη μὲν διὰ τοῦ ὀλίγου ἀπέδειξεν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν· αὕτη δὲ ἐν τῷ ξένῳ καὶ πολλῷ τὴν εὐθύτητα καὶ τὴν φιλανθρωπίαν της..». *87)* Γ XXVI 158-165. *Gorskii* 158-164.

88) Α XXII 370. *89)* Ὑπῆρχον ἤδη τυπογραφεῖα ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ ἐν Μιλάνῳ. Πρῶτος ἕλλην τυπογράφος ἐν Ἰταλίᾳ ἀναφέρεται ὁ Ἀλέξανδρος Γεωργίου, κρής, ἐκτυπώσας ἐν Βενετίᾳ τὸ Ψαλτήριον τῷ 1486. Περὶ ἑλληνικῶν τυπογραφείων ἐν γένει ὅρα *Α. Π. Βρετοῦ* Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον 1864 σ. 253-9, *Χασιώτην* 86 καὶ *Παρανίκαν* 207-8.

90) Τὸ πρῶτον ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθὲν βιβλίον ἦτο τὸ τοῦ Μουσαίου *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* ἄνευ χρονολογίας καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ τυπογράφου, πρῶτον δὲ μετὰ χρονολογίας εἰς 4ον ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Κωνστ. Λασκάρεως (1494), ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Μιλάνῳ (1476), «impressum per magistrum Dionysium Patavisinum»· τυπογράφος ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς κρὴς (*A. Firmin—Didot* 96). Ἰδὲ καὶ *Κ. Κ.* «Τὸ Βῆμα» 23 Ἰουλ. 1950.

91) Ὁ «νόμος» εἶχεν οὕτω: «Ἐπειδὴ πολλὰ καὶ ὠφέλιμα τοῖς περὶ παιδείαν ἐσπουδακόσι παραγίγνεσθαι πέφυκεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ὁμιλίας, δέδοκται κοινῇ τοῖς τρισὶν ἡμῖν, Ἄλδῳ τῷ ρωμαίῳ, Ἰωάννῃ τῷ κρητὶ καὶ Σκηπίωνι Καρτερομάχῳ, νόμον θέσθαι μὴ ἄλλης ἐξεῖναι ἀλλήλοις ὁμιλεῖν εἰμὴ τῇ ἑλληνίδι φωνῇ». Τὸ τίμημα δι' ἑκάστην παράβασιν ἦτο ἓν «ἀργυρίδιον». Κατέληγε δ' ὁ νόμος διὰ τῶν ἑξῆς: «Εἰσηγήσατο τὸν νόμον Σκηπίων Καρτερομάχος, φυλῆς Ἀναγνωστίδος· ἐπεψήφισαν Ἄλδος ρωμαῖος ὁ τῆς Νεακαδημίας ἀρχηγέτης καὶ Ἰωάννης κρὴς φυλῆς Διορθωτίδος, πρυτανεύοντες· ἐπεχειροτόνησαν δὲ οἱ Νεακαδημαϊκοὶ πάντες, ὧν Βαπτιστὴς πρεσβύτερος, φυλῆς Ἱεροπρεπίδος καὶ Παῦλος Ἕνετος, φυλῆς Εὐγενετίδος, καὶ Ἱερώνυμος Λουχαῖος ἰατρός, φυλῆς Θεραπευτίδος, καὶ Φραγκίσκος Ρώσητος Βηριοναῖος φυλῆς Διδασκαλίδος, καὶ ἄλλοι συχνοὶ μαθητιῶντες καὶ τῆς Νεακαδημίας ἐπιθυμοῦντες, ὀνόματι μόνον προσαγόμενοι». Ἐκ τοῦ κειμένου προκύπτει ὅτι πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς Νεακαδημίας ἦσαν ὁ Ἄλδος, ὁ Ἰω. Γρηγορόπουλος καὶ ὁ Καρτερομάχος· ὑπὸ τὰς «φυλὰς» νοοῦνται τὰ τμήματα, ἐξ ὧν ἀπετελεῖτο ἡ Νεακαδημία καὶ ὧν ἕκαστον εἶχε τὸν πρόεδρόν του. Ἡ Νεακαδημία τοῦ Ἄλδου διήρκεσεν ἐπὶ δεκατετραετίαν, μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (1500—1514). *A. Didot* σ. 147-152. Apendice σ. 435-470.

92) Περὶ τῆς κινήσεως ἐν γένει ταύτης ἰδὲ *Μ. Δήμιτσαν* 226—230. *A. Didot* 147—152. Appendice 435—470. *G. Chassiots* 86. *Μ. Παρανίκαν* 207—8. *Α. Π. Βρετὸν* Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον 1864 σ. 253—9. *V. Ikonnikof* [2] 132—137. *Α. Κύρου* [1] 134—5 καὶ 444. Αἱ ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, διακοπεῖσαι τῷ 1506 ἕνεκα τοῦ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἰταλίᾳ πολέμου, ἐπανελήφθησαν μετὰ ἔτος, ἀλλὰ καὶ πάλιν διεκόπησαν τῷ 1510 καὶ 1511 συνεπείᾳ τῶν συμφορῶν τῆς Βενετίας. Ἐπηκολούθησεν ἡ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου τῷ 1512, ὅτε ἐξετυπώθη εἰς γ' ἔκδοσιν ἡ Γραμματικὴ Λασκάρεως, τὸ δ' ἐπιὸν ἔτος ἐγένετο τὸ πάντων γονιμώτερον.

Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότης τοῦ Ἄλδου διήρκεσεν ἐπὶ 20 ἔτη (1495—1515).

93) Τὸ ἐν λόγῳ ἔμβλημα ἐφέρετο ἐπὶ αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων, ὡς φαίνεται ἐν μεταλλίῳ τοῦ Δομιτιανοῦ.Τοιοῦτο νόμισμα εἶχε προσφέρει ὁ Bembo εἰς τὸν Ἄλδον, ὅστις προσέθηκεν εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦ δελφῖνος καὶ τῆς ἀγκύρας τὸ τοῦ Αὐγούστου *Festina lente* εἰς δήλωσιν ὅτι ἡ ταχύτης (δελφίν) δέον νὰ συνδυάζηται πρὸς τὴν σταθερὰν ἀσφάλειαν (ἄγκυρα)· ἤτοι, ἵνα ἡ ἐργασία ἀποβαίνῃ στερεὰ ἀπαιτεῖται ἀκάματος κόπος συνδεδυασμένος μετὰ βραδείας περισκέψεως. Ταύτην ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν ἀπέδιδεν ὁ Ἄλδος εἰς τὸ συμβολικὸν τοῦτο σύμπλεγμα δι' ὧν ἔγραφε τῷ 1499 πρὸς τὸν μαθητήν του πρίγκηπα τοῦ Capri Ἀλβέρτον ἐν τέλει τῆς Συλλογῆς τῶν ἀρχαίων ἀστρονόμων: «Sum ipse mihi optimus testis me semper habere comites, ut oportere aiunt, delphinum et anchoram». Ὡς μόνιμον σῆμα τῶν ἐκδόσεών του ὁ Ἄλδος ἐχρησιμοποίησε τὸν συμβολισμὸν τοῦτον ἀπὸ τοῦ 1502, ὅτε ἐξέδωκε τὸν δεύτερον τόμον τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ποιητῶν (Poetae christiani veteres), ἔνθα ὁ Sedulius (πρβλ. *A. Firmin—Didot* 186, 210—211). Κατὰ ταῦτα, ἡ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου εἰς τὸ σῆμα τοῦτο δοθεῖσα ἑρμηνεία εἶνε ἐντελῶς ὑποκειμενική, ὡς, ἄλλως τε, ἐμφαίνεται καὶ δι' ὧν μετ' αὐτὴν ἐπάγεται: «Ὅσα ἀντελήφθη ἡ ἀσθενής μου διάνοια, τοσαῦτα καὶ εἶπον· ὁ δὲ δυνάμενος πλείονα, ἂς σᾶς φωτίσῃ. Ἐγὼ δὲ σοὶ τῷ κυρίῳ μου ὑποβάλλω πολλοὺς τοὺς προσκυνισμούς μου». Εἴκασάν τινες ὅτι τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ ἐν λόγῳ συμβόλου ὁ Μάξιμος ἔδωκε προκληθεὶς ὑπὸ τοῦ δουκὸς Βασιλείου Μιχάηλοβιτς Βερέϊσκιη, συζύγου ἀνεψιᾶς τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας, θυγατρὸς τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς Ἀνδρέου (*E. Goloubinskii* [1] Β' Ι 670_2). Κατ' ἄλλους πρόκειται ἴσως περὶ τοῦ Βασιλείου Μιχάηλοβιτς Τουτσ̌κὼφ-Μορόζωφ, ἐκ τῶν θαμώνων τοῦ κελλίου τοῦ Μαξίμου τῶν ἐπιδειξάντων θερμὸν διαφέρον πρὸς τὸ μεταφραστικὸν αὐτοῦ ἔργον (*Belokourof* [3] CCXXI, CCLXXIX, CCLXXXVIII, CCXC). Ἀλλ' οὗτος δὲν ἦτο δούξ, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐν τῇ κατακλεῖδι ἐκφράσεως. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 134—133. *94) E. Legrand* I CXIX G. *Voigt* 100, 128, 341. *95) Kourbskii* 296. *96) V. Ikonnikof* [2] 136—7. Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν λατίνων φθορᾶς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἔπιθι καὶ *N. Kapteref* [1] 308—402. *97)* A XVI 285—286.

98) A XII 198—199. *99)* Γ 189. *V. Ikonnikof* [2] 127—8.

100) A. 197—199, 369. *V. Ikonnikof* 129. *101)* Ἰδὲ σημ. 9. *102)* B I 671·

103) Τὴν πλουσίαν—μάλιστα ρωσικὴν—βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ χειρογράφου πλούτου τοῦ Ἁγ. Ὄρους ὅρα παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 141—143. Πρβλ. καὶ *Ἀδ. Κοραῆ λς' Σοφοκλ. Κ. ἐξ Οἰκονόμων* 21. Ἐπίκαιρον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι μεταξὺ τῶν διαφόρων συλητῶν τοῦ πλούτου τούτου ρῶσοί τινες, μεγαλόσχημοι μάλιστα, ἀνεδείχθησαν αὐτόχρημα ἀριστοτέχναι. Ἐγὼ αὐτὸς ἀναδιφῶν μουσικὰ χειρόγραφα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν Πετρουπόλεως, μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ διαβοήτου ἐκείνου περιηγητοῦ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς ἀρχιμ. Πορφυρίου Οὐσπένσκνη, εὕρισκον περιγραφὰς χειρογράφων μουσικῶν κωδίκων τοῦ Ἁγ. Ὄρους, μεταξὺ τῶν σελίδων τῶν ὁποίων ἦσαν παρεντεθειμένα φύλλα ὁλόκληρα ἀπεσπασμένα ἐξ αὐτῶν ὡς «δειγμάτα» πρὸς τεκμηρίωσιν τοῦ εἴδους τοῦ χειρογράφου καὶ τοῦ ἀκριβοῦς τῆς περιγραφῆς!

104) Bernhardy I 633. *E. Legrand* I CXXXII—CXXXIV. *V. Ikonnikof* [2] 141. *E. Goloubinskii* [1] B I 674.

105) Εἶνε ἐντελῶς ἀβάσιμος ἡ πληροφορία τοῦ διεξοδικοῦ *Βίου* τοῦ Μαξίμου (*Belokourof* XLIII–XLVIII) ὅτι οὗτος ἐχειροτονήθη διάκονος, ἱερομόναχος καὶ ἀρχιμανδρίτης ὑπ' αὐτοῦ μάλιστα τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως. Πρῶτον μὲν οὐδαμόθεν μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Μ. πρὶν ἢ μεταβῇ εἰς Ἄθω ἐπεσκέφθη τὴν ΚΠολιν· δεύτερον δὲ πάντοτε ἐν ταῖς συγγραφαῖς του ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν *μοναχὸν* καὶ ὑπογράφεται ὡς τοιοῦτος. *106)* VOID No 5. AI παρ' *Ikonnikof* [2] 144.

107) Γ 55, 60, 63, 184, 189. *108)* B XXIX 364—5, XXX 370—1.

109) *E. Goloubinskii* [1] B I 675. *110)* B XXXI 377, *111)* B XXV 299. *E. Goloubinskii* [1] B I 676. VOI v. AI I Nº 123. *112)* *E. Goloubinski* [1] A II 737. *V. Ikonnikof* [2] 3—5. *113)* *V. Ikonnikof* ἔνθ' ἀν. 5-9.

114) Ὁ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ρώσων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς προμογγολικῆς περιόδου ἐπίσκοπος Κύριλλος Τουρόβσκιη (ιβ' αἰ.) ἔγραφεν ἐλέγχων τοὺς ἀποφεύγοντας τὴν ἀνάγνωσιν ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἦσαν λαϊκοί, «μὴ λέγετε ὅτι γυναῖκα ἔχω, παιδιὰ τρέφω, σπίτι κτίζω, ἢ εἶμαι δοῦλος πρίγκηπος ἢ ἐξουσίαν ἀσκῶ, ἢ εἶμαι ἐπαγγελματίας, καὶ δι' αὐτό, τὸ νὰ ἀσχολοῦμαι μὲ βιβλία δὲν εἶνε δική μου δουλειά, ἀλλὰ μόνον τῶν καλογήρων». *V. Ikonnikof* [2] 9. *Th. Titof* BE X 398-401. *115)* *V. Ikonnikof* [2] 10-11. *V. Jmakin* 5—6, 8.

116) *V. Ikonnikof* [2] 9-12, 163. *V. Jmakin* 6. *N. Εὐσταθίου* 92-93.

117) Z IV 260. *118)* Ἰδοὺ χαρακτηριστικά τινα παραδείγματα—αἱ ἐν ἀγκύλαις λέξεις ἐξελαμβάνοντο ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ ὡς αἱ πραγματικαὶ λέξεις τοῦ κειμένου, αὗται δὲ καὶ μετεφράζοντο ὑπ' αὐτοῦ: Ἐξόδ. κα' 14 «...ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου *μου [μὴ]* λήψῃ αὐτὸν (δηλ. τὸν φονέα) θανατῶσαι.—Ἀριθμ. ιθ' 16 «καὶ πᾶς ὃς ἂν ἅψηται ἐπὶ προσώπου τοῦ *πεδίου [παιδίου]* τραυματίου..».—Γεν. γ 9 «Ἀδὰμ ποῦ *εἶ [ῃς]*».—Λευΐτ, ιβ 7 «καθαριεῖ αὐτὴν ἀπὸ τῆς *πηγῆς [πληγῆς]* τοῦ αἵματος».—Κριτ. δ 18 «καὶ εἶπεν αὐτοῖς Σαμψών· εἰ μὴ *ἠροτριάσατε ἐν τῇ δαμάλει μου [εἰ μὴ κατεδαμάσατέ μου τὴν δάμαλιν]*».—Ἰησ. Ναυῆ κγ 7 «καὶ τὰ *ὀνόματα [ἀνομήμοτα]* τῶν θεῶν αὐτῶν»· κβ 19 «*οὗ [οἱ] κατασκηνοῖ [κατασκήνωσις]* ἐκεῖ ἡ σκηνὴ Κυρίου».—Ρούθ δ 5 «τοῦ διαθρέψαι τὴν *πολιὰν [πόλιν]* σου».—Ἰησ. Ναυῆ γ 15 «ὁ δὲ Ἰορδάνης *ἐπληροῦτο [ἐπλήρου]*». κβ 11 «*ἐφ' ὁρίων [ὑπὸ τὸ ὄρος]* γῆς Χαναάν».—Α' Βασιλ γ 23 «καὶ Ἠλὶ *ἐκάθευδεν [ἐκάθισεν]*» 13 «ὅτι *ἐκδικῶ [ἐκδικοῦμαι]* ἐγὼ τὸν οἶκον αὐτοῦ» κλ. κλ. Πρβλ. καὶ *N. Εὐσταθίου* 108-109.

119) Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 12—13. *E. Goloubinskii* [1] I 735.

120) *V. Ikonnikof* [2] 26. *121)* Αὐτόθι 35.

122) Αὐτόθι 157—160. *123)* Αὐτόθι 27—31.

124) Ἄγνωστον—λέγει ὁ Γολουμπίνσκιη—τίς ὑπέδειξεν εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ τὸν μητροπολίτην Βαρλαὰμ τὴν ἀνάγκην μεταφράσεως ἀκριβῶς τῶν εἰς τὸν Ψαλτῆρα ἑρμηνευτικῶν τούτων σειρῶν, πιθανολογεῖ δὲ ὅτι θὰ ἦσαν ἕλληνες ἐκ τῶν μετὰ τῆς μητρός του Σοφίας ἐλθόντων εἰς Μόσχαν καὶ ἔκτοτε τελούντων ἐν τῇ ἀνακτορικῇ ὑπηρεσίᾳ ([1] B I 675. *125)* *V. Ikonnikof* [2] 32, 38.

126) Αὐτόθι 34-35. *127)* *I. Evseyef* [1] 1283.

128) Κατὰ τὸν Καραμζήν, ὁ Βασίλειος κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἡγεμονείας του ἐπιθεωρῶν τὰ ὑπὸ τοῦ πατρός του κληροδοτηθέντα ἀγαθά, εὗρε πλῆθος πολὺ ἑλληνικῶν θρησκευτικῶν βιβλίων, τὸ μὲν συλλεγέντων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μεγάλων δουκῶν, τὸ δὲ συγκομισθέντων εἰς Μόσχαν ὑπὸ τῆς μητρός του Σοφίας καὶ

κατακειμένων ἐν κόνει ἀχρησιμοποιήτων, ἠθέλησε δὲ νὰ εὕρῃ ἄνθρωπον νὰ ἐπιθεωρήσῃ αὐτά, τὰ δ' ἐξ αὐτῶν ἄριστα νὰ μεταφράσῃ εἰς τὴν σλαυωνικὴν (Ζ ΙΙΙ 198).

129) Skzániye o pribitii Maxima v Moskvoù (Διήγησις περὶ τῆς εἰς Μόσχαν ἀφίξεως τοῦ Μαξίμου). Poslániye vatopédskago igoumena k mitropolítou Varlaamou (Ἐπιστολὴ τοῦ ἡγουμένου Βατοπεδίου πρὸς τὸν μητροπολίτην Βαρλαάμ) ἐν Akti τόμ. Α' Νº 122. *130)* Ζ ΙΙΙ 198—199.

131) *V. Ikonnikof* [2] 39—40. *132)* *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 676_2.

133) Ἐν MSK 46. Ὅρα καὶ JMNP 1834 ΙΙ. *Franz Nehensiädt* Livländische Chronik in ZB Monumenta Livoniae, Riga 1837 σ. 67—68. Περὶ τῆς πρὸς τὸν σουλτᾶνον ἐπιστολῆς ἰδὲ τὴν πρὸς τὸν μητροπ. Βαρλαὰμ ἐπιστολὴν τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βατοπεδίου ἐν ΙΑ Α' Νº 122.

134) ΜΣ Β XXV 299—300 «.. ἡ βασιλεία σου πληρωθεῖσα τὴν ψυχὴν θείου ζήλου ἀνακοινοῖ τὴν (περὶ μεταφράσεως τοῦ βιβλίου τούτου) σκέψιν τῷ πανιερωτάτῳ ἐν Κυρίῳ πατρὶ καὶ κυρίῳ σου Βαρλαὰμ μητροπολίτῃ πάσης Ρωσίας, λαβὼν δὲ παρ' αὐτοῦ συγκατάθεσιν καὶ εὐλογίαν τάχιστα δι' ἐπειγόντων καὶ πάσης καρποφόρου φιλανθρωπίας μεστῶν γραμμάτων πρὸς τὸν πρῶτον καὶ τοὺς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μοναχοὺς μετεκαλέσατο ἐκ τῆς τιμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου Σάββαν τινὰ μοναδικὸν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ τιμίων ἱερέων· τούτου ὅμως ἀποποιηθέντος διὰ γῆρας νὰ μεταβῇ εἰς τὴν βασιλεύουσαν πάσης Ρωσίας ἐνδοξοτάτην πόλιν τῆς Μόσχας, ἀντ' αὐτοῦ ἀπεστάλη ὁ γράφων ταῦτα ἐλάχιστος εὐχέτης τοῦ κράτους σου Μάξιμος μοναχός, ὅστις καὶ ἀφικόμενος καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο βιβλίον ἐγχειρισθεὶς παρὰ τοῦ σοῦ κράτους τῇ εὐλογίᾳ τοῦ ἁγιωτάτου Βαρλαὰμ καὶ εὐδοκοῦντος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ πέντε μῆνας ἠξιώθην νὰ φέρω εἰς πέρας τὴν προταθεῖσαν μετάφρασιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρωσικήν». *135)* Πρβλ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 676. *V. Ikonnikof* [2] 39—40. *136)* *V. Ikonnikof* ἔνθ' ἀν. 37.

137) Ὁ *Gorskii* εἰκάζει ὅτι τὸν Σάββαν ὑπέδειξεν εἰς τοὺς ἐν Μόσχᾳ ὁ ἐκ Ρωσίας ἐπιστρέψας ἱερομόναχος Νεόφυτος βατοπεδινὸς (σ. 171). Πρβλ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 675_4. Ὁ *Ikonnikof* ὑποθέτει τὸν Νήφωνα, ὅστις, τὴν Ρωσίαν ἐπισκεφθεὶς πρὸ τῆς εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος ἀποστολῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ γράμματος, ἐπιστρέφων ἐκεῖθεν ἐκόμισε διάφορα ἡγεμονικὰ δῶρα ([2] 37).

138) *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. *139)* Αὐτόθι 676. *Th. Nclidof* 31. *V. Ikonnikof* [2] 40. *140)* Α Ι 22—28. *141)* Ἐν PS 1863, καὶ ἰδιαιτ. 53.

142) Ὁ *Goloubinskii* ἐκφράζει τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἐδόθησαν εἰς τὸν Μάξιμον συνοδοὶ μοναχοὶ δύο, ἵνα, παρεχομένου οὕτω εἰς τὴν ἀποστολὴν ταύτην τόνου, τρόπον τινά, ἐπισημοτέρου, διατεθῇ ὁ ρῶσος ἡγεμὼν εἰς γενναιοτέραν ἀμοιβὴν διὰ τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως καὶ ἀσκῆται ἐποπτεία ἐπὶ τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας τοῦ Μαξίμου. Αὕτη δὲ θὰ ἦτο δυνατή, ἐφ' ὅσον ὁ ἕτερος τῶν μοναχῶν τούτων εἶχεν ἤδη διατρίψει ἐν Μόσχᾳ, ἴσως δὲ—προσθέτει ὁ ρῶσος ἱστορικὸς—καὶ εἶχεν ὑποδειχθῇ ἐκ Μόσχας ὅπως συνοδεύσῃ τὸν μέλλοντα νὰ ἔλθῃ μεταφραστὴν ([1] Β Ι 677_1). Ἐννοεῖται, ἁπλαῖ εἰκασίαι.

143) Ὁ *V. Ikonnikof* εἶνε βέβαιος ὅτι ὁ Μάξιμος ἐγνώριζεν ἤδη τὴν σλαυωνικὴν καὶ πρὸ τῆς εἰς Ρωσίαν μεταβάσεως, ἡ σλαυϊκὴ ὅμως αὕτη ἦτο ἡ τοῦ βουλγαρικοῦ τύπου. ὡς τεκμηριοῦται καὶ ἐκ τοῦ περισωθέντος αὐτογράφου τοῦ Μαξίμου, ἐξ οὗ εἶνε ἐμφανὴς ἡ συνήθης μεσοβουλγαρικὴ ταχυγραφία. Εἰς τὴν πεποίθη-

σιν ταύτην ὁ Εἰκ. ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ εἰς Μόσχαν ἐπιστολῇ τῶν ἁγιορειτῶν ὁ λόγος κυρίως περὶ ἀγνοίας τῆς ρωσικῆς καὶ οὐχὶ τῆς σλαυωνικῆς ([2] 147).

144) [1] Β' I 677. *145)* Περὶ παντὸς ἑτοίμου νὰ εἰσέλθῃ εἰς Ρωσίαν εἰδοποιεῖτο ἀμέσως ὁ ἡγεμὼν τῆς Μόσχας, ὁ δ' ἀποτολμήσας νὰ εἰσέλθῃ absque salvo conductu ἐξετίθετο εἰς μεγίστους κινδύνους καὶ ἐκρατεῖτο ὡς αἰχμάλωτος μέχρις ἐξακριβώσεως τοῦ σκοποῦ τοῦ τολμήματός του (*Dan. Prinz* ΤΟΙD 1876 τεῦχ. IV σ. 73). Ἡ αὐστηρότης αὕτη ἐτηρεῖτο καὶ κατὰ τὸν ιζ' αἰ. ἂν κρίνῃ τις ἐξ ὅσων σχετικῶς γράφει ὁ ἐκ Χαλεπίου διάκονος Παῦλος ἐπὶ τῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ ιζ' αἰ. εἰς Ρωσίαν ἀφίξει τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Μακαρίου, οὗτινος ὑπῆρξε συνοδός. Ἐξαίρων ὁ Παῦλος τὴν ρωσικὴν διοίκησιν ὑπὲρ τὴν τῶν ξένων, λέγει «ὁποίαν σημασίαν ἔχουν τὰ παρ' ἡμῖν λεγόμενα ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν εἶνε ἱκανοὶ νὰ διοικοῦν κράτος; Μάλιστα· ἡμεῖς καὶ οἱ ἕλληνες δὲν γνωρίζομεν νὰ διοικῶμεν· τοῦτο εἶνε ὑπὲρ τὰς δυνάμεις μας, ὡς εἶπέ τις τῶν παρ' ἡμῖν εἰδότων: Ὁποία σύγκρισις μεταξὺ τῆς κακῆς διακυβερνήσεως τῶν ἑλλήνων... καὶ τῆς ἐνταῦθα (ἐν Ρωσίᾳ) γνώσεως τοῦ κυβερνᾶν, ὥστε εἶνε ἀδύνατον νὰ κρυβῇ μεταξὺ αὐτῶν ξένος, οὐδὲ κατάσκοπος δύναται νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν χώραν των» (IV σ. 20 ἑξ.). Πρβλ. *A. Moulyoukin* [2] V σ. 57-58. Ὁ *V. Lechkof*, ἐξετάζων συγκριτικῶς τὸ δίκαιον τῶν ξένων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου καὶ κατὰ τοὺς ρωσικοὺς νόμους, λέγει σχετικῶς «οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι, παρὰ τὴν πεποίθησίν των περὶ τῆς ἐκ τῶν μετὰ τῶν ξένων σχέσεων ὠφελείας, ἐφοβοῦντο νὰ βλέπωσιν αὐτοὺς εἰς τὰς πόλεις καὶ τὴν πρωτεύουσάν των. Ἔτι ἐπὶ Ἀλεξίου Μιχάηλοβιτς (1629—1676) ὁ λιμὴν τοῦ Ἀρχαγγέλου ἐχρησίμευεν ὡς τὸ μόνον σημεῖον ἐπαφῆς τῆς Ρωσίας μετὰ τῆς Εὐρώπης· ἐν γένει δὲ ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς ξένους ἡ εἴσοδος εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς χώρας, ἡ δὲ πρωτεύουσα ἦτο αὐτόχρημα πόλις ἀπηγορευμένη..» (Αὐτόθι σ. 63_2).

146) Ὑπὸ τῶν ἐν Ἀνατολῇ ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, τελουσῶν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν τούρκων καὶ ὑπὸ μεγάλης οἰκονομικῆς στενοχωρίας δοκιμαζομένων, ἀπεστέλλοντο πολλάκις κληρικοὶ εἰς Ρωσίαν πρὸς ἐξαίτησιν βοηθείας παρὰ τῶν τσάρων καὶ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, ἐνίοτε δὲ μετέβαινον αὐτοπροσώπως καὶ αὐτοὶ οἱ πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς. Οὗτοι, ἀφ' οἱασδήποτε ἀφετηρίας καὶ ἂν ἐξεκίνουν, ἀφικνοῦντο ὑποχρεωτικῶς εἰς τὴν παραμεθόριον πολίχνην Ποὐτίβλ κειμένην ΒΔ τοῦ Κιέβου καὶ ΒΑ τοῦ Χαρκόβου ἐπὶ τοῦ ποταμίσκου Σέϊμ, ἔνθα παρουσιάζοντο εἰς τὸν στρατιωτικὸν διοικητήν, ὅστις, ἀνακρίνων τοὺς ξένους, ἐνήγγελλε τὰς περὶ αὐτῶν λεπτομερείας ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἡγεμόνα, παρ' οὗ καὶ ἐζητεῖτο ἡ ἄδεια μεταβάσεώς των εἰς Μόσχαν. Μέχρι τῆς λήψεως τῆς ἀπαντήσεως οἱ ξένοι συνετηροῦντο ἐν Ποὐτίβλ δημοσίᾳ δαπάνῃ. Τῆς ἀδείας ληφθείσης, οὗτοι, ἐφοδιασθέντες δι' ἁμαξῶν καὶ σιτηρεσίου καὶ συνοδευόμενοι ὑπὸ εἰδικοῦ ἀστυνόμου ὡς ἐπιτηρητοῦ αὐτῶν, φρουροῦ καὶ ἀμύντορος κατὰ ἐνδεχομένων δυσαρέστων περιπετειῶν, ἐξεκίνουν εἰς Μόσχαν διὰ προκαθωρισμένης ὁδοῦ, καθ' ἣν δὲν ἦσαν σπάνια λυπηρὰ συμβάματα. Ἐν Μόσχᾳ ἐνεφανίζοντο τὸ πρῶτον εἰς εἰδικὸν γραφεῖον, ἔνθα ὑφίσταντο καὶ δευτέραν ἀνάκρισιν, μεθ' ὃ συνήθως κατέλυον ἐν τῷ σερβικῷ μετοχίῳ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Χιλανδαρίου, ἀπὸ δὲ τοῦ ιζ' αἰ. ἐν τῷ οὕτως ἔκτοτε ἀποκληθέντι «ἑλληνικῷ μοναστηρίῳ» τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὅπερ εἶχε δωρηθῇ εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων, ἢ ἐνίοτε καὶ ἐν ἄλλαις ρωσικαῖς ἐν Μόσχᾳ μοναῖς

καὶ μετοχίοις. Μέχρι δὲ τῆς ἐμφανίσεώς των ἐνώπιον τοῦ τσάρου οἱ ξένοι διετέλουν ἐν ἀπομονώσει, ἄνευ δικαιώματος ἐξόδου ἢ ἐπικοινωνίας πρὸς οἱονδήποτε πρόσωπον, εἰ μὴ ἐν συνοδείᾳ ἀστυνομικοῦ. Ἡ παρουσίασις αὐτῶν ἐνώπιον τοῦ τσάρου ἐγίνετο μεθ' οἵας ἐπισημότητος καὶ ἡ τῶν ξένων πρεσβευτῶν. Μετὰ τὴν ἀκρόασιν ἀφίνοντο ἀπολύτως ἐλεύθεροι ἐπί τινας ἑβδομάδας ἢ μῆνας, ἐνεκρίνετο δὲ ὡρισμένη δαπάνη πρὸς συντήρησίν των ἐκ τοῦ ἀνακτορικοῦ ταμείου. Συντελεσθέντος δὲ τοῦ δι' ὃν ἀφίκοντο σκοποῦ, δι' ἀναφορᾶς πρὸς τὸ εἰδικὸν γραφεῖον ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἡγεμόνος ἐζήτουν ἄδειαν ἐπιστροφῆς εἰς τὰ ἴδια, μεθ' ὃ ὡρίζετο ἡ ἀποχαιρετιστήριος παρ' αὐτῷ ἀκρόασις, ἤ, ὅπερ καὶ τὸ συνηθέστερον, ἐνετέλλετο τὸ γραφεῖον νὰ ἀπολύσῃ αὐτούς, ἐφοδιαζομένους καὶ διὰ τῶν μέχρι τῶν συνόρων πρὸς τὸ ταξείδιον ἀναγκαίων. Οἱ ξένοι ὤφειλον νὰ κατευθυνθῶσι πάλιν εἰς Πουτίβλ καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν χώραν των. Ἀπὸ τοῦ ις' αἰ. ἐπετρέπετο ἡ εἰς Μόσχαν ἄφιξις εἰς πάντας τοὺς πρὸς ἐξαίτησιν βοηθείας ἐξ Ἀνατολῆς ἐρχομένους, οἵτινες ἠξιοῦντο ἡγεμονικῶν δωρεῶν διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀποστελλουσῶν αὐτοὺς ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν. Ἡ προθυμία αὕτη ἐπεδεικνύετο κυριώτατα εἰς ἔνδειξιν τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ὑπὸ τῶν ἑλλήνων ἀναγνωρίσεως τῆς Μόσχας ὡς προστάτιδος συμπάσης τῆς οἰκουμενικῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ τσάρος μάλιστα Ἰβὰν Βασίλειεβιτς ὁ Τρομερὸς ἠρέσκετο νὰ διαβιβάζῃ πρωτοβούλως πρὸς πάντας τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς πολλοὺς μητροπολίτας ὡς καὶ εἰς μονὰς καὶ ναούς, πλούσια χρηματικὰ βοηθήματα, ἵνα ἐμφανίζῃ ἑαυτὸν εἰς τὸν ὀρθόδοξον κόσμον ὡς τὸν μόνον ἀπομείναντα ὀρθόδοξον αὐτοκράτορα, στήριγμα καὶ προστάτην τῆς οἰκουμενικῆς ὀρθοδοξίας. Ἡ ἄρνησις τῆς εὐποιΐας ταύτης εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν θὰ ἐσήμαινε διὰ τὴν τότε ρωσικὴν πολιτικὴν ἀπάρνησιν τῆς ἱστορικῆς κλήσεως καὶ ἀποστολῆς τῆς Ρωσίας, δι' ἣν προώρισεν αὐτὴν ἡ θεία πρόνοια, ἐγκατάλειψιν τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων. δι' ὅπερ θὰ ὑπεῖχεν ἡ Ρωσία ὁλόκληρον τὴν εὐθύνην. Διὰ διαφόρους ὅμως λόγους ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰ. αἱ ρωσικαὶ ἀρχαὶ κατέστησαν φειδωλαὶ εἰς παραχώρησιν ἀδειῶν ἐλεύσεως εἰς Ρωσίαν πρὸς ζητείαν, ἐπὶ δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μιχάηλοβιτς οἱ ἐρχόμενοι ἐκρατοῦντο εἰς Πουτίβλ, μεθ' ὃ ἐξηναγκάζοντο εἰς ἐπιστροφήν. Ἐπὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ ἐνθέρμου φιλέλληνος Νίκωνος καὶ τῇ ἐπεμβάσει αὐτοῦ ἡ εἰς Μόσχαν ἄφιξις πρὸς λογίαν ἐπετρέπετο εἰς πολλοὺς ἕλληνας· ἀλλ' ἐπὶ Θεοδώρου Ἀλεξέγεβιτς ἐπηκολούθησεν αὐστηρὰ ἀπαγόρευσις, ἥτις ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ μακρὸν ἕνεκα τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐπικοινωνίας, ἧς εἶχον ἀνάγκην ἀπὸ μέρους τῶν ἑλλήνων οἱ ἐν Ρωσίᾳ πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ἀναφυομένων ἑκάστοτε ἐπιμάχων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ πατριάρχης Ρωσίας Ἰωακεὶμ ἠναγκάσθη νὰ ἄρῃ τὰς ἀπαγορευτικὰς διὰ τοὺς ἕλληνας διατάξεις, αἵτινες, ἄλλως τε, ὅλως εἶχον ἀτονήσει ἀπὸ τοῦ γάμου τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας μετὰ τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς, μεθ' ὃν οὐ μόνον ἐγίνοντο εὐπρόσδεκτοι, ἀλλὰ καὶ ἠξιοῦντο γενναίων δωρεῶν. Ἀπὸ τοῦ μεγ. Πέτρου πρὸς περιορισμὸν τῶν πρὸς συλλογὴν ἐλεῶν ἐρχομένων εἰς Ρωσίαν ἐθεσπίσθησαν εἰδικὰ διαβατήρια, ἐπὶ δὲ τῆς μεγ. Αἰκατερίνης ἡ παροχὴ βοηθημάτων εἰς τοὺς ἐξ Ἀνατολῆς ἀνετέθη δι' οὐκαζίου (29 Ἀπριλ. 1725) εἰς τὴν ρωσικὴν ἱερὰν σύνοδον, παρ' ᾗ ἱδρύθη εἰδικὴ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἐπιτροπή. Πρβλ. *N. Kapteref* [1] σ. 105-116, 146-275 *Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου* [1]. Περὶ μοναχῶν καταφευγόντων εἰς Ρωσίαν ἐκ Βλαχίας ὁ Μονεμβα-

σίας Ἱερόθεος πρὸς τὸν Ἀρχιμ. Κύριλλον Λούκαριν ἰδὲ *Μ. Γεδεὼν* [3] 70.

147) A. Moulyoukin [2] V 57.

148) N. Karamzin Η III 127-9. *A. Moulyoukin* [1] X 307-9.

149) A. Moulyoukin ἔνθ' ἀν. Μετὰ τὸν Μάξιμον τῷ 1632 εἰς μεταφράσεις ἐκκλησ. βιβλίων ἠσχολήθη ἐν Μόσχα ὁ πρωτοσύγκελλος τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου Λουκάρεως ἀρχιμ. Ἰωσήφ, ἐλθὼν ἐκ νοτίου Ρωσίας, ἔνθα ἐπί τινα ἔτη παραμείνας εἶχεν ἐκμάθει τὴν ρωσικήν. Εἰς τὸν Ἰωσὴφ ἀνετέθη καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς (*N. Kapteref* [1] 482-3. *Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου* [4] 68. *A. Moulyoukin* ἔνθ. ἀν. 319-320). Τῷ 1645 κατὰ παράκλησιν τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως περὶ ἀποστολῆς ἕλληνος διδασκάλου εἰς Ρωσίαν ἐστάλη ὑπὸ τοῦ παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνους ἐκ ΚΠόλεως ὁ ἀρχιμ. Βενέδικτος πρὸς ἵδρυσιν καὶ διοργάνωσιν ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν Μόσχα ἐπὶ Ἀλεξίου Μιχάηλοβιτς (*A. Moulyoukin* ἔνθ' ἀν. 320. *N. Kapteref* ἔνθ' ἀν 483 ἑξ.). Ὡς διδάσκαλοι μετὰ ταῦτα ἐστάλησαν εἰς Μόσχαν ὑπὸ μὲν τοῦ Ἱεροσολύμων Παϊσίου ὁ γέρων Ἀρσένιος καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριήλ, ἐπὶ δὲ τοῦ πατριάρχου Ρωσίας Ἰωακεὶμ (1674—1690) οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι (*N. Kapteref* ἔνθ' ἀν. 497. *A. Moulyoukin* ἔνθ' ἀν. 420. *Α. Λασκάρεως* ἐν περιοδ. τοῦ Ἑλλην. Φιλολογ. Συλλόγου ΚΠόλεως Β 24—44, Ζ 27 ἑξ. *M. Smentsowskii* Ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι, Πετρούπ. 1899. *Κ. Σάθα* [1] 358—371. *Ἀνδρ. Δημητρακοπούλου* 172—173. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 193, 196—202, 212—213). Τῷ 1671 τῇ ἐπιμόνῳ παρακλήσει τοῦ Ἀλεξίου Μιχάηλοβιτς ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Οἰκουμεν. Πατριαρχείου εἰς Μόσχαν ὡς διερμηνεὺς τῆς αὐλῆς καὶ βιβλιοθηκάριος ὁ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος Μολδαυΐας Νικόλαος Σπαθάριος (*A. Moulyoukin* ἔνθ' ἀν. 321). Οἱ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ μετακαλούμενοι ἰατροὶ καὶ φαρμακοποιοὶ προσελαμβάνοντο μόνον διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἡγεμόνος καὶ τῆς αὐλῆς ἐπὶ μισθῷ, ἄνευ δικαιώματος ἰδιωτικῆς πελατείας, ὅθεν ἐτέλουν ὑπὸ αὐστηρὸν ἔλεγχον. Ἦσαν, λοιπόν, αὐλικοὶ ὑπάλληλοι, διὸ καὶ κατὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ὑπηρεσίας ἔδιδον ἐπίσημον ὅρκον εἰς τὸν ἡγεμόνα. Ἡ τσαρικὴ αὐλὴ ἐπὶ μακρὸν ἦτο ὁ μοναδικὸς πελάτης τῶν ξένων ἰατρῶν καὶ ἡ καταναλώτρια τῶν φαρμάκων των· ὁ πληθυσμὸς μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις ἐπωφελεῖτο τῶν ὑπηρεσιῶν των καὶ μόνον μετ' ἄδειαν τοῦ μονάρχου. Τοὐλάχιστον ὁ *καπιτὰν Μαρζερὲτ* λέγει ὅτι «οὐδεὶς ἰατρὸς ἐτόλμα, ἐπὶ ποινῇ ὀστρακισμοῦ, νὰ θεραπεύῃ ἄνευ εἰδικῆς διαταγῆς τοῦ μονάρχου» καὶ ὅτι «ἐν ὅλῃ τῇ Ρωσίᾳ δὲν ὑπῆρχον φαρμαμακεῖα καὶ φάρμακα, εἰ μὴ μόνον τσαρικὰ» (σ. 76). Περὶ τὰ μέσα τοῦ ις' αἰ.— λέγει ὁ *Lappo-Danilewskii* (σ. 103)— οἱ δυτικοὶ εὐρωπαϊκοὶ ἰατροὶ ἐθεράπευον μόνον τὸν μονάρχην. Οἱ υἱοὶ τοῦ Ράλλη Παλαιολόγου, ἐλθόντες ἐξ Ἰταλίας εἰς Μόσχαν, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ἐκ Βενετίας καὶ ἕνα ἰατρὸν ὀνόματι Λέοντα *(μίστερ Λέων)* ἰουδαῖον, ἵνα αναλάβῃ τὴν θεραπείαν τοῦ ἀσθενοῦς υἱοῦ τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς Ἰωάννου, ἐπὶ ἐγγυήσει τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς! Τοῦ ἀσθενοῦς ἀποβιώσαντος, ὁ ἰατρὸς ἐθανατώθη διαταγῇ τοῦ ἡγεμόνος (*N. Karamzin* ΣΤ IV 227). Ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς εἶχε παρ' ἑαυτῷ δύο γερμανοὺς ἰατρούς, τὸν Νικόλαον Λιούγεφ καὶ τὸν Θεόφιλον (ἐκ Lübeck), ὡς καὶ ἕνα ἕλληνα ἰατρὸν ὀνόματι Μάρκον, ὃν ὁ Καραμζὴν χαρακτηρίζει «διάσημον». Τούτου τοσαύτην ἀνάγκην εἶχεν ὁ ἡγεμών, ὥστε δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐπιστροφήν του εἰς ΚΠολιν, ὅπου παρέμενεν ἡ οἰκογένειά του· πρὸς δὲ τὸν σουλτᾶνον Σουλεϊμάν, παρακαλέσαντα τῷ 1522 διὰ γράμ-

ματος τὸν ρῶσον μονάρχην ὅπως ἀπολύσῃ αὐτὸν εἰς τὴν οἰκογένειάν του, ὁ Βασίλειος ἀπήντησεν ὅτι ὁ Μάρκος πρὸ μακροῦ προσληφθεὶς εἰς τὴν ἡγεμονικὴν ὑπηρεσίαν πράττει τὸ ἔργον του ἑκουσίως καὶ δὲν δύναται νὰ ἀναχωρήσῃ ὡς νοσηλεύων ἐν Νόβγοροδ τὸν ἀσθενήσαντα δοῦκα 'Αλέξιον Βλαδίμηροβιτς, ὅθεν «στεῖλέ του τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παιδιά του». Καὶ προσθέτει ὁ Καραμζήν: «διὰ τοὺς νοήμονας καὶ μετὰ προσόντων ξένους εὐκολώτερον ἦτο νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν Ρωσίαν παρά, ἅπαξ εἰσελθόντες, νὰ ἐξέλθουν» (Ζ ΙΙΙ 208-9, καὶ παρατήρ. 235. *A. Moulyoukin* [1] 327-8). Ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους ὑπηρεσίας καὶ διάφοροι εἰδικοὶ τεχνίται, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ προσελαμβάνοντο μόνον παρὰ τῷ ἡγεμόνι *A. Moulyoukin* ἔνθ' ἀν. 323—352).

150) Πλὴν τοῦ πατριάρχου, πρὸς τὸν Μόσχας Βαρλαὰμ ἔγραψαν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ ἡγούμενος Βατοπεδίου Ἄνθιμος καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ἁγ. Παντελεήμονος Παΐσιος, ὁ μὲν περὶ τοῦ ἀποστελλομένου Μαξίμου, ὁ δὲ παρακαλῶν νὰ μεσιτεύσῃ παρὰ τῷ τσάρῳ ὅπως μεσολαβήσῃ ἵνα ὁ σουλτᾶνος ἄρῃ τὸν εἰς τὴν μονὴν ἐπιβληθέντα φόρον λόγῳ τῶν ἃς αὕτη ὑπέστη ὑπὸ τῶν πειρατῶν καταστροφῶν. Τὰ γράμματα ταῦτα περιέχονται (ἐν ρωσ. μεταφράσει) ἐν ΑΙ Ι Νο 121, 122, 123 καὶ ἐν VOID Νο 5, ὡς καὶ παρὰ *A. N. Mouravyof* I 24—33. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 152. Περὶ τῆς μητροπόλεως Ζιχνῶν ὅρα *Μ. Γεδεὼν* [3] 140, ἔνθα ὅμως ἀγνοεῖται ὁ Γρηγόριος ἐν τοῖς μητροπολίταις τῆς πόλεως.

151) Οἱ εἰς Ρωσίαν προσκαλούμενοι εἰδικοὶ εἰσήρχοντο διὰ τῆς Θεοδοσίας.

152) ΜΣ Γ 141. Τὸ Περεκὸπ εἶνε ἡ ἀρχαία Ταμοράκη ἐν τῷ μυχῷ τοῦ Καρκινίτου κόλπου εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ ἑνοῦντος τὴν Κριμαϊκὴν χερσόνησον πρὸς τὴν ρωσικὴν ἤπειρον.

153) Χρονικὸν Νίκωνος VI 212. ΑΙ Ι Νο 121. *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 677. *Φιλαρέτου Τσερνίγωφ* 47.

154) Ἀνακριβῶς ἐσημείωσάν τινες ὡς ἔτος ἀφίξεως τὸ 1506 ἐκ παρερμηνείας τῆς *Διηγήσεως* Νόβγοροδ· πρβλ. *Φιλαρέτου* ἔνθ' ἀν.

155) Β XXI 378. *156)* *V. Ikonnikof* [2] 148—149.

157) *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 678. *158)* Ζ ΙΙΙ 199.

159) Καθεδρικὴ μονὴ «Τσουύντωφ—'Αλεξέγεβσκιη—'Αρχάγγελο-Μιχάηλοβσκιη» ἐν τῷ Κρεμλίνῳ. Ἱδρυθεῖσα τῷ 1365 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου 'Αλεξίου, ἦτο γνωστὴ ὡς μεγάλη λαύρα καὶ ἐχρησίμευεν ὡς κατάλυμα καὶ ἕδρα τῶν μητροπολιτῶν Μόσχας, περιελάμβανε δὲ τὸ λείψανον τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς ἁγίου ἐν ἀργυρᾷ θήκῃ. Κατὰ τὸν ις' αἰ. ἐγένετο φυτώριον θεολογικῆς παιδεύσεως, ἐπὶ δὲ τοῦ πατριάρχου Ρωσίας Φιλαρέσου Νικήτιτς ἱδρύθη ἐν αὐτῇ ἑλληνο-λατινικὸν σχολεῖον, ἀποκληθὲν πατριαρχικόν, ὅπερ βραδύτερον ἀπετέλεσε τὴν ἑλληνο-λατινικὴν σχολὴν Μόσχας καὶ εἶτα τὴν σλαυο-ἑλληνο-λατινικὴν 'Ακαδημίαν. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἠρίθμει ἱκανὰ χειρόγραφα, πολλοὶ δὲ τῶν μοναχῶν αὐτῆς ἠσχολοῦντο εἰς μεταφράσεις βιβλίων τῆς ἁγ. Γραφῆς. Ἐν αὐτῇ ἐγένετο καὶ ἡ διόρθωσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων κατὰ τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα ἰδίως ὑπὸ τοῦ 'Αρσενίου, τοῦ γνωστοῦ ἐν Ρωσίᾳ ὡς *'Αρσένιη Γρέκ*, καὶ τοῦ 'Επιφανίου Σλαβινέτσκιη. Πρότερον ἡ μονὴ ἐχρησίμευε καὶ ὡς τόπος περιορισμοῦ ρώσων ἱεραρχῶν καὶ ἄλλων ἱστορικῶν προσώπων, οἷον τοῦ Ἰσιδώρου Μόσχας, τοῦ Γενναδίου Νόβγοροδ, τοῦ πατριάρ-

χου Ἑρμογένους, τοῦ δουκὸς Βασιλείου Πατρικέγεφ κλ. Πλὴν τοῦ Μαξίμου ἐν αὐτῇ διεβίωσαν καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς κληρικοί.

160) Ὅταν τῷ 1565 ὁ Ἰβὰν Τρομερὸς ἐξετόπισε τοὺς γερμανοὺς τῆς Derpt εἰς διαφόρους ρωσικὰς πόλεις, συμμετετοπίσθη καὶ ὁ πάστωρ Wettermann, εἰς ὃν παρεσχέθη τὸ δικαίωμα νὰ ἐπισκέπτηται πάσας τὰς πόλεις, ἐν αἷς εἶχον ἐγκατασταθῇ οἱ γερμανοί. Ἐχρημάτισε δὲ πάστωρ τῶν γερμανῶν μετοίκων μέχρι τοῦ 1570. Πρβλ. *A. W. Feichner* Chronik der evangelischen Gemeinden in Moscau I 46—49, II 443. *161)* [2] 160—162.

162) Ζ III 199, καὶ παρατήρ. 327. *163)* Ὁ Walter-Friedrich Clossius (1796—1838), καθηγητὴς τοῦ Δικαίου ἐν Τυβίγγῃ, εἰδικῶς ἀσχοληθεὶς περὶ τὰς νομικὰς πηγὰς τοῦ Πηδαλίου, μετέβη πρὸς τοῦτο εἰς Ρωσίαν, τὸ ταξείδιόν του δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ περίεργον σελίδα τῆς σλαυϊκῆς καὶ ρωσικῆς φιλολογίας· παρ' *Ikonnikof* [1] 49—51. *A.* Gorskii 173. *I. Preobragenskii* 24_2. Ἐξ ὅσων ἀναφέρει μία τῶν περὶ Μαξίμου *Διηγήσεων*, ὁ *E.* *Goloubinskii* θεωρεῖ ὡς πιθανὴν τὴν ὑπὸ τοῦ Μαξίμου σύνταξιν καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν τῆς ἡγεμονικῆς βιβλιοθήκης χειρογράφων, ἢ τῶν ἐξ αὐτῶν μήπω μεταφρασθέντων εἰς τὴν σλαυωνικήν. Ὁπωσδήποτε ὅμως—προσθέτει—ὁ Μάξιμος δι' οὐδετέραν τῶν περιπτώσεων τούτων εἶχε κληθῇ εἰς Ρωσίαν ([1] B I 677_4—678). Αὐτός, ἄλλως τε, ὁ Μάξιμος χαρακτηρίζει τὸ περὶ τὸν Ψαλτῆρα ἔργον του ὡς τὸ «εἰδικόν», δι' ὅπερ εἶχε κληθῆ, *ντέλο ναρότσ̌ιτο* (A I 31). *V. Ikonnikof* [2] 157. Κατὰ τὸν *N. Karamzin*, ὁ Μάξιμος περιέγραψε πάντα τὰ ἄγνωστα εἰς τὸν σλαυϊκὸν λαὸν βιβλία, καὶ δὴ πρὸ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψαλτῆρος (Ζ III 199),

164) B XXV 299, 316. *V. Ikonnikof* [2] 163_5. *165) A. Sinaïskii* 13.

166) ΜΣ B XXV 316. *167)* Aelius Donatus, γραμματικὸς τῶν μέσων τοῦ δ' αἰ., παρ' ᾧ ἐσπούδασε τὴν Γραμματικὴν καὶ ὁ Ἱερώνυμος ἐν τῷ ἔργῳ του Ars Grammatica (εἰς 3 βιβλία)· πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] B I 678_3. Πλείονας διασαφήσεις περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Γερασίμωφ αὐτόθι 854, 891, καὶ *V. Roudakof* ἐν ES VIII 447. *V. Ikonnikof*]1] 51,]2] 31—32. Ἐσφαλμένως ὁ τελευταῖος φέρει τὸν Bruno θανόντα τῷ 1045· πρβλ. *Kessel* ἐν WWKL τόμ. II 1364. *168)* Πρβλ. A I 27. *E. Goloubinskii* [1] B I 679_4.

169) V. Ikonnicof [2] 166. *170)* B XXV 300—304.

171) B XXV 307. *172)* Αὐτόθι 308. *173)* 304—5. *174)* 305.

175) 306. *176)* 307. *177)* 305—306. *178)* 308—309.

179) 309—310. *180)* 310. *181)* 310. Ἐννοεῖ ἴσως ὁ Μ. τὰς Κατηχήσεις ιε' καὶ ιη'. *182) A.* Gorskii XVII τεῦχ. 2 σ. 182—3. Μακαρίου VII 267—271. *V. Ikonnikof* [2] 172. *183)* B XXV 300. *184)* Αὐτόθι 314.

185) A XII 189. *186)* B XXV 314. *187)* B 314—315. *188)* 314.

189) 311—315. *190)* 316—319. *191) A.* Gorskii 188.

192) VI 224. *193)* Ζ III 200. *194)* [1] B I 680—681.

195) Th. Nelidof 44. *196)* Ζ III 208—209.

197) Οἱ ἑρμηνευταὶ ἦσαν : Ἀντώνιος, Ἀπολλινάριος, Ἀθανάσιος, Γεννάδιος, Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, Ἡσύχιος, Ἰω. Δαμασκηνός, Ἰω. Χρυσόστομος, Ἀλεξανδρείας Κύριλλος, Μάξιμος Ὁμολογητής, Ὠριγένης, Ἀντιοχείας Σευῆρος, Θεοδώρητος Κύρρου· *Φιλαρέτου Τσ̌ερνιγ* [1] 67. *198)* Τὸ ἀρτιώτερον διωρθωμένον

κείμενον τοῦ χειρογράφου τῆς μεταφράσεως τῶν Πράξεων μετὰ τῶν ἑρμηνειῶν (ις' αἰ.) εὕρηται ἐν τῇ ἐν Μπελοόζερο μονῇ τοῦ ἁγ. Κυρίλλου ὑπ' ἀρθ. 34]149, ἐν αὐτῷ δὲ δείκνυται τὸ ἔτος αὐτοῦ 1520. Ἐν τῇ δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ Πετρουπόλεως ὑπάρχει ἀντίγραφον τοῦ ιϛ' αἰ. διάφορον τῶν λοιπῶν κατὰ τοῦτο, ὅτι μετὰ τὰς Πράξεις ἀκολουθοῦσιν ἑρμηνεῖαι εἰς τὰς καθολικὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰς τοῦ ἀπ. Παύλου. Πρβλ. καὶ *I. Evseyef* [1] 1283_2. *199) V. Ikonnikof* [2] 175.

200) Φιλαρέτου Τσ̌ερν. ἔνθ' ἀν. 67—68. *201) I. Evseyef* ἔνθ' ἀν. 1284· Ὁ *Ikonnikof* ὅμως σημειοῖ ὡς ἔτος τὸ 1523 ([2] 414_1).

202) Φιλαρέτου Τσ̌ερν. ἔνθ' ἀν. *203) V. Ikonuikof* [2] 176.

204) Α I 31. *205) E.* Goloubinskii [1] Β ι 682—3.

206) N. Karamzin ΣΤ I 2. *V. Jmakin* 1. *207)* Παρὰ *I. Preobragenskii,* [1] 35. *208)* Αὐτόθι 14—15, 18. *209) E.* Goloubinskii [1] 711.

210) Αὐτόθι 716. *211) N. Karamzin* Ζ IV 254.

212) I. Preobragenskii [1] 15, 16. *E. Goloubinskii* [1] Α ι 474—5, 477 721—723. *213) N. Karamzin* Β II 43. *214)* Ὅρα ΜΣ Γ XI 76—80. *V. Ikonnikof* [2] 24—26. *I. Preobragenskii* [1] 34—35. *215) N. Kapteref* [2] Α 225. *216) I. Preobragenskii* [1] 19. *217)* Πρξ κϛ 24. *I. Preobragenskii* [1] 20. *218)* Αὐτόθι 21—22.

219) [1] Α I 740. Ἀλλαχοῦ ὅμως ὁ αὐτὸς λέγει «Λέγεται συνήθως ὅτι σχολεῖον τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας διὰ τὸν ἁπλοῦν λαὸν ἦτο ὁ ναὸς μὲ τὴν λειτουργίαν του, τελουμένην, ὡς τονίζεται, εἰς καταληπτὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ τὰ πάντα ἦσαν ἀκατάληπτα, πλὴν τοῦ *Κύριε ἐλέησον (Γόσποντι πομίλουϊ),* ἡ δὲ λειτουργικὴ γλῶσσα δὲν ἦτο ἡ ρωσική, ἀλλὰ καὶ ἡ ρωσικὴ τῶν βιβλίων ἦτο εἰς τὸν λαὸν ἀκατάληπτος. Καὶ ἄλλως ὅμως, ὁ ναὸς καὶ ἡ λειτουργία δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντικαταστήσωσι τὸ σχολεῖον πίστεως διὰ τὸν λαόν. Ἡ λειτουργία δὲν εἶνε διδακτικὴ γνώσεως, ἀλλὰ ἐποικοδομητικὴ τῶν πιστῶν, προϋποθέτει δὲ προπαρασκευὴν πρὸς κατανόησιν (Α II 832—3). *220)* Αὐτόθι 189. *221)* Αὐτόθι. *222)* Αὐτόθι.

223) Ὡς π.χ. τῆς παρὰ τὴν Μόσχαν λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου, τῶν μονῶν Κυριλλο-Μπ̌ελοζὲρσκ καὶ Βολοκολάμσκ. *224) I. Preobragenskii* [1] 23—25.

225) Αὐτόθι 26. *226) E.* Gotoubinskii [1] Α I 478. *227)* Αὐτόθι 478, 727, 738, *228)* Αὐτόθι 739. Ἡ σπάνις τῶν ἀντιγράφων ὠφείλετο καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γραφὴ ἐγίνετο ἐπὶ περγαμηνῆς καὶ ἐχώρει βραδύτατα, διότι οἱ γραφεῖς ἦσαν ὀλίγιστοι· δέκα γραφεῖς ἠδύναντο νὰ γράφωσι 500 χειρόγραφα μόνον ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν. Δι' ἐργασίαν δὲ ἓξ μηνῶν ὁ ἀντιγραφεὺς ἔπρεπε νὰ ἀμειφθῇ τοὐλάχιστον διὰ 500 ρουβλίων· ἄρα συνήθους ἀντιγράφου ἡ ἀξία ἀνήρχετο εἰς 500 ρούβλια ἄνευ τῆς ἀξίας τῆς περγαμηνῆς· αὐτόθι 190—1. *V. Ikonnikof* [2] 17—18. *229) I. Preobragenskii* [1] 27—29. *230)* Αὐτόθι 29—30. *V. Jmakin* 2—5, 471 ἑξ. *231)* Τὸν λατινικὸν ναὸν οἱ ρῶσοι ἔκτοτε οὐδέποτε ἀποκαλοῦσι *ναὸν=χράμ,* ἀλλὰ *κασ̌τιόλ,* καὶ ὁ λατῖνος δὲ ἱερεὺς δὲν λέγεται *ἱερεὺς=σβ̌ιασ̌τσ̌έννικ* ἢ *κληρικὸς=κλήρικ,* ἀλλὰ *ξ̌ιόντζ.*

232) I. Preobragenskii [1) 32—33. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 21.

233) E. Goloubtnskii [1] Α I 474—5. *234)* II 230.

235) I. Preobragenskii [1] 35. *236) E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 479—480. *V. Jmakin* 304. *237) I, Preobragcnskii* [1] 35—41.

238) Πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] B I 553—4. *ν. Jmakin* 10—11, 425.
239) *ν· Jmakin* 10—13, 436—7, 628. *240)* *N. Kapteref*]2] A 163-4.
241) Αὐτόθι 159—160. *242)* Αὐτόθι 190—1. *243)* Αὐτόθι 163—5, 167. *ν. Jmakin* 10—13, 628—640. *244)* *I. Preobragenskii* [1] 112.

245) Zar Iwan der Grausame ἐν Beiträge zur Kentniss Russlands und seiner Geschichte· πρβλ. τὸ τοῦ *Adelung* ἐν ρωσ. μεταφρ. I 170—1. Ἰδὲ καὶ *I. Prcobragenskii* [1] 117—119. *246)* VIII 333—4. *247)* *G. Fletcher* ρωσ. μετ. κεφ. 28 σ. 92. *248)* Παρὰ *I. Preobragenskii* [1] 121—2.

249) Αὐτόθι 50—51, 58—60. *ν. Ikonnikof* [2] 306—311. *E. Goloubinskii* [1] A II 794. *250)* *I. Preobragenskii* 58—60. *ν. Ikonnikof* [2] 306—311. *E. Goloubinskii* [1] A I 794. *251)* *N. Karamzin* E III 410.

252) *E. Goloubinskii* [1] A II 837 — 8, 849—850. *I. Preobragenskii* [1] 61—62, 136—141. *253)* *N. Kapteref* [3] 120—4, 141. *254)* *E. Goloubinskii* [1] A II 857. *I. Preobragenskii* [1] 62—5.

255) Κατὰ τὰς *Διηγήσεις* τῆς μονῆς Πετσ̌έρσκ, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Νόβγοροδ Νικήτας Ζατβόρνικ, ὑπὸ τοῦ διαβόλου παραπλανηθείς, ἀπέκτησε τὴν ἱκανότητα τῆς παντογνωσίας. Ἡ σύνοδος Βλαδιμήρου (1274) εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ θεσπίσῃ μεταξὺ ἄλλων καὶ ὅτι οἱ πρὸς ἱερωσύνην ὑποψήφιοι δὲν πρέπει νὰ ἀσχολοῦνται περὶ τὴν μαγείαν. Τῷ 1378 συνελήφθη ἱερεύς, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἀπεκάλυψαν σακκίδιον περιέχον θανατηφόρα βότανα. Ἐν τῷ *Βίῳ* τοῦ Νικήτα Περεγ̌ασλάβσκιη ἀναφέρεται μοναχὸς-μάγος, διάσημος διὰ τὰς γοητείας του.

256) I. *Preobragenskii* [1] 143—4. *257)* *Kourbskii* 120—180.

258) *I. Preobragenskii* [1] 61—62, 141—4. *V. Ikonnikof* [2] 353—5. *Kourbskii* ἔνθ' ἀν. 101—2. Οὗτος, ἐνῷ ἐπικρίνει τὴν εἰς τὰς μαντείας καὶ γοητείας πίστιν, φωρᾶται προσφεύγων εἰς αὐτάς· ἔνθ' ἀν. 27—28, καὶ *I. Preobragenskii* [1] 143. *259)* *Abu Maschar* ἢ *Albu-Maschar* (θ' αἰ.) De magnis conjunctionibus, annorum revolutionibus ac eorum Perfectionibus.—*Abuazen-Gali Aben-Ragel* (ιγ' αἰ.) De judiciis astrorum.

260) Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου οὐδὲν ἀπεφάσιζον περὶ πολέμου ἂν δὲν συνεβουλεύοντο τὰ ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ των ἀστρολογικὰ καὶ μαγικὰ βιβλία· *Εὐλογίου Κουρίλα* Θεόκλητος ὁ Πολυείδης, ἐν «Θρᾳκικοῖς» Ε (1934) 75. *ν. Ikonnikof* [2] 260—9. *I. Preobragenskii* [1] 146—7. *E. Goloubinski* [1] B I 687 ἑξ. Τινὲς τῶν ρώσων ἐρευνητῶν τῶν ρωσικῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων ἀποδίδουσι τὴν εὑρεῖαν διάδοσιν τῶν ἀστρολογικῶν ἰδεῶν ἐν Ρωσίᾳ εἰς τὴν σχέσιν των πρὸς ἀρχαῖον ρωσικὸν μῦθον, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Ρόζ̌ανιτση*. Μεταξὺ τῶν θεῶν τῆς προχριστιανικῆς ρωσικῆς πολυθεΐας οἱ ρῶσοι εἶχον καὶ θεότητας τοῦ οἴκου ἢ τῆς οἰκογενείας ἀποκαλουμένας *ρόντ* καὶ *ρόζ̌ανιτση* καὶ ἀντιστοιχούσας πρὸς τὸν φύλακα ἄγγελον· αὗται ἑωρτάζοντο ἐπὶ μακρὸν καὶ μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν ρώσων τῇ ἑπομένῃ τῶν Χριστουγέννων, ἑορτῇ τῆς συνάξεως τῆς Θεοτόκου (*E. Goloubinskii* [1] A II 842—843_1, 855). Αἱ θεότητες αὗται, συνδυασθεῖσαι πρὸς ἀστρολογικὰς ἰδέας, ἐσήμαινον τὸν καθορισμὸν τοῦ γένους τοῦ ἐμβρύου κατὰ τὸν ὑφ' ὃν συνέβη ἡ γέννησις ἀστερισμόν. Οὕτω ὁ μῦθος προσέλαβεν ἀποκλειστικῶς ἀστρολογικὴν σημασίαν· *I. Preobragenskii* [1] 147.

261) Παρὰ *I. Preobragenskii* [1] 103—4. *V. Ikonnikof* [2] 427—8.

262) *I. Preobragenskii* [1] 109—111. *263)* *V. Jmakin* [1] 545—7, 579—580. *264)* Αὐτόθι 569—570. *265)* Αὐτόθι 571—3, 691—700. *V. Ikonnikof* [2] 429—432. *266)* *V. Jmakin* [1] 573—8, 584, 608—9. *I. Preobragenskii* [1] 88—91, 106—112. *267)* *N. Karamzin* Z IV 241—2, 461—2.

268) Αὐτόθι E III 409—410. *269)* E IV 420—426. *270)* E IV 444. *271)* PSRL IV 297. *272)* Παρὰ *V. Ikonnikof* [1] 443. *273)* Αὐτόθι 444—445. *274)* *I. Preobragenskii* [1] 88—89.

275) Αὐτόθι 89—90. *276)* Nikonowskaya Létopis VII 48.

277) Καθ' ἃ μαρτυροῦσιν οἱ Ἰόβιος καὶ Herberstein, ὡς ἀνακριτικὸν μέσον ἐξαναγκασμοῦ ὁμολογίας ἐνοχῆς ἐχρησιμοποιοῦντο σκληρόταται βάσανοι: τοὺς κλέπτας ἔτυπτον ἐπὶ τῶν πελμάτων· ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ὅλου σώματος τῶν ἐγκληματιῶν ἔχυνον κρουνοὺς ἐψυγμένου ὕδατος· ἐνεπήγνυον εἰς τοὺς ὄνυχας βελόνας· ἔθος φρικτὸν—ἐπιλέγει ὁ Καραμζὴν—κληροδοτηθὲν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ ταταρικοῦ ζυγοῦ μετὰ τῆς μαστιγώσεως καὶ πασῶν τῶν σωματικῶν βασανιστικῶν ποινῶν (Z IV 228—230).

278) «Οὐ μόνον ὁ ἁπλοῦς λαὸς—γράφει ὁ *Adam Olearius*—ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπίσημοι αὐλικοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ πρεσβευταὶ τῶν τσάρων, οἵτινες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ κρατῶσιν ὑψηλὰ τὴν ἀνωτέραν των ἀποστολήν, οὐδὲν μέτρον ἐγνώριζον ὡς πρὸς τὰ προσφερόμενα πρὸς αὐτοὺς ποτά, ἐὰν δὲ ταῦτα τοῖς ἤρεσκον, τὰ ἐρρόφουν ὡς ὕδωρ, μέχρι πλήρους ἀναισθησίας, ἐνίοτε δὲ μέχρι καὶ θανάτου. Παρόμοιόν τι συνέβη εἰς ἐπισημότατον πρεσβευτήν, ἀποσταλέντα πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Σουηδίας Κάρολον τὸν ΙΑ'. Ὁ πρεσβευτὴς οὗτος, παρὰ πᾶσαν προφύλαξιν, ἐμεθύσθη μέχρι τοσούτου, ὥστε τῇ ἐπαύριον, ὅτε θὰ ἔπρεπε νὰ προσέλθῃ εἰς ἀκρόασιν παρὰ τῷ βασιλεῖ, εὑρέθη νεκρὸς ἐπὶ τῆς κλίνης». Εἶνε εὐνόητοι. ὡς ἐκ τούτου, αἱ συχναὶ συστάσεις τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως πρὸς τοὺς διπλωμάτας της νὰ μὴ πίνωσι καὶ διαπληκτίζωνται παρὰ ταῖς ξέναις αὐλαῖς, ἵνα μὴ δυσφημῆται ἡ χώρα των. Τὸ αὐτὸ ὅμως ἔπραττον οἱ ρῶσοι καὶ διὰ τοὺς ξένους ἐν τῇ χώρᾳ των διπλωμάτας, προσπαθοῦντες νὰ μεθύσωσιν αὐτοὺς καθ' ὃν καὶ οἱ ἴδιοι ἐμεθύσκοντο τρόπον. Ὡς ἀναφέρει ὁ Herberstein, οἱ ἐπίσημοι ρῶσοι, ὁσάκις ἐξένιζον ξένους πρεσβευτάς, διωργάνουν τεραστίους πότους, πᾶσαν δὲ κατέβαλλον προσπάθειαν ὅπως μεθύσωσι τοὺς ξένους των μέχρις ἐσχάτης καρηβαρίας. Ἦτο δὲ ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ἀποφύγωσιν οὗτοι τὴν πρὸς πότον πρόκλησιν ὑπὸ οἱανδήποτε πρόφασιν, διότι—ὡς λέγει ὁ Herberstein—ἔπινον πρῶτον εἰς ὑγείαν τῶν τσάρων, ἔπειτα εἰς ὑγείαν τῶν ἀδελφῶν, τῶν υἱῶν καὶ τῶν λοιπῶν συγγενῶν των, ὅταν δὲ οὗτοι ἦσαν ὀλίγοι, ἐσυνέχιζον τὴν πόσιν εἰς ὑγείαν τῶν ἐν τέλει ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν. Ἀφοῦ δὲ ἐξεκένουν ἀρκετὰ κύπελλα, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς περαιτέρω πόσεως ἄλλως, ἢ προσποιούμενοι τοὺς λίαν μεθυσμένους ἢ τοὺς κοιμωμένους» (παρὰ *I. Preobragenskii* [1] 132). *279)* *E. Goloubinskii* [1] Α' II 865—866.

280) *I. Preobragenskii* [1] 131. *281)* Αὐτόθι.

282) Ὁ οἰκοδεσπότης ἐθεώρει καθῆκόν του ἐκ τῶν ἱερωτάτων νὰ μεθύσῃ τοὺς προσκεκλημένους μέχρι πλήρους ἀναισθησίας καὶ νὰ κομίζῃ ἔπειτα αὐτοὺς οἰνοβαρεῖς εἰς τὰς οἰκίας των. Ὁ ὀλιγοπότης κατελύπει τὸν ἀμφιτρύονα, ὅστις κατὰ κανόνα καὶ βίαν μετήρχετο, συνοδευομένην, ἐν ἀνάγκῃ, καὶ ὑπὸ δαρμῶν. Τοὐναντίον, ὁ προθυμότατος οἰνοπότης ἀπέβαινεν ἐγκαρδιώτατος φίλος. Αἱ γυναῖκες εὐω-

χοῦντο κατ' ἰδίαν ἐν τῷ γυναικωνίτῃ, περὶ τὸ μέσον δὲ τοῦ συμποσίου κρατοῦσαι πλήρη τὰ κύπελλα ἐξήρχοντο τῶν διαμερισμάτων των, ταὐτοχρόνως δὲ καὶ οἱ ἄνδρες ἐγειρόμενοι ἐξήρχοντο τῆς αἰθούσης, ὑποκλινόμενοι δὲ πρὸ τῶν προσκεκλημένων παρεκάλουν αὐτοὺς νὰ ἀσπασθῶσι τὰς γυναῖκάς των. Οὗτοι δέ, λαμβάνοντες παρὰ τῶν γυναικῶν τὰ κύπελλα, ἀντήλλασσον μεθ' ἑκάστης ἀσπασμόν, οἰνόπληκτοι δ' ὄντες προέβαινον καὶ εἰς ἀσχημίας λεπτομερῶς περιγραφομένας ἐν τῇ τότε ρωσικῇ γραμματείᾳ. Τούτου ἕνεκα ὁ συντάκτης τοῦ «Domostroï» ἔκρινεν ἐπάναγκες νὰ παράσχῃ εἰδικὰς παραινέσεις περὶ τῆς κατὰ τὰς ἑορτὰς ἰδίᾳ τῶν γάμων συμπεριφορᾶς. «Ὅταν καλῆσαι εἰς γάμον, νὰ μὴ πίνῃς μέχρι μέθης, μηδὲ νὰ παραμένῃς ἀργά· διότι ἐπισυμβαίνουν φιλονεικίαι καὶ διαπληκτισμοὶ καὶ συμπλοκαὶ καὶ αἱματοχυσία.. *Δὲν λέγω νὰ μὴ πίῃς· μὴ γένοιτο!* Ἀλλὰ λέγω νὰ μὴ πίῃς μέχρι κακῆς μέθης. Δὲν κατηγορῶ τοῦ Θεοῦ δῶρον· ἀλλὰ κακίζω τοὺς ἀκρατῶς πίνοντας» (XI 14). Φαίνεται ὅμως—σχολιάζει θυμοσόφως ὁ ἀναφέρων τὴν συμβουλὴν ταύτην σεγγραφεὺς—ὅτι τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Domostroï προσεκάλουν μόναι αἱ ὑπογραμμιζόμεναι φράσεις. Ἀλλ' ἂν ὁ οἶνος, ὡς Θεοῦ δῶρον, δὲν εἶνέ τι ἀξιοκατάκριτον, διὰ τὴν λογικὴν τοῦ ρώσου τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς καὶ ἡ μέθη δὲν εἶνε ἀξιόμεμπτος. Ἐν γένει ἡ μέθη δὲν ἀνήγετο εἰς περιωπὴν ἁμαρτίας, ὁποία, φέρ' εἰπεῖν, ἐθεωρεῖτο ἡ κατὰ νηστίμους ἡμέρας κρεωφαγία. *E. Goloubinskii* [1] A II 865—6. Πρβλ. *I. Preobragenskii* [1] 130—133. *V. Ikonnikof* [2] 432—3. *V. Jmakin* [1] 548—551. *283)* Z IV 237.

284) *E. Golonbinskii* [1] A II 867. Τὸ *Ἐρώτημα Κηρύκου (Kirika Voprochániye)* εἶνε ἔργον τοῦ ἐν Νόβγοροδ ἀσκοῦντος ἔργον πνευματικοῦ ἱερομονάχου Κηρύκου († πρὸ τοῦ 1156), ὅστις, ἐν τῇ ἐξομολογητικῇ του πράξει, πολλάκις εὑρισκόμενος πρὸ δυσλύτων δι' αὐτὸν ζητημάτων κανονικῆς καὶ ἠθικῆς φύσεως, κατέφευγε μὲν καὶ εἰς ποικίλα βιβλία πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν του, προσέφευγε δὲ καὶ εἰς τὰ φῶτα διαφόρων ἐγκύρων προσώπων καὶ ἱεραρχῶν, μάλιστα δὲ τοῦ ἐπισκόπου Νόβγοροδ Νήφωνος, μεθ' ἑκάστην δὲ συνέντευξιν κατέγραφε προχείρως τὰς ἐρωτήσεις του καὶ τὰς εἰς αὐτὰς ἀπαντήσεις. Ὅθεν προκύπτει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸ περιεχόμενόν του. Διὰ τοῦ συγγράμματός του τούτου ὁ Κηρύκος ἐνεφανίσθη ὡς ἴδιος τύπος ἐξαγορευτοῦ, ἀσκήσας διὰ τῶν ἐν αὐτῷ εἰς σύστημα ἐκτιθεμένων θεωριῶν του περὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ, ἧς εἶνε ὁ πνευματικὸς τεταγμένος φρουρός, περὶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν κατ' αὐτῆς μέσων, μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἐξομολογητικῆς πράξεως. Τοῦτο δέ, διότι περιλαμβάνει σειρὰν ὅλην προβλημάτων καὶ ζητημάτων τῆς εἰς ἣν ἀνάγεται ἐποχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς γενετησίους ὁρμὰς ἐκτίθενται εἰς διεξοδικὰς λεπτομερείας, αἵτινες non scribuntur· *V. Jmakin* [1] 538. *285)* *I. Preobragenskii* [1] 135. *V. Ikonnikof* [2] 434.

286) Κεφ. V 29, 33. *287)* *V. Jmakin* [1] 538. *288)* *I. Preobragenskii* ἔνθ' ἀν. *289)* *V. Jmakin* [1] 542 κ. ἀλ. *290)* *I. Preobragenskii* [1] 134—5. *291)* Αὐτόθι. *292)* Αὐτόθι 148—9. *293)* Αὐτόθι.

294) Αὐτόθι 150—1. *295)* Πρβλ. καὶ *N. Karamzin* Z IV 242—3. *V. Jmakin* [1] 512—515. Περὶ τοῦ *Ντομοστρόϊ* ἰδὲ σελ. 142. *296)* *E. Goloubinskii* [1] A II 866. *297)* Καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Barberino (παρὰ Fr. ven Adelung 151) διαζύγιον ἐτελεσιουργεῖτο καὶ κατὰ τὸν ἑξῆς πρωτότυπον τρόπον: ἑκά-

τερος τῶν συζύγων ἱστάμενος ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄχθης ρύακος ἔτεινεν ὕφασμα, οὗτινος ἐκράτει τὸ ἀντίθετον ἄκρον· ὅταν τὸ ὕφασμα ἐσχίζετο, ἑκάτερος ἀπεχώρει ἀποκομίζων τὸ ἐν τῇ χειρί του τεμάχιον, ἀπὸ τῆς στιγμῆς δ' ἐκείνης συνετελεῖτο τὸ διαζύγιον καὶ οἱ τέως σύζυγοι ἀπεχωρίζοντο ἀπολύτως ἐλεύθεροι. Πρβλ. καὶ *I. Preobragenskii* [1] 151_3. *298)* Αὐτόθι 156. Ἐν γένει ἔπιθι *I. Preobrageuskii* [1] 148–162. *V. Jmakin* [1] 481—485, 510—511, 537. *V. Ikonnikof* [2] 436. *E. Goloubinskii* [1] A I 664—5. *299) I. Preobragenskii* [1] 67.

300) N. Karamzin Γ I 33—34. *301) E. Goloubinskii* [1] B I 612 ἑξ.

302) Αὐτόθι A I 525—531, 551—2. *303)* Αὐτόθι 363—368.

304) N. Kapteref [2] B 151—2. Ἐν Ρωσίᾳ τὸν ἐνοριακὸν κλῆρον ἀποτελοῦσι μόνον ἔγγαμοι ἱερεῖς. Ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος ἀποκαλεῖται «λευκὸς κλῆρος» *(μπιέλογε ντουχοβένστβο)*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄγαμον μοναστηριακόν, ὅστις γινώσκεται ὡς «μέλας κλῆρος» *(τσιόρνογε ντουχοβένστβο)* καὶ διαιτᾶται μονίμως ἐν ταῖς μοναῖς. *305) E. Goloubinskii* [1] A I 369. *306)* Αὐτόθι 370.

307) Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὑπερφίαλον ταύτην ἀγερωχίαν τῶν ρώσων ἱεραρχῶν ὁ *E. Goloubinskii* ἐξαίρει τὴν ταπεινόφρονα ἁπλότητα τῶν ἑλλήνων ἱεραρχῶν, περὶ ὧν ὑπομιμνήσκει τὰ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Κρεμόνης Λουϊτπράνδου λεχθέντα (ἐν Delegatione Constantinopolitana 63) «ipsi vendunt, ipsi emunt, ostia ipsi claudunt, ipsi aperiunt, ipsi dapiferi, ipsi agasones, ipsi canones, σημειοῖ δ' ἅμα, παραλαμβάνων παρὰ τοῦ Βαλσαμῶνος (ἐν *Ράλλῃ* καὶ *Ποτλῇ* Δ 545), ὅτι τινὲς τῶν ἑλλήνων ἐπισκόπων περιώδευον πεζῇ ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας των ([1] A I 559_1). *308)* Αὐτόθι 558—560. *309) N. Kapteref* ἔνθ' ἀν. 151-2. *310) N. Karamzin* E IV 440. Πρβλ. καὶ Z IV 246. *N. Kapteref* ἔνθ' ἀν. 82—83.

311) E. Goloubinskii [1] B I 496, 620. *312)* Αὐτόθι A I 478, 560—3.

313) Αὐτόθι 564. Ὁ Ἱεροσολύμων Γερμανὸς Β' (1222—1240) ἔγραφε πρὸς τὸν Κιέβου Κύριλλον συμβουλεύων νὰ μὴ χειροτονῇ δούλους, ἐξακολουθοῦντας νὰ δουλεύωσιν εἰς τοὺς κυρίους των καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν· *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 5. *314) I. Probragenskii* [1] 73—74. *315) N. Karamzin* Δ IV 138—141. *316) N. Kapteref* [3] 136—7. *317)* Προσθέτει μάλιστα ὁ ἀφηγούμενος ταῦτα Καραμζὴν ὅτι ὁ Δημήτριος, εἰς ἐπίρρωσιν τοῦ πρὸς τὸν Ἰόβιον δισχυρισμοῦ του ὅτι οὐδαμοῦ ἐπιδεικνύεται τόσον ἱερὸς σεβασμὸς πρὸς τοὺς ναοὺς ὅσον ἐν Ρωσίᾳ, ἀνέφερεν ὅτι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, μετὰ ἐπιτέλεσιν τοῦ συζυγικοῦ των καθήκοντος μὴ τολμῶντες νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν ναόν, ἀκροῶνται τῆς ἱερουργίας ἀπὸ τοῦ νάρθηκος, οἱ πονηροὶ δὲ νέοι, βλέποντες αὐτοὺς ἐκεῖ καὶ μαντεύοντες τὸ αἴτιον, διὰ τῶν εἰρωνειῶν των ἀναγκάζουσι τὰς γυναῖκας νὰ ἐρυθριῶσι.

318) 67. Πρβλ. *I. Preobragenskii* [1] 46—47. *319) V. Ikonnikof* [2] 379.

320) N. Kapteref [3] 125—129. *321) E. Goloubinskii* [1] B I 618.

323) V. Ikonnikof [2] 378—9. Ἐν ἐπιστολικῷ μνημείῳ τοῦ ις' αἰ. ὁ πρὸς τὸν Δαβὶδ Χυτραῖον γράφων ξένος λέγει περὶ τοῦ ρωσικοῦ κλήρου τῆς ἐποχῆς ὅτι διάγει τόσον χυδαίαν καὶ ἀνειμένην ζωήν, ὥστε νομίζει τις ὅτι οἱ ἱερεῖς οὗτοι, ἄξιοι νὰ ἦνε ἐργάται ἐργοστασίου, κατὰ λάθος εὑρέθησαν λειτουργοὶ ναοῦ. Πρόκειται νὰ τελεσθῇ—λέγει—γάμος, καὶ στέλλουν πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἱερέως ἅπαξ, δὶς καὶ τρίς, διότι ὁ ἀτυχὴς κοιμᾶται οἰνόπληκτος. Βαρυνθέντες νὰ περιμένουν οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμβροῦ μεταβαίνουν εἰς τὸ οἴκημά του, τῷ φέρουν δῶρον βότκαν

καὶ τὸν σύρουν διὰ τῆς βίας εἰς τὸν ναόν, ἀλλ' αὐτός, ἀδυνατῶν νὰ σταθῇ, συχνὰ πίπτει βαρὺς κατὰ γῆς. Ἐπακολουθεῖ ἐν τῷ ναῷ πλατὺς καγχασμός, καὶ ἡ ἱεροτελεστία μόλις δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς εἰδωλολατρικὴν τελετὴν ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Διὰ νὰ συγκρατηθῇ ὁ ἱερεὺς ὄρθιος τὸν ὑποβαστάζουν, μετὰ δὲ τὸ πέρας τοῦ μυστηρίου κομίζουν αὐτὸν εἰς τὴν οἰκίαν του. Ὅρα *I. Preobragenskii* [1] 78_3 —79. Ἐν ἀναφορᾷ μοναχοῦ τινος Γρηγορίου πρὸς τὸν τσάρον (1651) ἐκτίθεται μεταξὺ ἄλλων ὅτι ὁ πρωθιερεὺς τῆς πόλεως Βιάζμα ἔχει σύζυγον τὴν ἐξαδέλφην του, ἐνῷ δὲ τὸ πρᾶγμα κατηγγέλθη πρὸς τὸν ἀρχιερέα, «οὗτος ἐπὶ χρήμασι παρεῖδε τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ ἱερουργῇ». Περὶ ἄλλου δ' ἱερέως λέγεται ὅτι, ἐξομολογήσας γυναῖκα, κατέγραψε τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς καὶ ἔπειτα ἐπώλησε τὸ σημείωμα ἀντὶ 5 ρουβλίων. Ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἱερεύς, μὴ ὢν εὐχαριστημένος ἐκ τῆς πρεσβυτέρας του, ἔζη μετ' ἄλλης, ἀφοῦ δ' ἐξ αὐτῆς ἀπέκτησε τέκνον, ὑπάνδρευσε τὴν σύζυγόν του μετ' ἄλλου, ἐκβιασθεὶς δέ, διὰ μὲν τὸ παράνομον τέκνον ἔδωκε μίαν ἀγελάδα καὶ 5 ρούβλια, εἰς δὲ τὸν πρωθιερέα δύο κυψέλας καὶ 5 ρούβλια, μόνον δὲ ἀφοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξηγόρασε τὰς παρεκτροπάς του ἐπετράπη εἰς αὐτὸν νὰ ἱερουργῇ· *N. Kapteref* [3] 129.

323) E. Goloubinskii]1] Β I 116—117, 618—629. *324)* Αὐτόθι 393.

325) Αὐτόθι 522—523. *326)* Αὐτόθι 618—620. *I. Preobragenskii* [1] 80—81. *327) E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 621—622. Ἔπιθι περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ρωσικοῦ κλήρου κατὰ τὸν ις' αἰ. *J. Preobragenskii* 67—86.

328) N. Karamzin Β II 26—28. *329)* Αὐτόθι Ζ III 214.

330) I. Preobragenskii [1] 164. *331)* Αὐτόθι 164. *Μακαρίου* VII 111.

332) I. Preobragenskii [1] 165—167. *V. Ikonnikof* [2] 361—362. *V. Jmakin* [1] 480. *333) I. Preobragenskii* 43—46, 115—116.

334) Ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς ἔλεγε πρὸς τὸν μητροπ. Δανιὴλ ὅτι, ἐὰν δὲν τῷ ἐπιτραπῇ νὰ καρῇ μοναχός, ἐπιθυμεῖ νὰ περιβληθῇ τὸ ράσον τοὐλάχιστον ὁ νεκρός του. Ὅταν δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ μητροπολίτης διέταξε νὰ ἐκτελεσθῇ ἡ βούλησις τοῦ ἡγεμόνος, οἱ δὲ περὶ τὸν νεκρὸν ἀντέστησαν, εἶπε πρὸς τὸν Βαρουτσὼφ «δὲν θὰ ἀξιωθῇς τῆς εὐλογίας οὔτε ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ, οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι· καλὸν εἶνε τὸ δοχεῖον τὸ ἀργυροῦν, ἀλλὰ τὸ χρυσοῦν εἶνε καλλίτερον». *V. Ikonnikof* [2] 362. *I. Preobragenskii* [1) 167. *335) V. Ikonnikof* [2) 363—365. *V. Jmakin* [1] 486. *336)* Αὐτόθι [1] 485. *337)* Αὐτόθι 486, 488 *V. Ikonnikof* [2] 363, 436—8. *I. Preobragenskii* [1] 167. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ὁ μητροπολίτης Δανιὴλ ὡς μέσον ἠθικῆς τελειώσεως ἐθεώρει καὶ τὸν εὐνουχισμόν· *V. Jmakin* [1) 703—4. *338) N. Karamzin* Στ. I 8, 10. *V. Ikonnikof* (2] 290 ἑξ., 361. *I. Preobragenskii* [1] 172. *V. Jmakin* [1[194.

339) V. Jmakin [1] 489. *340) I. Preobragenskii* [1] 173—174. *V. Ikonnikof* [2] 380. *341) N. Karamzin* Ε IV 437—439. *E. Goloubinskii* [1] Α I 560—561. *342) N. Karamzin* ἔνθ' ἀν. *343)* Αὐτόθι 440.

344) Λίαν χαρακτηριστικὴ τῶν τότε ἠθῶν εἶνε ἡ περίπτωσις τῆς διαταγῆς τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς βιαίας μοναχικῆς κουρᾶς καὶ εἰς μονὴν ἐξορίας τῆς συζύγου αὐτοῦ Σολομωνίας, μετὰ εἰκοσαετῆ μετ' αὐτῆς συμβίωσιν, λόγῳ στειρότητος. Ὅταν ὁ μητροπολίτης ἔκειρε τὴν κόμην τῆς ἀτυχοῦς ἡγεμονίδος, αὕτη θρηνοῦσα διεμαρτύρετο κατὰ τοῦ πραξικοπήματος, ὅταν δὲ ἐπεδόθη εἰς αὐτὴν ἡ μοναχικὴ καλύ-

πτρα. τὴν ἀπέρριψε καὶ τὴν ἐποδοπάτησεν. Ὁ ἐκ τῶν πρώτων αὐλικῶν ἀξιωματούχων Ἰβὰν Σηγόνα. ἐξοργισθείς, ἤρχισε νὰ τὴν ὑβρίζῃ καὶ νὰ γρονθοκοπῇ κραυγάζων «πῶς τολμᾷς νὰ ἀνθίστασαι εἰς τὴν θέλησιν τοῦ μονάρχου καὶ νὰ μὴ ἐκτελῇς τὰς διαταγάς του;» Ἡ Σολομωνία πλήρης ἀγανακτήσεως ἀνέκραξε «καὶ σὺ πῶς τολμᾷς νά με κτυπᾷς;» «Ἐν ὀνόματι τοῦ ἡγεμόνος», ἀπήντησεν ὁ αὐλικός. Καὶ ἀνθίστατο μὲν ἐπικαλουμένη μάρτυρα καὶ ἐκδικητὴν τὸν Θεὸν ἡ τσαρίνα, διακηρύττουσα ὅτι βίᾳ τῇ ἐπιβάλλεται ἡ κουρά, ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε ἐνεκλείσθη ἐν τῇ μονῇ Σουζντὰλ μετονομασθεῖσα Σοφία, παρέμεινε δ᾽ ἐν αὐτῇ ἀπρόϊτος ἐπὶ 17 ἔτη, μέχρι τοῦ θανάτου της (1542). *E. Goloubinskii* [1] Β I 664—5.

345) Αὐτόθι Α II 561, 665. *V. Ikonnikof* [2] 369—370. *I. Preobragenskii* [1] 174—5. *346) N. Kapteref* [2] 131. *347)* Ἀναφέρεται ὅτι 1000 ρούβλια κατεβάλλοντο δι᾽ ἑκάστην κουράν, οὐδεὶς ὅμως ἐγίνετο δεκτὸς ἂν δὲν κατέβαλλε 300—400 ρούβλια. Πρβλ. *I. Preobragenskii* [1] 177.

348) N. Kapteref [3] 129—130, 170. *349) V. Jmakin* [1] 617—8.

350) Ὁ πρίγκηψ-μοναχὸς Βασσιανὸς ὡς ἑξῆς περιγράφει τὴν συβαριτικὴν τῶν μοναχῶν πολυτέλειαν: «Ἡμεῖς οἱ ὑπεραμαρτωλοὶ μοναχοί, προκρίναντες τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἀπαρνηθέντες τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ, μόνον τὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ φέρομεν. Περιβεβλημένοι τὸ ράσον ἀνεγείρομεν λίθινα τείχη καὶ μέγαρα μὲ χρυσᾶ γεῖσα καὶ διακοσμήσεις.., τὰ κελλία μας μεταβάλλομεν εἰς θαλάμους βασιλικοὺς καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον ἀποκομίζομεν ὅ,τι ἄριστον διὰ νὰ παραδιδώμεθα εἰς τὴν μέθην καὶ τὴν ἀδηφαγίαν. Ἐκ φθόνου στεροῦμεν τοὺς λαϊκοὺς τὰ καλλίτερα ἐδέσματα, ἐνῷ κατὰ δίκαιον λόγον ταῦτα, ὡς καὶ τὰ ἄριστα τῶν ποτῶν, ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑπὲρ ἡμῶν κοπιῶντας λαϊκοὺς καὶ οὐχὶ εἰς ἡμᾶς τοὺς μοναχούς. Διὰ τὴν τράπεζάν μας παρασκευάζομεν ἰσχυρὰ οἰνοπνευματώδη καὶ ἡδύποτα καὶ φαγητὰ εἰς πολυάριθμα τρύβλια..» Παρὰ *I. Preobragenskii* [1] 183—4.

351) E. Goloubinskii [1] Β II 637, *V. Jmakin* [1] 620. *352) N. Kapteref* [3] 131—137. *E. Goloubinskii* [1] Α II 659. *353)* Αὐτόθι ἔνθ᾽ ἀν. 719—720. *I. Preobragenskii* [1] 200, 202. *354)* Αὐτόθι ἔνθ᾽ ἀν. 204.

355) E. Gotoubinskii [1] Α II 638, Β I 754. *356) N. Karamzin* Ζ III 214. *357) N. Kapteref* [3] 131. *E. Goloubinskii* ἔνθ᾽ ἀν. 718—9.

358) I. Preobraginskii [1] 179. *359)* Αὐτόθι 200—4, *V. Ikonnikof* [2] 377—8. *N. Kapteref* ἔνθ᾽ ἀν. 129-131. *360) I. Preobragenskii* [1] 187. *E. Goloubinskii* [1] Α II 718. *361) I. Preobragenskii* 188—9, *V. Ikonnikof* [2] 369—371. *V. Jmakin* [1] 616. *362) V. Ikonnikof* [2] 375. *V. Jmakin* [1] 622. *N. Karamzin* Ε IV 438—9. *E. Golonbinskii* [1] Α II 716—723. *I. Preobragenskii* [1] 186, 189—190. ΜΣ Β I 41—42, III 110.

363) E. Goloubinskii [1] Α II 723. Ἐν Ρωσίᾳ ἐπὶ δουλοπαροικίας ὁ ὑπολογισμὸς καὶ ἡ ἐκτίμησις τῶν περιουσιῶν ἐγίνετο κατὰ τὰς *ψυχάς*, ἤτοι κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν τοῖς κτήμασι τῶν γαιοκτημόνων δουλευόντων καὶ ἀνηκόντων εἰς αὐτοὺς χωρικῶν: «αὐτὸς ἔχει περιουσίαν τόσων χιλιάδων *ψυχῶν» (ντούσῃ)*.

364) 153. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 375. Κατὰ τὸν *N. Kapteref* ([2] 424) «οἱ ἀρχιερεῖς καὶ αἱ μοναὶ ἦσαν μία τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν δυνάμεων τῆς χώρας». *365) I. Preobragenskii* [1] 186.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

1) ΜΣ Β x 214. *2)* Β VIII 161. *3)* Β XXVIII 349. *4)* Β II 67. *5)* Β III 98—99, 106. *6)* Β XI 218. *7)* Β XIV 238. *8)* Β I 38—43. *9)* Γ XXVII 209, XXVI 165—167. *10)* Β XV 241—292. *11)* Β XX 260—263. *12)* Α XXVI 436—440. *13)* Κολ β 14. Ὁ Χρυσόστομος ἑρμηνεύων τὸ χωρίον λέγει : «Ποῖον χειρόγραφον ;.. ἢ εἰ μὴ τοῦτο : ὅτι κατεῖχεν ὁ διάβολος τὸ χειρόγραφον ὃ ἐποίησε πρὸς τὸν Ἀδὰμ ὁ Θεὸς εἰπὼν «ᾗ ἂν ἡμέρᾳ φαγῇ...ἀποθανεῖ». Κατεῖχεν οὖν τὸ χειρόγραφον τοῦτο ὁ διάβολος. Καὶ οὐκ ἔδωκεν ἡμῖν αὐτὸ ὁ Χριστός, ἀλλ' αὐτὸς αὐτὸ ἔσχισεν, ὅπερ τοῦ μετὰ χαρᾶς ἀφιέντος ἐστίν» (MG 52,340—1). *14)* Ἐφ ϛ 14—15. *15)* Γαλ γ 13. *16)* Β Κορ ε 17. *17)* Γ L 231. *18)* Γ XX 103—122.

19) Τῆς περιεργοτάτης ταύτης *Διηγήσεως* τὸ πλῆρες κείμενον, ἀποδοθὲν ὑπό τινων εἰς Ἰούλιον τὸν Ἀφρικανόν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Berger τῷ 1804 καὶ εὕρηται παρὰ MG 10,97—108, τασσόμενον εἰς τὰ ἀμφιβαλλόμενα τοῦ Ἰουλίου. Ἄλλοι ἀποδίδουσι τὴν Διήγησιν εἰς τὸν Φίλιππον Σιδήτην, συνεργάτην τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· ὁ Εἰκόννικωφ εὑρίσκει λόγους νὰ τῷ ἀποδώσῃ μέρος μόνον αὐτῆς ([2] 317—8). Τὴν Διήγησιν ἐχρησιμοποίησαν ὁ μὲν Ἱππόλυτος Θηβαῖος (ι' αἰ.) ἐν τῇ γενεαλογίᾳ τῆς Θεοτόκου (Χρονολογικὸν Σύνταγμα, MG 117, 1028), ὁ δὲ μοναχὸς Ἐπιφάνιος ἐν τῷ βίῳ αὐτῆς (MG 120, 185). Ἡ Διήγησις πλήρης ἑλληνιστὶ ἐν τῇ Bibl. Reg. Παρισίων (Catal. II 173). Ὁ ἱερεὺς τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας ἐν τῷ ἑλλην. κειμένῳ εἶνε *Προυπούτιος* ἀντὶ τοῦ *Περοὺν* τῆς ρωσ. μεταφράσεως (*Περοὺν* ἦτο παρὰ τοῖς ρώσοις εἰδωλολάτραις ὁ θεὸς τῆς βροντῆς, τοῦ ὑετοῦ καὶ ἐν γένει τῶν ἀποτόμων καὶ σφοδρῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν)· ἀντὶ *Μαρία* τὸ ἑλλην. κείμενον ἔχει *Μυρία* καὶ ἀντὶ *Καρία* ἔχει *Κυρία*. Πρβλ. καὶ *Φιλαρέτου Τσερνίγωφ* ἐν Μ 71. *K. Krumbacher* Α 386—387. *I. Preobragenskii* [1] 56—57. ΒΖ «am Sassanidenhof» ϛ' αἰ. Narratio de rebus in Persia gestis : Ausg. 3, 191. 609, 621—624. 11,561—2. Hs 12, 177. Slav. version 10,685, Untersuch. 4,195—6. 346. 8, 699. 11, 232—538. *20)* *S. Chtcheglof* 5—7.

21) «Οὐχὶ αὐτοὶ (οἱ ἰουδαῖοι) ὅτε ἀρχιερεὺς ὁ Κύριος ἐγένετο, ἰδίαις χερσὶν ἐξ αὐτῶν τινες γράφοντες ὡμολόγησαν Παρθένον τὴν ἁγίαν Μαρίαν ; Ψηφισάντων γάρ τινων τὸν Κύριον ἐξ αὐτῶν ἀρχιερέα, ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος ὁ γεγραμμένος Σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ,.. κατὰ τὸ εἰθισμένον οὖν αὐτοῖς ἐποίησαν. Τῶν γὰρ προβαινόντων ἱερέων ἐξεζήτουν τὸν πατέρα, καὶ τὴν μητέρα, καὶ ἔγραφον τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἰς τὴν ψῆφον τῆς ἱερωσύνης. Καὶ ἐπηρώτησαν τὴν ἁγίαν παρθένον λέγοντες· υἱός σού ἐστιν ὁ Ἰησοῦς ; Ἡ δὲ ἔφησεν, ναί. Οἱ δὲ εἶπον, καὶ τίς ἐστιν ὁ πατὴρ αὐτοῦ ; Ἡ δὲ πανάμωμος ἀπεκρίθη· πατέρα μὲν ἐπὶ γῆς οὐκ ἔχει· ἐγὼ δὲ ἐγέννησα αὐτὸν ὡς οἶδεν αὐτός. Πατὴρ γὰρ αὐτοῦ ὁ Θεός ἐστιν. Οἱ δὲ εἶπον· καὶ γράφωμεν αὐτὸν εἰς τὴν γραφὴν τοῦ τόμου υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ εἶπεν· Γράψατε. Καὶ ἔγραψαν εἰς τὸν τόμον οὕτως· Ἰησοῦς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ υἱὸς Μαρίας τῇ ἄνωθεν ψήφῳ εἰς τὸν αἰῶνα ἱερεὺς ἔσται. Καὶ ἐπλη-

ρώθη τὸ γεγραμμένον ὡς ἄνω δεδήλωται· Σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ..» *Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου Εὐβοίας* Λόγος εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἁγίας Θεοτόκου MG 96. 1489 B—C. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μαξίμου δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζὰν ἐκδοθείσῃ συλλογῇ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ, εὕρηται ὅμως ἐν τῷ ὑπ' ἀρθ. 663 χειρογράφῳ μηναίῳ τῆς λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου. ἔνθα ἐν φ. 14 τοῦ λόγου τοῦ Ἐπιφανίου περὶ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ἀναγινώσκεται *Διήγησις Μαξίμου μοναχοῦ ἁγιορείτου κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι τὸν Χριστὸν ἐχειροτόνησαν (Porfyrief* σ. 235—329, 61. Πρβλ. *S. Chtcheglof* 5—7). *22)* Γ XXIV 134—8. *23)* Γ XXI 123—5 *24)* κζ 5. *25)* ιβ 6. *26)* α 18—19. *27)* Εφ δ 14. *28)* Α Ιω δ 1.

29) Augustodunum. Πηγαὶ αὐτοῦ ἀναφέρονται καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ὁνωρίου Imago mundi, Gamma animae καὶ τὸ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενον Philosophia mundi (MG CLXXII). Ὑποδεικνύεται μάλιστα καὶ ὡς πολὺ προγενεστέρα πηγή του ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Hispalis Ἰσίδωρος (ς' αἰ.), καὶ ἰδίως τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ Etymologiarum libri XX. Ὁ Elucidarius ἦτο δημοσίευμα τῆς μυστικῆς ἑταιρείας τῶν Rosicrucians, ἥτις τὸ πρῶτον ἐγνώσθη δημοσίᾳ κατὰ τὸν ιζ' αἰ. διὰ δημοσιεύσεων, ὧν ἡ παλαιοτέρα ἀπεδόθη εἰς τὸν λουθηρανὸν πάστορα John Valentine Andreae († 1654). Τὸ πρῶτον τῶν δημοσιευμάτων τούτων ἔφερε τὸν τίτλον Elucidarius Major, ueber die Reformation der ganzen weiten Welt, F. C. R. aus sihren chymischeu Hochzeit (1616). Περὶ τῆς ἑταιρείας πραγματεύονται: Fama Fraternitas des löblichen Ordens des Rosenkreuzes (1617· ἱδρυτὴς τῆς ἀδελφότητος ἐφέρετο εὐγενής τις γερμανὸς τοῦ ιδ' αἰ. Christian Rosenkreuz). The Perfect und True Preparation of the Philosopher's Stone according to the secrets of the Brotherhoods of the Golden and Rosy Cross (1710). The secret Symbols of the Rosicrucians (1785).—Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἑταιρεία φαίνεται ὅτι ἦτο μία τῶν μυστικῶν ἑταιρειῶν, ἀξιοῦσα ὅτι κέκτηται μαγικὴν καὶ ὑπνωτιστικὴν δύναμιν, ἐσχετίσθη δὲ καὶ πρὸς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐλευθεροτεκτόνων. Περὶ τοῦ Lucidarius πρβλ. *Vs. Miller* ἐν ES XVIII σ. 112. *30)* Μόνου τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου ἀριθμοῦνται ὑπὲρ τὰ 30 χειρόγραφα καὶ ὑπὲρ τὰς 80 ἔντυποι ἐκδόσεις. *31)* Γ XXVIII 184—192. *32)* Οὕτω ἐν τῷ σλαβων. κειμένῳ ἡ λέξις διὰ ρωσ. γραμμάτων.

33) N. Tihonravof τόμ. I σ. 41—68. Πρβλ. καὶ *Porphyrief* Kniga imenoúyemaïa Lucidárius sirótch zláti bicer (Βιβλίον ὀνομαζόμενον Lucidarius ἤτοι χρυσοῦς μαργαρίτης) ἐν AS σ. 417—471. *A. S. Arhanguelskii* [1].

34) Β XL 424. *35)* Ὁ ἐκδότης ὑποσημειοῖ «οὕτω ἐν τῷ χειρογράφῳ· ἡ λέξις προφανῶς εἶνε σύνθετος ἐκ τῶν λατινικῶν argentum, cuprum καὶ μίγνυμι». *36)* Ψ ργ 2. Ἡσ μ 22. *37)* MG 94, II 888 B. *38)* MG 94,916 B-C.

39) «Ὅθεν οὐδὲ ἀλλαχοῦ πάσχει, οὐδὲ εἰς ἄλλον τόπον σταυροῦται, ἢ εἰς τὸν Κρανίου τόπον, ὃν ἑβραίων οἱ διδάσκαλοί φασι τοῦ Ἀδὰμ εἶναι τάφον. Ἐκεῖ γὰρ αὐτὸν μετὰ τὴν κατάραν τεθάφθαι διαβεβαιοῦνται. Ἔδει γὰρ τὸν Κύριον, ἀνανεῶσαι θέλοντα τὸν πρῶτον Ἀδάμ, ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ παθεῖν, ἵνα, ἐκείνου λύων τὴν ἁμαρτίαν, ἀπὸ παντὸς αὐτὴν ἄρῃ τοῦ γένους. Καὶ ἐπειδὴ ἤκουσεν ὁ Ἀδὰμ «Γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει», διὰ τοῦτο πάλιν ἐκεῖ τέθειται, ἵνα τὸν Ἀδὰμ εὑρὼν ἐκεῖ, λύσῃ μὲν τὴν κατάραν, ἀντὶ δὲ τοῦ «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει» λοιπὸν

εἴπῃ «ἔγειραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ἐπιφαύσει σοι ὁ Χριστός..» MG 28,208 A. *40)* «Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Σήθ.. σοφίαν τε τὴν περὶ τὰ οὐράνια καὶ τὴν τούτων διακόσμησιν ἐπενόησαν· ὑπὲρ δὲ τοῦ μὴ διαφυγεῖν τοὺς ἀνθρώπους τὰ ηὑρημένα. μηδὲ πρὶν εἰς γνῶσιν ἐλθεῖν φθαρῆναι, προειρηκότος ἀφανισμὸν Ἀδάμου τῶν ὅλων ἔσεσθαι, τὸν μὲν κατ' ἰσχὺν πυρός, τὸν ἕτερον δὲ κατὰ βίαν καὶ πληθὺν ὑδάτων, στήλας δύο ποιησάμενοι, τὴν μὲν ἐκ πλίνθου, τὴν δ' ἑτέραν ἐκ λίθου, ἀμφοτέραις ἐνέγραψαν τὰ ηὑρημένα, ἵν', εἰ καὶ συμβαίη τὴν πλινθίνην ἀφανισθῆναι ὑπὸ τῆς ἐπομβρίας, ἡ λιθίνη μείνασα παράσχῃ μαθεῖν τοῖς ἀνθρώποις τὰ ἐγγεγραμμένα, δηλοῦσα καὶ πλινθίνην ὑπ' αὐτῶν ἀνατεθῆναι»· *Ἰωσήπου* Ἀρχαιολογία Ι 69—70. *41)* α 21—23. *42)* Β IX 201-203, 206.

43) Γ XXV 138—145. *44)* Τωβίτ ιβ. *45)* Πρόκειται ἀρά γε περὶ τοῦ ἐν K. Krumbacher B 422, 16; *46)* Ιω ιθ 31, 38—42. *47)* Ι. Ναυῆ η 29. ι 16—27. *48)* κη 15—27. *49)* Γ XII 80—85.

50) E. Goloubinskii [1] B I 594. Ὁ αὐτὸς λέγει ὅτι οὗτος δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὸν Νικόλαον Λιοῦγεφ ἢ Μπούλ∂εφ (Β ι 683₂),ἐνῷ ὁ *V. Ikonnikof* διὰ μακρῶν στηρίζει τὸ ἐπώνυμον τοῦτο [2] 228—231, 267). Ρωσιστὶ *ν∂έμετς* λέγεται ὁ γερμανός, ὡς *ν∂έμτση* (=γερμανοί) ὅμως ἐχαρακτηρίζοντο γενικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ πάντες ἐν γένει οἱ ἀλλόδοξοι ἀλλοδαποί, οἱ ἀλλότριοι πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν ξένοι, ἰδίως δὲ οἱ τοῦ ρωμαϊκοῦ δόγματος, κατ' ἐπέκτασιν ἀπὸ τῶν γερμανῶν παπιστῶν. Πρβλ. καὶ *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως* Α 292.

51) V. Ikonnikof [2] 267. Πρβλ. *Γ. Ε. Τυπάλδου* 369—370, ὅπου ἀναφέρεται μὲν καὶ ὁ Κοπέρνικος ἐν τοῖς ξένοις σπουδασταῖς τοῦ ἐν Παταβίῳ Πανεπιστημίου μετὰ τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ ἁγ. Φραγκίσκου, ἀγνοεῖται ὅμως ὁ ἡμέτερος Μιχαὴλ Τριβώλης (Μάξιμος) μεταξὺ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν σπουδασάντων ἐν αὐτῷ ἑλλήνων. Ἐπ' ἴσης ἀβασίμως ὑπ' ἄλλων ὁ Νικόλαος Ν∂έμτσ∂ην ἐταυτίζετο πρὸς τὸν Νικόλαον Schomberg, περὶ οὗ ἀλλαχοῦ. *52)* Κατὰ τὸν *Goloubinskii* τῷ 1491 ἀνακριβῶς, ἐφ' ὅσον ἀφίκετο συνοδεύων τὸν Τραχανιώτην ἐπανελθόντα ἐκ Ρώμης τῷ 1508 ([1] Β ι 683).

53) Οἱ Τραχανιῶται ἢ Ταρχανιῶται, κατέχοντες περιφανῆ θέσιν ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Παλαιολόγων, ἦλθον εἰς Ρωσίαν συνοδεύσαντες ἐκ Ρώμης τὴν θυγατέρα τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου Ζωὴν-Σοφίαν, ἐρχομένην εἰς Μόσχαν πρὸς τέλεσιν τῶν γάμων της μετὰ τοῦ ἡγεμόνος Ἰβὰν Γ' Βασίλιεβιτς. Ἔκτοτε παρέμειναν ἐν Μόσχᾳ καταλαβόντες ἐν τῇ ἡγεμονικῇ αὐλῇ περίοπτον θέσιν, τιμώμενοι ἴσα καὶ οἱ βογιάροι καὶ ἀπολαύοντες τῆς εὐνοίας τοῦ ἡγεμόνος (*N. Karamzin* Στ 41—45 καὶ Παρατήρ. 628. Πρβλ. καὶ *E. Golovbinskii* [1] B I 684₁. *V. Ikonnikof* [2] 229). Περὶ Ταρχανιωτῶν ὅρα *Διον. Ζακυθηνοῦ* «Μιχαὴλ Μάρουλος Ταρχανιώτης, ἕλλην ποιητὴς τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως» ἐν ΕΒΣ (1928), ἔνθα (σ. 201₈) ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα καὶ τῶν λοιπῶν Ταρχανιωτῶν Ἰωάννου, Δημητρίου, Νικολάου, Παύλου καὶ Γεωργίου, εἰς οὓς προστίθεται καὶ ὁ Jouri, ὅστις ὅμως εἶνε ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Γεώργιον (ρωσιστὶ ὁ Γεώργιος λέγεται συνήθως ἐπὶ τὸ ὑποκοριστικώτερον *Γ∂ούρι*). Ὁ Γεώργιος ἦτο magister domus, ἤτοι αὐλάρχης τῆς Σοφίας (πρβλ. *V. Ikonnikof* ἔνθ' ἀν. 229₄). Μεταξὺ αὐτῶν ὅμως δὲν ἀναφέρεται ὁ Νεῖλος Ταρχανιώτης, ὁ ὑπὸ τοῦ Συροπούλου μνημονευόμενος (Ἱστορ. Φλωρεντ. συνόδου 61· πρβλ. καὶ *Ἀνδρ. Δημητρακοπούλου* 92), ὡς καὶ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐν

ταῦθα 'Ανδρέας. Μοναχὸς 'Ιωάννης Τραχανιώτης ἀναφέρεται ἐν κώδηκι 43 τῆς μονῆς 'Ιβήρων ἐν *Διηγήσει μερικῇ τῶν ἐπιστολῶν 'Αλεξίου βασιλέως καὶ Νικολάου πατριάρχου γενομένων κατὰ διαφόρους καιρούς*, ἐκαλεῖτο δ' οὗτος καὶ *Χορταΐτινος*· περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ *Κ. Σάθας* [1] 145. Ὁ *Γεράσιμος Σμυρνάκης* (σ. 60) φαίνεται θεωρῶν ἐσφαλμένον τὸ ἐπώνυμον *Τραχανιώτης*, διότι ἐν τῇ φᾳ τοῦ κώδηκος γέγραπται «'Ιωάννης ὁ Χορταΐτινος», τὸ δὲ «Τραχανιώτης» εἶνε περιεστιγμένον. Αὐτόθι (σ. 63) λέγεται περαιτέρω ὅτι ἐν συμβιβαστικῷ ἐγγράφῳ τῶν μονῶν Παντοκράτορος, Δημ. τοῦ Κυνόποδος καὶ τῶν 'Ασωμάτων (Νοεμβρ. 'Ινδικτ. Α' ἔτους ‚ςχιϛ [6616—1108]) φέρεται ὑπογραφὴ πρῶτος: 'Ιωάννης εὐτελὴς μοναχὸς καὶ Πρῶτος ὁ Ταρχανιώτης. Εἶνε γνωστὸν ὅτι οἱ Ταρχανιῶται ἦσαν πρωτεύων ἑλληνικὸς οἶκος ἐν ΚΠόλει. Ὁ *Ζαβίρας*, ἀναφέρων τὸν Μάρκον Μαροῦλον, προσθέτει, ὅτι οἱ Μαροῦλαι ὠνομάζοντο καὶ Ταρχανιῶται, φυλὴ ἐν Κρήτῃ (452—453).

54) Ὁ da-Kollo λέγει περὶ αὐτοῦ «maestro Nicolo Lubacense, professor di medicina e di astrologia e di tutte le scienze fondatissimo», *N. Karamzin* Ζ 208, Παρατήρ. 346. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 229. *E. Goloubinskii* [1] Β ι 684_1. *55)* 'Αραβικὴ ὀνομασία ἀστρονομικῶν ἢ ἡμερολογιακῶν πινάκων μετὰ παρατηρήσεων ἀστρολογικῶν ἢ ἀστρονομικῶν φαινομένων ἢ σημειώσεων ἀναφερομένων εἰς ἐκκλησιαστικὰς ἑορτὰς καὶ ἄλλων. Τὸ ὄνομα ἐγνώσθη ἐκ τῆς 'Ανατολῆς εἰς τὴν Δύσιν περὶ τὸν ιγ' αἰ., τὸ πρῶτον δ' ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ τῷ 1450—1461 ὑπὸ τοῦ Purbach ὑπὸ τὸν τίτλον Pro annis pluribus, μεθ' ὃ ἠκολούθησε τὸ τοῦ Regiomontanus τῷ 1474 γερμανιστὶ καὶ λατινιστί. 'Ετήσια ἐγένοντο τὰ *'Αλμανάχη* ἀπὸ τοῦ ιϛ' καὶ ιζ' αἰ., περιελάμβανον δὲ κυρίως προγνωστικὰς ἀστρολογικὰς καὶ μετεωρολογικὰς γνώσεις, βαθμηδὸν δὲ καταστάντα λαϊκώτερα ἀπέκτησαν μεγάλην κυκλοφορίαν. Παρ' ἡμῖν ἐπεκράτησεν ἡ ὀνομασία *Καζαμίας* ἀπὸ τοῦ τὸ πρῶτον ἐν Φλωρεντίᾳ τῆς 'Ιταλίας τῷ 1763 ἐκδοθέντος ὑπὸ τὸ ὄνομα Casamia. *56)* ΜΣ Α xviii 322. Β ii 81—82.

57) Α xviii 337. *58)* Α xx 360.

59) Α xvi 296, 298. xviii 328. xix 350. xx 359, 360—1. *Κέβητος Θηβαίου* Πίναξ (Παρίσιοι 1826, σ. 66): Ξ[ένος]. Ἡ δὲ γυνὴ ἐκείνη τίς ἐστιν, ἡ ὥσπερ τυφλὴ καὶ μαινομένη τις εἶναι δοκοῦσα καὶ ἑστηκυῖα ἐπὶ λίθου τινὸς στρογγύλου; —Π[ρεσβύτης]. Καλεῖται μὲν Τύχη, ἐστὶ δὲ οὐ μόνον τυφλή, ἀλλὰ καὶ μαινομένη καὶ κωφή.—Ξ. Αὕτη οὖν τί ἔργον ἔχει;—Π. Περιπορεύεται πανταχοῦ· καὶ παρ' ὧν μὲν ἁρπάζει τὰ ὑπάρχοντα, καὶ ἑτέροις δίδωσι· παρὰ δὲ τῶν αὐτῶν πάλιν ἀφαιρεῖται παραχρῆμα ἃ ἔδωκε, καὶ ἄλλοις δίδωσιν εἰκῇ καὶ ἀβεβαίως. Διὸ καὶ τὸ σημεῖον καλῶς μηνύει τὴν φύσιν αὐτῆς.—Ξ. Ποῖον τοῦτο;— Π. Ὅτι ἐπὶ στρογγύλου λίθου ἕστηκε.—Ξ. Εἶτα τί τοῦτο σημαίνει;—Π. Ὅτι οὐκ ἀσφαλής, οὐδὲ βεβαία ἐστὶν ἡ παρ' αὐτῆς δόσις. 'Εκπτώσεις γὰρ μεγάλαι καὶ σκληραὶ γίγνονται, ὅταν τις αὐτῇ πιστεύῃ. *60)* Α xx 358. *61)* Β ii 61.

62) Β ii 76—77, 155. *63)* Α xviii 320—1. *64)* Α xvii 303.

65) Α xx 362. xvii 305—6. *66)* Α xvii 304—9. xviii 326, 328, 330, 332—3, 335—6. *67)* Α xvi 284. *68)* Α xviii 334. xx 361. *69)* Αὐτόθι.

70) ὃν [Δία] τε βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἄφατοί τε φατοί τε,
ῥητοί τ' ἄρρητοί τε Διὸς μεγάλοιο ἕκητι.
Ρέα μὲν γὰρ βριάει, ρέα δὲ βριάοντα χαλέπτει,

ρεῖα δ' ἀρίζηλον μηνύθει καὶ ἄδηλον ἀέξει,
ρεῖα δὲ τ' ἰθύνει σκολιὸν καὶ ἀγήνορα κάρφει
Ζεὺς ὑψιβρεμέτης, ὃς ὑπέρτατα δώματα ναίει.

Ἔργα καὶ Ἡμέραι 3—8 (Ἔκδ. Assoc. G. Budé σ. 56. *71)* Α XVI 284—288. *72)* Α XVI 286. XVIII 341—344. Πρόκειται περὶ τοῦ Λουδοβίκου, τοῦ διὰ τὰ ἐγκλήματά του προσοναμασθέντος di Moro, τοῦ ἐκ τῆς δουκικῆς οἰκογενείας τῶν Sforza τῷ 1481 ἁρπάσαντος τὸν θρόνον τοῦ δουκάτου τοῦ Μιλάνου παρὰ τοῦ ἀνεψιοῦ του G. Galeazzo. Ὁ Μάξιμος θέλων νὰ παραστήσῃ τὸν πνευματικὸν καὶ τὸν ὑλικὸν ὄλεθρον τῶν θιασωτῶν τῆς ἀστρολογικῆς πλάνης, διηγεῖται χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν, «τὴν ὁποίαν—λέγει—ἰδίοις ὄμμασιν ἀντελήφθην, οὐχὶ δὲ παρ' ἄλλου τινὸς ἤκουσα, ταύτην δὲ θὰ ἀνακοινώσω κατὰ ἀλήθειαν, ὡς πρὸ ἀκροατοῦ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ». Μεθ' ὃ ἐκθέτει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «Ὑπάρχει ἐν Ἰταλίᾳ μία πόλις λαμπρὰ καὶ πολυάνθρωπος καλουμένη Μεδιόλανα, βρίθουσα ἀπείρων ἀγαθῶν εἰς τὴν ζωὴν ἀναγκαίων, μάλιστα δὲ ἀνδρῶν σοφῶν καὶ εὐγενῶν, κατὰ τὴν φιλοξενίαν δὲ ὑπερέχουσα τῆς λοιπῆς χώρας, ἥτις καλεῖται Λογγοβαρδία. Τῆς πόλεως ταύτης ἡγεμὼν ἦτο ὁ λατινιστὶ *δοὺξ ἀποκαλούμενος, ὀνόματι Λουδοβίκος τοὐπίκλην *Μόρος*, οὗ τὴν ἡγεμονείαν κατέλυσεν ὁ διάσημος βασιλεὺς τῶν δυτικῶν γαλατῶν ὀνόματι Λουΐζ (σ. γρ. ἐννοεῖ τὸν Λουδοβίκον ΙΒ'). Ὁ δοὺξ οὗτος Λουδοβίκος, πρὸς τῷ πλήθει τῶν λοιπῶν αὐτοῦ κακιῶν καὶ βασανιστικῶν ἐπινοιῶν. ἀπέκτησεν ἀστρολόγον τινὰ δόκτορα ὀνόματι Ἀμβρόσιον Ροζάντα (σ. γρ. πρόκειται περὶ τοῦ ἐν Μιλάνῳ διασήμου ἰατροῦ, φιλοσόφου καὶ ἀστρολόγου Ἀμβροσίου Varese da Rosate [1437]), κατέχοντα τὰ πρωτεῖα μεταξὺ τῶν τότε ἀστρολόγων· ὁ τρισάθλιος οὗτος, τὰς κακουργίας του κολακεύων διὰ τῶν ἀστρολογικῶν του παρατηρήσεων ἔπεισεν αὐτὸν νὰ πιστεύῃ ὅτι ταχέως θὰ καταστῇ κύριος τῆς Ἰταλίας. Τούτου ἕνεκα ἀπείρων συμφορῶν κατέστη αἴτιος εἰς τοὺς βενετούς, διότι ἐξήγειρε κατ' αὐτῶν τὸν ἀσεβῆ τοῦρκον σουλτάνον Παζογὴτ (γρ. Βαγιαζήτ), ὅστις, ἐκστρατεύσας μετὰ μεγάλου στρατοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, καθυπέταξε τὴν Μεθώνην καὶ τὴν Κορώνην, πόλεις ἑλληνικάς, τέως τελούσας ὑπὸ τοὺς βενετούς». Συνεχίζων ὁ Μ. ἀφηγεῖται πῶς ὁ Λουδοβίκος παντοιοτρόπως κολακευόμενος ὑπὸ τοῦ ἀστρολόγου τούτου καὶ ἀκολουθῶν τὰς ἀστρολογικὰς αὐτοῦ εἰσηγήσεις καὶ ὑποδείξεις καὶ ὑπερφρονήσας συνεπείᾳ τῶν περὶ μέλλοντος δῆθεν μεγαλείου του προρρήσεων τοῦ Ἀμβροσίου, πλείστων καὶ ἄλλων κακῶν ἐγένετο πρόξενος εἰς τὰ ἰταλικὰ πράγματα, ἅτινα ἐπὶ τοσοῦτον ἐπὶ τέλους συνετάραξεν, ὥστε καὶ αὐτὸς οὗτος ἐνέπεσεν εἰς τὴν ἑαυτοῦ παγίδα. Διότι ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἐκστρατεύσας ταχέως ὑπέταξεν ὁλόκληρον τὴν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του χώραν, αὐτὸς δ' ἐπαισχύντως δραπετεύσας κατέφυγεν εἰς Γερμανίαν πρὸς τὸν βασιλέα Μαξιμιλιανόν. Μετ' οὐ πολὺ ὅμως ἐπιστρέψας μετὰ στρατοῦ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἀρχῆς καὶ ὑποτάξας πόλεις τινάς, καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον ἐνόμισε τὸν ἡρωϊσμόν του ἐπιτυγχάνοντα ᾐχμαλωτίσθη ἐν Ναβάρᾳ μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ στρατοῦ του, κομισθεὶς δὲ εἰς Γαλλίαν ἐρρίφθη εἰς εἱρκτήν, ἔνθα καὶ ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν «ὁ ἐλπίσας νὰ μοναρχήσῃ πάσης τῆς οἰκουμένης.. Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ τέλος τοῦ ἐμπιστευθέντος εἰς τὸν πλάνον ἀστρολόγον—ἐπιλέγει ὁ Μ.—· ταῦτα τὰ ἀγαθὰ ἐκέρδησεν ἐκ τῆς ἀστρολογίας: τὴν ἀνδρείαν ἀπώλεσε, τῆς ἀρχῆς ἐστερήθη, καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς· οὐδὲν ὅμως τούτων θὰ ἔπασχεν, ἂν ὑπήκουεν εἰς τὴν σοφὴν Ἄνναν λέγουσαν ὅτι ὁ Κύριος εἶνε

ὁ ταπεινῶν καὶ ἀνυψῶν, ὁ ἐκ γῆς ἀνορθῶν πένητα καὶ ἐκ κοπρίας ἀνυψῶν πτωχόν..». *73)* A XVI 291. *74)* A XVI 296—298. *75)* B II 62. *76)* B II 63. A XVII 311. XVIII 345. *77)* A XVIII 323—4. *78)* B II 78. *79)* B II 74—75. *80)* A XVII 310—313. *81)* B II 86. *82)* A XVIII 327. *83)* A XXII 370. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μάξιμος ἀναφέρει τὸν προμνημονευθέντα ἐκ Φερραρας Κομπέζμικ (;), τὸν νεαπολιτανὸν φιλόσοφον τῆς Παταβίας Σέσσα καὶ τὸν Ἄγγελον Πολιτσιάνο. *84)* A XVIII 337—8. *85)* Ἐν τῷ χειρογράφῳ ἡ *Τρίτη* δὲν ἀναφέρεται, πάντως ἐξ ἀβλεψίας τοῦ ἀντιγραφέως. *86)* A XVIII 339—340, *87)* A XVII 302, 304—309, 316. B XXXVII 417. *88)* Κολ γ 1-2. *89)* Ἡ λέξις παρὰ *Νεμεσίῳ Ἐδέσσης* Περὶ φύσεως ἀνθρώπου λς′, MG 40,748 A καὶ παρὰ *Γρηγορίῳ Νύσσης* Κατὰ Εἱμαρμένης MG 45, 172, 173, ὅθεν καὶ ὁ *Ματθαῖος Βλάσταρης* MG 145,9 A. *90)* A XVII 314—5. *91)* A XVIII 345.

92) B II 62—3. *93)* B II 75—76. *94)* B II 78, 86.

95) A XVI 278—301. *96)* A XII 188—9, 192. XIX 358.

97) Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου συνάγεται ὅτι ζωηρὰ ἀλληλογραφία διεξήγετο μεταξῦ τοῦ Κάρπωφ, τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην καὶ αὐτοῦ, κυρίως ἐπὶ τῶν φλεγόντων τότε ζητημάτων τῆς ἀστρολογίας καὶ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν λατινικῆς καὶ ρωσικῆς, καίτοι δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Μάξιμος εἶχε προσωπικὴν γνωριμίαν μετὰ τοῦ γερμανοῦ ἰατροῦ, τὸν ὁποῖον θὰ συναντήσωμεν ἐν τῷ ἀντιλατινικῷ ἀγῶνι τοῦ Μαξίμου. Ἐκ τῶν πρὸς τὸν Κάρπωφ ἐπιστολῶν τούτου ἐσώθησαν 5: A XII, XIII, XVI, Γ XLIII, HT 1909 Nº 8—9 σ. 1122—1128. *V. Ikonnikof* [2] 236. Ὁ Κάρπωφ συχνάκις ἀναφέρει, σὺν ἄλλοις, ρήσεις ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐκ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ὀβιδίου, ὅθεν τεκμηριοῦται ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ εὐρυμάθειά του. *98)* A XVI 279. *99)* Οὕτω, εἰς ἑλληνικὴν κλητικήν, *100)* «Οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἢ κληρικοὺς μάγους ἢ ἐπαοιδοὺς εἶναι, ἢ μαθηματικούς, ἢ ἀστρολόγους, ἢ ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια, ἅτινά εἰσι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν». *101)* «Μαθηματικοὶ δέ, οἱ τὰ οὐράνια σώματα δοξάζοντες ἔχειν τὴν τοῦ παντὸς κυριότητα καὶ κατὰ τὴν κίνησιν τούτων διοικεῖσθαι τὰ καθ' ὑμᾶς. Τὰ δὲ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης εἰς δύο ταῦτα διήρηται, ἀστρονομίαν καὶ ἀστρολογίαν· καὶ ἡ μὲν καὶ τοῖς ἁγίοις αὐτοῖς συνεχώρηται, ἅτε τὴν τῶν οὐρανίων ἁπάντων διδάσκουσα θέσιν τε καὶ κίνησιν, καὶ τὴν εὔτακτον αὖθις αὐτῶν συμπλοκὴν καὶ διάστασιν· ἡ δὲ ἀστρολογία, τουτέστιν ἡ ἐκεῖθεν προμάντευσις καὶ καθ' εἱρμὸν δῆθεν τῶν οὐρανίων ἐκβαίνουσα καὶ τὸ μέλλον γνωρίζουσα, οὐδαμοῦ τοῖς πατράσιν ἐκδέδοται, ἅτε τοὺς ἁπλουστέρους γενέσει τε καὶ εἱμαρμένῃ προσέχειν καταναγκάζουσα· καὶ ἀστρολόγοι, οἱ συνεργείᾳ δαιμόνων μαντευόμενοι δι' ἀστέρων, καὶ οἷα θεοῖς τούτοις προσέχοντες. Τέσσαρα δέ εἰσι τὰ λεγόμενα μαθηματικὰ βιβλία· ἀριθμητική, μουσική, γεωμετρία καὶ ἀστρονομία. Οὐ ταῦτα τοίνυν ὁ κανὼν ἀναγινώσκειν ἀπείργει, ἀλλὰ τὸ περιέργως αὐτοῖς κεχρῆσθαι καὶ ταῖς τῶν οὐρανίων κινήσεσι πιστεύειν συμπεριφέρεσθαι τὰ ἡμέτερα καί τινα τῶν ἐσομένων παρὰ τὴν τοιάνδε κίνησιν τῶν ἀστέρων. Ταύτῃ τοι καὶ ὁ νόμος φησίν. Ἡ μὲν γεωμετρία δημοσίᾳ διδάσκεται· ἡ δὲ μαθηματικὴ κατακρίνεται ὡς ἀπηγορευμένη» (MG 145, 12 CD—13A). Καὶ «οἱ (ἀστρολόγοι) τὸν μὲν εἰς ἡμέραν φασὶ γεννηθῆναι κακοποιόν, τὸν δ' αὖ εἰς ἀστέρα ἀγαθόν· τοὺς οὖν προσέχοντας τούτοις ἐπὶ ἑξαετίαν καταδικάζει (ὁ ξα′ κανὼν τῆς ΣΤ)· ἐπιμένοντας δὲ τῷ κακῷ, τελέως ἐκκηρύττει

τῆς ἐκκλησίας» (MG 145, 9 A). *102)* A XXI 364—365. *103)* Μθ ις 28, κδ 34. Μρ ιγ 30. Λκ κα 32. Ρμ ιγ 11. Α Κορ α 7, ι 11. Α Θσσ δ 16—17. Β Θσσ α 7. Ἑβρ. θ 26, ι 37. Ἰακ ε 7—10. Α Πε δ 7. Β Πε γ 9—12. Α Ιω β 18. Απ γ 11, κβ 12.

104) Εἰρηναῖος, Ἱππόλυτος, Κυπριανός, Μεθόδιος Πατάρων, Λακτάντιος, Ἰούλιος, Ἱλάριος, Ἱλαρίων, Ὠριγένης, Ἱερώνυμος. Ἡ πρώτη συστηματοποίησις παρὰ τῷ Βαρνάβᾳ (Ἐπιστ. 15): «Προσέχετε, τέκνα, τί λέγει τὸ συνετέλεσεν ἐν ἓξ ἡμέραις. Τοῦτο λέγει, ὅτι ἐν ἑξακισχιλίοις ἔτεσιν συντελέσει Κύριος τὰ σύμπαντα· ἡ γὰρ ἡμέρα παρ' αὐτῷ σημαίνει χίλια ἔτη. Αὐτὸς δέ μοι μαρτυρεῖ λέγων Ἰδού, ἡμέρα Κυρίου ἔσται ὡς χίλια ἔτη. Οὐκοῦν, τέκνα, ἐν ἓξ ἡμέραις, ἐν τοῖς ἑξακισχιλίοις ἔτεσιν συντελεσθήσεται τὰ σύμπαντα. Καὶ κατέπαυσεν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ· τοῦτο λέγει· ὅταν ἐλθὼν ὁ υἱὸς αὐτοῦ καταργήσει τὸν καιρὸν τοῦ ἀνόμου καὶ κρινεῖ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀλλάξει τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας... ἀλλὰ ὃ πεποίηκα, ἐν ᾧ καταπαύσας τὰ πάντα ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδόης ποιήσω, ὅ ἐστιν ἄλλου κόσμου ἀρχήν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ᾗ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν». «Ὅσαις ἡμέραις ἐγένετο ὁ κόσμος, τοσαύταις χιλιοντάσι συντελεῖται.. Ἡ γὰρ ἡμέρα Κυρίου ὡς ,α ἔτη· ἐν ἓξ οὖν ἡμέραις συντετέλεσται τὰ γεγονότα· φανερὸν οὖν, ὅτι ἡ συντέλεια τὸ ς' ἔτος ἐστίν» (*Εἰρηναίου* Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, MG 7, 1200 A—B).

105) Ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς ἐν ἀρχῇ τῆς ἑαυτοῦ ἱστορίας ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἑβδόμης ἡμέρας τῆς δημιουργίας ὡς «τύπου τῆς ἑβδόμης χιλιετηρίδος» ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ἰωσήπου καὶ τῆς Λεπτῆς Γενέσεως (MG 121, 33 A). Ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ Πασχαλίου τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου λέγεται «Πασχάλιον σὺν Θεῷ ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ νῦν μέχρι συντελείας ἑπτὰ χιλιάδων ἐτῶν», ὁ αὐτὸς δ' ἐν τῷ συναξαρίῳ του εἰς τὴν ἑβδομάδα τῶν ἀπόκρεω παρατηρεῖ: «λέγεται ὅτι ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ γενήσεται μετὰ τὴν ἑβδόμην χιλιάδα». Ἀπὸ δὲ τοῦ ιδ' αἰ. ἡ περὶ ἑπτακισχιλιετοῦς διαρκείας τοῦ κόσμου ἀπαντᾷ καὶ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις. (Πρβλ. *V. Ikonnicof* [2] 296—297).

106) MG 10, 904—952. *107)* *V. Ikonnikof* [2] 299 *108)* Αὐτόθι.

109) *V. Ikonnikof* [2] 303_1. *110)* Ἠδυνήθην νὰ ἴδω μόνον τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου ὑπὸ *A. Baillot* Histoire de la civilisation en Angleterre, Paris 1865, τόμ. I 370—372. *111)* Γεν η 21. θ 11—17.

112) Γεν ς 17. *113)* A XXII 375, 381. «Οὗτοι πάντες (οἱ τοῦ Σὴθ ἀπόγονοι) ..σοφίαν τε τὴν περὶ τὰ οὐράνια καὶ τὴν τούτων διακόσμησιν ἐπενόησαν· ὑπὲρ δὲ τοῦ μὴ διαφυγεῖν τοὺς ἀνθρώπους τὰ ηὑρημένα, μηδὲ πρὶν εἰς γνῶσιν ἐλθεῖν φθαρῆναι, προειρηκότος ἀφανισμὸν Ἀδάμου τῶν ὅλων ἔσεσθαι, τὸν μὲν κατ' ἰσχὺν πυρός, τὸν ἕτερον δὲ κατὰ βίαν καὶ πληθὺν ὕδατος, στήλας δύο ποιησάμενοι, τὴν μὲν ἐκ πλίνθου, τὴν δ' ἑτέραν ἐκ λίθου, ἀμφοτέραις ἐνέγραψαν τὰ ηὑρημένα, ἵν', εἰ καὶ συμβαίη τὴν πλινθίνην ἀφανισθῆναι ὑπὸ τῆς ἐπομβρίας, ἡ λιθίνη μείνασα παράσχῃ μαθεῖν τοῖς ἀνθρώποις τὰ ἐγγεγραμμένα, δηλοῦσα καὶ πλινθίνην ὑπ' αὐτῶν ἀνατεθῆναι· μένει δ' ἄχρι τοῦ δεῦρο κατὰ γῆν τὴν Σιριάδα (*Ἰωσήπου* Ἰουδ. Ἀρχαιολογία Α' 69—71).

114) Γαλ γ' 1. *115)* Κολ β' 8. *116)* A XXII 368—369 *117)* A XXII 374—384. *118)* A VII 107. *119)* A VII 107—110 *120)* Αὐ-

τόθι 110. *121)* [1] Β I 691. *122)* Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐγράφη διὰ τὸν Βασίλειον Ἰβάνοβιτς. *123)* Ὑπαινιγμοὶ εἰς τὴν διαγωγὴν τοῦ Βασιλείο Ἰβάνοβιτς. *124)* Ἄγνωστος ἐν τοῖς φιλοσόφοις τυγχάνει ὁ Μένανδρος οὗτος. Πάντως δὲν πρόκειται περὶ τοῦ κωμικοῦ Μενάνδρου, οὐδαμοῦ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ, οὐδ' εἶνε δυνατὸν νὰ ἀπαντᾷ, ἡ προσθήκη αὐτη.

125) Ψλμ ι 6. *126)* Ψλμ οϐ' 18—19. *127)* Β XXVIII 346—357.

128) MG 102, 628—696 ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς (Τί ἐστιν ἔργον ἄρχοντος), ἐν ᾗ ὑπερόχως παρίσταται ἡ εἰκὼν τοῦ ἰδανικοῦ ἄρχοντος. *129)* Ψλμ οϐ 18—20. *130)* Β XXVI 319—337.

131) Ἑβρ ζ 2. *132)* Γ XXIX 192. *133)* *J. Preobragenskii* [1] 97.

134) Β IX 199—203. *135)* XIII, 40. *136)* *V. Ikonnikof* [2] 453₈.

137) Πρβλ. αὐτόθι 452—3. *138)* Ωσ ς 6. *139)* Β III 98—99. XIV 232. XXXVI 407—409. *140)* Β I 28. III 110—111. VI 153. VIII 180, και ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ. *141)* Β II 56—57. *142)* Β XX. *143)* Β XI 218.

144) Β XIX 251—260. *145)* Β Πε 6 6. *146)* Α Κορ ε 11.

147) Ὁ Domostroï (=ὁ τῶν τοῦ οἴκου ρυθμιστὴς) εἶνε πολύχροτον μνημεῖον τοῦ ις' αἰ. ἀποδιδόμενον εἰς τὸν πρωθιερέα τοῦ ἐν Μόσχᾳ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Σίλβεστρον. Κυρίως εἰπεῖν, ἀνάγεται εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰ., ἀπεδόθη δ' εἰς τὸν Σίλβεστρον, διότι οὗτος οὐ μόνον μετέβαλε τὸ ἀρχικὸν κείμενον, ἀλλὰ καὶ συνεπλήρωσεν αὐτὸ δι' ἰδίας συγγραφῆς. Ὁ ἀρχικὸς συντάκτης τοῦ μνημείου φαίνεται ὅτι ἦτο ἄγνωστός τις πατήρ, ὅστις ἠθέλησε νὰ ἐφοδιάσῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ δι' ἐγχειριδίου περιέχοντος ὑποθήκας κανονιστικὰς τῆς ζωῆς. Καὶ μὲν τῷ Α' μέρει αὐτοῦ, ἀποτελουμένῳ ἐκ 15 κεφαλαίων, περιέχονται ὁδηγίαι περὶ τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τοῦ χριστιανοῦ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον, ὡς καὶ πρὸς τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς. Κατὰ τὸν σ., ὁ οἶκος τοῦ χριστιανοῦ πρέπει νὰ ἦνε οἱονεὶ μικρός τις ναός· εἰς τοὺς τοίχους δέον νὰ ἦνε ἀνηρτημέναι εἰκόνες, πρὸ τῶν ὁποίων νὰ καίῃ κανδύλα καὶ θυμιατήριον. Καθ' ἑσπέραν πᾶσα ἡ οἰκογένεια πρέπει νὰ ἀναγινώσκῃ τὸ ἀπόδειπνον, περὶ δὲ τὸ μεσονύκτιον νὰ ἐγείρεται πρὸς προσευχήν, κατὰ δὲ τὰς ἑορτὰς πρὸς δοξολογίαν· κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ τὰς τεσσαρακοστὰς ἐπιβάλλεται ὀλιγοφαγία, ἀποχὴ ἀπὸ τῆς μέθης, τῶν κενῶν φλυαριῶν, τοῦ γέλωτος καὶ τῆς ἐν γένει εὐθυμίας· ἕκαστον μέλος τῆς οἰκογενείας δέον νὰ κρατῇ κομβολόγιον, νὰ ψυθιρίζῃ συχνὰ προσευχὴν εἰς τὸν Ἰησοῦν· κατὰ τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας πρέπει νὰ καλῆται ὁ ἱερεὺς πρὸς ἱεραπραξίαν ἐν τῷ οἴκῳ καὶ ἁγιασμὸν διὰ τοῦ σταυροῦ.. Τὰ ἑπόμενα 14 κεφάλαια τοῦ Β' μέρους ἀποτελοῦσιν ὑποθήκας περὶ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ὁ σύζυγος εἶνε ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας καὶ ὁ κύριος τοῦ οἴκου· ὀφείλει νὰ διδάσκῃ τὴν σύζυγον, τὰ τέκνα καὶ τοὺς λοιποὺς οἰκοσίτους νὰ μὴ κλέπτωσι, νὰ μὴ ψεύδωνται, νὰ μὴ ὑβρίζωσι καὶ ἐν γένει νὰ μὴ ἁμαρτάνωσιν. Ἡ σύζυγος ἐρωτᾷ τὸν σύζυγον περὶ παντός, περὶ τοῦ πῶς δύναται νὰ σωθῇ ἡ ψυχὴ καὶ νὰ εὐαρεστῇ τῷ Θεῷ, πῶς νὰ ρυθμίζωνται τὰ τοῦ οἴκου, ἐν γένει δὲ ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ ἐν πᾶσιν εἰς τὸν σύζυγον. Ἐγειρομένη τῆς κλίνης ὁρίζει εἰς τοὺς ὑπηρέτας τὰς ἐργασίας τῆς ἡμέρας καὶ ἐπαγρυπνεῖ ἐπὶ πάντων, διαρκῶς ἐνασχολουμένη. Οἱ γονεῖς πρέπει διηνεκῶς νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν τέκνων, νὰ διδάσκωσιν αὐτὰ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ καὶ πᾶσαν εὐπρέπειαν, καὶ ἐργόχειρα· διὰ τὴν θυγατέρα δέον νὰ καταβάλληται ἐγκαίρως

φροντὶς περὶ τῆς προικός: καθ' ἕκαστον ἔτος πρέπει νὰ ἀποτίθενται εἰς ἴδιον κιβώτιον λευχείματα καὶ ἄλλα οἰκιακὰ σκεύη, ὥστε κατὰ τὴν ὥραν τῆς ὑπανδρεύσεως νὰ ὦσι τὰ πάντα ἕτοιμα. Ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ συμπεριφορὰ πρέπει νὰ ἦνε τοιαύτη, ὥστε νὰ κερδαίνηται ἡ τῶν ἄλλων εὐμένεια καὶ νὰ μὴ προκαλῆται ἀντιπάθεια καὶ ἐχθρότης· πρὸς τοῦτο δὲ κατὰ τὰς πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκέψεις ἐπιτρέπεται καὶ τὸ ψεῦδος, ὁ προσποιητὸς ἔπαινος τῶν ἐδεσμάτων κἂν ταῦτα ἦνε εὐρωτιῶντα καὶ σεσηπότα. Τὸ Γ' μέρος περιλαμβάνει τὰ ἀκολουθοῦντα 34 κεφάλαια, περιέχοντα λεπτομερεῖς ὁδηγίας καὶ κανόνας περὶ τῆς ρυθμίσεως τῆς οἰκονομικῆς τῶν τοῦ οἴκου διαχειρίσεως καὶ τῆς καθ' ὅλου οἰκοκυρικῆς, οἷον περὶ προμηθειῶν τροφίμων, περὶ κεντήματος, ραπτικῆς, κηπουρικῆς, ἀγορᾶς, μαγειρικῆς, ἑστιάσεως ξένων κλ. Ἡ σύζυγος ὀφείλει νὰ συνομιλῇ μετὰ τῶν ξένων της περὶ ἐργοχείρων καὶ οἰκιακῆς τάξεως, περὶ ὅσων δὲ ἀγνοεῖ δέον νὰ ἐρωτᾷ εὐγενῶς τὰς καλὰς γυναῖκας καὶ διὰ πᾶσαν ὁδηγίαν νὰ εὐχαριστῇ θερμῶς. Ἐὰν ἦνε προσεκτικὴ καὶ πράττῃ τὰ πάντα ὅπως πρέπει, ὁ σύζυγος τὴν ἀγαπᾷ καὶ ἐπιδεικνύει πρὸς αὐτὴν εὐμένειαν. Ἐὰν ὅμως δὲν πράττῃ «κατὰ τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἀναγραφόμενα», ὁ σύζυγος ὀφείλει νὰ τιμωρῇ αὐτὴν κατὰ μόνας, μετὰ δὲ τὴν τιμωρίαν νὰ ἀποτείνῃ πρὸς αὐτὴν ἐν ἠπιότητι τὰς δεούσας παρατηρήσεις· οἱ σύζυγοι δὲν πρέπει νὰ παροργίζωνται κατ' ἀλλήλων, ἀλλὰ νὰ ζῶσιν ἐν ἀγάπῃ καὶ καλῇ διαθέσει. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς ὑπηρέτας ὁ οἰκοδεσπότης ὀφείλει νὰ διδάσκῃ καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ τιμωρῇ καὶ νὰ δέρῃ. Ἐὰν ὅμως μήτε οἱ λόγοι, μήτε ἡ τιμωρία τῆς συζύγου, ἢ τοῦ υἱοῦ ἢ τῆς θυγατρὸς φέρῃ ἀποτέλεσμα, τότε ἀναλόγως τῆς ἐνοχῆς δέον νὰ τοὺς δέρῃ διὰ μαστιγίου κατ' ἰδίαν, καὶ οὐχὶ ἐνώπιον ἄλλων, καὶ νὰ τοῖς ἀποτείνῃ τὰς δεούσας νουθεσίας ἄνευ ὀργῆς. Δι' οἰονδήποτε ὅμως σφάλμα δὲν πρέπει νὰ τύπτῃ αὐτοὺς εἰς τὸ οὖς, ἢ τὸ πρόσωπον, ἢ διὰ πυγμῆς εἰς τὸ στῆθος, οὔτε διὰ ράβδου ξυλίνης ἢ σιδηρᾶς. Ὅταν ὅμως τὸ σφάλμα ἦνε μέγα, τότε πρέπει ὁ οἰκοδεσπότης «νὰ ἐκδύῃ τὸν ἔνοχον καὶ νὰ τὸν μαστιγώνῃ ἠπιώτερόν πως συγκρατῶν διὰ τῆς χειρός, καὶ πάλιν ἄνευ ὀργῆς». Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἀποτελεῖ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν υἱόν του, ἐξ ὁλοκλήρου ἔργον τοῦ Σιλβέστρου, ἐν τῇ ὁποίᾳ μετὰ περισσῆς αὐταρεσκείας φέρων ἑαυτὸν ὡς παράδειγμα ἀκριβεστάτης τηρήσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ *Ντομοστρόϊ* ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ, παραινεῖ τὸν υἱὸν νὰ μιμηθῇ πιστῶς τὸν πατέρα του. Περὶ τοῦ Σιλβέστρου τούτου καὶ ἐν τοῖς ἐφεξῆς ὁ λόγος.

148) Β XIV 231—241. *149)* Β II 67, 68, 86. XXXVI 397—399. I 22—24. 14, καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ. *150)* Εἰδικῶς εἰς τὸν μοναχισμὸν ὁ Μάξιμος ἀφιεροῖ τὰ Β I, II, III, VI, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XXXVI, XLI, καὶ Γ XXVI, XXXIV· *151)* Μθ ζ' 21. Λκ ς 46. *152)* Πρβλ. Β I, XV 241—3, XVI 245—6, XXXVI 397—398, 401, 408—9. *153)* Β I 40—44. II 68. III 98—99. IV 120, 146. X 214, 242. XIV 235—9. XIX 259. XX 273. XXXVI 400. Γ XXXV 209 κλ. *154)* Ὅρα σημ. 64 τοῦ Α' κεφαλαίου. *155)* Μθ ζ 26.
156) Ψ λη 13. *157)* Μθ ς 25. *158)* Γ XXVI 148—157.
159) ΜΣ Γ XXIV· *160)* Ρμ ι 2. *161)* Λκ ς 46.
162) Γ XXVI 164—165. *163)* Παρμ κς 11. Β IV 122. *164)* Λκ θ 62. Β IV 122—3. *165)* Ψ ριη 158. *166)* Β XII 220.
167) Β II 226. *168)* Β IV 122—125. *169)* Ψ ε 7. Β IV 130—131.

170) Β v 148—149. Πρβλ. καὶ Β x. xi. xii 220, 226. xxxvi 913—914, καὶ ἀλλ. *171)* Β iv 127—128. *E. Goloubinskii* [1] Β i 701.

172) Γ xxvi 152. Λίαν χαρακτηριστικὸς ὁ τίτλος τοῦ Β vi *Κατὰ τῆς ἀκορέστου κοιλίας καὶ τῶν ἀναριθμήτων κακῶν τῶν ἐνόχως μοναζόντων* 153—154.

173) Β ii 69. *174)* Β iv 136, 141—2. *175)* Β vi 153—154.

176) Β xi 219. *177)* Λκ κα 34. *178)* Β iv 124—125.

179) Β xxxiv 387—388. *180)* Β i 38. *181)* Β i 7—8, 22.

182) ε 1—3. *183)* Β iv 136. *184)* Β iv 136, 141—2.

185) Β iii 94—96. *186)* Β iii 99—101. *187)* Ἰακ ε 13. Ψ νζ 5· Ἡσ ς 10. Β ἔνθ' ἀν. Πρβλ. καὶ Β i 41, 44, 94—96, 105—6, 131. Γ i 12, 18 κλ

188) Β i 43—45. iii 94 ἑξ. *189)* Β xxxvi 402, 409, 414.

190) *V. Ikonnikof* [2] 385. *191)* Β iii 174—175. xx 260—276.

192) Λκ ιδ 12. *193)* Β xx 263. 268—269. i 43—44. *194)* Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 387. I *Preobragenskii* [1] 72. *195)* Β i 19.

196) Β i 29—35. *197)* Β i 16. *198)* Β i 10, 33, 93. iii 93, 98—99, 103. xxxvi 407—409. *199)* Β i 18, 22, 29—35, 45. xxxvi 402. Πρβλ. *N. Kapteref* [4] 114—171. *V. Ikonnikof* [2] 361 ἑξ. *I. Preobragenskii* [1] 67—86 163—210. *200)* [2] 455. Ὁ Fischart (1545—1590) ἐγεννήθη ἐν Strasburg ἢ Mainz, διεκρίθη δ' ὡς ἄριστος, σατυρικὸς ἰδίως, συγγραφεὺς τῆς ἐποχῆς τῆς Μεταρρυθμίσεως κάτοχος κλασσικῆς μορφώσεως καὶ γνώστης τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας γερμανικῆς φιλολογίας· ἡ τελεία γνῶσις πασῶν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς γερμανικῆς ζωῆς τοῦ ις' αἰ. κατέστησε τὰ ἠθογραφικὰ ἰδίᾳ αὐτοῦ συγγράμματα πηγὴν σπουδαίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἠθῶν. Ἡ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία εἶνε εὔρεῖα. *201)* *E. Goloubinskii* [1] Β i 807. *202)* *N.* G. *Rounkewitch* 1016.

203) *V. Ikonnikof* [2] 199. *E. Goloubinskii* [1] Α ii 816—8- Πρβλ. τὰ πρὸς τὸν Δυρραχίου Κωνσταντῖνον Καβάσιλαν γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Κίτρους Ἰωάννου παρὰ *Ῥάλλῃ* καὶ *Πολτῇ* Ε 415.

204) Οἱ ρῶσοι χρονογράφοι μετέδωκαν περίεργά τινα ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰς ἀρχιερέα χειροτονίαν τοῦ ἰουδαΐζοντος τούτου ἀρχιμανδρίτου. Ὅταν οἱ ἀρχιερεῖς ἀνηγόρευσαν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὸν εὐνοούμενον τοῦτον τοῦ ἡγεμόνος ἄξιον τοῦ μητροπολιτικοῦ ἀξιώματος, ὁ Ἰβὰν Γ' μεταβὰς μετ' αὐτοῦ ἐκ τῶν ἀνακτόρων εἰς τὸν ναὸν ἐν συνοδείᾳ τῶν υἱῶν του, τοῦ ἐγγόνου, τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν εὐπατριδῶν, προσεκύνησαν τὰς εἰκόνας καὶ τοὺς τάφους τῶν μητροπολιτῶν, ἀφοῦ δὲ ἔψαλον τροπάρια καὶ ἀνέγνωσαν τὰς προσευχάς, ὁ Ἰβάν, λαβὼν ἐκ τῆς χειρὸς τὸν μέλλοντα πρωθιεράρχην, ἐξῆλθε τοῦ ναοῦ καὶ παρέδωκεν αὐτὸν κατὰ τὴν δυτικὴν πύλην εἰς τοὺς ἐπισκόπους, οἵτινες τὸν ὡδήγησαν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν οἶκον· Ἐκεῖ ὁ ταπεινόφρων οὗτος ἀνήρ, εὐλογήσας τοὺς ἱεράρχας καὶ χωρισθεὶς ἀπ' αὐτῶν, ἐγευμάτισε μετὰ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τῆς ἁγ. Τριάδος καὶ τῶν εὐπατριδῶν του. Κατὰ δὲ τὴν ἡμέραν τῆς χειροτονίας ἐπιβὰς πώλου ὄνου, ὃν ἦγεν ὁ ἐπιφανὴς αὐλικὸς Μιχαὴλ Ρουσάλκας, ἀπῆλθεν εἰς τὸν ναόν, ὁπόθεν μετὰ τὴν τελετὴν ὁ νέος μητροπολίτης ὤφειλε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἕδραν του. Αἴφνης ὅμως ἡ τελετὴ διεκόπη, τὰ ᾄσματα ἐσίγησαν καὶ τὰ βλέμματα κλήρου καὶ μεγιστάνων προσηλώθησαν εἰς τὸ Ἰβάν. Ὁ μονάρχης τότε προβὰς εἰς τὸ μέσον, εἶπε πρὸς τὸν μητροπολίτην μεγαλοφώνως «ἡ παντοδύναμος καὶ ζωοποιὸς ἁγία Τριάς, ἡ δωρήσασα

ἡμῖν τὸ κράτος πάσης Ρωσίας, προσφέρει σοι τὸν μέγαν τοῦτον θρόνον τῆς ἀρχιε ρωσύνης διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ τῶν ἐπισκόπων τοῦ ἡμετέρου βασιλείου. Λάβε τὴν ποιμαντορικὴν ράβδον, ἀνάβηθι τὴν πρωθιεραρχικὴν καθέδραν ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ δεήθητι τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν· Κύριος δὲ ὁ Θεὸς δώη σοι ὑγιείαν καὶ μακροβιότητα». Ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν ἔψαλεν «εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα» (ἐν τῷ κειμένῳ ἑλληνιστὶ μὲ ρωσικοὺς χαρακτῆρας οὕτω : *εἰσπολλαέτη, ντέσποτα)*. Ὁ δὲ μητροπολίτης ἀπήντησεν «ἡ παντοδύναμος καὶ παντοκράτωρ δεξιὰ τοῦ Ὑψίστου τηρήσαι ἐν εἰρήνῃ τὸ σὸν θεοστήρικτον κράτος, δέσποτα αὐτοκράτορ! Εἴθε εἴη πολυχρόνιον καὶ νικηφόρον μετὰ πάντων τῶν ὑπὸ σὲ φιλοχρίστων στρατοῦ καὶ λαῶν. Ὑγίαινε πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου ποιῶν τὸ ἀγαθόν, ὦ μονάχα αὐτοκράτορ!» Οἱ ψάλται εἶτα ἔψαλον τὸ πολυχρόνιον. Ὁ *Ν. Καραμζὴν* σχολιάζων ἐπάγεται: «Οἱ ἡγεμόνες πάντοτε διέταττον τὰ τῆς μητροπόλεως, οὐδὲν δ' ὑπάρχει ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἱστορίᾳ παράδειγμα ἀμφισβητήσεως τοῦ σπουδαίου τούτου δικαιώματος ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας· ἀλλ' ὁ Ἰβὰν ἠθέλησε νὰ κατοχυρώσῃ αὐτὸ τὸ προνόμιον δι' ἱερᾶς τελετῆς· ἐφ' ᾧ καὶ αὐτὸς ἔδειξεν εἰς τὸν μητροπολίτην τὸν θρόνον καὶ πανηγυρικῶς ἐνήργει ἐν τῷ ναῷ, ὅπερ ὅμως ἡμεῖς μέχρι τοῦδε δὲν εἴδομεν· ΣΤ ΙΙ 235—38.

205) Ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν μητροπολίτην Ζωσιμᾶν ὁ Γεννάδιος ἐπῄνει τὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ζῆλον τῶν «φράγκων» καὶ συνίστα τὴν μίμησιν τῶν μεθόδων τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως· «Ἴδετε τοὺς φράγκους πῶς στερρῶς ἔχονται τῆς πίστεώς των· ὁ (ἐν Μόσχᾳ) πρεσβευτὴς τοῦ καίσαρος (πρόκεται περὶ τοῦ Νικολάου Poppel) μοὶ διηγεῖτο περὶ τοῦ ἱσπανοῦ βασιλέως πῶς ἐξεκαθάρισε τὴν χώραν του, ἐγὼ δέ σοὶ εἶχον στείλει σημείωσιν τῶν ὅσων μοὶ εἶπε, καὶ σύ, δέσποτα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνακοινώσῃς αὐτὰ πρὸς τὸν ἡγεμόνα, καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν του καὶ διὰ τὴν τιμήν του». Ὁ δὲ Ἰωσὴφ ἐφρόνει, ὅτι ὁ αὐτὸς φόνος συντελεῖται ἢ διὰ τῆς χειρὸς ἢ διὰ τῆς προσευχῆς, δύναται δ' ὁ αἱρετικὸς νὰ μετανοήσῃ καὶ ἐν τῇ φυλακῇ εὑρισκόμενος *V. Ikonnikof* [2] 209. *E. Goloubinskii* [1] Β ι 571.

206) Ἐν τῷ *Prosfyetitel'*. ***207)*** *N. Grounskii* ἐν JMNP 1908 καὶ 1877.

208) *L. Bedrjitskii* ἐν JMNP 1912 σ. 113, 115,118—119, ἔνθα καὶ πλουσιωτάτη περὶ τῶν ἰουδαϊζόντων φιλολογία.

209) ΣΤ ιν 228—229. ***210)*** Πρβλ. ἐν γένει περὶ τῆς αἱρέσεως τῶν ἰουδαϊζόντων *V. Ikonnikof* [2] 197—211. *E. Goloubinskii* [1] Β ι 560—607, 649 830. *N. Karamzin* Στ ιν 228—238. *V. Jmakin* [1] 38 ἑξ. 77, 107—109. *N Grounskii* 173. *I. Yevseïef* [1] 1359. *L. Bedrjitskii* 106—122. *A Pakrovskii* ἐν PBE ν 1904 σ. 563—571. *A. Kremlevskii* ἐν PBE ιν 1903 σ. 196—199.—Περὶ τῆς αἱρέσεως τῶν Στριγολνίκων *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 346 ἑξ., 396—406, 613. *I. Preobragenskii* [1] 68. *N. Karamzin* Ε ι 124. *Miklosich—Müller* Β 31.

211) Α ιι 32—42. ***212)*** Α ιιι 42—45. ***213)*** *V. Ikonnikof* [2] 204

214) Α ιι 45—51. Τὸ βιβλίον ἔφερε τὸν τίτλον Rabbi Samuelis Marochiani de advertu Messiae, quem judaei temere expectant, liber scriptus post annos 1000 ab ultima eversione Hierosolymae sub Tito imp., id est post annum 1072 a Natali Domini. Εἰς τὴν λατινικὴν μετεφράσθη τῷ 1339 *E. Goloubinskii* [1] Β ι 606₂. ***215)*** Γεν ε 24. ***216)*** Δ Βασιλ. ϐ 11.

217) Γεν. ε 27. ***218)*** Δευτ. λδ 5—6. ***219)*** Ἐξοδ. ιδ 21—22.

220) α 14. *221)* Οὕτω οἱ ἐκδόται τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου (Α 11), ὁ *Φιλάρετος Τσερνίγωφ* [3] 197, ὁ *N. Grounskii* (173) καὶ ὁ *N. Karamzin* (Ζ III 222—223). *222) V. Ikonnikof* [2] 206—207. *223)* Α XXII 387—394· *224)* Α XXIV 395—405. *225) V. Ikonnikof* [2] 206—207.

226) Εἰσηγητὴς τοῦ ἀντιτριαδισμοῦ ἐν τοῖς κόλποις τῆς Διαμαρτυρήσεως ὑπῆρξεν ὁ ἱσπανὸς διαμαρτυρόμενος Μιχαὴλ Seret ἢ Serveto (1511 - 1553), περὶ οὗ ἰδὲ *Bernhard Riggenbach* ἐν RE XIV σ. 153-161 καὶ *v. Funk* ἐν WWKL τ. XI σ. 199—204. *227) N. Pissaref* ἐν PBE VII 442.

228) Πρβλ. Ἐξοδ. κε, κς. *229)* Ἐξοδ. κ 23. *230)* Ἐξοδ. λβ 4.

231) Β Ιω 10—11. *232)* Ψ μδ 10. *233)* Walch. VII, ἑρμ. τοῦ α' κεφ. Ἰω § 258 σ. 1554—VIII ἑρμ. τοῦ ιθ' κεφ. Ιω σ. 102, 971.

234) Joh. Andr. Quenstedt Theol. Didactico-polemica, sive systema theologicum p. 4 c. XI, quaest. IV, p. 1442—1458. Lipsiae 1715. Ὅρα *A. Nicolskii* 25—26. *235)* Α V 51—63. Παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις τῶν βυζαντινῶν τὸ ὄνομα *ἕλλην* εἶχεν ἀποβῆ συνώνυμον τῷ *ἐθνικός*. Πρβλ. καὶ *Σπυρ. Π. Λάμπρου* Β, ζ'.

236) Ἡ χρονογραφία τοῦ μοναχοῦ Γεωργίου (Χρονικὸν Σύντομον MG 110, 41 ἑξ.) εἶχε μεταφρασθῆ ἐνωρὶς εἰς σλαυϊκὰς γλώσσας, εἶνε δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ σλαυϊκῇ γραμματείᾳ κατέλαβε θέσιν σπουδαιοτέραν πάσης ἄλλης βυζαντινῆς χρονογραφίας. Ἐγένετο καὶ εἰς τὴν γεωργιανὴν μετάφρασις τῆς χρονογραφίας ταύτης, εἰς τὴν σερβικὴν δὲ μετεφράσθη τῷ 1386 (*K. Krumbacher* Α' 722—724). Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Γεωργίου πρὸς τὸν ρῶσον χρονογράφον Νέστορα, αὐτόθι σ. 725—726. Χειρόγραφον τοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου τοῦ ιϛ' αἰ. ἐν παραλλαγῇ σημαντικῶς διεσκευασμένῃ εὕρηται ἐν Μόσχᾳ (αὐτόθι 724). Τὸ πρὸς τὸ Χρονικὸν τοῦ Γεωργίου διαφέρον τῶν ρώσων τεκμηριοῦται καὶ ἐκ τῶν περὶ αὐτοῦ ἔργων: *Σ. Σεσταχὼφ* Περὶ τῆς γενέσεως καὶ συνθέσεως τῆς χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ Ἁμαρτωλοῦ (ἐν ΖΚΟ τόμ. 58 [1891] καὶ 59 [1892]). *τοῦ αὐτοῦ* Περὶ τῶν πηγῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, ἐν Παραρτήματι τοῦ 70οῦ τόμου τῶν ZRAN ἀρθ. 4, Πετρούπ. 1892. Περὶ τῶν πρὸς τοὺς τούρκους διαλέξεων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὅρα *Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ* Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς.. Πετρούπολις—Ἀλεξάνδρεια 1911 σ. 142_{120} καὶ *V. Ikonnikof* [2] 246_5.

237) Μοναχοῦ Ρικάρδου Φλωρεντίνου (Ricardus Frorentinus) Ἀνασκευὴ τοῦ Κορανίου (Confutatio Alcorani) γραφεῖσα κατὰ τὸ 1300. Ἡ τοῦ Κυδώνη μετάφρασις ἐξεδόθη παρὰ Migne ὑπὸ τὸν τίτλον «Ρικάρδου τοῦ ἐν τῷ τάγματι τῶν παρὰ λατίνοις καλουμένων Ἀδελφῶν Πρεδικατόρων κατειλεγμένου ἀνασκευὴ τῆς παρὰ τοῦ καταράτου Μαχουμὲθ τοῖς σαρακηνοῖς τεθείσης νομοθεσίας, μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς ἰταλικῆς διαλέκτου εἰς ἑλλάδα διά τινος Δημητρίου» (154, 1037—1170. Πρβλ. *K. Krumbacher* Α 200). *238)* Ὅρα καὶ *V. Ikonnikof* [2] 246—247, *N. Rounkevitch* 26 σ. 1016. *239) V. Ikonnikof* [2] 247—252. *E. Goloubinskii* [1] Β 1 807. *240)* Α VI 63—185. *241)* Ὁ λόγος οὗτος ἐγράφη μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἐλέγχου τῶν τριῶν μεγάλων λατινικῶν αἱρέσεων (Α Χ), περὶ ὧν ἐν τοῖς ἑφεξῆς.

242) Ὁ Γεώργιος Ἁμαρτωλὸς ἐν τῷ Χρονικῷ αὐτοῦ ἀφηγεῖται τὸ πρᾶγμα οὕτω «Ἀπόρου δὲ ὄντος τοῦ Μωάμεθ εἰσῆλθε πρός τινα γυναῖκα πλουσίαν (μισθω-

τεῦσαι αὐτῇ) συγγενίδα αὐτοῦ οὖσαν, καλουμένη Χαδιγᾶ (σ. γρ: ὀρθῶς *Χαντίτζα*), πρὸς τὸ καμηλεύειν καὶ πραγματεύεσθαι (μετὰ τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ. Εἶτα) κατὰ μικρὸν παρρησιασάμενος καὶ ἐπελθὼν τῇ γυναικὶ χήρᾳ οὔσῃ, λαμβάνει αὐτὴν (εἰς γυναῖκα καὶ ἔσχε τὰς καμήλους αὐτῆς καὶ τὴν ὕπαρξιν ταύτης· καὶ ἐπιχωριάζων ἐν Παλαιστίνῃ συνανεστρέφετο ἰουδαίοις καὶ χριστιανοῖς καὶ ἐθηρᾶτο λόγους καὶ γραφικάς τινας ρήσεις. Ἔσχε δὲ τὸ πάθος τῆς ἐπιληψίας. Ἡ οὖν γυνὴ αὐτοῦ διὰ τοῦτο ἐλυπεῖτο σφόδρα ὡς περιφανὴς καὶ πλουσία καὶ τοιούτῳ ἀνδρὶ συναφθεῖσα οὐ μόνον ἀπόρῳ, ἀλλὰ καὶ ἐπιληπτικῷ. Ἣν τροπωσάμενος ἔφασκεν ὅτι (φοβερὰν) ὀπτασίαν ἀγγέλου θεωρῶ Γαβριὴλ ὀνόματι (καὶ μὴ ὑποφέρων τὴν θεωρίαν ὀλιγωρῶ) καὶ πίπτω. Ἐπισταθεὶς δὲ ὑπὸ ψευδομαρτυροῦντος αὐτῷ μοναχοῦ τινος ἀρειανοῦ ψευδωνύμου, διὰ τὴν κακοπιστίαν αὐτοῦ ἐξορισθέντος ἀπὸ ΚΠ ἐκ τῆς μονῆς τῶν Καλλιστράτου, οὗτος ὁ μιαρὸς ἀπεπλάνησεν αὐτὴν καὶ τὰς λοιπὰς γυναῖκας οὕτω λέγων. ὅτι ὀπτασίᾳ τινὰ ἄγγελον λεγόμενον Γαβριὴλ θεωρεῖ καὶ μὴ φέρων τὴν θέαν καταπίπτει. Οὗτος γὰρ ὁ ἄγγελος εἰς πάντας τοὺς προφήτας ἀποστέλλεται. Αὕτη οὖν ἡ γυνὴ καὶ αἱ λοιπαὶ τοῖς λόγοις τοῦ ψευδαββᾶ πεισθεῖσαι προφήτην αὐτὸν εἶναι, ἐκήρυξαν πανταχοῦ προφήτην αὐτὸν ὑπάρχειν.. Ἡ οὖν γυνὴ θανοῦσα τοῦτον διάδοχον καὶ κληρονόμον κατέλιπεν. Ἐκ τούτου οὖν ἐγένετο περιφανὴς ἄγαν ὡς περιούσιος» (MG 110, σλε' 864—873). Οἱ αὐθεντικοὶ περὶ τοῦ Μωάμεθ θρύλοι παρέχουσι διάφορον τοῦ γεγονότος παραλλαγήν. Ἐν Μέκκᾳ ἔζη τότε Χαντίτζα τις ἐκ τῆς φυλῆς τῶν κοραϊσητῶν, πλουσία χήρα· μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της ἐγένετο κυρία μεγάλης ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεως, ἐστερεῖτο ὅμως καλοῦ διευθυντοῦ. Κατήγετο ἐκ γένους ἐπισήμου ὡς θυγάτηρ τοῦ Χουβεϊλὶντ υἱοῦ τοῦ Ἀσὰντ υἱοῦ τοῦ Ἀμπτ-οὐλ-Οὔζζα υἱοῦ τοῦ Κοσίαγια.

Ἡ Χαντίτζα εἶχεν ἀνεψιόν, ὅστις συνεβούλευσεν αὐτὴν νὰ προσλάβῃ ὡς διευθυντὴν τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων τὸν Μουχάμμεντ, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισεν ὁ ἴδιος ἀπολαύοντα φήμης ἐμπείρου ἐμπορικοῦ πράκτορος κατά τι ταξείδιον εἰς Συρίαν. Ὁ Μοζχάμμεντ ἤρεσε πολὺ εἰς τὴν Χαντίτζα, διὸ καὶ ἀμέσως τῷ προέτεινε διπλασίαν τῆς συνήθους ἀμοιβὴν διὰ συνοδείαν καραβανίου εἰς Συρίαν. Ὁ Μουχάμμεντ, λαβὼν καὶ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ θείου του Ἀμποὺ-Ταλήμπ, συγκατετέθη, ἀναλαβὼν δὲ τὴν εἰς Συρίαν ἀποστολὴν ἐν συνοδείᾳ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ τῆς χήρας καὶ ἑνὸς δούλου της, ἐξεπλήρωσε τὸ ἔργον τόσον ἐπιτυχῶς πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Χαντίτζα, ὥστε ἔκτοτε κατέστη ὁ μόνιμος πράκτωρ τῆς πλουσίας χήρας, ἥτις τὸν ἀπέστειλεν ἐφεξῆς πολλάκις καὶ εἰς τὴν νότιον Ἀραβίαν, πάντοτε δ' ἔμενεν εὐχαριστημένη ἐκ τῆς ἐργασίας του. Ἡ Χαντίτζα, ἐφ' ὅσον προϊόντος τοῦ χρόνου ἐγνωρίζετο καλλίτερον μετὰ τοῦ Μουχάμμεντ, ᾐσθάνθη ἰσχυρὰν ἕλξιν πρὸς τὸν ὡραῖον νεανίαν, παρὰ τὴν τεσσαρακονταετῆ δ' αὐτῆς ἡλικίαν ἀπεφάσισε νὰ τὸν ὑπανδρευθῇ, εἰς τοῦτο δ' ἐνισχύθη καὶ ὑπὸ τοῦ ἑξῆς θαυμαστοῦ περιστατικοῦ: κατά τινα ἐκ Συρίας ἐπιστροφὴν τοῦ καραβανίου της εἶδε δύο ἀγγέλους περιβάλλοντας τὸν Μουχάμμεντ διὰ τῶν πτερύγων των. Ἡ γυναικεία αἰδημόσυνη ἠμπόδιζεν αὐτὴν νὰ ὁμιλήσῃ πρώτη πρὸς τὸν Μουχάμμεντ, ἐξ ἄλλου ὅμως ἀντελαμβάνετο ὅτι ἡ ἔναντι αὐτῆς θέσις του δὲν τῷ ἐπέτρεπε νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν πρωτοβουλίαν. Τούτου ἕνεκα ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν τὸν δοῦλόν της καὶ τὸ ζήτημα διηυθετήθη ἄνευ δυσκολιῶν· ἡ ἐπακολουθήσασα συνάντησις ἀμφοτέρων ἀπέληξεν εἰς ὁριστικὴν λύσιν Καὶ ἀντέστη μὲν ὁ πατήρ της εἰς τοῦτον τὸν γάμον, ἀλλ' ἡ ἐρωτόπληκτος χήρ

ἐπιτυχοῦσα νὰ μεθύσῃ αὐτὸν ἔλαβε τὴν συγκατάθεσίν του, μεθ' ὃ παρετέθη πολυτελέστατον συμπόσιον καὶ ὁ γάμος ἔλαβεν οὕτω τὴν ἐπίσημον κύρωσιν. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Μουχάμμεντ ἐσφάγη κάμηλος καὶ τὸ κρέας αὐτῆς διενεμήθη εἰς τοὺς πτωχούς.. (Πρβλ. καὶ *Δημητρίου Κυδώνη* ἔνθ' ἀν. 154, 1116—1117, 1120 ἑξ. *P. Tsvyetkof* Α 84—8.5 *J. W. H. Stobart* Islam and its Founder σ. 7. *W. Irwing* Life of Mahomet σ. 27—28.

243) Πρβλ. *Al Koran*, Σοῦρα Γ 58. Ε 50. *244)* Αὐτόθι Γ 58. Ε 58.

245) Αὐτόθι Σοῦρα ΛΖ 47. ΟΗ 33. ΝΒ 20. *246)* Μθ κϐ 30.

247) Μθ ε 34 ἑξ. *248) P. Tsvyetkof* Α 108—109. *249)* Ιω γ 3.

250) Al Koran Σοῦρα Ε 116. *251)* Α VII 106—121. *252)* Θσσ ϐ 4.

253) Ψ μγ 14. *254)* Ὡς εἴδομεν ἐν τοῖς ὄπισθεν, ὁ Μάξιμος ἀπέφυγε νὰ ἀνασκευάσῃ ἀπεριφράστως τὴν τόσον τότε διαδοθεῖσαν περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὡς ἐπικειμένου κοινὴν καὶ ἐν Ρωσίᾳ δεισιδαιμονίαν, ἀπεδοκίμασε δ' αὐτὴν κυρίως ἐφ' ὅσον ἐβασίζετο ἐπὶ ἀστρολογικῶν δεδομένων. Ἐκ τῆς τοιαύτης στάσεως τοῦ Μαξίμου καὶ ἐξ ὅσων ἐνταῦθα λέγει περὶ τοῦ ἀντιχρίστου ὡς «ἐπὶ θύραις» καὶ περὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου, ὁ *I. Preobragenskii* συνάγει ὅτι καὶ αὐτὸς συνεμερίζετο τὴν γενικὴν ταύτην πεποίθησιν ([1] 172).

255) Ἀπ ιθ' 20. Μθ κδ 11—12. *256)* Γαλ ε 15. Μθ ιϐ 25.

257) Α Πε δ 14. *258)* Πρξ ιδ 22. Β Τιμ ϐ 5. *259)* Α VIII 122—136.

260) Ἡ δικαιολογία των εἶνε ὅτι διεστράφη μεταγενεστέρως· ὅρα *Al. Koran* Σούρα Β 39—73). Γ 64. Δ 169. *261)* Ιω γ 16—17. α 31—32, 34.

262) Φράσις τουρκικὴ σημαίνουσα «τὸ Εὐαγγέλιον εἶνε ἀληθές». Ἐν τῷ κειμένῳ ἡ φράσις μὲ ρωσικοὺς χαρακτῆρας. *263)* Πρβλ. *P. Tsvyetkof* Γ' 38—68.

264) Μθ κγ 25. *265) Al Koran*, Σούρα Δ 169.

266) Οἱ τὸ Ἰσλὰμ ἀσπαζόμενοι ὑψοῦσι τὸν λιχανὸν καθ' ἣν στιγμὴν ἀπαγγέλλουσι τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως· ὡς ἐκ τούτου ὁ λιχανὸς παρὰ τοῖς μουσουλμάνοις καλεῖται *δάκτυλος ὁμολογίας*.

267) Al Koran, Σούρα Ε 116. Ἀλλαχοῦ τοῦ Κορανίου ὁ Ἰησοῦς ὁμολογεῖται θεόπεμπτος, Μεσσίας, ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα Θεοῦ καὶ λόγος αὐτοῦ· Σούρα Δ 156, 169. Ε 50. Πρβλ. καὶ *Εὐγενίου Μιχαηλίδου* Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸ Κορανιον, ἐν ΕΦ ΚΘ [1930] 335—357). *268) E. Goloubinskii* [1] Α I 215—216. *269)* Αὐτόθι 220_1. *270)* Αὐτόθι 588—593. *V. Ikonnikof* [2] 212. *271)* Μεσαιωνικὴ χρονογραφία ἀναφέρει ὡς ἀπεσταλμένον τοῦ Οὐρβανοῦ ἐπίσκοπόν τινα Θεόδωρον· *N. Karamzin* Β IV 117—118.

272) Ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῇ του ὁ Ματθαῖος ἔγραφε περὶ τῆς εἰς Ρωσίαν ἀποστολῆς του «οἱ ρῶσοι ζῶσιν ὡσεὶ εἰς ἰδιαίτερον κόσμον· εἶνε ἀναρίθμητοι, ὡς τἄστρα τοῦ οὐρανοῦ· ζῶσιν ἐν ταῖς ψυχραῖς καὶ σκοτειναῖς χώραις των γνωρίζοντες τὸν Σωτῆρα μόνον κατ' ὄνομα καὶ ἀναμένοντες τὸ θαλπνὸν φῶς τῆς ἀληθοῦς πίστεως παρὰ τοῦ ἀποστολικοῦ τοποτηρητοῦ»· προσέθετε δὲ ὅτι ὁ Μπερνάρδος, ἐξημερώνων τὰς ἀγροίκους καρδίας τῶν ρώσων, θὰ καταστῇ δι' αὐτοὺς νέους Ὀρφεύς, Ἀμφίων κλ. *N. Karamzin* Γ III 123—124.

273) Αὐτόθι 124. *274)* Αὐτόθι Γ III 284. *E. Goloubinskii* [1] Α I 594—600. *275) E. Goloubinskii* [1] Β I 84—86. *276) N. Karamzin* Δ II 74—75. *V. Ikonnikof* [2] 212—214. *277) E. Goloubinskii* [1] Β I 164—165.

278) Ὑπῆρχον τότε δύο πάπαι, ὁ Οὐρβανὸς ἐν Ρώμῃ καὶ ὁ Κλήμης Ζ' ἐν Avignon. *279)* Ὁ *A. Kartachof* λέγει ὅτι αὐτὸς ὁ Βασίλειος ἀπεφάσισε νὰ ἀποστείλῃ τὸν Ἰσίδωρον εἰς τὴν σύνοδον ὡς θεοκρατικὸς ἄρχων τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἑλλήνων βασιλέων, ἄνευ τῆς συνοδικῆς γνώμης τῶν ἐπισκόπων τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας· [1] 62.

280) Οἱ ὑπογράψαντες τὴν πρᾶξιν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου προσεσημείουν «ὁρίσας ὑπέγραψα». Μόνος ὁ Ἰσίδωρος ἐσημείωσε «στέργων καὶ συναινῶν ὑπέγραψα». Ὁ Ἰσίδωρος ἐξηνάγκασε καὶ τὸν συνοδὸν αὐτοῦ ἐπίσκοπον Ἀβράμιον νὰ ὑπογράψῃ. *281)* Πρὸς τὸν Ἰσίδωρον ὁ πάπας ἔγραφε «Venerabili fratri Isidoro Kiev ac totius Russiae Metropolitae in Lithuaniae, Livoniae et Russiae provinciis, ac in civitatibus, disecesibus terris et locis Lechiae, quae tibi jure Metropolitico subesse noscuntur, Apostolicae Sedis Legato salutem, παρὰ *N. Karamzin* E, Παρατηρ. 275. Ἐκ τοῦ Reinald. Annal. Ecclesiast). *282)* Ὅρα PBE 5, 1067—1068. Τὸ κείμενον τῆς ἐγκυκλίου ὁλόκληρον παρὰ *N. Karamzin* E III 334.

283) *E. Goloubinskii* [1] B I 430—458. *V. Ikonnikof* [2] 155—156. *Μακαρίου* Στ' 11_6. PBE E' 1065—1070. *K. Σάθα* [1] 36—37. *Ζαρίβα* 40—42. Ἐκ παραδρομῆς σημειοῦται ἐν σ. 41 *Δοσίθεος* ἀντὶ *Ἰσίδωρος* κρυφίως φυγὼν δρομαῖος εἰς Ρώμην. Ὁ *Καραμζὴν* λέγει ὅτι πάντων σιωπώντων ἐν καταπλήξει ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ ναῷ γενομένοις, ἠκούσθη μόνη ἡ φωνὴ τοῦ ἡγεμόνος ἀποκαλέσαντος τὸν μητροπολίτην ψευδοποιμένα, ὀλετῆρα τῶν ψυχῶν καὶ αἱρετικόν. Ἡ σύνοδος, ἅμα συνελθοῦσα πρὸς διάσκεψιν ἐπὶ τῆς ἀποστασίας τοῦ Ἰσιδώρου, ἐπήνεσε τὸν μονάρχην ὡς τὸν μόνον ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἀγωνιστὴν καὶ σωτῆρα τῆς πίστεως. Καὶ ἐπιλέγει: «οὕτω ἡ πονηρία, τὸ σπάνιον τοῦ λόγου δῶρον καὶ ἡ μεγάλη διάνοια τοῦ φιλοδόξου τούτου ἕλληνος, ἅτινα τόσον ἴσχυσαν ἐν τῇ φλωρεντινῇ συνόδῳ, ἔνθα ἡ σοφωτάτη Ἑλλὰς συνηγωνίσθη μετὰ τῆς Ρώμης, ἀπεδείχθησαν ἀνίσχυρα ἐν Μόσχᾳ, ἡττηθέντα ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ μεγάλου δουκός, πεπεισμένου ὅτι αἱ μεταβολαὶ ἐν τῇ θρησκείᾳ ψυχραίνουσι τὸν ἐγκάρδιον ὑπὲρ αὐτῆς ζῆλον, καὶ ὅτι τὰ ἀμετάβλητα δόγματα τῶν πατέρων εἶνε κρείσσονα πάντων τῶν καινῶν ἐπινοημάτων.. Τὸν Ἰσίδωρον δραπετεύσαντα ὁ ἡγεμὼν διέταξε νὰ μὴ καταδιώξωσι, διότι δὲν ἠθέλησε νὰ χρησιμοποιήσῃ μέτρα σκληρὰ κατὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐνθρονισθέντος μητροπολίτου, ὅστις, εἰσελθὼν εἰς Ρωσίαν μετὰ φυσιώσεως, πολυτελῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς, ἐδραπέτευσεν ἐξ αὐτῆς ὡς ἐγκληματίας, ἔμφοβος μὴ οἱ μοσκοβῖται καύσωσιν αὐτὸν ὡς αἱρετικὸν ἐπὶ τῆς πυρᾶς (E III 315—340). Ὅλως διάφορον, ἀλλὰ καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἐξήγησιν τῆς διαγωγῆς τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τῆς ἔναντι αὐτοῦ στάσεως τῶν ἐν Μόσχᾳ παρέχει ὁ *N. Kapteref*. Κατὰ τὴν περὶ τῆς περιπετείας ταύτης τοῦ Ἰσιδώρου διήγησιν τοῦ *Χρονικοῦ Νίκωνος*, ὁ Ἰσίδωρος, ἀποδεχθεὶς τὴν φλωρεντινὴν οὐνίαν, ἦτο πεπεισμένος ὅτι τὸ διάβημα αὐτοῦ τοῦτο δὲν θὰ συναντήσῃ σοβαρὰν ἀντίδρασιν παρά τε τῶν ρώσων ἐπισκόπων καὶ τοῦ νεαροῦ μονάρχου. «Ὁ ἡγεμὼν εἶνε νεαρὸς—εἶπεν ὁ Ἰσίδωρος πρὸς τὸν πάπαν—οἱ δὲ ἐπίσκοποι εἶνε ἀγράμματοι, μὲ φοβοῦνται, καὶ δὲν θὰ τολμήσωσι νά μοι ὁμιλήσωσι περὶ ἑνώσεως» (*Bitchkof* Περιγραφὴ τῶν χειρογράφων τῆς αὐτοκρατορικῆς δημοσίας βιβλιοθήκης Πετρουπόλεως, Α' 123—125) Σχολιάζων τὴν πληροφορίαν ταύτην ὁ Kapteref ἐπάγεται, ὅτι ἡ πεποίθησις αὐτη τοῦ Ἰσιδώρου ὅτι οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς δὲν θὰ ἀποτολμήσωσιν ἐξέγερσιν κατὰ τῆς

ουνίας, ἀλλὰ θὰ ἀποδεχθῶσι παθητικῶς τὴν εἰς αὐτὴν προσχώρησιν αὐτοῦ, εἶχε τοὺς λόγους της καὶ ἐδικαιώθη ἀπὸ τῶν πραγμάτων. Οἱ ἐν Μόσχᾳ ἀπὸ τῆς λήψεως ἤδη τῆς ἐγκυκλίου, ἐν ᾗ ὁ Ἰσίδωρος ἀποκαλῶν ἑαυτὸν λεγάτον τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας, ἀπροκαλύπτως συνίστα εἰς τὸ ὀρθόδοξον αὐτοῦ ποίμνιον τὴν ἀποδοχὴν τῆς ουνίας, κάλλιστα ἐγνώριζον τὴν ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἀποστασίαν του. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἰσίδωρος, πρὸς τὴν Μόσχαν ὁδεύων, κατὰ τὰς ἑκασταχοῦ ἱεροτελεστίας του ἀναφανδὸν ἐμνημόνευε τοῦ πάπα καὶ διεκήρυττε τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπὸ συμπάσης τῆς Ρωσίας ἀποδοχῆς τῆς ουνίας, κατὰ δὲ τὴν πανηγυρικὴν ἐν τῷ ναῷ τῆς Μόσχας ἐπὶ τῇ ἐπιστροφῇ του δοξολογίαν προσηνέχθη αὐτόχρημα καὶ κατὰ τὸν δημοσιώτερον τρόπον ὡς λατῖνος ἱεράρχης. Τὸ *Χρονικὸν Νίκωνος*, ταῦτα ἀφηγούμενον, ἐπάγεται «εἶνε ἀξιοθαύμαστος ἡ μεγάλη ἀντίληψις τοῦ ἡγεμόνος Βασιλείου Βασίλειεβιτς· ἐνῷ πάντες ἐπὶ τοῖς γενομένοις ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου τούτου Ἰσιδώρου ἐσιώπων, οἵτε πρίγκηπες καὶ οἱ βογιάροι καὶ οἱ ἄλλοι, ἔτι δὲ μᾶλλον οἱ ρῶσοι ἐπίσκοποι, οἵτινες, καταληφθέντες ὑπὸ ὑπνηλίας, ἐκοιμῶντο, μόνος ὁ θεόσοφος οὗτος καὶ φιλόχριστος μονάρχης Βασίλειος Βασίλειεβιτς ἀντελήφθη τὴν ὀλεθρίαν πλάνην τοῦ Ἰσιδώρου, ταχέως δ' ἐλέγξας αὐτὸν κατῄσχυνεν, ἀντὶ δὲ νὰ ὀνομάσῃ αὐτὸν ποιμένα καὶ διδάσκαλον, ἀπεκάλεσε κακὸν καὶ ὀλέθριον λύκον. Τότε πάντες οἱ ρῶσοι ἐπίσκοποι, οἱ ἐν Μόσχᾳ τότε εὑρισκόμενοι, ἀφυπνίσθησαν· καὶ οἱ βογιάροι δὲ καὶ οἱ μεγιστᾶνες καὶ τὸ πλῆθος τῶν χριστιανῶν ἀντελήφθησαν καὶ ἀνεμνήσθησαν τῆς προτέρας ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ ἤρξαντο ἀποκαλοῦντες τὸν Ἰσίδωρον αἱρετικόν. Ἐχάρη δ' ὁ ἡγεμὼν ἐπὶ τῇ ὁμοφωνίᾳ τῶν ἐπισκόπων αὐτοῦ, τῶν πριγκήπων καὶ τῶν βογιάρων καὶ πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν». Καὶ ἡ *Στεπεννάγια Κνίγα* λέγει ἐπ' ἴσης ὅτι ἐλεγκτὴς καὶ τιμητὴς τοῦ Ἰσιδώρου προέκυψε μόνος ὁ ἡγεμών, μόνος αὐτὸς ἐννοήσας τὸν ὅλον ἐκ τῶν πράξεων τοῦ Ἰσιδώρου διὰ τὴν ὀρθοδοξίαν κίνδυνον, εἶτα δ' ἠκολούθησαν καὶ οἱ λοιποί, ἐν οἷς καὶ οἱ ἀφυπνισθέντες ἐπίσκοποι (Β 11· *Χρονικὸν Νίκωνος* Ε' 146—156). Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης τοῦ Χρονικοῦ—λέγει ὁ Κάπτερεφ—συνάγεται ὅτι, ἐὰν ἡ ὅλη ὑπόθεσις τῆς εἰς Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τῆς ουνίας ἐξηρτᾶτο ἐκ μόνων τῶν ρώσων ἐπισκόπων, ὡς ἔργον ἀποκλειστικῶς ἐκκλησιαστικόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι «ἐξ ὑπνηλίας ἐκοιμήθησαν» οὗτοι ἐν τῷ ναῷ, ἡ ἐπιτυχία τοῦ Ἰσιδώρου θὰ ἦτο πλήρης. Ὡς μόνος συνειδητὸς πολέμιος τῆς ουνίας ἐνεφανίσθη ὁ ἡγεμών, ὅστις ἐνεργῶς ἐξαναστὰς κατὰ τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τῆς ουνίας, ἀφύπνισε τοὺς κοιμηθέντας ἐπισκόπους, οἵτινες τότε μόνον διενοήθησαν νὰ βοηθήσωσι τὸν μονάρχην ὅπως ὑπερμαχήσῃ τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς ἐπιβολῆς ταύτης τοῦ λατινισμοῦ. Ἀλλὰ πῶς νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παράδοξος παθητικὴ καὶ πλήρης ἀδιαφορίας στάσις αὕτη τῶν ρώσων ἀρχιερέων πρὸς τοιαύτην τόσον σπουδαίαν καὶ τόσον θίγουσαν αὐτοὺς ὑπόθεσιν, ὁποία ἡ ἐν Ρωσίᾳ ἀντικατάστασις τῆς ὀρθοδοξίας διὰ τῆς λατινικῆς ουνίας; Ἡ λύσις τῆς ἀπορίας ταύτης—κατὰ τὸν Κάπτερεφ—ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ φρασεολογίᾳ τοῦ ρωσικοῦ Χρονικοῦ. Λέγει δῆλον ὅτι ὁ χρονογράφος, ὅτι ὁ μητροπολίτης Ἰσίδωρος ἔλεγεν—ἐν Ρώμῃ—ὅτι οἱ ρῶσοι ἐπίσκοποι εἶνε ἀγράμματοι, φοβοῦνται τὸν μητροπολίτην καί, ἐπομένως, δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ συζητήσωσι μετ' αὐτοῦ καὶ νὰ ἀποδείξωσι τὸ σφαλερὸν καὶ ἀντορθόδοξον τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ καὶ τῶν πράξεων. Μόνον ὅμως ἡ ἀγραμματωσύνη καὶ τὸ ἀμόρφωτον τῶν τότε ρώσων ἀρχιερέων δὲν εἶνε ἐπαρκὴς τοῦ πράγματος ἐξήγησις, λέγει ὁ Κάπτερεφ. Πάντως οὗτοι δὲν ἦσαν ἄμοιροι τῆς στοι-

χειώδους ἀντιλήψεως, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀντικατασταθῇ ἡ ὀρθοδοξία διὰ τοῦ λατινισμοῦ, διότι πρὸς τοῦτο δὲν ἀπαιτεῖται ἰδιαιτέρα τις παιδεία, ἀφοῦ καὶ ὁ ἐντελῶς ἀπαίδευτος δύναται πάντοτε νὰ ἐμμένῃ εἰς τὰς θρησκευτικάς του πεποιθήσεις καὶ νὰ ἀμύνεται τῶν παραδόσεών του. Σπουδαιοτέραν σημασίαν ἔχει ὁ ἄλλος λόγος τοῦ Ἰσιδώρου, ὅτι «οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς μὲ φοβοῦνται καὶ δὲν τολμῶσι νὰ συζητῶσι μετ' ἐμοῦ», αὐτὸς δὲ μᾶλλον δύναται νὰ ἐξηγήσῃ διατί οὗτοι «ὡσεὶ κατελήφθησαν ὑπὸ ὑπνηλίας καὶ ἐκοιμήθησαν».

Κατὰ τὸν Κάπτερεφ, οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς, γενικῶς, ἀπ' αὐτῆς τῆς εἰς Ρωσίαν εἰσαγωγῆς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μέχρις ἐσχάτων ἔτι, ὡς ἀνώτατοι ἐκπρόσωποι τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας οὐδέποτε εἶχον ἰδικήν των ἱεραρχικὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Οὐδέποτε, καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ οἰκείᾳ σφαίρᾳ ἐνεργείας, ἐπέδειξαν οἱανδήποτε αὐτενέργειαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἁγ. Γραφῆς, τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐν γένει τοῦ πνεύματος τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῶν καθαρῶς ἐπιτοπίων θρησκευτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν. Πάντοτε οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἐν τούτῳ ἐνεφανίζοντο ὡς ξένοι παρατηρηταί, ἢ παθητικοὶ φύλακες καὶ τηρηταὶ τῆς ἑκάστοτε ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητος. Τοῦτο δέ, διότι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἀνέθρεψεν αὐτοὺς καὶ εἴθισε καὶ ἐδίδαξε νὰ φέρωνται κατὰ πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ζωή. Ἡμεῖς οἱ ρῶσοι, ἐξ ἀρχῆς τῆς παρ' ἡμῖν ἐγκαταστάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, πᾶν τὸ ἐκκλησιαστικόν, μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων αὐτοῦ λεπτομερειῶν, παρελάβομεν ἕτοιμον, καὶ ἐφεξῆς δ' ἐξηκολουθοῦμεν νὰ παραλαμβάνωμεν παρὰ τῶν ἑλλήνων ἕτοιμα πάντα τὰ ἐκκλησιαστικά. Ἂν ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἔζησε τὴν ἰδικήν της δημιουργικὴν ζωήν, ἂν διὰ τῆς ἰδίας αὐτῆς δραστηριότητος ἀπήρτισεν ὡρισμένας ἐκκλησιαστικὰς μορφάς, τύπους καὶ κανόνας καὶ διατάξεις, ὡρισμένον ὀργανισμὸν καὶ ρυθμὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, εἰσῆγε δ' εἰς αὐτὴν κατὰ καιροὺς οἱασδήποτε μεταβολάς, ἃς ἀπήτουν αἱ ἑκάστοτε μεταβαλλόμεναι συνθῆκαι καὶ ἀνάγκαι τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της, τὸ ἰδικόν μας ρωσικὸν ἔργον ἦτο οὐχὶ τὸ δημιουργεῖν τι ἴδιον, ὡς οἱ ἕλληνες, ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐπιτοπίου ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνον ἡ μίμησις, ἡ ἀντιγραφὴ καὶ ἡ ἐξ ὁλοκλήρου τῶν ἑτοίμων ἑλληνικῶν μεταφορὰ εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πᾶσα ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν διοίκησις ἦτο ἐπὶ τινας ἑκατονταετηρίδας ὑποτεταγμένη εἰς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως, καὶ αὐτοὶ δ' οἱ παρ' ἡμῖν μητροπολῖται ἦσαν ἕλληνες, οἵτινες εἰς τὰ ὄμματα τῶν ρώσων ἦσαν ἐκπρόσωποι οὐ μόνον τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, ἀνωτάτων χριστιανικῶν γνώσεων καὶ ἐμπειρότατοι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τούτου ἕνεκα οἱ ἕλληνες ἀρχιερεῖς ἐκέκτηντο ἐν Ρωσίᾳ ὕψιστον καὶ ἀναμφισβήτητον ἐκκλησιαστικὸν κῦρος, πρὸ τοῦ ὁποίου οἱ ἀγράμματοι ρῶσοι ἀρχιερεῖς ἁπλῶς ὑπεκλίνοντο, διὸ καὶ ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ κατὰ τὸ δυνατὸν ἐπετέλουν ὅ,τι ὑπηγόρευεν, ὑπεδείκνυε καὶ εἰσῆγε παρ' ἡμῖν ἡ ἐξουσία τοῦ ἕλληνος μητροπολίτου. Ὁ ρῶσος ἀρχιερεὺς ἐγνώριζεν, ὅτι ἀντ' αὐτοῦ τὰ πάντα ἐμελέτησαν, ἐξετέλουν καὶ ἐδημιούργουν ἄλλοι, ἀνώτεροι τὰς γνώσεις καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πεῖραν, οὕτω δὲ συνείθιζε νὰ μὴ σκέπτεται δημιουργικῶς περὶ οὐδενός, ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ σφαίρᾳ εἰς μηδὲν νὰ προβαίνῃ διάβημα ἀνεξάρτητον, νὰ ἀναμένῃ τὰ πάντα παρὰ τοῦ μητροπολίτου, νὰ δέχεται διαταγάς, διευθετήσεις καὶ ἀποφάσεις ὡς πρὸς τὰ κατὰ καιροὺς ἀναφαινόμενα ζητήματα. Πλὴν τούτου, τὴν ὅλην ρωσικὴν ἐκκλησια-

στικὴν ζωήν, τὴν παρὰ τῶν ἑλλήνων παραληφθεῖσαν διοργάνωσιν ἐδιδάχθη καὶ εἰθίσθη ἱστορικῶς νὰ θεωρῇ ὥς τι ἀποτετελεσμένον καὶ τέλειον, μὴ δεκτικὸν οἱαςδήποτε μεταβολῆς, προόδου καὶ ἀναπτύξεως. Τὴν ποιμαντορικὴν αὐτοῦ ἀποστολὴν ἐθεώρει συνισταμένην ἀκριβῶς εἰς τὸ νὰ δέχηται δουλικῶς τὸ ἕτοιμον τοῦτο ξένον καὶ νὰ εἰσάγῃ αὐτὸ εἰς τὴν ρωσικὴν ζωὴν ἀμετάβλητον, ἄνευ μηδὲ τῆς ἐλαχίστης ἐκτροπῆς ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ προτύπου. Ὁσάκις ἐνεφανίζοντο παρ' ἡμῖν ἰδικά μας ζητήματα, πάντοτε εἴχομεν ὑπ' ὄψιν τοὺς ἤδη ἑτοίμους, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καταλλήλους εἰς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν, ἀρχαίους ἑλληνικοὺς γνώμονας, τύπους, ἀποφάσεις καὶ διατάξεις, πᾶσαν δὲ κατεβάλλομεν προσπάθειαν νὰ ὑπάγωμεν ὑπὸ παλαιωθέντα πολλάκις ἑλληνικὸν τύπον ζωντανὸν ρωσικὸν ζήτημα, δὲν ἡσυχάζομεν δὲ εἰ μὴ μόνον ὅταν ἐπετυγχάνομεν ὁπωσδήποτε νὰ εἰσβιάσωμεν ζωτικὸν ρωσικὸν ἐκκλησιαστικὸν φαινόμενον εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος. Οὐδέποτε ἀποτολμῶμεν νὰ ἀτενίσωμεν πρὸς τὰ ἰδιογενῆ ἡμῶν αὐτῶν ζητήματα καὶ προβλήματα κατὰ τρόπον ἀνεξάρτητον καὶ δημιουργικόν, χειραγωγούμενοι ὑπὸ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ ὑπὸ μιμητικῆς καὶ δουλικῆς ἀντιγραφῆς, ὡσεὶ μὴ ἐνήργει καὶ ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ τὸ ὅπερ καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ὡσεὶ μὴ ἐβοήθει αὐτὴν νὰ παράγῃ τὴν ἰδικήν της ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, τοὺς ἰδικούς της κανόνας καὶ γνώμονας· ὡσεὶ ἡ διαφωτιστικὴ καὶ ἐμπνέουσα δημιουργικὴν δρᾶσιν ἐπενέργεια αὐτοῦ εἶχε περατωθῇ ἐν τοῖς πλαισίοις τοῦ παλαιοῦ Βυζαντίου.. Ἡμεῖς μάλιστα πάντοτε ἐθεωρήσαμεν καὶ θεωροῦμεν ἔτι ὡς ἐξαιρετικὸν ἡμῶν κατόρθωμα ὅτι οὐδέποτε οὐδὲν ἰδικόν μας παρηγάγομεν οὐδὲ παράγομεν καθ' ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν ἡμῶν ἐκκλησιαστικὴν ζωήν· ὅτι δὲ μόνον προσπαθοῦμεν νὰ ἀντιγράφωμεν ἀκριβῶς ὅ,τι μᾶς ἔδιδον καὶ μᾶς δίδουν οἱ ἕλληνες. Διὰ τοῦτο καὶ λίαν διαθρυπτόμεθα ὅτι οὐδὲν ἰδικόν μας ρωσικὸν ἔχομεν ἐν ὅλῃ τῇ διοργανώσει καὶ τῇ τάξει τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ζωῆς, τὰ πάντα δὲ εἶνε εἰσηγμένα ἕτοιμα ἐκ τοῦ ἀρχαίου εὐσεβοῦς Βυζαντίου καὶ ὅτι οὐδέποτε οὐδὲ κατὰ ἰῶτα ἀπέστημεν ἀπ' αὐτῶν. Πάντα ταῦτα βεβαίως κατέπνιγον κατ' ἀνάγκην ἐν τοῖς ρώσοις ἀρχιερεῦσι πᾶσαν πρωτοβουλίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν, ἐπέδρων ἐπὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς δημιουργικότητος αὐτῶν ἀποκοιμιστικῶς, διὸ καὶ πράγματι ἠδύναντο νὰ ἐμφανίζωνται «ὡς ἐν ὑπνηλίᾳ καὶ κοιμώμενοι» καὶ καθ' ὃν ἔτι χρόνον ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ παρουσίᾳ αὐτῶν ἐξηγγέλλετο πανηγυρικῶς ἡ μετὰ τοῦ λατινισμοῦ οὐνία.

Ἐκ τῶν εἰρημένων—σαμπεραίνει ὁ Κάπτερεφ—ἀποβαίνει εὐνόητος ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς οὐδεμίαν ἐπέδειξαν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ἀντίδρασιν κατὰ τῶν οὐνιτικῶν σχεδίων τοῦ μητροπολίτου των. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰσιδώρου ἔβλεπον ἄνθρωπον περιβεβλημένον ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως. Ὁ δ' ἀνώτατος οὗτος ἐκκλησιαστικὸς ἄρχων ἦτο ἀνὴρ οὐ μόνον νουνεχὴς καὶ ἐμπειρότατος πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ εὐρείας μορφώσεως, τελῶν εἰς σχέσεις καὶ ἀλληλογραφίαν τηρῶν πρὸς τοὺς τότε ἰταλοὺς ἀνθρωπιστάς, ἦτο θιασώτης αὐτῶν ἕνεκα τῆς ταυτότητος τῶν διανοητικῶν διαφερόντων, ἔναντι τῶν ὁποίων δὲν προσέδιδε σημασίαν εἰς τὰς θρησκευτικὰς μεταξὺ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων διαφοράς. Πρὸς τοιοῦτον ἄνδρα, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἵστατο ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως καὶ αὐτὸς ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, οἱ

ρῶσοι ἀρχιερεῖς οὐδὲ νὰ σκεφθῶσιν ἐτόλμων ἀντίστασιν, ὅθεν καὶ παθητικῶς καὶ ἄνευ ἀντιλογίας ἐπεδείκνυον πρὸς αὐτὸν τὴν συνήθη ὑπακοήν, ἀπέχοντες νὰ ἐξεγερθῶσι κατ' αὐτοῦ καὶ ὅταν ἔτι οὗτος ἀναφανδὸν εἰσῆγε τὴν οὐνίαν εἰς τὴν Ρωσίαν. Μόνον δ' ὅταν ἀντέστη ὁ μονάρχης «ἀφυπνίσθησαν», κατὰ τὴν φρασιολογίαν τοῦ χρονογράφου, ἀνεμνήσθησαν τῆς προτέρας ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ ἤρξαντο κακίζοντες τὸν Ἰσίδωρον ἀποκαλοῦντες αὐτὸν αἱρετικόν. «Ὁ ἡγεμὼν—ὡς παρατηρεῖ τὸ *Χρονικὸν*—ἐχάρη ἐπὶ τῇ συγκαταθέσει τῶν ἐπισκόπων νὰ συνεργασθῶσι μετ' αὐτοῦ κατὰ τοῦ Ἰσιδώρου. Εἶνε δῆλα δὴ προφανὲς ὅτι ἐφοβεῖτο σφόδρα μὴ οἱ ἐπίσκοποι, ἐν τῇ ἀδρανείᾳ, τῇ παθητικότητι καὶ τῇ δειλίᾳ των παραμείνωσι καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ πιστοὶ εἰς τὸ εἰς ὅπερ ἦσαν εἰθισμένοι παλαιὸν κῦρος τοῦ μητροπολίτου καὶ ταχθῶσι πρὸς τὸ μέρος αὐτοῦ καὶ κατὰ τοῦ ἡγεμόνος. Εὐτυχῶς—προσθέτει ὁ Κάπτερεφ—δὲν συνέβη τοῦτο· οἱ ρῶσοι ἀρχιερεῖς ἐγκαίρως εἶχον ἀφυπνισθῇ (*N. Kapteref* [2] Β' 110—115).

284) Ὁ *A. Ziegler*, ἀναγνωρίζων ὡς ἀποτυχούσας τὰς ὑπὲρ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς οὐνίας ἐν Ρωσίᾳ ἐλπίδας τοῦ Ἰσιδώρου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς εἰς τοὺς ρώσους πρίγκηπας ὑποτεταγμένας χώρας, ἱκανοποιεῖται ἐκ τῆς ἐπιτυχίας αὐτῶν ἐν Πολωνίᾳ καὶ Λιθουανίᾳ. Ἕνεκα ὅμως—λέγει—τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας, τῆς ἐχθρότητος τοῦ λατινικοῦ κλήρου, τῆς κατωτερότητος τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ ἄλλων λόγων, ἀπὸ τοῦ 1470 ἡ ἰδέα τῆς οὐνίας καὶ ἐκεῖ ἀνεπανορθώτως ἐναυάγησε, τῷ δὲ 1500 καὶ ὁριστικῶς ἐλησμονήθη. Καὶ ὁ σ. παραμυθεῖται ὅτι ὁπωσδήποτε ὁ απομείνας σπόρος ἠδυνήθη μετὰ αἰῶνα (1590) νὰ ἀναβλαστήσῃ καὶ ἐξανθήσῃ εἰς τὴν οὐνίαν τῆς Βρέστης. Ἐνδιαφέρουσα εἶνε ἡ εἴδησις, καθ' ἣν καὶ ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰσιδώρου ἐν τῇ μητροπόλει Μόσχας Ἰωνᾶ ἐσημειώθη ἐπέμβασις παπική, οὐχὶ ὅμως προπαγανδιστικὴ τῆς οὐνίας. Ὁ Ἰωνᾶς ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ ὑπαγάγῃ ὑφ' ἑαυτὸν καὶ τὰς λιθουανικὰς ἐπαρχίας, παριστῶν πρὸς τοὺς ἐκεῖ ἐπισκόπους τὸν ἐν τῷ μεταξὺ καταλαβόντα τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Μόσχας Γρηγόριον ὡς λατινόφρονα αἱρετικὸν καὶ ψευδοποίμενα, ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ πάπα Πίου Β', ὅστις διὰ βούλλας (1458) ἐστιγμάτιζεν αὐτὸν ὡς «κακόδοξον ἐπίσκοπον καὶ ἀποστάτην σχισματικόν», συνεβούλευσε δὲ τὸν ἡγεμόνα νὰ συλλάβῃ αὐτὸν καὶ ἐγκλείσῃ εἰς φυλακὴν ἂν τυχὸν ἤρχετό ποτε εἰς Λιθουανίαν (*N. Karamzin* Ε ΙΙΙ 379—381, καὶ Παρατήρ 307). Περὶ τοῦ Ἰσιδώρου ἰδὲ καὶ *V. Ikonnikof* [2] 47, 71—74, 155—156, καὶ *Ζαβίραν* 40. *285) Γ. Φραντζῇ* Χρονικόν, MG 156, 986—996. 161, 677—685. *Σπ. Π. Λάμπρον* Δ 286—290. *Mart. Crusii* 18, μη'.

286) Μία πρότασις γάμου μετὰ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Κύπρου Ἰακώβου Λουζινιὰν προῆλθε παρὰ τῆς βενετικῆς δημοκρατίας, καὶ ἄλλαι δὲ ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ δουκὸς τῶν Μεδίκων. Ὑπάρχει πληροφορία τοῦ Φραντζῇ ὅτι ἡ Ζωὴ ὑπανδρεύθη εἰς α' γάμον ἕνα εὐγενῆ ρωμαῖον τῆς διασήμου οἰκογενείας τῶν Caraccioli· ὁ πάπας—λέγει—διὰ τοῦ Βησσαρίωνος ἐξαπέστειλε πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς τῆς αὐθεντοπούλας Ἀνδρέαν καὶ Μανουὴλ «ἵν' εἰς γυναῖκα δώσωσι τὴν αὐτῶν ἀδελφὴν τινι ἄρχοντι ἐξ γένους Παρακιόλῳ (γρ. Καρακιόλο) πλούτῳ τε καὶ γένει καὶ λαμπρότητι διαπρέποντι. Καὶ τῆς συμφωνίας γενομένης ἡ τῶν μνήστρων ἱερολογία ὑπὸ τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως διετελέσθη». Προσθέτει μάλιστα ὁ Φραντζῆς ὅτι ἦτο ὁ ἴδιος παρὼν κατ' αὐτήν· «ἡμεῖς οὖν οἱ τῆς νύμφης οἰκιακοὶ παρὰ τοῦ νυμφίου πλείστας φιλοτιμίας ἐλάβομεν. εὐφραινόμενοι ἐν τῇ

χαρᾷ (MG 156, 998). Τὸ χωρίον ὅμως τοῦτο τοῦ Φραντζῆ ἀπεδείχθη προελθὸν ἐκ πλαστογραφίας γενομένης τῷ 1571 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Μακαρίου Μελισσηνοῦ (κατὰ τὸν *Α. Α. Κ[ύρου]* ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως Δαρμαρίου, [2]), ὅρα *Ἰω. Παπαδοπούλου* Οἱ ἀρραβῶνες τῆς αὐθεντοπούλας μετὰ τοῦ Ἰταλοῦ ἄρχοντος Καρακιόλου, ἐν ΕΒΣ ΙΒ (1936) 264—268. Ἡ πλαστογραφία παρέσυρε καὶ τὸν *Π. Καρολίδην (Κ. Παπαρρηγοπούλου* Ε ΙΙ 55) καὶ ἄλλους· πρβλ. «Ἑβδομὰς» Γ (1886) 31 Αὐγ. ἀρθ. 131 σ. 409. ἔνθα ὁρίζεται καὶ τὸ ἔτος τοῦ δῆθεν πρώτου τούτου γάμου (1466).

287) Καὶ ὁ *Α. Α. Κ[ύρου]* ἀποδίδει εἰς τὸν Βησσαρίωνα πολιτικὰ κυρίως ἐλατήρια (ἔνθ' ἀν.)· οὕτω καὶ ὁ *Ν. Καραμζήν*, μὴ ἀποκλείων καὶ τοὺς πολιτικοὺς λόγους εἰς τὰ σχέδια τοῦ πάπα· «ἐννοεῖται ὅμως—προσθέτει—ὅτι διὰ τὸν πάπαν, ἀκούοντα ἀπὸ πολλοῦ διαθρυλλούμενον τὸν μέγαν πλοῦτον καὶ πληθυσμὸν τῆς Ρωσίας, ἡ ἐκκλησιαστικὴ σκοπιμότης προηγεῖτο καὶ ἐβάρυνε περισσότερον τῆς πολιτικῆς· ἤλπιζε δῆλα δὴ ὁ Πάπας πρῶτον μέν, διὰ τῆς βασιλόπαιδος Σοφίας, ἀνατραφείσης ἐν ταῖς ἰδέαις τῆς φλωρεντινῆς οὑνίας, νὰ πείσῃ τὸν Ἰβὰν ὅπως ἀποδεχθῇ τὰς ἀποφάσεις τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου, οὕτω δὲ νὰ ὑποτάξῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν· δεύτερον δέ, διαθρυπτομένης τῆς φιλοτιμίας τοῦ ρώσου ἡγεμόνος διὰ τῆς μετὰ τῶν Παλαιολόγων ἀγχιστείας, νὰ διεγείρῃ ἐν αὐτῷ τὸν ζῆλον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τοῦ Μωάμεθ» (Στ ΙΙ 66)· Ὁ *E. Goloubinskii* φρονεῖ ὅτι ὁ γάμος οὗτος ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν οὑνιτικῶν βλέψεων τοῦ πάπα ([1] Β ι 861—863), ὁ δὲ *Τραπεζοῦντος Χρύσανθος* ἀποδίδει εἰς τὸν Βησσαρίωνα μόνον οὑνιτικὰς βλέψεις (306). Ἀβάσιμος φαίνεται ἡ βεβαίωσις τοῦ *P. Pierling* ὅτι ἡ περὶ τοῦ συνοικεσίου πρωτοβουλία προῆλθεν οὐχὶ ἐκ Ρώμης, ἀλλ' ἐκ Ρωσίας, παρ' αὐτοῦ τοῦ Ἰβὰν Γ', διαβιβάσαντος τάχα πρὸς τὸν Βησσαρίωνα τὴν πρότασιν διὰ τοῦ ἕλληνος Γιούριη ([1] ι 133 ἑξ.). Κατὰ τὸ πρῶτον ὅμως *Χρονικὸν τοῦ Ψκώφ*, ὁ Γιούριη οὗτος—ὅστις, ὡς εἴδομεν, ἦτο ὁ Γεώργιος Ταρχανιώτης—. ἀποτελῶν μέλος τοῦ αὐλικοῦ προσωπικοῦ τῆς ἡγεμονίδος, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος ἐκ Ρώμης εἰς Μόσχαν κομιστὴς τῆς προτάσεως πρὸς τὸν ρῶσον ἡγέμονα· ὡς διατρίβων. λοιπόν, μονίμως ἐν Ρώμῃ, δὲν ἠδύνατο νὰ ἦνε ἀπεσταλμένος τοῦ τσάρου ἐκ Μόσχας (Πρβλ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] Β ι 542, 861—862).

288) Τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ Φριάζην ἦτο Jean Batista della Volpe· οὗτος εἶχεν ἔλθει εἰς Μόσχαν τῷ 1455, προσληφθεὶς δ' εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς τσαρικῆς αὐλῆς ὡς νομισματοκόπος, ἠσπάσθη μετὰ ταῦτα τὴν ὀρθοδοξίαν. Ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς διπλωματικὰς ἀποστολάς, ἰδίως εἰς Ἰταλίαν, εἰς αὐτὸν δ' ὀφείλεται ἡ ἔναρξις διπλωματικῶν σχέσεων τοῦ Ἰβὰν πρὸς τὴν Βενετίαν· πρβλ. *Reinald Annales*, ἔτος 1472 48 ἑξ. *N. Karamzin* Στ 40. ΒΕ ιχ 478. *E. Goloubinskii* [1] Β ι 542, 862.

289) τὰ *Annales* τοῦ *Reinald* προσθέτουσιν ὅτι ὁ Φριάζην διαβεβαίου τὸν πάπαν καὶ τοὺς καρδιναλίους ὅτι ὁ ρῶσος μονάρχης, ἀποσείσας τὴν ἐπὶ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἐξουσίαν τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως ἀφ' ἧς οὗτος περιῆλθεν εἰς τὸν βάρβαρον τουρκικὸν ζυγόν, ἐπιθυμεῖ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν φλωρεντινὴν οὑνίαν καὶ ἀναγνωρίζει τὸν πάπαν ὡς τοποτηρητὴν τοῦ Χριστοῦ· ἔτ. 1472 48 ἑξ.

290) Ἕνεκα τῆς ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀοριστίας τῶν πληροφοριῶν δὲν

ἐξακριβοῦται ἂν γάμος ἐτελέσθη ἢ μνηστεία, ὅθεν ἄλλοι μὲν ἀναφέρουσι γάμον, ἄλλοι δὲ ἀρραβῶνας· ἀρραβῶνας ἀναφέρει καὶ ὁ *Π. Καρολίδης*. ἔνθ' ἀν. 56.

291) Ἡ στέψις, δι' ἧς ἡ νεόνυμφος παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἀπέκτα πᾶσαν τὴν εἰς τὸ ἀξίωμα αὐτῆς προσήκουσαν ἱερότητα, ὡς ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ὀνόματος· ὅρα *Φαίδωνος Κουκουλὲ* [2] 13 καὶ [1] 3 ἑξ. Περὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ὀνόματος πρβλ. καὶ *A. Rambaud* Empereurs et impératrices d' Orient ἐν RDM τόμ. 103 (1891) 832. Ὁ *Π. Καρολίδης (Κ. Παπαρρηγοπούλου* Ε ΙΙ 55) καί, κατ' αὐτόν, ὁ *Εὐλόγιος Κουρίλας* (Θεόκλητος Πολυείδης ἐν ΘΡ Ε (1934) 82) φέρουσι τὴν Σοφίαν καλουμένην πρότερον Ἑλένην, προφανῶς παρασυρθέντες ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἑτέρας ἀδελφῆς τῆς Σοφίας. *292)* Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ Τραχανιώτου. *293)* Κατὰ τὸν *P. Pierling* δὲν ἦτο καρδινάλιος, ἀλλ' ἐπίσκοπος τῆς Accia [1] ι 155 ἑξ.

294) Κατὰ τὸν *Π. Καρολίδην* (ἔνθ' ἀν. σ. 57) ἡ Σοφία μέχρι τῆς εἰς Ρωσίαν ἀφίξεως ἦτο ἀφωσιωμένη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, χωρίς, ἐννοεῖται, νὰ ἀλλαξοπιστήσῃ, ἀφοῦ ἡ διὰ τῆς φλωρεντινῆς συνόδου ἐπελθοῦσα ἕνωσις κατὰ θεωρίαν ἴσχυεν ἔτι πάρα τοῖς βουλομένοις τὴν ἕνωσιν. Ἀλλ' ἅμα τῇ εἰς τὸ ρωσικὸν ἔδαφος εἰσόδῳ ἐδηλώθη εἴς τε αὐτὴν καὶ εἰς τὸν προεξάρχοντα τῆς συνοδείας παπικὸν ἐπίτροπον Ἀντώνιον ὅτι ἐν Ρωσίᾳ δὲν ἴσχυεν ἡ ἕνωσις τῆς Φλωρεντίας. Ἡ Σοφία, ἥτις, ἐν Ρεβὰλ ἔτι εὑρισκομένη, εἶχε προτιμήσει τὴν λατινικὴν ἱερουργίαν τῆς ρωσικῆς, ἠναγκάσθη, μετὰ τὴν εἰς Ρωσίαν εἴσοδον, νὰ φανῇ αὐστηρὰ ὀρθόδοξος. Τοιαύτην λεπτομέρειαν δὲν ἀναφέρουσιν αἱ ρωσικαὶ πηγαί.

295) Περὶ τοῦ σταυροῦ τούτου ὁ *Pierling* λέγει ὅτι on la portait devant lui comme en triomphe, en vertu d' un privilège accordé au légat par le Pape· ἔνθ' ἀν. 170.

296) Περὶ τοῦ γάμου τῆς Σοφίας ἔπιθι: τὸ Χρονικὸν τοῦ Ψκώφ· *P. Prierling* [1] καὶ [3] 107—185. *Herzberg* Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου, μετάφρ., Β 712. *Hreptovitch-Boutenef* Ὁ γάμος τῆς Σοφίας Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου Γ' ἐν «Ἡ Φλωρεντὶρ καὶ ἡ Ρώμη», Μόσχα 1909 σ. 24—56. *Papadópol-Calimaéh* Sofia Paleolog, Βοκουρέστιον 1896. *N. Karamzin* Στ *A. A. K[ύρου]* [2]. *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 532 ἑξ., 542—544, 861—863. BZ II 646· XII 329—333. *297)* Ἐν Μόσχᾳ ὁ Ἀντώνιος παρέμεινεν 11 ἑβδομάδας κατὰ τὸ *Χρονικὸν Νίκωνος* ἀνεχώρησε τῇ 26 Ἰαν. 1473. *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 863_1. *298)* Αὐτόθι 862. *299)* Στ ΙΙ 78—79-

300) Th. Fromman 237—238. *L. Mohler* A 309—310. *Χρυσάνθου Τραπεζοῦντος* 306. *N. Karamzin* Στ ΙΙ 78—79. *301) N. Karamzin* Στ V 251—252. 254, 316, 319—321, 324. VI 368—369.

302) Διαπρεπεῖς ἕλληνες, εἴτε ὡς μέλη τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας τῆς Σοφίας, εἴτε καὶ ἄλλως συνοδεύσαντες αὐτήν, ἐγκατεστάθησαν ἐν Μόσχᾳ ὁριστικῶς· καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν γλωσσομαθεῖς καὶ ἰδίως οἱ λατινομαθεῖς ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ εἰς διπλωματικὰς σχέσεις τῆς ρωσικῆς αὐλῆς καὶ εἰς διαφόρους κρατικὰς ἀποστολάς· ἄλλοι δὲ διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν αὐτῶν γνώσεων τὰ μάλιστα συνετέλεσαν εἰς τὸν πλουτισμὸν τῶν μοσχοβιτικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν διαφόρων ἔργων κοινῆς ὠφελείας· οἱ πάντες δὲ συνέβαλον εἰς τὴν λαμπρότητα τῆς ρωσικῆς αὐλῆς διὰ τῆς εἰς αὐτὴν εἰσαγωγῆς

τῶν πομπωδῶν τελετῶν τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς μεγαλοπρεπείας. Μεταξὺ τῶν μετὰ τῆς Σοφίας ἀφικομένων ἀναφέρονται οἱ Ταρχανιῶται Μιχαὴλ Μάρουλος—παρὰ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ ἀναφερόμενος ὡς *δούκας γλαβᾶς*, πρωτοστάτωρ καὶ κτίτωρ (σ. 189)—Γεώργιος καὶ Δημήτριος. Εἰς τὸν Γεώργιον (Γιούριη) ὁ ἡγεμὼν ἀνέθετεν ἐπισήμους ἐμπιστευτικὰς ἀποστολάς, Οὕτω π. χ. τῷ 1491 ἐπέμφθη ὡς διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Φριδερίκον· ἐν Φραγκφούρτῃ δ' ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ρώμης Μαξιμιλιανοῦ μετ' ἐξιδιασμένων τιμῶν (*N. Karamzin* Στ γ 249—250). Οὗτος μάλιστα φέρεται ἅπαξ περιπεσὼν εἰς δυσμένειαν ἕνεκα τῶν μυστικῶν αὐτοῦ σχέσεων πρὸς τὸν ἐν Μόσχᾳ ἕλληνα ἔμπορον Μάρκον, καταδικασθέντα ἐπὶ ἐπικινδύνῳ αἱρέσει, περὶ οὗ ὅμως οὐδαμόθεν ἄλλοθεν ὑπάρχει πληροφορία. Ὁ ἡγεμὼν ὅμως, ἔχων ὑπ' ὄψει τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτοῦ ἀγχίνοιαν καὶ τὰς πολλαπλᾶς αὐτοῦ ἱκανότητας, ἀποκατέστησεν εἰς τὴν προτέραν εὔνοιαν καὶ ἐξηκολούθησε νὰ συμβουλεύηται αὐτὸν διὰ τὰς σπουδαιοτέρας ὑποθέσεις τοῦ κράτους, διέταξε δὲ ἀνωτέρους ὑπαλλήλους νὰ κομίζωσιν αὐτὸν ἀσθενῆ ὄντα ἐπὶ φορείου εἰς τὰ ἀνάκτορα (*N. Karamzin* Ζ III 197—198). Ὁ Καραμζὴν χρησιμοποιεῖ τὸν τύπον *Τραχανιώτης*, ἡ δὲ ἑλληνικὴ τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ μετάφρασις *Τρακανιώτης*, ὡς Τραχανιώτης δ' ἀναφέρεται καὶ παρὰ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ (σ. 189). Ἄλλοι ἐπ' ἴσης ἐπιφανεῖς ἕλληνες, ἐπωφεληθέντες τῆς παρουσίας τῆς ἑλληνίδος πριγκηπίσης ἐν Ρωσίᾳ, ἦλθον μετὰ ταῦτα ἐκ ΚΠόλεως. Οὕτω τῷ 1485 ἀφίκετο οἰκογενειακῶς ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος Ράλλης· τοῦτον ὁ Καραμζὴν ἀποκαλεῖ *Ράλο*, μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν Παλαιολόγων τοῦ Du-Cange τοιοῦτο ὄνομα δὲν ὑπάρχει (Στ παρατήρ. 81). Περὶ τοῦ οἴκου Ράλη ἢ Ραούλ, ἐξ οὗ ἀναφέρονται οἱ Μιχαὴλ Ραοὺλ Οἰσῆς—κατὰ Φραντζῆν Ἴσης, πρῶτος ἄρχων τοῦ οἴκου τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου—, Νικόλαος Ράλης Οἰσῆς, Ἰωάννης Ράλης καὶ Θεόδ. Νικολάου Ραούλ· ἴδε *Σπ. Π. Λάμπρου* Β' 1912—1914 σ. κθ'. Πρβλ. καὶ *Β. Α. Μυστακίδου* Οἱ Ράλλαι ἐν ΕΒΣ Ε (1928) 258—282. *Ἀντ. Χατζῆ* Οἱ Ραούλ, Ράλ, Ράλαι (1080—1800). Kirchhain N.—L. 1909. Ὁ Karamzin ἀναφέρει καὶ Δημήτριον Ράλην (Ράλεφ), εἰς ὃν ὁ Ἰβὰν Γ' ἐνεπιστεύετο σπουδαίας διπλωματικὰς ἀποστολὰς (Στ γ 268)· ὡς Ράλεφ ἀναφέρει αὐτὸν καὶ ὁ *E. Goloubinskii* ([1] Β ι 891). Ἴδε καὶ *Κ. Παπαρρηγοπούλου* Ζ 28, 31. Τῷ 1495 ἦλθεν ὁ εὐπατρίδης Θεόδωρος Λάσκαρις μετὰ τοῦ υἱοῦ του Δημητρίου, ὅστις ἐπ' ἴσης ἐχρησιμοποιήθη εἰς διπλωματικὰς ἀποστολάς. Ὁ Θεόδωρος λέγεται ἐλθὼν εἰς Ρωσίαν ἐκ τῆς οὑγγρικῆς βασιλικῆς αὐλῆς, εἶχε δὲ πατέρα χιλίαρχον ἐν ΚΠόλει (*N. Karamzin* Στ παρατ. 81. Ζ ιι 61). Ἡ Σοφία ἐκάλεσε καὶ τοὺς ἀδελφούς της παρ' ἑαυτῇ· ἀλλ' ὁ μὲν Μανουὴλ προτιμήσας τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β, ἐγκατεστάθη ἐν ΚΠόλει, ὁ δὲ Ἀνδρέας, δὶς ἐλθὼν εἰς Μόσχαν (1480 καὶ 1490) καὶ ἐκδοὺς τὴν θυγατέρα του Μαρίαν εἰς γάμον μετὰ τοῦ ρώσου πρίγκηπος Βασιλείου Μιχάηλοβιτς Βερέϊσκιη, ἐπέστρεψεν εἰς Ρώμην, ἐν ᾗ καὶ ἐγκατεβίωσε μέχρι τῆς τελευτῆς. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐν τῇ διαθήκῃ του διέθηκε τὰ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου δικαιώματά του οὐχὶ ὑπὲρ τοῦ Ἰβὰν Γ', ἀλλ' ὑπὲρ τῶν ἡγεμόνων τῆς Καστιλλίας Φερδινάνδου καὶ Ἐλισάβετ, συνήχθη ὅτι ἦτο δυσηρεστημένος κατὰ τοῦ γαμβροῦ του.

Τῆς ἰδιαιτέρας ἐμπιστοσύνης τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰβὰν Γ' Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ἀπήλαυε καὶ ὁ εὐπατρίδης Γεώργιος Μικρὸς (Γιούριη Μάλυη), οὗτινος ἡ θυγάτηρ μι-

κροῦ δεῖν καθίστατο σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος, προτιμήσαντος τελικῶς τὴν θυγατέρα ἀσήμου ἀξιωματικοῦ Σολωμονίαν (*N. Karamzin* Στ VII 394—5). Ἡ ἐμφάνισις τῆς Σοφίας καὶ τῶν διαπρεπῶν τούτων ἑλλήνων ἐν Ρωσίᾳ μετέβαλεν ἄρδην τήν τε ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ρωσικοῦ κράτους. Διὰ τῆς ὑπὸ τὴν ροπὴν αὐτῶν ἀσκηθείσης ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν Γ' ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τὸ μέν, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, μετηνέχθη εἰς τὴν ρωσικὴν αὐλὴν ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ ἡ λαμπρότης τῆς βυζαντινῆς βασιλείου τάξεως, τὸ δὲ ἐγνωρίσθη τὸ πρῶτον καὶ ἐξετιμήθη τὸ γόητρον τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ μονάρχου αὐτῆς ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς αὐλαῖς, διὰ τῆς ἐξ Εὐρώπης δὲ μετακλήσεως πλείστων εἰδικῶν ἐπιστημόνων, καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν προσεδόθη ἰδίᾳ εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἰδιάζουσα αἴγλη διὰ τῆς διοχετεύσεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Καραμζὴν ἀναφέρει ὅτι τῷ 1490 μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Σοφίας καὶ τῶν Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν ἀφίκετο εἰς Μόσχαν καὶ μοναχός τις αὐγουστῖνος, ὃν ὁ χρονογράφος ὀνομάζει Ἰωάννην Σωτῆρα, ὅστις προσελθὼν ἐπισήμως εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἐνυμφεύθη ρωσίδα καὶ παρὰ τοῦ ἡγεμόνος ἔλαβε πλούσιον χωρίον εἰς ἔνδειξιν ὑψηλῆς εὐαρεσκείας (Στ VII 429). Περὶ τῶν μετὰ τῆς Σοφίας ἐγκατασταθέντων ἐν Ρωσίᾳ ἑλλήνων ἴδε καὶ *Κ. Παπαρρηγοπούλου* Ε II 55—77.

Ἔκτοτε ἡ μορφὴ τοῦ μοσχοβιτικοῦ κράτους καὶ ἡ ὅλη ἐμφάνισις τῆς τσαρικῆς ἐξουσίας ὑπέστη ριζικὴν μεταβολήν. Αἱ σχέσεις τοῦ μονάρχου πρὸς τοὺς λοιποὺς δοῦκας ἢ ἡγεμονίσκους καὶ μεγιστᾶνας καὶ τὸν στρατὸν μετετράπησαν ἐπὶ τὸ δεσποτικώτερον καὶ μοναρχικώτερον. Τὴν μεταβολὴν ταύτην, δυσάρεστον εἰς τοὺς περὶ τὸν τσάρον εὐπατρίδας καὶ εὐγενεῖς, οὗτοι ἀπέδιδον εἰς τὴν Σοφίαν καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν ἕλληνας, οἵτινες, κατ' αὐτούς, συνετάραξαν τὴν Ρωσίαν διὰ τῆς ἐν Μόσχᾳ ἐγκαταστάσεως καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν εἰσκομισθεισῶν καινοτομιῶν. Ὡς θὰ ἐκτεθῇ περαιτέρω, ὁ Μάξιμος, ὑπὸ τῆς ρωσικῆς ἱερᾶς συνόδου δικαζόμενος, ἔφερεν ἕνα διακεκριμένον συνομιλητήν του λέγοντα ὅτι «ἀφ' ὅτου ἦλθεν εἰς Μόσχαν ἡ μήτηρ τοῦ ἡγεμόνος (Βασιλείου Ἰβάνοβιτς) μὲ τοὺς ἕλληνάς σας, ἡ χώρα μας ἀνεστατώθη ἐκ τῶν ἀνωμαλιῶν, ὁποῖαι αἱ παρ' ὑμῖν ἐν ΚΠόλει ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων». Ἐξ ἄλλου, οἱ περὶ τὴν Σοφίαν ἕλληνες ἐγένοντο δυσάρεστοι εἰς τοὺς ρώσους μεγιστᾶνας καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐν τῷ ζητήματι τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου εἶχον ταχθῇ ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ τῆς Σοφίας Βασιλείου, φρονοῦντες ὅτι ὁ ἔγγονος Δημήτριος, υἱὸς τῆς νύμφης τοῦ Ἰβὰν Γ' Ἑλένης, ὑπὲρ οὗ ἐτάσσοντο οἱ φίλοι τῆς μητρὸς τοῦ μονάρχου Ἑλένης, δὲν πρέπει νὰ προκρίνηται τοῦ υἱοῦ, ὅστις μάλιστα ἕλκει τὴν καταγωγὴν ἐκ τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων. «Εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀγαθωτάτων ρώσων ἡγεμόνων—λέγει ὁ Κούρμπσκιη—ὁ διάβολος ἔσπειρε κακὰ ἤθη, ἰδίως διὰ τῶν κακῶν καὶ γοητευτικῶν συζύγων των..». Ἡ Σοφία εἰσήγαγεν εἰς τὴν αὐλὴν τὴν βυζαντινὴν αὐλικὴν πολυτέλειαν καὶ πομπικὴν ἐθιμοτυπίαν, παρέλαβε δὲ καὶ τὸν θυρεὸν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν ξένων πρεσβευτῶν ἐτελεῖτο μετ' ἐξιδιασμένης τελετουργικῆς τυπικότητος, ἥτις ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τῶν ξένων ἡγεμόνων ὡς ἄγαν ἀνιαρὰ καὶ ὀχληρά. Ὁ πρεσβευτής, πλησιάζων πρὸς τὰ ρωσικὰ σύνορα, εἰδοποίει περὶ τούτου τοὺς διοικητὰς τῶν ἐγγυτέρων πόλεων, οὗτοι δὲ προέβαινον εἰς λεπτομερεστάτας ἀνακρίσεις: πόθεν καὶ παρὰ τίνος ἔρχεται καὶ τίνα βαθμὸν ἔχει, ἂν ἦλθε καὶ ἄλλοτε εἰς Ρωσίαν, ἂν γνωρίζῃ τὴν ρωσικήν, ἂν ἔχῃ συνοδοὺς καὶ τίνας. Τὸ πόρισμα τῶν

ἀνακρίσεων διεβιβάζετο ἀμέσως εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Μόσχας, πρὸς δὲ τὸν πρεσβευτὴν ἐστέλλετο ὑπάλληλος, ὅστις ἐπέδιδεν εἰς αὐτὸν τὸν κατὰ τὴν παρὰ τῷ ἡγεμόνι δεξίωσιν τύπον τῆς προσφωνήσεως μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ ἡγεμονικοῦ τίτλου. Εἶτα ὡρίζετο ἡ εἰς Μόσχαν ἀκολουθητέα ὁδὸς καὶ τὰ μέρη ὅπου ἔμελλε νὰ διανυκτερεύῃ καὶ γευματίζῃ ὁ πρεσβευτής. Τὸ ταξείδιον ἐγίνετο ἐν βραδυπορίᾳ μέχρι τῆς λήψεως ἀπαντήσεως ἐκ Μόσχας. Ἐνίοτε ὁ πρεσβευτὴς ἐστάθμευεν ἐν ὑπαίθρῳ παρὰ τὸν χειμερινὸν παγετῶνα. Τέλος, ὁ μονάρχης ἔπεμπε τοὺς εὐγενεῖς αὐτοῦ πρὸς τὸν πρεσβευτήν, μεθ' ὃ τὸ ταξείδιον ἐπεταχύνετο καὶ ἐβελτιοῦντο αἱ συνθῆκαι τῆς πορείας καὶ τῆς διατροφῆς.

Ἡ δ' ἐν Μόσχᾳ ὑποδοχὴ ἐτελετουργεῖτο μετὰ περισσῆς μεγαλοπρεπείας. Τὸ κατ' ἀρχὰς ἐνεφανίζοντο ὑπάλληλοι φέροντες στολὰς πολυτελεῖς καὶ ἡγούμενοι ἱππικοῦ· ἀφοῦ δὲ προσεφώνουν τὸν πρεσβευτὴν διηρώτων τὰ τῆς ὑγείας κτλ., μεθ' ὃ ὡδήγουν αὐτὸν εἰς τὸ ἐγγὺς τοῦ ποταμοῦ Μοσκβὰ εὑρισκόμενον μέγαρον τῶν πρεσβευτῶν. Ἀνακτορικοὶ ὑπάλληλοι, τελοῦντες ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτῶν, ἐμερίμνων περὶ τῆς λεπτομεροῦς ἑκάστου διαίτης, αὐλικοὶ δ' ἀξιωματικοὶ ἐπισκεπτόμενοι τοὺς ξένους καθ' ἑκάστην διηρώτων τὰ κατ' αὐτοὺς καὶ ἂν ἦσαν ηὐχαριστημένοι ἐκ τῶν περιποιήσεων. Ὁ καθορισμὸς τῆς ἡμέρας τῆς ἐπισήμου παρὰ τῷ ἡγεμόνι ἀκροάσεως ἐβράδυνε, διότι πρὸς τοῦτο ἀπῃτοῦντο πολλαὶ προετοιμασίαι, οἱ πρεσβευταὶ ὅμως ἐδυσανασχέτουν διὰ τοῦτο, ἐφ' ὅσον μάλιστα μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἦσαν κυριολεκτικῶς ἀποκεκλεισμένοι, διότι δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτοὺς ἡ σχέσις πρὸς τρίτους. Διὰ τὴν ἐπίσημον δ' αὐτῶν εἰς τὸ Κρεμλῖνον εἴσοδον πρὸς ἀκρόασιν διετίθεντο μεγαλοπρεπεῖς ἵπποι πολυτελῶς ἐσκευασμένοι (*N. Karamzin Z* III 202-203 καὶ Παρατήρ. 234· Στ VI 346-347. Στ Παρατήρ. 81. Z II 61. IV 251-253. Στ II 79-81 καὶ Παρατήρ. 83).

Διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας καὶ τὸν διὰ πολυτελῶν οἰκοδομῶν καὶ μεγαλοπρεπῶν ναῶν καθωραϊσμὸν τῆς Μόσχας ὁ Ἰβὰν Γ' μετεκάλεσεν ἐξ Ἰταλίας ἀρχιτέκτονας, θεωρουμένους ὡς τοὺς ἀρίστους πάντων τῶν τῆς λοιπῆς Εὐρώπης, διότι ἡ Ἰταλία ὑπὸ τὴν ὤθησιν τῆς Ἀναγεννήσεως «ἐξετίμα τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς καλλιτεχνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἀπηχθάνετο τὴν τόσον ἀσύμμετρον, ἀκανόνιστον καὶ βαρεῖαν γοτθικήν, ὡς καὶ τὴν μεστὴν λεπτομερῶν διακοσμήσεων ἀραβικὴν τέχνην». Πρὸς τοῦτο τῷ 1474 ἀπέστειλεν εἰς Ἰταλίαν τὸν Τολβούζην, ὅστις ἐπιστρέφων ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἐκ Βενετίας τὸν ἐκ Βολωνίας ἀρχιτέκτονα-μηχανικὸν Ἀριστοτέλη Fioraventi (ἐν Ἰταλίᾳ γνωστὸν ὑπὸ δύο ὀνόματα: Alberti Aristotile καὶ Ridolfe Fioraventi), διάσημον διὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγερθέντα μέγαν ναὸν τοῦ ἁγ. Μάρκου Βενετίας καὶ τὰς ἐξαιρετικοῦ κάλλους πύλας του. Ὁ Φιοραβέντη, καίτοι εἶχε προσκληθῆ ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β' πρὸς ἀνέγερσιν τῶν ἀνακτόρων αὐτοῦ ἐν ΚΠόλει, προυτίμησε τὴν Μόσχαν, ἕνεκα τῆς πλουσιωτέρας ἀμοιβῆς. Οὗτος, ἐλθὼν εἰς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν, ἀνήγειρε, πράγματι, τὸν δι' ὃν ἐκλήθη ναόν, μνημεῖον μεγαλοπρεπὲς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ιε' αἰ. Εἰς τὸν Φιοραβέντη ἀνετέθησαν καὶ γεφυρώσεις ποταμῶν καὶ διοίκησις μοίρας πυροβολικοῦ (*Karamzin* Στ II 84-85, 139 καὶ παρατήρ. 87. IV 208). Καὶ δι' ἄλλων ἐξ Ἰταλίας διαπρεπῶν καλλιτεχνῶν ὁ Ἰβὰν ἀνήγειρε πολλοὺς μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς καὶ λαμπρὰ μεγάλα ἀνάκτορα ἐκ γρανίτου καὶ πύργους ἐν τῷ Κρεμλίνῳ καὶ

φυλακάς καὶ ἄλλας οἰκοδομάς. Τὰ νέα ταῦτα ἀνάκτορα προώριζεν ὁ μονάρχης διὰ τὰς ἐπισήμους αὐλικὰς τελετάς, ὑπὸ τὴν ῥοπὴν καὶ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς βυζαντίδος συζύγου του ζηλεύσας τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τῷ 1485 ὁ Ἀντώνιος Φρ̣ιάζην ἤγειρε πύργον παρὰ τὴν Μόσχαν, τῷ δὲ 1488 μετὰ τοῦ γενουηνσίου Παύλου Δεβόση ἐχώνευσαν ἐν Μόσχᾳ ὑπερμέγεθες τηλεβόλον ἐπικληθὲν «βασιλεὺς τῶν τηλεβόλων». Τῷ 1499 ἀνήγειρε καὶ νέα ἀνάκτορα διὰ τοῦ ἐκ Μεδιολάνων ἀρχιτέκτονος Ἀλεβίζου. Ἐπ' ἴσης ἀνήγειρε καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ τείχη καὶ τοὺς πύργους τοῦ Κρεμλίνου ὡς περιφανὲς μνημεῖον τῆς βασιλείας του, διότι ταῦτα ἀπετέλεσαν τὸ ἄριστον τῶν οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν ιε' αἰ., κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολογίαν. Ἐπὶ τῶν νεοτεύκτων ῥωσικῶν νομισμάτων οἱ ἰταλοὶ νομισματοκόποι ἐχάρασσον τὰ ὀνόματά των, ἐπὶ πολλῶν δ' ἐχαράσσετο τὸ ὄνομα *Ἀριστοτέλης*, διότι οὗτος ἦτο καὶ ἄριστος νομισματοκόπος, ὡς καὶ τηλεβολοποιὸς καὶ κωδωνοποιός, κατὰ τὸν Καραμζὴν (Στ ΙΙ 84-90). Εἰδικοὺς ἐπαγγελματίας καὶ τεχνίτας ὁ Ἰβὰν Βασίλειεβιτς ἐστρατολόγει καὶ ἄλλοθεν. Οὕτω παρεκάλεσε τὸν βασιλέα τῆς Οὐγγαρίας Ματθαῖον ἢ Ματθίαν Κορβῖνον (1443—1490) νὰ τῷ ἀποστείλῃ καλλιτέχνας, μεταλλουργούς, χωνευτάς, πυροβολιστάς, μηχανικοὺς καὶ ἀρχιτέκτονας πρὸς κατασκευὴν διαφόρων ἀγγείων, πρὸς ἀνέγερσιν ἀνακτόρων καὶ δὴ πόλεων ὁλοκλήρων (αὐτ' IV 202). Ἐκ Γερμανίας ἐπ' ἴσης εἷς τῶν Ταρχανιωτῶν ἔφερε διαφόρους τεχνίτας, πρῶτος δ' αὐτὸς ἐξησφάλισε διὰ τὴν Ῥωσίαν ἐμπείρους περὶ τὴν μεταλλουργίαν (αὐτ. V 249, 264-5. Η ΙΙΙ 127-8). Ὁ Pierling ἀναφέρει ἐξ ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μιλάνου ὅτι τῇ 24 Ἰουλίου 1486 ἀφίκετο εἰς Μιλάνον ἀπεσταλμένος ἐκ Μόσχας ὁ ἕλλην Γ̣ιούριη Pencancotes (;), χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὁ σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς του. Τὸν Ἐκλέκτορα τῆς Σαξωνίας παρεκάλεσεν ὁ Ἰβὰν νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς ὑπηκόους του καλλιτέχνας τὴν εἰς Ῥωσίαν μετοίκησιν (αὐτ. V 262. Ζ ΙΙΙ 208. IV 253). Μετεκαλοῦντο εἰς Μόσχαν καὶ ἰατροί. Οἱ υἱοὶ τοῦ Ῥάλλη Παλαιολόγου Δημήτριος καὶ Μανουὴλ ἐλθόντες εἰς Μόσχαν ἐξ Ἰταλίας ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τῷ 1488 ἐκ Βενετίας καὶ ἕνα ἰατρὸν ὀνόματι Λέοντα *(μίστερ Λεόν)*, ἑβραῖον, ὅστις ἀνέλαβε τὴν θεραπείαν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰβὰν Ἰωάννου ἐπὶ ἐγγυήσει τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ ζωῆς. Ὅθεν τοῦ ἀσθενοῦς ἀποθανόντος, ὁ ἰατρὸς ἐθανατώθη. Καὶ ἄλλος δὲ ἰατρὸς γερμανὸς Ἀντώνιος, εἰς χεῖρας τοῦ ὁποίου τῷ 1425 ἀπέθανεν ὁ ἀσθενὴς πρίγκηψ Τάταρος, υἱὸς τοῦ Δανιγιάρ, ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ ἀσθενοῦς (αὐτ. Στ IV 227). Καὶ ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς, μιμούμενος τὸν πατέρα, εἶχε παρ' ἑαυτῷ γερμανοὺς ἰατροὺς (αὐτ. Ζ' ΙΙΙ 208). Τῷ 1490 ἀναφέρεται ἐπιστρέψας ἐκ Ῥώμης εἰς Μόσχαν ὁ Γ̣ιούριη Ταρχανιώτης. Μετὰ τετραετίαν φέρονται ἐπ' ἴσης ἐπιστρέψαντες ἐκ Βενετίας καὶ τοῦ Μιλάνου οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ ἡγεμόνος ἕλληνες Μανουὴλ Ἀγγέλωφ καὶ Δανιὴλ Μαμυρ̣ιώφ, συνοδευόμενοι ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ εἰς τὴν τειχοποιίαν καὶ οἰκοδομικὴν Ἀλεβίζου, τοῦ τηλεβολοποιοῦ Πέτρου καὶ ἄλλων τεχνιτῶν. Τῷ 1499 ἀπεστάλησαν εἰς Ἰταλίαν οἱ ἕλληνες Δημήτριος Ἰβανὼφ Ῥάλλης καὶ Μητροφάνης Θεόδωρωφ Καρατσ̣ιάρωφ, ἐπιστρέφοντες δ' εἰς Μόσχαν τῷ 1504 ἔφερον πολλοὺς τεχνίτας εἰδικοὺς περὶ τὴν κατεργασίαν τοῦ ἀργύρου, τὴν τηλεβολοποιίαν καὶ τὴν τειχοποιίαν.

Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Ἰβὰν Γ' καὶ ἐφεξῆς οἱ ῥῶσοι μονάρχαι δὲν ἠρκοῦντο εἰς τὸν τοιοῦτον μόνον προσανατολισμὸν πρὸς τὸν δυτικὸν πολιτισμόν. Τὰς σχέσεις αὐτῶν

πρὸς τὴν Δύσιν ἐνίσχυον καὶ ηὔρυνον καὶ δι' ἐπιγαμιῶν πρὸς τὰς γειτονικὰς δυτικὰς αὐλάς, καίτοι ἐνίοτε συνεκρατοῦντο ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι τοῦτο δὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὰς περὶ διαδοχῆς τῶν βυζαντινῶν βασιλέων βλέψεις. Οὕτω π. χ. εἰς πρότασιν περὶ γάμου τῆς θυγατρός του μετὰ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βάδης ὁ Ἰβὰν Γ' ἀπήντησεν ὅτι τοιοῦτο συνοικέσιον ἀπᾴδει εἰς τὸ μεγαλεῖον τῶν ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, οἵτινες, ἐγκατασταθέντες ἐν Βυζαντίῳ, παρεχώρησαν τὴν Ρώμην εἰς τοὺς πάπας (αὐτ. Στ IV 205. V 249). Οἱ ρῶσοι ἱστορικοί, ἐξαίροντες ἰδιαζόντως τὴν ἐκ τοῦ γάμου τοῦ Ἰβὰν Γ' μετὰ τῆς ἑλληνίδος πριγκηπίσης προσδοθεῖσαν εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ αἴγλην, προσθέτουσιν ὅτι ἔκτοτε κυρίως οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες συνῃσθάνθησαν ἑαυτοὺς μετόχους τοῦ μεγαλείου ἐκείνου. Ἀλλὰ ἔκτοτε ἀκριβῶς καὶ ἡ Εὐρώπη ἀπέβλεψε, τέλος, οὐχὶ ἁπλῶς ἐκ περιεργείας, ὡς τὸ πρότερον, ἀλλὰ αὐτόχρημα μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Μόσχαν, μόλις τέως γνωστήν. Ἤρξαντο οἱ εὐρωπαῖοι ἡγεμόνες ἐπιζητοῦντες τὴν ρωσικὴν φιλίαν, οἱ δὲ ρῶσοι, ἐλθόντες εἰς ἄμεσον πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς σχέσιν, ἔμαθον πολλὰ καὶ ὠφέλιμα οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν δύναμιν τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς πᾶν τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν εὐημερίαν τῆς χώραν (αὐτ. II 63-64). Πράγματι, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρετηρήθη ἰδιάζουσά τις τόνωσις τῆς προσοχῆς πρὸς τὴν Ρωσίαν τῆς Σοφίας Παλαιολογίνας καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτῆς. Οἱ πρεσβευταί, φέρ' εἰπεῖν, τοῦ Μαξιμιλιανοῦ, ἀποτεινόμενοι πρὸς τὸν Ἰβὰν Γ' κατὰ τὰς παρ' αὐτῷ ἀκροάσεις, ἀπεκάλουν αὐτὸν *Τσάρον*, ὅπερ—ὡς σημειοῖ ὁ Καραμζὴν—οἱ γερμανοὶ εἰς τὰ διπλωματικὰ αὐτῶν ἔγγραφα μετέφραζον διὰ τῆς λέξεως *καῖσαρ* [kayser] καὶ *αὐτοκράτωρ* [imperator] (Στ V 258). Τὴν λέξιν *τσάρος* σχολιάζων ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς λέγει, ὅτι ὁ Ἰβὰν Γ' ἐν ταῖς πρὸς τοὺς ἀλλοδαποὺς σχέσεσιν ἐκαλεῖτο *τσάρος*, ὅπως πρότερον ὁ Ἰζγιασλαῦος καὶ ὁ Δημ. Ντανσκόη ἐκαλοῦντο *τσάροι*, ἠξίου δὲ οὕτω νὰ ἀποκαλῆται καὶ ἐν τοῖς ἐπισήμοις πρακτικοῖς καὶ νὰ ἐγκαθιστᾷ τοὺς μητροπολίτας, ἰδιοχείρως ἀναρτῶν ἐπὶ τοῦ στήθους των τὸ ἐγκόλπιον (*E. Goloubinskii* [1] Β 250· *Pavlof* [2] 168). Ἡ λέξις—λέγει—δὲν προέρχεται ἐκ παρασχηματισμοῦ τῆς λέξεως *καῖσαρ*, ἀλλ' εἶνε ἀρχαία ἀνατολική, δοθεῖσα τὸ πρῶτον παρὰ τῶν ρώσων εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ εἶτα πρὸς τοὺς χάνας τῶν ταταρῶν, σημαίνει δὲ περσιστὶ *θρόνον*, ἤτοι ὑπερτάτην ἀρχήν, καὶ παρατηρεῖται ἐν τῇ καταλήξει τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν ἀσσυρίων καὶ βαβυλωνίων μοναρχῶν: Φαλλασσάρ, Ναμπονασσὰρ κλ. (αὐτ. Στ VII 413-414. Πρβλ. καὶ *Π. Καρολίδην* ἐν Κ. Παπαρρηγοπούλου Ε 111-112 ἐτυμολογοῦντα τὴν λέξιν *τσάρος*. Περὶ τοῦ τίτλου τοῦ *τσάρου* ὅρα καὶ *H. Schrader* [1], *Duchesne* καὶ *M. Dyakonof* [2]). Τὸν διάδοχον τοῦ Ἰβὰν ἡ αὐστριακὴ αὐλὴ ἀπεκάλει *αὐτοκράτορα* ἐκ τῶν συνθηκῶν (αὐτ. Ζ II 61), πάντες δ' οἱ σύγχρονοι αὐτῷ μονάρχαι, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν βασιλέων Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, ἐτήρουν μετ' αὐτοῦ σχέσεις (αὐτ. III 219). Ἐντεῦθεν καὶ εἰς τοὺς πρεσβευτὰς ἢ τοὺς ἁπλῶς ἀπεσταλμένους τοῦ ρώσου μονάρχου ἀπενέμοντο ὑπὸ τῶν εὐρωπαίων ἡγεμόνων ἀσυνήθεις τέως τιμαί. Οὕτω, ἀναφέρεται ὅτι, ὅταν ὁ ἕλλην Ταρχανιώτης ἀπεστάλη εἰς Γερμανίαν ἵνα φέρῃ ἐκεῖθεν εἰς Ρωσίαν ἐπιστήμονας καὶ τεχνίτας, ἀπεδόθησαν πρὸς αὐτὸν μεγάλαι τιμαί. Εἰσαχθεὶς εἰς τὴν αἴθουσαν ἀκροάσεων, ὑπηντήθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Ρώμης, ὅστις κατέβη ἀπὸ τοῦ θρόνου καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν παρ' ἑαυτῷ. Τὸ αὐτὸ δ' ἐποίησε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ. Ἀμφότεροι ἱστάμενοι ὄρθιοι τῷ ἀπέτειναν τὴν χεῖρα

εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τὸν ρῶσον μονάρχην, ὁ δὲ Ταρχανιώτης προσεφώνησε τὸν βασιλέα λομβαρδιστί. Καίτοι δὲ αἱ μετὰ τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας σχέσεις ἀπέβησαν ἄκαρποι, ἐν τούτοις ἱκανοποίησαν τὴν φιλοδοξίαν τοῦ ρώσου ἡγεμόνος, διότι ἐφέρετο ἴσος πρὸς τὸν πρῶτον μονάρχην τῆς Εὐρώπης. Αὐτοὶ οἱ Ἰνδοὶ —προσσημειοῖ ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς—ἐπὶ Ἰβὰν Γ' «ἤκουσαν περὶ τῆς πατρίδος μας πρὶν ἢ ἀκούσωσι τὰ ὀνόματα τῆς Πορτογαλλίας, τῆς Ὁλλανδίας καὶ τῆς Ἀγγλίας» (*Καραμζὴν* Στ V 263. VII 433).

Οὕτω ἡ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας ἔξω τῆς εὐρωπαϊκῆς κινήσεως τελοῦσα Ρωσία, μόνον ἐπὶ Ἰβὰν Γ' ἐξελθοῦσα τοῦ χάους, ἔλαβεν ἑδραίαν σύστασιν καὶ πλήρη πολιτικὴν ὑπόστασιν καὶ κατέστη γνωστὴ εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον. Ὁ ρῶσος μονάρχης ἐγνωρίσθη ἔκτοτε καὶ ἐτιμᾶτο ὡς ἔνδοξος ἀπὸ Ρώμης μέχρι ΚΠόλεως, Βιέννης καὶ Κοπεγχάγης, ὡς ἀποκαταστήσας τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ρωσίας διὰ τῆς ἀποσείσεως τοῦ πολυχρονίου μογγολικοῦ ζυγοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκαταπαύστως παρεκινεῖτο ὑπὸ τῆς Σοφίας, ἐπαναλαμβανούσης πρὸς αὐτὸν «πολὺν καιρὸν ἀκόμη θὰ ἦμαι δούλη τοῦ χάνου;» Ἐπὶ πλέον ὁ Ἰβὰν κατακτήσας καὶ γειτονικὰς χώρας ἐπεξέτεινε τὰ ὅρια τοῦ κράτους μέχρι τῆς Σιβηρίας καὶ τῆς Λαπωνίας, διαρρήξας δὲ τὸν τέως ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἀποκρύπτοντα τὴν μεγάλην του ἐπικράτειαν πέπλον, συνῆψεν ἐπωφελεῖς συμμαχίας, συνελόντι δ' εἰπεῖν ἐπέτυχε τὴν μοναρχικὴν ἑνότητα, προήγαγε τὴν Ρωσίαν εἰς μεγάλην, ἰσχυρὰν καὶ ἀνεξάρτητον δύναμιν, πρῶτος δ' αὐτὸς ἀπεκλήθη ἐν Ρωσίᾳ «φοβερός». Οἱ γερμανοὶ καὶ οἱ σουηδοὶ ἱστοριογράφοι τοῦ ις' αἰ. ἀπεκάλεσαν αὐτὸν «μέγαν», οἱ δὲ νεώτεροι εὕρισκον μεγάλην ἀναλογίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν μέγαν Πέτρον (αὐτ. VII 403 ἑξ.). Πρώτη, λοιπόν, ἡ Σοφία ἀπεκάλυψεν εἰς τὰς πρώτας τῆς Εὐρώπης δυνάμεις τὴν Ρωσίαν ὡς νέον κόσμον. Ἀπὸ τῆς ἐν Ρωσίᾳ ἐγκαταστάσεως αὐτῆς ἤρξαντο ἐμφανιζόμενοι εἰς Μόσχαν πρεσβευταὶ καὶ ἄλλοι ταξειδιῶται-περιηγηταί, μετὰ περιεργείας γνωρίζοντες τὰς φυσικὰς ἰδιότητας τῆς χώρας, τὴν ἠθικὴν ὑπόστασιν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καὶ τὰ αὐλικὰ ἤθη, κατέγραφον δὲ τὰς παρατηρήσεις καὶ ἐξέθετον τὰς ἐντυπώσεις αὐτῶν εἰς βιβλία, οὕτω δὲ ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ις' αἰ. ἥ τε σύγχρονος αὐτοῖς κατάστασις καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς ρωσικῆς ἱστορίας ἀπέβησαν γνωσταὶ εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν. Οἱ Κονταρίνης, Παῦλος Ἰόβιος, Φραγκίσκος ντα-Κόλλο, μάλιστα δὲ ὁ Herberstein, προσεπάθησαν νὰ παράσχωσιν εἰς τοὺς συγχρόνους ἐπαρκῆ ἰδέαν περὶ τῆς νέας δυνάμεως, ἥτις αἴφνης προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν χωρῶν των (αὐτ. Ζ' IV 223-224). Συμπληρωματικῶς περὶ τῆς Σοφίας ἂς προστεθῶσι καὶ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά, ὅτι, περιβαλλομένη ὑπὸ μογγόλων κατασκόπων, διαμενόντων ἐν οἰκίᾳ ἐντὸς τοῦ Κρεμλίνου, ἔστελλε δῶρα πρὸς τὴν σύζυγον τοῦ Ἀχμάτου καὶ ἐπέτυχε τὴν παραχώρησιν τῆς οἰκίας ταύτης πρὸς ἀνέγερσιν ναοῦ εἰς τὴν θέσιν της εἰς ἐκπλήρωσιν τάχα εὐχῆς δοθείσης ὑπ' αὐτῆς συνεπείᾳ ἐνυπνίου τινός. Ἡ Σοφία πολλάκις ἀπήλλαξε τὸν μονάρχην ταπεινώσεων ἐνώπιον τῶν τατάρων, συμβουλεύουσα νὰ τηρῇ πρὸ αὐτῶν τὴν βασιλικὴν ἀξιοπρέπειαν. Ὁ Ἰβὰν κατεκρίνετο ὅτι, παρασκευαζόμενος πρὸς πόλεμον, ἀπέστελλε τὴν σύζυγον εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας βορείας ἐπαρχίας, φροντίζων περὶ τῆς προσωπικῆς αὐτῆς ἀσφαλείας μᾶλλον ἢ περὶ τῆς πόλεως, ἔνθα ἐπεβάλλετο νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸν λαὸν διὰ τῆς ἐν αὐτῇ παρουσίας τῆς ἡγεμονικῆς οἰκογενείας· κατεκρίνετο δ' ἐξ ἄλλου προσωπικῶς καὶ ἡ Σοφία, ὅτι ἄνευ λόγου φανεροῦ κινδύνου

ἔτρεχεν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μετὰ τῶν συζύγων τῶν ἐπιφανεστέρων εὐπατριδῶν, καθ' ὁδὸν δὲ ἐπέτρεπεν εἰς τὴν πολυάριθμον θεραπείαν της νὰ καταληστεύῃ τοὺς πληθυσμούς. Ἡ ὅλη δ' ἐντύπωσις τοῦ ρώσου ἱστορικοῦ εἶνε ὅτι ὁ Ἰβὰν ἠγάπα τὴν σύζυγον, ἢ τοὐλάχιστον ἐτίμα αὐτὴν ὡς βλαστὸν περιφανοῦς αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ἐπωφελεῖτο δὲ τῶν συμβουλῶν της καὶ ἠδύνατο ἐκ προλήψεως, συνήθους καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἄνδρας, νὰ ἀποδίδῃ εἰς τὴν ἀγαθὴν τύχην τῆς Σοφίας τὰς ἐπιτυχίας τῶν σπουδαιοτάτων ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτοῦ. Ἡ Σοφία ἐκέκτητο λεπτὴν ἑλληνικὴν ἀγχίνοιαν καὶ φίλους ἐν τῇ αὐλῇ, ἐτελεύτησε δὲ τῇ 7 Αὐγ. 1503 —διετίαν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ συζύγου της—ἀποκτήσασα τέσσαρας υἱοὺς (Γεώργιον, Δημήτριον, Συμεὼν καὶ Ἀνδρέαν) καὶ δύο θυγατέρας (Θεοδοσίαν καὶ Εὐδοκίαν). *N. Karamzin* Στ II 64—78. 104—105. III 188. VI 352.

303) Στ V 245—8. III 164.

304) *E. Goloubinskii* [1] Β I 866—867. *V. Ikonnikof* [2] 225—226.

305) Ἐν τῷ ρωσικῷ κειμένῳ τοῦ Καραμζὴν ἐσφαλμένως σημειοῦται 1053.

306) *N. Karamzin* Στ VI 377—378. *307)* Αὐτ. Ζ II 92—94.

308) Αὐτ. Ζ II 100—101. *309)* Αὐτ. 109—110.

310) Αὐτ. III 208. *E. Goloubinskii* [1] Β I 869. *V. Ikonnikof* [2] 227.

311) Ὁ Dom *Rousseau*, σχολιάζων τὴν ἔμμονον τῶν ρώσων ἀποστροφὴν πρὸς τὴν μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἕνωσιν, εὑρίσκει ἀνεπαρκὲς τὸ συνεχῶς ἐν τῇ Δύσει φερόμενον «πρωτεῖον τοῦ πάπα» ὡς κύριον ἢ καὶ μοναδικὸν λόγον τῆς ἀρνητικῆς ταύτης στάσεώς των. Πρὸς τῷ προσωπικῷ καὶ δογματικῷ παπικῷ πρωτείῳ ὅ,τι φοβοῦνται (καὶ ἀνέκαθεν ἐφοβοῦντο) —λέγει—εἶνε ὅτι τοῦτο θὰ προσέβαλλε τὸν πατριωτισμόν των καὶ τὸ καθ' ὅλου ἀγαθὸν τῆς χριστιανικῆς ἀτμοσφαίρας των. Τινὲς τῶν ρώσων συγγραφέων ἐμβλέπουσιν ἐν τῇ χριστιανικῇ Ρώμῃ ἕνα διάδοχον τῆς Ρώμης τῶν Καισάρων καὶ κληρονόμον τῆς μανίας τῆς αὐθεντίας, τῆς autorité, du gouvernement, du juridisme, τῆς τάσεως d'envahir et d' absorber. Φοβοῦνται τὴν fierté conquérante τῆς Δύσεως, ταὐτιζομένης παρὰ πολὺ πρὸς τὸν ἀρχηγόν της, καὶ τὰς πρὸς τὰς λοιπὰς χριστιανικὰς κοινότητας σχέσεις του ὡς πρὸς προτεκτοράτα (σ. 643, 645—6).

312) *N. Karamzin* ΣΤ I 37. *313)* Αὐτόθι Ζ IV 245—6.

314) Πρβλ. *I. Evseyef* [1] 1270—1281.

315) Εἰκόνες τοῦ Μενάνδρου ὑπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ ἁγ. Τριάδος τῆς ἐν Κοστρόμῃ μονῆς Ὑπατίου μετὰ τῶν εἰκόνων τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Εὐριπίδου, εἰς τὸ κάτω τοῦ εἰκονοστασίου τοῦ ἐν Ψκὼφ ναοῦ τῆς ἁγ. Τριάδος καὶ ἀλλαχοῦ. Αὐτόθι 1355_1.

316) Πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Κούρμπσκιη συνδέεται πᾶσα σχεδὸν ἡ ρωσικὴ ἐξηγητικὴ φιλολογία τοῦ ις' αἰ. Πλὴν τοῦ Ψαλτῆρος ὁ Κ. μετέφρασε καὶ τὸν ἡρμηνευμένον Ἀπόστολον, ὃν ἐπεξειργάσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχαίας σλαυων. μεταφράσεως καὶ συνεπλήρωσεν ἰδίως ἐκ πατερικῶν πηγῶν, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ λατινικῶν. Ἐπ' ἴσης προέβη εἰς συμπλήρωσιν τῶν μεταφράσεων τοῦ Μαξίμου· οὕτω μετέφρασε τὴν με' ὁμιλίαν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς Μθ καὶ τὰς εἰς Ιω ὁμιλίας κβ' καὶ μδ'—μζ'. Φαίνεται δ' ὅτι εἰς αὐτὸν ἀνήκουσιν αἱ εἰς τὸν Μάξιμον ἀποδιδόμεναι πολεμικαὶ ἑρμηνεῖαι τῶν προφητειῶν. Πρβλ. *V. Evseyef* ἔνθ' ἀν. σ. 1344—1394. 1913 σ. 194—197, 208—213.

317) Αὐτόθι 1913 σ. 366—373, 469—478. *Τοῦ αὐτοῦ* [2] σ. 313. Ὁ Ὀστρόζισκιη (1526—1608) ἦτο εἷς τῶν πλουσιωτάτων καὶ ἰσχυροτάτων πάνων τοῦ λιθουανικο-ρωσικοῦ κράτους καὶ μέγας ὑπέρμαχος τῆς ὀρθοδοξίας ἐν τῇ νοτίῳ Ρωσίᾳ. Τὸ ἱδρυθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἐν Ὀστρὸγ τυπογραφεῖον ἐγένετο ἐργαστήριον ἐκδοτικὸν μέγα, ἐξ αὐτοῦ δ' εἶδον τὸ φῶς πλεῖστα θεολογικὰ ἔργα. Σὺν τῷ τυπογραφείῳ ὁ Ὀστρόζισκιη ἵδρυσε καὶ ἐν τοῖς ἀπεράντοις κτήμασί του σχολεῖα, τούτων δ' ἐξεῖχεν ἡ σχολή, ἐν ᾗ ἐδιδάσκετο πλήρης κύκλος τῶν ἑλληνο-λατινικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἥτις, καίτοι δὲν ἦτο ἔτι Ἀκαδημία, ἐχρησίμευσεν ὅμως ὡς ἀφετηρία τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν καθιδρυμάτων τῆς νοτίου Ρωσίας· ταύτης πρῶτος διευθυντὴς ἐχρημάτισε Κύριλλος ὁ Λούκαρις. Περὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν. Κωνστ. Ὀστρόζισκην ὅρα *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [4] 35.

318) *Th. Nelidof* 40—41. *319)* *V. Ikonnikof* [2] 214—215.

320) *Λέοντος μητροπολίτου* (ἔν τισι χειρογράφοις ***ἀρχιεπισκόπου*** *ἢ* ***ἐπισκόπου****)* *τῆς ἐν Ρωσίᾳ Πρεσθλάβας πρὸς Ρωμαίους ἤτοι Λατίνους περὶ τῶν ἀζύμων* (ἔν τισι χειρογράφοις *περὶ* τοῦ *ὅτι οὐ δεῖ τελεῖν τὰ ἄζυμα).* Λόγος ὅμως ἐν αὐτῷ καὶ περὶ τῆς ἐν Σαββάτῳ νηστείας, τῆς κατὰ τὴν Μεγ. Τεσσαρακοστὴν τελέσεως πλήρους λειτουργίας, τῆς ἀγαμίας τῶν ἱερέων, τῆς χρησιμοποιήσεως πνικτῶν καὶ περὶ τῆς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος. Τοῦ λόγου ἐγένετο καὶ μετάφρασις εἰς τὴν σλαυωνικήν, ἀλλ' αὕτη δὲν διεσώθη.

321) *E. Goloubinskii* [1] A II 796 ἑξ.

322) Ταῦτα ὁ Ἀντιοχείας Πέτρος χαρακτηρίζει ὡς «περιφρονητέα», «τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου μηδὲν ἐξ αὐτῶν καταβλαπτομένου» («Λόγος καθ' ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ ἰταλὸς Ἀργυρός», MG 120, 796 § 18). Ὁ Γεώργιος ἠρίθμει 27 «ἀποπτώσεις» τῶν λατίνων ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον τοῦ 1054 (MG 102, 781 § 11 ἑξ.) Ὁ Νικηφόρος εἰς αὐτὰς προσέθετεν ἑτέρας 12, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν μετὰ τὸν Κηρουλάριον γραφεῖσαν ὑπ' ἀγνώστου διατριβὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Περὶ τῶν φράγκων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*» ἐν σλαυωνικῇ μεταφράσει· ταύτης τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ τὴν μετάφρασιν ἐδημοσίευσεν ὁ *Α. Ν. Ποπὼφ* ἐν τῷ ἔργῳ του «Ἱστορικο-φιλολογικὴ ἀνασκόπησις τῶν ἀρχαίων ρωσικῶν πολεμικῶν κατὰ τῶν λατίνων ἔργων» (Μόσχα 1875 σ. 58), Εἰς τὰς διαφορὰς ταύτας προσθετέον καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου φερομένας τρεῖς, πᾶσαι δ' ὁμοῦ αἱ λατινικαὶ «καινοτομίαι» ἀνέρχονται εἰς 42. Τὸν κατάλογον αὐτῶν ἰδὲ παρὰ *E. Goloubinskii* [1] A II 822-828. Αἱ πλεῖσται αὐτῶν εἶνε ἄσχετοι πρὸς τὰ δόγματα τελετουργικαὶ παραλλαγαὶ καὶ ἀδιάφορα ἔθη.

323) Ὁποῖοι, φέρ' εἰπεῖν, πλὴν τοῦ προμνημονευθέντος Πέτρου Ἀντιοχείας, ὁ Βουλγαρίας Θεοφύλακτος («Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλητῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται λατῖνοι» MG 126, 221), ὁ Δημήτριος Χωματηνὸς (Ἀπαντήσεις πρὸς Κων. Καβάσιλαν, παρὰ *Ράλλη—Ποτλῆ* V 430), ὁ Κίτρους Ἰωάννης (αὐτόθι 404) καὶ ἄλλοι. *324)* *Χωματηνὸς παρὰ Ράλλη—Ποτλῆ* V 435.

325) Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου εἶνε γνωστὸν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεωργίου μητροπολίτου Κιέβου διάλογος μέτα λατίνου», γραφὲν πιθανῶς ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀποπειρῶν τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ' πρὸς ὑπαγωγὴν τῆς ρωσσικῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν λατινικὴν (πρβλ. *Μακαρίου* Β 178. *E. Gotoubinskii* [1] A 854—855. PBE

IV 222—223).—Τὰς περὶ τῶν λατίνων ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἐκθέτει ὁ Νικηφόρος εἰς δύο ἐπιστολάς, τὴν μὲν πρὸς τὸν πρίγκηπα Βλαδίμηρον Βσεβολόντοβιτς Μονομάχον, ἐρωτήσαντα αὐτὸν περὶ τοῦ πῶς ἀπεσχίσθησαν οἱ λατῖνοι ἀπὸ τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὴν δὲ πρὸς τὸν πρίγκηπα Γιαροσλαῦον Σβιατοπόλκοβιτς, ἡ περιφέρεια τοῦ ὁποίου ἐγειτνίαζε πρὸς περιφερείας οἰκουμένας ὑπὸ λατίνων (*E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 857). Ἀμφότεροι οἱ μητροπολῖται ἀπηγόρευον καὶ αὐτὴν τὴν μετὰ λατίνων συμπροσευχήν, τὴν βρῶσιν καὶ τὴν πόσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τρυβλίου καὶ ποτηρίου, τοὺς ἀμοιβαίους ἀσπασμοὺς καὶ ἐν γένει πᾶσαν σχέσιν πρὸς τοὺς λατίνους· ἐὰν δ' ἡ ἀνάγκη ἤθελεν ἐπιβάλει τὴν συμμετοχὴν ἐν γεύματι, οἱ λατῖνοι θὰ ἔπρεπε νὰ τρώγωσι χωριστά, νὰ στρώννυται δηλ. ἰδία δι' αὐτοὺς τράπεζα καὶ νὰ παρατίθενται ἴδια τρύβλια καὶ τὰ λοιπὰ σκεύη. Ὁ Θεοδόσιος ἐν τῷ ἑαυτοῦ «Λόγῳ περὶ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς λατινικῆς θρησκείας», ἐσφαλμένως ἀποδοθέντι ὑπό τινων εἰς τὸν ρῶσον ἀναχωρητὴν Θεοδόσιον Πετσιέρσκιη, ὑπῆρξεν ἔτι αὐστηρότερος· ἀπηγόρευε καὶ τὴν ἀκρόασιν λατινικοῦ κηρύγματος καὶ τὸν ἀντιχαιρετισμὸν πρὸς λατῖνον, συνίστα τὴν ἀποστροφὴν πρὸς πάντα τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λατίνων, ὁσάκις δὲ προσεφέρετο ὕδωρ πρὸς λατῖνον, θὰ ἔπρεπε κατόπιν νὰ καθαρίζηται τὸ μολυνθὲν ποτήριον, ἀπαγγελλομένης εἰδικῆς προσευχῆς! Περὶ τῶν λατίνων ἔλεγεν ὅτι «συντρώγουσι μετὰ κυνῶν καὶ γαλῶν, τρώγουσι λέοντας, ἀγρίους ἵππους, ὄνους, πνικτά, πτώματα, κρέας ἄρκτου καὶ κάστορος· ὅτι οἱ λατῖνοι ἱερεῖς δὲν νυμφεύονται νομίμως καὶ ἀποκτῶσι τέκνα ἐκ δούλων, οἱ δ' ἐπίσκοποί των συμβιοῦσι μετὰ συνεισάκτων καὶ στρατεύονται.. Ἐπ' ἴσης ὅτι οἱ λατῖνοι μοναχοὶ δὲν ἀσπάζονται τὰ λείψανα ἁγίων, ἀσπάζονται ὅμως τὸν σταυρὸν χαράσσοντες αὐτὸν κατὰ γῆς καὶ ἔπειτα ἀπαλείφοντες διὰ τῶν ποδῶν..». Ἡ λατινικὴ λειτουργία ἐχαρακτηρίζετο ὡς μιαρά, ὁ ναὸς ὡς «εἰδωλεῖον» καὶ ἡ λατινικὴ πίστις «κακή, πονηρά, πλανηρὰ καὶ κατάρατος». Αἱ ψυχαὶ τῶν λατίνων ἦσαν «αἰχμάλωτοι τοῦ διαβόλου». Ἐν ξένῳ συγγράμματι λέγεται ὅτι οἱ ρουθῆνοι «*catholicos omnes arianistos vocant.. Ecclesias catholicorum spernunt, inhonorunt*» κλ. Ἐν περιγραφῇ τῆς φοβερᾶς κρίσεως τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ἐχαρακτηρίζετο ὡς κράτος τοῦ ἀντιχρίστου. Εἴδομεν ἤδη ὅτι ὁ Νόβγοροδ Γεννάδιος—ὁ τοσαύτην λατινικὴν ἐπέμβασιν ἐπιτρέψας εἰς τὸν καταρτισμὸν τοῦ φερωνύμου σλαυϊκοῦ κανόνος τῆς ἁγ. Γραφῆς—τὴν Δύσιν ἀπεκάλει *ᾅδην*, κάτοικοι δὲ τῆς αὐτῆς πόλεως, ταξειδεύσαντες εἰς τὴν Δύσιν, ἐφλυνάφουν ὅτι εἶχον προχωρήσει μέχρι τοῦ ᾅδου καὶ ἤκουσαν τὸν τριγμὸν τῶν ὀδόντων τῶν βασανιζομένων ἁμαρτωλῶν ! Οἱ κατά τινος ὀργιζόμενοι μοσχοβῖται κατηρῶντο νὰ τὸν ἴδωσι λατῖνον, κατὰ δὲ τὴν ἐξομολόγησιν ἐξηγορεύετο ὡς ἁμαρτία ἡ τυχὸν συνομιλία μετὰ λατίνου ἢ ἀρμενίου ἢ ἑβραίου καὶ ἡ μετ' αὐτῶν χειραψία.. Πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] A II 799—803. *V. Ikonnikof* [2] 217—224.

326) Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Ἰωάννου περιλαμβάνονται ἐν τῇ πρὸς τὸν ἀντίπαπαν Κλήμεντα Γ' ἀπαντατικῇ ἐπιστολῇ του, ἥτις ἐξαίρεται διὰ τὴν διπλωματικὴν καὶ ἄκρως μεμετρημένην γλῶσσαν ἐπὶ θέματος, οἷον τὸ τῆς ἑνώσεως τῆς ρωσσικῆς ἐκκλησίας μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς. Ἐὰν τῷ ὄντι ὁ πάπας—λέγει ἐν αὐτῇ ὁ Ἰωάννης—δέχεται καὶ σέβεται τὰ δόγματα τῆς ἀμωμήτου ὀρθοδόξου πίστεως, ὡς βεβαιοῖ ὁ παπικὸς ἀπεσταλμένος ἐπίσκοπος, καὶ αὐτὸς ἀσπάζεται τὴν ἱεράν του κορυφὴν καὶ σφοδρῶς ἐπιθυμεῖ ὅπως ὁ πανάγαθος Θεὸς συντελέσῃ τὴν προτεινο-

μένην ἕνωσιν. Του ζητήματος ὅμως τούτου ἀναγομένου εἰς τὴν δικαιοδοσίαν καὶ πρωτοβουλίαν τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἱερᾶς συνόδου, εἰσηγεῖται ὁ Ἰωάννης νὰ γένηται τὸ διάβημα ἁρμοδίως. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπεστάλη πρὸς τὸν πάπαν ἑλληνιστί, μετεφράσθη δ' ἀμέσως εἰς τὴν σλαυωνικήν. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Σοφοκλέους Οἰκονόμου. Περὶ τῆς ἀποκλειστικῶς ἑλληνικῆς πολεμικῆς ἐν Ρωσίᾳ φιλολογίας κατὰ τὴν προμογγολικὴν περίοδον πρβλ. *E.* Goloubinskii [1] A I 853- 58 καὶ II 802-803.

327) E. Goloubinskii [1) A II 796 ἑξ. *328)* Καθ' ἅπασαν τὴν προμογγολικὴν περίοδον, ἕνεκα τοῦ μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης διεξαγομένου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ζωηροῦ ἐμπορίου, ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι τῆς Ρωσίας ἐγκαθίσταντο βαθμηδὸν μονίμως πολλοὶ ἔμποροι τοῦ λατινικοῦ δόγματος, ἀποτελέσαντες σὺν τῷ χρόνῳ παροικίας ἀποκτησάσας ἰδίους ναοὺς καὶ ἀπολαυούσας πλήρους ἀνεξιθρησκείας καὶ ἄλλων ἐλευθεριῶν καὶ τῆς προστασίας τῶν ρωσικῶν νόμων. *329)* Κατὰ τὸν *N. Karamzin* (Z 208 Παρατ. 346) ὁ Βασίλειος Ἰβάνοβιτς πρῶτος τῶν ἡγεμόνων Μόσχας εἶχε παρ' ἑαυτῷ ἰατροὺς γερμανούς.

330) E. *Goloubinskii* [1] B I 684$_3$. *N. Ikonnikof* [2] 231.

331) A XII 189—190. *332)* Τὸν τίτλον τοῦτον φέρει καὶ ὁ μετὰ τοῦτον τὸν λόγον ἀκολουθῶν ἐν τῷ Α' τόμῳ τῶν ἔργων τοῦ Μ. τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκαδημίας Καζὰν λόγος ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, ὅθεν συνάγεται ὅτι ἀμφότεροι ἀποτελοῦσι μέρη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου. Μετάφρασιν τοῦ λόγου τούτου εἰς τὴν λατινικὴν ἐξεπόνησεν ὁ γνωστὸς λόγιος χορβάτης *Γιούρι Κρίζανιτς* (1617-1686), ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ *P. Aurelio Palmieri* ἐν BSS ὑπὸ τὸν τίτλον «Un' opera polemica di Massimo il Greco (XVI secolo) tradotta in latino da Giorgio Krijanitch» (XVI secolo). Τὴν μετάφρασιν ταύτην ὁ Palmieri χαρακτηρίζει scorrevole καὶ elegante, ἀλλ' ὁ περιέχων αὐτὴν κώδηξ εὕρηται ἐν κακίστῃ καταστάσει· τὸ κείμενον εἰς τινα μέρη εἶνε ἐφθαρμένον, αὐτὸς δὲ μὴ ἔχων ἀνὰ χεῖρας τὸ σλαυϊκὸν πρωτότυπον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ ἐφθαρμένα καὶ ἀναπληρώσῃ τὰ κενά (σ. 58). Ὁ Ἀνδρόν. Δημητρακόπουλος δὲν ἀναφέρει τὸ ἔργον τοῦτο ἐν τῇ «Ὀρθοδόξῳ Ἑλλάδι», ὁ δὲ Σάθας οὐδὲ λέξιν γράφει περὶ τῶν ἔργων τοῦ Μαξίμου, περιορισθεὶς νὰ μεταφράσῃ ἐκ τῆς γαλλικῆς ὅσα βραχέα ἐσημείωσεν ὁ Ν. Καραμζήν. *333)* A XIV 272. *334)* A XIV, XV, XXV. *335)* Ἐν τοῖς χειρογράφοις, τῆς διατριβῆς ταύτης προηγεῖται «Διήγησις περὶ τοῦ Νικολάου Νιέμτσιην» ἔχουσα οὕτω: «Οὗτος ὁ Νικόλαος Μποῦλιεφ διέμενεν ἐν τῇ θεοσώστῳ πόλει τῆς Μόσχας ἐπὶ μακρόν, ἔτει 8000, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ εὐσεβοῦς ἡγεμόνος μεγάλου δουκὸς Βασιλείου Ἰβάνοβιτς πάσης Ρωσίας, παρὰ τοῦ ἡγεμόνος δ' ἀπήλαυε μεγίστης τιμῆς διὰ τὴν ἰατρικήν του ἱκανότητα. Ὁ ἴδιος συνέταξε μεστὸν πονηρίας λόγον περὶ ἑνώσεως τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς πίστεως. Διότι δι' ὧν ἔγραφε, πονηρῶς ἐπήνεσε τὴν χριστιανικὴν ἡμῶν πίστιν, ὑποκρύψας ὅμως οὐδὲν ἔγραφε περὶ τῶν λατινικῶν αἱρέσεων, ἕνεκα τῶν ὁποίων διιστάμεθα πρὸς αὐτούς. Ὁ δὲ μοναχὸς Μάξιμος, λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὴν πλανηρὰν αὐτοῦ συγγραφὴν ἐξωπλίσθη κατὰ τῶν παγίδων του, καὶ τῇ χάριτι τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἔγραψε τοῦτον τὸν λόγον» (A XI 171$_1$). Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μαξίμου ἔτυχεν εὐρυτέρας ἢ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ ἀντιρρητικὰ κυκλοφορίας. Κατὰ τοῦ Νιέμτσιην ἔγραψε καὶ ὁ μοναχὸς τῆς μονῆς Ψκὼφ Φιλόθεος (PS 1861 II 78—96), περὶ τοῦ αὐτοῦ δὲ ὅρα καὶ

V. Jmakin [2] JMNP ἐν 1880 Ὀκτωβρ. καὶ [1] 253—255. *336)* Α x, xι, xιι, xιιι, xιν, xν. xxιι, xxν. *337)* Α xι 183—184. *338)* Αὐτόθι 185. *339)* Α xιι 191—192. *340)* Α x 163—164. xι 182. xιι 196, 201. *341)* Α x 164. *342)* Α xι 174. *343)* Α xιι 200. xιιι 215, 216, 238. xιν 260, 266 κλ. *344)* Α xιιι 240 ἑξ. xν 273 ἑξ. *345)* Α xιιι 235—236. 238—243. *346)* Α xιι 198—199. *347)* Α xxιι 375. *348)* Γ ιx 55, καὶ ἀλλαχοῦ πολαχοῦ. *349)* Εἰς τόν λόγον περὶ τοῦ σταυροῦ Α x 167—168. xι 177. xxιι 372—373. *350)* Α x 149—154. xι 184—185. Β Ι 25—26. *351)* Μθ ζ 15—16. *352)* Β Κορ ια 13. *353)* Α xι 171—187.

354) Ἐν τῷ κειμένῳ τὸ 8ον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου φέρεται οὕτω «Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, *τὸ ἀληθές*, τὸ ζωοποιόν» κτλ., ὡς δηλ. ἔχει ἐν τῷ χειρογράφῳ, ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ ὁποίου ἔναντι τῆς λέξεως *ἀληθὲς* εἶνε γεγραμμένον διὰ ξένης χειρὸς «ἐναντίον τῶν παλαιῶν βιβλίων», ἤτοι ἡ λέξις *ἀληθὲς* ἀντιστρατεύεται πρὸς τὰ παλαιὰ βιβλία, ἅτινα ἔχουσι *κύριον*. Βεβαίως ἡ ἀντικατάστασις τοῦ *κύριον* διὰ τοῦ *ἀληθὲς* δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν Μάξιμον. Ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς ἐκδόσεως τῶν συγγραφῶν τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζὰν (σ. 408) ὑποσημειοῦται: «Εἶνε γνωστὸν ὅτι περὶ τοῦ 8ου ἄρθρου τοῦ Συμβόλου κατὰ τὸν ις' αἰ. εἶχεν ἐμφιλοχωρήσει παρεξήγησις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ». Ὀπαδός τις, λοιπόν, τῆς γραφῆς *ἀληθὲς* ἀντικατέστησε δι' αὐτῆς τὴν λέξιν *κύριον* εν τῷ χειρογράφῳ τοῦ Μαξίμου, ἵνα προσδώσῃ μεῖζον κῦρος εἰς τὴν τοιαύτην ἐκφορὰν καὶ δικαιώσῃ οὕτω τοὺς θιασώτας αὐτῆς.

355) Τῷ Α xιιι 217—220. *356)* Α Κορ ια 23. *357)* Μθ ι 20. *358)* γ' 18. *359)* Κολ. β 8. Γαλ α 8. Α xιι 198. xxιι 374—5, 379—380. Γ ιx 55. *360)* Α xxιι 371. *361)* Α xιι 207, xxιι 371—2.

362) [1] Β Ι 686. *363)* Α ιx 136—145. *364)* *Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ* Ε' 415. *365)* MG 96, 1436. *366)* MG 132. 1156 ἑξ.

367) Πρβλ. *I. Troïtskii* Ἔκθεσις τῆς πίστεως τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, Πετρούπολις 1875. *A. Panamariof* Ἀγαπητὸς ἐν ΡΒΕ Α' 248—250, 1033. *V. Ikonnikof* [2] 252—254. *E. Goloubinskii* [1] Α ΙΙ 815—819. *N. Rounkevitch* 1016. Ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ ρωσσικῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματείᾳ αἱ γνῶμαι ἄκρως διίστανται ὡς πρὸς τὴν ἔναντι τῆς ὀρθοδοξίας θέσιν τῶν ἀρμενίων. Ὁ *Πορφύριος Οὐσπένσκιη* Kniga Bitiyà moievò Β 87—88, 92. Ζ 324) ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κόπται καὶ οἱ ἀρμένιοι δὲν εἶνε αἱρετικοί, ὅτι δ' ἡ ἄκρως ἀρνητικὴ στάσις τῶν παλαιῶν ρώσων ἔνταντι τῶν ἀρμενίων ἐκληροδοτήθη εἰς αὐτοὺς παρὰ τῶν ἑλλήνων.

368) Ι 69. *369)* Γαλ β 18. *370)* Β Ι 624.

371) «ὅτι θεοὶ ἐστε—ἀπεφαίνετο ὁ Ἰωσὴφ περὶ τῶν βασιλέων—καὶ υἱοὶ Ὑψίστου, ὅτι ὑμᾶς ὁ Θεὸς ὥρισε παρ' ἑαυτῷ ἐν τῷ θρόνῳ του... Ὅτι ὁ βασιλεὺς τῇ μὲν οὐσίᾳ ὅμοιός ἐστι πᾶσιν ἀνθρώποις, τῇ δ' ἐξουσίᾳ τῷ Ὑψίστῳ Θεῷ.. Κύριος ὁ Θεὸς ἔταξε τὸν βασιλέα ἀνθ' ἑαυτοῦ καὶ ἔθηκεν ἐπὶ θρόνου βασιλικοῦ, κρίσιν καὶ ἔλεον ἔδωκεν αὐτῷ, ἐκκλησιαστικήν τε καὶ μοναστηριακὴν καὶ παντὸς τοῦ ὀρθοδόξου κράτους καὶ πάσης τῆς ρωσικῆς γῆς ἐξουσίαν καὶ μέριμναν παρεχώρησεν αὐτῷ». *I. Hrouchtchof* Μελέτη περὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Ἰωσὴφ Σανήν, παρὰ *N. Kapteref* [2] Β 75.

372) Περὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βολοκολάμσκιη *Α. Β. Ποπὼφ* ἐν ΡΒΕ VII 425—430.

V. Zmakin αὐτόθι 430—437, καὶ [1] 8, 11, 13. *Zitiyé* 28—29. N. *Panamariof* 599. *I. Evseyef* [1] 1275. Κατὰ τὸν ις' αἰ. οὐδεμία ρωσικὴ μονὴ παρήγαγεν ἱεράρχας τοσούτους, ὅσους ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ ἱδρυθεῖσα μονὴ Βολοκολάμσκ. Ἠριθμήθησαν μάλιστα ἀναδειχθέντες ἀρχιερεῖς ἰωσηφῖται 20 κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1506—1589. Ἐπὶ τούτοις παρετηρήθη ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἰωσηφιτῶν ἀρχιερέων ἠτύχησαν ἐν τῇ σταδιοδρομίᾳ των, καίτοι ἱκανοὶ ἐξ αὐτῶν διεδραμάτισαν σπουδαῖον πρόσωπον ἐν τῇ ρωσσικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἐξ αὐτῶν ἐννέα ἐξεδιώχθησιν τῶν θρόνων των, τούτων δὲ πάλιν ἓξ ἐξεμέτρησαν τὸ ζῆν ἐγκάθειρκτοι ἐν τῇ ἐξ ἧς προῆλθον μονῇ. Ἡ μονὴ Βολοκολάμσκ μέχρι τοῦ 1764 ἐκέκτητο τεραστίαν περιουσίαν· ἐν ταῖς γαίαις της εὑρίσκοντο 50 κῶμαι καὶ χωρία, ἀριθμοῦσαι 11.422 ψυχάς. Ὁ Ἰωσὴφ ἐκανονίσθη ἅγιος τῆς ρωσ. ἐκκλησίας τῷ 1578.

373) Περὶ τοῦ Νείλου καὶ τῶν Ζαβολγείων ἀναχωρητῶν ἐν PBE V 623—626. *Jitiyé* 9, 13, 27—28. *V. Jmakin* [1] 9, 11, 13. *P. Panamariof* ἔνθ' ἀν. 600. *E.* Goloubinskii [1] B I 557—8. *V. Ikounikof* [2] 389—399 καὶ ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ. ΕΦ Β (1908) 216—218.

374) Ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα Ζαβόλγειοι (Ζαβόλζ̌σκιγε) φέρονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας οἱ μεταξὺ τῶν λιμνῶν Μπ̌ελοόζερο καὶ Κουμπένσκογε ἐγκατεστημένοι ἀναχωρηταὶ *μπ̌ελοζέρκιγε* καὶ *βολογόντσκιγε* ὡς ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ Βόλγα *(ζα-Βόλζ̌σκιγε)* βιοῦντες.

375) V. Jmakin [1] 53—109. *376)* E. *Goloubinskii* [1] B I 628.

377) [2] B 116—117. *378) E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 633—634.

379) Αὐτόθι *380) N. Kapteref* ἔνθ' ἀν.

381) Περὶ τοῦ Βασσιανοῦ ὅρα *Dm. Alexandrovskii* Vassian ἐν PBE III 223. *V. Jmakin* [1] 148 ἑξ. *E. Goloubinskii* [1] B I 651 ἑξ. *V. Ikonnikof* [2] 391 ἑξ. *A. Pavlof* I. *Τοῦ αὐτοῦ* Περὶ τοῦ Πηδαλίου τοῦ πρίγκ. Βασσιανοῦ Πατρικέγεφ ἐν ZKO 1864. *P. Hrouchtchof* Ὁ πρ.—μοναχὸς Βασσιανὸς Πατρικέγεφ ἐν DNR 1875 III. Αἱ σχέσεις τῶν μοναχῶν τῶν μονῶν Κυριλλο-Μπ̌ελοζέρσκιη καὶ Ἰωσηφο-Βολοκολάμσκιη κατὰ τὸν ις' αἰ. ἐν PTSA XVII, X· *A. S. Arhanguelskii* [2] I. *382) E. Goloubinskii* [1] B I 658—659.

383) Τὸ κείμενον ἔχει «τὸ ἐξώχωρον προάστειον, ἐὰν εὐπρόσοδον καταστῇ, ὡς διὰ παροίκων οἰκισθὲν ἐκ νέου, τοῦτο μὲν τὸ ἐξώχωρον, διὰ τὸ εὐπρόσοδον, οὐκ ἐκποιηθήσεται..» *Ράλλη* καὶ *Ποτλῆ* Β 595.

384) E. Goloubinskii ἔνθ' ἀν. 660—662. *V. Ikonnikof* [2] 402—404.

385) E. Goloubinskii ἐνθ' ἀν. 663. *V. Ikonnikof* [2[400.

386) E. Goloubinskii ἔνθ' ἀν. 664—665. *V. Ikonnikof* [2] 402, 404.

387) B XII 220. *388)* Τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς ἐκφράζεται δι' ὧν π. χ. λέγουσι Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος «κεκτῆσθαι δὲ (τὸν μοναχὸν) οὐδὲν χρὴ ἢ ὀνομάζειν ἴδιον παρὰ τὸ κοινὸν» (MG 34, 424 A), ὁ μ. Βασίλειος «δεῖ τὸν μοναχὸν πρὸ πάντων ἀκτήμονα βίον κεκτῆσθαι», «ἄρχεται δὲ (ἡ τελεία τοῦ μοναχοῦ ἀποταγὴ) ἀπὸ τῆς ἔξωθεν ἀλλοτριώσεως, οἷον κτημάτων...», «μὴ ἐμπλέκεσθαι ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις...» (MG 31, 648 C. 649 A. 936 C) κλ. «Ἔδει καὶ διὰ τὰς λοιπὰς τῶν κακῶν ἐφόδους ταπεινοτέρους εἶναι (τοὺς μοναχοὺς) καὶ ὀλιγοκτήμονας καὶ μόνα τὰ πρὸς τὸ ζῆν ὡς πρέπει τοῖς μοναχοῖς, ἐν φόβῳ Θεοῦ μεριμνᾶν», λέγει ὁ Παχώμιος Ρουσάνος (*I. Καρμίρη* [2]). *389)* B III 89—118.

390) Α Τιμ 6 4. *391)* Τὸν διάλογον ὁ Μάξιμος ἐπισφραγίζει διὰ μακρᾶς ὑστερογράφου παραγράφου, φερούσης τὸν τίτλον «Πρὸς τὸν ἀναγνώστην», εἰς τὸν ὁποῖον ἐπεξηγεῖ ὅτι δι' ὅσων λέγει οὐδένα ἐννοεῖ νὰ βιάσῃ· «οὐδένα—λέγει—βιάζει ὁ λόγος τῆς εὐσεβείας, ἀλλ' ἕκαστος πράττει κατὰ βούλησιν· ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν...», «εἰ θέλεις τέλειος εἶναι..». Τούτου ἕνεκα ὁ περὶ ἀκτήμονος βιοτῆς λόγος οὗτος παρακαλεῖ πάντας τοὺς ἀναγινώσκοντας αὐτόν, ἂν ὄντως εἶνε ἀκτήμονες, νὰ ἵστανται ἑδραῖοι..., ἤτοι νὰ ζῶσιν ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τὸν ἄρτον αὐτῶν ἐσθίοντες ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου των. Δέχθητε, λοιπόν, καὶ ὑμεῖς τὸν λόγον τοῦτον—ἐπιλέγει ὁ Μ.—ἐν εὐθυκρισίᾳ καὶ μετὰ τῆς ἁρμοζούσης τῷ χριστιανῷ φρονήσεως καὶ πρᾳότητος..., ὅτι οὐδὲν τὸ ἐμὸν φθέγγομαι... Χαίρετε ἐν Κυρίῳ». *392)* Πρβλ. Ε. *Goloubinskii* [1] Β ι 655, 657, 695.

393) Γ XXVI 145—167. *394)* *V. Ikonnikof* [2] 392.

395) Περὶ τοῦ Δανιὴλ κύρια ἔργα: *V. Jmakin* [1] καὶ *Belyaïef.* Ὅρα καὶ Ε, *Goloubinskii* [1] ι 700—738. *V. Ikonnikof* [2] 410 ἑξ. *N. Karamzin* Ζ ΙΙΙ 137 ἑξ., 153—155. *A. Kremlevskii* ἐν ΡΒΕ ΙV 922 ἑξ. *Jitiyè* 15 ἑξ.

396) [1] Β ι 701. *397)* Μεταγενεστέρα *Διήγησις* περὶ τοῦ β' γάμου τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς βεβαιοῖ, ὅτι οὗτος ἔγραψε πρὸς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς παρακαλῶν νὰ ἐγκρίνωσιν ἄδειαν πρὸς ἔκδοσιν τοῦ ἀπὸ τῆς πρώτης συζύγου διαζυγίου, ἀλλ' οἱ πατριάρχαι ἠρνήθησαν διαρρήδην· ὁ Ἱεροσολύμων Παῦλος μάλιστα ἐν πνεύματι προφητικῷ ἀπήντησε πρὸς τὸν Βασίλειον, ὅτι, ἐὰν συνάψῃ β' γάμον, ὁ ἐκ τοῦ γάμρυ τούτου διάδοχος θὰ ἀποβῇ μέγας τύραννος καὶ βασανιστὴς πάντων τῶν ὑπηκόων του. Τὸ πρᾶγμα μαθόντες καὶ οἱ ἁγιορεῖται μοναχοὶ παρά τινος μοναχοῦ Γαβριὴλ καὶ συγκροτήσαντες πολυάνθρωπον (ἐκ δωδεκακισχιλίων μοναχῶν) συνέλευσιν, ἔσπευσαν ἀπρόκλητοι νὰ προέλθωσιν εἰς ἀπόφασιν, ἣν καὶ διὰ τοῦ εἰρημένου μοναχοῦ ἐν εἰδικῇ ἐπιστολῇ διεβίβασαν πρὸς τὸν ρῶσον ἡγεμόνα· Ἡ *Διήγησις* προσθέτει ὅτι μετὰ ταῦτα ὁ Δανιὴλ συνέστησεν εἰς αὐτὸν νὰ μὴ λυπῆται, διότι «ἡμεῖς μόνοι μεθ' ὁλοκλήρου τῆς συνόδου θὰ λύσωμεν τὸ ζήτημα, ὡς ἐπιθυμεῖς». Ὁ Γολουμπίνσκιη διστάζει νὰ ἀποδεχθῇ ὡς ἀληθεῖς τὰς λεπτομερείας ταύτας τῆς Διηγήσεως, χαρακτηρίζων αὐτὰς ὡς ἀναντιρρήτως μὲν ψευδεῖς καὶ ἁπλᾶ θρυλήματα, δεχόμενος ὅμως, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἐν αὐταῖς ὑπάρχει καί τι τὸ σύγχρονον ([1] Β ι 732—733). Καὶ ὁ Ν. Καραμζὴν (Ζ ΙΙΙ 153—5, Παρατήρ. 268) θεωρεῖ «ἀμφιβόλου ἀξιοπιστίας» τὴν «περίεργον ταύτην Διήγησιν, περιεχομένην ἐν βιβλίῳ τῆς ἐν Μόσχᾳ συνοδικῆς βιβλιοθήκης (ὑπ' ἀρθ. 347 φ. 354—363) ἐκ χειρογράφου ἀποκειμένου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἁγίας Σοφίας τοῦ Νόβγοροδ. Ἐξ αὐτοῦ ὁ Καραμζὴν ἀναφέρει καὶ τὴν ἀκόλουθον συνέχειαν τῆς προρρήσεως τοῦ Ἱεροσολύμων Μάρκου: «ἡ ἐπικράτειά σου θὰ πληρωθῇ φρίκης καὶ θλίψεως, τὸ αἷμα θὰ ρεύσῃ ποταμηδόν, θὰ πέσουν κεφαλαὶ μεγιστάνων, πόλεις θὰ γίνουν παρανάλωμα τοῦ πυρός» κλ. Προσθετέον ὅμως καὶ τοῦτο, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἦτο Δωρόθεος ὁ Β' (1505—1543), Παῦλος δὲ Ἱεροσολύμων οὐδέποτε ὑπῆρξεν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐνταῦθα ἀναφερόμενος Μάρκος (ὁ Γ') φέρεται πατριαρχεύσας τῷ 1505, ἤτοι προηγήθη τοῦ Δωροθέου.

398) [1] Β ι 736—7. *399)* Αὐτόθι 703. *V. Jmakin* [1] 130, 133—141. Ὁ *N. Karamzin* ἀποκαλεῖ αὐτὸν φιλόδοξον καὶ δουλόφρονα Η ι 54.

400) 20. *N. Karamzin* Ζ ΙΙΙ 137. *A. Kremlevskii* ΡΒΕ ΙV 923. Ὁ *V.*

Ikonnikof χαρακτηρίζει αὐτὸν ἀλαζόνα, ἐκδικητικόν, ἡδονιστὴν καὶ συβαρίτην [3] 352—359, 439—441), ὁ δὲ Φιλάρετος ἐμφανίζει αὐτὸν ἀρεσκόμενον νὰ ἀσχολῆται οὐχὶ τόσον περὶ ζητήματα πίστεως, ὅσον περὶ φιλοδόξους δολοπλοκίας ([1] 45—96). Ἐν γένει ὁ Δανιὴλ κατέλιπεν οὐχὶ ἀγαθὸν ὄνομα ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ· ἐπιθι ἰδίᾳ τὴν κυρίαν καὶ πολυσέλιδον περὶ αὐτοῦ μονογραφίαν τοῦ *V. Jmakin* [1] III—XII. *401) Jitiyè* 19. *A, Kremlevskii* ἔνθ' ἀν. 924.

402) E. *Byelof* Vassilii Ioannovitch ἐν ES V 587—589.

403) V. Ikonnikof [2] 420—421. *404)* Αὐτόθι 409. E. *Goloubinskii* [1] B I 706—707, 709. *V. Jmakin* [1] 152—3, 160, 163. *405) V. Jmakin* ἔνθ' ἀν. 161—162. *406)* E. *Goloubinskii* [1] B I 707—8. *A. Kremlevskii* ἔνθ' ἀν. 925. *407)* Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 455—459. E. *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 708—9. *408)* B I 682—683.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

1) Παρὰ τῷ Μαξίμῳ ὑπῆρχε καὶ ἕτερος ὑπηρέτης ὀνόματι Φεντὼρ Σέρμπην. *2)* *V. Ikonnikof* [2] 459—461, 473. *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 710—711. *Th. Nelidof* 55—56. *V. Jmakin* [1] 160, 165—172.

3) Ἐν ταῖς ρωσικαῖς πηγαῖς τὸ ὄνομα ἀναφέρεται ἀδιαφόρως ὑπὸ τοὺς τύπους *Σκέντερ, Σκίντερ, Ἰσκίντερ* καὶ *Ἰσκάντερ*, πάντες δ' ἀποτελοῦσι τουρκικὰς ἢ ἀραβικὰς ἐκφορὰς τοῦ ὀνόματος *Ἀλέξανδρος*· ὅθεν συνάγεται ὅτι ὁ τοῦρκος οὗτος πρεσβευτὴς ἦτο ἕλλην, φέρων τὸν τίτλον *«πρίγκηπος ἢ δουκὸς τοῦ Μανγοὺπ» (κνιάζι μανγούπσκιη)*. Τὸ *Μανγὰπ (Μανγοὺπ—Καλέ, Μανκώπ, Μανγούτ, Μαν-Κέρμεν)*, ἠρειπωμένον ἀρχαῖον φρούριον παρὰ τὸ Μπαχτσιὲ-σαράϊ τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδος ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἀπροσίτου βράχου, φέρεται κατασκευατθὲν κατὰ τὸν ς' αἰ., ὑπῆρξε δὲ πιθανῶς πρωτεύουσα τῆς κριμαϊκῆς Γοτθίας, πάντως ὅμως ἕδρα ἐπισκόπου. Ὅταν οἱ τάταροι κατέλαβον τὴν Κριμαίαν, τὸ φρούριον περιῆλθεν εἰς αὐτούς. Τῷ 1492 ἢ 1493 κατελήφθη ὑπὸ τῶν τούρκων. Σώζονται μόνον τὰ ἐρείπια διορόφου ἀνακτόρου μετὰ ἀναγλύφων παρὰ τὰ παράθυρα. Οἱ καραΐμαι ὑπῆρξαν οἱ ἀρχαιότεροι γνωστοὶ κάτοικοί του, ὡς μαρτυρεῖ ἐπιτάφιος ἐπιγραφὴ ἀπὸ τοῦ 1214 μ. Χ. *4)* ΜΣ Β XXV 318. *V. Ikonnikof* [2[464. *N. Karamzin* Ζ 70, 79, 90. *5)* *V. Ikonnikof* [1] 465. *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 714—715. *6)* Ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος ἐνυμφεύθη τῷ 1430 τὴν πριγκήπισαν Αἰκατερίνην θυγατέρα τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκβληθέντος ἐκ τοῦ Μωρέως Ζαχαρίου Β', λατίνου τὸ θρήσκευμα. *7)* Ἡ Σοφία εἶχε τοὺς δυσηρεστημένους, αἱ ρωσικαὶ δὲ χρονογραφίαι περιέσω«αν αἰτιά τινα τῆς δυσαρεσκείας. Πρώτιστα πάντων ἐπλήγη ἡ φιλοτιμία τῶν ρώσων ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Σοφία κατήρτισε τὴν ἡγεμονικὴν αὐλὴν ἐξ ἑλλήνων κυρίως, εἰσήγαγε δ' εἰς τὴν ἀνακτορικὴν ζωὴν τὴν βυζαντινὴν βασίλειον τάξιν· ἔπειτα κατηγορεῖτο, ὅτι, φεύγουσα τὸν εἰσβολέα τάταρον Ἀχμέτ, ἠνείχετο ὑπὸ τῆς πολυαρίθμου ἀκολουθίας της διαρπαγὰς καὶ ἐρημώσεις τῶν δι' ὧν διήρχετο περιοχῶν· ὅτι κατεδαπάνα τὸ ἡγεμονικὸν ταμεῖον εἰς τοὺς συγγενεῖς της, πολλὰ δ' ἠσώτευσε διὰ τὸν ἀδελφόν της Ἀνδρέαν, ὅταν ἦλθεν εἰς Μόσχαν, καὶ διὰ προῖκα εἰς ἀνεψιάν της. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 467.

8) *V. Ikonnikof*]2] 458, 461, 466—468, 474. E. *Goloubinskii* [1] Β Ι 711. *Th. Nelidof* 56.

9) Ὁ *Ikonnikof* ([2] 473—474) πιθανολογεῖ ὅτι ὁ Μάξιμος ἐφυλακίσθη ἐν Μόσχᾳ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1525 μετὰ τὴν πρώτην ἀνάκρισιν, εὑρίσκων ἀβάσιμον τὴν γνώμην τοῦ Φιλαρέτου ὅτι ἐτέθη ὑπὸ περιορισμὸν πρὸ τῆς πρώτης ἀνακρίσεως, εἰδικῶς δὲ ἐν τῇ εἱρκτῇ τῆς μονῆς Σίμωνος, συνεπείᾳ καταγγελιῶν ἐπὶ αὐθαιρέτῳ διορθώσει τῶν βιβλίων καὶ δυσαρεσκείας τοῦ Βασιλείου Ἰβάνοβιτς διὰ τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ διαζυγίου του.

10) Ἡ τοιαύτη «σύνοδος» παρὰ τοῖς ρώσοις λέγεται *σαμπόρ*. Τὸν ὅρον *συνόντ* χρησιμοποιοῦσι μόνον διὰ τὴν σύνοδον ὡς μόνιμον διοικητικὸν τῆς ἐκκλησίας ὀργανισμόν. Πᾶσαν ἄλλην ἐκκλησιαστικὴν σύνοδον (οἰκουμενικὴν ἢ οἵα ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα) ἀποκαλοῦσι *σαμπόρ*.

11) *E. Goloubinskii* [1] B I 711. *V. Ikonnikof* [2] 475. *V. Jmakin* [1] 173. *Zitiyé* 33. *12)* Ἀμφότερα φέρουσι τὸν γενικὸν τίτλον «Συζήτησις τοῦ Μητροπολίτου Μόσχας καὶ πάσης Ρωσίας Δανιὴλ μετὰ τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου ἁγιορείτου», ἐδημοσιεύθησαν δὲ ἐν ΤΟΙD 1847 ἀρθ. 7. Πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] B I 712_1. *13)* [1] B I 712—713 *14)* «Ἐν δεξιᾷ καθίσας τῆς μεγαλοσύνης» (τὸ β' στιχηρὸν ἰδιόμελον τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Ἀναλήψεως)· «ἐκάθισας ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς» (γ' στιχ. ἰδιόμ.)· «καὶ ἐκάθισας ἐκ δεξιῶν ὡς σύνθρονος τοῦ Πατρὸς» (ᾠδὴ γ')· «ἀνῆλθες καὶ ἐκάθισας τοῦ Πατρὸς δεξιόθεν» (κάθισμα τοῦ κανόνος)· «ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν ὡς σύνθρονος τοῦ Πατρὸς εἰς τοὺς αἰῶνας» (ᾠδὴ ζ')· «καὶ Πατρὶ συγκαθεζόμενον» (ᾠδὴ η')· «δεξιοκάθεδρος» (στιχηρὸν β' τοῦ ἑσπερ.).

15) Διότι ταύτην ἀκριβῶς τὴν μέθοδον χρησιμοποιεῖ ὁ Δανιὴλ εἰς τὰς συγγραφάς του. Ὁσάκις ἐπιχειρεῖ νὰ κατοχυρώσῃ οἱανδήποτε γνώμην του, προσάγει ἀτελεύτητον σειρὰν κειμένων ἐκ τῆς ἁγ. Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων.

16) *E. Goloubinskii* [1] B α 713—714. Ὅρα καὶ *V. Ikonnikof* [2] 469-470.

17) Ἑβρ α 13. *18)* «Εἰς Υἱὸς καταγγελλέσθω—λέγει ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος—πρὸ τῶν αἰώνων ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς καθεζόμενος, τὸ συγκαθέζεσθαι οὐ χρόνοις μετὰ τὸ πάθος λαβὼν ἐκ προκοπῆς, ἀλλ' ἀϊδίως κεκτημένος». Καὶ «οὐ μετὰ τὴν ἔνσαρκον παρουσίαν τῆς καθέδρας ταύτην ἔσχε τὴν ἀξίαν· ἀλλὰ γὰρ καὶ πρὸ πάντων τῶν αἰώνων... τὸν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς ἀεὶ κατέχει θρόνον». MG 33, 712 B. 864 B (Κατήχησις ΙΑ ιζ', καὶ ΙΕ λ'). *19)* Τὴν Ὁμολογίαν αὐτοῦ ὁ Μάξιμος ἔγραφεν ἐγκάθειρκτοςἐν τῇ μονῇ Ὀτρότς τῆς Τβὲρ μετὰ τὸ 1534, ἤτοι τὸ δέκατον ἢ καὶ πλέον ἔτος τοῦ φρικτοῦ ἐν ταῖς μοναστηριακαῖς εἱρκταῖς μαρτυρίου του.

20) ΜΣ Α I 26—28. *E. Goloubinskii* [1] B I 712—714. *V. Ikonnikof* [2] 469—470. *Th. Nelidof* 58. *V. Jmakin* [1] 179—180.

21) *V. Ikonnikof* [2] 471. *22)* Πρόκειται περὶ τῆς αἱρέσεως τοῦ Θεοδοσίου Κοσόη, περὶ ἧς ἐν τοῖς ἀκολούθοις. *23)* 964—968. *V. Ikonnikof* [2] 471. *24)* Γ XXII 126—127. *25)* Ἑβρ. ζ 7. *26)* Γ XXIII 127—133. *27)* Ρμ ια 29. *28)* *E. Goloubinskii* [1] B I 714.

29) *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 3—4.

30) Αὐτόθι 5. Ἕνεκα τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ρωσίας ἡ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐκκλησιαστικὴ αὕτη ἐξάρτησις ἦτο *ἐξαρχική*, ἡ ρωσικὴ δῆλον ὅτι μητρόπολις (Κιέβου ἢ Μόσχας) ἀπήλαυε δικαιωμάτων ἐξαρχίας, οἱ πατριάρχαι δὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας· παρεχώρουν μάλιστα εἰς τοὺς μητροπολίτας δικαιώματα εὐρύτερα ἢ εἰς τοὺς λοιποὺς ἐξάρχους τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ἐντεῦθεν καὶ τὰ πρὸς αὐτοὺς πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἔφερον σφραγίδα οὐχὶ κηρίνην, ἀλλὰ μολυβδίνην.

31) Πρώτη ἐβαπτίσθη ἡ Ὄλγα τῷ 954 ὑπὸ τοῦ ΚΠόλεως Θεοφυλάκτου ἢ Πολυεύκτου ἐν ΚΠόλει, ὅπου μετέβη νὰ ἀντλήσῃ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐξ αὐτῆς τῆς πηγῆς της, ἀφοῦ πρότερον ἐκ περιεργείας εἶδε χριστιανικὰς τελετὰς ἐν Κιέβῳ. Κατὰ τὸ *Χρονικὸν Νέστορος*, ἐπὶ τοῦ Ἰγὸρ ὑπῆρχον ἤδη ἱκανοὶ χριστιανοὶ ἐν Κιέβῳ συνεπείᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου ΚΠόλεως ἀποσταλείσης ἐκεῖσε τῷ 866 ἱεραποστολῆς. Πιθανολογεῖται δὲ ὅτι οἱ ἱεραπόστολοι οὗτοι ἐδίδαξαν τὸ πρῶτον τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἔτη τινὰ πρότερον (860) ἐπινοηθέντα νέα σλαυϊκὰ γράμματα. Ὁ Βλαδίμηρος ἐβαπτίσθη τῷ 987 ἐν Κιέβῳ· πρβλ. *N. Karamzin* A IV 139. Λίαν ἐν-

διαφερούσας λεπτομερείας περὶ τῆς εἰς ΚΠόλιν ἐπισκέψεως τῆς Ὄλγας, τῆς ὑποδοχῆς αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τοῦ γάμου τοῦ Βλαδιμήρου μετὰ τῆς ἀδελφῆς τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου καὶ τῆς ὑπὸ τῆς Ὄλγας προτιμήσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἰδὲ παρὰ τῷ αὐτῷ Α VII 193 ἑξ., 242—256.

31α) Ε. *Goloubinskii* [1] Α I 289—291. Ἐκ τῶν 24 μητροπολητῶν Κιέβου: Λέοντος, Ἰωάννου Α' (1008), Θεοπέμπτου (1039), Κυρίλλου Α', *Ἱλαρίωνος* (1051), Ἐφραίμ (1055), Γεωργίου (1072 καὶ 1073), Ἰωάννου Β' (1077), Ἰωάννου Γ' (1089—1090), Νικολάου (1097—1101), Νικηφόρου Α' (1103—1121), Νικήτα (1122—1126), Μιχαὴλ (1131—1445), *Κλήμεντος* (1147—1154), Κωνσταντίνου Α' (1156—1158), Θεοδώρου (1161—1163), Ἰωάννου Δ' (1164—1166), Κωνσταντίνου Β' (1167—1169), Νικηφόρου Β' (1182—1197), Γαβριήλ, Διονυσίου (1198—1201), Ματθαίου (1210—1220), Κυρίλλου (1224—1233) καὶ Ἰωσὴφ (1237), ἤτοι ἐπὶ 2 1)2 αἰῶνας καθ' ἅπασαν τὴν πρὸ τῆς ταταρικῆς ἐν Ρωσίᾳ κυριαρχίας περίοδον, μόνον δύο ἦσαν ρῶσοι, ἤτοι ὁ Ἱλαρίων καὶ ὁ Κλήμης· ἀπὸ δὲ τοῦ Κυρίλλου Γ' (1242—1281) μέχρι τοῦ Ἰσιδώρου συμπεριλαμβανομένου (1436—1441), ἤτοι ἐπὶ 8 μητροπολιτῶν πάσης Ρωσίας: Κυρίλλου Γ', Μαξίμου (1283-1305), Πέτρου (1308—1326), Θεογνώστου (1326—1353), Ἀλεξίου (1354—1378), *Μιχαὴλ* [Μιτιάη] (1378—1379), *Κυπριανοῦ* (1381—1382), *Ποιμένος* (1382—1385, 1388- 1389), Διονυσίου (1384—1385), Κυπριανοῦ τὸ β' (1390—1406), Φωτίου (1408—1431) καὶ Ἰσιδώρου, ρῶσοι ἦσαν μόνον 3 καὶ εἷς (ὁ Κυπριανὸς) βουλγαρικῆς μὲν καταγωγῆς, ἀλλ' ἐκ τῶν τῆς Πατριαρχικῆς αὐλῆς ΚΠόλεως καὶ φιλέλλην (Ε. *Goloubinskii* [1] Β I 357). Τὸν Ἰσίδωρον ὁ Γολουμπίνσκιη χαρακτηρίζει ὡς ἐξελληνισμένον βούλγαρον (Β I 421), ἐνῷ εἶνε γνωστὸν ὅτι κατήγετο ἐκ Πελοποννήσου. Τὸ κατ' ἀρχὰς ὁ ΚΠόλεως ἐχειροτόνει καὶ τοὺς διὰ τὴν Ρωσίαν προοριζομένους ἐπισκόπους.

32) Ν. *Karamzin* Δ IX 246—8, X 316. Κατὰ τὴν πρώτην ἐπιδρομὴν τῶν μογγόλων, τοῦ ἕλληνος μητροπολίτου Κιέβου Ἰωσὴφ ἐξαφανισθέντος, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν ρῶσος Κύριλλος, μὴ δυνάμενος νὰ παραμένῃ ἐν Κιέβῳ, χάριν ἀσφαλείας προὐτίμησε τὸ Βλαδίμηρον, χωρὶς ὅμως νὰ μεταβιβάσῃ εἰς αὐτὸ καὶ τὰ μητροποπολιτικὰ δικαιώματα τοῦ Κιέβου. Τοῦτο ἔπραξεν ὁ διάδοχος αὐτοῦ Μάξιμος τῷ 1299· ἀλλ' ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Πέτρος προέκρινε τὴν Μόσχαν (1325), οὕτω δὲ προέκυψε ζήτημα περὶ τῶν τριῶν μητροπόλεων τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας, διότι καὶ οἱ Κιέβου μητροπολῖται ἐτιτλοφοροῦντο «Μόσχας [ἢ Κιέβου] καὶ *πάσης Ρωσίας*», μέχρις οὗ ὁ τίτλος οὗτος ἀπέβη προνόμιον μόνης τῆς μητροπόλεως Μόσχας. Πρβλ. *Μακαρίου* 276 ἑξ. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 6—7. Εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς Μόσχας συνετέλεσε καὶ ἡ ἐπιτηδειοτέρα αὐτῆς οἰκονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ θέσις, ἡ τεραστία περιουσία τῶν ἐν αὐτῇ καὶ περὶ αὐτὴν μεγάλων μονῶν, τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἀκμὴ τοῦ ἐξ εὐπατριδῶν (βογιάρων) καὶ εὐγενῶν (ντβοριάνε) ἀριστοκρατικοῦ στοιχείου, ὡς καὶ ἡ διπλωματικὴ ἐξασφάλισις τῆς εὐνοίας τῶν χάνων, οἵτινες τόσον ἐβοήθησαν εἰς τὴν κραταίωσιν τῆς ὑπεροχῆς τῆς Μόσχας ὑπὲρ τὰ λοιπὰ πριγκηπάτα, ὥστε νὰ συναγάγῃ ὁ Καραμζὴν ὅτι «ἡ Μόσχα ὀφείλει τὸ μεγαλεῖόν της εἰς τοὺς χάνας». Σπουδαίως ἐπ' ἴσης ἐπέδρασε καὶ τὸ πολιτικὸν τοῦ Βυζαντίου σύστημα ὡς ἀπαύγασμα τῆς βυζαντινῆς διδασκαλίας περὶ ἐξουσίας ἀσκουμένης μονοπροσώπως, ἓν δὲ τῶν κυριωτάτων αὐτῆς μελημάτων ἐχούσης τὴν περὶ καθαρότητος

τῆς ὀρθοδοξίας μέριμναν. Αὐτοὶ οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες ἀπεκάλουν τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου «εὐσεβῆ καὶ ἅγιον αὐτοκράτορα πάσης τῆς οἰκουμένης». Πόσον σπουδαίως ἐνισχύετο τὸ πολιτικὸν μεγαλεῖον ἐκ τῆς παρὰ τὸν πριγκηπικὸν θρόνον θέσεως τῆς μητροπολιτικῆς ἕδρας δῆλον καὶ ἐκ τῆς ἐμμόνου τάσεως πριγκήπων τινῶν νὰ προβιβάσωσι τὰς ἕδρας αὐτῶν εἰς Μητροπόλεις πάσης Ρωσίας ἐχούσας τὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως (οὕτω οἱ πρίγκηπες τῶν πόλεων Βλαδιμήρ, Νόβγοροδ, Τβὲρ καὶ τῆς Λιθουανίας). Πρβλ. *M. Dyakonof* [2] 838 ἑξ. Μέχρι τοῦ Συμεὼν οἱ ἡγεμονίσκοι ἐκαλοῦντο «μεγάλοι δοῦκες» (βελίκιγε κνιάζια) ἢ ἁπλῶς «δοῦκες» (κνιάζια)· ἀπὸ τοῦ Γιαροσλὰβ Βσεβολόντοβιτς (1238—1246) ἐτιτλοφοροῦντο «μεγάλοι δοῦκες τοῦ Βλαδιμήρου» (βελίκιγε κνιάζια βλαντιμίρσκιγε) ἢ τῆς «Μόσχας» (μοσκόβσκιγε). Ἀπὸ τοῦ Συμεὼν οἱ μεγάλοι δοῦκες τῆς Μόσχας ἐτιτλοφόρησαν ἑαυτοὺς μεγάλους δούκας *πάσης Ρωσίας* (βσεγιὰ *Ροσσίη*). Οἱ πρίγκηπες ἢ δοῦκες ἦσαν ἀρχικῶς περιοδεύοντες κατακτηταὶ μεγάλων περιφεριῶν καὶ ἀρχηγοὶ διαφόρων σλαυϊκῶν φυλῶν, εἰδικώτερον δ' οἱ ρωσικῆς φυλῆς ἐτιτλοφοροῦντο οὕτω. Οἱ ἐξ αὐτῶν καταλαμβάνοντες ἐξέχουσαν θέσιν προσηγορεύοντο τιμητικῶς «μεγάλοι» (βελίκιγε), ἡ δὲ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των περιφέρεια ἐλέγετο «μέγα δουκᾶτον» ἢ «πριγκηπᾶτον» (βελίκογε κνιάζιεστβο). Τοιοῦτο ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς τὸ Κίεβον μετὰ τῆς περιφερείας του, μετὰ δὲ τὴν πολιτικὴν ἀνάδειξιν τῆς Μόσχας, αὕτη ἀπέβη ἡ πρωτεύουσα τοῦ μοναδικοῦ ὁμωνύμου μεγάλου δουκάτου, ταυτισθέντος πρὸς ὁλόκληρον τὴν Ρωσίαν. Οἱ ἡγεμόνες οὗτοι ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς ἐγγράφοις ὠνομάζοντο *ῥῆγες*.

33) E. *Goloubinskii* [1] B I 428. *N. Kapteref* [2] B 4, 53—54, 82—83, 103—104. Περὶ τῆς ἀναδείξεως τῆς Μόσχας ἰδὲ ἰδίᾳ τὸ ἔργον τῆς *Hild. Schrader* καὶ τὸ τοῦ *Ἰακώβου Δημοπούλου* [2] 94—98.

34) E. *Goloubinskii* [1] A I 297—9. *N. Karamzin* B II 39.

35) [1] A I 300—304.

36) Κατὰ τὸ 1147, ὅτε συνεκλήθη ἡ σύνοδος αὕτη, αἱ ἐπισκοπικαὶ ἕδραι ἀνήρχοντο εἰς 9 ἢ 10, ἐκ τῶν ἐπισκόπων δὲ τούτων ἐνεφανίσθησαν εἰς Κίεβον πρὸς συγκρότησιν τῆς συνόδου 5, οἱ τῶν ἐπαρχιῶν Τσερνίγωφ, Περεγιασλάβσκ, Βλαδιμήρ, Μπιελγορὸδ καὶ Γιούργεφ. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι συγκατετέθησαν εἰς τὴν ἐρήμην τοῦ πατριαρχείου ΚΠόλεως ἐκλογὴν μητροπολίτου Κιέβου μόνον ὑπὸ τὸν προταθέντα ὑπό τινος ἐξ αὐτῶν ὅρον νὰ καθαγιασθῇ ἡ κατάστασις αὐτοῦ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Βλαδιμήρου ἐκ Χερσῶνος κομισθείσης κάρας τοῦ ἁγ. Κλήμεντος καθ' ὃν τρόπον —εἶπον— καὶ οἱ ἕλληνες ἀρχιερεῖς ἔκπαλαι ἐχρησιμοποίουν τὴν χεῖρα τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου κατὰ τὴν κατάστασιν τῶν πατριαρχῶν (;)· διὰ τούτου τοῦ τρόπου ἐνομίσθη ὅτι θὰ καθησυχάζετο ὁ κλῆρος. Ὁ διαφωνήσας πρὸς τὴν ἀπόφασιν Νήφων κατέκρινε τοὺς ἐπισκόπους ὡς ἀνθρωπαρέσκους, ἐφ' ᾧ καὶ ἠξιώθη—λέγει ὁ Καραμζὴν—τῆς εὐλογίας τοῦ μετά τινας μῆνας διαδεχθέντος τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως Κοσμᾶν Β' πατριάρχου Νικολάου, ὅστις ἐν γράμματι αὐτοῦ ἐξύμνησεν αὐτὸν ὡς ἐφάμιλλον τῶν ἀρχαίων πατέρων τῆς ἐκκλησίας (B XII 252—253). Τὴν σημασίαν τῆς διαμαρτυρίας τοῦ Νήφωνος ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν ὁ Γολουμπίνσκιη ([1] α 306—310), λίαν ἐμπεριστατωμένως ἐξιστορῶν τὰ ἐξαιρετικὰ περιστατικὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν δύο τούτων μητροπολιτῶν (σ. 297—316).

37) *Miklosich — Müller* A CLI 336—340. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἑκάστοτε ἐν

Ρωσίᾳ ἐπισυμβαινουσῶν παρεκτροπῶν εἴτε τῶν ἱεραρχῶν, εἴτε καὶ τῶν «μεγάλων ρηγῶν», ὁ πατριάρχης ἐν τοῖς πρὸς αὐτοὺς γράμμασι χαρακτηρίζων ἑαυτὸν «καθολικὸν διδάσκαλον πάντων τῶν χριστιανῶν» καὶ «καθολικὸν τῆς οἰκουμένης κριτήν», κυριαρχικῶς καὶ ἀξιωματικῶς νουθετεῖ συμμόρφωσιν πρὸς τὰς ὑποδείξεις καὶ ὁδηγίας του, ἀπειλῶν ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει αὐστηρὰς κυρώσεις. Τοὺς ρῆγας συμβουλεύει νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὸν μητροπολίτην καὶ νὰ εὐλαβοῦνται αὐτὸν «ὥσπερ ἂν ἔβλεπον τὴν ἡμῶν μετριότητα, ἐπεὶ τὰ δίκαια φέρει τὰ ἰδικά μου»· «ἐπεὶ γὰρ ὁ Θεὸς τὴν ἡμῶν μετριότητα ἔταξε προστάτην τῶν ἁπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης εὑρισκομένων χριστιανῶν καὶ κηδεμόνα καὶ φροντιστὴν τῶν ψυχῶν αὐτῶν, πάντες εἰς ἐμὲ ἀνάκεινται..· μεγάλην ὀφείλετε πρὸς αὐτὸν τὴν τιμὴν καὶ εὐπείθειαν, ὅσην ἂν ἐμέλλετε πρὸς ἐμὲ αὐτὸν ἀποδιδόναι, εἴ γε αὐτόθι παρήμην... καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν γινομένη τιμὴ καὶ ὑποταγὴ καὶ εὐπείθεια πρὸς τὴν ἡμῶν μετριότητα ἀναφέρεται καὶ δι' αὐτῆς ἄντικρυς πρὸς αὐτὸν τὸν Θεὸν διαβαίνει». Πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Νοὐβγοροδ γράφων ὁ πατριάρχης, ἐλέγχει καὶ ἐπιτιμᾷ αὐτὸν διότι ἄνευ ἀδείας ἐσφετερίσθη τὴν ἣν εἰς μόνον τὸν προκάτοχόν του ὑπὸ τῆς ἱερᾶς συνόδου παρεχωρήθη τιμὴν «ἵνα φορῇ εἰς τὸ φελώνιον αὐτοῦ σταυροὺς τέσσαρας», δὲν ἀπονέμει δὲ τὴν πρέπουσαν τιμὴν πρὸς τὸν προϊστάμενόν του μητροπολίτην Κιέβου καὶ πρὸς τὸν ρῆγα πάσης Ρωσίας Δημήτριον· «ἅπερ γνωρίσασα ἡ μετριότης ἡμῶν ἐβαρύνθη καὶ ὠργίσθη καὶ ἠγανάκτησε κατὰ σοῦ..· διὰ τοῦτο... παρακελεύεταί σοι ἵνα χωρίς... προφάσεις ἐκβάλῃς ἀπὸ τοῦ φελωνίου τοὺς σταυρούς.., ἔπειτα ἵνα ἔχῃς τὴν προσήκουσαν τιμὴν καὶ ὑπακοὴν καὶ εὐπείθειαν πρὸς τόν... μητροπολίτην Κιέβου καὶ πρὸς τὸν μέγαν ρῆγα.., εἰ δὲ οὐ ποιήσεις οὕτω... ἡ μετριότης ἡμῶν μέλει γράφειν πρὸς τὸν μητροπολίτην σου, ἵνα σὲ καθήρῃ...». Πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα τοῦ Σμολενίσκου Σφετζισλάβον γράφων ὁ πατριάρχης δηλοῖ ὅτι, ἐπειδὴ παρέβει τοὺς ὅρκους τῆς συμμαχίας του μετὰ τοῦ μεγ. δουκὸς τῆς Ρωσίας Δημητρίου καὶ δὲν συνεξεστράτευσε μετ' αὐτοῦ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ Κιέβου τὸν ἀφώρισεν, ἐγκρίνει τοῦτο καὶ τὸν συναφορίζει... Ὅρα *Miklosich—Müller* Β 181—188, 434—436, 518—525, 590—592 κλ.

38) Ἐν ρωσικῇ χρονογραφίᾳ ὑπάρχει διήγησις περὶ ἑλλήνων ἀποπειρωμένων νὰ ἐξαπατήσωσι τὸν Σβιατοσλάβ· ἐν τῷ περιθωρίῳ σημειοῦται «διότι οἱ ἕλληνες εἶνε φαυλοκόλακες μέχρι τῆς σήμερον». Βασίμως ὑποθέτει ὁ Γολουμπίνσκιη ([1] Α Ι 316_2) ὅτι ἡ φράσις δὲν ἀνήκει εἰς τὸν χρονογράφον, ἀλλ' εἶνε πρόσθετον σχόλιον ἀναγνώστου, μετέπειτα παρεισφθαρὲν εἰς τὸ κείμενον, διότι ἄλλη παραλλαγὴ ἀντὶ τῆς λέξεως *φαυλοκόλακες* ἔχει τὴν λέξιν *μούντρυ* (νοήμονες, εὐφυεῖς). Χρονογράφος, ἀφηγούμενος ἐπίβουλον πρᾶξιν ἐπισκόπου τινός, προσθέτει «διότι ἦτο ἕλλην». Οὕτω περὶ τῶν ἑλλήνων ἐκράτησεν ἐν Ρωσίᾳ ἡ γνώμη ὅτι εἶνε δόλιοι, ἀπατεῶνες, φαῦλοι, δειλοὶ καὶ ψεῦσται. Ἐντεῦθεν καὶ παροιμίαι περὶ αὐτῶν, ὁποῖαι: «*τὸν τοροπιτσιάνην* ἐξαπατᾷ ὁ ἀθίγγανος, τὸν ἀθίγγανον ὁ ἑβραῖος, τὸν ἑβραῖον ὁ ἕλλην, ἀλλὰ τὸν ἕλληνα ὁ διάβολος»· «ὁ ἕλλην λέγει τὴν ἀλήθειαν μίαν φορὰν τὸν χρόνον»· «ὁ ἕλλην διὰ τὸ χρῆμα σὲ γδέρνει»· «ὁ κάβουρας δὲν εἶναι ψάρι, καὶ ὁ ἕλλην δὲν εἶνε ἄνθρωπος» (ἔνθ' ἀν.). *39)* [1] Α Ι 316—318.

40) Αὐτόθι 319—328. Καὶ ἐν σ. 296 «κατὰ τὴν προμογγολικὴν περίοδον οἱ ἕλληνες μητροπολῖται, ἐφαρμόζοντες καὶ ἐν Ρωσίᾳ τὰ τῆς πατρίου ἐκκλησίας, ἐπαρκῶς προῆγον καὶ ἐστήριζον τὸ πνεῦμα τῆς ἀδελφικῆς συμπνοίας καὶ τῆς ἀμοι-

βαίας συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων ἐν τῷ ἔργῳ τῆς διοικήσεως τῆς ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον δὲν ἦσαν ἐφικταὶ αἱ τακταὶ σύνοδοι». Ὅρα καὶ Α ΙΙ 886 ἑξ.

41) Ὁ Κυπριανὸς ἐν τῷ *Χρονικῷ Νέστορος* λέγεται σέρβος, ἀλλὰ κατὰ μᾶλλον ἐξηκριβωμένας πληροφορίας ἦτο βουλγαρικῆς καταγωγῆς, ὡς γεννηθεὶς ἐν Τυρνόβῳ τῆς Βουλγαρίας. Μονάσας τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν Ἄθῳ, κατέστη εἷς τῶν ἀξιωματούχων τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς ΚΠόλεως. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἐξαίρεται ὡς μέγας μελετητὴς καὶ μεταφραστὴς λειτουργικῶν κυρίως βιβλίων, σπουδαῖος παράγων τῆς ρωσικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐπιμελέστατος συλλογεὺς βιβλίων, ἅτινα ἐκόμιζεν ἐκ ΚΠόλεως. Εἰς τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῆς Ρωσίας εἰσήγαγε τὸ ἱεροσολυμιτικὸν Τυπικὸν τοῦ ἁγ. Σάββα. Ἐν γένει εὐφήμως ἀναφέρονται αἱ ἐπὶ τριακονταετίαν προσενεχθεῖσαι εἰς τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν ὑπηρεσίαι αὐτοῦ, ἐφ' ᾧ καὶ ἐκανονίσθη ἐν τοῖς ἁγίοις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸν θάνατόν του (16 Σεπτ. 1046), ἡ μνήμη δ' αὐτοῦ ἑορτάζεται τῇ ἡμέρᾳ τῆς τελευτῆς του (*N. Gloubakovskii* [3]. *E. Goloubinskii* [1] B I 226—262, 297—356. Περὶ τῶν κατὰ Κυπριανὸν καὶ Ποιμένα ὅρα *Miklosich—Müller* B 12—18, 181—188 καὶ *N. Karamzin* E I 58—66, 99, 123—4. II 256—260.

42) *Miklosich—Müller* B 188—192, 177. Πρβλ. καὶ *E. Goloubinskii* [1] B I 345—6. *43)* Τὰ τοῦ ἐπεισοδίου ἐκθέτει διὰ μακρῶν ὁ Γολουμπίνσκιη ([1] B I 361—384) χαρκτηρίζων τὸν Γρηγόριον ὡς «σπουδαρχίδην καὶ τυχοδιώκτην». Τὸ ἐπώνυμον τούτου ἀναφέρεται *Τσαμπλάκ, Σεμβλάχ, Τσεμιβλάκ, Σαμπλὰκ* καὶ *Τσ̌αμπλ̌άκ*, Πρβλ. καὶ *N Karamzin* E II 260—267, ΣΤ Παρατηρ. 217.

44) *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. *45)* Αὐτόθι 414.

46) Αὐτόθι 414—430. *47)* Αὐτόθι 473—474.

48) Ὁ Μακάριος ἀποδίδει τὴν ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον ἐπιμονὴν τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως νὰ διορίζῃ ἕλληνας μητροπολίτας εἰς Ρωσίαν εἰς τὸ ὅτι τὴν ρωσικὴν μητρόπολιν ἐθεώρει πλουσιωτέραν πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὅθεν καὶ ἀνέμενε πλουσιοπαρόχους τὰς ἐκ Ρωσίας εἰσφορὰς καὶ τὰ βοηθήματα (V II 286). *49)* Αὐτόθι· *E. Goloubinskii* ἔνθ. ἀν. 481.

50) Αὐτόθι 484—487. *51)* Αὐτόθι 510—511.

52) Παρὰ *E. Goloubinskii* [1] B I 534—535.

53) Στ παρατήρ. 629. *54)* Ἔλεγε δ' ἡ δήλωσις αὐτη «Ἀποκηρύσσω καὶ ἀναθεματίζω τὰς ραδιουργίας τοῦ Γρηγορίου Τσαμπλὰκ ὡς καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν τοῦ Ἰσιδώρου.. καὶ τὴν ἕνωσιν αὐτῶν μετὰ τοῦ λατινισμοῦ, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ Σπυρίδωνα τὸν ἐπικαλούμενον Σατανᾶν, ἐνεργήσαντα διορισμὸν ἐκ ΚΠόλεως τῆς ἐπικρατείας τοῦ μιαροῦ βασιλέως τῶν ἀθέων τούρκων. Ἐπ' ἴσης ἀποκηρύσσω καὶ πάντας ὅσοι ὑπ' αὐτοῦ ἤθελον τυχὸν ἔλθει εἰς Κίεβον ἀπὸ τῆς λατινικῆς Ρώμης ἢ ἀπὸ τῆς ὑπὸ τὴν Τουρκίαν τελούσης ΚΠόλεως. Ἐν παντὶ δὲ ὑπείξω τῷ πανιερωτάτῳ κυρίῳ μου Σίμωνι, μητροπολίτῃ πάσης Ρωσίας, καὶ πᾶσι τοῖς μετ' αὐτὸν μητροπολίταις, ἑπόμενος τῇ διαταγῇ τοῦ μονάρχου μεγάλου δουκὸς Βασιλείου Ἰβάνοβιτς πάσης Ρωσίας· πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 48, 156.

55) [1] 5. *56)* *E. Goloubinskii* [1] A II 884—887.

57) *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 16.

58) Ἂν ἡ φλωρεντινὴ οὑνία ἐγένετο διὰ τοὺς ρώσους ἔρεισμα τῆς πρὸς τοὺς ἕλληνος δυσπιστίας—λέγει ὁ *I. Preobragenskii* ([1] 123_1)—ἐν τῷ γεγονότι τῆς

πτώσεως τῆς ΚΠόλεως εἰς τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς καθαρᾶς ὀρθοδοξίας προσετέθη ἐπὶ πλέον καὶ ἡ ψυχρότης πρὸς τὰ θύματα τῆς πολιτικῆς ταύτης συμφορᾶς. Τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Βυζαντίου θλιβερὸν τοῦτο γεγονὸς δὲν προεκάλεσεν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ρώσων βαθεῖαν θλῖψιν, ἀλλ' ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ τὸ ἐξηγήσωσιν ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν τῆς θείας τιμωρίας διὰ τὴν ἀπὸ τῆς καθαρότητος τῆς ὀρθοδοξίας ἀποστασίαν καὶ τὴν πρὸς τοὺς λατίνους στροφήν. Τοιαύτας σκέψεις ἔτρεφον ἔτι καὶ ἡμέτεροι ἱεράρχαι, ὡς π. χ. ὁ Φίλιππος Α' (1464—1473), ὅστις, συνιστῶν τῷ 1471 πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Νόβγορδ ἵνα παραμείνῃ πιστὸς εἰς τὴν Μόσχαν καὶ τὸν ἡγεμόνα αὐτῆς καὶ μὴ προδώσῃ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν διὰ προσχωρήσεως εἰς τὸν (λατῖνον τὸ θρήσκευμα) βασιλέα τῆς Λιθουανίας, ἔγραφε «καὶ τοῦτο, τέκνα, κατανοήσατε· ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ βασιλεύουσα πόλις ΚΠολις καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἵσταντο ἀκλόνητοι, δὲν ἔλαμπον ὡς ὁ ἥλιος ἐπὶ εὐσεβείᾳ; μόλις ὅμως ὡς ἐγκατέλιπον τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς μετὰ τῶν λατίνων ἑνώσεως τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, ἀθλίως τελευτήσαντος τὸν βίον, δὲν περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀπίστων καὶ δὲν τελεῖ ὑπὸ τοὺς τούρκους ἔτι καὶ νῦν ;» Πρβλ. καὶ *N. Kapteref* [1] 6—7.

59) Οἱ ρῶσοι ἐνόμιζον ὅτι τῶν ἀζύμων εἰσηγητὴς ἐγένετο ὁ Ἀπολλινάριος, ὡς μὴ δεχόμενος ἐν Χριστῷ ἀνθρωπίνην σάρκα.

60) *E. Goloubinskii* [1] Β ɪ 458—467. Ἂν ὅμως ὁ ρῶσος ἱστορικὸς θεωρῇ ἄδικον τὴν τῶν τότε ρώσων ἀντίληψιν ταύτην περὶ τῶν ἑλλήνων, ἐφ' ὅσον οὗτοι «οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ἀπέκλιναν τῆς καθαρότητος τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας», ἐξ ἄλλου ἐπιπροσθέτει ὅτι «μετὰ μείζονος πιθανότητος δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ σκληρῶς ἐτιμωρήθησαν οἱ ἕλληνες δι' ἄλλην ἔναντι ἡμῶν ἐνοχήν των. Ἡμεῖς εἰς τὰς ἀντιλήψεις μας κατηντήσαμεν εἰς τὸ νὰ συγχέωμεν τοὺς τύπους τῆς λατρείας πρὸς τὰ δόγματα, ἐξισοῦντες τοὺς μὲν πρὸς τὰ δέ· τυχαίως δλως συνέβη νὰ διαφωνήσωμεν πρὸς τοὺς ἕλληνας ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν τυπικὴν εὐσέβειαν, καὶ προέκυψεν οὕτω τὸ ζήτημα περὶ τοῦ πότερος ἀπέστη τῆς ἀληθείας, ἡμεῖς ἢ ἐκεῖνοι. Ἂν οἱ ἕλληνες διετήρουν πᾶσαν τὴν ἠθικήν των ἐπιβολὴν ἐφ' ἡμῶν καὶ ὅλον αὐτῶν τὸ κῦρος, τῶν πραγμάτων ἡ ἔκβασις θὰ ἠδύνατο νὰ ἦνε διάφορος: μαθηταὶ ὄντες καὶ οὐχὶ διδάσκαλοι τῶν ἑλλήνων, θὰ ἠδυνάμεθα, παρὰ τὴν διεστραμμένην ἡμῶν ἀντίληψιν περὶ τῆς ὡς πρὸς τοὺς λατρευτικοὺς τύπους διαφωνίας, νὰ μὴ ἐγκαλῶμεν αὐτοὺς ἐπὶ ἀποστασίᾳ ἀπὸ τῆς καθαρότητος τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας, νὰ ὁμολογήσωμεν δ' ὡς σφαλλομένους ἡμᾶς αὐτούς. Ἀλλὰ καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον αἱ ἰδιότροποι ἡμῶν περὶ τῶν θρησκευτικῶν τύπων ἀντιλήψεις εἰσήρχοντο εἰς τὴν φάσιν τῆς ὁριστικῆς αὐτῶν διαμορορφώσεως, οἱ ἕλληνες ἐπέτρεψαν εἰς ἑαυτοὺς τοιαύτην ἔναντι ἡμῶν διαγωγήν, ὥστε νὰ διασεισθῇ ἐκ βάθρων ἡ ἠθικὴ αὐτῶν ἐφ' ἡμῶν ἐπιρροή· καὶ ἐννοοῦμεν τὴν ζῶντος ἔτι τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Ἀλεξίου ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Κυπριανοῦ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον, μάλιστα δὲ τὴν ἔγκρισιν τοῦ αὐτοκλήτου Ποιμένος ὡς μητροπολίτου Μόσχας,—πραξικοπήματα, ἅτινα κατ' αὐτὴν τῶν ἑλλήνων τὴν μαρτυρίαν προὐκάλεσαν τὴν ἀγανάκτησιν τῶν ρώσων, τὸ μῖσος καὶ τὴν περιφρόνησιν. Καθ' ὃν χρόνον ἔπραττον ταῦτα οἱ ἕλληνες, δὲν ἐγένοντο βεβαίως καλλίτεροι ἢ χειρότεροι ἑαυτῶν· ἀλλ' εἰς τοὺς μέχρι τῶν γεγονότων ἐκείνων μὴ γνωρίζοντας αὐτοὺς «ἀπὸ τὴν κακήν των πλευράν» ρώσους εὔκολον ἦτο νὰ φανῇ ὅτι ἔπαθον αἰφνιδίαν ἠθι-

κὴν πτῶσιν. Ἡ περὶ τῆς τοιαύτης πτώσεως τῶν ἑλλήνων ἰδέα, τῆς ὁποίας ἐγένοντο ἀφορμὴ αὐτοὶ οὗτοι, μετενεχθεῖσα ἐκ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πί-στεως, παρεῖχεν εἰς τοὺς ρώσους ἁπλοῦν μέσον ἐξηγήσεως τοῦ λόγου τῆς ἀπὸ τῆς καθαρότητος τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἐκπτώσεως τῶν ἑλλήνων· καὶ προῆλθεν οὕτω ἡ ἀντίληψις ὅτι οἱ ἕλληνες αἰφνιδίως ἐξέπεσαν ἠθικῶς. Ὅθεν οἱ πρόγονοι ἡμῶν, εὐκόλως ἐξηγοῦντες τὰ πράγματα, ἤρξαντο διδάσκοντες ὅτι τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας στερρῶς εἴχοντο οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες, καὶ ὅτι ἐκείνους διεδέχθησαν οἱ νέοι ἕλληνες, οἵτινες ἐξέπεσαν καὶ προὔδωκαν τὴν καθαρότητα αὐτῆς . . (467—468). Ἡ πεποίθησις περὶ ἀπωλείας τῆς καθαρότητος τῆς ὀρθοδοξίας ὑπὸ τῶν ἑλλήνων καὶ ἡ διατήρησις αὐτῆς παρὰ μόνοις τοῖς ρώσοις ἔσχε καὶ ἄλλας περιεργοτάτας πρακτικὰς συνεπείας. Οἱ ρῶσοι ἤρξαντο σκεπτόμενοι ὅτι θὰ ἦτο ἐφεξῆς ἐπικίνδυνος εἰς τὴν *ἁγνὴν* ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν πᾶσα εἴσοδος ἑλλήνων εἰς τὴν Ρωσίαν, διότι θὰ ἐγίνοντο φορεῖς εἰς αὐτὴν διαφόρων ἑλληνικῶν καινοτομιῶν δυναμένων νὰ διαταράξωσι τὴν ρωσικὴν εὐσέβειαν. Ἱερὸν βεβαίως εἶνε τὸ καθῆκον νὰ παρέχηται ἄσυλον εἰς τοὺς ἐν Ἀνατολῇ διωκομένους ὁμοθρήσκους ἀδελφούς· δὲν εἶνε ὅμως ἧττον ἱερὸν τὸ καθῆκον τῆς τηρήσεως τῆς εὐσεβείας ἀσινοῦς καὶ ἀναλλοιώτου. Ἐθεωρήθησαν οὕτω ἀπολύτως ἐπιβαλλόμενα μέτρα προφυλάξεως τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας ἀπὸ οἱασδήποτε ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως, ἐφ' ᾧ καὶ ἠξιώθη παρὰ τῶν εἰς Ρωσίαν προσφευγόντων ἑλλήνων νὰ οἰκειῶνται τὴν μορφὴν τῆς ρωσικῆς λατρείας εἰς ὅσα σημεῖα αὕτη διαφέρει τῆς ἑλληνικῆς, ἀποσκορακίζοντες τὰ ἑλληνικὰ ὡς ἀλλότρια τῆς γνησίας ὀρθοδοξίας. Ὅθεν οἱ εἰς Μόσχαν ἀφικνούμενοι πρὸς ἐξαίτησιν ἐλεῶν ἕλληνες κληρικοὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἠναγκάζοντο νὰ ὑφίστανται τὴν διδασκαλίαν ταύτην, παρηκολουθοῦντο δὲ κατὰ πόδας ἂν συνεμορφοῦντο πρὸς τὰς ὁδηγίας καὶ ὑποδείξεις. Ἔπρεπεν οὗτοι νὰ ἐμφανίζωνται εἰς τοὺς ρώσους αὐστηρῶς εὐσεβεῖς, ἤτοι «εὐσεβοῦντες μοσχοβιστί, καὶ οὐχὶ πλέον ἑλληνιστί». Πᾶσα απόκλισις ἀπὸ τοῦ τύπου τῆς ρωσικῆς εὐσεβείας συνεπήγετο ἐξορίαν εἰς ἀπομεμακρυσμένην μονήν. Εἶνε γνωστὸν ὅτι, ὅταν ὁ ΚΠόλεως Ἱερεμίας ἐπεσκέφθη τὴν Μόσχαν καὶ ἐξεφράσθη ἡ ἰδέα νὰ ἀνακηρυχθῇ πατριάρχης Ρωσίας, ὑπῆρξαν οἱ φοβηθέντες μή, γενόμενος πατριάρχης, καταστῇ εἰσηγητὴς τῶν ἑλληνικῶν καινοτομιῶν. διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν ἐδέχοντο νὰ συνεχίσωσι τὴν ἀνάθεσιν ρωσικῶν ἐπαρχιῶν εἰς ἕλληνας ἀρχιερεῖς ἂν δὲν ὑπισχνοῦντο ἐκ τῶν προτέρων πλήρη ἀπάρνησιν τῶν ἰδιοτυπιῶν τῆς ἑλληνικῆς λατρείας καὶ ἐγκόλπωσιν τῶν τῆς ρωσικῆς. Τοῦτο δ' ἠξιοῦτο οὐ μόνον παρὰ τῶν μονίμως ἐν Ρωσίᾳ ἐγκαθισταμένων ἑλλήνων ἱεραρχῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ πάντων τῶν πρὸς καιρὸν ἐπισκεπτομένων τὴν Ρωσίαν ἑλλήνων κληρικῶν· εἰς τούτους ἐπέτρεπον νὰ λειτουργήσωσι μόνον ἀφοῦ πρότερον τοὺς ἐξαπέστελλον εἰς μονάς, ἐκεῖ δὲ «ὑπὸ ἐπιτήρησιν» ἐδιδάσκοντο οὗτοι «τὴν διόρθωσιν τῆς χριστιανικῆς αὐτῶν πίστεως». Ἐν διασωθέντι περιεργοτάτῳ σημειώματι αὐτόπτου τῆς ἐν Μόσχᾳ παρουσίας καὶ τῶν κινήσεων τοῦ Ἱεροσολύμων Θεοφάνους, φέροντι τὸν τίτλον «Πῶς ἐλειτούργει ὁ Ἱεροσολύμων Θεοφάνης μετὰ τῶν ρώσων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων» (τῷ 1619), περιγράφεται ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ πῶς αὐτός τε ὁ Θεοφάνης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ καὶ τῶν ρώσων συλλειτουργοῦντες ἕλληνες κληρικοὶ διέπραττον διάφορα «σφάλματα» ἐν σχέσει πρὸς τὴν τότε κρατοῦσαν παρὰ τοῖς ρώσοις «ὀρθὴν» λειτουργικὴν πρᾶξιν καὶ πῶς οἱ ρῶσοι (ὁ μητροπ. Ματθαῖος, οἱ ἀρχιεπ. Ρjαζάνης Ἰωσὴφ καὶ Σολζδάλης Ἀρσένιος, ὁ μητροπολίτης Ἰωνᾶς, ἔτι δὲ

καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος καὶ εἷς ἐκ τῶν διακόνων) ἐν τῇ ἁπλότητι καὶ ἀφελείᾳ των σοβαρῶς ὑπεδείκνυον καὶ εἰς τὸν πατριάρχην καὶ εἰς τοὺς ἕλληνας συλλειτουργοὺς του κατὰ πᾶσαν κίνησίν των τί καὶ πῶς πρέπει νὰ πράττουν καὶ νὰ φέρωνται ἵνα ἡ λειτουργία τελῆται «ὅπως πρέπει», δῆλα δὴ μοσχοβιστί! Ὁ Θεοφάνης ὑπήκουεν εἰς τοὺς ρώσους καθοδηγοὺς καὶ συνεμορφοῦτο πρὸς τὰς ὑποδείξεις των. Ὅταν δὲ μετὰ τὴν ἱερουργίαν ἐξήρχετο τοῦ ναοῦ συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν ρώσων ἀρχιερέων, στραφεὶς πρὸς αὐτοὺς εἶπε «μὲ ἐφωτίσατε μὲ τὴν εὐσέβειάν σας καὶ ἐποτίσατε τὴν διψῶσαν γῆν μὲ τὸ ὕδωρ τῆς εὐσεβοῦς διδασκαλίας σας, ἐφ' ᾧ καὶ θερμῶς σᾶς εὐχαριστῶ». Ἐν τούτοις—λέγει ὁ *N. Kap.eref*—αἱ πλήρεις εἰρωνείας εὐχαριστίαι αὗται τοῦ Θεοφάνους διὰ τὴν τοιαύτην ἀπὸ τῆς ρωσικῆς εὐσεβείας καὶ διδασκαλίας «φώτισιν» ἐξελήφθησαν ὑπὸ τῶν ρώσων ὡς γνήσιον νόμισμα καὶ εἰλικρινῶς ἐπείσθησαν οὗτοι, ὅτι πράγματι ἐδίδαξαν τοὺς ἕλληνας καὶ αὐτὸν μάλιστα τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων τὴν πραγματικὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, διότι οἱ ἕλληνες—ὡς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σημείωμα ἐπεξηγεῖ σχολιάζον τὸ πρᾶγμα—ἕνεκεν ἁμαρτιῶν ἀπέστησαν τῆς παραδοθείσης εἰς αὐτοὺς ἀρχικῆς τάξεως» ([2] Α 486. ***Τοῦ αὐτοῦ*** [3] 31_1—35. Τὰ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν ταύτην τοῦ Θεοφάνους ἔπιθι καὶ ἐν ***Δοσιθέου Ἱεροσολύμων*** Παραλειπόμενα. . παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ-Κεραμεῖ* Α 250—263). Τοὺς κατὰ τὸν ιζ' αἰ. ἐρχομένους εἰς Μόσχαν πρὸς ἐμπορίαν ἕλληνας πολλοὶ ρῶσοι ἐθεώρουν ὡς μὴ ὀρθοδόξους, ἀπεκάλουν μάλιστα αὐτοὺς διὰ τοῦτο ἀπίστους· καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς τὴν εἴσοδον εἰς τοὺς ναούς, ἠναγκάζοντο οὗτοι νὰ ζητῶσι παρὰ τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἴδιον ναὸν διὰ τὰς θρησκευτικάς των ἀνάγκας. Τῷ 1653 ὁ πρὸς ζητείαν ἐλεῶν ἐλθὼν ἐξ Ἁγίου Ὄρους ἀπεσταλμένος ὑπὸ τῆς μονῆς Ἰβήρων ἀρχιμ. Κλήμης ἐζήτησε παρὰ τοῦ τσάρου καὶ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος ἰδίαν μονὴν ἐν Μόσχᾳ πρὸς διηνεκῆ τέλεσιν τῆς λειτουργίας ἑλληνιστί, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι πρῶτον μὲν οἱ ἕλληνες δὲν ἐννοοῦσι τὴν ρωσικὴν λειτουργίαν, δεύτερον δὲ «πολλοὶ ρῶσοι ἱερεῖς δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν ἀκρόασιν τῆς θείας λειτουργίας ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλοῦντες αὐτοὺς ἀπίστους». Καθ' ἃ δὲ ἀναφέρει ὁ εἰς Ρωσίαν συνοδεύσας τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας διάκονος Παῦλος, οἱ ρῶσοι δὲν ἐπέτρεπον εἰς τοὺς εἰς Ρωσίαν ἀφικνουμένους ἕλληνας ἐπισκόπους καὶ πατριάρχας νὰ λειτουργῶσι, διότι ἐθεώρουν αὐτοὺς μεμολυσμένους ἐκ τῆς πρὸς τοὺς τούρκους ἐπαφῆς. Ὅταν τῷ 1580 ἐπὶ τοῦ Μόσχας Διονυσίου ἀφίκετο εἰς τὴν ρωσικὴν πρωτεύουσαν ὁ Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ (1565—1585) καὶ ἡ συνάντησίς του ἐγένετο ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τοῦ Κρεμλίνου, ὁ Διονύσιος, ὑπολαμβάνων ἑαυτὸν ἀνώτερον τοῦ πατριάρχου, ἠξίωσεν αὐτὸς νὰ εὐλογήσῃ τὸν πατριάρχην καὶ νὰ προπορεύηται προεξάρχων τῶν ἱερουργιῶν. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ τσάρου πρὸς τὸ Νόβγοροδ (1617) λέγεται ἀπροκαλύπτως, ὅτι ὁ αὐτὸς διάβολος, ὁ ἐπιβουλευθεὶς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἐγείρας αἱρέσεις παρὰ τοῖς ἕλλησι καὶ ἐν Ρώμῃ.. ἐξανίσταται καὶ ἀγωνίζεται καὶ καθ' ἡμῶν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ διαφθείρῃ τὴν ἡμετέραν πίστιν καὶ νὰ ἐξωθήσῃ εἰς ψυχικὴν ἀπώλειαν. Ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις διέτασσε τοὺς ἐν ΚΠόλει ρώσους πρεσβευτὰς νὰ μὴ ἔρχωνται εἰς σχέσεις πρὸς τὸν νέον πατριάρχην πρὶν ἢ ἀσφαλῶς πληροφορηθῶσιν ἂν ἦνε εὐσεβὴς καὶ ἔχηται στερρῶς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἢ μήπως εἶνε ἑτερόδοξος. Ἔπιθι *N. Kapteref* [1] 157—159, 385—387. ***Τοῦ αὐτοῦ*** [3] 32. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** [1] 13—16. Ὁ *Ἀναστάσιος Γόρδιος* ἔγραφεν ἀρχομένου τοῦ ιζ' αἰ. «Βιβλίον κατὰ Μωάμεθ

καὶ κατὰ λατίνων», εἰς τὸ Β' μέρος τοῦ ὁποίου ἔλεγεν (φ. 33) «καὶ ἔγινεν ὡσὰν ἕνας μετατοπισμὸς τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας τῶν τριῶν πατριαρχείων ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν εἰς τὰ βόρεια μέρη τῆς μεγάλης ρωσίας καὶ μένει ἐκεῖ καὶ θέλει μένει ὀρθοδοξοῦσα . . ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (*Εὐλογίου Κουρίλα* Θεόκλητος Πολυείδης ἐν ΘΡ Ε (1934) σ. 96—97. Πρβλ καὶ *N. Karamzin* Στ VII 428—429. V 249). *61) E. Goloubinskii* [1] B I 466—467. *62)* Παρὰ *N. Kapteref* [1] 9. *63)* Αὐτόθι 10. *64)* Ἐν PS 1861 II 84—86, 1863 I 337. Πρβλ. *N. Kapteref* [3] 152—153. *Τοῦ αὐτοῦ* [1] 10—11, ἰδίᾳ δὲ τὸ τμῆμα I «Ἡ Μόσχα—Τρίτη Ρώμη σ. 26—102. *I. Preobrajenskii* [1] 122. *E. Chmowrlo* [1] 789 ἑξ. *H. Schrader* 51, 54. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 14—17.

65) Ἰδὲ τοιαύτας λίαν χαρακτηριστικὰς ἐπικλήσεις τοῦ ἀποφθέγματος παρὰ *N. Kaptcref* [3] 154. *66) Μ. Παρανίκα* 1—2. «Καταφρονοῦντες μέμφονται καὶ κατηγοροῦντες ἐλέγχουσιν ἡμᾶς οἱ λατῖνοι καὶ λέγουσιν ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν καὶ διὰ τὸ μὴ ὀρθῶς φρονεῖν ἡμᾶς ἀπωλέσαμεν τὴν βασιλείαν» *Φραντζῆς*, MG 156, 898. *67)* Λόγοι τοῦ Κ. Λασκάρεως, ἐν *Villemain* Lascaris σ. 87, παρὰ G. *Chassiotis* 2_3. *68)* Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ὁμολογίας του, ἐν *E. Kimmel* Monumenta fidei Ecclesiae Orientalis, Jenae 1850. *69)* Ὁ Μελάγχθων πρὸς τὸν ΚΠόλεως Ἰωάσαφ (1559) ἐκ πληροφοριῶν παρὰ τοῦ ἕλληνος διακόνου Δημητρίου Μυσοῦ, *C. G. Bretschneider* Corpus Reformatorum IX 922, παρὰ *Ι. Καρμίρη* [3] 33.

70) Turcograecia 410—411, 416. *70α)* Τὰ εὑρεθέντα Γ' 152. *Νικ. Καλογερᾶ* 85—87. *71) David Chytraei* Oratio . . 64. Ἰδὲ καὶ *Σοφ. Κ. Οἰκονόμου* Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου κλ. Ἀθ. 1843 5. *Μ. Παρανίκα* 2_1. *Ἰω. Καρμίρη* ἔνθ' ἀν. 135. *72)* Παρὰ *Ἰω. Καρμίρη* ἔνθ' ἀν. 143. *Τοῦ αὐτοῦ* [1] 105.

73) N. Kapteref [2] A 436. *74)* Οὕτω ὁ ΚΠόλεως Διονύσιος πρὸς Ἰβὰν τὸν Τρομερόν, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς πρὸς τὸν τσάρον Θεόδωρον, ὁ Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος πρὸς τὸν Γοντουνώφ, ὁ Λούκαρις πρὸς τὸν τσάρον Μιχαὴλ Φεόντοροβιτς (1634), ὁ ΚΠόλεως Παρθένιος (1644) ὁ Ἀντιοχείας Μακάριος (1653), ὁ Ἀλεξανδρείας Παΐσιος πρὸς τὸν Ἀλέξιον Μιχάηλοβιτς (1671), οἱ ἁγιορεῖται (1670)· παρὰ *N. Kapteref* [1] 395—396. [2] A 449, 471—474.

75) Παρὰ *N. Kapteref* ἐνθ' ἀν. 228—230, 235—236. 399—400.

76) Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου [1] 18—19.

77) N. Kapteref ἔνθ' ἀν. 49. Καὶ [2] A 141, 436, 449. *Σπ. Ζαμπελίου* 18—21. Ὅταν ὑπεβλήθη εἰς τὸν Ἱερεμίαν ἡ περιέχουσα τὴν δήλωσιν αὐτοῦ ταύτην ἱδρυτικὴ τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου πρᾶξις, οὗτος ὑπέγραψεν αὐτὴν ἄνευ ἀντιρρήσεως· ὅταν ὅμως προσηνέχθη καὶ πρὸς τὸν μετασχόντα τῆς συνόδου Μονεμβασίας Ἱερόθεον, οὗτος, «ἀγανακτήσας διὰ τὴν ἐπιπολαίαν πως ἐν Μόσχᾳ συμπεριφορὰν τοῦ Ἱερεμίου, τὸν ὁποῖον ἐνόμιζεν ἀπατώμενον ὑπὸ τῶν ρώσων καὶ δολίως ἐξαναγκαζόμενον ὑπ' αὐτῶν νὰ πράττῃ ὅ,τι ἤθελον», ἀντέτεινε «τί ἔγγραφον εἶνε αὐτὸ καὶ τί ὀφείλω νὰ ὑπογράφω;». Ὁ γραμματεὺς Ἀνδρέας Σχτσελκαλώφ ἀπήντησε «περιέχει πῶς κατεστήσατε τὸν πατριάρχην καὶ πῶς ἤλθετε ἐδῶ». Ὁ δ' Ἱερόθεος παρετήρησε «θὰ ἔπρεπε καλλίτερον νὰ γραφῇ ἑλληνιστὶ καὶ ὄχι ρωσιστὶ καὶ νὰ ἀναγνωσθῇ εἰς ἐπήκοον», μεθ' ὃ ἠρνήθη νὰ ὑπογράψῃ «φοβούμενος μὴ κατατμηθῇ ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, μὴ ἐμφανισθῇ ἄλλη κεφαλὴ καὶ προκύψῃ ἐντεῦθεν σχίσμα.

Ἡ ἐπιμονὴ αὐτοῦ ὅμως ἐν τέλει ἐκάμφθη, διότι ἀντελήφθη ὅτι πᾶσα περαιτέρω ἀντίστασις θὰ ἐπισωρεύσῃ ἐπ' αὐτοῦ μεγάλας δοκιμασίας . . . διὸ καὶ ὑπέγραψε» (*N. Kapteref* [1] 49—50. *Τοῦ αὐτοῦ* [2] Α 472—474). Ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τῆς δηλώσεως τοῦ Ἱερεμίου ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ([2] Α 473—475) λέγει τὰ ἀκόλουθα· «Εἶνε ἀναντίρρητον, ὅτι εἰς τὰ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερόμενα ὡς λεχθέντα ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου προσεδόθη λίαν ἔντονος ρωσικὸς χρωματισμός, διὸ καὶ παρουσιάζονται ὡς κατασκευὴ τῆς μοσχοβιτικῆς ἐντολοδότου τέχνης μᾶλλον, ἢ ὡς λόγος τοῦ ἕλληνος πατριάρχου, καίτοι, καὶ ὡς ἔχουσι καὶ ὑφ' ἣν τώρα κεῖνται μορφήν, οὐδαμῶς περιέχουσι, πρὸς τῷ ἐγκωμίῳ τῆς ρωσικῆς εὐσεβείας, καὶ πλήρη ἐξευτελισμὸν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοῦ πίστεως . . . Προφανῶς οἱ ἕλληνες οὐδ' ἐπεθύμουν ποσῶς οὐδὲ καὶ διενοοῦντο νὰ ἐπαινῶσι τοὺς ρώσους ἐπὶ ζημίᾳ των, οὐδέποτε ἐσκέφθησαν νὰ ἐξευτελίσωσιν οὐδὲ ἐξηυτέλιζον, πράγματι, τὴν εὐσέβειάν των, οὐδέποτε ἀνεγνώριζον ἀτέλειάν τινα τῶν ὀρθοδόξων αὐτῶν πεποιθήσεων, . . ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι εἶχον τὰς ἐναντίας ἀκριβῶς γνώμας . .».

78) Τὸ μὲν φέρει τὸν τίτλον « Καταστατικὴ ἀναγραφὴ» (*Στατέϊνιη Σπίσοκ*) τὸ δὲ «Συζητήσεις πρὸς τοὺς ἕλληνας περὶ τῆς πίστεως κατὰ τὸ ἔτος 158» (*Πρένιγια ο βιέριε σ' γρέκη β 158 γοντού»*).

79) Ὁ Σουχάνωφ ἀπεστάλη εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἐκ τρίτου (1654), ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος, ἔχων ἐντολὴν νὰ ποριαθῇ ἐκεῖθεν χειρόγραφα τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἐπεχειρεῖτο ἡ διόρθωσις τῶν ἐκ μεταφράσεως εἰς τὴν σλαυωνικὴν ἐξ ἀρχῆς ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ρώσοις· ἐκόμισε δέ, πράγματι, ὁ Ἀρσένιος ἑπτὰ ὅλας ἑκατοντάδας πολυτίμων ἑλληνικῶν χειρογράφων, ἅτινα ἔκτοτε ἀπόκεινται ἐν τῇ συνοδικῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μόσχας. Κατὰ τὸ πρῶτόν του ταξείδιον ὁ Ἀρσένιος ἔφερεν ἐξ Ἱεροσολύμων καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθη πανομοιότυπος καὶ ὁμώνυμος ναὸς ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Νίκωνος ἱδρυθείσῃ παρὰ τὴν Μόσχαν «Νεοϊεροσολυμιτικῇ» λεγομένῃ μονῇ.

80) Ἔπιθι *N. Kapteref* [1] 388—393, 424—5. *Τοῦ αὐτοῦ* [2] Α' 57—58, 158, 237, 254—255. Πρβλ. καὶ *V. Zyzykin* καὶ *I.A.C.* Nicon de Russie ἐν IR XIV 1937 289. Ἰσχυρῶς ὡπλισμένον ἀνατροπέα τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ εὗρεν ὁ Σουχάνωφ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου Γαβριήλ, ἤδη πρὸ τῆς εἰς Μόσχαν ἀφίξεώς του τελοῦντος ἐν γνώσει τῶν ἐπιμάχων τούτων ζητημάτων· ὁ Γαβριὴλ οὐ μόνον ὑπῆρξε μάρτυς τῶν συζητήσεων τούτων τοῦ Σουχάνωφ, ἀλλὰ καὶ μετεῖχεν αὐτῶν αὐτοπροσώπως (*N. Kapteref* [2] Α' 67—69). *81)* Possevino Colloqnium primum . . de fide catholica ἐν Supplementum ad Historica Russiae Monumenta σ. 102, παρὰ *E. Goloubinskii* [1] Α Ι 27. *82)* Οὔτε ὁ Πλάτων, οὔτε ὁ Φιλάρετος, οὔτε ὁ Καραμζήν, καὶ ἐν γένει οὐδεὶς σοβαρὸς ρῶσος ἱστορικὸς θεωρεῖ τὴν περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέου διήγησιν ταύτην ἀξιόπιστον, διεξοδικώτατα δ' ἀναλύει τὰ κατ' αὐτὴν ὁ *E. Goloubinskii* (ἔνθ' ἀν. 19—34), ἀποδεικνύων αὐτὴν καθαρὸν ἐπινόημα. Πρβλ. καὶ *N. Kapteref* [1] 12. *83)* Προφανὴς ἀναχρονισμός, διότι ὁ Φιλόθεος ἀνῆλθε τὸν θρόνον (1354) μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου. Ἡ ρωσικὴ σύνοδος τοῦ 1667 κατεδίκασε τὸν περὶ λευκοῦ ἐπανωκαλυμαύχου θρῦλον ὡς ψευδῆ (*H. Schrader* 81). Ὁ *Φιλάρετος Βαφείδης* (Γ' α' 183_1) τὴν παρὰ τοῖς ρώσοις παράδοσιν ταύτην λέγει

ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ, παραπέμπων εἰς τὸν ΕΦ (Β[1908] σ. 218), ἔνθα αὕτη ἀναφέρεται ἐν μελέτῃ ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα ἐν Ρωσίᾳ», ὑφ' ἣν ὅμως ἡ ὑπογραφὴ «Μάξιμος ὁ Γραικὸς» εἶνε ψευδώνυμον τοῦ γράψαντος τὴν μελέτην. Δὲν ἀνήκει, λοιπόν, ἡ περὶ τῆς παραδόσεως ταύτης ἀφήγησις εἰς τὸν γνήσιον Μάξιμον τὸν Γραικόν.

84) Ἐν τῷ *Χρονικῷ Νίκωνος* λέγεται ὅτι «τὰ λευκὰ ἐπανωκαλύμαυχα ἔφερον ἔκπαλαι ἐν Ρωσίᾳ πάντες οἱ μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι καὶ ἐν γένει οἱ ἀξιωθέντες τῆς μεγάλης τιμῆς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ἀξιώματος ἱεράρχαι» (IV 231). Ἐν συνοδικῷ γράμματι τοῦ 1564 ἀναφέρεται ὅτι «οἱ πρότεροι ρῶσοι πρωθιεράρχαι μητροπολῖται καὶ θαυματουργοὶ Πέτρος (1308—1326) καὶ Ἀλέξιος (1354—1378) καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ Ἰβὰν καὶ ὁ Λεόντιος καὶ ὁ Ἰγνάτιος καὶ ὁ Ἡσαΐας, θαυματουργοὶ τοῦ Ροστοβίου, ἔφερον λευκὰ ἐπανωκαλύμαυχα», οὕτω δὲ καὶ αἱ εἰκόνες αὐτῶν ἐγράφησαν. Τὸ αὐτὸ Χρονικὸν λέγει περὶ τοῦ εἰς διαδοχὴν τοῦ ἁγ. Ἀλεξίου παρανόμως διορισθέντος Ποιμένος ὅτι ἀφῃρέθη ἀπ' αὐτοῦ τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον, ἀφοῦ ἐξεώσθη τῆς μητροπόλεως Μόσχας (IV 129). Κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ *Ν. Καραμζήν*, ὁ ἐπίσκοπος Τοὺρ Ἀντώνιος (1406) ἔφερε λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον (Δ, Παρατήρ. 360). Ὁ *Ε. Γολουμπίνσκιη* λέγει ὅτι εἶνε ἄγνωστον πότε μετὰ τὸ 1406 κατηργήθη τὸ ἔθος τοῦ φέρειν λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον, ἐτηρήθη δὲ μόνον ὡς προνομιακὸν διακριτικὸν γνώρισμα τῶν ἀρχιεπισκόπων Νόβγοροδ. Καίτοι ἡ παρατήρησις τοῦ Κανтακουζηνοῦ φέρει τὴν δι' ὀθόνης λευκῆς περιευλημμένην καλύπτραν φερομένην ὑπὸ τῶν μὴ ἐκ μοναχῶν πατριαρχῶν, ἐν Ρωσίᾳ τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον ἔφερον κατὰ τὸ παλαιὸν ἀρχιερεῖς καὶ ἐκ μοναχῶν, ἐπειδὴ—κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Γολουμπίνσκιη—ἐφάνη εἰς αὐτοὺς ἀρεστὸν τὸ πρᾶγμα, ἔκτοτε δὲ διὰ τοῦτο κατέστη μόνιμον ρωσικὸν ἔθος. Ἡ τοῦ Νόβγοροντ διήγησις φέρει τὸν ἀρχιεπ. τῆς πόλεως Βασίλειον πρῶτον ἐκ τῶν ἀρχιεπισκόπων λαβόντα αὐτὸ παρὰ τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως καὶ κοσμήσαντα αὐτὸ δι' εἰκόνων τοῦ Σωτῆρος, τῆς Θεομήτορος καὶ τοῦ Προδρόμου, κατὰ μίμησιν τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Γλυκέως, προστίθεται δὲ ὅτι τοῦτο εἶδεν ὁ Βασίλειος κατὰ τὴν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπίσκεψίν του τῷ 1352, πρὶν ἢ προαχθῇ εἰς ἀρχιεπίσκοπον (ἰδὲ *E. Goloubinskii* [1] Α Ι 585—588). Τὸ λευκὸν ἐπανωκαλύμαυχον τοῦ ἀρχιεπ. Νόβγοροδ φέρεται τηρούμενον ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας Νόβγοροδ, λέγεται δὲ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Ψκώφ, ὅτι πρότερον ἐφέρετο ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τῶν ἐκ τοῦ ἐγγάμου κλήρου ἱεραρχῶν (*N. Karamzin* Δ Χ 315). Ἐν τῇ συνόδῳ Μόσχας τοῦ 1667 οἱ μετασχόντες αὐτῆς ἐπὶ Νίκωνος πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας Παΐσιος καὶ Ἀντιοχείας Μακάριος ὥρισαν: «οἱ ἀρχιεπίσκοποι, οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἀρχιμανδρῖται καὶ αἱ λοιπαὶ (ἐκκλησιαστικαὶ) ἀρχαί, οἱ ἱερομόναχοι καὶ οἱ μοναχοί, δέον νὰ φέρωσι μέλανα ἐπανωκαλύμαυχα, οἱ δὲ μητροπολῖται κατὰ συγκατάβασιν εὐδοκοῦμεν νὰ φέρωσι καὶ λευκά, ἕνεκεν παλαιοῦ τινος ἔθους τοῦ ρωσικοῦ κράτους (καίτοι αἱ περὶ λευκοῦ ἐπανωκαλυμαύχου διηγήσεις δὲν εἶνε ἀκριβεῖς). Ἐντελλόμεθα δὲ νὰ φέρωσι ταῦτα καθ' ὃν καὶ πάντες οἱ ἕλληνες καὶ οἱ λοιποὶ ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς τρόπον, ἵνα ὑπάρχῃ εἰρήνη καὶ γαλήνη καὶ ὁμόνοια ἐν τῇ ἁγίᾳ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ» (*N. Kapteref* [2] Β' 405. *Τοῦ αὐτοῦ* [1] 12—13). *85)* Ὁ Καραμζὴν ἀμφισβητεῖ τὴν κατάληψιν τῆς Θρᾴκης.

86) Τὰ *μπάρμν* (=πάρμαι=ἀσπὶς στρογγύλη, ἢ ἐκ τοῦ περσικοῦ *μπρέμε*=

προστασία, ὑποστήριξις, προάσπισις, φρούρησις) ἐν τοῖς ρωσικοῖς μνημείοις καλοῦνται καὶ *διάδημα* καὶ *ὀζ̱ερέλ̱ε* (=περιδέραιον) ἢ *ὀπλ̱έτσ̱α, ὀπλ̱έτσ̱νικι* (ἐπωμίδες, ἐπώμια), ἦσαν δὲ διάσημα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἀποτελούμενα ἐκ πορπῶν καὶ εἰκονιδίων διακοσμήτων διὰ μαργαριτῶν καὶ πολυτίμων λίθων, πλὴν δὲ τοῦ διαδήματος-στέμματος περιετίθεντο περὶ τὸν τράχηλον καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀπεκαλοῦντο «ἅγια μπάρμυ» καὶ ἐτιμῶντο ὡς ἱεραὶ εἰκόνες. Κατὰ τὸ τελετουργικὸν τῆς τσαρικῆς στέψεως, τῇ παραμονῇ αὐτῆς τὰ *μπάρμυ* ἐξήγοντο ἐπὶ δίσκου ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου τῶν τσαρικῶν στολῶν καὶ ρεγαλίων καὶ ἐκομίζοντο εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπου ἀπετίθεντο ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης. Κατὰ δὲ τὴν στέψιν, μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ τσάρου ἀνάρτησιν τοῦ τιμίου σταυροῦ, εἰς διαταγὴν τοῦ μητροπολίτου δύο ἀρχιμανδρῖται καὶ εἰς ἡγούμενος λαμβάνοντες αὐτὰ ἀπὸ τῆς ἁγ. τραπέζης ἐνεχείριζον εἰς τρεῖς ἐπισκόπους, οἵτινες εἶτα προσεκόμιζον αὐτὰ πρὸς τὸν μητροπολίτην. Οὗτος, ποιήσας τρεῖς μετανοίας καὶ ἀσπασθεὶς αὐτά, ἐσταύρωνε δι᾿ αὐτῶν τὸν ἡγεμόνα καὶ εἶτα ἀνήρτα περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ εὐλογῶν ἅμα διὰ τοῦ σταυροῦ, μεθ᾿ ὃ ἐπηκολούθει ἡ στέψις δι᾿ ἐπιθέσεως τοῦ διαδήματος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ τσάρου. Τὸ ρωσικὸν Χρονικὸν ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν στέψιν τοῦ Ἰβὰν Δ΄ Τρομεροῦ ὁ σταυρός, δι᾿ οὗ ὁ μητροπολίτης ηὐλόγησεν αὐτὸν περιεῖχε τμῆμα τοῦ τιμίου ξύλου τοῦ γνησίου Σταυροῦ τοῦ Κυρίου, σταλὲν καὶ αὐτὸ μετὰ τῶν λοιπῶν διασήμων τοῦ Μονομάχου. Τὸ τελετουργικὸν τῆς στέψεως τοῦ Τρομεροῦ εἶχεν ὡς ἑξῆς : Τῇ 16 Ἰαν. 1547 ὁ Ἰβὰν Δ΄ ἐξῆλθεν εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ἑστιατορίου τῶν ἀνακτόρων, ἔνθα ἦσαν παρατεταγμένοι πάντες οἱ πρίγκηπες, οἱ εὐπατρίδαι, οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἀξιωματοῦχοι φέροντες τὰς ἐπισήμους αὐτῶν στολάς. Ὁ πνευματικὸς τοῦ ἡγεμόνος πρωθιερεὺς τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παραλαβὼν παρὰ τοῦ μονάρχου ἐπὶ χρυσοῦ δίσκου τὸν σταυρόν, τὸ στέμμα καὶ τὸ ἐπώμιον καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ σταυλάρχου πρίγκηπος Μιχαὴλ Γλίνσκιη, τῶν θησαυροφυλάκων καὶ τῶν γραμματέων, ἐκόμισεν αὐτὰ εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως, ὅπου μετ᾿ ὀλίγον προσῆλθε καὶ ὁ τσάρος ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Γιούριη Βασίλειεβιτς, τῶν πριγκήπων, τῶν εὐπατριδῶν καὶ συμπάσης τῆς αὐλῆς. Ὁ ἡγεμὼν εἰσελθὼν εἰς τὸν ναὸν ἠσπάσθη τὰς εἰκόνας, τῶν χορῶν ψαλλόντων τὸ πολυχρόνιον αὐτοῦ. Ἀφοῦ δὲ ηὐλόγησεν αὐτὸν ὁ μητροπολίτης, ἐψάλη δοξολογία. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστημένη ἐξέδρα, εἰς ἣν ἦγον 12 βαθμίδες, ἐπ᾿ αὐτῆς δ᾿ ἦσαν τοποθετημέναι δύο ἕδραι χρυσένδυτοι, ἐφ᾿ ὧν ἐκάθησαν ὁ ἡγεμὼν καὶ ὁ μητροπολίτης ἔχοντες ὑποπόδια βελούδινα καὶ δαμασκηνά. Πρὸ τῆς ἐξέδρας ἵστατο πολυτελέστατον ἀναλόγιον φέρον τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα. Οἱ ἀρχιμανδρῖται παραλαβόντες αὐτὰ ἐπέδωκαν εἰς τὸν μητροπολίτην, οὗτος δ᾿ ἐγερθεὶς μετὰ τοῦ ἡγεμόνος καὶ ἀναρτήσας ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ μονάρχου τὸν σταυρόν, περιέβαλε καὶ τὸ ἐπώμιον περὶ τὸν τράχηλον, ἀφοῦ δ᾿ ἐπέθηκε καὶ τὸ διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀνέπεμψε μεγαλοφώνως εὐχὴν «ὅπως ὁ Ὕψιστος περιφρουρήσῃ τὸν χριστιανὸν τοῦτον Δαβὶδ τῇ δυνάμει τοῦ ἁγ. Πνεύματος, καταστήσῃ αὐτὸν ἐπὶ θρόνου ἀρετῆς καὶ καταστήσῃ φοβερὸν μὲν τοῖς ἀπειθοῦσιν, εὐμενῆ δὲ τοῖς εὐπειθέσι». Ἡ τελετὴ ἔληξε διὰ τοῦ πολυχρονισμοῦ τοῦ τσάρου. Οὗτος δὲ δεχθεὶς τὰς συγχαρητικὰς εὐχὰς τοῦ κλήρου, τῶν ἐπισήμων καὶ τῶν πολιτῶν καὶ ἀκούσας τὴν θείαν λειτουργίαν, ἐπανῆλθεν εἰς τὰ ἀνάκτορα βαίνων ἐπὶ δαμασκηνοῦ καὶ βελουδίνου

ὑφάσματος. Ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἔρραινεν αὐτὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀναβαίνοντα εἰς τὰς βαθμίδας διὰ νομισμάτων ἐκ δοχείου κρατουμένου ὑπὸ τοῦ σταυλάρχου. Ἅμα δὲ τῇ ἐκ τοῦ ναοῦ ἐξόδῳ ὁ λαός, μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἀκίνητος καὶ σιωπηλός, μετὰ θορύβου ὥρμησε πρὸς τὴν ἐξέδραν καὶ κατετεμάχισεν αὐτήν, ἑκάστου ἐπιθυμοῦντος νὰ ἔχῃ τεμάχιον ἐκ τῆς ἐπενδύσεως αὐτῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς μεγάλης διὰ τὴν Ρωσίαν ἡμέρας. Ὑπὸ τῶν χρονογράφων δὲν ἀναφέρονται οὔτε σκῆπτρον, οὔτε χρίσμα, οὔτε θεία Μετάληψις, ἀξιοσημείωτον δὲ ἐκρίθη καὶ τοῦτο, ὅτι, ἐνῷ τὸν Ἰβάν Τρομερὸν ἔστεψεν ὁ μητροπολίτης, τὸν υἱόν του ἔστεψεν αὐτὸς ὁ πατήρ του, αὐτοχειρί. Ὁ Καραμζὴν ἀναφέρει ὅτι ἔκτοτε, ἤτοι ἀπὸ τῆς στέψεως τοῦ Ἰβὰν Δ', οἱ μονάρχαι ἤρξαντο ἀποκαλούμενοι *τσάροι* οὐ μόνον κατὰ τὰς πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἡγεμόνας σχέσεις, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ ρωσικοῦ κράτους ἐν τοῖς ἐγγράφοις, ταὐτοχρόνως διατηροῦντες καὶ τὸν τίτλον τοῦ *μεγάλου δουκὸς (βελίκιη κνιάζ*=μέγας ἡγεμών, ἢ μέγας πρίγκηψ). ὡς ἤδη ἔκπαλαι καθιερωμένον. Ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἐξαίρει τὴν ὑπὸ τοῦ ΚΠόλεως Ἰωάσαφ διὰ συνοδικοῦ γράμματος (1561) ἐπικύρωσιν τοῦ «βασιλικοῦ ἀξιώματος» τοῦ Τρομεροῦ· «οὐ μόνον αἱ παραδόσεις ἀξιοπίστων ἀνδρῶν—ἔλεγεν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ὁ πατριάρχης—ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ χρονικὰ μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ νῦν κυριάρχης Μόσχας κατάγεται ἐκ τῆς ἀειμνήστου βασιλίσσης Ἄννης, ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Πορφυρογεννήτου, καὶ ὅτι ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου, ἔχων τὴν πληρεξουσιότητα τῆς συνόδου τοῦ κλήρου τοῦ Βυζαντίου, ἔστεψε βασιλέα τὸν ρῶσον ἡγεμόνα Βλαδίμηρον». Προσθέτει δ' ὁ ρῶσος ἱστορικός, ὅτι τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἦτο ὑπογεγραμμένον ὑπὸ 30 ἑλλήνων μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων καὶ ὅτι εὕρηται ἐν τῷ Ἀρχείῳ περιλαμβανόμενον εἰς τὸν φάκελλον τῶν ἑλληνικῶν ὑποθέσεων ὑπ' ἀρθ. 1.175, ἐπάγεται δὲ ὅτι, ἂν ἡ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερομένη Ἄννα ἦτο σύζυγος τοῦ ἁγ Βλαδιμήρου, ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς Κωνσταντῖνος δὲν ἀπεκαλεῖτο Μονομάχος (Λ' III 99—101. Ἰδὲ καὶ Β Παρατήρ. 194). Τὸ ἔθος τῆς διὰ τῶν διασήμων τούτων στέψεως τῶν ρώσων τσάρων φέρεται μετενεχθὲν εἰς Ρωσίαν ἐκ Βυζαντίου, ὅπου ὅμως μέχρι τοῦ ι' αἰ. δὲν γίνεται αὐτῶν μνεία κατὰ τὰς στέψεις τῶν βασιλέων. Τοιοῦτο διάσημον τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ἐν νομίσμασι τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ (963—969). Ὡρισμένον καὶ ἀνεξάρτητον σχῆμα τὰ *μπάρμυ* ἢ ἡ *ἐπωμὶς* λαμβάνουσιν ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (912—959) ὡς στρογγύλον περιτραχήλιον, περέμεινε δ' ἀμετάβλητον μέχρι τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὅτε, ὑποστὰν οὐσιώδη μεταβολήν, κατέστη ἀναφαίρετον προσάρτημα τῆς αὐτοκρατορικῆς στολῆς. Ὡς ἀκριβέστερον πρότυπον τῶν διασήμων τούτων τοῦ Μονομάχου φέρονται ἐν Ρωσίᾳ τὰ ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς ἐν Πετρουπόλει Ἀκαδημίας τῶν Τεχνῶν Ὀλιένην τῷ 1822 παρὰ τὸ χωρίον Στάραγια Ριαζὰν ἀνακαλυφθέντα διάσημα. Ταῦτα ἀπετελοῦντο ἐξ 11 χρυσῶν πορπῶν διακοσμήτων κατὰ τὰ ἄκρα διὰ πολυτίμων λίθων καὶ μικρῶν μαργαριτῶν. Καὶ ἡ μὲν προσθία ὄψις τῆς κεντρικῆς πόρπης ἔφερε μουσειακὴν παράστασιν τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου μετὰ τῆς Θεομήτορος καὶ τοῦ Προδρόμου, εἶχε δὲ καὶ χρυσᾶς ἐγκοπάς· ἑκατέρωθεν τῆς παραστάσεως ὑπῆρχεν ἡ ἐπιγραφὴ «ἰδοὺ ὁ υἱός σου», «ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου» καὶ ὑπὲρ τὸν σταυρὸν ἓν χερουβείμ· ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ὄψεως ἦτο ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ΜΡ ΘΥ. Ἐπὶ τῶν λοιπῶν πορπῶν ἦσαν αἱ παραστάσεις τῆς ἁγ. Βαρβάρας καὶ ἄλλων ἁγίων ἐν βασιλικῇ στολῇ κρατούντων σταυρόν· 5 μικρότεραι πόρπαι ἦσαν διακόσμητοι διὰ πολυτίμων λίθων. Πρβλ. *Ν.*

Karamzin B VII 174-175. ES III 80-81. *H. Schrader* 62. *Stepennâya Kniga* I 247. *87)* Περὶ τῶν διασήμων τούτων ἰδὲ καὶ *Π. Καρολίδην* ἐν *Κ. Παπαρρηγοπούλου* Ε 110—112. Ἐν Δ 228 καὶ Ε 105 παρατίθενται καὶ εἰκόνες τοῦ στέμματος Κωνστ. Μονομάχου καὶ τοῦ Βλαδιμήρου, ἀμφιβόλου, ἐννοεῖται, γνησιότητος. Παράδοσίς τις ἀναφέρει ὅτι τὰ ἐμβλήματα ταῦτα ἀνῆκον ἀρχικῶς εἰς τὸν Ναβουχοδονόσορα· ΕΦ Β (1908) 215. Ὅρα καὶ *N. Kapteref* [1] 11—13. Ἐπίσης *Φάνην Μιχαλόπουλον* «Ἡ ρωσικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ Ἀνατολή», «Ἔθνος» 41ον.

88) *N. Kapteref* ἔνθ' ἀν. *89)* *V. Ikonnikof* [2] 472. Ὁ Γολουμπίνσκιη φρονεῖ ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἐθίχθη ἐν τῇ παρούσῃ συνόδῳ, διότι, ἄλλως, θὰ ἔπρεπε νὰ προσαχθῇ εἰς αὐτὴν καὶ ὁ ἐν τούτῳ «συνένοχος» Βασσιανὸς ἵνα δικασθῇ. Τοῦτο ἐγένετο ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1531, ὡς ἐκτεθήσεται ἐφεξῆς.

90) B I 715. *91)* *N. Karamzin* Z 90. E. *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 716.

92) Εἰς τῶν τῆς δυναστείας τῶν χάνων τῶν ταττάρων, ἥτις ἐδέσποζε τῆς Κριμαίας κατὰ τοὺς αἰῶνας ιε'—ιη'. *E. Goloubinskii* B I 717.

93) B XXIX 365. *Th. Nelidof* 57—58. *94)* I 39—40.

95) E. *Goloubinskii* [1] B I 710—719. *V. Ikonnikof* [2] 464—478. *V. Jmakin* 181. Ὁ *Herberstein* (30) περὶ τῆς περιπετείας ταύτης τοῦ Μαξίμου ἀνέγραψε τὰ ἑξῆς ἀνακριβῆ ἐκ πληροφοριῶν παρὰ προσώπων ἀπληροφορήτων: «ἐμάθομεν ἐν Μόσχᾳ ὅτι κατὰ παράκλησιν τοῦ μεγάλου δουκὸς ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως ἔπεμψε μοναχόν τινα ὀνόματι Μαξιμιλιανὸν (sic), ἵνα τακτοποιήσῃ καὶ διορθώσῃ πάντα τὰ βιβλία, τοὺς κανόνας καὶ ἐπὶ μέρους διατάξεις, σχετιζόμενα μὲ τὴν πίστιν. Ὅταν ὁ μοναχὸς συνετέλεσε τὴν ἐντολήν, ἐπειδὴ εὗρε πολλὰ καὶ σπουδαῖα σφάλματα ἐδήλωσε πρὸς τὸν ἡγεμόνα ὅτι εἶνε πραγματικὸς σχισματικός, οὔτε τοῦ ρωμαϊκοῦ, οὔτε τοῦ ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ ὀπαδός, λέγεται δ' ὅτι, καίτοι ὁ ἡγεμὼν περιέβαλεν αὐτὸν δι' εὐνοίας, ἀμέσως μετὰ τὴν δήλωσιν ταύτην ἐξηφανίσθη, ὡς δέ τινες φρονοῦσι, τὸν ἔπνιξαν» (πρβλ. καὶ *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 718). Πιθανολογεῖται ὅτι μετὰ τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφανσιν τῆς συνόδου τὸν Μάξιμον ἐξέπεμψαν τῆς Μόσχας τόσον κρυφίως «ἕνεκα τῶν πρὸς τὸν Ἰσκάντερ δεσμῶν του», ὥστε καθ' ὃν χρόνον διέτριβεν ὁ Herberstein ἐν Μόσχᾳ ἠγνοεῖτο μάλιστα ἂν ἔζη (*V. Ikonnikof* [2] 476—477). Διηγήσεις τινὲς φέρουσι καὶ τὸν γραμματέα καὶ μαθητὴν τοῦ Μαξίμου μοναχὸν Σιλβανὸν φυλακισθέντα ἐν ᾗ καὶ οὗτος μονῇ ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐχρημάτισεν ὁ κύριος αὐτοῦ βοηθός, ὑποστάντα δ' ἐν τῇ εἱρκτῇ τὸν θάνατον ἐξ ἀσφυξίας προκληθείσης ὑπὸ τοῦ καπνοῦ, δι' οὗ οἱ μοναχοὶ ἐπλήρουν τὸ κελλίον του. Ὁ Κούρμπσκιη ἐξ ἄλλου βεβαιοῖ ὅτι ἐθανατώθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ ἐν τῷ οἴκῳ του ὀλίγας μετὰ τὴν καταδίκην ἡμέρας (ἔκδ. β' 2, 42). Ὑπάρχει ὅμως καὶ πληροφορία ὅτι ἀπέθανεν ἄγνωστον ποῦ φυσικὸν θάνατον (*V. Ikonnnikof* [2] 477_6)· ἐν τούτοις πρβλ. 496—7. E. *Goloubinskii* [1] B I 719_1. *V. Jmakin* [1] 192. Ὁ πλήρης κανὼν τοῦ Μαξίμου εἰς τὸ ἅγ. Πνεῦμα ἐν *Jitiyè* 109—122.

96) *V. Jmakin* [1] 183—186. E. *Goloubinskii* [1] B I 719—720, 725. *V. Ikonrikof* [2] 478.

97) Λόγος περὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς ἐν Βηθλεὲμ γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρὰ MG 115, 529 ἑξ. Τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἐξεδόθη ἐνταῦθα μόνον ἀποσπασματικῶς· ἡ πρώτη τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος

φράσεων, μὴ ὑπάρχουσα ἐν τοῖς ἀποσπάσμασιν, ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ Συμεὼν ἐκ τοῦ εἰς τὸν Νύσσης Γρηγόριον ἀποδιδομένου λόγου εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ (MG 46, 1128 ἑξ., ἡ φράσις ἐν στήλῃ 1140)· ἡ δὲ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη φράσεις ἀπαντῶσιν ἐν MG 115, 533 καὶ 535.. Πρβλ. Ε. Goloubinskii [1] B I 720_1—721.

98) *E.* Goloubinskii ἔνθ' ἀν. 720—721. *V. Jmakin* [1] 182—183, 188—189. *V. Ikonnikof* [2] 478—480. *99)* Πρβλ. *Α. Παπαδοπούλου—Κεραμέως* Α 273. *100)* Πρόκειται περὶ συγχύσεως τῶν σχεδὸν ὁμοήχων συνθέτων ἐκ τῶν ἀρνητικῶν *μπεζ* καὶ *νιε* καὶ τῶν λέξεων *στράστνο* καὶ *στράσινο.*

101) Σύνηθες παρὰ τοῖς ρώσοις λεξικὸν παίγνιον κοινολεκτούμενον διὰ τῆς φράσεως *κρίβηλα α νιὲ πράβηλα.*

102) E. Goloubinskii ἔνθ' ἀν. 721. *V. Jmakin* [1] 189. *V. Ikonnikof* [2] 483.

103) *V. Ikonnikof* [2] 484. *104)* Ἔπιθι καὶ *V. Jmakin* [1] 166 ἑξ.

105) Ἔνθ' ἀν. 714. *106)* Αὐτόθι 512.

107) *V. Ikonnikof* [2] 49—50, 156, 471—472, 487—488. *N. Karamzin* Ζ 49 καὶ Παρατήρ. 152. 61 Παρατ. 189.

108) Ὡς ἄνθρωπος ἔχων εὐρείας σχέσεις, δὲν ἐστερεῖτο καλοπροαιρέτων φίλων οὐ μόνον ἐν Μόσχᾳ, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν τάξεων τῶν ἰωσηφιτῶν μοναχῶν, οἵτινες διηυκόλυναν αὐτὸν νὰ γράφῃ καὶ νὰ διαβιβάζῃ ἐπιστολάς. *V. Ikonnikof* [2] 482. *V. Jmakin* [1] 85—86.

109) *N. Karamzin* Ζ 106, 112 Παρατ. 235. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 464, 468, 475. *110)* *V. Ikonnikof* [2] 465—466, 475, 481—2. *V. Jmakin* [1] 185—187. *111)* *E.* Goloubinskii [1] B I 717, 725. *V. Ikounikof* [2] 482—3. *V. Jmakin* [1] 184—5. *112)* E. Goloubinskii [1] I 724—5. *V. Ikonnikof* [2] 472, 482, 485. *113)* ΜΣ Β XXX 372—3.

114) E. *Goloubinskii* [1] B I 725. *115)* *V. Jmakin* [1] 194.

116) Ἔνθ' ἀν. 723. *117)* Αὐτόθι 717. *V. Ikonnikof* [2] 482—3. *V. Jmakin* [1] 193. *118)* *V. Jmakin* [1] 195.

119) Αὐτόθι 614—620. *V. Ikonnikof* [2] 383—5, 489—490.

120) *V. Ikonnikof* [2] 485—6. *E.* Goloubinskii [1] B I 708. *V. Jmakin* [1] 191. *121)* ΜΣ Β XXX 369—370. *V. Ikonnikof* [2] 489. *V. Jmakin* [1] 191, 193—4. *N. Karamzin* Ζ Παρατ. 343—5. *Μακαρίου* ΣΤ 129—3, σημ. 264.

122) 190. *123)* [1] B I 726. *124)* *V. Ikonnikof* [2] 496—7. *V. Jmakin* [1] 172. *125)* *V. Jmakin* [1] 196. *126)* E. *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 727. *127)* *V. Jmakin* [1] 197. *128)* Μικρὸν δεῖγμα τῆς κατὰ τὴν δίκην του μεταξὺ Δανιὴλ καὶ αὐτοῦ στιχομυθίας :

Δανιήλ. Ἔπειτα σύ, Βασσιανέ, ἀπεκάλεις τοὺς θαυματουργοὺς ταραχοποιοὺς ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι τὰ μοναστήριά των ἔχουν χωρία καὶ ἀνθρώπους.

Βασσιανός. Ἐγὼ ἔγραψα διὰ τὰ χωρία ὅτι ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ λέγεται ὅτι δὲν πρέπει τὰ μοναστήρια νὰ ἔχουν χωρία.

Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ δὲ ἀντιταχθέντα ἐπιχειρήματα παρετήρησεν :

—Ἐκεῖνοι (οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας) εἶχον χωρία, ἀλλὰ δὲν ἔτρεφον μανίαν δι' αὐτά.

Δανιήλ. Ἔλεγες περὶ τῶν θαυματουργῶν: Θεέ μου, τί εἴδους θαυματουργοὶ εἶνε αὐτοί! Λέγουν ὅτι εἰς τὴν Κολιαζίηνα ὁ Μακάρ' (περιφρονητικὸν τοῦ ὀνόμα-

τος Μακάριος καθ' ὃν τύπον ἐκφέρεται εἰς τὸ στόμα τῶν χωρικῶν) ἔκαμνε θαύματα· καὶ ὅμως ἦταν ἕνας ἁπλοῦς μουζίκος.

Βασσιανός. Ἐγὼ τὸν ἐγνώριζα· ἦτο ἕνας ἁπλοῦς ἄνθρωπος. Ἀλλά, ἂν ἦτο θαυματουργὸς ἢ ὄχι,—ὅπως σᾶς ἀρέσει.

Δανιήλ. Ὥστε τολμᾷς νὰ κρίνῃς τοὺς ἁγίους..! Σπουδαία δὲν εἶνε ἡ σωματικὴ εὐγένεια, ἀλλὰ ἡ πνευματική.

Βασσιανός. Αὐτὸ ὁ Θεὸς τὸ ξεύρει, καὶ σύ, μὲ τοὺς θαυματουργούς σου. .

Δανιήλ. Ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι προσκυνοῦν τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ τὰ ἅγια λείψανα τοῦ θαυματουργοῦ Ἰωνᾶ, μητροπολίτου πάσης Ρωσίας, ἡμεῖς δὲ ἠκούσαμεν παρὰ πολλῶν ἀξιοπίστων προσώπων, ὅτι μόνος σύ, λέγουν, Βασσιανέ, δὲν τὸν προσκυνεῖς καὶ δὲν τὸν τιμᾷς ὅπως πρέπει νὰ τιμῶνται οἱ ἅγιοι.

Βασσιανός. Ἐγὼ δὲν εἰξεύρω ἂν ὁ Ἰωνᾶς εἶνε θαυματουργός. Πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] B I 727—731. *N. Ikonnikof* [2] 490-496. *V. Jmakin* [1] 196-232.

129) Ὁ Βασσιανὸς ἀπέθανεν ἐν τῇ εἱρκτῇ (πρὸ τοῦ 1545).

130) Πρβλ. ΡΒΕ VII 425. Ὁ Ἰωσὴφ ἐκανονίσθη εἰς τοὺς ἁγίους τῆς Ρωσικῆς ἐκκλησίας τῷ 1578, ἑορτάζεται δ' ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 20 Δεκ.

131) V. *Jmakin* [1] 191. *132)* B XXXIX 423.

133) E. *Goloubinskii* B I 804. V. *Ikonnikof*[2] 497—8.

134) E. *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 806. *135)* V. *Ikonnikof* [2] 505.

136) B XL 424—425. *137)* B XXXVIII 421. *138)* B XXXVII 419.

139) B XXXIII 386. *140)* A I 19—32. *141)* A Κορ ι 32.

142) Ἰακ. 6 20. *143)* B XXXVII 416. *144)* B XXIX 364—5·

145) B XXXIII 383. *146)* B XXVIII 355.

147) Κατὰ κυριολεξίαν «ἀπαντητικός». *148)* Γ IX 50—65.

149) Τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς «Δημιουργὸν ὁ Πατὴρ πρὸ τῶν αἰώνων Σοφίαν γεννᾷ ἀρχὴν ὁδῶν με, ἢ ἔργα ἔκτισε τὰ νῦν μυστικῶς τελούμενα. *Λόγος γὰρ ἄκτιστος ὢν φύσει,* τὰς φωνὰς οἰκειοῦμαι, οὓ νῦν προσείληφα».

150) Τὸ τροπάριον ἔχει «Ὡς ἄνθρωπος ὑπάρχω οὐσίᾳ οὐ φαντασίᾳ οὕτω Θεὸς τῷ τρόπῳ τῆς ἀντιδόσεως ἡ φύσις ἡ ἑνωθεῖσά μοι Χριστὸν ἕνα *διό* με γνῶτε τὰ ἐξ ὧν ἐν οἷς ἅπερ πέφυκα σώζοντα».

151) Τὸ κείμενον ἔχει *πο τσ̌ερνίλου=κατὰ τὴν μελάνην*, ρωσισμὸς σημαίνων ὅτι ἡ ἀνάγνωσις περιορίζεται εἰς τὴν μορφὴν τῶν λέξεων, ἄνευ ἐμβαθύνσεως εἰς τὸν νοῦν τῶν γραφομένων. *152)* Γ X 63—76.

153) Τὸ τροπάριον ἔχει «Ὄργανα παρέκλινε τὸ πένθος ᾠδῆς· *οὐ γὰρ ᾖδον* ἐν νόθοις παῖδες Σιών. Βαβυλῶνος λύει δὲ πλάνην πᾶσαν καὶ μουσικῶν ἁρμονίαν Βηθλεὲμ ἐξανατείλας Χριστός. Διὸ ἀνυμνοῦντες ἀναμέλψωμεν· εὐλογείτω ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον καὶ ὑπερυψούτω εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας».

154) Οὕτω ἐν τῷ κειμένῳ· ὑπὸ ταῦτα νοεῖ βεβαίως ὁ Μάξιμος τοὺς θεοὺς τῶν ἑλλήνων.

155) Τοιαύτην ἑρμηνείαν παρέχει ὁ Μάξιμος εἰς τὴν φράσιν Πρξ ιζ 19 «ἐπιλαβόμενοι .. ἤγαγον ..».

156) Μετὰ πόσης ἐπιπολαιότητος ἐγένετο καὶ αὐτὴ τῶν βιβλίων ἡ ἀντιγραφὴ καὶ δὴ ὑπ' ἀνδρῶν οἷος ὁ μητροπολίτης Μόσχας Ἰωάσαφ (1539—1541), μαρτυροῦσιν ὅσα αὐτὸς οὗτος ἔγραφε προλογιζόμενος συλλογῶν τινων ὑπ' αὐτοῦ ἀντιγραφέν-

των χειρογράφων: «Ἀντέγραψα ἐκ διαφόρων χειρογράφων, προσπαθήσας δὲ νὰ ἐπιτύχω τοῦ ὀρθοῦ, εὗρον ἐν αὐτοῖς πολλὰ ἀδιόρθωτα (: λάθη). Καὶ ὅσα μὲν ἠδυνήθην νὰ ἐννοήσω, διώρθωσα· ὅσα ὅμως δὲν ἠδυνήθην νὰ διορθώσω, ἀφῆκα ὡς ἔχουν, ἵνα οἱ ἐμοῦ εὐφυέστεροι διορθώσωσιν αὐτὰ καὶ ἀναπληρώσωσι τὰ ἐλλείποντα. Ἂν δὲ ἐν οἷς ἐγὼ ἔγραψα εὑρεθῶσί τινα ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ἀλήθειαν, περὶ αὐτῶν ζητῶ συγγνώμην» (*Μακαρίου* Ζ' 124). Ἕνεκα τῆς ἀγνοίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀνικανότητος τῶν ρώσων νὰ λαμβάνωσι κριτικὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἐκ Βυζαντίου προερχομένων βιβλίων—λέγει ὁ *Preobragenskii* ([1] 26—27)— ἐν ταῖς ἡμετέραις Συλλογαῖς, παρὰ τοῖς ρώσοις χρονογράφοις, ἐν ταῖς *Παλαιαῖς* καὶ ἐν ταῖς συλλογαῖς πανηγυρικῶν εἰς ἁγίους καὶ ἑορτὰς λόγων τοῦ ΙϚ' αἰ. ἀντὶ τῶν ὠφελίμων ἱστορικῶν, δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἔργων τῆς πλουσίας θεολογικῆς γραμματείας τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας περιελαμβάνοντο ἀνοητότατοι μῦθοι, τροφὴ μόνον τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀμαθείας (Πρβλ. καὶ *Φιλαρέτου* [2] Γ 104).

157) Ὁ Γερμανὸς κατὰ τὴν εἰς ΚΠολιν μετάβασίν του πρὸς συλλογὴν ἐράνων ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου παρεκάλεσε τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην νὰ γράψῃ εἰς Μόσχαν καὶ ζητήσῃ τὴν ἐκεῖθεν βοήθειαν διὰ τοῦ Μαξίμου· *N. Kapteref* [3] 8—9. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [7] 472—473.

158) Τὴν ἐπιστολὴν ὑπογράφουσιν οἱ μητροπολῖται Καισαρείας Καππαδοκίας Μητροφάνης, Ἡρακλείας Κύριλλος, Ἀμασείας Σαββάτιος, Ἀθηνῶν Λαυρέντιος, Ἀνθυμίας (;) Ἰγνάτιος, Προύσης Γρηγόριος, Ἄργους καὶ Ναυπλίου Δωρόθεος, Ἀδριανουπόλεως Ἰωάσαφ, Νικαίας Ματθαῖος, Θεσσαλονίκης Μητροφάνης, Λακεδαίμονος Ἱερεμίας, Μυτιλήνης Ἄνθιμος, Σωζοπόλεως Διονύσιος, Πισσιδείας Βασίλειος καὶ Εὐρίπου Νεῖλος.

159) Ἀμφότεραι αἱ ἐπιστολαὶ ἐν ρωσικῇ μεταφράσει ἐδημοσιεύθησαν ἐν JMNP 1834 III 272—276 «Περὶ τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ» καὶ παρὰ *Mouravydf* I 44—48. Μὴ δυνηθεὶς νὰ εὕρω τὰ πρωτότυπα, ἀπέδωκα τὸ περιεχόμενον ἐκ τῆς ρωσικῆς μεταφράσεως. Πρβλ. καὶ *V. Ikonnikof* [2] 507—508, *E. Goloubinskii* [1] Β I 817, *N. Karamzin* Η Παρατήρ. 312, *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [2] ΕΒΣ 172 καὶ τοῦ αὐτοῦ [1] 9—10. *Ἰακώβου Δημοπούλου* [1] 180.

160) Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν εὑρέθη ἐν τοῖς ρωσικοῖς Ἀρχείοις *V. Ikonnikof* [2] 509. *161)* Β XXIX 366—367.

162) Γ IX 63—65. *163)* XXI 377—379.

164) Β XXVIII 356—7. *165)* Β XXIX 364. Γ IX 63.

166) Β XXXIII 385. *167)* Β XXXVII 418—419.

168) *E. Goloubinskii* [1] Β I 575. *169)* Ἐννοεῖ τὴν ἄρνησιν τοῦ Μαξίμου νὰ μεταφράσῃ δι' αὐτὸν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Θεοδωρήτου.

170) Μθ ε 23—4. Ψ ριθ 6. Ρμ ιβ 18. *171)* Μθ ζ 26—27.

172) Ρμ ιβ 17—21. *173)* Μθ ιη 7. *174)* Μθ ια 29.

175) Μθ ιη 22. *176)* Μθ ιη 25. *177)* Ἰὼβ ιδ 4—5.

178) Μθ ιβ 30. *179)* Ρμ ιδ 19. *180)* Μθ ιθ 32—34.

181) Β XX 367—376. *182)* Ὁ *Belyaïef* προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὸν Δανιὴλ διὰ τὰς κατὰ τοῦ Μαξίμου διαπραχθείσας ἀδικίας σ. 96—118. Πρβλ. καὶ ΙΑΝ V (1856) 194—209. Ἀπολογητὴς τοῦ Δανιὴλ προέκυψε καὶ ὁ Μακάριος.

183) *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. Κατὰ τὸν ιγ' κανόνα τῆς Α' Οἰκουμ. Συνόδου

«εἴ τις ἐξοδεύει, τοῦ τελευταίου καὶ ἀναγκαιοτάτου ἐφοδίου μὴ ἀποστερεῖσθαι».

184) *Φιλαρέτου* [1] 91. *E.* Goloubinskii αὐτόθι 815-6. *V. Ikonnikof* [2] 510.
185) *V. Ikonnikof* [2] 510—512. *186)* Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 509.
187) *E.* Golovbinskii [1] Β I 816. *188)* Β XLIX 452—453, ὑπὸ τὸν τίτλον «Τοὺς λόγους τούτους ἔγραψεν ὁ ποιήσας τὴν βίβλον ταύτην περὶ ἑαυτοῦ, ἔγκλειστος ὢν καὶ θλιβόμενος, πρὸς παραμυθίαν ἑαυτοῦ καὶ ἐνίσχυσιν ἐν τῇ καρτερίᾳ».

189) Πρβλ, *N. Lebedef* Μακάριος μητροπολίτης πάσης Ρωσίας σ. 101—111. *V. Ikonnikof* [2] 510_1. *190)* Β XXXIX 423. *191)* Β XXIX 359.

192) Γ I 5—19. Ὁ Μάξιμος ἀναφέρων χωρία ἁγιογραφικὰ παραθέτει ἁπλῶς τὰ κείμενα, συνήθως ἄνευ παραπομπῆς εἰς κεφάλαια καὶ ἐδάφια. Καὶ ὁσάκις δὲ ἀναφέρει περικοπὰς ἢ γνώμας οἱωνδήποτε συγγραφέων, οὐδέποτε σημειοῖ πόθεν τὰς λαμβάνει. *193)* Γ II 20—21. *194)* Γ III 21—28.

195) Ἀρθ ιγ 33. Δευτ γ 11. Α Βασιλ ιζ 4. *196)* Γ V 28—32.
197) Γ V 32—35. *198)* Γ VII 41—44. *199)* Β XXXIX 421—423.
200) Ψ μ 10. Ιω ιγ 18. *201)* Γ VI 35—41.
202) MG 36, 340 B. Πρβλ. καὶ 35, 705 B. 1052. 1072.
203) MG 36, 241. *204)* MG 36, 523. 1064. Καὶ 38, 548.

205) Φαίνεται ὅτι πρῶτος ὁ Μάξιμος ἀνεκοίνωσεν ἐν Ρωσίᾳ πληροφορίας περὶ ἀνακαλύψεως τοῦ νέου κόσμου. *206)* MG 36, 580 A. Καὶ 38, 547.

207) Πῶς ὁ Χέοψ διεστράφη εἰς Σεζογχότ, εἶνε ἀκατανόητον.

208) Πρόκειται πιθανῶς περὶ τοῦ Σήξτου Ταρκυνίου, ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου (I 53, 54). *209)* Γ VIII 45—50. *210)* Ψ ριη 46.
211) Β XIII 288—231. *212)* Β XVI[1] 248—251. *213)* Β VII 154—156.
214) Β XXXV 388-394. *215]* Β XLI 425—432.
216) Β XXXVI 394—445. *217)* Γαλ ς 7. *218)* Γ XXVII 167—183.

219) «Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐντίθησιν ἐν τοῖς γράμμασιν ὁ μακάριος Μωϋσῆς, ἵνα μὴ ἐξῇ τοῖς φλυαρεῖν μάτην βουλομένοις ἀπατᾶν τῶν ἀφελεστέρων τὰς ἀκοὰς καὶ λέγειν μὴ εἶναι ἐν τῇ γῇ τὸν παράδεισον, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ καὶ μυθολογίας τινὰς τοιαύτας ὀνειροπολεῖν» (*Χρυσόστομος*, MG 53, 108). «..ὁ παράδεισος.. ἐν Ἐδὲμ πεφυτευμένος.. Ἐν τῇ ἀνατολῇ μὲν πάσης τῆς γῆς ὑψηλότερος κείμενος, εὐκραὴς δὲ.. φυτοῖς ἀειθαλέσι κομῶν.., ὥρας ἁπάσης αἰσθητῆς καὶ κάλλους ὑπερβαίνειν ἔννοιαν..» *Δαμασκηνός*, MG 94, 912—993 A). Καὶ ὁ *Καισάριος* δὲ εἰς τὴν πεῦσιν ρμα' «ποῦ σοι δοκεῖ ὑπάρχειν ὁ παράδεισος, ἐν οὐρανῷ ἢ ἐπὶ γῆς, δίδει τὴν ἀπόκρισιν «ἐμοὶ αἰσθητὸς δοκεῖ ὑπάρχειν, καὶ ἐπὶ γῆς, σαφῶς καὶ φανερῶς διαρρήδην τοῦτο βοώσης τῆς θείας Γραφῆς· . . ἀξιόπιστος δὲ πρὸ Παύλου μάρτυς ὁ τὸν θείων σοφὸς Σολομών, αἰσθητὸν καὶ ἐπὶ γῆς δηλῶν τὸν παράδεισον.. Ποῦ δὲ ἐν οὐρανῷ συκαῖ, φοίνικες καὶ ροαί, καὶ τὰ λοιπά, οἷς παράδεισος πυκάζεται καὶ θάλλειν πέφυκε; Ποῦ δὲ ἐν οὐρανοῖς κρήνη καὶ ποταμοὶ καὶ φυτὸν παραβάσεως;.. (Διάλογος Γ', MG 38, 1089, 1092—1093). Καὶ ὁ *Ἐπιφάνιος* Κύπρου: «ὁ δὲ παράδεισος ἐν Ἐδέμ, κατὰ ἀνατολάς· πηγὴ δὲ ἀνέβαινεν ἐξ Ἐδέμ». Καὶ οὐκ εἶπε κατέβαινεν, ἵνα μὴ νομίσωμεν ἐξ οὐρανοῦ εἶναι τὴν Ἐδέμ. Εἰ γὰρ ἐν οὐρανῷ ἦν, Ἄνωθεν ἂν εἶπε, κατέρχεται πηγή. Ἀλλά φησι: «ποταμὸς ἐκπορεύεται ἐξ Ἐδέμ, καὶ οὐκ εἶπε κατέρχεται» (Ἀγκυρωτὸς νή, MG 43, 117 BC). Ὁ *Νύσσης Γρηγόριος* δεχόμενος τὸν παράδεισον ὑπέργειον, ταυτίζει πρὸς ἀλλήλους

τὸν παράδεισον τοῦ Ἀδάμ, τὸν τοῦ καλοῦ λῃστοῦ καὶ τὸν τοῦ δικαίου. Ὁ παράδεισος εἰς ὃν ἀνηρπάγη ὁ Παῦλος (Β Κορ ιβ 4) ταυτίζεται πρὸς τὸν παράδεισον τοῦ Ἀδάμ, τοποθετεῖται ἄρα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὁ παράδεισος ἐν τῷ τρίτῳ οὐρανῷ (πρβλ. MG 44, 121. 196. 46, 617. 772 κ. ἀλλ.). Περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου ἰδὲ καὶ ἐμὸν σημείωμα ἐν ΠΝΤ (Ἄπορα) Θ [1919] 394, καὶ *Ἠλ. Στεφάνου* 428.

220] Μθ ιθ 5—6, ε 32. Ἑβρ ιγ 4.

221] Ἐν τῷ κειμένῳ *Ἐτνὶ εἴσκιη*.

222] Ψ μη 21. *223]* Ἐξόδ κ 26, κη 38. *224]* Α XXVII 431—435.

225] Γεν β 17. *226]* Ψ πα 6 μη 13. Σοφ Σολ β 24. Ὁ Μάξιμος εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀσπάζεται τὴν ἀντίληψιν τῶν Γρηγορίου Νύσσης, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Θεοδωρήτου, Προκοπίου Γάζης, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Εὐθυμίου Ζυγαβηνοῦ, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ΚΠόλεως Ἱερεμίου κλ., μὴ δεχομένων ὡς δυνατὴν τὴν προπτωτικήν, ἀναμάρτητον γέννησιν, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ Γραφὴ δὲν ἀναφέρει γέννησιν πρὸ τῆς πτώσεως· τοῦτο σημαίνει—λέγουσιν—ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἢ θὰ περιωρίζετο εἰς μόνον τὸ πρωτόπλαστον ζεῦγος, ἢ θὰ ηὐξάνετο δι' ἄλλου τινὸς τρόπου, παρεμφεροῦς πρὸς τὸν τῆς πληθύνσεως τῶν ἀγγέλων. Ὁ Χρυσόστομος, ἑρμηνεύων τὸ Γεν γ 23 «Τοῦτο νῦν ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν μου..» προσθέτει: «Τινὲς δέ, ὅτι οὐχὶ τοῦτο μόνον αἰνίττεται, φασίν, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπον τῆς δημιουργίας, καὶ ὅτι οὐκ ἔσται πάλιν τῇ γυναικὶ τοιοῦτος τῆς γεννήσεως τρόπος, διὰ τοῦτο εἶπε: «τοῦτο *νῦν*», ὅπερ οὖν καὶ ἕτερος ἑρμηνευτὴς ἀκριβέστερον ἑρμηνεύων ἔλεγε: «Τοῦτο *ἅπαξ*», ὡσανεὶ ἔλεγε, *Νῦν μόνον* γυνὴ γέγονεν ἐξ ἀνδρὸς μόνου· μετὰ δὲ ταῦτα οὐκέτι οὕτως ἔσται, ἀλλ' ἐξ ἀμφοτέρων» (MG 5., 606). Κατὰ ταῦτα, ὁ γάμος καὶ ἡ γέννησις ἐπῆλθον ὡς συνέπεια τῆς ἁμαρτίας· «οὐ πρότερον αὐτὴν (τὴν Εὔαν) ἔγνω (ὁ Ἀδάμ), πρὶν ἐξορισθῆναι τοῦ παραδείσου» λέγει ὁ Νύσσης (MG 46, 373 D)· «ἐπειδὴ δὲ αἰχμάλωτοι γενόμενοι.., τότε ὁ γάμος ἐπεισέρχεται.. ..Ὁρᾷς πόθεν ἔσχε τὴν ἀρχὴν ὁ γάμος; ..Ἀπὸ τῆς παρακοῆς, ἀπὸ τῆς ἀρᾶς..» (*Χρυσόστομος*, MG 48, 543—546). «Ὁ γάμος συγκαταβάσεώς ἐστι δῶρον Θεοῦ.. Ἐπειδὴ ἀπεθάνομεν ἑκουσίως, ἀφῆκε τὴν διαδοχὴν οὕτω τοῦ γένους ἐνεργεῖν ὡς καὶ τοῖς ἀλόγοις, ἵνα γνῶμεν εἰς τί κατέστημεν (*Συμεὼν Θσσ.* MG 155, 180 A. Πρβλ. καὶ MG 38, 1104. 39, 72 C, ὡς καὶ τὴν εἰς τὸν ν' ψαλμὸν ἑρμηνείαν τοῦ Ζυγαβηνοῦ MG 128, κλ.). Προφανῶς ὅμως οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ροπὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἧς ὑπῆρξαν τρόφιμοι. Ἡ ἄκρα νοησιαρχικὴ ταύτης τάσις εἶχεν ὀρύξει ἀδιαπέραστον χάσμα μεταξὺ τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ λογικοῦ, δι' ἔτι πλατυτέρας δὲ ἀβύσσου ἐχώριζε τὴν ἔλογον φύσιν ἀπὸ τῆς ὅλως ἀλόγου καὶ ἀσυνειδήτου ὕλης, ἣν ἐδογμάτιζεν ὡς μὴ-ὄν. Συμφωνοτέρα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἁγιογραφικῆς ἀποκαλύψεως εἶνε ἡ διδασκαλία τῶν Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, μάλιστα δὲ τῶν Αὐγουστίνου καὶ αὐτοῦ τοῦ Χρυσοστόμου ἐν τοῖς ὑστερωτέροις του ἔργοις, καθ' οὓς, ἐν οἷς περὶ τῶν πρωτοπλάστων λέγει ἡ Γραφή, ὁμιλεῖ περὶ γάμου καὶ γεννήσεως πρὸ τῆς πτώσεως, κατ' ἀκολουθίαν δὲ οὐδεμία ἐξάρτησις ὑπάρχει μεταξὺ γεννήσεως καὶ ἁμαρτίας, ὅθεν, ἐὰν οἱ πρωτόπλαστοι δὲν ἡμάρτανον, ἡ γέννησις θὰ ἐπήρχετο ἐν τῷ παραδείσῳ ὡς συνέπεια τῆς πρὸς τοῦτο πλασθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς προκύπτει ἐξ αὐτῆς τῆς ἅμα τῇ δημιουργίᾳ αὐτοῦ δοθείσης θείας εὐλογίας τοῦ αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι.

227) B XX 260—276. *228)* B XXII 290—294. *229)* B XXIII 295. *230)* B XXIV 295—296. *231)* [2] 584. *232)* B XXXII 379—381. *233)* Γαλ 6 2, 7—9. *234)* B XXXIII 382—386. Ὁ Ἀντάσιεφ ὑπῆρξε μέγας ἀξιωματικὸς τοῦ στέμματος ἐπὶ τῆς φωτεινῆς περιόδου τοῦ Ἰβὰν Τρομεροῦ, κατεῖχεν ἀνεξάρτητον θέσιν ἐν τῇ τότε Ντούμᾳ, διηύθυνε τὰς διπλωματικὰς σχέσεις καὶ τὰς ἐπισήμους πρὸς τὰς ξένας δυνάμεις διαπραγματεύσεις ὡς καὶ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ κράτους, συνώδευε δὲ πάντοτε τὸν τσάρον. Κατέλιπε μνήμην ἀγαθοῦ, ἀνιδιοτελοῦς, προσηνοῦς καὶ φιλανθρώπου ἀνδρὸς καὶ ρώσου ἀνθρωπιστοῦ τοῦ ιϛ' αἰ. Πρβλ. *N. Karamzin* H I 60, III 113—115, V 246.

235) «Taffia»· οὕτω ἐκαλοῦντο μικροὶ σκοῦφοι καλύπτοντες τὴν παρὰ τοῖς ταττάροις ἐξυρημένην κορυφὴν τῆς κόμης. Ἐπὶ τοῦ τσάρου Θεοδώρου Ἰβάνοβιτς οἱ πλούσιοι ἔφερον ἐπὶ κεφαλῆς τοιαῦτα σκουφία μετάξινα χρυσοκέντητα μετὰ μαργαριτῶν. *N Karamzin* Z', Παρατηρ. 326 σ. 43.

236) Γ XXXIV 197—198. Καίτοι ὁ τίτλος τῆς ἐπιστολῆς φέρει αὐτὸν ὡς μοναχόν. *237)* B XL 424—425. *238)* B XXXIV 386—388. Τὸ περιεχόμενον ἤδη ἐσημειώθη. *239)* B XXXVIII 420—421.

240) Τὸ συναξάριον φέρει τὸν Χριστοφόρον κυνοπρόσωπον, φοβερὸν τὴν ὄψιν καὶ τὴν ἰσχὺν ἀνυπέρβλητον. Οὗτος, αἰχμαλωτισθεὶς ἐν πολέμῳ καὶ μὴ δυνάμενος νὰ ὁμιλῇ, μετὰ προσευχὴν ἤκουσεν ἄγγελον Κυρίου λέγοντα πρὸς αὐτὸν «Ρέπρεβε, ἀνδρίζου», μεθ' ὃ ὁ ἄγγελος ἁψάμενος τῶν χειλέων του λαλεῖν παρεσκεύασε. Εἶτα ὁ Χριστοφόρος εἰσελθὼν εἰς τὴν πόλιν διήλεγχε τοὺς διώκτας τῶν χριστιανῶν τοὺς νομίζοντας θεοὺς εἶναι τὰ ἄψυχα, ἐφ' ᾧ καὶ τύπτεται ὑπὸ Βαχχίου τινός.., ὠνομάσθη δὲ Χριστοφόρος ὑπὸ τοῦ βαπτίσαντος αὐτὸν ἱερομάρτυρος ***Βαβύλα.*** Περὶ τοῦ Χριστοφόρου ἰδὲ ***Ἰω. Ράμφου*** «Ἐκκλησία» 1948 σ. 166—7 καὶ ***Α. Ρυσένκο*** Οἱ περὶ τοῦ Χριστοφόρου θρῦλοι ἐν JMNP 1911 82—7. *241)* Γ XI 76—80.

242) Ἐν τῷ κειμένῳ: ***ἄνωφεν***· ἐν τῷ ρωσικῷ ἀλφαβήτῳ ὑπάρχει τὸ θ, ἀλλὰ πάντοτε προφέρεται ὡς φ, ὥστε καὶ ***ἄνωθεν*** ἂν ἔγραφεν ὁ Μάξιμος, θὰ προεφέρετο ***ἄνωφεν***· πολλὰς ἑλληνικὰς μετὰ τοῦ θ λέξεις ἀναφέρει ὁ Μάξιμος ἐν ταῖς συγγραφαῖς του διὰ ρωσικῶν γραμμάτων, ὅπου τὸ θ καὶ φ ἐναλλάσσονται ἀδιαφόρως, τοῦ θ πανταχοῦ προφερομένου ὡς φ: Αντελφοφέη, Μαφουσάλα, Ορφέη, Ψευντοπροφήτη, αφεντρών, Πυθίγια, Φιλόσοφ, Φημιστόκλιη, Μαθηματικίγια, Ματφέη, αριθμητικίγια, πύφων, ανήθ (ἄνηθον) κλ. Οὕτω οἱ ρῶσοι προφέρουν: Φαβώρ, Φεοντοσίγια, Φεσσάλιγια, Φεσσαλόνικα, Φήβη (Θῆβαι), Φρακίγια (Θράκη) κλ., ἀντὶ τοῦ Φ ὅμως γράφουσι Θ. *243)* Γ XIV 90—96.

244) Πρβλ. τὴν «Ἀκολουθίαν τῆς Τραπέζης» ἐν τῷ Ὡρολογίῳ.

245) Ὁ Γεράσ. Σμυρνάκης ἀναφέρει ὡς ἑξῆς τὰς περὶ τῆς μονῆς Βατοπεδίου δύο παραδόσεις. Κατὰ τὴν μέν, ἡ μονὴ ἀνεκαινίσθη τῷ 390 ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου ἐπὶ τῇ θαυμασίᾳ ἀπολυτρώσει τοῦ υἱοῦ του Ἀρκαδίου, ἐκ Ρώμης ἐπανακάμπτοντος καὶ ναυαγήσαντος ἐν τῷ πελάγει, ἐξ οὗ ἐσώθη τῇ ἀντιλήψει τῆς Θεομήτορος καὶ εὑρέθη ὑπό τινας βάτους παρὰ τὴν μονήν. Κατὰ τὴν δέ, ὁ Ὀνώριος ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ πατρός του Θεοδοσίου εἰς Ρώμην συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ του Κωνσταντίνου καὶ τῆς ἀδελφῆς του Πλακιδίας διὰ νὰ συμβασιλεύσουν ἐκεῖ· μετ' αὐτῶν δὲ συναπῆλθε καὶ ὁ Ἀρκάδιος. Κατὰ τὴν εἰς ΚΠόλιν ὅμως ἐπάνοδον ὁ Ἀρκάδιος παρὰ τὴν νῆσον Ἴμβρον κατεποντίσθη, εὐθὺς ὅμως εὑρέθη ἐν τῇ ξηρᾷ

ὑπὸ δάτον παρὰ τὴν μονήν· οἱ συμπλωτῆρές του προσορμισθέντες εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ ἀποβάντες εἰς τὴν ξηράν, πρὸς μεγίστην των ἔκπληξιν εὗρον ἐκεῖ τὸν Ἀρκάδιον· σ. 427—428. *246)* Γ XV 95—96. *247)* Κατὰ τὴν ρωσικὴν προφοράν: *Φεοῦ.* *248)* *Μάρθου* ἐν τῇ ρωσ. εἶνε αἰτιατικὴ τοῦ ὀνόματος Μάρθα· ἐξελήφθη δ' ὑπό τινων τὸ ΘΥ ὡς αἰτιατική, διὰ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρὰ τὸ Θ ὕπαρξις τοῦ γράμματος Υ, τὸ σχῆμα τοῦ ὁποίου ἀποδίδει ἐν τῇ ρωσ. τὴν δίφθογγον *ου.* *249)* Γ XVII 97—100.

250) Πρβλ. *Ράλλη—Ποτλῆ* Α 458. Ὁ Βαλσαμών, ἑρμηνεύων τὸν κανόνα τὸν ἀπαγορεύοντα τὰς εἰδωλολατρικὰς νουμηνίας καὶ τὰς κλήδονας, λέγει ὅτι, κατὰ τοῦτον, «ἡ τῆς νουμηνίας ἑορτὴ πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε, καὶ ἀντὶ ταύτης, Θεοῦ χάριτι, ἱλαστήριοι εὐχαὶ πρὸς Θεὸν καὶ ἁγιασμοὶ ἐπ' ἐκκλησίας παρὰ τοῦ πιστοῦ λαοῦ γίνονται καθ' ἑκάστην ἀρχιμηνίαν, καὶ ὕδασιν εὐλογίας, οὐκ ἀντιλογίας, χριόμεθα». Περὶ τὸν κληδόνων ὅμως λέγει ὅτι ἔπαυσαν μόλις ἐπὶ τοῦ ΚΠόλεως Μιχαὴλ Α', πρὸ τοῦ ὁποίου ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐσυμποσίαζον βακχικώτατα ἐν ταῖς ρηγμῖσι, καὶ ἐν ἀγγείῳ συστόμῳ θαλάττιον ὕδωρ ἔβαλλον, καὶ εἴδη τινὰ (δακτυλίους κλ.) ἑκάστῳ τούτων ἀνήκοντα ἔρριπτον εἰς τὸ ἀγγεῖον, καὶ κοράσιον πρωτότοκον νυμφικῶς ἐστολισμένον τὰ ἐνὶ ἑκάστῳ ἐξάγον ἐκ τοῦ ἀγγείου ἐπληροφόρει τὰ δῆθεν μέλλοντα, τὴν δ' ἐπαύριον μετὰ τυμπάνων καὶ χορῶν σὺν τῷ κορασίῳ οἱ πάντες εἰς τοὺς αἰγιαλοὺς ἀπήρχοντο καὶ ὕδωρ θαλάττιον ἀφθόνως ἀνελάμβανον καὶ τὰς ἑαυτῶν οἰκίας ἔρραινον (MG 137, 741). Πρβλ. καὶ *Κωνστ. Καλλινίκου* Ὁ Μικρὸς Ἁγιασμὸς ἐν ΠΝΤ Θ [1917] 114—5.

251) Γ XVIII 100—101. *252)* Ἐν τῷ κειμένῳ ἡ λέξις μὲ ρωσικοὺς χαρακτῆρας. *253)* Γ XIX 101—102.

254) Ἡ λέξις ἐν τῷ κειμένῳ δι' ἑλληνικῶν στοιχείων.

255) Γ XXXII 194—195. *256)* Γ XXXV 199—210.

257) Εἰκάζεται ὅτι τὰς ἀπορίας ὑπέβαλεν ὁ Κάρπωφ.

258) Γ XXXVII 211—213. *259)* Γ XXXVIII 213—218. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει τὸν τίτλον «Πρόλογος εἰς τὸν βίον τῶν θαυματουργῶν τῶν Σολοβλέτσκιη».

260) Γ XL 220. *261)* Γ XLI 220—221.

262) Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κάρπωφ ἐλήφθη ἐκ τοῦ κώδικος τῆς παρὰ τὴν Μόσχαν Λαύρας τοῦ ἁγ. Σεργίου περιέχοντος τὴν εἰς αὐτὴν ἀπάντησιν τοῦ Μαξίμου, ἧς καὶ προτάσσεται. Ἐδημοσιεύθη ἐν ΜΣ Γ 221_1—224. Ἡ ἐν αὐτῇ παρατιθεμένη περικοπὴ τοῦ Δ' Ἔσδρα ἔχει οὕτω: Ϛ 47 Τὴν πέμπτην ἡμέραν διέταξας τὸ ἕβδομον μέρος, ἔνθα εἶχον συναθροισθῇ τὰ ὕδατα, νὰ παραγάγῃ ἔμβια ὄντα, πτηνὰ καὶ ἰχθῦς. 48 Οὕτω δὲ καὶ ἐγένετο. Τὸ ἄφωνον καὶ ἄψυχον ὕδωρ τῷ σῷ προστάγματι παρήγαγεν ἔμψυχα ὄντα, ἵνα τὰ ἔθνη δοξολογῶσι τὸ ὄνομά σου. 49 Δύο ὅμως ὄντα, ἃ σὺ ἐδημιούργησας, διεχώρισας· τὸ ἓν ἐκάλεσας Βεεμὼθ, καὶ τὸ ἕτερον Λεβιάθαν. 50 Διεχώρισας αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων, διότι τὸ ἕβδομον μέρος, ἔνθα τὰ ὕδατα συνηθροίσθησαν, ἠδυνάτει νὰ περιλάβῃ αὐτά. 51 Πρὸς διαμονὴν ὥρισας εἰς Βεεμὼθ τμῆμα, ἀποξηρανθὲν τῇ τρίτῃ ἡμέρα, ἔνθα τὰ χίλια ὄρη. 52 Εἰς Λευϊάθαν ὅμως ὥρισας τὸ ὑγρὸν ἕβδομον μέρος. Προώρισας αὐτὰ εἰς καταστροφὴν ὑπ' ἐκείνου, ὃν σὺ θελήσῃς καὶ ὁπόταν σὺ ὁρίσῃς.. *263)* Γ XLIII 222—226.

264) Ἰσίδωρος Hispalensis ἐπίσκοπος Σεβίλλης (560—636), συγγραφεὺς τοῦ ἔργου Originum seu etymologiarum libri XX.

265) Ἐν τῷ κειμένῳ ἡ λατινικὴ λέξις διὰ ρωσικῶν χαρακτήρων.

266) Ἑβρ. προφέρ. behemoth. Παρ' Ὠριγένει: «Λευϊαθάν, ὅντινα αἱ Γραφαὶ ὅ,τι ποτοῦν αἰνισσόμεναι, ἔλεγον πεπλάσθαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παίγνιον. Ἐν γὰρ ψαλμοῖς εὕρομεν «δράκων οὗτος ὃν ἔπλασας ἐμπαίζειν αὐτῇ (ργ' 24—26). Ἀντὶ δὲ τοῦ δράκων Λευϊαθὰν ἦν τῷ ἑβραϊκῷ. Εὕρομεν δὲ καὶ καὶ τὸν Βεημὸν (Βεημὼθ) ὀνομαζόμενον..» (MG 11, 1329 A—C). Περὶ τοῦ Λεβιάθαν ἰδὲ Γ[ρηγορίου] Π[απαμιχαὴλ] ΠΝΤ Ι (1918) 125. Εἶνε ὁ νειλῷος κροκόδειλος ποιητικῶς περιγραφόμενος, ὃν οἱ Ο' μεταφράζουσι *δράκοντα* ἐκ τῆς ἑβρ. λέξεως *τιμσἰὸκ* (=δύναται νὰ σύρῃ) συγγενοῦς τῇ κοπτικῇ ὀνομασίᾳ τοῦ κροκοδείλου *τεμσὰχ* καὶ ἀραβ. *τιμσάχ*. Ἡ ἑβρ. γλῶσσα στερεῖται ὀνομασίας διὰ τὸν κροκόδειλον. Ἰδὲ καὶ *Κ. Καλλινίκου* τ. Β' 192. *Λευϊαθάν*, βασιλεὺς τῶν ἐν τοῖς ὕδασι, MG 36, 353 B.

267) Γ XLVI 227—229. *268)* Ἄλλως *Ἐροφίλη*· αὕτη ἐλογίζετο ὡς ἡ διασημοτέρα καὶ ἀρχαιοτέρα. Κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, ἡ παλαιὰ Σίβυλλα ἐλέγετο ὅτι ὡρμᾶτο ἐκ Βαβυλῶνος καὶ ἦτο θυγάτηρ Βηρώσσου (MG 6, 308 A). Τὰ ὀνόματα τῶν Σιβυλλῶν ἐσημείωσα καθ' οὓς τύπους ἐκφέρονται ταῦτα ὑπὸ τοῦ Μαξίμου, διότι οἱ ἑλληνικοὶ τύποι εἶνε: ἡ χαλδαία ἢ περσὶς Σαμβήθη, Λίβυσσα, Δελφίς, Ἰταλική, Ἐρυθραία, Σαμία (Φυτώ), Κυμαία (Ἀμαλθαία ἢ Ἐρωφίλη), Ἑλλησποντία, Φρυγία, Τιβουρτία (Ἀλβουναία).

269) Ἀμφότερα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ *Chtcheglof* 7—9, 14—15.

270) B XXI 277—289. *271)* Ψ ρε 2. *272)* Ἐν σελίδι 134.

273) B XXVI. *274)* B VIII 157—184.

275) *E.* Goloubinskii B I 808. *276)* Αὐτόθι.

276)α Τὸ παράδειγμα τοῦτο τοῦ Μαξίμου ὑπομιμνήσκει τὴν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀβλάβιον ἐπιστολὴν τοῦ Νύσσης Γρηγορίου: «Τέχνη τίς ἐστι περιστερῶν θηρευτικὴ τοιαύτη· ὅταν τῆς μιᾶς ἐγκρατεῖς γένωνται οἱ τὰ τοιαῦτα σπουδάζοντες, τότε μύρῳ τὰς πτέρυγας αὐτῆς ὑποχρίσαντες, ἐῶσι συναγελασθῆναι ταῖς ἔξωθεν. Ἡ δὲ τοῦ μύρου τῇ εὐωδίᾳ τὴν αὐτόνομον ταύτην ἀγέλην τιθασσὸν ποιεῖται τῷ προεμένῳ. Πρὸς γὰρ τὰς εὔπνους οὔσας καὶ αἱ λοιπαὶ συνεφέρπονταί τε καὶ εἰσοικίζονται» (MG 46, 1085). Καὶ ὁ Χρυσόστομος: «οὐχ ὁρᾶτε τὰς περιστερὰς τὰς μεμελετηκυίας πῶς ἐξιοῦσαι θηρεύσουσιν ἑτέρας» (MG 51, 178).

277) Ὁ Ψαλτὴρ οὗτος ἐφυλάσσετο πρὸ τῆς μπολσεβικῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Πετρουπόλει Θεολογικῆς Ἀκαδημίας, ἄγνωστος δ' εἶνε ἡ τύχη του σήμερον. Περὶ αὐτοῦ ἴδε HT 1882 II 609—615. Πρβλ. καὶ *V. Ikonnikof* [2] 505_8. Ἰδὲ τὸ πανομοιότυπον ἐν τέλει.

278) MG 77. 1072 ἑξ. Ἐν τῇ εἱρκτῇ ἐγράφη καὶ ὁ ἐγκωμιαστικὸς εἰς Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ περὶ τῶν τριῶν μεγάλων λατινικῶν κακοδοξιῶν, ΜΣ Α Χ 145—170. *279)* Γ XXXIII 195—7. *280)* Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρτεμίου πρὸς τοὺς ζαβολγείους ἐρημίτας, ἐν ᾗ ἐκθέτει οὗτος τὰς ἀντιλήψεις του ἐπὶ διαφόρων θεμάτων, προκύπτει ἔκδηλος ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασις τῶν ἰδεῶν τοῦ Μαξίμου *V. Ikonnikof* [2] 529. *281)* Αὐτόθι 512, 528—530. *E.* Goloubinskii [1] B I 832—3. *282)* Ρωσιστὶ *ἰζμπραννάγια ρόντα*.

283) Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 513—4. *E.* Goloubinskii [1] B I 770_1. Ὁ Καραμζὴν ἀφηγεῖται ὅτι μετὰ τὴν τρομοκρατικὴν ἐκείνην πυρκαϊὰν καὶ τὰ μετ' αὐτήν, φρικτὰ γεγονότα ὁ Σίλβεστρος ἐμφανισθεὶς πρὸ τοῦ κατεπτοημένου ἡγεμονίδου

διὰ φλογεροῦ λόγου, κινῶν ἀπειλητικῶς τὸν δάκτυλον καὶ ὑπομιμνήσκων τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ, μέχρι τοσούτου συνεκίνησε τὸν Ἰβάν, ὥστε οὗτος μεταβληθεὶς ἄρδην ἐγένετο ἄλλος ἄνθρωπος, κλαίων δ' ἐξελιπάρησε τὴν ἠθικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Σιλβέστρου. Οὗτος παραμείνας παρ' αὐτῷ ὅλως ἀνυστεροβούλως καὶ ἀνιδιοτελῶς ἐνεθάρρυνε τὸν νεαρὸν μονάρχην διὰ τῶν νουθεσιῶν του, ὑπεδείκνυε τὰ ἑκάστοτε πρακτέα, καθωδήγει δ' ἅμα καὶ τοὺς μεγιστάνας, τοὺς ἱεράρχας, τοὺς δικαστὰς καὶ αὐτοὺς τοὺς στρατηγούς, οὕτως ὥστε αὐτὸς μὲν ἐβουλεύετο περὶ πάντων, ὁ δὲ τσάρος καὶ οἱ λοιποὶ ἁπλῶς ἐξετέλουν. Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ χρονογράφου, ὁ Σίλβεστρος ἀπέβη μονοκράτωρ καὶ πολιτικὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἄνευ βασιλικοῦ καὶ πρωθιεραρχικοῦ θρόνου. Ὁ Καραμζὴν ἐξαίρει τὴν σύνεσιν καὶ τὴν ἐντιμότητα τοῦ ἀνδρός, ὁ δὲ Κούρμπσκιη παραβάλλει αὐτὸν πρὸς τὸν Νάθαν καὶ τὸν Δαβίδ. Μετὰ τὸ 1553 ἐπῆλθε ψυχρότης τοῦ τσάρου πρὸς τὸν Σίλβεστρον ὡς ἐκ τοῦ ζητήματος τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου τοῦ προκύψαντος ἐκ τῆς ἀσθενείας τοῦ Ἰβάν, τῷ δὲ 1560 ἐπῆλθεν ἡ ὁριστικὴ αὐτοῦ ἐκ τῆς αὐλῆς ἀπομάκρυνσις ἕνεκα τοῦ θανάτου τῆς τσαρίνας Ἀναστασίας καὶ ἐξ ἄλλων αὐλικῶν λόγων. Ὁ Σίλβεστρος ἀπέθανε τῷ 1566. *N. Karamzin* Η ΙΙΙ 113—115, V 240—241, 246. *A. Borozdin* Σίλβεστρος, ἐν ES XXIX^A 889—890.

284) *V. Ikonnikof* [2] 530. *285)* ΜΣ Β XXI 376—379.

286) *V. Ikonnikof* [2] 517. *287)* Αὐτόθι 531—533.

288) *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 740.

289) Αὐτόθι 739—742. *V. Ikonnikof* [2] 534.

290) Περὶ τοῦ Ἰωάσαφ ὅρα *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 739—743. *Τοῦ αὐτοῦ* ἐν ΡΒΕ ΙΙ 167—171. *V. Ikonnikof* [2] 534.

291) *V. Ikonnikof* 535. *I. Evseyef* [1] 1284. *292)* ΜΣ Β XXVII.

293) *S. A. Belokourof* [3] CCLXXXIX. *V. Ikonnikof* [2] 577.

294) Β XXXVII. *295)* *V. Ikonnikof* [2] 527, 536—7, 579—580. *A. Kirpitchnikof* ἐν ES XVII 64—66. Πλὴν τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ ὑπομνημάτων ὁ Κούρμπσκιη συνέγραψε καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα, οἷον «Πρόλογον εἰς τὸ περὶ οὐρανοῦ τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ», «Ἱστορίαν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου», «Πρόλογον εἰς τὸν Νέον Μαργαρίτην», «Παρατηρήσεις (ἐν ταῖς ᾠαῖς) εἰς τὰς μεταφράσεις ἐκ τῶν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ» καὶ ἄλλα, μετέφρασε δὲ καὶ ἔργα τῶν Γενναδίου, Δαμασκηνοῦ, Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, μ. Βασιλείου, Εὐσεβίου κλ. Εἰς αὐτὸν ἀνήκει ἡ συμπλήρωσις τῶν μεταφράσεων τοῦ Μαξίμου: ἐκ τῶν εἰς Μθ ἑρμηνειῶν τοῦ Χρυσοστόμου ὁ Κούρμπσκιη μετέφρασε τὴν μέ, ἐκ δὲ τῶν εἰς Ιω τὴν κβ' 44—47. Φαίνεται δ' ὅτι εἰς αὐτὸν ἀνήκουσι καὶ αἱ εἰς τὸν Μάξιμον ἀποδιδόμεναι ἑρμηνεῖαι εἰς τοὺς προφήτας (*I. Evseyef* [1] 366—367. Ὁ Κούρμπσκιη ἠσχολήθη καὶ περὶ τὸν Κικέρωνα ἐκμαθὼν τὴν λατινικήν, ἐκέκτητο δὲ πλουσίαν βιβλιοθήκην. Ἡ περὶ αὐτοῦ ρωσικὴ βιβλιογραφία εἶναι εὐρυτάτη.

296) Εἰς τῶν σπουδαιοτέρων διὰ τὴν ποταμοπλοΐαν ἀριστερῶν παραποτάμων τοῦ Βόλγα. *297)* Τότε ἡλικίας 8 μηνῶν.

298) Περὶ τοῦ ἐπεισοδίου διεξοδικώτερον παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 537—539. Ὁ *N. Karamzin* (Η IV 247—8) ἐκθέτει τὰ τῆς συνεντεύξεως ἀληθοφανέστερον. «Μεγαλειότατε,—εἶπεν ὁ Μάξιμος, ἴσως καθ' ὑπόδειξιν τῶν συμβούλων τοῦ τσάρου—εἶνε ὀρθὸν νὰ περιπλανᾶσαι εἰς τὰ ἀπώτατα μοναστήρια μὲ τὴν νεαράν σου

σύζυγον καὶ τὸ βρέφος; Αἱ ἀπερίσκεπτοι εὐχαὶ εἶναι εὐάρεστοι εἰς τὸν Θεόν; Τὸν πανταχοῦ παρόντα δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῇ τις μόνον εἰς τὰς ἐρήμους· ὁ Θεὸς ὅλον τὸ σύμπαν πληροῖ. Ἂν ἐπιθυμῇς νὰ ἀποδείξῃς τὴν εὐγνωμοσύνην σου πρὸς τὴν θείαν χάριν, εὐεργέτει ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ἡ εὐτυχὴς διὰ τὴν Ρωσίαν ἅλωσις τοῦ Καζὰν ἐπήνεγκεν ἀπώλειαν πολλῶν χριστιανῶν· αἱ χῆραι, τὰ ὀρφανά, αἱ μητέρες τῶν πεσόντων χύνουν δάκρυα· παραμύθησον αὐτοὺς διὰ τῆς εὐποιΐας σου· ἰδοὺ ἔργον βασιλικόν. Ὁ Ἰβὰν ὅμως δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναβάλῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ του. Τότε ὁ Μάξιμος, ὡς βεβαιοῦσι, παρήγγειλε νὰ τῷ εἴπωσιν.. ὅτι ὁ βασιλόπαις Δημήτριος θὰ γείνῃ θῦμα τῆς ἐπιμονῆς του. Μὴ φοβηθεὶς ὅμως ὁ Ἰβὰν τὴν πρόρρησιν ταύτην ἀνεχώρησε.. καὶ ἔφθασε, τέλος, εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Κυρίλλου..., ἀλλ' ἐπανῆλθεν εἰς Μόσχαν ἄνευ τοῦ υἱοῦ. Ἡ πρόρρησις τοῦ Μαξίμου ἐπληρώθη· ὁ Δημήτριος ἀπέθανε καθ' ὁδὸν» (Η IV 247 — 248). Τὴν ἀπόπειραν ταύτην τοῦ Μαξίμου νὰ ματαιώσῃ τὸ ταξείδιον τοῦ τσάρου σχολιάζων ὁ ἐπιφανὴς ἱστορικὸς τῆς Ρωσίας πρίγκηψ Σζτσζερμπάτωφ († 1790) ἐν τῇ ἑαυτοῦ «Ρωσικῇ Ἱστορίᾳ» (V, I, 460—462) λέγει, ὅτι ὁ Μάξιμος προέβη εἰς τὸ διάβημα οὐχὶ κατὰ προφητικὴν ἔμπνευσιν, ὡς χρονογράφοι τινὲς βεβαιοῦσιν, οὐχὶ δὲ καὶ διότι τὸ ταξείδιον τοῦτο ἐθεώρει ἀντίθετον πρὸς τὴν θείαν βούλησιν, ἀλλὰ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ διάφορα τοῦ ἡγεμόνος καθήκοντα καὶ φοβούμενος συνάντησιν αὐτοῦ μετά τινος κακοῦ μέν, ἀλλ' ὑποκρινομένου τὸν ἅγιον, μοναχοῦ (σημ. γρ.: ἦτο δ' οὗτος ὁ Βασσιανὸς Τοπόρκωφ, τῆς γνωστῆς μονῆς Βολοκολάμης, μετέπειτα ἐπίσκοπος Κολόμνας, ἐκ τῶν οἰκείως ἐχόντων πρὸς τὸν Τρομερόν, τὸν ὁποῖον συνεβούλευε νὰ μὴ ἔχῃ παρ' ἑαυτῷ συμβούλους εἰς τὰ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κράτους ἐμβριθεστέρους ἑαυτοῦ). «Ἂν θέλῃς νὰ ἦσαι πραγματικὸς μονάρχης—ἔλεγεν ὁ Βασσιανὸς πρὸς τὸν Τρομερὸν—μὴ ἔχε συμβούλους εὐφυεστέρους σου. Ἔχε τὴν ἀρχὴν ὅτι σὺ νὰ διδάσκῃς πρέπει, καὶ ὄχι νὰ διδάσκεσαι· νὰ διατάττῃς καὶ ὄχι νὰ ὑπακούῃς. Τότε μόνον θὰ ἦσαι κραταιὸς ἐν τῇ βασιλείᾳ καὶ φοβερὸς εἰς τοὺς μεγιστάνας..». Οἱ λόγοι οὗτοι οἱ δηλητηριώδεις—λέγει ὁ Καραμζὴν (Η IV 249)—εἰσέδυσαν εἰς τὰ βάθη τῆς καρδίας τοῦ Ἰβάν· οὗτος, ἁρπάσας καὶ ἀσπασθεὶς τὴν χεῖρα τοῦ Βασσιανοῦ ἀνέκραξε ζωηρῶς «οὐδὲ αὐτὸς ὁ πατήρ μου θά μοι ἔδιδε καλλιτέραν συμβουλήν»! Διὰ τούτους, λοιπόν, τοὺς λόγους καὶ κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἰδίας συνέσεως θεωρῶν ὁ Μάξιμος ἀνωφελῆ τὰ τοιαῦτα μακρὰ προσκυνηματικὰ τοῦ τσάρου ταξείδια, ἐπεχείρησε νὰ ἀποτρέψῃ αὐτὸν τῆς συνεχίσεως τῆς περαιτέρω πορείας. Τοιαῦται τόσον ἰσχυραὶ καὶ ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης ἐρειδόμεναι συμβουλαὶ τοῦ Μαξίμου—ἐπιλέγει ὁ ἱστορικὸς—ἠδύναντο βεβαίως νὰ κλονήσωσι τὰς σκέψεις τοῦ τσάρου. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἄλλοι μοναχοί, οὐχὶ ἐξ ἠθικῶν ἐλατηρίων κινούμενοι, ἀλλ' εἰς ἄλλας παρορμήσεις ὑπείκοντες, ἀνέπτυσσον εἰς τὸν ἡγεμόνα τὴν ἁγιότητα τοῦ τσαρικοῦ «τάμματος», ἐλπίζοντες δ' ἐκ τούτου καὶ ὠφελήματα συνίστων εἰς αὐτὸν νὰ διατρανώσῃ τὴν εὐγνωμοσύνην του διὰ δωρεῶν πρὸς τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια. Τὰ κατὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ὁ Μόσχας Πλάτων θεωρεῖ πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ Κούρμπσκιη ἀνάξιον προσοχῆς σ. 31—36.

299) Ἡ Λιθουανία καὶ ἡ Πολωνία ὑπῆρξαν καταφύγιον τῶν μοναρχιανῶν ἢ ἀντιτριαδικῶν τῆς δύσεως· ἐφ' ὅσον ὅμως οὗτοι ἐνεφανίσθησαν ἐνταῦθα οὐχὶ ἐνωρίτερον τοῦ 1551, δὲν νομίζεται πιθανὴ ἡ παρ' αὐτῶν προέλευσις τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ Μπάσζκην. Πρβλ. *E. Goloubinskii* [1] Β I 819—820.

300) Εἶνε δὲ αὗται ἐπιστολὴ τοῦ Μόσχας Μακαρίου πρὸς τὴν μονὴν Σολοβιέσκιη περὶ τοῦ τέως ἡγουμένου τῆς λαύρας Ἀρτεμίου καὶ ἐπιστολὴ τοῦ τσάρου Ἰβὰν Βασίλειεβιτς πρὸς τὸν Μάξιμον. *301)* *E. Goloubinskii* [1] B I 818—824. *V. Ikonnikof* [2] 540—542. *N. Karamzin* H V 252—253.

302) Σελ. 139—140. *303)* *E. Goloubinskii* [1] B I 834. *V. Ikonnikof* [2] 543—544.

304) *V. Ikonnikof* [2] 529.

305) Ἐν ταῖς κατὰ τὴν Λευκὴν θάλασσαν νήσοις Σολοβιέτσκιη τοῦ κόλπου Ὀνιέζισκιη. Ἡ μονὴ αὕτη ἐχρησίμευε καὶ ὡς τόπος ἐξορίας καὶ περιορισμοῦ πολλῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ὑποπιπτόντων εἰς δυσμένειαν τοῦ τσάρου, ἰδίᾳ δὲ σχισματικῶν καὶ ἀποστατῶν ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ Ἀρτέμιος παραμείνας ἔγκλειστος ἐν τῇ μονῇ πιθανῶς μέχρι τοῦ 1555—1556, κατώρθωσεν εἶτα νὰ δραπετεύσῃ εἰς Βιτέμπσκ καὶ Σιλούτσκ τῆς Λιθουανίας, ἔνθα μετὰ τοῦ ἐκεῖ διαμένοντος πρίγκηπος Κούρμπσκιη ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας μεταξὺ τῶν ἑτεροδόξων, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κούρμπσκιη μαρτυρεῖ ἐν οἷς γράφει περὶ τοῦ Ἀρτεμίου καὶ ὡς προκύπτει ἐκ τῶν κατὰ τῶν «λουθηρανῶν» καὶ ἄλλων αἱρέσεων τῆς δυτικῆς Ρωσίας συγγραφῶν αὐτοῦ τοῦ Ἀρτεμίου. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιτήρησις τῶν ἐγκαθείρκτων ἦτο κατὰ κανόνα αὐστηροτάτη, ἀπέβαινεν ἀδύνατος οὐ μόνον ἡ ἐκ τῆς εἱρκτῆς διαφυγή, ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς ἡ ἐκ τῆς μονῆς δραπέτευσις λόγῳ τῆς τοποθεσίας αὐτῆς. Ἐντεῦθεν εὐσταθεῖ ἡ εἰκασία ὅτι τὸν Ἀρτέμιον ἐβοήθησαν ἐκ συμπαθείας αὐτοὶ οἱ μοναχοί. Πρβλ. E. *Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 840. *N. Ikonnikof* [2] 548—549.

306) Εὐρυτάτη εἶνε ἡ περὶ τοῦ Μπάσικην, μάλιστα δὲ περὶ τοῦ Ἀρτεμίου καὶ καθ' ὅλου περὶ τῆς συνόδου ταύτης τοῦ 1553 ρωσικὴ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία· πρβλ. *V. Jmakin* [1] 459 ἑξ. *E. Goloubinskii* [1] B I 817—825. *V. Ikonnikof* [2] 528—535, 540—550 ἑξ. *Grounskii* 142—173. *S. G. Vilinskii. N. Kapteref* [2] B 107 κ. ἀλλ., ἔνθα καὶ ἡ περὶ αὐτῶν βιβλιογραφία.

307) *V. Ikonnikof* [2] 544—545.

308) Παρὰ *N. Kapteref* ἔνθ' ἀν. *E. Goloubinskii* ἔνθ ἀν.822_6. *V. Ikonnikof* [2] 549—550. *309)* *V. Ikonnikof* [2] 545. *E. Goloubinskii* ἔνθ' ἀν. 839.

310) Ὅπως δή ποτε κἂν ἤθελον κριθῇ αἱ ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ συνόδου ἐπιβληθεῖσαι εἰς τοὺς καταδικασθέντας ποιναὶ (ἐξορία καὶ φυλάκισις ἐν μοναῖς), δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ ὁμολογηθῇ—λέγει ὁ *Ikonnikof*—ὅτι ὁ Ἰβὰν Δ' Τρομερὸς προσηνέχθη πρὸς τοὺς θρησκευτικοὺς ὀρθολογιστὰς ἐπιεικέστερον τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ πάππου του, καθ' ὃν μάλιστα χρόνον ἐπὶ Φραγκίσκου Α', τοῦ προμάχου τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας διανοήσεως, ἔκαιον τοὺς αἱρετικούς, ἀφοῦ πρότερον τοὺς ἀπηγχόνιζον, ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ ἐπὶ Ἑρρίκου Η' καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τῆς Ἐλισάβετ ὁ διὰ πυρᾶς θάνατος τῶν αἱρετικῶν ἦτο φαινόμενον σύνηθες. Ὑπομιμνήσκει δὲ καὶ τὴν νύκτα τοῦ ἁγ. Βαρθολομαίου τοῦ Φιλίππου Β'. Ὁ Ἰβὰν Τρομερὸς δὲν ἐξίσου τὰς θρησκευτικὰς ἀποστασίας πρὸς πολιτικὰ ἐγκλήματα. Ὅταν τῷ 1573 ὁ Μαξιμιλιανὸς Β, ἀναγγέλλων αὐτῷ τὴν σφαγὴν τοῦ ἁγ. Βαρθολομαίου προέτεινε τὴν σύναψιν συμμαχίας κατὰ τῶν διαβουλίων τῆς Γαλλίας, ὁ Ἰβὰν τῷ ἀπήντησε «σύ, ἀδελφὲ ἡμῶν πολυτιμότατε, λυπεῖσαι διὰ τὴν αἱματοχυσίαν τοῦ αἱμοχαροῦς γάλλου βασιλέως, καθ' ἣν ἐν τῷ βασιλείῳ του ἐφονεύθησαν χιλιάδες τινὲς μετὰ θηλαζόντων βρεφῶν· ἀλλ' οἱ χριστιανοὶ βασιλεῖς ἔτι μᾶλλον θλίβονται

ὅτι τοιαύτην ἀπανθρωπίαν διέπραξεν ὁ γάλλος βασιλεὺς ἐπὶ τόσων ἀνθρώπων καὶ παραφρόνως ἔχυσε τόσον αἷμα» ([2] 547—548).

311) Ὁ Βασσιανὸς Πατρικέγεφ π.χ., καίτοι ὀρθοδοξότατος, ἐν τούτοις, ὅταν ἐν τῇ ἐρήμῳ ἀνεκαλύφθησαν δύο μοναχοὶ ἰουδαΐζοντες, ἐπεχείρησε νὰ τοὺς κρύψῃ καὶ νὰ τοὺς σώσῃ. Ὅτι δὲ οἱ πρὸς τοὺς ζαβολγείους προσφυγόντες δὲν ἀπετέλουν ὁμοφρονοῦσαν συντεταγμένην ὁμάδα, ἀλλ' ἕκαστος ἦτο ἐλεύθερος νὰ ἔχῃ ἰδίας θρησκευτικὰς δοξασίας, ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐκ τῶν συντρόφων τοῦ Μπάσ̌κην ἄλλοι μὲν περιωρίζοντο εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν εἰκόνων, ἄλλοι δ' ἠρνοῦντο ὅτι ὁ ἅγ. Νικόλαος ἦτο ἅγιος, ἄλλοι ἀπέκρουον τὰ θαύματα, καὶ ἄλλοι—κατὰ τὸν Κούρμπσκιη—διετείνοντο ὅτι αἱ καθολικαὶ ἐπιστολαὶ ἦσαν ἔργα πρεσβυτέρων τινῶν καὶ οὐχὶ τῶν ἀποστόλων, κοκ. *E. Goloubinskii* [1] Β ɪ 821, 827, 831.

312) *Κοσόη*=παραβλώψ, παρωνύμιον προσαφθὲν εἰς αὐτὸν λόγῳ φυσικοῦ στραβισμοῦ. *313)* Ἡ αἵρεσις τῶν ἀντιτριαδικῶν διεδόθη εἰς τὸ πολωνικο-λιθουανικὸν βασίλειον ἐξ Ἰταλίας. Ἀποτελέσασα ἰδίαν διακλάδωσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ ἀποχωρισθεῖσα αὐτοῦ ὑπὸ ἡγέτην τὸν ἱσπανὸν Μιχαὴλ Σερβέτ, ἔλαβεν εὐρείας διαστάσεις. Ὁ ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σερβέτ Λέλιος Σοκίνος εἶχεν ἱδρύσει σύνδεσμον ὀρθολογιστῶν ἐν Βενετίᾳ, διωχθεὶς δ' ἐκεῖθεν ἦλθεν εἰς Λιθουανίαν, ἔνθα καὶ διωργάνωσε τὴν αἵρεσιν. Εἷς τῶν κυριωτέρων ἐνταῦθα προπαγανδιστῶν ὑπῆρξεν ὁ Λισμανίνη, αὐλικὸς τοῦ Συγισμούνδου, εἶτα δὲ ὁ Πέτρος ἐκ Γονιόνδζα, ἰσχυρὸν προστάτην εὑρόντες ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Γ̌ιὰν Κίσ̌κη. Ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἀντιτριαδικῶν ἀνεδείχθη ὁ Σίμων Μπούντνιη, τέως καλβινιστής. Ἡ κίνησις καθίστατο ζωηροτέρα ἐκ τῆς εἰς Λιθουανίαν ἀφίξεως νέων παραγόντων ἐκ Μόσχας, ὁποῖοι ὁ Θεοδόσιος Κοσόη, ὁ Ἰγνάτιος καὶ ὁ Βασσιανός, καταδικασθέντες ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ 1554 καὶ διασωθέντες διὰ τῆς φυγῆς εἰς Λιθουανίαν, τὸ γενικὸν τῶν ὀρθολογιστῶν ἄσυλον. Τόσην δὲ δρᾶσιν ἐπέδειξεν ὁ Κοσόη ἐνταῦθα, ὥστε ὁ εἰδικῶς περὶ αὐτοῦ πραγματευθεὶς Ζηνόβιος Ὀτένσκιη νὰ παραβάλλῃ αὐτὸν πρὸς τὸν Μωάμεθ καὶ τὸν Λούθηρον· «ἡ Ἀνατολὴ—λέγει—διεφθάρη ὑπὸ τοῦ διαβόλου Μωάμεθ, ἡ Δύσις ὑπὸ τοῦ γερμανοῦ Μαρτίνου, καὶ ἡ Λιθουανία ὑπὸ τοῦ Κοσόη». *N. Grounskii* ἔνθ' ἀν. 154—165.

314) Ὁ Ζηνόβιος διετέλεσε συνεργάτης τοῦ Μαξίμου ἐν τῷ ἔργῳ τῆς διορθώσεως τῶν παλαιῶν ρωσικῶν μεταφράσεων, μετὰ τὴν καταδίκην δὲ τοῦ Μαξίμου ὑπέστη καὶ αὐτὸς τὴν ποινὴν τῆς ἐξορίας καὶ τοῦ περιορισμοῦ ἐν μονῇ τῆς περὶ τὸ Νόβγοροδ ἐρήμου Ὄτνεϊ, ὅθεν καὶ ἐπωνομάσθη Ὀτένσκιη. Ἕνεκα τῆς παρὰ τῷ Μαξίμῳ συνεργασίας, τῆς δι' αὐτὴν καταδίκης του καὶ τῆς ἐν τοῖς διδακτικοῖς του λόγοις καυτηριάσεως τῶν κοινωνικῶν παρεκτροπῶν τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς διαφθορᾶς, τῆς ἀπληστίας καὶ τῆς ἀδικίας τῶν κυβερνώντων, ὑπὸ πάντων χαρακτηρίζεται ὡς «μαθητὴς» τοῦ Μαξίμου. Ἐξαίρεσιν ποιεῖται ὁ Γολουμπίνσκιη, κατ' ἐμὲ δὲ ὀρθῶς, διότι εἴχετο κατὰ πάντα τῆς ἰδεολογίας τῶν ἰωσηφιτῶν ὡς θιασώτης τοῦ γράμματος, ὑπέρμαχος τῶν ἐξωτερικῶν τῆς λατρείας τύπων καὶ ἰδίᾳ τῆς μοναστηριακῆς κτημοσύνης, ἐν τῇ ὑποστηρίξει μάλιστα τῆς ὁποίας δυσμενῶς ἐκφράζεται κατὰ τοῦ Μαξίμου. Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 554 ἑξ. *N. Grounskii* 150—153. *V. Botsyanovskii* ES XII^A 594. PBE V 704—706, ἔνθα καὶ ἡ περὶ Ζηνοβίου βιβλιογραφία. E. *Goloubinskii* B I 826 ἑξ. *315)* Καζὰν 1863.

316) Ὑπό τινων καὶ αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὸν Ζηνόβιον· ἐξεδόθη ἐν Μόσχᾳ

1880 ὑπὸ τὸν πλήρη τίτλον *Διεξοδικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐρωτήσαντας περὶ τῆς κακοδοξίας τοῦ Κοσόη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.*

317) E. *Goloubinskii* [1] B ɪ 830. *ʏ. Ikonnikof* [2] 554.

318) *ʏ. Ikonnikof* [2] 550. *319)* Ἐσφαλμένως ὁ Βισκοβάτιη ἐπεκαλέσθη τὴν ζ' οἰκουμενικὴν σύνοδον ἀντὶ τῆς ς', κανὼν πβ'.

320) Ὑπάρχει ὅμως πληροφορία ὅτι ὁ Μάξιμος ἐνέκρινεν εἰκόνα παριστῶσαν τὸν Σωτῆρα ἐν μορφῇ τοῦ βασιλέως Δαβίδ, E. *Goloubinskii* [1] B ɪ 845 σημ.

321) Ὁ κανὼν ἔχει οὕτω: «Ἔν τισι τῶν σεπτῶν εἰκόνων γραφαῖς ἀμνὸς δακτύλῳ τοῦ Προδρόμου δεικνύμενος ἐγχαράττεται, ὃς εἰς τύπον παρελήφθη τῆς χάριτος, τὸν ἀληθινὸν ἡμῖν διὰ νόμου προϋφαίνων ἀμνὸν Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν. Τοὺς οὖν παλαιοὺς τύπους καὶ τὰς σκιὰς ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολά τε καὶ προχαράματα τῇ ἐκκλησίᾳ παραδεδομένους κατασπαζόμενοι, τὴν χάριν προτιμῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς πλήρωμα νόμου ταύτην ὑποδεξάμενοι. Ὡς ἂν οὖν τὸ τέλειον κἀν ταῖς χρωματουργίαις ἐν ταῖς ἁπάντων ὄψεσιν ὑπογράφηται, τὸν τοῦ αἴροντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου ἀμνοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα καὶ ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἀμνοῦ ἀναστηλοῦσθαι ὁρίζομεν· δι' αὐτοῦ τὸ τῆς ταπεινώσεως ὕψος τοῦ Θεοῦ Λόγου κατανοοῦντες καὶ πρὸς μίμησιν τῆς ἐν σαρκὶ πολιτείας, τοῦ τε πάθους αὐτοῦ καὶ τοῦ σωτηρίου θανάτου χειραγωγούμενοι, καὶ τῆς ἐντεῦθεν γενομένης τῷ κόσμῳ ἀπολυτρώσεως». Πρβλ. καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ σχετικὰ περὶ τῆς γραφῆς εἰκόνων παρὰ MG 94, 1344, ὡς καὶ τὴν «περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων» τῷ 836 γραφεῖσαν κοινὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον ἐπιστολὴν τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας Χριστοφόρου, Ἀντιοχείας Ἰὼβ καὶ Ἱεροσολύμων Βασιλείου, τὴν ἐσφαλμένως ἀποδιδομένην εἰς Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἐν MG 95, 346—385· πρβλ. καὶ *Γ. Σωτηρίου* Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ, Αθ. 1914 σ. 29.

322) Περὶ τοῦ Βισκοβάτιη E. *Goloubinskii* [1] B ɪ 841—845. *ʏ. Ikonnikof* [2] 150—152. *N. Grounskii* 144—145.

323) *ʏ. Ikonnikof* [2] 560.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

1) Ἰδὲ τὴν σημ. 1 τοῦ πρώτου κεφαλαίου. *2) E. Denissoff* 81.

3) Canonico Vercellensi, Vercellis· οὕτω ἀποκατέστησεν ὁ Denissoff τὸ κείμενον, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Firmin-Didot ἔχον : canonico excellessi, excellis. *4)* Πρβλ. καὶ *Legrand* XV, XVI αἱ., II, 301.

5) Αὐτόθι σ. 302—3. *6)* Ἐν τῷ ἔργῳ του Les correspondants d' Alde Manuce, 295, 1. *7)* Πρβλ. Scipione Forteguerri [il Carteromaco], Flor. 1902, 58. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐπιστολαὶ ἀνεδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Denissoff μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως ἐν σ. 396—469.

8) «Νέος Ἑλληνομνήμων» 4, 324.

9) «Livre d' or de la noblesse Ionienne, Corfou. Athènes 1925, 254· Ὁ Ραγκαβῆς, ἀναφέρων τὸν Μιχαὴλ Τριβώλη, ὡς τρίτον ἐν τῷ γενεαλογικῷ Πίνακι τῶν Τριβώλη, ἐσφαλμένως πιθανολογεῖ αὐτὸν ὡς υἱὸν τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου Δημητρίου Τριβώλη.

10) Denissoff 83· ἰδὲ καὶ μεταξὺ τῶν ἐν τῷ τέλει τοῦ ἔργου Πινάκων τὴν φωτοτυπίαν τοῦ Πρακτικοῦ. *11)* Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance ἐν Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekwesen τόμ. 33, Leipzig 1909, 332. ἀρθ. 4.

12) Nifon II Patriarhul Constantinopolui.. 792.

13) Orationes, Epistolae, silvae, satyrae, eclogae et epigrammata Bononia 1502, fol. S III^{V}.

14) Ἀρχιτέκτων καὶ γλύπτης De Witte Pieter, λεγόμενος Pietro Candido ἢ Peter Candid. *15)* «Ν. Ἑλληνομνήμων» 3, 480—1.

16) Denissoff 81—84, 412. *17)* 791 ἑξ. *18)* 412—414.

19) 416—420. *20) Σπ. Λάμπρου* «Ν. Ἑλληνομνήμων» 3, 321 ἑξ.

21) Ἀναπαράγεται παρὰ Denissoff σ. 136. *22)* Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα 50—59. *23)* Ἰδὲ σ. 436—445. *24)* Πρβλ. *Denissoff* 117—143.

25) Ὅρα φωτοτυπίαν τῆς σελίδος ταύτης τῶν «Γεωπονικῶν» παρὰ Denissoff, πίναξ III. *26)* «Καὶ ἐκ Βονωνίας ἧκέ μοι ἄλλη τις κατάστασις· ὅθεν ἐμοῦ δεόμεναι ἀπιέναι παρὰ τοὺς ἐκεῖ ἐπιστολαὶ ἐγχειρίσθησαν, ὑπισχνούμεναί τε ἡμῖν πολλά τινα, οὐ μέντοι τὸν μισθὸν ἀποφαίνοντες κεφαλαιωδῶς», *Denissoff* 173, 398. *27)* Augustinus Nifus a Sessa, ὅθεν καὶ Suessanus.

28) Τόν ἀποκαλεῖ *Κομπέζμικ.* *29) Denissoff* 147—185.

30) «Decianae comes, vicarius imperialis».

31) Οὗτος ἦτο εἷς τῶν ἐξοχωτέρων τῆς ἐποχῆς φιλοσόφων, θεολόγων καὶ ποιητῶν, διεκρίνετο δὲ καὶ διὰ τὴν μεγάλην του γλωσσικὴν πολυμάθειαν, ὡς κατέχων ἐντελέστατα τὴν λατινικήν, τὴν ἑλληνικὴν καὶ τφν ἑβραϊκήν, ἐφάμιλλος τῶν διασημοτέρων ἀνθρωπιστῶν. Ὁ Μιχαὴλ ἔγραφε τῷ 1498 πρὸς τὸν «κανονικὸν» Νικόλαον «Ἐμὲ δὲ ἴσθι παρὰ τὸν ἄρχοντα τῆς Μιραντούλης ἤδη ἀφικέσθαι ἐπὶ μισθῷ.., πρὸς οὗ καὶ ἀγαπῶμαι καὶ τιμῶμαι ἐφ' ἱκανόν· διὸ οὐκ ἂν εἴη τοῦτον ἀπολιπόντα ἄλλοις ἐλθεῖν ὑπηρετήσειν ἅπαξ ἐκείνῳ καὶ δεξιὰς ἐπιδεδωκότα». Περὶ τοῦ

Κρητὸς Ἰωάννου Γρηγοροπούλου ἰδὲ λεπτομερῶς *Alexandre Oleroff* L' humaniste dominicain Jean Grégoropoulos ἐν «Scribtorium» IV. 1, 104—107.

32) *Denissoff* 400—402. *33)* Αὐτόθι 187—224.

34) Αὐτόθι 233—234.

35) ΜΣ Γ XXVI 198. *Pic* De conformatione Hieronymi ad Christum ἐν Vita Savonarolae I 202—211. *36)* *Denissoff* 243.

37) Παρὰ *Denissoff* 402. *38)* Σελ. 248. Τὴν μονὴν ταύτην ἐπισκεφθεὶς προσφάτως ὁ Ἠλίας Βενέζης ἀνεζήτησεν ἴχνη τοῦ Σαβοναρόλα, περὶ οὗ ἐκφράζεται δυσμενέστατα ἐν ἄρθρῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Φλωρεντία» («Τὸ Βῆμα» 1 Ἰαν. 1949). *39)* Ἐννοεῖ τὸν συμμοναστήν του βενεδικτῖνον «προσφιλέστατον καὶ αἰδέσιμον» Πέτρον Candida, ὃν ἀποκαλεῖ «Πέτρον τὸν λευχείμονα».

40) Σελ. τοῦ παρόντος ἔργου 147 ἑξ. *41)* Παρὰ *Denissoff* 402.

42) Πρβλ. *Denissoff* 187—271. *43)* Αὐτόθι 281—2.

44) Ἀναπαρήχθησαν ὑπὸ *Denissoff* 412—420.

45) *V. Rjiga* Ἀνέκδοτοι συγγραφαὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Byzantinoslavica τ. 6, σ. 85—109). παρὰ *Denissoff* 282—3, 293—4, 298—9, 1936. Τὴν ἔκδοσιν ταύτην δὲν ἠδυνήθην νὰ ἔχω ὑπ' ὄψιν.

46) Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ χειρογράφου τῆς μονῆς Ἰβήρων 1340, nº 5 ὑπὸ *Σπυρ. Λάμπρου* τῷ 1882 ἐν τοῖς «Κερκυραϊκοῖς» σ. 50—59, πληρέστερον δ' εἶτα ὑπὸ *Denissoff* μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ εἰσαγωγικῶν διασαφήσεων ἐν σ. 436—445. *47)* Πρβλ. *Denissoff* 326—7.

48) Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance (Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesan τ. 33), Leipzig 1909, σ. 285, παρὰ Denissof 328.

49) Ἰδὲ Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α' Χειρόγραφα. Ἀλεξάνδρεια 1945, σ. 172. *50)* Σελ. 329.

51) *E. Goloubinskii* [1] Β I 806. *N. Rounkevitz* 1021.

52) Εἰς τὸν ἀρχιμ. Διονύσιον, διάσημον διὰ τὰς κολοσσιαίας πρὸς τὴν Ρωσίαν πατριωτικὰς ὑπηρεσίας (1611) κατὰ τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Σμούτνογε βρέμια» (Ταραχώδης ἐποχή) περίοδον τῶν μεγάλων ἐμφυλίων σπαραγμῶν (1598—1613), ἔνθερμον δὲ βιβλιόφιλον καὶ μελετητὴν τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς γραμματείας, ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ ὑποστῇ ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ Μαξίμου μαρτύρια δι' ὑπ' αὐτοῦ γενομένας ὀρθὰς διορθώσεις σφαλμάτων ἐν τοῖς ρωσικοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις. Κατ' ἐντολὴν τοῦ τσάρου ἀναλαβὼν τῷ 1616 τὴν διόρθωσιν τοῦ ρωσικοῦ Εὐχολογίου καὶ ἄλλων λειτουργικῶν βιβλίων, κατηγορήθη ὑπὸ ἀγραμμάτων μοναχῶν τῆς λαύρας ὅτι διὰ τῶν διορθώσεων εἰσήγαγεν εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία αἱρετικὰς δόξας. Ὁ μητροπολίτης Μόσχας Ἰωνᾶς, δυσηρεστημένος κατὰ τοῦ Διονυσίου ἐπὶ τῷ ὅτι ἀνεδέχθη τὴν διόρθωσιν καὶ προέβη ἤδη εἰς αὐτὴν ἐν ἀγνοίᾳ του, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ διόρθωσις ἐγίνετο εἰς βιβλία, ἅτινα εἶχον ἤδη ἐκτυπωθῇ ἐπὶ τῆς μητροπολιτείας αὐτοῦ, συνεκάλεσε σύνοδον (1618), καθ' ἣν μεταξὺ ἄλλων ἀπηγγέλθη κατὰ τοῦ Διονυσίου ἡ κατηγορία ὅτι ἐν τοῖς βιβλίοις ἀπέσβεσε τὴν καταληκτικὴν τῆς ἁγιαστικῆς τῶν ὑδάτων εὐχῆς τῶν Θεοφανείων φράσιν «καὶ πυρὶ» (ἡ φράσις εἶχε «...καὶ ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ *καὶ πυρί*»), ὡς καὶ τὴν ἐν τῷ ι' ἄρθρῳ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως φράσιν «διὰ πυρός» (Ὁμο-

λογῶ ἓν *διὰ πυρὸς* βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν). Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τοῦ Διονυσίου ν' ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀφαιρέσεως τῶν λέξεων τούτων ὡς μεταγενεστέρων ἀτόπων καὶ κακοδόξων προσθηκῶν ἀπέβησαν μάταιαι, ἐφ' ᾧ καὶ κατεδικάσθη εἰς καθαίρεσιν καὶ φυλάκισιν. Ἀλυσσόδετος ὁδηγηθεὶς εἰς τὴν μονὴν Νοβοσπάσκιη ἐνεκλείσθη εἰς κελλίον, διετάχθη δὲ νὰ βασανίζηται ἐπὶ 40 ἡμέρας συνεχῶς καὶ νὰ κάμνῃ καθ' ἑκάστην 1000 μετανοίας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Διονύσιος οἰκείᾳ βουλήσει προσέθηκεν ἄλλας 1000! Ἐπὶ πλέον κατὰ τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας καὶ κατὰ τὰς ἐμποροπανηγύρεις τῆς Μόσχας ὁ Διονύσιος προσήγετο εἰς τὴν αὐλὴν τῆς μητροπόλεως, ὅπου κατὰ διαταγὴν τοῦ μητροπολίτου ὑπεχρεοῦτο νὰ κάμνῃ ἐπανειλημμένας μετανοίας ἐν ὑπαίθρῳ καὶ ἐνώπιον τοῦ πλήθους, τὸ ὁποῖον ἐξεσφενδόνιζε κατ' αὐτοῦ ὕβρεις καὶ βόρβορον. Ἡ βάσανος ἐξηκολούθει ἐπὶ ὁλοκλήρους ἡμέρας, καθ' ἃς οὐδὲ σταγὼν ὕδατος τῷ παρείχετο, ὑπὸ ἀφόρητον μάλιστα καύσωνα. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦτο ἐτέθη τέρμα ὅλως τυχαίως, χάρις εἰς τὴν εἰς Μόσχαν ἄφιξιν τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοφάνους. Οὗτος, μαθὼν τὸ πρᾶγμα, οὐ μόνον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τῶν δεσμῶν καὶ τῶν λοιπῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν βασάνων, ἀλλὰ καὶ ἅμα τῇ, τότε ἀκριβῶς ἐπισυμβάσει, ἀναρρήσει τοῦ Φιλαρέτου εἰς τὸν θρόνον Μόσχας συνέστησε τὴν ἀναθεώρησιν τῆς ὑποθέσεως. Πράγματι ὁ Φιλάρετος μεθ' ἑβδομάδα ἀπὸ τῆς ἐνθρονίσεως αὐτοῦ συνεκάλεσε νέαν σύνοδον ἀποτελεσθεῖσαν ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ ὁλοκλήρου τοῦ κλήρου Μόσχας, ἐν ᾗ παρέστησαν ὅ τε πατριάρχης Θεοφάνης καὶ ὁ τσάρος. Αἱ συζητήσεις διήρκεσαν ἐπὶ ὀκτὼ συνεχεῖς ὥρας, καθ' ἃς ὁ Διονύσιος ἀνέπτυσσε τὸ ὀρθὸν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων διορθώσεων ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυριῶν ἀπὸ τῶν Γραφῶν καὶ τῆς ἱερᾶς γραμματείας. Ὁ Διονύσιος οὐ μόνον πανηγυρικῶς ἠθωώθη, ἀλλὰ καὶ ἔτυχε θερμῶν παρὰ τοῦ μονάρχου ἐπαίνων, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς ἐν θαυμασμῷ διὰ τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν γνωμῶν του κατησπάσθησαν αὐτὸν καὶ ηὐλόγησαν, μετὰ τιμῶν δὲ καὶ πολλῶν δώρων ὁ Διονύσιος ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἡγουμενείαν τῆς λαύρας. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ὁ πατριάρχης Θεοφάνης ἐπισκεφθεὶς τὴν λαύραν ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Διονυσίου μετ' ἐξαιρετικῶν τιμῶν, ἀποχωρῶν δὲ ἐπέθηκεν ἰδιοχείρως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἡγουμένου ἐν ἐξαιρετικῇ παρὰ τὸ λείψανον τοῦ ἁγ. Σεργίου τελετῇ τὸ ὅπερ ὁ ἴδιος ἔφερεν ἐπανωκαλύμαυχον εἰς ἔνδειξιν ἐξιδιασμένης πατριαρχικῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας καὶ πρὸς παραμυθίαν δι' ἃς ἀδίκως ὅλως ὑπέστη σκληρὰς δοκιμασίας (*N. Kapteref* [2] Α 38—9, 291—2. ΡΒΕ IV 1096—1101. *Μακαρίου* XI 13—17, *Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως* Α 262. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 42—43, 53—54.

53) Περίεργον, ὅτι ὁ Α. Σιναΐσκιη ἐν τῇ τῷ 1902 ἐκδοθείσῃ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τοῦ Μαξίμου ἀγνοεῖ τὴν μετάφρασιν ταύτην, διὸ καὶ εὔχεται τὴν εἰς τὴν σύγχρονον ρωσικὴν γλῶσσαν μετάφρασίν των, ὡς γραφέντων ἐν τῇ «παλαιωθείσῃ ἀρχαίᾳ ἐκκλησιαστικῇ σλαυωνικῇ, ἐν ᾗ ἀποβαίνουσι δυσανάγνωστα καὶ δύσληπτα» (σ. 5, 21).

54) Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 115, 195—6, 534, 580, 582—3, 585—7, 589—591. *N. Kapteref* [2] Α 38, 291. *Gitiyè* 48—49. *Φιλαρέτου* [1] 70 ἑξ. *V. Zaboughin* 29.

55) ΜΣ Α 4. *56)* Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ «Ὁμολογία πίστεως» τοῦ Μαξίμου, ἥτις, καίπερ προδημοσιευθεῖσα, περιλαμβάνεται πρώτη ἐν τοῖς δογματικοῖς

τοῦ Α' τόμου (Α Ι 19—32), «ἕνεκα τοῦ οὐσιώδους αὐτῆς δεσμοῦ πρὸς πάντα τὰ δογματικο-πολεμικὰ ἔργα τοῦ Μ., ὧν ἀποτελεῖ τὴν βάσιν», ὡς λέγεται ἐν τῷ Προλόγῳ (σ. 16).

57) *S. A. Belokourof* CCLXXV.

58) *S. A. Chtcheglof* 2.

59) «Ὕλη διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ρωσικῆς θεολογικῆς γραμματείας» ἐν ΗΤ 1909 σ. 14—17. *60)* Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν συγγραφῶν τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, Βαρσοβία 1911, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Ρωσικοῦ Φιλολογικοῦ Ἀγγελιαφόρου».

61) *S. A. Chtcheglof* 1—3. *A. Sinaïskii* 5. *G. Terechtchenko* 250—256. *Φιλαρέτου* [1] 70—83 . *N. K. Gudzii* 1. *E. Goloubinskii* [1] Β Ι 806—813. *V. Ikonnikof* [2] 187—196.

62) VII 265—274, 300—307. *V. Ikonnikof* [2] 188—191.

63) Αὐτόθι 191—192. *64)* [1] 18.

65) Σημειωτέον, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ λειτουργικὴ σλαυωνικὴ γλῶσσα δὲν εἶνε ἡ ρωσική, ἀλλὰ βουλγαρικὴ μεθ' ἱκανῶν μοραβικῶν στοιχείων, διότι ἡ μετάφρασις τῶν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐγένετο ἀρχικῶς εἰς τὴν μοραβικὴν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου «φιλοσόφου»—ὡς χαρακτηρίζεται ἐν τῇ παλαιᾷ ρωσικῇ γραμματείᾳ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μεθοδίου Κύριλλος—χάριν τῶν μοραβῶν, ἐξ αὐτῆς δὲ μετέπειτα εἰς τὴν βουλγαρικὴν ὑπὸ τῶν γειτόνων βουλγάρων, ταύτην δ' ἐδέχθησαν ἀμετάβλητον τὰ σλαυϊκὰ φῦλα τῶν ρώσων καὶ τῶν σέρβων. Ὅρα Ε. *Goloubinskii* [1] Α ΙΙ 330—332, 340.

66) Ἡ μεταφραστικὴ φιλολογία 261—264. *V. Ikonnikof* [2] 585.

67) Παρ' *Ikonnikof* [2] 193.

68) Μεταξὺ τῶν ἐξ Ἁγίου Ὄρους παραληφθέντων βιβλίων μνημονεύεται καὶ ἡ δημώδης διήγησις «Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης». Ὁ Εἰκόννικωφ πιθανολογεῖ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ ὁ Μάξιμος διότι ἀπεδίδετο εἰς Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, πρὸς ὅν, ὡς εἴδομεν, μέγαν ἔτρεφε θαυμασμόν. Ἀλλ' οὐδαμόθεν εἶνε γνωστὸν ὅτι ἀπεδίδετο τοῦτο εἰς τὸν Δαμασκηνόν. Τοῦ βιβλίου τούτου ὑπῆρχεν ἤδη ἐν Ρωσίᾳ σλαυϊκὴ μετάφρασις ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰ., ἂν μὴ καὶ πρότερον. Πρβλ. *K. Krumbacher* Γ 220—221, 223.

69) *V. Ikonnikof* [2] 144_3.

70) ΜΣ Β XXVI 323, VIII 162. Γ XXII 127.

71) Ἔν τινι τῶν χειρογράφων τῆς μεταφράσεως ταύτης τοῦ Μαξίμου, μετὰ τὰς Πρξ περιλαμβάνονται ἑρμηνεῖαι εἰς τὰς καθολικὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἀπ. Παύλου· *I. Evseyef* [1] 1283_2.

72) *I. Evseyef* ἔνθ' ἀν. 1282—85, 1342—44. Τοῦ αὐτοῦ [2] 316, 319.

73) Ο 74. Ὡς ὀρθῶς σημειοῖ ὁ Εἰκόννικωφ ([2] 184), τὰ περὶ ἀπολύσεως τοῦ μεταφραστοῦ ἐνταῦθα λεγόμενα, ὑπαινισσόμενα τὴν περίπτωσιν αὐτοῦ τοῦ Μαξίμου, ἐγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ ὅταν πλέον εἶχεν ἀπελπισθῇ περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπιστροφῆς του. Εἶνε προφανὴς ἡ πικρία καὶ ἡ βαρεῖα μομφὴ διὰ τὴν ἐκβιαστικὴν τῆς Μόσχας πρὸς τοὺς ξένους της πολιτικήν.

74) LII 232—233. *75)* Ὑπὸ τὴν φιλοσοφίαν ὁ Μάξιμος ἐννοεῖ τὴν ἐν γένει ἐπιστήμην.

76) Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν Μόσχᾳ τῷ 1782, ἐκ σελίδων 79.

77) Ἡ Γραμματικὴ αὐτὴ τῆς Ἀκαδημίας ἐξεδόθη τῷ 1802, 1809 καὶ 1819. *N. Rounkevitz* 1021—22.

78) Οὕτω π. χ. διὰ τὰ ὀνόματα Τερέντιος, Σέργιος, Νέστωρ, Ἰγνάτιος κλ.

79) *V. Ikonntkof* [2] 180—181, 184—187, 582—584, 588. *V. Jmakin* [1] 247—8. *Φιλαρέτου* [1] 180. *N. Kapteref* [3] 46—48.

80) B 312—313. *81)* B 315.

82) Οὕτω ὁ *Valichevskii*, παρ' *Ikonnikof* [2] 345.

83) Ὁ Κοπέρνικος ἦτο συσπουδαστὴς τοῦ Μαξίμου ἐν Ἰταλίᾳ.

84) 22—23. *85)* Αὐτόθι.

86) Παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 101—102, 122.

87) Ἰδὲ Α. Α. Κ[ύρου] [3] 18 Σεπτ. 1938. Τὰ κηρύγματα τοῦ Σαβοναρόλα ἤρχισαν, κατὰ τὸν Villari (I 97) τῷ 1491, ἡ δὲ θανάτωσίς του ἐγένετο τῇ 23 Μαΐου 1498. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Μάξιμος ὁμιλεῖ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Σαβοναρόλα κατὰ τὴν τετραετίαν 1494—1498. Πρβλ. καὶ *V. Ikonnikof* [2] 120_1.

88) «.. Ἐπέστη σήμερον ὁ καιρὸς τῶν κινδύνων—ἀνεφώνει ὁ Σαβοναρόλα—καὶ ταχέως θὰ ἴδωμεν τίς πράγματι εἶνε μετὰ τοῦ Κυρίου. Οἱ ἀσεβεῖς ἐνόμιζον, ὅτι δύνανται νὰ ἐμποδίσουν τὸ σημερινόν μου κήρυγμα· ἀλλὰ ἂς μάθουν ὅτι ἀπὸ φόβον οὐδέποτε ἀφῆκα τὸ ἐπιβεβλημένον μοι καθῆκον. Δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον ἄνθρωπος, μέγας ἢ μικρός, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ καυχηθῇ, ὅτι μὲ ἠμπόδισε νὰ πράξω τὸ καθῆκόν μου. Εἶμαι ἕτοιμος καὶ τὴν ζωήν μου διὰ τοῦτο νὰ θυσιάσω *(P. Villari* I 71. II 20). Μετὰ τῆς αὐτῆς παρρησίας ἤλεγχε καὶ ὁ Μάξιμος τοὺς ἰσχυρούς, πρὸς δὲ τὸν Ἰβὰν Τρομερὸν γράφων ἐδικαιολόγει τὴν παρρησίαν του ἐκ τοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθείας ζήλου του καὶ τοῦ φόβου μὴ καταχριθῇ ὡς ὁ κρύψας τὸ τάλαντον ὀκνηρὸς δοῦλος.

89) Ἡ ἀρχέγονος ἐκκλησία—ἔλεγεν ὁ Σαβοναρόλα—δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὀργάνων καὶ ᾀσμάτων· ἀλλ' ὅταν ἐπτώχευσεν ὁ ζῆλος ἤρχισαν νὰ τὰ εἰσάγουν πρὸς θεραπείαν τῶν ψυχῶν· τώρα δὲ οἱ χριστιανοὶ κατήντησαν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀσθενοῦς, ὅστις ἔχασε τὰς φυσικάς του δυνάμεις καὶ τὰ φάρμακα εἶνε δι' αὐτὸν ἀνενέργητα. Μάταια εἶνε τὰ παπικὰ γράμματα, τὸ λιβάνι καὶ τὰ κρεμάμενα εἰς τὸ στῆθος χαρτάκια, τὰ μεταβάλλοντα τοὺς φέροντας αὐτὰ εἰς πλανοδίους ἐμπόρους. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν ἔγκειται εἰς τὰ χαρτιὰ καὶ ἡ χριστιανικὴ ζωὴ δὲν εἶνε αἱ τελεταί, ἀλλ' ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ φιλανθρωπία.. Σᾶς λέγουν νηστεύσατε τὸ δεῖνα Σάββατον καὶ τὴν δεῖνα ὥραν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀπέχετε ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν εἰς ὅλην σας τὴν ζωήν. Σεῖς ὅμως, τοὐναντίον, γίνεσθε καλοὶ ἐπὶ μίαν ὥραν διὰ νὰ ἦσθε κακοὶ καθ' ὅλην σας τὴν ζωήν. Παρατηρήσατε τὰ τοιαῦτα πρόσωπα κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας ἡμέρας τῆς μεγάλης ἑβδομάδος: πηγαίνουν εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὸ συγχωροχάρτιον· κινοῦνται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀσπάζονται τὸν ἅγ. Πέτρον καὶ τὸν ἅγ. Παῦλον καὶ ἄλλους ἁγίους. Κτυπᾶτε τοὺς κώδωνας, στολίζετε τὰς ἁγίας τραπέζας, τρεῖς ἡμέρας πρὸ τοῦ Πάσχα ἔρχεσθε ὅλοι, καὶ ἔπειτα ὅλα αὐτὰ τὰ ἀφήνετε. Ὁ Θεὸς μειδιᾷ δι' ὅσα κάμνετε καὶ οὐδεμίαν προσοχὴν δίδει εἰς τὰς τελετάς σας. Μετὰ τὸ Πάσχα θὰ γείνετε χειρότεροι ἀπὸ πρίν. Τὰ πάντα ματαιότης καὶ ὑποκρισία εἰς τὰς ἡμέρας μας. Ἡ ἀληθινὴ θρησκεία ἐσβέσθη.. Προσφέρετε σημαντικὰ ἀφιερώματα εἰς τὰς ἐκκλησίας, κτίζετε

μεγαλοπρεπεῖς οἰκοδομὰς πρὸς δόξαν τοῦ ὀνόματός σας, συγχρόνως ὅμως κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀφιερωτὰς οὐδὲ 10 δουκάτα δίδει διὰ τὸν πτωχόν. Πόσον ὡραῖαι ἀποφάσεις περὶ τοῦ κλήρου εἰς τὰ ντεκρετάλια, περὶ τῶν μοναχῶν, περὶ τῆς ἁγιότητος τοῦ γάμου, περὶ τῶν βασιλέων καὶ ἡγεμόνων κλ. Νομίζει κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ θὰ τηρηθοῦν ὡς εὐαγγέλιον, καὶ οἱ ἄνθρωποι ζοῦν μὲ αὐτὰς τὰς ἀνοησίας, ἐνθουσιάζονται μὲ τὰς τελετὰς καὶ λέγουν ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ποτὲ δὲν ἤκμασε τόσον μεγαλοπρεπῶς.. Εἰς τὴν ἀρχέγονον ἐκκλησίαν τὰ σκεύη ἦσαν ξύλινα, ἀλλ' ὁ κλῆρος χρυσοῦς· τώρα ἡ ἐκκλησία ἔχει σκεύη χρυσᾶ καὶ ἱερεῖς ἀπὸ ξύλον. Σήμερον οἱ χριστιανοὶ μέσα εἰς αὐτοὺς τοὺς ναοὺς ἐναβρύνονται διὰ πράγματα μάταια· ἀλλὰ θὰ κατακρημνισθῇ ἡ στέγη ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἁμαρτιῶν τῶν κληρικῶν καὶ τῶν κοσμικῶν δεσποτῶν, θὰ τοὺς φονεύσῃ ὅλους κατ' αὐτὴν τὴν ἀκμὴν τῶν πανηγυρισμῶν, διότι δεικνύουν ὑπερβολικὴν εἰς τὴν στέγην ἐμπιστοσύνην.. Ἡ διαφθορὰ τοῦ κλήρου εἶνε ἀπερίγραπτος. Ὁ κλῆρος ὡς πρὸς τὴν πολυτέλειαν μιμεῖται τὰς γυναῖκας· οἱ ἱερεῖς ὥρας ὁλοκλήρους περνοῦν μὲ αὐτὰς ἐντὸς τῶν ναῶν· αἱ μοναχαὶ ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν εὑρίσκονται εἰς τὰς κιγκλίδας καὶ φλυαροῦν μὲ τοὺς νέους· κληρικοὶ φοιτοῦν εἰς τὰς ταβέρνας, παίζουν δημοσίᾳ, συζοῦν μὲ συνεισάκτους, καὶ τὰ παρόμοια. Ἡ μόνη των φροντὶς εἶνε νὰ ἔχουν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα εἰσοδήματα, ἐγέμισαν τὴν ἐκκλησίαν μὲ ἀπληστίαν, φιλοδοξίαν, φθόνον καὶ φιληδονίαν. Τώρα οἱ χριστιανοὶ ἔγειναν χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς. Τὰ πάντα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πωλοῦνται. Ἡ Ρώμη ἀνεστάτωσεν ὁλόκληρον τὴν Γραφήν, ἔγεινεν ἀληθὴς Βαβυλών, σιμωνία, ἀπεμπόλησις, σκληρότης, διαφθορά. Ὁ κλῆρος ἐγέμισεν ὅλον τὸν κόσμον μὲ τὴν ἀλαζονείαν του, ἰσάμιλλος δὲ εἶνε καὶ ἡ φιλαργυρία του. Τὰ πάντα πράττει ἀντὶ χρημάτων, οἱ κώδωνές του ἠχοῦν διὰ τὴν ἀκόρεστον ἀπληστίαν του. Ἄλλο δὲν κάμνουν ἢ νὰ ζητοῦν χρήματα, κηρία καὶ ἄρτους.. Δὲν εἶνε ποιμένες, ἀλλὰ λύκοι. Δὲν ὑπάρχουν σήμερον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καλοὶ ἱερεῖς· ἀπὸ τοὺς πτωχοὺς ἁρπάζουν καὶ ὅ,τι εἶνε ἀπαραίτητον διὰ τὴν ζωήν. Σήμερον ἐξηφανίσθη ὁλοτελῶς ἡ θρησκεία· σήμερον θεατρῖνος, αὔριον ἐπίσκοπος.., σήμερον στρατιώτης, αὔριον ἱερεύς. Ἔχουν ἔνστικτα ἀγριοχοίρου. Τὸ ἀλτάριον μετεβλήθη εἰς παντοπωλεῖον.. Τίποτε δὲν ἔβλαψε τὴν ἐκκλησίαν, ὅσον ἡ ὑποκρισία. Ποῦ εἶνε ἡ δικαιοσύνη τῶν ἰθυνόντων, ἡ μέριμνα τῶν ποιμένων, τὰ καλὰ παραδείγματα τῶν ἱερέων καὶ τῶν γνησίων μοναχῶν, ἡ εἰς τοὺς ἐπισκόπους ὑπακοὴ τοῦ ποιμνίου, ἡ πρὸς τὸ ποίμνιον δικαιοσύνη τῶν ἐπισκόπων.. Ὦ κλῆρε, σὺ εἶσαι ὁ αἴτιος αὐτῆς τῆς θυέλλης, ὅλου αὐτοῦ τοῦ κακοῦ. Σήμερον ἕκαστος νομίζει ὅτι εὐτυχὴς εἶνε ὁ οἶκος ὅπου ὑπάρχει ἱερεύς· ἀλλ' ἐγὼ σοὶ λέγω ὅτι θὰ ἔλθῃ καιρὸς ποὺ θὰ λέγουν, εὐτυχὴς εἶνε ὁ οἶκος ποὺ δὲν ὑπάρχουν ξυρισμένοι κληρικοί.. (Παρ' *Εἰκόννικωφ* [2] 567—570).

90) Ὁ Σαβοναρόλα εἶχεν ἀπομακρύνει ἐκ τῆς μονῆς του πᾶσαν διακόσμησιν μέχρι καὶ τῶν περιεχόντων μικροφραφίας χειρογράφων, ἐπέβαλεν εἰς τοὺς μοναχοὺς ἔνδυμα πενιχρόν, ὑπεχρέωσεν αὐτοὺς νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς ζωάρκειαν δι' ἐργασίας τῶν χειρῶν των, ἐπώλησε τὰ κτήματα τῆς μονῆς, ἵδρυσεν ἐν αὐτῇ σχολὰς ζωγραφικῆς, γλυπτικῆς, καλλιγραφίας, βιβλιοθήκην.. «Ἡ κτῆσις περιουσίας —ἔλεγεν—οὐκ ὀλίγον ἔβλαψε τὴν ἐκκλησίαν.., διὸ τὸ καλύτερον θὰ ἦτο νὰ ἀπαρνηθῇ αὐτὴ οἱονδήποτε πλοῦτον. Διὰ τοῦτο λέγω πρὸς τοὺς μοναχούς μου: κρατεῖτε καλὰ τὴν πτωχείαν σας, διότι μὲ τὴν εἴσοδον τοῦ πλούτου εἰς τὴν οἰκίαν σας

εἰσέρχεται, καὶ ὁ θάνατος. Οὐδεὶς κανὼν πρέπει νὰ ἀντιφάσκῃ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς συνειδήσεως, εἰ δὲ μὴ δὲν θὰ ἦνε κανών . .» (αὐτόθι 569—570). Ἐν γένει τὸ ζήτημα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Σαβοναρόλα ἐπὶ τοῦ Μαξίμου καὶ τοῦ παραλληλισμοῦ αὐτῶν ἐξετάζουσι καὶ οἱ *Porfyrief* (Ἱστορία τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας), *Nelidof* 28—30. *V. Ikonnikof* [2] 39, 560—575, *Vl. Zabughin* 27—28, *A. Goudzii* ΚΟΙ 1911 Nº 7, *Gorskii* 164—165, N. *Kapteref* [4] BV σ. 129, *Rounkewitz* 926—927, *A. N. Pypin*. Ὁ *A. Kolossof* ἀνασκευάζων τὴν γνώμην τῶν φρονούντων ὅτι ὁ Μάξιμος ἐμιμήθη τὸν Σαβοναρόλα εὑρίσκει μᾶλλον ἀντίθεσιν πρὸς ἀλλήλους κυρίως ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ μὲν τάσεις τοῦ Μαξίμου ἦσαν ἠθικαὶ καὶ πανλαϊκαί, ἐνῷ αἱ ἐπιδιώξεις τοῦ Σαβοναρόλα ἦσαν μᾶλλον πολιτικαὶ καὶ στενῶς πατριωτικαὶ (BV 1896 ἀρθ. 2, Πρακτικὰ τῆς Συγκλήτου τῆς ἐν Μόσχᾳ Θεολογ. Ἀκαδημίας σελ. 137—139), ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Ikonnikof* ([2] 139), ἐν τῷ παραλληλισμῷ Μ. καὶ Σ. ὁ λόγος δὲν εἶνε περὶ *μιμήσεως*, ἀλλὰ περὶ *ἐπιδράσεως* τοῦ δευτέρου ἐπὶ τὸν πρῶτον, ὅπερ διάφορον. Ὁ *B. Dounaïef*, εἰδικῶς διατρίβων περὶ τὸν τρόπον καὶ τὸν λόγον τῆς τόσον ἰσχυρᾶς τοῦ Μαξίμου ἐπιδράσεως τοῦ Σαβοναρόλα, λέγει ὅτι ὁ Μάξιμος μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν του, ἀσφυκτιῶν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν δεσποτισμόν, κατὰ φυσικὸν λόγον θὰ ἐπεζήτει, ὡς καὶ αὐτοί, ἐν τῇ θρησκείᾳ, ἀνακούφισιν καὶ παραμυθίαν, ταύτην ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ παράσχῃ ὁ ὀρθολογισμὸς ὁ τότε δεσπόζων ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπου ἦλθε νὰ τύχῃ ἀνωτέρας παιδεύσεως. Ὅ,τι ὅμως δὲν τῷ ἔδωκε τὸ πνευματικὸν ἰταλικὸν περιβάλλον, εὗρε—λέγει ὁ *Dounaïef*—μόνον παρὰ τῷ Σαβοναρόλᾳ, οὗτος δὲ εἶνε ὁ λόγος τῆς βαθείας τούτου ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως. Τούτου ἕνεκα—προσθέτει ὁ αὐτός– ὅταν βραδύτερον ὁ *Μάξιμος* κατηγορήθη ἐπὶ αἱρέσει, βλέπομεν αὐτὸν ἀμυνόμενον καθ' οἷον καὶ ὁ λατῖνος μοναχὸς τρόπον, ἤτοι τὸ μὲν διὰ τῆς κατὰ τῶν λατίνων πολεμικῆς, τὸ δὲ δι' εἰδικῆς «Ὁμολογίας πίστεως». Τὴν σύμπτωσιν ταύτην ἀποδεικνύει ὁ D. ἀντιβάλλων πρὸς τὰ πολεμικὰ τοῦ Μαξίμου θέματα τὸν λατινικὸν κατάλογον τῶν ζητημάτων τοῦ Σαβοναρόλα ἐκ τοῦ ἔργου του Triomfo della Croce, ἐν τῷ ὁποίῳ οὗτος ἐπιτίθεται κατὰ τῶν πλανῶν τῶν φιλοσόφων, τῶν ἀστρολόγων, τῶν εἰδωλολατρῶν, τῶν ἑβραίων καὶ ἐν γένει κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ τῶν μωαμεθανῶν, τὸν παραλληλισμὸν δὲ τοῦτον θεωρεῖ ὁ D. ὡς ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς διηνεκοῦς ἐγγύτητος τοῦ πνεύματος ἀμφοτέρων.. Ὁ *A. Nikiphorof* θεωρεῖ οὐχὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων βασιζομένην τὴν γνώμην ταύτην (JMNP Σεπτ. 1917 σ. 116).

91)]1] B I 671.

91α) Περὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τούτου ἔπιθι καὶ *Π. Μελίτου* Ὁ οὑμανισμὸς καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἐν περιοδ. «Ἀκτῖνες» 1940 σ. 217—221.

92) Karelin I 214. *V.* Gondzii 10.

93) Ἤδη ἐν Βυζαντίῳ ζωηρόταται διεξήγοντο συζητήσεις περὶ τῆς συγκριτικῆς ἀξίας τῆς πλατωνικῆς καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας μεταξὺ τῶν φανατικῶν ὀπαδῶν ἑκατέρου τῶν φιλοσόφων, συχνάκις δέ, ἂν μὴ καὶ πάντοτε, αἱ φιλοσοφικαὶ αὗται ἔριδες συνεδέοντο καὶ πρὸς θεολογικὰς ἀντιλήψεις καὶ κατευθύνσεις, κατέληγον δ' ἐνίοτε καὶ εἰς ἀμοιβαίας ἀντεγκλήσεις ἐπὶ αἱρέσει καὶ εἰς ἀναθεματισμούς. Ἡ ἐκκλησία, διὰ τοῦ εἰς τὸν τὸ πρῶτον ἐφαρμόσαντα τὴν σπουδὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ θεολογίᾳ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν προσδιδομένου κύρους, ἐφαίνετο συμπαθοῦσα μᾶλλον πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' ἐκ παραλ-

λήλου καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ Πλάτωνος οὐδέποτε διεκόπτετο, ὡς μαρτυρεῖ ἡ πληθὺς τῶν χειρογράφων τῶν πλατωνικῶν ἔργων, ὑπῆρχον δὲ καὶ οἱ πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς φιλοσόφους προσκείμενοι διὰ συνδυασμοῦ τῶν φιλοσοφημάτων αὐτῶν, ὡς ὁ Ψελλός. Ὁ Βησσαρίων προσέκειτο πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, μεταφράσας τὸν Πλάτωνα, ἐδώρησε τὴν μετάφρασιν πρὸς τὸν δόγην τῆς Βενετίας, πρῶτος δ' ἤρξατο τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας ὁ Λαόνικος Τομαῖος, ἐξ ἴσου τιμῶν ἀμφοτέρους τοὺς φιλοσόφους. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους κατεφέρετο ὁ Τερτυλλιανὸς ἀποστρεφόμενος τὴν διαλεκτικὴν ὡς τέχνην τοῦ ἐρίζειν, εἰς ἑκάτερον τῶν ἀντιμαχομένων παρέχουσαν ἐπιχειρήματα, ἐφ' ᾧ καὶ ἀποκαλεῖ τὸν Ἀριστοτέλη Πρωτέα. Εἶνε χαρακτηριστικὴ καὶ τοῦ Νύσσης Γρηγορίου ἡ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν δυσπιστία· «τὸ κατὰ τὴν διαλεκτικὴν τέχνην διὰ συλλογιστικῆς τε καὶ ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης βεβαιοῦσθαι καὶ τὰ ὑμέτερα δόγματα, ὡς σαθρόν τε καὶ ὕποπτον εἰς ἀπόδειξιν ἀληθείας τὸ τοιοῦτον εἶδος τοῦ λόγου παραιτησόμεθα. Πᾶσι γάρ ἐστι πρόδηλον τὸ τὴν διαλεκτικὴν περιέργειαν ἴσην ἐφ' ἑκάτερα τὴν ἰσχὺν ἔχειν, πρός τε τὴν τῆς ἀληθείας ἀνατροπὴν καὶ πρὸς τὴν τοῦ ψεύδους κατηγορίαν. Ὅθεν καὶ αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν, ὅταν μετά τινος τέχνης προάγηται, δι' ὑποψίας πολλάκις ποιούμεθα, ὡς τῆς περὶ ταύτης δεινότητος παρακρουομένης ἡμῶν τὴν διάνοιαν, καὶ τῆς ἀληθείας ἀποσφαλείσης» (Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως, MG 46, 52 BC). Θωμᾶς ὁ Ἀκουῖνος ἐξαίρει τὸν Ἀριστοτέλη ὑπὲρ πάντας τοὺς φιλοσόφους καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν Πλάτωνα. Ἡ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη συμπάθεια πολλῶν αἱρετικῶν ἤγαγε τὴν σύνοδον τῶν Παρισίων τοῦ 1209 εἰς καῦσιν τῶν ἔργων του· ταῦτα ἀπηγορεύθησαν κατόπιν καὶ τῷ 1215, ὁριστικῶς δὲ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ'. Κατὰ τὸν ι' καὶ ια' ὅμως αἰ. τοσοῦτο ηὐξήθη ὁ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη θαυμασμός, ὥστε οἱ διδάσκαλοι κατὰ τὸν διορισμόν των ὡρκίζοντο ὅτι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ των δὲν θὰ ἀφίσταντο τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ δὲ τὸν ις' αἰ. ἐθεωρεῖτο ἐπικίνδυνος πᾶσα πρὸς τὸν φιλόσοφον διαφωνία. Ἐπὶ τοῦ Μαξίμου αἱ ἐν τῇ Δύσει συζητήσεις περὶ τῆς συγκριτικῆς ἀξίας τῶν δύο φιλοσόφων ἀπέληγεν εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἑτέρου κατὰ τὸ μέτρον τῆς συμφωνίας αὐτοῦ πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Ἐν γένει δὲ οἱ ἐν τῇ Δύσει ὑπέρμαχοι τῆς καθαρότητος τῶν δογμάτων ἀπηγόρευον τὰ ἀριστοτελικὰ ἔργα «ἵνα μὴ χρησιμεύσωσιν ὡς ἀφορμὴ εἰς γένεσιν ἀγνώστων ἔτι αἱρέσεων». Πρβλ. *V. Ikonnikof* [2] 61, 74, 104, 111, 130, 131. *Κ. Σάθα* [1] 92. Whewell I 308. Ὅρα καὶ *Χαραλ. Γιεροῦ* Ὁ πλατωνισμὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν ἐν ΕΒ Ζ (1940) ἀρθ. 75 ἑξ.

94) *V. Ikonnikof* [2] 127—128. ΜΣ Α 359. Ἐν τούτοις ὁλόκληρος ἡ ἀστρολογία ἀνεπτύσσετο ἐπιστημονικῶς ὑπὸ τὴν ῥοπὴν τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ κόσμου ἀντιλήψεων, ὡς καὶ τοῦ πτολεμαϊκοῦ συστήματος. Τινὰ τῶν ἀστρολογικῶν βιβλίων μάλιστα ἔφερον τὸν τίτλον «Ἀριστοτέλης» ἢ «Ἀριστοτελικαὶ Πύλαι» (*V. Ikonnikof* [2] 273).

95) Α 199, 369. *V. Ikonnikof* [2] 129.

96) Πρβλ. *Ἰω. Καρμίρη* [4] 16—21, 29—30. *Κ. Λογοθέτου* Φιλοσοφία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας Α 302, 385. Β 543.

97) *V. Ikonnikof* [2] 97, 99, 127—129, 285. Ἐν γένει περὶ τῆς στάσεως τοῦ Μαξίμου ἔναντι τῆς θύραθεν γνώσεως ἔπιθι ἐν ΜΣ Α 197, 199, 209, 214, 247—249,

253, 351, 354, 356—357, 359, 369, 462. Β 229, 296. Γ 62, 146—147, 176, 179, 195, 206, 208, 264, 286—287. *98)* De vita solitaria.

99) Πρβλ. *A. Lebedef* [2] 529 ἑξ. *100)* JMNP 1834 III 247.

101) Πρβλ. *V. Rodnikof* 240. *I. Preobragenskii* [1] 7. *A. Nilskii* 1. *Φιλαρέτου Τσερνίγωφ* [1] κλ. *102)* ΜΣ Α 4—6. *Gitiyè* 51—52.

103) [1] 7—9. *104)* 49, 63—64. *105)* VII 265—274, 300—307. *V. Ikonnikof* [2] 188—191. *106)* 65. 70. *V. Ikonnikof* [2] 187—188.

107) [2] Εἰσαγωγή. *108)* PT 922—923, 1021—1022. *V. Ikonnikof* [2] 592—593. *109)* [1] 3—4, 22—23. *110)* [1] Β I 392—393, 665—666, 671, 673—674. *111)* 17. *112)* Ζ III 198—202. *113)* 1, 3.

114) TKDA 240. *115)* Παρὰ *V. Ikonnikof* [2] 593.

116) *P. Pierling* [2] 81—85, 169—179. Ὅρα καὶ *V. Ikonnikof* [2] 581_1.

117) Ὁ Κρίζανιτς μεταξὺ ἄλλων συνέγραψε «Bibliotheca schismaticorum universa» (1656) καὶ Γραμματικὴν τῆς ρωσσικῆς γλώσσης (1666) εἰς μικρορρωσικὴν διάλεκτον, τὸ ἔργον δ' αὐτοῦ τοῦτο ἐξήρθη ὑπὸ τῶν εἰδικῶν διὰ τὴν μεγάλην του σπουδαιότητα. Περὶ Krijanitch ἰδὲ πλουσίαν βιβλιογραφίαν παρ' Aurelio Palmieri 54_1—55. Πρβλ. καὶ *N. Εὐσταθίου* 121—122.

118) *V. Ikonnikof* [2] 584.

119) Übersetzungen des russishen chronisten Nestor bis zum Jahr (1802—1809). *120)* 29—30. *121)* [2] 461—462. *122)* [1] 495.

123) Ἐν ΕΙ τ.. XXII σ. 532. *124)* Παρὰ *Χρυσοστόμῳ Παπαδοπούλῳ* [5] 167.

125) 137. *125α)* Introduction, καὶ ἀλλ. Ἰδὲ καὶ Etudes Byzantines III 1944 σ. 254—9. *126)* 177. *127)* [1] 124—126. *128)* 465. *129)* 89.

130) 207—8. *131)* [2] 500. *132)* Γ 1898, 136 καὶ Β 1881, 325.

133) 111—118. *134)* 46—47. *135)* Ἐσφαλμένως, ἀντὶ τοῦ Νιέμτσην.

136) Γ μέρος Α' 142-3, 166. *137)* 71—72.

138) [2] 168. *139)* ΕΛΕ 9 ἐν λ. *140)* [1] ΕΑ ΙΕ 180—183.

141) ΕΑ 1883 4—5 ἑξ. *142)* [3]. *143)* Ἐν [1], [2], [5] 158-167.

144) [1]. *145)* [2]. *146)* Σελ. 155—160, 195.

147) G. *Florovskii* 4—6, 9—10. Αἱ κατὰ τὴν προμογγολικὴν περίοδον ὑφιστάμεναι ἐν Ρωσίᾳ κυριώτεραι μεταφράσεις ἐξ ἑλληνικῶν ἔργων ἦσαν:

Ἐκ τῶν δογματικῶν: α) Ἡ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ Ἔκδοσις ἀληθὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως· ἐπιτομὴ τοῦ πρωτοτύπου γενομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου βουλγάρου μεταφραστοῦ, πολλὰ παραλείψαντος μὴ ἀπαραίτητα ἅμα καὶ δυσληπτότερα διὰ τοὺς νηπίους τὴν πίστιν ρώσους. β) Αἱ Κατηχητικαὶ ὁμιλίαι τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. γ) Οἱ κατὰ ἀρειανῶν λόγοι τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας. δ) Δύο θεολογικοὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. ε) Ὁ περὶ αὐτεξουσίου λόγος καὶ τρεῖς λόγοι περὶ ἀναστάσεως, τοῦ Μεθοδίου Πατάρων.

Ἐκ τῶν ἐξηγητικῶν: α) Ἡ ἑξαήμερος Ἰωάννου πρεσβυτέρου καὶ ἐξάρχου βουλγάρων. β) Ἐπιτομὴ τῶν τοῦ Ὀλυμπιοδώρου διακόνου Ἀλεξανδρείας ὑπομνημάτων εἰς Ἰώβ. γ) Δύο ἑρμηνεῖαι εἰς τοὺς ψαλμούς, ἡ μὲν ἀποδιδομένη τῷ Ἀθανασίῳ Ἀλεξανδρείας, ἡ δὲ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρρου. δ) Τὰ εἰς τὰς πρώτας πέντε ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου ὑπομνήματα τοῦ Οἰκουμενίου Τρίκκης. ε) Ἡ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ἑρμηνεία τοῦ Καισαρείας Ἀνδρέου.

Ἐκ τῶν ἠθικῶν: α) τινὰ ἐκ τῶν τοῦ Μεθοδίου Πατάρων. β) Ἡ Κλῖμαξ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ. γ) Ὁ Πανδέκτης τοῦ Ἀντιόχου Ἱεροσολύμων. δ) Ὁ περὶ προσευχῆς λόγος τοῦ ἀββᾶ Νείλου. ε) Διάφορα πατερικὰ—Συλλογαὶ ἠθικοδιδακτικῶν διηγήσεων περὶ διασήμων ὁσίων καὶ ἄλλοι ἠθικοὶ λόγοι.

Ἐκ τῶν ῥητορικῶν: μικρὰ ἐκλογὴ ἐξ ἠθικοδιδακτικῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ· μεγίστη ἐκλογὴ λόγων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· συλλογὴ 106 λόγων Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον *Παραίνεσις*· συλλογὴ 124 λόγων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ὑπὸ τὸν τίτλον «Μικρὰ Κατήχησις»· 51 ὁμιλίαι εἰς τὰς Κυριακὰς Κωνσταντίνου βουλγάρου ἐπισκόπου.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν: α) Δύο ἱστορίαι τῆς ΠΔ, ρωσιστὶ τιτλοφορούμεναι *Παλέγαι* (*Παλέγjα*=Παλαιὰ [Διαθήκη]), ἡ μὲν σύντομος, ἡ δὲ διεξοδική, ἀμφότεραι ἀποτελοῦσαι ἐκλογὰς ἐκ τῆς ΠΔ πλήρεις ἀποκρύφων καὶ δημωδῶν προσθηκῶν. Κατεῖχον σημαντικὴν θέσιν εἰς τὰς σλαυϊκὰς λογοτεχνίας· εἰς ἑλληνικὰ χειρόγραφα σπανίως εὑρίσκονται. Πρβλ. *Krumbacher* Α 807_{12}. β) τὸ Χρονικὸν τοῦ Γεωργίου Ἁμαρτωλοῦ. γ) ἡ Χρονογραφία τοῦ Ἰωάννου Μαλάλα.

Καὶ διάφοροι Βίοι ἁγίων. Πρβλ. *E. Goloubinskii* Α I 731—5.

148) «Theology» 1937 σ. 255. *149) M. Karamzin* Β II 27.

150) Αὐτόθι 27—28, 43—44. *151)* Τοῦ αὐτοῦ ΕΙ 131.

152) Αὐτόθι II 255—256. *153)* Τοῦ αὐτοῦ ΣΤ VII 417.

154) E. Krumbacher Γ 224, 226. *155) N. Karamzin* Ε IV 402—403. Εἶνε ἐνδιαφέρον τὸ βυζαντινοπρεπὲς τελετουργικὸν αὐτοκρατορικῆς στέψεως ὡς πρώτην φορὰν περιγράφεται ἐν τῷ *Χρονικῷ Νίκωνος* ἐπὶ τῇ στέψει τοῦ ἐγγόνου τοῦ Ἰβὰν Γ' δεκαπενταετοῦς Δημητρίου (2 Φεβρ. 1498). Κατὰ τὴν ὁρισθεῖσαν ἡμέραν ὁ ἡγεμών, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν αὐλικῶν, τῶν εὐπατριδῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν, ὡδήγησε τὸν Δημήτριον εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως, ἔνθα ὁ μητροπολίτης, περιστοιχούμενος ὑπὸ πεντάδος ἐπισκόπων. πολλῶν ἀρχιμανδριτῶν καὶ ἡγουμένων, ἐτέλεσε παράκλησιν εἰς τὴν Θεομήτορα καὶ εἰς τὸν θαυματουργὸν ἅγιον Πέτρον. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ὑψοῦτο ἐξέδρα φέρουσα τρεῖς ἕδρας, διὰ τὸν ἡγεμόνα, τὸν Δημήτριον καὶ τὸν Μητροπολίτην. Ἐγγὺς ἔκειτο ἐπὶ τραπέζης τὸ στέμμα καὶ τὰ διάσημα (*μπάρμυ*, ἰδὲ σ. 608_{86}) τοῦ Μονομάχου. Μετὰ τὴν παράκλησιν καὶ ἀφοῦ ὁ Ἰβὰν καὶ ὁ μητροπολίτης ἐκαθέσθησαν, ὁ Δημήτριος ἐστάθη ὄρθιος ἐνώπιόν των ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος, στραφεὶς δὲ πρὸς τὸν μητροπολίτην ὁ ἡγεμὼν εἶπε «Πάτερ μητροπολῖτα! Ἔκπαλαι οἱ ἡγεμονικοὶ ἡμῶν πρόγονοι παρέδιδον τὸ κράτος εἰς τοὺς πρεσβυτέρους υἱούς των· καὶ ἐγὼ ἐπ' ἴσης τὴν αὐτὴν εὐλογίαν παρέδωκα εἰς τὸν πρωτότοκον υἱόν μου Ἰβάν. Θείᾳ ὅμως βουλήσει ἐκλιπόντος αὐτοῦ, εὐλογῶ τὰ νῦν τὸν υἱόν του καὶ ἔγγονόν μου Δημήτριον, ἀναγορεύων αὐτὸν ἀπὸ τοῦδε καὶ μετὰ τὴν τελευτήν μου μέγαν δοῦκα τοῦ Βλαδιμήρου, τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Νόβγοροδ. Δὸς καὶ σύ, πάτερ, τὴν εὐλογίαν σου». Εἶτα ὁ Μητροπολίτης καλέσας τὸν ἡγεμονίδην νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς ἐξέδρας ἠγέρθη καὶ ηὐλόγησεν αὐτὸν διὰ τοῦ σταυροῦ, θεὶς δὲ τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του ἐδεήθη μεγαλοφώνως ὅπως ὁ Κύριος, ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, ἐπίδῃ ἐξ ἁγίου αὐτοῦ κατοικητηρίου ἐπὶ τὸν Δημήτριον, ἀξιώσῃ αὐτὸν τοῦ χρίσματος τοῦ ἐλαίου ἀγαλλιάσεως, λάβῃ οὗτος δύναμιν ἐξ ὕψους καὶ στέμμα καὶ σκῆπτρον βασιλικά, κατασταθῇ ἐπὶ θρόνου δικαιοσύνης, περιβληθῇ τὴν πανοπλίαν τοῦ ἁγίου Πνεύμα-

τος καὶ ἰσχυρῷ βραχίονι καθυποτάξῃ τοὺς βαρβάρους λαούς, ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ πρυτανεύῃ ἡ ἀρετή, ἡ καθαρὰ πίστις καὶ ἡ δικαιοσύνη. Μεθ' ὃ δύο ἀρχιμανδρῖται προσήνεγκαν πρὸς τὸν μητροπολίτην τὰ διάσημα, οὗτος δὲ εὐλογήσας διὰ τοῦ σταυροῦ τὸν Δημήτριον παρέδωκεν αὐτὰ πρὸς τὸν Ἰβάν, ὅστις περιέβαλε δι αὐτῶν τὸν τράχηλον τοῦ ἐγγόνου, τοῦ μητροπολίτου μυστικῶς λέγοντος «Κύριε Παντοκράτορ Βασιλεῦ τῶν αἰώνων! Ἰδοὺ γήϊνος ἄνθρωπος, ὑπὸ Σοῦ ποιηθεὶς βασιλεύς, κλίνει τὴν κεφαλὴν προσευχόμενός Σοι τῷ Δεσπότῃ τοῦ κόσμου. Φύλαττε αὐτὸν ὑπὸ τὴν σκέπην σου. Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εἰρήνη ἐκλαμπέτωσαν ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ, ὅπως μετ αὐτοῦ διαβιώσωμεν ἐν γαλήνῃ καὶ ἠρεμίᾳ καὶ ψυχικῇ καθαρότητι». Οἱ ἀρχιμανδρῖται προσήνεγκαν εἶτα τὸ στέμμα, ὅπερ παραλαβὼν ὁ ἡγεμὼν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ πρωθιεράρχου ἔθηκεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐγγόνου τοῦ μητροπολίτου λέγοντος «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ' Πνεύματος». Ἐπηκολούθησεν ἡ ἐκτενὴς καὶ προσευχὴ πρὸς τὴν Θεοτόκον, ἀφοῦ δ' ὁ ἡγεμὼν καὶ ὁ μητροπολίτης ἐκαθέσθησαν, ὁ ἀρχιδιάκονος εἶπεν ἐκφώνως τὸν πολυχρονισμὸν ἀμφοτέρων τῶν μοναρχῶν, τοῦτον δ' ἔψαλε κατόπιν ὁ χορὸς τῶν ἱερέων καὶ τῶν διακόνων. Μετὰ ταῦτα ὁ Μητροπολίτης συνεχάρη μετὰ τῶν ἐπισκόπων τόν τε πάππον καὶ τὸν ἔγγονον, τοῦτο δ' ἔπραξαν κατόπιν καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ Ἰβάν, οἱ εὐπατρίδαι καὶ πάντες οἱ ἐν τέλει. Ἐν κατακλεῖδι εἶτα ὁ Ἰβὰν εἶπε πρὸς τὸν νεαρὸν ἡγεμόνα: «Ἔγγονε Δημήτριε, σοὶ παρεχώρησα μετὰ τῆς εὐλογίας μου τὴν Μεγάλην Ἡγεμονίαν, σὺ δὲ ἔχε πάντοτε ἐν τῇ καρδίᾳ φόβον Θεοῦ, ἀγάπα τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸν ἔλεον καὶ μερίμνα περὶ συμπάσης τῆς χριστιανοσύνης». Οἱ ἡγεμόνες κατῆλθον τῆς ἐξέδρας· μετὰ τὴν ἀπόλυσιν δὲ ὁ μὲν Ἰβὰν διηυθύνθη εἰς τὰ ἀνάκτορα, ὁ δὲ Δημήτριος, φέρων τὸ στέμμα καὶ τὰ διάσημα καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν υἱῶν τοῦ πάππου καὶ τῶν εὐπατριδῶν, μετέβη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἔνθα ὁ θεῖός του Γιούρζη ἐρράντισεν αὐτὸν παρὰ τὰς πύλας διὰ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν νομισμάτων. Αὐθημερὸν δ' ὁ Ἰβὰν παρέθηκε μεγαλοπρεπὲς γεῦμα, τοῦ ὁποίου μετέσχον ὁ κλῆρος καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, εἰς ἔνδειξιν δ' εὐνοίας πρὸς τὸν νεαρὸν Δημήτριον ἐδώρησε πρὸς αὐτὸν σταυρὸν μετὰ χρυσῆς ἁλύσεως, ἀδαμαντοκόλλητον ζώνην καὶ ἐκ πολυτίμου λίθου πυξίδα-ταμβακοθήκην τοῦ Αὐγούστου Καίσαρος· *N. Karamzin* ΣΤ VI 349—351· Ἐν Παρατηρ. 411 σημειοῦται ὅτι ἡ ταμβακοθήκη αὕτη ἐφυλάσσετο ἐφεξῆς ἐν τῷ μεγάρῳ τῶν ὅπλων (*Ὀρουζιεϊναγια Παλάτα*).

156) Α 56. *157)* *Cr.* Florovskii 11.

158) Ἔπιθι αὐτόθι 11-12. *159)* Ἐν ES XXXIIIA 789—791.

160) [1] 12—25, 393—394.

161) *Cr.* Florovskii 25. Τοῦτο νομίζω ἀνακριβές· ἡ ἀρχικὴ ἰδέα ἱδρύσεως τυπογραφίας ὑπῆρξεν ἑλληνική, καὶ ὀφείλεται πρώτιστα, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς τὸν Μάξιμον. *162)* Αὐτόθι 27.

163) Αὐτόθι 28 καὶ παρὰ *A. Possevino.*

164) Ἔπιθι N. *Kapteref* [2] B 100, 103—104, 107—109, 115, 118.

165) Πρβλ. *G. Florovskii* 12—22. *166)* Α VII.

167) Ὅρα *V. Ikonnikof* [2] 45_2, 137—138. ΜΣ Α VI 130.

168) *Th. Nelidof* 56—57. *V. Jmakin* [1] 31. *N. Rounkevitch* 928. *V. Ikonnikof* [2] 44—45, 78—79, 137—138, 318. *N. Goudzii* 3. *N. Karamzin* Στ

38, 108. Ζ 49, 61, 85, 115, 148—149, 152, 189. Περὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων Ρωσίας καὶ Τουρκίας κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν ἔπιθι *Ν. Karamzin* ΣΤ V 271—273, 343—347. Ζ II 64—66, 79, 126—128, III 162. Η I 18. *V. Ikonnikof* [2] 38—39, 224—5. *E. Goloubinskii* Β I 866—7.

169) Ἐν τούτοις ἐν [1] Β I 783_3 ὁ Γολουμπίνσκιη λέγει ὅτι εἶναι γνωστὴ μακρὰ σειρὰ συγχρόνων ἐπισήμων μαρτυριῶν, ὅτι ἡ σύνοδος τοῦ 1551 ἐξέδωκε τὸν ἑαυτῆς «συνοδικὸν κώδικα», καθ' ὃν θὰ διεξάγεται ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον.

170) [2] Β 397—398. *A. Sinaïskii* 22.

171) Κεφ. 27, 28. *172)* Κεφ. 76. *173)* Κεφ. 73.

174) Κεφ. 33, 41. Ἐρωτήμ. 17, 22. Πρβλ. καὶ *Ν. Karamzin* Ζ Παρατήρ. 261. Η 272. *175)* Κεφ. 39. *176)* Κεφ. 52.

177) Ἐν RB 1858, IV 13—14. Παρὰ *Ikonnikof* [2] 522.

178) Πρβλ. *Ν. Karamzin* Η III 70, 124—127. E. *Goloubinskii* [1] Β I 771, 773—777, 783_3, 786—789. *N. Kapteref* [1] 384. *V. Ikonnnikof* [2] 517—519, 522—524. *K. Βαφείδου* 49, 176. *M. Jujie* DTC X 462. *A. Sinaïskii* 22. *N. Rounkevitch* 1021—1022. *Zabughin* 90—91. Τῆς πλειοψηφίας τῆς συνόδου ἀποτελουμένης ἐξ ἰωσηφιτῶν, καὶ αὐτοῦ δὲ τοῦ προέδρου Μόσχας Μακαρίου ὄντος ἰωσηφίτου, τὸ κτητορικὸν καθεστὼς τῶν μονῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γαιοκτησίαν δὲν ἐθίχθη, παρὰ τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ τσάρου, ἀλλὰ μόνον διά τινων διατάξεων (κεφ. 75, 98) ἐλαφρός τις περιορισμὸς ἐθεσπίσθη διὰ τὰς μεγάλας μονάς, *V. Ikonnikof* [2] 522. Γενικῶς ὅμως εἰπεῖν, οὐδεμία ἐκ τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς συνόδου Στογλὰβ ἐφηρμόσθη ἐν τῇ πράξει, διότι ὁ παρ' οὗ ἐξηρτᾶτο ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου ἐκκλησιαστικοῦ νομοθετικοῦ κώδικος ἀνώτερος κλῆρος (οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ ἡγούμενοι καὶ οἱ ἀρχιμανδρῖται) ἀπέστεργον τὴν ἀνακαίνισιν, ἥτις ἐσήμαινεν ἐκρίζωσιν πάσης καταχρήσεως καὶ ἀσυμφόρους δι' αὐτὸν περιορισμοὺς καὶ στερήσεις, *E. Goloubinskii* [1] Β I 777. Κατὰ σύμπτωσιν, ταὐτοχρόνως ἐν τῇ Δύσει συνεκαλεῖτο ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος διὰ τοὺς αὐτοὺς σκοπούς, (αὐτόθι 789).

179) Περὶ αὐτοῦ ἰδὲ *Μακάριον* IX 333—334.

180) Κυρίως εἰπεῖν, πρῶτον βιβλίον, κατὰ τὸν χρονογράφον, ἐξῆλθε τῶν πιεστηρίων τὸ «Ἱερὸν βιβλίον», οὗτινος ὅμως τὸ περιεχόμενον δὲν ἠδυνήθησαν ἔτι νὰ καθορίσωσιν οἱ ρῶσοι βιβλιογράφοι, μόνον δ' εἰκάζεται ὅτι ἦτο ὁ λειτουργικὸς Ἀπόστολος. Ἐν τούτοις, κατά τινας, φέρεται πρῶτος ἐκτυπωθεὶς ὁ Ψαλτὴρ καὶ μετ' αὐτὸν δύο Εὐαγγέλια μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1553—1560 (*I. Evseyef* [1] 369).

181) Αἱ πρῶται ἐκδόσεις ἐγένοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἐπενεχθεισῶν διορθώσεων. Ἀλλά, ὡς λέγει ὁ *I. Evseyef*, τὸ πολυτιμότατον τοῦτο απόκτημα τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἐν Μόσχᾳ χρησιμοποίησιν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ Λόγου ἔλαβε κατεύθυνσιν ὅλως ἀντίθετον ἐκείνης, ἥτις ὠφέλησε τὴν ἀνθρωπότητα ἐν τῇ Δύσει. Οὐ μόνον κατ' οὐδὲν συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος, καί, εἰδικώτερον, εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ θείου λόγου, δι' ἣν ἀκριβῶς καὶ εἶχεν ἀποφασισθῇ ἡ ἵδρυσις τῆς τυπογραφίας ἐν Ρωσίᾳ, ἀλλὰ καὶ πᾶν τοὐναντίον, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐγκάθειρξιν τοῦ πνεύματος ἐν τοῖς πλαισίοις τῆς τυπικῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρευτικῆς ἀποκλειστικότητος. Ἐὰν τὸ τυπογραφικὸν πιεστήριον ἔθραυσε τὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δεσμευούσας τὴν

ἱερὰν Βίβλον βαρείας σιδηρᾶς ἀλύσεις, ἐν Ρωσίᾳ, τοὐναντίον, ἐπέβαλεν ἐπ' αὐτῆς ἀλύσεις, διότι διὰ τῆς ἀποκλειστικῆς ἐκδόσεως μόνων τῶν λειτουργικῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων ἀπέκλεισε τὴν Γραφὴν ἀπὸ τοῦ τυπογραφείου, ἀπομακρύναν δὲ αὐτὴν ἀπὸ τῆς πρωτίστως καὶ κυριώτατα εἰς αὐτὴν ἀνηκούσης θέσεως, ἀφήρεσεν αὐτὴν ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὴν ἀνηκούσης εὐρείας κυκλοφορίας ([2] 314, 323).

182) Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Ρεϊμάρα Κόκα, πρῶτος τυπογράφος ἐν Μόσχᾳ ἦτο ὁ ἀρχιεργάτης τυπογραφείου τῆς Lübeck Βαρθολομαῖος Γοτάνα, ἤ, κατ' ἄλλους, ὁ πολωνὸς Πέτρος Φεντόρωφ († 1583). Ὁ τελευταῖος εἶχεν ἐπιδοθῇ εἰς τὸ ἔργον μετὰ πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ, ἐπὶ δεκαετίαν ὅλην ἐργασθεὶς πρὸς διοργάνωσιν τοῦ τυπογραφείου. Ἐτιμήθη δι' ἰδίου μνημείου ἐν Μόσχᾳ. Ἐπὶ τοῦ τάφου του ἐν τῷ μοναστηριακῷ κοιμητηρίῳ τῶν βασιλειανῶν τῆς Ὀστρὸγ ἐγλύφη δελφίν, ἀντίγραφον τοῦ σήματος τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου Μανούτση κατὰ τὰ περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου ἀναφερόμενα. Τῷ 1645 ὁ πρὸς ζήτησιν ἐλεῶν ἐλθὼν εἰς Μόσχαν παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνης ἐν ὑπομνήματι αὐτοῦ πρὸς τὸν τσάρον ὑπεδείκνυε τὴν ἀνάγκην νὰ ἱδρυθῇ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον ἐν Μόσχᾳ, νὰ κληθῇ δὲ καὶ ἕλλην διδάσκαλος ὅπως διδάσκῃ τοὺς ρωσόπαιδας τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν ἑλληνιστὶ καὶ ρωσιστί. «Γνωστὸν ἔστω σοι, ὀρθόδοξε βασιλεῦ, — ἔγραφεν ὁ Θεοφάνης — ὅτι μεγάλη νῦν ὑπάρχει ἀδυναμία ἐν ὅλῳ τῷ γένει τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ ἀγῶνες ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν, διότι οἱ παπισταὶ καὶ οἱ λουθηρανοὶ ἔχουσιν ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον καὶ ἐκδίδουσι καθ' ἑκάστην τὰ θεολογικὰ βιβλία τῶν ἁγίων πατέρων, εἰς αὐτὰ δὲ εἰσάγουσι μέγα κακόν, τὴν ἀθλίαν των αἵρεσιν. Τοῦτο δὲ πράττουσιν, ὀρθόδοξε βασιλεῦ, διότι οἱ τοῦρκοι δὲν ἐπιτρέπουσιν εἰς ἡμᾶς νὰ ἐκδίδωμεν βιβλία ἐν τῇ βασιλευούσῃ, διότι καὶ οἱ ἐν αὐτῇ διαμένοντες δυτικοὶ ἐκ φθόνου παρακωλύουσι.. Μάρτυς ὁ καρδιογνώστης Κύριος πόσον μεγάλην χαρὰν ᾐσθάνθη ἡ ψυχή μου ὅτι ὁ Θεὸς ἠξίωσέ με νὰ ἴδω τοιοῦτον ὀρθόδοξον βασιλέα καὶ μεγάλην εὐσέβειαν, μνησθεὶς τῆς ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν ταραχῆς τῶν χριστιανῶν, ἀναγινωσκόντων τὰ οὕτω καταρτιζόμενα βιβλία καὶ ὑπολαμβανόντων ὅτι τοιοῦτο εἶνε τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῶν ἁγίων πατέρων, οὕτω δὲ ἐμπιπτόντων εἰς πλάνην καὶ εἰς ἀπώλειαν.. Ὅθεν διάταξον νὰ ἱδρυθῇ (ἐν Μόσχᾳ) τυπογραφεῖον καὶ νὰ ἔλθῃ ἕλλην διδάσκαλος ὅπως διδάσκῃ τοὺς ρώσους τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν, τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, ὁπότε θὰ μεταφράζωσι πολλὰ ἀμετάφραστα μέχρι τοῦ νῦν βιβλία εἰς τὴν ρωσικὴν πρὸς μεγάλην ὠφέλειαν ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, οἱ δ' ἕλληνες θὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς δολιότητος τῶν αἱρετικῶν.. ἐφ' ὅσον τὰ ἀρχαῖα βιβλία θὰ ἐκτυποῦνται ἐνταῦθα, θὰ μεταφράζωνται δ' εἰς τὴν ρωσικὴν ἀμέσως, γνησίως καὶ εὐσεβῶς..» Ἡ παράκλησις τοῦ Θεοφάνους εἰσηκούσθη, ταῖς ἐνεργείαις δ' αὐτοῦ ἐστάλη εἰς Μόσχαν ἐκ ΚΠόλεως ὁ ἀρχιμ. Βενέδικτος. *N. Kapteref* [3] 100, 156_1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 75. Πρβλ. καὶ *Μαξὶμ Γόρκη* Δύο ψυχαί, ἐν «Σελ. τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως», Ἀθ. 1930 σ. 71.

183) *E.* Goloubinskii [1] B I 789, 801—802. *I. Evseyef* [1] 369—370. *Τοῦ αὐτοῦ* [2] 310—314. *V. Ikonntkof* [2] 526—528, 547. *K. Βαφείδου* 176 ἑξ.

183α) Τριδάκτυλος ὁ διὰ συνδυασμοῦ τοῦ ἀντίχειρος, τοῦ λιχανοῦ καὶ τοῦ ἐπιβάτου, διδάκτυλος ὁ διὰ τῶν δύο τελευταίων· *Δοσίθεος Νοταρᾶς* παρὰ *Ἀθ. Παπαδοπούλῳ-Κεραμεῖ* Α 273.

184) Περὶ τοῦ βιβλίου τούτου ἰδὲ *N. Ivanovskii* ἐν ΒΕ Χ 228–231. Περὶ τοῦ Στεφάνου Ζιζανίου ὅρα ΡΒΕ ΙΥ 698.

185) Ἐν τεύχει ΙΙ σ. 232. *186)* VI 284.

187) [3] 226—234. *188)* *V. Ikonnikof* [2] 584.

189) Β 31—36. *190)* 9—14.

191) Χειρόγραφον τῆς Θεολογ. Ἀκαδημίας τῆς μονῆς ἁγ. Κυρίλλου ἀρθ. 21-1078 τοῦ ις' αἰ. *192)* Β Βασιλ ι 4—5. *193)* 14.

194) Ἀμφιβολίας περὶ τῆς γνησιότητος τῶν ἔργων τούτων τοῦ Μαξίμου ἐξέφρασαν οἱ Μακάριος (VIII 124, 139—140), Γολουμπίνσκιη (Συμβολὴ εἰς τὴν ἡμετέραν κατὰ τῶν παλαιοπίστων πολεμικήν, ἐν ΤΟΙ 1905 ΙΙΙ 215—218), *N. Kapteref* [3] καὶ *Jmakin* [1] 063, 073, 442- 444). Ταῦτα περιλαμβάνονται ἐν τῇ εἰς τὸν μητροπολίτην Ἰωάσαφ ἀνηκούσῃ συλλογῇ καὶ ἐν ἀρχαίοις ἀντιγράφοις. Ὅρα καὶ *V. Ikonnikof* [2] 510.

195) *V. Ikonnikof* [2] 518.

196) *N. Kapteref* Α 125, 195.

197) Πρβλ. τὰ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῆς ἐκκλησίας ΚΠόλεως πρὸς τοὺς ἐν Πολωνίᾳ βοηθοὺς καὶ μοραβοὺς ἀδελφοὺς (18 Ἰαν. 1551): «..περὶ δὲ τὰ τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν ἔθιμα εὐγνωμόνως συγκαταβῆναι ὑμῖν μετὰ τοῦ ἀποστόλου βουλόμεθα.., περὶ γὰρ τὴν διαφορὰν τῶν τοιούτων.. οὐ χαλεπὸν ἔχομεν οἰκονομεῖν». *D. Chytraei* Oratio.. 261 ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ *Παχωμίου Ρουσάνου* λεγόμενον «τὸ δὲ διὰ πόσων δακτύλων, οὐκ ἐζήτηται παρὰ τοῖς πολλοῖς, ἀλλὰ μόνον τὸ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὡς χρησιμωτέρας καὶ τελεσιουργικῆς τῶν καθ' ἡμᾶς ἔργων. Τινὲς δὲ διὰ τῶν τριῶν δακτύλων τοῦτο χαράττουσι, τοῦ τε μεγάλου, τοῦ καὶ ἀντίχειρος λεγομένου, καὶ τῶν μετ' αὐτὸν δύο, τοῦ λιχανοῦ φημι καὶ τοῦ μέσου, ὡς χρησιμωτέρων, ἢ διὰ τὸ ἐκ τριῶν εἰδῶν, ὡς οἶμαι, ξύλων τοῦτον σταυρῷ ἡρμῶσθαι, ἢ καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ ἐπέγνωμεν τὴν Ἁγίαν Τριάδα. Ἄλλως τε καὶ πᾶν τὸ τριπλοῦν στερεώτερόν τε καὶ συμφυέστερον πέφυκεν ἐν πᾶσι (Ἰω. Καρμίρη [5] 277*)*.

198) *V. Ikonnikof* [2] 584. *199)* Αὐτόθι 585.

200) Αὐτόθι 584—5. ΡΒΕ. ΕΓ 266. *Th. Nelidof* 51—52. *A. Sinaïskii* 22.

201) *A. Sinaïskii* 4, 22. *N. Kapteref* [3] 17, 60—61, 66, 201. ***Τοῦ αὐτοῦ*** [2] Α 291—292, 398, 465—466. *V. Ikonnikof* [2] 584—5. *V. Jmakin* [1] 573—575. *N. Karamzin* Ζ 196. *K. Βαφείδου* 3.

202) Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, τῇ συστάσει τοῦ παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνους καὶ ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ πρῶτος ἐστάλη εἰς Μόσχαν πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς ὁ ἀρχιμ. Βενέδικτος, ἀλλ' οὗτος ἀπέτυχεν ὡς προκαλέσας δυσμενεῖς ἐντυπώσεις. Τῷ 1649 ἀφίκετο εἰς Μόσχαν ὁ Ἱεροσολύμων Παΐσιος, ὅστις ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ὡς διδάσκαλον τῆς ἑλληνικῆς τὸν Ἀρσένιον, γνώστην τῆς ρωσικῆς ἐκ τῆς προτέρας αὐτοῦ ἐν Κιέβῳ διατριβῆς. Ὁ αὐτὸς Παΐσιος τῇ παρακλήσει τοῦ τσάρου μετὰ τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπιστροφὴν ἔγραφε τῷ 1653 πρὸς τὸν τσάρον ὅτι ἀποστέλλει ὡς διδάσκαλον τῆς ἐν Μόσχᾳ σχολῆς τὸν μητροπ. Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριήλ, ὃν ἐν τῷ γράμματί του ἐχαρακτήριζεν «ὑπέρτιμον ἔξαρχον πάσης Ἰταλίας»· οὗτος ἦτο σλαυομαθής, ἀναφέρεται δ' ἐν τοῖς ρωσικοῖς ἐγγράφοις ὡς *Γαβριὴλ Βλάσιη*. Ἐπ' ἴσης ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὡς μυστικὸς πράκτωρ τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἐν ταῖς μετὰ τῆς Ἀνατολῆς σχέσεσι χρησιμοποιούμενος Ἰβάν Πετρὼφ Ταφράλη κατὰ πα-

ράκλησιν τοῦ ρώσου πατριάρχου Ἰωσὴφ ἐπληροφόρει τῷ 1649 ὅτι εὗρεν ὡς διδάσκαλον τὸν Μελέτιον Συρίγον *(Σιρίχ)*, «τοῦ ὁποίου δεύτερος δὲν εὑρίσκεται ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ», *N. Kapteref* [3] 101-102. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] σ. 75-76.

203) *Ya. Denissof* 48—60. S. *Salavyof* 64—67.

204) [1] Β Ι 848_1. *205)* Χειρόγραφον ὑπ' ἀρθ. 436 τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας Μόσχας, παρὰ *N. Κάπτερεφ* [3] 28.

206) *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 47. Ὁ πατριάρχης ἐγκαταλείπων τὴν Ρωσίαν ἀπέλυσεν ἐγκύκλιον πρὸν τὸν ρωσικὸν λαόν, ἐν ᾗ σὺν ἄλλοις παρήγγελλεν ἵνα παύσῃ ἡ καὶ ἐν Μόσχᾳ ὑπ' αὐτοῦ παρατηρηθεῖσα ἄτοπος τριπλῆ μετάδοσις τῶν Ἀχράντων μυστηρίων, ὡς καὶ ἡ ἀνύπαρκτος ἑορτὴ τῆς δεκάτης μετὰ τὸ Πάσχα ἡμέρας τῆς Παρασκευῆς, τὰ μετὰ μουσικῶν ὀργάνων ἐπιτάφια μνημόσυνα, ἡ εἰς νεονύμφους προσφορὰ ποτοῦ ψαλλομένου τοῦ «Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε» κλ. (Αὐτόθι 64—65). Ἐν γένει περὶ τῆς εὐεργετικῆς ἐν Ρωσίᾳ δράσεως τοῦ Θεοφάνους ὅρα αὐτόθι 37—73. Περὶ τῆς εἰς Μοσχοβίαν μεταβάσεως καὶ ἐκεῖ διαμονῆς τοῦ Θεοφάνους ἔπιθι καὶ *Δοσιθέου Ἱεροσολύμων Νοταρᾶ* Τὰ παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ—Κεραμεῖ* Α 250—263. *207)* *N. Kapteref* [3] 29. *208)* *Μ. Παρανίκα* 180. W. *Regel* 101. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 20—21.

209) Ὁ Ἰγνάτιος εἶχε δραπετεύσει ἢ ἴσως ἐκδιωχθῆ ἐκ Κύπρου μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων κατάληψιν τῆς νήσου (1571) καὶ μεταβῆ εἰς Ρώμην, ὁπόθεν ἀφίκετο εἰς Ρωσίαν τῷ 1595 ἐπὶ Θεοδώρου Ἰβάνοβιτς, ἐπὶ δὲ τοῦ Μπορὶς Γοντουνὼφ ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Ριαζὰν (1603). Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ ψευδο-Δημητρίου πρῶτος ἔσπευσε νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτὸν ὡς δῆθεν υἱὸν Ἰβὰν Δ' τοῦ Τρομεροῦ, συναντήσας δ' αὐτὸν ἐν Τούλᾳ συνώδευσεν εἰς Μόσχαν, πανηγυρικῶς προπορευόμενος τῇ συνοδείᾳ ἱερῶν εἰκόνων. Ἐκθρονισθέντος δὲ βίᾳ τοῦ πατριάρχου Ἰὼβ διωρίσθη ὑπὸ τοῦ ψευδο-Δημητρίου τυχοδιωκτικῶς πατριάρχης Μόσχας (24 Ἰουν. 1605), μετὰ μῆνα δὲ ἔστεψεν αὐτὸν τσάρον. Ὁ Ἰγνάτιος συνήνεσεν εἰς ἐγκατάστασιν ἰησουϊτῶν ἐν Μόσχᾳ καὶ ἀνέγερσιν ρωμαιοκαθολικῶν κολλεγίου καὶ ναοῦ, συντελέσας δ' εἰς τὴν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν προσέλευσιν τῆς λατινίδος τὸ δόγμα συζύγου τοῦ ψευδο-Δημητρίου Μαρίνας, τῇ 8 Μαΐου 1606 ἐτέλεσε τὴν στέψιν αὐτῆς καὶ εἶτα τὸν μετὰ τοῦ ψ-Δημητρίου γάμον. Ἦτο ἡ πρώτη στέψις γυναικὸς ἐν Ρωσίᾳ. Ἀμέσως μετὰ τὸν ὄλεθρον τοῦ ψ.-Δημητρίου τῇ 17 ἢ 18 Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ σύνοδος τῶν ἐπισκόπων ἐξέβαλε τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Ἰγνάτιον καὶ περιώρισεν ἐν τῇ μονῇ Τσιούντοβο. Ἐν αὐτῇ ζήσας ἐπὶ πενταετίαν μέχρι τοῦ 1611, πάλιν ἀποκατεστάθη εἰς τὴν πατριαρχείαν ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σιγισμούνδου, ἐκβαλόντων τοῦ θρόνου τὸν πατριάρχην Ἑρμογένη. Ἀντιλαμβανόμενος ὅμως τὸ ἀκροσφαλὲς τῆς θέσεώς του, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐδραπέτευσεν ἐκ Μόσχας, συλληφθεὶς δ' ἐν Σμολένσκ ὑπὸ τῶν πολωνῶν, τῇ ἀδείᾳ τοῦ Σιγισμούνδου ἐγκατεστάθη ἐν τῇ (τότε οὐνιτικῇ) μονῇ τῆς ἁγ. Τριάδος ἐν Βίλνο, ἔνθα καὶ ἐπισήμως προσεχώρησεν εἰς τὴν οὐνίαν. Ἀπέθανε περὶ τὸ 1640 ἐν Βίλνο καὶ ἐτάφη ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ παρὰ τὸν οὐνίτην μητροπολίτην Βενιαμὶν Ρούτσκιη· πρβλ. *Μακαρίου Χ*, *N. Levitskii* Ἰγνάτιος πατριάρχης Μόσχας ἐν ΗΤ 1886 XII, PBE Ε 790—793. *N. Kapteref* [3] 23—36. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 39, 42. *Σπ. Ζαμπελίου* 70.

210) Δοσιθέου Νοταρᾶ παρὰ Α. Παπαδοπούλῳ Κεραμεῖ Α 260.

211) Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ Ἀρσενίου διὰ τοῦ Γαβριὴλ ὠφείλετο εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρῶτος κατηγορηθεὶς ἐπὶ κακοδοξίᾳ ἐξωρίσθη καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν ἐν ταῖς νήσοις τῆς Λευκῆς θαλάσσης Σολοβκὶ μονήν, ὁπόθεν ὅμως βραδύτερον ἀνεκλήθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νίκωνος, ὅστις ἐγκατέστησεν αὐτὸν ἐν τῇ μονῇ τῆς Μόσχας Τσιούντοβο, ἐχρησιμοποίησε δ' αὐτὸν εἰς τὸ ἔργον τῆς διορθώσεως τῶν ρωσικῶν βιβλίων.

212) S. *Smyrnof* Ἱστορία τῆς ἐν Μόσχᾳ Ἀκαδημίας, Μόσχα 1855 σ. 7. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 181—182. Διὰ νὰ νοηθῇ ἡ σχολαστικὴ νοοτροπία τοῦ λατινόφρονος Συμεὼν Πολότσκιη ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν τῷ συγγράμματί του «Ὁ στέφανος τῆς καθολικῆς πίστεως» («Βιενὲτς βιέρυ κατολίτσιεσκιγια») πραγματεύεται καὶ τὰ ἑξῆς : Διατί ὁ Χριστὸς ἐγεννήθη κατὰ Δεκέμβριον· κατὰ τίνα ὥραν τῆς ἡμέρας ἐγένετο ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Παρθένου, κατὰ τίνα δὲ καὶ ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ· ἠδύνατο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς νὰ ὁμιλήσῃ ἀμέσως μετὰ τὴν γέννησίν του ; Διατί ἐσταύρωσαν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν μὲ 4 καὶ ὄχι μὲ 3 καρφιά ; Οἱ νεκροὶ θὰ ἀναστηθοῦν μὲ ὅλον τὸ μῆκος τῶν τριχῶν καὶ τῶν ὀνύχων, τὰ ὁποῖα ἔκοπτον ζῶντες ; Πόσον χρόνον θὰ διαρκέσῃ ἡ φοβερὰ κρίσις ; κτὅ. Ἔπιθι καὶ *Ν. Εὐσταθίου* 131.

213) Ν. Kapteref [2] Α 31-57, 67. [3] 21—22, 33—34, 36—37, 39, 43—49 165—166. *Δοσιθέου* 1180.

214) Ν. Kapteref [2] 210—213.

215) V. Ikonnikof 444_2—445. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 19—20.

216) [1] 433. [3] 70—72.

217) Ὁ Νίκων μάλιστα ἔσπευσε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ σχῆμα τοῦ ρωσικοῦ καλυμαυχίου διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ. Τὴν ἐπιθυμίαν του ταύτην εἶχεν ἐκφράσει πρὸς τὸν ἐν Μόσχᾳ τότε παρόντα Ἀντιοχείας Μακάριον μετὰ τῆς παρακλήσεως ὅπως καταλλήλως ἐπιτύχῃ παρὰ τοῦ τσάρου τὴν πρὸς τοῦτο συγκατάθεσιν. Ὁ Μακάριος κατά τινα λειτουργίαν πλησιάσας πρὸς τὸν τσάρον μὲ τὰ ἑλληνικὰ καλιμαύχιον καὶ ἐπανωκαλύμαυχον ἀνὰ χεῖρας εἶπεν «εἴμεθα τέσσαρες πατριάρχαι ἐν τῷ κόσμῳ καὶ φέρομεν τὴν αὐτὴν περιβολήν· μὲ τὴν ἄδειάν μας κατεστάθη ὁ ἀδελφὸς ἡμῶν οὗτος πατριάρχης ἐν Μόσχᾳ, ἔχων τὴν αὐτὴν ἣν καὶ ὁ πάπας Ρώμης ἀξίαν, ὅστις φέρει ὡς γνώρισμα ὅτι διακρίνεται ἀπὸ ἡμᾶς κατὰ τὴν λευκὴν περιβολήν. Ἂν ἐπιτρέπῃ ἡ τσαρικὴ μεγαλειότης σου, θὰ ἐπεθύμουν νὰ τῷ ἐπιθέσω τὸ καλυμαύχιον τοῦτο καὶ τὸ ἐπανωκαλύμαυχον, τὰ ὁποῖα κατεσκεύασα δι' αὐτὸν νέα, διὰ νὰ τὰ φέρῃ ὅπως καὶ ἡμεῖς». Ὁ τσάρος, σφόδρα ἀγαπῶν τὸν Νίκωνα, ἐχάρη μεγάλως καὶ οὐ μόνον ἐπεδοκίμασε τὴν ἀλλαγήν, ἀλλὰ καὶ λαβὼν αὐτὰ ὁ ἴδιος τὰ ἠσπάσθη, διέταξε τὸν Νίκωνα νὰ ἀποβάλῃ τὰ παλαιὰ καὶ ἔπειτα ἰδιοχείρως ἐπέθηκεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του τὰ νέα. Τοῦ Νίκωνος τὸ πρόσωπον ἔλαμπεν ἐκ χαρᾶς. Ταῦτα ἀφηγεῖται αὐτόπτης μάρτης τῆς σκηνῆς, ὁ διάκονος τοῦ Μακαρίου Παῦλος. Ὡς ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ ὁ Νίκων εἶχεν εἰσαγάγει τὴν ἑλληνικὴν ψαλμῳδίαν εἰς τοὺς ναούς του, εἶτα δ' ὡς πατριάρχης ἐπέβαλε καὶ τὴν ἑλληνικὴν κληρικὴν ἀμφίεσιν, προσεκάλεσεν ἕλληνας ἀρχιτέκτονας πρὸς ἀνέγερσιν μονῶν καὶ ναῶν κατὰ τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα καὶ ἕλληνας ζωγράφους πρὸς γραφὴν εἰκόνων ἑλληνορρύθμων, πανταχοῦ δὲ προσεπάθει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ ἑλληνικὸν κῦρος, πᾶν τὸ

ρωσικὸν θεωρῶν ἀπόβλητον «ὡς καρπὸν τῆς ρωσικῆς ἀμαθείας καὶ δεισιδαιμονίας καὶ ἔκπτωσιν ἐκ τοῦ ἀληθοῦς γνώμονος τῆς ὀρθοδοξίας». Τῷ 1654 κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ συνελέγησαν πᾶσαι αἱ ὑπὸ εὐρωπαίων ζωγράφων ἢ κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα ποιηθεῖσαι «φραγκικαὶ» εἰκόνες, ἀφοῦ δὲ ἐκομίσθησαν εἰς τὸν ναόν, ἐξώρυξε τοὺς ὀφθαλμούς των ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ αὐτοῦ τοῦ τσάρου καὶ κατέστρεψεν αὐτάς, κατὰ δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀπήγγειλεν ἀνάθεμα κατὰ τῶν κατασκευαζόντων «φραγκικὴν» εἰκόνα. Κατὰ τὸν αὐτὸν Παῦλον, ἡ κομψότης τῶν ἑλληνικῶν ἐνδυμασιῶν τόσον ἤρεσεν εἰς πάντας, ὥστε ἐὰν μετέβαινον εἰς Ρωσίαν μοναχοὶ ἐξ Ἁγίου Ὄρους πρὸς πώλησιν τοιούτων, θὰ ἐπλουτίζοντο ταχέως, διότι οἱ μοσχοβῖται ἠγόραζον αὐτὰς ἀντὶ ἁδρᾶς τιμῆς λέγοντες «ἐὰν δὲν ἦσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡρισμέναι δὲν θὰ τὰς ἐφόρει οὐδ' ὁ πατριάρχης μας». Παρὰ *N. Kapteref* [2] 200—201. [4] 190. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* [1] 80, 82—84. *Ἰακώβου Δημοπούλου* [2] 76 77. Κατὰ παραγγελίαν του ἐφιλοτεχνήθησαν δι' αὐτὸν καὶ μίτρα καὶ σάκκος ἐν ΚΠόλει (αὐτόθι 44—47).Ἐπὶ τῶν περιθωρίων δὲ τοῦ σάκκου ἦτο κεντημένον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ὁ Νίκων στηριχθεὶς διώρθωσε τὸ ἐν τοῖς ρωσικοῖς βιβλίοις Σύμβολον ἀφαιρέσας τὴν εἰς τὸ η' ἄρθρον προσθήκην «τὸ ἀληθινὸν» (αὐτόθι 52—53).

218) *Zyzykin* 148, 161. Ὅρα καὶ *I.A.C.* ἐν «Irénicon» XIV (1937) 289.

219) Εἰς τὴν δύσιν τῆς θεωρίας συνετέλεσαν βραδύτερον καὶ ὁ Γιούριη Κρίζιανιτς, μάλιστα δὲ αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ μεγ. Πέτρου. Μετὰ ταῦτα ἐνεφανίσθη αὕτη ὑπὸ νέαν μορφὴν ὑπὸ τοῦ διασήμου ρώσου δημοσιολόγου Κωνστ. Λεόντιεφ (1831—1891), γνωστοῦ διὰ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸν βυζαντινὸν μοναχισμὸν καὶ τὴν ζωὴν τῶν χριστιανῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, ἣν περιέγραψεν εἰς σειρὰν τευχῶν τοῦ RV καὶ εἰς αὐτοτελῆ τρίτομον ἔκδοσιν (Μόσχα 1876). Ὡς δὲ θὰ ἐκτεθῇ περαιτέρω, τῆς θεωρίας ἔχεται σήμερον παραδόξως ὁ ἐκ τῶν συγχρόνων διαπρεπῶν ρώσων θεολόγων Ἀντώνιος Καρτασιώφ.

220) *N. Kapteref* [1] 447.

221) Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ συζητηθέντων «παλαιο-τυπικῶν» τελετουργικῶν ζητημάτων ἦσαν καὶ τὰ ἀκόλουθα: ὅτι οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον κρατοῦσιν ἐναλλήλως τὰ τίμια δῶρα πότε μὲ τὴν δεξιὰν καὶ πότε μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα· ὅτι οἱ διάκονοι καὶ οὐχὶ οἱ ἱερεῖς ἁγιάζουν ἐν ταῖς οἰκίαις· ὅτι οἱ ἱερεῖς ἐμβαπτίζουν κηρία εἰς τὴν κολυμβήθραν πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος ἢ κατὰ τὰ Φῶτα εἰς τὴν λεκάνην πρὸ τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος διὰ τοῦ σταυροῦ· ὅτι κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου ὁ ἱερεὺς κάθηται ἐν τῷ Ἱερῷ Βήματι· ὅτι οἱ ἱερεῖς δὲν μετελάμβανον ἐκ τοῦ ποτηρίου τρίς· ὅτι κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἀρχιμανδρῖταί τινες εὐλογοῦσι μὲ τὰ δικηροτρίκηρα, ὡς οἱ ἀρχιερεῖς κλ. *N. Kapteref* [2] 402—404.

222) Αὐτόθι 442—444. [1] 426—447. *Γερμανοῦ Ἀφθονίδου* 144—172.

223) *N. Kapteref* [2] 378, 384. Ὁ Διονύσιος, διατρίψας ἐν Μόσχᾳ ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων ἐπὶ δεκαπενταετίαν περίπου (1655—1669), ἐγένετο κάτοχος τῆς σλαυωνικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς, ὡς ἐκ τούτου δ' ἐβοήθησε σπουδαίως τὸ μεταφραστικὸν καὶ διορθωτικὸν ἔργον τοῦ Νίκωνος, ἐχρησιμοποιήθη δ' ὡς διερμηνεὺς τῶν ἑλλήνων πατριαρχῶν ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1667. Πλὴν τούτου, συνέγραψεν ἔργον εἰδικὸν κατὰ τῶν παλαιοπίστων, ὅπερ ἡ ἐν λόγῳ σύνοδος εἶχεν

ὡς ὁδηγὸν πρὸς κατανόησιν τῆς ρωσικῆς παλαιοπιστίας. Τὸ ἔργον τοῦτο, εὑρισκόμενον ἐν χειρογράφῳ ἐν τῇ συνοδικῇ βιβλιοθήκῃ Μόσχας ὑπ' ἀρθ. 372, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ *Ν. Κάπτερεφ* ἐν ΠΟ τοῦ 1888· [2] 370—376. Πρβλ. καὶ *Δοσιθέου Νοταρᾶ* Παραλειπόμενα.. παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ Κεραμεῖ* Α 267.

224) Τῷ 1725—1727 ὁ ἀρχιμ. Ἀθανάσιος Κοντοειδής, διορισθεὶς ἐν Μόσχᾳ καθηγητής, ἐνέκρινε μετάφρασιν τῆς ἁγ. Γραφῆς γενομένην κελεύσει τῆς Αἰκατερίνης Α'. Μετὰ τὸ 1735 ὁ ἐκ Σινώπης Δαμιανὸς Παρασκευᾶς ἐξέδωκε πολλὰ ἔργα ἐν Πετρουπόλει· ἐπὶ Αἰκατερίνης δὲ Α' καὶ Β' ἐν Πετρουπόλει ἔδρασεν ὁ πολὺς ἀρχιμανδρίτης Θεόκλητος Πολυειδὴς καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ροδόστομος. Μνημονεύονται ἐπ' ἴσης καὶ ἄλλοι ἕλληνες πολλὰ ὠφελήσαντες τὴν Ρωσίαν: ὁ ἀρχιμ. Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, ὁ ἡγούμενος Ἄθω Μακάριος, οἱ Ἐμμ. Μοσχόπουλος, ἀπόγονος τῶν Παλαιολόγων, Δημήτριος μεγιστὰν Θεσσαλονίκης, οἱ ὁσποδάροι Μολδαυΐας Στέφανος καὶ Δημήτριος, ὁ κεφαλλὴν ἑλληνοδιδάσκαλος Φωκᾶς, οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι, οἱ μετὰ τοῦ ἕλληνος διακόνου δομεστίκου Μελετίου ἱδρύσαντες τὴν ἐν Μόσχᾳ Θεολογικὴν Ἀκαδημίαν, καὶ πλεῖστοι ἄλλοι λόγιοι, εὐπατρίδαι καὶ στρατιωτικοί, διατελέσαντες ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ρωσίας· πρβλ. *Σπυρ. Ζαμπελίου* 11—12. *Ἀλεξ. Λασκάρεως* Περὶ τῆς ἐν Μόσχᾳ ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας κατὰ τοὺς αἰ. ιζ' καὶ ιη', ἤτοι περὶ τῶν ἀδελφῶν Λειχουδῶν Ἰωάννου καὶ Σωφρονίου, ἐν Περιοδ. τοῦ ἐν ΚΠ Ἑλληνικοῦ Φιλολογ. Συλλόγου Β 24—44. *Ἠλ. Τσιτσέλη* Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα Ἀθ. 1904, Α 351—362. *Κ. Σάθα* [1] 358—371. *Ἀνδρον. Δημητρακοπούλου* 72—73. *M. Pignatorre* Memorie critiche e storiche dell' isola di Cefalonia dei tempi eroici alla caduta della Republica Veneta. Κεφαλληνία 1887.

225) Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου [1] 193. Περὶ τῆς καθ' ὅλου εὐεργετικῆς ἐν Ρωσίᾳ δράσεως τοῦ Δοσιθέου αὐτόθι σ. 210 ἑξ. Καὶ *τοῦ αὐτοῦ* [6]. Βραδύτερον ἐπῆλθεν ὁριστικὴ στροφὴ πρὸς τὴν Δύσιν, ὡς ἀφορμὴν δ' αὐτῆς ὁ *N. Kapteref* φέρει τὴν κακὴν ἐν Μόσχᾳ διαγωγὴν τῶν μετὰ τοῦ Νίκωνος διὰ τὴν μεταρρύθμισιν συνεργασθέντων ἑλλήνων. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο τῆς ὑπὸ τῶν ἑλλήνων χειραγωγίας—λέγει ὁ Κάπτερεφ—οἱ ρῶσοι παρακολουθοῦντες τὴν συμπεριφορὰν αὐτῶν ἤχθησαν εἰς θλιβερὸν δι' αὐτοὺς συμπέρασμα. Παρετήρησαν δῆλα δὴ ὅτι οἱ ἕλληνες ἐχρησιμοποίουν καὶ ὕποπτα ἔτι μέσα πρὸς χρηματισμόν, ἐξ ἄλλου δὲ ἐφέροντο ἀμελῶς καὶ περιφρονητικῶς πρὸς τὴν ἀνεξάρτητον ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν τῶν ρώσων, ὅπερ σφόδρα προσέβαλλε τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν φιλαυτίαν. Οὕτω—λέγει—οἱ ρῶσοι ἐσχημάτισαν τὴν πεποίθησιν ὅτι οἱ ἕλληνες δὲν ζῶσιν ὡς ἐμπρέπει εἰς τοὺς ὄντως εὐσεβεῖς· διῆγον ζωὴν ὕποπτον καὶ αὐτόχρημα σκανδαλώδη· οἱ ἐν Μόσχᾳ παρεπιδημοῦντες πατριάρχαι διεξῆγον ἐμπόριον συγχωροχαρτίων. Ὅθεν συνεπέραναν οἱ ρῶσοι ὅτι οὐ μόνον οὐδὲν ἔχουσι νὰ διδαχθῶσι παρὰ τῶν ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγωσι τὰς πρὸς αὐτοὺς σχέσεις. Ἀντελήφθησαν ὅτι καὶ ἡ μόρφωσις καὶ ἡ παιδεία των ἦσαν λατινικῆς προελεύσεως καὶ φύσεως, ἐφ' ὅσον εἶχον τὴν πληροφορίαν ὅτι, στερούμενοι ἰδίων σχολῶν, ἐσπούδαζον κατ' ἀνάγκην εἰς σχολὰς λατινικάς, φωτίζουσι δ' ἄρα οὐχὶ αὐτοφώτως, ἀλλ' ἑτεροφώτως· ὡς τοιούτους τοὐλάχιστον ἀντελήφθησαν τὸν σπουδαῖον τότε πρόσωπον διαδραματίσαντα πολυθρύλητον Παΐσιον Λιγαρίδην καὶ τὸν Ἰβηρίτην Ἀρσένιον. Διὰ τούτους τοὺς λόγους—λέγει ὁ Κάπτερεφ—ἤχθησαν εἰν τὴν σκέψιν νὰ στραφῶσι πρὸς κτη-

σιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς μορφώσεως πρὸς τὴν ἄμεσον αὐτῶν πηγήν, τὴν Δύσιν. Ἔκτοτε σημειοῦται ἡ τοῦ εὐσεβεστάτου φιλέλληνος τσάρου Ἀλεξίου στροφὴ πρὸς τὸν δυτικὸν πολιτισμόν, τὸ παράδειγμά του δὲ ἠκολούθησε καὶ ὁ διάδοχός του Θεόδωρος Ἀλεξέγεβιτς, ὁ δὲ Πέτρος Α' ἐστράφη ὁριστικῶς πρὸς τὴν Δύσιν, ὁπότε—ἐπάγεται ὁ ἱστορικὸς—ἡ ἑλληνικὴ ἐπιρροὴ παρ' ἡμῖν κατέπεσεν ἐντελῶς· ἔκτοτε ὁ ὅλος ρωσικὸς πολιτισμὸς ἔλαβε τὸ δυτικὸν βάπτισμα ([2] 539—545). Εἰς τὴν κατὰ τῶν ἑλλήνων δυσαρέσκειαν συνετέλεσε καὶ τοῦτο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἐκ τῶν διορθουμένων ἐπὶ Νίκωνος βιβλίων πρῶτος ἐκτυπωθεὶς Ψαλτὴρ ἐξεδόθη ἄνευ τῆς ἐν τῷ προτέρῳ ἀδιορθώτῳ σλαυϊκῷ χειρογράφῳ περιεχομένης διδακτυλίας, αἱ δὲ ἐν αὐτῷ σημειούμεναι 12 μετάνοιαι διωρθώθησαν εἰς 3. Συνεπείᾳ τῶν διορθώσεων τούτων τρεῖς τῶν ρώσων τυπογραφικῶν διορθωτῶν διαμαρτυρηθέντες ἀπεχώρησαν, μὴ ἀνεχόμενοι διορθώσεις ἐξ ἑλληνικῶν ἐντύπων, ἅτινα ἐξελάμβανον διαφθαρέντα ὑπὸ τῶν λατίνων. Οὗτοι, προστεθέντες εἰς τοὺς πρὸς τὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Νίκωνος ἐναντιουμένους παλαιοπίστους, προὐκάλεσαν μέγαν τοῦ λαοῦ ἐρεθισμόν, ἐξ οὗ προῆλθον σοβαραὶ ἀνωμαλίαι, ἀπολήξασαι εἰς τὸ γνωστὸν σχίσμα τῶν ρασκολνίκων (*V. Evseyef* [2] 321). Κυρίως εἰπεῖν, ἡ φιλοδυτικὴ αὕτη στροφὴ τῶν ρώσων ὠφείλετο πρῶτον μὲν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ μ. Πέτρου βίᾳ ἐπιβληθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν ἐν Ρωσίᾳ μεταρρύθμισιν διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ διὰ κληρικοῦ κολλεγίου, τιτλοφορηθέντος ὡς «Ἁγιωτάτης Διοικούσης Συνόδου»· δεύτερον δὲ εἰς τὴν βαθμηδὸν διεισδύουσαν καὶ ὁλονὲν διαπλουμένην δυτικὴν ἐπιρροήν. Τὸ σπουδαῖον ὅμως εἶνε τοῦτο, ὅτι ἡ τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ἀποξένωσις ἀπὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶχε τὴν προτέραν ἐπὶ Μαξίμου δεσπόζουσαν ἐν Ρωσίᾳ ἔννοιαν τῆς μονοπωλήσεως τῆς καθαρᾶς ὀρθοδοξίας, διότι, μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Νίκωνος καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἐπελθὸν ρωσικὸν σχίσμα οἱ ἐν Ρωσίᾳ ἀναγνωρίζουν μονίμως πλέον καὶ τοὺς ἕλληνας ὡς ἐχομένους τῆς γνησίας ὀρθοδοξίας καὶ «ἴσους πρὸς ἑαυτούς» κατὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸ καθ' ὅλου θρησκευτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος. Παρατηροῦνται ὅμως καὶ σήμερον κρούσματα ἀναβιώσεως τῆς παλαιᾶς θεωρίας, ὁποῖα τὰ ἐν τοῖς γραφομένοις ὑπὸ τοῦ καὶ παρ' ἡμῖν λίαν γνωστοῦ διὰ τὴν θεολογικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν καθηγητοῦ *Ἀντ. Καρτασιώφ*. «Ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία—γράφει—ἔχει ἔναντι τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τὸ πλεονέκτημα τῆς ἀριθμητικῆς καὶ στατιστικῆς ὑπεροχῆς, ὅπερ εἶναι ταὐτοχρόνως καὶ ποιοτικόν, διαδραματίζει δ' ἐν τῷ συγκροτήματι τῶν ἀνατολικῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν ἰδιαιτέρως ἐξαιρετικὸν πρόσωπον. Ἐν γένει ἐν τῇ Ρωσίᾳ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτῆς ἡ ἀνατολικὴ ὀρθοδοξία ἀπέκτησε τὸ βιολογικόν της ἀπόθεμα (*μπιολογίτσισκιη ρεζέρβ*), ὅπερ ἀπώλεσε μετὰ τὴν παράλυσιν καὶ τὸ «σβύσιμον» *(οὐγασάνιγιε)* τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (sic)· Μετὰ τὴν χιλιετῆ ἐπὶ τοῦ ἀφροῦ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐξάνθησιν ἡ ὀρθοδοξία σήμερον διανύει χιλιετῆ ἀναγέννησιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νέου, νεανικῆς ζωτικότητος, καρποφόρου ἅμα δὲ καὶ *παγκοσμίου ρωσικοῦ πολιτισμοῦ*, (ἡ ὑπογράμμισις ἐν τῷ πρωτοτύπῳ)... ὥστε τὸ ἱστορικὸν μέλλον τῆς ὀρθοδοξίας προνοιακῶς συνεδέθη *πρὸς τὰς ἐν τῇ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ ἀποτεθείσας δυνάμεις* (ἡ ὑπογράμμισις ἐν τῷ πρωτοτύπῳ)... Ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία εἶναι ἡ ἡγεμὼν (ἐν τῷ πρωτοτύπῳ: *γεγεμών*) τῆς ὀρθοδοξίας... Τὸ μεγαλεῖον καὶ ὁ διάκοσμος τῶν ρωσικῶν ναῶν, ἡ πολυτέλεια τῶν σκευῶν των, ἡ λεπτοτάτη μυστικὴ τέχνη τῆς ρωσικῆς εἰκόνος, τὸ ἀσύγκριτον,

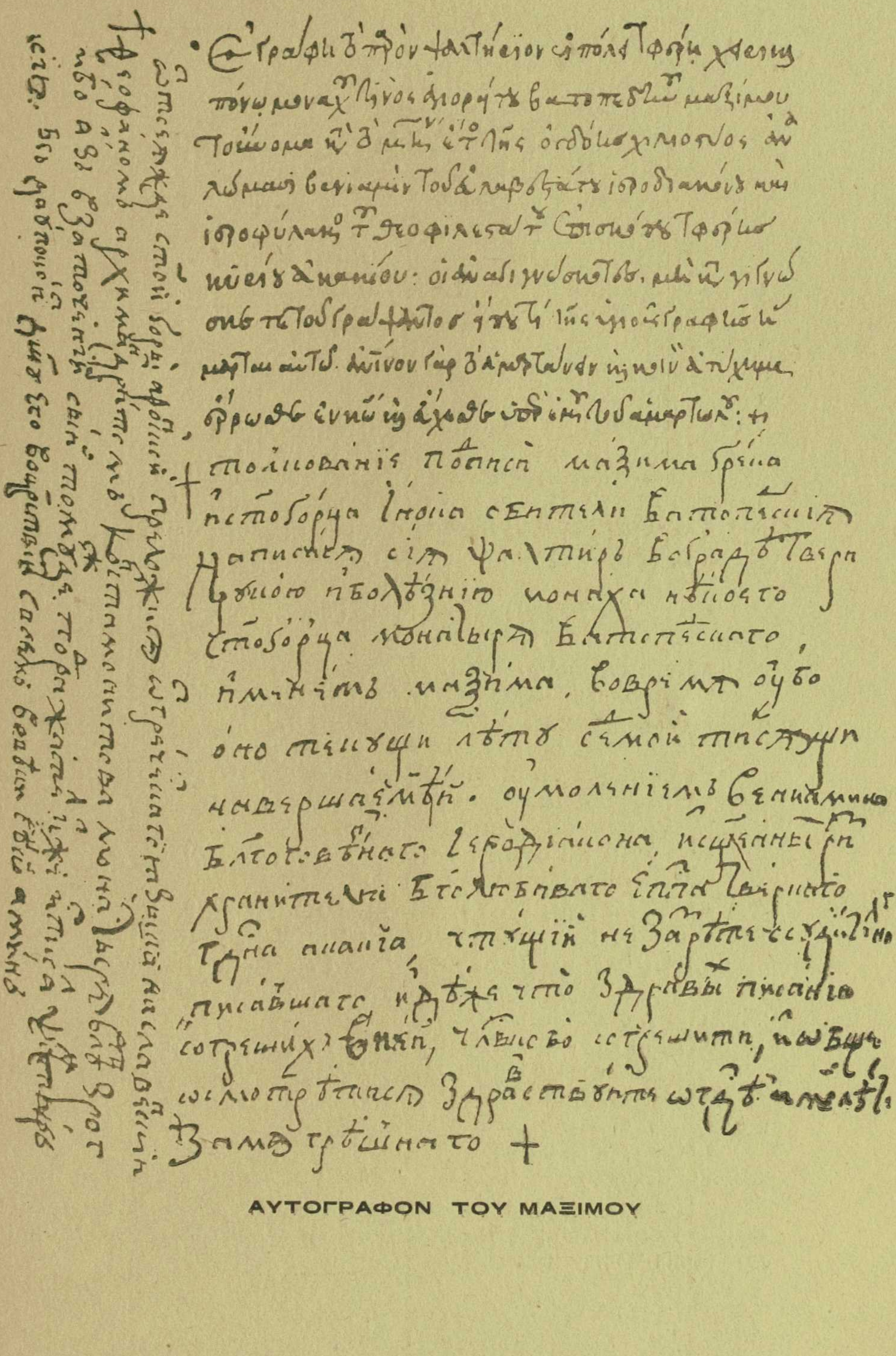
γοητευτικὸν καὶ ὑποτάσσον κάλλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἡ ἰδιάζουσα θρησκευτικὴ ὡραιότης καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν λειτουργικῶν τελετῶν καὶ παρατάξεων ἐν τοῖς καθεδρικοῖς ναοῖς καὶ ταῖς μοναῖς, ἡ ἐξαιρετικὴ λειτουργικὴ εὐσέβεια τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, πάντα ταῦτα ὁμοῦ ἀποτελοῦσι μοναδικὸν ἰδιότυπον δημιουργικὸν γεγονὸς ἐν τῇ ἱστορικῇ πραγματώσει τῆς ἐκκλησίας«.. (*A. Kartachof*) Tserkov v yeyà istoritcheskom ispolnenii = Ἡ ἐκκλησία ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς πραγματώσει, [ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδιδομένου ρωσικοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ «Πούτ» = «Ὁδός»· ἀνακοίνωσις ἀναγνωσθεῖσα κατὰ τὴν ἀγγλορωσικὴν ἐν High-Lea συνδιάσκεψιν τῆς 24 Ἰουνίου 1934] σ. 24—25). Ὁλόσωμος δηλαδὴ ἀναβίωσις τοῦ μοναχοῦ Φιλοθέου καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βολοκολάμσκιη τοῦ ιστ' αἰ. ἐν μέσῳ εἰκοστῷ αἰῶνι! Ἐν τούτοις ὑπάρχουσιν οἱ ἐκ τῶν ρώσων ἀναγνωρίζοντες ὅτι ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐγένετο ὡσεὶ μήτηρ ἐθνικοῦ ρωσικοῦ κράτους, ἀκουσίως δὲ μετήγγισεν εἰς αὐτὸ τινὰ τῶν ἑαυτῆς γνωρισμάτων: ἔθηκεν ὡς βάσιν τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ τὴν μυστικὴν ἰδεολογίαν, —λέγει ὁ ἔγκριτος ρῶσος χριστιανὸς φιλόσοφος *Ἱππόλυτος Χοφσητέτερ*. Ὅθεν ἔκτοτε ἡ ὅλη πολιτικὴ ψυχολογία τοῦ ρώσου παρέμεινε διάφορος τῆς δυτικο-εὐρωπαϊκῆς, ἐφ' ὅσον οἱ ρῶσοι ζητοῦσι τὴν ἱκανοποίησιν ὄχι τόσον ἀτομικῶν ἢ ταξικῶν ὑλικῶν συμφερόντων, ὅσον τῆς διψωσκούσης τὴν ρωσικὴν ψυχὴν ὑψίστης ἀνάγκης τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ θριάμβου τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀληθείας.. Τούτου ἕνεκα τὸ κράτος εἶναι καὶ αὐτὸ ναός· ἡ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ τσάρου σχέσις παρά τε τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἀνεπτυγμένοις ἐπὶ μακρὸν ἀπέμενε τυπικῶς θρησκευτική... (*Σοσιαλιστικὸς χριστιανισμός*, σ. 91 ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Πούτ»).

226) Afonskii Paterik. Πρβλ. VV 1900 I, II 217 *γ. Ikonnikof* [2] 589. Gitiyé 48—51. Ἐνταῦθα λέγεται, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει ἀξιοπίστων δεδομένων ὁ κανονισμὸς αὐτοῦ ὡς ἁγίου πιστεύεται γενόμενος μετὰ 100 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του. Κατὰ τὸν *Ikonnikof* (σ. 588), αἱ περὶ κανονισμοῦ τοῦ Μαξίμου μέριμναι ἀνάγονται εἰς τὸν χρόνον τῆς ἡγεμονείας τοῦ τσάρου Θεοδώρου Ἰβάνοβιτς (1584—1598), ὅτε καὶ σημειοῦται περιγραφὴ θαυμάτων τινῶν αὐτοῦ. *A. Sinaïskii* 20—21.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ὡσεὶ καπνὸς αἱ ἡμέραι μου. καὶ τὰ ὀστᾶ μου
ὡσεὶ φρύγιον συνεφρύγησαν. ἐπλήγην ὡσεὶ
χόρτος καὶ ἐξηράνθη ἡ καρδία μου. ὅτι
ἐπελαθόμην τοῦ φαγεῖν τὸν ἄρτον μου. ἀπὸ
φωνῆς τοῦ στεναγμοῦ μου. ἐκολλήθη τὸ ὀ-
στοῦν μου τῇ σαρκί μου. ὡμοιώθην πελε-
κᾶνι ἐρημικῷ. ἐγενήθην ὡσεὶ νυκτικό-
ραξ ἐν οἰκοπέδῳ. ἠγρύπνησα καὶ ἐγενόμην
ὡς στρουθίον μονάζον ἐπὶ δώματος. ὅλην
τὴν ἡμέραν ὠνείδιζόν με οἱ ἐχθροί μου.
καὶ οἱ ἐπαινοῦντές με κατ' ἐμοῦ ὤμνυον. ὅ-
τι σποδὸν ὡσεὶ ἄρτον ἔφαγον. καὶ τὸ πόμα μου
μετὰ κλαυθμοῦ ἐκίρνων. ἀπὸ προσώπου
τῆς ὀργῆς σου καὶ τοῦ θυμοῦ σου. ὅτι ἐπάρας
κατέρραξάς με. αἱ ἡμέραι μου ὡσεὶ σκι-
ὰ ἐκλίθησαν. κἀγὼ ὡσεὶ χόρτος ἐξηράν-
θην. σὺ δὲ κύριε εἰς τὸν αἰῶνα μένεις. καὶ
τὸ μνημόσυνόν σου εἰς γενεὰν καὶ γενεάν.
σὺ ἀναστὰς οἰκτειρήσεις τὴν Σιών. ὅτι και-
ρὸς τοῦ οἰκτειρῆσαι αὐτήν. ὅτι ἥκει και-
ρός.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΟΣ

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ

'Εκδόσεις αὐτοτελεῖς

Τὰ σημειούμενα δι' ἀστερίσκου εἶνε ἐξηντλημένα.

* Ὁ ἑλληνικὸς χαρακτὴρ τῆς Μακεδονίας (Στατιστικὴ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἑλληνικῶν σχολείων). Ρωσιστί. Πετρούπολις 1905.

* Ὁ τῆς ἐν ΚΠόλει Βιβλιοθήκης τοῦ Σεραΐου κῶδιξ τῆς Ὀκτατεύχου. Ἀλεξάνδρεια 1909.

* Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ. Ἀλεξάνδρεια. 1910.

* Σοσιαλισμὸς καὶ Χριστιανισμός. Ἀλεξάνδρεια 1910.

* Βουδδισμὸς καὶ Χριστιανισμός. Ἀλεξάνδρεια 1911.

* Αἱ περὶ ἑνώσεως «Σκέψεις» τοῦ πρίγκηπος Μαξιμιλιανοῦ καὶ σκέψεις ἐπὶ τῶν «Σκέψεων». Ἀλεξάνδρεια 1911.

* Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. (Σελ. νστ'+228+XII). Πετρούπολις-Ἀλεξάνδρεια 1911.

* Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν. Ἀλεξάνδρεια 1911.

* Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. (Ἐπιστημονικὴ νεκρολογία). Ἀλεξάνδρεια 1913.

* Μάξιμος ὁ Ἕλλην. Κάϊρον 1913.

* Σοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις. Ἀλεξάνδρεια 1914.

* Ἑλλάδος θρίαμβος (1912—1913). Ἔκδοσις Β'. Ἀλεξάνδρεια 1914 (σελ. 168).

* Ἱστορία ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ βαθμοῦ. Ἀλεξάνδρεια 1915.

* Τὸ πρόβλημα τῶν κόσμων. (Κατὰ τὸν Σ. Γλαγόλεφ). Ἀλεξάνδρεια 1915.

* Ἐπιστήμονες καὶ θρησκεία. Ὑπὸ Μ. Σβιετλώφ. Μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ. Ἀλεξάνδρεια 1916.

* Ἐκκλησία καὶ Θέατρον. Ἀλεξάνδρεια 1918 (σελ. 329).

* Πόντιος Πιλᾶτος. Ἀλεξάνδρεια 1918.

* Ὁ Πατριωτισμὸς (κατὰ διασκευήν.) Ἀλεξάνδρεια 1918.

* Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης. Ἀθῆναι 1920.

* Σοσιαλισμὸς καὶ Χριστιανισμός. Ἔκδ. Γ'. Ἀθῆναι 1921.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον. Ἔκδ. Α' 1923. Β' 1923. Γ' 1937. Ἀθῆναι 1937. (Σελ. 132).

* Ὁ Pasteur καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς. Ἀθῆναι 1925.

* Ὁ Renan καὶ ὁ «Βίος τοῦ Ἰησοῦ». Ἀθῆναι 1925.

* Ἀκαδημεικοὶ περίπατοι: Ἀπολογητικαὶ συζητήσεις περὶ τῶν ὑψίστων προβλημάτων. Εἰσαγωγὴ 1925.

* Ἀπολογητική. Τεῦχος Α' 1928·

Μία μαθηματικὴ ἀπόδειξις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἀθῆναι 1931.

* Ἔκθεσις τῆς Ἐπισκοπήσεως τοῦ ἔργου τῶν ἐν Ἑλλάδι ὀργανώσεων τῆς «Χριστιανικῆς Ἀδελφότητος Νέων» (ΧΑΝ) καὶ τῆς «Χριστιανικῆς Ἑνώσεως Νεανίδων» (ΧΕΝ). Ἀθῆναι 1932.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ

Ἀπολογητικὴ Ψυχολογία. Ἀθῆναι 1936.

Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔκδοσις Α' 1937. Β' 1937. Ἀθῆναι 1937.

Ἡ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία τῶν ρώσων τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικός. Ἀθῆναι 1947.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Πάτραι 1948.

Ἀπολογητικὰ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων πέντε αἰώνων. Ἀθῆναι 1948.

Ἡ προσωπικότης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Ἀθῆναι 1948.

Πλεῖσται καὶ ἄλλαι ἐπιστημονικαὶ μελέται καὶ ἄρθρα ἐπὶ ποικίλων θεμάτων θεολογικῶν, ἀπολογητικῶν, ἐκκλησιαστικῶν, κοινωνικῶν κλπ., κριτικαὶ θεολογικῶν συγγραφῶν καὶ κριτικο-βιβλιογραφικὰ σημειώματα ἐν τοῖς περιοδικοῖς «Πάνταινος» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας, «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ», «Καινὴ Διδαχή», «Ἀνάπλασις», «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», «Θεολογία» καὶ «Ἐκκλησία» Ἀθηνῶν, ὁ «Ἀπόστολος Παῦλος» Καβάλλας κλ.

Ἐπιμελείᾳ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν αὐτοῦ ἐξεδόθησαν:

Ἐναίσιμα, ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (1895—1930). Ἀθῆναι 1931 (Σελίδες 571).

Κωνσταντίνου Παπαμιχαλοπούλου Ἡ μονὴ τοῦ Ὄρους Σινᾶ. Ἀθῆναι 1932 (Σελίδες 440).

Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Πρυτανεία Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἑκατονταετηρὶς 1837—1937. *Ἐπιστημονικαὶ Συμβολαί.* Ἀθῆναι. [Σελ. 374. Ἐν σελ. 291 — 304: *Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ* ὁ Ἱστορικὸς Ὑλισμός].

Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Πρυτανεία Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ὁ ἑορτασμὸς τῆς Ἑκατονταετηρίδος 1837—1937. Ἀθῆναι 18—24 Ἀπριλίου 1937. (4ον, σελ. 237, μετ' εἰκόνων).

Καὶ τὰ ἀκόλουθα ἐκ τῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου διὰ διαθήκης καταλειφθέντων αὐτῷ ἀνεκδότων ἔργων του:

Ἀπόστολος Μακράκης.

Ὁ ἅγ. Θεόδωρος Στουδίτης.

Κύριλλος ὁ Λούκαρις.

Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας.

Ὁ ἅγ. Γεράσιμος ὁ «Νέος»-ἀσκητὴς Κεφαλληνίας.

Ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν.

Ἡ ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ ιη' αἰῶνος.

Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως κατὰ τὸν ιθ' αἰῶνα.

Ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως καὶ ἡ μεγάλη Ἐπανάστασις τοῦ 1821.

Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας.

Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν Παλαιστίνῃ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ κηρύγματος τοῦ Κυρίου.

Συμπληρωματικὰ εἰς τὰς σχέσεις τῶν Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων πρὸς τοὺς ρώσους κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα.

Ἑρμηνεία εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐπιστολὴν Ἰακώβου.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.